

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश (त्रिखंडात्मक)

University Central Library.

प्रमुख संपादक

प्रा. देविदास दत्तात्रेय वाडेकर

NOT TO BE ISSUED

मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश मंडळ, पुणे ३०

१९७४

वर्गांक { कोलन : Rk 155L4.1-3
डेसिमल : 103/Vad

जीवपुर विन्धविद्यालय ग्रन्थालय

प्रतिष्ठित संख्या 127091 विन्धत Philosophy .
18/11/77.

Rk

L4.1

(3)
DWS

© मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ, पुणे

तीन खंडांचें एकत्रित मूल्य :
तीनशे रुपये

PV विक्रीक : मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ, १६०३ सदाशिव पेठ, पुणे ३०, यांच्याकरिता प्रो. दे. द. वाडेकर, संचालक.
मुद्रक : (१) श्री. का. गं. सोनार, लोकसंग्रह मुद्रणालय, १७८६ सदाशिव पेठ, पुणे ३०. (प्रारंभिक : पृष्ठे ४ + २८ + ८७)
(२) श्री. सु. दे. जोशी, प्रतिभा मुद्रणालय, टिळक रोड, पुणे ३०. (लेख : पृष्ठे १-५७५)

Ch. by

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश

(त्रिखंडात्मक)

प्रथम खंड

प्रारंभिकें

व
लेख :

University Central Library.

अचिंत्यभेदाभेदवाद ते तत्त्वज्ञान, योगमत

NOT TO BE ISSU

मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश मंडळ, पुणे ३०.

१९७४

अनुक्रमणिका

१. प्रारंभिकें

प्रस्तावना	एक ते पांच
मतम-संघटना	सहा व सात
अनुदानें व देणग्या देणाऱ्या	
संस्था व व्यक्ति	आठ ते दहा
उपोद्घात	अकरा ते अठ्ठावीस
प्रकल्पक्रम-लेखसूचि	१-३५
वर्णक्रम-लेखसूचि	३६-६७
लेखक-लेख-सूचि	६८-८२
शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व सुद्रण	८३-८५
शुद्धिपत्र	८६-८७

२. लेख

१-५७५

प्रस्तावना

१. **मतम-प्रकल्प-उद्गम व उत्तेजन** : प्रस्तुत लेखक आपल्या ३५ वर्षांच्या विद्याक्षेत्रांतील व्यावसायिक सेवेनंतर तीतील शेवटच्या पदावरून (आजीव सदस्य, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे, व तत्त्वज्ञान-प्राध्यापक व शाखा-प्रमुख, फर्ग्युसन कॉलेज व पुणे विद्यापीठ, पुणे, या पदांवरून) २० जून १९६२ रोजी निवृत्त झाला. या सेवाकालांत त्यास (मानसशास्त्रासह) तत्त्वज्ञानाच्या विविध शाखांचे स्नातकीय व स्नातकोत्तरीय स्तरांवरील अध्यापन (व संशोधन) करण्याची संधि व अनुभव मिळाला. आणि या अनुभवांतूनच निवृत्तीपूर्वीची काही वर्षे, तत्त्वज्ञानाच्या विविध शाखोप-शाखांचा सर्वसमावेशक अशा 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश'ची ('मतम'ची) कल्पना त्याच्या मनांत रुजत आली होती. याच सुमारास (१९६० या वर्षी) इंग्लंडमध्ये जे. ओ. ऊर्सन याचा 'कन्साइज्ड एन्सायक्लोपीडिया ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी अँड फिलॉसफर्स' हा तत्त्वज्ञानविषयक (पाश्चात्य क्षेत्रापुरता मर्यादित) ज्ञानकोश प्रसिद्ध झाला; आणि त्यामुळेहि या कल्पनेस त्याच्या मनांत मूर्त स्वरूप येत चालले. आणि मुद्दैवाने लेखकाच्या या निवृत्तीच्या वर्षीच (१९६२) भारत सरकारच्या 'विद्यापीठ अनुदान मंडळ' या संस्थेने आपली संशोधन-कार्यास सक्रिय उत्तेजन देणारी अभिनव 'निवृत्त-प्राध्यापक-सेवा-उपयोजन-योजना' प्रथमच कार्यवाहीत आणली, आणि तीत पुणे विद्यापीठाच्या (तत्कालीन कुलगुरु पद्मभूषण म. म. डॉ. द. वा. पोतदार यांच्या) विशेष शिफारशीवरून प्रस्तुत लेखकाने मंडळास सादर केलेल्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' या संशोधन-संकलन-स्वरूपाच्या प्रकल्पास मान्यता देऊन त्या योजनेत त्यास स्थान दिले, व वैयक्तिक मानधन व कार्यार्थ अधिक अनुदान मंजूर करून या प्रकल्पास प्रत्यक्ष उत्तेजन व चालना दिली. विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या या प्रारंभिक पंचवार्षिक साहाय्यामुळेच मतम-प्रकल्पाचे पुढील सर्व कार्य मार्गस लागले.

२. **मतम-संघटना** : 'मतम'च्या प्रकल्पन-नियोजन-कार्यास प्रारंभ केल्यानंतर समानधर्मी मित्राशी केलेल्या विचारविनिमयांत लवकरच हे स्पष्ट झाले की, या कार्यात अनेकानेक व्यावसायिक सहकाऱ्यांचे विद्याविषयक साहाय्य व शासकीय व इतर संस्थांचे आर्थिक साहाय्य उपलब्ध व्हावे यासाठी मतम-विषयक कार्याकरिता एक संघटित व शासकीय कायद्यांप्रमाणे नोंदलेली संस्था निर्माण करणे इष्ट होईल. आणि म्हणून 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ' या नांवाची संघटना लवकरच (ता. ५-१०-१९६२ रोजी), काही सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने, स्थापण्यांत आली; आणि नंतर ती (ता. ९-१०-१९६२ रोजी) १८६० च्या भारत सरकारच्या संबंधित कायद्याप्रमाणे ('सोसायटीज रेजि-स्ट्रेशन अॅक्ट'), व (ता. २७-६-१९६३ रोजी) १९५० च्या महाराष्ट्र राज्याच्या संबंधित कायद्याप्रमाणे ('बॉम्बे पब्लिक ट्रस्ट्स अॅक्ट') नोंदण्यांतहि आली.—संस्थेच्या या संस्थापनात पद्मभूषण प्रो. डॉ. द. वा. पोतदार, पद्मभूषण प्रो. डॉ. रा. ना. दांडेकर, (प. वा.) प्रो. दि. के. वेडेकर, प्रो. म. घो. विद्वांस, आणि प्रो. वि. म. वेडेकर यांनी आरंभापासून विशेष व बहुमोल साहाय्य केले आहे; आणि तिच्या आरंभीच्या वैध, सांघटनिक व नंतर इतरहि सर्व वैध कार्यांत प्रो. विद्वांस यांचे विधि-व्यावसायिक सहकार्य फार मोठे व मोलाचे झाले आहे.—'मतम' मंडळाच्या स्थापनेनंतर 'मतम'चे सर्व संघटना-विषयक व विद्याविषयक कार्य याच संस्थेमार्फत झाले आहे. (हे सर्व कार्य सविस्तर व तपशीलवार रीतीने मंडळाच्या आजवरच्या एकूण वार्षिक अहवालांत, त्या त्या वेळच्या झालेल्या प्रगतीप्रमाणे नमूद केले आहे.)

३. **व्यवस्थापकीय, विद्याविषयक व आर्थिक साहाय्य** : या संस्थेस तिचे 'माननीय पुरस्कर्ते' यांच्या उत्तेज-नाचा प्रारंभापासून फार मोठा आधार मिळालेला आहे.—या संघटित संस्थेच्याच द्वारा मतम-संबंधीच्या व्यवस्थाप-कीय व विद्याविषयक कार्यांत अनेक सन्माननीय कार्यकर्त्यांची व सहकाऱ्यांची विविध मंडळे ('साधारण मंडळ', 'प्रशासक मंडळ', 'संपादक मंडळ' व 'सहसंपादक मंडळ'), लेखकवर्ग व इतर गट (अनुवादक व सल्लागार) यांचे बहुमोल साहाय्य मिळविणे सुलभ झाले. (या सर्व वर्गांत वेळेवेळी आवश्यकतेप्रमाणे नवीन सभासदांची भरहि घालण्यांत आली आहे.) याशिवाय, या संघटनेस तिच्या संघटित स्वरूपामुळे मतम-कार्यासाठी शासकीय व शासकीयेतर संस्था व व्यक्ति यांची अनुदाने व देणग्या, की ज्यांच्याशिवाय मतम-कार्यास मूर्तस्वरूप येणे शक्य नव्हते, मिळविणेहि सुकर झाले. (मतम-संघटनेतील उपर्युक्त 'पुरस्कर्ते' व 'मंडळे' यांच्यासंबंधीची माहिती या प्रस्तावनेनंतरच्या 'मतम-संघटना' या 'प्रारंभिका'त पाहावी; आणि 'अनुदाने व देणग्या देणाऱ्या संस्था व व्यक्ति' यांच्यासंबंधीची माहिती त्यानंतरच्या त्याच शीर्षकाच्या 'प्रारंभिका'त पाहावी. —'लेखका'संबंधीची माहिती 'लेखक-लेख-सूचि' या 'प्रारंभिका'त पाहावी.)—केंद्र व राज्य शासकीय अनुदानांच्या वावतीत पूर्वीचे केंद्र-शासनाचे सांस्कृतिक मंत्री (प. वा.) प्रो. डॉ.

हुमायून कवीर, आणि महाराष्ट्र शासनाचे पूर्वीचे शिक्षण-उपमंत्री श्री. ह. गो. वर्तक व शिक्षणमंत्री श्री. म. घ. चौधरी यांची मतम-वरील कृपादृष्टि बहुमोल व फलदायी होती हे येथे कृतज्ञ भावनेने नमूद केले पाहिजे. —याशिवाय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ व पुणे विद्यापीठ या संस्थांच्या मतम-वरील अनुदान-कृपेचाहि येथे कृतज्ञ उल्लेख करावयास हवा. —मतम-च्या देणगीदार संस्था व व्यक्ति यांच्या वावतीतहि मतम-मंडळाची उपकृततेचीच भावना आहे. त्यांत पिलानीचे पद्मभूषण श्री. घनश्यामदास विल्हा, पुण्याचे पद्मभूषण श्री. शंतनुराव किलोस्कर, पुण्याचे (स्पायसर मेमोरियल कॉलेजचे) डॉ. एम. इ. चेरियन, मुंबईचे श्री. अरविंद मफतलाल, मुंबईचा सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट, मुंबईचे खासदार श्री. एस. आर. दामाणी, व इचलकरंजीचा एज्युकेशन अँड चॅरिटेबल ट्रस्ट यांचा विशेष व कृतज्ञ उल्लेख करावयास हवा.

४. मतम-प्रकल्प-नियोजनांतील अखिल भारतीय दृष्टिकोण : मतम-विषयक विशेषतः सांघटनिक स्वरूपाच्या वरील निवेदनांनंतर, या प्रस्तावनेत मतम-च्या प्रत्यक्ष प्रकल्पन-नियोजन-लेखन यासंबंधी काही संपादकीय निवेदन करणें युक्त ठरेल. परंतु हें निवेदन आवश्यक त्या तपशिलाने या प्रस्तावनेपुढील 'प्रारंभिकां'तून ('उपोद्घात', 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि', 'वर्णक्रम-लेखसूचि', 'लेखक-लेख-सूचि' आणि 'शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण' हीं प्रारंभिकें पहा) केलेलें असल्यामुळे येथे त्याचा पुनरुच्चार किंवा विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. फक्त काही सर्वसामान्य वावीचाच येथे संक्षिप्त उल्लेख करणें मात्र युक्त होईल. —या संदर्भात प्रथमतः हे लक्षांत घेणें इष्ट होईल की, मतम-च्या विद्याविषयक प्रकल्पन-नियोजन-विषयक कार्यात, त्यांत अखिल-भारतांतील तज्ज्ञ व अधिकारी लेखक-संपादकांचें सहकार्य लाभलें या हेतूने, प्रथमपासूनच अखिल भारतीय दृष्टिकोण ठेवण्यांत आला आहे; आणि त्याच्या परिपूर्तीसाठी मतम-चें सर्व मूळ प्रारंभिक प्रकल्पन-नियोजन इंग्रजींत व लिखित (प्रथमतः चक्रमुद्रित व नंतर मुद्रित) स्वरूपांत करण्यांत आलें आहे, व मतम-मधील लेखांचे लेखक व संपादक यांच्या उपयोगासाठी, त्याविषयीचें हें सर्व संपादकीय साहित्य सहा मुद्रित पुस्तिकांच्या स्वरूपांत तयार करण्यांत आलें आहे; आणि त्याविषयीचा संक्षिप्त तपशील व त्यांतील विवेचनाचा स्थूल आशयबंध 'उपोद्घात' (विभाग इ) ह्या यापुढील 'प्रारंभिकां'त दिलाच आहे.

५. तत्त्वज्ञानाचे त्रिशाखीय स्वरूप : मतम-च्या संदर्भात प्रथमतः तत्त्वज्ञानाचें सर्वसामान्य स्वरूप स्पष्ट करणें इष्ट होतें, आणि त्या दृष्टीने उपर्युक्त संपादकीय साहित्यांत, तत्त्वज्ञानाचा मानवी जीवनिक आवश्यकतेतून उगम व विकास आणि त्याचें अंतिम त्रिशाखीय स्वरूप (व त्यांतील प्रशाखा व उपशाखा) यासंबंधीचें अलिप्त बुद्धिवादी दृष्टिकोणांतून विवेचन करण्यांत आलें आहे, व त्यांत खुद्द तत्त्वज्ञानाची त्रिशाखीय स्वरूपव्याख्या व त्याच्या पांच केंद्रीय प्रशाखा (१. ज्ञानशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. सत्ताशास्त्र, ४. धर्म-तत्त्वज्ञान व ५. नीतिशास्त्र) व बारा परिसरीय उपशाखा यांच्याहि स्वरूपव्याख्या दिल्या आहेत. (या सर्व विवेचनाचा अंतर्भाव पुढील 'उपोद्घात' या 'प्रारंभिकां'त केला आहे—पहा 'उपोद्घात', विभाग आ—'तत्त्वज्ञानविषयक प्रास्ताविक'). —तत्त्वज्ञानाची उपर्युक्त त्रिशाखीय संक्षिप्त व्याख्या पुढीलप्रमाणे: "तत्त्वज्ञान म्हणजे (१) मानवी ज्ञानाचें स्वरूप व मूल्य यासंबंधीचें संशोधन-सिद्धान्तन (आनुपंगिक अथवा सहायक शाखा), (२) या मानवी ज्ञानांतून प्रतीत होणाऱ्या विश्वांतील सामान्य सत्तेच्या स्वरूपा-संबंधीचें (प्रत्यक्षतः 'जीव', 'जगत्' व 'ईश्वर' यांच्या स्वरूपासंबंधीचें) संशोधन-सिद्धान्तन (वास्तविक शाखा), आणि (३) या विश्वसत्तास्वरूपावरून दिग्दर्शित होणारी मानवी जीवनमूल्ये व जीवनरीति यासंबंधीचें संशोधन-सिद्धान्तन (मूल्यक शाखा), असें त्रिशाखीय संशोधन-सिद्धान्तन होय." —तत्त्वज्ञानाच्या या तीन शाखांत त्यांच्या एकूण पांच प्रशाखा व इतर बारा उपशाखा याहि अंतर्भूत आहेत.

६. मतम-चा पंचविभागीय आशयिक आकृतिबंध : मतम-च्या विद्याविषयक संदर्भात त्याची प्रत्यक्ष कार्य-व्याप्ति प्रारंभीच स्पष्ट करणेहि आवश्यक होते. कारण तत्त्वज्ञानाचा विस्तार जसा त्याच्या पूर्वोक्त पांच केंद्रीय प्रशाखा व बारा परिसरीय उपशाखा यांतून झालेला आहे, तसाच त्याचा कमीअधिक विकास ऐतिहासिक व वर्तमानकालांत अनेक भूक्षेत्रांतून झाला आहे व होत आहे; आणि या भूक्षेत्रांत दोन प्रमुख क्षेत्रे (भारतीय व पाश्चात्य) व सात इतर अप्रमुख क्षेत्रे आहेत. आणि या तत्त्वज्ञानाच्या पांच केंद्रीय प्रशाखा व त्यांच्या विकासाची दोन प्रमुख भूक्षेत्रे यांच्या संयुक्त संदर्भात, मतम-चा संपादकीय दृष्टिकोण तत्त्वज्ञानाच्या याच पांच केंद्रीय प्रशाखा व त्याच्या विकासाची दोन प्रमुख भूक्षेत्रे यांवर, त्यांवरील विविध प्रकारच्या लेखांच्या रूपाने, विशेष भर देण्याचा असून त्याच्या इतर बारा परिसरीय उपशाखा व त्याची इतर सात भूक्षेत्रे याचा परामर्श फक्त सामान्य समालोचनात्मक लेखांच्या रूपाने घेण्याचा आहे. आणि या द्विविध प्रशाखा-क्षेत्र-विषयक धोरणांतूनच, मतम-प्रकल्पन-नियोजन-कार्याच्या प्रारंभीच्या वर्षीच या कार्याचा विषयोपविषयानुरूप पंच-विभागीय स्थूल आशयिक आकृतिबंध (१. विभाग १ : तत्त्वज्ञानाच्या पांच केंद्रीय शाखा—दोन प्रमुख भूक्षेत्रांच्या संदर्भात; विभाग २ : तत्त्वज्ञानाच्या बारा परिसरीय उपशाखा—दोन प्रमुख भूक्षेत्रांच्या संदर्भात; विभाग ३ : तत्त्व-

ज्ञानाची इतर सात अप्रमुख भूक्षेत्रे—पांच केंद्रीय प्रशाखांच्या संदर्भात; विभाग ४ : पंधरा अर्वाचीन भारतीय प्रादेशिक भाषांतील तत्त्वज्ञान—पांच केंद्रीय शाखांच्या संदर्भात; आणि विभाग ५ : अकरा जागतिक धर्मांतील तत्त्वज्ञान—पांच केंद्रीय प्रशाखांच्या संदर्भात) तयार झाला.

७. 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि' व 'वर्णक्रम-लेखसूचि' : मतम-चा वरील आणयिक आकृतिबंध तयार झाल्या-नंतर त्यांतील विषयोपविषयानुरूप विविध लेखविषय-शीर्षकांचें प्रकल्पन-नियोजन हें त्यापुढील अत्यंत महत्त्वाचें संपादकीय कार्य होतें. त्यासाठी तत्त्वज्ञानावरील अनेकानेक इतिहासस्वरूपी आणि इतर प्रबंधात्मक व संदर्भविषयक ग्रंथांतील साहित्याचें परिसंशोधन करून त्यांच्या आधारावर मतम-मधील विभागीय-उपविभागीय विषयोपविषयानुरूप नियोजित लेखांची सूचि तयार करण्यांत आली, आणि नंतर या लेखांविषयी त्यांचे प्रकार, पृष्ठमर्यादा व संदर्भमूचना हा तपशीलहि तयार करण्यांत आला. (पहा — यानंतरच्या 'प्रारंभिकां' पैकी 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि'.)—याप्रमाणे विभाग-उप-विभागानुरूप व द्विषय-उपविषयानुरूप लेखसूचि तयार झाल्यानंतर शेवटीं त्यांतील लेखशीर्षकांची मराठीतील वर्णक्रमानुरूप लेखमूचीहि अंतिम स्वरूपांत मराठीत तयार करण्यांत आली. (पहा — पुढील 'प्रारंभिकां' पैकी 'वर्णक्रम-लेखसूचि'.)

८. 'लेख-प्रकार-टिप्पणी' : याप्रमाणे विभागीय-उपविभागीय विषयोपविषयानुरूप नियोजित लेखांची सूचि तयार करतांनाच या लेखांची विविध अभिप्रेत स्वरूपे, आशय, व्याप्ति व मर्यादा लक्षांत घेऊन तदनुसार त्यांचे प्रकार-उपप्रकार व दृष्टिशिष्ट त्यांचे आणयिक आकृतिबंध स्पष्ट करणाऱ्या व तदुनुरूप त्यांच्यासंबंधीच्या आकांक्षा-अपेक्षा, त्या लेखांचे लेखक व संपादक यांच्या उपयोगासाठी विशद करणाऱ्या संपादकीय लेख-प्रकार-टिप्पणी तयार करण्याची इष्टताहि स्पष्ट झाली. अशा या टिप्पणीमुळे मतम-मधील लेखांच्या प्रकल्पन-नियोजनास पद्धतिनिष्ठ व प्रणालित स्वरूप येण्यामहि साहाय्य होणार होतें. म्हणून अशा प्रकारच्या संपादकीय 'लेख-प्रकार-टिप्पणी' हि (प्रथम चक्रमुद्रित व नंतर मुद्रित स्वरूपांत) तयार करण्यांत आल्या. (पहा—'प्रारंभिकां' पैकी 'उपोद्घात', विभाग ६—परिच्छेद ७). मतम-मधील लेखांचे लेखन व संपादन या कार्यांत या टिप्पणीचा अभिप्रेत उपयोग इष्ट त्या प्रकारे झाला आहे असे वाटत.

९. लेखकांचा शोध व नियुक्ति—लेखनाची पूर्ती : याप्रमाणे लेखविषय-शीर्षकांचें प्रकल्पन-नियोजन व लेख-प्रकार-टिप्पणी-संकलन हें कार्य पूर्ण व्हावयाच्या अवस्थेतच या लेखांच्या लेखनासाठी तज्ज्ञ व अधिकारी लेखकांचा शोध व नियुक्ति करण्याचें संपादकीय कार्यहि हाती घेण्यांत आलें. विशेषतः विभाग २ ते ५ मधील लेखांसंबंधीचें हें कार्य प्रथम हाती घेण्यांत आलें, कारण त्यांतील लेखांचें प्रकल्पन-नियोजन व लेख-प्रकार-टिप्पणीचें संकलन हे कार्य विभाग १ मधील तशा प्रकारच्या कार्यापूर्वीच पूर्ण झालें होतें; आणि विभाग १ विषयोचे तें लेख-प्रकल्पन-नियोजन व लेख-प्रकार-टिप्पणी-संकलन हें कार्य पूर्ण झाल्यानंतर त्यांतील लेखांसंबंधीचे लेखक-शोध-नियुक्तीचें कार्यहि सहकाऱ्यांशी केलेल्या सुदीर्घ विचारविनिमयांतून सुरू झालें, व त्यांतून मतम-मधील विविध लेखांसाठी संबंधित तज्ज्ञ व अधिकारी लेखकांची नियुक्ति करणेंहि शक्य झालें. या सर्व कार्यांत प्रस्तुत लेखक व त्यांचे सहकारी यांच्या 'अखिल-भारतीय इंडियन फिलॉसॉफिकल काँग्रेस' व इतर तत्सम संस्थांच्या संदर्भातील व्यावसायिक संपर्क-परिचयाचा फार मोठा उपयोग झाला, आणि त्यामुळे मतम-मधील लेखांसाठी अखिल-भारतीय व भारतीयेतर लेखकांचें लेख-लेखनासाठी सहकार्य मिळविणें शक्य झालें. लेखकांस त्यांच्या लेखांचा अभिप्रेत आशयव्याप्तिबंध स्पष्ट करणाऱ्या संबंधित लेख-प्रकार-टिप्पणी पुरविण्यांत आल्या होत्या, व त्यांच्या लेखनासाठी त्यांस हवी असणारी माध्यम भाषा (कोणतीहि भारतीय भाषा किंवा इंग्रजी) उपयोजिण्याचें स्वातंत्र्यहि होतें.—या संदर्भात लेखविषयक पुढील मांख्यिकी येथे नमूद करणें इष्ट होईल : (१) मतम-मधील एकूण प्रत्यक्ष लेखसंख्या : १००३; (२) मतम-मधील एकूण लेखकसंख्या : १२९; (३) महाराष्ट्रांतील लेखकांची संख्या : ६३; इतर भारतीय राज्यांतील लेखकांची संख्या : ५६; व भारताबाहेरील (जपान, ऑस्ट्रेलिया व अमेरिका) लेखकांची संख्या : १०; (४) मराठीत लिहिलेल्या लेखांची संख्या : ६८३; इंग्रजीत लिहिलेल्या लेखांची संख्या : ३१७; हिंदीत लिहिलेल्या लेखांची संख्या : २; व गुजरातीत लिहिलेला लेख : १. यावरून मतमचें अभिप्रेत व नियोजित अखिल-भारतीय स्वरूप स्पष्ट व्हांवें. लेखांचें अभिप्रेत संदर्भात सुयोग्य लेखन त्वरित करणें ही व्यवसायरत विद्वानांस सोपी गोष्ट नसते—तीस कालावधि लागणारच. परंतु आनंदाची गोष्ट अशी की मतम-च्या सर्वच लेखक-सहकाऱ्यांनी मतम-च्या लेख-लेखन-कार्यास अग्रक्रम देऊन शक्य त्या त्वरेने आपलें लेखन पूर्ण केलें. लेखकांच्या या विधाननिष्ठ व त्यागी सहकार्याबद्दल मतम-मंडळास फार समाधान व कृतज्ञता वाटते. (मतम-लेख-लेखनाचें मानघन अल्प असूनहि कुणाहि लेखकांनी त्याबद्दल असमाधान व्यक्त केलें नाही, उलट काहींनी तर मानघनाशिवाय आपलें कार्य करण्याची इच्छा दर्शविली.)

१०. लेखांचें संपादकीय संस्करण : लेखांच्या लेखनाची प्रक्रिया चालू असतांच लेख जसे जसे संपादकांच्या हाती येऊ लागले, तशी तशी त्यावरील संपादकीय संस्करणाची प्रक्रियाहि सुरू झाली. मराठीतील लेखांचें अभिप्रेत व नियोजित आशय-व्याप्ति-वधानुसार संपादकीय संस्करण करून त्यांची शुद्ध मुद्रणप्रत करणे, मराठीतर भाषेतील लेखांचेहि तसेच संस्करण करून त्यानंतर त्यांचे मराठीत अनुवाद करून घेणे व त्या अनुवादांचेहि संपादकीय संस्करण करून त्यांची शुद्ध मुद्रणप्रत तयार करून घेणे, लेखकानी आपल्या लेखांच्या शेवटी दिलेल्या संबंधित संदर्भ-ग्रंथ-सूचीविषयीची (पुणे विद्यापीठाच्या जयकर ग्रंथालयात) ग्रंथालयीन चिकित्सा करून घेणे, व त्या संबंधित लेखांच्या शेवटी अंतर्भूत करण्याच्या दृष्टीने, त्या सूचीची अंतिम स्वरूपे निश्चित करणे, लेखकानी आपल्या लेखांत उपयोजिलेल्या पारिभाषिक संज्ञा तपासून निश्चित करणे व त्या व इतर आवश्यक त्या संज्ञाची एकत्रित अशी संकलित 'पारिभाषिक शब्दावलि', अंतिमतः तिचा मतम-मध्ये लेखसाहित्यानंतर वेगळा अंतर्भाव करण्यासाठी तयार करणे, इत्यादि संपादकीय संस्करणाची फार संकीर्ण व सूक्ष्म कार्ये बराच काल चालू राहणे अपरिहार्य होत.—शिवाय, या संपादकीय संस्करण-कार्यात मतम-साठी मराठी शुद्धलेखनादि विषयासंबंधी जी काही विशिष्ट तत्त्वप्रधान भूमिका (पहा—पुढील 'प्रारंभिकां' पैकी 'शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण' हे 'प्रारंभिक') संपादकीय विचारविनिमयांतून उत्पन्न झाली, त्या भूमिकेप्रमाणे लेखांच्या मुद्रणप्रत संस्करणाचाहि समावेश होता. त्यामुळेहि संपादकीय कार्यास काही अधिक कालावधि लागला.

११. लेखांपूर्वीचीं प्रारंभिकें : या विविध संपादकीय कार्याशिवाय, मतम-च्या प्रथम खंडातील लेखसाहित्या-पूर्वी काही 'प्रारंभिके' त्यात अंतर्भूत करणे संपादकीय दृष्टीने इष्ट वाटल्यावरून ही 'प्रारंभिके' तयार करण्याचाहि संपादकीय कार्यात अंतर्भाव होणे साहजिकच होतें. या 'प्रारंभिका'त प्रस्तुतच्या या प्रस्तावनेनंतरच्या 'उपोद्घात' 'मतम-संघटना', मतम-सघटनेस 'अनुदाने व देणग्या देणाऱ्या संस्था व व्यक्ति', 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि', 'वर्णक्रम-लेखसूचि', 'लेखक-लेख-सूचि' व मतम-मधील 'शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण' याचा समावेश केला आहे. — 'उपोद्घात' या 'प्रारंभिका'त 'ज्ञानकोश-साहित्य-विषयक प्रास्ताविक', 'तत्त्वज्ञान-विषयक प्रास्ताविक' व 'मतम-संपादन-विषयक प्रास्ताविक' या तीन विभागाचा समावेश आहे.—'मतम-संघटना' या प्रारंभिका'त सघटनेच्या विविध मंडळातील सदस्याची नावे दिली आहेत.—त्यापुढील 'प्रारंभिकां'त मतम-संघटनेस 'अनुदाने व देणग्या देणाऱ्या संस्था व व्यक्ति' याची माहिती दिली आहे.—त्यापुढील 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि' या 'प्रारंभिकां'त मतम-चा पंचविभागीय व विषयोपविषयानुरूप आशयबंध व त्यातील सर्व समाविष्ट लेखांची सूचि, त्या सर्व लेखां-संबंधीच्या तपशीलवार माहितीसह, दिली आहे.—नंतरच्या 'वर्णक्रम-लेखसूचि' या 'प्रारंभिकां'त त्याच सर्व लेखाची वर्णानुक्रमाकित सूचि, त्यासंबंधीच्या सर्व तपशीलवार माहितीसह, दिली आहे.—त्यानंतरच्या 'लेखक-लेख-सूचि' या 'प्रारंभिकां'त सर्व लेखकाची नावे व पत्ते, त्यांनी लिहिलेल्या सर्व लेखांच्या नोंदीसह, दिले आहेत. — शेवटच्या मतम-मधील 'शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण' या 'प्रारंभिका'त या संबंधित विषयासंबंधीची मतम-ची काही सामान्य तत्त्वावर आधारलेली संपादकीय भूमिका स्पष्ट करण्यांत आली आहे.

१२. लेखांनंतरचीं अंतिम संकलने : मतम-च्या पूर्वोल्लिखित विविध संपादकीय कार्याशिवाय, मतम-च्या तृतीय खंडातील लेखसाहित्यानंतर 'पारिभाषिक शब्दावलि' व 'सूचि' यांची संकलने, त्यांचा त्या (तृतीय) खंडाच्या शेवटी अंतर्भाव करण्यासाठी, तयार करणे याचाहि संपादकीय कार्यात समावेश होता. यांपैकी 'पारिभाषिक शब्दावलि'—संकलनकार्याचा उल्लेख पूर्वी (पहा—वरील परिच्छेद १०) आलाच आहे —लेख-मुद्रणास प्रारंभ झाल्याबरोबर या मुद्रित लेख-साहित्यावरून मतम-च्या तिसऱ्या खंडात 'पारिभाषिक शब्दावलि' नंतर शेवटी अंतर्भूत करावयाच्या 'सूची'च्या संकलनासहि, त्यासाठी ठरविलेल्या संपादकीय धोरणानुसार, प्रारंभ झाला. हें कार्य फार संकीर्ण व सूक्ष्म स्वरूपाचे असल्याने त्यासहि थोडा कालावधि लागणें अपरिहार्य होते. हें कार्य पूर्ण झाल्यानंतर मतम-चे सर्वच कार्य समाप्त झाले.

१३. मतम-चें मुद्रण व प्रकाशन-पूर्तीचें समाधान : मतम-मधील लेखसाहित्याचे संपादकीय संस्करण पूर्ण झाल्याबरोबर मतम-चा पहिल्या खंडाचा मुद्रण-प्रारंभ-समारंभ पुणे विद्यापीठाचे त्या वेळेचे कुलगुरु रॅलर डॉ. ग. स. महाजनी यांच्या शुभहस्ते ता १५ ऑगस्ट १९७२ रोजी (स्वातंत्र्यदिनी) मे. जोशी-लोखंडे यांच्या 'प्रतिभा' मुद्रणालयांत साजरा झाला. या पहिल्या खंडातील सर्व लेख-साहित्याचें मुद्रण याच मुद्रणालयांत झाले. पहिल्या खंडातील इतर प्रारंभिक साहित्याचे व दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडातील सर्वच साहित्याचें मुद्रण पुणें विद्यार्थी गृहाच्या 'लोकसंग्रह' मुद्रणालयांत झालें आहे मतम-च्या मुद्रित-शोधकानी साक्षेपाने व अभिप्रेत धोरणाप्रमाणे मुद्रित-शोधन केले आहे.—मध्यंतरीच्या पुण्यातील मुद्रणालयातील व इतर काही अडचणीमुळे मतम-च्या मुद्रणकार्यास अनपेक्षित विलंब लागला. तरीपण आता एक तपाहून

अधिक कालावधि लागलेल्या या सर्व कार्याची सांगता होऊन, 'मतम'-चे प्रकाशन महाराष्ट्रांतील विद्यापीठांचे कुलपति, महाराष्ट्राचे राज्यपाल व मतम-मंडळाचे माननीय पुरस्कर्ते श्री. अलि यावर जंग यांच्या शुभहस्ते, व तत्त्वज्ञानाचे ख्यातनाम अभ्यासक व केंद्रीय वाणिज्यमंत्री प्रो. देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय यांच्या तात्त्विक व्याख्यानरूप वाच्यज्ञासह, साजरे होत आहे, याबद्दल मतम-मंडळास व त्याच्या सर्व विद्याविषयक व इतर कार्यकर्त्यांस फार समाधान वाटत आहे.

१४. मतम-ची कृतज्ञता : मतम-मंडळाच्या मतम-कार्यास अनेकानेकांच्या अनंत हस्तांनी आर्थिक, विद्या-विषयक, व्यवस्थापकीय, कार्यालयीन व मुद्रणविषयक साहाय्य लाभले आहे. या सहायकांचे नामोल्लेख व त्यांच्या सह-कार्याच्या नोदी मतम-मंडळाच्या वार्षिक वृत्तांतातून त्या त्या वेळी केल्या आहेतच. विस्ताराने नामोल्लेख केले तरी त्यांत अनवधानाने काही त्रुटि राहण्याचीहि शक्यता आहे. तशांत मतम-चे सर्वच कार्यकर्ते व सहायक प्रस्तुत व इतरहि संदर्भात निरपेक्ष असेच आहेत. यास्तव, येथे या सर्व कार्यकर्त्यांचे, सहायकांचे व सहकार्यांचे, त्यांचे वैयक्तिक नामोल्लेख न करितां, पण त्या सर्वांचे मनोमन कृतज्ञ स्मरण करून, मतम-मंडळातर्फे व व्यक्तिशः भाड्यातर्फे, मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

देविदास दत्तात्रेय वाडेकर

३१-१२-१९७४

(२०-६-१९७५)

प्रमुख संपादक, मतम,

व

संचालक, मतम-मंडळ.

म रा ठी त त्व ज्ञा न-म हा को श

पारिभाषिक शब्दावलि

(इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी)

प्रमुख संपादक : प्रो. देविदास दत्तात्रेय वाडेकर

[पृष्ठे १०८]

किंमत वीस रुपये

(१९७४)

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ,

सरस्वतीप्रसाद, १६०३ सदाशिव पेठ, टिळक रस्ता, पुणे-३०

म त म — संघटना

माननीय पुरस्कर्ते : भारतरत्न डॉ. एस. राधाकृष्णन, (प. वा.) प्रो. डॉ. ए. आर. वाडिया, (प. वा.) प्रा. डॉ. हुमायून कबीर,
श्री. यशवंतराव चव्हाण, नवाव श्री. अलि यावर जंग, पद्मविभूषण डॉ. चिं. द्वा. देशमुख, श्री. म. ध. चौधरी.

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश मंडळ, पुणे (म-त-म मंडळ)

साधारण मंडळ

अध्यक्ष

पद्मभूषण डॉ. द. वा. पोतदार, पुणे.

सभासद

(प. वा.) प्रो. शं. वा. दांडेकर, पुणे.

प्रो. रं. द. वाडेकर, पुणे.

पद्मभूषण प्रो. डॉ. रा. ना. दांडेकर, पुणे.

(प. वा.) प्रो. दि. के. वेडेकर, पुणे.

प्रो. म. धों. विद्वांस, पुणे.

प्रो. मे. पुं. रेगे, मुंबई.

प्रो. जे. ड. मार्नेफ, पुणे.

प्रो. वि. म. वेडेकर, पुणे.

प्रा. भी. रा. कुलकर्णी, दिल्ली.

प्रो. डॉ. सु. शि. वारलिंगे, पुणे.

प्रो. डॉ. ग. ना. जोशी, पुणे.

प्रो. दे. द. वाडेकर, संचालक, पुणे.

प्रशासक मंडळ

पद्मभूषण प्रो. डॉ. रा. ना. दांडेकर, कार्याध्यक्ष, पुणे.

प्रो. म. धों. विद्वांस, पुणे.

प्रो. दे. द. वाडेकर, संचालक, पुणे.

संपादक मंडळ

(१) प्रो. दे. द. वाडेकर, प्रमुख संपादक

- (२) प्रो. रं. द. वाडेकर, पुणे. (३) प्रो. वि. म. वेडेकर, पुणे. (४) प्रो. मे. पुं. रेगे, मुंबई.
 (५) प्रो. डॉ. अ. ग. जावडेकर, वडोदें. (६) प्रो. डॉ. ना. वि. जोशी, मुंबई. (७) प्रो. भी. रा. कुलकर्णी, दिल्ली.
 (८) प्रो. डॉ. सु. शि. वारलिंगे, पुणे. (९) प्रो. डॉ. ग. ना. जोशी, पुणे.

सहसंपादक मंडळ

(१) (प. वा.) प्रो. दि. के. वेडेकर, पुणे.	(२१) प्रो. द. शा. जकाते, अमरावती.
(२) प्रो. व. वि. अकोलकर, पुणे.	(२२) प्रो. डॉ. शं. रा. तळघट्टी, पुणे.
(३) प्रो. भा. ग. केतकर, पुणे.	(२३) श्री. डो. एस. मधुकर, नवी दिल्ली.
(४) प्रो. डॉ. जे. ड. मार्लेफ, पुणे.	(२४) प्रो. प्र. ग. कुलकर्णी, शहादें (धुळे).
(५) प्रो. डॉ. आर. व्ही. डस्मेड, पुणे.	(२५) प्रो. (सो.) वीणा श्री. गजेंद्रगडकर, मुंबई.
(६) प्रो. श्री. ह. दीक्षित, कोल्हापूर.	(२६) डॉ. एम. आर. लेदलें, पुणे.
(७) प्रो. (सो.) पद्मा भी. कुलकर्णी, नवी दिल्ली.	(२७) प्रो. डॉ. नारायणशास्त्री द्रविड, नागपूर.
(८) डॉ. म. प. पेळे, पुणे.	(२८) डॉ. (कु.) रुय रेना, अलहम्मा, अमेरिका.
(९) प्रो. ना. अ. गोरे, पुणे.	(२९) प्रो. के. जे. शहा, धारवाड.
(१०) (प. वा.) प्रो. डॉ. शं. दा. पेंडसे, पुणे.	(३०) प्रो. डॉ. वि. श्री. नरवणे, सिमला.
(११) प्रो. डॉ. श्री. व्यं. बोकील, मुंबई.	(३१) प्रो. डॉ. टी. जी. कलघटगी, धारवाड.
(१२) प्रो. डॉ. ज. वा. जोशी, सांगली.	(३२) प्रो. ल. के. आरावकर, मुंबई.
(१३) डॉ. जी. पी. भट्ट, नवी दिल्ली.	(३३) प्रो. जी. एन. मयराणी, मुंबई.
(१४) प्रो. डॉ. राजेंद्र प्रसाद, कानपूर.	(३४) प्रो. गं. वा. सरदार, पुणे.
(१५) प्रो. डॉ. व. ग. राहूरकर, पुणे.	(३५) प्रो. शं. हि. केळशीकर, मुंबई.
(१६) प्रो. डॉ. शि. स. अंतरकर, गोवें.	(३६) प्रो. (सो.) लीला भा. सोहोनी, पुणे.
(१७) प्रो. डॉ. मो. प्र. मराठे, पुणे.	(३७) प्रो. एम. बी. वनमाळी, मुंबई.
(१८) प्रो. मु. कृ. इनामदार, शिरूर (पुणे).	(३८) प्रो. आर. ए. सिनारी, मुंबई.
(१९) प्रो. डॉ. त्र्यं. गो. माईणकर, मुंबई.	(३९) प्रो. डॉ. एस. आर. भट्ट, नवी दिल्ली.
(२०) (प. वा.) प्रो. डॉ. बी. जी. तिवारी, आप्रा.	(४०) प्रो. व्ही. बी. प्रभु, मुंबई.

लेखक मंडळ

लेखांच्या लेखांची नांवे त्यांच्या लेखांच्या शेवटी व 'लेखक-लेख-सूचि' या 'प्रारंभिकां'तहि दिली आहेत.

(याशिवाय 'अनुवादक मंडळ' व 'सल्लागार मंडळ' यांचाहि मतम-संघटनेत समावेश आहे.)

मुद्रितशुद्धि-सहकारी

मुद्रितशुद्धि-तज्ज्ञ : श्री. मो. रा. वाळ्वे.

मुद्रितशोधक : श्री. त्र्यं. रा. दामले, श्री. य. ए. धायगुडे, कु. सुधा अर्जुनवाडकर
 श्री. य. कृ. सोवनी व श्री. वा. का. अभ्यंकर.

कार्यालयीन सेवक

निवृत्त - श्री. वि. आ. सागडे, श्री. वि. वा. काळे, श्री. भा. अ. ढवळे, श्री. र. स. देसाई, व श्री. द. घ. करंदीकर.

प्रस्तुत - श्री. मा. दि. मंडारे, श्री. शं. के. सातपुते, श्री. वि. रा. देव, श्री. श. तु. गोसावी, व श्री. व. चि. जोशी.

अनुदानें व देणग्या देणाऱ्या संस्था व व्यक्ति

दिनांक २०-६-१९६२ ते ३१-१२-१९७४ या कालावधीत मंडळास मिळालेली

अनुदानें व देणग्या

(अ) अनुदानें :

(१) केंद्रीय शिक्षण व समाजकल्याण मंत्रालय, नवी दिल्ली :

१९६३-६४	रु. ४,०००-००
१९६४-६५	रु. ५,०००-००
१९६६-६७	रु. १०,०००-००
१९६७-६८	रु. ८,०००-००
१९६८-६९	रु. ८,०००-००
१९६९-७०	रु. ५,०००-००
१९७०-७१	रु. १३,०००-००
१९७१-७२	रु. १,४८९-००
१९७२-७३	रु. ३५,०००-००
१९७३-७४	रु. ४०,०००-००
	रु. १,२९,४८९-०० रु. १,२९,४८९-००

१९६९-७०	रु. ६,०००-००
१९७०-७१	रु. १०,२६६-००
१९७१-७२	रु. १०,०००-००
१९७३-७४	रु. २०,०००-००
	रु. ७०,२६६-०० रु. ७०,२६६-००

(४) राज्य शिक्षण संचालनालय, पुणे :

१९७३-७४	रु. १,७०५-००	रु. १,७०५-००
---------	--------------	--------------

(५) महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ, मुंबई :

१९६३-६४	रु. ५,०००-००
१९६४-६५	रु. ५,०००-००
१९६५-६६	रु. ५,०००-००
१९६६-६७	रु. ५,०००-००
१९६७-६८	रु. ५,०००-००
१९६८-६९	रु. ५,०००-००
१९६९-७०	रु. १०,०००-००
१९७०-७१	रु. १०,०००-००
१९७१-७२	रु. १०,०००-००
१९७२-७३	रु. १०,०००-००
१९७३-७४	रु. १०,०००-००
	रु. ८०,०००-०० रु. ८०,०००-००

(२) विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली :

१९६२-६३	रु. १,०००-००
१९६३-६४	रु. ९९४-०३
१९६४-६५	रु. १,०००-००
१९६५-६६	रु. ८७९-१५
१९६७-६८	रु. १४१-८९
१९६९-७०	रु. १,०००-००
	रु. ५,०१५-०७ रु. ५,०१५-०७

(३) राज्य शिक्षण खाते, मुंबई :

१९६३-६४	रु. ५,०००-००
१९६४-६५	रु. ३,०००-००
१९६७-६८	रु. १०,०००-००
१९६८-६९	रु. ६,०००-००

(६) इतर सरकारी अनुदानें :

(१) राष्ट्राध्यक्ष श्री. व्ही. व्ही. गिरी

भारत सरकार, नवी दिल्ली :

१९७२-७३	रु. ५००-००	रु. ५००-००
---------	------------	------------

(२) राज्यपाल श्री. डी. सी. पावटे,

पंजाब राज्य, चंदीगड :

१९७१-७२	रु. १,०००-००	रु. १,०००-००
---------	--------------	--------------

(३) राज्यपाल श्री. एस. एन. सिन्हा, मध्यप्रदेश राज्य, मोपाळ :	१९६८-६९	रु. ५००-००
१९७२-७३	रु. २००-००	रु. २००-००
(४) राज्यपाल श्री. अलि यावर जंग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई :	१९६९-७०	रु. २५०-००
१९७३-७४	रु. ३,०००-००	रु. ३,०००-००
(५) लेफ्ट. गव्हर्नर श्री. एस. के. वॅनर्जी, गोवा, दमण व दीव :	१९७०-७१	रु. २५०-००
१९७४-७५	रु. ५००-००	रु. ५००-००
(६) राज्यपाल श्री. बी. टी. जत्ती, ओरिसा राज्य, भुवनेश्वर :	१९७१-७२	रु. ५००-००
१९७४-७५	रु. २५०-००	रु. २५०-००
		रु. ५,४५०-००

(७) विद्यापीठ अनुदान :

१. पुणे विद्यापीठ, पुणे :

१९६२-६३	रु. १,०००-००
१९६३-६४	१,०००-००
१९६४-६५	१,०००-००
१९६५-६६	रु. १,०००-००
१९६६-६७	रु. १,०००-००
१९६७-६८	रु. १,०००-००
१९६८-६९	रु. १,०००-००
१९६९-७०	रु. १,०००-००
१९७०-७१	रु. १,०००-००
१९७२-७३	रु. २,०००-००
१९७४-७५	रु. १,०००-००
	रु. १२,०००-००
	रु. १२,०००-००

२. मुंबई विद्यापीठ, मुंबई :

१९६७-६८	रु. ५००-००
१९६८-६९	रु. ५००-००
१९६९-७०	रु. ५००-००
१९७०-७१	रु. ५००-००
	रु. २,०००-००
	रु. २,०००-००

३. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर :

१९६८-६९	रु. ५००-००	रु. ५००-००
---------	------------	------------

४. मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद :

१९६३-६४	रु. १,०००-००
१९६५-६६	रु. ५००-००
१९६७-६८	रु. २५०-००

१९६८-६९	रु. ५००-००
१९६९-७०	रु. २५०-००
१९७०-७१	रु. २५०-००
१९७१-७२	रु. ५००-००
	रु. ३,२५०-००
	रु. ३,२५०-००

५. श्रीमती ना. वा. ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई :

१९६७-६८	रु. ५००-००
१९७२-७३	रु. ५००-००
	रु. १,०००-००
	रु. १,०००-००

एकूण अनुदान :

रु. ३,१०,६७५-०७

(आ) देणग्या :

१९७१-७२ :

(१) सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट, मुंबई.	रु. ५,०००-००
(२) श्री. स. का. पाटील यांच्यातर्फे मुंबई प्रदेश काँग्रेस कमिटी प्राॅपर्टीज ट्रस्ट, मुंबई.	रु. १,०००-००
(३) डॉ. प. ल. वेंच, पुणे.	रु. १,०००-००
(४) रेव्हरंड डॉ. विल्यम गोम्स, बिशप ऑफ पूना, पुणे.	रु. १,०००-००
(५) रेव्हरंड फादर एच. आल्फान्सो, पांटिफिकल अॅपीनियम, पुणे.	रु. १,०००-००
(६) श्री. एन. के. फिरोदिया, जर्गहद इंडस्ट्रीज प्रा. लि., पुणे.	रु. १,०००-००

(७) प्राचार्य द. के. केळकर आणि

शिरूरचे मित्र, शिरूर (घोडनदी) पुणे.	रु. ८०१-००
	रु. १०,८०१-००

१९७२-७३ :

(८) श्री. घनश्यामदास बिल्ला, पिलानी (राजस्थान), यांच्यातर्फे सॅच्युरी स्पिनिंग अँड मॅन्यु-फॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड, मुंबई.	रु. २०,०००-००
(९) श्री. अरविंद एन. मफतलाल, मुंबई यांच्यातर्फे :	रु. ५,०००-००

(१) दि मफतलाल फाईन स्पिनिंग अँड मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लि., मुंबई.	रु. २,५००-००
---	--------------

(२) दि स्टॅण्डर्ड मिल्स
कंपनी लि., मुंबई. रु. २,५००-००
रु. ५,०००-००

(१०) श्री. एस. आर. दामानी, मुंबई, यांच्यातर्फे सुरजरतन फत्तेचंद दामानी जनार्दन निधि, मुंबई.	रु. ५,०००-००
(११) इचलकरंजी एज्युकेशन अँड चॅरिटेबल ट्रस्ट, इचलकरंजी.	रु. २,०००-००
(१२) शेठ रतनचंद हिराचंद, मुंबई, यांच्यातर्फे बालचंद इंडस्ट्रीज चॅरिटेबल ट्रस्ट, मुंबई.	रु. १,५००-००
(१३) श्री. चि. वि. जोग, पुणे.	रु. १,००१-००
(१४) श्री. वि. चि. केळकर, सांगली.	रु. १,००१-००
(१५) श्री. अतुर संगतानी, पुणे, यांच्यातर्फे अतुर फौंडेशन, पुणे.	रु. १,०००-००
(१६) कन्नड संघ, पुणे.	रु. १,०००-००
(१७) श्री. चं. शं. किलोस्कर, पुणे, यांच्या- तर्फे किलोस्कर कमिन्स, लि., पुणे.	रु. १,०००-००
(१८) एस. एच. केळकर चॅरिटी ट्रस्ट, मुंबई.	रु. ५००-००
(१९) श्री. श्री. म. चिगळे, अमळनेर.	रु. ५००-००
(२०) श्री. सुखलालजी बोरा, बोरा अँड कंपनी, पुणे.	रु. २५१-००
(२१) प्रा. डॉ. (कु.) सुनयना दिवेटिया, बडोदे.	रु. २००-००
(२२) श्री. गंगाराम सजनदास, ब्रदरहूड असोसिएशन, पुणे.	रु. १०१-००
(२३) श्री. बी. एस. गोगटे, बेळगाव.	रु. १०१-००
	रु. ४०,१५५-००

१९७३-७४ :

(२४) श्री. शं. ल. किलोस्कर, पुणे, यांच्यातर्फे :	रु. ७,५००-००
(१) भारत फोर्ज कंपनी लि., पुणे.	रु. २,५००-००
(२) किलोस्कर आईल एजिन्स, पुणे.	रु. २,५००-००
(३) किलोस्कर न्यूमॅटिक कंपनी लिमिटेड, पुणे.	रु. २,५००-००
	रु. ७,५००-००

(२५) डॉ. एम. ई. चेरियन, स्पायसर मेमोरियल कॉलेज, पुणे.	रु. ५,०००-००
(२६) श्री. चं. शं. किलोस्कर, पुणे, यांच्यातर्फे किलोस्कर कमिन्स लि., पुणे.	रु. १,५००-००
(२७) व्हेलेरियन कार्डिनल प्रेशियस, आर्चबिशप ऑफ बांबे, मुंबई.	रु. १,०००-००
(२८) प्राचार्य टी. बार्नबस, अहमदनगर, यांच्यातर्फे अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर.	रु. १,०००-००
(२९) सर विठ्ठलदास डी. ठाकरसी चॅरिटेबल ट्रस्ट, मुंबई.	रु. ५०१-००
(३०) श्री. पंचगंगा सहकारी साखर कारखाना, गंगानगर, इचलकरंजी	रु. ५००-००
	रु. १७,००१-००

१९७४ :

(३१) डॉ. एम. ई. चेरियन, स्पायसर मेमोरियल कॉलेज, पुणे.	रु. ५,०००-००
(३२) श्री. ए. बी. मराठे यांच्यातर्फे मराठे टेक्स्टाईल मिल्स, मिरज.	रु. २,०००-००
(३३) इचलकरंजी एज्युकेशन अँड चॅरिटेबल ट्रस्ट, इचलकरंजी.	रु. २,०००-००
(३४) श्री. वसंतराव एस. डेम्पो, डेम्पो चॅरिटेज ट्रस्ट, पणजी, गोवें.	रु. १,०००-००
(३५) श्री. वाय. डी. चौगुले यांच्यातर्फे चौगुले अँड कं. प्रा. लि., गोवें.	रु. १,०००-००
(३६) श्री. एल. डी. भावे, पुणे.	रु. ५००-००
	रु. ११,५००-००

एकूण देणग्या :

रु. ७९,४५७-००

मंडळास मिळालेली एकूण अनुदानें व देणग्या:

(२०-६-१९६२ ते ३१-१२-१९७४)

(अ) एकूण अनुदानें :	रु. ३,१०,६७५-०७
(आ) एकूण देणग्या :	रु. ७९,४५७-००

एकूण रु. ३,९०,१३२-०७

उपोद्घात

या उपोद्घातांत पुढील तीन विभागांचा समावेश आहे : अ. ज्ञानकोश-साहित्य-विषयक प्रास्ताविक, आ. तत्त्वज्ञान-विषयक प्रास्ताविक, व इ. मतम-संपादन-विषयक प्रास्ताविक.

अ. ज्ञानकोश-साहित्य-विषयक प्रास्ताविक :

प्रस्तुतच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' या तत्त्वज्ञान-विषयावरील ज्ञानकोशाच्या या उपोद्घाताच्या प्रारंभी 'ज्ञानकोश-साहित्या'विषयी काही प्रास्ताविक माहिती अंतर्भूत करणे उपयुक्त होईल.

१. कोश, शब्दकोश व ज्ञानकोश (विश्वकोश, महाकोश) : 'कोश' या शब्दाचा मूळ प्राथमिक अर्थ केवळ 'साठा' किंवा 'संग्रह' असा आहे; परंतु विद्वत्संदर्भात त्याचा नेहमीचा अर्थ 'शब्दकोश' म्हणजे 'शब्दसंग्रह' अथवा 'शब्द-अर्थ-संग्रह' असा असतो. अशा 'शब्दकोशां'त एका विशिष्ट भाषेतील 'शब्द' व त्यांचे, त्याच भाषेत (किंवा दुसऱ्या एखाद्या भाषेत) 'अर्थ' (किंवा त्यांचे 'प्रतिशब्द') यांचे वर्णानुक्रमित संकलन असते. (इंग्रजीत त्यास 'डिक्शनरी' अशी संज्ञा आहे.)—(प. वा.) श्री. य. रा. दाते-संपादित 'महाराष्ट्र शब्दकोश' हा असा (मराठी-मराठी) शब्दकोश आहे.—'कोशा'चा अर्थ क्वचित् प्रसंगी 'ज्ञानकोश' असाहि दिल्याचें आढळते. परंतु 'कोशा'चा हा शब्दाय वरोवर नाही.—केवळ 'कोश' या शब्दास 'ज्ञानकोश' ('ज्ञानकोश' हा कोशसाहित्य-प्रकाराचाच एक उपवर्ग किंवा उपप्रकार असला तरी) हा अर्थ येऊ शकत नाही. 'ज्ञानकोश' म्हणजे 'ज्ञानाचा संग्रह'. सर्व विषयांसंबंधीच्या, किंवा एखाद्या विशिष्ट विषयासंबंधीच्या सर्वांगीण ज्ञानाचें विविध वर्णानुक्रमित लेखांच्या रूपाने केलेलें संकलन म्हणजे 'ज्ञानकोश' होय. (प. वा.) डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचा 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' हा असा मराठीतील पहिलाच व सर्वविषयसमावेशक 'ज्ञानकोश' असून, पं. लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या संपादकत्वाने प्रस्तुत तयार होत असलेला 'विश्वकोश' हा नवीन सर्वविषयसमावेशक 'ज्ञानकोश'च होय.—प्रस्तुतचा 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' हा तत्त्वज्ञानविषयापुरताच मर्यादित असणारा, परंतु तत्त्वज्ञानांतील सर्व शाखोपशाखांचा किंवा विषयोप-विषयांचा समावेश असलेला 'ज्ञानकोश'च होय. ('मराठी तत्त्वज्ञान-ज्ञानकोश' अशा नामाभिधानांत 'ज्ञान' संज्ञेची पुनरुक्ति होते ती टाळण्यासाठी त्याचें नामाभिधान 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' असे केले आहे. या नूतन नामाभिधानां-तील 'महाकोश' या संज्ञेने तो केवळ 'शब्दकोश' नाही, तर 'महत्ताविशिष्ट (अथवा आशयघन) कोश', म्हणजेच 'ज्ञानकोश' असल्याचें स्पष्ट होतें.)

२. पाश्चात्य ज्ञानकोश-साहित्य : 'ज्ञानकोश'ची कल्पना आपणांस ब्रिटिश राजवटीत झालेल्या पाश्चात्य ज्ञानकोशसाहित्याच्या परिचयाने आपल्याकडे आलेली आहे. त्या दृष्टीने पाश्चात्य ज्ञानकोश-वाङ्मयाचा थोडासा परिचय येथे करून देणें उचित होईल. 'ज्ञानकोश' ही संज्ञा ज्या 'एन्सायक्लोपीडिया' या इंग्रजी संज्ञेचा प्रतिशब्द म्हणून वापरली जाते, तिचें मूळ ग्रीक लोकांच्या ग्रीक भाषेतील 'एन्कुक्लिऑस पीडिया' या शब्दांत आढळते. या शब्दाचा मळ अर्थ 'ग्रीक नागरिकाला आपलें कर्तव्य पार पाडण्यासाठी ज्यांचा अभ्यास आवश्यक होता अशा सर्व विषयांचा अभ्यास-क्रम' असा होता. म्हणजे 'एन्सायक्लोपीडिया'चा मूळ अर्थ अभ्यासावयाचे सर्व विषय असा होता.—त्यानंतर या संज्ञेचा रोमनांच्या लॅटिन भाषेतहि स्वीकार झाला; आणि ग्रीक व लॅटिन या उभय भाषांत 'सर्व विद्याशाखांचें समावेशक व पद्धतशीर अध्ययन' असा तिचा अर्थ रूढ झाला. यानंतर लवकरच या अध्ययनविषयांवरील सर्व साहित्याचें एकाच ग्रंथांत एकत्र संकलन हीहि कल्पना तीत समाविष्ट झाली. या दिशेने लवकरच अशा (विविध कला व विज्ञान यांचे आशय व परस्परसंबंध यांच्या) संकलनाचे अनेक प्रयत्नहि झाले. (या संदर्भात खुद्द 'एन्सायक्लोपीडिया', 'ज्ञानकोश' या संज्ञेचा प्रत्यक्ष उपयोग मान्न सोळाव्या शतकापर्यंत झाला नाही; परंतु ही संज्ञा आता सामान्य उपयोगांत रूढ झाली आहे.) प्रारंभीचे असे ज्ञानकोशरूपी संकलनग्रंथ हे केवळ संदर्भग्रंथ नव्हते, तर ते समग्र अध्ययनासाठीचे त्यांच्या कल्पने वैयक्तिक रीत्या तयार केलेले प्रबंध-ग्रंथ होते.—ग्रीकांपैकी पहिला 'ज्ञानकोश'—कर्ता (प्लेटोचा शिष्य) स्प्युसिपस (मृ. ख्रि. पू. ३३९) हा होता; पण या त्याच्या ग्रंथावद्दल काहीहि माहिती उपलब्ध नाही.—रोमन लोकांपैकी मार्कस टेरेन्शियस (मृ. ख्रि. पू. २७) हा पहिला ज्ञानकोशकार; परंतु त्याचेहि ग्रंथ नष्ट झाले आहेत. उपलब्ध असणारा सर्वांत जुना ज्ञानकोश (ज्येष्ठ) प्लिनी (इ. स. २३-७९) याचा होय.—दक्षिण आफ्रिकेतील रहिवासी मार्कस कॅपेला याचा ज्ञानकोश मध्ययुगांत मोठ्या प्रमाणांत पाठ्यपुस्तक म्हणून उपयोगांत होता; आणि आणखीहि दोन-तीन तत्त्वज्ञान ज्ञानकोश त्या वेळीं तयार झाले होते. त्यांपैकी सर्वांत महत्त्वाचा म्हणजे वोव्हेचा व्हिसेंट याचा 'विल्लिओयेक मुंडी' (तेरावें शतक)

हा ज्ञानकोश होय. 'एन्सायक्लोपीडिया' हें नांव प्रथम वापरलें तें सोळाव्या शतकात वॅसेलचा रिगेलवर्ग व पॉल सीलिच यांनी. सतराव्या शतकांत अनेक ज्ञानकोश तयार झाले—अँलस्टेड (लॅटिन), मोरेसी (वर्णानुक्रमित व्यवस्था), हॉपमन आणि (सर्वात महत्त्वाचा) पिएर वेल (१६९७) याचे ते ज्ञानकोश होत. आता ज्ञानकोशाच्या स्वरूपव्यवस्थेत बदल होऊन शब्दकोशाच्या वर्णक्रमव्यवस्थेत तिचें रूपांतर होत होते; आणि या व्यवस्थेतरामुळे ज्ञानकोशाच्या संकलनाचा हेतु व स्वरूप यातहि बदल होत गेला. ज्ञानकोश हा आता संदर्भाय ग्रंथ झाला, व त्याचें स्वरूप संवर्धित ज्ञानशाखेच्या एकत्र व समग्र प्रवर्धात्मक विवेचनापेक्षा तीतील विविध विषयासंबंधीचे अनेक विशेषज्ञानी लिहिलेले / संपादिलेले विविध व वर्णानुक्रमित संदर्भ-लेख असे झाले. आणि हाच सामान्य स्वरूपबंध विविध प्रमाणांत सर्व आधुनिक ज्ञानकोशांनी अनुसरला आहे. या स्थित्यंतराचें मुख्य कारण म्हणजे एकोणिसाव्या शतकांत विविध विज्ञानशाखांचा झालेला विस्तार व प्रगति हे होय. इटलीमध्ये कोरोनेली (व्हेनिस) याने 'विन्डिओयेका युनिव्हर्सल' ह्या या स्वरूपाच्या प्रचंड ज्ञान-कोशाचें नियोजन केले; पण त्याचा अल्प भागच प्रसिद्ध झाला (१७०१-०६). इंग्लंडमध्ये जॉन हॅरिस (१६६७-१७१०) याने याच ज्ञानकोश-पद्धतीचा (अनेक लेखांचे विशिष्ट विषयांवरील विविध लेख व त्यांची वर्णानुक्रमव्यवस्था) अवलंब करून 'लेक्सिकॉन टेक्निकम' ह्या ज्ञानकोशाचे संकलन केलें, व नंतर त्याची पुरवणीहि प्रसिद्ध झाली (१७४४). हा ज्ञानकोश बराच काल उपयोगांत राहिला. इंग्लंडमधील याहिपेक्षा अधिक महत्त्वाचा ज्ञानकोश म्हणजे आंग्ल ज्ञान-कोशाचा पिता म्हणून मान्यता पावलेल्या ई. चेम्बर्स (मृ. १७४०) याचा 'एन्सायक्लोपीडिया' (यात लेखांच्या परस्पर-संबंधांचें संदर्भसूचन अनुसरले आहे) हा होय; आणि त्याचा प्रभाव युरोपांतील या प्रकारच्या ज्ञानकोशकार्यावरहि दिसून येतो. या ज्ञानकोशाचें जॉन मिल्स याने केलेलें फ्रेंच भाषांतर हें डिडरो व डालेम्बर्ट यांच्या फ्रेंच भाषेतील विख्यात 'एन्सायक्लोपीडिया' (२८ मूळ खंड व ५ पुरवणीखंड, १७५१-७२; सविस्तर विषयानुक्रमणिका २ खंड, १७८०) या ज्ञानकोशाचा आधार होय. हा फ्रेंच ज्ञानकोश प्रगत व क्रांतिकारी विचारसरणीचे माध्यमच बनला, आणि त्यामुळे ही विचारसरणी धारण करणाराना 'एन्सायक्लोपेडिस्ट' म्हणण्यांत येऊं लागलें; व त्यांचा छळहि होऊं लागला.— 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' या विख्यात इंग्रजी ज्ञानकोशाचे पहिले नियोजक डब्ल्यू. स्मेली (मुद्रक), ए. वेल (उत्कारक) आणि सी. मॅक्फारकुहर हे होत. यांच्या नियोजनांत लेखांची वर्णानुक्रमव्यवस्था व विषयांची शास्त्रीय विभागणी यांचा समन्वय करण्यांत आला होता. या ज्ञानकोशाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या; व त्यांतील शेवटची आवृत्ती ही ३० खंडांतील १९७० ची आवृत्ति होय. त्यांत इ. स. १९४९ नंतर लेखांच्या गटागटांचें सतत पुनःसंस्करणाचे धोरण अनुसरण्यांत आले आहे; व त्याचें संपादन अकराव्या आवृत्तीपासून संयुक्तपणे अँग्लो-अमेरिकन होत आलें आहे. 'एन्क्लोपीडिया एन्सायक्लोपीडिया' हा संपूर्णपणें ब्रिटिश-संपादित ज्ञानकोश (पहिली आवृत्ति १९१३-१४; व चौथी आवृत्ती १९५८, १२ खंड) अत्यंत उपयुक्त असून त्यातील लेख आवश्यकतेप्रमाणे संक्षिप्त वा विस्तृत असून त्यांत त्या त्या लेखविषयांवरील अधिकृत संदर्भग्रंथांच्या नोंदीहि दिल्या आहेत.— 'चेम्बर्स एन्सायक्लोपीडिया' (१८५०-६८) ह्या ज्ञानकोशाचे पहिले संपादक ए. फिडलेटर हे होत; आणि त्याची सर्वात अलीकडील आवृत्ति १९६७ साली १५ खंडांत प्रसिद्ध झाली आहे. याखेरीज इंग्रजी भाषेंत 'एन्सायक्लोपीडिया अमेरिकाना' (३० खंड, इ. स. १९५६) हा अमेरिकेतील अग्रगण्य ज्ञानकोश होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून एन्सायक्लोपीडियाच्या रचनेंत फारसा फरक झालेला नसला, तरी एन्सायक्लोपीडियाच्या स्वरूपाचे विशिष्ट विषयांवरील संक्षिप्त विवेचनपर असे ज्ञानकोश झाले आहेत.

तत्त्वज्ञानाच्या प्रस्तुत संदर्भांत इंग्रजीतील तत्त्वज्ञान या विषयावरील सर्वसमावेशक ज्ञानकोशग्रंथ पुढील-प्रमाणे होत :

(१) (इंग्लंड) जे. एम. वाल्डविन याची 'डिक्शनरी ऑफ फिलॉसफी अँड सायकॉलॉजी' (३ खंड, १९०१-१९०५), (२) (अमेरिका) डी. डी. रून्स यांची 'डिक्शनरी ऑफ फिलॉसफी' (१९५५), (३) (इंग्लंड) हचिन्सनचा 'ट्रिव्हिएल्यु सेचरी एन्सायक्लोपीडिया' (१९५६), (४) (इंग्लंड) जे. ओ. ऊर्मन यांचा 'कन्साइज् एन्सायक्लोपीडिया ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी अँड फिलॉसफर्स' (१९६०), व (५) (अमेरिका) पॉल एडवर्ड्स यांचा 'दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ फिलॉसफी' (८ खंड, १९६७). (यांपैकी एडवर्ड्स याचा ज्ञानकोश हा तत्त्वज्ञानविषयावरील सर्वात विस्तृत व अत्यंत उपयुक्त संदर्भग्रंथ आहे.) याशिवाय तत्त्वज्ञानान्तर्गत विशिष्ट विषयांवरील (१) जे. हेस्टिन्ज यांचा 'एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स' (१३ खंड, १९२६), (२) व्ही. फर्म यांचा 'दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन' (१९४५, पुनर्मुद्रण १९६४), व (३) व्ही. फर्म यांचा 'एन्सायक्लोपीडिया ऑफ मॉरल्स' (१९५६) हे तीन ज्ञानकोश उल्लेखनीय आहेत. याशिवाय 'पिअर्स एन्सायक्लोपीडिया', ए. मी याचा 'चिल्ड्रेंस एन्सायक्लोपीडिया', 'ऑक्सफर्ड ज्यूनियर एन्सायक्लोपीडिया' यांसारख्या छोट्या पण सर्वसमावेशक एन्सायक्लोपीडियांचाहि उल्लेख करता येईल.

बहुतेक युरोपियन भाषांत ज्ञानकोशांहित्याची कमीअधिक प्रगति होतच आहे.

३. **संस्कृतमधील ज्ञानकोश-साहित्य** : सर्व ज्ञानशाखांतील विषयांचा परामर्श घेणारा 'ज्ञानकोश', 'महा-कोश' किंवा 'विश्वकोश' ही आधुनिक कल्पना पाश्चात्यांच्या संपर्कामुळे आपणांकडे आली आहे असे पूर्वी म्हटलेच आहे. आपल्या प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत सर्व विषयांचा परामर्श घेणाऱ्या अशा 'ज्ञानकोशा'ची कल्पना आढळून येत नाही. मात्र काही निवडक विषय घेऊन त्यांसंबंधी संकलित माहिती देणारे काही ज्ञानकोशसदृश ग्रंथ संस्कृतांत आढळून येतात. उदाहरणार्थ—'बृहत्संहिता' (वराहमिहिरकृत, ५ वे शतक) या ग्रंथांत ग्रह-नक्षत्रयोग, वृक्षायुर्वेद, प्रासादलक्षणे, वाजीकरण, रत्नपरीक्षा इत्यादि विविध विषयांवरील त्या काळी उपलब्ध असलेली माहिती आलेली आहे.—तसेच, १३ व्या शतकांत होऊन गेलेला चालुक्य राजा सोमेश्वर याच्या 'मानसोल्लास' किंवा 'अभिलषितार्थचिंतामणि' या चतुःखंडात्मक १०० अध्यायांच्या ग्रंथांत राजे व राजदरबार व समाजांतील उच्चस्तर यांच्याशी संबद्ध असलेले राज्यशास्त्र, हत्ती, घोडे, हिरे-माणकें, तांबूल, विलेपन, वास्तु-मूर्ति, चित्र-नृत्य-संगीत-कला, मत्स्य व मृगया आदि क्रीडा, इत्यादि विविध विषयांचें संक्षिप्त विवरण आलें आहे. याच प्रकारे विविध विषयांवरील संस्कृत सुभाषितें विषयवार एकत्र देणारे 'सुभाषित-रत्नकोश' (विद्याकरकृत, १२ वे शतक), 'शार्ङ्गधरपद्धति' इत्यादि सुभाषितकोशांचाहि येथे उल्लेख केला पाहिजे. यांशिवाय एकच ज्ञानशाखा निवडून तीत आलेल्या विषयांचा परामर्श घेणारे काही ग्रंथहि आढळून येतात. उदाहरणार्थ—तत्त्वज्ञानांतील पंथ किंवा दर्शनें याचें वर्णन करणारे 'पडुदर्शनसमुच्चय' (हरिभद्रकृत, ७ वे शतक) व 'सर्वदर्शनसंग्रह' (सायणमाधवाचार्यकृत, १४ वे शतक) हे दोन ग्रंथ, धर्मशास्त्रान्तर्गत संस्कार, आचार, प्रायश्चित्त इत्यादि विषयांचा परामर्श घेणारा 'भगवन्तभास्कर' (नीलकंठकृत, १७ वे शतक) हा ग्रंथ, खाद्यपदार्थांची माहिती देणारा 'भोजनकुतूहल' (रघुनाथ गणेश नवहस्तकृत, १७ वे शतक), हत्तीसंबंधी माहिती देणारा पालकाप्यकृत 'हस्त्यायुर्वेद' इत्यादि ग्रंथ उल्लेखनीय होत. विसाव्या शतकांत साधारणतः एकाच विषयाला वाहिलेले व त्यांतील विषयोपविषयांचें वा अंगोपांगांचें बारकाव्याने टिपण करणारे काही संस्कृत कोशहि अलीकडील काळांत निर्माण झाले आहेत. ते असे : (१) पं. भीमाचार्य झळकीकराचा 'न्यायकोश'. याला दिलेलें इंग्रजी उपशीर्षक जरी 'ए डिक्शनरी ऑफ टेक्निकल टर्म्स इन इंडियन फिलासफी' असें असलें, तरी त्यांत विविध दर्शनांतील तत्त्वशिष्ट शब्दांचे निश्चित अर्थ संक्षिप्तपणें विशद करून दाखविल्यामुळे त्याचें केवळ 'शब्दकोश' असें स्वरूप नाही. (२) स्वामी केवलानन्दसरस्वती यांचा 'मीमांसाकोश' (७ खंड, १९५२-१९६३, प्राज्ञपाठशाला, वाई) हा पूर्वमीमांसेवरील विषयोपविषयांचा ज्ञानकोश होय. (३) 'श्रौतकोश' (वैदिक संशोधनमंडळ, दोन खंड, अनुक्रमें १९५८ व १९७०) हाहि ग्रंथ कर्मकांडात्मक श्रौतवाङ्मयांतील विविध विषय व उपविषय यांचें सर्वांगीण दर्शन घडविणारा असा एकाच विषयाला संपूर्ण वाहिलेला ज्ञानकोश आहे. यांशिवाय, (४) 'धर्मकोश' (संपादक-तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्राज्ञपाठशाला, वाई) या ग्रंथाचे १९३७ ते १९७४ पर्यंत मोठे चार खंड प्रसिद्ध झाले असून त्यांत धर्मशास्त्रान्तर्गत (प्राचीन सामाजिक कायदेकानू व पद्धति) व्यवहारखंडाचे तीन भाग (१९३७, १९३८, १९४१), 'उपनिषद्वाक्यकोश' (१९५३) व 'राजनीतिकाण्ड' (१९७४) यांचा अंतर्भाव आहे. या कोशाचें वैशिष्ट्य हें की, त्या त्या विषयोपविषयांखाली प्राचीन वैदिक कालापासून धर्मशास्त्र-स्मृतिकालापर्यंत होऊन गेलेल्या ग्रंथांतील त्या त्या विषयांशीं संबद्ध उताऱ्यांच्या नोंदी त्यांत असून हा कोश या विषयांचा साधनसंग्रहच झाला आहे.

४. **मराठी ज्ञानकोश-साहित्य** : इंग्रजी वाङ्मयाच्या संपर्क-परिचयानंतर मराठीत विविध प्रकारच्या ज्ञानकोश-वाङ्मयरचनेस चालना मिळाली. अशा ज्ञानकोशवाङ्मयांत 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका'च्या धर्तीवर रचलेला (प. वा.) डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर-संपादित 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' (इ. स. १९२०-२७) हा मराठीतील आद्य व मूर्धन्य होय. डॉ. केतकरांचा हा 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' सर्व-विषय-समावेशक असून त्याचे एकंदर २३ खंड आहेत. त्यानंतर श्री. गणेश रंगो भिडे यांनी संपादिलेला 'व्यावहारिक ज्ञानकोश' (५ खंड, १९३५-१९४०), व 'अभिनव मराठी ज्ञानकोश' (४ खंड, १९६३-१९७१), (प. वा.) श्री. य. रा. दाते व (प. वा.) चि. ग. कर्वे यांनी संपादिलेला 'सुलभ विश्वकोश' (६ खंड, १९४९-१९५१) हे सर्वसमावेशक स्वरूपाचे ज्ञानकोश प्रसिद्ध झाले आहेत.—यांशिवाय एकेका विशिष्ट विषयाला वाहिलेले ज्ञानकोशहि मराठीत अलीकडे वरेच झाले आहेत. उदाहरणार्थ—(प. वा.) श्री. द. चि. मुजुमदार यांनी संपादिलेला 'व्यायाम ज्ञानकोश' (१० खंड, १९३६-१९४९), म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी संपादिलेला तीन खंडांतील (प्राचीन, मध्ययुगीन, व अर्वाचीन) 'चरित्रकोश' (१९३२, १९३७ व १९४६), पं. महादेवशास्त्री जोशी यांच्या संपादकत्वाखालील 'संस्कृतिकोश' (याचे १९६२-१९७४ पर्यंत आठ खंड निघाले असून अजून दोन खंड निघावयाचे आहेत), डॉ. प्र. न. जोशी यांचा 'शास्त्रज्ञांचा चरित्रकोश' (१९६८), श्री. श्री. श्या. हणमंते यांचा 'संकेतकोश' (दुसरी आवृत्ति, १९६४), श्री. अमरेद्र गाडगीळ यांचे 'गणेशकोश' (१९६८) व 'श्रीरामकोश' (१९७४), श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांचा 'देवीकोश' (४ खंड, १९६७-१९७२) असे त्या त्या विषयांची पद्धतशीर माहिती देणारे कोश प्रसिद्धच आहेत.—यांशिवाय विशेष उल्लेखनीय म्हणजे महाराष्ट्र शासनाने स्थापिलेल्या 'मराठी साहित्य-संस्कृति मंडळा'तर्फे संकल्पित २० खंडांचा 'विश्वकोश' हा तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या प्रमुख संपादकत्वाखाली वाई येथे तयार होत आहे.

प्रस्तुतचा 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' तत्त्वज्ञान-विषयापुरता मर्यादित परंतु तत्त्वज्ञानातील सर्व शाखोप-शाखा व विषयोपविषय यांचा समावेश करणारा तत्त्वज्ञानविषयावरील मराठीतील (किंवा भारतीय भाषांतील) पहिलाच महाकोश आहे.

आ. तत्त्वज्ञानविषयक प्रास्ताविक :

१. प्रस्तुत विवेचनांतील आधुनिक दृष्टिकोण : बुद्धिवादी दृष्टिकोणांतून तत्त्वज्ञान : वरील 'ज्ञानकोश-साहित्य'-विषयक प्रास्ताविकानंतर प्रस्तुतच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश' यासारख्या तत्त्वज्ञानावरील संदर्भग्रंथाच्या या प्रारंभिक उपोद्घातात इतर संबंधित विषयांशिवाय विशेषतः 'तत्त्वज्ञान' या ज्ञानक्षेत्राचा मानवी जीवनांतील उद्गम आणि विकास, त्याचे स्वरूप, आशय व व्याप्ति, त्याच्या प्रशाखा-उपशाखा आणि त्यांतील अभिदृष्टि अथवा दृष्टिकोण, आणि तसेच त्यांची जीवनासाठीची अभिव्यंजिते अथवा दिग्दर्शने इत्यादिसंबंधीही काही प्राथमिक विवरण करणें इष्ट आहे असें वाटतें यासंबंधीच्या येथील या विवरणांत कोणत्याहि विशिष्ट पारंपरिक तात्त्विक पंथाची किंवा संप्रदायाची अथवा शब्दप्रामाण्याची किंवा रूढ सकेतानुसारी भूमिका न घेतां, केवळ आधुनिक निसर्ग-वैज्ञानिक वा बुद्धिवादी दृष्टीने, किंवा वर्तनवादी मानसशास्त्रीय दृष्टीने, अथवा मानस-वार्तनिक दृष्ट्या, तत्त्वज्ञानाचा मानवी जीवनांत उगम कां व कसा झाला व त्या उगमांतूनच त्यास त्याचें प्रस्तुतचे विविधांगी विकसित मूर्तस्वरूप कां व कसें प्राप्त झाले, आणि त्याची ही विविध विकसित अंगे कोणती याचें स्थूल विवेचन करणे इष्ट होईल.

२. मानवी जीवनांत ज्ञानाचा उदय : मानवी जीवनांत 'ज्ञाना'चें स्थान व महत्त्व अनन्यसाधारण आहे, ही वस्तुस्थिति सर्वमान्य आहे. मानवाचा व त्याच्या जीवनव्यापारांचा वा जीवनवर्तनाचा विकास हा उपमानवांतूनच झाला आहे, अशी निसर्गविज्ञानाची सर्वसामान्य व सर्वमान्य भूमिका आहे. या दृष्टीने पाहता, उपमानवी प्राण्याच्या जीवनांत ज्ञानास (तत्त्वज्ञानास) काहीहि स्थान नसताना, मानवी जीवनांत मात्र ज्ञानाचा (तत्त्वज्ञानाचा) उदय व विकास घडून आला आहे ही विशेष लक्षणीय घटना आहे, व तिचें स्पष्टीकरण शोधणें आवश्यक आहे; आणि त्यासाठी प्राणि-जीवनाच्या, विशेषतः मानवी प्राणिजीवनाच्या, सर्वसामान्य स्वरूपाचें व मानवाच्या व्यवच्छेदक वैशिष्ट्याचे निरीक्षण व विश्लेषण करणें आवश्यक आहे.

३. मानव म्हणजे बुद्धिशील प्राणी ? : 'जीवन' (म्हणजे 'जगणे') हें मानवासह सर्वच प्राण्यांचें, त्यांची निर्जीव सृष्टीहून वेगळीक दर्शविणारे, मूलभूत व व्यवच्छेदक लक्षण आहे. ('वनस्पति'सृष्टि हीहि 'जीव'सृष्टीचाच एक विभाग आहे. पण प्रस्तुत संदर्भात तिचा येथे वेगळा विचार करण्याची आवश्यकता नाही.) परंतु प्राण्यांतहि मानवाचें स्थान उपमानवी/अवमानवी प्राण्यांहून काही वेगळेंच आहे. मानवाची इतर प्राण्यांहून ही वेगळीक, अथवा त्याचें इतर प्राण्याहून व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे त्याची बुद्धिशीलता होय, अशी प्रसिद्ध ग्रीक वैज्ञानिक व तत्त्ववेत्ता अ‍ॅरिस्टॉटल याची धारणा असून, त्याने 'मानव हा बुद्धिशील प्राणी होय' अशी मानवाची व्यवच्छेदक व्याख्या केली आहे. परंतु आधुनिक तौलनिक मानसशास्त्र किंवा पशुमानसशास्त्राप्रमाणे 'बुद्धि' ही काही अल्प प्रमाणांत तरी उपमानव प्राण्यांतहि आढळून येते असें म्हटलें जातें; आणि म्हणून 'बुद्धि' ही मानवाचे व्यवच्छेदक, म्हणजे त्याची वेगळीक दर्शविणारे, लक्षण ठरू शकत नाही.—तेव्हा उपमानव प्राण्यांहून मानवाची ही वेगळीक कशांत आहे? परंतु ही वेगळीक शोधण्यापूर्वी, वर म्हटल्याप्रमाणे, प्राणिजीवनाच्या, विशेषतः मानवी प्राणिजीवनाच्या, सर्वसामान्य स्वरूपाचें निरीक्षण व विश्लेषण करावयास हवे.

४. जीवनक्रियेचें स्वरूप : मनुष्याचें जीवन हें, इतर अवमानव प्राण्यांप्रमाणेच, प्राथमिक दृष्ट्या (अथवा मानसिक-वार्तनिक दृष्ट्या), स्वतः मानव व त्याची भोवतालची परिस्थिति यांच्या परस्पर-संपर्काच्या, त्यांच्या परस्पर-क्रिया-प्रतिक्रियांच्या, आणि त्यांच्या परस्परंशी जमण्या-जमविण्याच्या, म्हणजे त्यांच्या परस्पर-सुसंवादाच्या किंवा परस्पर-समवस्थापनाच्या स्वरूपाचें असतें.—मनुष्याच्या प्रकृति-स्वभावांतच, इतर प्राण्यांप्रमाणेच, काही सहजप्रवृत्ति किंवा सहजप्रेरणा (उदाहरणार्थ—भुधा, तृषा, काम वगैरे) असतात; आणि त्या प्रवृत्तीच्या किंवा प्रेरणांच्या परिपूर्तीच्या दिशेनेच त्याचा (व इतर प्राण्यांचाहि) जीवनप्रवाह भोवतालच्या परिस्थितीतून वाहत असतो.—प्रारंभिक अवस्थेत हा जीवन-प्रवाह संय व शांत असतो, कारण त्या अवस्थेत त्या त्याच्या प्रवृत्ति-प्रेरणांच्या पूर्तीस अनुकूल अशी परिस्थिति त्यास बहुशः उपलब्ध असते, आणि त्यामुळे तो व त्याची परिस्थिति यांचे जमून जाते; त्यांचें सुसंवादी समवस्थापन होते, व त्यांतच त्यास जीवनांतील समाहितत्व म्हणजे समाधान प्रतीत होत असतें.—जीवनाच्या या समवस्थित-समाहित अवस्थेंतील मनुष्याचे (व उच्च स्तरावरील इतर अवमानव प्राण्यांचें) जीवन जाणिवेचें असते; त्याची त्यास जाणीव असते; मात्र त्यात त्यास स्वतःची व परिस्थितीची स्पष्ट व वेगवेगळी अशी जाणीव नसते. परंतु या प्राथमिक समवस्थित अथवा समाहित अवस्थेंतच पुढे प्राणी व त्याची परिस्थिति यांच्या परस्पर-संपर्कात थोडा विसंवाद किंवा घर्षण उत्पन्न होते. याचें

कारण परिस्थिति प्राण्यांच्या प्रवृत्तीस नेहमीच अनुकूल प्रतिसाद देत नाही, किंवा कधी-कधी ती प्रतिकूल प्रतिसादहि देते; आणि यामुळे प्राणी व परिस्थिति यांच्यात विसंवाद, वि-पमवस्थिति, विरोध किंवा धर्षण उत्पन्न होतें, व त्यांतूनच जीवनांतील असमाधानाचा उदय होतो. आणि मग या असमाधानांतूनच समाधानाची पुनःस्थापना वा पुनःप्राप्ति व्हावी यासाठी साहजिकच प्राण्याचा प्रयत्न होऊं लागतो.

५. प्राणी व त्याची परिस्थिति : प्राण्याच्या या प्रयत्नांतच, तो स्वतः व त्याची वाह्य परिस्थिति यांच्या वेगळीकिसंबंधीच्या त्याच्या जाणिवेचा उगम आहे. जीवनप्रवाहांत अनुकूल प्रतिसाद न देणारी परिस्थिति आपणांहुन भिन्न आहे, व आपण स्वतः तीहून भिन्न आहों याचे आकलन हीच ती त्या वेगळीकीची जाणीव होय. या जाणिवेतील दोन परस्पर-संबद्ध असे घटक म्हणजे तो स्वतः प्राणी व त्याची वाह्य परिस्थिति हे होत. त्यांस 'जीव' व 'जगत्' असेहि म्हणतां येईल : किंवा 'जगत्' हें जीवाचा आकलनाचा 'विषय' असते, व 'जीव' हा त्या 'विषया'चें आकलन होणारा 'विषयी' असतो, म्हणून 'जीव' व 'जगत्' यांस 'विषयी' व 'विषय' असेहि म्हणतां येईल. — 'जीव' व 'जगत्' अथवा 'विषयी' व 'विषय' हे दोन्ही अंतिमतः एकाच विश्वाचे परस्पर-संबद्ध 'घटक' होत. — किंवा, 'विश्व' म्हणजे 'जीव-जगत्' किंवा 'विषयी-विषय' यांची एक संयुति अथवा संयुक्त ग्रंथीच होय; आणि हीच ग्रंथि अंतिमतः जीवाच्या जीवनाची सर्वोच्च परिस्थिति असते : आणि जीवास तिच्याशी (म्हणजे आपण स्वतः 'जीव' किंवा 'विषयी' आणि 'जगत्' किंवा 'विषय' यांच्या संयुक्त ग्रंथीशीं) असणाऱ्या त्याच्या संपर्क-संबंधांत सुसंवाद किंवा समवस्थिति व तिच्यांतून जीवनिक समाधान हवें असतें.

६. जीवनिक समाधानासाठी मानवास ज्ञानाची आवश्यकता : 'जीवा'च्या या जीवनिक समाधानासाठी 'जीवा'स जर त्याच्या 'विश्व'-परिस्थितीशी ही समवस्थिति किंवा सुसंवाद हवा असेल, तर तो साध्य करून घेण्यासाठी 'जीवा'स 'विश्व'चें ('जीव' व 'जगत्' यांच्या संयुतीचें) व त्यांतील घटकांचे परस्पर-संपर्क व संबंध यांचें स्वरूप जाणून घेण्याची प्रेरणा होणे साहजिक आहे. कारण, या घटकांच्या परस्पर-संपर्क-संबंधांतील परस्परक्रिया-प्रतिक्रियांतूनच त्यांचा सुसंवाद किंवा विसंवाद घडून येत असतो; आणि त्यांतूनच जीवनिक समाधान किंवा असमाधान उत्पन्न होत असतें. आणि जीवनांतील त्यांचा प्राथमिक सुसंवाद व तदुत्पन्न समाधान कमी किंवा नाहीसे झाल्यानंतर त्याची पुनःप्राप्ति व्हावयाची किंवा करून घ्यावयाची असेल, तर तिच्यासाठी त्या विश्वघटकांचें (जीव व जगत् यांचें) स्वरूप व संबंध यांचें आकलन किंवा ज्ञान याची आवश्यकता साहजिकच उत्पन्न होते, कारण या ज्ञानांतूनच त्या घटकांचा (जीवनिक समाधानाचा आधार असलेला) सुसंवाद कसा जमेल किंवा जमवितां येईल याविषयीचें दिग्दर्शक किंवा मार्गदर्शक ज्ञान जीवास उपलब्ध होऊं शकते. आणि ज्ञानाच्या या जीवनार्थ आवश्यकतेतूनच प्राण्याचे ज्ञानविषयक प्रयत्न होऊं लागतात; आणि या प्रयत्नांतूनच उपलब्ध होणाऱ्या 'जीव' व 'जगत्' यांच्या स्वरूप-संबंधाविषयीच्या ज्ञानांतून त्यांमधील विसंवाद व संघर्ष यांच्या कारणांविषयी प्राण्यास ज्ञान होऊं लागते, व या ज्ञानांतूनच 'जीवा'स आपण आपल्या समाधानासाठी 'जगता'स 'आपल्या'शी कसे जमवावें, किंवा 'जगता'शी 'आपण' कसे जमवून घ्यावें, याचे जीवनांतील दिग्दर्शक (किंवा मार्गदर्शक) ज्ञान होऊं लागतें, आणि या दिग्दर्शक ज्ञानांतूनच जीवनांतील समाधानाची पुनःप्राप्ति होणे शक्य होते.

७. आकलक ज्ञान व दिग्दर्शक प्रज्ञान : 'जीव'-'जगत्' या जीवनांतील घटकांच्या स्वरूप-संबंधाविषयीचें मानवाचें प्राथमिक ज्ञान हें केवळ माहितीवजा असतें, व त्यास 'ज्ञान' (इंग्रजीत 'नॉलेज') म्हणावे : आणि हे ज्ञान प्राण्यास त्याच्या बुद्धीच्याद्वारे प्राप्त होतें. या बौद्धिक ज्ञानांतून आकलन झालेल्या जीवन-परिस्थितीत इष्ट त्या जीवन-दिशेचे, म्हणजे प्रत्यक्ष किंवा मूर्त जीवनसाध्याचें वा जीवनध्येयांचें, म्हणजेच जीवनमूल्यांचें, व या जीवनमूल्याची जीवनांत मूर्त परिणति घडवून आणणाऱ्या प्रत्यक्ष जीवनिक वर्तनरीतीचें दिग्दर्शक आकलन, हा मानवाच्या विकासातील, त्याच्या जीवनपरिस्थितीच्या प्राथमिक बौद्धिक ज्ञानानंतरचा, परंतु या बौद्धिक ज्ञानांतूनच विकसित होणारा, पुढील प्रगतिस्तर होय. हें वरच्या स्तरावरील आकलन बौद्धिक ज्ञानाप्रमाणे केवळ माहितीवजा नसतें, तर त्यांतून इष्ट त्या जीवनदिशेचें व तदनुरूप जीवनीतीचें अभिसूचन किंवा दिग्दर्शन होतें; आणि म्हणून या केवळ ज्ञानाहून अधिक उच्च स्तरावरील आकलनास 'प्रज्ञान' (इंग्रजीत 'विज्डम') म्हणावें, आणि हें 'प्रज्ञान' मानवास त्याच्या 'विवेका'च्या (सारासारविचाराच्या) किंवा 'समीक्षे'च्या द्वारा प्राप्त होतें. — 'बुद्धि' (इंग्रजीत 'रीझन' किंवा 'इंटेलक्ट') ही प्राथमिक स्तरावरील माहिती-वजा 'ज्ञाना'ची (इंग्रजीत 'नॉलेज') जननी, तर 'विवेक' किंवा 'समीक्षा' (इंग्रजीत 'जज्जमेंट') ही त्यानंतरच्या उच्च स्तरावरील दिग्दर्शक (किंवा मार्गदर्शक) 'प्रज्ञाना'ची (इंग्रजीत 'विज्डम') जननी होय.

८. मानव हा विवेकशील प्राणी : यांपैकी 'बुद्धि' व 'ज्ञान' (विशेषतः उच्च स्तरावरील) अवमानव प्राण्यांतहि काही अल्प प्रमाणांत तरी दिसून येत असल्याचें आधुनिक 'तौलनिक मानसशास्त्रा'तील (म्हणजे 'पशु-मानस-शास्त्रा'तील) संशोधनांत दिसून आले असले (व त्यामुळे 'बुद्धि' ही मानवाचें व्यवच्छेदक-व्याख्यापक लक्षण असल्याचें ॲरिस्टॉटलचें पूर्वोल्लिखित मत सर्वस्वी ग्राह्य मानता येत नसले) तरी त्यांचा खरा व मूर्त स्वरूपांतील स्फुट विकास स्पष्ट-

पणें मानवांतच दिसून येतो हेहि खरें आहे. आणि 'विवेक' ऊर्फ 'समीक्षा' व 'प्रज्ञान' यांचा स्फुट व लक्षवेधक विकास मात (जरी तो निदान सुप्त स्वरूपांत अवमानव प्राण्यांतहि प्रत्ययास येणें शक्य आहे असें, अवमानवांतूनच मानवाच्या होणाऱ्या विकास-प्रक्रियेचें सातत्य लक्षांत घेता, निदान केवळ औपपत्तिकदृष्ट्या तरी मानणें शक्य अमलें तरी) फक्त मानवांतच दिसून येतो.—एवंच, मानवी जीवनांतील समाधानासाठी 'बुद्धि' व तीद्वारा प्राप्त होणारें 'ज्ञान' आणि ('बुद्धि' तूनच विकसित होणारी) 'समीक्षा' व तीद्वारा प्राप्त होणारें ('ज्ञाना' तूनच विकसित होणारें) 'प्रज्ञान' यांची मानवास मूलभूत जीवनिक आवश्यकता असते; आणि त्यामुळे मानवाचे 'ज्ञान'-प्रज्ञान-संपादनासाठी सतत प्रयत्न चालू राहतात. यांपैकी 'ज्ञान'-संपादनाच्या प्राथमिक स्तरावरील प्रयत्नांतून नंतर 'प्रज्ञान'-संपादनाचा उच्च-स्तरावरील प्रयत्न व्हावयाचा असतो.—एवंच, 'बुद्धि'-निर्मित 'ज्ञान' आणि 'विवेक'-निर्मित 'प्रज्ञान' यांची मानवी जीवनांतील आवश्यकता व स्थान यांचें महत्त्व विशेषच आहे हें उघड आहे. यांपैकी 'बुद्धि'-ज्ञान ही मानवाची वैशिष्ट्ये, पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, काही अल्प प्रमाणांत तरी अवमानव प्राण्यात प्रतीत होत असल्याने, ती त्याची निःसंदिग्ध व्यवच्छेदक वैशिष्ट्ये होऊ शकत नाहीत, असें म्हणतां येणें शक्य आहे; आणि म्हणून पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, "मानव हा 'बुद्धिशील' प्राणी होय" ही अॅरिस्टॉटलची मानवाची व्याख्या अलीकडील पशुमानसशास्त्रीय किंवा तौलनिक मानसशास्त्रीय ज्ञानाशीं निदान तंतोतंत सुसंगत नाही. परंतु 'विवेक'-प्रज्ञान ही त्याची वैशिष्ट्ये इतर कोणत्याहि अवमानव प्राण्यांत निदान प्रत्यक्षपणे किंवा स्फुटपणें आढळत नसल्याने तीच त्याची व्यवच्छेदक अथवा व्याख्यापक वैशिष्ट्ये होत, असें म्हणतां येतें. आणि म्हणून, अॅरिस्टॉटलची उपर्युक्त मानवाची व्याख्या ('मानव हा बुद्धिशील प्राणी होय') कालबाह्य झाल्यामुळे 'मानव हा विवेकशील प्राणी होय' हीच मानवाची व्यवच्छेदक व्याख्या होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

९. 'बौद्धिक ज्ञान' व 'समीक्षक प्रज्ञान'-जीवनिक आवश्यकता व आधार : एवंच, 'जीव' व 'जगत्' किंवा 'विषयी' व 'विषय' या जीवनाच्या विश्वपरिस्थितींतील दोन घटकांच्या भिन्नत्वाच्या जाणिवेंतूनच प्राण्यास आपलें जीवन म्हणजे या घटकांच्या परस्पर संपर्क-संबंधाची व त्यांतील परस्पर-समन्वयाची किंवा परस्पर-संघर्षाची क्रियाच होय अशी जीवनाविषयीची जाणीव होऊ लागते, व या जाणिवेंतूनच या प्रक्रियेतील या घटकांचा जीवनांतील विसंवाद व तदुत्पन्न असमाधान दूर करून त्याचा सुसंवाद पुनः घडवून आणणे व त्यातून जीवनिक समाधान पुनः प्राप्त करून घेणे हा प्राण्याचा प्रयत्न होऊ लागतो. जीवनांतील या समाधानाचे संरक्षण वा पुनःप्राप्ति यासाठी होणाऱ्या प्रयत्नांच्या प्रक्रियेतच या घटकांचीं स्वरूपे व त्यांचा परस्परसंबंध यांच्या आकलनाची म्हणजेच 'ज्ञाना'ची जीवनिक आवश्यकता किंवा गरज व इच्छा प्राण्याच्या जीवनांत उत्पन्न होऊ लागते. आणि या ज्ञानाच्या इच्छेतूनच, म्हणजे जिज्ञासे-तूनच, प्राण्याचे त्याच्या बुद्धिद्वारा ज्ञानविषयक प्रयत्न होऊ लागतात; आणि या प्रयत्नातूनच उपलब्ध होणाऱ्या 'जीव' व 'जगत्' किंवा 'विषयी' व 'विषय' यांच्या स्वरूपाच्या व परस्पर-संबंधाच्या बौद्धिक ज्ञानांतून त्यांमधील विसंवाद व संघर्ष यांच्या कारणाविषयी प्राण्यास ज्ञान होऊ लागतें, व या ज्ञानांतूनच 'जीवा'स आपण आपल्या समाधानासाठी 'जगता'स आपल्याशी कसे जमवावे, किंवा 'जगता'शी आपणच कसे जमवून घ्यावे, म्हणजे 'जीव' व 'जगत्' याचे समवस्थापन कसे घडवावे, व त्यासाठी जीवनाची 'साध्ये' किंवा 'मूल्ये' कोणती असावीत व त्याच्या प्रत्यक्ष परिणतीसाठी कोणत्या सुयोग्य जीवनरीति किंवा वर्तनरीति अवलंबाव्यात याचें समीक्षक 'प्रज्ञान' विकसित होतें. आणि या प्रज्ञानातूनच जीवनिक समाधानाची जीवनाच्या प्राथमिकोत्तर स्तरावरील पुनःप्राप्ति होऊ लागते. सारांश, जीवनांतील समाधानासाठी 'जीव-जगत्-संयुति'-रूप विश्वपरिस्थितीचें, म्हणजे तीतील घटकांचे स्वरूप व परस्परसंबंध यांसंबंधीचे, (आकलनरूपी किंवा माहितीवजा) 'बौद्धिक ज्ञान' व त्यांतून विकसित होणारें 'जीवनमूल्ये' व 'जीवनरीति' यांचे, म्हणजे जीवनांत काय साध्य करावयाचें व तें कसे वागून साध्य करून घ्यावयाचें याविषयीचे, 'समीक्षक प्रज्ञान' ही मानवाचे जीवनाधार होत.—'ज्ञान' व तदुत्पन्न 'प्रज्ञान' हीं मानवाची जीवनिक आवश्यकता व आधार होत.

१०. अधिकाधिक ज्ञानसंपादनाची आवश्यकता : 'ज्ञान' हें 'प्रज्ञाना'चा प्राथमिक आधार होय. (किंहुना, मानवी जीवनविकासांत, ज्ञानातूनच प्रज्ञानाचा विकास होत असल्याने, 'ज्ञाना'तच 'प्रज्ञान' अनुस्यूत असतें असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही.) परंतु या ज्ञानाची उपलब्धि ही सोपी गोष्ट नाही. कारण, या ज्ञानाचे विषय जे 'जीव' व 'जगत्' आणि त्यांची स्वरूपे व परस्पर-संबंध सुलभाकलनीय नाहीत, असें प्राण्यास लवकरच दिसून येते त्यांचे त्यास होणारे प्राथमिक ज्ञान परिस्थितीशी समवस्थापन करून घेण्याच्या दृष्टीने अजुंरें पडत असल्याचें त्यास लवकरच प्रत्ययास येते, व त्यामुळे त्याचें प्राथमिक किंवा सामान्य स्तरापलीकडील अधिकाधिक ज्ञान करून घेण्याची त्यास आवश्यकता उत्पन्न होते, व तीतूनच प्राण्याची या प्राथमिकोत्तर उच्चस्तरीय ज्ञानाचे संपादन करून घेण्याची प्रवृत्ति होते; परंतु त्यासाठी ज्या उच्च मानसिक शक्ति आवश्यक असतात, त्या अवमानव प्राण्यांत (निदान पुरेशा प्रमाणांत) विकसित झालेल्या नसतात, आणि त्यामुळे मानवेतर म्हणजे अवमानव प्राणी या ज्ञानसंपादनाच्या वावरांत मागे पडतो, व फक्त मानवच या ज्ञानसंपादनातील पुढील प्रगति चालू ठेवू शकतो. आणि अधिकाधिक ज्ञानसंपादनांतील प्रगति, तिच्यावर आधारित

असणाऱ्या जीव-जगताच्या समवस्थापनांतूनच उपलब्ध होणाऱ्या जीवनिर्क समाधानाकरिता, सतत चालू ठेवणे हीहि मानवी जीवनाची एक मौलिक व शायबत आवश्यकता होऊन बसते.

११. संकीर्ण विश्व—ज्ञानाचे तीन स्तर : मानवाचे जीवन हे विश्वाच्या, म्हणजेच 'जीव-जगत्-ग्रंथी'च्या, संदर्भात व्यतीत होत असते, व या ग्रंथीविषयीच्या ज्ञानावरच ते अधिष्ठित असते. परंतु ही 'जीव-जगत्-ग्रंथी' अथवा 'विषय-विषय-ग्रंथी' अत्यंत संकीर्ण किंवा जटिल असते, व म्हणूनच तिचे ज्ञान सुलभतेने होऊ शकत नाही. तिच्या स्वभाव-स्वरूपांत अनेक घटक व स्तर असतात; व यामुळे या घटक-स्तरांसह तिचे सम्यक् ज्ञान करून घेण्यासाठी मानवास विशेष प्रयत्न करावे लागतात, व तसे प्रयत्न मानव आपल्या दीर्घ इतिहासांत करीत आला आहे, व त्यामुळेच या ग्रंथीच्या, तीतील घटक-स्तरा-विषयीच्या, त्याने उपलब्ध करून घेतलेल्या ज्ञानातहि त्याची लक्षणीय प्रगति होत आली आहे. या प्रगतीचे स्थूल सिंहावलोकन केल्यास, मानवाच्या या ज्ञानसंपादनांत त्या ज्ञानाचे स्थूल मानाने तीन स्तर आहेत असे म्हणता येईल : प्रथमस्तर म्हणजे सामान्य (व्यावहारिक) ज्ञान, मध्यम स्तर म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान (विज्ञान), व अंतिम अथवा परम स्तर म्हणजे तात्त्विक ज्ञान (तत्त्वज्ञान).—या तीन स्तरांचे थोडे अधिक स्पष्टीकरण पुढे केले आहे :

(१) सामान्य ज्ञान : सामान्य ज्ञान म्हणजे सर्वसाधारण माणसाच्या मनांत, त्याच्या स्वतःमधील व त्याच्या भोवतालच्या परिस्थितीतील घटक व त्यासंबंधीच्या घडणाऱ्या घटना यांच्यासंबंधी, त्यांच्याविषयीच्या त्याच्या गतानुभवावरून, त्याच्या मनांत उद्भवणाऱ्या सर्वसामान्य कल्पना, व त्यांवरून ते घटक व घटना, त्यांच्या पुढील शक्य क्रिया-प्रक्रिया-प्रवाहाविषयीचे त्याने अजमासाने किंवा कल्पनेने बांधलेले सर्वसामान्य नियमवजा अंदाज वा आराखडे. —या सामान्य 'ज्ञाना'तील असे अंदाज वा आराखडे हे मानवी जीवनव्यवहारात मार्गदर्शक ('प्रज्ञान') म्हणून उपयुक्त असतात, व म्हणून या 'सामान्यज्ञाना'स 'व्यावहारिक ज्ञान' असेहि म्हणतात. —स्थूलतः, 'सामान्य ज्ञान' म्हणजे मानवाचे त्याच्या परिस्थित विश्वातील घटक-घटनांच्या पुढील अपेक्षित क्रियाप्रतिक्रियासंबंधीचे, त्यांच्या पूर्वानुभवावर आधारलेल्या व त्यावरून अंदाजावयाच्या सामान्य नियमांचे प्रकल्पन, असे म्हणता येईल. अर्थात् या सामान्य 'ज्ञान'रूपी प्रकल्पनात त्याच्या जीवनदिग्दर्शक 'प्रज्ञाना'चाहि अंतर्भाव होतोच

(२) शास्त्रीय ज्ञान : 'शास्त्रीय ज्ञाना'च्या ('विज्ञाना'च्या) प्रयत्नांत मानव आपल्या परिस्थित विश्वविषयक अभ्यासाच्या सोयी-सुलभतेसाठी आपल्या विश्वविषयक अनुभवांची विविध क्षेत्रांत विभागणी करतो, व त्या त्या क्षेत्राचा वेगवेगळा व विशेष अभ्यास करून तद्विषयक सूक्ष्म ज्ञान संपादन करण्याचा प्रयत्न करतो. 'शास्त्रीय ज्ञान' हे या विविध अनुभव-विभागांच्या वेगवेगळ्या, हेतुपूर्वक, सूक्ष्म, पद्धतशीर व काटेकोर निरीक्षण-प्रयोग यांच्याद्वारा केलेल्या संशोधन-अभ्यासावर व प्रमाण-निकाषावर आधारित असते. सामान्यतः 'भौतिक विभाग', 'जैविक विभाग' (फक्त जीवांच्याच अस्तित्वांत 'मानसिक' व 'सामाजिक' स्तर असतात, म्हणून 'मानसिक' व 'सामाजिक' विभागांतील अभ्यास-विषयांचाहि अंतर्भाव प्रस्तुतच्या 'जैविक' विभागांत, प्रस्तुत संदर्भात, करण्यास हरकत नाही), आणि 'मूल्यक विभाग' (यांत 'नैतिक' व इतर मूल्यसंबद्ध अनुभव-विभागांतील अभ्यास-विषयांचाहि अंतर्भाव करता येईल) असे मानवाचे तीन स्थूल अभ्यासनीय अनुभवविभाग होत : आणि म्हणून 'शास्त्रीय ज्ञाना'च्या 'भौतिक', 'जैविक' व 'मूल्यक' अशा तीन (अनुभव-विभागांनुरूप) शाखा कल्पिता येतील 'शास्त्रीय ज्ञान' ('विज्ञान') म्हणजे या विविध अनुभवविभागांतील विविध घटक व घटना यांच्या निरीक्षण-प्रयोगांच्या द्वारा केलेल्या पद्धतशीर व काटेकोर अभ्यासावर व निकषावर आधारलेले, ते घटक व घटना यांच्यासंबंधीचे, सर्वसामान्य प्रमाणित व प्रमाणवद्ध सामान्य नियम वा सिद्धान्त. प्रत्येक शास्त्र किंवा विज्ञान म्हणजे त्याच्या त्याच्या विशिष्ट विभागीय अनुभवविषयासंबंधीच्या अशा या सामान्य नियमांची वा सिद्धान्तांची मालिकाच होय.—स्थूलतः, 'शास्त्रीय ज्ञान' ('विज्ञान') म्हणजे मानवाने हेतुपूर्वक, काटेकोर व पद्धतशीर केलेल्या निरीक्षण-प्रयोगरूपी संशोधनावर व निकषावर आधारलेले त्याचे विविध अनुभव-विश्व-विभागांचे विविधांगी सिद्धान्त-रूपी संकल्पन होय. अर्थात् या शास्त्रीय 'ज्ञान'-रूपी संकल्पनांत त्याच्या जीवनदिग्दर्शक 'प्रज्ञाना'चाहि अंतर्भाव होतोच.

(३) तात्त्विक ज्ञान : 'तात्त्विक ज्ञान' ('तत्त्वज्ञान') हे मानवाच्या विश्वज्ञानाचा परमोच्च कळस होय. तात्त्विक ज्ञान म्हणजे विज्ञानाप्रमाणे मनुष्याचे विश्वासंबंधीचे अनुभव-विभाग-विशिष्ट ज्ञान नव्हे, तर ते त्याचे सकल-विश्व-अनुभव-समावेशक, एकत्रित व समन्वित अथवा संश्लेषक, आणि समग्र पण मूलगामी असे विश्वातील सत्तत्त्वांचे अथवा सत्तेचे (विश्वांत जे खरोखरी 'आहे' त्याचे, म्हणजे 'सत्तत्त्वा'चे किंवा 'सत्ते'चे) एकत्रित परिसंकल्पन होय; आणि हे परिसंकल्पन म्हणजे वैश्विक सत्तत्त्वाचे किंवा सत्तेचे मानवी अनुभवांतील विविध शाखा व

स्तर यातून अभिव्यजित होणाऱ्या मौलिक व समन्वित स्वरूपाचें 'ज्ञान' व त्यांतून अभिव्यजित होणारे जीवनदिग्दर्शक 'प्रज्ञान' होय. तत्त्वज्ञानाचें हें स्वरूप व त्याचा आशय व व्याप्ति यांसंबंधी थोडें अधिक विवरण करणें इष्ट होईल.

१२. तत्त्वज्ञानाचें त्रिशाखीय स्वरूप व व्याप्ति :

(१) त्रिशाख तत्त्वज्ञानाची कार्यकर व्याख्या : प्रस्तुत सदर्भात संक्षिप्त व उपयुक्त अशी तत्त्वज्ञानाची व्याख्या करावयाची आल्यास ती " तत्त्वज्ञान म्हणजे आपल्या जीवन-विचारांत मानवाने संपादन केलेलें परिस्थित-विश्व-विषयक वास्तव किंवा सत्ताक अभिदर्शन (ज्ञान) व त्यांतून त्याने उपलब्ध करून घेतलेलें मूल्यक जीवनदिग्दर्शन (प्रज्ञान), किंवा वैश्विक परिस्थितीत 'काय आहे' व 'काय असावें' किंवा विश्वांतील 'वास्तव' व 'मूल्ये', यासंबंधीचें त्याचें समन्वित परिसंकल्पन होय," अशी करतां येईल.—या दृष्टीने पाहतां 'काय आहे?' ('वास्तव') याविषयीच्या अभिदर्शनासाठी ('ज्ञाना'साठी) व 'काय असावें' ('मूल्य') याविषयीच्या दिग्दर्शनासाठी ('प्रज्ञाना'साठी) खालील त्रिशाखीय संशोधन-सिद्धान्तन आवश्यक आहे : (१) यातील पहिली वा प्राथमिक, आनुपंगिक अथवा सहायक शाखा म्हणजे ज्यांतून मानवास विश्वाचें आकलन व्हावयाचें त्या मानवी ज्ञानाचें स्वरूप व साधनें शोधून काढणारें, व त्यांच्या विश्वास्य वा अवलंबनीय युक्ततेचे व सत्याचे प्रामाण्य-निकष निश्चित करणारें संशोधन-सिद्धान्तन ही होय. या शाखेस 'ज्ञानक' शाखा म्हणतां येईल. — (२) दुसरी वस्तुदर्शक शाखा म्हणजे या प्रमाणित-निकषित ज्ञान-साधनांच्या आधारावर विश्वांतील सर्वसामान्य सत्त्वाचे किंवा सत्तेचें (आणि जीव-जगत्-ग्रंथीतील प्रत्यक्षपणें प्रत्ययास येणारी तिची स्वरूपे—'जीव', 'जगत्' व 'ईश्वर' यांचें) वास्तव ज्ञान म्हणजे स्वरूप-अभिदर्शन प्राप्त करून घेणारें संशोधन-सिद्धान्तन ही होय. या शाखेस 'सत्ताक' शाखा म्हणतां येईल. — आणि (३) तिसरी व सर्वोच्च अंतिम दिग्दर्शक शाखा म्हणजे विश्वाच्या या वास्तव स्वरूप-अभिदर्शक ज्ञानाच्या आधारावर व त्याच्या अनुपंगाने (जीवनिक समाधानासाठी) आवश्यक व इष्ट अशी जीवनमूल्ये व जीवनरीति यांसंबंधीचें दिग्दर्शक प्रज्ञान संपादन करून घेणारें संशोधन-सिद्धान्तन ही होय. या शाखेस 'मूल्यक' शाखा म्हणतां येईल. — यावरून तत्त्वज्ञानाची कार्यकर व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतां येईल :

"तत्त्वज्ञान हे पुढील तीन शाखांतील संशोधन-सिद्धान्तन होय : (१) ज्ञानक शाखा : मानवी ज्ञानाचें स्वरूप व मूल्य याचें आनुपंगिक किंवा सहायक संशोधन-सिद्धान्तनरूपी शाखा, (२) सत्ताक शाखा : विश्वांतील सामान्य सत्तेचें (प्रत्यक्षतः 'जीव', 'जगत्' व 'ईश्वर' यांच्या स्वरूपासंबंधीचे) वास्तविक अथवा सत्ताक संशोधन-सिद्धान्तनरूपी शाखा व (३) मूल्यक शाखा : मानवी जीवनमूल्ये व जीवनरीति यासंबंधीचें मूल्यक संशोधन-सिद्धान्तनरूपी शाखा.—यांपैकी पहिल्या दोन शाखांतील संशोधन-सिद्धान्तन हें 'ज्ञाना'न्वेपण होय, तर तिसऱ्या शाखेंतील संशोधन-सिद्धान्तन हे 'प्रज्ञाना'न्वेपण होय. अर्थातच पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, 'ज्ञाना'ंतूनच 'प्रज्ञाना'चा उद्गम होतो—'ज्ञान' व 'प्रज्ञान' ही परस्परव्यावर्तक नसून ती एकत्रित, परस्परपूरक व परस्परसमन्वित असतात.

(२) तत्त्वज्ञानाच्या विविध प्रशाखा व उपशाखा : तत्त्वज्ञानाच्या ज्या ज्ञानक, सत्ताक व मूल्यक या तीन शाखांचा वर उल्लेख केला आहे, त्या प्रत्येक शाखेंत काही प्रशाखा (प्रमुख शाखा) व काही उपशाखा यांचा अंतर्भाव होतो. प्रशाखा या त्या त्या शाखेच्या केंद्रीय प्राणभूत आशयाच्या स्वरूपाच्या असून, उपशाखा या त्या त्या शाखेच्या केंद्र-बाह्य आशय-परिसरातील विस्ताराच्या स्वरूपाच्या होत. तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत त्याच्या पूर्वोत्प्लिखित तीन शाखां-तील त्या त्या शाखाच्या एकत्र मिळून एकूण पांच प्रशाखा व बारा उपशाखा विकसित झाल्या आहेत. त्यांचा तपशील पुढील कोष्टकांत दिला आहे :

समग्र तत्त्वज्ञान - सर्वसामान्य आशयिक स्वरूपबंध

(१) शाखा :	ज्ञानक शाखा	सत्ताक शाखा	मूल्यक शाखा
(२) विषय :	मानवी ज्ञानाचें स्वरूप व युक्तता-सत्यता-मूल्य (ज्ञानक संशोधन-सिद्धान्तन)	सत्तेचें (जीव, जगत्, ईश्वर) स्वरूप (सत्ताक संशोधन-सिद्धान्तन)	जीवनमूल्ये व जीवनरीति (मूल्यक संशोधन-सिद्धान्तन)
(३) प्रशाखा :	(१) ज्ञानशास्त्र (ज्ञान-उपपत्ति)	(३) सत्ताशास्त्र	(५) नीतिशास्त्र (नीति-तत्त्वज्ञान)
	(२) तर्कशास्त्र	(४) धर्मतत्त्वज्ञान ('तात्त्विक ईश्वरशास्त्र')	

- (४) उपशाखा : (१) पद्धतिशास्त्र (२) विज्ञान-तत्त्वज्ञान (६) मूल्यशास्त्र
(मूल्य-तत्त्वज्ञान)
(३) तात्त्विक विश्वशास्त्र (७) सामाजिक तत्त्वज्ञान
(४) तात्त्विक मानसशास्त्र (८) अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान
(५) इतिहास-तत्त्वज्ञान (९) राजकीय तत्त्वज्ञान
(१०) विधि-तत्त्वज्ञान
(११) शिक्षण-तत्त्वज्ञान
(१२) कला-तत्त्वज्ञान
(सौंदर्यशास्त्र)

(३) तत्त्वज्ञानाच्या विविध प्रशाखा व उपशाखा यांच्या स्वरूप-व्याख्या : तत्त्वज्ञानाच्या वरील स्वरूप-बंधांतील त्याच्या पांच प्रशाखा व बारा उपशाखा यांच्या संक्षिप्त स्वरूप-व्याख्या पुढे दिल्या आहेत :

१. तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रशाखा :

(क) ज्ञानक :

- (१) ज्ञानशास्त्र (ज्ञान-उपपत्ति) : मानवी ज्ञानाचे विविध उगम किंवा साधने व त्यांचे प्रकार, आणि त्यांचे स्वरूप, व्याप्ति व मर्यादा, आणि त्यांची आकारिक युक्तता व आशयिक किंवा वास्तव सत्यता यांचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (यास 'ज्ञान-उपपत्ति' असेंहि म्हणतात.)
- (२) तर्कशास्त्र : अनुमान व युक्तिवाद यांचे, विशेषतः किंवा अधिकतः त्याच्या वास्तव वा आशयिक सत्यतेपेक्षा आकारिक युक्ततेच्या दृष्टीने, संशोधन-सिद्धान्तन करणारे (पण त्याच्या आशयिक वा वास्तव सत्याचाहि विचार न वगळणारे) शास्त्र.

(ख) सत्ताक :

- (३) (सामान्य) सत्ताशास्त्र : समग्र मानवी अनुभवांतील (परम वा अंतिम सत्ता किंवा सत् (जे 'आहे' ते, केवळ 'सत्ता' किंवा 'सत्' याच्या (विशिष्ट नव्हे, तर) सर्वसामान्य स्वरूपाचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (४) धर्म-तत्त्वज्ञान (तात्त्विक ईश्वरशास्त्र) : परमसत्तेचे, केवळसत्ता म्हणून नव्हे, तर फक्त मानवाच्या धार्मिक अनुभवांत दैवी, दिव्य किंवा पवित्र म्हणून प्रतीत होणाऱ्या सत्तेचे म्हणजे 'ईश्वरा' संबंधीचे, संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. ('धर्म' म्हणजे 'तत्त्वज्ञान' नव्हे, पण 'धर्म'तहि 'तात्त्विक' गृहीतके व व्यंजिते असतातच. यास 'तात्त्विक ईश्वरशास्त्र' असेंहि म्हणतात.)

(ग) मूल्यक :

- (५) नीतिशास्त्र (नीति-तत्त्वज्ञान) : समग्र मानवी वर्तन व शील यांचे, त्यांचे शिवत्व-अशिवत्व / युक्तत्व-अयुक्तत्व या मूल्य-कल्पनांच्या अभिदृष्टीने, संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (यास 'नीति-तत्त्वज्ञान' असेंहि म्हणतात.)

२. तत्त्वज्ञानाच्या बारा उपशाखा :

(क) ज्ञानक :

- (१) पद्धतिशास्त्र : सर्व ज्ञानान्वेषी व ज्ञानसंपादक प्रक्रियांत अनुस्यूत असलेल्या तर्कशास्त्रीय (ज्ञान-शास्त्रीय) तत्त्वांचे रीतिनिष्ठ किंवा नियमनिष्ठ विश्लेषण व संघटन व त्यांतील ज्ञानान्वेषी व ज्ञानसंपादक तत्त्वांचे उपपादन यांचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (एका अर्थाने तर्कशास्त्राहून अभिन्न, पण दुसऱ्या अर्थाने त्याहून भिन्न.)

(ख) सत्ताक :

- (२) विज्ञान-तत्त्वज्ञान : विज्ञानाच्या स्वरूपाचे, व त्याचे ज्ञानशास्त्रीय, तर्कशास्त्रीय अधिष्ठान व सत्ता-शास्त्रीय प्रतिष्ठा यांच्या दृष्टीने, संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (३) तात्त्विक विश्वशास्त्र : विश्वासबंधी, विशेषतः भौतिक विश्वासबंधी, प्राकल्पनिक-तात्त्विक अभि-दृष्टीने समीक्षक-विधायक संशोधन-सिद्धान्तन-करणारे शास्त्र.

- (४) तात्त्विक मानसशास्त्र : सामान्यतः आनुभविक (अनुभवाधिष्ठित) मानसशास्त्रांत ज्या मनाचा वैज्ञानिक दृष्ट्या अभ्यास होतो, त्या मनासंबंधीच्या ज्ञानशास्त्रीय-सत्ताशास्त्रीय अभिसूचनांचे प्राकल्पनिक संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (५) इतिहास-तत्त्वज्ञान : इतिहास-विचाराचे तर्कशास्त्र व इतिहासाची सत्ताविषयक अभिसूचने यां-विषयी संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (ग) मूल्यक :
- (६) मूल्यशास्त्र (मूल्य-तत्त्वज्ञान) : मूल्ये आणि त्यांचे स्वरूप, प्रकार, निकष व सत्ताशास्त्रीय प्रतिष्ठा यांविषयीच्या सर्वसामान्य उपपत्तीचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (यास 'मूल्य-तत्त्वज्ञान' असेंहि म्हणतात.)
- (७) सामाजिक तत्त्वज्ञान : सामाजिक जीवनाचे विविध प्रकार व त्यांतील विविध संस्था यांचे, त्यांत अनुस्यूत किंवा मूर्त स्वरूपांत व्यक्त होणारी मूल्ये, ध्येये वा साध्ये यांच्या दृष्टिकोणांतून, संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. ('मूल्यशास्त्र' व 'नीतिशास्त्र' या त्याच्या आधारभूत वीजशाखा, तर 'अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान', 'राजकीय तत्त्वज्ञान', 'विधि-तत्त्वज्ञान', 'शिक्षण-तत्त्वज्ञान', इत्यादि या त्यावर आधारित असलेल्या उपशाखा.)
- (८) अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान : भौतिक संपत्ति किंवा धन याविषयीच्या मानवी जीवनांतील (वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय-राष्ट्रीय, व आंतरराष्ट्रीय स्तरांवरील) विविध व्यापारांचा, त्यांतील साध्ने, ध्येये व मूल्ये, यांच्याविषयी व त्यांच्या दृष्टिकोणांतून आदर्श संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (अर्थात् 'सामाजिक तत्त्वज्ञान' व 'नीतिशास्त्र' यांच्याशी निकट संबंध.)
- (९) राजकीय तत्त्वज्ञान : राजकीय जीवनाचा व राज्यसंस्था ही एक सामाजिक संस्था म्हणून तिचाहि, उगम, सारस्वरूप व त्यांतील मूल्ये यांविषयी तात्त्विक संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. ('सामाजिक तत्त्वज्ञाना'चाच एक भाग.)
- (१०) विधि-तत्त्वज्ञान : विशिष्ट स्थलकाली प्रचलित असणाऱ्या कायद्यांचे (विधींचे) तात्त्विक-बुद्धि-वादी-मूल्यमापक विवेचन व त्यांतून त्याचे सार्व-स्थल-कालीन स्वरूपसूचन या स्वरूपाचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (११) शिक्षण-तत्त्वज्ञान : मानवासंबंधीच्या तात्त्विक दृष्टिकोणांतून निष्कर्षित होणारी शिक्षणाची साध्ये वा ध्येये, त्यांतील मूल्ये व त्यांची दिशा, आणि त्यांपासून निष्पन्न होणारा शिक्षणाचा आशय व पद्धति यांचे सोपपत्तिक संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र.
- (१२) कला-तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र) : 'सुंदर' म्हणून गणल्या गेलेल्या वस्तुसंबंधीच्या सौंदर्यविधानांस आधारभूत असलेल्या तत्त्वांचे संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र. (यास 'सौंदर्यशास्त्र' असेंहि म्हणतात.)

(४) सत्ताक-शाखीय प्रशाखोपशाखांचे परस्पर संबंध : वरील परिच्छेद (२) व (३) यांत उल्लेखिलेल्या प्रशाखांपैकी क्रमांक (३) 'सत्ताशास्त्र' व (४) 'धर्म-तत्त्वज्ञान' ('तात्त्विक ईश्वरशास्त्र') आणि उपशाखांपैकी क्रमांक (३) 'तात्त्विक विश्वशास्त्र' व (४) 'तात्त्विक मानसशास्त्र' यांच्या परस्परसंबंधाविषयी येथे थोडेसे अधिक स्पष्टीकरण करणे इष्ट होईल.—'सत्ताशास्त्र' हे अंतिम वा परम सत्तेच्या सर्वसामान्य स्वरूपासंबंधी संशोधन-सिद्धान्तन करणारे शास्त्र होय. परंतु या सत्तेच्या सर्वसामान्य स्वरूपाशिवाय त्या सत्तेचीच जी तीन विशिष्ट स्वरूपे (म्हणजे 'ईश्वर', 'जगत्' व 'जीव') मानवाच्या अनुभूतिकसेत प्रतीत होतात, त्यासंबंधींचेहि विशेष व वेगवेगळे संशोधन-सिद्धान्तन करणारी तीन शास्त्रे म्हणजे 'तात्त्विक ईश्वरशास्त्र' (रूढ पर्यायी नांव 'धर्म-तत्त्वज्ञान'), 'तात्त्विक विश्व-शास्त्र' आणि 'तात्त्विक मानसशास्त्र' ही होत.—तेव्हा 'सत्ते'च्या सामान्य स्वरूपाविषयीचे संशोधन-सिद्धान्तन करणाऱ्या शास्त्राचे 'सामान्य सत्ताशास्त्र' असेंहि नामाभिधान करण्यांत येते; आणि सत्तेच्या उपर्युक्त तीन विशिष्ट स्वरूपांविषयीचे वेगळे संशोधन-सिद्धान्तन करणाऱ्या तीन शास्त्रांचे एकत्रित नामाभिधान 'विशिष्ट सत्ताशास्त्र' असे करण्यांत येऊन त्यांत 'तात्त्विक ईश्वरशास्त्र' ('धर्म-तत्त्वज्ञान'), 'तात्त्विक विश्वशास्त्र' व 'तात्त्विक मानसशास्त्र'

या तीन विशिष्ट शास्त्रांचा अंतर्भाव करण्यांत येतो; आणि हे एक 'सामान्य सत्ताशास्त्र' आणि ही तीन 'विशिष्ट सत्ताशास्त्रे' अशी चारही 'सत्ताशास्त्रे' वास्तविक तत्त्वज्ञानाच्या प्रशाखातच अंतर्भूत व्हावीत.—परंतु रूढ संकेताने ('सामान्य' सत्ताशास्त्र 'व' ('विशिष्ट) तात्त्विक ईश्वरशास्त्र' ('धर्म-तत्त्वज्ञान') या दोन शास्त्रांचा अंतर्भाव मात्र प्रशाखांत करण्यात येतो, आणि ('विशिष्ट) तात्त्विक विश्वशास्त्र' व ('विशिष्ट) मानसशास्त्र' या दोन शास्त्रांचा अंतर्भाव उपशाखांत करण्यांत येतो.—या संकेतास अनुसरूनच वरील परिच्छेद (२) मधील स्वरूपबंधांत व परिच्छेद (३) मधील स्वरूपव्याख्यांत या शास्त्रांचे उल्लेख त्या त्या प्रशाखांत व उपशाखात केले आहेत.

इ. मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश-संपादनविषयक प्रास्ताविक :

वरील तत्त्वज्ञानविषयक प्रास्ताविकानंतर या उपोद्घातांत प्रस्तुतच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोशा'च्या प्रकल्पन-नियोजनासंबंधीच्या संपादनविषयक प्रास्ताविकाचा अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे. त्यावरून या 'महाकोशा'चे सर्वसामान्य स्वरूप स्पष्ट होईल.

१. मतम-प्रकल्पन-नियोजनविषयक सहा संपादकीय पुस्तिका :

प्रस्तुतच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोशा'च्या प्रकल्पन-नियोजनाच्या कार्यवाहीस प्रत्यक्ष प्रारंभ जून १९६२ मध्ये प्रस्तुत लेखकाच्या प्राध्यापकीय सेवानिवृत्तीनंतर झाला; आणि ही कार्यवाही सुमारे एक दशकाच्या कालावधीत बहुतांशी पूर्ण झाली; आणि त्यानंतर मुद्रणासहि प्रारंभ (१५ ऑगस्ट १९७२) झाला. या अवधीत 'मतम'-प्रकल्पाचे विविध अवस्थांतील संपादकीय नियोजन-कार्य प्रथमपासून लिखित स्वरूपात व विस्तृत तपशिलासह करण्यांत आले. 'मतम' प्रकल्पाचे स्वरूप व कार्य याचे नियोजन केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नसून ते हेतुपूर्वक (त्यात अखिल-भारतीय लेखन-संपादन-सहकार्य असावे म्हणून) अखिल-भारतीय स्तरावर करण्यांत आले असल्याने, मतम-प्रकल्पाचे हे लिखित नियोजन, 'मतम'च्या त्या अखिल-भारतीय स्तरावरील लेखक-संपादक व इतर संबंधित यांच्या सोयीसाठी, मूलतः व मुख्यतः इंग्रजीतच केले आहे; आणि या 'मतम'-नियोजन-साहित्याच्या एकूण सहा संपादकीय पुस्तिका मुद्रित स्वरूपात तयार करण्यांत आल्या आहेत. या संपादकीय पुस्तिका पुढीलप्रमाणे आहेत :

- (१) 'मतम-प्रकल्प-सारपुस्तिका' ('कॉन्स्पेक्ट्स ऑफ दि एम-ई-पी प्लॅन', प्रारंभिक अवस्थांत चक्र-मुद्रित, आणि नंतर मुद्रित—१९६३, १९६४ व १९६६). (इंग्रजी)
 - (२) 'मतम-लेखशीर्षक-पुरवणी' ('अडेंडा ऑफ आर्टिकल-टायटल्स', मुद्रित—१९७१). (इंग्रजी)
 - (३) 'मतम-लेखप्रकार-सारपुस्तिका' भाग १—मूलभूत, सामान्य व विभाग १ ('टायपॉलॉजिकल कॉन्स्पेक्ट्स ऑफ दि एम-ई-पी प्लॅन', पार्ट १—बेसिक, जनरल व सेक्टर १, मुद्रित—१९६८). (इंग्रजी)
 - (४) 'मतम-लेखप्रकार-सारपुस्तिका', भाग २—विभाग २ ते ५ ('टायपॉलॉजिकल कॉन्स्पेक्ट्स ऑफ दि एम-ई-पी प्लॅन, पार्ट २—सेक्टर २ ते ५', प्रथम चक्रमुद्रित—१९६४ ते १९६८; आणि नंतर मुद्रित—१९७४). (इंग्रजी)
 - (५) 'मूलभूत इंग्रजी-मराठी पारिभाषिक शब्दावलि' ('बेसिक इंग्लिश-मराठी ग्लॉसरी ऑफ टेक्निकल टर्म्स', मुद्रित—१९६८). (इंग्रजी-मराठी)
 - (६) 'वर्णानुक्रम-लेखसूचि' (मुद्रित—१९७०-७१, आणि प्रस्तावनेसह मुद्रित—१९७४). (मराठी)
- (या सहा संपादकीय पुस्तिकांचे पुढील उल्लेख केवळ त्यांच्या वरील क्रमाकाने केले आहेत.)

या सहा संपादकीय पुस्तिकांतील पुस्तिका (१) व (२) या विषयोपविषयानुसार केलेल्या 'मतम' मधील 'लेख-प्रकल्पन-नियोजन-व्यवस्थे'च्या एकत्रित व समन्वित स्वरूपाच्या असून त्यांतील दुसरी पुस्तिका ही पहिलीची केवळ (काही थोड्या नवीन, तर बहुतेक पर्यायी लेखशीर्षकाची भर घालणारी) पुरवणी आहे—पुस्तिका (३) व (४) याहि 'मतम'-मधील 'लेख-प्रकार-प्रकल्पन-नियोजन-व्यवस्थे'च्या एकत्रित व समन्वित स्वरूपाच्या असून त्यांतील तिसरी पुस्तिका ही या व्यवस्थेचा पूर्वाधे असून चौथी पुस्तिका ही तिचा उत्तरार्ध आहे.—पुस्तिका (५) ही मात्र मूळ 'मतम-प्रकल्पन नियोजना'-साठी हेतुपूर्वक तयार केलेली केवळ प्रारंभिक 'पारिभाषिक शब्दावलि'ची वेगळी व अत्यंत छोटी पुस्तिका आहे.—आणि पुस्तिका (६) ही केवळ पुस्तिका (१) व (२) यात विषयोपविषयानुरूप व इंग्रजीत केलेल्या लेखांच्या प्रकल्पन-नियोजन-व्यवस्थेचेच मराठी वर्णानुक्रमण-व्यवस्थेत केलेले रूपांतर होय. (या सहा मतम-प्रकल्पन-नियोजन-विषयक संपादकीय पुस्तिकांचा एकत्रित बांधणी केलेला खंडहि नंतर तयार करण्यात आला आहे.)

२. 'मतम'च्या प्रकल्पन-नियोजनांतील सामान्य धोरणें :

ज्ञानकोश-स्वरूपी 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश'च्या प्रकल्पन-नियोजनांत तत्त्वज्ञानातील सर्वच विषयोप-विषयाची शक्य तितकी समावेशक दखल घ्यावयास हवी हे उघड आहे; परंतु या सर्वच विषयोपविषयांची सारखीच दखल घेणें अशक्य व अनावश्यकहि आहे हेहि उघडच आहे; आणि म्हणून संबंधित संपादकीय कार्याच्या संदर्भात व दृष्टिकोणांतून, केंद्रीय महत्त्वाच्या विषयांचें पुरोभागी, व परिसरीय महत्त्वाच्या विषयांचे पार्श्वभागी, प्रकल्पन-नियोजन करणें आवश्यक व इष्ट ठरतें; आणि म्हणून या दृष्टीने पूर्वोल्लिखित मतम-प्रकल्पन-नियोजन-पुस्तिका तयार करण्याच्या कार्यात काही आधारभूत दृष्टिकोण व धोरणे ठरविण्यांत आलीं, व तदनुरूप त्या पुस्तिकातील मतम-प्रकल्पन-नियोजन-साहित्य तयार करण्यांत आले आहे हा दृष्टिकोण व धोरणे व यांतून तदनुरूप तयार केलेल्या साहित्याचें सारस्वरूप पुढे दिले आहे :

(१) तत्त्वज्ञान-विकासाचीं दोन प्रमुख व सात अप्रमुख भू-क्षेत्रें : मानवी ज्ञानविकासात तत्त्वज्ञानाचा विकास अनेक भू-क्षेत्रांत इतिहासकाली व वर्तमानकाली घडत आला आहे व घडत आहे.—या संदर्भात प्रस्तुतच्या मतम-प्रकल्पन-नियोजनांत, तत्त्वज्ञानाच्या विकासाची एकंदर नऊ ऐतिहासिक व वर्तमानकालीन भू-क्षेत्रे निश्चित करण्यांत आलीं आहेत. आणि मतमच्या संदर्भात त्यांपैकी दोन क्षेत्रें (१. भारतीय व २. पाश्चात्य) ही पुरोभागीची प्रमुख भू-क्षेत्रे व इतर सात क्षेत्रें (१. इजिप्तो-असिरो-त्रैविलोनियन, २. ज्युडिश-हिब्रू, ३. पर्सी-अरेविक, ४. चिनी, ५. जपानी, ६. रशियन व ७. लॅटिन-अमेरिकन) ही पार्श्वभागीची अप्रमुख क्षेत्रें—अशी त्याची व्यवस्था केली आहे; आणि या तत्त्वज्ञान-महाकोशात या दोन प्रमुख व सात अप्रमुख भू-क्षेत्रांतील तत्त्वज्ञानांची तदनुरूप इष्ट त्या वर-अवर प्रमाणात दखल घेणें आवश्यक ठरविण्यांत आलें आहे.

(२) तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रशाखा व बारा उपशाखा : तसेच, तत्त्वज्ञानाचा विकास (या उपोद्घाताच्या मागील आ. विभागांतील परिच्छेद १२ (२) यांतील विवेचनाप्रमाणे) त्याच्या सतरा शाखोपशाखांतून (पांच प्रशाखा व बारा उपशाखा) झाला आहे. तत्त्वज्ञानांत विकसित झालेल्या त्याच्या या एकूण सतरा शाखोपशाखांतील पांच शाखा (१. ज्ञानशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. सत्ताशास्त्र, ४. धर्म-तत्त्वज्ञान, व ५. नीतिशास्त्र) या त्याच्या केंद्रीय प्रशाखा, व इतर बारा शाखा (१. पद्धतिशास्त्र, २. विज्ञान-तत्त्वज्ञान, ३. तात्त्विक विश्वशास्त्र, ४. तात्त्विक मानसशास्त्र, ५. इतिहास-तत्त्वज्ञान, ६. मूल्यशास्त्र, ७. सामाजिक तत्त्वज्ञान, ८. अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान, ९. राजकीय तत्त्वज्ञान, १०. विधि-तत्त्वज्ञान, ११. शिक्षण-तत्त्वज्ञान, व १२. कला-तत्त्वज्ञान) या त्याच्या बारा परिसरीय उपशाखा—अशी त्यांची व्यवस्था केली आणि या तत्त्वज्ञान-महाकोशांत या पाच केंद्रीय प्रशाखा व बारा परिसरीय उपशाखा या सर्वांची इष्ट त्या वर-अवर प्रमाणांत आहे; दखल घेणे आवश्यक ठरविण्यांत आले आहे.

(३) तत्त्वज्ञानाचा प्रादेशिक भारतीय भाषांतील विकास : याशिवाय, खुद्द भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या वावतीतही एक गोष्ट प्रस्तुत संदर्भात विशेष लक्षांत घ्यावयास पाहिजे; आणि ती ही की, भारतीय तत्त्वज्ञानाची नेत्रदीपक प्रगति व अभिव्यक्ति ही जरी प्राचीन अभिजात अखिल-भारतीय भाषातून (संस्कृत, पाली, अर्धमागधी, इत्यादि) झालेली असली, तरी नंतरच्या मध्ययुगीन कालखंडापासून तिची अभिव्यक्ति त्यानंतर विकसित झालेल्या पंधरा प्रादेशिक भाषा-तूनहि (१. मराठी, २. गुजराती, ३. पंजाबी, ४. हिंदी, ५. काश्मिरी, ६. बंगाली, ७. आसामी, ८. उडिया, ९. कन्नड, १०. तेलुगू, ११. तामिळ, १२. मल्याळी, १३. उर्दू, १४. सिंधी व १५. इंग्रजी-भारतांतील) झाली आहे; आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या या सार्वभारतीय अभिव्यक्तीवरोवरच त्याच्या या प्रादेशिक भाषांतील अभिव्यक्तीचीहि वेगळी व इष्ट त्या प्रमाणांत दखल घ्यावयास हवी.—या पंधरा भारतीय प्रादेशिक भाषांपैकी '(भारतांतील) इंग्रजी'चें अखिल-भारतीय महत्त्व व 'मतम'च्या वाचकांच्या संदर्भात 'मराठी'चें विशेष महत्त्व लक्षांत घेऊन या दोन भाषांतील तत्त्वज्ञानास, इतर प्रादेशिक भारतीय भाषांतील तत्त्वज्ञानापेक्षा, थोडा अधिक स्थलावसर द्यावयास हवा.

(४) जागतिक धर्मांतील तत्त्वज्ञान : 'तत्त्वज्ञान' व 'धर्म' ही एक नव्हेत, परंतु प्रत्येक धर्मात काही गृहीत धरलेली, तर काही अभिर्दिशित होणारी, तत्त्वे अनुस्यूत असतात. म्हणून 'मतम' मध्ये जगांतील अकरा प्रमुख धर्मांतील (१. हिंदू, २. बौद्ध, ३. जैन, ४. शीख, ५. ताओ, ६. कन्फ्यूशी, ७. शितो, ८. यहूदी, ९. ख्रिस्ती, १०. झरतुष्ट्री व ११. इस्लाम) अनुस्यूत असलेल्या अशा गृहीत व अनुस्यूत असलेल्या अभिर्दिशित तत्त्वांचीहि सामान्य दृष्ट्या दखल घेणें आवश्यक ठरतें.

३. मतम-मधील लेखांच्या प्रकल्पन-नियोजनाचा सामान्य स्वरूपबंध :

वरील परिच्छेदांत उल्लेखिलेल्या चार धोरणांस अनुसरून 'मतम' मधील लेखांच्या विषयोपविषयाचें प्रत्यक्ष प्रकल्पन-नियोजन पांच उपविभागांत पूर्वोल्लिखित संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) यांमध्ये करण्यांत आलें आहे.—ह्या प्रकल्पन-नियोजनाचा सामान्य स्वरूपबंध पुढीलप्रमाणे आहे :

मतम-प्रकल्पन-नियोजनाचा सामान्य स्वरूपबंध

विभाग १ : तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखा : (ज्ञानशास्त्र, तर्कशास्त्र, गताशास्त्र, धर्म-तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र) — भारतीय व पाश्चात्य क्षेत्रांच्या संदर्भात.

उपविभाग (१) : तत्त्वज्ञान-मर्मसामान्य.

उपविभाग (२) : भारतीय तत्त्वज्ञान.

(उपविषयानुरूप) अधिकरणे : (१) ते (१८).

उपविभाग (३) : पाश्चात्य तत्त्वज्ञान.

(उपविषयानुरूप) अधिकरणे : (१) ते (७).

विभाग २ : तत्त्वज्ञानाच्या बारा उपशाखा (पदतिशास्त्र, विज्ञान-तत्त्वज्ञान, तात्त्विक विषयशास्त्र, तात्त्विक मानसशास्त्र, इतिहास-तत्त्वज्ञान, मूल्यशास्त्र, सामाजिक तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान, विधि-तत्त्वज्ञान, शिक्षण-तत्त्वज्ञान व कला-तत्त्वज्ञान) — भारतीय व पाश्चात्य क्षेत्रांच्या संदर्भात.

विभाग ३ : तत्त्वज्ञान-इतर सात क्षेत्रांतील (एजिप्टो-अमिरो-वैदिक नियम, ज्यूरन-हिब्रू, पर्मा-अरेबिक, चिनी, जपानी रशियन, व लॅटिन-अमेरिकन) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

विभाग ४ : तत्त्वज्ञान-पंधरा अर्वाचीन भारतीय प्रादेशिक भाषांतील (मराठी, गुजराती, पंजाबी, हिंदी, काश्मिरी, बंगाली, आगामी, उडिया, कन्नड, तेलुगू, तामिळ, मल्याळी, सिंधी, उर्दू व इंग्लिश-भारतातील) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

विभाग ५ : तत्त्वज्ञान — अकरा जागतिक धर्मांतील (हिंदू, बौद्ध, जैन, श्रीर, ताओ, कम्प्यूशी, शितो, यहुदी, ख्रिस्ती, इस्लामी व इस्लाम) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

४. मतम-मधील लेख-विषय-शीर्षकांचे संकलन :

‘मतम’च्या प्रकल्पन-नियोजनाचे संपादकीय कार्य केवळ त्यात समावेश करावयाच्या विषयोपविषयाच्या ‘विभाग-उपविभाग-अधिकरणे’ या स्वरूपाच्या (वरील परिच्छेदात दिलेल्या) सामान्य स्वरूपबंधाने पूर्ण होणारे नाही, तर ती विभाग-उपविभाग-अधिकरणे यात प्रत्यक्ष अंतर्भाव करावयाचे लेखविषय व त्यांची प्रत्यक्ष शीर्षके यांच्या तपशिलाचे समग्र संकलनहि त्या संपादकीय प्रकल्पन-नियोजनातील अत्यंत महत्त्वाचे कार्य होय. आणि या संदर्भात ‘मतम’च्या संपादकांनी तत्त्वज्ञानावरील अनेकानेक (मुमारे माठ) अधिकृत मंदर्भग्रंथांतील साहित्याचे उपयोगपूर्वक व तपशीलवार परिसंशोधन करून त्या आधारावर ‘मतम’मध्ये समावेश करावयाच्या प्रकल्पित-नियोजित विषयोपविषयांतील लेखांचे विषय व शीर्षके यांचे संकलन केले, व त्यातूनच ‘मतम’च्या वरील ‘विभाग-उपविभाग-अधिकरणे’ — स्वरूपबंधातील (संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) यांत दिलेला) लेख-विषय-शीर्षकांचा समग्र आणखी अधिक मिळाला. या मतम-लेख-प्रकल्पन-नियोजनाचा सामान्य स्वरूपबंधातील (विषयानुरूप) पांच विभाग आणि त्यातील उपविभाग व (उपविषयानुरूप) अधिकरणे यात समाविष्ट असेल त्या या सर्व लेखांचे (१) प्रकल्प-क्रमांक, (२) शीर्षके, (३) प्रकार, (४) पृष्ठ-मर्यादा व (५) संबंधित संदर्भ-निर्देश या तपशिलांचेहि गविस्तर पंचमंभीय कोष्टकाच्या स्वरूपातील प्रकल्पन-नियोजन, संपादक-लेखकांच्या उपयोगामाठी, उल्लिखित संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) यात केले आहे. — हे समग्र प्रकल्पन-नियोजन ‘मतम’च्या या पहिल्या खंडातील लेख-पूर्व ‘प्रारंभिकांत’ ‘प्रकल्पक्रम-लेखसूचि’ या शीर्षकाखाली दिलेले असून त्यांत स्थित लेखाच्या लेखकांची नावे व अस्थित लेखामाठी तत्संबंधित स्थित लेखांसंबंधीच्या संदर्भसूचना दिल्या आहेत. [‘स्थित लेख’ म्हणजे ज्याच्या शीर्षकानंतर त्या शीर्षक-विषयावरील मूळ लेखामाठी कमी-अधिक विस्ताराची जागा (स्थल) दिलेली व प्रत्यक्ष व्यापिलेलीहि असते, असा लेख; आणि ‘अस्थित लेख’ म्हणजे ज्याच्या शीर्षकानंतर त्यावरील लेखामाठी आणखी वेगळी जागा (स्थल) दिलेली नसते, पण त्याविषयीच्या वाचनामाठी उत्तर तत्संबंधित पर्यायी किंवा समानार्थक शीर्षकावरील लेखाची फक्त संदर्भ-सूचना दिलेली असते, असा लेख.] (मात्र या ‘प्रकल्पक्रम-लेख-सूची’त मूळ संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) मधील पंचमंभीय कोष्टकांतील ‘पृष्ठमर्यादा’ व ‘संदर्भसूचना’ हे दोन स्तंभ वगळून त्याऐवजी (‘स्थित लेखाचा’ लेखक/‘(अस्थित लेखामाठी) संदर्भसूचना’ हा एकच संयुक्त स्तंभ घातला आहे, व ‘प्रकल्प-क्रमांक’ या पहिल्या स्तंभाच्यापूर्वी ‘वर्ण-क्रमांक’ हा वेगळा स्तंभहि घातला आहे. — यामुळे स्तंभांची संख्या पांचच राहिली आहे.) ‘प्रारंभिकां’तील या ‘प्रकल्पक्रम-लेखसूची’ वरून वाचकांस मतम-मधील विभाग, उपविभाग व अधिकरणे व त्यांचे विषय व त्यांतील लेख व त्यांचे लेखक यांच्या समग्र प्रकल्पन-नियोजनाची एकत्र व संपूर्ण कल्पना येईल.

५. मतम-मधील लेखांचें वर्गीकरण :

या संकलनासाठी लेखांचे विषय व शीर्षके यांचें संपादकीय प्रकल्पन-नियोजन करितांना त्यांत काही स्पष्ट असा दृष्टिकोण व धोरण अनुसरणेहि आवश्यक होते. यासाठी 'मतम' च्या संदर्भात लेखविषय ठरवितांना तत्त्वज्ञानांतील केंद्रीय महत्त्वाच्या विषयांतील प्रमुख (१) तत्त्वचिंतक, आणि तत्त्वज्ञानेतिहासातील विशेष प्रभावी (२) तत्त्वग्रंथ व विशेष महत्त्वाचे (३) तत्त्वसिद्धान्त अशा प्रकारच्या विषयांवर या त्यांच्या प्रकारांस अनुरूप पण स्वतंत्र असे विविध लेख नियोजित करावेत, आणि तत्त्वज्ञानांतील परिसरीय महत्त्वाच्या विविध विषयावर (४) सर्वेक्षण करणारे, पण स्वतंत्र असे विविध लेख नियोजित करावेत, असा दृष्टिकोण व धोरण अनुसरले आहे.—याशिवाय, जागतिक, भारतीय-प्राच्य, व पाश्चात्य-प्रतीच्य या भूक्षेत्रात, ऐतिहासिक व वर्तमान काळांत, तत्त्वज्ञानाचा जो विकास झाला, त्यांतील प्रभावी तत्त्वचिंतक व प्रभावी तत्त्वग्रंथ यांच्या कालक्रमांकित नोंदी करणारे (जागतिक, भारतीय-प्राच्य व पाश्चात्य-प्रतीच्य) (५) कालपटहि तत्त्वज्ञान महाकोशात अंतर्भूत करावयास हवेत, असेहि धोरण अनुसरण्यांत आलें आहे. आणि या लेखप्रकारविषयक पंचविध दृष्टिकोण-धोरणास अनुसरूनच 'मतम' च्या पूर्वोल्लिखित 'विभाग-उपविभाग-अधिकरण'स्वरूपबंधांतील लेख-विषय-शीर्षकांचा समग्र आशयबंध, त्यांत प्रकल्पिलेल्या लेखांच्या वरील पंच-विध प्रकारव्यवस्थेसह तयार करण्यांत आला.—'मतम' मधील लेखांचें हे पंचवर्गीकरण त्या त्या वर्गाच्या अत्यंत संक्षिप्त व्याख्येसह पुढे दिलें आहे.

मतम-मधील लेख-प्रकार व व्याख्या :

(१) कालपट-लेख : कालपट-लेख म्हणजे (अ) एकरेषिक आलेख व (आ) त्यासंबंधीचा विवरणात्मक लेख होय.—(अ) या रेषिक आलेखांत एक ऊर्ध्व (ओळींमधील उभी) रेषा असते, व तीवर क्षैतिज (पाणसळीतील आडव्या) रेषांनी अभिप्रेत भू-क्षेत्रातील विविध ऐतिहासिक कालखंड, त्यांच्या अनुक्रमाने वरून खालपर्यंत, दर्शविले जातात; आणि या क्षैतिज (आडव्या) रेषाच्यामधील परिसरांत महत्त्वाचे तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या त्यांच्या काल-क्रमानुसार नोंदी केलेल्या असतात.—(आ) त्या संबंधीच्या विवरणात्मक लेखांत, त्या रेषिक आलेखांतील या नोंदीच्या रूपाने निदिष्ट होणाऱ्या त्या भूक्षेत्रांतील त्या विविध कालखंडांतील तत्त्वज्ञानाच्या विकासासंबंधी सर्वसामान्य विवरण असतें.

(२) सर्वेक्षण लेख : (क) सर्वेक्षण-लेख म्हणजे विशिष्ट लेखविषयाचे इष्ट व आवश्यक त्या विस्ताराने, पण एकत्रित समालोचन किंवा समीक्षण करणारा लेख होय. (ख) सामान्य सर्वेक्षण-लेख म्हणजे विशिष्ट लेख-विषयाचें, विस्ताराशिवाय केवळ सामान्य, पण एकत्रित, समालोचन किंवा समीक्षण करणारा लेख होय. (ग) परि-सर्वेक्षण-लेख म्हणजे विशिष्ट लेखविषयाचें एकत्रित व सामान्य, पण शक्य तों स्वयंपूर्ण, समालोचन किंवा समीक्षण करणारा लेख होय.

(३) चिंतक-लेख : चिंतक-लेख म्हणजे विशिष्ट तत्त्व-चिंतकावरील स्वतंत्र, विशेष व विश्लेषक-विवरक-विवेचक लेख होय.

(४) ग्रंथ-लेख : ग्रंथ-लेख म्हणजे विशिष्ट तत्त्वज्ञान-ग्रंथावरील स्वतंत्र, विशेष आणि विश्लेषक-विवरक-विवेचक लेख होय.

(५) सिद्धान्त-लेख : सिद्धान्त-लेख म्हणजे विशिष्ट तात्त्विक सिद्धान्तावरील स्वतंत्र, विशेष, विकासदर्शक आणि विश्लेषक-विवरक-विवेचक-विधायक लेख होय.

६. सिद्धान्त-लेखांचीं उपवर्गीकरणे :

(अ) शाखाधारित : (१) प्रशाखाधारित : सिद्धान्तलेखविषयाचा अंतर्भाव असणाऱ्या संबंधित प्रशाखेच्या आधारावर सिद्धान्त-लेखांचें पुढील पंचवर्गीकरण केले आहे : १. ज्ञानशास्त्र-सिद्धान्तलेख, २. तर्कशास्त्र-सिद्धान्तलेख, ३. सत्ताशास्त्र-सिद्धान्तलेख, ४. धर्म-तत्त्वज्ञान-सिद्धान्तलेख, व ५. नीतिशास्त्र-सिद्धान्तलेख (विशिष्ट सिद्धान्त-लेखांच्या प्रशाखाधारित वर्गाचा उल्लेख अनुक्रमें त्या त्या संबंधित प्रशाखेच्या नावांतील आद्याक्षराने केला आहे : उदा.—ज्ञा, त, स, ध व नी.)—एक-संयुक्त-प्रशाखाधारित : काही सिद्धान्तलेखविषय केवळ एकाच प्रशाखेंत अंतर्भूत असतात, तर काही सिद्धान्तलेखविषय दोन संयुक्त प्रशाखांत अंतर्भूत असतात, आणि या वस्तुस्थितीच्या आधारावर प्रशाखाधारित सिद्धान्तलेखांचें पुढील द्विवर्गीकरण केलें आहे : १. एकशाख-सिद्धान्तलेख व २. संयुक्तशाख-सिद्धान्त-

लेख. (सिद्धान्तलेखांच्या एक-संयुक्त-प्रशाखाधारित वर्गाचा उल्लेख संबंधित एक-प्रशाखेच्या / संयुक्त-प्रशाखांच्या नांवांतील आद्याक्षराने केला आहे : उदा.— जा / त / स / घ / नी, किंवा जा-त / जा-स / स-घ / घ-नी.)

(आ) क्षेत्राधारित : सिद्धान्तलेखविषयाचा विकास झालेल्या भारतीय, पाश्चात्य किंवा संयुक्तपणे भारतीय-पाश्चात्य क्षेत्रांच्या आधारावर सिद्धान्तलेखांचे पुढील क्षेत्राधारित द्वि-वर्गीकरणहि करण्यांत आलें आहे : १. भारतीय सिद्धान्तलेख, २. पाश्चात्य सिद्धान्तलेख, व ३. भारतीय-पाश्चात्य सिद्धान्तलेख. (सिद्धान्तलेखांच्या क्षेत्राधारित वर्गाचा उल्लेख संबंधित क्षेत्राच्या नांवांतील आद्याक्षराने केला आहे : भा / पा / भा-पा.)

‘प्रारंभिकां पैकी ‘प्रकल्पक्रम-लेखसूचि’ व ‘वर्णक्रम-लेखसूचि’ या दोन सूचींतील पंचस्तंभांकित कोष्टकांत ज्या संपूर्ण लेखसूचि (प्रकल्पक्रमाने व वर्णक्रमाने) दिल्या आहेत, त्यांतील चौथ्या लेख-प्रकार-दर्शक स्तंभांत संबंधित सिद्धान्त-लेखांच्या वर उल्लेखिलेल्या सिद्धान्तांच्या प्रशाखा व भूक्षेत्रे यांवर आधारलेल्या दोन्ही वर्गीकरणांचा संक्षेप-चिन्हांनी उल्लेख केला आहे. (प्रशाखाविषयक संक्षेपचिन्हें : जा = ज्ञानशास्त्र, त = तर्कशास्त्र, स = सत्ताशास्त्र, घ = धर्म-तत्त्वज्ञान, नी = नीतिशास्त्र, आणि भूक्षेत्रविषयक संक्षेपचिन्हें : भा = भारतीय, पा = पाश्चात्य, भा-पा = भारतीय-पाश्चात्य. या स्तंभांत संबंधित सिद्धान्तलेखविषयाचा प्रथम प्रशाखीय उल्लेख केला असून त्यानंतर तिरपी रेघ घालून तीनतर त्या सिद्धान्तलेखविषयाचा क्षेत्रीय उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ— ‘नी / भा’ = नीतिशास्त्र / भारतीय, ‘जा / भा-पा’ = ज्ञानशास्त्र / भारतीय-पाश्चात्य, ‘घ-नी / भा’ = धर्मतत्त्वज्ञान-नीतिशास्त्र / भारतीय, ‘स-जा / भा-पा’ = सत्ताशास्त्र-ज्ञानशास्त्र / भारतीय-पाश्चात्य.)

७. मतम-मधील लेखविषयक प्रकार-टिप्पणी :

‘मतम’ मधील लेख-विषय-शीर्षकांच्या या वरील वर्गीकरणाचें प्रकल्पन-नियोजन प्रारंभिक रीत्या संपादकीय पुस्तिका (१) यांतच करण्यांत आले होतें. परंतु त्यानंतर संपादकीय पुस्तिका (३) व (४) यामध्ये या लेख-प्रकार-वर्गीकरणावद्दल अधिक परिपूर्ण व प्रणालित प्रकल्पन-नियोजन करण्यांत आलें आहे; आणि त्याशिवाय विशेष म्हणजे त्या पुस्तिकांत ‘मतम’च्या पंचविभागीय स्वरूपबंधांतील समाविष्ट लेखांसंबंधी त्यांचा वर्गोपवर्गानुरूप, त्यांचें स्वरूप, आशय, व्याप्ति व मर्यादा यांविषयीच्या, लेखांचे लेखक व संपादक यांच्या उपयोगासाठी (प्रथमतः केवळ चक्रमुद्रित व नंतर मुद्रित स्वरूपांत तयार केलेल्या) ‘मतम’ मधील सर्वच लेखांसंबंधीच्या त्यांच्या विविध प्रकार-उपप्रकारानुरूप संपूर्ण आशयिक आकृतिबंध स्पष्ट करणाऱ्या तपशीलवार व विस्तृत संपादकीय ‘लेख-प्रकार-टिप्पणी’चाहि अंतर्भाव केला आहे. आणि या टिप्पणीच्या अनुपंगानेच ‘मतम’ मधील सर्व लेखांचें लेखन झाले आहे; आणि त्यामुळे ‘मतम’—मधील लेख-लेखनास एक प्रकारें पद्धतिनिष्ठ व प्रणालित एकरूपता प्राप्त होण्यास साहजिकच साहाय्य झाले आहे. — या संपादकीय प्रकार-टिप्पणीचा संक्षिप्त सारांशहि येथे देण्यास अवसर नाही. परंतु या लेखांचे लेखन या टिप्पणीस अनुसरून झाले असल्याने तो सारांश येथे पुनः देण्याची आवश्यकताहि नाही. तरीपण त्या टिप्पणीचें केवळ सर्वसामान्य स्वरूप पुढील निवेदनावरून पुरेसे स्पष्ट होईल असें वाटते.

पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, या वर उल्लेखिलेल्या लेखप्रकार-विषयक टिप्पणीच्या संपादकीय पुस्तिका (३) व (४) या वस्तुतः एकाच पुस्तिकेचे (‘मतम-लेखप्रकार-सारपुस्तिका’) दोन भाग असून पुस्तिका (३) हा तिचा पहिला भाग व पुस्तिका (४) हा तिचा दुसरा भाग होय.—या दोन्ही भागांत मिळून अशा एकूण चौपन्न ‘लेख-प्रकार-टिप्पणी’चा समावेश आहे; व या टिप्पणीचे एकूण सात गट असून त्यांतील पहिले तीन गट (१ ते ३) पुस्तिका (३) मध्ये समाविष्ट असून, पुढील चार गट (४ ते ७) पुस्तिका (४) मध्ये समाविष्ट आहेत. या दोन भागांतील या ‘लेख-प्रकार-टिप्पणी’च्या या सात गटांचें व त्यात समाविष्ट असलेल्या प्रकार-टिप्पणीचें सामान्य स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे :

मतम-लेखप्रकार-सारपुस्तिका—भाग १

(मूलभूत, सामान्य व मतम-विभाग १-विषयक प्रकार-टिप्पणी)

गट १ (मूलभूत प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी १ ते ६) पुढील शीर्षकांच्या सहा मूलभूत प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

१. ‘मतम-ची सर्वसामान्य रचना व आकृतिबंध’,
२. ‘मतम-चे आशयिक स्वरूप आणि संशोधकीय अभिदिशा व अभिदृष्टि’,
३. ‘मतम-मधील तत्त्वज्ञान’,
४. ‘मतम-मधील ज्ञानशास्त्र व तर्कशास्त्र’,

५. 'मतम-मधील सत्ताशास्त्र व धर्मतत्त्वज्ञान', आणि
 ६. 'मतम-मधील नीतिशास्त्र'.
- गट २ (सर्वसामान्य प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ७ ते ८) पुढील शीर्षकांच्या दोन सर्वसामान्य प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे .
७. 'मतम-मधील लेख-नोदीच्या प्रकल्पाची सर्वसामान्य रचना व आकृतिबंध', आणि
 ८. 'मतम-मधील सर्वसामान्य लेख-प्रकार-व्यवस्था व त्याविषयीच्या आकाक्षा व अपेक्षा'.
- गट ३ (मतम-प्रथम विभागासाठी विशेष प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ९ ते ३७) पुढील शीर्षकांच्या एकोणतीस विशेष प्रकार-टिप्पणीच्या पांच उपगटाचा समावेश असून त्यांचा तपशील पुढे दिला आहे
- उपगट १ ('कालपट-लेख') : या उपगटांत (टिप्पणी ९ ते ११) पुढील तीन विशेष कालपट-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे .
- ९ 'कालपट - सर्वसामान्य',
 १०. 'कालपट - भारतीय-प्राच्य', व
 ११ 'कालपट-पाश्चात्य-प्रतीच्य' .
- उपगट २ ('सर्वेक्षण-लेख') . या उपगटात (टिप्पणी १२ ते २७) पुढील सोळा विशेष सर्वेक्षण-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे .
१२. 'तत्त्वज्ञान - सामान्य सर्वेक्षण',
 १३. 'तत्त्वज्ञान - भारतीय दृष्टिकोण - सामान्य सर्वेक्षण',
 १४. 'तत्त्वज्ञान . पाश्चात्य दृष्टिकोण - सामान्य सर्वेक्षण',
 १५ 'तत्त्वज्ञान-शाखा - सामान्य सर्वेक्षणे',
 १६. 'तत्त्वज्ञान-शाखा - सामान्य सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 १७ 'तत्त्वज्ञान-शाखा - सामान्य सर्वेक्षणे (पाश्चात्य)',
 १८. 'तत्त्वज्ञान-संप्रदाय - सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 १९. 'तत्त्वज्ञान-संप्रदायातील उपसंप्रदाय - सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 २०. 'तत्त्वज्ञान - संप्रदायातील सजातिक उपसंप्रदाय - सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 २१. 'तत्त्वज्ञान-लघुसंप्रदाय-सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 २२. 'तत्त्वज्ञान-संप्रदाय-कालखंड-सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 २३ 'तत्त्वज्ञान-संप्रदाय-शाखा-सर्वेक्षणे (भारतीय)',
 २४. 'तत्त्वज्ञान-संप्रदाय-सर्वेक्षणे (पाश्चात्य)',
 २५ 'तत्त्वज्ञान-लघुसंप्रदायसमूह-सर्वेक्षण (पाश्चात्य)',
 २६. 'तत्त्वज्ञान-कालखंड-सर्वेक्षणे (पाश्चात्य)'; आणि
 २७. 'तत्त्वज्ञान-उपकालखंड-सर्वेक्षणे (पाश्चात्य)'.
- उपगट ३ ('चितक-लेख') : या उपगटात (टिप्पणी २८ ते ३०) पुढील तीन विशेष चितक-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :
- २८ 'चितक (भारतीय)',
 २९ 'चितक व त्यांचे संप्रदाय (भारतीय)'; आणि
 ३०. 'चितक (पाश्चात्य)'.
- उपगट ४ ('ग्रंथ-लेख') : या उपगटांत (टिप्पणी ३१ ते ३४) पुढील चार विशेष ग्रंथ-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :
३१. 'ग्रंथ (भारतीय)',
 ३२. 'ग्रंथ-विवरणे-सर्वेक्षणे (भारतीय)',

३३. 'ग्रंथ-प्रकार-सर्वेक्षणे (भारतीय)'; आणि

३४. 'तत्त्वग्रंथ (पाश्चात्य)'.

उपगट ५ ('सिद्धान्त-लेख') : या उपगटांत (टिप्पणी ३५ ते ३७) पुढील तीन विशेष सिद्धान्त-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

३५. 'सिद्धान्त (भारतीय)',

३६. 'सिद्धान्त (संयुक्त : भारतीय-पाश्चात्य)', आणि

३७. 'सिद्धान्त (पाश्चात्य)'.

मतम-लेखप्रकार-सारपुस्तिका-भाग २

(मतम-विभाग २, ३, ४ व ५ विषयक प्रकार-टिप्पणी)

गट ४ (मतम-द्वितीय विभागासाठी विशेष प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ३८ ते ४९) पुढील शीर्षकाच्या वारा विशेष परिसर्वेक्षण-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

३८. 'पद्धतिशास्त्र',

३९. 'विज्ञान-तत्त्वज्ञान',

४०. 'तात्त्विक विश्वशास्त्र',

४१. 'तात्त्विक मानसशास्त्र',

४२. 'इतिहास-तत्त्वज्ञान',

४३. 'मूल्यशास्त्र',

४४. 'सामाजिक तत्त्वज्ञान',

४५. 'अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान',

४६. 'राजकीय तत्त्वज्ञान',

४७. 'विधि-तत्त्वज्ञान',

४८. 'शिक्षण-तत्त्वज्ञान'; आणि

४९. 'कला-तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र)'.

गट ५ (मतम-तृतीय विभागासाठी विशेष प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ५०) पुढील शीर्षकाच्या फक्त एकच विशेष परिसर्वेक्षण-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

५०. 'इतर सात भूक्षेत्रांतील तत्त्वज्ञान'.

गट ६ (मतम-चतुर्थ विभागासाठी विशेष प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ५१ ते ५३) पुढील शीर्षकांच्या तीन विशेष परिसर्वेक्षण (चिंतक)-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

५१. 'पंधरा अर्वाचीन भारतीय-प्रादेशिक भाषांतील तत्त्वज्ञान',

५२. 'मराठीतील तत्त्वज्ञान व तत्त्वचिंतक'; आणि

५३. 'भारतांतील इंग्रजीतील तत्त्वज्ञान व तत्त्वचिंतक'.

गट ७ (मतम - पंचम विभागासाठी विशेष प्रकार-टिप्पणी) : या गटांत (टिप्पणी ५४) पुढील शीर्षकाच्या फक्त एकच विशेष परिसर्वेक्षण-प्रकार-टिप्पणीचा समावेश आहे :

५४. 'अकरा जागतिक धर्मांतील तत्त्वज्ञान'.

(वरील प्रकार-टिप्पणीच्या शीर्षकांवरून 'मतम'-मधील लेखांच्या वर्गीपवर्गीकरणांची व त्या टिप्पणीच्या सर्वसामान्य आशयांचीहि कल्पना यावी.)

८. 'मतम'-मधील 'पारिभाषिक शब्दावलि' :

संपादकीय पुस्तिका (१) मधील 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश'चे खुद्द प्रकल्पन-नियोजन करितांनाच त्यातील विभाग-उपविभाग-अधिकरणे यातील विषयोपविषयाची व लेखविषयांची शीर्षके निश्चित करण्यासाठी आवश्यक ती पारिभाषिक व इतर शब्दावलि तयार करण्याचा प्रश्न साहजिकच निर्माण झाला; आणि त्याशिवाय प्रकल्पित-नियोजित लेखांचे लेखन करिताना लेखकांनी त्यांत उपयोजावयाच्या पारिभाषिक शब्दावलीचा प्रश्न तर अधिक महत्त्वाचा होता. या संदर्भात, प्रथमतः 'मतम'-चे प्रारंभिक प्रकल्पन-नियोजन करितांना संपादकांनी एक सक्षिप्त 'मूलभूत इंग्रजी-मराठी पारिभाषिक शब्दावलि' (सुमारे ७५० नोंदी) तयार केली, व ती अत्यंत छोटी संपादकीय पुस्तिका (५) म्हणून मुद्रित करून ती लेखक-संपादकांच्या उपयोगासाठी उपलब्ध केली. - लेखकांच्या लेख-लेखनांतील पारिभाषिक शब्दावलि विषयक गरजांची पुरेशी पूर्ण-कल्पना करणे शक्य नसल्याने त्या बाबतीत लेखकांनी स्वतःच त्यांना आवश्यक ती परिभाषा तयार करून आपल्या लेखात उपयोजावी व अशा उपयोजिलेल्या पारिभाषिक शब्दांची सूचि त्यांनी लिहिलेल्या त्याच्या त्या त्या लेखांच्या शेवटी द्यावी अशी त्यास विनंती करण्यांत आली. या विनंतीस चांगला प्रतिसाद मिळाला; व बहुतेक लेखकांनी आपल्या लेखांवरील अशा सूचीहि पाठविल्या. या लेखासंबंधीच्या नंतरच्या संपादकीय कार्यात त्याच्या संपादनावरील या सूचीतील नोंदीचे समीक्षक संकलन व संपादन करून त्यात इतर भरहि घालण्यांत आली; आणि अंतिमतः एक विस्तृत द्विभागीय (इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी) 'पारिभाषिक शब्दावलि' तयार करण्यांत आली, व ती 'मतम'-च्या वाचकांस उपयुक्त व्हावी या हेतूने, 'मतम'-च्या मूळ प्रकल्पन-नियोजनाप्रमाणे तिचा अंतर्भाव 'मतम'-च्या तिसऱ्या खंडात, लेख-साहित्य-समाप्तीनंतर व 'सूची' पूर्वी करण्यात आला आहे. या 'शब्दावली'च्या दोन्ही विभागांत (इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी) प्रत्येकी सुमारे पाच हजार नोंदी आहेत. (याशिवाय या 'पारिभाषिक शब्दावली'च्या जादा प्रतीहि काढण्यांत आल्या असून त्या संबंधितांच्या उपयोगासाठी उपलब्ध ठेवण्यांत आल्या आहेत.)

९. मतम-मधील लेखशीर्षकांचे वर्णानुक्रमांकन :

मतम-विषयक संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) यांतील लेखाचे मूळ प्रकल्पन-नियोजन विभाग-उपविभाग-अधिकरणे यातून व त्यांच्या विषयोपविषयानुरूप केले आहे. परंतु असे असले तरी, 'मतम'-च्या अंतिम रचनेत या लेखांचे क्रमांकन, विषयोपविषयक्रमानुरूप नव्हे, तर वर्णानुक्रमानुरूपच व्हावयास हवे हे स्पष्टच आहे. आणि म्हणून संपादकीय उपयोगासाठी संपादकीय पुस्तिका (१) व (२) मधील लेखांच्या मूळ विषयोपविषयानुक्रमित असलेल्या समग्र पंचस्तंभी कोष्टकीय आकृतिवधाचे रूपांतर वर्णानुक्रमित आकृतिवधांत अंतिम संपादकीय पुस्तिका (६) 'वर्णानुक्रम-लेखसूचि' हीत तीत 'वर्णानुक्रमांक' हा एक अधिक स्तंभ घालून (एकूण सहा स्तंभ) करण्यांत आले आहे ही समग्र 'वर्णानुक्रम-सूचि' 'प्रारंभिका'त 'वर्णक्रम-लेखसूचि' या शीर्षकाखाली दिली आहे. (मात्र तीत 'पृष्ठ-मर्यादा' व 'संदर्भसूचना' हे दोन स्तंभ गाळून त्याऐवजी (स्थलित लेखाच्या) लेखकांची नावे व (अस्थलित लेखांसाठी) संवधित संदर्भसूचना एकाच स्तंभात दिल्या आहेत; व त्यामुळे स्तंभांची मूळ संख्या पांच ही कायम राहिली आहे.)

'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश'च्या प्रकल्पन-नियोजन-संपादनाचे समग्र स्वरूप त्यासाठी हेतुपूर्वक तयार करण्यांत आलेल्या सहा 'संपादकीय पुस्तिका'मध्ये विशद केले आहे, आणि प्रस्तुतच्या उपोद्घातांतील या तिसऱ्या विभागांत ते स्वरूप वर अतिशय संक्षेपाने दिले आहे. तरीय त्यावरून वाचकांस त्याची पुरेशी समग्र कल्पना येऊ शकेल असे वाटते.

१०. लेखक-लेख-सूचि :

'प्रारंभिका'त 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि' व 'वर्णक्रम-लेखसूचि' या दोन सूचीशिवाय 'लेखक-लेख-सूचि' ही तिसरी सूचीहि दिली आहे. तीवरून मतम-मधील लेखांच्या लेखकांची नावे, त्यांचे जन्मवर्ष, त्यांनी लिहिलेले लेख व त्यांचे पत्ते ही माहिती वाचकांस एकत्रित रीत्या मिळू शकेल.

११. मराठी शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण :

याशिवाय या 'प्रारंभिका'त 'मतम-मधील मराठी शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण : धोरण' या निवेदनाचाहि समावेश आहे - मराठी शुद्धलेखनाच्या बाबतीत 'मतम'-चे संपादकीय धोरण मराठी शुद्धलेखनाचे शास्त्रीय स्वरूप, प्रचलित रूढि व नवसंकेत लक्षात घेऊन शक्य तेवढे अर्थपूर्ण रीतीने राखण्याचे असल्याने त्याविषयीचे स्पष्टीकरण या निवेदनांत दिले आहे. ते वाचकांस मान्य व्हावे असे वाटते. 'मतम'-मधील मुद्रितशोधन या निवेदनांतील तत्त्वानुरूप व्हावे असा संपादकीय दृष्टिकोन ठेवला आहे.

१२. सूचि :

'मतम'-च्या तिसऱ्या खंडाच्या शेवटी 'सूचि' दिलेली आहे. या सूचीच्या संपादकीय संकलनकार्याचे स्वरूप त्या 'सूची'च्या 'प्रास्ताविका'त विशद करण्यांत आले आहेच.

३१-१२-१९७४

(२०-६-१९७५)

देविदास दत्तात्रेय वाडेकर

प्रमुख संपादक

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश

प्रकल्पक्रम-लेखसूचि

प्रास्ताविक

१. 'मतम' मधील लेखांचे संपूर्ण व ('प्रकल्प-क्रमांक', 'शीर्षके', 'प्रकार', 'पृष्ठमर्यादा' व 'संदर्भसूचना') अशा शीर्षकांच्या पांच स्तंभांत) तपशिलवार प्रकल्पन, त्यांच्या विषयोपविषयानुसार व विभाग-उपविभाग-अधिकरणे यांतून, 'मतम-प्रकल्प-सारपुस्तिका' (१९६६) व 'मतम-प्रकल्पांतील लेख-शीर्षकांची पुरवणी-पुस्तिका' (१९७१) या दोन इंग्रजी पुस्तिकांतून करण्यांत आले आहे.

२. 'मतम' मधील हे संपूर्ण पंचस्तंभांकित लेखप्रकल्पन, त्यांत लेखांच्या 'वर्ण-क्रमांकांचा एक नवीन स्तंभ (दुसरा) घालून आणि त्यांतील 'पृष्ठमर्यादा' व 'संदर्भसूचना' हे दोन वेगळे (मूळचे चौथा व पांचवा हे) स्तंभ घालून त्याऐवजी (स्थलित लेखांच्या बाबतीत) 'लेखकांची नावे' / (अस्थलित लेखांच्या बाबतीत) 'संदर्भसूचना' असा एकच संयुक्त स्तंभ घालून, प्रस्तुतच्या पंचस्तंभी 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची',त ग्रथित करण्यांत आले आहे.

(१) पहिला विभाग 'तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखा, भारतीय व पाश्चात्य भूक्षेत्रांच्या संदर्भात' असा आहे. — या विभागाचे तीन उपविभाग कल्पण्यांत आले आहेत : (अ) पहिला उपविभाग 'तत्त्वज्ञान — सर्वसामान्य' असा आहे; आणि (आ) दुसरा उपविभाग 'भारतीय तत्त्वज्ञान' असा असून त्यांत १८ अधिकरणे कल्पण्यांत आली आहेत; आणि (इ) तिसरा उपविभाग 'पाश्चात्य तत्त्वज्ञान' असा असून, त्यांत ८ अधिकरणे कल्पण्यांत आली आहेत. (२) दुसरा विभाग 'तत्त्वज्ञानाच्या बारा उपशाखा, भारतीय व पाश्चात्य भूक्षेत्रांच्या संदर्भात' असा आहे. (३) तिसरा विभाग 'तत्त्वज्ञानाची इतर सात भूक्षेत्रे, तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात' असा आहे. (४) चौथा विभाग 'भारतातील १५ अर्वाचीन प्रादेशिक भाषांतील तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात' असा असून, त्यांत ३ अधिकरणे कल्पण्यांत आली आहेत. (५) पांचवा विभाग 'अकरा जागतिक धर्मांतील तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात' असा आहे. या प्रकल्पनास आधारभूत असलेली संपादकीय तात्त्विक-वैचारिक भूमिका 'मतम'च्या उपोद्घातांत विशद करण्यांत आली आहे.

३. प्रस्तुतच्या पंचस्तंभी 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील पहिल्या स्तंभांत प्रत्येक विभाग, उपविभाग व अधिकरण यांत अंतर्भूत असलेल्या लेखांचे मूळ 'प्रकल्प-क्रमांक' दिले आहेत, तर दुसऱ्या स्तंभांत त्या त्या लेखांचे (प्रस्तुतच्या 'प्रकल्प-क्रम-लेखसूची'नंतर दिलेल्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'तील) 'वर्ण-क्रमांक' दिले आहेत. (यामुळे वाचकांस प्रस्तुतची 'प्रकल्प-क्रम-लेखसूचि' व नंतरची 'वर्णक्रम-लेखसूचि' यांतील परस्पर-संदर्भ-संबंध ताडून पाहता येतील.). तिसऱ्या स्तंभांत लेखांची 'शीर्षके' दिली आहेत. चौथ्या स्तंभांत त्या त्या लेखांचे विविध प्रकल्पित 'प्रकार' उल्लेखिले आहेत. (या प्रकारांपैकी 'सिद्धान्त' या लेखप्रकाराच्या उल्लेखांत त्यापुढे आलेल्या 'संक्षिप्त अक्षरचिन्हांचे स्पष्टीकरण' या प्रस्तुतच्या प्रास्ताविकानंतर दिले आहे) पांचव्या स्तंभांत स्थलित लेखांच्या (म्हणजे ज्या लेखांच्या शीर्षकांनंतर त्या त्या विषयांवरील प्रत्यक्ष लेखांस स्थल म्हणजे जागा दिलेली असते व ती त्या त्या लेखांनी प्रत्यक्षांत व्यापिलेलीहि असते, अशा लेखांच्या) बाबतीत त्यांच्या 'लेखकांची नावे' दिली आहेत; आणि अस्थलित (म्हणजे ज्या लेखांच्या शीर्षकांनंतर, ती शीर्षके कोणत्यातरी इतर संबंधित किंवा समानार्थक लेख-शीर्षकांची पर्यायी रूपेच असल्याने, त्यांवरील आणखी वेगळ्या लेखांची व त्यांसाठी आणखी वेगळी जागा (स्थल) देण्याची आवश्यकता नसते व ती तशी दिलेलीहि नसते, अशा लेखांच्या) बाबतीत त्यांच्याविषयीच्या संबद्ध संदर्भ-वाचनासाठी 'संदर्भसूचना' म्हणून सुचविलेल्या संबंधित लेखांचे (प्रस्तुत 'सूची'च्या पहिल्या स्तंभांतील) प्रकल्पक्रमांक 'पहा' अशा सूचनेनंतर दिले आहेत.

४. प्रस्तुतच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'त मूळ 'मतम-प्रकल्पना'तील सर्व म्हणजे एकूण १२५६ लेखशीर्षकांचा समावेश आहे; व त्यांपैकी १००३ लेख स्थलित असून २५३ लेख अस्थलित आहेत.

५. प्रस्तुत 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील अस्थलित लेखांचे पहिल्या दोन स्तंभांतील 'प्रकल्प-क्रमांक' व 'वर्ण-क्रमांक' कसांत दिले आहेत, तर स्थलित लेखांचे हे उभयक्रमांक कंसविरहित दिले आहेत.

६. प्रस्तुतच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'वरून वाचकास 'मतम'-प्रकल्पांतील विषयोपविषयानुरूप केलेल्या संपूर्ण व सविस्तर लेख-विषय-प्रकल्पनाची (लेखाची संख्या, शीर्षके, प्रकार व लेखक यांविषयीची) संक्षिप्त पण समग्र कल्पना येईल.

७. प्रस्तुतच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील लेखांचें व त्यासंबंधीच्या तपशिलाचे (वरील परिच्छेद १ मध्ये उल्लेखिलेल्या प्रारंभिक 'मतम-प्रकल्प-सारपुस्तिका' व 'पुरवणी-पुस्तिका' यातील) मूळ प्रकल्पन व नियोजन आणि त्या लेखासाठी संबंधित तज्ज्ञ लेखकाचा शोध व नियुक्ति या विविध संपादकीय कार्यांत अनेक संपादक-सहसंपादक सहकाऱ्यांचें विविध व बहुमोल साहाय्य मिळाले आहे. या सहकाऱ्यांत प्रो. वि. म. वेडेकर, (प. वा.) प्रो. दि. के. वेडेकर, प्रो. रं. द. वाडेकर, प्रो. डॉ. अ. ग. जावडेकर, प्रो. डॉ. ना. वि. जोशी, डॉ. आर. व्ही. डस्मेट, डॉ. जे. ड. मानेफ, प्रो. श्री. ह. दीक्षित, प्रो. भी. रा. कुलकर्णी, प्रो. (सी.) पद्मा भी. कुलकर्णी, प्रो. मे. पं. रेगे, प्रो. डॉ. सु. शि. वारलिंगे, प्रो. डॉ. ग. ना. जोशी, प्रो. (सी.) लीला सोहोनी, प्रो. डॉ. श्री. व्यं. वोकील, डॉ. व. ग. राहुरकर, डॉ. ज. वा. जोशी, डॉ. एम. आर. लेदलें, डॉ. ज. र. जोशी, डॉ. मो. प्र. मराठे यांचा समावेश आहे. या सहकाऱ्यांनी तयार केलेल्या (वर उल्लेखिलेल्या) 'पुस्तिकां'तील व 'मतम-प्रकल्प'विषयक इतर संबंधित साहित्यावरून प्रस्तुतच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'च्या संपादनाचे काम मुख्यतः 'मतम'चे सहसंपादक डॉ. म. प. पेठे व प्रो. ना. अ. गोरे यांनी केले आहे.

संक्षिप्त अक्षरचिन्हांचें स्पष्टीकरण

जा	=	ज्ञानशास्त्र
त	=	तर्कशास्त्र
स	=	सत्ताशास्त्र
ध	=	धर्म-तत्त्वज्ञान
नी	=	नीतिशास्त्र
भा	=	भारतीय
पा	=	पाश्चात्य

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश

प्रकल्पक्रम-लेखसूचि

[एकूण लेख १२५६ (स्थलित : १००३ व अस्थलित : २५३)]

विभाग १ : तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखा (१. ज्ञानशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. सत्ताशास्त्र, ४. धर्म-तत्त्वज्ञान व ५. नीतिशास्त्र) दोन प्रमुख क्षेत्रांच्या (१. भारतीय व २. पाश्चात्य) संदर्भात- [एकूण लेख : ११०८ (स्थलित : ९०७ व अस्थलित : २०१)]

उपविभाग १ : तत्त्वज्ञान-सर्वसामान्य- [एकूण लेख : ८ (स्थलित : ७ व अस्थलित : १)]

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
१	३३८	तत्त्वज्ञान-कालपट (जागतिक)	कालपट	जोशी, ज. वा.
(१-अ)	(१७४)	कालपट (जागतिक), तत्त्वज्ञान-	कालपट	पहा १
२	३९०	तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
३	२९४	ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
४	४०८	तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
५	१०७७	सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
६	४६७	धर्मतत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
७	५०९	नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.

उपविभाग २ : भारतीय तत्त्वज्ञान-[एकूण लेख : ५८८ (स्थलित : ४२७ व अस्थलित : १६१)]

अधिकरण १ : सामान्य सर्वेक्षणे- [एकूण लेख : १४ (स्थलित : ७ व अस्थलित : ७)]

८	३४०	तत्त्वज्ञान-कालपट (भारतीय-प्राच्य)	कालपट	जोशी, ज. वा.
(८-अ)	(१७६)	कालपट (भारतीय-प्राच्य), तत्त्वज्ञान-	कालपट	पहा ८
९	३६८	तत्त्वज्ञान-भारतीय दृष्टिकोण	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
(९-अ)	(७३४)	भारतीय दृष्टिकोण, तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ९
१०	२८८	ज्ञानशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
(१०-अ)	(७२९)	भारतीय तत्त्वज्ञान, ज्ञानशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा १०
११	४०२	तर्कशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
(११-अ)	(७३०)	भारतीय तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ११
१२	१०७१	सत्ताशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
(१२-अ)	(७३३)	भारतीय तत्त्वज्ञान, सत्ताशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा १२
१३	४६१	धर्मतत्त्वज्ञान, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
(१३-अ)	(७३१)	भारतीय तत्त्वज्ञान, धर्मतत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा १३
१४	५०३	नीतिशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१४-अ)	(७३२)	भारतीय तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा १४

अधिकरण २ : वेद- [एकूण लेख : २ (स्थलित : १ व अस्थलित : १)]

१५	३८३	तत्त्वज्ञान, वेद-	सर्वेक्षण	देवस्थली, गो. वि.
(१५-अ)	(९७८)	वेद, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १५

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संवर्धन-सूचना —प्रकल्प-क्रमांक
-----------------	--------------	--------	--------	--

अधिकरण ३ : ब्राह्मणं व आरण्यके— [एकूण लेख : ३ (स्थलित : १ व अस्थलित : २)]

१६	३६६	तत्त्वज्ञान, ब्राह्मणं व आरण्यके —	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	देवस्यली, गो. वि.
(१६-अ)	(७०९)	ब्राह्मणं व आरण्यके, तत्त्वज्ञान —	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा १६
(१६-आ)	(८९)	आरण्यके व ब्राह्मणं, तत्त्वज्ञान —	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा १६

अधिकरण ४ : उपनिषदे— [एकूण लेख : २३ (स्थलित : २१ व अस्थलित : २)]

१७	३३३	तत्त्वज्ञान, उपनिषदे —	सर्वेक्षण	माईणकर, व्यं. गो.
(१७-अ)	(१२३)	उपनिषदे, तत्त्वज्ञान —	सर्वेक्षण	पहा १७
१८	६८०	बृहदारण्यक उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
१९	२४९	छांदोग्य उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२०	४२७	तैत्तिरीय उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२१	१५१	ऐतरेय उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२२	२००	कौपीतकि उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२३	१९५	केन उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२४	१५५	कठ उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२५	१०९	ईशोपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२६	१०६२	श्वेताश्वतर उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२७	८०४	मुडक उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२८	७५५	महानारायण उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
२९	६१९	प्रश्न उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३०	८२२	मैत्रायणी उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३१	७८४	मांडूक्य उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३२	२७७	जैमिनीय उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३३	६७१	वाष्कलमंत्र उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३४	२४८	छागलेय उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३५	९३	आप्येय उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३६	१०४६	शौनक उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
३७	१२२	उपनिषदे, अप्रधान	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	माईणकर, व्यं. गो.
(३७-अ)	(३५)	अप्रधान उपनिषदे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा ३७

अधिकरण ५ : उपनिषदुत्तर व दर्शनपूर्व तत्त्वग्रंथ (१) सूत्रग्रंथ, (२) महाकाव्ये व गीताग्रंथ,
(३) वैद्यकग्रंथ, (४) स्मृतिग्रंथ व (५) पुराणे— [एकूण लेख : १६ (स्थलित : १४ व अस्थलित : २)]

३८	२२९	गृह्यसूत्रे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
३९	४७२	धर्मसूत्रे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
४०	१०३२	शांडिल्यसूत्रे	ग्रंथ	वेडेकर, वि. म.
४१	४८०	नारदभक्तिसूत्रे	ग्रंथ	वेडेकर, वि. म.
४२	३७१	तत्त्वज्ञान, महाकाव्ये (महाभारत, गीताग्रंथ, रामायण, योगवासिष्ठ)	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
(४२-अ)	(७५३)	महाकाव्ये, तत्त्वज्ञान —	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा ४२
४३	१०९२	सनत्सुजातीय	ग्रंथ	वेडेकर, वि. म.
४४	७२०	भगवद्गीता	ग्रंथ	कुलकर्णी, श्री. रा.
४५	७२१	भगवद्गीता — विवरणे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, श्री. रा.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना — प्रकल्प-क्रमांक
४६	२२०	गीताग्रंथ (अनुगीतेसह), इतर	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
४७	८७५	रामायण	ग्रंथ	वेडेकर, वि. म.
४८	८४७	योगवासिष्ठ	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
४९	९९०	वैद्यक-ग्रंथ	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	आठवले, अ. दा.
५०	७४७	मनुस्मृति व याज्ञवल्क्यस्मृति	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
(५०-अ)	(८३१)	याज्ञवल्क्यस्मृति व मनुस्मृति	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा ५०
५१	५८८	पुराणें	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	कानिटकर, वा. मो.

अधिकरण ६ : चावर्क — [एकूण लेख : १ (स्थलित : १ व अस्थलित : ०)]

५२	२४१	चावर्कमत	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
----	-----	----------	-----------	----------------

अधिकरण ७ : बौद्धमत — [एकूण लेख : ४७ (स्थलित : ३४ व अस्थलित : १३)]

५३	३६५	तत्त्वज्ञान, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५३-अ)	(६९२)	बौद्धमत, तत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा ५३
५४	२८७	ज्ञानशास्त्र, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५४-अ)	(६९१)	बौद्धमत, ज्ञानशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ५४
५५	४०१	तर्कशास्त्र, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५५-अ)	(६९३)	बौद्धमत, तर्कशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ५५
५६	१०७०	सत्ताशास्त्र, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५६-अ)	(७०१)	बौद्धमत, सत्ताशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ५६
५७	४६०	धर्मतत्त्वज्ञान, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५७-अ)	(६९५)	बौद्धमत, धर्मतत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा ५७
५८	५०२	नीतिशास्त्र, बौद्धमत—	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
(५८-अ)	(६९६)	बौद्धमत, नीतिशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ५८
५९	११४०	सुत्तपिटक	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६०	३८	अभिघम्म	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६१	४५४	धम्मपद	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६२	८९२	लंकावतारसूत्र	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६३	११३९	सुत्तनिपात	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६४	६०३	प्रज्ञापारमिता	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वापट, पु. वि.
६५	१०९१	सद्धर्मपुंडरीक	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
६६	६७४	बुद्ध	चित्रक	वापट, पु. वि.
६७	५४	अशोक	चित्रक	वापट, पु. वि.
६८	४७६	नागसेन	चित्रक	वापट, पु. वि.
६९	५५	अश्वघोष	चित्रक	वापट, पु. वि.
७०	४७७	नागार्जुन	चित्रक	वापट, पु. वि.
७१	९१	आर्यदेव	चित्रक	वापट, पु. वि.
७२	५७	असंग	चित्रक	वापट, पु. वि.
७३	९२२	वसुवंधु	चित्रक	वापट, पु. वि.
७४	६७५	बुद्धघोष	चित्रक	वापट, पु. वि.
७५	४४२	दिङ्नाग	चित्रक	वापट, पु. वि.
७६	४५६	धर्मकीर्ति	चित्रक	वापट, पु. वि.
७७	१०३४	शांतिदेव	चित्रक	वापट, पु. वि.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संवर्धन-सूचना — प्रकल्प-क्रमांक
७८	१०३३	शातरक्षित	चित्तक	बापट, पु. वि.
७९	१६१	कमलशील	चित्तक	बापट, पु. वि.
८०	४३२	थेरवाद-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८०-अ)	(६९४)	बौद्धमत, थेरवाद-	सर्वेक्षण	पहा ८०
८१	१२०४	हीनयान-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८१-अ)	(७०३)	बौद्धमत, हीनयान-	सर्वेक्षण	पहा ८१
८२	११५२	सौत्रातिक-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८२-अ)	(७०२)	बौद्धमत, सौत्रातिक-	सर्वेक्षण	पहा ८२
८३	९९३	वैभाषिक-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८३-अ)	(७००)	बौद्धमत, वैभाषिक-	सर्वेक्षण	पहा ८३
८४	७५७	महायान-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८४-अ)	(६९७)	बौद्धमत, महायान-	सर्वेक्षण	पहा ८४
८५	८४८	योगाचार-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८५-अ)	(६९९)	बौद्धमत, योगाचार-	सर्वेक्षण	पहा ८५
८६	७६८	माध्यमिक-बौद्धमत	सर्वेक्षण	बापट, पु. वि.
(८६-अ)	(६९८)	बौद्धमत, माध्यमिक-	सर्वेक्षण	पहा ८६

अधिकरण ८ : जैनमत — [एकूण लेख : २७ (स्थलित : १८ व अस्थलित : ९)]

८७	३४७	तत्त्वज्ञान, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(८७-अ)	(२६९)	जैनमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ८७
८८	२८४	ज्ञानशास्त्र, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(८८-अ)	(२६८)	जैनमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ८८
८९	३९८	तर्कशास्त्र, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(८९-अ)	(२७०)	जैनमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ८९
९०	१०६७	सत्ताशास्त्र, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(९०-अ)	(२७५)	जैनमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ९०
९१	४५७	धर्मतत्त्वज्ञान, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(९१-अ)	(२७२)	जैनमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ९१
९२	४९९	नीतिशास्त्र, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(९२-अ)	(२७३)	जैनमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ९२
९३	४४१	दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय-जैनमत	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
(९३-अ)	(२७१)	जैनमत, दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय-	सर्वेक्षण	पहा ९३
(९३-आ)	(१०६३)	श्वेतांबर व दिगंबर संप्रदाय-जैनमत-	सर्वेक्षण	पहा ९३
(९३-इ)	(२७४)	जैनमत, श्वेतांबर व दिगंबर संप्रदाय-	सर्वेक्षण	पहा ९३
९४	२६६	जैन आगम (सिद्धान्त)	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	उपाध्ये, आ. ने.
९५	७२४	भद्रबाहु	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
९६	१२९	उमास्वाति	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
९७	१९२	कुदकुंदाचार्य	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
९७-अ	१०९५	समंतभद्र	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
९८	११८२	हरिभद्र	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
९९	११३४	सिद्धसेन दिवाकर	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
१००	६११	प्रभाचंद्र	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
१०१	१२११	हेमचंद्र	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना — प्रकल्प-क्रमांक
१०२	५१८	नेमिचंद्र	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.
१०३	७५२	मल्लिषेण	चित्तक	उपाध्ये, आ. ने.

अधिकरण ९ : सांख्यमत— [एकूण लेख : १७ (स्थलित : १० व अस्यलित : ७)]

१०४	३९२	तत्त्वज्ञान, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०४-अ)	(११२५)	सांख्यमत, तत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा १०४
१०५	२९६	ज्ञानशास्त्र, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०५-अ)	(११२४)	सांख्यमत, ज्ञानशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १०५
१०६	४१०	तर्कशास्त्र, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०६-अ)	(११२६)	सांख्यमत, तर्कशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १०६
१०७	१०७९	सत्ताशास्त्र, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०७-अ)	(११२९)	सांख्यमत, सत्ताशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १०७
१०८	४६९	धर्मतत्त्वज्ञान, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०८-अ)	(११२७)	सांख्यमत, धर्मतत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा १०८
१०९	५११	नीतिशास्त्र, सांख्यमत—	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
(१०९-अ)	(११२८)	सांख्यमत, नीतिशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १०९
११०	१६०	कपिल	चित्तक	सेनगुप्त, अणिमा
१११	५५१	पंचशिख	चित्तक	सेनगुप्त, अणिमा
११२	९३१	वार्पगण्य	चित्तक	सेनगुप्त, अणिमा
११३	११२	ईश्वरकृष्ण	चित्तक	सेनगुप्त, अणिमा
(११४)	(—)	वाचस्पति	(चित्तक)	पहा १८४

अधिकरण १० : योगमत— [एकूण लेख : १६ (स्थलित : ९ व अस्यलित : ७)]

११५	३७५	तत्त्वज्ञान, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(११५-अ)	(८४१)	योगमत, तत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा ११५
११६	२९०	ज्ञानशास्त्र, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(११६-अ)	(८४०)	योगमत, ज्ञानशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ११६
११७	४०४	तर्कशास्त्र, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(११७-अ)	(८४२)	योगमत, तर्कशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ११७
११८	१०७३	सत्ताशास्त्र, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(११८-अ)	(८४६)	योगमत, सत्ताशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा ११८
११९	४६३	धर्मतत्त्वज्ञान, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(११९-अ)	(८४३)	योगमत, धर्मतत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा ११९
१२०	७७४	मानसशास्त्र, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(१२०-अ)	(८४५)	योगमत, मानसशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १२०
१२१	५०५	नीतिशास्त्र, योगमत—	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
(१२१-अ)	(८४४)	योगमत, नीतिशास्त्र—	सर्वेक्षण	पहा १२१
१२२	५३८	पतंजलि	चित्तक	जोशी, का. स.
१२३	१००६	व्यास	चित्तक	जोशी, का. स.

अधिकरण ११ : वैशेषिकमत— [एकूण लेख : १६ (स्थलित : १० व अस्यलित : ६)]

१२४	३८४	तत्त्वज्ञान, वैशेषिकमत—	सर्वेक्षण	जावेडकर, अ. ग.
(१२४-अ)	(९९५)	वैशेषिकमत, तत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा १२४

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
१२५	२९२	ज्ञानशास्त्र, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(१२५-अ)	(९९४)	वैशेषिकमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १२५
१२६	४०६	तर्कशास्त्र, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(१२६-अ)	(९९६)	वैशेषिकमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १२६
१२७	१०७५	सत्ताशास्त्र, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(१२७-अ)	(९९९)	वैशेषिकमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १२७
१२८	४६५	धर्मतत्त्वज्ञान, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(१२८-अ)	(९९७)	वैशेषिकमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १२८
१२९	५०७	नीतिशास्त्र, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(१२९-अ)	(९९८)	वैशेषिकमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १२९
१३०	१५७	कणाद	चितक	जावडेकर, अ. ग.
१३१	६१८	प्रशस्तपाद	चितक	जावडेकर, अ. ग.
१३२	१००७	व्योमशेखर (व्योमशिवाचार्य)	चितक	कोकजे, र. गो.
१३३	९७०	विश्वनाथ	चितक	कोकजे, र. गो.

अधिकरण १२ : न्यायमत - [एकूण लेख : २० (स्थलित : १४ व अस्थलित : ६)]

१३४	३५२	तत्त्वज्ञान, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३४-अ)	(५३१)	न्यायमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १३४
१३५	२८५	ज्ञानशास्त्र, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३५-अ)	(५३०)	न्यायमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १३५
१३६	३९९	तर्कशास्त्र, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३६-अ)	(५३२)	न्यायमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १३६
१३७	१०६८	सत्ताशास्त्र, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३७-अ)	(५३५)	न्यायमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १३७
१३८	४५८	धर्मतत्त्वज्ञान, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३८-अ)	(५३३)	न्यायमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १३८
१३९	५००	नीतिशास्त्र, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
(१३९-अ)	(५३४)	न्यायमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १३९
१४०	२३३	गौतम	चितक	कोकजे, र. गो.
१४१	९२७	वात्स्यायन	चितक	कोकजे, र. गो.
१४२	११९	उदयन	चितक	कोकजे, र. गो.
१४३	१०४९	श्रीघर	चितक	कोकजे, र. गो.
१४४	१९१	कुलार्कपंडित	चितक	द्रविड, ना.
१४५	२१५	गंगेश	चितक	कोकजे, र. गो.
१४५-अ	४७५	नव्यन्याय	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
१४६	९२८	वादीद्र	चितक	द्रविड, ना.

अधिकरण १३ : मीमांसामत - [एकूण लेख : १७ (स्थलित : ११ व अस्थलित : ६)]

१४७	३७२	तत्त्वज्ञान, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१४७-अ)	(७९६)	मीमांसामत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १४७
१४८	२८९	ज्ञानशास्त्र, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१४८-अ)	(७९५)	मीमांसामत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १४८

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
१४९	४०३	तर्कशास्त्र, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१४९-अ)	(७९७)	मीमांसामत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १४९
१५०	१०७२	सत्ताशास्त्र, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१५०-अ)	(८००)	मीमांसामत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १५०
१५१	४६२	धर्मतत्त्वज्ञान, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१५१-अ)	(७९८)	मीमांसामत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १५१
१५२	५०४	नीतिशास्त्र, मीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(१५२-अ)	(७९९)	मीमांसामत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १५२
१५३	२७६	जैमिनि	चितक	भट्ट, गोवर्धन पी.
१५४	१०१६	शबर	चितक	भट्ट, गोवर्धन पी.
१५५	६१०	प्रभाकर व संप्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	भट्ट, गोवर्धन पी.
१५६	१८९	कुमारिल व संप्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	भट्ट, गोवर्धन पी.
१५७	१०२३	शालिकनाथ	चितक	भट्ट, गोवर्धन पी.

अधिकरण १४ : वेदान्तमत-सर्वसामान्य- [एकूण लेख : १३ (स्थलित : ७ व अस्थलित : ६)]

१५८	३९१	तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१५८-अ)	(९८२)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १५८
१५९	२९५	ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१५९-अ)	(९८१)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १५९
१६०	४०९	तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१६०-अ)	(९८३)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १६०
१६१	१०७८	सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१६१-अ)	(९८६)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १६१
१६२	४६८	धर्मतत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१६२-अ)	(९८४)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १६२
१६३	५१०	नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(१६३-अ)	(९८५)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १६३
१६४	९८७	वेदान्तमत-संप्रदाय	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.

अधिकरण १५ : शांकर वेदान्तमत (१) शंकरपूर्व वेदान्त, (२) शांकर वेदान्त-सर्वसामान्य व (३) शंकर व उत्तरवर्ती- [एकूण लेख : ४० (स्थलित : ३४ व अस्थलित : ६)]

१६५	९८०	वेदान्तमत-बादरायणपूर्व	सर्वेक्षण	सहस्रबुद्धे, म. व्यं.
१६६	६६७	बादरायण	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
१६७	९८८	वेदान्तसूत्रे-विवरणे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.
१६८	७२६	भर्तृहरि	चितक	सहस्रबुद्धे, म. व्यं.
१६९	७२५	भर्तृप्रपंच	चितक	सहस्रबुद्धे, म. व्यं.
१७०	२३२	गौडपाद	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
१७१	३८५	तत्त्वज्ञान, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(१७१-अ)	(१०२७)	शांकर वेदान्तमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १७१
१७२	२९३	ज्ञानशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(१७२-अ)	(१०२६)	शांकर वेदान्तमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १७२
१७३	४०७	तर्कशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
(१७३-अ)	(१०२८)	शांकर वेदान्तमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १७३
१७४	१०७६	सत्ताशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(१७४-अ)	(१०३१)	शांकर वेदान्तमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १७४
१७५	४६६	धर्मतत्त्वज्ञान, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(१७५-अ)	(१०२९)	शांकर वेदान्तमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा १७५
१७६	५०८	नीतिशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(१७६-अ)	(१०३०)	शांकर वेदान्तमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १७६
१७७	१०१९	शंकर	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
१७८	७०७	ब्रह्मसूत्रभाष्य (शंकर)	ग्रंथ	कुलकर्णी, भी. रा.
१७९	१२१	उपदेशसाहस्री (शंकर)	ग्रंथ	जोशी, रा. ल.
१८०	१०१५	शतश्लोकी (शंकर)	ग्रंथ	जोशी, रा. ल.
१८०-अ	७५९	मंडन	चितक	जोशी, रा. ल.
१८१	११४४	सुरेश्वर	चितक	जोशी, रा. ल.
१८२	५४३	पद्मपाद	चितक	जोशी, रा. ल.
१८३	८७	आनंदगिरि (आनंदज्ञान)	चितक	जोशी, रा. ल.
१८४	९२४	वाचस्पति	चितक	जोशी, रा. ल.
१८५	११०१	सर्वज्ञात्ममुनि	चितक	नाचणे, सुलोचना
१८६	१०५६	श्रीहर्ष	चितक	नाचणे, सुलोचना
१८७	२४३	चित्सुख	चितक	नाचणे, सुलोचना
१८८	५९९	प्रकाशात्मन्	चितक	नाचणे, सुलोचना
१८९	४१	अमलानंद	चितक	जोशी, द. ग.
१९०	९४९	विद्यारण्य (माधव)	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९१	२३१	गोविदानंद	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९२	३४	अप्पय्या दीक्षित	चितक	जोशी, द. ग.
१९३	४७१	धर्मराज	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९४	७४२	मधुसूदन सरस्वती	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९५	६००	प्रकाशानंद	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९६	१०८९	सदानंद	चितक	नाचणे, सुलोचना
१९७	१०२५	शांकर वेदान्तमत-उपसंप्रदाय	सर्वेक्षण	नाचणे, सुलोचना

अधिकरण १६ : रामानुज वेदान्तमत - (१) रामानुजपूर्व वेदान्त, (२) रामानुज वेदान्त-सर्वसामान्य व
(३) रामानुज व उत्तरवर्ती- [एकूण लेख : ३८ (स्थलित : ३२ व अस्थलित : ६)]

१९८	९६३	विशिष्टाद्वैत-रामानुजपूर्व	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
१९९	५७६	पाचरात्र संप्रदाय	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
२००	५०	अळ्वार तत्त्वज्ञान	सर्वेक्षणे	राहूरकर, व. ग.
२०१	८३३	यामुनाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग.
२०२	४७८	नाथमुनि	चितक	राहूरकर, व. ग.
२०३	७३९	भास्कर	चितक	राहूरकर, व. ग.
२०४	८३२	यादवप्रकाश	चितक	राहूरकर, व. ग.
२०५	३७८	तत्त्वज्ञान, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२०५-अ)	(८६९)	रामानुज वेदान्तमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा २०५
२०६	२९१	ज्ञानशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२०६-अ)	(८६८)	रामानुज वेदान्तमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा २०६

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
२०७	४०५	तर्कशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२०७-अ)	(८७०)	रामानुज वेदान्तमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा २०७
२०८	१०७४	सत्ताशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२०८-अ)	(८७३)	रामानुज वेदान्तमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा २०८
२०९	४६४	धर्मतत्त्वज्ञान, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२०९-अ)	(८७१)	रामानुज वेदान्तमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा २०९
२१०	५०६	नीतिशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
(२१०-अ)	(८७२)	रामानुज वेदान्तमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा २१०
२११	८६७	रामानुज	चितक	राहूरकर, व. ग.
२१२	१०५३	श्रीभाष्य (रामानुज)	ग्रंथ	राहूरकर, व. ग.
२१३	१०५४	श्रीभाष्य (रामानुज)-विवरणे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.
२१४	१९०	कुरेश	चितक	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.
२१५	९२६	वात्स्यवरद	चितक	राहूरकर, व. ग.
२१६	८१२	मेघनादारि	चितक	राहूरकर, व. ग.
२१७	९७९	वेदान्तदेशिक (वेंकटनाथ)	चितक	राहूरकर, व. ग.
२१८	९१०	लोकाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग.
२१९	११४२	सुदर्शनसूरि	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२०	१८७	कुमार वेदान्ताचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.
२२१	८७४	रामानुजाचार्य (द्वितीय) (वादि-हंस-नवांबुद)	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२२	१०५१	श्रीनिवासाचार्य (रामानुजदास महाचार्य)	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२३	१६७	कस्तुरी रंगाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२४	१०४३	शैल श्रीनिवास	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२५	८५५	रंगाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२६	१०५५	श्रीशैल श्रीनिवास (अण्णगुरु)	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२७	११४१	सुदर्शनगुरु	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२८	१०५०	श्रीनिवासदास	चितक	राहूरकर, व. ग.
२२९	८५४	रंगनाथाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.

अधिकरण १७ : इतर वेदान्त व इतर संप्रदाय-[एकूण लेख : १३ (स्थलित : १३ व अस्थलित : ०)]

२३०	६०८	प्रत्यभिज्ञा संप्रदाय	सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
२३१	५६१	पाशुपत संप्रदाय	सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
२३२	१०२१	शाक्त संप्रदाय	सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
२३३	४११	तंत्र संप्रदाय	सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
२३४	१०४४	शैवसिद्धान्त संप्रदाय	सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
२३५	७४४	मध्व	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
२३६	७६९	माध्व संप्रदाय	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
२३७	१०४८	श्रीकंठ	चितक	जोशी, द. ग.
२३८	४९५	निर्वार्क व संप्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.
२३९	९२१	वल्लभ व संप्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संवर्धन-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
२४०	१०५२	श्रीपति पंडित	चित्तक	जोशी, रा. ल.
२४१	२४७	चैतन्य व संप्रदाय	चित्तक (सर्वेक्षण)	मित्र, एम. एन.
२४२	९४६	विज्ञानभिक्षु	चित्तक	वारे, ग. श्री.

अधिकरण १८- अ : सिद्धान्त-भारतीय क्षेत्र-[एकूण लेख : १०७ (स्थलित : ८० व अस्यलित : २७)]

(१) ज्ञानशास्त्रशाखा- [एकूण लेख : १६ (स्थलित : १३ व अस्यलित : ३)]

(२४३)	(३)	अज्ञान (अविद्या)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	पहा २४६
२४४	१४	अनुपलब्धि	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२४५	४६	अर्थापत्ति	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२४६	५२	अविद्या (अज्ञान)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२४७	७३७	भाषा-तत्त्वज्ञान (भारतीय)	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२४८	६७६	बुद्धि	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२४९	२१३	स्थातिवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
(२५०)	(—)	लक्षण	सिद्धान्त (ज्ञा-त / भा)	पहा २५९
२५१	८८९	लक्षणा	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२५२	५४५	पराविद्या व अपराविद्या	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२५३	६१२	प्रभा	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२५४	६०७	प्रत्यभिज्ञा	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
(२५५)	(—)	साक्षात्कार	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा)	पहा २९९
२५६	१०९४	समवाय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२५७	१०९३	सप्तभंगीनय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२५८	१२५	उपमान	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.

(२) तर्कशास्त्र शाखा-[एकूण लेख : ३ (स्थलित : ३ व अस्यलित : ०)]

२५९	८८८	लक्षण	सिद्धान्त (त-ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२६०	५५२	पंचावयववाक्य	सिद्धान्त (त / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
२६१	१००५	व्याप्ति	सिद्धान्त (त / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.

(३) सत्ताशास्त्र शाखा-[एकूण लेख : ५० (स्थलित : ४० व अस्यलित : १०)]

२६२	१	अचित्यभेदाभेदवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२६३	१२	अध्यासवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२६४)	(८)	अदृष्ट	सिद्धान्त (स-नी / भा)	पहा २८०
२६५	९	अद्वैतवाद : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२६६	६०	अहंकार	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२६७)	(२)	अजातवाद	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ३९९
२६८	१३	अनात्मवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२६९	३०	अनेकान्तवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७०	६२	अंतःकरण	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२७१)	(३२)	अपूर्व	सिद्धान्त (स-नी / भा)	पहा २८०
२७२	९०	आरंभवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७३	८१	आत्मवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
(२७४)	(—)	भाषा-तत्त्वज्ञान (भारतीय)	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा)	पहा २४७
२७५	७४०	भेदाभेदवाद	सिद्धान्त (स-भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७६	७०६	ब्रह्मवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७७	२४२	चित्त (योगमत)	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७८	४५३	द्वैताद्वैतवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२७९	२२४	गुण (सांख्यमत)	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८०	१६५	कर्मसिद्धान्त	सिद्धान्त (स-नी / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८१	१९९	कोश-सिद्धान्त	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८२	२१०	क्षणिकवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८३	२१२	क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२८४)	(९०३)	लिंगदेह (लिंगशरीर / सूक्ष्मशरीर)	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ३०५
२८५	७५८	महावाक्य	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८६	७४५	मनस्	सिद्धान्त (स / भा)	अकोलकर, व. वि.
२८७	७७५	मायावाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८८	४७९	नामरूप	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२८९	४९१	निर्वाण	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२९०	५५३	पंचीकरण / त्रिवृत्करण	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२९१	५४७	परिणामवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२९२	६०१	प्रकृति	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२९३)	(६०२)	प्रकृति, पुरुष व	सिद्धान्त (स / भा)	पहा २९६
(२९४)	(६०५)	प्रतीत्यसमुत्पाद	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ८०, ८१
२९५	५८९	पुरुष (साक्षी)	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२९६	५९०	पुरुष व प्रकृति	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२९७	१३२	ऋत	सिद्धान्त (स-नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
२९८	१०१८	शब्दाद्वैत	सिद्धान्त (स / भा)	सहस्रबुद्धे, म. त्र्यं.
२९९	१११५	साक्षात्कार	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(३००)	(१११६)	साक्षी (पुरुष)	सिद्धान्त (स / भा)	पहा २९५
३०१	१११२	संसार	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०२	१०६५	सत्कार्यवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०३	१०६६	सत्तात्रयवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०४	११६९	स्फोट	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०५	११४५	सूक्ष्मशरीर (लिंगदेह / लिंगशरीर)	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(३०५-अ)	(१०४)	लिंगशरीर (लिंगदेह / सूक्ष्मशरीर)	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ३०५
३०६	१०४०	शून्यवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०७	११७४	स्याद्वाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३०८	३९७	'तत्त्वमसि'	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(३०९)	(४२८)	त्रिवृत्करण / पंचीकरण	सिद्धान्त (स / भा)	पहा २९०
३१०	९६०	विवर्तवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.

(४) धर्म-तत्त्वज्ञान शाखा-[एकूण लेख : ७ (स्थलित : ३ व अस्थलित : ४)]

३११	३१	अनेकेश्वरवाद	सिद्धान्त (ध / भा)	डस्मेट, आर. व्ही.
३१२	६६५	बंध-मोक्ष	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(३१३)	(८२४)	मोक्ष (मुक्ति)	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ३१२

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
(३१४)	(८२३)	मोक्ष-बोध	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ३१२
(३१५)	(—)	ममाधि	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ३४०
३१६	११४३	सुफीवाद	सिद्धान्त (ध / भा)	वहिदुद्दिन, एस. व सिद्दिकी, एस.
(३१७)	(—)	यज्ञ	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ३४६

(५) नीतिशास्त्र शाखा— [एकूण लेख : ३१ (स्थलित : २१ व अस्थलित : १०)]

(३१८)	(—)	अदृष्ट	सिद्धान्त (नी-स / भा)	पहा २८०
३१९	६१	अहिंसा	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
(३२०)	(—)	अपूर्व	सिद्धान्त (नी-स / भा)	पहा २८०
३२१	९६	आश्रमधर्म	सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
३२२	५६	अष्टांगयोग	सिद्धान्त (नी / भा)	जोशी, का. स.
(३२२-अ)	(८३९)	योग, अष्टांग	सिद्धान्त (नी / भा)	पहा ३२२
(३२३)	(—)	बंध-मोक्ष	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	पहा ३१२
३२४	७१९	भक्तिमार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
३२५	२३९	'चत्वारि आर्यसत्यानि'	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
३२६	४५५	धर्म	सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
३२७	४४६	दुःख	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
३२८	२६२	जीवनमार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
३२९	२८३	ज्ञानमार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
३३०	१६४	कर्ममार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
(३३१)	(—)	कर्मसिद्धान्त	सिद्धान्त (नी-स / भा)	पहा २८०
३३२	९०९	लोकसंग्रह	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
(३३३)	(—)	मोक्ष (मुक्ति)	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	पहा ३१२
(३३४)	(—)	मोक्ष-बंध	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	पहा ३१२
३३५	५२८	नैष्कर्म्यवाद	सिद्धान्त (नी / भा)	वन्हाडपांडे, नी. र.
३३६	६१७	प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
(३३६-अ)	(४९२)	निवृत्तिमार्ग व प्रवृत्तिमार्ग	सिद्धान्त (नी / भा)	पहा ३३६
(३३७)	(६२९)	प्रेयस् व श्रेयस्	सिद्धान्त (नी / भा)	पहा ३४३
(३३८)	(—)	ऋत	सिद्धान्त (नी-स / भा)	पहा २९७
३३९	१११८	साधनचतुष्टय	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
३४०	१०९९	समाधि	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	जोशी, का. स.
३४१	१११३	संस्कार	सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
३४२	१०८६	सत्याग्रह	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
३४३	१०५९	श्रेयस् व प्रेयस्	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
३४४	११६५	स्थितप्रज्ञ	सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
३४५	९२०	वर्णाश्रमधर्म	सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
३४६	८२७	यज्ञ	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	वेडेकर, वि. म.

अधिकरण १८-आ : सिद्धान्त - संयुक्त (भारतीय - पाश्चात्य) क्षेत्र—

[एकूण लेख : १५८ (स्थलित : ११० व अस्थलित : ४८)]

(१) ज्ञानशास्त्र शाखा— [एकूण लेख : ३६ (स्थलित : २४ व अस्थलित : १२)]

३४७	३७	अभाव व राहित्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिगे, सु. शि.
(३४८)	(१०)	अधिकारसाध्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६८

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
(३४९)	(८०)	आगम (श्रुति)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
(३५०)	(१५२)	ऐतिह्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
३५१	६३	अंतःप्रज्ञा	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
३५२	१६	अनुभववाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
(३५३)	(३३)	अपौरुषेय / आर्ष शब्द	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
(३५४)	(८८)	आप्तवचन (आप्तोपदेश)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
(३५५)	(९२)	आर्षज्ञान	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
३५६	७४१	भ्रम (मिथ्याज्ञान)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३५७	६७७	बुद्धिवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३५८	२४४	चिद्वाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
(३५९)	(—)	गूढवाद	सिद्धान्त (ज्ञा-ध / भा-पा)	पहा ४५४
३६०	२९८	ज्ञान : संशय व निश्चय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३६१	२९९	ज्ञान : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
(३६२)	(—)	मिथ्याज्ञान (भ्रम)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३५६
३६३	५३९	पदार्थ	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
३६४	६१३	प्रमाण व प्रामाण्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३६५	६०६	प्रत्यक्ष (संवेदन)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि. व मराठे, मो. प्र.
(३६६)	(८७८)	राहित्य, अभाव व	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३४७
३६७	१०१७	शब्द	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३६८	१११७	साध्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
(३६९)	(—)	सामान्य व विशेष	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	पहा ४३६
३७०	११०६	संभव	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३७१	११०९	संशय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३७२	१११०	संशयवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३७३	१०८७	सत्याचे व सत्तेचे अंश	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	कुलकर्णी, पद्मा भी.
३७४	१०८४	सत्य व असत्य : स्वरूप व निकष	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३७५	११७३	स्मृति	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	अकोलकर, व. वि.
३७६	१०४७	श्रद्धा	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(३७७)	(१०५७)	श्रुति (आगम)	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६७
३७८	११७५	स्वतःप्रामाण्य व परतःप्रामाण्य	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३७९	९३२	वास्तववाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
३८०	९४३	विचारस्वरूप	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि. व मराठे, मो. प्र.
(३८१)	(९७२)	विषयवाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	पहा ३७९
३८२	९७३	विषयिवाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	हचिगज, पी. एस.

(२) तर्कशास्त्र शाखा— [एकूण लेख : ७ (स्थलित : ७ व अस्थलित : ०)]

३८३	२४	अनुमान व युक्तिवाद : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (त / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३८४	१८	अनुमानदोष	सिद्धान्त (त / भा-पा)	जोशी, ज. वा.
३८५	४८३	निगमन	सिद्धान्त (त / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३८६	११२२	साम्यानुमान	सिद्धान्त (त / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
३८७	११३५	सिद्धि	सिद्धान्त (त / भा-पा)	मूर, जे. डी.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
३८८	११७७	स्वयंसिद्ध तत्त्वं	सिद्धान्त (त / भा-पा)	मूर, जे. डी.
३८९	१४१	विचारदोष	सिद्धान्त (त / भा-पा)	जोशी, ज. वा.

(३) सत्ताशास्त्र शाखा — [एकूण लेख : ६१ (स्थलित : ३४ व अस्यलित : २७)]

३९०	११	अध्यवसाय-स्वातंत्र्य	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(३९१)	(४०)	अमरत्व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ३९८
(३९२)	(२६)	अनेक, एक व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४०६
(३९३)	(२७)	अनेकत्ववाद, एकत्ववाद व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४०७
(३९४)	(२८)	अनेकवस्तुवाद, एकवस्तुवाद व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४०८
३९५	५	अणुवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
३९६	९५	आशावाद व निराशावाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
३९७	७	अतीतत्ववाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	वेडेकर, दि. के.
३९८	८४	आत्मा-इहेतर जीवन	सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
३९९	५३	अविश्ववाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	कुलकर्णी, भी. रा.
(४००)	(—)	चिद्वाद	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३५८
४०१	४३९	दिक्	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०२	४५०	द्रव्य व गुण : स्वरूप	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
४०३	४४७	दृष्टिसृष्टिवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	केतकर, भा. ग.
४०४	४४४	दुरित	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०५	४५२	द्वैतवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०६	१३४	एक व अनेक	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०७	१३३	एकत्ववाद व अनेकत्ववाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०८	१३५	एकवस्तुवाद व अनेकवस्तुवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४०९	२२३	गुण	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४१०)	(२२५)	गुण व द्रव्य : स्वरूप	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४०२
(४११)	(—)	ईश्वर	सिद्धान्त (स-धा / भा-पा)	पहा ४५५
(४१२)	(—)	ईश्वर-अस्तित्व	सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	पहा ४५६
(४१३)	(—)	ईश्वर-स्वरूप	सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	पहा ४५७
(४१४)	(—)	ईश्वर व जगत्	सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	पहा ४५८
४१५	२५१	जडद्रव्य	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
४१६	२५२	जडवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४१७)	(—)	जगत्, ईश्वर व	सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	पहा ४५८
४१८	२६१	जीव (जीवात्मन्)	सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४१९	१७७	काल व सतति	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४२०	१७२	कारणसिद्धान्त (कारण, कारणता)	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४२१	१७१	काय-मनः-संबंध	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४२२	१९६	केवलतत्त्व (केवलतत्त्व व परिमित वस्तु, केवलतत्त्व व सोपाधिक वस्तु)	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४२३	१९७	केवलवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४२४	२११	क्षराक्षरविचार	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
४२५	७५६	महाभूतें	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४२६)	(७४६)	मनः-काय-संबंध	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४२१
(४२७)	(८११)	मृत्युत्तर जीवन	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ३९८

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
४२८	८०८	मूल्य	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४२९)	(४८८)	निराशावाद, आशावाद व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ३९६
४३०	४८५	नियति	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४३१)	(—)	पदार्थ	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३६३
४३२	६१४	प्रयोजनवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४३३)	(५८५)	पुनरवतार	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ३९८
(४३४)	(५८६)	पुनर्जन्म	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ३९८
४३५	५८७	पुराणकथा व प्रतीकें (तत्त्वज्ञानांतील उपयोग)	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	व्हेरकूस, ओ.
४३६	११२१	सामान्य व विशेष	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
(४३६-अ)	(९६४)	विशेष व सामान्य	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ४३६
(४३७)	(—)	सर्वेश्वरवाद	सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	पहा ४६७
(४३८)	(१०६४)	सतति, काल व	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४१९
४३९	१०८०	सत्ता, सत्	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(४४०)	(—)	सत्याचे व सत्तेचे अंग	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३७३
(४४१)	(—)	सत्य-शिव-सुंदर	सिद्धान्त (स-नी / भा-पा)	पहा ४९५
(४४२)	(—)	श्रेयतत्त्व-नीतिशास्त्रीय व सत्ताशास्त्रीय	सिद्धान्त (स-नी / भा-पा)	पहा ४९६
४४३	११४६	सृष्टि	सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(४४४)	(—)	वास्तववाद	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३७९
(४४५)	(—)	विचारस्वरूप	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३८०
४४६	९३६	विकासवाद	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ज. बा.
(४४७)	(—)	विषयवाद	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३७९
(४४८)	(—)	विषयवाद	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	पहा ३८२
४४९	१०००	व्यक्ति	सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.

(४) धर्म-तत्त्वज्ञान शाखा — [एकूण लेख : २० (स्थलित : १६ व अस्थलित : ४)]

४५०	८६	आनंद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५१	५१	अवतार-सिद्धान्त	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५२	४७३	धर्म-स्वरूप	सिद्धान्त (ध-नी / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
४५३	१३६	एकेश्वरवाद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५४	२२७	गूढवाद	सिद्धान्त (ध-ज्ञा / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५५	११०	ईश्वर	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५६	१११	ईश्वर-अस्तित्व	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५७	११६	ईश्वर-स्वरूप	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५८	११३	ईश्वर व जगत्	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४५९	११५	ईश्वरशास्त्र	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४६०	११४	ईश्वरवाद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(४६१)	(२५०)	जगत्, ईश्वर व	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	पहा ४५८
४६२	२०४	क्रियाविधिवाद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	वेडेकर, वि. म.
४६३	४९०	निरीश्वरवाद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	मानेफ, जे. ड
(४६४)	(—)	पाप व पुण्य	सिद्धान्त (ध-नी / भा-पा)	पहा ४८७
(४६५)	(—)	पुण्य, पाप व	सिद्धान्त (ध-नी / भा-पा)	पहा ४८७
(४६६)	(—)	पुराणकथा व प्रतीकें (तत्त्वज्ञानांतील उपयोग)	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	पहा ४३५
४६७	११०२	सर्वेश्वरवाद	सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
४६७-अ ४६८	४२९ १२७	थिऑसफी उपासना व उपासनामार्ग	सिद्धान्त (ध / भा-पा) सिद्धान्त (ध / भा-पा)	चिपळोणकर, गो. वा. डस्मेट, आर. व्ही.

(५) नीतिशास्त्र शाखा - [एकूण लेख : ३४ (स्थलित : २९ व अस्थलित : ५)]

४६९	८२	आत्मसाधन व आत्मयज्ञ	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
(४७०)	(८३)	आत्मस्वातंत्र्य	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	पहा ३९०
४७१	४३६	दंडन	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४७२	४७०	धर्मनिरपेक्षतावाद	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
(४७३)	(—)	धर्म-स्वरूप	सिद्धान्त (नी-ध / भा-पा)	पहा ४५२
(४७४)	४४५	दुर्गुण, सद्गुण व	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	पहा ४९२
४७५	१६२	कर्तव्य	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४७६	१८५	किर्तव्यमीमासा	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४७७	१८६	कुटुंब	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४७८	७७०	मानववाद	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४७९	५२०	नैतिक कर्तव्य व दायित्व	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४८०	५१९	नैतिक अधिकार व कर्तव्य	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४८१	५२३	नैतिक निर्णय	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४८२	५२४	नैतिक सद्गुण	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४८३	५२६	नैतिक संस्था	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
४८४	४९६	निःश्रेयस (परमश्रेय)	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४८५	४९७	नीति-अनुशासके	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४८६	५२९	न्याय	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४८७	५५७	पाप व पुण्य	सिद्धान्त (नी-ध / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
(४८८)	(५४४)	परमश्रेय (निःश्रेयस)	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	पहा ४८४
(४८९)	(५८४)	पुण्य, पाप व	सिद्धान्त (नी-ध / भा-पा)	पहा ४८७
४९०	५९१	पुरुषार्थ	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४९१	१०८८	सदसद्भावना	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४९२	१०९०	सद्गुण व दुर्गुण	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४९३	१११९	साध्ये व साधने	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४९४	११०३	सहिष्णुत्व	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	मार्नेफ, जे. ड
४९५	१०८५	सत्य-शिव-सुंदर	सिद्धान्त (नी-स / भा-पा)	मार्नेफ, जे. ड
४९६	१०५८	श्रेयतत्त्व-नीतिशास्त्रीय व सत्ताशास्त्रीय	सिद्धान्त (नी-स / भा-पा)	मार्नेफ, जे. ड
४९७	११३८	सुखवाद	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४९८	११७६	स्वधर्म	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
४९९	११७९	स्वार्थवाद व परार्थवाद	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
५००	९६१	विवाह	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
५०१	८२८	यत्तित्ववाद	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
५०२	८३६	युद्ध-नीतिशास्त्र	सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.

उपविभाग ३ : पाश्चात्य तत्त्वज्ञान- [एकूण लेख : ५१२ (स्थलित : ४७३ व अस्थलित : ३९)]

अधिकरण १ : सामान्य सर्वेक्षण- [एकूण लेख : १४ (स्थलित : ७ व अस्थलित : ७)]

५०३	३३९	तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य)	कालपट	जोशी, ज. वा.
(५०३-अ)	(१७५)	कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य), तत्त्वज्ञान	कालपट	पहा ५०३

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
५०४	३६२	तत्त्वज्ञान-पाश्चात्य दृष्टिकोण	सामान्य सर्वेक्षण	मानेफ, जे. ड
(५०४-अ)	(५७४)	पाश्चात्य दृष्टिकोण, तत्त्वज्ञान	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०४
५०५	२८६	ज्ञानशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
(५०५-अ)	(५६४)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, ज्ञानशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०५
५०६	४००	तर्कशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
(५०६-अ)	(५६५)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०६
५०७	१०६९	सत्ताशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	मानेफ, जे. ड
(५०७-अ)	(५७३)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, सत्ताशास्त्र-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०७
५०८	४५९	धर्मतत्त्वज्ञान, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	मानेफ, जे. ड
(५०८-अ)	(५६६)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, धर्मतत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०८
५०९	५०१	नीतिशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान	सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
(५०९-अ)	(५६८)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र	सामान्य सर्वेक्षण	पहा ५०९

अधिकरण २ : प्राचीन कालखंड- [एकूण लेख : ५७ (स्थलित : ५५ व अस्थलित : २)]

५१०	३५९	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-प्राचीन कालखंड	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा भी.
(५१०-अ)	(५७०)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-प्राचीन कालखंड	सर्वेक्षण	पहा ५१०
५११	४३३	थेलीस	चिंतक	गजेंद्रगडकर, वीणा एस.
५१२	६८	अॅनॅक्झिमॅण्डर	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५१३	६९	अॅनॅक्झिमेनीस	चिंतक	गजेंद्रगडकर, वीणा एस.
५१४	५५८	पायथॅगोरस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५१५	३०५	झेनोफेनीस	चिंतक	गजेंद्रगडकर, वीणा एस.
५१६	१२१२	हेरॅक्लिटस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५१७	५५९	पार्मेनायडीस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५१८	६७	अॅनॅक्झॅगोरस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५१९	९१६	ल्यूसिपस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२०	१५०	एपेडॉक्लीस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२१	३०३	झीनो (ऑफ एलिया)	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२२	११५०	सोफिस्ट (तत्त्वज्ञ)	सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
५२३	६३०	प्रोटॅगोरस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२४	२१९	गॉर्जिअस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५२५	११३१	सॉक्रेटीस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२६	३६	अप्रधान सॉक्रेटिक संप्रदाय	सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
(५२६-अ)	(११३०)	सॉक्रेटिक संप्रदाय, अप्रधान	सर्वेक्षण	पहा ५२६
५२७	३२२	डिमाॉक्रिटस	चिंतक	कनल, एस. पी.
५२८	६३३	प्लेटो	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५२९	६४७	फीडो (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३०	८८५	रिपल्लिक (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३१	४३०	थिएटिटस (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३२	५६०	पार्मेनायडीस (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३३	११५१	सोफिस्टीस (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३४	८९९	लॉज (प्लेटो)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३५	६४	अॅकॅडेमी	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५३६	७३	अॅरिस्टॉटल	चिंतक	गोखले, हे. द.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
५३७	१०३	ऑर्गेनॉन (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५३८	६४०	फिजिका (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५३९	३१९	डि ऑनिमा (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५४०	८१३	मेटेफिजिका (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५४१	१४१	एथिका निकोमॅकिया (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५४२	३२१	डि पोएटिका (ऑरिस्टॉटल)	ग्रंथ	गोखले, हे. द.
५४३	५८१	पिन्हो	चिंतक	गोखले, हे. द.
५४४	१४४	एपिक्युरस	चिंतक	गोखले, हे. द.
५४५	१४५	एपिक्युरिअन संप्रदाय	सर्वेक्षण-	गोखले, हे. द.
५४६	३०४	झीनो (ऑफ सिटिअम)	चिंतक	गोखले, हे. द.
५४७	११६२	स्टोइक संप्रदाय	सर्वेक्षण	गोखले, हे. द.
५४८	४३१	थिओफॅस्टस	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५४९	२०५	क्रिसिपस	चिंतक	गोखले, हे. द.
५५०	११३६	सिसरो	चिंतक	गोखले, हे. द.
५५१	९१३	ल्युक्रिशियस	चिंतक	गोखले, हे. द.
५५२	६४३	फिलो (दि ज्यू)	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५५३	११४८	सेनेका	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५५४	६३४	प्ल्युटार्क	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५५५	१४३	एपिक्टेटस	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५५६	२५४	जस्टिन	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५५७	७७६	मार्कस ऑरेलिस	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५५८	२०८	क्लेमंट (ऑफ अलेक्झांड्रिया)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५५९	३०६	टर्चुलियन	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५६०	११४७	सेक्टस एंपिरिकस	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५६१	१०२	ऑरिजेन	चिंतक	केतकर, भा. ग.
५६२	६३२	प्लॅटिनस	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५६३	७६२	मॅनी व मॅनिकिअन्स	चिंतक (सर्वेक्षण)	केतकर, भा. ग.
५६४	५७८	पॉफिरी	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.

अधिकरण ३ : मध्य कालखंड-[एकूण लेख : ३२ (स्थलित : ३१ व अस्यलित : १)]

५६५	३६०	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-मध्य कालखंड	सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
(५६५-अ)	(५७१)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, मध्य कालखंड	सर्वेक्षण-	पहा. ५६५
५६६	९९	ऑगस्टीन, सेंट	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५६७	६२२	प्राक्लस	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५६८	६८७	बोएथियस	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५६९	३१४	डायोनिशियस (दि एरोपेजाइट)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५७०	१४७	एरिजेना, जॉन स्कॉट्स	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७१	४९	अल-फराबी	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७२	७६	अव्हिसेना	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७३	७०	अॅन्सेल्म, सेंट	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७४	४८	अल-घझाली	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७५	९५८	विल्यम (ऑफ गांपो)	चिंतक	मानेफ, जे. ड
५७६	७२	अॅबेलाड, पीटर	चिंतक	मानेफ, जे. ड

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
५७७	६६२	वर्नाड (ऑफ क्लेअरव्हो), सेंट	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
५७८	१२१६	ह्यू (ऑफ सेंट व्हिक्टर)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५७९	५८३	पीटर दि लॉवर्ड	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८०	८८४	रिचर्ड (ऑफ सेंट व्हिक्टर)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८१	७८	अँव्हेल्स	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
५८२	८१७	मेमोनायडीस	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
५८३	९४	आल्बर्टस मॅग्नस	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८४	७४	अँलेक्झेंडर (ऑफ हेल्स)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८५	५८२	पीटर (ऑफ स्पेन)	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८६	६८२	वेकन, रॉजर	चिंतक	मिपेन, एल.
५८७	६८८	बोनाव्हेंचर, सेंट	चिंतक	मिपेन, एल.
५८८	६५	अँक्वायनस, सेंट टॉमस	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८९	५०९८	समा थिऑलॉजिक्स (अँक्वायनस)	ग्रंथ	डस्मेट, आर. व्ही.
५९०	११३२	सिगर (ऑफ ब्रवांत)	चिंतक	मिपेन, एल.
५९१	१२१०	हेनरी (ऑफ घेंट)	चिंतक	मिपेन, एल.
५९२	१३७	एलार्ड, माइस्टर	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५९३	११५४	स्काॅटस, जॉन डन्स	चिंतक	मिपेन, एल.
५९४	३१७	डांटे	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
५९५	१५३	ओखॅम, विल्यम (ऑफ)	चिंतक	मिपेन, एल.

अधिकरण ४ : अर्वाचीन कालखंड—[एकूण लेख : ८२ (स्थलित : ७६ व अस्थलित : ६)]

५९६	३५५	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य—अर्वाचीन कालखंड	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा भी.
(५९६-अ)	(५६२)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान—अर्वाचीन कालखंड	सर्वेक्षण	पहा ५९६
५९७	३५७	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य—नवजीवन कालखंड—	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(५९७-अ)	(५६७)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, नवजीवन कालखंड—	सर्वेक्षण	पहा ५९७
(५९७-आ)	(४७४)	नवजीवन कालखंड, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान—	सर्वेक्षण	पहा ५९७
५९८	४८२	निकोलस (ऑफ कूसा)	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
५९९	९०२	लियोनार्डो डा व्हिची	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६००	७६०	मॅकिअँव्हेली, निकोलो	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६०१	८२५	मोर, सर टॉमस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६०२	६५३	फ्रॅन्सिस द व्हिटोरियो	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६०३	१००९	व्हायव्हेस, ल्युडोव्हिक्स	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६०४	५५५	पॅरासेल्सस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६०५	७८८	मार्तेन, मायकेल द	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६०६	७१२	ब्रूनो, जिओर्डानो	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६०७	११७८	स्वारेझ, एफ.	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६०८	६८१	वेकन, फ्रॅन्सिस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६०९	२१६	गॅलिलिओ, गॅलिली	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६१०	२३६	ग्रोशियस, ह्यूगो	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६११	११८४	हर्वर्ट (ऑफ चेवरी)	चिंतक	सोहोनी, लीला भा.
६१२	११९५	हॉब्ज, टॉमस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६१३	२१७	गॅसेडी, पिएर	चिंतक	कनल, एस. पी.
६१४	४४८	देकार्त, रेने	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
६१५	१५६	कड्वर्य, राल्फ	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६१६	१९८	केंब्रिज प्लेटोवादी संप्रदाय	सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
६१७	५७५	पास्काल, ब्लेस	चिंतक	कनल, एस. पी.
६१८	२३४	ग्यूलिक्स, आर्नोल्ड	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६१९	११६६	स्पिनोझा, बेनेडिक्ट	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२०	१४२	एथिक्स (स्पिनोझा)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२१	५९७	प्युफेन्डॉर्फ, सॅम्युएल	चिंतक	कनल, एस. पी.
६२२	८९८	लॉक, जॉन	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२३	६६	अन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अंडरस्टैंडिंग (लॉक)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२४	१६८	कंवरलंड, रिचर्ड	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२५	७८२	मालब्रान्श, निकोलस	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२६	८९६	लायबनिझ, जी. डब्ल्यू.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६२७	६८५	बेल, पिएर	चिंतक	कनल, एस. पी.
६२८	१०१२	ब्रिह्म, जी.	चिंतक	कनल, एस. पी.
६२९	७६६	मंडेविल्ल, बर्नार्ड	चिंतक	कनल, एस. पी.
६३०	१०२०	शॉप्टस्वरी, अर्ल ऑफ	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३१	५२५	नैतिक सवित्-संप्रदाय	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३२	२०७	क्लार्क, सॅम्युएल	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३३	९३५	वॉल्फ, ख्रिश्चन	चिंतक	वेडेकर, दि. के.
६३४	६५९	वर्कले, जॉर्ज	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३५	१३९	ए ट्रीटिज कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज (वर्कले)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३६	७८७	मॉटेस्क्यू, चार्ल्स	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६३७	६५८	बटलर, जोसेफ	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३८	११८१	हचिसन, एफ.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६३९	१०१०	व्हॉल्टेर, जॉ फ्रान्सवाँ	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६४०	३५८	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-प्रबोधन कालखंड	सर्वेक्षण	जोशी, ज. वा.
(६४०-अ)	(५६९)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-प्रबोधन कालखंड	सर्वेक्षण	पहा ६४०
(६४०-आ)	(६०९)	प्रबोधन कालखंड, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ६४०
६४१	११९३	हाट्टले, डेव्हिड	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६४२	८८६	रीड, टॉमस	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६४३	११५५	स्काॅटिश (सामान्य बुद्धि) संप्रदाय	सर्वेक्षण	ग्रेव्ह, एस. ए.
(६४३-अ)	(११२०)	सामान्य बुद्धि (स्काॅटिश) संप्रदाय	सर्वेक्षण	पहा ६४३
६४४	१२१७	ह्यूम, डेव्हिड	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६४५	१३८	ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर (ह्यूम)	ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६४६	८८७	रूसो, जे. जे.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६४७	३२०	डिडरो, डेनिस	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६४८	१८२	कांदिदलॉक, एतिएन द	चिंतक	जोशी, ज. वा.
६४९	११७१	स्मिथ, अडॅम	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६५०	१७९	कांट, इमॅन्युएल	चिंतक	वेडेकर, दि. के.
६५१	२०२	क्रिटीक ऑफ प्युअर रीजन (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.
६५२	२०३	क्रिटीक ऑफ प्रैक्टिकल रीजन (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.
६५३	२०१	क्रिटीक ऑफ जज्मेंट (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.
६५४	८१९	मंडेल्सॉन, मोशेस	चिंतक	जोशी, ग. ना.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
६५५	५९५	पेन, टॉमस	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६५६	६७२	वीईटी, जे.	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६५७	५५६	पॅले, विल्यम	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६५८	२५५	जॅकोबी, एफ. एच.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६५९	६५४	फ्राइज, जेकब	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६६०	११८३	हर्डर, जे. जी. व्हॉन	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६६१	६८६	वेंथेम, जे.	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६६२	६४४	फिश्ट, जे. जी.	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६६३	८१५	मेन दि विरें	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
६६४	१०६०	शिलअरमॅकर, एफ.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६६५	१२०८	हेगेल, जी. डब्ल्यू. एफ.	चिंतक	वेडेकर, दि. के.
६६६	९००	लॉजिक (हेगेल)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.
६६७	६५०	फेनमिनॉलॉजी ऑफ माइंड (हेगेल)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.
६६८	७९२	मिल्ल, जेम्स	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६६९	१०४२	शॉलिंग, एफ. डब्ल्यू. जे.	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६७०	१०४५	शोपेनहॉवर, ए.	चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६७१	४४३	दि वर्ल्ड अँज विल अँड आयडिया (शोपेनहॉवर)	ग्रंथ	भट्ट, गोवर्धन पी.

अधिकरण ५ : आधुनिक कालखंड :- [एकूण लेख : ८३ (स्थलित : ८२ व अस्यलित : १)]

६७२ (६७२-अ)	३५६ (५६३)	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-आधुनिक कालखंड	सर्वेक्षण	जोशी, ना. वि.
६७३	११८६	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, आधुनिक कालखंड	सर्वेक्षण	पहा ६७२
६७४	१५४	हॅमिल्टन, विल्यम	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६७५	१०१४	कझिन, व्हिक्टर	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६७६	१८१	व्हेवेल, डब्ल्यू.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६७७	१८१	कांत, ऑगस्त	चिंतक	चतर्जी, पी. वी.
६७८	६५२	फेनर, जी. टी.	चिंतक	चतर्जी, पी. वी.
६७९	५३६	न्यूमन, जे. एच.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६८०	६३९	फॉयखाख, एल.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६८१	७९१	मिल्ल, जॉन स्टुअर्ट	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६८२	१४८	ए सिस्टिम ऑफ लॉजिक (जे. एस. मिल्ल)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
६८३	८३५	युटिलिटेरिऑनिज्म (मिल्ल)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
६८४	६५१	फेरिअर, जे. एफ.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६८५	३१५	डार्विन, सी.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६८६	१८३	किर्केगार्ड, एस.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६८७	६७९	बूल, जी.	चिंतक	रेगे, मे. पु.
६८८	८५०	रनुव्हिअर, सी.	चिंतक	चतर्जी, पी. वी.
६८९	९१४	ल्युविस, जी. एच.	चिंतक	चतर्जी, पी. वी.
६९०	९११	लोट्झ, आर. एच.	चिंतक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
६९१	७७७	माक्स, कार्ल	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६९२	६८३	वेन, ए.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६९३	७६३	मॅन्सेल, एच.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६९४	१४९	एंगल्स, एफ.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६९५	११६७	स्पेन्सर, एच.	चिंतक	गुप्त, श्यामला

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
६९५	११५८	स्टर्लिंग, जे. एच.	चिंतक	वेडेकर, दि. के.
६९६	१८४	किर्चॉफ, जी. आर.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६९७	६७३	बुल्गर, एल.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६९८	११८०	हव्स्ले, टी. एच.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६९९	८३८	यूवरवेग, एफ.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७००	९०१	लॉरी, एस. एस.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७०१	११६०	स्टीफन, एल.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७०२	८९५	लॅशेलियर, जे.	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
७०३	७७९	मार्बुर्ग संप्रदाय	सर्वेक्षण	मार्नेफ, जे. ड
७०४	३०९	टॉलस्टॉय, एल.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७०५	३२३	डिल्ली, डब्ल्यू.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७०६	३२५	ड्युहिंग, ई. के.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७०७	११९८	हॉविसन, जी. एच.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७०८	१२०७	हेकेल, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७०९	१०१३	व्हेन, जे.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७१०	२६४	जेव्हन्स, डब्ल्यू. एस.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७११	६५७	वटलर, एस.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७१२	१९४	केअर्ड, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७१३	२३५	ग्रीन, टी. एच.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७१४	६२३	प्रॉलेगामेना टु एथिक्स (ग्रीन)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
७१५	११३३	सिज्विक, एच.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७१६	८१४	मेथड्स ऑफ एथिक्स (सिज्विक)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
७१७	६५६	फिल्ट, आर.	चिंतक	जोशी, ग. ना.
७१८	६४८	फुइली, ए.	चिंतक	चतर्जी, बी. पी.
७१९	७६७	माख, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२०	७१५	ब्रेंटनो, एफ.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२१	५४९	पर्स, सी. एस.	चिंतक	कुलकर्णी, भी. रा.
७२२	६४५	फिस्के, जे.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७२३	११९१	हार्टमन, ई. व्हॉन	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२४	२६३	जेम्स, डब्ल्यू.	चिंतक	कुलकर्णी, भी. रा.
७२५	७७	अँव्हेनेरियस, आर. एच.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२६	९३३	वॉर्ड, जे.	चिंतक	प्रसाद, रा.
७२७	५१६	नीत्से, एफ.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२८	६७८	बूत्रो, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७२९	७०८	ब्रॅड्ले, एफ. एच.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७३०	७१	अँपिअरन्स अँड रिऑलिटी (ब्रॅड्ले)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
७३१	१०१	ऑयकेन, आर.	चिंतक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
७३२	६६६	वाऊन, बी. पी.	चिंतक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
७३३	९७५	विडेल्वेड, डब्ल्यू.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७३४	६८९	वोसाके, बी.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७३५	६२५	प्रिन्सिपल ऑफ इंडिजिज्युअलिटी (खंड १ व २) (वोसाके)	ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
७३६	६५५	फ्रेगे, जी.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७३७	६७०	वाल्फोर, ए. जे.	चिंतक	गुप्त, श्यामला

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
७३८	९५९	विल्सन, जे. सी.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७३९	८७९	रॉड्स, जे.	चितक	जोशी, ना. वि.
७४०	२८०	जोन्स, एच.	चितक	जोशी, शि. ना.
७४१	९८९	वेहिगर, एच.	चितक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
७४२	७८६	मॉर्गन, एल.	चितक	गुप्त, श्यामला
७४३	६३५	प्वांकारे, एच.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
७४४	७९४	मीनांग, ए.	चितक	जोशी, ना. वि.
७४५	६२८	प्रिंगल-पॅटिसन, ए. एस.	चितक	जोशी, ना. वि.
७४६	११९६	हॉलडेन, आर. बी.	चितक	जोशी, शि. ना.
७४७	५७९	पिअर्सन, कार्ल	चितक	तिवारी, बी. जी.
७४८	२५९	जॉन्सन, डब्ल्यू. ई.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७४९	८५६	रॅशडॉल, एच.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
७५०	११९७	हॉलडेन, जे. एस.	चितक	जोशी, ना. वि.
७५१	७१८	क्लॉन्डेल, एम.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
७५२	८२६	म्युन्स्टरबर्ग, एच.	चितक	जोशी, ना. वि.
७५३	१०४१	शेल्डर, एम.	चितक	जोशी, ना. वि.

अधिकरण ६ : वर्तमान कालखंड—[एकूण लेख : १२३ (स्थलित : १२२ व अस्थलित : १)]

७५४	३६१	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य—वर्तमान कालखंड,	सर्वेक्षण	जोशी, ना. वि.
(७५४-अ)	(५७२)	पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, वर्तमान कालखंड,	सर्वेक्षण	पहा ७५४
७५५	१२१५	होल्ड, ई. बी.	चितक	प्रसाद, रा.
७५६	५८०	पिअर्नो, जी.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७५७	६३१	प्लांक, एम.	चितक	कर्णिक, म. भा.
७५८	८१८	मेयरसन, ई.	चितक	जोशी, ना. वि.
७५९	७५	अॅलेक्झेंडर, सॅम्युएल	चितक	गुप्त, श्यामला
७६०	११६८	स्पेस, टाईम अँड-डीईटी (अॅलेक्झेंडर)	ग्रंथ	गुप्त, श्यामला
७६१	१२०५	हुसर्ल, ई.	चितक	जोशी, ना. वि.
७६२	६६१	वर्गसन, एच.	चितक	जोशी, ना. वि.
७६३	३२६	ड्यूई, जॉन	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
७६४	११५९	स्टाउट, जी. एफ.	चितक	गुप्त, श्यामला
७६५	१००८	व्हाइटहेड, ए. एन.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७६६	३२४	ड्युहेम, पिएर	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
७६७	११६४	स्ट्रांग, सी. ए.	चितक	जोशी, शि. ना.
७६८	११९९	हिल्स, जी. डॉज	चितक	जोशी, शि. ना.
७६९	८८३	रिकर्ट, एच.	चितक	जोशी, ना. वि.
७७०	१११४	सॅटायना, जी.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७७१	१२०	उर्नॅमुनो, एम. ड	चितक	चतर्जी, पी. बी.
७७२	१०३६	शिलर, एफ. सी. एस.	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.
७७३	७६१	मॅक्गार्ट, जे. एम्. ई.	चितक	तिवारी, बी. जी.
७७४	२०६	क्रोचे, बेनेडेट्टो	चितक	जोशी, ना. वि.
७७५	२७८	जोर्जेकिम, एच. एच.	चितक	जोशी, ना. वि.
७७६	१००	ऑटो, आर.	चितक	जोशी, ग. ना.
७७७	७०५	ब्रन्श्वग, एल.	चितक	प्रसाद, रा.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शोधक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
७७८	३१२	टेलर, ए. ई.	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
७७९	८९०	ल रॉय, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७८०	११७०	स्मट्स, जे. सी.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७८१	६२४	प्रिचर्ड, एच. ए.	चिंतक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
७८२	११७२	स्मिथ, एन. के.	चिंतक	जोशी, शि. ना.
७८३	८५३	रसेल, वस्ट्रेंड	चिंतक	वाररिंगे, वा. शि.
७८४	६२७	प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका (व्हाइटहेड-रसेल)	ग्रंथ	विजयन, के.
७८५	८०६	मूर, जी. ई.	चिंतक	वाररिंगे, वा. शि.
७८६	६२६	प्रिन्सिपिया एथिका (मूर)	ग्रंथ	वाररिंगे, वा. शि.
७८७	४७	अर्वन, डब्ल्यू. एम.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७८८	११९४	हॉकिंग, डब्ल्यू. ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७८९	८९१	लव्हजॉय, ए. ओ.	चिंतक	प्रसाद, रा. व जोशी, शि. ना.
७९०	१६९	कॉसिरर, ई.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७९१	६८४	वेडर्येव्ह, एन.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७९२	२६५	जेटाईल, जी.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
७९३	५९६	पेरी, आर. बी.	चिंतक	प्रसाद, रा.
७९४	८८२	रॉस, डब्ल्यू. डी.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
७९५	७६५	मॅरिशाल, जे.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
७९६	९०५	लुक्सेमबर्ग, जे.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७९७	७०४	व्यूवर, एम.	चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
७९८	७९	आईन्स्टाइन, आल्बर्ट	चिंतक	कर्णिक, म. भा.
७९९	१२१४	होर्नल, आर. एफ. ए.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
८००	३१६	डार्सी, एम. सी.	चिंतक	मानेफ, जे. ड
८००-अ	११४९	सेल्स, आर. डब्ल्यू.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
८०१	१०२२	शार्दिन, पिएर तीलहार्द द	चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
८०२	७१३	ब्रूवर, एल. ई.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८०३	१०६१	शिलक, एम.	चिंतक	प्रसाद, रा.
८०४	१४०	एडिंग्टन, आर्थर	चिंतक	कर्णिक, म. भा.
८०५	५३७	न्यूराय, ऑटो	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८०६	११९२	हार्टमन, निकोलाय	चिंतक	गुप्त, श्यामला
८०७	७६४	मॅरिटे, जे.	चिंतक	नांपिआपॅरेविल, ए.
८०८	८९७	लाव्हेल, एल.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
८०९	७८९	मिड्लेस, आर. व्हॉन	चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
८१०	२५६	जॅम्पर्स, कार्ल	चिंतक	जोशी, ना. वि.
८११	९१५	ल्युविस, सी. आय.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८११-अ	१०४	ऑटिंगा, वाय गॅसेट, जे.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
८१२	२६०	जिल्सन, ई. एच.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
८१३	६६९	वार्थ, कार्ल	चिंतक	मानेफ, जे. ड
८१४	३१०	टिलिच, पॉल	चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
८१५	९०७	लेअर्ड, जे.	चिंतक	जोशी, शि. ना.
८१६	७११	ब्रॉड, सी. डी.	चिंतक	प्रसाद, रा.
८१७	७८०	मार्सेल, जी.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
८१८	५९४	पेटन, एच. जे.	चिंतक	वोकील, श्री. व्यं.
८१९	१८०	कॉलिगवुड, आर. जी.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
८२०	१०११	व्हिएन्ना-मंडल	सर्वेक्षण	प्रसाद, रा.
८२१	९४७	विट्गेन्स्टाइन, एल.	चितक	प्रसाद, रा.
८२२	३१३	ट्रॅक्टेट्स लॉजिको-फिलॉसॉफिकस (विट्गेन्स्टाइन)	ग्रंथ	प्रसाद, रा.
८२३	६४२	फिलॉसॉफिकल इन्व्हेस्टिगेशन्स (विट्गेन्स्टाइन)	ग्रंथ	प्रसाद, रा.
८२४	११८८	हायडेगर, एम.	चितक	जोशी, ना. वि.
८२५	२७९	जोड, सी. ई. एम.	चितक	प्रसाद, रा.
८२६	८७६	रायखेन्वाख, एच.	चितक	जोशी, ना. वि.
८२७	१७३	कार्नेप, आर.	चितक	प्रसाद, रा.
८२८	७१७	व्लॅन्शार्ड, बी.	चितक	जोशी, ग. ना.
८२९	७१०	ब्राॅग्ली, एल. व्ही. ड	चितक	कर्णिक, म. भा.
८३०	५१७	नीबुर, आर.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
८३१	८३७	युविग, ए. सी.	चितक	जोशी, ना. वि.
८३२	६२०	प्राइस, एच. एच.	चितक	प्रसाद, रा.
८३३	७१४	ब्रेथ्वेट, आर. बी.	चितक	तिवारी, बी. जी.
८३४	८५८	राईल, जी.	चितक	प्रसाद, रा.
८३५	११८९	हायसेनबर्ग, डब्ल्यू.	चितक	कर्णिक, म. भा.
८३६	७७८	मार्गेनो, एच.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
८३७	७८५	मॉरिस, सी. डब्ल्यू.	चितक	गुप्त, श्यामला
८३७-अ	६३८	फावर, एम.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
८३७-आ	९२३	वाइस, पी.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
८३८	५७७	पाॅपर, कार्ल	चितक	प्रसाद, रा.
८३९	३०८	टास्की, ए.	चितक	तिवारी, बी. जी.
८४०	२४०	चर्च, ए.	चितक	तिवारी, बी. जी.
८४१	६४६	फिडले, जे. एन.	चितक	वेडेकर, दि. के.
८४२	६४१	फिनान्स, जे. ड	चितक	नांपिआपॅरॅबिल, ए.
८४३	९१२	लोनर्गन, बी.	चितक	मार्नेफ, जे. ड
८४४	९७४	विस्डम, जे.	चितक	प्रसाद, रा.
८४५	८०५	मूनिअर, ई.	चितक	मार्नेफ, जे. ड
८४६	१२१३	हेपेल, सी. जी.	चितक	प्रसाद, रा.
८४७	७८३	मास्काल, ई. एल.	चितक	मार्नेफ, जे. ड
८४८	११२३	सार्न, जे. पी.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
८४९	६६०	वर्गमन, जी.	चितक	प्रसाद, रा.
८५०	२२२	गुडमन, एच. एन.	चितक	तिवारी, बी. जी.
८५१	११९०	हार्ट, एच. एल. ए.	चितक	प्रसाद, रा. वा तिवारी, बी. जी.
८५२	७४९	मर्लो-पांती, एम.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
८५३	२०९	क्वाइन, डब्ल्यू. व्ही. ओ.	चितक	प्रसाद, रा.
८५४	११५६	स्क्रियाका, एम. एफ.	चितक	मार्नेफ, जे. ड
८५५	११६१	स्टीव्हन्सन, सी. एल.	चितक	प्रसाद, रा.
८५६	६६३	वॉलिन, आय.	चितक	जोशी, ना. वि.
८५७	७१६	व्लॅक, मॅक्स	चितक	प्रसाद, रा.
८५७-अ	९०८	लेव्ही-स्ट्राउस, सी.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
८५८	८९३	लॅझरोविट्स, एम.	चितक	तिवारी, बी. जी.
८५९	१४६	एयर, ए. जे.	चितक	रेगे, मे. पुं.
८६०	१०५	ऑस्टिन, जे. एल.	चितक	रेगे, मे. पुं.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
८६१	६३७	फ्रात्रो, सी.	चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
८६२	७८१	माल्कम, एन. ए.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८६३	११८७	हैपशायर, एस. एन.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८६४	१३१	ऊर्सिन, जे. ओ.	चिंतक	प्रसाद, रा.
८६५	८५७	राईट, जी. एच. व्हॉन	चिंतक	तिवारी, बी. जी. व मंराडे, मो. प्र.
८६६	१२०६	हेयर, आर. एम.	चिंतक	तंळघटी, शं. रा.
८६७	११६३	स्ट्रॉसन, पी. एफ.	चिंतक	तिवारी, बी. जी.
८६८	४२५	तूल्मिन, एस. ई.	चिंतक	प्रसाद, रा.
८६९	९३४	वॉर्नॉक, जी. जे.	चिंतक	प्रसाद, रा.
८७०	२३०	गेल्लर, ई.	चिंतक	जोशी, ना. वि.

अधिकरण ७ अ : सिद्धान्त-पाश्चात्य क्षेत्र—[एकूण लेख : १२१ (स्थलित : १०० व अस्थलित : २१)]

(१) ज्ञानशास्त्र शाखा [एकूण लेख : २१ (स्थलित : १६ व अस्थलित : ५)]

८७०-अ	८४९	रचनावाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
८७१	१५	अनुभवपूर्व व अनुभवोत्तर	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	मूर, जे. डी.
(८७२)	(—)	अनुभवसत्तावाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / पा)	पहा ९४५
८७२-अ	४४	अर्थ	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	बार्लिंगे, सु. शि.
८७३	७३६	भाषा-तत्त्वज्ञान (पाश्चात्य)	सिद्धान्त (ज्ञा-स / पा)	मूर, जे. डी.
८७४	२४६	'चितयामि अतः अस्मि'	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	कंडलिश, एस.
८७५	६३६	फलवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
८७६	२९७	ज्ञानशास्त्रीय एकत्ववाद व द्वैतवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
८७७	४८१	निकषणीयता-तत्त्व	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	मूर, जे. डी.
८७८	५४६	परिचय-वर्णन-द्वारा ज्ञान	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	कंडलिश, एस.
८७९	५९३	पूर्वगृहीतकें	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	बार्लिंगे, सु. शि.
८८०	११००	समीक्षावाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
(८८१)	(१०२४)	शास्त्र (विज्ञान)	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	पहा ८८४
८८२	४१९	तार्किक अनुभवसत्तावाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
(८८३)	(४१८)	तार्किक अनुभववाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	पहा ८८२
८८४	९४५	विज्ञान (शास्त्र)	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	बार्लिंगे, सु. शि.
८८५	९६५	विश्लेषक तत्त्वज्ञान	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
८८५-अ	९६६	विश्लेषक व संश्लेषक	सिद्धान्त (त / पा)	मूर, जे. डी.
(८८६)	(९६८)	विश्लेषण, भाषिक	सिद्धान्त (ज्ञा-स / पा)	पहा २४७, ८७३
(८८७)	(९६५)	विश्लेषण, तात्त्विक	सिद्धान्त (ज्ञा-स / पा)	पहा ८८५
८८८	९४८	वित्ति-तत्त्वज्ञान	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	बार्लिंगे, वा. शि.

(२) तर्कशास्त्र शाखा [एकूण लेख : ५५ (स्थलित : ४८ व अस्थलित : ७)]

८८९	३९	अभ्युपगम	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९०	८५	आधृतिका	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९१	२९	अनेक-संविधान	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९२	१९	अनुमान, निगामी.	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९३	२०	अनुमान, निगामी अव्यवहित	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
८९४	२१	अनुमान, निगामी व्यवहित	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९५	२३	अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानेतर	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(८९६)	(२२)	अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानी	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९१२
(८९७)	(२५)	अनुमान, विगामी	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९३९
८९८	५८	असंविधान	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८९९	७३८	भाषिक चिन्हशास्त्र	सिद्धान्त (त / पा)	मौर्य, आर. एन.
९००	२२८	गृहीतकें	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०१	२८२	ज्ञानतत्त्वे (विचार-नियम)	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०२	९०६	लुप्तावयविका	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०३	७९३	भिल्ल-पद्धति	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०४	४८४	निगामी प्रणाली	सिद्धान्त (त / पा)	बोकील, श्री. व्यं.
९०५	४८९	निरीक्षण व प्रयोग	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०६	४८६	नियम	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(९०७)	(५४१)	पदे : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९१३
९०८	५४०	पदे : गुणार्थ व वस्त्वर्थ	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९०९	६०४	प्रतिज्ञा व विधाने : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९१०	८७७	राशिका	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(९११)	(११११)	संश्लेषण; विश्लेषण व	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९४२
९१२	११०८	संविधान : आकृति व संघात	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९१३	११०४	संकल्पना व पदे : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९१४	१०८२	सत्यता-फलने	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
९१५	१०८१	सत्यता-कोष्टके (सत्यता-वृक्षासह)	सिद्धान्त (त / पा)	बोकील, श्री. व्यं.
९१६	१०८३	सत्यता-मूल्ये	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
९१७	४१६	तात्त्विक अचरे	सिद्धान्त (त / पा)	बोकील, श्री. व्यं.
९१८	४२०	तात्त्विक कलन	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि. व मराठे, मो. प्र.
९१९	४२१	तात्त्विक रचने	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि. व मराठे, मो. प्र.
९२०	४२४	तात्त्विक संभव	सिद्धान्त (त / पा)	विजयन, के.
९२१	४२३	तात्त्विक वाक्यरचना	सिद्धान्त (त / पा)	मूर, जे. डी.
९२२	४२२	तात्त्विक वर्ग	सिद्धान्त (त / पा)	तिवारी, बी. जी.
९२३	१२८	उभयापत्ति	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९२४	१२४	उपपादन	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९२५	११८	उत्कर्षण	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९२६	९९२	वैधानिक फलन	सिद्धान्त (त / पा)	शहा, ए. बी.
९२७	९९१	वैधानिक कलन	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
९२८	९१७	वर्गकलन	सिद्धान्त (त / पा)	मराठे, मो. प्र.
९२९	९१८	वर्गसंबंध	सिद्धान्त (त / पा)	मराठे, मो. प्र.
९३०	९१९	वर्गीकरण व विभाजन	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(९३१)	(९५७)	विभाजन व वर्गीकरण	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९३०
(९३२)	(९४२)	विचार-नियम (ज्ञानतत्त्वे)	सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९०१
९३३	९५०	विधान-आशय	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९३४	९५१	विधान-प्रतियोग	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
९३५	९५२	विधान-रीति	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.

(५) नीतिशास्त्र शाखा - [एकूण लेख : २० (स्थलित : १७ व अस्थलित : ३)]

९६९	१२०९	हेतु व प्रयोजन	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९७०	१६३	कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
९७१	७४३	मध्यमान सिद्धान्त	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९७२	७७१	मानवाचे मूलाधिकार	सिद्धान्त (नी / पा)	मानेफ, जे. ड
९७३	५२१	नैतिक कृत्य	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
९७४	५२२	नैतिक नियम	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
९७५	५२७	नैतिक स्वातंत्र्य	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९७६	४८७	निरपवाद आदेश	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
९७७	४९४	निसर्गवादी नीतिशास्त्र	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९७८	४९८	नीतिनिर्णय-अभिरोचन उपपत्ति	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९७९	५१३	नीतिशास्त्रीय आकारिकवाद	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
९८०	५१२	नीतिशास्त्रीय अंतःप्रज्ञावाद	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.
(९८१)	(५१४)	नीतिशास्त्रीय बुद्धिवाद	सिद्धान्त (नी / पा)	पहा ९७० व ९७९
९८२	५१५	नीतिशास्त्रीय साध्यवाद	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
(९८३)	(६१६)	प्रयोजन, हेतु व	सिद्धान्त (नी / पा)	पहा ९६९
९८४	५९२	पूर्तिवाद	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
९८५	१०९७	समाज व व्यक्ति	सिद्धान्त (नी / पा)	मानेफ, जे. ड
९८६	१२६	उपयोगितावाद	सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
(९८७)	(१००२)	व्यक्ति व समाज	सिद्धान्त (नी / पा)	पहा ९८५
९८८	८३४	युक्त	सिद्धान्त (नी / पा)	तळघटी, शं. रा.

अधिकरण ७ आ : संयुक्त (पाश्चात्य-भारतीय) क्षेत्र-

[स्पष्टीकरण : पहा-वरील उपविभाग २-अधिकरण १८ आ : 'सिद्धान्त-संयुक्त (भारतीय-पाश्चात्य) क्षेत्र' (प्रस्तुत अधिकरण व वरील उल्लिखित अधिकरण यातील आशय व नोंदी एकरूपच आहेत)]

विभाग २ : तत्त्वज्ञानाच्या बारा उपशाखा (१. पद्धतिशास्त्र, २. विज्ञान-तत्त्वज्ञान, ३. तात्त्विक विश्वशास्त्र, ४. तात्त्विक मानसशास्त्र, ५. इतिहास-तत्त्वज्ञान, ६. मूल्यशास्त्र, ७. समाज-तत्त्वज्ञान, ८. अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान, ९. राजकीय तत्त्वज्ञान, १०. विधि-तत्त्वज्ञान, ११. शिक्षण-तत्त्वज्ञान, व १२. कला-तत्त्वज्ञान) दोन प्रमुख भू-क्षेत्रांच्या (१. भारतीय व २. पाश्चात्य.) संदर्भात

[एकूण लेख : २५ (स्थलित : १२ व अस्थलित : १३)]

९८९	५४२	पद्धतिशास्त्र	परिसर्वेक्षण	भैरप्पा, एस. एल.
९९०	९४४	विज्ञान-तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	चारी, सी. टी. के.
(९९०-अ)	(३८०)	तत्त्वज्ञान, विज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा ९९०
९९१	४१४	तात्त्विक विश्वशास्त्र	परिसर्वेक्षण	चतर्जी, पी. बी.
(९९१-अ)	(९७१)	विश्वशास्त्र, तात्त्विक	परिसर्वेक्षण	पहा ९९१
९९२	४१३	तात्त्विक मानसशास्त्र	परिसर्वेक्षण	चतर्जी, पी. बी.
(९९२-अ)	(७७३)	मानसशास्त्र, तात्त्विक	परिसर्वेक्षण	पहा ९९२
९९३	१०७	इतिहास-तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	मधुकर, डी. एस.
(९९३-अ)	(३३०)	तत्त्वज्ञान, इतिहास-	परिसर्वेक्षण	पहा ९९३
९९४	८१०	मूल्यशास्त्र (मूल्य-तत्त्वज्ञान)	परिसर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
(९९४-अ)	(८०९)	मूल्य-तत्त्वज्ञान (मूल्यशास्त्र)	परिसर्वेक्षण	पहा ९९४
(९९४-आ)	(३७३)	तत्त्वज्ञान, मूल्य-(मूल्यशास्त्र)	परिसर्वेक्षण	पहा ९९४
९९५	१०९६	समाज-तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	आरावकर, ल. के.

अधिकरण १ : मराठीतील तत्त्वज्ञान

[एकूण लेख : १६ (स्थलित : १५ व अस्थलित : १)]

१०१०	३६९	तत्त्वज्ञान, मराठीतील	परिसर्वेक्षण	करंदीकर, वि. रा.
(१०१०-अ)	(७४८)	मराठीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०१०
१०११	८०३	मुकुंदराज	चितक	तुळपुळे, शं. गो.
१०१२	३००	ज्ञानेश्वर	चितक	पेडसे, श. दा.
१०१३	२३७	चक्रधर व संप्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	कोलते, वि. भि
१०१४	९३०	वारकरी तत्त्वज्ञान	चितक (सर्वेक्षण)	दांडेकर, शं. वा.
१०१५	८६६	रामदास	चितक	करंदीकर, वि. रा.
१०१६	९२९	वामनपंडित	चितक	कंदीकर, वि. रा.
१०१७	६४९	फुले, ज्योतिवा	चितक	पंडित, नलिनी
१०१८	८६३	रानडे, म. गो.	चितक	पटवर्धन, रा. पु.
१०१९	३११	टिळक, वा. गं.	चितक	विद्वांस, म. धो.
१०२०	१०३८	शिंदे, वि. रा.	चितक	पंडित, नलिनी
१०२१	८६०	राजवाडे, शं. रा.	चितक	क्षीरसागर, श्री. के.
१०२२	२२६	गुलाबरावमहाराज	चितक	पंडित, वा. ना.
१०२३	७३५	भावे, विनोबा	चितक	दीक्षित, श्री. ह.
१०२४	२५८	जावडेकर, शं. द.	चितक	भागवत, स. ज.

अधिकरण २ : इतर तेरा अर्वाचीन भारतीय भाषांतील तत्त्वज्ञान

[एकूण लेख : २७ (स्थलित : १४ व अस्थलित : १३)]

१०२५	३४३	तत्त्वज्ञान, गुजरातीतील	परिसर्वेक्षण	याज्ञिक, जे. ए.
(१०२५-अ)	(२२१)	गुजरातीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०२५
१०२६	३५४	तत्त्वज्ञान, पंजाबीतील	परिसर्वेक्षण	राम सिंग
(१०२६-अ)	(५५४)	पंजाबीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०२६
१०२७	३९५	तत्त्वज्ञान, हिंदीतील	परिसर्वेक्षण	श्रीवास्तव, एस. पी.
१०२७-अ	४४९	देव आत्मा	चितक	कनल, एस. पी.
(१०२७-आ)	(१२०२)	हिंदीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०२७
१०२८	३४१	तत्त्वज्ञान, काश्मिरीतील	परिसर्वेक्षण	काव, आर.के. व
(१०२८-अ)	(१७८)	काश्मिरीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	जलाली जे एल. के.
१०२९	३६३	तत्त्वज्ञान, बंगालीतील	परिसर्वेक्षण	पहा १०२८
(१०२९-अ)	(६६४)	बंगालीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	गुप्त, के. सी. व
१०३०	३२८	तत्त्वज्ञान, आसामीतील	परिसर्वेक्षण	मुजुमदार, ए. के.
(१०३०-अ)	(९७)	आसामीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०२९
१०३१	३३२	तत्त्वज्ञान, उडियांतील	परिसर्वेक्षण	शर्मा, एम. एम.
(१०३१-अ)	(११७)	उडियांतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०३०
१०३२	३३७	तत्त्वज्ञान, कानडीतील	परिसर्वेक्षण	मिश्र, जी.
(१०३२-अ)	(१७०)	कानडीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०३१
१०३३	३५१	तत्त्वज्ञान, तेलुगूतील	परिसर्वेक्षण	यामुनाचार्य, एम.
(१०३३-अ)	(४२६)	तेलुगूतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०३२
१०३४	३५०	तत्त्वज्ञान, तामिळीतील	परिसर्वेक्षण	वरदाचारी, के. सी.
				पहा १०३३
				मीनाक्षिसुंदरन, टी. पी.

प्रकल्प-क्रमांक	वर्ण-क्रमांक	शीर्षक	[प्रकल्पक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -प्रकल्प-क्रमांक
१०६६	४३५	दत्त, डी. एम.		चिंतक	दत्त, डी. एम.
१०६७	८६१	राजू, पी. टी.		चिंतक	राजू, पी. टी.
१०६८	८०७	मूर्ति, टी. आर. व्ही.		चिंतक	त्रिपाठी, आर. के.
१०६९	७५४	महादेवन, टी. एम. पी.		चिंतक	महादेवन, टी. एम. पी.
१०७०	२५७	जावडेकर, अ. ग.		चिंतक	जावडेकर, अ. ग.
१०७०-अ	२८१	जोशी, ना. वि.		चिंतक	जोशी, ना. वि.

विभाग ५ : अकरा जागतिक धर्मातील (१. हिंदू, २. बौद्ध, ३. जैन, ४. शीख, ५. ताओ, ६. कन्फ्यूशी, ७. शितो, ८. यहूदी, ९. ख्रिस्ती, १०. झरयुष्ट्री व ११. इस्लाम) तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखांच्या (१. ज्ञानशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. सत्ताशास्त्र, ४. धर्म-तत्त्वज्ञान व ५. नीतिशास्त्र) संदर्भात

[एकूण लेख : २४ (स्थलित : ११ व अस्थलित : १३)]

१०७१	३९६	तत्त्वज्ञान, हिंदू धर्मातील	परिसर्वेक्षण	महादेवन, टी. एम. पी.
(१०७१-अ)	(१२०३)	हिंदू धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७१
१०७२	३६४	तत्त्वज्ञान, बौद्ध धर्मातील	परिसर्वेक्षण	मिश्र, आर. एस.
(१०७२-अ)	(६९०)	बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७२
१०७३	३४६	तत्त्वज्ञान, जैन धर्मातील	परिसर्वेक्षण	कलघटगी, टी. जी.
(१०७३-अ)	(२६७)	जैन धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७३
१०७४	३८८	तत्त्वज्ञान, शीख धर्मातील	परिसर्वेक्षण	कोहली, एस. एस.
(१०७४-अ)	(१०३९)	शीख धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७४
(१०७५)	(३८२)	तत्त्वज्ञान, वीरशैव धर्मातील	परिसर्वेक्षण	पहा १०७५
(१०७५-अ)	(९७६)	वीरशैव धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७५
१०७६	३४९	तत्त्वज्ञान, ताओ धर्मातील	परिसर्वेक्षण	गोटो, एम.
(१०७६-अ)	(४१२)	ताओ धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७६
१०७७	३३५	तत्त्वज्ञान, कन्फ्यूशी धर्मातील	परिसर्वेक्षण	गोटो, एम.
(१०७७-अ)	(१५९)	कन्फ्यूशी धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७७
१०७८	३८७	तत्त्वज्ञान, शितो धर्मातील	परिसर्वेक्षण	हिराकावा, आ.
(१०७८-अ)	(१०३७)	शितो धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७८
१०७९	३७४	तत्त्वज्ञान, यहूदी धर्मातील	परिसर्वेक्षण	मार्नेफ, जे. ड
(१०७९-अ)	(८२९)	यहूदी धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०७९
१०८०	३४२	तत्त्वज्ञान, ख्रिस्ती धर्मातील	परिसर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
(१०८०-अ)	(२१४)	ख्रिस्ती धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०८०
१०८१	३४८	तत्त्वज्ञान, झरयुष्ट्री धर्मातील	परिसर्वेक्षण	वाडिया, ए. आर.
(१०८१-अ)	(३०२)	झरयुष्ट्री धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०८१
१०८२	३३१	तत्त्वज्ञान, इस्लाम धर्मातील	परिसर्वेक्षण	सिद्दिकी, एस.
(१०८२-अ)	(१०८)	इस्लाम धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा १०८२

वर्णक्रम-लेखसूचि

प्रास्ताविक

१. प्रस्तुतची 'वर्णक्रम-लेखसूचि' ही यापूर्वी दिलेल्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'वेंच वर्णानुक्रमांकित स्वरूप, म्हणजे प्रत्यक्षांत 'मतम'ची वर्णानुक्रमणिकाच असून, तीत या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील सर्वच, म्हणजे एकूण १२५६, लेखशीर्षकांचा, त्यांच्यातील संपूर्ण तपशिलासह, समावेश केला आहे. — परंतु 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील ३९ लेख-शीर्षके अशी आहेत, की त्यांच्या त्या 'सूची'त (काही संपादकीय सोयीसाठी) द्विरक्त नोंदी आल्या आहेत, म्हणजे तेथे या ३९ लेखशीर्षकांच्या ७८ नोंदी झाल्या आहेत. या 'द्विरक्त' लेखशीर्षक-जोड्यांतील प्रत्येकी एक-एक नोंद प्रस्तुतच्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'त लेखशीर्षकांच्या वर्णानुक्रमांकनांतून वगळण्यांत आली आहे, व अशा या वगळलेल्या 'द्विरक्त' नोंदीच्या मागील 'वर्ण-क्रमांका'च्या स्तंभात फक्त डॅश (—) दिला आहे. इत्यर्थ हा की प्रस्तुतच्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'त, मागील 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील एकूण १२५६ लेखशीर्षकांपैकी फक्त १२१७ लेखशीर्षकांचेच वर्णक्रमांकन केले आहे.

२. प्रस्तुतच्या पंचस्तंभी 'वर्णक्रम-लेखसूची'तील पहिल्या स्तंभात या 'सूची'तील लेखांचे 'वर्ण-क्रमांक' दिले आहेत, तर दुसऱ्या स्तंभात त्या त्या लेखांचे पूर्वीच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील 'प्रकल्प-क्रमांक' दिले आहेत. (त्यामुळे वाचकास प्रस्तुतची 'वर्णक्रम-लेखसूचि' व पूर्वीची 'प्रकल्पक्रम-लेखसूचि' यांतील परस्पर-संदर्भ-संबंध ताडून पाहता येतील.) तिसऱ्या स्तंभात लेखाची 'शीर्षके' दिली आहेत. चौथ्या स्तंभात त्या त्या लेखांचे विविध प्रकल्पित 'प्रकार' उल्लेखिले आहेत. (या प्रकारापैकी 'सिद्धान्त' या लेखप्रकारांच्या उल्लेखात त्यापुढे आलेल्या 'संक्षिप्त अक्षर-चिन्हांचे स्पष्टीकरण' या प्रस्तुतच्या 'प्रास्ताविका'नंतर दिले आहे.) पाचव्या स्तंभात स्थलित लेखांच्या (म्हणजे ज्या लेखांच्या शीर्षकानंतर त्या त्या विषयावरील प्रत्यक्ष लेखास स्थल म्हणजे जागा दिलेली असते व ती त्या त्या लेखांनी प्रत्यक्षात व्यापिलेलीहि असते, अशा लेखांच्या) वावतीत त्यांच्या 'लेखांची नावे' दिलेली आहेत; आणि अस्थलित लेखांच्या (म्हणजे ज्या लेखांच्या शीर्षकानंतर, ती शीर्षके कोणत्यातरी इतर संबंधित किंवा समानार्थक लेख-शीर्षकांची पर्यायी रूपेच असल्याने, त्यावरील आणखी वेगळ्या लेखांची व त्यांसाठी आणखी वेगळी जागा (स्थल) देण्याची आवश्यकता नसते व ती तशी दिलेलीहि नसते, अशा लेखांच्या) वावतीत त्यांच्याच विषयीच्या संबद्ध — संदर्भ — वाचना-साठी 'संदर्भ सूचना' म्हणून सुचविलेल्या संबंधित लेखाचे प्रस्तुत 'सूची'तील (पहिल्या स्तंभातील) 'वर्णक्रमांक', 'पहा' अशा सूचनेनंतर, दिले आहेत.

३. प्रस्तुतच्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'त पूर्वीच्या 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील सर्वच, म्हणजे एकूण १२५६ लेखशीर्षकांचा समावेश केलेला असला तरी, या 'प्रास्ताविका'च्या पहिल्या परिच्छेदांतील स्पष्टीकरणान्वये, त्यांतील फक्त १२१७ लेखशीर्षकांचेच वर्णक्रमांकन केले असून, 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'तील एकूण ७८ 'द्विरक्त' शीर्षक-नोंदी-पैकी फक्त निम्म्या, म्हणजे ३९, नोंदींचेच वर्णक्रमांकन केले आहे, व त्यांतील बाकी राहिलेल्या ३९ नोंदी वर्णक्रमांकनांतून वगळल्या आहेत या १२१७ वर्णक्रमांकित लेखशीर्षकांपैकी १००३ स्थलित लेखांची शीर्षके असून २१४ अस्थलित लेखांची शीर्षके आहेत. म्हणजे, या वर्णानुक्रम-व्यवस्थेप्रमाणे संपूर्ण 'मतम' मध्ये अंतिमतः एकूण १२१७ लेखशीर्षकांचा अंतर्भाव झालेला आहे.

४. प्रस्तुत 'वर्णक्रम-लेखसूची'तील अस्थलित लेखांचे पहिल्या दोन स्तंभातील 'वर्णक्रमांक' व 'प्रकल्पक्रमांक' कंसात दिले आहेत, तर स्थलित लेखांचे हे उभय क्रमांक कंसविरहित दिले आहेत.

५. प्रस्तुतच्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'वरून वाचकास 'मतम-प्रकल्पां'तील लेखविषयांच्या (त्यांची संख्या, शीर्षके, प्रकार व लेखक यांविषयीच्या) संपूर्ण व सविस्तर प्रकल्पनाची, त्यांच्या वर्णक्रमांकित स्वरूपांत, संक्षिप्त पण समग्र कल्पना येईल.

वर्णक्रम-लेखसूचि

६. मूलतः 'विषय' व 'भू-क्षेत्र' यांस अनुलक्षून व अनुसरून केलेल्या ('मतम-प्रकल्प-सारपुस्तिका', १९६६, व 'मतम-लेखशीर्षक-पुरवणी'-पुस्तिका, १९७१, या इंग्रजी पुस्तिकांतील इंग्रजीतूनच मांडलेल्या) प्रारंभीच्या प्रकल्पक्रम-लेखव्यवस्थेचे, नंतरच्या संपादकीय कार्याच्या सोयीसाठी आवश्यक असलेले, मराठीतील 'वर्णक्रम-

लेखव्यवस्थे'त रूपांतर करण्यात आले, व ते 'वर्णानुक्रम-लेखसूचि' या मुद्रित पुस्तिकेच्या स्वरूपातही तयार करण्यांत आले (१९७०-७१); आणि हीच पुस्तिका नंतर सविस्तर संपादकीय प्रस्तावनेसह तयार करण्यांत आली आहे (१९७४). मूळच्या इंग्रजी 'प्रकल्पक्रम-लेखव्यवस्थे'चे या मराठी 'वर्णानुक्रम-लेखव्यवस्थे'त, म्हणजेच मराठी 'वर्णानुक्रम-लेखसूची'त, रूपांतर करण्याचे कार्य प्रो. (सी.) पद्मा भी. कुलकर्णी यांनी साक्षेपाने केले; आणि प्रा. भा. ग. केतकर, प्रो. डॉ. ज. वा. जोशी, डॉ. ज. र. जोशी, प्रो. डॉ. मो. प्र. मराठे व प्रो. मु. कृ. इनामदार यांनी त्या 'वर्णानुक्रम-लेखसूची'चे नंतरचे तपशिलवार संपादन केले. या सहकाऱ्यांनी तयार केलेल्या या 'वर्णानुक्रम-लेखसूची'वरून प्रस्तुतच्या 'वर्णक्रम-लेखसूची'चे आवश्यक व इष्ट ते तपशिलवार संकलन व संपादन डॉ. म. प. पेठे व प्रो. ना. अ. गोरे यांनी केले आहे.

संक्षिप्त अक्षर-चिन्हांचे स्पष्टीकरण

ज्ञा	—	ज्ञानशास्त्र
त	—	तर्कशास्त्र
स	—	सत्ताशास्त्र
ध	—	धर्मतत्त्वज्ञान
नी	—	नीतिशास्त्र
भा	—	भारतीय
पा	—	पाश्चात्य

[या सूचीत अनुक्रम लावताना इंग्रजी नांवांतील 'ए', 'दि' ही उपपदें (आर्टिकल्स) ठेवून क्रम लावला गेला आहे. उदा.— 'ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर' ही नोंद 'ट्री' ऐवजी 'ए' या वर्णानुक्रमें आली आहे.]

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
१	२६२	अचित्यभेदाभेदवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२)	(२६७)	अजातवाद		सिद्धान्त (स / भा)	पहा ५३
(३)	(२४३)	अज्ञान (अविद्या)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	पहा ५२
४	९४४	अज्ञेयवाद		सिद्धान्त (स / पा)	दीक्षित, श्री. ह.
५	३९५	अणुवाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
६	९४६	अतिमानसशास्त्र		सिद्धान्त (स / पा)	अकोलकर, व. वि.
७	३९७	अतीतत्ववाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	वेडेकर, दि. के.]
(८)	(२६४)	अदृष्ट		सिद्धान्त (स-नी / भा)	पहा १६५
(—)	(३९८)	अदृष्ट		सिद्धान्त (नी-स / भा)	(पहा ८)
९	२६५	अद्वैतवाद . स्वरूप व प्रकार		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(१०)	(३४८)	अधिकारसाध्य		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १११७]
११	३९०	अध्यवसाय-स्वातंत्र्य		सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
१२	२६३	अध्यासवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
१३	२६८	अनात्मवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
१४	२४४	अनुपलब्धि		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वाररलिंगे, सु. शि.
१५	८७१	अनुभवपूर्व व अनुभवोत्तर		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	मूर, जे. डी.
१६	३५२	अनुभववाद		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वाररलिंगे, सु. शि.
१७	९४५	अनुभवसत्तावाद		सिद्धान्त (स-ज्ञा / पा)	तिवारी, बी. जी.
(—)	(८७२)	अनुभवसत्तावाद		सिद्धान्त (ज्ञा-स / पा)	(पहा १७)
१८	३८४	अनुमानदोष		सिद्धान्त (त / भा-पा)	जोशी, ज. वा.
१९	८९२	अनुमान, निगामी		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
२०	८९३	अनुमान, निगामी अव्यवहित		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
२१	८९४	अनुमान, निगामी व्यवहित		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(२२)	(८९६)	अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानी		सिद्धान्त (त / पा)	पहा ११०८
२३	८९५	अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानेतर		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
२४	३८३	अनुमान व युक्तिवाद : स्वरूप व प्रकार		सिद्धान्त (त / भा-पा)	वाररलिंगे, सु. शि.
(२५)	(८९७)	अनुमान, विगामी		सिद्धान्त (त / पा)	पहा ९३८
(२६)	(३९२)	अनेक, एक व		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा १३४
(२७)	(३९३)	अनेकत्ववाद, एकत्ववाद व		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा १३३
(२८)	(३९४)	अनेकवस्तुवाद, एकवस्तुवाद व		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा १३५
२९	८९१	अनेक-संविधान		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
३०	२६९	अनेकान्तवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३१	३११	अनेकेश्वरवाद		सिद्धान्त (घ / भा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(३२)	(२७१)	अपूर्व		सिद्धान्त (स-नी / भा)	पहा १६५
(—)	(३२०)	अपूर्व		सिद्धान्त (नी-स / भा)	(पहा ३२)
(३३)	(३५३)	अपौरुषेय / आर्य शब्द		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १०१७
३४	१९२	अप्पय्या दीक्षित		चितक	जोशी, द. ग.
(३५)	(३७-अ)	अप्रधान उपनिषदे		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा १२२
३६	५२६	अप्रधान सौंकेटिक संप्रदाय		सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
३७	३४७	अभाव व राहित्य		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वाररलिंगे, सु. शि.
३८	६०	अभिधम्म		ग्रंथ	वापट, पु. वि.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
३९	८८९	अभ्युपगम		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(४०)	(३९१)	अमरत्व		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ८४
४१	१८९	अमलानंद		चितक	जोशी, द. ग.
४२	१०४६	अरविद, श्री		चितक	चव, जे. एन.
(४३)	(१००३-आ)	अरेविक-योजन तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३५३
४४	८७२-अ	अर्थ		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
४५	९९६	अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	मावळणकर, ना. अ.
४६	२४५	अर्थापत्ति		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वारलिंगे, सु. शि.
४७	७८७	अर्वन, डब्ल्यू. एम.		चितक	गुप्त, श्यामला
४८	५७४	अल-घझाली		चितक	मार्नेफ, जे. ड
४९	५७१	अल-फरावी		चितक	मार्नेफ, जे. ड
५०	२००	अळवार तत्त्वज्ञान		सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
५१	४५१	अवतार-सिद्धान्त		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
५२	२४६	अविद्या (अज्ञान)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वारलिंगे, सु. शि.
५३	३९९	अविश्ववाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	कुलकर्णी, भी. रा.
५४	६७	अशोक		चितक	वापट, पु. वि.
५५	६९	अश्वघोष		चितक	वापट, पु. वि.
५६	३२२	अष्टांगयोग		सिद्धान्त (नी / भा)	जोशी, का. स.
५७	७२	असंग		चितक	वापट, पु. वि.
५८	८९८	असंविधान		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(५९)	(१००१-अ)	असिरो-इजिप्तो-बाविलोनियन तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३२९
६०	२६६	अहंकार		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
६१	३१९	अहिंसा		सिद्धान्त (नी / भा)	तळघट्टी, शं. रा.
६२	२७०	अंतःकरण		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
६३	३५१	अंतःप्रज्ञा		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
६४	५३५	अँकडेमी		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६५	५८८	अँक्वायनस, सेंट टॉमस		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
६६	६२३	अँन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अंडरस्टैंडिंग (लॉक)		ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६७	५१८	अँनक्वॉगोरस		चितक	कनल, एस. पी.
६८	५१२	अँनक्विझमॅंडर		चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६९	५१३	अँनक्विमेनीस		चितक	गर्जेद्वगडकर, वीणा एस.
७०	५७३	अँन्सेल्म, सेंट		चितक	मार्नेफ, जे. ड
७१	७३०	अँपिअरन्स अँड रिऑलिटी (ब्रॅड्ले)		ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
७२	५७६	अँवेलार्ड, पीटर		चितक	मार्नेफ, जे. ड
७३	५३६	अँरिस्टॉटल		चितक	गोखले, हे. द.
७४	५८४	अँलेक्झेंडर (ऑफ हेल्स)		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
७५	७५९	अँलेक्झेंडर, सॅम्युएल		चितक	गुप्त, श्यामला
७६	५७२	अँव्हिसेना		चितक	मार्नेफ, जे. ड
७७	७२५	अँव्हेनेरियस, आर. एच.		चितक	जोशी, ना. वि.
७८	५८१	अँव्हेरुस		चितक	मार्नेफ, जे. ड
७९	७९८	आईन्स्टाइन, आल्बर्ट		चितक	कर्णिक, म. भा.
(८०)	(३४९)	आगम (श्रुति)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १०१७
८१	२७३	आत्मवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
८२	४६९	आत्मसाधन व आत्मयज्ञ		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
(८३)	(४७०)	आत्मस्वातंत्र्य		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	पहा ११
८४	३९८	आत्मा-इहेतर जीवन		सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
८५	८९०	आधृतिका		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
८६	४५०	आनंद		सिद्धान्त (घ / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
८७	१८३	आनंदगिरि (आनंदज्ञान)		चितक	जोशी, रा. ल.
(८८)	(३५४)	आप्तवचन (आप्तोपदेश)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १०१७
(८९)	(१६-आ)	आरण्यके व ब्राह्मणें, तत्त्वज्ञान-		ग्रंथ सर्वेक्षण	पहा ३६६
९०	२७२	आरंभवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
९१	७१	आर्यदेव		चितक	बापट, पु. वि.
(९२)	(३५५)	आर्पज्ञान		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १०१७
९३	३५	आपय उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
९४	५८३	आल्वर्ट्स मॅनुस		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
९५	३९६	आशावाद व निराशावाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
९६	३२१	आश्रमधर्म		सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
(९७)	(१०३०-अ)	आसामीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३२८
९८	१०६१	आवेडकर, भी. रा.		चितक	केळशीकर, शं. हि.
९९	५६६	ऑगस्टीन, सेंट		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
१००	७७६	ऑटो, आर.		चितक	जोशी, ग. ना.
१०१	७३१	ऑयकेन, आर.		चितक	प्रसाद, रा. व जोशी. शि. ना.
१०२	५६१	ऑरिजेन		चितक	केतकर, भा. ग.
१०३	५३७	ऑर्गॅनॉन (ऑरिस्टॉटल)		ग्रंथ	गोखले, हे. द.
१०४	८११-अ	ऑटिंगा वाय गॅसेट, जे.		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
१०५	८६०	ऑस्टिन, जे. एल.		चितक	रेगे, मे. पुं.
(१०६)	(१००१-आ)	इजिप्तो-असिरो-बाविलोनियन तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३२९
१०७	९९३	इतिहास-तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	मधुकर, डी. एस.
(१०८)	(१०८२-अ)	इस्लाम-धर्मातील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३३१
१०९	२५	ईशोपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
११०	४५५	ईश्वर		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(—)	(४११)	ईश्वर		सिद्धान्त (स-घ / भा-पा)	(पहा ११०)
१११	४५६	ईश्वर-अस्तित्व		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(—)	(४१२)	ईश्वर-अस्तित्व		सिद्धान्त (स-घ / भा-पा)	(पहा १११)
११२	११३	ईश्वरकृष्ण		चितक	सेनगुप्त, अणिमा
११३	४५८	ईश्वर व जगत्		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(—)	(४१४)	ईश्वर व जगत्		सिद्धान्त (स-घ / भा-पा)	(पहा ११३)
११४	४६०	ईश्वरवाद		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
११५	४५९	ईश्वरशास्त्र		सिद्धान्त (घ / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
११६	४५७	ईश्वर-स्वरूप		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(—)	(४१३)	ईश्वर-स्वरूप		सिद्धान्त (स-घ / भा-पा)	(पहा ११६)
(११७)	(१०३१-अ)	उडियांतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३३२
११८	९२५	उत्कर्षण		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
११९	१४२	उदयन		चितक	कोकजे, र. गो.
१२०	७७१	उनॅमुनो, एम. ड		चितक	चतर्जी, पी. वी.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
१२१	१७९	उपदेशसाहस्री (शकर)		ग्रंथ	जोशी, रा. ल.
१२२	३७	उपनिषदे, अप्रधान		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	माईणकर, व्यं. गो.
(१२३)	(१७-अ)	उपनिषदे, तत्त्वज्ञान—		सर्वेक्षण	पहा ३३३
१२४	९२४	उपपादन		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
१२५	२५८	उपमान		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वार्लिंगे, सु. शि.
१२६	९८६	उपयोगितावाद		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
१२७	४६८	उपासना व उपासनामार्ग		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
१२८	९२३	उभयापत्ति		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
१२९	९६	उमास्वाति		चितक	उपाध्ये, आ. ने.
(१३०)	(१०३६-इ)	उद्दतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३३४
१३१	८६४	ऊर्स्सन, जे. ओ.		चितक	प्रसाद, रा.
१३२	२९७	ऋत		सिद्धान्त (स-नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
(—)	(३३८)	ऋत		सिद्धान्त (नी-स / भा)	(पहा १३२)
१३३	४०७	एकत्ववाद व अनेकत्ववाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१३४	४०६	एक व अनेक		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१३५	४०८	एकवस्तुवाद व अनेकवस्तुवाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१३६	४५३	एकेश्वरवाद		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
१३७	५९२	एवार्ट, माइस्टर		चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
१३८	६४५	ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर (ह्यूम)		ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
१३९	६३५	ए ट्रीटिज कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज (वक्ल)		ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
१४०	८०४	एडिंग्टन, आर्थर		चितक	कर्णिक, म. भा.
१४१	५४१	एथिका निकोमॅकिया (अॅरिस्टॉटल)		ग्रंथ	गोखले, हे. द.
१४२	६२०	एथिक्स (स्पिनोझा)		ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
१४३	५५५	एपिक्टेटस		चितक	केतकर, भा. ग.
१४४	५४४	एपिक्युरस		चितक	गोखले, हे. द.
१४५	५४५	एपिक्युरिअन संप्रदाय		सर्वेक्षण	गोखले, हे. द.
१४६	८५९	एयर, ए. जे.		चितक	रेगे, मे. पुं.
१४७	५७०	एरिजिनो, जॉन स्कॉट्स		चितक	मार्नेफ, जे. ड
१४८	६८१	ए सिस्टिम ऑफ लॉजिक (जे. एस. मिल्ल)		ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
१४९	६९३	एंगल्स, एफ.		चितक	जोशी, ना. वि.
१५०	५२०	एंपेडॉक्लीस		चितक	कनल, एस. पी.
१५१	२१	ऐतरेय उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
(१५२)	(३५०)	ऐतिह्य		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	पहा १०१७
१५३	५९५	ओखॅम, विल्यम (ऑफ)		चितक	मिपेन, एल.
१५४	६७४	कझिन, व्हिक्टर		चितक	जोशी, ना. वि.
१५५	२४	कठ उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
१५६	६१५	कड्वर्थ, राल्फ		चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
१५७	१३०	कणाद		चितक	जावडेकर, अ. ग.
१५८	१००५	कन्फ्युशियस		चितक	गोटो, एम.
(१५९)	(१०७७-अ)	कन्फ्यूशी धर्मातील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३३५
१६०	११०	कपिल		चितक	सेनगुप्त, अणिमा
१६१	७९	कमलशील		चितक	वापट, पु. वि.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
१६२	४७५	कर्तव्य		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तल्लपट्टी, शं. रा.
१६३	९७०	कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र		सिद्धान्त (नी / पा)	तल्लपट्टी, शं. रा.
१६४	३३०	कर्ममार्ग		सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
१६५	२८०	कर्मसिद्धान्त		सिद्धान्त (स-नी / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(—)	(३३१)	कर्मसिद्धान्त		सिद्धान्त (नी-स / भा)	(पहा १६५)
१६६	१०००	कला-तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र)		परिसर्वेक्षण	हनुमंत राव, जी.
१६७	२२३	कस्तुरी रंगाचार्य		चितक	राहूरकर, व. ग.
१६८	६२४	कंवरलंड, रिचर्ड		चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
१६९	७९०	कॅसिरर, ई.		चितक	गुप्त, श्यामला
(१७०)	(१०३२-अ)	कानडीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३३७
१७१	४२१	काय-मन-संबंध		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१७२	४२०	कारणसिद्धान्त (कारण, कारणता)		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१७३	८२७	कार्नेप, आर.		चितक	प्रसाद, रा.
(१७४)	(१-अ)	कालपट (जागतिक), तत्त्वज्ञान-		कालपट	पहा ३३८
(१७५)	(५०३-अ)	कालपट (पाश्चात्य-प्रतीत्य), तत्त्वज्ञान-		कालपट	पहा ३३९
(१७६)	(८-अ)	कालपट (भारतीय-प्राच्य), तत्त्वज्ञान-		कालपट	पहा ३४०
१७७	४१९	काल व सतति		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
(१७८)	(१०२८-अ)	काश्मिरीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३४१
१७९	६५०	कांट, इमॅन्युएल		चितक	वेडेकर, दि. के.
१८०	८१९	कॉलिंगवुड, आर. जी.		चितक	तिवारी, बी. जी.
१८१	६७६	काँत, ऑगस्त		चितक	चतर्जी, पी. बी.
१८२	६४८	काँदिलॅक, एतिएन द		चितक	जोशी, ज. वा.
१८३	६८५	किर्कोगार्ड, एस.		चितक	जोशी, ना. वि.
१८४	६९६	किर्चॉफ, जी. आर.		चितक	जोशी, ना. वि.
१८५	४७६	किर्तव्यमीमांसा		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
१८६	४७७	कुटुंब		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
१८७	२२०	कुमार वेदान्ताचार्य		चितक	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.
१८८	१०४७	कुमारस्वामी, आनंद		चितक	नरवणे, वि. श्री.
१८९	१५६	कुमारिल व संप्रदाय		चितक (सर्वेक्षण)	भट्ट, गोवर्धन पी.
१९०	२१४	कुरेश		चितक	राहूरकर, व. ग. व रामानुजाचारी, आर.
१९१	१४४	कुलार्कपंडित		चितक	द्रवीड, ना.
१९२	९७	कुंदकुंदाचार्य		चितक	उपाध्ये, आ. ने.
१९३	१०६०	कृष्णमूर्ति, जे.		चितक	धोपेश्वरकर, आ. धों.
१९४	७१२	केअर्ड, ई.		चितक	जोशी, ना. वि.
१९५	२३	केन उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ल्यं. गो.
१९६	४२२	केवलतत्त्व (केवलतत्त्व व परिमित वस्तु, केवलतत्त्व व सोपाधिक वस्तु)		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१९७	४२३	केवलवाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१९८	६१६	केब्रिज प्लेटोवादी संप्रदाय		सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
१९९	२८१	कोश-सिद्धान्त		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
२००	२२	कौपीतकि उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ल्यं. गो.

वर्ण-क्रमांक	प्रबन्ध-क्रमांक	शोधक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक,संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
२०१	६५३	ट्रिटीक ऑफ जजमेंट (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.	
२०२	६५१	ट्रिटीक ऑफ प्युअर रीजन (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.	
२०३	६५२	ट्रिटीक ऑफ प्रेसिडेंटल रीजन (कांट)	ग्रंथ	वेडेकर, दि. के.	
२०४	४६२	त्रियाविधिवाद	सिद्धान्त (ध / भा-पा)	वेडेकर, वि. म.	
२०५	५४९	त्रिमिपन	चितक	गोगले, हे. द.	
२०६	७७४	त्रोचे, वेनेट्टो	चितक	जोगी, ना. वि.	
२०७	६३२	कन्सार्क, नॅम्युएल	चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.	
२०८	५५८	क्वेमंट (ऑफ अन्टेक्सांट्रिया)	चितक	टस्मेट, आर. व्ही.	
२०९	८५३	क्वाटन, टल्प्. व्ही. ओ.	चितक	प्रसाद, रा.	
२१०	२८२	क्षणिकवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.	
२११	४२४	क्षराक्षरविचार	सिद्धान्त (म / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.	
२१२	२८३	क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.	
२१३	२४९	क्षयसिवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वारलिंगे, सु. शि.	
(२१४)	(१०८०-अ)	क्षिप्ती घर्मांतील तत्त्वज्ञान	परिमर्षक्षण	पहा ३४२	
२१५	१४५	गंगेय	चितक	कोकजे, र. गो.	
२१६	६०९	गॅलिलिओ गॅलिली	चितक	भट्ट, गोवर्धन पी.	
२१७	६१३	गॅसिडी, पिएर	चितक	कनल, एस. पी.	
२१८	१०५०	गाधी, मो. क.	चितक	दीक्षित, श्री. ह.	
२१९	५२४	गॉजिम	चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.	
२२०	४६	गीताग्रंथ (अनुगीतेसह), इतर	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.	
(२२१)	(१०२५-अ)	गुजरातीतील तत्त्वज्ञान	परिमर्षक्षण	पहा ३४३	
२२२	८५०	गुडमन, एच. एन.	चितक	तिवारी, बी. जी.	
२२३	४०९	गुण	सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.	
२२४	२७९	गुण (सांख्यमत)	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.	
(२२५)	(४१०)	गुण व द्रव्य : स्वरूप	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ४५०	
२२६	१०२२	गुलाबराव महाराज	चितक	पंडित, वा. ना.	
२२७	४५४	गूटवाद	सिद्धान्त (ध-ज्ञा / भा-पा)	टस्मेट, आर. व्ही.	
(—)	(३५९)	गूटवाद	सिद्धान्त (ज्ञा-ध / भा-पा)	(पहा २२७)	
२२८	९००	गृहीतकें	सिद्धान्त (त / पा)	जोगी, ज. वा.	
२२९	३८	गृह्यसूत्रे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.	
२३०	८७०	गैलर, एफ.	चितक	जोगी, ना. वि.	
२३१	१९१	गोविंदानंद	चितक	नानपे, मुलोनना	
२३२	१७०	गौडपाद	चितक	कुलकर्णी, भी. रा.	
२३३	१४०	गौतम	चितक	कोकजे, र. गो.	
२३४	६१८	ग्युल्लिम, आर्नोल्ड	चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.	
२३५	७१३	ग्रोन, टी. एच.	चितक	जोगी, ना. वि.	
२३६	६१०	ग्रोतिंगम, ह्यूगो	चितक	भट्ट, गोवर्धन पी.	
२३७	१०१३	गङ्गाधर व मंत्रदाय	चितक (सर्वेक्षण)	योगे, वि. भि.	
२३८	१०६३	गडगें, एम. भी.	चितक	नानपे, एम. भी.	
२३९	३२५	'गङ्गाधर आर्यभट्टाचार्य'	सिद्धान्त (नी / भा)	तळपट्टी, मं. ना.	
२४०	८६०	गर्ग, ए.	चितक	तिवारी, बी. जी.	
२४१	५२	पाश्चात्त्यमत	सर्वेक्षण	जवडेकर, अ. म.	
२४२	२७७	गिरा (मोक्षमार्ग)	सिद्धान्त (म / भा)	दीक्षित, श्री. ह.	

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शोर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
२४३	१८७	चित्तुख		चित्तक	नाचणे, सुलोचना
२४४	३५८	चिद्वाद		सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	वाररिंगे, सु. शि.
(—)	(४००)	चिद्वाद		सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	(पहा २४४)
(२४५)	(१००४-अ)	चिनी तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३४४
२४६	८७४	'चितयामि अतः अस्मि'		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	कंडलिश, एस.
२४७	२४१	चैतन्य व संप्रदाय		चित्तक (सर्वेक्षण)	मिन्न, एम. एन.
२४८	३४	छागलेय उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ल्यं. गो.
२४९	१९	छांदोग्य उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ल्यं. गो.
(२५०)	(४६१)	जगत्, ईश्वर व		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	पहा ११३
(—)	(४१७)	जगत्, ईश्वर व		सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	(पहा २५०)
२५१	४१५	जडद्रव्य		सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
२५२	४१६	जडवाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
(२५३)	(१००७-अ)	जपानी तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३४५
२५४	५५६	जस्टिन		चित्तक	डस्मेट, आर. व्ही.
२५५	६५८	जॅकोबी, एफ. एच.		चित्तक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
२५६	८१०	जॅस्पर्स, कार्ल		चित्तक	जोशी, ना. वि.
२५७	१०७०	जावडेकर, अ. ग.		चित्तक	जावडेकर, अ. ग.
२५८	१०२४	जावडेकर, शं. द.		चित्तक	भागवत, स. ज.
२५९	७४८	जॉन्सन, डब्ल्यू. ई.		चित्तक	तिवारी, बी. जी.
२६०	८१२	जिल्सन, ई. एच.		चित्तक	डस्मेट, आर. व्ही.
२६१	४१८	जीव (जीवात्मन्)		सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
२६२	३२८	जीवनमार्ग		सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
२६३	७२४	जेम्स, डब्ल्यू.		चित्तक	कुलकर्णी, भी. रा.
२६४	७१०	जेव्हन्स, डब्ल्यू. एस.		-चित्तक	तिवारी, बी. जी.
२६५	७९२	जेटाईल, जी.		चित्तक	जोशी, ना. वि.
२६६	९४	जैन आगम (सिद्धान्त)		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	उपाध्ये, आ. ने.
(२६७)	(१०७३-अ)	जैन धर्मातील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३४६
(२६८)	(८८-अ)	जैनमत, ज्ञानशास्त्र—		सर्वेक्षण	पहा २८४
(२६९)	(८७-अ)	जैनमत, तत्त्वज्ञान—		सर्वेक्षण	पहा ३४७
(२७०)	(८९-अ)	जैनमत, तर्कशास्त्र—		सर्वेक्षण	पहा ३९८
(२७१)	(९३-अ)	जैनमत, दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय—		सर्वेक्षण	पहा ४४१
(२७२)	(९१-अ)	जैनमत, धर्मतत्त्वज्ञान—		सर्वेक्षण	पहा ४५७
(२७३)	(९२-अ)	जैनमत, नीतिशास्त्र—		सर्वेक्षण	पहा ४९९
(२७४)	(९३-इ)	जैनमत, श्वेतांबर व दिगंबर संप्रदाय—		सर्वेक्षण	पहा ४४१
(२७५)	(९०-अ)	जैनमत, सत्ताशास्त्र—		सर्वेक्षण	पहा १०६७
२७६	१५३	जैमिनि		चित्तक	भट्ट, गोवर्धन पी.
२७७	३२	जैमिनीय उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ल्यं. गो.
२७८	७७५	जोर्जेकिम, एच. एच.		चित्तक	जोशी, ना. वि.
२७९	८२५	जोड, सी. ई. एम.		चित्तक	प्रसाद, रा.
२८०	७४०	जोन्स, एच.		चित्तक	जोशी, शि. ना.
२८१	१०७०-अ	जोशी, ना. वि.		चित्तक	जोशी, ना. वि.
२८२	९०१	ज्ञानतत्त्वे (विचार-नियम)		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
२८३	३२९	ज्ञानमार्ग		सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.

क्र.सं.	प्रकाशक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक संदर्भ-सूचना वर्ण-क्रमानुसार
२८४	८८	नादशास्त्र, जैनमत-		सर्वेक्षण	दत्तात्रेय, का. ने.
२८५	१३५	नादशास्त्र, व्यासमत-		सर्वेक्षण	कोकिले, र. गो.
२८६	५०५	नादशास्त्र, नागार्जुन उन्मत्तमत-		सामान्य सर्वेक्षण	महाचार्य, एम.
२८७	५४	नादशास्त्र, बौद्धमत-		सर्वेक्षण	केतुकर, ना. रा.
२८८	९०	नादशास्त्र, भारतीय उत्तरमत-		सामान्य सर्वेक्षण	महाचार्य, एम.
२८९	१४८	नादशास्त्र, मीमांसामत-		सर्वेक्षण	महू, गोवर्धन पी.
२९०	११६	नादशास्त्र, योगमत-		सर्वेक्षण	जोगी, का. म.
२९१	२०६	नादशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	राधकर, व. रा.
२९२	१२५	नादशास्त्र, वैशेषिकमत-		सर्वेक्षण	दावडेकर, अ. रा.
२९३	१०२	नादशास्त्र, शंकर वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
२९४	३	नादशास्त्र, सर्वसामान्य		सामान्य सर्वेक्षण	महाचार्य, एम.
२९५	१५९	नादशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	ज्जाने, व. जा.
२९६	१०५	नादशास्त्र, सांख्यमत-		सर्वेक्षण	मेनगुल, जगिना
२९७	८३६	नादशास्त्रीय एकात्मवाद व द्वैतवाद		सिद्धान्त (जा/पा)	महू, गोवर्धन पी.
२९८	३६०	ज्ञान : संशय व निश्चय		सिद्धान्त (जा/भा-ग)	बाखिले, सु. गि.
२९९	३६९	ज्ञान : स्वरूप व प्रकार		सिद्धान्त (जा/भा-ग)	बाखिले, सु. गि.
३००	१०१२	ज्ञानेश्वर		चित्रक	पेंढरे, जं. बा.
(३०१)	(१००२-आ)	जुहू-विहू उत्तरनाद		परिसर्वेक्षण	पहा ३९४
(३०२)	(१०८१-अ)	सरस्वती धर्मशास्त्र उत्तरनाद		परिसर्वेक्षण	पहा ३४८
३०३	५०९	जीतो (ऑट एलिया)		चित्रक	कनक, एम. पी.
३०४	५४६	जीतो (ऑट मिडिल)		चित्रक	गोमले, हे. द.
३०५	५९५	जेनोजेनिस		चित्रक	गजेंद्रगडकर, बीणा एम.
३०६	५५९	टर्बुलियन		चित्रक	डम्मेट, आर. व्ही.
३०७	१०४९	ठागोर, रवीन्द्रनाथ		चित्रक	नन्वगे, वि. श्री.
३०८	८३९	ठाकूर, ए.		चित्रक	तिवारी, बी. जी.
३०९	७०४	ठाकूरदास, एम.		चित्रक	गुप्त, श्यामला
३१०	८९४	थिथिव, पांडे		चित्रक	चनवी, पी. बी.
३११	१०१९	थिथिव, बा. रा.		चित्रक	विद्यान, म. श्री.
३१२	३३८	थेकर, ए. डी.		चित्रक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
३१३	८२०	थ्रुस्टन ऑर्गेनिकोकेमिकल (विट्रोलाइन)		ग्रंथ	प्रसाद, रा.
३१४	५६९	डायोडिग्रियम (वि एरोपेराइट)		चित्रक	डम्मेट, आर. व्ही.
३१५	६८४	डाकिन, सी.		चित्रक	गुप्त, श्यामला
३१६	८००	डाली, एम. सी.		चित्रक	मानेन, जे. ड
३१७	५९४	डाटे		चित्रक	मानेन, जे. ड
३१८	१०४०	डायमन, पांडे		चित्रक	चक्रवर्ती, एम. भी.
३१९	५३९	डि बॅनिना (ऑरिस्टॉन)		ग्रंथ	गोमले, हे. द.
३२०	६४७	डिबरो, डेविड		चित्रक	जोगी, व. बा.
३२१	५४२	डि पोरुटिका (ऑरिस्टॉन)		ग्रंथ	गोमले, हे. द.
३२२	५०३	डिमोक्रिटस		चित्रक	कनक, एम. पी.
३२३	३०५	डिम्यो, डब्ल्यू.		चित्रक	गुप्त, श्यामला
३२४	७६६	डब्ल्यू. डी. डी.		चित्रक	डम्मेट, आर. व्ही.
३२५	७०६	डब्ल्यू. डी. डी.		चित्रक	जोगी, ना. वि.
३२६	७६३	डब्ल्यू. डी. डी.		चित्रक	कुलकर्णी, भी. रा.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
(३२७)	(९९६-अ)	तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र-		परिसर्वेक्षण	पहा ४५
३२८	१०३०	तत्त्वज्ञान, आसामोंतील		परिसर्वेक्षण	शर्मा, एम. एम.
३२९	१००१	तत्त्वज्ञान, इजिप्तो-असिरो-ब्राविलोनियन		परिसर्वेक्षण	देव, शां. भा.
(३३०)	(९९३-अ)	तत्त्वज्ञान, इतिहास-		परिसर्वेक्षण	पहा १०७
३३१	१०८२	तत्त्वज्ञान, इस्लाम धर्मातील		परिसर्वेक्षण	सिद्दिकी, एस.
३३२	१०३१	तत्त्वज्ञान, उडियांतील		परिसर्वेक्षण	मिश्र, जी.
३३३	१७	तत्त्वज्ञान, उपनिषदे-		सर्वेक्षण	माईणकर, व्यं. गो.
३३४	१०३६	तत्त्वज्ञान, उर्दूतील		परिसर्वेक्षण	सिद्दिकी, एस.
३३५	१०७७	तत्त्वज्ञान, कम्प्यूशी धर्मातील		परिसर्वेक्षण	गोटो, एम.
(३३६)	(१०००-अ)	तत्त्वज्ञान, कला-/(सौंदर्यशास्त्र)		परिसर्वेक्षण	पहा १६६
३३७	१०३२	तत्त्वज्ञान, कानडीतील		परिसर्वेक्षण	यामुनाचार्य, एम.
३३८	१	तत्त्वज्ञान-कालपट (जागतिक)		कालपट	जोशी, ज. वा.
३३९	५०३	तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य)		कालपट	जोशी, ज. वा.
३४०	८	तत्त्वज्ञान-कालपट (भारतीय-प्राच्य)		कालपट	जोशी, ज. वा.
३४१	१०२८	तत्त्वज्ञान, काश्मिरीतील		परिसर्वेक्षण	काव, आर. के.
३४२	१०८०	तत्त्वज्ञान, ख्रिस्ती धर्मातील		परिसर्वेक्षण	व जलाली, जे. एल. के.
३४३	१०२५	तत्त्वज्ञान, गुजरातीतील		परिसर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
३४४	१००४	तत्त्वज्ञान, चिनी		परिसर्वेक्षण	याज्ञिक, जे. ए.
३४५	१००७	तत्त्वज्ञान, जपानी		परिसर्वेक्षण	गोटो, एम.
३४६	१०७३	तत्त्वज्ञान, जैन धर्मातील		परिसर्वेक्षण	हिराकावा, आ.
३४७	८७	तत्त्वज्ञान, जैनमत-		सर्वेक्षण	कलघटगी, टी. जी.
३४८	१०८१	तत्त्वज्ञान, झरयुष्टी धर्मातील		परिसर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
३४९	१०७६	तत्त्वज्ञान, ताओ धर्मातील		परिसर्वेक्षण	वाडिया, ए. आर
३५०	१०३४	तत्त्वज्ञान, तामिळीतील		परिसर्वेक्षण	गोटो, एम.
३५१	१०३३	तत्त्वज्ञान, तेलुगूतील		परिसर्वेक्षण	मीनाक्षिसुंदरन, टी. पी.
३५२	१३४	तत्त्वज्ञान, न्यायमत-		सर्वेक्षण	वरदाचारी, के. सी.
३५३	१००३	तत्त्वज्ञान, पर्सी-अरेविक		परिसर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
३५४	१०२६	तत्त्वज्ञान, पंजाबीतील		परिसर्वेक्षण	सिद्दिकी, एस.
३५५	५९६	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-अर्वाचीन कालखंड		सर्वेक्षण	राम सिंग
३५६	६७२	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-आधुनिक कालखंड		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा श्री.
३५७	५९७	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-नवजीवन कालखंड		सर्वेक्षण	जोशी, ना. वि.
३५८	६४०	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-प्रबोधन कालखंड		सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
३५९	५१०	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-प्राचीन कालखंड		सर्वेक्षण	जोशी, ज. वा.
३६०	५६५	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-मध्य कालखंड		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्मा श्री.
३६१	७५४	तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-वर्तमान कालखंड		सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
३६२	५०४	तत्त्वज्ञान-पाश्चात्य दृष्टिकोण		सर्वेक्षण	जोशी, ना. वि.
३६३	१०२९	तत्त्वज्ञान, बंगालीतील		सामान्य सर्वेक्षण	मानेफ, जे. ड
३६४	१०७२	तत्त्वज्ञान, बौद्ध धर्मातील		परिसर्वेक्षण	गुप्त, के. सी.
३६५	५३	तत्त्वज्ञान, बौद्धमत-		परिसर्वेक्षण	व मुजुमदार, ए. के.
३६६	१६	तत्त्वज्ञान, ब्राह्मणे व आरण्यके-		सर्वेक्षण	मिश्र, आर. एस.
३६७	१०३७	तत्त्वज्ञान, (भारतातील) इंग्रजीतील		ग्रंथ (सर्वेक्षण) परिसर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
					देवस्थळी, गो. वि.
					डस्मेट, आर. व्ही.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
३६८	९	तत्त्वज्ञान-भारतीय दृष्टिकोण		सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
३६९	१०१०	तत्त्वज्ञान, मराठीतील		परिसर्वेक्षण	करंदीकर, वि. र.। व लेदलें, एम. आर.
३७०	१०३५	तत्त्वज्ञान, मल्याळींतील		परिसर्वेक्षण	नायर, जी. सुकुमारन
३७१	४२	तत्त्वज्ञान, महाकाव्यें (महाभारत, गीताग्रंथ, रामायण, योगवासिष्ठ)		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
३७२	१४७	तत्त्वज्ञान, भीमांसामत-		सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
(३७३)	(९९४-आ)	तत्त्वज्ञान, मूल्य- / (मूल्यशास्त्र)		परिसर्वेक्षण	पहा ८१०
३७४	१०७९	तत्त्वज्ञान, यहूदी धर्मातील		परिसर्वेक्षण	मार्नेफ, जे. ड
३७५	११५	तत्त्वज्ञान, योगमत-		सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
३७६	१००८	तत्त्वज्ञान, रशियन		परिसर्वेक्षण	रिंगर, व्हर्जिनिया एच.
(३७७)	(९९७-अ)	तत्त्वज्ञान, राजकीय		परिसर्वेक्षण	पहा ८५९
३७८	२०५	तत्त्वज्ञान, रामानुज वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
३७९	१००९	तत्त्वज्ञान, लॅटिन-अमेरिकन		परिसर्वेक्षण	फ्रांझिनी, आर.
(३८०)	(९९०-अ)	तत्त्वज्ञान, विज्ञान-		परिसर्वेक्षण	पहा ९४४
(३८१)	(९९८-अ)	तत्त्वज्ञान, विधि-		परिसर्वेक्षण	पहा ९५४
(३८२)	(१०७५)	तत्त्वज्ञान, वीरशैव धर्मातील		परिसर्वेक्षण	पहा ३९६
३८३	१५	तत्त्वज्ञान, वेद-		सर्वेक्षण	देवस्यळी, गो. वि.
३८४	१२४	तत्त्वज्ञान, वैशेषिकमत-		सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
३८५	१७१	तत्त्वज्ञान, शांकर वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
(३८६)	(९९९-अ)	तत्त्वज्ञान, शिक्षण-		परिसर्वेक्षण	पहा १०३५
३८७	१०७८	तत्त्वज्ञान, शिंतो धर्मातील		परिसर्वेक्षण	हिराकावा, आ.
३८८	१०७४	तत्त्वज्ञान, शीख धर्मातील		परिसर्वेक्षण	कोहली, एस. एस.
(३८९)	(९९५-अ)	तत्त्वज्ञान, समाज-		परिसर्वेक्षण	पहा १०९६
३९०	२	तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य		सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
३९१	१५८	तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
३९२	१०४	तत्त्वज्ञान, सांख्यमत-		सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
३९३	१०३६-अ	तत्त्वज्ञान, सिंधीतील		परिसर्वेक्षण	बुटानी, ह. ल.
३९४	१००२	तत्त्वज्ञान, हिब्रू-ज्युइश		परिसर्वेक्षण	मार्नेफ, जे. ड
३९५	१०२७	तत्त्वज्ञान, हिंदीतील		परिसर्वेक्षण	श्रीवास्तव, एस. पी.
३९६	१०७१	तत्त्वज्ञान, हिंदु धर्मातील		परिसर्वेक्षण	महादेवन, टी. एम. पी.
३९७	३०८	'तत्त्वमसि'		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
३९८	८९	तर्कशास्त्र, जैनमत-		सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
३९९	१३६	तर्कशास्त्र, न्यायमत-		सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
४००	५०६	तर्कशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-		सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
४०१	५५	तर्कशास्त्र, बौद्धमत-		सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
४०२	११	तर्कशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-		सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एस.
४०३	१४९	तर्कशास्त्र, भीमांसामत-		सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
४०४	११७	तर्कशास्त्र, योगमत-		सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
४०५	२०७	तर्कशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-		नवेक्षण	राहूरकर, व. ग.
४०६	१२६	तर्कशास्त्र, वैशेषिकमत-		सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
४०७	१७३	तर्कशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
४०८	४	तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य		सामान्य सर्वेक्षण	भट्टाचार्य, एम.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
४०९	१६०	तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत—		सर्वेक्षण	जयकान्ते, द. शा.
४१०	१०६	तर्कशास्त्र, सांख्यमत—		सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
४११	२३३	तंत्र संप्रदाय		सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
(४१२)	(१०७६-अ)	ताओ धर्मातील तत्त्वज्ञान		परिमर्वेक्षण	पहा ३४९
४१३	९९२	तात्त्विक मानसशास्त्र		परिमर्वेक्षण	चतर्जी, पी. बी.
४१४	९९१	तात्त्विक विश्वशास्त्र		परिमर्वेक्षण	चतर्जी, पी. बी.
(४१५)	(१०३४-अ)	तामिळीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३५०
४१६	९१७	तार्किक अचरे		सिद्धान्त (त / पा)	वोकील, श्री. व्यं.
४१७	९६०	तार्किक अणुवाद		सिद्धान्त (स / पा)	वारलिंगे, वा. जि.
(४१८)	(८८३)	तार्किक अनुभववाद		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	पहा ४१९
४१९	८८२	तार्किक अनुभवसत्तावाद		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
४२०	९१८	तार्किक कलन		सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
४२१	९१९	तार्किक रचने		सिद्धान्त (त / पा)	व मराठे, मो. प्र.
४२२	९२२	तार्किक वर्ग		सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
४२३	९२१	तार्किक वाक्यरचना		सिद्धान्त (त / पा)	व मराठे, मो. प्र.
४२४	९२०	तार्किक सभ्य		सिद्धान्त (त / पा)	तिवारी, बी. जी.
४२५	८६८	तूल्मिन, एस. ई.		सिद्धान्त (त / पा)	मूर, जे. डी.
(४२६)	(१०३३-अ)	तेलुगूतील तत्त्वज्ञान		सिद्धान्त (त / पा)	विजयन, के.
४२७	२०	तैत्तिरीय उपनिषद्		सिद्धान्त (त / पा)	प्रसाद, रा.
(४२८)	(३०९)	निवृत्तकरण / पंचीकरण		सिद्धान्त (त / पा)	पहा ३५१
४२९	४६७-अ	थिऑसफी		सिद्धान्त (स / भा)	माईणकर, व्यं. गो.
४३०	५३१	थिएटिटस (प्लेटो)		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	पहा ५५३
४३१	५४८	थिओफ्रेस्टस		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	चिपळोणकर, गो. वा.
४३२	८०	थेरवाद-बौद्धमत		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	कुलकर्णी, पद्मा भी.
४३३	५११	थेलीस		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	केतकर, भा. ग.
४३४	९६१	थोमीवाद व नवथोमीवाद		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	वापट, पु. वि.
४३५	१०६६	दत्त, डी. एम.		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	गजेंद्रगडकर, वीणा एस.
४३६	४७१	दंडन		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	नापिआपॅरॅविल, ए.
४३७	१०५१	दासगुप्त, एस. एन.		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	दत्त, डी. एम.
४३८	१०६५	दास, रासविहारी		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
४३९	४०१	दिक्		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	दासगुप्त, सुरमा
४४०	९४९	दिक्-काल-सापेक्षता		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	भट्टाचार्य, चं.
४४१	९३	दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय—जैनमत		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४४२	७५	दिडनाग		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
४४३	६७१	दि वर्ल्ड अँज विल अँड आयडिया (शोपेनहॉवर)		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	उपाध्ये, आ. ने.
४४४	४०४	दुरित		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	वापट, पु. वि.
(४४५)	(४७४)	दुर्गुण, सद्गुण व		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
४४६	३२७	दुःख		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
४४७	४०३	दृष्टिसूट्टिवाद		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	पहा १०९०
४४८	६१४	देकार्त, रेने		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
४४९	१०२७-अ	देव आत्मा		सिद्धान्त (ध / भा-पा)	केतकर, भा. ग.
				सिद्धान्त (ध / भा-पा)	कुलकर्णी, पद्मा भी.
				सिद्धान्त (ध / भा-पा)	कानल, एस. पी.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
(४९२)	(३३६-अ)	निवृत्तिमार्ग व प्रवृत्तिमार्ग		मिद्धान्त (नी / भा)	पहा ६१७
४९३	९५२	निसर्गवाद		सिद्धान्त (स / पा)	दीक्षित, श्री. ह.
४९४	९७७	निसर्गवादी नीतिशास्त्र		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
४९५	२३८	निर्वार्क व संप्रदाय		चितक (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.
४९६	४८४	नि.श्रेयस (परमश्रेय)		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
४९७	४८५	नीति-अनुशासकें		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
४९८	९७८	नीतिनिर्णय-अभिरोचन उपपत्ति		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
४९९	९२	नीतिशास्त्र, जैनमत-		सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
५००	१३९	नीतिशास्त्र, न्यायमत-		सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो
५०१	५०९	नीतिशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-		सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
५०२	५८	नीतिशास्त्र, बौद्धमत-		सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
५०३	१४	नीतिशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-		सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
५०४	१५२	नीतिशास्त्र, भीमांसामत-		सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
५०५	१२१	नीतिशास्त्र, योगमत-		सर्वेक्षण	जोशी, का. म.
५०६	२१०	नीतिशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	राहुरकर, व. ग.
५०७	१२९	नीतिशास्त्र, वैशेषिकमत-		सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
५०८	१७६	नीतिशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
५०९	७	नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य		सामान्य सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
५१०	१६३	नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-		सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
५११	१०९	नीतिशास्त्र, सांख्यमत-		सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
५१२	९८०	नीतिशास्त्रीय अंतःप्रज्ञावाद		सिद्धान्त (नी / पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५१३	९७९	नीतिशास्त्रीय आकारिकवाद		सिद्धान्त (नी / पा)	तळघट्टी, शं. रा.
(५१४)	(९८१)	नीतिशास्त्रीय बुद्धिवाद		सिद्धान्त (नी / पा)	पहा १६३, ५१३
५१५	९८२	नीतिशास्त्रीय साध्यवाद		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
५१६	७२७	नील्हे, एफ.		चितक	जोशी, ना. वि.
५१७	८३०	नीबुर, आर.		चितक	चतर्जी, पी. बी.
५१८	१०२	नेमिचंद्र		चितक	उपाध्ये, आ. ने.
५१९	४८०	नैतिक अधिकार व कर्तव्ये		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५२०	४७९	नैतिक कर्तव्य व दायित्व		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५२१	९७३	नैतिक कृत्य		सिद्धान्त (नी / पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५२२	९७४	नैतिक नियम		सिद्धान्त (नी / पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५२३	४८१	नैतिक निर्णय		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघट्टी, शं. रा.
५२४	४८२	नैतिक सद्गुण		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
५२५	६३१	नैतिक सवित्-संप्रदाय		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, पद्या भी
५२६	४८३	नैतिक संस्था		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
५२७	९७५	नैतिक स्वातंत्र्य		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
५२८	३३५	नैष्कर्म्यवाद		सिद्धान्त (नी / भा)	वन्हाडपाडे, नी. र.
५२९	४८६	न्याय		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
(५३०)	(१३५-अ)	न्यायमत, ज्ञानशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा २८५
(५३१)	(१३४-अ)	न्यायमत, तत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	पहा ३५२
(५३२)	(१३६-अ)	न्यायमत, तर्कशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा ३९९
(५३३)	(१३८-अ)	न्यायमत, धर्मतत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	पहा ४५८
(५३४)	(१३९-अ)	न्यायमत, नीतिशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा ५००

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्णक्रम-क्रमांक
५७६	१९९	पाचरात्र संप्रदाय		सर्वेक्षण	राहुरकर, व. ग.
५७७	८३८	पॉपर, कार्ल		चिंतक	प्रसाद, रा.
५७८	५६४	पॉफिरी		चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५७९	७४७	पिअर्सन, कार्ल		चिंतक	तिवारी, बी. जी.
५८०	७५६	पिअेनो, जी.		चिंतक	तिवारी, बी. जी.
५८१	५४३	पिन्हो		चिंतक	गोखले, हे. द.
५८२	५८५	पीटर (ऑफ स्पेन)		चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
५८३	५७९	पीटर द लांबर्ड		चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
(५८४)	(४८९)	पुण्य, पाप व		सिद्धान्त (नी-ध / भा-पा)	पहा ५५७
(—)	(४६५)	पुण्य, पाप व		सिद्धान्त (ध-नी / भा-पा)	(पहा ५८४)
(५८५)	(४३३)	पुनरुत्तार		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ८४
(५८६)	(४३४)	पुनर्जन्म		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा ८४
५८७	४३५	पुराणकथा व प्रतीके (तत्त्वज्ञानांतील उपयोग)		सिद्धान्त (स-ध / भा-पा)	व्हेरकूस, ओ.
(—)	(४६६)	पुराणकथा व प्रतीके (तत्त्वज्ञानांतील उपयोग)		सिद्धान्त (ध-स / भा-पा)	पहा ५८७
५८८	५१	पुराणे		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	कानिटकर, वा. मो.
५८९	२९५	पुरुष (साक्षी)		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
५९०	२९६	पुरुष व प्रकृति		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
५९१	४९०	पुरुषार्थ		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शां. रा.
५९२	९८४	पूतिवाद		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
५९३	८७९	पूर्वगृहीतके		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
५९४	८१८	पेटन, एच. जे.		चिंतक	बोकील, श्री. व्यं.
५९५	६५५	पेन, डॉमस		चिंतक	जोशी, ग. ना.
५९६	७९३	पेरी, आर. बी.		चिंतक	प्रसाद, रा.
५९७	६२१	प्युफेल्डॉर्फ, सॅम्युएल		चिंतक	कनल, एस. पी.
५९८	९५४	प्रकटता व संभाव्यता		सिद्धान्त (स / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
५९९	१८८	प्रकाशात्मन्		चिंतक	नाचणे, सुलोचना
६००	१९५	प्रकाशानंद		चिंतक	नाचणे, सुलोचना
६०१	२९२	प्रकृति		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(६०२)	(२९३)	प्रकृति, पुरुष व		सिद्धान्त (स / भा)	पहा ५८९
६०३	६४	प्रज्ञापारमिता		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	बापट, पु. वि.
६०४	९०९	प्रतिज्ञा व विधाने : स्वरूप व प्रकार		सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
(६०५)	(२९४)	प्रतीत्यसमुत्पाद		सिद्धान्त (स / भा)	पहा ४३२, १२०४
६०६	३६५	प्रत्यक्ष (संवेदन)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
६०७	२५४	प्रत्यभिज्ञा		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	व मराठे, मो. प्र.
६०८	२३०	प्रत्यभिज्ञा संप्रदाय		सर्वेक्षण	वारलिंगे, सु. शि.
(६०९)	(६४०-आ)	प्रबोधन कालखंड, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	देवसेनापती, व्ही. ए.
६१०	१५५	प्रभाकर व संप्रदाय		चिंतक (सर्वेक्षण)	पहा ३५८
६११	१००	प्रभाचंद्र		चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
६१२	२५३	प्रमा		सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	उपाध्ये, आ. ने.
६१३	३६४	प्रमाण व प्रामाण्य		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
६१४	४३२	प्रयोजनवाद		सिद्धान्त (स / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
(६१५)	(९५६)	प्रयोजनवाद, यंत्रवाद व		सिद्धान्त (स / पा)	दीक्षित, श्री. ह.
					पहा ८३०

[illegible]

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि] प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
६५७	७११	वटलर, एस.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६५८	६३७	वटलर, जोसेफ	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६५९	६३४	वक्ले, जॉर्ज	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६६०	८४९	वर्गमन, जी.	चिंतक	प्रसाद, रा.
६६१	७६२	वर्गसन, एच	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६६२	५७७	वनडिं (ऑफ क्लेअरव्हो), सेंट	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
६६३	८५६	वलिन, आय.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
(६६४)	(१०२९-अ)	चंगालीतील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	पहा ३६३
६६५	३१२	वध-मोक्ष	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
(—)	(३२३)	बंध-मोक्ष	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	(पहा ६६५)
६६६	७३२	वाऊन, वी पी.	चिंतक	प्रसाद, रा.
६६७	१६६	वादरायण	चिंतक	व जोशी, शि. ना.
(६६८)	(१००१-इ)	वाविलोनियन-इजिप्तो-असीरियन तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
६६९	८१३	वार्य, कार्ल	चिंतक	पहा ३२९
६७०	७३७	वाल्फोर, ए. जे.	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
६७१	३३	वाष्कलमंत्र उपनिषद्	ग्रंथ	गुप्त, श्यामला
६७२	६५६	वीईटी, जे.	चिंतक	माईणकर, व्यं. गो.
६७३	६९७	वुल्नर, एल.	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६७४	६६	बुद्ध	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६७५	७४	बुद्धघोष	चिंतक	वापट, पु. वि.
६७६	२४८	बुद्धि	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वापट, पु. वि.
६७७	३५७	बुद्धिवाद	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वाररिंगे, सु. शि.
६७८	७२८	बूतो, ई.	चिंतक	वाररिंगे, सु. शि.
६७९	६८६	बूल, जी.	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६८०	१८	बृहदारण्यक उपनिषद्	ग्रंथ	रेगे, मे. पु.
६८१	६०८	बेकन, फ्रेंसिस	चिंतक	माईणकर, व्यं. गो.
६८२	५८६	बेकन, रॉजर	चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
६८३	६९१	बेन, ए.	चिंतक	मिपेन, एल.
६८४	७९१	बेडर्येव्ह, एन.	चिंतक	गुप्त, श्यामला
६८५	६२७	बेल, पिएर	चिंतक	जोशी, ना. वि.
६८६	६६१	बेथॉम, जे.	चिंतक	कनल, एस. पी.
६८७	५६८	बोएथिअस	चिंतक	जोशी, ग. ना.
६८८	५८७	बोनाव्हेचर, सेट	चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
६८९	७३४	बोसांके, बी.	चिंतक	मिपेन, एल.
(६९०)	(१०७२-अ)	बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	जोशी, ना. वि.
(६९१)	(५४-अ)	बौद्धमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ३६४
(६९२)	(५३-अ)	बौद्धमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा २८७
(६९३)	(५५-अ)	बौद्धमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ३६५
(६९४)	(८०-अ)	बौद्धमत, धैरवाद-	सर्वेक्षण	पहा ४०१
(६९५)	(५७-अ)	बौद्धमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ४३२
(६९६)	(५८-अ)	बौद्धमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ४६०
(६९७)	(८४-अ)	बौद्धमत, महायान-	सर्वेक्षण	पहा ५०२
				पहा ७५७

[illegible]

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्णक्रमांक
७३९	२०३	भास्कर		चिंतक	राहुरकर, व. ग.
७४०	२७५	भेदाभेदवाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
७४१	३५६	भ्रम (मिथ्याज्ञान)		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	वारलिंगे, सु. शि.
७४२	१९४	मधुसूदन सरस्वती		चिंतक	नाचणे, सुलोचना
७४३	९७१	मध्यमान सिद्धान्त		सिद्धान्त (नी / पा)	अंतरकर, शि. स.
७४४	२३५	मध्व		चिंतक	कुलकर्णी, भी. रा.
७४५	२८६	मनस्		सिद्धान्त (स / भा)	अकोलकर, व. वि.
(७४६)	(४२६)	मन-काय-संबंध		सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा १७१
७४७	५०	मनुस्मृति व याज्ञवल्क्यस्मृति		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	वेडेकर, वि. म.
(७४८)	(१०१०-अ)	मराठीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३६९
७४९	८५२	मल्लो-पांती, एम.		चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
७५०	१०५९	मलकानी, जी. आर.		चिंतक	मलकानी, ध. र.
(७५१)	(१०३५-अ)	मल्याळीतील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३७०
७५२	१०३	मल्लिपेण		चिंतक	उपाध्ये, आ. ने.
(७५३)	(४२-अ)	महाकाव्ये, तत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	पहा ३७१
७५४	१०६९	महादेवन, टी. एम. पी.		चिंतक	महादेवन, टी. एम. पी.
७५५	२८	महानारायण उपनिषद्		ग्रंथ	माईणकर, ध्यं. गो.
७५६	४२५	महाभूते		सिद्धान्त (स / भा-पा)	दीक्षित, श्री. ह.
७५७	८४	महायान-बौद्धमत		सर्वेक्षण	वापट, पु. वि.
७५८	२८५	महावाक्ये		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
७५९	१८०-अ	मडन		चिंतक	जोशी, रा. ल.
७६०	६००	मॅकिअॅन्हेली, निकोलो		चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
७६१	७७३	मॅक्डॅगार्ट, जे. एम. ई.		चिंतक	तिवारी, बी. जी.
७६२	५६३	मॅनी व मॅनिकिअन्स		चिंतक (सर्वेक्षण)	केतकर, भा. ग.
७६३	६९२	मॅन्सेल, एच.		चिंतक	गुप्त, श्यामला
७६४	८०७	मॅरिटॅ, जे.		चिंतक	नापिआपॅरेविल, ए.
७६५	७९५	मॅरेशाल, जे.		चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
७६६	६२९	मॅडेव्हिल, बर्नार्ड		चिंतक	कनल, एस. पी.
७६७	७१९	माख, ई		चिंतक	जोशी, ना. वि.
७६८	८६	माध्यमिक-बौद्धमत		सर्वेक्षण	वापट, पु. वि.
७६९	२३६	माध्व संप्रदाय		सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
७७०	४७८	मानववाद		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
७७१	९७२	मानवाचे मूलाधिकार		सिद्धान्त (नी / पा)	मार्नेफ, जे. ड
७७२	९५१	मानसघटनाशास्त्र		सिद्धान्त (स / पा)	जोशी, ना. वि.
(७७३)	(९९२-अ)	मानसशास्त्र, तात्त्विक		परिसर्वेक्षण	पहा ४१३
७७४	१२०	मानसशास्त्र, योगमत-		सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
७७५	२८७	मायावाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
७७६	५५७	मार्क्स ऑरिलियस		चिंतक	केतकर, भा. ग.
७७७	६९०	मार्क्स, के		चिंतक	जोशी, ना. वि.
७७८	८३६	मार्गेनो, एच.		चिंतक	चतर्जी, पी. बी.
७७९	७०३	मार्बुर्ग संप्रदाय		सर्वेक्षण	मार्नेफ, जे. ड
७८०	८१७	मासेल, जी.		चिंतक	जोशी, ना. वि.
७८१	८६२	माल्कम, एन. ए.		चिंतक	तिवारी, बी. जी.

१८२	६३५	सातवाहन, निरीक्षण	निरीक्षण	कुलकर्णी, पद्म श्री.
१८३	८८३	सातवाहन, टी. एल.	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
१८४	३१	सातवाहन उपनिषद्	उप	सातवाहन, टी. एल.
१८५	८३३	सातवाहन, श्री. डब्ल्यू.	निरीक्षण	गु. ए. सातवाहन
१८६	३४०	सातवाहन, एल.	निरीक्षण	गु. ए. सातवाहन
१८७	६३६	सातवाहन, सातवाहन	निरीक्षण	गोपी, टी. सा.
१८८	६०५	सातवाहन, सातवाहन	निरीक्षण	महं, सातवाहन
१८९	८०९	सातवाहन, आर. सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. सा.
(१९०)	(३६२)	सातवाहन (अन्य)	निरीक्षण (अ / भा-सा)	सातवाहन ३४९
१९१	६८०	सातवाहन, सातवाहन	निरीक्षण	गोपी, टी. सा.
१९२	६६८	सातवाहन, सातवाहन	निरीक्षण	गोपी, टी. सा.
१९३	९०३	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण (अ / भा)	गोपी, टी. सा.
१९४	३४४	सातवाहन, ए.	निरीक्षण	गोपी, टी. सा.
(१९५)	(१४८-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन २८९
(१९६)	(१४९-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन ३३६
(१९७)	(१४९-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन ४०३
(१९८)	(१५१-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन ४६२
(१९९)	(१५२-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन ५०४
(२००)	(१५०-अ)	सातवाहन, सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन १०३६
२०१	१०६४	सातवाहन, ए. सातवाहन	निरीक्षण	गु. ए. सातवाहन
२०२	१०५८	सातवाहन, सातवाहन	निरीक्षण	गु. ए. सातवाहन
२०३	१०११	सातवाहन	निरीक्षण	गु. ए. सातवाहन
२०४	२३	सातवाहन उपनिषद्	उप	सातवाहन, टी. एल.
२०५	८४५	सातवाहन, टी. एल.	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२०६	३८५	सातवाहन, टी. एल.	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२०७	१०६८	सातवाहन, टी. एल.	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२०८	४८८	सातवाहन	निरीक्षण (अ / भा-सा)	सातवाहन, टी. एल.
(२०९)	(१५४-अ)	सातवाहन-सातवाहन (सातवाहन)	निरीक्षण	सातवाहन ८१०
२१०	९९५	सातवाहन (सातवाहन-सातवाहन)	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
(२११)	(४८३)	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण (अ / भा-सा)	सातवाहन ८४
२१२	२९६	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२१३	५४०	सातवाहन-सातवाहन (सातवाहन)	उप	सातवाहन, टी. एल.
२१४	३९६	सातवाहन-सातवाहन (सातवाहन)	उप	सातवाहन, टी. एल.
२१५	६६३	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२१६	१००६	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२१७	५८२	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२१८	३०८	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२१९	१००८	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२२०	१०५३	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२२१	१०५६	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण	सातवाहन, टी. एल.
२२२	१०	सातवाहन-सातवाहन	उप	सातवाहन, टी. एल.
(२२३)	(११५)	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण (अ / भा-सा)	सातवाहन ८१०
(२२४)	(११५)	सातवाहन-सातवाहन	निरीक्षण (अ / भा-सा)	(सातवाहन ८१०)

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
(८२४)	(३१३)	मोक्ष (मुक्ति)		सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ६६५
(—)	(३३३)	मोक्ष (मुक्ति)		सिद्धान्त (नी-ध / भा)	(पहा ८२४)
८२५	६०१	मोर, सर टॉमस		चितक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
८२६	७५२	म्युन्स्टरबर्ग, एच.		चितक	जोशी, ना. वि.
८२७	३४६	यज्ञ		सिद्धान्त (नी-ध / भा)	वेडेकर, वि. म.
(—)	(३१७)	यज्ञ		सिद्धान्त (ध-नी / भा)	पहा ८२७
८२८	५०१	यतित्ववाद		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(८२९)	(१०७९-अ)	यहुदी धर्मातील तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३७४
८३०	९६८	यत्नवाद व प्रयोजनवाद		सिद्धान्त (स / पा)	दीक्षित, श्री. ह.
८३१	(५०-अ)	याज्ञवल्क्यस्मृति व मनुस्मृति		ग्रंथ (सर्वेक्षण)	पहा ७४७
८३२	२०४	यादवप्रकाश		चितक	राहूरकर, व. ग.
८३३	२०१	यामुनाचार्य		चितक	राहूरकर, व. ग.
८३४	९८८	युक्त		सिद्धान्त (नी / पा)	तळघट्टी, शं. रा.
८३५	६८२	युटिलिटेरिऑनिझम (मिल्ल)		ग्रंथ	जोशी, ना. वि.
८३६	५०२	युद्ध-नीतिशास्त्र		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
८३७	८३१	युविग, ए. सी.		चितक	जोशी, ना. वि.
८३८	६९९	यूवरवेग, एफ.		चितक	तिवारी, बी. जी.
(८३९)	(३२२-अ)	योग, अष्टांग-		सिद्धान्त (नी / भा)	पहा ५६
(८४०)	(११६-अ)	योगमत, ज्ञानशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा २९०
(८४१)	(११५-अ)	योगमत, तत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	पहा ३७५
(८४२)	(११७-अ)	योगमत, तर्कशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा ४०४
(८४३)	(११९-अ)	योगमत, धर्मतत्त्वज्ञान-		सर्वेक्षण	पहा ४६३
(८४४)	(१२१-अ)	योगमत, नीतिशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा ५०५
(८४५)	(१२०-अ)	योगमत, मानसशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा ७७४
(८४६)	(११८-अ)	योगमत, सत्ताशास्त्र-		सर्वेक्षण	पहा १०७३
८४७	४८	योगवासिष्ठ		ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
८४८	८५	योगाचार-बौद्धमत		सर्वेक्षण	वापट, पु. वि.
८४९	८७०-अ	रचनावाद		सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
८५०	६८७	रनुव्हिअर, सी.		चितक	चतर्जी, पी. बी.
८५१	१०४९	रमणमहर्षि		चितक	महादेवन, टी. एम. पी.
(८५२)	(१००८-अ)	रशियन तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	पहा ३७६
८५३	७८३	रसेल, बर्ट्रेंड		चितक	वारलिंगे, वा. शि.
८५४	२२९	रंगनाथाचार्य		चितक	राहूरकर, व. ग.
८५५	२२५	रंगाचार्य		चितक	व रामानुजाचार्य आर.
८५६	७४९	रॅडॉल, एच.		चितक	राहूरकर, व. ग.
८५७	८६५	राईट, जी. एच. व्हॉन		चितक	चतर्जी, पी. बी.
८५८	८३४	राईल, जी.		चितक	तिवारी, बी. जी.
८५९	९९७	राजकीय तत्त्वज्ञान		परिसर्वेक्षण	व मराठे, मो. प्र.
८६०	१०२१	राजवाडे, शं. रा.		चितक	प्रसाद, रा.
८६१	१०६७	राजु, पी. टी.		चितक	घारे, पां. श्री.
८६२	१०५३	राधाकृष्णन, सर्वपल्ली		चितक	क्षीरसागर, श्री. के.
					राजु, पी. टी.
					राजु, पी. टी.

क्र.सं.	प्रमाण-संख्या	विवरण	प्रकार	मूल्य-संदर्भ-पुस्तक-संख्या
८६३	१०१८	गणित, भा. १	विषय	गणित, भा. १
८६४	१०१९	गणित, भा. २	विषय	गणित, भा. २
८६५	१०२०	गणित, भा. ३	विषय	गणित, भा. ३
८६६	१०२१	गणित, भा. ४	विषय	गणित, भा. ४
८६७	१०२२	गणित, भा. ५	विषय	गणित, भा. ५
८६८	१०२३	गणित, भा. ६	विषय	गणित, भा. ६
८६९	१०२४	गणित, भा. ७	विषय	गणित, भा. ७
८७०	१०२५	गणित, भा. ८	विषय	गणित, भा. ८
८७१	१०२६	गणित, भा. ९	विषय	गणित, भा. ९
८७२	१०२७	गणित, भा. १०	विषय	गणित, भा. १०
८७३	१०२८	गणित, भा. ११	विषय	गणित, भा. ११
८७४	१०२९	गणित, भा. १२	विषय	गणित, भा. १२
८७५	१०३०	गणित, भा. १३	विषय	गणित, भा. १३
८७६	१०३१	गणित, भा. १४	विषय	गणित, भा. १४
८७७	१०३२	गणित, भा. १५	विषय	गणित, भा. १५
८७८	१०३३	गणित, भा. १६	विषय	गणित, भा. १६
८७९	१०३४	गणित, भा. १७	विषय	गणित, भा. १७
८८०	१०३५	गणित, भा. १८	विषय	गणित, भा. १८
८८१	१०३६	गणित, भा. १९	विषय	गणित, भा. १९
८८२	१०३७	गणित, भा. २०	विषय	गणित, भा. २०
८८३	१०३८	गणित, भा. २१	विषय	गणित, भा. २१
८८४	१०३९	गणित, भा. २२	विषय	गणित, भा. २२
८८५	१०४०	गणित, भा. २३	विषय	गणित, भा. २३
८८६	१०४१	गणित, भा. २४	विषय	गणित, भा. २४
८८७	१०४२	गणित, भा. २५	विषय	गणित, भा. २५
८८८	१०४३	गणित, भा. २६	विषय	गणित, भा. २६
८८९	१०४४	गणित, भा. २७	विषय	गणित, भा. २७
८९०	१०४५	गणित, भा. २८	विषय	गणित, भा. २८
८९१	१०४६	गणित, भा. २९	विषय	गणित, भा. २९
८९२	१०४७	गणित, भा. ३०	विषय	गणित, भा. ३०
८९३	१०४८	गणित, भा. ३१	विषय	गणित, भा. ३१
८९४	१०४९	गणित, भा. ३२	विषय	गणित, भा. ३२
८९५	१०५०	गणित, भा. ३३	विषय	गणित, भा. ३३
८९६	१०५१	गणित, भा. ३४	विषय	गणित, भा. ३४
८९७	१०५२	गणित, भा. ३५	विषय	गणित, भा. ३५
८९८	१०५३	गणित, भा. ३६	विषय	गणित, भा. ३६
८९९	१०५४	गणित, भा. ३७	विषय	गणित, भा. ३७
९००	१०५५	गणित, भा. ३८	विषय	गणित, भा. ३८
९०१	१०५६	गणित, भा. ३९	विषय	गणित, भा. ३९
९०२	१०५७	गणित, भा. ४०	विषय	गणित, भा. ४०

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
(१०३)	(२८४)	लिंगदेह (लिंगशरीर / सूक्ष्मशरीर)	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ११४५
(१०४)	(३०५-अ)	लिंगशरीर (लिंगदेह / सूक्ष्मशरीर)	सिद्धान्त (स / भा)	पहा ११४५
१०५	७९६	लुकेसिविज्ञ, जे.	चितक	तिवारी, बी. जी.
१०६	१०२	लुप्तावयविका	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
१०७	८१५	लेअर्ड, जे.	चितक	जोशी, शि. ना.
१०८	८५७-अ	लेव्ही-स्ट्राउस, सी.	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
१०९	३३२	लोकसंग्रह	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
११०	२१८	लोकाचार्य	चितक	राहूरकर, व. ग.
१११	६८९	लोट्स, आर. एच.	चितक	प्रसाद, रा.
११२	८४३	लोनगन, बी.	चितक	व. जोशी, शि. ना.
११३	५५१	ल्युकिशियस	चितक	मार्नेफ, जे. ड
११४	६८८	ल्युविस, जी. एच.	चितक	गोखले, हे. द.
११५	८११	ल्युविस, सी. आय.	चितक	चतर्जी, पी. बी.
११६	५१९	ल्युसिपस	चितक	तिवारी, बी. जी.
११७	९२८	वर्गकलन	सिद्धान्त (त / पा)	कनल, एस. पी.
११८	९२९	वर्गसंबंध	सिद्धान्त (त / पा)	मराठे, मो. प्र.
११९	९३०	वर्गीकरण व विभाजन	सिद्धान्त (त / पा)	मराठे, मो. प्र.
१२०	३४५	वर्णाश्रमधर्म	सिद्धान्त (नी / भा)	जोशी, ज. वा.
१२१	२३९	वल्लभ व संप्रदाय	सिद्धान्त (नी / भा)	वेडेकर, वि. म.
१२२	७३	वसुवन्धु	चितक (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.
१२३	८३७-आ	वाइस, पी.	चितक	बापट, पु. वि.
१२४	१८४	वाचस्पति	चितक	डस्मेट, आर. व्ही.
(—)	(११४)	(वाचस्पति)	(चितक)	जोशी, रा. ल.
१२५	१०५४	वाडिया, ए. आर.	चितक	पहा १२४
१२६	२१५	वात्स्यवरद	चितक	वाडिया, ए. आर.
१२७	१४१	वात्स्यायन	चितक	राहूरकर, व. ग.
१२८	१४६	वादीद्र	चितक	कोकजे, र. गो.
१२९	१०१६	वामनपंडित	चितक	द्रवीड, ना.
१३०	१०१४	वारकरी तत्त्वज्ञान	चितक (सर्वेक्षण)	करंदीकर, वि. रा.
१३१	११२	वार्षगण्य	चितक	दांडेकर, शं. वा.
१३२	३७९	वास्तववाद	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-पा)	सेनगुप्त, अणिमा
(—)	(४४४)	वास्तववाद	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-पा)	जोशी, ग. ना.
१३३	७२६	वॉर्ड, जे.	चितक	(पहा १३२)
१३४	८६९	वॉर्नॉक, जी. जे.	चितक	प्रसाद, रा.
१३५	६३३	वॉल्फ, खिरश्चन	चितक	प्रसाद, रा.
१३६	४४६	विकासवाद	चितक	वेडेकर, दि. के.
१३७	९३८	विगमन-पूर्वगृहीतकें	सिद्धान्त (स / भा-पा)	जोशी, ज. वा.
१३८	९३९	विगमन : स्वरूप व प्रकार	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
१३९	९४०	विगमन, अयुक्तोक्त	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, जं. वा.
१४०	९४१	विगामी पद्धति	सिद्धान्त (त / पा)	जोशी, ज. वा.
१४१	३८९	विचारदोष	सिद्धान्त (त / भा-पा)	जोशी, ज. वा.
(१४२)	(९३२)	विचारनियम (ज्ञानतत्त्वें)	सिद्धान्त (त / पा)	पहा २८२

क्र.सं.अक्षर	प्रकरण क्रमांक	शीर्षक	[अक्षरक्रम-लेखसूचि] प्रकाश	लेखक संदर्भ-सूचना अक्षरक्रमानुसार
१.८३	१८०	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-म / भा-भा)	वार्तिकी, सु. नि. व. म. म. म. म. म. म.
(—)	(८८०)	विद्याभ्युदय	मिद्वान (म-भा / भा-भा)	पदा १४३
१.८४	१८१	विद्याभ्युदय	परिमर्श	वार्तिकी, सी. टी. के.
१.८५	८८१	विद्याभ्युदय (भा-भा)	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, सु. नि.
१.८६	८८२	विद्याभ्युदय	विद्या	वार्तिकी, व. म. म.
१.८७	८८३	विद्याभ्युदय, सु. नि.	विद्या	प्रकाश, व. म.
१.८८	८८४	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म. नि.
१.८९	१८५	विद्याभ्युदय (भा-भा)	विद्या	वार्तिकी, सु. नि.
१.९०	१८६	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
१.९१	१८७	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
१.९२	१८८	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
(१.९३)	(१८९)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा)	पदा ६०४
१.९४	१९०	विद्याभ्युदय	परिमर्श	विद्याभ्युदय, व. म.
१.९५	१९१	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
१.९६	१९२	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वेदिक, वि. के.
(१.९७)	(१९३)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा)	पदा १११
१.९८	१९४	विद्याभ्युदय (भा-भा)	विद्या	वार्तिकी, व. म.
१.९९	१९५	विद्याभ्युदय, व. म.	विद्या	विद्याभ्युदय, सी. टी.
१.१०	२१०	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
१.११	२१०	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
१.१२	१०४२	विद्याभ्युदय, व. म.	विद्या	वार्तिकी, व. म.
१.१३	११८	विद्याभ्युदय-वार्तिकी	मिद्वान	वार्तिकी, व. म.
१.१४	(१२९-४)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	पदा ११२१
१.१५	८८५	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	म. टी. वार्तिकी, व. म.
(—)	(१२३)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	(पदा १२५)
१.१६	८८५-४	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	म. टी. वार्तिकी, व. म.
(१.१७)	(८८७)	विद्याभ्युदय, वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	पदा १२५
(—)	(१२५)	विद्याभ्युदय, वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	(पदा १२७)
१.१८	(८८८)	विद्याभ्युदय, वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	पदा १२८, १२९
(—)	(१२६)	विद्याभ्युदय, वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	(पदा १२८)
१.१९	१४२	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	मिद्वान (भा-भा)	वार्तिकी, सु. नि.
१.२०	१३३	विद्याभ्युदय	विद्या	वार्तिकी, व. म.
(१.२१)	(१२९-५)	विद्याभ्युदय, वार्तिकी	परिमर्श	पदा ११८
(१.२२)	(१२९)	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	पदा १३३
(—)	(१२९)	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	(पदा १३३)
१.२३	२८२	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	वार्तिकी, व. म.
(—)	(१४८८)	विद्याभ्युदय	मिद्वान (भा-भा / भा-भा)	(पदा १३३)
१.२४	८८८	विद्याभ्युदय, व. म.	विद्या	प्रकाश, व. म.
१.२५	३३३	विद्याभ्युदय, व. म.	विद्या	वार्तिकी, व. म.
(१.२६)	(१२७-५)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	परिमर्श	पदा १२६
१.२७	१०८३	विद्याभ्युदय	विद्या	वार्तिकी, व. म.
(१.२८)	(१२७-६)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	परिमर्श	पदा १२६
१.२९	१०८३	विद्याभ्युदय	विद्या	वार्तिकी, व. म.
(१.३०)	(१२७-७)	विद्याभ्युदय व वार्तिकी	परिमर्श	पदा १२६

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि] प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
९७९	२१७	वेदान्तदेशिक (वेकटनाथ)	चित्तक	राहूरकर, व. ग.
९८०	१६५	वेदान्तमत-त्रादरायणपूर्व	सर्वेक्षण	सहस्रबुद्धे, म. व्यं.
(९८१)	(१५९-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा २९५
(९८२)	(१५८-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ३९१
(९८३)	(१६०-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ४०९
(९८४)	(१६२-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ४६८
(९८५)	(१६३-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ५१०
(९८६)	(१६१-अ)	वेदान्तमत सर्वसामान्य, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा १०७८
९८७	१६४	वेदान्तमत-संप्रदाय	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
९८८	१६७	वेदान्तसूत्रे-विवरणे	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	कुलकर्णी, भी. रा.
९८९	७४१	वेहिंगर, एच.	चित्तक	प्रसाद, रा.
९९०	४९	वैद्यक-ग्रंथ	ग्रंथ (सर्वेक्षण)	व. जोशी, शि. ना.
९९१	९२७	वैधानिक कलन	सिद्धान्त (त / पा)	आठवले, अ. दा.
९९२	९२६	वैधानिक फलन	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
९९३	८३	वैभाषिक-बौद्धमत	सर्वेक्षण	शहा, ए. बी.
(९९४)	(१२५-अ)	वैशेषिकमत, ज्ञानशास्त्र-	सर्वेक्षण	वापट, पु. वि.
(९९५)	(१२४-अ)	वैशेषिकमत, तत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा २९२
(९९६)	(१२६-अ)	वैशेषिकमत, तर्कशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ३८४
(९९७)	(१२८-अ)	वैशेषिकमत, धर्मतत्त्वज्ञान-	सर्वेक्षण	पहा ४०६
(९९८)	(१२९-अ)	वैशेषिकमत, नीतिशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ४६५
(९९९)	(१२७-अ)	वैशेषिकमत, सत्ताशास्त्र-	सर्वेक्षण	पहा ५०७
१०००	४४९	व्यक्ति	सिद्धान्त (स / भा-पा)	पहा १०७५
१००१	९६६	व्यक्तितत्त्व	सिद्धान्त (स / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
(१००२)	(९८७)	व्यक्ति व समाज	सिद्धान्त (नी / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
१००३	९६७	व्यक्तिवाद	सिद्धान्त (स / पा)	पहा १०९७
१००४	९४३	व्याख्या	सिद्धान्त (त / पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
१००५	२६१	व्याप्ति	सिद्धान्त (त / भा)	जोशी, ज. वा.
१००६	१२३	व्यास	चित्तक	वारलिंगे, सु. शि.
१००७	१३२	व्योमशेखर (व्योमशिवाचार्य)	चित्तक	जोशी, का. स.
१००८	७६५	व्हाइटहेड, ए. एन.	चित्तक	कोकजे, र. गो.
१००९	६०३	व्हायव्हेस, ल्युडोव्हिकस	चित्तक	तिवारी, बी. जी.
१०१०	६३९	व्हाॅल्टेर, जाँ फ्रान्सवाँ	चित्तक	भट्ट, गोवर्धन पी.
१०११	८२०	व्हिएन्ना मंडल	सर्वेक्षण	जोशी, ज. वा.
१०१२	६२८	व्हिको, जी.	चित्तक	प्रसाद, रा.
१०१३	७०९	व्हेन, जे.	चित्तक	कनल, एस. पी.
१०१४	६७५	व्हेवेल, डब्ल्यू.	चित्तक	तिवारी, बी. जी.
१०१५	१८०	शतश्लोकी (शंकर)	ग्रंथ	गुप्त, श्यामला
१०१६	१५४	शबर	चित्तक	जोशी, रा. ल.
१०१७	३६७	शब्द	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.
१०१८	२९८	शब्दाद्वैत	सिद्धान्त (स / भा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०१९	१७७	शंकर	चित्तक	सहस्रबुद्धे, म. व्यं.
१०२०	६३०	शॅपटस्वरी, अर्ल ऑफ	चित्तक	कुलकर्णी, भी. रा.
			चित्तक	कुलकर्णी, पद्मा भी.

क्र.सं./वर्षांक	प्रकरण/वर्षांक	शीर्षक	[वर्गीकरण-लेखक]	प्रकार	लेखक संश्लेष-सुचना -वर्ग/वर्षांक
१०२१	२३२	आत्मक मन्त्रालय		सर्वोपलब्ध	देवदेवसारणी, ए.पी. ए.
१०२२	२३३	साहित्य, विचार, जीवनमार्ग		विचार	पद्मश्री श्री. श्री.
१०२३	११३	सर्वोपलब्ध		विचार	भट्ट, मोरारजी श्री
१०२४	(१८८१)	सामान्य (विज्ञान)		मिडिल (भा. भा.)	पद्म १८०
१०२५	११३	साधारणतया-सामान्य		सर्वोपलब्ध	साधना, सुनीलका
(१०२६)	(११३-४)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म २१३
(१०२७)	(११३-५)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म २८१
(१०२८)	(११३-६)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म २८३
(१०२९)	(११३-७)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म २८५
(१०३०)	(११३-८)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म २८६
(१०३१)	(११३-९)	साधारणतया-सामान्य-सामान्य		सर्वोपलब्ध	पद्म १०३५
१०३२	२०	साहित्यमार्ग		पद्म	प्रेमचन्द, वि. म.
१०३३	३८	साहित्यमार्ग		विचार	बाबट, ए. वि.
१०३४	३३	साहित्य		विचार	बाबट, ए. वि.
१०३५	११९	विज्ञान-सामान्य		परिचय	साधना, सुनीलका व श्रीमती, वि. म.
१०३६	३३२	विचार, ए. मी. ए. म.		विचार	कुलकर्णी, श्री. म.
(१०३७)	(१०३८-३७)	विचार, ए. मी. ए. म.		परिचय	पद्म ३८३
१०३८	१०२०	विचार, वि. म.		विचार	परिचय, श्रीमती
(१०३९)	(१०३९-३९)	विचार, ए. मी. ए. म.		परिचय	पद्म ३८८
१०४०	३०६	सामान्य		मिडिल (भा. भा.)	देवदेवसारणी, ए.पी. ए.
१०४१	३५३	साधारणतया		विचार	श्रीमती, श्री. म.
१०४२	३६९	साधारणतया, ए. मी. ए. म.		विचार	भट्ट, मोरारजी श्री
१०४३	२०४	साधारणतया		विचार	साधना, सुनीलका
१०४४	२३४	साधारणतया		सर्वोपलब्ध	देवदेवसारणी, ए.पी. ए.
१०४५	३३०	साधारणतया, ए. मी. ए. म.		विचार	भट्ट, मोरारजी श्री
१०४६	३६	साधारणतया		पद्म	साधना, सुनीलका
१०४७	३३६	भट्ट		मिडिल (भा. भा.-भा.)	देवदेवसारणी, ए.पी. ए.
१०४८	३३३	साधारणतया		विचार	श्रीमती, श्री. म.
१०४९	१४३	साधारणतया		विचार	श्रीमती, श्री. म.
१०५०	२०८	साधारणतया		विचार	साधना, सुनीलका
१०५१	३३३	साधारणतया (साधारणतया-सामान्य)		विचार	साधना, सुनीलका
१०५२	३६०	साधारणतया		विचार	श्रीमती, श्री. म.
१०५३	३१२	साधारणतया (साधारणतया)		पद्म	साधना, सुनीलका
१०५४	२१३	साधारणतया (साधारणतया)-विचार		पद्म (सर्वोपलब्ध)	साधना, सुनीलका
१०५५	२०६	साधारणतया (साधारणतया)		विचार	साधना, सुनीलका
१०५६	१८६	साधारणतया		विचार	साधना, सुनीलका
(१०५७)	(१३३३)	साधारणतया (साधारणतया)		मिडिल (भा. भा.-भा.)	पद्म १०१३
१०५८	३६३	साधारणतया-साधारणतया-साधारणतया		मिडिल (भा. भा.-भा.-भा.)	साधना, सुनीलका
(१०५९)	(१३३३)	साधारणतया-साधारणतया-साधारणतया		मिडिल (भा. भा.-भा.-भा.)	(पद्म १०१८)
१०६०	३३३	साधारणतया		मिडिल (भा. भा.)	साधना, सुनीलका
१०६१	३६३	साधारणतया		विचार	साधना, सुनीलका

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्ण म-लेखसूचि] प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
१०६१	८०३	शिल्प, एम.	चिंतक	प्रसाद, रा.
१०६२	२६	श्वेताश्वतर उपनिषद्	ग्रंथ	माईणकर, व्यं. गो.
(१०६३)	(९३-आ)	श्वेताश्वतर व दिगंबर संप्रदाय-जैनमत	सर्वेक्षण	पहा ४४१
(१०६४)	(४३८)	सतति, काल व	सिद्धान्त (स / भा-गा)	पहा १७७
१०६५	३०२	सत्कार्यवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
१०६६	३०३	सत्तात्रयवाद	सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
१०६७	९०	सत्ताशास्त्र, जैनमत-	सर्वेक्षण	उपाध्ये, आ. ने.
१०६८	१३७	सत्ताशास्त्र, न्यायमत-	सर्वेक्षण	कोकजे, र. गो.
१०६९	५०७	सत्ताशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	मानेफ, जे. ड
१०७०	५६	सत्ताशास्त्र, बौद्धमत-	सर्वेक्षण	केतकर, भा. ग.
१०७१	१२	सत्ताशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान-	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
१०७२	१५०	सत्ताशास्त्र, भीमांसामत-	सर्वेक्षण	भट्ट, गोवर्धन पी.
१०७३	११८	सत्ताशास्त्र, योगमत-	सर्वेक्षण	जोशी, का. स.
१०७४	२०८	सत्ताशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	राहूरकर, व. ग.
१०७५	१२७	सत्ताशास्त्र, वैशेषिकमत-	सर्वेक्षण	जावडेकर, अ. ग.
१०७६	१७४	सत्ताशास्त्र, शांकर वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	कुलकर्णी, भी. रा.
१०७७	५	सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य	सामान्य सर्वेक्षण	डस्मेट, आर. व्ही.
१०७८	१६१	सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत-	सर्वेक्षण	जकाते, द. शा.
१०७९	१०७	सत्ताशास्त्र, सांख्यमत-	सर्वेक्षण	सेनगुप्त, अणिमा
१०८०	४३९	सत्ता, सत्	सिद्धान्त (स / भा-गा)	दीक्षित, श्री. ह.
१०८१	९१५	सत्यता-क्रोष्टकें	सिद्धान्त (त / पा)	वोकील, श्री. व्यं.
१०८२	९१४	सत्यता-फलनें	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०८३	९१६	सत्यता-मूल्ये	सिद्धान्त (त / पा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०८४	३७४	सत्य व असत्य : स्वरूप व निष्पत्ति	सिद्धान्त (ज्ञा / भा-गा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०८५	४९५	सत्य-शिव-सुंदर	सिद्धान्त (नी-स / भा-गा)	मानेफ, जे. ड
(—)	(४४१)	सत्य-शिव-सुंदर	सिद्धान्त (स-नी / भा-गा)	(पहा १०८५)
१०८६	३४२	सत्याग्रह	सिद्धान्त (नी / भा)	अंतरकर, शि. स.
१०८७	३७३	सत्याचे व सत्तेचे अंश	सिद्धान्त (ज्ञा-स / भा-गा)	कुलकर्णी, पद्मा श्री.
(—)	(४४०)	सत्याचे व सत्तेचे अंश	सिद्धान्त (स-ज्ञा / भा-गा)	(पहा १०८७)
१०८८	४९१	सदसद्भावना	सिद्धान्त (नी / भा-गा)	तळवट्टी, शं. रा.
१०८९	१९६	सदानंद	चिंतक	नाचणे, सुलोचना
१०९०	४९२	सद्गुण व दुर्गुण	सिद्धान्त (नी / भा-गा)	अंतरकर, शि. स.
१०९१	६५	सद्धर्मपुंडरीक	ग्रंथ	वापट, पु. वि.
१०९२	४३	सनत्तुजातीय	ग्रंथ	वेडेकर, वि. म.
१०९३	२५७	सप्तभंगीनय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०९४	२५६	समवाय	सिद्धान्त (ज्ञा / भा)	वारलिंगे, सु. शि.
१०९५	९७-अ	समंतभद्र	चिंतक	उपाध्ये, आ. ने.
१०९६	९९५	समाज-तत्त्वज्ञान	परिसर्वेक्षण	आरावकर, ल. के.
१०९७	९८५	समाज व व्यक्ति	सिद्धान्त (नी / पा)	मानेफ, जे. ड
१०९८	५८९	समाधिऑलॉजिका (अॅक्वायनस)	ग्रंथ	डस्मेट, आर. व्ही.
१०९९	३४०	समाधि	सिद्धान्त (नी-ध / भा)	जोशी, का. स.
(—)	(३१५)	समाधि	सिद्धान्त (ध-नी / भा)	(पहा १०९९)
११००	८८०	समीक्षावाद	सिद्धान्त (ज्ञा / पा)	भट्ट, गोवर्धन पी.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	दीर्घक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	पेयक/संक्रम-ग्रन्थना -वर्ण-क्रमांक
११०१	१८५	सर्वकारसमिति		चित्रक	मानवे, मुद्रो-नया
११०२	४६७	सर्वकारसमिति		विद्यालय (म-प / भा-पा)	हर्मिट, भार. की.
(—)	(४३७)	सर्वकारसमिति		विद्यालय (म-प / भा-पा)	(पदा ११०२)
११०३	४९४	सर्वकारसमिति		विद्यालय (मी / भा-पा)	मानवे, डे. ड.
११०४	९१३	सर्वकारसमिति व पद : स्वयं व प्रकार		विद्यालय (म / भा)	जोनी, व. पा.
११०५	९५७	सर्वकार		विद्यालय (म / भा)	जोनी, व. पा.
११०६	३३०	सर्वकार		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
(११०७)	(९५८)	सर्वकारसमिति व प्रकार		विद्यालय (म / भा)	पदा ११०८
११०८	९१३	सर्वकारसमिति : भाषा व संसार		विद्यालय (म / भा)	जोनी, व. पा.
११०९	३७१	सर्वकार		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
१११०	३३०	सर्वकारसमिति		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
(११११)	(९११)	सर्वकारसमिति, विदेशीय व		विद्यालय (म / भा)	पदा १११२
१११२	३०१	सर्वकार		विद्यालय (म / भा)	जोनी, व. पा.
१११३	३८१	सर्वकार		विद्यालय (मी / भा)	मानवे, व. मि.
१११४	७७०	सर्वकारसमिति, मी.		चित्रक	मानवे, व. मि.
१११५	२९९	सर्वकारसमिति		विद्यालय (म-पा / भा)	हर्मिट, भार. की.
(—)	(२५५)	सर्वकारसमिति		विद्यालय (म-पा / भा)	(पदा १११५)
१११६	(३००)	सर्वकार (पु. व)		विद्यालय (म / भा)	पदा १११६
१११७	३६८	सर्वकार		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
१११८	३३९	सर्वकारसमिति व		विद्यालय (मी / भा)	मानवे, व. मि.
१११९	८९३	सर्वकार व मानवे		विद्यालय (मी / भा-पा)	मानवे, व. मि.
(११२०)	(६८३-अ)	सर्वकारसमिति (म-पा) सर्वकार		सर्वकार	पदा ११२०
११२१	८३९	सर्वकारसमिति व		विद्यालय (म-पा / भा-पा)	जोनी, व. पा.
(—)	(३९९)	सर्वकारसमिति व		विद्यालय (म-पा / भा-पा)	(पदा ११२१)
११२२	३८९	सर्वकारसमिति व		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
११२३	८८८	मानवे, व. मि.		चित्रक	मानवे, व. मि.
(११२४)	(१०५-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ११२४
(११२५)	(१०६-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ११२५
(११२६)	(१०७-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ११२६
(११२७)	(१०८-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ११२७
(११२८)	(१०९-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ११२८
(११२९)	(१०९-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा १०३९
(११३०)	(५३६-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		सर्वकार	पदा ३६
११३१	५२५	सर्वकारसमिति		चित्रक	मानवे, व. मि.
११३२	५९०	सर्वकार (म-पा) मानवे		चित्रक	मानवे, व. मि.
११३३	७१५	सर्वकारसमिति, मानवे		चित्रक	मानवे, व. मि.
११३४	९९	सर्वकारसमिति, मानवे		चित्रक	मानवे, व. मि.
११३५	३८३	सर्वकार		विद्यालय (म / भा-पा)	मानवे, व. मि.
११३६	५५०	सर्वकार		चित्रक	मानवे, व. मि.
(११३७)	(१०३६-अ)	सर्वकारसमिति, मानवे व		परिचर्या	पदा ३९३
११३८	४९७	सर्वकार		विद्यालय (मी / भा-पा)	मानवे, व. मि.
११३९	६३	सर्वकारसमिति		चित्रक	मानवे, व. मि.
११४०	५९	सर्वकारसमिति		चित्रक	मानवे, व. मि.

वर्ण-क्रमांक	प्रकल्प-क्रमांक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-सूचना -वर्ण-क्रमांक
११४१	३२७	सुदर्शनगुरु		चिंतक	राहूरकर, व. ग.
११४२	३१९	सुदर्शनसुरि		चिंतक	राहूरकर, व. ग.
११४३	३१६	सुफीवाद		सिद्धान्त (ध / भा)	चहिदुद्दिन, एस. व सिद्दिकी, एस.
११४४	१८१	सुरेश्वर		चिंतक	जोशी, रा. ल.
११४५	३०५	सूक्ष्मशरीर (लिंगदेह / लिंगशरीर)		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
११४६	४४३	सृष्टि		सिद्धान्त (स / भा-पा)	डस्मेट, आर. व्ही.
११४७	५६०	सेक्स्टस एंपिरिकस		चिंतक	केतकर, भा. ग.
११४८	५५३	सेनेका		चिंतक	केतकर, भा. ग.
११४९	८००-अ	सेलर्स, आर. डब्ल्यू.		चिंतक	डस्मेट, आर. व्ही.
११५०	५२२	सोफिस्ट (तत्त्वज्ञ)		सर्वेक्षण	कनल, एस. पी.
११५१	५३३	सोफिस्टीस (प्लेटो)		ग्रंथ	कुलकर्णी, पद्मा भी.
११५२	८२	सौत्रांतिक-बौद्धमत		सर्वेक्षण	वापट, पु. वि.
(११५३)	(१०००-आ)	सौंदर्यशास्त्र (कला-तत्त्वज्ञान)		परिसर्वेक्षण	पहा १६६
११५४	५९३	स्काट्स, जॉन डन्स		चिंतक	मिपेन, एल.
११५५	६४३	स्काटिश (सामान्यबुद्धि) संप्रदाय		सर्वेक्षण	ग्रेव्ह, एस. ए.
११५६	८५४	स्कियाका, एम. एफ.		चिंतक	मार्नेफ, जे. ड
११५७	९५९	स्कोलॉस्टिकवाद व नवस्कोलॉस्टिकवाद		सिद्धान्त (स / पा)	मार्नेफ, जे. ड
११५८	६९५	स्टॉलिंग, जे. एच.		चिंतक	वेडेकर, दि. के.
११५९	७६४	स्टाउट, जी. एफ		चिंतक	गुप्त, श्यामला
११६०	७०१	स्टीफन, एल.		चिंतक	गुप्त, श्यामला
११६१	८५५	स्टीव्हन्सन, सी. एल.		चिंतक	प्रसाद, रा.
११६२	५४७	स्टोइक संप्रदाय		सर्वेक्षण	गोखले, हे. द.
११६३	८६७	स्ट्रॉसन, पी. एफ.		चिंतक	तिवारी, बी. जी.
११६४	७६७	स्ट्रॉग, सी. ए.		चिंतक	जोशी, शि. ना.
११६५	३४४	स्थितप्रज्ञ		सिद्धान्त (नी / भा)	तळघटी, श. रा.
११६६	६१९	स्पिनोझा, बेनेडिक्ट		चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
११६७	६९४	स्पेन्सर, एच.		चिंतक	गुप्त, श्यामला
११६८	७६०	स्पेस, टाईम अँड डीईटी (अँलेक्जेंडर)		ग्रंथ	गुप्त, श्यामला
११६९	३०४	स्फोट		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
११७०	७८०	स्मट्स, जे. सी.		चिंतक	गुप्त, श्यामला
११७१	६४९	स्मिथ, अँड्रॉम		चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
११७२	७८२	स्मिथ, एन. के.		चिंतक	जोशी, शि. ना.
११७३	३७५	स्मृति		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	अकोलकर, व. वि.
११७४	३०७	स्याद्वाद		सिद्धान्त (स / भा)	दीक्षित, श्री. ह.
११७५	३७८	स्वतःप्रामाण्य व परतःप्रामाण्य		सिद्धान्त (ज्ञा / भा-पा)	बारलिंगे, सु. शि.
११७६	४९८	स्वधर्म		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	तळघटी, शं. रा.
११७७	३८८	स्वयसिद्ध तत्त्वे		सिद्धान्त (त / भा-पा)	मूर, जे. डी.
११७८	६०७	स्वारेझ, एफ.		चिंतक	भट्ट, गोवर्धन पी.
११७९	४९९	स्वार्थवाद व परार्थवाद		सिद्धान्त (नी / भा-पा)	अंतरकर, शि. स.
११८०	६९८	हक्स्ले, टी. एच.		चिंतक	गुप्त, श्यामला
११८१	६३८	हचिसन, एफ		चिंतक	कुलकर्णी, पद्मा भी.
११८२	९८	हरिभद्र		चिंतक	उपाध्ये, आ. ने.

वर्ण-क्रमिक	प्रकाश-क्रमिक	शीर्षक	[वर्णक्रम-लेखसूचि]	प्रकार	लेखक/संदर्भ-ग्रन्थना -वर्ण-क्रमिक
११८३	६६०	हर्बर्ट, जे. जी. हॉर्न		चित्रक	बोनी, ग. ना.
११८४	६११	हर्बर्ट (ऑफ़ मेवेरी)		चित्रक	बोनी, ग. ना.
११८५	१०४४	हर्बर्ट, रिचार्ड		चित्रक	मुन्सटर्ग, ए. के.
११८६	६३३	हर्मिन्गहम, रिचार्ड		चित्रक	गुन्, ब्रामर
११८७	८६३	हॉलमर, एम. एन.		चित्रक	बिन्गो, बी. बी.
११८८	८३४	हॉलमर, एम.		चित्रक	बोनी, ना. वि.
११८९	८३५	हॉलमर, एम.		चित्रक	कनिंग, म. भा.
११९०	८५१	हॉल, एम. एन. ए.		चित्रक	ब्रामर, ग.
११९१	७२३	हॉलमर, ई. हॉर्न		चित्रक	गुन्, ब्रामर
११९२	८०६	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	बोनी, ज. ना.
११९३	९४१	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	बोनी, ना. वि.
११९४	७८८	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	मुन्सटर्ग, एम. भा.
११९५	६१२	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	बोनी, ना. वि.
११९६	७४६	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	बोनी, ना. वि.
११९७	७५०	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	मुन्, ब्रामर
११९८	७०७	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	बोनी, ना. वि.
११९९	७६८	हॉलमर, रिचार्ड		चित्रक	मुन्, ब्रामर
(१२००)	(१००२-अ)	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२०१	१०५५	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
(१२०२)	(१०३७-आ)	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
(१२०३)	(१०३९-अ)	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२०४	८१	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२०५	७६१	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२०६	८६६	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२०७	७०८	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२०८	६६५	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२०९	९६९	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२१०	५९१	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२११	१०१	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२१२	५१६	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२१३	८६६	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२१४	७९९	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२१५	७५५	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर
१२१६	५७८	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	बोनी, ना. वि.
१२१७	६४८	हिंदू-बुद्ध धर्मग्रन्थ		चित्रक	मुन्, ब्रामर

मराठी तत्त्वज्ञान - महाकोश

लेखक - लेख - सूचि

प्रास्ताविक

१. 'मतम' मधील सर्व लेखांचे लेखक एकूण १२९ आहेत; आणि या लेखकांत महाराष्ट्रातील ६३, भारतातील इतर सर्व राज्यांतील मिळून ५६, व परदेशांतील १० (जपानमधील २, ऑस्ट्रेलियातील ५ व अमेरिकेतील ३) असे लेखक आहेत.

२. 'मतम' मधील एकूण (स्थलित) लेख १००३ आहेत. या लेखांपैकी ६८३ लेख मूळ मराठीतच लिहिले गेले आहेत; आणि ३१७ लेख इंग्रजीत, २ लेख हिंदीत व १ लेख गुजरातीत लिहिले गेले असून, 'मतम'-साठी त्यांची मराठीत भाषातरे करण्यांत आली आहेत.

३. प्रस्तुतच्या 'लेखक-लेख-सूची'त (१) प्रथमतः लेखकांची (त्यांच्या आडनांवांच्या वर्णक्रमानुसार) संपूर्ण नावे, व (२) त्यानंतर त्यांनी 'मतम'-साठी लिहिलेल्या लेखांच्या (त्यांच्या शीर्षकांच्या वर्णक्रमानुसार) याद्या, अशी माहिती दिली आहे; आणि (३) त्यानंतर (हे लेखक महाराष्ट्रातील व इतर सर्व भारतीय राज्यांतील आणि भारताबाहेरीलहि असल्याने, त्या सर्वांच्या सोईसाठी) त्यांची पूर्ण नावे व पत्ते (इंग्रजीत) दिले आहेत.

४. प्रस्तुतच्या 'लेखक-लेख-सूची'वरून वाचकांस 'मतम'-कार्यांतील विविध ठिकाणचे सर्व लेखक-सहकारी व त्यांनी केलेल्या संपूर्ण लेखन-सहकार्याची संक्षिप्त पण समग्र कल्पना येईल.

५. प्रस्तुतच्या 'लेखक-लेख-सूची'च्या प्रारंभिक संकलन-संपादनाचे काम मुख्यतः 'मतम'चे सहसंपादक डॉ. ज. र. जोशी यांनी केले. त्यानंतरचे सर्व उर्वरित कार्य 'मतम'चे सहसंपादक डॉ. म. प. पेठे व प्रो. ना. अ. गोरे यांनी केले आहे.

मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश

लेखक - लेख - सूचि

प्रो. व. वि. अकोलकर (ज. १९११)

लेख : १. अतिमानसशास्त्र. - २. मनस्. - ३. स्मृति.

Prof. V. V. AKOLKAR (Professor, N. Wadia College, Poona-1), Swaramala, 70/9 B Erandawana, Karve Road, Poona-4. (Maharashtra-India).

डॉ. शि. स. अंतरकर (ज. १९३१)

लेख : १. आत्मसाधन व आत्मयज्ञ. - २. उपयोगितावाद. - ३. कर्ममार्ग. - ४. किर्कतव्य भीमांसा. - ५. जीवनमार्ग. - ६. ज्ञानमार्ग. - ७. दंडन. - ८. धर्मनिरपेक्षतावाद. - ९. निसर्गवादी नीतिशास्त्र. - १०. नीतिनिर्णय - अभिरोचन उपपत्ति. - ११. नीतिशास्त्रीय साध्यवाद. - १२. नैतिक सद्गुण. - १३. नैतिक स्वातंत्र्य. - १४. न्याय. - १५. पाप व पुण्य. - १६. पूतिवाद. - १७. प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग. - १८. भक्तिमार्ग. - १९. मध्यमान सिद्धान्त. - २०. लोकसंग्रह. - २१. सत्याग्रह. - २२. सद्गुण व दुर्गुण. - २३. साध्ये व साधने. - २४. स्वार्थवाद व परार्थवाद. - २५. हेतु व प्रयोजन.

Dr. S. S. ANTARKAR (Lecturer, Centre of Post-Graduate Instruction and Research, Bombay University, Panji), 12, Singpal Building, Tonca, P. O. Caranzalem. (Goa-India).

वैद्य अ. दा. आठवले (ज. १९२२)

लेख : १. वैद्यक ग्रंथ.

Vaidya A. D. ATHAVALE (Ex-Principal, Tilak Ayurveda Mahavidyalaya, Poona-11), 743 Sadashiv, Poona-30. (Maharashtra-India)

प्रो. ल. के. आरावकर (ज. १९२२)

लेख : १. समाज-तत्त्वज्ञान.

Prof. L. K. ARAVKAR (Professor, Ramnarain Ruia College, Bombay-19), 59 A Ultra Society, Shivaji Park Cross Road No. 3, Gupte Road, Bombay- 76, (Maharashtra-India).

डॉ. आ. ने. उपाध्ये (ज. १९०६)

लेख : १. उमास्वाति. - २. कुंदकुंदाचार्य. - ३. जैन आगम (सिद्धान्त). - ४. ज्ञानशास्त्र, जैनमत. - ५. तत्त्वज्ञान, जैनमत. -

६. तर्कशास्त्र, जैनमत. - ७. दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय, जैनमत. - ८. धर्मतत्त्वज्ञान, जैनमत. - ९. नीतिशास्त्र, जैनमत. - १०. नेमिचंद्र. - ११. प्रभाचंद्र. - १२. भद्रवाह. - १३. मल्लिषेण. १४ - सत्ताशास्त्र, जैनमत. - १५. समतभद्र. - १६. सिद्धसेन दिवाकर. - १७. हरिभद्र. - १८. हेमचंद्र.

Dr. A. N. UPADHYE (Professor and Head of the Department of Jainology and Prakrits, University of Mysore, Mysore-6), Dhavala, VIII Rajarampuri, Kolhapur-1 (Maharashtra-India).

प्रो. एस. पी. कनल (ज. १९११)

लेख : १. अप्रधान सांकेतिक संप्रदाय. - २. अनेक्झॅगोरस. - ३. एपेडॉक्लीस. - ४. केंब्रिज प्लेटोवादी संप्रदाय. - ५. गॅसेंडी, पिएर. - ६. झीनो (ऑफ एलिया). - ७. डिमॉक्रिटस. - ८. देव आत्मा. - ९. पायथॅगोरस. - १०. पार्मेनायडीस. - ११. पास्काल, ब्लेस. - १२. प्युफेंडॉर्फ, सॅम्युएल. - १३. प्रोटॅगोरस. - १४. वेल, पिएर. - १५. मॅडेव्हिल, बर्नार्ड. - १६. ल्युसिपस. - १७. व्हिको, जी. - १८. सांकेटीस. - १९. सोफिस्ट (तत्त्वज्ञ). - २०. हेरॅक्लिटस.

Prof. S. P. KANAL (Reader and in-charge of the Department of Philosophy, Institute of Post-Graduate (E) Studies, University of Delhi, Delhi-7), 570, Double Storey, New Rajinder Nagar, New Delhi-60. (India).

डॉ. वि. रा. करंदीकर (ज. १९१९)

लेख : १. रामदास. - २. वामनपंडित.

डॉ. एम. आर. लेदलें यांच्या सहकार्याने. - ३. तत्त्वज्ञान, मराठीतील. Dr. V. R. KARANDIKAR (Professor and Head of the Department of Marathi, Fergusson College, Poona 4); - 7, Fergusson College, Poona-4 (Maharashtra-India).

डॉ. स. भा. कर्णिक (ज. १९१८)

लेख : १. आईन्स्टाइन, आल्बर्ट. - २. एडिग्टन, आर्थर. - ३. प्लांक, एम. - ४. ब्रॉग्ली, एल. व्ही. ड - ५. हायसेनबर्ग, डब्ल्यू. Dr. M. B. KARNIK (Professor of Physics, Ramnarain Ruia College, Bombay-19), 178-A, Hindu Colony, Dadar, Bombay-14 (Maharashtra-India).

लेखक - लेख - सूचि

डॉ. टी. जी. कलघटगी (ज. १९१८)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, जैन धर्मातील.

Dr. T. G. KALAGHATAGI (Principal, Karnatak Arts College, Dharwar), Principal's Quarters, Karnatak Arts College, Dharwar (Mysore-India).

प्रो. एस. कॅडलिश (ज. १९४३)

लेख : १. 'चिन्तयामि अतः अस्मि'. - २. परिचय-वर्णन-द्वारा ज्ञान.

Prof. S. CANDLISH (Lecturer, University of Western Australia, Perth), Department of Philosophy, University of Western Australia, Perth (Western Australia).

(प. वा.) डॉ. बा. मो. कानिटकर (१९०२-१९७१)

लेख : १. पुराणें.

(The Late) Dr. B. M. KANITKAR (Ex-Professor of Philosophy, S. P. College, Poona).

डॉ. आर. के. काव (ज. १९०५)

श्री. जे. एल. के. जलाली यांच्या सहकायनि.

लेख : १. तत्त्वज्ञान, काश्मिरीतील.

Dr. R. K. KAW (Vice-Chancellor, Sharada Peetha International University, Srinagar), Sharada Peetha Research Centre, Karan-Nagar, Srinagar (Jammu and Kashmir-India).

प्रो. (सी.) पद्मा भी. कुलकर्णी (ज. १९३०)

लेख : १. अँकडेमी. - २. अँन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अँडस्टँडिंग (लॉक). - ३. अँनॅक्झिमेंडर. - ४. ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर (ह्यूम). - ५. ए ट्रीटिज कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॅलज (बक्ले). - ६. एथिक्स (स्पिनोझा). - ७. कड्वर्थ, राल्फ. - ८. कंबरलंड, रिचर्ड. - ९. क्लार्क, सॅम्युएल. - १०. गॉर्जियस. - ११. ग्यूलिवस, आर्नोल्ड. - १२. जॅकोबी, एफ. एच. - १३. टेलर, ए. ई. - १४. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - अर्वाचीन कालखंड. - १५. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - प्राचीन कालखंड. - १६. थिएटिटस (प्लेटो). - १७. देकार्त, रेने. - १८. निकोलस (ऑफ कूसा). - १९. नैतिक संवित्-संप्रदाय. - २०. पॅरासेल्सस. - २१. पार्मेनायडीस (प्लेटो). - २२. प्लेटो. - २३. फीडो (प्लेटो). - २४. बटलर, जोसेफ. - २५. बक्ले, जॉर्ज - २६. बेकन परॅन्सिस. - २७. ब्रूनो, जिओर्डानो. - २८. मॅकिअँव्हेली, निकोलो. - २९. मालब्रान्श, निकोलस. - ३०. मोर, सर टॉमस. - ३१. रिपब्लिक (प्लेटो). - ३२. रुसो, जे. जे. - ३३. लायबनिझ, [जी. डब्ल्यू.] - ३४. लॉक, जॉन. - ३५. लॉज (प्लेटो). - ३६. शॅपट्सवरी, अर्ल ऑफ. - ३७. थिलडरमॅकर, एफ. - ३८. सत्यावे व सत्तेचे अश. - ३९. सोफिस्टीस (प्लेटो). - ४०.

स्पिनोझा, बेनेडिक्ट. - ४१. स्मिथ, अँडॅम. - ४२. हचिसन, एफ. - ४३. हॉब्स, टॉमस. - ४४. ह्यूम, डेव्हिड.

Prof. (Mrs.) P. B. KULKARNI, Bharatiya Vidya Bhavan, Kasturba Gandhi Marg, New Delhi-1 (India).

प्रो. भी. रा. कुलकर्णी (ज. १९२६)

लेख : १. अविश्ववाद. - २. गौडपाद. - ३. जेम्स, डब्ल्यू. - ४. ज्ञानशास्त्र, शांकरवेदान्तमत. - ५. ड्यूई, जॉन. - ६. तत्त्वज्ञान, शांकरवेदान्तमत. - ७. तर्कशास्त्र, शांकरवेदान्तमत. - ८. धर्मतत्त्वज्ञान, शांकरवेदान्तमत. - ९. निवार्क व संप्रदाय. - १०. नीतिशास्त्र, शांकरवेदान्तमत. - ११. पर्स, सी. एस. - १२. वादरायण. - १३. ब्रह्म-सूत्रभाष्य (शंकर). - १४. भगवद्गीता. - १५. भगवद्गीता-विवरणे. - १६. मध्व. - १७. माध्व संप्रदाय. - १८. वल्लभ व संप्रदाय. - १९. वेदान्तसूत्रे-विवरणे. - २०. शंकर. - २१. शिलर, एफ. सी. एस. - २२. सत्ताशास्त्र, शांकरवेदान्तमत.

श्री. ग. वि. तुळपुळे यांच्या सहकायनि. - २३. रानडे, रा. द. Prof. B. R. KULKARNI (Formerly Director, Bharatiya Vidya Bhavan, Delhi Kendra, New Delhi), 8/53 South Patel Nagar, New Delhi-8 (India).

प्रो. भा. ग. केतकर (ज. १९२७)

लेख : १. ऑरिजेन. - २. एपिक्टेटस. - ३. ज्ञानशास्त्र, बौद्धमत. - ४. तत्त्वज्ञान, बौद्धमत. - ५. तर्कशास्त्र, बौद्धमत. - ६. थिओ-फ्रॅस्टस. - ७. दृष्टिसृष्टिवाद. - ८. धर्मतत्त्वज्ञान, बौद्धमत. - ९. नीतिशास्त्र, बौद्धमत. - १०. प्ल्यूटार्क. - ११. फिलो (दि ज्यू). - १२. मॅनी व मॅनिकिअन्स. - १३. मार्क्स, अरिलियस. - १४. सत्ताशास्त्र, बौद्धमत. - १५. सेक्टस् एंपिरिकस. - १६. सेनेका.

Prof. B. G. KETKAR (Assistant Professor of Philosophy, S. S. V. P. Sanstha's Arts and Science College, Dhulia), 1532, 5th Lane, Dhulia (Maharashtra-India).

प्रो. शं. हि. केळशीकर (ज. १९२१)

लेख : १. आंबेडकर, भी. रा.

Prof. S. H. KELSHIKAR (Professor and Head of the Department of Philosophy, Parley College, Bombay), 1/1 Shivanand Society, Playground, Cross-Road, Vile Parle-East, Bombay-57 (Maharashtra-India).

पं. र. गो. कोकजे (ज. १९०४)

लेख : १. उदयन. - २. गंगेश. - ३. गौतम. - ४. ज्ञानशास्त्र, न्यायमत. - ५. तत्त्वज्ञान, न्यायमत. - ६. तर्कशास्त्र, न्यायमत. - ७. धर्मतत्त्वज्ञान, न्यायमत. - ८. नव्यन्याय. - ९. नीतिशास्त्र, न्याय-

मत. - १०. वात्स्यायन. - ११. विश्वनाथ. - १२. व्योमशखर (व्योम-
शिवाचार्य). - १३. श्रीधर. - १४. सत्ताशास्त्र, न्यायमत.

Pandit RAGHUNATHASHASTRI KOKJE (Professor and
Research Scholar, Kaivalya Dhama, Lonavala),
Lonavala, Dist. Poona (Maharashtra-India).

डॉ. वि. भि. कोलते (ज. १९०८)

लेख : १. चक्रधर व संप्रदाय.

Dr. V. B. KOLTE (Vice-Chancellor Nagpur University,
Nagpur), New Ramdas Peth, Nagpur (Maharashtra-
India).

डॉ. एस. एस. कोहली (ज. १९२०)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, शीख धर्मातील.

Dr. S. S. KOHLI (Professor and Head of the Department
of Panjabi, Panjab University, Chandigarh-14), Panjab
University, Chandigarh-14 (Panjab-India).

प्रो. श्री. के. क्षीरसागर (ज. १९०१)

लेख : १. राजवाडे, शं. रा.

Prof. S. K. KSHIRSAGAR (Ex-Head of the Department
of Marathi, M. E. S. College, Poona), Lecturers'
Quarters, Poona University Campus, Poona-7
(Maharashtra-India).

प्रो. (सौ.) वीणा एस. गजेंद्रगडकर (ज. १९१९)

लेख : १. अर्नोविशमेनीस. - २. झेनोफेनीस. - ३. थेलीस.

Prof. (Mrs.) V. S. GAJENDRAGADKAR (Professor and
Head of the Department of Logic and Philosophy,
Siddharth College of Arts and Science, Bombay)
Nanik Nivas, 30-34 D. D. Sathye Marg, Girgaum,
Bombay-4 (Maharashtra-India).

डॉ. के. सी. गुप्त (ज. १९०१)

प्रो. ए. के. मुजुमदार यांच्या सहकायाने.

लेख : १. तत्त्वज्ञान, बंगालीतील. - २. हलदर, हिरालाल.

Dr. K. C. GUPTA (Ex-Reader in Philosophy, University
of Calcutta), 20/2A, Halderbagan Lane, Calcutta-4
(West Bengal-India).

डॉ. (श्रीमती) श्यामला गुप्त (ज. १९३१)

लेख : १. अर्बन, डब्ल्यू. एम. - २. अलेक्झेंडर, सॅम्युएल. -
३. कॅसरर, ई. - ४. टॉलस्टॉय, एल. - ५. डाविन, सी. - ६.
डिली, डब्ल्यू. - ७. न्यूनन, जे. एच. - ८. फिस्के, जे. - ९. फेरिअर,

जे. एफ. १०. - बटलर, एस. - ११. वाल्फोर, ए. जे. - १२. वेन,
ए. - १३. मॅन्सेल, एच. - १४. मॉरिस, सी. डब्ल्यू. - १५. मॉर्गन,
एल. - १६. रॉस, डब्ल्यू. डी. - १७. लॉरी, एस. एस. - १८. व्हेल,
डब्ल्यू. - १९. स्टार्ट, जी. एफ. - २०. स्टीफन, एल. - २१.
स्पेन्सर, एच. - २२. स्पेस, टाईम अँड डीईटी (अलेक्झेंडर). -
२३. स्मट्स, जे. सी. - २४. हक्सले, टी. एच. - २५. हॅमिल्टन,
विल्यम. - २६. हार्टमन, निकोलाय. - २७. हॉविसन, जी. एच.

Dr. (Mrs.) SHYAMALA GUPTA (Senior Lecturer, Philo-
sophy Department, Modern College for Women, New
Delhi), A-241, Defence Colony, New Delhi-3 (India).

डॉ. हे. द. गोखले (ज. १९३८)

लेख : १. अँरिस्टॉटल. - २. ऑर्गॅनॉन (अँरिस्टॉटल). - ३. एथिका
निकोमॅकिया (अँरिस्टॉटल). - ४. एपिक्युरस. - ५. एपिक्युरिअन
संप्रदाय. - ६. क्रिसिपस. - ७. झेनो (ऑफ सिटिअम). ८. डि अँनिमा
(अँरिस्टॉटल). - ९. डि पोएटिका (अँरिस्टॉटल). - १०. पिन्हो. -
११. फिजिका (अँरिस्टॉटल). - १२. मेटॅफिजिका (अँरिस्टॉटल). -
१३. ल्युकिशियस. - १४. सिसरो. - १५. स्टोइक संप्रदाय.

Dr. H. D. GOKHALE (Assistant Professor and Head of
the Department of Philosophy, Ahmednagar College,
Ahmednagar), 4320, Court lane, Ahmednagar
(Maharashtra-India).

प्रो. मोटोमी गोदो (ज. १९१५)

लेख : १. कम्प्युशियस. - २. तत्त्वज्ञान, कम्प्यूशी धर्मातील. -
३. तत्त्वज्ञान, चिनी. - ४. तत्त्वज्ञान, ताओ धर्मातील. - ५. मेन्शियस.

Prof. MOTOMI GOTO (Professor, Shirayuri Women's
College, Tokyo), 8-24-6 Kinuta, Setagaya-Ku,
Tokyo (Japan).

प्रो. एस. ए. ग्रेव्ह (ज. १९१६)

लेख : १. स्कॉटिश (सामान्यबुद्धि) संप्रदाय.

Prof. S. A. GRAVE (Professor of Philosophy, University
of Western Australia, Department of Philosophy,
University of Western Australia, Nedlands (Western
Australia).

डॉ. पां. श्री. घारे (ज. १९२४)

लेख : १. राजकीय तत्त्वज्ञान.

Dr. P. S. GHARE (Professor and Head of the Depart-
ment of Political Science, People's College, Nanded),
237, Sadashiv Peth, Opp. Chitrashala Press, Poona-30
(Maharashtra-India).

लेखक - लेख - सूचि

डॉ. एस. सी. चक्रवर्ती (ज. १९०९)

लेख : १. डॉयसन, पॉल.

Dr. S. C. CHAKRAVARTI (Reader in Philosophy, Centre of Advanced Study in Philosophy, Santiniketan), R. C. Deb Road, P. O. Bolpur, Dt. Birbhum, W. Bengal (India).

डॉ. पी. बी. चतर्जी (ज. १९२४)

लेख : १. उर्नेमुनो, एम ड. - २. काँत, ऑगस्त. - ३. टिलिच, पॉल. - ४. तात्त्विक मानसशास्त्र. - ५. तात्त्विक विश्वशास्त्र. - ६. नीबुर, आर. - ७. फइली, ए. - ८. फेनर, जी. टी. - ९. व्यूवर, एम. - १०. मर्लोपांती, एम. - ११. मार्गेनो, एच. - १२. मिशेस, आर. व्हॉन. - १३. रनुव्हिअर, सी. - १४. रॅडॉल, एच. - १५. ल्युविस, जी. एच. - १६. शादिन, पिएर लीलहार्द द. - १७. सार्त्र, जे. पी.

Dr. P. B. CHATTERJI (Reader and Head, of the Post-Graduate Department of Philosophy, Calcutta University, Calcutta), Niharika-Niketan, 320, Lake Town (Block-A), Calcutta-55 (West Bengal-India).

डॉ. एस. सी. चतर्जी (ज. १८९३)

लेख : १. चतर्जी, एस. सी. - २. रामकृष्ण परमहंस. - ३. विवेकानंद, स्वामी.

Dr. S. C. CHATTERJI (Ex-Professor of Philosophy, Calcutta University, Calcutta), 59 B, Hindustan Park, Calcutta-29 (West Bengal-India).

डॉ. जे. एन. चव (ज. १९१०)

लेख : १. अरविंद, श्री

Dr. J. N. CHUBB (Ex-Professor, Elphinstone College Bombay-1), 42, Sagar Darshan, B. Desai Road Bombay-26 (Maharashtra-India).

डॉ. सी. टी. के. चारी (ज. १९०९)

लेख : १. विज्ञान-तत्त्वज्ञान

Dr. C. T. K. CHARI (Head of the Department of Philosophy and Psychology, Madras Christian College, Madras), The Cloister, No. 13, Vyasar Street, Tambaram East, Madras-59 (Tamil Nadu-India).

श्री. गो. वा. चिप्लोणकर (ज. १९०२)

लेख : १. थिऑसफी

Shri. G. W. CHIPLONKAR (Retired State Government

Servant, District and Sessions Judge, Nagpur), 40/33 Bhonde Colony, Poona-4 (Maharashtra-India).

प्रो. द. शा. जकाते (ज. १९१३)

लेख : १. ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत. - २. तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य वेदान्तमत. - ३. तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत. - ४. धर्म-तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य वेदान्तमत. - ५. नीतिशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान. - ६. नीतिशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान. - ७. नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य. - ८. नीतिशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत. - ९. भट्टाचार्य कृष्णचंद्र. - १०. वेदान्तमत-संप्रदाय. - ११. सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत.

Prof. D. S. JAKATEY (Lecturer in Philosophy, Vidarbha Mahavidyalaya, Amaravati), Anand Nagar, Camp Road, Amaravati (Maharashtra-India).

श्री. जे. एल. के. जलाली (ज. १८९५)

डॉ. आर. के. काव यांच्या सहाय्यानि.

लेख : १. तत्त्वज्ञान, काश्मिरीतील.

Shri J. L. K. JALALI (President All State Kashmiri Pandit Conference), Jalali Nivas, Karan-Nagar, Srinagar (Jammu and Kashmir-India).

डॉ. अ. ग. जावडेकर (ज. १९१९)

लेख : १. कणाद. - २. चार्वाकमत. - ३. जावडेकर, अ. ग. - ४. ज्ञानशास्त्र, वैशेषिकमत. - ५. तत्त्वज्ञान, वैशेषिकमत. - ६. तर्कशास्त्र, वैशेषिकमत. - ७. धर्मतत्त्वज्ञान, वैशेषिकमत. - ८. नीतिशास्त्र. - ९. प्रशस्तपाद. - १०. मूल्यशास्त्र (मूल्य-तत्त्वज्ञान). - ११. सत्ताशास्त्र, वैशेषिकमत.

Dr. A. G. JAVADEKAR (Professor and Head of the Department of Philosophy, Maharaja Sayajirao University of Baroda, Baroda), Ganesh Kripa, Patel Colony, Baroda (Gujarat State, India).

डॉ. का. स. जोशी (ज. १९२९)

लेख : १. अष्टांगयोग. - २. ज्ञानशास्त्र, योगमत. - ३. तत्त्वज्ञान, योगमत. - ४. तर्कशास्त्र, योगमत. - ५. धर्मतत्त्वज्ञान, योगमत. - ६. नीतिशास्त्र, योगमत. - ७. पतंजलि. - ८. मानसशास्त्र, योगमत. - ९. व्यास. - १०. सत्ताशास्त्र, योगमत. - ११. समाधि. Dr. K. S. JOSHI (Head of the Department of Yogic Studies, University of Saugar, Saugar), 72/C, University of Saugar (M. P. - India).

डॉ. ग. ना. जोशी (ज. १९२१)

लेख : १. ऑटो, आर. - २. एकत्ववाद व अनेकत्ववाद. -

३. एक व अनेक. - ४. एकवस्तुवाद व अनेकवस्तुवाद. - ५. काय-मन.संबंध. - ६. कारण-सिद्धान्त. (कारण, कारणता). - ७. काल व सतति. - ८. केवलतत्त्व (केवलतत्त्व व परिमित वस्तु, केवलतत्त्व व सोपाधिक वस्तु). - ९. केवलवाद. - १०. दिक्. - ११. दुरित. - १२. द्वैतवाद. - १३. पॅले, विल्यम. - १४. पेन, टॉमस. - १५. फ्राइज, जेकब. - १६. फिलट, आर. - १७. बीईटी, जे. - १८. वेंथेम, जे. - १९. ब्लॅन्शार्ड, बी. - २०. मिल्ल, जेम्स. - २१. मेडे-त्साँन, मोझेस. - २२. वास्तववाद. - २३. संबंध. - २४. सामान्य व विशेष. - २५. हर्डर, जे. जी. व्हॉन.

Dr. G. N. JOSHI (Professor and Head of the Department of Philosophy, Fergusson College, Poona-4), Fergusson College, Poona-4 (Maharashtra-India).

डॉ. ज. वा. जोशी (ज. १९३७)

लेख : १. अनुमानदोष. - २. अनुमान, निगामी. - ३. अनुमान, निगामी अव्यवहित. - ४. अनुमान, निगामी व्यवहित. - ५. अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानेतर. - ६. अनेक-संविधान. - ७. अभ्युपगम. - ८. असंविधान. - ९. आधृतिका. - १०. उत्कर्षण. ११. उपपादन. - १२. उभयापत्ति. - १३. काँदिलेंक, एतिएन व. - १४. गृहीतकें. - १५. ज्ञानतत्त्वं (विचार-नियम). - १६. डिडरो, डेनिस. - १७. तत्त्वज्ञान-कालपट (जागतिक). - १८. तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य). - १९. तत्त्वज्ञान-कालपट (भारतीय-प्राच्य). - २०. तत्त्वज्ञान-पाश्चात्य-प्रबोधन कालखंड. - २१. नियम. - २२. निरीक्षण व प्रयोग. - २३. पदें : गुणार्थ व वस्त्वर्थ. - २४. प्रतिज्ञा व विधानें : स्वरूप व प्रकार. - २५. माँटेस्क्यू, चार्ल्स. - २६. मिल्ल पद्धति. - २७. राशिका. - २८. रीड, टॉमस. - २९. लुप्तावयविका. - ३०. वर्गीकरण व विभाजन. - ३१. विकासवाद. - ३२. विगमन-पूर्वगृहीतकें. - ३३. विगमन : स्वरूप व प्रकार. - ३४. विगमनें, अद्युक्तोक्त. - ३५. विगामी पद्धति. - ३६. विचारदोष. - ३७. विधान-आशयः. - ३८. विधान-प्रतियोग. - ३९. विधान-रीति. - ४०. विधेयकें. - ४१. व्याख्या. - ४२. व्हॉल्टेर, जॉ. फ्रान्स्वाँ. - ४३. संकल्पना व पदें : स्वरूप व प्रकार. - ४४. संविधान : आकृति व संघात. - ४५. हार्टले, डेव्हिड.

Dr. J. V. JOSHI (Assistant Professor and Head of the Philosophy Department Willingdon College, Sangli), Kancan, Vishrambag, Sangli. (Maharashtra - India).

डॉ. द. ग. जोशी (ज. १९२६)

लेख : १. अप्यया दीक्षित. - २. अमलानंद. - ३. श्रीकंठ.

Dr. D. G. JOSHI (Professor and Head of the Department of Sanskrit and Prakrit Languages, Ahmednagar College, Ahmednagar), 4331 Nawathe Wada, Gujar Galli, Ahmednagar (Maharashtra-India).

डॉ. ना. वि. जोशी (ज. १९११)

लेख : १. अपिअरन्स अँड रिअॅलिटी (ब्रॅड्ले). - २. अँव्हेने-रियस, आर. एच. - ३. ए सिस्टिम ऑफ लॉजिक (जे. एस. मिल्ल). - ४. एंगल्स, एफ. - ५. कश्चिन, व्हिक्टर. - ६. किर्कगार्ड, एस. - ७. किर्चाफ, जी. आर. - ८. केअर्ड, ई. - ९. क्रोचे, वेनेडेट्टो. - १०. गेल्लर, एफ. - ११. ग्रीन, टी. एच. - १२. जॅस्पर्स, कार्ल. - १३. जेंटाइल, जी. - १४. जोअँकिम, एच. एच. - १५. जोशी, ना. वि. १६. ड्यूहिग, ई. के. - १७. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-आधुनिक कालखंड. - १८. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-वर्तमान कालखंड. - १९. नीत्छे, एफ. २०. प्राणवाद. - २१. प्रॉलेगोमेना टु एथिक्स (ग्रीन). - २२. प्रिन्सिपल्स ऑफ इंडिक्विज्युअॅलिटी (खं. १ व २) (बोसांके). - २३. प्रिंगल-पेंटिसन, ए. एस. - २४. फॉयरबाख, एल. - २५. वर्गसन, एच. - २६. वॉलिन, आय. - २७. वुखनर, एल. - २८. वूत्रो, ई. - २९. वेडघेव्ह, एन. - ३०. बोसांके, बी. - ३१. ब्रॅड्ले, एफ. एच. - ३२. ब्रेन्टनो, एफ. सी. - ३३. भववाद. - ३४. माख, ई. - ३५. मानस-घटनाशास्त्र. - ३६. मार्क्स, के. - ३७. मार्सेल, जी. - ३८. मिल्ल, जॉन स्टुअर्ट. - ३९. मीनांग, ए. - ४०. मेथड्स ऑफ एथिक्स (सिज्विक). - ४१. मेयरसन, ई. - ४२. म्युन्स्टरबर्ग, एच. - ४३. युटिलिटेरिअॅनिझम (मिल्ल). - ४४. यूर्विंग, ए. सी. - ४५. रायखेन्वाख, एच. - ४६. रॉइस, जे. - ४७. रिक्ट, एच. - ४८. ल रॉय, ई. - ४९. विडेल्वेड, डब्ल्यू. - ५०. शेलर, एम. - ५१. सिज्विक, एच. - ५२. हायडेगर, एम. - ५३. हार्टमन, ई. व्हॉन. - ५४. हॉकिंग, डब्ल्यू. ई. - ५५. हॉलडेन, जे. एस. - ५६. हुसल, ई. - ५७. हेकेल, ई. - ५८. होन्ल, आर. एफ. ए.

Dr. N. V. JOSHI (Professor and Head of the Department of Philosophy, Ramnarain Ruia College, Bombay-19), Chandrakala, Mahatma Gandhi Road, Kandiv. lee, Bombay-67 (Maharashtra-India).

डॉ. रा. ल. जोशी (ज. १९३०)

लेख : १. आनंदगिरि (आनंदज्ञान). - २. उपदेश-साहस्री (शंकर). - ३. पद्मपाद. - ४. मंडन. - ५. वाचस्पति. - ६. शतश्लोकी (शंकर). - ७. श्रीपतिपंडित. - ८. सुरेश्वर.

Dr. R. L. JOSHI (Senior Lecturer, Sangameshwar College, Sholapur,) 100/2 Modi, Sholapur (Maharashtra - India).

प्रो. शि. ना. जोशी (ज. १९४५)

लेख : १. जोन्स, एच. - २. लेअर्ड, जे. - ३. स्ट्रॉंग, सी. ए. - ४. स्मिथ, एन. के. - ५. हॉलडेन, आर. जी. - ६. हिक्स, जी. डॉज.

डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या सहकार्याने. - ७. ऑयकेन, आर. - ८. प्रिचर्ड, एच. ए. - ९. बाऊन, बी. पी. - १०. लव्हजॉय, ए. ओ. - ११. लोद्झ, आर. एच. - १२. वेहिगर, एच.

लेखक - लेख - सूचि

Prof. S. N. JOSHI (Lecturer in Education and Philosophy, Ramnarain Ruia College, Bombay-19), Chandrakala, Mahatma Gandhi Road, Kandivlee, Bombay-67 (Maharashtra-India).

डॉ. शं. रा. तळघट्टी (ज. १९३७)

लेख : १. अहिंसा. - २. कर्तव्य. - ३. कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र. - ४. 'चत्वारि आर्यसत्यानि'. - ५. दुःख. - ६. निरपवाद आदेश. - ७. निःश्रेयस (परमश्रेय). - ८. नीति-अनुशासके. - ९. नीति-शास्त्रीय अंतःप्रज्ञावाद. - १०. नीतिशास्त्रीय आकारिकवाद. - ११. नैतिक अधिकार व कर्तव्य. - १२. नैतिक कर्तव्य व दायित्व. - १३. नैतिक कृत्य. - १४. नैतिक नियम. - १५. नैतिक निर्णय. - १६. पुरुषार्थ. - १७. युक्त. - १८. श्रेयस् व प्रेयस्. - १९. सदसद्भावना. - २०. साधनचतुष्टय. - २१. सुखवाद. - २२. स्थितप्रज्ञ. - २३. स्वधर्म. - २४. हेअर, आर. एम.

Dr. S. R. TALGHATTI (Lecturer, Department of Philosophy, University of Poona, Poona-7), 113-A Shaniwar Peth, Nene Ghat, Poona-30 (Maharashtra-India).

(प. वा.) डॉ. बी. जी. तिवारी (१९०१-१९६९)

लेख : १. अनुभवसत्तावाद. - २. कॉलिगबुड, आर. जी. - ३. गुडमन, एच. एन. - ४. चर्च, ए. - ५. जॉन्सन, डब्ल्यू. ई. - ६. जेव्हन्स, डब्ल्यू. एस. - ७. टास्की, ए. - ८. तार्किक वर्ग. - ९. न्यूराय, ऑटो. - १०. पिअर्सन, कार्ल. - ११. पिअॅनो, जी. - १२. फ्रेगे, जी. - १३. ब्रुवर, एल. ई. - १४. ब्रेवेट, आर. बी. - १५. मॅक्टेगार्ट, जे. एम. ई. - १६. माल्कम, एन. ए. - १७. यूवरवेग, एफ. - १८. लेंडरोविट्झ, एम. - १९. लुक्सिविझ, जे. - २०. ल्युविस, सी. आय. - २१. विल्सन, जे. सी. - २२. व्हाइटहेड, ए. एन. - २३. - व्हेन, जे. - २४. सैटायना, जी. - २५. स्ट्रॉसन, पी. एफ. - २६. हेंप्लायर, एस. एन.

डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या सहकार्याने - २७. हार्ट, एच. एल. ए.

प्रो. मराठे यांच्या सहकार्याने - २८. राईट, जी. एच. व्हॉन.

(The Late) Dr. B. G. TIVARI (Ex-Professor of Philosophy, Agra College, Agra) (U. P.-India).

श्री. ग. वि. तुळपुळे (ज. १८९०)

प्रो. श्री. रा. कुलकर्णी यांच्या सहकार्याने.

लेख : १. रानडे, रा. द.

Shri. G. V. TULPULE (Chairman, the Gurudeo Ranade Academy of Comparative Philosophy and Religion, Belgaum), 145, Shivaji Nagar, P.O. Sangli (Maharashtra-India).

डॉ. शं. गो. तुळपुळे (ज. १९१४)

लेख : १. मुकुंदराज.

Dr. S. G. TULPULE (Ex-Professor of Marathi, University of Poona, Poona-7), 580 Sadashiv Peth, Poona-30 (Maharashtra-India).

प्रो. आर. के. त्रिपाठी (ज. १९१८)

लेख : १. मूर्ति, टी. आर. व्ही.

Prof. R. K. TRIPATHI (Reader in Philosophy, Centre of Advanced Study in Philosophy, B. H. U. Varanasi -5), P 1/7 New Colony Durgakund, Varanasi-5 (U. P.-India).

डॉ. डी. एम. दत्त (ज. १८९८)

लेख : १. दत्त, डी. एम.

Dr. D. M. DATTA (Ex-Professor of Philosophy, Patna College, Patna), 'Santam', Santiniketan, West-Bengal (India).

(प. वा.) प्रो. शं. वा. दांडेकर (१८९६-१९६८)

लेख : १. वारकरी तत्त्वज्ञान.

(The Late) Prof. S. V. DANDEKAR (Ex-Professor and Head of the Department of Philosophy and Ex-Principal, S. P. College, Poona-30).

डॉ. (श्रीमती) सुरमा दासगुप्त (ज. १९०७)

लेख : १. दासगुप्त, एस. एन.

Dr. (Mrs.) S. DASGUPTA (Ex-Professor of Philosophy, Ashutosh College, Calcutta, and Lucknow University, Lucknow), G-861 Mahanagar, Lucknow-6 (U. P.-India).

प्रो. श्री. ह. दोक्षित (ज. १९२०)

लेख : १. अचित्यभेदाभेदवाद. - २. अज्ञेयवाद. - ३. अणुवाद. - ४. अद्वैतवाद : स्वरूप व प्रकार. - ५. अध्यवसाय-स्वातंत्र्य. - ६. अध्यासवाद. - ७. अनात्मवाद. - ८. अनेकान्तवाद. - ९. अहंकार. - १०. अंतःकरण. - ११. आत्मवाद. - १२. आरंभवाद. - १३. कर्मसिद्धान्त. - १४. कोश-सिद्धान्त. - १५. क्षणिकवाद. - १६. क्षराक्षरविचार. - १७. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार. - १८. गांधी, मो. क. - १९. गुण. - २०. गुण (सांख्यमत). - २१. चित्त (योगमत). - २२. जडद्रव्य. - २३. जडवाद. - २४. 'तत्त्वमसि'. - २५. द्रव्य व गुण : स्वरूप. - २६. द्वैताद्वैतवाद - २७. धर्म-स्वरूप. - २८. नामरूप. - २९. नियति. - ३०. निर्वाण. - ३१. निसर्गवाद. - ३२.

लेखक - लेख - सूचि

पदार्थ. - ३३. परिणामवाद. - ३४. पंचीकरण त्रिवृत्करण. - ३५. पुरुष (साक्षी). - ३६. पुरुष व प्रकृति. - ३७. प्रकृति. - ३८. प्रयोजनवाद. - ३९. वंध-मोक्ष. - ४०. ब्रह्मवाद. - ४१. भावे, विनोवा - ४२. भेदाभेदवाद. - ४३. महाभूते. - ४४. महावाक्ये. - ४५. मायावाद. - ४६. मूल्य. - ४७. यंत्रवाद व प्रयोजनवाद. - ४८. विवर्तवाद. - ४९. शून्यवाद. - ५०. सत्कार्यवाद. - ५१. सत्तात्रयवाद. - ५२. सत्ता, सत्. - ५३. संसार. - ५४. सूक्ष्म शरीर (लिंगदेह, लिंगशरीर). - ५५. स्फोट. - ५६. स्याद्वाद.

Prof. S. H. DIXIT (Head of the Department of Philosophy and Psychology, Rajaram College, Kolhapur), Ideal Housing Society, Sagarmal, Kolhapur (Maharashtra-India).

डॉ. शां. भा. देव (ज. १९३३)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, इजिप्तो-असिरो-बाविलोनियन.

Dr. S. B. DEO (Professor and Head of the Department of Indian History, Culture and Archaeology, University of Nagpur, Nagpur), Department of Ancient Indian History, Culture and Archaeology, Amba-Vihar, South Ambazari Road, Nagpur-3 (Maharashtra-India).

डॉ. ज्ही. ए. देवसेनापती (ज. १९१४)

लेख : १. तंत्र-संप्रदाय. - २. पाशुपत-संप्रदाय. - ३. प्रत्यभिज्ञा-संप्रदाय. - ४. शाक्त-संप्रदाय. - ५. शैवसिद्धान्त-संप्रदाय.

Dr. V. A. DEVAENAPATI (Professor of Philosophy, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, Madras), 11 Mathiyalu Chetti Street, Vepery, Madras-7 (Tamil Nadu-India).

डॉ. गो. वि. देवस्यळी (ज. १९०६)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, ब्राह्मणे व आरण्यके. - २. तत्त्वज्ञान, वेद. Dr. G. V. DEVASTHALI (Ex-Professor of Sanskrit, Centre of Advanced Study in Sanskrit, University of Poona, Poona-7), 17, Mukundanagar, Poona-9 (Maharashtra-India).

डॉ. नारायणशास्त्री द्रविड (ज. १९२४)

लेख : १. कुलार्कपंडित. - २. वादीद्र.

Dr. N. S. DRAVID (Head of the Department of Philosophy, Nagpur University, Nagpur), Professors' Colony, Hanuman-Nagar, Nagpur (Maharashtra-India).

प्रो. आ. धों. धोपेश्वरकर (ज. १८८९)

लेख : १. कृष्णमूर्ति, जे.

Prof. A. D. DHOPESHWARKAR (I. E. S. Retired), 857, Bhandarkar Institute Road, Poona-4 (Maharashtra-India).

डॉ. वि. श्री. नरवणे (ज. १९२०)

लेख : १. कुमारस्वामी, आनंद. - २. टागोर, रवीद्रनाथ.

Dr. V. S. NARAVANE (Ex-Professor of Philosophy, Poona University) 'Shanti-Nivas', Opposite Circuit House, Allahabad (U. P.-India).

डॉ. (कु.) सुलोचना अ. नाचणे (ज. १९२५)

लेख : १. गोविदानंद. - २. चित्मुख. - ३. धर्मराज. - ४. प्रकाशात्मन. - ५. प्रकाशानंद. - ६. मधुसूदन सरस्वती. - ७. विद्यारण्य (माधव). - ८. शांकरवेदान्तमत-उपसंप्रदाय. - ९. श्रीहर्ष. - १०. सदानंद. - ११. सर्वज्ञात्ममुनि.

Dr. (Miss) SULOCHANA A. NACHANE (Reader-in-Sanskrit, Faculty of Arts, M. S. University of Baroda, Baroda), 'Rangaari', De Luxe Society, Nizampura, Baroda-2 (Gujarat-India).

प्रो. जी. सुकुमारन नायर (ज. १९२९)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, मल्याळीतील.

Prof. G. SUKUMARAN NAIR (Professor and Head of the Department of Philosophy, N. S. S. Hindu College, Changanacherry-2), Sreenilayana Thakalassery, Tiruvella-1. (Kerala-India).

फादर ए. नांपिआपरंबिल (ज. १९३१)

लेख : १. थोमीवाद व नवथोमीवाद. - २. फिनान्स, जे. ड - ३. मॅरिज, जे.

Father A. NAMPIAPARAMBIL (Director of Chavara Library and Cultural Centre, Cochin-1), Prior General's House, Cochin-71 (Tamil Nadu-India).

प्रो. रा. पु. पटवर्धन (ज. १८९२)

लेख : १. रानडे, म. गो.

Prof. R. P. PATWARDHAN (Ex-Director of Public Instruction, Bombay), 800, Bhandarkar Institute Road, Poona-4 (Maharashtra-India).

प्रो. (सौ.) नलिनी पंडित (ज. १९२७)

लेख : १. फुले, ज्योतिबा. - २. शिंदे, वि. रा.

Prof. (Mrs.) NALINI PANDIT (Professor and Head of

लेखक - लेख - सूचि

the Department of Economics, M. L. Dahanukar College of Commerce, Bombay), Bambuli-Niwās, Lady Jamshedji Road, Mahim, Bombay-16 (Maharashtra-India).

डॉ. वा. ना. पंडित (ज. १९१४)

लेख . १. गुलाबराव महाराज.

Dr. V. N. PANDIT (Member, Official Languages (Legislature) Commission, Ministry of Law, New Delhi), Suman Co-operative Housing Society, Block No. B-5/8, Suman Nagar, Sion-Chembur Road, Chembur, Bombay-71 (Maharashtra-India)

प्रो. (कु.) सुलभा पाणंदीकर (ज. १९०४)

प्रो. वि. पां. बोकील यांच्या सहकार्याने.

लेख : १. शिक्षण-तत्त्वज्ञान.

Prof. (Miss) S. PANANDIKAR (Director of Education, Maharashtra State, Retired), 8, Garden House, Dhurandhar Marg, Khar, Bombay-52 (Maharashtra-India).

डॉ. शं. दा. पेंडसे (ज. १८९७)

लेख : १. ज्ञानेश्वर

Dr. S. D. PENDSE (Ex-Professor of Marathi, Hislop College, Nagpur) 124/5 A, Erandawane, Poona-4 (Maharashtra-India).

डॉ. राजेंद्र प्रसाद (ज. १९२६)

लेख : १. ऊर्सन, जे. ओ. - २. कार्नेप, आर. - ३. क्वाइन, डब्ल्यू. व्ही. ओ. - ४. जोड, सी. ई. एम. - ५. ट्रॅक्टॅस लॉजिको फिलॉसॉफिकस (विद्गेन्स्टाइन). - ६. तूल्मिन, एस. ई. - ७. पॉपर, कार्ल. - ८. पेरी, आर. बी. - ९. प्राइस, एच. एच. - १०. फिलॉसॉफिकल इन्व्हेस्टिगेशन्स (विद्गेन्स्टाइन). - ११. वर्गमन, जी. - १२. ब्रन्विग, एल. - १३. ब्रांड, सी. डी. - १४. ब्लॉक, मॅक्स. - १५. राईल, जी. - १६. वॉर्ड, जे. - १७. वॉरनॉक, जी. जे. - १८. विद्गेन्स्टाइन, एल. - १९. विस्डम, जे. - २०. व्हिएन्ना मंडल. - २१. सिलक, एम. - २२. स्टीव्हन्सन, सी. एल. - २३. हेंपेल, सी. जी. - २४. होल्ट, ई. बी.

प्रो. शि. ना. जोशी यांच्या सहकार्याने. - २५. ऑयकेंन, आर. - २६. प्रिचर्ड, एच. ए. - २७. वाऊन, बी. पी. - २८. लव्हजॉय, ए. ओ. - २९. लोट्झ, आर. एच. - ३०. वेहिंगर, एच.

डॉ. बी. जी. तिवारी यांच्या सहकार्याने. - ३१. हार्ट, एच. एल. ए.

Dr. R. PRASAD (Professor of Philosophy and Head of the Philosophy Division, Indian Institute of Technology, Kanpur), Indian Institute of Technology, Kanpur-16 (U. P.-India).

डॉ. आर. फ्रोंडिझी (ज. १९१०)

लेख .: १. तत्त्वज्ञान, लॅटिन-अमेरिकन.

Dr. R. FRONDIZI (Professor of Philosophy, Southern Illinois University Carbondale), Junin 1925-Buenos Aires, Argentina (U. S. A.)

डॉ. पु. वि. बापट (ज. १८९४)

लेख : १. अभिघम्म. - २. अशोक. - ३. अश्वघोष. - ४. असंग. - ५. आर्यदेव. - ६. कमलशील. - ७. थेरवाद-बौद्धमत. - ८. दिङ्नाग. - ९. धम्मपद. - १०. धर्मकीर्ति. - ११. नागसेन. - १२. नागार्जुन. - १३. प्रज्ञापारमिता. - १४. बुद्ध. - १५. बुद्धघोष. - १६. महायान-बौद्धमत. - १७. माध्यमिक-बौद्धमत. - १८. योगाचार-बौद्धमत. - १९. लंकावतारसूत्र. - २०. वसुवंधु. - २१. वैभाषिक-बौद्धमत. - २२. शांतदक्षित. - २३. शांतिदेव. - २४. सद्धर्म-पुंडरीक. - २५. सुत्तनिपात. - २६. सुत्तपिटक. - २७. सौत्रांतिक-बौद्धमत. - २८. हीनयान-बौद्धमत.

Dr. P. V. BAPAT (Ex-Professor, Fergusson College, Poona 4), Svadhyaya, 772, Shivajinagar, Poona-4 (Maharashtra-India).

श्री. वा. शि. वारलिंगे (ज. १९०४)

लेख : १. ताकिक अणुवाद. - २. प्रिन्सिपिया एथिका (मूर). - ३. मूर, जी. ई. - ४. रसेल, बर्ट्रेंड. - ५. वित्ति-तत्त्वज्ञान. Shri W. S. BARLINGAY (Senior Advocate, Supreme Court of India, New Delhi), East High Court Road, Dharam-Peth, Nagpur (Maharashtra-India).

डॉ. सु. शि. वारलिंगे (ज. १९१९)

लेख : १. अनुपलब्धि. - २. अनुभववाद. - ३. अनुमान व युक्तिवाद : स्वरूप व प्रकार. - ४. अभाव व राहित्य. - ५. अर्थ. - ६. अर्थापत्ति. - ७. अविद्या (अज्ञान). - ८. उपमान. - ९. ख्यातिवाद. - १०. चिदाद. - ११. ज्ञान : संशय व निश्चय. - १२. ज्ञान : स्वरूप व प्रकार. - १३. दिक्-काल-सापेक्षता. - १४. निगमन. - १५. पराविद्या व अपराविद्या. - १६. पंचावयववाक्य. - १७. पूर्व-गृहीतके. - १८. प्रत्यभिज्ञा. - १९. प्रमा. - २०. प्रमाण व प्रामाण्य. - २१. बुद्धि. - २२. बुद्धिवाद. - २३. भाषा-तत्त्वज्ञान (भारतीय). - २४. भ्रम (मिथ्याज्ञान). - २५. लक्षण. - २६. लक्षणा. - २७. विज्ञान (शास्त्र). - २८. विश्लेषण व संश्लेषण. - २९. वैधानिक

लेखक - लेख - सूचि

कलन. - ३०. व्याप्ति. - ३१. शब्द. - ३२. सत्यता-फलनें. - ३३. सत्यता-मूल्ये. - ३४. सत्य व असत्य : स्वरूप व निकष. - ३५. सप्त-भंगीनय. - ३६. समवाय. - ३७. संभव. - ३८. संशय. - ३९. संशयवाद. - ४०. साक्ष्य. - ४१. साम्यानुमान. - ४२. स्वतःप्रामाण्य व परतःप्रामाण्य.

प्रो. मो. प्र. मराठे यांच्या सहकार्यानि. - ४३. तार्किक कलन. - ४४. तार्किक रचनें. - ४५. प्रत्यक्ष (संवेदन). - ४६. विचार-स्वरूप. Dr. S. S. BARLINGAY (Professor and Head of the Department of Philosophy, University of Poona, Poona-7) 'Mitralabha' Dharam-Peth, Nagpur (Maharashtra-India).

प्रो. ह. ल. बुटानी (ज. १९११)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, सिंधीतील.

Prof. H. L. BUTANI (Post-Graduate Teacher in Islamic Philosophy, Rishi Dayananda Gidumal National College, Bombay-50), Plot No. 5, Scheme No. 6, Road No.1, Near Sion Market, Bombay-22 (Maharashtra-India).

(प. वा.) प्रो. दि. के. बेडेकर (१९१०-१९७३)

लेख : १. अतीतत्ववाद. - २. कांट, इमॅन्युएल. - ३. क्रिटिक ऑफ जज्मेंट (कांट). - ४. क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन (कांट). - ५. क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन (कांट) - ६. द्वंद्वविकास. - ७. फिडले, जे. एन. - ८. फेनॉमिनालॉजी ऑफ माइंड (हेगेल). - ९. लॉजिक (हेगेल). - १०. वॉल्फ, ख्रिश्चन. - ११. विप्रतिपेध. - १२. स्टॉलिंग, जे. एच. - १३. हेगेल, जी. डब्ल्यू. एफ.

(The Late) Prof. D. K. BEDEKAR (Hon. Professor, Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona-9.)

प्रो. वि. म. बेडेकर (ज. १९०२)

लेख : १. आश्रमधर्म. - २. ऋत. - ३. क्रियाविधिवाद. - ४. गीताग्रंथ. (अनुगीतेसह, इतर). - ५. गृह्यसूत्रे. - ६. तत्त्वज्ञान, महाकाव्ये (महाभारत, गीताग्रंथ, रामायण, योगवासिष्ठ). - ७. धर्म. - ८. धर्मसूत्र. - ९. नारदभक्तिसूत्रे. - १०. मनुस्मृति व याज्ञवल्क्य-स्मृति. - ११. यज्ञ. - १२. रामायण. - १३. वर्णाश्रमधर्म. - १४. शांडिल्यसूत्रे. - १५. सनत्सुजातीय. - १६. संस्कार.

Prof. V. M. BEDEKAR (Research Fellow, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona-4), 'Yeshodamai', 783, Shivajinagar, Poona-4 (Maharashtra-India).

प्रो. वि. पां. बोकील (ज. १८९०)

प्रो. (कु.) सुलभा पाणंदीकर यांच्या सहकार्यानि.

लेख : १. शिक्षण-तत्त्वज्ञान.

Prof. V. P. BOKIL (Ex-Professor of Education, University of Poona), 'Shrirang', 1203, Sadashiv Peth, Poona-30 (Maharashtra-India).

डॉ. श्री. व्यं. बोकील (ज. १९३१)

लेख : १. तार्किक अचरें. - २. निगामी प्रणाली. - ३. पेटन, एच. जे.

प्रो. जे. डी. मूर यांच्या सहकार्यानि. - ४. सत्यता-कोष्टकें.

Dr. S. V. BOKIL (Principal, D. E. Society's Kirti M. Doongursee College, Bombay-28), D. E. Society's Kirti M. Doongursee College, Dadar, Bombay-28 (Maharashtra-India).

डॉ. गोवर्धन पी. भट्ट (ज. १९२३)

लेख : १. आशावाद व निराशावाद. - २. कुमारिल व संप्रदाय. - ३. गॅलिलिओ, गॅलिली. - ४. ग्रोशियस, ह्यूगो. - ५. जैमिनी. - ६. ज्ञानशास्त्र, मीमांसामत - ७. ज्ञानशास्त्रीय एकत्ववाद व द्वैतवाद. - ८. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-नवजीवन कालखंड. - ९. तत्त्वज्ञान, मीमांसा-मत. - १०. तर्कशास्त्र, मीमांसामत. - ११. तार्किक अनुभवसत्तावाद. - १२. दि वर्ल्ड अँड विल अँड आयडिया (शोपेनहॉवर). - १३. धर्म-तत्त्वज्ञान, मीमांसामत. - १४. नीतिशास्त्र, मीमांसामत - १५. प्रभाकर व संप्रदाय. - १६. फलवाद. - १७. फिश्ट, जे. जी. - १८. फ्रॅन्सिस द व्हिटोरिया. - १९. मॉर्तिन, मायकेल द. - २०. लिओनार्डो डा व्हिची. - २१. विश्लेषक तत्त्वज्ञान. - २२. व्हायव्हेस, ल्यूडो-व्हिक्स. - २३. शबर. - २४. शालिकनाथ. - २५. शेलिंग, एफ. डब्ल्यू. जे. - २६. शोपेनहॉवर, ए. - २७. सत्ताशास्त्र, मीमांसामत. - २८. समीक्षावाद. - २९. स्वारेझ, एफ.

Dr. G. P. BHATTA (Senior Research Officer, Commission for Scientific and Technical Terminology, Ministry of Education, New Delhi), 5202/4, Krishna-Nagar, Karolbagh, New Delhi-5 (India).

श्री. चंद्रोदय भट्टाचार्य (ज. १९०१)

लेख : १. दास, रासविहारी.

Shri. C. BHATTACHARYA (Associate Professor, The Indian Academy of Philosophy, Calcutta), Belgachia Villa, Block F, Flat S, Calcutta-37 (West Bengal-India).

प्रो. एस. भट्टाचार्य (ज. १९२६)

लेख : १. ज्ञानशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान. - २. ज्ञानशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान. - ३. ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य. - ४. तर्कशास्त्र, पाश्चात्य

तत्त्वज्ञान. - ५. तर्कशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान. - ६. तर्कशास्त्र, सर्वसामान्य.

Prof. S. BHATTACHARYA (Vivekananda Professor, Burdwan University, Burdwan), 10, Chandranath Vidyaratna lane, P. O. Bhatpara, Dist. 34 Parganas, West Bengal (India).

(प. वा.) आचार्य सखाराम जगन्नाथ भागवत (१९०३-१९७३)

लेख : १. जावडेकर, शं. द.

(The Late) Acharya S. J. BHAGWAT (Ex-Professor, Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona-9)

डॉ. एस. एल. भैरव्या (ज. १९३४)

लेख : १. पद्धतिशास्त्र.

Dr. S. L. BHARPPA (Reader, Regional College of Education, Mysore), Regional College of Education, Mysore-6 (India).

श्री. डी. एस. मधुकर (ज. १९२६)

लेख : १. इतिहास-तत्त्वज्ञान.

Shri D. S. MADHUKAR (Senior Research Officer, Commission for Scientific and Technical Terminology, Ministry of Education), 202 A, New Double Storey, Lajpat-Nagar, New Delhi-24 (India).

प्रो. मो. प्र. मराठे (ज. १९३९)

लेख : १. वर्गकलन. - २. वर्गसंबंध. - ३. वैधानिक फलन.
डॉ. सु. शि. बारिल्ले यांच्या सहकार्याने. - ४. तार्किक कलन. - ५. तार्किक रचने. - ६. प्रत्यक्ष (संवेदन). - ७. विचारस्वरूप.

डॉ. बी. जी. तिवारी यांच्या सहकार्याने. - ८. राईट, जी. एच. व्हॉन.

Prof. M. P. MARATHE (Lecturer, Department of Philosophy, University of Poona), 1187/21, Yamuna-Kunj, Shivajinagar, Poona-5 (Maharashtra-India).

प्रो. घ. र. मलकानी (ज. १८९२)

लेख : १. मलकानी, जी. आर.

Prof. G. R. MALKANI (Ex-Director, Indian Institute of Philosophy, Amalner) A/1, Triveni, 32 Road, Bandra, Bombay-50 (Maharashtra-India).

डॉ. टी. एम. पी. महादेवन (ज. १९११)

लेख : १. महादेवन, टी. एम. पी. - २. रमणमहर्षि.

प्रो. जी. हनुमंत राव यांच्या सहकार्याने - ३. तत्त्वज्ञान, हिंदुधर्मातील.

Dr. T. M. P. MAHADEVAN (Director, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, Madras-5) 'Upanisad-Vihar', 70, Venkatesapuram Colony, Ayanavaram, Madras-33 (Tamil Nadu-India).

डॉ. त्र्यं. गो. माईणकर (ज. १९१५)

लेख : १. आर्षेय उपनिषद्. - २. ईशोपनिषद्. - ३. उपनिषदे-अप्रधान. - ४. ऐतरेय उपनिषद्. - ५. कठ-उपनिषद्. - ६. केन उपनिषद्. - ७. कौपीतकि उपनिषद्. - ८. छागलेय उपनिषद्. - ९. छांदोग्य उपनिषद्. - १०. जैमिनीय उपनिषद्. - ११. तत्त्वज्ञान, उपनिषदे. - १२. तैत्तिरीय उपनिषद्. - १३. प्रश्न उपनिषद्. - १४. वाष्कलमंत्र उपनिषद्. - १५. बृहदारण्यक उपनिषद्. - १६. महानारायण उपनिषद्. - १७. मांडूक्य उपनिषद्. - १८. मुडक उपनिषद्. - १९. मैत्रायणी उपनिषद्. - २०. योगवासिष्ठ. - २१. शौनक उपनिषद्. - २२. श्वेताश्वतर उपनिषद्.

Dr. T. G. MAINKAR (Professor and Head of the Department of Sanskrit, University of Bombay), Block No. 8, U. O. C. T. Quarters, Kidwai Road, Matunga, Bombay-19 (Maharashtra-India).

डॉ. जे. ड मार्नेफ (ज. १९१८)

लेख : १. अल-घझाली. - २. अल-फराबी. - ३. अँसेल्म, सेंट. - ४. अँबेलार्ड, पीटर. - ५. अँव्हिसेना. - ६. अँव्हेरुस. - ७. एरिजेना, जॉन स्कॉटस. - ८. डार्सी, एम. सी - ९. डॉटे. - १०. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य दृष्टिकोन. - ११. तत्त्वज्ञान, यहूदी धर्मातील. - १२. तत्त्वज्ञान, हिब्रू-ज्युइश. - १३. धर्मतत्त्वज्ञान, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान. - १४. निरीश्वरवाद. - १५. प्रॉक्लस. - १६. प्लॅटिनस. - १७. बर्नार्ड (ऑफ क्लेअरव्हो), सेट. - १८. बार्थ, कार्ल. - १९. बोएथिअस. - २०. मानवाचे मूलाधिकार. - २१. मार्बुर्ग संप्रदाय. - २२. मास्काल, ई. एल. - २३. मूनिअर, ई. - २४. मेमोनायडीस. - २५. लॅशोलिअर, जे. - २६. लोनगॅन, बी. - २७. विल्यम (ऑफ शांपो). - २८. श्रेयतत्त्व-नीतिशास्त्रीय व सत्ताशास्त्रीय. - २९. सत्ताशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान. - ३०. सत्य-शिव-सुंदर. - ३१. समाज व व्यक्ति. - ३२. सहिष्णुत्व. - ३३. स्क्रियाका, एम. एफ. - ३४. स्कॉलॅस्टिक वाद व नवस्कॉलॅस्टिकवाद.

Dr. J. DE MARNEFFE (Professor of Philosophy, Pontifical Athenaeum, Poona), De Nobili College, Poona-14 (Maharashtra-India).

श्री. ना. अ. मावलणकर (ज. १९०६)

लेख : १. अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान.

Prof. N. A. MAVALANKAR (Ex-Professor of Economics,

B. M. College of Commerce, Poona), 1076/6, Vidya-Vihar, Poona-16 (Maharashtra-India).

प्रो. एम. एन. मित्र (ज. १९३७)

लेख : १. चैतन्य व संप्रदाय.

Prof. M. N. MITRA (Lecturer in Philosophy, Ramakrishna Mission Vidya-Mandira, Belurmath), 86 B, Manoharpukar Road, Calcutta-20 (West Bengal-India).

डॉ. जी. मिश्र (ज. १९१७)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, उडियांतील.

Dr. G. MISRA (Professor and Head of the Department of Philosophy, Utkal University, Bhubaneswar), Vill, P. O. Raichakradhorpur, Via Sakhigopal, Puri Dt. (Orissa-India).

डॉ. आर. एस. मिश्र (ज. १९२३)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, बौद्ध धर्मातील. - २. मैत्र, शिशिरकुमार.

Dr. R. S. MISHRA (Reader, Department of Philosophy, Banaras Hindu University), K. 32/44, Dandpani Gali, Varanasi (U. P.-India).

फादर एल. मिपेन (ज. १९२४)

लेख : १. ओखॅम, विल्यम (ऑफ). - २. बेकन, रॉजर. - ३. वोनाव्हेचर, सेंट. - ४. सिगर (ऑफ ब्रँवांत). - ५. स्कॉट्स, जॉन डन्स. - ६. हेन्री (ऑफ घेट).

Father L. MIMPEN (Professor of History of Western Philosophy, St. Antony's Theological College, Bangalore), St. Anthony's Friary, Hosour Road, Bangalore 34 (Mysore-India).

प्रो. टी. पी. मीनाक्षिसुंदरन (ज. १९०१)

लेख १. तत्त्वज्ञान, तामिळीतील.

Prof. T. P. MEENAKSHISUNDARAN (Ex-Vice Chancellor, Madurai University and Ex-Professor of Tamil, Annamalai University), Madurai-13 (Tamil Nadu-India).

(प. वा.) डॉ. ए. सी. मुकर्जी (१८८९-१९६८)

लेख : १. मुकर्जी, ए. सी.

(The Late) Dr. A. C. MUKERJI (Ex-Professor and Head of the Department of Philosophy, Allahabad University).

डॉ. जी. मुखोपाध्याय (ज. १९१८)

लेख : १. बुद्धॉफ, जॉन.

Dr. G. MUKHOPADHYAYA (Professor and Head of the Department of Sanskrit, University of Burdwan). University Quarters, Tarabag, Burdwan (West Bengal-India).

प्रो. ए. के. मुजुमदार (ज. १९१७)

डॉ. के. सी. गुप्त यांच्या सहकार्याने.

लेख : १. तत्त्वज्ञान, बंगालीतील. - २. हलदर, हिरालाल.

Prof. A. K. MUZUMDAR (Lecturer in Philosophy, Rabindra Bharati University, Calcutta), P. 211, Lake Town, Block A, Calcutta-55 (West Bengal-India).

प्रो. जे. डी. मूर (ज. १९४२)

लेख : १. अनुभवपूर्व व अनुभवोत्तर. - २. तार्किक वाक्यरचना. - ३. निकपणीयता-तत्त्व. - ४. भाषा-तत्त्वज्ञान (पाश्चात्य). - ५. विश्लेषक व संश्लेषक. - ६. सिद्धि. - ७. स्वयंसिद्ध तत्त्वे.

श्री. व्यं. बोकील यांच्या सहकार्याने. - ८. सत्यता-कोष्टकें.

Prof. J. D. MOORE (Lecturer, University of Western Australia, Perth), Department of Philosophy, University of Western Australia, Perth (Australia).

(प. वा.) डॉ. एस. के. मैत्र (१८९०-१९६५)

लेख : १. मैत्र, सुशीलकुमार.

(The Late) Dr. S. K. MAITRA (Ex-Director, Oriental Research Institute of Philosophy, Vrindavan).

डॉ. आर. एन. मौर्य (ज. १९३३)

लेख : १. भाषिक चिन्हशास्त्र.

Dr. R. N. MAURYA (Lecturer in Hindi, Hindi Department, University of Poona, Poona-7 (Maharashtra-India).

डॉ. जे. ए. याज्ञिक (ज. १९३३)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, गुजरातीतील.

Dr. J. A. YAJNIK (Professor and Head of the Department of Philosophy, H. K. Arts College, Ahmedabad-9), 'Anand', 6-B, Highland Park, Gulbai Tekra, Ahmedabad-15 (Gujarat-India).

(प. वा.) प्रो. एम. यामुनाचार्य (१८९९-१९६९)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, कानडीतील.

(The Lat) Prof. M. YAMUNACHARYA (Ex-Principal, Intermediate College, Harihar.

डॉ. पी. टी. राजु (ज. १९०४)

लेख : १. राजु, पी. टी - २. राधाकृष्णन, सर्वपल्ली.

Dr. P. T. RAJU (Professor of Philosophy and Indian Studies, The College of Wooster, U. S. A.), The College of Wooster, Wooster, Ohio 44091 (U. S. A.).

प्रो. राम सिंग (ज. १९१६)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, पंजाबीतील.

Prof. RAM SINGH (Lecturer, Panjabi Department, Panjab University, Chandigarh), F. 26, Sector 25, Chandigarh-23 (Panjab-India).

प्रो. आर. रामानुजाचारी (ज. १९०२)

डॉ. व. ग. राहुरकर यांच्या सहकार्याने.

लेख १. कुमार वेदान्ताचार्य. - २. कुरेश. - ३. रंगनाथाचार्य. - ४. श्रीभाष्य (रामानुज) विवरणें.

Prof. R. RAMANUJACHARI (Ex-Dean, Faculty of Philosophy and Education, Annamalai University, Annamalai-nagar), 90, Habibulla Road, T'nagar, Madras-17 (Tamil Nadu-India).

प्रो. जी. हनुमंत राव (ज. १८९८)

लेख : १. कला-तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र). - २. हिरियण्णा, एम.

डॉ. टी. एम. पी. महादेवन यांच्या सहकार्याने. - ३. तत्त्वज्ञान, हिंदु धर्मातील.

Prof. G. HANUMANTA RAO (Ex- Professor of Philosophy, Post-Graduate Department of Philosophy, Manasagangotri, and Mysore University, Mysore City), 1210, Kantharaja Urs Road, Krishnamurthipuram, Mysore-4 (Mysore-India).

डॉ. व. ग. राहुरकर (ज. १९१९)

लेख : १. अळवार तत्त्वज्ञान. - २. कस्तुरी रंगाचार्य. - ३. ज्ञानशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत. - ४. तत्त्वज्ञान, रामानुज वेदान्तमत. - ५. तर्कशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत. - ६. धर्मतत्त्वज्ञान, रामानुज वेदान्तमत. - ७. नाथमुनि. - ८. नीतिशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत. - ९. पांचरात्र संप्रदाय. - १०. भास्कर. - ११. मेघनादादि - १२. यादव-प्रकाश - १३. यामुनाचार्य. - १४. रंगाचार्य. - १५. रामानुज. - १६. रामानुजाचार्य (द्वितीय) (वादी-हंस-नवाबुद). - १७. लोका-चार्य. - १८. वात्स्यवरद. - १९. विशिष्टाद्वैत-रामानुजपूर्व. - २०. वेदान्तदेशिक (वेंकटनाथ). - २१. शैल श्रीनिवास. - २२. श्रीनिवास-

दास. - २३. श्रीनिवासाचार्य (रामानुजदास महाचार्य). - २४. श्रीभाष्य (रामानुज). - २५. श्रीशैल श्रीनिवास (अण्णगुरु). - २६. सत्ताशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत. - २७. सुदर्शनगुरु. - २८. सुदर्शनसूरि.

प्रा. रामानुजाचारी यांच्या सहकार्याने. - २९. कुमार वेदान्ताचार्य. - ३०. कुरेश. - ३१. रंगनाथाचार्य. - ३२. श्रीभाष्य (रामानुज) विवरणें.

Dr. V. G. RAHURKAR (Reader, Centre of Advanced Study in Sanskrit, University of Poona), Teachers' Hostel. A/6, University of Poona, Poona-7 (Maharashtra-India).

डॉ. (श्रीमती) व्ही. रिंगर (ज. १९२८)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, रशियन.

Dr. (Mrs.) V. RINGER (Full Professor of Philosophy and Chairman of Department of Philosophy, California State College at Long Beach), 6316 E, Colorado Street, Long Beach, California, 90814, U. S. A. (U. S. A.).

प्रो. मे. पं. रेगे (ज. १९२४)

लेख : १. ऑस्टिन, जे. एल. - २. एयर, ए. जे. - ३. बूल, जी. Prof. M. P. REGE (Senior Lecturer in Philosophy, Kirti College, Bombay), Staff Quarters, Kirti, College, Veer Savarkar Marg, Bombay-28 (Maharashtra-India).

डॉ. एम. आर. लेदलें (ज. १९२६)

डॉ. वि. रा. करंदीकर यांच्या सहकार्याने.

लेख : १. तत्त्वज्ञान, मराठीतील.

Dr. M. R. Lederle (Member of the Snehasadan, Pune), Snehasadan, 250, Shaniwar Peth, Poona-30 (Maharashtra-India).

(प. वा.) डॉ. के. सी. वरदाचारी (ज. १९०२-१९७१)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, तेलुगूतील.

(The Late) Dr. K. C. VARADACHARI (Ex-Reader in Philosophy, S. V. University, Madras).

डॉ. नी. र. वन्हाडपंडे

लेख : १. नैष्कर्म्यवाद. - २. परिमाण.

Dr. N. R. WARHADPANDE (Chief Scientific Officer Defence Ministry, India Govt.), D. P. R. S. Block, New Delhi (India).

डॉ. एस. वहिदुद्दिन (ज. १९०९)

लेखक - लेख - सूचि

डॉ. एस. सिद्दिकी यांच्या सहकार्याने.

लेख : १. सुफीवाद.

Dr. S. VAHIDUDDIN (Professor and Head of the Department of Philosophy, Delhi University), 'Bait-ulHabib' Matarpet-Hyderabad-24 (Andhra Pradesh—India).

(प. वा.) प्रो. ए. आर. वाडिया (१८८८-१९७१)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, झरयुष्टी धर्मातील. - २. वाडिया, ए. आर. (The Late) Prof. A. R. WADIA (Ex-Professor of Philosophy, Mysore University, Mysore—India).

डॉ. ग. श्री. वारे (ज. १९२५)

लेख : १. विज्ञानभिक्षु.

Dr. G. S. WARAY (Professor and Head of the Department of Sanskrit, J. S. M. College, Alibag), 2022 Somwar Peth, Nasik City (Maharashtra—India).

प्रो. के. विजयन (ज. १९४०)

लेख : १. तार्किक संभव. २. प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका (व्हाइट-हेड—सेल).

Prof. K. VIJAYAN (Senior Lecturer, University of Western Australia, Nedlands), Department of Mathematics, University of Western Australia Nedlands, Western Australia-6009 (Western Australia).

प्रो. म. धों. विद्वांस (ज. १९००)

लेख : १. टिळक, वा. गं. - २. विधि-तत्त्वज्ञान.

Prof. M. D. VIDWANS (Advocate, Civil Courts, Poona), 61, Budhwar, Poona-2 (Maharashtra—India).

फादर ओ. व्हेरग्रुस (ज. १९१६)

लेख : १. पुराणकथा व प्रतीकें (तत्त्वज्ञानांतील उपयोग).

Father O. VERGRUYSE (Professor of S. Scripture and Principal St. Albert's College, Ranchi), St. Albert's College, Ranchi (Bihar—India).

डॉ. एम. एम. शर्मा (ज. १९३४)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, आसामीतील.

Dr. M. M. SHARMA (Reader in Sanskrit, Gauhati University, Gauhati), East Chowkidingi, Dibrugarh, Assam (Assam—India).

डॉ. ए. बी. शहा (ज. १९२०)

लेख : १. रॉय, एम. एन.

Dr. A. B. SHAH (Director, International Association for Cultural Freedom, India, Bombay), 20, Joothica, 22-N, Bharucha Road, Bombay-7 (Maharashtra—India).

प्रो. आर. आर. शास्त्री (ज. १९०४)

लेख : १. भगवानदास.

Prof. R. R. SHASTRI (Member of Parliament, New Delhi), Kashi Vidyapeeth, Varanasi (U. P.—India).

डॉ. एस. पी. श्रीवास्तव (ज. १९२५)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, हिंदीतील.

Dr. S. P. SRIVASTAV (Reader and Head of the Department of Philosophy, Y. D. Post Graduate College, Lakhimpur), Gupta Bhavan, Maharaj Nagar, Lakhimpur (Kheri) (U. P.—India).

डॉ. म. त्र्यं. सहस्रबुद्धे (ज. १९२०)

लेख : १. भर्तृप्रपंच. - २. भर्तृहरि. - ३. वेदान्तमत-वादरायण-पूर्व. - ४. शब्दाद्वैत.

Dr. M. T. SAHASRABUDDHE (Lecturer in Sanskrit, Sanskrit Department, Nagpur University, Nagpur), 87 A, Shivajinagar, Dharampeth Extension, Shri-Y. M. Mulay's Bangalow, Nagpur-1 (Maharashtra—India).

डॉ. एस. सिद्दिकी (ज. १९२४)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, इस्लाम धर्मातील. - २. तत्त्वज्ञान, उर्दूतील - ३. तत्त्वज्ञान, पर्सी-अरेविक.

डॉ. एस. वहिदुद्दिन यांच्या सहकार्याने-४. सुफीवाद.

Dr. S. S. SIDDIQUI (Head of the Department of Philosophy and Psychology, Government College of Arts and Science, Aurangabad), Department of Philosophy and Psychology, Government College of Arts and Science, Aurangabad (Maharashtra—India).

डॉ. सुशील चंद्र (ज. १९१६)

लेख : १. मुकर्जी, राधाकमल.

Dr. SUSHIL CHANDRA (Professor of Sociology, Institute of Social Sciences, Agra), Institute of Social Sciences, Agra University, Agra (U. P.—India).

डॉ. (कु.) अणिमा सेनगुप्त (ज. १९१८)

लेख : १. ईश्वरकृष्ण. - २. कपिल. - ३. ज्ञानशास्त्र, साख्यमत - ४. तत्त्वज्ञान, साख्यमत. - ५. तर्कशास्त्र, साख्यमत. - ६. धर्मतत्त्वज्ञान, साख्यमत. - ७. नीतिशास्त्र, साख्यमत. - ८. पञ्चशिख. - ९. वार्षागण्य. - १०. सत्ताशास्त्र, साख्यमत.

Dr. (Miss) A. SENGUPTA (Acting Head of the Department of Philosophy, Patna University, Patna), Krishnaghat Quarters, Patna University, Patna-5 (Bihar—India).

प्रो. (सौ.) लीला भा. सोहोनी (ज. १९२०)

लेख : १. हर्बर्ट (ऑफ चेवरी)

Prof. Mrs. L. B. Sohoni (Professor and Head of the Department of Philosophy, M. E. S. College of Arts and Science, Poona City), 1597, Sadashiv Peth, Poona-30 (Maharashtra—India).

डॉ. आर. व्ही. ड स्मेट (ज. १९१६)

लेख : १. अनेकेश्वरवाद. - २. अवतार-सिद्धान्त. - ३. अंतःप्रज्ञा. - ४. अक्वायनस, सेंट टॉमस. - ५. अलेक्झेंडर (ऑफ हेल्स). - ६. आत्मा-इहेतर जीवन. - ७. आनंद. - ८. आल्बर्टस मॅन्नुस. - ९. ऑगस्टीन, सेट - १०. ऑटेंगावाय गॅसेट, जे. - ११. ईश्वर. - १२. ईश्वर-अस्तित्व. - १३. ईश्वर व जगत्. - १४. ईश्वरवाद. - १५. ईश्वरशास्त्र. - १६. ईश्वरस्वरूप. - १७. उपासना व उपासनामार्ग. - १८. एकेश्वरवाद. - १९. एखाट, माइस्टर. - २०. कुटुंब. - २१. क्लेमट (ऑफ अलेक्झांड्रिया). - २२. गूढवाद. - २३. जस्टिन. - २४. जिल्सन, ई. एच. - २५. जीव (जीवात्मन्). - २६. टर्चुलियन. - २७. डायोनिशियस (दि एरोपेजाइट) - २८. ड्युहेम, पिएर. - २९. तत्त्वज्ञान, ख्रिस्ती धर्मातील. - ३०. तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-मध्य कालखंड. - ३१. तत्त्वज्ञान, (भारतातील)

इंग्रजीतील. - ३२. तत्त्वज्ञान, भारतीय दृष्टिकोण. - ३३. तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य. - ३४. धर्मतत्त्वज्ञान, भारतीय तत्त्वज्ञान. - ३५. धर्म-तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य. - ३६. नैतिक संस्था. - ३७. पॉफिरी. - ३८. पीटर (ऑफ स्पेन). - ३९. पीटर द लांबर्ड. - ४०. प्रकटता व संभाव्यता. - ४१. प्लाकारे, एच. - ४२. फानो, सी. - ४३. फावर एम. - ४४. व्लाडिल, एम - ४५. मॅरेशाल, जे. - ४६. मानववाद. - ४७. मेन द विरें. - ४८. यतित्ववाद. - ४९. युद्धनीतिशास्त्र. - ५०. रचनावाद. - ५१. रॉय, राजा राममोहन. - ५२. रिचर्ड (ऑफ सेंट व्हिक्टर). - ५३. लाव्हेल, एल. - ५४. लेव्ही-स्ट्राऊस, सी. - ५५. वाइस, पी. - ५६. विवाह. - ५७. व्यक्ति. - ५८. व्यक्तितत्त्व. - ५९. व्यक्तिवाद. - ६०. श्रद्धा. - ६१. सत्ताशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान. - ६२. सत्ताशास्त्र, सर्वसामान्य. - ६३. समा थिऑलॉजिका (अक्वायनस). - ६४. सर्वेश्वरवाद. - ६५. साक्षात्कार - ६६. सृष्टि. - ६७. सेलर्स, आर. डब्ल्यू. - ६८. ह्यू (ऑफ सेंट व्हिक्टर). Dr. R. V. DE SMET (Professor of History of Indian Philosophy, De Nobili College, Poona and Institute of Indian Culture, Bombay), De Nobili College, Poona-14 (Maharashtra—India).

प्रो. पी. एस. हर्चिंग (ज. १९२९)

लेख : १. विपयवाद.

Prof. P. S. HUTCHINGS (Associate Professor, University of Western Australia, Perth), 51, Kimberly St., West Leederville, Western Australia 6007 (Australia).

डॉ. आकिरा हिराकावा (ज. १९१५)

लेख : १. तत्त्वज्ञान, जपानी. - २. तत्त्वज्ञान, शितो धर्मातील. Dr. AKIRA HIRAKAWA (Professor, Department of Indian Philosophy, University of Tokyo, Tokyo), 43, Hanazono-machi, Chiba-shi, Japan.

शुद्धिपत्र

१. दुसऱ्या खंडात १०९ पृष्ठावर 'तात्त्विक रचने' हा लेख सु. शि. वारलिंगे यांच्या नांवावर आहे तो सु. शि. वारलिंगे व मो. प्र. मराठे यांच्या जोडनांवावर वाचावा.

२. दुसऱ्या खंडात ४९० पृष्ठावर 'युक्त' हा लेख ना. वि. जोशी यांच्या नांवावर आहे तो शं. रा. तळघटी यांच्या नांवावर वाचावा.

‘मतम’-मधील मराठी शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण : धोरण

प्रास्ताविक

(अ) शुद्धलेखन : ‘मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोश’तील लेख-साहित्याचें संकलन व संपादन झाल्यानंतर ते साहित्य मुद्रणास देण्यापूर्वी ‘मतम’-मधील शुद्धलेखनविषयक धोरण कोणते असावे, याचा संपादकीय विचार झाला; व ‘मतम’सारख्या ग्रंथांतील लेखन हे शक्यतो मराठी व्याकरण-शास्त्राच्या नियमांस अनुसरूनच ठेवावे, असा त्यांत सर्वसाधारण निर्णय घेण्यांत आला.— इ. स. १९३० सालापर्यंत मराठीत परंपरेने चालू असलेले रूढ किंवा जुने (दादोबा पांडुरंगी) शुद्धलेखन चालू होतें.— इ. स. १९३० मध्ये ‘महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदे’ने पुढाकार घेऊन तें अधिक शास्त्रशुद्ध वनविषयाचा प्रयत्न केला आणि शुद्धलेखनाची एक नियमावलि प्रसिद्ध केली. या नियमावलीत अनुच्चारित व फक्त रूढीमुळे तत्पूर्वी दिले जात असलेले अनुस्वार काढून टाकण्यांत आले; आणि सर्व व्याकरणिक, अर्थ-भेददर्शक व व्युत्पत्तिसिद्ध अनुस्वार ठेवून तें शुद्धलेखन व्याकरणशास्त्राशी संवादी करण्यांत आले.—‘मतम’साठी लेखन व संपादन करणारे बहुतेक सहकारी याच परिषदेच्या लेखनपरंपरेत वाढलेले असल्यामुळे म.सा.प. चें शुद्धलेखन त्यांनी सामान्यतः अनुसरले होतें.— परंतु इ. स. १९६१ साली ‘मराठी-साहित्य-महामंडळा’ने या नियमांत खूप बदल केले. हे महामंडळाचे शुद्धलेखनविषयक नियम शास्त्रीय दृष्ट्या विवाद्य असून त्यांतील हेतु फक्त लेखन सुलभ करण्याचाच दिसतो. या नियमांनुसार स्पष्टोच्चारित व अनेकवचनाच्या सामान्यरूपावरील अनुस्वार तेवढे ठेवून वाकीचे सर्व व्याकरणिक, अर्थभेददर्शक व व्युत्पत्तिसिद्ध अनुस्वारहि काढून टाकण्यांत आले आहेत, आणि संस्कृतांतून मराठीत आलेल्या सर्व (तत्सम) शब्दांच्या अंतीचे न्हस्व इकार व उकार मराठीच्या स्वभावा-नुसार दीर्घान्त लिहिण्यांत आले आहेत.—‘मतम’ या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांत संस्कृत (तत्सम) शब्दांचा भरणा विशेष असणें साहजिक आहे. संस्कृत (तत्सम) शब्दांचें लेखन मूळ संस्कृतातल्याप्रमाणेच ठेवणें युक्त होय. ग्रंथनामें, ग्रंथकारनामें, लेखशीर्षकें, पारिभाषिक-तात्त्विक शब्द व अवतरणें ही मुळांप्रमाणेच ठेवणें इष्ट असल्यामुळे, आणि म. सा. प.-चे लेखनविषयक नियम या धोरणाला अधिक अनुकूल असल्यामुळे ‘मतम’साठी सामान्यतः तेच नियम अनुसरणें संपादकीय दृष्ट्या योग्य वाटलें. मात्र ‘म. सा. प.’च्या नियमांतहि जेथे धरसोड झाली आहे व ज्या त्रुटी राहून गेल्या आहेत, त्याहि काढून टाकून आणि जरूर तेथे नवीन नियम तयार करून, ‘मतम’साठी शुद्धलेखनविषयक धोरण याविषयीचे अंतिम निवेदन संपादकीय सहकाऱ्यांच्या सविस्तर चर्चेतून सिद्ध झालें; व तेंच निवेदन पुढे दिलें आहे. या निवेदनाची प्राथमिक आवृत्ति मुद्रित-नियमांच्या स्वरूपांत ‘मतम’च्या मुद्रितशोधकांस पुरविण्यांत आली होती व तीस अनुसरून त्यांनी ‘मतम’-मधील मुद्रितशोधनाचे कार्य केले आहे.

(आ) वर्णानुक्रम : ‘मतम’मधील लेखशीर्षकांच्या वर्णानुक्रम-व्यवस्थेबाबत संस्कृत वर्णमाला व वर्णमालेसंबंधीची मराठी धाटणी, या उभयतांचा संयुक्त विचार करून जें समन्वित धोरण प्रकल्पिलें आणि स्वीकारलें आहे, त्यासंबंधीचे निवेदनहि पुढे दिले आहे.

(इ) मुद्रण : ‘मतम’च्या मुद्रणांत वापरावयाची मुद्रा (टाईप), त्याची पृष्ठरचना, त्यांतील लेखशीर्षके व संदर्भग्रंथांचे उल्लेख यांबाबत संपादकीय चर्चेतून ठरलेलें व स्वीकारलेले धोरण यांसंबंधीचें निवेदनहि पुढे दिलें आहे.

वरील शुद्धलेखन, वर्णानुक्रमव्यवस्था व मुद्रण या तीनहि बाबतीत ‘मतम’चे धोरण ठरविण्याच्या चर्चेत प्रमुख संपादक व संपादक प्रो. वि. म. वेडेकर यांजवरोबर शुद्धलेखनतज्ज्ञ प्रो. रा. श्री. जोग व श्री. मो. रा. वाळवे व मुद्रणशुद्धितज्ज्ञ श्री. ज्य. रा. दामले या सहकाऱ्यांनी बहुमोल साहाय्य केले आहे आणि ‘मतम’ मंडळ या सर्व सहकाऱ्यांचे त्यांच्या या साहाय्याबद्दल मनःपूर्वक आभार मानीत आहे.

(अ) ‘मतम’मधील मराठी शुद्धलेखनविषयक धोरण

‘मतम’मध्ये मराठी शुद्धलेखनासंबंधी पुढील धोरण स्वीकारलें आहे :

१. अनुस्वार :

- (१) स्पष्टोच्चारित अनुनासिकांच्या बाबतीत सामान्यतः अनुस्वार-पद्धति स्वीकारलेली आहे. उदा.— शंकराचार्य, संजय, पंडित, भापांतर, संपादक.
- (२) शब्दातील अर्थभेद व्यक्त करण्यासाठी अनुस्वारांऐवजी पर-सवर्ण ठेवले आहेत. उदा.— वेदान्त (वेदांत), देहान्त (देहात), एकान्त (एकांत).
- (३) व्युत्पत्तिसिद्ध अनुच्चारित अनुनासिके अर्थभेदार्थ सानुस्वार ठेविली आहेत. उदा.— पांच (सख्या) — पाच (रत्न), नांव (संज्ञा) — नाव (नौका), का (कारण) — का (काय).
- (४) व्याकरणिक व अर्थविषयक भेद न दर्शविणारे सर्व अनुच्चारित अनुस्वार गाळले आहेत. उदा.— नाही, काही, एकदा, सवय.
- (५) पुढील व्याकरणिक अनुस्वार ठेविले आहेत :

(अ) नामांच्या व सर्वनामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपां-वरील. उदा.— ग्रंथांचा, तुम्हांस, आपणांला, गुणां-विषयी, टिळकांचा.

शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण

- (आ) ई-कारान्त, ऊ-कारान्त व ए-कारान्त नपुंसकलिङ्गी नामने, विशेषण व क्रियापदे यांच्या अंत्याक्षरांवरील. उदा. - ऐकू-ऐकूकरी. असरे, बोलणी. खेडे-खेडी. अशीं ज्येठांचीं मते होती.
- (इ) क्रियापदाच्या अंत्याक्षरांवरील. उदा. - (१) वर्तमान, भूत, रीतिवर्तमान व रीतिभूत काळीं प्रथम पुनपी समयवचनी : (मी, आम्ही) बोलतां-बोललो, बोलत अमतां, बोलत अमूं; (मी) जाहें-जाहीं. (२) द्वि. पु. अ. व. : उदा. - (नुम्ही) बोलतां-बोललो. (३) भविष्यकाळीं प्र. पु. अ. व. : उदा. - (आम्ही) येऊं (४) विध्ययं, भावे व भावकर्तार प्रयोग : उदा. - (नियमाने) बागावें, (सौत्रेदिमाने ज्येठो) घडविलें, (त्याला) उमगलें, उजाडलें.
- (ए) धातुमाधितार्थीवरील. उदा. - जाऊं, जातां, जातांना.
- (७) क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांवरील अनुस्वार गाळले आहेत. उदा. - जेवे, जेव्हा, कोठे, आता, मागे, पुढे, साठी, मूळे, प्रमाणे, संबंधी.
- (८) चालू, लागू हे शब्द विशेषणें अमतांना त्यांवरील अनुस्वार गाळले आहेत. उदा. - चालू वर्ष, भारतीयांचा प्रयत्न चालू होता, पाश्चात्यांना हा नियम लागू नव्हता.

२. ऋस्व-दीर्घ :

- (१) मराठी शब्दांतील अंत्य इ-कार व उ-कार दीर्घान्त आणि इतर यथोच्चार ऋस्व वा दीर्घ ठेविले आहेत. उदा. - काठी, वही, महिना, गरीब, फूल, मुळाखरें, हळूहळू.
- (२) मराठीत येणाऱ्या तत्सम शब्दांतील व सामासिक शब्दांच्या प्रथम पदांतील इ-कार व उ-कार (ऋस्व वा दीर्घ) त्यांच्या मूळ संस्कृत रूपांस अनुसरून ठेविले आहेत. उदा. - कवि, गुरु, नदी, वधू; तथापि, परंतु; कालिदास, सरस्वतीप्रसाद.
- (३) 'विद्यायिन्, प्राणिन्, न्यायिन्' यांसारखे इन्-अन्त तत्सम शब्द मराठीत 'विद्यार्थी, प्राणी, स्थायी' असे होतात. सामासिक शब्दांत प्रथमपदी ते ऋस्वान्त ठेविले आहेत. उदा. - विद्यायि-प्रिय, प्राणिसंग्रह, स्थायिभाव.

३. सामान्यरूप :

- (१) शब्दांच्या अंती येणारे 'इ' व 'उ' (ऋस्व वा दीर्घ) सामान्य-रूपाच्या वेळीं दीर्घान्त ठेविले आहेत. उदा. - वृत्ति-वृत्तीचा, जडवस्तु-जडवस्तुशी, प्रगतीमाठी, पतंजलीच्या, वनुवंधूचे.
- (२) मराठी शब्दांतील उपान्त्य (दीर्घ) ई व ऊ सामान्यरूपाच्या वेळीं ऋस्व ठेविले आहेत. उदा. - जाणीव-जाणिवेने, जरूर-जरूरीना, गरीब-गरिबांम, हूकूम-हूकुमावरून.

- (३) तत्सम शब्दांतील उपान्त्य (दीर्घ) ई व ऊ सामान्यरूपाच्या वेळीं दीर्घ ठेविले आहेत. उदा. - ममीला-ममीलेंत, मूल्य-मूल्यांतील, स्वरूप-स्वरूपाचा.

४. इतर :

- (१) व्यंजनान्त तत्सम शब्द मराठीत व्यंजनान्त ठेविले आहेत. उदा. - क्वचित्, विद्वान्. पञ्चात्, वृद्धिमान्; पण 'मान' प्रत्ययान्त विशेषणें स्वरान्त ठेविली आहेत. उदा. - विद्यमान, प्रकाशमान.
- (२) सामासिक शब्दांत पदोपदी येणारे व्यंजनान्त शब्द संधिनियमांनुसार जोडले आहेत, किंवा त्यांच्यामध्ये संयोगचिन्ह ठेविले आहे. उदा. - विद्युद्देग किंवा विद्युत्-देग.
- (३) भारतीयेतर नावें व शब्द मराठी शब्दांप्रमाणे अकारान्त ठेविली आहेत. उदा. - वेलीस, सॉक्रेटिस, रोजन, क्रिटिक, ॲरिस्टॉटल, पायबॅगोरस.
- (४) 'तर, तरी, मात्र, पण' यांसारखे शब्द शब्दयोगी अव्ययें असतांना जोडून लिहिले आहेत; आणि ते उभयाव्ययी किंवा क्रियाविशेषणें असतांना तोडून लिहिले आहेत. उदा. - एकतर, काहीतरी, तूमात्र, तोपण.

- (आ) 'मतम'मधील लेखशीर्षकें, पारिभाषिक शब्दावलि व सर्व-साधारण सूचि यांतील वर्णानुक्रमव्यवस्थेसंबंधी धोरण.

१. 'मतम'मधील वर्णानुक्रमव्यवस्थेत संस्कृत-वर्ण-मालेचा क्रम स्वीकारलेला आहे. या व्यवस्थेनुसार या वर्णमालेतील श्वेदवा वर्ण 'ह्' हा आहे. ('ळ' हा वर्ण 'ल्' या वर्णानंतर लगेच घेतला आहे.)

२. 'मतम'मधील या वर्णानुक्रमव्यवस्थेत संस्कृत-वर्णमालेचा क्रम स्वीकारल्यामुळे, 'ल' व 'ज' या (जोड-अक्षरांनी आरंभ होणारे शब्द अनुक्रमे क् (क्ष = क् + ष) व ज् (ज = ज् + ञ) या वर्णानुक्रमाने आले आहेत. - उदाहरणार्थ : 'क्षणिकवाद' हें लेख-शीर्षक, 'क्वाईन' या लेखशीर्षकानंतर आले आहे; तर 'ज्ञानतत्त्वे' हें लेखशीर्षक 'जोशी' या लेखशीर्षकानंतर आले आहे.

३. 'मतम'मधील वर्णानुक्रमव्यवस्थेत अनुनासिकांसंबंधीची संस्कृतांतील 'पर-मवर्णे अनुनासिक लेखनपद्धति' न स्वीकारता, तीत त्यासंबंधीची मराठीच्या धाटणीस अनुसरणारी 'अनुस्वार अनुनासिक लेखनपद्धति' स्वीकारल्याने, तीत आणखी पुढीलप्रमाणे वर्णानुक्रमहि स्वीकारले आहेत. : (१) 'अ' ने प्रारंभ होणाऱ्या सर्व लेखशीर्षकां-नंतर 'अं' ने प्रारंभ होणारीं लेखशीर्षकें त्यांच्या योग्य त्या वर्णानु-क्रमाने आली आहेत. - उदाहरणार्थ : 'अहिमा' या लेखशीर्षकानंतर 'अंतःकरण' हें लेखशीर्षक आले आहे. (२) या वर्णानुक्रमव्यवस्थे-तील अनुस्यूत सामान्य तत्त्वाप्रमाणे, इतर ते ते स्वर किंवा व्यंजन यांनी प्रारंभ होणाऱ्या सर्व लेखशीर्षकानंतर ते ते आरंभीचे स्वर वा

शुद्धलेखन, वर्णानुक्रम व मुद्रण

व्यंजने यांवर अनुस्वार असलेली शीर्षके त्यांच्या योग्य त्या वर्णानुक्रमाने आली आहेत.—उदाहरणार्थ : 'ए सिस्टम . . .' या लेखशीर्षका-नंतर 'एंगल्स' हे लेखशीर्षक आले आहे, तर 'काश्मिरीतील . . .' या लेखशीर्षकानंतर 'कांट' हे लेखशीर्षक आले आहे; आणि 'डार्विन' या लेखशीर्षकानंतर 'डांटे' हे लेखशीर्षक आले आहे.

४. 'मतम'मधील वर्णानुक्रमव्यवस्थेत विसर्गयुक्त वर्णांचा क्रम मराठी-वर्णमालेच्या घाटणीप्रमाणे, त्या त्या अनुस्वारयुक्त वर्णानंतर लगेच लाविलेला आहे. या तत्त्वाप्रमाणे, कोणत्याहि विसर्गयुक्त, वर्णाने प्रारंभ होणाऱ्या लेखशीर्षकांचा क्रम, तोच वर्ण अनुस्वारयुक्त असा ज्या लेखशीर्षकांच्या प्रारंभी असेल, त्या लेखशीर्षकांच्या लगेच नंतर लाविलेला आहे.—उदाहरणार्थ : 'नि.श्रेयस' हे लेखशीर्षक 'निर्वार्क' या लेखशीर्षकानंतर आले आहे.

५. 'मतम'मधील वर्णानुक्रम-व्यवस्थेत शब्द हा घटक मानून रचना केली आहे.

(इ) 'मतम'मधील पृष्ठ, मुद्रा व मुद्रणरचनाविषयक धोरण :

- (१) पृष्ठाचा आकार—डेमी $\frac{3}{4}$; प्रत्येक पृष्ठावर दोन स्तंभ.
- (२) मुद्रा — १२ पॉइंट (मोनो) पायका.
- (३) पृष्ठरचना — पृष्ठाच्या शिरोभागी मध्यावर पृष्ठाक असून त्याच्या डाव्या व उजव्या वाजूंस अनुक्रमे त्या पृष्ठावरील सुरुवातीच्या व शेवटच्या लेखांची शीर्षके दिली आहेत.

(४) लेखशीर्षक — प्रथम लेखाचे शीर्षक (पायका ब्लॉक नं. १ मध्ये), त्यानंतर उपपूर्ण-विरामचिन्ह (:), त्यानंतर परिच्छेदशीर्षक (दिलेले असल्यास—मोनो पायकांत), त्यापुढे पुन्हा उपपूर्ण-विरामचिन्ह.

(५) संदर्भ-ग्रंथ (क) — प्रत्येक लेखाच्या शेवटी तद्विषयक संदर्भ-ग्रंथांची यादी वेगळ्या परिच्छेदांत पुढील क्रमाने दिली आहे :

प्रथम लेखाचे नांव (आडनांवाने सुरुवात व त्यानंतर नांवांतील आद्याक्षरें), नंतर उपपूर्ण-विरामचिन्ह, त्यानंतर ग्रंथाचे नांव तिरप्या मुद्रेत (इटॅलिक टाईपांत), व शेवटी कंसांत प्रकाशनाचे स्थल व वर्ष दिले आहे.

(ख) दोन ग्रंथांतील वेगळेपणा दाखविण्यासाठी त्यांमध्ये अर्धविराम ठेविला आहे.

(ग) एकाच लेखाच्या दोन किंवा अधिक ग्रंथाचा निर्देश करतांना त्यांमध्ये एक डॅश व त्यापुढे उपपूर्ण-विरामचिन्ह ठेविले आहे (—:).

(घ) लेखाच्या मजकुरांत आलेल्या ग्रंथांची नांवे साध्या पायका मुद्रेत ठेविली आहेत.

मराठी तत्त्वज्ञान—महाकोश : प्रथम खंड

शुद्धिपत्र

(प्रस्तुतच्या शुद्धिपत्रांत फक्त लेखसाहित्यांतील केवळ महत्त्वाचीं अशुद्धेंच शुद्ध करून दिलीं आहेत.)

(पृष्ठाकानंतरचा 'अ' म्हणजे स्तंभ पहिला, व 'आ' म्हणजे स्तंभ दुसरा.)

पृष्ठांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११ अ	१	वेदनेवर	संवेदनेवर
१४ आ	५	सर्व उष्णकटिबंधांतील लोक	उष्णकटिबंधांतील सर्व लोक
१९ अ	३७	'p. (p ⊃ q) ⊃ q'	'(p.(p ⊃ q)) ⊃ q'
२२ अ	८	हा उपसर्ग	हे पद
२६ अ	३०	वापरणाऱ्या	वावरणाऱ्या
३५ आ	३६	हचिसन	हचिन्स
४० अ	६	दीक्षित, स. ह. ...१९३३	दीक्षित, श्री. ह. ...१९६३
४४ आ	१९	दीक्षित, स. ह. ...१९३३	दीक्षित, श्री. ह. ...१९६३
४६ आ	२३	समापत्ति	समापति
४७ अ	२	बोधसत्त्वभूमि	बोधिसत्त्वभूमि
४७ आ	१९	आचार्य आसंग	आचार्य असंग
५१ आ	१७	स्खलनातील	स्खलनातीत
५४ अ	१८	वूर्क, व्ही. जे.	वोर्क व्ही. जे.
५९ अ	१७	गुहरी	गहरी
७३ अ	१७	तीलहार्द व शादिन	तीलहार्द द शादिन
७८ अ	२२	सन्तयन	संटापना
७८ अ	३३	सूत्रें	सूक्तें
८८ आ	१८	ऐहिक	ऐच्छिक
९५ आ	२८	माया	मय
९६ आ	४	आगमनात्मक	निगमनात्मक
११२ आ	३७	वेदान्ताप्रमाणे	वेदाप्रमाणे
११४ अ	२३	(५)	५
११४ अ	३०	(६)	६
१३९ आ	२६	वर्गसंग्रह	वर्गसंघर्ष
१४० अ	१	तत्त्वज्ञानाचा	तत्त्वज्ञानाच्या
१४४ आ	४०	औलूकदर्शन	औलूक्यदर्शन
१५२ आ	२४	स्वरूप	स्वप्नरूप
१५४ आ	२८	फेक्टार्ट	एक्खार्ट
१६५ अ	३६	वर्तिनाः	वर्तिनः
१६५ अ	३८	दृष्यन्ते	दृश्यन्ते
१६५ आ	३१	भावयिनी	भावयित्री
१६५ आ	३२	कारयिती	कारयित्री
१७१ आ	२४	'इव' आणि 'एव'	'एव' आणि 'एवं'
१७४ अ	२२	शांतिरस	शांतरस

पृष्ठांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९४ आ	२३	कृष्णमूर्ति, जे	कृष्णमूर्ति, जे. (ज. १८९५)
१९९ अ	१२	वाडेकर, र. द.	वाडेकर, रं. द.
२१० आ	२९	बीजयंत्र	बीजमंत्र
२२९ अ	४	पंचमप्रकारक	पंचप्रकारक
२३२ अ	१	सत्यपाठ	सत्यापाठ
२३४ अ	२४	शारीरिक	शारीरक
२३५ अ	३६	उपलंब	उपलंभ
२३७ अ	३	प्रतीक्षाच्या	प्रतिपक्षाच्या
२४० आ	१६	वद्धयुक्त	वद्धमुक्त
२४५ आ	७	वाचकांच्या	चार्वाकांच्या
२४७ आ	३७	मूलविद्या	मूलाविद्या
२५३ आ	१८	घोर	घोर
२६६ आ	१	जॉन बूल	जॉर्ज बूल
२७९ आ	२६	अन्यथा	अनन्यथा
२८३ आ	४०	आत्मसंगति	आत्मविसंगति
३०७ आ	३६	मुक्तावलि	(मुक्तावलि)
३२६ अ	२५	कर्मसदृश	कूर्मसदृश
३५७ अ	१६	स्कंध	स्कंद
३६७ अ	२१	'तज्जवान्'	'तज्जलान्'
३९० अ	१९	राजतक	राजानक
३९१ आ	२३	महान्याय-प्रकाश	महानय-प्रकाश
३९५ आ	३८	लाल, डेड	लल्ला, डेड
३९६ अ	११	यांच्यामार्गे	यांच्या मार्गे
४०९ अ	१०	दृष्टीने	दृष्टी हें
४३८ अ	२६	मार्जालन्याय	मार्जारन्याय
४४१ आ	४४	तोत्काप्पियम्	तोत्काप्पियम्
४५१ आ	१०	मा	प्रमा
४५२ अ	३६	ब्रह्म	ब्रह्मा
४९७ अ	१०	असंदिग्धता	संदिग्धता
५०३ आ	२१	महधर	मलधर
५१५ आ	४३	भरखली	मकखली
५२२ अ	१	बृहदारण्यकोपनिषद्	छान्दोग्योपनिषद्
५३४ आ	४२	'दिव्य जीवा'त	'दिव्य जीवना'त
५३५ अ	३८	झाअंक	झाक
५४८ अ	७	विदध्यनादि	विदध्यनादी
५५१ आ	६	हृद्योग	हृद्योग
५६० आ	२८	ब्रह्म	ब्रह्मा
५६९ अ	१२	भर्तुमित्र	भर्तुमित्र

पृष्ठांक ३९ आ ओळ-४४-अशुद्ध—[प. { [प. { (क.५.२).~क.३२}] }] ३२

शुद्ध —[प. { [प. { [(क.५.२).५.क.३२}] }]] ३२

पृष्ठांक ७० आ ओळ ३१ आर. व्ही. डस्मेट हें नांव गाळावें.

प्रास्ताविक

१. 'मतम' मधील लेखांचे मूळ विषयोपविषयानुरूप प्रकल्पन-नियोजन :

प्रस्तुतच्या 'मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोशा' ('मतम') मधील लेखसाहित्याचे मूळ संपादकीय प्रकल्पन-नियोजन त्यातील लेखांच्या विषयोपविषयानुरूप आणि पंचविभागीय आकृतिबंधांत केले आहे. हा विषयोपविषयानुरूप व पंच विभागीय आकृतिबंध पुढे दिला आहे :

विभाग १ : तत्त्वज्ञानाच्या पांच प्रमुख शाखा (ज्ञानशास्त्र, तर्कशास्त्र, सत्ताशास्त्र, धर्म-तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र) — भारतीय व पाश्चात्य क्षेत्रांच्या संदर्भात.

उपविभाग १ : तत्त्वज्ञान-सर्वसामान्य

उपविभाग २ : भारतीय तत्त्वज्ञान (यात उपविषयानुरूप अधिकरणे १ ते १८ समाविष्ट आहेत).

उपविभाग ३ : पाश्चात्य तत्त्वज्ञान (यात उपविषयानुरूप अधिकरणे १ ते ७ समाविष्ट आहेत).

विभाग २ : तत्त्वज्ञानाच्या बारा उपशाखा (पद्धतिशास्त्र, विज्ञान-तत्त्वज्ञान, तात्त्विक विश्वशास्त्र, तात्त्विक मानसशास्त्र, इतिहास-तत्त्वज्ञान, मूल्यशास्त्र, समाज-तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र-तत्त्वज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान, विधि-तत्त्वज्ञान, शिक्षण-तत्त्वज्ञान व कला-तत्त्वज्ञान) — भारतीय व पाश्चात्य क्षेत्रांच्या संदर्भात.

विभाग ३ : तत्त्वज्ञान-इतर सात क्षेत्रांतील (इजिप्तो-असिरो-बैबिलोनियन, ज्युडिश-हिब्रू, पर्सी-अरेबिक, चिनी, जपानी, रशियन व लॅटिन-अमेरिकन) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

विभाग ४ : तत्त्वज्ञान-पंधरा अर्वाचीन भारतीय प्रादेशिक भाषांतील (मराठी, गुजराती, पंजाबी, हिंदी, काश्मिरी, बंगाली, आसामी, उडिया, कन्नड, तेलुगू, तामिळ, मल्याळी, सिंधी, उर्दू व इंग्लिश-भारतांतील) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

विभाग ५ : तत्त्वज्ञान-अकरा जागतिक धर्मांतील (हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख, ताओ, कन्फ्यूशी, शितो, यहूदी, ख्रिस्ती, झरथुष्ट्री व इस्लाम) — पांच प्रमुख शाखांच्या संदर्भात.

'मतम' मधील लेखांच्या या विषयोपविषयानुरूप केलेल्या प्रकल्पन-नियोजनाच्या संपूर्ण आकृतिबंधाची व त्यांतील समाविष्ट लेखांची, त्यासंबंधीच्या तपशिलासह, समग्र कल्पना 'प्रारंभिकां'तील 'प्रकल्पक्रम-लेखसूची'वरून येईल.

२. 'मतम' मधील लेखांचे वर्णक्रमांकन :

'मतम' मधील लेखांचे विषयोपविषयानुरूप समग्र प्रकल्पन-नियोजन व त्यानंतर त्यांतील लेखांचे लेखन-संपादन पूर्ण झाल्यानंतर त्या सर्व लेखांचे वर्णानुक्रमांकन करण्यात आले; आणि याच वर्णक्रमाप्रमाणे 'मतम' मधील लेख पुढे दिले आहेत. — 'मतम' मधील लेखांच्या या वर्णानुक्रमित आकृतिबंधाची, लेखांसंबंधीच्या तपशिलासह, समग्र कल्पना 'प्रारंभिकां'तील 'वर्णक्रम-लेखसूची'वरून येईल.

३. 'मतम' मधील एकूण लेखांची सांख्यिकी :

'मतम'च्या वरील मूळ विषयोपविषयानुरूप प्रकल्पन-नियोजनांत काही संपादकीय सोयीकरिता झालेल्या लेखशीर्षकांच्या पुनर्रचित वगळल्यानंतर, 'मतम' मधील लेखांची एकूण अंतिम संख्या १२१७ आहे. यापैकी १००३ लेख स्थलित असून २१४ लेख अस्थलित आहेत. (स्थलित लेख म्हणजे ज्याच्या शीर्षकानंतर त्या शीर्षक-विषयावरील खुद्द लेखासाठी कमी-अधिक विस्ताराची जागा (स्थल) दिलेली व प्रत्यक्ष व्यापिलेलीहि असते, असा लेख; आणि अस्थलित लेख म्हणजे ज्याच्या शीर्षकानंतर त्या शीर्षक-विषयावरील लेखासाठी आणखी वेगळी जागा (स्थल) दिलेली नसते पण इतर संबंधित पर्यायी किंवा समानार्थक शीर्षकाखालील लेखाची फक्त संदर्भसूचनाच दिलेली असते, असा लेख.)

४. 'मतम'मधील लेखांची सांख्यिकी व स्थलनिर्देश :

'मतम'मधील १००३ स्थलित लेखांच्या लेखांची एकूण संख्या १२९ असून त्यांपैकी ६३ लेख महाराष्ट्रांतील, ५६ लेख इतर (वहुतेक सर्व) भारतीय राज्यांतील व १० लेख भारताबाहेरील (जपान, ऑस्ट्रेलिया व अमेरिका) आहेत. हे सर्व लेख व त्यांनी लिहिलेले लेख यासंबंधीची माहिती (त्यांची जन्मवर्षे व पत्ते यांसह) 'प्रारंभिकां'तील 'लेखक-लेख-सूची'त संकलित केलेली आहे. तीवरून 'मतम'चे अखिल-भारतीय स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. त्या त्या लेखांची नावे त्याच्या लेखांखाली दिली आहेतच. या सर्व लेख-लेखकांस मन.पूर्वक धन्यवाद.

५. 'मतम'मधील लेखांच्या मूळ भाषा :

'मतम'मधील एकूण १००३ स्थलित लेखांपैकी मूळ मराठीतच लिहिलेले लेख ६८३ असून, मूळ इंग्रजीत लिहिलेले लेख ३१७, मूळ हिंदीत लिहिलेले लेख २ व मूळ गुजरातीत लिहिलेला लेख १, असे इतर लेख आहेत. (मराठीतच भाषांत लिहिलेल्या या ३२० लेखांचे मराठीत अनुवाद करण्याचे कार्य पंचेचाळीस अनुवादकांनी केले आहे. या सर्व अनुवादकांस मन.पूर्वक धन्यवाद.)

६. 'मतम'मधील लेखांची तीन खंडांतील विभागणी :

'मतम'मधील लेखांची तीन खंडांतील विभागणी पुढीलप्रमाणे आहे :

'मतम', खंड १ : लेख : 'अचित्यभेदाभेदवाद' ते 'तत्त्वज्ञान, योगमत'. (पृष्ठे : १ ते ५७५)

'मतम', खंड २ : लेख : 'तत्त्वज्ञान, रशियन' ते 'वादीद्र'. (पृष्ठे १ ते ६००)

'मतम', खंड ३ : लेख : 'वामनपंडित' ते 'ह्यूम, डेव्हिड'. (पृष्ठे १ ते ३२६)

अचिंत्यभेदाभेदवाद : ब्रह्मालमध्ये श्रीचैतन्यदेव (गौरांगप्रभु) (१४८५-१५३३) यांनी स्थापन केलेल्या वैष्णव भक्तिसंप्रदायाला आधारभूत असलेल्या वेदान्तमताचे वर्णनात्मक नाव अचिंत्यभेदाभेदवाद असे आहे. श्रीचैतन्याचे शिष्य जीव गोस्वामी यांनीच मुख्यत या मताची मांडणी केली व गुरुच्या मधुरा-भक्ति-संप्रदायाला तात्त्विक बैठक दिली.

या मताप्रमाणे वासुदेव कृष्ण हेच परब्रह्म होय अनेक उपनिषदांनी (उदा० माण्डूक्य) ओंकार अथवा प्रणव हेच ब्रह्म म्हणून सांगितले आहे. भगवद्गीतेत कृष्णच पवित्र ओंकार (९.१७) व कृष्णच परब्रह्म (१०.१२) असे म्हटलेले आहे यावरून उपनिषदांतील परब्रह्म व कृष्ण ही एकच होत असा युक्तिवाद केला गेला आहे.

ब्रह्म अथवा कृष्ण रसात्मक (आनंदमय) आहे इतकेच नव्हे तर तो रसिकहि आहे [रसो वै स (तै २.७)]. स्वतःच्या स्वरूपातील हाविनी शक्ति जीवाच्या ठिकाणी प्रक्षेपित करून भक्तीची उत्कटता जे प्रेम त्याची निर्मित तो करतो या प्रेमभावाचा आस्वाद जसा जीवाला मिळतो तसा रसिकश्रेष्ठ कृष्णालाहि मिळतो. हा प्रेमभाव सिद्ध व्हावयाचा तर भेदरहित, निर्विशेष ब्रह्म तेवढेच सत्य व आपणास दिसणारे विश्वातील सर्व भेद मिथ्या आहेत हा केवलाद्वैत-संप्रदायाने लावलेला उपनिषदाचा अर्थ मान्य करून चालणार नाही.

श्वेताश्वतर उपनिषदात ईश्वराची अथवा ब्रह्माची श्रेष्ठ शक्ति विविध प्रकाराची असून ती स्वाभाविक आहे असे सांगितले आहे (श्वे. ६.८) स्वरूपशक्ति, मायाशक्ति व जीवशक्ति हे तिचे मुख्य प्रकार होत. विश्वातील अनंत जीव ही ईश्वराची जीवशक्ति होय. कोळी आपल्या अंगातून तनु काढून त्याचे जाळे विणतो त्याप्रमाणे ब्रह्म आपल्या मायाशक्तीने त्रिगुणात्मक जड जगाची निर्मिति करणे (वृ २.१.२०) व स्वरूपशक्तीने श्रीकृष्ण आपल्या सर्व लीलांचा रसानुभव घेतो व त्याच शक्तीमुळे जीवांनाहि त्या आनंदात सहभागी होता येते.

भेदाभेद : जीव आणि परब्रह्म यांच्यातील संबंध कशा प्रकारचा आहे ? अग्नीतून वाहेर पडणाऱ्या स्फुलगाप्रमाणे ब्रह्माच्या जीवशक्तीचा आविष्कार करणारे जीव ब्रह्माहून भिन्न आहेत असे उपनिषदावरून (वृ. २.१.२०) स्पष्टच होतें उपनिषदाना भेद मान्य आहे पण जीव आणि ब्रह्म (किंवा जीव आणि जीव) यांच्यातील अभेदहि ' हे सर्व खरोखर ब्रह्म आहे ' (छा. ३.१४.१) यासारख्या वाक्यांनी सांगितला आहे. म्हणून आपण भेद आणि अभेद (भेदाभेद) दोन्हीहि खरे मानले पाहिजेत, हें कसे शक्य आहे ?

शक्तिमान् व शक्ति : शक्तिमान् आणि शक्ति यांच्यातील संबंध आपण नीट पारखून पाहिल्यास तें समजू शकतें. अग्नीची शक्ति उष्णता म्हणजे अग्नि नव्हे. पण ती अग्नीला सोडून राहत नाही. कारण ती त्याची स्वाभाविक शक्ति आहे त्याचप्रमाणे ब्रह्माच्या अनंत स्वाभाविक शक्तीपैकी जीवशक्ति ही एक आहे ब्रह्माहून आणि ब्रह्माच्या इतर अनेक शक्तीहून ती निराळीच मानली पाहिजे. पण त्यामुळे ती सर्वस्वी ब्रह्माभिन्न ठरत नाही. दोन पदार्थ जर स्वयंसिद्ध असतील तर त्यांच्यातील भेद दुर्निवार राहतो. पण शक्ति स्वयंसिद्ध नसते. शक्तिमान् पदार्थावर ती अवलंबून असते त्यामुळे भेद अथवा

अभेद यापैकी कोणत्याहि एका विकल्पाच्या साहाय्याने जीवब्रह्म-संबंधाची कल्पना करता येणार नाही असे ' पट्टसंदर्भा ' पैकी भागवतावरील ' कमसंदर्भ ' या आपल्या ग्रंथांत (११.३.३७) जीव गोस्वामी यांनी म्हटले आहे. पण भेद व अभेद या दोन्ही विकल्पांचा एकदम स्वीकार विवेचक ज्ञाना (डिस्कर्सिबल नॉलेज) स (चिंत्य ज्ञानास) करता येणार नाही. म्हणून अचिंत्य ज्ञान असा आणखी एक ज्ञानप्रकार करावयास हवा. भेदाभेद हा सवध अचिंत्य ज्ञानास गोचर होतो. म्हणून परब्रह्म (श्रीकृष्ण) हे अद्वय तत्त्व असूनमुद्धा त्याच्यात व जीवात काताप्रेम (मधुराभक्ति) शक्य करून देणारा भेद आहे असे प्रतिपादन करणाऱ्या या मतास ' अचिंत्यभेदाभेदवाद ' असे नांव आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : भट्टाचार्य, ह. संपा दि कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया, खं. ३, आ. २ (कलकत्ता, १९५३); जोशी, प्र. न. : मराठी साहित्यातील मधुराभक्ति (पुणे, १९५७).

श्री. ह. दीक्षित

अजातवाद : पहा : अविश्ववाद

अज्ञान (अविद्या) : पहा : अविद्या (अज्ञान)

अज्ञेयवाद : एकोणिसाव्या शतकात धर्म व विज्ञान यांमध्ये जे पूर्वपक्ष-उत्तरपक्ष झाले त्यामधून अज्ञेयवाद हे मत निर्माण झालें. ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याकरिता ज्याप्रमाणे निर्णायक स्वरूपाचा पुरावा आणि युक्तिवाद देता येत नाही, त्याचप्रमाणे ईश्वर नाहीच असें सिद्ध करण्यासहि पुरेसा आधार नाही; म्हणून ईश्वराचे अस्तित्व व तो अस्तित्वात असल्यास त्याचे स्वरूप या गोष्टी अज्ञेय समजून आपण वर्तन करीत राहावे मानवी बुद्धीला मर्यादा आहेत आणि बुद्धीच्या अतिरिक्त श्रद्धेसारख्या प्रेरणाहि माणसाच्या जीवनावर नियंत्रण करू पाहतात. त्या दोहोंत समतोल साधण्यासाठी अज्ञेयवादी वृत्ति समंजस ठरते.

हक्स्ले, कांट, स्पेन्सर : या मतास अज्ञेयवाद हें नाव प्रथम टी. एच. हक्स्ले याने दिले. हक्स्लेच्या आधी काटनेमुद्धा हीच भूमिका घेतली होती. त्याने दाखवून दिले की, आपल्याला येणारा जगाचा अनुभव हा काल, अवकाश, कार्यकारणभाव इत्यादि सकल्पनांत गुंफला गेला आहे. पण यांपैकी कोणतीहि संकल्पना एकंदर विश्वाला लागू करू गेली तर विप्रतिपेक्ष येतात. म्हणून बुद्धीद्वियानी मिळणारे ज्ञान हे नामरूपाचे असणार; त्याच्यापलीकडे असलेल्या सद्बस्तूचे नव्हे. शुद्ध बुद्धीला सद्बस्तूचे यथातथ्य स्वरूप अज्ञेय राहिलें तरी नैतिक अनुभवातून त्याचें ओझरतें दर्शन होऊ शकतें. स्पेन्सरने प्रतिपादन केले की, विविध विज्ञानशाखांनी प्रस्थापित केलेल्या अतिम तत्त्वांचे सश्लेषण केल्यास सृष्टिस्वरूपाचे जे ज्ञान मिळते तें सापेक्ष असते. आपणास आणखी एखादे इद्रिय असते तर जग कितीतरी निराळे भासलें असते. सर्व सापेक्ष ज्ञान अखेर निरपेक्ष सत्तेवरच अवलंबून असणार. निरपेक्ष सत्तेच्या अस्तित्वासवधी बुद्धीस निर्णय करता आला तरी बुद्धीस तिचे स्वरूप समजणे स्वभावातच अशक्य आहे. कारण बौद्धिक आकलनासाठी ' संबंध ', ' साम्य ' व ' भेद '

ही तीन तत्त्वे अनिवार्यतया वापरावी लागतात आणि ज्यास निरपेक्ष म्हणावयाचें त्यास ही तत्त्वे लावतांच येणार नाहीत. महाराष्ट्रातील सुधारकांच्या दुसऱ्या पिढीत स्पेन्सरचा हा अज्ञेयवाद लोकप्रिय होता भक्तास ईश्वराबद्दल वाटेल त्या प्रकारचा आश्रययुक्त आदर नास्तिकास 'अज्ञेय तत्त्वा'बद्दल वाटे.

काही आक्षेप : एयरप्रभृति भाषिक विश्लेषणवाद्यांच्या मते 'अज्ञेयवाद' ही समजस भूमिका होऊ शकत नाही कारण 'ईश्वर आहे' हे विधान केवळ असिद्ध आहे असे नसून ते निरर्थक आहे. अज्ञेयवादावरील आणखी काही आक्षेप असे - (१) अंतिम सत्ता अज्ञेय आहे असे मी जाणतो असे म्हणण्यांत व्याघात आहे. (२) स्वरूपाचे अज्ञान आणि अस्तित्वाचें भान ही भूमिका जुळत नाही. स्वरूप आणि अस्तित्व ही वेगळी करता येत नाहीत. (३) मानवी ज्ञानातील व्याघात आणि विसर्गित जाणवल्यामुळेच तें अंतिम सत्तेचें यथार्थ दर्शन नव्हे असे ठरविण्यात आले. अर्थात् अज्ञेय अंतिम सत्ता ही आत्मसुसंगत आणि संवादी आहे इतकेतरी जाणले जातेच (४) अनुभवाच्यापलीकडे आणखी काही असले पाहिजे असे मानण्यासाठी अनुभवात आधार मिळणारच नाही. अनुभवाच्या पलीकडे 'एक अज्ञात तत्त्व' मानावयाचे म्हटले तर त्या अनुभवाच्या पाठीमागे आणखी एक वा अनेक अज्ञात तत्त्वे मानावयास तरी काय हरकत आहे ?

संदर्भ-ग्रंथ : फडके, ना. ल. . अज्ञेयमीमासा (आदितत्त्वे, भाग १) (पुणे, १८९६), वॉड, जे. : नॅचरॅलिझम अँड जॅनॉस्टिसिझम (लंडन, १८९९, आ. २, १९१५).

श्री. ह. दीक्षित.

अणुवाद : दगड, लाकूड यांसारखे जे जड पदार्थ आपल्याभोवती आहेत त्याचे विभाग करता येतात. त्यां विभागांचेहि आणखी लहान विभाग करता येतात. विभाजनाची ही क्रिया अखेर कोठेतरी थावली पाहिजे आणि जड पदार्थांना अंतिम अवयव अथवा अणु असले पाहिजेत असा आपल्या बुद्धीचा निश्चय होतो. याचें एक कारण असें आहे की, मानवी बुद्धीची प्रवृत्ति काही तरी अचल, अविकारी शोधून काढून त्यावर स्थिरावण्याची आहे एकदा नित्य अणु मानले म्हणजे त्याच्या उपसरण-अपसरणामुळे जगातील नाना पदार्थ उत्पन्न होतात व नष्ट पावतात. अशी उपपत्ति बुद्धीला समाधानकारक वाटते कारण या उपपत्तीत 'जे नाही त्यापासून काहीहि होत नाही' व 'जे अस्तित्वात आहे त्याचा नाश संभवत नाही' (नाभावो विद्यते सतः ।) हे बुद्धीस एकदम पटणारे प्रमेय अनुस्यूत आहे १८०२-३ च्या सुमारास जॉन डाल्टन याने प्रायोगिक आधारावर जडद्रव्य हे अतिशय सूक्ष्म अशा मूलत विभक्त अणूंचें वनलेले आहे असा अभ्युपगम केला. पण तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतांत त्याच्या कितीतरी आधी केवळ बौद्धिक प्रपंच करून अणुवादाची मांडणी केली गेली. कारण, अणु-वादाचें खरें नातें काहीतरी नित्य आणि अविकारी तत्त्व शोधून काढावें या बुद्धीच्या साहजिक प्रवृत्तीशी आहे.

प्राचीन ग्रीक आणि भारतीय तत्त्वज्ञानात विश्वाच्या रचनेविषयी अणुवादी उपपत्ति आलेल्या आहेत. त्यात आधीची उपपत्ति

कोणती, किंवा दोहोपैकी एकीमध्ये दुसरीतून उचनवारी केलेली आहे की काय हे सांगण्याइतका पुरावा उपलब्ध नाही.

ग्रीसमध्ये अणुवाद : ख्रिस्तपूर्व पांचव्या शतकांत ग्रीसमध्ये प्रथम ल्युसिपस व नंतर त्याचा शिष्य डेमॉक्रिटस (जन्म ख्रि. पू. सुमारे ४६०) यानी अणुवादाचा पुरस्कार केला. (मात्र, ल्युसिपसच्या ऐतिहासिकतेविषयी काही लोक शका घेतात.) या मताप्रमाणे सृष्टीच्या बुडाशी भरीव अणु व पोकळ अवकाश हीं 'दोन तत्त्वे' आहेत अणु हे अतिसूक्ष्म, अविभाज्य, अदृश्य आणि अविनाशी असतात. प्रत्येक अणूला स्वतःचा वेग आणि गति असते. त्याच्यात गुणात्मक फरक नसतो. फरक असतो तो आकार आणि आकृति याचा. निर-निराळ्या आकृतीचे लहान-मोठे अणु कमी-जास्त सव्हेने एकत्र आल्यामुळे इद्रियाना रंग-गंधादि गुणवैचित्र्य प्रतीत होते. पण मुळात अणूमध्ये विस्तार, आकृति, घनता यासारखे प्राथमिक धर्मच केवळ असतात. जड पदार्थांचे प्राथमिक गुणधर्म आणि द्रव्यम गुणधर्म हा जो फरक पुढे लॉक याने केला त्याचे बीज येथे आहे. अणूला वजन असते असे डेमॉक्रिटस मानीत होता, असे एक मत आहे दुसऱ्या मता-प्रमाणे एपिक्युरिअन पंथातील तत्त्वचिंतकांनी ही भर घातली; डेमॉक्रिटसच्या दृष्टीने वजन हासुद्धा अणूच्या प्रचयामुळे निष्पन्न होणारा व केवळ इद्रियाना प्रतीत होणारा गुणधर्म आहे.

अणूस वजन आहे असे धरून विश्वोत्पत्तीची प्रक्रिया अशी सांगता येईल : अनंत अवकाशाच्या पोकळीत अणूंचे अघ पतन होत असतांना जड अणु त्याच्या वजनामुळे मध्यभागी सरकतात. हलके अणु त्यांच्यावर येऊन आदळले म्हणजे उसळी खाऊन ते कडेला फेकले जातात. या प्रक्रियेतून जी आवर्त निर्माण होतात त्यातून स्वतःची नक्षत्रे आणि ग्रहमाला असलेली अनेक विश्वे एकसारखी निर्माण होत असतात. अणूस वजन नाही असे धरल्यास या वर्णनात थोडे फेरफार करावे लागतात.

आत्म्याचेहि अणु असतात असे या मतांत मानले आहे. ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकात उदयास आलेल्या एपिक्युरिअन पंथात अणूना स्वतःची इच्छाशक्ति असते व त्यामुळे नियत मार्गावरून ते थोडे इकडे तिकडे सरकतात असे मत रूढ झाले.

जैन व वैशेषिक : भारतात जैन व वैशेषिक यांनी अणुवाद पुरस्कारिला. जैनांच्या परिभाषेत 'अणु' याला 'पुद्गल' असा शब्द आहे. पुद्गलामध्ये एकसारखी क्रिया सुरू असते. ग्रीक तत्त्वज्ञाच्या अणूप्रमाणे पुद्गल निर्गुण नाहीत प्रत्येकाच्या ठिकाणी रूप, रस, गंध व स्पर्श हे चारहि गुण असतात. दोन परमाणु एकत्र येऊन त्यांच्यातील एकाच्या अथवा दोहोच्या चिकटपणामुळे त्याचा 'स्कंध' बनतो स्कंधाचे अधिक मोठे स्कंध बनतात व त्यांच्या निरनिराळ्या रचनामुळे नवीन गुणांची उत्पत्ति होते. जैन मताप्रमाणे कर्मचिसुद्धा सूक्ष्म अणु असतात.

वैशेषिक मताप्रमाणे केवळ पृथ्वी, जल, तेज व वायु ही चार भूत-द्रव्येच परमाणूनी घटित आहेत. त्या चारीचे परमाणु मूलतः भिन्न असून त्या प्रत्येकाचे गुण निरनिराळे आहेत. उदाहरणार्थ, पृथ्वीच्या अणूवर रूप, रस, गंध, स्पर्श, सख्या, परिमाण वगैरे एकूण चौदा गुण आहेत. जलाच्या अणूवर गंधाच्याऐवजी स्नेह (चिकटपणा) एवढ्या फरकाने तेच चौदा गुण आहेत. आत्मा अणु नसून विभु म्हणजे सर्वव्यापी

आहे. आत्म्याच्या पूर्वजन्मातील कर्मांना अनुरूप असे भोग त्याला मिळावे या दिशेने अणूची हालचाल होत असते. पण त्यांच्यांत गति निर्माण होते ती ईश्वराच्या इच्छेने म्हणून वैशेषिकांचा अणुवाद हा ग्रीक अणुवादप्रमाणे जडवादी नाही. दोन अणु एकत्र येऊन त्यांचा द्व्यणुक बनतो. तीन द्व्यणुके एकत्रित होऊन त्यांचे त्र्यणुक अथवा त्र्यसरेणु बनतो. खिडकीतून पडणाऱ्या उन्हाच्या कवडशांत जे वारीक कण दिसतात ते त्रसरेणु होत त्याच्या विविध संयोगांतून स्थूल सृष्टीचा पसारा निर्माण होतो.

संदर्भ-ग्रंथ : थिली, एफ : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४; मुद्रा. आ. ३, संपा. एल. वुड, १९५१); चसगुप्त, एस : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (केन्निस, १९२२).

श्री. ह. दीक्षित

अतिमानसशास्त्र : नेत्रकर्णादि बाह्य ज्ञानेन्द्रियांच्या सनिकर्षाचा सभब नसताना, तसेच अनुमानाचाहि सभब नसताना वर्तमान, भूत व भावी (अनागत) घटनांचें ज्ञान आणि परचित्त-मवेदन म्हणजे दुसऱ्याच्या मानसिक अवस्थेमुळे वा मनोव्यापारांमुळे प्रभावित होणें, हे अतीन्द्रिय-प्रत्यक्षाचे प्रकार; त्याचप्रमाणे मनश्चालन म्हणजे संकल्पमात्तेकरून भौतिक प्रक्रिया प्रभावित करण्याची क्षमता अथवा स्नायुनिरपेक्ष क्रियासामर्थ्य, या गोष्टी मानसशास्त्राकडून उपेक्षित राहिल्यामुळे तद्विषयक स्वतंत्र संशोधन अस्तित्वांत आले आहे. या संशोधनाने 'विज्ञान' शाखेचा दर्जा प्राप्त करून घेतला आहे; कारण, या प्रकाराच्या वावरीतहि कार्यकारण-नियम असले पाहिजेत व ते शोधून काढणे शक्य आहे ही विज्ञान-साधारण श्रद्धा या संशोधनाच्या मुळाशी आहे. इतर विज्ञानांप्रमाणेच हेहि संशोधन प्रयोगात्मक आहे व प्रयोगफलतांचें मूल्यांकनहि इतर विज्ञानांत वापरण्यांत येणाऱ्या सांख्यिकीय निकषानुसारच करण्यांत येते.

आरंभ व विकास : १८८२ ते १९१९ या कालांत इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स या देशांत संशोधन-संस्था स्थापन झाल्या. १९३२ पावेतोचें बहुतांश संशोधन 'मरणोत्तर अस्तित्वा'चा पुरावा म्हणून पुढे करण्यांत येणाऱ्या माध्यम-प्राप्त सदशांभोवती केंद्रित होतें. परंतु त्या देशात तसेच रशियातहि परचित्तसंवेदनविषयक प्रयोगहि होत होते व माध्यमप्राप्त सदेज हे परचित्तसंवेदनमूलक अथवा दूर-ज्ञान-क्षमतामूलक असावेत हा पर्यायी अभ्युपगमहि शास्त्रज्ञांसमोर होताच. ड्यूक विद्यापीठांत डॉ. व्हाईन यांनी प्रो. मॅकडूगलच्या नेतृत्वाखाली केलेल्या संशोधनाने हा अभ्युपगम दृढावला व तेव्हापासून अतीन्द्रिय प्रत्यक्ष व संकल्पजनित भौतिक परिणामसामर्थ्य यांकडे संशोधनाचा ओघ अधिक प्रमाणात वळून मुबद्ध व सांख्यिकीय-मूल्यांकन-सुलभ अशा प्रयोगपद्धति अस्तित्वांत आल्या. अर्थातच केवळ आपातत. घडणाऱ्या घटनांवर अतिमानसशास्त्राची भिस्त नसून ते प्रयोगशरण बनले आहे व बहुसंख्य प्रयोगांती काकतालीयन्यायवादी आक्षेपांचे निरसन होऊन बाह्येन्द्रियनिरपेक्ष मन सामर्थ्याची सत्यता सिद्ध झाली आहे. त्यातनाम मानसशास्त्रज्ञ या विज्ञानशाखेंत सक्रिय रस घेत आहेत, इतर वैज्ञानिक तिची दखल घेत आहेत व तत्त्वचिंतकांनाहि ती विचारार्ह वाटू लागली आहे.

वर्तमान-संशोधन : अतीन्द्रिय मन सामर्थ्याचे प्रवर्तन नेणिवेच्या प्रांतांत होत असल्याने त्याचे प्रवर्तक घटक, त्यास अनुकूल परिस्थिति, त्याच्याशी संबंधित असू शकणाऱ्या शरीरान्तर्गत घटना, इत्यादीविषयी आता संशोधन होत आहे कारण, वैज्ञानिक-जिज्ञासेच्या बरोबरच, या शक्ति नियंत्रणाखाली आणण्याची इच्छा व रोगनिदान व रोग-परिहार, गुन्हांचा तपास, अवकाश-संदेशन इत्यादीसाठी या शक्ति साहाय्यभूत ठरतील ही अपेक्षा संशोधक वाढली आहे. मानवाच्या स्वरूपाचें सम्यक् ज्ञान होण्याच्या दृष्टीनेहि हें संशोधन अगत्याचें आहे.

ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विश्वासपात्र ठरलेल्या सकलित वृत्तान्तांच्या अभ्यासातून आणि मानसिक जीवनाशी संबंधित अशा इतर विज्ञानांच्या चिंतनातून सुचलेले विविध अभ्युपगम घेऊन प्रयोग करण्यात येत आहेत. प्रयुक्ताची उत्साही मन स्थिति, विश्वासवृत्ति, मानसिक आरोग्य, संमोहित अवस्था वगैरे अनुकूल असल्याचें दिसून आले आहे. मौन, प्राणायाम, जप इत्यादीचाहि विचार व्हावा असे डॉ. मर्फी, डॉ. थाउलेस, श्रीमती व्हाईन वगैरे सुचवीत आहेत.

देहनिष्क्रमणे म्हणजे शरीरातून काही काळ बाहेर पडल्याचे अनुभव, मानसप्रतिमांची कॅमेऱ्यातील फिल्मवर उमटलेली चित्रे इत्यादि प्रकाराची दखलहि घेण्यांत येऊ लागली आहे.

चिदाद्य प्रश्न : अतीन्द्रिय शक्ति ही आदिम स्वरूपाची असून इन्द्रियांच्या उत्क्रांतीमुळे ती अव्यापृत अवस्थेत राहिली, की ती मज्जा-संस्थेच्या उत्क्रांतीची निदर्शक आहे याविषयी मतभेद आहेत. त्याच-प्रमाणे, अतीन्द्रिय मन-सामर्थ्य स्वतंत्र आहे की भौतिक ऊर्जासापेक्ष आहे या प्रश्नावर अद्यापि दुमत आहे रशियन संशोधकांच्या व काही शास्त्रज्ञांच्या मते भौतिक ऊर्जेचाच परतु अद्यापि न समजलेला प्रकार त्याशी संबंधित असला पाहिजे. याउलट, जे. वी. व्हाईन म्हणतात की, भौतिक ऊर्जा काल व अवकाश याच्या मर्यादितच कार्य करते; अतीन्द्रिय प्रत्यक्षाच्या वावरीत या मर्यादा असल्याचें दिसत नाही व अनागत प्रत्यक्षाच्या वावरीत तर भौतिक ऊर्जावाद अगदीच खंडित होतो.

या संशोधनाचें महत्त्व अतीन्द्रिय मन-सामर्थ्य नियंत्रणाखाली आणून त्याचा विनियोग करतां येण्याच्या दृष्टीने, प्रार्थनेचे बल, दृष्टान्त, पूर्वजन्म व पुनर्जन्म इत्यादि पुरातन धारणांची वैज्ञानिक परीक्षा आणि मंत्रोपचार, जादूटोणा वगैरे प्रकारातील तथ्याची शहानिशा करण्याच्या दृष्टीने हे संशोधन अतिशय महत्त्वाचें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ . व्हाइन, जे. वी. : न्यू वर्ल्ड ऑफ दि माइंड (लंडन, १९५४); — व प्रॅट, जे. जी. : पॅरामायकॉलॉजी (स्प्रिंगफिल्ड, १९५८); मर्फी, जी. : चॅलेंज ऑफ सायकिकल रीमर्च, ए प्रायमर ऑफ पॅरामायकॉलॉजी (न्यूयॉर्क, १९६१); वॅसिलिएव्ह, एल. एल. : एक्स्पेरिमेंट्स इन मॅटल सजेशन, अनु. : वॅसिलिएव्ह (चर्चकूळें, हॅम्पशायर, १९६३); टायरेल, जी. एन. एम. : दि पर्सनॅलिटी ऑफ मॅन (लंडन, १९४८).

अतीतत्ववाद (ट्रॅन्सेन्डेंटलिझम) व्यक्तीचे जीवन कौटुंबिक, धार्मिक, सामूहिक जीवनात सामावते; ते व्यक्तीपुरतेच राहत नाही व्यक्तिजीवनाला आपली मर्यादा ओलांडून पलीकडे जावे लागते, तरच त्याला समृद्धि व पूर्णता लाभते. अगदी साध्या व्यावहारिक पातळीवर येणारा हा अनुभव एक प्रकारचे अतीतत्व आहे व्यक्तीला लाभणारा जन्म आणि मृत्यु या दोन सीमांमध्येच व्यक्तीचे जीवित सप्त नसून जन्मपूर्व आणि मरणोत्तर असे काही अस्तित्व असले पाहिजे ही कल्पना अशीच अतीतभावातून निर्माण होते मानवी मन या अतीतभावाच्या प्रेरणेने तत्त्वज्ञानात्मक अतीतत्व स्वीकारते भारत, ग्रीक इत्यादि देशातील प्राचीन तत्त्वज्ञांनी अतीत-तत्त्वाचा सतत शोध घेतला, आणि असें मानले की मानवी ज्ञान-व्यापाराला, श्रेंधव्यापाराला, कलात्मक निर्मितीला आणि व्यावहारिक जीवनालाहि पायाभूत असणारे एक शाश्वत, सर्वगामी व सर्वाधार असें अतीततत्त्व असले पाहिजे ईश्वर, ब्रह्म इत्यादि तत्त्वे म्हणजे या अतीताचीच विविध रूपे आहेत, मानवाच्या मनातील अतीतभावाचे ते विविध आविष्कार आहेत व्यावहारिक आणि पारमार्थिक, लौकिक व अलौकिक, अनुभवगम्य आणि अनुभवातीत अशी द्वे तत्त्वज्ञानात व धर्मचिंतनात नादताना दिसतात या द्वंदाच्या बुडाशी हा अतीत-भावच आहे

भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये 'सत्, चित्, आनंद' या स्वरूपाचे ब्रह्म हे अतीततत्त्व मानले आहे, तसेच ईश्वर हा सृष्टीचा नियता व सर्वान्तर्गामी मानला आहे बौद्धाना ब्रह्म, ईश्वर व आत्मा मानलेला नाही, परंतु 'क्षणसताना'च्या रूपाने अतीत असे तत्त्व मानले आहे.

युरोपीय तत्त्वज्ञानातील अतीतत्ववाद प्लेटो या ग्रीक तत्त्वज्ञाने अतीत अशा प्रज्ञार्थाची (आयडियाज) एक कोटी मानलेली आहे अँरिस्टॉटलने आगयद्रव्याला श्रेयाकडे व पूर्णतेकडे नेणारे 'आकार' (फॉर्म) मानले आहेत व या आकाराचाहि सर्वोच्च आधार म्हणून ईश्वर मानला आहे.

ख्रिस्ती धर्मचिंतनात व तत्त्वमीमासेत ईश्वर हेच परम व अतीततत्त्व मानले गेले पण आधुनिक युरोपीय तत्त्वचिंतनामध्ये अतीततत्त्वाचा नव्याने शोध सुरू झाला. मानवी मनाच्या सामर्थ्यापैकी काही भाग हा अनुभवपूर्व असा आहे. दिक्काल, कार्यकारणभाव इत्यादि आकारांच्या (फॉर्म) साहाय्याने मानवी मन अनुभवाना रचना देते, असा सिद्धान्त काटने (पहा : 'काट') मांडला. दृश्य विश्वाच्या अनुभवावर अवलंबून नसलेल्या मनाच्या सामर्थ्याला काटने अतीत-क्षमता म्हटले आहे.

अतीतभावाला प्राचीन तत्त्वचिंतनात अतिमानुष, दैवी, पारलौकिक किंवा पारमार्थिक असा सदर्थ होतो; पण काँटसारख्या आधुनिक तत्त्वचिंतकाच्या सिद्धान्तामुळे अतीतत्व मानवी पातळीवर येण्याची शक्यता उत्पन्न झाली. प्रगतीची किंवा विकासाची कल्पना रुजू लागली, त्यामुळे मानवी जीवन सतत आपल्या प्राप्त परिस्थितीला ओलाडीत विकसत आहे, असे मानले जाऊ लागले. हेगेलच्या तत्त्वज्ञानामध्ये या परिवर्तनात्मक अतीतभावाचे एक विराट् विश्वात्मक रूप आढळते.

परंतु, हेगेलच्यानंतर या परावर्तनशील प्रगतीच्या सिद्धान्ताच्या विरोधी प्रतिजिज्ञा सुरू झाली मानवी प्रज्ञेला अतीत वस्तूचें ग्रहण

करता येत नाही, इतकेच नव्हे तर अतीताच्या शोधात गुंतलेली सद्-वस्तुमीमासा (मेटॅफिजिक्स) श्रमात्मक आहे, असे नंतरच्या काही तत्त्वज्ञांनी मांडलेले आढळते सद्-वस्तुमीमासाचा शकास्पद ठरल्यावर अतिमानुष अतीताचा शोधहि श्रमात्मक ठरला मानवी जीवनाचे सत्य खोलांत-मानवी मनाच्या गाभ्यात-जाऊन, निराग्रही वृत्तीने शोधले पाहिजे; कारण या सत्याच्या मागे दडलेले अतीत, श्रेयाधार असें काही परमसत्य नाही, असे प्रतिपादन करणारा कर्कगार्द, हैडेगर प्रभृतींचा अस्तित्ववाद (एक्सिस्टेंशियॅलिझम) व सद्-वस्तुमीमासेला अन्वेषणाच्या इतर उत्पत्ति समकालीन युरोपीय तत्त्वज्ञानात नादत आहेत.

प्राप्त परिस्थितीचे उल्लंघन करून श्रेयाकडे संमुख होणे व श्रेयासाठी प्रयत्नशील राहणे, हा मानवी प्रज्ञेचा एक स्थायिभाव आहे अतीत-भावाचा हा व एवढाच आधार मानवाच्या का ? का अतिमानुष अशा अतीत सद्-वस्तूचा सिद्धान्त स्वीकारून मानवी जीवनाला व श्रेयशीलतेला त्याचा आधार मानावयाचा ? हे प्रश्न आज तत्त्व-ज्ञानातील कूटप्रश्न झाले आहेत प्रत्यक्ष मानवी जीवनाच्या दृष्टीने ते निकडीचे व महत्त्वाचे आहेत व म्हणूनच त्यांची उत्तरे भिन्न दिशांनी शोधण्याचा प्रयास तत्त्वचिंतकांकडून होत आहे

संदर्भ-ग्रंथ : पलीशॉवर, एच. जे. डी. : दि डेव्हलपमेंट ऑफ काटियन थॉट, अनु. अ. आर. सी. डॅकन (लंडन, १९६२), दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ डडियन फिलॉसफी, खंड १ (केंब्रिज, १९२२).

दि. के. वेडेकर

अद्वैत : पहा : कर्मसिद्धान्त

अद्वैतवाद : स्वरूप व प्रकार : तत्त्वज्ञानातील मूलभूत समस्यांपैकी 'अंतिम तत्त्व एक की अनेक' ही एक प्रमुख समस्या होय 'तत्त्व एकच होय' असे प्रतिपादणाऱ्या मतास पाश्चात्य परंपरेत एकत्ववाद असें नाव मिळेल, पण भारतीय विचारधारेत अशा तत्त्वेच्या मतास 'अद्वैतवाद' म्हटलें जाईल. हा फरक पडतो याचे कारण भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानाचे (अथवा दर्शनाचें) परम प्रयोजन मोक्ष हे होय, केवळ तत्त्वजिज्ञासा नव्हे असें मानले आहे अंतिम तत्त्वाशी जीवाच्या असलेल्या संबंधांचें यथार्थ ज्ञान झाल्याने मोक्ष मिळतो हेहि मत सर्वमान्य आहे अर्थातच जीव हा अंतिम तत्त्वाशी एकरूप आहे की त्याहून भिन्न आहे, की काही रीतींनी भिन्न व काही रीतींनी अभिन्न आहे अशा तत्त्वेची प्रश्नाची मांडणी भारतीयांच्या तत्त्वचिंतनांत रूढ होऊन वसली परिणामतः एकत्ववाद, अनेकत्ववाद अशा नांवाऐवजी अद्वैतवाद, द्वैतवाद, द्वैताद्वैतवाद अशा तत्त्वेची नावे तात्त्विक सिद्धान्तांना दिली गेली.

जडाद्वैत : अंतिम तत्त्व एकजिनसी, एकरूप आहे; त्या एका तत्त्वाहून दुसऱ्या कशासहि वास्तविक सत्ता नाही अशा सिद्धान्तास अद्वैतवाद म्हणता येईल. ते अंतिम तत्त्व जड आहे. व्यक्तीचा 'मी'-पणा आणि जाणीव हा त्या जडाचा उत्पन्न-विनाशी विकार आहे असा पक्ष कोणी घेतल्यास त्या मतास जडाद्वैत म्हणता येईल. युरोपांत एकोणिसाव्या शतकात अन्स्ट हेगेल याने आपल्या 'रिडल ऑफ दि युनिव्हर्स' या पुस्तकात या तत्त्वेचें मत मांडले होते भारतांत मात्र

असें मत कोणी पुरस्कारिले नाही चावार्त हे जडवादी होते. पण त्यांच्या दृष्टीने पृथ्वी, जल, तेज व वायु ही चारही तत्त्वे अंतिम होत. त्यामुळे जडाद्वैत हा एक नैसर्गिक अद्वैतप्रकार मानला तरी त्याचा पाठपुरावा भान्तात प्रत्यक्षात कोणी केला नाही

चैतन्याद्वैत : म्हणून अद्वैत मत याचा आपल्याकडील रुढ अर्थ ब्रह्माद्वैत, आत्माद्वैत, चैतन्याद्वैत अमान होतो अनेकविध दिसणाऱ्या या सृष्टीच्या घुडागी एकच नित्य. अविकारी चैतन्य विलसत आहे अशा तऱ्हेच्या मतात ब्रह्माद्वैत अथवा आत्माद्वैत म्हणता येईल. अखंडकारण, स्थिर, अविकारी आत्मतत्त्वापासून वहरंगी, बहुदंगी, सदा गतिमान व सतत नाग पावून पुन्हा पुन्हा जन्माला येणारी जड मृष्टि कशी निर्माण होते व माझा आणि त्या आत्मतत्त्वाचा संबंध नेमका कसा लावावयाचा यामगंधी मतभेद होतात. त्यामुळे केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत व शुद्धाद्वैत हे अद्वैताचे तीन मुख्य प्रकार होतात.

केवलाद्वैत मताचे प्रमुख प्रवर्तक गंकराचार्य (ख्रि. ७८८) हे होते. या मताप्रमाणे सतत बदलणाऱ्या नामरूपाची ही जड सृष्टि मिथ्या होय. तिच्या घुडागी अमलेले नित्य, निर्गुण व चेतन ब्रह्मतत्त्व तेवढेच खरे. माझे व त्या ब्रह्मतत्त्वाचे सर्वस्वी अद्वैत आहे. मी ब्रह्मच आहे. जीवाचा वेगळेपणा भ्रामर्त तो अविद्येमुळे, मायेमुळे, अज्ञाना-मुळे. अज्ञानाचा नाश ज्ञानामुळेच होऊ शकतो. ज्ञान म्हणजे ब्रह्मात्मैक्याची अपरोक्ष अनुभूति. ही अनुभूति म्हणजेच मोक्ष. आनंद हे ब्रह्माचें स्वरूप असल्याने मोक्षानुभव आनंदमय असतो.

विशिष्टाद्वैत : या मताचे प्रमुख प्रणेते रामानुजाचार्य (ख्रि. १०१७). या मताप्रमाणे ब्रह्म, चित् व अचित् ही सारखीच सत्य होत. पण चेतन ब्रह्म हे जडाच्या व सर्व जीवाच्या अंतर्गामी राहून त्याच्या सर्व व्यवहारांचे नियंत्रण करते, म्हणून त्यास ईश्वर म्हणावयाचें ईश्वर व जीव यांच्यात अद्वैत आहे. पण ते भेदाला अवकाश करून देणारे म्हणजे विशिष्ट आहे. जड सृष्टि व जीव ही ब्रह्मास विशेषणरूप आहेत. कारण ती ब्रह्मावर सर्वथा अवलंबून असतात. नील हें विज्ञेपण व कमल हें विशिष्ट यामध्ये ज्या प्रकारचे अद्वैत नादनें तमलेच अद्वैत एका वाजुंग जगत् आणि जीव व दुसऱ्या वाजुंग ईश्वर याच्यामध्ये आहे

शुद्धाद्वैत : हें मत वल्लभाचार्यांनी (ख्रि. १४७३) मांडले ब्रह्म, जीव व जगत् यांचें अद्वैत मानण्यास केवलाद्वैत-मतात माया-वादाचा आश्रय केलेला आहे, जगाला मिथ्या मानलेलें आहे ते या मतास मंजूर नाही म्हणून या मतास शुद्धाद्वैत म्हणले. शुद्ध ब्रह्म म्हणजे मायेने शयलित नसलेले ब्रह्म. त्या शुद्ध ब्रह्माचे जग हा वास्तविक परिणाम आहे, विवर्त-कार्य नव्हे. परिणाम घडतांना ब्रह्मांत विकार होत नाही. सुवर्णाचा अलंकार बनविल्यावर सुवर्ण अविकृत राहते. त्याच रीतीने जग हें ब्रह्माचा अविकृत परिणाम होय कारणरूप ब्रह्म व त्याचें कार्य जग ही दोन्ही अभिन्न असल्याने हे मत अद्वैतप्रतिपादक होय.

जीव हा ब्रह्मावरील आभास नसून ब्रह्माचा अंश आहे. शुद्ध सुवर्णाचा एक कण हाही शुद्ध सुवर्णच होय. त्याचप्रमाणे ब्रह्माचा अंश जो जीव तोही शुद्ध ब्रह्मच होय दोघेही शुद्ध असल्याने त्या दोघांचे जें अद्वैत ते शुद्धाद्वैत होय.

शिवाद्वैत : काश्मीर-शैव-संप्रदाय हाही अद्वैताचा पुरस्कार करणारा आहे. या मतांत परम-तत्त्वास परा नविद्, शिव. परमशिव अशी नावे आहेत. शिवतत्त्वाच्या स्वरूपाचे निर्वचन करता येत नाही. पण शिवाच्या अंगभूत 'शक्ति' आहे. अग्नि आणि उष्णता याचे जमे तादात्म्य असते तसेच 'शिव' आणि 'शक्ति' यांचे आहे. शक्तिद्वारा शिवतत्त्वाचा आविष्कार होतो. विश्व म्हणजे शिवतत्त्वाची क्रीडा होय. अशा रीतीने शिवाद्वैत हाही अद्वैताचाच प्रकार ठरतो.

विज्ञानवाद : बौद्धांच्या महायान पंथातील योगाचार संप्रदाया-प्रमाणे प्रत्येक पदार्थ म्हणजे क्षणजीवी विज्ञानांचे (जाणिवेच्या अवस्थांचे) संतान होय. घट-विज्ञानाहून निराळा असा घटपदार्थ नाहीच. विश्वांत विज्ञान-वीथीशिवाय दुमरे काहीच नाही असे हें मत असल्याने योगाचारांच्या विज्ञानवादालाही अद्वैताचा प्रकार मानता येईल.

शून्यवाद : बौद्धांच्या महायान पंथातील माध्यमिक मताप्रमाणे एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थावर, दुसरा तिसऱ्यावर अशा रीतीने (प्रतीत्य-मुमुत्पाद-सिद्धान्तानुसार) प्रत्येक पदार्थ दुसऱ्यावर अवलंबून असल्याने त्याला स्वरूप अथवा स्वभाव नाही पदार्थाची ही नि स्वभावता म्हणजे त्याची शून्यता होय. इतरही अनेक युक्तिवादांनी सर्वच शून्य आहे असें प्रतिपादन या मतांत आहे. पदार्थांचे आपले व्यावहारिक ज्ञान सोपाधिक आहे असा त्याचा एक अर्थ आहे पण ज्ञानातील उपाधि गळून पडल्यावर जो उपाधिरहित अनिर्वचनीय अनुभव शिल्लक उरेल, त्यालाही माध्यमिकांनी 'शून्य' असे नाव दिले आहे. परमार्थतया केवळ हें शून्य तेवढेच सत्य आहे, तो एक अद्वय अनुभव आहे असें हें मत असल्याने माध्यमिकांचा शून्यवाद हाही अद्वैतवादाचा एक प्रकार होऊ शकतो.

आदितत्त्वाची लीला : अंतिम तत्त्व एकच असतां सृष्टीची विविधता कशी उत्पन्न करावयाची ? : गंकराचार्यांचे आजगुरु गौडपादाचार्य यांनी 'अजातवाद' ही उपपत्ति दिली तर्कदृष्ट्या उत्पत्ति ही गोष्टच असभव होय असे त्यांचें प्रतिपादन आहे. विविध प्रकारची सृष्टि उत्पन्नच झाली नसल्याने ('अजात' असल्याने) ती उपपन्न करावयाचा प्रश्नच येत नाही. शंकराचार्यांनी जग 'मिथ्या' ठरविले. त्यामुळे त्याच्या भासमान विविधतेचा ब्रह्माच्या एकत्वाशी विरोध येत नाही. विशिष्टाद्वैत-मतांत बहुत्वाने प्रत्ययास येणाऱ्या मृष्टीस विशेषणाचा (प्रकाराचा) दर्जा दिला गेला. विशेषणांची विविधता विशिष्टाच्या एकतेस बाधक ठरत नाही. नील, नुरभि, मृदू इत्यादि अनेक विशेषणें असली तरी त्यांनी विशिष्ट जे कमल ते एकच राहू शकते. थोडामा थोडा पत्करल्यास सृष्टीची विविधता ही आदि-तत्त्वाची 'लीला' होय असें म्हणून तात्त्विक अडचणीचे निवारण करता येते. 'लीला' म्हणजे निहेंतुक रमणीय आविष्कार. त्यासंबंधी 'का' या प्रश्नास अवकाश नमतो.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यंकर, वा., संपा. : श्रीमन्नायगमाधवाचार्यप्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४).

श्री. ह. दीक्षित

अधिकारसाक्ष्य : पहा : साक्ष्य

अध्यवसाय-स्वातंत्र्य : मनुष्य स्वतंत्र आहे काय या प्रश्नास एकदम उत्तर देता येणार नाही. त्या प्रश्नाचा अर्थ आधी स्पष्ट करून घ्यावा लागेल. 'कोणत्याहि माणसास त्याच्या इच्छे-प्रमाणे जगांत कोणतेहि बदल घडवून आणतां येतील काय ?' असा त्याचा अर्थ केल्यास 'मनुष्य स्वतंत्र नाही' असेच उत्तर द्यावे लागेल. मी कितीहि उत्कट इच्छा केली तरी वसल्या जागेवरून समोरची भिंत मला हलवितां येणार नाही. आपण इतकेंच म्हणू शकू की, इच्छित गोष्ट घडण्यासाठी त्या दिशेने काही कृति मला करता येईल. काही वेळां ती कृति सफल होईल, काही वेळां होणार नाही. मग प्रश्न असा येतो की, माणसास कृतीचे तरी स्वातंत्र्य आहे काय ? त्याला हवी ती कृति तो कसं शकतो काय ? याचेंहि उत्तर तो पूर्णतया स्वतंत्र नाही, असेच येईल. दानपत्तावर स्वाक्षरी करण्याची कृति करण्याचा मी निश्चय केला आणि अगदी त्याच क्षणी पक्षाघात होऊन माझा हात मला हलवितां येईनासा झाला असें होऊं शकेल. मग प्रश्न उरतो की, मनोमनी निश्चय करण्याचें तरी स्वातंत्र्य, अध्यवसाय-स्वातंत्र्य-आत्मस्वातंत्र्य मला आहे काय ? या प्रश्नासंबंधी नियतत्ववाद आणि अनियतत्ववाद असे दोन पक्ष सकृददर्शनी घेतां येतात.

नियतत्वादाचा पक्ष असा - मानवी संकल्प अथवा अध्यवसाय ही त्रिया सृष्टीतील एक घटना असल्याने इतर कोणत्याहि घटनेप्रमाणे तिला 'कारण' हे असणारच कोणतीहि घटना केव्हा, कोठे आणि नेमकी कशी घडावयाची हे सर्वस्वी तिच्या कारणावरूनच अथवा कारणसमुच्चयावरून ठरतें. म्हणजे, घटना तिच्या कारणाने नियत होते. तशी ती न होईल तर कारणाचें कारणत्वच नाहीसे होईल. अर्थात् माझा कोणताहि अध्यवसाय त्याच्या पूर्व-पूर्व कारणाने नियत होणारच. मी तो आयत्या वेळीं बदलू शकणार नाही त्याला त्याचा सलग पूर्वैतिहास असणार व त्या इतिहासानेच त्याचें स्वरूप ठरणार. भविष्य काळांतील अमुक एका क्षणी माझ्या मनांत कोणती तरी एकच घटना घडत असणार, अन्य नाही ती घडून गेल्यावर अपरिवर्तनीय असते हे कोणीहि मान्य करील. मग या क्षणिसुद्धा ती अपरिवर्तनीय आहे, अगं मानण्यात काय चुकलें ? माझ्या मनांत घडणारी घटना जर अशा रीतीने अटळ असेल तर माणमाला आत्मस्वातंत्र्य नाही हे उघडच आहे.

या निष्कर्षाप्रत येण्याची आणखी एक रीत अशी - मनुष्य हा विचारणीय प्राणी आहे जाणूनबुजून जो गोष्ट करावयाची ती तो अहेतुक अथवा विनाकारण करणार नाही. कृतिविषयक निवड अथवा निर्णय करावयाचा तो स्वतःच्या सर्वात बलवान् प्रेरणेशी अनुसरूनच तो करणार. तसें तो न करील तर तो गोष्ट हेतुशून्य क्रिया होईल; कृति होणार नाही. त्या माणसाचा जो काही स्वभाव असतो त्यामुळे विशिष्ट परिस्थितीत कोणती तरी एक प्रेरणा बलवान् ठरणार. स्वभाव व परिस्थिति यांनी प्रेरणा नियत होते व प्रेरणेने संकल्प अथवा अध्यवसाय नियत होतो असे मानावे लागते. अर्थात् भविष्यांतील कोणत्याहि क्षणी प्रत्येक व्यक्तीचा अध्यवसाय नियत असतो. तो नियत असेल तर अध्यवसाय-स्वातंत्र्य अथवा आत्मस्वातंत्र्य तें काय उरले ?

अशा तऱ्हेच्या नियतत्ववादांमुळे नैतिक विचाराचा पायाच

उखडला जातो. नैतिकता ही माणसाच्या संकल्पाला अथवा अध्यवसायाला चिकटलेली असते. पण जर त्याचा अध्यवसाय स्वतंत्र नसेल तर सत् व असत्, सज्जन व दुर्जन, सदाचार व दुराचार असा फरकच करतां येणार नाही. जें घडते ते नियतपणे, अनिवार्यपणे घडत जातें असें मानले तर नैतिक दृष्ट्या त्यास चांगलें-वाईट म्हणण्यांत काही अर्थ उरत नाही. नदीला पूर येऊन त्यांतून माणसे वाहून गेली तरी ती दुष्कृति नव्हे आणि पुराच्या गाळामुळे अधिक धान्य पिकलें तर त्यांत नैतिक प्रशंसेचा प्रश्न येत नाही. कारण या गोष्टी सृष्टिनियमां-प्रमाणे जशा घडावयाच्या तशा अटळपणाने घडत असतात. कृती-संबंधीचा मानवी निर्णय जर अनिवार्य अशा सृष्टिनियमांचे फलित असेल तर त्यास (नैतिक अर्थाने) चांगलेपणा अथवा वाईटपणा येणार नाही आणि नीतिमीमासेस अर्थ उरणार नाही.

अनियतत्ववाद : म्हणून काही लोक दुसऱ्या टोकाला जाऊन अनियतत्ववाद पत्करतात. या मताप्रमाणे मानवी मनांतील संकल्प अथवा अध्यवसाय हा घटनांचा असा एकच प्रकार आहे की, जो कार्य-कारण-संबंधाच्या कक्षेच्या बाहेर आहे. म्हणून मानवी व्यक्ति कोणत्या प्रसंगी कोणता कृतिनिश्चय करील हे एखाद्या सर्वज्ञ पुरुषालासुद्धा आधी सांगता येणार नाही कारण, तो आधी ठरलेलाच नसतो. तो सर्वस्वी अनियत असतो. कोणत्याहि क्षणी कोणताहि कृतिसंकल्प आकार घेईल - अगदी कोणताहि.

पण हा पक्षसुद्धा नीतिविचारास आधार देऊं शकत नाही. माझा संकल्प कोणत्याहि क्षणी कोणताहि आकार घेऊं शकत असेल तर मी त्याचा कर्ता आणि नियंता नव्हे. मग तो संकल्प माझा कसला ? इच्छा यदृच्छाधीन असेल तर मी पराधीन ठरतों. अनियतत्ववाद पत्करल्याने आत्म-स्वातंत्र्याचें समर्थन होत नाही, आणि स्वातंत्र्याच्या अभावी नैतिक-अनैतिक हा भेद उरत नाही.

आत्मनियतत्व : म्हणून, आत्म-स्वातंत्र्य याचा अर्थ नियतत्वाचा अभाव असा न करतां आत्मनियतत्व असा केला जातो. माझा संकल्प (अध्यवसाय) मी करतो, अन्य कोणीहि नाही; तसेंच तो परिस्थितीनेहि नियत होत नाही, ही भूमिका आत्म-स्वातंत्र्याची होय या भूमिकेवरूनच साधुत्व आणि खलत्व, सत्कृत्य आणि दुष्कृत्य हे नैतिक भेद करतां येतात. वाईट गोष्टीविषयीची प्रवृत्ति आवरूं शकत असूनहि आवरली नाही, तरच मी असज्जन ठरतों आणि माझ्या शुभ प्रवृत्तीचा मी जनक असेन तरच नैतिक प्रशंसेस मी पात्र ठरेन. थोडक्यांत म्हणजे, अध्यवसाय (संकल्प) कारणरहित ठरल्याने स्वातंत्र्य सिद्ध होत नाही, तर 'मी' हे त्याचें कारण ठरल्याने आत्मस्वातंत्र्य व नीति-चिकित्सा ही सुप्रतिष्ठित होतात.

येथे 'मी' म्हणजे कोण हा प्रश्न प्रस्तुत ठरतो. मी म्हणजे माझा स्वभाव, हें तर खरेंच. पण कोणता भाव म्हणजे स्वभाव ? माझ्यांत विवेक आहे आणि विकारहि आहेत. द्वेष, क्रोध, मोह इत्यादि विकार ज्याचे कारण असतील तो अध्यवसाय स्वतंत्र नव्हे. हे विकार म्हणजे 'मी' चें खरें स्वरूप नव्हे. म्हणून 'मी क्रोधाच्या आहारी गेलो', 'मी मोहाच्या अधीन झालो' असे शब्दप्रयोग होतात. विचाराचा अथवा विवेकाचा मी ग्लाम झालों असे कोणी म्हणणार नाही. कारण विवेक हेंच 'मी' चें खरें स्वरूप होय. म्हणून विशुद्ध विवेकाने केलेला कृति-

निश्चय हाच स्वतंत्र-संकल्प होय स्वतंत्र-संकल्प करण्याचे व्यक्तीचे सामर्थ्य, म्हणजेच विकाराना डावलून विवेकाला अनुसरण्याची चिरंतन शक्यता हेच माणसाचे आत्मस्वातंत्र्य होय.

आत्मस्वातंत्र्य म्हणजे आत्मनियतत्व आणि आत्मनियतत्व म्हणजे आत्मा (मी) हे संकल्पाचे अथवा अध्यवसायाचे 'कारण' असणे असें वर म्हटले. यावरून अशी शका येईल की, जर कारण हे कार्याला नियत करते तर भावी कालांतील माझे सर्व संकल्प ठरून गेलेले असणार. कालपट जसजसा उलगडत जाईल तसतसे ते मला प्रत्यक्षात ज्ञात होत राहणार. पण सर्वज्ञ परमेश्वर अस्तित्वांत आहे अशी कल्पना केल्यास माझे भविष्यकालातील सर्व अध्यवसाय त्याला माहीत असणार तत्त्वतः त्याचे अचूक भविष्य वर्तविता येईल. अर्थात् ते अटळ ठरतात. अशा परिस्थितीत स्वातंत्र्य ते काय राहिले ?

कार्यकारणभावसंबंधकल्पना : यास उत्तर असें की, कारण-कार्य-संबंधाची कल्पना व्यंजक आणि सर्जक अशा दोन रीतींनी करतां येते पहिल्या रीतीप्रमाणे कार्य हे कारणांत अनुस्यूत असते. रात्री घड्याळास गजर लावून ठेवणे हे कारण व पहाटे पाच वाजता होणारा गजराचा आवाज हे त्याचे कार्य. या ठिकाणी कारण-सामग्री निश्चित झाल्यावर कार्यहि अमुक एक म्हणून निश्चित होते व त्यामुळे भविष्य वर्तवितां येते. चंद्र, सूर्य व पृथ्वी यांच्या आजच्या स्थिति व त्यांच्या विविध गति जाणून घेऊन त्यावरून ग्रहणें केव्हा होतील ते आगाऊ सांगता येतें. कारण की, या ठिकाणी कारण हे कार्याचे व्यंजक असते. पण जेव्हा कारण हे सर्जक असते, तेव्हा कार्याच्या स्वरूपाविषयी प्राक्कथन करतां येणार नाही. कविप्रतिभा हे कवितेचें कारण होय. पण हा कवि या वेळी अमुक एक कविता करील असे कोणास आगाऊ सांगतां येणार नाही. प्रतिभा ही सर्जनशील कारण असते. याच रीतीने 'मी' अथवा 'आत्मा' हा नैतिक अध्यवसायाचें सर्जनशील कारण असतो या कारणत्वाचें नाव 'आत्मस्वातंत्र्य'.

संदर्भ-ग्रंथ : जोशी, वा. म. : नीतिशास्त्रप्रवेश (पुण, १९१९; भा. ३, १९३२); टिळक, वा. गं. : श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५; भा. ७, १९५६).

श्री. ह. दीक्षित

अध्यासवाद : ब्रह्मसूत्रांवरील शंकराचार्यांच्या भाष्यातील उपोद्घातास 'अध्यास'-भाष्य असे नांव आहे 'अध्यास' ही संकल्पना शांकर-अद्वैत-वेदान्त-मतास प्राणभूत असल्याने तिचे निरूपण ब्रह्मसूत्र-शांकरभाष्याच्या सुखातीस येणें साहजिक आहे.

ज्ञातृत्व, अथवा 'मी (आहें)' असें ज्याचें भान होतें तो अहंपदार्थ व 'तू' (तो, ती, तें) 'या रीतीने ज्यांचे ज्ञान होते ते सर्व ज्ञानविषय अथवा त्वंपदार्थ ही उजेड व अंधकार या दोन पदार्थांप्रमाणे एकमेकांच्या अत्यंत विरुद्ध होत. त्यापैकी कोणत्याहि एकाने दुसरें होणें किंवा दुसऱ्याचे धर्म अंगीकारणें हे सर्वथा असंभव होय. 'मी' हा 'तू' होणारच नाही. अशा रीतीने जे तर्कत असंभव आहे, ते लोकव्यवहारांत भाव प्रत्यक्ष आहे. 'माया' या संकल्पनेचें बीज यांत आहे. बाध असल्याने तर्कत ज्यास सत् म्हणतां येणार नाही पण

प्रत्यय येतो म्हणून ज्यांस असत् म्हणता येणार नाही अशी नामरूपे म्हणजे माया होय शरीर (त्वंपदार्थ) कृश अथवा लठ्ठ असते. पण 'मी लठ्ठ आहे', 'मी कृश आहे' असे आपण मानतो व तसा व्यवहारहि करतो. वहिरेपणा हा श्रवणेंद्रिय या त्वंपदार्थांचा धर्म होय. पण तो अहंपदार्थावर लादला जाऊन 'मी वहिरा आहे' असें मानले जाते. हे जें घडतें ते अध्यासाने, अथवा असें घडणे म्हणजेच अध्यास होय.

अध्यास या पदाचा अवयवश अर्थ एका पदार्थावर दुसऱ्या पदार्थाचे आरोपण करणे असा होत असला तरी त्याचा पारिभाषिक अर्थ पूर्वी पाहिलेल्या पदार्थाचा दुसऱ्या वस्तूच्या ठिकाणी येणारा स्मृतिरूप प्रत्यय (ब्र. सू. शां. भा. १.१.१) असा आहे ज्याच्यावर आरोपण करावयाचे ते अधिष्ठान व अधिष्ठानावर वास्तविक नसलेल्या ज्या गोष्टीचा-प्रत्यय येतो ती गोष्ट अध्यस्त होय. प्रसिद्ध रज्जु-सर्पाच्या दृष्टान्तांत, भासणारा सर्प हा अध्यस्त होय व रज्जु ही त्याचे अधिष्ठान होय. अद्वैत-वेदान्त-मताप्रमाणे ब्रह्मरूपी सद्रस्तु हे अधिष्ठान असून दृश्य जग हें अध्यस्त म्हणजे ब्रह्मावरील अध्यास होय अविद्येमुळे आपण ब्रह्मावर जगाचा अध्यास करीत असतो

ब्रह्म व जग यांमधील तात्त्विक संबंध : अद्वैत-वेदान्त-मतात अभिप्रेत असलेला ब्रह्म व जग यांमधील तात्त्विक संबंध अध्यास या संकल्पनेने व्यक्त करणें सोयीचे होते ब्रह्म हेच काय ते सत्य असे मानल्याने दृश्य जगाशी त्याचा संबंध कसा लावावयाचा हा प्रश्न येतो. या प्रश्नास केवलाद्वैत वेदान्ताचे उत्तर असे आहे की, ब्रह्माशिवाय जगास अस्तित्व नाही. ब्रह्मच नसते तर जगहि नसते; पण दोहोतील हा संबंध समभुज नाही, विषमभुज आहे. म्हणजे, उलट्या दिशेने, जगाचे गुण अथवा दोष याचा ब्रह्माला संपर्क होत नाही. हा विशिष्ट तात्त्विक संबंध 'अध्यासा'ने सांगितला जातो. अध्यस्त जगाचा अवभास नाहीसा झाला तरी स्वयंप्रकाश ब्रह्माचे अधिष्ठान शिल्लकच राहते. खऱ्या ज्ञानाने अविद्येचा नाश होतो व ब्रह्मच सत्य आहे याचा प्रत्यय येतो.

विवर्तवाद : वरील तात्त्विक संबंध कारणाकार्याच्या भाषेत. मांडला म्हणजे विवर्तवाद मिळतो ब्रह्म हे कारण आणि जग हें त्याचें कार्य पण ते कार्य परिणामरूप नसून विवर्तरूप आहे, हे म्हणण्याचा मतलब असा की, जगाचे विवर्तपादान असलेल्या ब्रह्मांत कसलाहि विकार न घडतां, ते अगदी आहे तसेंच शावृत राहून, जगरूपी कार्य अवतरते. जग विवर्त असल्याने, त्याचे गुणदोष आणि त्यांतील विकार यांचा ब्रह्माला स्पर्श होत नाही माडूक्योपनिषत्-कारिकेत गौडपादाचार्यांनी आपल्या अजातवादाने हाच मुद्दा निराळ्या रीतीने मांडला आहे. ते म्हणतात, खऱ्या अर्थाने, जग हे निर्माण झालेलेच नाही, किंवहुना, निर्मित ही गोष्टच असंभव आहे.

विश्व अस्तित्वांतच नाही, किंवा परमेश्वराहून निराळे असे विश्व अस्तित्वात नाही असें प्रतिपादणाऱ्या पाश्चात्य विचारधारेतील अविश्ववादाची अध्यासवादाशी जवळीक आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यंकर, वा. व चांदोरकर, दि. ल्य. अनु. : शांकरब्रह्मसूत्रभाष्याचे मराठी भाषांतर, ४ भाग (वडोदे, १९११; भा. २, पुणे, १९५७).

श्री. ह. दीक्षित

अनात्मवाद अनात्मवाद हा बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा एक पायाभूत सिद्धान्त आहे येथे 'आत्मा' याचा अर्थ सजीव पदार्थाच्या ठिकाणी मानला जाणारा जीव, आत्मा एवढाच नाही अनेक धर्मांचा अथवा गुणांचा आपणास प्रत्यक्ष येत राहतो तेव्हा त्यांना आधारभूत असा एक स्थिर द्रव्यपदार्थ आपण मानतो तो आत्मा होय. अनात्मवादाला हा द्रव्यपदार्थ नाकारावयाचा आहे कारण, धर्माव्यतिरिक्त नुसत्या एखाद्या धर्मा पदार्थाचा अनुभव येत नाही असे बौद्ध सांगतात. रग-गंधादि धर्मांचा सघात म्हणजेच फूल हा पदार्थ होय अशा तऱ्हेचे हे मत आहे.

जी गोष्ट फुलासारख्या अचेतन पदार्थाची तीव्र चेतन पदार्थाची. प्रतिक्रिया निर्माण होणाऱ्या राग, द्वेष, इच्छा, सुख, दुःख इत्यादि चित्तधर्मांना आधारभूत अशा एखाद्या स्थिर पदार्थाची कल्पना करून आपण त्यास आत्मा म्हणतो पण चित्तधर्मांचे सघात व त्या सघाताचे संतान म्हणजेच विश्व होय असे मानून सर्व काम भागते.

अनात्मवादास पुद्गल (व्यक्ति)-नैरात्म्य असे नाव आहे. पण त्याच्याहि पुढे जाऊन माध्यमिक (शून्यवादी) बौद्धमतात धर्मांचेहि नैरात्म्य मानले आहे. कुठलाहि धर्म हा दुसऱ्या धर्मावर अवलंबून असतो हा दुसरा धर्म तिसऱ्यावर, तिसरा चौथ्यावर असा हा क्रम अखंडपणे चालू असतो. यावरून असे ठरते की कोणत्याहि धर्मास स्वतःचे असे काही स्वरूप नाही, कारण त्याला 'स्व'च नाही. धर्माची ही निस्वरूपता म्हणजेच धर्मनैरात्म्य.

ब्रिटिश तत्त्वचिंतक डेव्हिड ह्यूम (१७११-७६) याची तात्त्विक बैठक बौद्धांच्या अनात्मवादाला खूप जवळची आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : व्हीस, डेव्हिड्स, टी. डब्ल्यू. बुद्धिज्ञम, इट्स हिस्टरी अँड लिटरेचर (न्यूयॉर्क, १८९६), शेरवाटस्की, टी. दि सेट्रल कन्सेप्शन ऑफ बुद्धिज्ञम अँड दि मीनिंग ऑफ दि वर्ड 'धर्म' (लंडन, १९२३, आ २, कलकत्ता, १९५६).

श्री ह दीक्षित

अनुपलब्धि 'उपलब्धि' शब्दाचा अक्षरार्थ अर्थ मिळणे, मिळविणे असा आहे अनुपलब्धि म्हणजे न मिळणे. भट्ट मीमांसकांनी 'अनुपलब्धि' नावाचे प्रमाण किंवा ज्ञानाचे साधन मानले आहे. अर्थात् 'अनुपलब्धि' या शब्दाचा (ज्ञानसाधनाच्या संदर्भात) हा विशेषणमासारखा उपयोग आहे.

एखाद्या ठिकाणी एखादी वस्तु आहे याचे ज्ञान आपणास प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द यांनी होऊ शकते. परंतु एखाद्या ठिकाणी अमुक वस्तु नाही असे आपण म्हणतो तेव्हा वस्तूच्या नसण्याचे (किंवा अभावाचे) ज्ञान आपणास कसे होते ? या प्रश्नाच्या उत्तरावर अनुपलब्धि-प्रमाणाची सिद्धता अवलंबून आहे.

नैयायिकांच्या मते ज्या इन्द्रियाच्या योगाने आपणास एखाद्या वस्तूचे ज्ञान होते, त्याच इन्द्रियाच्या योगाने आपणास त्या वस्तूच्या अभावाचे ज्ञान होते. भूमीवर घट आहे असे आपण जेव्हा म्हणतो तेव्हा घटाचे ज्ञान आपणास चक्षुरिन्द्रियापासून म्हणजे डोळ्याचा घटाशी संयोग होऊन होते. भूमीवर घट असल्यामुळे हे ज्ञान होते आणि घट हा भूमीशी संयोगसंबंधाने असतो. नैयायिकांच्या मते घटाच्या

अभावाचे ज्ञानहि आपणास चक्षुरिन्द्रियानेच व्हावयास पाहिजे. घट ज्याप्रमाणे भूमीशी संयोग-संबंधाने असतो त्याचप्रमाणे घटाभाव हा भूमीशी स्वरूप-संबंधाने असतो तो वास्तविक नेहमीच असतो पण घटाचे जेव्हा प्रत्यक्ष ज्ञान होते तेव्हा घटाभावाचे ज्ञान लपले जाते. वास्तविक घटाभाव वगैरे म्हणणे हा उपचार झाला. वास्तविक अभाव केवळ एकच असतो तो सर्व भावपदार्थांशी स्वरूपसंबंधाने नित्य असतो येथे " दि नल सेट इज युनिक अँड इज ए सक्सेस ऑफ ऑल सेट्स " हे विधान आठवावे. जे असते ते मिळालेच पाहिजे (यदि स्यात् उपलब्धेत) या तत्त्वावर बरील विचारसरणी आधारली आहे अर्थात् जे मिळत नाही, जे आपणास कळत नाही, त्याचा त्या ठिकाणी अभाव असला पाहिजे व हा अभाव आपणास ज्या इन्द्रियाने एखाद्या वस्तूचे अस्तित्व कळते त्याच इन्द्रियाने कळतो.

बौद्ध नैयायिक धर्मकीर्ति याने अभाव आणि अनुपलब्धि याचा विचार प्रत्यक्ष आणि अनुमान यांच्या संदर्भात केलेला आहे. त्याने अनुपलब्धीचे अकरा पोटभेद केलेले असून हे बहुतेक भेद अनुमानावर किंवा त्यापेक्षाहि लक्षणे (इम्प्लिकेशन) वर आधारलेले आहेत.

मीमांसक प्रभाकर याचे, घटाभावाचे ज्ञान होणे म्हणजे केवळ भूमीचे प्रत्यक्ष ज्ञान होणे होय, हे मत न्यायाला बरेच जवळचे आहे पण हे मत कुमारिलभट्टाना न पटल्यामुळे त्यांना अभावज्ञानाकरिता एका स्वतः प्रमाणाची - अनुपलब्धीची - गरज भासली. भट्टांच्या मताप्रमाणे अभावाचे ज्ञान आपणास प्रत्यक्षाने, अनुमानाने किंवा (अनुपलब्धीखेरीज) इतर कोणत्याहि प्रमाणाने होत नाही. भावरूप पदार्थ प्रत्यक्षाने कळू शकतो, कारण भावरूप पदार्थ व इन्द्रिये (आणि मन इ०) याचा सनिकर्ष होऊ शकतो पण जे नाहीच त्याचा सनिकर्ष कसा होणार ? जी गोष्ट प्रत्यक्षाची तीच गोष्ट अनुमानाची व्याप्तीचे उदाहरण असल्यावाचून व्याप्ति सिद्ध होत नाही, आणि व्याप्तीवाचून अनुमान सिद्ध होत नाही, आणि व्याप्तीचे उदाहरण तर प्रत्यक्षावर अवलंबून. पण ज्या अर्थी भूमीवर घट नाही हे ज्ञान तर आपणास होते, त्या अर्थी ते कोणत्यातरी अन्य प्रमाणाने होत असले पाहिजे आणि ते प्रमाण अनुपलब्धि होय अशी भट्टांची अनुपलब्धि-प्रमाणाची सिद्धि आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यंकर, वा. सपा. श्रौतसायणमाधवाचार्य-प्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४), वाररिंगे, एस. एस. ए. मॉडर्न इंट्रोडक्शन टु इंडियन लॉजिक (दिल्ली, १९६५)

सु शि वाररिंगे

अनुभवपूर्व व अनुभवोत्तर : अनुभवपूर्व आणि अनुभवोत्तर यातील भेद सकल्पनांना जरी लागू होत असला तरी, तो मूलतः ज्ञानाच्या विविध प्रकारातील असतो. बहुतांशी मानवी ज्ञान विश्वातील वस्तूंच्या निरीक्षणातून प्राप्त होते, अनुभवाश्रित असते आणि म्हणून त्यास 'अनुभवोत्तर' म्हणतात तरीसुद्धा काही तत्त्वचिंतकांना असे वाटते की, काही मानवी ज्ञान ह्या मार्गाने प्राप्त होत नाही, परंतु कोणत्याहि अनुभवापूर्वी हजर असते. ज्ञानाच्या ह्या प्रकारास ते 'अनुभवपूर्व' म्हणतात. ह्या भेदाचा उपयोग विस्तृत

करणे स्वाभाविक आहे म्हणूनच त्याला अनुरूप अशा विधानांच्या प्रकारांना देखील तो लागू पडतो. अनुभवोत्तर विधानातील सत्यता, उदा.- 'खिडकी उघडी आहे' याची सत्यता संबंधित अनुभवाश्रित तथ्याच्या अवलोकनावरून शोधली जाते. परंतु तर्कशास्त्रातील किंवा गणितशास्त्रातील विधानांची सत्यता, उदा.- ' $२+२=४$ ' मोजलेल्या वस्तूच्या गटाच्या परीक्षणवरून शोधली जात नाही. ते सत्य अनुभवपूर्व असते, अनुभवनिरपेक्ष रीतीने ते ज्ञान होते.

अनुभवपूर्व ज्ञानाचा अंतिम आधार : अनुभवोत्तर ज्ञान, हे जरी नेहमी विश्वसनीय नसले तरी त्या ज्ञानाची उपलब्धता व त्याचे अधिष्ठान काय असते हे कळण्यास सुलभ असते. 'खिडकी उघडी आहे' हे ज्ञान होण्यासाठी आपण केवळ संबंधित खिडकीचें परीक्षण करणें पुरेसें असते. परंतु अनुभवपूर्व ज्ञानासंबंधी माहिती पुरविणे वाटते तितके सुलभ नसते. प्लेटो, अरिस्टॉटल आणि लायटनिझ यासारख्या पुष्कळ महान् तत्त्वचिंतकांनी, त्याचे उपादान करण्याचा प्रयत्न केला. कांटच्या मते अनिवार्यता हे अनुभवपूर्व ज्ञानाच्या अनेक चिह्नांपैकी एक होय. अनुभवपूर्व ज्ञान असलेली विधाने अनिवार्यपणे सत्य असतात. विश्व कसें असते यावर त्यातील सत्यता आश्रित नसते. लांब शेंपूट असण्यापेक्षा वाघ आखूड शेंपटाचा देखील असण्याची शक्यता होती. परंतु दोन अधिक दोन हे चारशिवाय दुसरे काहीच असणार नाही. म्हणून अनिवार्यता आणि आश्रितता ह्या पदाचा अनुभवपूर्व आणि अनुभवोत्तर विधानें यांतील भेद ओळखण्यास वारंवार उपयोग करण्यांत येतो, आणि ह्यामुळे अनुभवपूर्व आणि अनुभवोत्तर यांतील भेदांची एक प्रकारची सदृशता दूर करण्यास मदत होते जी विधानें अनुभवपूर्व शोधलेली वाटतात ती विधाने अनुभवानून देखील शोधण्याची शक्यता असते. $२+२=४$ हे ज्ञान वस्तूच्या गटांच्या प्रयोगावरून आपण जाणू शकतो. ह्याव्यतिरिक्त ज्या विधानांची सत्यता जगातील सुस्पष्ट वस्तुस्थितीवर अवलंबून असते ती विधाने अनुभवपूर्व ज्ञात होण्याची शक्यता असते. सर्व मनुष्यें मर्त्य आहेत आणि सॉक्रेटीस मनुष्य आहे हें ज्ञान मिळाल्यास सॉक्रेटीस मर्त्य आहे हें अनुभवपूर्व अनुमानाने आपण शोधू शकलोच. तरीमुद्धा फ्रेगेने सांगितल्याप्रमाणे आपण विधानाची सत्यता कशी शोधून काढतो ह्या मनोवैज्ञानिक प्रश्नास त्या विधानाची सत्यता कशावर अवलंबून असते ह्या तार्किक प्रश्नाहून वेगळे ठेवले पाहिजे. अनुभवोत्तर साधनाने जरी आपण $२+२=४$ हे जाणून घेत असलों तरीमुद्धा ते विधान अनिवार्यपणे खरे असतें, आणि सॉक्रेटीस मर्त्य आहे हे ज्ञान जरी अनुभवपूर्व शोधण्यात आलेलें असले, तरी जगातील सापेक्ष वस्तुस्थितीशी तें निगडित असते. अनुभवपूर्व योग्य ज्ञानाचा अंतिम आधार कोणता हाच तात्त्विक प्रश्न आहे, म्हणजे अनिवार्य सत्याविषयीचा तो प्रश्न आहे.

पारंपरिक बुद्धिवादी असे प्रतिपादन करतात की, अनुभवपूर्व ज्ञान हें अनुभवोत्तर ज्ञानापेक्षा जास्त संभाव्य स्वरूपाचें नसते. ज्याप्रमाणे आश्रित सत्याचा इद्रियांच्याद्वारा बोध होतो त्याप्रमाणे अनिवार्य सत्याविषयीचा बोध आपणांस बुद्धिशक्तीने प्राप्त होतो. ह्याविरुद्ध मिल्लसारखे पारंपरिक अनुभववादी अनुभवपूर्व ज्ञानाची शक्यता संपूर्णपणे नाकारतात. तार्किक आणि गणितिक नियम म्हणजे मूलभूत आनुभविक सामान्यीकरणे असे विवरण केले जाते, त्या नियमांची

वरवरची अनिवार्यता सार्वत्रिक पण आश्रित अशा सत्यतेची केवळ एक मनोवैज्ञानिक प्रतिक्रिया असते. ज्यात अनुभवपूर्व ज्ञान हे आपल्या अनुभवाच्या चौकटीवर अवलंबून असते अशा नवीन बुद्धिवादाने वरील वादविवादाचे निराकरण आपण करूं शकू असे काटला वाटले. तर्कशास्त्र व गणितशास्त्र, आणि दिक् व काल हे पदार्थ ह्या एक प्रकारच्या खिडक्या असून त्यांतून आनुभविक जगाचे आपण अवलोकन करतो. तथापि, कांटचें मत जेथे जेथे लागू पडते अशा ठिकाणी तार्किक अनुभवसत्तावाद्यांनी तसेच इतरानी टीका केली. विशेषतः संश्लेषक अनुभवपूर्व सत्ये असतातच; थोडक्यांत अनुभवपूर्व सत्ये ही एका अर्थाने जगाविषयी माहिती पुरवितात, या काटच्या मतावर त्यांनी टीका केली. तार्किक अनुभवसत्तावादी असे मानतात की, सर्व अनुभवपूर्व सत्ये विश्लेषणात्मक असतात. ती नवीन माहिती न देणारी विधाने असतात व ती केवळ त्यांच्या उद्देश्याचे विश्लेषण करतात व फक्त तो अर्थ खरा असेल तितकीच ती खरी असतात. $२+२=४$ होतात, कारण ४ ह्या शब्दाचा उपयोग आपण दोन आणि दोन ह्या अर्थानेच करीत असतो. म्हणून अनुभवपूर्व ज्ञान हा केवळ भाषिक विषय आहे.

फलवाद्यांचा दृष्टिकोण : फलवाद्यांचा दृष्टिकोण असा आहे की, अनुभवपूर्व सत्ये त्यांच्या उपयुक्ततेमुळे सत्य म्हणून स्वीकारली जातात. तार्किक व्याघाताचा नियम स्वीकारण्याचे कारण त्याची अनिवार्यता किंवा सार्वत्रिकता नसून तर्कप्रक्रियेत त्याचा उपयोग केल्याने आपणांस सुसंबद्ध ज्ञानपद्धति प्राप्त होते. तरीमुद्धा, अनुभवपूर्व सत्य आणि अनुभवपूर्व तत्त्व किंवा गृहीतक ह्यांमधील भेद येथे करणें महत्त्वाचे आहे. कोणत्याही प्रकाराने प्रत्यक्ष खरेपणाचे परीक्षण न करतां $२+२=४$ हे अनुभवपूर्व असते, असें आपण जर गृहीत धरून चाललों, तर खरोखरच आपण आपले गणिताचे ज्ञान त्याभोवती उपयुक्तपणें संघटित करू शकू आणि कमीअधिक मूल्याने कुठल्याही विधानाच्या गटावायत असें करूं शकू परंतु कुठलेही ज्ञान हे सोपाधिक असते. ते वापरलेल्या गृहीतकाच्या दृष्टीने अनुभवपूर्व असतें. परंतु आनुभविक वस्तुस्थितीवर तसेंच फलवादी गृहीतकावर अवलंबून नसणारें असे केवळ अनुभवपूर्व ज्ञान असते काय हा प्रश्न वाकीच राहतो.

संदर्भ-ग्रंथ : कांट, आय. : क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन, अनु. : एन. के. स्मिथ (लंडन, १९२९); फ्रेगे, जी. : फाउंडेशन्स ऑफ अरिथमेटिक, अनु. : जे. एल. ऑस्टिन (ऑक्सफर्ड, १९५०; सुधा. आ. २, १९५३); पॅप, ए. : सेमॅंटिक्स अँड नेसेसरी ट्रुथ (न्यू हॅवेन, १९५८); कोहेन, एल. जे. : दि डायव्हर्सिटी ऑफ मीनिंग (लंडन, १९६२).

जॉन मूर

अनुभववाद : मूलतः ज्ञान हें इद्रिय आणि अर्थ किंवा वस्तु यांच्या संकिर्पातूनच उगम पावते, केवळ बुद्धीवर विसंबून ज्ञानाची इमारत उभारता येत नाही. जन्मतःच आपणांजवळ ज्ञानाचा काही नैसर्गिक साठा नसतो, हा सिद्धान्त तत्त्वज्ञानांत अनुभववाद या नावाने प्रसिद्ध आहे. कधी कधी केवळ प्रत्यक्ष-प्रमाणावरच उभारलेल्या ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्तसंग्रहालाहि अनुभववाद म्हणून संबोधण्याची प्रथा आहे.

पाश्चात्य अनुभववादाचे पितृत्व ॲरिस्टॉटलकडे आहे ॲरिस्टॉटलने इन्द्रियजन्य प्रत्यक्ष आणि स्मृति याच्या योगाने आकाराला आलेले, आणि ज्याचे ज्ञान पूर्वीच झाले नाही असे ज्ञान, अशी अनुभवाची एक व्याख्या केलेली आहे. वेदना आणि भावना याचा अनुभव म्हणजे अनुभव याहि अर्थी कधीकधी 'अनुभव' शब्द वापरला जातो पण सर्व ज्ञान इन्द्रियापासून मिळते हा अनुभववादाचा मुख्य सिद्धान्त आहे असे म्हणता येईल

सर्वसाधारणपणे ज्या भारतीय दर्शनानी प्रत्यक्षाला प्रमाण मानले आहे आणि इतर प्रमाणापेक्षा प्रत्यक्षाचा अधिकार अधिक मानला आहे ती सर्व दर्शने अनुभववादी असे समजता येईल. तात्पर्यतः चार्वाक, न्याय, वैशेषिक, जैन, सांख्य व एका परीने उत्तरमीमांसा या दर्शनाना अनुभववादी मानावे लागेल प्रत्यक्षाला प्रमाण मानणारे 'स्वलक्षणा' -वादी बौद्धहि या व्याख्येत वसतील योगदर्शनाला मात्र सर्वसामान्य अर्थाने अनुभववादी मानतां येणार नाही कारण योगशास्त्राप्रमाणे सर्व प्रमाणाची (प्रत्यक्ष, अनुमानादिकाची) गणना चित्ताच्या पाच वृत्तीत केलेली आहे आणि 'सत्य ज्ञान' हे चित्तवृत्तीच्या निरोधामुळे होत असल्यामुळे प्रत्यक्षादि प्रमाणांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या अनुभवाविषयक ज्ञानाचा निषेध झाल्यावाचून सत्य ज्ञान होऊ शकत नाही. या अर्थाने उत्तरमीमांसाहि अनुभववादी आहे असे मानता येणार नाही. चार्वाक सोडल्यास केवळ अनुभववादी अशी भूमिका भारतीय दर्शनात कोणीच स्वीकारलेली नाही

पाश्चात्य अनुभववाद पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातहि 'अनुभववादी' समजला जाणारा असा तत्त्वज्ञाचा एक मोठा वर्ग आहे. (१) सतराव्या व अठराव्या शतकातील हॉव्स (१५८८-१६७९), लॉक (१६३२-१७००), वर्कले (१६८५-१७५३), ह्यूम (१७११-१७७६), मिल्ल यासारखे ब्रिटिश अनुभववादी, (२) विल्यम जेम्स- (१८४२-१९१०)-सारखे अपारंपरिक (रेंडिकल) अनुभववादी व (३) विसाव्या शतकातील तार्किक अनुभववादी यांचा विचार करावा लागेल ज्ञानाचे अनुभव हे मूल व मुख्य प्रमाण आहे ही सर्व अनुभववाद्यांना प्रमाण असलेली गोष्ट सोडली तर वरील अनुभववाद्यांच्या मतांत भिन्नताच अधिक आढळेल. पण अनुभववाद हा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात सर्वस्वी आधुनिक आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही प्राचीन, ग्रीक व मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानातमुद्धा अनुभववादाचा विचार झालेला आहे. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील अनुभववादाचें पितृत्व ॲरिस्टॉटलकडे जातें हे वर सांगितलेच आहे पण इन्द्रियजन्य ज्ञानालाच प्रमाण मानणे (आणि बुद्धिजन्य ज्ञानाचा विचार न करणे) हे जर अनुभववादाचे लक्षण मानले तर ॲरिस्टॉटलऐवजी एपिक्युरसकडे अनुभववादाच्या पितृत्वाचा मान जाईल इन्द्रिये हेच ज्ञानाचे एकमेव प्रमाण होय, असा सिद्धान्त एपिक्युरसनेच प्रतिपादन केला होता असे सामान्यतः समजले जाते. "आत्म्याचा अणु आणि सभोवतीच्या पदार्थातील अणु यांचा (इन्द्रियद्वारा) सनिकर्ष म्हणजेच प्रत्यक्ष ज्ञान " अशी एपिक्युरसची प्रत्यक्षाची व्याख्या आहे अशा सनिकर्षामुळे 'दृश्यत्व' उत्पन्न होते, आणि असे सर्व दृश्यत्व सत्य असतें, आपलें सारें सवेदन तात्पर्यतः दुसऱ्या कोणत्याहि निकषावर सिद्ध केले जाऊ शकत नाही, ते स्वतः-प्रमाणित असतें. अर्थात् आपल्या सवेदनात कधी चूक होऊच शकत

नाही असा याचा अर्थ नव्हे. 'अन्यथा-स्याती' मुळे, किंवा इन्द्रियदोष किंवा परिस्थितिदोष यामुळे, प्रत्यक्षाऐवजी भ्रम उत्पन्न होऊ शकतो. एपिक्युरसच्या ज्ञानसिद्धान्ताचा मूलभूत पाया हा असा आहे

ब्रिटिश अनुभववाद ब्रिटिश अनुभववादाचा विचार करताना जॉन लॉकचे नाव सहजच दृष्टीसमोर येते. जन्मसिद्ध ज्ञानवीजाचा अन्वेष करून, जे जे प्रत्यक्षानुभवग्राह्य राहिल त्यावरच मी माझ्या ज्ञानाची इमारत उभारीन अशा प्रतिज्ञेने लॉक तत्त्वज्ञानाच्या रिंगणात उतरतो. 'वस्तूच्या सवेदनातून उत्पन्न होणाऱ्या कल्पनाची (आय-डियाज) व्यवस्था म्हणजे ज्ञान', असे गृहीत धरून त्याच्या ज्ञान-विश्लेषणास सुरुवात होते हाच त्याचा प्रतिविदर्शनवाद होय. अर्थात् कल्पनाचे संश्लेषण करण्याचे स्वातंत्र्य मनास असल्यामुळे आपले सयुक्त (कॉम्प्लेक्स) कल्पनाचें ज्ञान नेहमीच वरोवर असेल असे नाही. परंतु केवळ कल्पनाच्या संदर्भातमात्र, जे वास्तविक वस्तूत असते तेच मन टिपून घेते असे लॉकचे म्हणणे आहे लॉक आपल्या वस्तु-विश्लेषणात द्रव्य व गुण यांचा आधार-आधेय-संबंध गृहीत धरतो. परंतु गुणांमध्ये तो प्राथमिक आणि द्वितीय श्रेणीचे गुण अशी विभागणी करतो व प्रथम श्रेणीच्या गुणाना तो सत्य व द्वितीय श्रेणीच्या गुणाना मन-कल्पित मानतो. द्रव्यांना स्वतंत्र अस्तित्व असते, पण त्याने स्वरूप मात्र अनाकलनीय आहे असे थोडक्यांत लॉकच्या ज्ञानविश्लेषणाचे स्वरूप आहे.

लॉकच्या अनुभववादी गृहीततत्त्वांचा स्वीकार करून वर्कलेने लॉकच्या तत्त्वज्ञानाची चिरफाड केली व त्यांतून विपयिगत विज्ञान-वादाचा जन्म झाला. वर्कलेने दृष्टि-सृष्टिवादाची (*Esse est percipi*) कास धरून बाह्यवस्तु, गुण आदि सर्वांनाच विपयि-अधिष्ठित मानले व जडद्रव्याचे स्वतंत्र अस्तित्व तर्कबुद्धीला पटणारे नाही हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. पण विपयी आणि मन एकच काय? सवेदनाच्या आधारात्मक असं मन नावाचे स्वतंत्र द्रव्य आहे काय? कार्यकारणसंबंध मानतां येतील काय? ईश्वराला कसे मानावयाचे? इत्यादि अनेक प्रश्न लॉक व वर्कले यांच्या गृहीततत्त्वांचा स्वीकार केल्यावरोवर उत्पन्न होतात. ह्यूमच्या (१७११-१७७६) तत्त्वज्ञानांत ह्या सर्व अडचणीची गाठभेट होते. शुद्ध अनुभववादाच्या कसोटीवर लॉक, वर्कले यांची ज्ञानमीमांसा सुसंगत ठरत नाही.

ह्यूमने आपल्या तत्त्वज्ञानात अनुभववादी पूर्वसूरीच्या तत्वांत वऱ्याच सुधारणा केल्या आहेत, तसेच त्याने तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत मूलग्राही अशा गोष्टीहि सांगितल्या आहेत. उदाहरण म्हणून वास्तविक स्थिति (मॅटर ऑफ फॅक्ट) व (अनुप्रज्ञ) कल्पना-संबंध (रिलेशन ऑफ आयडियाज) ह्या त्याने केलेल्या वर्गी-करणाकडे बोट दाखविता येईल.

सतराव्या व अठराव्या शतकातील ब्रिटिश अनुभववादी ज्ञानाणुवादी होते असे दिसते. लॉक, वर्कले व ह्यूम हे तिघेहि शुद्ध कल्पना किंवा बिंब ह्याच्या संयोगातून ज्ञानाची इमारत बांधताना दिसतात. म्हणजेच ज्ञानाचें विश्लेषण काही शुद्ध किंवा निरवयव ज्ञानघटकात करतां येते असे त्यांचे म्हणणे दिसते. हीच पूर्वपांठिका निराळ्या स्वरूपात का होईना, विसाव्या शतकातहि रसेल, मूर यांच्या तत्त्वज्ञानात दृष्टोत्पत्तीस येते.

ह्यूमप्रमाणेच मिल्लची ज्ञानमीमासा वेदनेवर अधिष्ठित आहे. मिल्लचें म्हणणे असे की, जगात चिरस्वरूपाच्या वस्तु, वस्तुतः नसून, त्या वस्तुसंबंधीच्या आपल्या व्यवहारामुळे आपण तसा ग्रह करून चालतो. विगमनात्मक तर्कावर मिल्लचा भारी विश्वास. गणितादि सर्व ज्ञानशाखा मिल्लला अनुभवाधिष्ठित विगमनाचा प्रकार वाटतो. म्हणजेच सर्व अनुभवजन्य ज्ञान केवळ वास्तविक स्थितीच्या स्वरूपाचें आहे असे मिल्लचे म्हणणे असावयास पाहिजे.

विसाव्या शतकातील अनुभववाद : विसाव्या शतकातील अनुभववाद्यांनी ह्युमने सुचविलेल्या वास्तविक स्थिति व प्रज्ञागम्य संबंध ह्या वर्गीकरणाचे पुनर्रज्जीवन केलें. गणित आणि तर्कशास्त्र यांतील विधाने ही विश्लेषक व अवश्यभावी आहेत, कारण ती अनुभवाधिष्ठित नसतात. वाकीच्या ज्ञानशाखांमात्र केवळ संभवनीय व आगंतुक असतात, असा समकालीन अनुभववाद्यांचा सिद्धान्त आहे. सतराव्या-अठराव्या शतकातील अनुभववाद्यांचा मुख्य भर इद्रिय-सवेदनेवर होता, म्हणजे त्याचा दृष्टिकोण हा बहुतांशी मानसशास्त्राला जवळचा होता. उलट समकालीन अनुभववाद्यांचा मुख्य भर हा तर्कावर आहे. ते तर्कप्रामाण्यवादी आहेत. जी गोष्ट अनुभवजन्य वाटते, पण तर्कसिद्ध नाही, ती गोष्ट अनर्थक किंवा निरर्थक आहे. समकालीन अनुभववादी या मताचा एक परिपाक म्हणून सत्ताशास्त्राचा निषेध करतात. जे जें सार्थ आहे ते तें केवळ विज्ञानाने कळू शकते; अर्थातच विज्ञानावाहेरील धर्म, सत्ताशास्त्र इत्यादि सर्व विषय मिथ्या आणि निरर्थक होत. व्हिएन्ना मंडळातील श्लिक (१८८२-१९३६), कार्नेप (१८९१...), फायगल, गोएडेल, नायरॉथ, वाइजमन व इग्लंडमधील एअर इत्यादि विचारवंत तात्त्विक अनुभववादाचे अध्वर्यू होत.

अपारंपरिक अनुभववाद : अनुभववादाची आणखी एक उपशाखा अपारंपरिक (रॅडिकल) अनुभववाद या नांवाने ओळखली जाते. विल्यम जेम्स हे या विचाराचे प्रवर्तक होत. सर्व कल्पना सवेदना-जन्य आहेत म्हणून कल्पनाचें स्पष्टीकरण शेवटी सवेदनामध्ये करता येतें हे या विचाराचें मुख्य सूत्र. अर्थात् ते ह्यूमपासून आलेले आहे हे सांगणें नकोच “ जी प्रमेये अनुभवाधिष्ठित आहेत त्यांचाच फक्त तत्त्वज्ञानांत वाद होऊ शकतो ” हे या विचाराचे सारमूत्र विल्यम जेम्सने सांगितले आहे. पण पारंपरिक ब्रिटिश-अनुभववाद आणि अपारंपरिक अनुभववाद यांतील मुख्य भेद असा की, वस्तुप्रमाणेच वस्तूतील सवधमुद्धा अनुभवगम्य-प्रत्यक्षगम्य होत, अशा विचारसरणीला अपारंपरिक अनुभववादांत मान्यता आहे अर्थातच संबंध-युक्त वस्तूचे (म्हणजेच पर्यायाने विश्वाचे) ज्ञान केवळ अनुभवाधिष्ठित आहे असा या विचारसरणीतून अर्थ निघेल.

संदर्भ-ग्रंथ : विडलवॅड, डब्ल्यू : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. : जे. एच. टफ्ट्स (न्यूयॉर्क, १८९३); ब्लॉक, जे. : अँन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग, २ ख., संपा. ए सी फ्रेझर (न्यूयॉर्क, १९५९); वर्कले, जी. : दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज (लंडन, १९४२); ह्यूम, डी. ए ट्रीटिझ ऑफ ह्यूमन नेचर, २ ख. (लंडन, १७३९, ४०); मिल्ल, जे. एस. ए सिस्टिम ऑफ लॉजिक (लंडन, १८४३; आ. ९, १८७५); रसेल, बी. : लॉजिक

अँड नॉलेज, संपा. : आर. सी. मार्श (लंडन, १९५६); एयर, ए. जे. : लॉग्वेज, टरुथ अँड लॉजिक (लंडन १९३६, आ. २, १९४६).

सु. शि वार्लिने

अनुभवसत्तावाद : अनुभवसत्तावाद म्हणजे एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकाच्या मध्यांत व्यापक प्रमाणावर पसरलेली एक विचारधारा होय. तत्त्वज्ञान म्हणजे जगताविषयीचा दृष्टिकोण ही गोष्ट ती नाकारते व तत्त्वज्ञानातील पारंपरिक प्रश्नांची (उदा० चेतनेचा सत्शी संबंध इत्यादि) ‘सत्ताशास्त्रीय’ व अनुभवद्वारा अनिकपण-क्षम म्हणून बोळवण करते. केवळ अनुभूतप्रपंचवादी पद्धति-शास्त्र किंवा ‘विज्ञानाचे तर्कशास्त्र’ मांडण्याचा तिचा प्रयत्न आहे. या मतानुसार विज्ञानाचें कार्य म्हणजे घटनाचें केवळ वर्णन करणे हें होय त्याचें उपपादन करणे किंवा त्याची कारणे शोधणे हे नव्हे

ऐतिहासिक दृष्टीने पाहता अनुभवसत्तावादाच्या विकासाचे तीन टप्पे दिसून येतात. अगदी ‘पहिल्या’ अनुभवसत्तावादाचे व्याख्याते काँत, लित्र (Littre), जॉन स्टुअर्ट मिल्ल व हर्वर्ट स्पेन्सर हे होत. आत्यंतिक अनुभवनिष्ठतावादी व अनुभूतप्रपंचवादी दृष्टीने सोडवलेले ज्ञानविषयक सैद्धान्तिक प्रश्न (ज्ञानाच्या विकासाच्या सर्वसामान्य ऐतिहासिक तत्त्वाविषयीचा प्रश्न-काँत) व तर्कशास्त्रविषयक प्रश्न (मिल्ल) याच्या जोडीलाच समाजशास्त्रालाहि प्रमुख स्थान त्या ‘पहिल्या’ अनुभवसत्तावादामध्ये देण्यात आलें. ‘दुसऱ्या’ अनुभवसत्तावादाचा उदय १८७० ते १८९० या दरम्यान झाला व तो माख व अँव्हेनेरियस यांच्या नांवांशी निगडित आहे. माखवाद ज्ञानविषयक प्रश्नाचे आत्यंतिक मानसशास्त्रीय दृष्टिकोणांतून विवरण करतो. ‘तिसऱ्या’ अनुभवसत्तावादाची उत्पत्ति व संघटना अनेक विचारप्रवाहांचा जेथे संगम झाला अशा व्हिएन्ना सर्कल (न्यूयॉर्थ, कार्नेप, श्लिक इत्यादि) व ‘वर्लिन सोसायटी ऑफ सायंटिफिक फिलॉसफी’ (रायखेनबाख, क्लाउस इत्यादि) यांच्या कार्याशी निगडित आहे व हे विचारप्रवाह म्हणजे तात्त्विक अनुवाद, तात्त्विक अनुभवसत्तावाद, सामान्य सज्ञा-सजि-सवध-शास्त्र. या दोन मंडळाचें कार्य सक्रियावाद व फलवाद यांना फार जवळचें आहे. यापुढील चर्चा फक्त ‘पहिल्या’ अनुभवसत्तावादापुरती मर्यादित आहे.

काँतचा अनुभवसत्तावाद : फ्रॅन्सिस बेकन व दुर्गोट यांनी सुचविलेल्या गोष्टी स्वीकारून ऑगस्ट काँतने (१७९८ ते १८५७) अनुभवसत्तावाद मांडला. कधी न संपणाऱ्या व निष्फळ अशा तर्काला, गृहीत कल्पनांना व तज्जन्य वादाना मूठमाती घावी हा त्याचा उद्देश होता. ज्ञानशास्त्रांत, अनुभवसत्तावादाचे पहिले रूप म्हणजे, “ज्ञानाचा सर्वोच्च प्रकार ऐंद्रिय वेदनाचे केवळ वर्णन हा होय,” हा काँतचा सिद्धान्त. उत्क्रांतीचे तीन टप्पे असतात ह्या नियमावर हा सिद्धान्त आधारलेला होता. तो नियम १८२२ मध्ये आपण शोधून काढला अशी काँतची समजूत होती. वस्तुतः दुर्गोटला १७५० मध्येच तो सुचला होता. काँतच्या मतें, दोन गोष्टीवरून तो नियम सिद्ध करता येतो : (१) मानवजातीने विकसित केलेल्या प्रत्येक विज्ञानाचा इतिहास व (२) प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासाचा इतिहास पहिल्या किंवा ईश्वरविचारप्रधान अवस्थेत, माणसे अंतिम कारणांचा शोध घेतात व मानवजातीच्या या वाल्यावस्थेतील हा शोध दैवी वाणी, गूढ

साक्षात्कार, ग्रह-निरीक्षण इत्यादिद्वारा प्राप्त झालेल्या ज्ञानावर आधार-लेला असतो व त्याची परिणति ईश्वरामध्ये होते. दुसऱ्या किंवा सत्ता-शास्त्रीय विचाराच्या टप्प्यावर म्हणजेच मानवजातीच्या तारुण्यावस्थेत, माणसे ईश्वराच्यावद्दली सत्ताशास्त्रीय तत्त्वे आणतात. उदा - प्लेटो-प्रणीत 'श्रेय' तत्त्व, अँरिस्टॉटलचा आद्य गतिदाता इत्यादि तिसऱ्या किंवा प्रत्यक्षवादी टप्प्यावर म्हणजे, मानवजातीच्या प्रौढावस्थेत, माणसे अंतिम तत्त्वाचा व अनुभवातीत विषयाचा नाद सोडून देतात आणि आपल्या अन्वेषणाची व्याप्ति निश्चित वैज्ञानिक ज्ञान देऊ शकणाऱ्या अनुभवापुरती मर्यादित ठेवतात. अनुभवसत्तावाद प्रथम ह्यूमपासून सुरुवात करतो व इन्द्रियवेद्य जगताहून स्वतंत्र व त्याच्या मुळाशी असलेल्या म्हणून कल्पिल्या जाणाऱ्या पदार्थाचा निषेध करतो पण ह्यूमचे निष्कर्ष व त्याचा संशयवाद किंवा अज्ञेयवाद अगदीच निराकरणात्मक होता. विज्ञानाचे अधिकाधिक फायदे मिळविण्याचा उत्साह काँतला विज्ञानाच्या फलश्रुतीवावत अज्ञेयवादी राहू देईना विज्ञान तर यशस्वी झालेले आहे. त्यापासून नकारात्मक नव्हे तर भावात्मक फलप्राप्ति झाली आहे. या ठिकाणी 'पॉझिटिव्ह' या पदाचा अर्थ दुहेरी दिसतो त्याचा अर्थ 'अस्तित्वाची' व 'निश्चित' असा दोन्ही आहे अनुभवाच्या कक्षेबाहेरील वस्तूचे ज्ञान खात्रीलायक नसलेले, अनिश्चित व नकारात्मक असते, म्हणून ते 'सत्ताशास्त्रीय' व म्हणून अनुभवसत्तावाद ते त्याज्य ठरवितो. तो विज्ञानाचे यश लक्षात घेऊन अशी श्रद्धा वाळगतो की, विज्ञान वाईट (नकारात्मक) नव्हे तर चांगले (भावात्मक) फल देऊ शकते व देईल. काँतचे मत असे आहे की, विज्ञानाचे नियम स्थूलसिद्धान्त असले तरी ते अप्राप्य अशा उपाधिरहित आणि अंतिम तत्त्वापेक्षा फार चांगले. अप्राप्य अंतिम तत्त्वे व जगताच्या उत्पत्तीवद्दलच्या व भवितव्यावद्दलच्या कल्पना प्रस्थापित करीत वसण्याऐवजी, अनुभवसत्तावादी विचारवत निरीक्षणावर आधारित तर्काच्या साहाय्याने घटनांमधील निरपवाद क्रम व साहचर्ये प्रस्थापित करू पाहतो एखाद्या विषयाचे ज्ञान वाढविण्याची साधने सापडताच तो तत्त्वज्ञानाचा विषय न राहता त्याचे स्वतंत्र विज्ञान बनते किंवा विज्ञानाचा एक भाग होतो, असा जो सर्वसामान्य तात्त्विक दृष्टिकोण, त्याचे केवळ एक उदाहरण म्हणजे काँतचा अनुभवसत्तावाद होय.

काँतचा अनुभवसत्तावाद हेगेलच्या वास्तवचिद्वादाला अगदी जोरदार विरोधी प्रतिक्रिया असल्यामुळे सत्ताशास्त्रात त्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे काँतची प्रतिक्रिया केवळ हेगेलच्याविरुद्ध नसून कॅथॉलिक थॉमिस्टासकट सर्व प्रकारच्या 'सत्ताशास्त्रीय तर्कविलासा' - विरुद्ध होती अनुभवसत्तावादाच्या दृष्टीने, लॉकचे प्राथमिक गुण, वर्कलेचा ईश्वर, काटची सद्बस्तु, आणि हेगेलचे कायमचेच मानवी आवाक्याबाहेर असलेले उपाधिरहित तत्त्व ही सर्व 'सत्ताशास्त्रीय' होत; ती अनुभववाद्या आहेत व त्यांच्यावद्दल आपण खात्री किंवा निश्चित वाळू शकत नाही काँतच्या आधीच्या व नंतरच्या पौर्वात्य व पाश्चात्य अशा दोन्ही तत्त्वज्ञानांत सत्ताशास्त्राचा व्यापक अर्थ सत् किंवा शुद्ध अस्तित्व यांचे संशोधन हा होय. व सत्ताशास्त्रा-विषयीच्या या कल्पनेत ते अस्तित्व अनुभवाच्या कक्षेत असते किंवा नसते असे काहीएक गृहीत धरलेले नाही. काँतने मात्र, सत्ताशास्त्रीय म्हणजे अनुभवाच्या कक्षेबाहेरचे व अनुभवातीत असा सकुचित अर्थ

घेतला. परंतु, निसर्गाची समरूपता आणि सर्वत्र व सदैव आढळणारे नियमवद्ध व्यापार गृहीत धरण्यात, काँतने स्वतः निपिट ठरवलेल्या सत्ताशास्त्रीय अभ्युपगमापैकी एक सत्ताशास्त्रीय अभ्युपगम स्वतःच खुशालपणे स्वीकारला आहे

वैज्ञानिक प्रगतीच्या युगात, काँतच्या अनुभवसत्तावादाच्या तात्त्विक वाजूची व सर्वसामान्य अनुभवसत्तावादी दृष्टिकोणाची वाढ होणे स्वाभाविक आहे विज्ञानावर उत्साही श्रद्धा असलेल्यांना आणि ईश्वरशास्त्र व सत्ताशास्त्र विज्ञानाचे स्वरूप सम्यक् रीतीने स्पष्ट करीत नाहीत म्हणून ती त्याज्य होत असे मानणाऱ्या अनेकांना अनुभव-सत्तावादाने एकत्र आणले. वडखोर स्वभावाच्या अनेकांचे समाधान त्याने केले आहे आणि विशेषतः दक्षिण अमेरिकेत त्याच्या झेंड्याखाली निसर्गवादी, अज्ञेयवादी, अनुभवसत्तावादी, जडवादी व क्रांतिकारक प्रवृत्तीचे विविध प्रकार एकत्र आले आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : वॉटसन, जे : काँत, मिल्ल अँड स्पेन्सर : अँन आउटलाइन ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १८९५; आ ३, १९०१), चार्ल्टन, डी जी. पॉझिटिव्हिस्ट थॉट इन फ्रान्स ड्यूरिंग दि सेकंड एम्पायर, १८५२-१८७० (ऑक्सफर्ड, १९५९); सायमन, डब्ल्यू. एम. : युरोपियन पॉझिटिव्हिझम इन दि नाइन्टीन्थ सेच्युरी (न्यूयॉर्क, १९६३).

बी. जी. तिवारी

अनुमानदोष . अनुमानदोष किंवा आनुमानिक तर्कदोष म्हणजे काय ? : तर्कशास्त्र हे प्रामुख्याने अनुमानचिकित्साशास्त्र आहे. त्यामध्ये अनुमानात्मक विचारप्रक्रियेच्या संदर्भातील प्रामाण्य-निकषांची मीमांसा केली जाते. या विचारप्रक्रियेच्या प्रामाण्यनियमांचा भंग झाल्यास ती अशुद्ध, अप्रमाण, अयुक्त होते. अशा प्रमादस्थळानाच आनुमानिक तर्कदोष म्हटले जाते. तर्कदोषाचे सामान्य स्वरूप, अनुमानेतर, भाषिक व भाषिकेतर तर्कदोष या प्रश्नाचे विवेचन स्वतंत्र लेखांत आले आहे. या लेखात फक्त आनुमानिक तर्कदोषांचे स्वरूप विशद केले आहे.

आनुमानिक तर्कदोषांचे प्रकार : अनुमानप्रक्रिया प्रामुख्याने दोन प्रकारची असते (१) निगामी व (२) विगामी. त्यानुसार आनुमानिक तर्कदोषांचे निगामी आनुमानिक तर्कदोष व विगामी आनुमानिक तर्कदोष असे दोन भाग पडतात.

निगामी अनुमान, अव्यवहित व व्यवहित अशा दोन प्रकारचे असते. अव्यवहित निगामी अनुमानांत विधानप्रतियोग व उत्कर्षण या प्रक्रियांचा अंतर्भाव होतो. विधानप्रतियोगांत विरोधप्रतियोग, उपविरोधप्रतियोग, अनुपर्यायप्रतियोग व व्याघातप्रतियोग असे चार उपप्रकार अंतर्भूत आहेत. त्यासंबंधीच्या प्रामाण्यनियमांचा भंग झाल्यास ते तर्कदोष घडतात. उत्कर्षण अनुमानात परिवर्तन, प्रतिवर्तन, प्रतिपरिवर्तन, परिप्रतिवर्तन, परिप्रत्यावर्तन, प्रतिपर्यावर्तन, प्रत्यापर्यावर्तन या उपप्रकारांचा अंतर्भाव होतो. त्या संदर्भातल्या प्रामाण्यघटकांचा भंग झाल्यास ते तर्कदोष घडतात याशिवाय युक्त-विशेषण, सकीर्णसंकल्पन, व्यत्यस्तसंबंधन या अव्यवहित निगामी अनुमान-प्रक्रियांतहि तदनुपगिक तर्कदोष संभवतात.

व्यवहित निगामी अनुमानाचे सविधानात्मक व संविधानेतर असे प्रकार असतात सविधानानुमानाचे शुद्ध-सरल, लुप्तावयविका, राशिका, पक्षिका, मिश्र अनुलंब, मिश्र प्रतिलंब, मिश्र वैकल्पिक, मिश्र वियोजक आणि मिश्र द्विशृंग असे उपप्रकार पडतात. त्यासंबंधीच्या प्रामाण्यनियमाचा भंग झाल्यास ते तर्कदोष घडतात याशिवाय सांवेधिक, प्रवलतरहेतुक व प्रतिनिवेशक या संविधानेतर निगामी व्यवहित अनुमानाच्या सदर्भात तदनुपगिक दोष निर्माण होतात.

विगामी अनुमान मुख्यतः कारण-कार्यसिद्धान्त, साम्यानुमान, सिद्धान्त-प्रक्रिया या प्रश्नाशी निगडित असते. कारण सिद्धान्ताच्या संदर्भात सहवर्तन, क्रमवर्तन, दूरवर्ती, उपाधि, केवल उपाधि, सहवर्ती कार्ये, अभाव उपाधि, कारणकार्यनिकता आदि तर्कदोष सभवतात. अनुचित आलंकारिक साम्यानुमान हा साम्यानुमानविषयक दोष होय. त्वरित सिद्धान्त हा विगामी नियमाच्या संदर्भातील दोष होय केवलगणन, वैज्ञानिक विगमन, अभ्युपगम आदि विगामी प्रक्रियांच्या संदर्भातील प्रामाण्य-निकषाचा भंग झाल्यास तदनुपगिक तर्कदोष सभवतात.

निगामी व विगामी अनुमान-प्रक्रियांचे स्वरूप सविस्तरपणे स्वतंत्र लेखांतून विशद झाले आहे. या सर्व प्रक्रियातील तर्कदोषांचे सविस्तर स्वरूप विशद करणे स्थलमर्यादेनुसार अवघड आहे. म्हणून निगामी व विगामी अनुमान-प्रक्रियातील आनुमानिक तर्कदोषांतील प्रमुख दोषांचे स्वरूप पुढे सांगितले आहे.

प्रमुख निगामी आनुमानिक तर्कदोष : निगामी अनुमानप्रक्रियेतील संविधानात्मक अनुमान हा प्रमुख प्रकार होय. त्यांमधील शुद्ध-सरल सविधानात्मक अनुमानात पुढील तर्कदोष सभवतात :

(अ) अतिक्रान्त पक्षपद दोष : ज्या वेळी संविधानातील कनिष्ठ वा पक्षपद विधानातील कनिष्ठ वा पक्षपद अंशव्याप्त असूनहि ते निष्कर्षविधानात सर्वव्याप्त होते, तेथे हा तर्कदोष घडतो. उदा.-

काही प्रामाणिक लोक विधिमंडळाचे सदस्य असतात.

सर्व विधिमंडळाचे सदस्य राजकारणी लोक असतात.

∴ सर्व राजकारणी लोक प्रामाणिक असतात.

यालाच 'कनिष्ठपदातिक्रम' असेहि म्हणतात.

(व) अतिक्रान्त साध्यपद दोष : ज्या वेळी संविधानातील ज्येष्ठपद/साध्यपद विधानातील ज्येष्ठ/साध्यपद अंशव्याप्त असूनहि ते निष्कर्षविधानात सर्वव्याप्त होते, त्या वेळी हा दोष सभवतो उदा.-

सर्व आरोग्यदक्ष लोक क्रीडाप्रिय असतात.

काही अभ्यासू विद्यार्थी आरोग्यदक्ष नसतात.

∴ काही अभ्यासू विद्यार्थी क्रीडाप्रिय नसतात.

यालाच 'ज्येष्ठपदातिक्रम' असेहि म्हणतात.

(क) अंशव्याप्त मध्यपद दोष : ज्या वेळी ज्येष्ठ व कनिष्ठ विधानांतील मध्यपद हे अंशव्याप्त राहिल्याने ज्येष्ठ व कनिष्ठ पदांचे संबंधन मध्यपदाने करण्यास तार्किक आधार राहत नाही, त्या वेळी हा तर्कदोष सभवतो. उदा.-

काही मुसलमान पाकिस्तानी आहेत.

सर्व मोमीन मुसलमान आहेत.

∴ सर्व मोमीन पाकिस्तानी आहेत.

(ड) चतुष्पद दोष : ज्या संविधानरचनेत वस्तुतः चार पद (साध्यपद, पक्षपद, द्व्यर्थीमध्यपद) असतात, त्या वेळी चतुष्पद दोष सभवतो. संदिग्ध ज्येष्ठपद, कनिष्ठपद व मध्यपद यांमुळे चतुष्पद-दोष सभवतो. उदा.-

रस (द्रव, अर्क) हा पेय पदार्थ आहे.

काव्यरस हा रस (उपभोग्य आनंद) आहे.

∴ काव्यरस हा पेय पदार्थ आहे.

भारतीय न्यायशास्त्रात पंचावयवी संविधान या प्रकारांत साध्यपद व पक्षपद यांना जोडणाऱ्या मध्यपदास 'हेतु' म्हणतात. त्यांचे स्वरूप तर्कशुद्ध नसल्यास 'हेत्वाभास' निर्माण होतात. सव्यभिचार-हेतुदोष, विरुद्धहेतुदोष, सप्रतिपक्षहेतुदोष, असिद्धहेतुदोष, वाधित-हेतुदोष असे या हेत्वाभासाचे प्रमुख प्रकार न्यायशास्त्राने दिले आहेत. मिश्रसंविधान अनुमानप्रकारांत पूर्वांगनिषेधदोष, उत्तरांगविधिदोष हे प्रमुख तर्कदोष मानले जातात.

महत्त्वाचे विगामी आनुमानिक तर्कदोष :

(अ) अनिरीक्षण/अपनिरीक्षण : निरीक्षण ही विगमनाची प्रारंभावस्था आहे. ज्या वेळी फक्त विशेष, गौण-महत्त्वाच्या, भावरूप घटकांचाच विचार होतो आणि प्राथमिक, आवश्यक वा अभाव-घटकांकडे दुर्लक्ष होते त्या वेळी अनिरीक्षण दोष घडतो. उदा.- पहाटेचीं स्वप्ने खरी ठरतात. जेव्हा निरीक्षण केलेल्या घटनेचे विवरण विकृत पूर्वग्रहद्विपित असते, त्या वेळी 'अप-निरीक्षण' हा दोष घडतो. उदा.- मी गेल्या अमावास्येच्या रात्री भुतांचा नाच पाहिला.

(आ) अनुचित साम्यानुमान : गौण गुणसाम्यांवर आधारित, आलंकारिक साम्याधारित अनुमान अयुक्त मानले जाते. उदा.- जर रंगभूमीवर नटाने सौंदर्याचे खोटे प्रदर्शन करणे वाईट नाही, तर विद्याथ्याने टिप्पणाच्या साहाय्याने उत्तरपत्रिकेत ज्ञानाचे प्रदर्शन करणे वाईट कसे ?

(इ) त्वरित सिद्धान्त : अल्प, भावरूप उदाहरणांच्या आधारे व्यापक, सामान्य सिद्धान्त बनविल्यास हा तर्कदोष सभवतो. उदा.- माझ्या पुण्यांतील तीन-चार मित्रांच्या अनुभवावरून मी निश्चित म्हणतो की पुणेरी लोक धूर्त असतात.

(ई) अनुचित उदाहरण : संशोध्य घटनांचे क्षेत्र जेव्हा फार विशाल असते तेव्हा त्या क्षेत्रातील सर्व प्रातिनिधिक वा उचित उदाहरणाची नोंद न केली गेल्यास हा दोष सभवतो. उदा.- शहरांत अस्पृश्यता आढळत नाही, म्हणून भारतातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले आहे, असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

(उ) अयुक्त अभ्युपगम : अभ्युपगमकल्पना आत्मविसंगत, प्रस्थापितज्ञानविरोधी असेल, प्रत्यंतरक्षम नसेल तर हा दोष सभवतो. उदा.- भारतीयांची दैन्यावस्था हा त्याच्या प्रारब्धाचा परिणाम होय.

(अ) कारण-कार्यविषयक तर्कदोष : दोन घटनातील केवळ आनुपंगिक, तात्कालिक वा वैकल्पिक कालक्रमावरून त्यातील कारण-कार्याविषयी अनुमान केल्यास क्रमकारणदोष वा काकतालीय दोष संभवतो उदा-काल पहाटे उल्कापात पाहिला आणि सकाळीच राष्ट्रपतीच्या निधनाची वार्ता आली.

कारण-कार्यातील पूर्ववर्ती-पश्चाद्वर्ती असा क्रम उलटा केला जातो, बदलून सांगितला जातो, त्या वेळी क्रमव्यत्यासदोष किंवा रथाश्व-व्यत्यास दोष संभवतो उदा.- पाण्यावर लाटा निर्माण झाल्या म्हणून वादळ सुरू झाले

दोन घटकामध्ये केवळ सहवर्तित्व असताना त्यामध्ये कारण-कार्यसंबंधाचे अनुमान केल्यास सहवर्तनदोष संभवतो उदा- गाय रवथ करते, कारण तिची खुरे दुभंगलेली असतात

शास्त्रीयदृष्ट्या कारण हा एक सकीर्ण स्वरूपाचा उपाधिसमुच्चय असतो हे विसरून एका उपाधीलाच कारण समजण्याने केवळ उपाधीस कारण समजण्याचा दोष किंवा कारणाशास कारण समजण्याचा दोष घडतो उदा- भाऊसाहेब पेशवे गर्दीत मिसळले आणि पानिपतावर मराठ्यांचा पराभव झाला.

एकाच कारणाच्या दोन सहवर्ती कार्यांना परस्परांची कारण-कार्य समजणे यामुळे सहवर्तिकाऱ्यांना कारण-कार्य समजण्याचा दोष घडतो. उदा.- मिनिट काटा हलतो म्हणून तासकाटा हलतो.

निगामी व विगामी अनुमान-प्रक्रियातील प्रमुख दोष म्हणजे तात्त्विक नियमभजनाची प्रमादस्थळे होत ती टाळणें हाच आनुमानिक विचारप्रक्रिया प्रमाणशुद्ध होण्याचा उपाय असतो. तर्कशास्त्रांतील तर्कदोषाचे विवेचन म्हणजे दोषस्थळाचे व दोषनिवारणाचें दिग्दर्शन होय.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द व हरोलीकर, ल. व. तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९६३; आ. २, १९६६), - तर्कशास्त्र व वैज्ञानिक पद्धति (पुणे, १९६३), रीड, सी : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८, ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३), कोहेन, एम आर व नागेल, ई. . अँन इंट्रोडक्शन टु लॉजिक अँड सायन्टिफिक मेथड (लंडन, १९३४); जोसेफ, एच. डब्ल्यू वी : अँन इंट्रोडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६; सुधा. आ २, १९१६).

ज. वा. जोशी

अनुमान, निगामी : अनुमान हें एक वैचारिक प्रक्रियात्मक व वैचारिक सक्रमणावर आधारलेले महत्त्वाचें ज्ञानसाधन आहे. त्यामध्ये आधारविधान, पूर्वमिति किंवा पक्षविधान याच्या साहाय्याने निष्कर्ष तयार केला जातो किंवा अनुमिति सिद्ध केली जाते. पूर्वमिति व अनुमिति यामध्ये 'व्यजनात्मक' संबंध असतो या अनुमानप्रक्रियेचे दोन मुख्य प्रकार आहेत (१) निगामी अनुमान, (२) विगामी अनुमान विगामी अनुमान हा वैज्ञानिक सशोधनप्रक्रियेचा वैचारिक आधार होय. विगामी अनुमानाचा सविस्तर विचार स्वतंत्र लेखात केला आहे. (पहा विगमन : स्वरूप व प्रकार).

निगामी अनुमानाचें स्वरूप : निगामी (नि = खाली + गम् = जाणे, निगामी = खाली जाणारे) अनुमान म्हणजे 'सामान्य' विधानाच्या पातळीवरून 'कमी सामान्य' किंवा 'विशेष' विधानाच्या पातळीकडे जाणारे अनुमान होय. उदा. —

सर्व उष्ण कटिबंधातील लोक कृष्णवर्णी असतात.

सर्व सिलोनी लोक उष्ण कटिबंधातील आहेत.

∴ सर्व सिलोनी लोक कृष्णवर्णी आहेत.

निगामी अनुमानात मूळ दिलेली आधारविधाने, पक्षविधाने किंवा व्यजकविधाने 'सर्वव्यापी' किंवा 'सामान्य' असतात. निगामी अनुमानात निष्कर्षविधान हे आधारविधानापेक्षा कमी व्यापक किंवा कमी सामान्य असते. सामान्याकडून कमी सामान्याकडे किंवा विशेषाकडे या विचारप्रक्रियेचें संक्रमण होत असल्याने त्यास निगामी (खाली जाणारे) अनुमान म्हटले जातें.

निगामी अनुमानाचे प्रकार . निगामी अनुमानाचे (१) अव्यवहित अनुमान व (२) व्यवहित अनुमान असे दोन प्रकार आहेत. 'एकाच' मूळ दिलेल्या आधारविधानावरून कसल्याहि मध्यस्थी-शिवाय, सरळ, दुसरे नवीन विधान निष्कर्षित करण्याच्या अनुमान-प्रक्रियेस अव्यवहित निगामी अनुमान म्हणतात. याउलट, मूळ दिलेल्या आधारविधानाचे काही उभय-सामान्य घटकांच्याद्वारा, संकलन व सश्लेषण करून, त्या मध्यस्थीच्यामार्फत, आधारविधानापासून नवीन विधान निष्कर्षित करणें यास व्यवहित निगामी अनुमान म्हणतात. उदा. —

एकहि त्रिकोण चौकोन नसतो.

∴ एकहि चौकोन त्रिकोण नसतो.

हे अव्यवहित निगामी अनुमान होय. याउलट

सर्व माणसे मर्त्य आहेत.

मी माणूस आहे.

∴ मी मर्त्य आहे.

हें व्यवहित निगामी अनुमान होय.

अव्यवहित निगामी अनुमानाचे दोन प्रकार आहेत (१) विधान-प्रतियोग आणि (२) उत्कर्षण. ज्या अव्यवहित अनुमानात चतुर्विध विधानव्यवस्थेतील (ह, हा, न, ना विधानें), एखाद्या विधानाच्या दिलेल्या सत्यतेपासून किंवा असत्यतेपासून, त्या व्यवस्थेतीलच इतर विधानाच्या सत्यतेवरून, असत्यतेवरून किंवा अनिश्रिततेवरून अनुमान करण्यांत येते त्या अनुमानास विधान-प्रतियोग-अव्यवहित अनुमान म्हणतात. विधान-प्रतियोग म्हणजे अभिन्न उद्देश्य-विधेये असलेल्या चतुर्विध विधानव्यवस्थेतील कोणत्याहि दोन विधानाचे गुण-परि-माणांच्या वावतीतील परस्परसंबंध होत. हे संबंध (१) विरोध प्रतियोग (ह, न विधाने), (२) उपविरोध प्रतियोग (हा, ना विधाने), (३) अनुपयाय प्रतियोग (ह-हा विधाने, न-ना विधाने), आणि (४) व्याघात प्रतियोग (ह-ना विधाने, न-हा विधाने), असे चार प्रकारचे असतात. त्याचे स्वरूप प्रतियोग चौरसाच्या आकृतीने विशद केले जातें.

उत्कर्षण-अव्यवहित-निगामी अनुमानांत, दिलेल्या पक्षविधाना-वरून त्याहून भिन्न उद्देश्य वा / व भिन्न विधेय असलेले विधान निष्कर्षित केले जातें. निष्कर्षविधानात घडणारा उद्देश्य-विधेयामधील फरक त्या मूळ पदांच्या व्याघाती पदापर्यंतच मर्यादित राहतो. म्हणजेच 'उ' व 'वि' यांऐवजी 'न-उ' किंवा 'न-वि' एवढीच पदे नव्याने येऊं शकतात. उत्कर्षण अनुमानांत उद्देश्य-विधेयांच्या स्थानात फरक होत असला आणि त्यांच्या व्याघाती पदाचा अंतर्भाव उत्कर्षण-प्रक्रियेत केला जात असला, तरी मूळ पक्षविधानावरून त्यांतच व्यजित असलेल्या विधानास निष्कर्षित केले जाते, त्यामुळे अर्थभिन्नता निर्माण होत नाही.

अशा रीतीने मूळ उद्देश्य-विधेयावरून (उ - वि) तयार होणारी उत्कर्षण-अव्यवहित अनुमाने पुढीलप्रमाणे :

- (१) परिवर्तन (वि - उ), (२) प्रतिवर्तन (उ - वि');
(३) प्रतिपरिवर्तन (वि - उ'); (४) परिप्रतिवर्तन (वि' - उ),
(५) परिप्रत्यावर्तन (वि' - उ'), (६) प्रतिपर्यावर्तन (उ' - वि),
(७) प्रत्यापर्यावर्तन (उ' - वि')

व्यवहित अनुमानात दोन आधारविधानाचे, त्यातील उभयसामान्य मध्यस्थ घटकांच्याद्वारा वैचारिक संकलन होऊन, त्यांतून निष्कर्ष तयार होतो. याचे दोन प्रकार आहेत : (१) सविधानात्मक व्यवहित अनुमान, (२) संविधानेतर व्यवहित अनुमान.

संविधानात दोन आधारविधाने व एक निष्कर्ष-विधान अशी एकूण तीन विधाने असतात. या तीन विधानात मिळून एकूण तीनच पदे असतात व त्यातील प्रत्येक पद त्यात दोनदोन वेळा येते. ही तीन पदे म्हणजे (१) साध्यपद किंवा ज्येष्ठ-पद, (२) पक्षपद किंवा कनिष्ठ-पद, आणि (३) मध्यपद. साध्यपद किंवा ज्येष्ठ-पद विधानांत, मध्यपद किंवा साध्यपद यांमधील उद्देश्य-विधेय-संबंध दर्शविलेला असतो. पक्षपद किंवा कनिष्ठपद विधानात मध्यपद व पक्षपद यांमधील उद्देश्य-विधेय-संबंध दर्शविलेला असतो म्हणजेच या दोन्ही आधार-विधानांत 'मध्यपद' हे साधारण, उभयसामान्य, मध्यस्थ असते. त्याच्या मदतीने साध्यपद व पक्षपद यांमधील संबंध व्यंजित करणारे निष्कर्षविधान तयार होते. संविधान म्हणजे व्यवहित अनुमानाचा असा प्रकार की, ज्यामध्ये एक पद समान असलेल्या दोन स्वतंत्र विधानांच्या आधारावर अनिवार्यपणे त्यांचा निष्कर्ष असलेले विधान प्राप्त होते. जी दोन पदे स्वतंत्रपणे एका समान पदाशी उद्देश्य-विधेय-संबंधाने बद्ध आहेत, त्यांमध्ये उद्देश्य-विधेय-संबंध प्रस्थापित करणें हे संविधानाचे कार्य होय.

ज्या वेळी ही आधारविधाने एकाच प्रकारची, म्हणजे निरुपाधिक, अनुलंब अथवा वैकल्पिक असतात, त्या वेळी त्या सविधानास शुद्ध संविधान म्हणतात. त्यानुसार त्याचे (१) शुद्ध सरल संविधान, (२) शुद्ध अनुलंब संविधान आणि (३) शुद्ध वैकल्पिक संविधान असे प्रकार पडतात

ज्या वेळी एक आधारविधान एका प्रकारचे व दुसरे दुसऱ्या प्रकारचे असेल, त्या वेळी त्या सविधानास मिश्र संविधान म्हणतात त्यानुसार त्याचे (१) मिश्र अनुलंब संविधान व (२) मिश्र वैकल्पिक संविधान असे प्रकार पडतात.

संविधानेतर व्यवहित अनुमानातील आधारविधानात, उभयसामान्य मध्यपद नसतें त्यांचे मानसिक संश्लेषण मध्यपदाऐवजी, त्यामधील उभयसामान्य उल्लेखाच्या मध्यस्थीने घडून येते. याचे तीन प्रकार आहेत : (१) सावधिक संविधानेतर व्यवहित अनुमान, (२) प्रवलतर हेतु-संविधानेतर व्यवहित अनुमान आणि (३) सनिवेशक संविधानेतर व्यवहित अनुमान.

निगामी अनुमानाच्या येथपर्यंत उल्लेखिलेल्या विविध प्रकारांचें सविस्तर विवेचन अन्य लेखांत आले आहे [पहा : (१) अनुमान : निगामी अव्यवहित, (२) अनुमान निगामी व्यवहित, (३) अनुमान . निगामी व्यवहित संविधानेतर, (४) उत्कर्षण, (५) विधान-प्रतियोग, इत्यादि.]

निगामी अनुमानाचें मूल्य व मर्यादा : निगमनात्मक अनुमानांत तार्किक अनिवार्यता असते आधारविधाने यथार्थ असतील तर त्या-मधून निघणारा निष्कर्षहि यथार्थच असतो. आधारविधान / विधाने यथार्थ व निष्कर्षविधान / विधाने / अथार्थ असे कधीहि होत नाही. मात्र आधारविधाने यथार्थ किंवा सत्य असण्यासाठी वस्तुस्थितीचे निरीक्षण, विश्लेषण व्हावे लागते ते कार्य निगमनाचें नसून विगमनाचें आहे. आधारविधानाची वस्तुनिष्ठ सत्यता व यथार्थता निगमनांत गृहीत धरून आकारिकदृष्ट्या प्रमाण किंवा सुसंगत निष्कर्ष सिद्ध केला जातो. प्रत्यक्षाची, वस्तुस्थितीची उपेक्षा, त्यामुळे आधारविधानाची असिद्धि, केवळ विधानातील व्यजनासंबंधावर व आकारिक सुसंगतीवर भर यामुळे निगामी अनुमानात्मक ज्ञानप्रक्रिया जरी वैचारिक व्यवस्थापनेस उपकारक ठरत असली तरी नवीन ज्ञानसंपादनास ती अपुरी ठरते. म्हणूनच ॲरिस्टॉटलच्या व मध्ययुगीन विचारवृत्तीच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रमुख आधार असलेली निगामी तर्कशास्त्रीय विचार-प्रणाली आधुनिक ज्ञानसंपादनप्रक्रियेत मागे पडली आणि वेकन, मिल्ल आदि विचारवंतांनी विकसित केलेल्या विगामी विचारपद्धतीचा, वैज्ञानिक सशोधनप्रक्रियेचा अधिकाधिक विकास झाला. अर्थात् गणिती व भौमितिक शास्त्रांमध्ये निगमनाचे स्थान व कार्य प्राणभूत स्वरूपाचें आहे, हे मान्य केले पाहिजे

संदर्भ-ग्रंथ . वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व. . तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १ निगमन (पुणे, १९६३, आ. २, १९६६); रीड, सी : लॉजिक, डिडव्हिटव्ह अँड इडव्हिटव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३); वेल्डन, जे. अँड मोन्हेन, ए. जे. : इंटिमीजिएट लॉजिक, सुधा आ ४, संपा. एस एच. मेलोन (लंडन, १९३८); जोसेफ, एच. डब्ल्यू. बी. : अँड इन्ट्रोडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६, सुधा. आ. २, १९१६).

ज वा. जोशी

अनुमान, निगामी अव्यवहित : अव्यवहित अनुमान म्हणजे काय ? : व्यवहित व अव्यवहित हे निगामी अनुमानाचे दोन प्रमुख प्रकार आहेत. संविधान व संविधानेतर अनुमाने हे व्यवहित अनुमानाचे दोन मुख्य उपप्रकार आहेत अव्यवहित अनुमानाचे

मुख्य लक्षण म्हणजे ज्यांत एकाच एका आधारविधानापासून निष्कर्ष-विधानाची सरळ, मध्यतरी दुसऱ्या कोणत्याहि मध्यस्थीशिवाय, अव्यवहित अशा अनुमानाची निष्पत्ति होत असते. याउलट व्यवहित अनुमानात समानपद, उपविधान किंवा उल्लेख यांच्या मध्यस्थीमुळे मानसिक सन्मेलण-प्रक्रिया घडून दोन आधारविधानांपासून निष्कर्ष-विधान निष्पन्न होते. निगामी अनुमानाच्या सर्व प्रमुख प्रकार-उप-प्रकाराची रूपरेषा स्वतंत्र लेखात दिली आहे (पहा : अनुमान : निगामी). त्याचप्रमाणे व्यवहित अनुमानाच्या संविधान व सविधानेतर प्रकाराचे स्वरूप स्वतंत्र लेखात विशद केले आहे (पहा : अनुमान : निगामी व्यवहित सविधानी; अनुमान . निगामी व्यवहित संविधानेतर).

अव्यवहित निगामी अनुमानाचे पाच प्रकार पुढीलप्रमाणे .

(१) विधान-प्रतियोग अनुमान, (२) उत्कर्षण अनुमान, (३) युक्त-विशेषण अनुमान, (४) सकीर्ण-संकल्पन अनुमान, (५) व्यत्यस्तसंबंधन अनुमान.

यापैकी विधान-प्रतियोग व उत्कर्षण या प्रकाराची सविस्तर माहिती स्वतंत्र लेखात विशद करण्यात आली आहे (पहा . विधान-प्रतियोग; उत्कर्षण). या लेखात उरलेले तीन प्रकार प्रामुख्याने विशद केले आहेत, आणि अव्यवहित निगामी अनुमानाचे तर्कशास्त्रीय महत्त्व व मर्यादा सांगितल्या आहेत.

युक्तविशेषण अनुमान : युक्तविशेषण अनुमान म्हणजे युक्त (जोडलेल्या किंवा भर घातलेल्या) विशेषणावरून काढलेले अनुमान होय. ज्या अव्यवहित अनुमानात मूळ आधार-विधानांतील उद्देश्य व विधेय यांच्यांत एकाच अभिन्न विशेषणाची वा विशेषकाची भर घालून, अशा युक्त विशेषणाने / विशेषकाने विशिष्ट उद्देश्य-विधेयाचें नवीन विधान निष्कर्षविधान म्हणून निष्पन्न केले जातें, त्यास युक्त-विशेषण / विशेषक अव्यवहित अनुमान म्हणतात उदा -

महाराष्ट्रीय भारतीय होत

∴ असंतुष्ट महाराष्ट्रीय असंतुष्ट भारतीय होत. किंवा
उ वि आहे

∴ क - उ क - वि आहे.

या अनुमानाची तार्किक अधिष्ठाने : (१) ' विधाने ही उद्देश्य-विधेयांची समीकरणे होत ' ही हॅमिल्टनची ' समीकरणवादी उपपत्ति ', (२) ' समीकरणाच्या दोन्ही बाजूत सारखीच भर घातल्यास, त्यापासून येणारा निष्कर्षहि समीकरणरूपच असतो ' हे गणितशास्त्रीय स्वयंसिद्ध तत्त्व, ही होत त्यासाठी उद्देश्य-विधेयात भर घालावयाचे विशेषण एकच व अभिन्न असावे लागते त्या उद्देश्य-विधेयात भर घातलेल्या विशेषकाचा एकच, अभिन्न अर्थ असावा लागतो

सकीर्ण संकल्पन अनुमान : सकीर्ण संकल्पन अनुमान म्हणजे सकीर्ण (घटकान्वित) संकल्पन-प्रक्रियेच्याद्वारा निष्पन्न होणारे अनुमान होय. युक्तविशेषण अनुमान व सकीर्ण-संकल्पन अनुमान या दोन्ही प्रकाराची तार्किक अधिष्ठाने तीच आहेत. सकीर्ण-संकल्पनांत,

मूळ आधारविधानातील, एकाच अभिन्न संकल्पनेत, उद्देश्य-विधेयांचा विशेषक घटक म्हणून अंतर्भाव करून अशा रीतीने उपलब्ध होणाऱ्या दोन नवीन सकीर्ण संकल्पना उद्देश्य-विधेय असलेले नवीन निष्कर्ष-विधान निष्पन्न होते. उदा.-

काँग्रेस ही समाजवादी संस्था आहे.

∴ काँग्रेसचें धोरण हें समाजवादी संस्थेचें धोरण आहे. किंवा
उ वि आहे.

∴ उ - क वि - क आहे.

सकीर्ण संकल्पन अव्यवहित अनुमान तयार करताना, मूळ आधारविधानातील उद्देश्य-विधेयांचा, विशेषके / विशेषणे म्हणून, ज्या नवीन अभिन्न संकल्पनेत अंतर्भाव करावयाचा, ती संकल्पना, निष्कर्ष-विधानांतील, उद्देश्य व विधेय या उभयस्थानी, तिच्या सकीर्ण स्वरूपांत उपयोजिताना ती एकच वा अभिन्न राहिली पाहिजे त्याचप्रमाणे विशेषक / विशेषण यांचा अर्थहि एकच व अभिन्न राहिला पाहिजे.

व्यत्यस्त-संबंधन अनुमान . व्यत्यस्त-संबंधन अनुमान म्हणजे वस्तूच्या दिलेल्या (सुलट) संबंधनावरून, त्यांच्या व्यत्यस्त (उलट) संबंधनाचे केलेले अनुमान होय. उदा.-

शिवाजी जिजाबाईचा पुत्र होय

∴ जिजाबाई शिवाजीची माता होय.

व्यत्यस्त-संबंधन अनुमानाची तार्किक अधिष्ठाने . (१) आत्मैक्य नियम व (२) प्रणालित संबंध-तत्त्व ही होत प्रत्येक वस्तूचे इतर वस्तूशी विविध प्रकारचे संबंध असतात. त्या संबंध-प्रकारांची वेगळी प्रणाली असते. उदा.- कौटुंबिक, कालिक, देशिक, पारिमाणिक संबंध. मूळ आधारविधानांत उद्देश्याचा विधेयाशी जो संबंध दर्शविलेला असतो, त्या आधारें विधेयांच्या उद्देश्याशी असलेल्या संबंधाविषयी अनुमान यात निष्पन्न होते. हे संबंध प्रणालीच्या प्रकृतिरचनेशी सुसंगत असले पाहिजेत.

अव्यवहित निगामी अनुमानाचें मूल्यमापन : (१) वेल्डन या तर्कशास्त्रज्ञाने अव्यवहित अनुमानाचे दोन प्रकार मानले आहेत : (१) आकारिक, (२) आशयिक. ज्यामध्ये अनुमानप्रक्रिया केवळ आकारिक विशेषावर अवलंबून असते, त्यास आकारिक अव्यवहित अनुमान म्हणतात. उदा.- विधानप्रतियोग व उत्कर्षण या अव्यवहित अनुमानप्रकारांत फक्त विधान-घटकांच्या आकारिक विशेषांची दखल घेऊन अनुमान तयार केले जाते. जसें-

जर ' ह ' विधान सत्य, तर ' ना ' विधान असत्य.

(व्याघात प्रतियोग), किंवा

सर्व उ वि आहेत (' ह ' आधारविधान : परिवर्त्य).

∴ काही वि उ आहेत (' हा ' निष्कर्ष विधान : परिवृत्त),
(परिवर्तन उत्कर्षण अनुमान).

यामध्ये विधानांच्या आशयाची दखल कोठेच घेतली जात नाही.

याउलट युक्तविशेषण, सकीर्ण-संकल्पन व व्यत्यस्त-संबंधन या अव्यवहित अनुमान-प्रकारांत अनुमान करताना, विशेषक / विशेषणाचे आशयिक स्वरूप लक्षांत घ्यावेच लागते.

(२) मिल्ल व वेन या तर्कशास्त्रज्ञांच्या मते अव्यवहित अनुमानें खऱ्या अर्थाने अनुमानेच नव्हेत. निष्कर्ष-विधानांच्या रूपाने नवीन ज्ञानाची प्राप्ति झाली पाहिजे अव्यवहित अनुमानांत एका घटनेच्या ज्ञानापामून दुसऱ्या घटनेचे ज्ञान, असें वैचारिक संक्रमण घडतच नाही. फक्त त्यांत घटनांविषयीच्या विधानांचें शाब्दिक संक्रमण घडतें. निष्कर्षविधानात, आधारविधानांचीच पुनरुक्ति शाब्दिक फरकाने होते.

परंतु ही सर्व टीका सर्वतोपरि मान्य करता येत नाही. अव्यवहित अनुमानाच्या 'आशयिक' प्रकारांत केवळ शाब्दिक रूपांतर नसते. विधान-प्रतियोग व उत्कर्षण या प्रक्रियेत दिलेल्या आधारविधानांची अस्फुट तार्किकव्यंजनेच निष्कर्षविधानांत स्फुट स्वरूपांत व्यक्त होतात परंतु ही अवस्था कमी-अधिक प्रमाणांत सर्वच अनुमान-ज्ञानसाधनप्रकारात आढळते. आधारविधानांत तार्किकदृष्ट्या अतर्भूत असणारा निष्कर्ष, मानसिकदृष्ट्या स्फुट स्वरूपात निष्कर्षविधानाच्या स्वरूपात व्यक्त होणे ही ज्ञानाची प्रगत अवस्थाच म्हणावी लागेल.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द व हरोलीकर, ल. व. : तर्कशास्त्राची मूलतत्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९६३; आ. २, १९६६), रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३); वेल्सन, जे. व मोनहॅन, ए. जे. : इटरमीजिएट लॉजिक, सुधा. आ. ४, संपा. एस. एच. मेलोन (लंडन, १९३८), जोसेफ, एच. डब्ल्यू. बी. : अँड इंट्रोडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६; सुधा आ. २, १९१६)

ज. वा. जोशी.

अनुमान, निगामी व्यवहित : व्यवहित अनुमान म्हणजे काय ? : ज्या अनुमानात दोन आधारविधाने दिलेली असून, त्यांत असणाऱ्या एकाच सामान्य घटकाच्याद्वारा घडणाऱ्या त्या विधानांच्या परस्परसंपर्कानंतरच व त्याच्याच आधारावर तिसरे निष्कर्षविधान निष्पन्न होते, त्यास 'व्यवहित' अनुमान म्हणतात.

व्यवहित अनुमानाचे प्रकार : व्यवहित निगामी अनुमानाचे प्रथम दोन प्रकार पडतात : (१) सविधानानुमाने, (२) सविधानेतर अनुमाने संविधानात दोन आधारविधानाचे मानसिक संश्लेषण सामान्य (मध्य) पदाच्या मध्यस्थीने होतें. संविधानेतर अनुमानात हें संश्लेषण पद नसलेल्या अशा सामान्य उल्लेखाच्याद्वारा घडते. सविधानाचे उपप्रकार त्यांमधील आधारविधानांच्या स्वरूपानुसार घडतात ही आधारविधाने एकाच प्रकारची (सरल, अनुलव, प्रतिलंब, वैकल्पिक, वियोजक) असल्यास त्यांनुसार ते शुद्ध सविधानप्रकार तयार होतात. उलट, ज्या सविधानाच्या रचनेत एक आधारविधान एका प्रकारचें व दुसरे दुसऱ्या प्रकारचें (अनुलव-सरल, वैकल्पिक-सरल इत्यादि) असते, त्या सविधानाचे त्यानुसार 'मिश्र' प्रकार

मतम १-३

तयार होतात. सविधानात्मक व्यवहित निगामी अनुमानाच्या प्रकार-उपप्रकाराचें विवेचन स्वतंत्र लेखात आले आहे (पहा अनुमान, निगामी; संविधान : आकृति व संघात; अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानी).

संविधानेतर व्यवहित अनुमानाचे तीन प्रकार आहेत : (१) सांवाधिक संविधानेतर अनुमान, (२) प्रवलतरहेतुक संविधानेतर अनुमान व (३) प्रतिनिवेशक संविधानेतर अनुमान या तीन सविधानेतर व्यवहित अनुमान प्रकाराची चर्चाहि स्वतंत्र लेखात आलेली आहे. (पहा : अनुमान, निगामी व्यवहित सविधानेतर). याशिवाय व्यवहित निगामी अनुमानाच्या सविधान अनुमान प्रकाराचे अन्य जे उपप्रकार (संक्षिप्त व सयुक्त सविधान) (१) लुप्तावयविका, (२) राशिका, (३) पक्षिका आणि (४) द्विशृंगिका याचाहि विचार त्या त्या ठिकाणी केला आहे (पहा लुप्तावयविका, राशिका). व्यवहित निगामी अनुमानाचे हे विविध प्रकार अन्यत्र चर्चिलेले असल्याने या लेखात फक्त त्याचा रूपरेषेच्या स्वरूपात उल्लेख केला आहे

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द व हरोलीकर, ल. व. . तर्कशास्त्राची मूलतत्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९६३, आ. २, १९६६); रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३).

ज. वा. जोशी

अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानी : पहा : संविधान : आकृति व संघात.

अनुमान, निगामी व्यवहित संविधानेतर : संविधानेतर अनुमान : ज्या निगामी अनुमानात, दिलेल्या दोन आधारविधानातील एकाच सामान्य घटकाच्याद्वारा घडणाऱ्या त्या विधानांच्या परस्पर संश्लेषणानंतर, तिसऱ्या म्हणजे निष्कर्षविधानाचे अनुमान होतें, त्यास 'व्यवहित' अनुमान म्हणतात. व्यवहित निगामी अनुमानाचे दोन प्रकार असतात : (१) सविधानानुमान आणि (२) संविधानेतर अनुमान. सविधानानुमान म्हणजे ज्यातील निष्कर्षविधानाचे अनुमान, दोन आधारविधानातील 'एकाच सामान्यपदाच्याद्वारा' घडणाऱ्या वैचारिक संपर्कानंतर होते, ते होय. निगामी व्यवहित सविधानानुमानाचे स्वरूप स्वतंत्र लेखात विशद करण्यात आले आहे. (पहा : अनुमान, निगामी; अनुमान, निगामी व्यवहित; अनुमान, निगामी व्यवहित सविधानी; संविधान : आकृति व संघात).

संविधानेतर व्यवहित अनुमानांत, आधारविधानाचा वैचारिक संपर्क हा एकाच सामान्य पण अ-पदरूपी असणाऱ्या उल्लेखाच्याद्वारा घडून निष्कर्षविधान तयार होतें. हा संपर्क शुद्ध, सरल वा सरलेतर संविधानाप्रमाणे सामान्यपदामार्फत वा सामान्यपदसवधक उपविधानामार्फत न घडतां तदितर सामान्य उल्लेखाच्याद्वारा घडतो. संविधानेतर व्यवहित अनुमानाचे प्रकार तीन आहेत. : (१) सावाधिक अनुमाने, (२) प्रवलतरहेतुक अनुमाने, आणि (३) प्रतिनिवेशक अनुमाने.

(१) सांघिक अनुमानें . ज्या सविधानेतर व्यवहित अनुमानात, दिलेल्या दोन आधारविधानात, दोन्हीत मिळून, तीन, एकाच संवधप्रणालीतील घटक असलेली (दोन सीमारूप उल्लेख्ये व तिसरें सामान्य मध्यस्थरूप उल्लेख्य) उल्लेख्ये दिलेली असतात आणि मध्यस्थ सामान्य उल्लेख्याच्यामार्फत आधारविधानाचा वैचारिक संपर्क प्रस्थापित होऊन दोन सीमास्थ उल्लेख्याचा परस्परसंवंध निष्कर्षानुमानात ग्रथित होतो, त्यास ' सावधिक सविधानेतर व्यवहित अनुमान ' म्हणतात उदा -

शिवाजी गहाजीचा पुत्र होता.

सभाजी शिवाजीचा पुत्र होता.

∴ सभाजी गहाजीचा नातू होता.

सावधिक अनुमाने ही तार्किकदृष्ट्या नेहमी कोणत्यातरी संवध-प्रणालीवर अधिष्ठित झालेली असतात संवधप्रणाली म्हणजे एखाद्या विशिष्ट सदर्भातील अनेक वस्तूच्या नियत परस्परसंवधाची विशिष्ट व्यवस्थित होय. ही संवधप्रणाली (१) कौटुंबिक, (२) देशिक, (३) कालिक, (४) कारणिक, (५) पारिमाणिक इत्यादि स्वरूपाची असू शकते सावधिक अनुमानाच्या वावतीत दिलेल्या वास्तव सदर्भातील संवध संवधप्रणाली हेच त्या अनुमानाचे तार्किक अधिष्ठान असते. सविधानेतर सावधिक अनुमानात प्रणालित संवधतत्त्वाशी सुसंगति व समन्वय प्रस्थापित करता आला पाहिजे

(२) प्रवलतर हेतुक अनुमानें . ज्या सविधानेतर व्यवहित अनुमानात दिलेल्या दोन आधारविधानामिळून तीन उल्लेख्ये (दोन सीमास्थ उल्लेख्ये व एक मध्यस्थ उल्लेख्य) असतात व त्यांचे काही गुणांच्या वावतीत तालनिक न्यूनाधिक्यासंवध निर्देशिलेले असतात; दोन सीमास्थ उल्लेख्याचा वैचारिक संपर्क मध्यस्थ उल्लेख्याच्या मार्फत घडतो, या वैचारिक संपर्काच्या आधारे निष्कर्षविधानात सीमास्थ उल्लेख्याचा तालनिक न्यूनाधिक्यांश संवध निर्देशिला जातो; त्या अनुमानास प्रवलतरहेतुक संविधानेतर व्यवहित अनुमान म्हणतात. उदा -

वैज्ञानिक संशोधन मांसभक्षणापेक्षा अधिक जरूरीचें आहे.

वैज्ञानिक संशोधनार्थ पशुहत्या दोपास्पद आहे.

वैज्ञानिक संशोधनार्थ पशुहत्या, मांसभक्षणार्थ पशुहत्येपेक्षा कमी दोपास्पद आहे

हें अनुमान तार्किकदृष्ट्या आधारविधानातील उल्लेखांच्या विशिष्ट गुणविशेषाच्या वावतीतील न्यूनाधिक्यांशाच्या श्रेणीवर अधिष्ठित झालेले असते. न्यूनाधिक्यांश श्रेणी म्हणजे कोणत्याहि लक्षणाच्या किंवा गुणाच्या कमीजास्तपणाच्या अंशांची चढती किंवा उतरती मालिका होय. प्रवलतरहेतुक अनुमानात, आधारविधानांतील सीमारूप उल्लेख्याच्या मध्यस्थरूप उल्लेख्यांशी या गुणविशेषांच्या वावतीतील असलेल्या कमीअधिकपणाच्या अंशाच्या संवधांवरून, सीमास्थ उल्लेखांच्या विशिष्ट गुणविशेषाच्या वावतीतील कमी-अधिक अंशांच्या संवधाचे निष्कर्षविधान तयार होते. संवध सदर्भातील गुणविशेषांच्या न्यूनाधिक्यांशांची श्रेणी, हेंच या अनुमानाचें तार्किक अधिष्ठान असते त्याच्या निष्कर्षविधानातील निष्कर्षित अशाचें

त्याच्या आधारभूत असलेल्या समग्र अंशश्रेणीशी सश्रेणीकरण झाले पाहिजे, त्यामध्ये सुसंगति व समन्वय असला पाहिजे

(३) प्रतिनिवेशक अनुमानें : ज्या व्यवहित सविधानेतर अनुमानात दिलेल्या दोन्ही आधारविधानात मिळून तीन उल्लेख्ये (दोन सीमास्थ उल्लेख्ये व एक मध्यस्थ उल्लेख्य) असतात, ज्यांतील एक सीमास्थ उल्लेख्य हें त्यांतील सामान्यरूप उल्लेख्याचाच एखादा प्रतिनिवेश्य वा प्रतिनिधि असतो; आणि ज्यांत सीमास्थ उल्लेख्याचा वैचारिक संपर्क मध्यस्थ उल्लेख्याने घडून, प्रतिनिवेश्य उल्लेख्य व उर्वरित सीमास्थ उल्लेख्य यांत संवध प्रस्थापित होतो, त्यास प्रतिनिवेशक सविधानेतर व्यवहित अनुमान म्हणतात उदा.-

अभ्यासेतर उद्योगाने देशाच्या बौद्धिक जीवनांत उच्च स्थान मिळू शकत नाही.

अलीकडील विद्यार्थी अभ्यासेतर उद्योगातच आपला वेळ दवडतात

∴ अलीकडील विद्यार्थी देशाच्या बौद्धिक जीवनात उच्च स्थान मिळविण्यास निरूपयोगी अशा उद्योगांतच आपला वेळ दवडतात.

प्रतिनिवेशक अनुमान हे तार्किकदृष्ट्या, आधारविधानातील (एक मध्यस्थरूप व एक सीमारूप) दोन उल्लेखांच्या परस्पर निविश्यतेवर किंवा परस्पराचे प्रतिनिधि म्हणून वापरले जाण्याच्या त्याच्या क्षमतेवर, अधिष्ठित झालेलें असतें. उल्लेखाची ही प्रतिनिवेश्यता ' आत्मैक्य ' या मौलिक, तार्किक विचारनियमावर आधारित असते. जर विशिष्ट सदर्भात दोन उल्लेख्ये एकमेकांचे प्रतिनिधि म्हणून येऊ शकत असतील, तर तार्किकदृष्ट्या, ती त्या सदर्भात एकरूपच असतात त्या दोन्हीपैकी एकाचा संवध तिसऱ्याशी येत असेल, तर दुसऱ्याचा संवध तिसऱ्याशी येण्यास प्रत्यवाय उरत नाही. आत्मैक्यावर आधारलेली प्रतिनिवेश्यता हेच या अनुमानाचे तार्किक अधिष्ठान असते. म्हणून सीमास्थ उल्लेख्याचा वैचारिक संवध प्रस्थापित होऊन निष्कर्षानुमान तयार होतांना एक सीमास्थ उल्लेख्य व मध्यस्थ उल्लेख्य यात आत्मैक्याधारित प्रतिनिवेश्यता आहे काय, या प्रश्नाचा विचार प्रतिनिवेशक व्यवहित सविधानेतर अनुमानाची युक्तता ठरवितांना केला पाहिजे.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व. : तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९५६) ; रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८ ; अँनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३).

ज. वा. जोशी

अनुमान व युक्तिवाद : स्वरूप व प्रकार : अर्थपूर्ण रीतीने सत्य किंवा असत्य हे विशेषण ज्याला लावतां येईल असा विचार भापेत प्रगट केल्यास त्याला विधान असें म्हणतात विधान हे वाक्यरूप असते विधान जरी सत्य किंवा असत्य असले तरी विधानाच्या सत्यासत्यतेकरिता आपण नेहमीच काही पुरावा, प्रमाण सादर करितों, असे नाही पण पुष्कळदा आपणांस आपल्या विधानाच्या सिद्धीकरिता काही पुरावा दाखल करावा लागतो. हा पुरावा पण विधानाच्या स्वरूपांतच असतो व या पुरावाच्या जोरावर आपण आपलें विधान

सत्य आहे हे सिद्ध करू पाहतो. कधीकधी आपला पुरावा अपुरा आहे किंवा हा पुरावाच नाही असे पण म्हटलं जाऊ शकते. जर 'अ' हा 'व' चा पुरावा असेल तर अर्थात् 'अ' मध्ये 'व' निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असावयास पाहिजे 'अ' मध्ये असे सामर्थ्य आहे असे कल्पून जर आपण 'अ' म्हणून 'व', अशा प्रकारचे मिश्र-विधान केले तर त्याला 'युक्ति' किंवा 'युक्तिवाद' असे म्हणतात. अर्थात् आपण जेव्हा 'अ' म्हणून 'व' असे म्हणतो तेव्हा नेहमीच आपण 'अ'चे म्हणजे पुराव्याचे रूप स्पष्ट करतोच असे नाही. उदा.- 'अ' हे विधानमुद्दा अस्फुट युक्तिवादाचे (जसे 'क म्हणून ख') उदाहरण असू शकते; तसेच 'अ' मध्ये एकापेक्षा अधिक विधाने प्रमाणघटक म्हणून असू शकतात. आपण जरी 'अ' म्हणून 'व' असे म्हणत असलो तरी या युक्तीचे वास्तविक स्वरूप, 'आ' आणि 'इ' आणि 'उ' आणि 'वृ' म्हणून 'व' अशा प्रकारचे असू शकते. 'दोन प्रमाणवाक्ये व एक निष्कर्ष' असा जेव्हा युक्तीचा आकार असतो तेव्हा ग्रीक व पाश्चात्य पारंपरिक तर्कशास्त्रात या युक्तीला 'किंवा-संविधान' असे म्हणतात दोहोपेक्षा अधिक प्रमाण-वाक्यांचा उत्तरोत्तर आधार म्हणून युक्तीत जेव्हा उपयोग केला जातो तेव्हा त्या युक्तीला 'सोरायटिस' किंवा 'संविधानराशिका' असे म्हणतात. संविधानराशीची फोड केल्यास त्यांत दोन किंवा अधिक संविधाने आढळतील. युक्ति किंवा युक्तिवाद नेहमीच सुस्पष्ट असतो असे मात्र नाही. पुष्कळांदा एक किंवा अधिक प्रमाणवाक्ये आपण आपल्या मनात जरी गृहीत धरीत असलो तरी युक्तीत स्पष्ट करीत नाही, इतकेच नव्हे, तर युक्तिवादांत निगमनवाक्य तरी स्पष्टपणे मांडलेच पाहिजे असेपण नाही. अशा अनेक प्रकारच्या अर्धस्पष्ट युक्तिवादांला 'किंवा-लुप्तावयविका' असे नाव आहे. पारंपरिक तर्कशास्त्रात युक्तीचे 'निरुपाधिका' (कॅटेगोरिकल) व 'सापेक्ष' (कंडिशनल) असे प्रकार केलेले असून सापेक्ष युक्तीचे परत अनुलवात्मक, वैकल्पिक व शृंगापत्तिक असे आणखी उपप्रकार मानले आहेत.

दोन प्रकारचे नाते . युक्तिवादातील एक विधान दुसऱ्या विधानाचा पुरावा होण्याकरिता पहिल्या विधानांत किंवा विधानसमुच्चयांत व निष्कर्ष-विधानांत काही नाते पाहिजे असते. जर असे नाते नसेल तर निष्कर्ष निघणार नाही हे उघड आहे

हे नाते दोन प्रकारचे असते : (१) आकारिक व (२) आशयिक.

आकारिक नात्याचा उलगडा (अ) उपलक्षितता तत्त्व (व्यंजन) (इंफ्लिकेशन) व (ब) ' $p \cdot (p \supset q) \supset q$ ' या विधायकसंघात - (मॉडस पोनेन्स) - नियमाद्वारे केला जाऊ शकतो. परंतु आकारिक साचा जरी व्यवस्थित असला, आणि युक्ति अचूक असली, निष्कर्ष योग्य असला तरी तो सत्यच असेल असे मात्र नाही. युक्तिवादांत एक विधान किंवा विधानसमुच्चय दुसऱ्या विधानाच्या सिद्धीकरिता दिलेला असतो, म्हणजे दुसरे विधान सत्य होण्याकरिता सत्यता पहिल्या विधानांत किंवा विधानसमुच्चयांत असली पाहिजे व त्यांतून निघून ती दुसऱ्या विधानात जावयास पाहिजे. म्हणजे सत्यत्वाचा गुण वेगळा व तो निघण्याचा गुण वेगळा हे ओघानेच

आले. समजा, पहिल्या विधानांत किंवा विधानसमुच्चयात सत्यत्वाचा गुण नसतांही आपण तो पहिल्यावर केवळ आरोपित केला आहे. तेव्हा तो निघून निष्कर्ष-वाक्यांत जो गुण जाईल तोहि केवळ आरोपित गुण जाईल. युक्तिवादांतील आधारवाक्य व निष्कर्षवाक्य यांतील नात्याच्या उलगड्याकरिता वर 'विधायकसंघात' नियमाचा उल्लेख केलेला आहे. विधायकसंघातामुळे आधारवाक्यातील आरोपित सत्या-सत्यगुण निष्कर्षवाक्यात निष्कर्षिता येतो अर्थात् हा आरोपित गुण आधारवाक्यांत वास्तविकपणे सत्य असेल तर निष्कर्षवाक्याहि वास्तविकपणे सत्य होईल.

दुसरा जो निघण्याचा गुण त्यांत उपलक्षितता-नियम अभिप्रेत आहे. आधारवाक्यातील गुण निष्कर्षात निघण्याकरिता एकतर विधायकसंघात तरी लागतो किंवा उपलक्षिततेचा साखळीनियम तरी लागतो. लक्षिततेच्या साखळीनियमांत दोन लक्षिततेतून तिसरी लक्षितता उत्सर्जित होते असे आपण गृहीत धरतो. उदा.- $\{ (p \supset q) \cdot (p \supset r) \} \supset (p \supset r)$. आपल्या युक्तीत वरीलपैकी एखाद्या गोष्टीचे न्यून असले तरी आपला पुरावा अपुरा पडेल किंवा दूषित होईल.

आधारविधान आणि निष्कर्षविधान यांत उपलक्षितता-नाते असते असे वर म्हटले आहे हे नातेहि स्पष्ट करावयास पाहिजे. आधारवाक्य अप्रमाण, असत्य व निष्कर्षवाक्य प्रमाण, सत्य असे कधीच राहू शकत नाही, असे या लक्षिततानियमाचे स्वरूप आहे. त्यामुळे आधारवाक्य गृहीत धरल्याबरोबर निष्कर्षवाक्याची तावडतोव सिद्ध होते, आणि विधायकसंघातामुळे आधारवाक्य गृहीत धरले जाते, असे एकूण युक्तिवादाचे स्वरूप आहे. अर्थात् आधारवाक्य गृहीत धरणे म्हणजे आधारवाक्य सत्य आहे असे मानणे नव्हे, हे लक्षांत ठेवणे आवश्यक आहे. अर्थात् आधारवाक्य सत्य आहे हे सिद्ध करावयाचे असेल तर, एकतर प्रत्यक्षतः ते सिद्ध करावे लागेल किंवा आधारवाक्याला आणखी दुसऱ्या आधारवाक्याचा आधार घ्यावा लागेल एकूण युक्तिवादांत आपण खरोखर निष्कर्षविधानाची सत्यता सिद्ध करीत नसून, त्याची केवळ युक्तता, प्रमाणितता तेवढी सिद्ध करीत असतो. ही प्रमाणितता पाहत असतांना आधार (वाक्य) सत्य, दोन्ही आधार आणि निष्कर्ष (वाक्ये) असत्य, अशी कल्पना करणे प्रमाणिततेच्या नियमाशी विसंगत असू नये.

युक्तिदोष : पण कधीकधी युक्तीचा आकारिक साचा जरी व्यवस्थित दिसत असला तरी निष्कर्षात कु-तर्कता निश्चितपणे असू शकते. अशा वेळीहि पुरावा खरोखर अपुराच पडतो. याचे कारण युक्तीचा आकारिक साचा जरी आपणांस व्यवस्थित दिसला तरी वास्तविक तो तसा नसतो. आकारिक साच्याची सत्यता निर्धारित करण्याचा नियम म्हणून आपण प्रमाणवाक्य सत्य व निष्कर्षवाक्य असत्य न राहू शकणे असा दिला आहे. वरवर जरी या नियमाचे पालन होतांना दिसले तरी जेव्हा युक्तिदोष निर्माण होतो तेव्हा या नियमाचे पालन होत नाही. विधानातील अर्थसंदिग्धतेमुळे किंवा आधार-निष्कर्ष-वाक्यांतील असंबद्धतेमुळे प्रामुख्याने असे होऊ शकते असे विचारदोष टाळण्याकरिता आपणांस विधानार्थ व विधानपदार्थहि ध्यानात घ्यावयास पाहिजेत. असे विचारदोष जेव्हा घडतात तेव्हा 'युक्ति-

तर अमुक एका प्रकारच्या लाकडाचें, अमक्या झाडाचें, अमक्याने अमुक वेळी तोडलेले अशी भर घालावी लागेल अशी कितीहि भर घातली तरी वस्तूचें संपूर्ण स्वरूप त्या विधानात सामावले जाणार नाही कारण, वस्तु अनंतधर्मात्मक असते व तिच्यासवधीचे आपले विधान ऐकान्तिक असते

स्याद्वाद : प्रत्येक विधानाला काही सदर्थ असतो व त्या सदर्भातच एका विशिष्ट रीतीने ते खरे असते हे दाखविण्यासाठी विधानामागे स्यात् (= कदाचित् संभवतः) हा उपसर्ग लावावा, या जैनमतास 'स्याद्वाद' असे नांव आहे विधानामागे 'स्यात्' लावून एकूण सात प्रकारे कोणत्याहि विधेयाचे विधेयन करता येते. या प्रत्येक प्रकारास भग (= शाखा) असे म्हणता येते. भग सात असल्याने त्या सात प्रकारच्या विधानसमूहास 'सप्तभगी नय' असे नाव आहे

संदर्भ-ग्रंथ : ध्रुव, ए वी. सपा स्याद्वादमजरी ऑफ मल्लिपेण (पुणे, १९३३), घोपाल, एस सपा परीक्षामुख वाय माणिक्य-नदी (लखनौ, १९४०)

श्री. ह. दीक्षित

अनेकेश्वरवाद : अनेकेश्वरवाद म्हणजे अनेक देव आहेत ही श्रद्धा यहुदी, ख्रिस्ती आणि इस्लामी हे धर्म सोडल्यास बहुतेक धर्मांमध्ये प्रारंभी अशी श्रद्धा होती तथापि, या श्रद्धेवरोवरच, त्या धर्मांमध्ये पुष्कळदा एकेश्वरवादाकडेहि प्रवृत्ति असे व ही प्रवृत्ति शतकानुशतके अधिकाधिक प्रबल होत गेली सस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये विश्वात आढळणारे नियम आणि निसर्गातील पुनरावर्तने यांमधून व्यक्त होणाऱ्या विश्वव्यवस्थेचा मानवावर अतिशय खोल ठसा उमटला होता असे दिसते पिता, जमात-प्रमुख, विजयी योद्धा, राजा यासारख्या व्यक्तीच्या हुकमतीखाली असलेल्या समाजाचें उदाहरण नजरेसमोर असल्याने विश्वव्यवस्थेचे अधिष्ठानहि कोणी व्यक्ति असाव्यात असे मानले गेले. विशेषत युरो-भारतीयांनी ऋताचे रक्षकाधिकारी, अथवा जणू विश्वकर्मे असे तेजस्वी, श्रेष्ठ व्यक्ति देव कल्पिले या देवाना यज्ञाहुति देणे आणि त्याचे मत्नानी स्तवन करून त्यांना प्रोत्साहित करणे अवश्य वाटू लागलें या देवाच्या ठिकाणी ज्याला आपण ईश्वर म्हणतो त्याचे सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्त्व, सर्व-व्यापित्व आणि अतीतत्व ही लक्षणे नसत आणि ईश्वराची स्वयंपूर्णता आणि स्वातंत्र्य ही लक्षणेहि नसत. हे देव वेदांमध्ये प्रामुख्याने दिसतात व वेदानांनी त्यांची एक स्थूल श्रेणी मानलेली दिसते. या श्रेणीमध्ये सार्वभौम देवता (वरुण, मित्र, अर्यमा आणि इतर पांच आदित्य), युद्धदेवता (इंद्र, त्रित, रुद्र आणि मरुद्गण), सूर्यप्रकाशाच्या देवता (विष्णु, सूर्य, पूषन् इ०), यज्ञदेवता (अग्नि, सोम) आणि इतर गौण देवदेवतांचा समावेश असे सृष्ट्युत्पत्तिविषयक सूक्तांमध्ये या देवदेवता अखिल विश्व-निर्मात्याने निर्माण केलेल्या व त्याच्या आधिपत्याखाली असलेल्या अशा मानल्या गेल्या. सर्वांचे आधिकारण व खरोखरी ईश्वर ही कल्पना उपनिषदांमध्ये ब्रह्म आणि सर्वात्मन् या कल्पनांच्या रूपाने विकास पावल्यानंतर वेदामधील काही निर्देशाना अनुसरून, काही विचारवंत या देवाना त्या परमशक्तीची अगे मानू लागले. बहुतेक देवांचे महत्त्व कमी होत गेले. मात्र विष्णु, (ऋचाच्या वदली) शिव, आणि जरा कमी प्रमाणात, ब्रह्मा आणि सूर्य

ही ब्रह्मतत्त्वाची जनपसत व्यक्तिरूपे होऊन वसली व ती विविध धर्मपंथाची पूजार्ह दैवते बनली. भागवत संप्रदायाने 'व्यूह' आणि 'अवतार' या नव्या कल्पना आणल्यामुळे अनेकेश्वरवादाची परिणति, केवल-तत्त्ववादी, अखिलेश्वरवादी अथवा एकेश्वरवादी ईश्वरवादाच्या दिशेने अधिकच होऊं लागली असे रूपान्तर भिन्नभिन्न प्रकारें चीनमध्ये, (मात्र जपानमध्ये नाही) पाश्चात्य देशांमध्ये आणि सेमेटिक वशीयां-मध्येहि झाले किंवा आज आफ्रिकन आणि इतर अनेकेश्वरवादी समाजामध्येहि होत आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : हेस्टिंग्ज, जे संपा. : एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स, ख. १० (एडिंबरो, १९१८); ईलिआडे, एम. : पॅटर्न्स इन कर्पॅरेटिव्ह रिलिजन, अनु. आर शीड (लंडन, १९५८); डॅनिएलो, ए. : हिंदु पॉलिथीडझम (लंडन, १९६४); भट्टाचार्य, एस : दि इंडियन थिऑगोनी (केम्ब्रिज, १९७०).

आर. व्ही. दस्मेत

अपूर्व : पहा : कर्मसिद्धान्त

अपौरुषेय/आर्प शब्द : पहा : शब्द

अप्पय्य दीक्षित : अप्पय्य दीक्षिताचा काल सर्वसाधारण-पणे इ. सनाचे १६ वे शतक (इ. स. १५२३ ते इ. स. १५८५) हा गृहीत धरण्यांत येतो. त्याच्या वडिलांचें नांव रंगराजाध्वरिन् व आजोवांचें नांव आचार्य दीक्षित किंवा वक्ष.स्थलाचार्य दीक्षित. हे दीक्षित घराणे विद्वत्तेवद्दल फार पूर्वीपासून (आचार्य दीक्षितापासून) प्रसिद्ध आहे. विशेषत शंकराचार्यांच्या अद्वैतवेदान्तावद्दल अप्पय्य किंवा अप्प दीक्षित याचे वडील रंगराजाध्वरिन् हे प्रसिद्ध होते व हा वडिलाचा गुण अप्पय्य दीक्षितानी उचलला. विशेषेकरून शाकरवेदान्ताची पुढील पायरी म्हणजे श्रीकंठाचार्यांचे विशिष्टाद्वैतमत (शैवमत) लोकप्रिय करण्यास अप्पय्य दीक्षितच मुख्यत कारणीभूत झाले आणि यासाठीच अप्पय्य दीक्षित श्रीकंठाचा (शंकर किंवा श्रीकंठाचार्य) अवतार समजले जाऊं लागले. वेदान्ताच्या जोडीला व्याकरण, मीमांसा व अलंकारशास्त्र यातहि अप्पय्य दीक्षितांची प्रतिभा अप्रतिहतपणे संचार करीत होती सिद्धान्तकौमुदीकार भट्टोजी दीक्षित हा अप्पय्यांचा शिष्य. मीमांसेवरील प्रभुत्वामुळे प्रसिद्ध मीमांसाशास्त्रज्ञ खंडदेव याने अप्पय्य दीक्षितांना 'मीमांसकमूर्धन्य' ही पदवी दिली होती. साहित्य-शास्त्रावरील त्यांचे प्रभुत्व सर्वश्रुतच आहे.

काही प्रसिद्ध ग्रंथ : वेदान्त : (१) वेदान्त-कल्पतरु-परिमल, (२) सिद्धान्तलेशसंग्रह, (३) शिवार्कमणिदीपिका, (४) मध्वमुखमर्दन, (५) शिवकर्णामृत.

मीमांसा : (१) चित्रपट, (२) विधिरसायन, (३) वादनक्षत्रमाला.

अलंकार : (१) कुवलयानंद, (२) चित्रमीमांसा.

यांखेरीज त्याच्या काव्यप्रतिभेची प्रतीति दाखविणारी आत्मार्पण-स्तुति, निग्रहाष्टक, दुर्गाचंद्रकलास्तुति, मानसोल्लासस्तोत्र वगैरे अनेक स्फुट काव्ये आहेत त्यांनी एकूण १०४ ग्रंथ रचले असे समजले जाते.

तत्त्वप्रणाली : अप्यय दीक्षितांचे कुल शंकराचार्यांच्या अद्वैत-वेदान्ताचे कट्टे अभिमानी होते. अर्थातच अप्यय दीक्षितहि त्याला अपवाद नव्हते. पण श्रीकंठाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैत मताचाहि त्यांच्यावर बराच परिणाम झालेला दिसून येतो. शंकराचार्यांच्या मताप्रमाणे जग हे मिथ्या असून ब्रह्म हेच केवळ सत्य आहे आणि प्रत्येक प्राणि-मात्माच्या देहांत असलेला जीवात्मा हा त्या ब्रह्माचाच अंश असून परमात्मा (ब्रह्म) व जीवात्मा यामध्ये पारमार्थिक दृष्टीने काहीच फरक नाही. परंतु श्रीकंठाचार्यांच्या मताप्रमाणे परमात्मा व जीवात्मा यांमध्ये संपूर्ण ऐक्य नसून त्यांमध्ये थोडाफार फरक आहे. शंकराच्या कृपेने या जीवात्म्याचे अज्ञानपटल जेव्हा दूर होते तेव्हा त्याला सर्वज्ञान प्राप्त होऊन मुक्ति मिळते. या मतानुसार शंकराचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे, जीवात्मा व परमात्मा यांमध्ये अभेद नसून जीवात्मा हा अज्ञानावृत असल्याने तो नित्य-शुद्ध-बुद्ध अशा परमात्म्यापेक्षा थोडा कमी अतएव निराळा आहे म्हणूनच या मताला विशिष्टाद्वैत (म्हणजे विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवात्मा व परमात्मा यांचे अद्वैत साध्य होते असे मानणारा पक्ष) असे म्हणतात. हे विशिष्टाद्वैतमत रामानुजाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैतमताहून पूर्णपणे निराळे आहे रामानुजाचार्यांचे मत मुख्यतः जीवात्मा व परमात्मा यांमध्ये भेदभाव (द्वैत) आहे या कल्पनेवर अधिष्ठित आहे, पण या श्रीकंठाचार्यांच्या मतामध्ये 'जीवात्मा व परमात्मा यामध्ये अभेद (अद्वैत) आहे' या कल्पनेचा आधार प्रामुख्याने घेतला आहे. यामुळे द्वैतवाद व अद्वैतवाद यांना एक समान पातळी निर्माण होण्याची शक्यता आहे व या कल्पनेनेच मुख्यतः अप्यय दीक्षितानी या श्रीकंठाचार्यांच्या मताचा पुरस्कार केला असावा. त्याच्या मते श्रीकंठाचार्य शंकराचार्यांच्या पुढे एक पाऊल गेले आहेत. कारण वेदान्तामध्ये सगुण-ब्रह्मासंबंधीहि उल्लेख असून शंकराचार्यांच्या मतानुसार या उल्लेखांचा अर्थ नीट लागत नाही. पण या श्रीकंठाचार्यांच्या पद्धतीनुसार त्या श्रुतिवाक्यांचा अर्थ नीट लक्षात येतो. म्हणून श्रीकंठमत हे अधिक ग्राह्य होय. परंतु शंकराचार्यांचे केवळाद्वैत व श्रीकंठाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत या दोन मतांची सांगड घालून त्यांमध्ये एकवाक्यता निर्माण करण्याचा अप्यय दीक्षितांचा प्रयत्न तितका यशस्वी झाला नाही. या दोन मतांपैकी अधिक स्वीकार्य कोणते व कशासाठी या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर त्यांच्या कोणत्याहि ग्रंथात आढळत नाही. कदाचित् स्वतःचे निर्णायक मत निश्चित न झाल्याने किंवा परिस्थितीमुळे स्पष्टपणे न सांगतां आल्याने हा प्रश्न अनिर्णीत राहिला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : नीलकंठ शास्त्री, के. ए. : ए हिस्टरी ऑफ साउथ इंडिया (मद्रास, १९५५; आ. २, १९५८), राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, २ खं. (लंडन, १९२७, १९२३; सुधा. आ. १९३१, १९२९); दि जर्नल ऑफ ओरिएंटल रीसर्च, मद्रास (खं. २, ३, ४, ९ व ११-१९२९, ३०, ३१, ३६ व ३७); अप्यय दीक्षित : शिवार्कमणिदीपिका; - : वेदान्तकल्पतरुपरिमल; समरपुंगवदीक्षित : यात्राप्रबंध सपा. केदारनाथ व वा. ल. पणशीकर, (मुंबई, १९०८); जोशी, डी. जी. : अप्यय दीक्षित, हिज लाइफ अँड हिज वेदान्तिक रायटिंग्ज (पुणे, १९६६, पुणे विद्यापीठाने मान्य केलेला प्रबंध, हस्तलिखित).

अप्रधान उपनिषदे : पहा : उपनिषदे, अप्रधान

अप्रधान सॉक्रेटिक संप्रदाय . सॉक्रेटीसाच्या पूर्वीच्या किंवा नंतरच्या विचारवृत्तांप्रमाणे सॉक्रेटीसने एखादा तत्त्वज्ञान-संप्रदाय स्थापन केला नाही. परंतु स्वतःचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान यांच्याद्वारा सर्व लहानमोठ्या विचारवृत्तांवर प्रभाव मान पाडला. सॉक्रेटीसच्या शिकवणुकीची काही अगे आणि इतर तत्त्वज्ञानामधील काही भाग एकत्रित करून स्वतःचे वेगळे तत्त्वज्ञान निर्माण करण्याचा ज्यानी प्रयत्न केला त्याच्या संप्रदायांना 'अप्रधान सॉक्रेटिक संप्रदाय' म्हणतात.

१. मेगॅराचा युक्लिडिस (ख्रि. पू. ४८०-४५०) हा सॉक्रेटीसचा ज्येष्ठ शिष्य. सॉक्रेटीसचा अंत करण्यात आला त्या वेळी तो उपस्थित होता. सॉक्रेटीसच्या इतर भयाकुल शिष्यांना तो एक आश्रयस्थान होऊन बसला.

सत् हे एकमेव व अविकारी असते हे पारमेनायडिसप्रमाणे त्याचेहि मत होतें. तथापि पारमेनायडीस ह्या एकमेव सताला जडभूत समजत असे, तर युक्लिडिस त्यास 'शिवम्' मानीत असे. सद्-व्यतिरिक्त अन्य काहीहि अस्तित्वांत नसल्यामुळे शिवाव्यतिरिक्त अन्य काही नाही. प्लेटोने ज्याप्रमाणे सत् व शिव यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला तसा ह्या संप्रदायामध्ये झाला नाही. याचे कारण ह्या संप्रदायातील तत्त्वज्ञ ज्ञानाची उपपत्ति मांडण्याऐवजी क्षुल्लक तर्कदोषाचा शोध लावीत बसले. ह्या संप्रदायातील दोन विचारवृत्तांच्या उदाहरणाने हे दाखविता येईल मिलेटसच्या युव्युलायडिसने अशा प्रकारच्या तर्कदोषावर 'दि लायर', 'दि व्हेल्ड मॅन', 'दि फॅलसी ऑफ दि हीप' इत्यादीसारख्या तर्कदोषाच्या सहा पुस्तकांचा वाडमय-संभार प्रसिद्ध केला. ती सर्व अतिपटापत्ति-दर्शन-तत्त्वद्वारा प्रतिपक्ष खोडून काढण्यासाठी होती. गति आणि भीतिक परिवर्तन अशक्य आहे असे डायोडोरस क्रोनस याने दाखविले. 'शक्यते'च्या कल्पनेविरुद्ध त्याने एक युक्तिवाद केला. तो असा की, जे खरोखरीच असते तेच शक्य असू शकतें, कारण जे केवळ शक्य कोटीत राहते व प्रत्यक्ष अस्तित्वांत येत नाही ते वस्तुतः अशक्यच असतें. हा युक्तिवाद प्रमुख युक्तिवाद म्हणून ओळखला जातो. श्रीमती नील व प्रा. रिचर्ड टेलर यासारख्या आधुनिक विचारवृत्तांनादेखील ह्या युक्तिवादाने त्यामध्ये रस घेण्यास प्रवृत्त केले आहे. त्याचप्रमाणे मेगॅराचा स्टिलपो (ख्रि. पू. ३८०-३००) ह्यानेपण उद्देश्यभिन्न विधेयपद उद्देश्याला लागू करणे हे तर्कदुष्ट आहे असा एक विचार प्रस्तुत केला. याचा अर्थ व्याख्यात्मक ज्ञान चुकीचे असतें असा होतो नीतिशास्त्रामध्ये त्याने ऐहिक उपभोग्य गोष्टीविषयी उदासीन राहून आत्मनिर्भर असले पाहिजे या सिद्धान्ताचे मंडन केलें. मेगॅराच्या लुथालुटीवर भाष्य करतांना, 'प्रज्ञा किंवा ज्ञान पळवून नेताना कोणालाहि त्याने पाहिले नाही' असें वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्य त्याने उच्चारले.

२. दि इलियन-इरेट्रियन संप्रदाय . हा संप्रदाय त्याचे प्रमुख प्रतिनिधि एलिसचा फीडो व इरेट्रियाचा मेनेडेमस ह्यांच्या नावाने ओळखला जातो. आत्यंतिक गुलामगिरीतून फीडोची सॉक्रेटीसने मुक्तता केली आणि सॉक्रेटीसचा तो एक आवडता शिष्य झाला. त्यांच्या संवादांच्या उपलब्ध अवशेषावरून तत्त्वज्ञान हे आध्यात्मिक

विकृतीवरील उपाय आणि खऱ्या जीवन-स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक असलेले अनुशासन होय हे त्याचे मत असल्याचे दिसून येते. मेनेडेमसने ह्या संप्रदायाचे रोप इरेट्रिया येथे नेऊन लावले. त्याने आपले तत्त्वज्ञान लिहून ठेवलेले नाही साँक्रेटीसप्रमाणेच त्याने बुद्धिनिष्ठ नीतिशारत गुंफलेले आहे

सिनिक संप्रदाय ह्या संप्रदायाचे सुरुवातीचे प्रमुख प्रतिनिधि अँटिस्थेनिस, डायोजेनिस, क्रेटिस आणि झीनो हे होत. रोमन कालात ह्या संप्रदायाचे प्रमुख डेमेट्रियस, ओनोमस आणि डेमोनेक्स हे होते. सैद्धान्तिक तत्त्वज्ञानाचा तो एक अखंडित संप्रदाय नव्हता. ख्रि. पू चौथ्या शतकापासून ते इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापर्यंत ह्या संप्रदायाचे विचारवत अधूनमधून होऊन गेले

अँटिस्थेनिस (ख्रि पू ४४५-३६५) हा ह्या संप्रदायाचा सस्थापक होय. त्याचे वडील अँथेनिअन आणि आई थ्रेशियन गुलाम होती तो साँक्रेटिसचा विद्यार्थी होता. त्याने दहा पुस्तके लिहिली. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाची ' हेरेक्लिस', ' सायरस', ' अलिसविअँडिस' आणि ' पोलिटिकस' व ' सुथॉन' ही हांत हेरेक्लिसमध्ये शारीरिक सहनशीलता आणि आत्मसमययुक्त जीवनाची तरफदारी आहे, सायरसमध्ये मानवजातीवर प्रेम करण्याचे आवाहन आहे, अलिसविअँडिसमध्ये हुकूमशाही व जुलमी राजवट यांच्यावर हल्ला केलेला आहे. पोलिटिकसमध्ये लोकशाहीस उचलून धरले आहे व सुथॉन-मध्येहि प्लेटोवरील टीका आहे, जिला प्लेटोने ' युथिडिमस' मध्ये उत्तर दिले आहे.

शिव म्हणजे आत्महित असून ते सुज्ञता, सत्य आणि आत्म्याचे पूर्णत्व यात असते. ही साँक्रेटीसची शिकवण अँटिस्थेनिसला मान्य होती मनुष्याला सर्वात शोभणारे काही असेल तर ते म्हणजे त्याची मानसिक व आध्यात्मिक संपत्ति धन, सत्ता, प्रतिष्ठा ह्या गोष्टी स्वभावतःच चांगल्या नसतात किंवा दारिद्र्य, लज्जा, गुलामगिरी, आजार, मृत्यु या गोष्टी स्वभावतःच वाईट नसतात. येथपर्यंत त्याची शिकवण साँक्रेटीससारखीच आहे. परंतु अँटिस्थेनिस आपली पुढे जातो संपत्ति, सत्ता, प्रतिष्ठा हे अभिलाषेचे विषय स्वभावतःच चांगले नसतात, इतकेच नाही तर ते खरोखर अपायकारक असतात, कारण ते आत्म्याला भ्रष्ट वनवितात मनुष्याने आपल्या जैविक गरजा कमी करून जीवनाला किमान अत्यावश्यक प्रमाणात ठेवल्या पाहिजेत. काहीहि मागायचे नाही, कशाचीहि गरज नाही व कशाचीहि उणीव भासत नाही असे जीवन त्याने ठेवले पाहिजे. सदाचारी जीवनांत भोगातिरेकामुळे व्यत्यय येतो हे जाणून त्या संप्रदायाने सत्यस्तवृत्ति हे जीवनाचे भावात्मक उद्दिष्ट वनविले मानवी स्वभावाची ऐन्द्रिय वाजू खच्ची करणे हा ह्या संप्रदायाचा प्रधान व एकमेव उद्योग वनला.

परंपरागत व प्राकृत यामध्ये सोफिस्टानी केलेला भेद ह्या संप्रदायाने मान्य केला आणि काही शतकानंतर जसे रूसोने तसेच या संप्रदायानेहि सामाजिक सत्था, सामाजिक रूढि आणि राजकीय कायदे यांचा आत्म्याच्या भ्रष्टतेची उगमस्थाने म्हणून धक्का देऊन साँक्रेटीसला झालेला मृत्युदंड तत्कालीन समाजाचा नैतिक अधःपात दर्शवितो व वरील विचार काहीसा समर्थनीय ठरतो रूसोप्रमाणे ह्या संप्रदायाने ' परत निसर्गाकडे चला ' म्हणून हाक दिली होती. निसर्ग म्हणजे

प्राण्याचे अ-सामाजिक जीवन असे त्याचे मत होते. आत्यंतिक व्यक्ति-वादाच्या भरात त्याने समाजविरुद्ध आचाराचा अंगीकार केला व सिनोपचा डायोजेनिस (ख्रि. पू. ४१२-३२३) याच्यासारख्या विचारवंताने आणि त्याच्या अनुयायींनी सामाजिक सौजन्याचे सर्व शिष्टाचार धुडकावून लावले आणि ते लज्जाशून्य-वर्तनप्रकारात रममाण होऊ लागले परिणामी या संप्रदायाला ' कुत्ता ' या अर्थाने ' सिनिक ' हे नाव मिळाले.

आत्यंतिक सत्यस्तवृत्ति, व्यक्तिवाद आणि समाजविरोधी जीवन हे ह्या संप्रदायाचे दोष असले तरी दोन यथार्थ तत्त्वे त्यात दिसून येतात. व्यक्ति म्हणून व्यक्तीचे उपाधिनिरपेक्ष नैतिक उत्तरदायित्व व मानवी इच्छेची अनिर्वध स्वतंत्रता ही दोन तत्त्वे ह्या संप्रदायाने निर्दर्शनात आणून दिली त्यानंतर निर्माण झालेला स्टोइकवाद म्हणजे ज्ञान व आचार यांच्या वायवीतील ऐकान्तिकता दूर करून मांडलेला सिनिक-वादच होय. स्टोइकवादाने पुढे काटच्या आकारवादी व बुद्धिनिष्ठ नीतिशास्त्राच्या रूपाने पुनर्जन्म घेतला

सिरेनाईक संप्रदाय - अँरिस्टिप्पस (*ख्रि. पू. ४३५-३५५) साँक्रेटीसच्या घनिष्ठ सहवासात आला व साँक्रेटीसच्या मृत्यूनंतर त्याने सिरीन येथे स्वतःचा संप्रदाय स्थापन केला. म्हणूनच या संप्रदायाला ' सिरेनाईक ' हे नांव पडले.

सद्गुण, सुज्ञता आणि सत्य ही जीवनाची खरी मूल्ये असून त्यांच्या-मुळे सुख मिळते असे साँक्रेटीसचे मत होते. सद्गुणामुळे सुखप्राप्ति होते हा साँक्रेटीसच्या शिकवणीचा उत्तरार्ध अँरिस्टिप्पसने स्वीकारला. पण त्याचा अर्थ सद्गुण केवळ सुखासाठीच असतो असा त्याने लावला. सुख हें साध्य असून सद्गुण हे त्याचे साधन होय अशा प्रकारे त्याने नीतिशास्त्रीय सुखवाद प्रस्थापित केला.

तसेंच, इन्द्रिय-प्रत्यक्ष म्हणजेच ज्ञान ही सोफिस्टाची उपपत्ति स्वीकारून त्याने साँक्रेटिसच्या सुखविषयक सकल्पनेस मुरड घातली. इन्द्रियानुभूति म्हणजे इन्द्रिय व अर्थ यांच्या क्रियाच्या संनिकर्षामुळे निर्माण होणारा परिणाम होय म्हणून प्रत्येक वेदन म्हणजे एक प्रकारची गति होय. जेव्हा ही गति सौम्य असते तेव्हा वेदन सुखद असते जेव्हा ती उग्र असते तेव्हा ते असुखकर असते ह्या दोन अवस्था-पैकी फक्त सुख हेंच स्पृहणीय होय असे निसर्ग आपल्याला सांगतो. साँक्रेटीसला अभिप्रेत असलेल्या सुखाचा ह्या ठिकाणी इन्द्रिय-सुख असा अर्थ केला गेला आहे हें स्पष्ट आहे इन्द्रियसुखाची लक्षणे, तीच मानवी ध्येयाची लक्षणे धरण्यात आली आहेत इन्द्रियसुख क्षणिक असते, तेव्हा क्षणिक सुखाच्यामागे लागणें हे मानवाचे ध्येय होय. इन्द्रियानुभव हाच फक्त खरा, तेव्हा वर्तमानक्षणीच्या सुखालाच किंमत असते व भावी अपेक्षित सुखासाठी ते सोडून देता कामा नये. सुखदभाव हा एकजिनसी असतो त्यामुळे सुखाचे गुणपरत्वे भेद असत नाहीत

तथापि अँरिस्टिप्पसने असा विचार जरूर मांडला की, " श्रीमंत असून काळजीने सतत राहण्यापेक्षा वसायला केवळ चटईच पण कोणतीहि चिंता नसणे हे अधिक चांगले " अतिरेकापासून स्वतःला बचावण्यासाठी प्रत्येकाने आपल्या शारीरिक वासनाना बुद्धीचा लगाम घातला पाहिजे. शहाणा मनुष्य सुखाची निवड करण्यापूर्वी त्यांचे

मूल्य जोखील. चित्ताची प्रसन्नता व समाधान अनुभवण्यासाठी तो आपल्या इच्छांना आळा घालील.

तथापि अँरिस्टॉपसच्या नीतिविचारांतील ह्या साँक्रेटीसप्रणीत बौद्धिक आत्मसयमाच्या तत्त्वामुळे वर्तमानमुखाचे तत्त्व आणि बौद्धिक निर्णयाचें तत्त्व यांच्यात विरोध निर्माण झाला. ह्यामुळे ह्या संप्रदायांतील नंतरच्या विचारवंतांकडून भिन्नभिन्न मतें मांडण्यात येऊं लागली.

क्षणिक आनदाची उद्दीपके बाह्य असतात आणि आपल्या नियंत्रणाखाली असतातच असें नाही; त्यामुळे आपले जीवन दुःखी होतें. ह्या सत्याची जाणीव हेनॉसिसने दाखविली. हे क्षणिकसुखवादी नीतिशास्त्र झुगारून त्याच्यावदली सद्गुणवादी नीतिशास्त्र सांगण्याऐवजी त्याने जीवनदुःखातून सुटण्याचा मार्ग म्हणून आत्महृत्येची तरफदारी केली. तरीपण त्याने सुखवादी नीतिशास्त्रातील व्यंग उघडकीस आणलें ही त्याची तात्त्विक कामगिरी समजली पाहिजे.

थियोडोरस ह्या निरीश्वरवादाने बाह्य क्षणिक सुखाहून आनंद हा निराळा मानून हेनॉसिसच्या ह्या पंचप्रसंगांतून सुटका करून घेतली. वैयक्तिक कामनातृप्त्यर्थं केलेल्या क्रियांमध्ये आनंद शोधावयाचा नसून सुज्ञतेच्याद्वारा समाधानवृत्ति जोपासण्यामध्ये तो असतो.

अँनिकेरिसने आपल्या संप्रदायाच्या सुखवादी तत्त्वज्ञानांतील स्वायत्तात्मक अंग स्वीकारलें नाही. स्व-सुखाचाच पाठलाग करण्यापुरता मनुष्य सकुचित नसतो व असावयालाहि नको. मैत्री, कृतज्ञता, मातापित्यांवद्दल आदर व देशभक्ति इत्यादि परलक्षी प्रवृत्तीहि त्याच्या सुखाच्या कक्षेत येतात व यावयास पाहिजेत

संदर्भ-ग्रंथ : सिजविक, एच. : आउटलाइन्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ एथिक्स (लंडन, १८८६; आ. ३, संपा. ए. जी. विजेरी, १८९२); डडले, डी. आर. : हिस्टरी ऑफ सिनिसिझम (लंडन, १९३७); झेलर, ई. : साँक्रेटीस अँड साँक्रेटिक स्कूलस, अनु. ओ. जे. रीचेल व इतर (लंडन, १८६८; आ. २, १८७७); एडवर्ड्स, पी. संपा. : दि एन्सायक्लोपीडिआ ऑफ फिलासफी, ख. ५ (न्यूयॉर्क, १९६७)

स. प. कनाल

अभाव व राहित्य : अँरिस्टॉटलने आपल्या 'कॉटेगरीज' आणि 'ऑन इंटरप्रिडेशन' या ग्रंथातून अभाव आणि राहित्य यांची चर्चा केली आहे. भारतीय दर्शनात न्याय, वैशेषिक, बौद्ध, जैन आणि वेदान्त ग्रंथांतून अभावासंबंधी वरेच विवेचन केलेले आहे. वैशेषिकांनी 'अभावाचा' सात पदार्थांत अंतर्भाव केलेला आहे परंतु अभावाची पदार्थांत गणना ही प्रशस्तपादभाष्यानंतरची असावी. कारण प्रशस्तपादभाष्यांत अभावासंबंधी विवेचन असलें तरी अभावाचा पदार्थ म्हणून उल्लेख नाही. राहित्याची मीमांसा भारतीय दर्शन-साहित्यांत अँरिस्टॉटलच्या पद्धतीनुसार केलेली आहे किंवा नाही याची शंका आहे.

पाश्चात्य विचार : तर्कशास्त्राचे काही लेखक पदांचे विभजन, भाववाचक, अभाववाचक व राहित्यवाचक असे करतात. या विभजनाप्रमाणे ज्या पदाच्या ठिकाणी एखादा गुण अपेक्षित असतो त्या ठिकाणी

तो नसेल तर त्या पदाला राहित्यवाचक पद म्हणावें लागेल. जसे-बहिरा, बहिरापणा इत्यादि. पण या विवेचनांत गोंधळ आहे. पदांच्या ठिकाणी गुणांची अपेक्षा असत नाही. केवळ द्रव्याच्या ठिकाणीच गुणांची अपेक्षा असू शकते. केवळ 'बहिरा' हें पद घेतले तर त्या ठिकाणी राहित्य आहे किंवा नाही हें कसे शोधावयाचे ? निदान अँरिस्टॉटलची तरी अशी कल्पना असावी असें वाटत नाही. अँरिस्टॉटलच्या विवेचनात वाक्य किंवा विधान यांचे प्रतिमान अध्याहृत असले पाहिजे पदाचा निरपेक्षतया विचार केला तर ते राहित्यवाचक कसे राहू शकेल ? उद्देश्य-विधेय याच्या संबंधाचा विचार केला तरच राहित्याच्या कल्पनेला अर्थ येईल. उद्देश्य द्रव्यवाचक व विधेय गुणवाचक असेल; गुणवाचक विधेयाची द्रव्यवाचक उद्देश्याच्या ठिकाणी अपेक्षा असेल, पण त्याचा जर तात्पुरता अभाव असेल तरच राहित्याच्या कल्पनेला आकार येईल. स्वतः अँरिस्टॉटलने राहित्यकल्पनेचा विचार पदांच्या स्वरूपाचा विचार करताना केला नसून, पदाच्या प्रतियोगित्वसंबंधाचा विचार करतांना केला आहे. राहित्यकल्पनेसारखी 'निषेध' ही प्रक्रिया 'अभाव' कल्पनेवर अवलंबून आहे वाक्यात उद्देश्याच्या ठिकाणी विधेयाच्या साहाय्याने एखादी गोष्ट नाही असे सांगणे (जसे- हा माणूस ग्रीक नाही) ही अँरिस्टॉटलची निषेधाची कल्पना दिसते. मात्र अभावाची व निषेधाची कल्पना एक नाही हे लक्षांत घेणे आवश्यक आहे निषेध ही वक्तृजन्य व संप्रेषणास उपयोगी अशी प्रक्रिया आहे.

भारतीय विचार : अभावाच्या कल्पनेत (१) भेद किंवा भिन्नता आणि (२) नसणेपणा या दोन वेगळ्या कल्पनांची गुंतागुंत झालेली आहे. भारतीय आणि पाश्चात्य तर्कशास्त्रांत या गुंतागुंतीतूनच अभावासंबंधीच्या सिद्धान्ताना आकार आला आहे. 'हत्ती' आणि 'घोडा' एकमेकापासून भिन्न आहेत 'हत्तीत' 'घोड्याचा' आणि 'घोड्यात' 'हत्तीचा' अभाव आहे, असेंहि आपण म्हणू. पण अमुक प्राणी हत्ती नाही याचा अर्थ तो घोडा आहे असा होत नाही. पहिली म्हणजे भेदाची कल्पना अन्योन्याभाव या नावाने भारतीय तत्त्वज्ञानांत प्रसिद्ध आहे. ही कल्पना मूळची बौद्धांची असावी व या कल्पनेशीच त्यांचा वस्तूच्या अर्थासंबंधीचा अपोहसिद्धान्त निगडित आहे. पण बौद्धांच्या विवेचनात भेद आणि नसणेपणा यांचा वेगळेपणा स्पष्टपणे सांगितलेला नाही अभावाची कल्पना व्यक्त करण्याकरिता ज्या कल्पनेचा अभाव असेल, त्या कल्पनेचाहि संसर्ग नको ही गोष्ट स्पष्ट करण्याकरिता संसर्गाभावाची कल्पना पुढे आली. जैन व न्याय-तार्किकानी ती पुढे माडली. पण ही असंसर्गाची कल्पनामुद्धा कालिक किंवा कालातीत अथवा केवळ तार्किक अशी असू शकते. त्यांतून प्राक्-अभाव, प्रध्वंसाभाव व अत्यंताभाव ह्या कल्पनांचा उगम झाला. एखादी वस्तु अस्तित्वांत येण्यापूर्वी तिचा अभावच असतो. हा झाला प्राक्-अभाव. तसेच एखादी वस्तु नष्ट झाल्यावरहि तिचा अभावच असतो. अशा अभावाला प्रध्वंसाभाव असे म्हणतात. पण 'आकाशकुसुम' नावाची गोष्ट कधीच नसते. आकाश आणि कुसुम यांच्या धर्मांमध्येच परस्परविरोध आहे. तेव्हा कुसुमाचा धर्म आकाशाच्या ठिकाणी कधीच राहू शकत नाही. (या ठिकाणी 'कधीच... नाही'चा प्रयोग कालातीत असा आहे.) 'कधीच न राहण्याचा' हा जो नसणेपणा आहे त्याला अत्यंताभाव असे म्हणतात. यांपैकी प्राक्-अभाव व प्रध्वंसाभाव

या कल्पना राहित्याच्या कल्पनेशी विसंगत नसल्या तरी राहित्या-पेक्षा त्या वेगळ्या आहेत हें ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

नव्य नैयायिकानी अभावकल्पनेचा अत्यंत सखोल असा विचार केलेला आहे तसेच ब्रॅड्ले व बोसाके यासारख्या पाश्चात्य विज्ञानवादी तार्किकांचा व गणिती तर्कशास्त्रज्ञांचाहि या विषयावरील विचार फार महत्त्वाचा आहे

संदर्भ-ग्रंथ : ऑरिस्टॉटल . ऑर्गॅनॉन - दि कॅटॅगोरिज, ऑन इंटरप्रिटेशन, अनु एच पी कुक, (लंडन, १९३८); जोसेफ, एच डब्ल्यू वी ऑन इंट्रोडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६; सुधा आ १९१६), विद्याभूषण, एस. सी. ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक (कलकत्ता, १९२१); वारॅलिंगे, एस. एस. : ए मॉडर्न इंट्रोडक्शन टु इंडियन लॉजिक (दिल्ली, १९६५).

सु. शि. वारॅलिंगे

अभिधम्म : पालि त्रि-पिटक ग्रंथामध्ये विनय-पिटक, सुत्त-पिटक व अभिधम्म-पिटक असे तीन गट आहेत सुत्त-पिटक किंवा विनय-पिटक ह्यातील शिकवण सोप्या, लोकांत प्रचलित असलेल्या भाषेत सांगितली असल्यामुळे ती सहज समजते. ह्याच्याउलट अभिधम्मामध्ये बौद्ध धर्माची तत्त्वे समजण्यास कठीण अशा रीतीने सांगितलेली आहेत पालि अभिधम्माचे सात विभाग आहेत : धम्मसंगणि, विभंग, धातुकथा, पुगलपञ्जत्ति, कथावत्थु, यमक आणि पट्टान.

ह्यातील 'धम्मसंगणि' हा मूळ ग्रंथ मानला जातो 'धम्म' हा शब्द 'तत्त्व' ह्या विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे. ह्यात बौद्धाना मान्य असलेल्या सर्व धर्मांची गणना (संगणि) केली आहे. चित्ताच्या कुशल, अकुशल किंवा दोन्हीपैकी कोणतेच नाव देता येणार नाही अशा अव्याकृत अवस्था, किंवा ह्यापैकी कोणत्याहि अवस्थेशी सलग्न असलेले चैतन्यिक धर्म, रूपधर्म व शेवटी असंस्कृत धर्म (किंवा निर्वाण) ह्याचा विचार या ग्रंथात केला आहे. मानसशास्त्रदृष्ट्या चित्ताचे पृथक्करण करून मग त्याचे वर्गीकरण केलेले आहे, पण ते बौद्धाना मान्य असलेल्या कामलोक, रूपलोक व अरूपलोक यात वापरणाऱ्या दृष्ट व साधु लोकांच्या चित्ताचे, त्यांच्याशी सलग्न असलेल्या चैतन्यिक धर्मांचेहि विवेचन आहे. तसेच, व्यक्तीच्यासंभोवती असलेल्या रूपधर्मांचा व ध्येय म्हणून मानलेल्या असंस्कृतधर्मांचाहि उल्लेख आहे. अशा रीतीने प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतर्गामी आणि संभोवती असलेल्या व ध्येय बनलेल्या धर्मांचे विवेचन ह्यात आहे.

आरंभीच्या काळी नाम व रूप ही दोन तत्त्वे, किंवा रूप, वेदना, सज्ञा, संस्कार व विज्ञान ही पाच स्कधरूपी तत्त्वे, किंवा वारा आयतने (चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय व मन आणि त्याचे रूप, शब्द, गंध, रस, स्पर्श व ' धर्म '—हे विषय) किंवा अठरा धातु (वर सांगितलेल्या वारा धर्मांशिवाय चक्षुर्विज्ञानधातु, श्रोत्रविज्ञानधातु, घ्राण-विज्ञानधातु, जिह्वाविज्ञानधातु, कायविज्ञानधातु व मनोविज्ञानधातु असे सहा, मिळून अठरा धातु) ह्याचाच प्रामुख्याने उल्लेख होत होता. स्कंध, आयतन, धातु ह्या वर्गीकरणाचा अनेक वेळा उल्लेख बौद्ध ग्रंथांत होतो

पुढील काळी, 'अभिधम्मट्टसंगह' (८ वे—१२ वे शतक) ह्या ग्रंथाच्या आधारे बोलावयाचे ज्ञानास, शैववादी बौद्धांच्या मते परमार्थत अस्तित्वात असलेले चार प्रकारचे धर्म आहेत ते म्हणजे : १ चित्त, ५२ चैतन्यिक धर्म, १ रूपधर्म व १ असंस्कृतधातु किंवा निर्वाणधातु. जग ह्या सर्व ५५ धर्मांचे किंवा तत्त्वांचे बनलेले आहे. ह्याशिवाय ह्याच्याबाहेर काहीच अस्तित्वात नाही. बौद्ध धर्माच्या पुढील इतिहासात इतर श्रावकपंथी संप्रदायात ह्या धर्मांची वाढ झालेली दिसते. पण महायानपंथी माध्यमिक व योगाचारी संप्रदायात मात्र या सर्व धर्मांना फाटा देऊन किंवा ह्यांना गौण समजून सर्व जगाच्या बुडाशी एकच एक तत्त्व आहे असे मान्य केले गेले आहे.

अभिधम्मपिटकात पहिला 'धम्मसंगणि' आणि शेवटचा 'पट्टान' हे ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. पहिल्या ग्रंथांत वर सांगितल्याप्रमाणे बौद्धांनी मान्य केलेले चित्त व चैतन्यिक धर्म आणि त्याचे परस्परसंबंध, २२ तिक-मातिका (त्रिक-मातृका) व १०० दुक-मातिका (द्विक-मातृका)च्या रूपाने प्रथम सांगून त्याचेच पुढे सविस्तर विवरण केलेले आहे. नंतरच्या एका परिच्छेदात 'रूप' धर्माचे सविस्तर वर्णन आहे असंस्कृतधातु किंवा निर्वाण ह्याचा उल्लेख आलेला आहे; पण त्याचे स्पष्टीकरणमात्र नाही 'विभंग'त अठरा परिच्छेद असून त्यातही 'सुत्तन्त', 'अभिधम्म' व 'पञ्हापुच्छक' असे स्पष्टीकरणाचे प्रकार असून, स्कध, आयतन, धातु वगैरे परिच्छेदांच्या विषयाचा तिक-मातिका व दुक-मातिका यांच्याशी कसा संबंध पोहोचतो हे दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे 'धातुकथा' ह्या पुस्तकांत धम्म-संगणीच्या मातिकांत दिलेल्या धर्मांचा स्कध, आयतन व धातु ह्या विभागांपैकी किती विभागांत अन्तर्भाव होतो व किती विभागांशी ते धर्म संबंधित आहेत ह्याचे विवेचन आहे 'पुगलपञ्जत्ति' ह्या ग्रंथांत मनुष्यव्यक्तीचे त्यांच्या गुणधर्मांप्रमाणे वर्गीकरण करून त्याचे दहा वर्ग कल्पिले आहेत. ह्या ग्रंथाची रचना अभिधम्म ग्रंथाशी न जुळता सुत्तपिटकांतील अंगुत्तरनिकायाशी जुळते. 'यमक' ह्या ग्रंथांत धर्मांपैकी काही निवडक धर्मांकरिता वापरलेल्या शब्दांच्या व्याप्ति ठरविण्याकरिता अस्तित्पक्षी व नास्तित्पक्षी असे जोडप्रश्न उपस्थित करून त्या दृष्टीने उत्तरे दिली आहेत. पारंपरिक तर्क-शास्त्राच्या दृष्टीने हा ग्रंथ उपयोगी ठरतो ही प्रश्नोत्तरे एखाद्या कोड्याप्रमाणे असून त्या विषयांत गति असल्याखेरीज वाचकास त्याची उत्तरे सापडणे कठीण होय.

'पट्टान' हाहि मोठा व महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. त्यांत २४ प्रकारचे परस्परसंबंध दाखविणारे 'प्रत्यय' सांगितले असून कोणतेहि धर्म अगदी स्वतंत्र वृत्तीचे नसून परस्परावलंबी आहेत. हें परस्परावलंबन (किंवा परस्परसंबंध) ह्या २४ पैकी एका किंवा अनेक प्रत्ययांनी ठरविले जाते. 'धम्मसंगणी'तील तिक-मातिका व दुक-मातिका ह्यात सांगितलेल्या धर्मांचे परस्परसंबंध कोणत्या प्रत्ययांनी निश्चित झालेले आहेत ह्याचे सविस्तर वर्णन कंटाळा येईपर्यंत केलेले आहे.

'कथावत्थु' ह्या ग्रंथात सम्राट् अशोकाच्या काळी बौद्ध धर्मांत जी निरनिराळी पाखंडी मते अस्तित्वात आली होती ती देऊन त्याचे खंडन केलेले आहे हा ग्रंथ अभिधम्मात अंतर्भूत कसा होऊ शकतो व तो बुद्धवचन होऊ शकतो काय असे प्रश्न फार प्राचीन काळीच उद्भूत झाले होते असे धम्मसंगणीच्या अट्टकथेवरून दिसते (१-५-९).

पालि त्रिपिटकातील अभिधम्मप्रमाणे सर्वास्तिवादी पंथाचाहि अभिधम्म-पिटक ग्रंथ होता व त्यातहि सात भाग होते. काही किरकोळ साम्ये जरी थोडीवहुत दिसली तरी भिन्नताच जास्त आहे. ह्यावरून हें स्पष्ट अनुमान निघतें की, अभिधम्माचा काल हा निश्चितपणे बौद्ध संघात फूट पडून निरनिराळे पंथ अस्तित्वात आले त्या वेळचा, म्हणजे बुद्ध-निर्वाणानंतर शंभर वर्षांनी झालेल्या द्वितीय सगीतीच्यानंतरचा असला पाहिजे.

अभिधम्माची विचारसरणी ही निष्पर्यायी व विनतोड असते. पुढेमागे हलण्यासारखा अनिश्चितपणा ह्यांत नाही. ह्यातील सिद्धान्त ठाम असतात. ('सुत्तपिटका' वरील लेख पाहा.)

संदर्भ-ग्रंथ : काश्यप, ज. : अभिधम्मपिटक, ६ भाग (नालंदा, १९६०); ऱ्हीस डेव्हिड्स, सी ए. एफ. संपा. : अभिधम्मपिटक (लंडन, १९०६); ज्ञानतिलक, गाडड धरू दि अभिधम्मपिटक (लंडन, १९३८); आंग, एस झेड. . कॉपेडियम ऑफ फिलॉसफी, संपा. ऱ्हीस डेव्हिड्स (लंडन, १९१०); गोविंद, ए. बी. : दि सायकॉलॉजिकल अँटिक्वूड ऑफ अलॉ बुद्धिस्टिक फिलॉसफी (पाटना, १९३८ (?)); आ. २, लंडन, १९६९).

पु. वि. वापट

अभ्युपगम : १. अभ्युपगम म्हणजे काय ? : कोणताहि नियम वा सिद्धान्त तर्कसिद्ध असे नियम ठरविण्यापूर्वी तो शास्त्रज्ञाच्या मनामध्ये प्रथमतः. एक अंदाज किंवा कल्पना म्हणून सुचावा लागतो. त्याची सत्यता तात्पुरती 'गृहीत' धरून त्यावरून कोणते निष्कर्ष काढता येतील याविषयी विचार करावा लागतो. अशा तात्पुरत्या सत्य मानलेल्या गृहीत कल्पनेला, तिचे तार्किक निकषण होण्यापूर्वी, ती सिद्ध वा असिद्ध ठरविण्यापूर्वी तिच्या प्राथमिक अवस्थेत 'अभ्युपगम-कल्पना' असे म्हणतात. शास्त्रीय विचारसंदर्भाप्रमाणेच दैनंदिन जीवनांतहि त्यामधील विविध घटना, विसर्गति, चमत्कार इत्यादींचा खुलासा करण्यासाठी मनाशी केलेले तर्क किंवा अंदाज हेहि अभ्युपगमच होत

वैज्ञानिक संशोधनांत प्राथमिक निरीक्षणानंतर अभ्युपगमाची निर्मिती होते. अधिक निरीक्षण-संशोधन करून त्याचें निकषण झाल्यावर त्याचे रूपांतर आधी उपपत्तीत व मग वैज्ञानिक सिद्धान्तामध्ये होते. अर्थातच वैज्ञानिक संशोधन-क्षेत्रात निरीक्षण-संशोधनाचे मार्गदर्शन, घटनांचे उपपादन व अंतिम नियम किंवा सिद्धान्ताच्या स्वरूपाची पूर्वनिश्चिति असे अभ्युपगमाचे विविध कार्य व महत्त्व आहे. मिल्लच्या मताप्रमाणे, अभ्युपगमकल्पना ही अपुऱ्या पुराव्यावर आधारलेली गृहीतकल्पना असते. या कल्पनेचा हेतु तिच्यापासून वस्तुस्थितीच्या आधारे निष्कर्ष काढावे असा असतो. हे निष्कर्ष वस्तुस्थितीशी सुसंगत असतील तर ती मूळ गृहीतकल्पना सत्य ठरते.

मात्र अभ्युपगम-कल्पना जरी अपुऱ्या पुराव्यावर आधारलेली असली तरी ती 'पुराव्याशिवाय कल्पिलेली' असू नये. तमें झाल्यास अभ्युपगमकल्पना म्हणजे स्वैर, अनिर्वध, कल्पनारम्य विलास ठरेल. अशा प्रमाणविरहित, अशास्त्रीय कल्पनांना उद्देशूनच न्यूटनने 'मी अभ्युपगम करीत नाही' असे म्हटलें आहे.

२. अभ्युपगमाचें सूचन : प्रज्ञावंत, चिकित्सक व अनुभवी वैज्ञानिक व संशोधक यांना असलेली ज्ञानदृष्टि, मर्मदृष्टि वा प्रतिभा यांमुळे अभ्युपगमाचें स्फुरण होते. याशिवाय (१) एकाच घटनेची अनेक उदाहरणे एकसारखी आढळत गेली तर अशा अव्याहत, अवाधित अनुभवाधारे म्हणजेच 'गणनात्मक' विगमनाने अभ्युपगम सुचतो. (२) दोन वस्तु किंवा घटना वा त्यांचे समूह यांच्यातील साम्यानुमानाच्या आधारे अभ्युपगम सुचू शकतो आणि (३) एखादें सर्व-सामान्य विधान आधीच सिद्ध मानलें गेल्यास, त्याचे व्यत्यस्त विधानहि कदाचित् खरें असू शकेल, असा अभ्युपगम सुचू शकतो. म्हणजेच प्रतिभा, गणनात्मक विगमन, साम्यानुमान व विधानव्यत्यास हे अभ्युपगमाच्या सूचनास कारक, उपयुक्त व पोषक ठरतात असें दिसून येते.

३. अभ्युपगमाचे प्रकार : अभ्युपगमाचे मुख्य तीन प्रकार आहेत . (१) नियम-अभ्युपगम : यात सृष्ट घटनांच्या वर्तनाविषयीचें सामान्य विधान केलेले असते. उदा.— गुरुत्वाकर्षणाचें तत्त्व. (२) कर्तु-अभ्युपगम किंवा कारण-अभ्युपगम . यात कोणत्याहि घटनेच्या कर्तृसंबंधी किंवा कारणासंबंधी विधान केलेलें असते उदा.— नेपच्यून या ग्रहाचें युरेनस या ग्रहावरील अज्ञात आकर्षण (३) संघात किंवा संस्थिति-अभ्युपगम : यात अनेक वस्तु किंवा घटना यांच्या अनेक घटक-अवयवाच्या परस्परसंबंधातून तयार झालेल्या समग्र समुच्चयाच्या स्वरूपाचें म्हणजेच समसूट्टीचे स्वरूप व्यक्त केलेलें असते. उदा — कोपर्निकसचा 'सूर्यकेद्री' अभ्युपगम अभ्युपगमाचे मानले जाणारे अन्य प्रकार पुढीलप्रमाणे :

(१) वर्णक अभ्युपगम : यामध्ये नव्याने उपलब्ध झालेल्या वस्तु वा प्रक्रियेचें समर्पक वर्णन केले जातें. उदा — विद्युत् हा एक प्रवाही पदार्थ आहे. (२) उपपादक अभ्युपगम : यामध्ये एखाद्या निसर्ग-घटनेची शास्त्रीय उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न असतो. उदा.— चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण याचें स्वरूप. (३) प्रवर्तक अभ्युपगम : समर्पक कल्पनेच्या अभावी एखाद्या मार्गदर्शक, तात्पुरत्या, कामचलाऊ गृहीत-कल्पनेचा उपयोग केला जातो, तिच्या साहाय्याने शोधकार्याचें प्रवर्तन केलें जातें व युक्त किंवा नियम होण्यास योग्य अशी कल्पना मिळपर्यंत संशोधन चालू ठेवले जाते अशास 'प्रवर्तक' अभ्युपगम म्हणतात. उदा — न्यूटनपूर्वी अस्तित्वांत असलेली देकार्तची 'भोवऱ्याची' अभ्युपगम कल्पना.

४. अभ्युपगमाची युक्तता, निकषण व प्रस्थापना : वैज्ञानिक संशोधनाच्या क्षेत्रात फक्त वास्तव अशाच घटितांचा, घटनांचा व कल्पनांचा समावेश होऊ शकतो. आधारविरहित, स्वैर, अतींद्रिय वा अनुभवातीत कल्पनांचा नाही. साहजिकच अभ्युपगम न्यायशुद्ध, तार्किकदृष्ट्या युक्त वा प्रमाण असावयास हवा. त्याची लक्षणे पुढीलप्रमाणे :

(१) निःसंदिग्धता : शास्त्रीय अभ्युपगमात घटना-घटना-मधील कारणकार्यासंबंधी निश्चित, असंदिग्ध, सुस्पष्ट असें विधान हवे. (२) निकषणक्षमता किंवा प्रत्यंतरक्षमता . अभ्युपगमकल्पना अनुभवाच्या कसोटीवर पडताळून, तपासून, छाननी करून पाहतां आली पाहिजे. अर्थात् मानवी ज्ञानेन्द्रियाची मर्यादित शक्ति लक्षात घेऊन हें निकषण प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणें करतां आले पाहिजे. निरीक्षणाचा प्रत्यक्ष पुरावा हे अभ्युपगमाच्या तर्कमान्यतेचें महत्त्वाचें प्रमाण होय. ज्या वेळीं असें प्रत्यक्ष प्रमाण शक्य नसेल त्या वेळी संशोध्य

तत्त्वज्ञानहि वादविवाद किंवा वितडवाद यांनी भरलेले आहे. आपले स्वतःचे दर्शन तेवढेच सत्य आहे, एवढेच नव्हे तर आपणच जणू सत्याचा भक्ता घेतला आहे, अर्थातच तात्त्विक नियमाप्रमाणे एक मतप्रणाली स्वीकारली तर इतरांचा त्याग केलाच पाहिजे, असें प्रत्येक मताने मानल्यामुळेच वेदान्ती आचार्य किंवा त्याचे अनुयायी यांच्यातील कलह निर्माण झाले. मतामधील वरवर दिसणाऱ्या भेदाची परिणति शेवटी कट्टर विरोधात होते. मग कोणते मत सत्यदर्शक आहे व कोणते सत्याशी विसंगत, अतएव त्याज्य आहे, हे ठरविण्यासाठी तर्कशास्त्राचा आधार घ्यावा लागतो. या वादांमधून उपयोगात आणलेले तर्कशास्त्रमात्र आपल्या दैनंदिन विचारप्रक्रियेतून व व्यावहारिक जगावद्दलच्या आपल्या समालोचनातून निष्पन्न झालेले असते. श्रुतीच्या मानाने तर्क हा अप्रतिष्ठितच आहे याची जाणीव असूनसुद्धा हे वादी-प्रतिवादी भौतिक-शास्त्रीय पातळीवरून सत्ताशास्त्रीय पातळीकडे मन जात असताना त्या तर्काची छाननी करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत.

ज्या सत्तत्त्वाचा आपण विचार करीत आहोत त्या सत्तत्वाला सुयोग्य अशीच आपल्या विचाराची दिशा असली पाहिजे असें ठामपणे मांडून श्रीअरविंदानी तत्त्वज्ञान-क्षेत्रांत एक महत्त्वाची भर घातली आहे. सान्ताकडून अनंताकडे जाताना आपल्या बुद्धीमध्ये जास्तीत जास्त लवचिकपणा आणणे आवश्यक आहे. “नाहीतर विरुद्ध सिद्धान्ताच्या खोट्या कल्पनांवर ठेका खात आपले तर्कटी मनाचे तर्कशास्त्र गोधळून जाईल व अनंताच्या मूलतः संवादी व सहवर्ती असणाऱ्या अशा समतोलवृत्ति या परस्परविरोधी व विसंवादी आहेत असा त्याचा ग्रह होऊन वसेल.” ‘अनंताचें तर्कशास्त्र’ हा वाक्प्रचार श्रीअरविंद मुख्यत्वेकरून दिव्य बुद्धीतील प्रक्रियांसाठी किंवा संबंध-प्रकारासाठी वापरतात. त्याचप्रमाणे दुय्यमरीत्या अनंताचें अखंडत्व व अद्वितीयत्व मान्य करून व्यवहार करणाऱ्या मानवी बुद्धीसंबंधीहि तो शब्दप्रयोग ते वापरतात. सान्त वस्तूना लागू होणाऱ्या व्यावहारिक तर्कशास्त्राचे मध्यवर्ती सूत्र म्हणजे—एक विधान करीत असताना त्या विधानात तद्विरुद्ध आकारित निषेध अनुस्यूत असतो. एवढेच नव्हे तर त्या निषेधांतून तिसरेच एक विधान निष्पन्न होते. उदा.—‘अ लाल आहे’ यातून अ निळा नाही किंवा इतर कोणत्याहि रंगाचा नाही हे सहजगत्या सिद्ध होते. समग्र वस्तुतत्त्वाच्या एका अशावर लक्ष केंद्रित करूनच परिमिताचा सर्व व्यवहार चालू असतो. कोणतीहि वस्तु एका विशिष्ट प्रकारची आहे, कारण ती दुसऱ्या प्रकारची नाही, एवढेच नव्हे तर ती एका विशिष्ट प्रकारची आहे म्हणून ती दुसऱ्या प्रकारची असूच शकत नाही.

अनंतावद्दल काहीहि वोलतांना व्यावर्तक विधेयनाची पद्धति किंवा एकान्तदृष्टि बदलून तर्काला जास्त विशाल, जास्त लवचिक व जास्त गोष्टींना सामावून घेणारा असा दृष्टिकोण स्वीकारावा लागतो. व्यावहारिक जगात एकमेकांचे व्यावर्तन करणाऱ्या किंवा एकमेकांना वगळणाऱ्या अशा परस्परविरोधी गोष्टी असतात. अनंतांत अशा तऱ्हेच्या विरोधाकाना थारा नाही. समग्र वस्तुतत्त्वाच्या एकमेकांना पूरक असणाऱ्या वाजू असतात. त्या जर आपणांस विरोधी दिसल्याच तर त्याचे कारण म्हणजे सीमित व भेदात्मक अशा जगांतच फक्त उपयोगी पडणारे असे तर्कशास्त्र चिकित्सा न करता आपण तिथे लावू पाहतो.

परिवर्तनाचें तत्त्वज्ञान अनंताचे भासमान होणारे अनेक पैलू तसेच अनंताशी जो आपला अनेकविध संबंध येऊं शकतो (उदा—अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत वगैरे), तो विशाल अशा दृष्टिकोणांतून समजावून घेऊनच श्रीअरविंदानी आतापर्यंत अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व आध्यात्मिक दर्शनांचा सर्वंकप व संपूर्ण अशा दृष्टिकोणात समावेश किंवा संग्रह केला. अर्थात् केवळ संग्रहवादी राहूनच त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे समाधान होण्यासारखे नव्हते. भिन्नभिन्न प्रवृत्तीच्या तत्त्वज्ञानांत सुसंगति घडवून आणणे एवढेच त्यांचे काम नव्हते, तर नवीन प्रथा पाडून आतापर्यंत प्राप्त झालेल्या किंवा कल्पना केलेल्या सर्व योगशास्त्राच्या पुढेच त्यांनी एक पाऊल टाकले. आतापर्यंतच्या सर्व तत्त्वज्ञानाचे वर्णन मुक्तीसाठी प्रयत्न करणारी तत्त्वज्ञाने असे करता येईल. या सर्व दर्शनांच्या सैद्धान्तिक रचनेचा खरा व्यावहारिक उद्देश म्हणजे मुक्तीची किंवा सर्वोच्च निःश्रेयसाची अभिलाषा. मानवी जीविताची सार्थकता साकल्याने कुठे एकत्रित झाली असेल तर ती मुक्तीतच, असे त्या दर्शनांचें प्रतिपादन आहे. दर्शनाच्या अशा दृष्टिकोणाचें स्वाभाविक पर्यवसान म्हणजे अनिवार्य जडलेली परलोकाभिमुखता, त्याचप्रमाणे जीवनमूल्ये, सामाजिक मूल्ये व देहधारी अस्तित्वाचे महत्त्व या गोष्टी संपूर्णपणे नाकारणें यांत झाले आहे. सृष्टि, विकास व काल यांचे सद्द्वस्तूच्या मालिकेतून एकदम उच्चाटन तरी केलें जाते किंवा त्यांना तृणवत् लेखले जाते. जास्तीत जास्त त्यांना परमोच्च तत्त्वाचे आविष्कार म्हटलें जातें; पण त्याहून जास्त किंमत त्यांना नाही; आणि शेवटी त्यांना झटकूनच टाकलें पाहिजे, कारण मनुष्याची अंतिम नियति या मर्त्य, परिवर्तनशील लोकांत नसून त्या-पलीकडे जे व्यवहारातीत आहे, त्यांत आहे, असे परंपरागत दर्शनांचे म्हणणे आहे. पूर्वीच्या तत्त्वदर्शनातून सत्ताशास्त्र आहे, पण चैतन्य व प्रकृति यांच्याहि पलीकडे जाईल अशा व्यापक विश्वरचनाशास्त्राचा मागमूसहि नाही.

या परंपरागत तत्त्वज्ञानाचे वर्णन मुक्तीची तत्त्वज्ञाने असे केले तर त्याउलट श्रीअरविंदाच्या तत्त्वज्ञानाचे वर्णन परिवर्तनाचें तत्त्वज्ञान असें करतां येईल. मोक्ष अज्ञानाच्या नाशाचा सूचक असल्या तरी ज्ञान-मार्गावर मनुष्याचा जो आध्यात्मिक विकास होतो त्याचा श्रीगणेश आहे. अंतरात्म्यावर आवरणावर आवरणे चढवून त्याचें खरे स्वरूप झाकून टाकणाऱ्या शरीर, मन व बुद्धि या कोशाना भिरकावून देऊन जीव विश्वातीत ईश्वराशी ऐक्य पावतो; किंवा प्रज्ञांत व व्यवहारातीत अशा ब्रह्मांत विलीन होतो, अशी श्रीअरविंदाची मोक्षाविषयीची कल्पना आहे. यालाच श्रीअरविंद ‘आरोहण’ म्हणतात. पण श्रीअरविंद आरोहणाशीच थांबत नाहीत. आपापल्या परीने आरोहणाची प्रक्रिया ठीक असेल; पण केवळ आरोहणांत अडकून राहिल्यास व्यक्ताचे सत्यत्व व विकास-प्रक्रियेचे महत्त्व यांकडे दुर्लक्ष होते. आरोहणाप्रमाणे अवरोहणहि आहे. या गतीमध्ये प्रकृतीपलीकडे गेलेला आत्मा पुन्हा प्रकृतीकडे येतो व तिचे परिवर्तन करूं पाहतो. अन्नमय, प्राणमय, मनोमय कोश ही आत्म्याची उपकरणे अमून ज्या परमोच्च सत्याची दुय्यम रूपे आहेत त्या सत्याचा अंश त्यांच्यांत अनुस्यूत असतो, त्या बाह्य आवरणांचे परिवर्तन किंवा दिव्यीकरण झाले पाहिजे, जेणेकरून दिव्य शरीरांत दिव्य जीवन असणे हे ‘याचि देही याचि डोळा’ शक्य होईल.

आध्यात्मिक जीवनाची पूर्वतयारी म्हणून स्वतःचें शुद्धीकरण : श्रीअरविंदांच्या परिवर्तनाच्या योगसाधनेत नीतिमत्तेला सर्वकप नसलें तरी अनन्यसाधारण महत्त्व आहे सध्याच्या आपल्या उच्चतम नैतिक मानदंडांतसुद्धा अनुल्लंघनीय किंवा शाश्वत व निरपेक्ष असें काही नाही. एका तऱ्हेने नैतिक मानदंड हे एक प्रकारच्या कृत्रिम मानसिक निर्मितीच आहेत आत्म्याची अबाधित सत्ये म्हणजे कोरलेले काळे दगड खचित नव्हेत. ते सापेक्ष आहेत एवढेच नव्हे तर सक्रमणशील आहेत. त्यांना शाश्वत व दृढ मानदंड समजणे म्हणजे श्रेष्ठ दैवी नियम व मनुष्यावर होणारें दिव्यत्वाचे संक्रमण याच्याआड अडसर उभारणे होय.

नीतिमूल्याचे संवर्धन करणे हा आध्यात्मिक जीवनाच्या दृष्टीने अपरिहार्य असा टप्पा आहे जे जे काही मानवाला व जगताला दिव्य व परिपूर्ण जीवनाप्रत नेते त्याला त्याला शुभ असें साधारणपणे म्हणता येईल. या परिपूर्णता अडथळा करून तिचा भंग जें जे करते ते ते अशुभ होय. अर्थातच पूर्णता ही प्रगतिशील असल्याने शुभ व अशुभ याचाहि आशय व परिमाणे बदलत असतात, त्याचा अर्थ व मूल्यहि बदलत जातात असे श्रीअरविंदांनी दाखवून दिले आहे. आध्यात्मिक पातळीवर आपण शुभाशुभांच्या पलीकडे जातो. कारण त्या पातळीवर शुभ किंवा अशुभ आपण ज्याला म्हणतो त्याच्या प्रयोजनाची व दिव्य उपयोगितेची जाणीव होते शेवटी जिथे मानवी जीवन संपून दिव्य जीवनाला आरंभ होतो तिथे सर्व अशुभाचा कायापालट होऊन त्याचे व्यवहारातीत दिव्य शुभांत रूपांतर होते आपणां पामराचे क्षुल्लक नियम व पावित्र्याच्या क्षणभंगुर कल्पना दिव्य आविष्करणांला जखडून टाकण्यास असमर्थ आहेत. म्हणून श्रीअरविंदांच्या मते अशा विशिष्ट मनोनियमानुसार घडून आणलेलें स्वतःचें शुद्धीकरण, ही मानवी स्वभावाचें समग्र परिवर्तन हेच आपले ध्येय मानणाऱ्या आध्यात्मिक जीवनाची केवळ पूर्वतयारी आहे.

मनाचे स्तर . हें सर्व परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या तत्त्वाला श्रीअरविंद 'श्रेष्ठ मन' म्हणतात. श्रेष्ठ मन हा आविष्काराचा उच्चतम प्रकार आहे. अज्ञ अशा मानवी मनापासून ते विश्वव्यापी उच्चतर मनापर्यंतच्या सर्व मनोवृत्तींना श्रेष्ठ मन सहज मागे टाकते विश्वव्यापी उच्चतर मनाला अजून समग्रता प्राप्त झालेली नसते. ते भेदाभेदाच्या पलीकडे गेलेले नसते. याउलट श्रेष्ठ मन म्हणजे, अभिन्न ऐक्याच्या दृष्टिकोणांतून अनताला होणारे गतिमान् आत्मदर्शन किंवा अनताचा चैतन्यशाली आत्मसाक्षात्कार असें म्हणता येईल. श्रेष्ठ मन म्हणजे जगज्जननी असून, सर्वांच्या अतीत असणारे सच्चिदानंद तत्त्व व आविष्कार पावणारी अशी नानाविध नामरूपे यात दुवा साधणारी शक्ति आहे.

श्रीअरविंद श्रेष्ठ मन व अज्ञानी जग यामधील-मनाच्या अनेक स्तराचे दर्शन घडवून आणतात. उच्च मन, प्रकाश पावलेले मन, प्राज्ञ मन व उच्चतर मन यांपैकी कोणत्याहि मधल्या स्तरावर सच्चिदानंदाचा अनुभव येऊ शकेल, पण अस्तित्वाचे व अनुभवाचे पूर्णत्व फक्त श्रेष्ठ मनातच आढळतें.

श्रीअरविंदांचें मायावाद-वंडन . एवंच, श्रीअरविंदांच्या मते आपणा मानवाची मनःप्रकृति श्रेष्ठ प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेली आहे

व ती म्हणजे पूर्ण अज्ञान नसून अर्धजागृत अशी अवस्था आहे याहि अवस्थेत किंवा स्तरात पूर्णाकडे जाण्याचे त्याचे असे खास मार्ग आहेतच. मन, प्राण व शरीर यांची या अज्ञानमय अवस्थेतून सुटका होऊन त्याची समग्र श्रेष्ठ मनात परिणति होईल श्रीअरविंदांनी म्हटले आहे की, भारतातील आध्यात्मिक भरारी मायावादापाशी येऊन थांबली. या मायावादाची मांडणी शंकराचार्यांनी अत्यंत काटेकोर स्वरूपात केली. तर्ककर्कश संपूर्ण सत्याचा एक भाग म्हणून श्रीअरविंद अद्वैताचा स्वीकार करतात, परंतु अद्वैतापासून मायावाद ओघानेच येतो, या मतावर मात्र ते तुटून पडले आहेत. "मायावाद विश्वसमस्येची गाठ कापूनच टाकतो, पण तिची उकल करून दाखवीत नाही ते समस्येचे उत्तर नसून ती टाळणारी एक पळवाट आहे शरीर धारण करून या व्यावहारिक जगात वावरणाऱ्या आत्म्याच्या दृष्टीने पलायन हा खरा विजय ठरू शकत नाही. त्यामुळे प्रकृतीशी असलेला सवध तोडता येईल; पण खरी मुक्ति किंवा पूर्णता त्यामुळे मिळत नाही त्यातून मिळणारे समाधान जीवाच्या एका अशालाच मिळेल त्यामुळे एखाद्याच प्रवृत्तीचे उन्नयन होईल; परंतु वाकीच्या प्रवृत्ति मात्र मायेच्या सद-सदात्मक अंधूक प्रकाशात थडगार पडून नष्ट होतील."

आविष्कृत विश्वाच्या बुडाशीं असणारा निद्रित ईश्वर : दिव्य आविष्करणाचे रहस्य कोणते, तसेच आत्म्याच्या सशरीर व सापेक्ष अशा अस्तित्वाचा हेतु काय हे श्रीअरविंदांच्या तत्त्वज्ञानाने उलगडून दाखविलें आहे. उच्चतम सद्स्वत्वा आविष्कार हा विकासात्मक आविष्कार आहे. त्याची दिशा आणि ध्येय निश्चित आहेत. विकासाला जडवस्तूपासून सुरुवात होत नाही, तर चिद्रस्तूणी फक्त वरपागी विरोधी दिसणाऱ्या अव्यक्त चिद्रस्तूपासून होते. वास्तविक पाहता ही अव्यक्त चिद्रस्तुरूप अवस्था अवगुठित अशा अवस्थेतील ती श्रेष्ठ चिद्रस्तुच आहे. स्वतःचे तेज स्वतःच झाकून घेतलेला, स्वतःने स्वतःला अपिहित किंवा अवगुठित केलेला असा ईश्वरच आहे आविष्कार पावलेल्या जगताच्या बुडाशी निद्रित असा ईश्वर असून अन्न, प्राण, मन, विज्ञान या सुसघटित कोशांतून तो क्रमाक्रमाने जागृतावस्थेत येऊ लागतो. या विज्ञानाच्या अवस्थेपर्यंत होणारे विकासाचे आरोहण अजून अज्ञानातच होत असते, असे श्रीअरविंद म्हणतात. कारण या प्रत्येक अवस्थेच्या वावतीत असें म्हणतां येईल की, स्वतः वरच्या स्तरावर पोचल्याने खालच्या स्तराला ती अवस्था अंशतः बदलू शकत असली तरी ती स्वतः. खालच्या स्तरातूनच उत्पन्न झालेली असल्यामुळे तिची शक्ति मर्यादितच असते. तसेच त्याखालच्या स्तराच्या श्रेणीचा ठसा तिच्यावर अजून कायम असतो. "मनुष्य हा विज्ञानावस्थेला पोचतो परंतु विकासाच्या अत्युच्च पातळीवरदेखील मूळच्या पशुवृत्तीचा ठसा व अर्धजागृत अशा शरीराचे लोढणे गळ्यात वाळगीत असतो. ज्या मूळच्या अज्ञानातून व जडतेतून त्याचा विकास होत आला, त्याकडे त्याला जणू गुरुत्वाकर्षणासारखी एखादी शक्ति सारखी खाली खेचीत असते."

शरीर, प्राण व मन हीं चंतन्याचीं तेजस्वी उपकरणे विज्ञानावस्थेपर्यंत आलेला जीवसुद्धा प्रकृतीच्या पाशात अडकलेला असतो. त्याला आता शाश्वत आत्म्याची किंवा आनंदमय अवस्थेची साद ऐकू येते. मन, प्राण व शरीर ही मनाची बाह्य उपकरणे स्वभावतःच मलिन असल्यामुळे आणि अव्यक्त चित् खाली खेचीत असल्यामुळे जीव

त्यांच्यापासून सुटका करून घेण्याकरिता अधीर होतो. अर्थातच विकास-क्षेत्रातून अंग काढून घेऊन वर कालातीत व व्यवहारातीत ब्रह्माकडे त्याला झेप घ्यावीशी वाटणे अगदी क्रमप्राप्तच आहे आजपर्यंतच्या सर्व आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान्यांनी ही अवस्था म्हणजे अंतिम अवस्था मानली आहे. पण ही अवस्था जर अंतिम मानावयाची तर विकास-प्रक्रियेचे महत्त्वच निघून जाईल. विकासप्रक्रिया केवळ एक इंद्रजाल, हेतुशून्य क्रीडा किंवा गुतागुतीची उकल ज्यांत नाही असे नाट्य, थोडक्यात निरर्थक असे काहीतरी वनेल, असे श्रीअरविदांनी प्रति-पादिले आहे. विकासप्रक्रियेत आत्म्याला त्या त्या अवस्थेत आतापर्यंत प्राप्त झालेल्या अनुभवाचा आविष्कार पूर्वापेक्षा निराळा असतो. या अनुभवापूर्वीच्या मानसिक अवस्था जड, गतिशून्य व ज्या मानसिक परिस्थितीत त्याची पाळेमुळे आहेत तिच्या योगाने, त्याचप्रमाणे येथील जीवनाच्या प्राणमय व शारीरिक परिस्थितीने मर्यादित व नियंत्रित असतात. आत्म्याला बाह्य उपकरणांवर एक प्रकारचा तावा मिळविता येतो, पण प्रकृतीवर तावा मिळविणे म्हणजे प्रकृतीचे परिवर्तन थोडेच आहे? अर्थातच विकासाच्या पुढील टप्प्यात आत्म्याला स्वतःचे मूळ अधिकार व सार्वभौमत्व खंबीरपणे प्रस्थापित करावे लागते. मन हा विकासाचा अंतिम टप्पा नाही. त्याच्याहिलीकडे श्रेष्ठ मन असून ते यापुढे जगातील जड वस्तु व मानवी संबंध याच्या क्षेत्रांत अवतीर्ण होऊन सघटित होणार आहे या एकदम मूलतःच नवीन प्रकारच्या सवित्त्या किंवा जाणिवेच्या उत्पत्तीविरोवरच प्रकृतीमधील अव्यक्त चिद्रूपी अज्ञानाच्या प्रभावाचा नाश होणार आहे. श्रेष्ठ मन हें शरीर, प्राण व मन याचा स्वीकार करील, पण त्याचे असे स्थापन करील की, ती अतःस्थ आत्म्याची तेजस्वी उपकरणे वनतील. त्यासाठी त्या उपकरणातून सुप्तपणे वसणारे दैवी सत्य व त्याची विशिष्ट अशी स्वपरिपूर्तीची प्रक्रिया प्रकट होईल.

भूतलावरील दिव्य जीवन . विकासप्रक्रिया व इतिहास यांची शेवटची परिणति व कळस म्हणजे भूतलावरील दिव्य जीवन होय. श्रीअरविदांनी म्हटले आहे. “श्रेष्ठ मन हे सत्य आहे आणि विकास-प्रक्रियेचा स्वभाव पाहता श्रेष्ठ मनाचे आगमन अपरिहार्य आहे, असेच म्हणावे लागते. . . माझा असा विश्वास आहे की, या सत्याचा अवतार हाच इहलोकातील प्राकृतिक विकासाचा अंतिम अर्थपूर्ण टप्पा आहे, आणि या सत्याच्या अवतरणाने दिव्य सविदेच्या प्रगतीचा मार्ग खुला होतो श्रेष्ठ मनाची कल्पना ही नुसतीच कालापलीकडची किंवा व्यवहारातीततेची कल्पना नसून ती गतिमान अशी विकासशक्ति आहे. तीच या जगात खरा दिव्य आविष्कार घडवून आणते; चेतन व जड यातील अंतिम विरोधाभास नाहीसा करते आणि प्राकृतिक सृष्टीचे सार्वभौम अस्तित्व मुक्त मनाने स्वीकारावयाचा मार्ग सुलभ करते.”

अध्यात्मज्ञान्यांचा नवसमाज : प्राकृतिक सृष्टीच्या अशा तऱ्हेच्या परिवर्तनाने एक नवीन तऱ्हेचे समष्टीजीवन व एक नवीन समाज-व्यवस्था अस्तित्वात येऊन इतिहासाला दिव्य सफलता प्राप्त होईल. या नवसमाजाचा गाभा म्हणजे अध्यात्मज्ञान झालेल्या विभूतींची अवतीर्ण झालेली एक जात किंवा वंश होय. आज मनुष्य हा जितक्या प्रमाणात इतर प्राण्यांपेक्षा उच्चतर आहे, त्याच प्रमाणात आजच्या मनष्यप्राण्याहून हा समाज उच्चतर असेल श्रीअरविदांच्या योगांतील

अद्वितीय वैशिष्ट्य पुढील अवतरणावरून दिसून येईल “स्वर्गा-रोहण हे मनुष्याचे खरे साध्य नसून, ऐहिक लोकात - इथेच आत्म-पदाकडे त्याचे आरोहण, त्याच आत्म्याचे सामान्य मानवतेत अवतरण व मानवाच्या पार्थिव स्वभावाचे परिवर्तन हेच त्याचे खरे साध्य आहे कुठल्यातरी मरणोत्तर मुक्तीसाठी नव्हे तर याच परिवर्तनासाठी मानवता एका नवीन जन्माची वाट पाहत आहे, असा नवीन जन्म होणे हीच आतापर्यंतच्या प्रदीर्घ, क्लिष्ट आणि दुःखपूर्ण वाटचालीची अंतिम परिणति व शेवटचा कळस होय ”

संदर्भ-ग्रंथ : चौधरी, एच व स्पेगलवर्ग, एफ संपा. : दि इटिग्रल फिलॉसफी ऑफ श्रीअरविंद (लंडन, १९६०); रिचमंड : दि इटिग्रल योग ऑफ श्रीअरविंद, २ भाग (पांडेचरी, १९५३, १९५५); सत्प्रेम . श्रीअरविंद ऑर दि अँडव्हेचर ऑफ कॉन्जुनेस (न्यूयॉर्क, १९६४); वॅनर्जी, एस. ए शॉर्ट ट्रीटिस ऑन दि लाइफ डिव्हाइन, २ खं (पांडेचरी, १९५६, १९५९), पुरानी, ए. वी. . दि लाइफ ऑफ श्रीअरविंद (पांडेचरी, १९६४); दिवाकर, आर. आर . महायोगी लाइफ, साधना अँड टीचिंग ऑफ अरविंद (मुंबई, १९५८)

जे. एन. चव

अरेविक-पर्शिन तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, पर्सि-अरेविक.

अर्थ : भारतीय तत्त्वज्ञानातील अर्थ शब्दाप्रमाणेच अर्थाचा, ‘मीनिंग’ ह्या इंग्लिश पर्यायाचाच शब्दाचा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत अत्यंत संदिग्ध-तया प्रयोग होतो. एखाद्या शब्दाने, वा वाक्याने काय अभिप्रेत आहे व एखाद्या वक्त्याला काय अभिप्रेत आहे हे दोन प्रयोग तर सर्रास प्रचारात आहेतच. पण स्पष्टीकरण या अर्थानेसुद्धा ‘मीनिंग’ या शब्दाचा प्रयोग होतो. मराठीत ‘अर्थ म्हणजे वस्तु’ असा जो वस्तु शब्दाचा आणखी एक अर्थ आहे तो वरपागी इंग्रजी भाषेत दिसत नाही. परंतु आणखी खोलांत शिरल्यास हा अर्थहि त्या भाषेत दडून वसला आहे असे दिसून येईल. उदा.- ‘व्हाट डज ही मीन?’ या प्रश्नांत जेव्हा ‘व्हाट इज हिज ऑब्जेक्ट?’ या प्रश्नाने अभिप्रेत होणारी छटा असते तेव्हा मीनिंग (अर्थ), ऑब्जेक्ट (विषय) व थिंग (वस्तु) यांतील अंतर कमी कमी होत चाललेले दिसते. इतकेच नव्हे, तर पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील पुष्कळसा अर्थोत्पन्न गोघळ ‘अर्थ’ शब्दाचे वस्तुशी नाते जोडल्याने व अर्थाचा संदर्भाचाच अर्थ अथवा ‘संकेताचे निमित्त’ असा अर्थ केल्याने होतो. अर्थ म्हणजे काय यावरील सिद्धान्ताची खालीलप्रमाणे तार्किक वर्गवारी करता येईल. उदा.- (१) अर्थ म्हणजे वस्तु व शब्द किंवा वाक्य (अर्थात वाक्य अमुक वस्तूचें नाम आहे असें म्हणणेहि कठीण आहे.) म्हणजे त्या वस्तूचें नाम (२) अर्थ म्हणजे शब्दांच्या आकांक्षेमुळे किंवा वाक्यांतील रचनेमुळे उत्पन्न होणारा गुण इत्यादि. परंतु वास्तवात अशा तार्किक वर्गवारीवर ‘तत्त्व’ अर्थसिद्धान्ताच्या प्रतिपादकांनीहि वर्गवारी करता येणार नाही. कारण एखाद्या तत्त्वज्ञानाच्या मनांत एकापेक्षा अधिक अर्थसिद्धान्त असू शकतात.

अर्थाची वर्गवारी : अर्थाची : (१) संदर्भवाची, (२) विचार-वाची व (३) वर्तनवाची अशीहि विभागणी होऊ शकते. पुनश्च

ही विभागणीहि काटेकोर आहे असें समजण्याचें कारण नाही. इतकेंच नव्हे तर अर्थासंबंधीचे असे सिद्धान्त एकाकी किंवा तोकडे असतात व परस्परस्वतंत्रहि असतात.

ह्या शतकांतील अर्थार्थविचार : अर्थासंबंधीच्या विचाराला विसाव्या शतकांतील ब्रिटिश, ऑस्ट्रियन आणि अमेरिकन तत्त्वज्ञानी केलेल्या चिंतनामुळे एवढे उघाण आले आहे की, शेवटी राईल या तत्त्वज्ञाने या अर्थार्थविचाराला 'व्यावसायिक रोगा'ची उपमा दिली आहे. 'अर्थाचा अर्थ काय' अशा स्पष्ट शब्दात जरी अर्थाचा प्रश्न रिचर्ड्स व ऑगडेन यांनी विचारलेला दिसला तरी या विचाराची मुहूर्तमेढ जॉन स्टुअर्ट मिल्लने आपल्या लॉजिकवरील ग्रंथांतील वस्तुवाचकत्व आणि गुणवाचकत्व या शब्दांवरील अर्थसंरोपणाने केली. मिल्लच्या विचारामुळे व्हेन्टेनो, हुसल, मीनांग, फ्रेगे, रसेल, मूर इत्यादींच्या विचाराना चालना मिळाली. अर्थविचारावरील दुसरे महत्त्वाचे दोन टप्पे विट्गेन्स्टाइनच्या ट्रॅक्टेटस - लॉजिको - फिलॉसॉफिकस व फिलॉसॉफिकल इन्व्हेस्टिगेशन्स या ग्रंथांनी गाठले. ताकिक अनुभववादी विचारवंतांच्या 'विधानाचा अर्थ म्हणजे त्या विधानाच्या निष्कर्षणाची पद्धतच होय.' (मीनिंग ऑफ ए प्रॉपोजिशन इज ए मेथड ऑफ इट्स व्हेरिफिकेशन) या अर्थवादावरील विचारसूत्राचे मूळ विट्गेन्स्टाइनच्या ट्रॅक्टेटस या ग्रंथांतच शोधावे लागेल. अनुभवजन्य विधानाला अर्थ आहे याचा अर्थ एक तर ते सत्य आहे हे तरी सिद्ध करता आले पाहिजे किंवा ते असत्य आहे हे तरी सिद्ध करता आले पाहिजे. तद्विपरीत वाक्य निरर्थक असतें असा हा सिद्धान्त आहे विश्लेषण-विधानांत जी अनुभवजन्य विधानें नसतात त्यांत नवीन असे काहीच सांगितलेले नसतें, त्यात केवळ पुनरुक्ति मात्र असते असेहि वरील विश्लेषणाचें एक अंग आहे अर्थाचें सत्याशी नातें जोडल्याबरोबर अर्थातच मनुष्य परत अर्थ म्हणजे वस्तु आणि शब्द म्हणजे त्या वस्तूचे नांव ह्या मूळ पदावर येतो. वस्तुवाचकत्ववाची म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व अर्थसिद्धान्ताच्या मागे वस्तु - वस्तुनाम - सिद्धान्त निश्चिततया असतोच. विट्गेन्स्टाइनच्या पूर्वाग्रह्यांतील अर्थासंबंधीच्या मतावर टीकाकाराकडून जे आघात झाले त्यामुळे विट्गेन्स्टाइनला आपल्या अर्थासंबंधीच्या मतांची इमारत पुनश्च बांधावी लागली. फिलॉसॉफिकल इन्व्हेस्टिगेशनमध्ये ती स्पष्ट होते. परंतु ब्ल्यू बुक व ब्राउन बुक या नांवानी ओळखल्या जाणाऱ्या त्याच्या व्याख्यानांतहि या विचारसरणीचें मूळ स्पष्ट दिसतें. उत्तराश्रमांतील विट्गेन्स्टाइनचे अर्थविचार 'डू नॉट आस्क फॉर इट्स मीनिंग; आस्क फॉर इट्स यूज' [(त्याचा) अर्थ विचारूं नका; त्याचा कसा प्रयोग तुम्ही करता ते पाहा] या सूत्रांत ग्रथित आहेत.

सत्यासत्यता व प्रयोग : या विचारांचा एक मोठा फायदा म्हणजे अर्थ या कल्पनेची सत्य व असणपणा या कल्पनेपासून सुटका होणें हा होय. उदा.- 'हा रेडिओ आहे' असें जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा 'हा' आणि 'रेडिओ' याच्या सत्यासत्यतेसंबंधीच्या नात्याशी आपणांस कतव्य असते. परंतु 'मला स्वयंपाक आवडला' किंवा 'उद्या पाऊस पडणार आहे' असे जेव्हा मी म्हणतो, तेव्हा मी व स्वयंपाक, किंवा उद्या व पाऊस पडणें या दोन वाक्यांतील सत्यता आपणांस अभिप्रेत तरी नसते किंवा ती दाखविता तरी येत नाही; आणि तरीहि

'मला स्वयंपाक आवडला' किंवा 'उद्या पाऊस पडणार आहे' अशा-सारख्या वाक्यांना अर्थ असतो. कधी कधी अशा वाक्यात सत्यासत्यता शोधण्याकरिता 'मला स्वयंपाक आवडला' या वाक्याचे 'मला - स्वयंपाक - आवडला' अशा कल्पनेशी (फॅक्टशी) नाते जोडलें जातें. पण येथेहि हें नाते आहे किंवा नाही याचा पडताळा पाहता येत नाही. अर्थाचा संबंध हा सत्यासत्यतेच्या पडताळाशी नसून वाक्यांच्या प्रयोगावर असतो. अर्थ म्हणजे अशा प्रयोगाचे फलन होय अशीहि विचारसरणी आहे. विट्गेन्स्टाइनच्या मतासारखेच मत राईल यानेहि स्वतंत्रपणे प्रतिपादन केले असून आज विट्गेन्स्टाइन व राईल यांच्या मताला सर्वसाधारणपणे मान्यता मिळाली आहे अर्थासंबंधी व्हाइटहेड व जे. एल. ऑस्टिन यांनीहि स्वतंत्रपणे बराच विचार केलेला आहे.

ध्वनिप्रतिमान व समाजबलय . या प्रश्नांतूनच उत्पन्न होणारा आणखी एक प्रश्न रिचर्ड्स, ऑगडेन व स्टोव्हन्सन यांनी विचारला. त्याच्या मते काही शब्द असे असतात की, त्यांना स्वभावतः भावनात्मक कडा असतात. आज नैतिक मूल्यविषयक विचारांची बरीचशी माडणी या बँककीवर झालेली आहे. आजच्या प्रगल्भ भाषेत काही शब्दांना भावनात्मक कडा उत्पन्न झाल्या आहेत हेहि नाकवूल करून चालणार नाही. परंतु आपण भाषेत वा वाक्यात शब्द कसे वापरतो हा मूलभूत प्रश्न विचारल्याबरोबर शब्दांना म्हणजे ध्वनिप्रतिमानांना अर्थ अथवा भावनात्मक कडा असतात काय हा प्रश्न विचारणेसुद्धा व्यर्थच ठरेल. कारण शब्दांना मुळात जो अर्थ येतो तो त्यांचा वाक्यांत प्रयोग होतो तेव्हाच. शब्दांना अर्थ असतो असें जरी आपण मानत असलो आणि शब्दकोशांत जरी शब्दार्थ देत असलो तरी ते केवळ लक्षणेच. तेव्हा शब्द स्वभावतः श्लील, अश्लील नसतात, त्यांना भावनात्मक कडाहि नसतात, त्यांच्या भावनात्मक कडा म्हणजे समाजाच्या वलयातून उत्पन्न होणारे फलन होय असें सिद्ध होते.

चालू शतकापूर्वीचा अर्थार्थविचार : अर्थविश्लेषणाचे बरेचसे श्रेय जरी विसाव्या शतकातील तत्त्वज्ञाकडे जात असले तरी पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात यासंबंधी प्लेटो आणि ऑगस्टीन यांनी सखोल विचार केला होता हे नाकवूल करता येणार नाही. प्लेटोच्या कॅटिलस, फ्रीडो, थिअॅटेटस, सोफिस्टिस व पार्मेनायडिस या डायलॉगमधून अर्थासंबंधी अद्यावत् मते पाहावयास मिळतात. भारतीय तत्त्वज्ञानात-सुद्धा पतंजलि (योगसूत्र), पतंजलि (महाभाष्य), भर्तृहरि, न्याय, मीमांसा व उत्तरमीमांसा आणि सर्व नव्य-नैयायिक, तसेच धर्मकीर्ति आदि बौद्ध नैयायिक यांच्या लिखाणातूनहि अर्थविचारासंबंधीचे मौलिक विचार प्रकट झालेले आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : राईल, जी. : दि थिअरी ऑफ मीनिंग (इन 'ब्रिटिश फिलॉसफी इन दि मिड-सेचुरी' सपा सी. ए. मेस, लंडन, १९५७); - यूज, यूसेज अँड युटिलिटी ('पी. ए. एस.' पुरवणी. खं. ३५, १९६१); - सिस्टिमॅटिकली मिसलीडिंग एक्सप्रेसन्स ('पी. ए. एस.' खं. ३२, १९३१-३२); - दि कन्सेप्ट ऑफ माइड (लंडन, १९४९); विट्गेन्स्टाइन, एल. जे. जे. : फिलॉसफिकल इन्व्हेस्टिगेशन्स, अनु. जी. ई. एम. अँन्कोम्ब (ऑक्सफर्ड, १९५३); एयर,

ए. जे. सपा . लॉजिकल पॉझिटिव्हिझम (न्यूयॉर्क, १९५९); कार्नेप, आर. । दे लॉजिकल सिटेंस ऑफ लॅंग्वेज, अनु. ए. स्मीटन (लंडन, १९३७), आल्स्टन, डब्ल्यू. पी. : फिलॉसफी ऑफ लॅंग्वेज (लंडन, १९६४)

एस. एस. वारलिंगे.

अर्थशास्त्राचें तत्त्वज्ञान : अर्वाचीन अर्थशास्त्राने गेल्या दोनशे वर्षांत जरी विलक्षण प्रगति केली असली तरी नट विक्सेलप्रभृति अभ्यासकानी दाखवून दिल्याप्रमाणे केवळ तपशिलावावतच नव्हे तर अगदी मूलभूत कल्पना व प्रश्न याच्यावावतहि अर्थशास्त्रीय विद्वानांमध्ये अनेक वाद चालू आहेत त्यामुळेच अर्थशास्त्राला आत्म-परीक्षण करणे भाग पडत असून आपल्या अभ्यासतत्त्वाच्या तर्कशुद्धते-वद्दल पुनर्विचार करणे आवश्यक झाले आहे. कारण कोणत्याहि अभ्यास-पद्धतीची उभारणी काही अंतिम स्वरूपाच्या गृहीत तत्त्वाच्या पायावर झालेली असते व ती गृहीत तत्त्वेच त्या त्या पद्धतीची समर्थक असतात. तथापि, अगदी निर्दोष नि स्वयंपूर्ण अशा अर्थशास्त्रीय अभ्यासपद्धतीची ज्यावर उभारणी करता येईल, अशी आधारभूत तत्त्वप्रणाली सांगणे शक्य नाही. याचे कारण हे की, मुळात तत्त्वज्ञानाचे स्वरूपच तसे आहे. अंतिम सत्याचे स्वरूप एकच एक असून त्याकडेच एकांतून एक निघत जाणाऱ्या प्रमेयाची वाटचाल होत असते आणि पुढले प्रमेय त्या आधीच्या सर्व प्रमेयांना वाद ठरविणारे असते, ही तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासावद्दलची भूमिका बरोबर नाही. परिणामतः एखाद्या सनातन प्रश्नासंबंधीची भिन्नभिन्न उत्तरे एकमेकांना छेद न देता तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात शेजारी शेजारी नादू शकतात (मॅनहाइम, 'एसेज ऑन सोशियलॉजी अँड सोशल सायकॉलॉजी', पृ. २९).

म्हणून अर्थशास्त्रीय तत्त्वज्ञानाच्या कार्याचे स्वरूप निर्णायक न राहता स्पष्टीकरणात्मकच राहते. अंतिम गृहीत तत्त्वांवरून अनुमित होणाऱ्या निष्कर्षांच्या मदतीने बाह्यत परस्परविरोधी दिसणाऱ्या विधानांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न अर्थशास्त्राचे तत्त्वज्ञान करील. त्यामुळे अर्थशास्त्रांतील भिन्न भिन्न पंथांमध्ये सूक्ष्म नि जास्त उचित स्वरूपाची वैचारिक देवघेव वाढीस लागून परस्परांतील सामंजस्य वृद्धिगत होईल.

आकारिक अर्थशास्त्र . अर्थशास्त्राने दुसऱ्या कुठल्याहि सामाजिक शास्त्रापेक्षा आपली जी विलक्षण प्रगति करून घेतली आहे, तिचे सारे श्रेय प्रो लुड्विग व्हॉन मायझेस व त्याचे अनुयायी अर्थशास्त्रीय अभ्यासपद्धतीतील तार्किक नि तार्किक वैशिष्ट्यपूर्णतेला देतात.

विश्वाचें अंतिम सत्य काहीहि असो, उपलब्ध ज्ञानकक्षा लक्षात घेऊन अर्थशास्त्राच्या अभ्यासासाठी अभ्यासपद्धतीचें अधिष्ठान म्हणून द्वैतवादच गृहीत धरावा असे मायझेस म्हणतो. आपल्या ज्ञानजगताचे दोन विभाग पडतात. एक वस्तुजाताचे ज्ञानविश्व व दुसरे मानवी विचार व व्यवहार याचें ज्ञानविश्व; हेच ज्ञानक्षेत्रातले द्वैत.

मानवाने प्रारंभी सृष्टीतील शक्तींना मानवसदृश दैवतरूपे दिली होती; पण या कल्पनाजालातून त्याने आपली सुटका करून घेतली तेव्हाच मानवाला भौतिक शास्त्रांमध्ये विलक्षण प्रगति करता आली. या भौतिक शास्त्राप्रमाणेच एकात्म जडवाद स्वीकारून सर्वच शास्त्रांना आपला प्रपंच वाढविता येईल अशी धारणा वर्तनवादी, सर्वनिसर्गवादी

आणि प्रत्यक्षवादी यांनी करून घेतली आहे. परंतु भौतिकशास्त्र-पद्धतीची अशी सर्वकृपा हाईक, मायझेस इत्यादि विचारवंत मान्य करीत नाहीत. सामाजिक शास्त्रांच्या क्षेत्रात मानवी हेतु व प्रयत्न यांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते. तेव्हा या शास्त्रांच्या अभ्यासांत मानवी हेतूंचा समावेश करण्यात धोका आहे, असे मानून त्याकडे दुर्लक्ष केल्यास त्या शास्त्रांची प्रगति होण्याऐवजी परागतिच होईल, असे मायझेस व हाईक यांना वाटते.

भौतिक शास्त्रे आणि मानवी व्यवहाराची शास्त्रे यांत मायझेस भेद करतो. व्यापक स्वरूपाच्या मानवी कृतिशास्त्राची अर्थशास्त्र ही विणेग विकसित अशी शाखा आहे. अर्थशास्त्र हे अनुभवनिरपेक्ष गृहीत कृत्यावर आधारलेले असे शास्त्र आहे, ते अनुभवनिष्ठ शास्त्र नव्हे. तर्कशास्त्र, गणित आणि मानवी व्यवहारशास्त्र ही शास्त्रे अनुभव-निरपेक्ष अशा गृहीत कृत्यावर आधारित आहेत. गृहीत कृत्यावर आधारलेली शास्त्ररचना आकलन करू शकणाऱ्या सर्व व्यक्तींस प्रमाणित वाटेल असे ज्ञान संपादन करणें हे अशा शास्त्राचे उद्दिष्ट असते. अशा शास्त्रांना आपण 'गृहीतकृत्याधिष्ठित शास्त्रे' असे म्हणू या. यांपैकीच अर्थशास्त्र हे एक शास्त्र आहे, असे मायझेस मानतो. त्याची गृहीत कृत्ये आकलन करण्यासाठी खास असा विशिष्ट अनुभव घेण्याची गरज नाही. उलट, ज्या व्यक्तीला मानवी व्यवहारांतगत गृहीत कृत्ये स्वाभाविकपणे आकलन होत नाहीत, तिला केवळ समृद्ध अनुभवाच्या वळावर मानवी कृतिशास्त्राची प्रमेये उमगू शकणार नाहीत. कारण तर्कशास्त्र व गणित यांच्याप्रमाणे मानवी कृतिशास्त्राच्या ज्ञानाची उभारणीहि बाह्य अनुभवांवर अवलंबून नसून, तिचे मूळ मानवी मनांतच असते. (मायझेस, 'ह्यूमन अॅक्शन', पृ. ६४).

मानवाचे जाणीवपूर्वक वागणे म्हणजे कृति. मानवाच्या ठिकाणची असंतुष्टता व ती निवारण होण्याची वा कमी होण्याची शक्यता याच्या पोटी मानवी कृति जन्माला येते. 'निर्वाणाच्या' स्थितीत कृतीची वा मानवी प्रयत्नाची आवश्यकताच उरत नाही.

भौतिक शास्त्रे वस्तुवस्तूतील संबंधांचा अभ्यास करतात, तर सामाजिक शास्त्रे माणसे आणि वस्तु यातील संबंधांचा किंवा माणसा-माणसांतील संबंधांचा अभ्यास करतात, असे म्हटले जाते. म्हणून मानवी कृतीचा वा प्रयत्नाचा खरा अर्थ समजून घेण्यासाठी वस्तूकडे केवळ भौतिक गुणधर्मांनी युक्त अशी एक वस्तु, या दृष्टीनेच न पाहता तिच्याशी संबंधित असलेल्या व्यक्तीच्या दृष्टिकोणांतून तिच्याकडे पाहिले पाहिजे. याचा अर्थ हाच की, केवळ भौतिक गुणधर्मांनी एखाद्या वस्तूचे मोल कमीअधिक ठरत नसून संबंधित लोकांना तिच्यावद्दल काय वाटते यालाच या ठिकाणी विशेष महत्त्व प्राप्त होते. उदा.—क्रय-वस्तूची उपयुक्तता तिच्या ठिकाणच्या गुणधर्मांनी ठरत नसून विकत घेणाराला ती उपयुक्त वाटते, यावरूनच ती ठरते. वस्तु किंवा व्यक्ति यांच्यासंबंधीचा लोकांचा प्रत्यय हाच सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास-विषय होय. हीच सामाजिक शास्त्रांची 'व्यक्तिप्रत्ययनिष्ठ' अभ्यास-पद्धति होय. हाईकच्या मते "गेल्या शंभर वर्षांतील अर्थशास्त्रीय विचारांच्या विकासातील प्रत्येक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे ह्या 'व्यक्ति-प्रत्ययनिष्ठ अभ्यासपद्धती'चा सातत्याने केलेला एकेक प्रयोगच होय." (हाईक, 'इकॉनॉमिक्स', खंड १०, पृ. २८१).

या पंथाच्या विचारप्रणालीचे आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण तत्त्व म्हणजे 'व्यक्तिप्रत्ययनिष्ठ' दृष्टिकोणाशी निगडित असलेला 'पद्धतिविषयक व्यक्तिवाद' होय. युरोपीय तत्त्वज्ञानातील 'नामवादी व वस्तुवादी' यांच्यातील विचारसंघर्षाशी येथे संबंध येतो. व्यक्ति-समूहाचे अस्तित्व व त्यांचे महत्त्व मायझेस नाकारीत नाही. पण व्यक्ति-व्यक्तीच्या कृतीतूनच सामूहिक संबंधाचे सातत्यपूर्ण व्यूह तयार होत असतात कारण, शेवटी व्यक्ति याच समाजाच्या घटक-वस्तु (कांस्टिट्युअन्ट एलिमेंट्स) असतात आणि कृति ही केवळ व्यक्तित्व करू शकते, ही गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे पण व्यक्तीच्या कृतीला जो काही अर्थ आपण देतो, त्यामुळेच त्या कृतीला विशिष्ट व्यक्ति-समूहाच्या संदर्भात विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो गुन्हेगाराला फाशी देण्याची ती कृति त्या व्यक्तीच्या शासनसंस्थेबरोबरच्या विशिष्ट सवधामुळेच जणू शासनसंस्थेची ठरते. 'पद्धतिविषयक व्यक्तिवाद' मध्ये व्यक्ति आणि त्याच्या कृति याचा विचार अशा रीतीने केला जातो की, त्यातून समूहान्मक साकल्याचा व्यूह उभारता येतो.

अँड्रॅम स्मिथच्या 'वस्तुमूल्याच्या विरोधाभासा' ने (पॅराडॉक्स ऑफ व्हॅल्यू) याच वादाची आणखी एक वाजू स्पष्ट होते. पाणी हें जीवनाला आवश्यक आहे, ही गोष्ट निर्विवाद असली, तरी जगांत पाण्यापेक्षा हिरे अधिक मौल्यवान् मानले जातात. म्हणून त्या त्या वस्तूच्या उपयुक्ततेची तुलना करून निरनिराळ्या वस्तूंचें सापेक्ष मूल्य ठरविणें अँड्रॅम स्मिथला शक्य झाले नाही पण मायझेस लिहितो, "मनुष्याला भाकरी, पाणी, सोनें, लोखंड या नुसत्या वस्तूत काही स्वारस्य नाही. परंतु तो स्थलकालपरिस्थितीला अनुसरून त्याला आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणे भांडेभर पाणी, पाच-दहा तोळे सोने वा कमीअधिक लोखंड मिळविण्याची खटपट करतो. भाकरीचें मूल्य तिच्या सर्वसामान्य उपयुक्ततेमुळे ठरत नसून भाकरीच्या एखाद्या तुकड्याच्या उपयुक्ततेने भाकरीचे मूल्य ठरतें " यालाच 'विशिष्टांश-लक्ष्यी पद्धति' (मेथॉडॉलॉजिकल सिंग्युलॅरिझम) असे म्हणतात.

व्यक्तिप्रत्ययनिष्ठ पद्धतीतील आणखी एका विशेषाकडे लक्ष देणे जरूर आहे. मनुष्याची कृति ही सहेतुक असल्याने ती केव्हाहि बोध-पूर्वक म्हणून सयुक्तिकच मानली पाहिजे. मानवाचे काही हेतु बोध-पूर्वक असतात व काही अवोध असतात असे ठरविणें म्हणजे वस्तुनिष्ठ दृष्टि सोडून आपल्या वैयक्तिक पूर्वग्रहाना निर्णयांत वाव देणे होय. स्वतःच्या मूल्यकल्पनांप्रमाणे ज्यासाठी झगडणे अयोग्य वाटते अशा हेतूसाठी केलेली कृति बोधपूर्वक नव्हे, सयुक्तिक नव्हे, असें म्हणणे हे अयोग्य होय. मागे दर्शविल्याप्रमाणे कृत्यांची कृतीसंबंधीची जाणीव हीच सामाजिक शास्त्रज्ञांची मूलभूत साधनसामग्री होय. म्हणून जेव्हा एखादी व्यक्ति एखादी कृति हेतुपूर्वक करीत असेल त्या वेळी ती कृति त्या व्यक्तीच्या दृष्टीने सुबुद्ध किंवा सयुक्तिकच म्हटली पाहिजे म्हणूनच मायझेस म्हणतो की, "या प्रकारच्या व्यक्तिप्रत्ययनिष्ठते-मध्येच आमच्या शास्त्राची वस्तुनिष्ठता अंतर्भूत आहे "

अशा प्रकारें शास्त्र हें मूल्यनिरपेक्ष असते. मनुष्य वस्तूचें मोल ठरविताना एका मूलभूत मूल्याच्या कसोटीने वस्तूचे मोजमाप करीत असतो. या वावतीत ज्याचा तोच निर्णय घेणारा असतो त्यामुळे कृति करणाऱ्या व्यक्तीचे मूल्यनिर्णय त्यासंबंधी काही आक्षेप न घेता जसेच्या तसे मूलभूत साधनसामग्री म्हणून मान्य करणेच इष्ट असते. असे करण्याने

अर्थशास्त्र प्रत्येक व्यक्तिनिष्ठ मूल्यमापनाला समान स्थान देतें, आणि अशा रीतीने मूल्यनिर्णयाच्या दोषापासून अर्थशास्त्र अलिप्त राहते. अशा प्रकारें सामाजिक शास्त्रांतील वस्तुनिष्ठतेचा प्रश्न अर्थशास्त्राने समाधानकारकरीत्या सोडविला आहे.

अर्थशास्त्र हे गृहीतकृत्याधिष्ठित असे निगमनात्मक शास्त्र असल्याने त्याचे निष्कर्ष सार्वकालिक सत्य असतात आणि त्यांना दृढ निश्चितता असते. "अर्थशास्त्राचे नियम अपरिहार्य निष्कर्ष वर्णन करतात " या रॉबिन्सच्या म्हणण्याचा हाच अर्थ होय. तथापि, अर्थशास्त्राचे निगमनात्मक निष्कर्ष आणि प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति यांना जोडणारा दुवा कोणता ? त्याचें स्वरूप काय ? यावावत काही मतभेद आढळतातच. काही अधिकारी व्यक्तीचें मत असें आहे की, प्राप्त परिस्थितीवावत कोणतें तर्कमूलक विश्लेषण योग्य आहे, याबद्दल वास्तवाचे ज्ञान फक्त दिग्दर्शन करील. शिवाय उपयुक्त ठरलेल्या तर्करचनेला योग्य असा आशय ते पुरवील. परंतु विगमनात्मक वा अनुभवाधिष्ठित पद्धतीने मिळविलेली माहिती पडताळा पाहण्याचें कार्य करू शकत नाही. कारण तर्काधिष्ठित पद्धतीने काढलेली अनुमानें अनुभवाच्या आधारें कधीहि फेटाळता येत नाहीत.

म्हणूनच मायझेस म्हणतो की, "वस्तूचा विनिमय प्रत्यक्ष देव-घेवीने होतो किंवा विनिमयसाधनाच्याद्वारा होतो, हें प्रत्यक्ष अनुभवानेच सिद्ध करतां येईल. ज्या ठिकाणी व्यक्तिव्यक्तीत विनिमय चालतो, त्या ठिकाणी विनिमयमूल्याचे सारे नियम लागू पडतात; व ज्या ठिकाणी पैशाच्या साधनाने अप्रत्यक्ष विनिमय घडत असतो, त्या ठिकाणी चलनविषयक नियम खरे ठरतात." तथापि, मिल्टन, फ्रिडमन, स्टिग्लर व इतर अर्थशास्त्रज्ञ अर्थशास्त्रीय नियमाना गृहीत सिद्धान्तकल्पना मांडून त्यांना प्रत्यक्ष अनुभवाचा पडताळा मिळाला पाहिजे, असे म्हणतात. निगमनात्मक विचारपद्धतीशी संपूर्णतः विरोधी असणाऱ्या अर्थशास्त्रासंबंधीच्या अनुभवाधिष्ठित मार्गाकडे याच ठिकाणी वळणें योग्य होईल.

अनुभवाधिष्ठित अर्थशास्त्र : ऐतिहासिक साधनसामग्रीच्या आधाराने 'आनुभविक नियम' मांडण्याची शक्यता जे मान्य करतात, त्याच्या विचारप्रणालीला 'अनुभववाद' असे आपण म्हणू या, असे मायझेस म्हणतो. त्या विचारप्रणालीप्रमाणे अनुभवाच्या ठराविक आवर्तनावर शास्त्रीय ज्ञानाची उभारणी होते. "विशिष्ट वावीसबंधी 'सामान्य विधाने' करतां आली पाहिजेत. तीं सत्य असली पाहिजेत आणि सत्य मानली गेली पाहिजेत. त्याखेरीज कुठलेहि ज्ञान 'शास्त्रीय' या संज्ञेला पात्र ठरूं शकत नाही." उदा.- हचिसनच्या मते, अर्थव्यवहारांमध्ये काही विशिष्ट आवर्तने असतातच. पण हें खरे की, ती विशिष्ट गोष्टीवर अवलंबून असतात व सामान्य स्वरूपाची नसतात. उपभोक्ते, उद्योगपति, भांडवलाचा संचय करणारे, सट्टे करणारे व इतर समूह या प्रत्येक गटाच्या वेगवेगळ्या परिस्थितीतील प्रतिक्रिया-वावत काही सामान्य नियम आढळेलच. उद्दीपक वस्तु आणि तज्जन्य प्रतिक्रिया ही भाषा वर्तनवाद्याची फार आवडती असते. त्याच्या मते, उद्दीपक कारणे आणि त्यामुळे उद्भवणारी प्रतिक्रिया यांतच सर्व सामावते.

पण प्रत्यक्ष अनुभवामध्ये याचें प्रत्यंतर येत नाही. एकाच प्रसंगाचे व्यक्तिपरत्वे भिन्नभिन्न परिणाम होत असतात आणि एकाच व्यक्तीची

एखाद्या प्रसंगासंबंधीची प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळी दिसून येते. येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की, आपला सारा पूर्वानुभव पाठीशी घेऊन एका विशिष्ट क्षणी मनुष्याचे जसे स्फूर्त असतील त्याप्रमाणे परिस्थितीवावतर्ची त्याची प्रतिक्रिया घडून येते. एकच विधान ऐकून भिन्नभिन्न श्रोत्यांच्या वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया होतात हा नेहमीचा अनुभव आहे. याचे कारण भिन्नभिन्न पूर्वस्फूर्त होत. याचा अर्थ हाच की, व्यक्तीच्या कृतीना सामावून घेणारी प्रत्येक ऐतिहासिक घटना ही अनन्यसाधारण असते तिची संपूर्णपणे व मूलभूत अर्थाने पुनरावृत्ति होणे अशक्य असते उदा.— आर्थिक व्यवहारांमध्ये तेजीमदीच्या स्वरूपाची असलेली आवर्तने होत असतात, परंतु त्या वेगवेगळ्या चढउतारातील वेगवेगळेपणा दृष्टीआड करून त्या साच्यांना कितीही बुद्धिकौशल्य लढविले तरी एकाच साच्यांत वसवितां येणें शक्य नसते त्याचप्रमाणे चलनवाढीची प्रत्येक घटना ही अनन्यसाधारणच असते तेव्हा अशा अनन्यसाधारण विशिष्ट घटनाचा अतर्भाव करून एखाद्या सामान्य सिद्धान्त वाधता येणे अशक्यच होय.

ऐतिहासिक घटनाचे हे अनन्यसाधारणत्व मान्य करूनही प्रत्यक्षवादी वेबरच्या 'वस्तुनिष्ठ संभवनीयते'चा आधार घेतात आणि 'जर नेहरू आज ह्यात असते तर अमुक घडलें असते' अशा प्रकारच्या युक्तिवादाचा ते उल्लेख करतात पण यासारख्या 'जर-तर'च्या विधानांमागे जो युक्तिवाद असतो, त्याचा सयुक्तिकपणा सर्वसाधारण कार्यकारणभाव सामान्यतः गृहीत धरूनच मानलेला असतो. म्हणून प्रत्यक्षवादी सुचवितात की, एखाद्या विशिष्ट घटनेच्या दिल्या जाणाऱ्या स्पष्टीकरणात कुठेतरी सामान्य नियमाचा गर्भित निर्देश असतोच असतो.

ह्या 'वस्तुनिष्ठ निसर्गशास्त्रीय दृष्टिकोणा' विरुद्ध दुसरा आक्षेप असा की, मानवी वर्तन (कृति) हे अर्थपूर्ण असते, त्यामुळे ते वर्तन करणाऱ्याला त्यासंबंधी काय वाटते, याची थोडीशी कल्पना असल्या-खेरीज त्या वर्तनाचे मर्म समजणे शक्य नसते फक्त निरीक्षित सहसंबंधावरून कार्यकारणसंबंधाचे पुरेसे निदर्शन होऊ शकत नाही. उदा— कॅथॉलिक असणे व डेमोक्रॅट पक्षाला मत देणे या दोहोंचा सहसंबंध अमेरिकेत भरपूर आढळला तरी 'असे का होते?' हा प्रश्न पडतोच या दोहोच्या सहसंबंधाची कारणे विविध असू शकतील. त्यापैकी मुख्य कारण कोणते याचा निर्णय फक्त वस्तुनिष्ठ भूमिकेवरून करता येणार नाही. (रन्सिमन, 'सोशल सायन्स अँड पोलिटिकल थिअरी', पृ. ९२).

निसर्गशास्त्रे आणि सामाजिक शास्त्रे यांच्यातील हा फरक वर्तनवादी व प्रत्यक्षवादी मान्य करतातच. तरीसुद्धा वेबरप्रमाणेच ते म्हणतात की, "सर्वत्र सिद्धान्तकल्पनाप्रमाणे व्यक्तिनिष्ठ भूमिकेवरून केलेल्या स्पष्टीकरणाची सत्यता प्रत्यक्ष घटनाक्रमांशी तुलना करून जाणवत नाही. (टी. पार्सन, 'थिअरी ऑफ इकॉनॉमिक अँड सोशल ऑर्गनायझेशन', पृ. ८६).

याचा अर्थ हाच की, कुठल्याही मानवाचे वर्तनाचे सयुक्तिक स्पष्टीकरण होण्यासाठी कृतीचे स्वरूप प्रेरणा, सकल प, हेतु या दृष्टीने, म्हणजे आंतरिक वाजूने समजणे जितके आवश्यक असते, तितकेच ते बाह्य पुराव्याने सिद्ध होणे आवश्यक असते.

सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासविषयाचा स्वस्वरूप-मीमांसेच्या

दृष्टीने दर्जा काय, हा या पुढला प्रश्न होय. एखादी अर्थव्यवस्था, राज्यसंस्था किंवा राष्ट्र यासंबंधी जेव्हा आपण वोलतो तेव्हा या सज्ञांचा निश्चित अर्थ काय असतो? 'पाकिस्तानने भारतावर हल्ला केला' या विधानाचा खरा अर्थ काय? असाच प्रश्न अर्थशास्त्राच्या स्थूल नि सूक्ष्म अभ्यासपद्धतीवावतर्हि पुढे उभा राहतो कीन्सप्रमाणे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करणारी 'स्थूल अभ्यासपद्धति' संस्थांच्या पातळीवर विचार करते, तर 'सूक्ष्मदर्शी अभ्यासपद्धति' नव-अभिजातवादी अर्थशास्त्राप्रमाणे व्यक्ति आणि तिच्या गरजा किंवा एखाद्या फर्मचा अर्थव्यवहार यासारख्या एकेका घटकावर आपली दृष्टि केद्रित करते.

या वादातील व्यक्तिवादी भूमिका वेबरच्या शब्दांत पुढीलप्रमाणे सांगतां येईल : 'राज्य, संघ, सरजामशाही, यासारख्या कल्पना मानवी परस्परक्रियासवधाच्या विशिष्ट कोटी दाखविताना म्हणून या सर्व कल्पनांना सवधित व्यक्तीच्या कृतीतच अर्थवत्ता देणे, हे समाजशास्त्राचे काम आहे.' समूहाच्या भाषेत वोलणारे 'साकल्यवादी' (होल्स्ट) ही गोष्ट अमान्य करतात. समूह-कल्पनांना वस्तुस्वरूपी मानणें, हा तर्कदोष आहे, हें मान्य करूनही अशा कल्पनांचे काही अवशिष्ट अधिष्ठान मानल्याखेरीज त्या कल्पनांना वैयक्तिक कृतीच्या-द्वारा अर्थवत्ता देणे शक्य होणार नाही. दूरगामी व अदूरगामी दृष्टिकोण असा फरक केल्यास हा वाद समजावयाला मदत होण्याची शक्यता आहे दूरगामी दृष्टिकोणाप्रमाणे पाहता व्यक्तिवाद्यांच्या म्हणण्यांत काही तथ्य आहे, यांत संशय नाही. पण एका विशिष्ट स्थल-काल-परिस्थितीच्या संदर्भात व्यक्ति ही त्या समाजपद्धतीचाच परिपाक असते आणि त्या समाजपद्धतीची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना व्यक्तीच्या कृतीला आपला एक भाग म्हणून वऱ्याच प्रमाणांत मर्यादित करीत असते "जास्तीत जास्त स्वतंत्र व्यक्ति ही खऱ्या अर्थाने अंतिम घटक वा सामाजिक साधन-घटक (सोशल डेटम) नव्हे," असें नाइट म्हणतो कारण "व्यक्ति ही मोठ्या प्रमाणावर तत्कालीन आर्थिक पद्धतीचाच परिपाक असते त्या आर्थिक पद्धतीप्रमाणेच व्यक्तीच्या इच्छा वा गरजा आकार घेतात. त्याच्या ठिकाणी असलेले उत्पादन-सामर्थ्यहि त्या आर्थिक पद्धतीमुळेच निर्माण होतें आणि त्या उत्पादन-सामर्थ्याच्या मर्यादितच त्याला काही संधि उपलब्ध होतात." (नाइट, 'एथिक्स ऑफ काँपिटिशन', पृ. ४९). म्हणून वैयक्तिक प्रेरणेचा खरा अर्थ प्रचलित पद्धतीच्या संदर्भातच लागू शकतो.

पूर्णातिशयवादी दृष्टिकोणामध्ये जे काही मोलाचे असेल त्याला मान्यता देऊनही व्यक्तिवादी विचारपद्धतीमध्ये वरील युक्तिवादामुळे काहीहि अडचणी निर्माण होत नाहीत सामाजिक कल्पनांचे मानस-शास्त्रीय कल्पनांमध्ये रूपांतर करताना काही सामाजिक भाग अवशिष्ट राहतोच. म्हणजे हें रूपांतर पूर्णपणे न होता अंशात्मक होणेच अटळ होय. पण तसे अंशात्मक का होईना, पण रूपांतर केल्याखेरीज सामाजिक घटनांशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही विधानाची सत्यता पडताळण्याचें अन्य साधन आपल्यापाशी नाही. (मॅडेल वाम, 'सोसायटल फॅक्ट्स', ब्रिटिश जर्नल ऑफ सोशियॉलॉजी, डिसेंबर १९५५, पृष्ठ ३०५-३१७)

समाजशास्त्र आणि भविष्यकथन. अनुभवाच्या निकषावर सर्वसामान्य सिद्धान्त बांधणे शक्य आहे काय? मानवी वर्तन हेतुपुर सर

होत असल्याने समाजशास्त्रांमध्ये निरीक्षित सहसंबंधांचें स्पष्टीकरण एखाद्या शास्त्रीय प्रमेयानेच करावें लागतें, हें आपण यापूर्वीच पाहिलें आहे. मार्क्सविक सत्यतेची ग्वाही देणारी सिद्धान्त-कल्पना वांधूनच आनुभविक नियमाच्या शोधाला प्रारंभ करता येतो. शास्त्रीय नियमांमुळे आपण पुढील घटनांचें भाकीत करूं शकतो आणि त्यांची सत्यता ती भाकिते खरी ठरण्यावर, निदान ती असिद्ध न होण्यावर, अवलंबून असते. उदा.— “इतर वाढी समान असतील तर उपभोगाचें प्रमाण प्राप्तीप्रमाणे कमीजास्ती होतें,” असा सिद्धान्त कीत्सने मांडला आहे कीत्सकृत ‘जनरल थिअरी’च्या प्रकाशनानंतर केल्या गेलेल्या प्रत्यक्ष पाहणीमध्येच या प्रमेयाला पुष्टि देणारे उत्कृष्ट आधार मिळाले तथापि, अशा पुराव्याने तें प्रमेय सिद्ध होत नाही. अनेक कारणांमुळे उपभोग-खर्चात फरक पडत असतो. उदाहरणार्थ, उपभोक्त्याच्या अपेक्षांतील बदलच घ्या अपेक्षांतील हा बदल ग्राहकांच्या उत्पन्नांतील बदलावरूनच घडून आला असेल आणि त्याचा परिणाम म्हणूनहि उपभोग-खर्चात बदल घडून येऊ शकेल. दोन तुलनीय घटनांच्या अनेक कारणांचा एकत्र विचार करून त्यांच्यातील समान कारणे वाजूला सारावयाची आणि मग अवशिष्ट कारणांमुळेच त्या घटनांमधील फरक घडून आला, असें अनुमित करावयाचे, ही ‘शेपकारणपद्धति’ येथे लागू पडत नाही. कारण भिन्न भिन्न ऐतिहासिक परिस्थिति (वा घटना) या प्रस्तुत प्रमेयाच्या उपयोगानेला आवश्यक इतक्या प्रमाणांत तुलनीय नसतात. म्हणूनच परस्परविरोधी विचारप्रणालीना पुष्टि देणारे आधार गुतागुतीच्या ऐतिहासिक परिस्थितीमध्ये सहज सापडतात. दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट जेव्हा दृष्टिपथांत आला, तेव्हा उत्पन्नाचे व खर्चाचे अंदाज वर्तविले गेले; परंतु ते अंदाज खोटे ठरले, कारण कीत्सच्या सिद्धान्तांत स्थिर धरलेल्या उपभोक्त्याच्या अभिरुचीचे स्वरूप युद्धोत्तर काळात पुष्कळच बदललें होतें. ऐतिहासिक घटनांमध्ये इतर गोष्टी नेहमीच स्थिर राहतील, याची आपल्याला खात्री देतां येत नाही, म्हणून या प्रमेयाचें खंडन करणेहि अशक्य असते. वस्तुतः स्थिर धरलेल्या या गोष्टी प्रत्यक्षात सर्वसमावेशक रीतीने कधीच मांडतां येत नाहीत, म्हणून काहींच्या मते असे सर्वसंग्रहात्मक गृहीत कृत्य धरून केलेली विधाने खरोखर निगमनात्मकच होत. मात्र सामाजिक पाहणीच्याद्वारा होणाऱ्या संशोधनाचा काहीच उपयोग नाही, असा याचा अर्थ नव्हे हाती घेतलेल्या विषयाबाबत सामाजिक पाहणी आपल्या ज्ञानात काही भर घालू शकते; पण तिच्या मदतीने पुढील घटनांविषयी काही वर्तविण्याचा आव आपण आणूं नये. विशिष्ट परिस्थितीला ते निष्कर्ष लागू करण्याच्या कामी योजकाची कल्पकता व कौशल्य हीच महत्त्वाची ठरतात.

परिणामतः असे सुचवावयाचें आहे की, भाकित वर्तविण्याची क्षमता हा शास्त्रीय प्रमेयाचा अंगभूत गुण नव्हे. इतिहासकार ज्या वेळी सामाजिक विकासाचे नियम सांगतो व भाकितें करतो, त्या वेळी तो निर्धारित रचनावादी भूमिका स्वीकारतो. पण इतिहासकार हें विसरतो की, अशा भाकित्यांचाहि वर्तविलेल्या घटनेवर परिणाम होत असतो. ‘१९६७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस विजयी होणार’ या भाकिताचा निवडणुकीच्या निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या घटकांत समावेश होतोच म्हणून सामाजिक शास्त्राचें खरें कार्य भाकिते करणें हे नसून निदान करणें हें आहे, असें म्हटलें जाते निदान मूलतः ‘जर-

तर ‘ने मर्यादित झालेलें भाकित असते, आणि जें काही घडून येणार आहे ते घडून येण्यासाठी आवश्यक असलेल्या परिस्थितीत इष्ट ते बदल घडवून आणण्याच्या कामीं निदान जितक्या प्रमाणांत उपयोगी ठरतें तितक्या प्रमाणांत अडथळ्याचेंहि होऊन वसतें; यामुळेच निदान आपल्या कृतिस्वातंत्र्याची कक्षा वाढवितें. परंतु कृतिस्वातंत्र्य म्हटलें की, त्यांत नैतिक मूल्यनिर्णय येतो आणि मग तेथे सामाजिक शास्त्रांच्या वस्तुनिष्ठतेचा प्रश्न उभा राहतो. त्याकडेच आता आपण वळू या.

शास्त्र आणि मूल्ये : ‘ज्ञानासाठी ज्ञान’ या एकमेव हेतूने ज्ञानाची कास धरावयाची हें निसर्गशास्त्रांचें व सामाजिक शास्त्रांचें ध्येय मानले गेलें आहे. निर्लेप वृत्तीने केलेल्या अभ्यासाचा भाकितें वर्तविण्यासाठी (ही भाकिते मागे पाहिल्याप्रमाणे पुढील घटनांवर परिणाम करतात हें माहीत असूनहि) उपयोग केल्यास सामाजिक शास्त्रांच्या वस्तुनिष्ठतेस बाध येत नाही काय? आपल्या अंदाजाचा पुढील घटनांवर परिणाम होतो या जाणिवेचा भाकित करणारावर महत्त्वाचा परिणाम होत नसेल काय? स्वतःला इष्ट वाटणारे पर्यवसान घडून यावे, असें वाटणाऱ्या शास्त्रज्ञाच्या निरीक्षणाला अभावितपणें काही पूर्वग्रहांचा रंग येणें शक्य नाही काय? सामाजिक शास्त्रांत निरीक्षक हा देखील निरीक्ष्य वस्तूचा भाग असतो आणि निरीक्षण-विषयांत त्याचे स्वतःचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. म्हणून त्याचे सामाजिक-आर्थिक हितसंबंध व त्याचे वर्गीय पूर्वग्रह यांमुळे साहजिकच त्याची भूमिका निर्धारित होते. शिवाय प्रश्न कोणता तें ठरविणें, महत्त्वाची माहिती संकलित करणें, आणि त्यावरून निष्कर्ष काढणें इत्यादींवरहि परिणाम होतो. या प्रमेयाला ‘ज्ञानाचें समाज-शास्त्र’ म्हणतात. त्याची सुरुवात कार्ल मार्क्सने केली असली तरी त्याचा पूर्ण विकास अगदी अलीकडे कार्ल मॅनहाइमने केला आहे.

मॅनहाइमच्या म्हणण्याप्रमाणे सामाजिक आणि राजकीय रचनेत अभ्यासकाचे जे स्थान असतें त्याचा परिणाम त्याच्या विचारसृष्टीवर होत असतो. निरीक्ष्य वस्तूकडे तो कोणत्या अंगाने पाहतो, कोणत्या कोनाने पाहतो, तो त्या वस्तूमध्ये वा घटनेमध्ये काय पाहतो आणि त्या वस्तूला वा घटनेला आपल्या विचारसृष्टीत तो कोणता आकार देतो, अशा विविध बाबतीत त्याच्या विचारसृष्टीवर त्याच्या विवक्षित स्थानाचा परिणाम होत असतो. निरनिराळ्या परिस्थितींतील माणसें स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा अर्थ आपापल्या भूमिकांतून कसा वेगवेगळा करतात, हें उदाहरण घेऊन मॅनहाइमने हा मुद्दा विशद केला आहे. जुन्या काळाचा जर्मन सनातनी ‘प्रत्येक वर्गीला त्याच्या त्याच्या कक्षेत मर्जीप्रमाणे वागण्याचा अधिकार म्हणजेच स्वातंत्र्य’ असे मानीत असे, तोच जर प्रॉटेस्टंट असला तर ‘आंतरिक’ स्वातंत्र्य म्हणजे आपल्या व्यक्तित्वानुरूप वागण्याचा हक्क हेंच खरें ‘स्वातंत्र्य’ असें समजत असे. सनातनी विचारांचा माणूस ज्या विशेष हक्काकडे स्वातंत्र्याचा मूलाधार म्हणून पाहत असे, ‘त्याच खास हक्कांचा निरास किंवा विनाश म्हणजेच स्वातंत्र्य’ असें समतावादी बुद्धीच्या उदारमतवाद्याला वाटत असे. अशा प्रकारे स्वतःच्या विचारांची मांडणी करतांना देखील निरीक्षकाचे हितसंबंध त्याच्या दृष्टिकोणावर आपला प्रभाव पाडत असतात. (मॅनहाइम, ‘आयडिऑलॉजी अँड युटोपिया’, पृ. २४९).

सर्व प्रकारच्या ज्ञानांमध्ये अंगभूत व अटळ असणाऱ्या या स्थान-

सापेक्षतेमुळे आणखी एक प्रश्न उपस्थित होतो स्वतःचा व इतराचाहि दृष्टिकोण स्थानसापेक्ष असल्यामुळे प्रत्येक ज्ञानव्यूह मूलतः सापेक्ष ठरतो, आणि भिन्न निरीक्षकांमधील ज्ञानविनिमयाच्या कसोटीस उतरू शकत नाही मग, ज्ञानाच्या वावरीत वस्तुनिष्ठतेचा शोध हा व्यर्थ होय, असा याचा अर्थ करावयाचा काय ?

मॅनहाइमला तसे वाटत नाही स्थाननिरपेक्ष दृष्टिकोण असणे अर्थात्तच अशक्य आहे पण निरीक्षकांना जरी स्थानसापेक्ष असे आपापले दृष्टिकोण असले, तरी एक दृष्टिकोण दुसऱ्या दृष्टिकोणाच्या भाषेत रूपांतरित करण्याचें सूत्र शोधून आणि अनेक दृष्टिकोणातील समान-धर्मी घटक धुडाळून वस्तुनिष्ठता (ऑब्जेक्टिव्हिटी) साध्य करून घेतां येईल

पण ही वस्तुनिष्ठता कोणाला साध्य होईल ? हे कार्य पार पाडायला कोण पात्र आहे ? 'पराकाष्ठेचे स्वायत्त व स्वतःसिद्ध असे मन' किंवा 'वधरहित व सापेक्षत वर्गविरहित असा समाज-स्तर' अगर 'निराधार स्वैरविहारी बुद्धिजीवी' यापैकी कोणीहि पूर्वग्रहरहित व स्थानविस्मृत भूमिकेवरून विविध दृष्टिकोणांचा समन्वय करू शकणार नाही ल्यूकस या मार्क्सवादी समाजशास्त्रज्ञाला वाटते की, कामगार-वर्ग हे करू शकेल, कारण या वर्गामध्ये विकसनाची प्रक्रिया साकल्याने समाविष्ट असते पण ही उत्तरे समाधानकारक नाहीत.

या विवेचनामुळे शास्त्र आणि जीवनमूल्ये यांच्या संबंधावावतच्या सनातन प्रश्नाला नवी स्पष्टता येते जुन्या ज्ञानमीमांसेत जाता व ज्ञेय या दोन्ही स्वतंत्र आणि वियुक्त कोटी मानल्या आहेत. जीवन-मूल्यांपासून स्वतंत्रता म्हणजे ज्ञात्याची (समाजशास्त्रज्ञाची) पूर्वग्रहापासून, पक्षपातित्वापासून, मुक्तता होय. पण जेव्हा ज्ञान हें ज्ञाता व ज्ञेय यांच्यातील संपर्काचा विपाक असतें तेव्हा ज्ञात्याच्या हित-संबंधाच्या अपेक्षेनेच ज्ञेयाचें स्वरूप ठरते त्या वेळी परंपरागत वस्तु-निष्ठतेला काहीहि अर्थ उरत नाही. सामाजिक शास्त्राच्या 'विशुद्ध नि अलिप्त' स्वरूपाच्या पुरस्कर्त्यांवर "ते प्राप्त परिस्थितीला किंवा प्रचलित पद्धतीला प्रतिष्ठा मिळवून देतात" असा जेव्हा लिंड आक्षेप घेतो, तेव्हा ती शास्त्रे रूढ जीवनमूल्यांना अप्रत्यक्षपणे उचलून धरीत आहेत असे त्याला म्हणावयाचे असते "मानवी प्रश्नांसंबंधी आपण विचार करतो किंवा बोलतो त्या वेळी नैतिक मूल्ये वाजूला ठेवून आपण विचार करू शकतो किंवा बोलू शकतो, असे दाखविण्यात काही अर्थ नाही," या मिसस रॉबिन्सनच्या विचाराशी मतभेद व्यक्त करण्याचे कारण नाही. 'सामाजिक शास्त्राची मूल्यसापेक्षता' आग्रहाने प्रतिपादिताना वेबरला हेच मुचवावयाचें आहे.

असें असूनहि एका अर्थाने समाज-शास्त्रे मूल्य-निरपेक्ष आहेत. प्रत्येक दृष्टिकोण जरी परिस्थितिसापेक्ष असला तरीमुद्दा शास्त्रज्ञाने पूर्वग्रहरहित असले पाहिजे, विषयाचा पाठपुरावा करताना लागू असलेला सर्व पुरावा ध्यानात घेतला पाहिजे, तर्कदुष्ट होऊन तो टाळता कामा नये लिंड या ग्रंथकाराने हा मुद्दा व्यवस्थित रीतीने मांडला आहे. "संशोधनाकरिता विषयाची निवड करताना त्याचे महत्त्व जाणण्याकरिता जीवनमूल्यांचा उपयोग करण्यास हरकत नाही, नव्हे त्यांचा आधार घेणे जरूर आहे परंतु त्यांच्यामुळे साधनाचा अर्थ लावताना, किंवा विश्लेषण करताना पक्षपात होता कामा नये "

(रॉबर्ट लिंड, 'नॉलेज फॉर व्हॉट?', पृ. १८३). लिंडने केलेला भेद महत्त्वाचा आहे, पण विचारांन्ती तो टिकू शकणार नाही. कारण समाजशास्त्रज्ञाचा जीवनमूल्यविषयक दृष्टिकोण जसा त्याच्या लहानसहान कृतीत तसाच त्याच्या विषयाच्या मूलभूत कल्पनाव्यूहापासून निष्कर्षपर्यंत सर्वत्र अनुस्यूत असतो. मार्क्सची 'वियोगीकरणा'-विषयीची कल्पना, आणि वेबरची 'तेजोवल्याची' (चॅरिस्मा) कल्पना ही उदाहरणे म्हणून सांगतां येतील. मार्क्सला मनुष्याच्या खऱ्या स्वभावाची कोणती कल्पना अभिप्रेत आहे हें कळल्याशिवाय त्याच्या वियोगीकरणाच्या कल्पनेचा अर्थ समजणे कठीण आहे त्याच्याहि पुढे जाऊन वेबर म्हणतो की, आपल्या शब्दयोजनेवरमुद्दा दृष्टिकोणाचा प्रभाव पडतो.

या सर्व विवेचनाचा अर्थ हाच की, आपलें मन पूर्वग्रहांपासून स्वच्छ ठेवण्याचा शास्त्रज्ञाने कितीहि प्रयत्न केला तरी जीवनमूल्ये नकळत प्रवेश करून त्याच्या सशोधनकार्यावर आपली छटा उमटवणारच. मग समाजशास्त्र कोणत्या अर्थाने मूल्यनिरपेक्ष आहे ? ज्या अर्थी जीवनमूल्याविषयीचे दृष्टिकोण अनेक आहेत, त्या अर्थी कोणताहि एक दृष्टिकोण अपुरा, स्वैर आणि वादविवादातीत असाच समजला पाहिजे. असा कोणताहि दृष्टिकोण नाही की जो शास्त्रीय पद्धतीने शास्त्रशुद्ध म्हणजे मूल्यवान् आहे असे सिद्ध करतां येईल. जीवन-मूल्यविषयक अनेक मूल्यवान् दृष्टिकोण आहेत, ही परिस्थिति समाजशास्त्राने गृहीत धरूनच चालले पाहिजे. म्हणजे कोणताहि एक दृष्टिकोण अतिमतः मूल्यवान् दृष्टिकोण आहे असें म्हणतां येणार नाही. या अर्थाने समाजशास्त्र मूल्यनिरपेक्ष आहे, आणि म्हणूनच 'आहे' या अर्थाच्या विधानापासून 'बंधन'कारक विधानाप्रत जाणें शक्य नाही.

सर्वच दृष्टिकोण सारखेच अपुरे आणि वादविवादातीत आहेत असे नाही, असें मानणारे किःयेक शास्त्रज्ञ वेबरशी वाद घालू इच्छितात. हे त्यांचें मत जीवनविषयक मूल्यांचें एक सर्वसंगत शास्त्र बनवितां येईल या विश्वासावर आधारलेले आहे. अर्थात् हा मुद्दा प्रस्तुत विषयाच्या विवेचनांत वसत नाही. आपल्या मूल्यविषयक दृष्टिकोणाचा इतरांनी स्वीकार करावा असा प्रयत्न प्रत्येकजण करीत राहणारच, परंतु नजिकच्या भविष्यकाळांत तरी जीवनमूल्यांवावत सर्वमान्य अशी संहिता निर्माण होईल अशी आशा करण्यास फारशी जागा नाही इतके सांगितलें म्हणजे पुरे

संदर्भ-ग्रंथ : गर्थ, एच. एच. व मिल्स, सी. डब्ल्यू., अनु. व संपा. : फॉर्म मॅक्स वेबर, एसेज इन सोशियॉलॉजी (लंडन, १९४८); जिन्सवर्ग, एम. : रीझन अँड अन्रीझन इन सोसायटी (लंडन, १९४७); गुल्ड, जे. संपा. : पेग्विन सर्व्हें ऑफ दि सोशल सायन्सेस (हार्मड्सवर्थ, १९६५); हचिन्सन, टी. डब्ल्यू. : दि सिग्नि-फिकन्स अँड बेसिक पॉश्चुलेट्स ऑफ एकाॅनॉमिक थिअरी (लंडन, १९३८), नाइट, एक एच. : दि एथिक्स ऑफ कॉर्पोरेटिशन अँड अदर एसेज (लंडन, १९३५); कोमारोव्हस्की, एम. संपा. : कॉमन फ्रॉटियर्स ऑफ दि सोशल सायन्सेस (इलिनॉइस, १९५७). लिंड, आर. एस : नॉलेज फॉर व्हॉट ? (प्रिन्स्टन, १९४८); मॅनहाइम, के : एसेज ऑन सोशियॉलॉजी अँड सोशल सायकॉलॉजी, सपा. पी. केम्चकेमेटी (लंडन, १९५३); - : आयडिऑलॉजी अँड

युटोपिआ, अनु. एल. वर्थ व ड. शिल्स (लंडन, १९५३); मिझेस, एल. व्ही. : दि एपिस्टेमॉलॉजिकल प्रॉब्लेम्स ऑफ एकाॅनॉमिक्स, अनु. जी. राइझमन (लंडन, १९६०); मिर्डल, जी. : दि पोलिटिकल एलिमेंट इन दि डेव्हलपमेंट ऑफ एकाॅनॉमिक थिअरी, अनु. पी. स्ट्रीटन (लंडन, १९५३), वेबर एम. : दि थिअरी ऑफ सोशल अँड एकाॅनॉमिक ऑर्गनायझेशन, अनु. ए. एम. हेन्डरसन, व टी. पार्सन्स (न्यूयॉर्क, १९४०); पॉपर, के. आर. : पॉव्हेर्टी ऑफ हिस्टॉरिसिझम (लंडन, १९५७), रॉबिन्स, एल. : अँन एसे ऑन दि नेचर अँड सिग्निफिकन्स ऑफ एकाॅनॉमिक सायन्स (लंडन, १९३२, आ २, १९३५); रॉबिन्सन, जे. : एकाॅनॉमिक फिलॉसफी (शिक्गो, १९६२), रून्सिमन, डब्ल्यू. जी. : सोशल सायन्स अँड पोलिटिकल थिअरी (लंडन, १९६५).

ना. अ. मावळणकर

अ र्था प त्ति : 'अर्थापत्ति' या शब्दाचा शब्दशः अर्थ, (वाक्याच्या) अर्थात समाविष्ट असलेला सूचित परंतु निश्चित अर्थ अर्थ शब्दाचा वस्तु (थिंग) असाहि एक अर्थ आहे. त्यामुळे डॉ. राधाकृष्णन यांनी (ड. फि. खड १, ३९३) अर्थापत्तीचे विवरण खालील-प्रमाणे केले आहे.

"व्हेअर दि पसेप्शन ऑफ ए थिंग (अर्थ) कॅनॉट बी एक्स्प्लेन्ड विदाउट दि असेम्प्लन ऑफ अनदर थिंग, धिस असेम्प्लन डज ए केस ऑफ अर्थापत्ति ऑर इम्प्लिकेशन."

पण अर्थापत्तीत 'प्रत्यक्षा'चा संबंध असलाच पाहिजे असे नाही. उदा.- देवदत्ताचा लठ्ठपणा न पाहताहि, 'पीन देवदत्त दिवसां जेवत नाही' अशा प्रकारच्या अर्थापत्तिसूचक वाक्याचा प्रयोग केला जाऊ शकतो. या सूचित परंतु निश्चित अर्थामुळेच 'पीन (लठ्ठ) देवदत्त दिवसां जेवत नाही' असे वाक्य उच्चारताच तो रात्री जेवत असावा असा 'तर्क' केला जातो. अर्थात् 'दिवसा जेवत नाही' या पदाचे निरूपण 'दिवसा जेवत नव्हता व जेवत नाही' असे करावयास पाहिजे. नाहीतर 'आपला स्थूलपणा कमी करण्याकरिता देवदत्त दिवसा जेवत नाही' असा वरील वाक्याचा अर्थ एखाद्या वेळी केला जाण्याचा सभव आहे व असे झाल्यास त्या वाक्याचे अर्थापत्तित्व नाहीसे होईल

अर्थापत्तीचा प्रयोग : अर्थापत्ति हे स्वतंत्र प्रमाण आहे हे प्रथमतः पूर्वमीमांसकानी प्रतिपादिले. त्यानंतर अद्वैत-विशिष्टाद्वैतादि मत-प्रतिपादकानीहि अर्थापत्तीला स्वतंत्र प्रमाण म्हणून मान्यता दिली. परंतु वादविधीमध्ये 'अर्थापत्ति' या संकल्पनेचा प्रयोग होत नव्हता असामान्य याचा अर्थ नाही. न्यायसूत्रांत अर्थापत्ति शब्दाचा उल्लेख आहे. सतीशचंद्र विद्याभूषण याच्या मते तत्त्वयुक्ति हें हेतुशास्त्रावरील सर्वांत प्राचीन पुस्तक इ. स. पू. ६ व्या शतकांत लिहिले गेले असून त्यांत अर्थापत्तितत्त्वाचा उल्लेख आहे. (पृ. २५ हि. ऑ. इ. लां). कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतहि अर्थापत्तितत्त्वाचा उल्लेख आहे. प्राचीन न्यायात जाति नावाच्या अनुमानदोषांतहि 'अर्थापत्तिसम' नावाच्या दोषाचा उल्लेख आहे बौद्ध नैयायिक यमुवधु यांच्या 'तर्कशास्त्रा'तहि 'अर्थापत्ती'चा उल्लेख आहे (किता, पृ. २६९).

अर्थापत्तीच्या योगाने वाक्यार्थात गृहीत पण केवळ ध्वनित असलेल्या

वाक्यार्थाच्या इगिताचा बोध होतो. अर्थापत्तीचें उदाहरण म्हणून, 'लठ्ठ देवदत्त दिवसा जेवत नाही' या वाक्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. तसेच 'देवदत्त घरात नाही' या वाक्याने (अर्थयोगे) देवदत्त बाहेर गेला आहे असा बोध होतो देवदत्त घरांत नाही या वाक्यात (१) देवदत्त जिवत आहे, आणि (२) जिवत माणूस एकतर घरात तरी असतो, नाहीतर बाहेर तरी असतो, ह्या दोन 'कल्पना' अभिप्रेत आहेत. तसेंच 'लठ्ठ देवदत्त दिवसा जेवत नाही' या वाक्यात (१) लठ्ठ माणूस जेवत असला पाहिजे आणि (२) तो (मनुष्य) एकतर दिवसा तरी जेवील, नाहीतर रात्री तरी जेवील, हे अभिप्रेत आहे. पण हे अभिप्रेतत्व वाक्याच्या आकारावर अवलंबून नसून वाक्याच्या अर्थावर अवलंबून असते समजा, 'लठ्ठ देवदत्त दिवसा जेवत नाही' या वाक्याऐवजी 'कृष्ण देवदत्त दिवसा जेवत नाही' असे म्हटले तरी वाक्याचा 'आकार' तोच राहील. परंतु त्यातून 'तो रात्री जेवत असला पाहिजे' हा निष्कर्ष निघणार नाही. म्हणजेच अर्थापत्तीत जे ध्वनित आहे ते अर्थावलंबित आहे. 'अर्थापत्ती'चें इंग्रजीत रूपांतर 'इन्टेन्शनल किंवा सेमेंटिक इम्प्लिकेशन' असे करावयास पाहिजे पूर्वमीमांसा हें अर्थाच्या मीमांसेचे शास्त्र असल्यामुळे मीमांसकानी अर्थापत्तीला स्वतंत्र प्रमाण मानावे हे योग्यच आहे "दोन ज्ञानातील (उदा.- देवदत्त लठ्ठ आहे आणि तो दिवसा जेवत नाही) भासमान विरोध नाहीसा करून वास्तवांत ती अविरोधी आहेत हे दाखविण्यासाठी ज्या तिसऱ्या ज्ञानाचा स्वीकार केला जातो, त्याची प्राप्ति अर्थापत्ति नावाच्या प्रमाणाने होते" (भा त पृ. २३३) असे मीमांसक अर्थापत्तीचे स्पष्टीकरण करतात.

अर्थापत्ति ही युक्ति दिसावयास लुप्तावयविकेसारखी (एन्-थिमीम) दिसते. परंतु लुप्तावयविकेमध्ये गृहीत असलेले वाक्य, केवळ वाक्य आणि पद याच्या आकारावरून आकारित होते. त्याकरिता वाक्याचा किंवा पदाचा ध्वनित अर्थ लक्षात घ्यावा लागत नाही. शिवाय अर्थापत्तीत गृहीत असलेले एक वाक्य हे नेहमी विकल्पात्मक (डिस्जंक्टिव्ह) व दुसरे यदि-वाक्य (हायपॉथेटिकल) असतें. मीमांसक (पूर्व व उत्तर) सोडून बाकीचे सर्व दार्शनिक अर्थापत्तीचा समावेश अनुमानांत करतात. पण वर सांगितल्याप्रमाणे शब्दाचा विशिष्ट अर्थ लक्षात घेतल्याशिवाय अर्थापत्ति सिद्ध होऊ शकत नाही. अर्थात् शब्दाचा विशिष्टार्थ लक्षात घेऊन व्याप्तिवाक्याची रचना केल्यास अर्थापत्तीचे रूपांतर अनुमान वाक्यात होऊ शकते व नैयायिक हेच करतात.

शब्दाचा विशिष्ट अर्थ लक्षात घेतल्याशिवाय अर्थापत्ति सिद्ध होत नाही असे वर म्हटले आहे. परंतु एखाद्या विधानात गर्भित अर्थ आहे असे म्हणणे याचा अर्थ त्या अर्थाच्या विधानाच्या मडनाला ('अंशर्शन'-ला) गर्भितपणे मान्यता देणेच होय. या दृष्टीने विचार केल्यास 'पीन देवदत्त दिवसां जेवत नाही' या वाक्यात 'देवदत्त पीन आहे' या विधानाचेंहि मडन आहेच. तेव्हा अर्थावलंबित असलेल्या अर्थापत्ति या युक्तीला अर्थनिरपेक्ष आकार देता येईल; आणि अशा स्थितीत अर्थापत्तीचे स्वरूप येणेप्रमाणे दिसेल.

[प • { [प • { [(क • उ • र) • ~ क] • र] }] • र

अर्थापत्तीच्या कल्पनेतूनच पुढे काव्यशास्त्रात आनंदवर्धनाचा

ध्वनिवाद उत्पन्न झाला असावा माहिमभट्टासारखे अभिधेचे व अनुमानाचे उपासक ध्वनीला अनुमानाचा प्रकार समजतात ही घटना केवळ काकतालीय स्वरूपाची नसावी.

संदर्भ-ग्रंथ राधाकृष्णन, एस इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (लंडन, १९२७, सुधा. आ १९३१); विद्याभूषण, एस. सी. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक (कलकत्ता, १९२१); दीक्षित, स ह : भारतीय तत्त्वज्ञान (कोल्हापूर, १९३३); वारलिंगे, एस.एस ए मॉडर्न इंट्रोडक्शन टु इंडियन लॉजिक (दिल्ली, १९६५)

सु शि. वारलिंगे

अर्वन, डब्ल्यू. एम. [अर्वन, विल्यम एम. (१८७३-१९५२)]. चिद्वादी अमेरिकन तत्त्वज्ञानाचा आधुनिक पुरस्कर्ता.

ग्रंथ वियांड रिअॅलिझम अँड आयडिअॅलिझम, १९४९; व्हॅल्युएशन, इट्स नेचर अँड लॉज, १९०९, दि इटेलिजिबल वर्ल्ड, मेटाफिजिक्स अँड व्हॅल्यू, १९२९, फडामेटल्स ऑफ एथिक्स, १९३०, लॅंग्वेज अँड रिअॅलिटी, १९३९.

सत्ताशास्त्रविरोधी दृष्टिकोणाला विरोध : अमेरिकेत फलवादी व वास्तववादी संप्रदायांना जरी जोरदार पाठिंबा होता तरी सर्व अमेरिकन तत्त्वज्ञ त्याचा सत्ताशास्त्रविरोधी दृष्टिकोण स्वीकारण्यास तयार नव्हते या काही तत्त्वज्ञात अर्वनचा समावेश करता येईल व त्याची गणना प्लेटो-हेगेलच्या परंपरेत करता येईल. जरी तो या परंपरेत सुसंगत अशा चिद्वादी दृष्टिकोणांतून तात्त्विक समस्यांचा विचार करतो, तरी तो आपल्या मुद्द्या वास्तववादी तत्त्वज्ञाच्या भाषेत मांडतो असे म्हणता येईल. चिद्वादी या नात्याने तो मूल्याची प्रस्थापना करतो, पण तसेच चिद्वाद व वास्तववाद यांच्यात विरोध असल्याचे नाकवूल करतो व वास्तववादास निसर्गवादाविरुद्ध युद्ध पुकारण्यास आवाहन देतो.

तत्त्वज्ञान : त्याचा मुख्य उद्देश मूल्याची मूलभूतता प्रस्थापित करून त्याचे महत्त्व ठासून स्पष्ट करणे हा होय. त्याच्या मते मूल्य व सत्ता अभिन्न आहेत. मूल्य मूल्यमापनाच्या क्रियेमुळे ठरत नसून मूल्यच मूल्यमापन कसे केले जावे हे निश्चित करते. सत्तेचे ज्ञान मूलभूत मूल्याच्या आधारावर प्राप्त केले जाते, म्हणून ज्ञानाच्यामार्फत मूल्यांचो व्याख्या करणे शक्य नाही

मूल्याची ही निरपेक्षता अधिक दृढपणे सिद्ध करण्यासाठी तो आपल्या "वियांड रिअॅलिझम अँड आयडिअॅलिझम" या ग्रंथात एक विशेष ज्ञानविषयक दृष्टिकोण प्रस्तुत करतो. यामध्ये तो हे दाखवितो की, चिद्वाद व वास्तववाद एकमेकांस पूरक आहेत, विरोधी नाहीत. हे दोन्ही वाद ज्ञानाचे मूल्य कवूल करतात, पण जेय वस्तु ज्ञाताशी सापेक्ष आहे की निरपेक्ष आहे या वावरीत दोघाचा मतभेद निर्माण होतो हा विरोध दोन तथ्यामधला नाही किंवा तार्किक विधानांमधलाही नाही. तथ्यामधला विरोध प्रत्यक्ष-निरीक्षणांमुळे मिटविता येतो. विधाना-मधील विरोध बौद्धिक कसोटीवर मिटविता येतो, पण चिद्वाद व वास्तववाद यांच्यातला विरोध ज्ञानाचे मूल्य कसे अजमावले जावे

या विषयाबाबतीत आहे व तो द्वैतविकास-तत्त्वाच्या आधारावर मिटविता येईल. जेव्हा चिद्वादी असे जाहीर करतो की, वस्तूचे निरपेक्ष अस्तित्व असू शकत नाही तेव्हा त्याचा आशय हा मुद्दा स्पष्ट करण्याचा आहे की वस्तूचे यथार्थ स्वरूप बुद्धीच्यामार्फत मनास समजू शकते, जेव्हा वास्तववादी असे प्रतिपादन करतो की, वस्तूचे अस्तित्व निरपेक्ष आहे, तेव्हा तो हे स्पष्ट करतो की, वस्तूचे अस्तित्व विचारातून अधिक प्राथमिक आहे, पण तोही मनाचा व वस्तूचा संवध नाकारीत नाही. अशा तऱ्हेने दोघेही एकच मुद्दा वेगवेगळ्या दृष्टिकोणातून मांडत असल्याचे दिसते. म्हणून ते एकमेकांना पूरक आहेत, विरोधी नाहीत.

सत्ताशास्त्रीय दृष्टिकोणातून मूल्य वस्तूही नाही व वस्तूचा गुणही नाही. पण त्याचा संवध जितका वस्तूशी आहे तितकाच तिचे ज्ञान करून घेणाऱ्या व्यक्तीशी पण आहे कुठलीही व्यक्ती यथार्थता समजून घेताना ज्याप्रमाणे वस्तु खाली आहे की वर आहे, उजवीकडे की डावीकडे, हे ज्ञान प्राप्त करते, त्याचप्रमाणे ती श्रेष्ठ आहे की कनिष्ठ आहे, श्रेय आहे की त्याज्य आहे हे पण त्याचबरोबर समजून घेते. या प्रकारचे ज्ञान हे तिच्या मूल्यांचेच ज्ञान होय व यासंबंधी विधानात यथार्थतेच्या जाणिवेबरोबर तिच्यात भावना व प्रेरणात्मक प्रतिक्रिया पण विहित असतात.

डाविन इत्यादि विचारवंतांच्या प्रभावामुळे मूल्य जीवशास्त्रीय कसोटीच्या प्रमाणावर ठरविण्याची एक प्रथा लोकप्रिय होत होती, तीवर टीका करताना तो या विचारप्रणालीत एक दुष्टचक्र असल्याचे दाखवितो. जर जीवनवृद्धीच्या दृष्टीने एखाद्या गोष्टीचे मूल्य ठरविले जाते, तर त्याचा अर्थ हा आहे की, जीवन व जीवनवृद्धि याचे मूल्य यामध्ये आधीच गृहीत धरले गेलेले आहे. मूल्ये ही नेहमी निरपेक्ष असतात व जेव्हा जेव्हा तार्किक किंवा इतर कसोटीवर मूल्ये निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा त्या विधीमध्ये हे दुष्टचक्र जबर विद्यमान असतं, असे तो म्हणतो.

आपल्या 'फडामेटल्स ऑफ एथिक्स' या ग्रंथात तो नैतिक मूल्यांचे विवेचन करतो. नैतिक मूल्ये नेहमी मानव आपल्या दृष्टिकोणातून ठरवतो. पण मुख्यतः आत्मविकासाच्या दृष्टीने तो मूल्यामध्ये श्रेणी निर्माण करतो. पण आत्मा दुसऱ्या आत्म्याशी व समाजाशी पण संवधित असतो म्हणूनच तो केवळ आपल्या वैयक्तिक विकासाचा विचार करीत नाही. याच कारणास्तव परसुखवाद, आत्मसुखवादापेक्षा श्रेष्ठ मानला जातो त्याच प्रकारे मूलभूत मूल्ये साधनमूल्याहून, शाश्वत मूल्ये बदलत्या मूल्याहून, रचनात्मक मूल्ये अरचनात्मक मूल्याहून श्रेष्ठ मानली जातात. हे भेद मानव आपल्या व्यवहारबुद्धीच्या आधारावर करतो याच श्रेणीमध्ये सर्वात निम्न शारीरिक, त्यानंतर सामाजिक व सर्वात उच्च बौद्धिक, सोदर्यात्मक व धार्मिक मूल्य असल्याचे मानव ओळखतो उच्च मूल्यांना जाणूनबुजून निम्न मूल्याहून कनिष्ठ मानणे ही एक प्रकारची अनेकता आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : अँडॅम्स, जी. पी. व मांटॅग्यू, डब्ल्यू पी. सपा. : काँटॅपोररी अमेरिकन फिलॉसफी (लंडन, १९३०); व्हॉल, जे. एल. : मेन् अँड मूव्हमेंट्स इन अमेरिकन फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९५२).

अल-घझाली : (इ. स. १०५८ किंवा १०५९ ते ११११) : हा इस्लामच्या प्रमुख धार्मिक विचारवंतांपैकी एक आहे. त्याला पुष्कळदा अल-गझेल या नांवानेहि संबोधण्यात येते. त्याने काही वर्षे सूफी सत्तांचे भटके जीवन घालविले असले तरी तो वगदादमध्ये अध्यापनाचे कार्य करीत असे. आपल्याला काहीतरी ठाम तत्त्व सापडावे यासाठी त्याने जी बौद्धिक धडपड केली, तिचे उत्कृष्ट वर्णन त्याच्या 'दि डिलिक्टेन्स फ्रॉम एरर' (भ्रममुक्ति) या ग्रंथात करण्यात आलेले आहे. ही लहानशी कृति उल्लेखनीय असून तिची तुलना देकार्तच्या 'डिस्कोर्स ऑफ मेथड'शी होऊ शकेल. 'दि इंटेंशन्स ऑफ दि फिलॉसॉफर्स' (तत्त्वज्ञाचे उद्देश) या आपल्या ग्रंथात घझालीने ग्रीक तत्त्वज्ञानाचे परिश्रमपूर्वक सांगोपांग निरूपण केले आहे. मध्य-युगीन काळांत या ग्रंथामुळे अल-घझालीला पाश्चात्य पंडित अॅरिस्टॉटलचा अनुयायी मानू लागले. परंतु 'दि इन्कोहिरन्स ऑफ दि फिलॉसॉफर्स' (तत्त्वज्ञाची असंवद्धता) या आपल्या नंतरच्या ग्रंथांत त्याने मुस्लिम पुराणमतवादी दृष्टीने अॅरिस्टॉटलच्या मुस्लिम अनुयायांच्या काही मतांचे खडन केले. (पहा : अल-फराबी व अँव्हिसेना यांच्यावरील लेख). अँव्हिसेस (पहा) याने नंतर अल-घझालीच्या या हल्ल्याला आव्हान दिले. 'रीव्हिह्मिफिकेशन ऑफ दि रिलिजस सायन्सेस' (धर्मशास्त्रांचे पुनरुज्जीवन) या ग्रंथांत अल-घझालीने आपली स्वतःची ठाम शिकवण दिलेली आहे. तिच्यामध्ये सान्त कारणते-संबंधीचा आपला विशेष दृष्टिकोण अल-घझालीने मांडला आहे. त्यावरून तो एक प्रकारच्या प्रसंगवादाचा (ऑकेंजर्नलिझम) आरंभीचा पुरस्कर्ता असावा असे दिसते. (पहा : 'मालब्रान्स' वरील लेख).

अल-घझाली हा गूढवादीहि होता; आणि त्या नात्याने त्याचा इस्लाम व विगर-इस्लाम विचारांवर मोठा प्रभाव पडला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : वॅट, डब्ल्यू. एम. अनु. : फेथ अँड प्रॅक्टिस ऑफ अल-घझाली (लंडन, १९५१); अल-घझाली : दि बुक ऑफ नॉलेज, अनु. एन्. ए. फारिस (लाहोर, १९६२);— : दि फाउंडेशन्स ऑफ दि आर्टिकल्स ऑफ फेथ, अनु. एस. एम. अश्रफ (लाहोर, १९६३); शरीफ, एम. एम. संपा. : ए हिस्टरी ऑफ मुस्लिम फिलॉसॉफी (बीझवॅडन, १९६३); वॅट, डब्ल्यू. एम. : मुस्लिम इंटेलिक्चुअल, ए स्टडी ऑफ अल-घझाली (एडिंबरो, १९५३); फ्लेरी, एम. अनु. : इस्लामिक ऑकेंजर्नलिझम अँड इट्स क्रिटिक वाय अँव्हिसेस अँड अँव्वायनस (लंडन, १९५८).

जे. ड. मानेफ

अल-फराबी : प्राचीन ग्रीक ज्ञानाची, विशेषतः प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल ह्यांच्या ज्ञानाची मध्ययुगीन पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानांत भर घालण्याची महान् कामगिरी वजावणाऱ्या अरबी दार्शनिकांतील अग्रेसर म्हणून व्यक्तीपैकी अल-फराबी (अबू नस्र मुहम्मद अल-फराबी - इ. स. ८७०-९५०) हा एक आहे.

त्याचा जन्म तुर्कस्तानातील फराव जिल्ह्यांत झाला आणि त्यावरून त्याचे नांव पडले. त्याचे शिक्षण वगदाद येथे झाले आणि तेथेच त्याने

मतम १-६

पहिली इस्लामी दार्शनिक शाळा स्थापन केली. आपल्या आयुष्याची अखेरची वर्षे त्याने सीरियातील अलेप्पो येथे घालविली. त्याच्या ज्ञानकोशसदृश प्रचंड ज्ञानामुळे त्याला 'द्वितीय आचार्य' (पहिले आचार्य अॅरिस्टॉटल हे होत) हें नामाभिधान प्राप्त झाले. त्याने अरबी, हिब्रू आणि लॅटिन भाषांत ग्रंथनिर्मिती केली. 'आदर्श नगर' (दि आयडियल सिटी) ह्या विषयावरील त्याचे दोन ग्रंथ सुविख्यात आहेत.

त्याने गणराज्य (रिपब्लिक) आणि कायदे (दि लॉज) ह्यांवर भाष्ये लिहिली. वगदादमधील खिअन अॅरिस्टॉटेलियनांच्या शाळांतून ज्ञानाच्या विविध शाखांचे अल-फराबीने अध्ययन केले आणि अध्यात्म-विषयांत जरी त्याने अॅरिस्टॉटलचा दृष्टिकोण स्वीकारला असला तरी अन्य सर्व विषयात, विशेषतः मानवाच्या व्यवहाराबाबतच्या विषयांत त्याने प्लेटोचे अनुयायित्व स्वीकारले. 'आदर्श नगर' ह्या आपल्या महान् कृतीत त्याने प्रथमतः आपल्या आध्यात्मिक पद्धतीचे विवरण केले असून नंतर मानसशास्त्राचा विचार केला आहे व शेवटी आदर्श राज्याबाबत आपली मते प्रकट केली आहेत. अपूर्ण राज्ये कशांमुळे निर्माण होतात ह्या विचारावरच त्याने भर दिला आहे. त्याची मध्यवर्ती कल्पना साररूपाने पुढीलप्रमाणे आहे :

अल-फराबीच्या मताप्रमाणे, सर्व वावतीत सुव्यवस्था आणि सुसंवाद असला पाहिजे ह्याची जाणीव झाली की मानव सुखी होतो. मानवांचे सुख हेच राज्यांचे सुख वनते. व्यक्तीना काय करता येत नाही हें जाणण्याचे शास्त्र आणि सामर्थ्य ज्याच्याजवळ असते त्याच्याजवळ राजकीय प्राधिकार राहत असतो. 'आदर्श नगरा'च्या घडणीत प्रेमहि सहभागी असते.

अल-फराबी हा इस्लामी धर्माचा अनुयायी होता; आणि शिया पंथाचा कट्टर समर्थक होता, तरी तो आपल्या मतांवाबत सनातनी नव्हता. तत्त्वज्ञान हें सर्वश्रेष्ठ आहे असे त्याला वाटत होते व विविध धर्म म्हणजे एकाच दार्शनिक अंतिम सत्याचे कमी-अधिक अशाचे प्रतीकात्मक आविष्कार होत असे त्याचे मत होते. हें सत्ताशास्त्र आणि धर्मविषयक तत्त्वज्ञान, त्याला ज्याच्याबद्दल आत्यंतिक आस्था होती त्या 'आदर्श नगरा'चा दार्शनिक पाया होय.

इस्लामी ईश्वरशास्त्रावर त्याचा प्रचंड प्रभाव पडला आहे, तरीपण विद्याविषयक वर्तुळांत, अरबी तर्कशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान ह्या क्षेत्रातील एक विद्वान म्हणूनच अल-फराबीचे अलीकडे अध्ययन होत असते.

संदर्भ-ग्रंथ : अल-फराबी : फिलॉसॉफी ऑफ प्लेटो अँड अॅरिस्टॉटल, अनु. एम. एम. शरीफ (न्यूयॉर्क, १९६२); शरीफ, एम. एम. संपा. ए हिस्टरी ऑफ मुस्लिम फिलॉसॉफी (बीझवॅडन, १९६३).

जे. ड. मानेफ

अळ्वार तत्त्वज्ञान : भागवत पुराणामध्ये असे भविष्य वर्तविले आहे की, कलियुगांत नारायणाची भक्ति करणारे ऋषि द्राविडदेशातील कावेरी, ताम्रपर्णी आणि पालार या नद्यांच्या काठच्या प्रदेशांत जन्माला येतील. डॉ. भांडारकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणे हे द्राविडभक्त, म्हणजेच अळ्वार संत, इ. स. च्या अकराव्या शतकापूर्वी

होऊन गेले असावेत. 'अळ्वार' ह्या शब्दाचा अर्थ 'अध्यात्मज्ञानरूपी समुद्रांत डुवणारा मनुष्य' असा आहे या अळ्वाराची संख्या वारा असून त्यांची तामिळ व संस्कृत नावे अशी आहेत :

तामिळ नाव	संस्कृत नाव	ग्रंथकर्तृत्व
१. पोयगै अळ्वार	सरोयोगिन्	(प्रत्येकी शंभर
२. भूतत्ताळ्वार	भूतयोगिन्	श्लोकाचे तीन भाग
३. पेयाळ्वार	महद्योगिन्	मिळून 'तिरुवंतडि काव्य')
४. तिरुमल्लिशै अळ्वार	भक्तिसार	नन्मुव तिरुवंतडि, तिरुचडवृत्तम्
५. नम्माळ्वार	शठकोप	तिरुवृत्तम्, तिरुवशिरीयम्, पेरियतिरुवंतडि, तिरुवायमोरि.
६. मधुरकवि अळ्वार	मधुरकवि	—
७. कुलशेखर अळ्वार	कुलशेखर	पेरुमाल तिरुवोरि
८. पेरियाळ्वार	विष्णुचित्तम्	तिरुप्पालांड, तिरुमोरि
९. आण्डालाळ्वार	गोदा	तिरुपावै, नच्चियार
१०. तोण्डरडिप्पोडि अळ्वार	भक्ताग्निरेणु	तिरुमलै, तिरुप्पलियेरुचि
११. तिरुप्पाणाळ्वार	योगिवाह	अमलमाडिविरान
१२. तिरुमगै अळ्वार	परकाल	पेरियतिरुमोरि, तिरुकुडुडांडकम्, तिरुनेडुन डांडकम्, तिरुवेरुगुत्त इरुवकै, शिरीय तिरुमंडल, पेरिय तिरुमंडल.

या सर्व साक्षात्कारी अळ्वार संतानी दक्षिण भारतातील तामिळनाडू प्रात आपल्या भक्तिप्रवण काव्यानी व गायनाने दुमदुमून टाकला. आपल्या पद्यरचनेने त्यानी सर्वसाधारण जनतेत भगवद्भक्तीचा अमाप प्रचार केला. या सतापैकी वरेच समाजाच्या खालच्या थरातील होते. विख्यात नम्माळ्वार अस्पृश्य तर तिरुमगै अळ्वार हे कुविख्यात दरोडेखोर होते. आण्डाल ही स्त्री होती. परमेश्वराच्या दरवारांत जातपातीला महत्त्व नाही तेथे फक्त भक्तिमय अंतःकरणाची आवश्यकता आहे. अळ्वारांचा चार हजार काव्यांचा संग्रह 'नालायिर प्रबंध' या नावाने प्रसिद्ध असून तो भक्ति, ज्ञान, प्रेम, सौंदर्य आणि आनंद यांनी युक्त अशा अध्यात्मज्ञानाचें भांडारच आहे. काही पंडितांच्या म्हणण्याप्रमाणे ही काव्ये इ. स. च्या सातव्या ते नवव्या शतकापर्यंतच्या काळात रचली गेली असावीत. अळ्वारांच्या काव्यांत वेदमंत्राचे पावित्र्य व आध्यात्मिकता असल्यामुळे व मुक्तिरूपी मंदाकिनीचा प्रवाह त्यांतून सतत वाहत असल्यामुळे या काव्य-संग्रहाला 'तामिळ-वेद' असेहि म्हटले जाते. ऐतिहासिक संशोधनानुसार अळ्वारांचा काळ इ. स. च्या दुसऱ्या ते नवव्या शतकापर्यंतचा मानला जातो.

त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर वैदिक व पुराणांतील परंपरांचे ऋण आहे

पाञ्चरात आगमांचीहि त्यांना ओळख होती. अळ्वारांचे तत्त्वज्ञान म्हणजे विशिष्टाद्वैत तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमी आहे.

ईश्वर विश्वांत, अंतर्धामी व अतीत असा दोन्हीहि आहे. त्याने विश्व निर्माण करून त्यांत प्रवेश केला. अळ्वार हे आगमांतील परमेश्वराच्या अवताराची कल्पना मान्य करतात. सर्व जीवांवद्दल वाटणाऱ्या करणते-मुळे ईश्वराने अवतार घेतला असल्यामुळे तो सर्वांना सुलभ आहे. तो कृपाळू आहे. मोक्ष म्हणजे ईश्वरसाक्षात्कार. मूर्ति म्हणजे एक केवळ प्रतीक नसून ती साक्षात् ईश्वरच होय, अशी अळ्वारांची श्रद्धा होती.

पोयगै : पहिले अळ्वार पोयगै यांनी पराज्ञानाने ईश्वरसाक्षात्कार करून घेतला. दुसरे अळ्वार भूतत्ताळ्वार यांनी पराभक्तीने व तिसरे अळ्वार पेयाळ्वार यांनी ज्ञान आणि भक्ति याच्या सगमाने, म्हणजे परमज्ञानाने किंवा ईश्वरी प्रेमाने साक्षात्कार करून घेतला. ज्ञान, भक्ति आणि ईश्वरप्रेम या तिहीचे ध्येय एकच आहे.

अंतिम सद्बस्तूच्या ज्ञानासाठी साक्षात् अनुभव हें एक प्रमाण आहे त्यालाच श्रुति-अनुभव असें म्हटले आहे. हे ज्ञान लौकिक, प्रत्यक्ष, अनुमान किंवा उपमानाने मिळत नाही. जगांतील नियमवद्धतेला ईश्वरच कारणीभूत आहे.

पोयगै यांच्या मते ईश्वर हृदयान्तर्गत व विश्वान्तर्गत आहे. सृष्टि निर्माण करणे व जीवांचा उद्धार करणे या दोन क्रियांतून ईश्वराचे ऐश्वर्य व्यक्त होतें. जीवाने शास्त्रविहित कर्मे केल्यावर ईश्वर त्यांना जवळ करतो. परमेश्वर सर्वव्यापी आहे. आपले सर्वस्व म्हणजे मन, बुद्धि, अहंकार ईश्वराला अर्पण करून आपल्याला त्याचे ज्ञान होऊ शकतें. ईश्वर भक्तांवर अनुकंपा करतो व त्यांचा योगक्षेम चालवतो जीव म्हणजे ईश्वराच्या हातांतील साधने आहेत.

भूतत्ताळ्वार यांच्या मते, 'पर' ज्ञानाची परिणति 'परा' भक्तीत होते. भक्ति हेच खरें ज्ञान, तेंच साधन व तेच साध्य आहे ईश्वर सोडून इतर सर्वांवद्दलच्या अनासक्तीने, तसेच ईश्वराच्या सतत ध्यानाने पूर्ण शुद्धतेची प्राप्ति होते. हीच ऐकान्तिक भक्ति किंवा अनन्यभक्ति.

पोयगै या पहिल्या अळ्वाराच्या निर्गुण तत्त्वाचें भूतत्ताळ्वार यांच्या सगुण तत्त्वांत रूपांतर झालें. याचीच परिणति पेयाळ्वार यांच्या तत्त्वज्ञानात भक्तावर अनुकंपा करणाऱ्या ईश्वरांत झाली हाच ईश्वर सर्वांचें मूळ कारण असून जगाचा भर्ता व जगदाधार आहे. ज्यावर ईश्वराची अनुकंपा होणार नाही असें काहीच या जगांत नाही कारण सर्व क्रियांच्या मुळाशी ही अनुकंपाच आहे. ही अनुकंपा सर्व-शक्तिमती असून तिच्याच साहाय्याने जीव परमगतीप्रत जातो. ईश्वर सर्व मंगल गुणांचें निधान आहे. नारायण अंतर्वाह्य सर्वांना व्यापून राहिला आहे

तिरुमल्लिशै अळ्वार : या चवथ्या अळ्वारांच्या मते ईश्वर एक आणि अद्वितीय आहे. तो अंतर्कोटिब्रह्मांडांच्या पलीकडे आहे. एखादी वस्तु खरी आहे म्हणजे ती ईश्वरनिर्मित आहे, ईश्वरावर अवलंबून आहे, ईश्वराच्या नियमनाखाली आहे व ईश्वरसाठीच ती भोग्यवस्तु आहे. ईश्वर कर्माध्यक्ष आहे. 'नारायण' हा सर्ववाचक शब्द असून सर्व शब्द नारायण हाच अर्थ सूचित करतात. तोच सर्व विघ्नेयांचे अंतिम उद्देश्य आहे. ईश्वर दुरितांचा क्षय करून धर्मांचें

पुनरुत्थापन करतो. ईश्वर हाच मुक्तीचा खरा उपाय असून त्याला 'सिद्धोपाय' असे म्हटले आहे. आनंदांत गुणात्मक भेद असून ईश्वर हाच निरपेक्ष आणि शाश्वत आनंद किंवा परमानंद आहे.

कुलशेखर अळ्वार : यांच्या मतें ईश्वर सर्व मंगल गुणांचें निधान असून तो जीवाला दुरितांच्या पलीकडे नेतो. जीवाला ईश्वराची ओढ असून तो शरणागति किंवा भारण्यास पत्करतो. अहंकार हा उच्च अनुभवाच्या वाटेवरील अडथळा आहे. सर्वांचा आत्मा खरोखर ईश्वरच आहे, अशी आत्म्यावद्दलची सखोल जाणीव झाल्यानेच अहंकाराचा नाश होतो. ईश्वरच अंतिम करविता, पुरोत्तम व अंतर्दामी आहे.

नम्माळ्वार : यांनी 'भगवद्विषय' या आपल्या ग्रंथांत परमार्थ-पंथाचें सर्वांगीण विवेचन केलें आहे. ईश्वर पुरुषोत्तम असून ऐन्द्रिय ज्ञान आणि बौद्धिक ज्ञान यांच्या पलीकडे आहे. तो तात्त्विक दृष्टीने, तसेच साक्षात्काराच्या दृष्टीने अंतिम तत्त्व आहे व सर्वांचा निर्माता तोच आहे.

उपसंहार : ब्रह्मन् हें सर्वांचे 'शरीरिन्' असून ते सर्वसुलभ आहे. अहंकारत्याग व शरणागति यांच्या जोरावर कोणाहि मानवास मुक्ति प्राप्त करून घेता येते. प्रत्येक मानव हा परमेश्वराचा पुत्रच आहे. मुक्ति हें जीविताचें परमधेय नसून खरें म्हणजे ती परमेश्वराच्या ऐहिक भक्तीतच सामावली आहे. वेदान्ताचें तत्त्वज्ञान याप्रमाणे विष्णुभक्तीत रूपांतरित करण्याचें कार्य अळ्वारांनी केलें.

तपश्चरण, आत्मसमर्पण आणि आध्यात्मिक कल्याणाचें अमृत जनतेपर्यंत पोहोचविणें या दृष्टीने अळ्वार संत भक्तितत्त्वज्ञानाचे श्रेष्ठ प्रचारक होते असे म्हणता येईल. आपण कोणी ईश्वराचे लाडके किंवा प्रेषित नसून मुक्ति कोणालाहि प्राप्त करून घेता येते अशी त्यांची शिकवण असे. त्यांच्या दृष्टीने परमेश्वराची करुणा (अरुळ) ही एक प्रचंड शक्ति असून ती कोणालाहि मिळू शकते.

संदर्भ-ग्रंथ : भांडारकर, आर. जी. : वैष्णवविज्ञान, शैवविज्ञान अँड मायनॉर रिलिजस सिस्टिम्स (स्ट्रॉसवर्ग, १९१३); श्रीनिवासाचारी, पी. एन. : दि फिलॉसफी ऑफ विशिष्टाद्वैत (अडचार, १९४३); भारद्वाज, के. : दि फिलॉसफी ऑफ रामानुज (मद्रास, १९५८); करमरकर, आर. डी. संपा. : श्रीभाग्य ऑफ रामानुज, ३ भाग (पुणे, १९५९-६४); कृष्णस्वामी अय्यर, सी. एन. व इतर : श्री ग्रेट आचार्यजि, शंकर, रामानुज अँड मध्व, आ. २ (मद्रास, १९४७); वरदाचार्य, के. सी. : अळ्वार्स ऑफ साउथ इंडिया (मुंबई, १९६६).

व्ही. जी. राहुकर

अवतार-सिद्धान्त : अवतार म्हणजे परमेश्वराने खाली पृथ्वीवर येणें किंवा प्रादुर्भूत होणें. यालाच परमेश्वर मानवी रूपाने प्रकट होणें असें म्हणतात. परमेश्वर बहुतेक अशा प्रकारे स्वतः प्रकट होतो : (अ) त्याच्या सृष्टीच्या नैसर्गिक परिणामांतून, (ब) नैसर्गिक घटनांच्या पलीकडे असलेल्या चमत्कारांतून, (क) (अवतार किंवा प्रत्यक्ष मानवी स्वरूपांत) मायारूप किंवा सत्य असलेल्या विशिष्ट आकृतिरूपाने, (ड) परमेश्वराचा प्रेषित किंवा दूत होणाऱ्या व्यक्तीच्या मनाला ज्ञात होणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण आर्प ज्ञानांतून, (ई) त्याची कृपा पाठीशी असलेल्या आदर्शभूत संतांच्या सर्वोत्कृष्ट पावित्र्यां-

तून, (फ) खरेंखुरें मानवी रूप घेऊन व आपल्यापैकीच एक वनून (उदा.- ख्रिश्चन अवतार-कल्पनेप्रमाणे व तसेंच बहुतेक भारतीयांची कल्पना आहे त्याप्रमाणे). भारतामध्ये अवतार-कल्पना खालील गोष्टीची उकल करण्यासाठी असावी असे वाटतें : (अ) अनेकेश्वरवादाची ईश्वराच्या एकतेशी सांगड घालतांना आड येणारी समस्या सोडविण्यासाठी; (ब) स्थानिक किंवा प्रादेशिक किंवा आदिवासी पंथ ब्राह्मण-पंथांत सामावून घेण्याच्या इच्छेने; (क) बुद्ध वगैरेंसारख्या नास्तिक महात्म्यांना आस्तिक पंथाशी तद्रूप करण्याची जरूरी भासल्याने; (ड) निर्गुण ब्रह्माच्या जवळ जाणाऱ्या मार्गाचें मानवीकरण करून भक्तिमार्गाच्या विकासाचा भक्कम पाया घालण्यासाठी; (इ) परमेश्वर सर्व विश्वाची काळजी वाहणारा आणि धर्माची प्रस्थापना करण्यांत आड येणाऱ्या सर्व विघ्नांचा अपहर्ता आहे ही भावना दृढ करण्यासाठी; (फ) कर्माच्या वज्रकठोर नियमांवरील विश्वास व परमेश्वराचें त्यावरील प्रभुत्व यावद्दल दृढ श्रद्धा यांत समतोलपणा राखण्यासाठी; (ग) संतांच्या व्यक्तित्वावद्दलचा जनांत असलेला आदर विशद करण्याच्या इच्छेमुळे; (ह) सर्व दुरितांवर अंतिम विजय परमेश्वराचाच होतो या आशेने, ही अवतार-कल्पना आपणांस वैष्णवपंथात पूर्ण विकसित झालेली दृष्टीपत्तीस येते. इ. स. ११०० च्या आसपास या पंथांत ह्या अवताराची संख्या दहा निश्चित झालेली होती. ते अवतार असे : मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध आणि कल्की. यांचेच अनुकरण शैवपंथीयांनी केलें आहे आणि लिगपुराणांत शिवाचे २८ अवतार सांगितले आहेत. किमान काही अवतार सत्यस्वरूप आहेत अशी पुष्कळ वैष्णवांची भावना आहे. पण ईश्वरशास्त्रवादी नेहमी असे सांगतात की, हे अवतार केवळ भासमान होणारे असून त्यांचे परिणाम मात्र सत्य आहेत. विष्णु जणू काही कृष्णरूपाने जन्मास येऊन मानवी स्वरूपांत राहिल्याप्रमाणे सर्व घटना घडून आल्या, पण त्याने प्रत्यक्ष देहरूप घेतले नाही; कारण त्यामुळे ईश्वर सर्वातीत आहे या कल्पनेला वाध येतो. (तुलना करा : 'शंकराचार्यांचें गीताभाष्य'). याउलट पुष्कळ ख्रिश्चन असे समजतात की, "शब्द साकार झाला" म्हणजेच पारमार्थिक दृष्टीपैकी द्वितीय तत्त्वाने सत्य व पूर्ण मानवी रूप घेऊन जीजस ख्राईस्ट म्हणून जन्म घेतला, व मनुष्यमात्राला पापांतून मुक्त करून आपल्या कृपेने त्याला दैवी स्वरूप प्राप्त करून दिलें. धिस्त हा दोन भिन्न स्वरूपाच्या स्वभावांनी युक्त असलेला एक दैवी पुरुष होता. त्याचें एक स्वरूप दैवी होतें, तर दुसरें मानवी होतें. ही दोन्ही स्वरूपे एकमेकांशी इतकी तद्रूप झालेली आहेत की, त्यांमध्ये कोणताहि गोधळ अथवा मिश्रण नाही. त्याचें दैवी स्वरूप सर्वातीत तत्त्वांत किंवा निर्गुणत्वामध्येसुद्धा बदलत नाही. पण त्याचें मानवी स्वरूप दैवी सत्ता किंवा अस्तित्व-प्रकटता यांनी युक्त असलेल्या ईश्वराच्याच वैयक्तिक कृतींनी कार्यप्रवण झाले आहे व तिनेच त्याची धारणा झाली आहे. हीच तत्त्वप्रणाली ख्रिश्चन ईश्वरशास्त्रवाद्यांनी पुढे आणखी सुधारली आणि अशा प्रकारे ईश्वराचा दया व प्रेम यांनी युक्त असा सत्य अवतार आणि त्याचें अतीतत्व यांचा मेळ घातला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : भांडारकर, आर. जी. : वैष्णवविज्ञान, शैवविज्ञान अँड मायनॉर रिलिजस सिस्टिम्स (स्ट्रॉसवर्ग, १९१३); रेनो, एल. अँड फिलिओझा, जे : एल इंडे क्लासिक, २ खं (पॅरिस, १९४७,

१९५७); फेरिअर, एफ. : व्हॉट इज दि इन्कान्शेन? अनु. ई सिलेम (लंडन, १९६२); स्मिथ, जी. डी. संपा. : टीचिंग ऑफ दि कॅथॉलिक चर्च, २ खं (लंडन, १९४९); ग्रिलमेअर, ए. : खाइस्ट इन थ्रिअवन ट्रेडिशन (लंडन, १९६५)

आर. व्ही. डस्मेट

अविद्या (अज्ञान) : योग, अद्वैत वेदान्त आणि बौद्ध दर्शने यात अविद्या शब्दाचा प्रयोग केलेला आढळतो. न्याय आणि अद्वैत वेदान्तांत 'अज्ञान' शब्दाचाहि प्रयोग आहे. अद्वैत वेदान्तांतमात्र अज्ञान आणि अविद्या हे दोन्ही शब्द (खास व एकाच अर्थाने) वापरले गेले आहेत.

विद्या आणि ज्ञान हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत. तेव्हा अज्ञान आणि अविद्या हेहि समानार्थक शब्द होतील. अज्ञान म्हणजे ज्ञानाचा अभाव. जेव्हा एखाद्या वस्तूचें ज्ञान होत नाही तेव्हा आपण 'अज्ञान' या शब्दाचा प्रयोग करतो. अन्नभट्टाने (तर्कसंग्रह) ज्ञानाचें 'सर्वव्यवहार-हेतु' - 'सर्व व्यवहार ज्यामुळे शक्य होतात ते' असें लक्षण केलें असून, ज्ञान आणि बुद्धि यांना समानार्थी कल्पिले आहे. सामान्य भाषेमध्ये ज्ञान आणि बुद्धि यांना आपण समानार्थक समजत नाही. ज्ञान हे ज्ञेय आणि ज्ञाता यांचा संबंध दाखवितें. ज्ञान हे सर्वधवाचक असतें. नैयायिकांनाहि ही गोष्ट मान्य आहे. तेव्हा अज्ञान किंवा अविद्या हे शब्द ज्ञानशास्त्रीय (एपिस्टेमॉलॉजिकल) संदर्भातच अर्थाविगाही व्हावेत. परंतु अद्वैत वेदान्तात ते मिथ्यावस्तुवाची झाले असून सत्ता-शास्त्रीय (मेटॅफिजिकल) संदर्भातपण वापरले जातात.

अद्वैती परिभाषेत अविद्या किंवा अज्ञान यांना भावरूप (पण मिथ्या) 'पदार्थ' मानलें आहे. जेव्हा आपणांस एखाद्या वस्तूचें ज्ञान होत नाही, तेव्हा आपणांस अज्ञान किंवा अविद्या यांचें ज्ञान होत असतें अशी अद्वैत्यांची विचारसरणी आहे. मी सुखाने झोपलों आणि मला काहीच कळले नाही (सुखं अहम् अस्वाप्सम्, न किञ्चित् अवेदिपम्) असे आपण जेव्हा म्हणतो तेव्हा आपणांस अज्ञानाचें ज्ञान होत असते. म्हणजे अर्थातच झाड, फुलें, फळें हे जसे पदार्थ तसेंच अज्ञान किंवा अविद्या हाहि पदार्थ झाला.

दर्शनांचीं मते : केवळ ब्रह्म हेच सत्य असतांना नामरूपात्मक जगत् कसे भासते असा प्रश्न विचारला तर त्याचे उत्तर अविद्येमुळे - अज्ञानामुळे - असे अद्वैती देतात. पण बरील वाक्यांतील 'मुळे' हा कारणवाची प्रत्यय नाही. अविद्या किंवा अज्ञान हें कारण व नाम-रूपात्मक जगत् हें कार्य, असें वस्तुतः नातें नाही. म्हणजे येथे कार्य-कारणसंबंध नाही. परंतु व्यवहारांत कधीकधी आपण कार्यकारण-संबंधाची भाषा वापरतो. त्यामुळे अविद्या किंवा अज्ञान हें कारण व माया हें कार्य अशी भाषा वचित् बोलली जाते. पण कार्यकारणसंबंधाची भाषा केवळ सत् पदार्थांच्या संदर्भातच वापरली जाऊ शकते हें जाणल्या-बरोबर माया व अविद्या यांचा कार्यकारणसंबंध नाहीसा होतो. सदसद्विलक्षण माया किंवा जगत् याचे कारणहि अविद्या आणि तिचे मायेशी कार्यकारणात्मक नातेहि सदसद्विलक्षणच असणार. 'असत् पदार्थ ज्या शक्तीमुळे भासमान होतो किंवा ज्या शक्तीमुळे सत् पदार्थ (ब्रह्म) ज्ञात होत नाही ती अविद्या' अशी 'सर्वदर्शन-संग्रह'त अविद्येची (अद्वैतसंबंधांत) व्याख्या केली आहे. अर्थात् शक्ति हा शब्दहि येथे मिथ्यावाचक आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

बौद्ध दर्शनांतहि अविद्या शब्दाचा प्रयोग आहे. स्वतः बुद्धाच्या उपदेशांतील द्वादश निदानाची सुरुवात अविद्येपासूनच होते. तेथे अविद्या शब्दाचा अर्थ 'अनात्म'संबंधी, अज्ञान असा आहे. अविद्या म्हणजे 'मी आहे' अशी खोटी जाणीव. या मिथ्या जाणिवेमुळेच सर्व दुःखमय आहे अशी कल्पना होते.

योगदर्शनांत 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मक्यातिर विद्या' (यो. सू. २.५) म्हणजे जें अनित्य, अशुचि, अनात्म आहे त्याला नित्य, शुचि, सुखदायक व आत्मा समजणे ही अविद्या होय, अशी अविद्येची व्याख्या केली आहे. ही व्याख्या बुद्धाच्या द्वादश निदानांतील व्याख्येला किती जवळची आहे हे पाहण्यालायक आहे. अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश हे पांच क्लेश किंवा क्लेशावस्था होत (यो. सू. २.३) व समाधीमुळे किंवा योगामुळे हे क्लेश नाहीसे होतात असें पतंजलीच्या योगसूत्रांत सांगितले आहे.

वैशेषिक दर्शनांत अविद्या शब्दाचा उपयोग अयथार्थबुद्धि या अर्थाने केलेला आढळतो.

प्राचीन न्यायग्रंथांत अज्ञान शब्दाचा प्रयोग निग्रहस्थानाची कल्पना स्पष्ट करण्याकरिता केलेला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यंकर, वा. संपा. : श्रीमत् सायणमाधवाचार्य-प्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४); दीक्षित, स. ह. : भारतीय तत्त्वज्ञान (कोल्हापूर, १९३३); पतंजलि : योगसूत्रें; अभ्यंकर, वा. संपा. : न्यायकोश (पुणे, १९२८).

सु. शि. बारालिंगे

अविश्ववाद : अविश्ववादाचा शब्दशः अर्थ म्हणजे विश्व नाही, म्हणजेच अनुभवाला येणारें विश्व अंतिमतः सत्य नाही. काहीच अस्तित्वांत नाही असें म्हणणारा शून्यवादी नागार्जुन हा अविश्ववादी आहे तसेंच परतत्त्व सर्वातीत आहे असें मानणारे पार्मेनॉयडीस, ब्रॅड्ले, गीडपाद किंवा शंकर हेहि अविश्ववादीच आहेत. तेव्हा, शून्यवाद व अतीतत्ववाद यातून अविश्ववाद निघतो (स्पिनोझालाहि अविश्ववादी म्हटलें जाते. पण, त्याच्या मते ईश्वर व जग एकच असल्याने त्याला सर्वेश्वरवादी म्हणणें अधिक बरे). निष्प्रपंच ब्रह्म हेच एकमेव सत्तत्त्व आहे असें श्रुतिहि अनेक ठिकाणी म्हणते या अद्वयवादांतूनच गीडपादांचा अजातवाद किंवा जग उत्पन्नच झालें नाही हा सिद्धान्त निघतो. आत्मतत्त्व उत्पन्न झालेले नाही कारण तें नित्य आहे. खरोखर त्याला अजाति किंवा 'अजात' म्हणणेहि बरोबर नाही. कारण जोपर्यंत जाति खरी आहे तोपर्यंतच अजातीला अर्थ आहे. काही वर्णन न देणें हेच त्याचें खरें वर्णन. मन किंवा वस्तु काहीच उत्पन्न झाले नाही, कारण तें स्वतःपासून किंवा दुसऱ्यापासून उत्पन्न होत नाही, असें गीडपाद दाखवितात. एवच, अंतिम दृष्टीने, अजातवादाचें म्हणणें एकच : "अगा जे जालेचि नाही, त्याची वार्ता पुसती काई !" काहीच सत्य नाही या अर्थाने माध्यमिक बौद्धमतातहि अजातवाद आहे. नागार्जुन व गीडपाद या दोघांच्याहि मते कारणकल्पना तर्क-दृष्ट्या समर्थनीय नाही. 'कारण' हें 'कार्याच्या' आधी येतें, किंवा बरोबर येतें किंवा दोन्ही एकच आहेत असें काहीच म्हणतां येत नाही. सत्कार्यवाद म्हणजे कार्य कारणांत (अस्तित्वात) आहे किंवा असत्कार्यवाद

म्हणजे तें तसें नाही, हे दोन्ही वाद जगदुत्पत्तीला परस्परविरोधी कारणें देत असले तरी जग निर्माण झालें आहे यावर त्याचा विश्वास आहे. अशा सिद्धान्तांना जातिवाद किंवा जातवाद म्हणतां येईल. अजातवादाचा तसा विश्वास नाही. या अर्थाने अजातवाद हा दोन प्रकारच्या जातिवादांना उत्तर आहे. सत्कार्यवादाच्या मुळाशी असणाऱ्या शाश्वतवादाचा व असत्कार्यवादाच्या मुळाशी असणाऱ्या उच्छेदवादाचा इथे इन्कार होतो. त्या दोघाच्या वादांतून, भूतहि उत्पन्न झालें नाही, भूतहि उत्पन्न झालें नाही असें सिद्ध होते. तेव्हा यावरूनहि अजातवादच सिद्ध होतो असें गौडपाद पुढे म्हणतात. जीव निर्माण झाला आहे हें कबूल करून मग जीव व ब्रह्म एकच आहेत असें प्रतिपादणाऱ्या अद्वैतवादाच्या पुढे पाऊल अजातवादाचें आहे. नागार्जुन व गौडपाद दोघेहि अजातवाद मानीत असले तरी नागार्जुनाचें तत्त्वज्ञान अभाववादी म्हणजे काहीच नाही असें म्हणणारें आहे तर गौडपादाचें तत्त्वज्ञान भाववादी किंवा आत्मतत्त्व सत्य मानणारे आहे. या प्रकारचा अजातवाद अविश्ववादाशी सुसंगत आहे; पण काहींच्या मते जग हें कुणी निर्माण केलेलें नाही, तें नित्यच आहे, असे म्हणणारेहि अजातवादीच आहेत. मात्र ते अविश्ववादी नसून विश्ववादी आहेत. जग निर्माण झालें नाही तर जें दिसतें तें काय ? या प्रश्नाला थोड्याफार फरकाने अतीतत्ववाद्यांनी माया, अध्यास किंवा विवर्त हें उत्तर दिलें आहे. जग हा ब्रह्मावर अविद्येपोटी केलेला अध्यास आहे. खऱ्या ज्ञानाने हा आभास नाहीसा होऊन ब्रह्म हेंच सत्य आहे हें उघड होतें. पण जग जर मायाच आहे तर जगांतील सर्व कृतिहि मायिकच आहेत; ज्ञानशास्त्र, नीतिशास्त्र, सत्ताशास्त्र, पारमार्थिक जीवन ही सर्व खोटीच ठरतात व अशा तऱ्हेने मायावादापाठोपाठ निवृत्तिमार्ग येतो असे अविश्ववादावर आक्षेप घेतले जातात. परंतु सर्व अतीतत्ववाद्यांनी व्यावहारिकदृष्ट्या नैतिक आचार व आध्यात्मिक पूर्णता यासाठी जगाचें अस्तित्व व सातत्य मान्य केलें आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. अविश्ववादाचा किंवा अजातवादाचा खरा भर परम-सत्तेच्या विश्वातीततेवर आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : करमरकर, र. दा. संपा. : गौडपादकारिका (पुणे, १९५३); शेरवॅट्स्की, टी. : दि कन्स्पेक्षन ऑफ बुद्धिस्ट निर्वाण (लेनिनग्राड, १९२७); विडेलवॅड, डब्ल्यू. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे. एच. टफ्ट्स (न्यूयॉर्क, १८९३); शिलर, एफ. सी. एस. : रिडल्स ऑफ दि स्क्रिप्स (लंडन, १८९१; सुधा. आ. १९१०).

भी. रा. कुलकर्णी

अशोक : सम्राट् अशोक इ. सनापूर्वीच्या तिसऱ्या शतकाच्या मध्यास (इ. स. पूर्व २५०) होऊन गेला. हा आरंभी क्रूर असून त्याने आपला पिता राजा विंदुसार ह्याच्या मृत्यूनंतर आपल्या सावत्र-भावांचा खून करून राज्य पटकावले, म्हणून ह्याला चंडाशोक असें म्हणत असत. पण पुढे कलिंगावरील स्वारीत त्याने विजय मिळविला, पण मनस्वी प्राणहानि झाली हें पाहून त्याला उपरति झाली. पुढे बौद्ध धर्माच्या शिकवणीने प्रभावित होऊन आपल्या प्रजेचें ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण व्हावें म्हणून त्याने आपले आदेश दगडावर कोरवून ठवले. ते आदेश शिला-प्रस्तरांवर, शिलास्तंभांवर किंवा गुहांमधून

कोरलेले आहेत. शिलाप्रस्तरांवरील मोठे लेख बहुधा अशोकाच्या साम्राज्याच्या सीमेवर आहेत. स्तंभलेख साम्राज्याच्या उत्तरेकडील भागांत विखुरलेले आहेत. त्याचप्रमाणे गुहालेख.

ह्या लेखांतील आदेश मुख्यत्वेकरून सामान्य जनतेकरिता आहेत. श्रमण-ब्राह्मणांवद्दल आदर व त्यांना दान, गुरुजनांची व मातापितरांची शुश्रूषा, प्राणिमात्तांवर दया करून त्यांची शक्य तितकी कमी हिंसा, माणसें व जनावरे ह्यांच्याकरिता औपधोपचार (केवळ आपल्याच राज्यांत नाही, तर सीमेवरील राज्यांतहि), नोकरचाकरांशीहि वागण्याची उदारवृत्ति, सर्व प्रजेत बंधुभाव, समता व थोडक्यांत म्हणजे सर्व प्रजेला धर्माने जिंकणें (धर्मविजय) हे त्या लेखांचे विषय आहेत. हे सर्व घडवून आणण्याकरिता त्याने आपले अधिकारीहि नेमले होते, व त्यांनी ह्या कार्याकरिता संचारहि करावा असे आदेश दिलेले होते. त्याने आपल्या राज्यांत ठराविक दिवशी म्हणजे दर पक्षाच्या अष्टमी, चतुर्दशी व पौर्णिमा ह्या दिवशी किंवा तिष्य नक्षत्राच्या पौर्णिमेला वैल, वकरे, मेंढे ह्यांची खच्ची करूं नये, तिन्ही चातुर्मासी पौर्णिमेला किंवा तिष्य नक्षत्राच्या पौर्णिमेला व त्याच्या आदल्या व पुढच्या दिवशीं मासे किंवा अन्य प्राणी ह्यांची हत्या करूं नये, किंवा वैल, घोडे ह्यांना डाग देऊं नये अशा तऱ्हेचे आदेश दिलेले होते. धर्मोपदेश करण्याची व्यवस्था केलेली होती. निर्ग्रंथ (जैन), आजीविक, किंवा इतर पंथांचे पुढारी, श्रमण, ब्राह्मण ह्यांच्यामध्ये परस्पर मैत्रीभाव वाढविला जात असे. दया, दान, सत्य, शुचित्व, मार्दव, साधुत्व ह्यांची जोपासना करण्याची खटपट होत असे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मानव व देव एका पातळीत यावेत ह्यावद्दलची खटपट चालूं असे. भान्ना (राजस्तानांतील वैराट) येथील शिलालेखांत बुद्ध भिक्षूंच्या-करिता सात धर्मपर्यायाचा नामनिर्देश असून ते धर्मपर्याय पालि त्रिपिटकांत आढळतात. तसेंच सारनाथ येथील शिलालेखांत बौद्धांच्या भिक्षु-भिक्षुणीच्या संघांत फूट पाडणाऱ्या भिक्षु-भिक्षुणींना पांढरी वस्त्रे पाघरावयास लावून हाकून द्यावें असें म्हटलें आहे. ह्या शिलालेखांत बौद्ध तत्त्वज्ञानासंबंधी मात्र काही उल्लेख नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : आपटे, वा. गो. : अशोकचरित (पुणे, १९२९); स्मिथ, व्ही. : अशोक, दि बुद्धिस्ट एम्परर ऑफ इंडिया (लंडन, १९०१); भांडारकर, डी. आर. अशोक, आ. ३ (कलकत्ता १९५५).

पु. वि. बापट

अश्वघोष : अश्वघोष हा एक महान् श्रद्धायुक्त बौद्ध कवि इ. स. पूर्व ५० ते इ. स. १०० पर्यंत होऊन गेला. सौंदर्य, बुद्धचरित व शास्त्रिपुत्रप्रकरण हे तीन ग्रंथ निश्चितपणें त्याचे म्हणून समजले जातात. हा कनिष्काचा समकालीन समजला जातो व कनिष्काच्या काळीं भरलेल्या बौद्ध संगीतीत उपाध्यक्ष म्हणून होता. तो 'सुवर्णाक्षी' नांवाच्या स्त्रीचा पुत्र होता.

सौंदर्य काव्य हें, बुद्धाच्या एकीकडून सावत्र व एकीकडून मावस भाऊ नंद (महाप्रजापति गौतमीचा मुलगा) ह्याच्या बुद्धाच्या अनुयायी होण्याच्या कथेवर आधारलेलें आहे. स्त्रियांचें सौंदर्य हें चिरकाल टिकणारें नसून कालांतराने तें नष्ट होणारें आहे हें बुद्धाने त्याला पटवून दिलें व मग तो बुद्धाचा अनुयायी बनला. संस्कृत बुद्ध-चरितांत बुद्धाचें चरित दिलेले आहे, पण तें अपूर्णच राहिलेले आहे.

अश्वघोषाचे असे संस्कृतांत उपलब्ध असलेले फक्त १३ सर्ग व १४ व्याका काही भाग असे काही पोथ्यांतून दिलेले असून पुढील १४ ते १७ सर्ग अमृतानंद नांवाच्या कवीने वाढवलेले आहेत. काहीच्या मते १५ ते २८ सर्ग हे तिबेटी व चिनी भाषेतच उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेल्या संस्कृत, तिबेटी व चिनी ग्रंथांतील कथा बुद्धांचे परिनिर्वाण, त्यानंतर त्याच्या अस्थिविभागणीच्या वेळी झालेले झगडे, त्यानंतरची पहिली संगीति व अशोकाच्या कारकीर्दीपर्यंत आणून ठेवलेली आहे.

मध्य आशिया खंडांत सापडलेले त्रुटित शारिपुत्रप्रकरण हेहि अश्वघोषाचेच समजले जाते. शारिपुत्र आणि मौद्गल्यायन ह्या बुद्धानुयायी होण्याच्या कथेवर आधारलेल्या नाटककृति आहेत.

अश्वघोषाची कालमर्यादा ध्यानात धरली तर त्याच्या ग्रंथांत दिसून येणारी बौद्ध विचारसरणी ही प्रारंभीच्या सनातन बौद्धधर्माला (थेरवाद, श्रावकयान) अनुसरणारी असल्यास नवल नाही. सौंदर्यनदातील (१७.१८) सृष्टिजीवितासंबंधीची कल्पना

यस्मादभूता भवतीह सर्वम् ।

भूत्वा च भूयो न भवत्यवश्यम् ॥

“अस्तित्वांत नसणाऱ्या गोष्टी अस्तित्वांत येतात व नंतर पुनः नाहीशा होतात हे निश्चित आहे” — ही कल्पना जुन्या पालिवाङ्मयांत येणाऱ्या पुढील वाक्याशी तंतोतंत जुळते — “एवं किर इमे धम्मा धम्मा अहुत्वा संभोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ति,” (मज्झिम. ३.८८).

बुद्धाच्या शिष्याची जी नावे सौंदर्यनंदात दिलेली आहेत त्यांतील बरीचशी नावे एकोत्तरागमाच्या चिनी संस्करणात व आ. लो. हान्-च्यू-त-चंग ह्या चिनी ग्रंथांत सापडतात. अश्वघोषाने बुद्धचरितांत (११. २२-३१) वापरलेल्या उपमा ह्या जुन्या पालि व बौद्ध संस्कृत वाङ्मयांत सर्वत्र आढळतात. प्रसेनजित् राजाला केलेला उपदेश (बु. २०. १२-५१) हा पालिभाषेतील कोसल-संयुक्तावर आधारलेला दिसतो. मनुष्यप्राणी हा पांच स्कंधांचा बनलेला असून त्याची कर्मे ही कुशल किंवा अकुशल हेतूवर अवलंबून असतात. त्याने राग, द्वेष, मोह ही अकुशल मूले नष्ट केल्यास त्याला निर्वाण प्राप्त होते हीहि जुनीच कल्पना आहे.

अश्वघोषाच्या ग्रंथावरून जसे त्याचे बौद्धग्रंथांसंबंधीचे ज्ञान दिसते तसे ब्राह्मणग्रंथांचाहि त्याचा खोल अभ्यास होता असे दिसते. वेद, उपनिषदे, महाभारत, रामायण, सांख्य, योग व वैद्यक या ग्रंथांचा त्याचा परिचय चांगला होता. त्याने अनेक प्राचीन ऋषि व तत्त्ववेत्त्यांची नावे दिलेली आहेत ह्यावरून हे सर्व सिद्ध होते.

संदर्भ-ग्रंथ : कॉवेल, इ. वी. अनु. व संपा. : दि बुद्धचरित ऑफ अश्वघोष (ऑक्सफर्ड, १८९३); जॉन्स्टन, इ. एच. संपा. : दि बुद्धचरित वाय अश्वघोष, २ भाग (लाहोर, १९३५, ३६); जॉन्स्टन, इ. एच. अनु. : दि सौंदर्यनंद वाय अश्वघोष (लंडन, १९३२); हरप्रसाद शास्त्री, संपा. : सौंदर्यनंदम् काव्यम्, अश्वघोषप्रणीतम् (कलकत्ता, १९१०); कीथ, ए. वी. : ए हिस्टरी ऑफ संस्कृत लिटरेचर (लंडन, १९२०).

पु. वि. बापट

अष्टांगयोग : पतंजलीनी योगदर्शनांत निवद्ध केलेल्या योगास अष्टांगयोग असे म्हणतात. त्यातील कित्येक अंगांचे वर्णन उपनिषदे, योगवासिष्ठ, योगियाज्ञवल्क्यस्मृति, गीता इत्यादि ग्रंथांतहि आढळते. या योगांत प्रकृति, पुरुष आणि पुरुषविशेष ईश्वर यांची सत्ता मूलभूत मानली असून अनादि अविद्याकृत संयोगाने सृष्टि होते असे म्हटले आहे. संसार दुःखमय असून अविद्यादि क्लेश हें दुःखाचे मूळ कारण आहे. तें नष्ट झाल्याने द्रष्टा आणि दृश्य यांच्या वास्तविक स्वरूपाविषयीचे अदर्शन नष्ट होऊन द्रष्ट्यास स्वरूपावस्थिति येते. तेच ‘हान’ किंवा कैवल्य होय. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि या योगाच्या आठ अंगांच्या अनुष्ठानाने चित्तगत क्लेश दूर होऊन अविशेष नष्ट होतो. त्यास पुरुषव्याप्ति असे म्हणतात. यांपैकी पहिल्या पांच अंगांना बहिरंग व शेवटच्या तीन अंगांना अंतरा म्हणतात. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे पांच यम असून त्यांचे स्वरूप निवृत्त्यात्मक असते नियमांचे स्वरूप प्रवृत्त्यात्मक असून त्याची नावे अनुक्रमेण शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान अशी आहेत. आसनाने शारीरिक व मानसिक स्थिरता लाभून सुखदुःखादि द्वंद्वे दूर होतात. प्राणायामांत श्वासप्रश्वासाचे नियमन केले जाते. त्याने चित्तशुद्धि होऊन एकाग्रतेची पावता येते. प्रत्याहार म्हणजे इंद्रियांना विषयांतून निवृत्त करणे. त्याने इन्द्रिय वश होतात. धारणा, ध्यान आणि समाधि या एकाग्रतेच्या अधिकाधिक सूक्ष्म अवस्था आहेत. समाधीचे संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात, किंवा सबीज आणि निर्बीज असे दोन प्रकार आहेत. त्यांतील पहिल्या प्रकारास सभापत्ति असेहि म्हणतात. या अवस्थेत व ध्यानात फरक इतकाच की, ध्यानांत चित्ताची ध्येय वस्तूशी तन्मयता झाल्याने एकाच एक प्रत्ययाचे चित्तांत अखंड स्फुरण होतें. ध्यानावस्थेची जाणीवहि त्याबरोबर असते. ती जाणीव नष्ट होऊन चित्त ध्येयविषयाशी पूर्णतः तदाकार होणे ही समाधीची अवस्था होय. तिचे वितर्क, विचार, आनंद आणि अस्मिता असे चार प्रकार होतात. निर्बीज समाधीत चित्तास कोणतेहि आलंबन नसतें. तीत चित्तवृत्तींचा पूर्णपणे निरोध होतो. पुरुषव्याप्तीमुळे उद्भवणारे परवैराग्य हा निर्बीज समाधीचा उपाय आहे. निर्बीज समाधि हें अष्टांगयोगाचे सर्वश्रेष्ठ अंग असून इतर सर्व अंगे अप्रत्यक्षरीत्या तिला साहाय्यभूत होतात.

के. एस्. जोशी

असंग : असंग, वसुबंधु व विरचि नामक तीन बंधु होते. त्यापैकी थोरला असंग हा योगाचारपंथी. हा इ. स. च्या चौथ्या किंवा पांचव्या शतकाच्या आरंभी होऊन गेला. पारंपरिक समजुतीप्रमाणे स्वतःला हा मैत्रेयनाथाचा शिष्य म्हणवून घेतो ‘महायानसूत्रालंकार’ ह्या ग्रंथांतील कारिका मैत्रेयनाथाच्या असून त्यावरील भाष्य असगाचे आहे अशी पारंपरिक समजूत आहे. ‘महायान-संग्रह’, ‘अभिधर्म-समुच्चय’ व ‘योगाचारभूमिशास्त्र’ हे त्याचे प्रमुख ग्रंथ म्हणून मानले जातात. ‘योगाचारभूमिशास्त्र’ हा ग्रंथ तर भारतांतून नष्ट झालेला होता. पण सुप्रसिद्ध विद्वान् संशोधक पंडित राहुल सांकृत्यायन ह्यानी तिबेट देशातील एका मठांत उपलब्ध झालेल्या एका हस्त-लिखिताची छायाचित्रे घेऊन तो आता भारतांत उपलब्ध केलेला आहे. ह्या ग्रंथाचा पहिला भाग पंडित विधुशेखर शास्त्री ह्यानी

संपादिलेला कलकत्ता विद्यापीठाने प्रसिद्ध केला आहे. ह्यांत फक्त पहिल्या पाच भूमीवरचीच प्रकरणे आहेत. तसेच 'बोधसत्त्वभूमि' व 'श्रावकभूमि' हे या ग्रंथाचे अनुक्रमे १५ वे व १४ वे विभागहि आता देवनागरी लिपीमध्ये किंवा रोमन लिपीमध्ये उपलब्ध झालेले आहेत. सध्या केवळ चिनी भाषेत उपलब्ध असलेल्या ग्रंथावरून असंगाची न्यायशास्त्रपद्धति कोणती होती ह्याची कल्पना येते. असंगाला प्रत्यक्ष अनुमान व आगम ही प्रमाणे मान्य होती. अनुमानहि पंचावयवी पद्धतीनेच त्याला मान्य होते. उदाहरणार्थ :

१. शब्द हा अनित्य आहे. (प्रतिज्ञा)
२. कारण तो कृतक आहे. (हेतु)
३. घटाप्रमाणे, (पण आकाशाप्रमाणे नाही) . . . (उदाहरण)
४. घट हा कृतक असून अनित्य आहे, त्याचप्रमाणे शब्दहि अनित्य आहे, कारण तो कृतक आहे. . . . (उपनय)
५. म्हणून शब्दहि अनित्य आहे, हे आम्ही जाणतो. . . (निगमन)

असंग हा अग्रयान किंवा महायानपंथाचा कट्टा पुरस्कर्ता होता. महायानपंथ नवा नसून जुन्या 'श्रावकयान' पंथाप्रमाणे पुरातनचा आहे असे तो अट्टाहासाने सागत असतो. श्रावकयानपंथ हा मंद बुद्धीच्या लोकांकरिता व महायान किंवा बोधिसत्त्वयान श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकांच्या करिता आहे असे तो प्रतिपादितो. बोधिसत्त्वयानाच्या धर्मग्रंथाची म्हणजे बोधिसत्त्वपिटकाची भाषा ही वाच्यार्थानुसारी न मानतां त्यांत गर्भित अर्थ असतो असे तो म्हणतो. [न स्तार्थानुसारेण बुद्धवचन वेदितव्यम् - (म. सू. १.७), व्यंजनतोऽर्थो न च ज्ञेयः (म. सू. १.४)]. बोधिसत्त्व हा करुणेने अभिप्रेरित असतो व त्याचे, 'करुणेचा अभाव असणारी कृत्ये करणे' म्हणजेच स्वभाव नष्ट करणारे, स्वस्थानापासून च्युत करणारे पाराजयिकस्थानीयधर्म होत. श्रावकाच्या मते त्यांचे श्रामण्य नष्ट करणारे पाराजयिकधर्म जे त्याच्या विनय-पिटकात आहेत ते असंगाला मान्य नसून त्याच्याऐवजी हे नवीन धर्म त्याने प्रतिपादिले आहेत असंगाच्या मते, बाह्यधर्म किंवा बाह्यवस्तु ह्यांना खरे अस्तित्व नसून त्या केवळ 'परिकल्पित' आहेत किंवा त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसून त्या दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या अशा 'परतंत्र' आहेत. म्हणजे श्रावकयानपंथी बौद्धानी 'पुद्गल-शून्यता' मान्य करून शिवाय 'धर्मशून्यता' हि प्रतिपादन केली.

असंगाचा ध्यानसमाधीवर भर होता व ध्यानसमाधीच्या मार्गाने ग्राह्य-ग्राहकभावांत दिसून येणारी भिन्नता नष्ट करून सर्व गोष्टी विज्ञानमयच आहेत हें जाणून घेणे म्हणजे यथार्थज्ञान होय. ह्यालाच श्रेष्ठ प्रकारचे परिनिपन्न ज्ञान असें म्हटले आहे. योगाला महत्त्व दिल्याकारणाने दिव्यशक्तीची प्राप्ति करून घेणे व त्याकरिता मंत्र-औषधि-मणि-मुष्टियोग वगैरे आचरणे यावर असंगाची श्रद्धा असल्याचें दिसते. म्हणूनच पुढील काळातील तांत्रिक बौद्ध धर्माचीं सूक्ष्म बीजे असंगापर्यंत येऊन भिडतात असें म्हणतात ते खरे दिसते.

हे जग १०० धर्मांचे वनलेलें आहे. सहा असंस्कृत धर्म व ९४ संस्कृत धर्म पण त्यात विज्ञानाला सर्वांत जास्त महत्त्व देऊन त्याने इतरांना गौण मानलेले आहे. असंगाच्या मते रुपसमुदाय हा परमाणूंचा वनलेला आहे व परमाण हा निःशरीर, निराकार असा आहे. पुनर्जन्माच्या

वेळीं, म्हणजे कामलोकातून रूपलोकांत किंवा रूपलोकांतून अन्यत्र जन्म पावतांना अंतराभव नांवाची मधली स्थिति आहे. त्यांत सात दिवसपर्यंत राहून मग पुढचा जन्म होतो.

माध्यमिकांच्या मताप्रमाणे सर्व जागतिक धर्म अनुत्पन्न, अनिरुद्ध, निःस्वभाव असून माध्यमिकांची शून्यताहि असंगाला मान्य आहे. विज्ञान हें जरी चराचर सृष्टीचें मूळ आहे असें मानले तरी तेहि परिणाम-धर्मी आहे म्हणजेच शून्यतेच्या दंडकाच्या प्रभावाखाली येणारेंच आहे.

परमार्थतः शून्यतेचा तो पुरस्कार करीत असला, तरी स्थविरवादी बौद्धांप्रमाणे असंगहि कर्म व विपाक ह्यांचे अस्तित्व मानतो; पण निरनिराळ्या स्कंधांच्या हालचाली करणारा कोणी 'कारक' किंवा कर्ता मान्य करीत नाही.

असंगाच्या मताप्रमाणे परमार्थ जो आहे तो (१) आहे असेंहि नाही किंवा नाही असेंहि नाही. (२) अमक्याप्रमाणे आहे किंवा अमक्याप्रमाणे नाही असेंहि सागतां येणार नाही. (३) उत्पन्न होतो असेंहि नाही किंवा व्यय पावतो असेंहि नाही. (४) तो अवनत होत आहे की उन्नति पावणारा आहे, किंवा (५) तो शुद्ध आहे की अशुद्ध आहे अशा तऱ्हेच्या जोड्या ज्यावावत उपयोगी पडत नाहीत अशा पाच लक्षणांनी युक्त आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : भट्टाचार्य, वि. : योगाचारभूमि ऑफ आचार्य आसंग भाग १ (कलकत्ता, १९५७); लेव्ही, एस., अनु. व संपा. : महायानसूत्रालंकार, २ खं. फ्रेंच अनुवाद (पॅरिस, १९०७, १९११).

पु. वि. वापट

असंविधान : संविधानाच्या अप्रत्यक्ष आकृत्यंतरण प्रक्रियेत अनुस्यूत असलेले तात्त्विक मूलतत्त्व जो 'व्याघात नियम', त्याच्याच आधारावर श्रीमती थिस्तीन लॅंड-फ्रॅक्लिन या अमेरिकन तात्त्विकने (१८८०) संशोधिलेलें संविधानशुद्धीचें एक नवीन तंत्र म्हणजे 'असंविधान' होय. जॉन्सन, मेस, ईटन, कोहेन आणि नागेल या तर्कपंडितांनीहि या तंत्राचा विचार आपल्या तर्कशास्त्रीय ग्रंथात केला आहे.

प्रथमेतर आकृतीतील संविधानाचे प्रथम आकृतीत तर्कशुद्ध रीतीने रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेस 'आकृत्यंतरण' म्हणतात (विशेष माहितीसाठी पहा : संविधान : आकृति व संघात). आकृत्यंतरणाचा ॲरिस्टॉटलच्या मूळ विचारसरणीतील हेतु प्रथमेतर आकृतीतील संविधानांची तात्त्विक शुद्धि प्रस्थापित करण्याचा होता. त्यासाठी त्याने आकृत्यंतरणाचे (१) प्रत्यक्ष व (२) अप्रत्यक्ष हे दोन प्रकार उपयोजिले होते. त्यांपैकी अप्रत्यक्ष आकृत्यंतरणात (१) मूळ आकृत्यंतरणीय संविधानाचें निष्कर्ष-विधान असत्य आहे असे गृहीत धरणे; (२) परिणामतः त्या निष्कर्षविधानाचें व्याघाती विधान सत्य आहे असें गृहीत धरणे; (३) हें व्याघातीविधान व मूळ आधारविधानांपैकी योग्य ते एक आधारविधान यांची नवीन आधारविधाने म्हणून सुयोग्य ती प्रथमाकृतीत योजना करणे; (४) या नवीन आधारविधानापासून तर्कशुद्ध रीतीने नवीन निष्कर्षविधानाची निष्पत्ति करणे; (५) हें नवीन निष्कर्षविधान शिल्लक राहिलेल्या व सत्य म्हणून दिलेल्या दुसऱ्या

मूळ आधारविधानाचे व्याघाती विधान होय, हें नजरेस आल्याने ते सत्य असणे शक्य नाही ही जाणीव होय; (६) म्हणून नवीन निष्कर्षच असत्य असला पाहिजे हा त्याचा निष्कर्ष निघणें; (७) त्याच्या असत्यतेचें मूळ, नवीन आधारविधान म्हणून पत्करलेलें (मूळ निष्कर्षविधानाचे व्याघाती) विधानच असले पाहिजे व (८) म्हणून त्याचे व्याघाती विधान जें मूळचे निष्कर्षविधान, तेंच सत्य असले पाहिजे असा अंतिम अपेक्षित निष्कर्ष काढणें व त्यावरून मूळचें संविधान सत्य असल्याची खात्री पडणे, हे अप्रत्यक्ष आकृत्यतरण-प्रक्रियेचें सारस्वरूप आहे.

संविधानांत दोन आधारविधाने व त्यांपासून रीतसर निष्पन्न होणारे तिसरे निष्कर्षविधान मिळून तीन विधानाचा 'सुसंगत संच' असतो. तर असंविधानात कोणत्याहि संविधानांतील दोन आधार-विधाने व त्यांपासून रीतसर निष्पन्न होणाऱ्या निष्कर्षविधानाचे व्याघाती विधान मिळून तीन विधानाचा 'असंगत संच' असतो.

या असंगत संचाचा प्रकृतिधर्मच असा असतो की, त्यांतील कोणतीहि दोन विधाने आधारविधाने म्हणून धरल्यास त्यांतील तिसरे विधान हे त्या दोन विधानांपासून रीतसर निष्पन्न होणाऱ्या निष्कर्षविधानाचे व्याघाती विधान (म्हणजे त्या आधारविधानाशी असंगत विधान) असते.

उदा.—

मूळ संविधान	प्रथमाकृति	तदनुरूप असंविधान
म - वि - ह		म - वि - ह
उ - म - ह		उ - म - ह
∴ उ - वि - ह	— व्याघात —	∴ उ - वि - ना
	द्वितीयाकृति	
वि - म - न		वि - म - न
उ - म - ह		उ - म - ह
∴ उ - वि - न	— व्याघात —	∴ उ - वि - हा
	तृतीयाकृति	
म - वि - ह		म - वि - ह
म - उ - ह		म - उ - ह
∴ उ - वि - हा	— व्याघात —	∴ उ - वि - न
	चतुर्थाकृति	
वि - म - ह		वि - म - ह
म - उ - ह		म - उ - ह
∴ उ - वि - हा	— व्याघात —	∴ उ - वि - न

प्रत्येक असंविधानास अनुरूप अशी तीन संविधाने असतात. पहिल्या तीन आकृतींपैकी प्रत्येक आकृतीतील असंविधानास अनुरूप अशी संविधाने पहिल्या तीन आकृतीतील असतात. चतुर्थाकृतीतील असंविधानास अनुरूप संविधाने चतुर्थाकृतीतीलच असतात.

फ्रॉक्लिन लॅंडच्या मतें असंविधानांत तीनच परस्पर असंगत विधाने असतात. म्हणून त्यांनी असंविधानांचें वर्णन 'असंगत-त्रिक' असें केलें आहे. जॉन्सन या ब्रिटिश तात्त्विकाने असंविधानास या त्रिकत्वाची मर्यादा मानली नाही. त्याच्या मताप्रमाणे असंविधान हे तीन किंवा

जास्तहि असंगत विधानांचा संच असू शकतें. जॉन्सनच्या मते असंविधानात तीन (वा अधिक) विधानांचें आकारिक वियोजन किंवा 'वियोजक-त्रिक' असतें. साराश, असंविधानात अशा तीन (वा अधिक) विधानांचा संच असतो की, ज्यांतील कोणत्याहि दोन विधानांच्या आधारावर संविधान-तर्काने निष्पन्न होणारा निष्कर्ष हा त्यांतील तिसऱ्या विधानाचा व्याघात असतो.

संविधानात आधारविधाने व निष्कर्षविधान ही तीन विधानें एकमेकाशी एकत्र संश्लेष्य, संविधेय असतात, तर असंविधानांतील तीन विधाने एकमेकाशी एकत्र असंश्लेष्य, असंविधेय असतात. म्हणूनच सुसंगत विधानसंचास संविधान म्हटलें तर असंगत विधानसंचास असंविधान म्हटलें तर ते युक्तच ठरते. अव्याघात नियम त्याचा प्राण असल्याने 'व्याघातयुक्ति' असेंहि त्याचें समर्पक वर्णन करता येते.

संदर्भ-ग्रंथ : मेस, सी. ए. : दि प्रिन्सिपल्स ऑफ लॉजिक (लंडन, १९३३); ईटन, आर. एम. : जनरल लॉजिक (न्यूयॉर्क, १९५९).

ज. वा. जोशी

असिरो-इ जिप्तो-वा विलो नि अन तत्त्वज्ञान : पद्म ।
तत्त्वज्ञान, इ जिप्तो-असिरो-वा विलो नि अन

अहंकार : अहंकार याचा अर्थ " 'मी' असा अभिमान", " इतराहून विवक्त असल्याची, 'स्व'त्वाची जाणीव " असा होतो. भारतीय तत्त्वविचारांत 'अहंकार' ही संकल्पना (१) साध्य-प्रणीत सृष्टिप्रक्रियेत, (२) सांख्यांच्या व वेदात्यांच्या ज्ञानमीमांसेत आणि (३) भक्तीच्या तत्त्वमीमांसेत अशा तीन ठिकाणीं प्रामुख्याने येते.

(१) अचेतन जगाचें मूलकारण 'प्रकृति' ही परिणाम पावू लागली म्हणजे तिच्यांतून प्रथम 'महत्' अथवा 'बुद्धि' हें तत्त्व निघते. ही बुद्धि अहंकार या तत्त्वाला जन्म देते. प्रकृतीचे सत्त्व, रजस् व तमस् हे तीनहि गुण बुद्धिद्वारा अहंकारातहि उतरलेले असतात. सत्त्वगुणप्रधान अहंकाराला वैकृताहंकार, रजोगुणप्रधान अहंकाराला तैजसाहंकार व तमोगुणप्रधान अहंकाराला भूतादि-अहंकार म्हणतात. वैकृताहंकारांतून सजीव सृष्टि व भूतादि अहंकारापासून निर्जीव सृष्टि उत्पन्न होते.

वैष्णव (पाञ्चरात्र), शैव (पाशुपत) व शाक्त आगमातहि सृष्टिनिर्मितीच्या प्रक्रियेत अहंकाराचें कार्य वर सांगितल्याप्रमाणेच आहे.

(२) व्यष्टिस्वरूपातील मनस्, बुद्धि व अहंकार ही तीन तत्त्वे मिळून वनलेल्या अंतःकरणांत इंद्रियद्वारा विविध संवेदने येत असतात. त्यांच्यावर "मनस्" कडून " 'क' ख असेल किंवा ग असेल किंवा . . . " अशा तऱ्हेचा संकल्पविकल्पव्यापार घडून बुद्धि " 'क' ख आहे " अशा तऱ्हेचा निश्चय करते. अहंकाराकडून त्याचा स्वीकार झाला म्हणजे त्या बुद्धि-निश्चयाला ज्ञान ही पदवी येते.

अद्वैत-वेदान्त-मतात अहंकाराला अंतःकरणाचा निराळा घटक न मानता त्याची एक विशिष्ट अवस्था असें मानले आहे.

(३) भारतीय नैतिक विचारात आणि विशेषतः भक्ति-संप्रदायांत अहंकाराचा सर्वस्वी लोप करणे, 'मी' आणि 'माझें'

ही भावना उरू न देणे ही गोष्ट फार महत्त्वाची मानली आहे. चित्त शुद्ध असेल तर आत्मदर्शनरूपी अथवा ईश्वरसाक्षात्काररूपी परमपुरुषार्थ आपोआपच प्राप्त होतो. सूक्ष्म स्वरूपातील अहंकार हेच चित्ताच्या मालिन्याचे प्रमुख कारण होय तो नष्ट केल्यानेच जीवितसाफल्य होते.

आजकालच्या पाश्चात्य विचारांत प्रत्येकाच्या स्वतः व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हे परममूल्य मानले जाते. अहंकाराचा लोप आणि पृथक् व्यक्तिमत्त्वाचा विकास ही मूल्ये राकटदुर्गंनी तरी विरोधी दिसतात.

संदर्भ-ग्रंथ . सूर्यनारायण शास्त्री, एस. एस. अनु. व संपा. : दि साध्यकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (मद्रास, १९३० ; सुधा. आ. ३, १९४२); निखिलानंदस्वामी अनु. वेदान्तसार ऑफ सदानंद (अलमोरा, १९३१).

श्री. ह. दीक्षित

अहिंसा : हिंसेच्या विरुद्ध ती अहिंसा मर्यादित अर्थ - कोणत्याहि प्राण्याची हत्या न करणे, मरणाला जाणीवपूर्वक कारणीभूत न होणे. व्यापक अर्थ - काया-वाचा-मने कोणाहि प्राण्यास पीडा न देणे, भूत-मात्वावर प्रेग करणे, एवढेच नव्हे, तर स्वतःस कोणीं त्रास दिला तरी सहन करणे

भारतीय आर्यधर्माच्या अनेक उदात्त नीति-तत्त्वार्पकी अहिंसा हे एक प्रमुख तत्त्व आहे अहिंसा हा 'परमधर्म' मानला गेला आहे. भारतीयाच्या अठ्ठेकाळीस संस्कारांत अहिंसेचा 'आत्म-संस्कार' म्हणून उल्लेख आहे. अहिंसा ही मोक्षसाधनेच आवश्यक अंग म्हणून फार पूर्वीपासून, म्हणजे थेट उपनिषद्कालापासून प्रचारात आली. सामान्य व विशेष अशा धर्माच्या दोन वर्गांपैकी अहिंसा हा सामान्यधर्म, म्हणजे सर्वांनी, सर्वकाळी, सर्व परिस्थितीत आचरावयाचा धर्म आहे. योगदर्शनात यमाना फार महत्त्व असून त्यांत अहिंसेला प्रथम स्थान दिले आहे

अहिंसा ही केवळ कायिकच असते असे नाही. सर्व मानवी व्यवहाराचा शरीर, वाणी व मन या तिन्हीही सबंध येतो. अर्थात् अहिंसेचें आचरणहि या तीनहि अंगानी करावयाचे असते. तसेच अहिंसा हे केवळ मानवाच्या वावतीतच नव्हे, तर सर्वच प्राण्याच्यासवधी आचरावयाचे तत्त्व आहे. शारीरिक व्यापारामुळे इतरांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष पीडा होणार नाही असे वागणे ही कायिक अहिंसा. वाणीने कठोर, मर्मभेदी भाषण न करणे, कुचेष्टा, उपहास, निंदा न करणे ही वाचिक अहिंसा आणि हिसक विचार मनात येऊ द्यावयाचे नाहीत ही मानसिक अहिंसा. ही निर्बल वृत्तीची साधनाच होय. ही वृत्ति ज्याच्या अंगी वागली त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव एवढा असतो की, त्याच्या सांनिध्यांत जे येतील त्याच्या चित्तातीलहि वैरभाव नाहीसा होतो.

दर्शनांच्या मतानुसार अहिंसा : जैनांनी अहिंसेचें व्रत पराकोटीस नेऊन पोहोचविले. त्याच्या पंचमहाव्रतात तें आद्य-व्रत आहे. अहिंसेला जैन विचारात केवळ नैतिकच नव्हे, तर धार्मिक व तात्त्विकहि महत्त्व आहे. जैनांचा अनेकान्तवाद म्हणजे वैचारिक अहिंसाच म्हणता येईल. बौद्धांनीहि अहिंसेचें तत्त्व स्वीकारले आहे. परंतु त्याच्या पालनास

त्यांनी अपवाद केले आहेत. मांसाशनास बुद्धाने समति दिली आहे. हा जैन व बौद्ध विचारातील फरक लक्षात घेण्यासारखा आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेत अहिंसा हें शारीरिक तप असल्याचें सांगितलें आहे. महाभारतातहि अहिंसेचें श्रेष्ठत्व मान्य केले आहे. तथापि एकदरीत पाहतां हिंदुधर्मात जैनांप्रमाणे अहिंसेचा अतिरेक दिसत नाही. हिंसेतहि परिहार्य-अपरिहार्य असा विवेक केलेला त्यात आढळतो.

चालू शतकात राजकारणाला नैतिक अधिष्ठान देण्याचें महत्त्वाचे काम महात्मा गांधींनी केले सत्याग्रह हे त्याचें प्रमुख शस्त्र. सत्याग्रहाचा आधार सत्य व अहिंसा या तत्त्वद्वयाच्या पायावर सर्व समाजाची उभारणी करणे हेच त्याच्या 'मर्वोद्य' कल्पनेचे सार आहे. सध्याचे अहिंसेचे प्रज्ञावत व प्रमुख भाष्यकार म्हणजे आचार्य विनोबा भावे. अहिंसेचा तात्त्विक अर्थ सागताना ते म्हणतात की, अहिंसा ही आत्म्याची शक्ति आहे. आत्मा अमर आहे ही त्याची शक्ति

वरील विवेचनावरून अहिंसा हे एक श्रेष्ठ नीतितत्त्व आहे हें सर्वास मान्य असल्याचें दिसून येते. ख्रिस्ती धर्मातील 'प्रेम' ही अहिंसेचीच भावात्मक वाजू आहे असे म्हणता येईल या तत्त्वाचें वैशिष्ट्य म्हणजे यास जसा नैतिक तसा धार्मिक व तात्त्विक आशयहि आहे तथापि प्रत्यक्ष आचरणाचा वा व्यवहाराचा विचार करता असे म्हणावें लागते की, कोणत्याहि तत्त्वाचा अतिरेक हा नेहमीच त्याज्य असतो. अहिंसेच्या वावतीतहि हे विधान करण्यास कसलाच प्रत्यवाय दिसत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : जोशी, म संपा. . भारतीय संस्कृति-कोश, खं. १ (पुणे, १९६२); कोल्हटकर, कृ. के. : भारतीय मानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सविवरण पातजल-योगदर्शन (मुंबई, १९५१; आ. २, १९५९); राधाकृष्णन, एस. . दि भगवद्गीता (लंडन, १९४८); ओमानंदतीर्थस्वामी पातंजलयोग-प्रदीप (गोरखपूर, सवत् २०१६; संस्क. ५ - सवत् २०२४).

श. रा. तळघट्टी

अंतःकरण : अंतःकरण याचा अर्थ 'आतले इन्द्रिय'. त्याच्या साहाय्याने स्वतःच्या अंतर्गामी घडणारे मुखदुःखादि विकार साक्षात् कळतात. पण त्याशिवाय, इन्द्रियाकडून वाह्य विषयाचे ज्ञान होण्यासाठीहि अंतःकरणाची आवश्यकता आहे.

साख्य-दर्शनात मानले आहे की, मनस्, बुद्धि व अहंकार या तिन्हीचें मिळून अंतःकरण बनते. ज्ञानेन्द्रियांपैकी एखादे बाह्येन्द्रिय त्याच्या त्याच्या विषयाला जाऊन भिडते व विशिष्ट संवेदने घेऊन त्यांना अंतःकरणात आणून पोहोचविते. त्या संवेदनावर प्रथम मनाची संकल्प-विकल्पात्मक क्रिया घडते व विकल्प बुद्धीपुढे मांडले जातात. बुद्धीचा निश्चय अहंकाराकडे येऊन त्यावर 'हें माझे ज्ञान' असा शिक्का पडल्यावर बाह्य विषयांच्या ज्ञानाची प्रक्रिया पुरी होते.

अद्वैत-वेदान्तमतात अंतःकरण हे बुद्धि व मन या दोहोंचेच बनले आहे असें गृहीत धरले आहे. ज्ञानप्रक्रियेच्या संदर्भात चित्त आणि अहंकार अशा आणखी संकल्पनाहि वापरल्या जातात. पण चित्ताचा

समावेश बुद्धीत व अहंकाराचा मनामध्ये केला जातो काही ठिकाणी अहंकार ही अंत करणाची एक विशेष अवस्था होय असेहि म्हटले आहे.

अद्वैत-वेदान्ताच्या प्रक्रियेप्रमाणे चैतन्याचे अधिष्ठान ज्यास आहे असे अंत करण चक्षुस्, श्रोत्र इत्यादि इंद्रियाच्याद्वारा वाहेर निघून निरनिराळ्या वाह्य विषयाचा आकार घेते विषयाचा आकार धारण केलेले अंत.करण म्हणजेच अंत करणवृत्ति होय ती परत अंत.करणांत येते. असे झाले म्हणजे अंत करणाने अवच्छिन्न असलेले चैतन्य (प्रमातृ-चैतन्य), अंत करणवृत्तीने अवच्छिन्न असलेले चैतन्य (प्रमाण-चैतन्य) व घट वर्गैसारख्या विषयाने अवच्छिन्न असलेले चैतन्य (विषय-चैतन्य) ही एकरूप होतात व सदैव सर्वत्र उपस्थित असलेल्या पण उपाधीचे आवरण पडलेल्या चैतन्याचा आविष्कार होतो व (व्यवहारदर्शनी) प्रत्यक्ष ज्ञानाची किमया घडते.

संदर्भ-ग्रंथ . सूर्यनारायण शास्त्री, एस. एस. अनु व सपा. दि साह्यकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (मद्रास, १९३०; मुद्रा. आ. ३, १९४२), वेदान्तपरिभाषा वाय धर्मगंगाधरानंद (मद्रास, १९४२).

श्री. ह. दीक्षित

अंतःप्रज्ञा : अंत प्रज्ञेस सस्कृतमध्ये (अनुभव, प्रत्यक्ष साक्षात्कार, अपरोक्ष ज्ञान) किंवा लॅटिनमध्ये (इन्ट्युइटी = पाहणे) वापरल्या जाणाऱ्या सज्ञा, तिचे स्वरूप ऐन्द्रिय ज्ञानाच्या साक्षात् प्रचीती-प्रमाणे आहे हेच स्पष्ट करतात परंतु अनेक तत्त्वज्ञ असे मानतात की, त्याला समान्तर अशी बौद्धिक शक्ति आहे तिला ते अंत.प्रज्ञा किंवा बौद्धिक अंत प्रज्ञा असे म्हणतात ज्या प्रमाणांत अंत.प्रज्ञेची साक्षात् प्रचीती सत्य आणि निश्चित तितकी ती अंत.प्रज्ञा यथार्थ म्हणता येते. मात्र निश्चिततेची भावना ही काही यथार्थपणाची ग्वाही नाही. अनेकांच्या मते, आपली स्वतःची विचारशक्ति आणि तिची सत्यग्रहणक्षमता, आपल्या इतर मानसिक शक्ति आणि 'स्व'चे अस्तित्व आपण अंतः-प्रज्ञेने जाणतो काही (उदा.- नैयायिक) असे मानतात की, एखाद्या विशिष्ट वस्तूचे अवलोकन करीत असताना, आपण अंत.प्रज्ञेने सामान्य जाणतो. काही (उदा - प्लेटो) असे समजतात की, विवेक चिंतन-द्वारा आपण अंत प्रज्ञेने शाश्वत आयडिआ जाणतो. काहींची अशी श्रद्धा आहे की, अनुपस्थित, भूतकालीन किंवा भविष्यकालीन वस्तु, इतरांची मने किंवा वैश्विक शक्ति इत्यादि अंत प्रज्ञेने जाणण्याचे सामर्थ्य योगसाधनेने प्राप्त होऊ शकते. उपजत सवेदनशक्तीला, प्रशिक्षण व अनुभव यामुळे सशोधक, मानसशास्त्रज्ञ, गुह्याचे गुप्त संशोधक आणि स्त्रियांसहित इतर अनेकांच्या ठिकाणी, अमानवी नव्हे, तर अलौकिक मर्मदृष्टि येते हें बहुतेकाना मान्य आहे. काट ऐन्द्रिय माक्षात्-ज्ञाना-खेरीज अंत.प्रज्ञेचे इतर सर्व प्रकार अमान्य करतो, तर वर्गसंन फक्त सत्ताशास्त्रीय पातळीवर युक्त ठरणारी अंत प्रज्ञा मान्य करतो अँक्वायनस आणि डॉ. राधाकृष्णन यांच्या दृष्टीने प्रत्येक बौद्धिक अमूर्तीकरणामध्ये अंत.प्रज्ञेचा काही अंश असतो आणि आपली बहुतेक मर्मदर्शने ही अमूर्त अंत प्रज्ञाच असते. ह्याहीपुढे जाऊन ते असे मानतील की, मानवाचे अतिम ध्येय हे केवलतत्त्वाच्या (ब्रह्माच्या) परिपूर्ण आणि आनंदमय अंत प्रज्ञेनेच साध्य होऊ शकते, याहि दावतीत त्यांचे एकमत होईल ह्या दैवी केवलतत्त्वाचे किमान ओझरते अंश दर्शन श्रुति आणि ईश्वरी कृपा यांच्यावर न विसवता (प्लॉटिनस,

स्पिनोझा, इव्हनसोना), किंवा श्रुतीवर विसंबून, परंतु, ईश्वरी कृपेमुळे किंवा कृपेविना (शंकर), किंवा, सामान्यत ईश्वरी कृपेमुळे, पन्नु त्यावाचूनहि (ख्रिस्ती धर्मानुयायी), किंवा फक्त ईश्वरी कृपेनेच (इतर अद्वैती, गैब, शैव-सिद्धान्ती, अनंकाद्वैती, गीब, काही महायान बौद्ध), ह्याच जीवनांत प्राप्त होणे शक्य आहे. जेनाच्या मते, मानवाचे अतिम ध्येय परमेश्वराविना, अंत.प्रज्ञेद्वारा सर्वज्ञतेची प्राप्ति हे आहे अंत प्रज्ञा जरी व्यक्तिगत असली तरी, ती सर्वज्ञची अनिवार्य नाही. परंतु अनेक नामवंत द्रष्ट्याचे तिच्यासंबंधीचे वृत्तान्त परस्परविरोधी आहेत. सर्व उपनिषदांच्या उपदेशाचा समन्वय प्रतिपादणारे वेदान्तीहि हे जाणून आहेत की, इतर तथाकथित द्रष्ट्यांनी या उपदेशाविन्द ठामपणे प्रतिपादन केले आहे; तर मग यथार्थ अंत.प्रज्ञेचा निकष कोणता? खऱ्या अर्थाने सर्वज्ञ असलेल्या अंत.प्रज्ञेमध्ये सगळ्याला स्थान नाही आणि बुद्धीचा रोख तिच्या दिशेनेच आहे. अशी अंत प्रज्ञा आणि अविवेकी निष्ठा यांचा अपवाद वगळता असे दिमत की, केवळ बुद्धि इतर सर्व अंत प्रज्ञाच्या यथार्थत्वाविषयी निर्णय देऊ शकते ('गूढवाद' हा लेख पहा.).

संदर्भ-ग्रंथ : दत्त, डी. एम. : दि मिन्ड वेज ऑफ नोइंग (लंडन, १९३२; मुद्रा. आ. २, कलकत्ता, १९६०).

आर. व्ही. डस्मे

अँकडेमी : सॉक्रेटीसच्या उदाहरणावरून प्लेटोनेहि अध्यापनासाठी सार्वजनिक व्यायामशाळा - अँकडेमी - निवडली. या जागेवरून प्लेटोच्या संस्थेला 'अँकडेमी' नाव पडले. नंतर जवळच्याच प्लेटोच्या उद्यानांत तिचे स्थलान्तर झाले. प्लेटोच्या कीर्तीने त्याच्या अँकडेमीत अथेन्सवाहेरीलहि सर्व वयाचे लोक जमले होते. अथेन्सचे राजकीय वर्चस्व कमी झाल्यावर त्याचे तत्त्वज्ञानातील वर्चस्व कायम राहिले प्लेटोचे अखेरीअखेरीचे सत्ताशास्त्र पायथॅगोरस-छात्रांचे झाले होते. नीतिशास्त्रहि केवळ बौद्धिक व तात्त्विक सद्गुण मानणारे राहिले नसून सर्वसामान्य सद्गुणांना मान्यता देऊ लागले होते. अँकडेमीच्या तत्त्वज्ञानी हेच त्याचे तत्त्वज्ञान पुढे चालविले. त्यांनी नीति-शास्त्रावर जास्त भर दिला.

प्लेटोनंतर त्याचा भाचा स्पूसिपस अँकडेमीचा प्रमुख शाला केवलतत्त्व, नि.श्रेयस व ईश्वरी बुद्धि यात प्लेटोने तादात्म्य मानले होते स्पूसिपसने त्या संकल्पना वेगळ्या करून नि.श्रेयस हे वस्तूचे अधिष्ठान नसून ध्येय आहे असे म्हटले. त्याने ऐन्द्रिय अनुभवावर व शास्त्रीय निरीक्षणावर भर दिला. पायथॅगोरसच्या संस्थेवरील आपल्या पुस्तकात त्याने 'आयडिआ'-ऐवजी सख्या घातल्या, व त्यांना वस्तू-पासून वेगळे केले. केवलतत्त्व, अनेकतातत्त्व, संख्या, भौमितिक दिक्, वैश्विक वस्तु, सजीव सृष्टि, विचार, वासना, गति व नि श्रेयस अशी दहा द्रव्ये त्याने मानली. त्याच्या मते आत्मा अमर आहे. सुख नैतिकतेवर आधारित आहे

यानंतर संस्थाप्रमुख झालेला निष्कलंक चारित्र्याचा झेनॉक्रिझ अँकडेमीचा खरा प्रतिनिधि होय तत्त्वज्ञानाची मत्ताशास्त्र (डाय-लेक्टिक), नीतिशास्त्र व भौतिकशास्त्र अशी निश्चित विभागणी त्याचीच एकता व द्वैत ही सर्वांच्या बुडाशी असून एकता म्हणजे पिता

व अनेकता म्हणजे माता होय. आयडिआ किवा संख्या हें याचें अपत्य होय. विश्वात्मा स्वतःला गति देणारा आहे. पृथ्वी, स्वर्ग व स्वर्गपलीकडील जग या विश्वाच्या तिन्ही भागात सर्वत्र श्रेयस्कर व दुरित शक्ति भरल्या आहेत. आत्म्याचे सर्व भाग अमर आहेत. प्राण्यांच्या अवौद्धिकतेचा माणसावर परिणाम होईल या भीतीने त्याने मांसभक्षणास मनाई केली. निःश्रेयस, सुख, सद्गुण वगैरे नैतिक विषयावर त्याचें विपुल लिखाण अमून सद्गुण म्हणजे सुख या प्लेटोच्या नैतिक विचाराशी तो प्रामाणिक राहिला अथेंसचा पोलेमो व क्रेटिस यानीहि सद्गुणावरच भर दिला. क्रेटिसला नीतिशास्त्रात अँकडेमीचा प्रतिनिधीहि म्हणतां येईल. या दोघांचे इतर महत्त्वाचे नवीन विचार नाहीत.

या संस्थाप्रमुखाखेरीज इतरहि अँकडेमीचे सभासद होते. एपि-नॉमिस हा ग्रथ ओपसच्या फिलिपसने लिहिला असावा. प्लेटोप्रमाणेच त्याने पुराणांतील देवता मानण्याचें नाकारले. ऐहिक गोष्टीबद्दल त्याचें चांगलें मत नव्हते. खगोलशास्त्र व गणितशास्त्र यांतून मिळणाऱ्या खऱ्या ज्ञानाने व सद्गुणाने स्वर्गाची आशा आहे असें त्याचें मत होते. युडॉक्सस हा गणिती प्लेटोवादापासून दूर गेला. 'आयडिआ'चा सिद्धान्त आदर्शवादी व 'आयडिआ'त महभाग्नी होण्याची कल्पना त्याला अस्पष्ट वाटली. अँरिस्टिपसप्रमाणे त्याने सुखालाच निःश्रेयस मानले. हेरॅक्लिटसने पायथॅगोरसवादांतून सूक्ष्म वस्तु व पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीची कल्पना घेतली. नीतिशास्त्रात त्याने प्लेटोचेच मत मांडले. क्रेटरने प्लेटोच्या टिमिअसवर भाष्य लिहिले. दुःखावरील त्याच्या ग्रंथाने त्याची कीर्ति झाली. "शारीरिक व मानसिक दुःखें आवश्यक आहेत. मानवी आयुष्य ही शिक्षाच असून या दुःखाला आपणहि जबाबदार आहोंत जे मृत्यु पावले-ते या यातनातून सुटले" अशी त्याची मते आहेत. क्रेटरचा अनुयायी असेंसिलस प्लेटोवादापासून फार दूर गेला व त्याने न्यू अँकडेमीची स्थापना केली.

जगाचे ऐहिक व पारलौकिक व मानवाचे अवौद्धिक व बौद्धिक असे भेद करणाऱ्या प्लेटोच्या द्वैतवादी विचारसरणीशी ओल्ड अँकडेमी सर्वसाधारणपणे प्रामाणिक राहिली. प्लेटोच्या उद्यानाप्रमाणेच त्याचा फारच थोडा तात्त्विक वारसा अँकडेमीच्या वाट्याला आला, कारण त्याचा बराच मोठा भाग अँरिस्टॉटलकडे गेला होता.

संदर्भ-ग्रंथ . झेलर, ई. : प्लेटो अँड दि ओल्डर अँकडेमी, अनु. एस. एफ. अँलन व ए. गुडविन (लंडन, १८७६); - : आउटलाइन्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १८८३, मुद्रा. आ. १३, अनु. एल. आर. पामर, संपा. : डब्ल्यू. नेसल, १९३१); अडमन, जे. ई. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, ३ ख., संपा. : डब्ल्यू. एस. हाउफ (लंडन, १८९०; आ. ३, १८९३).

पद्मा कुलकर्णी

अँक्वायनस, सेंट टॉमस : टॉमस अँक्वायनस (१२२५ ते १२७४) डॉमिनिकन संप्रदायाचा सदस्य, मध्ययुगीन स्कॉलॅस्टिक तत्त्वचिंतकात सामान्यतः सर्वश्रेष्ठ म्हणून गणला जातो. त्याचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे तत्त्वज्ञानाची मर्मदृष्टि, उपदेशकाचा स्पष्टपणा, ईश्वरशास्त्रज्ञाची ईश्वराने प्रगट केलेल्या सत्यापुढील शरणागति, आणि गूढचिंतकाची अनासक्ति व परमतत्त्व व तदतर्गत सर्व जीव याच्यावरील उत्कट प्रेम यांचा दुर्मिळ असलेला मिलाफ होय.

आचार्य, गुरु, ज्ञानी, श्रुतिवादिन, भक्त व श्री ही अभिधाने त्यांच्या परमोच्च अर्थाने त्याला समर्थक होतात त्याची शिकवण ही संश्लेषक स्वरूपाचीच आहे; याचे कारण म्हणजे ती एक सुव्यवस्थित रचना आहे; एवढेच नव्हे, तर त्याहीपेक्षा अधिक म्हणजे अँक्वायनसचा ज्यांच्याशी परिचय होणे शक्य होते अशा गतकालीन सिद्धान्तांतील मौलिक घटक ईश्वराने प्रकट केलेल्या सत्याभोवती त्यात एकत्र आणले होते हें होय. हे सिद्धान्त म्हणजे अँरिस्टॉटलचे (पूर्णतः), प्लेटोचे (अंशतः), ग्रीक मठाधिकाऱ्यांचे (आशयतः तरी), प्लॉटिनसचे (अप्रत्यक्षरीत्या), ऑगस्टाईनचे (संपूर्णतः), कूट डायानिसियसचे (संपूर्णतः) आणि अर्थात् इसवी सनाच्या ११ व्या, १२ व्या व त्याच्या स्वतःच्या शतकातील बहुतेक स्कॉलॅस्टिकाचे होत स्कॉलॅस्टिकवाद म्हणून ओळखली जाणारी बौद्धिक मोहीम (पहा : तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - मध्य कालखंड) त्याच्या तत्त्वज्ञानात स्वतःची उच्चतम पातळी गाठते, म्हणून त्या लेखात वर्णन केलेल्या पार्श्वभूमीवर त्याचा अभ्यास केला पाहिजे स्कॉलॅस्टिकात तो सर्वश्रेष्ठ ईश्वरनिष्ठ असलेला दिसून येतो. पाश्चात्य ईश्वरशास्त्र म्हणजे ख्रिस्ताच्या स्वल्पातील दिव्य प्रकटनाचें स्पष्टीकरण, समर्थन व युक्त सघटन करणारे शास्त्र होय हे प्रकटन म्हणजे सर्व मानवाच्या मुक्तीबद्दलचा दिव्य सिद्धान्त होय. त्याचा संवध साहाय्यरहित असणाऱ्या मानवी बुद्धीच्या कक्षेबाहेर असणाऱ्या दिव्य गुह्यांशीच पोहोचतो असें नव्हे, तर त्या बुद्धीला तत्त्वतः प्राप्य असणाऱ्या, पण व्यवहारात सामान्य माणसांच्या आवाक्याबाहेर असणाऱ्या सत्याशीहि पोहोचतो. यावरून आपल्या ईश्वरशास्त्रीय शिकवणुकीत टॉमस तत्त्वज्ञानाचा समावेश करतो. पण आपला गुरु सेट अल्वर्ट दि ग्रेट याचें उदाहरण समोर असूनहि प्रायोगिक शास्त्रांचा विकास करणे तो आपलें कर्तव्य कां मानित नाही हें उघड होते, कारण ती शास्त्रे मुक्तीच्या प्रश्नाशी निगडित नाहीत. याप्रमाणे तत्त्वज्ञान हे जरी उच्च ज्ञानात संकलित झाले असलें तरी ते खास ईश्वरशास्त्रापासून अलग राहिले आहे व स्वतःची स्वायत्तता त्याने राखली आहे ईश्वरशास्त्राचे निष्कर्ष हे शेवटी ख्रिस्ताच्या वचनावर आधारलेले असतात तर शुद्ध बुद्धिग्राह्य पुराव्याच्या आधारावर ते जेवढे प्रस्थापित केले जातात तेवढ्यापुरतेच तत्त्वज्ञानाचे सिद्धान्त व निष्कर्ष स्वीकारलेले असतात या भेदामुळे तत्त्वज्ञानाचा इतिहासकार हा जेव्हा अँक्वायनसच्या ईश्वरशास्त्रविषयक लिखाणांतून केवळ तत्त्वज्ञानाशी निगडित असणारी वचने वाजूला काढतो व त्यातून एक सर्वश्रेष्ठ रचना निर्माण होते असे मानतो, तेव्हा त्याचे समर्थन करतां येते या लेखात शुद्ध ईश्वरशास्त्र वाजूला ठेवून केवळ त्या रचनेचेंच मी वर्णन करणार आहे.

जीवन : इटलीतील अँक्विनोजवळ १२२५ साली जन्मलेल्या टॉमसला मॉंट कॅसिनोच्या मठात प्राथमिक शिक्षण मिळाले व नंतर त्याने त्या वेळेस नवीनच स्थापन झालेल्या नेपल्स विद्यापीठात प्रवेश केला. सन १२४४ साली त्याने डॉमिनिकन संप्रदायात प्रवेश केला व पॅरिसमध्ये अल्वर्ट दि ग्रेट याच्या मार्गदर्शनाखाली आपला अभ्यास चालू ठेवला आणि पुढे त्याच्याबरोबर तो कलोनला गेला. त्याचे अध्यापनाचें व लिखाणाचें कार्य १२५२ साली सुरू झाले. प्रथम पॅरिस विद्यापीठांत १२५९ पर्यंत, नंतर १२६८ पर्यंत इटलीतील निरनिराळ्या शहरांत व पुन्हा १२७२ पर्यंत पॅरिसमध्ये अशा

रीतीने ते पूर्ण झाले ऑक्टोबर १२७२ मध्ये नेपल्स विद्यापीठांत डोमिनिकन महाविद्यालयाच्या सघटनेचे कार्य त्याने हाती घेतले केवळ एकोणपन्नास वर्षे जून ७ मार्च १२७४ रोजी लिऑन्स मंडळाच्या बैठकीला जात असता वाटेत इटलीतील फोसॅनोव्हा येथे तो निधन पावला. त्याच्या शास्त्राची व शुचिर्भूततेची कीर्तिमात्र नष्ट झाली नाही; उलट ती इतकी वाढली की, आणखी एकोणपन्नास वर्षातच १८ जुलै १३२३ रोजी पोप जॉनकडून 'सत' म्हणून त्याचा अधिकृत रीतीने गौरव झाला

लिखाण : सेंट टॉमसने लिहिलेल्या ग्रंथांची सख्या आश्चर्य वाटावें इतकी मोठी आहे. त्याच्या अधिकृत लिखाणाच्या अद्ययावत् यादीत १०५ ग्रंथांचा समावेश आहे व त्यापैकी केवळ नऊ ग्रंथांचीच प्रामाणिकता विवाद्य आहे त्याच्या लिखाणाची आपण चार गटात विभागणी करू शकतो (१) वायव्यलमधील अकरा पुस्तकांवरील, ऑरिस्टॉटलच्या वारा पुस्तकांवरील, थोथियसच्या दोन पुस्तकांवरील, कूट-डायॉनिसियसच्या एका पुस्तकावरील आणि प्रॉक्लसच्या ग्रंथांच्या 'दि बुक ऑफ कॉजिस' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गोपवाऱ्याच्या एका पुस्तकावरील अशी भाष्ये (२) अभ्यासरूपी प्रवचनाचे १९ संच, (३) ज्यापैकी दोहोना 'सुमा' म्हटले जाते अशी चार ईश्वर-विषयक सश्लेषणें, (४) शेचालीस, कदाचित् पंचावन्न, प्रासंगिक लिखाणे (यात खंडनात्मक पाच, तत्त्वज्ञान किंवा ईश्वरशास्त्रांतील विशेष विषयांवरील सहा किंवा कदाचित् पंधरा लघुप्रबंध, अधिकारयुक्त मते पांच, पत्रे सोळा व धार्मिक विधिविषयक लेख किंवा प्रवचनाचे संच चौदा, यांचा समावेश होतो.)

तत्त्वज्ञान : ज्या अर्थी सत्ताशास्त्र हे सत् म्हणून सत्तेच शस्त्र आहे त्या अर्थी सत् म्हणून सत्तेच्या अनुभवापासून त्याची सुरुवात झाली पाहिजे. पण तो अनुभव कोणता असू शकेल ? तो सत् म्हणून सत्तेच पूर्णपणे अव्यवहित असणारे प्रकटन असू शकणार नाही. कारण केवळ चमत्काराखेरीज सत् या पदाच्या अचूक अर्थी सत्तेच अंत प्रज्ञान माणसाला या जन्मी प्राप्य नसते. पण सत्विषयी विचार करणाऱ्या माणसाला प्रतिज्ञेची कृति नेहमीच साध्य असते व ती ज्याला कशाचा तरी उपन्यास करावा लागतो - निदान त्याच्या सर्वव्यापी संशयाचा तरी - अशा संपूर्णतया सशयवादी असणाऱ्यालाहि साध्य असते म्हणून प्रतिज्ञा ही एक अटळ कृति आहे आणि स्वयंप्रकाशित असलेले तिचे स्वरूप शुद्ध बौद्धिक अंत प्रज्ञानाच्या स्वरूपाचे नसले तरी ते सत्तेच्या अंत प्रज्ञानकल्पाच्या स्वरूपाचे असते आपण सत्शी संपर्क साधत आहोत अथवा दुसऱ्या शब्दात सागावयाचें झाल्यास, 'काही सत्तेच वास्तववादी रीतीने मी ग्रहण करीत आहे' अशी मी ज्या ज्या वेळेस बतावणी करतो त्या त्या वेळेस मी प्रतिज्ञा रचीत असतो जों-पर्यंत सत्याचा मी असा उपन्यास करीत नाही तोंपर्यंत मी प्रश्नासारखी दुसरी एखादी मानसिक कृति करीत असेन, पण प्रतिज्ञा मात्र मी रचीत नाही. कारण चिह्ने ज्याप्रमाणे चिह्नांकित वस्तूची निगडित केली जातात, त्याप्रमाणे पदांना सत्शी निगडित करणाऱ्या 'अस्तित्ववाची', 'आहे'-खेरीज प्रतिज्ञा असू शकत नाही जोपर्यंत प्रतिज्ञा हाच सत्शी असणारा माझा एकच जाणिवेचा दुवा आहे तोपर्यंत प्रतिज्ञा, तिच्या शक्यतेचे आवश्यक कारक-घटक व तिच्या अटळ निष्पत्ति यांच्यावर विचार करूनच मी सत्विषयक शास्त्राची उभारणी करू शकतो.

सेंट टॉमसच्या विचाराचें आरंभस्थान असणारी प्रतिज्ञा म्हणजे सेंट ऑगस्टाइनची व नंतर देकार्तची असलेली केवळ 'मी विचार करतो' ही प्रतिज्ञा नव्हे. कारण 'मी विचार करतो' ही प्रतिज्ञा म्हणजे सत्चा मूर्त अनुभव नव्हे, तर या अनुभवापासून अलग केलेला केवळ एक घटक होय. म्हणून तिच्यावर कितीहि चिंतन केले तरी तिच्या-पासून शुद्ध सत्विषयक संपूर्ण शास्त्र उपलब्ध होणार नाही 'जी खास त्याची रीत आहे अशा काही रीतीने काहीतरी अस्तित्वात आहे, असे अस्तित्वाचे विधेयन करीत असल्याची मला जाणीव आहे' अशा शब्दांत जो व्यक्त करतों येईल असा मकीर्ण समुच्चय म्हणजे प्रतिज्ञा होय. प्रतिज्ञा या व्यक्तिवाची वा सर्ववाची असू शकतील, पण सर्ववाची प्रतिज्ञा या माझ्या आरंभीच्या प्रतिज्ञा असू शकत नाहीत कारण सर्ववाची प्रतिज्ञेच्या सत्यांत तीत समाविष्ट असणाऱ्या व्यक्तिवाची प्रतिज्ञांचें सत्य गृहीत धरलेलें असते ती जेव्हा वैगमनिक पद्धतीने मिळविलेली असते तेव्हा जिचें तिच्याकडून सामान्यीकरण झालेले असते अशा प्रतिज्ञेचें किंवा प्रतिज्ञांचे सत्य तिच्यात गृहीत धरलेले असतें आणि ती जेव्हा निगमनात्मक पद्धतीने मिळविलेली असते तेव्हा जिचा अनुभवपूर्व स्वरूपाचा आधार-घटक तिच्यांत व्यक्त झालेला असतो अशा अंशवाची प्रतिज्ञेचें अस्तित्व तिच्यात गृहीत धरलेले असतें. म्हणून माझ्या सत्ताशास्त्रीय विचाराला प्रत्यक्ष प्रतिज्ञेपासून सुरुवात झाली पाहिजे व तिच्यात जे आवश्यक रीतीने व्यजित झालेले असते तें शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

विचारसरणीतील मूलतत्त्वे : वरील विचारसरणीत अनुस्यूत असलेली काही मूलभूत तत्त्वे शोधून काढतां येतील :

(१) आत्मैक्याचे किंवा वास्तवतेचें तत्त्व, म्हणजे सत् किंवा सत्ता म्हणजे मनाने निश्चित केलेले सत् होय; दुसऱ्या शब्दात सागावयाचे झाल्यास प्रतिज्ञा किंवा निर्णय हा प्रमाण असतो, किंवा सत्य शब्द कोटीतील असतें (याचा अर्थ असा नव्हे की, माझ्या सर्व प्रतिज्ञा किंवा निर्णय अटळपणे खरे असतात) ; सत्य म्हणजे जे ते निश्चित करणाऱ्याच्या मनात असते ते निश्चित केलेल्या वस्तूत असलेलेच असते पण ते त्याच रीतीने नसतें, कारण तें वस्तूत जडरूपाने व मनात बौद्धिक रूपाने असू शकते. (२) ग्रहणाचे तत्त्व - जें ग्रहण केलें जाते ते ग्राहकांच्या वृत्तीप्रमाणे ग्रहण केलें जातें. 'सम समद्वारा ज्ञात होतें' या सॉक्रेटीसपूर्व काळांतील आभासमय तत्त्वाचा यामुळे निषेध होतो (३) कृति आणि शक्ति व पूरकतेचे तत्त्व - जेव्हा एखादी गोष्ट संपूर्णपणे सरळ नसते तेव्हा दोन घटकात भेद केला पाहिजे, तो म्हणजे 'जी ग्रहण केलेली असते अशी प्राकृतिक पूर्णता किंवा आन्तरिक कृति व जे ग्रहण करतें आणि निश्चित करून मर्यादित करते, या दोहोत होय या विरोधी पण पूरक घटकाला शक्ति म्हणतात सत् हे शुद्ध कृति (शुद्ध पूर्णत्व, ईश्वर) किंवा कृति आणि शक्ति यांचें संयुक्त असते. (४) सत्त्वाच्या कृतीच्या सर्वश्रेष्ठत्वाचे तत्त्व - ज्या अर्थी प्रतिज्ञेतील 'आहे'-खेरीज इतर कशातून सत्य प्राप्त होऊं शकत नाही, त्या अर्थी जें 'आहे'ने निर्दिष्ट केलेले आहे, म्हणजे खुद्द वस्तूची 'असण्याची' कृति, हा सर्वोच्च घटक म्हटला पाहिजे ; जो ग्रहण केला जातो व सारतत्त्वाने मर्यादित केला जातो असा तो असतो. ईश्वराखेरीज प्रत्येक सत् अपूर्ण असल्यामुळे ते सारतत्त्व व 'असणे' याचें संयुक्त असते.

(५) द्रव्यात्मक सारांच्या अंतरंनेचे तत्त्व - प्रत्येक प्रत्यक्ष प्रतिज्ञेत उद्देश्याच्या 'एतद्'मुळे जे स्वतः सर्वव्यापी असतें असें विधेय विशेषीकृत होते. प्रत्येक जड वस्तु द्रव्यात्मक आकाराने बनलेली असते, म्हणजे व्याख्यान करणाऱ्या विधेयाने निर्दिष्ट झालेले निश्चित पूर्णत्व व जिला मूळ किंवा शुद्ध द्रव्य असेहि म्हणतात अशी शुद्ध शक्ति या दोहोनी बनलेली असते ही शुद्ध शक्ति अनिश्रित व पृथक्कारक अशी स्वग्राहक असते, स्वतः ती पूर्णपणे आकाररहित असते पण तद-संबद्ध आकाराने निश्चित झालेली असते पण प्रतिज्ञेतील विधेय हे जेव्हा व्याख्यान करणारे पद नसते तेव्हा ज्या आकाराचा ते निर्देश करते तो द्रव्यात्मक आकार नसतो तर उपलक्षणात्मक आकार असतो; उपलक्षणे या पूर्णपदार्थाकडून, म्हणजे मूळ द्रव्य व द्रव्यात्मक आकार यांच्या संयुक्ताकडून ग्रहण होत असलेल्या पूरक कृति होत. कृति आणि शक्ति यांच्या या रीतीने मिळणाऱ्या तीन प्रकारच्या संयोगानी (म्हणजे असणें आणि सारतत्त्व, पदार्थविषयक आकार आणि मूलभूत द्रव्य, द्रव्य आणि उपलक्षणे यांनी) परिमित जीवाचें स्पष्टीकरण होतें (६) कृतीतून सत्त्वा आविष्कार होतो हे तत्त्व - प्रतिज्ञा शुद्ध अनुभूति नसते ती ज्ञानेन्द्रियावर विषयाच्या होणाऱ्या क्रियेला झालेली बौद्धिक प्रतिक्रिया असते म्हणून (आपल्याला स्वतःला धरून) सर्व जीवांचे माणसाला या जीवनात त्यांच्या क्रियेतूनच दर्शन घडते. त्यांच्या क्रियेची घटना त्याचे अस्तित्व प्रगट करते; तर त्यांच्या क्रियेच्या रीतीतून त्यांचे स्वरूप व्यक्त होतें. (७) सहाव्या तत्त्वावरून ओघानेच निघणारें कारणकार्य-संबंधाचे तत्त्व. (८) सहाव्या आणि दुसऱ्या तत्त्वावरून निघणारे साम्यानुमानाचें किंवा मानवी ज्ञानाच्या या जीवनातील अपुरेपणाचे तत्त्व - इन्द्रियावर होणाऱ्या विषयाच्या कार्याचें बुद्धीकडून होणाऱ्या क्रियेतील ग्रहणातून माणसाला ज्ञान उपलब्ध होते आणि ग्राहकाच्या स्वरूपाप्रमाणे ग्रहणाचे स्वरूप होतें. म्हणून माणसाचें ज्ञान वास्तववादी असलें तरी केव्हाहि पुरेसें नसतें तर ते अखंडपणें चालू राहणाऱ्या प्रयत्नातून प्राप्त करून घ्यावयाचें असतें (९) उद्दिष्टपूर्वकतेचे किंवा प्रयोगतेचें तत्त्व - प्रतिज्ञा हाच मला सत्याप्रत नेणारा एकमेव मार्ग होय आणि माझी गरज भागविणारे शुभ या स्वरूपांत मला सत्याचे दर्शन होतें, म्हणून सत् म्हणजे प्रतिज्ञेचा विषय हा ज्या अर्थी सत् असतो त्या अर्थी तो शुभ आहे. तसेच ते उद्दिष्टाच्या पूर्णत्वाप्रत नेणाऱ्या त्याच्या शक्तीमुळे जें प्राप्त करून घेण्यास योग्य असतें, अशा स्वरूपाचें असतें, त्या अर्थी तें शुभ असते. सत् जेवढे सरस स्वरूपाचे तेवढी पूर्णत्वाप्रत नेण्याची त्याची पात्रता अधिक, म्हणून ईश्वर हेच सर्व जीवाचें परम उद्दिष्ट होय. (१०) स्वाभाविक नियमाचे तत्त्व - माझ्या कृतीची (उदा. - प्रतिज्ञा रचण्याच्या कृतीची) कल्पना मला असें दर्शविते की, कृतीच्या कल्पनेत नियमाची अथवा मानदंडाची अथवा कर्ता व उद्दिष्ट यातील दुव्याची कल्पना व्यंजित असते. माणसाच्या किंवा अन्य प्राण्यांच्या वर्तनात आवश्यक काय आहे याची छाननी करून त्याच्या-संबंधीचा आवश्यक किंवा स्वाभाविक नियम मी निश्चित समजून घेऊं शकतों. माणसासंबंधीचा स्वाभाविक नियम हा नैतिक आणि स्वतंत्र रीतीने अनुसरण्याच्या स्वरूपाचा आहे. प्रत्येक विचारहीन प्राण्याचा नियम हा अधपणें आणि अटळपणें पाळला जाण्याच्या स्वरूपाचा आहे. पण असंबद्ध कृतीच्या उपस्थितीमुळे काही अणी अनिश्रितता व केवळ प्रसंगोपात कार्ये निर्माण होतात.

या तत्त्वांच्या आधारावर ज्याची येथे केवळ रूपरेखाच देतां येईल असें संपूर्ण दर्शन रचले गेलें आहे.

एक संपूर्ण दर्शन : कारणकार्य-तत्त्वाची जीं केवळ रूपें आहेत अशा निरनिराळ्या अनुभवोत्तर युक्तिवादांनी ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध केले आहे (सेट अन्सेल्मचा अनुभवपूर्ण बुद्धिवाद नाकारला आहे). ज्याची कारकशक्ति पूर्ण, बौद्धिक व कोणतेंहि द्रव्य, साधन किंवा द्रव्यम कारण यांपासून पूर्णपणें मुक्त व स्वतंत्र आहे असे अंतिम व सर्वव्यापी कारण असणाऱ्या ईश्वराचें अस्तित्व या पद्धतीने प्रस्थापित केले आहे सृष्टि उत्पन्न करणारा तो निर्माता आहे, तिची धारणा करणारा तो धाता आहे, पूर्ततेकडे तिला नेणारा प्रभु आहे. संपूर्णपणे अनुभवातीत असूनसुद्धा तो प्रत्येक प्राणिमात्माच्या संनिध असतो. निमित्त जीवांचें त्याच्याशी तादात्म्य असूं शकत नाही हें खरें आहे, पण ते मूलतः त्याच्यासारखे असतात. म्हणून सत्, व्यक्तिमत्त्व, बुद्धि, मांगल्य यांसारखी त्यांच्यांत असणारी ऐश्वर्य ईश्वराचीं आहेत असें म्हणतां येईल. पण तसें करताना त्यांच्यात आढळून येणाऱ्या न्यूनते-ऐवजी तादात्म्य व निरवयवता ही त्याची विशेष ऐश्वर्य त्यांत आहेत असें मानले पाहिजे. याप्रमाणे या आयुष्यांतहि आपण ईश्वराचें स्वरूप समजून घेऊं शकतों, पण ते केवळ सापेक्षतेनेच व साम्यानुमानानेच होय.

सृष्टीत संभाव्यपणें (पण श्रद्धेप्रमाणे निश्चितपणे) देवदूत असतात; ते असणें व शुद्ध आध्यात्मिक आकार यांची संयुक्ते असतात, आणि त्यांच्या बौद्धिक व ऐच्छिक कार्यांनी निर्माण होणाऱ्या उपलक्षणात्मक पूरक गुणांनी ते युक्त असतात. मानव व इतर जड जीव सृष्टीत असतातच. केवळ जड असणारे जीव हे परिवर्तनीय असतात, अगदी द्रव्यात्मक परिवर्तनहि त्यांत होऊ शकतें, कारण तें मूळ द्रव्य व चैतन्यहीन रूप यांचें संयुक्त असते. त्यांच्यातील स्थिर संबंदांनी खरे आकाश निर्माण होते, तर गतिशील संबंदांनी खरा काल निर्माण होतो. जें शोधून काढण्याचें काम वास्तववादी शास्त्रावर सोपविलें गेलें आहे अशा भौतिक नियमानी त्यांच्या हालचाली नियंत्रित होत असतात.

माणसाचें स्वरूप त्याच्या कार्यात प्रकट होते. उदा - प्रतिज्ञा ही वेदनिक - बौद्धिक कृति आहे, म्हणून प्राणिसृष्टीतील माणूस जसा जीव-स्वरूपाचा आहे तसा तो आध्यात्मिकहि असा दोन्ही आहे. मूळ द्रव्य आणि चैतन्ययुक्त विद्यमान आकार किंवा आत्मा यांचा संयुक्त आहे. मानवी आत्मा म्हणजे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व नव्हे, कारण तो केवळ आकार म्हणून व्यक्तित्वाचा घटक असल्यामुळे तो त्यापूर्वी असूंहि शकत नाही. पण तो आध्यात्मिक म्हणून स्वयम् आधारित असल्यामुळे तो माणसाच्या मृत्यूनंतरहि टिकून राहतो. त्याच्या बोधन-शक्तीनेच माणसाने ज्ञान मिळविलें पाहिजे. त्याची आन्तरिक ज्ञानेन्द्रिये बाह्य ज्ञानेन्द्रियांवर नियंत्रण चालवितात व इन्द्रियांत घडणाऱ्या हालचाली या त्यावर कार्य करणाऱ्या विषयांची इन्द्रियगोचर चिह्ने आहेत असा त्याचा अर्थ लावतात. त्याचें प्रतिनिधित्व करणारी बुद्धि त्याचें आकलन करून घेऊन त्याच्या आकाराप्रमाणेच आपली स्वतःची चिह्ने किंवा प्रत्यय बनविते. त्याची सुप्त बुद्धि या बौद्धिक व इन्द्रियगोचर चिह्नांच्या संपूर्ण रचनेवरहुकूम विषयाचा उपन्यास करते. उपन्यास केलेली कोणतीहि वस्तु त्या कारणामुळेच मौलिक किंवा शुभ म्हणून व्यक्त होते; त्यामुळे माणसाच्या स्वतंत्र इच्छाशक्तीलाहि त्या विषयाशी निगडित व्हावे किंवा नाही हे मग ठरवितां येते. ईश्वरदर्शन मिळविणें

व अखडपणे त्याच्याशी एकरूप होणे हे जे मानवाचे अंतिम उद्दिष्ट त्याच्याशी या परिचित घटनेची तुलना करून मानवी इच्छाशक्ति या वावतीत निर्णय घेते मानवी सामर्थ्याच्या मर्यादेमुळे स्वतःच्या प्रयत्नाने हे उद्दिष्ट त्याला असाध्य आहे पण ईश्वरच अनुग्रहपूर्वक माणसाच्या स्वाधीन झाला तर ते त्याला प्राप्त होईल साक्षात्कारानेच हा मुक्त अनुग्रह प्रकट होऊ शकेल, आणि म्हणूनच तत्त्वज्ञान स्वतः-मध्येच मर्यादित राहण्याऐवजी ईश्वरीवाणीची नम्रपणे वाट पाहत राहते आणि त्याहीपलीकडे जाऊन संपूर्ण सत्याविषयीची माणसाची तहान ज्यामुळे तृप्त होऊ शकेल अशा श्रेष्ठ परम अनुभवाचाहि ते अपेक्षा करीत राहते

संदर्भ-ग्रंथ जिल्साँ, इ एच डिग्रेशन फिलॉसफी ऑफ सेंट टॉमस अँक्वायनस, अनु एल. के थुक (लंडन, १९५७); कोपलस्टन, एफ सी अँक्वायनस (लंडन, १९५५), मॅरिटन, जे. : सेंट टॉमस अँक्वायनस, अनु जे डब्ल्यू. इव्हँन्स व पी ओरेली (लंडन, १९३१, नवी सुधा आ न्यूयॉर्क, १९५८), गिल्बी, टी सपा. : सेंट टॉमस अँक्वायनस . फिलॉसॉफिकल टेक्स्ट्स (लंडन, १९५१), पेगिस, ए सपा वेसिक रायटिंग ऑफ सेंट अँक्वायनस २ ख, (न्यूयॉर्क, १९४५), वूक, व्ही जे . थॉमिस्टिक विजिलओग्रॅफी १९२०-४० (सेंट लुईस, १९४५)

आर. व्ही. डस्मेद

‘अँन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अँडर्स्टँडिंग’ (लॉक) : ‘अँन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अँडर्स्टँडिंग’ हा जॉन लॉकचा प्रमुख ग्रंथ असून त्याचा आराखडा १६७० सालीच तयार असला तरी तो १६८९-९० मध्ये प्रसिद्ध झाला ऐतिहासिक सरलपद्धति वापरून, ज्ञानाचे मूळ, निश्चितता व व्याप्ति पाहणे हा एसेचा हेतु आहे बुद्धीच्या मदतीने निरनिराळे विषय समजावून घेण्याआधी बुद्धि काय करू शकते व काय नाही हे वघणे जरूर आहे. येथे बुद्धि स्वतःच संशोधनाचा विषय आहे. स्वतःच्या एसेबद्दल लॉक नम्रतेने म्हणतो की, ज्ञानाच्या क्षेत्रात न्यूनतमसारख्या मोठमोठ्या व्यक्ति आहेत मी फक्त ज्ञानाची वाट झाडून त्यातील अडगळ दूर करण्याचा प्रयत्न करीत आहे

एसे लिहिताना ज्या दोन प्रवाहावर लॉकला हल्ला करावयाचा होता, ते म्हणजे : (१) असिद्ध अशा पूर्वगृहीतकांचा अनुभवाने परीक्षा न करतां सहजात म्हणून स्वीकार करणे, व (२) निरर्थक, सकल्पनाविरहित फोल शब्द वापरणे. हे दोन्ही मध्ययुगीन स्कॉलॅस्टिक-वादात प्रकटाने दिसून येतात असें लॉकला वाटे एसेच्या अनुक्रमे पहिल्या व तिसऱ्या भागात तो या दोन्हीवर तुटून पडला आहे

एसेचे चार भाग आहेत . (१) ऑफ इन्झे नोशन्स, (२) ऑफ आयडिआज, (३) ऑफ वर्ड्स, (४) ऑफ नॉलेज अँड ओपिनियन. चवथा भाग लॉकच्या मूळ कल्पनेवरहुकूम असून त्यांत सभाव्यतेहून वेगळ्या अशा ज्ञानाचें स्वरूप व व्याप्ति यांबद्दलचे निष्कर्ष मिळतात. हा भाग प्रथम लिहिला गेला असेंहि म्हटले जाते. चवथ्या भागांत ज्ञान म्हणजे कल्पनांचे अन्वय किंवा व्यतिरेक म्हटले आहे. अर्थात् कल्पना म्हणजे काय हे सांगितलेच पाहिजे हे दुसऱ्या भागांत वर्णिले आहे. अर्वाचीन भाषेत बोलावयाचे झालें तर दुसऱ्या भागाचा दृष्टिकोण मानसशास्त्रीय आहे व चवथ्या भागाचा ज्ञान-

शास्त्रीय आहे दुसऱ्या भागांत ज्ञानाचें मूळ व चवथ्यात प्रामाण्य विवेचिले आहे. ज्ञान अनुभवातूनच उगम पावते हा लॉकचा प्रसिद्ध सिद्धान्त दुसऱ्या भागात आहे पहिल्या भागाला दुसऱ्या भागाची प्रस्तावना व तिसऱ्या भागाला परिशिष्ट म्हणता येईल. ज्ञानाचा सिद्धान्त मांडण्यापूर्वी पहिल्या भागात सहजात कल्पनांचे निराकरण केले आहे व सिद्धान्त मांडल्यावर तिसऱ्या भागात विचाराचे योग्य साधन म्हणून भाषेचें परीक्षण करून कल्पना व शब्द यांचा संबंध पाहिला आहे.

ज्ञानशास्त्र : सहजात कल्पनांच्या विरुद्ध लॉकचा युक्तिवाद प्रसिद्ध आहे स्वतः विचार न करतां परंपरागत ज्ञानावर विश्वास ठेवण्याच्या प्रवृत्तिविरुद्ध हे वड आहे एसेच्या पहिल्या भागात त्याने सहजात कल्पनांचे खडन केलें आहे.

मनामध्ये सैद्धान्तिक किंवा व्यावहारिक कसल्याच कल्पना सहजात नसतात. सहजात कल्पना मानणाऱ्यांचा एक युक्तिवाद असा आहे की, काही कल्पनांना सार्वत्रिक मान्यता असते त्यावरून त्या मुळातच माणसांच्या मनात असाव्यात लॉक म्हणतो की, एक तर अशी सार्वत्रिक संमति प्रत्यक्षात दिसत नाही; पण समजा, ती दिसली तरीहि कल्पना सहजात असतात हे सिद्ध होणार नाही. एखादी गोष्ट एकाच वेळेस असणे व नसणे शक्य नाही. या सिद्धान्तालाहि सार्वत्रिक मान्यता दिसत नाही. सिद्धान्त सहजात असतील तर जिथे अजून संस्कार झाले नाहीत तिथे ते सर्वात स्पष्ट दिसले पाहिजेत. म्हणून लहान मुलांत, अशिक्षित व रानटी माणसात ते एकदम स्पष्ट पाहिजेत. पण अशा लोकांत कोणती सामान्य तत्त्वे व कोणते ज्ञानाचे सामान्य सिद्धान्त दिसतात? मनात कल्पना आहेत, पण माहीत नाहीत, असे म्हणणे हा वदतो-व्याघात आहे. वरें, ईश्वरासारखी एखादी कल्पना सार्वत्रिक दिसलीच तरीहि ती सहजात आहे, असे म्हणण्यास तार्किक आधार नाही जगाच्या पूर्णत्वाच्या कल्पनेवरूनहि ती आलेली असेल बुद्धीचा उपयोग केल्या-बरोबर ही तत्त्वे माहिती होतात या म्हणण्याने त्याची सहजातता सिद्ध होत नाहीच, उलट असे म्हणतां येईल की, ज्याच्यासाठी बुद्धीचा उपयोग करावा लागतो ती सहजात तत्त्वे कसली? लहान मुलाना वेदनाच्या मदतीने कडू व गोड यातील फरक कळतो, कडूपणा व गोडपणा याच्या कल्पना मनांत असतात म्हणून नव्हे. सैद्धान्तिक तत्त्वांप्रमाणेच नैतिक तत्त्वेहि सहजात नसतात न्यायाची कल्पना कितीजणांत असते? चोरातहि एक प्रकारचे नियम असतात हें खरे पण ती ज्ञानप्रियता नव्हे कारण आपल्या साक्षीदारांशीं प्रामाणिकपणे वागणारा चोर लागलीच भेटणाऱ्या सच्छील माणसाला लुबाडतो. नैतिक नियमाना सिद्धता लागते यावरूनच ते सहजात नाहीत हे कळते. लोक सद्गुणांचे चहाते असतात ते सहजात तत्त्वे असतात म्हणून नव्हे; तर ती फावदेशीर असतात म्हणून. सहजात कल्पना आहेत म्हणून उड्या मारणारे लोक त्यांची यादी मात्र सादर करीत नाहीत. कल्पना सहजात असल्या-खेरीज त्या कल्पनांतून येणारी तत्त्वे सहजात असू शकत नाहीत पण तादात्म्याची कल्पना कुठे सहजात आहे? जर मनांत सहजात कल्पना असल्या तर त्यांत ईश्वराची कल्पना अवश्य असती, पण ती तशी नाही. अर्थात् लॉक म्हणतो तशा कल्पनेची जरूरच नाही कारण ज्ञानाची शक्ति ईश्वराने मनुष्याला दिली आहे, त्यांतून ती कल्पना बनवता येते. बुद्धीच्या उपयोगाने सहज समजणाऱ्या कल्पनांना सहजात म्हटले

तर सर्वच ज्ञान सहजात होईल. म्हणून एकतर सर्वच ज्ञान सहजात आहे, किंवा कोणतेच नाही काही सामान्य व सज्यातीत तत्वाच्या स्पष्टीकरणार्थ त्यांना सहजात म्हटले जाते.

मनातील सहजात कल्पनांना हृदयार केल्यानंतर ज्ञान कुठून येते हा प्रश्न येतो. त्याला एसेच्या दुसऱ्या भागात लॉकने ‘अनुभव’ असे उत्तर दिले आहे वेदन व प्रक्षेपण हीच ज्ञानाची मुळे. मन कोऱ्या कागदासारखे स्वच्छ असून वेदनाने त्यावर आकृति उमटतात. वेदन हे बाह्य इंद्रिय असून प्रक्षेपण हें अंतरिन्द्रिय आहे. मनाच्या अंधाऱ्या खोलीत या दोन खिडक्यातून उजेड येतो जी वेदनेत नाही अशी कोणतीच गोष्ट बुद्धीत नसते. वेदन व प्रक्षेपणातून मनात कल्पना येतात. लॉकने ‘कल्पना’ शब्द काटेकोरपणे वापरला नाही. कधी कधी तो कल्पना व वेदन याची बरोबरी करतो, कधी त्यांना वेदनाची जाणीव म्हणतो, कधी वेदनाचे वेदनहि म्हणतो. कल्पना सरल व सकीर्ण अशा दोन प्रकारच्या असून सरल कल्पनाचे चार वर्ग लॉकने सांगितले आहेत : (१) रंग, रूप वगैरे एका इंद्रियामार्फत येणाऱ्या वेदन-चलना (एसे २.३). (२) अतर, परिमाण वगैरे एकाहून अधिक इंद्रिया-मार्फत येणाऱ्या वेदन-कल्पना (एसे २.५). (३) विश्लेषण, सन्श्लेषण, स्मृति वगैरे मनाच्या व्यापारावरील प्रक्षेपणापासून येणाऱ्या प्रक्षेपण-कल्पना व (४) वेदन व प्रक्षेपण या दोन्हीमुळे मिळणाऱ्या मुखदुःख, शक्ति, अस्तित्व या कल्पना. याच आपल्या सुरुवातीच्या सरल कल्पना व या साहित्यातूनच सर्व ज्ञानाची इमारत उभारली जाते

या म्हणण्यावरून मन निष्क्रियच आहे असे दिसते, पण ते तसे नाही मिळालेल्या सरल कल्पनातून मन सकीर्ण कल्पना तयार करते. (एसे २.१२) मनाला नवीन सरल कल्पना तयार करता येणार नाहीत. पण असलेल्या सरल कल्पनांचा सवध जोडणे, त्यांना एकत्र आणणे यातून सकीर्ण कल्पना तयार होतात. संवेदन ही ज्ञानाची पहिली पायरी. मग स्मृति तुलना करणे, एकत्रीकरण, नामकरण यांना आधार स्मृतीच आहे (एसे २.१०). सकीर्ण कल्पना प्रकार, द्रव्य व सवध अशा तीन प्रकारच्या असतात. (एसे २.१२). (१) प्रकार हे स्वतंत्रपणे अस्तित्वात नसून द्रव्यावर अवलंबून असतात. प्रकार सरल व मिश्रित दोन प्रकारचे असतात. एकाच तऱ्हेच्या कल्पनातून निर्माण झालेले ते सरळ प्रकार, उदा.—एकाच तऱ्हेच्या दहा वस्तु. अनेक प्रकारच्या कल्पनातून निर्माण झालेले ते मिश्र प्रकार. उदा.—लढणे, छापणे, चोरी करणे वगैरे. (२) द्रव्याला स्वतंत्र अस्तित्व असते. आत्मा किंवा ईश्वर किंवा बाह्य वस्तूच्या कल्पना या द्रव्याच्या कल्पना. या कल्पना त्याच्या आद्यवस्तुरूप असल्या पाहिजेत. (३) कार्य, कारण, एकता, अनेकता हे सवध झाले. हे स्वतःच्याच आद्यवस्तु असतात व स्वतःचाच निर्देश करतात. (एसे ४.४, ५).

ज्ञानाचे मूळ कल्पनेत पाहिल्यावर कल्पनाच्या सत्यतेचा प्रश्न येतो. मूळ आद्यवस्तूवरहुकूम कल्पना असेल तर ती खरी व ही अनुरूपता पूर्ण असेल तर ती कल्पना पर्याप्त समजावी. सरल कल्पना सर्वांत जास्त खऱ्या व पर्याप्त असतात. त्या वस्तूच्या गुणधर्मांच्या प्रती नसल्या तरी वस्तूच्या शक्तीचे आपल्यावर होणारे नियमित परिणाम असतात. तसेच ज्ञानाचे साधन होण्याचे ईश्वराने घालून दिलेले कार्य नीटपणे करतात. कल्पना अपर्याप्त असताना ती वस्तूची निर्देशक

आहे असे म्हटले तर ती खोटी ठरते. मुट्या कल्पना खऱ्याहि नसतात की खोट्याहि नसतात सत्य किंवा असत्य हे विधानाचे गुण आहेत. सकीर्ण कल्पनांपैकी द्रव्यासवधीच्या आपल्या सर्वच कल्पना अपर्याप्त असतात, कारण वस्तूचे सर्व गुण आपल्याला कळत नाहीत (एसे २.३१). कल्पनेत ज्या गुणाना एकत्र केले जाते तसे प्रत्यक्षात असेल तर ती कल्पना खरी ठरते. म्हणून सेटॉर किंवा किन्नर ही कल्पना खरी नाही. प्रकार व सवध यांच्या सर्व कल्पना पर्याप्त असतात कारण त्या स्वतःच स्वतःच्या आद्यवस्तु असतात (एसे २.३१.३).

मन व जडद्रव्य हे वेगळे पदार्थ असल्याने मन मनालाच जाणू शकते. मनाचा जडद्रव्याशी प्रत्यक्ष सवध येऊ शकत नाही. ते ज्ञान अप्रत्यक्ष असून कोणातरी मध्यस्थाची जरूरी लागते हे काम कल्पना करतात (एसे ४.२१.४) कल्पना या ज्ञानाचा विषय असल्याने त्या मानसिक असतात तर वस्तूचे प्रतिनिधित्व करतात म्हणून भौतिक असतात त्यांचे अस्तित्व सध्याप्रकाशासारखे असते. लॉकच्या या सिद्धान्ताला प्रातिनिधिक सवेदनाचा सिद्धान्त म्हणतात.

मनापुढे कल्पनांखेरीज काहीच नसल्याने ज्ञान म्हणजे कल्पना-कल्पनातील अन्वय किंवा व्यतिरेक. सत्य म्हणजे कल्पना योग्य रीतीने एकत्र आणणे (एसे ४.५). (१) एकता, अनेकता, (२) संबंध; (३) सहास्तित्व व (४) खरे अस्तित्व असे चार प्रकारचे ज्ञान होते. (१) एकता किंवा अनेकता समजणे सोपे आहे, कारण प्रत्येक कल्पनेचे तादात्म्य ती मनात आल्याबरोबरच सिद्ध होते. (एसे ४.३). (२) सारख्या सत्येत सारखी सख्या मिळविली की सारखे उत्तर येते हे सवध-ज्ञान झाले. योग्य कल्पनांचा संबंध आला की, हे ज्ञान खरे झाले (३) सहास्तित्वाच्या वावतीत निश्चित काही सांगता येत नाही. काही गुणाचे सहास्तित्व योग्य वाटते; पण हे वऱ्याच वेळा अनुभवावर अवलंबून असते. अनुभवातून विशेष वस्तूंचेच ज्ञान होते. सामान्य नियम मिळत नाहीत म्हणून खऱ्या अर्थी नैसर्गिक शास्त्रे अस्तित्वात नाहीत. द्रव्याच्या गुणाची आपल्याला माहिती नसल्याने त्यांच्या सहास्तित्वावावत काही खात्रीने सांगता येत नाही. (एसे ४.३). गणित व नीतिशास्त्र यांच्या कल्पना मात्र वस्तूच्या प्रती नसल्याने त्यांचे सत्य वस्तूनी ठरत नाही वस्तु अस्तित्वात नसतील तरीहि ‘अपराध दडनीय आहे’ असे सिद्धान्त खरे व सामान्य आहेत. (एसे ४.४). (४) खऱ्या अस्तित्वाच्या वावतीत मात्र ज्ञान म्हणजे कल्पनाकल्पनातील सवध नसून, कल्पना व वस्तु यातील सवध आहे आत्मा, ईश्वर व जग यांचे ज्ञान म्हणजे खऱ्या अस्तित्वाचे ज्ञान होय.

निश्चिततेच्या दृष्टीने लॉकने ज्ञानाचे तीन अंश दिले आहेत : (१) अतस्फूर्त ज्ञान : हे सर्वांत निश्चित असते. आपल्या आत्म्याच्या ज्ञानाला लॉक येथे घालतो. आपली प्रत्येक कल्पना, सुख, दुःख, विचार, यानी आपले अस्तित्व प्रकट होते कशाचा सशय आला तरीहि त्यातून आपले निश्चित अस्तित्व कळते (एसे ४.९). (२) निदर्शनात्मक ज्ञान . हेहि निश्चित असते. यातील प्रत्येक पायरीचे ज्ञान अतस्फूर्त ज्ञानावर अवलंबून असते (एसे ४.२) गणित हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. ईश्वराचे ज्ञान निदर्शनात्मक असून आत्म्याच्या अस्तित्वावरून त्याचे निदर्शन करता येते. (३) वेदनात्मक ज्ञान . हे सभाव्य असते. जगाचे ज्ञान या प्रकारचे आहे. त्याला फक्त व्यावहारिक अस्तित्व

आहे. (एसे ४.२.१४, ४.१३.३). वेदनावर अवलंबून असल्याने हें विशेषाचेंच असते त्यातून एवढेच कळते की, काहीतरी अस्तित्वात असून ते आपल्यात वेदने निर्माण करते. (एसे ४.११.२). म्हणून बाह्य वस्तूचे अस्तित्व सहसा कोणी नाकारित नाही इंद्रियज्ञानाने झालेल्या जगाच्या अस्तित्वाची एवढी निश्चितता जीवनाला पुरेशी आहे.

ज्ञानाची व्याप्ति फारच मर्यादित आहे (एसे ४.२). कल्पना व त्याचा अन्वय यापलीकडे ज्ञान जात नाही. इंद्रिये मोजकीच असून तीहि सूक्ष्म नसतात, कित्येकदा कल्पनाकल्पनातील संबंध लक्षात येत नाही, काहीना एकत्र आणतां येत नाही. यामुळे ज्ञानाला मर्यादा येतात. अनुभवाचें क्षेत्र व्यापक करून किंवा कल्पना स्पष्ट व प्रभिन्न करून ही व्याप्ति वाढविता येते. (एसे ४.१२).

संपूर्ण निश्चितता व संपूर्ण अज्ञान याच्या मधली स्थिति म्हणजे सभाव्यता सर्व गोष्टींचे प्रत्यक्ष ज्ञान आपणास करून घेणे अशक्य असते. म्हणून दुसऱ्याच्या मतावर अवलंबून राहावे लागतें. न्यायाधीशाला व इतिहासकाराला अप्रत्यक्ष ज्ञानावर भरवसा ठेवावा लागतो कधी कधी मताची सभाव्यता इतकी वाढते की, ते निश्चित ज्ञानाजवळ येते लोखंड पाण्यात बुडेल याचा कुणाला शंय येत नाही. श्रद्धा ही ज्ञान व मत याच्या मध्ये असते. श्रद्धेची निश्चितता बुद्धीवर अवलंबून असते.

एसेच्या तिसऱ्या भागात लॉकने भाषेचा विचार केला आहे. सामान्य कल्पनाचे दर्शक म्हणून वापरले तर शब्द सामान्य होतात व अनेक वस्तूसाठी वापरता येतात. मात्र या शब्दांनी सामान्य हा सत्ताशास्त्रीय पदार्थ दाखवला जातो अशी गैरसमजूत होण्यासारखी आहे. पण सामान्य अस्तित्वात नसून विशेषेच असतात. विशेष वस्तूपासून शब्दाना वेगळे काढले तर ते मनुष्यनिर्मित आहेत हे स्पष्ट होते. प्रत्येक वस्तूला वेगळे नाव लागू नये म्हणून सामान्यनाम निघालें. यांत भाषेची प्रगति दिसते. जी नावे वेदनाशी संवध नसणाऱ्या कृतीशी निगडित असतात त्याचे मूळमुद्रा वेदनांतच असते

सत्ताशास्त्र . अनेक कल्पना सतत बरोबर असतात हे पाहून व सरल कल्पना अशा स्वतंत्रपणे कशा राहू शकतील म्हणून त्याचा आधार म्हणून आपण द्रव्याची कल्पना करतो. पण द्रव्याची कल्पना सहजातहि नाही किंवा वेदन-प्रक्षेपणांतूनहि मिळत नाही; व मग आपणास असे आढळून येते की, द्रव्याची स्पष्ट कल्पनाच आपल्याकडे नाही. द्रव्य म्हणजे आपल्याला ज्याची काही माहिती नाही असे अनिश्चित गृहीतक आहे. (एसे १.४.१८). देकांर्तून लॉकचे मत भिन्न असून विस्ताराला तो जडद्रव्याचें सारतत्त्व मानत नाही तर घनता हें सारतत्त्व आहे असे म्हणतो. (एसे २.४). विचार चिद्वस्तूचें सारतत्त्व नाही. विस्तार व विचार हे जडवस्तु व चिद्वस्तु याच्या क्रिया आहेत. गुण दोन प्रकारचे असतात . (१) प्राथमिक गुण म्हणजे जे वस्तूपासून वेगळे काढतां येत नाहीत ते, विस्तार, गति, आकृति, घनता वगैरे. हे कळण्यास एकाहून जास्त इंद्रिये लागतात. (२) दुय्यम गुण, हे वस्तूत नसतात, तर वस्तूचे आपणांवर होणारे परिणाम आहेत. (एसे २.८, ९, १०). रंग-रूपादि एका इंद्रियाने कळणारे गुण दुय्यम होत. हे गुण म्हणजे ती विशिष्ट वेदने निर्माण करण्याची वस्तूतील शक्ति होय. एका वस्तूमुळे दुसरी वस्तु बदललेली दिसल्यास पहिलीत काही शक्ति आहे

असे आपण समजतो. हा बदल अनेकदा पाहून कारणतेची कल्पना येते. (एसे २.३). बाह्यवस्तु अस्तित्वात असून त्याचे वेदनात्मक ज्ञान आपणास होतें आत्मा अस्तित्वात असून अन्त स्फूर्तें ज्ञानाने कळतो. अस्तित्वात असणाऱ्या सर्वांचे कारण म्हणून एका नित्यवस्तूकडे धाव घ्यावी लागते, हाच ईश्वर याचें निदर्शनात्मक ज्ञान होतें (एसे ४.९).

उपसंहार . लेखक म्हणून एसेने लॉकला प्रथम उजेडात आणले किंहुना लॉकचे पाश्चात्य विचारांतील स्थान एसेवरच अवलंबून आहे. एसेच्या प्रस्तावनेत लॉक म्हणतो की, — एसे मध्येमध्ये खड पडत व तुकड्यातुडकड्यानी लिहिला गेला आहे. म्हणून त्यात पुनरावृत्ति झालेली असून तो लहान करता येईल. पण आळस व कार्यवाह्य यांनी मला ते करणे शक्य नाही पण असे दोष अमूनहि एसे अभिमत तात्त्विक वाडमयात जमा होतो एसेचा मुख्य हेतु व रचना सैद्धान्तिक नसून व्यावहारिक आहे. या उपयोगितावादी भूमिकेमुळे गणितावर भरवसा ठेवून जगाचे ज्ञान होईल असे मानणाऱ्या सतराव्या शतकातील तत्त्वज्ञाहून लॉक एकदम वेगळा दिसतो. लॉकचा एसे म्हणजे विस्तृत क्षेत्रावर परिणाम झालेला सत्ताशास्त्र व मानसशास्त्र यावरील पहिला इंग्रजी ग्रंथ आहे एसेच्या दुसऱ्या भागात अनुभववाद आहे पण चवथ्या भागात हा दृष्टिकोण बदलतो. कारण ज्ञानाचे प्रामाण्य ठरविण्यास वापरलेले निकष अनुभववादी नाहीत. पाया अनुभववादाचा पण इमारत बुद्धिवादाची आहे. म्हणून एसेला संपूर्णपणे अनुभववादी ग्रंथ म्हणतां येणार नाही तरीहि एसेमुळे इंग्लंडमध्ये अनुभववादाने मूळ धरले हे मान्य केले पाहिजे. डोळे झाकून, कान झाकून, अनुभवाकडे पाठ फिरवून सर्व काही गृहीत धरण्याचा लॉकने धिक्कार केला. बुद्धि हा ईश्वराने मनुष्याच्या मनांत लावलेला दिवाच आहे, तो विसवणे म्हणजे अधारांत उडी घेणें होय, या त्याच्या दृष्टिकोणाने युरोपमधील बुद्धिवादाच्या चढत्या काळात म्हणजे सतराव्या शतकात, लॉक ही महत्त्वपूर्ण व्यक्ति व एसे हा प्रमाणग्रंथ होऊन बसला अजूनहि इंग्रजी व अमेरिकन विचारावरील एसेचा पगडा पूर्णपणे दूर झालेला नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : लॉक, जे. : अॅन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अडर्स्टँडिंग, संपा. : ए. सी. फ्रेजर, २ ख. (न्यूयॉर्क, १९५९); प्रिगल-वॅट्सन, ए. एस. : लॉक्स एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अडर्स्टँडिंग, सक्षिप्त आ. (लंडन, १९२४), हिब्वन, जे. जी. : दि फिलॉसफी ऑफ दि एनूलायट्यूमेंट (लंडन, १९१०), सेल्वी-विग, एल. ए. एन्क्वायरीज कन्सर्निंग ह्यूमन अडर्स्टँडिंग अँड कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ मॉरल्स वाय डेव्हिड ह्यूम, आ २ (ऑक्सफर्ड, १९०२).

पद्मा कुलकर्णी

अॅनॅक्झोरोस : अथेन्समध्ये तत्त्वज्ञान आणणारा पहिला ग्रीक अॅनॅक्झोरोस एशियामायनरमधील ग्लॅझोमेनी या ठिकाणी जन्मला. त्याच्या जीवनासंबंधीच्या एका कालगणनेनुसार त्याचा जन्म ख्रि. पू ५०० मध्ये दाखविला आहे त्याने तात्त्विक जीवनार्थ सपत्तीकडे दुर्लक्ष केले. तो नाणावलेला गणितज्ञ व खगोलशास्त्र आणि तत्त्वज्ञ झाला असे म्हणतात की, तो अॅनॅक्झोमेनीसच्या तत्त्वज्ञान-संप्रदायाचा होता हे खरे असो अथवा नसो, हे मात्र स्पष्ट आहे की, आयोनियातील तत्त्वज्ञानाच्या वौद्धिक आणि वैज्ञानिक परंपरेशी तो एकनिष्ठ राहिला.

प्लेटोने आपल्या 'अँपॉलॉजी' ह्या संवादात अँनॅक्झॅगोरसने एक ग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख केला आहे तो ग्रंथ विश्वाशास्त्रावर असून त्याची गैली भव्य आणि हृद्य आहे. ह्या ग्रंथाच्या उपलब्ध असलेल्या अवशेषा-वद्दल आपण सिप्लिसिअसचे ऋणी आहोत.

एपिडॉक्लिअसप्रमाणेच अँनॅक्झॅगोरस 'काहीहि उत्पन्न होत नाही अथवा नाश पावत नाही' (फ्रॅगमेंट, १७) हा पार्मेनायडिसचा सिद्धान्त स्वीकारतो, शून्य वा पोकाळी अमान्य करतो आणि परिवर्तन म्हणजे स्थानान्तर अशी उपपत्ति देतो परंतु एपिडॉक्लिअसपेक्षा तो अधिक सुसंगत आहे. एपिडॉक्लिअसच्या मते विश्वात चार 'मुळे' अथवा वस्तूंचे मूल-घटक आहेत. जल, वायु, अग्नि आणि पृथ्वी, आणि सर्व नवीन गुणधर्म ह्यांच्या समिश्रणातून अथवा विघटनातून उत्पन्न होतात आणि नष्ट होतात. अँनॅक्झॅगोरसने असा युक्तिवाद केला की, ह्या चार 'मुळांच्या' समिश्रणातून जर नवीन गुणधर्म उद्भवत असतील तर ह्याचा अर्थ असा की, काही गुणधर्म नव्याने-सुद्धा उत्पन्न होतात परंतु हे मत एपिडॉक्लिअसने स्वीकारलेल्या पार्मेनायडिसच्या सिद्धान्ताशी विसंगत ठरते. जर काहीच उत्पन्न होत नसेल अथवा नष्ट होत नसेल तर सर्व गुणधर्म स्वयंभू मानले पाहिजेत आपल्याला असंख्य गुणधर्मांचा इंद्रियानुभव येतो आणि म्हणून असंख्य मूळ गुणघटक असले पाहिजेत. त्यांना अँनॅक्झॅगोरस 'वीजे' आणि अँरिस्टॉटल 'मूलतत्त्वे' म्हणतो. ह्या तत्त्वज्ञानाला आपण गुणात्मक परमाणुवाद म्हणू शकू.

गुणात्मक परमाणुवाद : ह्या तत्त्वज्ञानाची चार तत्त्वे आहेत : (१) अनंत विभाजनीयतेचे तत्त्व म्हणजे, कोणतीहि वस्तु इतकी सूक्ष्म नसते की, ती अधिक लहान होऊ शकत नाही, कारण, जिला अस्तित्व आहे ती विभाजन केल्याने नाहीशी होईल हे सभवत नाही (फ्रॅगमेंट ३). उदा.—सोन्याचा प्रत्येक भाग सोनेच असतो (२) मूलतत्त्वाचा सिद्धान्त म्हणजे, सोने सोन्याच्या घटकांचे वनलेले असते जे सोने नाही अशातून सोने उत्पन्न होऊ शकत नाही जे. केस नाहीत त्या वस्तूपासून केस कसे निर्माण होऊ शकतील ? किंवा जे मास नाही त्यापासून मास कसे उत्पन्न होऊ शकेल ? (फ्रॅगमेंट ११). (३) सार्वजनिक मिश्रणाचे तत्त्व : त्यानुसार प्रत्येक वस्तूत इतर सर्व वस्तूंचा अंश असतोच (फ्रॅगमेंट ११). आपल्या या सृष्टीतील वस्तु विभक्त नाहीत किंवा त्या कोयत्याने एकमेकींपासून विलग करता येत नाहीत, उष्ण वस्तूपासून थंड वस्तु काय किंवा थंड वस्तूपासून उष्ण वस्तु काय विलग करता येत नाही (फ्रॅगमेंट ८); आणि लहान व मोठ्या वस्तूतील अंश परिणामदृष्ट्या समान असतात. या कारणास्तवदेखील प्रत्येक वस्तूत सर्व वस्तु असल्या पाहिजेत ज्या अर्थी वस्तूना अल्पतम असणे हे शक्य नाही त्या अर्थी वस्तूचे विलगीकरण शक्य नाही किंवा त्या स्वयंभू असणेहि शक्य नाही, त्या आता आहेत तणाच आरंभापासून एकत्र असल्या पाहिजेत (फ्रॅगमेंट ६). (४) वर्चस्व-तत्त्व : याचा अर्थ असा की, वस्तू-मध्ये जे गुण-घटक प्रधान असतात त्यांनुसार त्या वस्तूला नांव प्राप्त होत असते सोन्यात सर्व काही असते तरी सोन्याच्या गुण-घटकांच्या प्राधान्यामुळे त्याला सोने म्हणतात. परिवर्तन म्हणजेसुद्धा नवीन गुणधर्मांचा उद्भव होणे नव्हे; गुणांचे वर्चस्व अथवा पीछेहाट होय.

मतम १-८

परिवर्तनद्वारा अप्रभावी असलेले गुणधर्म प्रभावी होतात व प्रभावी असलेले गुणधर्म निष्प्रभावी होतात आपण जे अन्न खातो त्यांत रक्त, अस्थि, स्नायु, नखे, मांस यांचे गुण-घटक असतातच ; कारण त्यांशिवाय अन्न खाल्ल्याने या सर्व गोष्टी तयार झाल्याच नसत्या. परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणजे वस्तूच्या ठिकाणी असणाऱ्या चिरस्वरूपी अशा गुण-घटकांच्या केवळ पुनर्वितरणाची प्रक्रिया होय.

हा गुणात्मक परमाणुवाद असमाधानकारक आहे भाकरीमध्ये हे घटक अशरूपाने पूर्वीच असतात असे म्हणणे हे काही तिचे रूपान्तर रक्त अथवा हाडे ह्यामध्ये कसे होते ह्याचे स्पष्टीकरण नव्हे. परंतु पार्मेनायडिसचा सिद्धान्त आणि दुय्यम गुणधर्मांचे वस्तुगतत्व ह्याचा एकत्र स्वीकार केला तर ह्याशिवाय दुसरा पर्यायच राहत नाही. डेमॉक्रिटसचा परमाणुवाद दुय्यम गुणधर्मांचे वस्तुगतत्व अमान्य करतो व सर्व परमाणु स्वरूपतः परिमाणात्मक असतात; आणि नवीन वस्तु म्हणजे नवीन दुय्यम गुणधर्मांनी युक्त अशा वस्तु नसून, परिमाणात्मक परमाणूंच्या त्या नवीन रचना असतात, असे प्रतिपादन करतो

गतीची उपपत्ति एपिडॉक्लिअसप्रमाणे अँनॅक्झॅगोरसच्या मते गतीची उपपत्ति देणे आवश्यक आहे. ती देण्यासाठी एपिडॉक्लिअसने प्रेम व द्वेष ह्या दोन शक्ति मानल्या आहेत. अँनॅक्झॅगोरसच्या मते केवळ गतीचीच नव्हे तर गतीच्या सुमूत्रतेचीहि उपपत्ति देणे आवश्यक आहे. सृष्टीत व्यवस्था व सौंदर्य आहे आणि त्याच्या मते ह्याचा अर्थ असा आहे की, व्यवस्था निर्माण करणारे मन अथवा नूस (Nous) असले पाहिजे. नूसचे स्वरूप काय ? ते गुणात्मक घटक अथवा 'वीजे' ह्याहून भिन्न असते "सर्व वस्तूंमध्ये जसे प्रत्येक वस्तूचे घटक असतात तसे नूसमध्ये कणाचेच मिश्रण नमते." ते निर्मळ, स्वतंत्र आहे. ते असीम व स्वयनियंत्रित आहे. ते सर्वज्ञ आहे आणि जीवमान अशा सर्व लहानमोठ्या वस्तूवर, तसेच सर्व विश्वचक्रावर त्याचे प्रभुत्व असते. त्याने भूत, वर्तमान आणि भावी अशा सर्व वस्तूंचे व्यवस्थापन केले जाते. "ते सर्वात मूक्ष्म व विषुद्ध असते" (फ्रॅगमेंट १२). तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासकारांनी अँनॅक्झॅगोरसने नूसला भौतिक मानले होते की आत्मिक यावावत वाद घातला आहे; परंतु ही चर्चा निष्फळ आहे. कारण अँरिस्टॉटलपूर्वी ग्रीक तत्त्वज्ञानाने जडद्रव्य व मन ह्यात भेद केलेला नाही. तरीहि अँरिस्टॉटलने जे म्हटले आहे ते खरे आहे. ते हे की, विश्वाच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी आणि अमुक गोष्ट अस्तित्वांत असावीच का याचा खुलासा, जेव्हा-जेव्हा त्याला देता येत नाही तेव्हा-तेव्हा अँनॅक्झॅगोरसने कळसूत्री पेटीतून बाहेर येणाऱ्या देवासारखा नूसचा उपयोग करून घेतला आहे परंतु इतर ठिकाणी मात्र नूसऐवजी इतर गोष्टीकडे तो कारकत्व देतो. (मेटॅफिजिक्स, ४ अ, १८५०, १८-२१). प्लेटोचा सॉक्रेटीससुद्धा अशी तक्रार करतो की, अँनॅक्झॅगोरस 'वस्तू'च्या व्यवस्थापनेमध्ये नूसला कोणत्याहि प्रकारची कारकशक्ति वहाल करीत नाही, तर वायु, आकाश, पाणी आणि इतर अनेक वस्तूना तो कारण समजतो (फेडो, ९७ व ८). अँनॅक्झॅगोरसने विश्वाच्या लावलेल्या यत्नवादी अन्वयार्थावर प्लेटोने व अँरिस्टॉटलने केलेल्या टीकेला अँनॅक्झॅगोरसच्या वैज्ञानिक खगोल-विचाराने पुष्टि मिळते. सूर्य व तारे हे जळते दगड आहेत अशी त्याने कल्पना केली व ग्रहाणाची योग्य उपपत्ति दिली. रसेलच्या मतानुसार

‘अनॅक्झॅगोरस बहुतेकहून निरीश्वरवादी असावा.’ त्यामुळे त्याला निरीश्वरवादासाठी कारागृहाची शिक्षा देणाऱ्या अथेन्समधल्या न्यायालयाची अगदीच चूक नव्हती. त्याचा एकेकाळचा शिष्य आणि मोठा राजकारणी पेरिक्लिस याने त्याला कारागृहातून सोडविले. अथेन्समधील तीस वर्षांच्या (ख्रि. पू ४८०-४५०) वास्तव्यानंतर तो आपल्या आयोनियम गावी पळून गेला त्याने स्वतःची तत्त्वज्ञान-संस्था स्थापिली आणि शेवटच्या घटकेपर्यंत - ख्रि. पू. ४२८ - त्याने तेथे काम केले.

संदर्भ-ग्रंथ : वनॅट, जे. अर्ली ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८९२, आ ४, १९३०), फ्रीमन, के. अॅन्मिल टु प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफर्स, सपा एच डायलेस (ऑक्सफर्ड, १९४६); वनॅट, जे. : ग्रीक फिलॉसफी, ख १-थेलीम टु प्लेटो (लंडन, १९१४), कर्क, जी एस व रॅव्हेन, जे ई दि प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफर्स (लंडन, १९५७)

स. ए. कनल

अॅनॅक्झिमेन्डर : अॅनॅक्झिमेन्डर, ग्रीक तत्त्ववेत्ता. जन्म : माय-लेटस. इ स पू ६१०-५४५. ग्रीक खगोलशास्त्राचा जनक. जगाचा व नक्षत्रमंडळाचा पहिला ग्रीक नकाशा त्याचाच होय. तो थेलिसचा शिष्य होता अशी एक विचारपरंपरा आहे. विश्वशास्त्रातील अभ्यासाचे निष्कर्ष लिहिलेले त्याचे ‘पेरी फायसिऑस’ हे पुस्तक उपलब्ध नाही. आपले तत्त्वज्ञान गद्यात लिहिणारा तो पहिला ग्रीक आहे.

सत्ताशास्त्र . विश्वातील परमसत्तेला तो अपैरॉन किंवा अमर्याद-तत्त्व म्हणतो सर्व वस्तु येथे उत्पन्न होतात व येथेच लय पावतात उपनिपदातील तज्जलान् हे वर्णन त्याला लागू पडेल. अपैरॉनचें कोणतेच निश्चित वर्णन दिलेले नाही. अमर्यादतत्त्वापासून जगातील सर्व बदल निर्माण होतात. ते स्वतः मात्र बदलाच्या पलीकडे व अनुभवातीत आहे निर्माण झालेले सर्व पदार्थ नश्वर आहेत. अपैरॉन मात्र अनादि, अनंत, अविनाशी, नित्य व अजर असून सर्वविश्वव्यापी आहे. परमाणुवाद्याच्या अमर्याद पोकाळीचे बीज यात आहे. अॅरिस्टॉटलच्या मते अॅनॅक्झिमेन्डरच्या अपैरॉनमध्ये सर्व तत्त्वांचे असे वेमालूम मिश्रण आहे की, कोणताहि विशिष्ट गुण त्याला लावता येत नाही. तें कोणत्याहि एका महाभूताप्रमाणे आहे असे म्हटलेले नाही. ते सर्वांहून वेगळे आहे. कारण उष्णता किंवा थंडी अशांपैकी एक अमर्याद झाले तर त्याच्या परस्पर विरुद्धतेने दुसऱ्याचा मागमूसहि राहणार नाही अपैरॉन अमर्यादित आहे; नसेल तर ते सर्गक्रियेने संपून जाईल. नित्यगतीने अमर्यादातील विरोधी गोष्टी वेगळ्या होतात. उष्णता व थंडी वेगळी झाल्यावर पृथ्वी, आकाश व अग्नि निर्माण झाले. आधीच्या विश्वकल्पनाहून वेगळी अशी विश्वाची पहिली मुस्पष्ट भौमितिक सकल्पना त्याने मांडली. पायथॅगोरससारख्या खगोल-शास्त्रावद्दल गणितात्मक विचार करणाऱ्याचा तो अग्रेसर आहे पृथ्वी दंडगोल असून विश्वाच्या मध्यभागी अधातरी लोवकळते एकसमयावच्छेदकरून अनंतकोटि ब्रह्मांडे अस्तित्वांत आहेत. ही सर्व अमर्यादत्वांत बुडबुडाप्रमाणे आहेत. हा सिद्धान्त शास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे , कारण ‘वर’ व ‘खाली’ या सकल्पना निरपेक्ष आहेत, तसेच सर्व जड वस्तु एकाच केद्राकडे येऊं पाहतात, या सिद्धान्ताला

त्याने धक्का दिला मृष्टिप्रलयाचे चक्र अनादि-अनंत आहे अॅनॅक्झिमेन्डरची पृथ्वीवद्दलची कल्पना शास्त्रीय दृष्टि व जुनाट मिदानी यांचे मिश्रण आहे. पृथ्वी वाळन गेल्यावर ओंउमर तत्त्वापासून सजीव मृष्टि निर्माण झाली मनुष्यहि पूर्वी मत्स्य होना हे कल्पना अति-पूर्वीच त्याने मांडली.

धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र : ज्या अंतिम तत्त्वाच्या आधारेने मृष्टीची उपपत्ति दिली जाते, त्या नियामक तत्त्वाला परमेश्वर अने सवोधनारा अॅनॅक्झिमेन्डर हा पहिला ग्रीक आहे. अमर्याद तत्त्वाच्या कल्पनेमुळे विज्ञान केवळ वास्तवाच्या उपपत्तीकरून मरुतनाकडे वळले उन्हाळयान उष्णता व हिवाळयान थंडी प्रभावी होऊन एकमेकावर जो जन्माय करताना त्याच्या निरननामाठी नित्य सृष्टिचक्र चालू आहे या कल्पनेने मृष्टिप्रलया नैतिक अधिष्ठान मिळाले. हा एक वैश्विक न्यायच होय. वस्तु अमर्यादतत्त्वापासून वेगळ्या होणे व पुन्हा त्यात विलीन होणे हेहि काहींच्या मते याच न्यायाचे उदाहरण आहे उपसंहार . जडत्वाच्या गति अमर्यादने अॅनॅक्झिमेन्डरला जड-जीववादी म्हणता येईल. अनादि-अनंत किंवा अजर-अमर अशा विशेषणे लावलेले व परमेश्वरच म्हटले गेलेले अमर्यादतत्त्व हे अॅनॅक्झिमेन्डरची तत्त्वज्ञानाला दिलेली देणगीच आहे. ही कल्पना केवळ वैज्ञानिक नग्न नत्ताशास्त्रीय व ईश्वरशास्त्रीय आहे.

संदर्भ-ग्रंथ गॉम्पर्स, टी . ग्रीक थिंक्स, ख १, अनु एल मॅगम (लंडन, १९०१); डेन्टर, ई : आउटलाइन ऑफ दि हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८८३, मुद्रा आ १३, अनु डब्ल्यू नेनल, सपा, एल्. आर पामर, १९३१); वनॅट, जे. ग्रीक फिलॉसफी, ख १ - थेलीम टु प्लेटो (लंडन, १९१४); विडेन्बेड डब्ल्यू ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु जे एच. टफटस (न्यूयॉर्क, १८९३)

पद्मा भी. कुलकर्णी

अॅनॅक्झिमेनीस : याच्यावद्दल, ‘अॅनॅक्झिमेन्डरचा शिष्य, मित्र व सहानुयायी’ इतकीच निश्चिंत माहिती आढळते तो थेलीसपेक्षा ४० वर्षांनी व अॅनॅक्झिमेन्डरपेक्षा २४ वर्षांनी लहान असावा त्याची आयुर्मर्यादा ६० वर्षांची धरली जाते. माध्या व त्रोटक आयोनिक गद्यात लिहिलेला त्याचा ग्रंथ अॅरिस्टॉटलच्या काळा-पर्यंत उपलब्ध होता. अॅनॅक्झिमेनीसच्या मते सर्वव्यापी वायु, ज्यांतून भूतमात्राची उत्पत्ति होते, हे आद्य तत्त्व. वायु एक, अनंत, दैवी परंतु अमेद नसून विशिष्ट आहे समस्वरूपात तो अदृश्य असतो परंतु नित्यगतीमुळे त्यातूनच विरळ होऊन तेज, तर घन होऊन वारा, दग, पाऊस, पृथ्वी व खडक उत्पन्न होतात पृथ्वीवरून वाफ होऊन निघून गेलेले आद्रं द्रव्य अधिकाधिक विरळ झाले व त्यातून निर्माण झालेल्या तेजातून सूर्य, चंद्र व तारे बनले थेलीसप्रमाणेच अॅनॅक्झिमेनीसच्या मते पृथ्वी रुद, सपाट आहे. ती टेबलासारखी असून हवेवर स्वार झाली आहे सूर्य चित्रासारखा, तेजोमय पानासारखा सपाट आहे विश्वाच्याभोवती वर्फासारखा पारदर्शक पापुद्रा असून त्यांत सूर्य, चंद्र व तारे चामखिलीमारून वमविलेले आहेत. विश्व अग्रगोळाकार आहे व मस्तकाभोवती जशी टोपी फिरते तसे सूर्य-चंद्र पृथ्वीभोवती प्रदक्षिणा करतात. तारे दूर असल्यामुळे प्रकाश देत नाहीत. ही कल्पना

अनॅक्झिमेनॅडरची चूक मुधारते एक उपादानद्रव्य निश्चित करणाऱ्या थेलीसच्या परंपरेतील शेवटचा व खगोलशास्त्रात थेलीसच्या मताकडे मागे वळणारा ही अँरिस्टॉटलपामून चालत आलेली उपपत्ति अनॅक्झिमेनीसला गैरलागू ठरते उलट, आद्य तत्त्व विश्वाचा घटक असूनहि स्वतः स्थिर राहून, केवळ विरळ वा घन होऊन भिन्न रूपे धारण करते ही अनॅक्झिमेनीसची मुख्य कल्पना अनॅक्झिमेनॅडरला थेलीसमध्ये आढळलेल्या दोपाचे निराकरण करते आद्याला केवळ लक्षणानी न दर्शवितां नामाने संबोधून त्याने द्रव्य व गुण ह्या भेदाची सुखात केली. विश्वाची घडामोड विरळ व घन होण्याच्या क्रियेवर सोपवून गुणाना संख्यारूप देणाऱ्या पदार्थविज्ञान-पद्धतीचा पाया घातला. 'आत्मा जशी देहाची तशी वायु विश्वाची धारणा करतो' ह्या उपमादृष्टान्ताने जीव व विश्व ह्या दोन्हीचे अधिष्ठान एकच आहे हे तत्त्व मांडले.

संदर्भ-ग्रंथ : वर्नॅट, जे. . अर्ली ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८९२; आ ४, १९३०), — ग्रीक फिलॉसफी, ख १ - थेलीस टु प्लेटो (लंडन, १९१४), कर्क, जी एस. व रॅन्डेन, जे ई : दि प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफीस (लंडन, १९५७), गुथ्री, डब्ल्यू के. सी. : ए हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी, खं. १ (केब्रिज, १९६२).

वीणा गजेंद्रगडकर

अँन्सेल्म, सेंट : [अँन्सेल्म, सत (इ. स. १०३३-११०९)] हा एका विशेष युक्तिवादासाठी प्रसिद्ध आहे कॅटच्या काळापासून ज्याला सत्त्वरूपमीमासा युक्तिवाद म्हणतात, त्याचा, ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी अँन्सेल्मने उपयोग केला. उत्तर इटलीत त्याचा जन्म झाला आपल्या आयुष्याचा बराच मोठा काळ त्याने एका फ्रेंच मठांत घालविला व तेथेच तो मठप्रमुख झाला नंतर इंग्लंड-मधील कॅटरबरीचा तो आर्चबिशप झाला.

अँन्सेल्मचा विचारप्रवाह ख्रिस्ती आर्प ज्ञानाच्या चौकटीत वाहतो हे खरे; तरी आर्प ज्ञानाचा आशय केवळ श्रद्धेने स्वीकारावयाचा असतो हे तो मान्य करीत नाही साक्षात्कृत आर्प ज्ञानाचे सार समजून घेण्याचा तो प्रयत्न करतो व श्रद्धेमुळे आकलनशक्ति विकसित होईल असे मानतो. "श्रद्धा उत्पन्न व्हावी यासाठी मी आकलनाचा प्रयत्न करीत नाही, तर मला आकलन व्हावे यासाठी मी श्रद्धेचा अंगीकार करतो." (प्रॉस्लॉगियम, पहिल्या प्रकरणाच्या शेवटी).

ग्रंथ : त्याच्या ग्रंथांमध्ये, 'मोनोलॉगियम' (एक मननात्मक स्वगत), 'प्रॉस्लॉगियम' (ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीच्या युक्तिवादाबद्दल आस्था असणाऱ्याकरिता एक प्रवचन), व 'कुर-देउस-होमो' (ख्रिस्ताचा अवतार आणि तारणकार्य) याचा समावेश होतो.

'मोनोलॉगियम' या ग्रंथात, जगात श्रेयाचे व अस्तित्वाचे विविध अंश आढळतात यावर आधारलेले, ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीचे अनुभवोत्तर युक्तिवाद आहेत.

जिच्याहून श्रेष्ठ सत्तेची कल्पना करता येत नाही अशा ईश्वर-कल्पनेपासून ईश्वराच्या अस्तित्वाचा निष्कर्ष काढणारा प्रसिद्ध युक्तिवाद 'प्रॉस्लॉगियम' या ग्रंथात दिला आहे. "खरोखर, ज्यापेक्षा श्रेष्ठतर कल्पना करवत नाही ते केवळ आकलनशक्तीत असणं शक्य

नाही ते केवळ आकलनशक्तीमध्ये आहे असे मानले तर ते त्याहून व्यापक अशा सत्तेच्या क्षेत्रांत अस्तित्वांत आहे अशी कल्पना करता येते." (प्रकरण २). यावरून अँन्सेल्म असा निष्कर्ष काढतो की, ईश्वराला आकलनशक्तीमध्ये आहे तसेच सत्तेच्या क्षेत्रांतहि अस्तित्व आहे. टॉमस अँक्वायनस याने हा युक्तिवाद फेटाळला (मुम्मा थिऑलॉजिये, भाग १, प्रश्न २, लेख १, दुसऱ्या आक्षेपाला उत्तर).

त्याने असे म्हटलं आहे की, एखादी व्याख्या मान्य करणं म्हणजे व्याख्येय वस्तूचं वास्तव जगांतील अस्तित्व मान्य करणे नव्हे, तर केवळ विचारविश्वातील तिचे अस्तित्व मान्य करणं होय. देकातं, लायबनिझ यांनी या युक्तिवादाचे पाठभेद उपयोजिले. 'क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन' यांत कॅटने ह्याचा टीकात्मक परामर्श घेतला आहे. हेगेलने ह्या युक्तिवादाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. हल्लीचे काही तत्त्वज्ञांनी अजून त्याचे समर्थन करतात. वी रसेल व टॉमस अँक्वायनसला अनुसरून, आधुनिक स्कॉलॅस्टिकवादी हा युक्तिवाद अमान्य करतात

संदर्भ-ग्रंथ : अँन्सेल्म . प्रॉस्लॉगियम बुइथ ए रिप्लाय ऑन विहाफ ऑफ दि फूल, संपा एम जे. चार्ल्सवर्थ (ऑक्सफर्ड, १९६५); — : प्रॉस्लॉगियम-मोनोलॉगियम-कुर-देउस-होमो, अनु. एस. एन. डीन (शिकॅगो, १९५१), प्लॉटिना, ए . दि आँटॉलॉजिकल आग्युमेंट फ्रॉम सेट अँन्सेल्म टु काँटेम्पोररी फिलॉसफीस (न्यूयॉर्क, १९६५).

जे. ड. मार्नेक

अपिअरन्स अँड रिअॅलिटी (ब्रॅड्ले) : तत्त्वज्ञानाची व्याख्या ब्रॅड्ले अशा प्रकारे करतो . सत्ता ही आभासाहून वेगळी आहे हे जाणण्याचा प्रयत्न, अथवा मूलभूत तत्त्वाचा किंवा अंतिम सत्याचा अभ्यास, अथवा विश्वाला आशिक पद्धतीने समजण्याचा प्रयत्न न करतांना समग्रपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच तत्त्वज्ञान. ह्या ग्रंथाचे दोन विभाग आहेत : पहिला आभास व दुसरा सत्ता.

पहिला विभाग - आभास भ्राति अथवा चुकीचें ज्ञान हें बहुतेक प्रत्येकाच्या परिचयाचें असते. विश्वाला समजून घेण्यासाठी ज्या परिकल्पना आपण पुरस्कृत करतो त्या केवळ आपल्या अनुभवातील दोपांचा परिहार करण्याचे प्रयत्न असतात असेच मानावे लागेल. प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या विभागांत लेखकाने अशाच परिकल्पनांचें समीक्षणात्मक आलोचन करून असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे की, त्यांमुळे दोपांचे निराकरण होत नसून उलट त्यांच्याद्वारे झालेले विश्वाचे आकलन हे विसंगत असते व म्हणून त्यांतून आपल्याला आभासच मिळतो. सत्ता मात्र उपलब्ध होत नाही.

ब्रॅड्लेने ह्या विभागात खालील परिकल्पनांची छाननी केली आहे. प्राथमिक व दुय्यम गुण, विशेष्य व विशेषण, संबध व गुण, दिक् व काल, गति व परिवर्तन आणि त्याचे ज्ञान, कार्यकारणसंबध, क्रिया-शीलत्व, वस्तु, आत्मा इत्यादि. ब्रॅड्लेची समीक्षणात्मक पद्धति समजून घेण्यासाठी नमुन्यादाखल आपण प्राथमिक व दुय्यम गुण, संबध व गुण आणि आत्मा ह्या परिकल्पनाविषयी त्याने व्यक्त केलेले विचार लक्षांत घेऊं या.

प्राथमिक व दुय्यम गुणामध्ये फरक करून आपण वस्तूना जाणण्याचा प्रयत्न करतो. हा फरक जरी फार जुना असला, तरी अप्रस्तुत असा नाही किंवा तो सपशेल वाजूलाहि सारता येत नाही. पदार्थातील जे गुण त्याच्या विस्ताराशी निगडित असतात त्यांना आपण प्राथमिक मानतो. वाकीचे गुण दुय्यम असतात. उदा.— रंग हा दुय्यम गुण आहे वस्तूला रंग असतो खरा, पण तो सर्वांना सारखाच दिसतो असे नाही. मग प्रश्न असा की, पदार्थ रंगीत असतो की नाही ? ज्या डोळ्याच्या संवंधामुळे रंग दिसतो तो रंग त्या डोळ्यामध्ये असतो का ? अर्थात् नाही कारण जर तसे असते तर त्या डोळ्याचा रंग पाहण्यासाठी दुसरे डोळे लागले असते खरोखर वस्तूना रंग नसतो. ज्याला रंग नाही अशामध्येच रंगाचा आभास निर्माण होतो म्हणूनच दुय्यम गुण हे आभास असतात ते पदार्थापासून येत असल्यासारखे वाटतात ; पण पदार्थामध्ये विस्ताराव्यतिरिक्त कमलाच गुण असत नाही. आता प्राथमिक गुण स्वतंत्र आहेत असे म्हटले तर तसेहि वाटत नाही. कारण दुय्यम गुणाशिवाय प्राथमिक गुणांची कल्पनाच करता येणार नाही. म्हणून प्राथमिक गुण असो किंवा दुय्यम गुण असो, ह्यांपैकी कोणताहि घेतला तरी त्यात पदार्थाचे एकांगी स्वरूपच व्यक्त होते. ह्यामुळे जडवादाचे जरी फावले तरी त्यामुळे आपण सत्तेच्या खऱ्या स्वरूपाचे आकलन केले असे म्हणणे मात्र चुकीचे होईल.

तसेच दिलेल्या तथ्याची व्यवस्था संवंध व गुण ह्या दोन परिकल्पनांच्याद्वारे केल्याने आपल्या व्यावहारिक गरजा भागतात ; परंतु सैद्धान्तिकदृष्ट्या हे वर्गीकरण सदोप आहे. कारण अशा तऱ्हेने केलेले सत्तेचे विभाजन आपणास आभासाकडे नेते.

संवंधाला गुणाची व गुणाना संवंधाची अपेक्षा असते

१ संवंधाविना गुण निरर्थक असतात अ व व हे दोन गुण परस्पर-भिन्न आहेत असे मानू या ही भिन्नता कोठे असते हे शोधवे लागेल. ती जर कुठल्याहि प्रमाणात अ व व यांच्या वाहेर असली तर संवंध प्रस्थापित करणे क्रमप्राप्तच आहे; पण प्रश्न असा की, भिन्नता अथवा अन्यत्व हे त्या गुणाच्या आंत कसे असणार ? जर भिन्नता अथवा आत असली तर अचा स्वतःचा गुण व त्या गुणापासून त्याची भिन्नता ह्यामध्ये फरक करावा लागेल. अशा प्रकारे आपण जे कोडे सोडवावयाला निघालो होतो तेच परत प्रत्येक गुणामध्ये आपले डोके वर करू लागेल. कारण प्रत्येक गुणाचे विभाजन दोन गुणामध्ये करून त्याच्यामध्ये संवंध प्रस्थापित करावा लागेल. थोडक्यात, संवंधाशिवाय विविधता हे न उकलणारे कोडे आहे.

२. तसेच गुण व संवंध ह्या दोघाना स्वतंत्र अस्तित्व आहे असे मानले तरी घोटाळा होतो. गुण हे तर असावयास हवेतच, व असलेल्या गुणांमध्ये संवंध पण असावयास पाहिजे. परंतु अशामुळे प्रत्येक गुणामध्ये द्वैविध्य निर्माण होते. कारण मग गुणाला स्वतंत्र अस्तित्व आहे असे मानावे लागेल व तोच संवंधातून निर्माण झाला असेपण मानावे लागेल. म्हणजे एकच गुण एकदा कारण तर दुसऱ्यादा कार्य म्हणून आपल्यासमोर येतो. ह्यामुळे असा पेच पडतो की, हे द्वैविध्य गुणामध्ये आले तरी कोठून ?

३. आता अशीच समस्या संवंधाच्या दृष्टिकोणातून कशी निर्माण होते ते ववू या. गुणाशिवाय अथवा गुणासहित संवंध सर्वथा अकल्पनीय

आहे. अगोदर हें पहा की, पदे (टर्म्स) अमल्याशिवाय संवंध प्रस्थापित करावयाचा तरी कशांत ? परंतु ज्या पदामध्ये संवंध आहे असे वाटते ती पदे मात्र संवंधापासून वेगळीच मानावी लागतील; पण हा असा विच्छेद भ्रातिमूलक आहे व त्यामुळे विरोध निर्माण होतो. पण संवंधाचे गुणाशी नाते काय असे विचारले तर आपल्याला त्याचे काहीच उत्तर देता येत नाही संवंधाचा गुणावर काहीच परिणाम होत नसेल तर गुण हे सर्वधित असणार नाहीत, अतएव (अनेक) गुणच असणार नाहीत ; व केवळ एकच असेल तर तो ' गुण ' तरी कसा मानावा ? पण जर संवंधाचा गुणावर परिणाम होत असेल तर हा संवंध गुणांना जोडण्यासाठी नवीन संवंधांची जरूरी लागेल. पण येथे अनवस्था प्रसंग उद्भवतो. थोडक्यात, संवंधावर अधिष्ठित अनुभव हा सत्य नसतो.

परिवर्तन हा असंगत आभास आहे. गतीचा अर्थच हा की, जें गतिमान आहे ते एकाच वेळी दोन ठिकाणी अमते व हें संकटदर्शनी अणव्य आहे. गतिमान वस्तु दोन ठिकाणी एकाच काळी असते हे तर उघड आहे. ही ठिकाणे एकानंतर एक येतात हेहि तितकेंच उघड आहे; पण अमे अमूनदेखील गतीमध्ये एकता असावयास हवी. गतिमान वस्तु एकच असावयास हवी व गतीचा काळ हादेखील एकच असला पाहिजे पण काळ जर एक आहे तर वस्तूची ठिकाणे एकानंतर एक हे कसे संभवते ?

हीच अडचण आत्म्याच्या परिकल्पनेत सापडते आत्म्यामध्ये आंतरिक विविधता असते व शिवाय आत्मा अनात्म परिसराशी सापेक्ष असतो. अशा रीतीने आत व वाहेर संवंधांनी जखडला गेल्यामुळे त्याची एकता नकली ठरते. ह्यांतून एकच निष्कर्ष निघतो की, आत्म्याची परिकल्पना ही असंगत आहे. म्हणून आत्मादेखील शेवटी आभासापेक्षा विशेष काही नाही असेच मानावे लागेल.

विभाग दुसरा — सत्ता : पहिल्या विभागाचा निष्कर्ष मुख्यतः निपेधात्मक आहे. सत्तेचे आकलन करण्यासाठी आपण अनेक परिकल्पनांचा आश्रय घेतला; पण शेवटी हेच दिमून आले की, त्यांत अंतर्गत असंगति असते. म्हणून ज्या तऱ्हेने त्या आपल्या व्यवहारांत सापडतात त्या स्वरूपांत त्या सत्तेच्या विषये होऊ शकत नाहीत

आता जे जे असंगत आहे ते आभासमात्र होय व म्हणून त्या स्वरूपात त्याज्य आहे. असे करताना वस्तूच्या खऱ्या स्वभावाविषयी आपल्याला निश्चित ज्ञान असल्याची आपण ग्वाही देतो. परमसत्तेचा सर्वोच्च निकप हाच की ज्याच्यांत कधीहि असंगति सापडत नाही असा अनुभव.

जें जे काही आभासमात्र आहे त्याचा संवंध सत्तेशी असतो. कारण ज्याचा भास होतो ते व जे काही आहे ते सत्तेच्या वाहेर असू शकत नाही. आपण इतकेच म्हणू शकू की, जे जें काही आभासमात्र आहे ते असंगति निर्माण करताना कसेतरी करून सत्तात्मक असते सर्व आभासाचा सुसंगत स्वरूपात समावेश करणे हाच सत्तेचा धर्म आहे. दुसऱ्या प्रकारे सांगावयाचे झाल्यास, सत्ता ही व्यक्तिस्पन्न असते. म्हणजे सर्व नानात्वाचा सर्वकप व व्यापक समन्वय करणे हाच तिचा धर्म असतो.

सत्ता अनेक असू शकतात काय ? नाही. कारण संपूर्ण स्वातंत्र्य व सहास्तित्व ह्या कल्पना परस्पर-विरोधी आहेत संपूर्ण स्वातंत्र्याची कल्पना एकांगी असते. जे जे काही संवंध आहे त्यातून अनेकत्वाच्या पैलूची फारकत केल्याने ती निर्माण होते व हे दोन्ही पैलू, मग ते वास्तविक

असोत किवा काल्पनिक, पण खरोखरीत ते अविभाज्य आहेत. संबंध हे संवेद्य अवयवीतून निर्माण होतात ते ज्या पृष्ठभूमीतून निघतात तिच्यातून अशी व्यंजना निघते की एकता असल्याशिवाय अनेकतेला काही अर्थ नाही निष्कर्ष हा की, परमोच्च सत्तेत अनेकत्व असणे शक्य नाही. परमोच्च अनुभव हा व्यक्तिवसंपन्न असून त्याला प्रणाली (System) असे म्हणता येईल.

सत्तेच्या प्रणालीचा आशय (Content) काय ह्याविषयी आपणास काही सांगतां येईल काय? ह्याचे उत्तर 'अनुभव हाच तो आशय अनुभव म्हणजे जे जे काही दिलेले आहे किवा आपल्या-समोर उपस्थित आहे ते. थोडक्यात संवेद्य अनुभवालाच सत्ता म्हणतां येईल व जे अशा प्रकारचे नाही ते सत्तात्मक नाही. सत्ता ही मानसिक तथ्यांनी बनलेली असते. भावना, विचार व इच्छाशक्ति ह्या सर्व सत्तेला सामग्री पुरवितात

जिला आपण सत्ता म्हणतो तीत आपणांस दोन पैलू दिसून येतील. त्यांत एक तर 'काय' असतं व दुसरे 'ते' असते, म्हणजे आशय असतो व अस्तित्व असते व हे दोघेहि अविभाज्य असतात. केवळ 'ते' किंवा अस्तित्व मिळविणे शक्य नाही, कारण त्याला काही ना काही तरी विशेषण असतेच. त्याप्रमाणेच 'काय'देखील स्वतंत्रपणे सापडणार नाही. कारण ते केवळ विशेषण असल्यामुळे त्याला कसला तरी आधार हा लागतोच. म्हणून या दोन्ही पैलूंपैकी कोणाहि एकाला अलग करतां येणार नाही व त्याला सत्तात्मक म्हणतां येणार नाही.

असे जरी असलें तरी विचारशक्तीमुळे आपण ह्या दोन्ही पैलूंना एकमेकांपासून विभक्त करीत असतो. कारण विचार हा काही म्हटलें तरी काल्पनिक असतो व कल्पना म्हटली की अस्तित्वापासून आशयाचे विभाजन झालेच.

विचार हा सापेक्ष असून तर्कमूलक असतो ज्या वेळी विचार हा संवधापेक्षा काहीतरी जास्त होण्याचा प्रयत्न करतो त्या वेळी त्याने आत्महत्या केली असेच समजावे लागेल मग त्या वेळी त्याचें उच्च स्तरावरील प्रत्यक्ष अनुभवांत रूपांतर होते. अशा तऱ्हेने आपण सर्व-व्यापक अनुभवाप्रत जाऊन पोहोचतो. भावना व इच्छाशक्तीपासून विचाराला विभक्त करणाऱ्या तत्त्वाला विचाराने शोषून घेतले पाहिजे; परंतु जेव्हा हे सर्व एकत्र येतात तेव्हा त्यांचा सर्वोच्च सुसंगत अनुभवांत समन्वय होतो

परिपूर्ण अनुभव : ह्या अशा सर्वोच्च अनुभवाचे अंश (Degrees) असत नाहीत. कारण असा अनुभव परिपूर्ण असतो व परिपूर्णावस्थेत काही कमी व जास्त असू शकत नाही न्यूनाधिक-विषयक विधाने आभासाच्या जगातच सार्थ ठरतात. कारण विचार हा 'तें' व 'काय' ह्यांना एकमेकांपासून वेगळें करतो म्हणून कमी किंवा अधिक सत्य असणे अथवा कमी किंवा अधिक प्रमाणात सत्तात्मक असणे म्हणजे सर्वकष अथवा सुसंगत अनुभवापासून कमी किंवा अधिक प्रमाणांत दूर जाणे हें होय. दोन आभासांपैकी जो जास्त सुसंगत व व्यापक असेल तो अधिक सत्तात्मक असेल. असा अनुभव एकात्म, सर्वव्यापक व्यक्तित्वाच्या आदर्शाजवळ जाऊन पोहोचतो. अशा अनुभवाचे दोष दूर करण्यासाठी आपणांस फार कमी फेरफार करावे लागतात जे सत्य वा तथ्य सर्वोच्च अनुभवांत समाविष्ट होण्यासाठी

फार कमी प्रमाणांत बदलावे लागतें ते अधिक सत्य व अधिक सत्तात्मक असतें. ह्यामुळेच आपण सत्ता व सत्य अंगात्मक असतात असे म्हणतो.

नैतिक व धार्मिक अनुभवांना जरी वरेच वरचें स्थान असलें तरी त्यामध्ये आंतरिक असंगति समूळ नष्ट होत नाही. उदा.—चांगुलपणांत आपण परिपूर्ण कल्पनेपासून सुरुवात करून त्याला जे वास्तविक आहे त्यात उतरविण्याचा प्रयत्न करतो. ह्याचाच अर्थ असा की, चांगुलपणांत विचार व अस्तित्व ह्यांमध्ये फारकत झाली व आता त्यात कालाच्या क्रियेचा अंतर्भाव झाला म्हणूनच चांगुलपणा हा नुसता आभास आहे, तो सत्तेचा एक पैलू आहे

धार्मिक अनुभवांत आपल्या आत्म्याला स्वतःची जाणीव व्हावयास हवी अशा प्रबुद्ध आत्म्याला ईश्वर म्हणावे लागेल, परंतु ही आत्म-चैतन्यावस्थादेखील वरीच अपरिपूर्ण असते. कारण ईश्वर व मानव ह्यांचा वाह्य सवध जर अजीवातच नाहीसा झाला तर विषय व आत्मा ह्यांच्यामधील भेद अजीवात नाहीसा होईल. परंतु प्रबुद्धावस्थेतील आत्म्यामध्ये अशा वाह्य संबधाचा अंतर्भाव केला तर त्याच्या एकतेला वाधा येत नाही काय? ह्याचा अर्थ हाच की, जोपर्यंत ईश्वर हा सर्वव्यापी होत नाही तोपर्यंत त्याला ईश्वर म्हणता येणार नाही, पण सर्वव्यापी ईश्वर धार्मिक भावनेला अपेक्षित असा ईश्वर नसतो ईश्वर हा तर एक पैलू आहे व म्हणून तो सर्वोच्च अनुभवाचा आभासमात्र आहे.

चांगल्या-वाईटाचा, कुरूप-सुंदराचा, सत्यासत्याचा, सत्ता-आभासाचा एकमात्र निकष काय तर तो सत्ता ही होय. तिच्यामुळेच उच्च व निम्न ह्यांच्यामध्ये फरक केला जाऊन त्याच्या अर्थाचा आपणांस बोध होतो. ह्या निकषामुळेच आपणांस आभासाचें महत्त्व कळतें. त्याखेरीज उच्च व निम्न ह्याची पातळी एकच होईल. सत्ता ही आध्यात्मिक असते. आध्यात्मिकतेच्यापलीकडे सत्ता नाही. जितक्या प्रमाणांत एखादी वस्तु आध्यात्मिक असेल तितक्या प्रमाणात ती सत्तात्मक असते.

संदर्भ-ग्रंथ : वोल्हेल्म, आर . एफ . एच ब्रँडले (लंडन, १९५९); कॅपवेल, सी . ए . स्केप्टिसिझम अँड कन्स्ट्रक्शन (लंडन, १९३१); चर्च, आर. डब्ल्यू. . ब्रँडलेज डायलेक्टिक (लंडन, १९४२); इलियट, टी. एस : नॉलेज अँड एक्स्पीरिअन्स इन दि फिलॉसफी ऑफ एफ. एच. ब्रँडले (लंडन, १९६४).

ना. वि. जोशी

अँवेलाड, पीटर (इ.स. १०७९-११४२) : हा मध्य कालखंडातील, फ्रेंच स्कॉलॅस्टिकवादातील, पहिला मोठा युक्तिवादपटु (तर्कशास्त्रज्ञ) आहे साहस व वादविवाद यांनी भरलेले त्याचें जीवन 'स्टोरी ऑफ कलॅमिटीज' ह्या त्याच्या पुस्तकांत वर्णिलेले आहे

'सामान्यांच्या' स्वरूपाविषयीच्या वादांत अँवेलाडने जहाल-वास्तववादी व नामवादी यांच्यामधील सुवर्णमध्याची भूमिका तयार केली जहाल-वास्तववादी असें मानीत की, आपल्या 'सामान्या'च्या संकल्पनांशी अनुरूप अशी 'सामान्ये' अस्तित्वांत आहेत; तर नामवादी म्हणत की, केवळ विशिष्ट वस्तु अस्तित्वात आहेत, 'सामान्ये' ही

केवळ नामे आहेत. ॲवेलार्डच्या मते, वस्तूमध्येच असे काही आहे की, त्यामुळे त्याच्यासंबंधी 'सामान्य' सकल्पना योजणे युक्त ठरते.

'स्कटो तेप्पुम' (स्वतः ओळखा) ह्या ग्रंथात अनेक प्रश्नांचे विवेचन करताना नीति-निर्णयाचे स्वरूप या नीतिशास्त्रीय प्रश्नांची चर्चा ॲवेलार्डने केली आहे. सत आंगस्टीनप्रमाणे ॲवेलार्ड असे मानतो की, एखाद्या कृत्याचे नैतिक मूल्य त्या कृत्याच्या इद्रियगोचर स्वरूपावर अवलंबून नसून, कर्त्याच्या प्रयोजनावर व हेतूवर अवलंबून आहे. जर तो त्याने प्रयोजनाच्या नैतिकतेवर भर दिला असला तरी काही वस्तु मूलतः चांगल्या आहेत व यामुळेच आपण त्याच्या प्राप्तीकरिता झटणे दृष्ट आहे, ह्याकडे त्याने दुर्लक्ष केले नाही.

ईश्वरशास्त्रात, 'येस अँड नो', ह्या ग्रंथात परस्पर-विरोधी विचारांची जुळवणी करणे ह्या पद्धतीचा अवलंब ॲवेलार्डने केला त्याचा परिणाम नंतरच्या स्कॉलॅस्टिक काळातील तत्त्वज्ञानविषयक शोधाच्या पद्धतीवर झाला.

संदर्भ-ग्रंथ ॲवेलार्ड, पी. स्टोरी ऑफ ॲवेलार्ड्स अँडव्ह-सिटीज, अनु. जी. मुकले (टोरंटो, १९५४); — दि ग्लॉमस ऑन पॉर्फिरी, 'मिलेक्शन्स फ्रॉम मीडिव्हल फिलॉसफर्स', सपा : आर. मॅकिऑन, ख. १ (न्यूयॉर्क, १९२९), — सिलेक्शन्स फ्रॉम दि एथिक्स, 'मीडिव्हल फिलॉसफी', सपा. एच. शापिरो (न्यूयॉर्क, १९६४).

127091

जे. ड. मार्लेफ

ॲरिस्टॉटल : जीवन : ॲरिस्टॉटलचा जन्म थ्रेस प्रांतांतील स्टगिरस या शहरी इ. स. पू. ३८४ मध्ये झाला. इ. स. पू. ३६७ मध्ये ॲरिस्टॉटल प्लेटोच्या अँकेडेमीत दाखल झाला. तेथे त्याने वीस वर्षे म्हणजे प्लेटोच्या निधनापर्यंत अध्ययन व अध्यापन केले. प्लेटोच्या मृत्यूनंतर मात्र तो लगेच अँटेनिसचा राजा हर्मिअस याच्या दरबारी तीन-चार वर्षे जाऊन राहिला. त्यानंतर मॅसिडोनियाचा राजा फिलिप, याच्या निमतणावरून राजपुत्र अलेक्झँडर (अलेक्झँडर दि ग्रेट) याचा शिक्षक म्हणून त्याने इ. स. पू. ३४२-३३५ असे सात वर्षे काम केले. अलेक्झँडरने आपल्या पूर्वकडील स्वाच्या सुरु केल्यावर तो अथेन्सला परतला व त्याने लिसिअम नांवाचे आपले स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन केले. ह्या विद्यापीठात त्याने १२-१३ वर्षे अध्यापन केले व विद्यापीठाचे सर्व कामकाज पाहिले. शिष्यांसमवेत वागेतून येरझारा घालीत शिकविण्याच्या त्याच्या पद्धतीमुळे त्याच्या पथाला पेरि-पॅटेटिक किंवा येरझाच्या संप्रदाय असे नांव पडले. अलेक्झँडरच्या मृत्यूनंतर त्याने यूवियामधील कॅन्सिस गावी पळ काढला व तेथेच तो इ. स. पू. ३२२ मध्ये मरण पावला. तेव्हा ॲरिस्टॉटलच्या जीवनांत एकूण तीन महत्त्वाचे कालखंड दिसून येतात : (१) प्लेटोच्या विद्यापीठातील काळ, (२) संक्रमणाचा काळ - जेव्हा त्याने अँसस, मिटोलीन व मॅसिडोनियाचा दरबार येथे अध्यापनकार्य केले आणि (३) अथेन्समधील लिसिअम विद्यापीठाचा प्रमुख म्हणून घालविलेला काळ. ॲरिस्टॉटल हा असामान्य बुद्धीचा व तर्कशुद्ध रीतीने विचार करणारा महान् तत्त्वज्ञ होऊन गेला. कवि डॅटेने त्याचा 'ज्ञानियाचा राजा' या शब्दांत गौरव केला आहे. प्लेटो व डेमोक्रिटस यांचा ॲरिस्टॉटलने समन्वय केला असे म्हणता येईल. प्लेटो हा कवि, गूढवादी,

आदर्शवादी व कल्पनेत रममाण होणारा होता; तर ॲरिस्टॉटल व्यवहारवादी, अनुभववादी व वस्तुनिष्ठ शास्त्रज्ञ होता. ॲरिस्टॉटलचे तत्त्वज्ञान हे त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या तत्त्वज्ञाच्या विचारपद्धतीनूतच विकास पावलेले आहे. प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानांतील दोष व उणिवा त्याच्या दूर करावयाच्या होत्या.

ग्रंथलेखन . ॲरिस्टॉटलने शेकडो ग्रंथ लिहिले. अर्थात त्या काळातील ग्रंथ म्हणजे आधुनिक काळात त्याला पुस्तकांतील प्रकरण म्हणता येईल. त्यांपैकी तीन-चतुर्थांश ग्रंथ काळाच्या पोटात गडप झाले. तरीदेखील त्याने हाताळलेल्या विषयांची विविधता पाहून मन आश्चर्याने थक होतं व त्याच्या प्रज्ञेच्या मूलगामित्वाची व व्यापकतेची साक्ष पडते. विल डच्यूरंट म्हणतो त्याप्रमाणे ॲरिस्टॉटलचे वाढमय म्हणजे ग्रीसचा 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' आहे. ॲरिस्टॉटलचे बहुतेक उपलब्ध ग्रंथ लिसिअम विद्यापीठात इ. स. पू. ३३६-३२३ ह्या कालखंडात लिहिले गेले आहेत. त्याच्या ग्रंथांमध्ये त्याच्या व्यक्तित्वाचा जो ठसा उमटला आहे, तो प्रगाढ तत्त्वचिंतकाचा व वस्तुनिष्ठ शास्त्रज्ञाचा आहे. अँड्रोनिकस ऑफ ह्योड्स याने ख्रि. पू. ६०-५० ह्या कालांत ॲरिस्टॉटलच्या समग्र ग्रंथांचे संकलन व संपादन केले. त्याच्या मते ॲरिस्टॉटलने १००० पुस्तके लिहिली. ॲरिस्टॉटलचे काही लिखाण जनसामान्यांसाठी होतं ते त्याने प्लेटोप्रमाणे सवादात्मक शैलीत लिहिले. मात्र त्याच्या लिखाणात प्लेटोप्रमाणे काव्य किंवा कल्पना-विलास कोठेही नाही. विद्वज्जनांसाठी लिहिलेले लिखाण हे मूलतः त्याने लिसिअम विद्यापीठात व्याख्यानासाठी तयार केलेले होतं. ॲरिस्टॉटलचे लिखाण पद्धतशीर, सुसूत, चिकित्सक व साक्षेपी होते. तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भौतिकशास्त्र आणि सौंदर्यशास्त्र ह्या चार प्रमुख प्रकारांमध्ये ॲरिस्टॉटलच्या ग्रंथांचे वर्गीकरण करता येईल. 'कॅटेगरीज', 'टॉपिक्स', 'प्रायर अँनॅलिसिस', 'पोस्टेरिअर अँनॅलिसिस', 'प्रापोजिशनस' आणि 'सोफिस्टिकल रेप्युटेशन' अशी तर्कशास्त्रावरील त्याची सहा पुस्तके त्याच्या अनुयायांनी 'ॲरिस्टॉटल्स ऑर्गॅनॉन' या नावाखाली प्रसिद्ध केली. भौतिक शास्त्रावर 'फिजिका', 'ऑन दि हेवन्स', 'नॅचरल हिस्टरी', 'मेरिओलर्जी' इत्यादी त्याची नऊ पुस्तके उपलब्ध आहेत. 'रीसर्चस ऑन अँनिमल्स' ह्या पुस्तकावरून त्याची संशोधन व वैज्ञानिक वृत्ति दिसून येते. जवळजवळ ५०० प्राणिजाति त्याला परिचित असाव्यात. सौंदर्यशास्त्रावरील 'मेटॅफिजिक्स' व 'पोएटिका' आणि तत्त्वज्ञानावरील 'मेटॅफिजिका', 'एथिका' व 'पॉलिटिक्स' ही त्याची प्रसिद्ध पुस्तके होत.

ॲरिस्टॉटलचे एकूण तत्त्वज्ञान पांच भागांत अभ्यासता येईल ते पाच भाग असे : (१) तर्कशास्त्र व ज्ञानमीमासा, (२) सत्ताशास्त्र, (३) नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र, (४) पदार्थविज्ञानशास्त्र व मानसशास्त्र आणि (५) सौंदर्यशास्त्र. ह्यासंबंधीचे ॲरिस्टॉटलचे विचार क्रमशः पाहू.

(१) तर्कशास्त्र व ज्ञानमीमासा : सत्य ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी ॲरिस्टॉटल इंद्रिय-सवेदना व बुद्धि या दोहोंची अपरिहार्यता प्रतिपादन करतो. विचाराशिवाय सवेदना आंधळी वनते तर सवेदने-शिवाय विचार पगु होतो. ज्ञानप्रक्रियेत बुद्धि व अनुभव यांना योग्य ते स्थान देऊन ॲरिस्टॉटल सवेदना व संकल्पना यांचा समन्वय घडवितो. वस्तु आपल्याला जशी दिसते तसे तिचे ज्ञान आणि ईश्वराच्या सज्जनशील

मनाला ती जशी दिसते तसे तिचे ज्ञान असे ज्ञानाचे दोन प्रवाह अॅरिस्टॉटलच्या सर्व तत्त्वज्ञानांतर्गत दिसून येतात. सविधान आणि विगमन हे ह्या दोन विचारमार्गांचे प्रतिनिधि होत.

अॅरिस्टॉटल हा तर्कशास्त्राचा जनक समजला जातो. त्यानेच प्रथम तर्कपद्धतीचे शास्त्रशुद्ध विवेचन केले त्याच्या तर्कशास्त्रांतील सिद्धान्तांची पकड आजही कायम आहे. त्याने तर्कशास्त्रावर सहा पुस्तिका लिहिल्या आपण आज ज्याला आकारिक-तर्कशास्त्र म्हणून संबोधतो, ते मूलतः अॅरिस्टॉटेलियन आहे अॅरिस्टॉटलपेक्षा दोनच बाबतीत नंतरच्या तर्कशास्त्रज्ञानी भर टाकली. (१) सविधान-विचारातील चतुर्थ आकार आणि (२) निरपेक्ष सविधानाबरोबरच सोपाधिक सविधानाला मान्यता अॅरिस्टॉटलने तर्कशास्त्र हे शास्त्रीय संशोधनाचे साधन म्हणून मानले. शास्त्रीय सत्य अपरिहार्य स्वरूपाचे असते. अॅरिस्टॉटल त्याची व्याख्या “ जे आहे त्याच्यापेक्षा जे आणखी वेगळे असू शकत नाही ते ” अशी करतो. विचार करणे म्हणजे अनुमान काढणे. अनुमाने निश्चयात्मक असतात. ती भाषेत मांडल्यावर विधाने बनतात. ह्या विधानांचे स्वरूप, त्यांचे प्रकार, त्यांचा परस्पर-संबंध हाच अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्राचा मुख्य विषय आहे सविधान ह्या अनुमान-प्रकाराचा अॅरिस्टॉटल आद्य प्रवर्तक होय सविधानांत दोन आधारविधानांवरून.— साध्य-विधान व पक्ष-विधान — नवीन निष्कर्ष नियमित केला जातो. सविधानात सामान्याकडून विशेषाकडे अशी वाटचाल असते. सविधाने अतिमत्त. काही मूलभूत स्वयंसिद्ध सत्यांवर अधिष्ठित असतात ही सत्ये अतः प्रज्ञेने कळतात. अॅरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्र थोडक्यांत असे खरे शास्त्रीय ज्ञान अनिवार्य सत्याची एक रचना असून त्यांतील काही सत्ये सविधानात्मकरीत्या निष्कर्षित होतात, तर काही अतः प्रज्ञेने कळतात. तेव्हा विगमन-विचारसरणी अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रात अतर्भूत नसली तरी त्याच्या विचारपद्धतीला अज्ञात नाही. तर्कशास्त्राच्या तत्त्वाची ओळख करून घेतल्यावाचून आद्य तत्त्वज्ञानाकडे किंवा सत्ताशास्त्राकडे वळू नये असे अॅरिस्टॉटलचे मत होतं. जगांत उपलब्ध असलेल्या वस्तूंची वर्गवारी करून अॅरिस्टॉटलने काही पदार्थजाति निश्चित केल्या. त्या मुळात तर्कशास्त्रीय असल्या तरी अतिमत्त. सत्ताशास्त्रीय ठरतात

(२) सत्ताशास्त्र : अॅरिस्टॉटलच्या मते सत्ताशास्त्र हे सर्व शास्त्रांचे शास्त्र आहे. त्याला तो आद्य तत्त्वज्ञान म्हणत असे. अॅरिस्टॉटलचे सत्ताशास्त्र म्हणजे प्लेटोच्या सत्ताशास्त्राची सुधारलेली आवृत्ति असे म्हणता येईल. प्लेटोच्या आयडिआ-उपपत्तीवर त्याने अनेक आक्षेप घेतले. उदा.— (१) वस्तूच्या स्वरूपाचा आयडिआंमुळे मुळीच उलगडा होत नाही (२) सहभागित्व किंवा अनुकरण या कवि-कल्पना आहेत. (३) प्लेटो वस्तु व तिचे सारतत्त्व याची फारकत करतो. (४) वस्तूना असलेली गति आयडिआंमुळे स्पष्ट होत नाही. (५) आयडिआंचे जग म्हणजे ह्या जगाचीच एक दुसरी नक्कल आहे; इत्यादि. अॅरिस्टॉटलच्या सत्ताशास्त्राची विधायक कामगिरी म्हणजे त्याने मांडलेला द्रव्य व आकार सिद्धान्त ह्या सिद्धान्तानुसार वस्तु म्हणजे द्रव्य व आकार यांनी युक्त अशी मूर्त व्यक्ति होय द्रव्य व आकार फक्त विचारातच वेगळे करता येतात. प्रत्यक्षात ते नेहमी अविभक्त असतात. ईश्वराचा अपवाद सोडल्यास द्रव्यरहित आकार असूच शकत नाही. आकार म्हणजे केवळ वस्तूचे

रूप किंवा बाह्य-रचना नव्हे. द्रव्याला जखडून धरणारी ती एक धारणा-शक्ति आहे द्रव्य व आकार सापेक्ष आहेत आकार म्हणजे वस्तूचे प्रयोजन, संघटन. एकाचा आकार ते दुसऱ्याचे द्रव्य असते. उदा.— वृक्षाच्या दृष्टीने वी द्रव्य आहे, तर पुढील विकासाच्या दृष्टीने वी, आकार व वृक्ष द्रव्य ठरतो. वस्तूची भिन्नता किंवा विविधता आकारा-मुळे ठरते, द्रव्यामुळे नव्हे द्रव्य मुळात आकारहीन व निर्गुण असते. आकार म्हणजे प्रकटता द्रव्य म्हणजे अप्रकटता किंवा सभाव्यता. परिवर्तनशील असे द्रव्य बदलून नेहमी निरनिराळे आकार धारण करते. अशा रीतीने अॅरिस्टॉटलने परिवर्तनाचा कूट प्रश्न सोडविला आहे. बदल यात्रिक नसून प्रयोजनात्मक असतो. अॅरिस्टॉटलची कारण-कल्पना व्यापक व आधुनिक कारण-कल्पनेपेक्षा भिन्न आहे वस्तूच्या निर्मितीसाठी उपादान, निमित्त, आकारिक व अंतिम अशा चार कारणांची आवश्यकता अॅरिस्टॉटल दाखवितो. ही चार कारणे शेवटी आकार व द्रव्य ह्या दोन अंतिम तत्त्वांच्या रूपाने उरतात अॅरिस्टॉटलच्या दृष्टीने जग म्हणजे द्रव्याचे उच्च आणि उच्च अशा आकारामध्ये सातत्याने उन्नयन होण्याची प्रक्रिया. तेव्हा विश्व म्हणजे एक चढता विकासक्रम असून ह्या विकासक्रमाच्या शिखरावर असतो ईश्वर किंवा द्रव्यरहित आकार, तर पायथ्याला असतं आकार-रहित द्रव्य. अर्थात् ही दोन्ही टोके म्हणजे अमूर्तीकरण होय. प्रत्यक्ष अस्तित्वात असते ती द्रव्य व आकार यांनी युक्त अशी व्यक्ति. ईश्वर सृष्टीचे तांत्रिक अधिष्ठान आहे तो शुद्ध आकार असून जगाचे निमित्त, आकारिक व अंतिम कारण आहे कालक्रमदृष्ट्या नव्हे, तर विचाराच्या दृष्टीने तो प्रथम असतो. ईश्वर शुद्ध विचार असून सर्वसाक्षी व सर्वज्ञ आहे. स्वतःच्या पूर्णत्वाचे चिंतन करीत तो अक्षय्य शिवानंदात मग्न राहतो. ईश्वर व्यक्ति आहे का निरपेक्ष तत्त्व ह्या बाबतीत अॅरिस्टॉटलने स्पष्ट निर्वाळा दिलेला नाही किंवा हा प्रश्न तत्कालीन तत्त्वज्ञानाबुद्धे असणेच शक्य नाही. एकूण विचार करता मात्र ईश्वर व्यक्ति नसून सृष्टीचे मार्गदर्शक व आकारिक असे सर्वोच्च तत्त्व आहे अशी अॅरिस्टॉटलची धारणा असावी. ईश्वर हे गतीचे अंतिम कारण असून तो ह्या जगाचा अचलित चालक आहे इच्छित वस्तु किंवा आदर्श किंवा एखादे सुंदर चित्र ज्याप्रमाणे आपल्या आत्म्यावर परिणाम करून आपल्याला कृतिप्रवण करते तद्वतच ईश्वर जगाला गतिमान करतो.

(३) नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र : नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र ह्या दोहोचा अॅरिस्टॉटलच्या मते घनिष्ठ संबंध आहे मनुष्य हा समाज-प्रिय प्राणी असून राज्य हे व्यक्तिरूपी द्रव्याचे आकार किंवा उद्दिष्ट आहे व्यक्ति व राष्ट्र यांच्या संबंधांत अॅरिस्टॉटल आत्यंतिक व्यक्तिवाद व आत्यंतिक राष्ट्रवाद ही दोन्ही टोके त्याज्य मानतो राज्यकर्त्याच्या सत्त्वेनुसार व गुणसंपदेनुसार शासनसंस्थेचे अनेक प्रकार संभवतात. परंतु तिचे मुख्य सहा प्रकार आहेत राजसत्ता, महाजनसत्ता आणि जनसत्ता हे तीन योग्य प्रकार व त्याची तीन विकृत रूपे — हुकूमशाही, उमरावशाही व लोकशाही असे सहा प्रकार झाले

नीतिशास्त्र हा अॅरिस्टॉटलच्या दृष्टीने स्वतःचा विषय नसून राज्यशास्त्राचीच ती एक शाखा आहे. व्यक्तीच्या नीतिपर आचरणाला राज्याशिवाय अस्तित्व व पूर्णत्व नाही.

अॅरिस्टॉटलचा नीतिविषयक दृष्टिकोण व्यावहारिक स्वरूपाचा आहे. सद्गुणाची अॅरिस्टॉटलने जी व्याख्या केली आहे, तीत सदाचाराचे

सार भरलेले आहे ती च्याख्या अशी. “माणसाने आपल्या सारासार बुद्धीने आखून दिलेल्या मध्यमान मार्गाची हेतुपुरस्सर निवड करण्याचा परिपाठ म्हणजे सद्गुण. ” सद्गुण म्हणजे चांगल्या वागण्याची क्षमता नसून प्रत्यक्ष आचरण. निःश्रेयस म्हणजे आपल्या मूळच्या विशिष्ट स्वभावाचा उत्कर्ष विवेकपूर्ण परिप्लुतता, किंवा समतोलता सदाचारी जीवन सुखमय असणारच निःश्रेयसाचे स्वरूप हा नीतिशास्त्राचा मूलभूत प्रश्न आहे हा प्रश्न सोडविताना अॅरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाची सर्वसामान्य तत्त्वे त्याला मार्गदर्शक ठरतात. निसर्गात प्रत्येक वस्तूला स्वतःचें असे ध्येय आहे मनुष्याचे विशेष कार्य म्हणजे त्याची बुद्धि म्हणून बुद्धीची योग्य अशी कृति हे अॅरिस्टॉटल मानवाचे निःश्रेयस मानतो विवेकपूर्ण जीवन जगण्यात नीति असते; परंतु बुद्धीप्रमाणेच माणसाच्या ठिकाणी वासना व विकार असतात म्हणून अॅरिस्टॉटल सद्गुणाचे दोन प्रकार पाडतो : (१) बौद्धिक सद्गुण, (२) नैतिक सद्गुण बुद्धीचे परिपूर्ण कृत्य म्हणजे बौद्धिक सद्गुण. नैतिक सद्गुण आचरण-मध्य साधण्यात असतो सद्गुण ही एक सवय किंवा तिने घडविलेली मन प्रवृत्ति असून तिच्याद्वारे दूरदर्शी माणसाप्रमाणे व्यक्तीने प्रज्ञेच्या सामर्थ्यावर स्वतःच्या परिस्थितीच्या सदभात योग्य अशा मध्यमानाची जाणीवपूर्वक निवड केली पाहिजे सद्गुण हा दोन टोकामधील सुवर्णमध्य आहे. ही दोन टोके म्हणजे वासनेचा अतिरेक व वासनेची उणीव होत. उदा - भित्तेपणा व अविवेकी धाडस ह्यांच्यातील मध्यमान म्हणजे साहस हा सद्गुण होय मात्र हे मध्यमान म्हणजे गणितमध्य नव्हे. वासनाचे निर्मूलन करण्यास सांगणारा यतित्ववाद किंवा वासनांच्या आहारी जाणारा उपभोगवाद ही दोन्ही टोके अॅरिस्टॉटल त्याज्य मानतो मानवी जीवनाच्या निःश्रेयसाला अॅरिस्टॉटल स्वास्थ्य किंवा सर्वहितवाद असे नाव देतो. सुख स्वास्थ्यात समाविष्ट आहे, परंतु दोन्ही एक नाहीत. सुख हा सदाचाराचा दुय्यम परिणाम आहे. अनुकूल अशी बाह्य परिस्थिति सुखासाठी पोषक असली तरी ती आवश्यक नाही. खरे सुख हें आंतरिक असते. सिनिकाचा व्यक्तिगत स्वार्थवाद आणि प्लेटोचा अव्यवहार्य आदर्शवाद ह्या दोहोंच्या दरम्यान अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्रीय विचार आहेत.

न्याय हा अॅरिस्टॉटल व्यक्तीपेक्षा राज्याचा सद्गुण मानतो परिमार्जक व वितरक असे त्याचे दोन प्रकार असून गुणवत्तेप्रमाणे योग्य किंवा अयोग्य फल देणे ही न्यायापाठीमागील मूलभूत कल्पना म्हणून तो मांडतो तसेच अॅरिस्टॉटल हा अध्यव्यसाय-स्वातंत्र्याचा एक समर्थक होता त्यामुळे तो सॉक्रेटीसवर टीका करतो. कारण सॉक्रेटीसची सद्गुणाची कल्पना म्हणजे व्यवहारत नैतिक स्वातंत्र्याचा अभाव ठरते.

नीतिशास्त्र-ग्रंथाच्या आरंभी एकाच वाक्यात अॅरिस्टॉटलच्या नीतिविषयक विचारांचे सार आलेले आहे. ते वाक्य असे - “ कोणतीही कला, कोणताही विचार, कोणतीही कृत्य आणि कोणतीही निवड काहीतरी चांगली हितकर गोष्ट डोळ्यापुढे ठेवून होत असते. त्यामुळे सर्व गोष्टी हित साधण्याकरिता होत असतात ” अॅरिस्टॉटलच्या ह्या प्रयोजनवादी विचारसरणीचा प्रभाव त्याच्या सर्वच विचारामध्ये दिसून येतो नीतिशास्त्रात त्याला अपवाद नाही.

(४) पदार्थविज्ञानशास्त्र व मानसशास्त्र : अॅरिस्टॉटल आत्म्याच्या ठिकाणी असलेल्या विचारशक्तीचे सक्रिय व निष्क्रिय

असे दोन भाग पाडतो. सक्रिय विचारशक्तीच्या योगाने कोणत्याही वस्तूचे ज्ञान माध्यमावाचून प्रत्यक्ष होते प्लेटोच्या विश्वात्म्याचे हे अॅरिस्टॉटलने ठेवलेले दुसरे नाव आहे. निष्क्रिय विचारशक्ति सक्रिय विचारशक्तीचे साधन आहे सक्रिय बुद्धि अमर असते. आत्मा हा शरीराचा पूर्ण आविष्कार आहे अशी अॅरिस्टॉटल त्याची व्याख्या करतो शरीर व आत्मा याचा संबंध मुरली व तिचे सगीत याच्या सवधासारखा आहे वनस्पतीमध्ये भरण, पोषण इत्यादि जैविक क्रियांच्याद्वारे, प्राण्यामध्ये इन्द्रिय-सवेदना, स्मृति इत्यादि शारीरिक क्रियांच्याद्वारे, तर मनुष्यामध्ये बुद्धीच्याद्वारे आत्मा अविवक्षित होत असतो.

आद्य तत्त्वज्ञान किंवा सत्ताशास्त्र अचल व अपार्थिव सत्ता सत् म्हणून अभ्यास करणे, तर पदार्थविज्ञान भौतिक व ज्याच्या गतीचे कारण त्याच्यातच पाहावयास मिळते, अशा निसर्गाचा अभ्यास करणे. अॅरिस्टॉटलचा निसर्गविषयक दृष्टिकोण प्रयोजनवादी आहे. कारण निसर्ग हा कुठल्यातरी ध्येयाकडे सतत वाटचाल करीत आहे, अशी त्याच्या मनाची धारणा होती. निसर्ग ही एक अविरोध विकास पावणारी प्रक्रिया आहे. द्रव्याचा आकारामध्ये सतत विकास होत असतो विकासाच्या ह्या अवस्था स्पष्ट करणे हे अॅरिस्टॉटलच्या पदार्थविज्ञान-शास्त्राचें प्रमुख उद्दिष्ट आहे

(५) सौंदर्यशास्त्र : ह्या विषयावर ‘पोएटिका’ हे स्वतंत्र पुस्तक अॅरिस्टॉटलने लिहिले ह्या पुस्तकात कलेची मूलतत्वे, त्याचा पद्य, नाट्य इत्यादिद्वारे होणारा आविष्कार याचे विवेचन त्याने केले आहे. शब्द आणि ताल ह्या माध्यमांच्याद्वारा काव्य अनुकरण करीत असते अॅरिस्टॉटल काव्याचा उगम दैवी शक्तीत न मानतां अनुकरण करण्याच्या माणसाच्या जन्मजात प्रवृत्तीत व उत्तम अनुकृतीच्या अनुभूतीतील बौद्धिक आनंदात मानतो. अॅरिस्टॉटलचे शोकातिके-वद्दले विवेचन म्हणजे सौंदर्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या सखोल अभ्यासाचे एक प्रतीक आहे ललितकलेची मूल्ये ही उपयुक्त कलेच्या मूल्यांपेक्षा निराळी आहेत, ही गोष्ट अॅरिस्टॉटलला जाणवली होती.

मूल्यमापन . अॅरिस्टॉटलने प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानावर व विशेषत त्याच्या आयडिआ-उपपत्तीवर प्रखर टीका केली. पण असे करीत असताना प्लेटोच्या मूळ कल्पनांचा सांगडा त्याने मोडला नाही, तर त्यात मूलगामी बदल करून त्याला आकलनीय व व्यवहार्य स्वरूप प्राप्त करून दिले. प्लेटोच्या आयडिआना तो आकार म्हणतो. मात्र आकार प्लेटो समजतो, त्याप्रमाणे वस्तूपासून वेगळा नसून आकार आणि द्रव्य वास्तवात अविभाज्य आहेत त्यामुळे दृश्य जग प्लेटो मानतो, तसे भासमय नसून त्याला सत्याचे अधिष्ठान आहे म्हणूनच अॅरिस्टॉटलचा भौतिक शास्त्रावर विशेष भर आहे कल्पनेतील आदर्श हुडकण्या-पेक्षा वस्तुस्थितीचे विश्लेषण करण्याकडे अॅरिस्टॉटलची प्रवृत्ति होती. ग्रीक संस्कृतीला ज्ञात असलेल्या ज्ञानाच्या बहुतेक क्षेत्रांमध्ये अॅरिस्टॉटलने भर घातली. काही नवीन ज्ञानक्षेत्रे त्याने प्रकाशात आणली. सर्व शास्त्रीय संशोधनातून दृग्गोचर होणारी अशी एक विचारपद्धति अॅरिस्टॉटलने भावी पिढ्याच्या हवाली केली. अॅरिस्टॉटलने आपल्या विचारपद्धतीमध्ये अंतिम सत्याचा मान अक्षय आणि अचल अशा चिद्रूपांना न देता तो विकासशील चिद्रूपांना दिला. अर्थातच त्यामुळे ‘असण्या’ पेक्षा ‘होण्या’ ला जास्त महत्त्व आहे विकासासाठी प्रेरणा वस्तूच्या विशिष्ट स्वरूपाची अपेक्षित पूर्णावस्था गाठणे ही आहे.

आधुनिक काळांत हेगेल ह्या तत्त्ववेत्त्याने असें विकासाचे नवीन तत्त्वज्ञान मांडले आहे; परंतु तेंदेखील ऑरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा मागोवा घेतच पुढे आलेलें दिसते परिवर्तन किंवा बदल हा ग्रीक तत्त्ववेत्त्याना एक सदैव व्यग्र करणारा प्रश्न होता. ऑरिस्टॉटलने परिवर्तन कसें अर्थपूर्ण आहे व निसर्गाची प्रक्रिया कशी प्रयोजनपूर्ण आहे तें दाखवून दिलें.

संदर्भ-ग्रंथ थिली, एफ. ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४; आ ३, सपा एल वुड, १९५१), स्टेम, डब्ल्यू. टी. : ए क्रिटिकल हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १९२०); जोशी, एन व्ही हिस्टरी ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी (मुंबई, १९५७; आ. २, १९६४), तुळपुळे, गो वि ऑरिस्टॉटल, चरित व तत्त्वज्ञान (पुणे, १९६४); पटवर्धन, वा. पु. : युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा सक्षिप्त इतिहास (पुणे, १९६५).

हे. द. गोखले

ऑलेक्झँडर (ऑफ हेल्स) (इ. स. ११८५-१२४५) : हा इंग्रज होता. तो पॅरिस विश्वविद्यालयाचा प्राध्यापक झाला. त्याने पिटर लॉवड याच्या 'सेन्टेन्शिये' (सूत्रे) या ग्रंथाचा आधारभूत क्रमिक पुस्तक म्हणून पुरस्कार केला.

मुख्य ग्रंथ सेन्टेन्शियेवरील टीका (मूलभाष्य), प्रश्नसंग्रह, मुम्मा (धर्मविश्वकोश) त्याच्यानंतरच्या विद्वानांनी मुम्मा हा ग्रंथ सुधारून पूर्ण केला ऑरिस्टॉटल-वादाचे पुनरुज्जीवन होण्यापूर्वी प्रचलित असलेल्या प्लेटो व ऑगस्टीन यांच्या शिकवणीचा मुम्मा हा ग्रंथ उत्कृष्ट समन्वय आहे. जरी त्याने ऑरिस्टॉटलच्या बहुतेक ग्रंथांचा चांगला अभ्यास करून त्यातील मताचा (स्वमत-प्रतिपादनार्थ) उपयोग करून घेतला होता तरी ऑरिस्टॉटलच्या मुख्य-मुख्य मतांना त्याचा विरोध होता त्याची पडिती (ताकिक) पद्धत आधीच पूर्णतेस पोहोचली होती त्याच्या लिखाणामध्ये अफाट विद्वत्ता, सत्ताशास्त्राचें सखोल व मर्मग्राही ज्ञान व ओजस्वी समन्वयबुद्धि हे गुण दिसून येतात. त्याच्या मते, 'प्रत्येक विद्यमान पदार्थ' सत्ताशास्त्राच्या कक्षेत येतो, सर्व सान्त पदार्थ हे जडद्रव्य व आकार ह्यांच्या संयोगाने वनत असतात; आकाशस्य पदार्थ (ग्रहगोल) सजीव नसतात, जग शाश्वत असणे शक्य नाही, सजीव प्राण्यांच्या जातीची उत्क्रांति मूलद्रव्यांत स्वभावतः च असलेल्या प्रजोत्पत्तिशक्तीमुळेच होते; आत्मा आकार व सूक्ष्मद्रव्य यांनी वनलेला असून त्याचे व्यक्तिमत्त्व स्वयंप्रेरित असते, आत्मा व ईश्वर समान घटकांनी वनलेले असल्यामुळे आत्म्यामध्येहि दैवी शक्ति असतात व तो ईश्वरसदृश असतो; सर्वांतीत अशा दैवी तेजाने आत्मा प्रकाशित झालेला असतो; आत्म्याला एकमेवाद्वितीय अशा ईश्वराचे ज्ञान आपोआपच होते; आत्मा व मानव एकरूप नसतात; आत्मा हा मानवाचा एक भाग आहे; ईश्वरावरील प्रेमांमुळे व उपजत बुद्धीने आत्म्याला ईश्वराचें सतत ज्ञान होत असते, व ते त्याच्या उत्स्फूर्त नैतिक दृष्टीच्या रूपाने प्रकट होत असते. ऑलेक्झँडरने सांदर्यशास्त्राच्या मूलभूत प्रश्नांचाहि विचार केलेला आहे. ऑलेक्झँडर हा फ्रॅन्सिसच्या पयातील पहिलाच मोठा विद्वान होता व अंत्यवयनसने त्याची फार प्रशंसा केली आहे.

(टीप : इंग्रजीमध्ये ऑलेक्झँडरविषयी विशेष महत्त्वाचा ग्रंथ झालेला नाही.)

आर. व्ही. डस्मेत

ऑलेक्झँडर, सॅम्युएल (१८१९-१९३९) : जन्म सिडनी येथे शिक्षण मेलबोर्न व ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयांत. १८९३ ते १९२४ या काळांत मॅचेस्टर विश्वविद्यालयांत तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक. या विश्वविद्यालयांत त्याने प्रथम शरीरवैज्ञानिक मानसशास्त्र या विषयाची स्थापना केली. १९१५ ते १९१८ या दरम्यान ग्लासगो विश्वविद्यालयातर्फे नियोजित गिफोर्ड व्याख्यानमालेत त्याने जी व्याख्याने दिली, त्याचेंच प्रकाशन १९२० साली 'स्पेस, टाइम अँड डिडिटी' या ग्रंथाच्या रूपांत झाले त्यानंतर ऑलेक्झँडरची प्रसिद्धि कळसाला पोचली व अनेक ब्रिटिश विश्वविद्यालयांनी त्याला सन्मानार्थ पदव्या देऊन त्याचा गौरव केला. ब्रिटिश अँकॅडेमीचा फेलो म्हणून नियुक्ति व १९३० साली 'ऑर्डर ऑफ मेरिट'. त्याचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व सर्वश्रुत आहे व त्याचा मॅचेस्टर विश्वविद्यालयाच्या कला-गृहाच्या प्रवेशद्वारांतला अर्धपुतळा नजरेत भरण्यायोग्य आहे.

ग्रंथ . मॉरल ऑर्डर अँड प्रोग्रेस : लंडन, १८८९ — लॉक : लंडन, १९०८ — स्पेस, टाइम अँड डिडिटी . २ खंड, लंडन, १९२० — ब्यूटी अँड दि अदर फॉर्म्स ऑफ व्हॅल्यू : लंडन, १९३३ — फिलॉसॉफिकल अँड लिटररी पीसेस : एस. लॅअर्डद्वारा संपादित, लंडन, १९३९

शिवाय त्याने 'माइड' व इतर नियतकालिकांतून मधूनमधून लेख प्रसिद्ध केले.

त्याच्यावर पडलेला प्रभाव : १८७७ साली तो ऑक्सफर्डमध्ये ग्रीन व ब्रॅडले यांच्या आदर्शवादी विचारपंथाच्या प्रभावाखाली आला. त्याचबरोबर डार्विन, स्पेन्सर व हक्सले इत्यादि विकासवाद्यांनी त्याच्या विचारास वेगळी कलाटणी दिली लॉडज मॉर्गनच्या संपर्कांमुळे मानसशास्त्र व उद्गामी विकास ह्यांमध्ये त्याला विशेष आस्था वाटू लागली. रसेल व मूर यांनी त्याचा वास्तववादी दृष्टिकोण दृढ केला. शिवाय लॉक व बर्क यांचा अनुभववादमुद्धा व त्याच अंशी त्याच्या विचारांची दिशा निश्चित करीत असल्याचे आढळते. वर्गसन व आईन्स्टाइन यांच्या दिक् व कालाच्या कल्पनांमुद्धा त्याच्यावर परिणाम करीत असल्याचे दिसते.

त्याचे महत्त्वाचे तात्त्विक विचार 'स्पेस, टाइम अँड डिडिटी' या ग्रंथांत सापडतात यात तो प्रथम सत्ताशास्त्राची व्यापकता स्पष्ट करतो आणि विज्ञान व सत्ताशास्त्र यांच्या कार्यपद्धतीत महत्त्वाचा फरक नसल्याचे दाखवतो विज्ञानाप्रमाणे सत्ताशास्त्रमुद्धा अभ्युपगम प्रस्तुत करावे लागतात व त्यांची सत्यासत्यता कसोटीस लावावी लागते. विज्ञान अनुभवांच्या क्षेत्रापुरते सीमित आहे; पण सत्ताशास्त्र सर्व विश्वाचा साकल्याच्या दृष्टीने विचार करीत असल्यामुळे त्याला अनुभवातीत मुद्द्यावरण विचार करावा लागतो.

ज्ञानशास्त्र : तो विषयवादी असल्याने वास्तुविश्वाचे अस्तित्व मनावर अवलंबित असल्याचे मानत नाही. एवढेच नव्हे तर

विश्वासवधी जे ज्ञान मनाला होते त्यात मन स्वतः काही निमित्त नाही. मन वस्तूचें ती जशी आहे तसे ग्रहण करते ज्ञान याचा अर्थ जाणीव व वस्तु याचे सह-अस्तित्व होय यासवधी तो प्रातिनिधिक सिद्धान्ताचे खंडन करून असे प्रतिपादन करतो की, वस्तूचे जे काही दृश्यस्वरूप मनास जाणवते ते तिचे सत्य स्वरूप आहे असे मानण्यास काही हरकत नाही.

वस्तूचे ज्ञान प्राप्त करणे व त्याच्या ज्ञानप्रक्रियेत सामावलेली मानसिक प्रक्रिया हिचे ज्ञान प्राप्त करणे या दोन भिन्न क्रिया आहेत पहिल्या क्रियेस 'चिंतन' व दुसरीस 'सुखानुभव' ही नावे तो देतो.

मनास तो एक शरीरोत्पन्न, पण शरीराहून वेगळी व नावीन्यपूर्ण गुणयुक्त घटना मानतो.

सत्ताशास्त्र . स्पेन्सर इत्यादि विकासवादी तत्त्वज्ञाकडून तो विकासाचे तत्त्व जरूर घेतो, पण त्याची यांत्रिकतेची कल्पना खोडून काढतो त्याच्या मते, विश्व एक अशी विकासयोजना व्यक्त करते की, जीमध्ये गति व परिवर्तनशीलता विद्यमान अवस्थेत पुनर्रचना घडवून आणतात व नवीन घटना निर्माण करतात यास तो 'उद्गामी विकास' असे नाव देतो. त्याच्या मते विश्वाच्या मुळात दिक् व काल याची सत्ता आहे व त्यातूनच सर्व विश्वाची उत्पत्ति होते दिक्काल या मानसिक संकल्पना नसून वास्तविक विश्वाचा आधार आहेत ते परस्पर अवलंबित आहेत व अवियोज्य आहेत. कालाचा व्याप्त वस्तूशी संवध नसता तर कालक्रमाची कल्पना असंभवनीय ठरती. तसेच वस्तूचे अस्तित्व काल-निरपेक्ष असते तर तिच्या भूत, वर्तमान व भविष्य काळावद्दल विचार करणे अशक्य झाले असतें. कालाची गतिमानताच वस्तूमध्ये परिवर्तन घडवून आणते व नवीन घटना निर्माण करते या अव्यवहित गतिमान घटनेचे आकलन करून घेतांना मन कुठलीही एखादी घटना आधार धरून त्यानुसार भूत व भविष्य घटना ठरविते यालाच ॲलेक्झँडर पर्सॅक्टव्ह किंवा विशिष्ट स्थलकालातून घटनेचे अवलोकन, असे म्हणतो परिवर्तन जरी विश्वाचे मूलतत्त्व असले, तरी विश्वाला स्वैर्य व नियमबद्धता प्रदत्त करण्यास सत्तेचे काही गुण-ज्याना तो 'कॅटेगरीज' हे नाव देतो-कारणीभूत आहेत ह्यात तो गति, अस्तित्व, सामान्यगुण, संवध, द्रव्य, कार्यकारण इत्यादि गोष्टींचा समावेश करतो. भारतीय वैशेषिक संप्रदायाप्रमाणे ॲलेक्झँडर याना वास्तवविश्वाचेच रूप मानतो, मानसिक संकल्पना नाही.

उद्गामी विकास परिवर्तनशीलतेमुळे सत्तेमध्ये नवीन नवीन रचनात्मक बदल होत राहतात अशा या पुनर्रचनेचें फलस्वरूप म्हणून दिक्कालातून प्राथमिक गुणयुक्त जडद्रव्याची उत्पत्ति होते. स्वरूप, आकार, सध्या, गति, निश्चलता व घनत्व हे प्राथमिक गुण आहेत व त्यांचे ज्ञान एकाहून अधिक इंद्रियांमार्फत होते त्यांतून पुढे दुय्यम गुणयुक्त जडद्रव्याची उत्पत्ति होते हे गुण रंग, शब्द, गंध, तपमान इत्यादि असून त्याचे ज्ञान एकाच इंद्रियाद्वारे होते उदा- रंगाचे डोळ्यांमार्फत, शब्दाचे कानांमार्फत इत्यादि. त्यांना तो दुय्यम या कारणासाठी मानतो की, त्यांचे ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी ज्ञाता व ज्ञेय यांच्याखेरीज अनुकूल परिस्थिति पण जरूर आहे. रंगाचे ज्ञान प्रकाशाच्या अभावी होणे शक्य नाही लॉकप्रमाणे त्यांना तो व्यक्तिनिष्ठ न मानतां वस्तूचे वास्तवगुण मानतो.

त्यांतून पुढे उद्भवणारी घटना जीव होय. त्याची जाणीव स्नायूची

हालचाल, भूक, तहान इत्यादि अनुभवातून होते जीवधारी शरीराची पुनर्रचना 'मन' निर्माण करते. मन इतर वस्तूचें ज्ञान इन्द्रियामार्फत करू शकते, पण स्वतः बदल केवळ 'सुखानुभव'च प्राप्त करू शकते मनाच्या नंतरची संभवनीय घटना देवता आहे, असे तो मानतो अना-पर्यंत ही घटना पृथ्वीतलावर निर्माण झाली नसल्याचे व ती मानवी विकासाची पुढील अवस्था असल्याचे तो निवेदन करतो. ईश्वर व देवता यांच्यात तो फरक असा दाखवतो की, ईश्वर सर्वव्यापी आहे व विकासाच्या सर्व अवस्था त्याची अभिव्यक्ति असून देवतापण प्राप्त करणे या अभिव्यक्तीचा अभिप्राय असू शकेल.

मूल्ये : १८८९ साली त्याने प्रसिद्ध केलेल्या मॉरल 'ॲंड्रँड प्रोग्रेस अँड अर्नेलिसिस ऑफ एथिकल कन्सेप्शन' या ग्रंथाने त्याने श्रेय व अध्रेय आणि युक्त व अयुक्त यांची चर्चा केली आहे स्पेन्सर व स्टिफनप्रमाणे तो नैतिक क्षेत्रात विकासाचे तत्त्व लागू करतो व 'नैसर्गिक निवड' ह्या तत्त्वाचें प्रयोजन मान्य करतो. अंतिम उद्दिष्ट मुख व आत्मविकाम असल्याचे तो प्रतिपादन करतो आणि हे साध्य करण्यासाठी व्यक्ति व समाज यांच्यात संपूर्ण संतुलन घडविणे आवश्यक आहे असे तो म्हणतो ज्या आचरणाद्वारे हे संतुलन साध्य होईल त्यालाच नैतिकदृष्ट्या श्रेय मानतां येईल. पण बदलत्या परिस्थितीत आदर्श पण बदलणे प्राप्त आहे.

त्याच्या 'व्यूटी अँड दि अदर फॉर्मस ऑफ व्हॅल्यू' या निव्व-संग्रहात तो सत्य, शिव व मंदर ही मूल्ये तृतीय श्रेणीची असल्याचे निवेदन करतो प्राथमिक व दुय्यम गुण वस्तुनिष्ठ अमनात, पण मूल्ये ही मानव व वस्तु यांच्या परस्परसंबंधांतून ठरविली जातात नव्य म्हणजे वस्तूचे यथार्थरूप जाणणे होय. शिव, व्यक्ति व समाज यांच्यामध्ये संतुलन घडवणारा व्यवहार होय व सौंदर्य वस्तूमध्ये आभाम निर्माण करण्याच्या कलेमुळे निर्माण होणारा अनुभव होय, असे तो म्हणतो ही तिन्ही मूल्ये सामाजिक आहेत.

'स्पेस, टाइम अँड डिस्ट्री'मुळे ॲलेक्झँडरच्या तत्त्वज्ञानास बरेच महत्त्व काही काळपर्यंत दिले गेलें; पण बदलत्या विचार-प्रवाहाच्या वाढीबरोबर त्याच्या या वास्तववादी व विकासवादी विचारांचे महत्त्व गौण मानले गेलें.

संदर्भ-ग्रंथ डेव्हॉक्स, पी : ले मिस्तेम द अलेक्झान्द्र (पॅरिस, १९२९); मॅक्कार्थी, जे. डब्ल्यू. . दि नॅचरॅलिझम ऑफ सॅम्बुएल ॲलेक्झँडर (न्यूयॉर्क, १९४८).

श्यामला गुप्त

ॲंथिसेना (इ.स. १८०-१०३७) : याचे मूळचें नाव इव्न सीना असे होते तो मध्ययुगांतील एक थोर मुस्लिम तत्त्वज्ञानी मानला जातो. कॅस्पियन समुद्राच्या दक्षिण-किनाऱ्यावरील कुवारा नावाच्या प्रदेशात त्याचा जन्म झाला वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत त्याने दाडगी विद्वत्ता संपादन केली होती पित्याच्या मृत्यूनंतर मुल्की नोकरी शोधणे त्याला भाग पडले. एका स्थानिक राजपुत्राचा मुल्य मली होण्याचा वहुमान त्याला दोनदा मिळाला. वैद्यकशास्त्र, भूमिति, खगोलशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांचे चांगले ज्ञान त्याला होतें कुराणाशिवाय ग्रीक तत्त्वज्ञान-वाङ्मयाचे विशेष अध्ययन त्याने केले होते त्याने धर्माला महत्त्व दिले एवढेच नव्हे तर गृहवादाबद्दल त्याला आवड होते

‘कॅनन ऑफ मेडिसिन’ ह्या त्याच्या ग्रंथामुळे वैद्यकीय शास्त्रांत त्याला मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे तसेंच त्याच्या तत्त्वज्ञानविषयक लिखाणात शिफा (रोगपरिहार) व नजात (मुक्ति) यांचा समावेश आहे या ग्रंथामध्ये तर्कशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणित व सत्ता-शास्त्र यांचा परामर्श घेतला आहे पहिल्या ग्रंथांत वर उल्लेखिलेल्या विषयाची साद्यत चर्चा आहे, तर दुसरा ग्रंथ हा पहिल्या ग्रंथाचा सारांश आहे.

तत्त्वज्ञान . अँव्हिमेना अमे मानतो की, सत्ताशास्त्र हे फक्त ईश्वरी सत्तेचें शास्त्र नसून अस्तित्वात असलेल्या सर्व सद्बस्तूंचे शास्त्र आहे. अस्तित्वाकडे असे लक्ष देणे नवीन नाही. अल्फराबी (लेख पहा) याने ह्यापूर्वी दाखविले होते की, ईश्वराच्या ठायी तत्त्व व अस्तित्व एकरूप होतात. याचा गर्भितार्थ असा की, इतर वस्तूच्या वावतीत तत्त्व आणि अस्तित्व भिन्न असतात अँव्हिमेना ह्या कल्पनेचा विकास करतो इतर वस्तु स्वभावतः केवळ सभबनीय असतात व एका उच्च श्रेणीच्या कारणापासून त्यांना अस्तित्व लाभते. ईश्वराच्या ठायी तत्त्वतःच अस्तित्व असल्याने तो अवश्य अस्तित्वधारी आहे

ईश्वरापासून पहिल्या बुद्धितत्त्वाचा उद्भव होतो अशा परंपरेने एकूण दहा बुद्धितत्त्वे उद्भवतात. प्रत्येक बुद्धितत्त्व पूर्ववर्ती बुद्धितत्त्वावर अवलंबून असते. सर्वात शेवटच्या कार्यशील बुद्धितत्त्वापासून भौतिक दृश्य विश्वाचा व त्यातील महाभूताचा उद्भव होतो.

मनुष्याचा आत्मा देहासह निर्माण केला गेला असला तरी आत्मा अक्षय असल्याने तो देहाच्या मृत्यूनंतर राहू शकतो, ज्ञानेंद्रियापासून मिळणारे ज्ञान आपणाजवळून हिरावून घेतले तरी आत्म्याचे अस्तित्व आपणाला समजू शकेल.

आपणास सैद्धान्तिक ज्ञान कार्यशील बुद्धितत्त्वापासून प्रत्यक्षतः प्राप्त होतें आपल्या ज्ञानेंद्रियापासून आपणास गौण प्रतीचे ज्ञान मिळते उच्च प्रभावापासून ज्याला अधिक ज्ञान प्राप्त होते तो प्रेषित होय तत्त्वज्ञानाची सत्ये तो विशेष साकेतिक प्रकारें प्रतिपादन करू शकतो सुसंस्कृत समाजाची प्रगति व जतन प्रेषिताच्या ठिकाणी गुणामुळे होऊ शकतात साधारण श्रद्धावताच्या श्रद्धेपलीकडे गूढवादी व्यक्तीला सुरुवातीस सत्याच्या प्रकाशाचे अभिज्ञान होत असले तरी शेवटी ईश्वराचें खंडरहित दर्शन त्याला होऊ शकते ईश्वराच्या विशेष साहाय्यावर अँव्हिसेनाची श्रद्धा नव्हती; कारण ह्या मर्यादित विश्वाचे ईश्वराला केवळ सामान्य ज्ञान आहे असे तो मानीत असे मुस्लिम व ख्रिस्ती ईश्वर-शास्त्रज्ञानी अँव्हिसेनाच्या ह्या दृष्टिकोणाला विरोध केला; तरीपण मुस्लिम व पाश्चात्य ख्रिस्ती विचारसरणीवर इतर वावतीत अँव्हिसेनाचा वराच प्रभाव पडलेला आहे

संदर्भ-ग्रंथ : अँव्हिसेना . ऑन थिअलॉजी, अनु ए. जे. आवॅरी (लंडन, १९५१); अफनान, एस एम . अँव्हिसेना, हिज लाइफ अँड वर्क्स (लंडन, १९५८); शरीफ, एम. एम सपा., : ए हिस्टरी ऑफ मुस्लिम फिलॉसफी (बीजवॅडन, १९६३).

जे ड मानॅक

अँव्हेनेरियस, आर. एच. [अँव्हेनेरियस रिचर्ड] : (१८४३-१८९६) : हा जर्मन तत्त्वज्ञ होता १८७७ मध्ये

हा इयूरिग येथे तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक झाला. ‘शुद्ध अनुभवाची मीमांसा’ (२ भाग, १८८८-१८९०) नामक ग्रंथात त्याने ज्ञानाचा वास्तववादी (पॉझिटिव्हिस्ट) सिद्धान्त मांडला. त्यालाच अनुभवमीमांसा (एंपिरिओ-क्रिटिसिझम) असे म्हणतात. अनुभव-मीमांसेचा मुख्य उद्देश विचारांमुळे अनुभवांत आपण जी सारखी अनावश्यक सरमिसळ करीत असतो ती काढून टाकून शुद्ध अनुभवाची पुनः प्रस्थापना करणे हा होय. ह्यासाठी अँव्हेनेरियसने डार्विनच्या उत्क्रांतिवादाचा आश्रय घेऊन अमें दाखवून दिले की, मानवी ज्ञानाचा किंवा तत्त्वज्ञानाचा विकास हा मानवाच्या आत्मसंरक्षणाच्या क्रियेशी निगडित आहे ज्ञान कशासाठी ? तर त्यामुळे शक्तीचा कमीत कमी व्यय करून इतर जीवनावश्यक कार्याकरिता तिचा उपयोग व्हावा म्हणून. वर्गीकरणाच्या पद्धतीमुळे आपले श्रम वाचतात. तसेच प्रत्येक परिकल्पना (कन्सेप्ट) तेच कार्य करीत असते; कारण तीमुळे थोड्याशा बौद्धिक श्रमाने पुष्कळ विषयांचे आकलन करता येते. सर्व विज्ञानांत बौद्धिक श्रमाच्या काटकसरीचाच आपणास प्रत्यय येतो. जेव्हा विशिष्ट नियम व परिकल्पना सामान्य नियम व परिकल्पनांमध्ये समाविष्ट केले जातात तेव्हा तर ह्या तत्त्वाची प्रचीती स्पष्टपणे येते.

आपण आपल्या अनुभवांत वाह्य व आभ्यंतर असे जे भाग करतो ते अत्यंत कृत्रिम असतात असे अँव्हेनेरियस ह्याने स्वतःच्या अंतः-प्रक्षेपाच्या (इंटोजेक्शन) पद्धतीद्वारे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वाहेरील सूर्य एक व आपल्या विचारांचा आंतरिक सूर्य वेगळा हा भेदच मुळी अस्वाभाविक असून तो अँव्हेनेरियसला अमान्य आहे. खरें पाहिले असता शुद्ध अनुभवाचेच हे दोन परस्परसापेक्ष घटक आहेत. ज्ञान हें या दोघांच्या समन्वयाचाच परिणाम आहे. शुद्ध अनुभव हा अद्वैत व एकात्म आहे. हाच शेवटी अँव्हेनेरियसच्या अनुभवमीमांसेचा निष्कर्ष होय

संदर्भ-ग्रंथ : अँव्हेनेरियस, आर. एच . फिलॉसफिक आल्स डेन्केन डेर वेल्ट (लाइपझिग, १८७६);— : क्रिटिक डेर रायनेन एरफह्रंग, २ खं (लाइपझिग, १८८८-९०).

ना वि. जोशी

अँव्हेरुस : अँव्हेरुस किंवा डन्न रुश्द (११२६-११९८) : हा मध्यकालखंडातील मुस्लिम तत्त्वज्ञानाचा पाश्चात्यांतील प्रमुख प्रतिनिधि आहे. स्पेनमधील कॉर्डोव्हा येथे त्याचा जन्म झाला. ईश्वरशास्त्र, कायदाशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, गणितशास्त्र व तत्त्वज्ञान याचा त्याने अभ्यास केला तो न्यायाधीश होता आणि मरेपर्यंत राज-पुत्राची त्याच्यावर मर्जी होती अँरिस्टॉटलच्या परंपरेंत त्याचें शिक्षण झाले व तो स्वतः अँरिस्टॉटलच्या विचारांचा एक अग्रगण्य समर्थक व भाष्यकार होता.

‘तहाफुट अल-तहाफुट’ (‘दि इन्कोहीरन्स ऑफ दि इन्कोहीरन्स’) ह्या ग्रंथात त्याने अँरिस्टॉटलचे समर्थन केले आहे अल-घझालीने (लेख पहा) लिहिलेल्या ‘डन्कोहीरन्स ऑफ दि फिलॉसफर्स’ ह्याला दिलेला तो प्रतियोला आहे. अल-घझाली आपल्या लिखाणांत असे दाखवितो की, अल-फाराबी व अँव्हिसेना (त्याच्याविषयी लेख पहा) ह्या अँरिस्टॉटलच्या अनुयायांनी असबद्ध प्रतिपादन करून, जगाच्या सततीवद्दल अनुकूल, तर विशेष ईश्वरी साहाय्य व मरणोत्तर

सदेह पुनस्त्यान यावद्दल प्रतिकूल मतप्रणाली माडली आहे अल-घझालीला आपल्या ग्रथात बहुतांशी सुसुबद्ध युक्तिवाद करता आलेला नाही आणि प्रमाण व सत्य यांचा शोध लागलेला नाही असे दाख-विण्याचा अँव्हेरुस प्रयत्न करतो

धर्म व तत्त्वज्ञान यांचा समन्वय धर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या समन्व-याचा एक विधायक मार्ग 'फस्ल-अल्-मगल' ('दि डिसायसिव्ह ट्रीटिझ') यात अँव्हेरुसने विशद केला आहे शास्त्र व परंपरा यांत प्रतिपादिलेल्या इस्लाम धर्मानुसार तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करणे कसे योग्य आहे याविषयी तो परीक्षण करतो त्याचे उत्तर असे की, तत्त्व-ज्ञानाचे अध्ययन हे धर्मानुसार वधनकारक आहे तसेच तत्त्वज्ञानात इस्लामला विरोधी असे काही नाही धर्मशास्त्र व तत्त्वज्ञान यात काही विरोध दिसत असेल तर तत्त्वज्ञान एवढेच दाखवील की, धर्मशास्त्राचे रूपकात्मक रीतीने विवरण केले पाहिजे, कारण तत्त्वज्ञानाच्या निसर्गा-विषयी निदर्शनात्मक ज्ञान असते

अँव्हेरुसचा सर्वात प्रभावी ग्रंथ म्हणजे त्याची अँरिस्टॉटलवरील भाष्ये होत. अँव्हेरुसनाचा उद्भवसिद्धान्त अँव्हेरुस फेटाळतो ईश्वर अनेक बुद्धितत्त्वे निर्माण करतो ज्या अर्थी मूळ जडद्रव्य हा उत्पत्ति-क्रियेचा विषय नाही, त्या अर्थी ते नित्य आहे ते घेऊन ईश्वर त्यातील अव्यक्ततेला जड वस्तूची रूपे देतो मनुष्याच्या आत्म्याचे वैयक्तिक अमरत्व अँव्हेरुसने मान्य केले होते; तर अँव्हेरुसच्या मते मृत्यूनंतर आपली बुद्धि उरत असली तरी ती मनुष्यजातीच्या विश्वव्यापी व समान बुद्धीमध्ये विलीन होऊन जाते.

अँरेविकमधून हिब्रू व लॅटिन भाषात अँव्हेरुसच्या ग्रंथाची भाषांतरे झाली व त्याचा पाश्चात्य विचारांवर मोठा प्रभाव पडला. पुढील शतकांत उदयास आलेला टॉमस अँक्वायनस अँव्हेरुसचे भाष्यग्रंथ वापरू शकला. ह्या महान् 'भाष्यकारा'च्या दृष्टिकोणाशी जुळत असल्यास, आपल्या मताला पुष्टि देण्यासाठी व जुळत नसल्यास, आपले भिन्न मत व्यक्त करण्यासाठी टॉमस अँक्वायनसने ह्या भाष्यग्रंथाचा उपयोग करून घेतला

संदर्भ-ग्रंथ . अँव्हेरुस . तहाफुट अल्-तहाफुट - दि इन्को-हीरन्स ऑफ दि इन्कोहीरन्स, अनु एस व्ही डी वर्ग, २ ख (लंडन, १९५५), — ऑन दि हार्मनी ऑफ रिलिजन अँड फिलॉसफी, अनु जी. एफ. हीरानी (लंडन, १९६१); — कॉमेंटरी ऑन प्लेटोज रिपब्लिक, अनु व सपा इ. आय जे. रोझेन्याँल (केब्रिज, १९५६); शरीफ, एम. एम. सपा, ए हिस्टरी ऑफ मुस्लिम फिलॉसफी (वीझवॅडन, १९६३).

जे. ड. मार्लेफ

आईन्स्टाइन, आल्वर्ट (१८७९-१९५५) : हे भौतिक शास्त्रातील एक श्रेष्ठ व ज्ञानी तत्त्ववेत्ते होऊन गेले त्याचा जन्म १४ मार्च १८७९ ला उलमा गावी जर्मनीत झाला त्यांचे बहुतेक शालेय शिक्षण स्वित्झर्लंडमध्ये झाले. ते पदार्थ-विज्ञान व गणित विषय घेऊन झूरिच येथील फेडरल पॉलिटेक्निकमधून पदवीधर झाले. त्यांनी १९०० मध्ये स्वित्झर्लंडचे नागरिकत्व प्राप्त केले वैज्ञानिक क्षेत्रात नोकरी न मिळाल्यामुळे त्यांनी पेटट कार्यालयात नोकरी धरली. १९०४ व १९०५ च्या दरम्यान साध्या नोकरीत राहून पदार्थ-विज्ञानाच्या मौलिक

विभागांत सशोधन-पत्रिका प्रसिद्ध केल्या. त्याच्या सशोधनकार्यामुळे १९०५ मध्ये त्यांना झूरिच विद्यापीठाची पीएच. डी. पदवी प्राप्त झाली १९०९ मध्ये त्यांना झूरिच विद्यापीठांत पदार्थ-विज्ञान विभागांत प्राध्यापक म्हणून नेमण्यात आले. ते १९१० मध्ये प्राग विद्यापीठात गेले १९१३ त बर्लिन विद्यापीठाचे प्राध्यापक, कँसरचे हॅलम इन्स्टिट्यूटचे कार्यवाह व प्रशियन अँकॅडेमी ऑफ सायन्सचे सन्माननीय सभासद करण्यांत आले 'इटेलेक्च्युअल को-ऑपरेशन ऑर्गनायझेशन ऑफ लीग ऑफ नेशन्स' ह्या संस्थेचे त्यांना सभासद करण्यांत आले (१९२२). त्याच वर्षी 'प्रकाश-विद्युत्चे नियम व पदार्थ-विज्ञानाच्या मौलिक शाखेतील सशोधना'बद्दल १९२१ चे नोबेल पारितोषिक त्यांना देण्यांत आले.

ते सामाजिक कार्यकर्ते होते. झिओनिस्ट (ज्यू-उत्कर्ष) चळवळीत हि्ररीने भाग घेऊन त्यांनी ज्यू-निर्वासितांच्या पुनर्वसनास साहाय्य केले हिटलरच्या अमदानीत, अणुबाँब जर्मनीत प्रथम तयार होण्याची चिन्हे दिसत असता, सिझलंड, वायंगनर व फर्मी ह्या जगप्रसिद्ध निर्वासित शास्त्रज्ञांच्या मध्यस्थीमुळे आईन्स्टाइनने अध्यक्ष रूझवेल्ट ह्याना 'प्रख्यात पत्र' घाडून अमेरिकेने ताबडतोब अणुबाँब प्रथम तयार करून युद्धातील मानवी सहार टाळण्यास पुढाकार घेण्यासंबंधी विनंती केली व ती त्वरित अमेरिकेच्या सरकारने अमलात आणली प्रिन्स्टन विद्यापीठात बरीच वर्षे प्राध्यापक म्हणून राहून १९४५ मध्ये ते निवृत्त झाले त्यांनी अमेरिकेचे नागरिकत्व घेतले होते त्यांचा मृत्यु १८ एप्रिल १९५५ ला झाला. ते त्यांच्या अंतकालापर्यंत प्रिन्स्टन विद्यापीठांत सतत सशोधन करीत होते.

सापेक्षतासिद्धान्त : आईन्स्टाइन याच्या सापेक्षता-सिद्धान्ताचे दोन भाग आहेत . एक सामान्य सापेक्षतावाद व दुसरा विशिष्ट सापेक्षता-वाद दोन्ही सिद्धान्तानुसार वस्तूची स्थिति व तिच्याविषयीचे ज्ञान सापेक्ष आहे. वस्तूची स्थिति कालाच्या निर्देशांकातसुद्धा मोजावयास पाहिजे. ही स्थिति वस्तूच्या तसेच अभ्यासकाच्या वेग व प्रवेग यावर अवलंबून राहते. प्रकाशाच्या क्षेत्रात दोघेहि असल्यामुळे, प्रकाशाचा वेगसुद्धा वस्तूच्या स्थिति-मोजणीत समाविष्ट असतो सापेक्षता-सिद्धान्तानुसार वेगीय, प्रवेगीय तसेच स्थिर-निर्देश-चौकटीत प्रकाशवेग हा कायम आहे. त्याची किंमत दर सेकंदाला 3×10^{10} मीटर्स आहे. जर एखाद्या वस्तूचा वेग प्रकाशाच्या वेगाशी बरोबरीचा प्रयत्न करीत असेल तर वस्तूची लांबी कमी होते, द्रव्यमान वाढते, तर गति-काळाचा लय होतो. ह्याच वेळी द्रव्यमान व ऊर्जा ह्यांचे एकमेकात रूपांतर होते. ह्या सिद्धान्तामुळे अणुशक्तीचा शोध लागला व अणूच्या आंत होत असलेल्या क्रियांची मौलिक कारणे कळू शकली. गुरुत्वाकर्षण व द्रव्यमान यांची सांगड घालून त्यांनी सापेक्षता-सिद्धान्तात अधिक भर टाकली त्यामुळे अवकाशांत ताऱ्यांचा जन्म व नाश, तसेच त्याचे अस्तित्व ह्याचे ज्ञान होते. गुरुत्वाकर्षणाच्या क्षेत्रात प्रकाश-किरण वक्र होतात हा सिद्धान्त खरा ठरला व त्यामुळे प्रकाशाचे स्वभाव-दर्शन झाले. प्रकाश हा ऊर्जेचा क्वांटम आहे. त्याला फोटॉन म्हणतात. प्रकाश-किरण धातूवर पडले असतां विद्युदणु बाहेर पडतात. ह्या परिणामाला 'प्रकाशीय विद्युत्-परिणाम' म्हणतात ह्या परिणामाचे मौलिक विवेचन आईन्स्टाइनने करून 'क्वांटम सिद्धान्ताला' मोलाचे साहाय्य केले.

त्याचें महत्वाचे सशोधन खालील विषयावर आहे . (१) सापेक्षता-सिद्धान्त, (२) द्रव्यमान व ऊर्जा ह्यांचे समीकरण, (३) प्रकाशाचा फोटॉन - क्वांटम सिद्धान्त व (४) कणाची ब्राउनने - नोदलेली हालचाल

संदर्भ-ग्रंथ : फ्रँक, पी आईन्स्टाइन, हिज लाइफ अँड टाइम्स, अनु. जी. रोझेन (लंडन, १९४८), शिल्प, पी. ए. सपा. आल्वर्ट आईन्स्टाइन, फिलॉसफर - सायन्टिस्ट (न्यूयॉर्क, १९४९, आ २, १९५१); आईन्स्टाइन, ए रिलेटिव्हिटी, स्पेशल अँड दि जनरल थिअरी, पॉप्युलर एक्स्पोजिशन (लंडन, १९२०)

म. भा. कर्णिक

आगम (श्रुति) : पहा : शब्द

आत्मवाद : प्राचीन मानवाची अशी श्रद्धा होती की, प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनव्यापाराचे नियंत्रण करणारी एक शक्ति त्या त्या मनुष्याच्या ठिकाणी असते. ही शक्ति म्हणजे स्थूल दृष्टीस दिसणाऱ्या त्या व्यक्तीचेच एक सूक्ष्म रूप होय व मृत्युसमयी ती देहाला सोडून जाते अशी कल्पना होती. व्यक्तीच्या अंतर्गामी असणाऱ्या प्रतिव्यवतीची ही कल्पना म्हणजेच मानवेतिहामातील आत्मा या संकल्पनेची सुरुवात होय.

आत्मा ही संकल्पना : या संकल्पनेला काही तार्किक कार्ये आहे. व्यक्तीचे अनुभव प्रवाही असतात निरनिराळ्या इच्छा, आकांक्षा, स्मृति, सवेदना या एकमेकांचा पाठलाग करीत असतात. अशी परिवर्तने घडत असली तरी व्यक्ती ही तीच राहते. व्यक्तीच्या परिवर्तनशील अनुभूतीच्या बुडाशी काही स्थिर तत्त्व असले पाहिजे अशी आपल्या बुद्धीची धारणा असते त्या नित्य तत्त्वाचा निर्देश आत्मा या संकल्पनेने होतो. अनुभवांचे तादात्म्य सपादण्यास आत्मकल्पनेचा जसा उपयोग होतो तसेच व्यक्तीच्या अनुभवाची एकता उपपन्न करण्याचें कार्यहि त्याच्याने होतें. अनुभव बहुमुखी असतो. पाहणें आणि ऐकणें, आवडणें आणि आश्चर्य वाटणें अशा तऱ्हेने एकाच क्षणी अनेक अनुभव येतात, पण अनुभव घेणारा एकच असतो अनेक अनुभवात अनुस्यूत असणारी ही एकताहि आत्मा या संकल्पनेने व्यक्त केली जाते

आत्मानुभव : आत्मा ही निव्वळ तार्किक कल्पना आहे की त्याचा अनुभवहि येतो, असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो वीडांचें आणि डेव्हिड ह्यूमचे म्हणणे होतें की, आत्मा या पदार्थाचा अनुभव येतच नाही. चित्तांत कितीहि डोकावून पाहिले तरी केवळ चित्तवृत्तीच दिसतात, 'मी' असा सापडतच नाही सुख वा दुःख, हर्ष वा शोक, पीतवर्ण अथवा नीलवर्ण असे प्रत्यय एकसारखे येत राहतात, पण 'मी' असा प्रत्यय काही येत नाही. म्हणून 'मी' अथवा आत्मा हा पदार्थच नाही.

मग माझे प्रत्यय आणि इतरांचे प्रत्यय ही वर्गवारी होते तरी कशी ? नदीवर आघोळीस गेल्यावर माणसें चुकून एकमेकाचे कपडे बदलतील तसे एकमेकाचे प्रत्यय कधी बदलतील काय ? अमुक एक अनुभव माझा की दुसऱ्याचा याविषयी कधी सभ्रम निर्माण होईल काय ? काल रात्री विजेचा खटका दावून जो मी झोपलों तोच मी आज सकाळी जाभई

देत उठलों असा तादात्म्य प्रत्यय कसा येतो ? असल्या प्रश्नाना ह्यूम-कडून उत्तर येईल की, मागच्या क्षणाचा प्रत्यय हा पुढच्या क्षणाच्या प्रत्ययाचा कारण असतो तसेच ते दोन प्रत्यय कालिकदृष्ट्या सनिध असून सद्दृशहि असतात. त्यामुळे आपण त्याचा एक वर्ग करतो आणि भ्रमाने त्या सर्वांच्या बुडाशी 'मी' नावाचा स्थिर पदार्थ आहे अशी कल्पना करतो

आत्मनिरीक्षण करून जाणिवेच्या प्रवाहाकडे पाहिल्यास ह्यूमने केलेले विश्लेषण प्रत्येकाला पटलेच असे नाही. जेव्हा मला कशाचेहि भान होते तेव्हा ते भान माझे आहे असेहि भान होते आपल्या प्रत्येक प्रत्ययावर 'मम'त्वाचा अथवा 'अह'काराचा शिक्का पडलेलाच असतो मी दुःखी आहे असे भान होते तेव्हा ते नुसत्या दुःखाचे नसते तर माझ्या दुःखाचे असते 'मी' मुन्नी आहे, 'मी' अपमानित आहे' अशा प्रकारच्या ज्ञानान 'अह' अथवा 'मी'चा प्रत्यय येतो असें म्हणता येईल.

ज्याचा अनुभव येतो अशा या 'मी'ला आत्मा म्हणण्याऐवजी 'जीव' अथवा 'जीवात्मा' म्हणावे असे आत्मवादी मुचवील. जीव हा दुःखाने व्याकूल होतो, मुखाने फुलून जातो 'अह' या रीतीने त्याचा प्रत्यय येतो किंवहुना, शरीर, गृह, वित्त, पुत्र, कीर्ति इत्यादि ज्या ज्या गोष्टीना 'माझे' असे म्हणतो त्या सर्वांचा समावेश या 'मी' मध्ये होतो. हा 'मी' ज्ञानाचा विषय असतो

आत्म-विज्ञान . ज्याला त्याचे ज्ञान होतें तो आत्मा. तो ज्ञान-विषय नव्हे तो केवळ ज्ञाता 'मी' कपटी आहे' असे जो जाणतो तोहि 'मी'च होय. पण कपटी असणारा 'मी' व त्याला जाणणारा 'मी' हे एक नव्हेत जाणणारा मी म्हणजे आत्मा अथवा विज्ञाता. त्याला ज्ञानाचा विषय या रीतीने जाणतां येत नाही 'विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् ?'

तो ज्ञानविषय नसल्याने त्याच्या स्वरूपास उपाधि नाही. अमक्या-हून लहान, तमक्याहून मोठा अशी इयत्ता त्याला नाही इथे आहे आणि तिथे नाही अशी देशमर्यादा त्याला घालतां येणार नाही आज आहे, काल होता अशी कालिक उपाधिहि त्याला चिकटवितां येणार नाही.

आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व : हा निरुपाधिक आत्मा ज्ञानविषय म्हणून जाणता आला नाही तरी त्याचे अस्तित्व संशयास्पद नाही. कारण तो स्वसवेद्य अथवा स्वयंप्रकाश आहे. स्वयंप्रकाश आहे याचा अर्थ त्याचे अस्तित्व सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही, आणि शक्यताहि नाही. याच्या उलट, तिजोरीत सोन्याची चीप आहे असे सिद्ध करावयाचें असेल तर तिचे कोणाला तरी ज्ञान झालें पाहिजे तिच्या अस्तित्वाची सिद्धि ज्ञानाधीन आहे तें अस्तित्व स्वप्रतिष्ठ नाही. 'तेथे सोन्याची चीप नाही' असे होऊ शकते. पण 'मी नाही' असे म्हटले तरी म्हणणारा उरतोच. नाही असें म्हणत असतानाच तो भासतो. त्याचें हे भासणें म्हणजेच असणें 'मी आहे' यातील मी हे व्याकरणाच्या सोयीसाठी आले आहे. ते काढून टाकल्यावर जे निव्वळ 'आहे' उरते तें आत्म्याचे स्वयंप्रकाशत्व. आत्म्याचे अस्तित्व स्वप्रतिष्ठित आहे. सोन्याच्या चिपेच्या अस्तित्वाचा प्रकार याहून निराळा. तिच्याहून अन्य असलेल्या ज्ञात्याला तिचें भान होणें हे तिच्या अस्तित्वसिद्धीला आवश्यक आहे. सोन्याची चीप दृश्य आहे. आत्मा दृक् आहे.

दृक्दृश्यसवधात दृश्याचे अस्तित्व दृक्-अधीन आहे दृक्चे अस्तित्व स्वय-मिद्वि आहे 'चित्तयामि अत अस्मि' या आपल्या प्रतिपादनात देकार्तेने वास्तविक स्वयप्रकाश आत्मतत्त्वाची सिद्धि केली होती त्याला मात्र आपण सोपाधिक 'मी' चे अथवा जीवात्म्याचे अस्तित्व सिद्ध केले असे वाटले.

चिद्विलासवाद . विश्वातील नाना पदार्थ हे दृश्य आहेत, ते ज्ञानविषय आहेत. अर्थात् त्याचे अस्तित्व आत्म्यावर अवलंबून आहे आत्मा आहे म्हणून ते आहेत. हा आत्मा नसता तर - जगदधकारप्रसंग । या मताचे नाव आत्मवाद. आत्मवादाने विश्व झिडकारले पाहिजे असे नाही. विश्वात जे जे आहे त्याचा उगम स्वयप्रकाश आत्मतत्त्वात आहे एवढेच आत्मवाद म्हणेल अनेक विश्व हे आत्मतत्त्वाचा विलास आहे (जग असकी वस्तुप्रभा) असे सांगणारा ज्ञानेश्वराचा चिद्विलासवाद ही आत्मवादाचीच एक माडणी होय.

वक्लेंचा चिदाद . वक्लेंच्या चिदादाशी आत्मवादाची तुलना करता येईल त्याच्या मते जे जे अस्तित्वात आहे ते प्रत्ययरूपच असले पाहिजे आता, जे माझे प्रत्यय नव्हेत असे कितीतरी पदार्थ अस्तित्वात आहेत हे कोणासहि मान्य करावे लागेल म्हणून त्यांना प्रत्ययत्व येण्यासाठी वक्लें परमात्म्याकडे धाव घेतो व सृष्टीतील सर्व पदार्थ त्याचे प्रत्यय म्हणूनच अस्तित्वात आहेत असे सांगतो. याच्याउलट वर सांगितलेल्या आत्मवादात आत्म्याच्या स्वसंवेद्य अस्तित्वाशी सुरुवात करून त्याच्यावर दृश्य पदार्थांची (अथवा वक्लेंच्या प्रत्ययाची) प्रतिष्ठा केली जाते

'आत्मवाद' याचे आणखीही दोन अर्थ होऊ शकतात : (१) व्यक्तीच्या अतर्क्यामी जसा आत्मा आहे, तसे सृष्टीच्या अतर्क्यामीहि आत्मतत्त्व आहे असा सृष्टीकडे पाहण्याचा उपनिपदाचा दृष्टिकोण आहे व्यक्तीचा आत्मा आणि सृष्टीच्या बुडाशी असलेले आत्मतत्त्व ही एकरूपच आहेत या उपनिपदविचाराला आत्मवाद म्हणण्याचा प्रघात आहे तथापि, 'आत्मन्' हा शब्द एक कर्तृत्ववाचक सर्वनाम असल्याने, त्या शब्दाने, विविध स्तराची अथवा कोशाची एक रचना या स्वरूपातील मानवी व्यक्तित्वाचा निर्देश होतो असे दिसते. अशा रचनेच्या विश्लेषणाला स्थूल देहापासून (अन्नमय कोश) प्रारंभ करून, क्रमशः विविध अंतःस्थ कोशामधून प्रगत होत, तिच्या आनंदमय अधिष्ठानापर्यंत जाणे अवश्य आहे हें कार्यापासून अतःस्थ कारणाकडे जाणारे, स्थूलापासून सूक्ष्माकडे जाणारे, वाह्यांगाकडून अंतरंगाकडे जाणारे, कनिष्ठ स्तराकडून श्रेष्ठ स्तराकडे जाणारे, अधिष्ठानाकडून अधिष्ठानभूत नियंत्रकाकडे जाणारे, बाह्य आविष्काराकडून त्याच्या अतःस्थ बीजाकडे अथवा भूमीकडे जाणारे एक मूल्यमापक विश्लेषण, ज्याला विवेक म्हणतात तेईल तें होय यातील मूल्यमापन ज्या सिद्धान्ता-नुसार होते तो सिद्धान्त असा की, जे सूक्ष्मतर, अंतःस्थ, व्यापक, अन्तःप्रेरक, अथवा संक्षेपत. 'प्रत्यगात्मा' आहे ते अधिक सत्तान्वित, अधिकाश सत्य, नित्य आणि अविकारी असे आहे उप-निपदांनी असा 'विवेक', म्हणजे मूल्यमापक विश्लेषणविचार केलेला असून, त्याच्या आधारे, आत्म्याच्या अनेक पर्यायी मालिका मांडल्या आहेत. उदाहरणार्थ, 'ह्या अखिल विश्वाचे वस्त्र कोणत्या धाग्यांनी विणलेले आहे ? ' या मार्गाच्या प्रश्नाला दिलेल्या उत्तरामध्ये पृथ्वी, जल, वायु, आकाश इत्यादीपासून ब्रह्मलोक आणि ईश्वराचे

अनिर्वचनीय स्वरूप येथपर्यंतच्या विश्वव्यापी तत्त्वाची मालिका मांडलेली आहे (वृ. उ ३ ६). नंतर, ३.७ मध्ये याज्ञवल्क्याने अतर्क्यामी, अमृत, पृथ्वी, जल इत्यादीमध्ये वास करणारा, त्याहून भिन्न, त्यांना अज्ञात असलेला, त्याचें नियंत्रण करणारा प्रत्यगात्मा आहे असा उदात्त उपदेश केला आहे. कठोपनिषदामध्ये (३ १०-११) इन्द्रियगोचर वस्तु, मन, बुद्धि, महात्मा, अव्यक्त, पुरुष अशी एक साख्यपूर्व तत्त्वमालिका मांडून दाखविलेली आढळते. शंकराचार्यांनी या तत्त्वमालिकेचे विवरण करताना म्हटले आहे की, या मालिकेतील प्रत्येक उत्तरपद " पूर्वपदाचा 'प्रत्यगात्मा' असल्याने, ते पूर्वपदाहून श्रेष्ठतर, सूक्ष्मतर आणि महत्तर आहे " 'पुरुष' ही या परंपरेची " अत्युच्च सीमा, सूक्ष्मत्व, महत्त्व आणि प्रत्यगात्मत्व याच्या परमो-त्कर्षाची आणि पर्यवसानाची अंतिम अवस्था होय." ('सूक्ष्मत्व-महत्त्व-प्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम्।') या प्रकारच्या तत्त्वमालिकांच्या माडणीमध्ये प्रथमतः कनिष्ठ आत्म्याची एक श्रेणी मांडलेली असून, नंतर एका परमात्मतत्त्वाचें (परमात्मा) प्रतिपादन केले आहे. हे परमात्मतत्त्व म्हणजे परब्रह्मच होय असे म्हटले आहे ज्याला अन्यत 'जीवात्मा' असे नाव दिले गेले आहे त्या महात्मात्यालाहि अनेक ठिकाणी, इतर तत्त्वाच्या तुलनेने, महत्त्वाचे स्थान दिलेले दिसते

ज्या विविध अनुभूति आपणांस एकसारख्या येत राहतात त्यांना स्वतःच्या साक्षित्वाने एकत्र करणारा व स्थिर रूपाने त्यांच्या बुडाशी राहणारा आत्मा नावाचा पदार्थ निश्चितपणे आहे या मतासहि 'आत्मवाद' म्हणता येईल असे स्थिर तत्त्व न मानणें हा 'अनात्मवाद'

संदर्भ-ग्रंथ . गोखले, वा. दा संपा. . श्रीज्ञानदेवविरचित अनुभवामृत (पुणे, १९६८); शंकराचार्य . आत्मबोध (इत ' श्री शंकराचार्यांज मिसलेनिअस वक्लें, ख ४, संपा. ए. महादेवशास्त्री व के रंगाचार्य, म्हैसूर, १८९९); जेम्स, डब्ल्यू ग्रिन्सिपल्स ऑफ मायकॉलॉजी, २ खं. (न्यूयॉर्क, १९५०).

श्री. ह. दीक्षित

व

आर. व्ही. डस्मेट

आत्मसाधना व आत्मयज्ञ : आत्मपूर्तिवाद : आत्मसाधना व आत्मयज्ञ या सकल्पना सद्गुरुंनी तरी परस्परविरोधी वाटल्याने त्याचा विचार नेहमी एकत्र केला जातो व ते योग्यहि आहे, तथापि, नैतिक श्रेयतत्त्व या दृष्टीने त्यांचा स्वतंत्रपणेहि विचार केला जाऊ शकतो. काही चिद्वादी विचारवंतांनी आत्मसाधना वा आत्मपूर्तीस प्राधान्य देऊन, आपले ते नैतिक श्रेय वा श्रेयतत्त्व आहे असे प्रतिपादिले आहे. यासच आत्मपूर्तिवाद असे म्हणतात नीतिशास्त्रातील सुखवाद, उत्क्रांतिवाद, कर्तव्यवाद इत्यादि उपपत्तीप्रमाणेच आत्मपूर्तिवाद ही महत्त्वाची उपपत्ति आहे; आणि तिचें विवेचन करताना आत्मसाधना व आत्मयज्ञ यांच्यातील संबंधाचा, विरोधाचा व समन्वयाचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते.

आत्मपूर्तिवादावरील आक्षेप . आत्मपूर्ति हे अंतिम नीतिशास्त्रीय श्रेयतत्त्व आहे या मतावरील आक्षेप अमे की : (१) आत्मपूर्तीच्या मार्गे लागणे हा स्वार्थापिणा आहे. चिद्वादी तत्त्वज्ञ आत्मपूर्तीवर जोर

देत असल्यामुळे आत्मयज्ञ किंवा स्वार्थत्याग या उच्चनीतितत्त्वाचा गौणत्व येते; (२) आत्मपूर्ति म्हणजे व्यक्तिवाच्या सर्व अंगांचा विकास असे म्हटल्यास कोणाहि व्यक्तीस एकसमयावच्छेदेकरून सर्व अंगांचा विकास करणे अशक्य आहे; आणि (३) व्यक्तिवाच्या सर्व अंगांचा विकास करावयाचा तर त्यांत अनैतिक व वाईट प्रवृत्तीचाहि विकास येईल. एकूण आत्मपूर्ति हे ध्येय स्वार्थपणाचे, जीवनात उतरविण्यास अशक्य व सद्विध आहे. चिद्वादी कितीहि बुद्धिवादी-श्रेयतत्त्वाचा पुरस्कार करीत असला तरी प्रत्यक्षांत मात्र ती उपपत्ति मुखवादाकडे झुकते. म्हणून आत्मपूर्तिवाद समाधानकारक नसून 'आत्मयज्ञ' हेच अंतिम नीतिशास्त्रीय श्रेयतत्त्व आहे असे बुद्धिवादी प्रतिपादिताने.

'आत्मयज्ञ'-तत्त्वाचा अपुरेपणा . आत्मयज्ञ हे अंतिम नीति-शास्त्रीय श्रेयतत्त्व असू शकत नाही त्याग हा कोणत्यातरी उच्च ध्येयप्राप्तीकरिता असतो. त्यागासाठी त्याग किंवा आत्मयज्ञासाठी आत्मयज्ञ श्रेयस्कर नाही. सकुचित हिताचा व्यापक हिताकरिता व कनिष्ठ मूल्यांचा श्रेष्ठ मूल्याकरिता यज्ञ करणे हेच श्रेयस्कर आहे. एका व्यक्तीने दुसऱ्याकरिता एखाद्या मुखाचा त्याग करणे हे ते मुख दुसऱ्याने उपभोगणे योग्य आहे या विश्वासावरच सारं ठरते. आत्म-पूर्तींशिवाय आत्मयज्ञ अपुरा व एकांगी आहे. आत्मपूर्ति व आत्मयज्ञ या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत म्हणून आत्मपूर्ति की आत्मयज्ञ असा पर्याय नसून 'आत्मयज्ञाने किंवा आत्मयज्ञातून आत्मपूर्ति' असे श्रेयतत्त्व आहे. चिद्वादी आत्मयज्ञ हे स्वतंत्र नीतिशास्त्रीय श्रेयतत्त्व न मानतां आत्मपूर्तिच त्याचा समावेश होतो असे मानतात पण येथे दोन प्रश्न उपस्थित होतात . (१) कोणत्या 'स्व'ची पूर्ति व कोणत्या 'स्व'चा यज्ञ किंवा त्याग ? आणि (२) आत्मपूर्ति व आत्मयज्ञ या परस्परविरोधी दिसणाऱ्या तत्त्वांचा समन्वय कसा करावयाचा ?

'चांगला मी' व 'वाईट मी' यांतील भेद : कोणत्या 'स्व'चा त्याग व कोणत्या 'स्व'ची पूर्ति असे विचारल्यास त्याचे उत्तर 'वाईट स्व'चा त्याग व 'चांगल्या स्व'ची पूर्ति (माधना) असे देता येते. पण यांतून आपणास काहीच बोध होत नाही ब्रॅड्लेच्या मते चांगला व वाईट असे दोन 'मी' नाहीत तसेच बुद्धितत्त्व हा चांगला 'मी' व इतर नैसर्गिक वासना, सहजप्रवृत्ति वगैरे वाईट 'मी' हे बुद्धि-वाद्याचे मतहि त्याला मान्य नाही. ही नैसर्गिक सामग्री नैतिक किंवा अनैतिक नसून नीतिदृष्ट्या उदासीन आहे. 'वाईट मी' हा संपूर्ण स्वार्थी प्रवृत्तीने बनलेला नसून 'चांगल्या मी'त सर्व निःस्वार्थी प्रवृत्ति असतात, असेहि नाही. चांगला 'मी' म्हणजे व्यापक व सुसवादी 'मी' आणि वाईट 'मी' म्हणजे संकुचित व विसंवादी 'मी'. जेव्हा 'मी'तील सर्व प्रवृत्ति व 'मी'चा सर्व आशय एका उच्चतम व व्यापक आदर्शात सामावला जातो, त्यात सुसवाद निर्मिला जातो तेव्हा तो 'चांगला मी' होय. अशा आदर्शरूप 'मी'चा आशय त्रिविध आहे : (अ) व्यक्तिगत ध्येये, (ब) व्यक्तीचें समाजातील स्थान व तत्संबंधी कर्तव्ये, आणि (क) इतर सामाजिक ध्येये व सद्गुण. वाईट 'मी'मध्ये अशा प्रकारचे ऐक्य व सुसवाद नसतो त्यातील प्रवृत्ति कोणत्याहि विशिष्ट तत्त्वाखाली येत नाही वाईट 'मी'चा चांगल्या 'मी'शी विरोध असतो एवढेच नाही तर त्याच्या आशयांतहि

अंतर्गत विरोध व विसवाद असतो प्रत्येक घटक इतर घटकापामून अलग असतो. त्या सर्व घटकांचे एका मध्यविंदूत केंद्रीकरण होत नाही.

आत्मसाधना (पूर्ति) व आत्मयज्ञ यांचा समन्वय . वरील 'चांगला मी' व 'वाईट मी' याविषयीच्या चिद्वादी तत्त्वज्ञाच्या विचारावरून हे स्पष्ट होते की, आत्मपूर्ति (आत्मसाधना) व आत्मयज्ञ यांच्यामध्ये सकृद्वर्णनी वाटतो तेवढा विरोध नाही, एवढेच नव्हे, तर आत्मपूर्तीच्या कल्पनेत आत्मयज्ञाची कल्पना अंतर्भूत आहे. आत्मयज्ञ म्हणजे संकुचितता व विसवाद याचा त्याग, म्हणजेच व्यापकता व सुसवाद याची निर्मिति, म्हणजेच आत्मपूर्ति याच अर्थाने ब्रॅड्ले म्हणतो, "आत्मसाधना म्हणजे 'मी'चा एका स्वरूपात यज्ञ किंवा त्याग. म्हणूनच एका दृष्टीने जी आत्मपूर्ति तोच दुसऱ्या दृष्टीने आत्मयज्ञ आत्मयज्ञ म्हणजे व्यक्तिगत प्रवृत्तीचा त्याग नसून तिला समष्टि-प्रवृत्तीशी एकरूप करणे. असे केल्याने व्यक्तीची प्रवृत्ति केवळ व्यक्तिगत न राहता ती समष्टि-प्रवृत्तीची त्या व्यक्तीच्या माध्यमातून झालेली अभिव्यक्ति असते. अशा वेळी सकुचित 'मी'चा यज्ञ होऊन किंवा 'मी'च्या सकुचिततेचा यज्ञ होऊन व्यापक 'मी'चा -खऱ्या व्यक्ति-त्वाचा- उदय होतो व त्यांतच 'मी'ची पूर्ति असते "

संदर्भ-ग्रंथ : मॅकेन्झी, जे. एस. . ए मॅन्युअल ऑफ एथिक्स, आ. ६, (लंडन, १९२९), रॅशॉल, एच : दि थिअरी ऑफ गुड अँड ईव्हिल, २ ख. (ऑक्सफर्ड, १९०७, आ २, १९२४), ब्रॅड्ले, एफ एच. : एथिकल स्टडीज (लंडन, १८७६; सुधा आ. २, १९२७); जोशी, वा म : नीतिशास्त्रप्रवेश (पुणे, १९१९; आ ३, १९३२).

शि. स. अंतरकर

आत्मस्वातंत्र्य : पहा : अध्याय-स्वातंत्र्य

आत्मा-इहेतर जीवन : मृत्युत्तर जीवन, पुनर्जन्म, पुनरवतार, अमरत्व इत्यादीवरील विश्वासासंबंधी मानववर्णशास्त्रज्ञानी असा खात्रीशील पुरावा जमा केला आहे की, आदिमानवांच्या समाजां-मध्येहि कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची अमरत्वाविषयीची श्रद्धा प्रसृत होती. कित्येकदा नैतिक विचाराशी ती निगडित नसेहि; पण इजिप्तमध्ये इराणी लोकानी व वैदिक आर्यानी मात्र तिचा पारलौकिक जीवनातील पारितोषिके व बंड यांच्याशी संबध जोडलेला होता या श्रद्धेच्या प्रामाण्याविषयीची पहिली तात्त्विक जिज्ञासा कठोपनिषदा-मध्ये (१.२०) नचिकेताने यमाला विचारलेल्या तिसऱ्या प्रश्नांत दिसून येत असली तरी, ती आधीच्या उपनिषदामध्ये अस्फुटपणे आहेच. उपनिषदानी आत्म्याच्या चिद्रूपत्वावरून अमरतेची निश्चिति केली आहे. त्यानी शोधलेले महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे आत्म्याचे खरे स्वरूप दिवकालातीत असून, त्याचा जड व परिवर्तनीय जगाशी असणारा संबध तात्कालिक व एका अर्थी मिथ्या असल्याने आत्मा अमर आहे. यावरून असा विचार निष्पन्न होतो की, आत्मा जसा अनंत आहे तसाच अनादिहि आहे. यामुळे आत्म्याची नित्यता व ईश्वरी नित्यता यात फरक करणे कठीण होते. तसेच, आत्मा म्हणजे परमात्म्याहून भिन्न असा सीमित जीवात्मा आहे की, त्या दोहोचे तादात्म्य असून, सीमित जीव म्हणजे केवळ बुद्धि, किंवा बुद्धि-अहंकार-मन, किंवा लिङ्गशीर

आहे, या प्रश्नाचा उलगडा होत नाही. मरणाधारणपणे अग्रे मानले जाते की, हा सीमित जीवच कर्माच्या अधिराज्याखाली असून, पराचिद्रूप आत्मा नित्य, निरुपाधिक आणि निरपेक्षतः निश्चल अवस्थेत असतो व त्याला दिक्, काल अथवा मृत्यु याची काही जाणीव नमते. मांडूक्योपनिषदात वर्णन केल्याप्रमाणे, जिच्यापुढे ममाराचा नाश होतो अशा बोधाच्या तुरीयावस्थेवरून त्या अवस्थेची कल्पना येऊ शकते सर्वस्वतत्त्व असा हसपंथी हा या आत्म्याचे प्रतीक आहे

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांचे विचार उपर्युक्त प्रश्नात अशाच प्रकारचे उत्तर प्लेटोने तसेच अरिस्टॉटलनेहि दिले आहे मात्र ते जीवात्मा व परमात्मा याच्या तादात्म्यापर्यंत गेले नाहीत

जडवादी एपिक्युरिअन व मुखवातीचे स्टोइकपंथी यांनी व्यक्तिगत अमरत्व मान्य केले नाही जेवटी सिसरोने ते मान्य केले नंतरचे वाय-वलातील ज्यू व ख्रिश्चन लोकानी ते पुढे मांडले मृत्यूनंतर देहाचेमुद्धा ईश्वरी शक्तीमुळे पुनरुत्थान होते हेहि त्यांनी मान्य केले अशीच श्रद्धा पूर्वीच्या झरतुष्ट्रीयाची व नंतर मुस्लिमांचीहि होती अहिंसेने माने आत्म्याच्या अमरत्वाचे प्रतिपादन केले पण अहंभरोजने मात्र फक्त वैश्विक बुद्धीचेच नित्यत्व मानले मध्ययुगीन ख्रिश्चन विचारवृत्तांनी आत्म्याच्या अमरत्वाच्या सिद्धान्ताचा विकास केला याला प्रमुख आधार म्हणजे आत्म्याचे स्वरूप व कार्य यावरून निघणारे ज्ञान-शास्त्रीय व सत्ताशास्त्रीय युक्तिवाद हा होय आणि गोंण आधार म्हणजे चांगल्या किंवा वाईट कृत्यांचे फळ मिळालेच पाहिजे अशा तऱ्हेच्या नीतिशास्त्रीय युक्तिवादाचा होय स्पिनोझाने व्यक्तिगत अमरता अमान्य केली, लायबनिझने त्याला आपल्या 'अत्युत्तमाच्या तत्त्वाच्या' आधारावर मान्यता दिली आणि काटने त्याला नीतीचे गृहीतकत्व मानले. हेगेलला अमरत्वाविषयी अनिश्चय वाटतो, तर शोपेनहॉवर ते अमान्य करतो या शतकाच्या पहिल्या अर्द्या काळात मार्क्सवाद्यांनी, अनुभवसत्तावाद्यांनी व नव-अनुभवसत्तावाद्यांनी एकतर अमरत्व अमान्य केले आहे किंवा त्यावरून सशय व्यक्त केला आहे वर्गसन व इतर चिद्वादी फ्रेंच तत्त्वज्ञानी नवयोमीवादी व इतर ख्रिश्चन विचारवृत्तांवरून तो सिद्धान्त उचलून धरला १९४५ मध्ये डब्ल्यू ई हॉकिंग याने सशयवादी मताला 'मनाचा आळशीपणा' असे म्हणून आव्हान दिले चिद्रूपी, आणि म्हणून अमर असणारा, आत्मा किंवा शाश्वत ईश्वर मानल्याविना, केवळ भौतिक प्रक्रियांच्या माहात्म्याने सत्य व असत्य यांतील फरक सांगणे अशक्य आहे या मूलभूत आक्षेपा-मुळे निसर्गवाद्यांची अथवा अयुक्त ठरते. जर एकच आत्मा किंवा चित्तत्त्व आहे असे मानले तर अशी अडचण उभी राहते की, अतिमत्त सत्य किंवा असत्य ही या एकाच चितकाची चितने मानावी लागतात यामुळे केवळ चित्तत्त्व आत्मव्यापाती मानावे लागेल, कारण त्यात विद्या व अविद्या, शुभ व दुरित याचा झगडा चालू आहे या अवस्थेला अनिर्वचनीय म्हणणे म्हणजे तिचा विचार न करण्यासारखी अतएव तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रापलीकडील समजण्यासारखे आहे

भारतीय तत्त्वज्ञांचे विचार : भारतांत नैतिक विचारांमुळे अमरत्वाचा सिद्धान्त कर्मसिद्धान्तावर आधारलेल्या पुनर्जन्माविषयीच्या श्रद्धेशी निगडित आहे (उपनिषदे, जैनमत, बौद्धमत) कर्माचे फळ भोगावेच लागते हा सिद्धान्त निरुपवाद मानला गेला आहे. त्यासाठी

पाटोपाठ निरनिगळ जन्म घ्यावे लागतात. या जन्मामध्ये पूर्वोच्चा कर्मांचे फळ भोगून गपवले जाते, नवीन नवीन कर्मे केल्या जाताना आणि हाच पुनर्जन्माची गीजे ठरतात. हे भगवद्गीतेमध्ये (२.२२) थोडक्यात गागिले आहे दोन जन्मांतील दुखा हा शुद्ध आत्मा आहे असे समजले जात नाही. कारण त्यान व्यसितत्वाचे तत्त्व नमने दुसर काहीनगे म्हणजे लिंगशरीर, किंवा जीवात्मा, किंवा मनोमय (हा प्राण-शरीर-मेना अगनी) किंवा मन किंवा अहंकार, किंवा जीव किंवा लिंग (या वाचनीत वेदान्त, योग व मान्य यान मनमेद आहे, मान्यकाच्या ४२ पद्या), किंवा नमने कर्म (अनात्मवाद मानणाऱ्या बौद्धमतामध्ये) हा दोन जन्मांना जोडणारा दुखा समजला जातो जन्मन, न्याय व वैशेषिक या मतामध्ये आत्मा हाच तो दुखा मानला जातो पण आत्म्यावरूनच्या त्याच्या कल्पना वेगवेगळ्या आहेत कर्म-निदान्त बोद्धात निरपेक्ष आहे तर हिंदु तत्त्वज्ञानांत मात्र तो ईश्वराच्या आधिपत्याखाली अगत्याने मानले आहे. न्याय-वैशेषिकाची कर्मनिदान्ताला ईश्वराधिपत्याखाली आणण्याची प्रवृत्ति आहे. जैव तत्त्वज्ञानात दैवी करुणा व कृपा याच्या मातृत्वाने त्याचे स्वप्न मीम्य केले आहे शक्यतायांनी त्याला नृपुंषांपणे ईश्वरी आदेजाच्या आणले आहे त्यांनी पुढे अर्गेहि स्पष्ट केले आहे की, पुनर्जन्माची कल्पना धुनितेरीड इतर कोणत्याहि प्रमाणाने मिळ होत नाही. वर्तमान जन्मातील अवस्थेचे एक सभाव्य स्पष्टीकरण म्हणून पुनर्जन्मसिद्धान्ताने मूल्य शक्य-चायांनी मान्य केले अगळे तरी, स्मृतीची अथवा दोन जन्मांची सांगड घालता येईल असा कोणत्याहि जाणिवेचा अभाव त्यांनी लक्षात घेऊन आहे

जरी हिंदुधर्मात पुनर्जन्माविषयीची श्रद्धा नवमान्य असणे तरी (शीन पथान त्यावरून एकमत नाही) भारताबाहेर फारच थोड्यानी ती स्वीकारली आहे अरिस्तोवाद, पायथॅगोरस, एपेडॉरेस. प्लेटो याच्या तत्त्वज्ञानात (फक्त एक उग्रसिद्धान्त म्हणून), नव-प्लेटोवाद (फायलो, अमोनियम, मन्वास, अरिजेन, प्लॉटिन), कव्वाला. काही नुफी (र्मी ?), ब्रूनो, लेसिंग, थिऑनॉफिस्ट व ए ह्क्ले व जे. मॅक्डगॉट यांसारख्या काही अर्वाचीन तत्त्वज्ञांत ती दिमत आज पाश्चात्य जगातील ज्या लोकांना ती कल्पना मान्य करावीजी वाटते त्यांना असे वाटते की, पुनर्जन्मात हेच व्यक्तिच कायम राहते, पण हे व्यक्तिच कायम राहण्याचीच हिंदु मनाला भीति वाटते व ज्ञान, कर्म किंवा भक्तीच्या माहात्म्याने यापासून मुक्ता होऊ शकेल अशी त्याला आशा वाटते.

अर्वाचीन युक्तिवाद : पुनर्जन्माच्या पुष्टीसाठी मांडलेले अर्वाचीन युक्तिवाद म्हणजे : (१) निगर्गन त्यातर घडून येत असल्याने तमेच रूपांतर चित्तत्वातहि घडते. (पण मग मुक्तीला काही अर्थ राहणार नाही.) (२) मनुष्याच्या नवे नुप्त शक्तीचा आविष्कार होण्यासाठी अनेक जन्माची आवश्यकता आहे. (हे जन्म न्याय व्यक्तीचे असतात की एका जातीतील अनेक व्यक्तीचे असतात ? जिवाय एकाच दिशेने होणारी प्रगति हा श्रुतीचा सिद्धान्त आहे काय ?) (३) व्यक्तिव्यक्तीतील भेदाचा खुलासा पुनर्जन्मामुळे होतो. (असेल, पण हे स्पष्टीकरण पुरेसे व किमान आहे काय ? याच्याशी स्पर्धा करणारे इतरहि सिद्धान्त आहेत) (४) पुनर्जन्म-सिद्धान्ताने फलभोगाचे आश्वासन मिळते. (होय; पण या भोगाच्या मालिकेला आदि व अंत

नसल्यामुळे अनवस्था प्रसंग निर्माण होतो. शिवाय, बहुतेक धर्मांमध्ये पुनर्जन्म न मानताहि हे फलभोगाचे आश्वासन दिलेले आहे).

खरोखर, पारलौकिक विचार हा हिंदुधर्मातहि पुनर्जन्माशीच निगडित नाही. कारण मुक्ति ही पुनर्जन्मापलीकडे व कर्माच्या क्षेत्रा-पलीकडे असते असे मानले आहे इतर धर्मांमध्ये असे मानले आहे की, मृत्युत्तर जीवनात पाताळामध्ये अल्पकालीन व नरकात दीर्घकालीन शिक्षा भोगावी लागते नंदनवनात निवास किंवा स्वर्गाय आनंद ही पारलौकिक पारितोषिके होत. हा स्वर्ग म्हणजे बहुधा केवळ ईश्वराशी संपूर्ण ऐक्य होय असे मानले जाते (पहा : 'आनंद'). पुनर्जन्म मानलेला असो वा नसो, धर्मांमध्ये मानलेली अमरत्वाची व शाश्वत आनदाची कल्पना यामुळे मानवी इतिहासाला इह-लोकापलीकडील कक्षेत नेले जाते तमेच त्यामुळे इहलोकांतील विकासाच्या मर्यादेपलीकडील व कालचक्रापलीकडील जीवनाची आशा निर्माण होते व इतिहासाचेहि पूर्णतया समर्थन होते. इतिहासा-वद्दलचे असे तत्त्वज्ञान एक मुस्लिम तत्त्वज्ञ (एम. डक्वाल), एक हिंदु तत्त्वज्ञ (अरविद) यांनी व विज्ञान, तार्किक अंतर्दृष्टि व श्रद्धा यांच्या एकत्रीकरणांत एक ख्रिश्चन तत्त्वज्ञ (तीलहार्द व शादिन) यांनी प्रतिपादले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : ह्यूजेल, एफ व्ही. : इटर्नल लाइफ (एडिंबरो, १९१२), प्रिगल-पॅटिसन, ए. एस. : दि आयडिआ ऑफ इमॉर्टॅलिटी (ऑक्सफर्ड, १९२२); फ्रेडर, जे. जी. : मॅन, गॉड अँड इमॉर्टॅलिटी (लंडन, १९२७); राधाकृष्णन्, एस. : अँन आयडिऑलिस्ट व्ह्यू ऑफ लाइफ (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, १९३७); अरविद : दि प्रॉब्लेम ऑफ रीवर्थ (पांडिचरी, १९५२).

आर. व्ही. डस्मेद

आधृतिका : आधृतिका म्हणजे काय ? आधृतिका किंवा पक्षिका ही अनेकसंविधानाचा वा संयुक्तसंविधानाचा एक प्रकार आहे. आधृतिका ही एक संविधानशृंखला असते. तिच्यातील पहिल्या संविधानाचे एक पक्षविधान दुसऱ्या संविधानाचे निष्कर्षविधान असते, दुसऱ्याचे एक पक्षविधान हे तिसऱ्याचे निष्कर्षविधान असते. ही संविधान-मालिका म्हणजे संविधानांतील पक्षविधानास (निष्कर्ष गणून त्यास) पक्षविधाने व त्यास पुन्हा पक्षविधाने पुरविणारी संविधानसाखळी असते. अर्थात् आधृतिका किंवा पक्षिका म्हणजे पक्षविधानास पक्ष-विधाने पुरवणारे संविधान होय.

आधृतिकेचे प्रकार : हे प्रकार तीन आहेत : (१) एकपक्षित आधृतिका; (२) द्विपक्षित आधृतिका; आणि (३) संकीर्ण-पक्षित आधृतिका. त्याची रचना व उदाहरणे पुढीलप्रमाणे :

(१) एकपक्षित आधृतिका : ज्या आधृतिकेत उत्तरसंविधानाच्या एकाच पक्षविधानास (निष्कर्षविधान गणून) पूर्वसंविधानात एक आधारभूत पक्षविधान पुरविले जाते, तिला ' एकपक्षित आधृतिका ' म्हणतात.

उदा.—

उत्तरसंविधान

पूर्वसंविधान

असंतुष्ट दुःखी असतात.

श्रीमंत असंतुष्ट असतात. ∴ द्रव्यलोभी असंतुष्ट असतात.

∴ श्रीमंत दुःखी असतात.

(२) द्विपक्षित आधृतिका : ज्या आधृतिकेत उत्तरसंविधानाच्या दोनहि पक्षविधानास (निष्कर्षविधाने गणून) पूर्वसंविधानात एक एक आधारभूत पक्षविधान पुरविले जाते, तिला ' द्विपक्षित आधृतिका ' असे म्हणतात. उदा.—

उत्तरसंविधान

पूर्वसंविधान

असंतुष्ट दुःखी असतात.

∴ अममाधानी दुःखी असतात.

श्रीमंत असंतुष्ट असतात.

∴ द्रव्यलोभी असंतुष्ट असतात.

∴ श्रीमंत दुःखी असतात,

(३) संकीर्णपक्षित आधृतिका : जी आधृतिका पहिल्या संविधानातील पक्षविधानास दुसऱ्या संविधानात आधारभूत पक्ष-विधाने पुरविते व दुसऱ्यांतील पक्षविधानास तिसऱ्या संविधानात आधारभूत पक्षविधाने पुरवते, तिला संकीर्णपक्षित आधृतिका म्हणतात. उदा.—

प्रथम संविधान

द्वितीय संविधान

तृतीय संविधान

असमाधानक्षम दुःखी असतात.

श्रीमंत असमाधानक्षम ∴ श्रीमंत असंतुष्ट ∴ श्रीमंत द्रव्यलोभी असतात.

∴ श्रीमंत दुःखी असतात.

समग्र व संक्षिप्त आधृतिका : ज्या वेळी आधृतिकेतील संविधान-घटकांपैकी पहिले किंवा उत्तर संविधान स्फुटपणे, समग्र स्वरूपांत, तीनहि विधानघटक मांडून व्यक्त केले जाते आणि त्यास आधारभूत ठरणाऱ्या पूर्वसंविधानांतील पक्षविधानाचीहि समग्रपणे मांडणी केली जाते, त्या वेळी त्यास ' समग्र आधृतिका ' म्हणतात. उलट, ज्या आधृतिकेत उत्तरसंविधान समग्रपणे मांडून, त्याची आधारभूत पूर्व-संविधाने संक्षिप्त स्वरूपांत (फक्त ज्येष्ठ वा कनिष्ठ पक्षविधानांचाच उल्लेख करून) व्यक्त केली जातात, त्या वेळी तिला ' संक्षिप्त आधृतिका ' म्हणतात. संक्षिप्त आधृतिकेस ' लुप्तावयविके ' चे स्वरूप प्राप्त होते. तिच्यात एक समग्र संविधान आणि एक वा अनेक लुप्तावयविका यांची मालिका तयार होते. वर दिलेले संकीर्णपक्षित आधृतिकेचे उदाहरण म्हणजे समग्र संविधान व लुप्तावयविका याच्या मालिकेने तयार होणाऱ्या संक्षिप्त आधृतिकेचे उदाहरण होय.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व. : तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९६३; आ २, १९६६) रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३).

ज. वा. जोशी

आनंद : आनंद ही एक सर्वोच्च स्वाभिव्यक्ती अवस्था मानली जाते. नास्तिकपक्षी सागावयाचे आत्म्याम, हा अवस्थेत सर्व दुःखाचा तसेच अस्पर्कालिक गुणांचा कायमचा श्रेष्ठ होतो. भावात्मकारित्या बोलावचे तर, सर्व मानवी गरजा आणि आभासा माने पट्टात त्या पूर्णपणे तृप्त झालेल्या जगतात उपनिषदांमधील त्यांनी ही उपाध्यायक वाजू, मोक्ष, कैवल्य, निर्वाण, अभिमुक्ति, अपवर्ग, अभय म्हणून संबोधली गेली आहे व मृत्यु, शरीर, जन्म, रक्षा, पाप, दुःख, दुःम, शुभ-अशुभ, असत त्यांच्यापासून मुक्ति आणि हृदयगतीचा व सर्व पाशांचा छेद असे तिचे स्वरूप कल्पिलेले आहे. तिच्या भावात्मक अंगाचा उल्लेख आनंद, नि श्रेयस, सर्वोच्च, नंदोन्नत, पराविद्या, आत्मविद्या, प्रज्ञाविद्या, ब्रह्मलोक, परमा सत्त, परमा मय, अक्षर, नाश, स्वातंत्र्य, स्वायत्त, श्रेष्ठत्व, आधिपत्य, मायुज्य, पराभूत इत्यादि पदवांनी केला जातो. ही अवस्था म्हणजे निरुपाधिक पूर्णतेच्या नाशाने प्रत्यक्ष तिच्यामध्ये येतो ती जाणिवेची नवाव्य अशी वस्तु. अजर तृतीय अवस्था होय तत्त्वज्ञानातील निरनिराळे पद व प्रणाली अधिक काढलेवर, पण वरचे वेटा मनुचिंत कल्पना मांडतात. उदा - निरगलन अशा शब्दात स्वर्गाची मुक्ति (बौद्ध-दर्शन), ईश्वरमय परबु ईश्वरी नव्हे अशी सर्वज्ञता (जैन-दर्शन), केवळ पुनर्जन्माचा अग्रगण्य (पूर्वमीमांसा), ज्ञानासह सर्व गुणांचा त्याग प्राप्त्यावर गाण्याने आत्म्याचे अक्षर नव्य (वैजेषिक-न्याय), प्रकृति आणि तिचे सर्व विकास वाच्यापासून पूर्णत आणि कायमच्या विरक्त झालेल्या गुणांची कोणत्याही विरक्ताने विचलित न होणारी चिन्मात्र अवस्था (नाय-योग), ज्ञान, ज्ञेय आणि ज्ञान वगैरे सर्व भेदाच्या पलीकडे अनथाच्या नास्तिकज्ञानाच्या पूर्णत्वात विलीनीकरण होऊन त्यामुळे भ्रमर ज्ञानाच्या सर्व प्राप्तीचा ध्वज (शंकर); परमेश्वरी अनुग्रहामुळे व भक्तिज्ञानपूर्वक होणारा सर्वगुणसंपन्न व विभूतिपन्न अशा एतामत्र ईश्वराना नाशानंतर, तमेच आपण स्वतः व हे जग त्या भूमीचेच अज जाणत हा नाशानंतर (रामानुज); भगवंताचा आविष्कार ज्यात मनुष्यपणे झाल्या आहे अशा पुरोत्तम-स्वरूपात त्याच्याशी त्याच्याच अनुग्रहाने (गुप्तीने) प्राप्त होणारी मायुज्यता, ती ज्या अवस्थेत अलौकिक आनंद-नगरी प्राप्त झालेला आत्मा भगवंताच्या लीलेत निरंतर भजन-आनंद गुडत असतो (बल्लभ); स्वतःच्या 'स्वरूपा'ची प्राप्ति आत्म्याला होते आणि तो विष्णु-लोकात प्रवेश करून विष्णुमग्न होऊन त्याच्या सर्व गुणांसह आणि विभूतीसह त्याचे चिंतन करतो आणि त्याच्याशी असणाऱ्या स्वतःच्या भेदाभेदाचे ज्ञान त्याला होते व ही मुक्ति मत्कू-त्तरच आणि कर्मयोग, ज्ञान, भक्ति आणि प्रपत्ति हे जे देवी अनुग्रहाचे कारण-हेतु, त्याचप्रमाणे अनुग्रहाने परिणामादि, त्याच्याहून पटणाऱ्या प्रगतीचा श्रेष्ठता टप्पा म्हणूनच मिळते (निवारक); आत्म्याची सर्व उपाधीपासून मुक्तता, ब्रह्मन्-आत्मन्ची एक अविभाज्य शक्ति या स्वरूपाची पुन प्राप्ति व त्यामुळे दिव्य ज्ञान, आनंद आणि सर्व-शक्तिस्वाचा प्रत्यय, जो मृत्यूनंतरच व निःस्वार्थ कर्मयोग आणि भवित्युक्त ज्ञानानेच येतो (भास्कर). जे आत्म आपल्या स्वतःच्या अविकारी स्वरूपासह मुक्ततेसाठी पात्र आहेत त्याची फक्त मुक्तता (अपात्र आत्म वगळून). ही मुक्तता म्हणजे प्रत्येक आत्म्याने ईश्वरा-हून आणि इतर आत्म्याहून भिन्न अमरलेख स्वतःचे विरक्त स्वप्न जाणून घेणे आणि सच्चिदानंद-शरीरद्वारा विष्णूच्या चिरंतन लीलेमध्ये सहभागी होणे व त्याच्याशी सदैव एकनिष्ठ पत्नीच्या नात्याने वागणे

(माधव); प्रज्ञावर अधिष्ठित अशी केवळ ज्ञानीय श्रेष्ठ आत्म्याचे सर्व स्वप्न पुनः प्राप्त करून घेणे, प्रज्ञा ही देवीत गुड ज्ञानीय अशी तरी त्याच्यातून येवळी परबु त्यांच्यापासून अनेक अशी ही ज्ञानी अमृत अवस्था व अनुभव याचा कोणताही आकार नव्हत मनुष्य-योगदर्शनातील अनेकन संख्यामागरी ती अमर (विद्यानिष्ठ)

मुक्तिगुणांमधील सावर्तन मतभेद : मुक्तीचा नवत्य टक्क्या भागाच्या सावर्तन वृत्तज्ञानातील मध्यामागरी भेद आहेत. माध्यात परिच्छेद, नाशनाशोपसर्गची यदुवात दर्शने केवळ ज्ञानमागरी पुष्कर कल्यात, तर त्यानंतरची दर्शने ज्ञानात कर्मयोग आणि भक्ति यांची जोड देणान आणि देवी अनुग्रहाची आरक्षणता प्रतिपादन करून निवारण आणि आर हत याचा अस्माद मोठ्या सर्व वेदांनी श्रीकृष्णाचे नावना मानतात. दुसऱ्यांमधील स्वयं व पुनर्जन्मात योग्यतेच्या निवारणीचा अर्थ मूर्तीपरीवाणी केवळ साधनाचा नव्हे तर त्याचा मूर्तन अर्थातज्ञानाचा विकास (पत्ता) आणि ईश्वरी सर्व, दु-रिगा त्याच्या 'स्व' त्याची मायुज्यता काढले नवर (शर) या परिभाषेत त्याच्या आते. कायममधील स्वयं व पुनर्जन्मात साध-नामधील निवारणीचा यदुवात निश्चय ईश्वरानाश्वरामुळे 'अक्षर-मूर्तन (स्वयं-दर्शन)' असा अर्थ लावून जतो. देवी 'स्व' त्याचे आत्म्यात गाले रगत होऊन झिंझी मो एर देवती आहे खांद्या-मुळे मृत्यूनंतर आत्मा (आणि पुनर्जन्मातार मूर्ती मानून) देवी संन्यासधरे, प्रेमसुरा मरणाताने, परिष्कृत अमरमधरे आणि मूर्तीने निरोध मूर्तीने मरणाची वस्तु केवळ ज्ञानी त्यामुळे स्वतःचे कर्मज्ञान देवता तिचा देवी नवर आत्म्यात प्राप्त होणे असे माही, तर देवी प्रेमासुळे अवाकाने देवर पत्ताती तिचा दिव्यीरपणाची त्याच देवतेत जाभते पावतान मायुज्यते 'जगता'मधीली मातंगता उतर मूर्ती कायता पुनर्जन्मात आहेत, ईश्वराने विकास तिचा त्याच्या नाम्नीरपण (लंडी, अस्मितात, प्याटिन) : इष्टिकु (गुणवारी), मरुणाचे पुनरीत पावन (स्टेडिअर, मर); स्व-ज्ञापीत मर करून मरता होणारी दुःख-मुक्तता (निवार-वारी), विश्वाच्या प्रगतीत ज्ञानात (सर्वेश्वरी); मादरी मरुतीच्या प्रगतीत ज्ञानात (निरर्गमर, कुट), मानवी मरुतात भौतिक मरुतीत काढलेला ज्ञानात (मरानिष्ट).

संदर्भ-प्रेष : देवांग, जी. : दि दिव्यीरपण विद्वान्हेन सर्वो-मिताम अंर मुक्ति इन मिद्वान (इन 'जाष्ट अरि दि ईस्ट ' मे १-१९, कलकत्ता, १९३०-३६); जीवेन, एम. वि. : दि मिद्वान अंर दिव्यीमिदी, अनु. जी. कांटे (मूपांते, १९६९).

आर. व्ही. उत्तेद

आनंदगिरि (आनंदज्ञान) : आठ सांगतायांच्या सर्व भाष्यभावर टीकाग्रंथ निरूप्याने अतिशय कार्य रचवी मनाच्या तेराव्या घटकात उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या आनंदगिरिची ते आहे. त्याचे पूर्वार्धात नांव जनादेन होते. त्याच्या विद्यामूर्तने नांव अनुसृतिवर्षावार्थ व दीक्षागुरुने नाव शुद्धानंद असे होते. ते बटुधा मुजगवने रहिवासी असून शरणापीठाधीन अनाथान साकरभाष्यावरील टीकेविविक्त त्यांनी ज्ञानप्रकाशितार - वृ. भा. वास्तितोवरील टीका, पञ्चोत्तर-विचरण व तर्कसंगह - मुख्यत, वैजेषिक सिद्धान्ताचे तंजन करताना

स्वतंत्र ग्रंथ—असे तीन महत्वाचे ग्रंथ लिहिले असून ते प्रकाशित झाले आहेत. याशिवाय 'पदार्थतत्त्वनिर्णयविवरण' व (वेदान्त) 'तत्त्वालोक' असेहि ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. यांपैकी 'तर्कसंग्रह' हा ग्रंथ त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीची विशेष चमक दाखविणारा ग्रंथ असून त्यांत वैशेषिकानी मानलेल्या पदार्थांचे लक्षणच करतां येत नाही असे दाखवून ब्रह्माद्वैत सिद्ध केले आहे. आनंदगिरीचे दुसरे नांव 'आनंदज्ञान' असेहि होते. अखंडानंदानी आपल्या 'तत्त्वदीपन' या पञ्चपादिका-विवरणावरील टीकेत आनंदगिरीचा 'आनंदशैल' असा उल्लेख करून त्यांना वंदन केले आहे.

शांकर तत्त्वज्ञानाचे स्पष्टीकरण : ज्ञान हेच मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय होय. हें ज्ञान म्हणजे जीवात्मा हा सर्वव्यापक, नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त व सच्चिदानंद स्वरूप असलेल्या परमात्म्याहून अभिन्न असल्याचे ज्ञान प्रमाणांच्या प्रामाण्याच्या वावतीत आनंदगिरीनी व्यावहारिक प्रामाण्य व तात्त्विक प्रामाण्य असा भेद करून प्रत्यक्षादिक प्रमाणाचे व्यावहारिक प्रामाण्य व श्रुतिप्रमाणांचे तात्त्विक प्रामाण्य मानले आहे. जैमिनिप्रतिपादित सहा प्रमाणे मानूनच इतर अद्वैत-वेदान्त्यांप्रमाणे त्यांनी सर्व विवेचन केले आहे. बुद्धीत पडलेले चित्प्रतिबिंब म्हणजे जीव, असे जीवाचे स्वरूप त्यांनी वर्णिले आहे हा जीव म्हणजे औपाधिक ब्रह्मच असल्याने तोहि मूलतः नित्य व स्वयंप्रकाश आहे. जीवाचे कर्तृत्व स्वाभाविक नसून उपाधीमुळेच आहे. भेदरूप सर्व संसार अविद्यामूलक आहे. जगत्कारण असलेल्या ब्रह्माच्या ज्ञानाने संसाराचा वाध होतो. ब्रह्म हे जगताचे निमित्त व उपादान असे दोन्ही प्रकारचे कारण आहे. अशा प्रकारे शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान आनंदगिरीनी स्पष्ट केले आहे. तत्त्वज्ञानांत नवीन काही भर घालण्याचे कार्य त्यांनी केलेले दिसत नसले तरी भाष्य-ग्रंथांचे मुलभ स्पष्टीकरण व तर्कसंग्रहात केलेले परमत-खंडनपूर्वक अद्वैत-मतस्थापन हे त्यांचे महत्वाचे कार्य मान्य केले पाहिजे. अद्वैत वेदान्तांतील संप्रदायप्रवर्तक म्हणून पद्मपाद, सुरेश्वर, सर्वज्ञात्ममुनि किंवा वाचस्पति-मिश्र यांच्याप्रमाणे, आनंदगिरीचा उल्लेख केला जात नसला तरी प्रज्ञानंद, जेपशाहूगंधर, रामानंदसरस्वती, महेश्वरतीर्थ, श्रीकृष्णा-नंदसरस्वती इत्यादि ग्रंथकारानी आनंदगिरीचा आदरपूर्वक उल्लेख केलेला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ . त्रिपाठी, टी. एम. : आनंदज्ञानविरचित तर्कसंग्रह (वडोदे, १९१७); चिंतामणी, टी. आर सपा : पंचप्रक्रिया (मद्रास, १९४६); दासगुप्त, एस. . ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ (केम्रिज, १९३२).

रा. ल. जोशी

आप्तवचन (आप्तोपदेय) : पहा : शब्द

आरण्यकें व ब्राह्मणें, तत्त्वज्ञान—पहा : तत्त्वज्ञान, ब्राह्मणें व आरण्यकें—

आरंभवाद : दही या कार्याचे दूध हे (उपादान-) कारण होय. या ठिकाणी अशी एक समस्या निर्माण होते की, कार्य हे नव्यानेच उत्पन्न होतें की प्रत्यक्ष उत्पत्तीपूर्वीहि तें अस्तित्वात होतें. नसत्याला असतें करतां येणार नाही (न असतः विद्यते भावः । भ. गीता २. १६)

अशी भूमिका घेऊन कार्य हे प्रत्यक्ष उत्पत्तीच्या पूर्वीहि अन्य रूपाने अस्तित्वांत होतेच असे सत्कार्यवादी मानतात आरंभवाद हे सत्कार्य-वादाच्या व्याघाती मत आहे. उत्पत्तीपूर्वी कार्य कोणत्याहि रूपांत विद्यमान नसते, तें अगदी नव्यानेच जन्मास येतें, असतापासून सताची निर्मिति होते, कार्याच्या अस्तित्वास खराखुरा आरंभ होतो असे आरंभवादाचे म्हणणे आहे. न्याय व वैशेषिक ही दर्शने आरंभवादाचा पुरस्कार करतात.

उत्पत्तीपूर्वीच जर कार्य सिद्ध केलें असतें तर कारणव्यापाराची आवश्यकता तरी काय ? आपणाला इष्ट असलेल्या दही, घट इत्यादि गोष्टी मिळविण्यासाठी माणसाने खटाटोप कां म्हणून करावयाचा असा प्रश्न आरंभवादी सत्कार्यवाद्यांस म्हणजे सांख्यास विचारतो. त्यावर सत्कार्यवाद्यांचें उत्तर असते की, जरी उत्पत्तीपूर्वी कार्य विद्यमान असले तरी तें कारणरूपाने असते, कार्य म्हणून अव्यक्त असते. त्या अव्यक्त कार्याची अभिव्यक्ति अथवा प्रकटीकरण करण्यासाठी कारण-व्यापाराची आवश्यकता आहे यावर आरंभवादी पुन्हा विचारतो की, ही अभिव्यक्ति नांवाची गोष्ट कार्यात्पत्तीपूर्वी होती की उत्पत्तिसमयी नव्यानेच अस्तित्वात आली ? 'अभिव्यक्तिहि अव्यक्तरूपाने पूर्वी होती' असे म्हटल्यास त्या अव्यक्त अभिव्यक्तीचे प्रकटीकरण होण्या-साठी आणखी एक अभिव्यक्ति मानावी लागेल. या दुसऱ्या अभिव्यक्तीच्यासंबंधानेहि परत 'ती पूर्वी होती की नवीन निर्माण झाली ?' असा प्रश्न विचारून पहिलीच अडचण निर्माण करता येते. अव्यक्त अभिव्यक्तीची मालिका कितीहि पाठीमागे नेली तरी अडचणींतून बाहेर पडतां येत नाही; म्हणून 'कार्याची अभिव्यक्ति पूर्वी होती की नव्यानेच आली ?' या मूळ प्रश्नास सत्कार्यवाद्याने जर 'ती नव्यानेच आली' असे उत्तर दिले तर आरंभवादी म्हणतो, 'अभिव्यक्ति या घटनेचा जर कालौघांत खराखुरा आरंभ होऊ शकतो तर सर्वंध कार्याचाच आरंभ होतो असे म्हणण्यांत अडचण काहीच नाही; उलट लाघव ही सोय आहे.'

सत्कार्यवादीमुद्धा वरील तऱ्हेचा युक्तिवाद आरंभवाद्यांविरुद्ध उपयोजू पाहील. तो म्हणेल, "तू ज्यास कार्याचा आरंभ म्हटलेस त्या आरंभाचा आरंभ होतो की नाही ? आरंभास आरंभ होतो असे म्हटलेस तर त्या दुसऱ्या आरंभाचाहि आणखी एक आरंभ मानावा लागेल. ही आरंभपरंपरा कधीच संपणारी नसल्याने अनवस्था-दोष येतो. तो दोष टाळण्यासाठी आरंभास आरंभ नसतोच असे म्हणशील तर तो पहिला आरंभ सदैव उपस्थितच असणार व त्यामुळे कार्यहि सिद्धच असणार; नव्याने उत्पन्न होणार नाही "

हा युक्तिवाद वरोवर नाही. कार्य व त्याचा आरंभ ह्या भिन्न गोष्टी नव्हेत. कार्याचे अस्तित्वांत येणे याचाच अर्थ कार्याचा आरंभ होणे. आरंभाचा आरंभ होतो काय हा प्रश्न विचारण्यांत आरंभाची स्वरूप-हानि होते, म्हणजे आरंभाचे आरंभत्वच नाहीसं होतें. कार्याचा आरंभ अथवा उत्पत्ति म्हणजेच कार्यनिर्मिति

संगमरवरी प्रस्तरांतून गिल्याने एखादी मूर्ति छिन्न काढली तर एक अभूतपूर्व नवीन कृति निर्माण झाली असे आरंभवादी म्हणतो; तर सत्कार्यवादाच्या दृष्टीने अगणित युगें त्या संगमरवरांत अव्यक्तरूपाने ती मूर्ति विद्यमान होतीच. मूर्तिकाराने तिचा फक्त प्रकट केलें.

नवनिर्मितीचा आणि सर्जनशीलतेचा आदर करण्यास आरंभवादाची भूमिका अधिक अनुकूल आहे

संदर्भ-ग्रंथ : सूर्यनारायण शास्त्री, एस. एस. अनु. व संपा. : दि सात्वकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (मद्रास, १९३०; सुधा. आ. ३, १९४२).

श्री. ह. दोक्षित

आर्यदेव : आर्यदेव हा मूळचा सिंहलदेशांतील. हा तेथील पंचशंग नावाच्या राजाचा पुत्र, इ. स. च्या तिसऱ्या शतकात होऊन गेला. यावेळच्या निमित्त तो दक्षिण भारतात आला असतांना आर्य नागार्जुनाशी त्याची गाठ पडली व त्याने नागार्जुनाचे शिष्यत्व पत्करले.

चिनी ग्रंथांच्या सूचीप्रमाणे नऊ ग्रंथ आर्यदेव ह्याच्या नांवावर मोडले जातात पण ज्याच्यासवधी वाद नाही असा एकच ग्रंथ म्हणजे 'चतुःशतक' हा आर्यदेवाचाच असे निश्चितपणे मानले जाते.

आर्यदेवाचे तत्त्वज्ञान हे आपल्या गुरुच्या तत्त्वज्ञानापेक्षा भिन्न नाही पंचस्कंध हे प्रतीत्य-समुत्पन्न असल्यामुळे ते अनित्यच आहेत व त्यामुळे ते दुखाचे कारण बनतात व अशुचि आहेत, आणि म्हणून त्यांना कोणीहि 'आत्मा' किंवा 'आत्मीय' म्हणू इच्छिणार नाही; पण विपर्यस्त ज्ञानामुळे ते नित्य, सुखदायक व आत्मीय समजले जातात; म्हणून खरे ज्ञान मिळविण्याकरिता बोधिसत्त्वाच्या जीवनक्रमाचा अवलंब करून बोधिचित्त प्राप्त करून घ्यावे लागते क्लेशांमुळे बोधिसत्त्वाचा जीवनक्रम चालू ठेवता येत नाही. तेव्हा त्याच्यावर विजय मिळविणे जरूर असते म्हणून चित्तविशुद्धि प्राप्त करून घेणे जरूर आहे व त्यानंतर जगातील सर्व गोष्टींचे खरे स्वरूप जाणून घेणे जरूर आहे. ह्या जगात अशी कोणतीहि गोष्ट नाही, की जिला स्वतःचे असे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. ती परावलंबी असल्यामुळे तिला स्व-भाव नाही आणि अशा स्व-भाव नसलेल्या कोणत्याहि वस्तूला आत्मा किंवा आत्मीय म्हणणे हेहि ठीक नाही ती अन्य कारणावर अवलंबून असल्या-कारणाने शून्यतेच्या दंडकापासून ती मुक्त होऊ शकत नाही; अनुच्छेद व अशाश्वत अमून विपरिणाम-धर्मी आहे; म्हणूनच कोणत्याहि संस्कृत-धर्माचे शून्य म्हणजे स्व-भाव-शून्य ह्याखेरीज कोणत्याहि शब्दाने यथार्थ वर्णन करणे शक्य नाही. म्हणून सत् किंवा असत् असे वर्णन करणे शक्य नाही. जेथे वस्तूना स्व-भावच नाही तेथे त्यांना उत्पन्न किंवा विनष्ट ही भाषाहि लागू पडणारी नाही.

थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे आर्यदेवाचे तत्त्वज्ञान हे नागार्जुनाचेच समर्थन करणारे आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : भट्टाचार्य, व्ही. . दि चतुःशतक ऑफ आर्यदेव (जातिनिकेतन, १९३१); वैद्य, पी. एल., अनु. : एत्युद सुर आर्यदेव ए सौ चतुःशतक (पॅरिस, १९२३).

पु. वि. बापट

आर्यज्ञान : पहा : शब्द

आर्येय उपनिषद् : प्रस्तुतचे उपनिषद् म्हणजे विश्वामित्र, जमदग्नि, भरद्वाज, गौतम व वसिष्ठ यांचे ब्रह्म-स्वरूपावहूचे विवेचन होय या पांच ऋषींमध्ये 'ब्रह्म' काय आहे, त्याचे स्वरूप काय

आहे याची चर्चा सुरू झाली व प्रत्येकाने आपली कल्पना मांडली या सर्व कल्पनांचे परीक्षण करता करता शेवटी वसिष्ठांनी मांडलेली 'ब्रह्म' स्वरूपाची कल्पना सर्वांना मान्य झाली. ही कल्पना हेच या उपनिषदाचे प्रतिपाद्य होय.

मानवाच्या अंतर्गर्भांमिी असणारे विज्ञानस्वरूप ब्रह्म प्रथम विश्वामित्रांनी छी व पृथिवी यांच्यामधील आकाशस्वरूप अंतरिक्ष, ज्यांत सर्व विश्वांतील घडामोडी होतात, पण ज्याच्यावर त्यांचा कसलाहि आघात होत नाही, या अंतरिक्षांत सर्व पदार्थांना चंद्रसूर्यादींना एकत्र बांधणारी अशी जी शक्ति आहे तेंच ब्रह्म व यालाच ज्योति, तम, अवकाश, आत्मन् अशी नावे आहेत अशी आपली कल्पना मांडली. यावर भरद्वाजांनी ब्रह्म अमुक स्वरूपाचे आहे, हे आहे ते आहे असे दाखविता येत नाही असे सांगून सर्व प्रकाशाचे उगमस्थान व शक्तिस्थान असे प्रकाशात्मक ब्रह्म हेच अंतिम सत्य होय असे स्वतःची कल्पना मांडली. सर्वांना सर्वत्र भासमान होणारे परंतु अकल्पन न होणारे असे हे प्रकाशतत्त्व आहे; परंतु गौतमांना ही कल्पना मान्य झाली नाही. प्रकाशतत्त्व ज्ञानी व अज्ञानी या दोघांनाहि दिसत असते. ब्रह्म असे दोघांनाहि 'जात' होऊ शकणार नाही. त्याचे स्वरूप अत्यंत सूक्ष्म आहे असे सांगून आपली 'विद्युद्-ब्रह्म'ची कल्पना त्यांनी स्पष्ट केली. अत्यंत देदीप्यमान, चैतन्याने भरघोरपणे, सर्व-प्रकाशक व सर्वसंहारक, दूरस्थ व अत्यंत निकट भासणारे असे हे तत्त्व आहे; परंतु वसिष्ठांना ही कल्पना मान्य झाली नाही. विद्युद्-ब्रह्महि ज्ञानी व अज्ञानी यांना सारखेच प्रतीत होते; शिवाय, 'ब्रह्म' जे वाह्य विश्वांत शोषून चालत नाही. ते मानवाच्या अंतर्गर्भांमिी असते व ते विज्ञान-स्वरूप असते. वाह्य प्रकाश व भासमान होणारे सारे विश्व या 'विज्ञाना'चाच महिमा आहे. हाच अजर, अमर, सर्वव्यापी, सर्वभक्षक, सर्वशासक असा आत्मा होय व हेच ब्रह्म होय. वसिष्ठांनी ही कल्पना सर्वांना मान्य झाली व ती स्वीकारून इतरांनी त्यांना बंद केले.

या साऱ्या विवेचनांत, वाह्यांतून अंतर्गर्भांमिी अशा तत्त्वाकडे जाण्याची उपनिषदांची प्रवृत्ति, 'भ्रामक व अंशतः यथार्थ' कल्पनाचा निरास करून यथार्थ समन्वयात्मक सत्य शोधण्याची पद्धती व संवादरूपाने सत्यशोधन व प्रतिपादन आपणांस आढळून येते जनकपरिस्वादाचे हे अनुकरण असावे असेहि वाटून जाते.

संदर्भ-ग्रंथ : लिमचे, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. संपा. : अप्टादग-उपनिषद; खं १ (पुणे, १९५८).

हयं. गो. माईणकर

आल्बर्टस मॅग्नस (इ. स. ११९३-१२८०) : अंत्यायनन याचा गुरु, आल्बर्टस मॅग्नस, हा मध्ययुगातील पहिल्या सर्वस्पर्शी विद्वान होता. याला 'विश्वाचार्य' ही उपाधि प्राप्त झाली होती. त्या काळी ज्ञात असलेल्या सर्व धार्मिक व व्यावहारिक शास्त्रावर त्याने १४० ग्रंथ लिहिले आहेत. त्या ग्रंथांच्या सटीक आवृत्तीचे ४० मोठमोठे खंड होतील. धर्मशास्त्राच्या विवेचनांत त्याने निश्चितपणे बुद्धिप्रामाण्यवादाचा उपयोग केला आहे. मध्ययुगीन विचारप्रवाहात ऑरिस्टॉटलची विचारसरणी पुनः प्रस्थापित करण्यांत त्याचाच प्रभुत्व कार्यभाग होता. त्याने ऑरिस्टॉटलच्या अनेक ग्रंथावर अर्थबोधक टीका

लिहिल्या व मोअरवेके याच्या अॅरिस्टॉटलच्या ग्रंथांच्या नवीन भाषा-तरांचा पुरस्कार केला. इतकेच नव्हे तर प्राचीन व ख्रिस्तोत्तर कालांतील विद्वानापासून पुढील पिढ्यांना प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रांत त्याच्या प्रगाढ विद्वत्तेचा संचार चालू असे अॅरिस्टॉटलच्या विचारांत त्याने पुष्कळच भर टाकली. अॅरिस्टॉटलच्या 'सामान्याच्या सिद्धान्ताचें' त्याने संस्करण केले 'ईश्वराचे सर्वश्रेष्ठत्व, सर्वातीतता व सर्वांच्या योगक्षेमाची तरतूद' या कल्पनेत भर घालून त्याने अॅरिस्टॉटलची ईश्वरशास्त्रविषयक मते अधिक प्रगल्भ केली. 'विश्वोत्पत्तीत जी दोन तत्त्वे असतात त्यांतील एक स्थिर व अविकांगी राहते आणि दुसरें मात्र बदलून मूर्त रूप धारण करते' हे मत पूर्णतेस नेलें. 'मानव हा सपूर्णपणें ईश्वराने निर्मिलेला असून ईश्वरकृपेने त्याला परमेश्वराचे साक्षात् दर्शन होण्याचे भाग्य लाभते' ही कल्पना मांडून अॅरिस्टॉटलच्या मानव-मानसशास्त्राचे पूर्ण विकसित अशा व्यापक मानवविज्ञानांत रूपांतर केले

“मनुष्याला ज्ञानेन्द्रिये व बुद्धि यांच्यामार्फत ज्ञान प्राप्त होते. प्रत्येक व्यक्तीची बुद्धि निराळी असते ती त्याच्या आत्म्याइतकीच अमर व आध्यात्मिक स्वरूपाची असते. या बुद्धीच्या साहाय्यानेच इन्द्रियगम्य विषय-ज्ञानांतूनच सारभूत सर्वसामान्य तत्त्वे वाजूला काढता येतात,” अशा तऱ्हेचे स्पष्टीकरण करून त्याने अॅरिस्टॉटलची इन्द्रिय-बुद्धि-गम्य ज्ञानोपपत्ति अधिक विस्तृतपणें विशद केली.

आल्वर्ट्स याने अॅरिस्टॉटल व ख्रिती धर्म यांच्या नैतिक शिकवणीला सुसंघटित रूप देऊन तिचें 'विचारस्वातंत्र्य व खऱ्या मूल्यांची निश्चिति' यांवर आधारलेलें यथार्थ नीतिशास्त्र बनविलें. डायोनिशियसच्या ग्रंथांवरील भाष्यांत त्याने गूढवादाची समतोल व बुद्धिप्रामाण्याधिष्ठित उपपत्ति मांडली आहे.

स्वतः गूढवादी असूनहि त्याने गणित, पदार्थविज्ञान, रसायन, खनिजशास्त्र, खगोलशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचा यथार्थ अभ्यास करून त्यांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत; आणि अॅरिस्टॉटलचा अनुयायी असूनहि त्याने पुनःपुन्हा निरीक्षण व प्रयोग यांच्या आधाराने सत्यगोधन करण्याची पद्धत सुरू केली. ही त्याची पद्धत म्हणजे आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीची नांदीच होय.

संदर्भ-ग्रंथ : स्वेर्टनर, टी. एच. एम. : सेंट आल्वर्ट दि ग्रेट (न्यूयॉर्क, १९३२).

आर. व्ही. डस्मेट

आशावाद व निराशावाद : आशावाद आणि निराशा-वाद या सामान्यतः एखाद्याच्या जीवनाचा आणि जगाचा अनुभव यांवरून अनुमित केलेल्या अशा प्रामुख्याने दोन विरुद्ध अभिवृत्ति आहेत. आशावाद हा आनंद आणि आशा यांनी युक्त असा दृष्टिकोण आहे, तर निराशावाद हा हताशतेचा किंवा वैफल्याचा दृष्टिकोण आहे. आशावादी तत्त्वज्ञानाचा, अनुभवातील आशाजनक वाजूवर भर देण्याकडे कल असतो, आणि तो तिचें विवरण अनुकूल शब्दांमध्ये करतो. उलटपक्षी निराशावादी तत्त्वचिंतक अशुभ किंवा अनुभवाच्या नैराश्यजनक वाजूस अवास्तव महत्त्व देतो आणि तिचे विवरण प्रतिकूल भाषेमध्ये करतो. काही वेळां ह्या दोन प्रवृत्ति विकृतमानसशास्त्रीय परिस्थितीमुळे निर्माण होतात आणि मनोरोग-चिकित्सकाच्या अभ्यासाच्या बाबी बनतात.

तात्त्विक दृष्टिकोण म्हणून पाहिल्यास आशावादी मनुष्य ह्या जगाला पूर्णतया शुभ किंवा शक्य तितके सर्वोत्कृष्ट म्हणून मानतो, तर निराशावादी हें जग संपूर्णतया अशुभ किंवा शक्य तितके वाईट मानतो. भौतिक आणि नैतिक दुरिताचे अस्तित्व दोघांनाहि मान्य आहे; परंतु आशावादी तुलनात्मकदृष्ट्या त्याचे प्रमाण कमी मानतो, किंवा अधिक चांगल्याकरिता त्यांना एक आवश्यक साधन समजतो. दुरित हें केवळ भासमान असून, मानवी बुद्धि ईश्वराचे गूढ मार्ग आकलन करू शकण्यास असमर्थ असल्याने, अशुभ हा माणसाच्या आंशिक किंवा अपुऱ्या दृष्टीचा परिणाम आहे, अशी आशावादी तत्त्वज्ञाची धारणा असते. अशुभ हे सत्तेच्या मूलभूत स्वरूपांतच रुजलेले आहे आणि ह्या सत्तेत मानवी मूल्यांना काहीहि अर्थ नाही तसेंच ही सत्ता मानवी दुःखांवावत उदासीन असून दुर्दम्य अशुभाच्या विस्ताराने वेष्टित आहे असें निराशावादी मानतो

आशावाद आणि निराशावाद ह्या सज्ञांचा जन्म जरी अगदी अली-कडील असला तरी ह्या दोन प्रवृत्ति मात्र तत्त्वज्ञानाइतक्याच प्राचीन आहेत

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील विचार : पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात प्लेटोने प्रथम आशावादाला सुस्पष्ट व नीट रूप प्राप्त करून दिलें. त्याच्या मते ईश्वराने हे जग आदर्श आणि शाश्वत यांच्या कल्पनाना अनुसरून केलेले आहे. 'शक्य तितके सर्व शुभ असावे आणि अशुभ काहीहि नसावे अशी ईश्वराची इच्छा होती' प्लेटोने अशुभाचें अस्तित्व मान्य केले आहे; पण त्याचें जनकत्व तो ह्या निर्मित दृश्य जगांत अंतर्भूत असलेल्या असत्कडे देतो.

सर्वात सुप्रसिद्ध आशावादी तत्त्वज्ञ लायबनिझ होय. त्याच्या दृष्टि-कोणानुसार हें जग सर्व शक्यतम जगामध्ये अत्युत्कृष्ट आहे; कारण सर्वज्ञ ईश्वराला सर्व शक्यता जात असल्या पाहिजेत आणि त्याच्या चांगुल-पणामुळे त्याने त्यांतील उत्कृष्टाचीच निवड केली असली पाहिजे. तसेंच त्याच्या सर्वशक्तिमानतेमुळे तो तें निर्माणपण करू शकला असला पाहिजे. लायबनिझने आध्यात्मिक, भौतिक आणि नैतिक अशी तीन प्रकारची दुःखे किंवा दुरिते मानलीं. आध्यात्मिक किंवा सत्ता-शास्त्रीय दुःख जगाच्या अपूर्णतेमुळे उद्भवते. भौतिक दुःख म्हणजे जे लोक नियमाचें उल्लंघन करतात त्यांना शिकवण म्हणून ईश्वराने दिलेली शिक्षा आहे, तर नैतिक दुःख हें ईश्वराने मानवाला दिलेल्या नैतिक स्वातंत्र्याचा अनिवार्य भाग आहे.

निराशावादाचा त्याच्या आत्यंतिक स्वरूपांत शोपेनहॉवरने पुरस्कार केला. हे जग आणि त्यांतील व्यक्ति एका आंधळ्या आणि अविवेकी इच्छेचे वस्तुनिष्ठ आविष्कार आहेत. ही इच्छा अंतिम सत्यता असून ती हेतुशून्य आणि अविरतपणे चालणाऱ्या क्रियेला जन्म देऊन संघर्ष, अशांतता आणि क्लेश ह्यांना निर्माण करते, असे शोपेनहॉवरचें मत होते. हा सत्ताशास्त्रीय निराशावाद शोपेनहॉवरने मानसशास्त्रीय विचारांनी उचलून धरलेला आहे. सर्व इच्छा जोपर्यंत तृप्त होत नाहीत तोपर्यंत त्या दुःखकारक असतात. सुख म्हणजे केवळ दुःखांचा अभाव असून त्याचे स्वरूप क्षणभंगुर असतें. इच्छा तृप्त झाली की लगेच दुसरी इच्छा उत्पन्न होते. तिची पूर्णता करावी लागते आणि ही प्रक्रिया सातत्याने चालू राहते. तसेच जर इच्छातृप्तीनंतर वराच काल दुसरी

इच्छा उद्भवली नाही तर एक प्रकारचा कटाळा किंवा उवग निर्माण होतो आणि तोहि क्लेशकारकच असतो

व्हॉन हार्टमन (१८४२-१९०६) हा आणखी एक महत्वाचा व सुसंगत विचाराचा निराशावादी तत्त्वमीमासक होता. हें जग नि सजयपणे चांगले आहे असे तो मानतो; परंतु जर ते खरोखरच अस्तित्वांत नसते तर ते अधिक चांगले झाले असते, आणि जगाची वाटचाल खरोखरच ह्या दिशेने चालू आहे आशावादाचा आभास त्याच्या दृष्टीने तीन अवस्थामध्ये प्रगट होतो : उदा - (१) ह्या जगामध्ये मुख मिळू शकेल असा विश्वास, (२) सुख भविष्यकालात पारलौकिक आयुष्यात मिळू शकेल, आणि (३) जगाच्या भविष्यकालीन इतिहासात ते प्राप्त होईल तो ह्यांना समांतर अशा निराशावादाच्या तीन अवस्था दाखवितो त्यांना तो अनुभवजन्य, अनुभवातीत आणि सत्ताशास्त्रीय अशी अनुक्रमे नावे देतो हार्टमन, अनुभवजन्य निराशावादाचा पुरस्कार मोठ्या कौशल्याने वारा प्रकारचे युक्तिवाद देऊन करतो. मन आणि शरीर एकमेकापासून अविभक्त असल्यामुळे शारीरिक मृत्यूनंतर मन जगू शकणार नाही ह्या युक्तिवादावर अनुभवातीत निराशावाद अधिष्ठित आहे हार्टमनने ज्या प्रकारची सत्तेची कल्पना केलेली आहे, त्यातच अपरिहार्यपणे अनुस्यूत असलेले दुःख आणि मानवी मूल्यांचा अतिमत होणारा पराभव ह्यावर सत्ताशास्त्रीय निराशावाद आधारलेला आहे.

सद्य कालखंडात विल्यम जेम्स, ड्यूई आणि व्हाट्सन हे यांनी आशावादाच्या उपपत्तीचा विकास केला आहे, तर सन्तयन, फ्राँड व रसेल हे विचारवंत निराशावादी आहेत.

भारतीय तत्त्वज्ञानातील विचार : भारतीय तत्त्वज्ञानाकडे दृष्टि टाकली असता प्रथमदर्शनीच संपूर्ण भारतीय तत्त्वज्ञान नैराश्यावादी आहे असा शिक्का सामान्यतः पाश्चात्य टीकाकार त्याच्यावर मारतात, असे म्हणता येईल; तथापि सर्व आधुनिक भारतीय विचारवंतांनी, हा एक कुत्सित गैरसमज आहे असे ठासून प्रतिपादन केले आहे. वैदिक आणि औपनिषदिक विचार हा तर निश्चितपणे निराशावादी नाही. ज्या दयाळू परमेश्वराने जीवनातील सर्व सुखसाधनांचा वर्षाव केला त्या ईश्वराची स्तुति किंचितहि न कंटाळता गाणाऱ्या ऋषींचा ओसंडून वाहणारा आशावाद व ह्याचा प्रभावी आविष्कार म्हणजेच वैदिक सूत्रे होत. उपनिषदांच्या काळांत हा आशावाद काही प्रमाणात मंद झालेला दिसतो; तरीपण दुःखाला मान्यता दिल्यामुळे त्यांच्या दृष्टि-कोणात तसा फरक पडत नाही. सत्याची म्हणजेच ब्रह्माची त्याची कल्पना अजूनहि विशुद्ध आनंदाचीच आहे दर्शनाच्या काळामध्ये मात्र वेगवेगळ्या परिमाणात वर्तमानकालीन आयुष्यावावत आणि जगा-वावत निराशावाद दिसून येतो सांख्य, योग आणि बौद्ध दर्शनांमध्ये त्याचा उच्चार समर्थतेने ऐकू येतो. दर्शनानी हें जीवन दुःख आणि त्रास ह्यांनी भरलेले आहे, असे त्यांचे वर्णन केलेले आहे स्वर्गसुखा त्यांनी दुःखरहित अशा शुद्ध आनंदाचे निवासस्थान मानले नाही, परंतु हा निराशावाद सांगूनहि अंतिम ध्येयावावत ते आशावादी आहेत अतिमतः आपण सर्व दुःखमुक्त होणार आहोत आणि ही अवस्था मुक्ति, अपवर्ग, निर्वाण अशा वेगवेगळ्या नावांनी संवोधली गेलेली आहे. ही अवस्था साध्य करून घेण्यासाठी दर्शनांनी नैतिक अनुशासनाच्या निरनिराळ्या मार्गांची शिफारस केलेली आहे. स्वतःच्या खऱ्या स्वत्वाचे अज्ञान

हे दुःखाचे मूलभूत कारण समजण्यात आलेले असून, 'स्व-स्वरूपाची खरी जाणीव हे दुःखमुक्ततेचे अंतिम साधन म्हणून वर्णिले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : सिवेक, पी . ऑप्टिमिझम इन फिलॉसफी अँड पेसिमिझम इन फिलॉसफी ('न्यू स्कॉलॅस्टिसिझम', खं. २३, १९४८) मुली, जे : पेसिमिझम, ए हिस्टरी अँड ए क्रिटिसिझम (लंडन, १८७७).

गोवर्धन पी. भट्ट

आश्रमधर्म : आ + श्रम म्हणजे श्रम करणे, त्यागी व संयमी जीवन कंठणे असे त्यागी व संयमी जीवन धार्मिकदृष्ट्या ज्या स्थळी व्यतीत केले जात असें त्या स्थळांना किंवा स्थानांना (ऋषींचे) 'आश्रम' असा एक अर्थ आला. दुसरा अर्थ म्हणजे आयुष्याच्या ज्या कालखंडात धार्मिक ध्येयाने प्रेरित होऊन विशिष्ट जीवनक्रम व कर्तव्ये पार पाडली जात असत ते कालखंड म्हणजे ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व सन्यास हे प्राचीन भारतीयांनी मानलेले आयुष्याचे चार टप्पे किंवा 'आश्रम' होत प्रस्तुत स्थळी दुसऱ्या अर्थी आश्रमातील धर्मांचा म्हणजे सद्गुण व कर्तव्ये याचा विचार करावयाचा आहे

त्रैवर्णिकाच्या आयुष्याचे जे चार कालखंड किंवा 'आश्रम' प्राचीन भारतीयांनी कल्पिले ते म्हणजे : (१) ब्रह्मचाऱ्यांचा ब्रह्मचर्याश्रम, (२) गृहस्थांचा गृहस्थाश्रम, (३) वानप्रस्थांचा वानप्रस्थाश्रम आणि (४) सन्याशांचा सन्यासाश्रम. आश्रम व त्यामागील कल्पना यांच्या इतिहासाचा मागोवा घेतल्यास असे दिसून येते की, छादोप आदि प्राचीन उपनिषदांतून एके ठिकाणी फक्त पहिल्या दोन आश्रमांचा उल्लेख आहे आणि गृहस्थाला अध्ययनाचे फल म्हणून प्रजोत्पादन, योगसाधन, अहिंसा, यज्ञ, मोक्षसाधन ही मिळतात, असे सांगितले आहे; तर दुसऱ्या ठिकाणी पहिल्या तीन आश्रमातील गुणांचा व जीवनक्रमाचा उल्लेख सापडतो. बृहदारण्यक उपनिषदात आत्म-वेत्त्याची योग्यता अधीत, यज्ञकर्ता, दाता अथवा यति याच्यापेक्षा अधिक मानली आहे. यावरूनच चौथा सन्यासाश्रम निघाला असावा शेवटच्या सन्यासाश्रमातील सन्याशी श्वेताश्वतर उपनिषदात (६.२१) 'अत्याश्रमिन्' (म्हणजे तिन्ही आश्रमांच्या पलीकडे गेलेला, वस्त्र-ज्ञानाचा अधिकार प्राप्त झालेला) या शब्दाने उल्लेखिलेला आढळून येतो उपनिषद्वाङ्मयात चारही आश्रमांचा क्रमवार असा उल्लेख पहिल्यादा जावालोपनिषदांत (४) ('ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रज्जेत्') सापडतो. उपनिषदानंतरच्या धर्मसूत्रे व स्मृति किंवा धर्मशास्त्रे या वाङ्मयातून या चारही आश्रमांचे धर्म किंवा कर्तव्ये क्रमशः स्पष्टपणे वर्णिलेली आहेत

चार आश्रम : प्रत्येक त्रैवर्णिकाला (ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य) चार आश्रमांचे पालन धर्मशास्त्रवाङ्मयाने घालून दिलेले आहे : (१) व्यक्तीने ब्रह्मचारी (वेदविद्येचा अभ्यास करणारा) म्हणून गुलूहू राहून सयमपूर्ण पवित्र आचरण करीत वेदांचे अध्ययन करून आपल्या नवीन सुसंस्कृत जीवनाचा ('द्विजत्वा'चा) पाया सुमारे बारा वर्षे पहिल्या म्हणजे ब्रह्मचर्याश्रमांत घालावयाचा (२) नंतर विवाह करून गृहस्थाश्रमात त्याने प्रवेश करावयाचा, सततीने वंशसातत्य कायम ठेवावयाचे, अध्ययन, अध्यापन, यज्ञ, दान, देव-पितृ-ऋषि-अतिथि व भूतमात्रे यांना उद्देशून पंचयज्ञ हे आचरून कौटुंबिक व सामाजिक

ऋण फेडावयाचें. (३) आपली नातवडे वधितल्यावर वृद्धापकाळात व्यक्तीने वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावयाचा म्हणजे आपल्या प्रापंचिक मायापाशापासून मुक्त होण्याकरिता अरण्यांत जाऊन तेथे राहून, निवृत्त असा जीवनक्रम आचरावयाचा. (४) वानप्रस्थाश्रमातील आचरलेला अनासक्त जीवनक्रम अर्गी वाणल्यावर, त्या व्यक्तीने एका ठिकाणीहि न राहता, सर्वसगपरित्याग करून (परिभ्राजक व भिक्षु-वनून) भिक्षेवर उदरनिर्वाह करीत पारत राहावयाचे; हाच परिब्रजाश्रम किंवा सत्याशाचा आश्रम होय.

हे चतुराश्रम-धर्मपालन प्रत्यक्ष आपल्या जीवनात ज्यांनी करून दाखविले आहे अशा ब्राह्मण-क्षत्रियाची उदाहरणे उपनिषद्वाङ्मयातून (उदा — याज्ञवल्क्य) व इतर संस्कृत वाङ्मयातून (उदा. — कालिदासाचे वाङ्मय) सापडतात.

ही चार आश्रमाची कल्पना मोठी उदात्त आणि जीविताला वळण लावणारी आहे. चार आश्रमातील मध्यवर्ती तत्त्वभूत कल्पना म्हणजे हे ऐहिक जीवन हेच केवळ मानवाचे परमोद्दिष्ट नसून ते केवळ पारलौकिक ब्रह्मज्ञानमय, नित्य, अनंत जीवनाची पूर्वतयारी होय. त्या दृष्टीने व्यक्तीच्या वासना, प्रेरणा, अंतिम उद्दिष्टे लक्षात घेऊन चार आश्रमांतील धर्माची म्हणजे सद्गुणांची व कर्तव्याची आखणी केलेली दिसून येते. आधुनिक काळात आश्रमधर्माचे अक्षरशः व अंध पालन करणे जरी अशक्य व अयोग्य असले, तरी सूक्ष्म विचार करता त्यामागील आशय व अर्थ उदात्त आहे यात शका नाही. पॉल डायसेन या प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानेतिहासज्ञाने म्हटल्याप्रमाणे “ मानवी विचाराच्या इतिहासात इतरत्र कोठेहि इतकी भव्य कल्पना आढळून येत नाही. ”

संदर्भ-ग्रंथ : मनुस्मृति { अ. २ ते ६ }; सुकथनकर, व्ही. एस. व वेल्वलकर, एस के सपा. : महाभारत, ख १२ (पुणे, १९४८) (पृ. १८४-१८५); हेस्टिंग्स, जे सपा. . एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स, खं. २ (एडिबरो, १९०९).

वि. म. वेडेकर

आ सा मीं ती ल त त्व ज्ञान : पहा : त त्व ज्ञान,
आ सा मीं ती ल

आवेडकर, भी. रा. (१८९१-१९५६) : बालपण व शिक्षण : भीमराव रामजी आवेडकर यांचा जन्म महार कुळात १४ एप्रिल १८९१ रोजी, मद्र (मध्यप्रदेश) येथे झाला. ते सहा वर्षांचे असतांना त्यांच्या मातुश्री भीमाबाई निवर्तल्या. त्यांचे वडील, मुभेदार रामजी कापळ, इगजाच्या पलटणीत नॉर्मल स्कूलचे हेडमास्तर होते. ते कवीरूपी होते. ते मासाशन करीत नसत व दारू पीत नसत.

भीमरावांचे शालीय शिक्षण रत्नागिरी, सातारा आणि मुंबई येथे झाले. ते मुंबईतील एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिक्युलेशन (१९०८) आणि एल्फिन्स्टन कॉलेजातून बी. ए. (१९१३) परीक्षा पास झाले. प्रथम वडोद्याच्या सयाजीरावमहाराजांनी दिलेल्या विद्यावेतनामुळे व पुढे इतरांनी केलेल्या द्रव्यसाहाय्यामुळे, भीमरावांचे उच्च शिक्षण अमेरिकेंत कोलंबिया विद्यापीठात (१९१३-१९१७), इंग्लंडमध्ये ‘ लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स ’ व ‘ ग्रेज इन ’ या संस्थात (१९२०-

१९२२) आणि जर्मनीत वॉन विद्यापीठात (१९२२-१९२३) झाले.

वडोदा येथे दरबारी मिलिटरी सेक्रेटरी (१९१७), मुंबईतील सिडनहॅम कॉलेजांत प्राध्यापक (१९१८-१९२०), तेथीलच गव्हर्नमेंट लॉ-कॉलेजात प्राध्यापक (१९२८-१९२९ व १९३४-१९३५) आणि प्राचार्य (१९३५-१९३८) म्हणून ते नोकरीस होते.

जीवन-तत्त्वज्ञान : आवेडकरांचे नीतिपर आणि मानवतावादी तत्त्वज्ञान मुख्यत्वेकरून महात्मा कवीर आणि भगवान् बुद्ध यांच्या शिकवणीतून उगम पावले व त्यांना स्वतःच आलेल्या सामाजिक अनुभवातून ते परिपक्व झाले.

त्यांना बुद्धिप्रामाण्य प्रिय होते. आत्मा व परमात्मा यासंबंधीचे शुष्क विवेचन, तसेच वेदावर व ईश्वरावर विसवणारी अधश्चदा त्यांना नकोशी होती. नीतिमूल्यावर त्यांची अतोनात श्रद्धा होती. आत्म्याचे अमरत्व आणि कर्मविपाक हे सिद्धान्त त्यांना मान्य नव्हते. पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास नव्हता. कार्यकारणाच्या नियमानुसार, व्यक्तीच्या कर्माची फळे त्या व्यक्तीला स्वतःला तसेच इतरांनाहि याच जन्मी भोगावी लागतात असे त्यांचे मत होते. मानवी जीवनास सद्धर्माची आवश्यकता आहे. परंपरागत, प्रचलित धर्म सद्धर्म असतोच असे नाही. सद्धर्म हा कर्मकांडमय नसून नीतितत्त्वपर असतो. तो मनुष्याचे मनुष्याशी (ईश्वराशी नव्हे) सुयोग्य नाते जुळवून आणतो. तो केवळ समाजाची धारणाच करीत नाही, तर त्यासोबत व्यक्तीचा विकासहि घटवून आणतो. सदाचरणाचा मार्ग हाच खरा सुखप्राप्तीचा मार्ग असून, तृष्णा ही दुखांची जननी होय. वासनाचा पुरता क्षय केल्याने नव्हे, तर त्याचे उचित नियंत्रण केल्याने ‘ निर्वाण ’ पद मिळविता येते, अशी आवेडकरांची तत्त्वे होती.

आवेडकरांना गौतमबुद्धांच्या जीवनात व शिकवणीत नवा आशय आढळला होता. त्यांच्या मते, गौतमाच्या तत्त्वज्ञानास सामाजिकतेचे अधिष्ठान होते. गौतमाने जो ‘ परिव्रज ’ स्वीकारला, गृहदारात्याग केला, तो काही केवळ माणसाचे व्यक्तिगत जरा-व्याधि-मरणरूपी दुःख नाहीसे करत नाही, हेईल हें जाणून घेण्यासाठी केलेला नव्हता, तर सामाजिक वर्गविग्रहातून उत्पन्न होणाऱ्या मानवी व्यथा कशा दूर करता येतील ते शोधून काढण्यासाठी केलेला होता. बुद्धांच्या ‘ कर्म-विपाक ’ सिद्धान्तात आवेडकरांना फक्त ऐहिक व सामाजिक अर्थ दिसत होता तसेच त्यांच्या मते ‘ जातक कथा ’त गौतमबुद्धांचे दहा भिन्न ‘ जन्म ’ वर्णिलेले नसून, ‘ बुद्ध ’ पदवीप्रत पोचणाऱ्या मनुष्याच्या मार्गातील दहा पायऱ्या वर्णिलेल्या आहेत.

अशा प्रकारे बौद्ध धर्मातल्या तत्त्वाना नवा अर्थ जोडून आवेडकरांनी त्या धर्माचा स्वीकार केला. यामुळे त्यांच्या भूमिकेस ‘ नवबौद्धवाद ’ असे म्हटले जाते; आणि त्यांच्या समवेत बौद्ध धर्मात गेलेल्या त्यांच्या अनुयायांना ‘ नवबौद्ध ’ असे संबोधले जाते.

हिंदुधर्माची वैगुण्य . हिंदुधर्मात राहून आवेडकरांना अस्पृश्यतेचे दाहक अनुभव भोगावे लागले. त्यामुळे साहजिकच या धर्मावर त्यांचा मनस्वी राग होता. त्यांच्या मते, हिंदुधर्माने अस्पृश्यावर शतकानुशतके

केलेल्या अन्यायाम तोंड नाही. कुल्यामाजरासहि दिली जात नाही अशी पापाणहृदयी वागवणूक या धर्माने अस्पृश्यांना दिलेली आहे

हिंदुधर्म चातुर्वर्ण्याचा पुरस्कार करतो आणि चातुर्वर्ण्यातून जातिभेद निर्माण होऊन, जातिभेदातून अस्पृश्यता उगम पावते चातुर्वर्ण्यव्यवस्था प्रतिगामी स्वरूपाची आहे, कारण तीत व्यक्तीची पात्रता गुणावरून न ठरविता, जन्मावरून ठरविली जाते तिच्यापायी व्यक्तिस्वातंत्र्याची सर्वतोपरी गळचेपी होते यास्तव, चातुर्वर्ण्याची चौकट उखडून टाकल्याशिवाय हिंदुसमाजाची प्रगति होणार नाही, अशी आवेडकराची धारणा होती

हिंदुधर्माने हिंदुसमाजास हजारो वर्षे टिकवून धरले हे खरे; परंतु आवेडकराच्या मते, केवळ समाजाची धारणा एवढेच काही धर्माचे उद्दिष्ट नव्हे व्यक्तीचा विकास हेदेखील त्याचे ध्येय आहे या ध्येयाची पूर्ति हिंदुधर्मात होत नाही हा धर्म केवळ जन्माच्या कसोटीवर चढत्या श्रेणीची सामाजिक विपमता राववितो तो व्यक्तिविकासाला मुळीच पोषक ठरत नाही, अशी आवेडकराची टीका होती

शिवाय, मुग्याना साखर घालावयास सागणारा हा धर्म अस्पृश्यांना पाण्याविना तडफडत ठेवतो सर्वाभूती एक परमेश्वर, असे वदणारा हा धर्म पददलिताना पदोपदी छळत असतो हिंदु म्हणून जगणाऱ्या हरिजनाला हा धर्म अनेक सवलती नाकारतो; परंतु तोच हरिजन इसम धर्मांतर करून मुसलमान वा ख्रिश्चन बनला की त्याला त्याच सवलती वहाल करतो अशी तात्त्विक उदात्ततेला काळिमा आणणारी व्यावहारिक दाभिकता येथे रुजलेली आहे इतकेच नव्हे तर, येथे असह्य बौद्धिक गुलामगिरीहि आहे. विचारस्वातंत्र्य नाही. हिंदु मनुष्याला श्रुतिस्मृतीच्या आज्ञेप्रमाणे चालावे लागते अथवा महाजनांचे अनुकरण करावे लागते स्वतंत्रपणे जगता येत नाही. त्याचप्रमाणे येथे विविध वर्णाकडे विविध कामे जन्मतःच सोपविलेली आहेत. त्यामुळे विद्येची, शस्त्रास्त्राची व व्यापारउदिमाची येथे मक्तेदारी व मिरासदारी चालते. व्यक्तीचा चौफेर कोडमारा होतो व वर्गविग्रह उजळ माथ्याने वावरतो

अशा प्रकारे अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विपमता प्रसविणारा हिंदुधर्म आवेडकरांना साहजिकच त्याज्य वाटत होता.

राजकीय विचार : ससदीय लोकशाहीवर आवेडकराची नितात निष्ठा होती; परंतु भारतात लोकशाही कितपत यशस्वी होईल याबद्दल त्यांना सदेह वाटत असे त्यांच्या मते, लोकशाही म्हणजे समता, स्वातंत्र्य व बहुभाव या तत्त्वाना अनुसरणारे, आणि सर्वांना सारख्याच न्यायदृष्टीने वागविणारे समाज-जीवन होय; परंतु अशा निरामय लोकशाहीला बाध आणणारे जातीयता, गतानुगतिकता, अंधश्रद्धा, व्यक्तिपूजादि दोष भारतीय जनतेत आहेत. तसेच येथे काँग्रेसला तुल्यबल असा विरोधी पक्ष नाही. व्यापक देशहिताच्या दृष्टिकोणातून राजकारण व राज्यशासन चालविण्याची परंपरा येथे अजून रुजलेली नाही प्रत्यक्षात येथले सामाजिक वातावरण जातिभेदांनी दूषित झालेले असल्याकारणाने येथे लोकशाही म्हणजे बहुसंख्याकांची हुकूमशाही होण्याचा मभव जास्त आहे, अशी आंबेडकरांना भीति वाटत होती

त्याच्या मते भारतीय राजकारणातला 'गांधीवाद' हा अवास्तव कालवाह्य कल्पनावर आणि तर्कदुष्ट विचारसरणीवर आधारलेला

भाहे. त्याने गरिबांची, विशेषतः अस्पृश्यांची, दैन्यावस्था दूर होणार नाही. खऱ्याखऱ्या प्रगतीसाठी भारतीयानी वैज्ञानिक विचारसरणीची कांस धरली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता

व्यक्तिस्वातंत्र्य प्रिय असल्यामुळे, आवेडकरांना काँग्रेसची भाडवळ-शाही, तसेच कम्युनिस्टांची हुकूमशाही या दोन्ही गोष्टी सारख्याच नापसंद होत्या. घोर दारिद्र्यात पिचत पडलेल्या आपल्या अस्पृश्य समाजास त्यांनी कम्युनिझमपासून दूर ठेविले ही त्यांची ऐतिहासिक कामगिरी निश्चित विचारांत घेण्यासारखी आहे

सामाजिक चळवळ डॉ. आंबेडकर हे वृत्तीने ज्ञानपिपासु, पंडित आणि कृतीने मूर्तिभंजक सुधारक होते अस्पृश्यतेच्या दुष्ट वृद्धीचे उच्चाटन करण्याचे, आपल्या पददलित जातिवाधवांना न्याय मिळवून देण्याचे जीवितकार्य त्यांनी पत्करले होते. लोकहितवादींनी (१८२३-१८९२) सुरू केलेली समाजसुधारणेची चळवळ त्यांनी हिंदु समाजाच्या सर्वांत खालच्या थरापर्यंत नेऊन पोहोचविली

'वहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन करून (१९२४), आणि 'मूकनायक' (१९२०), 'वहिष्कृत भारत' (१९२७), 'जनता' (१९३०) ही वृत्तपत्रे चालवून, त्यांनी अस्पृश्य समाजात जागृति केली. "आपले दास्य आपणच झुगारून दिले पाहिजे" असा स्वावलंबनाचा संदेश त्यांनी स्ववांघवांना दिला. लाचारीचे जिणे नको म्हणून आपली वतने व बलुती सोडून द्यावयास त्यांनी स्वजातीयाना सांगितले "घाणीचीं कामे करण्याचें बंद करा" असा त्यांना आदेश दिला. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे आणि महाविद्यालये सुरू केली, कायद्याने दिलेले माणुसकीचे हक्क वजावण्यासाठी महाडच्या चवदार तळचावर मोर्चा नेला (१९२७); नाशिकच्या काळाराम मंदिरासमोर मंदिरप्रवेशासाठी सत्याग्रह केला (१९३०); अस्पृश्यांच्या कपाळी पिढ्यान् पिढ्यांचे दास्य लिहिणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन केले (१९२७), नानापरी प्रयत्न करूनहि हिंदु समाजात होणारी विटवना टळत नाही म्हणून त्यांनी धर्मांतराची घोषणा केली (१९३५); आणि तदनुसार १९५६ साली आपल्या लक्षावधि अनुयायांसह त्यांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

राजकीय चळवळ : सामाजिक समस्यांचा साकल्याने विचार केला पाहिजे असे आंबेडकर म्हणत असत राजकीय चळवळ आणि सामाजिक सुधारणा यांची फारकत करणे त्यांना इष्ट वाटत नसे. यास्तव अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी सामाजिक चळवळ करता करता त्यांनी राजकीय आघाडीवरहि लढा चालू ठेविला स्वतंत्र मजूरपक्ष (१९३६) आणि 'शेड्यूलड कास्ट्स फेडरेशन' (१९४२) या राजकीय पक्षाची त्यांनी स्थापना केली सायमन कमिशनशी सहकार्य करून (१९२८), वर्तुळ-परिषदेत (१९३०-१९३२) त्यांनी अस्पृश्यांसाठी राखीव जागा आणि वेगळा मतदारसंघ मागितला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळांत, हुकुमशाहीविरुद्ध लोकशाहीच्या झगड्यात, त्यांनी लोकशाहीप्रिय ब्रिटिश सरकारला साहाय्य केले (१९४२-१९४६) आपला देश स्वतंत्र झाल्यानंतर, त्यांनी नेहरू-मंत्रिमंडळांत प्रवेश केला (१९४७) आणि देशाच्या राज्यघटनेचे ते प्रमुख शिल्पकार बनले (१९४८-१९५१) या घटनेद्वारे 'कायद्याची अस्पृश्यता नष्ट होत आहे' असे त्यांनी उद्घोषित केले 'हिंदु कोड बिल' ची त्यांनी

नव्याने रचना केली. परंतु लोकसभेत ते बिल मंजूर होऊं शकलें नाही, याचा त्यांना अतोनात विपाद वाटला

६ डिसेंबर १९५६ रोजी त्याचे दिल्ली येथे महापरिनिर्वाण झाले.

संदर्भ-ग्रंथ : आवेडकर, बी. आर. थॉम्स ऑन पाकिस्तान (वांवे, १९४९), — : व्हॉट काँग्रेस अँड गांधी हॅव्ह डन टु दि अन्-टचेवल्स (वांवे, १९४५); — . हू वेअर दि शूद्राज ? (वांवे, १९४६); — . दि बुद्ध अँड हिज धम्म (वांवे, १९५७); कीर, ध. : डॉ आवेडकर, लाइफ अँड मिशन (वांवे, १९६२); जटावा, डी. आर. दि मोशल फिलॉसफी ऑफ बी आर आवेडकर (आग्रा, १९६५); — : दि पोलिटिकल फिलॉसफी ऑफ बी आर. आवेडकर (आग्रा, १९६५), नैरमोडे, चा भ डॉ भीमराव रामजी आवेडकर यांचे चरित्र, ५ खंड (मुंबई, १९६२-६८); खरात, शं. सदा . डॉ. बाबासाहेब आवेडकर यांचीं पत्रे (पुणे, १९६९).

शं. हि. केळशीकर

ऑगस्टीन, सेंट (इ.स. ३५४-४३०) : ग्रेट ऑगस्टीन हा आफ्रिकेतील सर्वात धोर ख्रिस्ती लेखक होय. आईवाप ख्रिस्ती असूनहि इ.स. ३८७ पर्यंत त्याला ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली गेली नव्हती. पारंपरिक (सांप्रदायिक) शिक्षण घेतल्यानंतर त्याने स्वतःच्या गावीन शिक्षकाचे काम सुरू केलें. विवाहबद्ध न होता एका वाईशी त्याने संसार सुरू केला व तिच्यापासून त्याला अँडिओडेट (देवदत्त) नावाचा मुलगा झाला. त्या मुलामध्ये अल्पवयातच अलौकिक बुद्धिमत्तेची लक्षणे दिसून आली, परंतु तो केवळ १७ वर्षांचा झाल्यावर दिवंगत झाला

ख्रिस्ती धर्मातील मतांचा ऑगस्टीनच्या मनावर विशेष प्रभाव न पडल्यामुळे तो मॅनीकझम- (मॅनिवाद) -लाच चिकटून राहिला. कारण त्या पथात सद्गुरु ईश्वर व अमद्गुरु ईश्वर (सैतान) या दोघांचें भिन्न अस्तित्व (द्वैत) मानिले असल्यामुळे जगांतील दुष्ट प्रवृत्तीची समस्या सोडविणे शक्य होई लवकरच त्याच्या मनात मॅनीकझमबद्दल अनेक शका निर्माण झाल्या व त्याच्या गावी दीन्यावर आलेल्या त्या पंथाच्या एका सुप्रसिद्ध उपदेशकागी विचारविनिमय करूनहि त्या शंकाचे निरसन झाले नाही त्यानंतरहि बराच काळ तो जडवादीच राहिला, कारण त्याला तत्त्वाच्या स्वरूपाची कल्पनाच आली नव्हती काही काळ त्याने रोममध्ये शिक्षकाचें काम पत्करलें; परंतु लवकरच तेथेहि त्याची निराशाच झाली व वयाच्या तिसाव्या वर्षी ती नोकरी सोडून त्याने मिलान येथे पुन्हा शिक्षकाचें काम पत्करले. त्याच्या आध्यात्मिक जीवनातील तो अत्यंत आणीबाणीचा काळ होता. मिलानचे सुप्रसिद्ध विंशप (धर्माध्यक्ष) सेट अँम्ब्रोझ याच्या प्रवचनाना तो जाऊ लागला. त्या प्रवचनानी तो अत्यंत प्रभावित झाला. मॅनीकझमचा त्याने त्याग केला व प्लॉटिनस याच्या 'एनोडिस' ह्या ग्रंथाचें वाचन त्याने सुरू केलें त्या वाचनाने त्याला अध्यात्माचा (ईश्वर व जीवात्मे याच्या खऱ्या संवादाचा) बोध झाला व द्वैत न मानतांहि जगांतील अमत् (दुष्ट) प्रवृत्तीच्या समस्येच्या उत्तराचा

मतम १-११

शोध लागला. नंतर चिंतन व लेखन करण्याकरिता तो ग्रामीण भागांत जाऊन राहिला. इ.स. ३८७ मध्ये त्याने ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेण्याचें ठरविलें. नंतर त्याने आफ्रिकेला परत येऊन मॅनीकझमला विरोध करणारें व इतर मुद्द्यांसंबंधी लिखाण केले इ.स. ३९९ मध्ये त्याला धर्मोपदेणक (यजक) करण्यात आलें व ३९६ साली हिप्पोच्या विंशपपदावर त्याची नेमणूक झाली. आपल्या आयुष्याची शेवटची ३४ वर्षे त्याने शिक्षण देण्यांत, धार्मिक प्रवचने करण्यात व ख्रिस्ती धर्माच्या तत्त्वांचे प्रतिपादन करणारें लेखन करण्यात घालविली. त्याच्या शेकडो लेखांपैकी 'कन्पोजन्स', 'फिलॉसॉफिकल डायलॉग', 'दि ट्रिनिटी (त्रित्व)', व 'दि सिटी ऑफ गॉड', हे लेख विशेष उल्लेखनीय आहेत

अंतर्दृष्टीला गोचर होणारें सत्य हेंच सर्वांच्च सत्य सशयवादाचे — विंशेपत आर्कॉसिलॉस याने प्रतिपादलेल्या सशयवादाचे — खडन हाच त्याच्या तत्त्वज्ञानविषयक लिखाणाच्या सुरुवातीचा विषय आहे. "आपल्याला एखादी गोष्ट पटत नाही ही जाणीव ज्याला होते, त्याला आपणास सशय येतो ह्याविषयी निश्चित आहे ह्या सत्याचे ज्ञान होतें." या ज्ञानातूनच इतर सत्ये अभिप्रेत होतात. "ज्याला संशय येतो तो जिवंत असतो. आपल्याला कोणत्या गोष्टीबद्दल शका वाटते याची त्याला सदैव स्मृति असते व आपल्याला संशय येतो ह्याची त्याला जाणीव असते. तसेंच संशयी प्रवृत्तीमुळेच त्याला निश्चित काय तें जाणून घेण्याची इच्छा असते. मनाच्या सशयी अवस्थेची तो चर्चा करतो. संशय घेण्यांतच त्याला आपल्या अज्ञानाची जाणीव होते व कोणतेंहि मत उतावीळपणाने आपण मान्य करता कामा नये असा संकल्प तो मनोमन करतो. एखाद्या गोष्टीविषयी सशय वाळगणाऱ्या मनुष्याला, ज्या इतर गोष्टी गृहीत धरल्याशिवाय तसा संशय घेता आला नसता, त्या सर्व गोष्टीबद्दल संशय वाळगता येणार नाही " प्रत्येक गोष्टीबद्दल एखाद्याला निव्वळ कल्पनाविलासांत दंग होता येणार नाही, अगर चुकीचे मत वनविता येणार नाही. चुकीचे मत वनविणे ह्यामुळे व्यक्तीच्या अस्तित्वाचा निश्चित पुरावाच आहे. याप्रमाणे, स्वतःविषयीची सत्ये व आपल्या मनांतील सत्याचा प्रकाश, ह्याविषयी तरी त्याची खात्री पटते; तथापि मन सत्य निर्माण करीत नाही; ते असलेल्या सत्याचा फक्त शोध घेते; म्हणूनच स्वत्वाच्या भावनेपलीकडे जाऊं शकणाराना सत्याचा आंतरिक शोध घेतां येतो. "वाह्य गोष्टीच्यामागे लागण्यापेक्षा मन अंतर्मुख बनवून आपल्या अंतरंगात प्रविष्ट व्हा सत्य हें मनुष्याच्या अंतरंगात वास करीत असते, आणि आपल्या मूलभूत प्रवृत्ति सारख्या बदलत आहेत असें जर तुम्हांला आढळून आले तर अंतिम सत्याच्या शोधार्थ वेळ पडल्यास स्वतःच्याहि पलीकडे जा, " असा स्वतंत्रनिरीक्ष विचार करणाऱ्याचाच आत्मा, विचारशक्ति प्रज्वलित करणारे आदितत्त्व जो प्रत्यक्ष ईश्वर, त्याच्या ठायी स्थिर होतो. "ईश्वर व आत्मा यांचें सम्यक् ज्ञान मी मिळवूं इच्छितों," ही अंतर्गत जाणीव म्हणजेच बुद्धि. स्वत्वाची ओळख हेच तिचें पहिलें कार्य होय. याप्रमाणे आत्मा स्वतःच्याच प्रेरणेने व स्वतःच्याच क्रियांच्या-मार्फत स्वतःची ओळख पटवून घेता. "आत्मा, त्याने मिळविलेले स्वतःच्या स्वरूपाचें ज्ञान व त्याची स्वतःवरची प्रीति ह्या तीन गोष्टीनीच आत्मैक्य सिद्ध होते." बुद्धि हा 'आत्म्याचा नेत्र' व

‘ज्ञानाचे तत्त्व’ असून तिच्याच साहाय्याने आत्मा पाहतो व अंतर्ज्ञान प्राप्त करून घेतो. विचार करणे म्हणजे मुख्यतः स्वस्वरूपा-बद्दलचा व आत्मस्मृतीबद्दलचा विचार करणे असते. आत्म्याच्या पलीकडे असणाऱ्या विश्वातील सर्वव्यापी तत्त्वावर आत्म्याचे विचार केद्रित होतात व त्यामुळे त्या विचारानाहि प्रेरणा मिळते व प्रकाश मिळतो. ह्यामुळेच आत्म्याच्या ठिकाणी अशी एक स्वाभाविक इच्छा निर्माण होते की, जी त्याला सतत परमात्म्याच्या शाश्वत व स्वयं-प्रकटित स्वरूपाकडे (लोगोसकडे - शब्दब्रह्माकडे) आकृष्ट करते.

ज्ञानशास्त्र : ऑगस्टीनच्या मते इंद्रियामार्फत होणारं ज्ञान हे युक्त ज्ञान असते. गतकालच्या आठवणी व भय-अभिलाषा इत्यादि मनोविकाराच्या प्रेरणा यानी रजित न झालेले, इंद्रियाना होणारं प्रत्यक्ष ज्ञान वस्तुनिष्ठ असते, परंतु ते ज्ञान वस्तूच्या केवळ बाह्य स्वरूपाचे (आभासाचे) असते, वस्तूच्या सत्य स्वरूपाचं नसते वस्तूच्या सत्य स्वरूपाचे आकलन फक्त बुद्धीला होऊ शकते. इंद्रियजन्य ज्ञानाचे मूल्यमापन बुद्धीलाच करावे लागते. उतावीळपणाने वस्तूचे बाह्य स्वरूप खरे मानले, तर ते आपणांस प्रमादाप्रत नेते. मनुष्याची सारासारविवेकशक्तिरूप बुद्धि इंद्रियगोचर वस्तूचं निरीक्षण करते, त्याचे वर्गीकरण करते, त्याची गुणलक्षणे ठरविते व तुलनात्मक दृष्टीने त्यांतील बऱ्यावाईतीची निवड करते नंतर ती (बुद्धि) त्याचे सत्य स्वरूप ठरविते हे ठरवितांना तिला काही तत्त्वाचा म्हणजेच सत्याच्या मूलभूत (अंतस्थ) नियमाचा आधार घ्यावा लागतो हे नियम बुद्धिनिर्मित नसून जन्मजात असतात व ते अंतर्ज्ञानास प्रतीत होतात. हे नियम सारासारविवेकबुद्धीने निर्माण केलेले नसतात, तर ते तिचे घटकावयव असतात. म्हणूनच ते बुद्धीपुढे तिच्या स्वतःच्या उगमाबद्दल प्रश्न निर्माण करतात. बुद्धीला असे आढळून येते की, अंतिम सत्य आपल्या आवाक्याबाहेरचे आहे व तेच आपले नियमन करते हे अंतिम सत्य शाश्वत असते व त्याची बरोवरी करण्याच्या - म्हणजेच ज्ञान अगर अपरा विद्या प्राप्त करून घेण्याच्या - प्रयत्नात सारासारविवेक-बुद्धीमध्ये सारखे बदल होत जातात; म्हणूनच बुद्धीला, स्वभावतःच अपरिवर्तनीय, अदृश्य व शाश्वत स्वरूपाच्या अंतिम सत्याचे म्हणजेच सर्व वस्तूना प्रकाशित करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या बदलत्या बुद्धीला जन्म देणाऱ्या परमात्म्याचं (ईश्वराचे) अस्तित्व मान्य करावे लागते. सारासारविवेकशक्तीच्या मदतीने बुद्धीला या ‘भूतमात्रांना प्रकाशित करणाऱ्या सूर्याची’ - परमेश्वराची - ओळख पटते आणि विश्वातील इतर सर्व परिवर्तनीय गोष्टी व अर्धसत्ये यांना बाजूस सारून ती त्याच्यावर प्रेम (भक्ति) करू लागते व ज्या आनंदमय स्वयंप्रेरणेने त्याचा साक्षात्कार होईल ती प्रेरणा प्राप्त करून घेणे आपले सर्वोच्च ध्येय ठरविते. “थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, ज्या अर्थी कोणत्यातरी परमोच्च शक्तीकडून माझ्या बुद्धीला तेज प्राप्त होते व तिचे नियमन केले जाते, त्या अर्थी या विश्वात दैवी शक्ति अस्तित्वात आहे ह्याची मला जाणीव होते व त्या शक्तीचे स्वरूप जाणून घेण्याची मला इच्छा होते. मला कळलेली सत्ये अंतिम सत्ये नव्हेत. मला सुचणारे विचार सर्वव्यापक परमेश्वराच्या ऐक्यात गवसणारे विचार नव्हेत. माझे विचार म्हणजे अंतिम सत्याचा केवळ एक लहान अंश आहे ते केवळ अंतिम सत्याचे माझ्या मनावर उमटलेले ठसे अगर प्रतिबिंबे आहेत.”

प्लेटोच्या या अंशवादाच्या (सहभागित्वाच्या) कल्पनेचा

ऑगस्टीनने पुरेपूर उपयोग करून घेतला आहे. विचाराची देवघेव भाषेच्या व इतर खुणांच्या माध्यमाने होते; पण हे माध्यम कधीच पुरेसं कार्यक्षम नसते ऐकणाऱ्याला बाहेरून येणारे विचार एकदम ग्रहण करता येत नाहीत त्याला स्वतःची विचारशक्ति वापरावी लागते म्हणजेच अंतर्दृष्टीच्या जिवंत सत्याच्या प्रकाशानेच त्याला वाह्य विचाराचं आकलन होऊ शकते. या अंतर्गत गुरूच्या (अंतस्थ सत्याच्या) साहाय्याविना कोणत्याही बाहेरच्या गुरूला ज्ञान देता येत नाही; कारण सर्वच गुरू अगर शिष्य या अंतर्गत गुरूचे शिष्य असतात तो एकदाच (लोगोस) ‘शब्दब्रह्म’ आहे व तोच संपूर्ण सत्याचा स्वयंसिद्ध आविष्कार असून त्याच्यामुळेच व्यक्तिमात्राचं अंतरंग उजळून निघते

‘दैवी प्रेरणाच मनुष्याच्या आत्म्याला व बुद्धीला चालना देते’, ही कल्पनाच ऑगस्टीनच्या तत्त्वज्ञानाचं वैशिष्ट्य आहे. ऑगस्टीननंवर झालेले ख्रिस्तो तत्त्ववेत्ते याच मताला चिकटून राहिले व त्यालाच त्यांनी अधिक मुसकृत रूप दिले. ऑगस्टीनची स्मरणशक्तीची मीमांसाहि याच त्याच्या अंतस्थत्व व प्रकाशकत्व यावर (परमेश्वराचे व्यक्तिमात्राच्या ठिकाणचं अस्तित्व व त्यामुळे मानवाच्या बुद्धीला प्राप्त होणारा प्रकाश) आधारलेली आहे. व्यक्तीला गतकालात मिळालेल्या अनुभवांची व माहितीची स्मृति असते, त्याप्रमाणेच सद्यस्थितीचीहि स्मृति (जाणीव) असते. इंद्रियावर अवलंबून असणारा आत्मा सभोवारच्या विषयाच्या जंजाळात कधीकधी स्वतःलाच विसरून जातो, परंतु त्याला पुन्हा स्वतःच्या अस्तित्वाची, व अंतस्थ गुरूची आठवण होते. याच आठवणीला ‘आत्म्याची चिरंतन वर्तमानाची स्मृति’ म्हणता येईल

सत्ताशास्त्र : अंतर्गत आत्म्याच्या कल्पनेतच ईश्वराचे अस्तित्व अभिप्रेत असते. आत्म्याला निश्चितच काही सत्याचं ज्ञान झालेले असते (उदा.- संशयवादाचं खंडन.) या आत्म्याला अंतिम सत्य हे आपल्या पेक्षा श्रेष्ठ व अधिक व्यापक आहे असा अनुभव येतो. बुद्धीला तेजोमय करणारे सत्य संपूर्ण सत्यच असलं पाहिजे व संपूर्ण सत्य म्हणजेच अपरिहार्य शाश्वत व अविकार्य असा परमात्माच, म्हणून ईश्वर आहेच असे असूनमुद्धा मानवी जीवनांत ईश्वराच्या सत्य स्वरूपाचा जीवाला साक्षात्कार होत नाही. आत्म्याला ईश्वराची अभावत्वाने म्हणजे ‘नेति नेति’ अशीच ओळख होते. ईश्वर हा व्यक्तित्वाचा व सत्याचा, तसेच सौंदर्य-प्रेम-आनंद यांचं परमोच्च स्वरूप, परंतु अस्वीय व निर्गुण असतो, एवढीच जाणीव आत्म्याला होते. ईश्वरासंबंधी ही जाणीव म्हणजेच विकारी आत्म्याला प्रकाश व शक्ति देणाऱ्या विश्वातील विश्वनिर्मात्याची आत्म्याला पटलेली ओळखच होय. विकारी आत्मा अविकारी परमात्म्यापासून (आदिकारणापासून) भिन्न भावाने राहूच शकणार नाही. विश्वातील भूतमात्रांच्या (आत्म्याच्या) बदलत्या स्वरूपाच्या आधारेनेच ऑगस्टीन ह्याने ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध केले आहे. विकृति (बदलणे) हा जीवात्म्याचा प्रकृतिस्वभावच असल्यामुळे सर्व जीवात्म्या विकारी असतात आणि म्हणूनच ते त्याच्या आदिकारणापासून (परमात्म्यापासून) निराळे असतात व सर्वथैव त्याच्यावरच अवलंबून असतात. कार्यकारण-भावाने झालेली त्यांची उत्पत्ति म्हणजे नवनिर्मितीच म्हण्टो पाहिजे, कारण ते सर्वस्वी ईश्वरावरच अवलंबून असून त्या एकट्या ईश्वरापासूनच जीवात्म्यांची निर्मिती होत असते. पूर्वीच अस्तित्वात असलेल्या एखाद्या जडद्रव्यापासून ते

(जीवात्मे) साकार झालेले असते, तर ते ईश्वरावर सर्वस्वी अवलंबून नसते; व अंत स्वरूपात उत्क्रांति होऊन जर त्यांना परिणत-स्वरूप प्राप्त झालेले असतं, तर ते त्याच्या मूलस्वरूपापासून अगदी भिन्नरूप झाले नसते. ईश्वर प्राणिमात्रांना संपूर्ण व्यापून राहतो, तसाच तो त्याच्या पलीकडेहि असतो " ईश्वर माझ्या हृदयांत सर्वांत खोल जागी व.स करतो, तसेंच माझ्यापासून सर्वांत दूर (उंच) असतं त्यांहूनहि तो दूर असतो. " प्राण्यांना खरेखुरे अस्तित्व असतं, परंतु सर्व प्राणी अपूर्ण आहेत. " मी सर्व सृष्टीकडे नजर फेकली व मला असें दिसले की, सृष्टि केवळ 'सत्' हि नाही व केवळ 'असत्' हि नाही; कारण ती तुझ्यापासूनच निर्माण झाली असल्यामुळे 'सद्वरूप' आहे, परंतु ती तुझ्यासारखी नसल्यामुळे 'असद्वरूप' आहे. जे शाश्वत आहे, जें विकृतीच्या टप्प्यापलीकडेचे आहे तेच खरोखर 'सत्' होय " " विश्व आहे त्यापेक्षा अधिक प्रमाणांत सत्य वाटणें " ही एक फार मोठी फसवणूक आहे. विश्व कालौघात कधीतरी निर्माण केलेलें नमून, काला-वरोवरच त्याची निर्मिति होत असते, व तोच विश्वाच्या विकारित्वाचे माप आहे

मानवशास्त्र : मानव म्हणजे निव्वळ आत्मा नव्हे, तर तो आत्म्याने सचेतन केलेले शरीर धारण करणारा प्राणी होय. आत्मा चैतन्य-स्वरूप असल्यामुळे तो मानवाचे शरीर व्यापून राहतो. " मनुष्य हा विचारशक्ति असलेला मर्त्य प्राणी आहे. " " मानव, हा आत्मा व शरीर यांचा संयोग असलेला बुद्धियुक्त प्राणी आहे. " आत्म्याला स्वतःची जाणीव असते, यावरूनच तो चैतन्यमय व अमर असला पाहिजे. आत्मा प्राण्यांप्रमाणे आईवापांच्या पोटी जन्मलेला नसतो, किंवा पदार्थांशी त्याचा संयोग होण्यापूर्वी त्याची निर्मिति होऊन तो अस्तित्वांत नसतो; तर देहाची (गर्भरूपाने) निर्मिति होतांनाच त्या देहाच्या आनुवंशिक गुणलक्षणांसह ईश्वरच त्याची निर्मिति करतो.

(असत्) दुष्ट प्रवृत्तींचा प्रश्न : असत् हें भावरूप नमून वैगुण्यरूप असतं. मूर्तिमंत चांगुलपणाचें कधीहि अनिष्टात रूपांतर होऊ शकत नाही; परंतु अपूर्ण वस्तु अगर व्यक्ति बदलू शकतात व त्यांचा मूळचा चांगुलपणा मलिन होऊ शकतो. भौतिक विकार-शीलतेमुळे भौतिक स्वरूपांत वाईट बदल होतात; तसेंच अविकारी अशा ईश्वरापेक्षा विकारी विषयासंबंधी अधिक आसक्ति उत्पन्न झाली तर मूळच्या (ईश्वरदत्त) स्वतंत्र विचार करणाऱ्या बुद्धीत बदल होऊन त्यापासून नैतिक अनिष्टता (पाप करण्याची प्रवृत्ति) निर्माण होते.

ऑगस्टीन हा नुसता तत्त्वचिंतक नव्हता. त्याला वायव्यला मीमांसक व ईश्वरप्रणीत ज्ञानाचा भाष्यकार म्हणणेच अधिक उचित होईल. म्हणूनच त्याने तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत न येणारे — " ख्रिस्ती धर्माची इतिहासविषयक दृष्टि, आदि-पाप, अनुग्रह अगर ईश्वरी-कृपा, ख्रिस्ती संस्कार व यज्ञ, ईश्वराचें द्वित्व, मनुष्यताग्रहण व देहधारण " हे आणि यासारखे अनेक विषय हाताळले आहेत तसेंच त्याने ' सारासार-विवेक व ख्रिस्तधर्मीयांची श्रद्धा यांचें सुसवादित्व ' व ' ख्रिस्ती धर्म आणि ग्रीक-रोमन धर्ममते व तत्त्वज्ञान यांतील संबंध ' या विषयां-वावर्तहि महत्त्वाचे विचार लिहून ठेवले आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : गिल्सन, ई. एच. . दि ख्रिश्चन फिलॉसफी ऑफ सेंट ऑगस्टीन, अनु. एल. ई. एम. लिच, (न्यूयॉर्क, १९६०); ग्विदन, जे. :

दि मॉडर्निटी ऑफ सेट ऑगस्टीन, अनु. ए. व्ही. लिटलहेड, (लंडन, १९५९); हेन्री, पी. : सेंट ऑगस्टीन ऑन पर्सनॅलिटी (न्यूयॉर्क, १९६०); पोप, एच. : सेंट ऑगस्टीन ऑफ हिप्पो (न्यूयॉर्क, १९६१).

आर. व्ही. डस्मेट

ऑटो रुडॉल्फ (१८६९-१९३७) : ऑटो रुडॉल्फ हा एक जर्मन ईश्वरशास्त्रज्ञ होता. अलॅग्नेन व गॉटिंगेन येथे त्याचे शिक्षण झालें. गॉटिंगेन येथे ईश्वरशास्त्राचा प्राध्यापक म्हणून त्याची १९०४ मध्ये निवड झाली ब्रेस्लॉ व मार्बर्ग येथे त्याने असेंच काम स्वीकारलें व तेथे तो जीवनाच्या अंतसमयापर्यंत राहिला. ऑटोचें सर्वांत महत्त्वाचे तत्त्वज्ञानाचें कार्य हे ' धार्मिक भावना ' व ' धार्मिक ज्ञान ' ह्याचें त्याने जे मार्मिक विवेचन केले तें आहे. त्यावर त्याने ' दि आयडिआ ऑफ दि होली ' हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला आपल्या ' नॅचरॅलिझम अँड रिलिजन ' या ग्रंथांत त्याने धर्माच्या निसर्गवादाशी असलेल्या संबंधाचे विवेचन केले आहे.

यांत्रिक व गणिती पद्धतीच्या आधारेनेच प्रत्येक घटकाचें उपपादन केलें पाहिजे असा निसर्गवादाच्या पद्धतीचा आग्रह असतो. जे विश्वाच्या अतीत, गूढ असतं व ज्यात ' हेतु ' असतो आणि जें धर्मास अत्यावश्यक असते, त्यास निसर्गवाद आपल्या अभ्यासातून वगळतो. धर्माचा दावा हा केवळ काल्पनिक व कान्यात्मक नसतो, तर तो सत्य असतो. धर्माचा विज्ञानाशी विरोध नसतो व विज्ञानाला धर्माच्या सत्याचें मूल्य ठरविता येत नाही हें विवेकबुद्धीहि दाखवून देऊ शकते. विज्ञान व व्यवहार ह्यांच्या सत्यांमून धर्माची मर्त्ये भिन्न प्रकारची असतात आणि त्यांचे आधार अंतःकरण, सदसद्विवेकबुद्धि, भावना व अंतर्ज्ञान ही असतात, असें ऑटोचे म्हणणें आहे. जग हें मर्यादित व परावलंबी असते आणि त्याला अनुसरून सर्व वस्तूंच्या परावलंबनत्वा-विषयी व मर्यादितत्वाविषयी भावनाहि असतात. देव, दैवी योजना किंवा वस्तु ह्यात सहेतुक योजना असते. ह्याचा गभित अर्थ असा असतो की, काही मूल्यविधाने ही खरें असतात व ही विधाने मानवाच्या भावना व अंतर्ज्ञान यांवर आधारलेली असतात.

धार्मिक भावना : या विश्वाच्या अतीत असें जें गूढ व सुंदर सत्य आहे त्याच्या अनुभवाशी जी भावना गुफलेली असते ती धार्मिक भावना एक प्रकारची धर्मनिष्ठा (पाएटी) असते. धार्मिक भावनांच्या स्वरूपाचें खरें स्वरूप ऑटोने आपल्या ' दि फिलॉसफी ऑफ रिलिजन वेस्ड ऑन कांट अँड फ्राँड ' या ग्रंथांत मांडलेल्या भूमिकेवरून स्पष्ट होते. त्याच्या मते आपणास अंतिम निर्गुण सत्तेचें आकलन अंतर्ज्ञानाने होते व ते सत्याविषयीच्या भावनांत व्यक्त होतें. ह्या भावनांना सकल्प-नाच्या व कल्पनांच्या साहाय्याने नंतर मूर्त रूप देतां येतें; पण त्यांचें सत्यत्व ठरविणारा निकष मात्र शब्दांत मूर्त करतां येत नाही; तो केवळ भावनेलाच प्रतीत होत असतो, अशी ऑटोची भूमिका आहे. तो धार्मिक भावना व उदात्ततेविषयीची भावना यांतहि फरक करतो. आपण क्षुद्र आहो असें वाटणे आणि आपणांस काहीतरी उच्च व मौल्यवान् प्राप्त झाले पाहिजे असे वाटून एखाद्या आदर्शाविषयी आकर्षण वाटणें, याच्या संमिश्रणांतून धार्मिक भावनेचा उगम होतो असे ऑटोला वाटतें. धार्मिक भावना बोधगर्भ असतात; कारण त्यांच्याच प्रेरणेतून अतीत

सत्याच्या अस्तित्वाची व मूल्याची जाणीव होत असते. धार्मिक अनुभूति ही अनुभवपूर्व व अनुभवोत्तर अशी उभयविध असते ती अंतिम सत्याची सकल्पना आणि तिचें आकलन ह्या दोहोची निर्मिति करते

अंतिम सत्ता धार्मिक भावनाच्या सदसर्ग-पदार्थास ओटो 'अंतिम सत्ता' (न्यूमन) ह्या अर्थाने व्यक्त करतो त्याच्या मते अंतिम सत्तेस शिवत्व, पूर्णत्व, अपरिहार्यता व सारत्व यासारखे गुण असतात व म्हणून मानवास जी आदरभयान्वित अशी भक्तिभावना वाटते ती अर्थपूर्ण असते अशी अंतिम सत्ता व तिच्या स्वरूपाचे वर्णन करणाऱ्या गुणधर्मांच्या सकल्पना एकत्र येतात तेव्हा 'पवित्रा' (होली) ची सकीर्ण सकल्पना तयार होते व तिचा उगम इद्रियसवेदनांतून होत नसून ती अनुभवपूर्व असते असे म्हणावयास पाहिजे या न्यूमनच्या (अंतिम-सत्तेच्या) स्वरूपाचे प्रेम, करुणा व नैतिक प्रेरणा ह्यानीहि वर्णन करता येऊ शकते शिवाय आत्म्याची स्वायत्तता व त्याची धार्मिक क्षमता ह्याहि ऑटोच्या दृष्टीने फार महत्त्वाच्या असतात. आत्मा स्वायत्त आहे ह्याचा अर्थ ऑटोच्या मते असा आहे की, निसर्गनियमांनून त्याचे नियम मूलतः वेगळे असतात ते वर्णनात्मक नसून 'आदेशक' असतात व ते आत्म्याच्या स्वतःच्या स्वरूपावरून घडत असतात आणि म्हणून आत्मा 'स्वतंत्र' असतो, तो असाधारण व अद्वितीय असतो आणि तो आपल्या मूलभूत प्रेरणेप्रमाणे व स्वरूपाप्रमाणे वाढत असतो. तो विशद करून सांगता येत नाही, व त्याच्या वर्तनाचे पूर्वकथनहि करता येत नाही असे ऑटोचे म्हणणे आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : ऑटो, आर. : दि आयडिआ ऑफ दि होली, अनु. जे. डब्ल्यू. हार्वे (ब्रेस्टन, १९७७; आ. २५, म्युनिच, १९३६); डेव्हिडसन, आर. एफ. : रुडॉल्फ ऑटो जे इन्टरप्रिटेशन ऑफ रिलिजन (न्यूयॉर्क, १९४७); मूर, जे. एम. : थिअरीज ऑफ रिलिजस एक्सपीरिअन्स बुडथ स्पेशल रेफरन्स टु जेम्स, ऑटो अँड वर्गसन (न्यूयॉर्क, १९३८).

ग. ना. जोशी

ऑयकेन, आर. [ऑयकेन रुडॉल्फ खि स्टाॅफ (१८४६-१९२६)] ; जर्मन तत्त्वज्ञ. १८७१-१८७४ ब्राझेल विद्यापीठात आणि १८७४ पासून मृत्यूपर्यंत येना विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक १९०८ मध्ये त्याना साहित्याचे नोबेल पारितोषिक मिळाले

तत्त्वज्ञानाचें कार्य ऑयकेन याच्या मते, तत्त्वज्ञानाचें कार्य जीवनाचा अर्थ विशद करून जीवनविषयक विविध मार्ग अथवा प्रणाली स्पष्ट करून सागून त्यापैकी कोणती स्वीकाराह आहे तें सांगणे हें होय ते जीवनतत्त्वज्ञ होते. त्याच्या मते मानवी जीवन म्हणजे स्वयंबोधाच्या स्वरूपाची उत्क्रांतीची प्रक्रिया होय मनुष्य विभक्त व्यक्ति नसून खऱ्या अर्थाने सामाजिक आणि आध्यात्मिक आहे, आणि आपल्या क्रियांमधून तो सत्यता, सौंदर्य, शिवत्व आदि मूल्ये प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो. तो आपली व्यक्तित्वाची मर्यादा ओलाडून दुसऱ्यांशी संपर्क साधतो मनुष्याची ही आध्यात्मिक प्रक्रिया कधीहि अंत पावत नसून सदैवोदित उत्क्रांत होत राहते. मनुष्याच्या आत्म्याचे आध्यात्मिकता आणि आध्यात्मिक क्रिया हे प्रधान घटक आहेत. आणि आत्मा जसजसा

वाह्य जगतापासून मुक्त होत जातो तसतशी त्याची अभिव्यक्ति अधिक-अधिक पूर्ण होत जाते.

निसर्गवाद आणि मानवी जीवन : मनुष्य-जीवनाचे स्पष्टीकरण निसर्गवादाच्या आधारावर करता येणार नाही निसर्गवाद मानवी जीवनाच्या व्याप्तीचे निसर्गाच्या क्षेत्रांत मर्यादीकरण करतो आणि त्याच्या आध्यात्मिकतेचे, सामाजिकतेचे व सहकार्यत्वाचे अवमूलन करतो. त्याचप्रमाणे ऑयकेनच्या मते, समाजवादी विचारसरणी मनुष्याची आध्यात्मिक स्वायत्तता नाकारते, इतकेच नव्हे तर आतंरिक जीवनाचा अन्वयार्थहि स्पष्ट करू शकत नाही निसर्गवाद सस्कृति ही खरी नसून ती मानवाच्या सारभूत आध्यात्मिकतेवर मर्यादा घालते. ऑयकेन यांनी निसर्गवादाचा बौद्धिक विपयिनिष्ठवादाशी समन्य साधण्याचा प्रयत्न केला. निसर्गवाद व्यक्तिस्वातंत्र्य मान्य करीत असूनहि या स्वातंत्र्याचा वापर कसा करावा याचे स्पष्टीकरण करू शकत नाही, तर बौद्धिक चिंतनत्वावाद, सहकार्य, एकात्मता आदींचे आवश्यकता मान्य करीत असूनहि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या अडचणीचे निराकरण करीत नाही या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठीच आध्यात्मिक स्वायत्तता मान्य केली पाहिजे असे ऑयकेन, आर. यांचे मत आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : ऑयकेन, आर. सी. : दि मीनिंग अँड व्हॅल्यू ऑफ लाइफ, अनु. एल. जे. गिव्सन व डब्ल्यू. आर. वी. गिव्सन (लंडन, १९०९); — : लाइफस वेसिस अँड लाइफस आयडिअल, अनु. ए. जी. विजेरी (लंडन, १९१७); — : नॉलेज अँड लाइफ, अनु. डब्ल्यू. टी. जोन्स (लंडन, १९१३); — : दि इंडिव्हिच्युअल अँड सोसायटी, अनु. डब्ल्यू. आर. व्ही. ब्रेड (लंडन, १९२३).

राजेंद्र प्रसाद व शि. ना. जोशी

ऑरिजेन : ऑरिजेनचा जन्म, बहुधा अँलेक्झँड्रिया येथे इ. स. १८५-१८६ मध्ये झाला. त्याचे मातापिता ख्रिस्तीधर्मीय असावेत ऑरिजेनचा पिता लिओनिडास याने त्याला उत्तम शिक्षण दिले विद्यार्थिदशेत त्याच्यावर क्लेमेटसारख्या तत्त्ववेत्त्याच्या प्रवचनाचे संस्कार झाले होते इ. स. २०२ मध्ये ऑरिजेनचा पिता धर्मच्छलास बळी पडला या प्रसंगात ऑरिजेनची निःस्पृहता प्रकट झाली त्याने आपल्या पित्यास सांगितलें की, अन्यायाला शरण जाण्यापेक्षा हीतात्म्य स्वीकारणे अधिक श्रेयस्कर आहे. पित्याच्या निघनानंतर ऑरिजेनने अध्यापनाचा व्यवसाय करून कुटुंबीयांची उपजीविका चालविली लवकरच अँलेक्झँड्रिया येथील पाठशाळेच्या प्रमुखपदी त्याची नेमणूक झाली. पाठशाळेचें कार्य करीत असतानाच त्याने प्लेटो आणि न्युमेनियस यांच्या ग्रंथांचा, तसाच स्टोइक आणि पायथॅगोरियन पथाच्या तत्त्वज्ञानाचा समग्र अभ्यास केला. पाठशाळेमध्ये पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनाहि शिकविण्याचें कार्य करावयाचे होते. याबाबत लोकांप्रवादास अवसर राहू नये म्हणून ऑरिजेनने स्वतः सखची करून घेतले. पाठशाळेमध्ये त्याने अध्यापनावरोवरच जे सशोधन आणि चिंतन केले; त्याचे फल म्हणजे त्याने प्रसिद्ध केलेली धर्मग्रंथावरील भाष्ये होत इ. स. २३० च्या सुमारास, अँलेक्झँड्रिया येथील विशपची गैरमर्जी झाल्याने, ऑरिजेन, आर. ला देशांतर करणे प्राप्त झालें. पॅलेस्टाइनमधील एका गावी स्थायिक होण्याचा त्याचा यत्न अयशस्वी होऊन त्याला पुनः

स्थलांतर करावे लागले. आयुष्यातील अशा अनेक विपत्तिसंगांना तोंड देत असतांनाहि ऑरिजेनची अध्ययन-अध्यापनाची तळमळ आणि समत्वबुद्धि किंचितहि कमी झाली नाही. इ. स. २५० मध्ये धर्मच्छलापायी त्याला कारावास आणि छळ सोसावा लागला. शेवटी इ. स. २५४ मध्ये या निःस्पृह आणि विरक्त पुरुषाच्या जीवनाचा अंत झाला.

ऑरिजेनने रचलेल्या ग्रंथांची सख्या सहा हजार असावी असा एक अंदाज केला गेला होता ही अर्थातच अतिशयोक्ति आहे. ऑरिजेनने विपुल ग्रंथलेखन केले यात शका नाही, तथापि, इतरांनी अनेक ग्रंथ त्याच्या नावाने प्रसिद्ध केले होते आणि त्याला आपल्या हयातीतच याविषयी तक्रार करण्याची वेळ आली होती त्याचे काही ग्रंथ मूळ स्वरूपांत उपलब्ध आहेत त्याच्या काही ग्रंथांची भाषांतरेहि उपलब्ध आहेत ऑरिजेनचे लेखन बहुतांशी धर्मग्रंथांची विवरणे या स्वरूपाचे असले तरी काही ग्रंथांमध्ये त्याने स्वपक्ष-समर्थन आणि परपक्षग्रंथनहि केले आहे त्याच्या इतर ग्रंथापेक्षा 'दि प्रिन्सिपिस' आणि 'कांटा सेल्सम' हे दोन, त्याची तात्त्विक भूमिका अभ्यासण्याच्या दृष्टीने, अधिक महत्त्वाचे मानले जातात.

ऑरिजेनची तात्त्विक भूमिका ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि ख्रिस्ती गॅनॉस्टिक संप्रदाय या दोहोंवर आधारलेली असून तीत नवप्लेटोवादाची प्रवृत्तिहि आढळते. ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि ख्रिस्ती धर्मातील तत्त्वे यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न आणि त्याच्या अनुपंगाने, धर्मग्रंथांच्या विवरणाच्या एका विणिष्ट पद्धतीचा स्वीकार या गोष्टी ऑलेक्झेंड्रियाच्या वैचारिक परंपरेंत नवीन नाहीत. ऑरिजेनचे उद्दिष्ट आणि पद्धती याच प्रकारची आहेत; तथापि, ऑरिजेनच्या प्रतिपादनाचा विषय ईश्वरशास्त्रीय स्वरूपाचा आहे, तत्त्वज्ञानातील ईश्वरसिद्धान्त नव्हे. यामुळे त्याने तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत काही मौलिक विचार मांडले आहेत असे मानले जात नाही. ऑरिजेनच्या ईश्वरमीमासक उपपत्तीचा ठसा नंतरच्या ईश्वरशास्त्रीय विचारावर स्पष्ट दिसतो. याच दृष्टीने ऑरिजेनच्या उपपत्तीचे महत्त्व मानले जाते.

संदर्भ-ग्रंथ : वटरवर्थ, जी. डब्ल्यू. • ऑरिजेन ऑन फर्स्ट प्रिन्सिपल्स (लंडन, १९२६), ऑरिजेन : कांटा सेल्सम, अनु. व संपा एच. छेडविक (केम्ब्रिज, १९५३); — : ट्रीटिज ऑन प्रेयर, अनु. ई. जी. जे. (नेपरव्हिले, इल्लिनॉइस, १९५४); विग, सी. : दि ख्रिश्चन प्लेटॉनिस्ट्स ऑफ ऑलेक्झेंड्रिया (ऑक्सफर्ड, १९१३)

भा. ग. केतकर

ऑर्गॅनॉन (ऑरिस्टॉल) : ऑर्गॅनॉन ह्या शब्दाचा अर्थ 'उचित किंवा प्रमाणित विचार करण्याचे साधन' असा आहे. ऑरिस्टॉलने तर्कशास्त्रावर ज्या सहा पुस्तिका लिहिल्या त्या त्याच्या पेरिपॅटेटिक म्हणजेच येरझाच्या पथातील अनुयायांनी 'ऑर्गॅनॉन' ह्या ग्रंथात एकत्रितपणे संपादित केल्या. वेकन ह्या तर्कशास्त्रज्ञाने ह्या नांवावरूनच 'नोव्हम ऑर्गॅनॉन' म्हणजे 'नवे साधन' असे आपल्या पुस्तकाला नाव दिले. आज आपल्याला ज्या स्वरूपात 'ऑर्गॅनॉन' उपलब्ध आहे, त्यांत सहा प्रकरणे असून त्याची नावे अनुक्रमे 'कॅटेगरीज', 'ऑन इंटरप्रिडेशन', 'फर्स्ट सिरीज ऑफ ऑनॅलिटिक्स',

'सेकंड सिरीज ऑफ ऑनॅलिटिक्स', 'टॉपिक्स' व 'फॉर्सीज' अशी आहेत. ह्यातील पहिली दोन पुस्तके लहान असून त्यांची पृष्ठसंख्या जेमतेम साठ आहे; तरीपण तीच सर्वात जास्त महत्त्वाची आहेत. विशेषतः मध्ययुगीन कालांत त्यांच्यावर खूपच विवरण केलेले आढळून येते ऑरिस्टॉलने ती स्वतःच लिहिली किंवा नाहीत हादेखील एक वादग्रस्त विषय आहे 'कॅटेगरीज' हे प्रकरण ऑरिस्टॉलचे नसले पाहिजे असे म्हटले जाण्याचे एक कारण, त्यात असलेले आत्यंतिक नामवादाचे तत्त्व होय. 'ऑन इंटरप्रिडेशन' हा ग्रंथ अधिक तात्त्विक आणि ऑरिस्टॉलच्या विचारांशी अधिक जवळचा वाटतो ह्या पुस्तकाचे स्वरूप ऑरिस्टॉलने विद्यार्थ्यांना शिकविताना वापरण्यासाठी काढलेली टिपणे अशा स्वरूपाचे वाटते 'टॉपिक्स' ह्या पुस्तकांत सभाव्यते-पासून विचार कसा करता येईल आणि विरोधाभास न होता आपल्या विचारांचे समर्थन कसे करता येईल याची पद्धती गोठून काढण्याचा प्रयत्न दिसतो म्हणजेच या पुस्तकाचा विषय संवाद-पद्धती आहे. युक्तिवादाच्या कलेचा ऊहापोह ह्या प्रकरणात आढळतो ही पद्धतीच तर्कशास्त्राचा आधार बनली. ऑरिस्टॉल स्वतः 'तर्कशास्त्र' हा शब्द वापरीत नाही. तो त्याला 'ऑनॅलिटिक्स' वा 'विचाराच्या आकाराचे विश्लेषण करणारे शास्त्र' असे म्हणतो. 'ऑनॅलिटिक्स' मध्ये त्याने ह्या आकारांची चर्चा केलेली आहे. 'ऑनॅलिटिक्स' मुख्यतः मविधानात्मक अनुमानाच्या स्वरूपाचा वाहिलेला आहे, आणि ऑरिस्टॉलच्या बुद्धीची येथे कमाल दिसून येते. त्याची लिखाणपद्धती अत्यंत शास्त्रीय, काटेकोर आणि मुद्देसूद आहे. ऑरिस्टॉलनव्हेल एक असा समज आहे की, तो केवळ सविधानात्मक विचारसरणीलाच मान्यता देतो; परंतु ही कल्पना त्याच्यावर अन्याय करणारी आहे. सविधानाच्या सर्वांगीण परामर्शा-नंतर त्याची सर्वोच्च प्रविधाने किंवा सामान्य नियम आपणांस कसे कळतात, ह्याची पण तो चर्चा करतो आणि अनुभव किंवा अंतःप्रज्ञा हाच त्याचा आधार मानतो. ऑरिस्टॉलचे तर्कशास्त्र सॉक्रेटीस व प्लेटो ह्यांनी त्या दिशेने जे कार्य केले त्यावर आधारित आहे. त्याने त्याचे स्वतःच शास्त्र बनवून 'ऑनॅलिटिक्स' म्हणजे 'संशोधन-कलेची ओळख' असे नाव दिले. ज्ञानप्रक्रियेत ऑरिस्टॉल अनुभवाच्या महत्त्व देतो. इंद्रियसंवेदनानी प्राप्त झालेल्या सत्याचे तो समर्थन करतो. इंद्रिये फसवीत नाहीत. संवेदनांमधील संबंध जोडण्यास किंवा त्याच्या एकत्रीकरणात चूक झाल्यास मिथ्या ज्ञान निर्माण होतं; म्हणूनच ऑरिस्टॉलचे तर्कशास्त्र निगमनावरोवर विगमन-विचारपद्धतीचाहि उल्लेख करते. तर्कशास्त्र हें ऑरिस्टॉलच्या मते मूळ शास्त्र नसून कोणतेहि शास्त्र शिकण्यापूर्वी ज्याचा अभ्यास केला पाहिजे अशा सामान्य विचारपद्धतीचा तो एक भाग आहे. त्याचे तर्कशास्त्रावरील ग्रंथ मुख्यतः तीन भागांत विभागता येतील : (१) प्रायर ऑनॅलिटिक्स : यांत तो सर्व विचारसरणीला समान असणाऱ्या सविधान-विचार-पद्धतीचे स्वरूप, रचना, प्रकार याचा अभ्यास करतो. ह्याला स्थूल-मानाने आकारिक किंवा सुसंगतीचे तर्कशास्त्र म्हणतां येईल. (२) पोस्टेरिअर ऑनॅलिटिक्स : ह्या भागांत तो सुसंगतीवरोवरच सत्याचा विचार करतो. शास्त्रीय विचार सुसंगत आणि सत्य असला पाहिजे. (३) दि टॉपिक्स अँड सोफिस्टिक एलेन्काय : ह्या भागात ऑरिस्टॉल तर्कदोषांची विशेषतः सोफिस्ट विचारसरणीमधील शब्द-च्छलाभास, यदृच्छाभास, गूढीत-साध्य, असंबद्धतेचे तर्कदोष, एकैकाभास. समूहाभास इत्यादि तर्कदोषांची सविस्तर व समग्र चर्चा करतो,

‘डी कॅटेगरीज’ व ‘डी इटरप्रिटेशन’ ही दोन पुस्तके स्थूलमानाने विधान, पदे याचा विचार करतात

‘डी इटरप्रिटेशन’ ह्या पुस्तकात ज्ञानासंबंधीचा प्रातिनिधिक दृष्टिकोण दिसून येतो. ह्या पुस्तकात मुख्यतः निर्णयाचा किंवा प्रतिज्ञेचा विचार केला आहे. निर्णय भाषेमध्ये मांडला म्हणजे विधान तयार होते. विधान-विरोधाची सविस्तर चर्चा अॅरिस्टॉटल ह्या ठिकाणी करतो विधानाचे-अस्तित्वाची, नास्तित्वाची तसेच सामान्य व विषेय असे-प्रकार अॅरिस्टॉटल पाडतो. हे दोन्ही प्रकार लक्षात घेऊन ‘सामान्य अस्तित्वाची, सामान्य नास्तित्वाची, विशेष अस्तित्वाची व विषेय नास्तित्वाची’ असे चार प्रकार होतात. ‘एकवाची विधानाचा’ विचार ह्या पुस्तकात आढळतो. अॅरिस्टॉटलने फक्त ‘निरपेक्ष विधानाचाच’ विचार केला आहे.

तर्कशास्त्राचा जन्म - अॅरिस्टॉटलला सत्य-सणोधनासाठी वाद-पद्धती अनुपयुक्त वाटली आणि ह्याच विचारांतून त्याच्या तर्कशास्त्राचा जन्म झाला. अनेक पदार्थ किंवा घटना पाहून सामान्य-सिद्धान्त कसे काढावयाचे व त्याचा ज्ञानप्राप्तीसाठी कसा उपयोग करून घ्यावयाचा ह्याचा विचार करता करता अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्राची रचना झाली. तर्कशास्त्राला अॅरिस्टॉटलने ‘अॅनॅलिटिक्स’ शब्द योजला होता. ‘अॅनॅलिटिक्स’ शब्दाचा मूळ अर्थ ‘वाक्याचे पृथक्करण’. अॅरिस्टॉटलने ‘अॅनॅलिटिक्स’ शब्दाची व्याख्या ‘अनुमान काढण्याची शास्त्रीय पद्धती किंवा पुराव्याची मीमांसा’ अशी केली आहे. सोफिस्टाच्या तर्कटाला अनुसरून त्याची विधाने सत्य मानू नयेत ह्या हेतूने अॅरिस्टॉटलने ‘टॉपिक्स’ प्रकरण लिहिले. शब्दाचा संदिग्ध उपयोग, वाक्य-रचनेतील संदिग्धता, वाक्यातील शब्दाची संदिग्ध स्थाने, शब्दाची अयोग्य विभागणी, भलत्याच शब्दावर जोर असे हेतूभासाचे वेगवेगळे प्रकार ‘सोफिस्टिक एलेन्काय’ मध्ये अॅरिस्टॉटलने निर्देशित केले आहेत. आता बरील पुस्तकामधून चर्चिते गेलेले काही महत्त्वाचे तर्कशास्त्रीय प्रश्न पाहू.

तर्कशास्त्र हे प्रमाणित विचाराचे शास्त्र आहे. विचार हा कोणत्या-तरी वस्तूशी संबंधित असतो; म्हणून तर्कशास्त्राकडून सत्ताशास्त्राकडे संक्रमण स्वाभाविक व क्रमप्राप्त आहे, त्यामुळे अॅरिस्टॉटलची तर्कशास्त्रावरील सुप्रसिद्ध अशी पदार्थजातिविषयक उपपत्ति त्याच्या सत्ताशास्त्राचाच एक भाग आहे. पदार्थजाति ह्या विचाराच्या अंतिम व मूलभूत संकल्पना आहेत, परंतु त्याचबरोबर त्या सत्याची मूलभूत अशी अंगेपण आहेत. कोणत्याहि सत् व सत्य वस्तूचा विचार तिला एखाद्या किंवा अनेक पदार्थजातीखाली समाविष्ट केल्याशिवाय शक्य होणार नाही. तेव्हा पदार्थजाति ह्या विविध प्रकारच्या सत्ता आहेत. त्या केवळ विषय-सापेक्ष संकल्पना नाहीत. द्रव्य हा पदार्थ सत्र पदार्थांमध्ये आद्य महत्त्वाचा आहे. अॅरिस्टॉटलच्या पदार्थयादीमध्ये तो क्रमाने-देखील पहिलाच आहे. अॅरिस्टॉटलच्या व्याख्येनुसार ‘द्रव्य उद्देश्याला विषेयक म्हणूनहि नसते किंवा उद्देश्यातहि ते उपस्थित नसते’ वैशेषिक दर्शनाप्रमाणे गुण, संबंध वगैरे इतर पदार्थ त्यावर अवलंबून असतात, पण द्रव्य कशावरहि अवलंबून नसते. कोणत्याहि वस्तूला लागू करता येईल अशी सामान्यतम व मूलभूत विषेय म्हणजे पदार्थ अशी अॅरिस्टॉटल त्याची व्याख्या करतो असे पदार्थ त्याच्या मते दहा

आहेत. द्रव्य, गुण, परिमाण, संबंध, दिक्, काल, स्थिति (पोझर), अवस्था (कंडिशन), क्रियाशीलता, निष्क्रियता हे ते दहा पदार्थ होत. पदार्थ हे नुसते विचारांचे किंवा भाषेचे आकार नमून सद्बस्तूची विषेय आहेत. विणिष्ट दृश्य द्रव्याला हे सर्व पदार्थ विषेय म्हणून वापरत येतात. द्रव्य ही अॅरिस्टॉटलची सर्वश्रेष्ठ पदार्थजाति आहे. द्रव्य ह्याचा ‘पाथिव पदार्थ’ असा जो नेहमी अर्थ केला जातो तो येथे लागू नाही. द्रव्य म्हणजे ‘सर्व वस्तूंना आधारभूत असलेले वस्तुतत्त्व’ हा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. वस्तूचा मूळ आधार, गुणांचे आश्रयस्थान म्हणजे सक्स्टन्स किंवा द्रव्य. द्रव्यामध्ये अॅरिस्टॉटल मुख्य द्रव्य व गौण द्रव्य, असा फरक करतो. मुख्य द्रव्य उद्देश्याला विषेय म्हणूनहि लागू करता येत नाही व ते उद्देश्यात उपस्थितहि नसते. उदा-विणिष्ट व्यक्ति किंवा विणिष्ट घोडा. गौण द्रव्य म्हणजे जाति किंवा उपजाति, ज्यात मुख्य द्रव्याचा समावेश असतो. हे उद्देश्याला लागू करता येते, परंतु त्यांत उपस्थित मात्र नसतं. ह्या ठिकाणी विषेयित करणे किंवा लग्न करणे हा शब्दप्रयोग सामान्य व विशेष यांतील संबंध दर्शवितो; तर उद्देश्यात उपस्थित असणं हा गुण व गुणी यांच्यातील संबंध दर्शवितो. द्रव्य सोडून सर्व पदार्थजाति उद्देश्यांत उपस्थित असतात. हा फरक द्रव्याप्रमाणे इतर पदार्थजातींमध्येदेखील दाखविता येईल; परंतु अॅरिस्टॉटल स्पष्टपणे तसा तो दाखवीत नाही. द्रव्य ही आद्य पदार्थजाति आहे. ‘कॅटेगरीज’ ग्रंथात द्रव्याची व इतर प्रमुख पदार्थजातींची लक्षणे तुलनेने स्पष्ट केली आहेत. अॅरिस्टॉटलच्या मते व्याख्या म्हणून प्रजाति व व्यवच्छेदक गुण यांनी युक्त अंम पदार्थांचे वर्णन. प्रजाति म्हणजे पद ज्यांत मोडते तो व्यापक वर्ग आणि व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे त्या विणिष्ट वस्तूचें प्रजातीतील इतर जातींपासून अभावावैशिष्ट्य किंवा निराळेपण. व्याख्या हा तर्कशास्त्राचा आत्मा आहे. ज्ञानाचा आरंभ व ज्ञानाची परिणति व्याख्येने होते अॅरिस्टॉटलने पदार्थांचे दोन भाग केले आहेत. (१) मूलभूत पदार्थ, (२) गौण पदार्थ. दुसऱ्या वर्गात द्रव्य वगळून इतर नऊ पदार्थजाति येतात. द्रव्य म्हणजे पदार्थांचे मूलभूत सारतत्त्व.

संविधानात्मक अनुमानाचा सिद्धान्त अॅरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्रांतील सर्वात प्रमुख कार्य म्हणजे संविधानात्मक अनुमानाचा सिद्धान्त संविधान हा विचारांचा आदर्श आकार आहे. संविधानाच्या तीन आकृत्या असतात. संविधान हा प्रकार सर्वस्वी अॅरिस्टॉटलचा आहे. शास्त्रीय ज्ञानाच्या उपाधि शोधण्याच्या प्रवृत्तीमुळे अॅरिस्टॉटल संविधान-विचारमरणीकडे वळला असावा. संविधान हा अशा प्रकारचा व्यवहित निगमनात्मक युक्तिवाद आहे, की ज्यात काही गृहीत आधार-विधानांपासून इतर विधानाच्या साहाय्याविना दुसऱ्या काही गोष्टी अनिवार्यपणे निष्कर्षित करून दाखविल्या जातात. अॅरिस्टॉटलने ह्या संदर्भात वापरलेली परिभाषा बरीचशी गणिती स्वरूपाची वाटते. मात्र भूमितीपुढे ती उसनी घेतलेली नाही. निष्कर्षाच्या विषेयाला साध्यपद, उद्देश्याला पक्षपद व त्यांना जोडणाऱ्या पदाला मध्यमपद अशी नावे तो देतो. संविधानाच्या तीन आकृत्या त्याने दिलेल्या आहेत. त्यांतील पहिली आकृति तो श्रेष्ठ व परिपूर्ण मानतो. अॅरिस्टॉटल फक्त निरपेक्ष संविधानाचाच विचार करतो. संविधान-विचारसरणीमध्ये गृहीत साध्याचा तर्कदोष निर्माण होतो अशी टीका करण्यांत येते, परंतु ती तितकीशी योग्य नाही. आधार-विधानाकडून निष्कर्षांप्रत जाणे किंवा

अव्यक्त व्यक्त करून दाखविणे ही विचाराची स्वाभाविक व सत्य गति आहे. अँरिस्टॉटलची सविधानाची कल्पना भारतीय तर्कशास्त्रातील न्याय-कल्पनेशी जुळणारी आहे. सविधानात सामान्याकडून विशेषाकडे अशी वाटचाल असते. गणिताप्रमाणे इतर शास्त्रातहि निश्चितता कशी निर्देशित करता येईल ते दाखविण्याचा अँरिस्टॉटलचा प्रयत्न होता. सविधानात्मक अनुमानांत त्याला ह्या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले. अँरिस्टॉटल विगमन विचारसरणीदेखी मूळतः सविधानात्मक आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो हे थोडेसे विचित्र वाटते. विगमनाची त्याची कल्पना बरीचशी आधुनिक काळातील पूर्ण विगमनासारखी वाटते. विगमन हे प्रवेने प्राप्त होणारे ज्ञान आहे अशी त्याची धारणा आहे अर्वाचीन तर्कशास्त्रात सोपाधिक व वैकल्पिक असे सविधानाचे प्रकार आहेत अँरिस्टॉटल केवळ निरपेक्ष सविधानच मानतो.

समालोचन : तर्कशास्त्राची निर्मिती ही अँरिस्टॉटलची एका दृष्टीने फार मौलिक कामगिरी समजली पाहिजे. एकाच माणसाने अशा रीतीने एखादे नवीन शास्त्र निर्माण करून ते पूर्णत्वाला नेणे असे उदाहरण मानवाच्या ज्ञानसाधनेच्या इतिहासात अपवादोत्पन्न म्हणूनच समजले पाहिजे. झीनोच्या विरोधविकासात्मक युक्तिवादान, नाँकटिसच्या व्याख्या व सकल्पना वनविण्याच्या पद्धतीत, सोफिस्टाच्या शाब्दिक कसरतीत तर्कशास्त्राची पूर्वचिन्हे किंवा पूर्ववीजे आढळतात, परंतु अँरिस्टॉटल हाच सत्या अर्थाने तर्कशास्त्राचा सस्थापक होय. तर्काच्या प्रमाणित आकाराची त्याने शास्त्रीय चिकित्सा केली अँरिस्टॉटलने तर्कशास्त्र हे शास्त्रीय सशोधनाचे साधन म्हणून मानले शास्त्रीय सत्य अपरिहार्य स्वरूपाचे असते. 'जे आहे त्याच्यापेक्षा जे आणखी वेगळे असू शकत नाही ते' अशी अँरिस्टॉटल त्याची व्याख्या करतो. विधानाचे स्वरूप, त्याचे प्रकार, त्याचा परस्पर-संबंध हा अँरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्राचा मुख्य अभ्यास-विषय आहे. अँरिस्टॉटल-पेक्षा नंतरच्या आकारिक तर्कशास्त्रज्ञानी सविधानातील चतुर्थ आकार आणि सोपाधिक व वैकल्पिक सविधान ह्या दोनच नवीन गोष्टींची भर घातली. पॉरफेरी ह्या नव-प्लेटोवाद्याने अँरिस्टॉटलच्या 'कॅटेगरीज'वर भाष्य लिहिले असून मध्ययुगीन काळातील तत्त्वज्ञानावर त्याचा फार मोठा प्रभाव दिसून येतो. 'कॅटेगरीज' मध्ये अँरिस्टॉटलने विधेय-प्रकाराची चर्चा केली आहे. त्याच्या सविधानावर व पदार्थजातीवर पुढे वेकनने व इतर अनेकानी टीका केली आणि त्यातील उणिवा स्पष्ट केल्या; तरी त्याच्या तर्कशास्त्राचे विचारवृत्ताच्या मनावर शेकडो वर्षे साम्राज्य केले व आजहि त्याचे महत्त्व अवाधित आहे. एकाच विचारवंताने आपल्या विचारांनी मानवी मनावर इतकी दीर्घकाळ सत्ता गाजविल्याचे युरोपच्या इतिहासांत दुसरे उदाहरण क्वचितच आढेल.

अँरिस्टॉटलच्या पदार्थजाति म्हणजे सामान्य गोष्टीचे दुर्गम केलेले तात्त्विक स्वरूप अशी टीका त्यावर करण्यात येते; मात्र ह्या पदार्थजाति केवळ व्यक्तिगत मानसिक कल्पना नाहीत; परंतु त्याच-बरोबर प्लेटोच्या आयडिआंप्रमाणे त्या दृश्य जगापलीकडे दुसऱ्या स्वतंत्र अशा जगातपण नाहीत. रोजच्या जगांत त्या वस्तुनिष्ठ आहेत. अँरिस्टॉटल त्यांना 'आकार' म्हणतो. आकार व द्रव्य याचा संबंध समवाय स्वरूपाचा आहे. आकार अक्षय गिरंतरचा आहे. द्रव्य आपले रूप सारखे बदलत असते अँरिस्टॉटलच्या पदार्थजातीची विचारसरणी

बरीचशी आधुनिक काळातील एड्गटन ह्या शास्त्रज्ञाच्या जगाच्या कल्पनेसारखी आहे. आकार व द्रव्य दोन्ही स्वतंत्र, अनादि व अनंत आहेत; पण ते नित्य गवधित आहेत. आकारामधवी तर्कनिष्ठ अभ्यास म्हणजेच सत्ताशास्त्र आहे काही टीकाकारांच्या मते पदार्थजातीची यादी पुनर्चचारित व दोषपूर्ण आहे; कारण त्याच्या मते द्रव्य आणि संबंध ह्या दोन पदार्थजातीत सर्वांचा समावेश होऊ शकेल. दोषपूर्ण असण्याचे कारण प्रत्येक पदार्थजातीला समांतर अशी मानसिक अवस्था वा भावना दर्शविता येत नाही, परंतु एकाच विचार करत पदार्थजातीच्या सन्धेपेक्षा सर्व वस्तूंचे व्यावर्तक असे विभाजन करण्याकडे अँरिस्टॉटलचा कल दिसून येतो. तेव्हा टीकाकारानी मगध्याला अवास्तव महत्त्व दिलेले दिसते. पदार्थजाति ह्या शब्दाचा सामान्य अर्थ 'विधेय' असा आहे, परंतु अँरिस्टॉटलची प्रथमजाति (द्रव्य) विधेय नसून नेहमी उद्देश्य असते; म्हणून काही टीकाकारांच्या मते द्रव्य हे पदार्थजातीच्या यादीमध्ये चपकळपणे समाविष्ट होऊ शकत नाही; परंतु ही टीका बरोबर नाही. जे मध्य नामधेय वस्तूना लागू पडते असे विधेयाचे अंतिम व व्यापक वर्गीकरण म्हणजेच पदार्थजाति.

तीन दोष : अँरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रात प्रामुख्याने तीन दोष दिसून येतात : (१) आकारिक दोष, (२) सविधानावर आत्यंतिक भर, (३) निगमनात्मक अनुमानाला ज्ञानप्रक्रियेत अतिशय प्राधान्य. रमेल हा शास्त्रज्ञ अँरिस्टॉटलच्या व्याख्येवर टीका करतो तो म्हणतो, 'माराचा प्रश्न हा पूर्णपणे भाषिक आहे. शब्दांचा मार असेल; परंतु वस्तूला नसेल.' वस्तुतत्त्वाबद्दल पण रमेल हीच टीका करतो. एका वस्तुतत्त्वापासून दुसरे वस्तुतत्त्व भिन्न वसे हे ओळखण्यासाठी अँरिस्टॉटल काहीच निकष देत नाही.

ज्ञान सामान्यविधानाच्या अपरिहार्य मदतीनेच प्राप्त होते. ह्या सत्याची स्पष्ट अभिव्यक्ति म्हणजे अँरिस्टॉटलची सविधानउपपत्ति होय. ह्याउलट जॉन स्टुअर्ट मिलल ज्ञानाचा प्रवास नेहमी विशेषाकडून विशेषाकडे मानतो. आधुनिक काळात निरीक्षण, परीक्षण व प्रयोग यांना खूप महत्त्व दिले जाते. निकषपद्धत ही विधानाच्या सत्यतेची कसोटी मानली जाते. अँरिस्टॉटलच्या काळाचा विचार करता त्याच्याकडून ह्या गोष्टींची अपेक्षा करणे अवास्तव ठरेल.

अँरिस्टॉटल विगमन-पद्धतीला सामान्यतः पुराव्याचे साधन म्हणून महत्त्व देत नाही. त्याचा उपयोग तो सिद्धान्त शोधण्याकडे अधिक असे मानतो. कोणत्याहि शास्त्राची मूलतत्त्वे इन्द्रियजन्य ज्ञानाने प्राप्त होतात. ह्या तत्त्वावर पुढील सिद्धान्त आधारणे म्हणजे विगमन-पद्धतीचा उपयोग करणे होय अँरिस्टॉटलच्या मताप्रमाणे ह्या सिद्धान्ताचा मूळ पायाच कमकुवत आहे; म्हणून या मूलभूत तत्त्वाचा अनुभव त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व वैयक्तिक घटनानी आलेल्या असणे आवश्यक आहे. अन्यथा अचूक सत्य मिळणार नाही. क्लिष्ट ठिकाणी माणसाला बुद्धि चालवावी लागते हे बुद्धीचे कार्य चित्-बीज (नूस) करतो. तेव्हा विशिष्ट उदाहरणाचे निरीक्षण करून त्याच्यातील कार्यकारणसंबंध शोधून अनुभवाच्या सदभांति सिद्ध ठरणारे सामान्य विज्ञान प्रस्थापित करणे ही गोष्ट अँरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रात अंतर्भूत नसली तरी त्याच्या विचारपद्धतीला अज्ञात नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : रसेल, बी. 'हिस्टरी ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी' (न्यूयॉर्क,

१९४६), थिली, एफ ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४, आ. ३, सपा एन् बुड, १९५१), डेव्हिट, टी. ऑरिस्टॉटल (लंडन, १९२३), ग्रॅंट, ए. ऑरिस्टॉटल, सपा. डब्ल्यू कॉलिन्स (लंडन, १८७७), स्मिथ, आय जी. व ग्रॅंडी, डब्ल्यू. ऑरिस्टॉटलॉनिसम (लंडन, १८८५, आ. ३, १८८९), वॉलेस, ई. : सपा आउटलाइन्स ऑफ दि फिलॉसफी ऑफ ऑरिस्टॉटल (लंडन, १८७५, मुधा आ. ३, १८८३).

हे. व. गोखले

ऑर्टेंगा वाय गॅसेट, जे. (१८८३ - १९५५) .
स्वेनमधील निवधकार व तत्त्वज्ञ ह्या तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणी प्रगाढ पांडित्यापेक्षा नेतदीपकता, केवळ टीका करण्याऐवजी उदारता व उदारतेपेक्षाहि सरदारी उमदेपणा हे गुण होते. प्रथम त्याने अशा जीवन-विषयक तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला की, ज्यात त्याला कल्पनावादाच्या स्वतःत 'आत्म्या'चा आणि वस्तुवादाच्या स्वतःत 'वस्तू'चा समन्वय आढळून आला. एकमेव सत्य 'वस्तुममवेत स्व' हे होय. 'मी म्हणजे मी आणि माझी परिस्थिति' जीवन म्हणजे 'आत्म्याच्या कार्याची पूर्तता करण्याकरिता परस्परावलंबी अशा आत्मा आणि वस्तु ह्यांची क्रियाप्रतिक्रिया' होय. पुढे ऑर्टेंगाने जीवनाचे बुद्धीचे साहाय्य स्वीकारले. अपरिहार्य परिस्थितीचा विचार करावयास भाग पडणे म्हणजे 'जीवन', आणि अस्तित्ववादाच्या प्रभावामुळे आपली 'आत्म्याच्या कार्या' - विषयीची आणि मानवी 'जीवनाच्या ऐतिहासिक क्षितिजा'ची कल्पना स्पष्ट करून त्याने आपला मूळचा विचार अधिक समृद्ध केला. त्याने असे लिहिले. "मनुष्याचा स्वभाव असा नसतो, मनुष्याला इतिहास असतो. मनुष्य म्हणजे वस्तु नाही, तर नाटक आहे. त्याचे जीवन म्हणजे निवड करण्याची वाव आहे, व ती निवड त्याच्या प्रगतीबरोबर होत असते आणि 'मनुष्य' म्हणजे त्याने केलेली निवड व शोध होय." "जीवनकार्य म्हणजे ज्याची संप्राप्ति करून घ्यायची असते त्या सत्य (Authentic) आत्म्याची जाणीव." मानवी व्यक्तिमत्त्वाविषयी सौहार्दाने भरलेली तर्कपूत निवड करून ती जाणीव करून घेतली जात असते; तथापि अशा तर्कपूत निर्णयाच्या परिपूर्तीच्या वावतीत माणसे 'अत्यंत असम' असतात. म्हणूनच सस्कृतीला जनतेच्या पाणवी वृत्तीयामून, व्यक्ति-व्यक्तीच्या संबंधाला केवळ 'सामाजिक'पामून, आणि सत्य कल्पनाना अंध-श्रद्धेपासून भीति असते. ऑर्टेंगाने स्वतःच्या सरदारी वृत्तीला, सामान्य जनांच्या 'वासना'विषयी न वाटणारा भरवसा तर्कणास्त्रांत आणला. त्याचा हा दावा होता की, विचार म्हणजे अल्पसंख्य विचारवंतांची निमिति असते. ऐंद्रिय साक्षात्-ज्ञानावर तत्त्वे किंवा स्वयंसिद्ध विधाने आधारली जाऊ शकतात ह्या समजुतीच्या प्रत्येक प्रकारावर त्याने टीका केली. "तत्त्वे ही बुद्धीपूतच निष्पन्न होऊ शकतात, कारण ती इन्द्रियवेद्य वस्तूच्या अनुभवाहून भिन्न व तत्पूर्व असतात." तत्त्वज्ञान हे गणित व शास्त्रे म्हणजे अशा तत्त्वांवर आधारलेला 'विशुद्ध, अचूक कल्पनाविलास' होय. कल्पित विश्वाचा शोध, किंवा रचना करणे हे ज्ञानसाधनेचे सार होय."

संदर्भ-ग्रंथ : ऑर्टेंगा, वाय मी. जे हिस्टरी ऑन ए सिस्टिम (न्यूयॉर्क, १९६१); —. व्हाट इज फिलॉसफी? अनु. एम.

अॅडम्स (न्यूयॉर्क, १९६०); —. मॅन व्हॅड पीपल, अनु. डब्ल्यू. आर. ट्रास्क (लंडन, १९५७).

आर. व्ही. डस्मे

ऑस्टिन, जे. एल. [ऑस्टिन, जॉन लॅंगशॉ (१९११-१९६०)] : हे ऑक्सफर्ड विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळातील गर्वाने प्रभावी आणि वैज्ञानिक-पूर्ण तत्त्ववेत्ते असे त्यांचे वर्णन करता येईल. जेव्हा ऑक्सफर्डच्या भाषा-तत्त्वज्ञानाचा उल्लेख करण्यात येतो तेव्हा गाधारपणे तत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्टे आणि गीत त्यानंमधी ऑस्टिन ह्यांची गिक्कण आणि त्यांनी स्वीकारलेला तात्त्विक कार्यक्रम ही लोकांच्या डोळ्यांपुढे उभे राहतात.

ऑस्टिनचा दृष्टिकोन . ह्या दृष्टिकोणाप्रमाणे तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख कार्य म्हणजे आपल्या एखाद्या भाषेतील - वैज्ञानिक विज्ञान-तत्त्ववेत्ते ह्यांनी आपली मने, विचार मांडण्यासाठी वास घडविलेले भाषेतील नव्हे - शब्द, वास्तवचार, वाकप्रयोग ह्यांचा क्रमोच्चतेने काढून पद्धतशीर अभ्यास करणे आणि त्याच्या अर्थाचा गुस्पष्ट उद्गम करणे हे प्राथमिक कार्य म्हणजे तत्त्वज्ञानाच्या इतर कार्यांचा आधार होय. मानवी अनुभवाच्या किंवा व्यवहाराच्या एखाद्या विविधित क्षेत्र-संबंधी - उदा - प्रत्यक्ष-ज्ञान (परस्पेक्शन), ऐहिक दृष्टि (क्वांटिटी अॅक्शन) इत्यादि - बोद्धव्यासाठी, विधाने करण्यासाठी आपण एखाद्या भाषेने शब्दाचा, वाकप्रयोगाचा एक समूह उपलब्ध असतो. ह्या शब्दप्रयोगांनी व्यक्त होणारे वेगवेगळे अर्थ परस्परेतरविधित असतात आणि थोड्या किंवा अधिक फरकाने ते परस्परापामून भिन्नहि असतात. त्यांचे परस्परांशी नाते असे असते की, कधी-कधी वेगवेगळ्या प्रयोग ह्या भिन्न शब्दांपैकी कोणताहि शब्द वापरला तरी ते योग्य ठरण्या-नारखे किंवा चालण्यानारखे असते; उलट कित्येक प्रसंग असे असतात की, त्यांना अनुलक्षून बोद्धताना ह्या शब्दांपैकी एकच शब्द वापरणे योग्य ठरते; दुसरा कोणताहि शब्द वापरला तर अर्थविनगटि घडून येईल, किंवा असा वापर विचित्र, चमत्कारिक ठरेल अशी परिस्थिति असते. अशा परस्परेतरविधित शब्दांच्या गटाने व्यक्त होणारे भिन्न अर्थ स्पष्टपणे समजून घेणे, त्यांचे अचूक वर्णन करणे आणि विनगटित एखाद्या प्रसंगी एका शब्दाऐवजी दुसरा शब्द वापरणे अयोग्य का ठरते ह्याचा उलगडा करणे हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे; कारण आपल्या भाषेने केलेले भेद हे ज्ञानाच्या किंवा व्यवहाराच्या क्षेत्रांत, त्या विषयात किंवा वस्तूतच वमत असतात आणि भाषेत प्रतिबिंबित झालेले असतात. माणसांनी पिढ्यान्पिढ्याच्या निरीक्षणाने जोडून काढलेले आणि पिढ्यान्पिढ्याच्या व्यवहाराला ज्याची दखल घ्यावी लागली आहे असे हे अनेकविध, स्थूलसूक्ष्म भेद भाषेत उतरून स्फुर झालेले असतात. निष्कारण, अनाटायी करण्यांत आलेले गैरलानू भेद भाषिक व्यवहारात टिकूच शकणार नाहीत. एखादा भेद भाषेत टिकून राहिला आहे ह्याचा अर्थच असा की, त्या विषयासंबंधी मुसगतपणे बोलायचे असेल तर तो भेद लक्षांत घेणे आणि करणे आवश्यक असते. आपल्या नेहमीच्या भाषेत मूले झालेल्या आणि मान्यता पावलेल्या सर्व भेदांकडे दुर्लक्ष करून (आणि केल्यामुळे) पारंपरिक तत्त्वज्ञानांतील अनेक ग्रन्थ उपस्थित करण्यांत आलेले असतात. आपल्या एखाद्या भाषेतील वेगवेगळ्या शब्दप्रयोगाचा वापर कसा होतो हे आपण जर नीट ध्यानाने घेतले तर

हे प्रश्न उपस्थितच होत नाहीत, हे आपल्याला समजून येईल; म्हणून आपल्या नेहमीच्या भाषेतील शब्दप्रयोगांच्या विश्लेषणाचें कार्य हें तत्त्वज्ञानाचें प्राथमिक कार्य आहे असे म्हणतां येईल. गिवाय, हें कार्य केवळ साधनरूप आहे असेहि नाही. भाषा ही एक मूलभूत मानवी संस्था आहे आणि सर्वच मानवी व्यवहारांचे भाषा हे माध्यम आहे. भाषेची घडण सूक्ष्म दृष्टीने तपासून पाहणें आणि समजून घेणें ही एक स्वायत्त महत्त्वाची गोष्ट आहे. ऑस्टिन ह्याचा हा दृष्टिकोण 'ए प्ली फॉर एक्स्क्लूजेस' ह्या त्यांच्या निबंधांत स्पष्ट झाला आहे. ह्या दृष्टिकोणांतून भाषेच्या घडणीची सूक्ष्म तपासणी करण्याचा त्याचा एक प्रयत्न 'हाउ टु डू थिंग्ज विथ वर्ड्स' ह्या पुस्तकांत आढळतो. पारंपरिक तत्त्वज्ञानाच्या एका प्रश्नाचे - प्रत्यक्ष ज्ञानाविषयीच्या प्रश्नाचें - ह्या दृष्टिकोणांतून त्यांनी केलेले विवेचन 'सेन्स अँड सेन्सिविलिया' ह्या पुस्तकांत आढळेल.

मे. पुं. रेगे

इ जि प्तो - अ सि रो - वा वि लो नि अ न त र्व ज्ञान : पहा :
त र्व ज्ञान , इ जि प्तो - अ सि रो - वा वि लो नि अ न .

इ ति हा स - त र्व ज्ञान : विषयस्वरूप : जीवन जेव्हा सर्व-साधारणपणे सरळ चालत असतें तेव्हादेखील काही विचारवंतांच्या मनांत एकंदर मानवाच्या किंवा विशिष्ट समाजाच्या भवितव्याबद्दल विचार येत असतात. एखाद्या मोठ्या संकटकाळी तर मानव-समाजाच्या किंवा विशिष्ट समूहाच्या भवितव्याच्या समस्या सर्वच लोकाना तात्त्विक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही दृष्टींनी महत्त्वाच्या बनतात. युद्धासारख्या एखाद्या महान् आपत्तीमुळे जेव्हा लोक वेधर होतात, सर्व प्रकारे संवस्त होतात तेव्हा हें सगळे कसें झालें, कां घडलें, याचा अर्थ काय, आता पुढे काय होणार आहे, आणखी काय होण्याचे वाकी राहिलें आहे, या साऱ्याला कारण कोण, आणि या अनर्थापासून आपला बचाव कसा करता येईल, ह्या आणि असल्या प्रश्नांनी ते भंडावून जातात.

आपण ज्या विसाव्या शतकात आहोत त्यात फार मोठ्या प्रमाणावर सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक उलथापालथ होत आहे सारी मानवजात नष्टप्राय करून टाकणारी व मानव-निर्मित संस्कृतीचा पायाच हादरून टाकणारी महायुद्धे झाली आहेत आणि पुढे होण्याचा धोका वाढला आहे. अशा परिस्थितीत विचारवंतांचे लक्ष या आपत्तीनी आपणांकडे अधिकच ओढून घेतले आहे. परिणामी, मानव आणि मानवी संस्कृति याचा भावी काल आणि यांचे भवितव्य यांविषयी जे चिंतन केलें गेलें आहे त्यामुळे इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानाला एक नवें रूप आणि नवा दृष्टिकोण प्राप्त झाला आहे.

इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानाचे हे नवे रूप आणि दृष्टिकोण समजण्याकरिता प्रथम मागील शतकातील इतिहासविषयक बदलत्या दृष्टिकोणांकडे वरवर नजर टाकून नंतर आजकालच्या प्रमुख विचारांचा अभ्यास करावयाचा आहे; परंतु त्याआधी इतिहासाचें तत्त्वज्ञान

म्हणजे काय, त्याचा विषय कोणता, त्याची अभ्यास-पद्धती कोणती आणि त्याच्या अध्ययनाचें क्षेत्र कोणतें या गोष्टींचा थोडासा ऊहापोह होणें आवश्यक आहे.

इतिहासाचें तत्त्वज्ञान म्हणजे पृथ्वीवरील मानवी जीवनासंबंधीच्या, स्थित्यंतरेसंबंधीच्या, ईश्वरी योजनेचा आविष्कार अशी समजूत युरोपीय विचारवंतांत शतकानुशतकें रूढ होती, परंतु माणसांचा इतिहास माणसें स्वतःच घडवितात, ईश्वर म्हणून कोणी नाही. असला तरी मानवाच्या इतिहासाशी त्याचा संबंध नाही असाहि एक दृष्टिकोण असू शकतो आणि हेंहि एक इतिहासाचें तत्त्वज्ञानच, असेहि विचार नंतरच्या काळात व्यक्त केले गेले आहेत. इतिहास केवळ ईश्वरी इच्छेनें घडत असेल, पूर्णतया प्राकृतिक भौगोलिक कारणानी घडत असेल, केवळ माणसांच्या कृतींनी घडत असेल किंवा ह्यातील दोन किंवा तीन घटकानी मिळूनहि होत असेल, काहीहि असलें तरी जीवनांत स्थित्यंतरे घडतात हे निश्चित ह्या स्थित्यंतराचें विश्लेषण, मग तें कोणत्याहि प्रकारचे असो, व त्यातून निघणारा कोणताहि अर्थ किंवा अर्थाचा अभाव हे व्यापक अर्थाने इतिहासाचें तत्त्वज्ञान होय.

प्राचीन दृष्टिकोण : प्राचीन इजिप्तच्या संस्कृतीपासून रोमन संस्कृतीपर्यंत इतिहासलेखनाचा पुष्कळ उद्योग झाला. घटना वर्णन करतांना त्यातील कार्यकारणभाव व त्यातून मिळणाऱ्या सूचना ह्यां-वावतहि अनुपंगाने विविध मते व्यक्त केलेली आढळतात. त्या सर्व विचाराचें संकलन करणे इतिहाससंशोधकास मनोरंजक वाटेल. ह्या निवधाच्या संदर्भात त्या सर्व तपशिलात शिरण्याचें कारण नाही. मात्र पुढच्या काळात ईश्वरी योजनेवर, प्राकृतिक कारणावर किंवा मानवी कर्तृत्वावर आधारलेल्या सर्व सिद्धान्ताचें प्राचीन काळापासून कुठे ना कुठे सूतोवाच झालेले आहे एवढे लक्षात घेणें आवश्यक आहे.

मध्ययुगीन दृष्टिकोण : युरोपात मध्ययुगातील सेट ऑगस्टीन- (३५४-४३०) -पासून थेट अठराव्या शतकापर्यंत इतिहासाचा विषय अंतिम ध्येयाचें चिंतन करणें आणि त्याला क्रमशः धर्मनिरपेक्ष (सेक्युलर) बनविणें असा होता जेव्हा व्होल्टेअर आणि गिबन यांनी प्राचीन इतिहासाची व्यापक चिकित्सा सुरू केली तेव्हा प्राचीनकालच्या इतिहासलेखनात फार प्रचारांत आणलेली ख्रिस्ती धर्माची परिभाषा जरी लुप्त होऊन गेली होती, तरी पुराण्या जमात्यातील त्याचा साचा जशाच्या तसा कायम होता. आतादेखील अतिम साध्याच्या स्वरूपाबद्दल विचार करणें असाच इतिहासाचा दृष्टिकोण होता; पण अठराव्या शतकातील इतिहासकारानी काही विशेष केले असेल तर ते हे की, त्यांनी मनुष्याचें उद्दिष्ट काय आहे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला, आणि त्यांना मनुष्य हा बौद्धिकतेच्या, बुद्धिप्रधानतेच्या रोखाने वाटचाल करीत आहे असें त्याचें उत्तर मिळाले.

रोमँटिक दृष्टिकोण : अन्य कोणत्याहि सर्जनात्मक क्षेत्रापेक्षा इतिहास-क्षेत्रावर रोमँटिक आंदोलनाचा प्रभाव अधिक पडला. रोमान्स-वाद्यांनी निर्माण केलेल्या नव्या मानदंडाना 'ऐतिहासिकता' (हिस्टॉरिझ्मस) असे नाव प्राप्त झाले. रोमँटिक इतिहासकार ज्याचा शोध करीत होते आणि ज्याचा शोध आपणांला लागला आहे

असें 'ऐतिहासिकवादी' समजत होते ते दुसरे-तिसरें काही नसून केवळ प्राचीन काळाची विविधता आणि समृद्धि यांच्या एका नव्या अर्थाचा बोध होता. त्यानी सर्व इतिहास-क्रमाला लागू पडेल असे एकरूप विवेचन करण्याचें सोडून दिलें आणि प्रत्येक कालखंड आणि त्या कालखंडातील विशिष्ट लोकसमाज यातील प्रमुख वैशिष्ट्याचा शोध घेण्याचा उपक्रम केला. त्यांनी स्थानिक परंपरा, स्थानविशिष्ट लोकसंगीत आणि प्रादेशिक भाषा वगैरेंच्या उगमाचा विचार विशेष रुचीने केला. कोणत्याहि एखाद्या जुन्या पिढीच्या लोकांच्या मनांत कोणते विचार आले असतील किंवा त्यांना काय-काय अनुभव आला असेल ते समजून घेण्याची त्यानी खटपट केली. त्यासाठी त्यानी आंगिक वृद्धीची (ऑर्गेनिक ग्रोव्ह) कल्पना स्वीकारली.

इतिहासाच्या क्षेत्रामध्ये आंगिक वृद्धीची ही कल्पना पूर्वीच्या इतर साऱ्या कल्पनापेक्षा अधिक उपयोगी आणि अधिक दूरगामी होती सामान्यतः असें सांगता येतें की, आज प्राचीन इतिहासासंबंधी जो आपला दृष्टिकोण आहे त्याच्या निर्मितीवर रोमॅंटिक चळवळीचा बराच मोठा परिणाम झालेला आहे. आपणाला एखाद्या प्राचीन कालखंडा-बद्दल समज करून द्यावयाची असेल तर तत्कालीन कलाच्या आविष्काराचा अभ्यास केला पाहिजे असे रोमॅंटिक इतिहासकारांनी प्रतिपादिले. समाजातील हालचाली नेहमी तर्कप्रमाणेच घडतात असे नाही, असाहि सिद्धान्त त्यांनी सांगितला आणि तसेंच प्राचीन युगांची नैतिकता आणि राजनीति समजण्यासाठी ह्या गोष्टी सापेक्ष असतात, या गोष्टीच्या प्रत्ययाच्या आवश्यकतेवरहि त्यांनी जोर दिला.

मानववादी दृष्टिकोण : वरील सूत्रांच्या अनुरोधाने कदाचित् रोमॅंटिक इतिहासकारदेखील आजच्या संशयवादी दृष्टिकोणापर्यंत आणि तुलनात्मक मूल्यांच्या अनुभवापर्यंत फार पूर्वीच येऊन पोचले असते; परंतु त्याच वेळी ऐतिहासिक बदलासंबंधातील आंगिक वृद्धि-विषयक सिद्धान्तांतील कच्चे दुवे उघडे होऊ लागले. इ. स. १८६० आणि १८८० यांच्या दरम्यान इतिहासाच्या अध्ययनावर भौतिक शास्त्रांचा प्रभाव अधिक पडू लागला. विशेषकरून डार्विनच्या निसर्ग-निवडी-(नॅचरल सिलेक्शन)-च्या सिद्धान्ताच्या अनुसंधानांत आंगिक वृद्धिविषयक कल्पनेचे स्पष्टीकरण नव्या तऱ्हेने करण्याची गरज पडली. भौतिक शास्त्रांच्या पद्धतीने पाहतां इतिहासाच्या अध्ययनाचा दृष्टिकोण हा सर्व प्रकारें भाववादी (पॉझिटिव्हिस्ट) असा मानला गेलेला आहे. डार्विनच्या प्रभावाखालील इतिहासकार मनुष्य आणि मानवी संस्था यांचा विकास अकारण किंवा काही उद्दिष्टाशिवाय होतो ही गोष्ट मानायला राजी नव्हते. शास्त्रज्ञानी जीवप्रकारांची उत्पत्ति आणि त्यांचे टिकून राहणें (सर्व्हाइव्हल) यांची जी कारणे शोधून काढली होती, त्यांच्याकडे आतापर्यंत कोणाचेंच लक्ष गेले नव्हतें. आता इतिहासकारांनासुद्धा राष्ट्रांची उत्पत्ति व त्यांची अवनति यांचें विवेचन करण्यासाठी वरील जीवशास्त्रीय सिद्धान्ताच्या प्रकारचा दुसरा-एखादा सिद्धान्त काढण्याची आवश्यकता भासली, आणि हे करणे तसें कठीण नव्हतें. ज्या राष्ट्रांनी आपल्या संस्था शेजारी राष्ट्रांशी कराव्या लागणाऱ्या स्पर्धेमध्ये यशस्वी होण्याइतक्या योग्य बनविलेल्या होत्या, तीच राष्ट्रे जीवनकलहामध्ये टिकून राहिली आणि प्रगत झाली, हे उघड दिसणारे होते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सर्व राष्ट्रांत समृद्ध राष्ट्र

ब्रिटन होतें आणि त्याच्या या सुयशाची कारणे त्याच्या विशिष्ट मत्स्या आणि त्याची स्वातंत्र्याची परंपरा हीं होती. अशा प्रकारें त्या काळाच्या इंग्रज आणि युरोपीय इतिहासकारांच्या लेखी इतिहासविषयक विचार हे उदारमतवादी चिंतन बनलें. त्या वेळच्या इतिहासाच्या प्रगतीचे दिशा उदारमतवादातून लोकशाहीकडे (डेमोक्रेसी) आणि त्याच्यापुढे नंतर समाजवादाकडे (सोशियल्लिझम) हीच होती. अखंड प्रगति हें लोकशाहीचें नवें लक्ष्य सापडून तें प्रतिष्ठा पावलें होतें; आणि त्यामुळे इतिहासाची प्रगति एका दिशेने, सरळ रेषेत होत राहते ही कल्पना आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी पुढे आली होती. आता प्राचीन युगदेखील नवीन युगासारखेच होतें, की त्याच्यापेक्षाहि सरस होतें या संवेगाने इतिहासकारांना संशय व्यक्त करण्याचे कारण राहिले नव्हते उदात्त-वादापासून लोकशाहीपर्यंत येणे या गोष्टीचा अर्थच हा होता की, मानवजातीची उत्तरोत्तर प्रगति होत आहे. हे एक प्रकारे अठराव्या शतकाकडे परत फिरण्यासारखें होतें; कारण विकासवादी दृष्टिकोणात प्रगतिकल्पना वीजरूपाने सामावलेली होतीच.

अशा प्रकारें एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील इतिहासकार दोन भिन्न पातळ्यांवर विचार करतांना दिसतात. एकीकडे भाववादी (पॉझिटिव्हिस्ट) इतिहासकार होते, ते सत्य घटनांचा शास्त्रीय पद्धतीने संग्रह करण्याच्या मार्गे लागले आणि गतकालाची खरी-मखरी वास्तव प्रतिमा पुनः निर्माण करण्याचा प्रयत्न करू लागले. ज्या घटने-वावत चांगला आधार मिळत नाही अशा कोणत्याहि घटनेवर आपले मत प्रकट करण्याचें कारण त्यांना पडलें नाही. दुसरीकडे जे इतर उल्हाही इतिहासकार होते ते आपल्या कालाच्या प्रवाहांतच वाहून गेले अशा प्रकारें एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतापर्यंत पुन्हा एक वेळ इतिहासा-संबंधीचे स्पष्टीकरण संकुचित व नीरस बनलें. विज्ञानशास्त्राच्या प्रभावामुळे 'ऐतिहासिकवादा'च्या ठेव्याची उपेक्षा होऊ लागली, आणि फिरून एक नवीन वळण मिळण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

सापेक्षतावादी दृष्टिकोण : हें नवें वळण इ. स. १८८० पासून मिळाले. तत्त्वज्ञान-प्रवृत्तीच्या अनेक इतिहासकारांनी इतिहासाला एक व्यापक दृष्टिकोण आणि एका सामान्य सूत्रांत गोवले जाण्या-सारखा अर्थ प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्यांत तपशिल-वावत मतभेद होते, परंतु सर्वांचा मूळ उद्देश एकच होता आणि तो हा की, रोमान्सवाद्यांकडून देणगी म्हणून मिळालेल्या सापेक्षतावादी दृष्टीपेक्षा अधिक मूलगामी पद्धतीने इतिहासावर विचार करणे आणि त्याला सार्वभौम बनविणे. इतिहासावर डार्विनचा प्रभाव पडला होता. त्या काळांतसुद्धा वर्कहार्टसारखे काही इतिहासकार त्या प्रभावाला विरोध करीत होते. वर्कहार्टला प्रगतीचा सिद्धान्त मान्य नव्हता. वर्कहार्ट म्हणतो - 'आतापर्यंत ज्ञात असलेल्या इतिहासकालांत मनुष्याच्या स्वभावांत किंवा त्याच्या बुद्धीत कोणत्याहि प्रकारची सुधारणा झालेली नाही.' प्रगतीच्या मृगजळापाठीमागे न भटकता गतकालाचें ज्ञान आपण सहानुभूतीने करून घेतलें पाहिजे, यावर वर्कहार्टने जोर दिला. असे ज्ञान ललितकलांच्या - विशेषतः वास्तुकला (आर्किटेक्चर) स्वरूपाचें अध्ययन करून मिळविणें शक्य होतें 'सारी राष्ट्रे, साऱ्या संस्कृति आणि कालखंड यांची वैशिष्ट्ये तत्कालीन वास्तुकलेच्याद्वारा आविष्कृत होतात. वास्तुकला ही त्याच्या अस्तित्वाचे वाह्य आवरण असतं.' वर्कहार्टचें हें म्हणणें अर्थपूर्ण होतें आणि ह्याच

अनुरोधाने फिलडर्स पेट्री, पॉल लिगेती इत्यादि विचारवंतांनी अनेक संस्कृतीच्या कलाकृतीचा विकास आणि आविष्कार यांच्या माध्यमातून तेथील सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाचा क्रम पाहण्याचे परिश्रम केले.

प्रत्ययवादी दृष्टिकोण : याहूनहि अधिक तीव्र आणि अधिक रूढ झालेली अशी आणखीहि एक विचारधारा होती. तिचे नांव ऐतिहासिक प्रत्ययवाद (हिस्टॉरिकल आयडिऑलॉजिज्म). तिचा प्रवर्तक होता वेनेदेतो क्रोशे (१८६६-१९५२). ऐतिहासिक प्रत्ययवादाचा दुसरा समर्थक होता कॉलिगवुड त्याच्या मताने, " इतिहासकाराच्या मनामध्ये प्राचीनकालाचा पुनरवतार होणे ही ऐतिहासिक ज्ञाना-संबंधीची खरी कल्पना आहे " भाववाद्यांप्रमाणेच प्रत्ययवाद्यांचाहि असा आग्रह होता की, ऐतिहासिक सामग्रीच्या मूल्यमापनामध्ये सावधगिरी वाळगली पाहिजे; परंतु प्रत्ययवादी तेथेच थावले नाहीत, किंवा त्यांनी केवळ परिश्रम घेऊन जुळणी केल्याने प्राचीन काळाची मूळची वस्तुस्थिति यथार्थपणे जाणणे शक्य आहे हे भाववाद्यांचे म्हणणेहि मान्य केले नाही. प्रत्ययवाद्यांचे मत असे होते की, गतकाल आता मृत झाला आहे, नष्ट झाला आहे. तो जशाचा तसा पुनः पकडणे कधीच शक्य होणार नाही; मात्र एवढे खरे की, नष्ट झालेल्या युगातील लोकांच्या केवळ चिंतनप्रवृत्तीच्या स्वरूपाचा म्हणजे फक्त त्यांच्या आत्म्याचा पुनरुद्धार करता येणे शक्य आहे, आणि तेवढेच इतिहासकारांचे खरे काम आहे.

प्रत्ययवादी सिद्धान्ताविषयी सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट अशी की, त्याने भौतिक विज्ञानशास्त्राच्या बंधनातून इतिहास मुक्त केला. प्रत्ययवाद्यांच्या मताने पाहतां इतिहास हा एकतर कलाकक्षेतील एक शाखा समजली पाहिजे किंवा क्रोशेने मान्य केल्याप्रमाणे एखाद्या तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपाचे ज्ञान समजले पाहिजे. इतिहासांत शास्त्रीय स्वरूप आहे, पण ते केवळ एवढ्याच अर्थाने की, त्याच्या साधनाचा संग्रह करताना आणि त्या सामग्रीचे मूल्यमापन करताना कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या कठोर ऐतिहासिक शास्त्रीय पद्धतीचे पालन करण्यांत येते. हा नवा दृष्टिकोण नि संशय स्वीकाराई होता; परंतु कालांतराने ह्या दृष्टिकोणाचा वापर अशा यांत्रिक तऱ्हेने करण्यांत आला की, त्याचा अनुभव-सिद्ध जगताशी संबंध बहुतेक तुटल्यासारखा झाला.

चक्रक दृष्टिकोण : मानववादाशी दुसरी एक विरोधक प्रवृत्ति-चक्रक (सायकल) सिद्धान्ताच्या रूपाने उदय पावली. ख्रिस्ती धर्माच्या प्रभावाखालील इतिहासकारांनी रूढ केलेली इतिहासप्रगतीच्या समरेख दिशेची कल्पना चक्रक-सिद्धान्तवादी इतिहासकारांनी उखडून फेकून दिली ह्या चक्रकसिद्धान्ताचा प्रवर्तक होता ग्यामवतिस्ता व्हिको (१६६८-१७४४).

व्हिकोच्या विचारसरणीचे केंद्र होते ऐतिहासिक प्रत्यावर्तनाचा (रेकॉर्सी) सिद्धान्त. कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासाच्या प्रत्येक कालात काही असे सर्वसाधारण स्वरूपाचे विशिष्ट गुणधर्म आढळतात की, अन्य राष्ट्रांच्या इतिहासातील समांतर कालाशी ते मिळतेजुळते असतात; आणि या आधारावर प्रत्येक राष्ट्राच्या इतिहासाची काही दिशा ठरविणे संभवनीय आहे कोणत्याहि राष्ट्राच्या जीवनात पहिल्याने वीरतेचे (हिरोइक) युग येते. त्यानंतर वास्तविक मानवी संस्कृतीचे,

आणि शेवटी एक निराश्रयच प्रकारचे असंस्कृत रानवटी (वारवॅ-रिझम) युग अवतरते की ज्यामध्ये समान चिंतनाचे प्राधान्य टिकून राहते. चिंतनप्रधान अशा या नव्या असंस्कृततेच्या काळांत जशी आरंभीच्या असंस्कृततेच्या तुलनेने विशेष प्रगल्भता आढळते, तशीच हीन वृत्तीहि प्रकर्षाने दिसते. अगदी प्राथमिक रानवट स्थितीमध्ये इद्रियांना प्राधान्य असते; पण बौद्धिक असंस्कृततेच्या आगमनाने सुसंस्कृत समाज आपल्या शिगेला पोहोचतो आणि गतीचे चक्र पुरे होते; आणि त्यानंतर ऐतिहासिक प्रत्यावर्तनाचा किंवा नव्या चक्राचा प्रारंभ होतो.

पण प्रत्येक नवे चक्र आपल्या पूर्वीच्या चक्राची पुनरावृत्ति मात्र असत नाही. काही नवीन सांस्कृतिक तत्त्वांचा समावेश झाल्यामुळे ह्या ऐतिहासिक पुनरावृत्तीचे स्वरूप बदलते. एका चक्रापासून दुसऱ्या चक्रपर्यंत परिवर्तन-संबंधातील ह्या बदलाच्या कल्पनेमुळे काही समीक्षकांनी व्हिकोच्या सिद्धान्ताला 'चक्रक' असे नाव न देतां 'सर्पिल' (स्पायरल) असे नांव दिले आहे. या ठिकाणी आपल्याला चक्रक सिद्धान्तामधील दिशेच्या कल्पनेची सूचना मिळते; कारण इतिहासातील भिन्न चक्रांच्या पूर्वापर्याचा मागोवा घेताना काही अंतिम लक्ष्याच्या अस्तित्वाचा सुगावा लागतो; परंतु व्हिको रूढवादी नव्हता. त्याची बुद्धि इतकी समीक्षात्मक होती आणि त्याची तौलनिक अथवा सापेक्ष मूल्यांची जाणीव इतकी सूक्ष्म होती की, त्याला इतिहास-विवेचनाचा रूढमार्ग मान्य झाला नाही. त्याची व्यापक समीक्षणात्मक दृष्टि त्याला एका दिशेला खेचित होती, तर त्याची ख्रिस्ती धर्मावद्दलची आस्था दुसऱ्या दिशेला खेचित होती. इतिहास हा कोणत्या तरी उच्च ध्येयाच्या दिशेने जात असावा असा संकेत ह्या दुसऱ्या दिशेला अभिप्रेत होता. या द्विधावृत्तीमुळे व्हिकोच्या विचारांत सुसंगति राहू शकली नाही.

डॅनीलेवस्की : निकोलाय डॅनीलेवस्की (१८२२-१८८५) याचे विचार जाणून घेण्यासाठी त्याचे 'रुसलॉट उट यूरोपा' हेच एकमात्र आधारभूत पुस्तक आहे. या पुस्तकांत ऐतिहासिक सांस्कृतिक 'प्रकारां' (टाइप्स)-ची रचना आणि त्याची गतिप्रगति यांविषयीचा त्याचा सिद्धान्त प्रतिपादिलेला आहे. या तऱ्हेचे विवेचन करण्यामागे डॅनीलेवस्कीचा विशिष्ट उद्देश होता रशिया आणि युरोप परस्पर समदृष्टीने विचार का करीत नाहीत याचा छडा त्याला लावावयाचा होता. युरोप नेहमी रशियाकडे शत्रुत्वाच्या आणि विरोधाच्या दृष्टीने का पाहतो ? हा विरोध का आणि कसा उत्पन्न झाला ? आजपर्यंत तो तसाच का चालू राहिला ? तो चालू राहणार आहे की भविष्यकाळांत केव्हा तरी संपणार आहे ? या प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढण्यासाठी डॅनीलेवस्कीने 'रुसलॉट उट यूरोपा' या पुस्तकात आपले इतिहासाचे तत्त्वज्ञान प्रतिपादिले आहे.

त्याच्या मते, मानवजातीच्या एकंदर इतिहासाची गति एखाद्या सरळ रेपेप्रमाणे (लिनियर) तर असत नाहीच; पण कोणत्याहि एका विशिष्ट दिशेच्या रोलाने होत आहे, असेहि म्हणता येत नाही. हरएक संस्कृति जन्मते, ती आपापल्या तऱ्हेने पल्लवित होते, आपली विशिष्ट स्वरूपे व विशिष्ट मूल्ये निर्माण करते आणि मग नाशहि पावते. तिचे जे विशिष्ट किंवा प्रमुख स्वरूप असते ते दुसऱ्या कोणत्याहि संस्कृतीमध्ये सुरक्षित राहत नाही.

संस्कृतीचा एक प्रकार 'एकाकी' (सॉलिटरी) म्हणतां येईल, तर दुसऱ्याला आनुक्रमिक (सक्सेसिव्ह) असे नांव देता येईल मिमरी, ग्रीक, रोमन अथवा युरोपीय संस्कृति ही आनुक्रमिक संस्कृतीची उदाहरणे आहेत. चिनी संस्कृति आणि भारतीय संस्कृति ही एकाकी संस्कृतीची उदाहरणे होत. डॅनीलेवस्कीच्या विचारानुसार एकाकी संस्कृतीपेक्षा आनुक्रमिक संस्कृतीची सध्या अधिक आहे. जितका मिसरी, ग्रीक आणि युरोपीय संस्कृतींचा फैलाव झाला तितका चिनी व भारतीय संस्कृतींचा झाला नाही. एकाकी संस्कृति ह्या अवघडलेल्या पाण्याप्रमाणे साचलेल्या राहतात, पण आनुक्रमिक संस्कृति फार वेगाने प्रगति करून घेतात, मग त्याचा जीवनकाल थोडा का असेना.

संस्कृतीच्या या दोन प्रकारानीच इतिहासात आढळून येणाऱ्या सर्व प्रवृत्तीचा परामर्श पुरा होत नाही. इतिहासकमाच्या क्षेत्रामध्ये विनाशात्मक कार्य करणाऱ्या आणि मरणोन्मुख संस्कृतीचा विध्वंस करून तिच्याबरोबरच आपणहि नष्ट होणाऱ्या अशा काही कारक शक्ति असतात या प्रकारचे उदाहरण हूण, मोगल व तुर्क यांचे घेतां येईल. डॅनीलेवस्कीने या विध्वंसक शक्तींना इतिहासाचे नकारात्मक निमित्तकारण (निगेटिव्ह एजन्सीज) म्हटले आहे. कधी-कधी ध्वंसात्मक कार्य करताना त्याचबरोबर ह्या नकारात्मक कारणस्वरूप शक्तीकडून सर्जनात्मक कार्यदेखील होते. ह्या तऱ्हेचें उदाहरण दावयाचे तर तें जर्मन लोकांचें आणि अरब लोकांचें देतां येईल. ह्याशिवाय इतरहि काही टोळ्या (ट्राइब्स) किंवा जमाती असतात. त्यांचे स्वतःचे असें काही ऐतिहासिक वैशिष्ट्य नसते; पण त्याच्यामुळे ऐतिहासिक 'प्रकारां' मध्ये विविधता येते आणि काही रंग भरले जातात.

डॅनीलेवस्कीने जगातील मानवी टोळ्या आणि जमाती यांचे बरील-प्रमाणे तीन वर्ग कल्पून ह्या सर्व संस्कृतींचा विकास व गतिप्रगति यांना आधारभूत असे काही नियम वनविले आहेत :

नियम १ : एकच भाषा किंवा एकाच वर्गाची भाषा बोलणारी टोळी किंवा जमात असेल आणि जर ती आपला मानसिक नि आध्यात्मिक विकास करून घेण्याच्या योग्यतेची असेल आणि आपली वाल्यावस्था ओलांडून पार पडली असेल, तर तिची गणना एक मौलिक ऐतिहासिक संस्कृतीचा 'प्रकार' म्हणून केली पाहिजे.

नियम २ : कोणत्याहि समाजाला राजकीय स्वातंत्र्य असल्या-शिवाय त्या समाजांत स्वतंत्र संस्कृतीचा उदय आणि विकास होणें असंभवनीय आहे.

नियम ३ : प्रत्येक ऐतिहासिक संस्कृति-प्रकाराच्या संस्कार-निर्मितीची आपलीच अशी एक विशिष्ट तऱ्हा असते. अन्य संस्कृतीचा तिच्यावर कमीजास्त प्रभाव पडल्याशिवायमात्र राहत नाही.

डॅनीलेवस्कीच्या मताने असा प्रभाव तीन प्रकारांनी पडूं शकतो : पहिला वसाहतीकरण (कॉलनायझेशन), दुसरा उपरोपण (ग्राफिटिंग) - कलम करणे, आणि तिसरा संसेचन किंवा बीजारोपण (फर्टिलायझेशन).

वसाहती स्थापून अन्य संस्कृतीवर प्रभाव पाडण्याचे जे प्रयत्न झाले ते फुकटच गेले. ॲलॅक्झेंडरच्या आक्रमणामुळेदेखील पूर्वकडील लोकांत ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार झाला नाही. अलीकडे इंग्रजांनी भारतांत अनेक

प्रकारे शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संस्था स्थापन करून भारताचें युरोपीकरण करण्याचा जो उद्योग केला तोहि सर्वेस्वां निष्फळच झाला; कारण इतके सगळे करूनदेखील भारताच्या संस्कृतीचे भारतीयत्व नष्ट झाले नाही.

दुसरा प्रकार आपल्या वैशिष्ट्याचें दुसऱ्या संस्कृतीवर कलम बांधून तिच्यावर प्रभाव पाडण्याचा. हा प्रकार नव्या राष्ट्राला फार हानिकारक होतो; कारण कोणी झालें तरी कलम करतांना स्वतःच्या हितकाडे दृष्टि ठेवूनच ते करणार.

संस्कृतीवर प्रभाव पाडण्याची तिसरी म्हणजे संसेचन किंवा बीजारोपण ही तऱ्हा सर्वांत उत्कृष्ट समजली पाहिजे. ह्या पद्धतीने एखादी संस्कृति दुसऱ्या संस्कृतीकडून मिळणाऱ्या सामग्रीचा खत म्हणून उपयोग करून आपलें पोषण करते.

नियम ४ : जेव्हा एखाद्या संस्कृतीच्या 'जातिगत वैशिष्ट्याचा सामग्री' (एथ्नोग्राफिक मटेरियल) इतरांपासून पुरेशी भिन्न असते आणि जेव्हा तिच्यातील सत्त्व कोणत्याहि परकीय राजकीय सत्तेच्या दडपणाखाली न सापडतां स्वतंत्रपणें राजकीय ऐक्याप्रत पोचते, तेव्हा त्या संस्कृतीला आपलें संपूर्णत्व, तदंगभूत विविधता आणि समृद्धि लाभते.

नियम ५ : ऐतिहासिक सांस्कृतिक प्रकारांच्या विकासाचा क्रम एकापाठोमागून एक अशा भिन्न-भिन्न ऋतूत उगवणाऱ्या भिन्न-भिन्न प्रकारच्या झाडांच्या जीवनक्रमाशी मिळताजुळता असतो त्यांच्या वृद्धीचा काल ऋतुमानाप्रमाणे कमीजास्त असतो; पण फुलाफळाचा बहर येण्याचा काल त्या मानाने अल्पच असतो; आणि एकदा तो बहर आला की पुन्हा मग त्यांची फुलण्याची व फलधारणेची शक्ति कायमची नष्ट होते.

सांस्कृतिक विकास आणि ह्यांच्या अशा ह्या नियमबद्ध क्रमांमध्ये आजकालच्या पाश्चात्य युरोपची हालहवाल कशी आहे ? डॅनीलेवस्कीचे म्हणणें असें आहे की, आतापर्यंत युरोपचा ह्यास काही झालेला नाही, पण त्याच्या विकासाची शीग पोचून गेलेली आहे. पाश्चात्य संस्कृति आता आपल्या अंतकालाच्या जवळ पोचली आहे आणि या वेळी रशियन आणि स्लाव जगतांमध्ये संस्कृतीच्या नवनिर्मितीचा काल चालू आहे. रशिया आजपर्यंत अस्वाभाविकपणें युरोपीय संस्कृतीवर अवलंबून आहे आणि जबरदस्त अशा पश्चिमी विचारप्रणालीच्या दडपणाखाली गुदमरून जात आहे. आता हे दडपण हटविलें गेल्याने तो स्वतंत्रपणें आपल्या संस्कृतीचा उदय घडवून आणू शकेल.

स्पेंग्लर : डॅनीलेवस्कीच्या बरील विचारांचा प्रभाव मात्र स्पेंग्लर-च्यानंतरच पडूं लागला. पहिल्या जागतिक महायुद्धानंतर जेव्हा सर्व मानवजातीसमोर संपूर्ण विनाशाचा धोका उभा राहिला, त्या वेळी तत्कालीन विचारवंतांच्या मनांमध्ये मनुष्य आणि त्याची संस्कृति याच्या भवितव्यतेची दिशा समजूत घेण्याची प्रबल लालसा उत्पन्न झाली. १९१८ त पहिलें जागतिक युद्ध संपल्यावर ओस्वाल्ड स्पेंग्लर (१८८०-१९३६) याने आपलें 'दि डिक्लायन ऑफ दि वेस्ट' नांवाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. या पुस्तकाने इतिहास आणि समाजशास्त्र यांच्या क्षेत्रांमध्ये खळबळ उडवून दिली.

स्पेगलरचे प्रतिपादन नीट समजण्यासाठी त्याने संस्कृति आणि सभ्यतांमध्ये जो विशिष्ट भेद कल्पिला आहे तो समजून घेतला पाहिजे. नेणत्याहि समाजाची सर्जनात्मक क्रिया ही त्याची संस्कृति आणि याच्या तात्त्विक विचारधनाचा विस्तार आणि भौतिक सुख-साधने. त्याची सभ्यता होय.

डैनीलेवस्कीप्रमाणे स्पेगलरने मनुष्यजातीच्या सरळरेखामार्गी गति दर्शविणाऱ्या इतिहासाचा निपेधच केलेला आहे. फूल फुलते, ण त्यामागे त्या फुलाचा काही विशिष्ट उद्देश नसतो. तशाच प्रकारे संस्कृतीहि विशिष्ट उद्देशाशिवाय सहजगत्या टवटवते. मनुष्याप्रमाणेच त्याचे संस्कृतीला स्वतःची अशी वाल्यावस्था, युवावस्था, प्रौढावस्था आणि वृद्धावस्था अनुभवावी लागते. प्रत्येक संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीच्या विशिष्ट प्रवृत्ति असतात. जेव्हा भाषा, कला, राज्य, शास्त्रीय ज्ञान इत्यादि विविध प्रकारे अभिव्यक्तीच्या साऱ्या प्रवृत्ति (गति): विकसित होऊन जातात तेव्हा ती संस्कृति मृत होते आणि केवळ सभ्यतेच्या रूपाने झिल्लक राहते. प्रत्येक संस्कृतीची स्वतःची सभ्यता असते. सभ्यता हे संस्कृतीचे अटळ भवितव्य आहे.

प्रत्येक उच्च संस्कृतीच्या सभ्यतेची काही वैशिष्ट्ये असतात. ह्या प्रत्येक भौतिक ज्ञानामुळे अध्यात्मिकता फैलावते. प्रत्येक गोष्टीचे शहरीकरण होते. आंतरराष्ट्रीयता आवडू लागते. मातृत्वाच्या श्रेष्ठ भावनेच्या मार्गी कामगतीची आसक्ति प्राधान्य पावते. वर्गकलह वाढू लागतो आणि सत्ता आणि अधिकारपदे याची अभिलाषा डोक्यांत थैमान मारते. अशा हीन स्वरूपांत कोणतीहि सभ्यता शेकडो वर्षे रेंगाळत राहते. भारतीय, चिनी आणि इस्लामी संस्कृतीच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल. सरतेजेवटी सभ्यतेच्याच अवस्थेत अस्तित्वांत राहिलेली संस्कृति इतकी खिळखिळी होऊन जाते की, तीमध्ये विस्कळीतपणा जाऊ लागतो आणि ती मग आपल्या इतिहासाहीन, वैशिष्ट्यशून्य अवस्थेत परतून जाते. अशा संस्कृतीचा संपूर्ण नाश होण्यापूर्वी तिच्यामध्ये द्वितीय धार्मिकतेची (सेकड रिलिजिउनेस) एक लाट येते. एक कारखे नवे धार्मिक आंदोलन होते. प्राचीन इजिप्तमधील सूर्यपथाचा सार अथवा प्राचीन रोममधील ख्रिस्तीधर्माचा प्रसार ही अशा कारखे उदाहरणे आहेत. अशी लाट म्हणजे संस्कृति आणि सभ्यता गेले जीवन संपुष्टांत आल्याचे चिन्ह होय.

डैनीलेवस्की आणि स्पेगलर यांच्या सिद्धान्तांत वरासचा सारखेपणा आहे हे उघड आहे. डैनीलेवस्कीप्रणीत दहा वड्या संस्कृतीच्या जागी स्पेगलरने केवळ आठांची योजना केली आहे : मिसरी किंवा इजिप्ती, ग्रीकोलॅनी, भारतीय, चिनी, युनानी किंवा ग्रीक, मेजिअन किंवा अरबी, मेक्सिकन आणि पाश्चात्य. त्याने रशियन संस्कृतीच्या भावी संभवाचाहि उल्लेख केला आहे.

ह्या संस्कृतींपैकी मेक्सिकन संस्कृति ही हिंसक मृत्यूची शिकार बनली; आणि मेजिअन आणि रशियन संस्कृतीच्या आरंभकालांतच त्यांचे विपरीत परिवर्तन (सूडो-मॉर्फोसिस) झाले. स्पेगलरने हा शब्द एका विशिष्ट अर्थाने वापरलेला आहे. स्पेगलरच्या शब्दातच सांगायलाय तर “एखादी प्राचीन परकी संस्कृति एखाद्या प्रदेशांत फार व्यापक स्वरूपांत इतकी दृढमूल होते की, जर तेथेच एखादी संस्कृति नव्याने जन्मास आली तर ती जगण्यापुरेसा श्वासदेखील घेऊ शकत

नाही आणि आपल्या अशा विशिष्ट स्वरूपाचा विकास करू शकत नाही. एवढेच नव्हे, तर आपल्या स्वत्वाच्या जाणिवेचा विकास करण्यापुरतेहि यश तिला मिळत नाही त्या नवजात संस्कृतीच्या आत्म्याच्या आतून उफाळून येणाऱ्या सर्वस्वाची गळचेपी होते आणि ते सारे जुन्या साच्यातच कोवण्यांत येते ”

राहिलेल्या सहा संस्कृतींपैकी स्पेगलरने फक्त ग्रीक, मेजिअन आणि आधुनिक पाश्चात्य संस्कृति एवढ्यांचेच विस्तृत विवेचन केले आहे.

प्रत्येक उच्च संस्कृति (हाय कल्चर) आपल्या मुख्य प्रतीकावर (प्राइम सिवॉल) आधारित असते. हे प्रतीक प्रत्येक संस्कृतीचे अलग-अलग असते आणि त्याच्यामुळेच कोणत्याहि संस्कृतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये, तिचे शास्त्रीय ज्ञान, तिचे तत्त्वज्ञान, तिची मनोवृत्ति, कला, धारणा आणि विचार, राहणी व कार्यकर्तृत्व यांचा साचा निश्चित होतो.

उदा.—प्राचीन इजिप्तमधील संस्कृतीचे मुख्य प्रतीक आहे ‘दगडांनी वाधलेला एकमार्गी रस्ता’. एका अगदी अरंद आणि शेवटी मृताचा न्याय होणार तेथपर्यंत थेट अटळपणे घेऊन जाणाऱ्या रस्त्यावरून आपण चालत जात आहोत अशी इजिप्ती माणसाची स्वतःवद्दल भावना असते; यामुळे मिसुरी वास्तुकलेचे प्रातिनिधिक नमुने आपणाला इमारतीमध्ये पाहावयास मिळत नाहीत. दगडांनी वांधलेल्या रस्त्यांत ते आढळतात. ह्या पथाची जी रचनाकुशलता आहे ती रेपांकित आहे. पाहणाऱ्याला एका निश्चित दिशेच्या रोखाने जाण्याला जणू ती भाग पाडीत असते.

अर्वाचीन पाश्चात्य संस्कृतीचे मुख्य प्रतीक आहे स्वच्छ अमर्याद अवकाश (स्पेस). आपल्यासमोर एक मर्यादाशून्य असे अवकाश आणि विस्तार पाश्चात्य मनुष्याला दिसतो. याच कारणाने त्याच्या चित्रकलेत जेव्हा काही दूरचे आणि अमर्याद असे दाखवावयाचे असते तेव्हा तो छायाप्रकाशाचा उपयोग करतो, परिप्रेक्ष्याची किंवा सापेक्षदर्शनाची (पर्सपेक्टिव्ह) योजना करतो. त्याच्या जीवनांत प्रचंड गति आणि वेग आहे. अंतर जिकण्यासाठी, आकाशाचा शोध घेण्यासाठी त्याने आश्चर्यकारक साधन निर्माण केले आहे समतलीय भूमितीच्या जागी गोलीय (स्फेरिकल) भूमिति शोधून काढली आहे. त्याची ही अस्वस्थता आणि तडफ त्याचे अतिशय व्यक्तिनिष्ठ साहित्य, कला आणि संगीत यांमध्ये भासमान होते. आपले विशिष्ट निष्कर्ष अगदी स्वतंत्रपणे आपले आपण काढणारा असा ‘मी’ हें पाश्चात्य मनुष्याचे उपलक्षण आहे.

स्पेगलरने असे दाखवून दिले आहे की, प्रत्येक उच्च संस्कृतीची गणित, भौतिक ज्ञान, राजनीति, साहित्य, ललित कला, संगीत इत्यादि संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीची जी अवातर साधने तीहि निरनिराळी असतात प्रत्येक संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे विविध प्रकार हा त्या संस्कृतीचे मुख्य प्रतीक अगर त्या संस्कृतीचा ‘आत्मा’ याच्या स्पंदनाचा परिणाम असतो. ह्या उच्च संस्कृतींच्या मुख्य प्रतीकाचे वर्णन आणि त्या आधाराने त्या संस्कृतीच्या जीवनचक्राच्या सर्वहि अभिव्यक्तिप्रकारांचे विश्लेषण करून स्पेगलरने असा निष्कर्ष काढला आहे की, प्रत्येक संस्कृतीचे स्वतंत्र असे वैशिष्ट्य असते आणि ते त्या त्या संस्कृतीच्या लोकांना निःसंदिग्धपणे अवगत असते. संस्कृति-संस्कृतीमध्ये परस्पर देवाणघेवाण होऊ शकत नाही.

संस्कृतीचा उदय कसा होतो आणि कोणत्या उच्च संस्कृतीच्या आत्म्याचा अभ्युदय कोणत्या गोष्टींनी निश्चित होतो, या प्रश्नावरून स्पेग्लरचे म्हणणे असे आहे की, ह्या साऱ्या गोष्टी गूढ आहेत, त्यांचे स्पष्टीकरण करता येत नाही, परंतु इतके मात्र खरे की त्याच्या बुडाशी काही आंतरिक अटळ प्रवृत्ति असल्या पाहिजेत कार्यकारणविचार हा फक्त निसर्गरूप जगापुरता लागू करता येतो, इतिहासरूप जगताला नाही. या दुसऱ्या जगामध्ये अंतर्गत अटळतेचे वर्चस्व चालते

स्पेग्लरचा हा दृष्टिकोन कठोर दैववादी आणि निराशापूर्ण दिसतो; तर मग व्यक्तीचे परिश्रम आणि प्रयत्न यांचे काही स्थान आहे की नाही असा यावर प्रश्न विचारता येण्यासारखा आहे स्पेग्लरचे उत्तर असे आहे की, आपण आपल्या भवितव्याची निवड करू शकणार नाही, आणि ज्या ऐतिहासिक परिस्थितीत आपण आहो तिचा उत्तमांत उत्तम फायदा करून घेण्याव्यतिरिक्त दुसरा कोणताही मार्ग आपणास मोकळा नाही, परंतु तरीदेखील सांस्कृतिक जीवनचक्रामध्ये व्यक्तीच्या उपक्रमशीलतेला (इनिशिएटिव्ह) काही स्थान आहे; कारण कोणत्याही परिस्थिती-परागतीच्या पातळीला काही मर्यादा ही असणारच आपापल्या ऐतिहासिक परिस्थितीचा फायदा कोण, कसा करून घेतो हे अखेरीस त्या व्यक्तीचे विशेष गुणधर्म आणि कर्तृत्व यांवर अवलंबून असते यासाठी आपल्याला काय साधण्यासारखे आहे, ते साधण्यासाठी कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहेत, आणि त्यातील कोणती गोष्ट आपल्या अंतर्गत शक्तीच्या आवाक्याच्या वाहेरची आहे, या गोष्टी समजून घेणे अवश्य आहे

आता पाश्चात्य संस्कृति आपल्या सुधारणेच्या वृद्धावस्थेप्रत पोचून आपल्या अंतकालाच्या जवळ आलेली आहे. पहिले जागतिक युद्ध झाले त्या वेळेपासून युद्धपद्धतीचा एक नवा प्रकार अवतरला आहे. हा प्रकार जुन्या प्रकाराहून वेगळा आहे पूर्वी युद्धे राष्ट्रांच्या फौजामध्ये होत. नवी युद्धे नव्या सीझरजवळ सर्व बाजूंनी गोळा होणाऱ्या असंख्य अनुयायांमध्ये होतील. नवे सीझर म्हणजे लष्करी आणि मुत्सद्देगिरीचे कौशल्य प्रगट करणारे काही निवडक जन्मजात नेते असा स्पेग्लरचा 'सीझर' या शब्दाचा अर्थ आहे. आपल्या सशस्त्र अनुयायाच्या वळावर हे 'सीझर' जगावर आपले आधिपत्य प्रस्थापित करण्यासाठी सघर्ष करतील आणि ही सीझरवृत्ति (सीझरिझम) लोकशाहीला पदच्युत करून तिचे स्थान घेईल; आणि अर्थात् पाश्चात्य सभ्यतेचा विनाश होईल.

डॅनीलेवस्कीच्याप्रमाणेच स्पेग्लरचेहि असे मत आहे की, पश्चिमेच्या इतिहासाशी अट्टाहासाने जुळता केलेला रशियाचा इतिहास हा ओढून-ताणून साधलेला प्रकार असून ते कृत्रिम रचनेचे एक उदाहरण आहे. पश्चिमेच्या दडपणातून मुक्त झाल्यानंतर रशियाचा खरा इतिहास भविष्यकालांत घडून येणार आहे. यापुढेच रशिया आपली पृथक् संस्कृति उत्पन्न करू शकेल; परंतु या दोघांच्या मतांत एक फरक आहे. डॅनीलेवस्कीने मोठ्या प्रसन्नतेने ही घटना अल्पकाळांतच घडून येण्याची आशा केली होती; तर स्पेग्लर या बाबतीत भय आणि संशय व्यक्त करतो.

हेगेल आणि मार्क्स : हेगेल (१७७०-१८३१) च्या विचार-सरणीचीहि ह्या विषयाच्या संदर्भात मुद्दाम दखल घेतली पाहिजे. त्याच्या मते एक चैतन्यशक्ति सर्वत्र भरून राहिलेली आहे. ते एकच

सत्य आणि परमसत्य आहे. विश्वात दिसणारी किंवा भासणारी कोणतीहि गोष्ट म्हणजे त्या दैवी शक्तीचाच एक आविष्कार होय मानवी इतिहासातील सर्व घटना म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून ते त्या परमा तत्त्वाचे विविध प्रकारानी झालेले प्रकटीकरण आहे. त्या दैवी शक्तीचे इच्छेने आणि तिच्या विशिष्ट योजनेनुसारच सर्व आविष्कार होत असतात. माणसे चैतन्यशक्तीकडून तिला पाहिजे त्याप्रमाणे हलविणे, खेळविली जात असतात.

त्या दैवी शक्तीची स्वतःच्या आविष्काराची काहीएक पद्धति ठरली आहे. चैतन्यशक्ति प्रथम कोणत्यातरी एका क्रियेने किंवा कल्पनेने अंशतः प्रकट होते. मग त्या क्रियेला किंवा कल्पनेला प्रतिक्रिया किंवा प्रतिकल्पना निर्माण होते. ह्या दोन्हीचा सघर्ष येतो आणि त्यांतून समन्वय साधला जाऊन एक नवीन क्रिया किंवा कल्पना तयार होते एक क्रिया, तिची प्रतिक्रिया आणि त्याच्या संघर्षातून निघणारे समन्वयात्मक प्रक्रिया हे सर्व ऐतिहासिक घटनांचे सूत्र आहे आणि काळापासून जगाचा इतिहास हा ह्या विरोधविकासात्मक तत्त्वानुसार घडत आहे हा असाच घडणार आहे. ती ईश्वरी इच्छा आहे तिच्यामुळे माणसाचे काहीहि चालण्यासारखे नाही. त्या चैतन्यशक्तीच्या योजनेनुसार जो कर्तव्याचा वांटा व्यक्तीवर पडेल, तो तिला उचलावा लागणारच.

कर्तव्याचा वांटा व्यक्तीप्रमाणे राष्ट्रालाहि उचलावा लागतो राष्ट्रे ही चैतन्यशक्तीच्या कार्यक्रमांत महत्त्वाची साधने आहेत. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाल्य, प्रौढ आणि मृत्यु इत्यादि अवस्था आहेत व त्या सर्व अवस्थांतून प्रत्येक राष्ट्राला गेलेंच पाहिजे. विशिष्ट काळी, विशिष्ट राष्ट्राला ईश्वरी योजनेनुसार एक पूर्वनियोजित कार्य करावे लागते. तेच त्या राष्ट्राचे अवतारकार्य हेगेलच्या म्हणण्याप्रमाणे त्याच्या काळी म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस प्रशियावर परमेश्वराने एक विशिष्ट जबाबदारी टाकली होती. मानवजातीला स्वतंत्र करण्याचे महत्कार्य प्रशियावर सोपवून टाकलेले होते, आणि हे यशस्वीरीत्या करण्यासाठी प्रशियन राज्याला बलवान, सर्वसत्ताधार असे होणे अपरिहार्यच होतें मानवांना स्वतंत्र करण्यासाठी त्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणून त्यांना जबरदस्तीने बागविणे प्रशियाना भागच होते, ते न्याय्यच होतें; कारण प्रशियाचे अवतारकार्य आणि त्यासाठी प्रशियाने आखावयाची कार्यपद्धती ही दोन्ही ईश्वरी योजनेनुसारच होती.

हेगेलची मीमांसा अनेक तपशिलांत तर्कदुष्ट असूनहि तिचा तत्कालीन वैचारिक जगतांत वराच बोलवाला झाला. पुढील कित्येक पिढ्यांपर्यंत हेगेलच्या विचारांची किंवा कार्यपद्धतीची बरीच छाप राहिली

कार्ल मार्क्सनेहि (१८१८-१८८३) इतिहासशास्त्राची विशिष्ट पद्धती हेगेलपासून उचललेली आहे. कोणती तरी एक अदृश्य, गूढ शक्ति मार्क्स मानित नसला तरीहि हेगेलने क्रिया-प्रतिक्रिया, संघर्ष आणि समन्वय अशी मानवी इतिहासातील घडामोडीची जी एक चाल सांगितली आहे ती मात्र मार्क्सला पटली आहे

एक कोणती तरी क्रिया, तिच्यांत अस्तित्वात असलेल्या काही परिस्थितीमुळे अपरिहार्यपणाने येणारी प्रतिक्रिया, त्याचा सघर्ष वगैरे सर्व मार्क्सला प्रतीत झाले ते समाजांतील वर्गकलहाच्या रूपाने

कोणत्याहि समाजाची रचना अर्थव्यवहारानुसारी असते समाजाच्या गरजा, अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादि निर्माण करण्याचे काम समाजांतील एखाद्या वर्ग आपणांकडे घेतो. तो वर्ग समाजाला आवश्यक अशा वस्तु निर्माण करून पुरवितो; परंतु त्याचबरोबर हा वर्ग निर्मितीची सर्व साधने आपल्या ताब्यात घेतो आणि त्यांद्वारा समाजांतील सर्व व्यवहारांवर आपलें वर्चस्व वसवितो; तेव्हा समाजांत अशा तऱ्हेने सर्व अर्थव्यवहारावर नियंत्रण ठेवणारा मूठभर धनिकाचा एक वर्ग आणि त्यानी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें गुलाम केलेली बाकीची सर्व जनता असे दोन वर्ग पडतात. ह्या दोहोमध्ये संघर्ष होणे टळत नाही. त्या संघर्षातून जो वर्ग पिळला गेलेला असतो तो विजयी होतो, आणि नवा विजयी वर्ग आणि पुन्हा ह्याच्या पिळवणुकीला वळी पडणारी जनता अशी नवी वर्गरचना अस्तित्वांत येते प्राथमिक समाजाचे अपवाद वगळता, आतापर्यंतचा मानवी इतिहास अशा तऱ्हेच्या एकामागून एक झालेल्या वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे.

एकोणिसाव्या शतकापासून जो वर्गकलह सुरू आहे तो भांडवलदार आणि श्रमजीवी कामगार ह्या दोघामधला आहे. पूर्वीची सरजामणाही व जमीनदारी ह्याच्याविरुद्ध लढून नवा औद्योगिक भांडवलदाराचा वर्ग उदयास आला. आता हा भांडवलदाराचा वर्ग आणि पुढे जो निश्चित उदयास येणार आहे तो कामगारांचा वर्ग ह्यात संघर्ष चालू आहे ह्या लढ्यात कामगार हमखास यशस्वी होणार आहेत.

भांडवलदार आणि कामगार ह्यांच्यातील लढा पूर्वीच्या वर्गकलहापेक्षा मार्क्सच्या मते निराळा आहे; कारण हा, त्याला समजलेल्या इतिहासाप्रमाणे शेवटचा वर्गकलह आहे. सर्व अरिष्टांचें मूळ म्हणजे खाजगी मालमत्ता. आतापर्यंतच्या वर्गकलहांतून एक जाऊन दुसरा येणे म्हणजे मालकी बदलणे एवढेच होत होते. ह्या शेवटच्या वर्गकलहात मालकीच्या तत्त्वावरच, 'खाजगी मालकी' ह्या संस्थेवरच प्रहार करण्यात येणार आहे. कुणाकडे तरी असते आणि कुणाकडे तरी नसतं ह्यामुळेच सगळे लढे होतात ना? अशी समाजरचना जर अस्तित्वांत आली की, तिच्यांत म्हटले तर कुणीहि मालक नाही आणि म्हटले तर सगळेच मालक आहेत तर भांडणाचे मूळच नाहीसे होईल आणि पुढे कोणत्याहि प्रकारच्या संघर्षाची गरज उरणार नाही. खाजगी मालकी नष्ट झाली की समाजांत वर्गच उरत नाहीत; वर्गच नाहीत तर वर्गकलह कुठला? ह्या शेवटच्या वर्गकलहांतून जें निघणार आहे ते म्हणजे वर्गविहीन समाजरचना. हा नवा समाज पूर्वीच्या सर्व समाजांहून सर्वच वावतीत निराळा होईल. उदा.- ह्या नव्या समाजात राज्यसंस्थेचीमुद्रा आवश्यकता उरणार नाही; कारण विरोधी हितसंबंध असले, कुणीतरी मालक असले आणि त्यांना आपल्या मालकीच्या वस्तूंचें शास्त्रवलाने रक्षण करावयाचे असले तरच शासनसंस्थेची गरज उद्भवते. जिथे खाजगी मालमत्ता नाही, आणि जिथे वर्गकलह नाहीत आणि एका वर्गाला दुसऱ्या वर्गाविरुद्ध शक्तीचा वापर करावयाचा प्रश्नच उद्भवत नाही, त्या ठिकाणी राज्यसंस्थेसारख्या दंडयंत्रणेची गरजच संपते; आणि म्हणून शेवटच्या वर्गकलहांनंतर जो समाज अस्तित्वात येणार आहे तो वर्गहीन असेल; तसाच राज्यविहीनहि असेल. त्यात खाजगी मालमत्ता नसेल. त्यात वर्गकलह नसतील. प्रत्येकजण आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे काम करील आणि समाजाच्या एकदर निर्मितीतून आपल्याला आवश्यक

तेवढ्याचा उपभोग घेईल. कोणत्याहि प्रकारच्या संघर्षांचें प्रयोजनच राहणार नाही. पृथ्वीवर स्वर्ग अवतरेल असे स्वप्न मार्क्सने रंगविले आहे.

'जीवनांत एकच एक प्रेरणा असते, ती फक्त आर्थिक हितावरच अधिष्ठित असते आणि तिचा सामाजिक आविष्कार विशिष्ट पद्धतीने, विशिष्ट दिशेने आणि विशिष्ट अवस्थेकडे जाणारा असाच होत असतो,' हा सिद्धान्तहि तर्काला पटणारा नाही किंवा प्रत्यक्ष अनुभवाने टिकणारा असा नाही, मात्र तरीहि इतिहासविवेचनात मार्क्सचें आणि मार्क्सवादी विवेचनाचे काहीएक महत्त्व नाकारता येणार नाही. मार्क्सने मानवी इतिहासातून ईश्वर काढून टाकला. धर्मासारख्या गोष्टी पुष्कळदा स्वार्थमूलक असतात, ते काही बुरखे असतात, पाठीमागचे सत्य काही वेगळेच असते हेहि मार्क्सवादी इतिहासविवेचनातून स्वच्छ सांगितले गेले ही जी मार्क्सवादातील मूलभूत ऐहिक भूमिका आहे ती नि संशय महत्त्वाची आहे. अशी भूमिका मार्क्सवादातच प्रथम घेतली गेली असें मानण्याचे मुळीच कारण नाही, तथापि इतिहासाच्या ऐहिकतेवर आणि ऐहिकातील जीवनाच्या आर्थिक वाजवर विशेप भर देण्याचे काम मार्क्सवादाने केले हेहि नाकारता येणार नाही वैचारिक इतिहासात हें मोलाचें मानले गेले पाहिजे.

टॉयन्बी आर्नोल्ड जे. टॉयन्बीने (१८८९-१९७०) आपल्या 'ए स्टडी ऑफ हिस्टरी' या पुस्तकांत इतिहासाचे प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन असें धोपट समरेपानुसारी पीर्वापर्यं स्वीकारलेले नमून, त्या-ऐवजी तुलनात्मक सभ्यता हा अभ्यासयोग्य विषय मानला आहे. तसेच, राजकीय किंवा आर्थिक इतिहासाच्या बदली समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे अध्ययन आणि 'निर्मितिक्षम अल्पसंख्य' (क्रिएटिव्ह मॉनॉरिटीज) जे असतील त्यांच्या कर्तृत्वाचे अध्ययन यांवर जोर दिला आहे.

स्पेंगलरने नऊ संस्कृति मानल्या, तर टॉयन्बीने 'संवधित आणि असंवधित' अशा सव्वीस सभ्यता मानल्या. या गणनेत जसा पाश्चात्य, अरबी, हिंदु, ग्रीक, मिसरी, माया आणि मेक्सिकन या सभ्यतांचा समावेश होतो, तसाच पॉलिनेशियन, एस्किमो, उस्मानी, स्पार्टन आणि खानाबदोशे अशा पांच 'अवरुद्ध' किंवा स्थगित सभ्यतांचाहि होतो.

सभ्यताचा उदय कसा होतो? काही समाज आपल्या अस्तित्वाच्या प्रारंभकालातच कां कुठित होतात आणि ते संस्कृतिरूपाने प्रगट होण्याच्या पायरीपर्यंत कां पोचत नाहीत? स्पेंगलरला संस्कृतीची उत्पत्ति हें एक गूढ वाटत होते, परंतु टॉयन्बीचें उत्तर निराळे आहे तो म्हणतो की, एखाद्या सभ्यतेच्या उत्पत्तीचे कारण भौगोलिक परिस्थितीतहि नाही किंवा त्या संस्कृतीच्या लोकांतहि सापडण्यासारखे नाही. या दोहोच्या विशिष्ट मेळाने संस्कृति उदयास येते. समाजांत निर्मितिक्षम असा अल्पसंख्य वर्ग असला पाहिजे आणि अत्यंत प्रतिकूलहि नाही आणि अत्यंत अनुकूलहि नाही अशी मध्यम परिस्थिति असली पाहिजे. ज्या समाजात अशा दोहोंचा मेळ वसतो तेच सभ्यतेच्या रूपाने विकसित होतात हा 'आव्हान आणि प्रतिआव्हान' (चॅलेज अँड रिस्पाँस) अशा क्रिया-प्रतिक्रियांचा परिणाम आहे सभोवतालाची परिस्थिति एखाद्या समाजाला तावडतोवं आव्हान देते आणि समाज आपल्यातील सर्जनशील अशा अल्पसंख्य समाजाच्या पुढाकाराने त्या आव्हानाविरुद्ध यशस्वी प्रतिकार करतो.

काही सभ्यताची वाढ अगदी आरंभावस्थेतेच का आणि कमी कुटुंब होऊन राहते, या प्रश्नावर टॉमन्चीच म्हणणे असे आहे की, त्यांचे उत्तर वाढीचा अर्थ कस आणि वाढीची लक्षणे कोणती याचा विचार करण्याशिवाय मिळणार नाही. पणत्या संस्कृतीची प्रगति म्हणजे निचा भौगोलिक विस्तार, तिची नाविक साम्राज्यीय (देनिव्हन) गुंथारणा किंवा नैसर्गिक परिस्थितींवागेन तिचे वाढणे येवंच्य नसे; किंवा उलट हीं सर्व माध्य सात्ती म्हणून संस्कृतीची वाढ होणे अमेति नाही. संस्कृतीची प्रगति होते ती 'पुरोगामी अवस्थे' सामुदायिक आत्म-निष्ठा या 'हे होते समाजानुमाजीय आणि व्यक्तिस्वाधीन' परस्परमध्याना दृष्टीने पाहता ही वाढ म्हणजे समाजातील सर्वेवशील अन्तर्गत वर्गांचा परिस्थितीने द्दिग्गथा मतत्वा नव्या-नव्या आत्मानाना त्यांचे केवल्या नव्या-नव्या प्रकाशना पण यन्मयी प्रतिपत्तीची एक अन्त सामाजीय म्हटली पाहजे कोणतीही धर्मेवशील सभ्यता आपल्या प्रमुग प्रयत्नांचा विनाय नाथने जीक संस्कृतीच ह्या प्रधान प्रयत्न मोदयेनिवसक होव्या. हिदु सभ्यतेने धार्मिक तर पाश्चात्यामध्ये वैज्ञानिक मतप्रधान.

या मन्त्रानि छिप्रभिर्नामैकैश्च विप्रैश्चिन्तयेत् । तदा तत्त्वं ज्ञायते ॥
 हा विनागन्तं प्रेष्यमाणस्य निगमं प्रश्न आह । एषायाः अष्टाहानां च
 योग्यं प्रतिअष्टाहानं देता न येने हे । या सुपुंस्त्रेने कार्त्तव्य आह ।

मात्र प्रत्येक मन्थनेल्या निविज जीवनाकाल असनो आणि प्रदळ मृत्यु अननो ही गोष्ट. तिच्या मन्हुनि आपनात देवाणपेवांग कथ दाखव नाहीत ह्या गैमळक्या मान्य अमळेच्या गोष्टी दाखवीत मान्य नाहीत त्याने आपले 'स्टडी ऑफ हिस्टरी' हे पुस्तक गिम्नी जास्तिरयवादान्या दृष्टीक्षेणावून लिहिले आहे. गिम्नी धर्मांचे वाहून वगळेच्या पाश्चात्य संस्कृतीचादेखील उत्तर मन्थताप्रमाणेच स्थान होईल, हे त्याच्या पदव नाही. पाश्चात्य राष्ट्रांचा इतिहास ह्या मुक्तव. मुमपडित गिम्नी धर्मांचा इतिहास आहे; आणि त्यामुळेच तो उत्तर मन्थताच्या इतिहासा- हून निराळा अमणे अपरिहार्य आहे. त्याच्या कथनेप्रमाणे गिम्नी धर्म हें मानवी इतिहासाचें अनिम ध्येय आहे.

इतर चक्रा इतिहासकार : टॉयन्वीच्याप्रमाणेच आध्यात्मिक मूल्यांच्या श्रेष्ठतेवर विभाग ठेवणाऱ्यामध्ये 'मॉरल अँड कानन डायनॅमिक्स' या पुस्तकाचा लेखक पितिरिम ए. मोरोकिन याची नमना होते. नम्यता विजिष्ट प्रकारच्या किंवा एकोपायुक्त दुसरी अंगी निराली अशा असतात असे मोरोकिन समजत नाही त्याने तीन मूलभूत मन-प्रवृत्तींची (अँटिड्यूग) परिभाषा बनविली आहे. एक प्रत्यक्ष-प्रधान (आयडिपणन्स), दुसरी आदर्शप्रधान (आयडिअॅन्स्टिक) आणि तिसरी इंद्रियप्रधान (मेन्स्ट). यातील पोषाग्याने प्रधान्य प्रत्येक संस्कृतीच्या विकासक्रमात बरेचसे एकसारखे राहिलेले आढळते.

क्रोवर : सोरोकिनप्रमाणेच आफ्फेड ए. क्रोवरने सस्कुतीचा मूळ ताणावाणा शोधून काढण्याचा आपला मुख्य कल 'कॉन्फिग्युरेशन ऑफ कल्चर ग्रोथ' या आपल्या पुस्तकाने प्रगट केला आहे. त्याने- देखील निरनिराळ्या सस्कुतीच्या दरम्यान विविष्ट मर्यादांचे अस्तित्व गृहीत धरलेले नाही. उच्च पातळीवरील सस्कुतीमध्ये परिवर्तन होताना दिसते ते कोणत्या कारणांनी होते ह्या गोष्टीचा शोध करण्याचा क्रोवरने मुख्यतः प्रयत्न केला. यागाठी त्याने प्राचीन रजिष्ट, भारत, चीन, जपान, इराण, अरबस्तान, रोम आणि पश्चिमेकडील निरनिराळे

[illegible]

‘मोरचने’ प्रयोग मोडवा मरणावधी विधेय मरणाद वाञ्छनात्मक
 काली निश्चित मृत्यु प्रतिज्ञा (पटवने) समयात आदि प्राणी वा
 मर्त्यावस्थे होते। असा मरणावधी मृत्युसमय मरणावस्थेच्या विधान प्रस
 तेज आहे. मरणावधीवस्थेत तो मरणावधी प्राणी मरणावस्थे मरणावस्थे प्रत्येक
 मरणावधी निवारा होण्यापासून मृत्यु प्रमुख प्रतिज्ञेच्या होते
 असे, मरणावस्थेच्या विधान समयात असा विधान मरणावस्थे मरणावस्थे होते
 आणि असा मरणावस्थे मरणावस्थे मृत्यु मरणावस्थे असा असा मरणावस्थे
 तीन मुख्य मरणावस्थे मरणावस्थे मरणावस्थे मरणावस्थे मरणावस्थे मरणावस्थे
 ‘असा मरणावस्थे मरणावस्थे’ मरणावस्थे.

प्राणिमय आत्मसी निवासो रूपायमात्रा नयक (नारीचक्रवर्त)
 मण्डोक्तसारः तस्मिन् विविक्त उद्योगेन प्राणि विमल वृद्धिर्लोकसु
 प्रसाद वापन्न अस्ति, यस्मिन् निरोधस्य चेतसोऽप्यव्याप्य पुनरावे
 नाव अस्ति 'दि मोनिय अर्ध, रिफ्टने', दुसरा वाच्यर मर्त्ये प्राणि
 व्याप्य पुनरावे नाव अस्ति 'पुनर अर्ध दि मोन अर्ध रिफ्ट' अर्ध
 तिसरा नारीधोः 'दि मोनिय अर्ध रिफ्ट अर्ध वेन्ट' या पुनरावे
 नैवम्

[illegible]

भूवर्तनेमुद्रा उर्नादेवगतिप्रामाण्य रतियन आणि पुतोतीन
 सत्कृतीना यत्मानताळ आणि त्याचा प्रविष्टताळ यांच्यातर्धीच्या
 समस्तेवर आपले मध्य केद्रिन केले आहे पुर्व आणि पश्चिम यामधील
 मेषपर्वी समस्था ही त्याच्या मने एक सत्कृतिमत्त्वांनी वार अनुव,
 ती मोडविण्याच्या प्रस्थाने त्याने आपले ऐतिहासिक तत्त्वज्ञान मांडले

आहे. या कारणाने त्याच्या 'यूरप अँड दि सोल ऑफ दि ईस्ट' ह्या पुस्तकात एखाद्या पूर्ण विकसित सिद्धान्ताचे प्रतिपादन न येता केवळ सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन कसे होते याचा फक्त आराखडा (स्केच) आहे; परंतु हा आराखडा अगदी स्पष्ट आहे आणि पूर्व-पश्चिम संघर्षाच्या समस्येला तो चांगल्या प्रकारे लागू केलेला आहे.

भिन्न-भिन्न संस्कृतीमध्ये नुसती विविधताच असते का? का त्या परस्परात विरोध पण असतो? आणि जर त्याच्यात विरोध असेल तर तो मिटविण्याचा शास्त्रीय उपाय काय आहे? या गोष्टीचा परामर्श घेणे हा नॉर्थॉपच्या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. 'भाडवलशाही' आणि 'साम्यवादी' समाजामध्ये जो विरोध आहे, लॉक-पुरस्कृत उदार राजकीय लोकशाही (डिमाँक्सी) आणि मार्क्स-पुरस्कृत सामाजिक आर्थिक लोकशाही या दोहोमध्ये जो विरोधभावना आहे किवा याहूनहि अधिक तीव्र असा जो पूर्व आणि पश्चिम यांच्यामध्ये विरोध आढळतो, तो कसा नाहीसा करता येईल?

नॉर्थॉपचे या सवधातील प्रतिपादन असे आहे की, ज्या अर्थी सामाजिक व्यवहार आणि सामाजिक संस्था आपापल्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेल्या असतात आणि तत्त्वज्ञानहि त्याचे शास्त्रज्ञान आणि सौंदर्याभिरुचि (ईस्थेटिक्स) यावर आधारलेले असते, त्या अर्थी त्यांमधील विरोध दूर करण्याचा सर्वात परिणामकारक उपाय म्हणजे ज्या विरोधी संस्कृति किंवा समाज आहेत, त्याच्यात रुढ असलेले गणितशास्त्र आणि भौतिक शास्त्रज्ञान यामधील विरोध आणि गिवाय त्याच्या तत्त्वज्ञानांतील विरोध दूर करणे हाच आहे. हे विरोध एकदा दूर केले म्हणजे ह्या संस्कृति आणि समाज यामध्ये परस्पर समंजसपणा उत्पन्न होऊ शकेल.

अशा प्रकारे जर पश्चिमी संस्कृति पूर्वेकडील संस्कृतीचे धर्म, ललित-कला आणि त्याच्यातील सहिष्णुतेच्या भावनेतील सौंदर्याची जाणीव आत्मसात् करील तर आपणास अधिक समृद्ध वनवील; तसेंच पौराण्य संस्कृति पश्चिमेकडील भौतिक शास्त्रे, शिल्पज्ञान (टेक्नॉलॉजी) इत्यादीचा स्वीकार करील तर तीहि स्वतः अधिक समृद्ध वनू शकेल. नॉर्थॉपने आपले हे विचार पुष्कळ विस्ताराने प्रतिपादिले आहेत आणि ते आजचे अनेक महत्त्वाचे सांस्कृतिक विरोध मूलतः नाहीसे करण्याकडे लावून दाखविले आहेत.

मूल्यमापन - विसाव्या शतकातील इतिहासचिंतनविषयक मुख्य विचारप्रणाली आणि त्याची रूपरेषा ही अशी आहे डैनीलेवस्की, स्पेग्लर, टॉयन्वी इत्यादि वरील विचारप्रणालीच्या प्रवर्तकांचे अध्ययन-क्षेत्र इतके विशाल आहे की, ते 'सांस्कृतिक प्रकार', 'उच्च संस्कृति', 'सभ्यता', किंवा 'अधितत्त्व' (सुपरसिस्टिम) अशा कोणत्याहि एका सूत्रात बांधू पाहणे किंवा या आधारावर त्याचे वर्गीकरण करणे कठीण आहे. तसेच त्या सर्वात एकरूपता शोधून काढणे हे तर त्याहून दुप्कर आहे अशाच प्रकारे संस्कृतीची परस्परात देवाणदेवाण आणि त्यांचे उदय आणि अस्त या कल्पनांच्या सर्वधातदेखील संशय व्यक्त करण्यासारखा आहे आणि तसा तो व्यक्तविषयातहि आलेला आहे. या प्रश्नावरील डैनीलेवस्की, स्पेग्लर, टॉयन्वी यांच्या सिद्धान्ताचे समालोचन श्रेकडो दृष्टिकोणातून आणि भिन्न-भिन्न पक्ष घेऊन करण्यात येत आहे, करता येणे शक्य आहे. फिशर, मायझेस, पॉपर, गेल व रसेल

यांसारखे कित्येक विचारवंत मानवी इतिहासाला काही निश्चित योजना आणि दिशा असते किंवा तो ठराविक चक्रांतून ठराविक गतीने आणि पद्धतीने फिरत असतो वगैरेसारखा कोणताहि सिद्धान्त मानित नाहीत; तरीदेखील स्पेग्लरसारख्या इतिहासकारांच्या दृष्टिकोणामध्ये अशा अनेक बाबी आहेत की, ज्यामुळे इतिहासावर एक नवा प्रकाश पडला आहे आणि आजच्या पुष्कळ ज्वलंत समस्यांकडे पाहण्याचा एक नवा सापेक्ष दृष्टिकोण (पर्सपेक्टिव्ह) आपल्याला प्राप्त झाला आहे. स्पेग्लरने संकल्पिलेली मेजिअन संस्कृति अस्तित्वात असो किंवा नसो - काही इतिहासकार तिचे अस्तित्व मानित नाहीत - पण त्याच्या तद्विषयक प्रतिपादनामुळे आपल्याला भूमध्यसागर-परिसरातील जगताची कला आणि धर्म याविषयीच्या पुष्कळशा असंबद्ध वाटणाऱ्या अभिव्यक्ति समजण्याला साहाय्य झाले आहे.

कार्ल ल्युडयने असे स्पष्ट विधान केले आहे की, इतिहास समजून घेण्याचे एवढेच दोन सिद्धान्त आहेत: एक 'इतिहासाची प्रगति चक्राकार (सायक्लिक) होत असते' हा आणि दुसरा 'इतिहासाची प्रगति अंतिम ध्येयाच्या (एन्चॅटॉलॉजी) अनुकूल दिशेच्या धोरणाने होत असते' हा. इतिहासाच्या मोमासेचे अगदी अलीकडचे प्रयत्न-देखील एकतर या दोन सिद्धान्तांची निरनिराळी रूपे तरी असतात किंवा या दोहोच्या काही मिश्रणाचे रूप घेतात. यापलीकडे दुसरे काही नाही.

ऐतिहासिक प्रत्ययवादाचा पुरस्कर्ता कॉलिंगवुड याने इतिहासाचे परमध्यय चिंतन हेच मानले आहे; आणि चक्रक सिद्धान्त मानतो त्या प्राकृतिक प्रक्रिया आणि ऐतिहासिक प्रक्रिया यांमधील त्रुटि दाखवून दिली आहे. चक्रक सिद्धान्ताप्रमाणे प्राकृतिक प्रक्रियेमध्ये गतकाल आपले स्थान वर्तमानाला देऊन आपण नष्ट होतो, तर ऐतिहासिक प्रक्रियेत ऐतिहासिक दृष्टीने ज्ञात असलेला गतकाल वर्तमानकालात टिकून राहतो. प्रत्ययवादाच्या मताप्रमाणे इतिहास व्यक्तिनिष्ठ आहे. इतिहास म्हणजे निरनिराळ्या इतिहासकारांनी आत्मसंस्कारांतून निर्माण केलेली रचना आहे. इतिहासकार हे प्राचीन कालाच्या काही जीवनाविष्कारांचा पुनः प्रत्यय वर्तमानकालात आणून देतात इतिहासात चक्रगतीचा आढळ निश्चित होतो; आणि त्याचे कारण न समजले तरी इतिहास चक्राकार आहे एवढे लोकाना पटतं. आता प्रत्येक मनुष्याची छाया जमिनीवर कुठे ना कुठे निश्चित पडते, आणि त्याच्या स्वतःच्या हालचालीमुळे तीसुद्धा हलते डुलते. त्याच तऱ्हेने व्यक्ति आणि जाति-जमातीच्या ऐतिहासिक ज्ञानाच्या प्रगतीनुसार त्याचा इतिहासविषयक चक्रक दृष्टिकोणदेखील बदलतो, विकृत होतो किंवा नवा बनतो. तेव्हा इतिहासाच्या प्रत्येक विद्यार्थ्याच्यासमोर इतिहासाचा अशा तऱ्हेचा कोणता ना कोणता चक्रक सिद्धान्त अवश्य असावयास हवा.

अशा प्रकारच्या साधक-वाधक मीमांसा झाल्या असल्या तरी मानव-जातीचा विकास समरेषेत न होता चक्रमार्गांनी होत असतो अशीच सार्वत्रिक कल्पना रुढ झाली आहे; आणि इतिहासांतील सभ्यतांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे, प्रत्येक संस्कृति एकासारखीच आदरणीय आहे असे मानणे, प्रत्येक संस्कृतीचे विश्लेषण वृद्धि, परिपक्वता आणि अन्त या पारिभाषिक शब्दावलीच्या धोरणाने करणे, आणि अभ्यासाचे

लक्ष्य असलेल्या संस्कृति काही निश्चित अवस्थान्तरातून जात असतात, आणि शेवटी भौतिकता म्हणा किंवा अतिबौद्धिकता म्हणा अशा स्वरूपाच्या वादोदया कालापर्यंत पोचून नष्टप्राय होतात, इत्यादि स्पेगलर आणि त्याचे अनुयायी याचे बरेच विचार पुष्कळ प्रमाणात स्वीकारले जाऊ लागले आहेत.

युरोपवाहेरील काही विचार - लेखनासंबंधीचे टिपण : इतिहासासंबंधीचा मूलभूत तात्त्विक विचार युरोपवाहेर फारसा झालेला नाही. प्राचीन पौराण्य वाङ्मयांत इतस्तुत काही विचार आढळतात, परंतु दखल घेण्याजोगे असे विशेषसे त्यात काही नाही. 'इतिहासोपनिषद्' नांवाचे एक संस्कृत उपनिषद् आढळते. (अप्रकाशिता उपनिषद्.; अडथार, १९३३) त्याचा काळ निश्चित सांगता येणार नाही. त्यांत इतिहासश्रवणाने काय प्राप्त होते ह्याबाबत चार ओळी लिहिलेल्या दिसतात. प्राचीन भारतीयानी ऐतिहासिक स्थित्यंतराचा अन्वयार्थ लावण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केलेला दिसत नाही. सर्व काही ईश्वरी इच्छेने घडते. सर्व काही कालगति किंवा युगधर्म असतो असे अनेक ठिकाणी म्हटलेले आहे. क्वचित् 'राजा कालस्य कारणम्' अशा-सारखीहि मते आढळतात चाणक्याने मात्र आपल्या अर्थशास्त्रात 'परस्परसाधका. हि शक्तिदेशकाला.' असे सूत्र सांगून इतिहास काही अंशी देशस्थितीने, काही प्रमाणात कालमानानुसार, तर काही प्रमाणात मानवाच्या कर्तृत्वाने घडत असतो असा एक व्यापक सिद्धान्त सांगितलेला आहे. (पहा : 'चाणक्याचा इतिहासवेद' नवभारत, सप्टेंबर, १९५६). असे काही उल्लेखनीय म्हणता येतील असे विचार काही ठिकाणी व्यक्त झाले असले तरी इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानावरील लेखन म्हणून एखाद्या संस्कृत किंवा प्राकृत ग्रंथाकडे वा एखाद्या ग्रंथातील एखाद्या प्रकरणाकडे अंगुलिनिर्देश करता येणार नाही.

प्राचीन चीनमध्येहि बहुधा दैववाद आणि कालचक्रवादच सांगितला गेला; परंतु तेथेहि ईश्वरी सूत्राचा किंवा कालचक्राचा सिद्धान्त न मानणारे हॅन-फी-त्सेसारखे विचारवंत क्वचित् आढळतातच.

चौदाव्या शतकांतील अरबी तत्त्वज्ञ इला खातुन ह्याने इतिहासाचा अनेक अंगांनी भरपूर विचार केला असला तरीहि त्याच्या विवेचनात अनेक ठिकाणी संदिग्धता आणि कधीकधी अंतर्गत विसंगतीहि आढळते; परंतु देशकालपरिस्थितीच्या सदभातिच मानवी विश्वांतील घडामोडीचा विचार झाला पाहिजे हा त्याचा आग्रह लक्षात घेण्यासारखा आहे. (पहा : इब्न खाल्डुनस फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी - म्युशिन मेहदी, लंडन, १९५७).

मराठी वाचकांच्या दृष्टीने मराठीत ह्या विषयावर कोणी काय काम केले आहे ह्याचा थोडासा निर्देश उपयुक्त होईल. मराठी साहित्यांत ह्या विषयावरचे लेखन फारच अल्प आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, कै. वि. का. राजवाडे, कै. प्रा. व्यं. श. शेजवलकर ह्यांच्या लेखनातून इतस्तुतः काही स्फुट विचार व्यक्त झालेले आहेत. दत्तोपंत आपटे स्मारकग्रंथांतील (१९४७) कै. प्रा. श्री. व्यं. पुणतावेकर, श्री दि. वि. काळे इत्यादींचे ह्या विषयाशी संबंधित असे लेख उल्लेखनीय आहेत. प्रा. सदाशिव आठवले ह्यांचा 'इतिहासाचे तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथ (१९६७) ह्या विषयाचा सर्व वाजुनी परामर्श घेण्याचा पहिलाच प्रयत्न आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : वेडबेर्न्ड, एन. : दि मीनिंग ऑफ हिस्टरी, जू. जी. रीव्ही (लंडन, १९३६); क्रोचे, वी. : हिस्टरी अँड दि स्कोप ऑफ लिबर्टी (न्यूयॉर्क, १९५५); कॉलिंगवुड, आर. जी. : दि आयडिआ ऑफ हिस्टरी, संपा. टी. एम. नो (ऑक्सफर्ड, १९४६); हेगेल, जी. डब्ल्यू. एफ. : लेक्चर्स ऑन दि फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी (वॉलिन, १८३६); क्रोवर, ए. एल. : कॉन्फिगरेशन ऑफ कल्चर ग्राउंड (क्वॉल, १९४४); नॉर्थ्रॉप, एफ. एस. सी. : दि मीटिंग ऑफ दि ईस्ट अँड वेस्ट (न्यूयॉर्क, १९४६); पॉपर, के. आर. : दि पॉव्हेर्टी ऑफ हिस्टॉरिसिझम (लंडन, १९५७); सोरोकिन, पी. ए. : सोशल अँड कल्चरल डायनॅमिक्स, ४ ख (न्यूयॉर्क, १९३७-४१); स्पेगलर, ओ. : दि डिक्लाइन ऑफ दि वेस्ट, जू. सी. एफ. अँटकिन्सन, २ ख. (लंडन, १९२६, १९२८); टॉयन्ब्रो, ए. जे. : ए स्टडी ऑफ हिस्टरी, ११ ख. (लंडन, १९३४-१९५९); दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ, पुणे, संपा. : दत्तोपंत आपटे लेखसंग्रह (पुणे, १९४५); आठवले, स. : इतिहासाचे तत्त्वज्ञान (वां, १९६७).

डी. एस. मधुकर

इस्लाम धर्मांतील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, इस्लाम धर्मांतील

ईशोपनिषद् : वस्तुतः वाजसनेयि-संहितेचा शेवटचा म्हणजे चाळिसावा अध्याय म्हणजे प्रस्तुतचें उपनिषद् होय. या उपनिषदाची सुरुवात 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' या मंत्राने झाली असून त्यांत आलेल्या पहिल्या 'ईशावास्य' या शब्दामुळे या उपनिषदाला 'ईशावास्य उपनिषद्' असें म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे 'ईश उपनिषद्' असेहि म्हटले जाते. शिवाय 'वाजसनेयि-संहितोपनिषद्' असेहि म्हटले जाते केवळ अठरा मंत्रांचे हें उपनिषद् वैदिक तत्त्वज्ञानाचा विकासाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे असें आहे प्रस्थापित वैदिक यज्ञयागादींचे कर्मकांड व नवीन उदयाला येत असलेला उपनिषदांचा ब्रह्मज्ञानात्मक विचार यांच्या संधिकालात हे निर्माण झाले असावे व या दृष्टीने त्याची वाजसनेयि-संहितेतील जागा फार अर्थपूर्ण आहे. मातरिश्वा, यम, सूर्य, प्रजापति, अग्नि या वैदिक देवतांचे उल्लेख, कर्माविषयीची श्रद्धा व आस्था, त्याचबरोबर त्याग, ज्ञान इत्यादींची आवश्यकता व एकंदर मानवी जीवितासंबंधी विचार व उदात्त कल्पना आणि मरणोत्तर भवितव्याची कल्पना या साऱ्यांमुळे हे उपनिषद् त्याच्या कालांतील प्रचलित विचारांचे एक उद्बोधक सकलन वाटते उत्तरकालीन उपनिषदांप्रमाणे कर्मांला येथे गौणत्व तर नाहीच, पण त्याची आवश्यकता आवर्जून प्रतिपादिलेली आहे; म्हणून कर्माचे वर्चस्व अजून असलेल्या, पण ज्ञानाची महती पटलेल्या अशा कालखंडात त्याची निर्मिती झाली असावी. पूर्वसूरीचा उल्लेख या विचारधारेच्या परंपरेचा द्योतक असा आहे

हिरण्य पात्राने शाकलेलें आत्मतत्त्व : मानवाचे शरीर हे 'भस्मान्त' आहे, तथापि त्यात एक शाश्वत, प्रकाशात्मक, पापरहित, शुद्ध व तेजस्वी आणि सत्यस्वरूप असे 'आत्मतत्त्व' वास करीत आहे हेच त्याचें चैतन्य-निधान; तथापि मेघाने झाकलेला सूर्य जसा दिसत नाही, तसे हे आत्मतत्त्व 'हिरण्य पात्राने' - सुवर्णमय विलोभनीय

पटलाने - झालेले असल्यामुळे दिसत नाही. मानवाच्या अंतर्यामी असणारं हे प्रकाशमय शाश्वत आत्मतत्त्व व आदित्यमंडलांत असणारं प्रकाशरूप सत्यतत्त्व ही एकच आहेत.

या आत्मतत्त्वाभोवती एक प्रकारची गूढता, गहनता पसरलेली आहे. परस्परविरोधी गुणांनी हे तत्त्व युक्त असतं. वस्तुतः गतिहीन असूनहि ते अत्यंत चपल आहे. तें दूरहि आहे आणि जवळहि आहे. तें सगळ्यांच्या अंतर्यामी आहे, तथापि ते वस्तुजाताला 'बाह्य' आहे असेच म्हणावे लागेल. उपनिषदांतील गूढवाद व साक्षात्कारवाद या अशा वर्णनामध्येच भरलेला आहे आत्मतत्त्व हे सर्वव्यापी, सर्वांतर्यामी असूनहि सर्वातीत आहे असें या उपनिषदाला म्हणावयाचें आहे.

कर्मयोगी जीवनमुक्त : ईश्वराने प्रत्येक वस्तु व्यापलेली आहे आणि म्हणूनच ती वैभवशाली व मंगल आहे. तिच्यांत स्वरूपतः 'हेय' असे काहीच नाही व म्हणूनच ईश्वराने जे आपल्या वाट्यास दिले आहे, त्याचा आनदाने व कृतज्ञतेने उपभोग घ्यावा, दुसऱ्याच्या घनाचा लोभ मुळीच धरूं नये. आपल्याला जें मिळालें त्यांत संतोष असावा व त्याचा उपभोगहि त्यागवृत्तीने घ्यावा. आपल्या वाट्याला जें कर्म आलेलें आहे ते करीतकरीतच शतायु होण्याची महत्त्वाकांक्षा धरावी व पूर्ण करावी, असे या उपनिषदाचें जीवितविषयक तत्त्वज्ञान आहे. भगवद्-गीतेतील कर्मयोग वा नैष्कर्म्य ही जरी येथे स्पष्टपणे प्रतिपादिलेली नसली तरी त्या तत्त्वज्ञानाचें बीज येथे आहे हे निःसंशय. ज्याला विश्वांतील प्रत्येक वस्तूमध्ये परममंगल तत्त्वाचा साक्षात्कार झालेला आहे, ज्याला सर्वत्र एकत्व प्रतीत झालेलें आहे, ज्याच्यांतील लोभ नाहीसा झालेला आहे, व ज्याच्या ठायी केवळ त्याग, संतोष उरली आहेत, त्याला कर्माचें भय नाही व त्याला शोकमोहादीचा स्पर्श होण्याचीहि शक्यता नाही. यांतच जीवनमुक्त, स्थितप्रज्ञ, गुणातीत इत्यादि कल्पनाचें बीज सापडते.

मरणोत्तर स्थिति : या उपनिषदांत अशा प्रकारची जीवनमुक्तीची कल्पना मांडलेली आहे, तसेंच मरणोत्तर स्थितीचाहि थोडा व अस्पष्ट असा विचार केलेला दिसतो. अज्ञानी, आत्मतत्त्वाचा - एकत्वाचा साक्षात्कार न झालेले, हे मरणोत्तर 'अंधकारमय' प्रदेशांत जातात व ज्यांना हे ज्ञान, हा साक्षात्कार झालेला असतो ते प्रकाशमय प्रदेशांत जातात. मरणोत्तर जरी पाञ्चभौतिक शरीर भस्म होऊन प्राण हे विलीन होत असले तरी कर्माप्रमाणे उचित स्थितीत मानवाला जावें लागते. यांत कर्मसिद्धान्ताचा प्रभाव आपणास दिसतो.

अविद्या व विद्या यांचा समन्वय : या छोट्या उपनिषदांतील सर्वांत महत्त्वाचें व मौलिक असें प्रतिपादन म्हणजे त्यांत प्रतिपादिलेला समन्वय होय. केवळ अविद्या वा केवळ विद्या यांच्यामुळे मानवाला त्याच्या जीवनांतील यश व निःश्रेयस मिळत नाही. अविद्येमुळे तर तो अधकारांत जातोच; पण केवळ विद्येमुळे तो त्याहीपेक्षा निविड अशा अंधकारांत जातो. मानवाची जीवनांतील समस्या द्विविध आहे: एक मृत्यु तरुन जाण्याची व दुसरी आत्मतत्त्व प्राप्त करून घेण्याची. यांपैकी मृत्यु म्हणजे भौतिक जीवन व त्यांतील आवश्यक त्या गोष्टी. व्यावहारिक विश्वांत अविद्येनेच कार्यभाग सिद्ध होत असतो. त्यांत यशस्वी झाल्यावरच विद्येच्या योगाने अमरत्व प्राप्त होते. भौतिक जीवनांत यशस्वी झाल्यावरच त्यापलीकडे जाऊन प्रखर ज्ञानसाधनेची शक्यता

व उपयुक्तता कळते ज्याचा भौतिकालाच तोंड देतां देतां विनाश झाला, त्याला ज्ञानसाधना तरी कोठली? अर्थात् केवळ भौतिकांतच रममाणहि होतां कामा नये, कारण जो केवळ भौतिकांत रमला त्याला ज्ञानसाधना दुर्लभच. अशा रीतीने अविद्येने - व्यवहारास आवश्यक असलेल्या ज्ञानकर्मादीनी - यशस्वी होऊन, पलीकडे जाऊन विद्येने - पारमार्थिक ज्ञानाने - अमरत्व मिळतें. व्यवहाराकडे पाठ फिरवून केवळ ज्ञानाच्या पाठीमागे लागल्यास भौतिक व्यवहार तर नष्ट होतोच, पण पारमार्थिक यशहि लाभत नाही व म्हणून तो निविड अंधकारांत जातो. यशस्वी जीवन म्हणजे अविद्या व विद्या यांचा योग्य समन्वय. ज्ञानी होऊं इच्छिणाऱ्यांनी व्यवहार यशस्वी करावयास हवा व सामान्यांनी व्यवहारांतच गुरफटून न जातां ज्ञानाकडे झेप घ्यावयास हवी.

विश्लेषण व संश्लेषण यांचा समन्वय : हा जसा 'आचरणां'तील समन्वय या उपनिषदाने सांगितला आहे, तसाच समन्वय बुद्धिवादांतहि आवश्यक असल्याचें त्याने सांगितलेलें आहे. केवळ 'संभूति' वा केवळ 'असंभूति' यांचा आश्रय करून भागणार नाही, तर यांचाहि योग्य तो समन्वय करावयास हवा. यांतील 'असंभूति' व 'संभूति' यां शब्दांच्या अर्थावद्दल संदेह असून भिन्न-भिन्न अर्थ 'विनाश' व 'उत्पत्ति', 'विश्लेषण' व 'संश्लेषण' असे सुचविण्यांत आलेले आहेत. या सर्वांचा विचार करता एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की, या उपनिषत्काराच्या मताप्रमाणे विश्वासवधी केवळ 'अभावरूप' वा 'भावरूप' अशी एकांगी अतिरेकी दृष्टि स्वीकारून भागावयाचे नाही. अंतिम सत्य या दोहोच्या समन्वयांत सामावलेले आहे. उत्पत्ति हें अंतिम सत्य नाही. तसेंच विनाश हेहि नाही विश्लेषणात्मक पद्धतीने संपूर्ण ज्ञान होत नाही. तसेंच केवळ संश्लेषणात्मक पद्धतीनेहि होत नाही. परिपूर्ण विचाराला, सुसंगत तर्काधिष्ठित ज्ञानाला या दोहोंचीहि आवश्यकता आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. संपा. : अष्टादश-उपनिषदः, ख १ (पुणें, १९५८); वेलवलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ - दि क्रिएटिव्ह पीरिअड (पुणें, १९२७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी. (पुणें, १९२६).

न्यं. गो. माईनकर

ईश्वर : ईश्वर हा धर्म, धर्मतत्त्वज्ञान, ईश्वरमीमांसाशास्त्र यांचा मुख्य विषय होय. सत्शी निगडित असलेल्या सत्ताशास्त्राचा तो प्रत्यक्ष विषय नाही; पण परम सत् या स्वरूपांत तो शास्त्राच्या व्याप्तीत येतो.

परम सत्, सत्चें परम पूर्णत्व, सर्व शुद्ध परिपूर्तीचें सरल व ज्यात विविधता निर्माण झालेली नाही असें आत्मैक्य, परमश्रेयस् व सर्वांत अधिक उपास्य अशा रीतीने सामान्यतः ईश्वराची कल्पना केली जाते. सृष्टीशी असणाऱ्या त्याच्या संबंधांत तो सर्व घटनांचें आद्य व संपूर्ण कारण, तसेच उत्पत्ति, रक्षण, कार्य, वैश्विक व नैतिक व्यवस्था, इतर सर्व जीवांची समाप्ति व पूर्ति याचें उगमस्थान मानला जातो.

आपल्याकडील शंकराचार्यासारखे व पाश्चात्य देशांतील ब्रॅड्ले-सारखे काही तत्त्वचिंतक ईश्वर (किंवा प्रभु) आणि परमतत्त्व किंवा ब्रह्म यांत भेद करतात. सुव्यवस्थित नियंत्रण, संपूर्ण निर्मिति

नाही; पण नव्या कल्पाचा प्रारंभ, यासारखी दिव्य विश्वविषयक कार्ये ज्याच्यावर आरोपित केली जातात व ज्याच्या प्रगत पृथक्त्वामुळे आणि जगाशी असणाऱ्या ज्याच्या आवश्यक संबंधामुळे जो पूजा व भक्तीचा योग्यतम विषय मानला जातो, असा सर्वोत्तम सगुण पुरुष म्हणजे ईश्वर होय. ही कल्पना मानवरूप आहे म्हणून ती केवळ अंतिम-तत्त्ववाद्याकडून (ब्रह्मवाद्याकडून) नाकारली जाते. पण त्यांच्यापैकी बहुतेक हे मान्य करतात की, सगुण ब्रह्म म्हणून ईश्वर हा मर्यादित व्यक्ति नसून, तो स्वभावतः पूर्णपणे व्यक्तिवत्त्वगाली (मर्यादित नसला तरी) व नीतिमान असतो, म्हणून पूजा व भक्ति याचा तो सर्वात अधिक योग्य विषय होतो

ईश्वराच्या कल्पनेचा उद्भव व विकास अनेक परिमित देवाच्या-ऐवजी जगाच्या उत्पत्तीचे श्रेय ज्याला देता येईल असा एक विशिष्ट सर्वश्रेष्ठ देव (डायस, थिऑस) गृहीत धरूनच जिच्या संकीर्णत्वाचे व सामान्यत्वाचे स्पष्टीकरण करता येईल अशी विश्वाची रचना मान्य केल्यामुळे ईश्वराची कल्पना निघाली असावी. इजिप्तमध्ये 'आतुम' अथवा 'त्पाह' आहे; मेसापोटेमियामध्ये 'मार्दुक' अथवा 'असुर', इस्रायलमध्ये 'एल', 'एलोहिम' अथवा 'अहोवा' (जो आहे तो), ग्रीसमध्ये 'झ्यूस', रोममध्ये 'ज्युपिटर'; चीनमध्ये 'ताओ', भारतात 'वरुण', 'पुरुष', 'हिरण्यगर्भ', 'विश्वकर्मा', 'एक' अथवा 'तदेक' (वेद), प्रजापति (ब्राह्मण), ब्रह्म (आद्य उपनिषदे), रुद्र (श्वेताश्र्वतर उपनिषद्) आणि महाकाव्याच्या कालापासून एकमेवाद्वितीयम् अशा निर्गुण ब्रह्माशी ज्यांचे थोड्याफार रीतीने आत्म्यैक्य प्रतिपादिले जाते असे 'कृष्ण', 'विष्णु', 'राम' अथवा 'शिव' असा तो आहे. ज्याच्यापासून सर्व वस्तु निर्माण होतात, ज्याच्याकडून सर्व वस्तूची धारणा होते व ज्याप्रत सर्व वस्तु शोबटी जातात ते ब्रह्म होय. भगवद्गीतेतील वर्णनाप्रमाणे ईश्वर हा पुरुषोत्तम आहे, भूतमात्रांतील अतःस्थ सूत्र आहे व महत्तम आश्रय आहे. ख्रिस्ती धर्मात विश्वनिर्माता व नियता ईश्वर, (पिता, पुत्र आणि आत्मा) ही 'पवित्रत्रयी' म्हणून ओळखला जातो; व (जो पुढावतारातील ईश्वरच आहे अशा येशू ख्रिस्तात तो पूर्णपणे व्यक्त झाला आहे.) इस्लाममध्ये तो अनन्य 'अल्ला' आहे. वस्तुतः परम सत्, सृष्टीचे कारण व तिचा नियता प्रभु अशा ईश्वराच्या कल्पनेचा विकास बहुतेक लोकांनी केला आहे

ग्रोक तत्त्वचिंतक : (धार्मिक श्रद्धेने) तत्त्वज्ञानाच्या मताना धार्मिक श्रद्धेची पार्श्वभूमी सतत लाभली आहे. प्लेटोच्या मताप्रमाणे ईश्वर म्हणजे परम शुद्ध व कृपाविघाता, अशुभाचे कारण नसून शुभाचे कारण असलेले व माणसाच्या प्रेमाचा सर्वश्रेष्ठ विषय असे व्यक्तिवत्त्वगाली तत्त्व होय (लॉज ७१६). 'जेवढे शक्य होईल तेवढे ईश्वराप्रमाणे होऊन' माणसाने सुख प्राप्त करून घ्यावयाचे आहे (टीमोस); पण ईश्वराचा आयडिआशी असणारा सवध त्याच्याकडून स्पष्ट झालेला नाही. ऑरिस्टॉलच्या मते, ईश्वर 'अप्रेरित प्रेरक' (फिजिक्स) आहे; तसेच शुद्ध बुद्धि, 'विचाराचा विचार', आणि म्हणून परममगल व स्वयंपूर्ण असणारे, नित्य जीवन व जे इच्छेच्याद्वारा अनादि व अनिर्मित जगाला प्रेरित करते ते विद्यमान कल्याण अथवा सुख असा तो आहे स्टोइक्सच्या मते ईश्वर अतःस्थ बुद्धि (लोगोस) व विश्वाचा अधिपति आहे. एपिक्युरसच्या मताप्रमाणे ईश्वर हे चिन्मय, अदृष्य

व आनंदकारी असे तत्त्व आहे. प्लॉटिनसच्या मते तो एक व शिव जाहे, सर्वातीत व अवर्णनीय पण परमानंदाच्याद्वारा प्राप्त करून घेण्यासारखा आहे.

ख्रिस्ती तत्त्वचिंतक . आद्य ख्रिस्ती तत्त्वचिंतकांनी ईश्वराचे अद्वितीयत्व, एकता, अनंतवीर्य, शिवस्वरूप व दयाद्र प्रेम यावर भर दिला होता 'जो आहे तो मी आहे', किंवा 'तो जो आहे' या अर्थाच्या 'याहवेह' या त्याच्या नांवावर सेंट एफ्रेम व सेंट हिलारी यांनी आपला विचार केंद्रित केला होता. सेंट ऑगस्टाईनच्या मते, जे आहे त्यामुळे असणारा अव्ययीभाव दर्शविणाऱ्या 'सार' या शब्दाने या नावाचे अतिशय समर्पक रीतीने भाषांतर होते. हे अव्ययी सत् म्हणजे चिद्रूपाचे व शिवरूपाचे पूर्णत्व व आत्मैक्य होय आणि म्हणून ते अवर्णनीय गूढ आहे. पाश्चात्यातील आरंभीच्या स्कोलॅस्टिक तत्त्वज्ञान्यांनी यापुढे जाऊन असे प्रतिपादन केले होते की, " ज्यामध्ये अधिक वैधर्म्य आढळून येणार नाही असे कोणतेही साधर्म्य निर्माता आणि निर्माण केलेला जीव यांच्यात आढळून येणार नाही " आपल्या केवळ बुद्धीच्या साहाय्याने माणसाला ईश्वर आहे हे समजू शकेल, पण दिव्य साक्षात्काराखेरीज तो काय आहे हे समजू शकणार नाही हे नवप्लेटोपंथीय तत्त्व सेंट टॉमस अक्वायनसने मान्य केले होते. पण त्याचे असे म्हणणे होते की, माणसाने लक्षणात्यायाने ईश्वराची अपुरी असली तरी यथायं कल्पना करता येईल आणि त्याला असेही म्हणता येईल की, 'ईश्वराचे सार हे त्याच्या वर्तमान असण्याच्या कृतीत अपूर्ण असून तो साक्षात्, सत्य, शिव, सौंदर्य, प्रेम व आनंद आहे.'

युरोपमधील प्रबोधनकालांतील ईश्वरकल्पना : युरोपमधील प्रबोधनाच्या कालातील काही तत्त्वचिंतकांचा कल एक आणि अनेक असे दोन्ही असणाऱ्या वैश्विक अनंतत्व व जीवन (जी व्हीनो) अथवा वैश्विक शक्ति, प्रज्ञा आणि प्रेम (टी. कॅम्पेनेला) या प्रकारच्या संपूर्णपणे अतःस्थ व सर्वेश्वरवादी कल्पनेकडे होता. देकार्तच्या मते आपण आरंभी ईश्वराचे ज्ञान मिळविले पाहिजे व त्यावर इतर वस्तूचे आपले सर्व ज्ञान उभारले पाहिजे. त्याच्या 'मी जाणतो' या मूलभूत कल्पनेपासून निरुपाधिक सत्याच्या निकषाप्रत व स्वयनिर्मित आणि सामान्य कारण असणाऱ्या ईश्वराप्रत तो अव्यवहितपणे जातो स्पिनोझाच्या मते ईश्वर हा अनंत, नित्य, पूर्ण असून आणि सृष्टीच्या परिवर्तनीय व परिमित रूपांत कारकभावाने नव्हे तर आविष्काररूपात व्यक्त झालेले एकमेव द्रव्य होय. लायबनिझच्या मताप्रमाणे ईश्वर हा आवश्यक सत् आहे व संभवनीय असणाऱ्या सर्व जगापैकी श्रेष्ठ म्हणून हे जग निर्माण करणे, भौतिक कारणांनी, पण नैतिक कारणांनी, त्याला भाग होते, अशा परावलंबी जगाचा तो पर्याप्त आधार आहे. काटच्या मताप्रमाणे ईश्वर हा, (जे) शुद्ध बुद्धीला नाही तरी केवळ व्यावहारिक बुद्धीला प्रस्थापित करता येते असे प्रजेचे परमोच्च ध्येय आहे. काटनंतर जर्मन तत्त्वज्ञान सर्वेश्वरवादी झाले. अहंपदार्थाची प्रतिक्षिप्त स्वरूपाची अंतःप्रज्ञा (फिष्ट), किंवा कलेत आढळून येणारी ब्रह्माविषयीची अंतःप्रज्ञा (शोल्स), किंवा 'पूर्ण मन' अशा स्वरूपातील बौद्धिक अंतःप्रज्ञा हा तिचा आधार आहे. या तत्त्वज्ञानाच्या प्रत्येक प्रकारात ज्याच्यापासून सृष्टीची अतःस्थ रीतीने उभारणी होते, असे अनंत तत्त्व हे आधार आहे ज्याची 'शुद्ध कृति' ही नेहमी अपूर्ण व परिवर्तनीय असणाऱ्या सदसत्त्वा केवळ कल्लोळ

आहे अशा कोचे व जंटाइलने हेगेलचा विद्वाद इटलीत प्रसृत केला. तो फ्रान्समध्ये रेनोव्हिए व हॅमलिन यांनी, इंग्लंडमध्ये ब्रॅड्लेने व गुनायटेड स्टेट्समध्ये रॉइसने प्रसृत केला. मानवाच्या भवितव्याचे शिखर, त्याच्या शुद्ध (ब्रून्स्विगच्या) आरोही तर्कातील आकारिक घटक, अहंपदार्थांचे परमरूप अशा प्रकारच्या ईश्वरविषयक विपयिवादात ब्रून्स्विगने फिष्टच्या मताचा विकास केला.

फ्रेंच ईश्वरविषयक कल्पना फ्रेंच अध्यात्मवाद्यांनी (मेन डी विरान्, रेवे साँ, वर्गसन, लॅव्हेल) मूर्त ईश्वराचे प्रतिष्ठापन केले. वर्गसनच्या मते, ईश्वर हा प्रेम आहे, तो पुरुषस्वरूपी व स्वतंत्र आहे. तो निर्माता आहे आणि (त्याची) निमित्ति हे प्रेममय कार्य आहे. अस्तित्ववाद हा नास्तिक (सार्व आणि वाह्यत. हायडेगर) व आस्तिक (किर्कोगार्ड, जास्पेर व मासेल) यांत विभागला आहे. ईश्वरासंबंधी अर्थपूर्ण रीतीने कसे बोलतां येईल, या प्रश्नाची चिकित्सा भाषा-विश्लेषणवाद्यांनी (धूर्तपणे) सुरू केली आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर व्लाडेल व आधुनिक थोमिस्टांच्या (मसियर, मॅरेकल, मॅरिटन, गिल्सन इत्यादि) लिखाणांत कॅथॉलिकांच्या ईश्वरविषयक तत्त्वज्ञानाला नवा वहर आला आहे.

भारतीय कल्पना : भारतात शुद्ध निर्गुण ब्रह्म, परमात्मा, सच्चिदानंद, मानव व जग यांत अंतर्भूत अमूर्तहि संपूर्णपणे अत्युत्तम असणाऱ्या ईश्वराचे सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञान शंकराचार्यांनी विकसित केले. अंतर्यात्री विशिष्ट व स्वतःच्या शरीराशी निगडित असावे त्याचप्रमाणे जगाशी निगडित असलेला सगुण ब्रह्माच्या रूपांतील ईश्वर हा रामानुजांच्या भक्ति-तत्त्वज्ञानाचा विषय आहे. तो जीवांचा जीव आहे. वल्लभाचार्य, निंवाकाचार्य व चैतन्यप्रभू यांनी रामानुजाचार्यांचेच अनुसरण केले. मध्वाचार्य भक्तिसंप्रदायातील असले तरी ईश्वराच्या परम रूपाची त्यांनी महती गाडली होती व मानव अथवा जग याच्याशी त्याचे कोणत्याही स्वरूपाचे आत्मैक्य मानण्याचे त्यांनी नाकारले होते. भारतीय तत्त्वचिंतकाकडून आजहि पर्यायी मानले जाणारे हे विचारप्रवाह आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : गुथरी, डब्ल्यू. के. सी. : दि ग्रीक्स अँड देअर गॉड्स (लंडन, १९५०); मेयर, एच. : फिलॉसफी ऑफ सेट टॉमस अँक्वायनस, अनु. एफ. एक्हॉफ (सेटलुई, १९४४), मरे, जे. सी. : दि प्रॉव्लेम ऑफ गॉड, यस्टरडे अँड टुडे (न्यू हॅवेन, १९६४); अँटॉयने, आर. व इतर संपा. : रिलिजस हिंदुइझम, सुधा आ. २ (अलाहाबाद, १९६८); राधाकृष्णन, एस व मूर, सी. ए. : ए सोर्सवुक इन इंडियन फिलॉसफी, (प्रिन्स्टन, १९५७).

आर. व्ही. डस्मेट

ईश्वर-अस्तित्व : ईश्वराचे अस्तित्व अव्यवहितपणे स्पष्ट होत नसते, म्हणून ते सिद्ध करावे लागते. ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी तत्त्ववेत्त्यांच्या प्रवृत्ति पुढील तीन प्रकारांत दर्शविता येतील. आस्तिक ते मान्य करतात, नास्तिक नाकारतात आणि अज्ञेयवादी त्यावद्दल शंका घेतात. आस्तिकांपैकी काही ते केवळ श्रद्धेने मान्य करतात. इतर काही असा दावा करतात की, माणसाला अस्फुट अंतःप्रज्ञेने त्याची जाणीव होते; पण त्यांच्यापैकी बहुतेकजण प्रमाणाच्या साहाय्याने ईश्वरी अस्तित्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. ते सिद्ध करण्याचा

त्यानी प्रयत्न केला तरी त्यांपैकी वरेच असें मान्य करतात की, माणसाला तत्त्वज्ञानाचा आधार न घेताहि ईश्वराच्या अस्तित्वाचे स्वयंस्फूर्त असें ज्ञान असतें. या ज्ञानाचे वर्णन 'भगवद्गीताकारांनी 'अतींद्रिय आणि परमानंदकारक सत्', वादरायणाचार्यांनी 'प्रसन्न व तेजस्वी सत्', शंकराचार्यांनी 'मी ब्रह्म आहे' या उद्भासांत प्रगट होणारें, सेट दमासीनने 'मानवांत निहित असलेले', सेट ऑगस्टीनने 'प्रत्येक सत्यात गर्भित असलेले', अँक्वायनसने 'प्रत्येक ज्ञात वस्तूच्या ज्ञानांत अंतर्भूत असलेले', डन्स स्कॉटसने 'विषयमात्राच्या ज्ञानाशी अस्पष्ट रीतीने निगडित असलेले', देकार्तने 'ज्ञानशक्तीला प्रवर्तित करणारे', श्लिअरमॅकरने 'माणसाच्या पूर्ण परावलंबित्वाच्या जाणिवेत उपलक्षित असलेले', अँटोने 'दिव्यत्वाच्या म्हणजे पुण्य भावनोत्पादक व मनोवेधक अद्भुततेच्या जाणिवेत अभिप्रेत असलेले', शेलरने 'किमानपक्षी श्रद्धा, भय, प्रेम व उपासना या धार्मिक भावनांचे लक्ष्य झालेले सर्वश्रेष्ठ मूल्य' असे केले आहे.

वेद, वायव्य, कुराण यासारख्या पवित्र धर्मग्रंथांतील निर्देशांचा अर्थ समजावून घेऊन, मनांतून सर्व परिमित विषय काढून टाकून, उर्वरित गूढतत्त्वावर मन केद्रित करून (योग), अधिकाधिक सखोल व व्यापक होत जाणाऱ्या निरनिराळ्या विश्लेषणाच्या साहाय्याने विश्वजगताचा सर्वाधिपति असलेल्या ब्रह्माप्रत व सूक्ष्म जगतांतील सर्वश्रेष्ठ अशा आत्म्याप्रत पोचून (उपनिषदे), मूळ ओजस्व्या उगमाशी जाऊन त्याचे आकलन करून घेऊन (वर्गसन), मानवाच्या जीवनविषयक व नैतिक गरजातील विषमता, त्याच्यातील प्रत्यक्ष न्यूनता आणि परम व नित्य सत्त्वाची आवश्यकता जाणून घेऊन (व्लाडेल व ला रॉय), संपूर्ण आत्मप्राप्तीच्या प्रयत्नाला ज्यामुळेच अर्थ व यश मिळू शकतात ते मान्य करून (किर्कोगार्ड, मासेल, चेस्टाँव्ह, वेड्येव्ह, जॅस्पर्स), किंवा ईश्वर खरोखर अस्तित्वांत आहे अशी आपली खात्री करून देणाऱ्या अनुमानांचा शोध करून, अशा अनेक रीतीने अस्पष्टपणे अनुभवाला येणारी ही ईश्वराची उपस्थिति स्पष्ट करतां येईल.

अनुभवपूर्व - अनुभवोत्तर युक्तिवाद . अनुभवपूर्व किंवा अनुभवोत्तर असे युक्तिवाद या संदर्भात मांडले गेले आहेत. ज्याला कांटने 'सत्ताशास्त्रीय' म्हटले आहे अशा अनुभवपूर्व युक्तिवादाचा उगम सेट अँन्तेल्मच्या विचारसरणीतून झाला. तो युक्तिवाद पुढीलप्रमाणे आहे. : 'ईश्वर नाही' म्हणणारा नास्तिकहि 'ज्याच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ अशा कशाचीहि कल्पना करता येणार नाही' असे सत् म्हणजेच ईश्वर असे समजतो; पण एखादी गोष्ट केवळ विचारसृष्टीत असण्यापेक्षा ती वास्तवतेत असणे अधिक महत्त्वाचे आहे; म्हणून ईश्वर हा केवळ विचारसृष्टीतच असतो असे नव्हे, तर तो सत्तेतहि निःसंशयपणे असतो. सेट वोनोव्हेचर, डन्स स्कॉटस, देकार्त, स्पिनोझा, लायबनिझ, हेगेल, हार्टशॉर्न यांनी त्याची पुन्हा मांडणी केल्यानंतरहि हा युक्तिवाद अँक्वायनस, कांट व इतर अनेकांनी केलेल्या टीकेचा विषय होऊ शकतो. अस्तित्व हेंच ईश्वरविषयक कल्पनेचें सारभूत तत्त्व असल्यामुळे ते निरुपाधिकपणे स्वयंसिद्ध आहे; पण हें खरें असले तरी ते आपल्या दृष्टीने स्वयंसिद्ध नसतें; कारण त्याच्या संभवांतच नित्य अस्तित्व उपलक्षित असतें अशा त्या सारभूत तत्त्वाचें आपणास आकलन होत नाही. ईश्वराची कल्पना ही आपल्या विचाराचाच एक आधारभूत

घटक आहे असे जोपर्यंत सिद्ध होत नाही, तोपर्यंत तिच्या निरुपाधिक शक्यतेबद्दल आपण शका घेऊं शकतो व ती कदाचित् मूलतः विसंगत असेल असेहि मानू शकतो. ईश्वराचे अस्तित्व प्रत्यक्षपणे सिद्ध करणें दूरच राहिले, पण त्याच्या अस्तित्वाची निरुपाधिक शक्यताहि सिद्ध करण्यांत कोणालाहि यश आले नाही; म्हणून हा युक्तिवाद किमानपक्षी लगडा आहे.

प्लेटो, अॅरिस्टॉटल, प्लॉटिनस, दमास्कीन, अॅन्सेल्म, मेमोनायडीस, इव्ह सीना यांनी केलेल्या सूचनांचा उपयोग करून अँक्वायनसने पांच अनुभवोत्तर युक्तिवाद किंवा पद्धती मांडल्या आहेत त्या सर्व कारण-कार्य-संबंधाच्या मार्गांनेच ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करूं पाहतात. वरीलपैकी प्रत्येक पद्धत गति अगर परिवर्तन, परावलंबित कार्यक्षमता, भ्रष्टता, गुणविषयक अपूर्णता, विश्वरचना यांसारख्या एखाद्या अनुभवातील घटनेपासून सुरुवात करते. अशा प्रत्येक घटनेला, अंतिम कारण म्हणून एखाद्या स्वयंभू सत्त्वाची आवश्यकता असते; परंतु अशा परस्परबाबली कारणपरंपरेत कनिष्ठ कारण वरिष्ठ कारणापासून चालना मिळाल्याखेरीज कार्य करूं शकत नाही; म्हणून अशा कारण-परंपरेत अनवस्था-दोष मान्य करता येत नाही.

पहिली पद्धत : सृष्टीत परिवर्तन आढळून येतें; परंतु जें परिवर्तित होतें, म्हणजे काही बाबतीत संभाव्यतेतून प्रत्यक्ष कृतीत उतरतें, ते त्या बाबतीत क्रियाशील असणाऱ्या दुसऱ्या घटनेच्या प्रभावाखाली तसें करतें. त्या दुसरीवर तिसरीचा प्रभाव पडतो व तिसरीवर चौथीचा, याप्रमाणे हा क्रम चालू राहतो; पण अशा मालिकेत अनवस्थेला वाव देतां येणार नाही; म्हणून प्रत्येक त्रियेंत हटकून असणारा एक अप्रेरित प्रेरक - म्हणजेच ईश्वर - शेवटीं आपणांस मान्य करावा लागतो.

दुसरी पद्धत : स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या बाबतीतसुद्धा दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या निमित्त-कारणांच्या मालिकेच्या सुरुवातीस एका अनिर्मित आद्य निमित्त-कारणाची आवश्यकता असते, त्यालाच ईश्वर असें म्हणतात.

तिसरी पद्धत : ज्या वस्तु उत्पन्न होतात व नाहीशा होतात, म्हणजे ज्यांचे अस्तित्व ठराविक कालच असतें त्यांच्यात नष्ट होण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. त्यांचें अस्तित्व निश्चित नसते, तर अनिश्चित असतें. या अभ्युपगमाप्रमाणे परिमित जीवनमर्यादा असलेल्या वस्तूंनी वनलेल्या अमर्याद टिकाणांच्या मालिका मानणे आवश्यक ठरेल; पण ही संकल्पना असंबद्ध आहे; म्हणून विश्वांत एकतरी शाश्वत सत्त्व असलेच पाहिजे.

चौथी पद्धत : आपणांस सृष्टीत कमीअधिक महत्त्वाच्या सत्ता आढळून येतात, पण निरनिराळ्या वस्तूंची अस्पष्ट रीतीने का होईना महत्तम सत्तेशी तुलना करून अशा वस्तूंचे महत्त्व-मापन करतां आल्या-खेरीज आपल्याला सत्तेचे लहानमोठे प्रकार मान्य करतां येणार नाहीत; म्हणून एक महत्तम सत्ता विश्वांत असलीच पाहिजे. सत्तेच्या अंशांत सत्ताच प्रगट होत असल्यामुळे महत्तम सत्तेकडून ते निर्माण झाले असतील तरच ते अस्तित्वांत असू शकतात; म्हणून महत्तम सत्ता हेच विश्वाचे निरुपाधिक विद्यमान निमित्त-कारण होय.

पांचवी पद्धत : अचेतन निसर्गातहि एक प्रकारची गतिशील व्यवस्था दिसून येते तिचे नियमहि ठरविता येतात; पण अशा व्यवस्थेचें

स्पष्टीकरण सचेतन तत्त्वाच्या साहाय्यानेच करता येईल ती व्यवस्था निसर्गाच्या निव्वळ धाडसाचे किंवा धडाडीचे फळ आहे असे मानून तिचे स्पष्टीकरण करतां येणार नाही; म्हणून विश्वाचा परमोच्च अधिपति व शुद्ध-चेतन्य-स्वरूप जो ईश्वर तोच सचेतन सृष्टीचा सचेतन नियता असला पाहिजे.

वरील दुसऱ्या आणि पांचव्या पद्धतीशीं साम्य असणारे युक्तिवाद न्याय-वैशेषिकांनी मांडले आहेत आणि शंकराचार्यांच्या लिखाणांतून वरील पांचांपैकी प्रत्येक पद्धतीशी साम्य असणारी वचने उद्धृत करता येतील; पण त्या सर्व पद्धती उपादान किंवा निमित्त-कारणाच्या साहाय्याने ब्रह्माप्रत पोचण्याच्या दुहेरी पद्धतीखाली, म्हणजे कार्यकारण-संबंध-तत्त्वाच्या दुहेरी उपयोगाच्या सदराखाली अधिक सम्युक्तिपणें आणता येतील.

विश्वोत्पत्तिविषयक युक्तिवादाच्या वरील पांच नमुन्यांपैकी जेवढा हा भौतिक-धार्मिक, प्रयोजनात्मक किंवा उद्देशवादी व्यवस्थेवर आधारलेल्या युक्तिवादासारखा आहे. सृष्टीत व्यवस्था आहे व तिच्या रचनेतच मानवी कल्याणाबद्दल आस्था आढळून येते. यावरूनच या व्यवस्थेला कोणीतरी कर्ता असला पाहिजे असें दिगून येते. वरील गृहीत तत्त्वावरच व्यवस्थाधिष्ठित प्रयोजनवाद आधारलेला आहे.

हे सर्व युक्तिवाद कांटला केवळ काल्पनिक (तात्त्विक), अतएव निराशाजनक वाटले व त्याने नैतिक उपपत्ति मांडून असें सांगितले की, सर्वांना न्याय देण्याकरिता विश्वांत ईश्वराचें अस्तित्व आहे.

ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दलची ही नैतिक उपपत्तीहि खरोखर फारच बुद्धिप्रधान आहे, आणि विवेचक-बुद्धीने ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करतां येणारच नसेल, तर याहि पलीकडे अनुभवावर आधारलेली शेंवटची निर्णायक उपपत्ति आहे. वादरायणाचार्यांच्या शब्दांत सागावयाचे झाल्यास 'संराधनावस्थेत त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो, म्हणून ईश्वर आहे असे मानले पाहिजे.'

संदर्भ-ग्रंथ : अँक्वायनस, टी : सुमा थिऑलॉजिका, ३ ख. (रोम, १९४८); ओब्रायन, टी. : मेटॅफिजिक्स अँड दि एक्झिस्टन्स ऑफ गॉड (बॉसिंग्टन, १९६०).

आर. व्ही. डसेट

ईश्वरकृष्ण : ईश्वरकृष्ण हा 'साख्यकारिका' या अभिजात साख्यमताच्या आधारभूत ग्रंथाचा कर्ता समजला जातो. ईश्वरकृष्णाच्या कालाविषयी निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. तो विवाह मुद्दा आहे. तो इसवी सन १०० च्या आसपास होऊन गेला असे गावेंचें मत आहे; तर कीथ तो चवथ्या शतकांत होऊन गेला असें मानतो डॉ. बेलवलकर इसवी सनाचे पहिले शतक किंवा दुसऱ्या गतकाचा पूर्वार्ध हा त्याचा काल धरतात. कारिका ग्रंथ इ. स. २०० च्या सुमारास लिहिला गेला असावा असे प्रो एस. एन. दासगुप्त यांचें मत आहे. परंतु ज्या अर्थी इ. स. ७८ सालांत तयार झालेल्या चरकसंहितेत साख्या-संबंधी ईश्वरकृष्णाच्या मतांचा उल्लेख नाही, त्या अर्थी ईश्वरकृष्णाचा काल इ. स. ७८ पूर्वीचा असू शकणार नाही. ईश्वरकृष्ण व विध्यवासी एकच आहेत असें मत आता कोणताहि पौर्वात्य तत्त्वज्ञान-विशारद प्रतिपादीत नाही. शांतारक्षित व गुणरत्न यांनी आपल्या लिखाणात

ईश्वरकृष्ण व विध्यवासी या दोन भिन्न व्यक्ति होत्या हे सिद्धच केले आहे. ईश्वरकृष्णाने दोन ग्रंथ लिहिले असावेत; एक 'सांख्यकारिका' व दुसरा सांख्यमतावरील एक स्वतंत्र ग्रंथ गुणरत्नाने त्या ग्रंथातून उद्धृत केलेली एक पंक्ति दिली आहे. 'प्रतिनियताध्यवसाय' इत्यादि इतर काही विद्वानांचे मत विध्यवासींचे खरे नांव 'रुद्रिल' होते असे आहे. विध्य पर्वतांत राहत असल्याने त्याला विध्यवासी नाव पडले.

मूळ कारिकांची संख्या : ईश्वरकृष्णाने रचिलेल्या मूळ कारिकांची संख्या किती होती याबद्दल मतभेद आहेत. वाचस्पतिमिश्र अगर नारायणतीर्थ यांनी ईश्वरकृष्णाच्या ज्या 'सांख्यकारिका' ग्रंथावर टीका लिहिली आहे त्यांत ७२ कारिका आहेत गौडपादांनी मात्र फक्त ६९ कारिकांवर टीका लिहिलेली आहे. यावरून काही पंडितांनी असा तर्क वांधला आहे की, वाकीच्या कारिका ईश्वरकृष्णाने लिहिलेल्या नाहीत. त्यांचे मत असे आहे की, फक्त १ ते ६९ नवरच्या कारिका ईश्वरकृष्णाने स्वतः रचिलेल्या आहेत व मुळातील फक्त एकच कारिका उपलब्ध होत नाही. इतर काही पंडितांचे असे मत आहे की, १ ते ७० नवरच्या (१ ते ६९ पर्यंतच्या फक्त नव्हे) सर्वच कारिका मूळच्याच असून स्वतः ईश्वरकृष्णाने त्या रचिलेल्या आहेत. ७० वी कारिका अगदी सोपी असल्यामुळे गौडपादांना तिच्यावर टीकात्मक विवरण करणे आवश्यक वाटले नाही. आणखी एक निराळेंच मत असे आहे की, सांख्यकारिका-ग्रंथांत मूळच्या ६९ च कारिका होत्या. हरदत्त शर्मा यांनी जी हरवलेली कारिका संदर्भावरून वनविली आहे तिच्यांत ईश्वर, काल, आत्मा अगर स्वभाव यांना जगताचे मूळकारण मानणाऱ्या इतर संप्रदायाच्या मतांचा फक्त उल्लेख आहे. ही हरवलेली कारिका लोकमान्य टिळकांनीहि वनविलेली आहे; परंतु त्या कारिकेत सृष्टीचें मूळ कारण आत्मा हे असल्याचा उल्लेख नाही (पहा : गीतारहस्य, सातवी आवृत्ति, पृ. १५४, तेळदीप).

सांख्यकारिकेतील तत्त्वज्ञान : यथार्थज्ञानाला साधनीभूत होणाऱ्या प्रमाणांत ईश्वरकृष्णाने प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द ही मानली आहेत. इंद्रियामार्फत वाह्य वस्तूचें होणारे ज्ञान जडस्वरूप असते. ज्ञानांत जो चित्तत्त्वाचा भाग आहे तो मालू चैतन्यमय पुरुषापासून येतो. बुद्धि जड असली तरी तिला पुरुषाचे प्रतिबिंब स्वतःमध्ये पाडण्याइतकी सूक्ष्मता मिळालेली नाही.

सांख्यकारिकेत सांगितलेले तत्त्वज्ञान वास्तववादी व द्वैतवादी आहे. सांख्यसत्ताशास्त्रातील प्रमुख तत्त्वे म्हणजे प्रकृति व पुरुष. प्रकृति जड व पुरुष चैतन्यमय आहे. ही आत्यंतिक भिन्न असतात. सर्व जगाच्या मागे प्रकृति हे तत्त्व आहे असे ईश्वरकृष्णाने निरनिराळे युक्तिवाद देऊन दाखविले आहे. सर्व वस्तूंचे उपादान-कारण, मर्यादित गोष्टींचे अमर्याद कारण, व्यक्त विश्वाचे अव्यक्त कारण, जगांतील कारणांच्या मालिकेमागे असणारे मूळ कारण व बहुरंगी सृष्टीच्या बुडाशी असणारे एक असे कारण म्हणजे प्रकृति. ही प्रकृति गुणांची वनलेली असून सत्त्व, रज व तम हे गुण तिचे घटक आहेत. सर्वसाधारणपणे द्रव्याला गुण लावले जातात, त्या अर्थी हे प्रकृतीचे गुण नव्हेत जगांतील प्रत्येक वस्तूत या तीन गुणांचा आविष्कार दिसत असल्याने त्यांचे मूल कारण, म्हणजे हे गुण प्रकृतीत मानलेच पाहिजेत. सत्त्वगुण प्रकाशमय, रजोगुण

क्रियात्मक व तमोगुण आवरण घालणारा अर्थात् ज्ञानाला खंड पाडणारा आहे. या गुणांच्या कमीअधिक मिश्रणाने वस्तूला ते ते स्वभाव येतात.

पुरुष हा या गुणांपलीकडे आहे म्हणजेच निर्गुण आहे. तो एकाकी असून कुणाचें कारणहि नाही किंवा कार्यहि नाही. तो उदासीन आहे व केवळ साक्षी आहे जड पदार्थांचे समुच्चय दुःखा कोणासाठी तरी असतात तो दुसरा कोणीतरी म्हणजे पुरुष. त्रिगुणांच्या विरुद्ध असणारा, सुखदुःखांचा अनुभव घेणारा व मुक्ति अनुभवणारा तो पुरुष. जन्म-मृत्यु, सुखदुःख या सर्वांचा भोग सर्वांत एकसमयावच्छेदकरून होत नसल्याने पुरुषवहुत्व ईश्वरकृष्णाने मानले आहे.

कारणावावत ईश्वरकृष्णाने प्रसिद्ध असा सत्कार्यवादाचा सिद्धान्त मांडला आहे. विशिष्ट वस्तु निर्माण होण्यास विशिष्ट द्रव्यच लागते. नाहीतर कशापासूनहि काहीहि निर्माण होईल. जें मुळात नाही तें कधीच निर्माण होणार नाही; तेव्हा सर्व व्यक्त गोष्टी कारणांत अव्यक्त स्वरूपात असल्याच पाहिजेत; म्हणून कार्य हें कारणात 'सत्' म्हणजे अस्तित्वांत असतें.

मूलप्रकृतीपासून बहुविध सृष्टि कशी निर्माण होते याला ईश्वरकृष्णाचे उत्तर 'सर्ग' असे आहे. सृष्टीच्या आरंभी प्रकृतीतील गुण समतोल असून तिला साम्यावस्था म्हणतात. ही साम्यावस्था पुरुष-सनिधीमुळे विघडून प्रकृतीचा विकास सुरू होतो. प्रकृतीपासून क्रमाने महत् किंवा बुद्धि व अहंकार निर्माण होतात. त्यांतून नंतर मन, पांच ज्ञानेन्द्रिये, पांच कर्मेन्द्रिये, पांच तन्मात्रे किंवा सूक्ष्म तत्त्वे व पांच महाभूते किंवा स्थूलतत्त्वे निर्माण होतात. एकूण सर्गात प्रकृति धरून चौवीस तत्त्वे येतात.

पुरुष हा चैतन्यमय असूनहि अविवेकाने त्याच्या ठिकाणी प्रकृतीचे गुण स्वतःचेच मानण्याची प्रवृत्ति होते. या भ्रमाने तो बद्ध होतो. या अविवेकाचे कारण मात्र ईश्वरकृष्णाने सांगितले नाही. प्रकृति व पुरुष ही भिन्न तत्त्वे असून त्यांचा संवध कसा येतो याचा उलगडा त्याने केलेला नाही. निरनिराळे दृष्टान्त देऊन त्याने प्रकृतिपुरुष-संवंध कशा प्रकारचा आहे हें सांगितले आहे; पण हे कोणतेच दृष्टान्त समर्पक नाहीत. पुरुषाला जेव्हा 'मी वेगळा व प्रकृति वेगळी' असे विवेकज्ञान होतें तेव्हा तो मुक्त होतो. मुक्ति म्हणजे प्रकृतीच्या पाशातून सुटणें व निःसंग होणें. ईश्वरकृष्ण या मुक्तीला कैवल्य असे म्हणतो. कैवल्य म्हणजे केवलपणा किंवा प्रकृतीपासून वेगळेपणा. या वेगळेपणाची प्रचीती येणें म्हणजेच मोक्ष.

आता पुरुष हा अकर्ता व केवल असल्याने तो बद्ध होतो कसा व मुक्त होतो कसा हा प्रश्न राहतोच, म्हणून बंधमोक्ष हे पुरुषाला लागू नसून प्रकृतीला लागू आहेत असेहि ईश्वरकृष्णाने एका कारिकेत सांगितलें आहे; परंतु प्रकृतिपुरुष-संवंधासारखाच हाहि विवाद्य मुद्दा आहे.

ईश्वरकृष्णप्रणीत सांख्यदर्शन निरीश्वरवादी आहे सृष्टीच्या उत्पत्तीस व धारणेस ईश्वर आणण्याची त्याला जरूर वाटली नाही. तसेच मोक्षावस्थाहि त्याने ईश्वरस्वरूपी मिळणे किंवा तत्सम काही आहे असे न मानतां एकाकीपणा एवढेच मानले आहे. योगतत्त्वज्ञानाने ईश्वर आणून सांख्यदर्शनाची पूर्ति त्याने केली आहे.

पुढील अनेक तत्त्वज्ञानावर सांख्यदर्शनाचा प्रभाव असून सांख्य-कारिकांत तत्त्वज्ञानाच्या अनेक समस्या साचेबदलणे मांडणारा ईश्वर-कृष्ण एक मोठा विचारवंत आहे यात शका नाही.

संदर्भ-ग्रंथ . वाचस्पतिमिश्र : साध्यतत्त्वकौमुदी, अनु. व संपा. जी. झा (मुंबई, १८९६, आ २, पुणे, १९३४); ईश्वरकृष्ण . साध्यकारिका, नारायणतीर्थकृत चद्रिकेसह, सपा धुडिराजशास्त्री (बनारस, १९४१), पाडेय, आर सी. सपा . युक्तिदीपिका, अँन एन्शट कॉमेटरी ऑन दि साध्यकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (दिल्ली, १९६७), भट्टाचार्य, श्रीरामशंकर, सपा . तत्त्वकौमुदीसहित साध्यकारिका, ज्योतिष्मतिव्याख्येसह (बनारस, १९६७).

अणिमा सेनगुप्त

ईश्वर व जगत् : ईश्वर व जगत् याच्या सबंधास अनुलक्षून केवळ जडवाद (उदा - मार्क्सवाद) आणि शून्यवाद (अक्षरशः घेतलेला) या दोन एकात्मिक भूमिकामध्ये इतिहास आपणास विविध रगाच्या छटा असलेल्या अनेक भूमिका सादर करतो. त्याचा अतर्भाव प्रत्येकीच्या स्वतःच्या उपभेदाना युक्त अशा आठ प्रमुख भूमिकामध्ये करता येईल

सर्वेश्वरवाद या मतानुसार ईश्वर व जगत् याचें मूलभूत ऐक्य आहे. या मतात जगाची आवश्यकता आणि ईश्वराचे स्वगतभेदयुक्त व परिणामी स्वरूप ही ध्वनित होतात

(अ) स्थित्यात्मक सर्वेश्वरवाद . झेनोफेनीस व डिनॅटचा हेव्हिड यांना मान्य असलेल्या परंतु विशेष प्रचलित नसलेल्या या मता-नुसार ईश्वर विश्वातील सर्व जीवांची समष्टि आहे.

(आ) विकासवादी सर्वेश्वरवाद : या मताप्रमाणे विश्वाचा विकास ईश्वरी स्वरूपाच्या दृष्टीने आन्तरिक आहे. यातहि पुन्हा विषयवादी व चिद्वादी असे दोन भेद आहेत विषयवाद्याच्या मते ईश्वर नानात्वापन्न सत् आहे, तर चिद्वाद्याच्या मते तो आत्मविकसन-शील चित् किंवा चेतनाशक्ति आहे हेरॅक्लिटस, स्टोइकपंथीय, स्पिनोझा आणि काही मुख्य मुद्द्याच्या दृष्टीने वल्लभपंथीय, ताओपंथीय आणि चुसीसारखे कॉन्फ्यूशियसपंथीय हे प्रथम मताचे आहेत; तर वेनिसचा एमॉरी, हेगेल, फिश्ट, ग्लिअरमॅकर, शोपेनहॉवर, ई हाटमन, ब्रॅड्ले हे दुसऱ्या मतात मोडतात अधिकांश महायान बौद्धमत दुसऱ्या मताकडे झुकणारे आहे

निस्सरणवाद : या मतानुसार जगत् हे ईश्वरस्वरूपातून स्वाभाविक आवश्यकता या रूपाने वहिःसूत होणाऱ्या निस्सरणाच्या उतरल्या श्रेणीमधून निष्पन्न होते, तथापि हे सर्व घडत असताना ईश्वराचे केवळ अतीतत्व अक्षुण्ण राहणें प्लेटो या मताचा आहे असे काहीजण मानतात प्लॉटिनस, ऑरिजेन, इव्हन सीना, प्रत्यभिज्ञाशैव, भर्तृहरि, मडनमिश्र, निवार्क, भास्कर आणि इतर भेदाभेदवादी व व्यूहवादी या मताचे आहेत.

विभुत्ववाद किंवा अर्धसर्वेश्वरवाद . हा सिद्धान्त नव्हे तर हे नांव काऊस याच्यापासून मिळाले आहे. या मताप्रमाणे जगत् ईश्वर आहे खरे, परंतु तत्त्वतः ईश्वर हा जगतातीत आहे आणि तो निराळ्या विश्ववस्तूनी युक्त असाहि असू शकतो. याप्रमाणे या मतात सर्वेश्वर-वादाला कादाचित्कत्वाची आणि ईश्वराच्या स्वातंत्र्याची मर्यादा

लावण्यात येते. सोगिनस, गेलिंगचे नंतरचे मत, फेझर, लेझियर, फ्लीडरर, व्हॅरिस्को, मांटग, वर्गसनचे काही विवरणक र, ब्रादमॅन, वेडवॅन्ट, व्हाइटहेड, एम इक्वाल, जे. रॉड्स, गेलरचे नंतरचे मत, काही उपनिपदे, भगवद्गीतेचें एक विवरण, रामानुज, लीलावती हे या मताचे पुरस्कर्ते होत.

विधातृवाद किंवा निमित्तकारणवाद : या मतात ईश्वराची सामान्य-निमित्त-कारण या रूपाने कल्पना करण्यांत येते असा हा ईश्वर नित्य अतएव पूर्वतः अस्तित्ववान् असलेल्या जडद्रव्यास बुद्धिपूर्वक विशिष्ट भेदयुक्त करतो; आणि मग अशा प्रकारे निष्पन्न होणाऱ्या जगावर किंवा पुनःपुन्हा होणाऱ्या जगतावर सुव्यवस्थितपणे शासन करतो. अशा या शास्त्र्या 'ईश्वराची' विभिन्न विचारकानी विभिन्न रूपानी कल्पना केली आहे. (प्लेटो त्यास 'ईशात्मा' म्हणतो, अँरिस्टॉटल त्यास 'आकर्षक ध्रुव' म्हणतो; अँनॅक्झॅगोरस त्यास 'सर्वसत्ताधीश चित्' म्हणतो; नैयायिक त्याला 'ईश्वर' म्हणतात; भागवत आणि बरेचसे शैव त्याला 'ईश्वर' आणि 'उद्धर्ता' म्हणतात, तर माध्व त्याला 'नित्येश प्रेरक' व 'अतर्क्यी पथप्रदर्शक' म्हणतात.).

शाक्तमत : या मतांत एका परमतत्त्वाची दोन रूपे मानण्यात जाली आहेत . एक अतीत, निष्क्रिय, आधाररूप शिवसंज्ञक ईश्वर आणि दुसरे, त्याची मुख्य तत्त्वामिका, सर्वान्तर्यामी, सर्वव्यापिनी शक्ति दुर्गादेवी, जिच्यामुळे विश्व उदयास येते व विकास पावते आणि जिच्या कृपाप्रसादे-कडून जीव बंधमुक्त होऊन शिवैक्य प्राप्त करून घेतात. शाक्तमताचे (विशेषतः श्रीकंठ याचें) निस्सरणवादाशी बरेच साम्य आहे. श्रीकंठ निरनिराळ्या शक्तीमध्ये भेद करतो. उदा - सत्-शक्ति ही जगदुपादान आहे, तर चित्-शक्ति ही जगाचें निमित्त-कारण आहेत तेथेचसात्य शाक्तमताहून एका वावतीत भिन्न आहे. या मतांत शक्ति-प्रकृति ही ईश्वराहून स्वतंत्रसत्ताक अशी मानण्यात आली आहे, तथापि ती ईश्वराच्याद्वारे उद्दीपित व निर्देशित केली जाते. विज्ञानभिक्षु या मताचे पुरस्कर्ते आहेत

द्विकारणतावाद : या मतानुसार जग हे स्वतंत्र आणि विरुद्ध तत्त्वांनी जन्य आहे. मानोच्या सप्रदायानुसार ही तत्त्वे साक्षी व प्रकाशत्प सुष्ट-तत्त्व आणि जड-द्रव्य व अंधकाररूप दुष्ट तत्त्व ही होत, तर झरतुष्ट्र धर्माप्रमाणे ही तत्त्वे आहुरमज्दसंज्ञक प्राज्ञ ईश्वराची जुळी मुले होत. ती म्हणजे : (१) शुभाची निवड करणारा म्येदार्मन्यू व (२) अशुभाचे वरण करणारा आंग्रमैन्सू

सृष्टिवाद . काटेकोर विचाराच्या दृष्टीने हे मत विधातृवाद किंवा निमित्त-कारणवादाहून भिन्न आहे. या मतात एकमेव ईश्वरच जगत्कारण होय. केवळ व अखंडपूर्णता हे ईश्वराचे स्वरूप असल्यामुळे जगद्रव्यापारामुळे त्याच्यांत कोठलेहि स्वगतभेद किंवा परिणाम घडून येत नाहीत. अहेय व अनुपादान असल्यामुळे तो सर्वथैव अपरिवर्तितच राहतो. याप्रमाणे ईश्वर हा जगाच्या अतीत परंतु त्याचबरोबर अतर्क्यी व सर्वव्यापी कारणहि आहे. विश्वातील चित्-जड-समष्टीनी उत्पत्ति व स्थिति त्याच्यापासूनच होते. तोच सर्व जीवाचा प्रेरक व शास्ता असून तोच सर्व परमार्थप्रवण जीवांना ईश्वरागी अनुभवात्मक ऐक्यरूप आनंदमय अंतिम ध्येयाप्रत नेऊन पोहोचविणारा सृष्टिवादात ईश्वर सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् असे निमित्त-कारण आहे; तोच पूर्णादर्शक

कारण आहे, आणि तोच जीवमात्राचे पूर्णत्वप्रदायक असें अंतिम कारणहि आहे. सर्व जीवांचें उपादान-कारणहि तोच आहे; कारण त्याच्या सत्तेची समष्टि त्यानेच घटित आहे. ऑगस्टीनचे तर या वावतीत सूत्र असे की, 'तो त्यांच्या आंतरतमापेक्षाहि आतंरतर आहे आणि त्यांच्या उच्चतमापेक्षाहि श्रेष्ठतर आहे.' याप्रमाणे सर्व जीवांचा एकच आणि अनुगत असा परमात्मा आहे, मात्र उपादान शब्दाने ईश्वराच्या संदर्भात जड-द्रव्य व परिणामी कारण हा अर्थ घेता कामा नये. सेट पॉलचे या वावतीत सूत्र असें की, "एकमेव ईश्वरच जीवांचे उगमस्थान होय; या ईश्वरांतच ने जगतात, यांतच ते चलनवलन करतात, व यातच ते स्वतःचा अस्तित्वभाव प्राप्त करतात "

आवश्यक सृष्टिवाद : यातहि दोन मते आहेत . (१) इव्ण रोझ व लॅटिन अँव्हेरोवाद्याच्या मते ईश्वर खुद्द आपल्या स्वरूपाच्या आवश्यकतेस अनुसरूनच सृष्टि रचतो, तर (२) मालनाश, लायन्निझ, ए. गुंथर, जी. हर्मिस यांच्या मते लायन्निझ ज्याला सर्व-शुभवाद किंवा आशावाद म्हणतो या प्रकारच्या नैतिक आवश्यकतेस अनुसरूनच ईश्वर सृष्टीची रचना करतो

स्वतंत्र सृष्टिवाद : या मतानुसार ईश्वर सृष्टि निर्माण करणे किंवा न करणे या वावतीत, अथवा हें जग किंवा दुसरे कोणतेहि जग निर्माण करण्याच्या वावतीत पूर्णपणे स्वतंत्र आहे. मात्र यात अंतर्विरोध असतां कामा नये; कारण अशा विरोधापुढे तर ईश्वराचाहि नाइलाज होईल. अतएव सृष्टीची उत्पत्ति एकमात्र ईश्वराच्या स्वतंत्र संकल्प-मूलक आज्ञेपासूनच निष्पन्न होते. काही उपनिषदे, भगवद्गीतेचे एक विवरण, शंकराचार्यांचे अप्रक्षिप्त असे प्रमाणित ग्रंथ, उत्तरकालीन यहूदी मत, मुस्लिम धर्मतत्त्वज्ञ, ख्रिस्ती धर्म व अधिकतर ख्रिस्ती आचार्य, विशेषतः ऑगस्टीन, अँसेल्म, अँक्वायनस, बोनाव्हेंचर, देकार्त तसेंच कवीर आणि संभवतः गुरु नानकहि या मताचे पुरस्कर्ते होत.

अविश्ववाद किंवा मायावाद . या सिद्धान्ताच्या काही पुरस्कर्त्यांच्या मते ईश्वराचें अस्तित्व एकमेवाद्वितीय असल्यामुळे त्यांत कुठल्याहि तऱ्हेच्या द्वैतभावास अवकाशच संभवत नाही; म्हणून भासमान संपूर्ण जग भ्रमात्मक असून कोणत्याहि प्रकारची द्वैतात्मक जीवभावाची जाणीव अविद्यामूलक होय. या सिद्धान्तात उद्भवणाऱ्या परस्पर-विरोधाचे निराकरण अनिर्वचनीयवादाचा अवलंब करून करण्यांत येते. पागॅनायडीस, शंकराचार्यांचे नंतरचे गिप्य, विशेषतः प्रकाशानंद व योगवासिष्ठ, गौडपादाचार्यांचें एक विवरण या मताचे पुरस्कर्ते होत.

संदर्भ-ग्रंथ : हार्ट्मान, सी. व रीज, डब्ल्यू. एल. संपा. : फिलॉसॉफिकल स्प्रीक ऑफ गॉड (जिंकॅगो, १९५३), ब्राइटमन, ई. एस. : फिलॉसॉफी ऑफ रिलिजन (न्यूयॉर्क, १९४०); वॅन्डर्कॉट, ए. व मेकिन्टॉश, एच. आर. संपा. : मिलेक्झान्स फ्रॉम दि लिटररेचर ऑफ धीरिज्म (एडिनबरो, १९०४); टेन्ड, एफ. आर. : फिलॉसॉफिकल थिऑलॉजी, २ खं. (केन्ट्रिज, १९२८-३०); फॅरर, ए. : फायनाइड अँड इन्फिनिट (लंडन, १९४३; आ. २, १९५९).

आर. व्ही. डस्मेड

ईश्वरवाद : 'ईश्वरवाद' ही नज्ञा, व्यापक अर्थाने पाहिल्यास 'निरीश्वरवाद'च्या विरुद्ध आहे आणि ईश्वराचें अस्तित्व मानणाऱ्या कोणत्याहि प्रणालीचा किंवा मताचा निर्देश त्या संज्ञेत होतो. कालाच्या ओघामध्ये माणसांनी ईश्वरविषयक ज्या विविध कल्पना निर्माण केल्या त्यांचे विवरण आम्ही 'ईश्वर' या लेखामध्ये दिलेले आहे. परिणामतः ईश्वरवादाला विविध रूपे प्राप्त झाली आहेत. तत्त्वज्ञानांतील रूढ अर्थाने 'ईश्वरवाद' 'सर्वेश्वरवाद'च्या विरुद्ध आहे. 'ईश्वरवाद' या शब्दाने ईश्वराच्या अतीतत्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या, आणि ईश्वर हा जगताचा अंतर्गामी आहे असे सामान्यतः मान्य असले तरी, तो मानव आणि जग यांहून सत्ताशास्त्रदृष्ट्या भिन्न आहे असे प्रतिपादन करणाऱ्या विचारप्रणालीचा निर्देश होतो.

भारतीय ईश्वरवादी दर्शने : अशा प्रकारे, ईश्वराच्या अतीतत्वाचा आणि त्याचबरोबर त्याच्या अंतर्गामित्वाचा पुरस्कार करणें हे ईश्वरवादी दर्शनाचे माधारण लक्षण आहे; परंतु, अशा दर्शनाचे विविध प्रकार आहेत. भागवतपंथाचे अनुयायी, पतंजली, नैयायिक, रामानुज आणि त्यांच्या अनुयायांचे संप्रदाय, यांच्या ईश्वरवादामध्ये, त्याचप्रमाणे काही आधुनिक प्रटिस्टटाच्या ईश्वरवादामध्ये ईश्वर हा सर्वोच्च देव, किंवा अत्यंत मुक्त जीव किंवा वैश्विक ईश्वर, किंवा स्वगत-भेद-युक्त सगुण ब्रह्म किंवा इतिहासाचा विकसनशील शास्ता मानला असल्याने, ईश्वराच्या अतीतत्वाला बाध येतो. रामानुजाचार्यांचा सिद्धान्त तर सर्वेश्वरवादाकडे झुकतो; कारण त्या सिद्धान्तामध्ये आत्मे आणि भौतिक जग ही ईश्वराची शरीरे मानली आहेत. ऐकान्तिक शांकरमताच्या ईश्वरवादामध्ये, त्यांच्या मायावादी अविश्ववादामुळे जगाचें वास्तविक अस्तित्व अमान्य केले आहे, आणि ईश्वराच्या अंतर्गामित्वाचा सिद्धान्त इतका क्षीण झाला आहे की, आपली त्या-विषयीची श्रद्धा हा अविद्येचाच एक प्रकार मानला आहे. स्वतः शंकराचार्यांनी जगातील सर्व प्राणिमात्रांच्या मूलगामी सत्ताशास्त्रीय सापेक्षनेचा सिद्धान्त मांडला आहे आणि निर्गुण ब्रह्माच्या निरपेक्ष स्वरूपाचें प्रतिपादन करून त्याच्याकडून स्वेच्छेने विश्वाची निर्मिति झाल्यावरच त्याची सर्वव्यापकता मान्य केली आहे. माध्वाच्या ईश्वरवादामध्ये केवळ सर्व-शासनसामर्थ्याद्वारा जगाच्या अंतर्गामी असलेल्या अतीत ईश्वराच्या कारणतेतून विश्वाच्या उत्पत्तीची कल्पना वजा केली आहे.

यहूदी आणि इस्लामी ईश्वरवादाने ईश्वराच्या जगाचा निर्माता आणि शास्ता हे उच्च स्थान दिलें असले तरी, ईश्वराच्या अतीतत्वालाच अधिक महत्त्व दिलें आहे. गिब्रन ईश्वरवादाने, विशेषतः कॅथॉलिक परंपरेतील ईश्वरवादाने, ईश्वराच्या व्यक्तिमत्त्वाला किंवा अति-व्यक्तिमत्त्वाला अधिक महत्त्व दिलें आहे. नैतिक चारित्र्य, प्रज्ञा आणि स्वतंत्र-अध्यवसाय (ही व्यक्तिमत्त्वाची लक्षणे) ही ईश्वराची, त्याच्या सत्ताशास्त्रीय निरवयवत्वाच्या (निर्गुणत्व) पूर्णत्वामुळे, सार लक्षणे असून ती ईश्वराची कारणता व्यापून टाकतात; कारण, ईश्वर स्वेच्छेने विश्वाची निर्मिति करतो आणि एका प्रेममय योजने-नुसार विश्वाचें नियमन करतो. कॅथॉलिक ईश्वरवाद आपल्या प्रतिरूपी प्रटिस्टंटपंथीय ईश्वरवादापेक्षा अधिक स्पष्टपणे ह्या गोष्टीचा उच्चार करतो की, ईश्वर जरी अनुभवातीत असला तरी तो सर्वस्वी विश्वाच्या

वाहेर व वाजूला नाही, तर ईश्वराच्या ठायीच विश्वाला अस्तित्व, गति आणि जीवन लाभते; तथापि मर्वव्यापकता हे ईश्वराचे सारलक्षण नाही. विश्व निर्माण करण्याच्या स्वेच्छेने केलेल्या त्याच्या निर्णयापासूनच ते निष्पन्न होते.

ईश्वरवादापाठीमागील हेतु : ह्या विश्वाचे अंतिम अधिष्ठान आणि आविष्कारण चुनिश्रित करण्याची तात्त्विक अन्वेषणा आणि ही अंतिम सत्ता सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् आणि नैतिकदृष्ट्या पूर्ण असली पाहिजे ही श्रद्धा, यांच्यातून ईश्वरवादाची निमित्ति होते; तथापि भौतिक आणि नैतिक ह्या दोन्ही दुरितांचे अस्तित्व वरील श्रद्धेशी विसंगत असल्याचे दिसते; त्यामुळे ईश्वरवादाला ह्या दुरिताच्या प्रश्नाला तोंड द्यावे लागते, आणि लायन्निझने ज्याला 'ईश्वर-समर्थन' असें संबोधिले आहे त्याचा, म्हणजे ईश्वराचे समर्थन करणाऱ्या उपपत्तीचा अवलंब करावा लागतो. ज्या दुरितांचे ईश्वर हे भावरूप कारण नाही, व जी कोणत्याही सभाव्य किंवा शक्य-निमित्त विश्वातील, आणि विशेषत मानवी स्वातंत्र्यातील मूलभूत अप्रणतेमुळे निर्माण होतात, अशा दुरिताना ईश्वर जबाबदार नाही असे सिद्ध करावे लागते.

संदर्भ-ग्रंथ : रॉडस, जे. व इतर : दि कन्सेप्शन ऑफ गॉड, (वकलें, १८९७); वेव, सी. सी. जे. : गॉड अँड पर्सनॅलिटी, २ खं (लंडन, १९१८), सोलें, डब्ल्यू. आर. : मॉरल व्हॅल्यूज अँड दि आयडिआ ऑफ गॉड (केब्रिज, १९१८; आ. २, १९२१); प्रिगल-पॅटिसन, ए. एस. : दि आयडिआ ऑफ गॉड इन दि लाइट ऑफ रीसेट फिलॉसफी (ऑक्सफर्ड, १९१७).

याशिवाय 'ईश्वर' या नोदीखालील संदर्भ पाहावेत.

आर. व्ही. डस्मेट

ईश्वरशास्त्र : 'थिऑलॉजिया' या मूळ ग्रीक शब्दाचा अर्थ, ईश्वराविषयी अथवा ईश्वराविषयी (थिऑस) प्रवचन (लॉजिया) असा असे. ते सामान्यतः अनेकेश्वरवादी पुराणकथांचे विवरण असे. 'ईश्वरविषयक तत्त्वज्ञान' असा अँरिस्टॉटलच्या मेटॅफिजिक्स- (५.१.१०२५ ए. १९) मध्ये केल्याप्रमाणे अर्थ, किंवा काही स्टोइक लेखकांनी केला तसा 'ईश्वरविषयक तर्कपूत विवरण' हा अर्थ फार क्वचित् करण्यांत येई म्हणूनच प्राचीन ख्रिस्ती विचारवंत 'थिऑलॉजिया' हा शब्द स्वीकारण्यास कचरत असत. उत्तरोत्तर ऑरिजेन, युसेवियस, डायोनिशियस यानी तो शब्द 'एक खरा ईश्वर' हा सिद्धान्त या अर्थाने स्वीकारला. त्यांत डायोनिशियसने दोन कक्षात्मक ऋंद कल्पिले : एक तत्त्वज्ञानप्रधान व ज्याला त्याने नेति-वादी (अपवाद-न्याय) पद्धतीचा म्हणून म्हटले असा गूढवादी (लेटर ९). अँबेलाइच्या वेळेपासून थिऑलॉजिया या शब्दाची व्याप्ति, संपूर्ण ख्रिस्ती 'दर्शन' सामोवून घेण्याइतकी वाढवण्यांत आली व त्यामुळेच, विशेषकरून अँक्वायनेसच्या लिखाणामध्ये तो शब्द आप्त-वाक्यनिष्ठ दर्शनशास्त्राचा (श्रुतिशास्त्राचा, शब्दशास्त्राचा) वाचक बनला.

अशा या शास्त्राच्या विकासाचे मुख्यतः तीन टप्पे असतात :

(१) आविष्कृत सत्यांतील तथ्ये समीक्षापूर्वक निश्चित करणे; हे कार्य, साक्षेची विवरण, धर्मग्रंथविवरणशास्त्र, ख्रिस्ती धर्माचा व

त्याच्या तत्त्वांचा इतिहास यांच्या साहाय्याने केले जाते. (२) त्या आविष्कृत सत्यांची आप्तवाक्यनिष्ठता, अतीतत्व आणि गूढता कायम ठेवून ती सत्यं सर्वस्वी तर्कस्वीकार्य आहेत हें दर्शविणारे सयुक्तिक व सविस्तर विवरण. यासाठी स्पष्टीकरण, अन्वय, प्रश्न, सर्व संभाव्य आक्षेपांचे परीक्षण, तात्त्विक युक्तिवादाच्या मदतीने तसेच समर्पक दृष्टान्तांच्या साहाय्याने त्याचे मंडन व दृढीकरण, अत्यंत महत्त्वाचे निष्कर्ष काढणे, व त्यांची तरतमदृष्ट्या व्यवस्था लावणे, इतक्या गोष्टी कराव्या लागतात. (३) चिंतन, प्रार्थना, व श्रद्धामय प्रज्ञाजीवन यांच्याद्वारा तें सत्य आत्मसात् करणे यास सामान्यतः आध्यात्मिक ईश्वरविचार किंवा आध्यात्मिकता म्हटले जाते.

या आविष्कारनिष्ठ ईश्वरशास्त्राखेरीज एक निभेळ तात्त्विक ईश्वरशास्त्रहि असते, ज्याला पुष्कळदा तर्कप्रतिपाद्य अथवा निसर्गाधिष्ठित ईश्वरशास्त्र म्हणण्यांत येते. दुरितांच्या प्रश्नाच्या संवधांत लायन्निझने केलेल्या ईश्वराच्या तरफदारीसाठी वापरलेली 'थिऑ-डायसी' ही संज्ञाहि कधीकधी वापरली जाते हे ईश्वरतत्त्वज्ञान कोणत्याही साक्ष्यप्रमाणाच्या मदतीविना वृद्धि स्वतः रचू शकेल असें असते.

भिन्न धर्मांतील ईश्वरशास्त्र : इस्लाम धर्मातील 'कलम'चे ख्रिस्ती आविष्कारनिष्ठ ईश्वरशास्त्राशी निकट साम्य आहे वर निर्देशिलेल्या दुसऱ्या टप्प्याशी ते मुख्यत्वेकरून जुळते व त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट, निरीश्वरवादी लोक, प्रतिस्पर्धी धर्म आणि खुद्द इस्लाममधील पाखंडी प्रवृत्ति यांना विरोध करून कुराणमतवादाचे समर्थन करणे हें आहे. त्यांतील 'मुतझिल' परंपरेमध्ये तर इस्लामी तत्त्वज्ञ हे प्रच्छन्न नास्तिक असल्याचा संशय आल्यामुळे 'कलम'चा मार्ग व इस्लामी तत्त्वज्ञानाचा मार्ग हे निराळे झाले

हिंदुधर्मात मीमांसेचे - विशेषकरून उत्तरमीमांसेचे (वेदान्ताचे) - ईश्वरशास्त्राच्या पाश्चात्य प्रकाराशी वरेचसे साम्य आहे. त्यांतील श्रवण, मनन, निदिध्यासन या तीन पायऱ्या ठळकपणे नजरेंत भरतात. त्याबरोबरच, श्रुतीतील प्रमादरहित साक्ष्याच्या तात्त्विक संभाव्यते-वावत अन्वीक्षा केली आहे आणि तर्क व आविष्कृत ज्ञान यामधील संवधांचे अन्वीक्षण समर्थपणे केले आहे. ख्रिस्ती ईश्वरशास्त्राप्रमाणेच, मीमांसेने तर्काचे स्वागत केले असून ब्रह्मजिज्ञासेच्या किंवा धर्मजिज्ञासेच्या कामी त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला आहे; परंतु, मीमांसेचा कल श्रद्धेकडे आहे व शांकरवेदान्त श्रुतिस्वतंत्र असें केवळ तर्कप्रतिष्ठित ईश्वरशास्त्र प्रमाण मानीत नाही. याउलट, आधुनिक तत्त्वज्ञ वेदान्ताला ऐहिकतेकडे कलवीत आहेत व त्यांतील आप्तवाक्यात्मक अगापेक्षा तात्त्विक वाजूवर भर देत आहेत.

बुद्ध-धर्मात, प्रज्ञाप्राप्तीसाठी श्रवण (श्रुत), चिंतन (चिंता) व आत्मसात्-करण (भावना) आवश्यक आहे. या स्वरूपांत ईश्वर-शास्त्रान्तर्गत तीन अवस्था मान्य केलेल्या दिसतात.

सध्या ख्रिस्ती ईश्वरशास्त्राचे स्थित्यंतर होत आहे व त्याद्वारा, साक्षेची विवरण, प्रत्ययाधिष्ठित शास्त्र, अस्तित्ववाद, भाषिक विस्तरेपण, धर्माचा इतिहास व इतर मानवविज्ञाने यांच्या पद्धती लावून प्राप्त होणारे निष्कर्ष आत्ममात् करणांना दिसत आहे व अशा रीतीने आजच्या जगांतील मानवाना पुनश्च एकवार महत्त्वाचे ठरत आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : छेनु, एम. डी. : ईज थिऑलॉजी ए सायन्स ? अनु. ए. एच. एन. ग्रीन-ओर्मिंटिंग (लंडन, १९५९); सच्चिदानंद मूर्ति, के. : रेव्हेलेशन अँड रीझन इन अद्वैत वेदान्त (वॉल्टेर, १९५९).

आर. व्ही. डस्मेड

ईश्वर-स्वरूप : आपलें ईश्वरस्वरूपविषयक ज्ञान आपणांस असलेल्या ईश्वराच्या अस्तित्वविषयक ज्ञानापासून निष्पन्न होतें व या ज्ञानावर अवलंबून असते विश्वाच्या परमकारणाचा शोध घेणारा मानव ईश्वरविषयक खालील निष्कर्षांप्रत पोचला आहे : (अ) ईश्वर हा विश्वव्यवस्थेत होणाऱ्या सर्व परिवर्तनांचा सार्वभौम शास्ता आहे. (आ) तो सर्व वैश्विक अस्तित्वांचा आधार व निरपेक्ष जनिता आहे. (इ) तो चेतन जीवांच्या क्रियाकलापांच्या अतीत, अंतर्गामी शास्ता व साक्षी आहे. (ई) तो त्यांचा प्रेमळ व दयाळू असा उद्धारक आहे.

(अ) विश्वाचा शास्ता : या दृष्टीने ईश्वराची विभिन्न रूपांनी कल्पना करण्यात आली आहे. हेरॅक्लिटसने त्याची चिन्मय अग्नि किंवा शब्द म्हणून कल्पना केली. अॅनॅक्झॅगोरसने महत्तत्त्व किंवा बुद्धितत्त्व या रूपाने; प्लेटोने भव्य आत्मा या रूपाने, स्टोइकपंथीयांनी भौतिक (अग्नि) व आध्यात्मिक (शब्द) बीज आणि विधाता या रूपाने; चिनी तत्त्वज्ञांनी सर्वशक्तिमान् नियम किंवा ताओ या रूपाने; उपनिषदांनी विज्ञान म्हणजे परमसर्वज्ञ चैतन्य या रूपाने; न्याय-वैशेषिक आणि माध्व यांनी ईश्वर या रूपाने; कांट याने परम विधिकर्ता या रूपाने; ट्रेन याने शाश्वत स्वयंसिद्ध तत्त्व या रूपाने त्याची कल्पना केली या विचारधारांचे परिणति ईश्वराच्या सारभूत तत्त्वास केवळ चैतन्य किंवा चैतन्यात्मा मानण्यांत होणे.

(आ) विश्वाचा जनिता : या दृष्टीनेदेखील ईश्वराची विभिन्न रूपांनी कल्पना करण्यांत आली आहे. सॉक्रेटीसपूर्वकालीन विचारवंत व काही उपनिषदें त्याची मूलभूत असे भौतिक तत्त्व या रूपाने कल्पना करतात, तर रामानुज व अधिकतर सर्वेश्वरवादी त्याची आत्मपरिणाम-क्षम, शरीरसदृश भौतिक प्रकृतीने युक्त चैतन्य या रूपाने कल्पना करतात. स्पिनोझा अनुपम द्रव्य या रूपाने त्याची कल्पना करतो, तर काही उपनिषदें व शंकराचार्य त्याची परमसत्य किंवा ब्रह्म-आत्मा आणि जगाचें अपरिणामी (विवर्त) असे अभिन्न निमित्त उपादान-कारण या रूपाने कल्पना करतात. अँरिस्टॉटल, अँल्वर्ट्स, मॅग्नस, ब्लॉडेल, लॅव्हेली त्याची कल्पना शुद्ध कृति (दैवी विधान) या रूपाने करतात, तर टॉमस अँक्वायनस सत्तेची शुद्ध कृति अथवा स्वयंसिद्ध अस्तित्व या रूपाने करतो. इव्ह सीना आवश्यक सत्ता या रूपाने, तर प्लेटो आणि प्लॉटिनस सर्वसहभागितेचे उगमस्थान या रूपाने त्याची कल्पना करतात या विचारसरणीचा कल शुद्धसत्ता हें ईश्वराचें सारभूत तत्त्व आहे असे मानण्याकडे आहे.

(इ) अंतर्गामी शास्ता : या दृष्टीनेदेखील ईश्वराची विभिन्न रूपांनी कल्पना करण्यांत आली आहे. आधीचीं उपनिषदें आणि वेदान्त त्याची परमपुरुष किंवा आत्मा या रूपाने कल्पना करतात, मधली उपनिषदे आणि वेदान्त तुर्यावस्थेत अनुभवनीय प्रेरक-धी या रूपाने; नंतरची उपनिषदे, शैवमत आणि नंतरचा वेदान्त जीवात्म्यांचा अंश

म्हणजे अतीत अंतर्गामी शास्ता, साक्षी व चेता या रूपाने; वायवल दैवी शब्द या रूपाने; ऑगस्टीन व बोनाव्हेचर जिवंत सत्य व अंतःस्थ उपदेष्टा या रूपाने; ई. हार्टमन निगूढतम अवोध-अवस्था या रूपाने; अशा विभिन्न कल्पना करण्यांत आल्या आहेत. या प्रकारच्या विचारांचा कल ईश्वरास मुख्यतः सत्चित् किंवा आध्यात्मिक प्रकाश या दृष्टीने पाहण्याकडे असतो.

(ई) दयाळू उद्धारक : या स्वरूपांतदेखील ईश्वराच्या विभिन्न रूपांनी कल्पना करण्यांत आली आहे. नंतरची उपनिषदें, न्याय-वैशेषिक आणि भक्तिमार्गी, तत्त्वचित्तक, कर्म आणि मोक्ष यांचा नियंता या रूपाने त्याची कल्पना करतात. उपनिषदें आणि ख्रिस्ती धर्म धन्यता-प्रदायक आनंद या रूपाने; भगवद्गीता व भक्तिसाहित्य अवतारांच्या रूपाने स्वतःचें आविर्भवन करणारा, कृपाकर व प्रेमभक्तिप्रदाता या रूपाने; शैव-सिद्धान्त पशुसंज्ञक जीवास त्याच्या पाशांपासून मुक्त करणारा पति म्हणून पशुपति या रूपाने; अशा निरनिराळ्या कल्पना करण्यांत आल्या आहेत. ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे ईश्वर निव्वळ सत्ता, शक्ति व प्रकाश नसून तो मुख्यतः प्रेमस्वरूप आहे. अशा या परम-पित्याचा 'शब्द' दयेने प्रेरित होतसाता सर्व मानवांच्या उद्धारार्थ आणि त्यांना आनंदमय दिव्य भाव प्रदान करण्यास्तव येशूच्या रूपाने मानवतनुधारी झाला. ईश्वरविषयक या प्रकारच्या कल्पनांनुसार त्याचें सारभूत तत्त्व आनंद आणि प्रेम हे होत.

ईश्वराच्या सारभूत तत्त्वाविषयी वर नमूद केलेली चार मते कधी स्वतंत्रपणे परंतु बहुतांशी संयुक्तपणे मानण्यांत आली आहेत. प्रमुख धर्मपरंपरांमध्ये ज्या मूलभूत कल्पनेपासून इतर कल्पना आवश्यकतया प्राप्त होतात, तिच्या निर्धारणाचा प्रश्न ज्या प्रकारें सोडविण्यांत आला आहे त्यांत नजरेंत भरण्याइतकें साम्य आहे. ख्रिस्ती विचारांच्या मते ईश्वर सर्वप्रथम सत् आणि तदनुषंगानेच तो सर्व प्रकारच्या विशुद्ध पूर्णत्वांच्या आनंत्याने युक्त आहे. जसें—चित्, प्रेम, आनंद, एकत्व, शक्ति, सौंदर्य, सत्य, न्याय, दया इत्यादि. हिंदु धर्मातहि याच प्रकारचे अनुक्रम दिसून येतात— सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म अथवा सत्-चित्-आनंद; आणि कुराणात जरी अल्लाच्या शक्ति आणि अजेय अशा प्रभुत्वावर भर देण्यांत आला असला, तरी इस्लामच्या तत्त्वचित्कांना त्याच्या शक्ति व इतर प्रकारच्या पूर्णत्वाचें मूळ त्याच्या सत्तेच्या आवश्यकतेतच दिसून आलें. यहूदी धर्मावद्दलहि असेच म्हणतां येईल.

ईश्वराच्या गुणांचें एकत्व किंवा पृथक्त्व : भारतांत हा प्रश्न 'गुण' या शब्दाच्या प्रयोगामुळे जिकिरीचा ठरला आहे. साधारणपणे गुण या शब्दाने काहीतरी दुय्यम या अर्थाचा बोध होतो. उदा.— एखाद्या द्रव्याहून वस्तुतः पृथक् असलेला त्या द्रव्याचा गुणधर्मच घ्या. 'ब्रह्म निर्गुण आहे' हे औपनिषद्-विधान परब्रह्माच्या ठायी या प्रकारच्या तात्त्विक पृथक्त्वाचा निषेध करते. शंकराचार्यांनी तैत्तिरीयोपनिषद्-भाष्यांत (२. १) त्याच्या गुणांच्या अनेकत्वाची प्रतीति अविद्यक दशेत आपल्या मनाच्या भापिक मर्यादांमुळे आणि परब्रह्माच्या अनंत अशा पूर्णत्वाचे निर्वचन करण्यासाठी अपुऱ्या पडणाऱ्या त्याच्या संकल्पनांमुळे होते अशी उपपत्ति लावली आहे अशा प्रकारच्या संकल्पनांचा अर्थ लक्षणेने यथार्थ असा निर्देश करण्यापुरता घ्यावयाचा असतो, वाच्यार्थाने नव्हे (लक्ष्यते न तु उच्यते). ही सर्व विशेषणे निरनिराळ्या दृष्टि-कोणातून अतएव मर्यादित रूपांनी एकाच अखंड, निविशेष ब्रह्माचा

निर्देश करतात याच्या उलट रामानुजांनी लक्ष्यार्थाचा स्वीकार केल्यामुळे निव्वळ अमूर्त व निविषय ब्रह्मच हाती येईल या भीतीने ते ब्रह्माची अनेक विशेषणे मुख्यायनिच मानतात, लक्ष्यार्थाने नव्हे; आणि म्हणूनच ते ब्रह्म सगुण आहे असे घोषित करतात ब्रह्म सगुण म्हणजे अनंत कल्याणगुणानी युक्त असे द्रव्य आहे याचा अर्थ असा की, ते स्वगत भेदयुक्त विशिष्ट आहे. या वावतीत सर्व स्थिती विचारकाची भूमिका शंकराचार्याप्रमाणेच आहे त्याच्याहि मते परमात्मतत्त्व पूर्णपणे निविशेष व अखण्डैकरस आहे प्रत्येक ईश्वरी विशेषणांत इतर सर्वांचा अतर्भाव आवश्यकरूपाने होतो, आणि या सर्वांच्यासह ते परमात्मतत्त्वाशी एकरूप होते त्याची अर्थबोधक शक्ति 'स्वभावसिद्धसाम्य' या स्वरूपाची असते, कारण उपर्युक्त सर्व प्रकारच्या पूर्णता विषयीमध्ये आकारिकरीत्या विद्यमान असतात. हा प्रकार काहीसा जहदजहल्लक्षणसारखाच आहे अक्वायनस आणि इतर मध्ययुगीन तत्त्वचिंतक याचा अधिक खुलासा तर्कगत (मानसिक) आणि वस्तुगत पृथक्त्वाकडे वोट दाखवून करतात. परमात्मतत्त्वांत सत्य असा कोणताच भेद नाही; परंतु आपणांस त्याचे निर्वचन करायलाचें झाल्यास तात्त्विक दृष्टीनेच पृथक् अशा अनेक गुणांचा अवलंब करणे भाग पडते हे पृथक्त्व नानात्वाने युक्त जगातच ज्याच्या संकल्पना उगम पावतात अशा आमच्या मनाच्या कमकुवतपणाचेंच काय तें द्योतक होय. परमात्मतत्त्व निर्गुण आहे, तें काही त्याच्यात एखाद्या पूर्णत्वाची उणीव आहे म्हणून नव्हे, तर संपूर्ण गुण त्याच्या पूर्णत्वाच्या परमोत्कर्षांत लय पावतात म्हणून ते तसें आहे

ईश्वरी गुणांचे वर्ग : ईश्वरी गुणांचे वर्ग सद्वस्तूकडे पाहण्याच्या आपल्या विभिन्न दृष्टिकोणांमुळे पाडतां येतात. ज्या अर्थी एखादी वस्तु काय नाही हे सांगणे म्हणजे एका दृष्टीने तिचे निर्वचन करणेंच होय त्या अर्थी ईश्वरांत कोणत्याहि प्रकारची अपूर्णता नाही असे म्हणून आपणांस निपेधमुखाने त्याच्या गुणांचे वर्णन करणें शक्य आहे ह्याप्रमाणे ईश्वरास अद्वितीय, अखंड, अविशिष्ट, अनंत, अमेय, अज, अविनाशी, अनाद्यन्त, अपरतंत्र, असंग म्हणण्यात येते. उपर्युक्त 'स्वभावसिद्ध साम्य' किंवा जहदजहल्लक्षणाचा अवलंब करून विविधमुखानेदेखील ईश्वरी गुणांचें निर्वचन करता येते. या प्रकारचे गुण निरपेक्ष अथवा सापेक्ष असतात. चित्, आनंद, सत्य, शिव, सौंदर्य, पूर्णत्व वगैरे निरपेक्ष असे ईश्वरी गुण आहेत. कारणत्व किंवा जगत्कर्तृत्व, सर्वशक्तिमत्त्व, सर्वज्ञत्व, ईशत्व, विधातृत्व, कृपावत्त्व, दयालुत्व वगैरे त्याचे सापेक्ष गुण आहेत. हे गुण सूचित करीत असलेल्या संबंधांच्या सत्यतेमुळे ईश्वर-स्वरूपात काहीच फरक पडत नाही अथवा त्याच्यात कुठल्याहि तऱ्हेचा परिणाम घडून येत नाही; कारण हे सवध जीवाच्या पूर्णपणे ईश्वरावलंबित्वरूप सत्यसंबंधांचे निव्वळ तात्त्विक प्रतिरूप आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : वेव, सी. सी. जे. . गॉड अँड पर्सनॅलिटी, २ ख. (लंडन, १९१८), किलओवेरी, एफ. एच. : ए रिटर्न टु नॅचरल थिऑलॉजी (लंडन, १९६७); जेम्स, ई. ओ. : दि कन्सेप्ट ऑफ डीईटी (लंडन, १९५०).

आर. व्ही. डस्मेट

उडियां तील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान,
उडियां तील

उत्कर्षण : उत्कर्षण म्हणजे काय ? : उत्कर्षण हा अव्यवहित निगामी अनुमानाचा एक मुख्य प्रकार आहे. उत् = वाहेर, कृप = कर्प = काढणे, ओढणे. उत्कर्षण अनुमान म्हणजे दिलेल्या पक्ष विधानापासून त्याच्या तात्त्विक व्यंजनाचें व अव्यक्त आणि अभिप्रेत अर्थाचें उत्कर्षण करणारें अनुमान होय. यामध्ये दिलेल्या पक्षविधानावरून, त्यातून भिन्न उद्देश्य वा विभिन्न विधेय असलेलें विधान निष्कर्ष-विधान म्हणून काढण्यांत येते; आणि असें करण्यांत मूळ अर्थाची मात्र कोणतीहि हानि होत नाही यानुसार भिन्न उद्देश्यपदे, भिन्न विधेयपदे किंवा भिन्न उद्देश्य-विधेयपदे असलेली निष्कर्ष-विधानें तयार करतांना एकूण आठ जोड्या तयार होतात. त्यांमधील व्याघाती पदांचें सांकेतिकरण 'न' या उपसर्गाने किंवा '।' या चिन्हाने दर्शविलें जातें. या आठ जोड्या पुढीलप्रमाणे :

(१) उ - वि	(५) वि' - उ
(२) वि - उ	(६) वि' - उ'
(३) उ - वि'	(७) उ' - वि
(४) वि - उ'	(८) उ' - वि'

यापैकी पहिली जोडी मूळ पक्षविधानाचीच आहे. उरलेल्या सात जोड्या म्हणजे मूळच्या 'उ - वि' विधानापासून उत्कर्षणाने मिळणाऱ्या निष्कर्षविधाने होत. त्यांचीं तर्कशास्त्रीय रचना व नांवें पुढीलप्रमाणे :

(१) उ - वि	(२) उ - वि	(३) उ - वि	(४) उ - वि
∴ वि - उ	∴ उ - वि'	∴ वि - उ'	∴ वि' - उ
(परिवर्तन)	(प्रतिवर्तन)	(प्रतिपरिवर्तन)	(परिप्रतिवर्तन)

(५) उ - वि	(६) उ - वि	(७) उ - वि
∴ वि' - उ'	∴ उ' - वि	∴ उ' - वि'
(परिप्रत्यावर्तन)	(प्रतिपर्यावर्तन)	(प्रत्यापर्यावर्तन)

उत्कर्षण अनुमानात दिलेल्या एका विधानापासून, केवळ तात्त्विक आधारावर, त्यात अनुस्यूत असलेले दुसरे विधान निष्कर्षित केले जाते मूळ पक्ष-विधान व निष्कर्षित विधान यांमध्ये संतुलन असते; म्हणजे एक सत्य असेल तर दुसरे सत्य असतें व एक असत्य असेल तर दुसरें असत्य असतें.

परिवर्तन व प्रतिवर्तन या उत्कर्षणाच्या दोन मूलभूत प्रक्रिया आहेत त्याचे प्रत्येकी एकदा । अनेकदा क्रमशः उपयोजन करून उत्कर्षणाच्या उरलेल्या पांच अनुमानरीतींची उभारणी करता येते, म्हणजे ही पाच उत्कर्षणे परस्परावन्वी आहेत.

परिवर्तन (कॉन्व्हर्शन) . दिलेल्या (उ - वि) विधानापासून ज्यांत मूळचें विधेय उद्देश्यपदी येतें व मूळचें उद्देश्य विधेयपदी येतें, अशा (वि - उ) विधानाचा निष्कर्ष तयार करण्याच्या प्रक्रियेस 'परिवर्तन' म्हणतात. दिलेल्या आधार-विधानास 'परिवर्त्य' आणि त्यापासून परिवर्तनाने मिळणाऱ्या विधानास 'परिवृत्त' म्हणतात.

परिवर्तनाचे नियम : (१) परिवर्त्य व परिवृत्त विधानांचा गुण परिवर्तनांत कायम राखला गेला पाहिजे. (२) दिलेल्या आधार-विधानात जे पद सर्वव्याप्त नाही ते निष्कर्षातहि सर्वव्याप्त असू नये.

या नियमाचें पालन केल्यास चतुर्विध विधान-व्यवस्थेतील 'न' व 'हा' या विधानांचें परिवर्तन करून आपणांस 'न' व 'हा' हीच परिवृत्त विधाने मिळतात.

उदा.— : एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
 ∴ एकहि वि उ नाही ('न' विधान)
 काही उ वि आहेत ('हा' विधान)
 ∴ काही वि उ आहेत ('हा' विधान)

सर्व उ वि आहेत 'या' 'ह' विधानाचे परिवर्तन 'सर्व वि उ आहेत' असे करता येत नाही; कारण मूळ विधानातील विधेय (वि) अश्याप्त आहे ते परिवृत्त विधानात उद्देश्याच्या जागी आल्याने सर्वव्याप्त नसते. हा तर्कदोष दूर करण्यासाठी 'ह' विधानाचे परिवर्तन 'हा' विधानात केले जाते म्हणजेच,

सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
 ∴ काही वि उ आहेत ('हा' विधान)

येथे 'ह' विधानाची व्याप्ति परिवर्तन-प्रक्रियेत मर्यादित वा सीमित होते; म्हणूनच यास 'सीमित परिवर्तन' म्हणतात.

'ना' विधानाचे परिवर्तन होत नाही, कारण मूळ विधानातील उद्देश्यपद अश्याप्त असताना, त्याचे परिवर्तन केल्यास ते विधेयाच्या जागी जाते. 'ना' या अंशाभाव विधानातील विधेय सर्वव्याप्त असते; म्हणजे परिवर्त्य विधानातील अश्याप्त उद्देश्यपद परिवृत्त विधानात सर्वव्याप्त होण्याचा दोष घडतो.

प्रतिवर्तन (ऑल्व्हर्शन) : या उत्कर्षण-अव्यवहित-अनुमानांत दिलेल्या विधानापासून, मूळच्या विधेय-पदाच्या व्याघाती असणारे, विधेय असणारे निष्कर्ष-विधान तयार केले जाते; म्हणजेच 'उ - वि' या आधारविधानाच्या साहाय्याने 'उ - वि' असा निष्कर्ष तयार होतो. आधार-विधानास प्रतिवर्त्य आणि प्रतिवर्तनाने मिळणाऱ्या निष्कर्ष-विधानास प्रतिवृत्त म्हणतात. प्रतिवर्तनाचा नियम : (१) दिलेले विधान व निष्कर्ष-विधान यांमध्ये गुणात्मक बदल होतो. (२) निष्कर्ष-विधानाचे विधेय हे आधारविधानातील विधेयाचे व्याघाती रूप असते. चतुर्विध विधान-व्यवस्थेतील चारही विधानाचे प्रतिवर्तन होते; म्हणजेच,

(१) सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
 ∴ एकहि उ वि नाहीत. ('न' विधान)
 (२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
 ∴ सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
 (३) काही उ वि आहेत. ('हा' विधान)
 ∴ काही उ वि नाहीत. ('ना' विधान)
 (४) काही उ वि नाहीत. ('ना' विधान)
 ∴ काही उ वि आहेत. ('हा' विधान)

परिवर्तन व प्रतिवर्तन या मूलभूत उत्कर्षण-प्रक्रियांच्या साहाय्याने पुढचे उत्कर्षण-अनुमान-प्रकार तयार होतात.

प्रतिपरिवर्तन : यामध्ये दिलेल्या विधानाचे प्रथम परिवर्तन करून परिवर्तित विधानाचे प्रतिवर्तन केले जाते त्यामुळे दिलेल्या 'उ - वि' विधानाची 'वि - उ' अशी रचना होते. 'ना' विधानाचे परिवर्तन शक्य नसल्याने त्याचे प्रतिपरिवर्तनही करता येत नाही. प्रति-

परिवर्तन-प्रक्रियेनुसार चतुर्विध विधान-व्यवस्थेतील अन्य तीन विधानांची प्रतिपरिवृत्ते पुढीलप्रमाणे .

(१) सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
 ∴ काही वि उ नाहीत ('ना' विधान)
 (२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
 ∴ सर्व वि उ आहेत. ('ह' विधान)
 (३) काही उ वि आहेत. ('हा' विधान)
 ∴ काही वि उ नाहीत. ('ना' विधान)

परिप्रतिवर्तन (काँट्रॅपोझिशन) : दिलेल्या विधानाचे प्रथम प्रतिवर्तन करून त्या प्रतिवर्तित विधानाचे पुन्हा परिवर्तन केले जाते. त्यामुळे मूळच्या 'उ - वि' विधानाची 'वि - उ' अशी रचना होते 'हा' विधानाचे प्रतिवर्तन 'ना' विधान होते; पण त्याचे परिवर्तन शक्य नसते. म्हणून 'हा' विधानाचे परिप्रतिवर्तनही शक्य नसते. चतुर्विध विधानव्यवस्थेतील उरलेल्या तीन विधानांचे परिप्रतिवर्तन पुढीलप्रमाणे :

(१) सर्व उ वि आहेत ('ह' विधान)
 ∴ एकहि वि उ नाही ('न' विधान)
 (२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
 ∴ काही वि उ आहेत ('हा' विधान)
 (३) काही उ वि नाहीत. ('ना' विधान)
 ∴ काही वि उ आहेत. ('हा' विधान)

परिप्रत्यावर्तन : परिप्रतिवर्तन-प्रक्रियेने जे निष्कर्षविधान मिळते, त्याचे पुन्हा एकदा प्रतिवर्तन करून मिळणारा निष्कर्ष म्हणजेच उत्कर्षण-प्रक्रियेचा 'परिप्रत्यावर्तन' हा प्रकार होय. 'हा' विधानाचे परिप्रतिवर्तन होत नसल्याने त्याचे परिप्रत्यावर्तनही शक्य नसते. चतुर्विध विधान-व्यवस्थेतील उरलेल्या तीन विधानांचे परिप्रत्यावर्तन पुढीलप्रमाणे .

(१) सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
 ∴ सर्व वि उ आहेत. ('ह' विधान)
 (२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
 ∴ काही वि उ नाहीत. ('ना' विधान)
 (३) काही उ वि नाहीत. ('ना' विधान)
 ∴ काही वि उ नाहीत. ('ना' विधान)

या सर्व ठिकाणी मूळच्या (उ - वि) विधानाचे रूपांतर (वि - उ) असे होते.

प्रतिपर्यावर्तन : दिलेल्या विधानापासून मूळच्या उद्देश्यपदाचे व्याघाती उद्देश्यपद व मूळचेच विधेय अशा रीतीने निष्कर्षविधान तयार होणाऱ्या उत्कर्षण-प्रक्रियेस 'प्रतिपर्यावर्तन' म्हणतात. तीमध्ये मूळच्या (उ - वि) विधानाची रचना प्रतिपर्यावर्तनात (उ' - वि) अशी होते.

असा निष्कर्ष मिळविण्याची एकच रीत सांगता येत नाही. परिवर्तन, प्रतिवर्तन या मूलभूत प्रक्रियांची पुनरावृत्ति आलडूनपालडून अपेक्षित निष्कर्षविधान मिळपर्यंत करावी लागते. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, 'ह' विधानाच्या वावरीत प्रतिवर्तनाने प्रारंभ आणि 'न'

विधानाच्या बाबतीत परिवर्तनाने प्रारंभ केल्यास प्रतिपर्यावर्तनाचा निष्कर्ष निर्माण होतो मात्र 'हा' व 'ना' विधानाच्या बाबतीत कशीहि सुरुवात केली तरी तालिक तर्कदोष उत्पन्न होऊन त्यापासून प्रतिपर्यावर्तनाचा निष्कर्ष मिळत नाही, म्हणजेच 'हा' व 'ना' विधानाचे प्रतिपर्यावर्तन होत नाही उरलेल्या दोन विधानांचे प्रतिपर्यावर्तन पुढीलप्रमाणे :

(१) सर्व उ वि आहेत ('ह' विधान)
∴ काही उ' वि नाहीत ('ना' विधान)

(२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
∴ काही उ' वि आहेत. ('हा' विधान)

प्रत्यापर्यावर्तन या उत्कर्षणांत मूळच्या (उ - वि) विधानाचे

रूपांतर (उ' - वि') असे घडते; म्हणजे निष्कर्षविधानात उद्देश्य व विधेय या उभयताची व्याघातीपदे येतात असा निष्कर्ष मिळविण्यासाठी मुद्दा परिवर्तन, प्रतिवर्तन या प्रक्रियांची क्रमशः सोयीनुसार पुनरावृत्ति करावी लागते. 'ह' विधानाचे प्रत्यापर्यावर्तन आपणास प्रतिवर्तनाने प्रारंभ करून मिळते, तर 'न' विधानाचे प्रत्यापर्यावर्तन परिवर्तनाने प्रारंभ करून मिळते. 'हा' व 'ना' या विधानांचे प्रत्यापर्यावर्तन होत नाही. मिळणारे प्रत्यापर्यावर्तनाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे :

(१) सर्व उ वि आहेत. ('ह' विधान)
∴ काही उ' वि आहेत. ('हा' विधान)

(२) एकहि उ वि नाही. ('न' विधान)
∴ काही उ' वि नाहीत. ('ना' विधान)

उत्कर्षणानुमानाचे सार-संग्राहक कोष्टक

उत्कर्षण-प्रकार	उत्कर्षण-प्रक्रियेतील प्रक्रिया	मूळ — उ - वि - ह	पक्ष — उ - वि - न	विधाने — उ - वि - हा	उ - वि - ना
परिवर्तन	प	वि - उ - हा	वि - उ - न	वि - उ - हा	अशक्य
प्रतिवर्तन	प्र	उ - वि' - न	उ - वि' - ह	उ - वि' - ना	उ - वि' - हा
प्रतिपरिवर्तन	प - प्र	वि - उ' - ना	वि - उ' - ह	वि - उ' - ना	अशक्य
परिप्रतिवर्तन	प्र - प	वि' - उ - न	वि' - उ - हा	अशक्य	वि' - उ - हा
परिप्रत्यावर्तन	प्र - प - प्र	वि' - उ' - ह	वि' - उ' - ना	अशक्य	वि' - उ' - ना
प्रतिपर्यावर्तन	प - प्र - प	उ' - वि - ना	उ' - वि - हा	अशक्य	अशक्य
		प्र' - प - प्र - प			
प्रत्यापर्यावर्तन	प - प्र - प - प्र	उ - वि' - हा	उ' - वि' - ना	अशक्य	अशक्य
		प्र - प - प्र			

प = परिवर्तन. प्र = प्रतिवर्तन.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व : तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १, निगमन (पुणे, १९६३; आ. २, १९६६); गौड, सी. लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८, ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३); वेल्सन, जे. व मोन्टॅन, ए. जे. : इंटरमीजिएट लॉजिक, सुधा. आ. ४ - संपा. एस. एच. मेलोन (लंडन, १९३८); जोसेफ, एच डब्ल्यू. वी. : ऑन इंट्रोडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६; सुधा आ. २, १९९६)

ज. वा. जोशी

उद्यन (इ. स. ९८४) : उद्यन म्हणजेच उद्यनाचार्य. याचा काळ त्यानेच स्वतःच्या लक्षणावली नांवाच्या ग्रंथात लिहून ठेवलेला असल्यामुळे त्याविषयी शका राहत नाही. या ग्रंथात शक वर्ष ९०६ मध्ये तो ग्रंथ लिहिल्याचे त्याने म्हटले आहे त्यावरून ९८४ मध्ये उद्यनाचार्य होता हे निश्चितपूर्वक सांगता येते.

वाचस्पतिमिश्राच्या 'न्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका' या नांवाच्या ग्रंथावर याने अतिविस्तृत टीका लिहिलेली असून 'न्यायवार्तिक-तात्पर्य-परिशुद्धि' असे तिचे नांव आहे. ही टीका अत्यंत विस्तृत असून अद्यापि ती संपूर्ण

छापून प्रसिद्ध झालेली नाही. याने एकूण सहा ग्रंथ लिहिले त्यातील वर उल्लेखिलेला 'न्यायवार्तिक-तात्पर्य-परिशुद्धि' आणि 'न्यायपरिशुद्धि' हे त्याने न्यायदर्शनावर लिहिलेले ग्रंथ होत. 'किरणावलि' आणि 'लक्षणावलि' हे त्याने वैशेषिक दर्शनावर लिहिलेले ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. 'आत्मतत्त्वविवेक' हा त्याचा स्वतंत्र ग्रंथ आहे. बौद्धांचे जीवात्म्या-संबंधातील सर्व आक्षेप खोडून काढून न्यायमतसिद्ध आत्म्याचे समर्थन करण्यासाठी हा ग्रंथ त्याने लिहिला. हे उघड दिसते; म्हणूनच या ग्रंथाचे दुसरे नाव 'बौद्धविकार' असेहि रूढ झालेले आहे. 'न्यायकुसुमांजलि' या ग्रंथात त्याने ईश्वरसिद्धि अनेक प्रमाणानी करून दाखविली आहे. या दोन्ही ग्रंथांत न्याय आणि वैशेषिक या दोन्ही दर्शनाचा समन्वय करून प्रतिपादन केलेले आहे. न्यायवैशेषिकाचा मेळ घालून ग्रंथलेखन करण्याची प्रथा उद्यनाचार्यानेच पाडली असे म्हणता येईल हे दोन्ही ग्रंथ अत्यंत अवघड अशा शास्त्रीय भाषेत लिहिलेले असल्यामुळे विशेष पावतेचेरीय या ग्रंथाचे आकलन होणे अशक्य आहे. 'न्यायकुसुमांजलि' हा ग्रंथ अत्यंत अवघड परिभाषेत लिहिलेला असला तरी त्याच्या आरंभी, मध्ये आणि शेवटी जे थोडेसेच श्लोक आहेत, ते काव्यपूर्ण आहेत. त्यावरून उद्यनाचार्या काव्यशक्तीचा प्रत्यय येतो.

उदयनाच्या जन्मस्थळाविषयी काही पत्ता लागत नाही, तथापि भविष्यपुराणपरिशिष्टांतील तिसाव्या अध्यायांत त्याचा जन्म मिथिलेत झाल्याचे प्रतिपादिले आहे त्या संपूर्ण अध्यायाचे नावच 'उदयनाचार्य-चरितम्' असे आहे. याच पुराणात बौद्ध-जैन-पंडितांशी त्याचे नेहमी वाद होत असे वर्णन आढळते. याच पुराणात एका उच्च झाडाच्या वृक्षावरून प्रतिपक्षी आणि उदयन यांनी उड्या घ्याव्या आणि तसे केल्यावर जो जिवंत राहील त्याचा विजय झाला असे मानले जावे असा संकेत करून उदयनाने आपल्या प्रतिपक्षी विद्वानासह त्याप्रमाणे केले असे म्हटले आहे. त्या वेळी उदयन वाचला; परंतु त्याचा प्रतिपक्षी जो जैनपंडित त्याचा चक्काचूर झाला अशी हकीकत दिलेली आहे. यावरून उदयनाने बौद्धांप्रमाणेच जैनांचेहि खडन केले असे दिसून येते. बौद्ध-जैनांशी वाद करण्यात त्याचा हातखंडा होता; आणि असे वाद-विवाद त्याने आयुष्याच्या मोठ्या कालावधीपर्यंत केले असे दिसते.

जगन्नाथाशी संघर्ष व समेट : उदयनाचार्याच्या मनात एकदा जगन्नाथाचे दर्शन घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्याप्रमाणे ते जगन्नाथ-मंदिराजवळ गेले असता त्यांना मंदिराचा दरवाजा बंद असल्याचे आढळून आले. मंदिराच्या एका दरवाजाचा हा प्रकार पाहून ते दुसऱ्या दरवाज्याकडे गेले, पण तोहि बंद असल्याचे दिसून आले. मंदिराच्या तिसऱ्या आणि चौथ्या दरवाज्यावरदेखील हाच अनुभव आला. हें सर्व पाहून उदयनाने " ऐश्वर्याने उन्मत्त होऊन तू माझा अपमान करीत आहेस, पण लक्षांत ठेव, जर बौद्ध पुन्हा तुझ्यावर हल्ला चढवू लागले, तर तुझे अस्तित्व माझ्यावरच अवलंबून राहील. " (ऐश्वर्यमदमत्तोसि मामवज्ञाय वतसे । उपस्थितेषु बौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः ॥ भविष्य-पुराण, परिशिष्ट, अध्याय ३०) असे उद्गार काढले. उदयनाने असे उद्गार काढताच मंदिराचे दरवाजे उघडले आणि त्यांना जगन्नाथाचें दर्शन घेता आले. त्यानंतर पुजाऱ्याला जगन्नाथाने स्वप्नात सांगितल्या-प्रमाणे जगन्नाथाचा पीतांबर उदयनास प्रसाद म्हणून देण्यांत आला. जगन्नाथाचा तो प्रसाद ग्रहण करून उदयन मिथिलेत गेला. तेथे कित्येक वर्षे अध्यापन करून त्याने शिष्य तयार केले वृद्धापकाळी त्याने काशी येथे जाऊन शेवटी तेथील मणिकर्णिकेच्या ब्रह्मनालांत देहत्याग केला अशी हकीकत बरील पुराणांत दिलेली आहे. त्यांतील किती सत्य आणि किती कल्पनानिमित्त याचा निर्णय करता येणें आज अशक्य असले तरी दहाव्या शतकांत उदयनाचार्यांचे व्यक्तिमत्त्व आणि विद्वत्ता ही भारतांत प्रभावी ठरली होती एवढें निश्चयाने म्हणता येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : वात्स्यायन : न्यायभाष्य; उद्योतकर : न्याय-वार्तिक, संपा. वि. द्विवेदी (बनारस, १९१५).

रघुनाथशास्त्री कोकजे

उन्मुनो, एम. ड. (१८६४-१९३६) : स्पेनचा आत्माच ज्यांत साकार झाला आहे असा एक प्रख्यात स्पॅनिश लेखक. तो मुख्यत्वेकरून मानवतावादी, तत्त्वज्ञ होता. जीवनाच्या दुखी वाजूचा तो विशेष विचार करीत असे. भावना व बुद्धि ह्या दोन्ही अंगांनी त्याला जीवन समजून घ्यावयाचें होते.

प्रत्यक्ष व्यक्तीचा विचार त्याच्या मानवतावादी तत्त्वज्ञानाच्या केद्रस्थानी आहे. प्रत्येक व्यक्ति ही साध्यरूप आहे, केवळ साधन नाही.

समाज, मानवता या केवळ सकल्पना आहेत. प्रत्यक्ष व्यक्तीचा विचार हाच महत्त्वाचा. म्हणूनच त्याच्या लेखनावारें मानवी दुःखें व्यक्त होतात. मानवाला त्याच्या समस्यांची जाणीव करून देऊन त्या सोडविण्याचा मार्ग दाखविणें हें तत्त्वज्ञानाचें मुख्य कार्य आहे. एक पर्यायी मार्ग म्हणजे अमरत्वाची शक्यता मानव, आपली शाश्वत जीवनाची आकांक्षा, आपला जीवात्मा विश्वात्म्यांत विलीन करून अथवा जीवात्म्याचे अविनाशित्व मानून पूर्ण करून घेऊं शकतो. उन्मुनोचा दुसऱ्या प्रकारच्या अमरत्वावर विश्वास आहे; आणि तो ईश्वरावरील श्रद्धेवर आधारित आहे मानवाने ईश्वरस्वरूप होण्याचा ध्यास घेतला पाहिजे; तसें नसेल तर तो मानवच नव्हे. ' सर्व किंवा शून्य ' हे सूत्र मानवाच्या वावतीत लागू पडते त्याचा अमरत्वावरील विश्वास तर्काधिष्ठित नसून श्रद्धेवर आधारित आहे.

बुद्धि आणि श्रद्धा यांत विरोध असल्याचें उन्मुनो मान्य करतो; पण त्याच्या मते एक दुसऱ्याची जागा घेऊं शकत नाही. केवळ तर्क-बुद्धि स्वतःच्या जोरावर जीवनांतील समस्या सोडवू शकत नाही; याउलट श्रद्धेवर स्वीकारलेल्या सर्वच गोष्टी श्रद्धा सिद्ध करू शकत नाही.

उन्मुनोचा जगाच्या शाश्वत स्वरूपावर तसाच सत्याच्या वस्तु-निष्ठतेवरहि विश्वास नाही. सत्स्वरूप हें गतिमान् प्रवाही असल्यामुळे कोणतेहि दोन अनुभव एकरूप असू शकत नाहीत. सत्य व्यक्तिसापेक्ष असून ते विचार किंवा श्रद्धेतून प्रकट होतें आणि तेंच कर्मास प्रवृत्त करतें.

अस्तित्ववादाकडे कल : अस्तित्वाच्या यादृच्छिक व गूढ स्वरूपाच्या, तसेच मानवाच्या मनीयातनाच्या विचारांत उन्मुनो अस्तित्ववादाकडे झुकलेला दिसतो; परंतु तो निराशावादी नाही. त्याच्या मते प्रेम हीच मानवी अस्तित्वाची मूळ प्रेरणा आहे; आणि स्वतः निर्माण केलेली ध्येये साध्य करण्याच्या सकल्पांतच प्रत्येक व्यक्तीचें भविष्य सामावले आहे. उन्मुनो याचे प्रमुख ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत : (१) पाझ एं ला गॅर (१८९७); (२) सोलिलॉकिऊस इ कोव्हेसांसिओनेस (१९१२); (३) दॅल सेतिमियॅन्तु ब्राजिकु द ला व्हीद (१९१३); (४) नियॅबल (१९१४); (५) ला आगोनीय दॅल क्रिस्तिआनिझमु (१९३१). या ग्रंथाचें ' दि अॅगनी ऑफ ख्रिश्चॅनिटी ' हें के. एफ. रेन्हार्ट यानी केलेले भाषांतर, १९६० मध्ये न्यूयॉर्क येथे प्रसिद्ध झाले आहे.

उन्मुनो याचे समग्र वाङ्मय ' ऑब्रस् कॉम्प्लॅतस् ' या शीर्षकाखाली सात खंडात १९५० ते १९५९ या दरम्यान प्रसिद्ध झाले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : रड, एम. टी. : दि लोन हेरेटिक, ए वायोग्रॅफी ऑफ एम. जुगो (टेक्सस, १९६३).

पी. बी. चतर्जी

उपदेशसाहस्री (शंकर) : आद्य शंकराचार्यांच्या प्रकरणग्रंथांपैकी विशेष महत्त्वाचा हा ग्रंथ असून अद्वैत वेदान्तांतील सर्व शास्त्रचर्चा या ग्रंथांत आढळून येते. शंकराचार्यांचा काल ७८८ ते ८२० असा सामान्यतः मानला जातो; परंतु शंकराचार्यांच्या ब्रह्मसूत्रभाष्यावर भावती टीका लिहिणाऱ्या वाचस्पतिमिश्रांचा काल इ. स. ८४१ असा असल्याने शंकराचार्यांचा काल ६८८ ते ७२० मानणें अधिक

उचित होय काही सशोधकानी तसें सुचविलेहि आहे उपदेशसाहस्री गा ग्रंथाचे गद्यप्रबंध व पद्यप्रबंध असे द्विविध स्वरूप असून गद्यप्रबंधात ११६ लहानमोठे परिच्छेद व पद्यप्रबंधात १९ प्रकरणे (६७५ श्लोक) आहेत. गद्यप्रबंधातील भाषा शकराचार्यांच्या ब्रह्ममूढभाष्यातील भाषेची आठवण करून देते उदा - 'यस्य प्रमित्ता स एव प्रमाताऽभ्युपगम्यते।' (पान ८३), 'सिद्धिरिति च प्रमाणफलमवगतिमवोचाम।' (पान ९२) या कारणांमुळे व मुरेश्वराचार्यांनी आपल्या नैष्कर्म्य-सिद्धीत उपदेशसाहस्रीतील मुमारे १५ कारिका उद्धृत केल्या असल्यामुळे हा ग्रंथ आद्य शकराचार्यांचा मानण्यास प्रत्यवाय नाही. उपनिषदातील व भगवद्गीतेतील असंख्य उद्धरणे हे या ग्रंथाचे ठळक वैशिष्ट्य होय. भाष्यासारखे आकरग्रंथ अधिक शास्त्रीय परिभाषेत लिहिलेले असतात. सामान्य साधकाना त्याचा उपयोग कमीच त्याच्या दृष्टिकोणांतून गुरुशिष्यसंवादरूपाने 'उपदेशसाहस्री' हा प्रकरणग्रंथ लिहिलेला आहे.

प्रमाणमह्याविषयक विचार न मांडता विशेषत आगम-प्रमाणाचा शकापरिहारपूर्वक विचार केला आहे आगमप्रमाणाने अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होते व ते प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी वाधित होत नाही. ज्ञान हे स्वतः - सिद्ध आहे त्याचा विषयाशी संबंध येण्याकरिता प्रमाणव्यापाराची आवश्यकता आहे. ज्ञान हेच अंतिम सत्य असून ज्ञानानेच सर्व दुःख-निवृत्ति होते. हे ज्ञान म्हणजे आत्मस्वरूपाचे ज्ञान अशा प्रकारचा अद्वैत वेदान्तातील सिद्धान्त या ग्रंथात स्पष्टपणे मांडला आहे.

जीव हा शरीरापासून पूर्णपणे भिन्न असून जीवात्मा व परमात्मा यामध्ये वास्तविक अभेद आहे, हे अनेक प्रकारे विशद केले आहे. जीवाच्या ठिकाणी भासणारे जातिसंस्कार इत्यादि धर्म शरीराचे असून शरीराभिमानांमुळे जीवाला ते भासतात. जगत् किंवा ससार हा परमार्थ सत्य असून अविद्यामूलक आहे परमात्म्याच्या यथार्थज्ञानाने ससारचें वधकत्व नाहीसे होते. ब्रह्मादि स्थावरांत हे आत्म्याचे शरीर म्हणून मानले आहे, तथापि भेददृष्टीने असलेला रामानुजांचा शरीर-शरीरिभाव अभिप्रेत नाही. परमात्मा हा नित्य ज्ञानस्वरूप असून गुण हे कल्पिलेले आहेत परमात्मरूप अधिष्ठानाच्या ज्ञानाने अध्यस्त जगताचा वाध होतो हे अध्यास-प्रक्रियेने सिद्ध केले आहे.

अध्यस्त जगतातसुद्धा तपश्चर्यादिक अनुष्ठानाची आवश्यकता चित्तशुद्धीकरिता असते ज्ञान होईपर्यंत सर्व विधिनिषेधांचे वधन साधकाने पाळलेच पाहिजे यथार्थ आत्मस्वरूपाचा अपरोक्ष साक्षात्कार झाल्यावर कर्माची आवश्यकता नाही उलट 'त्यजेत् तस्मात्ससाधनम्' असा कर्मत्याग सांगितला आहे. ज्ञानी व्यक्तीचा व्यवहार त्याला बंधक होत नाही, हे समर्पक दृष्टान्ताने विशद केले आहे.

अद्वैत वेदान्ताला अनुसरून चित्तशुद्धीकरिता कर्माची आवश्यकता मान्य केली असल्यामुळे बौद्ध तत्त्वज्ञानाप्रमाणे निष्कर्मण्यता प्राप्त होत नाही. जीवन आनंदमय करणे हेच अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे, जीवनासंबंधीचा मूलभूत तिटकारा या ग्रंथामुळे उत्पन्न होत नाही अद्वैत वेदान्तातील सिद्धान्त परिपक्व झाल्यावर, म्हणजे प्रस्थानतंत्रयीवर भाष्ये लिहिल्यावर, हा ग्रंथ लिहिला असावा असे वाटते.

संदर्भ-ग्रंथ : शकराचार्य : उपदेशसाहस्री, संपा. डी. व्ही. गोखले (मुंबई, १९१७), - उपदेशसाहस्री, अनु. स्वामी जगदानंद, आ. ३ (मद्रास, १९६१).

रा. ल. जोशी

उपनिषदे, अध्यान : आतापर्यंत ज्या उपनिषदाचा विचार झाला त्यांना 'वैदिक' उपनिषदे वा 'प्रधान' उपनिषदे असे म्हणता येईल; कारण या उपनिषदांचा वैदिक वाङ्मयाशी व विचारांशी फार घनिष्ठ संबंध आहे तसेच एकंदर उपनिषदांतील व भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनेहि ती मूळ आधारभूत अतएव 'प्रधान' आहेत

अप्रधान उपनिषदांचें वर्गीकरण : इतर उरलेल्या जवळजवळ दोनशेच्या वर असलेल्या सान्या उपनिषदांसंबंधी असे म्हणता येणार नाही. या उरलेल्या 'अप्रधान उपनिषदा'त तत्त्वज्ञानापेक्षा धर्मांचा जास्त विचार झाला आहे असे म्हणता येईल त्याचप्रमाणे त्यात आलेला सारा तत्त्वज्ञानात्मक विचार हा उत्तरकालीन असून या ना त्या पंथाशी वा संप्रदायाशी असा निगडित झालेला आहे वेदापेक्षाहि ही 'तत्त्व' वाङ्मयाला अधिक जवळची होत. या उत्तरकालीन उपनिषदांचे वर्गीकरण वेदान्त-तत्त्वज्ञान सांगणारी उपनिषदे, योग शिकविणारी उपनिषदे, संचास-आश्रमाचें महत्त्व सांगणारी उपनिषदे, विष्णु या देवतेचे महत्त्व प्रतिपादन करणारी उपनिषदे, शिव या देवतेचे महत्त्व प्रतिपादन करणारी उपनिषदे, शाक्त व तत्सदृश इतर पंथांचे उपनिषदे असे करता येईल विषयाच्या अनुरोधाने हे वर्गीकरण ज्ञाने शैलीच्या दृष्टीने सांगावयाचें झालें तरी काही उपनिषदे गद्य आहेत, तर काही गद्य व पद्य याचें मिश्रण आढळते, तर काही महाभारत-सारख्या ग्रंथांत आढळणाऱ्या श्लोकांमध्ये रचलेली आढळतात. सामान्यपणें ही सारी उपनिषदे पुराण व तत्त्व यांना समकालीन आहेत असे म्हणता येईल.

काही प्राचीन असणें शक्य : तथापि यांच्यातली काही प्राचीन असून त्याचा वैदिक वाङ्मयाशी संबंध असणे शक्य आहे. उदाहरण म्हणून जावाल उपनिषदाचे घेता येईल. शंकराचार्यांनी याचा 'प्रमाण' म्हणून उल्लेख केलेला असून त्यात शेवटी 'परमहंसा'चे मोठे वेदक वर्णन आलेलें आहे. याच परमहंसाचा जीवनक्रम व चर्चा खुलवून सांगणारे 'परमहंस उपनिषद्'हि असेच जुने असावे रामानुजाचार्यांनी उल्लेखिलेल्या व सृष्टिक्रम, ब्रह्म, आत्मा इत्यादि विचारांत वाहिलेल्या 'सुवाल उपनिषदा'संबंधीहि हेच म्हणतां येईल. पुनर्वसन प्राप्त होऊं नये म्हणून गर्भावरच ध्यान करावयास सांगणारे 'गर्भोपनिषद्' व गौतम-त्रैघायनादि धर्मसूत्रांनी उल्लेखिलेलें 'अथर्वसिद्धि उपनिषद्' हीहि प्राचीनच असावीत. अद्वितीय ब्रह्माचें चिंतन व ज्ञान मोक्षोपाय म्हणून सांगणारे 'वज्रसूचिका उपनिषद्'हि प्राचीन असणे शक्य आहे

उत्तरकालीन 'मुक्तिकोपनिषदा'त एकशे-आठ उपनिषदे सांगितलेली असून त्याचें वेदान्ताप्रमाणे वर्गीकरणहि दिलेले आहे यांपैकी दहा ऋग्वेदाची, एकोणीस शुक्ल यजुर्वेदाची, वत्तीस कृष्ण यजुर्वेदाची, सोळा सामवेदाची असून एकतीस अथर्ववेदाची आहेत ही परंपरा किती प्राचीन आहे व कितपत विश्वसनीय आहे हे सांगता येणे कठीण आहे साधारणपणे सर्वच उत्तरकालीन उपनिषदे अथर्ववेदाशी जोडली जातात असें दिसते अथर्ववेदाची परंपरा फार उगिरा निश्चित झाली व तिला प्रतिष्ठा लाभली, त्याचप्रमाणे अथर्ववेदातहि उपनिषदांप्रमाणेच 'रहस्या'ला प्राधान्य आहे या व अशा कारणांमुळेच हा अथर्ववेदाशी संबंध जोडला गेला असावा.

यांतील उपनिषदे अनुकरणामुळेहि निर्माण झालेली आहेत. राम, सीता, हनुमान यांच्यासबधीची उपनिषदे, त्याचप्रमाणे योग, तारा, नाद यासबधीची उपनिषदे याचा उल्लेख येथे करता येईल. वेदान्त-कल्पनांचा या सर्व पर्यावर व तत्वावर झालेला परिणाम आणि त्यामुळे उपनिषद् रचण्याची प्रवृत्ति या दोन्ही गोष्टी स्पष्ट दिसतात. ही सारी अप्रधान उपनिषदे, भारतीय तत्त्वज्ञानात उदय पावलेले उत्तरकालीन पंथ, विचारप्रणाली व याचे परस्परावर झालेले परिणाम आणि यांची परस्परातील देवाणघेवाण यांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत उदा.— सन्यासमार्ग व त्यातील कुटीचक्र, वहूदक, -हंस, परमहंस, अवधूत इत्यादि सन्याश्याची नावे वर्णन करणारी उपनिषदे यांच्याकडे पहावे. अभ्यासकाला त्याचे महत्त्व विशेष वाटेल

संदर्भ-ग्रंथ : थोडर, एफ ओ सपा दि मायनर उपनिषद्म,
२ खं. (मद्रास, १९१२)

व्यं. गो. माईणकर

उपनिषदे, तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, उपनिषदे

उपपादन : पूर्वानुभवाच्या प्रणालीशी असंबंधित व वियुक्त दिसणाऱ्या घटनांची पूर्वानुभवप्रणालीत सुसंबंधित रीतीने स्थापना करणे म्हणजे त्या घटनांचे उपपादन, खुलासा, स्पष्टीकरण वा उलगडा करणे होय ह्यामध्ये अपरिचिताचे परिचितीकरण, वियुक्ताचे संयोजन व असंबंधिताचे सुसंबंधन होते दैनंदिन व्यवहार, वैज्ञानिक विचार-क्षेत्र, भापालंकार इत्यादींमध्ये उपपादनाची प्रक्रिया सदैव घडत असते.

१. लौकिक व शास्त्रीय उपपादन . विशिष्ट व्यक्तीचे किंवा व्यक्तिसमूहाचे कुतूहल व जिज्ञासा यांचे समाधान करणे हा लौकिक उपपादनाचा मुख्य हेतु असतो. साहजिकच व्यक्तीच्या मानसिक व बौद्धिक दर्जावर त्याचे स्वरूप अवलंबून राहते अशा उपपादनात अतिनैसर्गिक, कल्पित, काव्यात्म घटकांचे प्राबल्य असते लहान मुले, अज्ञानी माणसे यांच्या समजुतीमध्ये लौकिक उपपादने अधिक प्रभावी आढळतात त्याची व्याप्ति त्या व्यक्तीपुरतीच मर्यादित राहते. ती वस्तु वा घटना यांच्या गौण, तात्कालिक, प्रासंगिक लक्षणांवर आधारलेली असतात. लौकिक उपपादन त्या त्या व्यक्तीच्या भावना, स्वरूपकल्पना-विहार, वैयक्तिक आवडीनिवडी, कल, प्रवृत्ति यावर आधारलेले असते. त्यात व्यक्तिनिष्ठता जास्त प्रमाणात असते. त्यांना शास्त्रीय दर्जा लाभू शकत नाही.

याउलट, शास्त्रीय वा वैज्ञानिक उपपादनाचा हेतु घटनांची नैसर्गिक व बौद्धिक उपपत्ति लावणे हा असतो. त्यांचे कार्य उच्च दर्जाच्या बौद्धिक वा मानसिक जिज्ञासेचे समाधान हे असते. त्यासाठी घटनेच्या घटकाचे विश्लेषण, कारण-कार्यसंबंधाचा शोध, तर्कशुद्ध युक्तिवाद यांचा अवलंब करावा लागतो. त्यांचे स्वरूप व्यक्तिनिरपेक्ष असते. त्यांचा आधार वस्तु वा घटनांची मूलभूत, महत्त्वाची व आवश्यक लक्षणे हा असतो त्यांना सार्वकालीन, व्यापक निद्वान्तांचा दर्जा प्राप्त होतो, सर्वमान्यता मिळते.

२. शास्त्रीय उपपादनाची चिकित्सा : जेव्हासच्या मताप्रमाणे शास्त्रीय वा वैज्ञानिक उपपादन म्हणजे घटनाघटनांमध्ये,

मतम १-१५

घटनानियमामध्ये, व नियमानियमामध्ये सुसंगति कशी आहे हे दाखवणे होय. त्यामध्ये घटना व नियम एका सर्वव्यापक कारण-सिद्धान्तसूत्रांत गुंफले जातात ह्याचाच अर्थ, शास्त्रीय उपपादनामागे विश्व ही एक व्यवस्था आहे, त्याचे विविध व्यापार नियमबद्ध आहेत, निसर्गात आंतरिक सूत्रबद्धता आहे, अशी श्रद्धा असते

कावेंथ रीडच्या मताप्रमाणे वैज्ञानिक उपपादन करणे म्हणजे निसर्गघटनाविषयक कारण-नियम शोधणे, त्याचे व्यापक नियमांच्या आधारे अनुमान करणे व त्यांचे इतर घटना-नियमांशी सादृश्य दर्शविणे होय त्याच्या मते या उपपादन-प्रक्रियेत विगमन, निगमन, सृदृशीकरण व सामान्यीकरण या वैचारिक पद्धतींचा अंतर्भाव होतो.

सर्व निसर्ग-नियम हे एकाच बुद्धिगम्य विश्वरचनेची विविध अंगे आहेत असे उपपादन-प्रक्रियेत दाखवले जात असल्याने वेल्सनने तिचे वर्णन 'प्रणालीकरण' असे केले आहे.

३. शास्त्रीय उपपादनपद्धती : कावेंथ रीडने तीन पद्धती मानल्या आहेत :

(१) विश्लेषणपद्धती . एखाद्या समिश्र स्वरूपाच्या घटनेचे उपपादन करणे म्हणजे तिचे तात्त्विक विश्लेषण करून विविध घटक अलग करून दाखवणे होय. विशेषत. समजातक कार्यसमिश्रणस्वरूपा घटनाचे उपपादन करताना ही पद्धती स्वीकारावी लागते उदा.— सूर्यमालेतील ग्रहांचे गतिमार्ग.

(२) अध्याहरण — श्रेणीकरणपद्धती . अनेक कल्पित व क्रमित घटनांची मालिका स्पष्ट करण्यासाठी तिच्यामधील सर्व दुवे परस्परांत जोडून दाखवणे आणि हरवलेले दुवे शोधून काढून सर्व अवस्थांचे एकत्रित स्वरूप स्पष्ट करून दाखवण्यासाठी ही पद्धती उपयुक्त ठरते.

(३) उपनयपद्धती : अनेक दुय्यम दर्जाचे, सुटे नियम एकाच व्यापक व प्रस्थापित-नियमाखाली आणून त्याच्या आधारे निगामी अनुमान-पद्धतीने त्यांचे उपपादन केले जाते. उदा — भरती-ओहोटीचे नियम, ग्रहगति-नियम व्यापक स्वरूपाच्या गुस्तावकर्पणनियमां-पासून नियमित करणे

याशिवाय वुल्फने पुढील पद्धती स्वीकारल्या आहेत :

१. वर्गोपपादनपद्धती : एखादी नवीन, अपरिचित वस्तु किंवा घटना तिच्या स्वरूप-चिकित्सेनंतर पूर्वानुभवातील विशिष्ट वस्तु-वर्गात किंवा घटना-वर्गात समाविष्ट केली जाते; त्या वेळी ही पद्धती अवलंबिली जाते.

२. विकासश्रेण्युपपादनपद्धती : नैसर्गिक वा कृत्रिम वस्तु, व्यक्तीमधील साम्यभेद जाणून व त्यांचे अखंड वैकासिक श्रेणीतील स्थान निश्चित करून क्रमबद्ध विकास-अवस्थांची पूर्ण मालिका म्हणजे वैकासिक श्रेणि या पद्धतीने लावली जाते आणि त्या श्रेणीत त्या वस्तूचे, व्यक्तीचे स्थान ह्या पद्धतीने निश्चित केले जाते.

३. हेतूपपादन किंवा प्रयोजनोपपादन . अचेतन सृष्टीचे उपपादन करतांना हेतु वा प्रयोजन याचा अवलंब करणे अथार्थ ठरते. मात्र चेतन, सजीव सृष्टीचे उपपादन करताना प्राण्यांच्या वर्तना-मागील हेतु वा प्रयोजन यांची दखल घेणे युक्त ठरते सर्व मानवी कृति

हेतुप्रवर्तित असतात, आणि म्हणून सर्व मानवी क्रियांचे उपपादन करण्यास हीच पद्धती वापरावी लागते.

४. शास्त्रीय उपपादनाच्या अवस्था : वेल्टनने तीन अवस्था मानल्या आहेत :

(१) अनुभवसिद्धान्तन : सध्यामान शास्त्रांतील प्रवृत्ति-निदर्शक सामान्य विधाने प्रामुख्याने अनुभव-सिद्धान्तने असतात. 'अवाधित अनुभव' हा त्याचा आधार असतो. मर्यादित अनुभव-क्षेत्रात ती ग्राह्य असतात. व्यापक नियमाचा निगमनात्मक आधार ह्या अनुभवसिद्धान्ताना नसल्याने त्यांची तार्किक उपयुक्तता व युक्तता सशयास्पद असते, मात्र त्याच्या आधारें कारण-चिकित्सेस मदत होते.

(२) प्रस्थापित किंवा प्रमाणित सिद्धान्तन : अनुभव-सिद्धान्तने व्यापक, पूर्वप्रस्थापित नियमाच्या साहाय्याने निगमित झाली तर त्यांना प्रस्थापित, प्रमाणित सिद्धान्त वा सत्ये असा दर्जा प्राप्त होतो. उदा.— केप्लरचे ग्रहगति-नियम. न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षणापासून निगमित होताच त्याची सत्यता सशयातीत होऊन त्यांना प्रस्थापित सिद्धान्ताचा दर्जा प्राप्त झाला.

(३) प्रणालीकरण : वैज्ञानिक क्षेत्रातील विविध नियमांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करणे, त्यांचे मौलिक वा दुय्यम स्थान ठरविणे, वैज्ञानिक क्षेत्रांतील त्यांचे महत्त्व निश्चित करून अशा सर्व नियमांची एक सर्वसमावेशक व्यवस्था व प्रणाली तयार करणे आणि त्यानुसार वैज्ञानिक विचारक्षेत्रातील आंतरिक सूत्रबद्धता दाखवणे ही वैज्ञानिक प्रगतीची परमोच्च अवस्था होय.

(५) उपपादनाच्या मर्यादा : वस्तु वा घटनामधील गुणसादृश्य हा उपपादनाचा पाया असल्याने प्राथमिक अनुभव, वेदनें ह्याचें उपपादन करणे शक्य नसते एखाद्या विशिष्ट वस्तूचें, व्यक्तीचें उपपादन शक्य नसतें. विस्तार, आकार, वजन, घनता, चलन इत्यादि वस्तूंच्या प्राथमिक गुणधर्मांचे उपपादन शक्य नसतें. गुरुत्वाकर्षणासारख्या मौलिक व व्यापक नियमांचे निगामी आधार दाखवतां येत नाहीत, म्हणून त्यांचेहि उपपादन शक्य नसते.

(६) उपपादनाचें वैज्ञानिक महत्त्व : शास्त्रीय किंवा वैज्ञानिक कार्याचा गाभा म्हणजे निसर्गघटनाचें उपपादन होय. या घटनाचें केवळ 'वर्णन' करून विज्ञानाचे कार्य पूर्ण होत नाही. सृष्ट घटनाचे केवळ 'छायाचित्र' तयार करणे एवढेच विज्ञानाचे उद्दिष्ट नसतें. विश्वांत 'कोणत्या' घटना घडतात, त्या 'कशा' घडतात व 'का' घडतात यांची समाधानकारक उत्तरे विज्ञान शोधते व विज्ञानाने शोधिली पाहिजेत. अर्थात् अचेतन, जड सृष्टीच्या अभ्यासांत मानवी प्रेरके, हेतु व प्रयोजन यांचा आरोप केला जाणें अयुक्त होय. मात्र सजीव, चेतन सृष्टीच्या व्यापारांचा अभ्यास करताना हेतु व प्रयोजन याची दखल न घेतल्यास तत्संबंधीचें विवेचन अर्थपूर्ण होणार नाही; म्हणजेच निसर्गाचा अन्वयार्थ लावताना निरीक्षण व वर्णन हा वैज्ञानिक विचाराचा प्रारंभ असला तरी या अन्वयार्थाची पूर्तता सृष्ट घटनाचें विवरण व उपपादन केल्यानेच होऊं शकेल असें मानले पाहिजे.

संदर्भ-ग्रंथ : रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३); वेल्टन, जे. अँड मोन्हेन, ए. जे. : इंटरमीजिएट लॉजिक, सुधा. आ. ४,

सपा. एस. एच. मेलोन (लंडन, १९३८); लाटा, आर व मॅकवेथ, ए. : एलिमेंट्स ऑफ लॉजिक (लंडन, १९२९).

ज. वा. जोशी

उपमान : न्याय, पूर्वमीमासा आणि उत्तरमीमासा (वेदान्त) या दर्शनांनी उपमानाचा प्रमाण म्हणून स्वीकार केला आहे; पण न्याय-दर्शनात आणि मीमासादर्शनात उपमानाचा अर्थ भिन्न आहे. नैयायिक, संज्ञा-संज्ञि-ज्ञान ज्या साधनाने शक्य होतें, त्या ज्ञानसाधनास 'उपमान' समजतात, तर मीमासक, सादृश्यज्ञानाच्या साधनास 'उपमान' म्हणतात. अर्थात् दोन्ही दार्शनिकांचा 'उपमाना' कडे पाहण्याचा दृष्टिकोण जरी भिन्न असला तरी 'सादृश्यज्ञान' मात्र दोन्ही प्रकाराना साधारण आहे

प्रमाण म्हणजे ज्ञान-साधन. प्रमाणाच्या साहाय्याने आपण ज्ञान मोजत-मापत असतो ही गोष्ट प्रमाणांचा विचार करताना दृष्टीग्राह्य करतां येणार नाही. 'उपमाना'चा विचार करताना तर ही गोष्ट नेहमीच दृष्टीसमोर ठेवावी लागते. 'उपमान' हा शब्द अलंकार-शास्त्रांतहि वापरला जातो. उपमा-अलंकाराचे स्पष्टीकरण करताना आपणांस उपमान शब्दाचा वापर करावा लागतो 'त्या स्त्रीचे मुख कमलासारखे आहे' हे उपमा अलंकाराचे उदाहरण आहे. स्त्रीचे मुख हे 'उपमेय' आणि कमल हे 'उपमान' या दोहोत सादृश्य (साधर्म्य) आहे (निदान कवि तसें समजतो); आणि उपमाना- (येथे कमला)-च्या योगाने स्त्रीच्या मुखाचें स्वरूप आपणास कळते ज्ञानशास्त्रांतहि उपमानाच्या योगाने अन्यथा न होणाऱ्या ज्ञानाचा बोध होतो असे न्यायमीमांसा-दार्शनिक मानतात.

पारंपरिक उदाहरण : या ठिकाणी 'उपमाना'चे पारंपरिक उदाहरण घेणें उपयुक्त होईल. पूर्वी कधीहि न पाहिलेल्या नील गाईला पाहून 'ही नील गाय आहे' हे ज्ञान आपणास कसे होते? प्रत्यक्ष, स्मृति किंवा अनुमान यांनी हें ज्ञान होत नाही. प्रत्यक्षाने वस्तु कळेल, पण ती वस्तु अमुक आहे हे ओळखण्याकरिता ती वस्तु पूर्वी एकदा तरी पाहावयास हवी असते. तसेंच ती वस्तु अमुक आहे हे आपणास शिकविलेले पाहिजे असते. 'ही नील गाय आहे' हे ज्ञान दोन उपाधीवर (कंडिशनस) अवलंबून असतें : (१) एक तर 'नील गाय' नावाचा (संज्ञावाचक) प्राणी असतो व तो गाईसारखा असतो हे आपणास कोणीतरी सांगावयास हवें असतें, म्हणजे शब्दप्रमाणाने कळावयास पाहिजे असतें व (२) गाईचें आपणास प्रत्यक्ष ज्ञान असावयास पाहिजे असते. उपमानाचा विषय जर कल्पना (कन्सेप्ट) असेल, म्हणजे जर तो विकल्पित असेल, 'उदा.— अपरिमेय (इर्रॅशनल नवर्स) हे परिमेय- (रॅशनल नवर्स) सारखें असतात', तर उपमान प्रत्यक्षनेच असावयाचे कारण दिसत नाही. या दोन उपाधीमुळे (एक प्राणी पाहून) 'ही नील गाय आहे' हें (पूर्वी त्या प्राण्यास कधीहि पाहिले नसले तरी) आपण ओळखू शकतो. गाय हे उपमान; या ज्ञानसाधनाच्या भरवशावर गाय आणि नील गाय यांतील सादृश्यामुळे आपणास नील गाईचे ज्ञान होते. अशा ज्ञानांत सादृश्य आणि संज्ञा (उदा.— 'नील गाय' हें नाम) यांच्या भरवशावर संज्ञा (नील गाय) आणि संज्ञी (ज्या प्राण्याला आपण 'नील गाय' म्हणून संबोधतो तो प्राणी) याचा संबंध आपण प्रस्थापित करीत असतो; आणि हें दुसऱ्या कोणत्याहि

प्रमाणाने साध्य होत नाही; म्हणून नैयायिक उपमानास स्वतंत्र प्रमाण मानतात

वास्तविक सर्व आसवेदन (अँपॅरिशन) हें उपमानात्मकच असतें. एकाच वस्तूला आपण दुसऱ्यांदा जेव्हा पाहतो तेव्हा आपण संज्ञा-संज्ञि-संबंधच जोडत असतो फरक एवढाच की, आसवेदनांत आपलें संज्ञा-संज्ञि-ज्ञान व्यक्तीपुरतें किंवा त्याच जातीपुरतें मर्यादित असतें तर उपमानांत आपण एका जातिज्ञानांतून दुसऱ्या जातिज्ञानाकडे जात असतो.

पूर्व आणि उत्तर मीमांसक ज्या प्रमाणाने सादृश्याचें ज्ञान होतें त्या प्रमाणास 'उपमान' म्हणतात; म्हणजे उपमानाचा संबंध ते संज्ञासंज्ञि-संबंधक ज्ञानाशी न जोडतां गुणज्ञानाशी जोडतात. हें सादृश्याचक गुणज्ञानहि दुसऱ्या कोणत्याहि प्रमाणाने होत नसल्यामुळे मीमांसक त्याकरिता स्वतंत्र प्रमाण कल्पितात व त्यास 'उपमान' म्हणतात.

नैयायिकाचें उपमान व मीमांसकांचें उपमान एकमेकांपासून भिन्न असलें तरी त्याचा जवळचा संबंध आहे आणि दोहोंच्याहि म्हणण्यात तथ्य आहे हे स्पष्ट आहे; तेव्हा वास्तविक उपमानाचे दोन प्रकार मानावयास हरकत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यकर, वा. संपा. : श्रीमत्सायणमाधवाचार्य-प्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४).

सु. शि. बार्लिंगे

उपयोगितावाद . स्वरूप : उपयोगितावाद हा मूलतः नीतिशास्त्रीय साध्यवादाचा एक प्रकार आहे; म्हणजे त्यांत कर्तव्य-कल्पनेपेक्षा साध्यकल्पना अधिक महत्त्वाची मानली आहे. उपयोगितावादाचे अनेक प्रकार असल्याने त्यास एका सामान्य नीतिशास्त्रीय उपपत्तीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्याचे विशिष्ट व निश्चित असे स्वरूप त्या त्या प्रकारानुरूप बदलत जातें; मात्र त्याचे सामान्य स्वरूप सांगायचाचें झाल्यास असें म्हणता येईल की, ज्या सिद्धान्तानुसार कृत्यांची युक्तायुक्तता अथवा नैतिकनैतिकता ही त्याच्या परिणामांच्या चांगले-वाईटपणावरून ठरविली जाते त्यास 'उपयोगितावाद' असें म्हणतात. यावरून फलसापेक्षता हें त्याचें प्रमुख लक्षण असल्याचें दिसते. अर्थात्च फलनिरपेक्षताविरोधी उपपत्तीत उपयोगितावादाची गणना होईल. उपयोगितावाद ही प्रामुख्याने आदर्शनिराधारक उपपत्ति आहे; म्हणजे त्यात 'उपयोगिता' ही नैतिक निर्णयाची कसोटी मानली जाते; परंतु नीतिशास्त्रीय निसर्गवादाचा एक प्रकार या नात्याने त्याची अधि-नीतिशास्त्रीय उपपत्तीहि देतां येईल. 'उपयोगिता' हा 'नैतिक श्रेय' याचा पर्यायवाचक शब्द आहे असें म्हणणारा तो 'अधि-नीतिशास्त्रीय उपयोगितावाद' व 'उपयोगिता' ही 'नैतिक श्रेय ठरविण्याची कसोटी आहे' असे म्हणणारा तो 'आदर्श निर्धारक नीतिशास्त्रीय उपयोगितावाद' होय. अधि-नीतिशास्त्रीय उपयोगितावादामध्ये नीतिशास्त्रीय संकल्पनाचें उपयोगितावादी संकल्पनेंत रूपांतर करता येते. हा अधि-नीतिशास्त्रीय निसर्गवादाचाच एक प्रकार असल्यामुळे अधि-नीतिशास्त्रीय निसर्गवादावरील सर्व आक्षेप याला लागू पडतात.

प्रकार : (अ) उपयोगितावादाचे 'कृति-उपयोगितावाद' आणि 'नियम-उपयोगितावाद' असे दोन प्रकार करण्यांत येतात.

प्रत्येक कृत्याची उपयुक्तता त्याच्या परिणामांवरून ठरवावयाची असते असें म्हणणारा तो कृति-उपयोगितावाद; आणि विशिष्ट कृत्यांचा विचार न करतां सामान्य नियमांच्या परिणामांचा विचार करून कृत्यांची उपयुक्तता ठरवावयाची असते असें म्हणणारा तो नियम-उपयोगितावाद यापैकी कृति-उपयोगितावादाचे स्वार्थी (ईगो-इस्टिक) व सर्वार्थी (युनिव्हर्सॅलिस्टिक) असे पुन्हा दोन प्रकार करतां येतात. (व) वरीलपेक्षाहि अधिक महत्त्वाचे प्रकार म्हणजे 'सुखवाद' व 'आदर्श' उपयोगितावाद. बेन्थॅम आणि काही प्रमाणांत जॉन स्टुअर्ट मिल्ल हे पहिल्या प्रकारचे पुरस्कर्ते असून त्यांच्या मते, 'सुखकारकता' हें निर्णायक तत्त्व होय या मतास 'सर्वसुखवाद' असेहि म्हटले जाते; कारण 'अधिकस्य अधिकं सुखम्' हे त्यांच्या मते अंतिम साध्य आहे. याहून भिन्न असें मत रॅशडॉल, मूर यांनी प्रतिपादिलें आहे. त्यांच्या मते, 'सुख' ही युक्तायुक्ततेची एकमेव कसोटी नसून ज्ञान, चारित्र्य इत्यादि इतरहि 'सुखेतर' कसोट्या असू शकतात; कारण ती स्वयंपूर्ण मूल्ये आहेत. यास आदर्शवादी उपयोगितावाद असे नांव आहे.

याव्यतिरिक्त सिज्विकच्या नीतिमीमांसेला 'बौद्धिक उपयुक्ततावाद' असें म्हटलें जात असल्याने तोहि एक प्रकार संभवतो. त्याच्या सिद्धान्तास 'सर्वार्थी सुखवादी उपयुक्ततावाद' असेहि म्हटलें जाते; परंतु सिज्विकचा सिद्धान्त रूढ उपयुक्ततावादी सिद्धान्ताहून फारच भिन्न असल्याने त्यास उपयुक्ततावादी म्हणावे की नाही याविषयी दुमत आढळते.

मूल्यांकन : नैतिक जीवनांत जसे भावनेला महत्त्व आहे, तसेच कदाचित् त्याहून अधिक महत्त्व, 'श्रेयस्' ला आहे ही गोष्ट ठामपणें सांगण्याचें काम उपयुक्ततावादाने केले आहे. त्यांत स्वाध्यापिका सर्वार्थाला अधिक महत्त्व दिलेलें असल्याने तो ग्राह्य होण्यास अधिकच मदत झाली आहे; तथापि या उपपत्तींत काही महत्त्वाच्या अडचणीहि दिसून येतात आणि त्याच आक्षेपांनी आक्षेपाच्या रूपांत मांडल्या आहेत. त्या अशा : (१) उपयोगिता हा निकष व्यवहारांत निरूपयोगी आहे; कारण : (अ) कोणत्याहि कृतीचे सर्वच्या सर्व परिणाम विचारांत घेणें अशक्य आहे; आणि (व) सुख आणि सुखेतर मूल्ये संमेल्य नसल्यामुळे आणि सुखाचें मोजमाप करणें कठीण असल्याने परिणामांची श्रेणी लावणें अशक्य आहे. याचे उत्तर असे दिलें जातें की, कृतीचे परिणाम किती सुखकारक अथवा हितकारक आहेत याचे संख्यात्मक मोजमाप शक्य नसले तरी सामान्यपणें तें अजमावणें शक्य आहे. (२) सुखवादी उपयुक्ततावाद नैतिकमूल्यें परतः मूल्यें मानतो व सद्गुणाचें व्यावहारिक शहाणपणांत रूपांतर करतो. (३) सुखासुखांत जर गुणात्मक फरक मानला तर त्यांच्या निर्णयासाठी सुखेतर तत्त्वाचा स्वीकार केल्यासारखें होते.

या आक्षेपांतील तथ्य मान्य करूनहि असें म्हणावें लागते की, उपयोगितावादाचें सैद्धान्तिक महत्त्व पूर्णतया नाकारतां येण्यासारखे नाही; कारण 'श्रेयस्' ला जीवनांत फार मोठे स्थान आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : मिल्ल, जे. एस : युटिलिटेरिअॅनिझम (लंडन, १८६३); बेन्थॅम, जे. : अँन इंट्रोडक्शन टु दि प्रिन्सिपल्स ऑफ मॉरल्स अँड लेजिस्लेशन (लंडन, १७८९); रॅशडॉल, एच. : दि थिअरी ऑफ

गुड अँड ईन्व्हिल, २ ख (ऑक्सफर्ड, १९०७ ; आ. २, १९२४) ;
मूर, जी ई ग्रिन्मिषिया एथिया (केब्रिज, १९०३) ; सिज्विक,
एच . मेथड्स ऑफ एथिक्स (लंडन, १८७४ ; आ ६, १९०१) ;
अल्वी, ई. ए हिस्टरी ऑफ इंग्लिश युटिलिटेरिअनिझम (न्यूयॉर्क,
१९००)

शि. स. अंतरकर

उपासना व उपासनामार्ग उपासनेमध्ये खालील गोष्टीचा समावेश होतो (१) निरुपाधिक-सत्ता-स्वरूपात केवळ ईश्वराची निर्भेळ, दैवी उपासना, (२) एखाद्या अवतार-स्वरूपात ईश्वराची केलेली भक्तियुक्त उपासना, (३) ईश्वराचे मानुपीकरण करून केलेली सीमित उपासना, (४) ज्याचे तादात्म्य एकमेव ईश्वराशी कल्पिले जात नाही किंवा अगदी पक्केपणे कल्पिले जात नाही अशा निरनिराळ्या देवतांची उपासना, (५) निसर्ग-देवाची किंवा विश्वाच्या काही क्षेत्राचे किंवा अगाचे अध्यक्ष म्हणून कल्पिलेल्या वैदिक देवाची उपासना, (६) अलौकिक (अतिभौतिक) शक्तियुक्त अशा दैवी प्रतिमांची किंवा पवित्र वस्तूंची पूजा, (७) सत, ऋषि आणि द्रष्टे ह्यांचा ईश्वराशी असलेल्या खास संबंधामुळे त्याचा सन्मान, (८) आध्यात्मिक गुरु, मातापिता, धर्मगुरु आणि इतर पूज्य व्यक्तींवद्दलचा आदर

खरी दैवी उपासना, जिचा निर्देश ग्रीक भाषेतील **लॅट्रिया** (लॅट्रि) ह्या शब्दाची रूपे वापरून ख्रिश्चन लोक करतात, ती तत्त्वतः परमेश्वराच्या एकमेवत्वाची, सर्वश्रेष्ठ पूर्णत्वाची आणि एकमेवाद्वितीयम् अशा खऱ्या सर्वाधिपत्याची प्रशस्तिपूर्ण स्वीकृति असते (निर्गुण ब्रह्म, वायव्यलमधील जिहोवा, ख्रिश्चन ईश्वर, कुराणांतील अल्ला) . ख्रिश्चन लोक येशू ख्रिस्ताची उपासना त्याच्या मानवी नव्हे तर दैवी स्वरूपामुळे करतात. उपासना मानसिक किंवा वाचिक, वैयक्तिक किंवा सार्वजनिक असू शकते आणि मग ती सामान्यतः कर्मकांडपर व विविध-क्रिया-कसंयुक्त असते, मात्र उपासनेचा गाभा म्हणजे संपूर्णपणे पराधीनता, स्वतःच्या आत्यंतिक अपूर्णत्वावद्दलचा नम्रभाव, स्वतःच्या नैतिक स्वल्नावद्दल पश्चात्ताप, सानंद कृतज्ञता आणि विश्र्वधत्ता इत्यादि मनोभाव असतात

पौराणिक कथात्मक अभिव्यक्ति . अवताराच्या किंवा वायव्यलमधील ईश्वरी मनुष्यावद्दलच्या भक्तीपाठीमागचा हेतु अगदी दैवी आहे, परंतु त्याची अभिव्यक्ति पौराणिक-कथात्मक किंवा सांप्रदायिक असू शकते. तिच्या ठिकाणी भगवद्गीतेतील शुद्ध भक्तीचा उदात्तपणा किंवा भागवत पुराणातील भक्तीची आत्यंतिक भावनिकता किंवा इंद्रिय-वैषयिकता असू शकेल. तत्त्वतः ती भगवान् या नात्याने ईश्वरावरील प्रेमयुक्त श्रद्धा आणि त्याच्या अनुग्रहाची श्रद्धायुक्त अपेक्षा असते. ह्या दोन्ही गोष्टी त्याच्या आनंदमय-पूर्णत्वामध्ये भावनिक सहभागितेकडे नेणाऱ्या आहेत. हिंदुधर्मामध्ये उपासनेचे दैवत विष्णू, वासुदेव, कृष्ण, नारायण, राम, शिव किंवा ईश्वराचे पुरुष किंवा स्त्री रूपातले मानवी रूपदेखील असतं. नारदाने उपासनेची व्याख्या ' ईश्वरावद्दलचे अत्युच्च प्रेम ' (अस्मिन् परमप्रेमरूपा) अशी आणि शांडिल्याने ' ईश्वरावद्दल अनुराग ' (अनुरक्तिः ईश्वरे) अशी केली आहे. दोघेही उपासनेला मोक्षाचा अतिमुलभ आणि सर्वत्र आढळणारा मार्ग समजतात नारदीय सूत्र आणि शांडिल्य-सूत्रकारांनी अपराभक्ति

आणि पराभक्ति ह्यांच्या श्रेणी भिन्न-भिन्नरीत्या दिल्या आहेत उदा- नारदसूत्र ८२ मध्ये पराभक्तीच्या ११ श्रेणी सांगितल्या आहेत : गुण-माहात्म्य-आसक्ति, रूप-आसक्ति, पूजा-आसक्ति, स्मरण-आसक्ति, दास्य-आसक्ति, सख्य-आसक्ति, वात्सल्य-आसक्ति, कात्त-आसक्ति, आत्मनिवेदन-आसक्ति, तन्मय-आसक्ति, परमविरह-आसक्ति, (तपशीलवार विवेचनासाठी ' भक्तिमार्ग ' पहा)

आतापर्यंत उल्लेखिलेल्या प्रमुख धर्माव्यतिरिक्त ईश्वराच्या उपासनेचे अनेक अपूर्ण व विचित्र प्रकार दिसून येतात या उपासना कधी राखसी, कूर आणि घृणास्पद असतात किंवा खऱ्या ईश्वराशी ज्याचा स्पष्टतया सवध नाही अशा देवताना उद्देशून केलेल्या असतात जे ईश्वर नसून केवळ वैश्विक कार्यकर्ते आहेत अशा वैदिक देवाचा यज्ञद्वारा यज्ञदान व स्तवन करून सन्मान केला जातो. पूर्वमीमांसेमध्ये हा क्रियाविधि स्पष्ट केला असून कल्पसूत्रामध्ये त्याचा विस्तार केलेला आहे दैनंदिन क्रियाविधि (संध्या) त्यातून निष्पन्न झालेला आहे. साध्या धर्मविधींनी घरातील पवित्र अग्नि (औपासन) राखणे हे त्याचे स्वरूप असते त्याला पाठ, जप, ध्यान ह्यांचीहि पुष्कळदा जोड असते

मूर्तीची उपासना : मूर्तीची उपासना प्रामुख्याने मंदिरामधून केली जाते तिच्यातील प्रमुख उपचार पुढीलप्रमाणे असतात . प्रबोध, स्नान, आवाहन व अर्पण (यात स्वागत, नमस्कार, प्रणाम, माल्य, आसन, पाद्य, आचमन, प्रदक्षिणा, वलिदान, आरति, प्रसाद, प्रार्थना, विसर्पण यांचा समावेश होतो) मोठमोठे उत्सव, मिरवणुका व देवतांचे विवाह याचाहि या उपासनेत अंतर्भाव होतो प्रत्येक पंगाला त्याचे स्वतःचे क्रियाविधीचे ग्रंथ (अगम किंवा तंत्र) असतात. अधिक नेमस्त अशा संप्रदायामध्ये भजन, कीर्तन आणि सत्संग ह्यांनी युक्त अशी सामुदायिक उपासना असते.

संत ईश्वराला खूप जवळचे असल्यामुळे त्याची आदरपूर्वक पूजा कॅथॉलिक चर्चने मान्य केली आहे, परंतु तिला खऱ्या अर्थाने दैवी (लॅट्रिक) म्हणून समजण्यास त्याचा विरोध आहे इतर अनेक धर्महि अशाच प्रकारे सत्ताचा सन्मान करण्यास मान्यता देतात. भारतामध्ये भगवद्गीतेच्या काळापासून पूजा ह्या शब्दाने (ईश्वराची मूर्तस्वरूपात पूजा) मूर्तिपूजा (यज्ञातील अमूर्त उपासनेहून भिन्न) आणि देवताचा, पुण्यात्म्याचा व पवित्र वस्तूचा विविध प्रकारे केलेला सन्मान निर्दिष्ट होतो

तत्त्वज्ञान ईश्वराला वैश्विक कारण आणि केवळ सत्ता म्हणून मानतं आणि त्यामुळे सामान्य माणसाची ईश्वराच्या श्रेष्ठत्वाला सर्वसाधारण प्रतिक्रिया म्हणून लॅट्रिक किंवा यथार्थ दैवी उपासनेचे समर्थन करते. इतर उपासना अंतिमतः एकाच ईश्वराप्रत नेणाऱ्या असतील आणि त्याच्या अनन्यत्वाला व उपाधिरहितत्वाला हानि पोहोचवणाऱ्या नसतील तरच तत्त्वज्ञान त्या खपवून घेऊं शकेल

संदर्भ-ग्रंथ : पॅरिडर, जी : वॉशिंग्टन डि वल्ट्स रिलिजन्स (लंडन, १९६१), मॉर्गन, के डब्ल्यू संपा. : रिलिजन्स ऑफ दि हिंदूज (न्यूयॉर्क, १९५३) ; कीथ, ए बी. : रिलिजन्स अँड दि फिलॉसफी ऑफ दि वेद अँड उपनिषद्स, २ खं (केब्रिज, १९२५) ; भट्टाचार्य, ह संपा. : दि कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया, खं. ४ ' दि रिलिजन्स ', आ २ (कलकत्ता, १९५६).

आर. व्ही. डस्मेट

उभयापत्ति : उभयापत्ति म्हणजे काय ? : उभयापत्ति, द्विशृंगिका किंवा शृंगापत्ति हा मिश्र सविधानाचा प्रकार आहे. लौकिकदृष्ट्या या युक्तिवादात त्याच्या दिलेल्या सदर्भात एक किंवा अधिक विकल्प तात्त्विकदृष्ट्या निर्णायक, निवार्य व वधनकारक निष्कर्ष म्हणून निष्पन्न होतात. ते सारखेच सकटरूप व म्हणून अस्वीकार्य असतात; त्यामुळे 'इकडं आड तिकडे विहीर', अशी उभयापत्तिरूप परिस्थिति निर्माण होते.

ज्या मिश्र सविधानांत ज्येष्ठ पक्षविधान हे दोन अवलंब विधानांनी वनलेल्या सहित अनुलंब विधानाच्या स्वरूपाचे असते, कनिष्ठ पक्षविधान हे ज्येष्ठ पक्ष-विधानातीलच दोन पूर्वांगांचा विधि अथवा दोन उत्तरांगांचा निषेध करणाऱ्या किंवा-विधानाच्या स्वरूपाचे असते, व निष्कर्ष-विधान हे ज्येष्ठ पक्ष-विधानातीलच एक / दोन उत्तरांगांचा विधि अथवा एक / दोन पूर्वांगांचा निषेध करणाऱ्या सरल / किंवा-विधानाच्या स्वरूपाचे असते, त्या सविधानास मिश्र, द्विशृंग संविधान, द्विशृंगिका किंवा उभयापत्ति म्हणतात.

उभयापत्तीचे संघात-प्रकार १. केवल उभयापत्ति . यामध्ये ज्येष्ठ विधानांतील दोन पूर्वांगांचा अथवा दोन उत्तरांगांचा कनिष्ठ किंवा-विधानात विधि अथवा निषेध करण्यात येतो आणि त्यावरून ज्येष्ठ विधानातील एकाकी उत्तराग अथवा एकाकी पूर्वाग याचा निष्कर्षातील सरल-विधानांत विधि अथवा निषेध करण्यात येतो, अशा उभयापत्तीस 'केवल उभयापत्ति' म्हणतात.

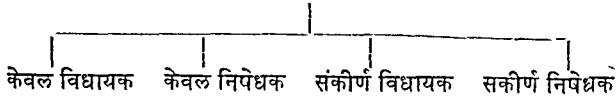
२. संकीर्ण उभयापत्ति . यामध्ये ज्येष्ठ विधानातील दोन पूर्वांगांचा अथवा दोन उत्तरागांचा कनिष्ठ किंवा-विधानात विधि अथवा निषेध करण्यात येतो आणि त्यावरून ज्येष्ठ विधानातील दोन उत्तरागांचा अथवा दोन पूर्वांगांचा निष्कर्षात्मक किंवा-विधि अथवा निषेध करण्यात येतो, त्या उभयापत्तीस 'संकीर्ण उभयापत्ति' म्हणतात.

३. विधायक उभयापत्ति . ज्यामध्ये ज्येष्ठ पक्ष-विधानातील दोन पूर्वांगांचा कनिष्ठ किंवा-विधानांत विधि करण्यात येतो व त्यावरून ज्येष्ठ विधानांतील एकाकी उत्तरागांचा किंवा दोन उत्तरागांचा निष्कर्ष-विधानात विधि करण्यांत येतो, अशा विधিনিष्कर्षक उभयापत्तीस 'विधायक उभयापत्ति' म्हणतात.

४. निषेधक उभयापत्ति . ज्यामध्ये ज्येष्ठ पक्ष-विधानातील दोन उत्तरागांचा कनिष्ठ किंवा-विधानात निषेध करण्यात येतो व त्यावरून ज्येष्ठ विधानांतील एकाकी पूर्वांगांचा अथवा दोन पूर्वांगांचा निष्कर्ष-विधानांत निषेध करण्यांत येतो, अशा निषेध-निष्कर्षक उभयापत्तीस 'निषेधक उभयापत्ति' म्हणतात.

(१) केवल, (२) संकीर्ण, (३) विधायक, (४) निषेधक अशा संघात-प्रकारांवरून उभयापत्तीचे समिश्र स्वरूपात चार उपसंघात-प्रकार तयार केले जातात. ते पुढीलप्रमाणे :

उभयापत्ति

उभयापत्तीचे आकारिक तर्कशुद्धि-नियम . (१) उभयापत्तीच्या ज्येष्ठ पक्ष-विधानांतील पूर्वांगांचा कनिष्ठ पक्ष-विधानात

विधि करावा व त्यावरून निष्कर्ष-विधानांत त्यातील उत्तरागांचा विधि करावा; असे न केल्यास 'पूर्वाग-निषेध-दोष' निर्माण होतो.

(२) उभयापत्तीच्या ज्येष्ठ पक्ष-विधानांतील उत्तरांगांचा कनिष्ठ पक्ष-विधानात निषेध करावा. मग त्यावरून निष्कर्ष-विधानांत ज्येष्ठ विधानांतील पूर्वांगांचा निषेध करावा, असे न केल्यास उत्तराग-विधि-दोष निर्माण होतो.

उभयापत्तीचे खंडन व विखंडन : कोणत्याही युक्तिवादाचे खंडन म्हणजे त्यातील कोणत्याही आकारिक व आशयिक तर्कदोषांचे दिग्दर्शन होय. एखाद्या उपपत्तीमध्ये (१) पूर्वागनिषेध दोष, (२) उत्तरांग-विधिदोष, हे आकारिक तर्कदोष आहेत किंवा (३) असत्य ज्येष्ठ-पक्ष विधान-दोष, (४) असत्य कनिष्ठ-पक्ष विधान-दोष, हे दोन आशयिक तर्कदोष आहेत, असे दाखवून दिले तर त्या उभयापत्तीचे खंडन होते. वग्याच वेळा सहित अनुलंब ज्येष्ठ पक्ष-विधानांतील पूर्वाग व उत्तरांग यामध्ये अनिवार्य स्वरूपाचे अवलंबित्व नसते; तसेच उभयापत्तीतील कनिष्ठ किंवा-विधानात ग्रथित झालेले विकल्प परस्पर-व्यावर्तक नसतात किंवा समष्टिव्यापक नसतात जर हे दाखवून दिले तर उभयापत्तीचे खंडन होते.

उभयापत्तीचे विखंडन करतांना एक नवीन 'प्रति-उभयापत्ति' अशी तयार केली जाते की, जिच्यामध्ये (१) नवीन ज्येष्ठ-विधानांत मूळ ज्येष्ठ-विधानांतील उत्तरांगांचे गुणांतरपूर्वक स्थानांतर केले जाते; (२) मूळ कनिष्ठ-विधानात नवीन कनिष्ठ-विधान म्हणून कायम ठेवले जाते आणि (३) अशा रीतीने उपलब्ध झालेल्या नवीन पक्ष-विधानापासून नवीन उत्तरागांचे 'किंवा-विधान' करणारे नवीन निष्कर्ष-विधान निष्पन्न केले जाते या फेररचनेमुळे मूळ निष्कर्षाशी विसंगत असा नवीन निष्कर्ष तयार होतो.

वस्तुतः उभयापत्तीच्या विखंडनापेक्षा तात्त्विक खंडन करणे हे अधिक युक्त होय; कारण विखंडन करताना ज्येष्ठ-विधानांतील उत्तरांगांची स्थाने बदलून मूळच्या पूर्वांगांशी त्यांचा उलटा संबंध लावण्यास आपणास काहीही आधार नसतो. मूळ निष्कर्ष व नवीन निष्कर्ष विरोधी वाटले तरी ते तसे असतीलच असे नाही. कदाचित् दोन्ही एकत्र खरे असू शकतात. जरी ते निष्कर्ष विरोधी असले तरी त्यामुळे मूळ व नवीन उभयापत्ति तुल्यबळ ठरतात. एकीमुळे दुसरीचा पाडाव होत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. व. हरोलीकर, ल. व. : 'तर्कशास्त्राची मूलतत्वे', भाग १, निगमन (पुणे, १९६३; आ. २, १९६६); रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; अँनोटेटेड इडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३).

ज. वा. जोशी

उ मा स्वा ति . जसे निरनिराळ्या दर्शनासाठी निरनिराळे सूत्रकार आपल्या देशात झालेले आहेत तसेच उमास्वाति हे जैनदर्शनाचे आद्य सस्कृत-सूत्रकार होत त्यांनीच सस्कृतमध्ये लिहिलेले भाष्यहि या सूत्रावर उपलब्ध आहे. भाष्याच्या प्रशस्तीवरून त्याच्याबद्दल ही माहिती मिळते. त्याची शाखा उच्चैर्नागर व त्यांचा जन्म न्यग्रोधिका ह्या गावी झाला. कौभोपणी गोत्राचे स्वाति व त्यांची पत्नी

वात्सी याचे हे पुत्र होत त्याच्या दीक्षागुरूचे नांव घोपनदि व त्यांचे विद्यागुरु वाचकाचार्य कुसुमपुर किंवा पाटलीपुत्र येथे भाष्यसहित 'तत्त्वार्थीधगमसूत्र' त्यांनी लिहिले. या ग्रंथांत ३४४ सूत्रे आहेत या सूत्र-संख्येसंबंधी दिगंबर व श्वेतांबर परंपरेत काही मतभेदहि आहेत स्थूलमानाने दिगंबर व श्वेतांबर या दोन्ही संप्रदायात या ग्रंथाला मान्यता आहे. वारकाईने पाहू गेल्यास दोन्ही संप्रदायांशी त्याची शंभर टक्के अनुकूलता नाही. दोन्ही संप्रदायाबरोबर काही ठिकाणी त्याचे मतभेदहि आहेत शिलालेखांत त्याचा उल्लेख 'गृध्रपिच्छ' या नावाने मिळतो, व काहींच्या मते ते 'यापनीय' संधाचे असावेत तत्त्वज्ञान व ज्ञानमीमासे-संबंधी त्यांत मूलगामी असे पुष्कळच विवेचन आहे. पहिल्या अध्यायात ज्ञानाचें साधन असलेल्या प्रमाण व नय ह्याची चर्चा आलेली आहे. दुसऱ्या अध्यायात जीवतत्त्वाचे वर्णन सुरू होतें व पाचव्या अध्यायांत अजीव तत्त्व, द्रव्य, गुण आणि पर्याय यांचे सविस्तर वर्णन आले आहे. उत्तरकालीन तार्किक साहित्यावर या ग्रंथाचा फार दूरगामी परिणाम झालेला आहे. अकलंक, विद्यानदि, हरिभद्र, सिद्धसेन इत्यादि तार्किक विद्वानांनी याच ग्रंथाच्या आधारेणें दुसऱ्या दर्शनाचें खंडन व जैनदर्शनाचे मंडन केले आहे. दक्षिणेत उपलब्ध असलेल्या अनेक शिलालेखात हे कुंदकुंदाचे शिष्य मानले गेले आहेत. उमास्वातीचें ध्येय मुख्यतः स्वमत-प्रतिपादनच आहे. इ. स. च्या प्रारंभी नागार्जुन आदि बौद्ध आचार्यांनी तर्कशास्त्राची प्रतिष्ठा वाढविली, त्याच काळांत नैयायिक, वैशेषिक, सांख्य, मीमांसक इत्यादि दर्शनांनी खंडनमंडनाची चर्चा सुरू केली. अशा तऱ्हेच्या चर्चेत अग्रगामी जैन तार्किक म्हणजे समंतभद्र व सिद्धसेन हे होत. उमास्वाति हे या दोघांना जैनदर्शनाच्या वावतीत आधारभूत असे आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : जोहरापूरकर, वि संपा. : विश्वतत्त्वप्रकाश (सोलापूर, १९६४); जैन, ही. : भारतीय संस्कृतीमे जैन धर्मका योगदान (भोपाळ, १९६२).

आ ने. उपाध्ये

उद्दूतील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, उद्दूतील

ऊर्म्सन्, जे. ओ. [ऊर्म्सन्, जेम्स ओपी (१९१५-)] : या आंग्ल तत्त्वज्ञाचें शिक्षण ऑक्सफर्ड विद्यापीठात झाले. काही काळ तो सेंट अँड्र्यूज विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक होता आणि अमेरिकेतील प्रिन्स्टन विद्यापीठात अतिथि-सहायक प्राध्यापक होता. सध्या तो ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील कॉरपस क्रिस्ती महाविद्यालयांत फेलो आणि ट्यूटर आहे. ऊर्म्सन् हा एक विश्लेषक तत्त्वज्ञ आहे आणि सामान्यतः त्याचे तत्त्वचिंतन ऑक्सफर्डमधील सामान्य भाषेच्या तत्त्वज्ञानाशी जुळणारें आहे. ह्याचा अर्थ असा आहे की, सामान्य-भाषा-पंथाने तत्त्वचिंतनाच्या एका अधिकृत पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. ऊर्म्सन् हा सूक्ष्म विचारवंत आहे आणि त्याचें लिखाण विचारप्रवर्तक व मर्मदर्शी आहे. त्याने प्रामुख्याने नीतिविषयक उपपत्ति आणि तत्त्वज्ञानात्मक तर्कशास्त्र ह्या क्षेत्रांत काम केलें आहे. त्याने 'फिलॉसॉफिकल अँनॅलिसिस' हें एक पुस्तकहि लिहिलें आहे. त्यांत त्याने दोन जागतिक युद्धांच्या दरम्यानच्या कालखंडांतील विश्लेषणात्मक तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचा वृत्तान्त दिला आहे. त्यांत त्याने, असें दाखविले आहे की,

या विकासाच्या तीन अवस्था आहेत : तार्किक अणुवाद, तार्किक अनुभवसत्तावाद आणि भाषिक विश्लेषण. भाषिक विश्लेषणाची भुवर्तमेढ ह्या कालातील शेवटच्या भागांत रोविली गेली आणि सध्या ती सर्वात प्रमुख चळवळ आहे, म्हणून तो पहिल्या दोनच चळवळींची सविस्तर चर्चा करतो ऊर्म्सन्ने मूल्याकनाच्या स्वरूपाविषयी एक उपपत्ति सांगितली आहे. तो मूल्यमापनाला 'प्रतवारी करणें' आणि मूल्यपदाना प्रतवारीची चिन्हे म्हणजे अधिक पसंत करतो. त्याच्या मतानुसार एखाद्या वस्तूविषयीच्या कोणत्याहि वृत्ति विचारांत न घेतां त्या वस्तूची प्रत ठरविता येते शिवाय, ती एक दोषपूर्ण क्रिया असते. आपण प्रत लावीत आहोंत याची जाणीव असल्याशिवाय कोणीहि प्रत लावूं शकत नाही. प्रतवारीच्या चिन्हाचें एकापेक्षा अधिक उपयोग होऊं शकतात उदा.— एकाच वेळी प्रतवारीसाठी व वर्णनासाठी आणि कधीकधी केवळ वर्णनाच्या उद्देशानेच; तरीहि प्रतवारी करणें म्हणजे वर्णन करणें नव्हे तसेच तें कोणतीहि मनोभावना व्यक्त करणें अथवा उत्तेजित करणें नव्हे. प्रतवारी ही क्रिया तिच्यासारखीच आहे. वस्तुतः वर्णन करणें, मनोभावना प्रगट करणें अथवा उत्तेजित करणें आणि प्रतवारी ह्या तीन भिन्न प्रकारच्या क्रिया असून कोणत्याहि एका क्रियेचें रूपांतर दुसरीत होऊ शकत नाही. प्रतवारी लावण्यासाठी ज्याच्या साहाय्याने प्रतवारी केली जाते असे काही निकष असले पाहिजेत. ऊर्म्सन्च्या मतें 'प्रमाण' आणि 'अप्रमाण' ह्यांसारखे तार्किक शब्दहि प्रतवारीची चिन्हेच आहेत. ते युक्तिवादांच्या प्रतवारीचीं चिन्हे आहेत. तो पुढे असाहि दावा करतो की, प्रमाणांची अ-मूल्य पदांमध्ये केलेली कोणतीहि व्याख्या सदोप राहील; कारण त्या 'प्रमाणां'त आढळणारी मूल्यात्मक छटा त्या व्याख्येमध्ये दसणार नाही. जेव्हा तो म्हणतो की, 'प्रमाणा'ची अ-मूल्यात्मक व्याख्या ही प्राकृतिक आभासासारखा दोष उत्पन्न करणारी होईल, तेव्हा तो मूरसारखाच युक्तिवाद करतांना दिसतो

संदर्भ-ग्रंथ : ऊर्म्सन्, जे ओ : फिलॉसॉफिकल अँनॅलिसिस, इट्स डेव्हलपमेंट विटवीन दि टू वर्ल्ड वॉर्स (लंडन, १९५६);— दि इमोटिव्ह थिअरी ऑफ एथिक्स (लंडन, १९६८).

राजेंद्र प्रसाद

ऋत : 'ऋत' हा शब्द ऋग्वेदांतून 'वैश्विक किंवा विश्वव्यापी नियम वा कायदा' या अर्थी आलेला आहे. संपूर्ण विश्वाच्या मुळाशीं अस्तित्वांत असलेलें जें चित्-तत्त्व, त्याचा आविष्कार म्हणजे 'ऋत' होय. विश्वाची धारणा आणि पालनपोषण या ऋताच्या आधारातूनच होत असतें. भाषाशास्त्रदृष्ट्या 'ऋत' हा शब्द मूळ युरो-भारतीय 'अर' (वांघणे, जोडणें, एकत्र आणणें) या धातूपासून साधलेला असून (ग्रीक 'ईरेन' या 'अर्'शी संबंधित वाटतो.) 'ऋत' म्हणजे विश्वातील पदार्थांना व घटनांना वाघणारा वघनकारक नियम वा कायदा होय. विश्व हे अस्ताव्यस्त, अव्यवस्थित पसारा नसून, ती 'ऋता' ने वद्ध झालेली, नियमाने चालणारी, व्यवस्थित सघटना आहे हें प्राचीन काळी सृष्टीचें निरीक्षण करणाऱ्या विचारवंतांच्या लक्षांत आले. विश्व अनियमनात्मक आणि विघटनात्मक नसून नियमनात्मक आणि सघटनात्मक आहे. याचें कारण 'वैश्विक ऋत' हे होय. सूर्य, चंद्र, तारे, ऋतु, दिवस, रात्र, उपा, नद्या, वृक्ष, वनस्पति इत्यादि सृष्टीतील

वस्तुजात एका अनुल्लघनीय वैश्विक नियमाच्या, म्हणजे ऋताच्या, बंधनाने नियंत्रित असून त्याचे व्यापार तदनुसार नियमबद्ध चाललेले आहेत हे त्यांना दिसून आले. मानवांच्या आणि देवतांच्या हालचालीचे प्राणभूत तत्त्व म्हणजे ऋतच होय. देवाना 'ऋतजात' आणि 'ऋतावृध्' असे म्हटले आहे हे 'ऋत' किंवा वैश्विक नियमन करणारे तत्त्व ज्याच्या प्रेरणेने व शासनाखाली चालू आहे तो ऋग्वेदातील वरुणदेव विश्वसम्राट् असून त्याला 'ऋतावान्' किंवा 'ऋतस्य गोपा', असे म्हटले आहे. सर्व विश्वाचे नियमन करणाऱ्या 'ऋता' ची कल्पना ओघानेच मानवाच्या सामाजिक व वैयक्तिक जीवनातील व्यवहाराला लागू करण्यात आली व 'ऋता' चा अर्थ नीतितत्त्वांचे, सदाचारांचे पालन असा झाला जो नीतितत्त्वाचे, सद्गुणांचे आचरण करणार नाही, त्याला वरुण आपल्या पाशांनी आवळून शासन करतो, व अशा रीतीने नीतितत्त्वाचे पालन करावयास लावतो, असे वर्णन ऋग्वेदांतून सापडते. ऋत हे एक अनादि आणि नित्य तत्त्व असून ते देवांच्याहि आधी अस्तित्वात होते. 'ऋत'च्या विरुद्धार्थी शब्द 'अनृत' हा 'वचस्' - चे विशेषण म्हणून ऋग्वेदात येतो. पुढे-पुढे 'ऋता'चा 'वैश्विक नियम' हा मूळ व्यापक अर्थ मर्यादित होऊन मानवापुरताच 'सत्य' वचन व 'सत्य आचरण' असा अर्थ झाला. 'ऋता'च्या उलट 'अनृत' हा शब्द 'खोटे वचन' व 'खोटे आचरण' या अर्थी वापरण्यांत येऊं लागला. मानवी समाज व व्यक्ति विश्वाचाच एक अंतर्भूत भाग किंवा अणुरूप स्वरूप असून, विश्वनियामक तत्त्व आणि व्यक्तिनियामक तत्त्व ही दोन्ही अंतिमतः एकरूपच होत ही भारतीय तत्त्वज्ञानाची एक वैशिष्ट्यपूर्ण विचारसरणी 'ऋत' या शब्दाच्या अर्थविकासावरून सूचित होते.

संदर्भ-ग्रंथ : दांडेकर, रा. ना. : वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन (पुणे, १९५१); वेलणकर, ह. दा : ऋक्-सूक्त-वैजयंती (पुणे, १९६५).

वि. म. वेडेकर

एकत्ववाद व अनेकत्ववाद . या विश्वाच्या बुडाशी किती अंतिम तत्त्वे आहेत? विश्वाचे मूळ, अंतिम कारण व विश्वाची धारणा करणारे फक्त 'एकच' तत्त्व आहे असे मानणारे किंवा विश्वाचे विभ्लेपण केवळ एकाच घटक तत्त्वात होते असे मानणारे एकत्ववादी होत. दोन तत्त्वे आहेत असे मानणारे द्वैती व दोहोंहून अधिक तत्त्वे आहेत असे मानणारे अनेकत्ववादी होत.

अनेक उपपत्ति : साधारणतः व्यवस्थितपणे विचार करणाऱ्या मनाला विस्कळित, अव्यवस्थित, गोघळलेले असे अनेक वस्तु-घटनांचे जग मानवत नाही. अनेकामध्ये कोणतातरी संबंध जोडून त्यातून एक प्रकारचा व्यवस्थितपणा, ऐक्य, मेळ, अखंडितता व सुसंवाद निर्माण करण्याचा ते प्रयत्न करीत असते. अशा प्रयत्नातून तत्त्वज्ञानांत एकत्ववादी अनेक उपपत्ति वेगवेगळ्या कालखंडात तयार झाल्या. मुळांत जरी अनेक तत्त्वे आहेत असे मानले, तरी विश्वाचा एकीभूत व संकलित विचार करणाऱ्या मनाला, त्याच्या अखंडित व एकसंध अनुभवात सर्वांना एकत्र गुफल्याशिवाय व त्यांच्यात कोणतातरी सह-अस्तित्वाचा संबंध प्रस्थापित केल्याशिवाय स्वस्थता लाभत नाही. अनेक भिन्न व

विरोधी तत्त्वे एकत्र आणणे आणि त्यात कोणतेंतरी ऐक्य वा अखंडितता पाहणे ही मानवी मनाची मूलभूत प्रवृत्ति व गरज आहे.

वेगवेगळे प्रकार : एकत्ववादाचे अनेक प्रकार संभवतात. एक प्रकारचा एकत्ववाद (उदा.-अद्वैतवाद) हा दिक्-काल-गुणातीत असतो, तर दुसऱ्या प्रकारचा एकत्ववाद हा दिक्, काल व गुण यांच्या अखंडत्वावर भर देतो. हे सर्व अस्तित्व, त्यांत अनेक वस्तु व घटना असूनहि, एक, अखंड व एकसंध आहे, असा एकत्ववादी दृष्टिकोण फार प्राचीन आहे. प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानात सॉक्रेटीस-पूर्वकालांत पार्मेनायडीस याने विश्वाच्या सत्ता-एकत्वाची (वीडिंग) कल्पना मांडली. अशा विश्वाचे 'वंदिस्त विश्व' म्हणून वर्णन करण्यांत आले आहे. अशा वंदिस्त विश्वात जे अनेक भाग व तत्त्वे असतात, ती एकमेकांशी इतकी घनिष्ठ रीतीने व एकमेकात इतकी पूर्णपणे गुफली जातात की, त्यांचा एकापासून वेगळा व पूर्णाव्यतिरिक्त विचार अशक्यच बनतो. भारतीय तत्त्वज्ञानात उपनिषद्कारांनी संपूर्ण अस्तित्वाशी एकरूप, सर्वव्यापी, विभु व सर्वनिविष्ट असे विराट् तत्त्व असते असे ब्रह्माचे, म्हणजे अंतिम एकत्वाचे वर्णन केलेले आहे. ते सर्वच सार असल्याने, त्याच्याशी तुलना करता, विश्वातील सर्व सान्त व मर्यादित वस्तु आणि घटना मिथ्या म्हणजे मर्यादित अर्थाने सत्य असतात; कारण त्या विकारी, विनाशी व परिवर्तनशील असतात. या अर्थाने नानात्व हें असत्य म्हणजे भासमान, मिथ्या व माया समजले जाते. अर्थात्, हें अंतिम एक तत्त्व भौतिक किंवा आध्यात्मिक असू शकतें. वैज्ञानिक या अंतिम तत्त्वाचे स्वरूप 'जडद्रव्यात्मक' मानतात.

स्पिनोझाने विश्वाचे अंतिम सत्य व तत्त्व एक द्रव्य (सबस्टन्स) असतें आणि चैतन्य व जडविस्तार हे त्याचे बुद्धीला प्रतीत होणारे गुण होत अशी अंतिम एकत्वाची कल्पना मांडली. अशा निर्विशेष व निर्गुण अंतिम तत्त्वप्रणालीचे वर्णन विल्यम जेम्स आणि रसेल यांनी 'निर्विशेष एकत्ववाद' असे केलेले आहे. शोलिंग व हेगेल यांनीहि एकत्ववादाचा पुरस्कार केलेला आहे.

अनेक प्रकारचे पदार्थ, घटना व तत्त्वे यांचे रूपांतर एकाच तत्त्वांत करता येतें आणि एकाच्या साहाय्याने अनेकांचे सुव्यवस्थित उपपादन करता येते या दृष्टिकोणास एकोणिसाव्या शतकांत 'एकत्ववाद' अशी संज्ञा देण्यात आली. या तत्त्वज्ञानाने 'द्रव्यात्मक एकत्ववाद' (सबस्टंटायव्हल मोनिझम) व 'गुणात्मक एकत्ववाद' (अॅट्रिब्यूटिव्ह मोनिझम) असे प्रकार कल्पिलेले आहेत. द्रव्यात्मक एकत्ववादाचे प्रतिनिधि स्पिनोझा व ब्रॅडले समजले जातात. गुणात्मक एकत्ववादाचा प्रतिनिधि लायबनिझ समजला जातो.

अनेकत्ववाद : काही दर्शने अनेक अंतिम भेद सत्य मानतात. उदा.-भारतीय तत्त्वज्ञानातील वैशेषिकांचे सप्तपदार्थ किंवा देकार्ताच्या तत्त्वज्ञानातील मन व भौतिक द्रव्य ही तत्त्वे. अशा अनेक अंतिम तत्त्वातहि अर्थात् परस्परसंबंध पुन मांडावे व शोधावेच लागतात आणि तेहि तर्कदृष्ट्या निर्दोष आहेत असे सिद्ध करता येत नाही एकत्ववाद हा वेगवेगळ्या कारणास्तव झिडकारता येईल काही लोकांना 'वदिस्त विश्वाची' कल्पना ही पूर्णतया अस्वीकारार्ह वाटते; कारण ती पूर्व-निर्धारण ध्वनित करते आणि ती मुक्त विकासास व प्रगतीस सर्वार्थाने नेहमीच अनुकूल आणि पोषक असते असे नाही.

अनेक तत्त्वे अंतिमदृष्ट्या सत्य आहेत असे जे मानतात ते एकत्व-वादास 'मिथ्या' म्हणतात. अनेक अंतिम तत्त्वाना परस्परांशी कोणतेच कर्तव्य नसते, ती संपूर्णतया स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण व सार्वभौम स्वरूपाची असतात अशी भूमिका घेता आली तरी ती तर्काच्या व विवेकाच्या भूमिकेवर टिकण्यासारखी नाही उदा—लायबनिझने त्याच्या चिदणूच्या उपपत्तीमध्ये अनेक अंतिम तत्त्वे सत्य मानली खरी, पण त्यांच्यामध्ये त्याला सुसवाद तर्कशुद्ध रीतीने प्रस्थापित करता आला नाही. शेवटी कसेतरी करून 'पूर्वप्रस्थापित सुसवादा'च्या कल्पनेचा लंगडा आधार त्याला घ्यावा लागला विचाराच्या शास्त्रशुद्ध व सुव्यवस्थितपणाच्या आणि मितव्ययाच्या तत्त्वाप्रमाणे शेवटी अनेक तत्त्वे कमी करीत जाऊन ती कमीत कमी करून त्याच्या साहाय्याने विश्वाचे अर्थपूर्ण विवरण व उपपादन करता आले पाहिजे, ही गोष्ट तर्कशास्त्र व व्यावहारिक ज्ञानाच्या दृष्टीने आवश्यक असते

संदर्भ-ग्रंथ : टेलर, ए ई . एलिमेंट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३, आ १३, १९५३); पासमोर, जे . फिलॉसॉफिकल रीझनिंग (लंडन, १९६१), मूर, जी ई फिलॉसॉफिकल स्टडीज (लंडन, १९२२), रसेल, बी फिलॉसॉफिकल एसेज (लंडन, १९१०), जेम्स, डब्ल्यू ए प्ल्युरॅलिस्टिक युनिव्हर्स (लंडन, १९०९), हिरियण्णा, एम आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२),

ग ना जोशी

एक व अनेक (वन अँड मेनी) : या विश्वाचे आदि (उपादान) कारण एक आहे की अनेक आहेत याविषयी बराच गोष्ट व वाद तत्त्वज्ञानात पाहावयास मिळतो विश्वाच्या बुडाशी फक्त एकच तत्त्व आहे आणि त्यातून विश्वातील असंख्य व विविध प्रकारच्या वस्तु निर्माण झालेल्या आहेत असे एकत्ववादी म्हणतात. हे एक तत्त्व भौतिक, जड आणि अचेतन आहे व विश्वाचे आदि उपादान—कारण एक भौतिक द्रव्य आहे असे म्हणणारे 'भौतिकतावादी' समजले जातात उलट, या विश्वाच्या बुडाशी असणारे अंतिम एक तत्त्व अजड, चिन्मय, जाणीवपूर्ण व ज्ञानप्रधान आहे असे मानणारे एकत्ववादी हे 'चिद्वादी' समजले जातात. त्याच्या मते अंतिम तत्त्व हे अनाद्यनंत, निर्गुण, निराकार व अविनाशी असते विश्वाचे आदि-तत्त्व व अधिष्ठान एकच मानणारे जगातील विविधता आणि अनेकत्व यांचे एकामध्ये रूपांतर करण्याचा प्रयत्न करतात, आणि जगातील अनेकता व विविधता यांना खरे अस्तित्व नाकारतात, त्यांचे अस्तित्व हे भासरूप, अंतिम अर्थाने मिथ्या व असत्य असते असे त्यांचे म्हणणे आहे. या प्रकारची भूमिका शंकराचार्यांची आणि स्पिनोझाची आहे 'अंतिम तत्त्व' 'ब्रह्म' व 'द्रव्य' आहे; केवळ ते एकच सत्य आहे आणि त्याव्यतिरिक्त इतर सर्व भेद, अनेक व विविध वस्तु ह्या असत् आणि मिथ्या होत अशी त्याची भूमिका आहे

हे विश्व घडविणारी अनेक भिन्न घटक-द्रव्ये किंवा उपादान-कारणे आहेत असे मानणारे 'अनेकत्ववादी' समजले जातात

पाश्चात्य व पौरस्त्य मते एंपेडॉक्लीस याने त्या सर्वांना एकत्र करून या विश्वाचे घटक-कारण पृथ्वी, आप, तेज व वायु ही

चार मूलद्रव्ये आहेत असे मत प्रतिपादन केले. डिमॉक्रीटस याने या विश्वाचे घटक वेगवेगळ्या आकारांचे सूक्ष्म अणु आहेत व त्यांच्या विविध प्रकारांच्या समिश्रणातून विश्वातील अनंतविध आकारांच्या आणि गुण-धर्मांच्या वस्तु बनल्या असा विचार मांडला भारतीय तत्त्वज्ञानात वैशेषिकहि अणुवादी आहेत; मात्र त्यांची अणुवादाची कल्पना डिमॉ-क्रीटसच्या कल्पनेहून भिन्न आहे वैशेषिकांचे अणु हे गुणात्मकदृष्ट्या परस्पराहून भिन्न आहेत व ते अविनाशी असतात. पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश यांचे प्रत्येकाचे अणु गुणात्मकदृष्ट्या परस्पराहून भिन्न असतात आणि त्यांच्या संयोग-वियोगातून पदार्थांची अनुक्रमे निर्मिती व विनाश होत असतो या अणूतील गुणात्मक भेद अंतिम स्वरूपाचे असतात आणि एकाच दुसऱ्यात रूपांतर होऊ शकत नाही. या दृष्टीने वैशेषिक गुणात्मक-अनेकतत्त्ववादी होत. साख्य हे द्वितत्त्ववादी होत अद्वैती हे एकतत्त्ववादी होत अद्वैत्याच्या मते अंतिम तत्त्व एकच आणि ते ब्रह्म असते केवळ ब्रह्म सत्य असते व त्याव्यतिरिक्त इतर सर्व सात्त्व, पाथिव सगुण वस्तु ह्या भ्रामक, मिथ्या व असत् असतात अशी शांकर अद्वैताची भूमिका आहे उलट, जीव व जगत् हे भेद सत्य असून ते ईश्वराचेच भिन्न आविष्कार होत असे रामानुजमतवादी विशिष्टाद्वैती मानतात एक आणि त्यात वसणारे अनेक—सागर व त्याच्या लाटा आणि बुडबुडे दोन्ही—सत्यच असतात असे द्वैताद्वैतवादी निंबार्कासारखे मानतात. एकामध्ये अनेक वसत असतात आणि ते एकाचेच आवि-ष्कार असतात अनेक एकाहून सवेद्य रूपात भिन्न असले तरी सार-रूपाने ते एकच असतात अशी द्वैताद्वैतवाद्यांची भूमिका आहे. याचा अर्थ, भेद हे जरी व्यावहारिक अर्थाने सत्य असले, तरी अंतिम अर्थाने किंवा पारमार्थिक भूमिकेवर फक्त एकच सत्य असते, पण अनेका-शिवाय एकाचे एकत्व प्रतीत होत नाही आणि एकाशिवाय अनेकानाहि अस्तित्व व अर्थ उरत नाही, अशी चिद्वादी टेलरची भूमिका आहे. एक व अनेक एकमेकाशी ओतप्रोत असतात आणि त्यांच्यातील भेद हा अतर्क्य असतो, आणि जो भेद केला जातो तो कृत्रिम रीतीने केला जातो अशी चिद्वाद्यांची भूमिका आहे. अनेक हे सद्येने अनंत व अगण्य असतात, ते सर्वच चैतन्याचे विदु असतात व ते सनातन आणि परस्पराहून संपूर्णतः भिन्न असतात अशी लायबनिझ या चिद्-वाद्यांची भूमिका आहे

एकूण एक व अनेक हे परस्पर-व्यावर्तक नसून परस्परपूरक असतात असे समजणे युक्त ठरेल, आणि हे जर खरे मानले तर शेवटी अनेकांच्या सुसंबद्ध व सुसंवादी कार्यप्रवृत्तीचा अर्थ अनेकाना एकत्र गुंफणारी आणि धारण करणारी अशी एकच प्रणाली असली पाहिजे, हे तात्त्विक दृष्टीने मान्य करणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ-ग्रंथ : कुशमन, एच. ई. ए विगिनर्स हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, २ खं (लंडन, १९११), विंडेलबॅंड, डब्ल्यू. ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु जे. एच. टपट्स (न्यूयॉर्क, १८९३); हिरियण्णा, एम : आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२)

ग. ना जोशी

एक वस्तुवाद व अनेक वस्तुवाद : या जगाचे अधि-ष्ठान व आदि-कारण हे एक आहे की अनेक आहेत याविषयी तत्त्वज्ञानामध्ये

मतभेद असलेले आढळतात या विश्वांत जी अत्यंत व्यापक व गुंतागुंतीची विविधता आहे ती कशातून निर्माण झाली आहे? केवळ गुणात्मक-दृष्ट्या एका सत्तेतून ही विविधता आणि वैचित्र्य निर्माण झालेले आहे की विविधता व वैचित्र्य यांच्या बुडाशी जी कारणे आहेत ती गुणात्मक-दृष्ट्या परस्पराहून भिन्न असून अनेक आहेत या विचाराने तत्त्वज्ञ बुचकळ्यात पडलेले आहेत आणि त्यासंबंधी वेगवेगळे दृष्टिकोन मांडलेले आहेत असे आढळते. उदा - या विश्वाचे आदि आणि अंतिम अधिष्ठान हे एक निर्गुण व निराकार असे शाश्वत तत्त्व आहे आणि त्यांतून विश्वांतील सर्व भेद, विविधता व वैचित्र्य निर्माण झालेले आहे असे रामानुज, वल्लभ, निर्वार्क वगैरे अद्वैती समजतात. अनेकविध वस्तु व भेद हे अंतिम अर्थाने खरे नसून ते बरवर दिसणारे भासमान आणि मिथ्या आहेत व अनंत, निर्गुण व निराकार सत्ता हीच फक्त खरी आहे असे शंकराचार्यांचे मत आहे. 'एकास' खरे मानणारे ते 'अनेकास' ('नाना'स) मिथ्या समजतात. उलट या विश्वातील भेद व विविधता ही खरी आहे असे मानणारे 'एक' हे मिथ्या मानतात आणि या विश्वांतील विविधतेस कारणीभूत असणारी तत्त्वे ही परस्परभिन्न व अनेक आहेत असे मानतात. यात द्वैती व अनेकवस्तुवादी येतात. उदा - द्वैती साध्य व देकात किंवा सप्त पदार्थ मानणारे वैशेषिक किंवा चार मूलद्रव्ये मानणारा ग्रीक तत्त्वज्ञानी एपेडॉक्लीस व चार्वाक किंवा अनंत अणु खरे मानणारा डिमॉक्रिटस हे त्यात मोडतात. 'वैशेषिक' हा शब्द 'विशेषापासून'च आलेला असून प्रत्येक पदार्थ मुळातच आणि स्वरूपतः इतरांहून भिन्न आहे व एकाचे दुसऱ्यात रूपांतरण होत नाही, व सर्व भेद अंतिम आहेत असे त्याचे मत आहे.

सध्याच्या रसायनशास्त्रातही शतोत्तर मूलद्रव्यांची कल्पना चांगलीच प्रस्थापित व मान्य झालेली अशी आहे; पण 'अणुविच्छेदना'च्या उपपत्तीनुसार या रासायनिक मूलद्रव्यांचेही आणखी विश्लेषण करून त्यांचे मूलभूत भेद हे मूलभूत नसून दुय्यम स्वरूपाचे आहेत आणि शेवटी ही अनेक द्रव्ये एकाच आदिशक्तीचे आविष्कार होत असा विचार मांडणारी 'एकशक्तिवादाची' एक उपपत्ति आहे.

अनेक मूलद्रव्यांचे परस्परसंबंध : विश्वांत एकाहून अधिक अंतिम व मूलद्रव्ये आहेत असे मत धारण करणाऱ्यांनाही त्या अनेक मूलद्रव्यांचे परस्परसंबंध कशा प्रकारचे असतात आणि त्या सर्वांचे संयोजन कसे होते हे तात्त्विक व सत्ताशास्त्रीय पद्धतीने सांगणे कठीण होऊन बसते. मग 'पंगु-अंधवत्' यासारखे साध्यांप्रमाणे घटनांत घेऊन त्यांच्या संबन्धाचे लंगडें व वेडवाकडे समर्थन करण्यापेक्षा त्यांना जास्त काही करता येत नाही. 'अनेकतत्त्ववाद' हा वास्तववादी दृष्टिकोणाचाच एक भाग आहे. तो मानावयासहि हरकत नाही, पण त्याच्या अनुपंगाने दिले जाणारे युक्तिवाद तात्त्विक व सत्ताशास्त्रीय निकषांवर टिकू शकत नाहीत, व म्हणून शेवटी अनेकांना सुद्धा कोणत्यातरी एका अंतिम तत्त्वाच्या पार्श्वभूमीवर व अनुरोधाने समजावून घेणे भाग पडते. 'अनेकांस' अंतिम अर्थाने सत्यता लाभू न शकल्याने पुनः 'एकतत्त्ववाद' हा अपरिहार्य समजला जातो, पण 'एकास' सत्य समजण्याच्या आग्रहात 'अनेकाना' ('नाना'स) गौणत्व व म्हणून मिथ्यात्व देण्याकडे कल झुकतो; आणि म्हणून जगातील वैचित्र्य व विविधता याची उपेक्षा करण्यात येते. याउलट अनेकांना सत्य मानण्याच्या आग्रही मतांत

'एकाकडे' दुर्लक्ष होतें व मग अनेकांत सुसंवाद (मेळ) दाखविणे अशक्य होऊन बसते. 'एक' व 'अनेक' यांना परस्परव्यावर्तक समजण्यात मूळ सत्तेच्या रूपाचे विकृतीकरण होतें; आणि म्हणून अशी व्यावर्तक मते कृत्रिम, एकांगी व चुकीची वनण्याकडे कल झुकते.

यासाठी 'एक' व 'अनेक' ही परस्पराहून अभिन्न व अवियोज्य समजणे अनेकांस एक आधार व अधिष्ठान म्हणून अत्यावश्यक असतें आणि आपलें प्रभुत्व, समृद्धि व विविधता व्यक्त करण्यासाठी एकाला अनेक रूपे कशी पूरक व आवश्यक असतात हे जर दाखविता आले तर 'एकांत अनेक' आणि 'अनेकांत एक' हे टेलरचें हेगेलियन मत किंवा ब्रॅड्लेचे केवळ तत्त्ववादी मत हें कसे अधिक युक्त आहे हें दिसून येईल. एकूण बुद्धीने एक व अनेक यांच्यांत भेद निर्माण केल्याने हा वाद निर्माण झालेला आहे आणि त्याला यथार्थ उत्तर सापडणे फार कठीण आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : कुशमन, एच. ई. . ए. विगिनर्स हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, २ खं. (लंडन, १९११); विंडेलबॅंड, डब्ल्यू. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे. एच. टफ्ट्स (न्यूयॉर्क, १८९३); राधाकृष्णन, एस. इंडियन फिलॉसफी, २ खं. (लंडन, १९२३, सुधा. आ. १९२९); हिरियणा, एम. . आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२).

ग. ना. जोशी

एकेश्वरवाद (मोनोथिझम) : या तात्त्विक प्रणालीनुसार एकाच ईश्वराचे अस्तित्व मान्य केले जाते. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानपरंपरेत ईश्वर हा प्रज्ञावान, स्वतंत्र, सर्वसमर्थ, निर्गुण, अविशिष्ट आणि परमपुरुष समजला जातो. आधुनिक भारतीय विचारदर्शनांत ईश्वर हा सगुण, विशिष्ट, विश्वाध्यक्ष, सृष्टीचे निमित्तकारण समजला जातो. या दृष्टिकोणानुसार ईश्वर हा विश्वात्मा सृष्टीचे उपादानकारण समजला जात नाही. भारतीय विचारांत 'सगुणत्व' ही ईश्वराची मर्यादा मानली जाते. विश्वसम्राट ही त्यामधील ईश्वरविषयक कल्पना पाश्चात्य विचारांशी जुळणारी नाही. पाश्चात्य एकेश्वरवादामधील ईश्वर म्हणजे निरपेक्ष, विश्वात्मक परमसत्तेचे मानवी कल्पनेतून साकारलेले रूप होय.

अनेकेश्वरवादामध्ये विविध देव, देवतांची श्रेणी स्वीकारली जाते. हेनोथिझम या एकेश्वरवादाच्या विशिष्ट प्रकारांत उपलब्ध अनेक देवतामधून एकाची तात्कालिक निवड धर्मसाधनेत केली जाते. सर्वेश्वरवादामध्ये काही वेळां निरपेक्ष, काही वेळां मानवी कल्पनासापेक्ष अशी सगुण ईश्वरकल्पना स्वीकारली जाते. हा ईश्वर म्हणजे विश्वांतील एकविधतेचे प्रतीक असतो. विश्वांतील आंतरिक एकता हे ईश्वराचे स्वरूप समजले जातें किंवा त्याचे शरीर समजले जाते. या सर्व कल्पनांहून एकेश्वरवाद भिन्न आहे. अद्वैतवादामध्ये ईश्वर म्हणजे अनन्य, अतीत, निर्गुण अशी परमसत्ता (परब्रह्म) समजला जातो. त्याचे अस्तित्व विश्वसर्जनावर अवलंबून नसते; परंतु त्या परमसत्तेच्या कारणशक्ती-शिवाय परतंत्र पदार्थांनी भरलेल्या विश्वाची निमित्ति, धारणा व क्रियात्मकता शक्य नसते; म्हणजेच परमसत्ता ही विश्वातीत असली तरी

विश्वाचे विवर्तोपादानकारण असते हा अद्वैतवादी दृष्टिकोण पाश्चात्य एकेश्वरवादाशी जुळणारा आहे म्हणूनच एकेश्वरवाद हा यहुदी, ख्रिश्चन व इस्लाम धर्मतत्त्वज्ञानाचे केवळ प्रातिनिधिक स्वरूप आहे असे नव्हे, तर अद्वैत वेदान्ताशीही त्याचे वैचारिक साम्य आहे. साराश, एकेश्वरवादानुसार ईश्वर हे निरपेक्ष, अनन्य, अतीत, प्रज्ञावान, स्वतंत्र, सर्वशक्तिमान् असे विश्वाचे आदिकारण होय या विश्वाशी ईश्वराचा निकट सवध असतो, कारण तो विश्वात्मा, विश्वान्तर्गामी आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : रॉड्स, जे व इतर . दि कन्सेप्शन ऑफ गॉड (वकॉल, १८९७), वेब, सी सी. जे गॉड अँड पर्सनॅलिटी, २ ख. (लंडन, १९१८), सोलॅ, डब्ल्यू आर मॉरल व्हॅल्यूज अँड दि आयडिआ ऑफ गॉड (केब्रिज, १९१८, आ २, १९२१); प्रिगल-पॅटिसन, ए. एस : दि आयडिआ ऑफ गॉड इन दि लाइट ऑफ रीसेट फिलॉसफी (ऑक्सफर्ड, १९१७) व ' ईश्वर ' या लेखाखालील नोंदी पहा.

आर. व्ही. डस्मेट

एखाट, माइस्टर : (इ. स. १२६०-१३२७) . एखाट याचा जन्म जर्मनीत झाला. डोमिनिक ह्या भिक्षुधर्मसंघात दाखल होऊन त्याने विद्यापीठाच्या सर्वोच्च पदव्या संपादन केल्या आणि पॅरिस व कलोन येथे अध्यापकाचे काम केले पुढे त्या पथाच्या शासनाचे काम त्याच्याकडे सोपविण्यात आले. तेव्हापासून हयातीच्या अखेरीपर्यंत लोकाना गूढवाद व अध्यात्म शिकविण्याचे काम त्याने फार उत्साहाने व नेटाने केले. त्याने जर्मन व लॅटिन भाषात भाष्ये, प्रश्न, निबंध, प्रवच, प्रवचने या स्वरूपाचे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. विरोधाभासी निवेदनाचा आश्रय घेतल्यामुळे अनेक वेळा लोकानी त्याच्या धर्मनिष्ठेबद्दल संजय व्यक्त केला. त्याच्या मृत्यूनंतर लवकरच धर्माधिकाऱ्यानी त्याच्या ग्रंथांतून गोळा केलेली २८ विधाने नास्तिक वृत्तीची अगर अतीव सदिग्ध असल्याचे जाहीर केले आधुनिक ख्रिस्ती पडितानी त्याच्या त्या विधानाचा सदर्थ नीट लक्षात घेऊन योग्य तो अर्थ लाविला आहे. (त्याच्या लिखाणाची गुणदोषविवेचनात्मक आवृत्ति तयार होत आली आहे.) त्याच्या मतावरून असे दिसते की, त्याच्या समकालीनापेक्षा या पडितांना त्याच्या अभावार्थी ईश्वरशास्त्राची अधिक यथार्थ कल्पना आली आहे. ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाचा गाभा असलेला जो मूलभूत अद्वैतवाद त्याची काहीशी अतिरिजित सूत्ररूप रचना हेच त्याच्या सिद्धान्ताचे स्वरूप आहे. एखाट हा अँक्वायनस याच्या पहिल्या शिष्यांपैकी एक असून स्वतः तो गूढवादी होता.

ईश्वरचिंतन : एखाटाच्या लिखाणात त्याच्या गुरूचा बुद्धिवाद व डायोनिशियस व ऑगस्टीन यांनी विकसित केलेली सेट जॉनची वचनामृते - सुसमाचार - यांतील विचाराची सागड घातलेली आहे ईश्वर हाच प्रामुख्याने त्याच्या चिंतनाचा विषय आहे. सृष्टीतील मर्यादित व सर्वसामान्य नाशवत गोष्टीबद्दल त्याला मुळीच आस्था वाटत नाही. जीवात्मे अनेकरूप व मर्यादित आहेत. ईश्वर कोणत्याही जीवात्म्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे तो केवळ चैतन्यमय (प्रकृतीच्या पलीकडचा) असून सर्व प्राणिमात्रांचे आदिकारण आहे. दुसऱ्या दृष्टि-कोणातून पाहिल्यास आपल्याला असेही म्हणता येईल की, ईश्वराशी तुलना केल्यास सर्व प्राणी क पदार्थ आहेत. कारण ईश्वर म्हणजेच सत्ता.

ईश्वर एकमेव व शिवतत्त्व ह्याचे एकीभूत रूप आहे ईश्वर म्हणजेच स्वयसिद्ध ज्ञान, व हे ज्ञान म्हणजेच जीवन आणि त्यातील विविध व्यापार ईश्वर सर्वातीत असून त्याची व्याख्या करण्यास अगर त्याचे वैशिष्ट्य सांगण्यास शब्द तोकडे पडतात. " ईश्वर शब्दातीत व अज्ञेय आहे आणि त्याच्या स्वरूपात सर्वच सृष्टि ही अवर्णनीय म्हणून सामावून गेलेली आहे;" परंतु अविकारी ईश्वर म्हणजेच जीवन असल्यामुळे, ईश्वराच्या एकत्वांतच त्रिव (पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा) नावते. आपल्या पूर्ण ज्ञानाने ईश्वर आपली स्वतःची परिपूर्ण प्रतिमा घडवितो व त्याचा पुत्र ईश्वरासमोर तो आपला पिता म्हणून उभा राहतो; आणि या दोन (पितृरूप व पुत्ररूप) ईश्वरी स्वरूपांच्या पूर्ण प्रेमातूनच ईश्वराचे तिसरे रूप (पवित्र आत्मा) निर्माण होते प्रतिवाचाल मूळ वस्तूचे स्वरूप जसेच्या तसेच प्राप्त होते, त्यात नवीन असे काही निर्माण होत नाही म्हणूनच विव-मूल-भूत पितृरूप पिता व प्रतिविवरूप पुत्र ही एकाच निर्गुण ईश्वराची दोन अभिन्न रूपे आहेत हाच न्याय तिसऱ्या ईश्वरस्वरूपालाहि लागू पडतो ही तिन्ही ईश्वररूपे भिन्न सत्त्वे नसून एकाच सत्त्वाचा तिहेरी आविष्कार आहेत व आपल्या प्रेमाच्या मुक्त उद्रेकाने त्यानी प्राणिरूपाने आपल्याच अपूर्ण कृति निर्माण केल्या आहेत या अपूर्ण कृतीचे पूर्ण व शाश्वत रूप बुद्धिगम्य असून ते ईश्वरी स्वरूपाहून भिन्न नाही. प्राणिनिर्मितीची दैवी क्रिया अनिर्बंध असली तरी ती निर्गुण ईश्वरी स्वरूपाचाच एक आविष्कार आहे - ती एखादी सर्वथैव भिन्न शक्ति नव्हे. तिचा कार्य-कारण-भावाने निर्मित प्राण्याशी सवध येतो एवढेच ईश्वर ज्या ज्या वस्तु निर्माण करतो त्या त्या ईश्वरांतच समाविष्ट असतात; परंतु अनेकरूप व सगुण (मर्यादित) असल्यामुळे त्या ईश्वराचा भाग नसतात. त्या ईश्वराच्या निवळ उपाधि असतात तसेच ईश्वराव्यतिरिक्त त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते आणि त्या ईश्वराच्या स्वरूपात कसलीही भर घालीत नाहीत. अ-ब्रह्मस्वरूप व अ-सत् असल्यामुळे, त्या वस्तु अस्थिर असून त्यांच्यात सतत बदल व घडामोडी होत असतात, आणि त्याच्या कणाकणात ईश्वरी गुण व क्रियाशीलता भरलेली असूनहि त्या सतत त्याच्या प्राप्तीची इच्छा करीत असतात.

ख्रिस्ताकडून त्याच्यांत मानवांचे पुनर्जनन होणे म्हणजे त्याच्या ठिकाणी पित्याकडून त्याच्या सनातन निर्मितीचे ज्ञान होऊन त्याचा मानवास साक्षात्कार होणे हे असते या दृष्टीने पाहिले तर ख्रिस्ताचे जीवन, मृत्यु व पुनर्जीवन हे ऐतिहासिक प्रसंग म्हणजे त्याने मानवा-करिता सतत केलेल्या सनातन कार्याचे गतिमान टप्पेच ठरतात. तसेच ख्रिस्ताच्या अनुयायाच्या जीवनावर त्याच्या जीवनाचे किती महत्त्वाचे परिणाम झाले आहेत हेहि या दृष्टिकोणातून पाहिल्यास दिसून येते.

शून्यस्वरूप सृष्टीपासून मनाला अलिप्त ठेवून मनुष्य जेव्हा अत स्थ दैवी आत्म्यांच्या चिरकालीन व्यापाराचा जागरूकपणे विचार करू लागतो, तेव्हा तो गूढगुजनात रमून जातो व स्वतःचे व्यापार फोल आहेत याची त्याला जाणीव होते त्याच्या या विनम्र वृत्तीमुळे तो ईश्वराशी तादात्म्य पावतो व तो ईश्वरी सामर्थ्य, जीवन व अस्तित्व यात अश्वभागी होतो. आत्म्यातील अनादि (अनिमित) तत्त्व म्हणजेच ईश्वर. त्याच्या तुलनेने जे जे (पर) निमित्त आहे ते ते सर्व अगदीच क्षुद्र ठरते

संदर्भ-ग्रंथ . करेर, ओ. सपा. माइस्टर एखाट स्पीक्स, ए कलेक्शन ऑफ दि ट्रीटिज, अनु ई. स्ट्रकोश (लंडन, १९५७); क्लार्क, जे. एम. व स्किनर, जे. व्ही, अनु. व सपा. : माइस्टर एखाट, सिलेक्टड ट्रीटिज अँड सर्वेन्स (लंडन, १९५८); अँसेलॉट, एच. जे. माइस्टर एखाट अँड दि व्हाइलॅड मिस्टिक्स (लंडन, १९५७), ऑटो, आर : मिस्टिसिझम. ईस्ट अँड वेस्ट, अनु. एल. ब्रेसी व आर. सी. पेन (न्यूयॉर्क, १९५७).

आर. व्ही. डस्मेट

ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर (ह्यूम) : अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात विशेष महत्त्व पावलेला ह्यूमचा 'ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर' हा ग्रंथ फ्रान्समध्ये लिहिला गेला व १७३९ साली लंडन येथे प्रसिद्ध झाला. ह्यूम १५ वर्षांचा असताना त्याने एडिंबरो विद्यापीठ सोडलं व तेव्हापासून त्याने स्वतंत्र विचारांची कास धरली. त्या विचारातूनच त्याची तात्त्विक प्रणाली निर्माण झाली व तीच 'ट्रीटिज'च्या स्वरूपात त्याने प्रसिद्ध केली. त्याच्या स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणे तो छापखान्यातून मृतावस्थेतच बाहेर पडला. त्या पुस्तकाचा प्रभाव बरेच दिवसपर्यंत दिसून आला नाही. त्याच्या या ग्रंथाबद्दल त्याचें कौतुक होण्याऐवजी निंदाच पदरांत पडली; पण तरीही नाउमेद न होता त्याने १७४० मध्ये 'अँन अँड्स्टँक्ट ऑफ ह्यूमन ट्रीटिज' प्रसिद्ध केला. या पहिल्या दोन्ही पुस्तकावर त्याने लेखक म्हणून आपलें नाव घातलं नाही.

'ट्रीटिज'चे तीन भाग आहेत : ऑफ दि अँडरस्टँडिंग, ऑफ दि पॅन्स व ऑफ मॉरल्स. पहिल्या भागाचे चार विभाग केले असून त्यातील पहिला मानसशास्त्रीय आहे, दुसऱ्यांत दिवकालाचे विवेचन आहे, तिसऱ्यात ह्यूमची कारणतेची मीमांसा आहे व चौथ्यांत चित् व अचित् यांना सरसकट संस्कार या सदरापर्यंत आणून बसविले आहे. दुसऱ्या भागांत आवेगाची उत्पत्ति, आणि त्याचे प्रकार यांची माहिती आहे. तिसऱ्यांत राज्यशास्त्र, न्याय व नैतिकता हे आवेगातून येतात हा प्रसिद्ध सिद्धान्त आहे.

प्रायोगिक पद्धती सर्वत्र वापरून मानवी मनाचा न्युटन वनण्याची ह्यूमची इच्छा आहे. तदनुसार त्याने 'ट्रीटिज'ला 'नैतिक विषयांत प्रायोगिक पद्धती वापरण्याचा प्रयत्न' असा उपमथळा दिला आहे. 'ट्रीटिज'वर १७ व्या शतकातील बुद्धिवादी दर्शनाचा व अनुभववादी तत्त्वज्ञांचा छाप असून, कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट पंथांतील मतभेद तसेच ईश्वरवाद व अलिप्तदेववाद यांतील मतभेदाचीही छाया त्यांत दिसते.

ज्ञानशास्त्र : मनुष्याचें सर्व ज्ञान संस्कार व कल्पना यांतून येते. संस्कारांत बाह्य-वेदने व आंतरिक भावना येत असून कल्पनांत स्मृति व विकल्प हे येतात. संस्कार हे जिवंत, रसरशीत व सामर्थ्यशाली असून कल्पना अंधूक असतात व त्या संस्कारांच्या प्रतिकृति असतात. संस्कार कल्पनांचे उगमस्थान असून ते कल्पनांच्या आधी येतात. संस्कार आणि कल्पना दोन प्रकारच्या असतात : सरल व संकीर्ण. ज्यात काही भाग पाडता येत नाहीत ते सरल व ज्याची विभागणी होऊ शकते ते संकीर्ण. संस्कारांना बाह्यवस्तूचे प्रतिनिधि समजणे चूक आहे. संस्काराहून आणि कल्पनाहून वेगळी सत्ता काही नाही. संस्कार व कल्पना

याच सद्‌वस्तु. 'वेदनां'चे व 'विचारा'चे असेहि संस्काराचे दोन प्रकार आहेत. वेदनांचे संस्कार अज्ञान कारणापासून येतात तर विचारांचे आंतरिक असतात सुख व दुःख हे मूळचे संस्कार असून आवेग हे दुय्यम संस्कार आहेत.

संस्कार साहचर्याने एकत्र येतात व एका संस्काराने दुसरा सुचवला जातो. संबंध, प्रकार, द्रव्य वगैरे संकीर्ण कल्पना साहचर्याने येतात. साम्य, सामीप्य व कारणता अशी तीन साहचर्ये आहेत. साहचर्याने नवीन संस्कार मात्र निर्माण होत नाहीत.

या ह्यूमच्या सुट्या सुट्या संस्काराच्या राज्यांत सामान्य सिद्धान्तांना विलकूल स्थान नाही, आणि म्हणून निश्चित ज्ञान शक्य नाही. म्हणून अनुभववादापासून सुरुवात झालेलं हें ज्ञानशास्त्र संशयवादापर्यंत येतं. कल्पनाकल्पनांतील ज्ञान निश्चित असते म्हणून गणितांत निश्चित ज्ञान मिळते; परंतु घटनांचें निश्चित ज्ञान मिळत नाही. ज्ञानाच्या क्षेत्रांतील गोंधळ पाहून ह्यूम म्हणतो की, मानवी बुद्धींतून निघालेल्या परस्परविरोधी विधानांनी माझे डोकें इतकें फिरून गेलें आहे की, सर्वच श्रद्धांचा त्याग करण्यास मी तयार आहे. आपल्या मनाच्या शक्ति किती स्वल्पशील आहेत याचा विचार केला तर यच्चयावत् सर्व ज्ञान संभाव्यतेच्या पायरीवर येऊन बसतें व अंततोगत्वा सर्व श्रद्धांचा नाश होतो; पण बुद्धीने अनेक गोष्टी सिद्ध करण्यासारख्या नसल्या तरी त्यांचा संपूर्ण नाशहि ह्यूमला सहन होत नाही; म्हणून अवबुद्धिक आधाराने तो पुन्हा त्यांना जागेवर आणून बसवतो. तो म्हणतो की, आपण केवळ विचारच करीत नाही तर आपल्याला भावनाहि आहेत; तसेच श्रद्धा ही केवळ विचाराचा विषय नसून एक प्रकारचे वेदनहि आहे व ते सर्वस्वी नाहीसें होत नाही.

सहजात कल्पना ह्यूमला मान्य नव्हत्या. तसेच वर्कलेंचा अमूर्त कल्पनाविषयीचा सिद्धान्त तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात फार महत्त्वाचा असून आपल्याला तो मान्य आहे व त्याबद्दल कोणीहि संशय घेऊं नये असेहि ह्यूम म्हणतो.

सत्ताशास्त्र : आपल्या सवेदना व त्याहून वेगळें जडवस्तूचें अस्तित्व असें दुहेरी अस्तित्व खरे नाही वेदन हेच अस्तित्व. वेद्य गुणाच्या समूहाला आपण नित्य समजतो आणि त्याला 'वस्तु' म्हणतो. गुणाना आश्रय म्हणून वस्तु या द्रव्याची जरूर नाही. अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाने प्राथमिक व दुय्यम गुणांत केलेला फरकहि चुकीचा आहे. त्यामुळेहि जडवस्तूचें अस्तित्व सिद्ध होण्यास मदत मिळत नाही दोन वस्तूतील सारखेपणा-मुळे वस्तु नित्य मानण्याची चूक होते. एकसारख्या संस्कारांना तेच संस्कार मानणे चूक आहे एकाच वस्तूचा विचार करण्यातील आणि समान वस्तूंचा पाठोपाठ विचार करण्यातील मनाची प्रक्रिया समान असते.

आत्म्याची कल्पना कोणत्याच संस्कारातून आलेली नाही म्हणून आत्मा असें द्रव्य अस्तित्वात नाही. वेदनें, संवेदने किंवा संस्कार म्हणजेच आत्मा. जडवस्तु नाही हे जसें तत्त्वज्ञ कंबूल करू लागले आहेत तसें आत्मा नाही हेहि आता त्यांना कंबूल केले पाहिजे एक तर स्वतःला आत्म्याची जाणीव नाही. 'मी' या कल्पनेचा एकहि संस्कार नाही. तसा संस्कार असेल तर तो डोळ्यांनी आला आहे काय ? तर मग आत्मा रंग असला पाहिजे; कानानी आला आहे काय ? मग आत्म

आवाज असला पाहिजे, . . . पण आत्मा यापैकी काही असल्याचे कोणी कबूल करीत नाही शिवाय नित्य आत्म्याला नित्य संस्काराची जरूरी आहे, पण संस्कार तर क्षणभंगुर असतात दुसरे म्हणजे अन्तःनिरीक्षणातूनहि आत्म्याचा संस्कार येत नाही. मी जेव्हा 'मी' मध्ये डोकावून पाहू लागतो तेव्हा एखाद्या संवेदनापाशी येऊन थडकतो. 'मी' असे मला काहीच मिळत नाही. अर्थात् मी म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून संवेदनाचा समूहच आहे त्यांना एकत्र आणण्यास आत्म्याची जरूरी नाही रंगभूमीवर येणाऱ्या-जाणाऱ्या पात्राप्रमाणे मनांत संवेदने जा-ये करीत असतात आत्मा असे द्रव्यच नाही. ते अमर आहे की अजड आहे हे प्रश्नच उद्भवत नाहीत दुसऱ्यांना असेल तर असो, मला माव आत्मा नाही.

ह्यूमचे हे अनात्मवादी भूमिकेचे समर्थन अभिजात तात्त्विक वाङ्मयात जमा होईल; पण त्यावर टीकाहि तितक्याच जोराने झाली व त्याच्या युक्तिवादातील दोष दाखविले गेले आत्मा नित्य आहे हे समजणे चूक आहे असे ह्यूम म्हणतो, कारण त्यासाठी नित्य संस्कार नाही; पण नित्यतेची कल्पना तरी कुठून आली, असे कॅल्किन्स विचारते. पुढे, नित्यतेचा संस्कार नसतो, आणि नित्यतेची कल्पना संस्कारा-खेरीज येऊ शकत असेल तर आत्म्याची का नको? आत्मा पाहताना प्रत्येक वेळेस संवेदने असतात हे खरे; पण म्हणून आत्मा नाही हें कुठे सिद्ध होते? संवेदने ही 'आत्म्या'ची असतील आणि मी स्वतःमध्ये डोकावून पाहतो म्हणजे काय? 'संवेदनाचा समूह' 'संवेदनाच्या समूहांत' डोकावतो असें त्याचें रूपांतर केले तर ते ह्यूमला चालेल काय?

बुद्धीतून आपल्याला शक्तीची कल्पना मिळत नाही. कार्य उत्पन्न करण्याची शक्ति असलेले ते कारण अशी सुस्पष्ट व्याख्या करता येत नाही. कारणकार्य हे एक साहचर्य आहे कल्पनाकल्पनातील संबंधांनी निश्चित निष्कर्ष निघत असले तरी त्यांतून घटनेबद्दल काही कळत नाही आणि कारणता तर घटनेशी संबद्ध असते. म्हणून कारणतेबद्दल निश्चित निष्कर्ष मिळत नाही. निकट व पूर्ववर्ती अशा ज्या संस्काराने दुसऱ्या घटनेबद्दल जिवंत कल्पना उभी राहते त्याला आपण कारण म्हणतो. अशी काही कल्पना उभी न राहिली तर आपण यदृच्छेबद्दल बोलतो. कारणांत उपादान, निमित्त, आकारिक किंवा प्रयोजक असा फरक करणे बरोबर नाही. त्याच कारणांतून तेंच कार्य येते अशी एक-विधतेची कल्पना म्हणजे केवळ आपली अपेक्षा आहे व ती अनुभवावर आधारलेली आहे पुन पुन्हा एखादी गोष्ट घडू लागली, की तिला 'रूढि' म्हणतात.

कारणता हें सिद्ध झालेले तत्त्व नाही; तरीहि त्याची कल्पना येत असल्यामुळे ह्या कल्पनेमागील संस्कार शोधला पाहिजे. वस्तूचा एक-मेकींशी संबंध नसतो आजपर्यंत फळ खालीच पडत आले म्हणून ते खालीच पडणार अशी अपेक्षा आपण आधीच करतो व मनाची तशी धारणा तयार होते, हाच कारणतेच्या कल्पनेमागील संस्कार ही कारणता मानसिक आहे, वस्तुस्थितीत नाही; विषयिगत आहे, विषयगत नाही. रूढीमुळे आपण ती मानतो व वस्तूवर लादतो कोणत्याहि दोन गोष्टी भिन्न असल्याने कारणांत कार्य शोधणे बरोबर नाही. कारणतेला वास्तविक आधार नसून तो कल्पनाशक्तीचा खेळ आहे.

ह्यूमची ही कारणतेची चर्चा सुदीर्घ तात्त्विक युक्तिवादाचा एक नमुना आहे. त्याने मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले व कांटासारख्या तत्त्वज्ञानी ह्यूमला दिलेले उत्तरहि कारणतेची खरी समस्या सोडवू शकले नाही.

दिक् व काल ही केवळ अस्तित्वे नाहीत त्या वस्तूच्या अस्तित्वांत असण्याच्या पद्धती आहेत दिक् व काल अनतपर्यंत विभाजनीय आहेत ही कल्पना चूक आहे

नैतिशास्त्र : नैतिक घटना, नैतिक निर्णय, सद्गुण हे मुळातले नसून आवेगावर आधारित आहेत. आवेग युक्तिवादांनी निर्माण होत नसून सुखदुःखाच्या भावनेने येतात म्हणून बुद्धि हा इच्छाशक्तीचा हेतु होऊ शकत नाही. बुद्धि आवेगाची गुलाम आहे व राहिली पाहिजे. नैतिक युक्तायुक्तता ठरविण्याचें काम बुद्धि करीत नसून नैतिक भावगंड करीत असतो. त्या भावगंडाने न्याय पाळण्याची नैतिक जबाबदारी येते.

आवेगाचे ह्यूमने प्रशांत व क्षुब्ध तसेच प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असे प्रकार केले आहेत चांगल्या किंवा वाईट गोष्टीपासून स्वाभाविकपणे उत्पन्न होणारे ते प्रत्यक्ष आवेग. यांतूनच मनाच्या काही शक्तीनुसार गर्व किंवा विनम्रता, प्रेम किंवा द्वेष या भावना उत्पन्न होतात. या अप्रत्यक्ष होत प्रशांत आवेगांना अनेकदा बुद्धि समजले जाते. क्षुब्ध आवेगावर प्रशांत आवेग किती विजय मिळवू शकतात त्यावर स्वभावाचे सामर्थ्य अवलंबून आहे.

मानवताप्रेम, परहित वगैरे न्यायाचे मूल हेतु नाहीत. प्रत्येक मनुष्य स्वतः वर जास्त प्रेम करतो व म्हणून त्याचा स्वभाव आणि वाह्य परिस्थिति यामुळे तो समाजाच्या विरुद्ध राहतो. याला औषध नैसर्गिक नसून कृत्रिम आहे व ते म्हणजे रीतिरिवाज. हे रीतिरिवाज उपयुक्ततेवर आधारित आहेत सहानुभूतीने काही गोष्टी सर्वांनाच हव्या असतात ही जाणीव होते व त्यांतून न्याय, मालमत्ता, कर्तव्य, हक्क या सर्व कल्पना येतात. न्यायाची कल्पना नैसर्गिक नसून कृत्रिम आहे; पण शिक्षण, रीतिरिवाज, परंपरा यांतून ती निश्चितपणे उद्भवते व जणू स्वाभाविकच झाली आहे. न्याय करारावर अवलंबून नाही.

राज्यशास्त्र : राज्यसंस्था उपयोगी असली तरी अपरिहार्य नाही; तिच्याशिवाय काही काळ समाज टिकवून धरणे अशक्य नाही. राज्याचा उदय आपसांतील भांडणांतून झाला नसून समाजासमाजातील भांडणातून झाला आहे. मनुष्य स्वतंत्र असून करारातून राज्य जन्माला येतं व त्या राज्याचे नियम पाळण्याचे निसर्गावस्थेत माहीत नसणारें कर्तव्य त्याला करावे लागते हे सर्व खोटे आहे. राज्याशिवाय समाज राहू शकत असला तरी न्याय, मालमत्तेचे रक्षण व तिचा सर्वांच्या समंतीने उपयोग व वचन पाळणें यांची त्याला जरूर आहे.

धर्मशास्त्र : घटनांबद्दल नैगमनिक सिद्धता अशक्य असल्याने ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होत नाही. काहीच कशाचें कारण नाही असे समजलें तर ईश्वरहि कशाचें कारण होत नाही. उलट, ईश्वर कारकशक्ति असून सर्व कारणांना शक्ति पुरवतो असे म्हटलें तर तो चांगल्याचा व वाईटाचा दोहोचा धनी होतो याबद्दल अंतिम निर्णय घेणे मानवा-पलीकडील आहे विश्वातील सुसंबद्धतेवरून सर्वशक्तिमान् ईश्वराची कल्पना येते. धर्माला आधार देण्यास एवढी कल्पना पुरेशी आहे धर्म भावनेवर अवलंबून आहे आणि धर्माचा मानसशास्त्रीय इतिहासच शक्य आहे.

उपसंहार . लॉकच्या तत्त्वज्ञानाचा तर्कशुद्ध निष्कर्ष म्हणून ट्रीटिजकडे वोट दाखविता येईल. लॉकच्या ज्ञानशास्त्राचे विवरण करताना ह्यूम वकलेंच्याहि पुढे एक पाऊल गेला आहे व लॉकने रंगवलेल्या आत्मे, जडवस्तु वगैरेनी युक्त अशा सामान्य मनुष्याच्या जगाऐवजी त्याने इतस्ततः विखुरलेल्या व एका काश्मिरी कवीने एका संस्कृत काव्यात म्हटल्याप्रमाणे असत अशा भितीवरील चित्राप्रमाणे किंवा 'ॲलिस इन वंडरलँड' मधील चेशायरच्या माजराच्या हास्याप्रमाणे द्रव्याविना राहणाऱ्या संस्कार आणि कल्पना यांनी भरलेले जग आपलें आहे. अनुभवापलीकडे ज्ञान नेणे योग्य नाही असे सांगणारा 'ट्रीटिज' हा अनुभवसत्तावादावरील प्रमुख ग्रंथ आहे.

ह्यूम अठ्ठाविसाव्या वर्षी मेला असता तरी त्याचें जीवनकार्य तेव्हा उरकले होते व त्याची कीर्ति तिळभरहि कमी झाली नसती हें लिटन स्ट्रॅचीचें म्हणणे अतिशयोक्तिपूर्ण असले तरी ह्यूमच्या नंतरच्या बहुतेक ग्रंथांतून 'ट्रीटिज' मधील तत्त्वज्ञानच पुन्हा सांगितले आहे हे निस्संशय. 'ट्रीटिज' मध्ये तारुण्यसुलभ जोश आहे आणि नवीन पायावर सर्व शास्त्रांची मांडणी करण्याची महत्वाकांक्षा आहे सारासारविचार करणारा ह्यूम स्वतःची मते म्हणून आपली परिपक्व विचारांची पुस्तकें पुढे करील; पण नवनवीन वाटा पाडणारा ह्यूमच सर्वांना प्रिय असल्याने 'ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर' हाच त्याचा प्रातिनिधिक ग्रंथ समजावा लागेल.

संदर्भ-ग्रंथ : सेल्वी-विग, एल. ए. : ए ट्रीटिज ऑन ह्यूमन नेचर बाय डेव्हिड ह्यूम, ३ खं. (लंडन, १८८८); लेअर्ड, जे. : ह्यूमस फिलॉसफी ऑफ ह्यूमन नेचर (लंडन, १९३२); सबाइन, जी. एच. : ए हिस्टरी ऑफ पोलिटिकल थिअरी (लंडन, १९३७; सुधा. आ. ३, १९६३); लेग, बी. एम. : डेव्हिड ह्यूम (लंडन, १९३२); स्मिथ, एन. के. . दि फिलॉसफी ऑफ डेव्हिड ह्यूम (लंडन, १९४१).

पद्म भी. कुलकर्णी

ए ट्रीटिज कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज (वकलें) : 'ट्रीटिज कन्सर्निंग दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज' (प्रिन्सिपल्स) हा वकलेंचें तत्त्वज्ञान सुव्यवस्थित रीतीने मांडणारा ग्रंथ आहे. तो ट्रिनिटी कॉलेज, डब्लिन येथे रचला गेला व १७१० साली प्रथम प्रसिद्ध झाला. द्रव्य व शक्ति या वकलेंच्या तत्त्वज्ञानांतील मध्यवर्ती संकल्पनांचें 'प्रिन्सिपल्स' या ग्रंथांत पूर्ण विवेचन असलें, तरी तो ग्रंथ पूर्ण झाला आहे असे वाटत नाही. त्याच्यावर भाग १ असें लिहिलेंलें होतें आणि आपल्या 'डायलॉज विट्वीन हायलॅस अँड फायलोसॉफ' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत आपण 'प्रिन्सिपल्स'चा दुसरा भाग लिहिणार असल्याचें वकलेंने आश्वासन दिले आहे. मात्र हा दुसरा भाग कधीच प्रसिद्ध झाला नाही. त्यावद्दल सॅम्युएल जॉन्सनला लिहिलेल्या पत्रांत वकलें म्हणतो की, " १४ वर्षांपूर्वी माझें हस्तलिखित इटलीत हरवले. आता त्याच विषयावर दोनदा लिहिण्याचा मला कंटाळा आला आहे."

'प्रिन्सिपल्स' मधील मजकूर आणि भाषा यांवरून वकलेंने लॉकच्या 'एसे'चा काळजीपूर्वक अभ्यास केला असल्याचे स्पष्ट होतें. वकलेंने आपल्या पुस्तकांत लॉकच्या मतावर सपाटून हल्ला केला आहे. लॉक

अनुभववादी असला तरी त्याने अनुभववाद सगळीकडे नीट लावला नाही अशी वकलेंची तक्रार आहे वकलेंचा अनुभववाद लॉकच्या पुढे एक पाऊल जातो. 'प्रिन्सिपल्स'वर लॉकखेरीजकरून मालब्रांश व देकार्त यांचाहि प्रभाव दिसून येतो. सुखातीस प्रस्तावना असून विशेष व मूर्त गोष्टीच अस्तित्वात आहेत असा त्यातील निष्कर्ष आहे. हें सर्व विवेचन नामवादाचे रूप घेते. नंतर तात्त्विक ज्ञानाचे 'नवीन सिद्धान्त' सांगितले असून त्यावर काय आक्षेप घेतले जातील याची कल्पना करून त्यांचा परिहारहि करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ज्ञानशास्त्र : लॉक घेतो त्याप्रमाणे आपल्या शक्तीवद्दल संशय घेण्याचें कारण नाही. आपण तिचा उपयोग कसा करतो ते पाहिलें पाहिजे. आपणच धूळ उडवून, दिसत नाही अशी तक्रार करण्यांत अर्थ नाही. अमूर्त कल्पना, अमूर्त द्रव्य, अमूर्त दिक्-काल किंवा गति, सर्व निखालस खोटे असून त्यांनी तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात गोंधळ घातला आहे. अनेक वस्तूची तुलना करून, त्यातील वैशिष्ट्ये काढून टाकून व साधारण असणारे गुण घेऊन त्या शब्दाचा सामान्य म्हणून उपयोग केला जातो असें लॉक म्हणतो ही सामान्य मनात अमूर्त रूपाने असतात; पण वकलेंच्या मते सामान्य मनातहि नसतात आणि बाहेरहि नसतात. ती एक सत्ताशास्त्रांतील घोडचूक आहे शब्दाचा सामान्य म्हणून उपयोग करीत असतांना आपण वेदनकल्पनाच्या मदतीनेच विचार करीत असतो. केवळ अमूर्तांचा विचार केला तरी वेदनापाशी येऊन थडकतो, स्मृति कल्पनाहि वेदनाशीच निगडित असतात. म्हणून अमूर्त कल्पना हें तत्त्वज्ञानाच्या डोक्यातून निघालेलें खूळ आहे. जो त्रिकोण, काटकोण त्रिकोण, विशालकोण त्रिकोण नाही, पण जो यांतील काहीच नसून सर्व काहीहि असू शकेल अशा त्रिकोणाची कल्पना करणे शक्य नाही. त्रिकोण म्हटले तर तो कोणता तरी विशिष्टच असला पाहिजे. व्यक्तिगत वैशिष्ट्याखेरीज आपण कोणतीच गोष्ट पुढे माडू शकत नाही. अमूर्त कल्पना हे मनुष्याचें वैशिष्ट्य आहे, हें लॉकचें म्हणणेहि वकलेंला मान्य नाही.

आता आपण केवळ सामान्य गुणधर्मांचा उपयोग करून एका त्रिकोणावद्दल जें खरें आहे तें दुसऱ्यावद्दलहि आहे असें म्हणू शकतो. चिन्ह म्हणून त्याचा उपयोग करू शकतो हें खरें आहे, असें वकलें म्हणतो. त्या सामान्य गुणधर्मांनी सामान्य अशी वस्तु मात्र सुचवली जात नाही. वकलेंच्या या विधानावद्दल असें म्हणता येईल की, चिन्हांने एका जातीच्या अनेक वस्तु सुचवल्या जातात, याचाच अर्थ चिन्ह सामान्यांचें काम करू लागलें आहे. हें सामान्य संवेदनांतून आलेलें नसून संकल्पनेतून आलेलें आहे. येथे त्याला विशेषवादापासून दूर नेणारा प्रत्ययाचा सिद्धान्त सुचवला गेला आहे. सामान्य मान्य केल्यावर लॉकच्या सिद्धान्तावर केलेली टीका व्यर्थ जाते. शिवाय हें सामान्य वकलेंच्या वेदनवादाला मानवण्यासारखे नाही.

सत्ताशास्त्र : ज्ञानाच्या क्षेत्राकडे नजर टाकली तर त्यांत ज्ञानेद्रियांतून आलेल्या वेदन-कल्पना, भावना, इच्छा वगैरे आंतरिक कल्पना व स्मृतीच्या किंवा विकल्पशक्तीच्या मदतीने तयार झालेल्या कल्पना असतात. वेदन-कल्पना निष्क्रियपणे स्वीकारल्या जातात व त्या सामर्थ्यावान्, प्रभिन्न व जिवंत असून त्यात सुसंगति दिसते. मात्र या सर्वच कल्पना, विचार करणारें, इच्छा करणारें, आठवणारे द्रव्य

अस्तित्वात आहे हे सुचवतात हेच मन, चिद्वस्तु किंवा आत्मा. हाच आत्मा मनात अनेक कल्पना आणू शकतो किंवा त्या बदलू शकतो. म्हणून क्रियाशीलता हे आत्म्याचे वैशिष्ट्य आहे. भावना किंवा विचार मनाखेरीज राहू शकत नाहीत. प्रत्येक अनुभव जात्यापाशी येऊन थडकतो हे सर्वजण मान्य करतील. हे विश्व, आत्मे व त्यांच्या कल्पना यांनी बनलेले आहे. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातून वगळें वाह्यवस्तु (१) जातूनिरपेक्ष अस्तित्व व (२) अचित् किंवा जडवस्तूचें अस्तित्व या दोन्ही अर्थी काढून टाकली. (१) घरे, नद्या, पर्वत वगैरे वस्तु सवेदनानिरपेक्ष अस्तित्वात असतात, अशी लोकांची समजूत आहे; परंतु जरा विचार केला तर आढळून येईल की, या वस्तु आपल्या जाणिवेबाहेर आहेत काय ? आणि आपल्याला कल्पनाखेरीज कशाची जाणीव होते ? वस्तु आहे म्हणजेच तिचे सवेदन झालें आहे. रंग आहे पण दिसलेला नाही, आवाज आहे पण ऐकलेला नाही, हा वदतोव्याघात आहे. मनावर अवलंबून असणाऱ्या विशिष्ट वस्तूच फक्त खऱ्या आहेत. वाह्यवस्तु नाहीत असे नाही, पण त्या कल्पनांचा समूह आहेत. एक एक कल्पना काढून टाकली तर खाली काही उरत नाही म्हणून अस्तित्व म्हणजेच सवेदनविषयत्व कल्पना वाह्य वस्तूचे प्रतिनिधित्व करतात, असा लॉकचा प्रातिनिधिक सवेदनाचा सिद्धान्त आहे; पण त्या आद्य-वस्तु अनुभवल्या जातात की नाही असे वगळें विचारतो. अनुभवल्या जात असतील तर त्या कल्पनाच झाल्या; अनुभवल्या जात नसतील तर कल्पना अशा वस्तूचें प्रतिनिधित्व करूच शकणार नाहीत; कारण एक कल्पना फक्त दुसऱ्या कल्पनेसारखीच असते; एवंच अनुभवनिरपेक्ष वस्तु अस्तित्वात नाही शिवाय अशी वस्तु मानल्यास तिची कल्पना वरोवर आहे की नाही हे वघण्यास त्याची तुलना कशी करणार ? कारण वस्तु स्वतत्पणें कळतच नाही म्हणून कल्पनाव्यतिरिक्त वाह्य जग आहे हे सांगण्यास आधार नाही (२) जडवस्तु अस्तित्वात नाही. लॉकने गुणाचे प्राथमिक व दुय्यम गुण असे वर्गीकरण करून प्राथमिक गुणाना आधार म्हणून वस्तु मानली; पण हे वर्गीकरणच चुकीचें आहे. तथाकथित प्राथमिक गुणहि वस्तूत नसून व्यक्तिसापेक्ष म्हणजेच दुय्यम असतात; म्हणून प्राथमिक गुणांना आधार म्हणून धरलेली जडवस्तूहि आवश्यक नाही. गुणापलीकडे केवळ एक निरर्थक अमूर्त कल्पना शिल्लक उरते. ' मला जें माहीत नाही ' अशा उचित वस्तूत गुण राहतात कसे हें कळत नाही. शिवाय या जडद्रव्याला आधार म्हणून आणखी एक जडद्रव्य लागेल आणि ही मालिका अनंतापर्यंत वाढत जाईल, म्हणून मुळातच असें जड द्रव्य मानून चालू नये. कल्पनांना आधार हवा असेल तर चित्-द्रव्यांत तो सापडतो.

जडद्रव्याबाबतच्या त्याच्या सिद्धान्तावर जे आक्षेप येण्यासारखे आहेत त्यांना तो उत्तरे देतो. ' विस्तार हा गुण मनांत राहतो तर मन विस्तृत असले पाहिजे ' या आक्षेपावर तो म्हणतो की, ' विस्तार ' मनात राहतो, तो विस्तार म्हणून नव्हे तर कल्पना म्हणून न्यूनतम आणि इतर नैसर्गिक शास्त्रांतील शोध वाह्यवस्तु धरून चालतात, यावर तो म्हणतो की, " नैसर्गिक शास्त्रे मूर्त घटनांचा विचार करतात, मनाशी काहीच संबंध नसलेल्या वस्तूंचा नव्हे. " ' आपण वोलतांना शक्ति किंवा कारणता वस्तूत कल्पितों, ती काढण्यांत काय तात्पर्य आहे ? ' या प्रश्नाला वगळें उत्तर देतो : आपण सामान्य मनुष्याप्रमाणे वोलतो, तरी विद्वान् माणसाप्रमाणे विचार करण्यास शिकले

पाहिजे वोलताना वाह्य वस्तूला कारण मानलें तरी मनोमन कल्पना निष्क्रियच असतात आणि खरी कारणता ऐच्छिक किंवा मानसिक आहे हें जाणले पाहिजे.

दिक्, काल, गति ह्या केवळ सत्ता नाहीत. काळ विशिष्ट ' क्षणां ' नो म्हणजे विशिष्ट व्यक्तीच्या विशिष्ट वेदनानी बनलेला, अतएव व्यक्ति-सापेक्ष आहे. तसेच दिक्चदलहि सांगता येईल. केवळ गति अशक्य व अनावश्यक आहे. ईश्वर गतीचे अंतिम कारण आहे. कारणता म्हणजे ईश्वर आपल्याला ठराविक क्रमाने वेदने देतो तो क्रम. कारण-कार्यांत निश्चित सवध नाही. कारण हें कार्याचें चिन्ह आहे आणि ते कार्य मूचित करते. निसर्ग ईश्वराच्या नियमाने चढ असल्याने त्याच चिन्हात तेंच कार्य मुचविलें जातें एवढेच

आत्म्याचें ज्ञान हे कल्पनेने होत नसून प्रत्ययाने होते. संवर्धांचे ज्ञानहि प्रत्ययाने होते. आत्म्याचें अस्तित्व सवेदन-विषयत्व असण्यांत नसून सवेदनविषयत्व असण्यात आहे. प्रत्येकाला स्वतःचें व्यवहृत ज्ञान होत असतें. इतर आत्म्याचें ज्ञान सामान्यानुमानाने होतें त्यांच्या शरीरांवस्तु ते आपल्यासारखेच सीमित व उत्पन्न झालेले आहेत हे स्पष्ट होतें. ईश्वराचें अस्तित्वहि सिद्ध करता येतें. माझ्या मनाने मी काही कल्पना करीत असलों तरी सर्व कल्पनावर माझा तावा नाही. डोळे उघडल्यावर मला हवी ती वस्तु दिसत नाही या कल्पना जडवस्तु नसल्याने तिच्यांतून येत नाहीत. कल्पना निष्क्रिय असल्याने त्यांच्यांतून येत नाहीत म्हणून त्याचे मूळ चित्-द्रव्यात असले पाहिजे. पण त्याचें कारण मी नाही तेव्हा इतर कोणीतरी असलें पाहिजे; पण इतर सीमित आत्मेहि त्यांचे कारण असूच शकत नाहीत; म्हणून या कल्पनाचें कारण ईश्वरच असला पाहिजे. शिवाय आपले सवेदन थांबले तरी वस्तु नाहीशी होत नाही; म्हणून हे नित्य सवेदन फक्त नित्य अशा ईश्वरानेच स्पष्ट होतें वेदन-अनुभवांत आपल्याला विशाल बुद्धीच्या व कणखर इच्छाशक्तीच्या खुणा दिसतात. निसर्ग म्हणजे ईश्वराने निर्माण केलेल्या, आपल्या मनापुढे येणाऱ्या कल्पनांच्या मालिका. निमर्गनियम म्हणजे ईश्वराची भाषा आहे डोळे उघडले की सर्वत्र ईश्वराच्या खुणा दिसतात. नियमितपणा, रेखीवपणा, सौंदर्य, मुसंगति, महजप्रवृत्ति, सुखदुःखांचे नियम या सर्वांतून आपल्याला अत्युच्च शक्तीचे दर्शन होतें; आणि आपण एका सुसंबद्ध प्रणालीचे भाग आहोत हे जाणवते. असें असूनहि अनेकांना ईश्वराचें अस्तित्व कां जाणवत नाही ? वगळें म्हणतो, ईश्वराच्या प्रखर प्रकाशाने त्याचे डोळे दिपून जातात हेच खरें.

नैतिशास्त्र : आपल्या दृष्टीला काही गोष्टी दुरित वाटतात; परंतु आपला दृष्टिकोण व्यापक केला, की त्या गोष्टी दुरित वाटेनाशा होतात. विशाल विश्वाच्या सुसंगतीत दुरिताला स्थान नाही. निसर्ग-नियमांनी अनुभव एकरूप असल्याची खात्री आपल्याला मिळते, त्यावरून स्वतःच्या कल्याणासाठी दूरदृष्टि वापरण्यास मदत होते. येथे वगळें ईश्वरकेद्रित व मानवकेद्रित दृष्टिकोणांत घोटाळतो. ज्ञानाच्या दृष्टीने ईश्वराला महत्त्व आहे कारण तो निर्माण करतो त्याचप्रमाणे कल्पनाचे ज्ञान आपल्याला होते; परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मनुष्याला महत्त्व येतें, कारण ज्या सुसंगतीची ईश्वराला विलकूल जरूर नाही ती तो नियमित निसर्ग-व्यवहारांत निर्माण करतो. आपला आत्मा अविस्तृत, अविभाज्य असे चित्-तत्त्व असून तो अमर आहे. जरा-मरणांचे शरीरावर परिणाम होतात, ते आत्म्यावर होण्याचें कारण नाही.

सारांश : वक्लेंच्या युक्तिवादाने चित्-वाद स्थापन होतो काय या प्रश्नाबाबत पेरीचें विवेचन लक्षांत घेण्याजोगे आहे. चित्-वादाचा मुख्य सिद्धान्त त्याने 'प्रिन्सिपल्स' मध्येच मांडला आहे. पेरी म्हणतो की, वाह्य वस्तु व कल्पना या द्वैतावर वक्लेंने हल्ला केला तरी त्यांतून चित्-वाद निघत नसून ज्ञानशास्त्रीय एकत्ववाद निघतो. या सिद्धान्तान्वये कल्पना व वस्तु स्वतंत्र नसून, वस्तु माहीत होत असताना तिचा ज्ञात्याशी जो संबंध येतो तिला कल्पना म्हणतात. वस्तूत अनेक गुण असून ज्ञेयत्व हा त्यातीलच एक गुण आहे. वक्लेंने इतर गुणांकडे दुर्लक्ष केलें व वस्तु माहीत होतांना ती कल्पना होते यावरून ती कल्पनाच असते आणि कल्पना असणें म्हणजेच वस्तूचे अस्तित्व असे तो म्हणू लागला; पण हें सिद्ध होत नाही. ज्ञेयत्व हा माहीत असलेला गुण घेऊन त्याला सारभूत गुण करून वस्तूची व्याख्या करणे योग्य नव्हे. याला पेरी 'सुरुवातीच्या विघेयावरून व्याख्या करणे' असे नाव देऊन तो दोष वक्लेंच्या युक्तिवादात आहे असे म्हणतो. पुढे अनुभवनिरपेक्ष वस्तु नाहीच हे सिद्ध करण्यासाठी वक्लें आव्हान देतो की, मनोनिरपेक्ष वस्तु म्हणजे काय ते सांगा. वस्तु आहे असे म्हणण्यातच माझ्या अनुभवांत ती येते. यावर पेरीचें म्हणणे असे आहे की, यांत 'अहकेंद्रित स्थिति'चा दोष येतो. ज्ञानाबाहेरील वस्तु 'पाहूत असतांना' हा ज्ञाता-ज्ञेय संबंध जोडला जातो. ज्ञातनिरपेक्ष वस्तु काय आहे हें पाहणे हा एक प्रकारे तोच संबंध पुन्हा आणणें होय; म्हणून आपण स्वतःच्या अनुभवाबाहेर जाऊं न शकणार नाही; पण एवढ्याने 'जी वस्तु अनुभवली जात आहे, ती अनुभवली जात आहे' एवढेच अतिरिक्त विधान करता येईल; पण 'जी वस्तु अस्तित्वात आहे ती अनुभवली जात आहे' हे सिद्ध होणार नाही. या दोन प्रमुख दोषांमुळे वक्लेंच्या युक्तिवादाने चित्-वाद स्थापन होत नाही असे पेरीचें म्हणणें आहे. तरीहि शास्त्रीय जडवादाच्या पुरस्कर्त्याने वाह्य जडवस्तूचे अस्तित्व धरून चालले म्हणजे तो कोणत्या अडचणीत सापडतो याचे वक्लेंचे विवेचन अभिजात तात्त्विक वाडमयात जमा होण्यासारखे आहे. त्याच्या चित्-वादाच्या सिद्धान्तात अर्वाचीन चित्-वादाची मुळे आहेत हे कबूल केले पाहिजे.

विश्वावहूलच्या इतक्या मौलिक व विदग्ध तत्त्वज्ञानाकडे जे लक्ष जायला पाहिजे ते वक्लेंच्या तत्त्वज्ञानाकडे अगदी धीरे धीरे दिले गेले. एका तरुण आणि जवळजवळ माहीत नसलेल्या लेखकाने इंग्रजी बौद्धिक जीवनाच्या केद्रापासून दूर अशा ठिकाणी सत्ताशास्त्रावर काही लिखाण प्रसिद्ध केलें, त्याकडे दुर्लक्ष होणे साहजिकच होते. 'प्रिन्सिपल्स'चा उपमथळा सांगतो की, त्यात संशयवाद, निरीश्वरवाद व अधार्मिकता यांची मुळं शास्त्रांत कशी येतात याची चौकशी केली आहे. ही मुळे वक्लेंला जडवादात सापडली. त्याचा अजडवाद युक्तिवादावर आधारित असण्यापेक्षा धार्मिक श्रद्धेवर जास्त अवलंबून आहे. ईश्वरावरील श्रद्धा वळकट करणे हे त्याचे ध्येय आहे. तदनुरूप 'प्रिन्सिपल्स'च्या शेवटी वक्लें म्हणतो की, अभ्यासांत सर्वप्रथम विचार कशाचा करायचा असेल तर तो ईश्वर आणि आपले कर्तव्य याचा. माझ्या लिखाणाने तो हेतु साध्य झाला नाही. माझ्या वाचकाचे मन ईश्वर-प्रेमाने भरून गेले नाही, तर माझे काम मी व्यर्थ समजेन.

संदर्भ-ग्रंथ : फ्रेजर, ए. सी. : वक्लें ऑफ जॉर्ज वक्लें, खं. १, (लंडन, १८७१; न. आ. १९०१); - : वक्लें (लंडन, १८८१) जॉन्स्टन, जी. ए. : दि डेव्हलपमेंट ऑफ वक्लें फिलॉसफी (लंडन,

१९२३); पेरी, आर. बी. : प्रेजेंट फिलॉसॉफिकल टेंडेंसीज (न्यूयॉर्क, १९२५).

पद्मा मो. कुलकर्णी

एडिंग्टन, आथर : (१८८२-१९४४) सर एडिंग्टन हे जागतिक कीर्तीचे खगोलशास्त्रज्ञ युनायटेड किंग्डममध्ये होऊन गेले. त्याचा जन्म केडल गावी वेस्ट मोरलॅंड तालुक्यांत २८ डिसेंबर १८८२ मध्ये झाला. त्याचे उच्च शिक्षण ओवेन कॉलेज, मॅचेस्टर व ट्रिनिटी कॉलेज, केंब्रिज ह्या प्रसिद्ध महाविद्यालयांतून झाले. १९०४ मध्ये ते रॅंग्लर झाले. १९०२ पासून १९१३ पर्यंत ग्रीनिच येथील 'रॉयल ऑब्झर्वेटरी' या वेधशाळेत मुख्य सहायक होते. नंतर १९१३ मध्ये त्यांना केंब्रिज विद्यापीठातील खगोलशास्त्रात 'प्लुमियन आसन' प्राध्यापक नेमण्यात आले. त्याच सुमारास जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञानी सर डार्विन ह्याच्या निवृत्तीने रिकामी झालेली 'प्रायोगिक तत्त्वज्ञान' विषयाची प्राध्यापकाची जागा सर एडिंग्टन ह्यांना मिळाली. तसेच सर रॉबर्ट बॉल ह्यांच्या निवृत्तीनंतर सर एडिंग्टन विद्यापीठाच्या वेधशाळेचे प्रमुख झाले.

तारकीय गतिशास्त्र : त्याचा विषय 'तारकीय अभ्यास' होता. त्यांच्या संशोधनामुळे 'तारकीय गतिशास्त्रांत' मोठीच प्रगति झाली. 'तारकीय गति व तारकीय रचना' ह्यांचें सैद्धान्तिक विवेचन करून सापेक्षता सिद्धान्ताची खगोलशास्त्रांतील प्रचीती त्यांनी प्रथम दाखविली. त्याचा पहिला ग्रंथ 'तारकीय गति व तारकीय रचना' हा होय. त्यांनी 'तारकीय गतिकी' नावाचा नवा विषयच तयार केला व त्या विषयाची प्रमेये रचली. त्यांच्या वरील विषयातील सिद्धान्तानुसार ताऱ्यातील ऊर्जा व प्रकाश उष्णतेरूपाने जरी ताऱ्यांच्या पृष्ठभागांपासून बाहेर फेकली जात असली तरी ताऱ्याच्या गर्भापासूनच तिचे विकिरण होत असते. ताऱ्यांचा गर्भ व पृष्ठ वायुमय आहे. ताऱ्याचे द्रव्यमान व त्यांची प्रकाश-प्रखरता ह्यांना जोडणारें हे प्रमेय आहे. 'श्वेत बुटके' ताऱ्याचे घनत्व तारकीय माध्यमावर अवलंबून आहे. १९२६ च्या सुमारास प्रसिद्ध केलेल्या तारकांची 'रचना' ह्या पुस्तकात ताऱ्यांच्या घटकाचा बराच ऊहापोह केला आहे.

सर एडिंग्टन ह्यांनी २९ मे १९१९ मध्ये पश्चिम आफ्रिकेतील प्रिन्सिपाय बेटावर संशोधन-यात्रा काढली. तेथे खग्रास सूर्यग्रहणाचे वेध घेतले. त्यांत प्रकाशाचें वक्रीकरण आढळून आलें. आइन्स्टाइनने सापेक्षता-सिद्धान्तात प्रकाशाकिरणाच्या वक्रीकरणाबद्दल भाकीत केले होतें. त्याचें प्रायोगिक निरोक्षण सर एडिंग्टन ह्यांनी अवकाशांत करून सापेक्षता-सिद्धान्ताला पुष्टीच दिली. 'अवकाश, काळ व गुरुत्वाकर्षण' आणि 'सापेक्षतेचा गणिती सिद्धान्त' ह्यासारखे ग्रंथ लिहून सापेक्षता-सिद्धान्त-अभ्यासात महत्त्वाची भर टाकली. १९३० मध्ये 'क्वांटम यांत्रिकी व सापेक्षता सिद्धान्त ह्यांचे एकीकरण' नांवाचा प्रबंध लिहून पदार्थ-विज्ञानशास्त्रात महत्त्वाचें पाऊल टाकले.

अणुशास्त्र : सर एडिंग्टन ह्यांचें अणुशास्त्रातमुद्दाम महत्त्वाचें कार्य आहे. त्यांनी प्रथम प्रोटॉनचे द्रव्यमान, सिलेस्ट्रॉनचे द्रव्यमान ह्या अनुपाताच्या किमतीचें भाकीत केले. त्यांचे पुढील ग्रंथ फारच महत्त्वाचे असून शास्त्रीय जगतात वाखाणलेले आहेत :

- (१) घनकण व ऋणकण ह्यांचा सापेक्षता-सिद्धान्त (१९३६),
 (२) क्वांटम यांत्रिकी व सापेक्षता सिद्धान्ताचा समन्वय (१९४३),
 (३) मौलिक सैद्धान्तिका (१९४३) (मृत्यूनंतर पुस्तकरूपाने),
 (४) भौतिक सुष्टीची रचना (१९२८), (५) भौतिक शास्त्राचे तत्त्वज्ञान (१९३९)

त्याचे ग्रंथ बुद्धीला चालना देणारे आहेत वरील यादीतील शेवटचे दोन ग्रंथ सामान्याकरिता लिहिले असून त्याची भाषा सुबोध व सोपी आहे. सामान्याकरिता लिहिलेल्या ग्रंथात सर एडिंग्टन ह्याच्या ग्रंथाचे स्थान प्रथम श्रेणीचें आहे त्यांचें ग्रंथलेखन समृद्ध आहे

सशोधनाच्या वावरील त्याची एक वैचारिक बैठक आहे. त्यांच्या मते शास्त्रज्ञ आपली मतप्रणालि कित्येक वेळा प्रयोगावर लादतात विशिष्ट सैद्धान्तिक तत्वांमध्येच निरीक्षणे वसविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांनी असे प्रतिपादिले की, भौतिक शास्त्रात अभ्यास करतांना खुल्या मनाने अनिर्विधात्मक निरीक्षण करून सिद्धान्त मांडावेत

युनायटेड किंग्डमच्या सरकारने खास राजशाही फर्मान काढून त्याचा सन्मान केला नोव्हेंबर २२, १९४४ ला त्याचा मृत्यु झाला

संदर्भ-ग्रंथ डग्लस, ए व्ही : लाइफ ऑफ सर आर्थर स्टॅल्ले एडिंग्टन (टोरोंटो, १९५६), एडिंग्टन, ए. एस. : स्पेस, टाइम अँड ग्रॅव्हिटेशन, (केब्रिज, १९२०), — : दि मॅथेमॅटिकल थिअरी ऑफ रिलेटिव्हिटी (केब्रिज, १९२३)

म. भा. कर्णिक

एथिका निकोमॅकिआ : (अॅरिस्टॉटल) अॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रावर सुरुवातीस प्लेटोच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो; परंतु 'निकोमॅकिअन एथिक्स' ह्या ग्रंथापासून तो प्रभाव पूर्णपणे नाहीसा झालेला दिसतो. अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्रावरील एकूण तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. 'प्रोट्रेप्टिक्स डायलॉग', 'युडेमियन एथिक्स' व 'निकोमॅकिअन एथिक्स' हे ते तीन ग्रंथ होत; परंतु ह्यांपैकी पहिले दोन त्याच्या शिष्यांनी लिहिले असावेत असे सामान्यपणे समजले जातें. निकोमॅकिअन एथिक्समधीलदेखील पाच, सहा व सात ही प्रकरणे प्रक्षिप्त असावीत असे काहींचें मत आहे, परंतु सर्वसाधारणपणे हा ग्रंथ अॅरिस्टॉटलनेच लिहिला आहे. निकोमॅकिअन एथिक्स हे नाव पडण्याचे सभाव्य कारण अॅरिस्टॉटलचा मुलगा निकोमॅकस हा लेखक व संपादक ह्या नात्याने त्या ग्रंथाशी संबंधित असावा तसेंच ह्या नावामुळे 'युडेमियन एथिक्स' ह्या ग्रंथापासूनचे त्याचे वेगळेपण स्पष्ट होते. अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र त्याचें ज्ञानशास्त्र व मानसशास्त्र ह्यावर आधारित आहे. मनुष्याचे आद्य कर्तव्य, त्याचे नि श्रेयस, व्यक्ति व समाज ह्यांचा संबंध इत्यादि प्रश्नांची चर्चा नीतिशास्त्रांत आढळते. नीतिशास्त्र हे वेगळे शास्त्र नसून अॅरिस्टॉटलच्या मते राज्यशास्त्राचाच तो भाग आहे युडेमियन एथिक्स ह्या ग्रंथात आदि चित्त-तत्त्वाचे अखंड चिंतन हा प्लेटोप्रमाणे सर्व नीतींचा आधार अॅरिस्टॉटलने मानला होता. 'निकोमॅकिअन एथिक्स' ह्या ग्रंथात हा पगडा जाऊन मानवी जीवनाचा विचार सामाजिक दृष्टिकोणातून केलेला आहे. आध्यात्मिक किंवा दैवी दृष्टिकोणाची छटा त्यात नाही नीतीचा विचार करण्यापूर्वी अॅरिस्टॉटलने तात्त्विक ज्ञान, व्यावहारिक

ज्ञान आणि उत्पादक ज्ञान असे ज्ञानाचे तीन प्रकार पाडले आहेत. राज्यशास्त्राचा समावेश व्यावहारिक शास्त्रांमध्ये होतो. नीतिशास्त्र निराळे नसून त्याचा विचार राज्यशास्त्रांतच अंतर्भूत आहे. नीतिशास्त्रात व्यक्तीला महत्त्व तर राज्यशास्त्रांत समाजाला. पण अंतिमतः व्यक्ति व समाज ह्यांच्या हिताचा अलगपणे विचार करतांच येणार नाही. ह्या ग्रंथाच्या दहाव्या प्रकरणात मानवी जीवनाचें अंतिम ध्येय म्हणजेच आनंद किंवा स्वास्थ्य ह्यांचें मामिक विश्लेषण अॅरिस्टॉटलने केलेले आहे त्याची सुखाची कल्पना भौतिक किंवा भोगवादी नसून बौद्धिक किंवा आत्मिक स्वरूपाची आहे. तेराव्या व चौदाव्या प्रकरणांत मैत्रीचा सविस्तर उल्लेख आढळून येतो. मैत्री सद्गुणाशी संबंधित असून मैत्रीसाठी नि स्वार्थी बुद्धि व त्यागी वृत्ति याची नितान्त आवश्यकता असते. स्वास्थ्य किंवा सर्वहित हे सद्गुणाला अनुसरून कृति करण्यांत असते. सद्गुणाचें स्वरूप व त्याचे प्रकार याची चर्चा सहाव्या पुस्तकात अॅरिस्टॉटलने केलेली आहे सातव्या पुस्तकांत विचार व इच्छा, संयम व स्वैराचार याचे विवेचन येते. शेवटच्या प्रकरणात परत एकदा सुख किंवा समाधान यांची चर्चा आहे. अॅरिस्टॉटलने आपल्या ग्रंथाचा ३ भाग मित्रभावाच्या विवेचनाकरिता खर्च केलेला आहे. हा भाव सद्गुणनिदर्शक आहे. मित्रांच्या सहानुभूतीने माणसाचें दुःख व क्लेश कमी होतात. ह्या ग्रंथाच्या आरंभी एकाच वाक्यांत अॅरिस्टॉटलच्या नीतिमीमांसेचें सार आलेले आहे. ते वाक्य असे . " कोणतीहि कला, कोणताहि विचार, कोणतेहि कृत्य आणि कोणतीहि निवड काहीतरी चांगली हितकर गोष्ट डोळांपुढे ठेवून होत असते. त्यामुळे सर्व गोष्टी हित साधण्याकरिता होत असतात." अॅरिस्टॉटलच्या ह्या प्रयोजनवादी विचारसरणीचा प्रभाव सर्वत्र दिसून येतो. वैयक्तिक नि.श्रेयस हा नीतिशास्त्राचा मुख्य विचार. नि.श्रेयस कशाला म्हणावयाचें हे प्रथम ठरवून नंतर तें कसे साधावयाचें हा पुढील प्रश्न विचारांत घ्यावा लागतो. अॅरिस्टॉटल ह्या दोन्ही प्रश्नांची चर्चा करतो. तसेंच स्वतःच्या हितावरोबर एकूण समाजाचे हित कसे साधू शकेल हाहि अॅरिस्टॉटलचा मुख्य प्रश्न आहे. हे सर्व प्रश्न सोडवितांना तो व्यावहारिक दृष्टीचा अवलंब करतो. तात्त्विक दृष्टीचा नाही.

सद्गुणांची कल्पना . 'निकोमॅकिअन एथिक्स' च्या दुसऱ्या विभागांतील सहावे प्रकरण फार उद्बोधक आहे. त्या ठिकाणी व्यक्त झालेली अॅरिस्टॉटलप्रणीत सद्गुणाची कल्पना ही सुवर्णमध्याच्या सिद्धान्तावर आधारलेली आहे गोष्टीच्या तीन अवस्था कल्पिता येतात : अतिरेक, सुवर्णमध्य व उणीव. सद्गुणी मनुष्य अतिरेक व उणीव टाळीत असतो आणि सुवर्णमध्य साधीत असतो सुवर्णमध्य साधणे याचा अर्थ योग्य वेळी, योग्य वस्तूच्या संदर्भात योग्य व्यक्तीकरिता, योग्य हेतूने, योग्य पद्धतीनुसार ह्या भावनांचा प्रत्यय घेणे. कलात्मक चांगलेपणातदेखील ही मध्यमानाची कल्पना अंतर्भूत असते असे अॅरिस्टॉटलने ह्याच सदर्भात सुचवून टाकले आहे. चांगला कलावंत हा आपल्या कलाकृतीमध्ये अतिरेक व उणीव ही दोन्ही दोके टाळीत असतो अॅरिस्टॉटलचें सत्ताशास्त्र आणि मानसशास्त्र त्याच्या नीतिशास्त्राला पायाभूत आहे. सॉक्रेटीसने उपस्थित केलेल्या परमश्रेष्ठ शिवतत्त्वाच्या प्रश्नाला निश्चितपणे उत्तर देण्याचा अॅरिस्टॉटलचा प्रयत्न आहे. ह्या शिवतत्त्वाला तो स्वास्थ्य किंवा सर्वहितवाद असे नांव देतो. आपण त्याला आनंद म्हणतां. मात्र

हा आनंद म्हणजे केवळ सुख नव्हे. सुख हा सदाचाराचा दुय्यम परिणाम आहे. तो स्वास्थ्यांत समाविष्ट आहे, परंतु दोन्ही एकरूप नाहीत. आत्म-साधन हे मनुष्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ शिव-तत्त्व आहे. मात्र आत्म-साधनाचा अर्थ व्यक्तिगत स्वार्थ नसून परार्थवाद असा आहे परहित-वादाला अॅरिस्टॉटल किती महत्त्व देतो हे जाणण्यासाठी 'एथिक्स' मधील मैत्री व न्याय याच्यावरील प्रकरणे वाचली पाहिजेत अॅरिस्टॉटलच्या मते नीतिशास्त्र हें मानवी जीवनाचे निःश्रेयस शोधून काढण्याचा प्रयत्न करते. जीवनाला अनेक ध्येये असली तरी ती पुढील ध्येयांची साधने असतात. आपल्या इच्छा-आकांक्षांना अंतिम ध्येय असलें पाहिजे. आनंद हे तें अंतिम ध्येय आहे खरा आनंद विवेकनिष्ठ आचरणामध्ये किंवा आत्म्याच्या पूर्ण आविष्कारामध्ये सापडतो सुख हे वासना किंवा विकार आणि विवेक याचे समतोलत्व साधण्यात आहे. सिनिक्स-पथीयानी भावनाचे पूर्णपणे निर्मूलन करण्याचा पुरस्कार केला, तर एपिक्यूरियनानी भावनाचे स्तोम माजविले. अॅरिस्टॉटल बुद्धीच्या जोरावर वासनाचे नियंत्रण करण्यास सांगतो. आत्मप्रेम हे सर्वश्रेष्ठ नैतिक तत्त्व आहे. आत्मप्रेम म्हणजे स्वार्थ किंवा इद्रियशमन नव्हे, तर आपले जे उच्च बुद्धिनिष्ठ जीवन आहे त्याचा आविष्कार म्हणजे आत्मप्रेम मानवी जीवनाचे अॅरिस्टॉटलने तीन प्रकार केलेले आहेत : (१) सुखोपभोगाचे जीवन, (२) चिंतनशील जीवन, (३) राजकारणी जीवन. अॅरिस्टॉटल सुख व समाधान ह्यांत भेद करतो. समाधान मानसिक क्रिया आहे, सुख क्रिया नाही; ती भावना आहे. जीवन क्रियाशील असावे असें अॅरिस्टॉटल वारंवार बजावतो. ह्यावरून तो नुसताच सुखवादी नव्हेता. युडेमोनिया ह्या शब्दाचा अॅरिस्टॉटलचा अर्थ 'सकीर्ण' आहे बुद्धीला अनुसरून केलेले कार्य दासदर्थेष्ठ सद्गुणाच्या आचरणाने होणारे कार्य यांनी होणारा मानसिक परिणाम म्हणजे युडेमोनिया. अॅरिस्टॉटलचा कटाक्ष सद्गुणी कार्यावर आहे. केवळ सद्गुणावर नाही. म्हणून चिंतनशील व क्रियाशील जीवन सर्वश्रेष्ठ होय. सक्रिय, सदाचारी जीवन हे अंतिम ध्येय असून ते केवळ बाह्य गोष्टीवर अवलंबून नसतें. बाह्य परिस्थिति उत्तम असल्यास तो पोषक ठरेल; परंतु खरें समाधान सातत्याने कमावलेल्या शीलामुळे, स्वभावामुळे प्राप्त होतें. अॅरिस्टॉटलच्या ह्या ग्रंथांत सद्गुण, न्याय, मैत्री अध्य-व्यसायस्वातंत्र्य इत्यादीविषयी व्यक्त झालेल्या विचारांच्या आधारे आता अॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्राचे स्वरूप पाहू व तदनंतर त्याचें आधुनिक काळाच्या सदर्भात टीकात्मक मूल्यमापन करूं.

कोणत्याहि पदाची व्याख्या करावयाची म्हणजे प्रथम त्याची प्रजाति शोधली पाहिजे. सद्गुणाची प्रजाति भावना, क्षमता वा प्रवृत्ति ह्यांपैकी एक असली पाहिजे. सद्गुण हा सुख, दुःख इत्यादीप्रमाणे भावना असू शकत नाही; कारण ह्या भावनावद्दल आपण मनुष्याची स्तुति किंवा निंदा काहीच करीत नाही तसेच सद्गुण ही केवळ क्षमता पण नाही. ती एक प्रवृत्ति असून क्षमतेचा योग्य वापर केल्याने ती निर्माण होते. सद्गुणाचें व्यवच्छेदक लक्षण कोणतें? मध्यमान हे ते व्यवच्छेदक लक्षण आहे. सद्गुण हा मध्यमान निवडण्याच्या प्रवृत्तीत असतो हे मध्यमान स्व-परिस्थितीच्या संदर्भात शहाणपणाने ठरविलें पाहिजे. सदाचार हा नैसर्गिक नाही व अनैसर्गिकहि नाही. प्रयत्नाने सदाचारी होतां येते. कोणतीहि क्रिया करतांना अंतिम वाजू टाळून

सुवर्णमध्याचा मार्ग पत्करला पाहिजे. सद्गुण दोन टोकांच्या पराकोटीच्या मध्यभागी असतो. उदा.- अविचारी साहस व भित्तेपणा याचा धैर्य हा सुवर्णमध्य आहे. लाजाळूपणा व निर्लज्जपणा ह्याचा विनयशीलता मध्यमान आहे. ह्याला अपवाद नाही असें नाही. ज्या गोष्टी मूलतः वाईट आहेत त्यांना मध्यमान नाही. शुद्ध बुद्धीचा शहाणपणा मनुष्य ठरवील त्याप्रमाणे हा मध्य शोधून काढला पाहिजे. ह्या मध्यमानासंबंधी काही ठळक वावी लक्षात घेतल्या पाहिजेत : (१) नैतिक सद्गुण निवड किंवा संकल्प करण्यात असतो. (२) मध्यमान म्हणजे गणित-मध्य नव्हे त्यामुळे सर्वांना तें समान असू शकणार नाही. (३) शहाण्या माणसाच्या निर्णयाने ते प्रत्येकाने स्व-परिस्थितीच्या सदर्भात सापेक्षतेने ठरविले पाहिजे. एक प्रकारच्या मर्मदृष्टीने ते निश्चित केले पाहिजे; म्हणूनच नैतिक सद्गुणाला बौद्धिक सद्गुणाची जोड द्यावी लागते.

प्रत्येक वस्तूचा जो विशिष्ट गुण असतो, त्या गुणाचा उत्कर्ष हेच त्या वस्तूचे जीवन-साफल्य असते. मनुष्याचे वैशिष्ट्य त्याच्या बुद्धीत आहे; म्हणून बुद्धीचा विकास हें मनुष्याचे जीवनसाफल्य आहे. आत्मानंद आत्मज्ञानापासून होतो. अॅरिस्टॉटल सद्गुणाचे बौद्धिक व नैतिक असे दोन भाग पाडतो. मनुष्य म्हणजे केवळ बुद्धि नाही तो बुद्धि व भावना यांचें मिश्रण आहे. अॅरिस्टॉटल आपल्या नीतिशास्त्रात ह्या दोघांची योग्य ती दखल घेतो व निसर्गवाद आणि यतित्ववाद ह्या दोन आत्यंतिक टोकांपासून नीतिशास्त्राला वाचवितो. प्लेटोप्रमाणे अॅरिस्टॉटल सद्गुणाचे पद्धतशीर असे वर्गीकरण देत नाही; कारण सद्गुणांची अशी सुसूत्र रचना निर्माण करणें त्याच्या स्वभावविरुद्ध होतें. त्याची सद्गुणांची यादी व्यावर्तक नसून उदाहरणात्मक आहे. अॅरिस्टॉटलने आपल्या ग्रंथाच्या चौथ्या प्रकरणात धैर्य, संयम, मनाचा मोठेपणा इत्यादि काही सद्गुणांचा विचार केला आहे.

अॅरिस्टॉटलचा मध्यमानाचा सिद्धान्त न्यायाला लागू पडत नाही. न्यायाचा संबंध त्याने कायदेपालनाकडे जोडलेला आहे. न्याय शब्दाला कायदेपालन व दुसऱ्याशी वागतांना प्रामाणिकपणे वागणे असे दोन अर्थ अॅरिस्टॉटलच्या मते आहेत. वितरक न्याय व परिमार्जक न्याय असे त्याचे त्याने दोन प्रकार पाडले आहेत. वितरक न्यायात अपराधाचा भाग नसतो. त्यांत व्यक्तीच्या योग्यतेप्रमाणे हक्क, सन्मान, अनुदान इत्यादीचें विभाजन करावयाचें असतें. ज्याच्या त्याच्या अधिकारा-प्रमाणे योग्य वाटणी झाली पाहिजे. परिमार्जक न्यायाला विस्कटलेली घडी बसवावी लागते. न्यायाधीशाचें ते काम असतें. न्यायाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे जशास तसे किंवा ठोशास ठोसा अॅरिस्टॉटलने न्यायदानाचा बराच सखोल विचार केलेला दिसतो.

अॅरिस्टॉटल मैत्रीचा फार व्यापक अर्थ करतो. अॅरिस्टॉटल पदार्थ-वादी आहे, हे त्याच्या मैत्रीच्या कल्पनेत स्पष्ट होते. प्रेम मिळण्यापेक्षा प्रेम करणें हा मैत्रीतील त्याच्या मते महत्त्वाचा घटक आहे. सुखदुःखाच्या उपभोगामध्ये मैत्रीची नितान्त आवश्यकता असते. सहानुभूति आणि निःस्वार्थीपणा हीं मैत्रीची दोन प्रमुख लक्षणे आहेत

अॅरिस्टॉटल अध्यवसायस्वातंत्र्य मानतो; तरीपण निवड करतांना इच्छेप्रमाणे मनसोक्त आचरण करता येत नाही. निवड करतांना

केवळ वासना व सद्बिचाराधिष्ठित इच्छा यात अॅरिस्टॉटलने फरक केला आहे. वासना आणि विचार याच्यात सहकार्य आवश्यक आहे. स्वच्छेने होणारे कृत्य काही सिद्धान्तावर आधारलेले असते. एकदा माणसाचा स्वभाव बनला, की त्याला तो इच्छेप्रमाणे बदलता येत नाही.

महामनस्क मनुष्याची सन्मानाकडे वघण्याची वृत्ति कशी वैशिष्ट्यपूर्ण असते हे अॅरिस्टॉटलने रेखाटले आहे. महामनस्क मनुष्यात इतर सद्गुण आलेलेच असतात; कारण दुर्गुण व महामनस्कता हे एकत्र असू शकत नाहीत सन्मान हा त्याच्या मते त्याचा हक्कच असून धुल्लक व्यक्तीनी दिलेल्या सन्मानाची तो कदर करीत नाही. तो दान देतो, घेत नाही तो उच्च पातळीवर वावरत असतो अॅरिस्टॉटलची महामनस्क मनुष्याची कल्पना त्याची आदर्श मनुष्याची कल्पना काय होती ते दाखवते.

समालोचन . अॅरिस्टॉटलची स्वास्थ्यवादाची उपपत्ति व सुखवाद यांची गलत करता कामा नये. सुख हा सद्गुणाचा आवश्यक व तात्कालिक परिणाम आहे, परंतु ते नि श्रेयस किंवा परमप्राप्त्यव्य नाही. ज्ञान म्हणजेच सद्गुण हे सॉक्रेटीसचे मत अॅरिस्टॉटलला मान्य नाही. केवळ ज्ञान पर्याप्त नाही ज्ञान तर हवेच; त्याव्यतिरिक्त सद्गुण जोपासण्याची आणि कृतीत आणण्याची प्रवृत्ति हवी. अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र अनुभववाद व प्रयोजनवाद ह्यांवर आधारित आहे अॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्राचे दोन शब्दात वर्ण नकरावयाचे झाल्यास 'अतिरेक टाळणे' असे करता येईल. एकूण विचार करता अॅरिस्टॉटलचा 'निकोमॅकियन एथिक्स' हा ग्रंथ सुसंगत आहे. जीवनाचे अंतिम ध्येय आनंद किंवा स्वास्थ्य असून पूर्ण व यशस्वी कृतीत ते पाहावयास मिळते ही उपपत्ति व्यवस्थित रीतीने मांडलेली आहे. सद्गुण हा दोन टोकातील मध्य साधण्यात असतो, हा सिद्धान्त नैतिक सद्गुणांना लागू पडतो, बौद्धिक सद्गुणांना नाही. अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र त्याच्या सत्ताशास्त्राशी-पण सुसंगत आहे त्याचे सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्त हे नैतिक आशावादाचेच आविष्कार आहेत. विश्वातील विकास प्रयोजनपूर्ण असतो. अर्थात् अॅरिस्टॉटलचे बरेचसे नीतिशास्त्र हे तात्त्विक नसून तो व्यावहारिक अनुभवाचा परिपाक आहे; परंतु असे असूनहि तें सत्ताशास्त्राशी विसंगत नाही. सिनिकाचा व्यक्तिगत स्वार्थवाद आणि प्लेटोचा अव्यवहार्य विश्ववाद ह्या दोहोच्या दरम्यान अॅरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्रीय विचार आहेत. मनुष्याच्या जीवनाला बौद्धिक व भावनिक ह्या दोन्ही वाजू असतात, हे सत्य अॅरिस्टॉटलने ओळखले होते. आधुनिक काळांत अॅरिस्टॉटलच्या सद्गुणविषयक उपपत्तीवर खालीलप्रमाणे आक्षेप घेण्यात येतो. सद्गुण आणि दुर्गुण ह्यांमध्ये अॅरिस्टॉटल केवळ परिमाणात्मक फरक करतो. त्यामुळे योग्य व अयोग्य ह्यांच्यातील फरक पूर्णतः स्पष्ट होत नाही, परंतु ह्या संदर्भात ग्रीक लोक कृतीला योग्य वा अयोग्य न म्हणता शिव व अशिव म्हणत असत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. ह्या दृष्टिकोणातून प्रत्येक कृति ही एक कलाकृति समजली जात होती. त्यामुळे कला व वाङ्मय ह्यांप्रमाणे नीतिशास्त्रांतदेखील अतिशयोक्ति व न्यूनता ह्या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत आणि पूर्णत्व मिळविले पाहिजे. अॅरिस्टॉटलच्या मध्यमान सिद्धान्तात ही कल्पना अभिप्रेत आहे. मात्र अॅरिस्टॉटलच्या सद्गुणांच्या यादीत उदारता, पवित्रता, क्षमाशीलता, भक्ति इत्यादि ख्रिश्चन सद्गुण आढळत नाहीत; परंतु याचे कारण अॅरिस्टॉटल नीतीची धर्मापासून फारकत

करतो आणि पवित्रता, भक्ति इत्यादि गोष्टी नीतिनिरपेक्ष समजतो. शहाणपणा व न्याय याचीपण तो स्वतंत्र चर्चा करतो. अॅरिस्टॉटलचे मध्यमानाचे तत्त्व व्यवहारांत अनुसरणे कठीण वाटते. त्याचप्रमाणे जीवनातील काही प्रसंग असे असतात की, त्या ठिकाणी मध्यमान शक्यच होणार नाही कतंब्यावर अॅरिस्टॉटलने भर दिलेला नाही मध्यमान कळण्यासाठी दोन्ही वाजूंच्या आत्यंतिकतेचे ज्ञान आवश्यक आहे. अशा प्रकारची टीका अॅरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रावर करता येईल; परंतु अॅरिस्टॉटल आपल्या विविध प्रवृत्तीमध्ये एक प्रकारची क्रमवार रचना निर्माण करतो. तसेच दोन वाईट गोष्टीमध्ये मध्यमान असू शकत नाही. ह्या त्याच्या नीतिशास्त्रातील उल्लेखनीय गोष्टी होत आणि म्हणूनच गोंपक्ष म्हणतो की, अॅरिस्टॉटलच्या मध्यमान सिद्धान्तावर आक्षेप घेण्याजोगे असले तरी त्यांत बरेच तथ्य आहे

आधुनिक काळातील नीतिशास्त्रासंबंधीचे विचार अॅरिस्टॉटलच्या खूपच पुढे गेले आहेत, तरीदेखील अॅरिस्टॉटलचा प्रभाव आजहि कायम आहे आणि त्याच्या विचारांची दखल घेतल्याशिवाय कोणाहि तत्त्वज्ञाच्या पुढे जाता येत नाही. अॅरिस्टॉटलच्या न्यायकल्पनेत वैधनिकता व वाजवीपणा ह्या दोन्ही कल्पना अंतर्भूत आहेत नागरिकांचा सदाचार व सुख हे राज्याचे मुख्य ध्येय असते, ह्या प्लेटोच्या विचाराशी अॅरिस्टॉटल सहमत होता राज्य हे व्यक्तीचा आकार नसून व्यक्ति हे राज्याचे द्रव्य आहे मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे नैतिक जीवनाचे सुसंबद्ध असे शास्त्र अॅरिस्टॉटलने प्रथम निर्माण केले.

संदर्भ-ग्रंथ : थिली, एफ : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४; आ. ३, सपा एल. बुड, १९५१); कुशमन, एच ई. : ए बिगिनर्स हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी. ख. १, (लंडन, १९११); वॅलेस, ई. सपा. : आउटलाइन्स ऑफ दि फिलॉसफी ऑफ अॅरिस्टॉटल (लंडन, १८७५; सुधा. आ. ३, १८८३); फुल्लर, वी. ए. जी. . हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, खं. १-हिस्टरी ऑफ एन्शान्ट अँड मीडिअल फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९३८); रॉस, डब्ल्यू. डी. . अॅरिस्टॉटल (लंडन, १९२३; सुधा आ ५, १९४९); तुळपुळे, गो. वि अॅरिस्टॉटल, चरित्र व तत्त्वज्ञान (पुणे, १९६४).

हे. द. गोखले

एथिक्स (स्पिनोसा) : भौमितिक पद्धतीने लिहिलेला स्पिनोझाचा ग्रंथ 'एथिक्स' हा लिहिण्याची सुरुवात १६६२ च्या सुमारास झाली असावी. १६७५ साली तो प्रसिद्धीस तयार होता परंतु स्पिनोझाने ईश्वरावर एक ग्रंथ लिहिला असून त्यात ईश्वर अस्तित्वात नाही असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे अशी एक वदंता उठल्याने, स्पिनोझाने त्याचे प्रकाशन मागे टाकले. मृत्यूपर्यंत तो 'एथिक्स' मध्ये सुधारणा करीत होता त्याच्या मृत्यूनंतर ऑपेरा पोस्ट्यूमा या नांवाखाली 'एथिक्स' व त्याचे इतर काही लिखाण १६७७ मध्ये प्रसिद्ध झाले. स्पिनोझाला जगापुढे येण्याचा कटाळा होता; आणि म्हणून त्याच्या सांगण्यानुसार ह्या ग्रंथावर केवळ वी. डी. एस. ही त्याच्या नावाची आद्याक्षरेच लिहिलेली होती. मोठ्या अक्षरात असूनहि हा ग्रंथ केवळ २५० पृष्ठांचाच होता. त्याची मूर्ति लहान असली तरी कीर्ति महान झाली. जगाच्या अभिजात तात्त्विक वाङ्मयातील अगदी छोट्या ग्रंथांपैकी 'एथिक्स' हा एक ग्रंथ आहे त्याने लिहिलेल्या 'ट्रॅक्टॅटस थिऑलॉजिको

पॉलिटिक' या ग्रंथाने त्याच्यावद्दल गैरसमज झालेले असल्याने 'एथिक्स'चा तत्कालीन तात्त्विक विचारावर काही परिणाम झाला नाही.

'एथिक्स' पांच भागात विभागलेले आहे : (१) ऑफ गॉड, (२) ऑफ दि नेचर अँड ऑरिजिन ऑफ दि माइड, (३) ऑफ दि नेचर अँड ऑरिजिन ऑफ इमोशन्स, (४) ऑफ ह्यूमन वांडेज, (५) ऑफ ह्यूमन फ्रीडम. स्पिनोझा व्याख्या आधी देतो. मग अँक्वैस किवा पॉश्चुलेट्स म्हणजे स्वयंसिद्ध तत्त्वे देतो. त्यानंतर थिअरम्स किवा प्रॉपोजिशनस म्हणजे सिद्धान्त येतात. मग डेमॉन्स्ट्रेशन किवा प्रूफ म्हणजे सिद्धता असून यामध्ये नंतर येणारे सिद्धान्त आधीच्या सिद्धान्तातून व हे आधीचे सिद्धान्त स्वयंसिद्ध तत्त्वातून कसे निघतात हे दाखवले आहे. या चार मुख्य गोष्टीशिवाय, जरा कमी महत्त्वाचे असे सिद्धान्तांतून निघणारे उपसिद्धान्त व मग स्कोलियम म्हणजे सिद्धतेची जास्त माहिती दिली आहे. भूमितीला आवश्यक अशी तात्त्विक मुसंबद्धता येथे दिसून येते. काही ठिकाणी तपशीलवार चर्चा, प्रस्तावना वा परिशिष्टेहि दिली आहेत.

ज्ञानशास्त्र . सर्व कल्पना हे विचाराचे प्रकार असून त्यांचे कारण कल्पनाच असते, वस्तु नसते कल्पनेला स्पिनोझा मनाची सकल्पना म्हणतो. संकल्पनेने मनाची क्रिया सूचित होते. कल्पना व वस्तु यांत अन्वय शक्य नाही. एका अर्थी त्या दोन्ही एकच आहेत; कारण, एकाच वस्तूच्या त्या दोन बाजू आहेत. दुसऱ्या अर्थी त्या संपूर्ण वेगळ्या आहेत; कारण, कल्पना अजड तर वस्तु जड व त्यांच्यांत संबंध शक्य नाही. कल्पना या विचाराचे प्रकार असल्याने त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही. त्याची सत्ता ईश्वराच्या अनंत कल्पनेवर अवलंबून आहे. सर्वात खरी कल्पना म्हणजे ईश्वराची अनंत कल्पना. ती इतर सर्व कल्पनांचा आधार आहे. ही स्वतःचीच वस्तु असून संपूर्ण, मुसंगत, पर्याप्त, स्पष्ट व म्हणून सत्य आहे आणि स्वतःचा व दुसऱ्यांचा निकष आहे. अशा रीतीने सत्याचा निकष अतर्गत आहे. जसे प्रकाशामुळे प्रकाश व आधार दोन्ही दिसतात तसे सत्याने सत्य व असत्य दोन्ही कळतात आपल्या कल्पना विस्कळित व अपर्याप्त असतात. परिपूर्ण ज्ञानात अशी अपर्याप्तता नसते. कनिष्ठ मनातून ज्ञानाचे अंश दिसतात. आपणांत ईश्वरी अंश जितका अधिक तितके सत्य अधिक. स्पिनोझाने ज्ञानाचे तीन अंश मानले आहेत : (१) विकल्पज्ञान. येथे वेदनानुभवाचा समावेश होतो. वेदनकल्पनेवरून बाह्यवस्तूचे अनुमान काढणे विकल्पज्ञानाच्या शक्तीपलीकडील असल्याने हे ज्ञान अपर्याप्तच राहते. प्रत्यक्ष वस्तूशी सवध न जोडला तर हे ज्ञान स्वतःपुरते खरे असते. सूर्य तवकडीएवढा दिसतो म्हटले तर ते खरे आहे. प्रत्यक्ष सूर्याचा आकार तेवढाच आहे म्हटले तर मात्र ते असत्य होईल. बाह्य प्रयोजनपूर्णता, अध्यवसायस्वातंत्र्य, विकास हे सर्व विकल्पज्ञानाचेच प्रकार आहेत (२) वौद्धिक ज्ञान. विकल्पाच्या अयथार्थतेला उपाय म्हणजे आपल्याला जर काही पर्याप्त कल्पना मिळाल्या तर आपण बुद्धीच्या मदतीने त्यातून सत्य रचना करू शकतो. बुद्धि सर्वात सारखीच असल्याने शास्त्रीय ज्ञान ही कोणा एकाची मालमत्ता नाही. हे ज्ञान खरे असते. त्याच्या सत्यतेची त्याच्या स्पष्टतेने व प्रभिन्नतेने ग्वाही दिली जाते; परंतु एका अर्थी शास्त्रीय ज्ञानहि अमूर्त आहे; कारण ते दिक्कालाकडे दुर्लक्ष करते. वस्तूच्या सामान्य गुणधर्मांचे येथे ज्ञान होते खरे; पण दिक्कालाशिवाय वस्तूला वैशिष्ट्य प्राप्त होत नाही आणि तिचे व्यक्तित्व झालेलं जाते अंतिम सद्बस्तूच्या

दृष्टीने विशिष्ट वस्तूत सुसंगतीची कोणती पातळी आहे हेहि कळत नाही. वस्तूला फक्त विस्ताराचा किवा विचाराचा एक कुठला तरी प्रकार इतकेच अस्तित्व उरते. कोणत्याहि व्यक्तीचा 'मी' पणा शिल्लक राहत नाही. अशा रीतीने शास्त्रीय ज्ञानाच्या हातून वस्तूचा प्राणच निसटतो व तो परत आणणे शास्त्राला जमत नाही. (३) ही गोष्ट फक्त तिसऱ्या एका ज्ञानाला म्हणजे अंतःस्फूर्त ज्ञानालाच शक्य आहे. बुद्धीने जे मूर्त व्यक्तित्व नाहीसे केलेले असते ते या ज्ञानाने वस्तूला परत मिळते प्रत्येक वस्तु विश्वाच्या अधिष्ठानाच्या चौकटीत कशी चपखल बसते हे येथेच फक्त कळते ईश्वराचा व सर्व वस्तूचा बरोबर संबंध कळणे म्हणजेच वस्तूकडे पारमार्थिक दृष्टीने पाहणे होय.

सत्ताशास्त्र : द्रव्य एकच आहे व ते अनंत आहे. स्पिनोझाने द्रव्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे : " जे स्वतंत्र किवा स्वयंभू असून स्वयंज्ञात आहे ते द्रव्य होय " अर्थातच द्रव्याची संकल्पना करण्यास आणखी कशाच्या सकल्पनेची जरूरी नाही. स्वतंत्र वस्तूला कोठून मर्यादा येणे शक्य नाही व अशा दोन वस्तु असणेहि शक्य नाही. द्रव्यावर सर्व अवलंबून आहे. सर्व गोष्टीचा कर्ता या अर्थी स्पिनोझा द्रव्याला 'ईश्वर' म्हणतो जास्तीत जास्त मूर्त व संपन्नतेची कल्पना केली तर ती म्हणजे ईश्वर. मात्र ईश्वर अनेक भागांनी वनलेला नसून निरवयव आहे. ईश्वर स्वतःचे व इतर सर्वांचे कारण आहे. सर्वांच्या अस्तित्वाचे आणि सारतत्त्वाचे कारण आहे. तो पहिले, अतर्क्य व स्वतंत्र असे निमित्तकारण आहे ईश्वराची सर्वशक्तिमानता अनादि कालापासून प्रकट आहे आणि अनंत कालापर्यंत तशीच राहील. त्याला शरीर नसले तरी विस्तार व विचार दोन्ही आहेत. जड द्रव्याचा ईश्वरी स्वरूपांतच अंतर्भाव होतो त्रिकोणाच्या तीन कोनांची वेरीज दोन काटकोन होते हा गुणधर्म जसा त्याच्यास्वरूपावरून निष्पन्न होतो तसेच ईश्वराच्या स्वरूपावरून सर्व जग निश्चितपणे निष्पन्न होते. ते स्वतःमध्ये नसून ईश्वरांत असते, म्हणून ते स्वावलंबी नाही. ईश्वर वस्तूंचे अंतःस्थ व अंतर्क्य कारण आहे. यालाच 'कारणप्रकृति' म्हणतात आपल्या कारणतेचा निश्चित परिणाम म्हणून ईश्वर सर्व सीमित वस्तूंची वेरीज आहे. यालाच 'कार्यप्रकृति' असे म्हणतात. ईश्वराच्या कृतींना आंतरिक आवश्यकता आहे. याचाच अर्थ त्याची कृति स्वतंत्र आहे. त्याला दुसरा कोणी काही करण्यास भाग पाडू शकत नाही, कारण ईश्वराच्या बाहेर काहीच नाही. त्याचे अस्तित्व व त्याची कृति याचा आधार एकच आहे. त्याची शक्ति व सारतत्त्व याचे तादात्म्य आहे. अस्तित्वात आहे याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि रीतीने ईश्वराचा विचार करता येत नाही. सद्बस्तु नाही असे म्हणणे हा वदतोव्याघात आहे ईश्वराच्या संकल्पनेत त्याचे अस्तित्व अंतर्भूत आहे. स्वयंभूत्व म्हणजे निश्चित अस्तित्व होय. अनंत तत्त्व व सीमित वस्तु यांतील संबंध म्हणजे स्वावलंबी व परावलंबी, एक व अनेक, सामान्य व विशेष यांतील सवध होय अनंत म्हणजे शुद्ध अस्तित्व असून ते आणि सीमित वस्तु यांना नेहमी वाजूला ठेवले पाहिजे. सीमित वस्तु निर्धारित म्हणजे एकमेकापासून भिन्न असतात, म्हणजेच त्यांत काहीतरी कमी असते; म्हणूनच निर्धारण म्हणजे निषेधन. ईश्वर अर्थातच संपूर्ण अनिर्धारित आहे.

द्रव्य स्वतःच आपल्यावर काही परिणाम करीत नाही, तर गुणांतून करते. 'गुण म्हणजे द्रव्याचे सारतत्त्व म्हणून बुद्धि पाहते तो.' अखिल-सद्बस्तु आणि अखिल-सामान्य-वस्तु असणाऱ्या द्रव्यांत अनंत गुण असतात;

पण मनुष्याला त्यातील विस्तार व विचार या दोनच बाजू कळू शकतात प्रत्येक गुण अंतिम आहे, म्हणजे विस्ताराचे विचारांत व विचाराचे विस्तारात स्पष्टीकरण देता येत नाही प्रत्येक गुण अपरिमित आहे. सर्व विस्तृत वस्तूचा, नि शेषपणे, विस्तार या गुणात अंतर्भाव होत असल्याने त्याच्यावाहेर काहीच नाही. द्रव्य व गुण हे समव्याप्तीचे आहेत सवधच्या संबंध द्रव्य विस्तार म्हणून आणि विचार म्हणून प्रकट होते. अचेतन जडवस्तु किंवा अजड चैतन्य असें काही नाही.

‘ ज्याचे अस्तित्व दुसऱ्या कशावर अवलंबून आहे तो प्रकार होय. ’ प्रकार म्हणजे द्रव्याचा परिणाम होय सर्व सीमित वस्तु ईश्वराचे प्रकार आहेत. ईश्वरावाहेर काहीच अस्तित्वांत नसतें म्हणून प्रकाराना स्वतःचे अस्तित्व असे नाहीच अव्यय द्रव्याची ती क्षणभंगुर रूपे आहेत. दोन गुणांचे प्रत्येकी दोन प्रकार आहेत. विस्ताराचे प्रकार गति व स्थिरता आणि विचाराचे प्रकार बुद्धि व इच्छाशक्ति हे होत. यांच्या सारतत्त्वात अस्तित्वाची सकल्पना नाही. हे सर्व निमित्तकारणांच्या साखळीने बांधलेले असतात व त्यात यदृच्छेला वाव नसतो. या साखळ्या निश्चित व अनादि-अनंत आहेत, परंतु एका जातीच्या प्रकाराचे कारण त्याच जातीचा दुसरा प्रकार असतो विस्तार व विचार या दोन्ही प्रकारांच्या मालिका एकमेकास समांतर असतात. एक दुसऱ्याचें कारण होऊ शकत नाही; पण, द्रव्य एकच असल्याने, ही कारणमालिका दुहेरी दिसली तरी खरोखरी एकच आहे. हेच तत्त्व मानवाला लावले म्हणजे शारीरिक हालचाल, व मानसिक हालचाल समांतर व एकसमयावच्छेदेकरून होते हे सिद्ध होते

मनुष्य हा द्रव्याचा परिमित प्रकार आहे तो द्रव्य नाही. अनेक संकीर्ण वस्तूनी मानवी शरीर बनले आहे. शरीराची कल्पना म्हणजे मन. हा संपूर्ण सवध ईश्वरी ज्ञानालाच कळू शकेल. प्रत्येकाची स्व-संरक्षणाकडे प्रवृत्ति होत असते. मनुष्यातील या प्रवृत्तीला स्पिनोझा ‘क्षुधा’ म्हणतो. फक्त मनाच्या सदभाति क्षुधेला ‘कामना’ म्हणतात. क्षुधे-वद्दल मनुष्याला जेव्हा जाणीव असते तेव्हा तिला ‘इच्छाशक्ति’ म्हणतात. मनुष्यांत मूळ तीन भाव असतात. क्षुधा म्हणजे आपली शक्ति कायम आहे ही जाणीव, सुख म्हणजे शक्ति वाढणें किंवा परिपूर्णतेकडे जाणे व दुःख म्हणजे शक्ति कमी होणे. यानंतर स्पिनोझाच्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असलेलें वर्गीकरण म्हणजे निष्क्रिय भाव व सक्रिय भाव हें होय. निर्धारित सीमित वस्तु म्हणून मन इतर सीमित वस्तूवर अवलंबून असते. मनांत अपर्याप्त कल्पना येत असतात. त्यांचीच भावनात्मक बाजू म्हणजे निष्क्रिय भाव होत. निष्क्रिय भावांच्या अमलाखाली असणे म्हणजे परतंत्र असणें; सक्रिय भावांचा अंमल वाढणें म्हणजे स्वतंत्र होणे.

नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र - जे मनुष्याला बौद्धिक जीवनापासून भागे खेचते ते दुरित होय. स्वसंरक्षणासाठी बुद्धीच्या कलाने वागणे म्हणजे सद्गुण होय सद्गुण ही शक्ति आहे. अस्पष्ट ज्ञानांतून उत्पन्न होणारे निष्क्रिय भाव नाशवंत गोष्टीच्या भागे लागतात; पण बुद्धीतून निर्माण होणारे सक्रिय भाव शाश्वत वस्तूसाठी प्रयत्न करतात. बौद्धिक आयुष्य म्हणजे नैतिक किंवा स्वतंत्र आयुष्य. कोणत्याहि आवेगाचें स्पष्ट ज्ञान झालें, की त्याचें आवेगत्वच नष्ट होतें. अंतःस्फूर्त ज्ञानाच्या प्राप्तीने मनात जास्त जास्त पर्याप्त कल्पना येतात व सद्वस्तूत आपण

जास्त सहभागी होत असल्याने मनाची क्रियाशीलताहि वाढते. विकल्पाच्या पातळीवरच निरुपयोगी पश्चात्ताप जाऊन, त्या जागी, जें आहे त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्याची बौद्धिक जाणीव होते. भाव हे खरोखर वस्तूच्या स्वाभाविक स्वरूपातूनच उत्पन्न होतात हे कळते व असें त्याचे ज्ञान झाल्यावर निष्क्रिय भावावर विजय मिळविता येतो. साहजिकच ईश्वरप्रेमाने मन भरून येते ईश्वराचे ज्ञान व प्रेम म्हणजेच बौद्धिक प्रेम हाच परमसद्गुण होय हे परमकल्याण म्हणजे सद्गुणाचे फळ नसून तोच सद्गुण आहे ईश्वरावद्दलचे प्रेम मनांत टिकून राहतें; निष्क्रिय भाव व आवेग याचा क्षय होतो. असूया मनात राहत नाही व या प्रेमांत सर्वांनी सहभागी व्हावें असे वाटते. एथिक्सच्या शेवटी स्पिनोझा म्हणतो - आत्मप्रत्ययांत सर्व जीव व ईश्वर यांची एकता व विशिष्ट अर्थाने सर्व जीवांचा एकमेकापासून व ईश्वरापासून फरक कळतो. येथे आपले व ईश्वराचे विचार एकरूप होतात. आपल्या कल्याणावद्दलची आपली जाणीव किंवा आपलें प्रेम म्हणजेच ईश्वराचे स्वतःवद्दलचे किंवा आपल्यावद्दलचें प्रेम आणि ईश्वराचे स्वतःवद्दलचें प्रेम म्हणजेच आपले ईश्वरप्रेम. हीच आपली परमगति, हेंच अमृतत्व किंवा स्वातंत्र्य. येथे मन सुप्रज्ञांत होते. धर्मग्रंथांत ज्याला ‘ईश्वरी वैभव’ म्हटलें आहे ते हेंच.

सारांश - स्पिनोझाच्या परिपक्व विचारांचें दर्शन एथिक्समध्ये होतें. बुद्धीच्या मदतीने अंतिम सत्याची प्राप्ति होऊ शकेल व गणिताची पद्धती सामर्थ्यशाली आहे असा स्पिनोझाचा विश्वास होता. भौतिक शास्त्रांप्रमाणेच मानसशास्त्र किंवा नीतिशास्त्रहि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यासले पाहिजे. विस्तार म्हणून विश्वाचें स्पष्टीकरण गणिताने देता आलें तर विचार म्हणूनहि देता आलें पाहिजे इतर पद्धतींवर व्यक्तित्वाचा छाप उमटतो. गणिताच्या पद्धतीत सर्व गोष्टी अलिप्तपणें सांगता येतात; म्हणून ही पद्धती श्रेयस्कर आहे या पद्धतीने त्याला प्रयोजनपूर्णतेच्या कल्पनेला फाटा देता आला वस्तुनिष्ठता व अलिप्तता हे त्याच्या शैलीचे विशेष आहेत. गणिती पद्धतीची तरफदारी करणारा तो पहिला तत्त्वज्ञ मात्र नाही. त्याच्या आधी देकार्त व हॉक्स यांची तिच्या योग्यतेवद्दल खात्री झाली होती.

अत्यंत सुव्यवस्थित मांडणीमुळे स्पिनोझाच्या एथिक्सचा वाचकांवर फार परिणाम होतो. त्याचे सामर्थ्य अपूर्व आहे वैचारिक दृष्टीच्याच नव्हे तर कलेच्या दृष्टीनेहि त्याचें मूल्य उच्च आहे. प्राचीन शोकातिकेशी त्याची तुलना केली जाते. एथिक्सचे पाच भाग म्हणजे जणू नाटकाचे पांच अंक होत. पांचव्या अंकात पहिले चार अंक गुंफून त्यावर कळस चढवला आहे. एथिक्स हा ग्रंथ परिपूर्ण आहे असें प्रत्ययास येतें; कारण जीवनाच्या प्रत्येक बाजूला त्याने स्पर्श केला आहे; तरीहि मुख्य हेतू-वरून त्याची दृष्टि ढळली नाही. स्पिनोझा हा मुख्यत्वेकरून नीति-शास्त्रज्ञ होता त्यानुसार एथिक्समधील सत्ताशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय सिद्धान्त हे मंगल जीवनाच्या किंवा मुक्तीच्या वाटेवरील खुणा आहेत असे तो म्हणतो. शास्त्रीय गोष्टीतील गोडी व नैतिक मूल्यांवद्दलची आसक्ति यांमुळे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचें आकर्षण जबरदस्त आहे एथिक्स-मधील तत्त्वज्ञान चेतना देणारे तसेंच शांति देणारेहि आहे; तरीहि एथिक्सवद्दल कोणी वाईट बोललेंच नाही असे मात्र नाही. पांडित्यदर्शी तर्कशास्त्राच्या आधाराने भौमितिक साच्यात कोवलेल्या शुष्क कल्पनांनी एथिक्सचा बराचसा भाग भरलेला असून उरलेल्या भागात स्वप्राज्ञ

कविकल्पना आहेत असे त्याबद्दल म्हणणे कठीण नाही. स्पिनोझाच्या विचारांचे स्वरूप स्वतःला आच्छादणारे असल्याने त्याचे एथिक्स अवघड झाले आहे. त्यातून काय अर्थ काढावयाचा हे चटकन कळत नाही असे म्हटले जाते, ते काहीसे खरे आहे; परंतु स्पिनोझा एथिक्सच्या शेवटी मानवाच्या परमनि श्रेयसावद्दल जे म्हणतो तेच त्याच्या एथिक्सबद्दल म्हणता येईल : 'अत्युत्तम गोष्ट जशी दुर्मीळ, तशी कठीणहि असते.'

संदर्भ-ग्रंथ : जोआकिम, एच. एच. : ए स्टडी ऑफ स्पिनोझाज एथिक्स, (ऑक्सफर्ड, १९०१); शाक्स, ए. : इंट्रोडक्शन टु स्पिनोझाज एथिक्स (लंडन, १९३८); रॉय, एल. : स्पिनोझा (लंडन, १९५४); मॅकिऑन, आर. : दि फिलॉसफी ऑफ स्पिनोझा (न्यूयॉर्क, १९२८).

पद्मा भी. कुलकर्णी

एपिक्टेटस : याचा जन्म इ. स. ५५ च्या सुमारास (बहुधा) फ्रिजियामध्ये झाला. याला मिळालेल्या 'एपिक्टेटस' या नांवामध्ये त्याच्या पूर्वयुष्यांतील दास्याचा गर्भित निर्देश आहे. याचा धनी एपिफ्राडायटस याने एपिक्टेटसला कालांतराने दास्यातून मुक्त केले. इ. स. ८९ च्या सुमारास एपिक्टेटस रोममध्ये तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन करू लागला; तथापि, रोमन सम्राट् डॉमिटियन याने तत्त्वज्ञाना रोममधून हद्दपार केले तेव्हा एपिक्टेटस उत्तर ग्रीसमधील निकोपोलिस या गावी जाऊन राहिला. येथेच त्याने एक महाविद्यालय स्थापन करून अखेरपर्यंत अध्यापनाचे कार्य चालविले. इ. स. १३५ च्या सुमारास त्याला मृत्यु आला.

एपिक्टेटसने स्वतः एकहि ग्रंथ लिहिला नाही; तथापि, त्याचा शिष्य फ्लॅव्हियस एरिअॅनस याने त्याच्या व्याख्यानांची काळजीपूर्वक टिपणे घेतली होती. या टिपणांच्या आधारे त्याने एपिक्टेटसच्या तत्त्वोपदेशाचे दोन सारग्रंथ प्रसिद्ध केले. यांपैकी, 'डिस्कोर्सेस' या ग्रंथाचे (मूळ आठ खंडांपैकी) चार खंड उपलब्ध आहेत. 'एन्कायरी-डियन' या दुसऱ्या ग्रंथामध्ये एपिक्टेटसच्या प्रमुख सिद्धान्तांचे सूत्ररूपाने निवेदन आहे.

एपिक्टेटसच्या हितोपदेशाचे पहिले सूत्र असे की, प्रत्येकाच्या ठिकाणी स्वभावतः सदाचरणक्षमता असते. हित व अहित या प्राथमिक कोटीच्या नीतिसंकल्पना प्रत्येकाच्या ठिकाणी मूलतःच असतात; तथापि, व्यवहारामध्ये विशिष्ट प्रसंगी या संकल्पनांचा उपयोग करता येण्यासाठी तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन अवश्य आहे. या अध्ययनाने मनुष्याला स्वाधीन आणि परतंत्र वस्तूंमध्ये भेद करता येतो आणि नीतितत्त्वे आचरणात आणणे शक्य होते.

दुसरे सूत्र असे की, संकल्पशक्तीखेरीज दुसरी कोणतीहि वस्तु हितकर वा अहितकर नाही. संकल्पशक्ति आणि घटनांचे मूल्यमापन करणारी बुद्धि या मानवाधीन आहेत. इतर घटना आणि वस्तु मानवाधीन नाहीत; म्हणून मानवाने घटनांच्या पूर्वपिक्षणाचा किंवा नियमनाचा यत्न न करता त्यांचा सुबुद्धपणे स्वीकार केला पाहिजे. यांतील अभिप्राय असा की, विश्वाचे नियमन करणारा ईश्वर दयाळू असून, तो विश्वाचे अपत्यवत् पालन-शासन करतो याविषयी दृढ श्रद्धा बाळगली पाहिजे.

तिसरे सूत्र असे की, ज्या घटना मानवाधीन नाहीत त्यांविषयी तितिक्षा बाळगली पाहिजे. व्याधि, दुःख, मरण, यासारख्या घटना मानवाधीन नसल्या तरी खरा आनंद मानवाधीनच असतो. ईश्वराला विनम्रभावाने शरण जाऊन त्याने नेमून दिलेले कार्य करणे, ईश्वर-संकल्पाधीन होणे, यांतच मानवाचे खरे हित आणि मुक्त आहे. त्याचे तत्त्वज्ञान जास्त धार्मिक स्वरूपाचे आहे.

एपिक्टेटसच्या तत्त्वज्ञानाचे मूल्यमापन करतांना काहीनी असे म्हटले आहे की, यात स्टोइक नीतिप्रतिपादनापेक्षा नवीन काही नाही. काही असे म्हणतात की, त्याच्या उपदेशात आपल्या पूर्वयुष्यांतील दास्याचे प्रतिबिंब दिसते. ज्या दास्यवृत्तीने त्याने स्टोइक तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार केला त्याच दास्यवृत्तीने त्याने तत्कालीन राजकारण, धर्म आणि समाजव्यवस्था यांचाहि स्वीकार केला दास्यातूनच तितिक्षा आणि विरक्ति उद्भवतात; तथापि, एपिक्टेटसच्या उपदेशामध्ये सदाचरणाच्या व नीतीच्या एका उदात्त आदर्शाचे प्रतिपादन आहे हे अमान्य करता येत नाही; म्हणूनच रोमन स्टोइक पंथाच्या विकासा-मध्ये त्याच्या विचाराला महत्त्वाचे स्थान आहे

संदर्भ-ग्रंथ : ओल्डफादर, डब्ल्यू. के., अनु. एपिक्टेटस, २ खं. (न्यूयॉर्क, १९२६-२८); अनॉल्ड, ई. व्ही. : रोमन स्टोइसिझम (लंडन, १९५८).

भा. ग. केतकर

एपिक्युरस : जीवन : एपिक्युरस (ख्रि. पू. ३४१-२७०). हा एपिक्युरिअन संप्रदायाचा आद्य संस्थापक होय. त्याचा जन्म आशिया-मायनरमधील सॅमॉस गावी झाला. इ. स. पू. ३०७ मध्ये अथेन्स येथे त्याने महाविद्यालय स्थापन केले त्याचे तत्त्वज्ञान मुख्यत्वे डिमॉक्रिटसच्या अणुवादावर आधारित आहे. सुख इष्ट असून दुःख अनिष्ट आहे हा एपिक्युरसच्या विचारसरणीचा केंद्रबिंदु होय. एपिक्युरस हा एक महान् लेखक होता. त्याने निर्माण केलेली ग्रंथसंपदा विपुल होती. 'ऑन नेचर' हे त्याचे सर्वात महत्त्वाचे व मोठे पुस्तक होय. 'कॅनॉन' नामक पुस्तकांत त्याने स्वतःची ज्ञानविषयक उपपत्ति मांडली आहे.

ज्ञानशास्त्र : प्रत्यक्ष हेच ज्ञानाचे यथार्थ प्रमाण एपिक्युरसने मानले. वेदनावाचून ज्ञानप्राप्ति होणारच नाही. वेदने नेहमीच सत्य असतात भ्रम किंवा मिथ्याज्ञान इंद्रियांच्या चुकीने निर्माण होत नाही तर वेदनांच्या समालोचनात किंवा विवरणांत चूक झाल्याने ते निर्माण होत. निरनिराळ्या विशिष्ट वेदनांच्या पुनरावृत्तीने स्मृतीवर त्यांचा ठसा उमटून संकल्पना तयार होतात. संकल्पनांना, ज्या ज्या वेदनांपासून त्या निर्माण होतात, तेवढी सत्यता निश्चितच असते; मात्र एपिक्युरस, प्लेटो व अॅरिस्टॉटलप्रमाणे संकल्पनांना स्वतंत्र व अमूर्त अस्तित्व देत नाही. अभ्युपगम-कल्पना किंवा मते इंद्रिय-प्रत्यक्षांनी पडताळून पाहता येत असतील किंवा त्यानी सूचित होत असतील व त्यांच्याशी विरोधी नसतील तरच सत्य मानावीत. एपिक्युरसच्या ह्या निकषण-उपपत्तीत प्रचलित तार्किक अनुभवसत्तावादाची बरीच लक्षणे दिसून येतात. डिमॉक्रिटसच्या प्रत्यक्षासंबंधीच्या उपपत्तीवर एपिक्युरसचा संपूर्ण विश्वास होता. वस्तु प्रत्यक्ष अवलोकिल्या जात नाहीत. इंद्रियांशी संनिकर्ष होऊन निर्माण होणाऱ्या त्यांच्या प्रतिवृत्ति अवलोकिल्या

जातात वेदने त्याचा अनुभव घेणाऱ्याला आवडणारी किंवा नावडणारी असतात. ह्यातूनच नीतिशास्त्राला पायाभूत ठरणार्या स्थिरभावना तयार होतात ज्ञानाचे कार्य माणसास अधश्चक्र, अज्ञान, रुढि, ईश्वर व मृत्यु याची भीति यापासून मुक्त करण्याचे आहे आणि ही मुक्तता झाल्याशिवाय सुखप्राप्ति अशक्य आहे

सत्ताशास्त्र : डिमॉक्रिटसच्या अणुवादाची थोडासा फेरफार करून परत माडणी म्हणजेच एपिक्युरसचे विश्वशास्त्र होय. जड वस्तूच्या हालचालीसाठी व समावेशनासाठी काहीतरी असले पाहिजे. ते म्हणजे पोकळी किंवा असत् उत्पत्ति व विनाश म्हणजे अणूचे केवळ एकत्रीकरण व विभक्तीकरण होय. अणु अदृश्य, अविभाज्य, अविनाशी व अपरिवर्तनीय असून ते सतत गतिमान असतात. त्यांच्यातील फरक प्रकाराचा नसून केवळ प्रमाणाचा आहे वजन, आकार या वावरीत ते एकमेकापासून भिन्न असतात वजनामुळे ते लवरेपेत सारख्या गतीने अधोगमन करतात; परंतु ह्या मार्गापासून विचलित होण्याची उत्स्फूर्त शक्तिपण त्यांच्या ठिकाणी आहे घटना दैवी किंवा आध्यात्मिक कारणांनी घडत नाहीत त्या नैसर्गिक कारणांनी घडतात. प्रयोजनवाद एपिक्युरसला मुळीच मान्य नव्हता, मात्र मनुष्याला आत्म-स्वातंत्र्य आहे असे त्याचे मत होते. एपिक्युरस जडवादी व निरीश्वरवादी होता. देव नाहीत असे नाही, पण त्याचे जग वेगळे असून ते ह्या जगात मुळीच हस्तक्षेप करीत नाहीत.

नीतिशास्त्र : सुख हे मानवी जीवनाचे निःश्रेयस आहे असे एपिक्युरसचे मत होते. त्याचा दृष्टिकोन व्यावहारिक होता ज्ञानाने मानवी जीवन संपन्न झाले पाहिजे. तत्त्वज्ञान हे आत्म्याचे औपध आहे अशी त्याची धारणा होती; मात्र खरे सुख कोणते हे सर्वांना कळतंच असे नाही. क्षणिक तीव्र सुखापेक्षा टिकाऊ सौम्य सुख श्रेयस्कर असते. अंतिम सुखासाठी पुष्कळ वेळा दुःख आवश्यक असते; म्हणून बुद्धीने सुखदुःखाचे मूल्यमापन केले पाहिजे असे एपिक्युरसचे मत होते शारीरिक व भौतिक सुखापेक्षा मानसिक, बौद्धिक व आत्मिक सुखाना तो जास्त प्राधान्य देत असे; म्हणून त्याची सुखाची कल्पना सिरिनेइक्सपेक्षा जास्त उदात्त होती सर्वश्रेष्ठ व चिरस्थायी सुख म्हणजे मनाची शांत, निश्चल, समतोल व निर्विकार अवस्था होय ह्या अवस्थेला तो 'अटॅरॅक्सिया' म्हणत असे. धर्म व ईश्वर यांच्या भीतीने ही मनाची स्थिति विघडते. म्हणून एपिक्युरस त्यांना सुखाचे शत्रू समजतो. स्टोइकाप्रमाणे इच्छा व गरजा नाहीशा करून सुख मिळवावे असे एपिक्युरसला वाटत नाही; उलट त्या भरपूर प्रमाणात भागविल्यामुळेच मनाला शांतता लाभेल असे त्याचे मत होतं. मात्र इच्छा वाळगणे, त्या तृप्त करणे व अखेरीस निरिच्छता ऊर्फ निर्विकार स्थितीचे परमोच्च सुख गाठणे असा क्रम तो आखतो. इच्छातृप्तीचा आनंद हाहि एक मानसिक आंदोलनाचाच प्रकार आहे; म्हणून तोपण शाश्वत नाही. एपिक्युरसची सुखाची कल्पना भावात्मकतेपेक्षा अभावात्मकतेला जवळची वाटते. सुख म्हणजे दुःखाचा उपशम. मनाची आंदोलन-रहित अवस्था. सद्गुणाला मूलतः महत्त्व नाही. त्याचे मूल्य त्याच्याबरोबर मिळणाऱ्या सुखाने निश्चित केले जाते. सद्गुण हे साध्य नसून सुखप्राप्तीचे ते साधन आहे.

मूल्यमापन : एपिक्युरसला ज्ञानशास्त्रांतील अनुभववादी पंथाचा आद्य प्रवर्तक म्हणावे लागेल. त्याचे तत्त्वज्ञान म्हणजे सिरिनेइक्सचा

सुखवाद व डिमॉक्रिटसचा अणुवाद यांचे मिश्रण होय. तो सखोल तत्त्वचिंतक नव्हता गणित व इतर गहन शास्त्रीय संशोधन सुवात भर टाकीत नसल्यामुळे तो त्याचा तिरस्कार करी. ज्ञान जीवनीपयोगी असले पाहिजे अशी त्याची धारणा होती. प्रत्यक्ष-प्रमाण यथार्थ मानून लोकभ्रम, रुढि, खुळचट कल्पना याच्यापासून लोकाना मुक्त करण्याचा त्याने प्रयत्न केला त्याचा सुखवाद केवळ वैयक्तिक स्वार्थाचा पुरस्कार करणारा नाही, उलट तो अभिजात स्वरूपाचा आहे नीतिभ्रष्टता, स्वैराचार इत्यादि आरोप निदान एपिक्युरसच्या शिकवणुकीला व आचरणाला तरी लागू पडणारे नाहीत. चार्वाकाप्रमाणे एपिक्युरसपण ऋण काढून सण साजरे करण्यास शिकविले आहे अशी जी टीका केली जाते, ती त्याच्यावर अन्याय करणारी आहे. निसर्गनियमाचे आणि स्वतःच्या स्वभावाचे अज्ञान हे त्याच्या दृष्टीने सुखप्राप्तीतील दोन अडथळे होते. अनेक प्रश्न तो यशस्वीपणे सोडवू शकला नसेल, परंतु ते उपस्थित करणे हाच त्याचा मोठेपणा व कर्तवगारी मानली पाहिजे

संदर्भ-ग्रंथ : पटवर्धन, वा. पु. : युरोपियन तत्त्वज्ञानाचा संक्षिप्त इतिहास (पुणे, १९६५); थिली, एफ. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४, आ. ३, संपा. एल. वुड, १९५१); सांक्रुत्यायन, रा. : दशंन-दिग्दर्शन (अलाहाबाद, १९४४, आ. ३, १९६१); झेलर, ई. : आउटलाइन्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८८३; सुधा. आ. १३, अनु. एल. आर. पामर, संपा डब्ल्यू. नेसल, १९३१).

हे. व. गोखले

एपिक्युरिअन संप्रदाय : ख्रि. पू. ३०० च्या सुमारास एपिक्युरिअन संप्रदाय निर्माण झाला. त्याच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख कार्य म्हणजे मनुष्याला मुक्ती जीवनाप्रत नेणे; म्हणून मनुष्याने ह्याच जीवनात जास्तीत जास्त सुख प्राप्त करून घ्यावे. ल्युक्रेटस याने आपल्या 'डी रेरेम नॅच्युरा' या काव्यात एपिक्युरियन सिद्धान्त मोठ्या उत्साहाने मांडून अंधश्रद्धांतून मुक्त होण्याचा आदेश दिला. समग्र एपिक्युरिअन तत्त्वज्ञानाचा हा एकमेव आधारग्रंथ आहे.

ज्ञानशास्त्र : अमूर्त कल्पनांना प्लेटो व अॅरिस्टॉटल समजतात तसे स्वतःच अस्तित्व नाही. वेदनांशी ज्या कल्पना किंवा अभ्युपगम विरोधी नाहीत किंवा ज्यांचे निकषण व निश्चितीकरण वेदनांद्वारा होऊ शकते त्या सत्य मानाव्यात. वस्तु प्रत्यक्ष अवलोकिल्या जात नाहीत, त्यांच्या प्रतिकृतीमार्फत अनुभवल्या जातात.

सत्ताशास्त्र : डिमॉक्रिटसच्या यांत्रिक अणुवादाची पुनर्मांडणी म्हणजेच जवळजवळ एपिक्युरिअनाचे सत्ताशास्त्र होय. ईश्वर, परलोक, आत्म्याचे अमरत्व यांच्यावर त्यांचा मुळीच विश्वास नाही; उलट धर्मवेड, अधश्चक्र, मृत्यूची व ईश्वराची भीति हे सुखप्राप्तीच्या मार्गातील अडथळे आहेत मानवी आत्मा भौतिक आहे. तो अतिशय सुंदर, सूक्ष्म, गोलाकार अशा अग्नि व वायु ह्यांच्या अणूंचा वनलेला आहे. जग ही नैसर्गिक कारणांनी नियंत्रित होणारी यंत्रणा आहे; तरीहि मनुष्याला इच्छा-स्वातंत्र्य आहे असे एपिक्युरस मानी. अणुअणूमध्ये गुणात्मक फरक नसून वजनाचा व आकाराचा फरक आहे. ते सतत गतिमान असतात; परंतु लंबाकार रेपेत अधःक्रमण करतांना त्या मार्गापासून

किचित् विचलित होण्याची उत्स्फूर्त शक्ति त्यांच्या ठिकाणी आहे. हाच डिमॉक्रिटसच्या व एपिक्युरियनाच्या अणुवादांतील फरक.

नीतिशास्त्र : सुख मिळविणे ही माणसाची नैसर्गिक प्रवृत्ति व मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय आहे असा सुखवाद त्यांनी मांडला. शारीरिक व भौतिक सुखापेक्षा मानसिक, आत्मिक व बौद्धिक सुखें श्रेष्ठ असतात सद्गुण हें साध्य नसून सुखाचे साधन आहे. सर्वश्रेष्ठ व शाश्वत सुख म्हणजे मनाची निर्विकार स्थिति. हिलाच एपिक्युरस 'अटॅरॅक्सिया' म्हणतो. इच्छा वाळगणे, त्या तृप्त करणे पण अखेरीस विकारालिप्त वनणें हाच परमोच्च व चिरस्थायी सुखाचा मार्ग आहे. एपिक्युरस, अँट्रीकस, होरॅस, ल्यूक्रिशियस यांनी काव्य, शास्त्र, सदाचार यांना महत्त्व दिले. ह्यावरून एपिक्युरियन नीतिशास्त्र सुसंस्कृत स्व-हितवादी असेच म्हणावे लागेल.

मूल्यमापन : एपिक्युरियनांचे ग्रीक तत्त्वज्ञानांतील स्थान, महत्त्व, व कार्य भारतीय दर्शनातील चार्वाकांप्रमाणेच आहे सर्वच एपिक्युरियन स्वार्थी आणि धूर्त नव्हते. सुशिक्षित व सुसंस्कृत चार्वाकांप्रमाणे काही एपिक्युरियन तत्त्वज्ञाचा मुखवादहि केवळ वैयक्तिक स्वार्थासाठी नसून समाजहितासाठी होता. ज्ञानशास्त्रातील अनुभववादी पथाचे त्यांना पाईकच म्हणावे लागेल. मध्ययुगीन काळातील नामवादाचे ते अग्रदूतच होत. वेदनानी कल्पनांचे निकषण करून घेण्याची त्यांची उपपत्ति सध्याच्या ताकिक अनुभव-सत्तावादांत पूर्ण विकसित अवस्थेत दिसते. व्यावहारिक व जीवनोपयोगी शास्त्रेच त्यांनी मानली त्यांनी संगीत, गणित, भूमिति याच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले आत्मा जडस्वरूपी आहे ही त्यांची कल्पना सयुक्तिक वाटत नाही. समाजनिर्मिति म्हणजे स्व-संरक्षण, स्व-हित यासाठी झालेला तो एक करार आहे त्याचें राजयोगी तत्त्वज्ञान स्टोइकांच्या हटयोगी तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध होते.

संदर्भ-ग्रंथ : स्टेस, डब्ल्यू. टी . ए क्रिटिकल हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १९२०); यिली, एफ . ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९१४; सुधा आ ३, सपा. एल वुड, १९५१); फुल्लर, ए. बी. : हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, खं. १, हिस्टरी ऑफ एन्शंट अँड मिडिअल फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९३८).

हे. द. गोखले

एअर, ए. जे. : [एअर, आल्फ्रेड जूल (जन्म १९१०)] ईटन आणि ऑक्सफर्ड येथे ह्याचे शिक्षण झाले. १९३२ मध्ये पदवी संपादन केल्यानंतर तेव्हा फारशा माहीत नसलेल्या 'व्हिएन्ना-मंडळा' च्या तात्त्विक विचारांचा परिचय करून घेण्यासाठी व्हिएन्ना विद्यापीठांत त्यांनी काही काळ घालविला. दुसऱ्या महायुद्धात ते सैनिकी अधिकारी होते. तेवढा कालखंड सोडला तर १९३३ पासून ऑक्सफर्ड व लंडन ह्या दोन विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे शिक्षक म्हणून त्यांनी काम केले आहे. १९५९ पासून ऑक्सफर्ड येथे तर्कशास्त्राचे वाइकहॅम प्राध्यापक ह्या पदावर ते आहेत.

'भाषा, सत्य आणि तर्कशास्त्र' (लॅंग्वेज, ट्रुथ अँड लॉजिक) ह्या १९३६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या, तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत खळबळ माजविलेल्या पुस्तकाने त्यांनी सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. सुबोध, सफाईदार, सुवक भाषा हे ह्या पुस्तकाचे एक ठळक वैशिष्ट्य. एअर ह्याच्या सर्वच

तात्त्विक लिखाणाचे हे वैशिष्ट्य आहे. ब्रिटिश अनुभववादी परंपरेचा एक टप्पा म्हणून हे पुस्तक इतिहासात नमूद होईल. रसेल, विद्गेन्स्टाइन ह्यांनी विकसित केलेल्या नवीन आकारिक तर्कशास्त्राचा, बर्ले व ह्यूम ह्यांच्या अनुभववादाचा, त्याचप्रमाणे व्हिएन्ना-मंडळ त्या वेळी प्रसृत करीत असलेल्या विचारांचा आपल्या पुस्तकावर प्रभाव पडला आहे असे एअर ह्यांनीच प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. विधानाच्या अर्थपूर्णतेचा निकष घालून देणारें प्रचीती-तत्त्व हें ह्या पुस्तकातील विवेचनाचा आधार आहे. एअर ह्यांनी स्वीकारलेल्या सौम्य स्वरूपांत हे तत्त्व असे : एखादे विधान जर अर्थपूर्ण असायचें असल तर ते एकतर विश्लेषक असले पाहिजे किंवा प्रचीतीक्षम असलें पाहिजे; म्हणजे निरीक्षणाच्या, इद्रियानुभवाच्या साहाय्याने त्याची प्रचीतीच घेता येणे शक्य असलें पाहिजे. एखादे विधान विश्लेषक असतें ह्याचा अर्थ ज्या वाक्याने ते विधान व्यक्त करण्यात आलेले असते त्यातील शब्दाच्या आणि शब्दप्रयोगाच्या केवळ अर्थांमुळे ते खरे ठरत असते. उदा.— सर्व सासवा (कुणाच्या तरी) आया असतात । गणितातील आणि आकारिक तर्कशास्त्रांतील विधाने अशा स्वरूपाची, विश्लेषक असतात व म्हणून अर्थपूर्ण असतात. त्याचप्रमाणे जेव्हा एखादे विधान निरीक्षणाच्या साहाय्याने खरे (किंवा संभवनीय) किंवा खोटे ठरविता येते तेव्हा ते प्रचीतीक्षम असतें प्रत्यक्षानुभवाच्या आधारावर आपण एव्हवी जी विधानें करतो ती, त्याचप्रमाणे विज्ञानांत ' प्रस्थापित ' करण्यात आलेली विधानें प्रचीतीक्षम असतात; व म्हणून अर्थपूर्ण ठरतात; पण पारंपरिक सत्ताशास्त्रात करण्यांत येत असलेली विधाने विश्लेषकहि नसतात आणि प्रचीतीक्षमहि नसतात. उदा.—जग म्हणजे माया आहे. ही विधाने अर्थपूर्ण नसतात, ती अक्षरशः अर्थशून्य असतात. म्हणजे ती खरीखुरी विधानेच नसतात; कृतकविधाने असतात. इद्रियानुभवातीत अशा वास्तवतेचे वर्णन करणे हे सत्ताशास्त्राचे कार्य आहे आणि सत्ताशास्त्र म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे ही पारंपरिक समजूत चूक आहे; कारण ज्ञानाचा असा प्रांत अशा प्रकारच्या विधानाचा असू शकत नाही तत्त्वज्ञानाचें खरे कार्य म्हणजे आपण जी वेगवेगळ्या प्रकारची विधानें करतो त्यांच्या अर्थाचे विश्लेषण करणे. सत्ताशास्त्राचा भाग वगळला तर पारंपरिक तत्त्वज्ञानांत वस्तुतः पण अजाणता हेच काम करण्यांत येत असे. उदा० भौतिक वस्तूसंबंधी आपण करीत असलेल्या विधानाचे सवेदनासंबंधीच्या विधानाच्या गटात विश्लेषण करण्याचा बर्लेने प्रयत्न केला आहे. तेव्हा तत्त्वज्ञानाचें कार्य म्हणजे विश्लेषण—वेगवेगळ्या प्रकारच्या विधानाच्या अर्थाचे विश्लेषण.

अनुभवाधिष्ठित ज्ञानाचे मूलाधार : एअर ह्याचे दुसरे पुस्तक म्हणजे ' अनुभवाधिष्ठित ज्ञानाचे मूलाधार ' (' दि फाउंडेशन्स ऑफ एम्पिरिकल नॉलेज ' , १९४०). ' प्रत्यक्षाच्या द्वारे वाह्य जगाचे ज्ञान आपल्याला कसे होऊ शकते ? ' हा ब्रिटिश अनुभववादी परंपरेतील कूटप्रश्न ह्या पुस्तकाचा मध्यवर्ती विषय आहे. ह्या प्रश्नाच्या वावतीत दोन भूमिका स्वीकारण्यात आलेल्या आढळतात : एक, प्रत्यक्षानुभवांत आपल्याला वाह्य, भौतिक वस्तूच्या अस्तित्वाचें आणि गुणधर्मांचें साक्षात् ज्ञान होते ही वास्तववादी भूमिका. दुसरी भूमिका अशी की, प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या साक्षात् परिचयाचाच विषय भौतिक वस्तु नसतात, तर अक्षिग्राह्यचें (सेन्स-डेटा) ह्या वेगळ्या स्वरूपाच्या वस्तु (एंटिटीज) असतात. आता येथे उपस्थित झालेला प्रश्न

‘विश्वात कोणकोणत्या प्रकारच्या वस्तु आहेत?’ ह्या स्वरूपाचा आहे असे साधारणपणे मानण्यात येते. ‘अक्षिग्राह्ये आणि भौतिक वस्तु अशा दोन प्रकारच्या वस्तु विश्वात खरोखरच आहेत का? की केवळ अक्षिग्राह्येच आहेत आणि भौतिक वस्तु नाहीतच? की केवळ भौतिक वस्तु आहेत आणि अक्षिग्राह्ये नाहीतच? आणि जर दोन्ही प्रकारच्या वस्तु विश्वात असतील तर त्याचा परस्परसंबंध काय?’ अशा स्वरूपात हे प्रश्न उपस्थित करण्यात येतात. एअर ह्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे हा प्रश्न ‘विश्वात कोणकोणत्या प्रकारच्या वस्तु आहेत?’ अशा स्वरूपाचा नाही; तर तो एक भाषिक प्रश्न आहे. प्रत्यक्षानुभवात आपल्याला ज्याचा साक्षात् परिचय होतो त्या वस्तु भौतिक वस्तूच्या स्वरूपाच्या असतात की अक्षिग्राह्याच्या स्वरूपात असतात ह्या प्रश्नाचा निर्णय काळजीपूर्वक केलेल्या निरीक्षणाच्या आधारावर करता येणारच नाही; त्या प्रकारचा तो प्रश्नच नाही. प्रत्यक्षानुभवात आपल्याला जे प्रतीत होते त्याचे सुसंगत आणि (आवश्यक असेल तितके) संपूर्ण वर्णन भौतिक वस्तूच्या परिभाषेत करता येते, आणि त्याच प्रकारचे सुसंगत आणि संपूर्ण वर्णन अक्षिग्राह्याच्या परिभाषेतहि करता येते. ह्या दोन पर्यायी वर्णनातील एक वर्णन चूक आणि दुसरे बरोबर आहे असे अनुभवाच्या आधारावर आपण ठरवू शकणार नाही; कारण ही दोन वर्णने पर्यायी असली तरी परस्परांशी स्पर्धा करणारी, परस्परविरोधी अशी ती वर्णने नव्हेत, उदा—‘मला एक साप दिसला, पण तेथे वास्तविक साप नव्हता.’ तेव्हा ह्या साप दिसण्याच्या अनुभवाचा विषय एक भौतिक वस्तु नव्हती. पण मला काहीतरी दिसले होते. ह्या दिसण्याच्या अनुभवाचा काही आशय होता तेव्हा भौतिक वस्तु नसलेला असा अनुभवाचा आशय असतो हा आशय म्हणजे अक्षिग्राह्य. तेव्हा अक्षिग्राह्ये असतात ह्या युक्तिवादाच्या आधारे अक्षिग्राह्याचे अस्तित्व कुणी सिद्ध करू पाहील तर त्यावर असे उत्तर देता येईल की, तो दिसलेला साप हा भौतिक सापच होता. फक्त आम्ही-स्वीकारीत आणि शिफारस करीत असलेल्या परिभाषेत भौतिक वस्तु ह्या टिकाळ आणि सार्वजनिक (म्हणजे अनेक प्रेक्षकांना एका वेळी दिसू शकणाऱ्या) असतातच असा ‘भौतिक वस्तु’ ह्या पदाचा अर्थ नाही. ह्याचा अर्थ असा की, अनुभवाला प्रतीत होणाऱ्या आशयाचे अक्षिग्राह्याची परिभाषा न स्वीकारता केवळ भौतिक वस्तूच्या परिभाषेत वर्णन करता येते. फक्त ‘भौतिक वस्तु’ ह्या पदाच्या अर्थाला मुरड घालावी लागते आता ‘भौतिक वस्तू’ची भाषा आणि ‘अक्षिग्राह्या’ची भाषा ह्या दोन भाषांतून कोणती भाषा स्वीकारावी हा एअर ह्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे केवळ सोयीचा प्रश्न आहे. कोणती भाषा अधिक यथार्थ, अस्तित्वाला अधिक अनुरूप आहे असा हा प्रश्न नव्हे. फक्त एका भाषेत मांडलेल्या विधानांचे दुसऱ्या भाषेत भाषांतर कसे करावे ह्याचे नियम घालून द्यावे लागतील. असे नियम घालून देणे कितपत शक्य आहे, त्यांतील अडचणी कोणत्या आणि ह्या नियमाचे स्वरूप कसे असेल ह्या प्रश्नांची चर्चाहि ह्या पुस्तकात एअर ह्यांनी केली आहे

‘ज्ञानाचा प्रश्न’ (‘दि प्रॉब्लेम ऑफ नॉलॅज’, १९६५) : हे एअर ह्यांचे तिसरे पुस्तक. ह्या पुस्तकाच्या सुस्वातीला ज्ञानाच्या स्वरूपाचे विश्लेषण केलेले आढळते; आणि ‘आपल्याला वेगवेगळ्या स्वरूपाचे ज्ञान होऊ शकते’ ह्या दाव्याचे खंडन ज्या प्रकारचा तर्कवाद

करून संशयवादी करू पाहतात त्याचीहि चिकित्सा आढळते. एखाद्या विधानाचे ज्ञान आपल्याला आहे असे आपण केव्हा म्हणू शकतो? एकतर ते विधान सत्य असले पाहिजे, दुसरे त्यावर आपला विश्वास असला पाहिजे; आणि पुरेशा पुराव्यावर हा विश्वास आधारला असला पाहिजे. प्रत्यक्षाने किंवा स्मृतीने असे ज्ञान आपल्याला होऊ शकते असा आपला नेहमीचा दावा असतो. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या मनाशिवाय इतरांच्या मनांच्या अस्तित्वाचे ज्ञान आपल्याला असते असेहि आपण मानतो. तत्त्वज्ञानात नेहमी चर्चित्या जाणाऱ्या प्रश्नाचाच एअर ह्यांनी ह्या पुस्तकात विचार केला आहे. ह्या प्रकारची विधाने प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेला पुरेशा पुरावा उपलब्ध होऊच शकत नाही; आणि म्हणून अशा विधानांचे आपल्याला ज्ञान होऊ शकत नाही असे संशयवादाचे म्हणणे. यावर एअर ह्यांचे उत्तर असे की, ज्या प्रकारचा पुरावा तत्त्वतःच उपलब्ध होऊ शकत नाही त्या प्रकारच्या पुराव्याचा पाठिंबा एखाद्या विधानाला लाभत नाही म्हणून त्या विधानाचे ज्ञान होऊ शकणार नाही असे मानणे चूक आहे. अशा प्रकारच्या पुराव्याची मागणी करणेच तात्किकदृष्ट्या गैर आहे; आणि म्हणून संशयवाद टिक्कू शकत नाही.

एअर ह्यांनी लिहिलेल्या फुटकळ पण महत्त्वाच्या निवधांचे संग्रह—‘तात्त्विक निबंध’ (‘फिलॉसॉफिकल एसेज’,—१९५४) आणि ‘पुरुष ही सकल्पना’ (‘कन्सेप्ट ऑफ ए पर्सन’—१९६३) प्रसिद्ध आहेत. एअर ह्यांच्या विचाराच्या विकासात सुसूत्रता आढळते. लिहिण्याची शैली पहिल्याइतकी आक्रमक राहिली नसली तरी आपल्या मूळच्या तात्त्विक भूमिकेपासून ते फारसे ढळलेले नाहीत. विट्गेन्स्टाइनच्या उत्तरकालीन तत्त्वज्ञानाचा इतर समकालीनांइतका त्यांच्यावर प्रभाव पडलेला आढळत नाही. तत्त्वज्ञानात उपस्थित करण्यात येत असलेले प्रश्न कृतकप्रश्न नसतात, ते खरेखुरे प्रश्न असतात. अशा प्रश्नांचे किंवा वेगवेगळ्या तात्त्विक अभ्युपगमांचे परीक्षण करून एअर ह्यांच्या लिखाणात असे अनेक कल्पक आणि अभिनव अभ्युपगम आढळतात—हे प्रश्न सोडविता येतील ह्या भूमिकेवरून त्यांचे तात्त्विक लिखाण चालत आले आहे.

मे. पं. रेगे

एरिजेना, जॉन स्कॉट्स : जॉन स्कॉट्स एरिजेना (सुमारे इ. स. ८१०-८७७) ही नवव्या शतकातील, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आणि ईश्वरशास्त्र या क्षेत्रातील महत्त्वाची, परंतु काहीशी एकाकी अशी व्यक्ति आहे. एरिजेना ह्या नांवावरून तो एरिर् किंवा आयर्लंडमधील असल्याचे निर्देशित होते. स्कॉट्स ह्या नांवावरून काही वेगळ्या जन्मभूमीचा निर्देश होत नाही, कारण त्या वेळी आयर्लंडचे नाव स्कॉटिया मेयोर असे होते आयर्लंडमध्ये काही शिक्षण झाल्यानंतर तो फ्रान्समध्ये आला आणि चार्ल्स दि वॉल्ड ह्याच्या दरबारी राहिला. तेथे त्याने राजाच्या विनंतीवरून, ‘स्यूडो-डायोनिशियस’च्या ग्रंथाचे ग्रीकमधून लॅटिनमध्ये भाषांतर करण्याचे काम अंगीकारले. त्याचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे ‘दि डिव्हिजन ऑफ नेचर’ (निसर्गाच्या विभाजनासंबंधी) हा होय तो ग्रंथ एक शिष्य आणि त्याचा गुरू

यांमधील सविस्तर संभाषणाच्या स्वरूपाचा असून त्याचे पांच खंड आहेत.

जॉन स्कॉटस एरिजेना, हा ख्रिश्चन असून स्वतःच्या लिखाणांत त्याने ख्रिश्चन आणि नवप्लेटोवादाच्या सिद्धान्ताची सागड घातली आहे. ज्ञानमीमासेमध्ये त्याने ख्रिश्चन धर्मशास्त्रावरून आपणास होणाऱ्या ज्ञानाला अग्रस्थान दिले आहे. तसेच ग्रीक आणि लॅटिन चर्चमधील धर्मगुरूंनी त्या त्या विषयावद्दल काय म्हटले आहे याकडेहि त्याने लक्ष दिले आहे, परंतु, धर्मगुरूंच्या मताचा सारासार विचार करताना मात्र विवेकाचे मार्गदर्शन स्वीकारले पाहिजे असे त्याचे मत आहे. विवेकावर त्याने दिलेला भर पाहून तत्त्वज्ञानाच्या काही इतिहासकारांना तो बुद्धिवादाचा अग्रदूत वाटतो; परंतु स्पिनोझा अगर हेगेल ह्यासारख्या तत्त्वज्ञांच्या बुद्धिवादापासून जॉन स्कॉटस एरिजेना याचा बुद्धिवाद कितीतरी भिन्न आहे.

निसर्गाचे विभाजन : आपल्या 'दि डिव्हिजन ऑफ नेचर' ह्या पुस्तकात ज्या निसर्गाविषयी त्याने विवेचन केले आहे तो निसर्ग म्हणजे संपूर्ण सत्ता होय. त्या सत्तेचे चार वर्ग पडतात

त्यातील पहिल्या वर्गात 'सर्जक परंतु असृष्ट अशा निसर्ग'चा समावेश होतो. ही सत्ता म्हणजेच ईश्वर होय हे स्पष्ट आहे. त्याला कोणत्याहि तत्त्वाची वा कारणाची आवश्यकता नाही. तो अगम्य आहे त्याची व्याख्या आपण करू शकत नाही. त्याच्यासंबंधी आपण फक्त नास्तिवाची विधाने करू शकतो. त्याच्या आविष्कारद्वाराच आपणांस त्याचे ज्ञान होऊ शकते.

दुसऱ्या वर्गात 'सृष्ट आणि सर्जक अशा निसर्ग'चा अंतर्भाव होतो. हा निसर्ग मूलकारणाचा अगर मूलजातीचा वा कल्पनांचा बनलेला असून, त्यांच्यावर सर्व प्रकारची सान्त पूर्णत्वे अवलंबून असतात. ह्या मूलकल्पना ईश्वरसृष्ट असल्याने त्या निर्मित होत, परंतु ज्याप्रमाणे एकाकापासून संख्या निष्पन्न होत असताहि त्यांची एकात्मता अबाधित राहते, त्याप्रमाणे या मूलकल्पना ईश्वरोद्भव असल्यामुळे ईश्वराची पूर्ण एकात्मता त्यांच्या वाट्यास येते. ईश्वरान्तर्गत म्हणून त्यांच्याकडे पाहिल्यास त्यांचे ऐक्य आहे आणि त्यांच्यातील भेद हा केवळ बौद्धिक आहे. त्यांच्या परिणामांच्या दृष्टिकोणातून पाहिल्यास त्या खरोखर भिन्न आहेत. या ठिकाणी प्राक्कलसच्या हेनॅड्सची (अथवा एकाकांची) आठवण होते.

तिसऱ्या वर्गात 'सृष्ट परंतु सर्जक नसलेल्या निसर्ग'चा समावेश होतो. इन्द्रियगोचर जग ह्यांत मोडते. मूल कारणाचे परिणाम असलेल्या सर्व व्यक्तीचा हा वर्ग असतो: जॉन स्कॉटस एरिजेनाच्या मतानुसार, सर्जन ही एक तात्कालिक क्रिया नसून ती एक नित्य प्रक्रिया आहे. मनुष्य हा दृश्य व अदृश्य अशा सर्व सृष्टीचे प्रातिनिधिक स्वरूप आहे.

शेवटी, चवथ्या वर्गात 'सर्जकहि नाही आणि सृष्टहि नाही असा निसर्ग' येतो. हाहि ईश्वरच होय; परंतु सर्व वस्तूंचे उगमस्थान म्हणून नव्हे, तर त्याची अंतिम अवस्था या दृष्टीने हा ईश्वर आहे. अशा निसर्गाच्या कल्पनेमुळे जॉन स्कॉटस एरिजेनाला सर्व वस्तूंचा, विशेषतः

मनुष्याचा शेवटी आपल्या तत्त्वामध्ये लय होतो या नवप्लेटोवादाच्या एका सिद्धान्ताचा येथे अंतर्भाव करता आला.

सर्वेश्वरवाद : जॉन स्कॉटस एरिजेनाच्या विचारप्रणालीतील पहिली अडचण म्हणजे, सृष्ट असूनहि, ह्या मूलकल्पना ईश्वरापासून अभिन्न कशा राहू शकतात ही आहे तसेच एका दृष्टीने केवळ तर्कतः भिन्न असलेल्या ह्या मूलकल्पना दुसऱ्या दृष्टीने खरोखर भिन्न कशा आहेत हे सहज समजण्याजोगे नाही. शिवाय 'दि डिव्हिजन ऑफ नेचर' ह्या पुस्तकातील अनेक उताऱ्यावरून जॉन स्कॉटस एरिजेना हा सर्वेश्वरवादी असल्याची खात्री पटते. सर्व वस्तु त्याच्या कारणामधून उद्भवत असल्याचे तो सांगतो. वस्तूची खरी सत्ता बाह्यत. वाटते त्याप्रमाणे त्याच्या ठिकाणी नसून त्याच्या कारणांमध्ये असल्याचे तो सांगतो (पुस्तक नं. ३, क. ८). यावरून जग ईश्वराहून वेगळे नाही असा कोणाचाहि समज होईल. याउलट, जॉन स्कॉटस एरिजेना- 'कारणें परिणामाहून भिन्न असतात. - या वस्तुस्थितीवरदेखील भर देतो (पुस्तक नं. २, क. २). यावरून सर्वेश्वरवाद त्याला अमान्य असल्याचे दिसून येते. नवप्लेटोवाद आणि ख्रिश्चन विचारांच्या प्रभावांच्या अयशस्वी संयोजनामुळे हा विस्वाद निर्माण झालेला आहे. जॉन स्कॉटस एरिजेनाचे विचार समजावून घेण्यातील आणखी एक अडचण, त्याने ग्रीक धर्मगुरूंची जी परिभाषा अशत. स्वीकारली ती त्याच्या लॅटिन वाचकाना समजण्यासारखी नव्हती, या वस्तुस्थितीमुळे उद्भवली आहे.

'स्यूडो डायोनिअस'चे भाषांतर वगळता, जॉन स्कॉटस एरिजेनाच्या विचाराचा पाश्चात्यांवर फारसा प्रभाव पडल्याचे दिसत नाही. त्याची सृष्टीची उपपत्ति आणि सान्त जगाचा सिद्धान्त यांचा काही भारतीय वेदान्ती संप्रदायांच्या विचाराबरोबर तुलनात्मक अभ्यास करणे शक्य आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : वेट, एच. : जॉन स्कॉटस एरिजेना, ए स्टडी इन मिडिव्हल फिलॉसफी (केब्रिज, १९२५); कॅम्प्युयिनस एम. : जो स्कॉटस एरिजेना (लेवॉन, १९३३)

जे. ड. मार्नेफ

ए सिस्टिम ऑफ लॉजिक : (जे. एस. मिल्ल) (जे. एस. मिल्लची 'तर्कशास्त्राची प्रणाली') : तर्कशास्त्र म्हणजे प्रमाण-शास्त्र. प्रमाण हे मूलिक स्वरूपाच्या साधनावर अवलंबून असते. ह्या साधनांचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचे कार्य मात्र दर्शनशास्त्राचे असते. परंतु वैज्ञानिक अन्वेषणासाठी ह्या साधनांचे संघटन करण्याचे कार्य तर्कशास्त्र करते. ह्या संघटना-पद्धतीपैकी सर्वात जास्त मूलगामी पद्धती नामकरण-क्रिया ही होय. म्हणून तर्कशास्त्राची सुरुवात भाषेच्या विश्लेषणापासून होते.

शब्दांचे दोन वर्ग आहेत : एक तर असे शब्द की जे स्वतंत्रपणे नाम म्हणून येऊ शकतात. उदा.- सॉक्रेटीस. दुसरे असे शब्द की जे विशिष्ट संदर्भातच सार्थ असू शकतात जसे 'चा' हा शब्द 'सॉक्रेटीसचा पिता' ह्या शब्दसमूहातच सार्थ होतो.

नाम व विशेषणे ही संदर्भाव्यतिरिक्त सार्थ अशी नावे आहेत. असे शब्द आपणांस सापडले असता आपण सरळ प्रश्न विचारू शकतो

की हे शब्द कशाची नावे आहेत? गुणवाचक नामे. उदा— पांढरेपणा हे एका गुणाचे नाव आहे. 'पांढरा' हे विशेषण पांढरे असलेल्या विहित पदार्थाचे लक्षण दर्शविते जॉन, समुद्र, सॉक्रेटीसचा पिता इत्यादि विशिष्ट पदार्थाची नावे आहेत. आता 'पांढरेपणा' व 'जॉन' हे शब्द 'पांढरा' ह्या शब्दापासून पारच वेगळे आहेत कारण हे शब्द गुणनिर्देशक (नॉन-कॉन्टेंटिव्ह) असतात. जे पद वस्तूचा निर्देश करून तिचे गुणपण दर्शविते ते गुणनिर्देशक होय असे मिल्ल म्हणतो. उदा— 'मानव' हे पद सॉक्रेटीस, प्लेटो इत्यादि व्यक्तीचा निर्देश करून विवेकीपणा अथवा प्राणशक्ति ह्या गुणाचापण बोध करते आता 'सॉक्रेटीस' हे पद केवळ वस्तूचाच निर्देश करीत असून गुणाचा त्यामुळे बोध होत नाही, म्हणूनच विशेषणामे गुणनिर्देशक नसतात

प्रत्येक विधान म्हणजे पदांचा संयोग. उदा.— 'मर्त्य मानव मर्त्य आहेत' हे विधान 'मानव' व 'मर्त्य' ह्या दोन गुणनिर्देशक पदांचा संयोग घडवून आणते. ह्या विधानाचा आशय काय? तो हाच की, 'मानवाचे गुण हे सदेवित मर्त्यत्व या गुणासमवेत असतात.' ज्या अर्थी प्रत्येक गुणाला वस्तूचा आश्रय लागतो त्या अर्थी विधानाचा चरम दार्शनिक उद्देश हाच की, त्यायोगे विशिष्ट वस्तु अथवा अनुभव हे नियमितपणे इतर वस्तूशी निगडित असतात हे आपणांस कळते. दार्शनिक उद्देश्याव्यतिरिक्त विधानाचे वैज्ञानिक कार्यपण असते. ते हेच की, विशिष्ट परिस्थितीत आपण कशाची अपेक्षा करावी हे सांगणे ह्या दृष्टीने 'सर्व मानव मर्त्य आहेत' ह्या विधानाचा आशय हाच की, मानवतेची उपस्थिती ही मर्त्याच्या उपस्थितीचा पुरावा अथवा लक्षण आहे.

गुणनिर्देशाच्या ह्या सिद्धान्ताला अनुसरून अनुभववादाच्या तत्वां-ब्रह्मकूम सार्वकालिक सत्य (नेसेसरी ट्रुथ) अथवा विश्लेषणात्मक विधानाची (अॅनॅलिटिक प्रॉपोजिशन) समाधानकारक व्याख्या करता येते असे मिल्ल म्हणतो. 'प्रत्येक माणूस विवेकी असतो.' हे विधान केवळ शाब्दिक आहे. 'मानव' ह्या शब्दाचा अर्थ कळल्या-बरोबरच तो 'विवेकी'पण असतो ह्याचे आपल्याला ज्ञान होते. ह्याचाच अर्थ असा की, विवेकीपणा हा 'मानव' ह्या शब्दाचा गुण-निर्देश आहे. म्हणूनच 'सर्व मानव विवेकी असतात' हे विधान विशिष्ट गुणांचा स्पष्ट निर्देश करते, विशिष्ट शब्द कसा वापरावा ह्याची आठवण करून देते; परंतु मानवावद्दल काही सांगता येत नाही. ह्याउलट, मिल्ल दुसरे विधान आपल्यापुढे मांडतो ते म्हणजे 'सर्व मानव मर्त्य असतात' हे होय. आता 'मर्त्य' हा गुण 'मानव'चा गुणनिर्देश करीत नाही, म्हणून हे विधान आपल्याला वास्तविक माहिती देते, परंतु असे असल्यामुळे ते सार्वकालिक विधान राहत नाही. नवीन अनुभवांती ते खोटे असल्याचे सुद्धा कळून येईल; म्हणून केवळ शाब्दिक विधानेच सार्वकालिक असू शकतात असे ह्यावरून स्पष्ट आहे

आता अनुमानांचे काय? ह्या संबंधातदेखील मिल्लचे असे म्हणणे आहे की, आपल्याला वास्तविक अनुमान व केवळ शाब्दिक अनुमान यांत फरक करावा लागेल जेव्हा आपण 'काही राजे जुलमी असतात,' ह्या विधानातून 'काही जुलमी माणसे राजे असतात' असे विधान काढतो तेव्हा हे अनुमान उघडपणे शाब्दिक आहे. दोन्ही विधानांचा आशय एकच असतो म्हणजे काही वास्तविक काही गुण एकच असतात.

ह्या उलट, अनुभवावरून सामान्य विधानांचे अनुमान करणे ह्याला 'वास्तविक अनुमान' म्हणतात. येथे आपण ज्ञाताकडून पूर्वी जे अज्ञात असते तिकडे जात असतो. हेच वास्तविक अनुमानाचे लक्षण होय असे मिल्ल म्हणतो. आता प्रत्यक्ष अनुमान शाब्दिक असते व विगमन हे वास्तविक अनुमान असते हे जर मान्य केले, तर सविधान हे विगमन आहे की प्रत्यक्षानुमान आहे हा मुद्दा विचारणीय आहे.

मिल्ल अगोदर हे मान्य करतो की, सविधान हे उपयोगी आहे, तथापि ते काही वैज्ञानिक अनुमान नव्हे असे तो म्हणतो. अनुमानाचे विशिष्ट रूप ह्या नात्याने त्यात चक्रकदोष असतो; आणि म्हणून ते वास्तविक अनुमान नव्हे. जुनेच उदाहरण घेऊन ही गोष्ट स्पष्ट करता येईल 'सर्व माणसे मर्त्य असतात. सॉक्रेटीस हा मानव आहे व म्हणून सॉक्रेटीस मर्त्य आहे' आता ह्या सविधानांतील साध्य विधानातून म्हणजे 'सर्व मानव मर्त्य आहेत' हे विधान करताना आपण सॉक्रेटीसचे नांव जरी ऐकले नसले, तरी सर्व मानवावद्दल व्यापक विधान करताना आपण त्याच्या मर्त्यतेवद्दल सांगत असतो. म्हणून 'सॉक्रेटीस हा मर्त्य आहे' हे विधान 'सर्व मानव मर्त्य आहेत' ह्या विधानातून अनुमित करून सिद्ध करताना आपणांस जे सिद्ध करावयाचे आहे तेच आपण मुरुवातीपासून गृहीत धरून चालतो

सविधान म्हणजे व्याप्तीपासून विशिष्टतेकडे घेऊन जाणारे अनुमान होय. ही त्याची पारंपरिक व्याख्या मान्य केली, तर त्याचे वर्गीकरण शाब्दिक अनुमानातच करावे लागेल, परंतु वस्तुतः सविधानात वास्तविक अनुमान अंतर्हित असते असे दाखविण्याचा मिल्लने प्रयत्न केला आहे. सविधानाचे हे स्वरूप त्याच्या वाह्याकाराखाली दडलेले असते हे वास्तविक अनुमान, सर्व मानवावद्दल आपण जे विधान करतो त्यासाठी दिलेल्या पुराव्यापासून सॉक्रेटीसवद्दल आपण जो निष्कर्ष काढतो तिकडे आपणास नेते. मिल्लच्या मते, हा पुरावा विशिष्ट अवलोकनाच्या स्वरूपाचा असतो उदा.— स्मिथ मर्त्य आहे, ब्राऊन मर्त्य आहे इत्यादि. ह्या विशिष्ट घटनांच्या अनुभवावरून असा निष्कर्ष काढतो की, दुसरी माणसे, उदा.— सॉक्रेटीस, हीदेखील मर्त्य आहेत हे अनुमान विशिष्ट घटनातून आपण काढतो. परंपरागत तर्कशास्त्रा-प्रमाणे त्यात आपण व्याप्तीपासून ते विशिष्ट घटनेकडे जात नाही. म्हणजेच 'मानव' हा 'मर्त्यते' च्या लक्षणांचा पुरावा आहे आणि हाच 'सर्व मानव मर्त्य आहेत' ह्या विधानाचा व्यावहारिक अथवा वैज्ञानिक आशय आहे.

संविधानात जे जे काही अनुमित असते ते विशिष्टाकडून विशिष्टा-कडे घेऊन जात असते असे सांगून, सर्व वास्तविक अनुमान हे वैयक्तिक स्वरूपाचे असते हे आपण सिद्ध केले आहे असे मिल्ल समजतो. असे असल्यामुळे विगमन काय आहे व कोणत्या कारणांमुळे ते सत्य असते हे दाखविणे तर्कशास्त्राचे मुख्य कार्य आहे असे मिल्लचे म्हणणे आहे. पूर्वपरपरेप्रमाणे विगमनाचे दोन प्रकार मानले गेले आहेत. एक पूर्ण विगमन व दुसरे अपूर्ण विगमन. पूर्ण विगमन निव्वळ शाब्दिक परिवर्तनाचाच प्रकार आहे. त्यात वास्तविक अनुमान अजीवात नसते. 'पीटर, पॉल, जॉन व इतर प्रत्येक ईश्वरदूत ज्यू होता.' ह्यावरून 'सर्व ईश्वरदूत ज्यू होते' ह्यात दुसरे विधान पहिल्या विधानांत नोंदलेल्या तथ्यांची केवळ संक्षिप्त नोंद आहे

ह्यावरून अपूर्ण विगमन हा दुसरा सर्वोत्तम पर्याय एवढेच नसून

तेंच एकमात्र वैगमनिक अनुमान आहे असें वाटणे साहजिक आहे. परंतु येथे मिल्लच्या युक्तिवादांत अचानकपणे बदल झाला आहे. त्याने असे मान्य केले आहे की, काही वावतीत अपूर्ण विगमन अथवा ज्याला तो केवळ 'केवळ गणनात्मक विगमन' असें म्हणतो हेच समाधानकारक असते ज्यांना मिल्ल निसर्गाच्या समरूपतेची तत्त्वे ह्या नांवाने ओळखतो व ज्या व्यापक तत्त्वांत कार्यकारणसंबंधाचें तत्त्व सर्वात जास्त महत्त्वाचे आहे ती व्यापक तत्त्वे अशाच तऱ्हेने उपलब्ध होतात. हीं तत्त्वे अर्थातच वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. कारण समस्त अनुभवातून त्यांची छाप आपल्या मनावर पडते. ती काही सार्वकालिक तत्त्वे नव्हेत. ह्याचाच अर्थ हा की, ती तत्त्वे शाब्दिक स्वरूपाची नसतात अनुभवाच्याद्वारे जितकी सार्वकालिकता प्राप्त करतां येईल तितकीच ह्या तत्त्वांकडून मिळण्याची आपण अपेक्षा करतो. समरूप कार्यकारणाच्या प्रमाणाविषयी चर्चा करताना मिल्ल अशी सूचना करतो की, जो संवध 'सर्व मानव मर्त्य आहेत' व 'लॉर्ड पामरस्टन हा मर्त्य आहे' ह्या दोघामध्ये आहे, नेमका तोच संबंध कार्यकारणाच्या तत्त्वांत व विशिष्ट कार्यकारणाच्या विधानामध्ये सापडतो. हे संबंध मिल्लच्या 'प्रायोगिक पद्धती'च्याद्वारे अभिव्यक्त झाले आहेत. अन्यथ, व्यतिरेक, अवशेष व सहपरिवर्तन ह्याच त्या पद्धती होत. ह्या पद्धतीचा नमुना पाहावयाचा असल्यास तो ह्या सर्व पद्धतीत नावाजलेल्या व्यतिरेक-पद्धतीत सापडेल. कल्पना करा की, आपणास लोखंडावर गंज कां जमतो ह्याचें कारण शोधावयाचें आहे. ह्यासाठी ज्या परिस्थितीत लोखंडावर गंज जमतो त्या परिस्थितीवर विचार करावा लागेल आणि त्याच्या विविध घटकांचें विश्लेषण करावें लागेल. आपल्याला असें कळून येईल की, तीत आर्द्रता, प्राणवायु, हायड्रोजन व नायट्रोजन हे सर्व विद्यमान असतात. आता हायड्रोजन व नायट्रोजन काढून टाकल्यावर लोखंडावर गंज जमण्याचे थांबत नाही. आर्द्रता व प्राणवायु काढून टाकल्यावर मात्र ही क्रिया थांबते. ज्या अर्थी कार्यकारण-तत्त्वानुसार गंज जमण्यासाठी काहीतरी नित्य पूर्ववर्ती लागतो, त्या अर्थी आर्द्र प्राणवायु हाच तो नित्य पूर्ववर्ती आहे असा आपण निष्कर्ष काढू शकतो.

नित्य पूर्ववर्ती अशी कारणाची व्याख्या करूनदेखील एकाच कार्याचा उद्भव विविध प्रकारच्या कारणांमुळे होतो असे मिल्लने मान्य केले आहे; कारण नानात्वाच्या सिद्धान्तामुळे मिल्लच्या पद्धतीसाठी आवश्यक असा तर्कवाद धुळीस मिळतो. ह्याचें कारण असे की, कार्य उपस्थित असतांना जर विशिष्ट घटक काढून टाकला तर ते त्याचें कारण नव्हे या तत्त्वाला त्यामुळे बाध येतो; परंतु मिल्लच्या मते ह्या सर्व व्यावहारिक अडचणी आहेत. अशा अडचणी अनेक आहेत. ह्यामुळे भौतिक विज्ञानांत व समाजशास्त्रांत गौणपद्धतीचा उपयोग करणें भाग पडते.

मिल्लच्या तर्कशास्त्राचा साकल्याने विचार केला असता एक नावीन्य दिसून येईल. तें म्हणजे त्यात व्याप्तीची अशी व्याख्या सापडते की, जीमुळे संवेदना ह्या बोधाच्या स्थितिप्रत पोहोचतात व जीमुळे विवेचक ज्ञानाची संभाव्यता निर्माण होते. मानसशास्त्रीय व्यक्तिवादाच्या आधारावर व्याप्तीची हीच व्याख्या शक्य आहे. अर्थात् ह्या व्याख्येची सत्यता मात्र ज्या दार्शनिक सिद्धान्तावर मानसशास्त्रीय व्यक्तिवाद उभारला गेला असेल त्याच्या खरेपणावर अवलंबून राहील.

ना. वि. जोशी

एंगल्स, एफ. [एंगल्स, फ्रीडरिश (१८२०-१८९५)] : हा काले मार्क्सचा सहकारी म्हणून प्रसिद्ध आहे. एंगल्सच्या मते जो इतिहास घडत आहे तो नैसर्गिक व सामाजिक सघटनाच्या पारस्परिक आघात-प्रत्याघाताचा परिणाम होय. असा इतिहास सतत परिवर्तनशील असतो कोणतीही भौतिक घटना अथवा सामाजिक संस्था स्थिर आहे असें म्हणणे केवळ सापेक्ष आहे. जोपर्यंत त्यांतील आंतरिक शक्तीचा जोर प्रकर्षविदूषपर्यंत पोचत नाही तोपर्यंतच त्या स्थिर आहेत असें मानावें लागेल. ह्या शक्तीचा प्रकर्षविदु गारठला गेला की त्यांत अचानक गुणात्मक बदल होतो उदा.- सोडियम व क्लोराईड ह्या प्रत्येका-मध्ये मिठाचे गुण विद्यमान नसतात, परंतु त्याचा विशिष्ट प्रमाणांत समन्वय केल्यानेच त्यांमध्ये गुणात्मक परिवर्तन होऊन खाण्यास योग्य असें मीठ तयार होते. अशा तऱ्हेने पदार्थाच्या आघात-प्रत्याघातांतून निसर्गात नवीननवीन गुणात्मक फरक होत असतात. हे असे फरक होण्याचें कारण देताना एंगल्स म्हणतो की, निसर्गात आंतरिक सर्जन-शीलता असते; परंतु ही क्रिया यांत्रिक नसून द्वद्विरोधात्मक असते. जेव्हा निसर्गात पदार्थाचा आंतरिक विरोध विकोपास पोहोचतो, त्या वेळी त्याचा समन्वय करतांना असे गुणात्मक फरक होतात. ही क्रिया निसर्गात सतत चालू असते. ह्यालाच निसर्गाची द्वद्विरोधात्मक क्रिया असें म्हणतात.

मानवसमाज हा निसर्गाचाच एक भाग असल्यामुळे त्यातदेखील अशाच प्रकारे द्वद्विरोधात्मक विकास होत असतो. 'कम्युनिस्टांचा जाहीरनामा' ह्या मार्क्स व एंगल्सप्रणीत पुस्तिकेत असे स्पष्ट सांगितलें आहे की, वर्गसंघर्षातूनच मानवसमाजाचा विकास झाला आहे. प्राथमिक साम्यवाद, गुलामगिरी, सरंजामशाही, भाडवलशाही व समाजवाद हे समाजाच्या विकासाचे मुख्य टप्पे आहेत. पहिल्याखेरीजकरून इतर प्रत्येक अवस्थेत वर्गसंघर्ष असतोच असतो. एकीकडे उत्पादनाच्या साधनावर संपूर्ण तावा ठेवणारा मालक, तर दुसरीकडे शोषित श्रमिक-वर्ग. समाजवादी समाजांतच सर्वात प्रथम शोषित-वर्ग हा अधिकारारूढ होतो, आणि त्यामुळे अशा समाजांत श्रमिकवर्गाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने पावले उचलली जातात, परंतु समाजवादांतदेखील वर्गसंघर्ष नाहीसा होत नाही. एकीकडे समाजवादी तर दुसरीकडे भाडवलदारी देश असा विरोध चालूच असतो; पण जसजशी जगामध्ये समाजवादाची सरशी होत जाईल तसतसा वर्गविरोध नाहीसा होऊन त्या ठिकाणीं वर्ग-विहीन समाज निर्माण होऊं शकेल.

ह्या सिद्धान्तालाच 'ऐतिहासिक जडवाद' म्हणतात एंगल्स हा जरी जडवादी असला तरी त्याचा जडवाद 'अपरिष्कृत' अथवा 'यांत्रिक' जडवाद नव्हे. जिला आपण 'जडता' असे म्हणतो तिच्यात-देखील द्वद्विरोधात्मक विकासाची क्रिया चालू असते, असे एंगल्सचें म्हणणें आहे. ह्या वावतीत एंगल्स व इतर जडवाद्यांमध्ये फरक करावा लागेल.

एंगल्सने १८७८ मध्ये 'ॲंटी-डुर्हींग सोशॅलिझम, युटोपिअन अँड सायंटिफिक' हें पुस्तक लिहून त्यांत मार्क्सपुरस्कृत वैज्ञानिक समाज-वादाची व्याख्या केली आहे व त्याची काल्पनिक समाजवादापासून फारकत केली आहे. 'डायलेक्टिक्स ऑफ नेचर' हे पुस्तक एंगल्सच्या मृत्यूनंतर १९४० मध्ये प्रकाशित झालें. एंगल्सने 'लुडविग फायरबाख

या जर्मन तत्त्वज्ञानाचा शेवट', 'कुटुंब-व्यवस्था, खाजगी मालमत्ता व राज्य ह्यांची उत्पत्ति,' हे ग्रंथपण लिहिले आहेत.

ना. वि. जोशी

एपेडॉक्लीस : एपेडॉक्लीसचा जन्म दक्षिण सिसिलीतील अँक्रागास येथे ख्रि. पू. ४९५ मध्ये झाला. देऊं केलेले राजपद नाकारून त्याने ऐहिक सत्तेविषयीची आपली अनासक्ति प्रकट केली. ख्रि. पू. ४३५ मध्ये निर्वासित अवस्थेत त्याचा अंत झाला. एक राजकारणी, वक्ता, वैद्य, शास्त्रज्ञ, चमत्कार करून दाखविणारा, धार्मिकदृष्ट्या तत्त्ववेत्ता असे विविध गुण त्याच्या एकाच व्यक्तिमत्त्वात सामावलेले होते.

त्याची तात्त्विक आणि धार्मिक मते त्याच्या 'ऑन नेचर ऑफ थिंग्ज' आणि 'सांज ऑफ प्युरिफिकेशन' ह्या दोन विद्यमान ग्रंथांमध्ये पाहता येतात.

पूर्वीच्या आयोनिअन तत्त्वज्ञानापेक्षा एपेडॉक्लीसचें तत्त्वज्ञान दोन वावतीत वेगळे वळण धारण करते. एकत्ववाद आणि जडजीववाद तो नाकारतो आयोनिअन एकत्ववादाने एक व अद्वितीय द्रव्य नित्य बदलणाऱ्या वस्तूंमध्ये रूपांतरित होते असा दृष्टिकोन स्वीकारला. उदा.—थेलीसच्या मते जल हें वायु, तेज आणि पृथ्वी बनतें. एकाच द्रव्याला बदल आणि नित्यता असे दोन गुणधर्म लावण्यांत तात्त्विक व्याघात होतो. पार्मेनायडीसने बदल ह्या कल्पनेतील तात्त्विक विसंगति उघड करून शाश्वत तत्त्व प्रतिपादन करण्याचे ठरविले, तर हेरॅक्लिटसने नाकारता येणार नाही अशी अविरत बदलाची वस्तुस्थिति समर्थपणे मांडण्याचें, आणि शाश्वततेच्या कल्पनेचा निषेध करण्याचें ठरविलें. एकत्ववाद नाकारून ह्या दोन आत्यंतिक भूमिकांमध्ये एपेडॉक्लीस समन्वय घडवून आणतो जे आहे ते सदैव आहे, आणि निमित्त किंवा विनाश असू शकत नाही ह्या पार्मेनायडीसच्या सिद्धान्ताशी तो सहमत होता. जर सत्ता एकच मानली आणि उत्पत्ति किंवा लय नसतील तर निश्चितपणें जगात बदल असू शकणार नाही; परंतु एपेडॉक्लीस ज्याला 'बीजे' म्हणतो अशा अनेकविध मूलद्रव्यांची सत्ता बनलेली आहे असें गृहीत धरूं या. ही मूलतत्त्वे नित्य, अक्षय आणि अपरिवर्तनीय असतात; परंतु आपल्या अनुभवास ज्या वस्तु येतात त्या ह्या 'बीजानी' मिश्रित असतात. ज्या वेळेस त्यांच्यातील काही 'बीजे' किंवा 'तत्त्वे' एकत्रित येतात तेव्हा नवीन वस्तु अस्तित्वांत येते. ज्या वेळेस ही 'बीजे' किंवा 'तत्त्वे' अलग होतात, तेव्हा वस्तूचे अस्तित्त्व नाहीसे होते. बदल हे वस्तूंचें विधेय आहे, तर नित्यता ही अंतिम मूलद्रव्यांचें किंवा सत्तेच्या मूल-तत्त्वांचें विधेय आहे. अशा रीतीने एकाच निर्देशाला स्थिरता व बदल हे दोन गुणधर्म लावले जात नाहीत म्हणून विरोधाभास किंवा विसंगतीचें कारण नाही.

पोकळी नाही व विश्व सर्वतः परिपूर्ण आहे, ह्या कारणास्तव पार्मेनायडीसने गति नाकारली होती. एपेडॉक्लीस, सर्व भरलेले आहे या वावतीत त्याच्याशी सहमत होता; परंतु स्थलांतरामुळे गति शक्य आहे असा युक्तिवाद त्याने केला. स्थानांतरामुळे गति शक्य आहे, ह्या विधानाच्या सत्यतेचे शास्त्रीय निकषण म्हणजेच जल-घड्याळावर

त्याने केलेले प्रयोग पार्मेनायडीस आणि हेरॅक्लिटस यांच्या स्थिरता व बदल हे दोन्ही सत्तत्त्वावावत खरे कसे असू शकतील, ह्या विसं-वादाशी अनेकत्ववाद आणि गति ही दोन कौशल्यपूर्ण उत्तरे होत, परंतु एपेडॉक्लीसची जल, वायु, तेज आणि पृथ्वी या चार 'बीजांची' स्वीकृति हे लोकप्रिय विचारप्रवाहाचे उदाहरण होते. जल हे मूलतत्त्व नाही, किंवा पृथ्वीला पण मूलतत्त्व म्हणता येणार नाही, ही गोष्ट आपल्याला माहित आहे. तसेंच एपेडॉक्लीसने 'बीजांची' ना किंवा तत्त्वांना दुय्यम गुणधर्म दिले आणि हे गुणधर्म बदलतात अशी त्याची धारणा होती. जर तत्त्वांचे गुणधर्म बदलत असतील, तर ह्या तत्त्वामध्ये नित्य असे तरी काय आहे ?

प्रेम व द्वेष : जडद्रव्य आणि गति यांच्यामध्ये स्पष्टपणे भेद करणे ही एपेडॉक्लीसची दुसरी कामगिरी होय. त्याच्यापूर्वी गति ही द्रव्यात स्वभावगत असते आणि तिला उपपादनाची आवश्यकता नसते, असें समजले जात होते. गतीचें स्पष्टीकरण देण्याची गरज आहे, ह्या मुद्द्यावर त्याने भर दिला. ज्याच्यामुळे गति विशद होते असे दोन घटक त्याने गृहीत धरले; परंतु त्यांना 'आकर्षण' व 'अपसारण' ही नेहमीची नावे न देता त्यांना 'प्रेम' आणि 'द्वेष' असे तो संबोधतो कदाचित् शुभ आणि अशुभ ह्या नैतिक घटनांचें स्पष्टीकरण देण्यासाठी त्याला ह्या दोन शक्तींची गरज भासली असेल.

त्याने परिवर्तनाची प्रक्रिया पूर्णपणे यात्रिक मानली. परिवर्तनाच्या कालचक्रामध्ये सुरुवातीस चारही 'बीजांचें' प्रेमाच्या प्रभावामुळे सपूर्ण मीलन होतें. नंतर द्वेष प्रवेश करतो आणि चारही तत्त्वाना पृथक् पृथक् करतो. नंतर पुन्हा प्रेमाचें कार्य सुरू होते. विश्वाची उत्पत्ति आणि लय ठराविक कालखंडाने होत राहतात; तथापि आज जे जग आपण अनुभवतो ते प्रेम आणि द्वेष यांच्या संघर्षातील एक मधली अवस्था असून, ह्या अवस्थेत त्या दोघांपैकी कोणीहि पूर्णपणे विजयी झालेले नाही. जगाची रचना आणि संहार पूर्णतः यात्रिक असतात. जीव-शास्त्रीय विकास हा, यादृच्छिक बदल, आणि नैसर्गिक निवड ह्यांचा परिणाम असतो अशा तऱ्हेने एपेडॉक्लीसच्या क्रमांक ५७ ते ६१ ह्या ग्रंथावशेषाचा अर्थ लावला जातो.

गति आणि बदल यांच्या स्पष्टीकरणासाठी जरी प्रेम आणि द्वेष ह्या शक्ति मान्य केल्या जात असल्या, तरी त्या 'अमूर्त शक्ति' आहेत असें एपेडॉक्लीस समजत नाही त्याचे स्वरूप जड किंवा भौतिकच मानले आहे आणि म्हणून मूलतत्त्वांप्रमाणेच त्याचा दर्जा आहे.

जर आप, वायु, तेज आणि पृथ्वी ह्यांची महाभूते हेच सत्तमधील एकमेव उपादान-द्रव्य असेल आणि सर्व वस्तु त्यांच्या समिश्रणाने बनलेल्या असतील तर आत्मा हादेखील त्यांचेंच एक मिश्रण असून इतर वस्तूप्रमाणेच तो नाशवंत आहे असेंच मानलें पाहिजे; परंतु एपेडॉक्लीस तर आत्म्याला अमर मानतो आणि पायथॅगोरसने सांगितलेल्या धर्तीवर पापक्षालनाच्या व्यावहारिक साधनमार्गांनी ऐंद्रिय बंधनांतून त्याची मुक्तता होत नाही तोपर्यंत त्याचा पुनर्जन्म-पण मान्य करतो. तेव्हा एपेडॉक्लीसची धार्मिक मते त्याच्या शास्त्रीय जडवादाशी विसंगत आहेत हें उघड आहे. ह्या वावतीत रसेल म्हणतो, "एपेडॉक्लीसची अवस्था आधुनिक वैज्ञानिकांइतकीच निष्फट तऱ्हेची आहे "

संदर्भ-ग्रंथ : कर्क, जी. एस व रॅन्डेन, जे. ई. . दि प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफर्स (लंडन, १९५७); वर्नेट, जे. : अर्ली ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८९२; आ. ४, १९३०); फ्रीमन, के. : ऑक्सिल टु दि प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफर्स, सपा. : एच. डायेलस (ऑक्सफर्ड, १९४६).

एस. पी. कनल

ऐतरेय उपनिषद् : ऋग्वेदाच्या ऐतरेय आरण्यकाचे चार, पांच व सहा असे तीन अध्याय म्हणजे प्रस्तुतचें उपनिषद् होय. उपनिषदांतील विचारांच्या विकासाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने हें उपनिषद् फार महत्वाचें आहे. विशेषतः यात आलेला सृष्टिनिर्मितीचा विचार, तीन जन्मांची कल्पना, मनोविज्ञानात्मक विचार हे सारे उल्लेखनीय आहे.

सृष्टिनिर्मिति : एकट्या आत्मतत्त्वापासून प्रथम 'लोक' निर्माण झाले व या चार लोकातच विश्व वा पृथ्वी सारी सामावलेली आहे या आत्मतत्त्वाने नंतर जलापासून 'विराज्' निर्माण केला व नंतर या विराज्करिता अवयव, इंद्रिये, प्राण इत्यादि उत्पन्न केले. या इंद्रियाच्या वरोवरच संवादी देवता निर्माण झाल्या व याचवरोवर 'भूक व तृण्णा' याहि निर्माण केल्या. या सान्यांनी सर्व शरीरांत प्रवेश केला व नंतर आत्मतत्त्वानेहि प्रवेश केला आणि त्याने मेंदूमध्ये आपलें वासस्थान केलें. हेंच सर्व आनंदाचें कारण व स्थान होय. यानंतर त्याने शरीरांतून सर्व सृष्टीकडे पाहिलें, तो आपण सर्वत्र असल्याचें त्यास दिसून आले. असत्-पासून सृष्टि निर्माण झाली, वा रात्रीपासून ती झाली, वा कुणी अन्य देवाने ती निर्माण केली, यापेक्षा हा विचार खचितच वेगळा आहे.

तीन जन्मांची कल्पना : दुसरी एक महत्त्वाची अशी आढळणारी कल्पना म्हणजे तीन जन्माची. वामदेवाने आपल्या ज्ञानाने हे तीन जन्म जाणले. गर्भाधान, गर्भस्वरूपधारण व मरणोत्तर अनन्यस्वरूपधारण हे माणसाचे तीन जन्म होत. वस्तुतः हे माणसाचे, एका व्यक्तीचे, पित्याचे जन्म नाहीत. फार तर त्यांना एकाच आत्म्याच्या तीन अवस्था म्हणतां येतील; तथापि मानवाचें सातत्य व भिन्न अवस्था यांची सांगड-असमाधानकारक का होईना-घालण्याचा प्रयत्न म्हणूनच याकडे पाहावयास हवें.

प्रज्ञान हें ब्रह्म : तथापि या सर्वांपेक्षाहि महत्त्वाचा विचार म्हणजे यात सांगितलेले 'प्रज्ञाना'चें महत्त्व. मानवाच्या सर्व कर्मद्रियांच्या वा ज्ञानेंद्रियांच्या क्रिया म्हणजे प्रज्ञानाचेंच कार्य होय. विचार, कल्पना, संवेदना-दर्शन, निश्चय इत्यादि सर्व प्रज्ञानच होत. हेच प्रज्ञान ब्रह्म, इंद्र, प्रजापति वगैरे सर्व देव होत. पंचमहाभूतें व विश्वांत निर्माण झालेली स्वेदन, उद्भिज्ज इत्यादि चतुर्विध प्राणिमात्र हेहि सर्व प्रज्ञानच होत. प्रज्ञानाशिवाय अन्य काहीहि नाही; आणि म्हणून 'सर्व' काही प्रज्ञानात 'प्रतिष्ठित' आहे व हेंच सर्वांची 'प्रतिष्ठा' असून तेंच ब्रह्म आहे; आणि त्याच्याचद्वारा अमृतत्व प्राप्त होते असा निष्कर्ष शेवटी दिलेला आहे. प्रज्ञानाचे हे महत्त्व म्हणजे सर्व उपनिषदांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा विचार म्हणावयास हवा.

हे सर्व विचार वामदेवाचेच आहेत असें निश्चयाने म्हणतां येत नाही. ऋग्वेदांत चौथ्या मंडलांत वामदेवाचें आत्मानुभूतिपर एक नुप्रसिद्ध

सूक्त आहे व त्यांतील आधारावरच तीन जन्मांची कल्पना येथे आलेली आहे हे निःसंशय; कारण त्या सूक्तांतील ऋचेचा व वामदेवाचा स्पष्टच उल्लेख येथे आला आहे. तथापि सुरुवातीस आलेला 'सृष्टि'-विचार व शेवटी आलेला 'प्रज्ञान'-विचार यांमध्ये येणारा हा 'त्रि-जन्म-विचार' तितकासा सुसंगत वाटत नाही. अर्थात् असे म्हणतां येईल की, प्रथम आत्मतत्त्वापासून सृष्टिनिर्मिति प्रतिपादन पुढे आत्म्याच्या तीन अवस्थांचें प्रतिपादन आलेलें आहे व शेवटी आत्म्याच्या प्रज्ञान-स्वरूपाचे स्पष्टीकरण करून त्याच्याद्वारा अमृतत्वप्राप्ति सांगितलेली आहे.

उपनिषद्-विचाराशी मिळता-जुळता असा हा सारा विचार आहे व प्रज्ञान-विचार ही या उपनिषदाची त्या विचारात महत्त्वाची भर म्हणतां येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. संपा. अष्टादश उपनिषद, खं. १ (पुणे, १९५८); वेलवलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २, दि क्रिप्टिव्ह पीरिअड (पुणे, १९२७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

द्वं. गो. माईणकर

ऐतिह्य : पहा : शब्द

ओखॅम, विल्यम (ऑफ) : विल्यम ओखॅमचा अंदाजें १२९० साली सरे (इंग्लंड) येथे जन्म. सुमारे १३४९-५० साली जर्मनीमध्ये मृत्यु. फ्रॅन्सिस्कन-पंथीय. ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण घेऊन सुमारे १३१५ सालीं तेथे ईश्वरशास्त्रांत बी. ए. पदवी घेतली व उप-शिक्षक म्हणून काम केलें. उरलेल्या अख्ख्या हयातभर एम. ए. पदवीकरिता उमेदवारी केली आणि म्हणून 'उमेदवार' (इन्सेप्टॉर) असें त्याचें नांव पडले. १३२५ साली नास्तिकत्वाचा आरोप आल्यावर, पोप वाविसाव्या जॉनचा प्रतिस्पर्धी बव्हेरियाचा लुई, यास तो जाऊन मिळाला आणि त्याच्यावरोवर म्युनिचला गेला. तेथे तो मरण पावला. 'सेटेन्सेस' आणि 'क्वॉडलिबेटा' यांवरील टीकेव्यतिरिक्त त्याने तर्क-शास्त्र व पदार्थविज्ञानशास्त्र यांवर पुस्तकें लिहिलीं; ईश्वरशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिले आणि पोपच्या कारभाराविरुद्ध अनेक चोपडी प्रसिद्ध करून त्यांत आपली राजकीय मतें व्यक्त केली.

'ओखॅमचा वस्तरा' : गतकालाला (ऑरिस्टॉटल, प्रख्यात अरबी विचारवंत, टॉमस अँक्वायनस, डन्स स्कोट्स, इत्यादीना) झुगारून देऊन त्याने एका नव्याच तत्त्वज्ञानाची स्थापना केली. त्यातील काही तत्त्वे सेंट पोर्केनचा डुरॅण्डस आणि चेट्रस ऑरिओली यांनी रचलेली होती. ईश्वरशास्त्रापासून तत्त्वज्ञानाची फारकत व स्वतंत्रता यांचा त्याने पुरस्कार केला. मूर्त सत्-तत्त्वावद्दल जिह्वाळा वाळगून, सौम्य वास्तववादी तत्त्वप्रणालीतील तथाकथित सत्ताशास्त्रीय तत्त्वे ही संकल्पनांच्या सुधारलेल्या आवृत्तीहून फारशी भिन्न नाहीत असें समजून त्यांचा त्याने धक्का केला. माणसाला ज्ञानार्जनाचा राजमार्ग असणाऱ्या अन्तःप्रज्ञेच्या साधनानेच त्याने व्यक्तिगत सत्-तत्त्वाशी पोचलें पाहिजे. पूर्वमूरीच्या सत्ताशास्त्रांत जो बुद्धिवाद घुमाकूळ घालीत असलेला त्याला दिसून आला, त्याला पायवंद-वाळण्यास तर्कशास्त्राचें फार महत्त्व आहे. तो एक प्रमुख नामवादी असून टोमीवादाच्या स्कॉलॅस्टिक

विरोधकांचा म्होरक्या होता. त्याचे 'जरुरीपेक्षा अधिक संख्येने तत्त्वे वाढवू नयेत' हे काटकसर-तत्त्व फार प्रसिद्ध आहे. त्यालाच 'ओखेंमचा वस्तरा' म्हणतात. या अनुभववादी दृष्टिकोणात कमी-अधिक प्रमाणांत त्याचा 'अज्ञेयवाद' प्रगट होत होता त्याच्या मते आत्म्याचे आध्यात्मिक स्वरूप आणि अमरत्व याची चर्चा कणखर युक्तिवादाच्या आवाक्यावाहेरची आहे नैतिक मूल्ये ईश्वरी डछेवर अवलंबून असल्यामुळे ती अगदी पक्क्या स्वरूपाची नाहीत निसर्गाच्या अभ्यासाकरिता अँरिस्टॉटलची वैचारिक पद्धती सोडून देऊन तिच्या-ऐवजी प्रयोग-पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. राष्ट्राची मूलभूत स्वायत्तता, आणि धर्मगुरूच्या सत्तेचे आध्यात्मिक स्वरूप यांचा पुरस्कार केल्याने विल्यमच्या राजकीय तत्त्वावर अँरिस्टॉटलची छाप पडलेली दिसते

संदर्भ-ग्रंथ : गिल्सन, ई . ए हिस्टरी ऑफ थिअचन फिलॉसफी इन दि मिडल एजेंस (लंडन, १९५५) मूडी, ई. ए. . दि लॉजिक ऑफ विल्यम ऑफ ओखेंम (न्यूयॉर्क, १९६५) ; ओखेंम, डब्ल्यू : फिलॉसॉफिकल रायटिंग्ज, ए सिलेक्शन, अनु. व संपा. वी. वोह्नर (एडिंबरो, १९५७) .

एल. मियेन

कझिन, व्हिक्टर : फ्रेंच उच्चारप्रमाणे विकतर कूज (१७९२-१८६२). हा फ्रेंच तत्त्वज्ञ व इतिहासकार असून पॅरिस येथे जन्मास आला. त्याचे शिक्षण लायसे येथे झाले त्याने १८१५ मध्ये पॅरिस विश्वविद्यालयात अध्यापनकार्यास सुरुवात केली. कझिन याने कांट व एफ एच. याकोबी यांचा चांगला अभ्यास केला. परंतु शेलिंगच्या ग्रंथाकडे आकर्षित झाल्यामुळे त्या तत्त्वज्ञानाचा त्याच्या मनावर कायमचा प्रभाव पडला. १८१७ मध्ये तो जर्मनीत गेला असतां शेलिंग व हेगेल ह्यांच्याशी त्याचा बराच जवळचा संबंध आला. १८४० मध्ये तो शिक्षण-खात्याचा मंत्री, एकोल नोर्मलचा संचालक व इन्स्टिट्यूट दे फ्रान्सचा सदस्य झाला तो आपल्या काळांत अत्यंत विख्यात तर गणला जाई; पण त्याबरोबरच तत्त्वज्ञान कोणी शिकवावे व त्यांत काय शिकवावे ह्याविषयी तो सर्वोच्च नियंत्रक होता.

समन्वयवाद : कझिनच्या सिद्धान्ताचा मूलस्रोत म्हणून टॉमस रीड ह्याच्या सामान्यबुद्धीच्या तत्त्वज्ञानाकडे (कॉमनसेन्स फिलॉसफी) वोट दाखवावे लागेल कझिनच्या मते, ज्ञानमीमांसेतील सवेदनावादी अनुभववाद व धर्माचा अध्यात्मवाद ह्या दोहोत जे जे काही श्रेष्ठ असेल त्यांचा संगम म्हणजेच सामान्य बुद्धि. मानवाच्या नैतिक जीवनाची चिरंतन नियामक तत्त्वे आपल्याला निरीश्वरवाद व जडवादांतून कदापि उपलब्ध होत नाहीत अशा तत्त्वांचा छडा घेण्यासाठी आपले मन एकसमयावच्छेदकरून सक्रिय व निष्क्रिय असते ह्याची जाणीव मानवाला व्हावयास हवी.

मनाचे सक्रिय-निष्क्रिय पैलू परस्परपूरक असल्याची कल्पना कझिनला जरी शेलिंगकडून सुचली असण्याची शक्यता असली, तरी स्वतः त्याने मात्र ती मेन दि विरांच्या आत्मपरीक्षणातून आपल्याला मिळाली असल्याची कबुली दिली आहे. कझिन असे म्हणतो की, मेन दि विरांची सक्रिय इच्छाशक्ति ही संवेदनानी भारली असल्यामुळे

संतुलित असते. सवेदना व सक्रिय इच्छाशक्ति ह्यांचे विवेकाशी साहचर्य असते. अशा तःहेने कझिन ह्याने मनाच्या जुन्या द्वैविध्याच्या कल्पनेला पुन्हा उजाळा दिला. मनाच्या तीन पैलूंच्या अनुरूप तत्त्वज्ञानाच्या समस्याचेदेखील तीन विभाग करता येतील ते म्हणजे सत्य, सुंदर व शिव हे होत 'द्यु व्दरे, द्यु वो ए, द्यु वियाँ' (१८५३) ह्या प्रयात कझिनने असा युक्तिवाद मांडला आहे की ज्यामुळे ह्या तिन्ही समस्यांचा आपणांस एका अवयवीत समन्वय करता येतो ह्या अवयवीत संवेदनेतील, विवेकशक्तीतील तसेच भावनेतील जे जे काही सारभूत असेल त्याचा समावेश होतो आत्म्याचे हे तिन्ही अंश कधीही स्वतंत्र नसतात; कारण विवेकशक्तीला सवेदना व भावना ह्यांची गरज असते, संवेदनेला विवेक व भावनेची गरज असते, तसेच भावनेलापण विवेक व संवेदनेची गरज भासते. म्हणजेच ज्ञानमीमांसा, नीतिशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र ही परस्परांत गुंफलेली असून ती शास्त्रीय विवेचनाचा हेतु वगळल्यास अविभाज्य असतात.

कझिनच्या समन्वयवादांत काही अंशी प्रामाणिकपणाचा अभाव आहे, कारण ज्या तत्त्वज्ञानाचे धार्मिक व नैतिक परिणाम त्याच्या मते अनिष्ट असतील त्या तत्त्वज्ञानाचा तो अन्हेर करीत असे तरीपण प्रत्येक तत्त्वज्ञानांत सत्याचा काही ना काही अंश असतो अशी त्याची समजूत होती. त्यामुळे त्याच्या शिष्यांना विविध तत्त्वज्ञानाचा परामर्श घ्यावयास स्फूर्ति मिळून त्यांच्या विचारात व्यापकता आली.

कझिनचे फ्रेंच ग्रंथ १. कूर दे ल इस्त्वार दे ला फिलोसोफी, (३ भाग, पॅरिस, १८२९) २. कूर दे ल इस्त्वार दे ला फिलोसोफी, मोदर्न (५ भाग, पॅरिस, १८४१) ३. द्यु व्दरे, द्यु वो ए, द्यु वियाँ (पॅरिस, १८५३).

संदर्भ-ग्रंथ : प्रीस, डब्ल्यू. ई. संपा. : एन्सायक्लोपीडिआ ब्रिटानिका, खं ६ (शिकागो, १९६७)

ना. वि. जोशी

कठ उपनिषद् : सर्व उपनिषद्वाङ्मयांतील एक मौलिक उपनिषद् म्हणून या उपनिषदाचे वर्णन करावयास हवे. यांत आढळणारे काव्यगुण व तत्त्वज्ञान या दोहोमुळे त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. वडिलांच्या श्रद्धाविरहित 'नामयज्ञा'वर टीका केल्यामुळे त्यांनी घरांतून घालवून दिलेल्या, श्रद्धेने व ज्ञानाच्या उत्कट लालसेने भारलेल्या तरुण नचिकेतस् याला यमाने दिलेले 'आत्मज्ञान' म्हणजेच प्रस्तुतचे उपनिषद् होय. कठोपनिषद् म्हणजे यम-नचिकेतस् संवाद होय. विश्वामध्ये जे जे वैभवशाली, सुंदर, उपभोग्य असे वस्तुजात आहे त्याच्या नश्वरतेची जाणीव झालेला व ज्ञानाशिवाय अन्य कशांतहि समाधान न मानणारा नचिकेतस् हा उपनिषत्-कालांतील प्रेरणांचा उत्कृष्ट प्रतिनिधि आहे. तो यमाच्या घरी तीन दिवस अतिथि म्हणून राहिला; पण घरी नसल्यामुळे यमाला त्याचा 'सत्कार' करतां आला नाही. अतिथिसत्कार न केल्यामुळे घडलेल्या पापाची निष्कृति म्हणून यम नचिकेतस् याला तीन वर देतो. एका बराने वडिलांचा राग जावा, दुसऱ्याने नचिकेतास अग्नीचे ज्ञान व्हावे असे तो मागतो. तिसऱ्याने मरणोत्तर मानवाच्या आत्म्याचे काय होतें त्याचे ज्ञान त्याने यमापाशी मागितले आहे. यम त्याला पुष्कळ प्रलोभने दाखवून या प्रश्नाचे उत्तर

न मागण्याविषयी व दुसरे काहीहि मागण्यास सागतो; पण नचिकेतस् हेच ज्ञान मागतो; आणि यम त्यास त्याविषयी उपदेश करतो मरणोत्तर आत्म्याचें काय होतें याविषयी यथार्थ विवेचन- करण्यास यमाशिवाय अन्य योग्य अधिकारी कोणता ?

मरणोत्तर स्थिति . मरणानंतर मानवी आत्म्याचे काय होते हें मानवी मनाला पडलेले एक विलक्षण कोडें आहे आत्मा आहे का ? असल्यास त्याचें स्वरूप काय आहे ? मरणानंतर त्याचे काय होते ? शरीराचा तर विनाश प्रत्यक्षच दिसतो. मग शरीराबरोबर आत्म्याचाहि नाश होतो काय ? होत नसल्यास, मग तो कोठे जातो व कसा राहतो ? या सर्व प्रश्नाची उत्तरे मानवाला हवी असतात नचिकेतस् या प्रश्नामध्ये प्रत्येक चिंतनशील मनुष्याच्या हृदयांत उसळणाऱ्या प्रश्नाचेच उत्तर मागत आहे काही विद्वानाच्या मते नचिकेतस् याने या ठिकाणी 'मुक्त' आत्म्याच्या स्थितीविषयी यमाला प्रश्न केला आहे, पण हे मत सयुक्तिक वाटत नाही. सर्वसामान्यपणें आत्म्याच्या मरणोत्तर स्थितीविषयीच नचिकेतसचा प्रश्न आहे असे उपनिषदाच्या आरंभावरून स्पष्ट दिसते.

'आत्मन्'चें स्वरूप . या प्रश्नाचे उत्तर यमाने आत्मा हा अमर, अविनाशी, अज असल्याचें सांगून दिले आहे मोठ्या तर्कशुद्ध युक्तिवादाने हा सिद्धान्त यमाने प्रस्थापित केला आहे असे मुळीच नाही. आत्मा हा कशापासूनहि निर्माण झालेला नाही; व त्यापासूनहि काही निर्माण होत नाही. 'न प्रकृति. न विकृति' असेच त्याचे वर्णन करावयास हवे. केवळ इहलोक व भौतिकावर श्रद्धा ठेवणाऱ्याना पुनःपुन्हा मरावे लागते, म्हणजेच पुनःपुन्हा जन्मावे लागते व आपापल्या कर्म व ज्ञानानुसार भोगाकरिता उचित शरीर धारण करावे लागते. अमरत्वप्राप्तीसवधी मात्र दोन विरोधी विचार येथे दिसतात. एकाला योगात्मक वा कर्मकांडात्मक म्हणतां येईल. या कल्पनेप्रमाणे एका विशिष्ट नाडीमधून हृदयातून ब्रह्मरक्षांत आत्म्याने प्रवेश केल्यास तो मुक्त होतो व त्यास अमरत्व प्राप्त होते. त्यास पुनर्जन्म असत नाही. दुसऱ्या विचारास तत्त्वज्ञानात्मक असे म्हणता येईल; आणि या कल्पनेप्रमाणे सर्व इच्छाचा परिहार व परमेश्वरयोग साधता आल्यास अमरत्व प्राप्त होते हा दुसरा विचार अधिक महत्त्वाचा आहे हे उघड आहे.

या मरणोत्तर स्थितीच्या परामर्शाबरोबरच आत्म्याचें स्वरूप स्वप्नामध्ये कसे असते, स्वप्नामध्ये इच्छापूर्तीकरिता विविध भासमान पदार्थ कोण निर्माण करतो इत्यादि तत्त्वज्ञानात्मक प्रश्नाचाहि परामर्श येथे घेण्यांत आलेला आहे स्वप्न हे 'मृत्युसम'च आहे. फरक इतकाच की, पहिल्यांत अनुभूतीची स्मृति असते, दुसऱ्यात नसते, तथापि स्वप्न, निद्रा, मृत्यु या सर्व अवस्थामध्ये अविक्रिय असा आत्मा असतोच आत्मा नाही असे कधीहि होत नाही तो क्रियाविषय नाही, त्याचप्रमाणे क्रियाकर्ताहि नाही. याच सदर्भात येथे सुप्रसिद्ध 'नायं हन्ति न हन्यते' हे वचन आलेले आहे.

रथ-रूपक : आत्म्याच्या स्वरूपाचा व शरीरातील अवस्थितीचा विचार करताना या उपनिषदामध्ये सुप्रसिद्ध 'रथ-रूपक' आलेलें आहे. आत्मा हा रथी असून बुद्धि ही त्याच्या शरीररूपी रथाची सारथि आहे व या शरीररूपी रथास 'इंद्रिये' ही जोडलेले 'अश्व' होत. अश्व 'सदश्व' असल्यास रथी सुखरूप अंतिम विश्रांतिस्थानापर्यंत, परमेश्वरापर्यंत जाईल. अश्व हे 'दुष्टाश्व' असल्यास या रथाचे भवितव्य

निश्चितच धोक्यांत आहे नेमकी हीच कल्पना याच तपशिलासह प्लेटोच्या 'फ्रेड्रस' या कथेमध्ये आलेली आहे. कठोपनिषद् हे प्लेटोच्या आधीचे आहे यात शंका नाही; तथापि या रूपकाचें हें परिभ्रमण विस्मयजनक आहे यात शंका नाही. दोहोतहि मन व इंद्रियजय आणि पर्यायाने नैतिक प्रतिष्ठेचें महत्त्व सागावयाचें आहे हें स्पष्ट आहे सद्गुणाशिवाय आत्मज्ञान, परमेश्वरज्ञान, मुक्ति यापैकी कशाचाहि लाभ होणे शक्य नाही हेच येथे प्रतिपाद्य आहे.

सांख्य कल्पनांचें बीज : कठोपनिषदात आलेला आत्मविषयक विचार हा भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने, विशेषतः विचारविकासाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. सांख्य व वेदान्त ह्या दोन्ही दर्शनांना उपयुक्त असणाऱ्या कल्पना येथे दिसतात आत्म्याच्या भिन्नभिन्न अवस्थांच्या अनुरोधाने कठोपनिषदात तो 'ज्ञानात्मन्' आहे, 'महत्-आत्मन्' आहे व 'शान्तात्मन्' आहे असे म्हटलेलें आहे. ज्ञानात्मन् हा भिन्नभिन्न जाणिवाचा आश्रय होय, तर पुनः पुन्हा जन्म पावणारा हा महत्-आत्मन् होय. ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर सर्व वासनाक्षय व अनुभूति-निरास झाल्यावर मुक्त स्वरूपांत तो 'शान्तात्मन्' असतो. सांख्य-दर्शनामध्ये आढळणारी अव्यक्त, पुरुष, महत् ही सर्व परिभाषा येथे आढळते व सांख्यानी या उपनिषदाचा आधार घेतलेलाहि आहे वेदान्त्याना सांख्यप्रणीत अर्थ मान्य नाही व त्यानी त्याचा परामर्शहि घेतलेला आहे. येथे सांख्य कल्पनांचे बीज आढळते, असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. वेदान्त्याना अभिमत जीवात्मा व परमात्मा अशी कल्पनाहि येथे आलेली आहे; पण या दोहोच्याहि संदर्भात उपनिषदाने 'ऋतपा' हे विशेषण योजून परमात्म्यालाहि 'कर्मफलास्वाद' सांगितलेला आहे. अर्थातच वेदान्ताला हें मान्य नाही. 'मुण्डक' उपनिषदात योग्य ती दुरुस्ती होऊन परमात्म्याच्या 'भोगाचा' निरास करण्यात आलेला आहे. यावरून सांख्य व वेदान्त या दोन्ही दर्शनांना उपयुक्त अशा कल्पना प्राथमिक स्वरूपांत येथे आल्या आहेत असे म्हणता येईल.

अद्वैत हें प्रतिपाद्य . असें जरी असलें तरी 'अद्वैत' हेच या उपनिषदाचें प्रतिपाद्य आहे याविषयी शंका नाही. कारण परमात्मा व जीवात्मा यांचें ऐक्य मानणारेच सुखी असतात. यांमध्ये भेद पाहणाऱ्यांना पुनर्जन्म मिळतो असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे सर्व विश्वांत एकच तत्त्व आहे, हेहि सूर्य, वायु, अग्नि इत्यादीच्या दृष्टान्तांनी प्रतिपादिले आहे. हे तत्त्व सर्व विश्वांत असून विश्वातीतहि आहे. ते साकार स्वरूपात परमेश्वर असते, तर निराकार स्वरूपांत परतत्त्व असते. विश्वशामन करणारे रूप परमेश्वराचें, पण ज्ञानगम्यरूप निराकाराचे; तथापि या दोन्हीतहि वास्तवस्वरूपांत भेद नाही. यांत अद्वैताचें सुंदर प्रतिपादन झालेले आहे.

आचारधर्म : हे ज्ञान प्राप्त होण्यास वैराग्य अवश्य हवें. नचिकेतस् याच्या दृष्टान्तानेच हे सारें या उपनिषदाने सूचित केलेले आहे. विश्वाची नश्वरता, भोगांची क्षणिकता, योग्य त्या ज्ञानमार्गाची निवड, धैर्य-वैराग्यादीची आवश्यकता, अंतर्मूळ हाण्याची आवश्यकता, त्याचप्रमाणे योगाची उपयुक्तता हे या उपनिषदातील 'आचारधर्माचे सार' म्हणून सांगतां येईल.

आत्मसाक्षात्कार . सर्व उपनिषदांप्रमाणेच 'आत्मसाक्षात्कारा' संबंधीहि प्रतिपादन येथे आलेले आहे. हें ज्ञान शब्दनिष्ठ नाही, तर

त्याचे अनुभवांत पर्यवसान व्हावयास हवें, असा येथे आग्रह आहे. हा साक्षात्कार अवघड आहे, पण अशक्य नाही. योग, प्राणायाम, ओंकार-उपासना यांतून हा साक्षात्कार होऊ शकतो. साधकाला शरीरात असणाऱ्या या 'अंगुष्ठमात्र निर्धूमज्योतीचा' साक्षात्कार मोठ्या दैर्घ्याने, कष्टाने करून घ्यावा लागतो. हाच आत्मा सर्व प्रकाशाचे उगमस्थान आहे, त्याच्यामुळे सर्व प्रकाशमान आहे, याचा साक्षात्कार हेंच सर्व मानवी जीवनाचें सार व अंतिम ध्येय. हीच मुक्ति.

क्रममुक्ति व जीवन्मुक्ति : मुक्तीचें प्रतिपादन करतांना या उपनिषदांत क्रममुक्ति व जीवन्मुक्ति या दोन्ही सांगितल्या आहेत असे दिसून येते. परमेश्वर वा आत्मसाक्षात्कार यातच या उपनिषदाने श्रेणी मानल्याचे दिसते मानवलोकात आदर्शातील प्रतिविवाप्रमाणे (यथार्थ पण उलटी), पितृलोकात वप्रातील दृश्याप्रमाणे (उलटे नाही, तथापि नि सार), गन्धर्वलोकात जलाशयातील उपलाप्रमाणे (दगडगोट्याप्रमाणे) (सारवत् परंतु वक्र) व ब्रह्मलोकामध्ये सूर्यप्रकाशाप्रमाणे स्वच्छ, असा हा साक्षात्कार होत असतो. क्रम-मुक्तीचीच ही साक्षात्कार-स्वरूपावर आधारलेली कल्पना आहे. ज्ञानामुळे लगेच मुक्ति मिळते व जीवात्मा हा अ-मलिन स्वरूपात परतत्त्वात राहू शकतो असे जेव्हा हें उपनिषद् सांगते, तेव्हा तें जीवन्मुक्तीचेंहि प्रतिपादन करते.

यांतील सवादस्वरूप, काव्य व तत्त्वज्ञान यांच्यामुळे हें उपनिषद् आपल्याला वारवार भगवद्गीतेचे स्मरण करून देतें भगवद्गीतेत यातील पुष्कळ कल्पना व श्लोकहि आलेले आहेत उपनिषद्-वाङ्मयातील एक तेजस्वी व विलोभनीय रत्न म्हणून या उपनिषदाचा गौरव करण्यात कसलीहि अतिशयोक्ति नाही

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि प्र व वाडेकर, र. द., संपा. : अष्टादश-उपनिषदः, खं. १, (पुणे, १९५८); वेलवलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्ट्री ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ - दि क्रिएटिव्ह पिरिअड (पुणे, १९२७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सव्हें ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

व्यं. गो. माईनकर

कड्वर्थ, राल्फ : [राल्फ कड्वर्थ (१६१७-१६८८)] जन्म : अँलर (सॉमरसेट). इमॅन्युएल कॉलेजांत असतांना वेजामिन विचकॉटचा परिणाम. केमिजला खाइस्ट कॉलेजचा मास्टर.

ग्रंथ : (१) दि टू इटेलिक्च्युअल सिस्टिम ऑफ दि युनिव्हर्स, १६७८, (२) ए ट्रिटिझ कन्सर्निंग इंटर्नल अँड इम्युटेवेल मोरॅलिटी, १७३१.

कड्वर्थचें ज्ञानशास्त्र बहुतांशी देकार्तप्रमाणेच आहे. मात्र त्याने चैतन्य व जडद्रव्य यातील द्वैताऐवजी सक्रियता व निष्क्रियता यांतील द्वैत मानले त्याने स्टूटोच्या जडजीववादावर व हॉन्सच्या जडवादावर जोड उठवली; कारण त्याच्या मते या दोहोंतून निरीश्वरवाद येतो कड्वर्थच्या मते हॉन्सचा वेदनात्मक अनुभववाद प्रोटॅगोरसवादच असून त्याला प्लेटोची सर्व टीका लागू पडते सामान्य संकल्पना हेच खरे ज्ञानाचे विषय; पण वेदनेमुळे भकल्पनांचें ज्ञान होत नमून बुद्धीमुळे होते. आपले परिकल्प ही प्रतिरूपे अगून त्यांची मूलरूपे नित्य व अविकारी

असतात. तीं अनुभवांतून किंवा राजकीय घटनांतून निघत नसून नित्य व अविकारी अशा मनांत म्हणजेच ईश्वराच्या मनांत राहतात; म्हणून ईश्वराचें अस्तित्व हें एक आवश्यक सत्य आहे; पण आपल्याला ईश्वराच्या मनापर्यंत पोचता येत नसेल तर आपले परिकल्प सत्य कशावरून ? या प्रश्नास कड्वर्थचें उत्तर असे आहे की, त्या कल्पनांच्या स्पष्टतेवरून व प्रतिभिनतेवरून.

जगतांतील वस्तु ज्या स्वरूपांत आहेत त्या तशा कोणाच्या इच्छेने नसून निसर्गतःच आहेत हें तत्त्व कड्वर्थचे ज्ञानशास्त्र व नीतिशास्त्र यांचा समन्वय घडवून आणणारा जोड-विडु होय. कारण श्रेयस् व दुरित ही नित्य, अविकारी व बुद्धिनिष्ठ आहेत. नैतिकभाव हा बौद्धिक ज्ञानाचाच एक प्रकार आहे. कड्वर्थच्या या मतावर अर्थातच मार्टिन-सारख्या अंतःप्रेरणावाद्यांनी टीका केलेली आहे.

पशुजीवन सोडून आध्यात्मिक जीवन निवडणें म्हणजेच स्वातंत्र्य. नीतीचें अधिष्ठान बौद्धिक असले तरी कड्वर्थ असें म्हणत असें की, कर्तव्याच्या जाणिवेने नव्हे, तर प्रेमाने केलेली कृतिच नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ. नैतिक जीवन स्वतंत्र, निष्काम, स्वार्थापलीकडील, सुसंवादी व म्हणून सुंदर असतें. दुर्गुण हे स्वाथीचे वेगवेगळे प्रकार आहेत.

कड्वर्थ बुद्धिनिष्ठ अंतःप्रज्ञावादी आहे. त्याची ग्रहणशक्ति व्यापक, विश्लेषणसूक्ष्म असून, तत्त्वज्ञान मूलगामी, स्वतंत्र प्रजेचें व चिंतनशील आहे. बुद्धिनिष्ठ ईश्वरशास्त्र व धार्मिक तत्त्वज्ञान एकत्र आणू पाहणाऱ्या केमिज प्लेटोवादी संप्रदायांतील तो सर्वांत व्यवस्थित सत्ताशास्त्रज्ञ आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : मार्टिनो, जे. : टाइम्स ऑफ एथिकल थिअरी, २ खं (ऑक्सफर्ड, १९०१); सिज्विक, एच. : आउटलाइन्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ एथिक्स (लंडन, १८८६); रॉजर्स, आर. ए. पी. : ए शॉर्ट हिस्टरी ऑफ एथिक्स (लंडन, १९११); रॉजर्स, ए. के. : मॉरल्स इन रिव्ह्यू (लंडन, १९२७)

पद्मा भी. कुलकर्णी

कणाद : संक्षिप्त चरित्र : कणाद याना कणभुज किंवा कणभुक् या नांवांनीहि ओळखले जाते. ते वैशेषिक सूत्राचे कर्ते असून त्यांत प्रतिपादिलेल्या, परमाणु हे जगाचे कारण होत, या मताला अनुसरून त्यांची ही दोषणनावें पडली असावीत. 'अणुरूप कण खाणारे' असा त्या नावाचा अर्थ होतो. श्रीधरांच्या म्हणण्याप्रमाणे, कबुतराच्या वृत्तीने म्हणजे, रस्त्यावर पडलेले कण वेचून निर्वाह करणारे महर्षि म्हणून त्यांना 'कणाद' असें नांव पडलें. त्याचें खरे नाव काश्यप असावे असें प्रशस्तपादाच्या तज्ञा संदर्भावरून दिसतें. त्याचा अर्थ ते काश्यपमुनीचे पुत्र अथवा काश्यपगोत्रोत्पन्न असावेत. 'कणादः काश्यपः समी' असा त्रिकांड-कोश आहे त्यांच्या तपश्चर्याचें फल म्हणून शिवाने उलूकाचें म्हणजे घुवडाचें रूप घेऊन द्रव्यादिकांचा उपदेश केला म्हणून त्यांच्या दर्शनाला 'ओलूकदर्शन' असे म्हणतात. वायुपुराणामध्ये कणाद हे द्वारकेजवळील प्रभास किंवा प्रभासपट्टण येथे जन्मले व ते सोमशर्मा याचे गिष्य होत असा उल्लेख आहे. मृत्युसमयी 'पीलवः पीलवः' (म्हणजे सर्व परमाणूच आहेत) असें म्हणून त्यांनी प्राण सोडला अशी कथा आहे

वैशेषिक ग्रंथकार : कणादाचें वैशेषिक दर्शन हे न्याय आणि वीद्वाच्याहि पूर्वीचें व ब्रह्मसूत्राच्या काळातील असावें. या दर्शनात सांगितलेल्या 'विशेष' या नावीन्यपूर्ण पदार्थावरून त्यास वैशेषिक हें नांव पडलें असावें.

वैशेषिकसूत्रावर आधारित, परंतु एक प्रकारे स्वतंत्र, असें भाष्य प्रशस्तपादांनी 'पदार्थधर्मसंग्रह' या नावाने लिहिले आहे. 'रावण-भाष्य' आणि 'भारद्वाजवृत्ति' अशी दोन भाष्ये वैशेषिक सूत्रावर होती, पण ती उपलब्ध नाहीत. शंकरमिश्र किंवा शंकरानंद (१४२५) यांनी प्रशस्तपाद-भाष्यावर लिहिलेल्या भाष्याचे नांव 'कणादरहस्य' असे आहे व त्यानीच लिहिलेल्या वैशेषिक सूत्रांवरील 'उपस्कार' नांवाचें एक भाष्य आहे. त्यागिवायू वैशेषिक दर्शनावर वात्स्यायन, व्योमशेखर, श्रीधर, उदयन, श्रीवत्स, शिवादित्य, लौगाक्षि भास्कर, विश्वनाथ, अन्नभट्ट, जगदीश, जयनारायण इत्यादि विद्वानांचे ग्रंथ आहेत.

चंद्र याचा 'दशपदार्थशारत' नांवाचा ग्रंथ चिनी भाषेत (६४८) उपलब्ध असून त्याला भारतातील वैशेषिक परंपरेमध्ये स्थान नाही.

वैशेषिक सूत्रांचा आशय : वैशेषिक दर्शनाचे दहा अध्याय असून प्रत्येक अध्यायाचें दोन आह्निकांन विभाजन केलें आहे. ग्रंथांत एकूण ३७० सूत्रे आहेत. कणादांनी पहिल्या सूत्रात 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' - धर्माची व्याख्या सांगतो - अशी सुरुवात करून 'यतोऽभ्युदय-निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' - ज्याच्यापामून स्वर्ग आणि पारमार्थिक कल्याण यांची प्राप्ति होते तो धर्म होय - अशी व्याख्या केली आहे. त्यावरून वैशेषिक हें मुख्यतः महत्त्वाचे असें धर्मदर्शन आहे असें दिसून येते.

पहिल्या अध्यायात वेदमूल धर्म सांगून द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य आणि विशेष या पांच पदार्थांचे आणि त्यांच्यामधील कार्यकारण-भावाचें निरूपण केले आहे. दुसऱ्या अध्यायात पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, काल आणि दिक् या द्रव्यांची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यातील दुसऱ्या अह्निकांत गंधादि गुणांचे स्वाभाविकत्व व औपाधिकत्व कथन केलें आहे. तिसऱ्या अध्यायात इंद्रियांचे विषय, आत्मा आणि मन यांचें परीक्षण केले आहे. शिवाय हेतु आणि हेत्वाभाम यामधील भेद सांगितला आहे. चौथ्या अध्यायात परमाणुवादाचें वर्णन केले आहे. सत्, नित्य व अकारणवत् असे परमाणू मूळ कारण असून पृथ्वी आदि चार कार्य-द्रव्य आणि शरीर, इंद्रिये आणि विषय हे त्यांच्यापामून बनलेले म्हणून दाखविले आहेत. पांचव्या अध्यायात भौतिक, शारीरिक व मानसिक कर्मांचें वर्णन केले आहे. सहाव्या अध्यायात धर्माचें मूळ असलेल्या वेदांचे उपपादन व्हावें, म्हणून धर्म आणि अधर्म यांचें परीक्षण केलें आहे. नंतर दृष्ट आणि अदृष्ट कर्मांच्या फलाचें विवेचन केलें आहे. चतुराश्रमाच्या कर्तव्याचेंहि वर्णन आहे. सातव्या अध्यायांत गुणांची परीक्षा, आत्मा, शब्दार्थसंबंध, समवाय अशा अनेक विषयांचें वर्णन आहे. आठव्या अध्यायात लौकिक-प्रत्यक्ष व नवव्या अध्यायांत योगि-प्रत्यक्ष आणि अयोगि-प्रत्यक्ष यांचें कारण, स्वरूप व लक्षण या दृष्टीने निरूपण केले आहे. प्रमाणांचें प्रत्यक्ष व लैंगिक म्हणजे अनुमानाने उत्पन्न झालेलें असे वर्गीकरण केले आहे. दहाव्या अध्यायात सुख व

दुःख यांचे परीक्षण केलें आहे. तमेंच समवायी, अममवायी आणि निमित्त अशा तीन प्रकारच्या कारणांचे विवेचन केले आहे.

वैशेषिकसूत्रांमध्ये काही फेरबदल झाले असावेत, त्यामुळे मूळ कणादांना काय अभिप्रेत होते व नंतर काय सुधारणा झाली ते निश्चित समजत नाही; तथापि पुढील काही गोष्टी उल्लेखनीय आहेत :

ईश्वराविषयी मोन : 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्' हे सूत्र दोन वेळा आलेलें आहे. याचा काही भाष्यकार ईश्वराच्या अस्तित्वाला पोषक असा अर्थ लावून 'तद्' म्हणजे ईश्वराचे वचन अमन्याने वेद हे प्रमाणभूत आहेत असे म्हणतात; परंतु धर्म सांगण्याचा प्रस्ताव करून हें सूत्र आले असल्याने 'तद्' चा अर्थ धर्म असाहि करता येणे सरळ आहे. धर्म सांगितला असल्याने वेद हे प्रमाणभूत आहेत असा सूत्राचा अर्थ होऊं शकतो. ईश्वराचा स्पष्ट उल्लेख सूत्रात कांढेहि नाही कणादांचा तसा अभिप्राय असता तर तसा उल्लेख अवश्य हवा होता. 'साराण, सास्याप्रमाणेच जुने वैशेषिक दर्शन ईश्वराविषयी मोन धरूनच आहे; आणि कालांतराने मांस्य जसे मेश्वर झाले तसेंच वैशेषिक दर्शन, विशेषतः न्यायाच्या समान तंत्रामुळे, ईश्वरवादी झालें ईश्वराच्या प्रेरणेशिवाय वैशेषिक मतांमध्ये सृष्टीच्या उत्पत्ति-आदिविषयांचा उल्लेख करता येत नाही' असें कोय यांनी म्हटलें आहे ईश्वरवाद्यांनी याप्रमाणे मूळ वैशेषिकाची मोठीच खोद भरून काढली.

कणादांची काही मते : सूत्रात (१-१-४) जरी सहा पदार्थांचा उल्लेख केला असला तरी कणादांना पहिले तीन पदार्थ द्रव्य, गुण आणि कर्म एवढेच अभिप्रेत असावेत - 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (८-२-३). सहा पदार्थ सांगणारे सूत्र मागाहून घातलेली भर असावी. निदान हें तर गरेच की, कणादांनी अर्थ ही संज्ञा याच तीन पदार्थांना लावली आहे आणि योगि-प्रत्यक्षांत हेच तीन पदार्थ दिसतात (९-१-१४). वाकीच्यापैकी सामान्य व विशेष यांना 'बुद्धपेक्षम्' (१-२-३) म्हणजे बुद्धिसापेक्ष म्हटले आहे. नमवाय हा फक्त कार्य व कारण यांतील संबंध होय. साराण, या तीन पदार्थांचें स्थान पहिल्या तीन पदार्थांपेक्षा निराळें आहे.

कणादांनी जरी अभावाचे विवेचन नवव्या अध्यायाच्या पहिल्या आह्निकांत केलें असले, तरी तो सातवा पदार्थ म्हणून नंतरच मानला गेला असावा. शिवादित्याच्या 'सप्तपदार्थी' पासून अभावाचें पदार्थांतील स्थान निश्चित झालें, असें दिसतें.

कणादांनी सातराच गुण सांगितले आहेत : रूप, रस, गंध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष व यत्न. इतर सात गुणांची नंतर भर पडली.

वैशेषिकसूत्रांमध्ये पुढील तर्कशास्त्रीय परिभाषा सापडत नाही : पक्ष, पक्षधर्मता, व्याप्ति, अन्वय, व्यतिरेक, परामर्श हा विकास मागाहून झाला आहे. कारणावरून कार्य, कार्यावरून कारण, आणि संबधित दोन गोष्टीचें एकमेकांवरून अनुमान होऊं शकतें, जे प्रसिद्धपूर्वक असतें.

कणादांनी, हेतूऐवजी 'अपदेश' आणि हेत्वाभासाऐवजी 'अनपदेश', असे शब्द वापरले आहेत. अनपदेशाचे दोन प्रकार - 'असत्' आणि 'सदिग्ध' - सांगितले आहेत. यांसच नंतर असिद्ध आणि सव्यभिचार अशीं नावें दिलेली दिसून येतात.

आत्मा हा केवळ वैदिक शब्दांवर अवलंबून नसून तो अनमेय आहे. श्वासोच्छ्वास, डोळ्यांचे चमकणे, प्राण, मनाची चलविचल, सुख, दुःख, यत्न, इच्छा, द्वेष इत्यादीच्या अनुभवावरून याचें अधिष्ठान म्हणून आत्मा सिद्ध होतो.

येणेप्रमाणे कणादाच्या तत्त्वज्ञानातील वैशिष्ट्ये आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : कीथ, ए. बी. ' इंडियन लॉजिक अँड अँटॉमिझम (ऑक्सफर्ड, १९२१); दासगुप्त, एस. . ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ख. १ (केब्रिज, १९२२), राधाकृष्णन, एस. ' इंडियन फिलॉसफी, खं २ (लंडन, १९२३ ; सुधा. आ १९२९); जोग, व. वा. संपा. : भारतीय-दर्शन-संग्रह (पुणे, १९५८).

अ. ग. जावडेकर

क न्पयु शि अ स : कन्ययुशिस (ख्रिस्तपूर्व ५५१-४७९) :

या प्राचीन काळांतील सुप्रसिद्ध चिनी दार्शनिकाचे मूळ नांव ' खुड-चिउ ' असे असून सामान्यपणें ' खुड-त्स ' या नावाने त्याला ओळखतात. कन्ययुशिसन पंथाचा हा आद्य प्रणेता. हल्लीच्या शान्तुड प्रांतातील ' लू ' या संस्थानात त्याचा जन्म झाला, व त्याच संस्थानी राज्यांत तो तरुणपणी एक सामान्य दर्जाचा अधिकारी म्हणून काम करित असे वयाच्या ५० व्या वर्षानंतर त्याला संस्थानच्या दरबारात मंत्र्याचें पद मिळाले, परंतु राजकारणांतील त्याच्या अतिरेकी ध्येयवादांमुळे तो त्या जागी फार काळ नांदू शकला नाही. ५६ वर्षांचा असतानाच त्याने ही जागा सोडली; आणि नंतर आपल्या तत्त्वविचाराचा प्रसार करण्याकरिता तो ' एखाद्या वेवारशी कुट्याप्रमाणे ' देशोदेशी भटकत राहिला ! या प्रवासांत अनुभवलेल्या तत्कालीन राजकीय परिस्थिती-मुळे त्याची तीव्र निराशा झाली, आणि अखेर वयाच्या ६८ व्या वर्षी आपले उर्वरित आयुष्य लेखन व अध्यापनाच्या कामांत घालविण्यासाठी तो घरी परतला. पुढे थोड्याच वर्षांनी आपल्या वयाच्या ७२ व्या वर्षी त्याचें देहावसान झालें.

छुन्-छिउ (म्हणजे ' लू ' संस्थानाचा इतिहास) व शी-चिउ (काव्यसंग्रह) हे दोन ग्रंथ त्याने रचले असे मानले जातें. याशिवाय ई-चिउ (म्हणजे चौ कारकीर्दीत प्रचलित असलेल्या ज्योतिष-शास्त्रावरील ग्रंथ) यावरील एक दहा प्रकरणांची टीका त्यानेच लिहिली असावी असा तर्क आहे. लुन्-यू (म्हणजे ' खुड-त्स ' ची बोधवचने) हा ग्रंथ त्याच्या शिष्यांनी रचला असून त्यात त्याचे विचार व आचार अधिक चांगल्या रीतीने प्रतिबिंबित झाले असल्याचे दिसते. त्याच्या शिकवणुकीचा मुख्य रोख ' जन् ' म्हणजे मनुष्यप्रेम यावर आधारलेली अशी एक नमुनेदार सामाजिक नीतिमत्ता प्रस्थापित करण्यावर आहे. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे अशा तऱ्हेच्या आदर्श नीति-मत्तेचे स्वरूप ' छयुन्-त्स ' (म्हणजे सत्पुरुष) याच्या ठिकाणी पाहावयास मिळते. ' शी-चिउ ' (काव्यसंग्रह) व ' शु-चिउ ' (प्राचीन इतिहास) या दोन ग्रंथांचा व त्याचप्रमाणे आचारधर्म आणि संगीतशास्त्र या विषयाचा चांगला परिचय असणे हे अशा ' सत्पुरुषा 'चे एक वैशिष्ट्य असलें पाहिजे. ' खुड-त्स ' चें राजकीय तत्त्वज्ञान म्हणजे जन् (मनुष्यप्रेम) यावर आधारलेली अशी एक नीतिशास्त्रव्यवस्थाच म्हटली पाहिजे.

संदर्भ-ग्रंथ : स्स-मा-छयेन् याच्या शि-चि या इतिहासग्रंथामधील खुड-सच्या चरित्रावरील प्रकरण.

संदर्भ-ग्रंथ : लेग, जे. : दि चायनीज क्लासिक्स, खं. १-प्रास्ताविक-ऑन दि लाइफ अँड टीचिंग ऑफ कन्ययुशिस (लंडन, १८६१); लिन युताङ्ग, संपा. : विझ्डम ऑफ कन्ययुशिस (न्यूयॉर्क, १९३८); क्रील, एच. जी. : कन्ययुशिस, दि मॅन अँड दि मिथ (न्यूयॉर्क, १९४९); कॅझका, एस. : कन्ययुशिस (न्यूयॉर्क, १९५६).

मोटोमी गोदो

क न्पयू शी ध र्मा ती ल त त्व ज्ञान : पहा : त त्व ज्ञान , क न्पयू शी ध र्मा ती ल

क पिल : कपिलाचा अगदी पहिला उल्लेख श्वेताश्वतरोप-निषदांत आला आहे. तेथे त्याला ' आचार्य ' असें म्हटले आहे. नंतर त्याचा उल्लेख गीता व महाभारतांत आलेला आहे. कपिल मुनींनी साख्यतत्त्वज्ञानाचा पाया घातला असें रूढ मत आहे. पण कपिल म्हणून ऐतिहासिक व्यक्ति नव्हतीच, असेहि अनेक पंडितांचें मत आहे. निर-निराळ्या प्रसंगी कपिलालाच विष्णु, अग्नि, शिव वगैरे नांवें दिलेली आहेत. (म्हणूनच हिरण्यगर्भाला कपिल हीच संज्ञा दिली असावी असें वाटते.) तसेच यावरून कपिल नांवाची कोणी ऐतिहासिक व्यक्ति नसावी असे म्हणणेंच अधिक विचारार्ह वाटते. सांख्यमत कपिलप्रणीत आहे असे मत प्रसृत करण्यात प्राचीन भारतीय सांख्यसंप्रदायी तत्त्वज्ञांचा हेतु सांख्यमत प्रत्यक्ष ईश्वरप्रणीत आहे असें लोकांना पटविण्याचा असावा. गावें याचें मत मान्न असे आहे की, परंपरागत रूढ झालेले कपिलाचे नांव निव्वळ काल्पनिक मानतां येणार नाही.

योगभाष्यांत कपिलाला ' आदिविद्वान् ' म्हणून म्हटलें आहे व काही पंडितांनी ' आदिविद्वान् ' या शब्दाचा अर्थ ' हिरण्यगर्भ ' असा घेतला आहे. महाभारतांतहि कपिल व हिरण्यगर्भ हे एकच मानले आहेत. कपिलप्रणीत मानलेल्या सांख्यशास्त्रांत परमात्म्याला ' नारायण ' म्हटले आहे. त्यावरून तें शास्त्र ईश्वरवादी असलें पाहिजे. गीतेत कपिलाचें वर्णन ' सिद्धांपैकी एक ' असें केलें आहे. भागवत-पुराणांत कपिलाचे वर्णन ' कर्दम ऋषी व देवहुति याच्या पुत्राच्या रूपाने पृथ्वीवर अवतार घेतलेला भगवान् विष्णु ' असें केलें आहे. भागवत-साख्यहि ईश्वरवादी आहे. अहिर्बुध्न्यसंहितेतहि षष्टितंत्राचा लेखक कपिल, याचे म्हणून दिलेलें सांख्यमत ईश्वरवादी असल्याचेंच दिसून येतें. याच ग्रंथाच्या बाराव्या प्रकरणांत साठ तंत्रांची नांववार यादी दिलेली आहे. अहिर्बुध्न्यसंहितेच्या कृत्याने षष्टितंत्रांतील सर्व प्रकरणांचा नांवनिशी उल्लेख केलेला आहे. यावरून असें वाटतें की, त्या ग्रंथाच्या कर्त्याला व्यक्तिशः षष्टितंत्रग्रंथांतील विषयांचा चांगलाच परिचय झालेला असावा व त्याने आपला ग्रंथ (अहिर्बुध्न्यसंहिता) षष्टितंत्राच्या मूळच्या ईश्वरवादी भूमिकेचा आधार घेऊनच लिहिलेला असावा. मूळ सांख्यमतांत निरनिराळ्या सांख्याचार्यांनी पुष्कळच फरक केलेला असावा व त्यामुळेच मूळच्या ईश्वरवादी सांख्यमताला अभिजात सांख्यमताचें स्वरूप प्राप्त झालें असावें.

कपिलाच्या ऐतिहासिकत्वाचा संशय घेण्याचीं कारणे काहीहि

असोत, एक गोष्ट मात्र निश्चित आहे की, पण्डितंतांत विवेचिलेलें मूळचें सांख्यमत ईश्वरवादी होतें, तसेंच बहुसंख्य पुराणांतील व अहिर्बुध्न्य-संहितेंतील सांख्यमतहि ईश्वरकृष्णाच्या सांख्यकारिकेंतील मतापेक्षा मूळच्या सांख्यमताला अधिक धरून होतें.

संदर्भ-ग्रंथ : वाचस्पतिमिश्र : सांख्यतत्त्वकौमुदी अनु. व संपा. जी. जा. (मुंबई, १८९६; आ. २, पुणे, १९३४); सुकथनकर, व्ही. एस. व वेलवलकर, एस. के. संपा. : महाभारत (पुणे, १९३३); द्विवेदी, मु. शां. व शास्त्री, रा. अनु. : श्रीमद्भागवतमहापुराणम् बुद्ध हिंदी कॉमेंटरी (गोरखपूर, १९५६); दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (केब्रिज, १९२२); हरिहरानंद स्वामी, संपा. : पातंजलयोगदर्शन (हुगळी, १९२५).

अणिमा सेनगुप्त

कमलशील : कमलशील हा शांतरक्षिताचा शिष्य होता. शांतरक्षिताचा तिवेदमध्ये मृत्यु झाल्यानंतर तिवेदी राजाच्या निमंत्रणावरून हा त्या देशांत गेला. तेथे चिनी बौद्ध पंडितांचे बरेच प्रस्थ माजले होते. त्याच्या विचारसरणीत शून्यतावादाच्या वावतीतील गैरसमजामुळे वातावरण फारच कलुषित झाले होते. म्हणून त्या तिवेदी राजाने चिनी पंडिताचा व कमलशीलाचा वाद घडवून आणला. त्यांत कमलशीलाचा जय झाला. चिनी पक्षाचा पराभव झाल्यामुळे चिनी लोक चिडले व त्यांनी कमलशीलाचा खून करविला. त्याचें शरीर सुगंधी द्रव्यांत जतन केलेले असून अद्यापि तें ल्हासाच्या उत्तरेस असलेल्या एका मठांत ठेवलेले दिसते.

कमलशीलाने आपल्या गुरूने लिहिलेल्या तत्त्वसंग्रहावर टीकात्मक पञ्जिका सविस्तर लिहिलेली आहे. कमलशीलाची तात्त्विक मते बहुतेक आपल्या गुरूच्या मतांशी जुळणारीच आहेत. तेव्हा त्यासंबंधी 'शांतरक्षिता' वरील लेख पहा. फक्त त्याला 'विज्ञप्तिमात्रता' - ह्या जगांत केवळ विज्ञानच आहे हें आपल्या गुरूचें मत मान्य नव्हते. त्याच्या मते 'ह्या जगांत केवळ विज्ञानच आहे', हें सत्यास धरून नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : शांतरक्षित : तत्त्वसंग्रह बुद्ध पञ्जिका वाय कमलशील, संपा. : ई. कृष्णम्माचार्य, २ खं. (बडोदे, १९२६); जोशी, एल. एम. : स्टडीज इन दि बुद्धिस्टिक कल्चर ऑफ इंडिया (दिल्ली, १९६७).

पु. वि. बापट

कर्तव्य : काय करावें ? कसें वागावें ? हे प्रश्न माणसाच्या व्यक्तिगत व विशेषतः सामाजिक जीवनांत नेहमीच निर्माण होतात. आचार-नियमांचें शास्त्र या दृष्टीने कर्तव्याकर्तव्य-मीमांसा हा नीतिशास्त्राचा महत्त्वाचा भाग आहे. या संदर्भात नैतिक ऋण व कर्तव्य असा सूक्ष्म भेद पाश्चात्य नीतिशास्त्रज्ञांनी केला आहे. नैतिक परिस्थिति व कर्ता यांचें सामान्यीकरण करून सामान्य नीतिनियमांच्या रूपांत ज्या नैतिक अपेक्षा डोवळ मानाने व्यक्त केल्या जातात त्यांस नैतिक ऋण म्हणतां येईल. यासच सामान्य कर्तव्ये असेहि म्हणतां येईल. रॉसने त्यांस 'दर्शनी कर्तव्ये' म्हटले आहे. याउलट, एखाद्या विशिष्ट नैतिक प्रसंगी विशिष्ट कर्त्याकडून ज्या विशिष्ट कृत्याची नैतिक अपेक्षा

केली जाते, त्यास त्या कर्त्याचें कर्तव्य म्हटलें जातें. थोडक्यांत, अनेक नैतिक ऋणांपैकी जे एखाद्या विशिष्ट प्रसंगी सर्वाधिक महत्त्वाचें व म्हणून प्रथम कर्तव्य ठरतें त्यास 'कर्तव्य' असें आपण म्हणतो. यास रॉस 'प्रत्यक्ष कर्तव्य' म्हणतो. व्यवहारांत 'कर्तव्य' हाच शब्द दोन्ही अर्थानी वापरला जातो; आणि नीतिशास्त्रदृष्ट्याहि दोहोंचें स्वरूप मूलतः सारखेंच आहे.

नीतिशास्त्रदृष्ट्या स्वरूप : या स्वरूपाविषयी काही सामान्य ठळक गोष्टी सांगतां येतील, त्या अशा : (१) वर्तन-प्रकार वा कृत्ये यांनाच 'कर्तव्य' असें यथार्थपणें म्हणणें शक्य आहे. भावना वा विचार यांना तो शब्द पूर्णार्थाने लावतां येत नाही. (२) कर्तव्य हें शक्यतेच्या कोटींतील असावें लागतें. 'कर्तव्य'तें शक्यता निहित आहे' हें विधान प्रसिद्धच आहे. (३) कर्तव्य-निर्णय हा नैतिक निर्णय आहे; म्हणजे नैतिकदृष्ट्या विचार करूनच तो घ्यावा लागतो. (४) कर्तव्य-निर्णयात निवड, दायित्व आणि आत्म-स्वातंत्र्य या कल्पना अंतर्भूत आहेत. (५) आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कर्तव्य-विधान हें बौद्धिक स्वरूपाचें असते, कारण तें बौद्धिकदृष्ट्या उचित व समर्थनीय असावें अशी अपेक्षा असते. हें मत भावनाविष्कारवादास मुळीच मान्य नाही; परंतु हा वादहि संशयातीत नसल्याने रूढ मतच मांडणें योग्य ठरतें. (६) त्यांचा आशय सामाजिक असतो.

'साधारण' व 'विशेष' धर्म : भारतीय नीतिशास्त्रांत कर्तव्यांचें 'साधारण धर्म' व 'विशेष धर्म' असें वर्गीकरण केलें आहे. जी कर्तव्ये सर्व मानवांनी करावयाची तीं साधारण आणि जीं वर्ण व आश्रम यांच्याशीं निगडित आहेत तीं विशेष. यांनाच वर्णाश्रमधर्म म्हणतात. या तऱ्हेचीच कल्पना पाश्चात्य नीतिशास्त्रांत ब्रॅडलेने 'माझे स्थान आणि तत्कर्तव्ये' या रूपांत मांडलेली आढळते. धर्म किंवा कर्तव्ये यांचें अंतिम अधिष्ठान सामान्यतः श्रुति किंवा वेद हेंच मानलें जातें. स्मृति व पुराणें त्यानंतर येतात. हिंदूंची कर्तव्य-मीमांसा भगवद्-गीतेंत उत्कृष्टपणें केली आहे. तेथे गुण व कर्म यांना प्राधान्य आहे. मात्र गीतेंतील 'स्वधर्म' ही कल्पना 'कर्तव्य' या कल्पनेपेक्षा अधिक मूलगामी, अतएव तो स्वतंत्र विचाराचा विषय आहे.

नैतिक विचारांत अनेकदा कर्तव्यांचा संबंध हक्काशी लावला जाऊन दुसऱ्यांचे हक्क ती आपली कर्तव्ये अशी भूमिका मांडली जाते. कर्तव्यांचें सामाजिक स्वरूप लक्षांत घेतां हें मत बऱ्याच कर्तव्यांच्या वावतीत योग्य आहे असें मानले तरी तें पूर्णतया मान्य करता येणार नाही. कारण त्यामुळे 'कर्तव्या'चें क्षेत्र अनावश्यकपणे मर्यादित होतें.

कर्तव्य कां करावयाचें ? असा महत्त्वाचा प्रश्न कर्तव्य-मीमांसेत निर्माण होतो. प्रिचर्ड, रॉस आदि अंतःप्रज्ञावादी हा प्रश्नच मुळांत चुकीचा आहे असें मानतात. कारण त्यांच्या मते 'कर्तव्य' शब्दातच, ते केलें पाहिजे हें अभिप्रेत आहे. भगवद्गीतेची निष्काम कर्माची कल्पना व कांटची 'कर्तव्यासाठी कर्तव्य' या भूमिका प्रसिद्धच आहेत. याउलट हेतुप्रधान नीतिशास्त्रांत कर्तव्य हें सुख, पूर्णत्व, समाजधारणा वा अशाच एखाद्या ध्येयाचें साधन म्हणून आवश्यक मानले जातें. या वादाविषयी असें म्हणता येईल की, दोन्ही मतांत सत्यांश आहे. कर्तव्य हें कर्तव्य-भावनेने करणे नैतिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे हें जितकें खरें, तितकेंच 'कर्तव्य' ही कल्पना स्वाश्रय व स्वयंपूर्ण नाही हेंहि खरें

आहे. 'कर्तव्य' हे नैतिक ध्येय मानलें तरी ते कोणत्या तरी व्यापक अशा जीवन-ध्येयावरच आधारलेले असतें असें मानणे अधिक उचित होईल; कर्तव्य-विधाने ही आदेश आहेत असें मानले तरी ती कां पाळावयाची याची उत्तर 'ध्येयप्राप्तीसाठी' असेंच द्यावें लागेल. भारतीय विचारवंतांनीहि धर्म या पुरुषार्थाची सार्थकता मोक्षांतच मानली आहे

- संदर्भ-ग्रंथ : रॉस, डब्ल्यू. डी. फाउंडेशन ऑफ एथिक्स (ऑक्सफर्ड, १९३९); प्रिचर्ड, एच. ए. : मॉरल ऑव्‌लिंगेशन (ऑक्सफर्ड, १९४९); नोएल-स्मिथ, पी. एच. : एथिक्स (हार्मंड्सवर्थ, १९५४); व्हॅल्नार्ड, बी. : रीझन अँड गुडनेस (लंडन, १९६१); मैत्र, एस. के. : दि एथिक्स ऑफ दि हिंदूज (कलकत्ता, १९२५; आ. २, १९५६).

शं. रा. तळघटी

कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र : स्वरूप व प्रकार : नीतिशास्त्रांत अनेक प्रकारच्या उपपत्ति मांडल्या गेल्या असल्याने त्यांचें वर्गीकरण करण्याची आवश्यकता भासते. हे वर्गीकरणहि भिन्न तत्वांनुसार भिन्न प्रकारानी केलेले आढळते. त्यापैकी ब्रांडने केलेलें 'कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र' व 'प्रयोजनवादी नीतिशास्त्र' हें वर्गीकरण अत्यंत उपयुक्त व महत्त्वाचे असे आहे. कृत्यांच्या नैतिक युक्तायुक्ततेची परिणामनिरपेक्षता वा सापेक्षता हे या वर्गीकरणाचें तत्त्व आहे. ज्या नीतिविषयक सिद्धान्तामध्ये कृत्यांची नैतिक युक्तायुक्तता वा कर्तव्यता ही त्यांच्या परिणामांच्या चांगले-वाईटपणावर अवलंबून नसते, तर ती स्वतंत्रतः म्हणजे त्या कृत्यांतच निहित असते, असें प्रतिपादिलेलें असते त्यास कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र म्हटलें जातें. याउलट, जो सिद्धान्त कृत्यांची युक्तायुक्तता वा कर्तव्यता ही सर्वथा परिणामांच्या चांगले-वाईटपणावर आधारित आहे असे प्रतिपादन करतें त्यास प्रयोजनवादी नीतिशास्त्र म्हटले जातें ब्रांडच्या शब्दांत सांगावयाचें तर कर्तव्यवादी नीतिशास्त्रांत 'अमक्या परिस्थितींत अमक्या प्रकारचें कृत्य सदैव युक्तच असते, मग त्याचे परिणाम काहीहि होवोत,' अशा प्रकारची नीतिविषयक विधानें केली जातात याउलट, प्रयोजनवादानुसार, कृत्याची युक्तायुक्तता ही नेहमी स्वगत चांगले अगर वाईट वाक्य परिणाम घडविण्याच्या त्या कृत्यांच्या प्रवृत्तीने निर्धारित होत असते. कांटची नीतिमीमांसा हा कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना होय, तर सुखवाद हा प्रयोजनवादी नीतिशास्त्राचा नमुना होय, कांट-प्रमाणेच प्रिचर्ड, रॉस, कॅरिंट इत्यादि नवअंत प्रज्ञावादी विचारवंतांनी ही कर्तव्यवादी भूमिकाच ठामपणे मांडली आहे.

ब्रांडच्या मते कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राचे दोन प्रकार संभवतात : एकतत्त्ववादी व अनेकतत्त्ववादी. कर्तव्यवादी नीतिशास्त्रांत मान्य केलेले सर्व नीतिनियम हे एकाच अंतिम नीतितत्त्वाची विविध रूपे आहेत, वा त्याने नियंत्रित झालीं आहेत, असे मानले तर त्यास एकतत्त्ववादी कर्तव्यवाद म्हणतां येईल; आणि हे नियम स्वतंत्र असून त्यांची एकच एक कॅसोटी नसते, ते स्वतंत्रपणें साक्षात् जाणले जातात, असे मानलें तर तो अनेकतत्त्ववादी कर्तव्यवाद होय. कांटचा सिद्धान्त हा पहिल्या प्रकारचे उदाहरण होय. नवअंत प्रज्ञावाद हा दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरण होय.

अंतःप्रज्ञावाद व बुद्धिवाद : सामान्यपणें, कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राचा अंतःप्रज्ञावाद व साध्य निरपेक्ष बुद्धिवाद यांच्याशी निकटचा संबंध आहे असें म्हणतां येईल. (पण हा संबंध अपरिहार्य आहे असे मात्र नव्हे. कारण, मूरसारखे विचारवंत अंतःप्रज्ञावादी असूनहि, त्यांना कर्तव्यवादी म्हणता, येणार नाही. कारण, त्यांच्या मते, 'युक्तता' ही श्रेय कल्पनेवर आधारलेली आहे.) कृत्यांच्या श्रेयस्करतेपेक्षा त्यांच्या कर्तव्यतेवर भर दिल्यामुळेच या नीतिशास्त्रास कर्तव्यवादी म्हटलेलें आहे. निराळ्या रीतीने सांगावयाचें तर, कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राच्या दृष्टीने 'मी कर्तव्य कां करावें ?' या प्रश्नाचें उत्तर 'त्यामुळे अमुक साध्य होईल' असे नसून 'तें कर्तव्य आहे म्हणून' हें आहे.

यावरून आपल्या असें लक्षांत येईल की, कर्तव्यवादी नीतिशास्त्रांत 'युक्त' व 'कर्तव्य' या संकल्पनांना प्राधान्य दिलें असून, त्या स्वयंपूर्ण व स्वगतमूल्यवान् असल्याचें साग्रह प्रतिपादिलें आहे. त्याविषयीचे नैतिक निर्णय हे साध्यनिरपेक्ष बुद्धीच्या वा अंतःप्रज्ञेच्या साहाय्याने प्रत्यक्षपणें दिले जातात; सभाव्य परिणामांच्या चांगले-वाईटपणाचा विचार करून नव्हे यात नियमन वा बंधन यावर भर आहे. हेतु वा प्रयोजन यावर नाही. प्रिचर्डच्या कर्तव्यविषयक व रॉसच्या युक्तविषयक मतांतून ही भूमिका सुस्पष्ट झाली आहे. रॉसची 'दशनी कर्तव्य' ही संकल्पना म्हणजे कर्तव्यवादी नीतिशास्त्रांत एक मोलाची भर आहे.

हेतुपूर्णतेला महत्त्व : माणसाचें नैतिक जीवन संकीर्ण असून, त्यांत 'नियमन व प्रयोजन', 'कर्तव्य वा युक्त आणि श्रेय' यांचा सुंदर मेळ आढळतो. नीतीच्या सामाजिक स्वरूपाचा व ध्येयाचा विचार करतां, त्यांत नीतिनियमाना व कर्तव्यभावनेला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे हें उघड आहे. म्हणूनच प्रत्येक समाजांत नैतिक आचारसंहिता निरपवादपणे आढळते. कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राने नैतिक जीवनाचे हें स्वरूप अत्यंत स्पष्टपणाने व्यक्त केले आहे; पण हे करीत असतांना, कर्तव्यवाद विचाराच्या एका टोकांला गेला आहे कारण त्यांत 'कर्तव्यासाठी कर्तव्य' व 'युक्त म्हणजे युक्त' अशी भूमिका घेतली आहे; परंतु जीवनात नियम, कर्तव्य, युक्त याच्या इतकेंच महत्त्वाचें स्थान हेतु, ध्येय, मूल्य, पुरुषार्थ इत्यादि कल्पनांना आहे. जीवनाची ही दुसरी वाजूहि अत्यंत महत्त्वाची आहे. कर्तव्यवादी नीतिशास्त्रांत याची दखल घेतलेली नसल्याने एकांगीपणाचा दोष निर्माण झाला आहे. 'कर्तव्य' हें फार तर नैतिक ध्येय असू शकेल; पण तेंच जीवन साध्य असून त्यास अन्य प्रयोजन नाही असे मानण्यात कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राने जीवनातील हेतुपूर्णतेची उपेक्षा केली आहे असें म्हणावे लागेल.

संदर्भ-ग्रंथ : ब्रांड, सी. डी. फाईव्ह टाइप्स ऑफ एथिक्स थिअरी (लंडन, १९३०); व्हॅल्नार्ड, बी. : रीझन अँड गुडनेस (लंडन, १९६१).

शं. रा. तळघटी

कर्ममार्ग : सांख्य आणि योग, किंवा कर्मसंन्यासपर ज्ञानयोग आणि कर्मयोग हे दोन मार्ग पुरातन कालापासून चालत आले आहेत. कर्ममार्ग हा ज्ञानमार्गाचें पूर्वांग नाही किंवा तो ज्ञानमार्गापेक्षा गौण व कनिष्ठ नाही, तर हे दोन्ही मार्ग मोक्षदृष्ट्या स्वतंत्र म्हणजे परस्परनिरपेक्ष व तुल्यवले आहेत असे कर्ममार्गीयांचें म्हणणें आहे. ज्ञानोत्तर

कर्म करणें केवळ शक्य आहे एवढेच नव्हे, तर कर्मसंन्यासापेक्षा ज्ञानी पुरुषाने आमरण कर्म करीत राहणे श्रेयस्कर आहे; म्हणून कर्मसंन्यासपर ज्ञानमार्गापेक्षा कर्ममार्ग हा श्रेष्ठ आहे असे कर्ममार्गी प्रतिपादितात. कर्ममार्गाचा विचार मोक्षाचें साधन म्हणून व ज्ञानोत्तर निष्ठा म्हणून करावयास पाहिजे.

‘कर्म’ शब्दाचा अर्थ : (अ) व्यापक अर्थ : ‘कर्म’ शब्द कृ या संस्कृत धातूपासून निघाला असून त्याचा अर्थ करणें, व्यापार, हालचाल असा आहे. या धात्वर्थप्रमाणे ‘कर्म’ शब्दांत मनुष्याच्या बुद्धिपुरस्सर व अबुद्धिपुरस्सर, कायिक, वाचिक व मानसिक सर्व व्यापारांचा समावेश होतो; परंतु कर्माकर्माचा विचार हा बुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मापुरताच मर्यादित असल्यामुळे हा अर्थ अतिव्यापक म्हणून त्याज्य वाटतो.

(ब) संकुचित अर्थ : कर्मकांडात व त्यावरील जैमिनीच्या पूर्वमीमांसेत ‘कर्म’ शब्द यज्ञयागादि क्रिया या संकुचित अर्थाने वापरला गेला आहे. त्यानंतर ‘कर्म’ शब्दात श्रौतकर्मविरोवर वर्णाश्रमविहित स्मार्तकर्म व व्रतें, उपोषणादि पुराणोक्त कर्म यांचाहि समावेश झाला. या कर्मांचे विहित व निषिद्ध असे भाग पाडून विहित कर्मांचे नित्य, नैमित्तिक व काम्य असे भेद करतात. हा अर्थ अति-संकुचित वाटतो. ‘कर्म’ शब्दाची व्याप्ति धार्मिक कर्मांपुरतीच मर्यादित न करता त्यांत परोपकारी, सामाजिक इत्यादि सर्व बुद्धि-पुरस्सर कर्मांचा समावेश केला पाहिजे.

कर्ममार्गाचा विकास : ऋग्वेदकालीं कर्म हें यज्ञयागात्मक होतें. यज्ञाने देवतांना संतुष्ट करणें हाच त्या काळाचा धर्म होता. ब्राह्मणकालांत यज्ञ हेंच जीवनाचें सारसर्वस्व ठरलें. कर्मांचे यथार्थ व पुरुषार्थ असे भेद करून यथार्थ कर्म ‘अबंधक’ व पुरुषार्थ कर्म ‘बंधक’ असें मानले गेले. कर्म ज्ञानपूर्वक करा की अज्ञानाने करा त्याचें फळ मिळणारच. कर्मांमुळेच स्वर्ग प्राप्त होतो व कर्मांमुळेच देवांनाहि सांप्रतचे स्थान मिळालें आहे. उपनिषदे व उत्तरमीमांसा यांनी संन्यासमार्गाचा पुरस्कार करून कर्मास गौणत्व दिले. भगवद्गीतेत मात्र कर्ममार्गाला तात्त्विक बैठक व मोक्षप्राप्तीचा एक श्रेष्ठ मार्ग म्हणून स्थान मिळाले. कर्मांचें पर्यवसान आत्मज्ञानांत होईल अशा प्रकारें व अशा प्रकारचें कर्म करण्यास गीता सांगते. क्षुद्र फलाची आशा टाकून, निष्काम बुद्धीने व कर्तृत्व न घेता विहित कर्म - केल्यास ती बंधक न होता मोक्षासच कारण होतात असें सांगून, अशा कर्ममार्गानेच जनकादिकांना सिद्धि मिळाल्याचा निर्वाळा गीता देते.

कर्ममार्गावरील आक्षेप : कर्ममार्गावर मुख्यतः तीन आक्षेप आहेत : (अ) कर्म ही बंधास कारण होतात. शरीराने कर्म व कर्माने पुनः शरीर असें हें चक्र अव्याहत सुरू असते; म्हणून कर्मच नको. (ब) ज्ञान व कर्म यांमध्ये प्रकाश व अंधकार यांसारखा विरोध आहे. कर्म हें अज्ञानावस्थेतच संभवते व तें मोक्षप्राप्तीचे कारण होत नाही. (क) ज्ञानोत्तर कर्म करावी की न करावी हा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही, कारण ज्ञानोत्तर कर्म सुटतात या आक्षेपांना कर्ममार्गी खालील-प्रमाणे उत्तरें देतात : (अ) जड कर्म बंधास कारण नसून फलासक्ति व कर्तृत्वाहंकार ही बंधास कारण आहेत. म्हणून फलांशा सोडून, कर्तृत्व प्रकृतीकडे सोपवून, ती प्रकृतीहि ज्याच्या अधीन आहे अशा

हृदयस्थ परमेश्वराच्या अनुभूतीतून जी कर्म होतात ती बंधक होत नाहीत. शरीर असेपर्यंत कर्मत्याग असंभव आहे व अनावश्यकहि आहे. (व) शंकराचार्यसुद्धा जीवन्मुक्तीनंतर ज्ञानी पुरुष उदरनिर्वाह करतो हे मान्य करतात मग स्वधर्मकर्मच जीवन्मुक्तीच्या आड येण्याचें कारण काय ? (क) तसेच ज्ञानोत्तर कर्म सुटतात हे म्हणणेहि वरोवर नाही, कारण एकतर मनुष्य ज्ञानी झाला पाहिजे म्हणजे त्याच्या सर्व प्रकारच्या इच्छा किंवा वासना सुटल्या पाहिजेत असे नाही व दुसरे म्हणजे कर्मांचा आणि वासनेचा नित्यसंबंध नसल्यामुळे वासनाक्षयावरोवर कर्मांचाहि क्षय झाला पाहिजे असे नाही. एवढेच नव्हे तर देह असेपर्यंत कर्मत्याग असंभव आहे मग जर कर्म अपरिहार्यच असेल तर स्वधर्मयुक्त कर्म करावे. मनांत वासना राहून बाह्यकर्मत्याग केल्यास तो मिथ्याचार होतो; पण वासनाक्षय अथवा संकल्पलोप करून बाह्य कर्म करणे हा श्रेष्ठ मार्ग आहे.

सिद्धावस्था व कर्ममार्ग : ज्ञानाला प्राप्तव्य नसल्यामुळे त्याला कर्तव्य असें काही उरत नाही. मग त्याला कर्म करण्यास हेतु कोणता ? कारण हेतूशिवाय, प्रयोजनाशिवाय, कार्य शक्य नाही. ज्ञानी पुरुष लोकसंग्रहार्थ कर्म करतो. ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास व लोकसंग्रहार्थ निष्काम कर्मयोग दोन्ही शक्य आहेत; पण समाजहिताच्या दृष्टीने पहिल्यापेक्षा दुसऱ्याचा मार्ग श्रेष्ठ आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : टिळक, वा. गं. : श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५; आ. ७, १९५६); फडके, सी. म. : वेदान्त-निदर्शन (पुणे, १९१३; सुधा. आ. १९२५); दांडेकर, शं. वा. सपा. : सार्थ ज्ञानेश्वरी (पुणे, १९५३; आ. ४, १९६७); अरविंद . एसेज ऑन दि गीता, २ सीरीज (कलकत्ता, १९२२; १९२८).

शि. स. अंतरकर.

कर्मसिद्धान्त : ‘कर्मसिद्धान्त’ अथवा ‘कर्मफलसिद्धान्त’ या सामासिक शब्दातील ‘कर्म’ या पदाचा सुखातीचा अर्थ वेदांनी उपदेशिलेले यज्ञीय कर्म असा होता. उपनिषत्कालीं त्याला नैतिक अर्थ आला. व्यक्तीने (बुद्धिपुरस्सर) केलेल्या कर्माच्या शुभाशुभत्वाप्रमाणे तिला शुभाशुभ फलें मिळतात. मृत्यूनंतर शरीर नाश पावले तरी कर्म शिल्लकच उरते; आणि पुढील जन्मास व त्यांत मिळावयाच्या बऱ्यावाईट भोगास कारणीभूत होते असा विचार बृहदारण्यकोपनिषदांत (व. ३. २. १३) याज्ञवल्क्य व आर्तभाग या दोघांनी संयुक्तरीत्या मांडला आहे. छांदोग्य उपनिषदांतहि (छा. ५. १०. ७) या जन्मांतील कर्माला अनुसरून पुढील जन्म कोणत्या योनींत यावयाचा हे ठरते असें म्हटलें आहे. जसें पेरावें तसें उगवतें, मी ज्या तऱ्हेने इतरांशी वागेन त्याच तऱ्हेने, परिणामतः, लोक माझ्याशीं वागतील, शुभ कर्मांचें फल सुखात्मक व अशुभ कर्मांचें फल दुःखात्मक असेल आणि हें जें काही फल असेल तें टाळतां येणार नाही, कर्मांचा विपाक अटळ आहे असा कर्मविपाक अथवा कर्मफल-सिद्धान्ताचा मतिताय आहे. विश्वांत काही नैतिक सामंजस्य, आणि व्यवस्था आहे हा विचार ऋग्वेदांतील ‘ऋत’ या संकल्पनेत ग्रथित आहे. कर्मसिद्धान्त ही ऋत या वैदिक संकल्पनेची परिणत अवस्था होय.

कर्मसिद्धान्त केवल वैदिक परंपरें मानला आहे असे नाही. बौद्ध व जैन या अवैदिक परंपरेतही त्याला महत्त्वाचें स्थान आहे. किवहुना, भारतातील (चार्वाक मत सोडून) सर्व तात्त्विक आणि धार्मिक विचारांचा कर्मसिद्धान्त हा अविभाज्य भाग आहे.

अदृष्ट : कर्म भौतिक असते. करून झाल्यावर ते सपत्ते, नाहीसे होतें. पुढे कालांतराने त्याचें फळ मिळतें. मध्यतरीच्या अवधीत ते कर्म व त्याचे फल यांना जोडणारा काही दुवा असावयास हवा, नाहीतर त्या कर्माचें तें फल असें म्हणतां येणार नाही. कर्म व त्याचे फल, यांना जोडणाऱ्या अभौतिक दुव्यास न्यायशास्त्रांत 'अदृष्ट' व मीमांसेत 'अपूर्व' अशा संज्ञा आहेत. कर्म संपून गेलें तरी कर्मापासून निर्माण झालेलें अपूर्व शिल्लक राहतें व योग्य समयी फलदायी होतें. माणूस मेला तरी त्याचें अदृष्ट पुढील जन्मीं त्याची साथ करतें. कर्मनिमित्त अदृष्ट अथवा अपूर्व शिल्लक राहतें असें प्रत्येक वेळी म्हणण्याऐवजी, सौकर्यासाठी, अभुक्त कर्म शिल्लक राहतें; आणि तें पुढील जन्मास व त्यांतील सुखदुःखास कारणीभूत होतें असे म्हटले जातें.

कर्म व पुनर्जन्म : प्राचीन कालापासून कर्मविपाक व पुनर्जन्म यांचा संबंध लावला गेला असला तरी त्या दोन सिद्धान्तांमध्ये तात्त्विक अनिवार्यता नाही. केवळ या जन्माचा विचार करावयाचा झाला तरी कर्मसिद्धान्त प्रस्तुत ठरतो. प्रश्न असा आहे : व्यक्तीला आयुष्यांत ज्या बऱ्या-वाईट गोष्टी भोगावयास मिळतात त्यामागील नियामक तत्त्व कोणतें ? स्रष्टृदृश्यांनी चार तत्त्वे संभवतात. (१) यदृच्छा, (काटेकोर अर्थाने याला नियामक तत्त्व म्हणतां येणार नाही.) (२) ईश्वरी इच्छा, (३) सृष्टीचे भौतिक नियम, (४) व्यक्तीच्या कर्माची नैतिकता म्हणजे कर्माचें शुभाशुभत्व. या चार संभवनीय तत्त्वांपैकी शेवटच्या तत्त्वास मान्यता देणें म्हणजे कर्मसिद्धान्त स्वीकारणें होय. माझे भवितव्य, माझी सुखदुःखें यांच्या वावतीत यदृच्छेला अवसर नाही, ती कोणा ईश्वराच्या इच्छेवर अवलंबून नाहीत ('ईश्वराचें कर्तृत्व पर्जन्याप्रमाणे कर्मसापेक्ष आहे'. ब्र. सू. शां. भा. २. १. ३४), जड आणि निर्बुद्ध परमाणूचें पुरःसरण आणि अपसरण यांनीही ती ठरत नाहीत, तर माझ्या स्वतःच्या कर्मांनी म्हणजे कर्माच्या चांगलेवाईटपणामुळे माझे सुखदुःखाचे भोग नियत होत असतात असा कर्मसिद्धान्ताचा दावा आहे. 'माझ्या भवितव्याला मीच जबाबदार आहे, अन्य कोणी नाही' असा त्याचा उपसिद्धान्त निघतो. म्हणून कर्मसिद्धान्त हा आत्मस्वातंत्र्याचा उद्घोष आहे. नियतिवाद अथवा दैववाद यांशी त्याचा विरोध आहे.

असें असलें तरी कर्मसिद्धान्त हा दैववाद आहे, पुरुषार्थी प्रयत्नास निरुत्साही करणारा आहे असा समज लोकमानसांत रुढ आहे. याचें एक कारण म्हणजे कर्मसिद्धान्ताचा पुनर्जन्माशी जोडलेला संबंध. गेल्या जन्मांतील कृतकर्माची फळे या जन्मी भोगावी लागतात. गेल्या जन्मासंबंधी आपण आता काहीच करू शकत नाही. म्हणून या जन्मांत जें जे काही घडते ते अनिवार्य असतें, नशिवांत आहे म्हणून घडणारें असतें, असें म्हणावें लागते.

या ठिकाणीं एक प्रश्न उपस्थित करतां येईल. या जन्मात अनिवार्य असतें तें कर्म कीं कृतकर्माला उचित असलेला भोग ? भोग अथवा कर्मफल अनिवार्य असते, कर्म नव्हे, असेंच उत्तर कर्मसिद्धान्तास द्यावें

लागेल. कर्मसुद्धा नियत असते असें म्हटल्यास तो कर्मवाद न राहता, जडवाद होईल. भोग कर्माधीन असतो व कर्म आत्माधीन असतें, असेंच कर्मसिद्धान्त सांगतो. अमुक एक कर्म, करण्यास, न करण्यास अथवा अन्य रीतीने करण्यास आत्म्यास स्वातंत्र्य आहे हें गृहीत धरूनच मोक्षोपयोगी दर्शने रचिली गेली. याच भूमिकेवरून भगवद्गीतेत 'उद्धरेत् आत्मना आत्मानम्' (गी. ६. ५) आणि धम्मपदांत 'अत्ता हि अत्ता नाथो' (ध. ३८०) असे म्हटले आहे विचाराची ही एक स्फुट कणिका आहे असें मानू नये. 'धम्मपद' या ग्रंथाचे किवहुना, सर्वध बौद्ध धर्माचें सार असें सांगतां येईल : पापकर्म करूं नये कारण (गाडीच्या बैलामागे तिचें चाक येते त्याप्रमाणे) दुःख हें त्याचे फल अनिवार्य आहे; कुशल कर्म करावें कारण (माणसामागे त्याची सावली धावते त्याप्रमाणे) त्याचेंहि फल अनिवार्य आहे. (धम्मपद, श्लोक १, २ व १८३ पहा). कर्मफलाची अनिवार्यता, पण कर्म करण्याचें स्वातंत्र्य (कर्मणि एव अधिकारः ते । गी. २. ४७) असा कर्मसिद्धान्ताचा दुहेरी अर्थ आहे.

हा अर्थ घेऊनहि एक अडचण राहतेच. गेल्या जन्मांतील कर्मावहल व्यक्तीस या जन्मी जबाबदार धरणे नैतिकदृष्ट्या कितपत योग्य आहे ? 'अयोग्य आहे' असेच उत्तर समजस दिसतें. किवहुना, आजचा एक मतप्रवाह असा आहे की, सामाजिक अन्याय पचविण्यासाठी आणि स्वतःचे वर्णवर्चस्व कायम राखण्यासाठी ब्राह्मणांनी पुनर्जन्म व कर्म-विपाक हे दोन सिद्धान्त प्रसृत केलें.

हेतूसंबंधीचे आरोप सोडून देऊं, पण जन्मतःच दुर्भागी असलेल्या व्यक्तीस अपराधी न समजतां तिच्या दुःस्थितीची उपपत्ति कर्मसिद्धान्ताने लावतां येईल काय असा प्रश्न निर्माण होतो. डॉ. राधाकृष्णन् याचे या संदर्भात असे म्हणणे आहे की, व्यक्तीचें जसें पूर्वकर्म असते तसें समाजाचेंहि असतें. आजच्या पिढीला जें काही भोगावे लागते तें गेल्या पिढीच्या कर्मांमुळे असें मानल्यास कर्मसिद्धान्त न सोडता सामाजिक अन्यायाला 'अन्याय' असे म्हणतां येते.

कर्मविपाक : हा आधुनिक विचार झाला. प्राचीन विचारात जन्मतः प्राप्त होणाऱ्या परिस्थितीवद्दल व्यक्तीलाच जबाबदार मानले जातें. पुनर्जन्म आणि कर्मविपाक हे दोन्ही सिद्धान्त मानल्यावर त्यां दोहोचा अशा रीतीने संबंध जोडणें क्रमप्राप्त दिसतें. इतकेंच नव्हे तर, पुनर्जन्माचा सिद्धान्त कर्मविपाक सिद्धान्तापासूनहि निष्पन्न करतां येतो. त्यासंबंधी युक्तिवाद असा : कर्मफल भोगून झाल्याशिवाय कोणत्याहि कर्माचा नाश (कृतप्रणाश) होणार नाही. कितीतरी सत्कृत्यांचें आणि दुष्कृत्यांचें फल या जन्मी मिळालेलें दिसत नाही. ते फल मिळविण्यासाठी पुढील जन्म अनिवार्य ठरतो. तसेच, जन्मतःच जे बरेवाईट भोग सुरू होतात त्यांची उपपत्ति लावण्यासाठी पूर्वकर्म आणि म्हणून पुनर्जन्म मानणे अपरिहार्य आहे. न मानल्यास, न केलेल्याचा भोग (अकृताभ्यागम) पत्करावा लागेल : मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की, कर्मविपाक सिद्धान्ताचा आधार पुनर्जन्म सिद्धान्तास आवश्यक आहे. स्वतंत्रपणेंहि पुनर्जन्माचा सिद्धान्त उपपन्न करतां येईल. एक मांडणी अशी : आत्मा स्वयंप्रकाश आहे आणि निष्कल आहे, अशा रीतीने त्याच्या अस्तित्वाचा अनुभव येतो. अर्थात् त्याचा विनाश संभवत नाही. जन्ममृत्यु तर प्रत्यक्ष दिसतात. म्हणून आत्म्याचें अखंड

अस्तित्व उपपन्न करण्यासाठी त्याच आत्म्याची जन्मान्तरें मानली पाहिजेत.

कोणत्याही रीतीने का होईना, एकदा पुनर्जन्म आणि कर्मसिद्धान्त मानले की, त्या दोहोचा संबंध जोडणें सहजप्राप्त ठरते. या तात्त्विक बैठकीमुळे सामाजिक अन्यायाचा परिपोष होण्याची शक्यता आहे; पण त्याला उपाय म्हणजे तर्कतः प्राप्त होणारे सिद्धान्त टाकून देणें हा नसून, सामाजिक कर्मसुद्धा कर्मविपाक सिद्धान्ताच्या कक्षेत आणणे हा आहे. त्यांतून अन्यायनिवारणाची प्रेरणा मिळू शकते. कर्मवाद टाकून जडवाद, ईश्वरवाद अथवा यदृच्छावाद पत्करला तरी त्याने बौद्धिकदृष्ट्या अधिक सामंजस्य निर्माण होईल अथवा सामाजिक परिवर्तनाला अधिक साहाय्य होईल असें नाही.

कर्मचे विभाग : कर्मसिद्धान्त स्वीकारल्यावर त्याची शास्त्रीय व्यवस्था लावण्याचे अनेक प्रकार झाले. वेदान्त्यांनी कर्माचे तीन विभाग केले : संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण. या क्षणी चालू असलेले कर्म क्रियमाण होय. त्याचें फल पुढे कधीतरी या जन्मांत वा पुढील जन्मी मिळावयाचें. (मात्र जर हें कर्म अनासक्त बुद्धीने केलें जात असेल तर ते बंधनकारक नाही - म्हणजे त्याला भोग अथवा कर्मफल नाही.) संचित म्हणजे ज्याचें फल अद्यापि मिळालें नाही असें साठून राहिलेलें कर्म, अदृष्ट अथवा अपूर्व. भिन्नभिन्न आणि एकमेकांच्या विरोधी फलें देणारी अदृष्टें संचितांत जमा असतात. अर्थात् त्या सर्वांचा भोग एकदम घेतां येणार नाही. संचितापैकी एवढ्या भागाच्या भोगास आरंभ झाला आहे ते आरब्ध किंवा प्रारब्ध कर्म होय. जरी कर्माची संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण अशी विभागणी वर सांगितली आहे, तरी वास्तविक प्रारब्ध हा संचिताचा पोटविभाग आहे, समकक्ष विभाग नव्हे. (दुसरा पोटविभाग अनारब्ध संचित हा होईल.) प्रारब्ध कर्माचा सर्व गुंडाळा उलगडून तें भोगल्याशिवाय मुक्त पुरुषाची सुद्धा सुटका नाही. आत्मज्ञान झाल्यावर अनारब्ध संचित कर्म मात्र भाजून काढलेल्या वियांप्रमाणे फलधारणेस अक्षम ठरते. तसेंच आत्मज्ञानी पुरुषाचें क्रियमाण कर्म अनहंकारबुद्धीने केलें जात असल्यामुळे त्याचें फल भोगावें लागत नाही. म्हणून आत्मज्ञानी माणसाचें प्रारब्ध कर्म भोगून संपल्यावर त्यास पुनर्जन्म नाही. ही व्यवस्था अद्वैत-वेदान्त्यांची. रामानुज, निंबार्क इत्यादींच्या भक्तिमार्गी वेदान्तमतांत हरिकृपेने अनारब्ध संचिताचा नाश होतो असे मानलें आहे.

मीमांसकांनी नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध असे कर्माचे चार प्रकार केले आहेत. संध्यावंदनादि नित्य कर्म केल्याने पुण्य लागत नाही, पण न केल्याने पाप लागतें म्हणून ती करावीत. पुत्रजन्मासारख्या विशिष्ट प्रसंगी करावयाच्या नैमित्तिक कर्मासंबंधीहि तेंच म्हणतां येईल. काम्य कर्म केल्याने त्यांची स्वर्गादि इच्छित फले मिळतात; आणि निषिद्ध कर्म केल्याने त्यांची नरकादि अनिष्ट फलें मिळतात. नित्य व नैमित्तिक कर्म केल्याने; आणि काम्य व निषिद्ध कर्म टाळल्याने अपूर्व निर्माण होत नाही व पुनर्जन्म टळतो.

जैन मत : जैन मताप्रमाणे कर्म हें अपूर्वाप्रमाणे अदृष्ट नसून अतिशय सूक्ष्म कणांचा बनलेला द्रव्य पदार्थ आहे. कर्मद्रव्याच्या निर- निराळ्या कार्यांनुषंग त्याचे ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, वेदनीय, मोहनीय, आयुष्क, नाम, गोत्र आणि अंतराय असे आठ प्रकार केले

आहेत. पहिल्या चारीना 'घातीय कर्म' म्हणतात. कारण तपाने त्याचा घात म्हणजे नाश करून 'केवली' होतां येते. उरलेल्या चारीना अघातीय कर्म म्हणतात. आयुष्य असेंतों त्यांची फले भोगल्यानेच त्यांचा नाश होऊं शकतो.

बौद्ध मत : बौद्ध मताप्रमाणे कर्म म्हणजे हस्तपादादि अवयवांनी केलेलें स्थूल कर्म नव्हे तर स्थूल कृतीमागील प्रेरणा, बुद्धिनिश्चय अथवा चेतना होय. 'चेतना अहं भिक्खवे कम्मं वदामि' असे शब्द 'अंगुत्तर-निकाय' मध्ये बुद्धाच्या तोंडी घातलेले आहेत. 'विसुद्धिमग्ग' या ग्रंथांत बुद्धघोषाने 'कम्मं नाम कुसलाकुसलचेतना' असें म्हटले आहे. कर्म बुद्धिपुरःसर आणि स्वतंत्रतेने केलेलें असेल, केवळ उद्देश या स्वरूपात न राहतां प्रत्यक्षांत झालेले असेल आणि त्याचा पुरा पश्चात्ताप झालेला नसेल, तरच ते बंधनकारक ठरतें असा नैतिकदृष्ट्या अतिशय प्रगल्भ विचारहि बौद्ध मतांत येऊन गेलेला आहे.

कर्माचे कायिक, वाचिक व मानसिक तसेंच सात्त्विक, राजस व तामस असेहि प्रकार काही तात्त्विक वाङ्मयांत केलेले आढळतात.

पतंजलीच्या योगसूत्रांतील दुसऱ्या अध्यायांतील सूत्र १२ व १३ यांवरील व्यासभाष्यांत कर्मसिद्धान्ताची केलेली चर्चा उद्बोधक आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : शंकराचार्य : ब्रम्हसूत्रशांकरभाष्य; सुरेश्वराचार्य : नैष्कर्म्यसिद्धि; राधाकृष्णन एस. . अँन आयडिअॅलिस्ट व्ह्यू ऑफ लाइफ (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, १९३७); टिळक, बा. गं. : श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५; आ. ७, १९५६)

भो. ह. बोधित

कला - तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र) : उद्गम आणि व्याख्या : 'एस्थेटिक्स'चें मूळ 'एस्थेसिस्' या ग्रीक शब्दांत आहे. 'एस्थेसिस्' म्हणजे 'ऐंद्रिय संवेदना'. तत्त्वज्ञानांतील एका स्वतंत्र शाखेचें नांव, म्हणून 'एस्थेटिक्स' हा शब्द, ए. बाउमगाटेन याने अगदी अलीकडे १७५० साली प्रथम वापरला. लॅटिन भाषेत लिहिलेल्या आपल्या एका ग्रंथाला त्याने 'एस्थेटिक्स' हें नांव दिलें. त्याने या ग्रंथांत 'एस्थेटिक्स' हें संवेदनामूलक ज्ञानाचें शास्त्र होय, अशी उपपत्ति मांडली ए. बी. क्रोचेने म्हटल्याप्रमाणे, "लवकरच जन्माला येऊं घातलेल्या या बालकाला त्याच्याकडून 'एस्थेटिक्स' हें नांव अकालीच लाभले; आणि पुढे तें कायमहि झालें; पण या नव्या नावांत नव्या आशयाचा अभाव आहे. त्या तात्त्विक कवचाच्या आंत कुठलाच धष्टपुष्ट देह सामावलेला नाही."

कालांतराने 'एस्थेटिक्स' म्हणजे 'सौंदर्यशास्त्र' अशी व्याख्या करण्यात येऊं लागली सॉक्रेटीसच्या कालापासून तों अगदी कालपरवापर्यंत, कलेच्या तत्त्व-मीमांसकांना प्रामुख्याने सौंदर्यविषयक समस्येच्या चिंतने पछाडलेलें असे; पण आज कलेच्या कल्पनेत सौंदर्याला तें तेव्हाचें प्रमुख स्थान उरलेले नाही. आजचें एस्थेटिक्स संवेदना-मूलक अनुभूतीच्या विश्लेषणाशी अधिक निगडित असते; आणि सौंदर्यकल्पनेशी संबंधित असलेल्या शब्दप्रयोगांचा मुळीच वापर न करतां, 'एस्थेटिक् अनुभूती' च्या स्वभावधर्माची व्याख्या आणि विचक्षणा करण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. अगदी अलीकडच्या, १९५२

साली प्रसिद्ध झालेल्या, 'सौंदर्योपपत्ति', (थिअरी ऑफ व्यूटी) या एच. सी. ऑसबर्नच्या ग्रंथात, त्याने वस्तुनिष्ठ, आत्मनिष्ठ, उभयनिष्ठ अशा अनेक वेगवेगळ्या मतवाद्यांनी विवादाच्या अथांग गर्तेत खोल डुबवलेल्या सौंदर्यकल्पनेला, तेथून वर काढून बांचविण्याचा आटोकाट प्रयास केला; आणि आपल्या या परिश्रमाचा संकलित सधितार्थ म्हणून त्याने एस्थेटिक अनुभूतीची चार निष्कर्षात्मक व्यवच्छेदक लक्षणे निश्चित केली. अलिप्तता, व्यक्तिनिरपेक्षता, ग्रहणक्षमता आणि चैतन्य, ही ती चार लक्षणे होत (प्रकरण ६, पृष्ठ १६२).

'एस्थेटिक्स'ची 'कलास्वरूप-विवेचन' ही व्याख्याहि समाधानकारक नाही. अव्याप्ति आणि अतिव्याप्ति या दोन्ही दोषांनी ती सारखीच दूषित आहे. एस्थेटिक्सव्यतिरिक्त कलेचा इतिहास आणि कलासमीक्षा यासारखी कलेची अन्य परिशीलने उपलब्ध आहेत. शिवाय, एस्थेटिक्समध्ये कलाकृति आणि कलाकार यांना प्राधान्य मिळत असलेले दिसले, तरी एस्थेटिक्सच्या कार्याचा व्याप कलेच्या क्षेत्रपुरताच मर्यादित नाही. वॉल्टर पेटरने दर्शविल्याप्रमाणे, जीवनाला शोभा आणि गोडवा आणणारी अशी अनेक अंगे आहेत की, जी 'एस्थेटिक' आहेत, पण ज्याचा कोणत्याहि ललित कलेने परामर्श घेतलेला मात्र दिसत नाही कलाकृतीच्या चित्ताने प्राप्त होणारी एस्थेटिक अनुभूति निसर्गाच्या चित्तानेहि साध्य होते ही वस्तुस्थिति सुप्रसिद्ध आहे. 'एस्थेटिक' अनुभूतीचे तात्त्विक परिशीलन म्हणजेच 'एस्थेटिक्स' अशी व्याख्या अलीकडे कोणीकोणी करतात अशी व्याख्या म्हणजे एक शब्दचमत्कार वाटतो; आणि ज्याची व्याख्या करावयाची तेच गृहीत धरल्याचा, आवर्तरूपी तर्कदोष तीत दृष्टोत्पत्तीस येतो, पण 'आर्थिक सवधाची मीमांसा ज्यांत होते ते अर्थशास्त्र', अशी व्याख्या अर्थशास्त्रीय विवेचन करताना केली असता, ती जशी फारशी सद्दोष समजली जात नाही. त्याचप्रमाणे, 'एस्थेटिक्स' हे 'एस्थेटिक' अनुभूति आणि 'एस्थेटिक' वृत्ति यांची समीक्षा करते. 'एस्थेटिक' क्रियेहून भिन्न असलेल्या नैतिक, तात्त्विक आणि धार्मिक क्रियांपासून एस्थेटिक व्यापारांच्या वेगळेपणाचें व वैशिष्ट्यांचें वर्णन आणि विवरण करते; आणि 'सिप्सिफिकंट फॉर्म', 'इंट्यूशन-एक्स्पीरिअन्स' 'आब्जेक्टिफाइड प्लेझर' यांसारख्या, स्वयंपूर्ण व समर्पक व्याख्यांच्या स्वरूपाच्या नसलेल्या; परंतु तात्कालिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या तत्त्वचिंतकांनी मुचविलेल्या; कामचलाऊ उपपत्तीचा परामर्श घेते. मॉरिस वाइट्झने म्हटल्याप्रमाणे, 'ती वैशिष्ट्ये आणि या उपपत्ति याची निःशेष परिगणना करणे अशक्यप्राय आहे' (मॉरिस वाइट्झ : 'दि रोल ऑफ थिअरी इन एस्थेटिक्स', 'प्रॉब्लेम्स इन एस्थेटिक्स', पृष्ठ १५२). 'एस्थेटिक्स'ची कल्पना, निरंतर मुक्त आणि विकसनशील आहे, असे मानणे हेंच उचित होय.

वाइट्झने संपादित केलेल्या लेखसंग्रहांतील, आपल्या 'व्हॉट इज आर्ट' या लेखात, एनरिक काहलरने दाखवून दिलें आहे की, 'एस्थेटिक्स'च्या व्याख्येतील डळमळीतपणा आणि अपुरेपणा केवळ 'एस्थेटिक्स'च्या व्याख्येपुरताच मर्यादित नाही इतर शास्त्रांच्या व्याख्यानांहि तो तितक्याच प्रमाणात लागू पडतो काहलर म्हणतो त्याप्रमाणे, "आजच्या आपल्या ज्ञानाच्या प्रगतीची अवस्था, कोणतीहि स्पष्ट घटना किंवा क्रम, त्याचप्रमाणे कला; यांची संपूर्ण समर्पक व

स्थायी व्याख्या करतां येणें अशक्य आहे," या वाडटच्या विधानाला पोषक असली, तरी त्यामुळे सर्वसाधारणपणे सर्वकप आणि स्थायी स्वरूपाची व्याख्या शोधण्याचा प्रयत्न आपण सोडून द्यावा, हे रास्त नव्हे. " (किता : पृष्ठ १९) " 'एस्थेटिक क्रिया' आणि 'एस्थेटिक प्रवृत्ति' यांची, 'सायकिक डिस्टन्स'च्या परिभाषेत व्याख्या करण्याच्या एडवर्ड बुलोने केलेल्या प्रयत्नाने, एस्थेटिक्सच्या औपपत्तिक प्रगतीला फार महत्त्वाची मदत केली आहे 'सायकिकल डिस्टन्स'च्या उपपत्तीहून अधिक प्रभावी अशी कोणतीच कल्पना, बहुधा, आधुनिक 'एस्थेटिक्स'मध्ये उपपन्न झालेली नसावी " असा अभिप्राय जेम्स एल. जॅरेट याने व्यक्त केलेला आहे. ('दि क्वेस्ट फॉर व्यूटी', पृष्ठ १११).

भट्टनायकाने ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकांत, प्रतिपादिलेली साधारणी-करणाची उपपत्ति हा, 'सायकिकल डिस्टन्स'च्या कल्पनेशी समानार्थक असा भारतीय 'एस्थेटिक' सिद्धान्त होय. त्यांत त्याने 'एस्थेटिक' म्हणजे काय, व तें तात्त्विक, उपयुक्त, नैतिक आणि धार्मिक अनुभूतीहून कसे वेगळें आहे, याचे अन्वयव्यतिरेक-पद्धतीने विवरण करून, त्यामधील भेदावर नेमके बोट ठेवले आहे या मतानुसार साधारणी-करणे मानवी चैतन्यधर्माची एक स्वाभाविक क्रिया असून बाह्य परिस्थितीच्या बुद्धिगम्य, इंद्रिय-प्रत्यक्ष किंवा अनुमानजन्य, ज्ञानमार्गांचा तिच्यावर प्रभाव पडत नाही. तत्त्वज्ञान किंवा विज्ञान याच्याप्रमाणे, तिच्या अनुभूतीचे स्वरूप तर्काधिष्ठित नाही ('न बोद्धा'), तिचें कार्य आचारधर्म सागणाऱ्या नैतिक ज्ञानाचे नाही ('न नियोगभाक्'). ती इतिहासरूप नाही ('न इतिहासः'). ती स्वरूप किंवा भ्रमरूप, (न स्वप्न, न मिथ्या ज्ञानम्) नाही. प्रत्येकाला आत्मनिष्ठपणे प्रत्ययाला येणाऱ्या, जाणिवेच्या क्षितिजसीमापर्यंत विस्तार पावणाऱ्या, आणि वैयक्तिक (स्वगत) किंवा अलिप्ततामूलक (ताटस्थ्य) कारणांनी निर्माण होणाऱ्या समज-निरसमजांनी किंवा पूर्वग्रहांनी शबल न होतां, ज्यांची विविध अंगे एकत्रित आणि एकजीव झालेली आहेत, अशा अनुभवाचे आकलन करण्याचा तो एक स्वतंत्र आणि वेगळा मार्ग आहे. लौकिक व्यवहारात सुखावह, घृणास्पद, उदार, अधम, भयावह किंवा अशुभ अशी कशीहि वाटणारी एक गोष्ट, जेव्हा ह्या चैतन्यधर्माच्या नजरेने न्याहाळली जाते, तेव्हा ती 'रसपर' होते. 'एस्थेटिक' अनुभूति म्हणजे या रसपरतेचा आस्वाद. या रसकल्पनेच्या आधारावर भारतीय साहित्यशास्त्रकारांना सौंदर्यकल्पनेतील दृढीवर आणि अडवणीवर मात करणे शक्य झाले; आणि वामनासारख्या पूर्वकालीन पंडितांच्या सौंदर्यकल्पनेवर आधारलेल्या मताला त्यांना खो देता आला. रसकल्पनेला अधिक व्यापक आणि सर्वकप स्वरूप लाभून, संगीत आणि चित्रकला यांच्याहि चिकित्सकानी 'एस्थेटिक' अनुभूतीचे लक्षण म्हणून तिचा अंगीकार केला. एडवर्ड बुलोच्या मते, एस्थेटिक अनुभूतीच्या स्वरूपाविषयीच्या या उपपत्तीने 'एस्थेटिक्स'च्या विचारक्षेत्राची व्याप्ति अनंत पटीने वाढविली आहे. आतापर्यंत जे केवळ कलेच्या क्षेत्रातील वास्तवांशीच निगडित म्हणून मानलें जात होतें, तें आता मानवाचे निसर्गाशी असलेले संबंध आणि हरषडी नित्याच्या व्यवहारांत आढळून येणारें वाणीचें आणि वर्तनाचें सौष्ठव, यामधून प्रतीत होणारे अनुभव आणि आविष्कार, यांनाहि लागू पडणारें ठरणार आहे.

कलातत्त्वज्ञानाची व्याप्ति : (१) कलात्मक निर्मितीत अंतर्भूत असलेल्या 'एस्थेटिक' जाणिवेप्रमाणेच, सृष्ट पदार्थ, वास्तव घटना आणि कलाकृति यांचा आस्वाद आणि चितन यांना कारणीभूत होणाऱ्या जाणिवेचाहि 'एस्थेटिक' मीमांसेच्या कक्षेत समावेश होतो. त्याच-प्रमाणे (२) कलाकार, नट, प्रेक्षक यांच्या मानसिक प्रक्रिया; (३) कलेचा सामाजिक अभिप्राय, (४) भाषाशास्त्र व इतर चिन्हे, प्रतीके आणि प्रतिमाने यांच्या कलात्मक वापराची मीमांसा; (५) उपयुक्तता, सत्य आणि शिव यांसारखी जीवन-मूल्ये आणि कलामूल्ये यांचे परस्परसंबंध, यांचाहि त्यात अंतर्भाव होतो. या शब्दांच्या प्रकरणाच्या अभ्यासाचा तत्त्वज्ञानाशी, त्यांतील परतत्त्ववादाशी, विशेष निकटचा आणि साक्षात् संबंध येतो. 'एस्थेटिक' कडे आत्मनिष्ठ दृष्टीने पाहण्याचा हा प्रमुख मार्ग होय

याव्यतिरिक्त, याहून वेगळा असा दुसरा एक वस्तुनिष्ठ आणि प्रयोगमूलक मार्ग आहे. (१) कलाचा पद्धतशीर अभ्यास, त्यांचे परस्परसंबंध, त्यांचे वर्गीकरण, (२) वेगवेगळे कलाप्रकार, रीति व आविष्कारपद्धति यांचे वर्णनात्मक अध्ययन, (३) कलांच्या विकासातील वेगवेगळ्या टप्प्यांचा अभ्यास; (४) कला-परीक्षणाचे दडक व गमके यांचा स्वाध्याय आणि विशिष्ट कलाकृतींचे परिशीलन, इत्यादींचा त्यात समावेश होतो हे दोनहि मार्ग आवश्यक असून, त्यांतील कोणत्याहि एकाची, दुसऱ्याच्या क्षेत्रांत झालेल्या विवेचनाची आणि सशोधनाची दखल घेतल्याविना प्रगति होणे शक्य नाही. जी. टी. फेनरने आपल्या, 'इंट्रोडक्शन टु एस्थेटिक'च्या उपोद्घातात 'एस्थेटिक' प्रमेयांचा प्रायोगिक पद्धतीने अभ्यास करण्याच्या प्रथेचा प्रथम प्रस्ताव केला (१८७६). तेव्हापासून 'एस्थेटिक' प्रतिक्रियांचे प्रायोगिक पद्धतीने परिमाणन करण्याचे प्रयत्न सातत्याने सुरू आहेत. मनोविश्लेषणशास्त्रज्ञहि कलानिर्मितीमागील कलावंतांचे अवोध हेतु शोधून काढण्याचा प्रयत्न करित आहेत; पण मनोविश्लेषण आणि प्रायोगिक एस्थेटिक्स यांच्याद्वारा 'एस्थेटिक्स'मध्ये पडलेली भर फारशी उत्साहवर्धक नाही. उलट डब्ल्यू. कोह्लेर आणि के. कॉफका या मानसशास्त्रज्ञांनी 'गेस्टाल्ट' विचारसरणीचा वापर करून केलेले या क्षेत्रातील कार्य, विहेविअरिस्टिक, ऑटोमिस्टिक, सायको-ऑनॅलिस्टिक इत्यादींच्या दृष्टिकोणातून केलेल्या कामगिरीपेक्षा पुष्कळच अधिक फलदायी ठरत आहे. गेस्टॉल्टिस्ट कार्यपद्धती म्हणजे 'फक्शनल अर्नेलिसिस'ची होय. या पद्धतीत विशिष्ट कार्यपद्धती कलाकृतीच्या विकासातील वेगवेगळ्या अवस्थांचे तिच्या संकलित स्वरूपाकडे कोणत्याहि परिस्थितीत दुर्लक्ष होऊ न देता, परिशीलन केले जाते कलाकृति ही एक गतिशील व एकात्म आणि एकसंध निर्मिति असते, या भूमिकेवरून तिचे आकलन करण्याचा प्रयत्न या पद्धतीत होत असतो. निर्मात्याकडून ती याच रीतीने संघटित स्वरूपात आकाराला आलेली असते, आणि म्हणूनच रसिकाकडून तिचे त्याच पद्धतीने ग्रहण व्हावे हे स्वाभाविक आणि क्रमप्राप्त असते.

'एस्थेटिक्स'चा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे 'एस्थेटिक्स'चा इतिहास त्याच्या योगाने, विश्लेषणात्मक अध्ययनापेक्षा या विषयाचा गतिशील आणि अनिर्वध स्वभावधर्म अधिक स्पष्ट होतो आणि त्याच्या

परिशीलनाला अधिक व्यक्ति-निरपेक्ष स्वरूप आणि कमी एकांगीपणा प्राप्त होतो.

पारचात्य 'एस्थेटिक्स'चा इतिहास : १ ग्रीक-रोमन प्रागैतिहासकाल : पाश्चात्यांच्या कलाविषयक विचारांचा उद्गम पूर्वकालीन ग्रीक विचारवृत्तांच्या तात्त्विक कल्पनात आहे. सॉक्रेटीसच्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञान्यांनी कलाविषयक उल्लेख केलेले असले, तरी कले-संबंधीचे प्रश्न सर्वसाधारण रीतीने सोफिस्टानी आणि प्रामुख्याने सॉक्रेटीसने (ख्रिस्तपूर्व ४७०) प्रत्यक्षपणे उपस्थित केले.

(अ) सॉक्रेटीस (ख्रिस्तपूर्व ४६९-३९९) : सॉक्रेटीसाने विशेष लक्ष पुरविलेला कलाविषयक प्रश्न म्हणजे सौंदर्याची व्याख्या हा होय. 'हिप्पियस मेजर' हा समग्र सवाद त्याने या कामी वाहिला आहे. या संवादांत सॉक्रेटीस सौंदर्याच्या विविध व्याख्यांचा परामर्श घेतो : (१) सौंदर्य हा मागाहून चढविलेला साज आहे. (२) जे कुरूप नाही ते सारे सुंदर नव्हे. (३) केवळ दृश्य आणि श्राव्य विषया-पुरतेच सौंदर्य मर्यादित नाही. (४) सौंदर्य म्हणजेच सुख नव्हे. (५) जे उपयुक्त ते सुंदर हे खरे नाही, असे त्याने दाखवून दिले; पण या संवादांतून निश्चित, विधानात्मक निर्णय फलित होत नाहीत. त्यांत सांगितलेले सारे निपेधात्मक व अकरणरूप आहे.

(आ) प्लेटो (ख्रिस्तपूर्व ४२८-३४८) : 'सिपोजिअम' या संवादांत सौंदर्याचे निश्चित, विधिरूप दर्शन तो घडवितो. 'शिव' आणि 'सुंदर', ही तो एकरूप मानतो. सर्वश्रेष्ठ, वैश्विक आणि स्वयंपूर्ण ते सुंदर. 'ईरांस' आणि 'ईथॉस' याची एकरूपता म्हणजे सौंदर्य. त्याच्या या शिव आणि सुंदर यांच्या एकात्मतेच्या परतत्त्ववादी धोरणामुळे कलेकडे पाहण्याची त्याची दृष्टि संकुचित आणि आत्यंतिक नीतिनिष्ठ आहे. होमरसारखा कवीहि यामुळे त्याच्या निपेधाला पात्र होतो. होमरच्या कलेची भव्यता त्याला मान्य आहे, पण त्या-बरोबरच होमरने नैतिक भव्यतेची पातळी तितकीच उदात्त राखून त्या दोहोच परस्परसंवादी, एकात्म संमीलन केले नाही, म्हणून तो खेद व्यक्त करतो. हेगेल, लियो टॉलस्टॉय व आधुनिक अतिवास्तववादी, यांच्यावरील प्लेटोचा प्रभाव पाहता, अॅरिस्टॉटलच्या खंडनपर टीके-नंतरहि प्लेटोच्या परतत्त्ववादी कलाविषयक दृष्टिकोणांत, अजूनहि पुष्कळच वळ उरले आहे, असे दिसते. श्री. अरविद व के. आनंदकुमार स्वामी, यांचा कलाविषयक पर-तात्त्विक दृष्टिकोण आणि प्लेटोचा दृष्टिकोण यांत बरेच साधर्म्य आहे.

(इ) अॅरिस्टॉटल (ख्रिस्तपूर्व ३८४-३२२) : अॅरिस्टॉटलने काव्याबद्दल अधिक उदार दृष्टि दाखवून आपल्या थोर गुरुशी मतभेद दर्शविला, आणि कलेच्या प्रायोगिक परिशीलनावर त्याने अधिक भर दिला. कलेचे उदात्तीकरणात्मक आणि विरेचनात्मक कार्य त्याने मान्य केले. हा त्याने प्लेटोकडून मिळविलेला वारसा होय. तेवढ्यापुरतेच पाहावयाचे तर कलेबद्दलची त्याची आणि प्लेटोची दृष्टि यांमध्ये अखेरीस मूलगामी स्वरूपाचा भेद उरत नाही कलेची कल्पना त्याने लौकिक व्यवहाराच्या जवळ आणली पण त्याच्या हाती त्या लौकिकालाच अलौकिकाचे रूप आले. पाश्चात्य 'एस्थेटिक्स'च्या इतिहासांत

ऑरिस्टॉटलच्या 'पोएटिक्स' या ग्रंथाला असाधारण स्थान आहे. मध्ययुगीन आणि आधुनिक तत्त्वज्ञान्यांना त्याने सारखेच प्रभावित केले आहे. अद्यापि हा ग्रंथ 'एस्थेटिक्स' वरील लिखाणाचे प्रमुख स्फूर्तिस्थान आहे. आपल्या नीतिशास्त्रीय विचाराप्रमाणेच तो 'एस्थेटिक्स' मध्येहि मध्यममार्गाचा पुरस्कार करतो.

प्लेटोप्रमाणेच त्यानेहि 'एस्थेटिक' क्रियेला अनुकरण ('इमिटेशन') असेच म्हटले असले, तरी अनुकरण म्हणजे केवळ प्रतिकृति किंवा नक्कल असे तो मानीत नव्हता, हे 'रूपकावर प्रभुत्व असणे, ही एकदरीने फार महत्त्वाची गोष्ट आहे.' या त्याच्या विधानावरून ध्वनित होते, 'जे कधीहि घडले नाही व कधी जुने-पुराणे ठरत नाही, तें सांगणे हा कवीचा अधिकार आहे' ('पोएटिक्स' २४ १९) 'कलाकृतीचा संभव अगाभि-भावरूप एकात्मतेतून झाला पाहिजे.' ऑरिस्टॉटलने ही कल्पना प्लेटोच्या 'फेड्रस'मधून उचलली. 'आपण कबूल कराल की, प्रत्येक 'प्रवचना'ची रचना जिवंत प्राण्याच्या शरीराप्रमाणे असली पाहिजे त्याला स्वतःचे घड हवे, डोके आणि पाय हवेत. मध्य हवा आणि आद्यतहि हवेत, आणि त्याचे परस्परसंबंध, त्यांतील प्रत्येकाला व संकलित रीतीने सर्वांना मानवतील आणि सुखावह ठरतील असे राहावयाला हवेत. ते स्वतःच्या पार्थिव दर्शनद्वारा विश्वात्मतेचे प्रकटन करीत नसते, तर संवेदनामूलक माध्यमद्वारा ते प्रतीत होत असते' ('पोएटिक्स' १७, ३-४) पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे, 'विरचना'च्या कल्पनेच्या संवधातहि ऑरिस्टॉटल प्लेटोचाच ऋणी आहे. काहीशा मोघम शब्दात आणि लुटित स्वरूपात ती व्यक्त झालेली असली, तरी 'रीद्र-कारणिकाचा' (ट्रॅजेडी) निर्बंध-मोचक उदात्त प्रभाव आणि वैफल्य-भावनेची निर्मिति करणाऱ्या घटकांचा कलेतून निरास, तीत असदिग्ध स्वरूपात ध्वनित झाले आहेत.

त्याचा 'पोएटिक्स' हा ग्रंथ प्राधान्येकरून काव्याच्या, विशेषतः नाटकाच्या तत्त्वमीमासेला वाहिलेला असला, तरी त्यांत नृत्य आणि संगीत यासारख्या कलाच्या अंतरगाविपयीची सखोल दृष्टि दर्शविणारी कित्येक विधाने आहेत. काव्य, नृत्य आणि संगीत ही एक त्रिपुटी आहे, आणि क्रियाशील मनुष्याच्या अनुकरणद्वारा, त्यांना साधारण असलेल्या जीवात्म्याच्या भावनिक एकात्मतेचे दर्शन घडविणे हे तिचे कार्य आहे ('पोएटिक्स,' १. ५).

(ई) स्टोईक्स, एपिक्युरिअन्स (ख्रि. पू. ३४२) : ऑरिस्टॉटलनंतरच्या एपिक्युरसला (ख्रि. पू. ३४२) कला ही वेश्यास्वरूप वाटली, तर क्लिएन्थिस (ख्रि. पू. ३२९), क्रिसिप्पुस (ख्रि. पू. २८९), आणि चिचेरा (ख्रि. पू. १०६) यासारख्या स्टोईक तत्त्वज्ञान्यांना ती शिक्षिकेसारखीच दिसली. त्यानंतरच्या अभिजात लेखकामध्ये होरेसचे 'आर्स पोएटिका' आणि 'क्विटिलियन - मेट्रिक', हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. लॉजिनसच्या नांवावर चुकीने दाखल झालेला 'ऑन दि सल्लाइम' हा ग्रंथ याच काळांतील होय.

(उ) प्लॉटिनस (इ. स. २०५-२७०) . प्लॉटिनसने प्लेटोची सौंदर्यविषयक कल्पना परिणत केली. प्लॉटिनसच्या मतानुसार, चित्रासारख्या दृश्य अथवा संगीतासारख्या श्राव्य विषयातच सौंदर्य असते असे नाही. पराक्रमाची कृत्ये, योग्य रीतीने पार पाडलेली कर्तव्ये

अथवा उपकारक कार्ये, वाणी आणि वर्तन यांतील औचित्य, यासारख्या इन्द्रियपरोक्ष अनुभवांतहि तें दिसून येते केवळ सिमेट्री (सममाम्रता) आणि प्रमाणबद्धता यांनी सौंदर्यनिष्पत्ति होत नाही; कारण कुरूप पदार्थांतहि प्रमाणबद्धता असते; आणि सूर्यास्तासारख्या सुंदर दृश्यांत प्रमाणबद्धतेचा अभाव असतो बाह्य पार्थिव डोळ्याहून वेगळ्या अशा दुसऱ्याच एका आंतरिक डोळ्याला खऱ्या सौंदर्याचे दर्शन घडत असते. त्याचा जन्म चित्तनांतून होतो, आणि चित्तनाचा उगम मनात असतो. वस्तु आकर्षक असो वा ओवडधोवड असो, चित्तनाने ती सुंदर वनते याच कारणाने प्रिय पदार्थ अधिक प्रिय आणि अप्रिय पदार्थ अधिक अप्रिय वाटू लागतात. कला निसर्गाचे अनुकरण करतात, म्हणून प्लेटो त्यांना तुच्छ लेखतो ही त्याची चूक आहे, असे प्लॉटिनस दाखवून देतो निसर्ग स्वतःच परम कल्पनेचे अनुकरण करीत असतो, आणि जिथे तो उणा पडतो तिथे कला ते न्यून भरून काढण्यासाठी त्यात सुधारणा करते ('एन्रीड,' ५, पुस्तक ८, प्रकरण १, २).

२. मध्ययुग (चौथे ते पंधरावे शतक) . ए. बी. बोसांजे सांगतो की, प्लॉटिनसने प्रतिपादिलेल्या ह्या सौंदर्यकल्पनेचा, हेगेल पुनरुद्धार करितो. मध्ययुगीन काळात ती दृष्टीआड झाली होती, आणि समकालीन चिद्वाद्यानीहि तीत फारच थोडी भर घातली 'हिप्पीअस मेजर' मधील सॉक्रेटीसच्या अकरणरूप आणि टीकापर कल्पना आणि प्लेटो, प्लॉटिनस व हेगेल यांची विधिरूप सौंदर्यकल्पना, यामध्ये बहुतेक सर्व सौंदर्यविषयक विचारांचा आशय अंतर्भूत होतो जे जे इन्द्रियसुखकारक ते ते आरंभीच्या मध्ययुगीन ख्रिस्ती विचारवताना गंहेणीय वाटे, आणि त्यांच्यापैकी काहीच्या दृष्टीने कला ही केवळ इन्द्रियसुखकारक होती. पीटर अँबेल्ड (१०७९ ते ११४२) आणि उनुस स्कोटुस (१२६५ ते १३०८) कल्पनाशक्तीला 'विचार-संभ्रामक' म्हणून तुच्छ लेखित. टॉमस अँक्वायनस (१२२४-१२७४) याच्या दृष्टीने आध्यात्मिक तेजात सौंदर्य साठविलेले होतें माइस्टर फेक्टार्ट (१२६०-१३२७) याच्या प्रवचनांत व्यक्त झालेल्या 'एस्थेटिक' तत्त्वमीमासेशी वैदिक सौंदर्यविचारांचे पुष्कळसे साम्य आहे, असे ए. के. कुमारस्वामी यांनी आपल्या 'ट्रान्स्फॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट' या ग्रंथांत (पृष्ठे ४६२-४९५) दाखवून दिले आहे.

३. रेनेसान्स (पंधरा, सोळा व सतरावे शतक) : रेनेसान्समधील विचारवंतांनी कलावंताना पूर्वरपररा झुगारून द्या आणि निसर्गाच्या परिसरात आपले आदर्श शोधा, असा आदेश दिला. रेनेसान्सकालीन कलेला ग्रीक सौंदर्यकल्पनांमधूनहि स्फूर्ति मिळाली लिओनार्दो द विंची (१४५२-१५१९) याने शास्त्र आणि निरीक्षण यांवर कलेचे मूलधार म्हणून भर दिला. आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा आरंभ देकार्त (१५९६-१६५०) पासून झाला, असे म्हटले जाते. देकार्त बुद्धिवादी होता. ऐंद्रिय संवेदना फसव्या असतात म्हणून ऐंद्रिय अनुभूतीकडे तो तुच्छतेने पाही. त्याची ही धारणा कलेला उपकारक नव्हती; तरीहि विषयाचे ज्ञान हा तत्त्वज्ञानाचा पाया होय, या भूमिकेवर तो निर्भर असल्यामुळे, तेवढ्यापुरती त्याने 'एस्थेटिक्स'ला आत्मनिष्ठतेची डूब दिली. जी. डब्ल्यू लायबनिझ (१६४६-१७१६) हाहि बुद्धिवादीच होता पण देकार्तहून त्याने 'एस्थेटिक' संवेदनेला अधिक वरचे स्थान दिले. 'एस्थेटिक' संवेदना प्रसन्न आणि सुस्पष्ट असण्याची संभवनीयताच देकार्त नाकारतो, तर लायबनिझ ती सुस्पष्ट नसली तरी प्रसन्न असणे शक्य आहे, असे मानतो.

४. अठरावें शतक : अठराव्या शतकांत शपट्स्वरी (१७०९) आणि हचेसन (१७२३) या ब्रिटिश विचारवंतांनी बुद्धिवादविरोधी प्रतिक्रियेचा पक्ष घेतला. 'रुचि' ही सौंदर्यास्वादाची सहजवृत्ति किंवा नैसर्गिक प्रेरणा आहे, आणि तिचे स्थान संवेदना आणि बुद्धि या दोहोंच्या दरम्यान आहे, असे ते मानतात 'एस्थेटिक' संवेदनेला त्यांनी नैतिक धारणेचें एक अंग बनविले. नैतिकता आणि बुद्धिनिष्ठा यांच्या पकडीतून 'एस्थेटिक'ला मुक्त करणारा पहिला बव्हंशी यशस्वी आधुनिक एस्थेटिशियन, गिआम्बातिस्ता व्हिको हा होय. 'सायन्स नुआव्हो' (१७२८) या आपल्या, आता प्रसिद्धि पावलेल्या ग्रंथात, कल्पनेचें कार्य काव्यक्षेत्रांत मूलगामी स्वरूपाचें असून, शास्त्रीय विचारांतर्गत पद्धतीहून तिची या क्षेत्रांतील कार्यपद्धती भिन्न आहे, हे त्याने दाखवून दिले; पण व्हिको आणि त्याचे ग्रंथ समकालीनांच्या नजरेतून निसटले. कॉर्नेलच्या (१६०६-१६८४) 'कोड ऑफ रुल्स'मध्ये ग्रथित केलेल्या तर्कशुद्ध नियमानुसार काव्यरचना करणाऱ्यांचे ते बुद्धिवादी युग होते. त्या शास्त्रीय पद्धतीला विरोध करणारा व्हिको हा त्या कालांतील एकमेव माणूस होता. स्वाभाविकच त्याचे म्हणणे तेव्हा अरण्याखंडन ठरलें नसतें, तरच नवल.

अठराव्या शतकांत कलेविषयी अनेक तर्कदुष्ट कल्पना अस्तित्वात आल्या. काही ठराविक विषयच काव्यात्म असतात आणि काही विशिष्ट शब्दच खास काव्यानुकूल असतात, ही त्यांपैकी एक होय. 'सौष्ठव-रेषा' (लाइन्स ऑफ ग्रेस) म्हणून गणल्या जाणाऱ्या काही विशिष्ट रेषांनाच होगार्यने आपल्या 'अर्नेलिसिस ऑफ व्यूटी' (१७५२) या ग्रंथांत कलात्मक म्हणून गौरविलें आहे. वर्कने आपल्या 'अॅन इन्क्वायरी इंटु दि ऑरिजिन ऑफ अवर आयडिया ऑफ दि सल्लाइम अँड दि व्यूटिफुल' (१७६५) या ग्रंथांत, लघुत्व, नितळपणा आणि चैतन्य यांसारख्या काही विशेष गुणानाच कलाकृतीच्या सौंदर्याचे घटक म्हणून गणलें आहे. जी. टी. फेक्नरने या संदर्भात काही प्रयोगांचे वर्णन केले आहे. दहा चौरस इंचांचे १ : १, २ : ५ पासून ते २१ : ३४ पर्यंतच्या लांबी-रुंदीच्या गुणोत्तरात कापलेले पुट्ट्याचे तुकडे प्रयोगासाठी निवडलेल्या उमेदवारांना दाखविण्यात आले, आणि त्यांना, त्यांतून सर्वांत अधिक आवडणारे तुकडे निवडण्यास सांगण्यात आलें. एकंदरीत २१ : ३४ या गुणोत्तरांत कापलेले तुकडेच बहुतेक सर्वजणांनी निवडल्याचे दिसून आले. या गुणोत्तराला 'गोल्डन सेक्शन' असे नांव आहे; व ते चित्रकलेची गुरुकिल्ली म्हणून मानलें जातें.

लेसिंगने आपल्या 'लाओकून' या ग्रंथात (१७६६) शारीरिक निरुपाधिक सौंदर्याची आपली कल्पना मांडली कलाविषयक विचारांचे एक महत्त्वाचे अंग म्हणून उदात्ततेच्या कल्पनेलाहि त्याने आपल्या विवेचनांत मानाचे स्थान दिले. याच कालात डॉ. जॉन्सनसारख्या व्यक्तींनी उदात्ततेची कल्पना ग्राह्य ठरविली. त्याच्या मताप्रमाणे मनुष्यच तेवढा सुंदर असतो, वनस्पति असू शकत नाहीत लांजिनसचा म्हणून समजला जाणारा 'ऑन सल्लाइम' हा प्रबंध वस्तुतः त्याचा नसून, कासायेलिससच्या एका नष्ट झालेल्या प्रबंधाचा तो केवळ अनुवाद होता. त्यात प्रीड लेखनशैलीवर भर देऊन, उदात्त आणि सुंदर याची युति घडविली आहे. कलेच्या तत्त्वज्ञानाला सध्या प्रचलित असलेले 'एस्थेटिक्स' हे नाव देणारा ए. वाउमगार्टन हा ग्रंथकार, (१७५०) याच कालांतील होय. लायबनिझप्रमाणेच त्याचाहि कल वराचसा

बुद्धिवादाकडेच असला, तरी ऐंद्रिय-संवेदनाग्रहणाचा श्रेयादर्श निश्चित करण्याची लायबनिझची पुढची पायरी त्याने गाठली; हे त्याचें श्रेय त्याला द्यावयालाच हवे. जीत निर्मात्याचें व्यक्तिमत्त्व अधिकांत अधिक अभिव्यक्त होतें, ती कलाकृति उत्तम. 'कुल सत्य, जाति सत्यतर, आणि व्यक्ति सत्यतम.' हे त्याचे सुप्रसिद्ध विधान ('एस्थेटिक', पृष्ठ ४४१) त्याच्या 'एस्थेटिक' आविष्काराबद्दलच्या दृष्टीचें द्योतक आहे; पण ही त्याची मर्मग्राही दृष्टि एखाद्या मौल्यवान् रत्नाप्रमाणे बुद्धिवादाच्या दगडमातीच्या ढिगाऱ्यात गाडली गेली आहे ही दुर्दैवी घटना होय.

५. इमान्युएल कांट (१७२४-१८०४) : याचा महान् ग्रंथ 'दि क्रिटिक ऑफ एस्थेटिक जज्मेंट' (१७९०) ही पाश्चात्य 'एस्थेटिक्स'च्या इतिहासाच्या ओघाला कलाटणी देणारी महत्त्वाची घटना आहे. या ग्रंथात कांटने आकार आणि आशय, सौंदर्य आणि उदात्तता, संवेदना, कल्पना आणि तर्कबुद्धि यांमधील विरोधांना ध्येयाने तोंड दिले आहे. 'जे निरपेक्ष आनंद देतें ते सुंदर', 'ज्यांत आकाराची परिपूर्णता आहे, पण जें सपल्याचें लक्षण दर्शवीत नाही ते सुंदर', 'सुंदर ते की, ज्याला वैश्विक आनंदाचें निधान म्हणता येईल' या त्याच्या उद्गारांत त्याची 'एस्थेटिक' जाणिवेसंबंधीची निर्लेप, मर्मग्राही दृष्टि स्पष्टपणे प्रतीत होते.

या विधानांतून ध्वनित होणारा आशय जर त्याने अधिक विशद केला असता, तर त्याचे त्यालाच समजून आले असतें की, ही निरपेक्ष 'एस्थेटिक' क्रिया तात्त्विक आणि नैतिक व्यापाराहून वेगळी असून, उपयुक्त, तात्त्विक किंवा नैतिक मूल्यांचा तिच्यावर ताबा चालत नाही, अथवा त्या प्रकारच्या हेतूसाठी रावणें हें तिचे कार्य नाही. "ज्याचा थाग लागत नाही, अशा उगमातून उदय पावलेल्या शक्तीचें कवाड खोलण्याचे वळ ज्यात आहे, असा हा एकमेव अनुभव आहे," असे तो म्हणतो, तेव्हा कल्पनामूलक अनुभूतीच्या गाभ्यालाच त्याने हात घातला आहे असे वाटतें; पण वाउमगार्टनकडून वॉल्फद्वारा मिळालेल्या बौद्धिक परंपरेच्या आणि ह्यूमकडून प्राप्त झालेल्या संवेदनासंबंधीय गृहीत कृत्याच्या वारशाने, त्याची ही रहस्योद्ग्राही अतर्दृष्टि काहीशी दूषित केली. "कला हे बौद्धिक धारणेशी संगत असलेल्या कल्पनेचें निदर्शन होय", असे जेव्हा तो सांगतो, तेव्हा तो कल्पनेला उपाग बनवितो; पण अशा प्रकारच्या विधानाच्या वरोवरीनेच त्यांच्या दुरुस्त्यापुस्त्याहि आढळतात. 'बौद्धिक धारणा नसतां हि ज्याच्यापासून आनंद लाभतो ते सुंदर', 'बौद्धिक धारणेचा अभाव असलेल्या 'एस्थेटिक' निर्मिति असू शकतील.', 'कलात्मक सौंदर्य ही वस्तु नव्हे, तर वस्तूचें सुंदर निदर्शन होय', "साध्यानुगामी निर्णय हा जसा 'एस्थेटिक्स'चा पाया तशीच त्याची मर्यादा आहे"; अशा प्रकारच्या परस्परविरोधी विधानाचा समन्वय करण्यांत काट यशस्वी झाला नाही, आणि अखेरीस, 'लौकिक व्यवहार आणि तात्त्विक उपपत्ति यांच्या दरम्यान जिची जागा आहे, जिचें स्वरूप आकलनीय तसेंच अनाकलनीय आहे, जी स्वभावतः नैतिक असूनहि कर्मकांडाबद्दल उदासीन आहे, सुखावह असूनहि जी ऐंद्रिय भोगांपासून पूर्णपणें अलिप्त आहे', अशा एका कूट संवेदनाशक्तीचा निदर्श करून, त्याला आपलें म्हणणे गूढगुजनाच्या सुरांत संपवावे लागले आहे. (नोचे : 'एस्थेटिक', पृष्ठ २८२).

६. कांटे वारसदार - यापैकी एफ. सी. शिलर, ('व्होलेंस, युवर डाय एस्थेटिक', १८४२) याने कल्पनामूलक कार्यापासून बुद्धिनिष्ठ कार्य अलग करण्यांत बरेच यश मिळविले. तो सांगतो की, कोणत्याहि कलाकृतीचा आशय, शांत आणि स्वतंत्र चित्ताने विकसित झाला पाहिजे. अत्यंत क्षुद्र विषयहि अशा रीतीने माडला जावा की, त्याचें पर्यवसान गंभीर परिणामात व्हावे, आणि गंभीर विषयाच्या माडणीची पद्धती अशी असावी की, विनोदी वातावरणाच्या निर्मितीला ती पोषक ठरावी. कलावत जगापासून अलिप्त राहतो आणि त्या अलिप्ततेमुळेच त्याला नव्या जगाची निर्मिति करता येते (पत्र क्रमांक २५). " कोणत्याहि विशिष्ट मानवी शक्तीचा आवर्जून पुरस्कार करण्याचा दावा 'एस्थेटिक' वृत्ति करीत नाही, तर कोणत्याहि प्रकारचा पंक्तिप्रपंच न करता ती त्या सर्वांवर आणि त्यापैकी प्रत्येकावर समतेने सारखीच मायापाखर घालते व त्यामुळेच 'एस्थेटिक' क्रियेला अमर्याद कार्यक्षेत्र लाभते ". हे खरे असले तरी रोमॅंटिसझम आणि गूढवाद यांच्या प्रभावांतून त्याने कल्पनाशक्तीला पूर्णपणे मुक्त केलें, असें म्हणता येत नाही.

टी. जी. फिश्टने आपल्या, 'गुड डेर विज्ञेन्शॅपटलेहरे' (१८४५) या ग्रंथात, कल्पनाशक्तीचे 'नवीन विश्व निर्माण करणारी, अहमात्र आणि अह-इतर याचा संयोग घडविणारी क्रिया-ध्येय निश्चित करणारी क्रिया-म्हणजेच बुद्धि,' असे अधिक अचूक वर्णन केले; पण कलेशी तिचा सवध मात्र जोडून दाखविला नाही.

एफ. शेलिंगने 'फिलॉसफी ऑफ आर्ट' (१८०२-०३) मध्ये "वैयक्तिक स्वभावाचे आकलन करण्याचें साधन", असे कल्पनेचे वर्णन केलें. "व्यक्तीची सजीव प्रतिभा निदर्शित करणे, हे कलेचें कार्य. त्याला अबुद्ध आणि प्रबुद्ध अशी द्विविध अगे आहेत. स्वभावतः अबुद्ध आणि चैतन्यदृष्ट्या प्रबुद्ध ". "आज तत्त्वज्ञानाची काव्यापासून फारकत झालेली असली, तरी लवकरच असा एक काळ येईल की, जेव्हा ते त्याच्याकडे पुन्हा परतेल, आणि मग त्या नव्या दर्शनांतून एक नवी दिव्यकथा-सृष्टि (मायथॉलॉजी) जन्माला येईल, " असे त्याचे भाकीत आहे कर्तव्य आणि कला यापासून दुरावलेल्या शुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या बरोवरीने असे दुसरे एक दर्शन भारतात अस्तित्वांत होते, याची त्याला माहिती नव्हती, त्याचप्रमाणे प्लेटोच्या दिव्य-कथाचीहि त्याला माहिती नसावी. के. डब्ल्यू. सॉलगर ('व्होरेटस व्ही बी., एस्थेटिक', १८२९) एक प्रकारच्या अतींद्रिय कल्पनाशक्तीचे वर्णन करतो. हेगेलच्या कलाविषयक तत्त्वज्ञानावर त्याचा बराच प्रभाव पडला असावा.

७. जी. डब्ल्यू. एफ. हेगेल ('एस्थेटिक', १८३५) : काटनंतरच्या तत्त्वज्ञानाच्या गूढात्मक 'एस्थेटिक्स' मध्ये हेगेलने फार थोडी मौलिक भर घातली. हेगेलच्या मतानुसार वैश्विक कल्पना हाच चैतन्याचा सर्वोच्च आविष्कार होय. प्लॉटिनसप्रमाणे त्याच्याहि दृष्टीने सौंदर्य हा निरुपाधिक कल्पनेचा ऐंद्रिय संवेदनामूलक आविष्कार होय. ('एस्थेटिक', पृष्ठ १४१). चैतन्याच्या त्रिविध आविष्कारातील कला हा पहिला, धर्म हा दुसरा आणि तत्त्वज्ञान हा तिसरा आविष्कार होय. यापैकी कला ऐंद्रिय संवेदनामूलक, धर्म कलात्मक असून शिवाय पूजा-स्वरूपाचा, आणि तत्त्वज्ञान निरुपाधिक कल्पनेविषयीच्या अनिर्वध विचाराचा आविष्कार होय.

८. आर्थर शोपेनहॉवर (१७८८-१८६०) : हेगेल आणि त्याचे अनुयायी यांच्याशी शोपेनहॉवरचा उभा दावा असे त्यांना तो 'दांभिक पंडित आणि पढतमूर्ख' म्हणून संवोधी. इच्छाशक्तीच्या न्याय्य अधिकाराकडे या सनातनी पंडितांनी कानाडोळा केला, असे त्याचें मत झाल्यामुळे, त्याने तिला तिच्या वास्तव स्थानावर आरुढ करण्याचा अट्टाहास केला. 'दि वर्ल्ड अँड वुडल अँड आयडिआ' (१८१८) या आपल्या ग्रंथांत त्याने कल्पनाशक्तीच्या वरची जागा इच्छाशक्तीला दिली त्याला संगीतात सर्वोच्च कलाविष्कार प्रतीत होतो. 'सर्व कला संगीताच्या पदवीला पोचण्याची असोशी धरतात ' त्याच्या मताप्रमाणे, 'संगीत कल्पना माडीत नाही, तर कल्पनाशी समांतर अशा इच्छाशक्तीचा प्रत्यक्षाविष्कार करते. ' 'कला व्यक्ति-केद्रित असते, समष्टीवर नव्हे', या वस्तुस्थितीवर त्याने प्रामुख्याने भर दिला. प्रभुवध मनोधर्माच्या निराशावादी उद्रेकांमुळे त्याचा विचार शबल झाला आहे.

फ्रेडरिक नीत्छेवर (१८४४-१९००) त्याच्या विचाराचा फार प्रभाव होता. 'दि वर्थ ऑफ ट्रॅजेडी' या आपल्या ग्रंथात (१८७२) नीत्छेने 'ऑपॅलिनेस्क' कला आणि 'डायोनिझिआक' कला यांमधील फरक निदर्शित करण्याची महत्त्वाची कामगिरी केली मूर्ति-शिल्पांत दिसून येणारी सात्त्विक प्रसन्नता हा शांतिधर्म ऑपॅलिनेस्क कलेचा विशेष गुण, तर संगीतांत आढळणारा अनिर्वध उद्रेक हा खास डायोनिझिआक कलेचा स्वभावधर्म. पहिल्या प्रकारच्या कलेत आकाराला अधिक महत्त्व, तर दुसऱ्या प्रकारच्या कलेत विकाराला जास्त अवसर पहिली अभिजाततावाद्यांना अधिक जवळची तर दुसरी रोमॅंटिसना जास्त जिव्हाळ्याची. क्रोचेच्या मते हा विचार सदिग्ध आहे, म्हणून त्याचें तर्कशुद्ध परीक्षण होऊ शकत नाही; पण या फरकातून निष्पन्न होणाऱ्या विचारांची लक्षणे शोपेनहॉवर आणि रोमॅंटिस्ट या दोघांनाहि सारखीच लागू पडणारी आहेत.

९. निरुपाधिकवादी (अँसॉल्यूटिस्ट) आणि चिदादी (आय-डिआलिस्टिक) : उपपत्तीविरुद्ध प्रतिक्रिया - कलेच्या निरुपाधिक कल्पनेवर अधिष्ठित झालेल्या उपपत्तीविरुद्ध यानंतर प्रतिक्रिया होण्यास सुरुवात झाली. जे. एफ. हर्बार्ट याने तिचा उपक्रम केला; पण १८४१ मध्ये तो मरण पावला. त्यामुळे त्याचें ते कार्य अर्धवटच राहिले, पण 'हिस्टरी ऑफ एस्थेटिक' (१८५८) या ग्रंथात रॉबर्ट झिमरमन याने त्याचा अभिनिवेशाने पाठपुरावा केला. हेगेलच्या 'आयडिआ' चे त्याने उच्चाटन केले, आणि केवळ संगति, सवाद, औचित्य आणि डेफिनिटिव्ह कॉन्सेप्शन यांच्या द्वंद्वमूलक संयोगातील परस्परसंघर्षाच्या साहाय्याने कलात्मक आकाराचे विशदीकरण करण्याचा त्याने चंग बांधला. १८६८ मध्ये हर्बान लॉत्से याने आपल्या 'हिस्टरी ऑफ एस्थेटिक इन जर्मनी' या ग्रंथात या आकारवादावर जोराचा हल्ला चढविला, आणि "सौंदर्य केवळ आकारांत असू शकत नाही, आशयालाहि तितकेच महत्त्व आहे " असे मत आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले.

'आकारवाद' (चिदावाद) आणि 'परतत्त्ववाद' यांचे पर्यवसान हर्बर्ट स्पेन्सर (१८२६-१९०३) मध्ये झालेलें दिसते. त्याचे एस्थेटिक 'पॉझिटिव्हिस्ट' आहे. आपल्या 'एसे ऑन दि यूसफुल अँड व्यूटि-फुल' मध्ये (१८५२-५४) तो दाखवून देतो की, उपयुक्त जेव्हा

उपयुक्त राहत नाही तेव्हा तें सौंदर्य पदवीला पोचतें. जीवनप्रेरणा जेव्हा आपले जैविक कार्य संपवून उत्साहाने वरसांड होते तेव्हा 'एस्थेटिक' भावनेचा उदय होतो. या कल्पनेने के. ग्रूसच्या 'एस्थेटिक' (१८९२) या ग्रंथातील, 'कला ही क्रीडनक्रिया आहे' या उपपत्तीचा मार्ग चोखाळून दिला. जे. एम. ग्रुयेने 'आर्ट इन इट्स सोशालीजिकल आस्पेक्ट्स' (१८८९) या ग्रंथात, 'सहानुभूति हा कलेचा मूलाधार आहे,' आणि 'कला ही मूलतः सामाजिक भावनेचा आविष्कार आहे' असें मत मांडलें.

सी. लॅंग्रोसो (१८३५-१९०९) कलेला विकृति मानतो आणि प्रतिभेला रोग, भ्रम व वेड म्हणतो.

१०. विसावें शतक : विसाव्या शतकांत 'एस्थेटिक्स' मध्ये मानस-शास्त्रीय पद्धतीचा अधिक वरचष्मा झाला. थिओडोर लिप्सच्या 'एस्थेटिक' (१९०६) मध्ये प्रतिपादिलेल्या 'एम्पथी' या कल्पनेचा या क्षेत्रात अनेक वर्षे वरपगडा होता. याव्यतिरिक्त आणखी दुसरे प्रभावी मानसशास्त्रीय प्रयत्न म्हणजे : १. सी. व्हॅलेटाइन व जी. ई. सीशोअर ('सायकॉलॉजी ऑफ म्युझिक' १९३८) यांचे कलाकृतीशी संबंधित असलेल्या, वर्ण, ध्वनि, प्रतिमा याविषयीचे प्रायोगिक अभ्यास आणि २. फ्राँड्झच्या संकलित प्रबंधांत समाविष्ट झालेले (भाग ४ था, १९२५) व के. युंगच्या 'अन दि रिलेशन ऑफ अर्नेलिटिक सायकॉलॉजी टु पोएटिक आर्ट' (१९२२) या ग्रंथांत आणि डी. ई. स्नैडर याच्या 'दि सायकोअर्नेलिटिस्ट अँड दि आर्टिस्ट' या पुस्तकांत समाविष्ट असलेले मनोविश्लेषणात्मक लेख हे होत. सर्वांत अधिक फलप्रद ठरलेला आणि बहुमान्य झालेला कला-भ्यासाचा प्रयोग म्हणजे के. कॉफ्का याने 'प्रॉब्लेम्स इन दि साय-कॉलॉजी ऑफ आर्ट' (१९४०) या ग्रंथांत वापरलेल्या गेस्टाल्ट पद्धतीचा होय.

पद्धतशीर रितीने विचार करणाऱ्या विसाव्या शतकातील 'एस्थेटिक' तत्त्वज्ञांत प्रामुख्याने, जॉर्ज सांतायना ('दि सेन्स ऑफ व्यूटी,' १८९६), बी. क्रोचे, ('एस्थेटिक,' १९२१), आंद्री वर्गसन ('लापटर,' १९००), क्लाडव्ह वेल् ('आर्ट,' १९१४), रोजर फ्राय, ('व्हिजन अँड डिझाइन,' १९२४), ई. एफ. कॅरिंट, ('दि फिलॉसफी ऑफ व्यूटी,' १९३०), आर जी. कॉलिंगवुड, ('प्रिसिपल्स ऑफ आर्ट,' १९३८), जॉन ड्यूई, ('आर्ट इज एक्स्पीरिअन्स,' १९३४), एस. अलेंक्झेंडर, ('व्यूटी अँड दि अदर फॉर्म ऑफ व्हॅल्यू,' १९३३), हर्वर्ट रीड ('दि मीनिंग ऑफ आर्ट,' १९३१, 'दि फॉर्म ऑफ थिंज अनूनोन,' १९६०), हेन्री ओसवर्न, ('थिअरी ऑफ व्यूटी,' १९५२), एस. लॅंगर, ('फीलिंग अँड फॉर्म,' १९५३), जे. मारिते, ('क्रिएटिव्ह इंटचुइशन इन आर्ट अँड पोएट्री,' १९५३), जॉ पॉल सार्त्र ('ल'इमाजिनेर,' १९४०) आणि मर्लो-पांटी, ('फेनोमेनॉलॉजी द ला पर्सॅप्शॉ,' १९४५) यांचा अंतर्भाव होतो. बी. वोसाकेचा 'दि हिस्टरी ऑफ एस्थेटिक' (१८९२), अर्ल ऑफ लिस्टोवेलचा 'ए क्रिटिकल हिस्टरी ऑफ मॉडर्न एस्थेटिक्स' (१९३३), बी. क्रोचेचा 'हिस्टरी ऑफ एस्थेटिक' याचा 'एस्थेटिक्स'च्या इतिहासा-संबंधीच्या ग्रंथांत अवश्य निर्देश झाला पाहिजे. शेवटी उल्लेखिलेला क्रोचेचा हा ग्रंथ त्याच्या 'एस्थेटिक'चा द्वितीय खंड होय.

भारतीय सौंदर्यशास्त्रांतील प्रवृत्ति प्राचीन भारतीय लालित्य-मीमांसा आणि पाश्चात्य 'एस्थेटिक्स' यामध्ये तीन महत्त्वाच्या वावतीत फरक दिसून येतो.

१. प्लेटोपासून तों हेगेलपर्यंत 'एस्थेटिक्स' विषयक प्रश्नांचा विचार तत्त्वज्ञानाचें एक अविभाज्य अंग म्हणून होत आला; परंतु भारतीय परंपरेत सौंदर्यविषयक प्रश्नांची मीमांसा हे तत्त्वज्ञानाचें आवश्यक अंग मानलें जात नव्हतें. षड्दर्शनात्मक सनातन तत्त्वमीमांसा हें किंवा जैन व बौद्ध यांची सकीर्ण तत्त्वज्ञानप्रणाली, या दोहोमध्येहि सौंदर्यविषयक प्रश्नांसंबंधीची प्रत्यक्ष चर्चा नाही. कलेच्या क्षेत्रांतून आयात केलेल्या उपमा-रूपकादिकांचा तात्त्विक चर्चेत वापर केल्याची उदाहरणे मात्र विपुल आढळतात सांख्यदर्शनांत 'प्रकृती'ला नर्तकीची उपमा दिली आहे आणि 'पुरुष'ला तत्त्वचितक 'कवि' म्हटलें आहे. (मोनिअर वुइल्यम्सच्या संस्कृत-इंग्रजी कोशांतील 'कवि' शब्दाचे निरूपण, पृष्ठ २६४). जैव आणि वैष्णव दर्शनात नारायण आणि शिव याना, 'जगन्नाथप्रयोगरसिक' अशी संज्ञा योजिली असून, विश्वसंसाराची, 'नाट्य' अथवा 'लीला' यांशी तुलना केली आहे.

२. क्रोचे, कॉलिंगवुड, एस. लांगर इत्यादींच्या ग्रंथात, सर्व कलांना समान अशा मूलतत्त्वांची चर्चा आहे. अशी मौलिक तत्त्वमीमांसा कोणत्याहि अभिजात संस्कृत ग्रंथांत आढळत नाही. अगदी अलीकडे, विसाव्या शतकांत, रवीद्रनाथ टागोर यांनी आपल्या 'क्रिएटिव्ह युनिटी' या प्रबंधात आणि ए. कुमारस्वामी यानी 'ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट' (१९३४) व 'फिगर्स ऑफ स्पीच' (१९४६) या ग्रंथात भारतीय कलेच्या मूलतत्त्वांची मीमांसा केली आहे. ए. सी. कुक्जेया यानी, 'ल रसा एसाय सर ल ईस्थेटिक इंडिअन' (१९२८) या ग्रंथात, भारतीय कलाविचाराचा प्राण जो 'रस', त्याचा परामर्श घेतला आहे. के. सी. पांडे व प्रवासजीवन चौधरी यानी भारतीय लालित्य-विचार आणि पाश्चात्य एस्थेटिक्स याचे, अनुक्रमे, 'कंपॅरेटिव्ह एस्थेटिक्स' (१९५०) व 'स्टडीज इन कंपॅरेटिव्ह एस्थेटिक्स' या ग्रंथांत तुलनात्मक विवेचन केलें आहे. एम. हिरीअण्णा याच्या 'आर्ट एक्स्पीरिअन्स' या ग्रंथात (१९५४) कलेच्या मूलतत्त्वाचा शोध घेतला आहे

३. भारतीय प्रथेनुसार, लालित्यविषयक प्रश्नांच्या विवेचनाचा तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य ओघात समावेश होत नाही; पण साहित्य, चित्र, संगीत, शिल्प, स्थापत्य यासारख्या कलांच्या रूपतत्त्वाचे औपपत्तिक परिशीलन, हा ज्या त्या कलेचा, आपापल्यापुरता, स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण अभ्यासविषय मानला जातो. एका दृष्टीने ही प्रथा भारतीय सौंदर्यशास्त्राच्या विकासाला आणि प्रगतीला उपकारकच ठरली आहे. कलाविषयक प्रश्नांची तात्त्विक विचाराणी सांगड न घालण्याच्या या भारतीय प्रवृत्तीमुळे कलाविषयक मूलतत्त्वांचा तलस्पर्शी शोध घेणें सुलभ होऊं शकले. रानीरो ग्नोली याचे तर असे मत आहे की, अशा परिशीलनांचे निष्कर्ष आजहि ग्राह्य ठरणारे असून, अंशतः आधुनिक पाश्चात्य विचारालाहि अभिनव वाटावेत, असे आहेत. ('एस्थेटिक एक्स्पीरिअन्स अँकॉर्डिंग टु अभिनवगुप्त', पृष्ठ ३२).

भारतीय सौंदर्यशास्त्र अगदी आरंभापासूनच, प्रामुख्याने एकेका विशिष्ट कलेच्या परिशीलनाशी निगडित राहिले आहे. प्रत्येक कलेचा

प्रवर्तक म्हणून मानला जाणारा एकेक ऋषि-मुनि आहे. कविरहस्याचा आदि मुनि म्हणून सहस्राक्षाचा, आणि रस, ओचित्य, अलंकार, रीति इत्यादि अन्य अंगाचे आचार्य म्हणून इतर अनेकांचा उल्लेख राजशेखर करतो. भरताने संगीताचा आद्य द्रष्टा म्हणून नारदाचे आणि संगीत-विद्येचे पूर्वाचार्य म्हणून दत्तिल व मातंग यांची नावे निर्देशिली आहेत. नृत्याचा प्रवर्तक नदिकेश्वर आहे, तर विश्वकर्मा आणि अगस्त्य हे स्थापत्य आणि शिल्प याचे मूळ पुरुष आहेत विष्णुधर्मोत्तर-पुराणानुसार (ख्रिस्तोत्तर सुमारे सहावे शतक) ऋषि नारायण हा चित्रकलेचा आदिपुरुष, तर भरत (ख्रिस्तोत्तर सुमारे तिसरे शतक) हा नाट्य-शास्त्राचा निर्माता होय.

प्रत्येक कलेचे रूपदर्शन घडविणारा तिचा एक सूत्रग्रंथ असतो आणि त्यापुढची तिची विकासपरंपरा, तिचे आचार्य आणि व्याख्या-टीकाकार यांच्या कुलप्रणालीने दिग्दर्शित होते भारतीय पद्धतीत टीकाकार हा केवळ अर्थबोधक टीपा लिहीत नाही, तर बहुशः त्याची स्वतःची अशी, त्या विषयासंबंधीची काहीतरी सुसंगत आणि तर्कशुद्ध उपपत्ति असते, पण तो ती आपली आणि स्वतःचा आहे असे सांगत नाही; तर वीजरूपाने ती मूळ सूत्रातच सामावलेली आहे, असा त्याचा दावा असतो उदा — भट्टलोल्लट, शंकुक, भट्टनायक, अभिनवगुप्त यांसारखे भरताचे टीकाकार आपण मांडलेल्या उपपत्ति मूलतः भरत-प्रणीत आहेत, असाच निर्वाळा देतात 'साधारणीकरण' या नांवाने पुढे प्रसिद्धि पावलेली, भट्टनायकाने प्रतिपादिलेली उपपत्ति वस्तुतः स्वतःचा आहे. साधारणीकरण हा शब्दहि भरत-नाट्यशास्त्रांत कोठे आलेला नाही. एका स्वतःचा आणि अभिनव उपपत्तीचा निदर्शक असलेला 'ध्वनि' हा विशिष्ट काव्यार्थवाचक शब्द नाट्यशास्त्रांत कोठेहि आढळत नाही. प्रभाकरभट्ट, जगन्नाथ यांसारख्या अलीकडच्या टीकाकारांनी आपल्या पूर्वीचे टीकाकार, अथवा स्वतः भरत, यांच्या ग्रंथात आणि नाट्यशास्त्रात न आढळणारी अनेक तात्त्विक प्रमाणे साख्य आणि वेदान्त दर्शनामधून साहित्यशास्त्राच्या क्षेत्रात आयात केली आहेत. अर्थात् या साऱ्याचा परिणाम भरतासारख्या मूळ शास्त्र-प्रवर्तकाचा हेतु काय असावा, यासंबंधीचा निर्णय करण्याच्या कामी खूपसा गोघळ उत्पन्न होण्यात व्हावा हे क्रमप्राप्तच होय.

साहित्यशास्त्राच्या इतिहासासाठी, पी. व्ही. काणेकृत, 'ए हिस्टरी ऑफ संस्कृत पोएटिक्स', एस. के. डे याचा 'स्टडीज इन दि हिस्टरी ऑफ संस्कृत पोएटिक्स', तसेच संगीत कलाविषयक उपपत्तींसाठी ओ. सी. गांगोलीकृत 'रागाज आणि रागिणीज' हे ग्रंथ निर्देशनीय आहेत. हरि दास यांनी संकलित केलेल्या, 'विव्लिओग्राफी ऑफ इंडियन एस्थेटिक्स' मध्ये चित्र, शिल्प व स्थापत्य या कलांच्या इतिहासाचा परामर्श घेण्यात आला आहे.

काव्य, चित्र, संगीत, नाटक, नृत्य, शिल्प, स्थापत्य यासारख्या एकेका कलेवरील स्वतःचा टीकाग्रंथ व कामशास्त्र, एवढीच साधने जेम्स धरली तरी त्यामधून १ कलेची व्याख्या, २. सर्व कलाना सारखीच लागू पडणारी मूलतत्त्वे आणि ३. वेगवेगळ्या कलामधील परस्पर-संबंध, याचा संकलित बोध होऊ शकतो.

सर्व ललित आविष्कार 'कला' शब्दाने निदर्शित होतो. या संज्ञेत तीन वेगवेगळ्या, पण परस्परसंबंधित अर्थांचा अंतर्भाव आहे.

१. ललित कृतीची निर्मिति आणि तिचा आस्वाद या प्रक्रियात घडणाऱ्या मननात्मक क्रिया, २. साक्षात् कलाकृति म्हणजेच ललित निर्मितीचे प्रत्यक्ष पार्थिव चिन्ह, ३. सहृदय सामाजिकाला आस्वादाचा आनंद देणारा सामाजिक आशय. या तीन विशेषांगांचा संयोग केला असता, 'आस्वादकाच्या मनोविनोदनासाठी कलाकाराने आपल्या चितनात्मक अनुभूतीतून आकाराला आणलेली निर्मिति,' अशी कला-कृतीची सामवायिक व्याख्या सिद्ध करता येते.

असाच अत्यंत व्यापक आणि अत्यंत संकुचित अर्थ 'कवि' शब्दालाहि आहे. 'कविर्मनीषी परिभू' (कठ उप. ३.४) या वचनात तो शब्द 'द्रष्टा' या अर्थाने वापरला आहे. हे द्रष्टृत्व कवि आणि ऋषि या दोघानाहि साधारण आहे; म्हणूनच, 'नानृषिः कुस्ते काव्यम्' असे वचन आहे. 'कवि' शब्द कर्ता अथवा 'सर्जक' या अर्थानेहि वापरलेला आढळतो. ऋग्वेदांत अग्नि, वरुण इत्यादि देवताना 'कवि' म्हटले आहे ऋभू आणि विश्वकर्मा यांच्या संदर्भातहि ही संज्ञा वापरण्यात आली आहे. अशा रीतीने ललित कला आणि उपयुक्त कला या दोहो-मधील सर्जनकार्य करणाऱ्यांसाठी 'कवि' ही संज्ञा योग्यपणाने आलेली आहे.

'कवि' आणि 'कला' या शब्दाखेरीज 'शिल्प' शब्दहि व्यापक आणि मर्यादित अशा दोन्ही प्रकारच्या अर्थांनी योजिलेला आढळतो. अमरकोशानुसार 'शिल्प' शब्द केवळ मूर्तिकलावाचक नसून सर्वकलावाचक आहे. कालिदास आणि भामह यांनी 'शिल्प' शब्दाने नृत्य आणि काव्य, या दोहोचाहि निर्देश केला आहे. काव्य, संगीत, नृत्य, मूर्तिकला आणि स्थापत्य या सर्वांच्या आचार्यांना, 'शिल्प-शास्त्रोपदेशका.' असे संबोधिलेले आढळते.

अलंकार, गुण, रीति, ध्वनि, रस यांसारख्या, सर्वच कलांत साधारणपणे वापरल्या जाणाऱ्या, काही संज्ञा आहेत. कवीप्रमाणेच गायकहि 'अलंकार' शब्द वापरतो, पण काव्यातील उपमा-रूपकादि अलंकार आणि संगीतातील 'हृषित', 'कंपित', 'आंदोलित' इत्यादि अलंकार अगदी वेगळे आहेत कवि आणि गायक यांच्या चालीवर चित्रकारहि 'गुण' आणि 'रीति' याचा उल्लेख करीत असलेले दिसतात. प्रत्येक कलेतील गुण, रीति इत्यादि अलंकार अलग-अलग असले, तरी त्यांचा स्वभाव आणि कार्य ही माव सारखीच आहेत. त्याचप्रमाणे, आनंदवर्धनाने, (ख्रिस्तोत्तर सुमारे दहावे शतक) आपल्या 'ध्वन्यालोकां-मुळे' प्रख्यात केलेला 'ध्वनि' शब्द, संगीत आणि नृत्य यावरील ग्रंथांतहि उपयोजिलेला आढळतो. या संदर्भात आनंदवर्धनाने ध्वन्यालोकांत म्हटले आहे की, "संगीत आणि नृत्य यांत जरी शब्दाचा अंतर्भाव होत असला तरी संगीतात 'स्वरा' चा आणि नृत्यांत 'मुद्रा' चाच वस्तुतः उपयोग होत असतो. 'शब्दा' चा नव्हे." यामुळे त्या कलातील 'शब्द' काव्यान्तर्गत शब्दाप्रमाणे 'अभिधेय' नसतो. 'प्रतीयमान' असतो. भरताने आपल्या नाट्यशास्त्रात विशेषार्थाने प्रतिपादिलेली रसकल्पना, काव्याचा प्राण म्हणून केवळ साहित्यशास्त्रानेच नव्हे, तर 'अभिलपितार्थ' चिंतामणी'चा कर्ता सोमेश्वर (ख्रिस्तोत्तर सुमारे बारावे शतक) आणि 'संगीत रत्नाकरा'चा कर्ता शाङ्गदेव, यांनीहि नृत्य आणि संगीत या कलांच्या संदर्भात अंगीकारली आहे. भारतीय सौंदर्यशास्त्रकारांना सर्व कलांच्या

एकात्मतेची, त्याचप्रमाणे त्या सर्वांना समान असणाऱ्या मूलभूत तत्त्वांची स्पष्ट जाणीव होती, हाच या सर्वांचा मथितार्थ आहे.

काव्य, नाट्य, संगीत, नृत्य, चित्र, शिल्प इत्यादि कलांतील एकनूतता आणि त्यामधील परस्परसंबंध यांवर भारतीय 'त्रिया-कल्पविदांनी' विशेष भर दिला आहे.

ही एकनूतता व परस्परसंबंध प्रामुख्याने तीन प्रकारांनी सिद्ध होतात :

१. प्रत्येक कलेचा संभव प्रतिभा-विलासातून होतो. ती सहृदयात्वाद्य असते, आणि सहृदय हा कलानिर्मात्याच्या अनुभूतीची प्रतीति स्वतःच्या कल्पनाविश्वात पुनानिमित्त करण्यास समर्थ असतो.

२. भट्टतीताच्या (ख्रिस्तोत्तर सुमारे दहावे शतक) मतानुसार कलाकार नट आणि प्रेक्षक हे समानार्थी, समानमनस्क, समानानुभूतिक्षम असतात, आणि त्यांना एकसूत्रात गोवणारी कलाकृति एक अलौकिक निमित्त असते

३. वेगवेगळ्या कला एकमेकाशी संगत होऊ शकतात, ही वस्तुस्थितिच त्यांमध्ये मूलभूत ऐक्य आणि परस्पर साधारण गुणधर्म आहेत, हें सिद्ध करण्यास पुरेजी आहे काव्य, नृत्य, संगीत, चित्र, स्थापत्य, आणि दुसऱ्याहि तशाच कित्येक ललित आणि उपयुक्त कला, नाट्याशी संलग्न होऊ शकतात वास्त्यायनाने समग्र चौसष्ट कलांचा कामकलेत समावेश केला आहे, किंवा मुसंडूत जीवनक्रमाची कला या व्यापक अर्थानेच 'कामकला' हा शब्द वास्त्यायन वापरीत असावा. कवीला काव्यांत समाविष्ट करता येत नाही अशी कोणतीच कला वा ज्ञान नाही; असे भामताचे म्हणणे आहे.

"न सः शब्दो न तद्वाच्यम् न स न्यायो न सा कला ।

जायते यत्त काव्याङ्गम् अहो भारो महाकवेः ॥ "

('काव्यालंकार', ५ ९१).

'संगीत रत्नाकर'कार शाङ्गदेव याच्या मते 'वाग्गेयकाराने' काव्य, नृत्य आणि इतरहि कित्येक कलांत प्रावीण्य संपादन केले असले पाहिजे. कलाकलांमधील परस्परसंबंध विशद करणारी एक कथा विष्णुधर्मोत्तर पुराणांत आहे. एकदा राजा वज्र याने चित्रकलेचे आद्याचार्य नारायण ऋषि यांना चित्रकला शिकविण्यावद्दलची विनंती केली. तेव्हा ऋषींनी राजाला सांगितलें की, चित्रकला शिकावयाची असेल, तर नृत्याचे ज्ञान असल्याशिवाय निभाव नाही. नृत्याला वाद्यांची साथ आवश्यक असते, आणि वाद्यसंगीतातील चढउतार, शब्द संगीतातील आरोहावरोहावर विसंबून असतात; म्हणून वज्रराजाला नारायण ऋषींनी शब्दसंगीतापासून आरंभ करून चित्रकला शिकविली. भारतात देवालय हें सर्व प्रकारच्या कलाविष्काराचें केद्र असे. संगीत, साहित्य, नृत्य या सर्वांचा देवांच्या सेवेत विनियोग होई. मंदिरशिल्पांत चित्रकला, संगीत, पुराणकथा, लोककथा यांचा संगम घडे. समग्र सामाजिक संस्कृतीचें दर्शन या देवदेवतांच्या मंदिरांतून घडत असे.

भोजाने, (ख्रिस्तोत्तर १०१०-१०५३) आपल्या 'समरांगण-सूत्रधार' ग्रंथांत स्थापत्यांत अनेक कलांचा अंतर्भाव होतो म्हणून स्थापत्याला सर्व कलांत प्राधान्य दिलें आहे. शाङ्गदेव तें स्थान संगीताला देतो. अभिनवगुप्त काव्याला सर्वश्रेष्ठ मानतो. ऋषि नारायण चित्रकला सर्वोत्तम समजतो, तर भरत नाटकाला अग्रस्थान अर्पण करतो. अशाच

प्रकारची प्रवृत्ति पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्रीय विचारांतहि आढळते. उदा - सर्व कलांचा समावेश करणाऱ्या नाटकाला वेंचर सर्वोत्तम कला मानतो, तर "नाटकाला मिश्रकला कल्पून त्याचें मूल्यांकन करणें, म्हणजे त्याच्या एकात्म कलारूप सामाजिक प्रयोजनाच्या स्वायत्ततेला बाध आणणे आहे", असें एस. लॅंगर प्रतिपादन करते. ('फीलिग अँड फॉर्म', पृष्ठ ३२९). एकात्म-कला आणि मिश्र-कला, यांपैकी कोणाला अधिक मोलाचे मानावे, या प्रश्नाच्या निर्णयाच्या संबंधांत, गुस्ताव एगेलचा अभिप्राय अधिकांत अधिक समाधानकारक वाटतो. "एकात्म-कला, आपापल्या परीने परिपूर्ण आहेत हें खरें; पण संमिश्र कलांची परिपूर्णता, त्यामधील घटक-कलांचें परस्पर संयोजन करताना अनेक वावतीत तडजोड आणि देवाणघेवाण करावी लागते हे मान्य करूनहि, त्याहून अधिक आहे. दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहिले तर, एकात्म कलाना भिन्न कलाहून अधिक महत्त्व आहे. सारांश, एकात्म आणि मिश्र या दोन्ही प्रकारच्या कला, कलाविषयक कल्पनेच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक आहेत." (क्रोचे. 'एस्थेटिक', पृष्ठ ४५५).

लालित्यानुभूतिविषयक समस्या आणि उपपत्ति : (अ) सौंदर्य-विचार . पाश्चात्य कलाविषयक तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांतील दोन हजार वर्षांहून अधिक कालातील लालित्यरहस्य-विषयक जिज्ञासा, आणि तीमधून उद्भवलेले सारे वाद, सौंदर्यकल्पनेवर केद्रित झाले आहेत. या सदर्भातील ग्रीक विचार, प्लॉटिनसने सौंदर्य आणि निरुपाधिक पूर्णता यात अभेद कल्पून, संपूर्ण केला. 'निरुपाधिक' म्हणजेच 'पूर्ण'. या समीकरणात सत्य, शिव आणि सुंदर या त्रयीची एकात्मता आनु-पगिकपणे अभिप्रेत आहे. याच सदर्भात भारतीय तत्त्वज्ञान सत्य, ज्ञान आणि आनंद ही त्रिपुटी सांगते. हेगेलची कल्पनाहि बव्हंशी अशीच आहे. या कल्पनेत सौंदर्य व वास्तव अभिन्न आहेत. हे सौंदर्य कलेतील सौंदर्य नव्हे. ते साक्षात् 'अस्तित्वा'चे सौंदर्य होय. 'हे चित्र सुंदर आहे का ? ' 'हें गीत सुंदर आहे का ? ' 'हे शिल्प किंवा स्थापत्याकृति सुंदर आहे का ? ' 'हे काव्य सुंदर आहे का ? ' अशा प्रकारच्या प्रश्नाना उत्तरे देण्यास ही सौंदर्यकल्पना समर्थ आणि उपयुक्त नाही. निरुपाधिक सौंदर्याच्या अपेक्षेने, प्रत्येक काव्य, गीत अथवा चित्र उणेच असणार, आणि प्रत्येक मानवी कलाकृति जशी सुंदर तशीच कुरुपहि राहणार. ज्या कमीअधिक प्रमाणांत तीत निरुपाधिक सौंदर्य प्रति-विवित झाले असेल, त्याला अनुसरून ती कमीअधिक सुंदर वनणार. हा कमीअधिकपणा कशात आहे हे अजमावण्याचा प्रत्यक्ष प्रयत्न कहां गेल्यास, निरुपाधिक सौंदर्यकल्पना कामास येत नाही. प्रत्येक कलाकृति तपासून, तिचें सौंदर्य 'घटने'त आहे किंवा 'संगती'त आहे, असे काहीतरी सांगावें लागते. कोणत्याहि कलाकृतीचे सौंदर्य अपूर्ण आणि सापेक्षच असते. कोणत्याहि दोन कलाकृतीपैकी एक दुसरीपेक्षा सुंदर आहे, असे सापेक्षतेनेच सांगतां येते; आणि तसें म्हणताना प्रसाद, मायुर्य, ओज इत्यादि गुण एकीत दुसरीपेक्षा अधिक आहेत आणि दोष कमी आहेत, असे विधान करावें लागते. कलाकृतीत ज्या मानाने 'गुणादान' आणि 'दोषहीनता' असेल, त्या मानाने ती कमीअधिक सुंदर ठरेल. निरुपाधिक सौंदर्याच्या दृष्टीने साऱ्याच कलाकृति सारख्याच असुंदर असल्यामुळे, लालित्य-कलादर्शनकारांनी ही परतात्त्विक कसोटी वज्य केली, आणि कलाकृतीचे विशिष्ट गुण शोधण्यात आणि मोजण्यांत

ते समाधान मानू लागले. यामुळे जीत गुण अधिक प्रमाणात असतील, ती कलाकृति अधिक सुंदर ठरावी, हे क्रमप्राप्तच झाले.

दहाव्या शतकाच्या सुमाराच्या भारतीय सौंदर्यशास्त्रकाराना, त्यांच्या समकालीन युरोपियन समव्यावसायिकांप्रमाणेच, कलाकृतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी तिच्या गुणावगुणाची खानेसुमारी करण्याची ही पद्धती अपुरी आणि असमाधानकारक वाटू लागली. माधुर्यासारखा गुण प्रेम-काव्यांत साजरा दिसेल, पण वीरवर्णनात्मक काव्यात तो दोषरूपच ठरेल. ओज हा वीररसात्मक काव्याचा गुण असला, तरी शृंगारप्रधान काव्यात तो दोषच. एका काव्यात जे प्रमाणवद्ध ठरेल, तेच कदाचित् दुसऱ्यात अप्रमाणशीर वाटे. अभिजात कृतींना जे नियम चपखलपणे लागू पडतील ते धीर, ललित निर्मितीच्या सदर्भात कुचकामी ठरतील चिदवादी कलावताना जे नियम स्पृहणीय वाटतील तेच वास्तववादी त्याज्य ठरवितील. स्थल, काल आणि कृति यां-संबंधीच्या ऐक्यविषयक कल्पना अभिजात कलेत शिरोधार्य मानल्या जात, पण रोमँटिक कलावतानी त्या निरुपयोगी ठरवून, अन्य मार्गांनी आपल्या कृतीत एकेवाक्यता साधली विसाव्या शतकातील कलावंतांनी तर यथार्थदर्शन हे कलेचे प्रधान कार्य आहे, या कल्पनेविरुद्धच वड पुकारले

आत्मनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ आणि उभयनिष्ठ अशा तिन्ही प्रकारच्या सौंदर्यविषयक उपपत्ति तर्कदृष्ट्या कशा ठिसूळ आहेत, हे रवतच दाखवून दिल्यानंतरही हेन्री ओसवोर्न पुन्हा श्रद्धापूर्वक सांगतो की, “उघडउघड आत्मनिष्ठ निर्णयातील विसंगति, उघडउघड वस्तुनिष्ठ निर्णयातील विसंगति, त्याचप्रमाणे वस्तुनिष्ठेचा दावा करणाऱ्या आत्मनिष्ठ निर्णयातील विसंगति या तिन्हीही मारत्याच अप्रस्तुत आहेत, आणि त्याच्या अस्तित्वामुळे, सौंदर्याचे वस्तुनिष्ठ शास्त्र निर्माण करण्याच्या कामी अडचण येण्याचे काही कारण नाही.” (‘थिअरीज ऑफ व्यूटी’, पृष्ठ ६४). यानंतर सौंदर्यविषयक धारणाची व्याख्या करून तो त्या प्रकारचे शास्त्र सिद्ध करण्याच्या मार्गाला लागतो त्याच्या मताप्रमाणे सौंदर्य-धारणेचे चार स्वभाव-धर्म आहेत : अलिप्तता, व्यक्तिनिरपेक्षता, ग्रहणशीलता आणि चैतन्य या गुण-चतुष्टयाने मंडित झालेल्या धारणेची अभिव्यक्ति म्हणजे सौंदर्य. अभिव्यक्तीचे वर्णन धारणेच्या स्वभावधर्माच्या परिभाषेत केल्यानंतर या ‘सौंदर्य’ शब्दाचा उपयोग काय ? या परिस्थितीत त्याची आणि कोचे व एडवर्ड बुलो यांच्या भूमिका वेगळ्या राहूत नाहीत “कोचेची सहज-प्रेरणांमूलक अभिव्यक्तीची कलाविषयक उपपत्ति अन्य कोणत्याही आधीच्या उपपत्तीहून अधिक सयुक्तिक आहे, असे हर्वर्ट रीड प्रतिपादितो. (‘मीनिंग ऑफ आर्ट’, पृ. १८). “‘सौंदर्य’ शब्दाचा वापर न करता या सामवायिक कलाविषयक उपपत्तीचा उत्तम रीतीने निर्वाह करता येतो.” (पूर्वोक्त, पृष्ठ १८). “कलाविषयक गैरसमजुतीतील बहुतेकीचा उगम सौंदर्य आणि कला या शब्दाच्या वापरातील सुसंग-तीच्या अभावांत आहे. . . जे सुंदर ते सारे कलात्मक, अथवा सारी कला सुंदर असते, अगर जे सुंदर नाही ते कलात्मक नसते, किंवा कुरूपपणा हे कलेचे अकरणरूप आहे, असे गृहीतच धरले जाते. कला आणि सौंदर्य याच्या अभेद्य युतीची ही कल्पना, कलास्वादसंबंधीय अडचणीच्या बुडारी आहे. . . कारण कला आणि सौंदर्य ही नेहमीच एकरूप असली पाहिजेत असे नाही. . . हे कितीही वेळां आणि

कितीही आक्रोश करून सांगितले, तरी कमीच होईल.” (पूर्वोक्त, पृष्ठ १७).

कलास्वरूपाची निर्णायक उपपत्ति या अर्थाने ‘सौंदर्य’ शब्दाचे उच्चाटन करणे, ‘कला म्हणजे सौंदर्य’ या व्याख्येची, आणि सौंदर्य हा एक अलंकार आहे या भूमिकेवरून, वामन, भट्टनायक, आनंद-वर्धन, अभिनवगुप्त इत्यादि पूर्वाचार्यांनी मांडलेल्या उपपत्तीची इतिथी करणे, हे ‘नवीन’ पक्षाच्या आचार्यांचे मुख्य कार्य आहे. विज्ञान, नीति किंवा धर्म या क्षेत्रातील अनुभूतीहून भिन्न अशी अनुभूति हें कलेचे मुख्य प्रयोजन आहे आणि ही अनुभूति म्हणजेच रसानुभव, हा सिद्धान्त त्यांनी आपल्या पक्षाच्या मतांचे जोरदार समर्थन करून स्थापित केला. लौकिक नित्य व्यवहारांशी संगत असलेले, स्वगत आणि तटस्थमूलक वैयक्तिक पूर्वग्रह दूर सारून घेतलेल्या वास्तवाच्या दर्शनांतून ही अलौकिक अनुभूति निष्पन्न होते. यग ती वास्तव, सुखावह, घृणास्पद, उदात्त, अधम, भयानक, अथवा शांत, कशीही असो वास्तव जीवनाकडे पाहण्याच्या या दृष्टीमुळे केलेला विषय, गुण, रीति इत्यादींच्या निर्वंधाची आवश्यकता उरत नाही. वैदर्भी, गौडी, ग्रीक, वायसंटाइन, फ्लेमिश, इटालियन यांसारख्या भौगोलिक मर्यादा तिला पडत नाहीत. या दृष्टीने घटनांची पाहणी केली असता, काव्याचे गंभीर आणि विनोदी, करुण आणि हास्यकारक, गद्य आणि पद्य अशा प्रकारचे पुष्कळसे मनःपूत वर्गीकरण करण्याच्या आपत्तीतून कला मुक्त होते. रससिद्धान्त ही भारतीय सौंदर्यविषयक विचारातील एक फार मोठी क्रांतिकारक उपपत्ति आहे

अशासारखी काही कल्पना शोधून काढण्यासाठी आधुनिक पाश्चात्य सौंदर्य-मीमांसकाची सारखी धडपड चालू आहे. कोचेने उपपादित केलेली ‘एक्स्प्रेशन’ ही कल्पना म्हणजे अभिनवगुप्ताच्या अभिव्यक्तीच्या उपपत्तीचाच पूरक भाग होय (पहा : मम्मट : ‘काव्य-प्रकाश’, चौथा उल्लास : पञ्चमकारिकावृत्ति). स्वयंभू किंवा मनन-संभव भावनेला आकार देणे अथवा तिचा कल्पनात्मक आविष्कार करणे, ही ती उपपत्ति होय. “भावनाविष्कार, शांत मनःस्थितीत प्रतीत झालेल्या भावनेची प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति, हें कलेचे कार्य होय.” असे हर्वर्ट रीड कंठवाने सांगतो. ‘फीलिंग अँड फॉर्म’ या आपल्या ग्रंथातील ‘सिबॉल ऑफ फीलिंग’ या प्रकरणांत, “कलेचे कार्य प्रतीत भावनेचे प्रकटीकरण हे आहे. उपभुक्त भावनाचे प्रकटीकरण हे नव्हे” असे एस. लॅंगर आग्रहपूर्वक प्रतिपादन करते. “फीलिंग अँड फॉर्म’ या तिच्या समग्र पुस्तकाची उभारणी जिच्यावर झाली आहे, ती एस. लॅंगरची कलेची कामचलाऊ व्याख्या, “कला म्हणजे भावनानिदर्शक प्रतीकाची निर्मिति” अशी आहे. (पूर्वोक्त, पृष्ठ ४०). “कलाकृतीच्या संदर्भात ‘सर्जन’ हा शब्द सार्थ ठरवावयाचा असेल, तर त्यासाठी, केवळ स्वतंत्र आणि अभिनवपद्धतीची मांडणी किंवा कुतूहलजनक विषयांची निवड, पुऱ्या पडणार नाहीत. त्याकरिता ती कृति भावनांच्या अभिव्यक्तीचे प्रतीक झाली पाहिजे” (पूर्वोक्त, पृष्ठ ४०) असेहि ती पुढे सांगते.

म्हणजे अशा रीतीने पाश्चात्य सौंदर्यविषयक विचाराचा ओघ, अखेरीस, ‘भावनेची काल्पनिक अभिव्यक्ति म्हणजे कला’ या भारतीय विचारप्रणालीच्या दिशेला वळलेला दिसतो. ‘नवीन’ पक्षीय सौंदर्य-शास्त्रकारांच्या दृष्टिकोणाविषयी एस. लॉंगरला बराच आदर असावा

ती लिहिते, “ कित्येक हिंदु साहित्याचार्यांनी नाट्यनिविष्ट भावनांच्या अनेक अंगांसंबंधी, आपल्या पाश्चात्य समव्यावसायिकांहून अधिक सुस्पष्ट आणि सूक्ष्म समजून दाखविली आहे आमच्या लेखकानीमात्र या वावतीत खूपच गमत-गोधळ माजविला आहे नटाची भावनानुभूति, तिचा प्रेक्षकांना मिळालेला आस्वादजन्य अनुभव, नाटकातील भूमिकांच्या भावनाची नटाकडून झालेली अभिव्यक्ति आणि शेवटी समग्र नाट्यकृतीतून प्रकाशमान होणारी भावना, — नाट्यकृतीचे मर्म किंवा हृद्गत, ही ती अगे होत यातील शेवटच्या अंगाला त्यांनी ‘रस’ ही संज्ञा दिली आहे ‘रस’ ही एक भावगर्भ ज्ञानवृत्ति आहे. दीर्घकालपर्यंत ज्यांनी काव्याचे परिशीलन आणि मनन केले आहे, अशानाच ती साध्य होते ” (पूर्वोक्त, पृष्ठ ३२३) दुर्दैवाने, रससिद्धान्ताची एस. लॅंगरला जी कल्पना आली ती सिल्व्हाँ लेव्हीच्या अपुऱ्या आणि जुन्यापुराण्या रसविवेचनावरून अभिनवगुप्तासारख्या मौलिक विचाराच्या भारतीय आचार्यांच्या संस्कृत ग्रंथांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेण्याची संधि तिला मिळाली नव्हती तशी ती तिला लाभली, तर तिच्या ग्रंथात भारतीय सौंदर्यविचाराचा अधिक प्रमाणांत प्रपञ्च झालेला दिसता, आणि त्याच्या साहाय्याने, “ कला म्हणजे भावना-प्रतीकांची निमिति ” हा आपला सिद्धान्त तिलाहि अधिक सुकरपणे सिद्ध करता आला असता. पाश्चात्य सौंदर्य-विचाराच्या क्षेत्रांत भारतीय रससिद्धान्त, थोड्यावहुत काळात, निःसंशय, महत्त्वाची भूमिका वजावल्यावांचून राहणार नाही; पण त्यासाठी, त्याचे आतापर्यंत झाले आहे त्याहून अधिक सुस्पष्ट आणि अधिकृत विवरण इंग्रजीतून होणे निकडीचे आहे. “ एस्थेटिक एक्स्पीरिअन्स ऑर्गॅनिज्ड टु अभिनवगुप्त ” हे पुस्तक लिहून रानोरिओ ग्लोनीने जिज्ञासु पाश्चात्य वाचकांना भारतीय रस आणि वाणी यावद्दल्या उपपत्तीचा सम्यक् परिचय करून देण्याची मोठी कामगिरी केली आहे, आणि या प्रकारचे त्याहूनहि अधिक व्यापक भूमिकेवरूनहि सिद्ध केलेले अध्ययनग्रंथ निकटच्या भविष्यकालात निष्पन्न होतील, अशी सुचिन्ह दिसत आहेत.

‘ सौंदर्यानुभूतीचे स्वरूप ’ : सौंदर्यानुभूतीच्या वेगवेगळ्या अंगांशी निगडित असलेल्या समस्या आणि त्याच्या निरासासाठी मांडलेल्या भिन्नभिन्न उपपत्ति समजावून घेण्यापूर्वी ‘ सौंदर्यानुभूति ’ म्हणजे काय या प्रश्नाचे उत्तर प्रथम शोधले पाहिजे.

पुष्कळ वेळा सौंदर्यानुभूति आणि कलाप्रवृत्ति या एकरूप समजण्यांत येतात. कलाप्रवृत्ति हा सौंदर्यानुभूतीचा महत्त्वाचा आविष्कार असला तरी तो तिचा केवळ एक प्रकार होय. एखाद्याला सौंदर्यानुभूति लाभली म्हणून त्याने कला-निष्पत्ति केलीच पाहिजे असे नाही.

वस्तुजात अथवा मानवी भावना याच्या स्वरूपाच्या, अगदी व्यवहार-निरपेक्ष दृष्टीने केलेल्या निरीक्षणाच्या चित्तमांतून सौंदर्यानुभूति निष्पन्न होते. उद्योग-व्यवसाय, अथवा नैतिक किंवा धार्मिक कार्य यांत त्यांचा विनियोग आणि उपयोग करण्याचा हेतु या चित्तनामारे असत नाही. निसर्ग आणि मानवी जीवन यांचे अशा रीतीने केलेले चिंतन, ही माणसाची एक चिरंतन ओढ आहे. माणूस दरिद्री असो वा श्रीमंत असो, विद्वान् असो वा निरक्षर असो, असामान्य असो वा सामान्य असो, त्याला ही गरज अटळ आहे. अशा रीतीने जगाकडे

पाहण्याचें मोल आणि महत्त्व त्याला समजतें; म्हणूनच, दिवस, आठवडा, महिना यातील काहीतरी भाग, तो अशा चित्तनासाठी राखून ठेवीत असतो. या चित्तनाने मनाला तजेला येतो, कार्याचा उत्साह वाढतो. हे चित्तन अक्रिय, द्राक्ष नसते ते तीव्र संवेदना आणि उत्कट भावना उत्पन्न करणारे असतें सामान्य, स्थूल दृष्टीला अगोचर अशा अलौकिक वस्तूंचे ते अतर्दृष्टीला दर्शन घडविते. ही दृष्टि मिळालेल्या माणसाला नवचैतन्य प्राप्त होते त्याच्या जाणिवेत एक संश्लिष्ट धारणा निर्माण होते. या प्रकारची चित्तनक्षपता माणसात आहे, म्हणूनच काही व्यक्ति काव्य, संगीत, नृत्य अथवा चित्र यांची निमिति करू शकतात आणि इतर त्या निमितीचा आस्वाद घेण्यास समर्थ होतात. सर्वांनाच कलानिमिति करता येत नाही, याचें कारण, तशा निमितीसाठी विशेष आणि प्रदीर्घ चित्तनाची आवश्यकता असते, हें आहे. सर्वांनाच हे शक्य नसते कलावताला ही धारणा अधिक कालपर्यंत टिकविता येते आणि त्याला प्राप्त झालेल्या इतराहून वेगळ्या अशा विशिष्ट अनुकूलतेमुळे तो तिचें पुन्हा पुनरावर्तन घडवू शकतो. या नैसर्गिक अनुकूलतेलाच सामान्यतः ‘ प्रतिभा ’ म्हणतात ही प्रतिभा एखादी दैवी देणगी नाही आणि सर्वसाधारण माणसाच्या ठिकाणी असलेल्या धारणांहून ती गुणधर्माने वेगळीहि नाही काहीच्या ठिकाणी ती अधिक प्रमाणांत असते, तर इतराच्या अगो ती कमी प्रमाणात दिसते इतकेच. ती अशी सार्वत्रिक नसती, तर सर्वच लोकाना-कले-वद्दल जो इतका उत्साह वाटतो तो वाटला नसता; आणि वेळी कर्जे काढून, किंवाहुना उपाशीपोटी राहूनहि, नाटक पाहण्याचा शौक, अगदी गरीबगुरिवांनीहि केला नसता

कलेचे आवाहन केवळ चित्तनापुरतेच मर्यादित नाही. त्याहूनहि काहीतरी वेगळे आणि अधिक त्यात समाविष्ट व्हावे लागते. चित्तन-विषयाच्या प्रचीतीशी संश्लिष्ट, आणि रंगरूप व पोत यांच्याशी समरूप अशा प्रतीकाची प्राप्ति, हे ते आधिक्य होय असे प्रतीक सापडणे ही या प्रक्रियेतील महत्त्वाची घटना आहे. ते सापडल्यानंतर तात्त्विक कौशल्याच्या साहाय्याने कलावत आपली प्रचीति सुधारतो, प्रतीक सुवक करतो, त्यांना वस्तुरूप देतो, त्यामुळे तें प्रतीक सर्वसाधारण माणसालाहि ‘ गोचर ’ होते. त्याच्या मदतीने, त्या प्रतीकांशी संलग्न असलेली कलाकाराची प्रचीती अनुभवणे सहृदयाला सुलभ आणि सुकर होतें. ही प्रचीती आणि तिचे प्रतीक याच्या सुव्यवस्थीकरणाला भट्टनायक ‘ साधारणीकरण ’ ही संज्ञा वापरतो, आणि एडवर्ड बुलो त्यालाच ‘ सायकिकल डिस्टिन्सग ’ म्हणतो.

मॉरिस वाइट्ससारख्या काही सौंदर्य-शास्त्रकारांच्या मतें सौंदर्यानुभूतीच्या व्याख्या करता येणें अशक्य आहे “ वैज्ञानिक अनुभूतीच्या व्याख्या करण्यासाठी त्या अनुभूतीशी संगत असलेल्या परिस्थितीचा समग्र तपशील सांगता येतो, परंतु कलानिमितीच्या कार्यात, अदृष्टपूर्व आणि अभिनव अशी परिस्थिति प्रत्येक क्षणाक्षणी नवनिमितीच्या निमित्ताने उद्भवत असल्यामुळे, सौंदर्यानुभूतीच्या परिस्थितीचा आवश्यक तितका आणि पुरेसा तपशील मात्र कधीच सांगता येत नाही. ” (‘ प्रॉब्लेम्स ऑफ आर्ट ’, पृष्ठ १५७-१५८) हे यासंबंधी सर्वांत महत्त्वाचें कारण म्हणून सांगितले जाते

वैज्ञानिक ज्या वस्तुजाताचा अभ्यास करतो ते त्याने निर्माण केलेले

नसते; परंतु कलावंत जेव्हा कलाकृति घडवितो तेव्हा तो एक अभिनव पदार्थ अस्तित्वांत आणीत असतो. हें खरे आहे; पण त्यामुळे त्या निर्मितीच्या प्रक्रियेला आवश्यक असलेल्या परिस्थितीचा तपशील न सांगता येण्याचे काही कारण नाही. वैज्ञानिकाच्या व्यक्तित्वाशी संबंधित असलेले घटक, किंवा जिच्यामुळे ती विशिष्ट नैसर्गिक घटना त्याच्या दृष्टीतूनच आलेली असते ती परिस्थिति, ही त्याने जी सिद्धान्त उपपादित केलेला असतो, त्याची व्याख्या करतांना जमेल धरली जात नसते. त्या वैज्ञानिकाच्या चरित्रात तशी माहिती कदाचित् आवश्यक आणि सुसंगत ठरेल; पण त्याच्या पदार्थविज्ञानावरील ग्रथांत ही खास प्रस्तुत करणार नाही. त्या दृष्टीने कोणती विशिष्ट परिस्थिति अथवा प्रसंग यामुळे कलावंताला ते दर्शन घडले आणि त्याने आपली कृति निर्माण केली, ही माहिती त्या निर्मितीच्या प्रक्रियेत अंतर्भूत असलेल्या घटकक्रियांच्या सदर्भात प्रस्तुत किंवा महत्त्वाची नाही. सौंदर्यानुभूति ही सर्जनशील क्रिया आहे, म्हणूनच केवळ ती तर्कवाह्य ठरत नाही तिचे स्वतःचे स्वतंत्र कायदे-कानून आहेत आणि त्यांना अनुसरून तिचें कार्य घडत असते. कलाक्रियेला अंगभूत असलेल्या अपरिहार्य उपाधि कोणत्या ते नमूद करता येते. या अटी पुऱ्या झाल्या-विना कला अस्तित्वात येऊ शकत नाही; आणि एखादी तथाकथित कलाकृति त्या पूर्ण न करता अस्तित्वांत आलीच, तर ती हास्यास्पद ठरते. अशा हास्यास्पद कलाकृतीची अनेक उदाहरणे उपलब्ध आहेत. तेव्हा त्या अटी कोणत्या ते थोडक्यात पाहू या.

१. कला विज्ञानापेक्षा अधिक व्यापक अर्थाने सर्जनशील आहे. विज्ञान एखादे सिद्धान्तसूत्र निर्माण करते, पण ह्या सूत्रानुसार ते वनस्पति, सूर्य, तारे, निर्माण करू शकत नाही त्यांचे स्वरूप आणि कार्य यांचे नियम विज्ञान सांगतें; पण कला नववस्तुविधान करते. कलाकृति अभिनव वास्तवाच्या निर्मितीची अभिव्यक्ति असते.

२. 'सर्जन' हा शब्द एका विशिष्ट रूपांतरप्रक्रियेचा वाचक आहे. कला निसर्गाकडून जे ग्रहण करतें, ते ती पुन्हा जसेच्या तसे व्यक्त करीत नाही. त्याचें रसत्वांत रूपांतर करते आणि स्वतःच्या एकमात्र भूमिकेवरून त्याचा विकास करते. बीज ज्याप्रमाणे सभोवारच्या निसर्गातून पाणी, प्रकाश, क्षार यांचे ग्रहण करून त्यांचें हरित द्रव्यांत रूपांतर करतें आणि स्वतःच्या एकमात्र भूमिकेवरून विकास पावत राहते, तशी ही प्रक्रिया आहे. नैसर्गिक रूपांतर आणि कलामूलक रूपांतर यांत फरक एवढाच आहे की, नैसर्गिक प्रक्रियेत जाणिवेचा अभाव असतो, कला-प्रक्रियेत जाणीव जागृत असते.

३. कलेप्रमाणेच विज्ञानहि प्रतीकयुक्त असते; पण त्या दोहोंतील प्रतीकांचा आशय सारखा नाही. विज्ञानातील प्रतीक चिन्हरूप असते; उलटपक्षी कलेतील प्रतीक व्यंजक असतें. त्याच्याद्वारा जें व्यक्त व्हावयाचें तें त्यांतच अंतर्भूत झालेले असते. त्याचा पडताळाहि त्यांतूनच मिळतो. वैज्ञानिक प्रतीकांप्रमाणे कोणत्याहि तदितर वाह्य पदार्थाशी त्याचा संबंध जोडावा लागत नाही. कला-प्रतीक स्वयंसिद्ध आणि स्वयंपूर्ण असतें. त्याचा आशय त्यामधूनच प्रकट होतो; आणि अतर्मुख दृष्टीने पाहिले असता त्याचा पडताळाहि त्यांतूनच मिळतो. याच्या-उलट वैज्ञानिक प्रतीक स्वयंपूर्ण नसते; आणि त्याच्या अर्थाच्या परि-पूर्तीसाठी आणि त्याचा ताळा पाहण्यासाठी वाह्य वस्तूच्या संदर्भाची आवश्यकता उरते.

४. कला म्हणजे मानवी भावनांच्या आकाराचे प्रतीकात्मक आविष्कार आत्माविष्कार असा प्रतीकात्मक नसतो; लक्षणात्मक असतो.

५. त्याचप्रमाणे अभिव्यक्त भावना ही पूर्वानुभूत भावना नसते, तर समक्षप्रतीत भावना असते.

६. कलेतील आकार चैतन्यदायी असतो वैज्ञानिक आकारा-प्रमाणे केवळ विधानात्मक सूत्ररूप नसतो. भावनांतील ताण, त्यांचा चढउतार अथवा निरास, याची तो अभिव्यक्ति करतो. या आकाराची प्रचीती प्रत्यक्ष असते, अनुमानित नव्हे. वैज्ञानिक आकाराप्रमाणे तोहि बोधनिक असला, तरी तो जसा सहजप्रेरित, उत्स्फूर्त असतो तसा वैज्ञानिक आकार असत नाही. माणसाच्या भावनिक जीवनाला त्याच्या-मुळे अतर्दृष्टि लाभते.

कलेच्या अद्ययावत् स्वरूपाच्या अनुरोधाने संकलित केलेल्या अशा या कलानुभूतीच्या कसोट्या आणि उपाधि आहेत. कलेच्या भावी स्वरूपालाहि त्या न लागू पडण्याचें वस्तुतः काही कारण नाही. कलाक्षी मौलिक ललितक्रियेच्या या आवश्यक आणि मूलगामी उपाधि सहजा-सहजी आमूलाग्र बदलतील हे संभवनीय वाटत नाही. विज्ञान हेहि मानवी जीवनाचा एक मूलधार आहे. स्वाभाविकच वैज्ञानिक क्रियाच्या मूलभूत आवश्यक अटीहि सहजपणे बदलणें हेहि तितकेच असंभवनीय आहे.

मुख्य आणि आवश्यक अंगांच्या अपेक्षेने कला-निर्मितीच्या बहुतेक व्याख्या साधारणपणे एकमेकांशी मिळत्याजुळत्या दिसतात. क्रोचे तिला, 'उत्स्फूर्त अभिव्यक्ति' म्हणतो. एस. लॅंगर, "मानवी भावनांच्या प्रतीकात्मक आकाराची अभिव्यक्ति" अशी तिची व्याख्या करते. अभिनवगुप्ताचें मतहि जवळजवळ तसेंच आहे. 'रसाभि-व्यक्तिहेतु' या एका विशेषणाने त्याने ते निर्दिष्ट केले आहे.

कला-प्रक्रियाविषयक उपपत्ति. वेगवेगळ्या कला-प्रक्रियाविषयक उपपत्तीत महदंतर दिसून येतें. ती ऐंद्रिय, भावनामूलक, क्रीडात्मक, ऐपेंथेटिक (म्हणजे परांतरानुभूतिनिष्ठ), अंतःस्फूर्त अथवा कल्पना-प्रभव आहे, अशा भिन्नभिन्न भूमिकांवरून त्या प्रतिपादित्या गेल्या आहेत. अर्थातच ज्याच्या त्याच्या भूमिकेप्रमाणे, ज्या त्या उपपत्तीने वेगवेगळे स्वरूप धारण करावें, हें क्रमप्राप्तच आहे.

ऐंद्रिय अनुभूतीच्या दृष्टीने कलेची उपपत्ति : ही उपपत्ति प्लेटोच्या कालावतरी पुरातन आहे. त्याने तिचें प्रतिपादन केलें आणि अत्यंत आवेशपूर्ण खंडनहि केलें. त्याच्या मताप्रमाणे कला वस्तुजाताची नक्कल करीत असते; त्यामुळे आपल्या आदर्श राज्यांतून या अनुकरणात्मक केलेला हद्दपार करणे त्याला भाग पडले.

देकार्त आणि लायबनिझ यांनी 'कनिष्ठ दर्जाची बोधनक्रिया' म्हणून तिचें वारसे केले आहे. एम. वाउमगार्टनने तिला उच्च पदावर चढवून थोडा अधिक बरचा दर्जा देण्याचा प्रयत्न केला; पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही; कारण संकल्पात्मक विचाराप्रमाणे तिचें स्वरूप स्पष्ट आणि प्रसन्न असू शकेल, हे त्याला अजीवात मान्य नव्हते. ऐंद्रिय वृत्ति आणि त्यांच्या क्रिया, या मनाचीच अंगे आहेत, आणि त्यांचा मनाच्या इतर अंगांशी संबंध आहे, हे त्याला कधीहि उमजले नाही;

अथवा कलाप्रक्रियेत, मन केवळ प्रतिमा ग्रहण करीत नाही, कल्पनेने त्या निर्माण करीत असते; त्या केवळ बाह्यवस्तुजाताच्या नकला नसतात; मनोनिर्मित प्रतीकें असतात याचीहि त्याला कल्पना आली नाही.

कला म्हणजे स्वप्न कलेविषयी चर्चा करताना 'कला हे एक स्वप्न आहे' असे म्हणण्याचा प्रघात अत्यंत लोकप्रिय आहे. अनेक कलावतानीहि, आपली कला हे आपले एक स्वप्न आहे, असे म्हटले आहे. नीतिवादी, धार्मिक आणि व्यवहारी उद्योगपति यांच्याहि तोडी ही स्वप्नाची भाषा पुष्कळदा ऐकू येते, पण हें आलंकारिक बोलणें असतें आणि त्याचा अर्थ अक्षरशः घ्यावयाचा नसतो. उपमा किंवा रूपक या दृष्टीने त्यावर काही आक्षेप घेण्याचे कारण नाही; पण रहस्योद्ग्राही संकल्पन या दृष्टीने तो शब्द वापरणें गैरसमज उत्पन्न करणारें आहे. फ्रॉइडने स्वप्नाच्या परिभाषेत कलेच्या स्वरूपाचें विवरण करताना पुढील महत्त्वाच्या मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष केले आहे :

१ स्वप्न आभास मानले जाते. कलेला कोणी आभास समजत नाही. स्वप्नात खात असलेले सफरचंद खाणाऱ्याला ते खरेखुरे आहे असेच वाटत असतें, आणि स्वप्नातील लाठीचा तडाखा आणि तो देणारी लाठी ही दोन्ही खरीखुरी असतात. जाग आल्यावर मात्र स्वप्नातील प्रतिमाशी सलग्न असलेले ते पदार्थ प्रत्यक्ष अस्तित्वात नाहीत याची जाणीव होते. चित्रांत रंगविलेले सफरचंद खरे सफरचंद आहे, आणि खऱ्या सफरचंदाचे काम त्याच्याकडून होणार आहे, असे वाटलें तर मात्र ती चित्रकला आभासात्मक ठरेल.

२. फ्रॉइडने दुर्लक्षिलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे, चित्र किंवा काव्य जाणिवेने आणि योजनापूर्वक निर्माण होते; स्वप्न तसें नाही. स्वप्न 'घडते', काव्य 'घडविले' जाते.

३. त्याने दुर्लक्षिलेला आणखीहि एक मुद्दा असा : कलाकृतीची घडण नेटकी किंवा गवाळ आहे, असे आलोचनात्मक विधान करतां येते; पण स्वप्नाची घडण गवाळ किंवा नेटकी होती किंवा आहे, असे म्हणतां येत नाही. शिवाय, स्वप्नातील प्रतीकें आणि कलेतील प्रतीके सारखीच वाटली, तर त्याचे कार्य वेगळे आहे ही गोष्टहि त्याने दृष्टीआड केली आहे स्वप्नातील प्रतीकांचें कार्य गोपनाचे आहे तर कलेतील प्रतीकांचें प्रकटनाचें आहे काही आधुनिक कलाकार स्वप्नाला आपल्या कलेचा आदर्श मानून स्वप्नांचे अनुकरण करतांना दिसतात, पण त्या प्रकारची कला सर्वसाधारण रसिकाला दुर्बोध वाटते; आणि सहृदय रसिकाच्या सतोपापेक्षा मनोविश्लेषकांच्या चिकित्साकार्यालाच ती अधिक पात्र आणि उपयुक्त ठरेल अशी त्याची धारणा असते; परंतु सर्वसाधारण माणसाची धारणा काहीहि असली तरी स्वतः कलाकार मात्र तिला स्वप्न म्हणून समजण्यास तयार नसतो. आपली कृति ही गंभीर कलानिर्मिति आहे असाच त्याचा दावा असतो. अशा कलावंतांपैकी एक चित्रकार, - साल्हवडोर दाली, - "आपण वेडे नाही, आपली कलानिर्मिति वेडाच्या लहरीत झालेली नाही, आपले तंत्र वेडाचे नसून कलेचे आहे" अशी निश्चून ग्वाही देतो (रॉबर्ट डेस्कान्स : 'दि वर्ल्ड ऑफ साल्हवडोर दाली', पृष्ठ ४९).

कला म्हणजे क्रीडा : एफ सी शिलर आणि के. लाज यांची ही आवडती उपपत्ति होय. 'दशरूपकात' नाटकातील अर्जुन इत्यादि पात्रांना, मुलांच्या खेळातील मातीच्या वाहुल्यांची उपमा घनजंय

देतो. उपमा म्हणून ती आकर्षक आहे. क्रीडा निहंतुक, उत्स्फूर्त, कल्पना-प्रवण आणि नाट्यपूर्ण असते हे खरे, पण तिची पातळी सहजप्रेरणेची असते, आणि तिचे जीवनकार्य व हेतु यांच्या कधीहि न पुसल्या जाणाऱ्या खुणा तीत दिसून येत असतात. ती कलेशी अभिन्नरूप आहे, असे म्हणतां येत नाही "कलावंताची दृष्टि आकारावर खिळलेली असते. तीत अभिवोध आणि निर्णय असतो. वालक्रीडेत नेमका याच विशेषांचा अभाव असतो" असा समर्पक युक्तिवाद करून अन्स्टॅ कॅसिररने हा मुद्दा निकालांत काढला आहे. कुठलाहि लाकडाचा तुकडा घेऊन लहान मुले त्याला क्षणांत माणूस बनवितात मोठमोठी कार्ये अत्यंत अल्प साधनांनी सिद्ध करतात. त्यांच्या हातीं वस्तूचें परिवर्तन होतें. घटकद्रव्याचें पुन्हा संघटन होऊन ती नवा आकार घेत नाहीत अगदी भावड्या कलाकाराच्या मनांतहि उचित आकार कोणता, आणि कोणता नव्हे, याबद्दलचा काही संकल्प असतो. वालकाची क्रीडा स्वैर मनोरंथसृष्टीत असते, ती सर्जक संकल्पन नसते. (ए. वाइट्झ : 'प्रॉब्लेम्स ऑफ एस्थेटिक्स', पृ. १३३).

धीर ललितवृत्तीच्या शिलरला, साध्याहि विषयांत मोठा आशय शोधण्यास क्रीडा-कल्पनेची फार मदत झाली; पण त्याच्या स्वतःच्या कलानिर्मितीनेच त्याची ही उपपत्ति खोटी पाडली. वालकाच्या क्रीडे-प्रमाणे तिचा आकार मुळीच भावडा किंवा निरागस नाही.

हें म्हणतांना, वालकाच्या क्रीडावृत्तीची चिन्हे धारण करणारी प्रौढांचीहि काही कला असते, हें नाकारण्याचा हेतु नाही. काही कला केवळ स्वैर प्रतिमानाची अभिव्यक्ति करणारी असते, तशीच काही केवळ रंजनात्मक असते हे खरें आहे; पण कलाविषयक निर्दोष उपपत्तीच्या कक्षेत, केवळ रजनात्मक नव्हे व केवळ स्वैर प्रतिमानांची अभिव्यक्तीहि करणारी नव्हे, अशा कलेचाहि अंतर्भाव झाला पाहिजे. क्रीडात्मक कलेच्या व्याख्येत तो तसा होत नाही; आणि म्हणूनच कलेच्या समग्र स्वरूपाचे संकल्पन या दृष्टीने ती अव्याप्त ठरते. व्यापकाचें अव्यापकाच्या सदभंपदांनी विवरण करण्याचा, अथवा व्यापकाला अव्यापकाचे रूप देण्याचा तर्कदोष, तीत त्यामुळे उद्भवतो.

एंपथी : परांतरानुभूतीची उपपत्ति - थिओडोर लिप् याने प्रतिपादिलेली एंपथीची, परांतरानुभूतीची उपपत्ति अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत अत्यंत लोकप्रिय होती. तीत अंतर्भूत होत नाही असें काहीच नाही. इद्रिय-वेदन, भाव-कल्पन, चितन इत्यादि साऱ्याच गोष्टी तीत येतात. यामुळे ती बरीच मोघम आणि संदिग्ध झाली आहे. "कला म्हणजे परांतरानुभूतीत भावक्षेपण," या भूमिकेवर तिचा विशेष भर असावा असें दिसतें. या चर्चेत फार खोल न जातां, हर्वर्ट रीडने तिच्यातील संदिग्धतेवर नेमके वोट ठेवून म्हटले आहे की, "एंपथी या शब्दाचा अर्थ आंतर-वेदन. जेव्हा आपण एखाद्या चित्रात आत्मप्रक्षेपण करतो, तेव्हा त्या चित्रातर्गत विशेषांनी आपल्या भावनाचें नियमन होते; परंतु हा अनुभव केवळ कलाकृतीच्या निरीक्षणाशीच निगडित असतो असे नाही. कोणत्याहि दृश्य वस्तूच्या अंतरंगांत प्रवेश करून आपल्याला त्याची स्वानुभूति साध्य करून घेतां येते, पण अशा रीतीने या अनुभूतीला सामान्य विधानांचें स्वरूप दिलें तर सहानुभूति आणि परांतरानुभव यात काहीच भेद उरत नाही आणि उरत असलाच, तर तो फार अल्प असेल" (हर्वर्ट रीड : 'दि मीनिंग ऑफ आर्ट', पृष्ठ ३०). शिवाय ज्याला सहानुभूति

वाटते, तो ज्याच्यावद्दल सहानुभूति वाटते, त्याच्या क्षुब्ध भावाशीहि तसाच तादात्म्य पावलेला असतो, आणि स्पृहा, असूया यासारख्या लौकिक भावनाशी सगत असलेले गुण या भावनाना चिकटलेले असतात यामुळे हे तादात्म्य, रंगपीठावर खलनायकाकडून होत असलेला नायिकेचा छळ सहन न ज्ञायामुळे तिला वाचविण्यासाठी रंगभूमीकडे धूम ठोकणाऱ्या गावढळ प्रेक्षकाच्या तादात्म्याप्रमाणे, पक्षपाती किंवा सहभागी तादात्म्याच्या स्वरूपाचे आहे ते त्याचे 'स्व-भाव' प्रकटन होय, रसग्रहण नव्हे. भारतीय सौंदर्यविचारपरंपरेतहि सहृदयाचें 'रस-भावने'शी तादात्म्य वर्णन केलेले आहे; पण ती भावना गुण-धर्मनि, नाटकातील भूमिकेच्या अनुभूतीतील भावनेहून भिन्न आहे. तो भावानुभव नव्हे, तर 'भावात' अतर्क्यतेने पाहणारी भावना होय 'एषथी' किंवा परातरानुभूतीची उपपत्ति रसातर्गत भावने-विषयी म्हणजे सौंदर्यभावनेविषयी विवेचन करीत नाही; आणि म्हणूनच तिच्या प्रक्रियेचे जे खास वैशिष्ट्य तेच तीमधून निसटून जाते

कला म्हणजे अंतःस्फूर्ति . ही उपपत्ति अनेकाना मान्य आहे; पण तिच्या सर्व लोकप्रियतेला, वी कोचेच मुख्यतः कारणीभूत आहे. एका वाजून मवेदनेपासून आणि दुसरीकडून ऐंद्रिय वेदनापासून तिला त्याने अलग केले आणि प्लॉटिनसच्या कालापासून गूढ अनुभूतीची मगरमिठी पडली होती तीतून त्याने तिची सुटका केली. त्याच्या मताप्रमाणे ही एक प्राथमिक आणि मौलिक क्रिया आहे, आणि तिच्या आधारावर पुढे साऱ्या तर्कनिष्ठ ज्ञानाची उभारणी आणि प्रगति होते. ज्ञान आणि कला या दोहोचाहि ती पाया आणि आधार आहे, या भूमिकेवरून कोचे जेव्हा आपली उपपत्ति प्रतिपादन करतो, तेव्हा प्रश्न पडतो की, ज्या अंतःस्फूर्तीला तो कलेशी एकरूप मानतो, तीच तर्कनिष्ठ ज्ञानाचे अधिष्ठान होऊ शकेल किंवा कसे? कलेच्या क्षेत्रात अतःस्फूर्ति ज्या प्रकारचे कार्य करते, त्याच प्रकारचे कार्य ती इतिहास अथवा तत्त्वज्ञान यांच्याहि क्षेत्रात करते, असे म्हणता येणार नाही, परंतु अतःस्फूर्तीचें कलाक्षेत्रातील कार्य व तिचे इतिहास किंवा तत्त्वज्ञान यांच्या क्षेत्रातील कार्य यामधील भेद कोचेने स्पष्टपणे केलेला नाही. तसेच तो केव्हा-केव्हा अतःस्फूर्ति आणि कल्पनाशक्ति या भिन्न संज्ञा, वेगवेगळ्या संदर्भात एकमेकीऐवजी वापरतो त्याच्या त्या धरसोडीच्या वापरामुळे, 'अतःस्फूर्ति' शब्दाच्या अर्थावद्दल अधिकच सदिग्धता उत्पन्न होते 'कल्पना' शब्द कलाप्रक्रियेच्या वर्णनांत अधिक समर्पक आहे, आणि भारतीय त्याचप्रमाणे पाश्चात्य कलेच्या इतिहासातील सर्व कालातहि याच अर्थाने तो उपयोगांत आलेला आहे

कल्पना आणि कला : कला-प्रक्रियेतील कल्पनेचे स्वरूप सामान्य मानसशास्त्रातील कल्पनेच्या वर्णनावरून आकलन करता येणे कठीणच आहे. कल्पनेचे वर्णन करताना, मानसशास्त्रज्ञ तिच्या कलाक्षेत्रातील वापरापुरताच स्वतःला मर्यादित करून घेत नाही; अथवा कला, विज्ञान किंवा धर्म या क्षेत्रातील भिन्नभिन्न आकांक्षा आणि साध्यादर्श यानी निर्मित होणारे तिचे स्वरूप नेमके कसे वेगळे आहे, याचा प्रपंच करण्यातहि त्याला काही स्वारस्य नसते. आपल्या मानसशास्त्रीय विवेचनांतून अशा प्रकारची तिची साध्यादर्शमूलक विचक्षणा तो आवर्जून टाळीत असतो. यामुळे मानसशास्त्रज्ञानी पुरविलेल्या माहितीचा स्वतःच्या कार्य-क्षेत्रात उपयोग करताना लालित्यदर्शनकार, विज्ञानतत्त्वज्ञ आणि धर्मशास्त्रकार यांना ती पुनर्विचारपूर्वक अधिस्थापित करावी लागते.

तिच्यावद्दलची मानसशास्त्रीय धारणा, जशीच्या तशी स्वीकारून तिचा सौंदर्यविचारात जशाच्या तसा वापर करणारे अनेक मानस-शास्त्रपंथी सौंदर्यविमर्शक, पूर्णपणे फसलेले दिसतात. एस लॅंगरने म्हटल्याप्रमाणे, "जो प्रश्न ज्या क्षेत्रात तर्कशुद्ध क्रमाने उद्भवलेला असतो, आणि ज्याचे उत्तर त्याच्या कार्याला उपकारक असते, त्याच अनुशासनाचा तो प्रश्न होय" ('फीलिम अँड फॉर्म', पृष्ठ ३७०) स्वाभाविकच सौंदर्यविषयक विचार करणाऱ्याला, मानसशास्त्रज्ञांच्या कल्पनेसंबंधीच्या सर्व संशोधनाच्या फलाचा उपयोग करून, कला-विषयक विचाराशी कल्पना कोणत्या रीतीने निगडित आहे, आणि कलाविषयक साध्यादर्शाच्या अपेक्षेने, 'कल्पने'चाच वापर कसा करण्यात आला आहे, याचा स्वतःच्या दृष्टीने स्वतंत्र विचार करणे भाग पडते.

कलात्मक कल्पना काव्यक्षेत्रात कशी कार्यप्रवण होते याचे सर्वोत्कृष्ट विवरण कोलरिजच्या 'वायोग्राफिका लिनरारिआ' या ग्रंथात आढळते, आणि आश्रयाची गोष्ट ही की, आनंदवर्धन, भट्टतीत, अभिनवगुप्त, माहिमभट्ट इत्यादि भारतीय साहित्याचार्यांनीहि जवळजवळ त्याच शब्दात तिचें व्याख्यान केलेले आहे "पूर्वपरिचितवस्तु-विषयीची अपूर्व व अभिनव धारणा" असे कोलरिज तिचे वर्णन करतो (कोलरिज . 'वायो लिट्', II, पृष्ठ १२), तर "नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता", असे भट्टतीत तिचें स्वरूप सांगतो (भट्टतीत : ध्वन्यालोकांतून उद्धृत, 'ध्वन्यालोक', पृष्ठ २४१). ती वस्तुनिष्ठाला आत्म-निष्ठाचे, आणि आत्मनिष्ठाला वस्तुनिष्ठाचें रूप देते, आणि अचेतनाला चेतन आणि चेतनाला अचेतन स्वरूपात अभिन्नपणे पाहते "भावानचेतनानपि चेतनवत् चेतनानचेतनवत् व्यवहरति ।" (आनंदवर्धन 'ध्वन्यालोक', पृष्ठ २२२) कोलरिजच्या म्हणण्याप्रमाणे, "परस्पर-विसगत आणि विरोधी गुण तिच्यात समन्वित होतात" (कोलरिज . 'वायो लिट्', पृष्ठ १२). तर भट्टनायक (दहावे शतक) : "ते न नास्य सम स स्यात् दुह्यते योगिभिर्हि य." (भट्टनायक : 'ध्वन्यालोकालोचनेतून उद्धृत, पृष्ठ १६८) ब्रह्मानंदाला मागे सारणारा आनंद ती ऐहिक वस्तूतून प्राप्त करून देते, अशी तो ग्वाही देतो "संगीतास्वादाशी समानधर्मी, विविधतेत एकात्मता निर्माण करण्यास समर्थ अशी वृत्ति तिच्या योगाने साध्य होते", असे कोलरिजचे म्हणणे आहे (कोलरिज . 'वायो लिट्' : II, पृष्ठ १४). वामन (आठवे शतक) "कवित्ववीजं प्रतिभानम्" ('काव्यालंकारसूत्र', १.३.१६) असे सांगतो. प्रतिभा नसेल तर काव्य निर्माणच होणार नाही, आणि यदाकदाचित् अट्टहासाने केलेंच तर ते हास्यास्पद ठरल्यावाचून राहणार नाही. प्रतिभा असेल तर काव्यगुणांना मर्यादाच नाहीत "न काव्यार्थविरामोऽस्ति यदि स्यात् प्रतिभागुणः", ('ध्वन्यालोक', ४.६). "इष्यते प्रतिभार्थेण तत्तदानंत्यमक्षयम्", (पूर्वोक्त, संक्षेप श्लोक, ४.६ वरील टीकेतून उद्धृत). सहस्रावधि वृहस्पतीनी हजारो काव्याची एकाच वेळी रचना केली तरी तिचा ओष आटणार नाही. "वाचस्पतिसहस्राणा सहस्रैरपि यत्नतः क्षय नैति . . .", (पूर्वोक्त ४१०). ज्या कोणा वस्तूला तिचा स्पर्श घडतो, मग ती रम्य, घृणास्पद, भयप्रद, गहन, विकृत, नीच कशीहि असो, रसरूप होते. "रम्य जुगुप्सितमुदारमथापि नीचम् । उग्रं प्रसादि गहनं विकृतं च वस्तु ॥ यद्वाप्यवस्तुकविभावकभाव्यमानम् । तन्नास्ति यत् रसभावमुपैति

लोके ॥ ” (धनंजय · ख्रिस्तोत्तर सुमारे १० वे शतक. दशरूपक ४.८५). ‘ विषय शेकडो वर्षांचा जुनापुराणा असला तरी प्रतिभेच्या स्पशनि त्याचा कायापालट होऊन तो नव्या तेजाने उजळून निघतो ’ “ आत्मनोऽन्यस्तसद्भावे पूर्वस्थित्यनुयोग्यपि । वस्तु भातितरां तन्व्या शशिच्छायामिवाननम् ॥ ” (‘ ध्वन्यालोक ’, ४.१४)

आय. ए. रिचर्ड्स म्हणतो की, कोलरिजने कल्पनेच्या संवंधांत जें काही म्हटलें आहे, त्यांत थोडाफार खुलासा किंवा विवेचन यापेक्षा वेगळ्या स्वरूपाची काही भर घालतां येणे कठीण आहे (आय. ए. रिचर्ड्स ‘ प्रिन्सिपल्स ऑफ लिटररी क्रिटिसिझम ’, पृष्ठ २४२) पण खुलाशाच्या स्वरूपाचे का होईनात, पण आणखी एकदोन महत्त्वाचे मुद्दे त्याच्या भरीला येथे घालणे आवश्यक आहे.

त्यांपैकी पहिला महत्त्वाचा मुद्दा, ‘ कल्पना ’ विशिष्टनियमानुवर्ती असते हा होय. या नियमनाला भट्टनायक ‘ साधारणीकरण ’ ही संज्ञा वापरतो एडवर्ड बुलो तिलाच ‘ सायकिकल डिस्टिंग्श ’ म्हणतो साधारणीकरणाच्या शिक्षेत स्वगत, परगत आणि ताटस्थयुक्त अशा तिन्ही प्रकारच्या पूर्वग्रहांचे नियमन करून, पदार्थमात्राचे अवलोकन करण्याच्या क्रियेचा अंतर्भाव होतो स्वगत आणि ताटस्थसंभव पूर्वग्रह, पाहणाऱ्याची दृष्टि दूषित अथवा आंधळी करून, अनेक गोष्टी तिला दिसू तरी देत नाहीत, नाहीतर त्याचें सकुचित प्रणालीत परिवर्तन तरी करतात; परंतु माणूस जेव्हा विशिष्ट प्रकारच्या शिस्तीने स्वगत अथवा ताटस्थमूलक पूर्वग्रहाच्या पकडीतून स्वतःला सोडवून घेतो, तेव्हा ‘ कल्पना ’ त्याला पदार्थाच्या अभिनव आणि अदृष्टपूर्व पैलूंचें दर्शन घडविते, आणि त्याच्या ठायी संगीतास्वादाचा आनंद आणि विश्रांति यांची समुत्पत्ति करते. याला कोणी ‘ लालित्यभाव ’ असें म्हणतात; पण त्याला ‘ भाव ’ हा शब्द लावणे गैरसमजुत उत्पन्न करणारें आहे; कारण मानसशास्त्रांत नमूद केलेल्या कोणत्याहि भावाहून गुणधर्माने तो वेगळा आहे लालित्यभावना ही फुलाप्रमाणे बहरून येणारी वीधरूप आनंदाचा एक प्रकार आहे. हा आनंद प्रसन्नदर्शन असतो, ‘ भावा ’ प्रमाणे प्रक्षुब्ध अथवा कुठित अवस्थेंत नसतो. तो ‘ भाव ’ असल्याचा भ्रम होऊं नये म्हणून भारतीय साहित्यशास्त्रकारांनी त्याला ‘ रस ’ ही पारिभाषिक संज्ञा दिली आहे चमत्कार, निर्देश, लय, भोग, समापत्ति आणि विश्रांति हे रसाचे गुण होत (अभिनवगुप्तः ‘ अभिनवभारती ’, पृष्ठ २८१).

सौंदर्यकल्पनेचा दुसरा महत्त्वाचा विषेय म्हणजे, ‘ भूत, भविष्य, वर्तमान यांपैकी कोणत्याहि कालांत जे घडते, तें ती वर्तमानांत दर्शित करते ’, हा. “ येन साक्षात्करोत्येव भावांस्त्रैकाल्यवर्तिनाः ” (माहिम-भट्ट, ख्रिस्तोत्तर सुमारे अकरावें शतक : ‘ व्यक्तिविवेक ’, पृष्ठ ३९०). “ प्रत्यक्षा इव दृष्यन्ते यत्तार्था भूतभाविनः ” (भामह. ख्रिस्तोत्तर सुमारें सातवे शतक, ‘ काव्यालंकार ’, ३.५३). कालाप्रमाणे दिक्-तत्त्वाच्या सदर्भावातही ती हेंच घडवून आणते. दूराला अदूर आणि अदूराला दूर करते. तिच्या अभिनव अपूर्वतेचे हे विशेष धर्म होत.

कल्पनेचा आणखी एक विशेष गुण, तिची कार्यान्वयी प्रकृति नाट्यात्मक आहे हा आहे. “ नाट्यायमान एव रस ” (अभिनवगुप्तः ‘ अभिनवभारती ’, १.२९१). भट्टतैत्ति प्रतिभेचा हा आवश्यक गुण मानतो. मनाच्या प्रच्छन्न स्तरांत दडलेल्या अनुभूति तिच्या योगाने गोचर होतात; म्हणजेच अवोध मनांतील गोष्टी ती प्रबुद्ध मनाच्या

शक्तिजावर प्रक्षेपित करते. कलेचें प्रत्येक प्रतीक हा एक अभिनयच होय. केवळ काल-परिमाणात विद्यमान असणाऱ्या नाट्य, संगीत यासारख्या कलांचीच प्रतीकें नव्हेत, तर चित्र आणि शिल्प यासारख्या घटनारूप पार्थिव आकार्य कलाची प्रतीकेहि नाट्यमुद्राच्याच स्वरूपाचीं असतात. एखाद्या चित्राकडे, अथवा मूर्तिशिल्पाकडे कल्पनादृष्टीने पाहू लागले की त्याचे काठिन्य वितळून जाते घटिताकाराला मार्दव येते त्यात चैतन्य सचारते पार्थिव आकाराच्या आपल्या देहरूप कवचांतून स्वतःला मुक्त करून घेऊन ती अभिनय करूं लागतात; आणि अशा रीतीने आपल्या संपूर्ण आकाराची प्रचीती प्रेक्षकाला दिल्यानंतर फिरून, स्वतःच्या अचेतन कवचात पुनर्लीन होतात

निर्मिति आणि आस्वाद : या संवधातील महत्त्वाचा प्रश्न, वाचक अथवा प्रेक्षक यांच्या कलाकृतीच्या आस्वादाशी, कलाकाराच्या कला-कृतीच्या निर्मितीचे नाते काय असते, याबद्दलचा आहे निर्मिति आणि आस्वाद या भिन्न क्रिया आहेत, हें उघड आहे; पण त्याबरोबरच आस्वाद आणि निर्मिति याचे परस्पर निकटचें नातें आहे हेहि तितकेंच स्पष्ट आहे असे असताहि तद्विपरीत्या उपपत्तीत तीव्र विरोध दिसून येतो, व त्यामुळे, त्या भिन्न असण्या तरी परस्परावलंबी आहेत, आणि एकीशिवाय दुसरी परिपूर्ण होऊ शकत नाही, ही उघड वस्तुस्थितीहि दृष्टीआड होते.

निर्मितीची प्रक्रिया आणि आस्वादन-प्रक्रिया यांच्या संवंधांत भरताने अत्यंत समतोल दृष्टि ठेवली आहे, आणि दोहोचाहि एक-मेकीत अतर्भाव होतो असे दर्शविले आहे कवि जसा कर्ता तसाच दर्शकहि असतो; आणि कलाकृतीची निर्मिति आस्वादाच्या अपेक्षेने झालेली असते, त्यामुळे निर्मिति आस्वादानाचा आणि आस्वादन हा निर्मितीचा अंगागिभाव असतो कलाकृतीचा निर्माता हा स्वतःहि तिचा एक आस्वादक असतोच निर्मिति-प्रक्रिया अथवासून इतिपर्यंत सर्जन आणि आस्वादन यांमधील क्रिया-प्रतिक्रियाची अखंड शृंखला आहे. कवीला त्याच्या प्रतीतीचा संपूर्ण आस्वाद मिळालेला नसेल तर त्या आस्वादाची अभिव्यक्तीत परिणति होणार नाही. “ यावत्पूर्णं न भवति तावन्नैव वमति अमुम् ” (भट्टनायक · ‘ ध्वन्यालोक ’ टीकेंत उद्धृत, पृष्ठ २९). ‘ भावयिनी ’ प्रतिभाच ‘ कार-यिति ’ प्रतिभेच्या रूपाने प्रवाहित होत असते. कलाकृतीच्या प्रारंभाला सर्जक वृत्तीने कलावंत चिंतन करीत असतो. या चिंतनांत जे केवळ ‘ आहे ’ त्याचा तो शोध घेत नाही, तर वस्तुजात आणि तो स्वतः या दोहोचाहि आविष्कार करील; पण त्या दोहोपासूनहि जो भिन्न असेल, असा आकार निर्माण करीत असतो. या वीजरूप आकारावर त्याचें प्रेम जडते त्याला तो मील्यवान् वाटतो प्रारंभिक चिंतनपर निर्मितीचे हे अपरिहार्य अंग असून, त्यातूनच पुढच्या प्रगतीची प्रेरणा होत असते. हें निर्मिति-प्रक्रियेचें वीज होय. या वीजांतून पुढे वाकीचा भाग विकसित होतो आरंभ आणि शेवट याच्या समुचित विचारामधून त्याचा आकार क्रमशः सिद्ध होत जातो. पाहणाऱ्याचें लक्ष वेधण्यासाठी कलाकाराने कल्पिलेल्या विनियोजनाचे विशेष त्या वीजात आणि त्याच्या विकासांत सामावलेले असतात. केवळ कवीच्या संतोषापुरतेच ते सीमित राहावे अशी अपेक्षा नसते. त्याने प्रेक्षकाच्या जाणिवेंत सक्रात होऊन त्याच्या चिंतनपर निर्मितीत आणि सतोपांत परिणत व्हावे असा हेतु असतो.

भरत हा या प्रक्रियेचा सर्वश्रेष्ठ प्रवक्ता होय त्याच्या नाट्यशास्त्रा-व्यतिरिक्त, अन्य कोणत्याही एका ग्रंथात, आस्वादन-निमित्त आणि परीक्षण, रसिक, निर्माता आणि परीक्षक याचा, ती प्रक्रिया पूर्ण होण्याच्या कार्यातील परस्परसंबंधित घटक म्हणून, इतक्या परिपूर्ण रीतीने परामर्श घेतलेला दिसत नाही आपले समग्र काव्यशरीरशास्त्र, त्याने समर्पकपणे एका श्लोकात स्फटिकवत् व्यक्त केले आहे .

“यथा वीजाद्भवद् वृक्षो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा ।

तथा मूलं रसा सर्वे, तेभ्यो भावाः व्यवस्थिताः ॥”

— भरत . ‘नाट्यशास्त्र’, ६. ३८

या श्लोकावरील टीकेत अभिनवगुप्ताने आपला आनंदवर्धनाविषयीचा पक्षपात दर्शित केला असला तरी तिचा मुख्य आशय भरताच्या अभिप्रायाशी सुसंगत आहे “नाटककाराचा रसभाव हे वृक्षाचें बीज, नटाचा अभिनय ही त्याची फुले, आणि सामाजिकाचा आस्वाद ही त्याची फळे होत ” सौंदर्यानुभूति एकजिनसी आणि एकजीव असते; व कवीची अनुभूति आणि प्रेक्षकाची अनुभूति हे तिचे आंगिक घटक असतात

या सामवायिक वस्तुस्थितीकडे काणाडोळा केल्यामुळे, अनेक एकांगी उपपत्ति अस्तित्वात आल्या भारतीय साहित्याचार्यांतील भरत आणि अभिनवगुप्त हे दोघेहि व्यापक दृष्टीने निमित्त आणि आस्वाद याचा समवाय करणारे आहेत, परंतु भरताच्यानंतर आणि अभिनवगुप्ताच्या अगोदर, ‘प्राचीन’ आणि ‘अर्वाचीन’ या नावांनी ओळखले जाणारे दोन संप्रदाय अस्तित्वात आले ‘प्राचीनां’चा भर कवीच्या भूमिकेवर होता आणि प्रेक्षकाची भूमिका त्यांनी जवळजवळ नामशेष केली होती. त्याला प्रतिक्रिया म्हणून ‘नवीनां’चा संप्रदाय अस्तित्वात आला या पंथाला ‘सहृदयपक्ष’ असेहि म्हटले जाते. आनंदवर्धन हा या संप्रदायाचा प्रमुख आचार्य ‘नवीन’ सांप्रदायिक प्रायः प्रेक्षकाच्या भूमिकेवर भर देतात, परंतु या दोन्ही संप्रदायातील ग्रंथांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता, त्यापैकी कोणाहि, कवि किंवा प्रेक्षक यापैकी कोणाहि एकाचा काव्यकृतीशी असलेला संबंध, सपशेल नाकारीत असल्याचे दिसत नाही, पण त्याच्या त्यातील एकेकावद्दलच्या पक्षपाता-मुळे मात्र अनवस्था प्रसंग उद्भवत आहेत. आनंदवर्धन वारंवार परस्परविरोधी विधाने करताना दिसतो सहृदय हा कवीशी समान आहे, असे न म्हणता, ‘कवि सहृदयाशी समान आहे’ असे तो सांगतो, हे पाहून मौज वाटते वस्तुतः बरोबरी किंवा श्रेष्ठकनिष्ठता हा मुद्दा समर्पकतेच्या दृष्टीने अप्रस्तुत किंवा गौण असून, काव्यकृतीच्या द्वारा कवि आणि सहृदय यामध्ये प्रस्थापित होणारें सौहार्द हें अधिक महत्त्वाचे होय. कलाकार आपल्या कृतीच्याद्वारा सहृदयाशी समान-हृदय होण्याची, सहृदय कवीशी सौहार्द प्रस्थापित करण्याची, आणि दोघेहि एकमेकाशी समानहृदय होण्याची आकांक्षा बाळगीत असतात.

अशाच तऱ्हेची परिस्थिति पश्चिमकडेहि दिसते. चालू शतकाच्या दुसऱ्या दशकापर्यंत सौंदर्यशास्त्रकार कलाकृतीकडे कलाकाराच्या नजरेने पाहत असत, म्हणजे त्याची दृष्टि निमित्त-स्थल-निविष्ट असे. कलाकाराचें चरित्र, ऐतिह्य परिस्थिति, तंत्र याच्याकडे विशेष लक्ष दिले जाई. कला अनुभूतिरूप आहे, किंवा अनुभूति कलारूप घेते ही जाणीव वव्दशी त्याच्या दृष्टीआड झाली होती; परंतु मधूनच कुणीतरी

एखाद्याला अडखळून धडपडताना, चुकूनमाकून तिची आठवण होई ती स्थिति पालटून, कलेविषयी भाष्य करणारे आता दुसऱ्या विरुद्ध टोकाला पोहोचले आहेत कला ही अनुभूति खरी, पण ती अनुभूति सहृदयाची, कलाकाराची नव्हे सहृदयाची अनुभूति हीच खरी आणि महत्त्वाची अनुभूति. तोमधून कलाकृति सजीव होते निर्मात्याची अनुभूति काय होती याचा निर्वाळा कुणी द्यावयाचा ? सहृदयाला कलाकृतीच्याद्वारा जी अनुभूति लाभते तिचे वास्तव हीच लालित्यानुभूति हे अगदी खरे आहे. कलाकृति सार्वजनिकपणे उपलब्ध झाल्याशिवाय तिचे आवाहन, आणि सहृदयाकडून होणारें तिचे आस्वादन, ही सार्वजनिक आणि दीर्घजीवी होऊ शकत नाहीत. सहृदयाच्या बतीने जास्तीत जास्त एवढेच म्हणता येण्यासारखे आहे, पण सहृदयाच्या जाणिवेत जिवत होतो तो कवीचाच अनुभव नव्हे काय ? आपला अनुभव रसिकाच्या अंतःकरणात उत्पन्न करण्याकरिता कवीने काय उपाय योजले आहेत, यावर सहृदय आपले लक्ष केंद्रित करतो; तेव्हा कवीचीच अनुभूति रसिकाच्या ठिकाणी जिवत होत नाही काय ?

सहृदयाची सौंदर्यानुभूति कलाकृति-निर्मात्याच्या अनुभूतीवर अवलंबून नाही, असे प्रतिपादन करणे म्हणजे यजमानावाचून समाराध-नेच्या भोजनाची अपेक्षा करण्याप्रमाणे आहे. समान अभिस्वीच्या अतिथीच्या अपेक्षा पुऱ्या करण्यासाठी यजमानाची आवश्यकता असते. सहृदय अथवा कवि यातील एकालाहि दुसऱ्यापासून दूर करण्याच्या प्रयत्नांत सौंदर्यानुभवाची हानि होईल, किंवा त्याला अयथार्थता, खोटेपणा येईल.

“आस्वादन हीहि निमित्त-प्रक्रियाच आहे, ते केवळ अक्रिय ग्रहण नव्हे” हे आनंदवर्धनाचें म्हणणे अगदी रास्त आहे; पण आस्वाद ही फक्त पुनर्निमित्त असते, सहृदय हा केवळ समानहृदय असतो त्याचे सहृदयत्व कविहृदयाच्या अस्तित्वावर अवलंबून असतें अर्थात् कवि हा अपार सहृदय ठरतो, या गोष्टीकडे त्याने दुर्लक्ष केले आहे. कवीच्या-निर्मात्याच्या-ठिकाणी चिंतन, सर्जन आणि आस्वाद ही तीनही अंगे अभिन्नपणे एकसूत होतात या मुद्द्याचें अत्यंत संयुक्तिक विवेचन आर. जी कॉलिंगवुडच्या ‘प्रिन्सिपल्स ऑफ आर्ट’ या ग्रंथातील ‘आर्टिस्ट अँड दि कम्युनिटी’ या प्रकरणांत केलेले आढळेल.

आशय आणि आकार : सौंदर्यानुभवाचे आशय आणि आकार यात भेद करण्याची प्रथा सौंदर्यविचाराच्या आरंभकालापासून सुरू आहे. सुखातीच्या आशय आणि आकार याविषयीच्या उपपत्ति ज्ञानशास्त्रीय उपपत्तीच्या स्वरूपाच्या आहेत. ज्ञान-वैज्ञानिकांत जसे चिद्वादी आणि वास्तववादी तसे आशय आणि आकार यामधील परस्परसंबंधाच्या भूमिकेवरून दोन प्रतिस्पर्धी संप्रदाय अस्तित्वात होते, तसेच ते सौंदर्य-विषयक विचारातहि उद्भवले

जुना वास्तववाद आणि चिद्वाद . वास्तववाद आणि चिद्वाद यावद्दलच्या कलाविषयक जुन्या उपपत्ति, “आशय हा कोणत्यातरी तद्वाह्य वस्तूचे प्रतिनिधान आहे” या गृहीतक्यावर आधारलेल्या आहेत कला ही जीवनाचे, निसर्गाचे अथवा दोहोचेहि प्रतिनिधान होय. प्रतिनिधान या शब्दाने जीवन अथवा निसर्ग यांची अनुकृति किंवा नक्कल याचा बोध होतो. प्लेटो कलेचे दोन प्रकार सांगतो : ऐंद्रिय सवेदनांद्वारा प्रतीत होणाऱ्या वाह्य, विनाशी वस्तूची

अनुकृति करणारी एक, आणि कलेच्या वतीने सनातन आदर्शांनी कौल देऊन त्याची प्रतिकृति करणारा दुसरा प्लेटो आदर्शांची अनुकृति करणाऱ्या कलेच्या वतीने कौल देतो, म्हणून त्याला आदर्शवादी सौंदर्यदार्शनिकाचा नेता म्हणता येईल. अँरिस्टॉटलची भूमिका मध्यम-मार्गीयाची आहे. आशयाच्या अपेक्षेने कला ऐंद्रियवेदनिक, तर आकाराच्या दृष्टीने आदर्शात्मक होय ऐंद्रिय वेदनात्मक वास्तव, हा कलेचा आशय, तर आदर्श आकृतिबंध हा तिचा कायिक आकार. ज्ञानप्रक्रियेच्या विवेचनात अँरिस्टॉटल जसा आशय आणि आकार यांना अभेद्य मानीत नाही, त्याचप्रमाणे कलाकृतीतही त्यांना अविभाज्य समजण्यास तो तयार नाही. अनुकरणाचा तो आदर्शीकरण असा अन्वय लावतो. अँरिस्टॉटलच्या या प्रतिकृतिविषयक सकल्पनेतील सदिग्धतेमुळे वास्तववादी आणि आदर्शवादी, दोघेही त्याला आपापल्या पक्षाचा समर्थक समजतात.

उत्तरकालीन वास्तववाद . यापुढील काळात कलेंतील चिद्वाद आणि वास्तववाद यामधील भिन्नतेला एक नवी भूमिका लाभली. सामान्य जीवनाचे, विशेषतः कनिष्ठ-वर्गीयांच्या जीवनक्रमाचे दर्शन घडविणाऱ्या कलेला 'वास्तव'वादी म्हणण्यांत येऊ लागले, आणि त्याच्याउलट ज्यांनी आपणाला 'वरिष्ठ' जीवनाशी निगडित करून घेतले होते, अशा कलाकारांच्या कलेला 'आदर्शवादी' हे नाव प्राप्त झाले. प्लेमिश कलेंत कृषि-जीवनाचे चित्रण 'होई, म्हणून तिला 'वास्तव' आणि व्हेनिशियन कलेंत सरदार-दरकदार वर्गातील व्यवृतीचे आणि त्याच्या जीवनाचे चित्रण असे, म्हणून तिला 'आदर्श' ही विशेषणें लावण्यांत येऊ लागली.

आधुनिक वास्तववाद . नववास्तववादी बहुशः 'इंद्रियाकन'वादी 'इंप्रेशनिस्ट्स' असतात. नूतन आदर्शवादी बहुतेक 'आविष्कार'-वादी, 'एक्स्प्रेशनिस्ट्स' असतात; पण हे दोन्ही संप्रदाय कलेंत प्रतिनिधानाचे महत्त्व कमी लेखणारे आहेत. आरंभीच्या इंद्रियाकन-वाद्यांतील एक ख्यातनाम कलामीमासक - क्लाइव्ह वेल - सांगतो की, कलाकृतीतील प्रतिनिधानमूलक घटक, कदाचित् हा हानिकारक असेल, अथवा नसेलहि, पण तो नेहमीच अप्रस्तुत असतो, हे निश्चित ('आर्ट', पृष्ठ २५). तो आणखी पुढे सांगतो, "कलाकृतीचा आस्वाद घेण्यासाठी आपणाला (निसर्ग अथवा जीवन यांमधून) काहीहि वरोवर आणण्याची आवश्यकता नसते; फक्त रंग आणि आकार यासंबंधीची सवेदनक्षमता आणि त्रिमित अवकाशाचे ज्ञान, ही असली म्हणजे पुरे." (पूर्वोक्त, पृष्ठ २७) सौज्ञानची कला ही पूर्व-इंद्रियाकनवादी कलेचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून उल्लेखिण्यात येते.

इंद्रियाकनवादोत्तर वास्तववाद : हा संप्रदाय आणखी एक पाऊल पुढे जातो. क्लाइव्ह वेलने प्रतिनिधान घातुक असेल अथवा नसेल असे मोघमपणे म्हटले, पण इंद्रियाकनवादोत्तर लालित्यमीमांसक, त्याचप्रमाणे पीये माँट्रिआसारखे कलाकार, कलेतील प्रतिनिधान हे, तिच्या सर्जनप्रक्रियेच्या, तसेच तिच्या आस्वादनक्रियेच्याहि मार्गातील महत्सकट आहे, असे सांगतात. या प्रतिनिधानाच्या ओझ्याखालून कलेला मुक्त करणें त्यांना अत्यंत आवश्यक वाटतें. "स्वतःच्या प्रयोगा-मधून उपलब्ध झालेले तर्कशुद्ध निष्कर्ष - आकार आणि नैसर्गिक गकाम, यांमद्वलचे निष्कर्ष 'घन' वाद्यांनी, 'क्यूबिस्टा'ंनी स्वीकार-

ण्याची तयारी दाखविली नाही. यावरून भावनांच्या आत्मनिष्ठ अवस्था शुद्ध वास्तव कसे शक्य करतात याची मला जाणीव झाली." ('प्लास्टिक आर्ट अँड प्युअर प्लास्टिक आर्ट, अँड अदर एसेज', पृष्ठ १०).

याहूनहि अधिक ऐकान्तिक असा उत्तरकालीन इंद्रियाकन-वाद्याचा आणखी एक पक्ष आहे 'ल आर्त डन्फार्मल' हे त्याचे नाव, आणि 'आकारविहित कला' हें त्याचे ब्रीद 'आकारविहीन' या शब्दाने फिलिप गस्टन या चित्रकाराला चित्रात, 'पाह्यावयाचे असे' काही नसते, असे ध्वनित करावयाचे नसून, अशा चित्रातील 'आकार' अदृष्टपूर्व आणि अनोळखी असतो, इतर 'अमूर्त' चित्रण-पद्धतीतील आकाराहून भिन्न असतो, आणि ज्यावरून त्याची ओळख पटेल असे समानरूप आकार बाह्य जगात अस्तित्वात नसतात, हे सागावयाचे आहे. अगदी वारकाईने निरीक्षण केले तर अशा चित्रातहि, नित्य, जीवनात आढळणाऱ्या आणि अनुभवाला येणाऱ्या गोष्टींशी साम्य असलेले घटक मुळीच दिसून येत नाहीत, असे नाही. अमूर्तवादी चित्रकलेने त्याचे प्रमाण कमी करून त्यांना आत्यंतिक अल्पता आणलेली असते इतकेच. अशा रीतीने प्रतिनिधानाचा व्याप जास्तीत जास्त अल्प करणे, हा साऱ्याच कलेचा प्रयत्न आणि स्वभावविशेष होय. काही फरक असेलच, तर तो फक्त परिमाणाचा. स्वतःला लाभलेल्या प्रचीतीच्या प्रकटनाकरिता प्रतिनिधानात्मक घटकाचा किती सकोच करावा, याचा स्वतः निर्णय करावयाचे स्वातंत्र्य प्रत्येक कलाकाराला अवश्य असले पाहिजे.

अतिवास्तववाद आणि अपरवास्तववाद . वर सांगितलेल्याहून वेगळा असा इंद्रियाकनवादोत्तर वास्तववादाचा आणखी एक प्रकार आहे तो काहीसा बहुरूपी वृत्तीचा आहे. तो स्वतःला केवळ अमूर्त, मूर्त, आदर्श, सौंदर्य किंवा परतत्त्ववादी म्हणवीत नाही. त्यापैकी कोणत्याहि एकाशीच तो स्वतःला निगडित करून घेत नाही. त्यातील एकाचा किंवा अनेकांचा आपल्या सोयीप्रमाणे तो वापर करीत असतो. आपल्या कलेतील आकार आणि प्रतीके यांचे संयोजन करण्यासाठी तो ज्या वास्तवाचेच आदर्श दृष्टीपुढे ठेवतो ते वास्तव युग आणि फाँइड यांनी परिचित करून दिलेले स्वर्ण-वास्तव होय. हर्वर्ट रोड सांगतो की, "अतिवास्तववाद आधुनिक मानसशास्त्राच्या या शाखांतून उद्भवला आहे. निदान तो त्यांच्या साहाय्याने स्वतःचे समर्थन तरी करीत असतो. प्रमाणीभूत प्रतीके हेतुपूर्वक तयार करण्याचे त्याचे प्रयोग चालतात, ... आणि, अमूर्त अथवा प्रत्यक्ष अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रतीकांचा वापर करण्यातहि त्याला दिक्कत वाटणार नाही" ('दि मीनिंग ऑफ आर्ट', पृष्ठ १६). चित्रकलेच्या क्षेत्रात पावलो पिकासो आणि काव्याच्या परिसरांत क्लिओ, हे अतिवास्तववादी कलेची उपपत्ति आणि तिचा व्यवहार याचे प्रमुख आधारस्तंभ होत.

आधुनिक चिद्वाद . नववास्तववादाप्रमाणेच आधुनिक चिद्वादाची प्रवृत्ति प्रतिनिधान निरस्त करण्याकडेच स्पष्टपणे दिसून येते. इंद्रियाकन-वाद्यांनी पूर्वी तेच केले. त्याहून कमी जहाल असलेल्या चिद्वादी उपपत्ति प्रतिनिधानाचा संपूर्णपणे त्याग करीत नाहीत. स्वभाव-लेखन, कृति यासारख्या कलेच्या विषयाशी संलग्न असलेल्या घटकांच्या वर्चस्वांतून कला मुक्त झाली पाहिजे, असा त्यांचा दावा असतो. जुने चिद्वादी त्यांना आवश्यक घटक मानीत. नवचिद्वाद्यांच्या मता-

प्रमाणे स्वभावपरिपोष आणि कृति यांना घटकात स्थान असण्यास हरकत नाही, पण भावनाविष्कार हा कलादृष्ट्या अधिक महत्त्वाचा होय. “रसाभिव्यक्ति हा काव्याचा आत्मा आहे, लौकिक भावाचा आविष्कार नव्हे” असे सांगणारा अभिनवगुप्त या दृष्टीने एक प्रकारे आविष्कारवादीच म्हटला पाहिजे.

‘भावनाविष्कार’ आणि भावनाविभ्यक्ति या शब्दसहतीच्या जागी, कधी-कधी ‘लालित्यभाव’ अशी शब्दयोजना करण्यात येते हा शब्दप्रयोग अत्यंत सदिग्ध आहे आविष्कार याच नावाने ओळखली जाणारी दुसरी एक उपपत्ति आहे तिचे अध्वर्यु जॉर्जिम रूऑल्ट आणि मेअर शगाल, हेहि “कला ही कलाकाराचा आत्माविष्कार होय”, असेच प्रतिपादितात हा पथ त्या शब्दाच्या वाच्यार्थाने आविष्कारवादी आहे नाहीहि करून कलाकाराचा भावप्रकटन करण्याचा अट्टहास असतो, आणि त्यामुळे या ‘काहीहि करून’चा परिणाम प्राय नैसर्गिक दर्शन अतिरजित आणि विकृत होऊन, आविष्कार जवळजवळ विद्रूप होण्यात होतो व्यंग्यचित्रण हाच या प्रकारच्या कलेचा नैसर्गिक परिणाम होय.

क्रोचेचा आविष्कारवाद क्रोचेची अभिव्यक्तीची उपपत्ति आणि वर वर्णन केलेला आविष्कार यामध्ये अनेकदा घोटाळा करण्यात येतो. क्रोचेच्या मतानुसार अभिव्यक्ति ही भावनेचा सहजोद्गार नसून, भावनात्मक प्रतीकाची बोधनक्रिया होय. ही क्रिया म्हणजे लक्षण नव्हे, सवाहक चिन्ह किंवा सवेतनी ज्याचा अर्थ ठरून गेलेला आहे, आणि ज्याचा सबंध तद्वाह्य सृष्ट पदार्थाशी आहे, असे सूचक प्रतीकहि नव्हे भावनातर्गत ताण, त्याचा निरास आणि आरोहावरोह यांना बोधनावस्थेत असणारे ते एक निदर्शन-प्रतीक आहे. अशा रीतीने अभिव्यक्ति आणि भावना हे क्रोचेच्या उपपत्तीतील शब्द, त्याच्याशी सामान्यपणे निगडित असलेल्या अर्थाच्या पलीकडे जाणारे आहेत.

एस. लॅंगर हीहि अभिव्यक्तिवादी आहे; पण तिचा अभिव्यक्तिवाद क्रोचेच्या आविष्कारवादाहून थोडा वेगळा आहे ध्वनि अथवा रंग यासारख्या पार्थिव माध्यमातून होणारी अभिव्यक्ति हीहि कलेची अगभूत असते, असा तिचा आग्रह आहे क्रोचेच्या म्हणण्याप्रमाणे उत्स्फूर्त आविष्कार ही केवळ शुद्ध चैतन्यात्मक क्रिया आहे; आणि पार्थिव माध्यमातून होणारी अभिव्यक्ति कलावाह्य असून तिला केवळ व्यावहारिक मूल्य आहे त्याच्या मतानुसार, मायकेल अँजेलोने कॅनव्हसवर व्रशाचा पहिला स्पर्श करण्याआधी त्याच्या मनात अस्तित्वात होती, ती त्याची खरी कलाकृति याउलट, एस. लॅंगरचे म्हणणे असे की, रंगानी चित्ररचना करणे ही कलानिर्मितीची अगभूत क्रिया आहे, आणि ती झाल्यावाचून अभिव्यक्तिप्रक्रिया पूर्ण होऊ शकतच नाही एडवर्ड बुलो हाहि तिच्याशी सहमत आहे.

वव्हेंशी अभिव्यक्तिवादी असा भारतीय चिन्वाद्यांचाहि एक संप्रदाय आहे तो सौंदर्याविष्काराला रसाभिव्यक्ति ही सजा देतो; आणि ही रसाभिव्यक्ति काव्याचा प्राण होय, असे प्रतिपादन करतो. ही अभिव्यक्ति मुख्यत्वेकरून बोधनात्मक आविष्काररूप असून उत्स्फूर्तता हा तिचा स्वभावधर्म आहे ही अभिव्यक्ति म्हणजे, सर्वसाधारण व्यवहारात अनुभवाला येणाऱ्या भावांचा आविष्कार नव्हे, तर त्या भावात अतर्दृष्टि प्राप्त करून देणाऱ्या आकाराची ती अभिव्यक्ति होय. ही अतर्दृष्टि नेहमीच आनंदमय असते.

सौंदर्यप्रतीक आणि अर्थ . सौंदर्यप्रतीक मनुष्यनिर्मित आहे माणसाच्या कलामनस्कतेचा तो खास आविष्कार होय. मनुष्यनिर्मित प्रतीक आणि नैसर्गिक प्रेरणेचा जैविक्रियार्थी इशारा, यामधील भेद नीटपणे ध्यानात ठेवणे अगत्याचे आहे. जीवधारणा, अपत्यनिर्मित, आणि आत्मसरक्षण या जैव प्रयोजनाची परिपूर्ति करण्यासाठी प्राणी सहजप्रेरणेने इशारा करित असतात. माणूसहि त्याच कार्यासाठी तशाच इशारांचा वापर करतो, पण त्याने त्यांना उत्तम प्रकारच्या प्रतीकीकरणाच्या शिस्तीत आणले असून, हे प्रतीकीकरण अधिक अनिवंध असते या प्रतीकीकरणाच्या शक्तीने त्याला स्वतः केले आहे व त्यामुळे अनाविष्कृत राहिल्याकारणाने, अन्यथा ज्याचे त्याला कधीच दर्शन घडू शकले नसते, असे एक अभिनव विश्व त्याच्या नजरेपुढे खुले झाले आहे. त्याने त्याला नव्या विश्वाचे संकल्पन करण्याचे आणि ते अंतःश्रद्धापुढे साक्षात् उभे करण्याचे सामर्थ्य दिले आहे.

कलात्मक, वैज्ञानिक, तात्त्विक, धार्मिक, नैतिक अशा भिन्नभिन्न मानवी वृत्तींचे प्रकटन करणारी अनेक वेगवेगळी प्रतीके आहेत प्रतीकवादाचे एक नवीनच तत्त्वज्ञान अलीकडे अस्तित्वात आले आहे प्रस्तुत सदर्भात आपले काम फक्त सौंदर्यमूलक प्रतीके आणि तात्त्विक, वैज्ञानिक प्रतीके यांमधील फरकाची स्थूल चर्चा करण्यापुरतेच मर्यादित आहे.

स्थूलमानाने वैज्ञानिक प्रतीक सर्वसाधारण स्वरूपाचे वैदिक विधान करण्याच्या प्रवृत्तीचे द्योतक असते, तर सौंदर्यात्मक प्रतीक हे तद्विरोधी वृत्तीच्या व्यक्तिविशिष्टीकरणाच्या भावनिक प्रवृत्तीचे निदर्शक असते. “त्याने मानसदृष्टि विस्तारत नाही, सकोच पावते. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचे तर ते एकाच विद्वत् केद्रित झालेले सार-सर्वस्व असते.” (कॅसिरर : ‘लॅंग्वेज अँड मिथ’, पृष्ठ ९०) गे, रवीद्रनाथ टागोर, गुंथर, मुलर सांगतात की, “ते आपल्या अत्युच्च विद्वकडे एकाग्र दृष्टि ठेवून ऊर्ध्व चक्राच्या गतीने वाढत जाते.” (टागोर : ‘माय रेमिनिसन्सिस’, पृष्ठ २२८). ब्राह्म वस्तुजात आणि निसर्ग यातून स्वतःच्या कक्षेत आकर्षित केलेल्या द्रव्याचे रूपांतर करण्याची क्रिया यात अंतर्भूत असते उदा.— एखादे वीज जसे आपल्या परिसरांतून क्षार, ओलावा, हवा आणि प्रकाश स्वतःकडे आकर्षित करते व त्याचे जीवनरसांत, सारतत्त्वांत रूपांतर करून त्याच्या मदतीने वाढत, तरातर आपल्या केंद्रविद्रुभोवती वरवर जाते, त्याचप्रमाणे कलाकारहि, आपल्या सभोवारच्या वातावरणातून भाव, भावना, कल्पना, आकृति, रंग, ध्वनि इत्यादींना स्वतःकडे आकर्षून घेऊन आपल्या संकल्पनशक्तीच्या साहाय्याने त्यांचे सारस्वरूपात परिवर्तन करतो आणि त्याच्या वळावर एक अपूर्व आणि अभिनव आकृतिवध निर्माण करतो. या रीतीने निर्माण होणारे प्रतीक हे व्यक्तिरूप सामान्य असते, आणि त्याच्या तुलनेने इतर सर्व सामान्ये कमी सुसवादी, कमी आत्मनिविष्ट आणि कमी आत्माविष्कारक्षम वाटतात.

सौंदर्यप्रतीकाचा एक महत्त्वाचा विशेष हा की, त्याचा रोख अंतर्-रगाकडे असतो, आणि त्याचा संदर्भहि अंतर्गतच असतो स्वाभाविकच हे प्रतीक सर्व वाह्य संदर्भांचे निरोधन करून स्वतःच्याच अंतरागातून एक नवा आविष्कार आकाराला आणते आनंदवर्धनाने ध्वन्यालोकात

म्हटल्याप्रमाणे, या प्रतीकाचा अर्थ वाच्यार्थविमुख असणाऱ्यांनाच प्रतीत होतो ('वाच्यार्थविमुखात्मनाम्', 'ध्वन्यालोक', १.१२).

वैज्ञानिक प्रतीक वाह्य सदर्भावर अवलंबून असते; कला-प्रतीक तसे असत नाही वैज्ञानिक प्रतीकाच्या पडताळ्यासाठी वाह्य पदार्थाची आवश्यकता असते, हे त्याचे मुख्य वर्म आहे. उलटपक्षी, कला-प्रतीकाचा प्राण आणि त्याचे प्रयोजन ही दोन्हीही त्यांतच अंतर्भूत असतात; त्यामुळे त्याचा पडताळा पाहण्यासाठी कोणत्याही तद्वाह्य पदार्थाची अपेक्षा नसते सहृदयाला कलाकृतीतून लाभलेल्या, त्याच्या स्वतःच्या भावजीवनाच्या अंतर्दृष्टीत तो निकप समाविष्ट असतो.

कलेचे श्रद्धास्थान स्वतः तिच्यातच अंतर्भूत असते. ती स्वतःच त्या श्रद्धेचा विषय असते, म्हणजेच ती अविषय असते 'अविषय श्रद्धा' हा शब्दप्रयोग तसा हास्यास्पद वाटण्याचा संभव आहे; पण आय. ए. रिचर्ड्सने समर्पकपणे दाखवून दिल्याप्रमाणे, "अविषय श्रद्धा ही एक हास्यास्पद गोष्ट आहे, अथवा ते एक अपूर्ण विधान आहे, ही समजूत केवळ वैचारिक गोंधळांतून निर्माण झालेला पूर्वग्रह होय. अशा श्रद्धांना अर्थातच, विज्ञानांत स्थान नाही; पण आपल्यापुरत्या त्या अत्यंत अमोल असतात" ('प्रिन्सिपल्स ऑफ क्रिटिसिझम', पृष्ठ २८०). त्यांचा हा बहुमोलपणा अर्थातच त्याच्या या अविषयत्वांत म्हणजेच त्यांच्या वैज्ञानिक घटना अथवा उपयुक्त नैतिक पाठ नसण्यांत असतो. "एखादा अश्रु किंवा स्मित याप्रमाणेच एखादी कविताही अंतरंगात काय घडत आहे यांचे चित्र असते. विज्ञान अथवा तत्त्वज्ञान यांना त्यापासून काही लाभ असेल, तर तो त्यांनी खुशाल घ्यावा; पण ते त्याच्या अस्तित्वाचे प्रयोजन नव्हे. नावेतून नदी ओलाडतांना तुम्हांला एखादा मासाहि पकडतां आला, तर ते तुमचे भाग्य; पण त्यामुळे ती नाव मच्छिमारी होडी ठरत नाही, अगर ती नावाडी मासे पकडण्याचा धंदा कां करीत नाही, म्हणून तुम्हांला त्याला वोलहि लावतां येणार नाही" (टागोर : 'माय रेमिनिसन्सिस', पृष्ठ २२३).

कलाप्रतीकाचा प्रधान विशेष ते एक स्वयंपूर्ण सामग्य असते, हा होय; परंतु भारतीय आणि पाश्चात्य कलाविमर्शकांनी ही वस्तुस्थिति अनेकदा नजरेआड केलेली आढळते. कोणतेहि काव्य, चित्र, गीत, काहीहि असो, एक गतिशील प्रतीक असते. एखाद्या अचेतन वस्तूचे चित्र, अथवा एखादा शिल्पखंडहि, पाहणारा त्या प्रतीकावद्दलचे जेव्हा चिंतन करू लागतो, तेव्हा ते गतिमान होऊन, त्या पाहणाऱ्याला स्वतःच्या चैतन्ययुक्त वर्धिष्णु आकाराचे दर्शन घडविते. असा हा शिल्पखंड अथवा मृदघट आपाततः गतिहीन भासतो खरा; पण प्रत्यक्षात त्यांतून संगीताहूनहि अधिक लयबद्ध, फार काय नाट्यात्मक आणि मार्दवयुक्त आकाराची प्रचीती लाभते काही भारतीय साहित्य-शास्त्रकार, हे लालित्यप्रतीक अनेक सांकेतिक प्रतीकांची सहति आहे, असे मानतात. साहित्य, संगीत, चित्र इत्यादि कलांच्या पंडितांनी त्यावद्दलचे लिहिलेले ग्रंथ हे या प्रकारच्या सांकेतिक प्रतीकाचे कोशच होत. या सांकेतिक प्रतीकांना अलंकार, गुण, रीति अशा संज्ञा आहेत. अशा विम्लेपणाच्या उपयुक्ततेवद्दल शंका नाही; परंतु सौंदर्यप्रतीक

हे या आलंकारिक प्रतीकांहून वेगळे आणि अधिक आहे, आणि त्याचा अर्थहि त्याच्या शाब्दिक अर्थाहून अधिक आणि वेगळा आहे.

ख्रिस्तोत्तर नवव्या शतकांत भारतांत सौंदर्यप्रतीकांविषयी एक नवी उपपत्ति मांडण्यांत आली. तीत आनंदवर्धनाने त्याचा अर्थ समर्पक रीतीने विशद केला आहे. या उपपत्तीचा संगीत, नृत्य, चित्र इत्यादि कलांच्या आचार्यांनीहि स्वीकार केलेला दिसतो. अलीकडे विसाव्या शतकांत या उपपत्तीशी साम्य असलेली आणखी एक नवी उपपत्ति प्रचारांत आली आहे. बी. क्रोचे., आय. ए. रिचर्ड्स, आय. ए. रीड, आणि एस. लॅंगर हे या सौंदर्यार्थाच्या उपपत्तीचे पुरस्कर्ते होत. भारतीय साहित्यशास्त्रकारांनी, सौंदर्यप्रतीकाला 'व्यंजक' आणि त्याच्या अर्थाला 'व्यंग्य' या संज्ञा दिल्या असून, तार्किक प्रतीकाला 'वाचक' व त्याच्या अर्थाला 'वाच्य' म्हटले आहे. एस. लॅंगरने आपल्या 'फिलॉसफी इन ए न्यू की' या सुप्रसिद्ध ग्रंथांत विवेचिलेल्या 'प्रेझेंटेशनल सिंबल' आणि 'डिस्क्रिप्टिव्ह सिंबल' यांमधील भेदाशी, 'व्यंजक' आणि 'वाचक' यांमधील भेदाचे फार साम्य आहे. सौंदर्यप्रतीक या पदाचा अर्थ, संगीतामधील त्याच्या वापराच्या संदर्भात तपासून पाहिला असता, समजण्यास अधिक सुलभ होईल.

संगीतप्रतीक हे सौंदर्यप्रतीकाचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण होय. संगीतांत त्यांतील वाच्य किंवा दर्शक अर्थाला, म्हणजेच वाह्य जगांतील पदार्थांशी असलेल्या संबंध-सदर्भाला, किमान स्थान आणि महत्त्व असते, रागाची स्वररचना ही शुद्ध 'व्यंजक' असते. तिचा आशय तीतच अंतर्भूत असतो, आणि अत्यंत आत्मनिष्ठ आंतरिक भावनांचा तो एक अत्यंत वस्तुनिष्ठ आविष्कार असतो. "गीतावर शब्दांचे ओझे जितके कमी, तितके अधिक चांगले", "जिथे शब्द कुठित होतो, तिथे गीताला आरंभ होतो", "त्याला अनिर्वाच्याचे निर्वाचन करण्याचे सामर्थ्य असते", "शब्द जे प्रकट करू शकत नाही, ते ते प्रकट करतें." (रवींद्रनाथ टागोर : 'माय रेमिनिसन्सिस', पृष्ठ २०५, २२८) सर्व कला संगीताच्या पदवीला पोचण्याची स्पृहा धरतात संगीत हे भावनांचे शुद्ध उद्गीत होय.

स्थापत्यकला आणि मृदघटकला यात सौंदर्यार्थ घनस्वरूपांतर्गत असला तरी जवळजवळ संगीतांतल्या सारखाच प्रतीतिक्षम असतो. नवशिल्प आणि नवस्थापत्य आवकाशिक पृष्ठभागांतील लयबद्धता विस्फुट करण्याकरिता सर्व आलंकारिक रचना वर्ज्य करून, हाच परिणाम साधण्याचा प्रयत्न करीत आलेली दिसतात. या कलाकृति अचल, स्थितिशील असल्यामुळे, त्यांतील सारेच काही तसेच अचल आणि स्थितिशील असावे असा समज होतो; पण क्षणभर सावधानपणे त्यावद्दल चिंतन केलें असतां, त्यातील गतीची आणि आकारमार्दवाची प्रचीती मिळू लागते. ती प्रचीती हाच त्याचा खरा ललित-आकार, आणि तोच एखादे 'मंदिर' अथवा 'घट' यांचा आशय अथवा अर्थ.

चित्र हे त्या मानाने अधिक प्रतिनिधानात्मक असते; पण चित्राचा आत्मा त्याच्या प्रतिनिधानांत नसतो; त्यांतून निष्पन्न होणाऱ्या आकारांत असतो.

वाह्य संदर्भांचे निरोधन व्हावे आणि पाहणाऱ्यांचे अवधान त्या प्रतिनिधानांत सामावलेल्या आकाराकडेच राहावे, याकरिता

प्रतिनिधानाला मर्यादा-रेषा घातलेल्या असतात. एडवर्ड वॅडवर्थने म्हटल्याप्रमाणे “चित्र हें मूलतः एखाद्या अचेतन पातळीचें अगर पृष्ठभागाचे सचेतनीकरण होय” (एस लॅंगरने, ‘फीलिंग अँड फॉर्म’, पृष्ठ ८० वर उद्धृत केलेले अवतरण.) एखाद्या चांगल्या चित्राकडे मुहूर्तभर पूर्वग्रहरहित मनाने, एकाग्रतेने पाहत राहिल्यास, सोमेश्वराने सांगितल्याप्रमाणे “त्याचा मोत्याच्या पाण्यासारखा आर्द्र तजेलेदार आकार अचेतन चित्रातून जिवंत झाल्याप्रमाणे प्रवाहित होऊं लागतो.” टागोर सांगतात की, “सागरपृष्ठावर खेळणाऱ्या तरंगाप्रमाणे त्याची क्रीडा असते.” भारतीय चित्राचार्यानी याला ‘तारंग्यमानत्व’ म्हटलें आहे. मांड्रियासारखे अमूर्ततावादी चित्रकार, आकाराच्या आविष्काराला प्रतिनिधान व्यत्यय आणते म्हणून त्याला अजीवात बहिष्कृत करतात आणि शुद्ध आकाराचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न करीत असलेले दिसतात, पण असे करणे हे, जीवनात कडक यतिधर्म पाळण्यासारखे आहे. ससारात राहूनहि जो त्यातून मुक्त असतो, त्याचें नैतिक बळ, त्यातून पळ काढणाऱ्याहून केव्हाहि अधिक स्पृहणीय होय. या चित्रकाराचा प्रतिनिधान-विरोध, हा यतिधर्मीयाच्या वर्तनासारखाच प्रकार झाला. प्रतिनिधानाच्या कक्षेत राहूनहि त्याच्यावर मात करणारी कला स्वाभाविकच, अधिक वैश्विक आकर्षण उत्पन्न करण्यास समर्थ असते, आणि आपल्या अर्थाचा प्रतिसाद, अधिक चांगल्या रीतीने मिळविण्यास पात्र ठरते.

कोणतेहि काव्य सामान्याने व्यंजक असतें. यामुळे त्यांतील अमुक शब्द व्यंजक आहेत, असे जितके कमी म्हटले जाईल तितके अधिक बरे. आनंदवर्धनाचा तसे म्हणण्याचा हेतु दिसतो (१ ८. ३. १ वरील टीका, परिकर श्लोक). सौंदर्यप्रतीक हे एक एकरूप, गतिशील सामान्य असते आणि म्हणूनच ते सामान्याने व्यंजक असते. ‘प्रबधध्वनि’ हाच वस्तुतः खरा ध्वनि, आणि समग्रप्रबध हाच खरा व्यंजक होय. काव्याच्या एखाद्या भागाची ओढाताण करून, त्याला वळणे-वळसे देऊन, त्याला अलंकारध्वनि अथवा वस्तुध्वनि ठरविता येईल; अथवा रसध्वनीचे गुणीभूत व्यंग्यात अगर गुणीभूत व्यंग्याचे रसध्वनीत परिवर्तनहि करता येऊं शकेल, पण त्याची अशी वेगवेगळी दालनें पाडणें उचित नव्हे. काव्य असले अडथळे ओलाडून पुढे जात असतें आणि अशा वेगवेगळ्या आखीव दालनात विभागलें जाण्याची त्याची तयारीहि नसते. काव्याचा स्वयंपूर्ण आणि संपूर्ण प्रतीक म्हणून विचार केला असतां त्याचा जो समग्र अर्थ निष्पन्न होतो, तोच त्याचा अपरिवर्तनीय ध्वनि होय आय. ए. रिचर्ड्सने अत्यंत असदिग्ध रीतीने या मुद्द्याची विचक्षणा केली आहे.

याचा अर्थ असा नव्हे की, कमीजास्त गुणांची आणि उण्याअधिक महत्त्वाची काव्ये असतच नाहीत; पण कशीहि असली तरी ती सारीं काव्येच आणि ध्वनि हाच त्यांचा मुख्यार्थ. हा व्यंग्यार्थ ज्यांत नाही असें एकहि काव्य असूच शकत नाही, असा आनंदवर्धनाचा दावा आहे. अधम काव्य बहिष्कृत केलें तर त्याच न्यायाने सारीच काव्ये बहिष्कृत करावी लागतील. या विचारांतून स्वाभाविकच आस्वाद आणि मूल्य-निर्णय या विषयांचें ‘सूतोवाच’ होतें.

लालित्यमूल्यन आणि समालोचन : निर्मिति, आस्वादन आणि समालोचन ही, कलाकाराच्या अंतःकरणांत अविभाज्यपणें संलग्न असतात,

आणि त्यांचा आविष्कार हा त्या संहतीचा एकजीव ‘प्रबध’ असतो, हे प्रतिपादन मागील एका छेदकांत आलेच आहे. ही समग्र प्रक्रिया, कलाकाराने स्वतः औचित्यविचारपूर्वक केलेली अभिव्यक्ति असल्यामुळे, वस्तुतः ही प्रक्रिया हेंच त्याचें त्या कृतीचे लालित्यमूल्यन होय; पण हा निर्णय घडत असता तो स्वतः त्याच्या सर्व अवस्थांतून, त्याच्याशी एकरूपपणे जगलेला असतो; आणि त्या घटनेत आपण प्रत्यक्ष काय भाग घेतला, याचाहि खुलासा तो करीत नाही. या कारणामुळेच कलाकाराच्या कृतीतून व्यक्त होणाऱ्या त्याच्या अभिप्रायाला सौंदर्यसमालोचन म्हणतां येणार नाही. कार्यकारणभाव सांगून केलेल्या विवरणालाच वस्तुतः समालोचन म्हणणे रास्त होय कवीला जे अस्फुटपणे प्रतीत होते, उचित वाटतें, ते तो काव्यांत व्यक्त करतो. अशा अस्फुट अभिव्यक्तीचा अप्रस्फुट करणें, विशद करणे, हें समालोचकाचें काम आहे.

कवीप्रमाणे, वाचकहि, काव्य वाचीत असता, त्यांत मग झालेला असतो. त्या वेळी तो मनन करीत नाही, अथवा आपल्याला काय हचले अथवा पटले, किंवा ते का रुचले किंवा कां पटले, याचीहि विचक्षणा करीत नाही. एका दृष्टीने हीहि एक प्रकारची आलोचनप्रक्रिया खरी, पण तिच्या पर्याप्त स्वरूपामुळे, वास्तव अर्थात तिला सौंदर्यसमालोचन ही संज्ञा देणें योग्य ठरणार नाही.

या सर्वांच्या निष्कर्षांतून सौंदर्यमूल्यनाचें, अथवा अशा सौंदर्यमूल्यनाच्या गमकाचें एक मूलतत्त्व हस्तगत होते. “परीक्षकाने प्रथमतः कलाकाराच्या प्रत्यक्षानुभूतीशी समरस होऊन कलाकृतीच्या अंतरंगाशी तदाकार झाले पाहिजे आणि कलाकाराने तीत जें निर्माण केले असेल तें फिरून स्वतःच्या जाणिवेंत पुनरुज्जीवित अथवा पुनर्निर्मित केले पाहिजे. याहून दुसऱ्या कोणत्याहि सर्वस्वी वेगळ्या स्वरूपाच्या पद्धतीने त्याला समालोचन करता येणें शक्य नाही.” (क्रोचे ‘एस्थेटिक’, पृष्ठ १२०-१२१).

मूलतः सारस्वीच असली तरी समालोचकाची ही क्रिया, निर्मात्याच्या कार्याहून अधिक आशयगर्भ आहे. हा अधिकपणा, समालोचकाने स्वतःच्या अंतःकरणांत तिची जी पुनर्निर्मिति केली असेल तिची विस्तारपूर्वक कारणे सांगणें, आणि ही पुनर्निर्मिति करताना त्याला त्या कामी ज्या अडचणी अथवा अडथळे आले असतील, त्यांचा तपशीलवार खुलासा करणें यांत आहे. ही आवश्यकता निर्माण होण्याचे मूळ, कदाचित् कलाकाराचें सामर्थ्य, त्याचें उद्दिष्ट साध्य होण्यास तोकडे पडण्यात असेल, कदाचित् त्याचा आळस आणि घाई यांत असेल, कदाचित् स्वतःचे औपपत्तिक पूर्वग्रह, अथवा आपले वैयक्तिक रागलोभ, यांना त्याने आपल्या कृतीत अनुचित अवसर दिल्यामुळे निर्माण झालेल्या त्रुटीत असेल. कलाकार थोर खरा; पण अखेर तोहि माणूसच असल्यामुळे, त्याच्याहि थोरवीला मर्यादा या असणारच. यामुळे समालोचन हे केवळ गुणग्रहण असून चालणार नाही. कलाकाराच्या अपूर्णतेच्या मर्यादांचें निदर्शन आणि विवेचनहि त्यांत आवश्यक आहे; पण त्या-वरोवरच स्वतः परीक्षणकारालाहि स्वतःच्या काही मर्यादा असणारच आणि परीक्षणकारात त्या प्रभावी होणार, हेहि तितकेंच क्रमप्राप्त होय. कलासमीक्षेच्या क्षेत्रात, समालोचकांच्या या प्रकारच्या व्यक्तिगत मर्यादांनी दूषित झालेल्या परीक्षणांची हवी तेवढी उदाहरणे सापडतील यामुळे परीक्षकाने प्रथम आत्मपरीक्षण करणे अगत्याचे ठरते. हे परीक्षणाच्या परीक्षणाचे परीक्षण होय.

‘ भिन्नरुचिर्हि लोक ’, ‘ जितक्या व्यक्ति तितक्या प्रकृति ’, ‘ एकाचें अन्न ते दुसऱ्याचे विप ’, यांसारखीं अनेक सुभाषितें वारंवार ऐकू येतात. ‘ भिन्नरुचिर्हि लोक ’ यासारख्या वचनाचें थोड्या वारकाईने निरीक्षण केले असतां, सदभिर्रुचि अथवा असदभिर्रुचि यांमधील विवेकाचा तो प्रश्न असण्यापेक्षा अजीवात अभिर्रुचि नसण्याचा तो अधिक प्रमाणांत प्रकार असतो वस्तुतः. अभिर्रुचीचा अभाव हा स्वभावदोष किंवा नैसर्गिक उणीव नसून ती एक वैयक्तिक मर्यादा असते, असेंच बहुशः दिसून येते. घाई, आळस, मननाचा अभाव, औपपत्तिक पूर्वग्रह अथवा वैयक्तिक रागलोभ, हे सर्जनशील निर्मितीतील उणिवां-प्रमाणेच त्यांच्या परीक्षणांतील दोषांचीहि कारणें असू शकतात. या छेदकांतील उर्वरित भागांत प्रचलित परीक्षण-पद्धतीमधील काहींच्या स्वाभाविक मर्यादांचें स्वरूप तपासून पाहणें उचित होईल.

ऐतिहासिक समालोचन : ज्या कलाकृतीचें परीक्षण करावयाचें तिच्या निमित्तिकालांतील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक पार्श्वभूमीवर, त्यांच्या संदर्भात तिचें समालोचन करणें, ही या पद्धतीतील प्रमुख प्रवृत्ति आहे. एडवर्ड पॅनोफ्स्की, बर्नार्ड वरेन्सन इत्यादि टीकाकारानी या समालोचन-प्रकाराच्या क्षेत्रांत खास कामगिरी वजावली आहे. ही एक उपयुक्त पद्धती आहे, पण तिलाहि तिच्या मर्यादा आहेत. एखाद्या कलाकृतीच्या पार्श्वभूमीसंबंधी अशा समालोचकाने सर्व काही सांगितल्यानंतरहि, देवने म्हटल्याप्रमाणे “ त्याच्या हातून काही ना काही निसटलेले असतेंच, आणि अशा रीतीने जें काही निसटतें, तोच बहुशः त्या कृतीचा जिव्हाळ्याचा भाग असतो. ” ‘ हिपोलाइट ’ वरील प्रसिद्ध समालोचनांत सॉन्ग्रूव्हने हेंच दाखवून दिलें आहे.

चारित्र्यात्मक समालोचन : सॉन्ग्रूव्हची टीका ज्याला सर्वांशी लागू पडत नाही असा ऐतिहासिक समालोचन-पद्धतीचा एक प्रकार चारित्र्यात्मक समालोचन होय. कलाकाराने आपल्या निर्मितीत आत्म-सर्वस्व ओतलेलें असतें. यामुळे कृति समजावून घेणें म्हणजेच तिच्या कर्त्याला समजावून घेणे. कर्त्याच्या कृतीशीं कार्यकारणभावात्मक संबंध असतो हें खरें; पण हे कार्यकारणभाव कोणते ? त्यांचें स्वरूप काय ? निर्मात्याने ती कृति कदाचित् आपलें ऋण फेडण्यासाठी निर्माण केली असेल, कदाचित् एखाद्या लावण्यलतिकेचें प्रेम संपादन करण्यासाठी त्याने ती यातायात केली असेल; कदाचित् एखाद्या आपल्या पूर्वीच्या ख्यातनाम कलाकारावर वरकडी करण्यासाठी त्याने ती रचली असेल; अथवा टी. एस. ईलियटने म्हटल्याप्रमाणे, ‘ केवळ क्षणभराची गंमत ’ म्हणूनहि त्याने ती तयार केली असेल; पण हें विधान करतांना ईलियट काहीसा गैरसावध असावा. कारण ईलियटचा कोणता एखादा खास गुण अथवा दोष असेल तर तो, तो फार गंभीर आहे, आणि अतिशय योजनापूर्वक रचना करीत असतो, हा होय. या त्याच्या विशेषांतील प्रत्येकाचा, त्याच्या निर्मितीशी काही ना काही संबंध बहुशः असेल; पण त्यामुळे ते तिच्याशी अपरिहार्यपणें संगत असतीलच असें नाही. त्यांपैकी काही अथवा सगळेहि साध्य होऊनदेखील त्याची विशिष्ट कृति चांगली ठरेल अथवा ठरणारहि नाही; आणि याच्याउलट त्यांपैकी काही अथवा सगळेहि साध्य न होतां, ती कृति एक-उत्कृष्ट कलाकृति ठरण्याचा तितकाच संभव राहील. तीत काय साध्य झालें आहे याकडे कलाकृतीचें परीक्षण करतांना प्रामुख्याने पाहवयाचे असतें; आणि जें साध्यलें आहे तें सौंदर्यात्मक आहे की नाही,

याचा निर्णय करणें हा समालोचकाचा मुख्य कार्यभाग असतो. कला-कृतीचें परीक्षण करतांना आपले पूर्वग्रह आपल्या निर्णयाच्या यथार्थतेच्या आड येणार नाहीत, अशा रीतीने त्यांना कावूत ठेवून, समालोचकाने गृहीत कलाकृतीच्या अंतरंगात प्रवेश केला, तरच त्या कृतीत अस्फुट स्वरूपांत असलेला तिचा आकार आपलें रहस्य त्याला खुलें करील. कर्त्याच्या चरित्राच्या तपशिलाची माहिती करून घेऊन, तिच्या आधारें त्याच्या कृतीच्या अंतरंगाचा उलटचा दिशेने मागोवा घेतला, तर कर्त्याचा इष्ट हेतु मुलभूषणें प्रतीत होईल, इतकेंच नव्हे तर, त्याच्या प्रमुख आणि प्रभावी हेतूला, त्याचे इतर हेतु कसे आणि किती मारक अथवा पोषक ठरले आहेत, याचाहि बोध आणि उलगडा होईल. कलाकाराच्या चरित्रावरून कळून येणारी एक महत्त्वाची गोष्ट, कलाकाराला आपली कृति आपल्या कलात्मक अंतरंगाचा आविष्कार या दृष्टीने, प्रिय आणि मौल्यवान् वाटत असते ही होय. जिच्यासाठी ती त्याने निर्माण केली असेल त्या त्याच्या प्रियेच्या प्रेमाची प्राप्ति-झाली किंवा न झाली, ज्या कीर्तीच्या अपेक्षेने ती त्याने उत्पन्न केली, ती कीर्ति लाभली वा न लाभली, तरीहि त्याला आपली ती कृति प्रिय वाटते. कोणत्याहि अन्य हेतूपेक्षा त्याला अधिक प्रिय असतो तो त्याचा त्या अभिव्यक्तीचा आशय, आणि हा आशय हस्तगत करणें हें समालोचनाचें इतिकर्तव्य.

पाठ-चिकित्सा : पाठ-चिकित्सात्मक समालोचन हा परीक्षणाचा आणखी एक प्रकार आहे. याचा हेतु प्रबंधाची प्रमाण-संहिता निर्णित करणें, हा असतो. मूलतः याचे उद्दिष्ट सौंदर्यगुणांची मीमांसा करणें हे नाही; पण कधी-कधी उच्च आणि सूक्ष्म सौंदर्यदृष्टीची आणि निर्णयाचीहि आवश्यकता त्यात उद्भवते. भवभूतीच्या सुप्रसिद्ध श्लोकांतील ‘ इव ’ आणि ‘ एव ’ यापैकी कोणता पाठ अधिक समर्पक, यासंबंधीचा निर्णय करण्याची आवश्यकता, हें अशा प्रकारच्या प्रसंगाचे उत्कृष्ट उदाहरण ठरेल.

सांस्कारिक समालोचन : या प्रकारच्या समीक्षणांत “ आपण एखाद्या प्रवाहातून वाहत जात आहोत, असें मला वाटते ” अशा-सारखी वाक्यें वारंवार भेटतात. हा परीक्षक परीक्ष्य कलाकृतीपेक्षा स्वतः वद्दल, त्या कृतीच्या स्वतःच्या मनावर झालेल्या संस्कारावद्दलच अधिक बोलत आणि सांगत असतो. हा परीक्षक खरोखरीच प्रामाणिक असेल तर त्याने, अनातोल फ्रान्सच्या उपदेशाप्रमाणे स्पष्टपणें जाहीर करणें आवश्यक आहे की, “ सभ्य गृहस्थहो, शेक्सपियर, रेसीन किंवा पास्काल यांचीं नांवें मी घेतलीं, तरी खरें म्हणजे मी स्वतःसंबंधीच बोलणार आहे ” (जे. एफ. जॅरेट : ‘ बेस्ट फॉर व्यूटी ’, पृष्ठ १६३ वर उद्धृत केलेलें अवतरण). कधी-कधी या प्रकारच्या समालोचनांना स्वतःचें स्वतंत्र वाङ्मयमूल्य असणाऱ्या ललितनिबंधांचें स्वरूप येते. वॉल्टर पेटरची समालोचने या धर्तीची असतात विशिष्ट कलाकार किंवा त्याची विशिष्ट कृति यांचा परामर्श घेण्याऐवजी, त्यात अभिजातता, रोमँटिसझम यांसारख्या व्यापक आशयाच्या प्रश्नांची अधिक चर्चा केलेली असते; आणि कलाकार किंवा कलाकृति यांचा उल्लेख आलाच तर, त्याला दाखल्यापुरतेंच स्थान आणि महत्त्व उरतें.

कलासमालोचनातील या भिन्नभिन्न प्रवृत्तीमुळे त्या क्षेत्रांतील अनेक उणिवा सहजच पण स्पष्टपणें दृष्टीस्पत्तीस आल्या आहेत.

या उणिवा उद्भवण्याचे मुख्य कारण, सौंदर्यविषयक गमकें पारखून, तावूनसुलाखून न घेता ती गृहीत धरण्याच्या समालोचकांच्या अधिक प्रवृत्तीत आहे. या परिस्थितीमुळे सौंदर्यदर्शनाला समालोचकांकडे अधिक वारकाईने लक्ष देणे भाग होतें, व त्यांची गमकें तपावून त्यांतील सौंदर्याच्या मूलतत्त्वाशी सुसंगत कोणती आणि विसंगत कोणती, हें निर्धारित करावें लागते; आणि त्याचा परिणाम, परीक्षणांच्या परीक्षणाचें शास्त्र निर्माण करण्याच्या आवश्यकतेत होतो. एच. एल. मेनकेन याने आपल्या 'क्रिटिसिझम ऑफ क्रिटिसिझम ऑफ क्रिटिसिझम' मध्ये या कार्याचे सारभूत महत्त्व विशद केले आहे. तो सांगतो की, समालोचकाचे काम, "कलाकृति आणि तिचें आस्वादक यांमध्ये प्रतिक्रिया जागृत ठेवणें हे आहे. त्याने रसिकांसाठी कलाकृति सचेतन करावयाची असते आणि रसिकाना कलाकृतीच्या संवंधांत जागतें-जगतें ठेवावयाचे असते. या प्रतिक्रियेतून समज, आस्वाद आणि सुबुद्ध रंजन ही निष्पन्न होतात, . . . आणि कलाकाराचा सारा प्रयत्न नेमकें हेंच साध्य करण्याचा असतो" (पृष्ठ २०-२१). कलाकाराचा नेमके काय निर्माण करण्याचा प्रयत्न असतो? भारतीय कलाकार आणि लालित्यमीमांसक या दोघाचेहि या प्रश्नाला, "तो भावना साकार करून आस्वाद्य रसनिष्पत्ति करण्याचा प्रयत्न करीत असतो" हें एकच उत्तर आहे या आस्वादाचे साधन ध्वनि, आणि ध्वनीच्या-द्वारा घेतलेला रसास्वाद म्हणजेच त्या कलाकृतीतील प्रतीकाच्या आवाहक अर्थाचे मर्म-ग्रहण होय.

सौंदर्यदर्शन आणि मूल्यविषयक तत्त्वज्ञान : लालित्यमूल्याचा जीवनाच्या व्यावहारिक, वैज्ञानिक आणि नैतिक मूल्यांशी संवंध काय? हा सौंदर्यदर्शनाचा अंतिम प्रश्न होय. सर्वसाधारणपणें सौंदर्यविचार आत्मसंतुष्टपणे इतर क्षेत्रांतील मूल्यविषयक मीमांसेसंवंधी उदासीन असलेला दिसतो, पण शेवटी त्यालाहि मूल्यविचाराच्या एकूण सामूहिक समालोचनांत आपले स्थान कुठे आणि कोणते आहे याची दखल घेण्याची आवश्यकता उद्भवल्यावाचून राहत नाही. वैज्ञानिक, नैतिक आणि धार्मिक तत्त्वज्ञानालाहि आपापल्या मूल्यविचारांचा, अन्य क्षेत्रांतील मूल्यविचारांच्या सदभाति आढावा घेणें आवश्यक असतें. भिन्नभिन्न शास्त्रशाखांतील मूल्यविचारांचा एकमेकींशी काय आणि कसा संवंध आहे याचें तपशीलवार विवेचन येथे अर्थातच प्रस्तुत नाही. सौंदर्य-मूल्यविषयक विचार, एकूण व्यापक स्वरूपाच्या मूल्यविषयक तत्त्वज्ञानाशी कसा आणि किती निगडित आहे, एवढ्यापुरतीच या चिकित्सेची मर्यादा या ठिकाणी सीमित करणें इष्ट आहे.

१. मूल्यविषयक तत्त्वज्ञान जीवनाच्या सर्व मूल्यांना तर्कबुद्धी-समोर उलट तपासणीसाठी साक्षीदार म्हणून उभे करीत असतें. सौंदर्य-दर्शनकार आणि कलावंत यांचीहि अशी तपासणी होणें कमप्राप्तच होय. त्यांनाहि प्रश्न विचारले जातात, आणि त्यामुळे त्यांना आपल्या गृहीतकृत्याचा यथार्थ समज करून घेऊन आपली दृष्टि अधिक व्यापक आणि वास्तव वनविण्याची, आणि आपला व इतर जीवनविषयक मूल्यांचा अन्योन्यसंवंध काय, याची निश्चित कल्पना करून घेण्याची संधि लाभते. अशा प्रश्नामुळे आत्मपरीक्षणाची आवश्यकता कळून येते आणि सौंदर्यमूल्यांचेहि पुनर्मूल्यन करणे अगत्याचें असतें, याचा उमज पडतो. अशा पुनर्मूल्यनाच्या कल्पनेमुळेच या क्षेत्रांत नव्यानव्या उपपत्तींची भर पडत आली आहे. सौंदर्यशास्त्रकारांनी सामान्यतः

जी गृहीतकृत्यें म्हणून मानली आहेत, त्यांवर काय आक्षेप घेण्यात येतात ते आता पाहू या.

२. यांपैकी ज्यावर टीकेचा जास्तीत जास्त भडिमार झाला आहे ते गृहीतकृत्य, 'माणूस विश्वाचा मानदंड आहे' हे होय 'लालित्य-मूलक मानवतावाद' असें म्हटलें जाणाऱ्या विचारसरणीचा, हें प्रमेय पाया आहे. याला नेटकी विरोधी असणारी विचारसरणी निसर्ग-वादाची. ही भूमिका माणसाकडे कानाडोळा करून निसर्गाला उच्चस्थान आणि प्रधानपद देते, आणि माणूस हा यदृच्छया अस्तित्वांत आलेला सृष्टीचा एक घटक म्हणून त्याची वोढवण करते. मानवतावाद माणसाला वरिष्ठ ठरवितो, तर निसर्गवाद सृष्टीला श्रेष्ठ समजतो. मानवतावादी धारणेची परिणति निसर्गाधिष्ठित काव्याला, माणूस आणि त्याच्या भावना यांचा ज्यांत आविष्कार झाला आहे, अशा काव्यातून कमी प्रतीचें लेखण्यांत होतें; व तसें प्रतिपादन करणाऱ्या उपपत्ति त्याच्या क्षेत्रांत प्रतिपादित्या जातात. उदा.- मिल्टनच्या 'नॅदीव्हिटी हीम' मधील उगवत्या सूर्याचें वर्णन करणाऱ्या, "In bed curtained with cloudy red" आणि "pillowing his chin upon an orient wave" या ओळी त्याच्या मते काव्यगुणाच्या अपेक्षेने कमी प्रतीच्या ठरतात; कारण त्यात मानुषी भावनेच्या अभिव्यक्तीऐवजी निसर्गविषयक भावनेची अभिव्यक्ति झालेली आहे. याच्या उलट, "Break, Break, Break" या टेनिसनच्या पंक्तींत, एका व्यक्तीच्या दुसऱ्या व्यक्तीसंवंधीच्या आर्त विलापाची अभिव्यक्ति झाली असल्यामुळे, त्याच दृष्टीने ती पंक्ति अधिक काव्यमय ठरते (एम. हिरियण्णा : 'आर्ट एक्स्पिरियन्स', पृष्ठ ३७). "तत्त्वज्ञानप्रधान कविता-हें काव्यच नव्हे, आणि असेलच, तर जें कधीच सांगता-करतां, येणार नाही. तें सांगण्या-करण्याच्या असाध्य प्रयत्नांत असफल ठरलेलें काव्य होय" अशी एक संकुचित दृष्टीची मानवता-वादी उपपत्ति आहे. या उपपत्तीचा भारतीय समर्थक, "सामान्यतः काव्यांत आणि विशेषतः नाटकांत शांतिरस अणक्य असल्यामुळे तो निर्माण करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न करणें उचित ठरणार नाही", असें प्रतिपादन करतो. याविरुद्ध दुसऱ्या एका पक्षाचे आचार्य सांगतात की, या प्रकारचें काव्य संभवनीय आहे, इतकेंच नव्हे तर तेच काव्य उत्तम होय आजकाल अनेक कवि आणि चित्रकार आपापल्या कलांच्या क्षेत्रांच्या कक्षा अधिकाधिक व्यापक करण्याचा प्रयत्न करीत असलेले दिसतात. त्यांच्या या प्रयोगांची आणि प्रयत्नांची भूमिका तत्त्वज्ञानमूलकच आहे. यांत श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविण्याचा प्रश्न नाही आणि त्यांतील एका किंवा दुसऱ्या पक्षाचा केंदार घेण्याचेंहि कारण अथवा आवश्यकता नाही. हे दोन्हीहि काव्यप्रकारच आहेत; आणि मानवी जीवन व निसर्ग या दोहोंच्याहि सौंदर्यप्रचीतीसाठी, तिच्या अन्वर्थक आणि स्थिर धारणेसाठी, त्या दोहोंचीहि सारखीच आवश्यकता आहे. कलाविषयक उपपत्तीवर घेण्यांत येणारे आक्षेप अशा रीतीने कलेचें क्षेत्र अधिक व्यापक करण्याला आणि तिला पारंपरिक विषय आणि पारंपरिक धारणा, यांच्या दास्यांतून मुक्त करण्याला सहायक आणि उपकारकच ठरत आहेत.

३. कला, कारागिरी, नीति, धर्म यांच्यामधील बहुतेक तंटे सीमा-वादाच्या स्वरूपाचे होत. कलाविषयक तत्त्वज्ञानाचा उपयोग, हे असले तंटे तोडण्यासाठी होण्यासारखा आहे. अशा तंट्यांत खरे जिज्ञाळ्याचे

प्रश्न कोणते आणि वरकड मुद्दे कोणते याकडे तत्त्वमीमांसेला कलेचें लक्ष वेधतां येईल. कलेची बाह्य कक्षा कारागिरी, धर्म, नीति यांच्या परिसरापासून फारशी दूर असत नाही. अनेक वेळां एकमेकांत मिसळण्याची त्यांची प्रवृत्ति असल्याचें दिसून येतें. कारागिरी प्रामुख्याने उपयुक्ततामूलक असते; पण तीतहि कलागुण असू शकतात. रूढ नीति आणि धर्म यांचा संबध प्रायः. आचाराशी आणि विचारांशी असतो भावना आणि त्यांचे आकार यांच्याशी त्यांचें तितकें जिव्हाळ्याचें नातें असत नाही; पण जेव्हा नीति आणि धर्म सर्जनोन्मुख होतात, तेव्हा तीहि भावनांच्या आकाराचें रूप धारण करून कलेच्या पदवीला पोचतात. त्यांच्या मर्मस्थानांवर दृष्टि केद्रित केलेली असली तरच त्यांना त्या मौलिक आकारांची प्रचीती मिळू शकते; नाहीतर त्यांच्या कलेच्या परिसरांतून व्यावहारिक, नैतिक, धार्मिक भावना बहिष्कृत करतां येणार नाहीत. तसें केलें तर कलेचें शरीरद्रव्यच नष्ट होईल; कारण भावना हेंच—इतरांना त्यांच्याबद्दल तितकीशीं जिव्हाळ्याची आस्था नसल्यामुळे—तिच्या वाट्याला आलेलें, तिचें भांडवल आहे; पण घटना, व्यक्ति, त्यांच्या कृति आणि वृत्ति यांना कार्यप्रवाहांत ओढून त्यांत सामील केल्याशिवाय भावना स्फुट रूप पावू शकत नाहीत—स्पष्ट होऊं शकत नाहीत. या ठिकाणी कलेला मितव्ययाचें, लेशोपक्रमाचें, समर्पकतेचें, औचित्याचें तत्त्व स्वीकारावें लागतें, आत्मसात् करावें लागतें. प्रसंगोचित रीतीने, प्रतिनिधानाला कमीतकमी वाव आणि भावना विस्फुटित होऊन तिचा सर्वांगीण विकास व्हावयाला तिला जास्तीतजास्त अवसर द्यावा लागतो. भावना हें कलाकृतीचें केंद्र असलें पाहिजे, आणि कृति व विचार पार्श्वभूमीत विलीन झाली पाहिजेत. व्यंग्यार्थाला प्राधान्य मिळून वाच्यार्थाला कमीतकमी स्थान उरलें पाहिजे. त्याचा वावर बाह्य परिसरापुरताच मर्यादित राहिला पाहिजे. जें अनेकवार, अनेक रीतींनी सांगितले आणि दर्शविलें गेलें आहे, तेंच पूर्वी कधी न दिसलेल्या, न ऐकलेल्या अभिनव आणि अपूर्व स्वरूपांत व्यक्त करणें हेंच कलेचें मर्म होय.

४. कला, धर्म, विज्ञान, नीति यांबद्दल, साधारणतः, यांच्यातील परस्परविरोधाबद्दल कडक शब्दांत बोलण्याची प्रथा आहे. असें करतांना एक महत्त्वाची गोष्ट विसरली जाते ती ही की, वस्तुतः हे सारेच मानवी मनाचे वेगवेगळे आविष्कार आहेत, परस्परविरोधी प्रकार नव्हेत. कला सर्जनशील असून जाणिवेच्या कक्षा विस्तृत करते, तर विज्ञान यांत्रिक असून जाणिवेचा संकोच करण्याला कारणीभूत होते, असें अनेक वेळां सांगण्यांत येतें. ओवेन वारफील्डने आपल्या, 'पोएटिक डिक्शन' या ग्रंथांत कलेच्या स्वरूपाचें वर्णन केले असून ते अत्यंत समर्पक असल्याची अनेकांनी ग्वाही दिली असून त्याची वाखाणणी केली आहे. तो सांगतो, "विज्ञान दुर्बोधतेचे निरसन करू शकतें. अगदी वारकाईने मोजमाप करण्याचें, आणि त्या वावतींतील नेटकेपणा व सूक्ष्मता अधिकाधिक वाढविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत आहे. आपलें अस्तित्व मानाचें आणि मोलाचें करण्याची शक्ति त्याच्याकडून माणसाला मिळू शकते. हें सारे खरे असलें, तरी कोणत्याहि अर्थाने तें त्याच्या जाणिवेच्या कक्षा विस्तृत करतें असें म्हणतां यावयाचें नाही. केवळ काव्यच तें कार्य करण्यास समर्थ आहे. फक्त काव्यच जिवंत आशय सुरक्षित राखू शकते; त्याला वीजगणिताच्या धर्तीची साचेबंद सूत्रे वनण्याच्या आपत्तीतून वाचवू शकते" (पृष्ठ १५३-१५४).

काव्यासंबंधी वारफील्डने जें म्हटले आहे ते सर्वच्या सर्व खरें आहे; पण विज्ञानाबद्दलचें त्याचें विधान मात्र अन्यायकारक आहे. परंपरानिष्ठ कला हीहि परंपरानिष्ठ विज्ञान, धर्म आणि नीति यांच्याप्रमाणेच सर्जनशील नसते; आणि म्हणूनच त्यापैकी कोणाहिकडून माणसाच्या जाणिवेच्या कक्षा विस्तृत करण्याचें कार्य घडूं शकत नाही; पण उद्योन्मुख, विकासशील विज्ञान, धर्म आणि नीति, हीहि, उद्योन्मुख कलेप्रमाणेच, सर्जनधर्मी असतात विचारांना वीजगणिती सूत्रांमध्ये प्रतिविवित करणें ही सामान्य यांत्रिक क्रिया नाही. तीसाठी उच्चतम सर्जनशील बुद्धीच्या देणगीची जोड आवश्यक असते. वैज्ञानिक आपल्या क्षेत्रांत आपल्या कल्पनेच्या दृष्टीने जे पाहू शकतो, तें कलाकाराच्या कल्पनेच्या आढोकावाहेरचें आहे; पण त्याचबरोबर कला आपल्या क्षेत्रांत जें निर्माण करू शकते, तें उत्पन्न करणें हें विज्ञानाच्या शक्तीपलीकडचें आहे. विज्ञान आणि कला दोन्हीहि आपापल्या परीने सर्जनशील आहेत. त्यांचे मार्ग मात्र भिन्नभिन्न आहेत. अनेक वेळां ती एकमेकांना पूरक होतात. एकमेकाकडून प्रेरणा आणि स्फूर्ति घेतात. कवीच्या दिकालविषयक स्वैर कल्पनांतूनच पदार्थविज्ञानाच्या शास्त्रज्ञांना त्यांच्या अवकाश आणि काल याबद्दलच्या आधुनिक भौतिक शास्त्रीय कल्पनांची प्रेरणा मिळाली त्याप्रमाणेच पदार्थविज्ञानाच्या तांत्रिक साहाय्यामुळेच चित्रपटाची आधुनिक कला अस्तित्वांत येणें शक्य झालें. आज ही कला, संगीत, चित्र, शिल्प इत्यादि कलांतील सारभूतविशेष स्वतःमध्ये सामावून घेऊन, त्यापैकी कुणालाहि अशक्य असलेलीं सौंदर्यधर्मी कार्ये, प्रत्यक्षात करून दाखवीत आहे.

५. मागील एका परिच्छेदांत, धर्म आणि नीति हीं कलेला त्याचप्रमाणे कला ही धर्म आणि नीति यांना, एकमेकांत सामावून घेऊं शकतात, असे विधान करण्यांत आलें आहे. ही शक्यता फक्त त्यांच्या अगदी उद्योन्मुख आणि सर्जनशील अवस्थेंत आणि पारंपरिक अस्तित्वाहून अधिक वरच्या पातळीवरच राहू शकते; परंतु पुढे मात्र, परंपरा त्यांच्या बधिष्णु अंतरंगांभोवती एक प्रकारचें दगडी कवच निर्माण करते व त्यामुळे त्यांना सहानुभूतीने एकमेकांच्या अंतरंगांत प्रवेश मिळविणें अशक्य होतें (मॅक्स शेलर : 'दि नेचर ऑफ सिंपथी', पृष्ठ २५२-२५३).

कला, धर्म, नीति ही जोपर्यंत विकासक्षम आत्मबोधावस्थेत असतात, तोपर्यंतच ती अन्योन्याश्रयी होऊं शकतात; एकमेकीत विलीन होऊं शकतात. पारंपरिक कला, धर्म, नीति यांना स्वतःमधील जे विशेष एकमेकांत संकरित होतील म्हणून संकुचित करावे लागतात, ते त्यांच्या या पातळीवर अधिकांत अधिक विस्तार पावण्यास त्यांचा अडथळा नसतो. या पातळीवर कलेला कल्पिताचा आश्रय करण्याची गरज भासत नाही. असल्याचा आश्रय न करतां अविकृत वास्तवाचा आविष्कार ती करू शकते. वास्तवापासून वेगळे दर्शविण्याचें सामर्थ्य ॲरिस्टॉटल 'कलेचे मोठे भांडवल समजतो, तर प्लेटो आपल्या उच्चतम कलेच्या मार्गातील तें मोठें विघ्न म्हणून त्याचा निषेध करतो. प्लेटोच्या कलेच्या कल्पनेत सत्य हें कलात्मक दर्शन आणि उक्ति या दोहोनाहि व्यापून उरत असतें. सर्वसाधारण कलेपासून प्लेटोने तशी अपेक्षा करावी, ही फार मोठी मागणी आहे. सॉक्रेटीसचा खटला आणि त्याचा मृत्यु यांच्या विषयीच्या आपल्या 'संवादांत' त्याला जें साध्य करतां आलें, ते सर्वसामान्य कलेलाहि हस्तगत करतां यावे, अशी त्याने अपेक्षा करणें

योग्य नाही. कला आणि तत्त्वज्ञान या दोन्ही दृष्टींनी ते सवाद श्रेष्ठ आहेत. ख्रिस्तशिष्यांनी प्रसृत केलेल्या चार 'शुभवर्तमानानी' काव्य आणि धर्म या दोन्ही दृष्टींनी जे असाधारण यश प्राप्त केले आहे, ते साधारण केलेला असाध्य होय. वेरुळ आणि अजठा येथील स्थापत्य, शिल्प व चित्रकलेत जे साधले गेले आहे, ते सामान्य चित्र, शिल्प आणि स्थापत्य कलानाहि साध्य करतां आले पाहिजे, असे कोणीहि म्हणणार नाही. सामान्य श्रेणीतील कोणत्याहि संस्कृत काव्याला बुद्धचरिताची सर येऊ शकणार नाही. या ठिकाणी एका वाजूने नीति आणि धर्म हीं, ऋजुता, प्रसाद आणि आनंद या गुणानी युक्त होऊन कलेच्या पदवीला पोचली आहेत, तर दुसऱ्या वाजूने व्यक्ति-निरपेक्षता, गांभीर्य, आणि प्रौढत्व ही धर्म आणि नीति याची सर्जनशील वैशिष्ट्ये आत्मसात करून कला, धर्म आणि नीति याच्याशी तद्रूप झाली आहे. अशी अवस्था प्राप्त होऊन त्यामधील भेद लयाला जातो, तेव्हा त्यात फक्त एकच फरक उरतो. कला ही नेहमी दर्शनप्रत्ययात्मक राहते, तर नीति आणि धर्म ही प्रत्यायवरोबरच कृति आणि भक्ति याचेहि रूप धारण करतात (एम हिरियण्णा, 'एस्थेटिक एक्स्पीरिअन्स', 'आर्ट अँड मोरॅलिटी' या प्रकरणातून, पृष्ठ ६०).

६ सर्जनशील कला, धर्म, नीति यांच्या आत्मस्वरूपबोधाच्या कक्षा विस्तृत झाल्या की, त्यांना एकमेकाशी समरूप होऊन त्या आत्मबोधाच्या कक्षा पुढे त्याच्या अंतिम मर्यादेपर्यंत पोचविण्याला फारसा अवघि लागत नाही. त्या विशाल आत्मदर्शनातूनच शांतिपुष्प विकसित होत असते. हेच मानवी जीवनाचे अंतिम मूल्य, आणि शांतिरस हेंच सर्व रसांचे विश्रांतिस्थान होय

स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद् भावः प्रवर्तते ।

पुनर्निमित्तापाये च शान्त एव विलीयते ॥

(नाट्यशास्त्र, ६. ८२)

कला, धर्म, नीति ही या ठिकाणी परस्परविसवादी न राहता एकमेकांची वैकल्पिक रूपे घेऊ शकण्याइतकी एकात्म होतात.

संदर्भ-ग्रंथ : भरतमुनि : नाट्यशास्त्र, अभिनवगुप्तकृत टीकेसह, संपा. एम. रामकृष्ण कवि, ४ ख (वडोदे, १९५६-६४); आनंद-वर्धन : ध्वन्यालोक बुध्द अभिनवगुप्ताज कांमेटरी 'लोचन' अँड राम सरकास कांमेटरी 'वालप्रिया' (बनारस, १९४०); सोमेश्वर : मानसोल्लास और अभिलषितार्थचिंतामणि ऑफ विष्णुधर्मोत्तर; ऑरिस्टॉटल : पोएटिक्स, अनु. ई. एस. ब्रुचर व आय. वायवॉटर; (ऑक्सफर्ड, १९२०); काट, इ. : क्रिटिक ऑफ जज्मेंट, अनु. जे. एच. वनार्ड (लंडन, १८९२; आ. २, १९१४); कुमारस्वामी, ए. के. : दि ट्रॅन्स्फॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट (न्यूयॉर्क, १९३४); टागोर, आर. : क्रिएटिव्ह युनिटी (लंडन, १९२२); पाडे, के. सी. : कंपॅरेटिव्ह एस्थेटिक्स, भाग १ - इंडियन एस्थेटिक्स (बनारस, १९५०); ग्नोली, आर. : एस्थेटिक एक्स्पीरिअन्स ऑफॉडिंग टु अभिनवगुप्त (रोम, १९५६; सुधा. आ. २, बनारस १९६८); हिरियण्णा, एम. : आर्ट एक्स्पीरिअन्स (मॅसूर, १९५४); ब्रोस, बी. : एस्थेटिक्स अँड सायन्स ऑफ एक्स्प्रेसन अँड जनरल लिग्विस्टिक्स, अनु. डी. एस्टी (लंडन, १९०१);

लॅंगर, एस. के. : फीलिंग अँड फॉर्म (लंडन, १९५३); वॅरिट, इ. टी. : फिलॉसफी ऑफ व्यूटी (ऑक्सफर्ड, १९३९)

जी. हनुमंत राव

कस्तुरी रंगाचार्य : कस्तुरी रंगाचार्य यांना 'श्रीरंगसूरि' असेंहि म्हणत. ते सौम्यजामातृमुनि यांचे शिष्य होते व पंधराव्या शतकाचा शेवट किंवा सोळाव्या शतकाचा आरंभ हा त्यांचा काल होता. रामानुजानंतर पुढील शतकांत रामानुजवेदान्तमताचे स्पष्टीकरण व प्रसार, नवनवीन युक्तिवाद यावरच भर होता. प्रतिपक्षीय वेदान्तमतांचे खंडन करणे असाहि प्रमुख भाग त्या तत्त्वज्ञाच्या ग्रंथांमध्ये होता.

वेकटनाथांच्या वेळी भक्तीचे वैशिष्ट्य प्रतिपादण्यात आणि मुक्तीचे स्वरूप सांगण्यांत मतभेद होऊन काही वाद्द आचारांतहि फरक पडू लागला व दोन संप्रदाय निर्माण झाले. यापैकी वडकलै (किंवा उत्तरकलाय) या संप्रदायाचे प्रमुख वेकटनाथ आणि तेकलै (किंवा दक्षिणकलाय) याचे प्रमुख लोकाचार्य आणि सौम्य जामातृ मुनि हे होते ('सर्वासु विप्रतिपत्तिषु पूर्वा कक्ष्या वेदान्ताचार्य-तदनुबन्धिनाम् उत्तरकलायसंज्ञानाम्, उत्तरा तु लोकाचार्य-तदनुबन्धिना दक्षिणकलायसंज्ञानाम् इति विवेको बोध्यः । ' कार्यकारणाधिकरणवाद).

दोन संप्रदायांतील भेद : कस्तुरी रंगाचार्यांनी दोन ग्रंथ लिहिले : (१) कार्याधिकरणवाद आणि (२) कार्याधिकरणतत्त्व. या ग्रंथांत वरील दोन संप्रदायांतील प्रमुख भेदासंबंधी विवेचन असून तेकलै किंवा दक्षिणकलाय संप्रदायाकडे स्वतःचा कल असल्याचे त्यांनी सांगितलें आहे. ब्रह्मसूत्रांतील कार्याधिकरणवाद (४. ३. ६-१५) यांत केवळ उपासनेने किंवा केवळ ज्ञानाने अमृतत्व मिळण्यांत येणाऱ्या अडचणीचा उल्लेख काही उपनिषदांनी केला आहे त्यावरील रामानुजभाष्याचे विवेचन करीत असताना रंगाचार्यांनी तेकलै-वडकलै यातील भेद स्पष्ट केला आहे बादरि म्हणतात की, हिरण्यगर्भाची उपासना अमृतत्व मिळवून देते. जैमिनि म्हणतात की, फक्त ब्रह्माची उपासनाच अमृतत्व देते वादरायणाना ही दोन्हीहि मते मान्य नाहीत. ज्यांना आपले आत्मे प्रकृतीहून भिन्न, परंतु ब्रह्माचे अवयव आहेत असे वाटते, त्यांनाच पूर्ण अमृतत्व प्राप्त होते. जे स्वतःच्या स्वभावाची पूर्ण जाणीव ठेवून ब्रह्माची उपासना करतात त्यांनाच पूर्ण अमृतत्व प्राप्त होते. हें आपलें मत सांगताना रंगाचार्य गीतेतील 'श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासनम्' या शब्दांची योजना करतात.

उत्तरकलाय आणि दक्षिणकलाय यांच्यांतील विरोधाचा एक मुद्दा म्हणजे कैवल्यावस्थेचें स्वरूप. कैवल्य म्हणजे 'आत्मानुभवलक्षणः पुरुषार्थः । ' उत्तरकलायाचे पुरस्कर्ते वेकटनाथ म्हणतात की, ज्यांना अशी कैवल्यप्राप्ति होते त्यांना पुनः संसारात यावे लागतें याउलट दक्षिणकलायसंप्रदायाचें मत असे की, कैवल्य हे नित्य असते.

कस्तुरी रंगाचार्यांचे स्पष्ट मत असें आहे की, द्रविडसंहिता आणि गीतादि ग्रंथ यांच्या आधाराने म्हणता येईल की, ज्यांना आत्मज्ञानाने मुक्ति मिळते त्यांनाच पूर्ण अमृतत्व प्राप्त होते.

'कार्याधिकरणवाद' या ग्रंथांतील दुसऱ्या प्रकरणांत तेकलै आणि वडकलै या संप्रदायांतील भेद सांगितले आहेत. उत्तरकलायांचे म्हणणे असें की, ज्यांना आत्मज्ञानांतून मुक्ति म्हणजे कैवल्य मिळते ते ज्या

मार्गानि श्रेष्ठ लोकाप्रत जातात त्याहून भिन्न मार्गानि श्रेष्ठ मुक्ति मिळविणारे जातात दक्षिणकलार्यांना हे मत मान्य नाही.

उत्तरकलार्य असें समजतात की, प्रकृतीच्या सर्व घटकांपासून वेगळे होणें म्हणजेच मुक्ति; परंतु दक्षिणकलार्यांना हे मान्य नाही उत्तरकलार्यांचें म्हणणें असें की, ज्यांना कैवल्य प्राप्त झालेलें असतें त्यांच्याशी काही सूक्ष्म अशुद्धि सर्वधित असतात व त्यांना अमृतत्व प्राप्त झाले हें दूरान्वयानेच म्हणतां येते. दक्षिणकलार्यांची मात्र तशी इच्छाच असते. उत्तरकलार्य म्हणतात की, ज्यांना कैवल्य प्राप्त होतें ते ऐहिक जगाच्या मर्यादितच वावरतात, त्यामुळे त्यांची अवस्था अपरिवर्तनीय असते. दक्षिणकलार्यांना हे मान्य नाही. उत्तरकलार्यांचें मत असें आहे की, पंचाग्निविद्येने ज्यांना ज्ञान प्राप्त होते ते कैवल्य प्राप्त होणाऱ्याहून भिन्न असतात दक्षिणकलार्यांना असे वाटत नाही. उत्तरकलार्य असें मानतात की, पंचाग्निविद्येने ज्यांना ज्ञानप्राप्ति होते ते आत्मज्ञानप्राप्ति होईतोतें ऐहिक विश्वाच्या मर्यादित राहतात; परंतु जेव्हा त्यांना स्वतःचा ब्रह्माशी असलेला संबंध समजतो, तेव्हा ते ऐहिक विश्वाच्या पलीकडे जातात. दक्षिणकलार्य हे नाकारतात. पंचाग्निविद्येने ज्ञान प्राप्त करून घेणारे व परमेश्वराशी स्वतःचा संबंध समजणारे या दोघांचीं लक्षणे सारखीच असे उत्तरकलार्य मानतात. दक्षिणकलार्य हें नाकारतात. ऐहिक जगाच्या मर्यादितपलीकडे स्वतःच्या श्रेष्ठतम अनुभवांमध्ये काही फरक असणार नाही हें उत्तरकलार्यांचें मत दक्षिणकलार्यांना मान्य नाही.

आपल्या 'कार्याधिकरणतत्त्व' या ग्रंथात रंगाचार्यांनी कार्याधिकरणवादातील विधाने आणि मुद्दे यांची पुनरुक्ति केली आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. ३ (केम्ब्रिज, १९४०).

च. ग. राहुरकर

कंवरलंड, रिचर्ड : (रिचर्ड कंवरलंड, १६३१-१७१८). जन्म : लंडन. पीटरबोरोला धर्मोपदेशक. त्याचे तत्त्वज्ञानावरील 'डी लेजिवस नॅच्युरी' (१६७२), हे हॉन्सच्या खंडनाकरिता लिहिलेले पुस्तक, मूलगामी व व्यापक विचारसरणीचे असूनहि दुर्बोध, विस्कळित व अस्पष्ट असें आहे.

कडवर्थप्रमाणे कंवरलंडचे युक्तिवाद प्लेटोच्या सत्ताशास्त्रावर आधारित नाहीत; पण दोघेहि निसर्गनियमांना सम्राटाच्या आज्ञेवर अवलंबून ठेवत नाहीत. कंवरलंडच्या मतें निसर्गनियम वस्तुच्या स्वरूपावर अवलंबून आहेत. वस्तुचे स्वरूप म्हणजे अस्तित्वात असलेलें सर्व - ईश्वर व त्याचें जगत्. नैतिकता नित्य व अपरिवर्तनीय असूनहि वेदेन व अनुभवावर आधारित आहे. यांत अठराव्या शतकातील नैतिक विचारांची पूर्वपीठिका दिसते. बुद्धि निसर्गविरुद्ध नसून नैसर्गिकच आहे. युक्त बुद्धीला कंवरलंडच्या तत्त्वज्ञानांत महत्त्व आहे. समष्टीच्या अभ्युदयासाठी केलेल्या गोष्टीनीच व्यक्तीचा अभ्युदय आपोआप होतो. इतर नियम याच नियमाचे विनियोग आहेत.

दुसऱ्याला न दुखविणे व सामान्य निःश्रेयसासाठी झटणें माणसाच्या आढोकांत आहे. हॉन्सच्या विरुद्ध, परंतु लॉक व वकलें यांच्याप्रमाणे तो नैतिकतेचा आधार म्हणून स्वार्थी भावनेऐवजी सामाजिक भावनेला

मानतो. सामाजिक जीवन सहकारावर अवलंबून असल्याचें बुद्धिमान प्राण्याला समजते. त्याचबरोबर शिक्षेची विविध सामाजिक व राजकीय अनुशासनें असल्याने त्याच्या ठायी परहितवृत्ति रुजली जाऊन नीतिकर्म हें निसर्गसिद्धच होते. मानवी पारितोषिके व शिक्षा प्राप्त होण्यात काही चूक घडली असेल तर ती चूक ईश्वर सुधारतो

कंवरलंड हा पहिला उपयोगितावादी आहे. बुद्धिमान प्राण्याची जगांतील अधिकांचें अधिक हित करणारी कृति युक्त होय हें हित केवळ सुख नव्हे. त्याचे हे उपयोगितावादी मत मिल्लने पुन्हा प्रकाशात आणले. सामान्य निःश्रेयसांत परिपूर्णता व समाधान दोन्ही आहेत.

डाविनपूर्वी दोन शतके कवरलंडने सेट्रिय समाजाची व राज्याची कल्पना मांडली. जागतिक परहितवृत्ति हे त्याच्या नीतिशास्त्राचे सार आहे.

संदर्भ-ग्रंथ . अल्वी, ई . ए हिस्टरी ऑफ इंग्लिश युटिलिटे-रिअॅनझम (न्यूयॉर्क, १९०२); सिज्विक, एच : मेथड्म ऑफ एथिक्स (लंडन, १८७४, आ ६, १९०१); रँड, बी. संपा. : दि क्लासिकल मोरॅलिस्ट्स (बोस्टन, १९०९); रॉजर्स, ए. के. : मॉरल्स इन रिव्ह्यू (लंडन, १९२७).

पद्मा भी. कुलकर्णी

कॅसिरर, ई. : [कॅसिरर अन्स्ट (१८७४-१९४५)] जीवन : जन्म ब्रेसला येथे. शिक्षण बर्लिन, लिपझिक, हायडेलबर्ग व व मारबर्ग इत्यादि ठिकाणी. १९१९ साली हॅम्बुर्ग विश्वविद्यालयांत तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक. १९३० साली त्याच विश्वविद्यालयाचा रेक्टर. हिटलरची सत्ता सुरू झाल्यावर (ज्यू असल्याकारणाने) तेथून राजीनामा देऊन ऑक्सफर्ड येथे शिक्षकी पेशा पत्करला. १९३३-३५ ऑक्सफर्ड, १९३५-४१ स्वीडनमधील गोटेबर्ग आणि शेवटी १९४१-४५ या काळांत युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकामधील येल व कोलंबिया येथे प्राध्यापक.

ग्रंथ . ' लायन्निट्झ सिस्टम इन झाडनेन विस्सेनशाफ्टिशेन गूडलागेन ' - १९०२.

' डास एक्सेन्टिस प्रॉब्लेम इन डेर फिलसोफी उड विस्सेनशाफ्ट डेर न्युरेन झाइट ' - ३ खंड, १९०६-२०. (इंग्रजी अनुवाद - ' दि प्रॉब्लेम ऑफ नॉलॅज, फिलॉसफी, सायन्स अँड हिस्टरी सिन्स हेगेल ' - १९५०).

' सव्स्टन्सवेग्रिफे उड फंक्शनवेग्रिफे ' - १९१०.

(इंग्रजी अनुवाद - ' सव्स्टन्स अँड फंक्शन ' - १९२३). ' फिलसोफी डेर सिम्बॉलिस्चेन फॉर्मॅन ' - ३ खंड, १९२३-२९. इडेक्ससहित १९३१.

(इंग्रजी अनुवाद - ' दि फिलॉसफी ऑफ सिम्बॉलिक फॉर्मॅस ' - १९५३-५७).

' स्प्राचे उंड मियाँस ' - १९२५

(इंग्रजी अनुवाद - ' लॅंग्वेज अँड मियाँस ' - १९४६).

' डी प्लॅटोनिशे रेनेसान्स इन डंग्लंड उड डी शूले फॉन केम्ब्रिज ' - १९३२.

(इंग्रजी अनुवाद - 'दि फ्लेटॉनिक रेनेसान्स इन इंग्लंड - १९५३.)

'डी फिलसोफी डेर ऑफ्वलरुंग' - १९३२.

(इंग्रजी अनुवाद - 'दि फिलॉसफी ऑसफ दि एन्लाइटन्-मेट' - १९५१)

'डास प्रॉब्लेम जीन जाके रसो' - १९३२.

(इंग्रजी अनुवाद - 'दि क्वेश्चन ऑफ ज्यां-जाके रसो' - १९५४).

'डिटरमिनिस्मस अड इन्डिटरमिनिस्मस इन डेर मॉडर्न फिजिक' - १९३६.

'अँन एसे ऑन मॅन' - १९४४.

'दि मिथ ऑफ दि स्टेट' - १९४६.

तो स्वतःला 'निओ-कांटियन' म्हणवितो. काटच्या अभूतपूर्व परिकल्पनांचे व अनुभवापलीकडोल तत्वांचे त्याने समर्थन केले; पण त्याचा प्रयोग जास्त व्यापक क्षेत्रावर केला. कोहेनचा शिष्य म्हणून मारबुर्ग येथे काटच्या पुनरुद्धार-सत्येचा तो सभासद बनला इतर तत्त्वज्ञ ज्याचा त्याच्यावर प्रभाव दिसून येतो त्यांमध्ये हेगेल, हर्डर, हुसलर व हर्ट्झ याचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल

संस्कृतितत्त्वज्ञान . हेगेलचे 'फिनिमिनालॉजी ऑफ स्पिरिट', हर्डरचे 'फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी' व हर्ट्झचे 'सिंबॉलिक इंटर-प्रिटेन्शन ऑफ फिनिक्स' या पुस्तकांच्या वाचनानंतर त्याने असा निष्कर्ष काढला की, अंतिम सत्तेचें ज्ञान मिळविण्याच्या प्रयत्नांत मानवी संस्कृति उत्पन्न होते आणि या संस्कृतीचीच विज्ञान, धर्म, कला, दंतकथा, भाषा इत्यादि अनेक अंगे आहेत; पण या प्रयत्नांतून अंतिम सत्तेचें ती जशी आहे तसे दर्शन घडते असे नाही. या सर्व सांस्कृतिक कृति प्रत्यक्षा-कडून काल्पनिक, वैचारिक नियमांच्या दिशेने जात असलेल्या दिसून येतात. या नियमात मानवी आत्म्याचे खरे स्वरूप व्यक्त होतें. काटच्या अनुभवपूर्व कल्पनांचा स्वीकार करून कॅसिररने असे प्रतिपादन केलें की, ह्या कल्पना स्थिर व ठराविक नसून त्या सतत बदलत असतात. कांट समजतो त्यापेक्षाहि त्यांचे क्षेत्र विशाल आहे. कॅसिररचा प्रयत्न काटच्या टीकात्मक पद्धतीचा प्रयोग मानवी संस्कृतीवर करावयाचा होता.

कॅसिररचें असे म्हणणें आहे की, विविध प्रकारच्या अनुभूतीना परिकल्पनांच्या आधारावर समजून घेण्याची क्रिया ही त्या अनुभवाना चिन्हस्वरूप वनविण्याची क्रिया आहे. मानवी चेतना ह्याच मार्गाने सर्व वस्तुस्थितीचे ग्रहण करीत असते; म्हणूनच विज्ञान, दंतकथा, धर्म, भाषा, कला, इतिहास इत्यादि सर्व मानवी कृति या चिन्हीकरणाच्या मार्गाचा अवलंब करतात या चिन्हीकरणांमुळे इद्रियज्ञात वस्तु व तिचा गर्भितार्थ यामधला संबंध प्रस्थापित केला जातो; पण मुळात दृश्य चिन्ह व त्याचा सूचित अर्थ या काही वेगवेगळ्या गोष्टी नव्हेत. फक्त विचाराच्या सोयीसाठी या एकरूप सत्याची फोड केली जाते. शिवाय चेतना त्यांना कृत्रिम संज्ञा व रूप देते. काटच्या अनुभवपूर्व परिकल्पना या अशाच कृत्रिम स्वरूपाच्या आहेत. विज्ञान, दंतकथा, धर्म व भाषा आपापल्या चिन्हांची खास परिभाषा तयार करतात.

चिन्हीकरण : चिन्हीकरणाची तीन उद्दिष्टे आहेत : पहिले उद्दिष्ट आहे चिन्हांचा अर्थ स्पष्ट करणे (एक्स्प्रेसिव्ह फंक्शन). हें उद्दिष्ट प्राथमिक स्वरूपाचे आहे. दंतकथांचा उगम या अशा उद्दिष्टाचें उदाहरण आहे. दुसरे उद्दिष्ट : व्यावहारिक जीवनात अनुभवास येणाऱ्या उपलब्ध माहितीचा दिक्कालांच्या मर्यादित भेदभाव करणे आणि निर-निराळे स्थायी व अस्थायी गुणवाहक पदार्थ म्हणून त्यांना सज्ञा देणे. या कार्याला कॅसिरर 'इंट्युइटिव्ह फंक्शन' असे नाव देतो तिसरे उद्दिष्ट परिकल्पना तयार करण्याचें होय आणि हें कार्य विज्ञानाचे आहे. या गुणवाहक पदार्थांमधला संबंध शोधून काढणें व परि-कल्पनांच्याद्वारा त्यांच्यामधील नियमबद्धता स्पष्ट करणें हें त्याचे कार्य आहे. ह्यालाच कॅसिरर 'कन्सेप्चुअल फंक्शन' असे नांव देतो

पुढे तात्त्विक पातळीवरून जेव्हा चिन्हीकरणाच्या या क्रियांचा विचार केला जातो तेव्हा नैसर्गिक विज्ञान, तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, भाषाशास्त्र, मानवविज्ञान व इतर शास्त्रांनी उपलब्ध करून दिलेल्या माहितीचा जरूर आधार म्हणून उपयोग केला जातो. चिन्हीकरण-बद्दलचें तात्त्विक चिंतन हे दर्शविते की, चिन्ह व अर्थ हे जरी एकत्र आहेत तरी ह्या दोन्ही गोष्टी जणू काही परस्परविरोधी टोकेच आहेत असे वाटते. तादात्म्य-सत्यांत विरोधाचा संबंध कसा काय निर्माण होतो या प्रश्नाला कॅसिरर उत्तर देतो की, चेतनेची कार्य करण्याची पद्धतीच अशी आहे.

संस्कृतीच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल विवेचन करतांना कॅसिरर असे म्हणतो की, चिन्हे व त्यांचा अर्थ यांच्यांतली विपत्ता दोन परस्परविरुद्ध प्रवृत्ती निर्माण करते. त्या म्हणजे : (१) स्वैर्य राखणें व त्यासाठी परस्परांना चिकटून राहणें; (२) प्रस्थापित चिन्हस्वरूप मोडून नवीन चिन्हे निर्माण करणें. दंतकथा व प्रारंभिक धर्मसंस्था पहिली प्रवृत्ति व्यक्त करतात; पण प्रगत धर्मसंस्था नवीन चिन्हे निर्माण करीत असलेल्या आढळतात. याचें कारण नीतीबद्दलच्या बदलत्या कल्पना व प्रगत धर्मसंस्थांनी नैतिक वैयक्तिक जबाबदारीला दिलेले महत्त्व हे होय.

रोजच्या व्यावहारिक जीवनांत जी भाषा वापरली जाते त्यांतमुद्दा हे द्वंद्व दिसून येते. व्याकरणशास्त्रामार्फत भाषेला नियमबद्ध करून तिचा ठराविक पद्धतीनेच उपयोग करण्याचा प्रयत्न स्वैर्याची प्रवृत्ति व्यक्त करतो; तर उच्चार व शब्दार्थशास्त्र यांच्यामध्ये अवरितपणे होणारे बदल व फेरफार नावीन्याची वृत्ति प्रकट करतात.

कलांच्या वावतीत नवीन चिन्हे निर्माण करण्याची प्रवृत्ति अधिक प्रबळ असलेली दिसून येते; पण या क्षेत्रांतसुद्धा परंपरा अजीवात सोडणें अशक्य आहे. परंपरा सोडून दिल्याने दोन व्यक्तीमधला दुवाच नाहीसा होईल, व त्याच्यांत संवाद होणें दुरापास्त होईल. सौंदर्यशास्त्राचा इतिहास या परस्परविरोधी प्रवृत्तीना प्रतिविवित करतो. अनुकरण व स्फूर्ति ही दोन कलेची तत्त्वे सतत कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपांत वाद माजवीत आलेली आहेत.

विज्ञानाच्या वावतीत स्वैर्याची प्रवृत्ति प्रभावी असलेली दिसून येते. त्यांत वैयक्तिक सूचना किंवा मते यांना फार थोडा वाव असतो. कुठलेहि वैज्ञानिक तत्त्व अनुभवपूर्व परिकल्पना व समन्वित विधानें यांनी बनते

भाषा, कला, धर्म आणि विज्ञान यांचा सतत विकास होत असतो

असे कॅसिररचें मत आहे. ह्या सर्व कृतीमधून मानवी चेतनेची चिन्ही-करणाची मूलभूत प्रक्रिया प्रदर्शित होते; व भाषेमध्ये ह्या प्रवृत्तीने चरम सीमा गाठलेली दिसून येते. ह्यायोगे आपले एक खास आदर्श विश्व निर्माण करण्याच्या मानवी शक्तीचे प्रदर्शन होतें. त्यालाच 'संस्कृति' हे नांव मानव देतो

कॅसिररची कीर्ति अधिकतर तत्त्वज्ञानाचा इतिहासकार म्हणून आहे; पण अलीकडील काही वर्षांत त्याने मांडलेल्या नवीन विचारांची मीमांसा होत आहे; व त्याच्या सर्व ग्रंथांचे इंग्रजीमध्ये अनुवाद होत आहेत व त्याने तत्त्वज्ञानांत जी भर घातली आहे त्याचें मूल्यमापन होत आहे

संदर्भ-ग्रंथ : शिल्प, पी. ए. सपा. : दि फिलॉसफी ऑफ अन्स्टॅ कॅसिरर (इन्व्हॅन्स्टन, १९४९).

श्यामला गुप्त

**कान डीं ती ल तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान,
कान डीं ती ल**

काय-मनः-संबंध : 'शरीर' व 'मन' यांच्यात कोणत्या प्रकारचा संबंध आहे हा तत्त्वज्ञानातील एक कूट प्रश्न होऊन बसलेला आहे. त्यांच्या संघाविषयी वेगवेगळ्या उपपत्ति मांडण्यांत आलेल्या आहेत; पण कोणतीही उपपत्ति समाधानकारक म्हणून मान्य झालेली नाही. वेगवेगळ्या दृष्टिकोणांतून वेगवेगळे संबंध सुचविण्यात आलेले आहेत; तथापि त्यांतील कोणत्याही मताला सर्वमान्यता लाभलेली नाही याचे एक कारण असे की, शरीर हें मूर्त व दृश्य आहे; पण 'मन' म्हणजे काय हें मात्र निश्चितपणे सांगतां येत नाही पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात तर कधीकधी 'जीव', 'आत्मा', 'चैतन्य' इत्यादीसारखे शब्दहि 'मन' या शब्दास समानार्थी म्हणून वापरले जातात.

मनोविषयक व शरीरविषयक विधाने : ज्याला जाणीव, बोध, भावना, संकल्पशक्ति, विचारशक्ति असते असे जें, त्याला 'मन' समजले जाते. काही विधाने माणसाचे शरीर, त्याच्या शरीराच्या अवस्था, प्रवृत्ति व शरीरांत घडणाऱ्या घटनांचे वर्णन करीत असतात. कांही विधाने माणसाचे विचार, भावना, आशा-आकांक्षा, स्मृति, अपेक्षा, व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये, सारासारविवेक, निश्चय, हेतु व संकल्प इत्यादीच्या परिभाषेत मनाचे वर्णन करतात. माणसाचें 'शरीर' व 'मन' याविषयीची विधाने परस्पराहून पूर्णपणे भिन्नस्वरूप असतात व त्यांपैकी एकाचे दुसऱ्यात रूपांतर करतां येत नाही. अलीकडचे काही तात्विक अनुभवसत्तावादी तत्त्वज्ञ व वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात की, मनोविषयक विधानें ही शरीरविषयक विधानें म्हणूनच समजावीत; पण अशा तऱ्हेचे मनोविषयक विधानांचे शरीर-विषयक विधानांत अचूक रूपांतर करणे कोणासहि शक्य झालेले नाही. गिल्बर्ट राइल यालाहि शेवटी मानवी 'सवेदन' व 'भावना' याचे यथार्थपणे विश्लेषण करता येत नाही व त्याचे शरीरविषयक विधानांत पूर्णपणे रूपांतर करतां येत नाही हे मान्य करावे लागले. काही लोक तर मुळांत मनोविषयक विधाने करता येऊं शकतात का अशीच शंका घेतात. त्याच्या मते 'मी कंटाळलो आहे', 'मी विषण्व आहे' यांसारखी

मतम १-२३

विधाने केवळ, माणसाच्या शरीरामध्ये ज्या घटना घडतात व स्थित्यंतरे होतात, त्याची लक्षणे, आविष्कार व परिणाम दाखविणाऱ्या वर्तनाची वर्णने असतात. याउलट, काहीच्या मते मनोविषयक विधानांची निदान तात्विक शक्यता तरी आहे; पण शरीरविषयक विधाने असूच शकत नाहीत

मानसिक घटना : 'मन' म्हणजे काय ? या प्रश्नाला सरळ व स्पष्ट उत्तर देणें अवघड आहे. मन व शरीर यात स्पष्ट फरक प्रथम प्लेटोने केला. त्याच्या मते शरीर-जन्म होण्यापूर्वी व झाल्यानंतर मन हें राहूं शकतें; व शरीरांतील वास्तव्यकालांत तें शरीरावर नियंत्रण चालवूं शकते. सेट ऑगस्टीन याने हा फरक अधिक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला व देकार्तने त्या दोघातील संबंधाविषयी अधिक पद्धतशीर-पणें उपपत्ति बसविली. देकार्तच्या मते मन व शरीर ही दोन स्वरूपतः स्वतंत्र द्रव्ये आहेत. शरीराला केवळ 'विस्तार' असतो. उलट, मन हें विस्ताररहित पण विचारशील (जाणीवशील) असतें. त्याने आधुनिक पदार्थविज्ञानाशी बरीच सुसंगत अशी शरीरविषयक सकल्पना घडविली. शरीराच्या संकल्पनेशी पूर्णपणे विरोधी अशी दुसरी एक, मनरूपी द्रव्याची किंवा शुद्ध 'अहं'ची संकल्पना देकार्तने बनविली. ह्यूमने मनाचें किंवा आत्म्याचे उपपादन करण्यासाठी वेदनपुजाची संकल्पना मांडली. त्याच्या मते आत्मा म्हणजे केवळ सवेदनाची अखंड मालिकाच होय.

विल्यम जेम्स याने मनासबधी चेतनाप्रवाहाची सकल्पना मांडली आहे; तीहि सर्व समस्या समाधानकारकपणें सोडवू शकत नाही. जाणिवेंत जे खंड पडतात त्याचें उपपादन ही संकल्पना करूं शकत नाही. एकूण मनाची आपणास योग्य व पर्याप्त अशी व्याख्या बनविता आलेली नाही. मनात बदल होत असतात असे आपण म्हणत असतो खरे; पण नेमकें काय बदलते असा प्रश्न जर आपण विचारला तर त्याला आपणांस समर्पक व स्पष्ट उत्तर सापडत नाही मनाला जर आपण जाणिवेच्या अवस्थांची पुंजिका मानले, तर विविध अवस्थांना जोडणारा नेमका कोणता दुवा आहे हे नीट सांगता येत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या आंतरिक अवस्थांत डोकवता येते व तिला काय अनुभवायला मिळते तें सांगतां येते.

भिन्न उपपत्ति : 'मन म्हणजे काय' या प्रश्नास सरळ व स्पष्ट उत्तर देणें अवघड आहे; पण मन आहे, किंवा मानसिक घटना आंतरिक व स्वाशयी असतात असें फ्रॉन्झ वॅटेनोच्या पद्धतीने गृहीत धरून मन व शरीर यांच्या संबंधाविषयी अनेक उपपत्ति मांडल्या जातात. द्वित्ववादी उपपत्ति मन व शरीर यांना अंतिम स्वतंत्र तत्त्वे मानून त्यांच्यातील संबंधाचें उपपादन करण्याचा प्रयत्न करतात. जडतत्त्वैकवादी उपपत्तिप्रमाणे 'जडद्रव्य' हे अंतिम अविनाशी तत्त्व असून सर्व काही ह्या जडद्रव्याची कार्ये व परिणाम असतात जाणीव, ज्ञान, कल्पना-शक्ति, भावना, संकल्पशक्ति हे सर्व जडाचेच विभिन्न आविष्कार होत व ते त्यांच्या अस्तित्वासाठी जडावर अवलंबून राहतात असें ही उपपत्ति सांगते. या दृष्टिकोणाचेंच मानसशास्त्रीय 'वर्तनवादा'त रूपांतर झालें. तात्विक परिभाषेत त्याला 'भौतिकवाद' (शरीरवाद) असे म्हणतात. व्हिएन्ना-मंडळाचे तत्त्वज्ञानी ऑटो न्युराथ व कार्नेप याना हा दृष्टिकोण

मान्य आहे. बोधक मन हे शरीराचें एक किरकोळ स्वरूपाचे कार्य असतें असे मानणारी 'उपतत्त्ववादी' अशी एक उपपत्ति आहे. स्पिनोझाच्या उपपत्तीनुसार मन व शरीर ही परस्परांस समांतर रेपांसारखी असून त्या दोघांत होणाऱ्या परिवर्तनात अनुरूपता असते व परस्परसंबादित्व असते. विचार व कल्पना याच्या बरोबरीने मेदूमध्ये शारीरिक बदल व हालचाली होतात. त्याच्यात परस्पर साहचर्य व सहपरिवर्तन असते, पण परस्पर कार्य-कारण-संबंध मात्र नसतो. ही उपपत्ति मनाच्या अवस्थांचे शरीरावर व शारीरिक अस्वास्थ्य यांचे मनावर होणारे परिणाम याचा उलगडा करू शकत नाही. या उपपत्तीला 'मानस-शारीरिक समांतरवाद' म्हणतात दोन घड्याळांच्या काटांच्या हालचालीत एक प्रकारची सगति असावी, पण कार्य-कारण-संबंध नसावा, त्याप्रमाणे मन व शरीर यामधील संबंधांत केवळ सगति असावी, अशी ही उपपत्ति आहे. इतक्या नियमित हालचाली व सुसंवाद कारण-कार्यसंबंधाच्या अभावी केवळ यदृच्छेने किंवा दैवयोगाने सतत कां होत राहाव्या हे बुद्धीस पटण्यासारखे नाही.

मन व शरीर यांच्यातील संबंधाविषयी प्रसंगवादी अशी आणखी एक उपपत्ति मांडण्यात आलेली आहे. देकार्तने मन व शरीर यांचें संपूर्ण वियोजन केल्यानंतर, त्यांच्यांत प्रत्यक्ष परस्परसंबंध अशक्यप्राय झाला; पण त्यांच्यात साहचर्य तर प्रत्यक्षांत अनुभवायला मिळतें. त्याचें उपपादन करण्यासाठी ग्यूलक्स व मालब्रान्स यांनी अशी उपपत्ति मांडली की, मन व शरीर यांच्यातील बदलामध्ये कारणसंबंध नसूनहि परस्परसंबादित्व टिकावे म्हणून, ईश्वर त्यांच्यात सांधा जोडण्याचे काम, वेळ व गरज पडेल तेव्हा करीत असतो. मन व शरीर प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे परस्परावर परिणाम करीत नसतात; परंतु तीं दोघें ईश्वराच्या कृतीचे परिणाम असतात. त्यांच्या मते जगांतील सर्व घटनांचें कारण ईश्वरच असतो व ईश्वराच्याच जागरूकतेमुळे जगांतील घटनांत एकविधता, नियमितपणा व सुव्यवस्था टिकू शकते.

देकार्तच्या उपपत्तीनुसार मन व शरीर याच्यात 'अन्योन्यक्रिया-संबंध' असतो. काही वेळां मनाचा शरीरावर तर काही वेळां शरीराचा मनावर परिणाम घडत असतो असा हिचा आशय आहे. विकास, मनाचे-भावना, विचार व निर्णय यांचे-परिणाम शरीरावर घडतात; व शरीराला मनाचे निर्णय कृतीतहि आणावे लागतात. याउलट, शरीराचें दुखणें, अशक्तता, अस्वस्थता वगैरेचा मनाची शांति, स्थिरता व प्रसन्नता यांवर अनिष्ट परिणाम होत असतो. या उपपत्तीविरुद्ध दोन आक्षेप संभवतात; पहिला आक्षेप असा आहे की, ही उपपत्ति जर खरी मानली तर 'द्रव्य' व 'शक्ति' यांच्या अक्षय्यतेच्या नियमाचा त्याग करावा लागेल; व दुसरा असा की, मन व शरीर (जडद्रव्य) एकमेकांहून गुणात्मकरीत्या भिन्न असल्याने, कारणापासून अगदी भिन्न स्वरूपाचें कार्य कसें निर्माण होऊं शकेल ?

एकत्ववादाचें दुसरें अतिरेकी मत चिद्वादांत परिणत झालेलें सापडतें. वसलेंच्या मते केवळ मन व मनाचे संवेदन एवढेंच काय ते अस्तित्वांत असते. 'अस्तित्वांत असणें' ह्याचा अर्थ 'संवेदन होणे' किंवा 'ज्याला संवेदन होते असा ज्ञाता असणे'. ज्यांना आपण भौतिक वस्तु म्हणतो त्यांना केवळ जाणणाऱ्या मनामध्ये संवेदनाच्या रूपाने अस्तित्व असते. ह्याला 'व्यक्तिनिष्ठ चिद्वाद' म्हणतात.

निर्विशेष एकत्ववादाच्या उपपत्तीप्रमाणे, मन व शरीर हीं गुणात्मक-दृष्ट्या परस्परांहून संपूर्णपणे भिन्न अशी द्रव्ये नसून ते एकाच द्रव्या-पासून तयार झालेले असे अत्यंत सकीर्ण संघात असतात त्यांचे जे घटक-अणु असतात, त्यांच्यांत गुणात्मक भेद नसतो; फक्त त्यांची ज्या प्रकारांनी रचना होत असते ते रचनाप्रकार भिन्न असतात. या उपपत्ती-नुसार मने व शरीरे ही एकाच प्रकारच्या द्रव्यापासून तयार झालेल्या पुंजिका असतात. ही उपपत्ति मान्य करण्यांतहि महत्त्वाच्या अडचणी आहेत; कारण एकाच प्रकारच्या द्रव्याचे भिन्नगुणसंपन्न संघात कोणत्या तत्त्वान्वये वा नियमान्वये वनतात ? शिवाय, शरीरासंबंधी गुणांच्या विधानांचे निर्विशेष द्रव्याच्या विधानांत कसें रूपांतर करावयाचें हें स्पष्ट केलें जात नाही.

निष्कर्ष : याविषयी टेलरचें मत उद्बोधक आहे. तो म्हणतो की, खरे पाहिल्यास मानवी अनुभूतीचें हेतुपूर्ण असे ऐक्य असते; परंतु अनुभव-विज्ञानाच्या सुसंगत अभ्यासासाठी अव्यं अनुभूतीचे विच्छेदन करून शरीर व मन असे कृत्रिम भेद पाडले गेले व मग त्यांना परस्परांपासून संपूर्णपणे भिन्न अशा सत्य वस्तु समजून त्यांच्यांत असणाऱ्या संबंधांच्या स्वरूपाचा शोध सुरू झाला. हे सर्वच कृत्रिम, असत्य व निरर्थक आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : यूविंग, ए. सी. : दि फंडामेंटल क्वेश्चन्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९५१); राईल, जी. : दि कन्सेप्ट ऑफ माइंड (लंडन, १९४९); हॉस्पर्स, जे. : इंट्रोडक्शन टु फिलॉसॉफिकल अ‍ॅनॅलिसिस (न्यूयॉर्क, १९५३); न्यूयॉर्क इन्स्टिट्यूट ऑफ फिलॉसफी - डायमेन्शन्स ऑफ माइंड, ए सिम्पोसियम, संपा. सिडने हुक (न्यूयॉर्क, १९६२); टेलर, ए. ई. : एलिमेंट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३, आ. १३, १९५३); दासगुप्त, एस. : योग फिलॉसफी इन रिलेशन टु अदर सिस्टिम्स ऑफ इंडियन थॉट (कलकत्ता, १९३०)

ग. ना. जोशी

कारणसिद्धान्त (कारण, कारणता, कार्यकारणभाव) : कारण म्हणजे काय ? पारंपरिक अर्थाने पाहिल्यास, जें काही निर्माण करतें त्याला 'कारण' म्हणतात व जें निर्माण होते त्यास 'कार्य' किंवा 'परिणाम' म्हणतात. जें निर्माण होतें तें संपूर्णतः नवीन असू शकतें किंवा मुळांत जें असतें त्यांत काही बदल घडलेला असतो. कारणांत एका द्रव्यापासून पूर्णपणे वेगळे व गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न असें काही घडवितां येत नाही. उदा.-वाळूचे कण कितीहि रगडले तरी तेल निघू शकत नाही पुतळा तयार केला जातो तो अस्तित्वांत असलेल्या दगडापासूनच तयार केला जातो. सामान्यतः, कारण हें जे निर्माण होतें त्याचें, आणि ते कसें व कां निर्माण होतें याचे उपपादन करणारे असते. होणारा बदल (कार्य) त्याला नवें नांव देण्याइतका स्पष्ट व ढोवळ असला तर त्या परिणामास नवें नांव देऊन तो कारणा-पासून निर्माण झाला असें म्हणतां येतें.

ॲरिस्टॉटलची कारणमीमांसा : ॲरिस्टॉटलने कारणाचे चार प्रकार कल्पिले आहेत : (१) निमित्त-कारण, (२) उपादान-कारण, (३) प्रयोजन-कारण व (४) आकारिक-कारण. ज्या द्रव्यांत बदल घडून येतो त्यास 'उपादान-कारण', ज्या (शक्ति) मुळे बदल घडून येतो त्यास 'निमित्त-कारण'; ज्या हेतूसाठी किंवा

उद्दिष्टासाठी बदल घडतो त्यास 'प्रयोजन-कारण' व ज्यांत रूपांतरण होते त्यास 'आकारिक-कारण' म्हणतात. उदा.— पापाणाचा शिल्पकार पुतळा घडवितो. त्यात शिल्पकार हा निमित्त-कारण, पापाण हें उपादान-कारण, सुंदर मूर्ति घडविणे हें प्रयोजन-कारण व त्या मूर्तीचा आकार हें आकारिक-कारण होय. ॲरिस्टॉटलपूर्वी मिलेशियन तत्त्वज्ञानी पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु यासारख्या जडद्रव्यांत जगांतील सर्व वस्तु-मात्राच्या निर्मितीचे कारण मानले. निमित्त-कारणाची कल्पना एपेडॉक्लीस याने मांडली व जगात घडणाऱ्या बदलांत 'प्रेम' व 'विग्रह' या दोन शक्ति जबाबदार आहेत असे प्रतिपादन केले. प्लेटोने आकारिक-कारणावर सर्वस्वी भर दिला व वस्तूचे आकार समजले म्हणजे त्याचें उपादान नीटपणें होऊ शकते, असे मत मांडले.

कारणसंकल्पना, जीवशास्त्र आणि मानसशास्त्र : उपादान व आकारिक-कारणाच्या कल्पना फार पुरातन आहेत; आणि त्यांना सौंदर्यशास्त्राच्या बाहेर फारच थोडे महत्त्व उरलें आहे. प्रयोजन-कारणास पदार्थविज्ञानातून अर्धचंद्र मिळालेला आहे. जैविक विकासाच्या प्रक्रियेचा अर्थ लावण्यात अधूनमधून आकारिक-कारणाच्या कल्पनेचा काहीसा उपयोग केला जातो. पूर्णाचा प्रतिदर्श गृहीत धरल्याशिवाय शरीर, अवयवाचे आकार, कार्य व स्थान, आणि पर्यायाने निर्मिति याचें उपादान करता येत नाही. मानसशास्त्रांतहि मानवी वर्तनाचें उपादान करण्यांत प्रयोजन-कारणाचा उपयोग केला जातो; मात्र त्याविषयी वाद आहेत. कारण वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञांना हेतु, प्रयोजन व उद्दिष्ट यांचा उल्लेख नको असतो. यांत्रिकतेवर त्यांचा अतिरेकी भर असल्याने ते हेतु, प्रयोजन, ध्येय, उद्दिष्ट यांसारख्या गोष्टींना संशोधनांत असंबद्ध समजतात.

कारण-संकल्पनेची तात्त्विक मीमांसा : काही तत्त्वज्ञ कारणाचे अंतर्वर्ती व बहिर्वर्ती असे दोन प्रकार कल्पितात. अंतर्वर्ती-कारण हे स्वतःच स्वतःमध्ये बदल घडवितें. उदा.— एखादा माणूस स्वेच्छेने काही हालचाली किंवा विचार करतो. बहिर्वर्ती कारण म्हणजे एकाने दुसऱ्या वस्तूत बदल किंवा हालचाल घडविणे. स्पिनोझाने अशा तऱ्हेचा फरक दाखविला आहे. जॉन स्टुअर्ट मिलने थॉमस रीडला अनुसरून निमित्त व भौतिक कारणांत फरक करून निमित्तकारण हे ऐच्छिक कृतींना लागू केले.

ॲरिस्टॉटलच्या कारणविषयक संकल्पनांना विज्ञानाकडून आधुनिक काळांत तीव्र विरोध होत आहे व कारणकल्पनेंत गूढ अशा शक्तीची जी अप्रत्यक्ष-सूचना अंतर्भूत आहे ती पूर्णपणे घालविण्याचा विज्ञानाचा प्रयत्न आहे. आधुनिक विज्ञाननिष्ठ तत्त्वज्ञ कारण-कल्पनेस ती मानवत्वारोपित असल्याचा शिक्का मारून ती निरर्थक व व्यर्थ आहे, असें म्हणतात. तिची जागा सह-अपरिवर्तन, अपरिवर्तनीय, क्रमशीलता वगैरेसारख्या कमी गूढ संकल्पनांनी भरून काढतात. रसेलच्या मते कारणाची कल्पना जुन्या युगांतील असून ती वैज्ञानिक संदर्भांत अर्थहीन बनली आहे.

कारण-संकल्पनेची व्यावहारिक उपयुक्तता : काही जरी असलें तरी व्यवहारांत व अनुप्रयुक्त विज्ञानांत कारणकल्पना ही विवाद्य तर नाहीच, पण अत्यावश्यक व अपरिहार्यहि समजली जाते. खून, जाळपोळ, अपघात, अत्याचार, आणि अनेक प्रकारचे गुन्हे यांसारख्या अनिष्ट घटनांचीं कारणें जर माणसांनी शोधावयाची नसली तर न्यायशास्त्र व कायदा

यांना काहीच अर्थ उरणार नाही. हीच गोष्ट सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकशास्त्र, लष्करी नियोजन, कृषिशास्त्र किंवा जीवनाच्या इतर प्रत्येक क्षेत्रांत खरी आहे. रोग, दारिद्र्य किंवा इतर दुरितें यांचें निर्मूलन करावयाचें असेल तर त्यांच्या कारणांचा शोध करणे अटळ आहे; आणि कारणें असतात व ती खरी असतात असें स्वीकारल्याशिवाय त्यांचें निर्मूलन करणें किंवा पाहिजे असलेल्या गोष्टी निर्माण करणें अशक्यच होईल. सैद्धान्तिक दृष्टीने कारण-संकल्पना जरी अवघड, गुंतागुंतीची व विवाद्य वाटत असली तरी; आणि वऱ्याचशा सत्ताशास्त्रीय वादांच्या बुडाशी ती असली तरी तिचें निराकरण करण्याची सूचना अतिरेकी वाटते.

कार्यकारणविषयक विविध दृष्टिकोण : (१) कारणाची सार्व-देशिकता : कारणसंबंध हा सार्वदेशिक असतो. याचा अर्थ असा की, कारण असल्याशिवाय कोणताच बदल होऊ शकत नाही; म्हणजे प्रत्येक घटनेस कारण हे असलेच पाहिजे. समान कारणे समान परिणाम घडवितात हा सार्वत्रिक नियम आहे. कारणाची सार्वत्रिकता ही स्वतः-प्रमाण आहे. ती सिद्ध करण्यासाठी कोणतीहि वैज्ञानिक किंवा आनु-भविक पद्धती लागत नाही. काही वेळा कारणें सापडत नाहीत, तीं दाखविता येत नाहीत किंवा त्याचा अनुभव येत नाही. तरीहि कारणें असली पाहिजेत असें आपण म्हणतो.

(२) सजंनशीलता : कारणाच्या ठिकाणी कार्य (परिणाम) निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते. त्याशिवाय शिल्पकार मूर्ति घडवू शकणार नाही किंवा सूर्य ओले पदार्थ वाळवू शकणार नाही. याच रीतीने ईश्वर हा जगाचें कारण आहे व तो सर्वसामर्थ्यसंपन्न आहे अशी कल्पना आली. वकलें म्हणतो की, कार्यनिर्मितीच्या शक्तीशिवाय कारणाची कल्पनाच करवत नाही. शक्तीची कल्पना ऐच्छिक कृतीतील किंवा इच्छाशक्तीच्या अनुभवापासून निष्पन्न झाली असावी असें काहीचें मत आहे.

(३) सतत-संयोजन : ह्यूमने कारणाच्या ठिकाणाच्या सामर्थ्याच्या कल्पनेचें संपूर्णपणे उच्चाटन करण्याचें ठरविलें; आणि कारणें व कार्ये म्हणजे सतत सहचरित अशी परिवर्तनें आणि अवस्था होत असे मत मांडलें. म्हणजे त्याच्या मताप्रमाणे, काही परिवर्तनावरोबर इतर काही परिवर्तने सातत्याने होत असतात, एवढेच आपण फारतर म्हणावे अशा परिवर्तनांत एकविधता असते; म्हणून, काही बदल घडले म्हणजे त्याच्यावरोबर त्यांचे आनुपंगिक बदल घडावेत असें आपण अवाधित अनुभवावरून म्हणत असतो, एवढेच. कारणसंबंधाला यापेक्षा जास्त वळकट व तर्कशुद्ध आधार नसतो असे ह्यूमचें मत आहे. कारणसंबंध हा दुसरे-तिसरें काही नसून दोन परिवर्तनातील किंवा अवस्थांतील 'नित्य साहचर्य' मात्र होय. ह्यापेक्षा अधिक तार्किकता त्यांत नसते असें ह्यूमचें मत आहे. कारणतातून सामर्थ्याच्या कल्पनेचा निरास करण्याच्या दृष्टीने तरी ह्यूमचें म्हणणें वरोबर आहे असें बरेच तत्त्वज्ञानी मान्य करताना दिसतात.

(४) अपरिहार्यता व आवश्यकता : ह्यूमपूर्वी तत्त्वज्ञान्यांचा असा विश्वास होता की, कारण व कार्य यांत एक प्रकारचा अपरिहार्य व अन्तर्निहित असा संबंध असतो. याचा अर्थ असा की, कारण व कार्य यांच्यांतील सहवर्तित्व हें केवळ यादृच्छिक नसते म्हणजे कारण असें

असते की, ते असले म्हणजे कार्य (परिणाम) हें घडणारच; परंतु कारण व कार्य यांच्यात आवश्यक व अपरिहार्य संबंध नसतो असें मत ह्यूमने मांडले कारण व कार्य यातील अपरिहार्य संबंधाचा उगम कोणत्याहि इद्रियानुभवात असल्याचे आपणास दाखविता येत नाही; आणि म्हणून असला अपरिहार्य संबंध मनाने व कल्पनेने निर्माण केलेला असला पाहिजे, म्हणजे त्याचें स्वरूप काल्पनिक असलें पाहिजे असे ह्यूमचे म्हणणे आहे त्याचा युक्तिवाद असा की, आपल्या मनातील कारणाची कल्पना ही कार्याच्या कल्पनेपासून पूर्णपणे विलग करता येते आणि म्हणून, कोणतीहि अशक्यता किंवा विरोध वाटू न देता आपण कोणत्याहि कारणाशी कोणत्याहि कार्याचा संबंध जोडू शकतो. उदा.— पाणी तापविलें म्हणजे उकळण्याऐवजी ते गोठें किंवा पाण्यात मनुष्य बुडाला म्हणजे गुदमरण्याऐवजी तो उल्लसित होतो, अशा तऱ्हेच्या कल्पना करण्यात कोणताहि व्याघात घडत नाही. अनुभवावरून आपणास हे समजते, की अशा घटना घडत नाहीत, पण अशा घटना घडू शकत नाहीत असे आपणास कोणताहि अनुभव सांगू शकत नाही. म्हणजेच कारण व कार्य यांच्यात ज्याला अपरिहार्य संबंध म्हणता येईल असा संबंध नसतो

ह्यूमच्या मते कशाहीपासून कशाचीहि निर्मिति होऊ शकते. कशानंतर काय घडतें हें फक्त अनुभवच शिकवितो व अनुभव फक्त तेवढेच सांगतो. थोडक्यांत या मताप्रमाणे कारण व कार्य यांना जोडणारा दुवा आपणास पाहावयास मिळत नाही. ते सहचारी असतात, पण त्यांच्यात सवध मात्र असतो असे म्हणतां येत नाही. त्यांच्यांतील सतत सहवर्तित्वामुळे त्यांच्यात संबंध पाहण्याची मानवी मनाला 'सवय' लागलेली आहे.

(५) नियतपूर्व वर्तित्व : कारण हे कार्याच्या आधी घडते, कार्य कारणावर अवलंबून असते त्याच्यात अटळ असा क्रमसंबंध असतो; पण त्यामुळे त्याच्यात अपरिहार्य संबंध असतो असे सिद्ध होत नाही, असा ह्यूमचा मुख्य आक्षेप आहे, म्हणजे कारणकार्यसंबंधाविषयीच्या विवाद्यतेचे मूळ अपरिहार्यतेच्या सवधात आहे व त्याचे तारुं अपरिहार्यतेच्या सवधांच्या खडकावरच आदळून फुटतें असे दिसतें. 'अपरिहार्यते'ला वस्तुस्थितीत वास्तविक व वस्तुनिष्ठ असा आधार नसून ती तशी समजण्याची किंवा पाहण्याची मानसिक प्रवृत्ति या संबंधास जबाबदार व कारणीभूत आहे; आणि म्हणून तें 'व्यक्तिनिष्ठ' आहे असे समजावें, असा ह्यूमचा आग्रह आहे. कार्यकारणसंबंधांत जर अपरिहार्यता असेल तर जसें कारणाकडून कार्याकडे जाता येतें, तसेंच ठराविक कार्यावरून ठराविक कारणाचे अनुमान करतां आले पाहिजे; पण 'कारणानेकते'नुसार एखाद्या कार्यावरून अमुक एका कारणाचे अपरिहार्यपणे व अचूकपणे अनुमान करता येत नाही.

(६) भाव-अभाव उपाधिसमुच्चय : एखाद्या कार्याची निर्मिति होण्यासाठी केवळ एकच एक घटक लागतो असे नाही, तर अनेकविध घटक आवश्यक असतात. त्यांना आपण उपाधि म्हणतो. ज्या उपाधीची उपस्थिति अत्यावश्यक असते त्यांना 'भावारूप उपाधि' म्हणतात; व ज्याची अनुपस्थिति आवश्यक असते, त्यांना 'अभावरूप उपाधि' म्हणतात. अशा 'भावरूप व अभावरूप उपाधीचा समुच्चय म्हणजे कारण' अशी ही एक व्याख्या आहे ही अत्यंत व्यापक व तर्कशुद्ध आहे हे खरे; पण व्यवहारात मात्र तिचा फारसा उपयोग होत नाही.

एकूण, कारण-कार्य-संबंधाची सकल्पना खूपच जटिल आहे. कारणाच्या कारकशक्तीची कल्पना ही कितीहि गूढ व दुर्बोध वाटली तरी पूर्णपणे काढून टाकून, तिच्या ठिकाणी 'अप्रतिहित क्रमशीलता' ठेवून, ह्या संबंधाचें समाधानकारकपणे उपपादन करतां येत नाही आधुनिक विश्लेषणवाद्यांनी या संबंधातील अपरिहार्यतेचा भाग काढून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न चालविला आहे; पण त्याचे हे सर्व प्रयत्न कार्य-निर्मिति-प्रक्रियेचा संपूर्ण उलगडा करण्यास असमर्थ ठरले आहेत; व एवढ्या सर्व विश्लेषणानेहि त्यांतील गूढता कमी झालेली नाही. हा संबंध जवळजवळ एक न उलगडणारे कोडेच होऊन बसलेला आहे

भारतीय तत्त्वज्ञानांतील कारण-कार्यमीमांसा : भारतीय तत्त्वज्ञानांत, चार्वाकदर्शनाचा अपवाद वगळतां, कारणतत्त्व सर्वांनी मान्य केलेले आहे. हे विश्व क्षणभंगुर आहे असें मानणारें बौद्धदर्शनसुद्धा कारणतत्त्वाचा स्वीकार करते. कर्मसिद्धान्त हा कारणतत्त्वावरच आधारलेला आहे.

कारणसिद्धान्ताच्या काही प्रमुख उपपत्ति आहेत. उदा.—सत्कार्यवाद, असत्कार्यवाद, विवर्तवाद व परिणामवाद. सत्कार्यवादानुसार, हे विश्व ज्यांतून निर्माण होतें ते अंतिम सत्य असून विश्व हे एक कार्य आहे व ते बीजरूपाने अव्यक्त स्वरूपात मूळ कारणांत वसत आहे. या उपपत्तीप्रमाणे कार्य हे कारणाहून गुणात्मकदृष्ट्या नवीन किंवा वेगळें नसतें. जे आधी सुप्त व अव्यक्तरूपाने कारणांत वसत असते तेच कार्यात मूर्त रूपात साकार व व्यक्त होतें. ही उपपत्ति प्रकृति-परिणामवादी सांख्यदर्शनाला मान्य आहे. असत्कार्यवादानुसार, कार्य हे कारणांत आधी वसत नसते. ते कारणाहून वेगळे असते आरभवादी वैशेषिकांना ही उपपत्ति मान्य आहे. त्यांच्या मते हें विश्व ज्या अणूनी बनलेले आहे ते अणु नित्य व अविकारी असतात. यांत नवीनाला वाद असतो. ब्रह्मपरिणामवादानुसार, हे जग ब्रह्मापासून निर्माण झालेलें आहे. जगास 'ब्रह्मपरिणाम' म्हणतात. हें जग ब्रह्माचें परिवर्तित रूप आहे. दुधाचें दही होतें, त्याचप्रमाणे ब्रह्म रूपांतरित होऊन जग निर्माण होते. ही उपपत्ति विशिष्टाद्वैत व द्वैताद्वैत दर्शनास मान्य आहे. या दर्शनांच्या मते ब्रह्म हें विश्वाचें अभिन्ननिमित्तोपादान कारण आहे. विवर्तवाद ही शांकर-अद्वैताची उपपत्ति आहे. या उपपत्तीनुसार, सर्वांचे अंतिम कारण व आधार अंतिम सत्य म्हणजे ब्रह्म आहे व ते एकटेच सत्य आहे, आणि दृश्य जग हें असत्य आहे, भासमान आहे. यांतील कारण सत्य असून कार्य हे मिथ्या व भासमान आहे ब्रह्म हे विश्वाचें विवर्तोपादान-कारण आहे.

पूर्वमीमांसेनुसार, अदृष्ट नांवाचे किंवा अपूर्व असें जे तत्त्व आहे त्यात कार्यनिर्मितीचें सामर्थ्य असतें; व शब्दांतहि फळे निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते. जीवात्मतत्त्व हें चैतन्यमय असते; आणि जगांतील कार्यांना तें जबाबदार असते असेहि मान्य झालेलें आहे. ईश्वरवादी दर्शनात जगांतील सर्व कार्यांना ईश्वर हाच अप्रत्यक्ष रीतीने जबाबदार असतो.

संदर्भ-ग्रंथ : ह्यूम डी : *एन्क्वायरी कन्सर्निंग ह्यूमन अंडर-स्टॅंडिंग* (लंडन, १७४८); रसेल, बी. : *मिस्टिसिझम अँड लॉजिक* (लंडन, १९३७); यूर्विंग, ए. सी. : *आयडिऑलॉजिझम, ए क्वांटिकल सर्व्ह* (लंडन, १९३४); एअर, ए. जे. *फाउंडेशन्स*

ऑफ एंपिरिकल नॉलेज (लंडन, १९५१); राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, २ खं (लंडन, १९२३; सुधा. आ. १९२९).

ग. ना. जोशी

कार्नेप, आर. : [कार्नेप, हडॉल्फ (१८९२-१९७०)] जर्मनीत जन्म; पण आता अमेरिकेचे नागरिक आहेत त्यांचे शिक्षण फ्रायवर्ग आणि जेना येथे झाले. त्यांचा पदार्थविज्ञान, गणित आणि तत्त्वज्ञान या विषयांचा विशेष व्यासंग आहे. ते फ्रेगे व जेना यांचे शिष्य होत. व्हिएन्ना विद्यापीठ आणि प्राग येथील जर्मन विद्यापीठ यांमध्ये त्यांनी काही काळ अध्यापन केले १९३६ मध्ये ते जर्मनी सोडून अमेरिकेत गेले प्रथमतः त्यांनी शिकॅगो विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापकपद स्वीकारले; आणि नंतर १९५४ मध्ये लॉस एंजेलिस येथे कॅलिफोर्निया विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापकपद स्वीकारले. हे पद रायखेन्वाख यांच्या निधनामुळे रिकामे झालेले होते १९६१ मध्ये ते सेवानिवृत्त झाले.

तात्त्विक अनुभववाद : तात्त्विक अनुभवसत्तावादाचे प्रतिपादन करणाऱ्या विद्यमान तत्त्वज्ञानांमध्ये कार्नेप हे सर्वात अधिक ख्यातनाम तत्त्वज्ञ होत. व्हिएन्ना येथील वास्तव्यांत काही वर्षे ते 'व्हिएन्ना मंडळा' चे सदस्य होते; आणि या मंडळाच्या चर्चांमध्ये ते उत्साहाने भाग घेत. त्यांच्या विचारांवर विट्गेन्स्टाइन, रसेल आणि फ्रेगे यांची छाप पडली होती. त्यांनी मुक्ततः तर्कशास्त्र, शब्दार्थशास्त्र, विज्ञानाचे तत्त्वज्ञान, गणित आणि तर्कशास्त्र यांचे मूलाधार, निगमन आणि संभव व ज्ञानशास्त्र या विषयांवर लेखन केले आहे. ते बहुप्रसव लेखक आहेत; आणि त्यांच्या लेखनामध्ये त्यांनी प्रयोजनपूर्वक निश्चित केलेल्या परिभाषा खूप आहेत. त्यांची भाषा अतिशय तात्त्विक स्वरूपाची असून, अचूकपणा आणि नेमकेपणा हे गुण त्यांच्या लेखनात प्रकर्षाने आढळतात. त्यांच्या विचारामध्ये कालक्रमाने वरचे परिवर्तन झालेले आहे; आणि ते बहुतांशी विचारांच्या लवचिकतेला अधिक वाव राहावा म्हणून झालेले आहे.

अर्थविषयक प्रत्यंतर-उपपत्तीच्या कार्नेपच्या प्रारंभीच्या प्रतिपादानुसार, जर ऐंद्रिय अथवा अंतर्निरीक्षणगम्य अनुभवद्वारा विधानांचे प्रत्यंतर येऊ शकत असेल तर, आणि तरच ते विधान सार्थ असते; तथापि हा निकष इतका संकुचित आढळला की, अनेक सत्ताशास्त्रीय विधानेच काय; पण कित्येक वैज्ञानिक विधानेहि त्यामुळे अस्वीकाराह ठरू लागली; म्हणून पुढे कार्नेप यांनी वरील निकषाला मुरड घातली. या सुधारलेल्या निकषानुसार, खुद्द विधानांचे, अथवा त्यापासून निगमनाने निष्पन्न होणाऱ्या दुसऱ्या एखाद्या विधानांचे ऐंद्रिय अथवा अंतर्निरीक्षणगम्य अनुभवद्वारा प्रत्यंतर येऊ शकत असेल तर ते विधान सार्थ असते. वस्तुस्थिति विषयक कोणत्याहि विधानाचे विश्लेषण केल्यास इंद्रियवित्ति-विषयक विधाने प्राप्त होतात हा दावाहि कार्नेप यांनी नंतर सोडून दिला.

मिथ्या-वस्तुविषयीची विधाने आणि सत्य-वस्तुविषयीची विधाने यांमध्ये गलत होते; म्हणून तत्त्वज्ञानातील अनेक समस्या आणि विवाद उद्भवतात असे कार्नेप यांचे मत आहे. विज्ञानाच्या भाषेचा तर्कशास्त्रीय अभ्यास म्हणजे तत्त्वज्ञान अशी त्यांची तत्त्वज्ञानाची व्याख्या आहे व तात्त्विक वाक्यरचना आणि शब्दार्थशास्त्र यांच्या अभ्यासांत त्यांनी मौलिक विचारांची भर घातली आहे त्यांनी असेहि प्रतिपादन केले आहे की, तर्कशास्त्रीय आणि गणिताचे नियम हे संश्लेषणात्मक

नसतात, तर ज्या भाषेत ते मांडलेले असतात, त्या भाषेच्या वाक्यरचनाविषयक नियमांमुळे ते अपरिहार्यपणे सत्य ठरतात. कार्नेप यांनी संभाव्यतेविषयीहि एक नवी उपपत्ति मांडली आहे. 'संभाव्यते'ने पुरावा आणि निष्कर्ष यांमधील तात्त्विक संबंध निर्दिष्ट होतो. कार्नेप यांनी संभाव्यतेच्या अंशाचे मापन करण्याची काही तंत्रे प्रस्तुत केली आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : शिल्प, पी. ए. मंपा. : दि फिलॉसफी ऑफ हडॉल्फ कार्नेप (ला सॅले, १९६३).

राजेंद्र प्रसाद

कालपट (जागतिक), तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान - कालपट (जागतिक).

कालपट (पाश्चात्य - प्रतीच्य), तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान - कालपट (पाश्चात्य - प्रतीच्य)

कालपट (भारतीय - प्राच्य), तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान - कालपट (भारतीय - प्राच्य).

काल व सतति : 'काल' हा व्यवहारांत जरी सर्वांना सुपरिचित असला तरी त्याचे यथार्थ स्वरूप मात्र तत्त्वज्ञानांना अनाकलनीय व गूढ वाटत आलेले आहे; व तें खरेहि आहे. कारण, कालाचे क्षण पाहतापाहता अस्तगत होतात, आणि भविष्य हा वर्तमानात व वर्तमान भूतात झपाट्याने जमा होत असतो. सेट ऑगस्टीन म्हणतो त्याप्रमाणे 'आधी', 'नंतर', 'भूत' व 'भविष्य' हे शब्द जरी आपण कालाच्या संदर्भात वापरत असलो तरी; व आपणांस काळ हा सतत प्रतीत होत असला तरी, त्याची व्याख्या मात्र आपणांस यथार्थपणे करता येत नाही हे खरे आहे

दिक् व काल परस्परसापेक्ष . खरे म्हणजे भूत, वर्तमान, भविष्य, आधी, आता, नंतर हे शब्द परावर्ती संबंधाचे द्योतक किंवा अभिसूचक पदे होत. गणितांत कालरहित क्रियापदे सापडतात. भूत, वर्तमान व भविष्य हे शब्द सापेक्ष आहेत. जी व्यक्ति हे शब्दप्रयोग करते, ती ज्या ठिकाणी असते, आणि ज्या क्षणी अशी विधाने करीत असते त्या ठिकाणी आणि त्या क्षणी तिच्या विशिष्ट परिस्थितीच्या व अवस्थेच्या संदर्भात तिची विधाने ही सापेक्षरीत्या खरी असतात. जर 'अ' 'व' च्या उत्तरेस असेल तर 'व' हा 'अ' च्या दक्षिणेस असतो. त्याचप्रमाणे 'अ' ही घटना जर 'व' च्या आधी घडली असेल, तर 'व' ही 'अ' नंतर घडली असे म्हटले जाते. 'दिक्' व 'काल' यातील सर्व बिंदु, अवस्था व घटना या परस्परांशी सापेक्ष असतात; पण या अवस्था व घटना ज्या एका व्यापक दिक् व काल यामध्ये असतात ती 'दिक्' व तो 'काल' ह्या सार्वदेशिक वस्तु असतात असे समजले जाते.

दिक् व काल हे परस्परांना सापेक्ष असतात. काल हा अंतराच्या (दिक्) साहाय्याने मोजला जातो व अंतर (दिक्) हे कालाच्या साहाय्याने मोजले जाते. ते परस्परसापेक्ष व परस्परावलंबी आहेत

काल हा खरे पाहता बदल किंवा परिवर्तन याच्याच साहाय्याने समज शकतो. जेथे परिवर्तन घडत नाही तेथे कालाची कल्पना अप्रस्तुत ठरते. ज्याला परिवर्तनांत रस वाटत नाही किंवा त्याला फार महत्त्व द्यावेसे वाटत नाही, तो कालाला गौण व मिथ्या समजतो; आणि म्हणून तो कालाच्या अतीत होतो; व म्हणून एका अर्थाने तो शाश्वतांत

जगतो या अर्थाने काल हा व्यावहारिक पातळीवर सत्य असतो; व पारमार्थिक अर्थाने भ्रम असतो असे म्हटले जाते.

काल हा मानवी मनाच्या जाणिवेच्या संदर्भात असतो, की मनाच्या निरपेक्षहि स्वतःपणे विश्वांतील एक घटक वस्तु म्हणूनदेखील तो वास्तव असतो हा प्रश्न फारच अवघड व गुंतागुंतीचा आहे. काल हा अनुभव घेणाऱ्या मानवी मनाने निर्माण केलेला आहे, की त्याची योजना मानवी मनाचा अनुभव घेण्याच्या रचनेत व सवयीतच आहे, तो संवेदनाचा एक साचा व आकार आहे, की विश्वाच्या मूलभूत रचनेतच तो चौथा आयाम आहे ह्या प्रश्नाला निर्णायक उत्तर देणे फार कठीण आहे.

मात्र त्याबरोबरच हेहि खरे की, जगातील असंख्य घटना, उत्क्रांति व प्रगति याना खरे मानावयाचे असेल तर 'काल' हा मिथ्या समजून चालणार नाही. काल खरा मानला तरच व्यवहार, प्रपच, विज्ञान व विज्ञानाने होणारी प्रगति ही खरी समजता येतील; म्हणून तात्त्विक अर्थाने नसले तरी 'काल'ला व्यावहारिक कारणास्तव सत्य समजावेच लागते तो केवळ व्यक्तीच्या मनावर अवलंबून ठेवून त्याला व्यक्ति-सापेक्ष समजून चालणार नाही. शकराचार्य ज्या अवस्थेचा 'पारमार्थिक' म्हणून उल्लेख करतात त्या भूमिकेवर काल व कालनियंत्रित जग हे मिथ्या व मायारूप वाटू शकेल; पण जे बदलांनी नियंत्रित झालेल्या जगतांत वावरतात व बदलांनी वद्ध आहेत त्यांना हे जग मिथ्या म्हणता येणार नाही.

सतति - कालविहीन अवस्था : अशा दृष्टीने पाहता सतति (शाश्वतता) ही भूत व भविष्य यात अमर्याद पसरलेला व अमेय असा काल नसून ती एक प्रकारची कालविहीन अवस्था आहे. 'सतति', 'शाश्वत' किंवा 'नित्य' असा त्याचा अर्थ आहे. तो मूळ शब्द लॅटिनमध्ये 'एटर्नस' असा आहे; आणि त्याचा अर्थ 'सतत असणे' असा आहे. 'कालरहितत्व' हा अर्थ व्यक्त करण्याकरिता तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात 'शाश्वत अस्तित्व' यासाठी 'इटर्नल' किंवा 'सेंपिटर्नल' हे शब्द योजले जातात 'सतति' हा शब्द 'कालरहित वर्तमान' हा अर्थ व्यक्त करण्याकरिता वापरला जातो. सतति ही एक प्रकारची कालातीतता आहे ती अस्तित्वाची एक स्थिति आहे; पण तिच्यांत अवस्था नसतात. सतति फक्त अनुभवालाच प्रतीत होते व ती संपूर्ण एकसमयावच्छेदेकरून भासते. सर्व परिवर्तने वाजूला सारल्यावर व थांबल्यावर जे अखंड आणि अविनाशी अस्तित्व उरते तेच सतति असते. सतति फक्त असते. तिला आदि नसतो, क्षय किंवा वृद्धि नसते, विकार व अंत नसतो. सततीचा अभाव कल्पनेसहि कल्पिता येत नाही. 'सतति' हे अनाद्यन्त अविकारी व नामरूपविहीन अस्तित्वाचेच एक नांव आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : टेलर, ए. ई. - दि एलिमेंट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३; आ. १३, १९५३); वर्गसन, एच. : टाइम अँड फ्री विल अनु. एफ. एल. पांगसन (न्यूयॉर्क, १९१०); राय-खेन्वाख, एच. : फिलॉसफी ऑफ स्पेस अँड टाइम, अनु. एम. रायखेन्वाख व जे. फ्रांड (न्यूयॉर्क, १९५८); ग्रुन वाम, ए. : फिलॉसॉफिकल प्रॉब्लेम्स ऑफ स्पेस अँड टाइम (न्यूयॉर्क, १९६३).

ग. ना. जोशी

काश्मिरींतील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, काश्मिरींतील

कांट, इमॅन्युएल (१७२४-१८०४) : ईश्वर, ईश्वराने निर्माण केलेले विश्व आणि विश्वांतील विविध पदार्थ अशा विषयांचा विचार तत्त्वज्ञ सतत करीत आले होते. अॅरिस्टॉटलप्रणीत तत्त्वचिंतन व ख्रिस्तीधर्मप्रणीत तत्त्वविचार या विषयांना धरून होत होता; परंतु तत्त्वचिंतकांची ही पारंपरिक दिशा आधुनिक युरोपीय तत्त्वचिंतनात बदलू लागली. मनुष्याला ज्ञान कसे होते ? ज्ञानाचे साधन असलेली बुद्धि कोठपर्यंत जाऊ शकते ? हे प्रश्न तत्त्वज्ञांपुढे येऊ लागले. ह्यूम-सारखे (पहा : 'ह्यूम') अनुभववादी तत्त्वज्ञ मानवी ज्ञानाची मीमांसा करतांकरतां संशयवादी बनले. असंदिग्धपणे ज्ञान होणं शक्य नाही; ईश्वराचे अस्तित्वहि सिद्ध होणं शक्य नाही; नीतिनियमांना आधार देतां येत नाही. अशा एका सर्वंकष संशयाच्या भोवऱ्यांत युरोपीय तत्त्वमीमांसा सापडली होती. अशा वेळी कांट ह्या जर्मन तत्त्वज्ञाने एक नवी ज्ञानमीमांसा प्रतिपादन केली. ज्ञानाचे साधन असलेल्या बुद्धीचे सामर्थ्य व मर्यादा त्याने स्पष्ट केल्या. यासाठी त्याने जी चिकित्सा (क्लिटिक) वापरली ती मूलगामी होती; म्हणून 'चिकित्सक तत्त्व-मीमांसेचा प्रवर्तक' म्हणून कांट ओळखला जातो.

१७२४ साली कोनिगज्वर्ग या शहरात कांटचा जन्म झाला. त्याचे आजोवा स्कॉटलंडचे रहिवासी होते; व तेथून देशांतर करून ते पूर्व-प्रशियांतील या शहरांत स्थायिक झाले. कांटचे वडील खोगिरे तयार करून निर्वाह करीत. कांटचे प्राथमिक शिक्षण होऊन त्याला कोनिगज्वर्ग विद्यापीठांत प्रवेश मिळाला व तेथे क्लुट्झेन या तत्त्वज्ञाचे मार्गदर्शन त्याला मिळाले. सन १७५५ पर्यंत कांटने खाजगी शिक्षकाचे काम करीत विद्यापीठीय अभ्यास चालू ठेवला व त्या वर्षी एम. ए. ची पदवी मिळविली. नंतर त्याच विद्यापीठांत अध्यापनाचे काम त्याला मिळाले. पदार्थविज्ञान, गणित, प्राकृतिक भूगोल आणि तत्त्वज्ञान ह्या विविध विषयांचे अध्यापन त्याने केले. सन १७७० मध्ये विद्यापीठांतील तर्कशास्त्र आणि सत्ताशास्त्र या विषयांच्या प्राध्यापकाची जागा त्याला मिळाली. तोंपर्यंत त्याला सांपत्तिक दृष्टीने गरिबीतच दिवस काढावे लागले.

कांट जन्मभर अविवाहित राहिला त्याचा जीवनक्रम अगदी सरळ व साधा होता; आणि ऐशो वषांच्या त्याच्या दीर्घ आयुष्यांत कोणतीहि नाट्यपूर्ण घटना घडली नाही. सन १७९४ मध्ये धर्मविषयक तत्त्व-ज्ञानावरील त्याचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला; तेव्हा प्रशियाच्या राजाने त्याला वजावले की, धर्माभिमानी लोकांना वाढगे वाटेल असे काही लिहू नये. कांटने तसे करणार नाही असे राजाला कळविले व हे प्रकरण मिटले. कोठलाहि संघर्ष घडू न देण्याची कांटची प्रवृत्ति असल्यामुळे आपल्या अध्यापनापलीकडे त्याने लक्ष दिले नाही, तर चिंतनातच मन व्यग्र ठेवले. त्याने प्रवास केला नाही व आपल्या अशक्त शरीराला काटेकोर नियमितपणाने तो जपत राहिला; म्हणूनच त्याच्या हातून दीर्घकालीन तत्त्वचिंतनाचे कार्य होत राहिले.

त्याचे आयुष्य असे एकमार्गी व शिस्तबद्ध होते; पण तो माणूसघाणा नव्हता, तर अनेक मित्रांबरोबर विविध विषयांवर चर्चा करण्यांतच तो रमत असे. त्याला वाङ्मयाची आवड व सुजाण रसिकता होती.

रूसो (पहा : 'रूसो') या फ्रेंच तत्त्वज्ञावद्दल त्याला फार आदर होता व फ्रेंच समाजक्रांतीचाहि तो समर्थक होता. विज्ञानाच्या मार्गाने वाढणाऱ्या ज्ञानसंपदेवद्दल त्याला आस्था व जिद्दाला होता. थोडक्यांत, आधुनिक युरोपीय संस्कृतीमध्ये मग्न व समरस राहून तत्त्वचिंतनाची अत्युच्च शिखरे गाठण्यासाठी अविरत परिश्रम करणारा तत्त्वज्ञानी म्हणून कांटला आदर्श मानता येईल.

मीमांसात्रयी - पूर्वीचे तत्त्वचिंतन : सन १७८१ ते १७९५ पर्यंतच्या काळात, विमर्शात्मक बुद्धिव्यापाराची मीमांसा (क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन), श्रेयात्मक बुद्धिव्यापाराची मीमांसा (क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन) आणि कलात्मक व ध्येयात्मक बुद्धिव्यापाराची मीमांसा (क्रिटिक ऑफ जज्मेंट) अशी मीमांसात्रयी कांटने लिहिली. यापूर्वी व यानंतर कांटने लिहिलेल्या प्रबंधांची थोडीफार माहिती येथे आपण करून घेऊं (मीमांसात्रयीवर स्वतंत्रपणे तीन नोटी केलेल्या आहेत.). कांटच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा व रचना या तीन मीमांसा-ग्रंथावरूनच कळून येतात; पण सन १७८१ पूर्वीच्या प्रबंधातून या मीमांसेतील सूत्रांचे बीजरूप कळते; आणि सन १७७० नंतरच्या काही लिखाणातून या सूत्रांना धरून निसर्ग, इतिहास, न्यायसंस्था, धर्म इत्यादि विषयांवरील कांटचे विवेचन पाहावयास मिळते.

कांटने पहिला प्रबंध सन १७४७ साली लिहिला. 'सजीव वस्तूतील शक्तीबद्दल काही विचार' हा त्याचा विषय होता. विज्ञानाच्या क्षेत्रांत अचेतन व सचेतन वस्तूच्या तुलनेचा प्रश्न त्या वेळी चर्चला जात होता. या चर्चेला अनुलक्षून कांटने हा विषय घेतलेला दिसतो. कांटचे लक्ष त्यापुढील काही काळातहि वैज्ञानिक प्रश्नांकडे होते. सन १७५५ साली त्याने एक निबंध लिहिला. त्यात 'निसर्गाचा एकंदर विकासक्रम आणि आकाशातील ग्रहगोलसंबंधी एक उपपत्ति' हा विषय त्याने मांडला होता. हा निबंध त्या काळातील ग्रहगोलविषयक प्रमेयांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो.

सन १७६० पर्यंत वैज्ञानिक क्षेत्रांतील विषयांसंबंधी कांटला अशी आस्था होती, पण पुढील दहा वर्षे मात्र त्याने या क्षेत्रांत काही नवे लिहिले नाही. त्याचे लक्ष तत्त्वज्ञानाच्या मूलभूत प्रश्नाकडे वळत होते व सन १७७० नंतरची दहा वर्षे तर आपल्या मीमांसेची तयारी करण्यांतच कांटने घालविली. पूर्वतयारीच्या या एकंदर वीस वर्षांतील कांटच्या लिखाणामध्ये मीमांसात्रयीतील चिकित्सक वृत्तीची बीजे दिसतात.

बुल्फ (पहा : 'बुल्फ') या जर्मन तत्त्वज्ञाचे सिद्धान्त शिकवितांना कांटला ही जाणीव झाली होती की, तार्किक बुद्धीला प्रतीत होणारी संगति वाह्य वस्तूंमध्येहि अनिवार्यपणे असते असें मानणे बरोबर नाही. सन १७५५ मध्ये लिहिलेल्या एका लेखांत कांटला ही जाणीव असल्याचे आढळते. सन १७६३ मध्ये त्याने लिहिलेल्या एका लेखात असें प्रतिपादन केले आहे की, दोन नैसर्गिक वस्तूंमधील विरोध आणि दोन विधानांतील तार्किक विरोध यांना एकरूप मानता येणार नाही; परंतु ह्यूमने कार्यकारणभावाच्या संदर्भात जी मूलभूत ज्ञान-मीमांसा केली होती तिचे मर्म मात्र या काळांतहि कांटला उमगलेले नव्हते. बुद्धीच्या सामर्थ्याबद्दल त्याचे मन शंकित झाले होते; पण ह्यूमचा परखड व सर्वकप संशयवाद अजून त्याला उमगला नव्हता. तो जेव्हा

उमगला तेव्हा जणू काही एका गाढ निद्रेतून जाग आल्याचा प्रत्यय आपल्याला आला, असें कांटने म्हटलेले आहे.

सन १७६६ मध्ये 'अतिमानुष व्यक्तींचे दर्शन घडणाऱ्याची स्वप्न-सृष्टि' या नावाचा एक लेख कांटने लिहिला. स्वीडनबोर्ग (१६८८-१७७२) नांवाच्या तत्त्वज्ञाने अतींद्रिय दृष्टीने आपल्याला दिसलेल्या दिव्यलोकांचे व दैवी व्यक्तीचे वर्णन केले व ते १७४५ साली त्याच्या 'प्रिन्सिपिया' या ग्रंथात प्रसिद्ध झाले. कांटने हा ग्रंथ वाचून असें म्हटले की, तत्त्वज्ञांची विचारसृष्टि आणि स्वीडनबोर्गची स्वप्नसृष्टि यात तसा फरक नाही. ही तुलना खरे म्हणजे योग्य नव्हती; पण यावरून एवढे ध्यानात येते की, १७६६ च्या सुमारास कांटची भूमिक तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धान्ताविषयी अतिशय संशयवादी झाली होती.

कांटची तत्त्वविचारावद्दलची संशयीवृत्ति पुढे जास्तच वळावत गेली; आणि विज्ञानाच्या विशेषतः गणिताच्या पद्धतीने तत्त्वचिंतन झाले पाहिजे, तरच तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्तांचे सत्यत्व प्रस्थापित होईल, अशी भूमिका दृढ होत गेली. सन १७६४ मध्ये कांटने एक निबंध लिहिला. त्यांत त्याने असें म्हटले की, न्यूटनच्या पद्धतीनेच तत्त्वचिंतनाच्या क्षेत्रातहि पाऊल टाकले पाहिजे; पण याच लेखांत त्याने म्हटले आहे की, नैतिक तत्त्वांच्या क्षेत्रांत वैज्ञानिक मार्गाने जाणे शक्य नाही; कारण प्रत्यक्ष प्रायोगिक प्रमाणाने ही तत्त्वे सिद्ध करणे शक्य नाही. तत्त्वचिंतनातील प्रमेयाना दृढ प्रायोगिक आधार देणे शक्य नाही, आणि तसे केल्याशिवाय त्यांना सत्य मानणेहि योग्य नाही, अशा संशयग्रस्त भूमिकेत या काळात कांटचे मन होते.

सन १७७० मध्ये कांटने लॅटिन भाषेत एक प्रबंध लिहिला. 'इंद्रिय-गम्य सृष्टि आणि बुद्धिगम्य सृष्टि यांतील भिन्नभिन्न घटकतत्त्वे आणि आधारतत्त्वे' यासंबंधीचे विवेचन या प्रबंधात आहे. याचे महत्त्व पुढील मीमांसेच्या दृष्टीने पुष्कळ आहे; कारण यात दिक् (स्पेस) या कल्पनेचा व तत्त्वाचा विचार कांटने केलेला आहे दिक् आणि काल यांच्याविषयी कांटने पुढे मीमांसात्रयीत जे विवेचन केले त्याची बीजे या लेखात दिसतात. हा लेख मुख्यत लायबनिट्झ या तत्त्वज्ञाचे दिक्-विषयीचे मत खोडून काढणारा आहे. तरी यांत युरोपीय तत्त्वज्ञानातील एका प्रमुख रूढ प्रमेयाचेहि खंडन आहे. देकार्त (पहा : 'देकार्त') व त्याच्यानंतरचे लायबनिट्झपर्यंतचे तत्त्वज्ञ असें मानीत आले होते की, दिक् व काल यांचे माणसाला अंधूक ज्ञान होते व ते ज्ञान इंद्रियापासून मिळणाऱ्या वेदनामुळे होतं. एक वस्तु दुसऱ्या वस्तूच्या डावीकडे, खाली किवा कोणत्या दिशेला आहे हे इंद्रियांना उमगते तसेच, आधी व नंतरहि ही कालविषयक जाणीवहि इंद्रियाना होते. दिक् व काल यांचे जे वेदन होते त्यावरून मग बुद्धिव्यापाराने अधूकपणे व अपुरेपणे माणसाला जाणवते की, वस्तूना दिक् या तत्त्वाचा आश्रय आहे व त्याची घडामोड कालप्रवाहात चालू आहे. ही पूर्वसूरीची भूमिका कांटने अमान्य केली. त्याचे म्हणणे असे की, इंद्रियाने जाणलेली ही किवा ती वस्तु कोठे आहे व किती वेळ नादणारी आहे हे माणसाला कळते, याचे कारण दिक् व काल यांच्या कल्पना माणसाला आधीच स्पष्ट असतात. या कल्पना माणसाला प्राकृतिक, अगभूत व स्पष्टच लाभलेल्या असतात. वस्तूचा इंद्रियद्वारा अनुभव येण्यापूर्वीच या कल्पना बुद्धीमध्ये असतात; अनुभवावरून त्या घटित झालेल्या नसतात. अनुभवाचे

जें कळते तें सदोप, भ्रामक व गडूळ असू शकतें, पण दिक् व काल यांना बुद्धीचे प्राकृतिक 'विग्रह' मानले पाहिजेत व ते अनुभवपूर्व असल्यामुळे त्यांना शुद्ध व सहज 'विग्रह' मानले पाहिजेत. ('विग्रह' ही संज्ञा येथे धातुरस ओतून मूर्ति घडविण्याच्या साच्याना वापरलेली आहे.)

या लेखांतच दिक् आणि भूमितीच्या कल्पना यांच्यातील घनिष्ठ संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न कांटने केला आहे. भूमितीच्या कल्पना म्हणजे दिक्-संबंधीच्या कल्पना असतात. विशिष्ट वस्तूचे आकलन त्या त्या वस्तुसामान्याच्याद्वारे आपण बुद्धीने करून घेतो, तसे भूमितीच्या सामान्य (किंवा सार्व) प्रमेयावाबत आपण करीत नाही. त्रिकोणाला तीन वाजू असल्या पाहिजेत, या प्रमेयाच्याद्वारे एखाद्या विशिष्ट त्रिकोणाला तीनच वाजू आहेत असे आकलन आपण करीत नाही. उलट, त्या त्रिकोणाला तीन वाजू आहेत याचे इन्द्रियानी (डोळ्यांनी) आपण आकलन करतो. वेदन जसें सरळ, प्रत्यक्ष आकलन असते; तसेच भूमितीच्या सार्व प्रमेयाचे आकलनहि प्रत्यक्ष असते.

लायबनिट्झच्या मताप्रमाणे दिक्चे आकलन अनुभवजन्य मानले तर मग भूमितीच्या प्रमेयांना सर्वकपता आणि अनिवार्यता राहणार नाही; कारण अनुभवाचा मर्यादितपणा व सदोपता त्या प्रमेयांच्या अगोर्हि येईल, असे कांटने प्रतिपादन केलें मग दिक्चे (व कालाचेहि) स्वरूप कसे आहे ? यावर कांटचे म्हणणें असे की, दिक् व काल यांना वास्तव किंवा वस्तुनिष्ठता नाही व वास्तवता नाही. ह्या दोन्ही गोष्टींना द्रव्यत्व नाही, अकस्मात् त्यांना अस्तित्व लाभतें असेहि नाही व त्यांना सवधाहि (रिलेशन) म्हणता येत नाही त्यांना बुद्धिनिष्ठ व अवास्तव (आयडियल) म्हणावें लागेल. बुद्धीच्या स्वरूपामध्ये हे विग्रह नादत असतात. इन्द्रियाने मिळालेले सर्व वेदन एकचटण्याचे कार्य या विग्रहामुळे होते.

काटची दिक् व काल यासंबंधीची वरील भूमिका रूढ तत्त्वचिंतनाला मोठाच धक्का देणारी होती तिच्या अनुपंगाने असे मानावे लागते की, मानवी बुद्धीला वस्तुजाताचे खरे रूप कधी कळण्याचा संभव व आशाच नाही. वेदन हाच आकलनाचा आवश्यक मार्ग आहे आणि मानवी मनाने दिक् व काल हे विग्रह वेदनाच्या क्रियेलाच अनिवार्य केलेले आहेत. असे जर आहे तर वैज्ञानिकांपुढे असलेले किंवा सामान्य व्यवहारात आकलन होणारें विश्व म्हणजे दिक् व काल या विग्रहांतून घाट घेऊन सामोरें आलेले अनुभव-विश्व आहे, 'फिनाॅमिनल' विश्व आहे.

सन १७७० च्या या लेखात कांटने असेहि म्हटलें आहे की, इन्द्रियांच्या कक्षेत येणाऱ्या अनुभव-विश्वापलीकडे एक सत्य-विश्व (नूमिनल) आहे व त्याचे आकलन बुद्धीला होऊं शकेल. हे आकलन बुद्धीच्या स्वगत अशा काही सकल्पनांमुळे होऊं शकेल. केवळ तार्किक अनुमाना-पेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने बुद्धि आपले सकल्पनाचे कार्य करू शकते व तेच तिचें प्रधान कार्य आहे. अनुभवविश्वापलीकडे सत्यविश्वात नादणाऱ्या वस्तूचे समक्ष ज्ञान शक्य नाही; परंतु स्वगत संकल्पनाद्वारे प्रतीकात्मक अभिज्ञेने (सिंबॉलिक कॉग्निशन) याचें ज्ञान मनुष्याला होऊं शकेल. उदा.— क्रमश पूर्त होत जाणाऱ्या वस्तूची सकल्पना बुद्धीला सहजच येते. पूर्तता अनेक असू शकतात. या सर्व पूर्तता कधी काळी साध्य होणार असतील तर असे मानावें लागेल की, एक परिपूर्ण (पर्फेक्ट) व्यक्ति (ईश्वर) असली पाहिजे. ईश्वरावद्दले हे आकलन प्रतीकात्मक अभिज्ञेने व पूर्ततेच्या संकल्पनाद्वारे माणसाला होऊं शकते.

सन १७७० ते १७८१ या काळांत वरील तत्त्वचिंतनाला पुष्कळच प्रगल्भ स्वरूप कांटने दिलें. विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान या दोन्हीचें सहजीवन शक्य आहे का ? आणि मानवी बुद्धीला या दोन प्रयत्नक्षेत्रांतील विभागणी करतां येईल का ? या प्रश्नांची उत्तरे कांटला द्यावयाची होती. शिवाय तत्त्वज्ञानाचा प्रयत्न हा आकाशाला गवसणी घालण्याचा वेडेपणा आहे का या प्रश्नाचें उत्तर कांटला द्यावयाचे होतें. ईश्वर, ब्रह्म किंवा असे काही एक परमार्थतत्त्व आहे, तशी श्रुतीची प्रतिज्ञाच आहे, माणसाने फक्त परमार्थसाधनाकडे वळावयाचे आहे, नित्यानित्यविवेक करावयाचा आहे, अशी काही श्रद्धात्मक पार्श्वभूमि कांटने स्वीकारलेली नव्हती. युरोपीय तत्त्वमीमांसाच अशा निराधार व अश्रद्धा अवस्थेंत होती, तिला आधार देण्यासाठी कांटने आपले सर्वस्व पणाला लावून एक नवी चिकित्साच निर्माण केली. (या चिकित्सेचे स्वरूप मीमांसात्रयीच्या नोदीमध्ये तपशीलवार विशद केले आहे).

मीमांसात्रयीनंतरचें तत्त्वचिंतन : आता मीमांसात्रयीच्या व्यतिरिक्त सन १७७० नंतरच्या काळांतील कांटच्या लिखाणाचा थोडक्यांत परामर्श घेऊं वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक जीवनातहि तत्त्वचिंतनाचा आधार मनुष्याला घ्यावा लागतो, या भूमिकेवरून कांटने हे लिखाण केलेले आहे. निसर्गासंबंधीच्या ज्ञानामध्ये शास्त्रीय व अशास्त्रीय अशा ज्ञानशाखा मानल्या पाहिजेत असे तो म्हणतो. शास्त्रीयतेची कसोटी तो सांगतो ती अशी की, अशा ज्ञानशाखेची उभारणी सिद्ध अशा मूलतत्त्वावर झालेली असली पाहिजे व त्या शाखेतील अगोपांगांचा एकमेकांशी अनिवार्य संबंध असला पाहिजे. पदार्थविज्ञान (फिजिक्स) हें शास्त्र आहे; पण रसायनशास्त्र (केमिस्ट्री) हें वस्तुतः केवळ विद्या किंवा कला आहे; असा फरक कांटने केला आहे. मानवजातीच्या इतिहासासंबंधी त्याने असे विवेचन केले आहे की, व्यक्तिशः मनुष्य स्वार्थबुद्धीने जें करतो त्याचे दूरवरचे परिणाम त्याला दिसू शकत नाहीत; व मनुष्याच्या अंगी अशा अनेक शक्ति आहेत की, ज्याचा विकास होण्यासाठी एका व्यक्तीचें आयुष्य आणि प्रयत्न अपुरे ठरतात. या शक्तीचा विकास होण्यासाठीच निसर्गाने माणसाला त्या शक्ति दिल्या आहेत. तेव्हा हा विकास माणसाच्या सामाजिक जीवनांतच होणें अनिवार्य आहे. माणूस व्यक्तिस्वायत्तीने भारलेला आहे व त्याचा विकास मात्र सामाजिकतेतच होणारा आहे, या दुहेरी परस्परविरोधी वैशिष्ट्यांमुळेच मानवजातीचा इतिहास विशिष्ट तऱ्हेने व विशिष्ट दिशेने घडत आला आहे. ज्या समाजरचनेत मनुष्यांना सुव्यवस्थेच्या आणि न्यायाच्या संरक्षितपणांत वैयक्तिक विकास व स्पर्धा करतां येईल अशी समाजरचना घडविण्याचें उद्दिष्ट, म्हणजे लोकतंत्र-समाजाचें ध्येय प्रत्यक्षांत आणण्याकडे इतिहासाची गति आहे, याचे वरील कारण सांगून कांट म्हणतो की, व्यक्तिस्पर्धेप्रमाणेच राष्ट्रांमधील स्पर्धाहि न्यायाच्या कक्षेत येणें अनिवार्य आहे. युद्धांना गुन्हा समजला जाईल अशा तऱ्हेची जागतिक समाजरचना अमलांत आल्याखेरीज मानवाच्या निसर्गदत्त शक्तीच्या विकासाला अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण होणार नाही; आणि व्यक्ति व राष्ट्रें शांततामय स्पर्धेत विकास पावू शकणार नाहीत, असे कांटचे प्रतिपादन आहे. सन १७८४ मध्ये कांटने पुढे ठेवलेले हे मानवी समाजाचें भव्य उद्दिष्ट आज दोनशे वर्षांनंतरहि स्वप्नवत् भासणारे आहे हे खरे; पण त्यामुळे कांटच्या प्रतिभेची श्रेय किती दूरवर होती, हें स्पष्ट होते.

धर्माच्या वावतीत कांटची तात्त्विक भूमिका विचाराला चालना देणारी व रुढ भावनांना धक्का देणारी आहे ईश्वरविषयक तत्त्वविवेचन आणि धर्माचे संस्थात्मक कार्य या दोन्ही गोष्टींना कांटने महत्त्व दिलेले नाही. धर्म ही केवळ वैयक्तिक अंतःशुद्धीची व भावनेची वाव म्हणून तिला मानवी जीवनांत तो स्थान देतो आपले कर्तव्य करताना ईश्वरी आदेशाचे तें पालन आहे असे मानावे, व या नैतिकतेपुरतीच धर्मभावना ठेवावी असे कांट मानतो. यापलीकडे, परमार्थ साधण्याच्या दृष्टीने, धर्माला स्थान नाही, अतींद्रिय ज्ञानाची मानवी बुद्धीला क्षमताच नाही, आणि ईश्वराची व मरणोत्तर जीवनाची केवळ कल्पनाच माणसाने करावी व तीहि नैतिक जीवनाच्या संदर्भातच मर्यादित ठेवावी, अशी कांटची धर्ममीमांसा आहे ही मीमांसा रुढ ख्रिस्ती धर्ममताशी जुळणारी नाही; परंतु रुढ धर्मावर टीका करण्यासाठी कांटने ही तत्वे मांडलेली नाहीत. तत्त्वतः जे सत्य पटले ते मांडणे आवश्यक आहे, अशा भूमिकेवरूनच कांटने हे विवेचन केलेले आहे

सन १७९५ पासून मृत्युपर्यंतच्या नऊ वर्षांच्या काळांत एका मोठ्या तत्त्वविवेचनात्मक ग्रंथाच्या रचनेची पूर्वतयारी कांट करीत होता. 'ओपस पोस्टुम' या नांवाच्या संग्रहात या काळांतील कांटची टिपणे प्रसिद्ध झाली आहेत कांटचा शिष्य फिश्ट (पहा : 'फिश्ट') याने ज्ञान व वास्तव यांच्या संबंधाविषयी जी ऐकान्तिक चिन्वादी भूमिका घेतली, तिला विरोध करण्यासाठी कांटने आपल्या ज्ञानमीमांसेला जास्त व्यापक बनविण्याचा प्रयत्न चालविला होता, असे या टिपणांवरून दिसते, परंतु या प्रयत्नांतून काही जास्त प्रगल्भ अशी प्रमेये कांटला मांडतां आली नसती, असे म्हणतां येतें

कांटच्या एकंदर तत्त्वमीमांसेचे महत्त्व युरोपीय तत्त्वविचाराच्या इतिहासांत फारच मोठे आहे. कोपर्निकसने जशी क्रांति मानवी विज्ञानामध्ये घडविली, तशीच कांटने मानवी तत्त्वचिंतनांत घडविली असे म्हटले जाते, ते सार्थ आहे. आपल्या बुद्धीचे सामर्थ्य व मर्यादा या दोन्हीचे यथार्थ भान मानवाला झाले, यामुळे अनेक भ्रमांतून खरोखरच मुक्त होण्याचा त्याचा मार्ग मोकळा झाला; आणि आपले नैतिक व भौतिक भवितव्य घडविण्याची जबाबदारी नभतेने अंगावर घेण्याची शक्ति या भ्रमविमोचनामुळे मानवाला लाभली; याचे श्रेय कांटच्या तत्त्वचिंतनाला द्यावे लागेल.

प्रमुख ग्रंथरचना : कांटचे सर्व ग्रंथ जर्मन भाषेत असून ते प्रशियन 'अकॅडेमी डेर विसेन्शाफ्टेन', बर्लिन, या संस्थेने २२ खंडात १९०० ते १९४२ या काळात प्रसिद्ध केलेले आहेत येथे त्याच्या काही प्रमुख ग्रंथांचाच उल्लेख केलेला आहे (ग्रंथाची नावे इंग्रजी भाषेत दिली आहेत) :

(१) क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन, प्रयमावृत्ति (१७८१), द्वितीयावृत्ति (१७८७); (२) प्रोलोगोमेना टु एनि फ्युअर मेटॅफिजिक्स, (१७८३); (३) आयडिया फॉर ए युनिव्हर्सल हिस्टरी, (१७८४); (४) फंडामेंटल प्रिन्सिपल्स ऑफ दि मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स, (१७८५); (५) मेटॅफिजिकल फाउंडेशन्स ऑफ नॅचरल सायन्स (१७८६); (६) क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन, (१७८७); (७) क्रिटिक ऑफ जज्मेंट (१७९०); (८)

मतम १-२४

रिलिजन विदिन दि लिमिट्स ऑफ रीझन अलोन, (१७९३); (९) पर्पेच्युअल पीस, (१५९७); (१०) मेटॅफिजिक्स ऑफ एथिक्स, (१७९७); (११) अन्थ्रॉपॉलॉजी फ्रॉम ए प्रॅग्मॅटिक पॉइंट ऑफ व्ह्यू, (१७९८).

हे सर्व ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वी कांटचा 'ऑन दि फॉर्म अँड प्रिन्सिपल्स ऑफ दि सेन्सिवल अँड इंटेलिजिबल वल्ड्स' हा लॅटिन भाषेतील प्रबंध १७७० मध्ये प्रसिद्ध झाला.

संदर्भ-ग्रंथ : व्लीशॉवर, एच. जे. डी : दि डेव्हलपमेंट ऑफ कांटिअन थॉट, अनु. ए. आर. सी. डंकन (लंडन, १९६२); कॅसिरर, ई. : कांटन लेवेन उंट लेहर (बर्लिन, १९१८; आ. २, १९२१); कर्नर, एस. : कांट (हार्मडस्वर्थ, १९५५); लिडसे, ए. डी. : कांट (लंडन, १९३४); फोरलॅंडर, के. : इमॅन्युएल कांट्स लेवेन (लाइप्झिग, १९११).

दि. के. वेडेकर

कॉलिंगवुड, आर. जी. [कॉलिंगवुड, रॉबिन जॉर्ज, (१८८९-१९४३)] : आगल तत्त्वज्ञानी. लॅन्कादिन येथे तो जन्माला आला. प्रथम विद्यार्थी, मग पेंब्रोक् महाविद्यालयाचा सदस्य व नंतर सत्ताशास्त्राचा प्राध्यापक म्हणून त्याने प्रौढ वयातील आपले सारे आयुष्य ऑक्सफर्ड येथे घालविले. त्याच्या आयुष्यांत तत्त्वज्ञानावर त्याने आपले मुख्य कार्य केले, त्याशिवाय तो पुरातन-वस्तुशास्त्रावरील आणि रोमन-ब्रिटनच्या इतिहासावरील अभिज्ञात योग्यतेचा व अधिकारी पुरुष होता.

तो तत्त्वज्ञानाचे इतिहासाशी तादात्म्य मानतो. इतरांच्या विचारांतील तुकडे गोळा करून रचलेल्या इतिहासाचा प्रकार तो तिरस्करणीय मानतो व असे म्हणतो की, खरा इतिहास हा मानवी विचारांचा इतिहास होय. ज्यांचा इतिहास तो लिहितो त्यांचे विचार पुन्हा अनुभवणे किंवा निर्माण करणे हे इतिहासाचे कार्य आहे असे त्याला वाटते; म्हणून खरा इतिहासकार तत्त्वज्ञानी असला पाहिजे व त्यामुळे तत्त्वज्ञानाचे मुख्य कार्य ऐतिहासिक आहे म्हणजे इतिहासाच्या एखाद्या कालखंडातील मानवी विचाराची निरुपाधिक गृहीत तत्वे प्रकाशांत आणण्याचे आहे

त्याने सौंदर्यशास्त्रावरहि मौलिक लेखन केले आहे, व ते विशेषतः ज्यात त्याने क्रोशेच्या भूमिकेसारखी भूमिका घेतली आहे; पण जो त्याच्या स्वयंरचित निरीक्षणावर व युक्तिवादावर आधारलेला आहे, अशा त्याच्या 'दि प्रिन्सिपल्स ऑफ आर्ट' (१९३८) या ग्रंथांत आढळून येते. सौंदर्यशास्त्रावरील त्याची यापूर्वीची मते 'स्पेक्युलम मेटिस' (ज्ञानाचे मानचित्र), १९२४, या ग्रंथात आढळून येतात.

प्रतिभाशाली चिंतक : तो मोठा स्वयंकल्पक असा चिंतक होता व तो आपले मुद्दे प्रगल्भ, अभिनव विचारप्रवर्तक रीतीने, एवढेच नव्हे तर प्रक्षोभक रीतीने प्रस्थापित करीत असे. त्याची प्रवचने व लेख हे नेहमी चित्तवेधक व स्फूर्तिदायक असत. 'दि फिलॉसफी ऑफ जी. वी. व्हिस्को' हा ग्रंथ धरून त्याने क्रोशेच्या दोन ग्रंथांचे इंग्रजीत भाषांतर केले होते; व सौंदर्यशास्त्राच्या वावतीत आणि इतिहास व

तत्त्वज्ञान यांचे तादात्म्य या वावरीत कोशेच्या भूमिकेचा स्वीकारहि त्याच्या स्वतःच्या संकल्पनेबरोबरच त्याने केलेला दिमून येतो. अर्थात हा यात्रिक चोदनाचा अथवा प्रभावाचा प्रकार नसून तात्त्विक चिंतनातील विशाल व समानधर्मी सहानुभूतीचा प्रकार होता.

मतपरिवर्तने : कॉलिंगवुडच्या तात्त्विक मतातहि विशेष परिवर्तने झाल्यासारखी दिसतात. तो ज्याच्या छायेत वाढला होता अशा कूक विल्सन व प्रिचर्ड याच्या ऑक्सफर्ड वास्तववादी संप्रदायाविरुद्ध त्याने प्रारंभीच्या काळात प्रचार केला व चिदादाशी अगदी समरूपी असणारी भूमिका त्याने स्वीकारली — 'एसे ऑन फिलॉसॉफिकल मेथड' (१९३३) या त्याच्या पुस्तकात तत्त्वज्ञान हे सारत न्यायानुसारी व रचनात्मक आहे; ते मानवी ज्ञान रचनात्मक स्वरूपात व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते, असे त्याने प्रतिपादले; पण त्याच्या मताप्रमाणे ही रचना म्हणजे जे कमी विकसित स्वरूपात आपल्याजवळ अगोदरच असते, अशा ज्ञानाचे श्रेष्ठ स्वरूपात रूपांतर होय.

गणित व शास्त्र यात आढळून येत नाही अशा रीतीने एकमेकांचे अत्याच्छादन करणाऱ्या संकल्पनांच्या साहाय्याने ते कार्य करते, हे त्याच्या मते तत्त्वज्ञानाचे दुसरे महत्वाचे लक्षण आहे, त्यामुळेच तत्त्वज्ञानाला त्याचे विशेष स्वरूप व विचारपद्धती प्राप्त होतात असे त्याचे म्हणणे होते. नंतर मात्र त्याच्या जीवनात संशयवाद ही विशेष प्रमुख प्रवृत्ति झाली, आणि 'अॅन एसे ऑन मेटॅफिजिक्स' (१९४०) यात तत्त्वज्ञानाला विशिष्ट पद्धत आहे ही भूमिका त्याने सोडली. तत्त्वज्ञान हा इतिहासाचा एक भाग आहे व इतिहासाच्या एखाद्या कालखंडात प्रचलित असलेल्या मानवी विचाराची निरुपाधिक आधारतत्त्वे प्रकाशात आणणे हे सत्ताशास्त्राचे कार्य आहे असे यानंतर त्याने प्रतिपादन केले. "अमुक अमुक काळातील निरुपाधिक आधारतत्त्व असे होते की... " अशा प्रकारच्या स्पष्टीकरणात्मक विधानाने रूढ स्वरूपातील कोणत्याहि सत्ताशास्त्रीय विधानाची प्रस्तावना केली पाहिजे. आणखी तो असे म्हणतो की, या आधारविधानाच्या गुणविशेषांचे मूल्यमापन करणे शक्य नाही.

एकोणिसाव्या शतकातील चितकाच्या मते उत्पत्तिदर्शक सशोधन हे मानसशास्त्रीय किंवा जीवशास्त्रीय होते; पण कॉलिंगवुडने मूलभूत उत्पत्तिदर्शक शास्त्र इतिहास आहे असे मानले. निसर्गविषयक शास्त्रेहि सारतः ऐतिहासिक आहेत, पदार्थविज्ञानापेक्षा इतिहासच वस्तूंच्या सत्य स्वरूपाशी आपला अधिक परिचय करून देतो, असे 'दि आयडिया ऑफ नेचर' (१९४५ साली मृत्यूनंतर प्रसिद्ध) या ग्रंथात त्याने म्हटले आहे.

पूर्णत्व व आत्मज्ञान : त्याच्या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखे एकच तत्त्वज्ञान म्हणजे 'मानवी अनुभवांच्या प्रमुख रुपांचे समीक्षण होय'. मानवी अनुभवाचा अर्थ तो पारंपरिक ज्ञानशास्त्राप्रमाणे वेदन किंवा संवेदन असा न करता कलावंत, संत व शास्त्रज्ञ यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे यथार्थ अनुभव असा करतो. 'कलेतील कण्ट, धर्मातील आर्तता व शास्त्रातील अविरत श्रम' यांखेरीज सत्कडे नेणारा तत्त्वज्ञानाला दुसरा मार्गदर्शक नाही; परंतु कलावंत, धर्मशास्त्रज्ञ किंवा शास्त्रज्ञ यांच्या कार्याला मर्यादा आहेत. त्यांच्यापैकी कोणालाच ते ज्याचा आविष्कार करतात त्याचे पूर्णपणे आकलन होत नाही. निराळ्या

शब्दांत सागावयाचे झाल्यास त्यांच्यापैकी प्रत्येकजण विकृतिकारक दर्पणांत तत्त्वज्ञानाला सत्तेचे प्रतिबिंब दर्शवतो व सत् कोडे आहे हे अस्पष्टपणे सुचवितो उलटपक्षी तत्त्वज्ञानाला हे प्रतिबिंब मूर्त सत्तेचे प्रतिबिंब आहे असे दिसते. याप्रमाणे पूर्णत्व व आत्मज्ञान या ध्येयाप्रत तत्त्वज्ञानी पोहोचतो.

कॉलिंगवुडचे ग्रंथ : रिलिजन अँड फिलॉसफी, मॅकमिलन, लंडन, १९१६—स्पेक्युलम मेटिस, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९२४—एसे ऑन फिलॉसॉफिकल मेथड, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९३३—ट्रिन्सिपल्स ऑफ आर्ट, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९३८—ऑटोबायोग्राफी, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९३९ (१९५१)—एसे ऑन मेटॅफिजिक्स, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, (१९४०)—दि न्यू लेव्हिअॅथन, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९४२—आयडिया ऑफ हिस्टरी, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९४६—आयडिया ऑफ नेचर, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, ऑक्सफर्ड, १९४५—एसेज इन दि फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी, ऑस्टिन, युनिव्हर्सिटी ऑफ टेक्सास प्रेस, १९६५—एसेज इन दि फिलॉसफी ऑफ आर्ट, ब्लूमिंगटन, इंडियाना युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६४.

संदर्भ-ग्रंथ : टॉम्लिन, ई. डब्ल्यू. एफ. : आर. जी. कॉलिंगवुड (लंडन, १९५३); डोनेगन, ए. : दि लेटर फिलॉसफी ऑफ आर. जी. कॉलिंगवुड (ऑक्सफर्ड, १९६२).

बी. जी. तिवारी

कॉत, ऑगस्त : (१७९८-१८५७) : अनुभवसत्तावादी विचारवंत व अर्वाचीन समाजशास्त्राचा जनक म्हणून प्रसिद्ध फ्रेंच कॅथॉलिक कुटुंबात जन्म. वृत्तीने तो बंडखोर होता. बालपणातच त्याने कॅथॉलिक ख्रिस्ती क्रियाविधीना आव्हान दिले 'दि पॉझिटिव्ह फिलॉसफी', ६ भाग (१८३०-१८४२) आणि 'ए सिस्टिम ऑफ पॉझिटिव्ह पॉलिटी : ए ट्रीटीज इन अॅप्लाइड सोशियॉलॉजी', ४ खंड, (१८५१-१८५४) हे त्याचे प्रमुख ग्रंथ होत.

सृष्टीच्या मुळाशी असलेली कारणे किंवा द्रव्यावर, किंवा अनुभवाधिष्ठित-ज्ञानकक्षेवाहेरील कोणत्याच गोष्टीवर त्याचा विश्वास नव्हता. फक्त इद्रियसंवेद्य घटनांचे प्रामाण्य त्याला मान्य होते. ईश्वरशास्त्रीय किंवा सत्ताशास्त्रीय भाषेत इहेतर अथवा इद्रिय-संवेदनवाह्य कारणे शोधण्याचा प्रयत्न विफलच होणार.

सामाजिक प्रगति बौद्धिक प्रगतीने होत असते. बौद्धिक विकासाच्या तीन अवस्था असून त्यांना अनुसरून सामाजिक विकासाच्या तीन अवस्था आहेत : (अ) ईश्वरशास्त्रीय अवस्था — या अवस्थेत स्वैर कल्पनाविलासाचे वर्चस्व असून ती स्वतःच प्रतीकनिष्ठेच्या अवस्थेतून अनेकेश्वरवादामार्गे एकेेश्वरवादांत संक्रमित होते. (ब) सत्ताशास्त्रीय अवस्था — या अवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे दैवी पुरुषाचे अ-मानवीकरण व अमूर्त शक्तीचे प्रतीकीकरण होय; आणि (क) अनुभवसत्तावादी अवस्था — केवळ निसर्ग-घटनांच्या निरीक्षणापुरती मर्यादित अवस्था. खऱ्या तत्त्वज्ञानाची भरभराट याच अवस्थेत होईल. ती विगामी पद्धतीचा अवलंब करील व सर्व तर्क-वितर्काना फाटा देईल. सुरुवातीला अत्यंत अमूर्त शास्त्रे व शेवटी मूर्त शास्त्रे अशा श्रेणीने

पुढीलप्रमाणे शास्त्राची मांडणी केली पाहिजे : गणित, खगोलशास्त्र, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र व समाजशास्त्र. यांतील नंतर येणारं प्रत्येक शास्त्र आधीच्या शास्त्रावर अवलंबून असते.

कांतने, याखेरीज, अनुभवसत्तावादी धर्माचा पाया घातला त्यांत ईश्वरपूजेची जागा मानवतेच्या पूजनाने घेतली.

संदर्भ-ग्रंथ कांत, ए. : सिस्टिम्स ऑफ पॉझिटिव्ह पॉलिटी, ४ खं, अनु जे एच. ब्राडडस (लंडन, १८७५-७७); मॅन्युएल, एफ. ई. : प्रॉफेट्स ऑफ पॅरिस (केंब्रिज, १९६२).

पी. बी. चतर्जी

काँदिलॅक, एतिएन द : एतिएन द काँदिलॅक हा फ्रेंच तत्त्वज्ञ ग्रनोव्ल येथे १७१५ मध्ये जन्मला आणि फ्ल्यू (Flux) येथे १७८० मध्ये मरण पावला धर्मोपदेशक म्हणून त्याने आपले जीवन व्यतीत केले असले आणि त्या अनुपगाने ईश्वरविषयक तत्त्वचिंतनाशी त्याचा प्रामुख्याने सवध आला असला तरी गणित व भौतिक शास्त्रे यामध्ये त्याला अधिक रस वाटे मानवी अनुभवांचे वृद्धिनिष्ठ, धर्म-निरपेक्ष प्रणालीकरण करणे हे त्याने जीवितध्येय मानले होते. वोल्टेर, न्यूटन, लॉक या तत्त्वज्ञांच्या विचारसरणीचा प्रभाव काँदिलॅकवर पडला होता. ट्रेटे डेस सेन्सेशन्स या १७५४ मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्याच्या ग्रंथाने इंड्रियानुभववादी तत्त्वचिंतक म्हणून त्याची ख्याति झाली. 'ले कॉमर्स एट ले गव्हर्नमेन्ट . . . ' या १७७६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्याच्या राज्यशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय ग्रंथांत त्याने शेती, मुक्त व्यापार यासंबंधी आग्रहाने लिहिले आहे. नागरी कायद्यांचा उगम माणसाच्या बुद्धीमधून होतो व्यक्तीला तिच्या श्रमांचे फळ मिळाले पाहिजे, असे त्याने म्हटले आहे.

तत्त्वचिंतन पद्धती : अवधान, प्रतिज्ञा, अनुमान आदि प्रक्रियांचे स्वरूप विश्लेषित करून अनुभवाची आधारतत्त्वे वा गृहीतके शोधून काढणे हे काँदिलॅकच्या ज्ञानमीमांसेचे ध्येय होते. वास्तविक घटना अथवा मूल्ये याविषयी कोणतीही मते व्यक्त करण्यापूर्वी मानवी ज्ञानाच्या कक्षा जाणणे आवश्यक होय, असे जॉन लॉकप्रमाणेच काँदिलॅकचेहि मत होते. मानवी मनाची, अनुभवाची घडण समजावून घेण्यासाठी विश्लेषण व संश्लेषण या उभय प्रक्रियांचा अवलंब केला पाहिजे. त्यानुसार ज्ञानव्यापारात जे सहवर्ती व अनुवर्ती घटक आढळतील त्यांचा शोध घेऊन त्याच्या संश्लेषणाने ज्ञानप्रक्रियेची वाधणी समजू शकेल, असे त्याचे मत होते निरवयवी, सूक्ष्म, मूलभूत स्वरूपाच्या ज्ञानघटकांचे ज्ञान होतांच विश्लेषण-प्रक्रिया पूर्ण होते त्यानंतर या मूल ज्ञानघटकांच्या अधिकाधिक संकीर्ण रचनांमधून विविध ज्ञान-प्रक्रियांचे स्वरूप स्पष्ट होत जाते हीच संश्लेषण-प्रक्रिया होय, म्हणजेच ज्ञान-प्रक्रियेची रचना, वाधणी समजावून घेणे, त्यानुसार अनुभवाचे नि सदिरघ, सुस्पष्ट स्वरूप समजणे, हे ज्ञानमीमांसेचे ध्येय होय, असे त्याचे मत होते.

तत्त्वप्रणाली . काँदिलॅकच्या मते माणसाच्या अध.पतनानंतर (फॉल) मानवी आत्म्यास होणारे सर्व प्रकारचे ज्ञान हे शारीरिक उपाधी, आणि शरीर व बाह्य पदार्थ यांमधील आंतरक्रिया, यानी मर्यादित झालेले असते. बाह्य वस्तूचे आघात ज्ञानेंद्रियांवर होतात.

वेदन व अवधान यांचा समन्वयी परिणाम म्हणजे स्थिर स्वरूपाची संवेदने होत. स्मृति म्हणजे प्रदीर्घ काळपर्यंत टिकून राहिलेली संवेदने होत. दोन वा अधिक संवेदनाविषयी प्रामाण्यविचार सुरू होतांच मूल्यमापन व प्रतिज्ञा या प्रक्रिया निर्माण होतात जाणीव म्हणजे अशा अनेकविध प्रतिज्ञाव्यापाराची साखळी होय. मानवी अनुभव म्हणजे वेदन, अवधान, संवेदन, स्मृति, प्रतिज्ञा आदि प्रक्रियांचा समुच्चय होय. विविध भाषिक खुणा, चिन्हे, प्रतिमा यानी तो व्यक्त होतो, म्हणून भाषा हेसुद्धा अनुभवाचे अविभाज्य अंग होय.

आपल्या ज्ञानमीमांसेवरील ग्रंथांत काँदिलॅकला दोन गोष्टींची पूर्तता करावयाची होती. (१) बाह्य विश्वाची सत्ता सिद्ध करणे; आणि (२) मानवी अनुभवाची वेदनाघातांनी तयार होणारी घडण विशद करणे. त्यासाठी मानवी अनुभवाचे स्वरूप वस्तुनिष्ठ व व्यक्ति-निष्ठ असे दुहेरी असते, प्रत्येक संवेदनास बाह्य पदार्थ व आंतरिक वेदन अशा उभय वाजू असतात, असे मत काँदिलॅकने मांडले आहे.

ज्ञानमीमांसेप्रमाणे मानवी स्वातंत्र्य, ईश्वराचे अस्तित्व या समस्यांचाहि विचार काँदिलॅकच्या तत्त्वज्ञानात आढळतो. इच्छा व भावना यांच्या उन्नयनातून नीति निर्माण होते आणि ईश्वर हाच मानवी नीति व अनुभव याचा प्राणस्रोत आहे, असे काँदिलॅकचे मत होते.

संदर्भ-ग्रंथ : डि पुशेसे, वागनाल्ट : काँदिलॅक सा व्हाय, सा फिलॉसफी, सा अन्पल्युअन्स (पॅरिस, १९१०); ल रॉय, ला सायकॉलोजी दि काँदिलॅक (पॅरिस, १९३७); एडवर्ड्स, पी सपा. . दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ फिलॉसफी, खं. २ (न्यूयॉर्क, १९६७).

ज. वा. जोशी

किर्केगार्ड, एस. [किर्केगार्ड, सोरन (१८१३-१८५५)] : हा आधुनिक अस्तित्ववादाचा प्रवर्तक म्हणून प्रसिद्ध आहे. किर्केगार्डचा ग्रंथसभार विपुल असला तरी त्यांत प्रतिपादिलेला विषय तत्त्वज्ञान ह्या सदराखाली मोडणार नाही. आपल्या 'दृष्टिकोण' नामक ग्रंथांत स्वतः किर्केगार्डने म्हटले आहे की, त्याने आपल्या समग्र लिखाणांत धार्मिक मूल्यांचे प्रतिपादन व पुरस्कार करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला आहे.

धार्मिक मूल्यांचा साक्षात्कार किर्केगार्डला स्वतःच्या जीवनातून घडला. किर्केगार्डचा जन्म ५ मे १८१३ रोजी डेन्मार्कमधील कोपनहेगेन शहरी एका सधन व सुखवस्तु कुटुंबात झाला. त्याचा पिता मायकेल, डेन्मार्कमध्ये येण्यापूर्वी जटलंडमध्ये राहत असे. तेथे मायकेलला अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत दिवस काढावे लागले. तिला कटाळून त्याने ईश्वराची अवहेलना केली व त्याचे अस्तित्वच नाकारले. तसेच त्याने एकदा आपल्या मोलकरणीचा विनयभंगहि केला कोपनहेगेन येथे आल्यानंतर त्याची वरीच भरभराट झाली; पण ती आपल्याला मिळालेला शापच आहे असे वाटून मायकेलला आनंद होण्याऐवजी अधिकाधिक निराशाच वाटू लागली. त्याचा असा दृढविश्वास होता की, ईश्वराला ज्याचे पारिपत्य करावयाचे असेल त्याला तो अगोदर ऐपारामांत लोळवतो व त्यानंतर घोर संकटांत टाकून केलेल्या पापाचे प्रायश्चित्त घ्यावयास लावतो; म्हणून जेव्हा १८३२ ते १८३४ ह्या दोन वर्षांच्या

अवधीत त्याची चार अपत्ये व पत्नी पटापट वारली, तेव्हा त्याला आपणावर हा ईश्वराचा कोप झाला असे वाटले. मृत्यूपूर्वी त्याच्या पित्याने सोरनसमोर आपण केलेल्या पापांची कबुली देऊन असे सांगितलें की, माझे पाप माझा पुत्र म्हणून तुला भोवल्यावाचून राहणार नाही म्हणून यापुढे आपल्या पित्याच्या पापाचे प्रायश्चित्त घेण्यासाठी तू आपले उरलेले आयुष्य परमेश्वरालाच वाहावे व त्याच्या धर्माची थोरवी जगास पटवून द्यावी. किर्केगार्डच्या मनावर हा कबुलीचा इतका परिणाम झाला की, त्यानंतर त्याने ऐहिक सुखोपभोगांकडे पाठ फिरवून आपल्या पित्याच्या अनुतापातून ज्या ईश्वराच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली त्याच्या सेवेतच आपले उरलेले आयुष्य घालविण्याचा निर्धार केला; असे असल्यामुळेच किर्केगार्डने रेजिना ओल्सेन नामक अठरा वर्षांच्या सुदरीशी प्रेमसंबंध प्रस्थापित झाले असतांना, केवळ तिच्या दृष्टीने ते अनिष्ट आहेत असे समजून तिच्याशी लग्न करण्याचें नाकारले.

किर्केगार्डच्या मनांत धर्मभावना जागृत झाली खरी; परंतु भोवतालच्या परिस्थितीकडे पाहिल्यावर त्याला असे कळून आले की, खऱ्या धर्मभावनेला तिच्यात मुळी वावच नाही. एकोणिसाव्या शतकात विज्ञानाची प्रगति झपाट्याने होत असल्यामुळे विज्ञानातच परम सत्याचा आविष्कार होतो अशी लोकांची समजूत होऊ लागली विज्ञानाला हेगेलप्रणीत अध्यात्मवादाची (आयडियालिझम) जोड मिळाल्यावर तर अशा समजुतीला भक्कम दुजोरा मिळाल्यासारखे झाले. ज्या बुद्धिवादांत वाह्य विषयाच्या अवलोकनातून मिळालेल्या ज्ञानाचाच समन्वय असतो, त्यांत व्यक्तीच्या अंतःकरणातील भावनेतून उपलब्ध होणाऱ्या धार्मिक मूल्यांचा समावेश कसा होणार? इकडे बुद्धिवादांमुळे धर्माची अशी कुचवणा होत असताना खुद्द चर्चमधून धर्माची जी शिकवणूक लोकाना मिळत होती तिची स्थिति केविलवाणीच होती. ज्या ख्रिश्चन धर्माची उत्पत्ति, प्रेम व करुणा ह्या उदात्त तत्त्वांसाठी येशू ख्रिस्ताने केलेल्या वलिदानातून झाली, त्याच्या प्रेरणेचा तर तीत लवलेसहि नव्हता काय केले म्हणजे ख्रिश्चन होता येते? ह्या प्रश्नाचें हेच उत्तर मिळत असे की, बायबल व त्याला आनुपंगिक धर्मग्रंथांचें परिशीलन केलें व नियमितपणे चर्चमध्ये जाऊन पूजेचा विधि उरकला म्हणजे झाले.

किर्केगार्डने अशा परंपरागत धर्माविरुद्ध वड उभारले त्याच्या मते धार्मिक ग्रंथांतून व रूढीतून उपलब्ध होणारा धर्म हा खरा धर्म नव्हेच खरा धर्म व्यक्तीच्या अंतःकरणातून, त्याच्या अस्तित्वाच्या मूळ प्रेरणेतून उत्पन्न होतो; म्हणून तो नेहमीच आंतरिक व आध्यात्मिक (सल्वेजिव्ह) असतो धार्मिक चेतना ही व्यक्तिमत्त्वाची प्रेरक शक्ति असून तिच्यामुळेच त्याचा विकास व परिपोष होतो.

किर्केगार्डच्या तत्त्वज्ञानांत व्यक्तिमत्त्वाच्या (इडिन्डिव्ह्युअॅलिटी) संकल्पनेला फार महत्त्व आहे. व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाच्या तीन अवस्था असतात (१) सावेदनिक , (२) नैतिक व (३) धार्मिक. जीवनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत ज्यांच्यातून सुख होईल अशा वाह्य विषयांकडे आपले लक्ष सहज जाते, पण विषयासक्त हा क्षणजीवी असतो. त्याच्या जीवनांत कसलेहि सातत्य नसतें. अशा माणसाचा मुख्य उद्देश एकच. तो म्हणजे सुखोपभोग; परंतु ज्या संपत्ति, कीर्ति, पद इत्यादि विषयांपासून सुखाची प्राप्ति होते तें व्यक्तीच्या आटोक्यांत

नसल्यामुळे त्या व्यक्तीची शेवटी निराशाच होते. निराशेमुळे विषयासक्तीचा दिवाळखोरपणा व्यक्त होत असला तरी त्या वृत्तीवर तोच एकमात्र उपाय आहे; कारण अशा निराशेतूनच दुसऱ्या म्हणजे नैतिक अवस्थेकडे (ह्यालाच वैवाहिक जीवन म्हणतात) जाण्याची प्रवृत्ति होते. समानहित (कॉमन गुड) वैवाहिक जीवनाचे इंगित होय; म्हणून असे जीवन नैतिक नियमांनी बद्ध होऊं लागतें. अशा नियमांमुळेच वैवाहिक जीवनांत सातत्य येऊन त्यात चिरंतनाची व्याप्ति होऊं लागते. वैवाहिक जीवनातूनच हळूहळू धार्मिक वृत्तीचा उदय होऊं लागतो; कारण विशिष्ट नैतिक नियमांचे पालन करणें वैवाहिक जीवनाचें मुख्य उद्दिष्ट नसून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार करणें हे त्याचें ध्येय असते; पण अशा आत्माविष्कारासाठी दापत्य-जीवनाची परिसीमा फारच तोकडी पडते दापत्य-प्रेमांत गुरफटून व्यक्तिमत्त्वाची वाढ खुंटण्याचा संभव असतो. वैवाहिक जीवनात असा एक क्षण येतो की, जेव्हा मनाची स्थिति परिपक्व होऊन ते समस्त मानवतेच्या भवितव्यावद्दल चिंतातुर होऊ लागतें. अशा चिंतेत पश्चात्ताप अथवा पापभावना (ड्रेड ऑफ अॅक्झायटी) ही प्रामुख्याने असते. अशा भावनेतच मनातील संकुचित वृत्ति नाहीशी होऊन तें मानवधर्माशी म्हणजेच परमेश्वराशी समरस होऊं लागतें. अशा वृत्तीत त्यागभावना असते. त्यागामुळे सुरुवातीस दुःख होते खरें; पण तें अभावात्मक नसून त्यांत अशाचा (पार्ट) समस्ताशी (होल) समरस होण्याचा परमानंदपण समाविष्ट असतो. असा त्याग श्रद्धा-मूलक असतो. त्यात मानवहितासाठी पराकाष्ठेच्या चिंतेचा उदय होऊन तीमुळे सर्वस्वसमर्पण करण्याचीदेखील मनाची तयारी होते. ही अस्तित्वविषयक चिंता किंवा श्रद्धा बुद्धीच्या कक्षेतील विषय असू शकत नाही. ती निरंतर सर्जनशील असल्यामुळे स्वानुभवसंबंध असते.

अस्तित्वाच्या कल्पनेशी मानवव्यक्तिमत्त्वाची कल्पना अविभाज्यपणे निगडित आहे. अस्तित्व म्हणजेच उच्च विकासासाठी झटत असलेले जिवंत व्यक्तिमत्त्व. अनुभवाच्या टप्प्यांविषयी जे वर सांगितले आहे त्यावरून हे अगदी स्पष्ट आहे की, अस्तित्व म्हणजे साधीसुधी वाव नसून त्यांत विरोधी तत्त्वाशी आत्मसंबंध प्रस्थापित करण्यासाठी सारखी धडपड चालू असते. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एका पैलूवर जोर दिला, की त्याचा विरोधी पैलू डोकें उचलतो. अशा तऱ्हेने एकाच व्यक्तिमत्त्वात विरोधी तत्त्वांचें सहास्तित्व असल्याचे दिसून येते. ह्यामुळे व्यक्तिमत्त्वात एक प्रकारचा ताण निर्माण होतो हा ताणच व्यक्तिमत्त्वाच्या क्रियाशक्तीचा मूलस्रोत आहे. अस्तित्वाच्या मुळाशी अभावाची अथवा असमाधानाची सारखी जाणीव असते व त्यामुळेच व्यक्ति ही उच्च स्तरावर जाऊन स्वतःचे समाधान करीत असते. म्हणूनच अस्तित्व हे सारखे निर्माण होत असते. “ अस्तित्व हें काहीहि (स्थायी) नसून तें सारखे वनत असतें. ”

हाच विचार दुसऱ्या प्रकारें व्यक्त करावयाचा झाल्यास ‘ अस्तित्व ’ म्हणजे ‘ संभाव्यता ’ असेच म्हणावे लागेल. अस्तित्वविषयक संभाव्यता ही वैचारिक संभाव्यतेपेक्षा फारच निराळी असते. वैचारिक संभाव्यतेला तटस्थ चित्कासारखे, आपण दुरुनच आकलन करतो, पण अस्तित्वाच्या संभाव्यतेमध्ये आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचें अत्यंत गंभीरपणे आंतरिक तादात्म्य धडवून आणावे लागते. ह्याचाच अर्थ असा की, अस्तित्वात एक प्रकारचा धोका असतो. अस्तित्वाच्या एका स्तरापासून दुसऱ्या

स्तरपर्यंत जाण्यात व्यक्तीला आपली 'इच्छा' अथवा 'निवड' व्यक्त करावी लागते. ह्या निवडीत एक प्रकारची 'जोखीम' असते. आपल्या जीवनाला एक विशिष्ट कलाटणी देण्याच्या निश्चयांत व्यक्तीला साहस करावे लागते ह्या साहसिक वृत्तीतच आत्म-चैतन्य निर्माण होते.

किर्केगार्डचे असे म्हणणे आहे की, ज्या माणसाने निराशेच्या कटुतेचा अनुभव घेतला नाही त्याला जीवनाचा मुळी अर्थच कळला नाही. खऱ्या स्वातंत्र्याचा उगम आंतरिक आकुलतेत अथवा अस्तित्वविषयक चिंतेत सापडतो चिंता म्हणजे भीति नव्हे. जेव्हा अस्तित्वविषयक सभाव्यतेची आपणास जाणीव होते तेव्हाच आपल्याला चिंता वाटते. भीतीला काहीतरी भयंकर अशा वाह्य विषयाची गरज असते; म्हणून तिचा संवध आपल्या मानसिक क्रियेशीच असतो; परंतु अस्तित्वविषयक चिंतेंत कसलाच विषय नसतो चिंता म्हणजे द्वविरोधात्मक अनुभव; कारण स्वातंत्र्याच्या सभाव्यतेमुळे माणूस आकर्षित होतो तर तो परावृत्तपण होतो, म्हणूनच अस्तित्वविषयक चिंता ही 'सहानुभूति-युक्त विरोधभावना' व विरोधभावनायुक्त सहानुभूति' असते, असे म्हणावे लागेल किर्केगार्डच्या अशा विश्वासामुळे त्याला अस्तित्ववादाचा समर्थक मानण्यात येते

किर्केगार्डने आपले लिखाण अनेक टोपण नावांनी केले आहे. अंतः-करणातील कळकळ किर्केगार्डच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य असून त्याची शैली काव्यमय झाली आहे त्याचे 'दि सेड्युसर्स डायरी' व 'इन व्हिनो व्हेरिटस' हे तर डॅनिश भाषेतच काय पण जागतिक वाङ्मयातील उत्कृष्ट लेखनाचे नमुने समजले गेले आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : लौरी, डब्ल्यू. : किर्केगार्ड (न्यूयॉर्क, १९३८); ब्रेटॉल, आर. : किर्केगार्ड अँथॉलॉजी (प्रिन्स्टन, १९४६); किर्केगार्ड, एस. ए. : आयदर ऑर, अनु. डी. एफ. स्वेन्सन व डब्ल्यू लौरी, २ खं (प्रिन्स्टन, १९४१, १९४४);— : कन्क्लूझिंग अन्सायंटिफिक पोस्टस्क्रिप्ट, अनु. डी. एफ. स्वेन्सन व डब्ल्यू लौरी (प्रिन्स्टन, १९४१);— : स्टेजेस ऑन लाइफ्स वे, अनु. डब्ल्यू लौरी (प्रिन्स्टन, १९४०);— : दि पॉइंट ऑफ व्ह्यू, अनु. डब्ल्यू लौरी (प्रिन्स्टन, १९४१);— : दि कन्सेप्ट ऑफ ट्रेड, अनु. डब्ल्यू लौरी (लंडन, १९४४).

ना. वि. जोशी

किर्चॉफ, जी. आर. : [किर्चॉफ, गुस्ताव्ह रॉबर्ट (१८२४-१८८७)] : हा सुप्रसिद्ध भौतिकविज्ञानवेत्ता होता. एकोणिसाव्या शतकांत विज्ञान हे अत्यंत लोकप्रिय होऊ लागले होतें. त्यामुळे तोल सुटून काही वैज्ञानिक लेखक अनुभवापलीकडील दार्शनिक तत्त्वाची व्याख्या वैज्ञानिक पद्धतीमार्फत करण्यांत सरसावू लागले. हेगेल, हक्स्ले यांसारख्या वैज्ञानिक लेखकांनी जडवादाचा पुरस्कार केला; पण किर्चॉफ, माख, बोल्झमान, पिअर्सन ह्या विज्ञानवेत्त्यांनीमात्र अशा प्रवृत्तीला आळा घातला. त्याच्या मते विज्ञानाचे मुख्य कार्य म्हणजे संवेद्य विषयाचे यथातथ्य वर्णन करणे हेच होय. संवेद्य विषयाच्या जगापलीकडे जाऊन ते जग का आहे ह्याची व्याख्या करणे हें विज्ञानाचे कार्य नाही.

वर्णनवादी वैज्ञानिकाना तत्कालीन रसायनविज्ञान व भौतिक-

विज्ञानाचा आधार सापडला ह्या दोन्ही विज्ञानात अदृश्य असे परि-काल्पनिक पदार्थ व त्यांचे संवध याद्वारे संवेद्य विषयाचे आकलन करावे लागतें. वैज्ञानिक प्रगतीसाठी अशा पद्धतीचा उपयोग निःसंशय फारच श्रेयस्कर ठरला; परंतु त्यात एकच दोष होता व तो हा की, त्यामुळे 'वैज्ञानिक सत्ता' म्हणजे अदृश्य पदार्थांचे जग व 'संवेद्य सत्ता' म्हणजे अनुभवात येणारे जग यात विरोध निर्माण होऊ लागला. अशा परि-स्थितीत किर्चॉफ, माख, ओस्टवाल्ड यासारख्या वैज्ञानिकांनी असा आग्रह धरला की, संवेद्य जगाची सत्ता हीच खरी असून वैज्ञानिक सिद्धान्त परिकल्पना ह्या संवेद्य जगाचे वर्णनमात्र आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : पासमोर, जे. ए. हंड्रेड इयर्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९५७; आ २, १९६६); स्टेविंग, एल. एस. : ए मॉडर्न इंट्रोडक्शन टु लॉजिक (लंडन, १९३१; सुधा. आ २, १९३३); अँलओटा : दि आयडिऑलस्टिक रिअॅक्शन अगेन्स्ट सायन्स, अनु. ए. मॅक्कॅस्किल (लंडन, १९१४).

ना. वि. जोशी

किर्कतव्यमीमांसा : जेव्हा दोन किंवा अधिक सामान्य नीतिनियमांत अथवा कर्तव्यात विरोध येतो; व विशिष्ट परिस्थितीत काय करणें युक्त आहे हे ठरविणें विकट होतें तेव्हा अशा संभाव्य अपवादात्मक परिस्थितीत कोणती कृति युक्त, त्याना सामान्य नीतिनियम कसे लागू पडतात वगैरे तपशीलवार चिकित्सा करणारें शास्त्र म्हणजे किर्कतव्यमीमांसा. नीतिशास्त्र हे सामान्य नीतितत्त्वाचा विचार करतें तर किर्कतव्यमीमांसा विशिष्ट परिस्थितीत ही सामान्य तत्त्वे कशी लागू पडतात याचा तपशीलवार विचार करते. रॅशडॉल, जी. ई. मूर यासारखे तत्त्वज्ञ किर्कतव्यमीमांसा ही नीतिशास्त्राच्या अंतिम ध्येयाचा एक मुख्य भाग आहे असे मानतात, तर ब्रॅड्लेसारखे तत्त्वज्ञ किर्कतव्यमीमांसा अशक्य व नैतिकदृष्ट्या अनिष्ट आहे असे प्रतिपादतात त्याच्या मते नीतिनिर्णय हा प्रत्येक व्यक्तीने घ्यावयाचा असतो. नीतिनिर्णय असा संदर्भ-ग्रंथ पाहून घेणें हें नैतिकतेच्या अभावाचे द्योतक आहे. जेसुइट पंथातील कॅथॉलिक धर्मगुरूंची शब्दप्रामाण्यवादी किर्कतव्यमीमांसा असो किंवा आधुनिक उपयोगितावादी किर्कतव्यमीमांसा असो दोन्हीहि तितक्याच अनिष्ट आहेत.

रॅशडॉल ब्रॅड्लेच्या या आक्षेपांचा समाचार घेतात व किर्कतव्यमीमांसा अशक्य किंवा अनिष्ट नसून आवश्यकहि आहे, असे प्रतिपादितात. त्यांच्या मते जेसुइटपंथीय धर्मगुरूंची किर्कतव्यमीमांसा ही सद्धेतूने प्रेरित होऊन लिहिली नसल्यामुळे तिला अनिष्ट वळण लागलें. सद्धेतूने म्हणजे व्यक्तीला नैतिक निर्णय घेण्यांत मदत व मार्गदर्शन करण्याच्या हेतूने लिहिलेली किर्कतव्यमीमांसा उपयुक्त व इष्टहि आहे; परंतु अशा शास्त्राला खालील मर्यादा आहेत : (१) साध्याची निवड अतःप्रज्ञेने होत असते म्हणून किर्कतव्यमीमांसक येथे मार्गदर्शन करूं शकत नाही. हें खरें असले तरीहि पुष्कळ वेळां साध्याची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे निर्णय घेण्यात ज्या अनेक अडचणी येतात, त्या बाबतीत किर्कतव्यमीमांसक मदत करूं शकतो. (२) साधनाच्या बाबतीत मर्यादा (अ) आपल्या वागणुकीचा जवळजवळ ९/१० भाग हा रुढि, चालीरीति व कायदा यांनीच अनुशासित केलेला असतो, (व) जीवनाच्या अंग-प्रत्यंगांचा तौलनिक विचार करून त्याचें स्थान

ठरविण्याकरिता सर्व क्षेत्राचे पुरेसे ज्ञान आवश्यक आहे, पण ते कोणत्याहि व्यक्तीस अशक्य आहे. (३) साधने ही साध्यातच अंगभूत असल्यामुळे साध्ये व साधने यांची फारकत करून साध्याचा विचार अन्तःप्रज्ञायुक्त नीतिज्ञाकडे व साधनाचा विचार चिकित्सक किंकर्तव्यमीमांसाकाकडे असे करता येत नाही.

प्रस्तुत लेखकाच्या मते शब्दप्रामाण्यवादी किंकर्तव्यमीमांसा नीतीला कायद्याचे स्वरूप देते, तर उपयोगितावादी किंकर्तव्यमीमांसा नीतीचे दूरदर्शीपणा व व्यावहारिक शहाणपण यांत रूपांतर करते म्हणून किंकर्तव्यमीमांसा नीतिशास्त्राचे स्वरूप विकृत करते.

संदर्भ-ग्रंथ : रॅशडॉल, एच दि थिअरी ऑफ गुड अँड ईव्हिल, २ खं. (ऑक्सफर्ड, १९०७; आ. २, १९२४), मूर, जी ई. : प्रिन्सिपिआ एथिका (केन्ब्रिज, १९०३); ब्रॅड्ले, एफ एच. : एथिकल स्टडीज (लंडन, १८७६, सुधा. आ. २, १९२७), टिळक, बा गं श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५, आ ७, १९५६)

शि. स. अंतरकर

कुटुंब : कुटुंब हा एक अतिशय मूलभूत व सर्वत्र आढळून येणारा सामाजिक समूह होय. कुटुंब हा एकाच घरांत राहणारी मातापितरे व त्याची अपत्ये यांचा जैव घटक आहे. त्याकरवीच मानवी लैंगिक आणि वाशिक संबंध याचे नियमित आप्तसंबंधाचे निरनिराळे घटक किंवा जीवशास्त्रीय आणि सामाजिक प्रजोत्पादन यांमध्ये, सस्था म्हणून रूपांतर करण्यात आले आहे. त्यातील पहिला उद्देश विवाहितांचा काम-संबंध आणि कुटुंबामध्ये संततीचे संवर्धन करणे यामुळे साध्य होतो; तर दुसरा उद्देश, कुटुंबाचे मान्यता दिलेल्या आदर्शांचे शिक्षण, सामाजिकीकरण, आणि प्रौढ व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्थिरीकरण यामुळे साध्य होतो. कुटुंबाची वैशिष्ट्ये स्थिरता, परस्परावहलचें प्रेम आणि निष्ठा; व रक्तसंबंधांमुळे निर्माण होणारे दृढ ऐक्य हीं आहेत.

एककेद्री व संयुक्तकुटुंबपद्धती : एकपत्नीत्वयुक्त कुटुंब हा कुटुंबपद्धतीचा सर्वसामान्य प्रकार आहे. कुटुंबसंस्थेमध्ये क्वचित् बहुपत्नीत्व आणि त्याहून अधिक अल्प प्रमाणात बहुपतित्व आढळते. कुटुंबामध्ये समाविष्ट असलेल्या जोडप्याच्या संख्येनुसार, कुटुंब हे एककेद्री (एक जोडपें आणि त्याची सतति) किंवा संयुक्तस्वरूपाचे असते. शेतीप्रधान समाजामध्ये संयुक्त-कुटुंबपद्धती अधिक उन्नतावस्थेत पोचली. भारतामध्ये संयुक्त-कुटुंबपद्धती ही न्हास पावत असली तरी ती अजून वऱ्याच प्रमाणात आढळते आणि तीमध्ये आईवडील, त्यांचे लग्न झालेले मुलगे, सुना व त्याची अपत्ये या सर्वांचा समावेश असतो ते सर्व ' जेवणखाण, मालमत्ताविपयक गोष्टी व देवकार्य ' या गोष्टी एकत्रितपणे करतात. ज्या वेळेस बदललेल्या सांपत्तिक व सामाजिक परिस्थितीमुळे वरील गोष्टींना खीळ बसते, त्या वेळेस सर्वसाधारणपणे उत्पादनाचा घटक असलेली ही एकत्र-कुटुंबसंस्था मोडून पडते. अशा प्रकारे, उद्योग-धंद्यांची वाढ, गावाचे शहरीकरण, दुष्काळ आणि उच्च शिक्षण या गोष्टी संयुक्त-कुटुंबपद्धतीऐवजी एककेद्री-कुटुंबपद्धतीस अनुकूल असतात. एककेद्री-कुटुंबपद्धतिसुद्धा वर सांगितलेल्या गोष्टीमुळे

क्षीण होते; विशेषतः ज्या वेळेस आरोग्य व शिक्षण यासारखी बहुतेक मूलभूत कार्ये एखादे कल्याणकारी शासन स्वतःकडे घेते आणि एखाद्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कुटुंब हे केवळ एक उपभोक्ता घटक बनतें, त्या वेळेस एककेद्री कुटुंबपद्धतीत क्षीणत्व येते. कोणतेहि कुटुंब हें अंतर्गत कऱ्हा, मानसिक किंवा इतर भंभीर आजार, भिकेस लागणें, आई किंवा वडील यांची दीर्घकालीन अनुपस्थिति, दारूचें व्यसन, व्यभिचार, विरह किंवा कायदेशीर घटस्फोट आणि आई किंवा वडील यांपैकी एकाचा मृत्यु यांमुळे धोक्यात येण्याची शक्यता असते. याचा प्रतिकार धार्मिक आणि नैतिक उपायांनी (उदा.— ' विवाहबंधनाचा विच्छेद अशक्य असल्याचा उपदेश, अपराधी व्यक्तीची निंदा करणें वगैरे), कायदेशीर तरतुदीनी (विवाहासंबंधीचे कायदे, मालमत्ता व वारसा यांसंबंधीचे कायदे, स्त्रिया व अल्पवयीन मुले यांच्या सरक्षणासंबंधीचे कायदे), समाजविघातक गोष्टीविरुद्ध तरतुदीनी (सामाजिक आरोग्य, कुटुंबाला योग्य सल्ला देणें इत्यादि गोष्टीनी) करणे शक्य आहे. कुटुंबांतील अधिकाराचे मुख्य दोन प्रकार आहेत : पितृप्रमुख किंवा पितृसत्ताक व मातृप्रमुख किंवा मातृसत्ताक (या पद्धतीत अधिकाराचा उपयोग बहुधा मामाकडून होतो). मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती अद्यापि भारताचा दक्षिण भाग व आसाम या ठिकाणी प्रचलित आहे. कुटुंबावर होणाऱ्या आधुनिक जीवन-पद्धतीच्या आक्रमणामुळे, या अधिकारपद्धती क्रमशः नाश पावत आहेत. यामुळे विशेषतः पाश्चात्यांमध्ये अल्प-वयातील मुल्लेगारप्रवृत्ति वाढत आहेत.

उद्गमविषयी भिन्न उपपत्ति : तत्त्वज्ञानी कुटुंब-संस्था आणि तिचा उद्गम यांविषयी निरनिराळ्या उपपत्ति दिल्या आहेत, आणि त्या बहुतांशी मर्यादित स्वरूपाच्या सांस्कृतिक उभारणीतून निर्मिलेल्या आहेत. हॉन्जच्या कल्पनेप्रमाणे एका काळीं अशी एक नैसर्गिक अवस्था होती की, ज्या वेळेस भीषण मृत्यूची सतत भीति व धोका वाटत होता; मानवी जीवन हे एकाकी, विपन्न, ओगळवाणें, पशुतुल्य, आणि कमी आयुर्मर्यादा यानी युक्त होते. त्यांतूनच ' सामाजिक करार ' आणि पितृसत्ताक कुटुंब-पद्धती निर्माण झालीं असावीत. उत्क्रान्तिवादाचा पुरस्कार करणारे अनुभव-सत्तावादी, कुटुंबसंस्थेची उत्क्रांति पुढे दिलेल्या क्रमानुसार झाली असें मानतात. क्रम असा : स्वैर कामसंबंध, समूह-विवाह, बहुपतित्व, बहुपत्नीत्व, पितृसत्तेनुसार बनलेले एक-पत्नीकत्व. ब्रिफॉल्डच्या मताप्रमाणे कुटुंबाची रचना मातृसत्तेनुसार झाली आहे. सांस्कृतिक सापेक्षतावादी लोक संस्कृतिरचनेनुसार आढळणाऱ्या बहुविध कुटुंब-पद्धतीमुळे इतके प्रभावित झाले की, त्यांना याच्या मुळाशी एक सर्वसामान्य आदर्श आहे याची जाणीव झाली नाही. आधुनिक मानववंशशास्त्र व समाजशास्त्र यांतील संशोधन कुटुंब-संस्थेचा उद्गम हा एखाद्या आकस्मिक ऐतिहासिक घटनेमध्ये शोधण्या-ऐवजी, तो — लैंगिक प्रेम, अपत्यकामना, स्वतःची नैतिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये पुढील पिढीमध्ये संक्रमित करण्याची इच्छा, अखंड-प्रेमाची गरज, शिक्षणाच्या वाढतीत स्थिर अधिकाराची जहरी, मूलभूत आर्थिक स्थैर्याची आवश्यकता, नाजूक भावना, मुलावहलची उत्कट इच्छा आणि मुलाच्या लांबणीवर पडणाऱ्या परिपक्वतेच्या कालांत स्थिर विश्वासाचें ठिकाण, इत्यादि — केवळ कुटुंबसंस्था (च) पूर्ण करूं शकेल अशा, मानवी स्वभावाच्या कायम स्वरूपाच्या गरजांमध्येच शोधला पाहिजे या मताच्या स्वीकृतीकडे वळते.

संदर्भ-ग्रंथ वेल, एन. डब्ल्यू व व्होगेल, ई. एफ. संपा. : माँडन इंट्रोडक्शन टु दि फॅमिली (लंडन, १९६०); फार्वर, बी. फॅमिली ऑर्गनायझेशन अँड इटरअॅक्शन (सॅफ्रान्सको., १९६४), वेस्टरमार्क, इ. : हिस्टरी ऑफ ह्यूमन मॅरेज, ३ ख (लंडन, १८८९; आ. ५, १९२१); कार्निश, एच. डी. : दि हिंदु जॉइंट फॅमिली (लंडन, १९५५), घुर्गे, जी. एस. फॅमिली अँड किन इन इंडो-युरोपियन कल्चर (मुंबई, १९५५; आ. २, १९६२), कापडिया, के. एम. मॅरेज अँड फॅमिली इन इंडिया (मुंबई, १९५५, आ. ३, १९६६).

आर. व्ही. डस्मेट

कुमार वेदान्ताचार्य : कुमार वेदान्ताचार्य (इ. स. १३१७-१४१४) हे वेदान्तदेशिक किंवा वेकटनाथ याचे पुत्र. याना नायनाचार्य कुमार वेदान्तदेशिक, वरदाचार्य, वरदनाथ, वरददेशिकाचार्य, वरदराज-सूरि, वरदनाथकसूरि, वरदगुरु असेहि म्हणत. विख्यात पंडित व रामानुज-सिद्धान्ताचे निष्ठावान अनुयायी या नात्याने त्यांनी आपले जीवितप्रवचन, ग्रंथलेखन (विशिष्टाद्वैतपर), विशिष्टाद्वैतप्रचार व अन्यमतखंडन यात व्यतीत केले. रामानुजदर्शनाचा ध्वज उच फडकावणारे व प्रतिवादिभयंकर म्हणून ते विख्यात होते. त्यांच्या असंख्य ग्रंथांपैकी त्यांचे वडील व गुरु वेदान्तदेशिक यांच्या जीवितकार्यासंबंधी त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ असे :

(१) देशिक मंगलाशासन, (२) प्रार्थनाष्टक, (३) प्रपत्ति, (४) दिनचर्या, (५) विग्रहध्यान, व (६) पिळ्ळै यददि (वीस तामिळ श्लोकात वेदान्तदेशिकाचे माहात्म्यवर्णन).

अन्य ग्रंथ विशिष्टाद्वैतपर आहेत (७) सारार्थसंग्रह, (८) अभयप्रधानसार, (९) विरोधभंजनी, (१०) प्रवधसार, (११) तत्त्वत्रयचुलुक, (चिदचिदिश्वरतत्त्वनिरूपण), (१२) रहस्यत्रयचुलुक, (१३) आहारनियम, (१४) न्यासतिलकव्याख्या, (१५) सगुणब्रह्मसमर्थन, (१६) शकाशतकम्, (१७) अभेदखंडनम्, (१८) अविद्याखंडन, (१९) त्यागशब्दार्थनिर्णय, (२०) तत्त्वमुक्ताकलाप-शांति, (२१) अधिकरणचिंतामणि, (२२) मीमासापादुकापरित्वाण, (२३) अधिकरणसारावली, (२४) आराधनासंग्रह, (२५) चरम-गुरुनिर्णय, (२६) व्यावहारिक-सत्यत्वखंडन, (२७) फलभेदखंडन, (२८) प्रपत्तिकारिका

संदर्भ-ग्रंथ : दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ख. ३, (केन्नज, १९४०);

व. ग. राहुरकर व आर. रामानुजाचारी

कुमारस्वामी, आनंद : आनंद कुमारस्वामी यांचा जन्म २२ ऑगस्ट १८७७ रोजी कोलवो येथे झाला त्याची आई इग्रज होती त्यांचे वडील, सर मुथु कुमारस्वामी, हे एक विद्वान् सिहली गृहस्थ होते. ते दोन वर्षांचे असतांनाच त्यांचे वडील निवर्तले. त्यामुळे त्यांच्या शैशवाचा व कुमारावस्थेचा काळ इंग्लंडमध्ये गेला. त्यांचे शिक्षणहि विविध कॉलेज व लंडन विद्यापीठ या संस्थांत झाले.

त्यांना मुख्यतः शास्त्रीय विषयांचेंच शिक्षण देण्यांत आलें. डॉक्टरेटच्या पदवीकरिता त्यांनी लिहिलेल्या प्रवधाचा विषय 'सिलोनचें

भूस्तरशास्त्र' हा होता. पंचवीस वर्षांचे असताना त्यांना सिलोनच्या खनिजसशोधन-खात्याचे संचालकत्व प्राप्त झाले त्याची आवड हळूहळू बदलत जाऊन पौर्वात्य संस्कृतीचा विशेषतः पौर्वात्य ललितकलाचा, अभ्यास करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति झुकली पुढे काही वर्षांनंतर त्यांनी निसर्गशास्त्राच्या क्षेत्रात काम करण्याचे सोडून दिले व आपली सर्व कार्यशक्ति पौर्वात्य विचार, कला व साहित्य यांचे परीक्षण व विवेचन करण्याकडे लावण्यास सुरुवात केली.

वोस्टन येथील ललितकला-वस्तुसंग्रहालयात त्यांनी सुमारे तीस वर्षे काम केले तेथे असताना त्यांनी अफाट साधनसामग्री गोळा केली व अंगच्या विद्वत्तेचा उपयोग करून व अत्यंत मेहनत घेऊन त्या सामग्रीची वर्गवारी व महत्त्वमापन केले, आणि त्यातून योग्य ते निष्कर्ष काढले. त्यांनी तत्त्वज्ञान, धर्म, सांस्कृतिक इतिहास, ललितकला व सौंदर्यशास्त्र या विषयावर लेखन केले आहे ज्या तत्त्वज्ञानविषयक व सौंदर्यशास्त्र-विषयक प्रश्नांच्या विचारात त्यांचे मन व्याप्त असे, त्या प्रश्नांतून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक समस्यांचाहि विचार त्यांनी आपल्या काही निबंधांतून केलेला आहे तत्त्वज्ञान-जिज्ञासूच्या दृष्टीने त्यांचे खालील लेखन सर्वांत महत्त्वाचे आहे त्यांचे दोन निबंधसंग्रह (१) 'दि डान्स ऑफ शिव' (शिवनृत्य), (२) 'दि ट्रॅन्सफॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट' (कलाकृतीत दिसून येणारे निसर्गचे रूपांतर) व (३) डॉ. एस. राधाकृष्णन यांनी संपादित केलेल्या 'कॉन्टेम्पोररी इंडियन फिलॉसफी' या ग्रंथांतील त्यांचा लेख 'आर्ट अँड स्वदेशी' या त्यांच्या निबंधसंग्रहातील काही निबंधहि तत्त्वज्ञानदृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत तसेच 'हिंदुइझम अँड बुद्धिझम' या त्यांच्या सुप्रसिद्ध व अभ्यासपूर्ण तौलनिक प्रबंधातहि तत्त्वज्ञानातील वन्याच विवाद्य मुद्द्यांसंबंधी त्यांची निश्चित मते प्रकट झालेली आहेत

भारतीय परंपरेचे, तसेच संपूर्ण पौर्वात्य परंपरेचें, स्वरूप विवेचन करावयाचे ते व्यापक, कलात्मक व नवनिर्मितीला पोषक होईल अशा रीतीने करावे असा त्यांचा सतत प्रयत्न असे. वरवर भिन्न वाटणाऱ्या निरनिराळ्या संप्रदायांना व दर्शनाना सामान्यपणे आधारभूत असलेले एक सर्वकप भारतीय तत्त्वज्ञान आहे, याबद्दल त्यांची पूर्ण खात्री झालेली होती या सर्वसामान्य तत्त्वज्ञानाला त्यांनी 'चिरंतन तत्त्वज्ञान' असे नाव दिले आहे

या तत्त्वज्ञानाची परंपरा फार प्राचीन काळापासून अव्याहत चालू आहे या दृष्टीनेच केवळ ते 'चिरंतन' नाही, तर मानवी स्वभावांत त्याची पाळे-मुळे खोल रुजली आहेत या अर्थानेहि तें 'चिरंतन' आहे धार्मिक प्रेरणा व सत्ताशास्त्र या दृष्टींनी विचार करण्याच्या दोन प्रवृत्ति मानवी स्वभावांत अगभूतच आहेत "तत्त्वज्ञानाच्या या 'आद्य आविष्कारात' वरील दोन प्रवृत्तीची हातमिळवणी होणें शक्य झाले आहे मानवाला प्राप्त झालेले उच्चतम ज्ञान हे ईश्वरी साक्षात्काराचें फल मानले जाते. या ज्ञानात स्वसवादित्व असते, परंतु तात्त्विक व्यवस्थेची बांधणी नसते; ते बुद्धीच्या आवाक्यातील असूनहि त्याची झेप अनिवार्यनीय अशा काही तत्त्वाकडे असते. या ज्ञानाच्या प्रकाशात 'धर्म' व सत्ताशास्त्र' यांच्यातील भिन्नत्व लोपत नाही, पण त्यांची अंतिम एकात्मता प्रत्ययाला येते."

संदर्भ-ग्रंथ : कुमारस्वामी, ए. के. : दि डान्स ऑफ शिव (न्यूयॉर्क, १९१८);— दि ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ नेचर इन आर्ट (केंब्रिज, १९३४);— : हिंदुइज्म अँड बुद्धिज्म (न्यूयॉर्क, १९४३);— आर्ट अँड स्वदेशी (मद्रास, १९१२).

वि. श्री. नरवणे

कुमारिल व संप्रदाय : कुमारिलभट्ट हे तूतातभट्ट याहि नावाने ओळखले जातात त्याची गणना भारताच्या सर्वश्रेष्ठ दार्शनिकांमध्ये होते शबरस्वामीनी आखलेल्या सैद्धांतिक चौकटीत तपशील भरण्याची कामगिरी त्यानी उत्तम रीतीने वजाविली ज्या वेळी कुमारिल जन्मास आले त्या वेळी बौद्धधर्माचा प्रभाव भारतभर पसरलेला असून वैदिक धर्म जवळजवळ नामशेष होण्याच्या वेतांत होता अशा या योग्य वेळीच वैदिक धर्माचे रक्षणकर्ते म्हणून कुमारिल याचा जन्म झाला भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात याच रूपाने त्यांची स्मृति अमर राहिल बौद्धधर्माच्या सखोल ज्ञानाच्या जोरावर त्याना बौद्धाचे पारिपत्य करता आले असे म्हणतात की, त्यानी स्वतः हे ज्ञान बौद्ध भिक्षूच्या छत्रवेपाने एका नामाकित अशा बौद्ध गुरूकडून मिळविले आणि पुढे तर त्यानी वादात आपल्या गुरूचाच पाडाव केला या किंवदतीत वरेच तथ्य असावे असे वाटते, कारण कुमारिल याच्या ग्रंथाच्या अभ्यासावरून त्याना असलेले बौद्धसिद्धान्ताचे अचूक आणि सविस्तर ज्ञान सूचित होते ही गोष्ट अन्य आस्तिक दर्शनांमध्ये आढळत नाही.

कुमारिल यांचा काल त्याच्यासंबंधी लिखित स्वरूपात उपलब्ध असलेल्या आख्यायिकावरून असेहि दिसून येते की, थोर बौद्ध तार्किक धर्मकीर्ति आणि श्रीशंकराचार्य यांच्या ते समकालीन होते. असे म्हणतात की, त्याच्या तत्त्वाभ्यासाच्या सुरुवातीच्या काळात धर्मकीर्ति यांनी त्याना वादात पराजित केले होते आणि श्रीशंकराचार्य यांची भेट झाली त्या वेळी ते त्रिवेणी-सगमावर अग्नीत आत्मार्पण करण्याच्या तयारीत होते. वादप्रसंगी स्वतःच्या बौद्धगुरूचे पारिपत्य करून त्यानी गुरुद्रोहाचे फार मोठे पातक केले होते आणि त्याची निष्कृति म्हणून त्यानी अग्निप्रवेश केला कुमारिल श्रीशंकराचार्य यांचे ज्येष्ठ समकालीन आणि धर्मकीर्ति यांचे कनिष्ठ समकालीन असून ते सातव्या शतकात झाले असावेत त्या वेळी बौद्धधर्माचे महान् केद्र असलेल्या मिथिलेचे ते बहुधा रहिवासी असावेत.

ग्रंथ श्लोकवार्त्तिक, तंत्रवार्त्तिक आणि टुटीका हे त्याचे तीन ग्रंथ श्रेष्ठ आहेत त्यापैकी पहिला ग्रंथ म्हणजे शावरभाष्याच्या तर्कपादावरील (अ १, पा १) पद्यबद्ध टीका असून दुसऱ्यात भाष्याच्या पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादापासून ते तिसऱ्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंतच्या भागावरील टीका आहे. तिसऱ्या ग्रंथांत शावरभाष्याच्या अवशिष्ट भागावर टीका आहे कुमारिल यांनी बृहट्टीका आणि मध्यमटीका नांवाच्या आणखी दोन टीका लिहिल्याचे ऐकिवात आहे; परंतु त्या नाहीशा झालेल्या दिसतात.

‘श्लोकवार्त्तिक’ हा कुमारिल याचा मुख्य तात्त्विक ग्रंथ होय त्यात ते कित्येक जागी शबरस्वामीशी आपले मतभेद प्रदर्शित करतात; किंबहुना त्याचे खडनहि करतात उबेकाची तात्पर्यटीका ही श्लोकवार्त्तिकावरील सर्वात जुनी टीका होय. विद्यारण्याच्या मते उबेक हे

मंडनमिश्राचे लोकप्रचलित नाव होय; आणि काहीच्या मते उबेक आणि महाकवि भवभूति हे एकच होत; परंतु यापैकी कोणतेहि मत निर्णायक असे नाही. श्लोकवार्त्तिकावर मुचरितमिश्राची ‘काशिका’ नावाची एक उत्कृष्ट आणि सविस्तर टीका आहे

पार्थसारथिमिश्र : परंतु सर्वोत्कृष्ट टीका म्हणजे पार्थसारथिमिश्र याची ‘न्यायरत्नाकर’ ही होय भाट्टमतानुयाय्यामध्ये पार्थसारथिमिश्र हे कुमारिल यांच्यानंतरचे सर्वश्रेष्ठ मीमांसक होत ते दहाव्या शतकांत होऊन गेले असावेत ‘न्यायरत्नमाला’ हा पार्थसारथिमिश्र यांचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. पूर्वमीमांसेवरील तो एक स्वतंत्र असा ग्रंथ आहे. तात्त्विक दृष्टीने त्याची दोन प्रकरणे महत्त्वाची आहेत. यापैकी एकात स्वतः प्रामाण्याच्या सिद्धान्ताचा सविस्तर विचार केलेला असून, दुसऱ्यात व्याप्तीचा सविस्तर विचार आहे पार्थसारथि यांनी शावरभाष्यावर ‘शास्त्रदीपिका’ नांवाची एक स्वतंत्र टीकाहि लिहिली ती पूर्वमीमांसेवरील सर्वात लोकप्रिय अशी कृति ठरली इ.स. १५४३ साली रामकृष्णभट्ट यांनी या ग्रंथावर ‘सिद्धान्तचक्रिका’ नावाची उत्कृष्ट अशी टीका लिहिली; परंतु ती तर्कपादापर्यंतच उपलब्ध आहे ‘न्यायरत्नमाले’ वरदेखील गुरुमतानुयायी रामानुजाचार्य यांनी ‘नायकरत्न’ नावाची एक सुरेख टीका लिहिली आहे. ते अठराव्या शतकात होऊन गेले असावेत असा समज आहे

चिदानंद पंडित व नारायणद्वय . भाट्टमतावरील आणखी दोन महत्त्वाचे व स्वतंत्र ग्रंथ म्हणजे चिदानंद पंडित याचा ‘नीतितत्त्वाविर्भाव’ आणि नारायणद्वयाचा ‘मानमेयोदय’ (या नारायणद्वयातील एक नारायणभट्ट यांनी ‘मानमेयोदयाचा’ ‘मान’ हा विभाग लिहिला आणि दुसरे नारायण पंडित यांनी त्याचा ‘मेय’ विभाग लिहिला.) चिदानंद यांचा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. चिदानंद चौदाव्या शतकापूर्वी होऊन गेले ‘नीतितत्त्वाविर्भावा’वर परमेश्वर याची टीका आहे नारायणद्वयाचा काल सोळावें-सतरावें शतक हा होय. त्यांचा ग्रंथ म्हणजे चिदानंदाच्या ‘नीतितत्त्वाविर्भावाचा’ संक्षेप होय या दोन्ही ग्रंथावर प्रतिपाद्य विषय आणि शैली ह्या दोन्ही दृष्टींनी नव्यन्यायाचा पगडा वसलेला दिसून येतो.

इतर भाट्टमतानुयायी लेखकांची सख्या बरीच मोठी असूनहि त्याचा येथे नामोल्लेख न करण्याचे कारण असे की, त्याचे लिखाण मुख्यतः पूर्वमीमांसेच्या तात्त्विकेतर प्रमेयांना धरून आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : कुमारिल भट्ट : मीमांसा श्लोकवार्त्तिक, संपा. आर. तेलंग (वाराणसी, १८९८);— श्लोकवार्त्तिक, व्याख्या, तात्पर्यटीका ऑफ भट्टोम्बेक, संपा. एस. के. रामनाथ शास्त्री (मद्रास, १९४०);— : दि मीमांसाश्लोकवार्त्तिक, संपा. व्ही. ए. रामस्वामी-शास्त्री, ३ भाग (त्रिवेन्द्रम, १९२६, १९२९, १९४३); तंत्रवार्त्तिक नाम मीमांसासूत्रीय शावरभाष्यटीका, संपा. गंगाधर शास्त्री (वनारस, १९०३);— : श्लोकवार्त्तिक, अनु. व संपा. जी. झा. (कलकत्ता, १९२४); पार्थसारथिमिश्र, मपा. : शास्त्रदीपिका, (मुंबई, १९१५);— : शास्त्रदीपिका, संपा. २ भाग डी. वेक्टरामय्या (बडोदे, १९४०); चिदानंद पंडित . नीतितत्त्वाविर्भाव, संपा. पी. के. नारायण पिल्लई (त्रिवेन्द्रम, १९५३);

नारायण : मानमेयोदय, अनु. व सपा सी. कुन्हन राजा व एस. एस. सूर्यनारायण शास्त्री (अडचार, १९३३), भट्ट, जी. पी. : एपिस्टेमॉलजी ऑफ दि भाट्ट स्कूल ऑफ पूर्वमीमासा (बनारस, १९६२) झा, जी. : पूर्वमीमासा इन इट्स सोर्सेस (बनारस, १९४२); मिश्र, यू. : ए क्रिटिकल विव्लिओग्रॅफी ऑफ पूर्वमीमासा (' पूर्वमीमासा इन इट्स सोर्सेस, वाय जी. झा, बनारस, १९४२), राम-स्वामी शास्त्री, व्ही ए. : ए शॉर्ट हिस्टरी ऑफ दि पूर्वमीमासाशास्त्र (प्रस्तावना - 'तत्त्वविदु वाय वाचस्पति मिश्र', सपा व्ही ए राम-स्वामीशास्त्री, अन्नमलाईनगर, १९३६).

गोवर्धन पी. भट्ट

कुरेश : कुरेश (याना श्रीवत्साकमिश्र आणि कुरत्तालवार असेहि म्हणतात) काचीजवळील कूरम गावचे रामानुजावहल त्याना आतरिक ओढ लागली आणि ते त्याचे कट्टे, एकनिष्ठ भक्त बनले. त्याची आचार्यभक्ति इतकी अपूर्व होती की, जुलमी आणि रागीट व एककल्ली अशा चोल राजाचे म्हणजे दुसऱ्या कलोत्तुगाचे रामानुजाना आलेले रागाचे व तातडीचे निमंत्रण यांनी स्वतः वेशांतर करून स्वीकारले. राजाने ' शिवात् परतरं नास्ति ' या सिद्धान्तावर त्याचे समतिपत्र मागितले तेव्हा ' द्रोणमस्ति तत्. परम् ' (' शिव ' या लहान मापाहून ' द्रोण ' हें माप मोठे आहे) असे उद्घट उत्तर दिले. त्यामुळे राजाने त्याचे डोळे काढवले. कुरेशाची स्मरणशक्ति अफाट होती. रामानुजांवरोवर ते काश्मीरला गेले असतां तेथील शारदामठांत सुप्रसिद्ध बोधायनवृत्ति (जी दक्षिण भारतात उपलब्ध झाली नव्हती) त्यांना फार थोडे दिवस पहावयास मिळाली. तेवढ्या अल्पकाळात बोधायनवृत्तीचा महत्त्वाचा भाग लक्षात ठेवला व रामानुजाचार्यांचे श्रीभाष्य-लेखनाचे काम करीत असतां त्याचा मधूनमधून उपयोग करून त्यांनी श्रीभाष्य साधार व साकार करण्यास रामानुजास मदत केली.

' पंचस्तव ' : विशिष्टाद्वैत सिद्धान्ताच्या ज्ञानात निष्णात झाल्यामुळे कुरेशानी श्रीवैकुण्ठस्तव, अतिमानुपस्तव, सुदरवाहस्तव, वरदराजस्तव, आणि श्रीस्तव अशा ' पंचस्तव ' ची रचना केली. आळ्वारांनी रचलेल्या स्तोत्रांप्रमाणेच ' पंचस्तव ' हेहि एका परम-विष्णुभक्ताचे भगवताच्या साक्षात्कारात स्फुरलेले उत्स्फूर्त भक्तिकाव्य समजले जाते. या पंचस्तवाच्या नावावरून त्यांतील विषयाची संपूर्ण कल्पना येणार नाही; कारण या ईशभक्तिपर स्तोत्रात श्रेष्ठ कलाकार कवि कुरेश यानी विष्णुभक्तीचे सर्व तत्त्वज्ञान अतिशय निपुणतेने ग्रथित केले आहे. श्रीवैकुण्ठस्तवांत विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्तानुरूप परमेश्वराचे वर्णन असून मानवाच्या व प्रकृतीच्या सर्व सृष्टीचे आश्रय-स्थान व तिच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाचें कारण म्हणून परमेश्वराच्या इच्छेचा उल्लेख केला आहे. परमेश्वर हा या सर्व सृष्टीचा आत्मा असून ' तत्साम्य ' हा मोक्ष होय. परमेश्वराच्या सेवेची सधि मिळणे (तद्दास्य) हे एक भाग्य होय. भगवान् हा उपेययहि आहे व उपायहि आहे. या उपायाने परमेश्वरी कृपेचा लाभ होतो शरणागति हा मोक्षाचा सर्वोत्तम उपाय आहे मुमुक्षूच्या आत्म्यासाठी व त्याचें कल्याण करण्यासाठी परमेश्वराला कशी तळमळ असेते, ते या स्तोत्रातील ८८ व्या

श्लोकांत वर्णिले आहे. प्रचारात मान्यता पावलेल्या ६१ व्या श्लोकांत म्हटले आहे की,—

“एका निमिषार्धात मानव इतकी पापे करतो की, ब्रह्मदेवाच्या दहा हजार कल्पातदेखील त्याचे परिमार्जन होणार नाही. मानव सर्व योनीत सर्व काळी पापात वरबटलेला असतो 'मी पुन्हा पापाचरण करणार नाही' असा विचार प्रकट करताच, हे परमेश्वरा, तू त्या सर्व पापापासून त्याची मुक्तता करतोस. तुझ्या दयेचा काय हा आश्चर्यकारी स्वभाव ! ”

अतिमानुपस्तवात राम, कृष्ण व अन्य अवतारातील परमेश्वराच्या अतिमानुप कार्यांचे स्पष्टीकरण करण्याचा एक प्रभावी प्रयत्न दिसतो. लोण्याची चोरी, मोठ्या आवडीने लोणी खाणें, वालिवध, जटायुमोक्षदान, सीताविरही रामाचा विलाप, वानरयूथाचे साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न, रावणराज्याचें विभीषणास दान, रावणाशी युद्ध इत्यादि अतर्क्य घटनांचे या स्तवात वर्णन आहे. कृष्णामध्ये जन्मापासूनच परमेश्वरी अंश दिसत होता, तर राम मानव म्हणून वावरला तरी त्याचे पराक्रम अतिमानुप होते. या अवताराचा विचार करता भगवंताच्या जगन्नाट्यातील अभिनयाचे आश्चर्य वाटते. वरदराजस्तवात कुरेशाच्या आचार्यभक्तीची साक्ष पटते ती परमेश्वरभक्तीहून कणभरहि कमी नाही असे येथे दिसून येते.

विष्णुचिंत (एंगल आळ्वार) यानी विष्णुपुराण व अन्य ग्रंथांवर उत्कृष्ट टीका लिहिल्या आहेत रामानुजापासून विशिष्टाद्वैत-परंपरेतील हे तिसरे आचार्य कुरेशाच्या अनेक शिष्यांपैकी एक होते.

श्रीरंगम येथे श्रीरंगदेवतेचा अनुग्रह होऊन कुरेशाना परमात्मपद प्राप्त झाले व त्यानी इहलोकची यात्रा संपविली. कुरेशाच्या दोन्ही मुलांची पराशरभट्टार्य व व्यासभट्टार्य अशी नावे होती. रामानुजानी आपल्या महाप्रयाणापूर्वी पराशरभट्टास श्रीरंगदेवतेसमोर नेऊन त्याला देवतेचे तीर्थ व प्रसाद स्वीकारावयास लावले व असे सुचविले की, आपल्या पाठीमागे पराशरभट्ट वैष्णवधर्माचा प्रमुख होईल.

संदर्भ-ग्रंथ . गोविदाचार्य, ए. : लाइफ ऑफ रामानुजाचार्य (मद्रास, १९०६); जोग, द. वा. संपा . भारतीय-दर्शन-संग्रह (पुणे, १९५८); श्रीनिवास अय्यंगार, सी. आर. : लाइफ अँड टीचिंग ऑफ रामानुज (मद्रास, १९०८).

व. ग. राहूरकर व आर. रामानुजाचारी

कुलार्क पंडित : ' महाविद्यानुमान ' या नावाने ओळखल्या गेलेल्या तर्कपद्धतीचा आविष्कारक कुलार्कपंडित हा इसवी सनाच्या अकराव्या शतकात विद्यमान होता गंगेशोपाध्यायाच्या ' तत्त्वचिन्तामणि ' या ग्रंथापासून विस्तारत गेलेल्या व रघुनाथ-शिरोमणि, मथुरानाथ, जगदीश, गदाधर या नव्यनैयायिकांनी पूर्णत्वास नेलेल्या आकारिक तर्कपद्धतीचे प्रारंभिक स्वरूप महाविद्यानुमानामध्ये दृष्टोत्पत्तीस येतें. श्रीहर्षनि ' खडन-खडखाद्य ' या खडनप्रधान अशा आपल्या वेदान्तावरील ग्रंथात, तसेच त्याच्यानंतरच्या चित्सुखाचार्यानीहि आपल्या ' तत्त्वप्रदीपिका ' या ग्रंथांत खडन करण्यासाठी कुलार्काच्या तर्काचा

निर्देश केलेला दिसून येतो अमलानंद (वेदान्तकल्पतरु), आनंदज्ञान (तर्कसंग्रह) व वेकट या दुय्यम दर्जाच्या वेदान्त्यांनीही कुलार्काची दखल घेतली आहे, पण गंगेशोपाध्याय, रघुनाथ-शिरोमणि इत्यादि नव्यनैयायिक पंडितांनी 'समानधर्मा' असूनही कुलार्काचा उल्लेख का केला नाही हे सांगता येत नाही

ही अनुमाने 'दशश्लोकमहाविद्यासूत्र' या आपल्या ग्रंथात कुलार्काने उपस्थित केली आहेत. पुरुषोत्तमवन आणि पूर्णप्रज्ञ या पंडितांनी या ग्रंथावर व्याख्या लिहिल्या आहेत या ग्रंथाच्या धर्तीवरच 'मान-मनोहर' व 'प्रमाणमजरी' या ग्रंथाचीही रचना करण्यात आली आहे.

वक्रानुमान : महाविद्यानुमानाना वक्रानुमान म्हणजे अनुमान-प्रमाणाचा विशिष्ट प्रकारे उपयोग करून हवे असलेले प्रमेय सिद्ध करण्याची पद्धत असेही म्हणतात या पद्धतीचा विशेष हा की, तिच्या-पासून प्राप्त झालेला निष्कर्ष प्रतिकूल अनुमानाच्याद्वारे खोडून काढता येत नाही. कोणतेही अन्वय किंवा व्यतिरेक-व्याप्तीवर आधारलेले अनुमान, हेतु व साध्य याच्या, किंवा साध्याचा अभाव व हेतूचा अभाव याच्या व्याप्तिरूपसंबंधावर आधारलेले असते, पण 'केवलान्वयी' अनुमान केवळ अन्वय-व्याप्तीवरच आधारलेले असते व त्यामुळे या अनुमानांतील साध्य व हेतु ही दोन्ही विश्वव्यापी धर्म असतात. उदा.- 'ही वस्तु ज्ञेय आहे, कारण ती शब्द-वाच्य आहे.' या अनुमानातले साध्य व हेतु हे सर्वव्यापी असे धर्म आहेत. या अनुमान-प्रकाराचा कुलार्काने विशिष्ट प्रकारे जो उपयोग करून घेतला आहे, त्याचे एक मासलेवाईक उदाहरण म्हणून मीमांसकांच्या शब्दनित्यत्वसिद्धान्ताच्या खडनार्थ त्याने उपस्थित केलेले अनुमान निर्देशिण्याजोगे आहे. या अनुमानांत शब्दाचे अनित्यत्व सरळसरळ प्रस्थापित करण्यात आलेले नाही; तरीपण शब्दानित्यत्व स्वीकारल्याशिवाय या अनुमानाचे साध्य सिद्ध झाल्याचे स्वीकारता येत नाही. कुलार्कांचे मूळ अनुमान असे आहे : 'आत्मा हा शब्दाहून वेगळ्या सर्व, नित्य व अनित्य पदार्थांच्या गुणाशी किंवा धर्माशी असवद्ध असूनही एका अनित्य गुणाशी सवद्ध आहे, कारण तो प्रमेय आहे' या अनुमानाचे साध्य सिद्ध मानल्यास त्यावरून आत्म्याचा अनित्य शब्दाशी काहीतरी संबंध आहे ही गोष्ट आपोआप निष्कृष्ट होते व त्यावरून शब्द हा अनित्यच असला पाहिजे हा निष्कर्ष अनायासे आपल्या पदरात पडतो.

संदर्भ-ग्रंथ : भट्टवादीद्र : महाविद्याविडंबनम्, आनंदपूर्ण - भुवन-सुंदरसूरिकृत टीकाभ्या समन्वितम् तथा कुलार्कपण्डितविरचिता दशश्लोको विवरणटिप्पणसमेता, सपा. मं. रा तेलंग (बडोदे, १९२०).

नारायणशास्त्री द्रविड

कुंदकुंदाचार्य : दक्षिणेंतील जैन धर्माच्या परंपरेत कुंदकुंदांचे स्थान अपूर्व असेच आहे. शिलालेखांवरून ते समंतभद्र आणि उमास्वाति ह्यांना पूर्ववर्ती आहेत ख्रि. स. च्या आरंभी एक-दोन शतकांत ते होऊन गेले असावेत असे वाटते. आज उपलब्ध असलेले त्यांचे मुख्य ग्रंथ म्हणजे पचास्तिकाय, प्रवचनसार व समयप्राभूत. उपलब्ध असलेले त्यांचे लिखाण प्राकृत भाषेतच आहे. त्या भाषेला विद्वानांनी 'जैन शौरसेनी' म्हणून नाव दिलेले आहे. त्यांची लेखनशैली आगमिक व आध्यात्मिक पद्धतीची आहे. जैन धर्मातील पाच अस्तिकाय, सहा

द्रव्ये व सात तत्त्वे इत्यादींचे वर्णन त्यांच्या ग्रंथात मिळते. प्रवचन-सारातील तिसऱ्या भागात मुनिधर्माचे वर्णन आहे; परंतु पहिले दोन भाग तात्त्विक चर्चेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. यात सर्वज्ञाच्या अतींद्रिय ज्ञानाचे समर्थन केले आहे, व ज्ञेयभूत द्रव्य, गुण, पर्यायाची अत्यंत स्पष्ट व विश्लेषणात्मक चर्चा केली आहे. स्याद्वादाचे (सप्त-भगीचे) वर्णन विस्ताराने केले आहे; त्याचा 'समयसार' हा एक श्रेष्ठ आध्यात्मिक ग्रंथ आहे; आणि विषयाचे निरूपण विशेषेकरून निश्चयनावर भर देऊन केले आहे निश्चय व व्यवहार या दोन्ही नद्यांचे नियोजन हे कुंदकुंदाचार्यांचे खास वैशिष्ट्यच आहे समयप्राभूत ह्या ग्रंथात आत्म्याला सर्वथा अकर्ता मानणाऱ्या सांख्य मताचा त्यांनी निषेध केला आहे तसेच आत्म्याला परद्रव्याचा कर्ता मानणाऱ्या मत-प्रणालीचाहि निषेध केला आहे कुंदकुंदाचार्यांनी केलेली आत्ममीमांसा विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहे. त्यांच्या 'नियमसार' ह्या ग्रंथात आत्म्याचे ज्ञान व दर्शन दोन्हीही स्व-पर-प्रकाशक आहेत. दर्शनाला स्व-प्रकाशक वा ज्ञानाला पर-प्रकाशक मानणे उचित नसून केवळीचे दर्शन व ज्ञान 'क्रमेण' नसून 'युगपत्' आहे - ह्या गोष्टीची चर्चा तात्त्विक पद्धतीने केली आहे. त्यांच्या ग्रंथाच्या आधाराने अमृतचंद्र ह्याने आध्यात्मिक विचारांची एक भव्य प्रणालीच बनविली आहे

संदर्भ-ग्रंथ : जोहरापूरकर, वि. सपा. . विश्वतत्त्वप्रकाश (सोलापूर, १९६४); जैन, ही. : भारतीय संस्कृतिमे जैन धर्मका योगदान (भोपाळ, १९६२).

आ. ने. उपाध्ये

कृष्णमूर्ति, जे. : तत्त्वज्ञान हे जीवनाकरिता : सृष्टीचे दृश्यस्वरूप हेच अंतिम सत्य आहे, की तिच्यामागे एखादे मूलतत्त्व किंवा एखादी सुप्तशक्ति आपले प्रभावी कार्य करीत आहे? त्याच-प्रमाणे मानवी जीवन अर्थशून्य आहे, की त्याच्यामागे काही गूढ हेतु किंवा त्याच्यापुढे अंतिम ध्येय असणे शक्य आहे? हें व यांच्या अनुपगाने उत्पन्न होणाऱ्या अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करून त्यांवरील आपल्या मतांची व्यवस्थित मांडणी करणे याला 'तत्त्वज्ञान' ही साधारणपणे संज्ञा दिली जाते. या दृष्टीने कृष्णमूर्तींच्या शिकवणीला 'तत्त्वज्ञान' म्हणता येणार नाही. जीवनाचे व्यावहारिक प्रश्न त्यांना अधिक ज्वळते वाटतात. आपले सध्याचे वैयक्तिक व सामाजिक जीवन संघर्ष, रूक्षता व नैराश्य यांनी भरलेले आहे. संघर्ष तर पराकोटीला गेले आहेत; व मानवाची संस्कृति नव्हे तर मानवाचे अस्तित्वदेखील धोक्यांत आले आहे. या जीवनातील समस्या जगाच्या एखाद्या विशिष्ट भागात मर्यादित नसून जगभर पसरल्या आहेत. संपन्न देश, पुढारलेले देश, स्वतंत्र देश हेदेखील या समस्यांच्या जाचांतून सुटले नाहीत. या समस्या व त्यामुळे आलेली विपण्णता पूर्णपणे अनावश्यक आहेत. त्याखेरीज जीवन जगणे प्रत्येक व्यक्तीला व म्हणूनच समाजाला शक्य आहे असे कृष्णमूर्तींचे मत आहे संपूर्ण जीवन जगण्याच्या आड कोणत्या गोष्टी येतात? विशेषेकरून नकळत किंवा अज्ञानामुळे काही गोष्टींचे आपण अवास्तव स्तोम माजवतो व त्यामुळे संपूर्ण जीवनास पोपक अशा गोष्टीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करतो, याचे आपण ज्ञान करून घेतले पाहिजे. हे आपले पहिले कर्तव्य, किंवाहून एकमेव कर्तव्य आहे. या ज्ञानाचा आपल्या जीवनाशी निकट संबंध असल्यामुळे ते ज्ञान पडीक

ज्ञानाप्रमाणे वरवरचे राहणार नाही व त्याबद्दल आपणाला एक-प्रकारची आपुलकी वाटेल. जें ज्ञान आपणांमध्ये अशा तऱ्हेने विवर्ते तेंच खरे ज्ञान. ज्ञान विवले याची साक्ष म्हणजे आपलें मानसिक परिवर्तन होऊन आपण संपूर्ण जीवन जगू लागलो, हीच संपूर्ण जीवन जगण्यास मदत होत असेल तरच त्याला तत्त्वज्ञान म्हणता येईल इतर सर्व निवळ काथ्याकूट होय.

तत्त्वज्ञान जीवनाकरिता आहे, जीवन तत्त्वज्ञानाकरिता नाही, हें सहज पटण्यासारखें सत्य नजरेस आल्याबरोबर मनाला एक तऱ्हेचा हादरा वसतो. वैचारिक सत्ये पद्धतशीर मांडणें एवढेंच तत्त्वज्ञानाचे कार्य नसून त्याची मुळें जीवनांत किती खोल गेली आहेत हें आपण पाहूं लागतो. सृष्टीतील घडामोडी म्हणजे एक प्रचंड प्रयोगशाळा आहे; आणि प्रत्येक व्यक्तीला सत्याचा नवीन आविष्कार सापडणें शक्य आहे; व या दृष्टीने सत्यसंशोधन केले पाहिजे असे प्रत्येकास वाटू लागते. तत्त्वज्ञान म्हणजे 'तत्' चें ज्ञान, तत् हें सर्वव्यापी असल्यामुळे 'तत्' चें ज्ञान सर्वांना खुलें असलें पाहिजे कृष्णमूर्तीची शिकवणूक फक्त निवडक लोकांकरिता नाही. त्याला पूर्वाभ्यास, विलक्षण बुद्धिमत्ता किंवा जन्मजात वैराग्य वगैरेंची जरूरी नाही. आपलें चुकतें कोठे हें दाखवून दिल्यानंतर तें समजण्याइतकी बुद्धि असली तर पुरे. आपल्या मनाची ठेवण अशी आहे की, तें अर्धसत्यच ग्रहण करू शकेल. हा सिद्धान्त कृष्णमूर्ति सर्वांना साध्या शब्दांत, साधी उदाहरणे घेऊन पटवून देतात; व संपूर्ण सत्य समजण्याकरिता गुप्त शक्तीची कास धरावी लागत नाही तर ते समजू शकणारी शक्ति मनामध्ये असतेच, ती गुप्त नसून मनाच्या राखीव शक्तीच्या प्रकारची असते.

जीवनांतील समस्यांचें मूळ मनावद्दल्या अज्ञानांत : तात्त्विकतेचें आपणांस वावडें आहे असें कृष्णमूर्ति म्हणतात; परंतु आपले तत्त्वज्ञान असणें-नसणें हें स्वतःच्या मर्जीवर अवलंबून नसतें. विज्ञानाला तत्त्वज्ञान नको असले तरी तें निराळा आकार घेऊन त्यांना चिकटतेंच. तत्त्वज्ञान नाहीच असें म्हणणें हेहि एक तत्त्वज्ञानच होय. मनाला पटणारे सिद्धान्त, त्यामागे असलेली विचारसरणी व तिची पार्श्वभूमी यांचा एकत्र विचार करणे म्हणजे त्या व्यक्तीचें तत्त्वज्ञान वनते. कृष्णमूर्ति स्वतः ह्या पद्धतीने विचार करीत नसल्याने अशी एक अडचण उत्पन्न होते की, निरनिराळे अभ्यासक त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या पैलूवर भर देतात. ही अडचण लक्षांत घेऊनच त्यांच्या तत्त्वज्ञानाकडे आपण पाहिले पाहिजे.

जीवनाच्या समस्या सर्व जगभर पसरल्या आहेत कोणताहि देश, धर्म, वंश त्यातून वगळलेला नाही. श्रीमंती, बुद्धिमत्ता, राज्यपद्धती वगैरेंच्या फरकामुळे समस्यांमध्ये काही फरक होत नाही. समस्या सर्वव्यापी असल्यामुळे त्यांचे कारणहि तितकेंच सर्वव्यापी असले पाहिजे. तें कारण दुसरें कोणते नसून कृष्णमूर्तीच्या मते मानवी मनावद्दलचें आपलें अज्ञान हें होय. म्हणून सत्यज्ञान पाहिजे असेल तर आपणास आत्मज्ञान करून घेतले पाहिजे. आत्मज्ञान म्हणजे कोणत्या अनागम्य, अनाकलनीय आत्म्यांचे ज्ञान नसून आपण नेहमी वापरतो त्या मनाचें ज्ञान होय. ज्या मनाच्या कार्यपद्धतीत काही मूलभूत दोष आहेत ते आपण नकळत उपयोगात आणतो व त्यामुळेच आपल्या सर्व समस्या उत्पन्न होतात, हे कृष्णमूर्ति दाखवितात याचें सम्यक् ज्ञान झाल्यानेच

समस्या नाहीशा होतात व मनाच्या उपकारक शक्ति उदय पावतात; आणि त्यामुळे संपूर्ण जीवन जगणें आपणांस शक्य होतें, अशी एकदर कृष्णमूर्तीची वैचारिक भूमिका आहे.

मनाचे मूलभूत दोष दोष . मनाचे मूलभूत दोष दोन आहेत. त्यांमुळे कधी स्वतंत्रपणें, पण बहुतांशी एकमेकांशी संलग्न होऊन जीवनांत समस्या उत्पन्न होत असतात पहिला दोष म्हणजे आपले मन पूर्व-संस्कारांनी म्हणजेच पूर्वस्मृतींनी बद्ध होते. ही बद्धता बाह्यमनांतच झाली असती तर बाह्यमनाला ती झाली आहे किंवा होत आहे याची जाणीव झाली असती व तिजपासून आपण सावध राहिलों असतों; परंतु ही बद्धता खोल अंतर्मनांत निर्माण होते. अंतर्मनांतील व्यापार बाह्य मनाला समजत नसतात, त्याचे समस्यारूपी परिणाम जाणवतात; परंतु ते परिणाम पूर्व संस्कारापासून झाले आहेत याची जाणीव नसते. उलट, ती मनाची सहजस्थिति किंवा सहजावस्था आहे असेंच आपणांस वाटते. उदा.- आपला देश, धर्म, पेहराव, भाषा यांबद्दलचा आपला अभिमान व दुसऱ्यांबद्दल गैरसमज, विपर्यास, द्वेष समाजांत सर्वत्र पसरले आहेत, व ते तसे पसरावयाचेच असें आपण मानतो. कृष्णमूर्तीच्या मते ते एक ना अनेक वर्षांचे, अनेक पिढ्यांचे आपल्या अंतर्मनावर आपणांस न कळत झालेल्या संस्कारांचें परिपाक होत. याचप्रमाणे काम-क्रोधादि पडरिपु हेहि याच रीतीने मानवी अंतर्मनावर झालेले परिणाम आहेत. हे व दुसऱ्या अनेक समस्या पूर्वसंस्कारांमुळे उत्पन्न होतात हें कृष्णमूर्ति दाखवितात. या समस्यांची काही ठळक उदाहरणें पुढे दिलेली आढळतील.

आपल्या मनाचा दुसरा धर्म म्हणजे अंतःकरणांतील भावांचा किंवा भावनाचा संभार जशाचा तसा न नांदवितां त्याला आकार देऊन त्याला वाचा फोडण्याची मनाची प्रवृत्ति असते. मनांत जें जे स्फुरतें - उदा.- आनंदाच्या लहरी, दुःखाची झळ, नावीन्यपूर्ण कल्पनेची स्फूर्ति - त्याला रूप व नाम देण्याची धडपड असते. ज्या सृष्टीची मन दखल घेते ती नामरूपात्मक सृष्टि होय. एखादे काव्य किंवा गायन ऐकताना किंवा एखादे नाटक किंवा सृष्टीच्या देखाव्याशी समरस असताना मनात जो भाव उत्पन्न होतो त्याचें संपूर्ण वर्णन करणे अशक्य आहे आकार व नाम देण्याने त्या भावाचे काही अंश किंवा पडदे आपणांस कळतात. ते एकत्र केल्याने संपूर्ण भावाचें दर्शन होत नाही. संपूर्ण भाव पूर्ण मनानेच ग्रहण केलेला असतो. नामरूपात्मक मन अर्धसत्यांतच वावरत असतें; आणि पूर्ण सत्याला ते पारखे होतें, हा मनाचा दोष आहे. या दोषामुळे आपल्या समस्या निर्माण होतात व पहिल्या दोषामुळे त्या नकळत दृढ होतात. जर वस्तु, व्यक्ति किंवा प्रसंग याचें आपणास रूप व नाम न देतां संपूर्णतया आकलन झालें असतें; व वर्णन करून अर्धसत्ये निर्माण करण्याची जरूरी पडली नसती, तर समस्या निर्माण झाल्या नसत्या व आपण बद्ध झालो नसतो. अशा काही प्रमुख समस्यांची उपपत्ति खाली दिली आहे.

काही प्रमुख समस्या : १. तुलना द्वंद्व - मूल्ये - श्रीमंत-गरीब, सुंदर-कुरूप, बुद्धिमान-मूढ वगैरे द्वंद्वे अर्ध-सत्य-भ्रम मनाचीं द्योतकें आहेत. संपूर्ण आकलनामध्ये तुलनेला वावच नसतो. सृष्टीचा एकच पैलू निवडला, समग्रचे भाग पाडले की, इतर पैलूबरोबर तुलना करण्याचा मोह होतो. तुलना केल्याखेरीज जगणे कसें शक्य आहे असें

वाटू लागते तुलनात्मक चांगले-वाईट, सुख-दुःख या सज्जेने द्वंद्वे व त्यावर आधारलेली मूल्ये उत्पन्न होतात मूल्याशिवाय करमत नाही. मूल्यांचे नवे तत्त्वज्ञान शोधू लागतो. याचे कारण अर्धमनाने केलेले संस्कार नकळत दृढ झालेले असतात, आणि त्यानी आपण वद्ध झालेले असतो मूल्यांच्या आधारे आपण स्पर्धा, चढाओढ, मत्सर, द्वेष, सवर्ण, युद्धे यांच्या आहारी जातो.

२. वासना, इच्छा, आहो त्याहून निराळे होण्याची प्रवृत्ति, ध्येये, महत्वाकाक्षा संपूर्ण आकलन - जसे असते तशाचे होते. अर्ध-सत्याच्या आहारी मन गेले की, संपूर्ण आकलनापासून च्युत झाल्यामुळे व आपण च्युत झालो हे न समजल्यामुळे मन हवालदिल होते दुसरे काहीतरी मिळवावे अशी बुरबुर लागते ते मिळाले तरी अस्वस्थता नाहीशी होत नाही, व आणखी तिसऱ्याची हाव उत्पन्न होते ध्येये, महत्वाकाक्षा, प्रीढी, निराशा याचा जन्म अर्धमनातून होतो.

३. कालवद्धता म्हणजेच भूतभविष्यावर अवास्तव भर, वर्तमानाची उपेक्षा अर्धमन पूर्वस्मृतीनी वद्ध असल्यामुळे भूतकालाकडे धावते खरे म्हटले तर भविष्य हे अनाकलनीय आहे, परंतु मागील अनुभवाच्या आधारे हेरलेले - म्हणजेच कालाचा मागचा झोत पुढे करून दिसलेले - भूतावर आधारलेले - भविष्य तेवढेच अर्धमनाला माहीत असते. भूतकालांत उगम पावून वर्तमानातून भविष्याकडे चाललेला हा कालप्रवाह अर्धमनाला समत असतो. या प्रवाहाचे भूत-भविष्य भाग त्या मानाने स्थिर असल्याने अर्धमन त्यामध्ये रमते, वर्तमान अस्थिर असल्यामुळे त्यावर नजर ठरत नाही. यामुळे भूत व भविष्य याचे वाटप करणारा वर्तमान हा एक बिंदु आहे असे अर्धमन मानते याच्या उलट संपूर्ण मन वर्तमानावर स्थिर राहते भूतकाल नष्ट झाल्यामुळे व भविष्य अनाकलनीय असल्यामुळे ते संपूर्ण मनातून उतरतात भूतकालाची ओढ असल्यामुळे अर्धमनाला जीवन बुरसे, कंटाळावाणे, नीरस वाटते; म्हणून भविष्यकाळाची ध्येये डोळ्यापुढे ठेवून, ध्येयाविरुद्ध चाललेल्या वर्तमानवर्तनाकडे कानाडोळा करून स्वतःची फसवणूक करीत असते पूर्ण मनाला या समस्या नसतातच. भूत-भविष्यरहित, नवनवोन्मीलित, सर्जनशील वर्तमानात ते रमते, राहते.

४ अह-ची निर्मिति अर्धमनाच्या पकडीचे दृढीकरण. वर वर्णन केल्याप्रमाणे नेहमी वर्तमानात राहणाऱ्या मनाच्या संवित्तीमध्ये द्रंष्टा-दृश्य, ज्ञाता-ज्ञेय, अनुभविता-अनुभव असा भेद झालेला नसतो. अर्ध-मनाने या संवित्तीची दखल घेतल्याबरोबर हे भेद निर्माण झाले; व हे भेद आपण उत्पन्न केले नसून वस्तुनिष्ठ आहेत, असे आपले मन मानते. ज्ञात्याशिवाय ज्ञान कसे होऊ शकेल? असे श्रोते कृष्णमूर्तींना विचारतात. ज्ञान काढून टाकल्यानंतर ज्ञाता कोठे राहतो? असा कृष्णमूर्ति उलट प्रश्न करतात. मनात सतत चालणाऱ्या संकल्पनांच्या अखंड प्रवाहाचे आकलन अर्धमनाला होत नाही. काहीतरी स्थिर वस्तु पाहिजे, स्थिर आश्रयस्थान पाहिजे असे आपल्या हळव्या मनाला वाटू लागते. पूर्वीचे अनुभव एकवटून त्यालाच 'अहं' म्हणू लागतो, व अहला पुढच्या अनुभवाशी जोडून देतो. याप्रमाणे वाढते अनुभव म्हणजे वाढता अह म्हणजेच वाढते अनुभव असा वाढत्या श्रेणीने अहंचा विकास होतो. अह - असा निर्माण झाला की, तो अर्धमनांत सर्वश्रेष्ठ जागा

पटकावतो तुलना - स्पर्धा माझ्याशी, मूल्ये - 'मी' ठरवीन ती, दिक्कालाचा मानदंड - 'मी' अशा रीतीने 'मी' मनाचा अनभिषिक्त राजा बनतो वस्तुतः 'अहं' हा एक विनवुडाचाच इमला आहे

५ भीति, असहायता, सुरक्षेची हाव, संशय, लोभ, आर्थिक चढाओढ, युद्धे, अर्धत्वाची जाणीव, अस्थिर वर्तमान व अज्ञात भविष्यकाल या सर्व कारणांमुळे अर्ध-मन भीतीत वावरत असते. स्थिरतेच्या शोधात भूतकाळ, कारणमीमासा, भूतकालाचे संदर्भ, बांधिव निसर्गनियम, स्थिर ज्ञाता या सर्वांची मन कास धरते. सस्या, पुढारी, गुरू, धर्मग्रंथ, परंपरा यांचा आश्रय घेतो. सुरक्षितता पक्की करण्याकरिता, द्रव्यसंचय, जमीनजुमला, मान-मरातव वगैरेचा 'अह' मध्ये समावेश होतो इतके सर्व करूनही सुरक्षितता मिळत नाही ती नाहीच अर्ध-मनाची सुरक्षित होण्याची धडपड व्यर्थ असूनही थावत नाही.

समस्यांची ही लांबलचक यादी पाहून मनावरचा विश्वास नाहीसा होतो. ज्या दोषांमुळे या समस्या उत्पन्न झाल्या ते मूलभूत दोष आहेत. अर्धमनाच्या प्रयत्नाने त्या दूर होणे अशक्य आहे. अधिक प्रयत्न केले तर समस्यांमध्ये मन अधिक गुंतते सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, नैतिक सुधारणांना फारच थोडे यश आले आहे एकीकडे प्रश्न सुटलेसे वाटतात तो दुसरीकडे विकट होतात. दोन-चार पावले पुढे गेलो आहो, त्याबद्दल अवास्तव फुशारकी मारतो. जी काही प्रगति झाली आहे, ती वरवरची, पृष्ठभागापुरती. समस्यांचे वीज आत तसेच राहिलेले असते कृष्णमूर्तींच्या मते संपूर्ण क्रांति, हृदयपरिवर्तन झाल्याबेरीज नसत्या परिस्थितीत बदल करून हे विकट प्रश्न सुटणार नाहीत

वद्ध मनाकडे साक्षित्वाने पाहणे. वद्ध असलेले अर्ध-मन अर्ध-मनामध्ये क्रांति करू शकत नाही. पूर्ण मनाकडे धाव घ्यावी असे साहजिकच वाटते; परंतु पूर्ण मन आपल्या दृष्टीआड झालेले आहे दृष्टिपथांत आणण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच त्याला नामरूप देणे, म्हणजेच त्याच्या संपूर्णत्वाचा नाश करणे होय मग काय करावयाचे? कृष्णमूर्तींचे यावर उत्तर : काही करावयाचे नाही. करू लागलो की डसणारच. वद्ध अर्ध-मनाचे व्यापार - जसे चालले आहेत तसे - साक्षित्वाने नजरेपुढे ठेवावेत. वद्ध मनाकडे साक्षित्वाने पाहणे यामध्ये अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. एकतर मनात चाललेल्या तपशिलाकडे आपण विहंगम रीतीने, अधिक विशाल दृष्टीने पाहू लागतो तत्सतेमुळे होत असलेल्या शक्तीच्या हानीला आपण आळा घालतो. अहनिष्ठ मनाच्या व्यापारांकडे आपण वस्तुनिष्ठ रीतीने पाहू लागतो. जणू भोवऱ्यात सापडलेल्या मनाला मनाचा एखादा राखीव भाग हात देत आहे असा भास होतो. साक्षित्वाने वधताना राखीव मन वद्ध मनाच्या आहारी जाऊ नये याची काळजी घेतली पाहिजे. वद्ध मन वाईट आहे अशी निंदा करणे, ते नाहीसे व्हावे अशी इच्छा धरणे, मुक्त मनाचे काल्पनिक चित्र उभारणे व ते साध्य करण्याचा प्रयत्न करणे हे सर्व टाळले पाहिजे. नुसत्या निर्विकार मनाने मनाच्या व्यापारांकडे पाहिल्यास ते व्यापार व त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या समस्या विरून जातात मनाची खळबळ नाहीशी होऊन मन शांत होते, मनाची राखीव शक्ति व दृष्टि वाढते; आणि ते सत्याची ओळख करून घेण्यास अधिक समर्थ व कार्यक्षम बनते. कृष्णमूर्तींच्या तत्त्वज्ञानाचा हा गाभा होय. साक्षित्वाने हे कसे होते याचे दिग्दर्शन खाली केले आहे.

समस्या विरून जाण्याला साक्षित्वाने काहीहि प्रत्यवाय येत नाही; कारण साक्षित्व हे अर्ध-मनाच्या सर्व व्यापारापासून अलिप्त असते. ते तुलना-स्पर्धा-करीत नाही. आहे या स्थितीत बदल करण्याची इच्छा धरीत नाही साक्षित्व वर्तमानांतच असतें. साक्षित्व अहंशी निगडित नसतें या कारणांमुळे अर्धमनाला जे जे आधार मिळतात, ते ते काढून टाकल्यामुळे समस्या निराधार होतात उलट, समस्यांचा जोश नाहीसा झाल्यामुळे खळवळलेलें मन शांत होतें. ही शांति मृतशांति नसून जिवंत कार्यक्षम शांति असते.

साक्षित्वाचा जो आपणांस प्रभाव दिसतो, त्याचें मुख्य कारण म्हणजे साक्षित्वाचें पूर्ण मनाशी साम्य व निकटचे नाते असते. पूर्ण मनाची पंचाईत ही आहे की, त्याला आकार किंवा नांव देतां येत नाही. त्याचें ज्ञान आपणांस अभावात्मकतेनेच मिळते. अर्ध-मनाचे जे गुणधर्म आहेत ते पूर्ण मनांत नसतात हे खास साक्षित्वामध्येहि ते नसतात. त्यामुळे साक्षित्व हे पूर्ण-मन व अर्ध-मन यांमधील दुव्याचे काम करतें

समस्यांचे घटक अन्तर्मनांत . पूर्वस्मृति किंवा पूर्वसंस्कार हे समस्यांचे घटक आहेत, त्यांमुळे किंवा त्या कारणाने समस्या झाल्या असें म्हणण्याच्याऐवजी, त्या घटकाचें अस्तित्व म्हणजेच समस्या हे म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. समस्यांचें कारण समस्यांच्या बाहेर नसून समस्यांमध्येच असते — हे घटक आपणांस दिसत नाहीत, याचे कारण ते घटक अंतर्मनांत असतात; व बाह्य मन जागेपणी ते दडपून टाकीत असतें. हें दडपण झोपेत नाहीसे झाल्यामुळे अंतर्मन स्वरूपाने बाहेर पडतें असें मानसशास्त्रज्ञ सांगतात. साक्षित्वाचें कार्य या प्रकारचें म्हणजे दडपण काढून टाकण्याचें असतें. यामुळे समस्यांचे घटक अंतर्मनातून वर येऊन उघडे पडतात; व समस्यांचें स्वरूप आपणांस दिसते.

समस्या विरतात याचा अर्थ त्यांचे शरीर-मनांतून उच्चाटन होते असा नसून त्या हतप्रभ होतात त्यांचे घटक असोत विचारे; परंतु त्यांचा आपल्या मनावरील पगडा नाहीसा होतो. घटक चलत्-चित्रपटा-प्रमाणे येतात व जातात, त्यांमुळे आपल्या मनात चलविचल किंवा खळवळ होत नाही. मनाची सहजावस्था जी शांति ती ढळत नाही; व ते अधिक कार्यक्षम वनतें. या स्थितीला साक्षित्व साथ देते.

साक्षित्वामुळे घडून येणारे फरक : समस्या किंवा पूर्वस्मृतिरूप घटक विरतात म्हणजे त्यांचें काय होतें? घटक असतातच; पण त्यांमुळे काही भ्रम उत्पन्न झालेले असतात त्यांचा निरास होतो. अर्ध-मन स्वतःमध्ये पूर्णपणें गुंगले असता पूर्वस्मृतींनी वेढलेलें तेवढेच जग त्याला दिसतें. 'नान्यदस्तीतिवादिनः' च्या पंक्तीत ते आपणास नेऊन सोडते. त्यामुळे राग, लोभ वगैरेंनी पछाडलेल्या मनुष्यास दुसरे काहीच दिसत नाही साक्षित्वामुळे फरक होतो तो हा की, इतरत्र निराळे जग आहे, याची जाणीव होते, दृष्टि विशाल होते. दुसरी गोष्ट म्हणजे अर्ध-मन चागले-वाईट या द्वंद्वांत गुंतल्यामुळे चागल्या गोष्टी चालू राहाव्यात व वाईट टाकून घ्याव्यात अशी त्याची प्रवृत्ति असते. साक्षित्वामुळे या दोन्ही प्रवृत्ति नाहीशा होतात; व जग आहे तसें पाहतो म्हणून राग, लोभ वगैरे समस्यांचा पगडा कमी होतो. तिसरे; अहं — हा कोणी स्वतःला शिष्ट समजणारा व सृष्टीच्या बाहेर राहून तिचें मूल्यमापन करणारा; व सृष्टीवर मात करणारा प्राणी नसून

सृष्टीचाच एक घटक आहे अशी जाणीव होते; आणि आपणात नम्रपणा उत्पन्न होतो. साक्षित्वामुळे आपणांस पूर्ण मनाची आठवण होते अर्ध-मन निवळले की, आपण 'अर्ध' आहोत ही जाणीव होते, व ही जाणीव म्हणजेच पूर्णत्वाची आठवण होय. अर्धात गुंतलेले मन अर्ध-मन राहूं शकतें; पण अर्ध आहो याची जाणीव झाली की तें अर्ध राहूं शकत नाही. साक्षित्व व पूर्ण मन यांमध्ये साम्य असल्यानेहि पूर्णत्वाची आठवण होते. शिवाय पूर्ण मन काही परके नाही. तें आपणांमध्ये होतेच; परंतु पूर्वसंस्कारानी त्यावर आवरण घातल्यामुळे ते प्रकाशू शकत नव्हतें एवढेच. साक्षित्वामुळे हें आवरण फिके पडले म्हणून पूर्ण मनाचे रविकिरण आपणांपर्यंत येऊं शकतात.

अनिर्वचनीय शांति, संपूर्णता आणि स्वातंत्र्य . संपूर्ण मनाला नामरूप देतां येत नाही त्यामुळे त्याचे वर्णन करणें अशक्य आहे. तें आपणांस परके नाही; व आपल्या जीवनांत ते स्फुरतहि असते जीवनांतील आनंदी स्थळे त्याच मनाची फळें असू शकतील; पण ती मनाला नकळत चाटून जात असतील; आणि तीहि स्मृतीचा डाग मागे न ठेवतां. साक्षित्वाने पूर्ण मनाकडे लक्ष वेधल्यानंतर त्यावद्दलचें आपले कुतूहल वाढतें. त्याचा तिरक्या दृष्टीने स्वाद घेऊ शकतो मिळेल तेव्हा स्वाद ध्यावयाचा असतो. स्वाद पकडून ठेवणे, अधाशासारखे त्याची वाढ करू पाहणें, त्याच्या आठवणी उकरून काढणे, त्यांना पुन्हा आणू पाहणें हे सर्व प्रयत्न चुकीचे व निष्फळ होत.

त्यापैकी काहीचें वर्णन अभावात्मक करतां येईल. कलात्मक, काव्यमय वर्णनेदेखील दिशाभूल करू शकतील अभावात्मक वर्णनाची काही उदाहरणे अशी असतील : शांति इतकी पूर्ण — नैष्ठिकी — असते की साध्या दृष्टिक्षेपाने किंवा विचारतरंगानेहि तिच्यांत भंग झालेला वाटेल. संपूर्णता इतकी एकजिनसी असेल, की तिच्या भागाकडे किंवा घटकाकडे लक्ष गेलें की ती नष्ट होईल स्वातंत्र्य इतके प्रखर असते की, परक्यांकडून किंवा परिस्थितीकडून तर राहोच; पण स्वतःच्या ध्येयाकडूनहि त्याला आळा घालणे अशक्य वाटेल. प्रत्येक व्यक्ति इतकी अनन्य असेल की, दोन व्यक्तीची तुलना करणेहि हास्यास्पद होईल. अहेतुक प्रेमभाव इतका विस्तृत असेल की, त्याला किंचित्देखील मर्यादा घालणे अशक्य होईल.

संदर्भ-ग्रंथ : कृष्णमूर्ति, जे. : दि फर्स्ट अँड लास्ट फ्रीडम, आ. ८, (लंडन, १९५४); — : एज्युकेशन अँड दि सिग्निफिकन्स ऑफ लाइफ (लंडन, १९५३); — : कॉमेटरिज ऑन लिन्विंग, संपा. डी. राजगोपाळ, सीरीज १-३ (लंडन, १९५६, १९५८, १९६१); — : लाइफ अहेड (लंडन, १९६३); — : दि मॅटर ऑफ कल्चर, संपा. डी. राजगोपाळ (लंडन, १९६४); सुअॅरिस, सी. : कृष्णमूर्ति (पॅरिस, १९३२); फौएरे, आर. : अनु. : कृष्णमूर्ति दि मॅन अँड हिज टीचिंग, आ. ३ (मुंबई, १९५८); मील. ए., : कृष्णमूर्ति दि मॅन इन रिव्होल्यूट (मुंबई, १९५७); हेवर, एल. ओ. जे. डी. : कृष्णमूर्ति दि मॅन अँड हिज मेसेज (लंडन, १९३१); धोपेश्वरकर, ए. डी. : कृष्णमूर्ति अँड दि एक्स्पीरिअन्स ऑफ दि सायलेंट माइंड (मुंबई, १९५८); — : कृष्णमूर्ति अँड दि टेक्शर ऑफ रिअॅलिटी (मुंबई, १९६१).

केअर्ड, ई. : केअर्ड, ई हा ग्लासगो येथे नीतिशास्त्राचा प्राध्यापक होता नंतर ऑक्सफर्ड येथे वॅलिओल कॉलेजच्या मास्टर-पदी त्याची नेमणूक झाली. एडवर्ड केअर्ड हा टी. एच. ग्रीन इतकाच प्रभावशाली होता. ह्या दोघांच्या शिकवणुकींतदेखील वरेंच साम्य होते.

एडवर्ड केअर्डचे सर्वांत महत्त्वाचें लिखाण म्हणजे 'ए क्रिटिकल अकाउंट ऑफ दि फिलॉसफी ऑफ काट' (१८९७) हे होय. ह्याचाच विस्तार मग पुढे त्याने क्रिटिकल फिलॉसफी ऑफ इमॅन्युअल काट ह्या द्विखंड ग्रंथांत केला आहे तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत समीक्षा-ग्रंथ म्हणून हा ग्रंथ अतिशय उच्च दर्जाचा आहे काटच्या समग्र लिखाणाचे; व काटवर जे जे काही समीक्षात्मक ग्रंथ लिहिले गेले होते त्याचें काळजी-पूर्वक परिशीलन करूनच केअर्डने हा ग्रंथ लिहिला आहे. काटच्या मनांत जे जे विचार प्रामुख्याने वावरत होते त्याचें त्याने विवेचन केलें आहे इतकेच नव्हे पण त्याने ह्यापुढे जाऊन काटच्या युक्तिवादावर मार्मिक टीका करून त्यांतून तर्कशुद्ध पद्धतीचा अवलंब केला असता वैचारिक आदर्शवादाची प्रणाली मांडता येऊ शकेल असेदेखील दाख-विण्याचा प्रयत्न केला आहे ह्यावरून हे स्पष्ट आहे की, केअर्डने काटची विचारसरणी जशीच्या तशी मांडली नसून तिच्यावर स्वतःच्या मताचा मुलामा चढविण्याचादेखील प्रयत्न केला आहे. ह्याविषयी प्रा. पॅटन ह्याने जे उद्गार काढले आहेत त्यांत वरेंच सत्य आहेसं वाटते. तो म्हणतो . " मला माहीत आहे की, ह्या देशातील काटचे अत्यंत नावाजलेले टीकाकार म्हणजे एडवर्ड केअर्ड व प्रा. प्रिचार्ड ह्यांनी निराळाच मार्ग स्वीकारला आहे. तरी माझ्या मते त्यांनी एका ग्रंथा-ऐवजी जर दोन ग्रंथ लिहिले असते तर बरे झाले असतें एकांत त्यांनी स्वतःचे तत्त्वज्ञान देऊन दुसऱ्यात काटचें तत्त्वज्ञान दिलें असते तर आमच्यावर फार उपकार झाले असते "

'हेगेल' (१८८३) नामक छोटेखानी ग्रंथात हेगेल ह्या सुप्रसिद्ध जर्मन तत्त्वज्ञानाच्या जीवनवृत्तान्तावर व विचारप्रणालीवर केअर्डने सहानुभूतिपूर्वक फारच हृद्य व विशद असे लिखाण केलें आहे ह्या ग्रंथात काट व हेगेल ह्यांचे तुलनात्मक अध्ययन करून त्याने असे दाखविले आहे की, हेगेलच्या द्वंद्वविरोधी क्रियेच्या दुसऱ्या टप्प्यापासून म्हणजेच सारवत्तेपासून परिकल्पनेच्या तिसऱ्या व शेवटच्या टप्प्यापर्यंत गेल्या-शिवाय काटच्या तत्त्वज्ञानाला परिपूर्णता येणे शक्य नाही. दि इन्व्हो-ल्युशन ऑफ रिलिजन (१८९३) ह्या मथळ्याखाली केअर्डने गिपफोर्ड व्याख्याने दिली होती ह्या ग्रंथात धर्मभावनेच्या स्वभावाचा, विशेषे-करून ख्रिश्चन धर्मांत व्यक्त झालेल्या भावनेचा काळजीपूर्वक अभ्यास केला आहे. केअर्डच्या मते धार्मिक भावनेचे मूलतत्त्व कोणा एका धर्मांत सापडत नसून ते सर्व धर्मांमध्ये सापडते. हे धर्म, धर्मभावनेच्या विकासाचे टप्पे म्हणून समजले पाहिजेत. धर्मभावनेचे प्राणभूत तत्त्व मात्र निम्न धर्मपिशा सर्वोच्च धर्मांमध्येच स्पष्टपणे आढळते; कारण बीजाचा गुण ओळखण्यासाठी आपल्याला अगोदर वृक्षाकडेच पाहावें लागतें. धर्मभावनेचा विकास ही यात्रिक क्रिया नसून ती खरीखुरी विकास-क्रिया आहे. ह्यालाच द्वंद्वविरोधी क्रिया (डायलेक्टिकल प्रोसेस) असे म्हणतात. ज्या अर्थी धर्मभावना चैतन्यमय असते त्या अर्थी विषय, आत्मा व दोघांचा समन्वय असे तिच्यात तीन तोलघटक (मोमेन्ट्स) असतात. ईश्वर हा विवेकी जीवनाचा सर्वोच्च क्षण आहे; आणि म्हणून ईश्वरीय तत्त्व हें अनुभवनिरपेक्ष असे तत्त्व आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : केअर्डच्या ग्रंथांचा उल्लेख लेखांत आलाच आहे.
ना. वि. जोशी

केन उपनिषद् : या उपनिषदाची सुरुवातच 'केन' या पदामुळे झाली आहे; व म्हणूनच ईशावास्य उपनिषदाप्रमाणेच पहिल्या पदामुळे याहि उपनिषदाचे नांव 'केनोपनिषद्' असे पडले आहे. 'तालवकारोपनिषद्' असें याचें दुसरेंहि नांव आहे.

आत्मा : प्रेरणाकेंद्र : रचनेच्या व विषयविवेचनाच्या दृष्टीने या उपनिषदाचे दोन स्वतंत्र भाग दिसतात. पहिल्यात 'केन' शब्दाने सुरुवात करून मनुष्याच्या इंद्रियांच्या, मनाच्या क्रिया कोणामुळे होतात असे विचारून या सर्वांच्या पाठीमागे असलेल्या प्रेरणाकेंद्राच्या म्हणजे आत्म्याच्या स्वरूपाचे विवेचन आले आहे मनुष्याच्या अंतर्दामी असलेल्या तत्त्वाचा शोध या भागात आहे दुसऱ्या उमा-हैमवतीच्या कथानकांत विश्वाच्या देवतांच्याहि पाठीमागे असलेल्या ब्रह्मतत्त्वाचें विवेचन व स्वरूपदर्शन आले आहे अग्नि, वायु, इंद्र यांची प्राणभूत शक्ति ब्रह्मच आहे. हे तत्त्व रहस्यमय गूढ 'यक्ष' आहे. अशा रीतीने पहिल्या भागांत मनुष्याच्या सूक्ष्म विश्वांत सर्व शक्तीवर नियंत्रण करणाऱ्या आत्मतत्त्वाचे विवेचन आहे; तर दुसऱ्या भागात विश्वातील निसर्गशक्ति व देवता यांचेहि नियंत्रण करणाऱ्या परतत्त्वाचें, ब्रह्माचें विवेचन आले आहे तेव्हा वरवर जरी उपनिषदाचे दोन स्वतंत्र भाग असल्यासारखे वाटले, वा रचनेत शैथिल्य जाणवले; तथापि त्यातहि एक प्रकारची एकात्मता व सुसंगति आहे. अतर्दामी असलेल्या सूक्ष्म विश्वाचा व बाह्य विशाल विश्वाचा अभ्यास करण्याची उपनिषदाची ही नेहमीचीच पद्धत आहे.

परतत्त्वाचें स्वरूप : चक्षु, श्रोत्र, रसनादि पंच ज्ञानेन्द्रियांच्या, साहाय्याने व मनामुळे मनुष्य शब्दरसरूपगधादींचा अनुभव घेत असतो हें खरे, पण या सर्वांना आपापल्या 'भोग्य' वस्तूकडे जाण्यास प्रेरणा कोण देतो ? इन्द्रिये केवळ आपणापुरतीच भोग घेत नाहीत. त्याच्या-पलीकडे असणाऱ्या आत्म्याकरिता ती हे सारे आपापले व्यापार करीत असतात. मनाचेहि व्यापार त्याच्यामुळेच चाललेले असतात. या प्रेरक तत्त्वाच्या अभावी या क्रिया घडणारच नाहीत. त्यांच्यामध्ये सुसंगति वा समन्वयहि साधला जाणार नाही या परतत्त्वाचे अस्तित्व माग्य करावेच लागतें, परंतु या परतत्त्वाचें ज्ञान होऊं शकत नाही. तसें तें इतर वस्तुजाताप्रमाणे ज्ञानविषयहि होऊं शकत नाही. अशा प्रकारचा दृष्टिकोण स्वीकारताना येथे 'अज्ञेयवादा'चें प्रतिपादन झाल्याचें दिसतें. परतत्त्व हे इंद्रियगम्य नाही, इंद्रियातीत आहे, असें येथे सांगितलेले आहे .

हेच परतत्त्व विश्वाच्याहि सर्व शक्तीच्या पाठीमागे आहे; व त्याचेंहि ज्ञान सहजासहजी होत नाही या तत्त्वाला 'ब्रह्म' असे म्हटले आहे. वायूची प्रचंड शक्ति, अग्नीची दाहक शक्ति ही सर्व या ब्रह्मावर अवलंबून आहेत. ब्रह्माशिवाय त्यांना काहीहि करता येत नाही. त्याचें तें प्राणप्रद तत्त्व आहे. अंतर्दामी असणारें इंद्रियातीत आत्मतत्त्व व बाह्य विश्वाचें प्राणभूत ब्रह्मतत्त्व ही वस्तुतः एकच आहेत, असा आशय प्रतिपादनाचा दिसतो.

सदाचरण व विनय : आणखी एक उल्लेखनीय विचार या उप-निषदात आलेला आहे तो म्हणजे नैतिक गुणांशिवाय ज्ञानप्राप्ति

होऊं शकत नाही. दभ, अहंकार हे सगळे ज्ञानप्रतिबंधक असून त्यामुळे ज्ञान होण्याची शक्यता नाही. याउलट, तप, यज्ञ, संयम इत्यादीमुळे व 'विनया'मुळे हे ज्ञान प्राप्त होण्याची शक्यता आहे. हें उमा-हैमवतीच्या कथानकात सुचविले आहे. गर्वनि ब्रह्म जाणण्यास गेलेल्या अग्नीला व वायूला ब्रह्मज्ञान झाले नाही, विनीत इंद्राला मात्र ते झाले असे येथे सांगितले आहे. अशा प्रकारे सदाचरण व सद्गुण हे ज्ञानाला अत्यंत आवश्यक होत, असा महत्त्वाचा व सर्व उपनिषदात आढळणारा विचार येथेहि मांडलेला आहे.

अंतर्विश्वातील आत्मतत्त्वशोध, बाह्यविश्वातील ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादन व या ज्ञानास आवश्यक असलेल्या गुणवत्तेचें प्रतिपादन असे या छोट्या परंतु महत्त्वाच्या उपनिषदाचें सार सांगता येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि प्र व वाडेकर, र द. संपा. : अष्टादश उपनिषद.; खं. १ (पुणे, १९५८); वेल्वलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २, दि क्वांटिटी पोरिअड (पुणे, १९२७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

व्यं. गो. माईणकर

केवलतत्त्व : 'केवलतत्त्व' हे शब्द निरुपाधिक, निरपेक्ष, परिपूर्ण, अनन्त व स्वतंत्र अशा सत्तेकरिता वापरले जातात. अशी परिपूर्ण व निरुपाधिक सत्ता एकमेव असते. या भौतिक विश्वांत, जें जे असते तें तें सर्व सान्त, मर्यादित, अपूर्ण व परावलंबी असतें. कोणत्याहि सान्त वस्तूला व घटनेला स्वतंत्र आणि निरपेक्ष असें अस्तित्व नसते; आणि म्हणून अतिम सत्ता सर्व मर्यादांपासून मुक्त असावी लागते; व ती या विश्वाचे उत्पत्ति-स्थिति-विलय यांचें अधिष्ठान व कारण असली पाहिजे असें विचारी मनाला वाटते अशा सर्वातीत, सर्वनिरपेक्ष, अंतिम सत्तेला (तत्त्वाला) वेगवेगळ्या सज्ञा दिलेल्या सापडतात. भारतीय तत्त्वज्ञानांत तिला 'ब्रह्म' या नांवाने ओळखतात.

कांट, फिश्टे, शॉलिंग : पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात केवलतत्त्वासाठी 'अव्सोल्यूट' हा शब्द अकराव्या शतकाच्या अखेरीस शॉलिंग व हेगेल यांनी तात्त्विक शब्दकोशांत प्रविष्ट केला; आणि कोलरीज याने तो इंग्रजी कोशांत सन १८१० च्या सुमारास घातला. प्रत्यक्ष 'अव्सोल्यूट' हा शब्द जरी नसला तरी स्पिनोझाच्या 'सब्सटन्स' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता मंडेलसोन व जॅकोबी यांनी हा शब्द वापरला. निरुपाधिक सत्तेचें ज्ञान ज्या प्रज्ञेस होते तिच्या काटने केलेल्या विवरणांत या शब्दाचा वापर झालेला आहे. तत्त्वज्ञानात 'अतीत आत्मा' ही जी एक कांटची तात्त्विक व ज्ञानशास्त्रीय संकल्पना म्हणून होती तिचें फिश्टे याने 'केवल आत्मा' - 'अहं' या संकल्पनेत रूपांतर करून त्यास या संपूर्ण विकारी सान्त जगताचा व व्यक्तीचा निर्माता वनविले. शॉलिंग व हेगेल यांनी या शब्दाला अधिकच स्पष्ट अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी 'केवलतत्त्वा'ची भासवस्तूशी तुलना करून केवलतत्त्व हे संपूर्णपणे मुक्त असल्याचें उद्घोषित केलें. विकारी व परिवर्तनशील जगातील सर्व वस्तु सान्त, मर्यादित व परावलंबी असून त्या सर्व अंतिमतः केवलतत्त्वावर अवलंबून राहतात; आणि त्याच्याच आधाराने व साहाय्याने जगतात. अंतिम केवलतत्त्व हेच खऱ्या अर्थाने सत्य असून

त्याच्याशी तुलना करतां भासमान जगातील वस्तु मिथ्या व असत्य असतात असा दृष्टिकोण मांडला. शिवाय त्याच्या मते केवलतत्त्वांत ज्ञाता व ज्ञेय यांचें तादात्म्य होत असते. ज्ञान हें संकल्प किंवा इच्छा-शक्तीपासून पुढे करता येत नाही. म्हणून, अंतिम पूर्ण सत्ता ही क्रियाशील व मुक्त असते असें हें अंतिम तत्त्व केवळ निसर्गातच व्यक्त होते असे नव्हे, तर ते मानवाच्या इतिहासातहि व्यक्त होतें; आणि तें मानवाची आत्मज्ञानाप्रत होणारी प्रगति दर्शविते शॉलिंगच्या तत्त्वज्ञानांत विशेष महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, केवलतत्त्व अ-जाणीवपूर्वक निसर्गात व्यक्त होत असतें, तर मानवी कलाकृतीत तें सहेतुक रीतीने व जाणीवपूर्वक व्यक्त होत असते; आणि कलावत जगाला अंतिम केवलतत्त्व हे व्यक्त करून दाखवीत असतो शॉलिंगच्या या अंतिम केवलतत्त्वाचें वर्णन - "ज्या अधाच्या रात्रीत सर्व गायी काळथा असतात" - अशा शब्दात हेगेलने उपहासाने केलें आहे.

हेगेल : हेगेलच्या केवलतत्त्वाचे वर्णन करावयाचे असल्यास ते असे करता येईल की, ते स्वतः अनंत असून त्याच्यात सर्व सान्त समाविष्ट झालेले आहेत, ते स्वतः सत्य असून त्यांत भासरूपे अंतर्भूत आहेत; पण त्याची केवलतत्त्वाविषयीची कल्पना इतकी व्यापक होती की, अखेर ती संदिग्ध ठरली त्याचें वर्णन करताना प्रिगल-पॅटिसन याने 'ज्यांत सर्व सान्त जीवात्मे लय पावले आहेत असा तो एक आत्मा होय' असें म्हटले, तर मॅटगार्ट याने 'ते कालनिरपेक्ष जीवात्म्याचा समाज' असें त्याचें वर्णन केले. धार्मिक सद्भात ते 'ईश्वरसदृश' आहे असेहि म्हटले आहे. ब्रुनो वॉएर व के जेव यानी ते केवलतत्त्व 'इतिहासाच्या प्रक्रियेत प्रगति करणारा मानव आहे' असा त्याचा अर्थ लावला आहे.

ब्रॅड्ले . एफ एच ब्रॅड्ले याने केवलतत्त्वाची कल्पना अधिक तपशीलवारपणे मांडून स्पष्ट केली. त्याच्या मते केवळ सान्त भासरूपे ही परस्परविरोधी असतात; व त्याचा आपसात विग्रह होत असतो. अंतिम सत्ता मात्र अशा अतर्गत परस्परविरोधापासून मुक्त असून ती सुसंवादी असावयास पाहिजे. ब्रॅड्लेचे केवलतत्त्व हे सवधातीत अशी अनुभवाची भेदरहित तालवद्ध योजना होय. हे केवलतत्त्व आत्मा व ईश्वरहि नव्हे. हें सर्व समावेशक असते; व ईश्वराच्याहि अतीत असल्याने त्याच्या ठिकाणी धर्महि लोप पावतो.

शंकराचार्य आणि इतर वेदान्ती : भारतीय तत्त्वज्ञानांत शाकर अद्वैतांत हें केवलतत्त्व निर्गुण व निराकार ब्रह्म समजले गेलें आहे. हें ब्रह्म सर्वव्यापी व अमूर्त असें अंतिम सत्य आहे; आणि तें सर्व विश्वाचा आधार व कारण असून ते नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त असें आहे. तें ईश्वराहून श्रेष्ठ असे तत्त्व आहे. ईश्वर हा मायाविशिष्ट ब्रह्म आहे व ईश्वराचे स्वरूप जगताने मर्यादित केलेले आहे. ब्रह्माला अंतिम सत्ता मानणारे रामानुज, वल्लभ, मध्व, निंबार्क इत्यादींच्या मते ब्रह्म व ईश्वर, ब्रह्म व जगत्, ब्रह्म व जीव यांच्या सर्वधात मतभिन्नता आहे.

मूल्यांकन : ब्रह्मास किंवा केवलतत्त्वास अंतिम सत्य म्हणून स्वीकारले म्हणजे मूल्यात्मक दृष्टीने त्याच्याशी तुलना करतां इतर सर्व गौण ठरतात. हेच तत्त्व जर सर्वव्यापी व सर्वनियंत्रक म्हणून मान्य केले तर या सान्त व व्यावहारिक जगातील सर्व व्यक्ति, वस्तु व घटना संपूर्णपणे त्याच्या अंकित ठरतात; आणि मानवी व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अर्थ-शून्य ठरतें. केवलतत्त्व हेच एकमेव सत्य असतें असे चिद्वादी मानतात;

आणि म्हणून ते जीवात्म्याचे स्वातंत्र्य नाकारतात. केवल अंतिम तत्त्वाचे सत्यत्व आप्रग्रहपूर्वक सागण्यात साहजिकपणे सान्त, विकारी, परिवर्तनशील व परावलंबी जग हे मिथ्या व असत् असते, असे सुचविले जाते.

केवलतत्त्व व सान्त यांमधील संबंध : केवलतत्त्व व मर्यादित वस्तु याच्या सवधाविषयी केवलतत्त्व मानणाऱ्यामध्येहि मतभेद आहेत खरी-खरी केवलतत्त्वाच्या पूर्णतः निरुपाधिकत्वामुळे आणि त्याच्या एकत्वामुळे अथवा अद्वैत-तत्त्वामुळे त्याचा इतराशी संबंधच संभवत नाही, किंवा असा सवध केवल मायिकच समजला पाहिजे. अशा अर्थाने अखिल जगातील तत्त्वज्ञात शकराचार्यच केवलतत्त्ववादी आहेत. केवलतत्त्व व सान्त यांमध्ये एकतर्फी सवध आहे म्हणजे सान्त हे केवलतत्त्वावर अवलंबून असते, पण केवलतत्त्व सान्तावर अवलंबून नाही मात्र इतर केवलतत्त्ववादी कमीअधिक प्रमाणात केवलतत्त्व व सान्त यांचा परस्पर-सवध मानतात.

केवलतत्त्ववाद जर स्वीकारला तर जगातील चांगले व वाईट, इष्ट व अनिष्ट, मंगल व दुरित यांचे द्वैतात्मक विरोध केवल सान्त जगतापुरतेच सार्थ ठरतात असत्य, दश, भ्रष्टाचार, क्रौर्य, अनीति व दुरित यांच्याविरुद्ध करावयाचे नैतिक युद्ध यांना व्यावहारिक जगामध्ये अर्थ असला तरी अंतिम सत्ता या द्वैतापलीकडील आहे कारण अंतिम सत्ता मानवी तर्क आणि मूल्य यांच्या अतीत आहे

संदर्भ-ग्रंथ फॉल्केन्बर्ग, आर. हिस्टरी ऑफ मॉडर्न फिलॉसफी' अनु ए. सी. आर्मस्ट्रॉंग (कलकत्ता, १९५३), ब्रॅड्ले, एफ. एच. : ऑपिअरन्स अँड रिऑलिटी (लंडन, १८९३; सुधा. आ २, १८९७); एड्वर्ड्स, पी सपा दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ फिलॉसफी, ख. १ (न्यूयॉर्क, १९६७), राधाकृष्णन, एस. इंडियन फिलॉसफी, २ खं. (लंडन, १९२३; सुधा आ १९२९), हिरियण्णा, एम : आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२).

ग. ना. जोशी

केवलवाद : ज्या जगात आपण राहतो, जे जग आपणास प्रतीत होते, ते स्वरूपतः तसेच असते असे नाही त्यात सतत परिवर्तन होत असते आणि तरीहि त्यातले काही स्थिर व अचल राहते. म्हणजे दृश्य, विकारी, परिवर्तनशील अशा जगाच्या मुळाशी अदृश्य, विकार न पावणारे, अपरिवर्तनशील, शाश्वत, चिर असे तत्त्व असते, व ते या दृश्य, विकारी व परिवर्तनशील जगताचे अधिष्ठान वा कारण असते असे आपण समजतो. इन्द्रियसंवेद्य, विकारी व परिवर्तनशील जगाच्या म्हणजे 'क्षर-सृष्टी'च्या मागे, स्थिर, शाश्वत व अविकारी अशी 'अंतिम सत्ता' हीच खरी 'अक्षरसत्ता' या जगाचे अधिष्ठान व अंतिम कारण असते असे 'केवलतत्त्ववाद' मानतो. केवलवादानुसार अंतिम सत्ता हीच एकमेव सत्य व बाकी सर्व दृश्य, प्रतीत होणारे भासमय जग हे त्या मानाने मिथ्या होय.

केवलतत्त्ववादाचे प्रकार . केवलतत्त्ववादाचेहि प्रकार आहेत. शाकर केवलाद्वैतमताप्रमाणे अंतिम सत्ता ब्रह्म आहे. ते असूत, अनाद्यनन्त, अविकारी, शाश्वत, विभु, सच्चिदानंदरूप आहे; व ते सर्व चराचर सृष्टीचे सार आहे. ते नित्य, शुद्ध, बुद्ध व मुक्त आहे. या मताप्रमाणे

अनुभूतीच्या व त्यानुसार अस्तित्वाच्या प्रातिभासिक, व्यावहारिक व पारमार्थिक सत्ता अशा तीन पातळ्या आहेत. स्वप्नसृष्टि ही प्रातिभासिक सत्ता होय; कारण जाग आल्यावर स्वप्नातील वस्तु व घटना भासमय, असत्य किंवा मिथ्या असे म्हणावे लागते जागृतावस्थेतील जग सत्य वाटते ते जग दिवकालवेष्टित इन्द्रियसंवेद्य होय, पण तेहि विकारी, परिवर्तनशील व सापेक्ष असल्याने त्याच्या वरच्या अनुभवाच्या पातळीवर चढल्यावर तेहि भासमान व मिथ्या वाटू लागते. अंतिम सत्याच्या अनुभूतीच्या पातळीवरील सर्वोच्च अवस्थेस 'पारमार्थिक सत्ता' म्हणतात. या अवस्थेत सर्व वस्तुमात्रांत, चराचरात जें चिन्मय अस्तित्व भरून राहिलेले असते तेवढेच काय ते खरें वाटते. यात उद्देश्य-विषय यांचे द्वैत लोप पावते, भेदाधारित विमर्शक विचार संपतो. ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान ही त्रिपुटीहि लोप पावते, आणि जें आत असते तेंच बाहेर व सभोवती भरून राहिल्याचा एकत्वाचा अनुभव ज्ञात्यास येतो 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि' व 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या तिहीचा एकत्र अभेदाचा अनुभव येतो हिलाच 'ब्राह्मी स्थिति' म्हणतात हे ज्ञान वर्णनाच्या पलीकडेच असते.

अशा प्रकाराची केवलतत्त्वाची कल्पना ग्रीक तत्त्वज्ञानांत पार्मेनीडीस याने मांडली आहे. प्लेटोच्या शिवतत्त्वाच्या (दि गुड) कल्पनेत अशाच केवलतत्त्वाचे निर्देशन आहे. स्पिनोझाची द्रव्याची कल्पना केवलतत्त्वाचीच आहे. त्याच्या मते या द्रव्याचे जे विकार बुद्धीस प्रतीत होतात, त्यांना स्वतःचें वेगळे व स्वतंत्र अस्तित्व असूच शकत नाही. कोणताहि विकार (मोड) किंवा सान्त नामरूप समजावयाचे झाल्यास तें त्या द्रव्याच्याच प्रावरणाखाली त्याचे एक व्यक्त संवेद्य रूप म्हणून समजावयास पाहिजे हेगेल हा केवलतत्त्वास 'प्रज्ञा' म्हणतो, मात्र त्याचे हे अंतिम तत्त्व या सतत बदलणाऱ्या जगात पूर्णपणे अनुस्यूत व अतर्भूत आहे, आणि तेच प्रत्यक्षनिसर्ग (भौतिक सृष्टि) व विचार (जाणीव) या दोन्ही विभागात व्यक्त होत असते, व त्याच्या उभय अंगांत परस्परानुरूपता, संवादित्व व साहचर्य असते. हेगेलचें केवलतत्त्व विकारातून व्यक्त होते व विकास पावत असते. त्याने ही कल्पना शेलिंगपासून घेतली. हेगेलच्या केवलतत्त्वाच्या सकल्पनेचा व विशेषतः द्वंद्वविकासाच्या विचारसरणीचा प्रभाव त्याच्यानंतरच्या तत्त्वज्ञानावर बराच पडला टी. एच. ग्रीन, एफ. एच. ब्रॅड्ले, बोझाके, टेलर यांसारखे तत्त्वज्ञ हेगेलच्या विचाराने खूपच प्रभावित झाले. ब्रॅड्लेने केवलतत्त्ववादाची सांगोपांग मांडणी केली. ए. ई. टेलरनेहि अंतिम तत्त्व हे दृश्य, सान्त व विकारी जगतापासून अलिप्त असू शकत नाही, अंतिम एक तत्त्व अनेकात वसते; व अनेकातून व्यक्त होते व अनेक एकामध्ये वसतात, व एकाचे आविष्कार म्हणून जगतांत व्यक्त होतात असा 'सत्तेच्या एकात्मप्रणालीचा' सिद्धान्त मांडला.

केवलवादांत दोन छटा आहेत एका मताप्रमाणे अंतिम एक व केवलतत्त्व हेच फक्त सत्य असते, व ते विकारी जगतातील विकार, मर्यादा व परिवर्तन यांनी अस्पृष्ट असते. ते सदैव अविचलित, अस्पृष्ट व विकारातीत राहते. याउलट, हेगेलने कल्पिलेले केवलतत्त्व हे गतिशील व मूर्तरूपाने प्रकट होणारं आहे. ते विकारी जगतापासून वेगळे व निर्लिप्त नसून सृष्टिरूपाने स्वतः स व्यक्तवीत, आपले सामर्थ्य व समृद्धि प्रकट करीत, अधिकाधिक वरच्या पातळ्यावर विकसित होत राहते. हे दुसरे मत सृष्टीस सत्य मानते. शकराचार्यांच्या मताप्रमाणे केवलतत्त्व

हे विकारी जगापासून संपूर्णपणे अलिप्त असतं आणि खालच्या विकारी जगाचा निषेध केल्याशिवाय व त्याच्या पलीकडे गेल्याशिवाय सर्वव्यापी, विभू, अनंत, शाश्वत, अविकारी अशा अंतिम तत्त्वा (ब्रह्मा) चा साक्षात्कार होऊ शकत नाही. म्हणजे ब्रह्म व जग ही दोन्ही एका वेळीं एकाच अर्थाने सत्य असू शकत नाहीत ती परस्परव्यावर्तक होत. रामानुजाच्या विशिष्टाद्वैतात केवलतत्त्वाचा म्हणजे ब्रह्माचा जीव व जगत् याच्याशी संवध न तोडता समाज व निसर्ग हे दोन्ही ब्रह्माचे (ईश्वराचे) अंश व आविष्कार आहेत, आणि म्हणूनच अंतिम सत्य (केवलतत्त्व) हे स्वतः भौतिकातून व पार्थिवातून व्यक्त होत असते अशी कल्पना मांडलेली आहे निवार्काचार्यांनी द्वैताद्वैतांची उपपत्ति मांडून जग, जीव व ईश्वर याचा घनिष्ठ संवध सागराच्या लाटा आणि सागराचे जल यांतील एकात्मतेच्या संबंधाप्रमाणे आहे असें म्हटले आहे.

केवलवादाचीं प्रमुख लक्षणे . केवलवादाचे प्रमुख वैशिष्ट्य व मध्यवर्ती तत्त्व असे आहे की, फक्त अंतिम सत्ता — ब्रह्म, द्रव्य, अस्तित्व वगैरे — हीच एकमेव खऱ्या अर्थाने सत्य असते, आणि त्याव्यतिरिक्त म्हणून जे जे काही, ते ते असत्य, भासात्मक व मिथ्या असते 'अनेकत्व' व 'विविधत्व' यांना स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व, अर्थ व महत्त्व असू शकत नाही, आणि ते केवळ अंतिम सत्तेच्या-ब्रह्माच्या-द्रव्याच्या-आधाराने व आश्रयाने जगू शकतात. म्हणजे केवलतत्त्ववादांत विविधतेचा लोप होतो. वस्तुमात्राचे वैयक्तिक व स्वतंत्र अस्तित्व 'एकाच्या' अस्तित्वात विसर्जित होते; आणि अनेकत्व व विविधत्व हे केवळ साधनरूप व गौण राहतात. अनेकत्ववादात अंतिम तत्त्व एक नसून अनेकाना स्वतःचे स्वतंत्र व अर्थपूर्ण अस्तित्व असते; आणि अंतिम-दृष्ट्या सर्वच समान पातळीवर असतात.

केवलवाद व द्वैतवाद : केवलतत्त्ववादाला विरोध करणारी दुसरी एक प्रणाली आहे. ती म्हणजे द्वैतवादी किंवा द्वित्वाची. द्वैतवादा-प्रमाणे अंतिम सत्ता दोन आहेत. अंतिम दोन तत्त्वे स्वतंत्र व गुणात्मक दृष्ट्या व्यावर्तक आहेत उदा.— साख्यदर्शनात पुरुष व प्रकृति यातील फरक मूलभूत स्वरूपाचा समजला गेला आहे. त्यांची कार्ये जरी परस्पर-पूरक असली तरी त्यातील भेद हा अंतिम असून एकाचे दुसऱ्यांत रूपांतर होऊ शकत नाही ती तत्त्वे अनादि, अनंत व स्वतंत्र आहेत, आणि त्याची कार्ये त्याच्या स्वरूपाप्रमाणे नियंत्रित झालेली आहेत द्वित्व-वादांत किंवा अनेकत्ववादांत जी अनेक स्वतंत्र द्रव्ये किंवा तत्त्वे असतात त्याचे परस्परसंबंध तर्कदृष्ट्या ठरविणे हे अत्यंत अवघड कार्य आहे. त्याचे परस्पराशी संवध येतात; पण ते असतात तरी कसे? ही तत्त्वे यांत्रिकपणे परस्परांशी जुळणी करीत राहतात की त्याच्याहून श्रेष्ठ अशा आणखी एका व्यापक तत्त्वाच्या आधिपत्याखाली ती कार्ये करतात असा आणखी एक प्रश्न उत्पन्न होतो. अंतिम तत्त्व त्याच्याहून अधिक समर्थ व श्रेष्ठ ठरतं; आणि मग अनेक तत्त्वांचे किंवा द्रव्यांचे स्वातंत्र्य, स्वयंपूर्णता व स्वयंशासिता ही संपुष्टात येण्याची शक्यता असते. विश्वाची तर्कशुद्ध व्यवस्था लावण्यासाठी अनेकाना एकत्र गुपून त्याच्यांत सहकार्य, ऐक्य व सुसवाद दाखवावाच लागतो, आणि म्हणून द्वित्ववाद किंवा अनेकत्ववाद हे टिकू शकत नाहीत

संदर्भ-ग्रंथ . मॅकगॉर्ट, जे. ई. स्टडीज इन हेगेलियन कॉस्मॉलॉजी (केब्रिज, १९०१); जेम्स, डब्ल्यू. . ए प्ल्युरॅलिस्टिक

युनिव्हर्स (लंडन, १९०९), मूर, जी. ई . सम मेन प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९५३); यूविंग, ए सी . आयडिऑलिझम, ए क्रिटिकल सर्व्हे (लंडन ,१९३४), टेलर, ए ई : एलिमेंट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३; आ. ३, १९५३); राधा-कृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, खं २ (लंडन, १९२३; सुधा. आ. १९२९).

ग. ना. जोशी

केंब्रिज प्लेटोवादी संप्रदाय : केंब्रिज प्लेटोवादी संप्रदाय हा एक आग्ल सत्ताचा तत्त्वज्ञानविषयक संप्रदाय केंब्रिज विश्वविद्यालयात १६३३ ते १६८८ च्या दरम्यान भरभराटीस आला. ईश्वरशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र, ज्ञानशास्त्र आणि नीतिशास्त्र ह्यामधील समकालीन प्रमुख प्रवृत्तींचा निषेध करून त्यापेक्षा भिन्न अशा भूमिकेचें त्याने प्रतिनिधित्व केले ह्या विचारसंप्रदायाचे प्रमुख सदस्य बेंजामिन विचकॉट (१६०९-८३), जॉन स्मिथ (१६१६-५२), राल्फ कड्वर्थ (१६१७-८८), नाथानिएल कुलव्हेरेल (१६१८-१६५१) आणि हेन्री मोर (१६१४-१६८३) हे होत. पहिले चार इमान्युएल महाविद्यालयाचे पदवीधर होते, तर पाचवा ख्राइस्ट महाविद्यालयाचा पदवीधर होता.

केव्हिनप्रणीत ईश्वरशास्त्राचे जेथे प्राधान्य होते अशा इमान्युएल महाविद्यालयातील प्रसिद्ध शिक्षक बेंजामिन विचकॉट याच्यामुळेच या विचारसंप्रदायाचा उदय झाला. 'सकल्प' म्हणजे परमेश्वर असा परमेश्वराच्या स्वरूपाचा अर्थ केव्हिनने केला आणि इष्ट किंवा अनिष्ट हे वस्तूतील वस्तुनिष्ठ गुणधर्म नसून ते परमेश्वराचे यदृच्छेने घेतलेले निर्णय होत, असे त्याचे मत होते परमेश्वराचा अर्थ 'सकल्प' असा लावून केव्हिनवादाने श्रद्धा, धार्मिक आचरण आणि चर्चची शासन-व्यवस्था ह्यांच्या बाबतीतील आदेशाच्या काटेकोर पालनावर स्वाभाविकच पूर्ण भर दिला. ह्याच्या उलट विचकॉटने धर्मातील बुद्धीच्या स्थानाचा पुरस्कार केला. परमेश्वर बुद्धिमान आहे; आणि म्हणून साक्षात्कारिक सत्ये ही श्रद्धेचे विषय नसून ती बौद्धिक आकलनाचे विषय होत. खुल्या चर्चेमुळे ती अधिक स्पष्ट व स्वीकारार्ह होतात. सकुचित सांप्रदायिक निरूपणापासून ती मुक्त होतात; आणि म्हणून चर्चेच्या एकतेचे उगमस्थान बनतात. ह्याशिवाय, ख्रिस्ती धर्म हा प्रामुख्याने एक जीवनाचा मार्ग आहे; आणि नैतिक जीवन हे सर्वश्रेष्ठ आहे, ह्यांवर त्याने भर दिला. धार्मिक पथ आणि धार्मिक आचार नैतिक जीवनाची साधने आहेत; आणि त्यांमध्ये निवड करण्याचें स्वातंत्र्य अथवा मुभा प्रत्येक व्यक्तिमात्रास द्यावयास पाहिजे. धार्मिक श्रद्धा व आचार ह्यांविषयीच्या अशा ह्या सहिष्णुतेवर व स्वातंत्र्यावर त्यांचा इतका भर होता की, त्या संप्रदायातील सदस्यांना 'स्वतंत्रतावादी' हे टोपण नाव देण्यांत आले

हॉन्स व देकार्तवर टीका . ज्याप्रमाणे विचकॉटने केव्हिनवादाला आव्हान दिले, त्याचप्रमाणे ह्या संप्रदायातील दोन उत्कृष्ट अध्यात्म-वादी, राल्फ कड्वर्थ आणि हेन्री मोर ह्यांनी हॉन्सचा जडवाद आणि देकार्तचे निसर्गाविषयीचे यांत्रिकी निरूपण ह्यावर टीका केली कड्वर्थने आपल्या 'विश्वाची शुद्ध बौद्धिक रचना' (दि टू इटलेच्युअल

सिस्टिम ऑफ दि युनिव्हर्स - १६७८) ह्या पुस्तकात दोन प्रकारच्या निरीश्वरवादाचा - जडवाद आणि जडजीववाद - फोलपणा निदर्शनास आणला. वस्तु जर केवळ आकाशाच्यापी परमाणूच्या सघाताशिवाय अधिक काही नसेल, तर आत्मा अथवा जीव जड असू शकणार नाहीत, कारण आत्मा अथवा जीव गतियुक्त व सक्रिय आहे जड परमाणूना जी गति आवश्यक आहे, ती ते स्वतःच घेऊ शकत नाहीत ती गति एखादे अपरिमित तत्त्व अथवा परमेश्वरच देऊ शकतो, म्हणून जडवाद हा ईश्वरवादाशी विसंगत असणे दूरच राहो, पण तो त्याच्याशी सुसंगत असाच आहे जडद्रव्याला गति प्राप्त करून देण्यास परमेश्वराची आवश्यकता कशी आहे हे देकार्तेने दाखवून दिलेच आहे. तरीही त्याच्या मते अशी गति प्राप्त झाल्यानंतर निसर्ग गतीच्या यांत्रिक नियमानुसार आपोआप कार्य करीत राहतो कडवर्थने निसर्गविषयक असले यांत्रिक स्पष्टीकरण नाकारले आहे निसर्ग हेतुयुक्त आहे. कारण तो जाणीव-विरहित अशा लवचिक, परंतु आध्यात्मिक तत्त्वाने - 'निसर्गाचा आत्मा' - परियुक्त आहे; या तत्त्वामुळेच निसर्गातील साध्य व साधन ह्यांच्या सुसवादित्वाचे स्पष्टीकरण होते पुढे हेन्री मोर आपल्या 'इनविरिडिअन मेटाफिजिकम' (१६७१), 'डिक्लाइन डायलॉग' (१६६८) आणि 'इमॉर्टॅलिटी ऑफ सोल' (१६५९) ह्या आध्यात्मिक ग्रंथांमध्ये असा युक्तिवाद करतो की, व्यापकता हा गुणधर्म केवळ जडद्रव्याचे वैशिष्ट्य नसून तो सर्व वस्तूंमध्ये आहे जर व्यापकता केवळ जडद्रव्याचाच गुणधर्म असता, तर परमेश्वर सर्व ठिकाणी राहू शकणार नाही त्याने आपली वरीचशी शक्ति देकार्तवरोवर 'मानवेतर प्राणी केवळ यत्र आहेत' ह्या कार्टेशियन सिद्धान्तावर पल्लमय चर्चा करण्यात वेचली. त्याचे असे मत होते की, आत्म्याच्या गृहीतकृत्याशिवाय पशूच्याहि वर्तनाचे स्पष्टीकरण करता येणार नाही. ह्या विचार-संप्रदायाने जडविश्व आणि चेतनविश्व हे कार्टेशियन द्विभाजन सपश्ल नाकारले आणि निसर्गाचे एकसंध आध्यात्मिक स्वरूप प्रस्थापित केले

कडवर्थचे मत - शब्दाला अनुसरून असा जर अनुभव असेल तरच शब्दाला अर्थ आहे, हा हॉन्सचा प्रत्ययात्मक सिद्धान्त कडवर्थ नाकारतो. आत्म्याचा जरी ऐंद्रिय प्रत्यय मिळाला नाही, तरी आपल्याला आत्म्याची अत स्फूर्त निश्चितता असते आपल्याशी बौद्धिक दळणवळण करणारे आपल्याशिवाय इतरही आत्मे आहेत, हे आपल्याला सादृश्यानुमानानुसार ज्ञात होते सर्व परिमित आत्मे परमेश्वरावर अवलंबून असतात अपरिमित परिपूर्णत्वाची कल्पना अभावात्मक नसून भावात्मक आहे ह्यामुळेच परमेश्वराचे अस्तित्व सिद्ध होते; आणि अशी कल्पना अपरिमिततया परिपूर्ण असलेली व्यक्ति केवळ परमेश्वरच निर्माण करू शकतो कडवर्थ लॉकचा अनुभववाद नाकारतो. आपल्या 'ट्रिट्रीज कन्सर्निंग इटर्नल अँड इम्युटेबल मोरॅलिटी' ह्या पुस्तकात त्याने निष्क्रिय सवेदना - ऐंद्रिय ज्ञान - आणि - सक्रिय सवेदना - संवोधनात्मक ज्ञान, जे इन्द्रिया-नुभवनिरपेक्ष असते - ह्यामध्ये भेद दर्शविला आहे ऐंद्रिय अनुभवाने अत्यंत व्यापक अशा आध्यात्मिक आणि नैतिक सिद्धान्ताचे समर्थन होऊ शकत नाही. नंतरच्या अनुभववादाच्या इतिहासाने कडवर्थच्या या भूमिकेचे सत्यत्व मान्य केले आहे आध्यात्मिक आणि नैतिक ज्ञानाचे उगमस्थान म्हणून आपण सहज-कल्पनाचे अस्तित्व मान्य करावयास पाहिजे. सत्याची कसोटी असदिग्धता व स्पष्टता आहे हे देकार्तचे मत

कडवर्थ मान्य करतो; परंतु परमेश्वराच्या सत्यतेवर कसोटीची सत्यता देकार्तेने आधारल्यामुळे त्याच्यावर चक्रकदोषाचा आरोप तो करतो

'नीतिनियम हे परमेश्वराच्या लहरी सकल्पाचे प्रकटीकरण आहे,' हा केल्व्हिनचा सिद्धान्त हा संप्रदाय नीतिशास्त्रात नाकारतो नैतिक नियम हे वस्तूच्या स्वभावात मूलत असतात परमेश्वर सांगतो म्हणून कृति इष्ट ठरत नाहीत. त्या मूलतच इष्ट असतात म्हणून परमेश्वर त्या सांगतो कृतीची इष्टता आपण तर्काच्या साहाय्याने जाणतो. तरीही आध्यात्मिक तत्त्वाप्रमाणेच नैतिक तत्त्वेही सहज असतात मोरने जवळजवळ २३ सहज नैतिक तत्त्वाची यादी दिली आहे. वधुभावाच्या मानसशास्त्राद्वारे ह्या संप्रदायाने नैतिक क्षेत्रांत मोलाची व चिरकालीन भर टाकली आहे नंतरच्या आगळी नीतिशास्त्रात ह्या वधुभावाच्या मानसशास्त्राने नजरेत भरण्याजोगी कामगिरी केली आहे अर्ल ऑफ शॅफ्ट्सबरीने स्वतःच्या नीतिशास्त्ररचनेत त्या मानसशास्त्रास प्रधान स्थान दिले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ . अर्नेस्ट, एस. व इतर : रॅशनल थिऑलॉजी अँड थिअरिचन फिलॉसफी इन इंग्लंड इन दि सेव्ह्न्टीन्थ सेंचुरी, २ खंड. (लंडन, १८७२); मूरहेड, जे. एच. : दि प्लेटॉनिक ट्रॅडिशन इन अँग्लो-सॅक्शन फिलॉसफी, (लंडन, १९३१), रॅव्हन, सी ई . नॅचरल रिलिजन अँड थिअरिचन थिऑलॉजी, सीरीज १ व २ (केंब्रिज, १९५३).

एस. पी. कनल

कोश-सिद्धान्त : आत्मा अविकारी, अद्वितीय, निर्गुण व द्रष्टृस्वरूप असून तोच 'ब्रह्म' होय असा अद्वैत वेदान्ताचा परम सिद्धान्त आहे, पण आपला जीव सविकारी, सद्वितीय, सगुण व ज्ञानविषय म्हणून प्रत्ययास येतो. हा विरोध दूर करण्यासाठी मायेच्या उपाधीमुळे आत्मा जीवरूपाने भासतो अशी सर्वसामान्य उपपत्ति दिली जाते हीच उपपत्ति विशेष रूपाने देण्यासाठी पंचकोश - सिद्धान्ताची योजना केलेली आहे.

तैत्तिरीय उपनिषदातील दुसऱ्या म्हणजे ब्रह्मवल्ली नावाच्या अध्यायात (अनुवाक २ ते ५) आत्मस्वरूपाचे जे व्याख्यान आहे, त्यात या सिद्धान्ताचे मूळ आहे. मात्र 'कोश' हा शब्द तेथे आलेला नाही शंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यात तो घातला अन्नरसमय आत्म्याच्या आत प्राणमय आत्मा, त्याच्या आत मनोमय, त्याच्या आत विज्ञानमय व त्याच्याहि आत आनंदमय आत्मा राहतो, असे त्या उपनिषदात म्हटले आहे. या उपनिषदाच्या सहितेप्रमाणे आनंदमय आत्मा हा सर्वांच्या आत असून त्याच्यावर चार आवरणे आहेत असे होईल शंकराचार्यांनी मात्र आपल्या भाष्यात हा आनंदमय आत्मा कार्यरूप असून निर्विकार चैतन्याचा म्हणजे अतरात्म्याचा तो पाचवा कोश आहे असे म्हटले आहे.

विद्यारण्याच्या 'पंचदशी' या ग्रंथातील तिसऱ्या प्रकरणात पंचकोश-सिद्धान्ताची मांडणी अत्यंत प्रसन्न शैलीत केली आहे : सर्वदा साक्षिरूप असलेल्या अतरात्म्यावर (अथवा ब्रह्मावर) एकावर एक अशी अविद्यानिर्मित पाच आवरणे अथवा कोश आहेत त्या आवरणांच्या अपेक्षेने ब्रह्मास जीवत्व येते हे कोश फाडून टाकले म्हणजे विशुद्ध आत्मतत्त्व उरते.

पांच आवरणें : पित्याने खाल्लेल्या अन्नाचा परिणाम असलेल्या रेतोपासून निर्माण झालेला आपला स्थूल-देह हा अन्नमय कोश होय शरीराचे स्पंदनादि व्यवहार होऊन ज्यानी इद्रिये कार्यक्षम राहतात, त्या वायुरूप प्राणांनी वनलेला कोश हा प्राणमय होय. त्यानंतरचा म्हणजे तिसरा कोश मनोमय होय जे सुखदुःखानी अस्वस्थ होते, देह, गृह, पुत्र इत्यादीसंबंधी ज्यास अहंता आणि ममता असते ते मन होय. त्यानंतर कर्तृत्वाचें आणि निश्चयाचे भान असलेल्या बुद्धीचा प्रांत येतो. आत्मचैतन्याच्या प्रतिविवाने अथवा आभासाने युक्त असलेली बुद्धि हा विज्ञानमय कोश होय (प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमय कोश मिळून लिंगदेह होतो व अन्नमय कोश हा स्थूल देह होय) गाढ निद्रेंत ज्याचा अनुभव येतो, त्या अज्ञानावर उमटलेले आत्म्याच्या स्वरूपानंदाचें प्रतिविव म्हणजेच विज्ञानमय कोशाच्याहि आत असलेला आनंदमय कोश होय. हा आनंदवृत्तिरूप असतो सच्चिदानंदस्वरूप आत्म्याचे हे सर्वात आतील आवरण होय

पाचहि कोश ज्याचा अनुभवविषय होतात तो आत्मा स्वतः विषय-रूपाने प्रतीत होत नसला, तरी तो नाही असे होत नाही; कारण तो नसेल, तर त्या पाचहि कोशाचे विषयत्वच नाहीसे होईल शिवाय तो स्वयंप्रकाश असल्याने त्याचें अस्तित्व नाकारतांच येत नाही.

श्री. ह. दीक्षित

कौपीतिक उपनिषद् : या उपनिषदांत ब्रह्मविचारा-वरोवरच ब्रह्मवेत्त्याच्या निधनोत्तर स्थितीचेहि मोठे वैभवशाली चित्रण करण्यात आलेलें आहे; व हेच या उपनिषदाचे वैशिष्ट्य म्हणतां येईल.

ब्रह्मासंबंधी भिन्न-भिन्न मतें : ब्रह्मासंबंधीचा विचार माडीत असतांना कौपीतिक, पैग्य, प्रतर्दन व शुष्कभृंगार याच्या विचाराचा परामर्श घेण्यांत आलेला आहे. कौपीतिक व पैग्य याच्या मते प्राण हेंच ब्रह्म होय; व मन, वाणी, चक्षु, श्रोत इत्यादि दूतादीप्रमाणे त्याचे कर्मचारी होत. सर्व इद्रियें प्राणाचीच पूजा बांधीत अमून त्यालाच सर्व अर्पण करीत असतात या सर्व इद्रियांच्या क्रियाच्या पाठीमागे प्राणच आधारभूत असा उभा असतो प्रतर्दनाच्या मते मनुष्याच्या देहात अंतर्यामी सदैव एक अग्निहोत्र चाललेले असून नित्य प्राण व वाणी याचे एकमेकांत हवन होत असतें याच अग्निहोत्राने अमृतत्व प्राप्त होते. शुष्कभृंगाराच्या मतें उक्थ हेंच ब्रह्म होय व त्याची ऋक्, यजुस् व सामन् या रूपाने आराधना, ध्यान केल्यास सर्व प्राशस्त्य लाभते. उपनिषदांत वेगवेगळीं मतें मांडलेली असून त्यात सदैव स्थूलातून सूक्ष्माकडे जाण्याचा प्रयत्न केलेला असतो, याचेच हे उदाहरण देतां येईल ज्ञानाचें महत्त्व प्रतीत झाल्यामुळे कर्मकांडातील अग्निहोत्रादीना आध्यात्मिक स्वरूप देण्याचाहि प्रयत्न येथे आपणांस दिसतो.

प्रज्ञात्म्याची कल्पना : चितनात्मक प्रवृत्तीचा आढळ इद्र व प्रतर्दन याच्या संवादातहि होतो. या संवादातहि प्राण हाच आत्मा असे सांगून नंतर तो प्रज्ञात्मा आहे असे सांगितलेले आहे. प्रथम सत्य हेच अंतिम मूल्य असून त्याद्वारा मनुष्य नीति-अनीतीच्या पलीकडे जातो, आणि पाप व पुण्य त्याला स्पर्श करीत नाहीत, असे सांगून, नंतर प्राण हाच आत्मा, जीवन व अमृतत्व आहे असे म्हटलेले आहे सर्व प्राण एकच

असून इद्रियाचेंहि प्राणाशी तादात्म्यच असतें. यापुढे प्राण म्हणजेच प्रज्ञा असून उभयरूपाने तो शरीरांत वास करीत असतो; आणि त्याच-प्रमाणे देहांतून उत्क्रान्तहि होत असतो. निद्रेमध्ये या प्राणांतच सर्व इद्रिये विलीन झालेली असतात, आणि जागेपणी पुन्हा त्यांतूनच बाहेर येतात. मूर्च्छनेमध्येहि अशीच परिस्थिति असते. या प्रज्ञारूप प्राणाविना विचार व मन आदि इद्रियाच्या क्रिया सर्वथैव अशक्य आहेत. ज्याला आत्मा शोधावयाचा आहे, त्याने वाणीमागील वक्ता, शब्दामागील श्रोता, क्रियाच्यामागील कर्ता जाणावयास हवा. भूतमात्रांचें अस्तित्व प्रज्ञेवरच अवलंबून आहे. याचा परस्परसंबंध घनिष्ट असून एकाशिवाय दुसऱ्याला अस्तित्वच नाही. प्रज्ञात्मक असा जो भूतमात्रांचा सवादी भाग तो प्राणावरच अधिष्ठित आहे, आणि म्हणून प्राणच प्रज्ञात्म्याच्या रूपाने, जाणिवाचे, क्रियाचें, जीवन-व्यापाराचे मध्यवर्ती केंद्र असे म्हणावयास हवे. हा प्रज्ञात्मा आनंदस्वरूप असून अविनाशी व अमर असा आहे. पापपुण्याच्या पलीकडे असणारा तथापि प्रेरक असा तो आहे. प्रज्ञात्म्याची विस्ताराने मांडलेली ही कल्पना म्हणजे आत्मसवधी विचारांत कौपीतिक उपनिषदाची महत्त्वाची भर म्हणावयास हवी.

ब्रह्मज्ञाची आनंदमय अवस्था राजा चित्र गाग्यायणीने आरुणि व श्वेतकेतु या पितापुत्रास निधनोत्तर आत्मगतीमवधी केलेला उपदेश असाच महत्त्वाचा आहे अतिम गंतव्य हे ब्रह्मलोक असून तेथे जाण्यासाठी देवयान व पितृयान असे दोन मार्ग आहेत. ते चंद्रलोकापर्यंत समान असून, पुढे देवयान हा ब्रह्मलोकाप्रत जातो, तर पितृयानाने पुन. जन्म-मरणाच्या चक्रात मनुष्य सापडतो. चंद्रलोकामध्ये या आत्म्यांना त्यांच्या सत्यस्वरूपाविषयी प्रश्न विचारला जातो ज्याचें उत्तर यथार्थ असतें, ते पुढे ब्रह्मलोकास जातात. अग्निलोक, वरुणलोक, इद्रलोक, प्रजापतिलोक याद्वारे त्याला जावें लागते. या ब्रह्मलोकाचे वर्णन मोठे सुरस व वैभवशाली असें या उपनिषदाने केलेले आहे. इद्र व प्रजापति द्वाररक्षक असणारे, अपराजित नावाचा प्रासाद, आर नामक सरोवर, विजरा नावाची नदी, या प्रासादांतील ब्रह्माचा विभु नामक महाल, विचक्षणा (बुद्धि) सिंहासन व अमितदीप्ति हा पर्यंक, मानसी व चाक्षुपी अशा दोन प्रेयसी हा सर्व तपशील कवीच्या प्रतिभेने निर्मिलेला असून ब्रह्मलोकात ब्रह्मवेत्त्याच्या होणाऱ्या स्वागताचा सोहळाहि असाच अपूर्व वर्णिलेला आहे पाचशे अप्सरा फळे, फुलें, सुगंधी द्रव्ये, हार, अलंकारादीनी त्याचे स्वागत करतात. अशा रीतीने 'ब्रह्मालंकारानी' अलंकृत असा ब्रह्मवेत्ता तेथे विराजतो. या ठिकाणीहि प्रत्यक्ष सिंहासनावर आरूढ होण्यापूर्वी ब्रह्म त्याला आत्मस्वरूप-विषयक प्रश्न विचारते; आणि त्याने सत्य व यथार्थ उत्तर दिल्यावर हा आत्मा ब्रह्मस्वरूप होतो, असें विलोभनीय वर्णन अन्यत्र आढळत नाही. सूचितार्थाने ब्रह्मज्ञ हा पाप-पुण्य-जरादिकाच्या पलीकडे जाऊन एका असीम आनंदात, स्वानंदात, वैभवात राहतो एवढेंच सागावयाचे आहे या उपनिषदाला.

याच उपनिषदात इंद्र-प्रतर्दन सवादाप्रमाणे काशीचा अजातशत्रु व वालाकि यांचाहि ब्रह्मविषयक संवाद आलेला आहे. वालाकीच्या सर्व कल्पना समजावून घेऊन, त्यातील उणिवा दाखवून, शेवटी 'प्राज्ञ' व 'प्रज्ञा' या विचारावर त्याला आणले आहे; म्हणूनच तैत्तिरीयांमध्ये जशी 'आनंद'-कल्पना महत्त्वाची तशी येथे 'प्राज्ञा' ही कल्पना महत्त्वाची असे म्हणता येईल

सर्वजित् कौपीतिक : यातील आणखी एक उल्लेखनीय विचार म्हणजे कौपीतिक ऋषींनी सांगितलेली सूर्योपासना. पापमुक्तीसाठी, उगवणाऱ्या, मध्यान्ही असणाऱ्या व अस्त पावणाऱ्या सूर्याची उपासना करावी. आपल्या मुलावरील अशुभ-परिहारार्थ प्रतिपदेच्या चंद्राची उपासना करावी वैभव आणि प्रजेस दीर्घायु-लाभासाठी प्रौणिमेच्या चंद्राची उपासना करावी या त्रिविध उपासनेमुळेच कौपीतकीना सर्व कल्याण लाभलं असावे; आणि म्हणूनच कदाचित् त्यांचे नांव सर्वजित् कौपीतिक असे पडले असावे यावरूनच सर्व उपनिषदालाहि त्याचेंच नांव दिलेले असावे असे वाटते

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि प्र व वाडेकर, र द संपा. : अष्टादश उपनिषद्, ख १ (पुणे, १९५८), वेलवलकर, एस के. व रानडे, आर डी हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ख २ - दि क्रिएटिव्ह पीरिअड (पुणे, १९२७); रानडे, आर डी. . ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

व्यं. गो. माईनकर

क्रिटीक ऑफ जज्मेंट (कांट) : पहिल्या दोन क्रिटीक्समध्ये कांटने बुद्धीचे सामर्थ्य आणि मर्यादा याची मीमासा केली या तिसऱ्या मीमासेत कलात्मक व साध्यात्मक धारणेची (जज्मेंटची) मीमासा तो करतो इद्रियांनी अनुभव घेताना बुद्धीचे दिक् आणि काल हे विग्रह (साचे) अनुभवाना घडवितात आणि कार्यकारणभावादि विग्रह अनुभवाना नियामक ठरतात. बुद्धीचे हें कार्य अनुभवापुरते असते, पण त्यापलीकडे जाऊन श्रेयग्राही बुद्धीने माणसाला श्रेयाची कल्पना उमगते, पण ज्ञान व श्रेय एवढ्या दोन क्षेत्रातच मानवी मनाचें कार्य संपत नाही.

धारणा (जज्मेंट) ही मानवी मनाची तिसरी शक्ति ज्ञानात्मक बुद्धि आणि श्रेयग्राही बुद्धि याच्यामधील सेतूसारखी आहे. ही धारणा माणसाला आहे म्हणूनच तो वस्तुजातातील कलात्मकता (सौंदर्य) पाहू शकतो; आणि प्रत्येक वस्तूचे स्वगत असे साध्य (एंड) उमगू शकतो. दृश्य किंवा अनुभवयोग्य अशा वस्तुजाताचे आकलन बुद्धीने झाल्यावर माणूस त्या ज्ञानासवधी चिंतन करतो तें धारणाशक्तीने. म्हणून धारणा ही चिंतनात्मक शक्ति आहे

वस्तूचें दिक्कालात्मक आकलन होणे हे बुद्धीच्या अनुभवनिरपेक्ष विग्रहामुळे शक्य होते. तसेंच अनुभव-निरपेक्ष आकलन धारणेनेहि होते; पण ह्या आकलनाने बौद्धिक आकलनाचा संक्षेप किंवा वृद्धि होत नाही धारणेच्या शक्ति दोन प्रकारच्या आहेत - कलात्मक व साध्यात्मक. या शक्तीचे स्वरूप समजावून घेतले म्हणजे कांटच्या या सिद्धान्ताचें नीट आकलन होणे सोपे होईल. तसेंच धारणा व श्रेय-बुद्धि यांतील संबंध कांटने घनिष्ठ मानला याचे कारण कळून येईल.

एखादी वस्तु सुंदर किंवा कलात्मक आहे ही जाणीव कशी होते ? त्या वस्तूच्या अनुभवजन्य ज्ञानाशिवाय ही जाणीव उत्पन्न होऊ शकत नाही; परंतु ही जाणीव म्हणजे रसिकांच्या मनात उदय पावणारा सौंदर्यबोध असतो. त्या वस्तूसंबंधी रसिकाच्या मनांत कोणतीहि उपयुक्ततेची किंवा सुखकरतेची अभिलाषा नसते. रसिकांच्या संतोपाला किंवा कलात्मक सुखाला ऐंद्रिय सुखाची जोड नसते, तशीच श्रेयात्मक

सुखाचीहि जोड नसते. अशी जोड दिली तर रसिक-संतोषात व्यत्यय येतो, व श्रवला येते असे कांट म्हणतो

रसिकाचा सौंदर्यबोध हा बौद्धिक आणि श्रेयात्मक साध्यापामून अलिप्त असतो, हे कांटने मांडलेले तत्त्व समकालीन कलामीमासाच्या भूमिकापेक्षा वेगळे होते. ऐंद्रिय आकलनावर आधारलेली ही जाणीव इन्द्रियानुभवजन्य (एस्पेटिक) आहे असे कांटने मानले आहे खरे; पण ही धारणा सुखात्मक किंवा श्रेयात्मक नाही असेहि तो स्पष्ट सांगतो. त्याने प्रतिपादिले आहे की, कलात्मक धारणेत कलावस्तूच्या साध्याचें केवळ आकारात्मक ग्रहण केलेले असते. येथे साध्याचा प्रश्न येतो अमुक वस्तूला तिचे स्वतःचें असे साध्य, सार्थकता किंवा साफल्य असते, पण हे साध्य प्रत्यक्ष आशयानुसार पाहण्याचें कार्य कलात्मक धारणेचे नाही. आशयाशिवाय त्या वस्तूचे साध्य उमगले म्हणजे रसिकाला कलात्मक संतोष होतो काटचा हा सिद्धान्त समजण्यास फार अवघड वाटतो खरा; परंतु यात रसिक संतोषाचे स्वरूप चांगले मांडले गेले आहे. ज्ञानात्मक बुद्धि व कल्पनाशक्ति यांच्या एकत्र व्यापाराने कलात्मक जाणीव होते, असे मानून काटचा सिद्धान्त जास्त विशद करता येईल तो असा . ज्ञानात्मक बुद्धीने होणारे आकलन एरवी आपल्या विग्रहानी नियमित झालेले असते; पण कल्पनाशक्तीच्या संयोगामुळे ही नियम-वद्धता उरत नाही; उलट कल्पनाशक्तीलाहि स्वैरतेऐवजी बुद्धीच्या व्यापाराचे सहकार्य मिळतें, आणि या संयोगातून मानवी धारणा कलात्मक संतोष पावते.

अशा तऱ्हेचा संतोष कलात्मक वस्तूचे सौंदर्य देऊ शकते, पण यातून पुढे जाऊन उदात्ताच्या दर्शनाची धारणा कशी उदय पावते तें कांटने सांगितले आहे. उदात्त (सब्लाइम) वस्तूचे दर्शन वेगळे का माना-वयाचें ? तर कांट म्हणतो की, सौंदर्याच्या दर्शनात ज्ञानात्मक बुद्धि व कल्पना यांचा संयोग आणि संवाद घडू शकतो; परंतु उदात्त दर्शनांत या संवादाची फक्त सूचना लाभू शकते आकारामध्ये न मावणाऱ्या, असीमाकडे नेणाऱ्या वस्तूचे दर्शन उदात्ताची धारणा निर्माण करते येथे विसवादाचीदेखील जाणीव होऊन मानवी मन चकित होते. या धारणेमुळे माणसाचें मन इन्द्रियानुभवाच्या मर्यादातून पार होते, अलिप्त होते यामुळे श्रेयग्राही बुद्धीशी या धारणेचा सांधा जुळतो. "श्रेयग्राही बुद्धीला आधारभूत अशी ईश्वरकल्पना कोणत्याहि प्राणिशरीराच्या आकारांत सामावू शकत नाही" हें प्रमेय अतिशय उदात्त आहे, असे मानून कांटने उदात्त व श्रेय यांतील संबंधाचें ते एक उदाहरण म्हणून सांगितले आहे.

साध्यात्मक कल्पना : सौंदर्याच्या व उदात्ताच्या दर्शनाची मीमासा कांटने केली, त्या मीमासेतच अनुस्यूत असें साध्याचें प्रमेय आहे वस्तूच्या दृश्य पसाऱ्यांतील नियमबद्धता ही साध्यात्मक नाही, किंवा दिक्कालाची व्यवस्था आणि कार्यकारणभावादि नियम निसर्गाचा हेतु सांगू शकत नाही दुसरीकडे श्रेयग्राही बुद्धि संकल्पस्वातंत्र्याचा सिद्धान्त सांगते, आणि ह्या स्वातंत्र्याप्रमाणे वागण्याची श्रेयात्मक जबाबदारी माणसावर टाकते. यांत असे मानले गेले आहे की, निसर्ग हा साध्यहीन असून मनुष्य तेवढा श्रेयाचें साध्य मानणारा आहे. निसर्ग व माणूस यांच्यांतील हा विरोध अंतिमतः खरा आहे का ? हा प्रश्न मानवी बुद्धीला पडतो. यांतून अशी कल्पना स्फुरते की, निसर्गालाहि मानवी साध्याव्यतिरिक्त,

काही स्वगत साध्य असले पाहिजे सौंदर्याची व उदात्ताची धारणा अशा साध्याची सूचना मानवाला देते. निसर्गनियमांच्या यात्रिक परिपालनापेक्षा वेगळें व स्वतंत्र असे काही अस्तित्व वस्तूना आहे, असें या धारणेमुळे उमगते, पण हा उमज रसिकसंतोपाच्या स्वरूपात सीमित राहतो.

आता आणखी एक धारणा मनांत येते, ती अशी : प्रत्येक वस्तूला स्वगत असे काही साध्य, जीवितहेतु आहे; पण ही धारणा प्रत्यक्षतः सजीव सृष्टीपुरतीच नांदताना दिसते, व निर्जीव सृष्टीतहि साध्यहीनतेचे साम्राज्य आढळते. ह्या विसवादांतून सुटका कशी व्हावयाची ? येथे श्रेयात्मकतेबाबत घेतलेली भूमिका घेऊन परमेश्वराच्या असीम मागल्या-बुद्धीचा (विजडमचा) कांटने आश्रय केला आहे. मानवाच्या मर्यादित बुद्धीला व धारणेला यात्रिक नियमबद्धता आणि साध्यात्मकता यांत विरोध दिसतो; पण ईश्वराच्या मागल्याबुद्धीत ह्या विरोधाचा परिहार होतो, सजीवनिर्जीवाची एकात्मता एका अनाकलनीय श्रेयामध्ये परिणत होते, असें कांटने म्हटलें आहे

दि. के. बेडेकर

क्रिटीक ऑफ प्युअर रीझन (कांट) : विमर्शात्मक बुद्धिव्यापाराची मीमांसा : 'विमर्शात्मक बुद्धि' (प्युअर रीझन) म्हणजे काय ? तिचे स्वरूप व मर्यादा काय आहेत ? हे प्रश्न कांटने आपल्या पहिल्या मीमांसेत घेतले आहेत. त्या मीमांसेचा परिचय करून घेण्यापूर्वी 'रीझन' ह्या संज्ञेचा कांटप्रणीत अर्थ विशद करणें इष्ट होईल. 'बुद्धि' हा पर्यायी शब्द आपण वापरीत आहोंत म्हणून त्या शब्दाच्या अनुपंगाने हे स्पष्टीकरण करावे लागेल.

मराठीत 'बुद्धि' हा शब्द आपण व्यापक अर्थाने वापरतो. रोजच्या व्यवहारांत लागणारी बुद्धि, गणितासारख्या शास्त्राचें आकलन करणारी बुद्धि, परमार्थ-बुद्धि, पापपुण्याचे ज्ञान करून देणारी सद्बुद्धि असे बुद्धीचे विविध प्रकार आपण मानतो. काव्य निर्माण करणारा कवि व चांगला रसिक यांना 'उदात्तबुद्धीची' देणगी असावी लागते असे केशवसुतांनी म्हटलेलें आहे, पण दुसरीकडे, 'भावना', 'श्रद्धा' 'रसिकता' व 'नैतिकता' यांचा समावेश आपण बौद्धिक व्यापारांत करीत नाही. उलट असेहि मानले जातें की, बुद्धिवादी मनुष्य भावनाशून्य, अश्रद्ध व अरसिक असतो; आणि नैतिक वावर्तीतहि तो घसरण्याचा जास्त संभव असतो. 'बुद्धिवादावद्दलचा' हा चुकीचा ग्रह महाराष्ट्रामध्ये गेली शंभर वर्षे दृढ होत गेलेला आहे, यामुळेच 'बुद्धि' या संज्ञेचा कांटप्रणीत अर्थ समजावून घेतांना निराग्रही वृत्तीने या विशिष्ट अर्थाचे आकलन केले पाहिजे.

सर्व मनोव्यापाराचे साधन म्हणजे बुद्धि असे कांटने मानले आहे, असे प्रथम ढोवळमानाने म्हणतां येईल. 'मन' व 'बुद्धि' यांना समानार्थक घेऊन तो चालतो असेहि म्हणता येईल. ढोवळमानाने हे 'खरे असले तरी आपल्या मीमांसांमध्ये कांटने काही मनोव्यापाराचीच चिकित्सा केली आहे. प्रेम करणे, रागावणे इत्यादि मनोविकाराचा किंवा भावनांचा विचार, तसेच सहजप्रवृत्तीचा विचार आज मानस-शास्त्रांत केला जातो. ते विषय कांटच्या मीमांसेत येत नाहीत. ज्ञान-व्यापार, नैतिक व्यापार आणि कलात्मक व्यापार या विषयांवरच

तो आपले लक्ष केंद्रित करतो हे तिन्ही व्यापार बुद्धिव्यापार आहेत असें तो मानतो व या अर्थाने 'रीझन' ही संज्ञा तो वापरतो कांटने निवडलेले विषय आणि 'रीझन' या संज्ञेचा असा व्यापक वापर यांच्या-मागे कांटच्या पूर्वीच्या युरोपीय तत्त्वचिंतनाची व भाषाची परंपरा आहे; अगदी भिन्न अशा तात्त्विक व भाषिक परंपरेच्या दृष्टिकोणांतून कोणत्याहि तत्त्वमीमांसेकडे पाहून तिचा अर्थहि उमगू शकत नाही; मग तिचे खंडन वा मडन करणें किंवा तिची तुलनात्मक चिकित्सा करणेंहि धोक्याचे ठरतें यात नवल नाही. कांट व इतर युरोपीय तत्त्वज्ञांच्या वावर्तीत मराठीत झालेल्या चिकित्सेत असे वरेच झालेले आहे; म्हणून निराग्रही वृत्तीची नितांत गरज येथे आवर्जून सांगावी लागत आहे.

प्रस्तुत मीमांसेत कांटने फक्त विमर्शात्मक बुद्धि-व्यापाराचा विषय घेतला आहे. विमर्श किंवा ज्ञान कसे होतें ? आणि काही ज्ञान संदिग्ध असते, तर काही संशयातीत असतें, याचें कारण काय ? असे प्रश्न कांटपुढे होते. हेच प्रश्न कांटला महत्त्वाचे वाटले याचे कारण पूर्वीच्या तत्त्वमीमांसेमध्ये 'बुद्धी'ची कसोटी एकीकडे निर्णायक मानली गेली होती, दुसरीकडे बुद्धीच्या सर्वच व्यापारांना संशयास्पद मानलें गेलें होते. ख्रिस्ती धर्म परंपरेतील तत्त्वचिंतन आणि ॲरिस्टॉटलप्रणीत तत्त्वांच्या आधाराने झालेलें तत्त्वचिंतन भ्रामक आहे असें मानणारे बुद्धिवादी आणि बुद्धिवादाच्या नव्या परंपरेत निर्माण झालेले ह्यूम-सारखे संशयवादी यांच्यांतील संघर्षामुळे एक अराजकच तत्त्वज्ञानांत नांदू लागले होते. विज्ञानाची वाढ सतत झपाट्याने होत होती; आणि त्यामुळे अनुभवाने व प्रयोगाने पडताळा घेण्याचें सामर्थ्य मानवी बुद्धीला आहे, असा आत्मविश्वास एकीकडे वळावला होता, तर दुसरीकडे संशयवादाच्या प्रहाराने ही नवी श्रद्धाहि ढासळत होती. जुन्या व नव्या श्रद्धांचा पाया असा खचल्यासारखा झाला होता. मानवी ज्ञानाचे साधन मानलेली बुद्धि तपासून पाहणारी निराग्रही, अंतर्मुख व निर्भय तत्त्व-जिज्ञासा अशा वेळी आवश्यक होती; आणि कांटमध्ये हीच जिज्ञासा प्रखर होती.

जग हें मिथ्या आहे, निसर्गविज्ञान हें परमार्थतः वरवरचें आहे; व परतत्त्वस्पर्शी नसल्यामुळे 'ज्ञान' या संज्ञेला अपात्र आहे असें मानले, तर बुद्धीच्या मीमांसेची गरजच भासणार नाही. कांटची जिज्ञासाहि मग भ्रामक ठरेल; पण कांटने निसर्गविज्ञानाला ज्ञान मानले; आणि म्हणूनच या ज्ञानाची परखड चिकित्सा करण्याची जिज्ञासा व जिद्द त्याने वाळगली.

ज्ञानाचे प्रकार मनुष्याला होणाऱ्या ज्ञानाचें दुहेरी वर्गीकरण कांटने केले आहे : (१) काही प्रकारचें ज्ञान 'ॲनॅलिटिक' असतें तर काही 'सिन्थेटिक' असते, आणि (२) काही ज्ञान 'ए प्रायोराय' असते तर काही 'ए पोस्टिरिओराय' असतें. कांटने वर्णन केलेले ज्ञानाचे हे दोन प्रकार नीट समजावून घेतले पाहिजेत

प्रथम असे एक ज्ञानात्मक विधान घेऊ : 'त्रिकोणाला तीन वाजू असतात,' या विधानावर कोणी समजा आक्षेप घेतला की, तीनच वाजू आवश्यक नाहीत, दोन किंवा चार वाजूहि त्रिकोणाला असू शकतील. आता हा आक्षेप चुकीचा ठरेल, कारण दोन किंवा चार वाजू असलेला त्रिकोण संभवत नाही. तसा त्रिकोण मनांत आणणेहि शक्य नाही;

आणि म्हणून हा आक्षेप तर्कविसंगत आहे यासाठी 'त्रिकोणाला तीन वाजू असतात' हे विधान स्वयंसिद्ध (अनॅलिटिक) आहे 'कोणतीही आकार धारण करणारी वस्तु स्थूल व्यापणारी असते' हें विधान असेच स्वयंसिद्ध आहे; पण समजा असे म्हटले की, 'आकार धारण करणाऱ्या वस्तूला वजन असते' तर हे विधान मात्र संश्लेषक (सिन्थेटिक) ठरते, ते खरे असले तरी स्वयंसिद्ध नसते

ज्ञानाच्या दुसऱ्या प्रकारांत ज्ञान अनुभवाच्या आधी का मग, हा प्रश्न निर्णायक ठरतो अनुभवनिष्ठ (ए पोस्टिरीओरी) ज्ञानाचें उदाहरण म्हणून 'हा समभुज त्रिकोण आहे' हे विधान घेतां येईल. एका विशिष्ट त्रिकोणाच्या वाजू मोजल्या व त्या सारख्या आढळल्या म्हणून असे विधान कोणी करील ते विधान सत्य असेल किंवा नसेल; म्हणून अनुभवनिष्ठ ज्ञान हें शकास्पदच राहणे अटळ आहे उलट अनुभवनिरपेक्ष (ए प्रायोरी) ज्ञान हे अनिवार्य (नेसेसरी) असते; व त्यात सार्वता (युनिव्हर्सॅलिटी) असते, असे काट म्हणतो

स्वयंसिद्ध ज्ञान हे अनुभवनिरपेक्ष असते, हे उघड आहे. अशा ज्ञानाचे सत्यत्व प्रतियोगी ज्ञानाच्या असभवामुळे स्वयंसिद्ध असते, म्हणजे प्रतियोगित्वाच्या (लॉ ऑफ कॉन्ट्रॅडिक्शन) तर्कनियमामुळे ते सत्यत्व सिद्ध होते अनुभवाच्या पडताळाची अशा ज्ञानाच्या वावतीत शक्यता नसते; आणि गरजहि नसते.

अनुभवनिष्ठ असलेले संश्लेषक ज्ञान म्हणजे आपण नित्याच्या व्यवहारात घेतो ते ज्ञान या ज्ञानाचे सत्यत्व अनुभवाच्या कसोटीवर ठरणारे असल्यामुळे सशयास्पद असते हे ज्ञान अपुरे किंवा विपर्यस्तहि असू शकते केवळ अनुभवावर सारी भिस्त टाकून ज्ञानाचा खरे-खोटेपणा ठरविणे भ्रामक आहे, हे हचूमने परखडपणे दाखवून दिले; व त्याचे हे मत काटने ग्राह्य मानले, पण या सशयवादांतून वाहेर पडण्याचा मार्ग काटने शोधला त्याला जे मार्गदर्शक तत्त्व सापडले ते असे की, मानवी बुद्धीला अनुभवनिरपेक्ष संश्लेषक ज्ञान होऊ शकते

अनुभवनिरपेक्ष संश्लेषक ज्ञानाचे प्रमेय, काटच्या तत्त्वचिंतनांतील मर्मस्थान आहे मानवी बुद्धीच्या सामर्थ्याचे तसे मर्यादेचेहि तें रहस्य आहे, असे काटने मानले, म्हणून या प्रमेयाचे कसोशीने विशदीकरण करावयास हवे. ह्या ज्ञानाच्या सदर्भातच दोन संज्ञांचा विचार प्रथम करूं : काटने बुद्धिच्यापाराचे, ज्ञानसंपादन व नैतिक हे दोन वर्ग केले व तिला (बुद्धीला) 'ट्रॅन्सेंडेंटल' मानलें. 'प्युअर', 'प्रेक्टिकल' आणि 'ट्रॅन्सेंडेंटल' या संज्ञा काटने का व कशा वापरल्या आहेत ?

अनुभवनिष्ठ ज्ञान हे शकास्पद असतें, अस्पष्टता व विपर्यासहि या ज्ञानात असू शकतो हे मागे आपण पाहिले ही नित्याच्या व्यवहारांत उमगणारी गोष्ट आहे. अशा शकास्पद ज्ञानाला काटने अशुद्ध मानले; व उलटपक्षी अनुभवनिरपेक्ष ज्ञानाला 'प्युअर' किंवा शुद्ध, स्पष्ट व सशयातीत मानले. असे ज्ञान देणारी बुद्धि म्हणजे विमर्शात्मक बुद्धि असे मानून या बुद्धीचें विवेचन प्रस्तुत मीमांसेत तो करतो. पुढील श्रेयात्मक बुद्धीच्या मीमांसेत तो मानवी बुद्धीला पडणाऱ्या नैतिक प्रश्नांचा विचार करतो. प्रत्यक्ष जीवनांत प्रभावी ठरणारे हे प्रश्न आहेत, आणि त्याचा विचार करण्याचे साधन असणारी बुद्धि 'प्रेक्टिकल' आहे असे तो म्हणतो. येथे हे ध्यानात ठेवावयास हवे की, श्रेयात्मक

बुद्धीलाहि काटने अनुभवनिरपेक्ष मानले आहे व्यवहारमुलभ किंवा रूढ अर्थाने व्यवहारीपणा म्हणजे 'प्रेक्टिकल' बुद्धि, असे तो मानित नाही (हा प्रश्न पुढील मीमांसेवरील नोंदीमध्ये चर्चिला जाईल)

'ट्रॅन्सेंडेंटल' या संज्ञेचा अर्थ आता पाहू. पुष्कळा या संज्ञेचा अर्थ 'परतत्त्वस्पर्शी', किंवा 'बुद्धीच्या, तर्काच्या व सामान्य माणसाच्या अनुभवाच्या पलीकडचा' असा घेतला जातो. कांटला हा अर्थ मुळीच अभिप्रेत नाही. अनुभवात्मक, अनुभवाच्या कनेतच नादणारे किंवा अनुभवांतून जन्म घेणारें ज्ञान विस्कळित व रचनाहीन नसते. उलट त्या ज्ञानाला एक रचना किंवा संघटना असते ही संघटना ज्या अनिवार्य बुद्धिच्यापारामुळे अनुभवजन्य ज्ञानाला लाभते तो व्यापार 'ट्रॅन्सेंडेंटल' आहे, अनुभवाच्या अतीत पण आवश्यक आहे असे कांटने म्हटले आहे नदीचे पाणी वाहत राहते. ते तिच्या पात्रांतून आकार घेत वाहते ते पात्र पाण्याच्या प्रवाहात नसतें; पण प्रवाहाला ते आकार देतें म्हणून त्याला नदीचें पात्र आपण म्हणतो. दुसरी उपमा धातुराच्या मूर्तीची देतां येईल. या मूर्तीचें ओतकाम करणारा कारागीर प्रथम 'विग्रह' (म्हणजे साचे) तयार करतो व त्या माच्यात धातूचा रस ओततो विग्रहानुसार वेगवेगळ्या आकारांच्या मूर्ति मग तयार होतात काटच्या मते, अनुभवाचें ग्रहण अशा विग्रहानुनच होते; आणि हे ट्रॅन्सेंडेंटल बुद्धीचे विग्रह असतात. बुद्धीचे विग्रह अनुभवांच्या सामग्रीला आकार देतात, पण स्वतः त्या विग्रहांची उत्पत्ति अनुभवनिरपेक्ष रीतीने झालेली असते. आधुनिक मानसशास्त्रज्ञानी-विशेषतः पिअॅंजे या वालमानस-शास्त्रज्ञाने-असें दाखवून दिले आहे की, दिक्, काल, कार्यकारणभाव, सख्या इत्यादि कल्पनाची उत्पत्ति वालमानसांत होते ती अनुभवजन्यच असते; परंतु ह्या शोधांमुळे कांटच्या भूमिकेतील महत्त्वाचें प्रमेय खंडित होत नाही. तें प्रमेय असे आहे की, अनुभवांना संघटना देणारे विग्रह त्या अनुभवाच्या आधीचे असतात.

आता आपण परत अनुभवनिरपेक्ष संश्लेषक ज्ञानाकडे वळूं. या ज्ञानाची रचना बुद्धीच्या विग्रहामुळे शक्य होते. हे विग्रह अनुभव-निरपेक्ष असतात, आणि याच्याद्वारे घटित झालेले ज्ञान संश्लिष्ट असते असे कांटचें प्रतिपादन आहे. मानवी ज्ञानसंपदेतील गणितशास्त्र, पदार्थ-विज्ञान (फिजिक्स) आणि सत्ताशास्त्र (मेटॅफिजिक्स) ही तीन शास्त्रे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. या शास्त्रातील ज्ञानाची सत्यता व मर्यादा निश्चित करणें कांटच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. या तिन्ही शास्त्रांतील ज्ञान अनुभवनिरपेक्ष व संश्लेषक ज्ञान आहे; म्हणून त्याला सत्यता आहे तशी मर्यादाहि आहे, असें कांटने मांडले आहे. या तीन शास्त्राच्या अनुपगाने विमर्शमीमांसेचे तीन मुख्य भाग त्याने केले आहेत : (१) विग्रहात्मक (ट्रॅन्सेंडेंटल) एस्थेटिक आणि विग्रहात्मक लॉजिकमध्ये समाविष्ट, (२) विग्रहात्मक अनॅलिटिक व (३) विग्रहात्मक डायलेक्टिक.

विग्रहात्मक एस्थेटिक : दिक् व काल-मीमांसा : विग्रहात्मक एस्थेटिकमध्ये महत्त्वाचा प्रश्न आहे तो 'दिक्'-(स्पेस) व 'काल' (टाईम) या दोन बुद्धिविग्रहाचा इंद्रिये व विकारशील मन याच्याद्वारा येणाऱ्या अनुभवाना ग्रीक भाषेत असा शब्द आहे. पुष्कळा ग्रीक अर्थाला जवळचा असा एस्थेटिक हा शब्द कांटने वापरला आहे. मानवाला येणारे इद्रियमनात्मक अनुभव दिक्-कालघटितच असतात.

‘ही वस्तु त्या वस्तूच्या अलीकडे आहे’ हे ज्ञान अनुभवजन्य आहे खरे; पण यांत ‘दिक्’ची जाणीव आहे, ती या अनुभवाच्या वा ज्ञानाच्या पूर्वीची आहे. समजा, दिक्ची जाणीवच नसेल तर वस्तूचें एकमेकीशीं जे नाते आहे ते अलीकडे-पलीकडे असे आहे हेच जाणवणार नाही तसेंच ‘काल’ या विग्रहाबद्दल म्हणता येते हा विग्रह बुद्धीत सतत नांदत असतो म्हणून घटनाच्या व अनुभूतीच्या प्रवाहाला भूत-वर्तमान-भविष्याचा आकार येत राहतो. दिक्-कालाच्या विग्रहांमध्ये एक समन्वयहि आहे; म्हणूनच ‘अलीकडे,’ ‘मागे’ यासारखी अव्यये काही वेळा दिक्वाचक, तर काही वेळा कालवाचक अशी सरमिसळीने आपण वापरतो.

दिक् व काल हे बुद्धिविग्रह-ज्ञानाचे विधायक (कॉन्स्टिट्यूटिव्ह एलिमेंट्स) घटक आहेत. त्याच्या अभावी ज्ञान झालेच नसते; आणि हे विग्रह अनुभवनिरपेक्ष असल्यामुळे त्याच्यासमवेत व त्याचा आधार घेऊन झालेले ज्ञान सत्य असते गणिताची प्रमेये या विग्रहाच्या धारकत्वा-मुळे सशयातीत असतात असे काटचे प्रतिपादन आहे. ‘त्रिकोणाला तीन वाजू असतात’ हे विधान सशयातीत आहे, कारण दिक्-विग्रहामुळे ह्या प्रमेयाची सत्यता पटते. हे विधान अनुभवनिरपेक्ष आहे याचा अर्थ ते दिक्-विग्रहामुळे उमगणारें आहे. ते संश्लेषक विधान आहे. कारण त्यांत तीन कोन असणे व तीन वाजू असणे या दोन ज्ञानाचा संश्लेष आहे. भूमितीमधील ही समक्षता वीजगणिताच्या वावरीत प्रतीकरूप घेते, तरी तेथेहि दिक्-विग्रहामुळे सत्यतेची ग्वाही पटते, हे काटचे मत मान्य होण्यासारखे नाही. प्रख्यात गणिती फ्रेगे याने कांटवर अशी टीका केली आहे की, ‘सात अधिक पांच बरोबर वारा’ हे विधान काट संश्लेषक मानतो व तसे मानणे चूक आहे येथे आपण एवढेंच पाहू की, काटच्या मते दिक्-विग्रहाच्या आधाराने गणित शास्त्रातील प्रमेये स्वयंसिद्ध आहेत.

दिक् व काल या बुद्धिविग्रहाना अनुभवाची विधायके मानण्यामुळे कांटला वस्तुजातासवधी जी महत्त्वाची भूमिका घ्यावी लागली ती येथे विशद केली पाहिजे. मानवी बुद्धीला या विग्रहांतून जे उमगू शकते ते वस्तुजाताचे किंवा विश्वाचे फक्त दिक्कालात्मक रूपच असू शकते. याला कांटने ‘दिक्-काल-परिच्छिन्न-अनुभवविश्व’ (फिनाँमिना) म्हटले आहे. मग वस्तुजाताचे मूळ किंवा अपरिच्छिन्न रूप कसे आहे ? ते मानवाला कधीच कळणे शक्य नाही, असा परखड अज्ञेयवाद कांटने पत्करला आहे. स्वमात्ररूप असे अज्ञेय वस्तुजात नांदतच आहे, असा सिद्धान्त तो मंडीत नाही. परिच्छिन्नाच्या संदर्भांनी अपरिच्छिन्नाची आपण बौद्धिक कल्पना करू शकतो, एवढेच तो म्हणतो.

विग्रहात्मक अ‍ॅनॅलिटिक - विग्रहात्मक अ‍ॅनॅलिटिक व डायलेक्टिक-मध्ये दिक्काल-विग्रहांच्या ऐंद्रिय स्तरावरून आपण वरच्या स्तरावर जातो. येथे आकलनशक्ति (अंडरस्टॅंडिंग) काम करते यापूर्वी वेदन-स्तरावरील अनुभवांचे एकात्मीकरण (युनिटी ऑफ अ‍ॅपरे-सेप्शन) अनिवार्यपणे झालेले असते, असे काट म्हणतो. हें एकात्मीकरण दोन वाजूनी होते . दिक्कालाच्या विग्रहानी रचले गेलेले अनुभव या रचनेमुळेच एकवटलेले असतात, आणि दुसरीकडे हे ज्ञान घेणारा ज्ञाता म्हणून एकात्म अस्मिता असलेली व्यक्ती असते. ज्ञात्याची अस्मिता म्हणजे काही वेगळी आत्म्यासारखी सद्‌वस्तु आहे असे मात्र कांट

मानित नाही; पण ज्ञानाच्या आशयाची एकात्मता जाणवणारा तो ज्ञाता एवढेच काटचे प्रतिपादन आहे.

येथेच तर्कनिष्ठ बुद्धीला सहायक ठरणारी कल्पनाशक्ति (इमॅजि-नेशन) हा एक बुद्धीचा व्यापार कांटने मानला आहे या व्यापाराने एकात्मीकरणाला मदत होते असे तो म्हणतो पण हा व्यापार म्हणजे तर्कनिष्ठ बुद्धीचीच क्रिया आहे, असेहि तो काही ठिकाणी म्हणतो.

या एकात्म अनुभवाची आणखी काही विग्रहाच्याद्वारा रचना होत जाते. या विग्रहाचे चार प्रकार कांटने मानले आहेत : परिमाण, गुण, संबंध आणि रीति (मोडॅलिटी) परिमाण आणि गुण हे विग्रह गणित-शास्त्रीय आहेत व सवध आणि रीति हे ‘परिवर्तनात्मक’ (डायनॅमिक) आहेत. परिमाण व गुण ह्या विग्रहानी अनुभवाची जी रचना होते, त्या रचनेमध्ये त्या विग्रहाचे स्थान विधायक (कॉन्स्टिट्यूटिव्ह) असते; सवध व रीति हे विग्रह मात्र केवळ नियामक (रेग्युलेटिव्ह) आहेत. हा फरक काटच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे, कारण नियामक विग्रहाच्या आधारे रचलेले ज्ञान व विधायक विग्रहाच्या आधारे रचलेले ज्ञान याच्या पडताळ्यावावट फरक पडतो परिमाण व गुण याच्या आधाराने झालेल्या ज्ञानाची कसोटी समक्ष होते, जसे त्रिकोणत्व हे समक्ष उमगते; पण कार्यकारणभाव, ‘द्रव्य व त्याची अवस्थातरे’ यासारख्या विग्रहानी नियमित झालेले ज्ञान हे परोक्ष पडताळावे लागते, परंतु विधायक व नियामक अशा दोन्ही विग्रहाना सारखीच अनिवार्यता (नेसेसिटी) असते.

या सर्व विग्रहाना व तज्ज्ञस्य सकल्पनाना अनुभवजन्य मानता येत नाही, तर मग अनुभवाशी त्याचा समवाय कसा जुळू शकतो ? याचें उत्तर काट असे देतो की, प्रत्येक सकल्पनेला समयोगी असा एक ‘आकारक’ (स्कीमा) असतो हा ‘आकारक’ अनुभवजन्य नसून अनुभवाला आवश्यक (म्हणजे ट्रॅन्सेडेंटल) असतो. त्रिकोण ही सकल्पना व तिचा समयोगी त्रिकोण हा आकारक घेतला, तर या आकारकाच्या साहाय्याने विविध प्रकारच्या प्रत्यक्ष त्रिकोणाची ज्ञात्याला कल्पना करता येते. प्रत्यक्ष अनुभवयोग्य वस्तु फक्त विशिष्ट कालमर्यादित नांदतात, आणि आकारकाच्या साहाय्याने कालमर्यादेच्या वाहेर नांदणाऱ्या सकल्पनाना या मर्यादित आणता येत. स्कीमाचे हे प्रमेय काटच्या गीमासेतील एक विलष्ट व उमगण्यास कठीण प्रमेय मानले जाते.

विग्रहात्मक डायलेक्टिक : येथवर विग्रहात्मक अ‍ॅनॅलिटिकची प्रमेये आपण पाहिली यानंतर विग्रहात्मक डायलेक्टिकचा भाग सुरू होतो येथवरच्या बुद्धिव्यापारात आकलनशक्तीचा (अंडरस्टॅंडिंग) अनुभवग्राही व्यापारच अभिप्रेत होता डायलेक्टिकच्या क्षेत्रांत बुद्धीचा जो व्यापार चालतो तो म्हणजे बुद्धिजन्य कल्पनांचा (आयडियाज ऑफ रीझन). या कल्पनाना समयोगी असा ऐंद्रिय अनुभव असू शकत नाही. अनुभवात सामावणाऱ्या वस्तुजाताचे अनुभव कक्षपलीकडील, अंतिम व पूर्णावस्थेचें आकलन करण्याची महत्त्वाकांक्षा मानवी बुद्धीला असते, म्हणून या कल्पनांच्याद्वारे ही झेप घेतली जाते; पण आधुनिक विश्वाच्या पलीकडचे, अनियत क्षेत्रातील असे काही आकलन करणे बुद्धीच्या सामर्थ्यापलीकडचे आहे. त्यामुळे ही झेप कधीच सफल होऊ शकत नाही मग या कल्पनांचे कार्य काय ? तर ते नियामक (रेग्युलेटिव्ह)

आहे व अनुभवग्राही व्यापारानाच भार्गवदर्शक ठरणारं आहे. अनुभवाच्या कक्षेत राहूनच जास्तीत जास्त कोटपर्यंत पोहोचता येते, हे दर्शविण्याचे काम या कल्पनामुळे होत राहते

यापुढची पायरी म्हणजे काटने माडलेली प्रतियोगी द्वंद्वे (अँटि-नॉमीज) या द्वंदाच्या रूपाने ' ईश्वराचे अस्तित्व ', ' कार्यकारणभाव ' अशा महत्त्वाच्या प्रमेयासवधी काटने आपली मीमांसा माडली आहे.

मीमांसा-तन्त्रीपैकी विमर्शात्मक बुद्धि-व्यापाराची मीमांसा येथे संपते. एका अर्थी ज्ञानमीमांसेची येथे पूर्ति होते ज्ञान कसे होते व त्याची मर्यादा कोणती हे काटने सांगितले, आणि हे ज्ञान फक्त अनुभवविश्वाचेंच आहे हेही त्याने सांगितले म्हणजे ज्ञाता व ज्ञेय या दोन्हीच्या मर्यादा सागून ज्ञानाचीहि योग्य सीमारेषा त्याने आखली

त्याची ही मीमांसा प्रथमतः १७८१ त प्रसिद्ध झाल्यावर त्यावर त्याच्या चहात्यात व टीकाकारात साधकवाधक चर्चा सुरू झाली. प्रथमावृत्तीतील काही विचारावद्दल काट स्वतः साशंक झाला, आणि त्यातूनच त्याचे ' प्रोलेगोमेना टु एनि प्यूअर मेटॅफिजिक्स विच् बुइल वी एव् ल टु कम फोर्थ अँज सायन्स ' (१७८३) हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. त्यानंतरहि त्याने आपल्या विचारात केलेले बदल, क्रिटीकच्या दुसऱ्या आवृत्तीत (१७८७) समाविष्ट केले. अर्थात् हे बदल त्याच्या वर माडलेल्या मूळ भूमिकेचे अधिकाधिक समर्थन करण्यासाठीच केले गेले काटच्या विमर्शात्मक बुद्धि-मीमांसेचें सम्यग्दर्शन क्रिटीकच्या दोन्ही आवृत्त्या व प्रोलेगोमेनावरूनच होऊ शकतें.

संदर्भ-ग्रंथ केअर्ड, ई दि क्रिटिकल फिलॉसफी ऑफ इमॅन्युएल काट, ख १ (ग्लासगो, १८८९; आ. २, १८९२); यूनिव्. ए. सी. : ए शॉर्ट कॉमेंटरी ऑन काट्स क्रिटीक ऑफ प्युअर रीझन (लंडन, १९३८, आ २, १९५०), स्मिथ, एन. के. : ए कॉमेंटरी टु काट्स क्रिटीक ऑफ प्युअर रीझन (लंडन, १९१८, मुद्रा. आ. १९२३), पॅटन, एच जे काट्स मेटॅफिजिक्स ऑफ एक्स्पिरिअन्स, २ खं. (लंडन, १९३६), व्लीशॉवर, एच. जे डी ला दिदवमीऑ प्रासाटेतल दास ल अवर काट, ३ खं. (अँटवर्प, १९३४-३७); प्रिचर्ड, एच ए ए काट्स थिअरी ऑफ नॉलेज (ऑक्सफर्ड, १९०९); वेनेट, जे. एफ. : काट्स अँनॅलिटिक (केम्ब्रिज, १९६६)

दि. के. वेडेकर

क्रिटीक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन (कांट) (' श्रेयात्मक बुद्धिव्यापाराची मीमांसा) : ' क्रिटीक ऑफ प्युअर रीझन ' पुरी केल्यानंतर १७८५ मध्ये काटने ' नीतीची सत्ताशास्त्रीय आधारभूमि ' (ग्राऊंडवर्क ऑफ दि मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स) हा लहान ग्रंथ लिहिला नंतर १७८८ मध्ये त्याने ' क्रिटीक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन ' हा विस्तृत ग्रंथ लिहिला नीतीचे सार्वभौम तत्त्व शोधून काढणे, व ते प्रस्थापित करणे हा या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश आहे, असे काटने म्हटलें आहे माणसाला नैतिक निर्णय घेण्याचा प्रसंग कोणत्या परिस्थितीत येतो व तो निर्णय घेताना कोणता विशेष बुद्धिव्यापार माणूस करतो, याचा शोध काटने घेतला आहे माणूस काही अंशी पशूसारखा वामनाच्या आहारी जाणारा आहे, तर काही अंशी विवेकशीलहि आहे माणसाचे निर्णय वासनात्मक असू शकतात व नैतिकहि असू शकतात

नैतिक निर्णय घेताना काहीतरी लाभण्याची अपेक्षा माणूस ठेवीत नसतो; उलट कोणत्या तरी सार्वभौम तत्त्वाच्या प्रेरणेने माणूस नीतिमूल्य-विषयक निर्णय घेऊन त्याप्रमाणे वर्तन करतो. काटच्या मीमांसेची आधारभूमि अशी आहे.

. निरुपाधिक आदेश : नीतिमूल्यविषयक निर्णयाची मीमांसा करतांना वर सांगितलेला सिद्धान्त काटच्या एकदर भूमिकेचा मुख्य आधार आहे नीतिदृष्ट्या श्रेयस्कर काय आहे हे ठरविताना, माणसाच्या मनांत कोणती ईप्सिते होती याकडे आपण पाहतो, तसेंच त्याच्या वर्तनामुळे प्रत्यक्ष काय परिणाम झाले त्याचाहि विचार आपण जमेल घेतो, पण कांटच्या दृष्टीने ईप्सितें व परिणाम यांचा विचार वाजूला ठेवावयास हवा; कारण नीतिमूल्यविषयक निर्णय हा ईप्सिताव्य-पूर्तीसाठी घेतलेला नसतो व परिणामापुरते पाहावयाचें तर ते एकट्या माणसाच्या हातीं नसतात. निर्णय घेणे व त्याप्रमाणे वर्तन करणे यांसाठी लागणारें नैतिक स्वातंत्र्य व शक्ति प्रत्येक माणसात आहे, हें प्रमेय काटने येथे गृहीत धरलें आहे.

मानवी बुद्धीला केवळ विमर्शाची कुवत आहे, कोणत्याहि वया-वाईट वर्तनाला बुद्धि प्रेरणा देऊ शकत नाही, असे ह्यूमने मानलें होते. काटच्या मते हे चूक आहे माणसाला काही प्रकारचें वर्तन करण्याची प्रेरणा बुद्धीकडून मिळू शकतें, असे कांट मानतो. वर्तनाला प्रेरक असणाऱ्या मानवी बुद्धिव्यापाराला अनुलक्षून तो श्रेयग्राही (प्रॅक्टिकल) बुद्धीचें तत्त्व मांडतो. श्रेयात्मक बुद्धि मनुष्यमात्राला लाभलेली आहे; व म्हणून कांट असेहि मानतो की, श्रेयग्राही बुद्धीने अवगत होणारे नीति-तत्त्व सर्व माणसाना लागू आहे. या तत्त्वाची सर्वगतता काटने मानलेली आहे व तो म्हणतो की, ही सर्वगतता नैतिक तत्त्वाची कसोटीच आहे. कोणत्याहि परिस्थितीत मला निर्णय घ्यावयाचा असेल तेव्हा माझा निर्णय मनुष्यमात्राला घेण्यासारखा असावयास हवा. त्या निर्णयाला सर्वगतता लाभावयास हवी, असे काटचे प्रतिपादन आहे. एका उदाहरणाने हे स्पष्ट होईल : ' खोटे बोलणे श्रेयस्कर नाही ' हा नैतिक नियम आहे की नाही ? आहे कारण, समजा खोटे बोलणे श्रेयस्करच मानले व सारी माणसे खोटे बोलू लागली, तर कोणालाच जगता येणार नाही. उलट सर्वांनी खोटे बोलणें अनैतिक मानलें तर मानवी जीवन तगून राहील. सर्वगततेची कसोटी व्यवहाराच्या किंवा प्रत्यक्ष वर्तनाच्या पातळीवरची आहे; आणि म्हणूनच प्रॅक्टिकल आहे, केवळ विमर्शात्मक नाही

श्रेय . श्रेयाची जाणीव माणसाला अंतःस्फूर्त असते, असे मात कांट मानित नाही. ' सदसद्विवेकबुद्धि ' नांवाची एखादी आंतरिक प्रवृत्ति व शक्ति म्हणजे ' श्रेयग्राही ' बुद्धि नाही, तर काटच्या मते ती वर्तनाची क्षमता आहे या क्षमतेलाच श्रेयबुद्धीचे स्वातंत्र्य असेहि काट म्हणतो. हे स्वातंत्र्य म्हणजे ' व्यक्तिस्वातंत्र्य ' म्हणून संवोधिले जातें ते नसून नीति-वर्तनाचें स्वातंत्र्य आहे माणूस नुसता स्वैरपणें स्वतंत्र नाही, तर नैतिक आदेश पाळण्याचे किंवा टाळण्याचे स्वातंत्र्य त्याला आहे; पण मग नैतिकता हे वचन किंवा आदेश नाही का ? होय. सर्वगततेच्या कसोटीवर टिकणारा नैतिक निर्णय प्रत्यक्ष अमलात आणण्याचा आदेशच श्रेयबुद्धि माणसाला देते, पण हा आदेश मानण्याचें वा न मानण्याचे स्वातंत्र्य अवाधितपणे मनुष्याला आहे.

येथे श्रेय (गुड) व प्रेय (अॅग्रिअवल) यांतील महत्वाचा फरक लक्षात घेणे जरूर आहे काटने म्हटले आहे की, श्रेय हें स्वयंभूषणे श्रेयस्कर असते; म्हणजे इतर कोणत्याहि कसोटीने श्रेय हें श्रेयच का आहे, तें सांगणे अशक्य असते. उलट, प्रेय हें परावलंबी असतें. अमुक वर्तन केले असता उत्तम आरोग्य लाभेल, तमूक वर्तन केले असतां रुढीचें पालन होईल, धर्मशास्त्राप्रमाणे वागण्याचे समाधान लाभेल, किंवा लोकात भलेपणा मिळेल, अशा अपेक्षा रास्तपणे वाळगून माणूस 'प्रेय' साधीत असतो; पण श्रेयस्कर वर्तनाने साधावयाचें काहीच नसतें.

श्रेय हे स्वयंभू असते असे काटने मानले, तर इतर कशाची अपेक्षा न ठेवता श्रेयस्कर वागण्याचा आदेश मनुष्यमात्राला पाळावयाचा आहे. तो पाळण्याचें व न पाळण्याचें स्वातंत्र्य माणसाला आहे असेंहि त्याने मानलें मग, या नैतिक आदेशाप्रमाणे वागण्याच्या वावतीत माणसावर काही बंधन नाही का? या प्रश्नाचें उत्तर कांटच्या दृष्टीने दावयाचें तर निसर्गनियमाच्या बंधनासारखे नैतिक आदेशाचें बंधन नाही

नैतिक स्वातंत्र्य पण स्वयंभू, निरपेक्ष, नैतिक आदेशानुसार, श्रेयानुसार माणसाला कर्तव्याची जाणीव होते, असे काट मानतो. प्रत्येक मनुष्याला नैतिक स्वातंत्र्य आहे. या तत्त्वानुसार प्रत्येकाचे असे कर्तव्य ठरते की, इतरांच्या स्वातंत्र्याची मी कदर केली पाहिजे व जपणूक केली पाहिजे. काटने या वावतीत नियम सांगितला आहे तो असा की, " कोणत्याहि व्यक्तीला मी साधन मानणे चूक आहे व प्रत्येक व्यक्ती ही साध्य मानली पाहिजे. " नैतिकदृष्ट्या या सूत्राचे पालन माणसानी केले तर अत्यंत उदार अशी समाजव्यवस्था अस्तित्वांत येऊ शकेल; आणि अशा व्यवस्थेत प्रत्येकजण आपापले नैतिक निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकेल, असा आदर्श काटच्यासमोर आहे. या आदर्श व्यवस्थेत कर्तव्य आणि श्रेयस्कर वर्तन यांतील तफावत दूर होईल; पण हा केवळ आदर्श आहे, हें लक्षांत घ्यावयास हवे.

येथवर नैतिक स्वातंत्र्य व श्रेयबुद्धि यासंबंधी सर्वसाधारण विवेचन केले; पण यावरून एका समस्येचा उलगडा होत नाही, ती अशी : माणसाला नैतिक निर्णय घेऊन वर्तन करण्याची गरज ज्या नैतिक परिस्थितीत भासते, ती परिस्थिति नियमन करणारी आहे का श्रेय-बुद्धीला स्वातंत्र्य देणारी आहे? नित्याच्या व्यावहारिक जगात माणूस जड वस्तूच्या नियमांनी व स्वतःच्या वासनांनी जखडलेला आढळतो. मानवी श्रेयबुद्धीला स्वातंत्र्य आहे हें मान्य करावें, तर श्रेयाप्रमाणे वागण्याचा नैतिक आदेश आहे असे मानून, माणसावर नैतिक बंधन पडते. मग स्वातंत्र्य व बंधन यांच्यातील विरोधाचा निरास कसा करावयाचा?

काटने या निरासाचा मार्ग सांगितला आहे तो असा : माणूस दोन पातळ्यांवर जगतो असें मानलें पाहिजे. एक दृश्य, व्यावहारिक जगांत (फिन्ॉमिना) वावरण्याची ऐंद्रिय व वासनात्मक जाणिवेची पातळी; दुसरी दृश्यातीत (नूमिना) विश्वात वावरण्याची बुद्धीची पातळी. मानवी जीवनाच्या दृश्य आणि दृश्यातीत अशा दोन पातळ्यांमध्ये भेद मानला, म्हणजे बंधन आणि स्वातंत्र्य यांच्यातील विरोधाचा निरास करता येतो. दृश्य जगात माणूस बद्ध आहे, पण दृश्यातीत जगात

तो नैतिक स्वातंत्र्य अवाधितपणे उपभोगतो माणसाची वासनात्मक पातळी पशुतुल्य असती तर नैतिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न आलाच नमता; आणि माणूस निर्मोक्षपणें बुद्धीला अनुसरून चालणारा असता तर त्याचें प्रत्येक वर्तन आपोआपच श्रेयस्कर झाले असते. माणसाला श्रेयबुद्धि आहे म्हणून नैतिक आदेशाची जाणीव त्याला आहे; आणि माणसाच्या वासनात्मक जीवनाचा हा नैतिक पाया आहे म्हणूनच नैतिकतेची जाणीव ही आदेशात्मक आहे.

माणसाचे निर्णय-स्वातंत्र्य नाकारणे शक्य आहे का? असा प्रश्न विचारून कांट म्हणतो की, " निर्णयाचे स्वातंत्र्य आपल्याला आहे ही जाणीव सर्व माणसात आहे. . . . वर्तन करताना माणसाने बुद्धीचा उपयोग करावयाचा तर निर्णय-स्वातंत्र्याच्या मार्गानेच तो शक्य आहे तेव्हा हे स्वातंत्र्य नाकारणे अगदी तरल तत्त्वमीमासेत शक्य नाही आणि साध्या घोषट व्यवहारातहि ते शक्य नाही. " पण निर्णय-स्वातंत्र्य आहे, हे तत्त्व सिद्ध करता येईल का? यावर कांटचें उत्तर आहे की, " ती एक कल्पना म्हणूनच स्वीकारणे अपरिहार्य आहे. " ही एक तत्त्वतः सिद्ध होणारी कल्पना नमुन वर्तनाला आवश्यक अशी एक कल्पना आहे व तिच्या सिद्धतेची अपेक्षा करू नये. नैतिक वर्तन अशा स्वातंत्र्याखेरीज अशक्य आहे असे माणूस मानतो; व म्हणून वर्तनाच्या वावतीत नैतिकदृष्ट्या तो स्वतंत्र आहे, असे कांट म्हणतो.

या वावतीत निर्णय-स्वातंत्र्याची कल्पना व ईश्वर-कल्पना यांच्यांत मूलभूत साम्य आहे. दृश्यातीत विश्वातील ' ईश्वर ', ' आत्म्याचें अमरत्व ', ' नैतिक स्वातंत्र्य ' अशा गोष्टीबद्दल काही विधान करण्याला माणूस असमर्थ आहे. स्वतःबद्दल बोलताना दृश्य विश्वातील माणूस कसा आहे एवढेच माणसाला स्पष्ट कळते अतीत क्षेत्रातील माणूस स्वतंत्र आहे एवढीच जाणीव श्रेयबुद्धीला येते, पण हे स्वातंत्र्य कसे आहे व का आहे या प्रश्नाची उत्तरे माणसाला देतां येणार नाहीत.

उपसंहार : निसर्ग (किंवा दृश्य जग) याच्या क्षेत्रातून वाहेर पडून, एका अतीत क्षेत्रांत झेप घेऊन, मानवी श्रेयाचा सिद्धान्त काटने मांडलेला आहे; पण माणसाचें ऐंद्रिय व विमर्शात्मक ज्ञान आणि त्याचें श्रेयजीवन यांची सागड काटने घातली आहे, हेहि ध्यानांत घेतलें पाहिजे. विश्वातील अंतिम सत्याचा शोध घेऊन तथा सत्याच्या आधारावर काटची श्रेयमीमासा आधारलेली आहे, असे मानता येणार नाही. अंतिम सत्याच्या आधाराऐवजी दुसराच एक आधार काट घेत आहे. माणसाच्या विमर्शबुद्धीचा व श्रेयबुद्धीचा समजस असा समन्वय साधणे शक्य आहे व त्या समन्वयावर श्रेयमीमासा आधारता येते, हेच काटला दाखवावयाचे होते आणि ते त्याने सयुक्तिकपणे दाखविलें आहे. माणसाला आहे त्यापेक्षा जास्त सूक्ष्म बुद्धि असती तर नैतिकदृष्ट्या योग्य तेच तेवढे करीत जाण्याचे शहाणपण माणसाला लाभले असते, पण मग ते करताना माणसाने ते केवळ श्रेयबुद्धीने केले नसतें तर निश्चित अपेक्षा ठेवून केले असते, ' सर्वज्ञपणाने केले असते ', श्रेय हें निरपेक्षरीतीने ओळखून नैतिकतेने वागण्याची गरजच माणसाला उरली नसती; व अशा अवस्थेत मानवाचे विश्व हे आजच्यापेक्षा हिणकस झालें असतें असें काटने म्हटले आहे. माणसाला त्याच्या अपुरेपणामुळे जो नैतिक प्रयास करावा लागतो, यातच माणसाच्या मनाचें सामर्थ्य व सौष्ठव

प्रकट होण्यास अवसर मिळतो, या काटच्या म्हणण्यांत त्याच्या श्रेय-मीमांसेचे सार आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : वेक, एल. डब्ल्यू. : ए कॉमेंटरी ऑन कांट्स क्रिटीक ऑफ प्युअर रीझन (शिर्गो, १९६०); पॅटन, एच. जे. : कॅटॅगोरिकल इंपेरेटिव्ह (लंडन, १९४७); टोल, ए. ई. : काटिअन एथिक्स (लंडन, १९५१); रॉस, डब्ल्यू. डी. : कांट्स एथिकल थिअरी (ऑक्सफर्ड, १९५४).

दि. के. वेडेकर

क्रियाविधिवाद : क्रिया म्हणजे कर्म, विधि म्हणजे नियम किंवा आज्ञा म्हणून क्रियाविधिवाद म्हणजे अमुक एका तऱ्हेने नियमबद्ध कर्म करण्याची पद्धती, म्हणजेच कर्मकांड. प्राचीन वेदकाळापासूनचा इतिहास वधता क्रियाविधिविशेष म्हणजे कर्मकांड वेदकालीन यज्ञ-कर्मातून उद्भूत झाले असे म्हणता येते. ऋग्वेदांत देवतांना उद्देशून ऋचा किंवा प्रार्थना संगृहीत केल्या असून त्यातून त्या त्या देवतेला प्रसन्न करण्याकरिता तिची स्तुति केली गेली आहे किंवा करणा भाकली आहे. या ऋचाबरोबर त्या त्या देवतेला उद्देशून यज्ञ करून होमहवन, आहुति द्याची पद्धत वैदिक आर्यांमध्ये रूढ झाली; व या यज्ञप्रक्रिये-मधून क्रियाविधिचा किंवा कर्मकांडाचा उद्भव झाला देवतेला उद्देशून केलेल्या ऋक्-प्रार्थनेपेक्षा, त्या प्रार्थनेबरोबर जें यज्ञकर्म केले जाऊ लागले त्याला महत्त्व येऊ लागलें व ऋचेतील प्रार्थनेपेक्षा यज्ञ-क्रियाच देवतेवर प्रभुत्व गाजवून तिला यजमानाचे मनोरथ पूर्ण करावयाला लावते या कल्पनेचे प्राबल्य वाढले. यज्ञकर्मच निसर्गातील घटना घडवून आणू शकते, देवतेच्या सामर्थ्याची यज्ञापुढे मातव्वरी नाही हा विचार कर्मकांडात प्रभावी ठरला. ऋग्वेदांतच अशा कर्मकांडात्मक विचाराची साक्ष दिसून येते. “अथर्वा या यज्ञांतील ऋत्विजाने यज्ञाने सूर्याच्या आगमनाचा मार्ग वनविला व मागाहून त्या मार्गाने सूर्य उदयास आला ” (१.८३.५). “अगिरस नांवाच्या ऋषींनी आपल्या विनचूक यज्ञकर्माने सूर्याला आकाशांत चढविले. ” (१०.६२.३). “हे सोमरसा, तुझ्या वाहणाच्या रसाबरोबर, आकाशांतून पर्जन्याचा वर्षाव कर. ” (९.४९.१).

ब्राह्मणग्रंथांतील कर्मकांड : या कर्मकांडात्मक विचारांनी परम-सीमा गाठलेली ब्राह्मणग्रंथांतून दिसून येते ब्राह्मणग्रंथांतून कोणते मंत्र कोणत्या यज्ञात उपयोगावयाचे हे सांगून निरनिराळ्या यज्ञांचें व त्यांच्या प्रक्रियांचे प्रतिपादन केले आहे. ब्राह्मणग्रंथांचा विषय यज्ञयाग व यज्ञिय कर्मकांड हाच होय. इष्ट पणयाग, नित्य यज्ञ, काम्य यज्ञ, अग्न्याघेयासारखे सात हवियाग, अग्निष्टोमासारखे सात सोमयाग, एकाह म्हणजे एक दिवसाचे, अहीन म्हणजे १३ ते १०० दिवस टिकणारे, असें यज्ञांचें निरनिराळ्या प्रकारचें वर्गीकरण, उपवर्गीकरण, पृथक्करण आणि त्यांतील गुतागुतीचे कर्मकांड याचें प्रतिपादन केलेलें ब्राह्मण-ग्रंथांतून आढळून येतें. यज्ञ कोणत्या काळी व वेळी करावा, कोणत्या जागी करावा, किती अग्नि असावेत, वेदी कशी असावी, ऋत्विज् किती असावेत, त्याची नियत कामे कोणती, हवनद्रव्ये कोणतीं व किती असावीत, यज्ञाचे साहित्य, पात्रे, पळ्या, दर्भ इत्यादि कोणकोणते लागतें, दक्षिणा किती व कशी द्यावी, यज्ञप्रक्रियेंत जर अनवधानाने चूक झाली तर तिच्याबद्दल प्रायश्चित्त म्हणून कोणते यज्ञकर्म करावे

इत्यादि सूचना इतक्या संख्येने व वारकाव्याने वर्णिलेल्या आहेत की त्याचे ज्ञान पूर्णतया करून घ्यायला एक मोठा ऋत्विजांचा वर्ग आवश्यक झाला. ब्राह्मणग्रंथांतून या कर्मकांडांचे माहात्म्य प्रत्यक्ष विधि किंवा आदेशद्वारा जसें प्रतिपादन केले आहे तसेच ‘बंधुता’ या तत्वाला अनुसरून अर्थवाद म्हणजे पोपक उदाहरणे रचून केले आहे, अशा अर्थवादाच्या उदाहरणादाखल खालील गोष्टीचा उल्लेख करता येईल : अप्रतिरथ नांवाच्या सूक्तांत १० ऋचा आहेत, विराट् नांवाच्या छंदात १० अक्षरे आहेत, म्हणून अप्रतिरथ सूक्त व विराट् छंद यांत एक प्रकारचे ‘साम्य’ किंवा ‘बंधुता’ आहे, विराट् म्हणजे अन्न, म्हणून अप्रतिरथ सूक्तासह केलेल्या यज्ञप्रक्रियेने विराट्-मधील अन्नादि सुप्त शक्ति यजमानाला हटकून प्राप्त होईल (तैत्तिरीय संहिता ५.४.६) ‘तुपाने भरलेली खुक् (पळी) म्हणजे प्रजापति होय. म्हणून पळीमध्ये भरलेले सवध तूप जो यज्ञांत हवन करतो तो प्रजापतीच्या समीप जातो. ’ (मैत्रायणीसंहिता १.६.७). त्याच-प्रमाणे मंत्र किंवा प्रार्थना यांमधील अर्थ किंवा आशय यांपेक्षा मंत्राचे शब्द, अक्षर, उच्चार यांना कर्मकांडामध्ये इतके वेगुमार महत्त्व आलें की, ‘इद्रशत्रु.’ या समासांतील केवळ स्वरोच्चाराच्या प्रमादामुळे वृत्ताने इंद्राकडून आपला मृत्यु ओढवून घेतला.

कर्मकांडाविरुद्ध प्रतिक्रिया : यज्ञजन्य कर्मकांडांत अथपिप्सा शब्दाचें, मंत्रापेक्षा तंत्राचें, बुद्धीपेक्षा कर्माचें जे अवास्तव स्तोम माजले त्याच्याविरुद्ध प्रचंड प्रतिक्रिया म्हणून औपनिषदीय तत्त्वज्ञान निर्माण झालें व उपनिषदांनी ‘यज्ञ म्हणजे फुटक्या नौका होत’ असा पुकारा करून मानवाच्या बुद्धीची, आत्मगुणाची व आत्मज्ञानाची प्रतिष्ठापना केली. भगवद्गीतादि ज्ञानभक्ति-निष्कामकर्मयोगपर ग्रंथांनीहि कर्मकांडांचा कडकडून निषेध करून मानवाच्या हृदयातील भक्तिज्ञान-भावनेला योग्य ते उच्च स्थान दिलें.

ड. स. नंतर सहाव्या-सातव्या शतकांत तंत्रमार्ग अस्तित्वांत येऊन त्यानेहि विशिष्ट अर्थाने कर्मकांडाचा पुनरुद्धार केल्याचे दिसून येते ओम्, आम्, ऊम् व वीजयत्र यांतील अक्षरांना दिलेले महत्त्व, विशिष्ट वीजमंत्रांची अक्षर-यंत्रें, पवित्र अक्षरांनी भारलेल्या श्रीचक्र, कवच, मुद्रा इत्यादि गोष्टी या त्यांची साक्ष होत. अर्थात् तंत्रमार्गीय तत्त्वचिंतकानी या कर्मकांडाचे आपल्या साधनेंतील एक टप्पा व पायरी म्हणून समर्थन केले आहे.

यातुप्रेरणा : क्रियाविधि किंवा कर्मकांड यांचा तत्त्वज्ञानेतिहासाच्या दृष्टीने विचार करिता, कर्मकांडामागील मानवाची प्रेरणा ‘यज्ञ-प्रमाणेच यातु- (जादू किंवा मॅजिक) प्रेरित आहे’ असें दिसून येईल यातु-उपपत्तीनुसार मानवाने आपल्या प्रारंभीच्या अविकसित अवस्थेत सर्व विश्वातील चराचर, सजीव-निर्जीव वस्तुमात्रामध्ये एकमेव गूढ अदृश्य शक्ति किंवा सुप्त सामर्थ्य असल्याचें कल्पिले. त्या विश्वशक्तीचे आपल्या जीवनांतील हरएक प्रसंगी सहकार्य मिळविण्याकरिता जशी त्याने प्रार्थनागीतें, ऋचा, सूक्तें रचली, तसाच त्याने यज्ञप्रक्रियेचा अवलंब केला. यज्ञप्रक्रियेतील द्रव्यसामग्री व साहित्य या साधनानी होमहवन करून त्या विश्वशक्तीचे आपणांला अनुकूल असें नियंत्रण करूं, तिला आपणांकडे ओढून घेऊं व आपल्या जीवनांतील समस्या सोडविण्यासाठी तिला जुप्त घेऊं असे त्यास वाटले, व त्याकरिता

‘बंधुता’ सारख्या तत्त्वद्वारा त्याने याज्ञिक कर्मकांडाचा डोलारा उभारला. ‘यातुक्रियाप्रेरित’ यज्ञकर्मकांड म्हणजे विश्वनिसर्गशक्ति आपणांकडे ओढून घेण्याची एक प्रक्रियाच होय. याज्ञिक कर्मकांडामागे दुसरीहि एक गोष्ट — त्यातील सामाजिक आशय — आपणांस आढळून येईल हे यज्ञ काही उद्दिष्ट मनात धरून दररोज किंवा ऋतुमानाच्या निमित्ताने नैमित्तिक किंवा जीवनातील एखादी मोठी घटना (उदा.— राजाचा राज्याभिषेक, दिग्विजय) साजरी करण्याकरिता केले जात. त्याकरिता अनेक लोक एकत्र जमत व त्यांच्या सहकार्याने यज्ञकर्मचक्र चाले. साहजिकच अशा प्रसंगी सृष्टीच्या व तदनुरूप चालणाऱ्या मानवी जीवनाच्या तालबद्ध आवर्तनात्मक घटनांशी समाज भावनात्मक-दृष्ट्या एकरूप होत असे व सामाजिक भावना उच्चवळून येऊन समाज-पुरुषाचें उन्नयन होत असे.

संदर्भ-ग्रंथ : दांडेकर, आर. एन. : सम आस्पेक्ट्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ हिंदुइझम (पुणे, १९६७); मॅकडोनेल, ए. ए. : वेदिक रिलिजन अँड मॅजिक — ‘एसायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स’ संपा. जे. हेस्टिंग्स, खं. १२ (एडिंबरो, १९२१).

वि. म. वेडेकर

क्रिसिपस : (ख्रि. पू. २८०—२१०) जन्म : सिलिसिया. हा अतिशय अभ्यासू, मेहनती व वादविवादनिपुण होता. याने जवळ-जवळ ७०० पुस्तके लिहिली. त्यांतील बहुतेक काळाच्या लाटेत गडप झाली. स्टोइक पंथाच्या तत्त्वांचे त्याने आपल्या प्रभावी लिखाणाने समर्थन केले. झीनोच्या चिंतनां सुशोभित अशा देवर्डीत चालू असलेल्या विद्यालयास त्याने सर्वस्वी वाहून घेतले होते.

सर्व ज्ञान अनुभवांतून मिळते. कल्पना स्वयंभू नसतात. सोपाधिक आणि वैकल्पिक संविधानांच्या उचित प्रकारांचा सविस्तर विचार करून संविधानमालांवर क्रिसिपसने एक पुस्तक लिहिले.

देवावर व विश्वांतील रचनावद्धतेवर क्रिसिपसचा विश्वास होता. दैवी न्याय आणि बुद्धि यांच्यावाचून घटना घडूच शकत नाही असे तो मानी; पण त्याचबरोबर मानवी आत्मस्वातंत्र्यावरहि त्याचा विश्वास होता. आत्मस्वातंत्र्य आणि दैवी नियतत्ववाद यांच्यात समन्वय घडवून आणण्याचा त्याचा प्रयत्न दिसतो. मानवी बुद्धि वैश्विक बुद्धीचा अंश आहे. फक्त स्टोइक पद्धतीने जगणाऱ्या साधूंचाच पुनर्जन्म होतो.

सद्गुण मनुष्यांत स्वभावतः नसतो सवय व सस्कार यातून तो निर्माण होतो. दुराचार चुकीच्या निर्णयातून निर्माण होतो. त्यामुळे प्रगल्भ मनुष्यच सदाचारी असतो.

स्टोइक पंथांतर्गत मतभेद नाहीसे करून त्या पंथाला व्यवस्थित व एकात्म स्वरूप देण्याचें प्रधान कार्य क्रिसिपसने केले. संशयवाद, सुखवाद इत्यादि संप्रदायांच्या वैचारिक हल्ल्यांपासून त्याने स्टोइक पंथाचे सरक्षण केले. आधुनिक काळांतील अनुभववादी विचारशाखेची बीजे क्रिसिपसच्या ज्ञानमीमांसेत आढळून येतात. आपले मतप्रतिपादन करण्यात व परमताचें खंडन करण्यात क्रिसिपसचें कौशल्य विशेषत्वाने दिसून येते.

संदर्भ-ग्रंथ : फुल्लर, बी. ए. जी. : हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, खं. १, हिस्टरी ऑफ एन्शंट अँड मिडिल्हल फिलॉसफी (न्यूयॉर्क,

१९३८); स्टेम, डब्ल्यू. टी. : ए क्रिटिकल हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १९२०); पटवर्धन, वा. पु. : युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा संक्षिप्त इतिहास (पुणे, १९६५).

हे. द. गोखले

क्रोचे, वेनेडेट्टो : (१८६६—१९५२) : हा आपल्या काळांतील सर्वात श्रेष्ठ इटालियन तत्त्ववेत्ता होऊन गेला. इतिहासाचें स्वरूप व वाङ्मयीन टीकेची पद्धती या विषयांवर निबंध लिहून त्याने तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत प्रवेश केला. मार्क्सच्या आर्थिक सिद्धान्ता-विषयी काही मुद्द्यांवर त्याने १८९६ ते १९०० ह्या दरम्यान लिखाण केले. १९०१ नंतर लवकरच त्याने स्वतःच्या आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाची पद्धतशीर मांडणी करण्यास सुरुवात केली. ह्या लिखाणाचे चार भाग आहेत : (१) सीदर्यशास्त्र, (२) तर्कशास्त्र, (३) कर्म-प्रवृत्तीचें (म्हणजेच अर्थशास्त्र व नीतिशास्त्राचें) तत्त्वज्ञान व (४) ऐतिहासिक लेखनाचा इतिहास व सिद्धान्त.

१९१० मध्ये तो सिनेटर झाला व १९२० ते २१ ह्या काळांत तो शिक्षणमन्त्रीपण होता. १९२५ मध्ये त्याने फॅसिस्टविरोधी बुद्धिवाद्याचा जाहीरनामा तयार केला. १९२६ मध्ये त्याचें घर फॅसिस्टांनी जमीनदोस्त केले.

चैतन्याच्या विविध प्रवृत्ति : क्रोचेच्या मते, सत्ता ही विरोधी तत्त्वांच्या व द्वंद्यांच्याद्वारा विकास पावणारी अशी एक आध्यात्मिक क्रिया आहे. हेगेलचेंदेखील हेंच म्हणणें आहे; पण त्याच्या मते जागतिक क्रियेच्या मुळाशी द्वंद-विरोधात्मक तात्त्विक गति असते. क्रोचेला मात्र हे संमत नाही; कारण जागतिक क्रिया ही जिवंत, गतिमान व विकसनशील आत्म्याचीच क्रिया आहे. जिचें प्रत्यक्षीकरण प्रगतिशीलतेत होत असते अशी ती काही परमोच्च विचाराची क्रिया नव्हे. विवेकबुद्धि ही आत्म्याच्या अभिव्यक्तीसाठी जे अनेक स्वतंत्र मार्ग आहेत त्यांपैकी एक आहे. ह्या सर्व मार्गांद्वारा अभिव्यक्त होणारा परमात्मा हा बहुविध व अतीव समृद्ध असा अनुभव असतो. त्याच्या निरनिराळ्या पैलूंची उत्पत्ति त्याच्या एकाच पैलूतून झाली असे मानणें चुकीचें होईल. कला-कृतीसाठी व भौतिक घटनांसाठी तर्काचा आधार घेणें बरोबर नाही. चैतन्याच्या विविध प्रवृत्ति स्वयंसिद्ध आहेत. त्या सर्व एकमेव व अविभाज्य अशा आध्यात्मिक जीवनाला आनुपंगिक म्हणून असतात हाच त्याच्यामधील एकमात्र दुवा आहे.

आध्यात्मिक जीवनांतील चिंतन व कृति ह्यांमधील परंपरागत विभिन्नतेवर आपण विचार करूं या. आपल्याला ज्ञान होते व आपण कृतिपण करतो. ज्ञानाची वाजू ही एकीकडे प्रत्यक्षानुभूतीत (इन्ट्यु-इशन) व्यक्त होत असून दुसरीकडे तिची अभिव्यक्ति बौद्धिक ज्ञानांत होत असते. प्रत्यक्षानुभूति ही संवेदनेत दिलेल्या घटनेपेक्षा पुष्कळ व्यापक असते. तीत स्मृति, कल्पना व भावना ह्यांचा समावेश होतो; तसेंच तीत घटनांच्या विशिष्ट अस्तित्वाला आवश्यक दिक् व काल ह्यांचादेखील समावेश करावा लागेल. थोडक्यांत, जे जें काही प्रत्यक्ष व मूर्त आहे त्या सर्वांचा तीत समावेश करावा लागेल. प्रत्यक्षानुभूति जरी साधी व आदिम स्वरूपाची असली तरी तीत सत्तेच्या स्वरूपाचें खरेखुरे ज्ञान व्यक्त होत असते.

प्रत्यक्षानुभूति, ज्ञान व इच्छा ह्यामधील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षानुभूति ही सवेदना व कल्पनाची निष्क्रिय अशी काही गोळावेरीज नाही ती चैतन्यमय, प्रकाशमय, क्रियाशील अशी प्रस्फूर्ति असते असे काहीतरी की, जे सार्थ शब्दरचनेच्यापूर्वी आपल्या मनांत असते तसे.

सार्थक वाणी ही सामान्य कल्पनेच्या समवेतच प्रकट होत असते. तिच्यायोगे बाह्य वस्तूविषयी आपण विधाने करू लागतो काही विधाने व सामान्य कल्पना व्यापक स्वरूपाच्या असतात तात्त्विक व तत्त्व-चित्तनाची ही मुख्य उपकरणे होत वैज्ञानिक परिकल्पनाची व्याप्ति अनुभवाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रापुरतीच मर्यादित असते; आणि ह्या क्षेत्रातील घटनाना अतिशय संक्षेपाने व सोयीने व्यक्त करण्याकरिता ती जणूकाय लघुलिपीच आहे असे वाटते व्यापक सामान्य परिकल्पना जर सोडल्या तर वैज्ञानिक परिकल्पनाचे कार्य अनुभवाच्या स्वरूपाकडे रोखून पाहण्याचे नसून अनुभवालाच आपल्या व्यावहारिक गरजांच्या अनुरूप वाकविणे हे असते ह्या परिकल्पना जणूकाय ज्ञानाच्या क्षेत्रांत आपल्या इच्छाशक्तीचेच प्रलंबन असते अथवा असे म्हणाना की, त्या दुसरे-तिसरे काही नसून आपल्या इच्छेने रगविलेले केवळ ज्ञान असते.

आता आपण अनुभवाच्या सक्रिय व इच्छात्मक वाजूकडे वळू या. हिच्याद्वारा आपण अनुभवाला आपल्या उद्देशाच्या अनुरूप करून घेतों. हिचेदेखील दोन भाग असतात आपले उद्देश कधीकधी असे असतात की, जे सिद्ध झाले असता व्यक्तीचे हित साध्य होते अथवा कधीकधी त्यामुळे सर्वांचे हित साध्य होते पहिल्या प्रतीच्या उद्देशात व्यावहारिक उपयुक्तता ही महत्त्वाची असून त्यांना 'आर्थिक' हेतु असे म्हणता येईल, परंतु देशकालपरिस्थितिनिरपेक्ष लोकहित साध्य करण्याचे उद्देश सिद्ध करताना मात्र आपण नैतिकतेच्या कक्षेत काम करीत असतो.

परमात्म्याचे चार आविष्कार : अशा तऱ्हेने परमात्म्याचे चार आविष्कार असल्याचे आपणास आढळून येते प्रत्यक्षानुभूतीत तळपणारे सौंदर्य, बुद्धीत चमकणारे सत्य, आर्थिक प्रवृत्तीना महत्त्व देणारी उपयुक्तता व नैतिक आचारात ओथवलेले सौजन्य. परमोच्च जीवनाची ही चारही रूपे परस्परांश्रित असून त्याची स्थिति अशी असते की, जरी कोणा एकाचा आविष्कार दुसऱ्याच्या अभावी झाला असला तरी त्याचे महत्त्व नष्ट होत नाही अनैतिक अथवा असत्य व अनुपयुक्त जरी काही असले तरी ते सुंदर असू शकते तसेच जरी काही पापावलिप्त व कुरूप असले तरी ते व्यावहारिकदृष्ट्या उपयुक्त असू शकते किंवा ज्ञेय असू शकते. थोडक्यात, काहीहि अजिवात मूल्यविरहित असू शकत नाही; कारण जे मूल्यविरहित आहे त्याला अस्तित्वच नसते.

अशा तऱ्हेने अनुभवाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विरोधी तत्त्वाचा आपण समन्वय करू शकतो. ज्या अज्ञेयाला परमात्मा ज्ञेय करू शकत नाही त्याला तो सुंदर करू शकतो. तो कुरूपाला जरी सुंदर करू शकत नसला तरी ज्ञेयाच्या परिसीमेत आणू शकतो. तो पापावलिप्ताला जरी नैतिक दृष्टीने कल्याणप्रद करू शकत नसला, तरी त्याला व्यावहारिकदृष्ट्या उपयुक्त करू शकतो. परमात्मा कोणत्याहि अभावाला वाजूला सारून त्यावर विजय मिळवू शकतो कारण जे त्याच्या अस्तित्वाच्याएका वाजूसाठी अभावात्मक असते तेच त्याच्या दुसऱ्या वाजूसाठी भावात्मक असू शकते

परमात्मा म्हणजे इतिहास : इतिहासाच्या महत्त्वावर क्रोचेने हेगेलइतकाच जोर दिला आहे. परमात्मा म्हणजे इतिहासच; कारण त्यांत ज्ञान व कर्म ह्यांचा संपूर्ण समन्वय झालेला असतो परमात्मा हा विश्वाची क्रिया चालवीत असतो; आणि त्याच वेळी तिच्यावर विचार-पण करीत असतो. त्याचप्रमाणे इतिहासातदेखील घटना असल्या तरी त्यांबरोबर त्यांचे ज्ञान व त्यांचे मूल्यांकनपण असते. घटना तर जणू-काय अशा मानवी कृतिच होत की, ज्यात कर्त्याचे ज्ञान अंतर्हित असते, म्हणून जे काही खरोखर घडले आहे त्याचे ज्ञान संपादन करावयाचे असेल तर आपल्याला गतकाळात प्रवेश करावा लागेल, व जे त्या काळी उपस्थित होते त्यांच्या दृष्टीने त्याच्याकडे पाहावे लागेल; परंतु इतकेच करून भागणार नाही. त्या गतकालाचे ज्या भविष्यकाळाला त्याने निर्माण केले आणि ज्यांच्यात आपण राहत आहोत त्या वर्तमान-काळाच्या दृष्टीने पुनर्मूल्यांकन करावे लागेल. अशा तऱ्हेने इतिहासकार परमात्म्याप्रमाणेच प्रत्येक क्षणाला वधत असून त्याचे साकल्याने ज्ञान मिळवीत असतो तो आपल्या परीने अत्यंत गंभीर असा तत्त्वज्ञ असतो. इतिहासाला, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान नको, कारण इतिहासच सत्तेच्या स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान होय.

प्रत्यक्षानुभूतीनेच सौंदर्यास्वाद : क्रोचेचा सौंदर्यविषयक सिद्धान्त हा त्याच्या तत्त्वज्ञानांत वैशिष्ट्यपूर्ण असा मानला जातो. क्रोचेचे म्हणणे असे आहे की, सौंदर्य हे प्रत्यक्षानुभूतीद्वाराच आकलन करता येते. ह्या वाक्यीत तो कांट व हेगेलसारख्या तत्त्वज्ञांशी सहमत नाही. ह्या तत्त्वज्ञांनी सौंदर्याला परमात्म्याच्या सर्वोच्च अनुभवांत स्थान दिले आहे. सौंदर्याला व कलेला दिलेल्या ह्या सर्वोच्च स्थानामुळेच कलेची खरी प्रकृति आपल्या डोळ्यांआड लपून वसली आहे, आणि तिच्यामुळेच सौंदर्यमीमासेत वरीचशी अनास्था व भ्रांति निर्माण झाली आहे.

वस्तुतः आपल्या अनुभवांत कलेचे स्थान सर्वोच्च नसून ते सर्वांत खालचे आहे. कलेचा रसास्वाद केवळ प्रत्यक्षानुभूतीनेच घेता येतो तिच्यामुळे जगाच्या गतिमानतेचे-स्पंदनशील सत्तेचे-आकलन करता येते. ह्या अनुभूतीत बौद्धिकतेचा जरादेखील अंश नसतो ज्ञानाचे हे सर्वप्रथम व अत्यंत साधे रूप असल्यामुळे आपल्या जिज्ञासावृत्तीला त्यांत संपूर्णपणे समाधान कधीच मिळू शकत नाही; आणि म्हणूनच ते ज्ञान मिळविण्यास उद्युक्त झालेल्या मनाचे अंतिम ध्येय होऊ शकत नाही.

कलेच्या रसास्वादाची दोन वैशिष्ट्ये आहेत. एकतर तो प्रत्यक्षानुभूत असतो; कारण त्यात वस्तूना आपण त्यांच्या अत्यंत साध्या स्वरूपांत, त्या जशा आहेत तशा स्वरूपात पाहत असतो. दुसरे वैशिष्ट्य हे की, तो अंतःस्फूर्त असतो आंत जे काही आहे त्यालाच त्याच्यामुळे अभिव्यक्ति मिळते. बाह्यत्वाला त्यांत मुळीच स्थान नाही.

कला म्हणजेच प्रत्यक्षानुभूति हे जर खरे असले, तर मग बाह्य वस्तूचे प्रत्यक्ष ज्ञान (पर्स्पेक्शन) म्हणजेच कला नव्हे काय ? नाही; कारण अशा बाह्य वस्तूचे प्रत्यक्ष ज्ञानदेखील बौद्धिक विचारापासून अलिप्त नसते; कारण त्यात बाह्य विषयावद्दल आपण विधान (जजमेंट) करीत असतो; निदान बाह्य जगाची अमूर्त परिकल्पना त्यात गृहीत असतेच.

क्रोचेच्या मते, कला ही शुद्ध मनोमय असते. वाह्य कलाकृति नांवाची वस्तु अकल्पनीय आहे. जे कलाकृतीत वाह्य आहे, जे आपण प्रत्यक्ष वधतो किंवा ज्या वस्तूला आपण सुंदर रूप देतो ती स्वतः कलेला अथवा सौंदर्याला वाह्य असते. कलेचा संबंध तर अर्थाशी असतो. कलाकाराला शुद्ध कल्पना हवी असते. ही कल्पना मनोमय असते. ती साकार करण्याकरिता कलाकार जे उपादान वापरतो ते कलेच्या आंतरिक आध्यात्मिक अर्थाला पारखे असते. "अशा तऱ्हेने कलेची सर्व शक्ति तिच्या साधेपणात, तिच्या अनवगुंठिततेत, तिच्या अकिंचनतेत, तिच्या सुकुमारतेतच तिची शक्ति अंतर्हित असते; आणि म्हणूनच आपल्याला इतके आकर्षण असते. . . . तिच्यांत आपल्या चित्तनात्मक जीवनाचे मूळ सापडते. फूल अथवा फळ नसून मूळ असण्यांतच तिचे वैशिष्ट्य आहे. मुळाशिवाय फूल अथवा फळ असणे शक्य नाही."

संदर्भ-ग्रंथ : क्रोचे, वी. : *एस्थेटिक्स अँड सायन्स ऑफ एक्सप्रेशन अँड जनरल लिंग्विस्टिक्स* (इन 'फिलासफी ऑफ दि स्पिरिट', अनु. डी. एन्स्ली, लंडन, १९०९); — . *एक्सप्रेशन अँड जनरल लिंग्विस्टिक्स*, अनु. डी. एन्स्ली (न्यूयॉर्क, १९०९, आ. २, १९२२); — : *फिलासफी ऑफ दि प्रॅक्टिकल*, अनु. डी. एन्स्ली (न्यूयॉर्क, १९१३); — : *लॉजिक अँड दि सायन्स ऑफ दि ट्रू कन्सेप्ट* (इन 'फिलासफी ऑफ दि स्पिरिट', अनु. डी. एन्स्ली, लंडन, १९०९); कार, एच. डब्ल्यू. : *दि फिलासफी ऑफ वेनेडेड्रो क्रोचे* (लंडन, १९१७); स्प्रिगज, सी. : *वेनेडेड्रो क्रोचे, मॅन अँड धिकर* (केम्रिज, १९५२).

ना. वि. जोशी

क्लार्क, सॅम्युएल : (१६७५-१७२९) : जन्म : नॉर्विच (इंग्लंड), सेन्ट जेम्स वेस्टमिन्स्टर येथे रेक्टर, कुशल धर्मोपदेशक म्हणून मोठा नावलीकिक.

ग्रंथ : (१) *ए डेमाँट्रेशन ऑफ दि वीडिंग अँड अँट्रिव्यूट्स ऑफ गॉड*, १७०५. (२) *ए डिस्कोस कन्सर्निंग दि अन्चेजेवळ ऑल्लिगेशन्स ऑफ नॅचरल रिलिजन अँड दि ट्रूथ अँड सर्टण्टी ऑफ दि ख्रिश्चन रेव्हलेशन*, १७०५. (३) *दि लायन्सिझ क्लार्क कॉर-स्पांडन्स*, १७१७ (मॅचेस्टर, १९५६).

विधानांच्या एका साखळीने क्लार्कने ईश्वराचे अस्तित्व व त्याचे गुण सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. एक अविकारी व स्वतंत्र वस्तु अनादिकालापासून अस्तित्वांत असलीच पाहिजे असा त्याचा आग्रह असून ती वस्तु म्हणजेच ईश्वर होय. ईश्वर अनंत, सर्वव्यापी, बुद्धिमान, स्वतंत्र, सर्वशक्तिमान, चतुर, मंगलमय व न्यायी आहे.

जगतातील वस्तुवस्तूत नित्य, आवश्यक असे योग्यता किंवा अयोग्यता-दर्शक संबंध असतात. ते मानवी किंवा ईश्वरी बुद्धिनिरपेक्ष आहेत; पण असे असले तरी त्याचे ज्ञान मात्र त्या बुद्धीलाच अवगत आहे. या वावतीत क्लार्क हा न्यूटनच्या पदार्थविज्ञानाचा किंवा वास्तवशास्त्राचा पुरस्कर्ता होता. सर्व विश्व हे वास्तवाच्या दृढ नियमांनी वद्ध असले तरी त्याचा ईश्वरशास्त्राशी, धर्माशी वा नीतीशी विरोध नाही. खरे म्हणजे अशा वस्तुनिष्ठ नियमांशी सुसंगत असणारे वर्तन म्हणजेच नैतिकता. न्यूटनच्या पदार्थविज्ञानाने ईश्वर, धर्म, नीति व इतर

सामाजिक मूल्ये यांना स्थान राहूत नाही असा न्यूटनच्या विचारा-विरुद्ध फार मोठ्या प्रमाणावर आक्षेप घेतला जात होता. आक्षेपांच्या यादीत अग्रभागी लायन्सिझसारखा प्रभावी व सर्वस्पर्शी तत्त्ववेत्ता होता. न्यूटनच्या विचारावरील या आक्षेपाचे खंडन करण्याचे कार्य सॅम्युएल क्लार्कने स्वतःकडे घेतले. या वावतीत ' दि लायन्सिझ क्लार्क कॉरस्पांडन्स ' ग्रंथ हा फारच उद्बोधक असा आहे. क्लार्क हा जेवट-पयंत न्यूटनच्या पदार्थविज्ञानाचा एक झुंजार पुरस्कर्ता म्हणून राहिला. क्लार्कच्या मतानुसार नीतिनियमाचे ज्ञान गणित-नियमाच्या ज्ञानासारखे स्पष्ट असते. या ज्ञानातून कर्तव्याची भावना आपोआप येते. स्वयंप्रकाशित व मूलभूत अशा नीतिपरायणतेच्या नियमापासून विशिष्ट नियम निघतात. नित्य अशा नैतिक भेदातूनच (१) ईश्वराविषयीची, (२) इतरांविषयीची व (३) स्वतःविषयीची मानवी कर्तव्ये निष्पन्न होतात : (१) धार्मिकता - ईश्वरेच्छेचे पालन, (२) समदृष्टि - स्वतःवावत अपेक्षित असणारी वर्तणूक दुसऱ्याला देणे व, परहितवृत्ति - सर्वांना कल्याणकारक व सुखदायक वर्तणूक (३) सयतता - स्वरक्षण व आवेगांचे नियमन

युक्त बुद्धि मनुष्याला पणून वेगळा करते व तोच त्याला युक्ता-युक्ततेतील आवश्यक असे फरक दाखवते; परंतु नीतिमत्ता, बुद्धि व इच्छाशक्ति या दोन्हीशीही निगडित असल्याने मनुष्याला श्रेयस्त्वे ज्ञान झाले तरी इच्छाशक्तीकडून तदनुरूप कार्य होईलच असे नाही. गणितातील नियमात व नीतिनियमात हा एवढाच फरक आहे.

क्लार्क म्हणतो की, बुद्धीला विश्वघटनेच्या नियमांचे स्पष्ट ज्ञान होण्यासारखे असले तरी काही वावतीत ईश्वराला विश्वघटनेने कृति-स्वातंत्र्य दिले आहे. बुद्धि यावावत कल्पना करू शकते; पण अनेकदा या कल्पनांना ईश्वराविष्काराची मदत लागते. त्याच्या मते ईश्वरा-विष्काराची ख्रिश्चन कल्पना समाधानकारक आहे. त्याला अल्पित-देववादी ख्रिश्चन असे म्हणता येईल.

क्लार्कमध्ये प्लेटोच्या गूढवादाने न झाकलेली अशी ब्रिटिश बुद्धि-निष्ठता दिसते. तो अनुभवनिरपेक्ष ईश्वरशास्त्राची रचना करणारा तसेच बौद्धिक अंतःप्रज्ञावादी आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : स्टीफन, एल. : *हिस्टरी ऑफ इंग्लिश थॉट इन दि एटीथ सॅच्युरी*, २ ख. (लंडन, १८७६; आ. ३, १९०२), रॉजर्स, ए. के. : *मॉरल्स इन रिव्ह्यू* (लंडन, १९२७); मार्टिनो, जे. : *टाइम्स ऑफ एथिकल थिअरी*, २ ख. (लंडन, १९०१); सिज्विक, एच. : *मेथड्स ऑफ एथिक्स* (लंडन, १८७४; आ. ६ १९०१); पीच, बी. : *सॅम्युएल क्लार्क* (इन ' *एन्सायक्लोपीडिया ऑफ मॉरल्स* ', संपा. व्ही. फर्मे, न्यूयॉर्क, १९५६).

पद्मा सी. कुलकर्णी

क्लेमंट (ऑफ अलेक्झांड्रिया) (सुमारे इ.स. १५०-२१५) : सत्य तत्त्वज्ञानाच्या शोधांत इटली, सीरिया, पॅलेस्टाइन आणि इजिप्त या देशात प्रवास केल्यानंतर क्लेमंट आपल्या जन्मस्थानी अलेक्झांड्रियास परत आला; व तेथे त्याने ख्रिस्ती विद्यापीठाचे प्रमुख पॅटर्नॉस यांच्याजवळ ख्रिस्ती धर्माचा अभ्यास केला. त्याच्या वाप्तिस्म्या-नंतर त्याने तेथे अध्यापनास प्रारंभ केला (इ.स. १९०) ; आणि नंतर

(इ.स. २००) त्या सस्येचा तो प्रमुख झाला. या संस्थेतच ऑरिजेनने त्याच्याजवळ अध्ययन केलें विशाल विद्वत्ता, कुशाग्र बुद्धि व समयी जीवन असलेल्या या पंडिताने असे स्वानुभवी व प्रभावी ग्रंथ लिहिले की, ज्याच्या योगाने ग्रीक तत्त्वज्ञान व ख्रिस्ती धर्म यांच्यामध्ये एक प्रकारचा भक्कम दुव्याचा पूल उभारला गेला. त्याचे प्रमुख उपलब्ध ग्रंथ 'प्रोट्रेप्टिकॉस', 'पेडॅगोगॉस' व 'स्ट्रोमेटिस' हे होत.

जस्टिनच्या पद्धतीने लिहिलेल्या 'प्रोट्रेप्टिकॉस' या ग्रंथांत पौराणिक अनेकेश्वरवाद सोडून ख्रिस्ती ईश्वरवादाचा स्वीकार करण्याचें ग्रीकास आवाहन करण्यात आले आहे, कारण पूर्वजप्राप्तप रंपरेपेक्षा सत्य हेच अधिक स्वीकारार्ह असते.

'पेडॅगोगॉस' या ग्रंथांत नूतन धर्मांतरित ख्रिस्तधर्मीयांना श्रद्धा, (धार्मिक) ज्ञान व (दैवी) प्रेम यावर केद्रित होणारा ख्रिस्ती नीतीचा आदर्श शिकविला आहे. ख्रिस्त हा वंश-अधिकार-निरपेक्ष दृष्टीने सर्व मानवांचा परिपूर्ण शिक्षक आहे, कारण तो देवाचा स्वतःचाच मूर्तिमत शब्द व साक्षात् पुत्र आहे. क्लेमंटने त्यात बहुरंगी अलेक्झांड्रियन लोकांत विशेष सुरुळ असलेल्या अंधश्रद्धा व विपरीत चालीरीति याचा मितव्ययी व संयत अशा खऱ्याखऱ्या ख्रिश्चनांच्या जीवनमार्गाशी असलेला विरोधहि दर्शविला आहे.

ख्रिश्चनाच्या ख्रिस्ती ज्ञानाच्या परिपूर्णतेची ओळख करून देण्यासाठी व सर्वोत्कृष्ट ग्रीक तत्त्वज्ञान (सत्ताशास्त्रांत पायथॅगोरस, प्लेटो व नीतिशास्त्रात स्टोइक पंथ) हे, ज्यू धर्मास पूरक असलेल्या दैवी शब्दांतून स्फुरण पावले आहे हें दाखवून देण्यासाठी, क्लेमंटने 'स्ट्रोमेटिस' हा ग्रंथ लिहिला आहे. म्हणजे ग्रीक तत्त्वज्ञान व ज्यू धर्म हे उभयता ख्रिस्ती ज्ञानाचीच पूर्वतयारी होत. या तिन्हीच्या परस्पर सलगपणावर त्याने विशेष भर दिला आहे. ते तत्त्वज्ञान व तो धर्म, दैवी प्रेम हेंच आत्मा असलेल्या ख्रिस्ती ज्ञानाचे सुयोग्य परिचारक होत. देव हा या जीवनांत पुरेसा आकलनीय नसल्याने आपणांस त्याची प्राप्ति प्रेमापेक्षा ज्ञानांतून कमीच होते; परंतु ज्ञानाधिष्ठित प्रेमाने ती अधिक होते पूर्ण ख्रिस्ती हा पूर्ण ज्ञानी व पूर्ण ज्ञानी हा पूर्ण ख्रिस्ती असतो. क्लेमंटच्या या शिकवणीत नवप्लेटोवादाची प्राथमिक स्पंदने दिसतात.

संदर्भ-ग्रंथ : टॉलंटन, आर. वी. : क्लेमंट ऑफ अलेक्झांड्रिया, ए स्टडी इन ख्रिश्चन लिबरॅलिझम, २ ख. (लंडन, १९१४).

आर. व्ही. डस्मेट

क्वाइन, डब्ल्यू. व्ही. ओ. . [क्वाइन विल्ड् व्हॅन ऑर्मन (जन्म १९०८)] : हे अमेरिकन तत्त्वज्ञ आहेत. त्यांचें शिक्षण ओव्हर्लिन महाविद्यालयांत आणि हार्वर्ड विद्यापीठांत झालें. हार्वर्डला ए. एन. व्हाइटहेड यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी डॉक्टरेट पदवीसाठी तर्कशास्त्रावर सशोधनात्मक प्रबंध लिहिला सध्या ते हार्वर्डमध्ये तत्त्वज्ञानाचे 'एडगर्ड पिअर्स' प्राध्यापक आहेत. क्वाइन यांनी मुख्यतः गणिती तर्कशास्त्र, तर्कशास्त्राचे तत्त्वज्ञान, भाषातत्त्वज्ञान आणि ज्ञानोपपत्ति या शाखामध्ये कार्य केलेलें आहे

तर्कशास्त्रातील विख्यात कार्य : क्वाइन यांनी स्वतःची अशी तात्त्विक प्रणाली मांडून गणिती तर्कशास्त्रातील अतिशय तात्त्विक

स्वरूपाच्या अनेक समस्यांची चर्चा केली आहे. व्हाइटहेड आणि रसेल यांनी गणिताच्या तर्कशास्त्रांत जें निकषण केलें त्या संदर्भात केलेली सुधारणा ही त्यांची तर्कशास्त्रांतील विख्यात कामगिरी आहे. काही तर्कशास्त्रज्ञ असें मानतात की, आकारिक तर्कशास्त्र हे सत्ताशास्त्रीय दृष्टीने तटस्थ असतें. याचाच अर्थ असा की, एखादी विशिष्ट तात्त्विक प्रणाली स्वीकारली, की विशिष्ट सत्ताशास्त्र किंवा काही विशिष्ट प्रकारच्या सद्बस्तूचें अस्तित्व एखाद्याने स्वीकारलेंच पाहिजे असें नाही; परंतु क्वाइन हें मत नाकारतो. त्याच्या मते आकारिक तर्कशास्त्र हें सत्ताशास्त्रीयदृष्ट्या तटस्थ नसतें. तर्कशास्त्रामध्ये अनुस्यूत असलेले सत्ताशास्त्र विशेषनामांनी निश्चित केले जात नाही, तर ते विधानांतील चरचिन्हांनी ठरविले जातें, असें क्वाइन प्रतिपादितो; परंतु सामान्याचें अस्तित्व मानलेंच पाहिजे असें बंधन नाही. ह्या वावरीत क्वाइन नामवादी वाटतो. वास्तविक पाहतां अनेकजणांना असें वाटते की, क्वाइनने अमूर्त वस्तूंची सत्यता नाकारलेली आहे, परंतु नंतर क्वाइनने हें निरूपण अमान्य केलें.

विश्लेषक आणि संश्लेषक विधानांमध्ये पूर्वापार चालत आलेल्या भेदाला क्वाइनने सुदृंग लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा भेद तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये समाधानकारकपणें स्पष्ट केला गेला नाही; आणि तो तसा करताहि येणार नाही असा क्वाइनचा दावा आहे केवळ तात्त्विक अधिष्ठानावर तशा प्रकारचा भेद असमर्थनीय आहे हे त्याने दाखवून दिले हा भेद स्पष्ट करण्यासाठी जे विविध मार्ग मुचविले जातात त्या सर्वांची चिकित्सा करून त्यांतील प्रत्येक मार्ग सदोष आहे हें दाखविण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. उदा.—विश्लेषकता म्हणजे तात्त्विक सत्य किंवा समानार्थकता अशी व्याख्या करता येणार नाही असें क्वाइनचें मत आहे.

भाषांतराची उपपत्ति : क्वाइनने भाषांतराचीपण उपपत्ति मांडली आहे. अर्थविन्यासाच्या समस्येच्या संदर्भात क्वाइन असें म्हणतो की, पृथक् अशा वाक्यांचा अर्थ निश्चित करण्याचा प्रयत्न करणे हें चुकीचेंच आहे. विधानांचा अर्थविचार ज्या प्रणालीमध्ये त्याचा अंतर्भाव होतो त्याच्या संदर्भातच केला पाहिजे.

सामान्य भाषेचें तर्कशास्त्र काटेकोरपणें मांडतां येणार नाही. तात्त्विक उद्देशांसाठी कृत्रिम भाषा वापरणें सोपिस्कर आहे; कारण सामान्य भाषेचा वापर तिच्या संदिग्ध स्वरूपामुळे विनयकोपणे करतां येणार नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : क्वाइन, डब्ल्यू. व्ही. ओ. : मॅथेमॅटिकल लॉजिक (न्यूयॉर्क, १९४० ; सुधा. आ., केम्ब्रिज, १९५१);— : मेथड्स ऑफ लॉजिक (लंडन, १९५२ ; सुधा. आ. १९६०);— : वर्ड अँड ऑब्जेक्ट (न्यूयॉर्क, १९६०);— . फ्रॉम ए लॉजिकल पॉइंट ऑफ व्ह्यू (केम्ब्रिज, १९५३);— : सेट थिअरी अँड इट्स लॉजिक (केम्ब्रिज, १९६३);— : दि वेज ऑफ पॅराडॉक्स अँड अदर एसेज (न्यूयॉर्क, १९६६).

राजेंद्र प्रसाद

क्षणिकवाद : प्राचीन ग्रीसमधील हेरॅक्लिटस, आपल्याकडील वीद्ध तत्त्वचिंतक, आधुनिक फ्रेंच तत्त्वज्ञ बर्गसन यांचें असें मत आहे

की, कोणत्याहि पदार्थाचे अस्तित्व केवळ एका क्षणापुरतेच असते माझ्यासमोर असलेला घट दर क्षणी नष्ट होऊन त्या जागी तत्सदृश दुसरा घट येत असतो. खरें तर समोर घट नसून घटांची परंपरा अथवा घटसंतान असते.

हे म्हणणेसुद्धा न्यूनोक्ति आहे. क्षण, क्षण अशी कालाची विभागणी करून अखंडपणे प्रवाही असलेल्या कालाला प्रत्येक क्षणी थिजवून आपण स्थिर करतो, पण स्थिर क्षणाची माळ केल्याने गतिमान कालाची प्रतिमा निर्माण होणार नाही. तेव्हा, केवळ बोलण्याची सोय म्हणूनच कोणताहि पदार्थ क्षणमात्रच टिकतो असे म्हणावयाचें. वास्तवात टिकणें ही गोष्टच नाही. जे आहे तें केवळ बदलणे, एकसारखे परिवर्तन पावणे एवढेच आहे.

काय परिवर्तन पावते ? कशाचा बदल होतो ? हे प्रश्नच क्षणिकवादात वसू शकत नाहीत; कारण ते प्रश्न विचारतांना नित्य द्रव्य व त्याचे अनित्य गुणधर्म अशी क्षणिकवाद्याला मान्य नसणारी विचारविधा पत्करावी लागते.

अनात्मवादाचें भावंड : क्षणिकवादाची व्याप्ति अचेतन पदार्थापुरतीच मर्यादित नाही. ज्याला आपण आत्मा म्हणतो, तो वास्तविकपणे चित्तवृत्तीच्या सघाताचें संतानच असतो. दिव्याच्या ज्योतीतील जळणाऱ्या तेलाचे कण दर क्षणी निराळे असतात. तरीसुद्धा तीच ज्योत तेवत आहे असा भास होतो. तसाच भास आत्मा या पदार्थाचा होत असतो. क्षणिकवाद हे अनात्मवादाचे भावंड आहे.

क्षणिकवादाच्या सिद्धार्थ बौद्धांचा युक्तिवाद असा. एखादी गोष्ट अस्तित्वांत आहे याचा अर्थ तिच्याने काही क्रिया होत आहे, काही घडत आहे (अर्थक्रियाकारित्व). काहीहि घडण्यासाठी, जे आधीचे आहे त्याने नाहीसे व्हावयास हवे, म्हणून जें अस्तित्वांत आहे ते क्षणिकच असणार (यत् सत् तत् क्षणिकम्). वर्गसंन्यासा मते अंतःप्रज्ञेने सतत सर्जनाचा साधात अनुभव येतो.

‘नाही’से होणारे क्षण आपले संस्कार नंतर येणाऱ्या क्षणाना देतात असे बौद्धांनी तादात्म्याच्या अनुभवाचें स्पष्टीकरण दिले आहे.

क्षणिकवादांतून उत्पन्न होणाऱ्या नैतिक व सत्ताशास्त्रीय अडचणीवर शंकराचार्यांनी तर्कपादांत टीका केली आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलासफी; खं. १ (केंब्रिज, १९२२); वैद्य, प. ल. : बौद्धागमार्थसंग्रह (पुणे, १९५६); वर्गसन, एच. . टाइम अँड फ्री विल, अनु. एफ. एल. पांगसन (न्यूयॉर्क, १९१०).

श्री. ह. दीक्षित

क्षराक्षर-विचार : जे अक्षर आणि अविनाशी तेच सत् (अथवा, अंतिम सत्य) आणि जे क्षर अथवा विनाशी ते असत् (अथवा मिथ्या) अशी मानवी बुद्धीची धारणा आहे. म्हणून प्लेटोने नेहमीच्या अनुभवाच्या पलीकडे असलेल्या अक्षर सत्तत्त्वांचें एक निराळेंच विश्व मानले. अविकारी, कूटस्थ, नित्य ब्रह्म हेच काय ते सत्य आणि दृष्टनष्ट-स्वरूपाचें जग हें मिथ्या होय असे शंकराचार्यांनी सांगितले. सत्यदर्शनासाठी सर्व गोष्टींच्याकडे ते शाश्वततेचे प्रकार

आहेत या दृष्टीने पाहिले पाहिजे असे स्पिनोझाने म्हणून ठेवले. बुद्धीला चिरंतनाचें प्रचंड आकर्षण आहे; म्हणून इतिहासात असें दिसून येतें की, ज्यांना बुद्धिनिष्ठ (रॅशनॅलिस्ट) तत्त्वचिंतक असे म्हणता येईल त्या बहुतेकानी कोणत्यातरी अक्षर, अपरिवर्तनीय वस्तुतत्त्वाचा अंतिम सत्य म्हणून पुरस्कार केलेला आहे. या बुद्धिनिष्ठामध्ये चिद्वाद्याप्रमाणे जडवाद्याचाहि समावेश होतो. पार्मेनायडीसने कूटस्थ, नित्य, अविकारी, गोलाकार असे एक सत् (वीझ) तेवढेच आहे, असत् असे काहीच नाही असा विचार मांडला डेमॉक्रिटस आणि ल्यूसिपस यांचे नित्य अणु म्हणजेच पार्मेनायडीसच्या ‘सत्’च्याच छोट्या आवृत्त्या होत. या सर्व विचारपद्धतीमागे, ‘जे आहे ते आहे आणि नाही तें नाही, नसत्याचे असते आणि असत्याचें नसते होणार नाही अशा प्रकारची बुद्धीची नित्यत्व-निष्ठा दिसून येते

पण प्रत्यक्ष येणारा अनुभव मात्र प्रवाही असतो, एकसारखा बदलणारा असतो आपल्या सान्या अनुभूति विरघळणाऱ्या म्हणजे क्षर आहेत. बुद्धीचे आदर्श काहीहि असले तरी, वास्तवता ही प्रत्यक्ष अनुभवानेच समजणार अशी भूमिका घेणाऱ्यांनी अस्तित्वाच्या गतिशीलतेकडे लक्ष वेधले. बौद्धांनी सांगितलें की, जे आहे ते क्षणिकच आहे. ज्याला आपण एक घट म्हणतो तें वास्तविक घटसंतान आहे. दिसणारा घट प्रत्येक क्षणी नष्ट होतो व त्याची जागा तसल्याच दुसऱ्या घटाने घेतली जाते. अखंड परिवर्तन हेच विश्वाचे स्वरूप होय, असे हेरॅक्लिटसचे म्हणणे होते. विश्व म्हणजे क्षणभंगुर प्रतीतीची मिरवणूक होय असा ह्यूमचा सिद्धान्त आहे.

क्षर अवस्थांमागे अक्षर . सतत परिवर्तन एवढीच एक नित्य गोष्ट आहे असे म्हणण्यात दोन अडचणी येतात पहिला प्रश्न असा की, परिवर्तन चाललें आहे हे समजतें कोणाला ? परिवर्तन समजणें म्हणजे आधी ‘क’ अशी प्रतीति येणे; व मागाहून ‘ख’ अशी प्रतीति येणे. पण ‘ही आधीची आणि ही मागाहूनची’ असें ज्यास समजतें तो आधीहि असतो आणि मागाहूनहि असतो, आणि होता तसाच असतो अनुभूति क्षर आहेत, असें ज्ञान ज्यास होतें तो अक्षरच असणार दुसरे म्हणजे परिवर्तन व्हावयाचें असेल तर ते कशाचें तरी व्हावयास हवे; परंतु ज्या कशाचें परिवर्तन व्हावयाचें तें अपरिवर्तितच राहिले पाहिजे परिवर्तन म्हणजे आधी ‘क’ असणे आणि मग त्याचे ‘ख’ होणे. ‘क’ आणि ‘ख’ या अत्यंत भिन्न गोष्टी असतील तर जें झाले त्यास परिवर्तन म्हणता येणार नाही पूर्वक्षणी ‘क’ हा क्षर पदार्थ होता; आणि उत्तरक्षणी ‘ख’ हा पदार्थ आहे एवढेच म्हणता येईल. ‘क’ हे ‘ख’ झालें असे म्हणता येणार नाही. वरे, ‘क’ आणि ‘ख’ या सर्वस्वी अभिन्न गोष्टी होत असें मानलें तर परिवर्तनाची क्रिया घडलीच नाही असे म्हणावे लागते; कारण क्रिया अशी कोणतीच घडली नाही, म्हणून क्षर अवस्थांच्या मागे अक्षर तत्त्व मानावें लागते.

ही गरज अधिकाशाने व्यक्तिजीवनात भासते. जीवन गतिमान आहे. कालचा ‘मी’ आज नाही हे सर्व खरें; पण तो ‘मी’च आहे हेहि खरे असते. माझे शरीर आणि त्याचे व्यापार, माझे विचार आणि आवडी-निवडी ही सर्व एकसारखी बदलत असतात, तरी हें सर्व बदल अनुभवणारा ‘मी’ तोच आहे असा आत्मप्रत्यय येत राहतो. क्षर पदार्थाच्या अंतर्गामी अक्षर तत्त्व कसे नांदू शकते याचा अनुभव आपण

एकसारखा घेत असतो तो अनुभव समजावून घेण्यासाठी ज्या 'अक्षर-द्रव्य' आणि 'क्षर अवस्था' या संकल्पना तयार होतात, त्यांच्याद्वारा वाह्य विश्वांतील परिवर्तनाचे आपण आकलन करू पाहूतो

पण (निदान) वाह्य विश्वाच्या वावतीत अक्षर द्रव्याची अनुभूति नसल्याने, नसल्या अवस्थांचेच अस्तित्व मानावे असें प्रत्यक्षांतवाद्यांकडून सुचविण्यात येते अवस्था कशाच्या ? उत्तर दिले जाते, "एका सनातन नियमाच्या त्या आविष्कृति होत." नियम हे अक्षर होत आणि नियमानुवर्तो घटना क्षर होत, असे हे विश्व-चित्रण आहे. यामध्येहि अनित्याला नित्याचा आधार पाहिजे हे अवधान सुटले नाही; कारण ती बुद्धीची मागणी आहे

वर्गसंज्ञे प्रतिपादन : वर्गसंज्ञा या फ्रेंच तत्त्वचिंतकाने मात्र असे प्रतिपादन केले की, बुद्धि हे इद्रिय सत्यदर्शनाला निरूपयोगी आहे जीवन सतत सर्जनशील आहे. जे कधीच नव्हेते ते दर क्षणाला उत्पन्न होत आहे. 'दर क्षणाला' हा शब्दप्रयोगहि चुकलाच. गतिशील कालौघातून बुद्धीने स्थितिशील 'क्षण' कोरून काढले. कालौघात क्षण नाहीत आणि जीवनीघात अवस्था नाहीत अवस्था (स्टेट) हा शब्द स्थितिवाचक आहे स्थितीची वेरीज करून गतीचा बोध होणार नाही. कितीहि स्थित्यंतरे कल्पिली तरी बालकाने तरुण होणे ही गोष्ट बुद्धीला समजणार नाही जो बालक आहे तो तरुण नसतो आणि जो तरुण आहे तो बालक नसतो, तरीहि प्रत्यक्षात बालक तरुण होतो. ही होण्याची, घडण्याची अथवा सर्जनाची क्रिया अक्षराच्या शोधात असलेल्या बुद्धीला आकलन होत नाही. संस्कारित अत.प्रज्ञेला मात्र जीवनाच्या सर्जनशीलतेचा साक्षात्कार होऊं शकतो

सर्जनक्रियेत बुद्धीला व्याघात दिसतो कळीचें फूल होणे म्हणजे नसत्याचे असते होणे. कळीचें कळी असणे आणि कळी नसणे अशा दोहोनाहि मान्यता द्यावयाची म्हणजे व्याघात स्वीकारल्यासारखे होतें 'अ हा अ आहे' या तर्कशास्त्रीय मूलभूत विचार-नियमाचा भंग होतो. म्हणून 'फूल' हे अव्यक्तरूपाने कळीत होतेच असा सिद्धान्त बुद्धि करते या सत्कार्यवादाच्या सिद्धान्ताप्रमाणे कळीतून फूल उत्पन्न होत नाही, फुलाचा फक्त आविष्कार होतो

सत्य हे अवाधित आणि म्हणूनच अक्षर पाहिजे ही अपेक्षा केवळ बुद्धीचीच नाही. इच्छा आपले ईप्सित नित्यत्व-स्वरूपांतच पाहते. जे नश्वर आहे ते तुच्छ होय. गृह-दार-वित्त-कीर्ति या गोष्टी नाशवंत असल्याने त्याचा हव्यास धरू नये असे म्हटले जाते; कारण माणसाला खरें पाहिजे असते ते शाश्वत कल्याण; किंवा शाश्वततेची संकल्पना कल्याणाच्या संकल्पनेत अंतर्भूतच आहे. म्हणून अंतिम सत्य आणि अंतिम कल्याण ही एकरूपच होत असा विचार कित्येक दर्शनांत आलेला आहे याच भूमिकेवरून उपनिषदांनी अक्षर ब्रह्म (अथवा आत्मा) हेच परमप्राप्तव्य आहे असा उद्घोष केला.

संदर्भ-ग्रंथ वर्गसंज्ञा, एच . क्रिएटिव्ह इव्होल्यूशन, अनु ए मिचेल (न्यूयॉर्क, १९४४)

श्री. ह. दीक्षित

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार : भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायाची मुखांत "हे कौन्तेया, या शरीरालाच क्षेत्र म्हटलें जाते, (व) हे

(शरीर) तो जाणतो त्यास तज्ज्ञ लोक क्षेत्रज्ञ म्हणतात." अशी केली आहे; आणि लगेच दुसऱ्या श्लोकात क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचे ज्ञान हेच खरें ज्ञान असे आपले मत असल्याचे भगवंतानी सांगितले आहे

आत्मा विभु असला तरी बद्धावस्थेत त्याचे कार्यक्षेत्र शरीरापुरते मर्यादित असते, म्हणून शरीराला क्षेत्र म्हणता येईल तसेच फल-निष्पत्ति होण्यास जसे क्षेत्र (शेत) साहाय्यभूत होते, त्याचप्रमाणे कर्मफलाच्या प्राप्तीलासुद्धा शरीराची आवश्यकता आहे या अर्थानेहि शरीराला क्षेत्राची उपमा देता येते

क्षेत्र अथवा शरीर हा ज्याचा ज्ञानविषय आहे तो क्षेत्रज्ञ अथवा आत्मा होय क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विचार हा मुख्यतः साख्यांचा आहे. त्यांनी वापरलेले शब्द प्रकृति व पुरुष हे आहेत शरीर व आत्मा यात आत्यंतिक फरक साख्यांना करावयाचा आहे म्हणून आजच्या परिभाषेत जिला व्यक्ति म्हटले जाईल, त्या संकल्पनेतील जे जे म्हणून ज्ञानाचा विषय होऊं शकते, त्या सर्वांचा समावेश साख्यांनी क्षेत्र या संकल्पनेत केलेला आहे. बुद्धि, अहंकार व मन हेहि क्षेत्राचेच घटक होत. पाश्चात्य तत्त्वचिंतनाच्या परंपरेच्या दृष्टीने हे चमत्कारिक दिसते. त्या परंपरेत, देकार्ताच्या वेळेपासून मन व शरीर यांच्यात आत्यंतिक फरक केलेला आहे; व त्यांच्यातूनच पुढे शरीर-मन सवधाची जटिल समस्या निर्माण झाली. भारतीय तत्त्वविचारधारेत आणि मुख्यतः सांख्य-विचारपद्धतीत मात्र मन हे जड मानले आहे, आणि त्याचा समावेश 'क्षेत्र' या पदार्थात केला आहे त्यांनी आत्यंतिक फरक केला आहे तो मनासहित शरीर व त्याचा साक्षी क्षेत्रज्ञ यामध्ये होय.

क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांत फरक मानण्याचीं कारणें : याची समर्थक कारणे दोन आहेत . (१) मन हे जाणिवेत विषयरूपाने भासते माझे मन उत्फुल्ल आहे, व्याकूल आहे-अशा प्रकारच्या उद्देश्य-विषय-संबंधाने मला त्याचे ज्ञान होते. जी गोष्ट मनाची तीच बुद्धि आणि अहंकार यांची. 'माझी बुद्धि बोधय आहे', 'माझा अहंकार दुखावला आहे' असल्या वाक्यप्रयोगातून त्यांचें विषयत्व स्पष्ट होते. (२) मनात (तसेच बुद्धीत आणि अहंकारांतहि) हालचाल होत असते, त्यांत कमी-जास्तपणा येतो, ते क्षय-अतिशय-युक्त असते; पण ज्याला क्षयातिशयाचे भान होते तो पुरुष अथवा क्षेत्रज्ञ मात्र क्षय-अतिशय-विरहित म्हणजे अविकारी असला पाहिजे. त्याच्यातहि जर विकार घडूं लागले तर त्याला मनाच्या विकारांचें ज्ञान होणारच नाही. ज्याला अवस्थांचे ज्ञान होते तो साक्षी, अवस्थाशून्य, केवळ 'ज्ञ' स्वरूपच असला पाहिजे.

साख्यदर्शनाप्रमाणे भगवद्गीतेतहि (अव्यक्त) प्रकृति, बुद्धि, अहंकार, पाच कर्मेन्द्रिये, पाच ज्ञानेन्द्रिये, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मक-त्याचे पांच विषय व मन याचा क्षेत्रामध्ये समावेश केला आहेच, पण त्याशिवाय इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, सधात, चेतना (प्राणादिकांचे व्यापार ज्यामुळे होतात ते चैतन्याचे प्रतिबिंब, चैतन्यस्वरूप पुरुष नव्हे) व धृति (क्षेत्रघटकांची एकमेकांस चिकटून राहण्याची शक्ति) यांचेहि स्वतंत्र परिगणन केलें आहे

क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यातील आत्यंतिक फारकतीचा परिणाम नीति-मीमांसेवर आणि ज्ञानमीमांसेवर होतो. नीतिमीमांसेच्या दृष्टीने कृतार्थ जीवनाचे स्वरूप निवृत्तिवादी आणि वैराग्यनिष्ठ ठरते. 'देहे

दुःख ते सूख मानीत जावे' या विचारसरणीला पोषक ठरते. ज्ञान-मीमांसेत प्रतिज्ञान अथवा निर्णय (जज्मेत) ही क्रिया जड अथवा प्राकृतिक ठरते आणि तिचे द्रष्टव्य एवढीच गोष्ट क्षेत्रज्ञाकडे उरते.

संदर्भ-ग्रंथ : सूर्यनारायणशास्त्री, एस. एस. अनु. व संपा. : दि सांख्यकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (मद्रास, १९३०, सुधा. आ. ३, १९४२); भावे, वि. . गीताई चिंतनिका (वर्धा, १९५८).

श्री. ह. दीक्षित

ख्यातिवाद : 'ख्याति' हा शब्द 'ख्या' या धातूला 'क्तिन्' हा प्रत्यय लावून झालेला आहे 'ख्या' हा धातु सांगणें, कळविणें, प्रसिद्ध होणे-करणे या अर्थाने वापरला जातो; पण 'ख्याति' हा शब्द मात्र सद्विधार्थक आहे (१) ज्ञान, (२) 'भ्रम' किंवा 'भास' (गीर्वाणलघुकोश) या दोन्ही अर्थानी तो वापरला जाऊ शकतो 'ख्या' धातूचा एक अर्थ 'प्रसिद्ध होणे' किंवा 'करणे' असाहि आहे याच अर्थाने 'प्रसिद्ध होणे' म्हणजे अनेकांना भासणे असा 'ख्याति' शब्दाचा वापर झाला असण्याचा संभव आहे. या अर्थाने 'ख्याति' हा शब्द एरर, इल्यून किंवा ऑपिअरन्स या इंग्रजी शब्दांचा वाचक होतो भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत व साहित्यात 'ख्याति' हा शब्द याच म्हणजे भ्रम किंवा भास या अर्थाने रुढ आहे. त्यातीचा मूळ अर्थ ज्ञान किंवा जाणीव असा असतांना ख्याति शब्दाचा 'भ्रम' असा अर्थसंकोच होण्याचें आणखीहि एक कारण संभवतें. भारतीय तत्त्वज्ञानांत 'ख्याति' हे रूप जरी स्वतंत्रपणे वापरले जात असले तरी वास्तविक ते एका सामासिक शब्दाचें लघुरूप आहे. वास्तविक भ्रममीमांसेच्या संदर्भात जे शब्द वापरले जातात ते अन्यथा-ख्याति, आत्म-ख्याति, सत्-ख्याति, असत्-ख्याति इत्यादि शब्द होत; आणि हे शब्द 'ख्याति' म्हणजे जाणीव (कॉग्नायिज्) या अर्थाशी सुसंगत आहेत. याच शब्दातून 'ख्याति' हा साधारण भाग अलग होऊन ख्याति म्हणजे भ्रम असा अर्थ लक्षणेने व्युत्पन्न झाला असला पाहिजे. अर्थात् 'ख्यातिवाद' याचा अर्थ आपणांस 'भ्रम' का होतो व कसा होतो याचे स्पष्टीकरण किंवा समर्थन करण्याकरिता सुचविलेले मत, परिकल्पना किंवा सिद्धान्त. भारतीय परंपरेतील दार्शनिक एकेका दर्शनाचे समर्थक असल्यामुळे प्रत्येक दर्शनाचा स्वतंत्र ख्यातिवाद होऊ शकतो; परंतु कधीकधी एकापेक्षा अधिक दर्शने भ्रम, दुष्टज्ञान अथवा अयथार्थ ज्ञान यांचें एकच स्पष्टीकरण देऊ शकतात (देतात). तसेच कधीकधी एकाच दर्शनाचें प्रतिपादक भिन्न ख्यातिवाद प्रतिपादन करू शकतात (करतात). भारतीय तत्त्वज्ञानांत हे दोन्ही प्रकार झालेले आहेत. वास्तविक ज्या ज्या ज्ञानसाधनांनी आपणास ज्ञान होऊ शकते त्याच ज्ञानसाधनांच्या योगाने आपणास सदोप ज्ञान किंवा भ्रमहि होऊ शकतो. या दृष्टीने सदोप अनुमान (जसे, हेत्वाभास) किंवा सदोप शब्द-प्रमाण हेहि ख्यातीत किंवा भ्रमांत अंतर्भूत करावयास हरकत असू नये; परंतु रुढ अर्थाने तरी 'ख्याति'चा संवध प्रत्यक्षजन्य भ्रमाशीच जोडला गेला आहे.

ख्याति, प्रमाण, प्रामाण्य : ख्याति, प्रमाण आणि प्रामाण्य हे तीनहि शब्द किंवा कल्पना परस्परसंबंधित असून ज्ञान-शास्त्रीय मीमांसेत त्यांचा एकत्र विचार करावयास पाहिजे. ख्याति-मीमांसेतूनच

ज्ञानाचें स्वरूप आणि ज्ञानाचे ज्ञानपण किंवा ज्ञानप्रामाण्य यांवर अधिक प्रकाश पडू शकतो. कमीतकमी त्याच्या मर्यादा तरी स्पष्ट होऊ शकतात. उदा.—प्रमाण म्हणजे प्रमेचें म्हणजेच यथार्थज्ञानाचें साधन मानलें आणि प्रत्यक्षाची गणना जर प्रमाणात केली तर प्रत्यक्षांतून भ्रम कसा उत्पन्न होऊ शकतो, असा प्रश्न विचारला जाऊ शकतो; आणि या प्रश्नाच्या उत्तरावर प्रमाणाचे प्रमाणत्व व ज्ञानाचें प्रमात्व अवलंबून राहतें. तसेच आपण जेव्हा एखाद्या अनुभवाला 'भ्रम' म्हणून संबोधतो तेव्हा तो 'भ्रम' हा भ्रम आहे असे समजण्यास आधार काय, असाहि प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. अशा व एतत्सदृश प्रश्नांचा विचार ख्यातिवादांत केलेला आहे.

सर्व प्रकारच्या ख्यातिमीमांसेच्या मुळाशी तीन तत्त्वे दिसतात : (१) आजच्या भाषेत ज्याला असत्यीकरणक्षमता (फॉल्सिफि-अॅबिलिटी) किंवा अनिकपणीयता (नॉन्-व्हेरिफाएबिलिटी) म्हणतात ख्याति किंवा भ्रमाचा प्रश्न केवळ वस्तुज्ञानाच्या संदर्भातच उत्पन्न होतो. एखादे ज्ञान यथार्थ आहे हे आपण तेव्हा म्हणावयाचे की, जेव्हा ज्ञान आणि ज्या वस्तूचें ते ज्ञान असते, त्या वस्तूमध्ये संवादित्व (कॉरिस्पांडन्स) असेल. हे संवादित्व कसे ठरवावयाचें हा एक यक्षप्रश्न आहे; परंतु हे संवादित्व ठरविण्याची एक कसोटी, उदा.—अर्थक्रियाकारित्व, आहे. एखाद्या वस्तूला आपण अन्न म्हणून समजलो आणि त्या वस्तूचा व्यवहार अन्न म्हणून झाला तर अर्थक्रियाकारित्व सिद्ध झाले. एखाद्या वस्तूला आपण 'धूम' म्हणून संबोधलें तर तो नियमितपणे वह्निजन्य असावयास पाहिजे. (तृप्त्यर्थ भोजनस्य धूमार्थ वन्हे नियमत. उपादानम्), (अर्थात् या अर्थक्रियाकारित्वाचीहि भिन्न दर्शनांत भिन्न मीमांसा आहे). पण जेथे अर्थक्रियाकारित्व नसतें तेथे होणारे ज्ञान हे यथार्थ नाही हें सिद्ध होते; आणि असें ज्ञान हें ख्याति-रूप समजले जाते. (२) आपणांस होणारे वस्तुज्ञान हें नेहमीच समिश्र-परिस्थितिजन्य (अराय्झिग इन कॉम्प्लेक्स सिच्युएशन) आणि (३) सविकल्प असते. ज्या कोणत्या निर्विकल्प ज्ञान होईल त्याच्यापुढे 'अमुक एक' 'निर्विकल्प' ज्ञान हे भ्रामक तर नव्हे असा प्रश्नच उत्पन्न होत नाही. तसेंच आपणांस होणारें ज्ञान हें वस्तुज्ञान नसून जर केवळ 'गुण' ज्ञान (उदा.—रंगाचें ज्ञान, जसें नीलिम्याचे ज्ञान) असेल तर त्या ज्ञानप्रकारातहि भ्रामक किंवा यथार्थ असा प्रश्न उद्भवणार नाही.

पांच प्रकार : भारतीय तत्त्वज्ञानी, प्रत्यक्षजन्य भ्रम किंवा 'ख्याति'चे पांच प्रकारचें विश्लेषण केलेलें आहे. त्यांचें नामकरण खालील प्रकारचें आहे :

(१) अन्यथाख्याति, (२) आत्मख्याति, (३) असत्ख्याति, (४) अख्याति, (५) अनिर्वचनख्याति.

याशिवाय भारतीय दर्शन-शास्त्रांत 'विपरीतख्याति' आणि 'सत्ख्याति' असेहि शब्दप्रयोग आढळतात; परंतु त्यांचें वर्गीकरण वर उल्लेखिलेल्या पांच प्रकारात कोठे ना कोठे तरी होऊ शकते. उदा.—विपरीतख्याति आणि अन्यथाख्याति ह्या वास्तविक एकच होत. भारतीय तत्त्वज्ञान-परंपरेत अन्यथाख्यातिवादाचें नांव न्यायाशी, आत्मख्यातीचें योगाचार वीद्ध दर्शनाशी, असत्ख्यातीचे माध्यमिक बौद्धमताशी

अख्यातीचे प्रभाकरपंथी पूर्वमीमांसेगी; आणि अनिर्वचन किंवा अनिर्वचनीय ख्यातीचे नाव अद्वैतवेदान्ताशी निगडित झालेले आहे. भ्रमज्ञान म्हणजे एका वस्तूऐवजी दुसऱ्या वस्तूचे ज्ञान, जसे, शुक्ति-रजताचे म्हणजे शिपल्याच्याऐवजी रजताचे ज्ञान होणे. अन्यथा-ख्यातिवादाचा पुरस्कार करणाऱ्याच्या मताप्रमाणे जेव्हा असे ज्ञान (किंवा भ्रम-ज्ञान) होते तेव्हा आपणास रजत हा भ्रम आहे आणि शिपला तेवढा सत्य आहे असे म्हणावयाचे नसते. उलट रजत जर असत असेल तर त्याचा कधी भ्रमच होणार नाही. भ्रम होण्याकरिता ज्या पदार्थाचा आरोप होतो व ज्या पदार्थावर आरोप होतो ते दोन्ही पदार्थ सत्-पदार्थ असावयास पाहिजे असतात म्हणजे रजत व शिपला हे दोन्ही पदार्थ सत्य सृष्टीत असल्यावाचून एका ठिकाणी दुसऱ्या पदार्थाचा भास होणार नाही रजत शिपल्याच्या ठिकाणी जरी नसले तरी ते सोनाराच्या दुकानात असतंच, प्रकाश, अंतर इत्यादि परिस्थितिजन्य घटकांमुळे व रजत आणि शिपला यांच्या रूपातील सादृश्यामुळे पूर्व-स्मृति जागी होऊन शिपल्याऐवजी रजताचा भास होतो. अर्थात् पूर्वस्मृतीमुळे असे होते हे आपणास कळत नाही ज्या माणसाने रजत कधी पाहिलेच नाही, त्या माणसाला शुक्तीच्या ठिकाणी 'रजत' कधी भासणारच नाही अनुभव-सापेक्ष (एम्पिरिकल) जगांत ज्याचा भास होतो तो पदार्थहि दुसऱ्या रीतीने (अन्यथा) कोठे तरी अस्तित्वात असावयास पाहिजे असतो, हे अन्यथाख्यातिवादी मीमांसेतील महत्त्वाचे सूत्र आहे आणि वस्तुवादी (रिअॅलिस्ट) दार्शनिक मताला ते पोषक आहे हे सांगणे नकोच. शुक्तिरजताचे ज्ञान हे भ्रामक आहे हे कसे समजावयाचे ? यावच्चद्रदिवाकरौ जर ती शुक्ति-रजतासारखी दिसेल व वागेल, (उदा -जर त्या शुक्तीचे अलंकार करून रजताचे अलंकार म्हणून ते वापरता येतील), तर 'शुक्तिरजत' आणि 'रजत' यामध्ये भेद उरणार नाही आणि शुक्तिरजतभ्रमहि होणार नाही, परंतु शुक्तिरजताच्या जवळ जाताच ते रजत म्हणून दिसत नाही, शुक्ति म्हणूनच दिसते, आणि म्हणूनच शुक्तिरजत हे भ्रामक होय. ही भ्रममीमांसा पूर्वमीमांसा-दार्शनिक कुमारिलभट्ट यांनाहि मान्य आहे. तसेच जरी जैनांच्या भ्रममीमांसेला सत्ख्याति म्हणून संबोधले जाते तरी जैनांची सत्ख्याति आणि अन्यथाख्याति यामध्ये वास्तविक भेद नाही.

भिन्न दर्शनांचीं मते . वरील अन्यथाख्यातिवादीय ख्यातिमीमांसा अन्य दर्शनांना पटणारी नाही. ज्या पदार्थावर आरोप होतो तो पदार्थ तर अस्तित्वात असलाच पाहिजे, पण ज्या पदार्थाचा आरोप होतो तो पदार्थ अस्तित्वात असलाच पाहिजे असे नाही, असे योगाचार बौद्धांचे म्हणणे आहे. शुक्तिरजतज्ञानात नैयायिक 'शिपला' सत्य आहे असे मानतात. प्रत्यक्ष प्रमाणाचा विषय सत्य न मानला तर प्रत्यक्ष प्रमाणाचे प्रमाणत्व राहणार नाही भ्रमज्ञान सत्यज्ञानावर अधिष्ठित असते; आणि जेव्हा केव्हा सत्य ज्ञान होते तेव्हा गुण - आणि ज्या द्रव्याचा तो गुण आहे ते - द्रव्य या दोहोचेहि आपणास ज्ञान होते; आणि ती दोन्ही सत्य असतात असे नैयायिकांचे गृहीततत्त्व आहे. हे तत्त्व योगाचार बौद्धाना मान्य नाही साऱ्याच वस्तु 'विकल्पित' ज्ञानमय आहेत असे ते मानतात. अर्थात् शुक्तीचे शुक्तित्व आणि रजताचे रजतत्व ही दोन्हीहि भ्रामकच होत. या दोहोचेहि अधिष्ठान एकच - आत्मा (अर्थात् बौद्धाचा आत्मा हा केवळ विज्ञानमय असणार) -

या आत्म्यावरच आपण निरनिराळ्या गोष्टींचा आरोप करीत असतो. सामान्यतः आपण ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान अशी त्रिपुटी मानतो. विज्ञानवादी बौद्धांच्या मताप्रमाणे ज्ञाता हाच ज्ञेयहि असतो, त्यामुळे ही त्रिपुटी संपुष्टांत येते. शिवाय त्यांचा ज्ञाता केवळ विज्ञानाचाच प्रकार असल्या-मुळे विज्ञानाशिवाय दुसरे काही शिल्लकच उरत नाही. शुक्तीच्या ठिकाणी रजताचे ज्ञान होणे हा तर भ्रमच होय, पण 'शुक्तीच्या' ठिकाणी 'शुक्ति' दिसली तरी ते ज्ञानहि भ्रममूलकच होय. शुक्तिज्ञान असो की 'रजतज्ञान' असो, दोन्ही ज्ञानप्रकार 'विकल्पित'च होत विज्ञान-निरन्वय-आत्म-श्रेणि-एवढेच केवळ सत्य होय. 'अर्थात ज्याचा भास होतो तो पदार्थहि कोठे तरी अस्तित्वात असला पाहिजे ? या वस्तुवादी न्यायमताचे विज्ञानवादी बौद्ध खंडन करतात, तर विज्ञान-वादी बौद्धांचे मत बरोबर असेल तर (शिपला पाहून) हे रजत आहे असा भास न होतो, 'मी रजत आहे' असा भास होईल असा विज्ञान-वादी बौद्धमतावर नैयायिक आक्षेप घेतात

विज्ञानवादी बौद्धांच्या विज्ञानाचे अस्तित्व माध्यमिकाना मान्य नाही. ज्ञानविषयावरोवरच विज्ञानालाहि फाटा दिल्यावर आपले सर्व ज्ञानच भ्रंत ठरते. जे सर्वस्वी असत आहे त्या ठिकाणी आपणास काही तरी भासते, आणि अशा भासालाच आपण चुकीने ज्ञान म्हणून सवोधतो, अशी माध्यमिकांची ज्ञानमीमांसा आणि पर्यायाने ख्याति-मीमांसा आहे त्यामुळे माध्यमिकांचा ख्यातिवाद 'असत्ख्याति' या नांवाने प्रसिद्ध आहे

प्रभाकरपंथीय पूर्वमीमांसकांची भ्रममीमांसा बौद्धांच्या मीमांसेच्या पूर्णतया विपरीत आहे. आपणांस झालेलं ज्ञान हे स्वतःच प्रमाणित असल्यामुळे ज्ञानच असते हे पूर्वमीमांसकांचे आदि ज्ञानतत्त्व प्रभाकरालाहि मान्य आहे त्यामुळे वास्तविक भ्रम नांवाची चीजच राहत नाही. आपण 'शिपल्याच्या ठिकाणी रजताचा भास झाला' असे म्हणतो. वस्तुतः आपणांस असा भास होतच नाही. प्रथम आपणांस रजताचे ज्ञान होते व नंतर आपणांस शिपल्याचे ज्ञान होते या दुसऱ्या ज्ञानाने प्रथम ज्ञान 'वाधित' झाले असे समजून आपण पहिल्या ज्ञानास भ्रंत समजतो; पण दुसऱ्या ज्ञानाने पहिले ज्ञान वाधित कसे होणार ? जर शिपला रूपे आहे असे कोणी म्हटलं तर ते विरोधाधिष्ठित अतएव अग्राह्य होईल; पण एका वस्तूला प्रथम रजत आणि मागाहून शुक्ति म्हटल्याने विरोध कोठे उत्पन्न झाला ? "पहिल्या ठिकाणी रजताचे ज्ञान होते ते रजत आपल्या मनातील रजताची प्रतिमा असते मनात कोणतीहि प्रतिमा असणे यात काय गैर आहे ? हे मानसिक रजत आणि 'हे' (समोर असलेले) यांच्यात आधार-आधेय असा संबंध नाही. कुठलाच संवध नाही, - अससर्गग्रह आहे. " (भा. त., पृ. २२७-२२८). या अससर्गग्रहाचे ज्ञान नसणे एवढाच भ्रमाचा आशय. म्हणून अशा ज्ञानास 'अख्याति' म्हणावयाचे. कुमारिलाच्या म्हणण्याप्रमाणे भ्रमज्ञानात अससर्ग-अग्रहाऐवजी ससर्ग-ग्रह असतो. शुक्तीच्या ठिकाणी जेव्हा रजताचा भास होतो तेव्हा शुक्तीहि असते आणि रजतहि असते. जे नसते ते त्या दोघाचा संबंध, पण या संबंधांचे आपणांस ज्ञान होते आणि हे ज्ञान भ्रान्त असते.

अद्वैतवेदान्त मत . ख्यातिवादाच्या मीमांसेतील आणखी पुढाच

टप्पा अद्वैतवेदान्ताने गाठला आहे. जेव्हा शुक्तीच्या ठिकाणी रजताचा भास झाला किंवा दोरीच्या ठिकाणी सर्पाचा भास झाला असें आपण म्हणतो, तेव्हा खरोखर 'भास झाला' असें म्हणण्याचा आपणांस काय अधिकार आहे ? जे दिसले तें असतु कसें सिद्ध करता येईल ? पण दुसऱ्या क्षणी आपणास 'रजता'च्या ठिकाणी 'शुक्ति' दिसते व 'सर्पाच्या' ठिकाणी 'दोरी' दिसते. म्हणजेच शुक्तिज्ञान रजतज्ञानास बाधित करतें व 'सर्पज्ञान' 'रज्जुज्ञानास' बाधित करतें; पण नंतरच्या बाधामुळे प्रथमज्ञान असिद्ध होते काय ? प्रथमक्षणी जेव्हा रजताचा भास झाला तेव्हा कशावरून तेथे रजत नसेल - जेव्हा सर्पाचा भास झाला तेव्हा कशावरून तेथे सर्प नसेल ? सारांश, नंतरच्या क्षणी झालेल्या ज्ञानाने पहिल्या ज्ञानाचा बाध झाला असें समजणें वाटते तितकें सोपें नाही. त्यामुळे ज्याला आपण भ्रमज्ञान म्हणतो तें खरेहि नाही व खोटेहि नाही - ते सत् - असत् असते, त्याचे स्पष्टीकरण करता येत नाही, ते अनिर्वचनीय असतें, असे अद्वैत-वेदान्त्याचे म्हणणे जी गोष्ट साध्या भ्रमाला तीच गोष्ट जगतालाहि लागू आहे म्हणून जगत्हि ना सत् ना असत् अशा कोटीचें आहे. खरे म्हटलें तर खरें नाही, खोटें म्हटलें तर खोटे नाही.

या विचारसरणीत अद्वैत-वेदान्ताच्या प्रवर्तकांनी वस्तूच्या सत्यत्वाच्या दोन कसोट्या सुचविल्या आहेत : (१) ज्याचा अनुभव येतो तें खोटें कसें असेल ? आणि (२) ज्याचा बाध होतो तें खरें कसें असेल ? ह्या दोन्ही कसोट्या महत्त्वाच्या आहेत; पण प्रत्यक्ष अनुभवात त्या एकमेकांना पूरक होत नसल्यामुळे सर्व जगत्-ज्ञानच भ्रान्त अथवा मिथ्या ठरते असें अद्वैताचें म्हणणे. हें त्यांचें म्हणणे खरे असो वा खोटे असो, त्यांनी केलेले भ्रमाचें विश्लेषण आणि त्यांनी सुचविलेल्या सत्यत्वाच्या कसोट्या निश्चित महत्त्वाच्या आहेत यात शंका नाही.

श्रीरामानुज यांच्या ख्याति-मीमांसेलाहि जैनांच्या ख्यातिमीमांसेप्रमाणे सत्-ख्यातिवाद असें म्हणण्याचा प्रघात आहे; परंतु रामानुजांचा सत्ख्यातिवाद हा प्रभाकराच्या अख्यातिवादाला अधिक जवळचा आहे. "ज्ञानाचा विषय नेहमीच 'सत्' असतो. त्यामुळे कुठलेंहि ज्ञान यथार्थ असतें" असें श्रीरामानुजांचें म्हणणे. मग भ्रमाची मीमांसा काय ? या प्रश्नाला रामानुजांचें उत्तर असे की, वास्तविक भ्रम नसतोच. जेव्हा शुक्तीच्या ठिकाणी आपणांस रजत दिसते तेव्हा वास्तविकच तेथे रजत असते; पण ते अत्यल्प असते, त्यामुळे आपण त्याला भ्रम समजतो "भ्रमज्ञान जरी यथार्थ असले तरी त्यास प्रामाण्य नाही. ज्ञानास प्रामाण्य येण्यासाठी तें नुसते यथार्थ असून भागत नाही. तें व्यवहारानुगुणहि असावयास पाहिजे" (भा. त., पृ. २९८). अशा रीतीने श्रीरामानुजांनी व्यवहारानुगुणत्वाच्या योगाने भ्रान्त आणि अभ्रान्त ज्ञानांमध्ये भेद कल्पिला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : अभ्यंकर, वा सपा. : श्रीमत्सायणमाधवाचार्य-प्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४), दीक्षित, श्री. ह. : भारतीय तत्त्वज्ञान (कोल्हापूर, १९६३).

सु. शि. वारलिंगे

खिस्ती धर्मा ती ल तत्त्व ज्ञान : पहा : तत्त्व ज्ञान, खिस्ती धर्मा ती ल

गंगेश : जन्म व बालपण : गंगेशोपाध्याय हें याचें संपूर्ण नांव. यांतील उपाध्याय हें कुलनाम असून गंगेश हें त्याचे स्वतःचे नांव होय. दरभंगापासून १२ मैलांवर कमला नदीच्या तीरावर असलेल्या करियन गावी याचा जन्म झाला. हा लहानपणी अगदी निर्वृद्ध होता; परंतु कालीच्या उपासनेमुळे त्याला बुद्धि प्राप्त झाली, अशी याच्या-विषयी एक आख्यायिका सांगण्यांत येते. वाराव्या शतकाच्या शेवटी हा मिथिलेत आपल्या विद्वत्तेने गाजला.

ग्रंथनिमित्त : तत्त्वचिंतामणि हा याचा प्रसिद्ध ग्रंथ. या ग्रंथांत केवळ प्रमाणांचाच विचार आहे. प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आणि शब्द अशी चार प्रमाणे नैयायिक मानतात. त्यातील प्रत्येकावर एकेक याप्रमाणे प्रत्यक्षखंड, अनुमानखंड, उपमानखंड आणि शब्दखंड असे या ग्रंथाचे चार विभाग आहेत. न्यायदर्शनांतील प्रमेयविभाग अर्थात् आत्मा, दृश्यविश्व, पुनर्जन्म, मोक्ष इत्यादि विषय वगळून केवळ प्रमाणांचेच या ग्रंथात विवेचन आहे यामुळे भारतीय तर्कशास्त्राचें (प्रमाण विद्येचे) स्पष्ट, वेगळे स्वरूप या ग्रंथात पाहावयास मिळतें. या ग्रंथाची भाषा अत्यंत काटेकोर आहे. सूक्ष्म आणि स्पष्ट अर्थदर्शक शब्दयोजना हें या ग्रंथाचें वैशिष्ट्य होय. या ग्रंथाने एका नव्या परिभाषेच जन्म दिला असे म्हणता येईल. केवळ न्यायशास्त्रांतीलच नव्हे तर इतर वेदान्त, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांतील नवे ग्रंथहि तत्त्वचिंतामणीने दाखवून दिलेल्या नव्या परिभाषेत लिहिले जाऊं लागले.

नव्यन्यायाची प्रस्थापना : तत्त्वचिंतामणीपासून जी ही न्यायशास्त्रीय ग्रंथाची नवी प्रणाली सुरू झाली तिला 'नव्यन्याय' असें नाव रुढ झाले; आणि त्यामुळेच तत्पूर्वीच्या न्यायसूत्र-भाष्य इत्यादि ग्रंथांस 'प्राचीन न्याय' अशी संज्ञा दिली जाऊं लागली. या नांवांतील प्राचीन या विशेषणाचा ध्वन्यर्थ जुनाट, जीर्ण, टाकाऊ असा होतो या ध्वनित अर्थाचा पंडिताच्या मनावर एवढा परिणाम झाला की, पंडित मडळीत प्राचीन न्यायसूत्रभाष्यादि ग्रंथांचें अध्ययनाध्यापन बंद पडून न्यायशास्त्रीय सर्व अध्ययन गंगेशाच्या तत्त्वचिंतामणीवरच केंद्रित होऊं लागले. याचा परिणाम असा झाला की, सूत्रभाष्यावरील ग्रंथ-लेखन बंद पडून तत्त्वचिंतामणीवरील टीका-उपटीकांचेंच लेखन ग्रंथरूपाने पुढे येऊं लागलें. मिथिलास्थ पंडितांचें या ग्रंथावर एवढे प्रेम होते की, ते हा ग्रंथ मिथिलेबाहेर जाऊं देण्यास तयार नव्हते; परंतु वासुदेव सार्वभौमाने ही कोडी फोडून तो प्रथम (१२७५) बंगाल प्रांतातील नवद्वीपांत नेला. नवद्वीपांत विद्यापीठ स्थापून वासुदेव सार्वभौमाने तेथे या ग्रंथाचें अध्यापन सुरू केले.

वेदजनक परिणति : तत्त्वचिंतामणि बंगाल प्रांतांत गेल्यावर तेथे त्याचे विशेष कीर्तुत झालें. रघुनाथ तार्किकशिरोमणि (१५००), मथुरानाथ तर्कवागीश (१५७०), जगदीश भट्टाचार्य (१६२५), गदाधर भट्टाचार्य (१६५०) यांच्यासारख्यांनी तत्त्वचिंतामणीवर टीका लिहून नव्यन्यायाची लेखनपद्धती पराकाष्ठेस नेली; परंतु या सर्व टीका किंवा उपटीका म्हणजे शब्दांच्या कसरती आहेत. त्यांत नवा विचार अथवा नवे परिशीलन नसून असलेल्याच ज्ञानाची काटेकोर शब्दात मांडणी केलेली आहे या पद्धतीसच परिष्कार-पद्धती असें नांव दिलें जाते. गंगेशाने सुरू केलेल्या नव्या युगाची ही दुसरी वाजू ध्यानांत घेतली पाहिजे. तत्त्वचिंतामणीमुळे मूळ सूत्र-भाष्याकडे दुर्लक्ष

झाले हे वर दाखविलेच आहे. तीच दुरवस्था तत्त्वचिन्तामणीच्या-देखील वाटचाला आली. जगदीश, गदाधर इत्यादि त्या संप्रदायांतील आधुनिक पंडितांनी तत्त्वचिन्तामणीच्या चार खंडांपैकी केवळ अनुमान आणि शब्द याविषयीच्या दोन खंडांवरच टीकाटिप्पण्या केल्यामुळे तत्त्वचिन्तामणीचे प्रत्यक्ष आणि उपमानखंडावरील लिखाणहि अधारांत पडलं आहे. गंगेशाने केलेल्या कातीची ही खेदजनक परिणति होय.

संदर्भ-ग्रंथ : गंगेश तत्त्वचिन्तामणि, रघुनाथ तार्किकशिरोमणि : तत्त्वचिन्तामणिदीधिति; दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलासफी, खं १ (केब्रिज, १९२२).

रघुनाथशास्त्री कोकडे

गॅलिलिओ गॅलिली (१५६४-१६४२) : गॅलिलिओचा जन्म इटलीमध्ये पिसा येथे झाला. तो एक थोर खगोलशास्त्रज्ञ, पदार्थ-विज्ञानशास्त्रज्ञ आणि विज्ञानासाठी वलिदान देणारा एक हुतात्मा होता. गणिताचा प्राध्यापक म्हणून प्रथम तो पिसा येथे व नंतर पॅटुआ येथे होता. कालांतराने, टस्कनीच्या दुसऱ्या कॉसिमो द मेडिसी या राजपुत्राकडे मुख्य गणिती व तत्त्वज्ञ म्हणून काम करण्यासाठी त्याने पॅटुआ येथील नोकरी सोडली.

गॅलिलिओने तात्त्विक दर्शन मुळीच निर्माण केले नाही; आणि त्याला तत्त्वचिन्तनावद्दल मुळीच अभिरुचि वाटत नव्हती. पदार्थविज्ञान आणि खगोलशास्त्र यांतील त्याने लावलेल्या शोधांचा नंतरच्या तत्त्वज्ञानपर विचारांवर जो परिणाम झाला, त्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये त्याचें महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे. साहजिकच, तत्त्वज्ञानाच्या जोखडाखालून पदार्थविज्ञानाची मुक्तता करणारा म्हणूनच तो मुख्यतः परिचित आहे.

हॉलंडमध्ये नुकत्याच निर्माण झालेल्या दुर्बिणीमुळे गॅलिलिओने चंद्राचा डोंगराळ प्रदेश, मानवाला आजपर्यंत अज्ञात असलेले असंख्य नवीन तारे, आणि गुरूचे चार उपग्रह शोधून काढले. थोड्या कालावधीनंतर शनीचा विचित्र आकार, शुक्राच्या अवस्था आणि सूर्यावरील डाग हे त्याच्या लक्षांत आले. या शोधांमुळे, अॅरिस्टॉटलपासून चालत आलेली आणि सृष्टिशास्त्रांतील अखेरचा शब्द म्हणून मान्य असलेली जगावद्दलची मध्ययुगीन कल्पना नष्ट झाली. स्वर्गीय जडद्रव्य आणि ऐहिक जडद्रव्य यामध्ये अॅरिस्टॉटल भेद करीत असे, तो आता नाहीसा झाला. शिवाय, पृथ्वी हे विश्वाचे केंद्र आहे आणि त्यासभोवती सूर्यासकट सर्व आकाशस्थ तारे परिभ्रमण करतात, या दृष्टिकोणाचें कोपर्निकसने जें अलीकडे खंडन केले होते, त्या दृष्टिकोणाला, गॅलिलिओने सूर्यावावतचे जे आणखी निरीक्षण केले होतें, त्यामुळे जबरदस्त तडाखा बसला.

गॅलिलिओच्या शोधांमुळे जगावद्दलच्या जुन्या कल्पनेची भ्रामकता तर सिद्ध झालीच, शिवाय विज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये आप्तवचनावर विश्वास ठेवायचा नसतो, हेहि त्याने दाखवून दिले. अशा वावतीत धर्म-शास्त्रीय अथवा तत्त्वज्ञानविषयक शब्दप्रामाण्य यांना मुळीच वाव नसावा, असे त्याने ठामपणे सांगितले. निसर्गाचे संशोधन निरीक्षणाद्वारे करावे. त्याच्या काही पूर्वसूरीच्या उलट गॅलिलिओला इद्रियसंवेदनामुळे कोणत्या चुका घडतात याची जाणीव होती; म्हणून निरीक्षण आणि

जाणीवपूर्वक प्रयोग यांची यथायोग्य शास्त्रपद्धती म्हणून त्याने शिफारस केली. त्याचप्रमाणे, निरीक्षणाच्या सामग्रीचे गणिती विश्लेषण करावे असे त्याने सांगितले; कारण केवळ त्यामुळेच आपल्याला निश्चिंति प्राप्त होऊं शकेल.

शब्दप्रामाण्यावरील अविश्वासांमुळे गॅलिलिओचा चर्चवरोवर तीव्र संघर्ष निर्माण झाला. कोपर्निकसला त्याने दिलेला पाठिवा काढून घेणे त्याला भाग पडले. सरतेशेवटी, चर्चने केलेल्या चौकशीस त्याला तोंड द्यावे लागले आणि त्याला आजन्म कारावास भोगावा लागला. कारावासांत असतानाच त्याने 'दोन नवीं शास्त्रे' हा त्याचा पदार्थ-विज्ञानावरील अतिशय सखोल ग्रंथ लिहिला. तो ग्रंथ चोरून हॉलंडमध्ये नेला गेला, आणि तेथे इ. स. १६३८ मध्ये प्रसिद्ध झाला हा ग्रंथ लिहिल्यानंतर थोड्याच काळांत गॅलिलिओ मृत्यु पावला.

ज्या एका महत्त्वाच्या कल्पनेचा उगम गॅलिलिओमध्ये आहे, ती म्हणजे प्राथमिक आणि दुय्यम गुणधर्म. नंतरच्या अनुभववादी तत्त्वज्ञानामध्ये या भेदाने महत्त्वाची भूमिका वजावली. केवळ गणितशास्त्रच निश्चित आणि शकेल, असा त्याचा विश्वास होता; म्हणून त्याने द्रव्यकणांना फक्त रूप, आकार, सख्या आणि गतिमानता असे माननीय गुणधर्म मानले, आणि रंग, रुचि इत्यादि गुणधर्मांचा व्यक्तिनिष्ठ म्हणून त्याग केला. नंतरच्या तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये या कल्पनेच्या तत्त्वज्ञानात्मक अन्वयार्थाचें महत्त्व ओळखले गेले.

संदर्भ-ग्रंथ : गॅलिलिओ, जी. : डिस्कोर्स ऑन वॉटोज इन वॉटर, अनु. टी. साल्सवरी (उरवाना, १९६०);— लेटर्स ऑन सन्-स्पॉट्स, अनु. एस. ड्रेक (न्यूयॉर्क, १९५७);— दि कॅंट्रोव्हर्स ऑन दि कॉमॅट्स ऑफ १६१८, अनु. एस. ड्रेक व सी. डी. ओमेली (फिलाडेल्फिया, १९६०);— डायलॉगज कन्सर्निंग टु न्यू सायन्सेस, अनु. एच. क्र्यू व ए. डी. साल्वियो (न्यूयॉर्क, १९१४); हॉर्फीडग, एच. . हिस्टरी ऑफ मॉडर्न फिलासफी, २ खं अनु. व संपा. बी. ई. मेयर (लंडन, १९५५).

गोवर्धन पी. भट्ट

गॅसेंडी, पिएर : (१५९२-१६५५). फ्रेंच तत्त्वज्ञ आणि गणितज्ञ, याचा जन्म २२ जानेवारी १५९२ रोजी चॅप्टेसीर येथे झाला. त्याचें शिक्षण दीन येथे झालें. नंतर वयाच्या वाविसाव्या वर्षी त्या ठिकाणी तो अलंकारशास्त्राचा अध्यापक झाला. गणितांत विशेष स्वरूपाची भर टाकली म्हणून त्याला १६४५ या साली पॅरिसच्या 'कॉलेज द फ्रान्स' या संस्थेत गणिताचें अध्यासन वहाल करण्यांत आलें. त्याच पदावर असतांना २४ ऑक्टोबर १६५५ रोजी तो निवर्तला.

अॅरिस्टॉटलच्या पद्धतीच्या विवेचनावरील त्याची टीका, त्याने 'एक्झरसायटेन्स' या आपल्या पहिल्या ग्रंथात दिली आहे. सिद्धता किंवा शोधन करण्यास संविधानात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्याचे त्याने नाकारले आहे. अशा उपयोजनांत स्वाश्रयाभास घडतो. कारण आधारांची सत्यता ही आधीच जाणवलेल्या अनुमानाच्या सत्यतेवर अवलंबून असते. 'फिफथ सेट ऑफ ऑब्जेक्शन्स' (१६४१) आणि 'डिस्टिक्सिटी-मेटॅफिजिका' (१६४२) या आपल्या

ग्रथात त्याने अध्यात्माची निगमनात्मक उभारणी करण्यात देकार्तने कशी चूक केली ते दाखविलेले सुबोधता आणि स्पष्टता हे दोन निकप निरूपयोगी आहेत; कारण जे एकदा सुबोध आणि स्पष्ट भासते, ते नंतर खोटे वाटू शकते जे आपण सुबोध आणि स्पष्ट मानले, ते खरोखर तसे आहे, हे ठरविण्यास आपणास आणखी दुसरा निकप आवश्यक वाटू लागतो, आणि नंतर त्या दुसऱ्या निकपाचे सत्य ठरविण्यास आणखी तिसरा निकप आवश्यक वाटतो. या रीतीने सारं विवेचन अमर्याद होते. याशिवाय कल्पनांपासून अस्तित्वापर्यंत होणारे स्थित्यंतर कोणत्याही तर्कसंगत निकपाने ठरू शकत नाही, हा मुद्दा आहेच. ईश्वराचे अस्तित्व मानल्याशिवाय, देकार्तलादेखील कल्पनांपासून वास्तव सत्यापर्यंत जाणें अशक्य वाटले आहे. ईश्वराची सत्ता, अस्तित्व मानूनच हे रूपांतर शक्य झाले आहे.

संशयवादी विचार-भूमिका . गॅसेंडीची सौम्य संशयवादी विचार-भूमिका, त्याच्या 'सिटिकुरा फिलॉसॉफिकम' (१६४९) या ग्रथात उत्कृष्ट-रीतीने व्यक्त झाली आहे. वाह्य जगावद्दलचे आपले ज्ञान ऐंद्रिय अनुभवांतूनच निर्माण होणे शक्य आहे ऐंद्रिय अनुभव दोन प्रकारे मर्यादित असतो. एकतर त्याने वाह्य वस्तूंचे प्रत्यक्ष ज्ञान होत नसतें; वाह्य वस्तूचा आपल्यावर होणारा परिणाम त्यांत प्रगट झालेला असतो. हा परिणाम इतका विविध असतो की, प्रत्यक्ष आणि वस्तु-अंतर्गत सत्य कसे आहे, हे ठरविण्यास एक साधन म्हणून त्याचा (त्या परिणामाचा) काही उपयोग होत नाही. दुसरें म्हणजे आपलें हें नामरूपात्मक ज्ञान वैगमनिक स्वरूपाचें असते. त्यात निश्चितता आणि सार्वत्रिकता नसते; म्हणून वाह्य वस्तूच्या अंतर्गत-स्वरूप-ज्ञानाच्या संबंधात आपली भूमिका संशयवादी राखण्याखेरीज अन्य मार्ग उरत नाही. तरीहि या वाह्य वस्तूवद्दलचें काही परिकल्पित, सापेक्ष स्पष्टीकरण आपण उभारू शकतो; असे करण्यास गॅसेंडीने 'अभिजात-एपिक्युरियन-परमाणुवाद' (क्लॅसिकल एपिक्युरियन अटॉमिझम) स्वीकारला आहे परमाणु हे सत्ताशास्त्रीय आध्यात्मिक दृष्टिकोणांतून खरे नसतात. तसेंच त्यांच्यांत गणिती वास्तवता नसते. ऐंद्रिय गुण असलेल्या आकारासारखे ते परमाणुदेखील परिकल्पित, सापेक्ष पदार्थ असतात.

नीतिशास्त्रांतमुद्दा गॅसेंडीने 'एपिक्युरियन' विचारभूमिका अनुसरली आहे. जीवनाचा उद्देश सुख प्राप्त करणें हा आहे. चैतन्य आणि जड यांच्यातील सुसवादांतून हे सुख प्राप्त होतें. गॅसेंडीचा संशयवाद हा मानवी ज्ञानापुरताच मर्यादित आहे. माणूस वस्तूच्या प्रत्यक्ष व अंतर्गत ज्ञानापर्यंत पोहोचू शकत नाही; परंतु पवित्र दैवी लिखाणांतील ज्ञान हें मात्र असे प्रत्यक्ष व वस्तु-अंतर्गत ज्ञान असते. मानवी आणि दैवी ज्ञानाच्या दोन क्षेत्रांचे सह-अस्तित्व शक्य आहे; कारण की, प्रत्येक क्षेत्र हें भिन्न प्रकारच्या विश्वावद्दलचें विधान असतें. मानवी ज्ञान हे नामरूपात्मक ज्ञान असतें व अनिश्चित असतें. पवित्र व दैवी लिखाणातील ज्ञान हें प्रत्यक्ष व वस्तूच्या अंतरंगाचें ज्ञान असतें आणि तें निश्चित असते. पवित्र लिखाणांतील ज्ञानाच्या शास्त्रीय ज्ञानाशी केलेल्या अशा जुळणीमुळे गॅसेंडीचे तत्त्वज्ञान वरेंच मान्यता पावले; कारण पवित्र लिखाणातील ज्ञान व शास्त्रीय ज्ञान यांत कलह माजेल या भीतीने धार्मिक वृत्तीत निर्माण केलेली अस्वस्थता, या जुळवणीमुळे,

पुष्कळच दूर झाली. अर्थात् हे असे ज्ञानाचे विभक्तीकरण तत्त्व-ज्ञानाच्या दृष्टीने समाधानकारक नाही, हे वेगळे

संदर्भ-ग्रंथ : गॅसेंडी, पी. . ऑपेरा ऑमिन्या (लिअॉन्स, १६५८; फोटोकॉपी - स्टुटगार्ट, १९६४); ब्रेट, जी. : दि फिजॉसफी ऑफ गॅसेंडी (लंडन, १९०८); पॉपकिन, आर. एच. : दि हिस्टरी ऑफ स्केप्टिमिझम, फ्रॉम इरॅस्मस टु देकार्त (न्यूयॉर्क, १९६४); लॅंग, एफ. ए. : दि हिस्टरी ऑफ मटीरिअॅलिझम अँड क्रिटिसिझम, ऑफ इट्स प्रेझेंट इम्पॉर्टॅन्स, अन्. ई. सी. थॉमस, आ. ३ (लंडन १९५७).

एस. पी. कनल

गांधी, मो. क. [गांधी, मोहनदास करमचंद (१८६९-१९४८)] : काठेवाडांतील पोरबंदर या गावी २ ऑक्टोबर १८६९ या दिवशी गांधीजीचा जन्म झाला व वयाच्या ७९ व्या वर्षी ३० जानेवारी १९४८ या दिवशी, नवी दिल्ली येथे सायंप्रार्थनेच्या समेच्या सुरुवातीस, श्री. नथुराम गोडसे यांनी झाडलेल्या पिस्तुलाच्या गोळ्यांना वळी पडून, 'हे राम' म्हणून, त्याचे देहावसान झाले.

भारतास परदास्यातून मुक्त करणें हीच एक गांधीजींची परम-निष्ठा होती असा सार्वत्रिक समज आहे, तो खोटा आहे. प्रथमपासून अखेरपर्यंत ते तत्त्वचिंतक होते व परमतत्त्वाच्या प्राप्तीसाठी त्यांनी अखंड साधना केली. 'आत्मकथे'च्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, "मला जें साधावयाचे आहे, ज्याची कित्येक वर्षे आस लागून राहिली आहे ते म्हणजे आत्मदर्शन होय, ईश्वराचा साक्षात्कार होय, मोक्ष होय. माझी सगळी हालचाल त्याच दृष्टीने होते. . . . माझे राजकारणाच्या क्षेत्रात उडी घेणेहि त्याचकरिता आहे."

गांधींचें तत्त्वज्ञान . वरील अवतरणात मोक्ष = आत्मदर्शन = ईश्वराचा साक्षात्कार अशी समीकरणे मांडलेली आहेत त्यावरून अद्वैतदर्शनाची तात्त्विक बैठक त्यांना मान्य होती हे स्पष्ट आहे. कु. मेरी वार यांनी लिहिलेल्या 'बापू' या पुस्तकांत गांधींनी असें म्हटल्याचें नमूद आहे की, "मी वेदान्तदर्शनाचा अनुयायी आहे." पण लगेच ते पुढे म्हणतात, "परंतु त्या दर्शनांत जैन-दर्शनाचा अनेकान्तवादहि समाविष्ट आहे असें मी मानतो" (पृ. १२०). याचें तात्पर्य असे की, अद्वैत वेदान्ताकडेहि अनेक दृष्टींनी पाहतां येते व सदर्थानुसार त्याची अनेक रीतींनी मांडणी करतां येते. गांधींनी केलेली मांडणी पुढील विवेचनाने कळून येईल :

'आत्मकथे'च्या प्रस्तावनेत ते लिहितात की, परमेश्वरच केवळ सत्य आहे, वाकी सर्व मिथ्या आहे; पण त्यानंतर लिहिलेल्या 'सत्य एज ईश्वर छे' या गुजराती पुस्तकात (पृ. ४) त्यांनी म्हटले आहे, "परमेश्वर सत्य आहे या सूत्राऐवजी सत्यच परमेश्वर आहे हें सूत्र वस्तुस्थितीचें मर्म अधिक चांगल्या रीतीने प्रगट करणारें आहे" गांधी स्वतःला सत्याचा शोधक आणि पूजक असे मानित.

'सत्या'चा गांधींना अभिप्रेत अर्थ : येथे 'सत्य' याचा अर्थ काय करावयाचा ? सत्य म्हणजे यथार्थ विधानाच्या ठिकाणी राहणारा गुणधर्म असा एक अर्थ आहे. या अर्थाने सत्य हे विधानांचें विशेषण आहे. या विशेषणाचा किंवा त्याच्या अर्थाचा शोध घेण्यासाठी गांधीची

जीवनयात्रा नव्हती हे उघड आहे त्याचा शोध चालला होता एका विशेष्याचा, विशेषणाचा नव्हे.

सत्य म्हणजे खरे बोलणे, सत्य वचन असाहि एक अर्थ आहे. तोहि गांधीना अभिप्रेत नव्हता, कारण खरे बोलणे याचा शोध कसला घ्यावयाचा ? त्याची पूजा कसली करावयाची ? 'धर्ममथन' या आपल्या गुजराती पुस्तकाच्या प्रारंभी गांधीनीच म्हटले आहे की, "हे सत्य म्हणजे स्थूल वाचिक सत्य नव्हे "

सत्य याचा तिसरा अर्थ 'पदार्थमात्राविषयीचे यथार्थ ज्ञान' असा होतो हा अर्थ घेतल्यास विज्ञानाची वाटचाल ही 'सत्या'च्या दिशेने आहे असे म्हणता येईल विज्ञानाने आजपर्यंत जी यथार्थ विधाने प्रस्थापित केली व विज्ञान पुढेहि करील त्या सर्वांचा समूह म्हणजे सत्य होय असा वैज्ञानिक सत्याचा अर्थ होईल गांधीजी जवळीक करण्यासाठी काही विज्ञाननिष्ठ आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी लोक गांधीच्या मनात हाच अर्थ होता असे भासवितात, हे बरोबर नाही. 'सत्याग्रह आश्रम नो इतिहास' या गुजराती पुस्तकात गांधी लिहितात, 'जे स्वतःच्या सत्तेने आहे, ज्याला कोणाच्या आश्रयाची गरज नाही ते सत्य, शुद्ध चैतन्य आहे, ते शुद्ध आनंद आहे त्याला ईश्वर म्हणू' (पृ. ३०). अर्थात् हे सत्य वैज्ञानिक सत्याहून फार भिन्न आहे शिवाय दुसरे असे की, 'सत्याच्या दर्शनासाठी आणि सत्यमय होण्यासाठी अहिंसा हाच एक मार्ग आहे' असे गांधीनी 'आत्मकथे'त अनेकदा लिहिले आहे. वैज्ञानिक सत्याशी अहिंसेचा सुतराम् संबंध नाही.

ज्याच्या दर्शनासाठी गांधीजी आमुसले होते, ज्याचे ते पूजक होते, ज्याच्याशी एकलप होण्यासाठी त्यानी आयुष्यभर साधना केली त्या सत्याची व्याख्या कशी करावयाची ? गांधीचें उत्तर असे आहे की, "सत्याची व्याख्या सर्वांच्या अंतःकरणातच आहे" (महादेवभाईची डायरी, पुस्तक १, पृ. ३२२) येथे गांधी गूढगुजनात शिरून लागले असे मानावयाचें कारण नाही "माणूस स्वभावतःच शुभप्रेरित असतो, अशुभाकडील त्याची प्रवृत्ति अज्ञानजन्य आहे", या सॉक्रेटिसाच्या विचारात जेवढी गूढता मानावी लागेल तेवढीच "सत्याची व्याख्या सर्वांच्या अंतःकरणात आहे" या गांधीच्या उक्तीत आहे. प्रश्न उत्पन्न होतो तो एवढाच की, त्याची व्याख्या जर प्रत्येकाच्या अंतःकरणात आहे तर "ते सत्य मला सापडलेले नाही, मी त्याचा शोधक आहे, मला त्याचें पुसट दर्शन लाभत आहे" (आत्मकथा, प्रस्तावना) असें गांधी का म्हणतात ? जे आपल्याच अंतःकरणांत आहे ते अस्पष्ट का असावे ? "क्रोध, लोभ, अहंकार अशा गोष्टींनी सत्यशोधकाच्या डोळ्यांवर पडदा येत असतो", (मीराबेन, ग्लोनिंग, पृ. १९) असे गांधीचे उत्तर आहे. डोळ्यावरील हा पडदा ('शाकर अद्वैत वेदान्तातील अज्ञान') वाजूस सारण्यासाठी अहंकार गळून पडावा लागतो. 'आत्मकथे'च्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, "सत्याच्या शोधकाला रजः-कणाहूनहि तुच्छ व्हावे लागते."

अहिंसा-तत्त्व : या अहंकारशून्य वृत्तीतून विश्वाविषयी जे विकार-रहित निरासक्त प्रेम निर्माण होतें ती गांधींची अहिंसा होय. अहिंसा हा शब्द अभावदर्शक वाटला तरी ती वृत्ति भावात्मक आहे. "अहिंसा ही नम्रतेची पराकाष्ठा आहे" असें गांधीनी 'आत्मकथे'त लिहिले आहे. अंतःकरणात लपलेल्या सत्याचे दर्शन होण्यासाठी अहिंसा हे साधन आहे.

हे लक्षांत घेऊन सत्य म्हणजे काय, प्रत्येकाच्या अंतःकरणात असलेल्या सत्याची आणखीगमं व्याख्या कोणती हा प्रश्न परत विचारूं. निष्क्रिय, निश्चल, निष्फल, निर्गुण असे जे अद्वैत वेदान्ताचे ब्रह्म ते म्हणजे गांधीचे सत्य असेल काय ? अतिमत असेलहि; पण आरंभत बोलवयाचें झाल्यास आपणास 'सत्याग्रह'च्या सदर्भात त्याचा विचार करावयास हवा. ब्रह्मासंबंधी आपण आग्रह तो कसला धरणार ? जे कृतिसाध्य आहे, जें पुनपतत आहे त्यासंबंधीच आग्रह असू शकतो. ब्रह्म ही परिनिष्पन्न वस्तु असल्याने त्याच्याविषयी आग्रह संभवत नाही. अमुक एक गोष्ट झाली पाहिजे किंवा होता कामा नये, मी किंवा आणखी कोणीतरी ती केली पाहिजे अथवा करता कामा नये याविषयी आग्रह धरावयाचा असतो.

अर्थात् ज्या गोष्टीविषयी आग्रह धरावयाचा तो ती गोष्ट माझ्या दृष्टीने सत्य आहे; म्हणूनच येथे सत्य याचा अर्थ 'असणारे', 'यथार्थपणे असणारे', 'निरंतरपणे असणारे', 'अवाधितपणे असणारे' असा करतां येणार नाही. त्याचा अर्थ 'सत्', 'शुभ', 'मंगल', 'कल्याण', 'चांगले' असाच करावा लागेल. (नाहीतर आग्रहाला अर्थ उरत नाही) दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीच्या चळवळीला सदाग्रह (सत् + आग्रह) असेच नांव प्रथम मुचविले गेले होतें.

आता, मी जर सत्याविषयी अथवा शुभाविषयी आग्रह धरावयाचा तर माझ्या धारणेप्रमाणे, माझ्या कल्पनेप्रमाणे जें शुभ अथवा चांगले आहे त्याविषयीच असणार; पण वस्तुतः ते चांगले अथवा सत् (म्हणजे सत्य) असेलच असें नाही; म्हणून आत्मकथेच्या प्रस्तावनेत गांधी लिहितात, "त्या सत्याचा मला साक्षात्कार होत नाही तोपर्यंत माझा अंतःरात्मा जे सत्य मानतो त्या अवधारित सत्यालाच प्राप्तव्य समजून मी जीवनासाठी चालवीत आहे."

निरनिराळ्या व्यक्तीची 'सत्या'ची अवधारणा निरनिराळी असल्याने 'एकाचें जे सत्य तें दुसऱ्याचें असत्य' असे आपणास नेहमी दिसेल ('मंगल प्रभात', पृ. २). गांधी हें मान्य करतात या वस्तु-स्थितीमुळे सत्याग्रहाला अहिंसावृत्ति अनिवार्य होते; कारण सत्या-विषयीची माझी ओढ जर शुभ असेल तर माझ्या विरोधकांची त्याला दिसणाऱ्या सत्याविषयीची प्रवृत्ति तेवढीच शुभ मानली पाहिजे. आम्ही दोघेहि आपापल्या अवधारित सत्याच्याद्वारा जे वस्तुतः सत्य आहे त्याला शोधू पाहतो; म्हणून विरोधकाच्या प्रेरणेचाहि ती शुभ असल्या-मुळे मी आदरच केला पाहिजे. प्राणिमात्राविषयीची ही आदरबुद्धि म्हणजेच अहिंसा कोठेतरी गिरगिऱ्यांत वसून या अहिंसावृत्तीचा परिपोष करावा असा मात याचा अर्थ नव्हे त्या वृत्तीचें सर्वर्धन आणि आविष्कार आपल्या नित्याच्या धकाधकीच्या जीवनांतूनच होऊं शकतो असें गांधी मानीत. असे ते मानीत म्हणूनच भारताच्या (आणि जगाच्याहि) सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनात प्रचंड उलथापालथ होईल असे कर्मानुष्ठान त्यांनी केले.

प्रत्येक माणूस स्वभावतः चांगला असतो किंवा प्रत्येकाच्या हृदयात ईश्वर वास करतो, असें गांधी जें वारंवार लिहितात त्याचा भावार्थ हा की, व्यक्तिमात्राच्या मूलभूत प्रवृत्ति शुभप्रेरित आहेत. जर व्यक्ति अशुभाचा, असताचा पाठपुरावा करीत असेल तर ते त्या व्यक्तीच्या सत्याविषयीच्या (सत्याविषयीच्या) अज्ञानामुळे होय. (सॉक्रेटीस

हेंच म्हणत असे) रूपक वापरून योलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, दुराचाऱ्याच्या हृदयातील परमेश्वर गुप्तावस्थेत अमृतो. अहिंसायुक्त आत्मक्लेशाने त्यास जागा करता गेते, दुष्टाचे हृदयपरिवर्तन करता येते, असे गांधीचे म्हणणे आहे. त्यांनी आयुष्यभर जी साधना केली, जे 'सत्याचे प्रयोग' केले ते अवधारित सत्याच्या पलीकडे जाऊन अंतिम सत्याचे दर्शन होण्यासाठी, स्वतःचे अंतःकरणमालिन्य करीत नष्ट करावे व दुसऱ्याच्या हृदयातील सत्सकल्परूपी ईश्वर कसा जागा करावा हे प्रश्न सोडविण्यासाठी होते. स्थूलमानाने दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर 'अहिंसे'ने असे आहे पराकाष्ठेची अहिंसावृत्ति अंतःकरणात वाणली म्हणजे सत्याचे (सत्ताचे) जे दर्शन घडते ते वास्तविक सत्याचे, अंतिम सत्याचे असते त्या अवस्थेत अवधारित सत्य आणि वास्तविक सत्य ही एकरूप होतात सत्याची व्याख्या प्रत्येकाच्या अंतःकरणातच आहे असे गांधी म्हणतात तेव्हा त्याचा अर्थ अहिंसावृत्तीने अंतःकरणाचा अहंकाररूपी मळ गेल्यावर त्याला जे शुभ भासते, मंगल भासते तेच खरोखर शुभ, वास्तविक सत्य असा आहे. या सत्याचे गांधी शोधक होते, पूजक होते

शांकर अद्वैतसिद्धान्त आणि गांधीजींची भूमिका : या सत्याला गांधींनी परमेश्वर असे नाव दिले. तसेच प्रत्येकाच्या अंतःकरणात त्या सत्याविषयी जी प्रेरणा असते तिच्याहि गांधींनी 'हृदयस्थ ईश्वर' असे म्हटले आहे याचा अर्थ ईश्वराला ईश्वर शोधू पाहूतो, जे मूलतः सत्य आहे ते सत्य होऊ पाहूते, असा होतो. स्वभावतःच ब्रह्म असलेला जीव ब्रह्मात्मत्वाचा अनुभव घेण्याला उत्तुंग असतो असा अद्वैत-वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे. त्याहून गांधींचा सिद्धान्त निराळा नाही. या लेखाच्या सुरुवातीस म्हटल्याप्रमाणे त्यांनी त्या सिद्धान्ताची एक वेगळी मांडणी केली

मांडणीतील वेगळेपणा असा शांकर अद्वैत-वेदान्ताप्रमाणे ब्रह्ममय होण्यासाठी अज्ञानाचा नाश केला पाहिजे, ब्रह्म जाणल्याने जीव ब्रह्मभूत होतो. गांधींच्या अद्वैतवेदान्तात जाणण्यावर अथवा ज्ञानावर भर नाही, कृतीवर अथवा कर्मावर आहे शांकर वेदान्तातील ब्रह्म असकार्य, अविकार्य अशी परिनिष्पन्न वस्तु आहे, तर गांधींचे सत्य हें कृतिसाध्य आहे, त्याविषयी आग्रह धरावा असे आहे. असा फरक अमला तरी अतिमत. 'सत्याचा' जो अद्वय अनुभव यावयाचा तो दोघांचाहि एकरूपच होय, असे मानण्यांत व्यापात नाही. शंकराचार्यांचा ज्ञानयोग व गांधींचा अनासक्तियोग यातील फरक केवळ मार्गाचा होय, मुक्कामाचा नव्हे

हा फरक पडण्याचे कारण म्हणजे रस्किन, टॉलस्टॉय व थोरो यांच्या लिखाणांचा गांधीजीवर झालेला सस्कार होय. विशेषतः रस्किनच्या 'अन्टु धिस लास्ट' या पुस्तकाने गांधीजी फारच प्रभावित झाले होते. गांधींचा सर्वोदय हा शब्द 'अन्टु धिस लास्ट' या शब्द-समूहाचे भाषांतर म्हणूनच आला हरिजनसेवा, कुटीरोद्योग, सार्वजनिक स्वच्छता, सामुदायिक राजकीय चळवळी इत्यादि जीवनाच्या हरएक क्षेत्रांत त्यांनी जे अविरत काम केले ते त्यांच्या कृतिपरायणतेची साक्ष देईल

संदर्भ-ग्रंथ : गांधी, मो. क. : गीतावोध, अनु. भा. रा. धुरंधर (मुंबई, १९३१); — अनासक्तियोग, अनु. वि. प्र. लिमये (अंध,

१९३०); — आत्मकथा, अनु. सी. पु. पटवर्धन (अहमदावाद, १९५१; आ. ३, १९६५); — मग्न प्रभात (अहमदावाद, १९५५); — माय रिलिजन, संपा. बी. कुमारप्पा (अहमदावाद, १९५५); — इन मर्च ऑफ दि मुग्रीम, ३ ख मपा. व्ही. बी. रोर (अहमदावाद, १९६१-६२).

श्री. ह. दीक्षित

गॉर्जिअस (इ. म. पू. ४८३-३७५) मूळचा लिआंटिनीचा. अथेन्सला राजदूत म्हणून आला. अथेरीला थेंसलीमध्ये लॅरिसाला राहिला त्याचा ग्रंथ 'कन्सनिंग नेचर ऑर कन्सनिंग दॅट विच इज नॉट' त्याची शैली विरोधाभासात्मक आहे तो सौंदर्याशास्त्र व काव्य-शास्त्राचा जनक आहे सुंदर गद्यात्मक भाषा वापरून मन वळविण्याची कला त्याने अथेन्समध्ये आणली. सूचनेचा चांगल्या-वाईट गोष्टीसाठी व कलात्मक हेतूसाठी उपयोग होतो हे त्याने जाणले होते गॉर्जिअस शोककथेला मन शुद्ध करणारे विरेक म्हणतो वस्तु नाही, अमलीच तर तिचे ज्ञान होत नाही, झालेच तर ते निवेदन करता येत नाही हे त्याच्या मत्ताशास्त्राचे व ज्ञानशास्त्राचे सार आहे इलिअंटिक तत्वांचे विश्लेषण करून तो शून्यवादापर्यंत येऊन पोहोचतो सद्बस्तूच नाही, कारण ती असेल तर पागॅनायजीमच्या मताप्रमाणे ती अमर्याद पाहिजे; पण दिक्कालात अमेल तर अमर्याद वस्तु दिक्कालांनी मर्यादित होईल, म्हणून ती कुठेच नाही म्हणजे अस्तित्वात नाही उलट, 'जे नाही ते आहे असे नाही' या म्हणण्यात आपण नसलेल्या वस्तूलाहि आहे अने म्हणतो. म्हणजे असत् हेहि सत्प्रमाणे आहे. साराण, सत् व असत् या दोन्ही सकल्पना विरोधाभासक आहेत! यातील खोच प्लेटोने सॉफिस्ट या मवादात दूर केली. तो म्हणतो—'जे नाही ते 'काहीतरी वेगळे' या अर्थी आहेत. म्हणून मत् व अमत् यात विरोध करू नये.' सत्याचे ज्ञान अशक्य असून सभाव्यतेवरच समाधान मानले पाहिजे. विडेलवॅन्च्या मते गॉर्जिअसच्या तत्त्वज्ञानात तादात्म्य-नियमाचा अतिरेक आढळतो. प्रत्येक वस्तु तिची तीच असल्याने तिला दुसरे कुठलेच विधेय लावणे शक्य नाही, म्हणजे सत्त्वपणात्मक विधान व म्हणून ज्ञान अशक्य आहे. शिवाय, नसलेल्या गोष्टीवद्दल आपण विचार करू शकतो; म्हणजेच विचारांना मत्ताशास्त्रीय अस्तित्व आहेच असे नाही. विचार व वस्तु यात महदंतर आहे. प्रत्येकाच्या मनांत त्याच्याच कल्पना असतात, म्हणजे व्यक्तिव्यक्तीच्या विचारांतहि अंतर आहे, या पार्श्वभूमीवर वस्तु, तिचे ज्ञान व निवेदन अशक्य आहेत हे समजणे शक्य होते. शेटच्या मते गॉर्जिअसला वस्तूचे व्यावहारिक अस्तित्व नव्हे तर व्यवहारातील अस्तित्व नष्ट करावयाचे होते. सत्य व नीति यांविषयीच्या प्रश्नांना त्याने उत्तर दिले नाही; म्हणूनच प्राकृतिक नियमावद्दल त्याच्या संप्रदायात दोन सिद्धान्त दिसतात. कॅलिक्लिसच्या पक्षाप्रमाणे 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय आहे, तर लायकोफानच्या मताप्रमाणे, सर्व माणसे सारख्याच योग्यतेची आहेत. त्याला सॉफिस्ट म्हणावे की नाही याविषयी मतभेद आहेत. तो संशयवादी व शून्यवादी होता.

संदर्भ-ग्रंथ : गॉम्पर्स, टी. : ग्रीक थिंक्स, ख. १, अनु. एल. मॅग्स (लंडन, १९०१); जोवेत, बी. अनु. व संपा. : दि डायलॉग ऑफ प्लेटो, ख. २, (न्यूयॉर्क, १९३७), झेलर, ई : आउटलाइन्स

ऑफ दि हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १८८२, मुद्रा.आ. १३, अनु एल् आर पामर, सपा उल्ल्यू. नेसल, १९३१); बर्नेट, जे. : ग्रीक फिलॉसफी, च. १ - थेलीस टु प्लेटो (लंडन, १९१४).

पद्या मी कुलकर्णी

गीता प्रथ (अनुगीते सह), इतर भगवद्गीतेविषया इतर गीताग्रथ-वाङ्मय मस्कृतमध्ये विमुक्त प्रमाणात निर्माण झाले. या गीताग्रथात स्थूलमानाने दोन मोठे प्रकार दिसून येतात. गीता म्हणजे (गाऊन दाखविलेली) सांगितलेली (उपनिषद्-गुप्त, पूज्य गोष्ट) भगवान् श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितली ती आद्य 'भगवद्गीता'. या आद्य भगवद्गीतेच्या महिम्माने व प्रतिष्ठेने भारावून जाऊन, तिची आठवण करून देणाऱ्या, तिच्यात भर घालून पाहणाऱ्या अशा ज्या अनुगीता, अर्जुनापास्यान, उत्तरगीता इत्यादि गीता निर्माण झाल्या, तो गीताग्रथाचा पहिला प्रकार. दुसरा प्रकार म्हणजे कोणी तरी दवी विभूतीने 'मागितलेल्या' (गीता) रामगीता, शिवगीता, अवधूतगीता यासारख्या गीताग्रथांचा हांग

प्रस्तुत स्थळी पहिल्या प्रकारातील अनुगीता, अर्जुनापास्यान व उत्तरगीता आणि दुसऱ्या प्रकारातील रामगीता, शिवगीता, ईश्वरगीता व अवधूतगीता या महत्त्वाच्या गीतांतील तत्त्वज्ञानाचे मक्षाचे विवेचन केले आहे

अनुगीता अनुगीता हा तत्त्वज्ञानात्मक भाग महाभारतातील चौदाव्या (आश्रमेधिक) पर्वाच्या १६ ते ५० या ३५ अध्यायातून आला आहे. अनुगीता याचा अर्थ गीतेच्या नंतर मागितलेली गीता. अनुगीतेच्या आरंभीच्या मंदारविरुद्ध अनुगीतेचा हाच अर्थ सूचित होतो. युद्धसमाप्तीनंतर भीष्मनिर्वाण झाल्यावर धर्मराज हस्तिनापुराचा परत येतो, आणि व्यासाच्या सांगण्यावरून व श्रीकृष्णाने त्याला दिलेल्या अनुमोदनावरून आश्रमेध यज्ञ करावयाचे ठरवतो. श्रीकृष्ण धर्मराजाचा सांगतो की, "द्वारकेहून एकडे येऊन मज वरान काळ लोटला आहे. म्हणून मी आता द्वारकेला जाऊन येतो" द्वारकेला जावयाला निघण्यापूर्वी कृष्ण व अर्जुन दोघेहि मयसभेमध्ये विहार करीत गतागताच्या गुजगोष्टी करीत असताना, अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणतो : "तुजें माहात्म्य मला ठाऊक आहे. तुजें ईश्वरी रूप मी पाहिले आहे. पण तू जे पूर्वी (गीतेत) मागितलें ते मी सर्व विसरून गेलो आहे. ते मय पुनः ऐकण्याची मला उत्सुकता आहे." हे ऐकून श्रीकृष्ण, "किती रे तू अश्रद्ध, मदबुद्धीचा !" अशी अर्जुनाची थोडी निर्भत्सना करून म्हणतो : "पूर्वी मी जे सांगितले ते मय मपूर्णपणें पुन्हा आता मागणे मला शक्य नाही, पण माधारणतः त्याच आशयाचे मला माहीत असलेले पूर्वी घडलेले काही संवाद मी कथन करतो." हेच इतिहासरूप पुरातन तत्त्वज्ञानात्मक संवाद चर उल्लेखिलेल्या १६ ते ५० अध्यायातून श्रीकृष्णाने मागितले असून, तेच 'अनुगीता' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या संवादातून प्रतिबिंबित होणारे तत्त्वज्ञानात्मक विचार माधारणपणे भगवद्गीतेतल्यासारखे असले, तरी श्रीकृष्णाच्या तोंडी घातलेली ही ३५ अध्यायाची अनुगीता, त्यातील उत्तर प्रमाणावरून, भगवद्गीतेनंतर वराच काळ लोटल्यावर युद्धोत्तर काळी, पण धर्ममूलकाग्रापूर्वी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकात रचली गेली असावी, असे का. वि. तेलंग याच्यासारख्या तज्ज्ञांचे मत आहे

अनुगीतेत श्रीकृष्णाने तीन इतिहासरूप संवाद मागितले आहेत : (१) ब्राह्मण-काश्यप संवाद (अध्याय १६-१९), (२) ब्राह्मण-ब्राह्मणी संवाद (अध्याय २०-२४) व (३) मुनिशिव्य-संवादरूपाने मागितलेली ब्रह्मगीता (ब्रह्मदेवांचे प्रवचन) (अध्याय २५-५०). या संवादांच्या आधारे, अनुगीतेतील तत्त्वज्ञानात्मक भागाचा पुढे मक्षिप्त सारांश दिला आहे.

ब्राह्मण-काश्यप संवादात तत्त्वज्ञानदृष्ट्या महत्त्वाचा भाग दिसून येत नाही. ब्राह्मण-ब्राह्मणी संवादात (अध्याय २० ते २४) ब्रह्म व त्यानेच घेतलेले जीवांचे स्वरूप यांचे वर्णन आले आहे. ब्रह्म हे इद्रियांना गम्य नाही. तेच जीवस्वरूप धारण करते, तेव्हा ते प्राण-अपान-मान-व्यान-उदान या चायूंच्या रूपाने शरीराचे धारण करते. या संवादात जीवांचे शरीरातील व्यापार यज्ञीय परिभाषा यांजून वर्णिले आहेत. जिवन मानवी शरीरात ब्रह्मचर अर्थात् प्राण, पाच ज्ञानेन्द्रिये, मन व बुद्धि या सत्तांनी, मान ज्वाळा (अचिक्) पेटलेल्या असून मान मान परम कृत्विज म्हणजे प्राणादि इन्द्रियद्वारे विषय-मेघन करणारे उपभोगाने, मान समिधाचे म्हणजे धेय, मेघ इत्यादि इन्द्रियविषयांचे हवन करीत असतात. याच प्रकरणात एका ठिकाणें प्राण, अपान इत्यादि पंचवायु यांना 'होने' (होतार.) असे म्हटले आहे. मन व ज्ञानेन्द्रिये यांच्यामधील कल्पित संवादाच्या रूपाने त्यांत श्रेष्ठ कोण, मन को इन्द्रियें, याचा उपन्यास केला असून, दोन्हीहि कसे परस्परवर्त्ये आहेत, मनाविषय इद्रियांना ह्मणे अनुभविता येत नाही, येमनस्य (येष्टेपणा) प्राण झालेले प्राणी नुनने प्राणधारण करीत असतात; उलट इद्रियांशिवाय मन नुनत्या मान्यमात्राने उपभोग घेऊ शकत नाही, असा निर्णय दिला आहे. गुरशिव्यसंवादात (अध्याय २५) मांस्यामारुगे चौवीम तत्त्वं - अव्यक्त, महान्, आत्मा किंवा बुद्धि, अहंकार, मनानहित एतदज ज्ञानरुमेन्द्रिये, पांच महाभूत व पान महाभूताने विभेप म्हणजे नवदधनार्थि विषय आणि मत्त्व, रजन् व तमम् या मंपचारी, अग्न्याश्रयो त्रिगुणाना विश्वात आविष्कार यांचे वर्णन आले आहे. आकाश, तेज इत्यादि महाभूताने अध्यात्म-विषयक म्हणजे शरीरात कर्ज व चक्षु आदिरूपानी, अधिभूतविषयक म्हणजे भोग्य विषयामध्ये शब्द व रूप इत्यादि रूपांनी, अधिदेवनविषयक म्हणजे दिव्य व सूर्य इत्यादि सत्तांनी, कर्मे आविष्कार होतात त्यांचे वर्णन केले आहे (अध्याय २६). चर निर्देगिकेचो चौवीम तत्त्वं याचे वनलेले शरीररूपी क्षेत्र असून, त्यात याम करगारा क्षेत्रज्ञ पुण्य हा ज्ञानलक्षण, माक्षी ("गुणवृत्तं क्षेत्रज्ञ परिपश्यति") आहे. (अध्याय २३). मन्त्र (प्रकृतीचे उपलक्षणभूत तत्त्व) व पुण्य एक नाहीत, ते मुज गवताचे पाने व गवताची काडी (शीका), उद्वर व मजक, जल व मामा, जल व पक्षपत्र यांमागने एकमेकांपासून पृथक् आहेत (अध्याय ४८), असे पुढे विवेचन आले आहे. आणगी एका ठिकाणी परमात्मा व जीवात्मा हे दोन नित्य अने एकमेकांचे मित्र ("मयायी") आहेत असे म्हटले आहे.

इहलोक ही कर्मभूमि असून, येथे कर्मविपाकाप्रमाणे बरेवाईट भोग जीवांना भोगावे लागतात. प्रत्येकाला आपल्या पूर्वप्रवृत्तीप्रमाणे किंवा पूर्वसंस्काराप्रमाणे कर्माची प्रेरणा होते. मर्णाचा दशनची (उसण्याची), दैत्याचा दंभभावाची (होगी वर्तनाची), देवांचा दान करण्याची व महर्षींचा संयम करण्याची अशा प्रेरणा झाल्या-

असे कथारूपाने सांगितले आहे (अध्याय २६). वर्णविहित कर्माचा निर्देश करून, ब्रह्मचर्यादि चार आश्रमाची कर्तव्येहि वर्णिली आहेत (अध्याय ४४ ते ४६) अहिंसा, ब्रह्मचर्य, सत्य, आर्जव, अक्रोध, अनसूया, दम, अपैशुन (चुगली न करणे) या आठ गुणांचे आचरण करावे असे सांगितले असून, सन्याश्याच्या तपोयुक्त जीवनाचे विशेष वर्णन केलेले आढळून येते (अध्याय ४७) पूर्वीच्या एका अध्यायांत (२८), अध्वर्यु म्हणजे यज्ञातील एक श्रेष्ठ ऋत्विज व यति याचा सवाद दिला असून, त्यांत यति अहिंसेचे प्रतिपादन करतो, तर यज्ञात वोकडाचा वळी देणारा अध्वर्यु हा ' कोणतेहि कर्म ' हिंसेशिवाय नाही, मी पूर्वीच्या लोकानी सांगितलेले यज्ञकर्म निर्मोहपणे करीत आहे असे ऋत्विज निवून सांगतो. या संवादांतून प्राचीन काळातील प्रवृत्ति व निवृत्ति, कर्मयोग व सन्यास यांच्या पुरस्कृत्यांनी आपापल्या भूमिका स्पष्टपणे मांडलेल्या दिसून येतात. एका वाजूला ' क्षीणतृष्ण ', ' सर्व-भूतसुहृद् ' असा सन्यासी किंवा यति जनपदाचा त्याग करून इंद्रियाचा निरोध करीत, आपला अध्यात्माग्नि प्रज्वलित ठेवतो, व ' ब्रह्मभूया ' - प्रत जातो (अध्याय ४२), अशा आदर्श सन्याश्याचे वर्णन आहे, तर दुसऱ्या वाजूला, अवरीप राजा राज्य करीत असता, ' ही कापून टाकणारी तृष्णा किंवा लोभ कापून टाका. ' (' त लोभमसिभि तीक्ष्णै. निऋन्तन्तं निऋन्तत ' , अध्याय ३१) असे आपले अनासक्त कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान गीतेच्याद्वारे तो प्रतिपादन करतांना दिसून येतो. शेवटी, वासुदेव श्रीकृष्णाने अनुगीतेचा समारोप करताना, " अर्जुना, हें अध्यात्म ऐकून चांगल्या रीतीने कर्मयोगाचे आचरण कर (सम्यक् आचर) ; पूर्वी युद्धाच्या वेळी हेच सांगितले होते; आता लक्षांत ठेव " (अध्याय ५०) असे सांगून गीतेतील निष्काम-कर्मयोगावर भर दिला आहे

अर्जुनोपाख्यान : हे भगवद्गीतेची आपला संबंध लावणारे उपाख्यान ' योगवासिष्ठ ' या ग्रंथाचा भाग असून, ते त्या ग्रंथाच्या निर्वाण-प्रकरणाच्या पूर्वार्धात (अध्याय ५२ ते ५८) आले आहे. ' अर्जुनोपाख्यान ' कोणत्या संदर्भात योगवासिष्ठात आले आहे ते ग्रंथासारखे आहे. वसिष्ठ श्रीरामाला सांगतात : " पुढे नारायण म्हणजे श्रीकृष्ण व नर म्हणजे अर्जुन हे पृथ्वीवर अवतीर्ण होणार आहेत. श्रीकृष्ण युद्ध-समयी विपण झालेल्या अर्जुनाला आत्मबोध प्राप्त करून देईल. अर्जुन श्रीकृष्णाने सांगितलेले जसे अनासक्त जीवन जगून दाखविणार आहे, तसेच अनासक्त जीवन हे रामा, तूहि जगून दाखव " (अध्याय ५२) हें सांगून मग वसिष्ठ क्रमाने पुढील अध्यायांतून आत्मज्ञान, जीवतत्त्व, चित्त, अर्जुनाची कृतार्थता या विषयांचे भगवान् श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या (पुढे होणाऱ्या) संवादद्वारा निरूपण करतात. या संक्षिप्त संदर्भावरून योगवासिष्ठातील या उपाख्यानकाराचा ' भगवद्गीतेच्या आधी योगवासिष्ठातील तत्त्वज्ञान अवतीर्ण झाले, ' असा दावा मांडण्याचा उद्देश स्पष्ट दिसतो; परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहतां - कारण भगवद्गीता योगवासिष्ठाच्या निदान दीड हजार वर्षांपूर्वी तरी झाली असावी - अर्जुनोपाख्यानकाराचा हा दावा निरर्थक होय हे उघड आहे.

अर्जुनोपाख्यानाच्या दृष्टीने संसार किंवा हे विश्व म्हणजे परमात्म्याच्या स्वप्नासारखे, केवळ ' परिकल्पित ' आकाशवत्

' शून्य ' आहे. जीव म्हणजे जादूगाराने उत्पन्न केलेला भ्रमपूर्ण खोटा ' मायापुरुषक ' होय. वासनारज्जुने तो बद्ध होऊन देहवान् होतो. तैलोक्य हें जसे विश्वात्म्याचे ' फलकशून्य चित्र ' (' अभित्तिचित्रम् ') आहे, तसेच प्रत्येक जीवात्मा आपल्या वासनामय चित्ताने संसाराचे मनोराज्य निर्माण करतो. जो वासनाजालांतून मुक्त होतो, तो परमात्मा होतो. मनुष्याचे जीवन जगताना, वासनात्याग करून, अनासक्तीने कर्म करीत राहावे. अर्जुनोपाख्यानातील श्रीकृष्ण पुढील शब्दांत अर्जुनाला कार्यप्रवृत्त करतो : " इदं च ते पाण्डुमुत स्वकर्म क्षात्रमुत्तमम् । अपि क्रूरमतिश्रेयः सुखायैवोदयाय च ॥ " (५३-१३). अर्जुनाला जें क्रूर वाटणारें कर्म करावयाचें आहे, ते त्याने अससक्त म्हणजे अनासक्तीने केले म्हणजे झाले.

अर्जुनोपाख्यानातील सत्ताशास्त्रीय विचार हा ' परिकल्पितवादा ' च्या स्वरूपाचा असून तो गौडपादाच्या ' अजातिवादा ' सारखाच म्हणता येईल. अर्जुनोपाख्यानकाराच्या मते भगवद्गीतेतील सत्ताशास्त्रीय विचारहि ' अजातिवाद ' च असावा, असे त्याने स्वतःच्या भगवद्गीतेची जोडलेल्या सर्वधावरून दिसते. अर्जुनोपाख्यानात भगवद्गीतेतील २६ सपूर्ण श्लोक व ४ अर्धे उद्धृत केलेले दिसून येतात; पण त्याने जोडलेला हा संबंध किती दूरान्वयाचा, भगवद्गीतेची प्रतिष्ठा आपल्या वाजूला मिळविण्याकरिता किती ओढूनताणून आणलेला आहे, हे भगवद्गीतेच्या अभ्यासकांस स्पष्ट होईल.

उत्तरगीता नावाचा तीन अध्यायांचा छोटा ग्रंथ असून त्याच्या कर्माचे नांव उपलब्ध नाही. उत्तरगीतेवर गौडपादांची टीका आहे; पण हे गौडपाद ' कारिका ' कार गौडपाद नसावेत. ' उत्तरगीता ' या नावावरून ग्रंथकाराला हा ग्रंथ ' नंतरची गीता ' किंवा ' गीतेचा उत्तर भाग ' असे सुचवावयाचे असावे. या ग्रंथांत योगाचे वरेच तपशीलवार व अद्भुत वर्णन असून ते पतंजलीची ' योगसूत्रे ' व त्यावरील ' व्यासभाष्य ' याच्यापासून बऱ्याच काळानंतर होऊन गेलेल्या ग्रंथांतील वर्णनाशी सदृश आहे महाभारतातील भीष्म-पर्वाच्या (भांडारकर-प्राच्यविद्या-मदिराने प्रसिद्ध केलेल्या) संशोधित आवृत्तीतील परिशिष्ट ३ मध्ये (पृ. ७१२) महाभारतातील मूळ नसलेला भाग म्हणून ' गीतासार ' छापले आहे. त्यातील वरेचसे श्लोक भाषा व अर्थदृष्ट्या उत्तरगीतेतल्यासारखे आहेत. या दोन्ही गोष्टीवरून उत्तरगीता हा ग्रंथ इ. स. च्या पांचव्या शतकानंतर झाला असावा.

उत्तरगीतेत अर्जुनाच्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून श्रीकृष्णाने ब्रह्माचे व जीवाचे स्वरूप आणि मोक्षाचे साधन म्हणजे योगाभ्यास, याविषयी निरूपण केले आहे : ब्रह्म म्हणजे योगाभ्यासाने जे गतकाम झाले आहेत, त्यांची ' भावना ' होय (१.४). ब्रह्म हें कूटस्थ व अक्षर आहे, व ओम् हे त्याचे प्रतीक आहे. इंद्रिय-संयमनाने त्या प्रतीकावर चित्त एकाग्र करून मनुष्य मुक्त होतो. जीव व ब्रह्म यांचे ऐक्य असून साधकाने ते गुरुच्या साहाय्याने ' एकाग्रवेदी ' होऊन जाणून घ्यावे लागते. शरीरांत निरनिराळ्या स्थानी भिन्नभिन्न नाड्या-पिंडगला, इडा, ब्रह्मनाडी, सुषुम्ना इत्यादि-असून उत्तरगीतेत त्याचा विश्वातील पदार्थ व देवदेवता यांच्याशी अधिष्ठान-अधिष्ठातृसंबंध जोडून

दाखविला आहे. उदा — सुषुप्तेमध्ये सूर्य, सोम, अग्नि, दिशा, समुद्र, पर्वत इत्यादि अतर्भूत आहेत असें तीत वर्णन केले आहे (२. १५-१६). योगी लोक सर्व कामाचा त्याग करून योगाभ्यासाने आत्मज्ञान करून घेतात. त्यांना तीर्थाटन किंवा पापाणमृन्मय देवांची पूजा करावयाची जरूरी नाही. ते समदृष्टि वनले असल्यामुळे पापाण-हिरण्य, शाक-शाल्योदन या गोष्टींना ते समान लेखतात.

वरील सक्षिप्त वर्णनावरून, कोणातरी लेखकाने भगवद्गीतेच्या प्रतिष्ठेने भारावून जाऊन, भगवद्गीतेतील हठयोग अधिक तपशीलवार सांगण्याच्या निमित्ताने उत्तरगीता ही महाभारताच्या हस्तलिखितांतून गीतासारासारखी घुसडून दिली असावी, असें वाटते:

रामगीता : हे नाव तीन निरनिराळ्या गीतांना अनुलक्षून आहे .

(१) पहिली रामगीता म्हणजे अध्यात्मरामायणाच्या उत्तर-कांडांत असून, शिवाय ब्रह्मांडपुराणाच्या पाचव्या सर्गात तीच समाविष्ट असलेली दिसून येते. ब्रह्मांडपुराण व वायुपुराण यांतील बरेच भाग सारखे आहेत. वायुपुराणाचा काळ डॉ. रा. गो. भांडारकर इत्यादि संशोधकांच्या मते इ. स. पाचवे शतक आहे आणि प्रस्तुत पहिल्या रामगीतेचा तो काळ असावा.

या रामगीतेमध्ये महादेव उमादेवीला राम व लक्ष्मण यांमध्ये झालेला सवाद सांगतात. लक्ष्मणाने रामाला “मी हा संसारसागर कसा तरून जाईन ” असे विचारल्यावरून राम लक्ष्मणाच्या निमित्ताने सर्वांना उपयुक्त होईल असा उपदेश करतो : “ आपली वर्णविहित कर्मे करून चित्तशुद्धि झाल्यावर, गुरूंच्या साहाय्याने प्रत्येकाने आत्मलाभ करून घ्यावा. गुरूपदेशाने अविद्या किंवा माया हिचा नाश झाला, की मी कर्ता आहे ही माणसाची बुद्धि निघून जाते व हे ज्ञान मोक्षलाभ करून देते (“ विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ” २०). असें ज्ञान जोपर्यंत प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत माझी (रामाची), माझ्या सगुण-रूपाची मनापासून भक्ति करावी. ”

(२) दुसरी रामगीता ही वसिष्ठकृत ‘तत्त्वसंग्रह’ नामक ग्रंथाच्या उपासनाकांडांतील दुसऱ्या भागामधील अठरा अध्यायातून आली आहे. या रामगीतेतील विचारांचे योगवासिष्ठांतील उत्पत्तिकरण व उपासनाप्रकरण यांमधील विचारांशी बरेच साम्य असून, योगवासिष्ठावरून प्रस्तुत रामगीतेने ते उचलले असावेत; असे वाटते.

(३) तिसरी रामगीता स्कान्द उपपुराणाचा भाग आहे. पहिले दोन अध्याय त्या उपपुराणाच्या निर्वाणखंडांत आहेत व तिसरा अध्याय मोक्षखंडांत आहे. निर्वाणखंड अंतर्भूत असलेली स्कान्द उपपुराणाची छापील प्रत उपलब्ध नाही; ती फक्त हस्तलिखित स्वरूपांत भांडारकर-प्राच्यविद्या-मंदिरात उपलब्ध आहे. या रामगीतेत शुकाने सनत्कुमाराला रामाच्या महिम्याचें वर्णन करून सांगितले आहे.

शिवगीता : ही पद्मपुराणाच्या उत्तरखंडात आली असून, तिचे सोळा अध्याय आहेत. राम दंडकारण्यांत असतांना शिवाने रामाला, संसारांतील दुःखनिरासाचा उपाय म्हणून, केवल आनंदस्वरूप अशा परमतत्त्वाचे निरूपण केले आहे. नंतर जीवाच्या स्वरूपाचें वर्णन करून, मोक्ष मिळविण्याकरिता शिवाचीच उपासना केली पाहिजे असे प्रतिपादन केले आहे. सालोक्य, सारूप्य, सादृश्य (‘ शिवाप्रमाणेच प्रभुत्व व

गुण मिळविणे ’), सायुज्य व कैवल्य अशा पांच प्रकारच्या मोक्षाचें वर्णन आहे.

ईश्वरगीता : ही कूर्मपुराणाच्या उत्तर विभागांत आली असून, तिचे अकरा अध्याय आहेत. महादेव याने व्यासादि ऋषींना ही ईश्वरगीता सांगितली असून, तीमध्ये आत्म्याचें स्वरूप, संसारदुःखाचें मूल कारण अज्ञान, मायाजन्य द्वैतभावना, विश्वाची सांख्यतत्त्वक्रमाप्रमाणे उत्पत्ति इत्यादीचें वर्णन आले आहे. स्वतः महादेवाने आपण योगमहेश्वर असून, आपणच विश्वाचे सृष्टि-स्थिति-लय करणारे आहोत, आपले ज्ञान योगानेच साधकाला प्राप्त होते, असे सांगितले आहे. अभावयोग, ब्रह्मयोग, सत्ययोग असे निरनिराळ्या योगांच्या प्रकारांचे उल्लेख त्यामध्ये असून, प्राणायाम, ध्यान, प्रत्याहार, धारणा, समाधि ह्या योगांगांचेहि वर्णन त्यांत आले आहे. सर्व योगात ज्ञानयोग श्रेष्ठ आहे व सर्व मोक्षप्रकारात सायुज्यमुक्ति ही उत्तम होय असे म्हटले आहे.

ब्रह्मसूत्रांमध्ये शंकराचार्यांनी काही ठिकाणी जो ‘ईश्वरगीतासु’ असा उल्लेख केला आहे, तो या ईश्वरगीतेचा नसून आद्य भगवद्गीतेचा आहे हें स्पष्ट आहे.

अवधूतगीता : ही आठ अध्यायांची असून, ती दत्तात्रेयाने सांगितली असे पहिल्या तीन अध्यायांच्या शेवटी असलेल्या समाप्तिदर्शक अवतरणावरून दिसते. ही गीता कोणा दोघांमधील संवाद या रूपाने नमून स्वतःच्याच चित्ताचे विचारतरंग तीत वर्णिलेले दिसून येतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहतां, कोणी दासोपेत (इ. स. १५५१-१६१५) नांवाच्या दत्तात्रेयभक्ताने ही अवधूत गीता रचिली असावी

अवधूतगीतेमध्ये आत्मा हेंच एक तत्त्व असून तदितर सर्व ‘ मरीचि-जलवत् ’-मृगजळ आहे हें सांगून, तीत अजातवादाचें तत्त्वज्ञान प्रतिपादन केलें आहे. “ केवळ आत्माच सर्व काही आहे, भेद-अभेद असे काही नाहीत; आहे आणि नाही हें बोलणार कोण व कसे ? मीच आत्मा निरंजन सर्वत्र आहे. मग मी कोणाला नमस्कार करणार ? ” (१. ३-४) इत्यादि प्रतिपादन तीत आलें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : करमरकर, र. दा. संपा. : आश्वमेधिक पर्व (पुणे, १९६०); तेलंग, का. वि. अनु. : दि. भगवद्गीता बुद्धि दि सनत्सुजातीय व अनुगीता (ऑक्सफर्ड, १८८२); करमरकर, र. दा. संपा. : अर्जुनोपाख्यान (पुणे, १९५६); ओक, एस. व्ही. भापां. व सपा. : उत्तरगीता (पुणे, १९५७); वाकरे, म. गं., संपा. : गोडपादीयदीपिकासहित उत्तरगीता (मुंबई, १९१२); भागवत, ह. र. संपा. : सार्थ गीतासप्तक (पुणे, १९१३); ओक, एस. व्ही. : ए सर्व्ह ऑफ गीताज इन संस्कृत लिटरेचर (पुणे विद्यापीठाने मान्य केलेला प्रबंध, १९५७; अप्रसिद्ध.)

वि. म. बेडेकर

गुजरातीं तील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, गुजरातीं तील

गुडमन, एच. एन. (जन्म १९०६) : अमेरिकन तत्त्वज्ञ गुडमन, हेन्री नेल्सन. याचा जन्म मॅसेच्युसेट्समध्ये झाला. ते

पेनुसिल्वानिया विद्यापीठात अनेक वर्षे तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक होते. गुडमन नामवादी असल्यामुळे 'विश्व ही एक कल्पनाप्रणाली आहे' ही सत्ताशास्त्रीय उपपत्ति त्यांनी अमान्य केली. त्याच्या मतानुसार जग हे अनुभवाच्या विविध अशा प्राथमिक घटकांनी बनलेले आहे. हे आपले अनुभवसंघात ज्या व्याख्यांच्याद्वारा व्यक्त होतात त्या व्याख्यांच्या साहाय्याने विश्वरचनेचे तंतोतंत वर्णन करणे, हेच गुडमन यांच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचे कार्य होय. वर्ग, जाति अथवा 'सामान्य' यांसारख्या प्लेटोप्रणीत अमूर्त वस्तु ज्यामध्ये गृहीत मानलेल्या आहेत अशा कोणत्याही बुद्धि-कल्पना तत्त्वचिंतनाची साधने म्हणून स्वीकारण्यास गुडमन यांची तयारी नाही. त्यांनी ज्ञानशास्त्रांत तसेच भाषा-तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, गणित आणि वैज्ञानिक उपपत्ति या क्षेत्रांतहि नामवादाच्या तत्त्वाचा उपयोग केला आहे. म्हणूनच, क्वाइन यांच्या प्रमाणे गुडमन यांनीहि संश्लेषक आणि विश्लेषक विधानांमध्ये केल्या जाणाऱ्या भेदावर मर्मभेदक टीका केली आहे. गुडमन यांनी नामवादी दृष्टिकोणांतून प्रतिपादिलेल्या काही विचारांचा, त्याच्या मते, विगामी अनुमानाच्या विश्लेषणासाठी उपयोग होण्यासारखा आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : गुडमन, एच. एन. : दि स्ट्रक्चर ऑफ ॲपिरन्स (केब्रिज, १९५१); : फॅक्ट, फिक्शन अँड फोरकास्ट (लंडन, १९५४).

बी. जी. तिवारी

गुण : दगड, हवा, पाणी यांसारख्या कोणत्याही मूर्त वस्तूला अथवा द्रव्यपदार्थाला गुणधर्म असतातच; किंबहुना त्या पदार्थाची असण्याची रीत म्हणजेच त्याचे गुणधर्म होत. येथे गुणधर्म असा सामासिक जवद वापरला असला तरी गुण आणि धर्म यांच्यांत फरक करावयास हवा. धर्म ही संकल्पना अधिक व्यापक आहे. वस्तूचा प्रत्येक गुण हा तिचा धर्म असतो; पण प्रत्येक धर्म हा गुण असतो असे नाही. पाण्यांत घातल्यावर विरघळणे हा साखरेचा धर्म आहे. त्यास गुण म्हणणे गैर-वाजवी होईल; पण साखरेची गोडी अथवा शुभ्रता हे तिचे गुण होत. असे म्हणता येईल की, धर्म हे स्वातंत्र्यामी असतात आणि इतर पदार्थांच्या अपेक्षेनेहि येतात (जसे - साखरेचे पाण्यांत घातल्यावर विरघळणे); गुण मात्र केवळ स्वातंत्र्यामीच असतात.

दोन विचारधारा : गुण स्वातंत्र्यामी असतात म्हणजे ते द्रव्याच्या आश्रयाने राहतात. गुणाचा आश्रय अथवा आधार जे द्रव्य त्याला गुणांव्यतिरिक्त स्वतंत्र अस्तित्व असते असे म्हणणे चमत्कारिक ठरेल; कारण अशा द्रव्यांचा कोणीच अनुभव घेतलेला नाही. अनुभव येतो तो गोडी, गोलपणा अशा तऱ्हेच्या गुणांचा. हे गुण परिवर्तनशील असतात. फुलाचा रंग उमलतांना एक असतो आणि थोड्या वेळाने तो दुसरा होतो. तो एकसारखा बदलत असतो; पण मानवी बुद्धीला अपरिवर्तनीय, शाश्वत, नित्य वस्तूची ओढ असते; म्हणून गुणाना अथवा नामरूपांना त्यांच्या विकारशीलतेमुळे मिथ्या ठरवून त्यांमागील अक्षर द्रव्य-तत्त्वालाच सत्य मानावे असा एक मतप्रवाह सत्ताशास्त्रात अस्तित्वांत आहे. तसेच, याच्या नेमकी उलट म्हणजे द्रव्यसंकल्पना मिथ्या ठरवून, बौद्ध अथवा ह्यूम यांप्रमाणे केवळ प्रवाही गुणांचेच अस्तित्व मानणारी अनुभववादी विचारधाराहि तत्त्वज्ञानांत प्राचीन कालापासून आहे. गुणांचेच अस्तित्व मानावे; कारण त्यांचाच केवळ अनुभव येतो.

गुणांचा अनुभव येतो म्हणजे नेमके काय होते? 'हें फूल शुभ्र आहे', 'हें वर्फ शुभ्र आहे' वगैरे अनुभवांतून एकाच शुभ्र गुणाची अनेक ठिकाणी प्रतीति येते असे मानावयाचे, की अनेक (शुभ्र) गुण-व्यक्तींचा अनुभव येतो असे समजावयाचे? प्लेटोच्या विचारसरणी-प्रमाणे एकाच शुभ्रत्वाची प्रतीति कमीजास्त प्रमाणांत अनेक व्यक्तींच्या ठिकाणी येते. गुण हा सामान्यस्वरूप असतो सामान्यास व्यक्त करणे हे व्यक्तीचे कार्य होय. सामान्य हे त्याच्या विशुद्ध स्वरूपात केवळ बुद्धिगम्य होय. इद्रियाना प्रतीति येते ती जडाच्या संसर्गाने शबल झालेल्या सामान्याची, सामान्याच्या अस्पष्ट प्रतिभाची. याच्याउलट, न्याय-वैशेषिक मताप्रमाणे, गुणाचा अनुभव गुण-व्यक्ति म्हणून येतो. 'हें फूल शुभ्र आहे' या ठिकाणी शुभ्रत्वाचा अनुभव नसतो; 'शुभ्र'चा असतो. अनेक शुभ्र गुणांच्या ठिकाणी मिळून 'शुभ्रत्व' हे सामान्य राहते; पण 'शुभ्र' या अनुभवातून शुभ्रत्व हा अनुभव निराळा होय. गुणवाची विधेयतात विधेय सामान्यरूप असते की व्यक्तिरूप असते हा तात्त्विक प्रश्न या चर्चेत अनुस्यूत आहे.

गुणांमध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम अशी विभागणी पाश्चात्य परंपरेत रुढ आहे. तिची मुखात डेमाँक्रिटसच्या अणुवादात आहे. देकातनेहि ती उपयोजिली. लॉकने तिला व्यवस्थित रूप दिले; पण प्राथमिक आणि दुय्यम गुण ही शब्दयोजना सर्वप्रथम रॉबर्ट वॉडल याने केली होती.

प्राथमिक व दुय्यम गुण : (अवकाशांतील) विस्तार, आकृति, गति अथवा स्थिति, संख्या व घनता हे पाच प्राथमिक गुण होत; आणि रंग, रस, गंध, ध्वनि, उष्ण अथवा शीत, स्पर्श इत्यादि कितीतरी दुय्यम गुण होत. प्राथमिक गुण हे द्रव्यपदार्थांमध्ये अंतर्भूत असतात. जसे ते आपणास प्रतीयमान होतात, तसेच ते पदार्थांत असतात; पण दुय्यम गुण हे केवळ मनोविश्र्वांत असतात. वस्तुगत प्राथमिक गुणांच्या प्रचयामुळे (आणि त्या त्या पदार्थांतील काही शक्तीमुळे) दुय्यम गुणाची प्रतीति येत असते.

या विभागणीच्या बुडाशी अशी कल्पना आहे की, दुय्यम गुणांचे स्वरूप इंद्रियांच्या विशिष्ट अवस्थेवर अवलंबून असते (उदा.-पडसें आलें असल्यास गंधप्रतीति येत नाही; ताप आल्यावर जिन्नस वेचव लागतात), तर प्राथमिक गुण इंद्रिय-स्थिति-निरपेक्ष असतात तसेच प्राथमिक गुणांचे (उदा.-प्रकाशलहरीच्या लांबी-रुंदीचे) मोजमाप घेता येते; पण दुय्यम गुणांचे (उदा.-रंगप्रतीतीचे) मापन करता येत नाही. अर्थात् विज्ञानाच्या दृष्टीने प्राथमिक गुणच महत्त्वाचे ठरतात. विभागणीची ही बैठक चूक आहे असे वकलेंने दाखवून दिले. एक तर रंग अथवा स्पर्श या तथाकथित दुय्यम गुणांच्या प्रतीतीशिवाय विस्तारासारख्या प्राथमिक गुणांचे ज्ञानच होणार नाही; आणि दुसरे म्हणजे प्राथमिक गुणमुद्धा ज्ञात-स्थिति-सापेक्ष असतात. पाहणाऱ्याने स्थान बदलले की समोरच्या टेकडीची आकृति निराळी दिसू लागते.

न्यायवैशेषिक दर्शनांत गुणांची सख्या चोवीस अशी निश्चित केली जाते. त्याला काही तात्त्विक आधार दिसत नाही. ते चोवीस गुण पुढील-प्रमाणे होत : रूप, रस, गंध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, सस्कार.

संदर्भ-ग्रंथ टेलर, ए ई . एलिमेंट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३; आ. १३, १९५३), अभ्यंकर, वा संपा. : श्रीमत्सायण-माधवाचार्यप्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह (पुणे, १९२४).

श्री. ह. दीक्षित

गुण (सांख्यमत) : सांख्यमताप्रमाणे विश्वांतील सर्व घडा-मोडी हा प्रकृतीचा व्यापार होय. सत्कार्यवादाच्या सिद्धान्तानुसार जगांतील नाना घटकात आणि पदार्थात जे काही अनुभवास येते ते सर्व त्याचे मूल्यकारण जी प्रकृति तिच्यात असले पाहिजे अनुभवविश्वांतील पदार्थाचे सर्वसंग्राहक वर्गीकरण साख्यानी सत्त्व, रजस् व तमस् या तीन गुणामध्ये केले, म्हणून या तीन गुणांना त्यानी प्रकृतीचे घटक मानले त्याच्या मते जगातील प्रत्येक पदार्थ या तीन गुणांच्या भिन्न-भिन्न प्रमाणातील मिश्रणांनी बनला आहे; व सृष्टीत जे जे काही घडले त्याचे अंतिम कारक-घटक हे तीन गुण होत.

त्रिगुणामध्ये केलेले हे वर्गीकरण फार व्यापक आहे. साहजिकच गुणांचे अर्थ फार लवचिक आहेत. सर्वप्रथम लक्षात येतात ते अर्थ नैतिक स्वरूपाचे आहेत नैतिक दृष्टिकोणातून व्यक्तीचे सात्त्विक, राजस व तामस असे गट पडतील इतकेच नव्हे तर नैतिकतेचे हे अंश ज्याने बांधत होतात अशा आहारादिकांचेहि सात्त्विक, राजस, तामस असे प्रकार भगवद्गीतेत केलेले आहेत.

सत्त्व सुखात्मक, रजस् दुःखात्मक व तमस् हे विषादात्मक अथवा मोहात्मक आहे असा साख्यसिद्धान्त आहे. येथे सुखात्मक, दुःखात्मक इत्यादींचे अर्थ सुखकारक, दुःखकारक इत्यादि होऊ शकतील. विषाद अथवा मोह ही अवस्था दुःखाच्याहि पलीकडील म्हणजे मनुष्याच्या अधःपाताची परिसीमा अशी मानावी लागेल. सत्त्व हे उसळणारे व ज्ञानास उपकारक, रजस् हे प्रेरक आणि क्रियावान् व तमस् हें जड आणि ज्ञाननिरोधक अशीहि त्या तीन गुणांची कार्ये सांगितली आहेत. आणखीहि कित्येक प्रकारे गुणांची कार्ये आणि स्वरूपे सांगता येतील. ब्रजेन्द्रनाथ सील यांनी सत्त्व म्हणजे मन, रजम् म्हणजे ऊर्जा व तमस् म्हणजे जडद्रव्य असे अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अखिल सृष्टि-व्यवहाराचे उपपादन या तीन गुणाकडून व्हावयाचें असल्याने त्याचे अर्थ व्यापक करावे लागणारच.

गुण कां म्हणावयाचे ? : हे तीन गुण प्रकृतीचे असे म्हटले. त्याचा अर्थ असा नव्हे की, या तीन गुणांशिवाय प्रकृति म्हणून काही धर्म पदार्थ शिल्लक राहतो. गुण हे प्रकृतीचे घटक आहेत, गुणधर्म नव्हेत. मग त्यांना 'गुण' कां म्हणावयाचे ? अशी शक्यता आहे की, पुरुषापासून प्रकृति वेगळी काढली ती गुणाच्या परिवर्तनशील स्वभावामुळे, अनुभवातील गुणात्मक भाग नित्य भागापासून वेगळा करण्यासाठी. अशा रीतीने प्रकृति गुणमयी ठरल्यावर तिच्या घटकांना गुण म्हणजे योग्यच आहे. दुसरी शक्यता अशी : प्रकृति ही जणू दोरखंडाप्रमाणे, पुरुषाला वद्ध करते. दोरखंडाचे अवयव ज्या दोऱ्या त्यांना 'गुण' असा शब्द आहे; म्हणून प्रकृतिरूपी दोरखंडाच्या दोऱ्यांना गुण म्हणण्यांत आले. तिसरा एक संभव आहे, प्रकृतीला प्रधान अशीहि संज्ञा आहे; म्हणून सर्वध प्रकृतीच्या अपेक्षेने तिचे घटक गौण ठरतात म्हणून ते गुण.

संदर्भ-ग्रंथ : सूर्यनारायण शास्त्री, एस एस. अनु. व संपा. :

दि साख्यकारिका ऑफ ईश्वरकृष्ण (मद्रास, १९३०; सुधा. आ. ३, १९४२).

श्री. ह. दीक्षित

गुण व द्रव्य : स्वरूप : पहा : द्रव्य व गुण : स्वरूप.

गुलावराव महाराज (१८८१-१९१५) : अमरावती जिल्ह्यात माधान गावी मोहोड नांवाच्या पाटलाच्या कुळांत गुलावराव महाराजांचा जन्म ८ जुलै १८८१ रोजी झाला. बाळपणीच ते आधळे झाले; पण जन्मजात विलक्षण प्रज्ञाशक्तीमुळे लौकिक शिक्षणाचा गंधर्हि नसतांना ते विविध विषयांवर काव्यमय भाषेत बोलत. त्याच्या सूक्तिरत्नावली ग्रंथाचे १८ भाग आज प्रसिद्ध असून त्यांतील अलौकिक ज्ञान पाहून आजहि मोठमोठे विद्वान् आश्चर्याने तोंडात बोटें घालतात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना श्रीमहाराज वडील समजत व स्वतःला गोपी समजून श्रीकृष्णाला ते पति मानीत असत. वयाच्या ३४ व्या वर्षी महाराज समाधिस्थ झाले (२० सप्टेंबर १९१५)

तत्त्वज्ञान : जीवेश्वरैक्य प्रतिपादन करणारे शांकर तत्त्वज्ञान महाराजांना संमत असून, अद्वैत दर्शेतहि भक्ति राहते असे त्यांचे मत होते. पारमार्थिक सत्ता परब्रह्माची असून जगताची सत्ता प्रातिभासिक आहे; म्हणून परब्रह्मावर जगत् विवर्तरूप असून भ्रमाचा तो परिणाम आहे. प्रतिविवरूप जीव असून विवर्भूत परमेश्वर आहे. ज्ञानोत्तर देहपात होईपर्यंत प्रतिविवरूप जीव ज्ञान्याच्या अपेक्षेने, विवर्भूत परमेश्वर ज्ञान्याच्या भक्तीचे आलंबन होऊ शकतो शांकर तत्त्वज्ञानांतील दृष्टिसृष्टिवाद स्वीकारूनदेखील ज्ञानोत्तर भक्ति सिद्ध होऊ शकते.

अनध्यस्त-विवर्ताचा नवीन सिद्धान्त : जीवजगतादिकांचे कारण सच्चिदानंदरूप परब्रह्म असल्याकारणाने जीवजगतादि परब्रह्मावर विवर्त असून त्यांचे स्वरूप रज्जुसर्प किंवा सुवर्णालंकार यांचाप्रमाणे आहे असे शांकर वेदान्तांत मानले आहे. रज्जुसर्प व सुवर्णालंकार या दोन उदाहरणांचा विचार केल्यास त्यांत थोडा तात्त्विक भेद असल्याचे मात्र दिसून येते. अधिष्ठानरूप रज्जुचें ज्ञान लोपत्याशिवाय रज्जूवर सर्पाचा भास होत नाही; पण सुवर्णालंकारात अधिष्ठानरूप सुवर्णाचें ज्ञान कायम राहून अलंकार भासतात. या वैलक्षण्याला धरूनच महाराजांनी पहिल्याला अज्ञानमूलक किंवा अध्यस्तविवर्त व दुसऱ्याला ज्ञानमूलक किंवा अनध्यस्तविवर्त अशा संज्ञा दिल्या आहेत. विवर्त अशा रीतीने अध्यस्त व अनध्यस्त असा दोन प्रकारचा आहे. जगत् अध्यस्तविवर्त असून परमेश्वर व त्याचे श्रीकृष्णादि अवतार अनध्यस्त-विवर्तरूप आहेत. हे सगुण, सच्चिदानंदरूप ब्रह्माचे ज्ञान कायम ठेवून, सुवर्णालंकाराप्रमाणे भासत असल्यामुळे ज्ञानोत्तरहि ज्ञान्याच्या प्रेमाचा विषय होऊ शकते. जगताप्रमाणे हे सगुण ज्ञाननाशय नाही ब्रह्मज्ञानानंतर अज्ञानरूप विपरीत धर्मात्मक जगत् नाहीसे होतें; व त्या-जगी नामरूपात्मक सर्व जगत् सच्चिदानंदरूप भासतें. अध्यस्तविवर्तच अशा रीतीने अनध्यस्तविवर्तात ज्ञानोत्तर परिणत होतो.

नित्यमुक्त रामकृष्णादि सगुण परब्रह्मरूप असल्याकारणाने परब्रह्माचें ज्ञान कायम ठेवून ते भासते; म्हणून ते मायाजन्म पांचभौतिक म्हणतां येत नाही. सुवर्णालंकाराप्रमाणे ते अनध्यस्त-विवर्तरूप असून

निर्गुण ब्रह्मादितकेंच शुद्ध असल्याकारणाने ज्ञान्यालाहि ते सेव्य होऊं शकतें. अधिष्ठानाला घेऊन उठणारा भास पृथक्सत्ताशून्य असल्यामुळे यात पूर्ण अद्वैत आहे. अभिन्नसत्ताकत्व म्हणजेच अद्वैत. ज्ञानोत्तर मुक्तीचें स्वरूप अद्वैतवेदान्तांत पंचमप्रकारक मानलें आहे त्याचें शास्त्रीय विवेचन अनध्यस्त-विवर्त या शब्दाने होऊं शकते. ज्ञानपूर्व विरोधी भासणाऱ्या सगुण - निर्गुण, द्वैत - अद्वैत इत्यादि सर्व विरोधी गोष्टींचा समन्वय महाराजांनी अनध्यस्त-विवर्त या एका शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दाने करून ज्ञानोत्तर भक्तीला शास्त्रीय बैठक दिली आहे. शाकर-तत्त्वज्ञानांत त्यांनी ही मौलिक विचारांची भर घातली आहे. याचें शास्त्रीय प्रतिपादन प्रेमनिकुंज नांवाच्या आपल्या ग्रंथातून त्यांनी केले आहे

गोपीभाव किंवा मधुराभक्ति : भगवंताच्या ठिकाणी आत्मवत् प्रीति करणें याला 'परमप्रेम' म्हणतात. प्रेमांतील 'मी' व 'माझे' (त्यालाच 'अहंता' व 'ममता' ही दुसरी नावें आहेत) हे दोन्ही अंश ज्या ठिकाणी एकरूप झाले असतील त्याच ठिकाणी परम-प्रेम होऊं शकतें. शांकरवेदान्ताशिवाय इतर सर्व मतांत द्वैताचा स्वीकार केला असल्याकारणाने, अहंता व ममता हे दोन्ही भगवंताच्या ठिकाणी एकरूप होऊं शकत नाहीत; म्हणूनच परमप्रेम शांकरवेदान्तांतच संभवते; असें श्रीमहाराजांचें म्हणणें आहे.

अंतःकरणांत उठणाऱ्या सर्व वृत्तींना आधार ज्याप्रमाणे निर्गुण ब्रह्म असते, त्याचप्रमाणे सर्व वृत्तींचे आलंबन सगुण भगवंताला करणें याला 'गोपीभाव' किंवा 'मधुराभक्ति' म्हणतात. लालन, वात्सल्य, सख्य इत्यादि नात्यांनी होणाऱ्या प्रेमांत विशिष्ट वृत्तीच भगवंताच्या ठिकाणी समर्पण होऊं शकतात. माधुर्य किंवा पतिपत्नी या नात्याने होणाऱ्या प्रेमांत सर्व वृत्तींचें आलंबन सगुण भगवान् होतो. हें प्रेम अद्वैत ज्ञान वाणल्या-नंतरच होतें, तत्पूर्वी नाही. महाराजांनी आपल्या सर्व ग्रंथांतून या माधुर्य-प्रेमाचे शास्त्रोक्त प्रतिपादन सविस्तर केलेले आहे. त्यांनी प्रवर्तित केलेल्या संप्रदायाला त्यामुळेच 'मधुराद्वैत' संप्रदाय म्हणतात.

जयदेव व विद्यापति यांच्या काव्यांतून मधुराभावाचें वर्णन आलेलें आहे; पण अद्वैत तत्त्वज्ञानाची बैठक त्याला असलेली दिसत नाही. प्रेमाचा स्वभाव सर्वत्र सारखाच असल्याकारणाने प्रीतीचा आविष्कार या दृष्टीने मात्र मधुराद्वैताशी त्याचें साम्य आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : गुलावरावमहाराज : सूक्तिरत्नावली, प्रथम यष्टि (नागपूर, १९०६);— : सूक्तिरत्नावली, दशम यष्टि - प्रेमनिकुंज (नागपूर, १९१८);— : समग्र ग्रंथावली - संप्रदाय सुरतरु, २ भाग (आ. २, नागपूर, १९३३; नाशिक, १९३८).

वा. ना. पंडित

गूढ वा द : इंद्रियें आणि बुद्धि यांच्याद्वारा मिळणाऱ्या ज्ञानाचे जे सर्वसाधारण प्रकार आहेत त्यांच्यापलीकडील एकरूपतेच्या प्रत्यक्ष व प्रभावी अनुभूतीने सत्तेचा अंतिम गाभा माणसाला काही वेळा प्राप्त होऊं शकतो आणि तसा होतो, असा जो विश्वास त्याला 'गूढवाद' असे म्हणतात. बहुतेक धर्मांमध्ये त्याचा उदय झाला; आणि त्यांतील श्रेष्ठ धर्मांमध्ये - भारतांत (उपनिषदें, योग, अद्वैत, भक्ति), चीनमध्ये (लाओत्सेचा ताओवाद), ग्रीसमध्ये (ऑफिशम, प्लेटो, गूढवादी

पंथ, ज्ञानवाद, नवप्लेटोवाद), बौद्ध धर्मांमध्ये (हीनयान ते जैन), ख्रिश्चन धर्मांमध्ये (पन्नासहून जास्त नामवंत गूढवादी), यहूदी धर्मांमध्ये (फायलो, कवाला, हेंसिडिम म्हणजे श्रद्धावान्), जैन व शीख धर्मांमध्ये तर त्याला विणप महत्त्व प्राप्त झाले तथापि, गूढ-वादाचें वैचारिक उगमस्थान, मूलतः भारतांत किंवा ग्रीसमध्ये दृष्टो-त्पत्तीस आले; आणि त्यामधून गूढवादाचे बहुतेक सर्व प्रवाह निष्पन्न झाले आहेत. गूढवादाचें जें प्रमुख लक्षण आहे त्याची, म्हणजे समाधीची, आनुभविक सत्यता मान्य करण्याच्या वावतीत या सर्व प्रवाहांचे एकमत आहे. मात्र, त्या अनुभवाच्या आशयाचे विवरणाच्या वावतीत किंवा गूढवादी आनुभविकांनी स्वतः केलेल्या निवेदनाच्या वावतीत त्यांच्या-मध्ये मतभेद आहेत.

अस्तित्वाचा गाभा कशा प्रकारे अनुभवला जातो याचे प्रतिपादन वेगवेगळ्या विचारवंतांनी अनुक्रमें खालीलप्रमाणे केलें आहे : पूर्णपणे शून्य किंवा धर्मरहित (बौद्ध), सर्वज्ञ, परंतु ईश्वर नसलेला आत्मा (जैन, निरीश्वरवादी सांख्य), सत्तेच्या सर्व आविष्काराच्या अतीत (प्लॉटिनस), सर्वांचा कारणीक नियम (ताओवादी), ब्रह्मन्-आत्मन् म्हणून ज्याचा निर्देश करता येईल असें अमूर्त पण परिपूर्ण पूर्णत्व (उपनिषदें, अद्वैती), पूर्णपणें एकत्व व साधेपणा असूनहि त्रिमूर्ति असलेला ईश्वर (सनातनी ख्रिश्चन), निःशब्दता आणि पिता (ज्ञेयवादी), अल्ला हा अनन्य ईश्वर (सूफी), कमी-जास्त प्रमाणात मानुपीकरण केलेला परमेश्वर (भक्त). ही विवरणां-तील जी विविधता आहे तिचें स्पष्टीकरण अनेक प्रकारें केलें जाते. उदा - खोलवर असलेल्या मतैक्याचे कृत्रिम वाह्यांग (राधाकृष्णन आणि आधुनिक हिंदु), किंवा गूढ अनुभवामध्ये असणाऱ्या प्रमाद-शीलतेचा व विपयिसापेक्षतेचा परिणाम (बुद्धिवादी मानसशास्त्रज्ञ); किंवा गूढ अनुभूति आणि तिचें वैचारिक आविष्करण यांच्यामध्ये असणाऱ्या मूलभूत भेदाचा परिणाम (श्युअर आणि काही इतर ख्रिश्चन पंडित) मज्जा-विकृतीमध्ये घडणारे मानसिक अवस्थांचे काही आविष्कार व मादक द्रव्यांच्या सेवनाने उद्भवलेली उन्मनी अवस्था आणि गूढ अनुभव यांच्यांतील साधर्म्यामुळे तथाकथित गूढवादी वर्तणुकीमधील सत्य कोणते आणि असत्य कोणतें हे ठरवितांना अतिशय काळजीपूर्वक विचार करणें अवश्य आहे. योगाचरणाने ज्या दैवी शक्ति किंवा सिद्धि प्राप्त होतात, त्या वास्तविक पाहता योगाचरणास सुरुवात करणाऱ्या साधकाच्या प्रगतीच्या खुणा आहेत आणि त्या इतरत्रहि गूढवादाच्या प्रारंभिक अवस्थेत दिसून येतात; परंतु सत्याच्या दृष्टीने असणारी त्यांची अप्रस्तुतता योगमार्गाच्या गुरुपरंपरेने प्रतिपादन केली आहे. सर्व प्रकारच्या मानवी कारणभावाहून ज्यांनी पराविद्या भिन्न केली आहे त्या शकराचार्यांनी आणि दैवी अनुग्रहाच्या आवश्यकतेचा आग्रह (कठोपनिषदापासून, २, २०-२३) धरणारे भक्त यांनी, केवळ योगमार्गाच्या नियमाचे पालन केल्याने गूढवादाच्या उच्च स्तरावर जातां येतें. असा जो योगदर्शनाचा दावा आहे त्यालाच आक्षेप घेतला आहे. ख्रिश्चन धर्मांमध्ये, संपादित (योगसदृश आचारधर्मां) गूढ अनुभव आणि प्रेरित (दैवी कृपेने) गूढ अनुभव या दोहोत फरक केला जातो. भारतात मोक्षकारक ज्ञानाच्या पातळीचे गूढ ज्ञान ह्या जीवनामध्येच (जीवन्मुक्ति) प्राप्त करून घेतां येते असे मानले जातें. ह्याउलट ख्रिश्चन, गूढवादी आणि ईश्वरवादी असें मानतात की, ह्या

जीवनात प्राप्त झालेले अगदी उच्च कोटीचे गूढ 'ज्ञान' ही पारलौकिक जीवनात मिळणाऱ्या 'आनंद-दर्शनाची' केवळ एक झलक असते. गूढवादाची ही विविध रूपे आणि मूल्यमापने याच्यातील फरक, गूढवादाची उपेक्षा न करतां बौद्धिक चिकित्सा झाली पाहिजे ह्या आवश्यकतेकडे आपले लक्ष वेधतो, तथापि चिकित्सेच्या अंती यथार्थ ठरलेला गूढवाद अशा प्रकारच्या अनुभवाचे वर्णन करतो की, त्यापुढे बुद्धीचा आत्यंतिक संशयवाद निष्प्रभ ठरतो वर्गसंनने माडलेल्या ह्या विचारांशी आपणास सहमत होता येईल.

यतित्ववाद आणि वैराग्य : गूढवादाचा यतित्ववाद आणि वैराग्य याच्याशी संबंध आहे. प्राणायाम किंवा त्यासारख्या काही आचार-धर्मांचा गूढवादात समावेश होऊ शकेल; परंतु मनाची एकाग्रता आणि चिंतनांतून उद्भवणारी समाधि हेच गूढवादाचे खरे सार आहे. योगाची अष्टांग-व्यवस्था, त्यातील योगमार्गाची विशेष अशी क्रमांक ३ व ४ ची अंगे वगळतां, रुयस ब्रेक, सेंट तेरेसा किंवा सेट जॉन ऑफ दि क्रॉस ह्या पाश्चात्य गूढवाद्यांनी दिलेल्या विश्लेषणाशी जुळणारी आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि ही आठ योगांगे आहेत (योगसूत्र २, २९). "ज्या वेळेस केवळ ध्यान-विषय नित्य प्रकाशमान असतो (अर्थमात्रनिर्भासम्) आणि स्वतःचे रूप शून्य केले जाते (स्वरूपशून्यम्) तेव्हा त्याला समाधि म्हणतात" (योगसूत्र ३, ३). अशा प्रकारे "समाधि म्हणजे व्यावहारिक अभावात्मकता आणि पारमार्थिक भावात्मकता याचा संयोग असतो" (जे मारेशाल) गूढवादाचे जे विविध संप्रदाय आहेत त्याचे विचार अशा प्रकारच्या व्याख्या संकलित (सूत्रबद्ध) स्वरूपात मांडतात. ह्याला अपवाद फक्त बौद्धांचा. कारण गूढवादाच्या परमोत्कर्षाची निर्वाण-अवस्था ही केवळ व्यावहारिक सत्ताशून्यतेची अवस्था नसून पारमार्थिक (अनुभवातीत) सत्ताशून्यतेचीहि अवस्था आहे, असे ते वारंवार स्पष्टपणे सांगतात.

गूढानुभव हा एक अनुभव असल्यामुळे 'अभावात्मक ईश्वरवाद' ह्या केवळ सिद्धान्तापेक्षा त्याच्यात काहीतरी अधिक आहे अनेक महान् तत्त्वज्ञांच्या विचारसरणीवर गूढवादाचा सखोल ठसा उमटला आहे; आणि त्या तत्त्वज्ञांच्या अभावात्मक ईश्वरवादाला त्याने अनेक वेळां प्रेरणा दिली आहे. गूढवादापासून तत्त्वज्ञानाची फारकत झाल्यास ते निष्प्रभ, प्रेरणाशून्य आणि दुर्बल होईल. उलट त्यांत गूढवादाचा अंतर्भाव झाल्यास त्याची विलक्षण व भरीव प्रगति होऊन तो एक हितकर उपक्रम ठरेल.

संदर्भ-ग्रंथ . झेह्नर, आर. सी. : मिस्टिसिझम, सेक्रेड अँड प्रोफेन (ऑक्सफर्ड, १९५७); — हिंदु अँड मुस्लिम मिस्टिसिझम (लंडन, १९६०); रानडे, आर. डी. : इंडियन मिस्टिसिझम — मिस्टिसिझम इन महाराष्ट्र (पुणे, १९३३); इंज, डब्ल्यू. आर. : क्रिश्चन मिस्टिसिझम (लंडन, १८९९); स्मिथ, एम. : स्टडीज इन लॉ मिस्टिसिझम इन दि निअर अँड मिडल ईस्ट (लंडन, १९३१); मारेशाल, जे. : स्टडीज इन दि सायकॉलॉजी ऑफ मिस्टिस, अनु. ए. थोरोल्ड (लंडन, १९२७).

आर. व्ही. डत्सेट

गृहीतकें : सर्व वैज्ञानिक संशोधनाचा हेतु सृष्टि-घटना-वट्टलच्या सामान्य नियमांचा शोध व प्रस्थापना हा असतो. निरीक्षणे, अभ्युपगम, निकषण या प्रक्रिया; आणि विविध स्वरूपाच्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष विगमन-पद्धतीत वैकासिक, तौलनिक, सभब-संख्यामान इत्यादि पद्धती वैज्ञानिक संशोधनात वापरल्या जातात. विविध स्वरूपाच्या विशिष्ट वस्तु-व्यक्ति-घटना याच्या अभ्यासापासून वैज्ञानिक संशोधनाचा प्रारंभ होतो; आणि निसर्गविषयक सामान्य सिद्धान्तने किंवा नियम यांत त्याची परिणति होते.

हे नियम किंवा सिद्धान्तने तयार करण्याच्या वैज्ञानिक विचारामागे काही पायाभूत तत्त्वे स्वीकारलेली आढळतात. त्यांनाच 'गृहीतके' असे म्हणतात. उदा.— 'हें विश्व किंवा सृष्टि ही एक सुसंबद्ध किंवा सुसंगत घटनाप्रणाली असून ती बुद्धिगम्य आहे.' हें सामान्यविधान किंवा सिद्धान्तन मानवाच्या सर्व शास्त्रीय व तात्त्विक जिज्ञासेचा पाया होय. अशी सिद्धान्तने निसर्गाचे नियम नव्हेत; कारण ती सृष्ट घटनाच्या निरीक्षणावर आधारलेली नसतात. अशी सिद्धान्तने म्हणजे निसर्गविषयक अभ्यासामागील मानवी बुद्धीतून किंवा अनुभवांतून स्फुरलेल्या मौलिक श्रद्धा होत. त्याचे स्वरूप अनुभव-निरपेक्ष, वैचारिक सिद्धान्तनाचें असते. निसर्गविषयक नियम म्हणजे त्यावर आधारलेली सृष्टघटनाविषयक सामान्य विधाने होत.

शास्त्रीय विचारांत घटना, अभ्युपगम, नियम, उपपत्ति व तत्त्वे या वैचारिक परिवर्तनांचा वापर केला जातो. घटना ही विशिष्ट किंवा वैयक्तिक स्वरूपांत प्रत्यक्ष घडणारी वा अस्तित्वात असणारी वस्तुस्थिति होय. अभ्युपगम-कल्पना म्हणजे अपूर्ण पुराव्यावर आधारलेली, रीतसर निकषण न झालेली, घटनेच्या कारणासंबंधीची उपपादक कल्पना होय. ह्याच अभ्युपगम कल्पनेचें निकषण झाल्यावर वा तार्किक सिद्धता झाल्यावर तिचे रूपांतर निसर्गविषयक सत्य-स्वरूपाच्या सामान्य विधानात होतें. ह्यालाच 'नियम' किंवा 'सिद्धान्त' म्हणतात. उपपत्ति म्हणजे अंशनिकपित स्वरूपाची, विशाल व्याप्तीची उपपादक कल्पना होय. उपपत्तीस उपलब्ध आधार भरपूर असला तरी तर्क-प्रस्थापित सिद्धान्ताचे स्वरूप तिला आलेले असत नाही.

फळ झाडावरून खाली पडणें, ही घटना होय. तीमागील कारणाचा शोध घेतांना तयार होणारी उपपादक कल्पना म्हणजे अभ्युपगम होय. तिचेंच तर्कप्रस्थापित स्वरूप म्हणजे गुह्यत्वाकर्षण-सिद्धान्त होय. तर 'द्रव्य-अक्षयता', 'शक्ति-अक्षयता' ह्या भौतिक शास्त्राच्या क्षेत्रातील उपपत्ति होत. जडवाद, चिद्वाद ह्या तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील विश्वस्वरूपविषयक उपपत्ति होत.

या उपपत्ति अनुभवांतून व अनुभवाच्या उपपादनाकरिता स्फुरणाऱ्या आणि अनुभवाच्याहि पलीकडे जाणाऱ्या कल्पना होत; पण त्यांना 'तत्त्वे' म्हणतां येत नाही. तत्त्वे जरी अनुभवांतून स्फुरलेली असली तरी ती अनुभवाच्या उपपादनापेक्षा वैचारिक व्यवस्थेसाठी निर्माण होतात. सापेक्षतावाद किंवा उत्क्रांतिवाद या उपपत्ति होत, तर कारणकल्पना वा निसर्ग-एकविधता-सिद्धान्त ही तत्त्वे होत.

तत्त्वांचे प्रकार : तत्त्वे दोन प्रकारची असतात : (१) स्वतः-प्रमाण तत्त्वे, (२) गृहीत तत्त्वे.

(१) ज्या सामान्य विधानास किंवा सिद्धान्तास तर्कदृष्ट्या मुद्दाम सिद्ध किंवा प्रस्थापित करावें लागत नाही, ज्याचा स्वीकार अनिवार्य असतो, अस्वीकार, अशक्य व अतर्क्य असतो त्यांना 'स्वतःप्रमाण तत्त्वे' म्हणतात (पहा : ज्ञानतत्त्वे, विचार-नियम). त्याच्या सिद्धीस वेगळें प्रमाण लागत नाही, तर ती स्वतःच स्वतःचें प्रमाण किंवा सिद्धि वनण्यास योग्य असतात. उदा.- १. 'अंशो हा अशापेक्षा मोठा असतो'. २ 'एकाच सामान्य परिमाणाशी समान असणारी दोन परिमाणे परस्पराशी समान असतात.' १ आत्मैक्य सिद्धान्त, २ अविरोध सिद्धान्त, ३ विमध्य सिद्धान्त, ४ युक्तकारक सिद्धान्त - हे निगामी तर्कशास्त्रातील मौलिक विचार-नियम म्हणजे स्वतःप्रमाण तत्त्वे होत ही स्वतःप्रमाण तत्त्वे सार्वत्रिक मूलभूत, अनिवार्य, स्वयसिद्ध, अनुभव-निरपेक्ष वा अनुभवपूर्व, व आकारिक स्वरूपाचीं असतात. सर्व प्रकारच्या वैचारिक प्रक्रियांचे सर्वसामान्य आदर्शक नियंत्रण करणारी ही तत्त्वे असतात त्यांचे स्वरूप, घटना, अभ्युपगम, नियम, उपपत्ति यासारखे नसते ती सृष्टि-निरीक्षणावर आधारलेली नसतात. ती मानवी बुद्धीची स्फुरणे होत. त्यांना सिद्ध करावे लागत नाही व करतांहि येत नाही ती स्वतःसिद्ध असून इतर विधानांच्या सिद्धीस मूलाधार असतात.

(२) गृहीतकें . गृहीतकाचें स्वरूप तत्त्वाचेंच असले तरी ती स्वतःप्रमाण तत्त्वे नव्हेत शिवाय त्याची नेहमीच्या अर्थाने सिद्धीहि करतां येत नाही, मात्र ती गृहीतके स्वतःसिद्ध नसली किंवा त्याची सिद्धता करतांहि येत नसली, तरी त्यांची स्वीकृति शास्त्रीय आणि वैचारिक व्यवस्थेसाठी आवश्यक असते. विगमनात्मक विचार-प्रक्रिया ही कारण-सिद्धान्त व एकविधता-सिद्धान्त या गृहीतकांवर आधारलेली असते. त्यांना विगमनाची गृहीतकें, विगमनाचे आकारिक आधार किंवा विगमनाची तात्त्विक अधिष्ठाने म्हणतात. जर त्याचा अस्वीकार केला तर सृष्टीत चमत्कार घडतात. सृष्टीतील घटना कारणाशिवाय घडू शकतात किंवा सृष्टि ही एक विसंगत घटनाप्रणाली आहे, असे मानावे लागेल. त्यामुळे सर्व शास्त्रीय विचारात गोंधळ निर्माण होईल; म्हणूनच त्यांचे प्रामाण्य गृहीत धरावे लागते. जर त्याची सिद्धता करण्याचा प्रयत्न केला तर त्यामध्ये अनेकविध स्वरूपाचे तर्कदोष निर्माण होतात ह्या गृहीतकांचे स्वरूप, परस्परसंबंध, स्थान व महत्त्व याची सविस्तर चर्चा स्वतंत्र लेखांत आलेली आहे (पहा : विगमन - पूर्वगृहीतके). या सिद्धान्ताना गृहीतके म्हणून मान्यता दिल्याशिवाय शास्त्रीय ज्ञानव्यापार शक्य होत नाही त्यांचा अस्वीकार 'अनवस्था प्रसंग' निर्माण करतो; म्हणूनच या गृहीतकाना शास्त्रीय ज्ञानाचा मूलाधार किंवा शास्त्रीय विचारामागील मौलिक श्रद्धा म्हणून स्वीकारावे लागते.

निसर्ग-शास्त्राप्रमाणेच नीतिशास्त्रासारख्या आदर्शक शास्त्रांमध्येहि काही गृहीतके स्वीकारावी लागतातच. कादने आपल्या नीतिशास्त्र-मीमासेत : (१) आत्म्याचे स्वातंत्र्य, (२) आत्म्याचे अमरत्व, (३) ईश्वराचे अस्तित्व अशी गृहीतके मानलेली आहेत. आत्म्याचें स्वातंत्र्य किंवा संकल्पना-स्वातंत्र्य मान्य केल्याशिवाय नैतिक मूल्यमापन, कर्तव्य, जबाबदारी, नैतिक विकास यांना अर्थ राहत नाही. या नीति-

शास्त्रीय गृहीतकाची चर्चाहि स्वतंत्र लेखात आलेली आहे. (पहा : आत्मस्वातंत्र्य; नैतिक स्वातंत्र्य इत्यादि)

मात्र काही प्रसंगी दोन भिन्न ज्ञानशाखातील गृहीतकांमध्ये वैचारिक विरोध निर्माण होतो. उदा -भौतिक शास्त्राने स्वीकारलेला कारण-सिद्धान्त नियंत्रणवाद निर्माण करतो जर व्यक्तीच्या जीवनातील सर्वच घटना कारण-कार्य-नियमाने नियंत्रित होत असल्या, तर आत्म-स्वातंत्र्य वा नैतिक स्वातंत्र्य या कल्पनांना बाध येतो तसेच हिंदु-धर्म तत्त्वज्ञानातील कर्मसिद्धान्त हा नैतिक स्वातंत्र्यास विरोधी आहे काय, असाहि प्रश्न निर्माण होतो या व अशासारख्या वैचारिक समस्या त्या त्या विशिष्ट ज्ञानशाखेमध्ये सोडविल्या जात नाहीत; कारण त्या विशिष्ट ज्ञानशाखेतील सिद्धान्ताने व नियम ह्याची उभारणी त्या विशिष्ट गृहीतकाच्या प्रामाण्यस्वीकृतीवर झालेली असते अशा वेळी विविध ज्ञानशाखातील गृहीतकांमध्ये येणारा विरोध समजावून घेऊन त्याचें विश्लेषण व वैचारिक व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी तत्त्व-विज्ञान किंवा सत्ताशास्त्र या ज्ञानशाखेवर येते, कारण या ज्ञानशाखेमध्ये विश्वाचे स्वरूप व अनुभव ह्यासंबंधीची सर्वसमावेशक व विधायक स्वरूपाची समीक्षा अंतर्भूत असते.

स्थूलमानाने असे म्हणतां येईल की, विविध शास्त्रांच्या वैचारिक रचनेमध्ये विविध स्वरूपाचे नियम, सिद्धान्ताने, उपपत्ति अंतर्भूत झालेल्या असतात. ह्या सर्वांचें कार्य विश्वाचे व्यापार व अनुभवाचे स्वरूप समजावून घेण्याचेच असते. त्यामुळे अंतिम स्वरूपात शास्त्रीय विचार हे परस्पर-संबंधित, सुसंगत व परस्परावलंबी असले पाहिजेत. ह्या दृष्टीने विश्वाची एकता अखिल विश्व-नियति व विश्वाची बुद्धि-गम्यता यांना वैचारिक सशोधनाची अंतिम गृहीतके मानणे युक्त होईल.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व : तर्कशास्त्र आणि वैज्ञानिक कार्यपद्धति (पुणे, १९६३); रीड, सी. . लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इन्डक्टिव्ह (लंडन, १८९८; ऑनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३)

ज. वा. जोशी

गृह्यसूत्रे : वेदाचे पठन, वेदातील आशय, त्यांचा यज्ञाच्या दृष्टीने विनियोग, वेदोक्त मार्गाने आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनाची विविध अंगे इत्यादि गोष्टींचे प्रतिपादन करण्याकरिता 'वेदांग' वाङ्मय रचले गेले. हे 'वेदांग' वाङ्मय वेदविषयक असले तरी ते 'वेद' किंवा 'श्रुति' याच्याइतके आर्ष किंवा प्रमाणभूत गणले जात नसून ते 'स्मार्त' मानले जाते. वेदांगे सहा आहेत, ती अशी : शिक्षा, कल्प, व्याकरण, छंद, ज्योतिष, निरुक्त. त्यातील कल्प या वेदागातील जे सूत्रवाङ्मय त्याचें श्रौतसूत्रे, गृह्यसूत्रे व धर्मसूत्रे असे मुख्य भाग असून, त्यापैकी 'गृह्यसूत्र' वाङ्मयाचाच या ठिकाणी विचार करावयाचा आहे गृह्यसूत्रातील विषय विविध आणि मनोवैधक आहेत. भारतीय लोकांच्या एकाम्नीवरील गृह्य-विधीची व जुन्या चालीरीतीची माहिती या सूत्रात दिली आहे

चार वेदांच्या भिन्नभिन्न शाखांची व चरणाची पुढीलप्रमाणे गृह्य-सूत्रे उपलब्ध आहेत. ऋग्वेदाची आश्वलायन व सांख्यायन गृह्यसूत्रे; शुक्ल-यजुर्वेदाचे पारस्कर गृह्यसूत्र (ज्यावर याज्ञवल्क्यस्मृति आधारलेली

आहे.), कृष्णयजुर्वेदाची बोधायन, आपस्तव, भारद्वाज, सत्यपाठ हिरण्यकेशिन् याची व मैत्रायणीशाखेतील मानव आणि काठक ही गृहसूत्रे, सामवेदाची जैमिनि, गोभिल व खादिर यांची गृहसूत्रे आणि अथर्ववेदाचे कौशिकसूत्र (ज्याचा केवळ काही भाग गृहसूत्रात्मक आहे). बोधायन गृहसूत्राच्या टीकेत श्यामशास्त्री यांनी आग्निवेश्य सूत्रातील दिलेल्या उताऱ्यात नऊ पूर्वगृहसूत्रे व नऊ अपरगृहसूत्रे नावनिशीवार दिली आहेत गृहसूत्राचा काळ ब्राह्मणग्रंथानंतर सुमारे ८०० ते ४०० ख्रिस्तपूर्व असा मानला जातो

चाळीस संस्कार . व्यक्तीच्या गृह्य जीवनक्रमात जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जे विधि किंवा संस्कार घरी करावयाचे असतात त्याचे नियम गृह्यसूत्रातून दिले आहेत गर्भस्थितीपासून नामकरण, चूडाकर्म, उपनयन, विवाह इत्यादीपर्यंत अठरा संस्कार व त्यानंतर अन्त्येष्णीपर्यंत द्वावीस संस्कार असे एकदर व्यक्तीच्या जीवनातील चाळीस संस्कार गृह्यसूत्रातून वर्णिलेले आहेत यज्ञ म्हणून करावयाच्या संस्कारात 'पंच महायज्ञ' याचा अंतर्भाव होतो गृहस्थाश्रमी मनुष्याने सप्तनीक यज्ञ करावयाचे असतात श्रौत यज्ञाला तीन अग्नि लागतात, तर गृह्यसूत्रातून वर्णिलेल्या गृह्ययज्ञविधीना एकच 'आवसथ्य' किंवा 'गृह्य' अग्नि लागतो. गृहस्थाने दररोज करावयाचे पंच महायज्ञ असे : (१) ब्रह्मयज्ञ म्हणजे वेद-ऋचांचे पठन किंवा स्वाध्याय, (२) देवयज्ञ (आहुतीनी देवाप्रीत्यर्थ होम), (३) पितृयज्ञ (यामध्ये उदकदानाचाहि अंतर्भाव होतो), (४) भूतयज्ञ (घरावाहेर विविध स्थळी पक्षी व इतर प्राणी याकरिता वलि ठेवणे), (५) मनुष्ययज्ञ (मनुष्या-प्रीत्यर्थ यज्ञ म्हणजे अतिथि-अभ्यागताचा अन्नदानादिकानी मत्कार, आदरातिथ्य करणे) या पंच महायज्ञांमागे गृहस्थाश्रमी मनुष्याने विश्वाचे नियमन करणाऱ्या गूढशक्तीचे स्मरण ठेवणे, वाडवडिला-पासून चालत आलेला सांस्कृतिक वारसा जतन करणे व त्यात भर घालणे, तसेच आपले कुटुंबीय, समाजातील इतर माणसे यांच्याशी स्नेहसंबंध व सुट्टीतील इतर प्राणिमात्र यांच्यावद्दल दयाबुद्धि ठेवणे—अशा प्रकारचे आचरण प्रतिदिवशी करण्याचा प्रयत्न करणे—ही उदात्त नैतिक कल्पना दिसून येते

गृह्यसूत्रातून कित्येक यज्ञविधि हे नियतकालिक म्हणजे ठराविक काळी करावयास सांगितलेले आहेत. उदा—दर्शपूर्णमासी करावयाचे यज्ञ व पर्जन्यकालाच्या आरंभी, नवीन घर बांधतांना, बांधल्यावर वास्तुप्रवेश करताना करावयाचे यज्ञ इत्यादि गो-पालन, क्षेत्रकर्म-विषयक अपशकुन व रोगपरिहारक मंत्र, वशीकरणविद्या वगैरे मन्त्र-तंत्र या ग्रंथांत आहेत. अन्त्यसंस्कार व श्राद्धविधि यांचीहि माहिती यात मिळते गृह्यापैकी बहुतेक भाग अथर्ववेदातून घेतला आहे आणि काही आरण्यकांतून घेतला आहे.

गृह्यसूत्रातून दिलेले संस्कार व गृह्य यज्ञ यावरून प्राचीन भारतीय विचारवतांनी व्यक्तीच्या जीवनातील महत्त्वाचे टप्पे व घटना यांच्यामध्ये एक प्रकारचे धार्मिक पावित्र्य आहे असे मानले असून त्याची गूढ दैवी शक्तीशी सांगड घातली आहे व मानवी जीवनातील मुखदुःखात्मक घटना व प्रसंग यांमध्ये एक सखोल व धर्मपूत अर्थ घेतला आहे, असे दिसून येते. प्राचीन भारतीय विचारवतांची ही प्रवृत्ति मानवी हृदयातील सनातन अशी अज्ञात, अतर्क्य दैवी शक्तीवरद्वलची जी ओढ किंवा प्रेरणा

तिच्याशी सुसंगत आहे असे म्हणता येईल वर्णधर्मानुसार वागणाऱ्या व्यक्तीने आपले खाजगी जीवन पवित्र, सदाचारसंपन्न व समाज-सघटनेस पोषक, सर्वांशी नीतिमान असे आचरण दाखवावे, असा आदर्श गृह्यसूत्रातून वर्णिलेल्या व्यक्तीच्या संस्कारसंपन्न जीवनक्रमातून प्रतीत होतो. भारतीय यज्ञविधि व संस्कार याचे ज्ञान देणारे हे सूत्रग्रंथ वाह्यत कितीहि हलक्या प्रतीचे दिसले, तरी प्राचीन भारतीय संस्काराची प्रत्यक्ष रूढ कर्तव्यात्मक माहिती यात आली आहे; म्हणून या ग्रंथास प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक वाङ्मयात वरचे उच्च स्थान देण्यास हरकत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ . केतकर, श्री. चं. मर्पा . महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, ख २, वेदविद्या (पुणे, १९२१); पेंडसे, सी. वा अनु. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास, डॉ ए. आर. मॅकडोनेलकृत ग्रंथाचा अनुवाद (बडोदे, १९१५); मुजुमदार, आर सी. व पुसाळकर, ए डी. संपा . हिस्टरी ऑफ कल्चर ऑफ दि इंडियन पीपल, ख. १, दि वेदिक एज (मुंबई, १९५१).

वि. म. वेडेकर

गेलनर, अर्नेस्ट : ज्ञानमीमासा व समाजशास्त्र ह्या दोन विषयात गेलनरने विज्ञेय कामगिरी केल्याचे आढळते.

ज्ञानमीमांसा : आपल्या 'शब्द व वस्तु' नामक ग्रंथांत गेलनरने ऑक्सफर्ड येथे सांप्रत काळात प्रचलित असलेल्या भाषिक तत्त्वज्ञाना-विरुद्ध काही आक्षेप घेतले आहेत. ते आक्षेप मुख्यतः चार आहेत . पहिला . आपण शब्दांच्या व्यावहारिक उपयोगापासून तत्त्वज्ञानाच्या काही समस्यांची उकल करण्याचा प्रयत्न करतो अथवा व्यवहारात त्याचा व्यत्यास झाला असता त्याच्याशी निगडित मानल्या गेलेल्या तत्त्वज्ञानाचा सिद्धान्त खोटा आहे असा तर्क करतो. उदा—जेव्हा एखादा इसम कोणत्याहि वाह्य सक्तीनिवाय लग्न करतो तेव्हा आपण त्याने 'स्वेच्छे'ने लग्न केले असे म्हणतो. हा 'स्वेच्छा' शब्दाचा योग्य भाषिक वापर असल्यामुळे स्वेच्छा (फ्री विल) म्हणून काहीतरी पदार्थ आहे असे आपण समजतो. दुसरा आक्षेप : शब्दांच्या वास्तविक व्यवहारापासून आपण विशिष्ट मूल्यांचे अनुमान काढतो असे अनुमान तर्कदुष्ट असते; कारण 'जे काही विद्यमान आहे त्यापासून काय असावयास हवे' ह्याची आपण कल्पना करतो. तिसऱ्या आक्षेपाला तो 'विरोधशील-अर्थ-सिद्धान्त' असे नांव देतो. याचा आशय असा की, ज्या वेळी पद हे व्यावर्तक असते तेव्हाच त्याला अर्थ येतो. चौथा आक्षेप : ज्या अर्थी शब्दाचे अनेक उपयोग असतात त्या अर्थी त्यांचा सर्वसामान्य प्रयोग अशक्य आहे. हे चार सिद्धान्त भाषिक तत्त्वज्ञानाचे चार स्तंभक होत. यातून असे अनुमान काढण्यांत येते की, सर्वसामान्य भाषा शुद्ध व परिपूर्ण असून तिच्यांत कसलीहि सुधारणा करता येणे अशक्य आहे.

गेलनरच्या मते 'भाषिक तत्त्वज्ञानाची दृष्टि विषयस्त असल्यामुळे तिला खरे चिंतन रोगासारखे दिसते व निर्जीव विचारात स्वास्थ्याचा आभास झाल्यासारखा वाटतो ' जे जे काही जिव्हाळ्याचे व खऱ्या अर्थाने महत्त्वाचे आहे त्याचा ते परित्याग करत, म्हणूनच गेलनरने अशा तत्त्वज्ञानावर उघडउघड धुल्लकपणाचा (कॉन्स्पिक्युअस ट्रिचिऑलेन्टी) आरोप केला आहे. गेलनरच्या या आरोपांना विश्लेषण-वादी भाषा-तत्त्वज्ञ विशेष महत्त्व देत नाहीत.

तत्त्वज्ञान हे अंगत. परिकल्पनांचें विशदीकरण आहे. असें करतांना ते त्यांचें मृत्यांकनपण करीत अमते ही प्रक्रिया अमूर्त नमून त्यात विरोध-विषयक विचाराचा कधीहि अद्वैत केला जात नाही. विचार-विधीची नामान्य परिकल्पनापामून मुक्तात होऊन विशिष्ट दाखल्यांच्या-माफत अशा कल्पनांचा मर्यादा ताडून पाहता लागतो. तत्त्वज्ञान म्हणजेच विशदीकरण, व्याप्ति, नमन्वय व मृत्यांकन होय.

समाजशास्त्र व्यक्तिवादी व समाजवादी ह्यांच्यामध्ये व्यक्ति व समाज ह्यांचा काय संबंध असावा ह्याविषयी बराच मतभेद आहे. व्यक्तिवाद्यांचा पूर्वग्रह असा की, व्यक्तीवर कोणतीहि सामाजिकता घालून अथवा वरून लादणे शक्य नाही, ह्याउलट, सामाजिकतावादी अथवा पूर्णतावादी (होलिस्ट) असे म्हणतात की, व्यक्ति ही जन्मा-पामूनच सामाजिक परिस्थितीत वाढलेली असते; म्हणून सामाजिकते-पामून व्यक्तीला अल्प मानणे निव्वळ मूर्खपणा होय. गेल्लरच्या मते व्यक्तिवाद्यांची पद्धती खरोखरच चमत्कारिक असते; कारण तिच्यामुळे इतिहासाची व्याख्या करतांना मानवी व्यवहाराला - मग तो दुष्यम का होईना - महत्त्व असते ह्या गोष्टीची जाणीव अजिवात बाजूला पडते. वस्तुतः अमे करणें अनुचित आहे; कारण ऐतिहासिक तथ्य हें संकीर्ण स्वरूपाचे असल्यामुळे त्यातील घटक कार्यकारणसंबंधाने एक-मेकांशी निगडित असतात. ह्या गोष्टीकडे आपण दुर्लक्ष करतो. व्यक्तीच्या व्यवहाराची वारकाईने पाहणी करणाऱ्याला असे म्हणतां येईल की, प्रत्येकांना स्वतः सामाजिक तथ्यांना तोंड द्यावे लागते. अशांमुळेच सामाजिक व्यवहाराची व्याख्या करावयाची झाल्यास शेवटी व्यक्ति विशिष्ट परिस्थितीत ज्याप्रमाणे वागते ती वागणूक सामाजिक तथ्यावर अवलंबून अमते, असें म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नमते.

संदर्भग्रंथ : गेल्लर, ई. : व्हॅम अँड थिंज (लंडन, १९५९); -- : होलिझम व्हॅसॅस इंडिव्हिज्युअॅलिझम (इन् 'थिअरीज ऑफ हिस्टरी' सपा. पी. गाडिनर; न्यूयॉर्क, १९५९).

ना. वि. जोशी

गोविंदानंद : ब्रह्मसूत्रांकरभाष्यावरील टीकाकारात गोविंदानंद यांचे नाव बरेच प्रसिद्ध असून त्यांची 'रत्नप्रभा' ही टीका आजहि बरीच लोकप्रिय आहे. मूलग्रंथातील विस्तृत भाष्य वाचण्याचा कांटाळा आलेल्या आज्ञी वाचकासाठी त्यांचे थोडक्यांत सार देण्यासाठी त्यांनी ही टीका लिहिली आहे. भाषा सरळ व सोपी असल्याने हा ग्रंथ बराच उपयुक्त झाला आहे.

शिवरामायें यांचे शिष्य गोपालसरस्वती हे याचे गुरु असून नारायण-सरस्वती, रघुनाथसरस्वती व रामानंदसरस्वती असे यांचे तीन शिष्य होते. शिवरामायें हे नृसिंहाश्रम यांचे शिष्य होते. त्यावरून गोविंदानंद यांचा काल स्थूलमानाने सोळाव्या शतकाचा शेवट मानता येईल. हे रामभक्त असून त्यांच्या ग्रंथांतून अधूनमधून श्रीरामास वंदनयुक्त श्लोक रचलेले आहेत. 'रत्नप्रभा'च्या मुखातीस श्रीरामानंतर श्रीकृष्णेश विन्वेश्वरास वंदन केले आहे. त्यावरून याचें वास्तव्य पाणीस होतें असे दिसते.

मतम १-३०

त्यांचे ग्रंथ : रत्नप्रभा, विवरणोपन्यास हे होत.

रत्नप्रभा : याच्या मुखातीस श्रीराम, काशिकेश शिव, सरस्वती वगैरे देवतांना वंदन असून नंतर शिवराम व गोपालसरस्वती तसेंच गोविंदानंद यांचाहि वंदनपर उल्लेख केला आहे. त्यावरून कोणी हा ग्रंथ गोविंदानंद यांचे शिष्य रामानंदसरस्वती यांनी लिहिला असावा असें मानतात; परंतु प्रत्येक अध्यायाच्या व पादाच्या शेवटी ही गोविंदानंद यांची कृति असल्याचा उल्लेख आहे. या ग्रंथांत लेखकाने स्वतःच्या विवरणोपन्यास या ग्रंथाचा संदर्भ दिला आहे.

ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्याच्या चारहि अध्यायांवर ही संपूर्ण टीका रचली असून चतु मूर्ती-विवरणकारांनी दिल्याप्रमाणे ती नऊ वर्णकांत विभागली आहे. प्रत्येक अधिकरणाची संगति व्यवस्थित दाखविली असून विषयाचें विवरण विद्यार्थ्यांस समजेल अशा रीतीने दिलें आहे. बऱ्याच ठिकाणी आनंदगिरी याच्या न्यायनिर्णय या टीकेची छाप दिसून येते. या ग्रंथात सुरेश्वराचार्य, प्रकटार्थकार, कल्पतरूकारा प्रकाशात्मश्रीचरण व आश्रमश्रीचरण (म्हणजेच नृसिंहाश्रम) यांच्या मतांचा उल्लेख आहे. तसेंच हा ग्रंथ रामानुज याच्या श्रीभाष्यांत उद्धृत केलेल्या वाग्यालंबंधाचें छेदन करण्यासाठी रचला असून, ग्रंथांत जागोजागी अद्वैताचे तात्पर्य रामानुजांना नीट कळलें नसल्याचे दाखविलें आहे.

विवरणोपन्यास : हा ग्रंथ रामानंदसरस्वती यांच्या नांवावर प्रसिद्ध असला तरी रत्नप्रभा व या ग्रंथाचा लेखक एकच आहे. हा ग्रंथ प्रकाशात्मन् याच्या विवरणाचे तात्पर्य दाखविण्यासाठी रचला असून एकेका विषयाचे प्रतिपादन पूर्ण केल्यानंतर संग्रहकारिकाहि दिल्या आहेत.

अद्वैतमतप्रतिपादन : गोविंदानंद, प्रकाशात्मन् यांनी विवरणांत प्रतिपादिलेला प्रतिविववाद स्वीकारतात. विवचैतन्य ईश्वराची माया अथवा अविद्या ही उपाधि असून तिच्यातील प्रतिविव हेंच जीव होय. अविद्याशक्तीमुळे ब्रह्मास अथवा ईश्वरास जगत्कर्तृत्व, साक्षित्व वगैरे प्राप्त होतें. अविद्या व माया या एकच असून तिच्या आवरण व विलेप या दोन शक्तींना अनुसरून हे दोन शब्द वापरले जातात. आत्म्याची अविद्या ही एकच शक्ति पुरेशी असल्याने आणखी शक्तीची कल्पना करण्याची जरूरी नाही.

ईश्वर व जीव यांतील भेद कल्पित असून तो अविद्येमुळे झालेला आहे. जीव अविद्येतील प्रतिविव असल्यामुळे तो विवस्थानीय ईश्वराचा नियम्य होऊं शकतो. जीव मुळांत एक असला तरी बुद्ध्यादिसंधांत भिन्न असल्यामुळे जीव भिन्न वा अनेक भासतात; परंतु यावरून भाष्यकारास नानाजीववाद अभिप्रेत आहे असा गैरसमज कोणीहि करून घेऊं नये. कारण 'अजाम् एकाम्. . . .' या श्रुतीत दिल्याप्रमाणे व कल्पनालाघवने अविद्या अथवा मूलप्रकृति एकच मानायला हवी. सुरेश्वराचार्यांनी म्हटल्याप्रमाणे अविद्येंत स्वतःचामुद्धा थोडासाहि भेद नाही. अविद्या एकच तर वधमुक्तव्यवस्था कशी असा प्रश्न उद्भवल्यास जे अविद्यानानात्व मानतात, त्यांनाहि ती सांग मानावी लागेल. म्हणून अविद्येच्या उपाधिभेदामुळे जीवभेद मानावा. ज्याच्या अंतःकरणांत माझत्काराने ज्ञानोदय होतो, त्याच्या अंतःकरणांतील अज्ञानांश नष्ट होतो. तीसच 'मुक्ति' म्हणतात.

‘सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म’ या वाक्यात सर्व पदावर लक्षणा मानणे युक्त होईल. त्यावरून अखंडब्रह्माचे ज्ञान होते, कारण वेदान्ताचे तात्पर्य अद्वितीय अखंड ब्रह्म हेच आहे

प्रत्यगात्मन् म्हणजे असत्, जड व दुःखात्मक अहंकाराहून विलक्षण असा सच्चिदमुखात्मकत्वाने भासणारा आत्मा भोक्ता, कर्ता व साक्षी अशा जीवाचा ईश्वर हा आत्मा म्हणजेच स्वरूप असून ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर जीवमुक्ति व देहापातनंतर विदेहकैवल्य प्राप्त होते.

गौर्विदानंद याच्या मतावर प्रकाशात्मन् व नृसिंहाश्रम याच्या मताचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो

संदर्भ-ग्रंथ राधाकृष्णन, एस. इंडियन फिलॉसफी, २ खं. (लंडन, १९२३, सुधा आ १९२९); दासगुप्त, एस : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ५ ख (केम्ब्रिज, १९२२-१९५७)

सुलोचना नाचणे

गौडपाद : जीवन गौडपादाचार्य हे शंकराचार्यांचे आज्ञे-गुरु व गौडपादकारिका या ग्रंथाचे लेखक असे सर्वसाधारणपणे मानले जाते. गौडपादकारिकेला अद्वैत तत्त्वज्ञानांत अनन्यसाधारण महत्त्व असले तरी त्याच्या लेखकावद्दल मतभेद आहेतच बोलसर हा जर्मन पंडित म्हणतो की, गौडपाद असा कोणी मनुष्य नव्हताच गौडपादी या ग्रंथाचा कर्ता म्हणून कोणी त्याला कल्पनेतून निर्माण केला कारिकात लेखकाचा नामनिर्देश नाही. उलट, गौडदेशीय आचार्य व द्रविडदेशीय आचार्य असा सुरेश्वराचार्यांनी जो उल्लेख केला आहे तो गौडपादाचार्य व शंकराचार्य यांना उद्देशून आहे, असे म्हणतात गौड देश म्हणजे बंगाल. गौडदेशाचे ते गौडपादाचार्य बालकृष्णनदसरस्वती हे शारीरिक मीमांसाभाष्यवार्तिकात म्हणतात की, कुरुक्षेत्र देशात हिरारावती नदीच्या काठी गौड लोक होते. त्यातील मुख्य गौडपादाचार्य होत. हे तपश्चर्येत गुंतले असल्याने त्यांचे खरे नाव माहीत नाही. गौडपादाचार्यांनी इ. स. २०० ते ४०० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या काही बौद्ध लेखकांचा उल्लेख केला आहे. सवव, ते त्यानंतर झाले असावेत. तसेच भावविवेक या बौद्ध लेखकाने गौडपादाचार्यांचा उल्लेख केलेला आहे, म्हणून ते इ. स. ५०० नंतर झाले नसावेत अशा रीतीने साधारणपणे इ. स. ५०० हा त्याचा काळ मानला जातो.

ग्रंथ : गौडपादकारिका, मांडूक्यकारिका किंवा आगमशास्त्र या नावाने प्रसिद्ध असलेली कारिका हे गौडपादाचार्यांचे प्रमुख ग्रंथ. यांशिवाय सांख्य-कारिकेवर एक भाष्य उत्तरगीतेवरील एक भाष्य, नृसिंहोत्तरतापिनी उपनिषदावरील भाष्य, दुर्गासप्तशतीवरील भाष्य, तसेच सुभगोदय व श्रीविद्यारण्यसूत्र हे तात्विक ग्रंथ - या ग्रंथांचे लेखक गौडपाद नांवाचे आहेत; पण ते कारिकाकारक की काय याबद्दल विद्वानांचे एकमत नाही प्रमुख ग्रंथ म्हणजे गौडपादकारिका किंवा आगमशास्त्र. यातील चारी प्रकरणे त्यांचीच याबद्दलहि विद्वानांत एकमत नाही कोणी म्हणतात की, आगमशास्त्रातील पहिल्या प्रकरणातील २९ कारिका हा मांडूक्योपनिषदाचा भाग होय; परंतु शंकराचार्य व सुरेश्वराचार्य 'हा भाग गौडपादकारिकेचाच आहे,' असे म्हणतात सर्वसामान्यपणे आगमशास्त्र हे मांडूक्योपनिषदावरील भाष्य समजले

जाते, पण प्रा विधुशेखर भट्टाचार्य हे मांडूक्यकारिका मूळ असून मांडूक्योपनिषद् हेच तीवरील भाष्य आहे असे म्हणतात त्याचे पुढे असे म्हणणे आहे की, आगमशास्त्रातील चार प्रकरणे हे चार स्वतंत्र ग्रंथ असून त्या सर्वांचा आगमशास्त्रात नुसता समावेश केला आहे पण त्याचे हे मत इतर विद्वानांना ग्राह्य नाही मांडूक्यकारिकेत (१) आगम, (२) वैतथ्य, (३) अद्वैत व (४) अलताशान्ति, अशी चार प्रकरणे आहेत. शंकराचार्य गौडपादकारिकेवरील आपल्या भाष्याच्या सुरुवातीला म्हणतात, “ओंकार-निर्णयाकरिता व आत्म-तत्त्वाच्या प्रस्थापनेसाठी पहिले प्रकरण आहे हें श्रुतिप्रामाण्यावर आधारलेले आहे. नंतर तर्काने अद्वैतप्रस्थापनेसाठी दुसरे प्रकरण आहे अद्वैतहि द्वैताप्रमाणे मायिक आहे असा सशय आला तर त्याचे निराकरण करण्यास तिसरे प्रकरण आहे. अद्वैतमताविरुद्ध जी काही अवैदिक मते आहेत ती खोडून काढण्यासाठी चौथे प्रकरण आहे.” हे शंकराचार्यांचे म्हणणे पाहिले म्हणजे या चारी प्रकरणात एकात्मता आहे हे सिद्ध होते. अद्वैताची स्थापना व परमतत्त्वंडन या दोन्ही गोष्टी श्रुति व तर्क या दोन प्रमाणानी साध्य करून घेण्यासाठी चार प्रकरणांची मांडणी आहे हे लक्षात घेतले तर ही चार प्रकरणे स्वतंत्र समजणे बरोबर ठरणार नाही. पहिले आगमप्रकरण हा मांडूक्योपनिषदाचाच भाग आहे हे मत व प्रा. विधुशेखर भट्टाचार्यांची इतरहि काही मते बरोबर नसल्याचे डॉ. महादेवन यानी आपल्या गौडपादाचार्यांवरील ग्रंथांत सप्रमाण दाखविले आहे

ज्ञानशास्त्र : गौडपादाचार्य मुख्यतः दोन प्रमाणे वापरतात (१) अनुमान किंवा तर्क व (२) श्रुति. परमतत्त्वंडनासाठी त्यांनी तर्काचा उपयोग केला आहे परमतातील ‘अप्रसिद्ध हेतु’ म्हणजे माहीत नसलेली कारणे देणे, ‘साध्यसम’ म्हणजे उदाहरणालाच सिद्धतेची आवश्यकता असणे, हे व असे इतर तात्विक दोष त्यांनी उघडकीला आणले आहेत. शंकराचार्यहि गौडपादाचार्यांनी आपले म्हणणे ‘हेतुत. युक्तित, उपपत्तिभि’ म्हणजेच बुद्धीच्या साहाय्याने मांडले असे म्हणतात. अर्थात् बुद्धीच्या मदतीने अंतिम सत्याप्रत पोहोचता येत नाही. बुद्धीच्या मागे अनुभवाचे भक्कम अधिष्ठान पाहिजे पण प्रत्येक गोष्टीत स्वतःच्या अनुभूतीवर विसंबता येत नाही; म्हणून त्यावावट पूर्वसूरीचे म्हणणे प्रमाण धरावे लागते. हेच श्रुतिप्रामाण्य. आगमशास्त्र श्रुतीवरच आधारलेले आहे; मात्र श्रुतीवर आपण अधश्चक्षा ठेवीत नाही असे गौडपादाचार्य म्हणतात.

सामान्य ज्ञानाला आवश्यक असणारे ज्ञाता-ज्ञेय हें द्वंद्व सत्य नाही तुर्यावस्था ही विषयसापेक्ष विषयी नसून द्वंदातीत व सर्वसर्वग्रहित आहे व सर्वांचे अधिष्ठान आहे. विषय-विषयिभाव, वधमोक्ष, सृष्टिलय या गोष्टी अज्ञानजन्य असून चंचल मनापासून निर्माण होतात; म्हणून या मनापलीकडील अमनीभावाला पोहोचले पाहिजे ज्ञानाचे तीन प्रकार केले आहेत : (१) वस्तु व तिचे प्रत्यक्ष ग्रहण हे दोन्ही जिये आहेत ते जागृत किंवा लौकिकज्ञान, (२) जिये वस्तु नसूनहि ती असल्यासारखे ग्रहण आहे ते स्वप्न किंवा शुद्ध लौकिकज्ञान (३) जिये वस्तुहि नाही व तिचे ग्रहणहि नाही ते सुषुप्ति किंवा लोकोत्तरज्ञान या तीनहि अवस्था तुर्येच्या दृष्टीने ज्ञेय होतात म्हणजे त्यांचे तुर्येला ज्ञान होते. तुर्या म्हणजेच विज्ञेय असे परमार्थ तत्त्व असून हेच अद्वय,

अज असे आत्मतत्त्व आहे असे परमार्थदर्शी लोक म्हणतात. जिथे लौकिक, हा शुद्ध लौकिक, लोकोत्तर अशी स्थानत्रयी नाही अशा तऱ्हेचे परमार्थ-तत्त्व ज्यांना कळले अशा श्रेष्ठ विद्वानांना सर्वज्ञता प्राप्त होते.

सत्ताशास्त्र : ओंकार किंवा प्रणव सर्वस्व असून तो ब्रह्मच आहे आत्मा व ब्रह्म एकच आहेत, अर्थात् आत्मा हेच एक सत्य आहे. हा स्वतःच व इतर सर्व गोष्टींचे अधिष्ठान आहे. आपल्या अनुभवाचे विश्लेषण केले असता तीन गोष्टी दिसतात : जागृति, स्वप्न व मुपुप्ति. जागरित स्थानांतील आत्मा - विश्व - हा स्थूलाचा उपभोग घेतो स्वप्न-स्थानांतील आत्मा - तैजस - हा सूक्ष्माचा वाटेकरी असून मुपुप्ति-स्थानांतील आत्मा - प्राज्ञ - हा आनंदाचा मानकरी आहे. आत्मा खरोखरी चतुष्पाद असून प्रणवाच्या अ, उ, म या तीन मात्रा म्हणजेच आत्म्याचे विश्व, तैजस व प्राज्ञ हे तीन पाद होत. यापलीकडे सर्वेश्वर तुरीय असून अविश्लेषित प्रणवाप्रमाणेच अमात्र आहे, त्याला मात्रा नाही, त्याचे विश्लेषण शक्य नाही. हा द्विपादपलीकडे असून याच्या साक्षात्काराने क्लेश नष्ट होतात. घटकांश महाकाशात विलीन होते, तसा जीव आत्म्यात विलीन होतो. जीव आत्म्याचा अणुहि नव्हे किंवा परिणामहि नव्हे. आत्मा हे अद्वैत असे अंतिम सत्य मानणाऱ्यांशी आपला काहीच मतभेद नाही असे गौडपादाचार्य म्हणतात.

आगमशास्त्रातील दुसरे प्रकरण 'तथ्य' सांगते की, जग हे उत्पन्न झाले नाही. जागृतावस्थेतील जगत् हे मनाची निर्मिति आहे. जागेपणी स्वप्नाचे वैतथ्य कळून येते, तसेच जागृतावस्थेतील जगाचे असून त्याला स्वप्न, माया किंवा गंधर्वनगर म्हटले आहे मृष्टि व लय नाही असे मानणे म्हणजेच परमसत्य होय कारणकल्पना चुकीची आहे. स्वतःपासून किंवा दुसऱ्यापासून वस्तु निर्माण होत नाही. सत्कार्य-वाद किंवा असत्कार्यवाद हे दोन्ही जाति-वाद गौडपादाचार्यांना मान्य नाहीत यालाच अजाति-वाद किंवा अजातवाद म्हणतात. कारणकल्पना अशी आहे की, तिचा उपयोग केला की अनवस्था प्रसंगाला तोंड द्यावे लागते. वस्तु निर्माण झाली असे समजणे ही माया आहे. मात्र मायेला सदैवस्तु म्हणता येत नाही. माया हे अविद्यमान वस्तूच नाव आहे. गौडपादाचार्यांच्या समर्पक उदाहरणाप्रमाणे ती अन्नातचक्रासारखी म्हणजे पेटती मणाल गरगर फिरविल्यावर दिसणाऱ्या तेजोवर्तुळाप्रमाणे आहे. ते तेजोवर्तुळ खरे नाही. मणाल फिरविणे थावले की चक्र नाहीमें होते हीच अन्नातशांति. जन्म, हालचाल, वस्तु हे सर्व आभाम आहेत. अज, अचल, अवस्तु व अद्वय विज्ञान हेच खरे सत्य. ज्याचे ज्ञान अशा प्रकारे स्थिर आहे त्याला जगाचा आभास होत नाही. जगातील वस्तु खऱ्या आहेत हे दाखविण्यासाठी प्रत्यक्ष अनुभव म्हणजे उपलब्ध व तत्संबंधी व्यवहार म्हणजे समाचार अशी दोन प्रमाणे दिली जातात; परंतु ज्याचे खोटेपण स्पष्ट आहे अशा मायिक हत्तीचा अनुभव साध्या हत्तीप्रमाणेच येतो. त्याला वाधणे, त्यावर बसणे या क्रिया होतात. अर्थात् उपलब्ध व समाचार मायाहस्तीतहि आहेत. प्रमाणेच खोटी ठरल्यावर अशा प्रमाणानी जगाचे अस्तित्व सिद्ध होत नाही हे उघडच आहे. जग अस्तित्वातच आले नाही, असेच अखेरीस म्हणावे लागेल.

सर्व दुःखांची निवृत्ति करणारा तृतीय आत्मा हाच ईश्वर. हा अव्यय व अद्वैत असा असून त्यालाच 'प्रभु' म्हणतात प्रत्येकाच्या हृदयात असणाऱ्या व विश्व व्यापणाऱ्या प्रणवालाच ईश्वर म्हणवे. विश्वांतर्गत

असणारा हा आत्मा सर्वांना मधाप्रमाणे व सर्व त्याला मधाप्रमाणे आहेत. यालाच 'मधुविद्या' किंवा 'मधुज्ञान' म्हणतात.

नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र : जग अनुत्पन्न आहे हे पारमार्थिक सत्य झाले व्यवहाराकृति व नैतिक आचारासाठी ते आहे असे मानावे लागते. याला गवृत्तिसत्य म्हणतात. प्रणव-योगाची व प्रणव-ध्यान करणाऱ्याची गौडपादाचार्यांनी स्तुति केली आहे. प्रणवाशी मनाची सांगड घातली पाहिजे, कारण प्रणव म्हणजेच निर्भय ब्रह्म. प्रणव अमात्र म्हणजे मोजमाप नमणारा आहेच तसा तो अनंतमात्र म्हणजे अमर्याद आहे. येथे सर्व द्वैतांचा नाश झाला आहे अशा ओंकाराला जो जाणतो त्यालाच मुनि म्हणावे. अशा मुनींना कोठेहि, किंचित्तुष्टुदा भेद दिसत नाहीत. सर्व आत्मे सुग्वानीपासून स्वभावतःच नित्यमुक्त, व न जन्मलेले आहेत, मम आहेत, नि मग असून सर्व एकच आहेत अर्थात् त्यांना मोक्षाची जगरी नाही. द्वैत व अद्वैत याच्यामध्ये अद्वैत आहे. ज्यांना हे कळले त्यांनाच वैशारद्य किंवा विगुद्ध आत्मतत्त्व प्राप्त झाले. जे अजून भेद व नानात्व याच्याच घोटाळात आहेत अशा कृपणांना वैशारद्य कुठले? मन स्पष्टित अशा नानात्वाचा पगडा ज्याच्या मनावरून दूर झाला आहे त्यांना अमनीभाव प्राप्त होतो. मन पूर्ण शुद्ध होऊन सर्व (चैतन्य) धर्म नाहीसे होतात. यावद्दल गौडपादाचार्यांचा मौलिक सिद्धान्त म्हणजे अस्पर्शयोग किंवा सर्वथा सर्वस्पर्शविरहित एकाग्रता. अस्पर्शयोग हीच खरी समाधि. येथे चिंता नाहीशा होऊन आत्मा मुप्रगात होतो इथे उत्तममुग्न व अक्षयशांति आहे. हा आत्मसत्यानुबोध म्हणजे आत्म्याच्या मन्यतेचा साक्षात्कार आहे योग्यानाहि अस्पर्शयोग प्राप्त करून घेणे कठीण आहे जे सर्वथैव सर्वभयवर्जित असे आहे अशा अस्पर्शयोगाची योग्याना भीति वाटते; कां? शंकराचार्य म्हणतात, 'अस्पर्शयोग खरोखरी आत्मचैतन्यस्वरूप आहे; पण ज्या योग्याना तिथे आत्मनाश होतो असे वाटते त्यांना भीति वाटते अस्पर्शयोग हा शब्द उपनिषदान नमला तरी मूळ कल्पना औपनिषदीय आहे हे मुस्पष्ट आहे. आत्मसाक्षात्कार झालेल्याला काही प्रयोजन उरलेले नसते. त्याच्यात विनय किंवा शांति हे सद्गुण स्वाभाविकपणे येतात. अशा ब्रह्मस्वरूपानेच त्याने जगात वावरावे

उपसंहार : गौडपादाचार्य बौद्ध होते काय? ते बौद्ध आहेत, वेदान्ती नव्हेत असे डॉ. दामगुप्त ('हिस्ट्री ऑफ इंडियन फिलॉसफी', व्हॉल्यूम १, पृष्ठे ४२३-४२९) व इतरहि काही लोकांचे मत आहे. डॉ. शिवगंकर राय यांनी आपल्या पुस्तकात म्हटले आहे की, गौडपादाचार्यांना बौद्ध म्हणणारे लोक आपल्या सिद्धान्ताच्या पुष्ट्यर्थ तीन प्रकारचे पुरावे देतात. (१) सिद्धान्तिक साम्य अजातवाद व अस्पर्शयोग हे दोन्ही सिद्धान्त बौद्धतत्त्वज्ञानातील आहेत असे मांडले जाते. (२) पद्धतीतील साम्य द्वंद्वविकास-पद्धती बौद्ध तत्त्वज्ञाची आहे. (३) वचनातील व शब्दातील साम्य. नागार्जुन ह्या बौद्ध तत्त्वज्ञाच्या व गौडपादाचार्यांच्या अनेक कारिकात विलक्षण साम्य आहे तसेच प्रपंच, उपशम, अग्रयान, शांति हे शब्द बौद्धांचे आहेत. "द्विपदा वरं चन्दे" असे म्हणून गौडपादाचार्यांनी बुद्धाला नमन केले आहे असेहि म्हटले जाते.

डॉ. राय हे तीनहि मुद्दे खालीलप्रमाणे खोडून काढतात : (१) विज्ञान-वादी बौद्धांचा अस्पर्शयोग - जिथे फक्त विज्ञप्तिमात्रता आहे

व माध्यमिक बौद्धांचा अजातवाद - जिथे काहीच नाही - अशी हीं दोन तत्त्वे तात्त्विक व तांत्रिकदृष्ट्या एकत्र आणणे अशक्य आहे. ज्या अर्थी गौडपादाचार्यांनी ही दोन्ही तत्त्वे पुरस्कारिली त्या अर्थी हे शब्द बौद्ध तत्त्वे दर्शवीत नाहीत. गौडपादाचार्यांचा अर्थ वेगळा आहे. अस्पश्ययोग या ध्यानाच्या पद्धतीने काय किंवा अजातवाद या युक्तीच्या पद्धतीने काय दोन्हींनी त्यांना अद्वैतस्थापना करावयाची आहे. (२) द्वंद्वविकासपद्धती बौद्ध तत्त्वज्ञानी मोठ्या प्रमाणांत वापरली हे खरे असले तरी ती पद्धती वापरणाऱ्या प्रत्येकाला बौद्ध मते मान्य आहेत असें होत नाही, शिवाय गौडपादाचार्यांच्या या पद्धतीमागे श्रुतिवचनांचा आधार आहे. (३) कारिकात साम्य आहे हे कबूल; परंतु पद्धती व कारिका यातील साम्यावद्दल असे म्हणतात की, बौद्धांनी वापरलेली पद्धती व शब्द मुद्दाम वापरून गौडपादाचार्यांनी बौद्धाविरुद्ध आपले अद्वैत तत्त्वज्ञान मांडले कोणतेही शब्द कोणीही वापरू शकतो. प्रपंचोपशम, शिव हे शब्द मांडूक्योपनिषदांतच आहेत. 'द्विपदां वरं' या शब्दावद्दल असे सांगतां येईल की, बृहदारण्यकाच्या ज्या मधुब्राह्मणावर कारिका आधारलेल्या आहेत तिथे मनुष्य या अर्थी 'द्विपद' शब्द आहे. म्हणून 'द्विपदा वरं' म्हणजे पुरुषोत्तम किंवा नारायण, बुद्ध नव्हे. अशा रीतीने हे तीनही पुरावे फोल ठरतात गौडपादाचार्यांचे आत्मतत्त्व व बौद्ध तत्त्व वसुवधु व असग यांचे विज्ञान, तसेंच नागार्जुन व चंद्रकीर्ति यांच्या शून्य या परमसत्यावद्दलच्या कल्पना वेगळ्या आहेतच. शिवाय त्या परमसत्याला अनुसरून येणारे आचार-विचारही वेगळे आहेत. मग गौडपादमत व बौद्धमत एक कशी असतील ?

गौडपादाचार्य वेदान्तीच नव्हे तर अद्वैती आहेत. त्यांनी बृहदारण्यक व मांडूक्य यांसारख्या उपनिषदांची शिकवण आपल्या ग्रंथांत सुस्पष्ट व पद्धतशीररीतीने मांडली कारिका सरळ असून त्यांच्या वाङ्मयीन शैलीचे मूल्य उच्च दर्जाचे आहे गहन तात्त्विक विचार अतिरसाळ कारिकेतून त्यांनी मांडले. याज्ञवल्क्यऋषीसारख्या तत्त्ववेत्त्यांच्या मालिकेत गौडपादाचार्यांना वसविणेच योग्य आहे

संदर्भ-ग्रंथ . करमरकर, र. दा. संपा. : गौडपादकारिका (पुणे, १९५३); महादेवन, टी. एम. पी. : गौडपाद, ए स्टडी इन अर्ली अद्वैत वेदान्त (मद्रास, १९५२ ; आ. २, १९५४); भट्टाचार्य, व्ही. अनु. : दि आगमशास्त्र ऑफ गौडपाद (कलकत्ता, १९४३); रॉय, एस. : दि हेरिटेज ऑफ शंकर (अलाहाबाद, १९६५); शेरवाट्स्की, टी. . दि कन्सेप्शन ऑफ दि बुद्धिस्ट निर्वाण (लेनिनग्राड, १९२७); शास्त्री, पी. डी. : दि डॉक्ट्रिन ऑफ माया इन दि फिलॉसफी ऑफ दि वेदान्त (लंडन, १९११).

भी. रा. कुलकर्णी

गौतम : गौतम, अक्षपाद, अक्षचरण अशा अनेक नांवांनी गौतमाचा उल्लेख केलेला आढळून येतो. सतीशचंद्र विद्याभूषणांनी मेधातिथि गौतम आणि अक्षपाद गौतम अशा नावाच्या दोन भिन्न व्यक्ति होत्या असे प्रतिपादन केले आहे. त्यांतील मेधातिथीने प्रचलित न्यायसूत्रांतील पहिला अध्याय लिहिला. न्यायसूत्राचे दोन ते पांच हे अध्याय अक्षपादाने लिहिले असे ते म्हणतात. या दोहोंपैकी मेधातिथि इ. स. पू. ५५५ च्या सुमारास मिथिलेत राहत होता, तर अक्षपाद

इ. स. १५० च्या सुमारास सौराष्ट्रांतील प्रभासखेवी वास्तव्य करीत होता, असें सतीशचंद्र म्हणतात; पण त्यांच्या कल्पनांम वळकट आधार दिसून येत नाही. शांतिपर्व २६५.४५ मध्ये मेधातिथीस महाप्राज्ञ (महाबुद्धिमान्) म्हटले आहे; पण तेवढ्यावरूनच तो न्यायसूत्रकार होता असे मानणे योग्य होणार नाही या लेखाच्या आरंभी जी अनेक नांवे या ऋषींनी दिलेली आहेत, ती न्यायभाष्यकारादिकांनी या व्यक्तीची म्हणून निर्दिष्ट केलेली आहेत; परंतु त्या ग्रंथकारांनी मेधातिथि असें या सूत्रकाराचे नांव दिलेले नाही यावरूनही विद्याभूषणांची कल्पना निराधारच ठरते. न्यायसूत्रांत पूर्वपक्ष म्हणून शून्यवाद, विज्ञानवाद इत्यादि नांवांनी ओळखल्या जाणाऱ्या मतांचे जे उल्लेख आढळतात, ते बौद्धमतांचेच आहेत असें मानून विद्याभूषणांनी न्यायसूत्र या गौतमप्रणीत ग्रंथाचा काळ इसवी सनाचे दुसरे शतक ठरविला आहे; पण उपनिषदे किंवा तत्पूर्वकालीन ग्रंथ पाहिल्यास त्यांतहि विज्ञानवादादि मते उपलब्ध होत असल्यामुळे, न्यायसूत्रातील पूर्वपक्ष बौद्धमतांचेच द्योतक आहेत असें मानावयास निश्चित पुरावा नाही. न्यायसूत्रांतील विषयाची मांडणी रेखीव आणि इतर सूत्रांच्या मानाने प्रगत असलेली दिसून येते. उदा.- न्यायसूत्रांतील प्रत्यक्ष आणि अनुमान या दोन प्रमाणांचे विवेचन पाहिल्यास ते वेदान्त-पूर्वमीमांसा याच्या सूत्रांहून, एवढेच नव्हे तर वैशेषिक सूत्रांहूनदेखील प्रगत असल्याचे दिसून येते. म्हणून न्यायसूत्रकार अक्षपाद गौतम इसवी सनपूर्व दुसऱ्या शतकांतील असावा असे वाटते.

न्यायसूत्रांतील सोळा विषय : गौतमाच्या न्यायसूत्र या ग्रंथांत प्रमाण, प्रमेय आणि वाद अशा तीन विषयांवर विवेचन आढळते. यांतील तिसरा विषय जो वाद त्याचे विवेचन संशय, प्रयोजन, दृष्टांत, सिद्धान्त, अवयव, तर्क, निर्णय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, छल, जाति आणि निग्रहस्थान अशा एकूण चौदा मथळ्याखाली सूत्रांत केलेले आहे. या चौदांमध्ये आरंभीच्या प्रमाण आणि प्रमेय या दोन विषयाची भर घातली म्हणजे एकूण सोळा विषय होतात. न्यायसूत्रांत गौतमाने या एकूण सोळा विषयांचे विवेचन केले आहे. या विषयांना 'अर्थ' असें न्यायसूत्रांवरील भाष्यांत पुष्कळ ठिकाणी म्हटलेले आहे. या विषयांस 'पदार्थ' म्हणण्याची प्रथा उद्योतकाराच्या न्यायवार्तिकपासून (इ. स. ६३५) पडली असावी.

न्यायसूत्रांत वर दर्शविलेल्या एकूण सोळा विषयावर विवेचन केलेले आहे. हे विवेचन उद्देश, लक्षण आणि परीक्षा अशा तीन प्रकारांनी सूत्रकाराने केलेले आहे उद्देश म्हणजे विषयाचे नांव सांगणे. त्या त्या विषयाचा इतरांहून भेद दर्शविणारा विशेष गुण अथवा धर्म प्रतिपादणे यास 'लक्षण' असें नांव आहे. ते ते लक्षण त्या त्या विषयाच्या ठिकाणी यथार्थपणे उपपन्न असल्याचे दाखविणे यास 'परीक्षा' म्हणतात. या तीन प्रकारांनी प्रत्येक विषयावर विवेचन करतांना एकाच विषयावर दोन दोन भिन्नस्थळी विवेचन करावे लागले आहे वरवर पाहणाऱ्यास ही पुनरुक्ति वाटते आणि क्वचित् दुसरे विवेचन प्रक्षिप्त असावे असाहि संशय कित्येकांस येतो; परंतु ग्रंथलेखनपद्धतीचा वरील विशेष ध्यानांत घेतल्यास तो संशय दूर होईल.

वादविद्येचे समर्थन : न्यायसूत्रांत वादाची पूर्वांगे, वादाचे प्रकार आणि वादांतील दोष यांचे जे विस्तृत विवेचन आहे, त्याची आवश्यकता

आणि महत्त्व स्वतः गौतमानेच सांगितली आहेत. जीजापासून उत्पन्न होणाऱ्या अंकुराचे रक्षण व्हावे म्हणून ज्याप्रमाणे काटेरी कुंपण आवश्यक असते, त्याचप्रमाणे मुमुक्षूचा तत्त्वनिश्चय प्रतीक्षाच्या आक्षेपापासून सुरक्षित राहावा म्हणून जल्प आणि वितण्डा या वाद-प्रकारांचीहि मुमुक्षूला आवश्यकता आहे, असे एका सूत्रांत (न्यायसूत्र ४.२.५०) वादविद्येचे समर्थन करणारे स्पष्टच विधान गौतमाने केले आहे त्यावरून वाद, त्याचे तीन प्रकार आणि त्यांतील विविध दोष यांवर प्रकाश टाकणारे विवेचन गौतमाने विशिष्ट उद्देशाने या शास्त्रांत समाविष्ट केले असे दिसून येते. गौतमापूर्वी असणाऱ्या आन्वीक्षिकी (ज्ञानाच्या सत्या-सत्यत्वाचा निर्णय कसा करावा हें सांगणारे शास्त्र), आत्मविद्या आणि वादविद्या अशा तीन वेगळ्या विद्या गौतमाने एकाच शास्त्रात गोवून त्या सूत्रबद्ध करून टाकल्या असे दिसते.

न्यायसूत्राचे घटकविभाग न्यायसूत्रांची एकूण संख्या ५२८ असून ती पाच अध्यायांत वाटलेली आहेत. प्रत्येक अध्यायाचे दोन आन्धिक नावाचे विभाग असल्यामुळे एकूण दहा आह्निकांत ही सूत्रे विभागली गेली आहेत प्रत्येक आह्निकांत वरीलपैकी काही विषय प्रकरणशः प्रतिपादिलेले आहेत. न्यायसूत्रांत अशी एकूण ८४ प्रकरणे आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : विद्याभूषण, एस. सी. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक (कलकत्ता, १९२१).

रघुनाथशास्त्री फोकजे

ग्यूलिक्स, आर्नोल्ड (१६२५-१६६९) : जन्म : अँडवर्प (वेलजम). लेवेन व लीडन येथील विद्यापीठांतून तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक.

महत्त्वाचे ग्रंथ : लॉजिका (१६६२), मेयाँडस (१६६३); एथिका (१६६५).

मन व शरीर हीं स्वतंत्र द्रव्ये अमूनहि त्यांत अन्योन्यकारणता आहे. अशा परस्परविरोधी कल्पना देकार्तच्या तत्त्वज्ञानांत होत्या. ग्यूलिक्सने मन व शरीर यांचा एकमेकांवर परिणाम होत नाही, असे सांगून हा विरोध घालवण्याचा प्रयत्न केला कोणतीहि कृति करण्यासाठी तिचे ज्ञान व्हावे लागते, यावर ग्यूलिक्सने भर दिला. शारीरिक बदलांचे ज्ञान आत्म्याला होत नाही आणि शरीर तर बोलूनचालून जडच आहे, त्याला कशाचीच जाणीव नाही; म्हणून त्याची अन्योन्यकारकता हा केवळ आभासच आहे. संवेदनांचे कारण बाह्य वस्तु नमून ईश्वर आहे. प्रत्यक्षांत आहे त्यापेक्षा कितीतरी सुंदर व संपन्न विश्व तो आपल्यापुढे उभे करतो. तसेच आपल्या इच्छेने बाह्य जगांत बदल घडत नसून येथेहि ईश्वर मध्ये पडतो शरीर व मन नुसती प्रासंगिक कारणे आहेत, असा प्रसंगवाद ग्यूलिक्सने मांडला. सर्व बदलांचे निमित्तकारण ईश्वर असून त्या बदलांत ईश्वरी नियमानुसार विशिष्ट साचे दिसून येतात. दोन घड्याळांचे एकसमयावच्छेदेकरून ठोके पडले तरी त्यांत अन्योन्यसंबंध नमून त्यांची पूर्वरचना तशी असते आता ईश्वर प्रत्येक कृतीच्या प्रसंगी मध्ये पडतो की, मुळांतच कायमची मुसगत रचना करून ठेवतो याबद्दल ग्यूलिक्सचे ठाम मत कोणते हे कळत नाही. पहिले मत त्याने काही वेळेस मांडले आहे तरी त्याचा एकूण कल दुसऱ्या मताकडेच

दिसतो. यांत लायबनिझच्या पूर्वसंस्थापित मुसगतीचे पूर्वरूप दिसते विशिष्ट मने अनंत चित्तत्वाचे म्हणजेच ईश्वराचे प्रकार आहेत. जड वस्तूंचे अस्तित्व त्याने गृहीत धरले आहे. आपण ईश्वरांतून येतो व ईश्वरांतच राहतो, तोच आपल्यांतून कार्य करतो. आपल्या सीमा नाहीशा केल्या तर ईश्वरच उरतो. सीमित बुद्धीच्यापलीकडे जाऊन आपण स्वतःच सद्‌वस्तु पाहू लागलो, तर आपण ईश्वराशी एकरूप होऊ. अशा रीतीने ग्यूलिक्सचे सत्ताशास्त्र सर्वेश्वरवादाकडे झुकते.

याचा नीतिशास्त्रावरील परिणाम म्हणजे आत्मस्वातंत्र्याचा इन्कार. सद्‌गुण म्हणजे ईश्वरी नियमावहल प्रेम. तत्परता म्हणजे बुद्धीच्या सागण्याकडे लक्ष ठेवणे, आज्ञापालन किंवा त्यानुसार वागणे. न्याय म्हणजे तदनुरूप आयुष्याला वळण लावणे व सर्वांत महत्त्वाचा नम्रपणा किंवा ईश्वरप्रेमापुढे स्वतःची मातृवरी न वाटणे हे चार मुख्य सद्‌गुण सांगितले आहेत. स्वार्थ सर्वांत वाईट आहे सुख शोधू पाहिजे दूर जातें; म्हणून आत्म्याने शरीराच्या मोहातून मुक्त व्हावे अशी काहीशी संन्यासवादी शिकवण त्याने दिली

ग्यूलिक्सच्या सर्वेश्वरवादी सत्ताशास्त्राने व नियतिवादी नीतिशास्त्राने आत्म्याचे द्रव्यत्व हिरावून घेतले. बाह्य जगावर आत्म्याला परिणाम घडवून आणतां येत नाही; म्हणून आंतरिक कृतीपुरतीच त्याची कृति मर्यादित राहते. अशा रीतीने स्वविचारच ग्यूलिक्सच्या तत्त्वज्ञानाची ज्ञानशास्त्रीय सुरुवात होय; आणि तो त्याच्या नीतिशास्त्राचा शेवटहि आहे; कारण सद्‌गुण कृतीत नसून बुद्धीत आहे. ईश्वरार्पण-बुद्धीलाच ग्यूलिक्स चरमसद्‌गुण म्हणतो.

संदर्भ-ग्रंथ : कॅलिन्स, एम डब्ल्यू. : दि पॅसिस्टंट प्राव्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९०७); अँडॅम्सन, आर : दि डेव्हलपमेंट ऑफ मॉडर्न फिलॉसफी बुझ अदर लेक्चर्स अँड एसेज, २ खं संपा. डब्ल्यू. आर. सोल्ले (लंडन, १९०३); विडेलवॅंड, डब्ल्यू. ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे एच. टफ्टस (न्यूयॉर्क, १८९३).

पद्मा भी. कुलकर्णी

ग्रीन, टी. एच. : [ग्रीन, थॉमस हिल (१८३६-१८८९)]. हा इंग्लिश तत्त्वज्ञ असून त्याच्याकाळीं ज्याला नवकाटीयवाद अथवा नवहेगेलीयवाद म्हणत असत त्याचा तो इंग्लंडमधील विशिष्ट असा प्रतिनिधि होता. ऑक्सफर्ड येथील रूबी व वॉलओल कॉलेजमध्ये त्याचे शिक्षण झाले. १८७८ पासून ते थेट मृत्यूपर्यंत तो नीतिशास्त्राचा प्राध्यापक होता. त्याच्या नांवावर जे दोन ग्रंथ आहेत त्याचा समग्र आशय त्याने आपल्या व्याख्यानांतूनच सांगितला होता. 'प्रॉलेगॉमिना टु एथिक्स' व 'लेक्चर्स ऑन दि प्रिन्सिपल्स ऑफ पोलिटिकल ऑव्हिगेशन' हे ते ग्रंथ होत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या चरणांत इंग्लंडच्या तात्त्विक विचारसरणीवर हर्वर्ट स्पेन्सरचा निसर्गवाद व जे. एस. मिल्ल ह्याचा अनुभववाद ह्यांचे फार वर्चस्व होते. ग्रीनने ह्या दोघाना शिकस्तीने विरोध केला. त्याची मुख्य तक्रार अशी होती की, निसर्गवाद हा मानवी कर्मप्रवृत्तीची समाधानकारक व्याख्या करू शकत नाही; तसेच अनुभववाद हा आपल्या ज्ञानाचे स्वरूप सम्यक् प्रकारे समजावून देऊ शकत नाही. ग्रीनने स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाची सुरुवातच मुळी मानव व निसर्ग ह्यांच्या

संवधाविषयी प्रश्न विचारून केली आहे निसर्ग म्हणजे काय ? ह्या प्रश्नाचा दुसरा पर्याय, अनुभव म्हणजे काय ? हा प्रश्न आहे. विषय जाणणे ह्याचाच अर्थ अनुभव असा आहे तर्कशास्त्रदृष्ट्या चैतन्याला अवगत अशी तथ्येच सत्यज्ञानाची प्रतीति करून देण्यास उपयुक्त साधने आहेत आत्मचैतन्य हेच मानवी अनुभवाचे प्रमुख लक्षण आहे. अतिशय साधारण मानसिक क्रिया किंवा इद्रियानुभवाची क्रिया ही केवळ शारीरिक अथवा मानसिक फेरवदलाचा प्रकार नसून, त्यात वदल झाल्याची जाणीव अंतर्हित असते; आणि म्हणूनच त्यात विषय व आत्मा ह्यामधील फरक हासुद्धा अंतर्हित असतो. ज्ञानाची साधी क्रिया घ्या किंवा त्याचे अनेक घटकानी तयार झालेले समवायी रूप घ्या, ह्या दोघांमध्ये ज्ञान हे मनोव्यापाराचाच परिणाम आहे, कारण जाणणे ह्याचा अर्थच मुळी संवध प्रस्थापित करणे असा आहे 'मनोव्यापार' हा अनियंत्रित असतो हें लॉक व ह्यूम याचे म्हणणे चुकीचें आहे. विज्ञानामुळे हे सिद्ध करता येते; कारण विज्ञानात आपण सत्य व असत्य ह्या मध्ये सर्वाना समत होईल अशा तऱ्हेने फरक करताना ज्ञानाचा विषय हा ज्ञानगम्य वैचारिक सत्य असून त्यात वैचारिक संवधाचा समन्वय झालेला असतो हे मुळी गृहीततत्त्व असते आदर्श वैचारिक समन्वयामागे एक 'तत्त्व' असून त्यामुळेच समस्त संभाव्य संवध कायम होऊ शकतात; परंतु हे 'तत्त्व' मात्र ह्या संवधामुळे निर्माण होत नाही, कारण हे तत्त्व म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून 'चिरंतन आत्मचैतन्य' च आहे ह्यामुळेच अशामध्ये आपणास पूर्णाचे ज्ञान होतें जे जगत् परिमित मानवी अनुभवाला 'चल' आहे असे वाटते त्याचेच स्वरूप ईश्वराच्या अपरिमित मनात अचल व ध्रुव असे असते अशा तऱ्हेने निसर्ग हा केवळ जडपदार्थाचा सघात नसून, त्यात चैतन्यमय चिरंतन आत्म्याचा आविष्कार असतो असे ग्रीनचे म्हणणे आहे

नीतिशास्त्राचें कार्य : ग्रीनच्या मते, ज्ञानमीमासेत आपण जे निष्कर्ष काढतो, तेच निष्कर्ष सामाजिक जीवनाला लावून ते पडताळून पाहणे हेच नीतिशास्त्राचे मुख्य कार्य होय मानवाची आध्यात्मिकता ह्याच नीतिशास्त्राचा मूलाधार होय आत्मचित्तनाच्याद्वारेच आपल्याला स्वतःचे सामर्थ्य, आपले कार्य व त्याबरोबरच आपल्या जबाबदारीची जाणीव होते ह्या सामर्थ्याच्या प्रत्यक्षीकरणातच मानवाचे खरे श्रेय असते ह्या श्रेयसिद्धीचे दोन पैलू असतात एक असतो प्रेरक हेतु. ह्याच्याद्वारे मानव आपल्या परमआत्म्याच्या प्रत्यक्षीकरणासाठी जें 'अंतिम साध्य' अथवा 'श्रेयस्कर' असते त्याचा विचार स्वतःसमोर प्रस्तुत करित असतो. दुसरा पैलू इच्छाशक्तीचा, तिच्याद्वारे आपण आपल्या आत्म्याच्या प्रत्यक्षीकरणासाठी काही निश्चित कार्यप्रणाली आखतो. ही कार्यप्रणाली अनियंत्रित नसते किंवा वाहेरून लादलेली नसते. आपल्या आत्म्याचें अशा हेतुमत्तेशी तादात्म्य हे आत्म-निश्चयाचेच द्योतक आहे असा आत्म-निश्चय विवेकयुक्त असून तो स्वतंत्रपणे केलेला असतो स्वातंत्र्याचा अर्थ मनात येईल तसें वागणें हा नसून, ज्यात आपले खरे कल्याण आहे असे आपल्या विवेकबुद्धीला पटते, त्याच्याशी आत्म्याचे सर्वांगाने तादात्म्य करणे असा असतो ह्या कल्याण-कामनेमुळेच व्यक्तीचें चारित्र्य घडते परमकल्याणाच्या सिद्धीसाठी अनेक व्यक्तीच्या समाजाची आवश्यकता असते; कारण अशा समाजातच व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व कायम राहूनदेखील समाजाच्या पूर्णत्वात ते एकरूप होऊन जाते. म्हणूनच समाजासाठी जशी व्यक्तीची आवश्यकता असते, तशी व्यक्तिमत्त्वासाठीदेखील समाज हा आवश्यक असतो.

ह्या विचारसरणीतूनच ग्रीनचे राजकीय तत्त्वज्ञान निघाले आहे. वैयक्तिक रीतीने सद्गुण संपादन करण्यातच नीतिमत्ता नसून तो विवेकबुद्धीला संमत अशा सर्वोच्च आदर्शांना कार्यान्वित करण्यात व्यक्त होते, हे जर एकदा कळजे तर त्यायोगे राजकीय कर्तव्याची आधारभूमि काय हें समजणें फारसे कठीण होणार नाही. राजकीय सस्था व नागरिक जीवन ह्यांत आपणास नैतिक आदर्शांचेच साकार स्वरूप सापडत असते. त्याचें महत्त्व व उपयोग हाच की, त्यायोगे नागरिकांच्या नैतिक चारित्र्याचा विकास होत असतो. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की, सर्वोच्च नैतिक आदर्श ह्या वास्तविक नागरिक संस्थातच सापडतो; परंतु ज्या वैचारिक विश्लेषणाने आपल्याला ह्या सस्थाच्या अपूर्णतेचें ज्ञान होतें तेच विश्लेषण त्याच्या परिपूर्ण विकासाची दिशा आपणास दाखवू शकतें ह्यातूनच कायद्याला समत अशा अधिकाराची व कर्तव्याची जाणीव निर्माण होते गमत अशी की, ह्या विश्लेषणाच्याद्वारे राज्याच्या कल्याणासाठी दर्पाविष्ट राज्यशक्तीच्या विरुद्ध वड कसे उभारावे हेहि आपल्याला कळते राज्य म्हणजे एकदाच नेहमीसाठी निर्माण करून ठेवलेली वास्तविक सघटना नव्हे. त्यात 'सर्वसाधारण इच्छाशक्तीचा' आविष्कार होत असून, ह्या इच्छाशक्तीतच समान हिताकडे जाण्याची प्रेरणा असते ह्या सर्वसाधारण इच्छेचा आधार वाहेरील वळाचा वापर हा नसून, ज्यात नागरिकाना आपला संपूर्णपणे आविष्कार करतां येईल अशा तऱ्हेच्या आध्यात्मिक जाणिवेत सापडतो. "राज्याचा आधार वळ हें नसून इच्छाशक्ति आहे" हे ग्रीनच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचे मूलसूत्र आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी इंग्लंडमध्ये ग्रीनची शिकवणूक फारच परिणामकारक सिद्ध झाली; परंतु ग्रीनच्या तत्त्वज्ञानातील अस्पष्टता व त्यात निर्माण झालेल्या वैचारिक संकुलतेमुळे साप्रतच्या काळांत त्याचे महत्त्व फारसे राहिले नाही.

ना. वि. जोशी

ग्रोशियस, ह्यूगो (१५८३-१६४५) : ग्रोशियस, ह्यूगो अथवा ह्यूग द ग्रूट हा एक कायदेपंडित आणि मुत्सद्दी असून त्याचा जन्म हॉलंडमध्ये डेलफ्ट या ठिकाणी झाला केवळ चौदा वर्षांचा असताना लाइडन विद्यापीठांतून तो सन्मान्य पदवीधर झाला. पंधराव्या वर्षी डच शिष्टमंडळाचा एक सदस्य म्हणून तो फ्रान्सला गेला. 'हॉलंडचें एक आश्चर्य' म्हणून तो तेथे ओळखला गेला अत्यंत मोठ्या आणि जबाबदारीच्या मुत्सद्देगिरीच्या हुद्द्यावर त्याने कामे केली. कालांतराने, सनातनी कॅल्व्हिनवादाच्या धर्मशास्त्रीय वादामध्ये तो गुरफटला गेला, आणि त्यामुळे त्याला आजन्म कारावासाची शिक्षा झाली; तथापि तो फ्रान्सला पळून गेला आणि तेथे त्याने आपला 'द ज्यूरे वेली अँक पॅसिस' हा प्रख्यात ग्रंथ लिहिला नंतर तो हॉलंडला परत आला. काही वर्षे फ्रान्समधील स्वीडनचा वकील या नात्याने त्याने काम केले आणि स्वीडनहून हॉलंडला परत येत असतां मरण पावला

ग्रोशियस हा नैसर्गिक कायद्याचा तत्त्वज्ञ होता. कृत्रिम कायदा हा मनुष्याने हेतुपूर्वक निर्माण केलेला असतो; आणि नैसर्गिक कायदा मात्र मानवी स्वभावावर अधिष्ठित असल्यामुळे, स्टोइक तत्त्वज्ञ म्हणतात

त्याप्रमाणे, मूलतः बुद्धिनिष्ठच असतो. नैसर्गिक कायदा हा परमेश्वरी रचनेचा भाग आहे हे त्याने अमान्य केले त्याउलट, हा कायदा परमेश्वराहून संपूर्ण स्वतंत्र आणि परमेश्वरावरहि वधनकारक आहे, असे त्याने सांगितले. अशा रीतीने विविध तत्त्वज्ञानाची धर्मशास्त्रापासून मुक्तता करणारा त्रोशियस हा पहिला तत्त्वज्ञ होता.

युद्धाच्या कायदेशीरपणाची चर्चा . त्रोशियसच्या काळी युरोप-मधील परिस्थिति गर्वस्वी गोंधळाची होती. चर्चची धार्मिक अधिनत्ता आणि राष्ट्रांमधील सवधावर नियंत्रण ठेवणारी सम्राटांची राजकीय सत्ता, या आता नष्ट झाल्या होत्या आणि युरोपचा बहुतेक भाग त्रिदश-वर्षांपासून युद्धामध्ये सामील झाला होता आंतरराष्ट्रीय वेवदशाहीच्या अशा काळामध्ये त्रोशियसने नैसर्गिक कायद्याच्या सिद्धान्तावरून राष्ट्रां-मधील सवधाव्यवस्थाची काही व्यापक तत्वे प्रतिपादन केली. त्या तत्त्वामुळे ती राष्ट्रे एक किमान आचारसंहिता पाळण्यास बाधली जातात वचनपूर्ति आणि न्यायचे परिपालन हे अशा तऱ्हेचे एक तत्त्व होते मानवाच्या भूमिकेवरून युद्ध नालवण्याच्या वायतीतहि त्रोशि-यसच्या विचाराची रूप मदत झाली मध्याच्या आंतरराष्ट्रीय परि-स्थितीमध्येयुद्धा युद्धाच्या कायदेशीरपणाची त्याने केलेली चर्चा उद्बोधक ठरेल

राजाच्या परमेश्वरी हक्काना विरोध करणाऱ्या सामाजिक करार-सिद्धान्ताचा त्रोशियसने पुरस्कार केला, तथापि नंतरच्या अशा सिद्धान्ताहून त्रोशियसचे मत भिन्न आहे, कारण त्याच्या दृष्टीने असा करार म्हणजे एक ऐतिहासिक मत्त आहे.

संदर्भग्रंथ : त्रोशियस, एच. ' द ज्युरे वेली ऑफ पॅगिन्स, अनु-एफ. डब्ल्यू केसी व इतर (ऑक्सफर्ड, १९२५); नसबाम, ए. ' ए कन्सिडर हिस्टरी ऑफ दि लॉ ऑफ नेशन (न्यूयॉर्क, १९५४)'

गोवर्धन पी. भट्ट

चक्रधर व संप्रदाय : चरित्राची रूपरेखा : महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी हे मूळने गुजराथचे. उ. स. वाराच्या शतकाच्या शेवटी किंवा तेराव्या शतकाच्या आरंभी भरवम (भडोच) येथे मल्लदेव नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या प्रधानाचे नाव विशालदेव. त्याला माल्लूणदेवी नामक पत्नीपासून झालेल्या मुलाचे नांव हरिपाळदेव हाच पुढे चक्रधर या नावाने प्रसिद्ध होऊन महानुभाव पथाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रवर्तक बनला.

प्रधानपुत्र असल्याकारणाने हरिपाळाने शिक्षण उत्तम प्रकारे झाले अमावे उत्तरायुष्यातील घटनावरून शास्त्राभ्यासाबरोबर त्याचा शास्त्राभ्यासहि चांगला झाला असावा असे दिसते. यादव नृपति सिध्धण याने गुजराथवर केलेल्या स्वारीला तोंड देताना त्याने चांगला पराक्रम दाखविला होता. हरिपाळदेवाच्या पत्नीचे नाव कमळाडसा. हरिपाळदेवाला द्यूताचे व्यमन असले तरी स्वभावाने तो भक्तिप्रवण होता. गोपाळकृष्णावर त्याची भक्ति होती वयाच्या मुमारे सोळाव्या वर्षी काही रोग होऊन त्याला मृत्यु आला. त्याच वेळी द्वारावती येथे श्रीचांगदेव राजा या ईश्वरावताराने कामाख्या नामक योगिनीच्या निमित्ताने योगबलाने देहत्याग केला. त्या ईश्वरस्वरूपाने हरिपाळ-देवाच्या प्रेतांत प्रवेश करून नवीन अवतार स्वीकारला. हरिपाळदेव

जिवंत झाला. अर्थात् जिवंत अगलेला हरिपाळदेव पूर्वीचा जीवात्मा नमून ईश्वरावतार होता. पूर्वीच्या जीवस्वरूप हरिपाळाचे सर्व गुणधर्म स्वीकारून तो संसार करू लागला. त्याला एक मुलगाहि झाला त्याचे द्यूताचे व्यमन वाढले. द्यूतात हरलेले द्रव्य फेडण्यासाठी आपले दागिने देण्याने कमळाडसाने नाकारल्यामुळे हरिपाळाने मन संसाराला विटले. तो उदाम वृत्तीने राहू लागला. रामयावेच्या निमित्ताने आपले घरदार व सर्व संसार सोडून हरिपाळदेव महाराष्ट्रांत आला देऊळवाडा (ता. मोर्शी, जि. उमरगवती) येथून अकाली भ्रमण करीत तो ऋद्धिपूर नगरात येऊन पोचला. तेथे श्रीगोविंदप्रभू नावाने ईश्वरपुत्र होते त्याच्यापासून हरिपाळदेवाने पर आणि अवर जवतीचा स्वीकार केला. त्याच वेळी गोविंदप्रभूनी त्याने चक्रधर असे नाव ठेवले.

यानंतर अत्यंत विरतनावस्थेन चक्रधरानी मुमारे वारा वर्षांचा काळ ऋद्धिपूरपासून जवळच अगलेल्या माल्लवडी येथील डोंगरात घालविला न्यानंतर अनेक वर्षांपर्यंत त्यानी महाराष्ट्रात व तेलंगणात एकाकी परिभ्रमण केले. तेलंगणात ते तुमभद्रेपर्यंत पदयात्रा करीत अगत उ म १२६७ च्या सिंहगडाच्या निमित्ताने मेहेकरहून नाशिककडे जात अगताना पंथन येथे त्यानी मन्यामशीधा घेतली. तेथे त्याच्या आयुष्याचा ' एकाकी ' काळ संपला. न्यानंतर त्याचे पट्टशिष्य नागदेव याच्या अनुसरणापर्यंतचा काळ हा त्याच्या आयुष्याचा ' पूर्वाध ' नमजण्यांत येतो तेव्हापासून तो उ. म. १२७४ मध्ये उत्तरापथे प्रयाण करीपर्यंतचा काळ ' उत्तरार्ध ' म्हणून गमजला जातो. हा पूर्वाध आणि उत्तरार्ध काळ माधारणपणे आठ वर्षांचा अगून त्यांत त्यानी अनेकदा महाराष्ट्र-भ्रमण केले या भ्रमतीत ते आपल्या तत्त्वज्ञानाचे निरूपण करीत अगत या निरूपणातूनच त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि आचार-धर्माना आविष्कार झाला

तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ चक्रधरानी आपल्या तत्त्वज्ञानाने विवरण करणाना स्वतंत्र ग्रंथ लिहिलेला नाही. त्यांच्या प्रयाणानंतर त्यांचे एक शिष्य म्हाडंभट्ट यानी त्याच्यामंथीच्या अनेक लीळा, चरित्रे, ठिकठिकाणाहून गोळा केल्या आणि नागदेवाचार्य याच्याकडून त्या मंथोधित करून घेऊन ' लीळाचरित्र ' ग्रंथ तयार केला. त्यातून नाग-देवाचार्याचे शिष्य कंगोयाम यानी चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान विशद करणारी वचने निवडून काढली आणि ' सूत्रपाठ ' या नावाचा ग्रंथ सिद्ध केला. त्याचप्रमाणे, निरूपण करतांना वेळोवेळी चक्रधरांनी जे दृष्टांत दिलेले होते ते वेगळे काढून ' दृष्टांतपाठ ' तयार केला. ' सूत्रपाठ ' हा ग्रंथ चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रमुग ग्रंथ होय. काळातराने सूत्रपाठातील तत्त्वज्ञानाचे विवरण करणारे ग्रंथ निर्माण होऊं लागले. चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर त्यांचे पट्टशिष्य नागदेवाचार्य जवळजवळ वृत्तीस वर्षे विद्यमान होते. त्यानी चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार फार मोठ्या प्रमाणात केला. चक्रधराने आचारविचार स्पष्ट करणारी अनेक निरूपणे त्यानी केली; ती ' स्मृतिस्थळ ' नावाच्या ग्रंथात अतर्भूत झालेली आहेत, तथापि ' स्मृतिस्थळ ' हा ग्रंथ प्रामुख्याने तत्त्वज्ञानाचा नव्हे. ते श्रेय नागदेवाचार्याचे शिष्य परशुरामवास याना दिले पाहिजे. ' लक्षण ' विभागांत अतर्भूत झालेल्या वारा प्रकरणातील प्रत्येक प्रकरणावर परशुरामवासाने प्रमेय लिहिलेले आहे. हे प्रमेयग्रंथ ' द्वादश-प्रमेय ' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अर्थात् हे प्रमेयग्रंथ ही चक्रधरांच्या सूत्रपाठावरील पहिली टीका होय, असे म्हणावयास हरकत नाही.

त्यानंतर इ. स. च्या पंधराव्या शतकांत गुजरशिववास आणि सिद्धान्ते हरिवास यांनी स्थळग्रथ निर्माण केले. गुजरशिववास हे मूळ गुजराथचे खंवायत येथील चक्रधराच्याच वंशात त्यांचा जन्म झाला असे म्हणतात. त्यांनी अचळ मुरारीवासाचें शिष्यत्वं स्वीकारलें होतें. सिद्धान्ते हरिवास हे धारासिक्कर ओकरावासाचे शिष्य. या उभयतांनी मिळून सूत्रपाठांतील प्रत्येक वचनावर टीका लिहिली. सूत्रपाठाचे मुख्य तीन भाग : (१) लक्षण, (२) विचार आणि (३) आचार. 'लक्षण' विभागांत चक्रधराच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ गाभा भरलेला आहे. 'विचार' विभाग हा त्यालाच पूरक होय. ईश्वरप्राप्तीची साधना करीत असतांना साधकाने कसे आचरण करावे यासंबंधीची चक्रधराची मते सूत्रपाठांच्या 'आचार' विभागात समाविष्ट झालेली आहेत या तिन्ही विभागातील चक्रधरोक्त सूत्रावर गुजरशिववास आणि सिद्धान्ते हरिवास यांनी लिहिलेले भाष्य 'लक्षणस्थळ', 'विचारस्थळ' आणि 'आचारस्थळ' म्हणून प्रसिद्ध आहे; आणि या तिन्ही ग्रथांना मिळून 'तिन्ही स्थळे' सवोधिले जाते.

कालांतराने स्थळग्रथातील टीका अपुऱ्या वाटू लागल्या. चक्रधरांच्या वचनाचें अधिक स्पष्टीकरण होणे आवश्यक झाले. त्यामुळे सूत्रपाठांतील वचनावर या स्थळग्रथाच्या आधारे अनेक भाष्ये लिहिली जाऊ लागली. ही भाष्ये 'वद' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. लक्षण, विचार व आचार यांवर प्रत्येकी अनेक 'वद' निर्माण झालेले आहेत. त्यांचे अद्यापि व्यवस्थित संशोधन झालेले नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. बहुतेक 'वद'कारांची नावेहि अज्ञात आहेत त्यामुळे त्यांचा निर्देश निश्चित स्वरूपांत या ठिकाणी करणे अशक्य आहे. तेव्हा स्थूलमानाने असे म्हणावयास हरकत नाही की, सूत्रपाठ, प्रमेयें, तिन्ही स्थळे आणि त्यांवरील वद हे चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि आचारधर्मचे प्रमुख ग्रंथ होत.

तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमी : चक्रधराच्या काळी हिंदुधर्मातील वैदिक तत्त्वज्ञानाचा, विशेषतः शंकराचार्याच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा प्रामुख्याने प्रभाव होता काही प्रमाणात रामानुजाचार्याच्या विशिष्टाद्वैतमताचा प्रभाव पडण्याला सुरुवात झाली होती. पूर्णद्वैताचें प्रतिपादन करणाऱ्या मध्वाचार्याचा त्या वेळी नुकताच उदय झालेला होता. चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर मध्वाचार्याचा देहान्त झाला ही गोष्ट अवश्य लक्षांत ठेवली पाहिजे. वैदिक तत्त्वज्ञानाव्यतिरिक्त भारतांत त्या वेळी जैन तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव होता. बौद्ध धर्माची छाया या काळांत फारशी दिसून येत नव्हती. वैदिक धर्माच्या पकडीतून सुटका करून घेण्यासाठी धडपडणारे अनेक धार्मिक पथ त्या वेळी उदय पावू लागले होते. द्रविड देशांतील अळ्वार, कर्नाटक प्रांतांतील वीरशैव व महाराष्ट्रांतील वारकरी यांचा त्यात समावेश करण्याला हरकत नाही. चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानावर या सर्वांचा, विशेषतः गुजराथेतील धार्मिक परिस्थितीचा, परिणाम झालेला असणें शक्य आहे. या वेळी गुजराथमध्ये वैदिक मता-वरोवरच जोग्यांचा व जैनांचा प्रभाव विशेष होता; आणि इस्लामच्या तत्त्वज्ञानाने नुकताच प्रवेश केला होता. त्या मतांचाहि परिणाम चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानावर झालेला असणें असंभवनीय नाही. तथापि, चक्रधराचें तत्त्वज्ञान या भिन्न धर्मांच्या तत्त्वज्ञानांच्या प्रभावांतून आविष्कृत झालें असें म्हणण्याला निश्चित आधार मात्र दाखवता येणार नाही. भारतवर्षातील वेदोपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानांतूनच त्याचा आविष्कार झाला असें म्हणणें अधिक योग्य ठरेल.

तत्त्वज्ञानाची रूपरेखा : मूलतत्त्वे : खुद्द चक्रधरांच्या दृष्टीने त्यांचें तत्त्वज्ञान आणि गीतेंतील तत्त्वज्ञान एकच आहे. त्यांत भिन्नता नाही. चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानांतील मुख्य सिद्धान्त हा की, सृष्टीत अनादिकालापासून चार मूलभूत वस्तु विद्यमान आहेत. (सू. पा. संहार, १०, आमा. १८९) त्या म्हणजे (१) जीव, (२) देवता, (३) प्रपंच आणि (४) परमेश्वर. जीव अनंत आहेत. देवतांची संख्या ८१ कोटि १ लक्ष १० असून त्यांचे ९ शोवे आहेत. खालचा शोवा कर्मभूमीचा असून त्यांतील शैवटची देवता यक्षिणी होय. माया ही सर्वांत श्रेष्ठ देवता असून तिचें स्वरूप सर्व देवतांना व्यापून आहे. हिलाच चैतन्य असेंहि म्हणतात (सू. पा. वि. १). मायेच्या पलीकडे ब्रह्मस्वरूप आहे, आणि त्याहीपलीकडे ईश्वरस्वरूप होय (सू. पा. अच्या. १०) ब्रह्म आणि ईश्वर ही एकच वस्तु असली तरी एकाच शरीराच्या पाठीप्रमाणे ब्रह्मस्वरूप तर पोटाप्रमाणे ईश्वर-स्वरूप होय. ब्रह्म (सत्) + माया (चित्) + ईश्वर (आनंद) मिळून सच्चिदानंद 'परमेश्वरा'चे स्वरूप होय (सू. पा. मवा. ५). यांतूनच त्याचे अनेक अवतार अवतरतात. 'जीव हा वदयुक्त, देवता नित्यवद्ध, प्रपंच जड आणि परमेश्वर नित्यमुक्त होय' (सू. पा. वि. ४५) 'वदमुक्त' म्हणजे अनादि अविद्येने वद्ध असूनहि मुक्त होण्याची पात्रता जीवाच्या ठिकाणी आहे. देवता 'नित्यवद्ध' आहेत; याचा अर्थ असा की, त्यांच्या ठिकाणी असलेली स्वरूपसमृद्धि सर्व वावतीत मर्यादित आहे. त्या मर्यादेच्या किंवा बंधनाच्यापलीकडे त्या जाऊ शकत नाहीत; आणि कार्यहि करू शकत नाहीत. प्रपंच हा 'जड' असल्यामुळे तो कोणत्याहि सुखदुःखाला मुळांतच अपात्र होय आणि सर्वगुणसंपन्न परमेश्वर हा सर्वच वावतीत स्वतंत्र होय, मुक्त होय. या चारहि वस्तु जशा अनादि आहेत तशाच नित्य आहेत. त्या सर्वांचें मूळस्वरूप अव्यक्त आहे. सृष्टिरचनेनंतर ही स्वरूपे कार्याला येतात.

सृष्टिरचनेचा हेतु : सृष्टिरचना तरी कशासाठी ? आनंदस्वरूप परमेश्वराने आपला आनंद सत्पात्र वस्तूंना द्यावा या हेतूसाठी. जीवाला अनादि अविद्येपासून मुक्त करून आपला आनंद द्यावा अशी परमेश्वराला प्रवृत्ति झाली; तथापि जीवाने या आनंदाला पात्र होण्याचे अधिकार जोडले पाहिजेत. त्यासाठी परमेश्वरप्राप्तिविषयक क्रिया केली पाहिजे. ही क्रिया तो सगुण साकार झाल्याशिवाय होणार कशी ? त्याने परमेश्वर-प्राप्तिविषयक क्रिया करावयाच्या कुठे ? त्यासाठी प्रापंचिक सृष्टि तयार झाली पाहिजे. या सृष्टीत आल्यावर जीवाने केलेल्या निरनिराळ्या क्रियांची फळे त्याला देण्यासाठी देवताहि अवतरल्या पाहिजेत. ईश्वर-प्राप्तिविषयक क्रिया कोणत्या याचें ज्ञान जीवाला करून देण्यासाठी परमेश्वराने अवतार घेतला पाहिजे. या विचारपरंपरेतून सृष्टीची रचना होऊन सर्व व्यवहार सुरू झाले.

परमेश्वरप्राप्तीचें मुख्य सूत्र : मुक्ति प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक तें ज्ञान परमेश्वरावतार जीवाला देतो. त्याचे मुख्य सूत्र हे की, जीवाला केवळ परमेश्वरच मुक्ति देऊ शकतो. जड प्रपंच किंवा नित्यवद्ध देवता मुक्ति देऊ शकत नाहीत. तेव्हा जीवाने केवळ परमेश्वरालाच शरण जाऊन त्याच्या प्राप्तीची कर्तव्यकर्म करणें अवश्य आहे. जीव आणि देवता आपल्या उपासकाला काहीच देऊ शकत नाहीत, असे मात्र नाही. एखाद्या जीवाने दुसऱ्या एखाद्या जीवाची मुक्ति केली, तर तो दुसरा जीव

उपासकाला जास्तीत जास्त काय देणार ? त्याच्या ठिकाणी जेवढे ज्ञान-सुखसामर्थ्य असेल तेवढेच तो देणार तसेंच जीवाने एखाद्या देवतेची उपासना केली, उदा.— सर्वात श्रेष्ठ असलेल्या मायेची जरी त्याने उपासना केली, तरी ती त्याला आपल्या स्वरूपसमृद्धीपेक्षा अधिक काहीच देऊ शकणार नाही भगवद्गीतेतदेखील स्पष्टपणे सांगितले आहे की, देवाची ऊर्फ देवतेची उपासना करणारे (फारतर) त्या देवतेला जाऊन पोहोचतील आणि पितरांची उपासना करणारे पितृ-लोकाला जाऊन पोहोचतील भूताची उपासना करणारे भूताना जाऊन पोहोचतील आणि माझी उपासना करणारे माझ्याकडे येतील (गीता, ९.२५) असे असल्यामुळेच भगवान् श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की, सर्व धर्मांचा परित्याग करून फक्त मला तू शरण ये (गीता, ९.६६) हेच गीतेचे सारसर्वस्व असून चक्रधराच्या तत्त्वज्ञानाचेहि तेच मुख्य सूत्र होय.

चक्रधरानी प्रतिपादन केलेले परमेश्वरप्राप्तीचे मार्ग दोन : एक ज्ञानमार्ग आणि दुसरा प्रेम म्हणजे भक्तिमार्ग ज्ञानमार्गापेक्षा भक्तिमार्ग हा श्रेष्ठ होय (सू. पा. विमा. ३०).

ज्ञान : व्याख्या व प्रकार : ज्ञान म्हणजे काय ? ' जे जैसैं असे तें तैसे जाणिजे ते ज्ञान ' (सू. पा. वि. १४७). पण ' जे जैसैं असे ते तैसे ' हे ओळखावयाचे कशावरून ? इतर दर्शनानी ज्ञानाची निश्चिति करण्यासाठी प्रत्यक्षप्रमाणाने जी साधनें सांगितलेली आहेत तशी चक्रधरानी स्पष्टपणे सांगितल्याचें आढळत नाही. तेव्हा चक्रधरानी प्रतिपादन केलेल्या चार नित्य वस्तूच्या अनादि-नित्यत्वाचें आणि स्वरूप-समृद्धीचे प्रमाणाने साधनांनी विश्लेषण करून त्यांची सत्या-सत्यता ठरवण्याचा मार्ग नाही. सूत्रपाठावरील टीकाकारानीहि याचे निर्वचन केलेले उपलब्ध नाही. चक्रधर हा ईश्वरावतार आणि म्हणून त्यांनी सांगितलेले ज्ञान तेच सत्य ज्ञान अशा श्रद्धेने ते स्वीकारावयाचें एवढेंच. या ज्ञानाचें सामान्यज्ञान, खंडज्ञान, विज्ञान, विशेष ज्ञान, अखंड ज्ञान (सु. पा. वि. १४८) असे प्रकार आहेत. त्याच्या ज्ञानमार्गात शाब्दज्ञान, अपरोक्ष ज्ञान, सामान्य ज्ञान आणि विशेष ज्ञान या चार पायऱ्या चढत्या प्रमाणाने सांगितलेल्या आहेत. ज्या साधकाने ज्ञानाचा अधिकार जोडला असेल त्यालाच परमेश्वर स्वतः किंवा आपल्या अधिकरणाच्याद्वारे आपलें ज्ञान देतात, म्हणजे त्याच्या ठिकाणी ज्ञान-शक्तीचा संचार करतात. या शाब्दज्ञानात साधकाला चहुपदार्थाचे यथार्थ ज्ञान होते. असती परीचें म्हणजे आचारधर्माचें पालन करून शाब्दज्ञान चरितार्थ झाले म्हणजे अपरोक्ष ज्ञान होऊन त्यांत ' ज्ञानिया आपली अनुपभुक्त कर्म क्षाळतो ' (सूपा. उद्ब. ३४) ; सामान्य ज्ञानांत त्याचीं सर्व कर्म नासून शिवाय देवतामळाचाहि तो नाश करतो (सूपा. उद्ब. ४४) ; आणि विशेष ज्ञानांत त्याच्या अयोग्यतेचे दोष नष्ट झाल्यावर परमेश्वर त्याच्या जीवस्वरूपीचें अज्ञान नासून अविद्येचा छेद करतात व त्याला ब्रह्मस्वरूपांत मिसळून घेतात (सूपा. उद्ब. ५४). अर्थात्, विशेष ज्ञानानंतरच ज्ञानमार्गाचा उपासक ब्रह्मानंदाला प्राप्त होऊ शकतो. ईश्वरासंबंधीचें तें ज्ञान आणि ईश्वराव्यतिरिक्त इतरांसंबंधीचे म्हणजे जीवदेवताप्रपंचाचे, त्याची उपासना प्रतिपादन करणारे तें सर्व अन्यथा-ज्ञान होय. या अन्यथा-ज्ञानापासून मोक्षाच्या

साधकाने नेहमी दूर राहिलें पाहिजे. त्याने परमेश्वरावताराने सांगितलेल्या ज्ञानमार्गानेच मोक्ष प्राप्त करून घेतला पाहिजे असे चक्रधराचे प्रतिपादन आहे.

भक्ति-मार्ग : ईश्वरप्राप्तीच्या या ज्ञानमार्गापेक्षा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ होय. ज्या जीवाने प्रेमाधिकार जोडला असेल त्याला परमेश्वर प्रेम देतात म्हणजे त्याच्या ठिकाणी आपल्या प्रेमशक्तीचा संचार करतात. हा प्रेमसंचार होताच त्याचे विकार, विकल्प व स्वभाव यांचा उच्छेद होऊन साधक सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वराला अनुसरतो, तो त्याचा भक्त बनतो (सूपा. उद्ब. १५). त्याला परमेश्वराचा वियोग कधीच होत नाही. प्रेमात ऊर्फ भक्तीत ज्ञान अंतर्भूत असल्यामुळे, ज्ञानियाला ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या ज्ञानात आपल्या मळकर्मदिकांचा नाश आपल्या साधनेने करावा लागतो, तसा भक्ताला करावा लागत नाही. त्याच्या ठिकाणी परमेश्वराने संचारिलेल्या प्रेमशक्तीच्याद्वारा तो आपोआप होत असतो. कारण, भक्ताला परमेश्वराचे अखंड सेवादास्य घडत असते (सूपा. उद्ब. १६). प्रेमशक्तीच्याद्वारे परमेश्वरच त्याची चारहि ज्ञाने परिपूर्ण करून घेतात. ज्ञानियाला परमेश्वर पाठीशी घालतात म्हणजे ब्रह्मानंद देतात, तर भक्ताला पोटाशी धरतात म्हणजे आपल्या ईश्वर-स्वरूपाचा आनंद देतात (सूपा. उद्ब. ६०—६३). अर्थात्, ब्रह्मानंदपेक्षा ईश्वराचा आनंद श्रेष्ठ होय. मुंगी ज्या-प्रमाणे आपली वेगळीक कायम ठेवून साखरेची गोडी सेवन करते, त्याप्रमाणे ज्ञानिया ब्रह्मानंद आणि भक्त ईश्वरानंद उपभोगीत असतात (सूपा. उद्ब. ६४—६५). त्यापासून त्यांना च्युति नाही, हाच त्याचा आत्यंतिक मोक्ष होय.

आचारधर्म महानुभावाच्या आचारधर्माचे मुख्य सूत्र असे की, परमेश्वराला अनुसरल्यानंतर साधकांनी विकारविकल्पशून्य होऊन, स्वभावावर नियंत्रण ठेवून, अन्य कोणाचाहि अवलंब न करता केवळ ईश्वराधीन होऊन त्याच्या स्मरणांत जीवन व्यतीत केले पाहिजे (सूपा. अप. १—६). विकारशून्यतेसाठी सर्वसंगपरित्याग करून म्हणजेच संन्यस्त होऊन विषयसंबंध वर्ज्य करणे आवश्यक होय. स्त्रीचें दर्शनच नाही (सू. पा. आ. ८—१२) तर गायनवादानाचे श्रवणहि त्याला निषिद्ध होय (सूपा. आमा. १७१). विकल्पाचे प्रकार दोन : (१) देवता-जनित विकल्प, (२) विचिकित्सारूप विकल्प. देवताजनित विकल्प टाळण्यासाठी परमेश्वराव्यतिरिक्त इतर कुणावरहि साधकाने ईश्वराची भावना आपल्या मनात निर्माण होऊं देता कामा नये आणि त्यांची उपासना करता कामा नये. याच हेतूने देवतांच्या मंदिरांत जाणें किंवा त्यांच्या उत्सवात भाग घेणे महानुभावाना वर्ज्य आहे (सूपा. आमा. १३४, आ. ८४). हा मोठा, तो लहान ; हा श्रेष्ठ, तो कनिष्ठ ; हा चांगल तो वाईट अशा प्रकारची विषमता मनांत वाळवणें हा विचिकित्सारूप विकल्प होय.

सर्वत्र समतेची भावना ठेवून साधकाने तोहि टाळला पाहिजे. स्वभावांना मात्रा देणें म्हणजे क्षुत्पिपासा, मलमूत्र, शीतोष्ण आणि भयनिद्रा या द्वंद्यावर नियमन ठेवणे. त्यासाठी साधकाने चारहि वर्णांतील घरां भिक्षा करून मिळालेल्या अन्नावर केवळ देहधारण करणे अवश्य आहे. अशा रीतीने विजनांत राहून एका परमेश्वराच्याच चिंतनात

काल व्यतीत करणे व परमेश्वराच्या पुनःसंवधाला पात्र होणे हेच साधकाचे एकमेव ध्येय. परमेश्वर-स्मरण निर्वंधपणे करता यावे म्हणून त्याने अन्यवार्ता न करता मौन धारण करून राहावे. प्रसंगी सर्वांगी आर्जव-पूर्वक मित पण प्रिय वोलून आणि मारितापूजिता समान मानून अहिंसा-वृत्तीने काळ कंठावा (सूपा आ. १५१, १९९, १८८, ६४).

उपसंहार : चक्रधराच्या अर्थात महानुभावाच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि आचारधर्माचे स्वरूप थोडक्यात हे असे आहे. त्यावरून दिसून येईल की, महानुभाव तत्त्वज्ञान पूर्ण द्वैती आहे, इतकेच नाही तर अनंत-वादी आहे वेद केवळ मायेची ऊर्फ चैतन्याची म्हणजेच देवतेची प्राप्ति करून देणारे असल्यामुळे ईश्वरप्राप्तीचें साधन म्हणून महानुभावांना वेद प्रमाण नाहीत (सूपा वि. १४). अर्थात् ते अवैदिक आहेत; पण अवैदिक बौद्धाप्रमाणे ते अनात्मवादी किंवा जैनाप्रमाणे निरीश्वरवादी नाहीत. सांख्य आणि वैशेषिक तत्त्वज्ञान निरीश्वरवादी असले तरी वैदिक असल्यामुळे महानुभावाना मान्य नाही. नैयायिकाचे ज्ञान हें अन्यथाज्ञान होय असे चक्रधराचें स्पष्ट मत होते जगांत सर्वत्र एक ब्रह्म काय ते भरलेले आहे. जग मिथ्या आहे, जग म्हणजे ब्रह्मावरील अध्यास होय हा शंकराचार्याचा ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्यावाद आणि विवर्तवाद त्यांना मान्य नाही (सू. पा. वि. ६०) चिदचिद्विशिष्ट परमेश्वरांतील चिदशापासून जीव व अचित् अशापासून सृष्टि परिणाम पावली हा रामानुजाचार्याचा परिणामवादहि त्यांना मान्य नाही (सूपा. वि. ६०). मध्वाचार्याप्रमाणे जीव, जगत् आणि परमेश्वर हे एकमेकाहून भिन्न असे अनादि व अनंत पदार्थ आहेत, या माध्वमताशी महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे साम्य आहे; तथापि माध्व वेदप्रामाण्यवादी आहेत, तसे महानुभाव नाहीत. माध्वाना विष्णुसर्वोत्तमत्व मान्य आहे, पण महानुभावांच्या मते विष्णु ही सामान्य देवता असल्यामुळे तिची उपासना त्यांनी त्याज्य ठरविली आहे. शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानातील 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' हे ज्ञानाचे माहात्म्य महानुभाव तत्त्वज्ञानांत आहे. चक्रधरानी 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' (सूपा. विमा. ३०) ठरविले असले तरी भक्तीत अंतर्भूत असलेल्या ज्ञानमार्गानेच साधक प्राप्तीला पोहोचतो. रामानुज आणि मध्व यांनी ज्ञानापेक्षा भक्तीला अधिक महत्त्व दिलेले आहे. चक्रधराच्या तत्त्वज्ञानात ज्ञानाचे व भक्तीचें मधुर मीलन झालेले आहे, असें दिसून येईल.

महानुभावांच्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानामुळे या आचारधर्मालाहि आगळें स्वरूप प्राप्त झाले आहे. चातुर्वर्ण्य न पाळणे (सूपा. आ. ८१), रजस्वलेचा विटाळ न मानणे (लीच. उत्त. ३४७) इत्यादि आचार विकल्पशून्यतेतूनच निर्माण झालेले आहेत. असे असूनहि त्यांच्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानांतूनच निर्माण झालेल्या या आचारधर्माविषयी महाराष्ट्रांत अनेक गैरसमज निर्माण झाले आहेत ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. त्यांच्या आचारधर्मात शंकराचार्यांच्या संन्यासाला प्राधान्य आहे, इतकेच नाही तर ते त्यांच्याहि पुढे गेलेले आहेत. त्रैवर्णिकांनाच नव्हे, तर महानुभावांत स्त्रीशूद्रादिकांनाहि संन्यास देण्यात येतो. संन्यास-स्वीकारासंबंधीचे महानुभावाचे हे मत शंकराचार्यांच्या मतापेक्षा बौद्ध व जैन यांच्या मताशी अधिक जुळतें आहे. बुद्धाने मानलेली संसाराची दुःखमूलता चक्रधरांच्या विचारसरणीतहि आढळते (सूपा. वि. १९१). बौद्धांचा आणि जैनांचा अहिंसावादहि त्यांच्या विचार-सरणीत आहे. ही अहिंसाव्रताची मर्यादा किती व्यापक बनलेली होती

हे पाहण्यासारखे आहे चक्रधरानी आपल्या अनुयायाना " एथीन तुम्ही ऐसेया होआवे की हा जनु तुमते डोडये डोडये मारील परि तुम्ही डोडचि ओडवावी की " (सूपा. आ. ६३), असें सांगितले, यावरून चक्रधर म्हणजे 'एका गालांत मारली असतां दुसरा गाल पुढे कर' म्हणून उपदेश करणाऱ्या येशू ख्रिस्ताची प्रतिमा होय असे वाटते महानुभाव साधकाना मौन विहित आहे; आणि म्हणूनच ते आपले शास्त्र इतरांना सांगत नाहीत. 'इद ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुभ्रूपवे वाच्यं न च मा योऽभ्यसूयति' (गीता १८-६७) या आदेशाचें परिपालन महानुभाव आत्यंतिकतेने करतात. त्याचमुळे त्यांनी सकळ, सुंदरी आदि साकेतिक लिप्या निर्माण केल्या आहेत त्यामुळे ते समाजविमुख वाटले तरी त्यांचा हा आचारधर्म गौतोक्तीला सोडून नाही.

संक्षेप : सूपा.—सूत्रपाठ अप.—असती परी. अर्था.—अन्यव्यावृत्ति. आ.—आचार. आमा.—आचारमाळिका. उद्ध.—उद्धरण. मवा.—महावाक्य. वि.—विचार विमा.—विचारमाळिका.

संदर्भ-ग्रंथ : नेने, ह. ना. संपा. : श्रीचक्रधरोक्त सूत्रपाठ, आ. २ (नागपूर, १९३६); ब्राह्मकृष्ण महानुभाव . महानुभाव पंथ (अमरावती, १९४७); कोलते, वि. भि. : महानुभाव तत्त्वज्ञान (मलकापूर, १९४५), — : महानुभावांचा आचारधर्म (मलकापूर, १९४८); — : श्रीचक्रधर-चरित्र (मलकापूर, १९५२).

वि. भि. कोलते

चतर्जी, एस. सी. : (जन्म १८९३) : दि. ३ ऑगस्ट १८९३ रोजी पश्चिम बंगालमध्ये माझा जन्म झाला. माझे आरंभीचे शिक्षण खेडेगावांतील शाळेत झाले आणि पुढील शिक्षण कलकत्त्यातील काही महाविद्यालयांत व कलकत्ता विश्वविद्यालयांत झाले. १९१४ साली कलकत्ता विश्वविद्यालयांतून मी तत्त्वज्ञान विषय घेऊन पदवीधर झालो; आणि त्याच विश्वविद्यालयांतून १९१६ साली मी एम. ए. व १९३४ साली पीएच. डी. ची पदवी मिळविली. कलकत्ता विश्व-विद्यालयाच्या पदव्युत्तर शाखेत मी ४१ वर्षे तत्त्वज्ञान हा विषय शिकविला आणि तत्त्वज्ञान-शाखा प्रमुख म्हणून १९५८ साली तेथून सेवानिवृत्त झालो. हवाई विश्वविद्यालयांत निमतित प्राध्यापक म्हणून (१९५२ - १९५३) मी काम केले.

भौतिक सृष्टीविषयीच्या ऐंद्रिय अनुभवांचें सोपपत्तिक विवेचन म्हणजे ज्याप्रमाणे विज्ञान त्याचप्रमाणे तत्त्वज्ञान हे सत्याच्या अतींद्रिय अनुभवांचें सयुक्तिक विवेचन अशी मी तत्त्वज्ञानाची व्याख्या करतो माझ्या मते, तत्त्वज्ञान हे भौतिक जगाच्या बुडाशी असलेल्या इंद्रियातीत सत्तत्त्वाच्या विशिष्ट, प्रत्यक्ष, प्रातिभ अनुभवांवर उभारलेले आहे; पण खरे पाहतां, आपल्या जीवनांतील इतर सर्व अनुभवांचा या अनुभवाशी संबंध लावून त्या अनुभवांचें सयुक्तिक विवेचन करण्याचा बौद्धिक प्रयत्न हाच तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. म्हणजेच, त्या अनुभवांच्या आधारें आपले जीवन आणि सारें जग यांची सार्थकता स्पष्ट करणे हाच त्याचा अर्थ आहे. माझ्या मते, सत्तत्त्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे ज्या आत्म्याचें अस्तित्व प्रत्यक्षपणे व असंदिग्धपणे आपणास आकलन होते, त्या सत्तत्त्वाचें ध्यान आणि चिंतन हा होय. सत्तत्त्वाच्या इंद्रियातीत अनुभवाचे सयुक्तिक विवेचन करण्यासाठी

आपण जीवनातील सर्व अनुभवांची चिकित्सापूर्वक छाननी केली पाहिजे आणि जगाच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचीहि चिकित्सा करून आपल्या विश्वविषयक सम्यक् दृष्टीची यथार्थता दाखविली पाहिजे. म्हणून मला असे वाटते की, ध्यान आणि चिकित्सापूर्वक विवेचन हेच तत्त्वज्ञानाचे योग्य मार्ग होत.

आपल्या आत्म्याचे प्रातिभ अनुभवाने होणारं ज्ञान म्हणजेच अतींद्रिय सद्बस्तूचें ज्ञान. या सद्बस्तूचें स्वरूप अद्वैत वेदान्त-सिद्धान्ताने निर्देशित केलेले शुद्ध सच्चिदानंदस्वरूपी आहे. ते अद्वय, विश्वव्यापी आणि आध्यात्मिक सत्तत्त्व असून तें भौतिक जगापलीकडचें पण त्या-द्वारेच प्रकटलेले आहे. या सत्तत्त्वाचे अनुभवांच्या निरनिराळ्या थरातून आपणांस वेगवेगळे ज्ञान होतें. विविध तत्त्वदर्शने अनुभवांच्या विविध थरांतून या सत्तत्त्वाकडे पाहतात आणि वेगवेगळें ज्ञान देतात. अशा रीतीने ही विविध दर्शने एकाच सर्वकप तत्त्वदर्शनाचे अंशभाग म्हणून त्यांचा समन्वय करून त्यांची संगति लावतां येईल. यालाच मी 'समन्वयी वेदान्त' असें म्हणतो. या वेदान्तांत सगुण आणि निर्गुण अशा दोन्ही प्रकारच्या अनेक सत्तावादांची, द्वैतवादांची व एकसत्तावादांची एकत्र संगति लागते.

संदर्भ-ग्रंथ : चतुर्जी, एस. सी. : दि न्याय थिअरी ऑफ नॉलेज (कलकत्ता, १९३९; आ. २, १९५०); चतुर्जी, एस. सी. व दत्त, डी. एम. : अँन इंट्रोडक्शन टु इंडियन फिलॉसफी (कलकत्ता, १९३९; आ. ६, १९६०); चतुर्जी, एस. सी. : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (कलकत्ता, १९४९; आ. २, १९६४);— : दि फंडामेंटल्स ऑफ हिंदुइझम (कलकत्ता, १९५०);— : क्लासिकल इंडियन फिलॉसफीज : देअर सिथिसिस इन दि फिलॉसफी ऑफ श्रीरामकृष्ण (कलकत्ता, १९६३).

एस. सी. चतुर्जी

'चत्वारि आर्यसत्यानि' (चार आर्यसत्ये) : जीवनाच अन्वयार्थ लावीत असतां भगवान् बुद्धाला चार आर्यसत्ये प्रतीत झाली या आर्यसत्यांच्या सम्यक् ज्ञानानेच गौतमाला संवोधी प्राप्त होऊन तो 'बुद्ध' झाला. सत्यांची संख्या मोठी असली तरी त्यांतील ही चार सर्वाधिक महत्त्वाची मानली आहेत. त्यांना 'आर्य' म्हणावयाचें; कारण केवळ आर्य म्हणजे विद्वज्जनच या सत्यांप्रत पोहोचू शकतात. हीं सत्ये अशी— (१) दुःख, (२) दुःख-समुदय, (३) दुःख-निरोध आणि (४) दुःख-निरोधगमिनी प्रतिपद्.

(१) दुःख : बुद्ध म्हणतो— "भिक्षूने, दुःख हे एक आर्यसत्य आहे. या लोकांतील जन्म, जरा, व्याधि, मरण, अनिष्ट-संयोग, इष्ट-वियोग व इच्छा-हानि या गोष्टी दुःखमय आहेत. थोडक्यांत म्हणजे रागद्वारा उत्पन्न झालेले पाचहि स्कंध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार व विज्ञान) दुःख आहेत." संसार दुःखमय असल्याचें सर्वानाच जाणवते; परंतु मनुष्य अज्ञानाने संसाराचे दुःखमयत्व लक्षांत न घेतां भोगांच्या पाठी लागतो. बुद्धाला मात्र दुःखाचा सत्य अनुभव आला. पतंजलीने म्हटले आहे की, विवेकी पुरुषाला संसार दुःखमयच दिसतो. बुद्धाचे स्वतःचे सूत्र म्हणजे— जे अनित्य तें दुःख.

(२) दुःख-समुदय : दुःख-समुदय म्हणजे दुःखनिर्मितीचें कारण.

कारणावाचून कार्य नाही दुःखाचें मूळ कारण आहे अनिवार्य अशी तृष्णा. ती प्रामुख्याने तीन प्रकारची आहे— कामतृष्णा (इंद्रियसुखाची लालसा), भवतृष्णा (संसाराची आसक्ति), आणि विभव-तृष्णा (ऐहिक व पारलौकिक वैभवाची तृष्णा). तृष्णेचेहि मूळ अविद्या आहे. या संदर्भात 'प्रतीत्यसमुत्पाद' चितनीय आहे.

(३) दुःखनिरोध : तृष्णतेचा संपूर्ण त्याग किंवा सम्यक् वैराग्य याने दुःखनिरोध होऊं शकतो हे तिसरे आर्यसत्य. तृष्णाक्षयाने सर्व दुःखावर मात करून निर्वाण प्राप्त करून घेणे शक्य आहे, हा त्याचा साराश.

(४) दुःखनिरोधगमिनी प्रतिपद् : दुःखनिरोधाप्रत पोहोच-विणारा मार्ग हे चौथें आर्यसत्य होय. बुद्धाने केवळ संसार दुःखमय आहे एवढेच सांगितले नाही, तर तें नि शेषपणे दूर करण्याचा निश्चित मार्गहि सांगितला आहे. निर्वाण हें प्रत्येकाचें प्राप्त्यव्य आहे. त्याप्रत पोहोचविणाऱ्या मार्गास आर्य-अष्टांगिक-मार्ग म्हणतात. ही आठ अंगे म्हणजे— सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति आणि सम्यक् समाधि.

बुद्धाच्या गंभीर चिंतनातून प्रकट झालेली ही चार आर्यसत्ये म्हणजे त्याच्या संदेशाचें सारसर्वस्व होय. त्यांच्या आधारेच पुढे बौद्ध तत्त्वज्ञानी क्षणिकवाद, अनात्मवाद वगैरे तात्त्विक सिद्धान्ताची उभारणी केली. यांना 'बौद्ध चतुःसूत्री' म्हणता येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : जोशी, म. संपा. : भारतीय संस्कृतिकोश, खं. १ (पुणे, १९६२), कोलगडे, रा. गो. : बुद्ध-दर्शन (मुंबई, १९५९); वर्टे, ई. ए. संपा. : दि टोचिंग ऑफ दि कॅपॅशनेट बुद्ध (न्यूयॉर्क, १९५५).

शं. रा. तळघट्टी

चर्च, ए. (जन्म १९०३) : या विद्यमान तर्कशास्त्रज्ञाने गणिती तर्कशास्त्रात अतिशय महत्त्वाचें कार्य केले आहे. त्याच्या लेखनामुळे प्रतीकात्मक तर्कशास्त्र, शब्दार्थशास्त्र व पद्धतिशास्त्र या विषयांच्या अभ्यासाला चालना मिळाली आहे. त्यांनी 'जर्नल ऑफ सिम्बॉलिक लॉजिक' मध्ये (१९३६ आणि १९३८) तर्कशास्त्रातील नवीन विकासाची माहिती देणारी उत्कृष्ट संदर्भ-ग्रंथसूचि प्रसिद्ध केली आहे. त्याच नियतकालिकांत (१९४५) त्यांनी एच. आर. स्मार्ट यांच्या फ्रेगच्या तर्कशास्त्रावरील लेखाचें परीक्षण केलें आहे, व 'अँलिसिस' या नियतकालिकांत (१९५०) अस्तित्वविषयनात्मक आणि श्रद्धात्मक विधानांच्या कारनंपने केलेल्या विभ्लेपणाचें परीक्षण केलें आहे. डी. डी. रून्स यांनी संपादिलेल्या 'तत्त्वज्ञान-कोशा'मध्ये त्यांनी तात्त्विक विरोधाभासावर लेख लिहिला आहे. सत्ताशास्त्राला प्रतिबंध आणि विज्ञानाचे जतन करण्यासाठी एअरने निकपण-तत्त्वाचे जे पुनर्विधान केलें त्याची समीक्षा चर्च यांनी ('जर्नल ऑफ सिम्बॉलिक लॉजिक'मध्ये— १९४९) केली. जेव्हा कर्ट गोडेल यांनी (१९३१ मध्ये) असे दाखविले की, 'प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका' मधील प्रणालीसारख्या प्रणालीमध्ये किंवा अंकगणित सामावून घेऊ शकणाऱ्या कोणत्याहि व्यापक प्रणाली-मध्ये त्या त्या प्रणालीच्या चौकटीत सिद्ध होऊं न शकणारीं विधाने

असणें अपरिहार्य असते, आणि अंकगणितांतील सुसंगति सिद्ध करण्याचे आकारवादी तत्त्वज्ञानी अंगीकारलेले कार्य पूर्ण होणे कधीहि शक्य नाही, कारण त्या कार्याचें स्वरूपच तसे आहे; तेव्हा ए. चर्चने 'जर्नल ऑफ सिम्बॉलिक लॉजिक' मध्ये (१९३६) प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या टिपणांत, गोडेलचा युक्तिवाद इतर काही वावर्तीत लागू करून दाखविला आणि गोडेलच्या सिद्धान्ताच्या जोडीला स्वतःच्या एका नवीन सिद्धान्ताची भर घातली. शब्दार्थशास्त्रीय विश्लेषणांत 'अमूर्त घटकांची आवश्यकता' या निवधात (प्रोसीडिन्ज, अमे. अँकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस, १९५१) चर्च यानी नामवादाला ज्या अडचणीना तोड द्यावे लागतें त्या मान्य केल्या आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : चर्च, ए. : इंट्रोडक्शन टु मॅथेमॅटिकल लॉजिक, खं. १ (प्रिन्स्टन, १९४४; आ. २, १९५६); — : कॅल्क्यूल ऑफ लॅम्डा कॉन्व्हर्शन् (प्रिन्स्टन, १९४१).

बी. जी. तिवारी

चार्वाकमत : आख्यायिका, इतिहास : चार्वाकमत हे देहात्मवादी, नास्तिक, जडवादी म्हणून प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध असून ते सर्व लोकांत स्वभावतःच रूढ असल्याने 'लोकायत' किंवा 'लोकायतिक' अशा नावानेहि ओळखले जाते. चार्वाकमताचा प्रवर्तक 'वृहस्पति' हा देवाचा गुरु होता आणि असुरांना खऱ्या पुरुषार्थापासून भ्रष्ट करण्यासाठी व त्यायोगे त्यांचा नाश करण्यासाठी, असुरांच्या शुकाचार्य नामक गुरूच्या गैरहजेरीत, त्यांचें रूप घेऊन, वृहस्पतीने असुरांना देहात्मवादी बनविले अशी आख्यायिका आहे. वृहस्पतीचीं सूत्रे होती; (परंतु अलीकडे 'वाहस्पत्य अर्थशास्त्र' नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे त्याचा या जडवादाशी काही संबंध नाही.) चार्वाक हा बहुधा वृहस्पतीचा मोठा बुद्धिमान शिष्य असावा. तो ब्राह्मण अथवा राक्षस म्हणूनहि प्रसिद्ध आहे. चार्वाकाच्या अनुयायांनाहि चार्वाक म्हणून सामान्य नावाने संबोधिले जाते. चारु + वाक् म्हणजे गोड वाटेल असें बोलणारे अशीहि काही उपपत्ति करतात.

लोकायतवाद वेदाइतकाच किंवा त्यांहूनहि एक प्रकारें जुनाच म्हणतां येईल, कारण खंडनासाठी त्या विचारसरणीचा उल्लेख वेदांत आढळतो श्वेताश्वतर, वृहदारण्यक, कठ, छांदोग्य इत्यादि उपनिषदांतून या मताचा अनुवाद केला आहे. छांदोग्यात विरोचन नामक असुरांच्या देहात्मवादाचा उल्लेख आहे. विष्णुपुराणात महामोहाच्या व रामायणातील अयोध्याकांडांत जावलीच्या तोडी चार्वाकमत घातलें आहे. महाभारतातहि ठिकठिकाणी या मताचा उल्लेख येतो शांतिपर्वत भरद्वाजांच्या तोडी हेच मत आहे. भगवद्गीतेमध्ये सोळाव्या अध्यायांत असुरांच्या मताचा अनुवाद केला आहे. पद्मपुराणांतील सृष्टखंडांत वृहस्पतीच्या मताचें वर्णन आले आहे. भागवत आणि मनुस्मृतीतहि असेच उल्लेख येतात

जैन व बौद्ध ग्रंथांतहि चार्वाकाच्या मताचें वर्णन व खंडन अनेक ठिकाणी आहे मस्करी किंवा मखली गोशाल हा महावीर व बुद्ध यांचा समकालीन होता. त्याने आजीवकपंथाची स्थापना केली. त्याची काही मते चार्वाकासारखी आहेत. सूत्रकृतांग सूत्रावरील शीलांकांच्या भाष्यात त्याचे वर्णन आहे. संयुत्तरिकाय, अंगुत्तरिकाय,

दीघनिकाय यांमध्येहि उल्लेख सापडतो. दीघनिकायवरील बुद्धघोषाच्या सुमंगलविलासिनी या टीकेत पूरणकाश्यप आणि अजित केशकंचली यांच्या चार्वाकसदृश मताचा निर्देश आहे

वृहस्पतिसूत्रे किंवा लोकायतशास्त्र मूळ स्वरूपांत उपलब्ध नाही भागुरीचे लोकायतशास्त्रावरील भाष्य ख्रिस्तपूर्व २०० ते ३०० वर्षे विख्यात होतें. कमलशील, जयन्त, प्रभाचंद्र, गुणरत्न इत्यादींच्या टीकांमधून वृहस्पतीच्या काही सूत्रांचा निर्देश आढळतो. कमलशीलाने सूत्रांवरील दोन टीकांचा उल्लेख केलेला आहे. चार्वाकातील ते दोन पंथ वेगळे असून एकास 'धूर्त चार्वाक' आणि दुसऱ्यास 'सुशिक्षित चार्वाक' असे म्हणतात. न्यायमंजरीमध्ये याप्रमाणे उल्लेख आहे. त्यांपैकी 'धूर्त' हे अतिरेकी विचारसरणीचे असून 'सुशिक्षित' हे सौम्य विचारसरणीचे आहेत. माधवाच्या सर्वदर्शनसंग्रहामध्ये वृहस्पतिरचित श्लोकांचाहि उपयोग चार्वाकमताच्या स्पष्टीकरणार्थ केला आहे. वृहस्पतीच्याऐवजी वाचस्पति असाहि निर्देश कोठे-कोठे आढळतो.

चार्वाकमताचें उपलब्ध ज्ञान जरी तुटपुजे असले आणि त्यातील काही मते जरी पाखंडी व अशिष्ट असली, तरी हरिभद्र आणि माधव यांच्या मते त्याला दर्शनाचा दर्जा आहे. त्या मताची एवढी तरी प्रतिष्ठा मान्य करावयास हवी की, इतर सर्व दर्शनानी चार्वाकाचें खंडन करण्यासाठी आपली लेखणी झिजविली आहे चार्वाकमत उपेक्षणीय खचित नाही. आधुनिक जडवादाच्या प्रचाराने चार्वाकाला उजाळाच मिळाला आहे. त्या दृष्टीने श्री. चट्टोपाध्याय यांनी इंग्रजीत लिहिलेल्या 'लोकायत' या ग्रंथाचा उल्लेख करणे योग्य होईल. आचार्यभक्त द. वा. जोगरचित 'भारतीय दर्शन-संग्रह' या ग्रंथांत "वैदिक दर्शनाविषयी अधिक सूक्ष्म विचार करण्यासाठी प्रेरणा करणाऱ्या त्या दर्शनाचे आम्ही अभिनंदन करतो" असें म्हटले आहे; तें योग्यच आहे.

मुळांत लोकायत हा एक प्रकारचा जल्प किंवा वितंडवाद होता ही हेतुकीविद्या ब्राह्मण इतर विद्याप्रमाणेच शिकत असत सुरुवातीस अभिप्रेत नसलेला जडवाद व वेदनिंदा पुढे निर्माण झाली त्याचबरोबर मतमतांतरेहि या वादात निर्माण झाली. ज्ञानमीमासेत प्रत्यक्षैक-प्रमाणवाद, सत्ताशास्त्रांत स्वभाववाद व देहात्मवाद, नीतिमीमासेत भोगवाद आणि अनुमानावर आधारलेल्या सर्व प्रकारच्या दर्शनांची, व विशेषत वैदिकाची निंदा अशा तऱ्हेची चार्वाकाची मुख्य विचारसरणी आहे. ती वरकरणी पटण्यासारखी, पण खोलवर सूक्ष्म विचार केल्याशिवाय न पटण्याजोगी आहे. इतर दर्शनांप्रमाणेच ती टिकली आहे व आताहि वरडोके काढूं पाहत आहे, त्या अर्थी या दर्शनात काही सामर्थ्य आहे हे निश्चित; परंतु तें त्याचें सामर्थ्य त्याच्या तर्कशुद्धतेपेक्षा मानवी स्वभावावरच अधिक अवलंबून आहे असे दिसून येते.

प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् : चार्वाक फक्त प्रत्यक्ष प्रमाण मानतात. अनुमान, शब्द इत्यादि प्रमाणे त्यांना मान्य नाहीत. अनुमानाविषयी त्यांचे आक्षेप असे : (१) त्याच्या मते, ज्या व्याप्तिज्ञानावर अनुमान अवलंबून आहे ते संभवतच नाही. अनुमान मानणारे 'व्याप्ति-पक्षधर्मताशालि हिं लिङ्गं गमकम्', म्हणजे व्याप्ति (नियमाने साहचर्य असणे) व पक्षधर्मता (अशा साहचर्याने युक्त असलेल्या पक्षावर राहणे) याच्या योगाने सुशोभित झालेले लिङ्ग अनुमित पदार्थाचें सूचक असतें, असे म्हणतात. व्याप्ति म्हणजे निश्चित व सद्विध अशा

दोन्ही प्रकारच्या उपाधीनी रहित असा संबंध. परंतु यासंबंधाचें ज्ञान, तो पदार्थ नसल्याने, प्रत्यक्षप्रमाणाने होणें शक्य नाही. वर्तमानसमयी असे ज्ञान जरी संभाव्य आहे, असें गहीत धरले, तरी सर्वकाळी - भूत व भविष्य यातसुद्धा असा संबंध असतो, हे प्रत्यक्षज्ञान अशक्यच आहे (सर्वोपसंहारयत्नी व्याप्ति). अग्नि व धूर यांच्यामध्ये, जेथे धूर आहे तेथे अग्नि आहे, अशी व्याप्ति स्थापन करणें येणेप्रमाणे शक्य नाही. आता हे व्याप्तिज्ञान व्यक्तिविषयक नसून जातिविषयक आहे असें म्हणावें, तर विशिष्ट अग्नि आणि विशेष धूर यांमध्ये व्याप्ति नसते असें मान्य करावे लागेल वाह्यप्रत्यक्षाने जसे हे व्याप्तिज्ञान होत नाही, तसेच तें आंतरप्रत्यक्षानेहि असंभवनीय आहे; कारण वाह्यविषयाचे ग्रहण करण्यास अतः करण स्वतंत्र नाही.

(२) अनुमानानेच व्याप्तिज्ञान होते म्हणावे तर प्रत्येक अनुमानांतील व्याप्तीच्या ज्ञानाला निराळ्या अनुमानाची गरज लागणार. यांत अनवस्था दोष उद्भवतो. एकाच अनुमानाने व्याप्तीचेहि ज्ञान होतें असे म्हणावें, तर त्यात स्वस्फंधारोहणाचा किंवा चक्रक दोष येतो.

(३) चार्वाकांना धूमत्व किंवा बन्धित्व अशा सामान्यांचें अस्तित्वहि मान्य नाही; कारण तें प्रत्यक्ष नाही. ती केवळ कपोल-कल्पना आहे. म्हणून धूम व अग्नि याच्या साहचर्याची कितीहि उदाहरणे पाहिली तरी साहचर्याच्या अभावाचे उदाहरण असण्याचा संभव दूर होत नाही हेतु आणि साध्य यांच्या साहचर्याला बाध आणणाऱ्या उपाधि नसतातच अशी खात्री होणेहि अशक्य आहे; म्हणजेच जेथे अग्नि नाही तेथे धूम नाही अशा व्याप्तीचेंहि ज्ञान खात्रीशीरपणें व्हावयास पाहिजे; पण ते शक्य नाही. भावात्मक साहचर्याची सिद्धि अभावात्मक साहचर्यावरहि अवलंबून आहे, असा उभयविध समन्वय साधणे सर्वथैव असंभवनीय आहे.

(४) साध्य-व्यापक असून साधन-अव्यापक असलेला जो धर्म किंवा भाव तिला उपाधि म्हणतात; पण सर्व साध्यें व सर्व साधने यांची योगपद्याने उपस्थिति होत नसल्यामुळे उपाधीचा निश्चय करतां येत नाही. उपाधिज्ञानावाचून व्याप्तिज्ञान नाही आणि व्याप्तिज्ञानावाचून उपाधिज्ञान नाही याप्रमाणे त्या ज्ञानामध्ये अन्योन्याश्रयाचा दोष येतो.

(५) धूर पाहून तेथे अग्नि असावा असा मनाशी निश्चय करून, एखादा मनुष्य तिकडे प्रवृत्त होतो व त्यास अग्नि दिसतोहि; परंतु हे फळ यद्दृच्छेने किंवा काकतालीयन्यायाने प्राप्त होते. केव्हा-केव्हा मंत्राने इष्ट गोष्ट साध्य होतें किंवा औषधाने रोग बरा होतो. हे फळ जसे अनियमित आहे, तसेच धुराच्या जागी अग्नि सापडणे ही अनियत गोष्ट आहे; म्हणून अनुमानाने प्राप्त झालेलें ज्ञान निश्चित नाही; फारतर संभाव्य म्हणतां येईल.

(६) अनुमानामध्ये इतरहि अनेक दोष आहेत प्रत्यक्षाप्रमाणे अनुमानज्ञान स्पष्ट नसते. ते पूर्वप्रत्यक्षावर अधिष्ठित असते. त्याला इतर सामग्रीची जरूर असते. त्यापासून होणारे ज्ञान विषयाशी साक्षात् संबंधित नसते, म्हणजे त्याचा विषय अवस्तु किंवा अमूर्त असतो. कित्येक अनुमानें बाधित होतात. यास्तव ते 'प्रमाण' या दर्जाला कधीच प्राप्त होऊ शकत नाही.

जेथे अनुमानाची ही वाट लागली तेथे शब्द, उपमान इत्यादि प्रमाणे मानणे व्यर्थच होय. कारण त्या प्रमाणांमध्ये उपाधिरहित

संबंधाचा बोध करणें हा धर्म संभवत नाही. शब्दप्रमाणात अमुक शब्द अमुक अर्थी आहे असा संकेत ज्ञात असणे ही उपाधि आहे. उपमानांत संज्ञा-संज्ञिसंबंधाचे ज्ञान असणे ही उपाधि आहे. या उपाधिज्ञानावाचून ही प्रमाणे संभवत नाहीत, म्हणूनच चार्वाकांचा असा आग्रह आहे की, निरुपाधिकपणे अर्थबोध करणें हे प्रमाणाचें लक्षण, एका प्रत्यक्षावाचून, इतर प्रमाणात दुरापास्त आहे तात्पर्य, प्रत्यक्ष हे एकमेव शुद्ध प्रमाण आहे; वाकीची सदोष आहेत. धूर्त वाचकांच्या मते प्रत्यक्षज्ञानांत-सुद्धा भ्रमज्ञान होत असल्याने प्रत्यक्षदेखील सदोषच आहे

चार्वाकांचा सातव्या शतकांतील एक अनुयायी पुरंदर म्हणून होता. त्याने असें म्हटले आहे की, अनुमान हे जर प्रत्यक्षाने परिपूर्ण असेल तर व्यवहारात उपयुक्त आहे. अतींद्रिय सृष्टि सिद्ध करण्यासाठी मात्र असें अनुमान गैरलागू आहे; कारण तेथे प्रत्यक्षीकरण अशक्य आहे.

जडवाद, स्वभाववाद . चार्वाकांच्या मते प्रत्यक्ष हेच एक प्रमाण असल्याने ते साहजिकच जडाचेच अस्तित्व मानतात पृथ्वी, आप, तेज आणि वायु ही चार भूतेंच जगताचें कारण होत ते आकाशतत्त्व, प्रत्यक्ष नसल्याने, मानीत नाहीत अग्नि उष्ण असणे, पाणी थंड असणें, वायु समस्पर्श असणे इत्यादि प्रकारचें जगतातील जे वैचित्र्य आहे ते त्यांच्या स्वभावानुरूप आहे. या सिद्धांतास 'स्वभाववाद' म्हणतात.

देहाव्यतिरिक्त चेतन असे दुसरे तत्त्व ते मानीत नाहीत. देह हाच आत्मा आहे. या वादास 'देहात्मवाद' म्हणतात. कात, चुना, नागवेलीची पाने एकत्र केल्याने जसा, त्यातील कोणाएकामध्ये नसलेला लाल रंग निर्माण होतो किंवा मद्यामध्ये मदशक्ति निर्माण होते, तद्वतच जड-तत्त्वाच्या विशिष्ट मिश्रणाने चैतन्य निर्माण होतें; तोच आत्मा होय. तो देहाबरोबर उत्पन्न होतो व त्याबरोबरच नाहीसा होतो. देहाव्यतिरिक्त आत्मा नसल्याने अमृतत्व नाही, पुनर्जन्म नाही, अदृश कर्म, पापपुण्य नाही, स्वर्ग-नरक इत्यादि नाहीत असा हा नास्तिकवाद व निरीश्वरवाद आहे.

भोगवाद : धर्म व मोक्ष हे पुरुषार्थ चार्वाक मानीत नाहीत. काम व त्याचे साधन म्हणून अर्थ हे दोनच पुरुषार्थ ते मानतात. "यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥" हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. जोपर्यंत जीव आहे तोपर्यंत सुखाने जगावे, फार काय, कर्ज करूनहि तूप प्यावें; कारण देहाचे भस्म झाल्यावर पुनः परत येणे कोठचे ? अशा प्रकारचा त्यांचा भोगवाद आहे.

स्थिर आत्मा नसल्याने वर्णाश्रमादिकांच्या क्रियाहि विफल आहेत. अग्निहोत्रादि वैदिक कर्म, श्राद्धादिक कार्ये, हीं सर्व बुद्धिहीन व पौरुषहीन पुरुषांची आजीविका साधण्यासाठी लवाडांनी निर्माण केली आहेत. मूर्ख, धूर्त व निशाचरानी स्वार्थासाठी वेद रचले आहेत, अशी चार्वाकांची धारणा आहे.

चार्वाकांच्या ज्ञानमीमांसेचें खंडन . आधुनिक पाश्चात्य दार्शनिक विचारप्रणालीमधील तार्किक प्रत्यक्षानुभववाद (लॉजिकल एम्पिरिसिझम) हा चार्वाकांच्या ज्ञानमीमांसेजवळ येणारा आहे. त्यांच्या मताप्रमाणेहि व्याप्तीचें निश्चित ज्ञान संभवत नाही. प्रत्यक्षप्रमाणाने जेवढें ज्ञान परीक्षित केलें जातें तेवढेच ज्ञान प्रमाणभूत होय. आधुनिक अनुभववादी अनुमान प्रमाण मानतात, पण तें प्रत्यक्षावली असेल तरच.

तेव्हा प्रश्न असा आहे की, प्रत्यक्षज्ञान तरी निरुपाधिक असते काय ? तेहि सोपाधिक असल्याने एकतर सर्वच प्रमाणें व्यर्थ होत किंवा सर्व ज्ञान हें स्वप्रकाश म्हणूनच स्वतः प्रमाण समजले पाहिजे वेदान्ताप्रमाणे एका साक्षिज्ञानाला सोडून इतर कोणतेहि ज्ञान शुद्ध नाही

‘जेथे कार्य आहे तेथे कारण आहे’ ही व्याप्ति अवाधित आहे, मात्र कारण असेल तेथे कार्य असतेच, असा नियम नाही; म्हणून कार्यावरून कारणाचे ज्ञान हा सरळ मार्ग आहे. नुसत्या प्रत्यक्षप्रमाणाने व्यवहार सिद्ध होत नाही अनुमान, शब्द या प्रमाणाचे साहाय्य घ्यावेच लागते इष्टानिष्टज्ञानावाचून इष्टाकडे प्रवृत्ति व अनिष्टापासून निवृत्ति सभवत नाही इष्टानिष्टाचे ज्ञान काही प्रत्यक्ष नसतें. मात्र ते असल्याशिवाय व्यवहार होतच नाही शिवाय प्रत्यक्षप्रमाणवाद्याला इद्रियाचे ज्ञान प्रत्यक्ष आहे असे दाखविता येणार नाही. त्यांत ‘वदतो व्याघात’ होतो कोणत्याहि वाक्याचा अर्थ प्रत्यक्ष नसतो. दुसऱ्याच्या शब्दाला लिंग मानून, त्याच्या मनातील आशय जाणणें अनुमानप्रमाणाशिवाय शक्य नाही चार्वाकाचे अनुयायी चार्वाकाचा शब्द मानूनच प्रवृत्त होतात याप्रमाणे शब्द हे अनिवार्य प्रमाण आहे.

आकाश हेंहि भूत मानलें पाहिजे चार्वाक आकाश हे भूत मानीत नाहीत तें योग्य नव्हे; कारण ज्याचा विशेष गुण वाह्य इद्रियाने ग्राह्य असतो ते भूत असे भूतत्वाचे लक्षण असल्याने, शब्द हा ज्याचा विशेष गुण आहे ते आकाश मानलेच पाहिजे आकाशच शब्दगुणाचा आश्रय आहे वाकीची इद्रिये व त्याचे इतर भूताशी असलेले संबंध जसे व्यवस्थित आहेत तशीच व्यवस्था, श्रोत्र हे पृथक् इद्रिय, शब्द हा गुण व आकाश हे भूत यामध्ये आहे. कोणतेहि भूत अथवा द्रव्य त्याच्या गुणाच्याद्वाराच जाणले जातें. येथे भूत हे अनुमेयच असतें. जसे स्पर्शिवरून डोळ्यांस न दिसणाऱ्या वायूचें अनुमान करतात, तसेच शब्दावरून आकाशाचे करणे योग्य आहे.

देहात्मवादाचें खंडन . देहाच्या आकाराने परिणाम पावलेल्या चार भूतांपासून चैतन्य उत्पन्न होतें हे चार्वाकांचे म्हणणे आधुनिक जडवादीहि उचलून धरतात. केवळ जडद्रव्याच्या विशिष्ट जटिल रचनेतून चैतन्य हा अभिनव गुण उत्क्रांतिवादाप्रमाणे स्वाभाविकरीतीने उत्पन्न होतो असे समजतात कृत्रिमपणे जीव निर्माण करण्याचे प्रयोग रसायनशास्त्रामध्ये चालू आहेत जडापेक्षा निराळे चेतनतत्त्व मानल्याशिवाय सचेतन व अचेतन असा फरक करतां येणे शक्य नाही. शरीराची वृद्धि होणें, अन्नाने पोषण होणे हे सचेतन शरीराला शक्य आहे ते तत्त्व म्हणजे शरीर नव्हे.

चार्वाकाने दिलेली विड्याची व मद्याची उदाहरणें गैरलागू आहेत तेथे कारण व कार्य दोन्ही जडच म्हणजे एकजातीय आहेत. भूतें व चैतन्य ही एकजातीय नाहीत. जड हें विषय, दृश्य, साकार, स्थूल आहे. चैतन्य हें विषयी, अदृश्य, निराकार व सूक्ष्म आहे. जडापासून उत्पन्न झालेल्या कार्यरूप चैतन्याचे नियंत्रण त्याच्या कारणावर होणे शक्य नाही; तथापि चैतन्याला जडद्रव्य विषयभूत होते असा आपला अनुभव आहे. आत्मा देहाचा अध्यक्ष आहे, त्याचा स्वामी, ज्ञाता, नियंता आहे. साह्यानी म्हटल्याप्रमाणे भूतसघात हा भोग्य पदार्थ आहे. आत्मा हा त्याचा अधिष्ठाता आहे. कैवल्यार्थप्रवृत्ति ही आत्म्यामुळे आहे. शरीर विकारी आहे, आत्मा अविकृत आहे. शरीर उपकरण आहे,

आत्म्याच्या अधीन आहे ‘माझे शरीर’ हा वाक्यप्रयोग आत्म्याचे पृथक्त्व दर्शवितो. आत्म्याच्या नैरतयाने स्मृति संभवते. देहात्मवादांत ह्याचे स्पष्टीकरण होऊ शकत नाही.

स्वभाववादाच्या मर्यादा : सृष्टीची नियमवद्धता केवळ स्वभाववादाने उलगडत नाही. सर्व वस्तु बदलत असता स्वभावमात्र कायम राहावा ही गोष्ट यादृच्छिक नाही. त्यांत नियामकत्व दिसतें ते चेतनतत्त्वाशिवाय पटण्याजोगें नाही मानवी स्वातंत्र्याला काही अर्थ उरणार नाही. सुखदुःखाला किंवा जीवनमूल्यांना काही तारतम्य प्राप्त होणार नाही. कर्माप्रमाणे चांगले-वाईट फळ मिळणार नसेल तर कोणी नीतीने वागणार नाही.

प्राणिमात्रांची नैसर्गिक होणारी प्रवृत्ति जरी कामार्थाकडे असली तरी अशा स्वभावप्राप्त अर्थाला पुरुषार्थ म्हणणे अनुचित होय. देहेन्द्रियाच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचे, कष्टप्रद वाटणारे, दमन करून परिणामी निरतिशय आनंदाची प्राप्ति होईल असा प्रयत्न करणें यालाच पुरुषार्थ म्हणतात. तो धर्माच्या नियतपाने शक्य आहे. स्वभावाप्रमाणे वागण्यात विचाराची, विवेकाची आवश्यकता नसते परमार्थाचा उदय विवेकावर अवलंबून असतो. पशुपक्ष्याप्रमाणे मानवी जीवन केवळ भोगासाठीच नसतें. धर्म आणि मोक्ष या अर्थामुळेच मानवी जीवनाला अर्थवत्त्व प्राप्त होते. जशी आपली मूल्ये असतात तसे आपले चरित्र घडते व्यक्तीची आणि समाजाची धारणा भोगप्रधानतेत नसून, सर्व प्रकारच्या मूल्याच्या तारतम्याने, जीवनाची व्यवस्था करण्यामध्ये असते. असा व्यापक व मूलग्राही विचार चार्वाकांच्या जडवादात नाही. चार्वाकापासून काही घेण्याजोगे असेल तर एवढेंच की, प्रत्यक्ष ऐहिक सृष्टि व ऐहिक जीवन यांविषयी संन्यास-मार्गात किंवा परलोकवादांत जशी आत्यंतिक उपेक्षा आढळून येते तशी उपेक्षा करण्याचे काही प्रयोजन नाही. प्रापंचिक जीवन व नैसर्गिक शास्त्रे यांविषयी उदासीन राहणे उचित नव्हे; व तेवढ्यापुरता तरी प्रत्यक्षाधिष्ठित बुद्धिवाद स्वीकारणें योग्यच होईल. ऐकान्तिक अध्यात्मवादामध्ये जगताचें वैतथ्य मानण्यावर भर पडतो त्यापासून परावृत्त करण्याइतके सामर्थ्य जडवादात आहे; मात्र हा जडवाद चार्वाकाप्रमाणे ऐकान्तिक नसावा म्हणजे झाले

संदर्भ-ग्रंथ : जोग, द. वा. सपा. . भारतीय दर्शन-संग्रह (पुणे, १९५८); जोशी, ल. . जडवाद अर्थात् अनिश्चरवाद (पुणे, १९४९); आठवले, स : चार्वाक, इतिहास आणि तत्त्वज्ञान (वाई, १९५८); दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं ३ (केब्रिज, १९४०); राधाकृष्णन, एस. . इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (लंडन, १९२३ ; सुधा. आ १९२९); चट्टोपाध्याय, डी. : लोकायत, ए स्टडी इन एन्शन्ट इंडियन मटीरिअलिझम (दिल्ली, १९५९).

अ. ग. जावडेकर

चित्त (योगमत) : पतंजलीच्या योगसूत्रांत ‘योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध’ (यो सू. १.२) अशी व्याख्या केली आहे. चित्ताच्या सर्व वृत्तीचा निरोध केल्यावर जी अवस्था व्यक्तीला लाभते तीच योगशास्त्रांतील ‘असंप्रज्ञात समाधि’ होय. त्या अवस्थेत

द्रष्टा जो पुरुष तो चित्तापासून (आणि इतर सर्व प्राकृतिक गोष्टी-पासून) स्वतःचा अलिप्तपणा उमगून आपल्या वास्तविक रूपाने अवस्थित राहतो

चित्त हा शब्द जरी चित् (= विचार करणे, आकलन करणे) या धातूपासून बनला असला तरी योगप्रक्रियेत चित्त हा जडपदार्थच मानला आहे; कारण ते ज्ञानाचा विषय होऊ शकते आणि त्यांत एकसारखे विकार घडत असतात

इतर कोणत्याहि जड पदार्थाप्रमाणे सत्त्व, रजस् आणि तमस् या प्रकृतीच्या तिन्ही गुणानी चित्त बनलेलं असते, पण त्यांत सत्त्वाचे आधिक्य असल्याने पुरुषाच्या चैतन्यरूपी प्रकाशाचे परिवर्तन चित्ताकडून सहजता होते व चित्त स्वतःच चेतन असल्याचा भास होणे शक्य होतं.

हा भास होतो याचें मुख्य कारण म्हणजे चित्ताच्या वृत्तीची प्रवाह-शीलता. वृत्ति म्हणजे चित्ताचा विकार. प्रवाहशील चित्तवृत्तीचा निरोध झाला की, चेतन पुरुष स्वतःच्या ' केवल ' स्वरूपात स्वतःला पाहतो मनुष्यमात्राचे परमप्राप्त्य जे कैवल्य ते हेच होय. चित्त-वृत्तीचा निरोध कसा करावा हे सांगण्यासाठीच योगदर्शनाची प्रवृत्ति आहे.

चित्तवृत्तीचे पांच प्रकार . पाश्चात्य मानसशास्त्रांत अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत मनाचे सर्व व्यापार बोधन, भावना व प्रेरणा या तिन्हीत विभागले जात असत योगशास्त्रांत मात्र चित्तवृत्तीचे पाच प्रकार केले आहेत. : (१) प्रमाण म्हणजे यथार्थ बोधावस्था, (२) विपर्यय म्हणजे अयथार्थ बोधावस्था, (३) विकल्प म्हणजे यथार्थ अथवा अयथार्थ यांपैकी कोणत्याहि रीतीने अनवधारित अशी बोधावस्था, (४) निद्रेमध्ये वृत्तिप्रवाह सुरू असतो; पण त्यास अभाव हा विषय असतो. (५) स्मरणांत पूर्वी अनुभवलेल्या विषयाच्या संस्कारामुळे पुन्हा भान होतं. वृत्तीचं हे वर्गीकरण मानसशास्त्रीय असण्यापेक्षा ज्ञानशास्त्रीय आहे.

चित्तवृत्तिनिरोध हा परमोच्च विदु कल्पून त्याच्या अपेक्षेने चित्ताच्या विकासाच्या पांच अवस्था म्हणजे चित्तभूमि होत. ज्या अवस्थेत चित्त सैरावैरा धावते ती क्षिप्त, चित्तास काही मुक्तच नाही अशी अवस्था म्हणजे मूढ, दैनंदिन व्यवहारांतील चित्ताची दोलायमान अवस्था ही विक्षिप्त, एकाच पदार्थाच्या ठिकाणी काही काळ स्थिर असलेली वृत्ति ही एकाग्रचित्तभूमि होय. त्याच्यापुढील निरुद्ध चित्तभूमीवर चित्ताच्या वृत्ति सर्वस्वी थांबून चित्त संस्कारमात्र राहतं.

संदर्भ-ग्रंथ : कोल्हटकर, कृ. के. : भारतीय मानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सचिवरण पातंजल-योगदर्शन (मुंबई, १९५१; आ. २, १९५९).

श्री. ह. दीक्षित

चित्सुख : श्रीहर्पानंतर अद्वैतमताचे नैयायिकांविरुद्ध रक्षण करणाऱ्या आचार्यात चित्सुखाचार्य (१२२०) याचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. नैयायिकांची दुधारी खंडनात्मक शैली वापरून यांनी अद्वैतमत-प्रतिपादनांत जोम आणला. यांचे गुरु ज्ञानसिद्धि व न्यायसुधाकार गौडेश्वर ज्ञानोत्तम असून यांचा उल्लेख चित्सुखाचार्यांनी

' आराध्यपाद ' असाहि केला आहे. याचे प्रसिद्ध शिष्य सुखप्रकाश यांनी त्याच्या ग्रथावर टीका लिहिली आहे

चित्सुखाचार्यांचा नवकी समय देतां आला नाही तरी त्यांनी रचलेल्या टीकाग्रंथावरून ते तेराव्या शतकाच्या सुस्वातीस होऊन गेले असे दिसते.

ग्रंथ : तत्त्वप्रदीपिका अथवा ' चित्सुखी ', न्यायमकरन्दव्याख्या, खडनखडखाद्यव्याख्या, भाष्यभावप्रकाशिका, अधिकरणमंजरी, विष्णुपुराणव्याख्या, भावतत्त्वप्रकाशिका, ब्रह्मस्तुति, पद्मदर्शनसंग्रह, अभिप्रायप्रकाशिका, विवरणतात्पर्यटीका, तात्पर्यदीपिका.

यांपैकी न्यायमकरन्दव्याख्या हा आनंदबोध याच्या न्यायमकरंद या ग्रंथावर व खडनखडखाद्यव्याख्या हा श्रीहर्पाच्या ग्रंथावर टीकात्मक ग्रंथ असून, भाष्यभावप्रकाशिका ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यावर, भावतत्त्व-प्रकाशिका सुरेश्वरचार्यांच्या नैष्कर्म्यसिद्धीवर, अभिप्रायप्रकाशिका मण्डनमिश्र याच्या ब्रह्मसिद्धीवर, विवरणतात्पर्यटीका आनंदबोध याच्या प्रमाणमालेवर व तात्पर्यदीपिका प्रकाशात्ममुनि याच्या पंच-पादिकाविवरणावर लिहिल्या आहेत.

याचा मुख्य ग्रंथ तत्त्वप्रदीपिका (अथवा चित्सुखी) हा ब्रह्म-सूत्राप्रमाणे अनुक्रमे समन्वय, अविरोध, साधन व फल या चार प्रकरणांत विभागला आहे. पहिल्या समन्वय या प्रकरणात ब्रह्माचें स्वप्रकाशत्व, संविद्, तमस्, मिथ्यात्व, अविद्या, वेदप्रामाण्य, ख्याति व वेदांचे अपौरुषेयत्व यांचा क्रमवार संपूर्ण विचार केला आहे दुसऱ्या प्रकरणांत बाकी सर्व दर्शनाचे व पक्षाचें खडन केलें असून भेद व प्रमाणे याची चर्चा, तसेंच ब्रह्म हे सृष्टीचे आदिकारण कसे होते ते सिद्ध केले आहे. तिसऱ्या प्रकरणात मोक्षाच्या साधनांचा विचार करून ज्ञानानेच मोक्ष होतो असे दाखविलें आहे. शेवटच्या प्रकरणात फलाचा म्हणजेच मोक्षाच्या स्वरूपाचा विचार करून अविद्यानिवृत्ति म्हणजेच मोक्ष हे सिद्ध करून जीवन्मुक्तीचे वर्णन केले आहे. हा ग्रंथ अद्वैतमताचा फक्त रक्षकच नसून प्रकाशकहि आहे

अद्वैताचा सांगोपांग विचार चित्सुखाचार्यांच्या ग्रंथरचनेवरून त्यांनी केलेल्या अद्वैताच्या संपूर्ण अभ्यासाची कल्पना येईल. श्रीहर्पांनी नैयायिकांची शैली स्वीकारून त्यांचे खंडन केलें व अविद्येच्या निर्वाच्य-त्वाची प्रस्थापना केली; परंतु चित्सुखाचार्यांनी त्यापुढे जाऊन अद्वैतांतील सर्व विषयाचा सांगोपांग विचार केला.

याच्या मते ब्रह्म हेच अविद्येचा आश्रय असून विषयचैतन्य हे तिचा विषय असते. अविद्येचे भावरूपत्व उपचाराने होते. अविद्यानिवृत्ति ब्रह्मज्ञानाने होऊन निवर्तकज्ञानहि अविद्येवरोधरच लुप्त होते. गुरु-शिष्यादिव्यवस्था आविद्यक असून जीवात्मक शुद्धब्रह्म साक्षी असतें. आनंद, ज्ञान वगैरे ब्रह्माचे धर्म नसून स्वरूपच होत. ब्रह्माश्रित मूलविद्या एकच असून इष्टसिद्धिकारानी म्हटल्याप्रमाणे एकच जीव कल्पक होऊन पुष्कळ अविद्या कल्पू शकतो असे मानण्यास प्रत्यवाय नाही. कारण श्रुतीमध्येहि ' विश्रमाया ' असा निर्देश आहे; परंतु बाह्य जग हे मात्र ईश्वराच्या मायेमुळे झाले असल्याने सर्वांना सारखेच दिसतें. त्यामुळे गुरुशिष्यादि व्यवस्था साधित होते

अवच्छेदवादानुसार नानाजीववाद स्वीकारल्यास प्रत्येक जीवाची भिन्न अविद्या मानल्याने अनवस्था होऊं लागेल. म्हणून एकजीववादच

स्वीकारणं युक्त आहे नाहीतर श्रुतीत दिल्याप्रमाणे ईश्वराचे नियतत्व वाधित होईल

ब्रह्म हेच अविद्यानिवृत्ति असल्याने मुक्ताच्या पुनरुत्थानाचा संभव येत नाही. प्रारब्ध-कर्माचा नाश होण्यासाठी जीवन्मुक्तीची आवश्यकता आहे. न्यायमुधारकांनी म्हटल्याप्रमाणे व्यात्मक अविद्येचा नाश होतो पहिली अविद्या जग हे सत्य आहे या भ्रान्तीचें कारण, दुसरी व्यावहारिक विषयाची कल्पनारूपी व तिसरी विषयप्रत्यक्षरूपी माया. पहिलीची निवृत्ति अद्वैत-सत्यत्व-निश्चयाने, दुसरीची ब्रह्म-साक्षात्काराने व तिसरीची जीवन्मुक्तीच्या शेवटी जी समाधि लागते त्या वेळी होते.

चित्सुखाचार्यांची मते प्रामुख्याने विवरण, इष्टसिद्ध, न्यायमकरंद व खडनखंडखाद्य यावर आधारलेली आहेत; परंतु जरूर पडेल तेव्हा ते स्पष्टवक्तेंहि असून स्वतःचे मत देतात अवच्छेदवादाच्या खडनावरून यांना प्रतिविववाद मान्य असावा असे वाटते याच्या मते सुरेश्वराचार्य व मडनमिश्र वेगळे होते त्यांनी उदयनानंतर येणाऱ्या लीलावतीकार व कदलीकार या नैयायिकांचें खडन केले आहे

हा काळ वादप्रतियोगितेचा होता. तेव्हा अद्वैताला न्यायाच्या मुशीत घालून तावून-सुलाखून बाहेर काढण्याचे काम त्यांनी उत्कृष्टपणे केले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ दासगुप्त, एस : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ (केव्रिज, १९३२).

सुलोचना नाचणे

चिद्वाद (चित्सत्तावाद) : जगताचें आद्यतत्त्व किंवा स्वरूप चिद्रूप आहे, अथवा जड नाही असे मानणारा तत्त्वज्ञानसिद्धान्त. अर्थात् या व्याख्येच्या मर्यादा पण लक्षात घ्यावयास पाहिजेत. कारण या व्याख्येनुसार शाकर वेदान्ताचाच नव्हे तर अंनिमिझम अथवा चेतनवस्तुवादासारख्या मानववंशशास्त्रीय सिद्धान्ताचाहि चिद्वादात अतर्भाव करावा लागेल. अर्थात् चेतनवस्तुवादांत चिद्वाद सूक्ष्म आणि प्राकृतिक रूपात आहे हे नमूद करणे भाग आहे. तत्त्वज्ञानाच्या विकासात आणि इतिहासात चिद्वाद शुद्ध व मिश्र रूपात आणि निरनिराळ्या स्वरूपांत प्रगट झाला आहे. उदा.- जगताचें स्वरूप मनोमय आहे, आणि लोहकाष्ठपापाणादि ज्यांना आपण जड वस्तु मानतो त्या वस्तु मनोमय किंवा चैतन्यतत्त्वातून निर्माण झाल्या आहेत असे मानणे, हा चिद्वादाचाच एक आविष्कार होईल. तसेच जगत् किंवा जगतातील वस्तु ज्ञानसापेक्ष आणि ज्ञानावलंबी आहेत, ज्ञाननिरपेक्ष अशी जगत् किंवा जगतातील वस्तु यांना सत्ता नाही हा ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्तमुद्धा चिद्वादात मोडेल. थोडक्यात चिद्वाद हा सत्ताशास्त्रीय जडवादाच्या आणि ज्ञानशास्त्रीय ज्ञाननिरपेक्ष वास्तववादाच्या विरोधी असा सिद्धान्त आहे आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत चिद्वाद आपणांस विषयसापेक्ष चिद्वाद (विषय-सत्तावाद) आणि विषयसापेक्ष चिद्वाद (वस्तुचैतन्यवाद) या दोन स्वरूपात आढळतो. यांपैकी पहिला प्रकार हा ज्ञानशास्त्रीय असून, दुसरा मूलतः सत्ताशास्त्रीय आहे. अर्थात् सत्ताशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्र यांच्या परस्परसंबंधामुळे सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्तांत ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्त वीजरूपाने असू शकतो सव्जेक्टिव्ह आणि ऑब्जेक्टिव्ह

हे इंग्रजी शब्द या संदर्भात रूढ असले तरी त्यामुळे वृद्धिविपर्यय होऊ शकतो एवढे मात्र लक्षात ठेवले पाहिजे.

व्यावहारिक परिभाषेत आयडिऑलिझम हा शब्द ध्येयवाद या अर्थीहि रूढ आहे. हा अर्थ व्यक्ति-समाज-संदर्भात महत्त्वाचा असला तरी तो लक्षित अर्थ होय हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे ध्येय मूर्त झालेले नसते, त्याची सत्ता विकल्पात्मक असते. या विचारसरणीतून आयडिऑलिझम म्हणजे ध्येयवाद हा अर्थ व्युत्पन्न झाला असला पाहिजे

आद्यतत्त्व - वर चिद्वादाची व्याख्या देताना जगताचें 'आद्यतत्त्व चित्सवरूप आहे' असा शब्दप्रयोग आला आहे. 'आद्य' शब्द प्रथम म्हणजे कालिक अर्थी व मूलभूत या दोन्ही अर्थी वापरला जाऊ शकतो. जर कालिक अर्थी या शब्दाचा प्रयोग केला तर सर्व प्रकारचा ईश्वरवाद हा चिद्वादाचाच प्रकार ठरेल. शरीर-शरीरिभावाने जीव, जगत् आणि ईश्वर यांच्या सर्वधाकडे पाहणारे आणि तरीहि जगताला ब्रह्माचा परिणाम मानणारे विशिष्टाद्वैतहि चिद्वादाचाच एक विशेष प्रकार होईल. अर्थात् मार्क्सवादाप्रमाणे जगात श्रैतन्यवाद व जडवाद ह्या दोनच प्रणाली असल्यामुळे आणि वाकीचे सर्व या दोन विचारांचेच उपप्रकार असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या ईश्वरवादी विचारांची चिद्वादात गणना करता यावी. तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात मात्र ईश्वरवाद आणि चिद्वाद याचा एकत्र समावेश केला गेला नाही, आणि याचे कारण उघड आहे ईश्वरवादी जड जगताला असत्य मानतीलच असे नाही. ईश्वराने ते निर्माण केले आहे असे ते मानतील. या दृष्टीने पाहता आपणांस विरोधविकासवादी जडवादी म्हणविणारे मार्क्सवादीपण खरोखर जडवादी नाहीत. सृष्टीचे आद्य म्हणजे प्रथम तत्त्व चेतन नसून जड आहे; आणि त्यातून कालौघांत चैतन्याचा उदय झाला आहे एवढाच त्यांच्या म्हणण्याचा मर्याताय.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात आयडिऑलिझम या शब्दाला विशेष इतिहास आहे. त्या शब्दाचे केवळ भाषांतर केल्याने आयडिऑलिझम या शब्दाच्या सर्व कडा, त्या शब्दाचा अर्थसंकोच किंवा अर्थविकास स्पष्ट होणार नाही.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील विचार : आयडिऑलिझम या शब्दाचा प्रयोग प्रथम लायबनिझ या जर्मन तत्त्वज्ञाने केलेला आढळतो; पण हा शब्द 'इड' या मूळ ग्रीक शब्दातून आला असून त्याचा अर्थ पाहणे असा आहे. आयडिआ या शब्दाच्या व्युत्पत्तीकरिता आणखी खोलात शिरलें पाहिजे असे मला वाटते. स्लाव्ह भाषेत विदि म्हणजे पाहणे, संस्कृतमध्ये विद् म्हणजे जाणणे. मूळ इंडो-युरोपियन भाषेत या सर्व शब्दांची एकच व्युत्पत्ति असली पाहिजे असे मला वाटते याच मूळ अर्थातून आयडिआ शब्दाचा फॉर्म, काइड, टाइप हा प्लेटोप्रणीत अर्थ परिणत झाला आहे, आणि त्यातूनच पुढे असकोटिक, वैकल्पिक, मानसिक अशी अर्थपुढे आयडिआ या शब्दावर वसली. आयडिऑलिझम या तत्त्वविचारांत ही सर्व अर्थपुढे परिस्फुट होतात.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत आयडिऑलिझम या विचारप्रणालीशी प्लेटो, बर्कलॅ, लायबनिझ, कांट, हेगेल, शोपेनहॉवर, लॉट्झे, ग्रीन, ब्रॅड्ले, क्रोचे, (एका अर्थी) वर्गसन अशा कितीतरी विचारवंतांची नावे निगडित होऊ शकतात. विज्ञानवादी आणि माध्यमिक बौद्ध व शंकराचार्यांचा अद्वैत संप्रदाय ह्या पौरस्त्य तत्त्वज्ञानप्रणालीचाहि

चिद्वादामध्ये अतर्भाव व्हावा; परंतु साम्यापेक्षा भिन्नतेवरच वरील प्रत्येक तत्त्वज्ञानें तत्त्वज्ञान अधिष्ठित आहे. आज तत्त्वज्ञानांत वास्तववाद आणि चिद्वाद किंवा जडवाद आणि चैतन्यवाद असें वर्गीकरण करणें कठीण आहे चिद्वादाचे सर्वच वरोवर किंवा सर्वच चूक असा निर्णय देतां येणार नाही उदा.-सौंदर्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांना चिद्वादाची फार मोठी देणगी आहे. तत्त्वज्ञानांतमुद्धा कल्पनांची सत्ता मान्य करून किंवा वस्तूची सत्ता अमान्य करून त्यांनी बुद्धीला धार लावली आहे आणि त्यांतूनच एकापरी गणिताच्या स्वरूपासंबंधीच्या विचाराला चालना मिळाली आहे ‘अस्तित्व’ आणि ‘अर्थ’ याची किंवा ‘अस्तित्व’ व ‘दृश्यत्व’ यांची गफलत ह्या सामान्यपणें चिद्वादाच्या चुकापण दाखवितां येतील, कारण त्यांतूनच तत्त्वज्ञानांतील पुष्कळसा गोघळ उत्पन्न झाला आहे.

प्लेटोच्या नावाशी निगडित झालेल्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे न्याय, शौर्य यासारख्या अमूर्त सामान्य तत्त्वाना निरपेक्ष सत्ता देण्यात आली आहे. अर्थात् वाक्यांतील प्रत्येक शब्द सामान्यवाचक असतो. सामान्य अथवा युनिव्हर्सल्स मानल्यावाचून एकसुद्धा वाक्य उच्चारणे शक्य होणार नाही हे खरे आहे; परंतु वरील वाक्यांतील ‘मानल्या-वाचून’ या शब्दाचा ‘असल्यावाचून’, ‘अस्तित्वांत असल्यावाचून’ असा अर्थ घेण्याची खरोखर आवश्यकता नाही, पण ‘मानल्या-वाचून’ आणि ‘असल्यावाचून’ यांना एकार्थी समजल्यावरोवर सामान्य अथवा युनिव्हर्सल्स यांना स्वतंत्र सत्ता द्यावी लागेल; अर्थात् वस्तुनिरपेक्ष, मनोनिरपेक्ष अशा सामान्यांचें एक स्वतंत्र विश्व होईल अर्थात् असा सामान्यसत्तावादाचा सिद्धान्त अनेकत्ववाद आणि निर्जडत्ववाद यांचा प्रकार होईल; आणि प्लेटोच्या ह्या तत्त्वज्ञानाचा केव्रविदु ‘आयडिआ’ हा शब्द असल्याने प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचा आयडिऑलॅजममध्येहि अंतर्भाव करतां येईल; परंतु हा ज्ञानसत्तावाद किंवा चिद्वाद नव्हे हें उघड आहे. अर्थात् थोडासा विचार केला असतां असें दिसून येईल की, या मताचीं बीजेसुद्धा मुळात ज्ञानशास्त्रगत आहेत आणि हें मत प्रतिपादन करताना प्लेटोच्या मनांत एक प्रकारचा ज्ञान-सत्ता-वाद असला पाहिजे. तसेच हा चिद्वाद नव्हे हे जरी खरे असलें तरी प्लेटोच्या मनांत एक प्रकारचा चिद्वाद नसेलच असें नाही. फीडो या संभाषणात आत्म्याचें अमरत्व सिद्ध करीत असतां शरीर-आत्मा आणि वस्तु-वस्तुसामान्य अशी दोन चित्ते सतत प्लेटोच्या डोळ्यांसमोर आहेत. त्यांतून वस्तु-सामान्य म्हणजे वस्तूचा आत्मा असें सूचित होतें. (अनुमित होत नाही व प्लेटो तसें अनुमानहि करीत नाही.) अर्थात् वरील तर्क खरा असल्यास चित्तसत्तावादाच्या पार्श्वभूमीवरच सामान्य-सत्तावादाची इमारत उभारली गेली आहे, असें म्हणतां यावें.

सामान्य आणि सामान्यसत्तावादासंबंधी विचार प्लेटोच्या-ग्रंथांत अनेक ठिकाणी आढळतो. उदा. - रिपब्लिक, मेनो, फीडो, टीमियस. पण केवळ डायलॉग्जवरून प्लेटोने सामान्यांची स्वतंत्र सत्ता मानली असें निश्चितपणें सिद्ध होत नाही. उलट, पार्मेनायडीस, सोफिस्ट्स, आणि एका अर्थी क्रायटेलस या डायलॉग्जवरून सामान्यसत्तावादा-संबंधी प्रतिकूलच मत दिसून येतें.

वर्कलें या तत्त्वज्ञाने वस्तु किंवा जगत् हें ज्ञानरूप (विज्ञानरूप) होय असें मत प्रतिपादन केले आहे. हेच विज्ञानवादी बौद्धांचेहि मत होय. वस्तूचें अस्तित्व यांच्या दिसण्यावर अवलंबून असते हें या विचाराचे आधारभूत-तत्त्व होय. यांतूनच साऱ्या वस्तूंना मन-कल्पितता किंवा सविकल्पता येते; आणि आत्मा किंवा चैतन्य याला निरपेक्ष सत्ता प्राप्त होते व चिद्वाद सिद्ध होतो. मनुष्य जेव्हा एखादी वस्तु अवलोकीत नसेल तेव्हा ईश्वर तिचें अवलोकन करीत असतो असेंहि वर्कलें प्रतिपादन केले; पण हें मत चिद्वादाला आवश्यकच आहे, असें दिसत नाही.

कांट या तत्त्वज्ञाला चिद्वादी मानण्यात काही अडचणी आहेत. त्याने सविकल्पवस्तूची ज्ञात (तृ + अ) वर्लवितत्व व ज्ञान-सापेक्षता मान्य केली असल्यामुळे कांटची गणना चिद्वादी विचार-वंतांत केली जाऊ शकतें, परंतु निर्विकल्प वस्तूची ज्ञान-ज्ञात-निरपेक्ष सत्ता प्रतिपादन केल्यामुळे आणि अशा निर्विकल्प वस्तु ज्ञान-स्वरूप आहेत असे प्रतिपादन न केल्यामुळे कांटला निश्चितपणे चिद्वादी म्हणतां येत नाही. कांटच्यानंतर आलेल्या जर्मन तत्त्वज्ञानी कांटच्या निर्विकल्प वस्तूंना एकतर फाटा दिला, नाहीतर ज्ञानरूप किंवा इच्छारूप तरी मानले आणि त्यांतूनच पुढे फिश्ट, हेगेल, शोपेनहॉवर इत्यादींच्या मताना नवे वळण लागले. शंकराचार्यांच्या विचारसरणीतहि निर्गुण-निराकार ब्रह्माला उपनिषदांच्या आधारे ज्ञानरूप मानण्याची कल्पना दिसते. त्यामुळे शाकरमतहि चिद्वादाचा प्रकार होतो लायन्निझच्या अनेकत्ववादाच्या मुळाशी चिदणूचें तत्त्व असल्यामुळे लायन्निझ व हेगेलच्या मतें सर्व जगताचा विकास चित्शक्ति किंवा शुद्धास्तित्व या तत्त्वांतून झाल्यामुळे हेगेललाहि चिद्वादी म्हटलें पाहिजे.

संदर्भ-ग्रंथ : जोवेट, वी. अनु. व संपा : डायलॉग्ज ऑफ प्लेटो, २ खं. (न्यूयॉर्क, १९३७); कांट, आय. : क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन, अनु. एन. के. स्मिथ (लंडन, १९२९); वर्कलें, जी. : दि प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन नॉलेज (लंडन, १९४२), यूविंग, ए. सी. संपा. : दि आयडिऑलॅस्टिक ट्रेंडिशन फ्रॉम वर्कलें टु व्हॅल्शार्ड (इलिनॉइस, १९३७);— : आयडिऑलॅज्म, ए क्रिटिकल सर्व्हे (लंडन, १९३४; आ. ३, १९६१).

सु. शि. वारलिंगे

चि नी तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, चिनी

‘चित्यामि अतः अस्मि’ : ‘चित्यामि अत. अस्मि’, ‘मी विचार करतो त्या अर्थी मी आहे’ या शब्दांत देकातने, त्याच्या मतें, ज्ञानशास्त्रीयदृष्ट्या ज्ञानाला पायाभूत असलेली अंतःप्रज्ञा सूक्ष्मरूपाने मांडली.

स्वतःला मिळालेल्या औपचारिक शिक्षणाने समाधान न होऊन शंकातीत काय आहे तें शोधून काढून, त्याद्वारे सत्य काय ते शोधण्याचें देकातने ठरविले लोकांना काय माहीत आहे? याऐवजी मला काय माहीत आहे? हा प्रश्न त्याने महत्त्वाचा गणला. या प्रश्नाचे उत्तर देण्याच्या प्रयत्नांत त्याने स्वतःच्याच विविध सामान्य समजुतीची अनुभवाच्या निकषावर नव्हे तर कसोशीपूर्वक बौद्धिक तपासणी केली.

देकार्तेचे तीन युक्तिवाद : सामान्य समजुतीवद्दल शंका घेणारे तीन युक्तिवाद देकार्तने केले. एकेक युक्तिवाद त्याच्या पूर्वीच्या युक्तिवादास वळकटी देणारा आहे. प्रथमतः त्याने असे दाखविलें की, कधी-कधी अनुभवाधिष्ठित ज्ञान भ्रमात्मक असतें त्यामुळे आपण नेहमीच चुकत असू अशी त्याने कल्पना केली. या पहिल्या युक्तिवादावर त्याने आक्षेप कल्पिला की, कधीकधी अनुभवाधिष्ठित ज्ञानांत मुळीच चूक नसतें; परंतु या आक्षेपावर त्याने असा प्रतिपक्ष केला की, स्वप्नांतील अनुभव व जागृतीतील अनुभव यांमध्ये काहीच फरक करतां येत नाही व त्यामुळे इन्द्रियानुभवावर आधारलेल्या समजुतीत निःशंकनीयता आढळणे अशक्य आहे. स्वप्नांतहि अनुभवाचे काही साधेसाधे घटक (उदा.-वस्तूचे आकार) असतात, तेव्हा स्वप्नामध्येहि वास्तवाचा थोडासा अंश असतोच या आक्षेपावर देकार्तने असा प्रतिपक्ष केला की, कदाचित् एखादे दुष्ट-बुद्धि पिशाच आपल्याला प्रत्येक बाबतीत इतकेच काय, आजवर स्वतः निश्चिततेचा आदर्श मानलेल्या गणिती पद्धतीच्या बाबतीतहि फसवीत असेल.

देकार्तच्या मते ‘चितयामि अतः अस्मि’ या ठिकाणीमात्र सशय विराम पावतो, परंतु बोर्डीनने म्हटल्याप्रमाणे (आक्षेप ७) देकार्त विचार करीत आहे यावद्दलच दुसरा कुणीतरी शंका घेऊ शकेल आणि यावरून देकार्तच्या ज्ञानशास्त्राची आत्मकेद्रितता पुनश्च दिसून येते. ल्चिचनवर्गप्रमाणेच रसेलनेहि असें सुचविले की, ‘चितयामि’ हे अधिक सावधगिरी राखून ‘विचार आहेत’ या शब्दात मांडावयास हवें; कारण ‘अह’ हा सवेदनप्राप्त नाही. या सूचनेचे समर्थन काही असो, ती देकार्तच्या विचारसरणीशी विसंगत आहे; कारण त्या विचारसरणीनुसार ‘चितयामि’ मध्ये ‘अह’चा साक्षात् प्रत्यय येतो.

‘चितयामि’चे स्वरूप काय हा प्रश्न शिल्लक राहतो. हें पद अनुमितिवाचक आहे काय ? ‘अतः’ हा शब्द तसें सुचवितो; परंतु खुद्द देकार्तने हा मुद्दा स्पष्ट केलेला नाही. एवढे मात्र खरे की, ‘जे विचारशील असतें त्याला अस्तित्व असते,’ या साध्यविधानावर आधारलेले तें संविधान आहे याचा त्याने स्पष्ट इन्कार केला आहे. तसेच ते एक आनुमानिक टप्पा घेऊन केलेले विधान या रूपाने मनापुढे येते हेहि त्याने नाकारलेले दिसतें. ‘विचार करतां येण्यासाठी अस्तित्व असणें हे आवश्यक होय’ या चिरंतन सत्याचा त्याला आश्रय आहे, इतके म्हणावयास मात्र त्याची हरकत नव्हती (प्रिन्सिपल्स, १, १० व क्लेरसेलीयरला लिहिलें पत्र, १९४६). हिटिक्काच्या मते, ‘चितयामि’-मध्ये अनुमानात्मक व क्रियाकर्तृत्वात्मक असे दोन्ही घटक आहेत व त्याच्या खास निःशंकनीयतेचे मूळ या दुसऱ्या घटकांत आहे. स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दल आणि विचाराबद्दल शंका घेण्याचा माणसाचा प्रयत्न पराभूत होतो या देकार्तच्या मताशीं हिटिक्काचे मत जुळतें आहे. हिटिक्काच्या मते असे मानलें तरच ‘मी’ विचार करणारा पदार्थ आहे’ या निष्कर्षाप्रत येणें हे समजू शकतें; कारण तसे पाहिल्यास देकार्तचे या संक्रमणार्थ दिलेले प्रगत युक्तिवाद फार कमकुवत आहेत. हा मुद्दा मालकमने विस्ताराने चर्चिला आहे.

ईश्वराच्या अस्तित्वाचें प्रमाण : ‘चितयामि’ पासून तसें काय निष्पन्न करतां येते हे कळणे कठीण आहे; परंतु देकार्तला मात्र तें अत्यंत फलप्रद वाटले. अगदी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, ईश्वराच्या अस्तित्वाचें

सरळसरळ प्रमाण त्यामुळे मिळते असें त्याचें मत होते. कारण ‘चितयामि’-मधून प्रगत होणारा आत्मा संशयात्मा असल्याने अपूर्ण होय; व स्वतःच्या अपूर्णतेचे ज्ञान पूर्णत्वाच्या ज्ञानापासून म्हणजे ईश्वरापासूनच संभवते. दुसरे म्हणजे, आधी सूचित केल्याप्रमाणे ‘चितयामि’ हे स्वतःच्या स्वरूपाचें मर्म दर्शवते; आणि आपली वारंवार प्रतारणा होऊ न देणाऱ्या अशा सहृदय ईश्वराच्या आधारें आपल्या नैसर्गिक समजुतीची विश्वसनीयता अप्रत्यक्षरीत्या सिद्ध करते, असेहि त्यास वाटले.

संदर्भ-ग्रंथ : अन्स्कोम्ब, जी. ई. एम. व गीच, पी. टी. संपा. देकार्तसं फिलॉसॉफिकल रायटिंग (एडिंबरो, १९५४); एअर, ए. जे : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ नॉलेज (लंडन, १९५६); पासमोर, जे. : फिलॉसॉफिकल रीझनिंग (लंडन, १९६१).

एस. कॅडलिंग

चैतन्य व संप्रदाय : चरित्र : वैष्णवसंप्रदायाचे थोर आचार्य आणि धर्मसुधारक श्रीचैतन्य महाप्रभु (१४८५-१५३३) याचा जन्म वंगालमधील नवद्वीप येथे डोल (होळी) पौर्णिमेच्या दिवशी झाला. जातीने ब्राह्मण असून वेदविद्येत निष्णात असलेले श्रीजगन्नाथ मिश्र व शचीदेवी याचें ते दहावे अपत्य होतें. श्रीचैतन्य यांना निमाई किंवा अधिक करून त्याच्या अनुपम अशा सौंदर्ययुक्त अंगांकांतीमुळे ‘गौरांग’ अथवा त्याचाच संक्षेप ‘गौर’ म्हणत असत.

निमाई हे लहानपणापासूनच असाधारण प्रतिभासंपन्न विद्यार्थी असल्यामुळे त्यांनी गीर्वाणविद्येच्या सर्व अंगांमध्ये, विशेषतः न्याय आणि व्याकरणशास्त्रांमध्ये, लवकरच प्रावीण्य संपादिले.

स्वतःच्या वडिलांच्या श्राद्धविधीसाठी गयेस गेले असतांना त्यांना विष्णुपादपद्माचें दर्शन घडले मात्र; आणि त्यांच्या हृदयांत भक्तीचा सागर उचंबळून आला. येथेच त्यांची व माध्ववैष्णव संप्रदायाचे थोर संन्यासी ईश्वरपुरी यांची भेट झाली आणि त्यांच्यापासूनच त्यांना श्रीकृष्णभक्तीची दीक्षा मिळाली. या दीक्षेमुळे त्यांचे जीवन आमूलग्र पालटले; आणि या रूक्ष अशा वैयाकरणी आणि घटपटाची खटपट करणाऱ्या नैयायिकाच्या हृदयांत श्रीकृष्णभक्तीचा पूर दाटून आला. नवद्वीपास परतल्यावर त्यांचा परिचय अद्वैताचार्य नांवाच्या वयस्क विद्वानाशी आणि नित्यानंद नावाच्या महान् भगवद्भक्त अशा संन्याशाशी झाला. त्यांच्या आणि श्रीनिवास, गदाधर, यवन हरिदास वगैरे इतर भगवद्भक्तांच्या सहकार्याने त्यांनी कीर्तनसंप्रदायाची उभारणी केली. त्यामुळे अत्यंत स्वस्थ व सुरक्षिपूर्ण असें आध्यात्मिक वातावरण पसरलें. कृष्णभक्तीच्या व्यापक प्रचारासाठी व सनातनी पंडितांमध्येहि कृष्णभक्तीचे लोण पोहोचविण्यासाठी त्यांनी कटाव येथे श्रीकेशवभारती यांच्याकडून संन्यासदीक्षा घेतली आणि ते पुरी येथे स्थायिक झाले. तेथूनच त्यांनी उत्तर आणि दक्षिण भारताची लावची अशी तीर्थयात्रा काढली आणि कितीतरी देवमंदिरांची दर्शने घेतली. त्यांत महाराष्ट्राच्या सुप्रसिद्ध पंढरपूरच्या विठोबाचाहि समावेश होतो. या प्रदीर्घ तीर्थयात्रेनंतर जगन्नाथपुरीस ते परतले आणि आपल्या आयुष्याचा उर्वरित काल त्यांनी श्रीजगन्नाथाच्या अखंड उपासनेत घालविला.

चैतन्यांच्या भक्तिभावसंपन्न जीवनाचें आगळे वैशिष्ट्य म्हणजे श्रीकृष्णप्रेमाचा गहिवर आला असताना त्यांच्या नेत्रातून अश्रुधारा वाहू लागत, त्यांच्या रोमरंध्रांतून रक्त निघे; त्यांच्या शरीराचे सर्व सांधे खिळखिळे होऊन जात आणि महाभावांमुळे प्रकट होणारे अशा प्रकारचे इतर शारीरिक परिणाम दगोचर होत असत.

चैतन्य आणि त्यांच्या संप्रदायाचें तत्त्वज्ञान : चैतन्य यांचें तत्त्वज्ञान 'गौडीय वैष्णव दर्शन' या नावाने ओळखलें जातें. चैतन्यांचे अनुयायी तर खुद्द चैतन्यानाच साक्षात् श्रीकृष्णप्रभूचे अवतार मानतात. श्रीकृष्ण-भक्तीने रसरसलेल्या आठ संस्कृत श्लोकांखेरीज चैतन्यांची स्वतःची अशी कोणतीच ग्रंथरचना नाही. त्या श्लोकांचा सारांश खालील-प्रमाणे होय :

“खुद्द भगवान् श्रीकृष्णाशी अभिन्न असलेल्या त्यांच्या अनेक नामांपैकी कोणत्याही एका नामाचा जप करणें हेच जीवाचें एकमेव निधान होय; मात्र हा जप अत्यंत चिन्मय भावनेने युक्त हवा. खरा कृष्णभक्त काही झाले तरी आपल्या अनन्य कृष्णभक्तीत अंतर पडू न देतां एकमेव श्रीकृष्णप्रभूलाच निकटतम आप्त आणि प्रियतम असा स्वकीय समजतो. त्याचें कृष्णप्रेम इतकें उत्कट असते की, त्याला आपल्या आराध्य प्रभूचा एका क्षणाचा विरहदेखील असह्य होतो; त्याच्या निरंतर सहवासासाठी तो अगदी आमुसलेला असतो.”

खुद्द चैतन्यांच्या तत्त्वज्ञानावद्दल त्यांच्या चरित्रकारांनी आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रवक्त्यांनी केलेल्या निरूपणाहून, अधिक काही लिहिणें दुरापास्त होय. त्यांच्या जीवनाचें रहस्य उलगडून दाखविल्या-वद्दल आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची सुव्यवस्थितपणें मांडणी केल्यावद्दल आपण त्यांच्या अनुयायांचे आणि भक्तांचे ऋणी आहोत. यापैकी सनातन गोस्वामी, रूप गोस्वामी, रघुनाथदास गोस्वामी, जीव गोस्वामी, कृष्णदास कविराज, विश्वनाथ चक्रवर्ती आणि बलदेव विद्याभूषण ही नांवें विशेष उल्लेखनीय होत. मात्र या सर्वांचा दावा चैतन्यांचें तत्त्वज्ञान त्यांत स्वतःच्या पदरचें काहीएक न घालतां मांडणें इतपतच होय, हें विसरतां कामा नये. या लेखकांनी निरूपलेलें चैतन्यांचें तत्त्वज्ञान खालीलप्रमाणे होय :

ज्ञानशास्त्र : श्रीशंकराचार्याप्रमाणेच चैतन्यांच्या मतेंदेखील वेदोपनिषदांतील सत्य स्वतःप्रमाण होय. इतर प्रमाणें त्यांच्या अनुपंगाने व त्यांना अविरोधी असलेल्या अंशांतच प्रमाणभूत होत. मात्र चैतन्यांच्या मतें शंकराचार्यांनी लावलेला या पवित्र ग्रंथांचा अर्थ बरोबर नाही; कारण त्यांनी वेदान्तसूत्रांचा अर्थ मुख्यावृत्तीस धरून न लावतां त्यांच्या त्यांच्या स्वतःसिद्ध अर्थात वाध आणणाऱ्या लक्षणा किंवा गौणीवृत्तीस धरून लावला आहे. चैतन्यांचे युक्तिवाद मुख्यतः पुराणांवर, त्यांतहि विशेषतः श्रीमद्भागवतावर आधारलेले आहेत. खुद्द श्रीव्यासांच्याच मते श्रीमद्भागवतांत अत्यंत दुरुह अशा वेदोपनिषदांचा आणि तत्सारभूत अशा व्यासकृत वेदान्तसूत्रांचा खरा अर्थ अतिशय सुलभ रूपाने व्यक्त करण्यात आला आहे.

सत्ताशास्त्र : शंकराचार्यांच्या मते ब्रह्म हेंच परमार्थ सत्य असून ते निर्गुण आहे; परंतु चैतन्यांच्या मते परमार्थ सत्य हें या सत्याची निवळ 'महतो महीयान्' ही एक वाजू असलेले ब्रह्मच नव्हे, तर तें 'अणोरणीयान्' ही वाजू असलेला परमात्मादेखील आहे. शिवाय ते

या सत्याच्या सर्व वाजूचें आकलन करणारा भगवान्देखील होय; आणि श्रीकृष्णप्रभु हा साक्षात् भगवानच होय. चैतन्यांच्या मतें भगवान् (प्रस्तुत संदर्भात श्रीकृष्ण) प्राकृत अतएव हेय गुणांनी रहित असला तरी तो अप्राकृत अशा दिव्य गुणांनी युक्त आहे. स्वमतपुष्टचर्य ते श्रीमद्भागवताकडेच बोट दाखवितात. त्यांत ब्रह्माचा श्रीकृष्णाशी अभेद दाखविण्यात आलेला आहे. भागवतकाराच्या मतें खरोखरीच श्रीकृष्ण हा दैवी पुरुष असून तो अनंत अशा परमकल्याण गुणांनी आणि शक्तींनी युक्त आहे; आणि तोच जीवाचा एकमेव अतिम आराध्यदेवपण आहे. कृष्ण हा सत्य, शिव आणि सुंदर आहे. तो आपल्या माधुर्य, सौंदर्य आणि रसरूपतेमुळे परमाकर्षक आहे. भगवान् श्रीकृष्णाचें सत्-चित्-आनंदघटित दिव्य असे श्रीविग्रह- (शरीर) -पण आहे. तो स्वरूपशक्ति, मायाशक्ति आणि जीवशक्ति या त्रिविध शक्तींनी संपन्न आहे. यापैकी स्वरूपशक्तीचे पुनश्च आनंद, सत् आणि चित् यांना अनुरूप असलेले अनुक्रमे लहान, संधिनी आणि संवित् असे तीन पैलू आहेत. मायाशक्ति आणि जीवशक्ति यांहून त्याच्या स्वरूपशक्तीचा विशेष हा की, ती सदीत चित्स्वरूपा असून ती त्याची स्वरूपभूता अशी अंतरंगा शक्ति आहे; आणि तीच त्याच्या ईश्वर-भावाचें द्योतक असलेल्या पद्मगुणेश्वर्याचें मूळ आहे.

स्वरूपशक्तीप्रमाणे जीवशक्ति आणि मायाशक्ति ह्या परमेश्वराच्या अंतरंगा शक्ति नाहीत. त्यांना अनुक्रमे तटस्थ आणि बहिरंगा शक्ति म्हणतात. आपल्या मायाशक्तीच्या योगाने तो जगाची उत्पत्ति आणि जीवांचें नियंत्रण दोन्ही करतो. आपल्या अर्चित्य शक्तींमुळे तो आपल्या मायाशक्तीची जगद्रूपाने परिणति करतो; तथापि या सर्व घडामोडीमुळे खुद्द त्यांच्यांत कोणताहि बदल घडून येत नाही. चैतन्यांच्या मतें जग हें ईशनिर्मित आहे. ते नश्वर आहे खरे; प 'तु' तें शंकराचार्या म्हणतात तसे मिथ्या खचितच नाही. असंख्य अशा जीवांच्या रूपाने परमेश्वराची जीवशक्ति अभिव्यक्त होते. जीव आणि ब्रह्म दोघेहि चैतन्यच आहेत; तथापि त्यांच्यांत फरक असा की, जीव हा अणुचैतन्य आहे, तर ब्रह्म हें विभुचैतन्य आहे. जीव हा मायेच्या अधीन असतो. याच्या उलट परमेश्वर मायापति-मायेचा नियामक-असल्यामुळे मायेच्या अधीन कदापि असत नाही. जीव हा ईश्वराच्या जीवशक्तीचा अंश असल्यामुळे त्याचें यथार्थस्वरूप ईश्वराची सेवा करणें हेच होय. चैतन्यांचे दोन थोर अनुयायी, पट्सदर्भकर्ते जीवगोस्वामी आणि वेदान्तसूत्रांचे ख्यातनाम भाष्यकार श्रीबलदेव विद्याभूषण, यांचा तर असा दावा आहे की, फक्त चैतन्यानीच जीव आणि भगवान् श्रीकृष्ण यांचे संबंध अचिन्त्यभेदाभेद या स्वरूपाचें असल्याचे सिद्ध केले आहे.

चैतन्यांचा प्रेममार्ग : चैतन्यांच्या मतें भक्ति किंवा ईश्वरप्रेम हेंच मानव जीवनाचें परमश्रेयस् होय; कारण भक्तिविरहित तप, धार्मिक क्रियाकलाप, सद्गुण, पांडित्य इत्यादि सर्व आध्यात्मिक साधनें निष्फल होत. या भक्तीचे पांच निरनिराळ्या रूपांनी आविष्करण होतें. यापैकी तिच्या आधीच्या रूपापेक्षा तिची उत्तरोत्तर रूपे अधिकाधिक वरचढ ठरतात. ही पाच रूपे म्हणजे शांत (शांतिपूर्ण प्रेम), दास्य (ईश्वराप्रति दासभाव), सख्य (ईश्वराप्रति मित्रभाव), वात्सल्यभाव (अपत्यभाव) आणि माधुर्य (प्रेयसी आणि प्रियकर यांमधील प्रेम) होत. माधुर्यभक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे वृंदावनांतील गोपीचें श्रीकृष्णप्रेम होय. राधेत तर ते फारच उत्कट रूपांत पाहावयास

मितळें राघेचे श्रीकृष्णप्रेम पूर्णपणे कामगंधविहीन असले तरी त्यात इतकी अनन्यता व भावोत्कटता आहे की, त्यामुळे शेवटी देवभक्तांचे आत्मे एकमेकात विलीन होऊन जातात हे विशुद्ध भक्तिसंज्ञक भगवत्प्रेम साध्यस्वरूप असून तेच जीवाचे अंतिम आणि इष्टतम ध्येय होय.

चैतन्यसंप्रदायाचा सामाजिक परिणाम . चैतन्याच्या मते मानव मात्र, मग तो उच्चवर्णीय असो अथवा हीनवर्णीय असो, श्रीकृष्ण-भक्तीचा अधिकारी आहे. चैतन्यानी आपल्या वैष्णवसंप्रदायाच्या प्रचारासाठी मठ किंवा धर्मप्रसारक संघ स्थापिला नाही, परंतु त्याचे व्यक्तिमत्त्वच इतके प्रभावी आणि विलोभनीय होते की, लोक स्वतः होऊनच वाढत्या प्रमाणावर त्यांना अभीष्ट असलेल्या पुराणांकडे, भगवन्नामसकीर्तनाकडे किंवा एका शब्दांत श्रीकृष्णभक्तीकडे आकर्षितले गेले. चैतन्याच्या प्रेमाभक्तीच्या अचिन्त्य अशा समोहक शक्तीमुळे त्याच्या सपर्कात येणाऱ्या हजारो लोकांची अतःकरणे भारली गेली. त्यांत हिंदु व अहिंदु, इतकेच नव्हे तर, समाजाचा दलित वर्ग, आणि कोल, भिल्ल व सथाल यांसारख्या वन्य जमातीचाहि अंतर्भाव होतो. असे म्हणतात की, पुरीचे श्रीवासुदेव सार्वभौम व वाराणसीचे श्रीप्रकाशानंदसरस्वती यासारखे जाडे विद्वान् आणि चैतन्याचे कट्टर वेदान्ती-विरोधक यानादेखील श्रीचैतन्य हे ईश्वरी अवतार आहेत याबद्दलची खात्री पटली होती इतकेच नव्हे, तर ते स्वतःदेखील चैतन्याच्या प्रभावामुळे स्वमताभिनिवेश सोडून वैष्णव बनले होते चैतन्याच्या आविर्भावामुळे संस्कृत आणि बंगाली वाङ्मयामध्ये (विशेषतः बंगालच्या) एका नव्या युगाचा प्रारंभ होऊन त्यांत नवीन अशा भावात्मक आशयाचा संचार झाला

वैष्णवमताचा प्रचार व प्रसार . चैतन्यदेव किंवा वैष्णव परिभाषेत श्रीमन्-महाप्रभु यांनी आपल्या अनुयायांना स्वमतप्रचाराची प्रेरणा व स्फूर्ति दिली त्याच्या आज्ञेस अनुसरूनच रूप आणि सनातन या सोळाव्या शतकातील सुप्रसिद्ध वैष्णवमताच्या प्रवक्त्यांनी वैष्णव तत्त्वज्ञानाची पद्धतशीर मांडणी केली. रूप याचा पुतण्या व शिष्य जीवगोस्वामी याने आपल्या श्रीमद्भागवतावरील भागवतसंदर्भ (किंवा पट्संदर्भ) नावाच्या अविस्मरणीय व्याख्येत आणि आपल्या इतर लिखाणांत वैष्णव संप्रदायाच्या तात्त्विक सिद्धान्तांना परिपूर्ण व प्रगल्भ अशा तत्त्वप्रणालीचे रूप दिले; तथापि गौडीय वैष्णव संप्रदायास पूर्ण विकसित आणि प्रगल्भ अशा वेदान्त-संप्रदायाच्या पदवीवर नेऊन वसविण्याचें श्रेय श्रीवलदेव विद्याभूषण याच्याकडे जाते त्याच्यापूर्वी ब्रह्मसूत्रावर गौडीय वैष्णव संप्रदायाचें स्वतःचें असे स्वतंत्र भाष्य नव्हतें. आपल्या विरोधकाच्या टोचणीमुळे वलदेवानी अशा प्रकारचे भाष्य लिहिण्याचे काम हाती घेतले आणि गोविंदाच्या म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णाच्या कृपाप्रसादाने ते अवघ्या एक महिन्याच्या अल्पावधीतच लिहून हाता-वेगळें केलें, म्हणूनच त्यांनी त्याला ' गोविंदभाष्य ' असे नांव दिलें. याशिवाय त्याच्या नावावर इतरहि अनेक ग्रंथ मोडतात. प्रख्यात वादविवादपट म्हणूनहि त्याची वरीच ख्याति होती.

वरील निरूपणावरून कदाचित् असा ग्रह होणे शक्य आहे की, उपरोक्त ग्रंथकारानी ग्रथित केलेलें चैतन्याचें तत्त्वज्ञान श्रीकृष्णप्रेम हा केंद्रबिंदु कल्पून पूर्णपणे शास्त्रावरच आधारलेले आहे; परंतु अचिन्त्य-भेदाभेदवादसंज्ञक त्याचे तत्त्वज्ञान अनेक महत्त्वाच्या वावतीमध्ये

रामानुजाच्या विशिष्टाद्वैतवादाहून, मध्वाच्या द्वैतवादाहून, निंबार्काच्या द्वैताद्वैतवादाहून, वल्लभांच्या शुद्धाद्वैतवादाहून आणि भक्तीच्या इतर आचार्यांच्या मतप्रणालीहून निराळे आहे.

या संप्रदायाचे काही महत्त्वाचे ग्रंथ : रूप गोस्वामी : उज्ज्वल नीलमणि, भक्तिरसामृत सिंधु, लघुभागवतामृत. सनातन गोस्वामी . हरिभक्तिविलास, वृहद्भागवतामृत. जीव गोस्वामी . पट्संदर्भ रघुनाथ गोस्वामी : स्तवमाला, श्रीदानचरित, मुक्तचरित. कृष्णदास कविराज गोस्वामी : चैतन्यचरितामृत, गोविंदलीलामृत विश्वनाथ चक्रवर्ती : माधुर्य कादंबिनी, सारार्थदर्शनी वलदेव विद्याभूषण : ब्रह्मसूत्रावरील गोविंदभाष्य. राधा गोविंदनाथ चैतन्यसरितामृताची व्याख्या.

संदर्भ-ग्रंथ : सरकार, जे. : चैतन्याज पिल्ग्रिमेज अँड टीव्जिंग (कलकत्ता, १९१३); पाल, वि. . वेगॉल वैष्णवविज्ञम, आ. २ (कलकत्ता, १९६२); दासगुप्त, एस . ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. ४ (केन्नज, १९४९); राधाकृष्णन, एस इंडियन फिलॉसफी, खं. २ (लंडन, १९२३; सुधा ओ १९२९).

एम. एन. मित्र

छागलेय उपनिषद् . या उपनिषदाच्या शेवटी उपसंहार म्हणून भगवान् छागले याचे श्लोक दिलेले आहेत; व त्या श्लोकात जे शरीर व आत्मा यांच्यासंबंधी ' रथरूपक ' आलेले आहे त्यावरच सर्व उपनिषदाची उभारणी झालेली आहे; म्हणूनच याला ' छागलेय ' उपनिषद् असे नांव पडले असावे. वस्तुतः कथा कवप ऐलूप, सरस्वतीच्या तीरावर सत्र करणारे ब्राह्मण व कुरुक्षेत्रांत वास करणारे चितनशील ऋषि वालिश यांच्यामधील आहे. वालिशानी या सत्रनिष्ठ ब्राह्मणांना तत्त्वज्ञान शिकविलें ते या उपनिषदांत आले आहे हें तत्त्वज्ञान छागले यांच्या श्लोकावर अधिष्ठित आहे.

शरीर व आत्मा यांच्यासंबंधी रथ-रूपक : सरस्वतीच्या तीरावर सत्र करणाऱ्या ब्राह्मणांनी कवप ऐलूपाला हलक्या जातीचा, वेदज्ञान-शून्य अब्राह्मण म्हणून हाकलून दिलें. त्यावर कवप ऐलूपाने ' ब्राह्मण्य ' कशावर अवलंबून असते ते त्यांना विचारलें. त्यांनी " ब्राह्मण्य हें वेदज्ञान, संस्कार व यज्ञकर्म यावर अवलंबून असतें ", असे सांगितले. यावर कवपाने जवळच पडलेल्या अच्छावद आत्रेयाच्या प्रेताकडे त्याचें लक्ष वेधून त्यांना विचारलें, " या आत्रेयाच्या ठिकाणी हे सारे ब्राह्मण्य होते, ते कोठे गेलें ? " ते सर्व निरुत्तर झाले व त्यांना कवपाने उपस्थित केलेल्या प्रश्नाचें गांभीर्य समजले व कवपाच्या चितनतात्मक ज्ञानाचीहि त्यांना जाणीव झाली; परंतु कवपाने त्यांना स्वतः ज्ञान न देता कुरुक्षेत्रांतील वालिश ऋषींच्याकडे पाठविलें; व त्यांनी या कर्मनिष्ठ ब्राह्मणांना एक वर्ष विद्यार्थी म्हणून राहिल्यावर ' आत्मज्ञान ' सांगितले. वालिशानी या ब्राह्मणांना एक वैभवशाली रथ दाखविला. अश्व जोडलेला व सारथ्याने चालविलेला हा रथ नानाविध गतींनी मोठ्या आकर्षक रीतीने जात होता. सत्तेशेवटी सारथि निघून गेल्यावर रथ ' विश्रान्त ' झाला. याप्रमाणेच शरीररूपी रथाचा आत्मा हा सारथि आहे शरीराचे भिन्नभिन्न अवयव म्हणजे रथाचे अवयव होत हा सारथि निघून गेला म्हणजे रथ ' विश्रान्त '

होतो. नातलग व बंधु याच्या दारुण शोकाचा वा विलापाचा या रथास काहीहि उपयोग होत नाही.

आत्म्याचे शरीरातील अस्तित्व, त्याचें प्रेरकत्व व महत्त्व स्पष्ट करण्याकरिता 'रथ-रूपक' वारंवार योजलेले आढळतें. छागलेय ऋषीच्या श्लोकात हीच कल्पना विस्ताराने व तपशिलाने मांडलेली आहे. 'रथकल्पनेचा विस्तार' असें या उपनिषदातील विवेचनाचें सूत्ररूपाने सार सांगतां येईल

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. सपा. : अष्टादश-उपनिषदः, ख. १ (पुणे, १९५८).

व्यं. गो. माईणकर

छांदोग्य उपनिषद् : केवळ एक प्राचीन गद्य-उपनिषद् म्हणून नव्हे, तर उपनिषद्-तत्त्वज्ञानाचा पाया घालणारें एक महत्त्वाचें 'उपनिषद्' म्हणून हें उपनिषद् फार महत्त्वाचें आहे. वेगळ्यावेगळ्या प्रकारचे जरी विचार वा निष्कर्ष यांत आलेले असले तरी विश्वांतील व मानवांतील अंतिम शाश्वत सत्य आणि तें प्राप्त करून घेण्यासाठी आवश्यक असणारे नैतिक गुण व आचरण यांसंबंधी जे विचार येथे प्रतिपादित झाले आहेत, तेच जवळजवळ सर्वत्र उपनिषदात थोड्याफार फरकाने, कधी संक्षेपाने, कधी विस्ताराने, पुन्हा-पुन्हा आलेले आहेत. वृहदारण्यक उपनिषदाप्रमाणेच या उपनिषदाचे महत्त्व भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार मोठे असे आहे.

उद्गीथ व साम : ब्राह्मण-ग्रंथ व उपनिषद्-ग्रंथ याच्या सधिकाळांतील विचार यांत आलेले असल्यामुळे या दोन्ही प्रवृत्तीशी मिळणारा असा विचार आपणांस आढळतो. यात या उपनिषदाचा सुरुवातीचा भागच ओकाराच्या व साम्याच्या महत्त्वाच्या विवेचनास वाहिलेला दिसून येतो. उद्गीथ हे सामाचे सार असून ओकाररूपच आहे. परमेश्वरप्राप्तीकरिता होणाऱ्या सर्व प्रयत्नांची सुरुवात ओकाराने होते, व प्रत्यक्ष सूर्यहि उद्गीथ गान गातच आपला दैनंदिन कर्तव्याने भरलेला कार्यक्रम पार पाडीत असतो. हाच ओकार वा उद्गीथ प्राणरूपाने मानवी शरीरात असतो व वायुरूपाने विश्वांत असतो. उद्गीथाचे महत्त्व अनन्य-साधारण असून त्यामुळेच भौतिक, धार्मिक व पारमार्थिक क्रिया वा प्रयत्न सिद्ध आणि सफल होतात. सामाचा व 'साधु' म्हणजे शुभाचा फार निकट संबंध आहे. सामाचा अर्थ विशद करणारा, त्याचे प्रकार व त्यांवरील चिंतन प्रतिपादन करणारा, भिन्नभिन्न सामांचें विवरण करणारा हा भाग यज्ञिय विवेचनाशी साधा जुळवून घेणारा आहे असें म्हणता येईल. भिन्न आश्रमांची व त्यामधील अनुरूप कर्तव्यांची कल्पनाहि याच भागात आलेली आहे. ओंकार साऱ्या वेदांचे सार व विश्व एकत्र धारण करणारे व त्याला व्यापून राहणारे असे सूत्र असून 'साक्षात्कारा'ला त्याची फार मदत होते असे सांगून, या विवेचनाचा सांघा उपनिषदांतील साक्षात्कारवादाशी जुळविलेला आहे.

मधुविद्या कविप्रतिभा व तत्त्वज्ञानात्मक विचार याचा मिलाफ 'आदित्य हाच देवमधु आहे' या विस्तृत रूपकांत आपणांस आढळतो. अंतरिक्ष हेच मधाचे पोळें असून आदित्य हा त्यातील 'मधु' आहे. सर्व दिशांच्यामध्ये पसरलेले सूर्यकिरण या 'मधुवाहिन्या' होत

ऋग्वेदयजुर्वेदादि ही ब्रह्मविद्येची 'पुष्पे' अमून, यांतील 'मधु' गोळा करण्यांत वेदांतील सूक्ते व ओंकाररूपी मधमाणा गुतलेल्या असतात याच अमृताचें भक्षण वसु, रुद्र, आदित्यादि देवता व सिद्ध करीत असतात. देवाचें 'भक्षण' हे अवलोकन-स्वरूपी असते. ज्याला हा सर्व साक्षात्कार होतो तो रात्र आणि दिवस या द्विधाच्यापलीकडे जातो, व त्याला नेहमी प्रकाशस्वरूप दिवसच असतो. सामाप्रमाणेच गायत्रीचेंहि महत्त्व येथे सांगितलेले आहे. गायत्री ही पृथिवीस्वरूप आहे, हृदयस्वरूप आहे, व शेवटी ती अंतर्यामी व वाह्यविश्वांत वास करणाऱ्या पुरुषाशी एकरूप आहे, असें म्हटलेले आहे.

शांडिल्यविद्या : या सदर्भातच शांडिल्याने सर्वव्यापी आकाशात्मा व त्रीहीपेक्षाहि लहान असणारा, हृदयांत वास करणारा आत्मा याचें जें तादात्म्य मागितलेले आहे त्याचा उल्लेख करावयास हवा हाच ब्रह्म आहे व यातूनच सर्व विश्व निघालेले आहे आणि त्यामध्येच तें अंतीं विसावते. सर्व मगल-धर्म त्याच्या ठायी आहेत. हा आत्मा आहे हें आपणास ज्ञान होते; कारण आपण कान झकले की याचा 'निनाद' आपणांस ऐकू येतो. त्याचप्रमाणे मानवी शरीरात असणारा 'उष्मा' - हि याच्याचमुळे अमून तो याचे अस्तित्वनिदर्शक आहे.

कृष्ण देवकीपुत्राला केलेला उपदेश : थोर अंगिरसाने कृष्ण देवकीपुत्रास दिलेला उपदेशहि याच उपनिषदांत आपणांस मिळतो. मानवी जीवन हा एक यज्ञ आहे, या दृष्टीने तिसऱ्या अध्यायाचे सोळा व मतरा हे खंड महत्त्वाचे आहेत मानवी जीवनाचे चोवीस, चव्वेचाळीस व अठ्ठेचाळीस अशा वर्षांचे जर तीन कालखंड कल्पिले, तर पहिले प्रातःसवन होय. दुसरे माध्यंदिन-सवन होय व तिसरें तृतीय-सवन होय. याच कल्पनेचा जणू काही पुनर्विचार करून पुढे असें म्हटलें आहे की, मृत्य, तप, अहिंसा, सत्यवचन हीच या यज्ञाची दक्षिणा होय, पुनरुत्पादन आहुति होय व मृत्यु हेच अवमृत्य होय कर्तव्य हीच दीक्षा होय. अशी ही मानवी जीवनासंबंधीची अत्यंत उदात्त कल्पना येथे मांडलेली आहे व हीच अंगिरसाने कृष्ण देवकीपुत्रास शिकविली. उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे भगवद्गीतेतहि याच तप, दान, आर्जव, अहिंसा व सत्याचा उल्लेख आलेला आहे; व सर्व भगवद्गीता म्हणजे जवळजवळ याच कल्पनेचा विस्तार होय असे म्हणता येईल. या उपनिषदांत येथे आलेला कृष्ण देवकीपुत्र हाच महाभारतांतील व गीतेचा श्रीकृष्ण की काय हे एक अनुत्तरित कोडे राहिलेले आहे.

रैवचाची संवर्गविद्या : याच उपनिषदात आणखी काही तत्त्व-वेत्त्याचे विचार आलेले आहेत. त्यांमध्ये संवर्गविद्या व ती सांगणारा गाडीवान रैवच याचा उल्लेख करावयास हवा. संवर्ग म्हणजे ग्रासून टाकणे. वायु सर्व देवताना ग्रासून टाकतो व त्याचप्रमाणे प्राण हा सर्व इंद्रियांना ग्रासून टाकतो व म्हणून वायु हा आधिदैविक संवर्ग होय, तर प्राण हा आध्यात्मिक संवर्ग होय. यांचें तादात्म्य स्पष्ट प्रतिपादिलेले नसले, तरी सुचविलेले आहे असे म्हणता येईल.

चतुष्पाद् ब्रह्म : सत्यकाम जावाल व उपकोसल याच्या कथानकांतून प्रकाशवान्, अनन्तवान्, ज्योतिष्मान् व आयतनवान् असे चार पाद असलेला अनंत, प्रकाशयुक्त, ज्योतिस्वरूप व सर्व विश्वाला आधारभूत अशा ब्रह्माची कल्पना मांडलेली आहे. या चतुष्पाद् ब्रह्माच्या ज्ञाना-वरोवरच आदित्य, चंद्रमा यांच्या ठिकाणीं असणारा 'पुरुष' व

मानवांतील 'पुरुष' हे दोन्ही एकच आहेत हेहि जाणावयास हवें. त्याशिवाय ज्ञानास पूर्णता नाही व हें जाणल्याने मनुष्य पापांच्यापलीकडे जातो.

आत्मा वैश्वानर . या विवेचनातच अश्वपति कैकेयाने मांडलेल्या 'आत्मा वैश्वानरा'च्या कल्पनेचा उल्लेख करावयास हवा काही तत्त्ववेत्ते आत्म्यासबधी विचार करतात व शेवटी अश्वपतीकडे मार्गदर्शनार्थ जातात. त्यांना तो 'द्यौ' हे मस्तक असलेल्या, आदित्य हा चक्षु असलेल्या, वायु हा प्राण असलेल्या, आकाश हे सदेह असलेल्या, पाणी हे वस्ति असलेल्या व पृथ्वी हे पाद असलेल्या विशाल आत्मा-वैश्वानराची कल्पना देतो. याच कल्पनामधून सर्व विश्व व्यापून असणारी व अंतर्दामी वास करणारी आत्मकल्पना साकार होऊन निश्चित रूप धारण करू लागते अशा संवादांतून या कल्पनाचा विकास आपणांस पाहावयास मिळतो.

आरुणीचें अद्वैत-प्रतिपादन या दृष्टीने पांचव्या अध्यायाचे सहावें प्रपाठक फार महत्त्वाचें आहे. यात उद्दालक आरुणि व त्याचा पुत्र श्वेतकेतु याचा संवाद आलेला असून, त्यांत आत्मा व ब्रह्म यांचे स्वरूप सांगून ऐक्य अगदी स्पष्टपणे सांगितले आहे. मूळ कारण जाणलें म्हणजे सर्व कार्यजात आपोआपच ज्ञात होतें, म्हणून मूळ कारणापर्यंत जावयास हवे. 'एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' हे सुप्रसिद्ध वचन याच सदर्भात आलेलें आहे; कारण केवळ मृत्तिका हीच सत्य असून विकार हे नामधेय होत सर्व वेदान्ताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचें असे हे विधान असून याचा अर्थ लावण्यावरच शंकराचार्य-रामानुजादींनी भर दिलेला आहे, कारण हेच एक केवळ सत्य आहे असे म्हटल्यावर विकाराचें मिथ्यात्व सूचित होतेंच असा शंकराचार्याचा दावा आहे. असत्पासून सृष्टि संभवत नाही असे सांगून, सत्पासूनच सृष्टि निर्माण झालेली असून या 'सत्' ने त्यात आत्मरूपाने प्रवेशहि केलेला आहे. तीन महाभूतांच्या मिलाफामधून विश्व निर्माण झाले असून शरीरें निर्माण झाल्यावर त्यात या 'परा देवतेने' प्रवेश केला. येथेच सुप्रसिद्ध 'त्रिवृत्करण' सिद्धान्त सांगितलेला आहे. तेज, जल व पृथिवी हीं शुद्ध स्वरूपात सूक्ष्म भूते होत; पण सृष्टिनिमित्तीसाठी ती प्रत्येकाचा अर्धा भाग व दुसऱ्या दोघाचा प्रत्येकी एक-चतुर्थांश या प्रमाणांत मिश्रित होतात. यात पुढे आकाश व वायु या दोन तत्त्वांची भर पडल्यावर पंचीकरणार्थी कल्पना आलेली आहे. रामानुजाचार्यांची सत्त्व्याति यांतील मूळ कल्पनेवरच आधारलेली आहे; कारण याचा अर्थ असा होतो की, प्रत्येकात दुसऱ्याचा अंश आहेच. केवळ स्वस्वरूप असे काहीच नाही. सतरूपी पर आत्मा हा मानवी शरीरांत असून निद्रेच्या क्षणी जीव त्यातच प्रवेश करतो. मृत्यूच्या वेळी शरीर मनांत, मन प्राणात, प्राण तेजांत, तेज परतत्त्वात विलीन होत असतात. आरुणि वारंवार अद्वैताचेच प्रतिपादन करीत असल्याचें दिसते. ज्याप्रमाणे नद्या समुद्रात विलीन होतात, त्याचप्रमाणे जीव ब्रह्मात विलीन होतात. जीवन हें आत्म्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. आत्मा हा विशाल न्यग्रोध वृक्षाच्या सूक्ष्म वीजाप्रमाणे असून त्यापासूनच विशाल विश्व निर्माण झालेलें आहे. पाण्यात ज्याप्रमाणे मीठ त्याप्रमाणे आत्मतत्त्व सर्व विश्व व्यापून राहिलेलें आहे. आत्मा हेंच अंतिम सत्य असून, या सत्यस्वरूपातच आपण राहिल्यास 'मरणोत्तर परतत्त्वप्रवेश' म्हणजेच मुक्ति मिळते. 'असत्यात' राहिल्यास संसाराची शिक्षा मिळते असें

तत्परशुदृष्टान्तांत सुचविलें आहे. हा सर्वच भाग तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने व उपनिषदांच्या तत्त्वप्रतिपादनाच्या शैलीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सुप्रसिद्ध गंधर्व-पुरुष-दृष्टान्तामध्ये आत्म्याला 'घरी' जाण्याची ओढ, इंद्रियरूपी तस्करानी केलेलें त्याचें अपहरण व आचार्यांपासून ज्ञान होण्याची शक्यता या साऱ्या गोष्टी सुचविलेल्या आहेत. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा इतका सुंदर समन्वय क्वचितच इतरत आपणांस आढळतो.

सनत्कुमार-नारद-संवाद : नारद-सनत्कुमारांचा संवादहि असाच महत्त्वाचा आहे सर्वज्ञान मिळवूनहि नारदांना शांति व समाधान नाही; म्हणून शिष्यरूपाने त्यांचा स्वीकार करून सनत्कुमार त्यांना ज्ञानाचा उपदेश करतात. या उपदेशांतील 'नाम-माहात्म्याचा' उल्लेख आवर्जून करावयास हवा. नारदाचें ज्ञान 'नामस्वरूप' होते; पण खऱ्या ज्ञानासाठी 'नामा'च्याहि मागे जावयास हवें 'वाणी; मन, संकल्प, चित्त, ध्यान या क्रमाने आपण 'विज्ञाना'वर स्थिरावतो. या विज्ञानापेक्षा 'बल' महत्त्वाचें, त्यापेक्षा तेज, आकाश इत्यादि क्रमाने सनत्कुमार शेवटी 'प्राण'च अंतिम सत्य असल्याचें सांगतात. परमोच्च सुख 'सत्य-ज्ञानाने' होते व हे सुख जाणावयास हवें. हे सुख विशाल, अविनाशी अशा आत्म्याच्या ज्ञानापासून होतें. ज्याला हा साक्षात्कार होतो तो अमृतत्व उपभोगतो, त्याला सर्व ज्ञान प्राप्त होते, आणि तो सर्व बंधनाच्यापलीकडे जातो.

ब्रह्मपुरा व आत्मज्ञान : बाह्य विशाल विश्वाशी सर्वतऱ्हेने संवादी विश्व मनुष्यांच्या हृदयाकाशांत असते असें 'ब्रह्मपुरा'च्या कल्पनेत सुचविले आहे. दोन्ही विश्वांत अंतिम तत्त्व आत्माच आहे; व हा आशा-दुःखादीच्यापलीकडे असून अजर, अमर, शुद्ध स्वरूपाचा असा आहे. हें आत्मज्ञान प्राप्त झाले, की मनुष्य 'आप्तकाम' होतो. त्याचे सर्व 'काम' नाहीसे होतात. ज्या इच्छा, आशा 'आत्मसंबंधी' नसून इतर विषयांच्यासंबंधी असतात, त्या साऱ्या अनृताशी संबद्ध असून 'अनृत-व्याप्त' अशा असतात; म्हणूनच सर्व लौकिक सुखादीच्या, आशा-इच्छांच्यापलीकडे मनुष्याने जाण्याचा सतत प्रयत्न करावयास हवा अशा प्रयत्नशील साधकास 'आत्मा' साक्षात्कार घडवितो. तो 'त्याच्याच' म्हणजे साधकाच्याच रूपांत घडवितो व त्यामुळे 'अभेद' ज्ञानहि होऊं शकतें. आत्म्याच्या प्रकाशयुक्त विश्वाचें मोठें आकर्षक वर्णन केलेलें आढळते. सर्व अस्तित्वाचा आत्मा हा 'सेतु' असून सर्व ज्ञात अशा प्रकाशापेक्षा तो श्रेष्ठ प्रकाश आहे. हें आत्मज्ञान ब्रह्मचर्यानेच होऊं शकते. ब्रह्मचर्य या कल्पनेत जशी शुद्ध आचरणाची कल्पना आहे, तशीच ब्रह्मातच रममाण होण्याच्या वृत्तीचीहि आहे.

प्रजापतीचा आत्मोपदेश : नारद-सनत्कुमार, आरुणि-श्वेतकेतु यांच्या संवादांप्रमाणेच 'इंद्र-विरोचन-कथा'हि महत्त्वाची आहे. इंद्र व विरोचन हे सुरासुरांचे प्रतिनिधि होऊन ब्रह्मविद्येकरिता प्रजापतीकडे जातात, व प्रजापति त्यांना आत्मविद्या देतो हें या कथेचें सार आहे. अजर आत्मा त्यांना जाणून घ्यावयाचा आहे. प्रथम देह म्हणजेच आत्मा, नंतर स्वप्नसृष्टीत विहार करणारा तो आत्मा, नंतर सुषुप्तीत लय पावणारा तो आत्मा, असें सांगून शेवटी प्रजापतीने चतुर्थ, तुरीय अशा आनंदस्वरूप आत्म्याची कल्पना इंद्रास दिलेली आहे. विरोचन 'देह म्हणजेच आत्मा' याच शिकवणीत समाधान मानून गेला; व त्यामुळे

असुर हे 'देहवादी' बनले पण इंद्राने विचार केला व या पहिल्या तीन कल्पनांत त्याला काही ना काही वैगुण्य आढळलें. देहास कष्ट होतात, स्वप्नांत आभासात्मक का होईना पण क्लेश आहेतच व सुपुप्तीत अनुभवांचा अभावच आहे. अजर आनंद-स्वरूप आत्मा असा असणे शक्य नाही, व म्हणून इंद्र प्रजापतीस दर वेळी आपले असमाधान व्यक्त करीत राहिला आणि त्यामुळेच त्याला योग्य व यथार्थ आत्मोपदेश मिळाला. जिज्ञासु हा मिळालेल्या उपदेशावर चिंतन करीत असतो; त्यामुळेच त्याची प्रगति होत असते व त्याला अंतिम श्रेय सापडते.

या सर्व विवेचनावरून छांदोग्य उपनिषदात निरनिराळ्या संवादांत आत्मा आणि ब्रह्म यांचें स्वरूप व संबंध, त्याचप्रमाणे सृष्टिनिर्मिती-संबंधीचे विचार आलेले असून, त्यांत उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानात्मक विचारांचा विकास व इतिहास आपणास मिळतो. या संवादांत एकच एक तत्त्वज्ञान सांगितले नसले तरी सत्य, विश्व आणि आत्मा याच्यामधील तादात्म्य व अंतिम सत्याचे अविनाशी आनदात्मक स्वरूप सांगण्याची एक प्रवृत्ति सर्वत्र आढळते. बृहदारण्यक उपनिषदाप्रमाणेच या प्राचीन उपनिषदांचें महत्त्व फार मोठे आहे

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. संपा. . अष्टादश-उपनिषदः, खं. १ (पुणे, १९५८); वेलवलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ - दि क्रिएटिव्ह पीरिअड (पुणे, १९२७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

व्यं. गो. माईणकर

जगत्, ईश्वर व : पहा : ईश्वर व जगत्

जडद्रव्य : जडद्रव्य आणि चैतन्य या संकल्पना सहज समजणाऱ्या आणि जशा आज आपणांस समजतात तशाच मानवी विचारांत पहिल्या-पासून असणाऱ्या आहेत अशी शिक्षित माणसाची कल्पना असते. ती तितकी खरी नाही. तत्त्वविचाराच्या इतिहासात जडद्रव्य या संकल्पनेच्या आशयांत परिवर्तन होत आले आहे. ज्या अव्याकृत गुणधर्मांच्या घटका-वयवांचे सर्व पदार्थ बनलेले असतात, ते अवयव म्हणजे जडद्रव्य होय अशी थेलीस, अ‍ॅनॅक्झिमंडर इत्यादि अतिप्राचीन ग्रीक तत्त्वचिंतकांची धारणा होती. आदर्शाच्या प्रकटीकरणास प्रतिबंध करणारें तत्त्व हे प्लेटोच्या विचारांतील जडद्रव्याचें स्थान आहे. जडद्रव्य म्हणजे अगणित नामरूपांच्या शक्यतेचा आधार अथवा अव्यक्तावस्थेतील नामरूपांचे भांडार अशी अ‍ॅरिस्टॉटलची भूमिका आहे. लुसिपस आणि डेमॉक्रिटस यांनी अतिशय कठीण, अभेद्य, समजातिक, चिरंतन आणि निर्गुण अणु म्हणजे जडद्रव्य अशी कल्पना मांडली. थोड्याफार फरकांने ती कल्पना देकार्त, न्यूटन इत्यादींनीही मानली. देकार्तच्या मते अवकाशांत विस्तार असणे हाच जडद्रव्याचा व्यवच्छेदक धर्म आहे. याशिवाय घनता, अभेद्यता, आकृति, परिमाण, गतिमत्ता हे जडद्रव्याचे प्राथमिक अथवा मूलभूत गुण म्हणून मानले गेले. घन विद्युत् व ऋण विद्युत् यांनी भारलेले (अनुक्रमें) प्रोटॉन व इलेक्ट्रॉन यांनी केलेलें परस्पराचें सतुलन म्हणजे जडद्रव्य अशी कल्पना विज्ञानांत अलीकडे स्थिरावली होती; पण तिच्यामुळे जडद्रव्याची जडताहि गेली व द्रव्यताहि गेली.

जडद्रव्य व चैतन्य : विश्वांत जडद्रव्य आणि चैतन्य (म्हणजे जाणीव) हे परस्परविरुद्ध स्वभावाचे दोन पदार्थ आहेत. या भूमिकेवर बरीचशी तत्त्वचर्चा उभी असते. या दोहोपैकी जडद्रव्य याचा अर्थ काय घ्यावयाचा? एक उत्तर असे दिले जाईल की, ज्या कशाचा ज्ञानेद्रियांनी प्रत्यय येतो ते सर्व जडद्रव्य होय या ठिकाणी, स्वतः इंद्रियें जडद्रव्यात्मक आहेत की नाहीत, आणि असल्यास त्यांचें जडत्व सिद्ध होण्यासाठी वरिष्ठ श्रेणीची आणखी इंद्रियें मानावयाची काय असा प्रश्न विचारून अडचण निर्माण करता येईल. त्या अडचणीचे निवारण करणें सोपें आहे : ज्याला इंद्रियप्रत्यक्ष म्हणावयाचें तो ज्ञानाचा प्रकार इतर ज्ञानप्रकाराहून अंगभूत स्वरूपामुळेच वेगळा ठरतो; त्यामुळे त्याची व्याख्या करताना त्याचे जनकत्व इंद्रियाकडे आहे याची दखल घ्यावी लागत नाही, असे म्हणून व्याख्येतील अन्योन्याश्रय-दोष अथवा तो टाळू गेल्यास येणारा अनवस्था-दोष नाहीसा करता येईल.

निरनिराळ्या जड पदार्थांत आपणास जे फरक दिसतात ते केवळ गुणामधील होत. या गुणाना ज्यांचा आधार असतो ते जडद्रव्य गुण-रहित व एकजिनसी असतें. हें म्हणणें मांडण्याची आणखीहि एक रीत आहे. तांबडे, पिवळे, थंड, उष्ण इत्यादि गुण इंद्रियसापेक्ष असतात. गुणांना निरपेक्ष अस्तित्व नसल्याने जडद्रव्य हे निर्गुणच मानावयास हवें. पण निर्गुणद्रव्य-नामक मूर्त पदार्थाची कल्पना करतां येत नसल्यामुळे जडद्रव्य ही अमूर्त संकल्पना आहे असे मानणें समजसपणाचें होईल.

मूर्त असतात त्या क्षणोक्षणी येणाऱ्या प्रत्यक्ष अनुभूति अथवा वैज्ञानिक परिभाषेत, घटना होत. ज्या अनुभूतीचें अथवा घटना-समुच्चयाचें (उदा.-नदीचा प्रवाह, ग्रह, प्राणिवेह इत्यादि) उपपादन यांत्रिक नियमबद्धतेने होते त्यांना जडद्रव्य म्हणावयाचें. जडद्रव्याच्या वावतीत अमुक काळी अमुक घडेल असे अगाऊ सांगण्याची तत्त्वतः शक्यता असते. अर्थात् येथे जडद्रव्य म्हणजे अनेक घटनांना जोडणारा एक मूर्त संबंध ठरतो. घटनांची नियमबद्धता म्हणजे जडता. ज्या घटनांचें उपपादन उद्दिष्टप्राप्ति या संकल्पनेने होऊं शकते, त्याच्या समुदायास चेतन म्हणावयाचे. विश्व हे घटनाचें बनलेलें आहे, आणि घटना स्वभावतः जडहि नव्हेत व चेतनहि नव्हेत. ज्या संघटना-तत्त्वातून त्याच्याकडे पाहिले जातें त्याच्यावरून त्याच्या समूहाचे जडत्व अथवा चेतनत्व ठरत असतें असा हा नववास्तववाद्यांचा पक्ष आहे

पण विषयनिष्ठ विश्लेषणावर आधारलेला हा पक्ष पुष्कळांना पटणार नाही. ते म्हणतील, जाणीव अथवा चैतन्य हे विषयस्वरूप नाही, तें स्वयंप्रकाश आहे जे स्वयंप्रकाश आणि म्हणून स्वसंवेद्य तें चैतन्य आणि जे परप्रकाश म्हणजे विषय या रूपाने प्रत्यक्ष होणारे ते जडद्रव्य असा फरक करता येतो. हा फरक स्पष्ट आहे आणि अंतिम आहे. मी खुर्चीवर बसलो आहे अशी जाणीव मला होते; आपल्यावर कोणी बसलें आहे अशी जाणीव खुर्चीला नसते; म्हणून मी चेतन व खुर्ची हे जडद्रव्य होय

जडद्रव्य या संकल्पनेच्या आशयात कितीहि फरक पडला तरी त्याचा आकारिक अर्थ काय हा प्रश्न उरतोच. त्याची चार उत्तरे संभवतात. (१) जें अवकाश व्यापते ते जडद्रव्य होय. (२) इंद्रियांच्या साहाय्याने ज्याचें ज्ञान होते त्यास जडद्रव्य म्हणावें. (३) ज्याच्या विविध अवस्था पदार्थवैज्ञानिक कार्यकारणभावाने बद्ध असतात

न्याला जडद्रव्य म्हणता येईल. (४) ज्याच्या गतीचे नियामक तत्त्व वाह्य असते तो जड पदार्थ होय अन्न शोधण्यासाठी इकडेतिकडे हिडणारा तादळांतील पोरकडा चेतन होय; पण सुपाच्या वाऱ्याने इकडेजिकडे उडणारा कोडा जड होय अन्न शोधण्याची प्रेरणा कीटकगत असते, पण वाऱ्याने कोंडचाला मिळणाऱ्या गतीचा उगम वहि स्थ असतो.

संदर्भ-ग्रंथ : टायटस, एच. एच. : लिव्हिंग इश्यूज इन फिलॉसफी, आ. ४ (न्यूयॉर्क, १९६४, इंडियन रीप्रिंट, दिल्ली, १९६८); रसेल, बी. दि अँनॅलिसिस ऑफ माइंड (लंडन, १९२१).

श्री. ह. दीक्षित

जडवाद : जडद्रव्य हेच अंतिम सत्य होय, विश्वात जे काही आहे ते सर्व जडाचेच वनलेले आहे, या तऱ्हेच्या मतास 'जडवाद' ही सज्ञा देता येईल, पण हे मत एवढेच असेल तर त्याने काही विशेष सांगितले जात नाही विश्वात ज्या गोष्टी आहेत त्या तशाच राहतील. त्यांच्या उपादान-कारणास कोणी जड म्हटले आणि कोणी चेतन म्हटले तरी त्याच्या स्वरूपात फरक तो काय होणार? कालिदासाच्या काव्यास जडाचा विकास म्हटले काय, किंवा चैतन्याचा विलास म्हटले काय, त्याची काव्यात्मकता तेवढीच राहिल, आणि जडवाद विरुद्ध चिदवाद हा शाब्दिक वाद ठरेल, म्हणून जडवादाच्या संदर्भात खरा प्रश्न आहे तो उपादान-कारणाचा नमून निमित्त-कारणाच्या स्वरूपाविषयी आहे.

जडवादाच्या मते, विश्व-घटकाची या क्षणाची रचना आणि त्या प्रत्येकाच्या अतर्हित असलेली ऊर्जा ही पुढच्या क्षणाच्या रचनेची नियामक ठरते पुढच्या क्षणाची रचनासुद्धा त्याच्या पुढच्या क्षणाच्या रचनेची नियामक ठरत असल्याने, परंपरेने, या क्षणाच्या रचनेला त्या तृतीय क्षणाच्या आणि त्याच न्यायाने, पुढील प्रत्येक क्षणाच्या रचनेची नियामक मानता येते; असे मानल्याने सवध विश्व हे एक प्रचंड यंत्र ठरते मग प्रश्न येतो की, जाणीव नांवाचा जो पदार्थ आपणास भासतो तो काय समजावयाचा? जाणीव अस्तित्वांतच नाही असे तर म्हणतां येत नाही; म्हणून जडवादी असा पक्ष घेतील की, यांत्रिक रीतीने विश्वांतील घडामोडी चालत असताना काही ठिकाणी आणि काही प्रसंगी जाणिवेचा उद्भव होतो; पण ती जाणीव एखाद्या रत्नाच्या प्रभेप्रमाणे अकिंचित्कर आहे. जाणीव हें जडाचें कार्य असलें तरी तें कशाचेंच कारण नव्हे. अर्थात् विश्वात एखादा अतिमानवी हेतु अथवा संकल्प कार्यकारी नाही हे ओघानेच आले कारण, जडवादाच्या मते, मानवी इच्छा-आकांक्षा इत्यादीमुळेहि जगात काही घडत नाही. जे घडते ते पदार्थधर्माच्या स्वभावामुळे नियतपणे (म्हणजे, यांत्रिकपणे) घडते

ही विचारपद्धती काही लोकांना मान्य होते याचें एक कारण असे की, प्रिय-अप्रिय, इष्ट-अनिष्ट, युक्त-अयुक्त इत्यादि विचार-विधानांना अवसर न देता अवकाशांतील पदार्थांच्या गति-स्थितीच्या नियमांनी दिलेली उपपत्ति सर्वस्वी बुद्धिगम्य आणि समंजस वाटावी असा मानवी प्रज्ञेचा स्वभावतःच कल आहे. दुसरे कारण असे की, उपपादनाची ही रीत वापरून विज्ञान यशस्वी ठरले आहे, इतकेंच नव्हे तर मानवी जीवनपद्धतीत त्याने विलोभनीय क्रांति घडवून आणली आहे.

जडवादी-सत्ताशास्त्रापासून निगमनाने साक्षात् असा निष्कर्ष प्राप्त होत नाही की, आयुष्यात माणसाने स्वतःच्या भौतिक सुखाचा पाठलाग करावा; पण त्यांत अनुस्यूत असलेल्या नियतत्ववादाने मानवी स्वातंत्र्याचें अवमूल्यन होतें, आणि परिणामतः, कर्तव्य-भावने-पेक्षा प्राप्तव्य-भावनेचा पुरस्कार होऊ लागतो, म्हणून डेमॉक्रिटस, लूसिपस, एपिक्युरस, चार्वाक, हॉन्स इत्यादि जडवाद्यांच्या तत्त्व-विचाराला सुखवादाची झालर आढळते.

जडवादावरील आक्षेप : जडवादावरील काही आक्षेप असे . (१) जाणिवेचें स्वयंसिद्ध अस्तित्व आणि स्वतंत्र कार्य ही प्रत्यक्ष भासत असतांना त्यांना नाकारण्यांत काय हशील आहे? जाणिवेचा अमुक एक उन्मेप अस्तित्वांत येतो त्या वेळी नियमितपणे भूतद्रव्याचे काही विशिष्ट संयोग-वियोग घडतात असे समजूं तरीमुद्धा अवकाशांतील हे संयोग-वियोग म्हणजेच जाणीव असें समीकरण सिद्ध होत नाही. तांबड्या त्रिकोणाचे मला भान होतें तेव्हा जें काही घडते ते तांबडेहि नसते आणि त्रिकोणीहि नसतें. भूत-वस्तु आणि भान यांच्यांतील अंतर दुर्लभ्य आहे. (२) जडवादाच्या सिद्धान्तानुसार 'जडवाद खरा आहे' या स्वरूपाचे एखाद्याचे ज्ञान म्हणजे सृष्टीच्या नियमानुसार घडणारी मेदूंतील एक विशिष्ट हालचाल होय. एवढाच त्याचा अर्थ असेल तर त्याला खरें अथवा खोटें कसें म्हणता येईल? जडवाद खरा असेल तर तो खरा आहे असें कळण्याची शक्यता नाहीशी होते, म्हणून तो खरा नाही.

जडवादावरील असले आक्षेप त्यांत गृहीत असलेल्या यांत्रिकता-वादामुळे येतात; म्हणून मार्क्सवादी आपला सिद्धान्त 'द्वंद्वत्मक स्वयंगतिशील जडवाद' या नांवाखाली आणून यांत्रिक जडवादापासून त्याला वेगळा करण्याचा प्रयत्न करतात. ते म्हणतात की, जरी माणसाची ती ती जाणीव त्या त्या विशिष्ट भौतिक परिस्थितीतून निर्माण होत असली, तरी एकदा निर्माण झाल्यावर तीहि भौतिक परिस्थितीवर परिणाम घडवून आणते.

संदर्भ-ग्रंथ : टायटस, एच. एच. : लिव्हिंग इश्यूज इन फिलॉसफी, आ. ४ (न्यूयॉर्क, १९६४ ; इंडियन रीप्रिंट; दिल्ली, १९६८).

श्री. ह. दीक्षित

ज पानी तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, ज पानी

जस्टिन [जस्टिन, सेंट (सुमारे इ. स. १००-१६५)] : पॅलेस्टाईनमधील तत्त्वज्ञ. त्याच्यावर क्रमशः स्टोइकवाद, अँटिस्टॉइकवाद, पायर्थॅगोरसवाद आणि विशेषतः प्लेटोवाद यांचा प्रभाव पडला त्याने ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला; परंतु त्याने तत्त्वज्ञाचा विशिष्ट पोशाख व अभिरुचि कायम ठेविली. तो ख्रिस्ती धर्माचा पहिला तत्त्वज्ञ झाला. त्याचे उपलब्ध ग्रंथ दोन : ' अँपॉलजीज फॉर दि ख्रिश्चन व ' ए डायलॉग बुइथ ट्रायफन '. ख्रिस्ताच्या वाजूने केलेल्या मत-प्रतिपादनामुळे रोमन अधिकाऱ्यांनी त्याचा वध केला.

त्याने साक्षात्कारी वायवल-श्रुतीचें ग्रीक तत्त्वज्ञानांतील उद्धृष्ट तात्त्विक विचारांशीं पहिले संश्लेषण घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

'सत्यरूपी शुद्धबीजा' प्रमाणे (स्टोइक कल्पना) असलेल्या दैवी 'शब्दा'ने प्रत्येक मानवाची बुद्धि प्रकाशमान केलेली आहे, व त्यामुळे प्रत्येक मानवास देवाचें अस्तित्व आणि नैतिक शिव व अशिव यातील भेद जाणता येतो; आणि देवपित्याचें अतीतत्व (देशिक अतीतत्व-सुद्धा), त्याची विश्वाची निर्मिति (प्लेटोचा 'टिमिअस' संवाद) आणि मानवाची शाश्वत नियति (प्लेटोची मृत्युत्तरजीवन-कल्पना) ही तत्त्वे तर ग्रीक तत्त्वज्ञानी निश्चितच वायव्यलमधून (ओल्ड टेस्टामेंट) घेतलेली आहेत. (जस्टिनला या कल्पना ज्यू लेखकांकडून प्राप्त झाल्या). स्टोइक तत्त्वज्ञाप्रमाणेच जस्टिनलाहि असे वाटते की, कोणत्याहि निसर्ग-निर्मित वस्तू स्वभावतःच आध्यात्मिकता व अमरत्व नसते, तर त्या गोष्टी वायव्य-श्रुतीमधील देवाच्याच देणग्या आहेत. जेव्हा दैवी शब्द (डिव्हाइन लोगॉस) धिस्ताच्या देहस्वरूपांत अवतरला, तेव्हा त्याने जगास पूर्ण ज्ञान दिले, आणि हें ज्ञानच मानवाचें तारण करते व सर्व मानवी ज्ञानाची एकत्र गुंफण करते.

संदर्भ-ग्रंथ : गुडेनो, ई. आर. दि थिऑलॉजी ऑफ जस्टिन मार्टर (जेना, १९२३)

आर. व्ही. डम्सेट

जॅकोबी, एफ. एच. (१७४३-१८१९) : जन्म : ड्युसेल्डॉर्फ, जर्मनी. भावनेच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रतिनिधि. शेवटी म्युनिचला अँकेडेमी ऑफ सायन्सेसचा अध्यक्ष.

ग्रंथ : ऑन दि डॉक्ट्रिन ऑफ स्पिनोझा, १७८५; आयडिऑलॅझम अँड रिऑलॅझम, १७८७; ऑन डिव्हाइन थिंज, १८११.

जॅकोबीच्या मतें व्यवहित ज्ञानांत ज्ञान गृहीत असतेच. विचार-प्रक्रियेच्या आधी श्रद्धेच्या मदतीने वस्तूचे ज्ञान झालें पाहिजे. कारण अव्यवहित अनुभव विश्लेषण-संश्लेषणात्मक विचारापेक्षा जास्त निश्चित ज्ञान देणारा अतएव जास्त प्रभावभूत आहे. अशा रीतीने जॅकोबीने नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र यांच्यावाहेरहि श्रद्धेचे क्षेत्र वाढविले आहे. गणिताच्या पद्धतीने सीमिताकडून सीमिताकडेच जातां येत. या चक्रांत असीमित कुठेच मिळत नाही. अर्थातच ईश्वर व स्वातंत्र्य निगमनाने सिद्ध होत नाहीत. त्यामुळेच स्पिनोझाच्या हातांतून अतीत-ईश्वर व कांटच्या हातांतून बाह्य-वस्तु ही सत्तत्त्वे निसटतात.

स्पिनोझाच्या तार्किक सुसंगतीचें गुणग्रहण जॅकोबीने केलें; पण त्याच्या विचारावर टीकास्त्र सोडलें त्याच्या मतें स्पिनोझा म्हणजे निरीश्वरवाद, दैववाद व मताग्रहिता. जॅकोबी धड कांटचा विरोधकहि नाही व पुरस्कर्ताहि नाही. अतींद्रिय वस्तु बुद्धीने कळत नाहीत याबद्दल त्याचे कांटशी एकमत आहे; पण समीक्षावादांतून वस्तुतत्त्वाचें उच्चाटन केलें पाहिजे असे तो म्हणू. "क्रिटिकला सुखात करताना वस्तुतत्त्वा-खेरीज चालत नाही; पण क्रिटिक सपेपर्यंत त्याचा टिकाव लागत नाही." कारण वेदनासाठी त्याची जरूर आहे; पण बुद्धीला त्याचा विचार करता येत नाही.

नवजीवनवादी नीतिशास्त्र व कांट यांच्या मधोमधचें जॅकोबीचे नीतिशास्त्र आहे सद्गुण सहजप्रवृत्तीवर अवलंबून आहेत, नियमांवर

मतम १-३३

नाहीत, या विचारांत कांटविरुद्ध नवजीवनवाद व जॅकोबी यांचें एकमत आहे. सद्गुण निष्काम आहेत व पूर्तिवाद हे नैतिक ध्येय नाही, या वावरीत नवजीवनवादाविरुद्ध कांट व जॅकोबी एकत्र येतात. स्वातंत्र्याच्या व व्यक्तित्वाच्या त्याच्या कल्पनेने प्रत्येक व्यक्तीत नीतिमत्तेचे रूप वेगळे दिसते

ईश्वर व्यक्ति असून त्याने सृष्टीच्या वेळी ईश्वरी स्वभावालाच मानवी रूप दिले. तो चर्मचक्षूंना नव्हे तरी अंतश्चक्षूंना दिसतो. आपल्या स्वतंत्र व स्वसवेद्य व्यक्तित्वाकडून ईश्वराच्या व्यक्तित्वाकडे जातां येत.

जॅकोबीचे विचार अत्यंत सुस्पष्ट असून तो उत्कृष्ट टीकाकार होता. भावना व बुद्धि यांची स्वतंत्रता हे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचें वैशिष्ट्य असून तो त्या दोन्हींना एकत्र आणू शकला नाही. बौद्धिक अंतःप्रज्ञेत त्यांना एकत्र आणण्याचा जॅकोबीचा प्रयत्न म्हणजे त्याची स्वतःची फसवणूक होय. कारण बौद्धिक अंतःप्रज्ञेत व्यवहितता येतेच.

संदर्भ-ग्रंथ : युवरवेग, एफ. ए. हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, फ्रॉम थेलीस टु दि प्रेजेंट टाइम, अनु. एच. वी. स्मिथ व पी. शॉफ (लंडन, १८७५, १८७६); थिग्लर, एफ. सी. ए. ए. हँडबुक ऑफ दि हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे. एच. स्टर्लिंग (एडिंबरो, १८६७; आ. १२, १८९०); हार्टशॉर्न सी व रीज, डब्ल्यू. एल. संपा. : फिलॉसफर्स स्पीक ऑफ गॉड (शिकागो, १९५३).

पद्मा भी. कुलकर्णी

जॅस्पर्स, कार्ल (१८८३-१९६९) : ह्याचा जन्म ओल्डेनबर्ग (जर्मनी) येथे २३ फेब्रुवारी, १८८३ रोजी झाला. हा हायडेलबर्ग येथे प्राध्यापक होता. कायद्याच्या अभ्यासापासून सुखात करून नंतर त्याने वैद्यकाकडे लक्ष दिले. पुढे मानसशास्त्रावर वरेंच लिखाण केल्यावर, त्याची प्रज्ञा जशी जशी परिणत होत गेली तशी तशी ती तत्त्वज्ञानाकडे वळली. सांप्रतच्या काळांत जॅस्पर्स हा हायडेगरप्रमाणेच अस्तित्ववादाचा आधारस्तंभ म्हणून मानला जातो.

तत्त्वज्ञानाचें महत्त्व नीट समजून घेण्यासाठी त्याला विज्ञानापासून वेगळें करावे लागेल. विज्ञान व त्याच्या अनुपंगाने तंत्रविद्या (टेक्नॉलॉजी) ह्यांच्या अचाट प्रगतीमुळे सांप्रतकाळांत आपलें जीवन इतकें जटिल व यांत्रिक झालें आहे की, त्यांच्या तावडीतून कशी सुटका करून घ्यावी ही आजची एक मोठी समस्याच आहे; पण किती जरी झाले तरी विज्ञानाची व्याप्ति ही आशिक व एकदेशीयच असते. उदा.—जीवविज्ञानाप्रमाणे जीवनाची व्याख्या करावयाची झाली तर ती रासायनिक द्रव्यांच्या संमिश्रणांद्वारे अथवा शारीरिक रचना व तिचें कार्य ह्यांच्याद्वारे अथवा विविध अवयवांची व जीवांच्या निरनिराळ्या रूपांची उत्क्रांति ह्या सिद्धान्तांद्वारे करावी लागते; परंतु अशा व्याख्येत 'संपूर्ण जीवनाचा' मात्र समावेश होत नाही आणि म्हणूनच आपल्याला शेवटी तत्त्वज्ञानाची कास धरावी लागते.

अस्तित्ववाद्यांच्या मूळ भूमिकेला अनुसरून जॅस्पर्स मानवी अस्तित्वाला (डासॅन) तत्त्वज्ञानाचा आधार मानतो. मानवेतर वस्तूंचा अनुभव त्यांच्या वाह्यांगांपुरताच मर्यादित असल्याने त्यांत संपूर्णता नसते; पण मानवी अनुभवांचें वैशिष्ट्यच मुळी हें आहे की,

त्यात अंतर्वाह्यांगाचा समन्वय एकत्र सापडतो. म्हणूनच संपूर्णता हें त्याचें प्रधान लक्षण आहे; परंतु असे जरी असले तरी सर्वसाधारण मानवाला अशा संपूर्णतेची जाणीव असतेच असे मात्र नाही. व्यावहारिक जीवनाच्या धकाधकीत आपण बहुतेक आर्थिक विवचनेत गुंफटून केवळ आधिभौतिक सुख मिळविण्यासाठीच आपली सर्व शक्ति खर्च करतो; पण मानव म्हणजे नुसता जड पिंड नसून, त्यात बुद्धि असते; उच्च आध्यात्मिक ध्येयाची आकांक्षापण असते आध्यात्मिकता ही आधिभौतिकतेपेक्षा जास्त महत्त्वाची असते ह्याचा कितीतरी पुरावा मानव सस्कृतीच्या इतिहासांत आढळतो, व त्यामुळे आध्यात्मिकता मानवी जीवनाचे सारसर्वस्व आहे हे विचारी मनाला पटू लागते.

विषय व आत्मा ह्याच्या समन्वयातून निर्माण झालेली संपूर्णतेची जाणीव हाच तत्त्वज्ञानाचा मुख्य विषय आहे; पण अशा संपूर्णतेचा अनुभव घेणे म्हणजे साधीसुधी गोष्ट नव्हे त्यासाठी बुद्धीच्या ठिकाणी असलेले सर्व सामर्थ्य जागृत करावे लागते आणि त्या चैतन्यातून जेव्हा आपण मानवी जीवनाकडे पाहू लागतो, त्या वेळी त्याचे स्वरूप पार बदलून जाते अशा जागृत बुद्धिद्वारा आपणास काय बोध होतो ? ,

सर्वव्यापी अतींद्रिय मानवी अस्तित्व . सर्वप्रथम, आपणास असे कळते की, मानवी अस्तित्व ही दिक्कालावच्छिन्न वस्तु नसून ते सर्वव्यापी ('उम्माइफेण्ड' ऑर एन्कम्पासिंग) आहे; कारण मानवी चैतन्यापलीकडे काही असल्याची कल्पनाच मुळी हास्यास्पद आहे; पण मानवी अस्तित्व हे सर्वव्यापी आहे असे म्हणताना जॅस्पर्स असेहि म्हणतो की, ते अतींद्रियहि आहे.

अतींद्रिय म्हणजे वास्तविक जगापलीकडले काहीतरी; पण म्हणून ते चैतन्यापलीकडले असते असा त्याचा अर्थ नव्हे. जगाची कक्षा प्रत्यक्षापर्यंत मर्यादित असते; पण प्रत्यक्षाची वास्तविकता ही एके काळी सभाव्यतेच्या उदरात लपलेली असते हे मात्र विसरून कसे चालेल ? सभाव्यता घडवून आणल्याशिवाय वास्तविकतेला अथवा प्रत्यक्षाला काही अर्थच राहत नाही, म्हणून वास्तविकता ही केवळ विविध घटनांचा समन्वय नसून तिचा उगम सभाव्यतेच्या जाणिवेतून होत असतो, हेच शेवटी जॅस्पर्स आपल्या निदर्शनास आणू इच्छितो.

खरे म्हटले असता मानवी अस्तित्व हे चिन्मय आहे, प्रकाशमय आहे. काट्या मताला अनुसरून जॅस्पर्स असे म्हणतो की, मानवी चैतन्याची कक्षा (मोड) दिक्कालावच्छिन्न दैनंदिन जीवनापर्यंतच मर्यादित नसून ती समस्त मानवतेचा ठाव घेत असते; म्हणून त्याला काटने सामान्य चैतन्य (वीवुस्ट सैन उबेरहॉण्ट) असे म्हटले आहे. सर्व मानवाच्या ज्ञानशक्तीत त्याचा अधिवास असतो. हें सामान्य चैतन्य जरी अतींद्रिय असले तरी त्याचा वास्तविकतेशी घनिष्ठ संबंध असतो; म्हणून खऱ्या अर्थाने ते अतींद्रिय नव्हे. जॅस्पर्सच्या मते खरे अतींद्रिय हे सामान्य चैतन्याच्यापलीकडेच असतें. त्यातच मानवी अस्तित्वाची संभाव्यता दडून बसलेली असते. ह्या सभाव्यतेचा संपूर्ण साक्षात्कार झाल्याशिवाय मानवी अस्तित्वाला परिपूर्णता येत नाही; पणअशी परिपूर्णता मिळविणे हे अतिदुष्कर कार्य आहे. त्यासाठी कधीकधी मानवाला आपले सर्वस्व पणाला लावावे लागतें. सॉक्रेटीसने विप्रशान करूनच नाही का आपल्या अंतरात्म्याचे समाधान केलें ?

तसेच मानव-जीवनांतदेखील कधीकधी असे परमावधिक आणीवाणीचे प्रसंग (ग्रेन्डसिच्युएशन) येतात की, जेव्हा जीवनाचें तारू वाढळात सापडून कुठल्यातरी खडकावर आपटत आहे असे त्याला वाटते; पण अशा संकटाच्या क्षणातच त्यांच्यावर मात करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये मानवाला आपल्या स्वातंत्र्याची, स्वतःच्या अलौकिक सामर्थ्याची जाणीव होऊं लागते; नव्हे, त्यांतूनच त्याला परमेश्वराचा साक्षात्कार होतो; म्हणून खरें अस्तित्व (एक्झिस्टन्स) हे सर्वव्यापी, चिन्मय व परमेश्वरप्रेरित असते असेच शेवटी म्हणावे लागेल. स्वतःच्या अस्तित्वाला सर्वव्यापी चैतन्याने प्रकाशमय करणें (एक्झिस्टेन्स-एरहेलिंग) हे खरे मानवाचे अंतिम ध्येय आहे.

सर्वव्यापी अतींद्रिय चैतन्याला व्यक्त करण्याची भाषा कोणती ? अशा चैतन्याचा वास्तविकतेशी प्रत्यक्ष संबंध नसतो हें उघडच आहे; म्हणून ज्या दररोजच्या भाषेतून आपले व्यवहार चालवितो ती भाषा असे चैतन्य व्यक्त करण्यास तोकडी पडते; तरीपण अशा चैतन्याची स्वतःची निराळी भाषा असते. तिला शून्याची (शिफर) भाषा असे जॅस्पर्सने म्हटलें आहे. पुराणाच्या आख्यायिका (मिथ्स), दत्तक्या किवा लहान मुलाच्या जगदुत्पत्ति वलयविषयक कल्पना यांद्वारे कधीकधी अतींद्रिय सभाव्यतेकडे आपले लक्ष वेधले जाते. ह्याच रहस्यमय बोधाला जॅस्पर्स तत्त्वज्ञानविषयक श्रद्धा (फिलॉसॉफिक फेथ) असे म्हणतो.

स्वातंत्र्य . अस्तित्वासाठी केवळ इतरांशी संबंध (कम्युनिकेशन) व जगाशी संबंध (हिस्टॉरिसिटी) ठेवण्याची आवश्यकता असते, असे नसून त्यासाठी आपल्याला स्वतः. आपल्याशीच संबंध ठेवावा लागतो. ह्यालाच 'स्वातंत्र्य' असे म्हणतात. आता ह्या स्वातंत्र्याची मुख्य लक्षणे काय आहेत ते बघू या. प्रथमतः स्वातंत्र्याचे अस्तित्व हे तकाने प्रामाणिक होत नसते; कारण, जॅस्पर्सच्या मते अस्तित्वविषयक स्वातंत्र्य हे मानसशास्त्राचा विषय नाही. 'हेतुद्वारे' त्याची व्याख्या करता येणार नाही; कारण हेतूत मानवाच्या आचरणाचा कुठलातरी एकच पैलू व्यक्त होतो; परंतु स्वातंत्र्यात आपलें सर्व व्यक्तिमत्त्व संपूर्णपणे व्यक्त होतें. दैनंदिन आवडीनिवडीत आपण काहीतरी निश्चित असे करण्यात दंग असतो; परंतु अस्तित्वविषयक स्वातंत्र्यात आपण स्वतःच्या आत्म्याची निवड करीत असतो म्हणून स्वातंत्र्या-विषयी बौद्धिक विनिश्चय करणे शक्य नाही. त्याविषयी अस्तित्व-विषयक विनिश्चय शक्य आहे. हा विनिश्चय ज्ञानाने उपलब्ध होत नसून वैयक्तिक निर्णयानेच मिळविता येतो

किर्कगार्डप्रमाणेच जॅस्पर्सने स्वातंत्र्याचे नातें चित्तेशी जोडले आहे. स्वतः वद्दल संपूर्ण जबाबदारीची जाणीव असण्यांतच मला एक प्रकारची चिंता वाटते. कारण आत्मपरिपूर्तीत स्वातंत्र्याच्या अभावाचीदेखील शक्यता असते. मी केलेल्या निश्चयाची मला भीति वाटते. जे परिचयाचें जग आहे व ज्या जगांत अनेक सुखद संभावना आहेत, त्यांना सोडून त्यांच्या तुलनेत संशयास्पद व दारिद्री जगाचीदेखील मी निवड करू शकतो. ह्याचा परिणाम कदाचित् असादेखील होऊं शकेल की, मी केवळ स्वप्नरंजनेपण करीत असेन.

स्वातंत्र्य हे केवळ अस्तित्वाच्या आणीवाणीच्या प्रसंगीच उद्भवते असे नाही मी दैनंदिन जीवनाच्या कित्येक लहान-मोठ्या गोष्टींत तन्मय होऊन स्वतःला विसरू शकतो अथवा स्वतःला मिळवू शकतो

कारण विषयाशी असलेला संबंध हा स्वातंत्र्याचा गाभा नसून स्वतःच्या आत्म्याचा अंश हा त्यांतील महत्त्वाचा भाग असतो. प्रत्येक निवड विशिष्ट परिस्थितीत करावी लागते व अशा निवडीचे काही निश्चित परिणाम होतात की ज्यांवद्दल मी स्वतःच जबाबदार असतो.

स्वातंत्र्याचा रोख स्वतःच्यापलीकडील अतींद्रियाकडे असतो. ज्या अर्थी स्वातंत्र्यात आत्मचैतन्याची जाणीव असते, त्या अर्थी मी स्वतःच्या परिसीमेतून बाहेर पडून माझ्याहून काहीतरी भव्य व उदात्त अशा असोम (अन्कडिगण्ड) अतींद्रियाचा आश्रय घेत असतो.

अतींद्रिय व सर्वव्यापी चैतन्याच्या परिकल्पनेच्याद्वारे जॅस्पर्सने अस्तित्ववादाची एक मोठी उणीव दूर केली आहे अस्तित्व हें बुद्धिगम्य नाही असे म्हणतांना, अस्तित्ववादी बुद्धिविरोधी अमतात असा त्याचा अर्थ केला जातो, पण अस्तित्ववाद्याला बुद्धीचे (तिचें संपूर्ण सामर्थ्य जमेस धरल्यास) वावडें नाही हें जॅस्पर्सने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. बुद्धीनेच मानवी अस्तित्वाची परिपूर्ति होते हे त्याचें स्पष्ट मत आहे. अशा बुद्धीनेच शेवटी परमेश्वराचा साक्षात्कार होतो हे म्हणताना अस्तित्ववाद जरी विशिष्ट धर्माचा पुरस्कार करीत नसला, तरी खऱ्या धार्मिक भावनेचा पुरस्कार करू शकतो, हें जॅस्पर्सचें तत्त्वज्ञान वाचल्यावर आपणांस कळू शकेल.

जॅस्पर्सचे प्रमुख ग्रंथ : फिलॉसफी खंड १-३ (दुसरी आवृत्ति, बर्लिन); रीझन अँड एक्झिस्टन्स (इंग्रजी भाषांतरकार-विलियम अलॅन, रटलेज् अँड केगन पॉल, लंडन); दि पेरेनियल स्कोप ऑफ फिलॉसफी (रटलेज् अँड केगन पॉल, लंडन); मॅन इन दि मॉडर्न एज (भाषांतरकार-इडन आणि सेडर पॉल, लंडन).

संदर्भ-ग्रंथ : जॅस्पर्स, के. : फिलॉसफी, ३ खं. (बर्लिन, १९३२; आ. ३, १९५६);— : रीझन अँड एक्झिस्टन्स, अनु. डब्ल्यू. अलॅन (न्यूयॉर्क, १९५५);— : दि पेरेनियल स्कोप ऑफ फिलॉसफी, अनु. आर. मॅन्हीन (लंडन, १९४९);— : मॅन इन दि मॉडर्न एज, अनु. ई. पॉल व एस. पॉल (लंडन, १९३३; आ. २, १९५१);— : आइन्फीह्रुंग इन दि फिलॉसफी (झूरिच, १९५३; आ. ४, १९५५); गिल्ब, पी. ए. संपा. : दि फिलॉसफी ऑफ कार्ल जॅस्पर्स (न्यूयॉर्क, १९५७).

ना. वि. जोशी

जावडेकर, अनंत गणेश : [जन्म : ९-९-१९१९, इंडापूर, महाराष्ट्र], एम. ए. (अलाहाबाद) १९४२; पीएच. डी. (मुंबई), १९५२; डी. लिट. (मुंबई) १९६५. शिक्षण स. प. कॉलेज व फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे. अध्यापक १९४२ ते १९४७ स. प. कॉलेज. १९४७ पासून वडोदे, १९५८ पासून वडोदे विद्यापीठांत तत्त्वज्ञान-विभाग-प्रमुख. इंडियन फिलॉसॉफिकल काँग्रेसचे तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान-विभागाचे अध्यक्ष, कटक, १९५९; १९६४ ते १९७० तिचे सहचिटणीस व १९७० पासून तिच्या कार्यकारिणीचे अध्यक्ष; अखिल भारतीय दर्शन-परिपदेच्या कार्यकारिणीचे उपाध्यक्ष; नीतिशास्त्र व सामाजिक तत्त्वज्ञानविभागाचे अध्यक्ष, मुझफरपूर, १९५९; अधिवेशनाचे अध्यक्ष, उदेपूर १९६६ व जोधपूर १९६९; प्रमुख संपादक, वडोदे युनिव्हर्सिटी जर्नल १९६९ पासून; सहसंपादक दार्शनिक त्रैमासिक;

श्रीमंत प्रतापशेठ वेदान्त लेक्चरर, इ. फि. कां., चंदीगढ, १९६३; इ. फि. कां. कार्यकारिणी अध्यक्ष, १९७०.

प्रकाशने व ग्रंथ : १. अंप्रोच टु रिअॅलिटी, १९५७, ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बडोदे. २. अॅक्विओनोएटिवस : व्हॅल्युएशनल बिअरी ऑफ नॉलेज, १९६३, अलाइड पब्लिशर्स, मुंबई इतर लेख व निबंध मुमारे ६०.

माझ्या प्रकाशनांतून मी पुढील विचारसरणी मांडलेली आहे : विज्ञान, इतिहास, कला, साहित्य, नीति, धर्म, तत्त्वज्ञान असे ज्ञानाचे अनेक मूत प्रकार आहेत; आणि कोणताही ज्ञान-प्रकार असा नाही की, ज्यांत मूल्यांश नसतो तेव्हा, ज्ञानप्रकारांचे मूल्यदृष्टीने तारतम्य करणे व त्यांची श्रेणी लावणे हें ज्ञानमीमांसेचें आणि पर्यायाने सर्वंकष तत्त्वज्ञानाचे खरे स्वरूप होय. ज्ञानाप्रमाणेच मूल्येहि अनेकविध आहेत व मूल्यश्रेणीमध्ये प्रत्येकाचें निश्चित स्थान आहे. सर्व मूल्यांचा उगम व आविष्कार अनेकरूप असणाऱ्या मानवी जीवनामध्ये होत असल्याने त्यांच्यांत संवाद असावयास हवा; परंतु एखाद्या विशिष्ट ज्ञानप्रकाराचा, ज्ञेयविषयाचा किंवा विचार-पद्धतीचा वा अन्वेषणपद्धतीचा ऐकांतिक आग्रह धरल्यामुळे ज्ञानामध्ये दोष निर्माण होत असतात व ज्ञानाची एकरूपता भंग पावते. सत्य, शिव, सुंदरम् एकात्म असतांना केवळ एकाचा इतरनिरपेक्ष आग्रह अयुक्त होय.

मूल्यपरक शास्त्र : मानवी अनुभवांमध्ये वस्तु आणि मूल्ये या दोघानाहि स्थान आहे; तथापि वस्तूपेक्षा मूल्याचा अनुभव अधिक महत्त्वाचा आणि साक्षात् असतो. तो मानवाचा वैशिष्ट्यच-निदर्शक आहे. तेव्हा मानवी ज्ञानाचें मूल्यात्मक तारतम्य ठरवून सर्वश्रेष्ठ व अधिकतम मूल्यांचा आविष्कार करणारे जे अनुभवात्मक ज्ञान मनुष्यास होते तेच अंतिम तत्त्व अथवा सत्य होय. या अंतिम वस्तुतत्त्वाचा आविष्कार निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये ज्या तऱ्हेचा असेल त्याला अनुरूप अशी पद्धती स्वीकारून ज्ञान प्राप्त करून घेता येतें. कोणत्याहि एकाच पद्धतीचा सर्व क्षेत्रांत सारखाच आग्रह धरणे हा महाप्रमाद होय. या सर्व पद्धतीचा वापर करणारा तो ज्ञाता जो ज्ञान-शास्त्रांत महत्त्वाचा होय; व त्याच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, नैतिक, आध्यात्मिक शक्तीच्या विकासावरच अखेर त्याच्या ज्ञानाचें मूल्य ठरणार. हा अधिकार वाढवणे हा त्याचा धर्म होय. हा धर्म सत्या-धिष्ठित, सार्वत्रिक, एकात्म पण विविधरूप व प्रगतिशील असतो. सर्व ज्ञानप्रकारांचें मूल्याधिष्ठित तारतम्य ठरवून सत्याचे निर्धारण करणाऱ्या या शास्त्रास 'मूल्यपरकशास्त्र' असें नांव दिलेलें आहे.

ज्ञानशास्त्रांतील उपयुक्ततावादाने अथवा व्यवहारवादाने ज्ञानाचें खरेंखोटेंपण ठरविण्यासाठी उपयुक्तता हे एकच मूल्य स्वीकारलें आहे व इन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानावर भर दिला आहे. मूल्यपरक-ज्ञानशास्त्राचा दृष्टिकोण अधिक व्यापक आहे. सर्व प्रकारची मूल्ये आणि सर्व प्रकारचे अनुभव यांना प्रामाण्य देण्याविषयी त्याचा आग्रह आहे. अध्यात्मवाद अंतिम सत्तेचे आत्मिक स्वरूप मानतो. जडवादाने अंतिम सत्तेला जड ठरविलें आहे. मूल्यपरक-ज्ञानशास्त्राप्रमाणे हे दोन्ही वाद ज्ञानान्तर्गत आहेत; व त्यांचे खरेंखोटेंपण त्या वादापासून निष्पन्न होणाऱ्या जीवनमूल्यांच्या अधिक-उणेपणानुसार ठरविले पाहिजे. तत्त्वाचें निर्धारण ज्ञानद्वारा

आणि ज्ञानाचे प्रामाण्यनिर्धारण मूल्याच्याद्वारा केले पाहिजे. पारंपरिक ज्ञानमीमासेमध्ये पूर्वोपलब्ध वस्तूच्या अथवा सत्तेच्या अनुपंगाने ज्ञानविषयक प्रमाण-प्रामाण्यादि समस्यांचा विचार केलेला आहे; परंतु मूल्यपरक-ज्ञानशास्त्र ज्ञानाच्या नवनिर्माणक्षमतेविषयीहि विचार करतें; कारण नवीन मूल्यातून नवीन ज्ञान व नवीन ज्ञानांतून नववस्तु व नववस्तुस्थितीची निर्मितीहि सभाव्य आहे अशा विचारसरणीच्याद्वारा ज्ञानशास्त्राला एक नवीन मिति देण्याचा हा प्रयत्न आहे.

अ. ग. जावडेकर

जावडेकर, शं. द. [जावडेकर, शंकर दत्तात्रय (१८९४-१९५५)] शंकर दत्तात्रय जावडेकर यांचे वडील हे विजापूरकर, गोखले आणि टिळक या महाराष्ट्रीय थोर पुरुषांचे निकट स्नेही होते. त्यांच्याकडून शंकररावांना राजकारणी बुद्धि व उदार स्वभाव या देणूया मिळाल्या समन्वयबुद्धि, तेजस्विता आणि झुझारवृत्ति ह्या गुणांचाहि वारसा वडिलांकडून त्यांना आलेला दिसतो

महाविद्यालयीन अध्ययनकालांत अभ्यासविषयाचा समन्वय शंकररावांनी साधलेला दिसतो वी ए ला तत्त्वज्ञान आणि एम. ए. ला अर्थशास्त्र व राजकारण हे विषय त्यांनी घेतले होते. राजकारण-विचाराला तत्त्वज्ञानाची बैठक आवश्यक आहे, असे त्यांचे विद्यार्थि-दशेपासून मत होते तत्त्वज्ञानांतहि पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाबरोबर त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचाहि मूळ संस्कृतातून व महाराष्ट्रीय सत ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांच्या मूळ ग्रंथांचाहि त्यांनी अभ्यास केला होता अर्थशास्त्राच्या अध्ययनांत व्यक्तिवादी आणि समाजवादी या दोन्ही पथाच्या अर्थशास्त्राचे त्यांनी अध्ययन केलें होतें. टिळकांच्या राजकारणप्रमाणे आगरकरांच्या सामाजिक समतेच्या क्रांतिकारक विचार-सरणीचा त्यांच्या जीवनावर तरुणपणीच परिणाम झालेला होता. स्वातंत्र्याच्या प्रस्थापनेसाठी सुरु झालेल्या गांधीच्या असहकार-चळवळीत एम. ए. च्या परीक्षेवर बहिष्कार घालून ते प्रारंभीच सामील झाले आणि जीवनाच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण उत्थानाचे ते सक्रिय चिंतन करीत होते. स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत त्यांनी देहदंडहि सोसलेले आहेत टिळक महाविद्यालयांत इतिहास, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या विषयांचे ते आचार्य होते. टिळक महाविद्यालयात येण्यापूर्वीच त्याची वैचारिक बैठक बहुतेक स्थिर झालेली होती. 'राजनीतिशास्त्रपरिचय' या आपल्या पहिल्याच ग्रंथात त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि लोकशाही समाजवाद यांचा समन्वयात्मक विचार मांडलेला आहे. त्या ग्रंथामुळेच त्यांना टिळक महाविद्यालयांत आचार्य-स्थान लाभले. महाराष्ट्रीय विचारवंतांतहि याच ग्रंथाने त्यांना एकदम स्थान मिळाले. 'लोकशिक्षण' कार जाभेकरांच्या 'लोकशिक्षण' मासिकांत जावडेकर प्रचलित राजकीय प्रश्नांवरील आपल्या विचारपरिप्लुत लेखातून ते तात्त्विक ऊहापोह करीत असत याशिवाय पुण्याच्या व मुंबईच्या काही नियतकालिकांशीहि संपादक-लेखक म्हणून विविध कालखंडात त्यांचा संबध आला होता. राष्ट्रीयवाद व कोरगावकर-धर्मादाय सस्था यातहि त्यांनी विचार-प्रवर्तक मार्गदर्शनाचें महत्त्वाचें कार्य केले महाराष्ट्रातील तीन पिढ्यांना

त्यांनी बौद्धिक विचारप्रवर्तक मार्गदर्शन केले हें त्यांच्या जीवनातील मोठेच कर्तृत्व समजले पाहिजे

आश्रमव्यवस्था : लोकमान्य टिळकांच्या 'गीतारहस्य' ग्रंथाची जावडेकरांच्या मनावर तरुणपणी विशेष छाप पडलेली होती भारतीय विचारांचा पाश्चात्य विचाराशी साधा जोडून दाखविण्याची टिळकांची विवेचन-पद्धती त्यांनी आपल्या सर्वच ग्रंथांत अनुसरलेली आढळते. टिळकांचा भर भारतीय विचारांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यावर विशेष आढळतो जावडेकरांनी भारतीय संस्कृतीचे तात्त्विक श्रेष्ठत्व अखेरपर्यंत प्रतिपादिले आहे; पण सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या भारतीय समाजाने आधुनिक पाश्चात्य समाजापासून वरेच. शिकलेहि पाहिजे, हा विचार जावडेकरांच्या ग्रंथांत स्पष्ट केलेला आढळतो. वर्णाश्रम-व्यवस्थेपैकी वर्णव्यवस्था ही नव्या काळांत टिकू शकणार नाही, कारण त्यामागील विचारसरणी सामाजिक समता व आर्थिक समता या नव्या मूल्यांच्या दृष्टीने कालबाह्य ठरली आहे, असे त्यांनी आपल्या विवेचनांत जागोजागी प्रतिपादिले आहे आश्रमव्यवस्थेवर मात्र त्यांचा अखेरपर्यंत विश्वास होता. व्यक्तिविकासाच्या दृष्टीने आश्रमव्यवस्था ही उत्तम योजना आहे आणि व्यक्तीचा सामाजिक व आध्यात्मिक विकास साधण्याला लागणारी सयमाची मूल्ये तीत चांगली सरकिलेली आहेत असे त्यांचे मत होते.

सत्याग्रही तत्त्वज्ञान : महात्मा गांधीच्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा सामाजिक व आर्थिक आविष्कार कोणत्या प्रकारे व्यवहार्य होऊ शकेल याविषयी जावडेकरांनी तपशीलवार विवेचन केलें आहे. वाकुनिन व क्रोपोटकिन यांच्या अराज्यवादी विचारांचे गांधीजींच्या विचारांशी त्यांनी साम्य-वैषम्य विवेचिले आहे लोकसत्ता, समाजसत्ता व आत्म-सत्ता यांचे क्रमवार फसे विकसन होऊ शकेल याची उत्तम मीमांसा त्यांनी केली आहे जीवन-विचार हे जीवनाच्या प्रत्यक्ष लढ्यांतूनच विकसित होत जातात असा जावडेकरांचा महत्त्वाचा सिद्धान्त होता व त्याप्रमाणे त्यांच्या स्वतःच्या जीवनांत त्यांनी अनुभवहि घेतला होता. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा हा केवळ राजकीय स्वरूपाचा नाही, तो एक जागतिक सांस्कृतिक लढ्याचा भाग आहे, ही त्यांची निष्ठा होती; आणि त्या निष्ठेमुळे भारतीय विचाराला लोकशाही समाज-वादाचे स्वरूप अटळपणें येत जाणार असे त्यांनी हेरले होतें महाराष्ट्रांत लोकशाही समाजवादाचें तत्त्वज्ञान आचार्य जावडेकरांनीच प्रतिपादिले. जीवनाच्या सर्वांगीण चिंतनाचा त्यांना ध्यास असल्यामुळे त्यांनी नव्या-नव्या सर्व विचारप्रणालीचा आस्वनेन अभ्यास केला होता.

टिळक व अरविंद घोष यांनी पुरस्कारिलेल्या राजकीय बहिष्कार-योगाची गांधींनी आपल्या असहकारयोगांत परिणति करून ती योग राष्ट्रातील सामान्य जनतेकडून अत्यंत मोठ्या प्रमाणांत आचरन घेतला, हें टिळक आणि गांधी यांच्यामधील समन्वयाचे सूत्र म्हणून, जावडेकरांनी आपल्या ग्रंथांतून उत्तम स्पष्ट केले आहे सामुदायिक चळवळीला अहिंसेची दीक्षा दिल्यामुळे गांधींना हा बहिष्कारयोग मूर्त स्वरूपात उभा करतां आला, हें गांधीजींच्या यशाचे वैशिष्ट्य जावडेकरांनी आपल्या अनेक ग्रंथांतून बौद्धिक विश्लेषणाच्याद्वारे विशद केले आहे. राजकीय स्वातंत्र्य आणि आध्यात्मिक सामर्थ्य या समाजतत्त्वज्ञानांतील दोन प्रमुख मूल्यांचा व शक्तीचा समन्वय

साधण्याची भारतीय संस्कृतीला शक्यता का झाली याचा तर्कसंगत उलगडा त्यांनी चांगला करून दाखविला आहे. पाश्चात्य विचारांतील व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि लोकशाही या समाजमूल्याविषयीच्या सिद्धान्तांचे तात्त्विक समालोचन त्यांनी सविस्तरपणे आपल्या निबंधातून केले आहे. भांडवलशाही आणि समाजवाद या मूल्यकल्पनांचे पाश्चात्य जगातील द्वंद्व त्यांनी मराठीमध्ये चांगल्या तऱ्हेने वर्णिलेले आढळते. लोकशाही हा केवळ राजकीय विचार नाही, तर तो एक सांस्कृतिक मूल्यविषयक विचार आहे आणि त्यासाठी समाजातील सर्व घटकाना राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच आर्थिक समानताही मिळवून घ्यावी लागेल, हाही विचार त्यांनी सतत मांडलेला आढळतो.

‘समाजवाद आणि सर्वोदय’ या आपल्या शेवटच्या ग्रंथात मार्क्सवाद, अराज्यवाद आणि सर्वोदयवाद यांचे चिकित्सक परीक्षण करून आपले समन्वयाचे तात्त्विक सिद्धान्त त्यांनी विणविले आहेत व ‘आधुनिक भारत’ आणि ‘समाजवाद व सर्वोदय’ या दोन ग्रंथांत जावडेकरांचे जीवनविषयक सर्व विचार ग्रथित झाले आहेत. ‘लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी’ या आपल्या लेखनप्रवाहात त्यांनी सांस्कृतिक समन्वयाचे आपले विचार एकत्रित केले आहेत. ‘हिंदु-मुसलमान ऐक्य’ या ग्रंथात त्यांनी हिंदु-मुस्लिम समन्वयाचा नव्या दृष्टिकोणातून विचार केला असून, हिंदुस्थानचे ऐक्य व आशियाचे स्वातंत्र्य यांचे परस्परसंबंध कसे निगडित झाले आहेत ते दाखविले आहे.

क्रांतिसर : जावडेकरांनी आधुनिक मराठी साहित्याचेही आपल्या याच दृष्टिकोणातून मूल्यमापन केले आहे. ‘पुरोगामी साहित्य’ या आपल्या पुस्तकांत त्यांनी साहित्य आणि सामाजिक पुनर्रचान यांचे परस्परसंबंध चांगले उलगडून दाखविले आहेत. “वाङ्मय ही समाजाच्या बुद्धीची शाब्दिक प्रतिमा असल्याने ही बुद्धि तेजस्वी बनविण्यावर वाङ्मयनिमित्त अवलंबून आहे आणि बुद्धीची ही प्रगल्भ तेजस्विता अभ्यास व वैराग्य या गुणावर अवलंबून आहे,” असा त्यांचा या वाक्योत्तराचा निष्कर्ष आहे. मराठी साहित्य संमेलनातील आपल्या अध्यक्षीय भाषणात जावडेकरांनी ‘क्रांतिसर’ हा एक वेगळा रंग मानला पाहिजे, असे प्रतिपादिले आहे.

जावडेकर हे केवळ बौद्धिक विचारवंतच नव्हते. आपले नवे जीवनच त्यांनी आपल्या वैचारिक मूल्यावर अधिष्ठित केले होते, व त्याची कौटुंबिक, व्यावहारिक व वैयक्तिक राहणी आध्यात्मिक मूल्यांनी भारलेली होती. त्याची जीवनदृष्टि शुद्धता, निःस्पृहता व अनासक्ति या नैतिक व आध्यात्मिक प्रेरणांनी आणि मूल्यांनी बनलेली होती. प्रत्यक्ष शारीरिक मूल्ये स्वीकारावे त्यांनी स्थितप्रज्ञवृत्तीने केलेला आढळला.

संदर्भ-ग्रंथ : जावडेकर, शं. द. : आधुनिक भारत (पुणे, १९३८; आ. ३ १९६८); — : समाजवाद आणि सर्वोदय (पुणे, १९५७).

स. ज. भागवत

जॉन्सन, डब्ल्यू. ई. (१८५८-१९३९) : जॉन्सन विल्यम अर्नेस्ट हा एक आगळ तात्त्विक तर्कशास्त्रज्ञ होता. ‘लॉजिक’ (तर्कशास्त्र) हा त्याचा प्रमुख ग्रंथ १९२९ पर्यंत प्रसिद्ध झाला नव्हता;

परंतु त्यापूर्वीचे ‘तात्त्विक कल्पन’ यावरील लेख (‘माउंट’, १८९२) विशेषतः मूर व रसेल यांच्या नांवाची व्याख्यानं निगडित होणार असणाऱ्या ‘केब्रिज तत्त्वज्ञाना’चे आय निवेदन म्हणून महत्त्वाचे आहेत. ते कल्पनगुहा तात्त्विक प्रश्न सोडविण्यासाठी यांत्रिक पद्धति तयार करण्याचा, जेव्हाच्या व जेव्हाच्या रीतीमार्गाचा, आणखी एक प्रयत्न होता; पण जॉन्सनचा मुख्य प्रश्न कोणत्याही कल्पनांच्या बुद्धी अगत्याच्या गृहीत तत्त्वांची निगडित होता. प्रच्छन्न अनुमानांना पृष्ठभागावर आणणे हे यापुढे केब्रिजच्या तात्त्विक विश्लेषणाचे वैशिष्ट्य ठरणार होते.

तर्कशास्त्र म्हणजे ‘प्रतिज्ञा’-जिज्ञासू मुख्यवस्तूतपणे वस्तू शक्य अशा प्रणालीने समोधन होय, या ऑगस्फर्टच्या आदर्शवाद्यांच्या भूमिकेच्या उलट जॉन्सनची राग केब्रिजवादी भूमिका आहे; ती म्हणजे प्रणालीने निःपत्ता मूळ घटक-विधानांत विघटन करणे, या अर्थी विश्लेषण हे तर्कशास्त्राचे कार्य आहे, ही होय. जॉन्सनच्या मते प्रत्येक विधान हे ‘आणि’ व ‘नाही’ या शब्दांनी दर्शविलेल्या, ज्यांना तो मूलभूत तात्त्विक मवध मानतो अशा मवधानांनी एकमेकांशी निगडित असलेल्या ‘आण्विक’ विधानांचा मज आहे. याच विधानांना नंतर रसेलने परमाण्विक विधाने म्हंटले आहे.

जॉन्सनच्या मते तर्कशास्त्र, ज्याचा मनाच्या अभिवृत्ति व्यक्त करणाऱ्या मानले जाते अशा ‘प्रतिज्ञांनी’ उपपत्ति नाही, तर ‘मत्य किंवा अमत्यताची अभिव्यक्ति’ म्हणून ज्यांची व्याख्या केली जाते अशा विधानांची उपपत्ति आहे आपल्या मानविक अभिवृत्तीचा आंतरिक तर्कशास्त्राशी काहीही मवध नाही. विधानावरील हा भर केब्रिजी तर्कशास्त्रज्ञांचे वैशिष्ट्य ठरणार होना.

तर्कशास्त्र : शिक्षक म्हणून जॉन्सनने मोठा प्रभाव पाडला होता; पण बराच काळ त्याने काहीही प्रसिद्ध केले नव्हते. एकोणीसशे एकवीस ते चौवीसमध्ये मात्र ‘तर्कशास्त्र’ या साध्या नांवाच्या त्याचा प्रमुख ग्रंथ बाहेर पडला त्याचा व्याख्यानं जरी मुख्यतः गणिताचा अगला तरी त्याने ‘तर्कशास्त्र’ हे गणिती स्वरूपाचे नमून मुख्यतः तात्त्विक स्वरूपाचे आहे. ते पुस्तक म्हणजे तर्कशास्त्राच्या संकुचित अर्थाने त्या शास्त्रात टाकलेली भर नमून सामान्य तत्त्वज्ञानांत टाकलेली भर आहे; पण त्यांत नेहमीची केब्रिजची लक्षणे ठळकपणे दिसून येतात. विलसनची विवेचने स्पष्ट, विश्लेषणात्मक, विवेकात्, नवचितच निर्णयात्मक आहेत. या विवेचनांत त्याच्याकडून ‘वास्तविकारी व्याख्या’, ‘निश्चयने’, ‘वस्तुनिर्देशक व्याख्या’ यासारखे रचले गेलेले बरेच शब्द सामान्यतः स्वीकारले गेले आहेत.

१९३२ साली ‘माउंट’ मध्ये सभाव्यतेवरील जॉन्सनचे व्याख्यान प्रसिद्ध झाले. मात्र प्रथम त्याच्याच पित्याचा निकट स्नेही, नंतर शिक्षक आणि मग सहकारी म्हणून जॉन्सनला ओळगल्या जाणाऱ्या जे. एम. कीन्स या दुसऱ्या एका केब्रिजच्या व्यक्तीने अकरा वर्षांपूर्वी आपला ‘सभाव्यते’वरील प्रबंध पुरा केला होता. त्यात काही अंशी जॉन्सनच्या शिकवणुकीचा समावेश केला होता, तर काही अंशी तो त्याच्यापलीकडे गेलेला होता. कीन्सच्या प्रबंधाच्या तात्त्विक भागांचे अंतःस्वरूप निश्चितपणे जॉन्सनचे आहे; म्हणून त्याच्या प्रस्तावनेत “वस्तुस्थितीला प्राधान्य देण्याच्या बाबतीत एकमत असणारे, व

संभाव्यता हा विषय निर्माणशाली कल्पनेची शाखा नसून शास्त्राची शाखा आहे असे मानणारे, समजून घेतले जाण्याची आशा बाळगणारे गद्य लेखक " अशा तत्त्वज्ञानाच्या सदरात मूर व रसेल यांच्याबरोबर जॉन्सनने कीत्सचें नांव जोडलें आहे

संदर्भ-ग्रंथ : जॉन्सन, डब्ल्यू ई : लॉजिक, खंड ३, (केंब्रिज, १९२१-१९२४).

बी. जी. तिवारी

जिल्सन, ई. एच. (जन्म : १८८४) : सॉरबोन व कॉलेज द फान्स येथील फ्रेंच प्राध्यापक. स्वतः सहस्रस्थापक असलेल्या टोरोंटो इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडीकल स्टडीजमधून निवृत्त झाला असून मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानाचा इतिहासकार म्हणून मुख्यतः प्रसिद्ध आहे. देकार्तच्या स्कॉलॅस्टिक पार्श्वभूमीच्या सशोधनापासून सुरुवात करून त्याने दांते, सेट वर्नाई, अँबेलाई, अँक्वायनस, डन्स स्कॉट्स, बोनाव्हेचर, ऑगस्टीन यांच्यावर विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथांची मालिका प्रसिद्ध केली याशिवाय संबंध मध्ययुगीन किंवा ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानावर व्यापकपणे अथवा मुख्य विषयांच्या अनुरोधाने लिहिलेली इतरही बरीचशी पुस्तके प्रसिद्ध केली. ज्याच्याबद्दल सर्वांत जास्त माहिती उपलब्ध आहे असा बहुधा तोच या कालाचा इतिहासकार आहे.

मध्ययुगातील विविध विचारवंतांत व पंथांत सामान्यपणे आढळून येणारी ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानातील मूलभूत वैशिष्ट्ये त्याच्या संशोधनाने प्रस्थापित झाली. ती म्हणजे : तत्त्वज्ञान म्हणजे ऐंद्रिय अनुभवावर आधारलेले नैसर्गिक ज्ञान व ख्रिश्चन ईश्वरशास्त्र म्हणजे प्रकटीकरणावर आधारलेले अतिनैसर्गिक ज्ञान यांतील स्पष्ट फरक - विभाजन मात्र नव्हे - , ईश्वर, जगत् व मानव यांच्या समग्र सत्तेविषयी जास्त सखोल व समृद्ध ज्ञान उपलब्ध करून देणारी त्याची परस्परपूरकता ; मध्ययुगीन ज्ञानशास्त्रातील चिकित्सक (ज्याला जिल्सन व्यवस्थित म्हणतो) वास्तववाद ; आणि या त्रिविध स्थितीने उपलब्ध करून दिलेली प्राचीन तत्त्वज्ञानातील विशेषतः प्लेटो, अँरिस्टॉटल व स्टोइक तत्त्वज्ञ (हा मध्ययुगीन नवजीवनकाल जास्त कलापूर्ण व साहित्यसंबंधीय होता) यांच्यातील सत्ताशास्त्रीय अन्तर्दृष्टि व सिद्धान्त यांचे पुनरुज्जीवन व संपूर्ण उपयोग करून घेण्याची शक्यता.

'वीडिंग अँड सम् फिलॉसॉफर्स' या पुस्तकांत जिल्सनने अँक्वायनसच्या 'अस्तित्व हीच प्रत्येक परिमित सारतत्त्वाची प्रकटता आहे' या शोधावर भर दिला. या अस्तित्वाचा द्योतक म्हणून विधानांत भववाची संयोजकच वापरला पाहिजे, त्याची संकल्पना करता येत नाही ; कारण संकल्पनेने सारभूत गुण किंवा त्याच्या काही पैलूंचा निर्देश केला जातो. ईश्वर हे एकमेवाद्वितीय सारतत्त्व असून, अस्तित्व हा त्याचा सारभूत गुण आहे आणि म्हणून संकल्पनेने त्याला व्यक्त करणे शक्य नाही, तरीहि योग्य भववाची विधानाच्या साहाय्याने त्याचा अचूक निर्देश केला जातो. अस्तित्व व सारभूत गुण म्हणजेच कृति आणि अंतःशक्ति, या संकल्पनेने सर्व सत्ताशास्त्राच्या क्षेत्रांत दूरगामी परिणाम होतात, असे जिल्सनने दाखवून दिले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : पेगिस, ए. संपा. : जिल्सन रीडर, सिलेक्ट रायटिंग (न्यूयॉर्क, १९५७).

आर. व्ही. डस्मेट

जीव (जीवात्मन्) : आत्मा हें जीवनाचे अंतर्गामी तत्त्व आहे हे सर्वमान्य आहे. ते वनस्पतिरूप (वृक्षांमध्ये), प्राणरूप (पशूंमध्ये) किंवा बुद्धिरूप (मानवांमध्ये) असू शकते. सर्वचिदांश (उदा.-जैन) असे प्रतिपादन करतात की, खनिज पदार्थांमध्येदेखील आत्मे असतात.

आत्म्याचें स्वरूप : प्रारंभी, आत्मा हा 'प्राण' ह्या जीव-चिन्हाशी एकरूप मानला गेला, (प्राण, आत्मा असा ऋग्वेदामध्ये केवळ ४ वेळां निर्देश आहे.), किंवा अपूण्या संघातासारखें एखादें भौतिक तत्त्व (डेमाँक्रिटस, एपिक्युरस) ; किंवा सूक्ष्म तेज (स्टोइक) म्हणून गणला गेला. हॉव्स, लामेट्री आणि इतर जडवादी तत्त्वज्ञांनी ह्या विचारप्रवृत्तीचा मागोवा घेत, आत्मा ही बोधघटनांची एकता, अथवा एक उद्भावी घटना किंवा उपघटना मानली पुढे ह्या विचारपरंपरेतील काहीनी आत्मा हें केवळ कल्पित मानले (बौद्ध आणि ह्यूम). सर्वसामान्यपणे, तो आध्यात्मिक (किमान मानवांमध्ये तरी) म्हणजे बौद्धिक ज्ञान आणि स्वतंत्र अध्यवसाय या स्वरूपाचा मानला जातो. सॉक्रेटीसने ही आध्यात्मिकता मुख्यतः नैतिक कारणांच्या आधारें प्रतिपादन केली. प्लेटो, अँरिस्टॉटल, प्लॉटिनस आणि ख्रिश्चन विचारवंतांनी त्या कल्पनेचा विस्तार केला. भारतामध्ये उपनिषदांपासून ते दर्शनांपर्यंत आत्म्याच्या कल्पनेचा अशाच प्रकारे विकास झाला. प्लेटोने आत्मा स्वभावतःच शुद्ध आध्यात्मिक स्वरूपाचा मानला आणि अस्वाभाविकतः यदृच्छया आत्म्याचा एका जन्मपरंपरेमध्ये शरीराशी संबंध येतो असें मानले. देकार्त, मालब्रान्स, स्पिनोझा (विचार आणि विस्तार ह्या पर्यायांचा समान्तरवाद), लायबनिझ (चिदपूजा पूर्वप्रस्थापित सुसंवाद) ह्यांनी आत्मा आणि शरीर यांविषयीचा हा द्वैतवादी सिद्धान्त पुढे चालू ठेवला. अँरिस्टॉटलने आत्मा हा जिवंत शरीरांतील 'आकार' किंवा 'क्रिया' (कार्यशक्ति) आहे असे मानले. असे असल्यामुळे मानवी आत्मा मूलद्रव्याला प्रत्यक्षपणे साकार करतो आणि ही दोन सहतत्त्वे मिळून एक शारीर-चेतन द्रव्य तयार होतं. हे द्रव्य म्हणजेच मनुष्य या स्वरूपांतील पूर्ण व्यक्ति किंवा जीवात्मा होय. सेट टॉमस अँक्वायनसने ह्या कल्पनेचा विस्तार केला आहे आणि पुढे तो विचार कॅथॉलिक तत्त्वज्ञानाचा मध्यवर्ती सिद्धान्त बनला. त्याच्यापूर्वी सेट ऑगस्टीनने फक्त आत्मा आणि शरीर ह्यांच्या स्वाभाविक संयोगाचा उल्लेख केला होता. या कल्पनेचें काही प्रमाणात, एन. हार्टमन आणि जी. मार्सेल यांनी पुनःप्रतिपादन केलें प्लॉटिनसला मानवी आत्म्याचे कनिष्ठ (सायकी) आणि श्रेष्ठ (चिद्बीज) असे दोन भाग मानणें अवश्य वाटलें. ह्यामुळेच अँरिस्टॉटलला 'तत्त्वज्ञ चिद्बीजाचा एक स्वतंत्र वैश्विक 'क्रियाशील बुद्धितत्त्व' म्हणून विचार करण्यास प्रवृत्त झाले (अँलेक्झांडर ऑफ अँफ्रोडिसियस, अँव्हिसेना, अँव्हेरुस). अँक्वायनस आणि आर. वेकन यांना श्रेष्ठ क्रियाशील बुद्धीची गरज पटली आणि ह्या क्रियाशील बुद्धीचे त्यांनी निरुपाधिक ईश्वराशी तादात्म्य मानले ; तरीपण आत्म्याला त्याची स्वतःची अशी कार्यात्मक, सान्त, क्रियाशील बुद्धि आहे, अशी अँक्वायनसची धारणा होती. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानामध्ये सामान्यपणे इद्रियें, कल्पनाशक्ति किंवा अंतःकरण किंवा सामान्य-बोध, स्मृति, इंद्रिय-वासना, बुद्धि, बौद्धिक वासना किंवा अध्यवसाय ही आत्म्याची कार्ये किंवा कार्यशक्ति होत असे मानले जातें. भारतामध्ये कठोपनिषदाने (६, ७-८)

सर्वप्रथम आत्म्याचे पुढील विश्लेषण दिले आहे : इंद्रिये, मन, सत्त्व (म्हणजे बुद्धि), महान्-आत्मा (म्हणजे जीवात्मन्) ह्यापलीकडे केवळ अव्यक्त (म्हणजे विश्वव्यापी प्रकृति) आणि दैवी 'पुरुष' असतात. भगवद्गीतेमध्ये (३-४२) 'महान्-आत्मन्'पर्यंतचे हे विश्लेषण परत पाहावयास मिळते. मात्र, ह्या महान्-आत्मन्ला त्रेचाळिसाव्या श्लोकांत नुसते 'आत्मन्' असे म्हटले आहे. प्राचीन साख्यदर्शन मन आणि बुद्धि (महत्) याच्या दरम्यान अहकार या तत्त्वाची भर घालते; परंतु त्या दर्शनाने भौतिक सृष्टीतील ही सर्व प्रकृतिगत तत्त्वे पुरुषाहून भिन्न मानली आहेत. हा 'पुरुष' वर उल्लेख केलेल्या महान्-आत्मन् किंवा आत्मन् याच्याशी अनुरूप आहे; परंतु तो शुद्ध, अविभक्त, क्रियारहित आणि उदासीन चैतन्य असा असून अंतिम अव्यक्तात किंवा दैवी 'पुरुषा'त त्याचे मूळ नाही. ह्याउलट, शंकराचार्य जीवात्म्याला चिद्रूप मानतात, परंतु जीवात्मा हा केवळ चैतन्य मात्र नाही; किंबहुना, केवळ चैतन्य, म्हणजे परमात्मा (ब्रह्म) हे त्याचे अधिष्ठान आहे. जीवात्म्यापेक्षा परमात्मा महत्तर आणि अधिक अतर्यामी (म्हणजे अतरात्मा आणि अतर्यामी) आहे तोच सर्व जीवात्म्याची प्रेरक शक्ति आहे (सर्वात्मन्) तेव्हा परमात्म्याच्या दृष्टीने, जीवात्मा हा नाम-रूपात्मक, कार्य-स्वरूपी आणि एखाद्या अवगुठनाप्रमाणे अध्यास (उपाधि) आहे त्याच्या सान्त स्वरूपाच्या व वाह्यात्कारी स्वतत्तेच्या पलीकडे गेल्यावरच आपणांस त्याचा मूलाधार आणि त्याचे अधिष्ठान, म्हणजे केवळस्वरूपी सच्चिदानंद ब्रह्म त्याच्या एकमेवाद्वितीय स्वरूपात पाहता व अनुभवता येते. साख्य व अद्वैत याचा समन्वय करून, रामानुजाचार्य जीवात्म्याला उपाधि नव्हे तर 'प्रकार' म्हणजे 'विशिष्ट' ब्रह्माचा अंश आणि शेष मानतात. मध्वाचार्यांच्या मते, जीवात्मा ईश्वराहून नित्य भिन्न आणि ईश्वराबरोबर सहास्तित्व असलेला असला तरी, तो ईश्वराचा आभास, प्रतिबिंब आणि अंशच आहे. नैयायिकांच्या दृष्टीने आत्मा हे एक स्वतंत्र द्रव्य असून, त्याच्या ठिकाणी गुण असतात. शंकराचार्यांचा उपदेश शुद्ध मायावाद किंवा अविश्ववाद आहे असा अर्थ लावणारे काही शांकरवादी, फक्त ब्रह्मालाच सत्ता आहे आणि जीवाच्या किंवा जीवात्म्याच्या ठिकाणी सत्ता नाही, असे प्रतिपादन करतात.

आत्म्याची निर्मिति : आत्म्याला पूर्वीपासूनच अस्तित्व (पूर्व-अस्तित्व) आहे आणि तो अनादि आहे (प्लेटो, प्लॉटिनस, सर्वेश्वरवादी, काट, भारतीय अध्यात्मवादी), किंवा तो जडद्रव्यापासून निर्माण होतो (जडवादी), किंवा तो माता-पित्यांपासून निर्माण होतो (टटर्चूलिअन), किंवा तो 'वाहेरून' ठसविला जातो (अँरिस्टॉटल), किंवा तो ईश्वरनिर्मित आहे (अँक्वायनस, बहुतेक ख्रिश्चन विचारवंत, देकार्त, लायबनिझ, सनातनी मुस्लिम) अशा आत्म्याच्या निर्मितीसंबंधी विविध उपपत्ति दिल्या गेलेल्या आहेत. साख्य, योग, जैन, न्याय, वैशेषिक आणि मध्वाचार्य हे वगळता इतर भारतीय अध्यात्मवादी असे मानतात की, आत्मा जरी अनादि (कर्म-सिद्धान्ताप्रमाणे तो तसा मानणे आवश्यकच आहे) असला, आणि प्रकृतीपासून विकास पावलेला नसला, तरी तो ब्रह्मापासून कोणत्या ना कोणत्या अर्थाने, परिणामाने म्हणा अगर विवर्तने म्हणा, निर्माण झालेला आहे. (पहा : आत्मा - इहेतर जीवन).

'स्व' किंवा जीवात्मा : भारतांत व पाश्चात्य देशांमध्ये ह्या

संज्ञांचा अर्थ अनेकदा भिन्न तऱ्हेने लावला जातो. भारतांत, या संज्ञा सामान्यतः आत्म्याच्या संज्ञांशी (जीव, जीवात्मन्, साख्य 'पुरुष' इत्यादि) समानार्थी मानल्या जातात; परंतु 'स्व' आणि जीवात्मा यांच्यांत मात्र बहुधा फरक केला जातो त्या परिस्थितीत 'स्व' हा आत्म्याने निर्माण केलेला अहकार किंवा व्यक्तित्व (हे बहुतांशी काल्पनिकच समजले जाते) असून, ते आत्म्याला स्वार्थ आणि त्याचे दुष्परिणाम यांच्याशी वद्ध करते. पाश्चात्य देशांमध्ये 'स्व' आणि 'जीवात्मन्' हे शब्द 'व्यक्ती'शी समानार्थी मानले जातात (पहा : व्यक्ति), आणि ते मनुष्याचे शरीर व आत्मा याचा सघात किंवा क्वचित् व्यक्तिमत्त्वाचे अधिष्ठान म्हणजे मनुष्याचा आध्यात्मिक आत्मा असा निर्देश करतात. हा जीव इतर व्यक्तीकडे अभिमुख असतो. ईश्वराद्यांच्या मते, तो त्याच्या उगमाकडे आणि अधिष्ठानाकडे - म्हणजे ईश्वराकडे - अभिमुख असतो. त्यामुळे स्वार्थ हा काही त्याचा अनिवार्य सह-घटक नाही 'अह-त्वं' सवधावद्दल वराच ऊहापोह झालेला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : ह्यूजेल, एफ. व्ही. : डटर्नल लाईफ (एडिंबरो, १९१२); प्रिगल-पॅटसन, ए. एस. : दि आयडिआ ऑफ इम्-मॉर्टॅलिटी (ऑक्सफर्ड, १९२२), फ्रेझर, जे. जी. : मॅन, गॉड अँड इम्मॉर्टॅलिटी (लंडन, १९२७); राधाकृष्णन, एस. : अँन आयडिऑलॉजिस्ट व्ह्यू ऑफ लाईफ (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, १९३७), अरविंद : दि प्रॉब्लेम ऑफ रीवर्थ (पांडेचरी, १९५२).

आर. व्ही. डस्मेट

जीवनमार्ग : जीवनसंरक्षण हे वनस्पति व मानवेतर प्राणी यांचे नैसर्गिक साध्य असून त्याचें साधन म्हणूनच त्याच्या सर्व क्रिया होतात. मनुष्य मात्र जीवन-संरक्षण हे अंतिम साध्य न मानता जीवन हे एखाद्या उदात्त ध्येयप्राप्तीचें साधन असल्याचे मानतो. अंतिम साध्याच्या स्वरूपावद्दल विचारवतात मतभेद आहेत. काहींच्या मते भौतिक सुख, तर काहींच्या मते मोक्ष हे अंतिम साध्य आहे अशा प्रकारे ऐहिक किंवा पारलौकिक, आधिभौतिक अथवा आध्यात्मिक ध्येय जीवनाचे केंद्र मानून त्याच्या अनुरोधाने व तत्प्राप्त्यर्थे जीवनक्रम आखणे व जीवन हे त्या ध्येयप्राप्तीचे साधन म्हणून वापरणे ही जीवनमार्गाची कल्पना आहे. असे ध्येय एकच असले पाहिजे असे नाही. कोणतेही एक ध्येय न ठेवता सद्गुण, सुख, ज्ञान, कलानिर्मिति इत्यादि भिन्नभिन्न ध्येय ठेवून जीवन व्यतीत करणे हाही एक जीवनमार्ग होय. याच अर्थाने वैदिक दर्शने धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ मानतात.

मार्गभेद : एकच ध्येय अनेक मार्गांनी गाठता येते. भारतीय तत्त्वज्ञानात ज्ञानमार्ग, कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग, योगमार्ग इत्यादि मोक्षाचे अनेक मार्ग सांगितले आहेत काहींच्या मते हे मार्ग - विशेषतः ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग - परस्परविरोधी आहेत. काहींच्या मते ते विरोधी नसले तरी स्वतंत्र म्हणजे परस्परनिरपेक्ष, तुल्यबल व म्हणून वैकल्पिक आहेत; तर इतर काहींच्या मते ते परस्परपूरक आहेत. निरनिराळ्या सत-महत् व आचार्य यांनी यांतील कोणतातरी एकच मार्ग स्वीकारून अथवा श्रेष्ठ मानून इतर मार्ग नाकारले वा गौण ठरविले आहेत. यावरूनच निरनिराळे संप्रदाय व पंथ झाले आहेत.

सिद्धावस्था व जीवनमार्ग जीवनमार्गाच्या विचारात साधन-मार्गाच्या विचाराबरोबरच सिद्धावस्थेत करावयाच्या आयुष्कर्मणे-चाहि विचार येतो. ज्ञानोत्तर कर्म करावी किंवा कर्मसंन्यास करावा, भक्ति शक्य आहे की नाही, याविषयी भिन्नभिन्न मतप्रवाह असल्यामुळे सिद्धावस्थेतील आयुष्कर्मणेतहि मार्गभेद दिसतात; म्हणून जीवन-मार्गाचा विचार करताना मोक्षाचे साधन व सिद्धावस्थेत आचारावयाचा मार्ग अशा दोन्ही दृष्टींनी विचार करणे आवश्यक ठरते.

संदर्भ-ग्रंथ . टिळक, वा ग श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५; आ. ७, १९५६), फडके, सी. म. : वेदान्त-निर्देशन (पुणे, १९१३, सुधा आ. १९२५); दांडेकर, शं वा सपा . सार्थ ज्ञानेश्वरी (पुणे, १९५३; आ. ४, १९६७); मॅक्समुल्लर, एफ. दि सिक्स सिस्टिम्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १८९९, नवी आ. १९०३)

शि. स. अंतरकर

जेम्स, डब्ल्यू. [विल्यम जेम्स (१८४२-१९१०)] . जीवन . जन्म न्यूयॉर्क. घरेलू मोकळेपणाचे वातावरण बुद्धीची अनिर्बंध वाढ होण्याला अनुकूल होते. शाळेचे शिक्षण अनियमित लहानपणीच इंग्लंड, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड व जर्मनीत प्रवास १८६९ मध्ये वैद्यक-शास्त्रात पदवी. नंतर हार्वर्ड येथे शरीररचनाशास्त्र, मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञान या विभागात काम केले.

महत्त्वाचे ग्रंथ . १. प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकॉलॉजी, २ खंड, १८९०, २. विल टु विलीव्ह अँड अदर एसेज १८९७, ३ दि व्हरायटीज ऑफ रिलिजस एक्स्पीरिअन्स १९०२; ४ प्रॅग्मॅटिझम १९०७, ५. ए प्लुरॅलिस्टिक युनिव्हर्स १९०९.

मानसशास्त्र त्याच्या मानसशास्त्राची मुळे जुन्या सत्ताशास्त्रीय मानसशास्त्रात असूनहि ते शास्त्रीय मानसशास्त्राकडे झुकते. वर्गसंन्यासा तत्त्वाला मानसशास्त्रीय जीवशास्त्र म्हटले तर जेम्सचें जीवशास्त्रीय मानसशास्त्र होईल. मानसिक जीवन हेतुपूर्तीच्या वाटेतील अडथळे दूर करणारे, अतएव हेतुपूर्ण आहे. बोधावस्थेचा प्रवाह (स्ट्रीम ऑफ कॉन्सन्सेस) हा मानसशास्त्राचा प्रारंभ-बिंदु होय. बोधावस्था तुकड्या-तुकड्यांनी वनलेली नसून अखंड प्रवाह आहे. हा प्रवाह व्यक्तिगत, बदलणारा, वेदन-दृष्टीने अखंड (सेन्सिव्ही कंटिन्यु अस) असून स्वतःखेरीज इतर गोष्टी त्याचे विषय असतात व त्यांतून तो निवड करीत असतो. 'सवयी'वरच्या आपल्या प्रसिद्ध प्रकरणांत तो म्हणतो तीच ती कृति पुन्हा-पुन्हा केल्याने मेद्वर मार्ग तयार होतात व ती कृति करणे दिवसेंदिवस सोपे होते. निर-निराळ्या गोष्टी अगवळणी पडल्याने प्रत्येकजण आपलें काम मुकाट्याने करतो; व अशा रीतीने समाजाचा गाडा चालू राहतो. भावामुळे कृति निर्माण होत नसून कृतीमुळेच मनात भाव निर्माण होतात, या त्याच्या सिद्धान्ताने फार खळवळ उडवली; पण भावाना शारीरिक आधार आहे, हें त्याच्या सिद्धान्तातील सत्य दुर्लक्षून चालणार नाही

ज्ञानशास्त्र जेम्सचे ज्ञानशास्त्र त्याच्या मानसशास्त्रावर आधारलेले आहे व त्याची दोन ठळक वैशिष्ट्ये दिसून येतात. व्यवहाराला दिलेले महत्त्व व संबंध, पदार्थ, कृति वगैरेचे वेदन-अनुभवात रूपांतर. पहिल्या

वैशिष्ट्यातून प्रेरणावाद व फलवाद निघतो. दुसऱ्यातून मौलिक अनुभववाद निघतो. जेम्सच्या सर्व लिखाणाला फलवादाचा वास येतो त्याच्या निसर्गवादांमुळे केवळ तात्त्विक प्रश्न सोडविण्याचें एक साधन इतकाच फलवादाचा अर्थ होत नसून, सर्व बौद्धिक क्षेत्रांत फलवाद वावरू लागला. फलवादाची मुख्य भूमिका म्हणजे ज्ञान, सत्य, अर्थ किंवा चर्चेचा कोणताहि विषय, हा नैसर्गिक प्रक्रिया म्हणून त्याचे स्पष्टीकरण करतां आले पाहिजे या दृष्टीने जेम्सचा फलवाद म्हणजे सत्य किंवा अर्थ याचे सत्ताशास्त्र तयार करणेच आहे. आपल्याला नाश पावावयाचे नसेल तर सत्याची दखल घेतलीच पाहिजे. सत्य मानवी कृतीतूनच निर्माण झाले असल्याने जेम्सच्या दृष्टीला मानवतावाद म्हटले जातें. जेम्स सत्याला निश्चयासाठीच एक वाजू समजतो या दृष्टीने कल्पना म्हणजे सद्बस्तूचा सैद्धान्तिक, व्यावहारिक किंवा सौंदर्यदृष्ट्या परामर्श घेण्याची उपकरणे आहेत. कार्य करणाऱ्या, समाधान देणाऱ्या व यश प्राप्त करून देणाऱ्या कल्पना म्हणजे सत्य-कल्पना. संशोधनांत निकपण झालेली कल्पना व सत्य-कल्पना एकच. हवी ती गोष्ट कल्पनेने सुचवली की कल्पनेचें निकपण झाले. हे निकपण सतत बदलते व कल्पनाहि त्यानुसार बदलतात. फलवादान्वये होणारा कल्पनेचा अर्थ त्याने विचाराच्या कार्याशी सुसंगत दाखवला व तात्त्विक जगाला धक्का देणारें विधान केले — जसे, आचारात उपयोगी पडते तें युक्त, तसेच विचारांत उपयोगी पडते ते सत्य. जेम्स कल्पनांच्या नगदी किमतीबद्दल बोले. तो व्यावहारिक वाजूवर भर देतो. तरी त्याचें तत्त्वज्ञान म्हणजे व्यापारी वृत्तीचे समर्थन मात्र नाही लव्हाज्याने जेम्सवर अशी टीका केली आहे : “ ‘ कामचलाऊ ’ कल्पना म्हणजे संदिग्ध वाटते. कल्पनेचे पुढचे परिणाम चांगले-वाईट कसे होतात कळत नाही; म्हणून ‘ चांगले परिणाम ’ हा निकप निरूपयोगी आहे जेव्हा जे उपयोगी पडते तेच सत्य या म्हणण्याने सत्याची इमारत कोसळू लागते ” व्यवहितज्ञान हाच एक ज्ञानाचा प्रकार असे जेम्स कधीच मानीत नाही; किंवा परिचयद्वारा ज्ञान व वर्णद्वारा ज्ञान यात तो फरक करतो. प्रेरणावादी ज्ञानशास्त्राची सुरुवात या फरकाने होते. परिचय-द्वारा होणारे ज्ञान खरे, वर्णनद्वारा मिळणारें ज्ञान दुय्यम व परिचयाचे ज्ञान नसताना त्याबद्दल उपयोगांत येणारे मात्र या ज्ञानाचे मोठे कार्य म्हणजे प्रत्यक्ष ज्ञान मिळणे जेव्हा अशक्य असेल, तेव्हा अशा ज्ञानाने त्याचे प्रतिनिधित्व करतां येते. संकल्पनेमुळे वस्तूची सर्वांगीण माहिती होत नाही, तर वस्तूचें खंडशः ज्ञान होते. मात्र वेदनामुळे वस्तूचे एकदम ग्रहण होते. संकल्पनेमुळे होणारे ज्ञान परिपूर्ण समजणे याला जेम्स विकृत बुद्धिवाद म्हणतो. बदलाचे सातत्य, संबंधांनी एकत्र आलेल्या वस्तूची एकात्मता, जगाचा भरीवपणा ही सर्व अनुभवाचीच पाहिजेत, मात्र जगातील सर्व वस्तु अनुभवणे शक्य नाही, म्हणून विचारांचे महत्त्व आहे.

सत्ताशास्त्र . स्वतंत्र वस्तु या अर्थी बोधावस्था (कॉन्सन्सेस अँज सच) अस्तित्वांत नाही. बोधावस्था म्हणजे वातावरणातील निरनिराळ्या वस्तूंच्या गुणांचे समूह वस्तु अनंतगुणयुक्त असतात. एकच अनुभव काही विशिष्ट संवधात वाह्य वस्तु म्हणून, व वेगळ्या संवधांत आंतरिक वस्तु म्हणून ओळखला जातो. बोधावस्थेप्रमाणेच खास कृति (अँक्टिव्हिटी अँज सच) आणि खास मानसिक शक्ति (मेटल पॉवर अँज सच) याहि स्वतंत्र वस्तु नाहीत शुद्ध

अनुभवापासून जगांतील सर्व काही वनलेले असून, हा शुद्ध अनुभव ही एकच वस्तु नसून ते सर्व वेदनग्राह्य अनुभवांचे नांव आहे. जेम्सचा अनुभववाद म्हणजे कल्पनेचे निकषण अनुभवानेच झाले पाहिजे. वस्तु दिक्कालसंबंधानी एकत्र येतात जेव्हा त्या एखाद्या मनाचा विषय होतात तेव्हाच त्यांना अनुभव म्हटले जाते अशा रीतीने पुन्हा अव्यवहित ज्ञानाचीच महती सांगितली जाते. या वावतीत तो बर्कले, ह्यूम व मिल्ल यांचाच वारसदार आहे. या सर्वांत वस्तूच्या अंतर्-र्यामित्वामुळे मानसघटनावाद येतो. जेम्सहि वस्तु व मन यांतील द्वैतवाद तसेच अतीतत्ववाद यांच्या विरुद्ध म्हणून मानसघटनावादीच होता. एरवी त्याचा खरा पिंड वास्तववादाचाच आहे वस्तुप्रमाणेच सवधहि अनुभवालाच येतात. या त्याच्या सिद्धान्ताला मौलिक अनुभववाद म्हणतात. सर्वंध वस्तूला जोडत असला तरी त्याला बाह्य व बदलणारा समजण्यास हरकत नाही सामान्य मनुष्याचे ज्ञान, विज्ञान व तात्त्विक-वास्तववादाने मान्य केलेल्या वस्तूच्या ज्ञाननिरपेक्ष अस्तित्व यावर जेम्सचा सिद्धान्त उभारलेला आहे. धर्माच्या क्षेत्रात मौलिक अनुभव-वादापासून फलवादी निष्कर्ष निघत असले तरी ते तात्त्विक सत्ता-शास्त्रच आहे. मानवी व्यापारासाठी वनवलेल्या कल्पना सर्व सत्तेला लावणे हे जेम्सच्या सत्ताशास्त्राचे स्वरूप आहे. जगात एखाद्या मूलभूत वस्तुतत्त्वाऐवजी व्यक्तीला (पर्सनल ऑर्डर) मानावे ही कल्पना मूळची जेम्सची आहे. सत्तेला लावलेले अनेक गुण त्याने आधी बोधावस्थेच्या प्रवाहाला लावले होते. बोधावस्था बदलणारी आहे, म्हणजेच सत्तत्त्व बदलणारे आहे मनुष्याला आत्मस्वातंत्र्य आहे, म्हणजेच जगात नियतिवाद नाही एक वेळ यदृच्छा परवडेल; पण नियति नको असे तो म्हणतो. ज्या वेळेस विज्ञानांतील प्रत्येक सिद्धान्त यांत्रिक नियतिवादाबद्दल बोलत होता तेव्हा जेम्सने आत्मस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. जेम्स अनेक-वस्तुवादी आहे. अनुभव स्वतःचाच आधार असून त्याला बाह्य आधाराची जरूर नाही; म्हणून मानसशास्त्रात आत्मा व सत्ताशास्त्रात केवलतत्त्वाची जरूरी नाही हे न्यायतःच प्राप्त होते. केवलवादाचे केवलविश्वच अस्तित्वांत आहे, असे म्हणता येत नाही जगात अनेक दृष्टिकोण आहेत वस्तुवस्तूत भेद आहेत, स्वतंत्रता आहे, नावीन्य आहे, स्वयंस्फूर्तता आहे व कितीहि कमी प्रमाणात असेना, यदृच्छा आहे केवलवाद बौद्धिकतेचा एकच निकष व विशिष्ट परिभाषा ठरवितो व ती सगळीकडे सरसकट लावतो. यामुळे स्पष्टता व नीट-नेटकेपणा येतो खरा, पण त्यांत जेम्सच्या मते विकृत बुद्धिवाद आढळतो

नीतिशास्त्र : जेम्सची प्रसिद्ध 'श्रद्धेची इच्छा' प्रामुख्याने नैतिक आहे. कोणत्याहि कार्याच्या कर्तृत्वशक्तीवरील तो विश्वास आहे. संकल्पशक्तीने कोणताहि संकल्प करण्यापूर्वी त्याचा विचार केला पाहिजे या कार्टेजियन तत्त्वाविरुद्ध हे म्हणणे आहे मात्र या श्रद्धेचा अर्थ वाटेला त्या गोष्टीवर विश्वास ठेवणे असा नसून, जीवनांतील महत्त्वाच्या व निकडीच्या निवडीबाबतच तो बोलतो. जिथे संपूर्ण पुरावा नाही तिथेहि श्रद्धा ठेवण्यास हरकत नाही; मात्र श्रद्धा सर्वस्वी बरोबरच असेल असें मात्र नाही. श्रद्धेने प्रयोगाला तोंड देऊन सतत स्वतःचे समर्थन करीत राहिले पाहिजे जेम्सचे आत्मस्वातंत्र्यवादी नीतिशास्त्र म्हणजे आशेचा सिद्धान्त आहे. दुरिताला टाकून पुढे जाण्याचे ते तत्त्वज्ञान आहे. ज्या गोष्टी घडावयास पाहिजेत त्या घडण्याची खरीखुरी शक्यता असली

पाहिजे. प्रत्यक्ष अनुभव व नैतिक सिद्धान्त आत्मस्वातंत्र्याची मागणी करतात. निःश्रेयस व दुरित या वस्तु नसून संबंध आहेत आणि दोन्ही खरे आहेत. निःश्रेयसाचा जय होईलच अशी खात्री नसली, तरीहि शक्यता आहे व त्याकडेच आपली दृष्टि असली पाहिजे, हाच जेम्सचा सुधारणा-वाद. दुरिताशी चाललेल्या झगड्यांत आपणहि काही कार्य केले, ह्या जाणिवेने जीवन जगण्यायोग्य वाटते या धकाधकीच्या मामल्यांत निकोप मनाच्या माणसाचाच निभाव लागणार

धर्मशास्त्र : ज्ञानाप्रमाणे धर्म ही माणसाची वातावरणावरील प्रतिक्रिया आहे. त्याचा हेतु, फळे, निकष, यश ही सर्व व्यावहारिक आहेत असें जेम्स म्हणतो. धर्माने अनेकांना समाधान मिळते, ही गोष्ट त्याने नाकबूल केली नाही किंवा ते समाधान मायिक आहे असेहि म्हटले नाही. त्याच्या अनेकवस्तुवादाच्या दृष्टिकोणाने धर्म स्वीकारणे, ही काहीच्या वावतीतील गोष्ट त्याला खरी मानणें सहज शक्य झाले. शक्यतर वैज्ञानिक नियमाच्या आधारेने आध्यात्मिक अनुभवांचे स्पष्टीकरण करण्याकडे त्याचा कल होता, म्हणून सर्व तऱ्हेच्या अनुभवांचे मूळ अवोधावस्थेत शोधले जाते. संपरिवर्तन म्हणजे नवीन केंद्रविबूभोवती मानसिक शक्तीचे पुनर्रचन आध्यात्मिक अनुभवाच्या मुळावरून कोणत्याहि अनुभवांचे मूल्य ठरत नाही. जुने दुराग्रही लोक आध्यात्मिक अनुभवाचा साक्षात्काराशी सवध लावून त्याला उच्च समजतात, तर अर्वाचीन जडवादी हे त्या अनुभवांचे मूळ कोणत्या तरी शारीरिक अवस्थेत दाखवून त्याची किंमत कमी करतात. जेम्सला दोन्ही मान्य नाहीत. धर्माची किंमत त्यापासून मिळणाऱ्या फळावर अवलंबून आहे.

परंपरागत विज्ञान मानायला तयार आहे, त्यापेक्षा जग हे अधिक उच्च गोष्टीनी भरलेले आहे जगात एक उच्च विभूति असून तिचा इतरांवर महत्त्वाचा परिणाम होत असतो, हाच जेम्सचा अपूर्ण अति-निसर्गवाद होय. खरे म्हणजे वाढलेला व सहिष्णु असा हा निसर्ग-वादच आहे. मात्र ही पराशक्ति म्हणजे परंपरागत धर्मशास्त्राचा अमर्यादित ईश्वर नव्हे; कारण तसे मानले तर दुरिताचा प्रश्न सुटत नाही ईश्वराला मर्यादित म्हणणे जास्त बरोबर होईल. ही विश्वातील मोठी शक्ति असून दुरिताशी तिचा झगडा चालू असतो ती सदाचार-प्रवृत्त असून निःश्रेयसाकडे जात असते व आपल्याला ओळखते आपल्या पारमार्थिक अनुभवांत आपण व्यावहारिक जगापेक्षा वेगळ्या अशा अस्तित्वाच्या एका वेगळ्याच पैलूला स्पर्श करीत असतो; याबद्दलची अनेकांत असणारी श्रद्धा फलवादाच्या निकषणाला उतरते; कारण या उच्च विभूतीमुळेच व्यावहारिक जगाला किंमत येते या शक्तीवरील भरवसा धर्माचे अधिष्ठान असून तिच्याबद्दलच्या 'रक्षिष्यतीति विश्वास.' या भावनेवर अनेकजण जगत असतात. स्वतःमधील उच्च तत्त्वाशी ही विभूति अखंडपणे जोडलेली आहे. यालाच जेम्स दैवी अधिकत्व म्हणतो. येथपर्यंत ठीक आहे आध्यात्मिक अनुभवातून दैवी अधिकत्वाशी आपला जो संबंध येत असतो तो उपबोधमनाच्याद्वारा येतो, असें जेम्स म्हणतो. तो पुढे असेहि सांगतो की, या अधिकत्वांत आणखी काहीहि असेल, पण ते आपल्या बोधावस्थेशी उपबोधाच्या वाजून जोडलेले आहे. हे जेम्सचे म्हणणे मान्य केले तर धर्माचा कणाच मोडल्यासारखा होतो. उपबोधावस्थेत वासनांचे तांडव नृत्य चालू

आहे. त्याच्याशी दैवी आधिक्याचा इतका घनिष्ठ संबंध दाखविला तर त्याबद्दलची पूज्य भावना नाहीशी होईल यात काय नवल ?

सारांश : परंपरागत तत्त्वज्ञानाचे सर्व प्रश्न जेम्सने हाताळून प्रत्येकावर स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटविला. मनाचे स्वरूप, ज्ञानाचे निकष व आध्यात्मिक अनुभवाचा आधार असे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे ठळक भाग होते जेम्सचें मानसशास्त्र म्हणजे नैसर्गिक दृष्टिकोणांतून मानसशास्त्राकडे बघण्याचा पहिला प्रयत्न. सर्वश्रेष्ठ मानसशास्त्रज्ञ म्हणण्याइतकी त्याची थोरवी आहे. मात्र शेवटी मानसशास्त्र क्षुद्र असून खरे प्रश्न तत्त्वज्ञानातच आहेत, अशी त्याची भूमिका झाली. त्याच्या खुमासदार व्याख्यानांनी व प्रभावी लिखाणांनी फलवादाने एकदम मूळ धरले व फलवाद तत्त्वज्ञानात स्थिर झाला. प्रेरणावादी मानसशास्त्र, फलवादी व मानवतावादी ज्ञानशास्त्र, अनुभववादी व अनेकवस्तुवादी सत्ताशास्त्र, सुधारणावादी नीतिशास्त्र व ईश्वरवादी धर्मशास्त्र असे वर्णन केले, तरी जेम्सच्या बहुरंगी व बहुदंगी तत्त्वज्ञानाचा समग्र परामर्श घेणे केवळ अशक्य आहे त्याचे ग्रंथ अभिजात वाङ्मयाचे नमुने असून निरीक्षणे, युक्तिवाद, सिद्धान्त, विवरणे, मर्मग्राही निवेदने, हुबेहुब शब्दचित्रे यानी ते भरगच्च असून त्याच्या शैलीची समग्रता, ज्वलंतपणा व कुशाग्रता ही विशेष डोळ्यात भरतात. उत्तरोत्तर त्याच्या प्रतिभेचे नवनवीन उन्मेष जगाला दिसले; पण त्या सर्वोपासून एकात्म व सुसंबद्ध तत्त्वप्रणाली निर्माण करणे अशक्य आहे; किंवा जेम्सच्या अनेक वस्तुवादाला ते मानवणार नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : जेम्स, डब्ल्यू. : प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकॉलॉजी, २ ख (न्यूयॉर्क, १९५०); — : प्रॅगमॅटिझम (लंडन, १९०७); — : ब्रूरायटीज ऑफ रिलिजस एक्स्पीरिअन्स (न्यूयॉर्क, १९०२), पेरी, आर बी . दि थॉट अँड कॅरॅक्टर ऑफ विल्यम जेम्स, २ भाग (बोस्टन, १९३५); — : प्रेजेंट फिलॉसॉफिकल टेण्डन्सेज (न्यूयॉर्क, १९२५); हाइडब्रेडर, ई. : नेव्हन सायकॉलॉजीज, स्टूडन्ट्स एडिशन (न्यूयॉर्क, १९३३).

भी. रा. कुलकर्णी

जेव्हन्स, डब्ल्यू. एस. : विल्यम स्टॅन्ले जेव्हन्स (१८३५-१८८२) हा अर्थशास्त्रातील विश्लेषणात गणिती पद्धत प्रथम वापरणाऱ्यांपैकी असा एक आग्ल तर्कशास्त्रज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ होता. हा लिव्हरपूल येथे जन्मला होता व 'युनिव्हर्सिटी कॉलेज' लंडन येथे त्याचे शिक्षण झाले होते. प्रथम त्याने रसायनशास्त्राचा अभ्यास केला, आणि काही वर्षे ऑस्ट्रेलियात धातुशास्त्रज्ञ म्हणून काम करून तो अर्थशास्त्र व तत्त्वज्ञान याचा अभ्यास करण्याकरिता परत लंडन येथील 'युनिव्हर्सिटी कॉलेज' मध्ये गेला त्यानंतर हेच त्याच्या आवडीचे मुख्य विषय बनले. मॅचेस्टर येथील ओवेन्स कॉलेजमध्ये १८६३ साली तर्कशास्त्र व अर्थशास्त्र शिकविण्याकरिता त्याची नेमणूक झाली पुढे १८७५ साली त्याच्या जुन्या महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम करण्याकरिता तो परत लंडनला आला. 'शुद्ध तर्कशास्त्र' (१८६४); 'तर्कशास्त्रातील प्राथमिक पाठ : निगमन व विगमन' (१८७०); 'शास्त्राची तत्त्वे' (१८७४); 'निगमनाचा अभ्यास व त्यांतील उदाहरणे' (१८८०) हे त्याचे शुद्ध तर्कशास्त्रावरील मुख्य ग्रंथ होत

शुद्ध तर्कशास्त्र हा जॉन वूलच्या कार्याचा व त्याच्या तात्त्विक गणनपद्धतीचा अभ्यास आहे या ग्रंथांत त्याने काही चिन्हीकरणविषयक सुधारणा सुचविल्या, आणि तात्त्विक बेरजेकरिता वापरल्या जाणाऱ्या 'धन' चिन्हाचा अर्थ हल्ली बहुधा मान्य केल्या गेलेल्या 'किंवा' च्या 'समावेशक' अर्थाच्या स्वरूपाचा समजावा असा त्यांत बदल सुचविला म्हणजे 'क्ष' तावड्या वस्तूचा वर्ग व 'य' चौरस वस्तूचा वर्ग दर्शवीत असले तर 'क्ष+य' हे तावड्या किंवा चौकोनी, अथवा तावड्या आणि चौकोनी दोन्ही, अशा वस्तूचा वर्ग दर्शवील. वूलच्या विचारप्रणालीवरील व त्याच्या तात्त्विक गणनपद्धतीवरील काही तात्त्विक आक्षेप या पुस्तकातील परिशिष्टात आढळून येतात. वूलच्या वीजगणितावरील जेव्हन्सच्या नंतरच्या लिखाणांत ज्याला तात्त्विक पिअॅनो म्हणतात, अशा तात्त्विक गणन-यंत्रणेची रचना आढळून येते. अशा रीतीने जेव्हन्स हा आद्य व अत्यंत सुबोध अशा तात्त्विक यंत्राचा कर्ता होता

त्याचा 'शास्त्राची तत्त्वे' हा वैगमनिक तर्कशास्त्रावरील एक व्यापक ग्रंथ आहे वर्जनाच्या प्रक्रियेवर आधारलेल्या मिल्लच्या विगमनाच्या विवेचनाला विरोध करण्याच्या हेतूने हे पुस्तक त्याने लिहिले होते शास्त्रज्ञांच्या समृद्ध प्रतिभेकडून रचले जाणारे अभ्युपगम त्यांना अनुकूल असणाऱ्या पुराव्याचे मूल्यमापन संभाव्यताकलनाच्या साहाय्याने करून जिच्यांत प्रस्थापित केले जातात, अशा वैगमनिक अनुमान-पद्धतीचे विस्तृत विवेचन या पुस्तकांत आहे सर्व वैगमनिक निष्कर्षांच्या अटळ अनिश्चिततेवर भर देऊन त्याने मिल्लविरुद्ध एक महत्त्वाचा मुद्दा प्रस्थापित केला आहे. मिल्लच्या 'तर्कशास्त्राची रचना' या ग्रंथापेक्षा थोड्याशा कमी व मनोवैधक रीतीने लिहिलेला असला तरी 'शास्त्राची तत्त्वे' हा शास्त्रीय सशोधनाच्या घटनाशी अधिक सुसंगत असणारा असा त्याचा ग्रंथ आहे.

'राजकीय अर्थशास्त्रविषयक मतप्रणाली' या पुस्तकांतील जेव्हन्सचे अर्थशास्त्र जडवादाकडे झुकत असले तरी त्याचें ज्ञानशास्त्र मात्र अज्ञेयवादाकडे कललेले होते.

बी. जी. तिवारी

जेटाईल, जी. (१८७५-१९४४) हा इटालियन तत्त्वज्ञ व मुत्सद्दी होता तो रोमच्या विद्यापीठात १९१७ मध्ये तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचा प्राध्यापक झाला. १९०३ ते १९२२ पर्यंत त्याने वेनेडेझो क्रोचेसी सहकार्य करून 'ला क्रितिका' नामक सुप्रसिद्ध नियतकालिक चालविले. १९२४ नंतर फॅसिझमच्या मुद्द्यावर ह्या दोघांचा मतभेद झाला. १९२२ ते १९२४ पर्यंत फॅसिस्ट सरकारमध्ये जेटाईल याने शिक्षणमंत्री म्हणून काम केले हा १९४४ मध्ये फॅसिस्ट-विरोधी गनिमांकडून मारला गेला.

जेटाईलचें तत्त्वज्ञान म्हणजे अद्वैतवादी आदर्शवादाचे एक अतिरेकी रूपच होय. त्याचे म्हणणे थोडक्यात असे आहे की, आपला अनुभव चित्ताने सतत बदलत असतो. हे चित्त निष्क्रिय नसून त्यामुळे सारखी सर्जनशील पुनर्घटना होत असते. आपण विविध मानव एकाच सर्वोच्च विचारकाचे आविष्कार आहोत. ह्या विचारांकंत काहीतरी सर्वोच्च विचार असतो. तो स्थिर व नित्य असून, जगत् हे त्याचा आत्माविष्कार

असते. त्यामुळे वैयक्तिक अनुभवांत सारखे फेरफार होत असतात (हेगेलने मानल्याप्रमाणेच). हा सर्वोच्च विचार विविधतेत एकता निर्माण करतो. एकाच वेळी तो स्रष्टा व सृष्ट, कर्ता व कर्म असा असतो ज्याप्रमाणे चित्रकार चित्र काढतो किंवा कवि महाकाव्य रचतो अथवा नाटक लिहितो, त्याचप्रमाणे हा सर्वोच्च विचार एक असून विविधता. निर्माण करीत असतो धार्मिक अनुभवांत हा विचार प्रत्यक्षांत येऊन आपल्या चैतन्याचा विषय होतो तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत आत्मा व विषय ह्यांची तद्रूपता घडून त्यामुळे आपल्या दृष्टीचा परिष्कार होतो. समस्त इतिहास हा केवळ ह्या सर्वोच्च विचाराचाच बाह्याविष्कार आहे, म्हणून इतिहास हा सत्याचाच अनुभव होय. त्यालाच तत्त्वज्ञान-सुद्धा म्हणतां येईल.

हेगेलीय : जेटाईल हा स्वतःला हेगेलीय म्हणवून घेत असे. जे विचार त्याने फॅसिस्टांच्या राजकीय धोरणाचा पुरस्कार करण्याकरिता मांडले होते, त्यांच्यासाठी त्याने हेगेलच्या राजकीय विचारसरणीचे भांडवल केले होते. हेगेलप्रमाणे, राज्य म्हणजे 'नैतिक' विचाराचे प्रत्यक्षीकरण हेगेलीय सिद्धान्ताचा जेटाईल ह्याने असा अर्थ लावला की, प्रत्येक नागरिकाने, राज्याने त्यावर लादलेली नियतने — मग ती कोणतीही असोत — निमूटपणें मान्य केलीच पाहिजेत. राज्य हें एकावयवी असून नागरिक हे त्याचे अश्वभूत अवयव आहेत. अशाचें हित हे पूणचें हित साध्य झाल्यानेच साध्य होऊ शकते, म्हणून प्रत्येक मूल्य — मग ते आर्थिक असो, नैतिक असो अथवा सांस्कृतिक असो — राष्ट्रीय मूल्य असते व त्याचे संपूर्ण नियंत्रण राज्याकडेच असावयास पाहिजे. ह्याच अर्थाने राज्य हे 'नैतिक' म्हणजे सर्वोपरि असून त्याला सर्वशक्तिमान् (टोटॅलिटेरियन) समजणे हे प्रत्येक नागरिकाचें आद्यकर्तव्य आहे, असे जेटाईलने प्रतिपादन केले आहे.

जेटाईलच्या विपुल ग्रंथसमारांत जिओर्दानो ब्रूनो, तोमासो कॅपानेला, व्हिंको, आन्तोनिनो रोस्विनी व स्पिनोझा ह्यावर लिहिलेले ग्रंथ, तसेच कांटच्या शुद्धबुद्धीच्या मीमांसेचें भाषांतर, मार्क्सचें तत्त्वज्ञान, हे प्रमुख ग्रंथ आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : होम्स, आर. डब्ल्यू. : दि आयडिऑलॉजम ऑफ जिओव्हानी जेटाईल (न्यूयॉर्क, १९३७).

ना. वि. जोशी

जैन आगम (सिद्धान्त) : जैन आगमाचे नांव आगमाच्या भाषेतच सांगावयाचें झालें तर 'निग्रंथ प्रवचन' किंवा 'द्वादशांग गणिपिटक' असें आहे. आज उपलब्ध असलेले आगम एक ग्रंथ नसून एक ग्रंथसमूहच आहे. त्यांत वारा अंगग्रंथ, अकरा उपांग ग्रंथ, दहा प्रकीर्णके, सहा छेदसूत्रे, चार मूलसूत्रे आणि नदि व अनुयोगद्वार असे ४५ ग्रंथ समाविष्ट आहेत वारावे अंग दृष्टिवाद नष्ट झालेले आहे व त्यांत १४ पूर्वग्रंथ ग्रथित केले गेले होते, अशी परंपरा आहे ह्या ग्रंथांतील विषयाचें मूळ कर्तृत्व परंपरेने महावीर व काही अशी त्याच्या पूर्वीचे तीर्थंकर पार्श्वनाथ याच्याकडे दिले जाते. आज उपलब्ध असलेल्या आगमाचें स्वरूप पाटलिपुत्र येथे भरविण्यात आलेल्या सघाने दिले असल्याचे समजते. याचा काल इ. स. पूर्व चौथे शतक मानले जाते. हे ग्रंथ मौखिक परंपरेने चालत आल्यामुळे भाषेत व पाठातरांत बदल होत गेल्याचे दिसून येते;

आणि हे बदल देवधिगणीच्या (पाचवे शतक) वलभी संघापर्यंत चालत आले असावेत, आणि त्या वेळी जे स्वरूप दिले गेलें, त्यावरच पुढील कालांत संस्कृत, प्राकृत इत्यादि भाषांत टीका आदि उपलब्ध आहेत या मध्यंतरीच्या काळांत सधभेद, स्थानभेद इत्यादीमुळे परंपरागत विषयांत काही भेद होणे अपरिहार्य आहे. ह्याचें प्रत्यंतर दिगंबर व श्वेतांबर आम्नाय व मतभेदांवरून दिसून येते. दिगंबर संप्रदायाप्रमाणे त्याचे प्राचीन ग्रंथ पट्कर्मप्राभृत व कपायप्राभृत हे दृष्टिवादांतील पूर्वग्रंथाचे अवशेष आहेत; म्हणून श्वेतांबरमान्य अगादि ग्रंथ व दिगंबर-मान्य कपायप्राभृतादि ग्रंथ या दोन्हीना मिळूनच 'जैन आगम' म्हणणें सयुक्तिक ठरतें. त्याचे विषय परस्पर-पूरकच आहेत व ते ग्रंथ थोड्या अंतराने प्राकृत भाषेतच लिहिले गेलेले आहेत संपूर्ण आगमाचा विचार केल्यास त्याची विषयव्याप्ति अत्यंत विस्तृत असून तत्कालीन ज्ञानाचें व विचाराचे प्रतिबिंब ह्या ग्रंथांत दिसून येतें.

आगम ग्रंथांतील विविध विषय : विशेषतः भगवती या ग्रंथांत महावीरानी निरनिराळ्या विषयांवर केलेली चर्चा अत्यंत महत्त्वाची आहे. या आगमामध्ये काही संदर्भांत जीवाविषयी, कर्माविषयी, पुनर्जन्मा-विषयी, पाप-पुण्य व त्यांच्या फलाविषयी (इहलोकांतील व परलोकांतील), मुनिधर्म व साधुधर्म याविषयी काही ठिकाणी उपदेशरूपाने, काही ठिकाणी कथारूपाने चर्चा केलेली आढळून येते. सूर्यप्रज्ञप्ति व चंद्रप्रज्ञप्ति इत्यादि ग्रंथांतून जैन-भौगोलिक-कल्पनांचें सार मिळतें. प्रकीर्णक व छेदसूत्र यामध्ये विशेषेकरून जैन मुनींचे नियम व प्रायश्चित्त यांचें निरूपण आहे नंदि व अनुयोगद्वारामध्ये जैन ज्ञानमीमांसा दिलेली आहे. या सर्व ग्रंथांतील शैली निरूपणात्मक आणि उपदेशात्मक अशीच आहे. तर्क व वादविवाद-पद्धती कमी प्रमाणात दिसून येते. साकल्याने पाहूं गेल्यास जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, परमाणुवाद, जीवांचे भेद, इंद्रियांचे विश्लेषण, आत्मा, मन, प्रमाण, नय, ज्ञान इत्यादीसंबंधी अनेक विचार आगमामध्ये इतस्ततः विखुरलेले दिसतात. संसार व मुक्तीची कल्पना पुष्कळ प्रसंगी वर्णिलेली आहे व त्या वेळेचे त्याचे भौगोलिक विचारहि ठिकठिकाणी आढळतात. आगमाचा मुख्य भर सयमी किंवा निवृत्त जीवनावर असून त्याला पोषक असे विधि-निषेध व आहार-विहारादीची चर्चा विपुल प्रमाणांत आगमांत आढळते.

संदर्भ-ग्रंथ : शूत्रिग, डब्ल्यू. : डी. लेहरे डर् जैनज (वॉलिन, १९३५).

आ. ने. उपाध्ये

जैन धर्मांतील तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, जैन धर्मांतील

जैनमत, ज्ञानशास्त्र : पहा : ज्ञानशास्त्र, जैनमत

जैनमत, तत्त्वज्ञान : पहा : तत्त्वज्ञान, जैनमत

जैनमत, तर्कशास्त्र : पहा : तर्कशास्त्र, जैनमत

जैनमत, दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय : पहा : दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय-जैनमत

जैनमत, धर्मतत्त्वज्ञान : पहा : धर्मतत्त्वज्ञान,
जैनमत

जैनमत, नीतिशास्त्र : पहा : नीतिशास्त्र, जैनमत

जैनमत, श्वेतांबर व दिगंबर संप्रदाय : पहा :
दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदाय-जैनमत

जैनमत, सत्ताशास्त्र : पहा : सत्ताशास्त्र, जैनमत

जैमिनि : पूर्वमीमांसासूत्राचे कर्ते या रूपाने जैमिनीची ख्याति आहे. परंतु त्याच्या चरित्राविषयी काहीच तपशील उपलब्ध नसल्यामुळे ते आम्हांस पौराणिक कथांमधील एखाद्या पात्राप्रमाणे होऊन वसले आहेत. आश्चर्य हे की, खुद्द सूत्रामध्येच जैमिनि ह्या नांवाचा उल्लेख पांच जागी सापडतो आणि एका ठिकाणी शबरस्वामीनी एका सूत्रातील पूर्वपक्ष कोणा एका जैमिनीच्या नांवावर मांडला आहे खुद्द सूत्रकारांनी मात्र तेथे तशा प्रकारचा नामनिर्देश केलेला नाही. असे म्हणतात की, बरील स्थळांपैकी चार स्थळांतील मते खुद्द सूत्रकारांची असून उरलेल्या दोन ठिकाणी उल्लेखिलेला जैमिनि हा मीमांसेचा एखादा पुरातन आचार्य असावा याशिवाय ज्योतिषविषयक सूत्र रचणारा आणखीहि एक जैमिनि होऊन गेला आहे.

जैमिनींचा काळ . जैमिनि याचा कालनिर्णय करण्यासाठी पुरेसा ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नाही जेंकोवीच्या मते ते इ. स. २०० पेक्षा अधिक प्राचीन असणे शक्य नाही, कारण की, याच सुमारास होऊन गेलेल्या नागार्जुन या बौद्ध विचारकाने प्रवर्तित केलेल्या शून्यवादाशी त्यांचा चांगला परिचय दिसून येतो. कीथ यांच्या मते ते इ. स. २०० पेक्षा उत्तरकालीन असणे शक्य नाही, परंतु अधिकांश विद्वानांचे आता असे मत बनले आहे की, ते इसवी सनाच्या कितीतरी आधी होऊन गेले असावेत. बहुधा ते इ. स. पूर्व ४०० मध्ये होऊन गेले असावेत. जेंकोवीचा युक्तिवाद जैमिनीपेक्षा त्यांचे भाष्यकार शबर यांनाच जास्त लागू पडतो. जैमिनि आणि बुद्ध (इ. स. पूर्व ६००) यांच्यात कालदृष्ट्या महदंतर असणे शक्य नाही. याचे कारण असे की, बुद्ध हा वैदिक कर्मकांडाचा पहिला प्रवळ असा विरोधक असून त्याला अनुयायीहि भरपूर लाभले होते आणि लागलीच त्याची प्रतिक्रिया म्हणून वैदिक धर्मधुरीणांना सघटित होण्याची, वैदिक कर्मकांडाचा नव्याने अर्थ लावण्याची आणि त्यांचे समर्थन करण्याची प्रेरणा मिळाली असली पाहिजे. बुद्धानंतरचा दोनशे वर्षांचा काल पूर्वमीमांसेच्या जैमिनिपूर्व रचनांचा उदय होण्यासाठी अगदी पुरेसा होता आणि असे म्हणण्यास हरकत नाही की, जैमिनिपूर्व रचना ह्या जैमिनीच्या रचनेपुढे अगदीच कामचलाऊ स्वरूपाच्या ठरल्यामुळे मागे पडल्या असाव्यात

मीमांसासूत्रे : जैमिनीची मीमांसासूत्रे म्हणजे एका विशिष्ट संप्रदायाचे सर्वसंग्राहक आणि सुसंबद्ध स्वरूपाचे केवळ सकलन होय. जैमिनि पूर्वसूरीच्या मताचा उल्लेख करतात ह्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. आता खात्रीपूर्वक असे म्हणावयास हरकत नाही की, जैमिनि यांची रचना इतकी अव्वल दर्जाची ठरली की, तिने एतद्विषयक पूर्वीच्या सर्व प्रयत्नांना मागे टाकले. ही सूत्रे बहुधा इ. स. पूर्वी २०० च्या

आसपास लिहिली गेली असावीत आता तर ती मीमांसादर्शनास पायाभूत होऊन वसली आहेत.

जैमिनीची सूत्रे वारा अध्यायात विभक्त आहेत. प्रत्येक अध्याय अनेक पादामध्ये विभक्त आहे. साधारणपणे हे पाद चार असले तरी हे नियमाने चारच असतील असे नाही. तीन अध्यायाना तर प्रत्येकी आठ-आठ पाद आहेत. एकूण सूत्रांची संख्या २५०० हून अधिक आहे. याशिवाय संकर्षकांड नावाचे आणखी चार अध्याय असल्याबद्दलचे उल्लेख आहेत; परंतु अद्यापि ते उपलब्ध झालेले नाहीत. या अवाढव्य ग्रंथाच्या प्रथमाध्यायाचा प्रथम पादच काय तो तत्त्वविचाराच्या दृष्टीने काहीसा महत्त्वाचा आहे. बाकी सर्व ग्रंथ यज्ञ आणि वेदार्थांचे नियम यांना वाहिलेला आहे. तर्कपाद नावाच्या या प्रथम पादांत धार्मिक कर्तव्यांचे स्वरूप आणि ते जाणून घेण्याचे साधन याचा ऊहापोह करण्यात आला आहे

संदर्भ-ग्रंथ : मिश्र, यू : ए क्रिटिकल विन्लिओग्रेफी ऑफ पूर्व-मीमांसा ('पूर्वमीमांसा इन इट्स सोर्सेस' या जी झाकृत ग्रंथांत समाविष्ट; बनारस, १९४२), रामस्वामी शास्त्री, व्ही. ए. ए. शॉर्ट हिस्टरी ऑफ पूर्वमीमांसाशास्त्र (प्रस्तावना, पृ. १-१९७, 'तत्त्वविदु' वाय वाचस्पति मिश्र, संपा. व्ही. ए. रामस्वामी शास्त्री या ग्रंथांत समाविष्ट; अन्नमलयनगर, १९३६).

गोवर्धन पी. भट्ट

जैमिनीय उपनिषद् : वस्तुतः हे उपनिषद् ब्राह्मण-ग्रंथातच समाविष्ट करावयास हवे. उपनिषदांतील अध्यात्मविचार, प्रतीक-पद्धती वगैरे जरी त्यांत दिसत असली, तरी त्यावरील ब्राह्मण-स्वरूपाची छायाहि तितकीच स्पष्ट स्वरूपांत दिसते; म्हणून याला जैमिनीयोपनिषद् ब्राह्मण असेहि म्हणण्यात येते. याच्या संकीर्ण व समावेशक स्वरूपाची कल्पना, प्रसिद्ध केनोपनिषद् याचा भाग म्हणून हे आलेले आहे यावरूनहि येईल

सामाचे महत्त्व : हे सामवेदाचे उपनिषद् असल्यामुळेच यात 'सामा'चे महत्त्व विशेष सांगितल्यासारखे दिसते कोणत्याहि देवतेचे ओंकाराशी तादात्म्य मानून नंतर शेवटी सामाशी तादात्म्य वारंवार सांगितल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि वस्तूचे वा समुदायाचे पाच भाग सांगून त्यांचे सामाच्या हिंकार, प्रस्ताव, निधनादि भागांशी तादात्म्य सांगितलेले दिसते; किंवा हे पंचविध विस्फेपण व विवेचन या उपनिषदाचे विचार-व-प्रतिपादन-पद्धतीचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

सामाचा आरोप करून केलेले विवेचन : ओंकार हा परम रस. त्यामुळे ब्रह्मप्राप्ति होते; सर्व जय, वैभवे प्राप्त होतात; हेंच अक्षराचे प्रतीक होय. चक्षुरूप, आदित्यपुरुष व विद्युत्-मधील परमपुरुष अशा तीन पुरुषांची कल्पना मांडून विद्युत्पुरुष हा 'सर्वरूप' असून त्याचे महत्त्व सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे आदित्य या विशेष देवतेचे महत्त्व-प्रतिपादन ठिकठिकाणी केलेले आहे. आदित्य हेच सर्वांचे अंतिम गन्तव्य असून रश्मीच्याद्वारा तो विश्वाला चैतन्य आणि जीवन देतो. त्यापासून सृष्टीमधील प्रथम तत्त्व 'जल' हे निर्माण झालेले आहे याचप्रमाणे आकाशाचेहि महत्त्व सांगून त्याचे इंद्राशी व सामाशी तादात्म्य सांगितलेले आहे. सामाचा आरोप करून विवेचन करण्याच्या पद्धतीचे एक उदाहरण म्हणून

पर्जन्याचे देतां येईल पर्जन्य हे एक साम असून पर्जन्यापूर्वीचे वादळ 'पुरोवात' हा 'हिकार' होय. अध्याचे मिसळणे हा 'प्रस्ताव' होय. गडगडाट होतो तो 'उद्गीथ' होय. विशेष स्वरूपाचा विद्युत्प्रकाश पडतो तो 'प्रतिहार' होय व शेवटी 'वृष्टी' मध्ये जे पर्यवसान होते ते 'निधन' होय. अशा रीतीने सर्वच सामाचा व त्याच्या पांच अवयवाचा आरोप करण्यांत आलेला आहे व तद्वारा महत्त्व सांगितलेले आहे. देवासुरांच्या संघर्षात जेव्हा मन, वाणी, चक्षु, श्रोत्रादींच्याद्वारा, ते 'उद्गान' करित होते तेव्हा असुरांनी त्यावर आक्रमण केलें, व म्हणूनच या इंद्रियांच्याद्वारा चांगले व वाईट असे दोन्हीही आपणांस अनुभवावे लागते, असा विचार आलेला आहे.

कृत्स्नदेवता . इतरत्र आपणांस ज्याप्रमाणे मानवाच्या इंद्रियांमधील श्रेष्ठत्वावरून संघर्षाची कथा मिळते, त्याप्रमाणे तीच कथा आधिदैविक स्वरूपात म्हणजे देवांच्या संदर्भात येथे आलेली आहे. वायु हा सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ असून त्याचे प्राण, ओम् व साम यांच्याशी एकरूपताहि सांगितली आहे. प्राणाचे महत्त्व वारवार सांगण्यांत आलेले असून, ती पाप, पुण्य, मृत्यु वगैरेच्या पलीकडील देवता आहे, असें तिचें वैशिष्ट्य सांगितले आहे. या उपनिषदांत आलेली 'कृत्स्न' देवतेची कल्पनाहि अशीच उल्लेखनीय आहे. एकच देवता 'सर्व-कृत्स्न' असून वाकीच्या 'असर्व' आहेत; व म्हणून त्या तिच्यांत अंतर्भूत झालेल्या आहेत. संवर्ग-विद्येला जवळचा असा हा विचार आहे. वायु व प्राण याच या 'सर्व' देवता होत असे मत व्यक्त केलें आहे. ब्रह्मलोकापर्यंत जाणाऱ्या जीवाचे अनुभवहि भिन्नभिन्न स्थानांवरील थोडक्यांत पण उद्बोधक रीतीने दिलेले आहेत. छांदोग्यांतील कल्पनेप्रमाणे येथेहि पुरुषजीवनावर यज्ञाची कल्पना करून त्याची तीन स्तवनेहि सांगितलेली आहेत. सविता-सावित्रीच्या विवेचनेने उपनिषद् संपविलेलें आहे.

यावरून या उपनिषदातील विचारांची व विचार-पद्धतीची कल्पना येईल. सर्वसामान्यपणें 'साम'-दृष्टीने केलेला विचार व वायु-प्राण ही सर्वश्रेष्ठ देवता, 'कृत्स्न'-देवता हा या उपनिषदाचा निर्णय असें या उपनिषदाचें सार सांगतां येईल. ब्राह्मण-ग्रंथ व उपनिषद्-वाङ्मय यांच्या स्वरूपावर व संवधावर मनोरंजक प्रकाश टाकणारे उपनिषद् म्हणून याचे महत्त्व विशेष आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, र. द. संपा. : अष्टादश-उपनिषद; खं. १ (पुणे, १९५८).

व्यं. गो. माईणकर

जो अँ कि म, एच. एच. [जोअँकिम, हॅरॉल्ड हेन्री (१८६६-१९३८)] : हा १९१९ ते १९३८ पर्यंत ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत तर्कशास्त्राचा प्राध्यापक होता. जरी त्याने महत्त्वाचे असें फारसें लिखाण केले नसले, तरी विद्यार्थ्यांच्या वन्याच पिढ्यांवर त्याने स्वतःच्या विवेचक बुद्धिसामर्थ्याने चांगलीच छाप पाडली.

लॉजिकल स्टडीज (१९४८) : या ग्रंथांत त्याने अध्यात्मवादी तर्कशास्त्राचें विवेचन केलें आहे. या ग्रंथांत त्याने 'उपस्थित विषयाच्या' (गिन्हन) परिकल्पनेची आलोचना केली आहे; आणि रसेल व देकार्त ह्या दोघांच्यावर आपल्या समीक्षेची तोफ डागली आहे. दोघांचेहि

आपापल्या परीने असे म्हणणे आहे की, सत्य प्रत्यक्ष व स्वयंप्रकाश आहे ह्याउलट जोअँकिम ह्याने जोरदारपणें असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, कोणतेहि विधान हे संपूर्णपणे सत्य नसते. ते ज्या विचारप्रणालीशी निगडित आहे, तिचे सम्यक् परिज्ञान होण्यास जेव्हा मदत होते तेव्हा ते सत्य असते. तसे नसल्यास ते असत्य असते.

दि नेचर ऑफ रूथ (१९०६) . ह्या ग्रंथात जोअँकिमने वैचारिक सुसंगतीलाच (कोहीरन्स) सत्याचा निकष मानला आहे. सुसंगतीचा अर्थ स्पष्ट व तर्कशुद्ध पद्धतीने विचार करणे असा असून त्यांतील आशयाच्या विविध घटकाना एका सूत्रांत निबद्ध करण्याची तिच्यांत प्रवृत्ति दिसून येते. वैचारिक सुसंगतीलाच 'अर्थपूर्ण अवयवी' (सिग्निफिकंट होल) असें म्हणावें लागेल हा अवयवी सुसंबद्ध व एकात्म असा अनुभव असून तो परिपूर्ण (सेल्फ-फुल्फिल्ड) असतो; आणि आत्मपरिपूरक (सेल्फ-फुल्फिलिंग) पण असतो उदा — २ + २ = ४ हें विधान विगारीच्या मुलाच्या व व्युत्पन्न गणितज्ञाच्या तोडूनपण ऐकतो; परंतु ह्या दोघांच्या विधानात सत्याचे प्रमाण वेगवेगळे असतें. विगारीच्या मुलाला स्वतः केलेल्या विधानाच्यापलीकडे विशेष काही माहीत नसल्यामुळे त्यावरून उलट-मुलट प्रश्न केले असतां तो गोधळतो; पण व्युत्पन्न गणितज्ञाचें तसे नसते. तो ह्या विधानाला सध्यासिद्धान्तावर अधिष्ठित अशा गणितीय विचारप्रणालीशी निगडित करून ते तिच्याशी कसे सुसंगत आहे हे दाखवून देतो; व त्याच विधानांत किती खोल अर्थ आहे हें पटवून देतो. अशा प्रकारें जसजशी आध्यात्मिक अनुभवांत सुसंगतीमुळे वैचारिक एकात्मता वाढत जाते, तसतसा सत्याचा विकास होत जातो ह्या विकासाचे परम ध्येय म्हणजे सुसंबद्ध व सुसंगत अशी विचारप्रणाली होय हे म्हणताना जोअँकिमने हेगेलीय तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला आहे, पण त्याने त्याचे समर्थन केवळ तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने केले आहे. दार्शनिक दृष्टिकोणातून पाहिले असतां ही विचार-प्रणाली अत्यंत दोषपूर्ण आहे हें दाखविण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. अध्यासांत आपणास ह्याची प्रचीती मिळते. जेव्हा रज्जूच्या ठिकाणी सर्पाचा आभास होतो, तेव्हा आपल्याला तो सत्यच आहे असे वाटतें. तो अध्यास असेपर्यंत प्रत्यक्ष सर्प असतांना आपल्या मनांत जसा गोंधळ होतो, तशीच आपली तारांवाळ होते अध्यास नाहीसा झाल्यावर मात्र आपले डोळे उघडतात. हे जरी खरे असले तरी अध्यासाच्या वेळीं आपल्याला जे दुःख होते, (कधीकधी तर अशा प्रसंगी भीतीमुळे हृदयक्रिया थांबून मरणपण ओढवते), त्याची मात्र सुसंगति-तत्त्वाद्वारे व्याख्या करता येत नाही सत्यात असत्याचा लोप होतो हें जरी तर्क-शास्त्राच्या दृष्टीने मान्य केले, तरी असत्यात जो 'दंग' असतो व त्यामुळे वास्तविक जीवनांत खून, मारामाऱ्या, युद्ध इत्यादि जीं दुःखें निर्माण होतात त्यांचा मात्र लोप होत नाही. ह्या खडकावर आपटून सर्वोच्च आदर्शवादाची छकले उडतात, असे जोअँकिम म्हणतो.

ना. वि. जोशी

जोड, सी. ई. एम. (जन्म १८९१) . या ब्रिटिश तत्त्वज्ञाचें शिक्षण ऑक्सफर्ड विद्यापीठांत झालें. लंडन येथील वर्वॅक महाविद्यालयांत त्यांनी अध्यापन केलें आणि तेथेच ते अनेक वर्षे तत्त्वज्ञान विभागाचे अध्यक्ष होते.

सामान्य भूमिका : सर्जनशील तत्त्वज्ञ होण्यापेक्षा तत्त्वज्ञान लोकप्रिय करण्यांत त्यांनी जें यश मिळविले त्यामुळेच जोड अधिक ख्यातनाम आहेत त्यांनी विविध विषयावर अनेक ग्रंथ लिहिले. त्याच्या ग्रंथांची भाषा विद्यार्थ्यांना सहज समजू शकेल अशी सोपी परंतु ओघवती आहे; तथापि जोड गंभीर आणि सर्वस्वी नावीन्यपूर्ण विचारवंतहि नाहीत अथवा तत्त्वज्ञानांतील वैशिष्ट्येकरून प्रत्यक्ष वादात्मक आणि वैश्लेषिक अत्याधुनिक पंथाचें त्याचें ज्ञानहि सखोल आणि मुसुक्ष्म नाही

ज्ञानशास्त्र : त्यांच्यावर रसेल यांची काही प्रमाणांत छाप पडली असली, तरी या छापेमुळे ते तर्कज्ञहि झाले नाहीत अथवा वैश्लेषिक तत्त्वज्ञहि झाले नाहीत. त्यांनी विविध स्तरांवर तत्त्वज्ञानात्मक विविध मते स्वीकारली. ज्ञानशास्त्रात त्याचा दृष्टिकोण सामान्यतः वास्तववादात्मक आहे. एके काळी जातीच्या (सामान्यांच्या) आणि सत्य, शिवत्व, सौंदर्य यासारख्या मूल्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वावर त्यांचा विश्वास होता. त्यानंतर त्यांनी नव-वास्तववादी ज्ञानशास्त्र स्वीकारले. रसेल यांनी आपल्या तार्किक अणुवादात केल्याप्रमाणे जोड यांनी रसेलकडून प्रभावित होऊन त्याच्या मताप्रमाणे ज्ञानाचे आणि सद्वस्तूचे सोप्यात सोपे घटक कोणते ते सांगण्याचा प्रयत्न केला. यानुसार त्यांनी भौतिक वस्तूचे स्वरूप इन्द्रियवृत्तीच्या आणि बोधावस्थेचें स्वरूप वेदने आणि प्रतिमा याच्या भाषेत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी त्यापुढे जाऊन असे मत मांडले की, इन्द्रियवृत्ति त्याच्या अस्तित्वासाठी आकलित होण्यावर अवलंबून राहत नाहीत. त्या मनाशिवाय स्वतंत्र असून मनाने आकलित होतात.

सत्ताशास्त्र : जोड सत्ताशास्त्रात प्राणवादाचा पुरस्कार करतात. त्याचें असे मत आहे की, प्राणस्वरूपी प्रेरणा अस्तित्वांत असून तिचा आविष्कार आणि कार्य म्हणजेच उत्क्रांति होय. त्यांचा हेतुवादावर आणि वैश्विक प्रक्रियेमागच्या नित्यस्वरूपी सद्वस्तूवर विश्वास असावा असे वाटते. त्यांनी प्राणवादाच्या आधारावर नीतिशास्त्र आणि ईश्वरशास्त्रहि स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : जोड, सी. ई. एम. : फिलॉसफी ऑफ कॉमनसेन्स (लंडन, १९१९; न. आ. १९३३); — : इंट्रोडक्शन टु मॉडर्न फिलॉसफी (लंडन, १९२४); — : गाइड टु फिलॉसफी (लंडन, १९३९); — : ए क्रिटिक ऑफ लॉजिकल पॉझिटिव्हिझम (लंडन, १९५०); — : दि रिकव्हरी ऑफ विलीफ (लंडन, १९५२).

राजेंद्र प्रसाद

जोन्स, एच (जोन्स, सर हेन्री, १८५२-१९२२) : एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये काही मनीषी तत्त्वज्ञांनी काट व हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न केला. अशा माणसामध्ये बोझांके, केअर्ड वधुद्वय आणि ग्रीन यांचा समावेश होतो. या लोकानी जो विचारसमन्वय प्रस्तुत केला, त्याचें नाव 'नवहेगेलवाद' होय. जोन्स याच पंथापैकी होता. त्याच्यावर मुख्यतः एडवर्ड केअर्डच्या तत्त्वज्ञानाचा बराच प्रभाव पडलेला दिसतो.

नव-हेगेलीय संप्रदाय : नव-हेगेलीय संप्रदायाच्या मुख्य दोन धारणा आहेत. त्यापैकी पहिली ही की, परंपरागत धर्म व भौतिक विज्ञान

यांच्यातील विरोध नाहीसा करता येतो; पण त्यासाठी आपल्याला धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा आश्रय घ्यावा लागेल. या धार्मिक तत्त्वज्ञानाद्वारे असे दाखवून देता येईल की, शास्त्र व धर्मातील वरवर विरोधी दिसणारी तत्वे आध्यात्मिक जीवनाच्या परम आदर्शमार्फत मुसगत करता येतात; कारण अशा आदर्शमय अनुभवांत निरपवादात्मक वैज्ञानिक नियमदेखील आध्यात्मिक जीवनाला पोषक असतात व त्यामुळे ते सुद्धा आध्यात्मिकच असतात, असे दाखवून देता येईल. नव-हेगेलीय संप्रदायांतील दुसरी धारणा अशी की, धर्म व विज्ञान यांचा समन्वय करतांना जो अनुभव आपणांस येतो त्याचा हळूहळू विकास होत असतो; व ज्या तत्त्वांमुळे या दोघांची सर्वोच्च एकता निर्माण होते, ते तत्त्व वैश्विक व आध्यात्मिक स्वरूपाचे असल्यामुळे, या विश्वाचाच एक भाग जो मानव त्यांतदेखील त्याचा सारखा आविष्कार होतो. या आध्यात्मिक तत्त्वाची जसजशी तीव्रतर जाणीव होत जाईल, तसतसा आपल्या जीवनांत उठाव येऊन त्यांत परिपूर्णता व समृद्धीची भावना निर्माण होऊ लागेल. हा उच्च अनुभव घेतांना आपल्याला क्षुद्र स्वार्थाचा त्याग करून कधीकधी मरणसुद्धा पत्करावें लागतें; पण अशा मरणाने मानवाची आध्यात्मिकता नष्ट होत नसून तिला जास्त उजाळाच मिळतो. शेवटी ज्या माणसाने स्वार्थाचा होम केला आहे अशा माणसाला त्याच्या आध्यात्मिक मूल्यांतील दृढ श्रद्धा व विश्वास यामुळे अमरता प्राप्त होते. हेन्री जोन्सने या मताचा पुरस्कार स्वतःच्या तत्त्वज्ञान-विषयक ग्रंथांत तर जोरदारपणे केलाच आहे, शिवाय ब्राउनिंग व टेनिसन या विख्यात कवींवर टीकाग्रंथ लिहून त्यांच्या अध्यात्मपर काव्याचें अतिशय मार्मिक पद्धतीने रसग्रहण केलें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : जोन्स, एच. : आयडिऑलिझम अँड ए प्रॅक्टिकल क्रीड (ग्लासगो, १९०९); — : ए फेथ दॅट एन्क्वायर्स (लंडन, १९२२).

शि. ना. जोशी

जोशी, ना. वि. : मध्यप्रदेशांतील वडवाय गावी १९११ साली जन्म. १९२७ मध्ये मॅट्रिक उत्तीर्ण झाल्यावर १९३७ पर्यंत 'काशी हिंदु विश्वविद्यालय' येथे महाविद्यालयीन शिक्षण मी पुरें केलें त्यानंतर १९४२ पर्यंत मध्यप्रदेशांतच राहून राष्ट्रीय व शैक्षणिक कार्य केले. १९४२ पासून ते आतापर्यंत मुंबई येथील 'रामनारायण रुइया महाविद्यालयांत' तत्त्वज्ञानविभागाचे प्रमुख म्हणून काम मी करित आहे.

माझ्या तत्त्वचिंतनाचा सारांश असा : तर्कशास्त्राधिष्ठित पाश्चात्य तत्त्वप्रणालीत सत्तेच्या सर्जनशीलतेची तशीच एकात्मतेची सम्यक् उपपत्ति आढळत नाही व हे स्वाभाविकच आहे; कारण विचारक्रियेचे स्वरूप द्वैताधिष्ठित तसेच स्थिरबोधात्मक असते. सच्छक्तीशी भावनेच्याद्वारे एकरूप झाल्यानेच तिच्या स्वरूपाचा शोध घेणे शक्य होईल. माझ्या व्यक्तिविधायक सत्ताशास्त्राचा हाच गाभा आहे. सत्तेत सर्जनशक्ति असल्यामुळे ती अव्यक्तांतून व्यक्तीची सृष्टि करूनच स्वतःचा आविर्भाव करते. सत्तेचे सर्वच प्रस्फुरण एकसारखे नसून त्यांत उत्तरोत्तर प्रकर्षच आढळतो. ज्या प्रस्फुरणांत सत्तेचा आविर्भाव अतिसूक्ष्म असतो, त्यालाच आपण अणुशक्ति म्हणतो; परंतु जेव्हा तेंच प्रस्फुरण बलवत्तर होते, तेव्हा त्यातून प्राणशक्तीचा आविर्भाव होतो व तीच सत्ता जेव्हा स्वतःला सर्वांशाने व्यक्त करते, त्या वेळीच तिच्यांतील

देशभक्ति, धर्म, नीति, ललितकलांतून व्यक्त होणाऱ्या आध्यात्मिकतेचा आविर्भाव होतो अशा प्रकारे अणुशक्ति, प्राणशक्ति व आध्यात्मिकता ह्या एकाच अव्यक्त सत्तेच्या व्यक्तिविधायक क्रियेचे विविध आविर्भाव आहेत.

सत्तेची क्रिया ही व्यक्तिविधायकच कां ? : ह्या प्रश्नाचें उत्तर हेच की, व्यक्तिमत्त्व हें सत्तेच्या सर्जनशक्तीवर आधारलेले असते. ज्यात सच्छक्तीचा आविर्भाव कमी ते व्यक्तिमत्त्व निम्नकोटीचें असून, ज्यांत तीच शक्ति सर्वाधिक अंशाने प्रस्फुरण झाली असेल, ते व्यक्तिमत्त्व सर्वोच्च कोटीचें असते. सर्वोच्च व्यक्तिमत्त्वांतूनच आपणांस ईश्वरीय अनुभव होतो; कारण त्यांतच सच्छक्तीचा प्रकर्ष साधला गेल्याने सत्य, शिव व सुंदर ह्या सर्वोत्तम आध्यात्मिक मूल्याची आपणास उपलब्धि होते.

तर्काचा संबंध केवळ व्यक्त जगाशी असतो, म्हणून व्यक्तीरूपाचे कोटिक्रम लावताना तर्कशास्त्राची आपणांस मदत होते; किंबहुना मानवासारख्या व्यक्तीला आपले व्यक्तिमत्त्व प्रकर्षाप्रत कसे पोचवावे ह्याचें ज्ञानहि तर्कशास्त्रातून मिळू शकते; परंतु तर्काला जोपर्यंत सच्छक्तीचा आधार नसेल तोपर्यंत त्यातून अस्तित्वविषयक कसलेहि कार्य संपन्न होऊ शकणार नाही, म्हणूनच अस्तित्वाचें आकलन करण्यासाठी तर्काचा आश्रय न घेतां सत्तात्मक दृष्टिकोणाचा अवलंब करणे अपरिहार्य असते व्यक्तीच्या अंतरंगांतील सच्छक्तीच्या प्रस्फुरणाशी तादात्म्य पाळून निर्माण झालेल्या भावनेच्या द्वारेच सच्छक्तीचे आकलन करता येतें ह्या भावनेनेच पिडाची ब्रह्मांडाशी एकात्मता साधता येते. ज्या प्रमाणांत ही एकात्मता अधिकाधिक दृढ व तीव्र होत जाईल त्या प्रमाणांत व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होत जाऊन त्यात सुसंगति वाढत जाते. निसर्ग, समाज व आध्यात्मिक जगत् ही अनुक्रमे ब्रह्मांडाशी व्यक्तीचे सामंजस्य वाढविण्यासाठी महत्त्वाचीं साधने आहेत. त्याचा यथोचित उपयोग करून सच्छक्तीशी भावनेद्वारे एकरूप झाल्यानेच व्यक्तिमत्त्वास परिपूर्णता प्राप्त होते व त्याची परिणति परमानंदात होते.

संदर्भ-ग्रंथ : जोशी, एन. व्ही. : हिस्टरी ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी, (मुंबई, १९५७; आ. २, १९६४), — . इसेन्शियल्स ऑफ फिलॉसफी (मुंबई, १९६४).

ना. वि. जोशी

ज्ञानतत्त्वे (विचार-नियम) : ज्ञानतत्त्वे म्हणजे काय ? सर्व प्रकारच्या सामान्य ज्ञानसंपादक वैचारिक प्रक्रियाचें आदर्श-मूलक नियंत्रण करणाऱ्या मूलभूत, सर्वसामान्य, मौलिक नियमाना ज्ञानतत्त्वे वा विचार-नियम असेहि म्हटले जाते.

ॲरिस्टॉटेलियन तर्कशास्त्रांत मूलभूत व सर्वसामान्य तार्किक किंवा वैचारिक नियम तीन सांगितले आहेत : (१) आत्मैक्यनियम, (२) अव्याघात नियम, आणि (३) विमध्यनियम.

विचारांची व्यक्त स्वरूपे 'विधाने' असल्यामुळे व या विधानाचे अवयव 'पदे' असल्यामुळे ह्या नियमांचें सिद्धान्तन वा निवेदन हेहि पदे व विधाने अशा उभय प्रकारांनी करता येते.

आत्मैक्य-नियम : या नियमाचें मूलाधार तार्किक तत्त्व म्हणजे विचारात व चर्चेत प्रत्येक विचाराचें आत्मैक्य अभंग व स्थिर राहिले पाहिजे. एका विचाराची दुसऱ्या विचाराशी गल्लत किंवा घोटाळा होता कामा नये. 'विचार-स्थैर्य' हे या नियमाचें सार आहे व 'विचार-स्थैर्य' राखले पाहिजे' हा या नियमाचा आदेशक संदेश आहे. विचाराचे स्थैर्य हा सर्व तार्किक विचारांचा पायाच होय.

ह्या नियमानुसार विचार व चर्चा ह्यांच्या संदर्भात कोणत्याहि अवस्थेत वापरलेल्या पदाचे अर्थ, आशयांचे किंवा संकल्पनांचे अभिन्नत्व म्हणजेच 'आत्मैक्य' कायम टिकले पाहिजे. त्याचप्रमाणे उपयोजिलेल्या विधानाचे आशय, अर्थ, अभिप्राय, त्या चर्चा-संदर्भात स्थिर, अभंग व अभिन्न राहिले पाहिजेत, म्हणजेच पदाचा एकच एक अर्थ सतत कायम राहिला पाहिजे. 'क' हा सतत 'क'च राहिला पाहिजे. 'न - क' हा सतत 'न - क'च राहिला पाहिजे. विधानदृष्ट्या असे म्हणता येईल की, एकदा केलेले विधान सतत स्थिर राहिले पाहिजे. 'जर क हा ख असेल तर क हा सतत ख च राहिला पाहिजे' किंवा 'जर क हा न - ख असेल तर क हा सतत न - ख च राहिला पाहिजे.' व्यावहारिक संदर्भातील उदाहरण घेऊन स्पष्ट करावयाचे झाल्यास असे म्हणतां येईल की, 'राष्ट्र' या पदाचा अर्थ जर एकदा 'आत्मीयतेच्या भावनेने एकत्रित झालेला लोकसमूह' असा स्वीकारला असेल, तर त्याच चर्चा-वा-विचार-संदर्भात, 'राष्ट्र' या पदाचा अर्थ 'समानवशी लोकसमूह' असा स्वीकारता येणार नाही. 'भारत अहिंसावादी राष्ट्र आहे' असे विधान केल्यानंतर त्याच विचार-संदर्भात 'भारत एखाद्या प्रदेशाचा लष्करी तावा घेऊ शकेल' असे विधान करतां येणार नाही. तसें केल्यास विचार-स्थैर्य नष्ट होईल, म्हणजेच आत्मैक्य-नियमाचे उल्लंघन होईल.

अव्याघात-नियम : या नियमानुसार 'परस्परविरोधी' किंवा 'परस्परव्याघाती' विचार हे 'परस्परव्यावर्तक' व 'सहभाव-असम' असतात, त्यामुळे ते 'एकाच वेळी खरे' असू शकत नाहीत.

विचारात किंवा चर्चेत मूळ स्वीकारलेल्या अभिप्रेत विचाराचा 'विरोध' किंवा 'व्याघात' होता कामा नये. अभिप्रेत विचार 'स्वतःशी अविरोधी' किंवा 'स्वतःशी अव्याघाती' राहिला पाहिजे. 'स्वीकृत विचाराच्या विरोधाचा व व्याघाताचा निरास' हे या नियमाचें सार आहे; व 'मूळ स्वीकृत विचाराच्या विरोधी व व्याघाती विचाराचा त्याग केला पाहिजे,' हा या नियमाचा आदेशक संदेश आहे. 'स्वीकृत-विचार-विरोध-व्याघाताचा त्याग' हा नियमसुद्धा सर्व तार्किक विचाराचा पाया होय

ह्या नियमानुसार कोणत्याहि पदाच्या मूळ किंवा पूर्वस्वीकृत अर्थाशी विरोधी किंवा व्याघाती असलेला अर्थ चर्चा-संदर्भात नंतर केव्हाहि स्वीकारतां येणार नाही 'क' हा कधीहि 'न - क' होणार नाही. 'न - क' कधीहि 'क' होणार नाही. 'क' हा कधीहि 'ख' व 'न - ख' दोन्ही एकाच वेळी असणार नाही.

विधानदृष्ट्या असे म्हणता येईल की, एकदा केलेल्या विधानाचा नंतर केव्हाहि विरोध किंवा व्याघात त्या चर्चा-संदर्भात करू नये. एखाद्या विधानाच्या विरोधी किंवा व्याघाती विधानाचा त्याग केला पाहिजे. 'क हा ख आहे' व 'क हा न-ख आहे' ही दोन्ही विधाने एकत्र

खरी असणार नाहीत. त्यापैकी एकू खोटे असले पाहिजे. जर क हा ख असेल तर क हा केव्हाहि न-ख असणार नाही.

व्यावहारिक उदाहरणाने स्पष्ट करावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, 'आत्मीयतेच्या भावनेने एकत्र झालेला लोकसमूह' व 'समानवर्गी लोकसमूह' असे 'राष्ट्र' या पदाचे विरोधी अभिप्रेत अर्थ एकत्र स्वीकारता येणार नाहीत तसे झाल्यास विचारांत सुसंगति राहणार नाही तसेच " भारत हे अहिंसावादी राष्ट्र आहे " असे विधान केल्यानंतर " भारत एखाद्या प्रदेशाचा लष्करी ताबा घेऊ शकेल " असे पहिल्या विधानाशी विरोधी व्याघाती विधान करता येणार नाही. ही दोन्ही विधाने एकत्र खरी असू शकणार नाहीत. त्यापैकी एक विधान खोटे असले पाहिजे. अशी व्यवस्था न स्वीकारल्यास विचार व्यक्त करणाऱ्या पदामध्ये व विधानामध्ये आत्म-संगति उरणार नाही.

विमध्य-नियम - या नियमानुसार 'परस्पर-व्याघाती' विचार हे परस्पर व्यावर्तक असल्याने ते जसे एकत्र सत्य असू शकत नाहीत, त्याचप्रमाणे ते 'समग्रसदभ्यव्यापक' किंवा 'समष्टिव्यापक' असल्याने एकत्र खोटेहि असू शकत नाहीत

ह्या नियमामध्ये फक्त व्याघातसवधाचाच विचार अंतर्भूत होतो विरोधसवधाचा नाही कोणत्याहि मूळ त्याग केलेल्या विचाराचा व्याघाती विचार स्वीकारला पाहिजे, असा या नियमाचा आदेश आहे. 'त्यक्त विचाराच्या व्याघाताचा स्वीकार' हे या नियमाचे सार आहे. दोन व्याघाती पदे वा विधाने यांचे जसे एकत्र 'अस्तिविधेयन' करता येत नाही, त्याचप्रमाणे त्याचे एकत्र नास्तिविधेयनहि होत नाही दोहोपैकी एकाचा स्वीकार अपरिहार्यपणे करावा लागतो व्याघाती पदाच्या विधानाच्या एकत्र अस्तिविधेयनाची अशक्यता व एकत्र नास्तिविधेयनाची अशक्यता यामध्ये अन्य तिसरा पर्याय किंवा मध्यम-मार्ग उपलब्ध नाही, असा या विचारनियमाचा अभिप्राय आहे

पददृष्ट्या असे म्हणता येईल की, पदाच्यापूर्वी न स्वीकारलेल्या अर्थाचा व्याघाती अर्थ स्वीकारला पाहिजे. 'क' हा 'ख' किंवा 'न-ख' यापैकी एक असला पाहिजे.

विधानदृष्ट्या असे म्हणता येईल की, एकदा नाकारलेल्या विधानाच्या व्याघाती विधानाचाच स्वीकार विचार-सदर्भात करता येईल. " क हा ख आहे, " व " क हा न-ख आहे. " यापैकी कोणते तरी एक व एकच विधान खरे असले पाहिजे.

व्यावहारिक उदाहरणाने स्पष्ट करावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, 'आत्मीयतेच्या भावनेने एकत्र झालेला लोकसमूह' व 'समानवर्गी लोकसमूह' असे 'राष्ट्र' या पदासाठी दोन व्याघाती पर्याय स्वीकारले, तर ते जसे एकत्र खरे असू शकणार नाहीत, तसेच ते खोटेहि असू शकणार नाहीत. एकाचा त्याग केल्यास दुसऱ्याचा स्वीकार केलाच पाहिजे अन्य मध्यम-पर्याय उपलब्ध नाही.

त्याचप्रमाणे एखाद्या विचारसंदर्भात ' भारत हे अहिंसावादी राष्ट्र आहे ' हे विधान नाकारले तर त्याच्या व्याघाती विधानाचा म्हणजेच ' भारत एखाद्या प्रदेशाचा लष्करी ताबा घेऊ शकेल ' ह्या विधानाचा स्वीकार केलाच पाहिजे. दोन्ही विधानांचा 'एकत्र अस्वीकार' करता येणार नाही. व्याघाती विधाने परस्परव्यावर्तक

व समष्टिव्यापक असल्याने एखाद्या विचारसंदर्भात त्यांचा एकत्र अस्वीकार तार्किकदृष्ट्या युक्त ठरत नाही; व एकत्र स्वीकारहि युक्त ठरत नाही एका विधानाचा स्वीकार व दुसऱ्या विधानाचा अस्वीकार हेच पर्याय मान्य करावे लागतात. अन्य मध्यम पर्याय उपलब्ध नाहीत.

लायब्रिजचा पर्याप्त हेतु-नियम : ॲरिस्टॉटेलियन तर्कशास्त्रांत अंतर्भूत असलेल्या बरील तीन मौलिक विचार-नियमांत अठराव्या शतकातील लायब्रिज या जर्मन तत्त्वज्ञाने चौथ्या नियमाची भर घातली. तो 'पर्याप्त-हेतु-नियम' होय.

ह्या नियमानुसार 'जे काही आहे, ते आहे तसेच आहे, ते इतर कसेहि नाही, यास नेहमी काहीतरी पर्याप्त हेतु (पुरेसा आधार किंवा कारण) असला पाहिजे. '

या नियमाचे उपयोजन दोन सदर्भात होतें : (१) सृष्टीतील वस्तु, व्यक्ति, घटना किंवा घटितें, आणि (२) त्यासबंधीची वैचारिक तार्किक विधानें.

पहिल्या सदर्भात 'पर्याप्त हेतु-नियम' म्हणजेच 'कारण-कार्य-सिद्धान्त' होय. प्रत्येक सृष्ट घटनेस पुरेसे कारण असले पाहिजे. सृष्टीत चमत्कार, योगायोग, यादृच्छिक घटना घडत नाहीत. प्रत्येक सृष्ट घटनेस काहीतरी पुरेसे कारण असतें. कारणाशिवाय कार्य निर्माण होत नाही ह्याचाच अर्थ विगमनात्मक तर्कशास्त्र, वैज्ञानिक सशोधन-पद्धती यांचा तात्त्विक आधार म्हणून किंवा विज्ञानाची मौलिक श्रद्धा म्हणून स्वीकारण्यात येणाऱ्या कारण-तत्त्वासच पर्याप्त हेतु-नियम असे त्या सदर्भात म्हणता येईल.

त्याचप्रमाणे, विचारांतील प्रत्येक सत्य, प्रमाणयुक्त विधानाच्या विचाराच्यामार्गे पर्याप्त असा तार्किक-प्रमाणाचा आधार (योग्य व पुरेसा पुरावा) असला पाहिजे, असा या संदर्भात पर्याप्त हेतु-नियमाचा अर्थ होईल. प्रत्येक तार्किक-विधानास, विचारास, निष्कर्षास पुरेसा, युक्त, आधार, पुरावा, प्रमाण हवे असा या नियमाचा आदेश आहे. निष्कर्ष हा युक्ताधारित असावा आणि त्यामध्ये प्रमाणाचे अतिक्रमण होऊ नये, असाच या नियमाचा अभिप्राय आहे.

लायब्रिजच्या ह्या नियमाचा वैज्ञानिक, विगमनात्मक संदर्भात कारणतत्त्व म्हणून जो अर्थ स्वीकारला जातो, त्या अर्थाने पर्याप्त-हेतु-नियमास आकारिक व आदर्शक स्वरूपाचा मौलिक विचार-नियम म्हणता येणार नाही. कारणतत्त्व हें विगमनाचें गृहीततत्त्व आहे. त्याला विचार-नियमांना असलेला स्वयंसिद्ध तत्त्वाचा दर्जा प्राप्त होणार नाही.

मात्र 'सर्व तार्किक-विचार हा पर्याप्त पुराव्यावर आधारलेला, प्रमाणित विचार असला पाहिजे,' हा पर्याप्त हेतु-नियमाचा अर्थ स्वीकारला, तर तर्कशास्त्राने स्वीकारलेल्या विचार-प्रामाण्याच्या सर्वसामान्य मौलिक तत्त्वाशी तो एकरूप असल्याने, त्यास तार्किक विचाराचें मूलभूत नियामक तत्त्व म्हणून मान्यता देता येईल

हॅमिल्टनचें स्फुटभाषाभिव्यक्तीचें गृहीततत्त्व : बरील चार नियमांशिवाय हॅमिल्टन या एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिश तर्क-पंडिताने 'स्फुटभाषाभिव्यक्तीचें' तत्त्व मौलिक विचारनियम म्हणून स्वीकारलें आहे.

“ जे जे विचारांत अस्फुटपणे अंतर्भूत असेल, ते तें तर्कचिकित्सेसाठी भाषेत स्फुटपणें व्यक्त करून घेण्याचे तार्किकास स्वातंत्र्य आहे ” असे या नियमाचे स्वरूप विशद करता येईल.

तर्कशास्त्र हें आकारिक शास्त्र असल्याने विचाराच्या भाषिक अभिव्यक्तीची आकारिक व आदर्शक चिकित्सा त्यांत घडते. त्यासाठी विविध प्रकारच्या भाषिक अभिव्यक्तीमधील अभिप्रेत, अंतर्भूत असणारा शुद्ध विचार तर्कचिकित्सेसाठी स्पष्ट करणें युक्तच ठरते. अस्फुट असणारा विचार मुस्पट, नि सदिग्ध, तार्किक स्वरूपांत माडला गेल्यास, त्याची तार्किक चिकित्सा व मूल्यमापन सोपिस्कर ठरते.

मात्र भाषिक रूपान्तरण-प्रक्रियेस असे महत्त्व असले, तरी तर्क-शास्त्राचा सवध अर्थाशी जास्त असतो, भाषिक अभिव्यक्तीणी नव्हे. म्हणूनच हॅमिल्टनच्या तत्त्वास साहाय्यकारी तार्किक तत्त्व म्हणून मान्यता देता आली तरी त्यास मौलिक विचार-नियम म्हणतां येणार नाही.

ज्ञानतत्त्वे वा विचार-नियमांचें स्वरूप व दर्जा : आत्मैक्यनियम, अव्याघात-नियम, विमध्य-नियम व पर्याप्तहेतु-नियम हे सार्वत्रिक, मूलभूत व मौलिक विचार-नियम होत. ते अपरिहार्य, स्वयंसिद्ध, अनुभव-निरपेक्ष वा अनुभवपूर्व आहेत. सर्वच वैचारिक प्रक्रियांची ती तात्त्विक अधिष्ठानें होत ही तत्त्वे बौद्धिकदृष्ट्या अनिवार्य, अत्याज्य म्हणून अवश्य स्वरूपाची असतात. त्यांची स्वतंत्रपणे सिद्धता करणे शक्य नसतें व आवश्यक नसते; कारण सर्व वैचारिक सिद्धीची ती प्राणभूत विचार-तत्त्वे असतात. त्यांचें केवळ निवेदन व आकलन हे त्यांच्या स्वीकारास पुरेसे ठरते त्यांचें प्रामाण्य वैचारिक प्रामाण्यबुद्धीतून स्फुरते. कोणत्याहि विशिष्ट वस्तु, व्यक्ति, घटना यांचा उल्लेख त्यांत नसतो; तर त्या-विषयीच्या विचाराचा सामान्य आकार त्यामध्ये ग्रथित केलेला असतो. अशा स्वयंसिद्ध, अनुभवपूर्व विचारनियमांच्या अधिष्ठानावरच सर्व तार्किक विचारप्रक्रियांचें प्रामाण्य अवलंबून असते.

म्हणूनच हे नियम म्हणजे, कोणत्याहि दिलेल्या पुराव्यापासून काढलेली निष्कर्षस्वरूपाची विधाने नव्हेत त्यांच्याशिवाय कसलीहि वैचारिक व्यवस्था वा अर्थपूर्ण ज्ञान अशक्य आहे.

आत्मैक्य-नियम, अव्याघात-नियम व विमध्य-नियम हे बाह्यतः भिन्न दिसत असले तरी ‘आत्मसंगति’ ह्याच एका सर्वसमावेशक मौलिक विचारनियमाचे ते तीन आविष्कार आहेत.

अखिल ज्ञान ही एक समग्र आत्मसंगत वैचारिक प्रणालीच होय. ही तत्त्वज्ञानाची परमश्रद्धा आहे. ‘आत्मसंगतीचे’ मौलिक तत्त्व म्हणजे तिचें तर्कशास्त्रीय स्वरूप होय. ज्ञानविश्वातील कोणतेहि सत्य-विधान हें त्यांतील इतर कोणत्याहि सत्यविधानाशी सुसंगत असतें. त्यांतील प्रत्येक सत्यविधानांत इतर सर्व विधानांचा तार्किक व्यजनाच्या रूपाने अंतर्भाव होतो. अखिल ज्ञान म्हणजे अर्थातच एक आत्मसंगति-युक्त अशी विधानप्रणाली वनते. अशा ज्ञानप्रणालीचें विशुद्ध आकलन होण्यास आवश्यक ठरणाऱ्या स्वयंसिद्ध स्वरूपाच्या मौलिक विचार-नियमांनाच ज्ञानाची तात्त्विक अधिष्ठानें म्हणतां येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : वाडेकर, दे. द. व हरोलीकर, ल. व. : तर्कशास्त्राची मूलतत्त्वे, भाग १ - निगमन (पुणे, १९६३, आ. २, १९६६); रीड, सी. : लॉजिक, डिडक्टिव्ह अँड इंडक्टिव्ह (लंडन, १८९८; अँनोटेटेड इंडियन एडिशन, कलकत्ता, १९५३); वेल्सन, जे. अँड मोन्हेन, ए. जे. : इंटरमीजिएट लॉजिक, सुधा. आ. ४, संपा. एस. एच. मेलोन (लंडन, १९३८); जोसेफ, एच. डब्ल्यू. वी. : अँन इंटीडक्शन टु लॉजिक (ऑक्सफर्ड, १९०६; सुधा. आ. २, १९१६).

ज. वा. जोशी

ज्ञानमार्ग . ज्ञानानेच मोक्ष : शाकरमताप्रमाणे मोक्ष हा घटाप्रमाणे उत्पाद्य नाही, धर्मार्थकामाप्रमाणे साध्य नाही, की आरशा-प्रमाणे सत्कार्य नाही, म्हणून क्रिया हे मोक्षाचें कारण होऊ शकत नाही. मोक्ष हा सिद्ध आहे. अज्ञानामुळे आपण वद्ध असल्यासारखे वाटतें. या अज्ञानाची निवृत्ति म्हणजेच मोक्ष. अज्ञानाची निवृत्ति ज्ञानामुळेच होते, म्हणून ‘ज्ञानानेच मोक्ष’ हा ज्ञानमार्गीयांचा सिद्धान्त आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात ‘उपनिषदे’ ज्ञानकांड म्हणूनच ओळखली जातात. ‘साख्यदर्शन’ व शंकराचार्यांचें ‘केवलद्वैत’ यांचा ज्ञानमार्गी म्हणून प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

ज्ञानाचें स्वरूप : शास्त्रीय ज्ञानाप्रमाणे हे ज्ञान शाब्दिक नसून अनुभवात्मक आहे. तसेच हे ज्ञान ज्ञाता-ज्ञेय यांतील वृत्तिरूप संवेध नाही. पदार्थज्ञानाप्रमाणे ते माहितीरूप नाही किंवा तंत्रज्ञानाप्रमाणे ते कसब किंवा क्षमता नाही; म्हणून आपल्याला व्यवहारांत ज्ञान असलेल्या सर्व प्रकारच्या ज्ञानांहून ते विभिन्न आहे. सांख्यमताप्रमाणे पुरुष व प्रकृति ही दोन स्वतंत्र तत्त्वे आहेत. अविवेकाने त्यांच्यांतील भेदाचें ग्रहण न झाल्यामुळे पुरुष मूळचा अकर्ता असूनहि आपणांस कर्ता समजून जन्ममृत्यु-परंपरा भोगतो. कैवल्यप्राप्ति ही त्यांच्यांतील भेदाच्या विवेकग्रहणाने होते; म्हणून सांख्यमताप्रमाणे हें ज्ञान प्रकृति-पुरुष यांच्यातील भेदाचें ज्ञान आहे, तर वेदान्तमताप्रमाणे तें जीवब्रह्म-ऐक्याचे ज्ञान आहे

ज्ञानमार्गाचा अधिकारी कोण ? : ज्ञानमार्गाला जातिवर्णा-श्रमाची किंवा स्त्री-पुरुषभेदाची आडकाठी येत नाही, पण महावाक्य-उपदेश-ग्रहणाकरिता तो साधनचतुष्टयसंपन्न असावा लागतो, असे शंकराचार्यांचे मत आहे. नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुक्तार्थ-फलभोग-विराग, शमादिसाधनपट्संपत्ति व मुमुक्षुत्व यांस साधन-चतुष्टय म्हणतात. ही योग्यतासुद्धा साधनमार्गानेच प्राप्त करून घ्यावयाची असते.

साधनमार्ग : ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त करून घेण्यासाठी जी साधने आहेत त्यांचे अंतरंग-साधने व बहिरंग-साधने असे भेद होतात. मोक्षेच्छा पुरुषास विवेक, वैराग्य, शमादिपट्क व मुमुक्षुत्व ही चार साधने आहेतच; पण याशिवाय श्रवण, मनन, निदिध्यासन व ‘तत्त्व’-पदार्थ-शोधन ही चार साधने ब्रह्मात्मैक्य-ज्ञानप्राप्तीस आवश्यक आहेत. ही एकूण आठ अंतरंग-साधने व यज्ञादिक कर्मे आणि उपासना ही बहिरंग-साधने आहेत. श्रवणादि साधनांमध्ये किंवा

ज्ञानामध्ये ज्याचा प्रत्यक्ष उपयोग होतो त्यास अतरंग-साधन म्हणतात, व ज्याचा श्रवणामध्ये किंवा ज्ञानामध्ये प्रत्यक्ष उपयोग नसून, अंतःकरण-शुद्धि किंवा अंतःकरण-स्थिरता एवढेच ज्याचें फल असते त्यास बहिरंग-साधन म्हणतात यज्ञयागादि कर्मे करून चित्तातील मल नांवाचा दोष जातो व चित्त शुद्ध होते आणि उपासनेने चित्तांतील विक्षेप नांवाचा दोष जाऊन चित्त स्थिर होते श्रवण, मनन, निदिध्यासन यांनी प्रमाणासंभावना, प्रमेयासंभावना व विपरीतभावना हे बुद्धीचे दोष जातात. अशा तऱ्हेने शुद्ध व स्थिर चित्त अपरोक्षानुभूतीचा अनुभव घेण्यास समर्थ होते मग असा अधिकारी पुरुष सिद्ध पुरुषाकडे — सद्गुरूकडे—जातो व त्याच्याकडून महावाक्याचें श्रवण केले की, 'अहं ब्रह्मास्मि' या अनुभवात बुडून जातो अभ्यासाने हा अनुभव दृढ करावा लागतो व्यतिरेकाने आत्मज्ञान झालें की, मग अन्वयाने 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ही अनुभूति येते. अशा अनुभवी पुरुषास जीवन्मुक्त म्हणतात तो प्रारब्धवशात् शरीरपातापर्यंत जीवन कंठतो व शरीर-पातानंतर त्यास विदेहमुक्ति मिळते

ज्ञानमार्ग व ज्ञाननिष्ठा : मोक्षप्राप्तीसाठी आत्मज्ञानात्मविचार, श्रवणादि साधने यास 'साधनमार्ग' म्हणतात; पण मग ब्रह्मात्मैक्यबोध झाल्यावर तो ज्या अपरोक्षानुभूतीत बुडून जातो ती ज्ञाननिष्ठा होय. ज्ञानमार्ग व कर्मसंन्यासमार्ग हे एकच आहेत असा विद्वानात समज आहे; पण यांचा नित्यसंबंध नाही हे लक्षात ठेवणें आवश्यक आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : जोशी (साखरे), वि. ना. : विचारसागररहस्य (आढळी, १९२४); फडके, सी. म. : वेदान्त-निदर्शन (पुणे, १९१३; सुधा. आ. १९२५); टिळक, वा. गं. : श्रीमद्भगवद्-गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (पुणे, १९१५, आ. ७, १९५६).

शि स अंतरकर

ज्ञानशास्त्र, जैनमत : जैनधर्मात ज्ञान हा आत्म्याचा गुण मानला आहे. प्रत्येक आत्मा स्वभावतः अनंत ज्ञानाने युक्त आहे; परंतु अनादि-कालापासून त्याचा सवध कर्माबरोबर आत्म्यामुळे म्हणजे ज्ञानावरणीय कर्मांमुळे आत्म्याची ही ज्ञानशक्ति आच्छादित झाली आहे. ज्ञान पाच प्रकारचे आहे: मति, श्रुत, अवधि, मन पर्यय व केवल. ज्ञेय पदार्थ व विशिष्ट इद्रिय यांचा सनिकर्ष झाल्यामुळे मनाच्या साहाय्याने जो पदार्थाचा बोध होतो त्याला 'मतिज्ञान' म्हणतात. मति-ज्ञानात चार पायऱ्या आहेत. वस्तूची स्थूल कल्पना येणे ह्याला 'अवग्रह' म्हणतात. वस्तूचा विशेष बोध करून घेण्याच्या इच्छेला 'ईहा' म्हणतात. याचेंच फळ म्हणून जो बोध होतो त्याला 'अवाय' म्हणतात, आणि कालांतराने स्मरण होणाऱ्या संस्कारास 'धारणा' म्हणतात. या मतिज्ञानाचे अनेक भेद केलेले आहेत. यावरून इद्रियजन्य ज्ञानावढल जैनधर्मांमध्ये विशेष चित्तन केल्याचे आढळून येते.

श्रुतज्ञान : शास्त्र वाचून आपल्याला जे ज्ञान मिळतें व जे मति-पूर्वकहि आहे त्याला 'श्रुतज्ञान' म्हणतात. जैन आगमग्रंथ लक्षात घेऊन या ज्ञानाचे वरेच भेदोपभेद कल्पिलेले आहेत. शब्द हे श्रुतज्ञानाचे मुख्य आधार होत. श्रुतज्ञानासाठी चित्तन आणि सकेतस्मरण या दोन्हीची आवश्यकता आहे. जैन-दर्शनांत प्रत्येक जीवामध्ये मति व श्रुत ही दोन्ही ज्ञाने आवश्यक आहेत. प्रत्येक व्यक्तीत ह्यांचे जे तर-तम-भाव आढळतात

ते ज्ञानावरणीय कर्मांच्या क्षयोपशमामुळेच होत. मति व श्रुत ही दोन्ही ज्ञाने इन्द्रिय व मन यांच्या साहाय्यावर अवलंबून आहेत, म्हणून त्यांना 'परोक्ष ज्ञान' मानतात.

प्रत्यक्ष ज्ञान : जे ज्ञान इन्द्रियादींच्या साहाय्याविना आत्म्याला प्राप्त होते त्याला 'प्रत्यक्ष ज्ञान' म्हणतात. ह्याचे तीन प्रकार आहेत अवधि, मन पर्यय व केवल. अवधि म्हणजे सीमा. ह्या ज्ञानाची सीमा रूप, रस, गंध व स्पर्श असलेल्या रूपी पदार्थापुरतीच होऊ शकते, म्हणजे अवधिज्ञानाचे पुद्गल द्रव्यच प्रत्यक्ष होऊ शकते. अवधिज्ञान दोन प्रकारचे आहे. देव व नारकी जीवाना जन्मत. प्राप्त होऊ शकतें त्याला भवप्रत्यय (विशिष्ट वर्गात जन्म झाल्यामुळे होणारें) अवधिज्ञान म्हणतात. गुणप्रत्यय अवधिज्ञान मात्र व्रत, नियम आदि पाळून व कर्मांचा क्षयोपशम करून स्वप्रयत्नाने प्राप्त करून घेता येते. या दोन्हीचे काही भेदोपभेद आहेत. दुसरें, प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणजे मन पर्ययज्ञान या ज्ञानामुळे मनुष्याच्या मनांतील विचार समजून येतात. हे ज्ञान मानव-क्षेत्रापर्यंत मर्यादित आहे. गुणी व चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीलाच हे प्राप्त होते. काही व्यक्तीना अत्यंत स्पष्टपणे व काही व्यक्तीना कमी-अधिक स्पष्टपणे हे ज्ञान प्राप्त होतें. अवधि आणि मन पर्यय यांमध्ये पारिभाषिक-दृष्ट्या थोडे अंतर आहे. अवधिज्ञान कोणत्याहि जीवाला होऊ शकते; परंतु मन-पर्यय ज्ञान चारित्र्यसंपन्न साधूलाच प्राप्त होते. अवधिज्ञानात रूपी द्रव्य व तेहि पर्यायरहित असें ज्ञान होऊ शकतें; परंतु मन-पर्यय ज्ञानांत मन हेंच ज्ञानाचा विषय असते.

तिसरें, प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणजे केवलज्ञान. ज्ञानावरणीय आदि कर्मांच्या क्षयामुळे केवलज्ञान उत्पन्न होते. अशी कोणतीहि वस्तु नाही किंवा पर्याय नाही की, ज्याचें ज्ञान केवलज्ञानाला होत नाही. या ज्ञानाला स्थूल व काल याची सीमा नाही. आत्म्याची संपूर्ण ज्ञानशक्ति प्रकट होणें त्यालाच केवलज्ञान म्हणतात.

संदर्भ-ग्रंथ : उमास्वाति : तत्त्वार्थाधिगमसूत्र, जैन, ही. : भारतीय संस्कृतिमे जैन धर्म का योगदान (भोपाल, १९६२); शास्त्री, कैलाशचंद्र : जैनधर्म (मथुरा, १९४५); मेधा, मो. . जैनदर्शन (आग्रा १९५९).

आ. ने. उपाध्ये

ज्ञानशास्त्र, न्यायमत : प्रास्ताविक : मानवी जीवन काही विषयात पशुजीवनाशी समानता दर्शवीत असलें तरी काही विषयांत तें स्पष्टपणे वेगळे असल्याचें दिसून येते. मानवी जीवनाचा हा वेगळेपणा त्यांतील विकसित ज्ञानामुळे उद्भवलेला आहे, हे थोडासा विचार केला तरी कळून येईल. मानवी जीवनाचा ज्ञानाशी असलेला हा जिव्हाळ्याचा संवध लक्षात घेऊनच नैयायिकांनी ज्ञानाचें अनेक प्रकारांनी विवरण केले आहे. ज्ञान, त्याची कार्णे, त्याचे भेद, ज्ञानाचे सत्यत्व किंवा मिथ्यात्व कसे कळून येते, ज्ञानसाधनांच्या मर्यादा, त्यांचें तारतम्य इत्यादि विषयावर विशेष खोलांत शिरून नैयायिकांनी विवरण अथवा विवेचन केलेले आहे. त्यांचाच या लेखांत परामर्श घ्यावयाचा आहे

ज्ञानाचें स्वरूप . धी, बुद्धि, उपलब्धि, मा, मिति, प्रत्यय हे सर्व ज्ञानाचे पर्यायशब्द आहेत, असे नैयायिकांचें मत आहे. हें ज्ञान आत्म्याच्या म्हणजे जीवात्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होत असते. जीवात्म्याचें सुख,

दुःख, इच्छा इत्यादि जसे गुण, त्याचप्रमाणे ज्ञानदेखील आत्म्यामध्ये गुण म्हणून उत्पन्न होत असते ज्ञानांत जो भासमान होतो त्यास विषय, ज्ञेय, अर्थ किंवा मेय म्हणतात. जीवात्मा आणि विषय यांहून ज्ञान वेगळें असतें त्याचप्रमाणे ते शब्दांहूनदेखील वेगळें असते. आपणास घोड्याचे ज्ञान झाल्यावर ते दुसऱ्यास सांगण्याच्या वेळी आपण 'घोडा' असा शब्द किंवा त्याचेंच व्याकरणाप्रमाणे उपयुक्त ठरणारें एखादें रूप उच्चारतो. या शब्दाहून ज्ञान वेगळें असतें. ज्ञाता, ज्ञेय आणि शब्द यांहून ज्ञान भिन्न असते.

ज्ञानाचे भेद : ज्ञानें व्यक्तिशः अनेक किंवा अनेक असल्यामुळे त्यांची मोजदाद करतां येणें शक्य नाही; पण त्यांचे वर्गीकरण करून त्यांचे गट पाडणें शक्य आहे. या वर्गीकरणावरून ज्ञानाचे अनेक प्रकार कळून येतात. म्हणून या वर्गीकरणाकडे आता लक्ष दिलें पाहिजे. सर्व ज्ञाने अनुभव आणि स्मृति (स्मरण) अशा दोन गटांत विभागली जातात. एखाद्या अर्थानें ज्ञान हा अनुभव होय, तर एखाद्या अनुभव येऊन गेल्यावर त्याची येणारी आठवण ही स्मृति होय निश्चय आणि संशय असेंहि एक ज्ञानाचे वर्गीकरण आहे. एकदा एखादें ज्ञान झाल्यावर कित्येक प्रसंगी मला ज्ञान झालें आहे, असें जे ज्ञानाचें ज्ञान होतें त्यास 'अनुव्यवसाय' असें म्हणतात. या अनुव्यवसायांत ज्या मूळ ज्ञानाचा अवभास होतो त्या पूर्वज्ञानास 'व्यवसाय' असें म्हणतात. म्हणून ज्ञानाचें व्यवसाय आणि अनुव्यवसाय असेंहि एक वर्गीकरण करतां येते. ज्ञानाची ही वर्गीकरणे ज्ञानाज्ञानांतील सूक्ष्म भेद जाणण्याच्या कामी फार उपयुक्त आहेत; तथापि ज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने ज्ञानाचे प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति आणि शाब्द हे चार प्रकारचें वर्गीकरण अत्यंत महत्वाचें असल्यामुळे त्याचाच आता क्रमाने परामर्श घेणें उचित होईल.

प्रत्यक्ष : ज्ञानेद्रियांचा वाह्य किंवा शरीरान्तर्गत विषयाशी संबंध येऊन जे ज्ञान उत्पन्न होतें ते प्रत्यक्ष-ज्ञान होय. अशा प्रकारचें हें प्रत्यक्ष-ज्ञान आस्तिक-नास्तिक सर्व दर्शनकारांनी प्रमाण मानले आहे. डोळ्याने झाड, डोंगर इत्यादि पदार्थ दिसतात, कानाने आवाज ऐकू येतो, नाकाने वास कळतो, त्वचेने थंड-ऊनपणा कळतो, त्याचप्रमाणे जिभेने चव (रस) कळून येते. याप्रमाणे डोळा, कान, नाक, त्वचा व जीभ यांनी निरनिराळ्या वाह्य पदार्थांचें ज्ञान होतें. मनाने आत्म्याच्या ठिकाणचें सुख, दुःख, द्वेष इत्यादि गुण जाणले जातात. याप्रमाणे एकूण सहा इंद्रियांचा त्या त्या विषयांशी संपर्क येऊन जें ज्ञान उत्पन्न होते ते प्रत्यक्ष-ज्ञान होय. आत्मा आणि समवाय यांचें प्रत्यक्ष-ज्ञान होत नसून ते अनुमानाने ज्ञात होतात असें वैशेषिकाचें मत आहे; पण नैयायिक या दोन्ही पदार्थांचे प्रत्यक्षाने ज्ञान होते असें मानतात. असले तुरळक मतभेद सोडल्यास कोणत्या इंद्रियाने कोणकोणत्या पदार्थांचें ज्ञान होतें याविषयी नैयायिकांचे मत वैशेषिकांप्रमाणेच आहे असें सामान्यतः मानण्यास प्रत्यवाय नाही. मन आत्म्याशी आणि वाह्य इंद्रियांशी संयोग पावतें, वाह्य इंद्रियांचा वाह्य विषयांशी संबंध येतो, आणि वाहेरील त्या त्या पदार्थांचे ज्ञान होते असें नैयायिकांचे मत आहे डोळ्याचा वाह्य वस्तूशी सर्व वाजूंनी संबंध येत नाही. उदा.—घोड्याकडे आपण पाहत आहों असें समजा ! त्या वेळी घोड्याच्या ठराविक एका वाजुशीच आपले डोळे संयुक्त होतात. घोड्याच्या ज्या अंगाशी आपले डोळे त्या वेळी संबंध होऊ शकत नाहीत त्यांचें ज्ञान अनुमानाने होते; म्हणून प्रत्यक्षांत अनुमितीचा भाग मिसळलेला असतो.

असें कित्येक म्हणतात; पण नैयायिकास हे म्हणणे मान्य नाही. वस्तूच्या काही अंगांशी डोळ्याचा किंवा इतर इंद्रियांचा संबंध आला तरी तो त्या वस्तूशीच संबंध आला असे समजून तसल्या संबंधापासून उत्पन्न होणारे ज्ञानदेखील प्रत्यक्षच असतें असे नैयायिक म्हणतात. डोळ्यांप्रमाणेच इतर इंद्रियांच्या संबंधामुळेदेखील उत्पन्न होणारी ज्ञाने प्रत्यक्षांतच मोडतात वस्तूच्या अस्तित्वाप्रमाणेच तिचें नास्तित्वदेखील इंद्रियसंबंधानेच कळतें इंद्रियाचे हे संबंध सर्वसामान्य माणसास कळण्याजोगे असल्यामुळे त्यांस 'लौकिक संबंध' म्हणतात. सर्वसामान्य माणसास कळून न येणाऱ्या संबंधास 'अलौकिक संबंध' असे नांव आहे. याचे तीन भेद आहेत. त्यातील सामान्यस्वरूपी आणि ज्ञानस्वरूपी संबंधाचें वर्णन याच लेखांत पुढे दिलेले आहे. तिसऱ्याला 'योगजसंबंध' म्हणतात. योगाभ्यासामुळे इंद्रियांचें सामर्थ्य वाढून सर्वसामान्य मनुष्यास न दिसणाऱ्या गोष्टी योगी पाहू शकतो. अशा वेळी योग्याच्या इंद्रियांचा विषयाशी जो संबंध येतो त्यास 'योगजसंबंध' म्हणतात. योगजसंबंधामुळे योग्यास होणाऱ्या ज्ञानाचा नैयायिक प्रत्यक्षांतच अंतर्भाव करतात.

अनुमान : दूर डोंगरावर धूर दिसतांच तेथे विस्तव (अग्नि) असला पाहिजे असा आपण अदाज बांधतो. धूर पाहिल्यावर हें जें अग्नीचें ज्ञान होते त्यास 'अनुमिति' म्हणतात. वैशेषिक आणि इतर दर्शनकार अनुमिति आणि त्याचें कारण अनुमान मान्य करतात. याचें विशेष विवरण 'तर्कशास्त्र - न्यायमत' या मथळ्याखाली केलेलें आहे.

उपमान . ज्ञानाचा तिसरा प्रकार उपमिति होय. वनगाय गाईसारखी असते, असें खेडवळ माणसाकडून जाणून घेतलेला मनुष्य अरण्यांत गेल्यावर जेव्हा गाईसारखे दिसणारे जनावर पाहतो त्या वेळी त्याला, याला 'वनगाय' म्हणतात असें कळून येते. वनगाय शब्द या प्राण्याला उद्देशून उच्चारतात, हें जें त्याला अशा वेळी ज्ञान होतें त्याला 'उपमिति' म्हणतात. या उपमितीचें जें विशेष कारण त्यास 'उपमान' असें म्हणतात. या उपमानाचें क्षेत्र अगदी मर्यादित आहे. एखाद्या शब्दाचा अर्थ कोणता एवढेच उपमान-प्रमाणाने कळते; म्हणून पाश्चात्य तर्कशास्त्रांतील साम्यानुमानाशी या प्रमाणाची गल्लत करूं नये. क आणि ख अनेक वावतीत परस्परांनुरूप आहेत, असें कळून आल्यावर जर क च्या ठिकाणी य आहे असें दिसून आलें तर ख मध्येदेखील य चें अस्तित्व असणार अशा प्रकारच्या तर्कपद्धतीस 'साम्यानुमान' म्हणतात. उपमान आणि उपमिति ही शब्दाचा अर्थ दाखविणे एवढेंच करीत असल्यामुळे वरील साम्यानुमानाहून ती भिन्न आहेत. सादृश्याप्रमाणेच वैधर्म्यावरूनहि शब्दार्थ जाणून घेतां येतो. उंच पाय आणि लांब मान ही उंटाची वैधर्म्ये होत; कारण इतर प्राण्यांत ती 'दिसून येत नाहीत; म्हणून उंच पाय आणि लांब मान असणारा उंट असतो असे कोणी सांगितल्यावर, प्रत्यक्ष उट आपल्यापुढे आला तर इतर प्राण्यांहून वेगळेपणा दाखविणारे वरील दोन्ही अवयव त्याच्या ठिकाणी असलेले पाहतांच आपण त्याला 'उंट' म्हणतात' असे जाणतो. या ज्ञानास 'वैधर्म्योपमिति' म्हणतात. पूर्वी जे वनगाईचें उदाहरण दिले आहे त्याला 'साधर्म्योपमिति' असे म्हटले पाहिजे, हे यावरून सहज कळून येईल. या उपमितीच्या विशेष कारणास 'उपमान' म्हणतात. याप्रमाणे साधर्म्योपमान आणि वैधर्म्योपमान असे उपमानाचे आणि त्यावरूनच साधर्म्योपमिति आणि वैधर्म्योपमिति असे उपमितीचे दोन प्रकार गंगेशादिकांनी

दाखविले आहेत. हे उपमितिरूपी ज्ञान प्रत्यक्ष, अनुमान किंवा शब्द यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाहून भिन्न असल्यामुळे याचा वेगळा प्रकार नैयायिक मानतात वैशेषिक याचा अनुमानातच अतर्भाव करतात; पण त्यांचे मत अनुभवाविरुद्ध आहे असे नैयायिक म्हणतात.

शब्दप्रमाण : आप्ताचे वाक्य ते 'शब्दप्रमाण' होय. आप्त म्हणजे खरे सांगणारा. अशा व्यक्तीने उच्चारलेले जे वाक्य ते 'आप्तवाक्य' होय. ज्याला सत्यज्ञान झालेले आहे आणि तेच प्रकट करण्यासाठी जे वाक्य उच्चारले जाते ते शब्दप्रमाण आणि अशा वाक्यावरून कळून येणारा जो त्या वाक्याचा अर्थ त्यास 'शब्दप्रमिति' असे म्हणतात. वाक्याचे घटक जे शब्द त्यांचे अर्थ ठाऊक असल्याशिवाय वाक्यार्थ कळणे शक्य नाही, म्हणून शब्दप्रमितीसाठी वाक्यघटक शब्दाचे अर्थ कळले पाहिजेत शब्द आणि त्याचा अर्थ याचा संबंध साकेतिक आहे. तो संयोग, समवाय यासारखा वस्तुस्थित संबंध नाही. एकदा कोणी एखादा घोडा दाखवून याला 'घोडा' म्हणतात असे सांगितले की, दुसऱ्या घोड्याच्या वेळी तसे सांगणारा कोणी नसताहि आपण 'त्याला घोडा म्हणतात' हे ओळखतो हे कसे होते या प्रश्नाचे नैयायिकांचे उत्तर असे ज्या वेळी आपणास एक व्यक्ति दाखवून याला घोडा म्हणतात असे कोणी सांगतो, त्या वेळी जरी आपल्यापुढे एकच व्यक्ति असली तरी सामान्यतः सर्वच घोडे आपल्यापुढे असतात. अर्थात 'घोडा' शब्द एकाच व्यक्तीचा बोधक नसून आपल्या सामान्य कल्पनेत भासमान होणाऱ्या सर्व घोडाव्यक्तीचा वाचक असल्याचे आपण समजून घेतो. एका घोड्याचेच अस्तित्व पुढे असताना तेथे त्या वेळी नसणाऱ्या व्यक्ति दृष्टीपुढे कशा येऊ शकतात? या प्रश्नाचे नैयायिकांचे उत्तर- "इतर व्यक्ति सामान्यतः आपल्या डोळ्यापुढे येत असतात" असे आहे यातील सामान्यतः याचा अर्थ सामान्याच्या म्हणजे जातीच्या-द्वारे असा करावयाचा सर्व घोड्यामध्ये अश्वत्व जाति असते. जातीलाच सामान्य असे दुसरे नाव आहे जेव्हा एका घोड्याशी आपले डोळे संबद्ध असतात त्या वेळी डोळ्यासमोर नसणाऱ्या घोड्यांशीहि आपल्या डोळ्याचा संबंध या सामान्याच्याद्वारे येतो याला 'सामान्यरूपी संबंध' असे नैयायिक म्हणतात डोळ्यापुढे असलेल्या व्यक्तीत राहणाऱ्या अश्वत्व जातीशी संबंधित सर्व व्यक्ति आपल्यापुढे येतात, आणि म्हणून एका व्यक्तीला पुढे ठेवून सांगितलेले नांव आपण त्या जातीच्या सर्व व्यक्तीस लावतो. शब्द याप्रमाणे केवळ व्यक्तीच दाखवीत नाही, तर जाति आणि व्यक्ति या दोहोचे ज्ञान करून देत असतो असे नैयायिक मानतात.

दोन प्रकार : शब्दप्रमाण दोन प्रकारचे आहेत. एक लौकिक म्हणजे या जगात तुम्हा-आम्हांला दिसून येणाऱ्या पदार्थास उद्देशून उच्चारलेली वाक्ये. 'वाजारात खूप आंवा आलेला आहे' हे वाक्य या प्रकारातील होय. वाजारात जाऊन आणि प्रत्यक्ष तेथे मोठ्या प्रमाणात आंवा आलेला आहे हे पाहून जर ते वाक्य उच्चारले असेल तर ते सत्यबोधक असल्यामुळे प्रमाणच मानले पाहिजे. तुम्हां-आम्हांस जे विषय आकलन होत नाहीत अशा स्वर्ग, नरक, देव, देवता इत्यादिकां-विषयीहि जी वाक्ये त्यांस 'अलौकिक शब्द' म्हणतात वेद हा अलौकिक वस्तूंचा बोध करून देणाऱ्या वाक्यांचा (शब्दांचा) समूह आहे.

वेदप्रामाण्य : वेद ईश्वराने केलेले आहेत म्हणून ते प्रमाण होत

असे नैयायिक सांगतात. वेद अपौरुषेय आणि नित्य आहेत म्हणून ते प्रमाण होत हे मीमांसकांचे मत, त्याचप्रमाणे वेद धूर्त व्यक्तींनी केलेले आहेत हे नास्तिकांचे मत नैयायिक मान्य करीत नाहीत, मात्र वेदाचा अर्थ करताना प्रत्यक्षानुमानाशी विरोध उत्पन्न न होईल अशी काळजी घेऊन तो केला पाहिजे उदा.-वेदामध्ये 'हे' सर्व एकच आहे; ब्रह्माखेरीज दुसरे काही नाहीच" असे विधान आहे. पण हे विधान प्रत्यक्ष दिसून येणाऱ्या आणि प्रतीत होणाऱ्या भेदाविरुद्ध आहे म्हणून या वाक्याचा यथाश्रुत अर्थ घेणे योग्य नाही असे वाचस्पति-मिश्रांनी म्हटले आहे. ('न्यायवार्तिक तात्पर्यटीका', पृ. ६१८, बनारस, सं. १९८३)

परतःप्रामाण्यवाद : ज्ञानाची निरनिराळी कारके आणि ज्ञान-प्रकार येथवर पाहून झाले. यातील जी ज्ञाने वस्तुस्थितीस धरून असतात त्यांस 'प्रमा' अथवा 'प्रमिति' असे म्हणतात. या प्रमितीच्या टिकाणी जो खरेपणा असतो त्यास 'प्रामाण्य' असे म्हणतात. ज्ञानाचा खरेपणा म्हणजे प्रामाण्य कसे कळते या प्रश्नाचे उत्तर नैयायिकांनी अनुभवाच्या सफलतेवरून असे दिले आहे. हे पाणी आहे असे कळून मनुष्य तिकडे गेला आणि तेथे गेल्यावर त्याला पाणी मिळून त्याची तहान भागली तर, पाण्याकडील त्याची प्रवृत्ति सफल झाली असे होतं मृगजळालाच पाणी समजून जो त्या मृगजळाच्या दिशेने जातो, त्याची पाण्याशी गाठ पडत नाही आणि तहानहि शमत नाही. यालाच प्रवृत्ति विफल झाली असे म्हणतात ज्या ज्ञानास अनुसरून निर्माण झालेली प्रवृत्ति सफल होते ते ज्ञान सत्य, तर याउलट ज्या ज्ञानास अनुसरून झालेली प्रवृत्ति विफल होते ते ज्ञान खोटे समजावयाचे. ज्ञानाचे खरेपण म्हणजेच प्रामाण्य. त्याचप्रमाणे खोटेपण म्हणजेच अप्रामाण्य. याप्रमाणे मागाहून प्रत्ययास येणाऱ्या प्रवृत्तिसाफल्यावरून अथवा प्रवृत्तिवैफल्यावरून कळून येते. ज्ञानप्रामाण्य अशा ज्ञानसाधनापेक्षा वेगळ्या साधनांनी कळून येते. या नैयायिकांच्या मतास 'परतःप्रामाण्यवाद' म्हणतात. मीमांसक, बौद्ध इत्यादिकांची या विषयातील मते भिन्न आहेत. त्यांचे नैयायिकांनी खंडन करून स्वतःचा 'परतःप्रामाण्यवाद'चा सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे.

प्रमाणसंकर : एकाच विषयाचे ज्ञान अनेक प्रमाणांनी होऊ शकते अशा मतास 'प्रमाणसंकर' म्हणतात. याच्या उलट असणाऱ्या मतास प्रमाणव्यवस्था असे नाव आहे. नैयायिक प्रमाणसंकर मानतात, म्हणजे एकाच विषयाचे ज्ञान विभिन्न प्रमाणांनी होऊ शकते असे ते मानतात. दारासमोर मोटार आहे हे प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहून आपण जाणू शकतो. आपल्या मोटारीचा विशिष्ट आवाज ऐकू आल्यास तेच ज्ञान होतं; पण ते अनुभवावरून होत असल्यामुळे त्यास अनुमिति म्हणतात. नोकराने 'दारासमोर मोटार उभी आहे' असे सांगितल्यावरूनदेखील आपणास तेच ज्ञान होतं; परंतु हे तिसऱ्या प्रकारचे ज्ञान 'शब्द' आहे. एकच ज्ञान याप्रमाणे दोन अथवा तीन प्रमाणांनी होऊ शकते, असे नैयायिकांचे मत आहे. नैयायिक यालाच 'प्रमाणसंकर' असे म्हणतात.

प्रमाणांतील श्रेष्ठत्व-कनिष्ठत्व : प्रमाणसंकरवाद मान्य केल्यावर कोणते प्रमाण कोणत्या प्रमाणापेक्षा श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ मानावे हा प्रश्न क्रमानेच येतो. त्या प्रश्नाचे नैयायिकांनी मोठे समर्पक उत्तर दिलेले आहे. वाजारात आग लागलेली आहे असे कोणी सांगितले, तर आपण

वाजाराच्या दिशेने चालू लागतो. थोडे अंतर चालून गेल्यावर धुराचा लोट दिसू लागला की, 'आपण ऐकले ते खरे आहे' असे आपण मनाशी म्हणतो; पण तरीही आपण पुढे त्या दिशेने जातच असतो. याप्रमाणे पुढे जात जात जेव्हा आपण आगीजवळ जाऊन पोहोचतो तेव्हा आग प्रत्यक्ष पाहिल्यावर आपणांस अधिक काही त्या ज्ञानासाठी करावे असे वाटत नाही. या अनुभवाची नीट विचिकित्सा करून नैयायिकांनी 'प्रत्यक्ष' हे सर्वात श्रेष्ठ प्रमाण, त्याच्या खालोखाल अनुमान, तर सर्वात शेवटच्या दर्जाचे प्रमाण 'शब्द' असे ठरविले आहे न्यायभाष्य, न्याय-वातिक इत्यादि ग्रंथांत हा सिद्धान्त स्पष्ट शब्दांत मांडलेला आहे (न्यायभाष्य, १.१.३).

अनुमान केव्हा श्रेष्ठ मानावे ? : वरील विवेचनावरून प्रत्यक्ष हे प्रत्यक्ष म्हणून इतर प्रमाणांहून श्रेष्ठ आहे असे कोणी म्हणेल तर ते योग्य होणार नाही. प्रत्यक्षाच्या विषयात अनुमानादिकाहून प्रत्यक्ष श्रेष्ठ एवढाच नैयायिकांचा अभिप्राय आहे. जो विषय अनुमानानेच कळावयाचा तो प्रत्यक्षाविरुद्ध असला तर तेथे प्रत्यक्ष सांगेल ते प्रमाण न मानतां अनुमानासच मान दिला पाहिजे. उदा.— प्रकाश एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाण्यासाठी त्याला आधार पाहिजे. वायु इत्यादि नसलेल्या अंतराळांतूनही प्रकाश जात असतो. तेथे प्रकाशाचा वाहक म्हणून ईथरसारख्या तरल सूक्ष्म द्रव्याची कल्पना केलेली आहे. ईथर विरल आणि सर्वव्यापी असे तरल द्रव्य मानले आहे; पण असे सर्वव्यापी एक निराळे द्रव्य मानल्यास एकाच अवकाशांत एकाहून अधिक वस्तु राहू शकत नाहीत, या प्रत्यक्षसिद्ध नियमास बाध येतो. भूमितीतील रंदाी नसून लांबीच असणारी रेघ किंवा लांबीरंदाीजाडी नसलेला विंदु यांचे अस्तित्व प्रत्यक्षविरुद्ध आहे. जर प्रत्यक्ष नेहमीच श्रेष्ठ मानावयाचे तर ईथर, रेघ, विंदु यांतील काहीच सत्य नाही असे मानण्याची पाळी येईल. ही पाळी न यावी म्हणून केव्हा-केव्हा अनुमानहि श्रेष्ठ मानावे लागते. पाण्याने अर्ध्या भरलेल्या वादलीत एखादी सरळ काठी बुडविली तर ती वाकडी दिसू लागते; परंतु ते वाकडे दिसणे सत्य मानले जात नाही. सत्याचे एकरूपत्व, कोणत्या प्रमाणाचा विषय कोणता इत्यादि सर्व पाहून, कोणते प्रमाण कोणत्या विषयांत केव्हा श्रेष्ठ मानावे हे ठरवावयाचे असते.

मिथ्याज्ञान : सत्यज्ञान, त्याची साधने आणि प्रकार पाहून झाल्यावर मिथ्याज्ञानाचेहि नैयायिकांनी केलेले विवेचन आता ध्यानांत घेऊं. या ठिकाणी जे नाही ते त्या ठिकाणी भासणे हे मिथ्याज्ञानाचे स्वरूप आहे. उन्हांत पडलेल्या शिंपीकडे पाहिल्यावर ती चांदी आहे असा भास होतो, हे मिथ्याज्ञानाचे नेहमीचे उदाहरण होय. दोरीवर सापाचा भास होणे हेहि त्याचेच दुसरे उदाहरण आहे. या दोन्ही उदाहरणात शिप किंवा दोरी स्वतःच्या रूपाने न दिसतां अन्याच्या रूपाने भासतात; म्हणून नैयायिकांच्या या मतास 'अन्याच्यावति' असे म्हणतात. त्या त्या ज्ञानाच्या कारणांतील दोषामुळे असे भ्रान्त ज्ञान होत असते. शिपेच्या चकचकीतपणामुळे चांदीचे स्मरण होतें आणि नंतर स्मरणांतील चांदी हा विषय प्रत्यक्ष ज्ञानात घुसून ही चांदी आहे, असे भ्रमात्मक ज्ञान पैदा होतें. एका ज्ञानांतील विषय दुसऱ्या ज्ञानांत त्याच्याशी पहिल्या ज्ञानाचा संबंध आल्याने होत असतो. या संबंधास 'ज्ञानरूपी संबध' असे म्हणतात. मागे दर्शविलेल्या सामान्य-रूपी संबंधाप्रमाणेच हादेखील प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या उपयोगी पडतो.

विरोधविकासाची परंपरा : ज्ञानशास्त्राचा न्यायदर्शनांतील विकास, वेळोवेळी न्यायमतावर जे इतरांकडून आक्षेप घेण्यात आले त्याचे खंडन करण्यामुळे झालेला आहे. त्याचे दिग्दर्शन 'सत्ताशास्त्र-न्यायमत' या लेखाच्या शेवटी केलेले आहे. त्यावरून न्यायशास्त्रीय ज्ञानशास्त्राच्या विकासाची कल्पना येऊं शकेल.

संदर्भ-ग्रंथ गौतम : न्यायसूत्र वात्स्यायन न्यायभाष्य; वाचस्पति मिश्र : न्यायवातिक-तात्पर्य-टीका, सपा. रा. द्रविड, २ खं. (वनारस, १९२५-१९२६); दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ख. १ (केव्रिज, १९२२).

रघुनाथशास्त्री कोकजे

ज्ञानशास्त्र, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान : (युरो-अमेरिकन-तत्त्वज्ञान). ज्ञानशास्त्रामध्ये ज्ञानाचे स्वरूप, प्रकार, साधने, प्रामाण्य, मर्यादा इत्यादीची मीमांसा केली जाते. प्लेटोने ज्ञानशास्त्रातील मूलभूत समस्यांची मांडणी केली. या समस्यांची त्याने दिलेली उत्तरे ही तत्त्वज्ञानाच्या अनेक पिढ्यांचा अभ्यास-विषय झाली आहेत. प्रस्तुत लेखामध्ये ज्ञानविषयीच्या फक्त प्रमुख प्रातिनिधिक उपपत्तीचा संक्षेपाने विचार करावयाचा आहे.

ज्ञान अनुभवपूर्व की अनुभवोत्तर ? : (अ) बुद्धिवाद : प्लेटो : प्लेटोने ज्ञान आणि समज यांमध्ये भेद केला. ज्ञान सर्ववाची आणि अनन्यथा असते, मत-परिवर्तनक्षम असते. ज्ञान आणि मत यांमधील भेद हा सत्ता आणि आभास यांमधील भेदाचा, तसाच बुद्धि आणि संवेदनशक्ति यांसारख्या मनःशक्तीमधील भेदाचा आधार आहे. एका प्रकारचा बोध असा असतो की, तो सत्य असेल तर तो त्रिकालाबाधित सत्य असतो; तर दुसऱ्या प्रकारचा बोध असा असतो की, तो काही काळ सत्य असला तरी भविष्यकाळी सत्यच राहील असे नाही. गणितशास्त्रातील सत्य ही पहिल्या प्रकारच्या बोधाची उदाहरणे होत. 'दोन आणि दोन याची बेरीज चार आहे' हे विधान भूतकाळात सत्य होते, वर्तमानकाळी सत्य आहे आणि भविष्यकाळीहि ते सत्यच राहील. ते विधान कालनिरपेक्षत सत्य आहे. अनुभवगोचर वस्तूंचे संवेदनाने झालेले ज्ञान हे दुसऱ्या प्रकारच्या बोधाचे उदाहरण आहे. जसे, 'ही वस्तु हिरवी आहे' असे आपणांस संवेदन होते, ते संवेदनाच्या काळी खरे असले तरी भविष्यकाळी, त्या वस्तूचा रंग बदलल्याने, खोटे ठरणे शक्य आहे. बोधाच्या या दोन प्रकारांमधील भेदाचा खुलासा करतांना प्लेटोने त्या दोहोच्या विषयाच्या स्वरूपामध्ये स्पष्टपणे भेद केला आहे उपर्युक्त बोधप्रकारापैकी दुसऱ्या प्रकारच्या बोधाचा विषय अनुभवगोचर, म्हणजे परिवर्तनशील असतो; म्हणून एका काळी असा बोध आणि त्याचा विषय यांच्यामध्ये अन्वय असला तरी, कालान्तराने बोधविषयाच्या गुणधर्मांमध्ये परिवर्तन झाल्याने, तो अन्वय राहणार नाही. बोध आणि बोधविषय यांच्यामध्ये अन्वय राखावयाचा असेल तर जेव्हा-जेव्हा बोधविषयामध्ये परिवर्तन होईल तेव्हा-तेव्हा बोधामध्ये अनुरूप बदल करावा लागेल; म्हणून परिवर्तनशील वस्तूचा त्रिकालाबाधित सत्य राहील असा बोध, म्हणजे वस्तूमध्ये परिवर्तन होत असूनहि तिच्याशी अन्वय राखणारा बोध, शक्य नाही. एखाद्या प्रकारचा बोध त्रिकालाबाधित सत्य राहत असेल, तर त्या बोधाचा विषय अपरिवर्तनीय आणि नित्य असल्यामुळेच तो बोध

नित्य सत्य ठरत असला पाहिजे अशा नित्य विषयांना प्लेटोने 'आयडिआ' असे नांव दिले आहे. या वस्तु अक्षर आणि नित्य असल्याने, त्याचे एकदा ज्ञान झाले म्हणजे ते नित्य राहते. तेव्हा प्लेटोच्या प्रतिपादनानुसार, 'आयडिआ' हेच ज्ञानाचे विषय होत अनुभवगोचर वस्तु या खऱ्या अर्थाने ज्ञानाचा विषय होऊ शकत नाहीत; त्याच्याविषयी काही समज होणे एवढेच शक्य आहे. 'आयडिआ' या सद्‌वस्तु आहेत, तर अनुभवगोचर वस्तु या सद्‌वस्तूच्या असत् छाया आहेत. अशा रीतीने ज्ञान आणि समज यांमधील भेदावरून परिवर्तनशील जगातील अनुभवगोचर वस्तु आणि अपरिवर्तनीय, अक्षर 'आयडिआ' या बोधविषयांमधील भेदाचा निष्कर्ष निघतो

प्लेटोने बोधनशक्तीच्या प्रकारामध्येही बोधविषयांच्या दोन प्रकारांमधील भेदाशी अनुरूप असा भेद केला आहे या संदर्भात प्लेटोने ज्ञात्याच्या मन शक्तीचा सिद्धान्त मांडला आहे. मानवी आत्म्याच्या ठिकाणी बुद्धि, चेतना आणि वासना अशी विविध तत्त्वे असतात. यापकी बुद्धि हे श्रेष्ठतम तत्त्व असून, त्यानंतर चेतना आणि वासना यांचा क्रम लागतो. प्लेटोच्या मते, बुद्धि हे ज्ञानाचे उगमस्थान आहे. प्लेटोने मन शक्तीचे दुसरे एक वर्गीकरण दिले असून, ते प्रस्तुत विवेचनाच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचे आहे. या वर्गीकरणानुसार, 'आयूकासिया' (कल्पना, अदाज), 'पिस्टिस' (श्रद्धा), 'डायानोइया' (विनिश्चय) आणि 'नोएसिस' (प्रबोध) अशा बोधनाच्या चार अवस्था मानल्या आहेत. ज्ञान आणि समज यांच्या या चार अवस्था असून, आत्म्याच्या चार मन शक्ति त्यांच्याशी अनुरूप अशा आहेत. "बुद्धि ही बोधनाच्या श्रेष्ठतम (नोएसिस) अवस्थेशी अनुरूप आहे, आकलनशक्ति दुसऱ्या (डायानोइया) अवस्थेशी, श्रद्धा तिसऱ्या (पिस्टिस) अवस्थेशी, सद्‌वस्तूच्या छायांची संवेदनशक्ति अखेरच्या (आयूकासिया) अवस्थेशी अनुरूप आहे. यांची एक श्रेणी मानता येईल या विविध मन शक्तीच्या विषयांच्या ठिकाणी असलेल्या सत्यत्वाच्या अंशानुरूप त्या त्या मन शक्तीच्याद्वारा प्राप्त होणाऱ्या बोधाच्या ठिकाणी स्पष्टतेचे अंश असतात, अशी कल्पना करता येईल." याप्रमाणे बोधनाच्या चार अवस्थाशी अनुरूप अशा चार मनःशक्ति आहेत आणि ज्ञेय विषयांचेही चार प्रकार आहेत. आयूकासिया या अवस्थेतील बोधाच्या ठिकाणी अत्यल्प निश्चितता असते; आणि सद्‌वस्तूच्या प्रतिमा, छाया अथवा प्रतिविवे हे या बोधाचे विषय असतात. हे बोधविषय व्यवहाराच्या दृष्टीनेही सत्य म्हणता येत नाहीत. या नंतरच्या पिस्टिस या अवस्थेतील बोधाच्या ठिकाणी निश्चितता असते; आणि विकास पावणाऱ्या अथवा निर्माण होणाऱ्या दृश्य वस्तु हे या बोधाचे विषय असतात या दोन्ही अवस्थांतील बोध हे समज असतात. डायानोइया या तिसऱ्या अवस्थेतील बोध हे ज्ञान असते, केवळ समज नव्हे. प्लेटोने या तिसऱ्या अवस्थेतील ज्ञानाची दोन लक्षणे सांगितली आहेत. त्यांमध्ये प्रतिमांचा अंतर्भाव असतो आणि ते ज्ञान अभ्युपगमावर आधारलेले असते. आकार अथवा सारतत्त्वे ही या बोधाचे विषय असल्याने हा बोध खऱ्या अर्थाने ज्ञान होय; तथापि ही ज्ञानाची सर्वोच्च अवस्था नाही; कारण या अवस्थेमध्ये आपणांस आकारांचे अथवा आयडिआंचे प्रतिमांच्या किंवा प्रतीकचिन्हांच्याद्वाराच ज्ञान होते, त्या आयडिआंच्या स्वरूपाचे नव्हे. ही वैज्ञानिक बोधाची अवस्था म्हणता येईल. अंकगणित आणि भूमिति यांसारख्या विज्ञानांमध्ये

दृश्य आकारांचा उपयोग केला जात असला, तरी हे दृश्य आकार या विज्ञानाचे विषय नव्हेत. भूमिति-तज्ज्ञ वर्तुळाचे अथवा त्रिकोणाचे स्वरूप जाणतो, तो जी आकृति काढतो ती खऱ्या आकृतीचे केवळ एक प्रतीकचिन्ह असते. दृश्य प्रतिमा या समजाचे विषय असतात, तर त्रिकोणाकार अथवा त्रिकोणाचे स्वरूप हा भूमितीचा विषय आहे. आयडिआ या निरपेक्षत सत्य नसून त्या बुद्धिद्वारा प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाचा विषय होत. ज्ञानाच्या या सर्वोच्च अवस्थेमध्ये, म्हणजे पूर्ण प्रबोधामध्ये, वेदनघटकाचा अंशही असत नाही; या दृष्टीने ते ज्ञान सर्वस्वी बुद्धिद्वारा प्राप्त झालेले, अनुभवपूर्व ज्ञान असते ज्ञानाची ही सर्वोच्च अवस्था खरोखर प्राप्त होऊ शकते, की ती मानवी मनाला कधीही प्राप्त न होणारी केवळ एक आदर्श स्थिति म्हणावयाची, याविषयी विद्वानांचे मतभेद आहेत. कोप्ल्टनचे प्रतिपादन असे की, मानवाला असे ज्ञान प्राप्त होणे शक्य आहे, हे प्लेटोने प्रारंभीच गृहीत धरले आहे. प्लेटोच्या मते ज्ञान हे (१) अविपरीत, आणि (२) सद्‌वस्तूचे ज्ञान असते. याउलट, नेटलशिपचे प्रतिपादन असे की, 'नोएसिस' हा मानवी मनाला असाध्य असलेला ज्ञानाचा केवळ आदर्श आहे. प्लेटोने स्वतःच म्हटले आहे की, देहविरहित अवस्थेतच शुद्ध ज्ञान संभवते. केवळ आत्म्यालाच वस्तुस्वरूपाचे साक्षात् दर्शन होते. येथे पुढील प्रश्न उद्भवतात : बुद्धि आणि आकलनशक्ति यांच्याद्वारा केवळ आयडिआंचेच प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष ज्ञान होते, अनुभवगोचर वस्तूचे होत नाही, असे कां ? परिवर्तनशील जगातील वस्तु ह्याच श्रद्धा आणि संवेदन यांचे विषय होऊ शकतात, असे कां ? याचे उत्तर असे की, विविध बोधनशक्ति आणि त्यांचे विषय यांच्यामध्ये निकट अन्वय, किंवा सादृश्य असते. हे सादृश्य म्हणजे स्वभावाचे ऐक्य होय. जसे, बुद्धि आणि तिचे विषय म्हणजे आयडिआ, यांचा स्वभाव एकच असतो. प्लेटोच्या ज्ञानविषयक उपपत्तीचा सारांश पुढीलप्रमाणे देता येईल :

१. अनुभवगोचर वस्तूचे अविपरीत ज्ञान संभवत नाही.

२. आयडिआ किंवा सारतत्त्वे हे गणितशास्त्र आणि सत्ताशास्त्र यांचे विषय होत.

३. आकलनशक्ति आणि बुद्धि या मनःशक्ति, कोणत्याही ज्ञानेंद्रियावर, कोणत्याही प्रकारे अवलंबून न राहता, आपणांस ज्ञान प्राप्त करून देतात.

देकार्त, स्पिनोझा आणि लायबनिझ यांसारख्या सतराव्या आणि अठराव्या शतकातील बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानी प्लेटोच्या ज्ञानविषयक उपपत्तीचा अधिक विस्तार केला. या सर्वांच्या मते सर्व ज्ञान अनुभवपूर्व असते.

कांट : ज्याच्याद्वारा या जगातील वस्तूंचे सर्ववाची आणि अन्यथा ज्ञान होतं अशा पदार्थविज्ञानाची निर्मिति करून गॅलिलिओने प्लेटोची उपपत्ति असत्य ठरविली. तेव्हा, ज्ञान आणि संवेदन यांमधील भेदाचा पुनर्विचार करणे क्रमप्राप्त आहे, असे कांटला वाटले. आयडिआ हा पदार्थविज्ञानाचा विषय नसूनही ती खऱ्या अर्थाने ज्ञान आहे. प्लेटोने पुढील तीन प्रश्नांचा विचार केला :

१. ज्ञान या दृष्टीने गणितशास्त्र कसे शक्य होते ?

२. ज्ञान या दृष्टीने सत्ताशास्त्र कसे शक्य होते ?

३. ज्ञान या दृष्टीने संवेदन कसे शक्य होतें ?

यापैकी तिसऱ्या प्रश्नाला प्लेटोने नास्त्यर्थी उत्तर दिले. पहिल्या दोन प्रश्नांना उत्तर देताना प्लेटोने असे प्रतिपादन केले की, आयडिआचें ज्ञान केवळ बुद्धीला, ज्ञानेन्द्रियाच्या साहाय्याविना होतें आणि उपर्युक्त शास्त्रांतील ज्ञान अनुभवपूर्व असते. वेदन हें ज्ञानसाधन सदोष असल्याने, केवळ वेदनाने आपणास ज्ञान प्राप्त होऊं शकत नाही, या प्लेटोच्या सिद्धान्ताशी कांट सहमत होता; तथापि पदार्थविज्ञानाच्या निर्मितीमुळे त्यांना पुढील तीन प्रश्नांचा विचार करणे आवश्यक वाटले :

१. विज्ञान म्हणून गणितशास्त्र हे कसे शक्य होतें ?
२. विज्ञान म्हणून पदार्थविज्ञान हे कसे शक्य होते ?
३. विज्ञान म्हणून सत्ताशास्त्र हे कसे शक्य होते ?

या प्रश्नांना प्लेटोने दिलेली उत्तरे काटला मान्य होण्यासारखी नव्हती; कारण, अनुभव-जग हा पदार्थविज्ञानाचा विषय असला, तरी ते एक विधान आहे, म्हणजे खऱ्या अर्थाने ज्ञान आहे. हें कसे शक्य होते, याचा खुलासा करण्यासाठी या जगाचे सर्ववाची आणि अन्यथाज्ञान कसे होते, याचा खुलासा करणे कांटला अवश्य होते. या जगाचे ज्ञान ज्ञानेन्द्रियाच्याद्वाराच होते, हा प्लेटोचा सिद्धान्त कांटने मान्य केलेला असल्याने, त्याला संवेदनशक्तीमध्ये एक सर्ववाची आणि अन्यथा-ज्ञानाचा घटक असतो, असे गृहीत धरावे लागले. यासाठी त्याने ज्ञानाचा आकार आणि आशय यांमध्ये भेद केला, तसाच इन्द्रियानुभवाचा आकार आणि आशय यांमध्येहि भेद केला. इन्द्रियानुभवाचा आशय अनुभव-गोचर असतो आणि तो संवेदनपरत्वे भिन्न असतो, तथापि इन्द्रियानु-भवामध्ये काही सर्ववाची आणि अन्यथा-आकारिक घटकहि असतात. 'दिक्' आणि 'काल' हे ते इन्द्रियानुभवातील आकारिक घटक असून त्यामुळे जगाचें अनुभवपूर्व ज्ञान शक्य होते. दिक् आणि काल याच्या अनुभवपूर्व साक्षात् बोधांमुळे भूमिती आणि अकणित ही अनुभवपूर्व विज्ञाने शक्य होतात. कांट आणि प्लेटो यांच्या प्रतिपादनांतील भेद असा की, कांटच्या मते वेदक स्वरूपाचे परंतु अनुभवपूर्व साक्षात् बोध होतात, तर प्लेटोच्या मते सर्व अनुभवपूर्व साक्षात् बोध बौद्धिक म्हणजे बुद्धिगोचर असतात. प्लेटोच्या मते 'अनुभवपूर्व वेदक साक्षात् बोध' हा वदतोव्याघात होय. विज्ञानस्वरूपाचें सत्ताशास्त्र अशक्य आहे, याविषयी कांटची खात्री होती. सत्ताशास्त्रीय ज्ञान हा ज्ञानाचा सर्वोच्च प्रकार आहे असे प्लेटोचे मत होते; तथापि, त्याच्या नंतरच्या २००० वर्षांच्या कालखंडात हें स्पष्ट झालें की, सत्ताशास्त्र हे केवळ कल्पित आहे. उपर्युक्त समस्येचे उत्तर देताना कांटने असे प्रतिपादन केले की, केवळ बुद्धीच्या साहाय्याने आपणांस कोणतेहि ज्ञान मिळत नाही. केवळ बुद्धीच्या साहाय्याने ज्ञान मिळणें शक्य असते तर अतीन्द्रिय, बुद्धिगम्य आयडिआविषयीचे सत्ताशास्त्र हे एक विज्ञान ठरलें असते. सर्व ज्ञानांमध्ये वेदन आणि आकलन यांचे संश्लेषण झालेले असते. तरीहि वेदनाने अनुभवपूर्व घटक असल्यामुळे, अनुभवपूर्व ज्ञान शक्य होतें. तेव्हा ज्या ज्ञानांमध्ये शुद्ध वेदन, म्हणजे वेदनाचे शुद्ध आकार असतात ते ज्ञान अनुभवपूर्व असते. यावरून, गणित आणि पदार्थविज्ञान ही दोन्ही कशी शक्य होतात, ती आपणांस या जगाचें ज्ञान कसे देऊं शकतात, आणि सत्ताशास्त्र का अशक्य आहे या सर्वांचा खुलासा होतो.

हेगेल : वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति अथवा बुद्धि यामध्ये

अत्यंत भेद मानल्यामुळेच, विज्ञानस्वरूपाचें सत्ताशास्त्र अशक्य आहे असे कांटला प्रतिपादन करता आले कांटच्या मते, ज्ञानेन्द्रियांच्या-द्वाराच ज्ञात्याला ज्ञेयविषय प्रतीत होतात. म्हणजे, कांटच्या मते वेदनशक्ति ही ग्रहण करणारी आणि क्रियारहित असते, तर आकलन-शक्ति उत्स्फूर्तपणे कार्य करणारी किंवा क्रियाशील असते. केवळ आकलन-शक्तीच्या साहाय्याने आपणांस कोणतेहि ज्ञान मिळत नाही. कारण आकलनशक्तीला आशयाचें ग्रहण करता येत नाही; आणि आशयाविना, आकलनशक्तीच्या शुद्ध सकल्पना - 'कॅटेगरी' - रिकाम्या राहतात. आता असा प्रश्न उद्भवतो की, जर वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति या परस्परविरोधी आहेत, तर ज्ञान होण्यासाठी त्या कशा एकत्र येतात ? या दोहोच्या संश्लेषणाविना ज्ञान संभवत नाही. आकार आणि आशय या दोहोविना ज्ञान संभवत नाही. तेव्हा, वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति यांचा परस्परविरोध मानला तर त्यांचे एकत्र कार्य होऊ शकेल, असे मानण्यास कोणताहि मार्ग उरत नाही; म्हणून कांटने प्रतिपादिलेला वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति यांच्या द्वैताचा सिद्धान्त हेगेलने अमान्य केला; आणि या दोन मनःशक्तींचा बुद्धि या सर्वोच्च मनःशक्तीमध्ये एकत्रच अंतर्भाव केला. बुद्धि ही अशत. वेदन-शक्तीच्या स्वरूपाची आहे; कारण तिच्या साहाय्याने साक्षात् बोध होतो. ती अंशतः आकलनशक्तीच्याहि स्वरूपाची आहे; कारण तिच्या साहाय्याने प्राप्त होणारा साक्षात् बोध सर्वस्वी बुद्धिगम्य असतो. अशा रीतीने हेगेलने बौद्धिक साक्षात् बोधाची उपपत्ति अगदी ऐकान्तिक स्वरूपात मांडली. बुद्धि हेच ज्ञानाचें उगमस्थान आहे, सर्वोच्च प्रकारचे ज्ञान वेदनशक्तिद्वारा प्राप्त होत नाही, तसे आकलनशक्तिद्वाराहि प्राप्त होत नाही.

(ब) अनुभववाद . येथपर्यंत बुद्धिवादाच्या विविध सिद्धान्तांचा विचार झाला. बुद्धिवादानुसार, ज्ञान सर्वव्यापी आणि अन्यथा असतें. असे ज्ञान बुद्धीच्या साहाय्याने प्राप्त होते (प्लेटो आणि हेगेल) ; अथवा वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति या दोन परस्परविरुद्ध शक्तींच्या साहाय्याने प्राप्त होतें; कारण या दोहोमध्ये काही अनुभवपूर्व घटक असतात (कांट). आता, सर्व ज्ञान अनुभवोत्तर असते आणि ते इन्द्रियानुभवानेच निष्पन्न होतें, या उपपत्तीचा विचार करावयाचा आहे. या उपपत्तीच्या दृष्टीने, तथाकथित अनुभवपूर्व ज्ञान हें खरें ज्ञानच नव्हे, बुद्धीच्या साहाय्याने आपणांस काही नवीन ज्ञान मिळू शकत नाही, बुद्धीने सकल्पनाचें केवळ विश्लेषण करता येते आणि त्यामुळे काही पुनरुक्त विधाने निष्पन्न होतात. लॉक, बर्कले आणि ह्यूम या तत्त्वज्ञानी वरील उपपत्तीचा पुरस्कार केला. प्लेटोच्या मते, ज्ञान-संपादन म्हणजे जे ज्ञान आपणास पूर्वीच झाले होते, परंतु जे आपण विसरलो होतो, त्याचे केवळ स्मरण होय तेव्हा सर्व ज्ञान अन्तःप्राप्त असते. सहजात कल्पनाची उपपत्ति हा वरील उपपत्तीचाच एक प्रकार आहे. या उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, प्रत्येक बालकाच्या ठिकाणी काही सहजात कल्पना जन्मतःच असतात आणि ज्ञात्याच्या ठिकाणी याप्रमाणे जन्मतःच असलेल्या कल्पनांमधून ज्ञानाची रचना करणें हे बुद्धीचें कार्य आहे. लॉकने या सहजातकल्पनावादाचे निर्विवाद खंडन केले. त्याचा युक्तिवाद असा की, जर मानवी मनांमध्ये जन्मतःच काही कल्पना असतील, आणि देकार्तच्या प्रतिपादनाप्रमाणे त्या स्वयंप्रकाश (म्हणजे स्वतःसिद्ध) असतील, तर सर्व बालकांना त्याचें ज्ञान असले

पाहिजे, परंतु वस्तुतः. बालकाच्या ठिकाणी अशा काही कल्पना आढळत नाहीत. यावरून त्याच्या मनात अशा काही कल्पना असत नाहीत हे सिद्ध होते. शिवाय, मानवी मनात सहजात कल्पना असल्या तर सर्व मानवांना त्याचे ज्ञान झाले असते, तथापि ईश्वर, आत्मा यासारख्या कल्पनाहि सर्वांच्या ठिकाणी आढळत नाहीत आणि ज्याच्या ठिकाणी या कल्पना आढळतात, त्याच्या ठिकाणी त्या व्यक्तिपरत्वे भिन्न असल्याचे दिसते. सर्व मानवाच्या, ठिकाणी समानतेने असलेली एकहि कल्पना नाही, यावरून सहजात कल्पना असत नाहीत हे सिद्ध होते. तेव्हा, सहजात कल्पनापासून बुद्धिब्यापाराने ज्ञान निष्पन्न होत नाही; सर्व ज्ञान अनुभवानेच निष्पन्न होते. गणितशास्त्रीय ज्ञान हे अन्यथा ज्ञान असते, तथापि त्यायोगे आपणास वास्तव घटनाचा बोध होत नाही, या दृष्टीने ते ज्ञान पोकळ म्हटले पाहिजे पदार्थविज्ञानासारखी विज्ञाने आपणास ज्ञान देतात, तथापि ती अनुभवाधिष्ठित आहेत. निरीक्षण आणि प्रयोग यावर आधारलेले नाही, असे विज्ञानच असू शकत नाही तेव्हा सर्व ज्ञान इन्द्रियानुभवाने निष्पन्न होत असल्याने ते अनुभवोत्तर असते

अनुभववादावरील टीका (अ) अनुभववादी तत्त्वज्ञाना आत्मज्ञानाची योग्य उपपत्ति लावता आलेली नाही' आपण बाह्य वस्तु जाणतो त्याहून अत्यंत भिन्न रीतीने आपणास स्वतःचे ज्ञान होते. आत्मज्ञान हे साक्षात् किंवा अव्यवहित ज्ञान असते, तर भौतिक वस्तूचे ज्ञान त्या वस्तूच्या आपल्या ज्ञानेन्द्रियावर झालेल्या संस्काराद्वारा होते. तेव्हा आत्मनिरीक्षण हा अन्तर्वेदनाचाच एक प्रकार मानता येत नाही. वस्तुस्थितीविषयीच्या सर्व सत्य विधानाचा आधार 'वेदन' हाच असतो, असे मानणारी उपपत्ति चुकीची ठरते. (व) अनुभववादी तत्त्वज्ञानी 'अनुभव' या शब्दाच्या अर्थाचे जे संकोचन केले आहे ते योग्य ठरत नाही. इन्द्रियानुभवाखेरीज अनुभवाचे आणखीहि काही प्रकार आहेत उदा.—गूढवाद्याचा अनुभव, कलावताचा अनुभव, नैतिक अनुभव इत्यादि.

कल्पना, आशय, निर्णय : निर्णय म्हणजे दोन कल्पनांचे संश्लेषण अशी अँरिस्टॉटलने निर्णयाची व्याख्या केली होती. ह्यूम आणि मिल्ल यासारख्या अनुभववादी तत्त्वज्ञानी या व्याख्येचा मानस-शास्त्रीय अर्थ स्वीकारला आणि त्यातील तर्कशास्त्रीय अभिप्राय अमान्य केला. या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने कल्पना म्हणजे प्रतिमा होत, तथापि निर्णयाने आपणास सद्दवस्तूचे ज्ञान होत असल्याने, निर्णय हे दोन मानस-घटकांचे संश्लेषण असणे शक्य नाही. उदा.—जेव्हा 'हे मेज तपकिरी आहे' असा आपण निर्णय करतो, तेव्हा आपल्या मनातील मेजाच्या प्रतिमेचे तपकिरी रंगाच्या प्रतिमेशी संयोजन झाले असा त्याचा अर्थ नसतो. ज्ञानाविषयीच्या अनुभववादी उपपत्तीचा प्रमुख दोष असा की, या उपपत्तीने निर्णयातील विधेयन-क्रियेचा खुलासा होत नाही. निर्णय म्हणजे दोन प्रतिमांचे संश्लेषण असे मानले, तर निर्णयन आणि कल्पनाव्यापार यामध्ये भेद करता येणार नाही. निर्णया-मध्ये आपणास कल्पनांच्या साहाय्याने वस्तुस्थितीचा बोध होतो वस्तुस्थितीचा बोध वेगवेगळ्या प्रकारे होणे शक्य आहे. जाणिवेमध्ये तो साक्षात् रीतीने होतो, कल्पनांच्याद्वारा अप्रत्यक्षपणे होतो तेव्हा निर्णय हा सद्दवस्तूचा व्यवहित रीतीने झालेला बोध होय मात्र ही सद्दवस्तूच्या व्यवहित-बोधाची उपपत्ति संवेदनाच्या प्रातिनिधिक

उपपत्तीशी एकरूप नाही. प्रातिनिधिक उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, संवेदनात्मक बोध हा केवळ आपल्या मानसिक आशयाचा साक्षात् बोध असतो, आणि या मानस-घटकाच्या आधारे आपण बाह्य वस्तूच्या अस्तित्वाचे अनुमान करतो. हे मानस-घटक म्हणजे प्रतिमा असे काही वेळा मानले गेले आहे, तर क्वचित् हे मानस-घटक म्हणजे इन्द्रियवित्ति असे मानले गेले आहे. तेव्हा या प्रातिनिधिक उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, खरोखर संवेदनामध्ये एक साक्षात् आणि एक अनुमानात्मक अशा दोन प्रकारच्या ज्ञानाचा अंतर्भाव झालेला असतो. या उपपत्तीच्या समर्थनासाठी शरीरशास्त्रीय युक्तिवाद, विपर्यासाधिष्ठित युक्तिवाद इत्यादि युक्तिवाद केले जातात शरीरशास्त्रीय युक्तिवाद असा की, आपणास होणारे संवेदन आपल्या ज्ञानेन्द्रियाच्या स्थितीवर अवलंबून असते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आपणास खरोखर जे दिसते, म्हणजे जे संवेदन होते, ते केवळ ज्ञातृगत असते. विपर्यासाधिष्ठित युक्तिवाद असा : विपरीत संवेदनामध्ये ज्या वस्तु खरोखर नाहीत त्या दिसतात तेव्हा विपरीत संवेदनामध्ये दिसणाऱ्या वस्तु ज्ञातृगत असतात; परंतु विपरीत संवेदन आणि विपरीत संवेदन ही दोन्ही संवेदनेच असल्याने त्यामध्ये प्रकारभेद नाही. म्हणून विपरीत संवेदनामध्ये होणारा बोध ज्ञातृगत असेल तर विपरीत संवेदनामध्ये होणारा बोधहि ज्ञातृगत असला पाहिजे. या उपपत्तीची प्रवृत्ति सशयवादाकडे आहे, कारण साक्षात् बोध हा निरपवादपणे ज्ञात्याच्या मानसिक स्थितीचा बोध असतो. हे खरे असेल तर बाह्य वस्तूच्या अस्तित्वाचे अनुमान करण्यास काहीहि आधार नाही. अशा विचाराने या उपपत्तीवरून विपर्यासादाचा निष्कर्ष निघतो विपर्यासाद म्हणजे आपणास केवळ आपल्या मानसिक अवस्थांचेच ज्ञान होते ही भूमिका होय. विपर्यासाद हे ज्ञानाच्या अनुभववादी उपपत्तीपुढे येणारे अयुक्तसाधन मानले जाते. निर्णयामध्ये आपणास वस्तुस्थितीचा बोध होतो, — निदान आपण तसा दावा करतो — आणि निर्णयन ही एकतर मानसिक क्रिया आहे यामुळे असा प्रश्न उद्भवतो की, जी क्रिया मानसिक असल्याचे सर्वांनी मान्य केले आहे, त्या क्रियेने आपणास एखाद्या मनोवाह्य सद्दवस्तूचे ज्ञान कसे होते ? ज्ञान आणि त्याचा विषय याच्यामध्ये रचनात्मक साम्य असल्यामुळे ज्ञानाने त्याच्या विषयाचा निर्देश होऊ शकतो, असे अँरिस्टॉटलने या प्रश्नाचे उत्तर दिले आहे. या उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, जाणणारे मन त्याच्या विषयाच्या केवळ आकाराचा स्वीकार करते, आशयाचा नव्हे. जेव्हा मी एखादे सफरचंद जाणतो, तेव्हा माझे मन त्या सफरचंदाच्या स्वभावगत गुणधर्मांच्या — विवक्षित आकार, रंग, परिमाण इत्यादींच्या — विवक्षित संघाताचा स्वीकार करते. तेव्हा, माझ्या मनातील सफरचंदाच्या कल्पनेच्या ठिकाणी त्या सफरचंदाचीच आकारिक लक्षणे असल्यामुळे सफरचंदाच्या कल्पनेने सफरचंदाचा निर्देश होतो तथापि या उपपत्तीपुढील अडचण अशी की, विस्तार, आकार, रंग यासारखी लक्षणे ही मनाची किंवा कोणत्याहि मनोघटकाची लक्षणे होऊ शकत नाहीत. आकारादि लक्षणे ही त्या वस्तूची लक्षणे होत. त्यांचे वास्तव क्षेत्रांतून मानसक्षेत्रात स्थानान्तर करता येणार नाही. द्वार्ड्झॉवस्कीने या प्रश्नाचे वेगळ्या रीतीने उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी त्याने या प्रश्नाचे विश्लेषण केले आहे एखाद्या मानसिक क्रियेची स्वतःबाहेर जाण्याची प्रवृत्ति कशी होते

आणि त्या क्रियेने मनोवाह्य वस्तूचा निर्देश कसा होतो, हा प्रश्न नसून एखाद्या वस्तूची कल्पनाहि त्याच विवक्षित वस्तूची कल्पना असू शकते, वेगळ्या एखाद्या वस्तूची नाही, हें कसे, हा प्रश्न आहे. सफरचंदाची कल्पना ही सफरचंदाचीच कल्पना का असते, संव्याची का नसते, याचा खुलासा करणे आवश्यक आहे. हा खुलासा करतांना दुवॉर्ड-डॉवस्कीने 'कल्पनेतील आशय' नावाच्या घटकाचा आधार घेतला आहे सफरचंदाची कल्पना आणि संव्याची कल्पना या दोन्ही कल्पना एकाच स्वरूपाच्या मनोव्यापाराने निष्पन्नहि झालेल्या असतात. तरीहि एक सफरचंदाची आणि दुसरी संव्याची कल्पना असल्याने, त्या भिन्न असतात या परिस्थितीचा खुलासा त्याने एका रूपकाच्या साहाय्याने केला आहे. कल्पना करणें या क्रियेची तुलना चित्र रंगविण्याच्या क्रियेशी, कल्पनेची तुलना चित्राशी, आणि ज्ञेयवस्तूची तुलना चित्राच्या विषयाशी (उदा.— एखादे निसर्गदृश्य) करता येईल. ज्या-प्रमाणे, एखाद्या चित्रकाराच्या दृष्टीने, चित्र हे निसर्गदृश्याच्या चित्रणाचे एक साधन आहे, त्याप्रमाणे ज्ञात्याच्या दृष्टीने कल्पना हें ज्ञेय वस्तु जाणण्याचें साधन आहे. स्वतःबाहेर जाण्यासाठी आणि, ज्याच्यामुळे एखाद्या कल्पनेने विवक्षित वस्तूचाच निर्देश होईल, वेगळ्या वस्तूचा होणार नाही, यासाठी एखादा दुवा निर्माण करणें आवश्यक असते. तेव्हा, एकूण तीन घटकांची आवश्यकता असते : एका मानसिक क्रियेने निष्पन्न होणारी कल्पना, या कल्पनेद्वारा प्रतीत होणारी वस्तु आणि ज्याच्यामुळे वस्तूचा निर्देश होतो असा कल्पनेतील आशय 'कल्पना' या शब्दाचा हा अर्थ अनुभववादी तत्त्वज्ञांनी केलेल्या अर्थाहून भिन्न आहे, हे स्पष्टपणें लक्षात ठेवले पाहिजे. अनुभववादी तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीने, कल्पना म्हणजेच त्या कल्पनेतील आशय, हाच साक्षात् रीतीने ज्ञेय विषय असतो. विषयवादामध्ये कल्पना हीच ज्ञेय विषय मानली जाते, बाह्य वस्तु नव्हे. दुवॉर्ड-डॉवस्कीने 'कल्पने'चा अर्थ वेगळा केला आहे आपणांस एखाद्या बाह्य वस्तूचे ज्ञान कसें होतें याचा खुलासा करण्यासाठीच आशययुक्त कल्पना मानणे आवश्यक आहे. त्रिया हें कल्पनेचे एक अंग असतें, आणि आशय हे तिचें दुसरे अंग असतें. आशय या तिसऱ्या अंगामुळेच एखाद्या कल्पनेने तिच्या विषयाचा निर्देश होऊं शकतो.

कल्पनेच्या या दोन अंगांचा खुलासा करावयाचा तर, दुवॉर्ड-डॉवस्कीच्या मतें, त्रिया ही नेहमीच खरी असते आणि आशय हा नेहमीच खोटा असतो. एखाद्या कल्पनेतील आशय खरोखरच तिच्यामध्ये समाविष्ट झालेला असतो. कल्पनेचें हें अंग स्पष्टपणें वेगळे करतां येते; तथापि कल्पना आणि तिचा विषय यांच्या ठिकाणीं जशी टळकपणे सत्ता असते, तशी आशयाच्या ठिकाणी असत नाही. या वावतीत मायनांगचा सिद्धान्त दुवॉर्ड-डॉवस्कीच्या उपपत्तीहून भिन्न आहे. मायनांगच्या मतें, त्रिया आणि आशय या दोन्ही अंगांना सारखेंच अस्तित्व असते. एफ. एच. ब्रॅड्ले यांच्याहि मतें, आपणांस सद्वस्तूचे ज्ञान कल्पनेच्या अथवा कल्पनेच्या आशयाच्याद्वारा होतें. कल्पना आणि सद्वस्तु यांचे संवधन ही एक क्रिया आहे. तेव्हा दुवॉर्ड-डॉवस्कीने कल्पनेच्या क्रिया आणि आशय या अंगांमध्ये भेद केला तसा न करता ब्रॅड्लेने निर्णयामधील क्रिया आणि क्रियेचा आशय यांमध्ये भेद केला आहे. ब्रॅड्लेच्या मते, कल्पनेचा आशय ही काही अस्तित्वांत

असलेली वस्तु नव्हे, तो आशय खरोखर वस्तूच्या अस्तित्वापासून 'तोडून वेगळा केलेला' असतो, ते एक अर्थवाही प्रतीकचिन्ह असतें. निर्णय या मानसिक स्थितीचा एक अंश, त्यांतील अस्तित्वाचा भाग वजा केल्याने, मनःस्थितिबाह्य सद्वस्तूचे प्रतीकचिन्ह बनतो. आपल्या बोधावस्थेमध्ये विविध प्रकारचे बदल होत असतात. एक प्रकारचा बदल झाला असतां आपणांस एका अस्पष्ट, अविभक्त जाणवेचा प्रत्यय येतो. दुसऱ्या एका प्रकारचा बदल झाला असतां आपली बोधावस्था ही त्या बोधावस्थेपलीकडील एका सद्वस्तूचें प्रतीकचिन्ह बनते. उदा.— जेव्हा मला एखादे मेज दिसतें तेव्हा उड्डवणारी माझी मनःस्थिति ही त्या मनःस्थितीपलीकडील एका सद्वस्तूचे प्रतीकचिन्ह असते. कल्पनेचा आशय हा आपल्या बोधावस्थेच्या कारामृहाबाहेर पडण्याचा उपाय असून त्याच्याच साहाय्याने आपणांस आपल्या व्यक्तिगत बोधावस्थेहून भिन्न आणि प्रतियोगी स्वरूपाच्या सद्वस्तूची जाणीव होते. निर्णयामध्येच आपणांस ज्ञाता आणि ज्ञेय, प्रतिमा आणि कल्पना यांमधील भेदाची जाणीव होते; परंतु, ब्रॅड्लेने क्रिया आणि आशय यांमधील नेमका भेद स्पष्ट केला नाही. त्याच्या आरंभीच्या काही ग्रंथांमध्ये त्याने असे मत स्वीकारलेले दिसते की, क्रिया ही मानसिक असली तरी आशय मानसिक नसतो; परंतु बोझांकेच्या प्रभावामुळे, नंतरच्या ग्रंथांमध्ये हें मान्य केलेलें दिसते की, क्रियेला जसे एक मानस-शास्त्रीय अंग असते, तसे तर्कशास्त्रीय अंगहि असतें. जर विधेयनाची अथवा संबधनाची क्रिया ही मानसशास्त्रीय क्रिया आहे तर ती होईल अथवा होणार नाही. याचा अर्थ असा की, एक तर आपण विधेयन करूं अथवा करणार नाही; तथापि, ती क्रिया एक तर्कशास्त्रीय क्रिया मानली तर विधेयनाचे अनेक अंश संभवतात; म्हणजे आपण कमीअधिक अंशाने आशयाचे विधेयन करूं शकतों. या उपपत्तीमधील अडचण अशी की, या उपपत्तीमध्ये मानसशास्त्रीय आणि तर्कशास्त्रीय अंगांच्या संबधाचा खुलासा होत नाही निर्णयाची मानसिक क्रिया वस्तुतः घडते, किंवा निर्णय ही एक मानसिक घटना आहे, हे आपण अमान्य करूं शकत नाही. निर्णयक्रियेच्या मानसिक अंगाचा तिच्या तार्किक अंगाशी कसा सवध जोडता येईल? या संदर्भात बोझांकेने अंशाची उपपत्ति मांडली आहे. हेगेलच्या उपपत्तीप्रमाणे याहि उपपत्तीच्या दृष्टीने, वेदनशक्ति आणि आकलनशक्ति यांमध्ये विरोध नाही; तथापि वेदनशक्ति हें बुद्धीचे अव्यक्त रूप होय, आकलन-शक्ति हे बुद्धीचें अधिक व्यक्त रूप असून, बुद्धि हें बोधाचे सर्वोच्च रूप होय. यापूर्वी निर्देश केल्याप्रमाणे याहि उपपत्तीपुढे काही अडचणी उड्डवत नाहीत, असें नाही. जर ज्ञान, किंवाहना सर्वोच्च प्रकारचें ज्ञान, केवळ बुद्धीच्या साहाय्यानेच प्राप्त होत असेल, तर केवळ बुद्धीने आपणांस वैज्ञानिक ज्ञान कां प्राप्त होत नाही? विज्ञानाला निरीक्षण आणि प्रयोग यांवर कां अवलंबून राहावें लागते? विज्ञानाहून श्रेष्ठ प्रकारचें ज्ञान शक्य नाही, असे असतां विज्ञान हे कनिष्ठ प्रतीचें ज्ञान आहे, असें म्हणण्यांत काही अर्थ नाही. सत्ताशास्त्राच्या विद्यमान स्वरूपाचा विचार करतां ते एक स्वैर कल्पन आहे, त्याहून अधिक नाही, असे म्हणावे लागते.

येथपर्यंतच्या विवेचनामध्ये निर्णय ही एक मानसिक क्रिया आहे, किंवा निर्णय ही एक विशेष मनःस्थिति आहे, हें स्वतःसिद्ध मानलें

होते; परंतु निर्णय करणे आणि जाणणे या क्रिया एकरूप मानल्या, किंवा निर्णय हा ज्ञानाचा मूलघटक आहे असे मानले, तर या गृहीत विधानाची स्वतः सिद्धता नाहीशी होते. गिल्बर्ट राइलने असे प्रतिपादन केले आहे की, 'जाणणे' हे एक क्षमतासूचक क्रियापद आहे. ज्ञान असणे, म्हणजे एखादी क्रिया यशस्वी रीतीने करण्याची क्षमता असणे होय, ती क्रिया प्रत्यक्षपणे करून दाखविणे नव्हे जसे एखादा मानुष्य झोपी गेलेला असताना, त्याच्या ठिकाणी कोणतीही बोधाची स्थिति नसली तरीही त्याच्या ठिकाणी काही वस्तूचे ज्ञान असते असे म्हणता येते. जे. एल. ऑस्टिनने असे प्रतिपादन केले आहे की, 'मी जाणतो' या वाक्प्रयोगाच्या वर्णनार्थी उपयोगापेक्षा त्याचा क्रियावाचक उपयोग करणे अधिक बरोबर ठरेल. 'वस्तुस्थिति अमुक प्रकारची आहे हे मी जाणतो', असे म्हणण्यामध्ये माझी तशी खात्री झालेली आहे हा अभिप्राय असला, तरी माझ्या मनःस्थितीचे निवेदन करणे हा त्या विधानाचा उद्देश नसून, वस्तुस्थितीविषयीच्या विवक्षित विधानाच्या सत्यत्वाची ग्वाही देणे हा उद्देश असतो मी ते जाणतो असे म्हणण्याने मी त्याच्या सत्यत्वाच्या सिद्धतेची जबाबदारी पत्करतो आणि ही जबाबदारी मी पार पाडू शकेन हे जाहीर करतो. ज्ञान ही मनःस्थिति नाही; कारण कोणतीही मनःस्थिति, वस्तुस्थिति विवक्षित प्रकारची आहे याची ग्वाही देऊ शकत नाही. ज्ञानामध्ये श्रद्धा हा एक घटक असतो, हे ए. जे. एअरने मान्य केले आहे. त्याच्या मते, वस्तुस्थिति विवक्षित प्रकारची आहे, असे ज्ञान होण्यास पुढील अटी अवश्य आणि पर्याप्त आहेत :

१. जे ज्ञान झाल्याचे म्हटले जाते ते सत्य असले पाहिजे.
२. त्याविषयी ज्ञात्याची खात्री झाली असली पाहिजे, आणि
३. ज्ञात्याची अशी खात्री होण्याची योग्यता असली पाहिजे. केवळ एखाद्या मनःस्थितीमुळे ही योग्यता प्राप्त होत नाही.

सत्यत्वाविषयीच्या उपपत्ति : प्रत्येक निर्णय सद्बस्तूचा निर्देश केल्याचा जणू दावा करीत असतो; तथापि सर्व निर्णय सत्य नसतात. यामुळे पुढील प्रश्न उद्भवतात : एखाद्या सत्य निर्णयाच्या ठिकाणी कशांमुळे सत्यत्व येते ? एखादा सत्य निर्णय सत्य असल्याचे कसे कळते ? यापैकी पहिला प्रश्न हा सत्यत्वाच्या स्वरूपाविषयीचा प्रश्न असून, दुसरा प्रश्न हा सत्यत्वाच्या निकषाविषयीचा आहे. अन्वय-उपपत्ति, फलवादी-उपपत्ति आणि सुसंगति-उपपत्ति या तीन उपपत्तींच्याद्वारा बरील प्रश्नाची उत्तरे दिली गेली आहेत अन्वय-उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, ज्या निर्णयाचा वस्तुस्थितीशी अन्वय असतो तो निर्णय सत्य असतो. मात्र, या अन्वयाचा कोणता अर्थ करावयाचा याविषयी सदिरघत्ता आहे; कारण पुढील विविध स्वरूपाच्या संबंधांपैकी कोणत्याही संबंधाला अन्वय-संबंध असे म्हणता येईल :

१. मूळ कृति आणि तिची प्रतिकृति याचा संबंध.
२. दोन पदातील घटकांचा एक-एक संबंध.
३. एक समान रचना असलेल्या दोन पदांचा संबंध.
४. ज्याचे अधिक विश्लेषण करता येत नाही असा एक संबंध

अन्वय-कल्पनेच्या सदिरघत्तेखेरीज, या उपपत्तीपुढील दुसरी एक अडचण म्हणजे एखादा निर्णय आणि वस्तुस्थिति यामधील अन्वय

जाणण्याची अडचण होय. आपणास निर्णयाचे ज्ञान होते तसे वस्तुस्थितीचे साक्षात् ज्ञान होत नाही. तेव्हा निर्णय आणि वस्तुस्थिति याची तुलना करून, त्या दोहोमध्ये अन्वय आहे किंवा नाही हे पाहणे आपणांस कधीच शक्य होणार नाही, म्हणून अन्वय हा सत्यत्वाचा निकष होऊ शकत नाही.

फलवादी-उपपत्तीचे प्रतिपादन असे की, ज्या निर्णयाच्या आधारे केलेली क्रिया यशस्वी होते, तो निर्णय सत्य होय; तथापि या उपपत्ती-पुढील अडचण अशी की, ज्या निर्णयाच्या आधारे एखाद्या विवक्षित परिस्थितीमध्ये केलेली क्रिया सफल होते, तो निर्णय वेगळ्या परिस्थिती-मध्ये निरपयोगी ठरेल. तेव्हा कोणताही निर्णय नित्य सत्य किंवा नित्य असत्य असू शकत नाही. निरपेक्ष सत्यत्व आणि निरपेक्ष असत्यत्व हे शब्द निरर्थक होत. त्याऐवजी सापेक्ष सत्यत्व आणि सापेक्ष असत्यत्व असे शब्दप्रयोग केले पाहिजेत.

सुसंगति-उपपत्तीमुळेही सत्यत्व आणि असत्यत्व यामधील अत्यंत भेदाचे निराकरण होतं. सत्यत्वाचे अंश मानावे लागतात. एखाद्या निर्णयाचे सत्यत्व म्हणजे त्या निर्णयाची इतर निर्णयांशी असलेली सुसंगति होय. तेव्हा एखादा निर्णय जितक्या अधिक इतर निर्णयांशी सुसंगत असेल, म्हणजे जितक्या व्यापक समूहाशी सुसंगत असेल, तितका तो अधिकांशाने सत्य ठरेल. या दृष्टीने, निरपेक्ष सत्य ही एक सर्वसमावेशक प्रणाली असते आणि तिच्यातील प्रत्येक घटक इतर सर्व घटकांशी सुसंगत असतो. हा कधीही साध्य न होऊ शकणारा आदर्श म्हटला पाहिजे.

बरील प्रकारच्या सर्व उपपत्ति असमाधानकारक असल्यामुळे, अलीकडच्या काळात 'सत्य' आणि 'असत्य' या शब्दांचे बरेच तात्त्विक विश्लेषण केले गेले आहे. आधुनिक तत्त्वचिंतकांची प्रवृत्ति कोणत्या ना कोणत्या काल्पनिक उपपत्तीचे प्रतिपादन करण्याकडे नसून, या शब्दांच्या उपयोगानाचें परीक्षण करण्याकडे आहे. या संदर्भात ए. टास्की, जे. एल. ऑस्टिन, आणि पी. एफ. स्ट्रासन यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे

ज्ञानशास्त्रातील प्रमुख समस्यांचें येथपर्यंत केलेले विवेचन ब्रिटन आणि युरोप यांमधील विचारवंतांच्या चिंतनावर आधारलेले असल्याचें दिसून येईल. अर्थात् प्रस्तुत लेखामध्ये ज्ञानशास्त्रीय विचारांच्या विकासाचें समग्र समालोचन शक्य झालेले नाही. येथील विवेचनामध्ये सर्वसामान्य मनुष्याचा दृष्टिकोण आणि मानसघटनाशास्त्रीय उपपत्ति याची चर्चा केलेली नाही. त्यांच्या माहितीसाठी वाचकानी त्या त्या शीर्षकाचे लेख पाहावेत. अमेरिकेतील ज्ञानशास्त्रीय विचारांविषयी स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, काही काळापूर्वी, इंग्लिश अनुभववादाचा प्रसार अमेरिकेत झाला होता; तथापि गेल्या शतकामध्ये हेगेलच्या चिन्वादाने त्याला आळा बसला. विसाव्या शतकातील अमेरिकन तत्त्वज्ञानाचा विचार, मुख्यतः फलवादाच्या प्रभावामुळे, अनुभववादास अनुकूल झालेला दिसतो.

संदर्भ-ग्रंथ : वूडले, ए. डी. : थिअरी ऑफ नॉलेंज, अँड इंट्रोडक्शन (लंडन, १९४९); चिझोम, आर. एम. : थिअरी ऑफ नॉलेंज (न्यूयॉर्क, १९६६); ओ'नील, आर. एफ. : थिअरी ऑफ नॉलेंज (न्यूयॉर्क, १९६०); लोनगन, बी. जे. एफ. : इन्साइट, ए स्टडी

ऑफ ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग (लंडन, १९५७; सुधा. आ. १९५८);
एअर, ए. जे. दि प्रॉब्लेम्स ऑफ नॉलेज (लंडन, १९५६).

एस. भट्टाचार्य

ज्ञानशास्त्र, बौद्धमत : प्रास्ताविक : ज्ञानशास्त्रामध्ये मानवी ज्ञानाचा उगम अथवा ज्ञानसंपादनाची साधने, ज्ञानप्रक्रियेचे स्वरूप, ज्ञानसाधनाचे मूल्य, ज्ञानाचे यथार्थत्व आणि यथार्थत्वाचा निकष, ज्ञानाची व्याप्ति आणि मर्यादा यांचा अभ्यास होतो. ज्ञानशास्त्र हें तत्त्वज्ञानाचें एक सहायक शास्त्र असलें तरी ते गौण आहे किंवा तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासामध्ये त्याला गौण स्थान आहे, असे मानणें योग्य ठरणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये ज्ञानशास्त्राचा उदय बऱ्याच नंतरच्या काळांत झाला. बौद्धमताच्या इतिहासामध्येहि ज्ञानशास्त्रीय प्रश्नांचा विचार उत्तरकालीन बौद्ध मतान्तरामध्ये आढळतो, तसा प्राचीन बौद्धमतामध्ये आढळत नाही.

बुद्धाची भूमिका : बौद्धमताच्या शास्त्रग्रंथांमध्ये (त्रिपिटकामध्ये) बुद्धाच्या प्रवचनांचे जे वृत्तान्त आहेत त्यांमध्ये बुद्धाने काही ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्तांचें प्रतिपादन केलेलें आढळत नाही; तथापि त्याने स्वीकारलेल्या भूमिकेमध्ये काही ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्त अभिप्रेत असावेत. बुद्धाने मॉन्टेसीसप्रमाणे, संवादपद्धतीने धर्मोपदेश केला असें दिसतें. या संवादांमध्ये त्याने दृष्टान्त, कल्पितकथा, केवल-गणनात्मक सामान्यीकरण याच्या साहाय्याने काही प्रतिपादन केलें होते. आपल्या अनुयायांनी केवळ शब्द-प्रमाणाच्या आधारे काही सिद्धान्त स्वीकारूं नयेत, त्यांनी स्वतः या सिद्धान्तांचें ज्ञान मिळविण्याचा आणि त्या सिद्धान्ताची परीक्षा करण्याचा प्रयत्न करावा, असा बुद्धाचा उपदेश होता हें खरे; तथापि बुद्धाने बुद्धीला विशेष महत्त्व दिले होते, असा याचा अर्थ करतां येत नाही. एक तर, तत्त्वज्ञानातील अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा यत्न व्यर्थ आहे, असें त्याने वारंवार सांगितले. याचा असा अभिप्राय असणें शक्य आहे की, या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याइतकी मानवी बुद्धीची क्षमता नाही. हे प्रश्न मानवी बुद्धीच्या कक्षेपलीकडचे आहेत. दुसरे असें की, बुद्धाला जें प्रबोधन प्राप्त झालें तें एका साक्षात्कारी अथवा गूढ अनुभवाने प्राप्त झालें. तेव्हा अंतिम सत्याच्या प्राप्तीचें साधन बुद्धि हें नसून एक साक्षात्कारी अनुभव आहे. यावरून असें म्हणतां येईल की, बुद्धाने आपल्या प्रवचनांतील प्रतिपादनांमध्ये सामान्यतः ऐहिक अनुभवाचा आधार घेतलेला असला तरी त्याच्या भूमिकेमध्ये अज्ञेयवाद, संशयवाद आणि गूढवाद यांची बीजे आहेत. बुद्धाच्या भूमिकेतील या संदिग्धतेमुळे काही पंडितांनी त्याला प्रत्यक्षवादी ठरविलेलें दिसतें, काहीनी बुद्धिवादी ठरविलेले दिसते, तर काहीनी अज्ञेयवादी ठरविलेलें दिसतें.

प्राचीन बौद्धमतांची भूमिका : मूलतः, बौद्धमत हें तर्काधिष्ठित, तत्त्वज्ञान-मत नसून, तो एका अलौकिक प्रबुद्ध उपदेशकाने केलेला धर्मोपदेश होता - धर्मचक्रप्रवर्तन होतें. धर्मोपदेशकाच्या भूमिकेवरून केलेल्या प्रतिपादनांत गौतम बुद्धाने ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्ताचा विचार केलेला नाही हें स्वाभाविकच आहे; तथापि त्याने एकूण तत्त्वज्ञानात्मक चिकित्सेलाच विरोध केलेला दिसतो. त्यामुळे बौद्धमता-न्यायांच्या तत्त्वज्ञान-विचाराला काहीसा प्रतिबंध झाला असावा. प्राचीन बौद्धमतानुयाय्यांमध्ये एक सांप्रदायिक विचारप्रवाह आढळतो. या विचारप्रवाहामध्ये बुद्धवचन हें सर्वश्रेष्ठ प्रमाण मानलेले दिसते. मानवी

बुद्धिहि स्वभावतःच अंतिम सत्याचे साधन होण्यास असमर्थ आहे; आणि सामान्य मानवाची बुद्धि कितीहि प्रगल्भ असली तरी बुद्धाच्या अलौकिक प्रज्ञेच्या तुलनेने ती अगदीच तोकडी म्हणली पाहिजे. तेव्हा बुद्धवचन हेच प्रमाण आहे. अनुभव आणि बुद्धि सर्वस्वी निरुपयोगी नाहीत. बुद्धवचनांच्या अनुपंगाने त्यांचा उपयोग समर्थनीय आणि युक्त ठरतो. बुद्धाने स्वतः शब्दप्रमाण मानले नाही आणि उत्तरकालीन बौद्धमतानेहि, सामान्यतः शब्दप्रमाण स्वीकारले नाही, तथापि उत्तरकालीन बौद्धमतसंप्रदायांनी बुद्धवचन (आणि शास्त्रग्रंथ) नेहमीच प्रमाण मानलेले आहे. तेव्हा बौद्धमतांतील शब्दप्रामाण्याच्या अमान्यतेचा अर्थ इतकाच दिसतो की, गौतम बुद्धाखेरीज इतर कोणाचाहि शब्द प्रमाण नाही. साक्षात्काराने अंतिम सत्य जाणलें म्हणजे बुद्धवचनाच्या प्रामाण्याची खात्री पटते. तोवर बुद्धवचनाचा श्रद्धेने स्वीकार केला पाहिजे. बौद्धमत हा मूलतः एक धर्म असल्याने, श्रद्धा हा त्याचा आधार असला हें एका दृष्टीने स्वाभाविकच आहे.

उत्तरकालीन बौद्धमत-संप्रदाय : बौद्धमताच्या उत्तरकालीन संप्रदायांनी ज्ञानशास्त्रीय विचारांची अधिक सुव्यवस्थित मांडणी केलेली आढळते. या संप्रदायाच्या एका समान सिद्धान्ताचा निर्देश करावयाचा तर स्थूलमानाने असें म्हणतां येईल की, या सर्व संप्रदायांमध्ये प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही दोन ज्ञानसाधने स्वीकारली गेली होती. न्याय-दर्शनाने स्वीकारलेल्या, शब्द आणि उपमान या आणखी दोन प्रमाणां-विरुद्ध पुढीलप्रमाणे युक्तिवाद केले आहेत. उपमान हें स्वतंत्र प्रमाण मानण्याची आवश्यकता नाही. जेव्हा एखाद्या वस्तूचें दुसऱ्या वस्तूशी असलेलें साम्य पाहून, तिच्या स्वरूपाची आपणास ओळख पटते, तेव्हा आपण 'प्रत्यक्ष' या ज्ञानसाधनाचा उपयोग करीत असतो. शब्द हेंहि स्वतंत्र प्रमाण मानण्याची आवश्यकता नाही. जेव्हा आपण एखादें निवेदन स्वीकारतो, तेव्हा एक तर ते निवेदन विश्वासाहें व्यक्तीने केलेले असल्यामुळे स्वीकारतो किंवा निवेदनाचा विषय असलेली घटना विश्वसनीय असल्यामुळे स्वीकारतो. जर पहिला पर्याय खरा असेल, तर आपण निवेदकाच्या विश्वासाहें तेवरून निवेदनाच्या सत्यत्वाचें अनुमान करतो. दुसरा पर्याय खरा असेल, तर आपण अनुभवाच्या आधारे निवेदनाचें यथार्थत्व जाणतो. चार्वाकांनी अनुमानाविरुद्ध घेतलेल्या आक्षेपांना पुढीलप्रमाणे उत्तरे दिली आहेत. अनुमानाविरुद्ध चार्वाकांचा प्रमुख आक्षेप असा की, ज्या सामान्य अथवा सर्ववाची विधानावरून अनुमान करणें शक्य होते, त्या आधारभूत विधानाचें प्रामाण्य ठरवितां येत नाही. तें विधान युक्ताधार नसेल तर अनुमान अयुक्त म्हणलें पाहिजे. यावर बौद्धमताच्या तत्त्वज्ञांचें उत्तर असे की, कार्यकारणभाव आणि तादात्म्य हे निरपवाद संबंध असल्याने यांवर आधारलेलें सर्ववाची विधान युक्ताधार मानलें पाहिजे. अशी सर्ववाची विधाने शक्य असल्याने 'अनुमान' प्रमाण शक्य होते. या संदर्भात बौद्ध तत्त्वज्ञांचें प्रतिपादन असें की, निरंतर संशय घेणें योग्य नाही. जोंपर्यंत विचारांमध्ये आत्मसंगति निर्माण होत नाही, अथवा व्यावहारिक अनवस्था निर्माण होत नाही, तोंपर्यंत संशयाला काही आधार आहे, असें म्हणतां येत नाही.

प्रत्यक्ष अथवा इंद्रिय-संवेदन : बौद्धमताने स्वीकारलेल्या दोन प्रमाणांपैकी प्रत्यक्ष हें अव्यवहित ज्ञानाचें साधन होय. प्रसिद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञ दिङ्नाग याने प्रत्यक्षाच्या दोन अवस्थांमध्ये (अथवा दोन प्रकारांमध्ये) भेद केला. प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा प्राप्त झालेल्या ज्ञानांत

दोन प्रकारचे घटक असल्याचे दिसते. यापैकी एका प्रकारचा घटक म्हणजे इन्द्रियवित्ति अथवा आपल्या ज्ञानेन्द्रियांना जे जाणवते ते होय. प्रत्यक्ष ज्ञानातील दुसरा घटक कल्पनाजन्य असतो यावरून बौद्ध तत्त्वज्ञानी असे प्रतिपादिले की, प्रथमतः आपल्या ज्ञानेन्द्रियांना काही-तरी जाणवते आणि त्यानंतर आपल्या कल्पनाव्यापाराने आपणांस काही वस्तूंचा अथवा घटनेचा बोध होतो. आधुनिक मानसशास्त्राच्या परिभाषेत सागावयाचें तर, प्रथम वेदनाची क्रिया घडते आणि तदनंतर आपणांस संवेदन अथवा बोध होतो. पहिल्या अवस्थेला 'निर्विकल्पक प्रत्यक्ष' म्हणजे शुद्धवेदन, असें म्हटले आहे. दुसरी अवस्था संवेदनाची असून तिला 'सविकल्पक प्रत्यक्ष' असें म्हटले आहे.

प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या ज्ञानशास्त्रीय मूल्या-विषयी मात्र बौद्ध तत्त्वज्ञाचे मतभेद आहेत. उत्तरकालीन बौद्ध संप्रदायांपैकी वैभाषिक आणि सौत्रान्तिक हे दोन वस्तुवादी संप्रदाय आहेत, तर योगाचार आणि माध्यमिक हे दोन चिद्वादी संप्रदाय आहेत. पहिल्या दोन संप्रदायांच्या मते, ज्ञेय वस्तु ही ज्ञात्याहून भिन्न असते, इतकेच नव्हे तर ती ज्ञातृनिरपेक्ष असते जेव्हा आपणास एखाद्या वस्तूचें ज्ञानेंद्रियांच्याद्वारा ज्ञान होते, तेव्हा अनुरूप वस्तु बाह्य जगात खरोखरीच अस्तित्वांत असते. येथे बौद्धमताने प्रतिपादिलेल्या अनित्यतावादामुळे काहीशी अडचण निर्माण होते अनित्यतावादानुसार जगातील सर्व वस्तु अनित्य आहेत. याचा अर्थ असा केला गेला की, कोणतीही वस्तु केवळ क्षणमात्र अस्तित्वात असते. ज्याना आपण वस्तु असे म्हणतो त्या खरोखर वस्तूच्या स्थित्यंतराच्या मालिका असतात. आता, एखाद्या वस्तूची एखादी स्थिति अस्तित्वांत येतांक्षणीच तिचे संवेदन होते, असे मानलें तरी नंतरच्या क्षणी भिन्न स्थिति अस्तित्वात येत असल्याने आधीच्या क्षणीचा आपला बोध सत्याच्या आकलनाच्या दृष्टीने व्यर्थ ठरला असे होईल. शिवाय वस्तूची एखादी स्थिति अस्तित्वांत येताक्षणीच तिचे वेदन (म्हणजे निर्विकल्पक प्रत्यक्ष) शक्य झालें तरी त्याच क्षणी संवेदन (म्हणजे सविकल्पक प्रत्यक्ष) शक्य होत नाही; आणि संवेदन हेच खरे ज्ञान असल्याने, आपणास अस्तित्वात असलेल्या वस्तुस्थितीचें प्रत्यक्षद्वारा ज्ञान होऊ शकत नाही असेच मानले पाहिजे. म्हणून, सौत्रान्तिकांनी असे प्रतिपादन केले की, बाह्य जगातील वस्तु प्रत्यक्षगोचर नाहीत. त्याच्या अस्तित्वाचे (म्हणजे पूर्वास्तित्वाचें) अनुमान करणे शक्य आहे. या सिद्धान्ताला 'बाह्यार्थानुमेयवाद' असे म्हणतात. याविरुद्ध वैभाषिकांचे प्रतिपादन असें की, हा सिद्धान्त आपल्या अनुभवाशी विसंगत आहे जेव्हा आपणांस एखाद्या वस्तूचें संवेदन होते, तेव्हा ती वस्तु वर्तमानकाळी उपस्थित आहे असे आपण जाणतो. दुसरे असें की, अनुमान हे प्रत्यक्षावर अवलंबून आहे. सौत्रान्तिक-सिद्धान्त मान्य केल्यास प्रत्यक्ष हेच अनुमानावर अवलंबून आहे किंवा प्रत्यक्ष हा एक अनुमान-प्रकार आहे, असे म्हणावे लागेल. म्हणून वैभाषिकांचे प्रतिपादन असें की, जगातील वस्तुस्थितीचें संवेदनाने आकलन होऊ शकतें. या सिद्धान्ताला 'बाह्यार्थप्रत्यक्षवाद' असें म्हणतात.

योगाचार संप्रदाय हा चिद्वादी आहे सौत्रान्तिकांनी असे प्रतिपादन केलें होतें की, बाह्य जगातील वस्तूचे अस्तित्व अप्रत्यक्षतः, त्या वस्तूच्या आपल्या मनातील कल्पनावरून, जाणतां येते. योगाचाराचे प्रतिपादन असे की, जर आपलें ज्ञान आपल्या मनातील कल्पनांचें ज्ञान असेल,

तर बाह्य जगातील वस्तु या केवळ कल्पित म्हणाव्या लागतात; किंवा आपल्या मनातील कल्पनांचा खुलासा करण्यासाठी बाह्य वस्तूचें अस्तित्व मानण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. स्वप्ने, आभास यासारख्या अनुभवांमध्ये बाह्य ज्ञेय वस्तु अस्तित्वांत असत नाही. हेच सर्व अनुभवावावट म्हणतां येईल. तेव्हा ज्ञेय वस्तु ही ज्ञात्याहून भिन्न मानणे योग्य नाही. ज्याप्रमाणे स्वसंवेदनामध्ये ज्ञाता आणि ज्ञेय एकच असतात, त्याचप्रमाणे सर्व ज्ञानांमध्ये ज्ञाता आणि ज्ञेय एकच असतात. एकच ज्ञेय वस्तु अनेक व्यक्तीना भिन्नभिन्न भासते, याचाहि यामुळे खुलासा होऊ शकतो. अशा परिस्थितीत वेगवेगळ्या व्यक्तीच्या ज्ञानातील भेद ज्ञेय-वस्तूच्या भेदामुळे उद्भवत नाही, तर ज्ञाते भिन्न असल्यामुळे उद्भवतो. योगाचारांनी प्रत्यक्ष अथवा इन्द्रियसंवेदन या ज्ञानसाधनाविषयी अशी उपपत्ति मांडली आहे की, जेव्हा आपणास एखाद्या वस्तूचें संवेदन होतें, तेव्हा आपली बोधावस्था विवक्षित आकाराची असते हें खरें; तथापि या बोधावस्थेचा खुलासा वासना अथवा पूर्वसंस्कार यांच्या साहाय्याने करतां येतो त्यासाठी ज्ञात्याहून स्वतंत्र अशी बाह्य वस्तु अस्तित्वांत असते, असे मानण्याचे कारण नाही. आपल्याच मनातील कल्पनांवर आपण बाह्यत्वाचा आरोप करतो; म्हणून जे खरोखर अंतर्गत घटक आहेत, ते बाह्य भासतात.

माध्यमिक संप्रदायहि चिद्वादी आहे असे मानले जातें; तथापि या संप्रदायाने स्वीकारलेली भूमिका योगाचार-संप्रदायाच्या भूमिकेहून वेगळी आहे. माध्यमिकांनी संवृत्ति अथवा व्यवहार आणि परमार्थ अशी दोन क्षेत्रें मानली आहेत असे म्हणतां येईल. यांपैकी संवृत्तीच्या क्षेत्रांत किंवा व्यवहारांत, प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आणि शब्द ही चारहि ज्ञानसाधने स्वीकारणे योग्य आहे, असे त्यांचें मत दिसते. मात्र परमार्थाच्या वावटीत यांपैकी एकहि ज्ञानसाधन स्वीकारतां येत नाही. अमुक वस्तु मी संवेदनाने जाणली असल्याने ती खरोखर अस्तित्वांत आहे असे कोणी म्हणेल, तर त्यावर माध्यमिक असे प्रतिपादन करतील की, हे ज्ञान व्यवहारापुरते सत्य मानता येते संवेदनगोचर वस्तु अस्तित्वांत आहे हें संवृत्तिसत्य होय. ती वस्तु अंतिमतः किंवा परमार्थतः सत्य आहे असे मानता येत नाही अंतिमतः, अस्तित्व हेहि सत्य नाही, आणि नास्तित्व हेहि सत्य नाही. वेगळ्या शब्दांत सागावयाचे तर आपले ज्ञान आणि आपल्या ज्ञानाचें सत्यत्व ही सापेक्ष आहेत. परमार्थाच्या दृष्टीने पाहतां आपले ज्ञान हें खरोखर अज्ञान असून, त्या ज्ञानाला सत्य मानणे, हा एक गंभीर प्रमाद आहे. माध्यमिकांनी प्रायः परमतत्त्वज्ञाना-कडेच सर्व लक्ष केंद्रित केले, स्वमत-प्रतिपादन केले नाही. तेव्हा त्यांना नेमके कोणते ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्त अभिप्रेत होते हे सांगणे सोपे नाही; तथापि त्यांचा असा अभिप्राय असावा की, व्यवहारांत उपयुक्त ठरणारी ज्ञानसाधने अंतिम सत्याचें ज्ञान मिळविण्याच्या दृष्टीने निरूपयोगी ठरतात. या ज्ञानसाधनाहून भिन्न अशा एका अलौकिक, अतीन्द्रिय अनुभवाने अंतिम सत्याचें ज्ञान होतें. तेव्हा गूढ, साक्षात्कारी, अनिर्वचनीय अनुभूति हे खरे ज्ञानसाधन होय.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल की, बौद्धमत-संप्रदायांनी प्रत्यक्ष हे ज्ञानसाधन मान्य केलें असलें, तरी या प्रमाणाने प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या मूल्याविषयी त्यांचे मतभेद आहेत. इन्द्रियसंवेदनाने यथार्थ ज्ञान होत नाही, असाच सर्वांचा अंतिम निर्णय आहे.

अनुमान : अनुमान हे व्यवहित ज्ञानाचे साधन आहे या ज्ञान-साधनाच्या स्वरूपाचें विवेचन अन्यत्र केलेलें आहे. ('तर्कशास्त्र, बौद्धमत' हा लेख पहावा). अनुमान हे प्रत्यक्षावर आधारलेले असतें 'हेतु' आणि 'साध्य' यांच्या निरपवाद साहचर्याचे ज्ञान इंद्रिय-संवेदनावर आधारलेले असतें, तसे 'पक्ष' आणि 'हेतु' यांच्या साहचर्याचें ज्ञानहि इंद्रियसंवेदनावर आधारलेलें असतें. आता इंद्रियसंवेदनाने प्राप्त होणारें ज्ञान हें यथार्थ नसेल तर अनुमानद्वारा प्राप्त झालेले ज्ञानहि यथार्थ असू शकणार नाही. तेव्हा 'प्रत्यक्ष' या ज्ञानसाधनाला जितके ज्ञानशास्त्रीय मूल्य आहे तितकेच 'अनुमान' या ज्ञानसाधनाला आहे.

सत्यत्व : सामान्यतः वस्तुवादी तत्त्वज्ञ सत्यत्वाविषयीची अन्वय-उपपत्ति स्वीकारतात. या उपपत्तीनुसार, सत्त्व म्हणजे ज्ञान आणि वस्तुस्थिति यांमधील अन्वय होय, उलटपक्षी, असत्यत्व म्हणजे ज्ञान आणि वस्तुस्थिति यांमधील विसंगति होय. बौद्धमत-संप्रदायांपैकी वैभाषिक आणि सौत्रान्तिक या दोन संप्रदायांनी वस्तुवाद स्वीकारलेला असूनहि त्यांनी अन्वय-उपपत्ति प्रतिपादिलेली दिसत नाही; तथापि इंद्रियसंवेदनाविषयीच्या उपपत्तीमध्ये अन्वय-उपपत्तीचा अभिप्राय असावा. संवेदनाच्या पहिल्या अवस्थेमध्ये, म्हणजे वेदन किंवा निर्विकल्पक प्रत्यक्ष या अवस्थेमध्ये, अद्वितीय 'स्वलक्षण' हा वेदनाचा विषय असल्याने, आपले विकल्परहित ज्ञान वस्तुस्थितीशी अनुरूप असतें. संवेदनाच्या दुसऱ्या अवस्थेमध्ये, म्हणजे सविकल्पक प्रत्यक्ष या अवस्थेमध्ये, इंद्रियस्वीकृत आणि कल्पना यांचें संमिश्रण होत असल्याने, आपलें ज्ञान वस्तुस्थितीशी विसंगत होतें. योगाचार आणि माध्यमिक या चिद्वादी संप्रदायांनीहि सत्यत्वाविषयी काही उपपत्ति दिलेली दिसत नाही. तेव्हा बौद्धमताने सत्यत्वाची व्याख्या दिलेली नाही असें म्हटले पाहिजे. कोणतेहि ज्ञान पूर्णपणे यथार्थ नसल्याने, यथार्थत्व हे केवळ कपोलकल्पित आहे, असें मात्र प्रतिपादिलेले नाही. ज्ञानाच्या प्रामाण्याची परीक्षा करण्यासाठी बौद्धमतसंप्रदायांनी व्यावहारिक कसोटी सांगितली आहे. ज्या ज्ञानावर आधारलेली क्रिया सफळ होते तें ज्ञान प्रमाण होय. संवेदनाने आपण एखाद्या वस्तु जाणली, अथवा अनुमानाने एखाद्या वस्तूच्या अस्तित्वाचें ज्ञान झालें, आणि तदनंतर त्या वस्तूच्या प्राप्तीचा आपला यत्न यशस्वी झाला, तर आपलें संवेदन अथवा अनुमान प्रमाण म्हणतां येतें. उलटपक्षी, त्या वस्तूच्या प्राप्तीचा आपला यत्न विफल ठरला तर आपले संवेदन अथवा अनुमान अप्रमाण म्हटले पाहिजे. बौद्धमतसंप्रदायांच्या ज्ञानशास्त्रीय विचाराचा अभिप्राय असा दिसतो की, प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही ज्ञानसाधनें यथार्थ ज्ञान मिळविण्याच्या दृष्टीने निरूपयोगी असली, तरी त्यांना काही व्यावहारिक मूल्य आहे. हे व्यावहारिक मूल्य म्हणजे त्या ज्ञानसाधन-द्वारा प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचें प्रामाण्य होय.

प्रत्यक्ष आणि अनुमान या साधनांच्याद्वारा प्राप्त झालेले ज्ञान, बरील मर्यादित अथनिहि नेहमीच प्रमाण असत नाही. आपली संवेदन-क्रिया अनेक वेळां सदोप रीतीने घडते आणि त्यामुळे आपले ज्ञान विपर्यस्त होते. जसें शिष्याच्या ठिकाणी एखाद्याला चांदी दिसतें, अथवा कावीळ झाल्यामुळे शुभ्र शंख पिवळा दिसतो. हें जसे संवेदनक्रियेच्या वावतीत तसेच अनुमानक्रियेच्या वावतीतहि होते. आपली अनुमानक्रियाहि अनेक वेळा सदोप रीतीने झाल्यामुळे, आपण कोणत्या ना कोणत्या

तर्कशास्त्रीय नियमाचे उल्लंघन केल्यामुळे, आपलें अनुमान चुकतें; म्हणून बौद्धमताचें प्रतिपादन असें की, कोणतेहि ज्ञान स्वभावतःच प्रमाण मानतां येत नाही. जोपर्यंत प्रामाण्याच्या कसोटीने एखाद्या ज्ञानाची परीक्षा झालेली नाही तोपर्यंत ते ज्ञान प्रमाण आहे किंवा नाही हें सांगतां येत नाही. किंवा, जोपर्यंत ज्ञानाच्या प्रामाण्याची परीक्षा होत नाही, तोवर ते अप्रमाण आहे, असेच मानले पाहिजे. ज्ञानाचें प्रामाण्य एखाद्या वास्तव घटकावर अवलंबून असतें या सिद्धान्ताला 'परत प्रामाण्यवाद' असें म्हणतात. ज्ञानाचे प्रामाण्य, बौद्धमतानुसार, व्यावहारिक उपयुक्ततेवर अवलंबून असल्याने ज्ञान हें परत प्रमाण असतें.

बौद्धमताच्या ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्तानुसार, ज्ञानाचें अप्रामाण्य द्विविध असतें असें म्हणतां येईल. सर्व सविकल्पक ज्ञानामध्ये कल्पना या ज्ञातृगत घटकाचा समावेश असल्याने तें अप्रमाण म्हटलें पाहिजे; याशिवाय, ज्या ज्ञानावर आधारलेली क्रिया असफल होते, तें ज्ञान अप्रमाण ठरते. मात्र, ज्ञानाच्या या दोन प्रकारच्या अप्रामाण्यामध्ये भेद केला पाहिजे. कल्पनांमुळे होणारा विपर्यास हा प्रकृत म्हटला पाहिजे; कारण या दोन कल्पनांविना ज्ञान संभवत नाही. कांटने म्हटल्याप्रमाणे ज्ञानामध्ये इंद्रियस्वीकृतांखेरीज काही ज्ञातृगत आकारिक घटक असतात. कल्पना हे ते आकारिक घटक होत. हे सर्व ज्ञात्यांच्या ठिकाणीं समान असल्यामुळे, कल्पनाजन्य विपर्यासाला प्रकृत विपर्यास म्हणतां येईल. याउलट, विपरीत संवेदनामध्ये (अथवा अयुक्त अनुमानामध्ये) झालेला विपर्यास हा व्यक्तिगत असतो, आणि तो तावत्कालिक असतो. दुसरे असे की, विपरीत संवेदनाच्या आशयाचें वर्गीकरण करतां येत नाही. कल्पनांचें वर्गीकरण शक्य आहे.

सारांश, अज्ञान (अविद्या) हें सर्व दुःखांचें मूलकारण आहे असें प्रतिपादन करणाऱ्या बौद्धमतामध्ये ज्ञानशास्त्रीय विचाराचा उदय वऱ्याच नंतरच्या काळांत झाला. बुद्धाने स्वतः ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्त मांडले नाहीत; तथापि त्याच्या प्रतिपादनामध्ये काही ज्ञानशास्त्रीय सिद्धान्तांचा अभिप्राय आहे. या अस्फुटपणे असलेल्या सिद्धान्तांचा नंतरच्या बौद्धमतसंप्रदायांमध्ये आविष्कार आणि विकास झाला. बुद्धाची ज्ञानशास्त्रीय भूमिका सदृग्ध होती. तीत क्वचित् अज्ञेयवादाचा क्वचित् संशयवादाचा, क्वचित् गूढवादाचा अभिप्राय आहे. हेंच नंतरच्या बौद्ध संप्रदायांविषयी म्हणतां येईल. वैभाषिक, सौत्रान्तिक आणि योगाचार या संप्रदायांची ज्ञानसाधनाविषयीची उपपत्ति समाधान-कारक आहे, असे म्हणता येत नाही. नागार्जुनासारख्या माध्यमिकांनी कोणत्याहि उपपत्तीचा स्पष्टपणें स्वीकार केलेला नसला तरी त्यांना अंतिमतः गूढवाद स्वीकार्य असावा असें दिसतें

संदर्भ-ग्रंथ . कीथ, ए. वी. : बुद्धिस्ट फिलॉसफी इन इंडिया अँड सीलोन (वाराणशी, १९२३; आ. ४, १९६३); शेर्वाट्सकी, एफ. आय. : बुद्धिस्ट लॉजिक २ खं. (न्यूयॉर्क, १९६२); विद्याभूषण, एस. सी. : इंडियन लॉजिक, एन्शंट मीडिव्हल अँड मॉडर्न स्कूल्स (कलकत्ता, १९०९); ज्वालाप्रसाद . हिस्टरी ऑफ एपिस्टेमॉलॉजी (दिल्ली, १९५६; सुधा. आ. २, १९५८).

भा. ग. केतकर

ज्ञानशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान : ज्ञानमीमांसा किंवा ज्ञानशास्त्र हें ज्ञानाचें स्वरूप, त्याचे प्रकार, त्याचा उगम, त्याचें

प्रामाण्य आणि त्याच्या मर्यादा या समस्यांचा ऊहापोह करतें. भारतीय तत्त्ववेत्ते सर्वसाधारणपणे बाह्य जगताचे, मानवी मनोव्यापाराचे व अंतिम सत्तेचे मानवास ज्ञान प्राप्त होऊ शकते, असे गृहीत धरूनच ज्ञानशास्त्राच्या विविध समस्यांची मीमांसा करतात. नागार्जुनासारखे सशयवादी अगदी तुरळक अपवाद म्हणून सोडल्यास ज्ञानाची शक्यता भारतीय तत्त्वज्ञानांत सर्वमान्य अशी आढळते. ज्ञान-चिकित्सा करणारे अनेक ग्रंथ भारतीय तत्त्वज्ञानांत आहेत, परंतु पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात ज्ञानविषयक समस्यांचे मूलग्राही विवेचन ज्या पद्धतीने झालेले आढळते त्या पद्धतीने ते या ग्रंथातून आपल्याकडे झाले आहे असे म्हणता येणार नाही. प्लेटोची ज्ञानमीमांसा जशी ज्ञानमीमांसेने सुरू होते किंवा तत्त्वज्ञानचित्तनासाठी पूर्वआवश्यकता म्हणून काटने जशी ज्ञानचिकित्सा केली, तशी ज्ञानचिकित्सा आपल्याकडे झालेली आढळत नाही. अर्थात् हा फरक पाश्चात्य आणि पौरस्त्य तत्त्ववेत्त्यांच्या तत्त्वज्ञानाकडे वघण्याच्या दृष्टिकोणातील भेदांमुळे पडतो असे म्हटल्यास वावर्गे होणार नाही, तथापि भारतीय तत्त्वज्ञानात विशिष्ट पद्धतीने ज्ञानविषयक विविध समस्यांची चर्चा आलेली आहे; आणि या समस्यांना विविध तात्त्विक संप्रदायांनी विविध प्रकारची उत्तरे दिलेली आहेत. यांपैकी प्रस्तुत स्थळी आपण फक्त महत्त्वाच्या भारतीय तत्त्वज्ञान-संप्रदायांच्या सिद्धान्तांचेच विवेचन करू.

ज्ञानाचें स्वरूप : ज्ञानांत ज्ञाता किंवा विषयी आणि ज्ञानाचा विषय यांचा संबंध येत असतो. यांपैकी ज्ञातृविषयक सिद्धान्ताचें स्थूलमानाने दोन भाग पाडतां येतात : (अ) ज्ञाता हा चिदस्वरूप आहे त्याची सत्ता अंतिम स्वरूपाची असून तो परिवर्तनातीत आहे. त्याचा कोणाशीहि आणि कशाशीहि तात्त्विक संबंध असत नाही. तो सर्वातीत विषयी होय; ज्ञात्याचें मूळ स्वरूप चिन्मय आहे, हें सिद्ध करण्याकरिता सुपुण्यवस्थेचे सूक्ष्म विश्लेषण करण्यात येते. सुपुण्यत जाणीव तर असतेच; परंतु ही जाणीव कोणत्याहि विषयाची अशी असत नाही अशा प्रकारे या विचारप्रणालीप्रमाणे चित् किंवा ज्ञान सर्व-संबंधाच्या अतीत असल्यामुळे तें कोणत्याहि विषयास धरून असू शकत नाही; आणि म्हणून विषयाच्या इन्द्रियानुभवाची उपपत्ति लावण्यासाठी त्यांत उपलब्ध होणारा संबंध वास्तव नाही, असे दाखवणाऱ्या एखाद्या तत्त्वाची कास धरावी लागते. अशा प्रकारचें तत्त्व अद्वैतवेदान्तांत 'माया' तर सांख्यात 'अविवेक' मानण्यांत आले आहे. याप्रमाणे विचार केल्यास शुद्ध चैतन्याहून भिन्न असे विषयविषयक प्रत्येक ज्ञान अध्यासमूलक असते असे मानावें लागते. या मायामूलक अध्यासामुळे स्वप्रकाशचैतन्याचें प्रतिबिंब अंतःकरणांत पडते (मायेंतूनच निर्माण होत असल्याने अंतःकरण हें जड आहे), किंवा सांख्यमताप्रमाणे प्रकृतीचा 'विकार' जी बुद्धि तीत पडते. ही चित्प्रतिभासयुक्तबुद्धीच अनुभवास येणारा जीवात्मा होय. चैतन्याचें हें बुद्धीत पडणारे प्रतिबिंब, जड व अचित् अशी बुद्धि आणि चैतन्य हे एकच आहेत, असे चुकीने समजल्यामुळे संभवतें. अद्वैतवेदान्तमते बाह्य विषयाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतांना अंतःकरण इन्द्रियद्वारा विषयाप्रत जाते आणि इन्द्रियसंबद्ध विषयाचा आकार धारण करतें. अंतःकरणाचा हा आकार किंवा परिणाम म्हणजेच अंतःकरणाची वृत्ति होय ही अंतःकरणवृत्ति मग चैतन्याने दीप्त होते आणि ज्ञात होते. याचा अर्थच असा की, चैतन्य आणि बाह्यविषय याचा संबंध दोन्हीकडून व्यवहित असतो. खुद्द

चैतन्याचा विषयाशी संबंध असत नाही; व उसन्या जाणिवेने प्रकाशित होणाऱ्या अंतःकरणाचाच विषयाशी संबंध असतो खुद्द विषयाचाहि अंतःकरणात प्रतिबिंबित झालेल्या चैतन्याशी संबंध असत नाही, तर साक्षात् चैतन्याने प्रकाशित झालेल्या अंतःकरणाची वृत्तीच अशी संबंधित असते याप्रमाणे अंतःकरण हे विषय आणि विषयी यांचें एकत्र येण्याचे माध्यम होय अद्वैतसिद्धान्ताहून सांख्यसिद्धान्त थोडा निराळा आहे सांख्यमतानुसार इन्द्रिय विषयाप्रत जातें आणि त्याचा ठसा उमटवून घेते. नंतर फिळून हा ठसा चैतन्याचा प्रकाश ग्रहण करणाऱ्या बुद्धीत प्रतिफलित होतो. याप्रमाणे सांख्य-सिद्धान्तानुसार बाह्य विषयाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतांना दोन ठसे उमटत असतात : (१) विषयाचा ज्ञानेंद्रियावर उमटणारा ठसा, आणि (२) या ठसाचा बुद्धीवर उमटणारा ठसा शिवाय अद्वैतसिद्धान्तांत बुद्धि आणि अंतःकरण यांत भेद करण्यात येत नाही; परंतु सांख्यमत मात्र असा भेद करतें.

आता आपण विषय आन्तरिक असतांना विषयविषयिभावाच्या विश्लेषणाकडे वळू. सांख्य आणि वेदान्त या दोन्ही मतात बुद्धि किंवा अंतःकरण यांच्या वृत्तीची गरज फक्त बाह्य विषयाच्या ज्ञानापुरतीच असते. खुद्द या वृत्तीचे ज्ञान साक्षी चैतन्यास साक्षात् होते. वृत्तीच्या ज्ञानासाठीहि दुसऱ्या वृत्तीची गरज मानू गेल्यास अपरिमित प्रति-गामित्व अटळ होतें. यासाठीच साक्षी मानावा लागतो. हा साक्षी वृत्तीची अपेक्षा न ठेवता स्वविषयांना साक्षात् जाणू शकतो आणि जाणतोहि. हा साक्षी फक्त आन्तरिक वृत्तीनाच साक्षात् जाणतो असे नाही; तो अतर्बाह्य सर्व विषयांना वृत्तीच्या मध्यस्थीवाचून साक्षात् जाणतो; परंतु साक्षीला होणारें हें बाह्य विषयांचें प्रत्यक्ष ज्ञान आपल्या इन्द्रियानुभवांतील सुपरिचित विषयांच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाहून स्वरूपतःच अगदी भिन्न असते. फक्त वृत्तीच्याद्वाराच होणारें बाह्य विषयाचें ज्ञान त्या त्या विषयाचे अज्ञान घालवू शकते.

अद्वैतमतानुसार भ्रमज्ञानांत वृत्ति निराळ्या प्रकारच्या असतात. ख्यातिवादाचें म्हणजे भ्रमविषयक सिद्धान्ताचे विवरण करतांना आपण याचा विचार करूं. आता आपण विषयी किंवा ज्ञात्याच्या स्वरूपावद्दलच्या दुसऱ्या सिद्धान्ताचा विचार करूं. (आ) नैयायिकां-सारख्या वास्तववादी तत्त्वविचारकांना ज्ञात्याच्या ज्ञानविषयाशी वास्तव संबंध असतो असे मानण्यांत काहीच अडचण वाटत नाही. या प्रकारच्या सिद्धान्तानुसार ज्ञाता हा चित्स्वरूप नसतो तर तो एक द्रव्य असतो आणि ज्ञान हें त्याच्या गुणांपैकी एक गुण असते न्यायमतें आत्म्याच्या विविध अवस्था असतात; मात्र त्या जाणिवेने युक्त नसतात. सुखदुःख व रागद्वेषाच्या भावना यादेखील जाणीव अवस्था नव्हेत. ज्ञाता चित्स्वरूपी नाही हें सिद्ध करण्याकरिता नैयायिक "सुपुण्यत आत्म्यास जाणीव असते, परंतु त्याला कोणत्याहि विषयाचें ज्ञान नसतें" हें नाकारतात. त्यांच्या मतें सुपुण्यत आत्म्याला मुळीच जाणीव असत नाही आणि म्हणूनच ज्ञाता चित्स्वरूपी असू शकणार नाही. जाणीव वा ज्ञान हें आत्म्याच्या इतर गुणांप्रमाणे एक गुण होय इतकेंच .

न्यायाचा सिद्धान्त साक्षात् किंवा अव्यवहित ज्ञानवाद हा होय. न्यायमतानुसार, बाह्य विषयाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानांत तीन प्रकारच्या संबंधांची गरज असते : (१) आत्म्याचा मन या अंतर्द्रियाशी संयोग; (२) मन या अंतर्द्रियाचा वहिरिन्द्रियाशी संयोग; आणि (३) वहिरिन्द्रियाचा बाह्य विषयाशी संयोग. हा वहिरिन्द्रियाचा विषयाशी

असलेला संबंध निरनिराळ्या प्रकारचा असू शकतो. उदा.— जेव्हा मी घट म्हणजे एखादे 'द्रव्य' पाहतो तेव्हा माझ्या नेत्रांचा आपल्या घटरूप विषयाशी साक्षात् संबंध असतो; परंतु जेव्हा मी घटाचा एखादा गुण उदा — रंग पाहतो तेव्हा माझ्या नेत्रेद्रियांचा स्वविषयाशी असलेला संबंध अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा, म्हणजे रूप हा गुण ज्या घटरूप द्रव्यांत समवायसंबंधाने राहतो त्याच्यामार्फत असतो. या प्रकारच्या अप्रत्यक्ष संबंधास 'सयुक्त-समवाय-सन्निकर्ष' ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. घटरूपांत समवायसंबंधाने राहणाऱ्या रंगांत मी 'रंगत्व' हे 'सामान्य' पाहिले तर हा संबंध अधिक अप्रत्यक्ष होतो. न्यायाच्या परिभाषेत याला 'सयुक्त-समवेत-समवाय-सन्निकर्ष' म्हणतात; कारण येथे इद्रियाचा घटाशी सयोग-संबंध असतो; त्या घटात रंग समवायसंबंधाने राहतो, आणि त्या रंगात 'रंगत्व' हे 'सामान्य' समवायसंबंधाने राहते. अशा प्रकारे जरी ज्ञात्याचा कोणत्याही वाह्य विषयाशी साक्षात् संबंध येत नसला, तरी ज्ञान हे खुद्द त्या विषयाचेंच होते, कारण, मन हे अंतरिद्रिय किंवा नेत्र हे वहिरिद्रिय यांपैकी कोणीही विषयाचा आकार धारण करीत नाही; आणि म्हणून विषयाची प्रतिमापण होत नाही; आणि प्रतिमेचें माध्यम नसल्यामुळे विषयाचे आपणास होणारे ज्ञान साक्षात् किंवा अव्यवहित होते

प्रस्तुत स्थळी आपणास खुद्द 'आत्मा' आणि 'विषयी' यांच्यामधील न्यायमतानुसार असलेला भेद लक्षात घेतला पाहिजे न्यायमताप्रमाणे प्रत्येक जीवात्मा आकाराने अनंत व विभू असतो. त्याचा सर्व मूर्त पदार्थाशी साक्षात् सयोग असतोच. या दृष्टीने पाहू जाता माझ्या आत्म्याचा जगांतील प्रत्येक मूर्त विषयाशी, उदा.— लंडन येथील घरांच्या प्रत्येक खोलीशीदेखील, साक्षात् सयोग आहे, तथापि आत्मा आणि विषय याचा हा साक्षात् संबंध त्या विषयाचे ज्ञान उत्पन्न करू शकत नाही. कारण आत्म्यात ज्ञान हा गुण आत्म्याचा विषयाशी मनाच्याद्वारा संबंध झाला असतानाच उत्पन्न होतो. याचा अर्थ असा की, माझा आत्मा सर्वत्र भरून राहिला असला, तरी त्याला ज्ञाता हे रूप माझ्या देहाच्या मर्यादेतच मिळते. माझा आत्मा देहापुरताच सीमित नाही; त्याची व्याप्ति देहाच्या बाहेरहि आहे, हे खरे; तथापि माझ्यातील ज्ञान हे माझ्या देहाने व्याप्त केलेल्या भागातच निर्माण होत असते.

न्यायमतानुसार खालील दोन प्रकारच्या संबंधांमध्ये भेद करण्यांत आला आहे: (१) ज्ञात्याचा म्हणजेच आत्म्याचा विषयाशी संबंध; आणि (२) ज्ञानाचा विषयाशी असलेला संबंध. अद्वैत-वेदान्त अशा प्रकारचा भेद करूंच शकत नाही; कारण त्या मताप्रमाणे विषयी हा संवित् किंवा ज्ञान याशी एकरूप असल्यामुळे ज्ञाता आणि ज्ञान यांत भेद करतांच येत नाही; परंतु न्यायशास्त्र जसे ज्ञाता आणि ज्ञान यांच्यांत भेद मानते, त्याप्रमाणेच त्याला ज्ञात्याचा विषयाशी असलेला संबंध आणि ज्ञानाचा विषयाशी असलेला संबंध यांच्यांतहि भेद मानावा लागतो. यापैकी पहिल्या प्रकारच्या संबंधाचें उपपादन आपण आधी केलेच आहे. आता आपण ज्ञानाच्या स्वविषयाशी असलेल्या संबंधाचे विवरण करू.

न्यायशास्त्रानुसार प्रत्यक्ष ज्ञानाचे दोन भेद आहेत: (१) सप्रकारक (सविकल्पक); (२) निष्प्रकारक (निर्विकल्पक). सप्रकारक

ज्ञानाचा विषय, — संबंध आणि त्याची दोन पदे अशा तीन घटकांनी युक्त असा — संकीर्ण स्वरूपाचा असतो प्रत्येक सप्रकारक ज्ञानांत आपणास दोन पदांमध्ये असलेला संबंध प्रत्ययास येत असतो. ज्ञात संबंधाच्या पहिल्या पदास ज्ञानाचा 'विशेष्य' असे म्हणतात.; दुसऱ्या पदास ज्ञानाचा 'प्रकार' किंवा 'विशेषण' म्हणतात. जेव्हा आपणास संकीर्ण विषयाचें ज्ञान होतें तेव्हा आत्म्यात जरी एकच ज्ञान होत असले तरी हें एकच ज्ञान समग्र विषयाच्या निरनिराळ्या घटकांशी निरनिराळ्या मार्गांनी संबद्ध होते. ज्ञात संबंधाच्या पहिल्या पदाशी ज्ञानाचा विशेष्यतः संबंध असतो; दुसऱ्या पदाशी त्याचा प्रकारतः किंवा विशेषणतः संबंध असतो; आणि खुद्द संबंधाशी त्याचा संसर्गतः हा अगदी निराळा संबंध असतो. व्युत्क्रमाने संकीर्ण विषयाच्या पहिल्या पदाचा ज्ञानाशी 'विशेष्यतः' संबंध असतो; दुसऱ्या पदाचा ज्ञानाशी 'प्रकारित' संबंध असतो, आणि संबंधाचा याहून अगदी निराळा असा संसर्गित संबंध असतो न्यायमतानुसार, प्रत्येक सप्रकारक किंवा सविकल्पक ज्ञानात निष्प्रकारक म्हणजे निर्विकल्पक ज्ञान गृहीत असते. या निष्प्रकारक ज्ञानांत आपणास कोणताच संबंध ज्ञात होत नाही व वस्तूचें पृथक्-पृथक् असे ज्ञान होत असते. अशा प्रकारच्या निष्प्रकारक ज्ञानांत ज्ञानाचा विषयाशी असलेला संबंध हा सप्रकारक ज्ञानांत मोडणाऱ्या संकीर्ण विषयाच्या तीन घटकांशी असलेल्या ज्ञानाच्या तीन प्रकारच्या संबंधाहून वेगळ्या प्रकारचा असतो यास 'तुरीय विषयता' म्हणतात. तद्वतच निष्प्रकारक ज्ञानांतील विषयाचा ज्ञानाशी असलेला संबंध निराळा प्रकारचा असतो. यास 'तुरीय विषयिता' म्हणतात. अशा रीतीने ज्ञानाच्या विषयाचा ज्ञानाशी असलेला संबंध अथवा ज्ञानाचा विषयाशी असलेला संबंध चार प्रकारचा असतो. हे चार प्रकार अविश्लेषणीय आहेत; परंतु अनुव्यवसायांत, म्हणजेच ज्ञानाच्या अतर्निरीक्षणत्मक ज्ञानात ते स्पष्टपणे प्रत्ययास येतात. न्यायांत संकीर्ण ज्ञानाचे आणखीहि काही प्रकार मानण्यांत आले आहेत. त्यांत दुसऱ्या स्तरावरील संबंधाचे ज्ञान अंतर्भूत होते ज्ञानाच्या या प्रकारांत आपणास विशिष्ट संबंधाने दुसऱ्या वस्तूशी संबंध असलेली कोणतीहि एक वस्तु तिसऱ्या वस्तूशी निराळाचा संबंधाने बद्ध असल्याचें कळून येते. उदा.— आपणास लाल कोट घातलेल्या माणसाचें ज्ञान होतें, त्याच वेळी असेहि ज्ञान होतें की, लाल रंगाशी एक विशिष्ट संबंध असलेल्या कोटाचा, तो कोट घालणाऱ्या माणसाशी एक संबंध आहे; परंतु अशा ज्ञानांत ज्ञान आणि विषय यामध्ये संबंधाचा एखादा नवीन प्रकार दिसत नाही.

सत्यत्व आणि मिथ्यात्व : भारतीय तत्त्वज्ञानात 'ज्ञान' हा शब्द सत्य आणि मिथ्या या दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानासाठी वापरण्यात आला आहे. 'प्रमा' शब्द मात्र फक्त सत्यज्ञानाचाच वाचक आहे; परंतु निरनिराळ्या तत्त्वज्ञान-संप्रदायांच्या ज्ञानविषयक कल्पना निरनिराळ्या असल्यामुळे प्रमेच्या स्वरूपांतहि भेद दिसून येतात.

(अ) प्रथम आपण श्रीरामानुजाना अनुसरून प्रमेचे तीन अर्थ पाहू. अत्यंत व्यापक अर्थाने 'प्रमा' हा 'याथार्थ्य' याचा समानार्थी शब्द आहे. या अर्थाने प्रत्येक ज्ञान खरें आहे, कारण प्रत्येक ज्ञान आपल्या विषयास प्रतीत करते. सर्वांचे प्रमात्मक अवलोकन हेदेखील सर्वांना विनचूकपणे प्रतीत करते; रज्जूची मात्र प्रतीति होत नाही; परंतु रज्जू हा मुळी तिथे ज्ञात विषय नाही. दुसऱ्या अर्थाने 'प्रमा' हा प्रामाण्याचा

समानार्थक शब्द आहे. या अर्थाने अनधिगत म्हणजे पूर्वी ज्ञात नसलेला, अतएव काहीतरी नावीन्याने युक्त असा अर्थ दाखविणारी सर्व ज्ञाने प्रमाण होत. या अर्थाने स्मृति ही फक्त पूर्वानुभव उपस्थित करीत असल्यामुळे 'प्रमा' होऊ शकत नाही. प्रमेचा अत्यंत सकुचित अर्थ 'सम्यक्त्व' होय. या अर्थाने सर्वसाधारणपणे सत्य समजली जाणारी ज्ञानेच प्रमेत मोडतात. या अर्थाने अनधिगत आणि अर्थक्रियाकारिकत्व असणारे ज्ञानच काय ते प्रमा होय अशा प्रकारे श्रीरामानुजांच्या मते काटेकोर अर्थाने सत्य या शब्दात फलवादाची छटा आहे

(आ) अद्वैतवेदान्तानुसार सत्य हा शब्द काटेकोर अर्थाने अनधिगतत्व आणि अवाधितत्वाचा द्योतक आहे. भ्रमज्ञान मिथ्या आहे, कारण ते नंतरच्या अनुभवाने खोटे ठरते स्वप्नाचीहि तीच स्थिति आहे नावीन्याच्या उणिवेमुळे स्मृतीहि प्रमा होऊ शकत नाही. विशेष लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट ही की, अद्वैतसिद्धान्तानुसार विषय किंवा दृश्य कोटीत मोडणारे यच्चयावत् ज्ञान परमार्थतः मिथ्याच आहे व्यावहारिक दृष्टीने सत्य समजले जाणारे ज्ञानदेखील परमार्थतः मिथ्याच आहे, कारण, आपला जागृतावस्थेतील अनुभव हादेखील निर्विषय अशा विशुद्ध पारमार्थिक अनुभवाच्या भूमिकेवरून खोटाच ठरतो

(इ) न्यायशास्त्राची प्रमेची व्याख्या फक्त सविकल्प ज्ञानास किंवा विशिष्ट बुद्धीलाच लागू होते निर्विकल्पज्ञानास सत्य किंवा मिथ्या या दोन्हीपैकी काहीच म्हणता येणे शक्य नाही. न्यायमते 'तद्वति तत्प्रकारकज्ञान'च प्रमा होय याचा अर्थ असा की, विशिष्ट गुणधर्मनि युक्त अशा वस्तूच्या बाबतीत त्याच गुणधर्मनि ती वस्तु युक्त आहे असे ज्ञानाने दर्शविल्यासच ते ज्ञान प्रमा होय. हा ज्ञात होणारा गुणधर्म ज्ञानाचा प्रकार होय, आणि म्हणूनच ज्या ज्ञानाचा 'प्रकार' हा घटक सभवत नाही असे ज्ञान खरे असू शकणार नाही न्यायशास्त्र 'सत्या'चे स्वरूप आणि 'सत्या'चा निकष यांच्यातहि भेद करते. ज्ञानाची आपल्या विषयाशी अनुरूपता असणे हे सत्याचे स्वरूप होय, तथापि ज्ञानाची सत्यता ही त्या ज्ञानाच्या अर्थक्रियाकारिकत्वावरून माहीत होते.

(ई) बौद्धदेखील प्रमा आणि अप्रमा यांतील भेद फक्त व्यावहारिक सत्तेपुरताच मानतात त्याच्या मते सत्य हे स्वरूपतःच सफल प्रवृत्तीचे द्योतक असते. अभीष्ट वस्तूची प्राप्ति करून देणारे ज्ञानच काय ते सत्य होय.

ख्यातिवाद . भ्रमविषयक सिद्धान्त : 'भ्रम' किंवा 'मिथ्या-ज्ञान' या बाबतीत भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी जितके काटेकोर चिंतन केले आहे तितके इतर तत्त्ववेत्त्यांनी क्वचितच केले असेल. पाश्चात्य विचारधारात भ्रम ही एक मानसशास्त्रीय घटना समजून त्याला फारसे तात्त्विक महत्त्व देण्यांत आलेले नाही. भारतीय ज्ञानमीमासा मात्र भ्रमज्ञानाचे संपूर्ण व सत्यज्ञानाच्या स्वरूपाशी सुसंगत असे विश्लेषण केल्याखेरीज पुरी होऊ शकत नाही. भारतीय तत्त्ववेत्त्यांची या बाबतीतील कामगिरी उल्लेखनीय आहे बहुतांशाने सर्व तत्त्वज्ञानसंप्रदायात जसे सत्यज्ञानाचे विवरण असेल त्याप्रमाणे त्याच्या प्रकाशांत भ्रमाचे व मिथ्याज्ञानाचेहि विवरण सापडते. सत्यज्ञानाच्या विवरणातील भिन्नता भ्रम-विवरणातहि प्रतिबिंबित झालेली आहे हे खालील विवेचना-वरून लक्षात येईलच. काही-काही तत्त्वज्ञानसंप्रदायात भ्रमाचे विवरण

केवळ सामान्य अनुभवांतील भ्रमापुरते मर्यादित न राहता दृश्य अशा सर्व जगताचेच ज्ञान कसे भ्रामक आहे हे दाखविण्याकरिता ताणले असल्याचे दिसून येते. भ्रमाचे विवरण वेगवेगळ्या विचारवतानी खालीलप्रमाणे केले आहे :

(अ) श्रीरामानुजांच्या 'सत्ख्यातिवाद'च्या सिद्धान्ताप्रमाणे ज्ञान हे पूर्वीच अस्तित्वात असलेल्या वस्तूचा शोध घेते; इतकेच नव्हे तर, भ्रमज्ञानाचा संबधदेखील प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणाऱ्या विषयाशीच असतो उदा.- आपणांस शुक्तीचे 'रूपे आहे' असे चुकीचे ज्ञान होतें, त्या वेळीदेखील आपले ज्ञान खरोखर असलेल्या वस्तूचेच होते; कारण शुक्तीत रूपाचे घटकावयवदेखील आहेतच. याप्रमाणे या सिद्धान्तात सत्य ज्ञान आणि मिथ्या ज्ञान यात साधारणपणे केला जाणारा भेद नाहीसा होतो; कारण मिथ्या ज्ञानाचादेखील सत्य ज्ञानाइतकाच वस्तुनिष्ठ स्थितीशी संबंध असतो, आणि अखेर सत्यमिथ्या हा भेद ज्ञानाच्या उपयोगितेवर आधारण्यात येतो. भ्रमनिरास झाल्यानंतरसुद्धा मिथ्याज्ञान अजिवात रद्द होत नाही; फक्त चुकीच्या ज्ञानास अनुसरण्याचा आपल्या मनाचा कल आणि शारीरिक क्रिया यांना आळा बसतो अतएव, भ्रमनिरास ही मुळात ज्ञानात्मक प्रक्रिया नाही. या सिद्धान्तात असणारा मुख्य दोष असा आहे की, भ्रमविषय हे केवळ व्यक्तिगत असतात, तर सत्यज्ञानाचे विषय हे सर्वगत असतात, या गोष्टीचे हा सिद्धान्त समाधानकारक उपपादन करू शकत नाही.

(आ) प्रामाकार मीमासकांच्या 'अख्यातिवाद'नुसार कोणतेहि ज्ञान मिथ्या असत नाही. तथाकथित मिथ्याज्ञानात प्रत्यक्ष आणि स्मृति या दोन प्रकारच्या ज्ञानाची सरमिसळ झालेली असते. ज्याला आपण 'भ्रम' म्हणतो तो या दोन प्रकारच्या ज्ञानांमधील फरक लक्षात न घेतल्यामुळे होत असतो; परंतु प्रत्यक्ष ज्ञानाचा विषय आणि मनांतील स्मृतिरूप प्रतिमा या दोहोंतील फरक लक्षात न येणे - निवळ एवढेच कारण आपले ज्ञान भ्रमात्मक ठरण्यास पुरेसे नाही. या सिद्धान्तात भ्रमज्ञानाचे सत्य अशा दोन भिन्न ज्ञानांत विश्लेषण करण्यांत येऊन साधारणतः आपण ज्याला भ्रम समजतो त्याचे निष्कासन करण्यांत येते. जर या दोन ज्ञानांस एकच समजण्यात आले तरच तो भ्रम ठरेल. तथाकथित मिथ्याज्ञाने फलप्राप्तीस योग्य अशा क्रियेला प्रवृत्त करीत नाहीत इतकेच. अशा रीतीने सत्ख्याति आणि अख्याति हे दोन्ही सिद्धान्त भ्रमज्ञानामध्ये ज्ञानाच्या दृष्टीने काही विशेष असते हेच अमान्य करतात.

(इ) न्यायाच्या 'अन्यथाख्यातिवाद' सज्ञक भ्रमविषयक सिद्धान्तातदेखील एक प्रकारे मिथ्या ज्ञानाला बगल देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते; तथापि या सिद्धान्तात भ्रमज्ञानामध्ये काहीतरी विशेष आहे, एवढेच स्वीकारले जाते. 'हे रूपे आहे' या प्रकारच्या भ्रमज्ञानामध्ये खालील गोष्टी असतात : (१) 'हे'चे लौकिक प्रत्यक्ष असते; (२) दूरस्थ अशा रूपाचे ('ज्ञानलक्षण' संनिकर्ष-मुळे) अलौकिक प्रत्यक्ष असते; आणि त्याचबरोबर (३) लौकिक प्रत्यक्षाचा विषय आणि अलौकिक प्रत्यक्षाचा विषय यांच्यात तादात्म्य-संबधाचा अध्यास होत असतो. अशा प्रकारे सत्यज्ञान आणि मिथ्याज्ञान यांत फरक इतकाच की, सत्यज्ञानांत ज्ञात होणारा संबंध खरा असतो, तर मिथ्याज्ञानांत तो आध्यात्मिक असतो.

या सिद्धान्तात येणारी एक अडचण अशी की, अंतर्निरीक्षण करतांना आपणांस हे ठाम माहीत असतें की, रूपां आपण येथेच आणि याच वेळी पाहिले आहे, इतरत्र नाही, आणि म्हणूनच भ्रमनिरासाच्या वेळी निषेध केलें जाणारें रूपां पुरोवर्ती असते, दूरस्थ नव्हे

(ई) वैभाषिक, सौत्रान्तिक आणि योगाचार या बौद्ध संप्रदायांच्या 'आत्मव्यातिवादा'चे मत असे की, भ्रमांत अंतःस्थ विषय बहिर्वत् प्रतीत होतो. मिथ्याज्ञानात आपल्या मनांतील प्रतिमा बहिर्विषय आहे असा चुकीचा समज होतो. या सिद्धान्तावर, मानसिक वस्तु ही एक बाह्यवस्तु आहे, असे समजण्याची म्हणजेच मिथ्या वस्तूचे-देखील प्रत्यक्ष ज्ञान होऊ शकतें असे मानण्याची अनिष्टापत्ति ओढवते.

(उ) माध्यमिक या बौद्ध संप्रदायाच्या 'असत्ख्यातिवादा' - प्रमाणे भ्रमात मिथ्या वस्तु सत्यवत् भासत असते. सत्य आणि मिथ्या यांतील भेद पूर्णपणे ज्ञानगतच आहे. काही ज्ञाने अस्तित्वात असलेले विषय प्रकाशित करतात, तर काही ज्ञाने अस्तित्वांत नसलेले विषय दाखवितात.

या सिद्धान्तात येणारी मुख्य अडचण ही की, यात भ्रमज्ञाने आपले विषय स्वतःच निर्माण करतात असे मानण्यांत येते; परंतु ज्ञानाचें मुख्य काम विषय प्रतीत करणें हे आहे, विषय निर्माणे नव्हे.

(ऊ) 'अनिर्वचनीयव्याप्ति' संज्ञक अद्वैतवेदान्ताचा भ्रमविषयक सिद्धान्त दोन मूलभूत अशा सिद्धान्तांवर आधारलेला आहे : (१) जे जे बाधित होते ते ते सत्य नव्हे, आणि (२) ज्ञाने, मग ती सत्य असोत अगर मिथ्या असोत, ती फक्त विषयांनाच प्रतीत करूं शकतात. अतएव, ज्याला अस्तित्वच नाही त्याचे ज्ञान होणे शक्य नाही. यावरून असें म्हणतां येईल की, भ्रमांत जर विषय कळतो तर तो विषय शशशृंगा-प्रमाणे 'असत्' असणे शक्य नाही; परंतु भ्रमाचे निरसन झाल्यानंतर या भ्रमविषयाचा बाधहि होतो, म्हणून तो 'सत्' असू शकणार नाही; आणि एकच विषय सत् आणि असत् असू शकत नाही; म्हणून शेवटी एकच पर्याय उरतो; तो म्हणजे भ्रमज्ञानाचा विषय सत्हि नाही आणि असत्हि नाही. याचाच अर्थ असा की, तो 'अनिर्वचनीय' आहे (म्हणजेच, ज्याचे सत् किंवा असत् या दोन्ही रूपांनी निर्वचन करतां येत नाही असा.). भ्रमज्ञानाची प्रक्रिया सत्यज्ञानाच्या प्रक्रियेहून अगदी भिन्न अशी आहे. आन्तरिक अवस्थाचे ज्ञान कदापि मिथ्या होऊं शकत नाही. आपण पूर्वी हे पाहिलेंच आहे की, साक्षीला आन्तरिक अवस्थांचें ज्ञान वृत्तिनिरपेक्ष असे होत असतें. या प्रकारच्या ज्ञानांत प्रमाद होणे शक्यच नाही वृत्तीच्याद्वारा होणाऱ्या बाह्य विषयांच्या ज्ञानातच प्रमाद संभवतात. बाह्य विषयांच्या यथार्थ ज्ञानामध्ये अंतः-करणाच्या वृत्ति होत असतात. भ्रमज्ञानामध्ये मात्र अंतःकरणवृत्ति संभवत नाही. याचे कारण असें की, फक्त विषयाचा इद्रियाशी संनिकर्ष झाला असतांनाच अंतःकरण बहिर्विषयाकार होते. यांत ज्ञानाच्या पूर्वी विषयाचें अस्तित्व गृहीत धरलेले असतें; परंतु भ्रमज्ञानामध्ये ज्ञानाच्या पूर्वी विषयाचें मुळी अस्तित्वच नसते; आणि म्हणून जे विषय मुळी अस्तित्वातच आलेले नाहीत त्याच्याशी इद्रियाचा संनिकर्ष तरी कसा होणार आणि अंतःकरण विषयाकार तरी कसें होणार ? भ्रम-विषय 'ज्ञानैकसत्' असतात; म्हणजे ज्ञानाबरोबरच ते उत्पन्न होतात

आणि ज्ञान संपुष्टांत येतांच ते विलयास जातात, म्हणून त्यांच्याशी इद्रियसंनिकर्ष संभवत नाही आणि म्हणूनच त्यांची अंतःकरणवृत्ति-पण होणे शक्य नाही, तथापि कोणत्यातरी प्रकारच्या प्रतिमेचा आधार घेतल्याविना बहिर्विषयाचे मिथ्याज्ञानहि होणे शक्य नाही. या गोष्टीची उपपत्ति लावण्याकरिता अद्वैत तत्त्वज्ञ व्यक्तीमध्ये तुलाविद्येचें अस्तित्व गृहीत धरतात. भ्रमज्ञानासाठी या तुलाविद्येच्या वृत्तीची गरज असते. याप्रमाणे अद्वैत तत्त्वज्ञांच्या मते प्रत्यक्ष ज्ञानाचे तीन विभिन्न प्रकार संभवतात : (१) अन्तर्विषयांचे वृत्तिनिरपेक्ष यथार्थ असें साक्षिज्ञान; (२) अंतःकरण वृत्तीच्या योगाने होणारें बाह्य विषयाचें यथायज्ञान, (३) अविद्यावृत्तीच्या योगाने होणारे बहिर्विषयांचें मिथ्याज्ञान.

उपर्युक्त भ्रमविषयक सिद्धान्तात अडचण अशी की, त्याच्यामुळे भ्रमविषयक मूल प्रश्नाचे फक्त निर्वचन होते; त्याची समाधानकारक उपपत्ति लागत नाही. त्यात फक्त भ्रमाचे अनिर्वचनीय असें रूप दाखविण्यांत येते. या आघेपास अद्वैतवेदान्ताचें उत्तर असें की, भ्रमाचे अनिर्वचनीय स्वरूप सिद्ध करणे हीच त्याची सम्यक् उपपत्ति लावणे होय, किंवा हा हीच या प्रश्नाची एकमेव समाधानकारक अशी उपपत्ति होय

प्रमाण आणि प्रामाण्यविषयक सिद्धान्त : प्रमाणविचार हा भारतीय तत्त्वज्ञानाचा एक आगळा विशेष होय. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत इद्रिय-वेदन आणि बुद्धि यासारख्या ज्ञानाच्या शक्तीबद्दल बोलण्याचा प्रघात आहे; परंतु भारतीय तत्त्वज्ञानांत या शक्तीच्या कल्पनेशी जुळणारी कल्पना आढळून येत नाही. आपल्याकडे ज्ञानेन्द्रियांची कल्पना खचितच आहे; परंतु इद्रियवेदनशक्तीची कल्पना नाही. तद्वतच तर्क किंवा विचारशक्तीची अशी कल्पना आपल्याकडे अपरिचित आहे. कोणत्याहि भारतीय तत्त्वविचारकाने गणिताकडे किंवा गणितशास्त्रीय निर्णयां-पासून उपलब्ध होणाऱ्या ज्ञानाकडे लक्ष दिल्याचें दिसून येत नाही. भारतीय विचारभूमीत प्राकृतिक विज्ञानाची वाढ रुजली नसल्यामुळे युरोपखंडात सतराव्या आणि अठराव्या शतकांमध्ये बुद्धिवाद आणि अनुभववाद या तत्त्वज्ञानसंप्रदायांच्या विकासावस्थेत ज्या ज्ञानमीमांसा-विषयक समस्यांना तोंड द्यावें लागलें त्याची आपणांकडे मुळीच दखल-देखील घेण्यांत आलेली नाही. पाश्चात्यांकडे जवळजवळ पुरातन काळा-पासून चालत आलेला अनुभवपूर्व आणि अनुभवोत्तर सत्य या दोहोंमधील महत्त्वाचा भेद भारतीय तत्त्वज्ञानांत करण्यात आलेला नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानांत प्रमाणास एक प्रकारचें कारण - ज्ञानाचें उत्पत्तिकारण - समजण्यात येतें. ज्ञानेन्द्रिय ही उघडच इद्रियानुभवाची कारणे आहेत. ज्ञानेन्द्रिये आणि इद्रियानुभव यांच्यातील हा कार्यकारणभाव पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्र दोहोना मान्य आहे. इद्रियानुभवाच्या उत्पत्तीत ज्ञानेन्द्रियाचे जें कार्य असते, त्यासारखेच अनुमानांत कार्य करणारा एखादा घटक आहे काय, हें शोधून काढण्याकडे भारतीय तत्त्वज्ञाचा मुख्य कटाक्ष होता. अनुमानाला ज्ञानाचे साधन मानणाऱ्या भारतीय तत्त्वज्ञानसंप्रदायांच्या मते 'व्याप्तिज्ञान' संज्ञक विशिष्ट प्रकारचे ज्ञान हे अशा प्रकारचें साधन आहे. इद्रियप्रत्यक्ष ज्ञानाच्या उत्पत्तीत जे काम इद्रिये करतात, नेमकें तेच काम अनुमान-ज्ञानाच्या

उत्पत्तीत व्याप्तिज्ञान करते. ज्ञानेद्रिये ही प्रत्यक्षानुभवाचे करण होय किंवा उत्पत्तिकारण होय, कारण त्याच्यामुळेच आपणास प्रत्यक्ष ज्ञान होते. ज्याच्यामुळे कार्याची उत्पत्ति होते ते त्याचे करण होय ज्ञानेद्रिये ही अशी करणे आहेत की, ज्यामुळे आपण बाह्यवस्तु जाणू शकतो. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात बुद्धि ही ज्ञात्याची अशी एक विशेष शक्ति मानण्यात आली आहे की, जिच्या कार्यामुळे ज्ञात्यास अनुमानज्ञानासारखे बौद्धिक ज्ञान प्राप्त होऊ शकते, परंतु भारतीय तत्त्ववेत्त्यांच्या मते ज्ञात्याला विशिष्ट प्रकारचे ज्ञान होताना त्याची कोणतीही एखादी खास शक्ति कार्य करीत नाही प्रत्यक्षानुभवात ज्ञानेद्रिये कार्यरत होतात हें खरे; परंतु ती ज्ञात्याची शक्ति नव्हे, कारण ज्ञानेद्रिये ही भौतिक स्वरूपाची आहेत ज्ञाता हा एकात्म असल्यामुळे त्याचे शक्तीच्या स्वरूपांत विभाजन होऊ शकणार नाही. प्रत्येक प्रकारच्या ज्ञानात ज्ञाता - म्हणजेच संपूर्ण ज्ञाता - कारण म्हणून कार्य करतो इन्द्रियानुभवात त्याचा एक अंश काम करतो आणि अनुमानात त्याचा दुसराच अंश सक्रिय होतो अशातला भाग नाही, म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञानात प्रत्यक्ष आणि अनुमिति यात असलेल्या फरकाची उपपत्ति अगदी निराळ्या रीतीने लावावी लागते ती उपपत्ति अशी प्रत्येक ज्ञानात ज्ञाता हा कारण म्हणून कार्य करीत असतो. सर्व प्रकारच्या ज्ञानाच्या कारण-सामग्रीचा तो एक घटक असतो. ज्या ज्ञानात इन्द्रिये करण आहेत ते ज्ञान 'प्रत्यक्ष (इन्द्रियज्ञान)' होय; व ज्या ज्ञानात व्याप्तिज्ञान हे करण आहे ते 'अनुमान' होय. हीच गोष्ट इतर प्रमाणाची. अशा रीतीने प्रमाणकल्पना ही पूर्णपणे कारण-कल्पना आहे एखादे वेळी हे प्रमाण इन्द्रियाप्रमाणे भौतिक स्वरूपाचे असेल, तर इतर वेळी ते प्रमाण विशिष्ट प्रकारचे ज्ञानहि असू शकेल; परंतु कोणत्याहि अर्थाने या ज्ञानास ज्ञात्याची शक्ति असे समजता येणार नाही.

आता आपण विभिन्न तत्त्वज्ञानसंप्रदायांनी मानलेल्या निर-निराळ्या प्रमाणाचा विचार करू. जयराशीसारखे नास्तिक कोणतेच प्रमाण मानीत नाहीत आणि म्हणून ते प्रमा, म्हणजे यथार्थज्ञानाची, शक्यता मुळातच नाकारतात. प्रमाण आणि प्रमा याचा संबंध अगदी उघड आहे जितकी म्हणून प्रमाणे आहेत तितक्याच प्रकारच्या प्रमा आहेत; म्हणून जर कोणी सर्व प्रमाणांचे अस्तित्वच नाकारले तर त्याने प्रमेची शक्यताहि पूर्णपणे नाकारली असे होते चार्वाक फक्त इन्द्रिये हे एकच प्रमाण मानतात आणि म्हणून त्यांच्या मते इन्द्रियप्रत्यक्ष हीच एकमेव प्रमा होय. सौत्वान्तिक बौद्ध इन्द्रिये आणि व्याप्तिज्ञान ही दोन प्रमाणे मानतात आणि म्हणून ते प्रत्यक्ष आणि अनुमान या दोन प्रकारच्याच प्रमा मानतात. सांख्य-तत्त्ववेत्ते प्रत्यक्षज्ञान, अनुमान-ज्ञान आणि शब्दज्ञान या तीन प्रमानुरूप फक्त तीनच प्रमाणे मानतात. नैयायिक हे प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आणि शब्द ही चार प्रमाणे आणि तदनुरूप चारच प्रमा मानतात मीमांसक आणि वेदान्ती या चार प्रमाणांमध्ये अर्थापत्ति आणि अनुपलब्धि या आणखी दोन प्रमाणाची आणि तदनुरूप दोन प्रकारच्या प्रमाची भर घालतात या सिद्धान्तांच्या प्रमाणसंख्याविषयक विस्तारांत न शिरता आपण नागार्जुनाचे खुद्द प्रमाणकल्पनेच्याच विरुद्ध निर्माण केलेले आक्षेप पाहू एक किंवा अधिक प्रमाणे मानणाऱ्याची मुख्य भूमिका ही की, वस्तूची सत्यता ज्ञानाच्या एखाद्या करणाने निर्धारित होत असते यावर नागार्जुनाचा प्रश्न असा की, खुद्द प्रमाणांचेच प्रामाण्य कसे निर्धारित

करणार ? दुसऱ्या प्रमाणाने त्याचे प्रामाण्य निर्धारित करू गेल्यास चक्रक किंवा अनवस्था दोष येतात प्रमाण स्वतःच आपले प्रामाण्य निर्धारित करते असेहि म्हणता येत नाही हे मत मानणारे स्वमत-समर्थनार्थ स्वयंप्रकाशित अशा अग्नीचे उदाहरण देत असतात यावर नागार्जुनाचा आक्षेप असा की, अग्नि हा स्वतः हून व्यक्त होतो हे म्हणणेच मुळी चुकीचे आहे अग्नि अधारात कधीच राहत नाही, म्हणून त्याचा प्रकाश स्वतः किंवा परत. व्यक्त होतो असा प्रश्न निर्माण करणे हेच गैर ठरते जी वस्तु मुळांतच व्यक्त होत नाही ती स्वव्यक्त तरी कशी असणार ? अशा रीतीने खुद्द प्रमाणकल्पनाच निर्मूल ठरते. नागार्जुनाच्या या आक्षेपाविरुद्ध असे म्हणता येते की, प्रमा मानू गेल्यास प्रमेचे कारण मानायलाच पाहिजे. आता प्रश्न असा की, प्रमाणाचे ज्ञान आपणास कसे होते ? कोणत्याहि कार्याचे करण आपण जसे निश्चित करतो, त्याप्रमाणेच हे ज्ञान आपणांस होऊ शकते. मात्र कार्यकारणभावाचे ज्ञानच आपण नाकारले, तर प्रमाण आणि प्रमा यांच्यामधील कार्य-कारणसंबंध हाहि ठरवता येणार नाही. वस्तुतः कारणांमुळेच कार्याचे अस्तित्व शक्य होते. प्रमाण आहे म्हणूनच प्रमा आहे; परंतु प्रमाणाचे ज्ञान होण्यासाठी प्रमा - म्हणजेच प्रमाणविषयक प्रमा - गृहीत धरावी लागते; तथापि यामुळे चक्रक दोष येतो असे मानण्याचे काहीच कारण नाही

आता आपण प्रामाण्यविषयक सिद्धान्ताचा विचार करू. येथे प्रश्न असा की, यथार्थ ज्ञानाची सत्यता आपणास कशी कळते ? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी आपणांस एक अधिक मूलभूत प्रश्न उपस्थित करून त्याचे उत्तर द्यावयास हवे ज्ञानाचें ज्ञान कसे होते ? याविषयी दोन प्रकारचे सिद्धान्त आहेत : (१) स्वतः प्रकाशवादाच्या एका सिद्धान्तानुसार खुद्द ज्ञानच स्वतःस जाणते. (२) परत प्रकाशवादाच्या दुसऱ्या सिद्धान्तानुसार एक ज्ञान दुसऱ्या ज्ञानाने जाणलें जाते या प्रकाशवाद आणि प्रामाण्यवाद यांच्या सिद्धान्तांचे संयोजन चार विभिन्न प्रकारानी करतां येते :

(१) स्वतः प्रकाशवाद आणि स्वतः प्रामाण्यवाद याचें संयोजन (अद्वैतवेदान्त आणि प्राभाकर मीमांसक).

(२) परत प्रकाशवाद आणि स्वतः प्रामाण्यवाद याचे संयोजन (भाट्टमत).

(३) स्वतः प्रकाशवाद आणि परत प्रामाण्यवाद याचे संयोजन (बौद्धमत).

(४) परत प्रकाशवाद आणि परत प्रामाण्यवाद याचे संयोजन (न्यायमत)

प्रामाण्यविषयक सिद्धान्ताच्या वर्गीकरणाची दुसरीहि एक पद्धत आहे सत्यज्ञानाचें प्रामाण्य स्वतःच जाणलें जातें असे म्हणणें हे वेगळे आणि मिथ्याज्ञानाचें अप्रामाण्य खुद्द ज्ञानानेच जाणले जाते असें म्हणणे वेगळे अशी स्थिति असल्यामुळे प्रामाण्यविषयक द्विविध सिद्धान्त (स्वतः किंवा परतः) आणि अप्रामाण्यविषयक द्विविध सिद्धान्त यांच्या संयोजनाचे आपणास चार गट पाडतां येतात. ते असे .

(१) स्वतः प्रामाण्य आणि स्वतः अप्रामाण्य (सांख्यमत).

(२) स्वतः प्रामाण्य आणि परतः अप्रामाण्य (अद्वैतवेदान्ती आणि मीमांसक).

- (३) परत प्रामाण्य आणि स्वतःअप्रामाण्य (बौद्धमत)
(४) परत प्रामाण्य आणि परत अप्रामाण्य (न्यायमत).

स्वतः प्रामाण्यवाद्यांचे मत असे की : (१) ज्ञानोत्पादक सामग्रीच्या योगानेच ज्ञानाच्या प्रामाण्याचीहि उत्पत्ति होते आणि (२) ज्ञान आणि त्याचें प्रामाण्य ही एकाच वेळी जाणली जातात. त्याचप्रमाणे परत प्रामाण्यवाद्यांचे मत असे की : (१) ज्ञानोत्पादक सामग्रीहून भिन्न सामग्रीच्या योगाने ज्ञानाच्या प्रामाण्याची उत्पत्ति होते आणि (२) ज्ञानाचें ज्ञान आणि ज्ञानाच्या प्रामाण्याचें ज्ञान या दोन स्वतंत्र गोष्टी आहेत ' परत. 'चा अर्थ उत्पत्ति आणि ज्ञप्ति या दोहोच्याहि बाबतीत ' परत : ' असा घ्यावयाचा.

संदर्भ-ग्रंथ : सूर्यनारायण शास्त्री, एस. एस. व कुन्हराजा, सी. अनु. व संपा. ' दि भामती ऑफ वाचस्पति ऑन शंकराज ब्रह्मसूत्रभाष्य चतुःसूत्री (अड्यार, १९३३); वाचस्पति मिश्र : सांख्यतत्त्वकौमुदी, अनु. व संपा. जी. झा (मुंबई, १८९६; आ. २, पुणे, १९३४); रामानुजाचार्य : श्रीभाष्य, नागार्जुन : विग्रहव्यावर्तनी, विश्वनाथ सिद्धान्तमुक्तावली; दत्त, डी. एम. : दि सिक्स वेज ऑफ नोइंग (लंडन, १९३२; सुधा आ. २, कलकत्ता, १९६०).

एस. भट्टाचार्य

ज्ञानशास्त्र, मीमांसामत : पूर्वमीमांसेतील ज्ञानमीमांसा : मीमांसा-दर्शनाचा सर्वांत विकसित आणि प्रगल्भ भाग जर कोणता असेल तर तो ' ज्ञानमीमांसा ' हा होय. त्यात पुन्हा या भागातील सिद्धान्तांना समजण्याची आणि त्यांचे योग्य ते मूल्यमापन करण्याची गुरुकिल्ली म्हणजे वेदांचे अपौरुषेयत्व आणि त्यांचे स्वतःप्रामाण्य ही होय. मीमांसकांनी या सिद्धान्ताचा साग्रह पुरस्कार केलेला असून त्याच्या समर्थनासाठी त्यांनी अनेक युक्तिवाद देऊन त्यास तर्कशुद्ध बैठक देण्याची पराकाष्ठा केली आहे. हे समर्थन करतांना त्यांना प्रमाणार्थें स्वरूप व त्याची संख्या, प्रमेयें म्हणजे यथार्थ ज्ञानाचें स्वरूप व त्याचे निकष, आणि तत्संबद्ध इतर प्रमेयांची सविस्तर व साधकवाधक रीतीने चिकित्सा हाती घ्यावी लागली.

प्रमाणें : मीमांसेत प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान, अर्थापत्ति आणि अनुपलब्धि हीं सहा प्रमाणें मानण्यांत आली आहेत मात्र प्रभाकर आणि त्याचे अनुयायी हे शेवटलें प्रमाण मानीत नाहीत.

प्रत्यक्ष व त्याचे प्रकार : प्रत्यक्ष हे इतर सर्व प्रमाणांना आधारभूत असे ज्येष्ठ प्रमाण होय. यामुळे तें इतर सर्व प्रमाणांमध्ये कोणत्या ना कोणत्या रूपाने प्रविष्ट असतेच. मीमांसक प्रत्यक्षाची व्याख्या खालील-प्रमाणे करतात : " सत्संप्रयोगे पुष्टपक्षेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् । " (मीमांसासूत्र १-१-४). म्हणजे संनिष्ठ अशा विषयांवर इंद्रियव्यापारांमुळे होणारें ज्ञान म्हणजे प्रत्यक्ष होय. प्राभाकरमतात प्रत्यक्षाची व्याख्या ' साक्षात् प्रतीति ' अशी करण्यांत आली आहे; परंतु चिदानंदांनी ही व्याख्या प्रभाकराच्या त्रिपुटीप्रत्यक्षवादाच्या इतर पैलूशी कशी विसंगत आहे हें दाखविले आहे प्रत्यक्ष नेहमी विद्यमान विषयाचेंच होतें यावर मीमांसकांचा विशेष कटाक्ष आहे; आणि म्हणून त्याच्या मते भूत आणि भविष्य यांचेंहि प्रत्यक्ष ज्ञान होतें असा दावा करणारे साफ चुकले आहेत. मीमांसक ठामपणें असेंहि

म्हणतात की, आपल्या इंद्रियाच्या शक्ति मर्यादित आहेत, आणि म्हणून साधारणपणे इंद्रियाची मजल जेथे खुंटते त्यापलीकडील ज्ञान कोणासहि होणें शक्य नाही; म्हणून नैयायिकाचें तथाकथित अलौकिक प्रत्यक्ष किंवा योगशास्त्राचें योगज प्रत्यक्ष याच्याहि संभवाचा ते निषेध करतात.

न्यायमताप्रमाणे मीमांसकदेखील पाच प्रकारचे वाह्य प्रत्यक्ष आणि एक निवळ मनाने होणारे असे आंतर प्रत्यक्ष मानतात. प्राभाकर (' गुरु ') मतांत मनाचे स्वरूप आणि त्याचें कार्य स्थूलमानाने भाट्टमताप्रमाणेच आहे, परंतु भाट्टमतात मन हे विभु-परिमाण मानण्यांत आले असून त्याचें एकमेव कार्य सुखदुःख-साक्षात्कार हें होय.

मीमांसेतहि ज्ञानेन्द्रियाचे स्वरूप न्यायमताप्रमाणेच ' सजातीयच सजातीयाचे ग्रहण करूं शकते ' या सिद्धान्तानुसार अनुमित केले जातें मात्र सुचरितमिश्र या वावतीत सादृश या निराळ्या सिद्धान्ताचा अवलंब करतात. चक्षुरिन्द्रियास हा सिद्धान्त लागू करावयाचा झाल्यास असें म्हणतां येईल की, ज्या अर्थी प्रकाशाच्या योगाने रूपाचें ज्ञान होतें त्या अर्थी रूपज्ञान करून देणारें आपले चक्षुरिन्द्रियदेखील प्रकाशाच्या स्वरूपाचें असले पाहिजे. आपलें श्रोत्रेन्द्रिय म्हणजे कर्णशक्कुलीने अवच्छिन्न दिक् होय; परंतु प्रभाकर आणि सुचरितमिश्र यांच्या मते ते आकाशाच्या स्वरूपाचें आहे ध्वनीचे प्रत्यक्ष भोवतालच्या माध्यमांत उत्पन्न होणाऱ्या लहरीमुळे होतें. हे मत वैशेषिकांच्या एतद्विषयक मतापेक्षा खचितच उजवें आहे.

प्रत्यक्षांतहि दोन प्रकार आहेत : निर्विकल्पक आणि सविकल्पक. किंवाह्या या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्याच दोन अवस्था आहेत. पहिल्या अवस्थेत ते लहान मुलाना होणाऱ्या प्रत्यक्षासारखे निवळ ' आलोचन ' या स्वरूपाचें असते. त्यांत ज्ञात्याच्या भानसिक पातळीवरील पदरची भर पडलेली नसते, म्हणजे त्यात ज्ञेयविषयासंबंधी द्रव्य, जाति, गुण, कर्म आणि नाम या पांच विकल्पाचे (ते अमुक जातीचें आहे किंवा त्याचें अमुक नाव आहे इत्यादि प्रकारचे विकल्प) स्पष्ट निर्धारण किंवा भान नसते. दुसऱ्या म्हणजे सविकल्पक अवस्थेत विषयाचें भान अधिक ठळकपणे होतें. त्यात मनाच्या वियोजक आणि सयोजक व्यापारांमुळे विषयाच्या सामान्य आणि विशेष गुणधर्मांचें स्पष्ट आकलन होते. लक्षांत घेण्याजोगी गोष्ट ही की, मीमांसकांच्या मते हे सर्व विकल्प बौद्ध मानतात तसे कल्पित नसून वास्तविक आहेत. मनाच्या सकलनात्मक आणि विकलनात्मक व्यापारामुळे ते फक्त प्रकट केले जातात प्रथम म्हणजे निर्विकल्पक अवस्थेत भान-विषय होणाऱ्या आणि सामान्य व विशेष याचें मूर्तस्वरूपांत एकीकरण असलेल्या व्यक्तीइतकेंच तेहि वास्तविक आहेत, न्यायशास्त्रदेखील प्रत्यक्षज्ञानाच्या या दोन अवस्था मानते; परंतु न्यायमतात पहिली (निर्विकल्पक) अवस्था निवळ अनुमानिक असून तिचा अभ्युपगम दुसऱ्या (सविकल्पक) अवस्थेशी सम्यक् उपपत्ति लावण्यासाठीच करण्यांत आला आहे मीमांसेत मात्र दोन्ही अवस्था समानरूपाने वास्तविक मानण्यांत आल्या आहेत. त्यांच्या मते दोन्ही अवस्थांमध्ये क्रियेला प्रेरणा देण्याचें सारखेंच सामर्थ्य आहे.

भ्रमाची उपपत्ति परंतु प्रत्यक्ष हें नेहमीच निर्दोष असते असें नाही. कधी-कधी त्याच्यामुळे आमची फसगतहि होते. उदा — आम्हांस जो साप आहे असे दिसते ते दोरखडच निघते हें भ्रमाचें एक

उदाहरण होय अशा स्थळामध्ये याचे कारण काही इन्द्रियदोष किंवा प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या सामग्रीतील काही दोष हे होय.

मीमांसकांनी भ्रमांची उपपत्ति लावण्यासाठी दोन सिद्धान्तांचा अवलंब केला आहे. मात्र ही उपपत्ति लावताना त्यांनी स्वतःच्या पदार्थ-सत्तावादाच्या भूमिकेस धक्का लागू दिला नाही किंवा प्रत्ययवादासहि थारा दिला नाही. कुमारिल यांच्या भ्रमविषयक सिद्धान्तास 'विपरीत-ख्याति' असे नांव आहे. या सिद्धान्तानुसार भ्रमस्थळी इतरत्र असलेल्या एका सत्य वस्तूचा (उदा. - सर्प) पुरोवर्ती दुसऱ्या 'इदम्'-(=हे काहीतरी)-रूप सत्यवस्तूशी (उदा. - दोरी) काही दोषांमुळे तादात्म्य केले जाते. अशा प्रकारच्या भ्रमामध्ये दोन्ही सत्य वस्तु सत्य असतात त्यांचे तादात्म्यच काय ते आरोपित म्हणजे मिथ्या असते. दोषांमुळे या विपरीत संसर्गांचे म्हणजे संवधाचे ग्रहण केले जाते; म्हणून भ्रमाच्या प्रस्तुत उपपत्तीस 'विपरीत-ख्याति' असे अन्वर्थक नाव देण्यात आले आहे.

प्रभाकराचा भ्रमविषयक सिद्धान्त 'अख्याति' किंवा 'विवेका-ख्याति' या नांवाने ओळखला जातो. त्यांच्या मते ज्याला भ्रम असे म्हणण्यात येते त्यात दोन ज्ञाने असतात. एक इन्द्रियांना होणारे प्रत्यक्ष ज्ञान (उदा.-इदम् = हे काहीतरी आहे) आणि दुसरे एखाद्या वस्तूची आपल्या मनात प्रतिमा असलेले स्मरणात्मक ज्ञान (उदा. - सर्प). ही दोन्ही ज्ञाने आपापल्या परीने खरीच आहेत. वस्तुतः या दोन्ही ज्ञानांमध्ये काही संबंध नसतो, म्हणजेच 'असंसर्ग' असतो; मात्र तथाकथित भ्रमाच्या वेळी हा असंसर्ग आपणांस कळलेला नसतो; म्हणजेच असंसर्गाचा किंवा विवेकाचा अग्रह असतो. पुढे आपणांस दोहोचा विवेकग्रह होतो याचा अर्थ असा की, आहे त्यातून विपरीत गोष्टीचे ज्ञान म्हणजे भ्रम असा प्रकार येथे मुळीच घडत नाही. भाट्ट-मतांत भ्रम म्हणजे चुकीचे ज्ञान होय, तर प्राभाकरमतांत भेदज्ञानाचा अभाव किंवा अपुरे ज्ञान हे भ्रमाचे स्वरूप होय. भाट्टमतांत चुकीचे स्वरूप करणात्मक म्हणजे जे कदां नये ते करणे असे भावरूप असते तर प्राभाकरमतांत चुकीचे स्वरूप अकरणात्मक म्हणजे जे करावयाचे ते न करणे असे भावरूप असते.

अनुमान : अनुमान हे दुसरे प्रमाण होय त्याची चर्चा स्वतंत्रपणे करण्यांत आली आहे.

शब्द : शब्द हे तिसरे प्रमाण होय आप्तवाक्याने होणाऱ्या ज्ञानास 'शब्दी प्रमा' म्हणतात. आप्त म्हणजे 'यथार्थवक्ता', अतएव विश्वसनीय पुरुष. सिद्धार्थक आणि विधायक असे वाक्यांत दोन प्रकार आहेत. सिद्ध म्हणजे असलेल्या वस्तूचा बोध करून देणाऱ्या वाक्यास 'सिद्धार्थक' वाक्य म्हणतात. ज्या वाक्याने एखादी क्रिया करण्याची आज्ञा किंवा प्रेरणा सूचित केली जाते त्यास 'विधायक वाक्य' म्हणतात. याशिवाय वाक्यांत वैदिक आणि लौकिक असे आणखी दोन प्रकार आहेत. लौकिक वाक्ये पौरुषेय तर वैदिक वाक्ये अपौरुषेय असतात. कुमारिल दोन्ही प्रकारच्या वाक्यांना प्रमाण मानतात. प्रभाकर फक्त वैदिक वाक्यांनाच प्रमाण मानतात. लौकिक आप्तवाक्यांचा ते अनुमानांत अंतर्भाव करतात. वैदिक वाक्यांचे अंतिम तात्पर्य क्रियेत आहे; म्हणून उपनिषदांमधील आपाततः सिद्धार्थबोधक वाक्ये अर्थवादात्मक म्हणजे

अप्रत्यक्षरीत्या कमचि प्राणस्त्य (स्तुति) किंवा निंदा या स्वरूपाची मानावयास हवीत.

उपमान : उपमान हे चौथे प्रमाण होय. नैयायिकांच्या उपमानापेक्षा मीमांसकांच्या उपमानाचे स्वरूप निराळे आहे. एखाद्या व्यक्तीकडून एखाद्या वस्तूचे दुसऱ्या एखाद्या वस्तूशी असलेल्या सादृश्याचे किंवा विसादृश्याचे वर्णन आधी जाणून घेऊन नंतर त्या वस्तूची ओळख पटणे, हे न्यायांतील उपमानाचे स्वरूप होय. यावर मीमांसकांचा यथार्थ आक्षेप असा की, तुमच्या या उपमानाचे स्वरूप शब्दप्रमाणाहून निराळे नाही. मीमांसकांच्या मते उपमान म्हणजे 'व' मध्ये 'अ' चे सादृश्य पाहून 'अ' हा 'व' सारखा आहे, अशा प्रकारचे ज्ञान होय. उदा.- वनांत गवय म्हणजे नील गाय पाहून घरच्या गोठ्यातील गाय वनांतील गवयासारखी आहे, असे जे सादृश्यज्ञान होतं ते उपमान या प्रमाणाने होते. हे एक प्रकारचे अव्यवहित किंवा स्वार्थानुमान असून त्याचा संविधानात्मक अशा परार्थानुमानांत अंतर्भाव करणे शक्य नाही.

अर्थापत्ति : अर्थापत्ति हे पांचवे प्रमाण होय. दोन ज्ञानांतील भासमान विरोध नाहीसा करून ती वस्तुतः अविरोधी आहेत हे दाखविण्यासाठी एखाद्या तिसऱ्या ज्ञानाचा स्वीकार केला जातो त्याची प्राप्ति 'अर्थापत्ति' या निराळ्या प्रमाणाने होते. उदा - 'अ' जिवंत आहे; परंतु तो घरांत नाही. या दोन ज्ञानांतील भासमान विरोध 'अर्थात् तो वाहेर असला पाहिजे' या तिसऱ्या ज्ञानाने नाहीसा होतो. हे 'अर्थापत्ति' या प्रमाणाचे काम होय. कुमारिल यांच्या मते 'सकृद्दर्शनी भासमान विसंगति' हेच अर्थापत्तीचे अनुमानाहून व्यवच्छेदक लक्षण होय. प्रभाकरांच्या मते प्रथम दोन ज्ञानांमुळे उत्पन्न होणारा संशय हाच व्यवच्छेदक होय; परंतु हे मत स्पष्टच चुकीचे आहे.

अनुपलब्धि . अनुपलब्धि हे सहावे प्रमाण होय याच्यामुळे आपणांस एखाद्या वस्तूचा (उदा -भूतलावर घटाचा) अभाव कळून येतो. प्रत्यक्षांत किंवा अनुमानांत याचा अंतर्भाव करणे शक्य नाही. काटेकोर शब्दात मांडणी करावयाची झाल्यास प्रत्यक्ष होण्यास योग्य अशा वस्तूचे प्रत्यक्ष न होणे म्हणजेच 'योग्यानुपलब्धि' होय आणि हेच या प्रमाणाचे खरे स्वरूपपण होय. येथे इन्द्रियव्यापाराचाहि भाग असतो, यात संशय नाही; परंतु त्याचा संबंध अभावाच्या भावरूप अधिकरणा-पुरताच मर्यादित असतो. अनुपलब्धीचा अनुमानात अंतर्भाव कदां गेल्यास अनवस्था-दोष येतो. स्मरणात योग्य गोष्टीचे स्मरण होणे म्हणजेच स्मरणभाव - याचाहि अंतर्भाव अनुपलब्धीत करण्यांत येतो. प्रभाकर यांच्या मते अभाव केवळ अधिकरणस्वरूप आहे. उदा -भूतलावर घटाचा अभाव आहे याचा अर्थ इतकाच की, आपणांस केवळ घटाधिकरण जे भूतल याचेच ज्ञान आहे, परंतु प्रभाकर यांस अधिकरणाचे विशेषण जे 'केवल' त्याची समाधानकारक उपपत्ति लावता आली नाही.

प्रामाण्य : आता आपण प्रामाण्य या महत्त्वाच्या विषयाकडे वळू. कुमारिल यांच्या मते निश्चित, यथार्थ आणि काहीतरी नवीन बोध करून देणारे प्रमाण होय प्रभाकर यांच्या मते आपली सर्वच अनुभूति प्रमाण होय. स्मृति तेवढी अप्रमाण होय, कारण ती संस्कारमालाजग्य असते सर्व पदार्थसत्तावाद्यांप्रमाणेच मीमांसकांच्या मतेहि ज्याचा वस्तुस्थितीशी पडताळा वसतो तेच सत्य होय.

आता प्रश्न असा की, वस्तुस्थितीशी पडताळा वसतो किंवा नाही, हें तरी आपणास कसें कळतें ? याचाच अर्थ असा की, सत्याचे निकष काय ? एका ज्ञानाखेरीज वस्तुस्थिति जाणण्याचें दुसरें साधनच संभवत नसल्यामुळे या बाबतीत प्रत्यक्ष असा पडताळा पाहणे शक्य नाही; आणि म्हणूनच आपणास यासाठी एखाद्या अनुमानाचा आश्रय घ्यावा लागतो. न्यायासारख्या इतर पदार्थसत्तावाद्याचें याविषयी मत असें की, गुणवत्कारणज्ञान, प्रवृत्तिसामर्थ्य किंवा ज्ञानान्तरसंवाद यांपैकी काहीएक ज्यांत असेल तें ज्ञान प्रमाण आणि नसेल तें अप्रमाण होय. हाच परत.प्रामाण्य आणि परत.अप्रामाण्याचा सिद्धान्त होय.

मीमांसकांनी वरील सिद्धान्ताची बारकाईने छाननी केली असून त्यांच्या मतें तो सर्वथैव असमर्थनीय आहे. गुणवत्कारणज्ञान आणि प्रवृत्तिसामर्थ्य या बाह्य निकषांच्या योगाने कोणत्याहि ज्ञानाचें प्रामाण्य सिद्ध होऊं शकत नाही. याचे कारण असे की, तुल्यन्यायाने आधी प्रामाण्य सिद्ध करू पाहणाऱ्या दुसऱ्या ज्ञानाचें प्रामाण्य तदन्य तिसऱ्या ज्ञानाने सिद्ध करावे लागेल; त्याचें चौथ्या ज्ञानाने आणि ही परंपरा अशीच पुढे-पुढे चालू राहून अनवस्थादोषांत तिचे पर्यवसान होतें. याप्रमाणे विचार करू जाता, एकदा का एखाद्या ज्ञानाच्या प्रामाण्या-वद्दल संशय उद्भवला तर त्याचा निरास कदापि करतां येणार नाही. ही अनिष्टापत्ति वारण करण्यासाठी आपणांस कोठेतरी जाऊन ज्ञानाचे स्वतःप्रामाण्य स्वीकारावेच लागणार. असें आहे तर मग प्रथमपासून तें तसें कां मानू नये ?

ज्ञानान्तरसंवाददेखील ज्ञानाचे प्रामाण्य सिद्ध करूं शकत नाही. कारण ज्या ज्ञानाशी संवाद डपट आहे तें विजातीय तरी असणार किंवा सजातीय तरी असणार. उदा.- असें समजूं या की, मी पाणी पाहतों आणि अ, व, क हे त्याला पाणी म्हणूनच पाहतात. पुढे काही काला-नंतरहि मी त्याला पाणी याच स्वरूपांत पाहतों. अशा प्रकारच्या परिस्थितीत नंतरची ज्ञाने पहिल्या ज्ञानाशी संवादी आहेत, असें म्हणावें लागेल. आता आपण असें समजूं या की, प्रथम मी पाणी पाहतो आणि नंतर त्याला हाताने स्पर्श करतो, जिभेने त्याचा स्वाद घेतों. अशा परिस्थितीत माझी ही स्पर्शन आणि रासन ज्ञाने विजातीय स्वरूपाचीं ठरतील. आता असें पहा की, नंतरचीं सजातीय ज्ञाने प्रथम ज्ञानाहून कुठल्याहि तऱ्हेने वरचढ नाहीत; म्हणून एकदा का प्रथम ज्ञानाचें सत्यत्व संशयास्पद आहे असें ठरलें, तर नंतरच्या सर्व ज्ञानाचें सत्यत्वदेखील संशयग्रस्त झाल्याविना राहणार नाही. विजातीय ज्ञानांशी संवादहि प्रस्तुत स्थळी कुचकामी ठरतो; कारण या ज्ञानाचे स्पर्शरसादि विषय प्रथम ज्ञानाच्या रूप या विषयाहून अगदी निराळे आहेत. अशा स्थितीत कुठल्याहि तऱ्हेच्या संवादाची भाषाच हास्यास्पद ठरते.

याप्रमाणे परत.प्रामाण्याच्या सिद्धान्ताचे खंडन करून मीमांसक आपल्या स्वतः.प्रामाण्याच्या आणि परत.अप्रामाण्याच्या सिद्धान्ताचें समर्थन करतात. या सिद्धान्तानुसार प्रामाण्यास सत्यापनाची (व्हेरि-फिकेशन) गरजच नसते. ज्ञानोत्पादक सामग्री हीच ज्ञानाच्या प्रामाण्याचीपण उत्पादक असते. प्रामाण्य हे काही ज्ञानाला कारणगत गुणांसारख्या आंगुंतुळ गोष्टीमुळे वाहेलून जोडलें जात नसते. अप्रामाण्य मात्र ज्ञानोत्पादक सामग्रीतील दोषांमुळे बाह्यतः (परतः) उत्पन्न होत असतें. हा झाला प्रामाण्याच्या उत्पत्तीचा विचार. उत्पत्तीप्रमाणेच

प्रामाण्याची ' जप्ति '-(ज्ञान)-देखील स्वतःच असतें; म्हणजे ज्ञान-ग्राहक सामग्रीच्या योगानेच ज्ञानाचें प्रामाण्यदेखील जाणलें जातें. त्याच्यासाठी इतर बाह्यात्कारी गोष्टीची गरज नसते. अप्रामाण्य मात्र परत. म्हणजे कारणगत दोषज्ञान किंवा उत्तरभावी बाधकप्रत्यय (उदा-हा सर्प नसून तो निवळ दोरखंड आहे) यांसारख्या बाह्यात्कारी गोष्टीमुळे जाणलें जाते.

संदर्भ-ग्रंथ : भट्ट, जी. पी. : एपिस्टेमॉलॉजी ऑफ दि भाट्ट स्कूल ऑफ पूर्वमीमांसा (बनारस, १९६२); दत्त, डी. एम. : दि सिक्स वेज ऑफ नोइंग (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, कलकत्ता, १९६०); झा, जी. : पूर्वमीमांसा इन इट्स सोर्सेस (बनारस, १९४२).

गोवर्धन पी. भट्ट

ज्ञानशास्त्र, योगमत : योगशास्त्रांत चित्त हे ज्ञानप्राप्तीचें साधन मानलें जातें. त्यास बुद्धि, स्व, मन, अंतःकरण, सत्त्व अशीहि नांवें देतात. चित्त त्रिगुणात्मक आणि जड असलें तरी त्यांत सत्त्वगुणाची अधिकता असल्याने त्यांत ज्ञानाचा आविर्भाव होतो. रज आणि तम या मलांमुळे त्या ज्ञानांत मलिनता येते. चित्तात आविर्भूत होणाऱ्या ज्ञानास बौद्ध 'प्रत्यय' किंवा 'वृत्ति' असें म्हणतात. चित्ताला योगशास्त्रांत नदीची उपमा दिली आहे. वृत्ति किंवा विचार हें चित्तनदीवरील तरंगांसारखे असतात. जड चित्तात बोध कसा निर्माण होऊं शकेल, या प्रश्नाचें उत्तर असें की, चित्त जड असले तरी सत्त्वगुणामुळे त्यांत द्रष्ट्याच्या चैतन्याला प्रतिविवित करण्याची पात्रता असते. त्यामुळे चित्त स्वतःच चैतन्ययुक्त झाल्यासारखें होते.

ज्ञानप्रक्रिया : ज्ञानप्रक्रियेची ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही तीन अंगें आहेत. ज्ञाता म्हणजे द्रष्टा, पुरुष, स्वामी किंवा प्रमाता. त्याचें अनौपाधिक स्वरूप चैतन्य हेंच असलें, तरी बुद्धिवोध किंवा बौद्ध प्रत्यय जाणणें हे त्याचें औपाधिक स्वरूप मानलें जाते. जसा स्फटिकमणी रंग-विहीन असूनहि रंगीत फुलाच्या सांनिध्याने स्वतःच रंगीत झाल्यासारखा दिसावा, तसाच पुरुष बुद्धीत प्रतिविवित झाल्याने बौद्ध प्रत्ययाने आरोपित होतो; आणि या बौद्ध प्रत्ययाच्या संदर्भातच त्यास द्रष्टा, प्रमाता, ज्ञाता असें म्हटलें जाते. वास्तविकरीत्या ज्ञान हा नैयायिक मानतात त्याप्रमाणे आत्म्याचा गुण किंवा स्वभाव नव्हे; आणि चित्त जड असल्यामुळे ज्ञान हा त्याचाहि स्वभाव होऊं शकत नाही; तरीहि द्रष्टा आणि दृश्य यांच्या अनादि संयोगाने एकमेकांशीं त्यांच्या होणाऱ्या उपरागाच्या (प्रतिविवाच्या) आधारावर ज्ञानप्रक्रियेचें स्पष्टीकरण योगमतांत केलें जाते.

पंचज्ञानेन्द्रियांच्याद्वारे चित्ताचा बाह्य जगताशी संबंध येतो. त्याने चित्त बाह्य विषयांशी तदाकार होतें. ही तदाकारता जितकी अधिक स्पष्ट व पूर्ण होईल तितकें ज्ञानहि अधिक स्पष्ट व पूर्ण होतें; परंतु चित्तामध्ये असलेले असत्य पूर्वजन्माजित संस्कार आणि वासना यांच्या-मुळे चित्त मलिन झालेले असतें. त्यामुळे चित्ताची विषयाशीं तदाकारता अस्पष्ट आणि अपूर्ण होते. म्हणूनच, मलिन दर्पणांत वस्तूचें प्रतिविव अथार्था उमटावें तद्वत् चित्तगत ज्ञानहि अथार्थ होतें. त्यास शुद्ध व स्वच्छ करण्यासाठी चित्तांतील अविद्यादि क्लेश आणि तज्जनित कर्मसंस्कार आणि वासना यांचा क्षय होणें आवश्यक असतें. त्यासाठी

अभ्यास आणि वैराग्य ही मुख्य साधनें आहेत यमनियमादि अष्ट योगांगांच्या अनुष्ठानाने चित्तातील अशुद्धि नष्ट होऊन ते यथार्थ-ज्ञानग्रहणक्षम होते असे क्षीणवृत्ति चित्त कोणत्याहि विषयाशी पूर्णपणे तदाकार होऊं शकते. त्या अवस्थेस समापत्ति असे म्हणतात. वितर्क, विचार, आनंद आणि अस्मिता या समापत्तीच्या चार पायऱ्या ओलांडल्याने चित्तांत जे यथार्थ ज्ञान उत्पन्न होते त्यास 'ऋतंभरा' प्रज्ञा म्हणतात. चित्तात तिचा उदय झाल्यावर नेहमीच्या अविद्याजन्य ज्ञानांचे संस्कार प्रतिबद्ध होतात व चित्तात सत्य आणि पुरुष, किंवा दृश्य आणि द्रष्टा यांच्या वास्तविक स्वरूपाचा विवेक, म्हणजे यथार्थ ज्ञान होऊं शकते. ही विवेकस्थायीची स्थिति म्हणजे ज्ञानाची चरम अवस्था. तिला 'पुरुषस्थिति' असेहि म्हणतात. पुरुषस्थितिव्यतिरिक्त सर्वच ज्ञान परमार्थदृष्ट्या अयथार्थ ठरते. व्यावहारिकदृष्ट्या ज्ञानाची यथार्थता प्रत्यक्ष, अनुमान आणि आगम या प्रमाणानी ठरविली जाते; पण त्या यथार्थ ज्ञानासहि अविद्येचाच आधार असल्याने ते पुरुष आणि प्रकृति यांचें यथार्थ दर्शन घडवू शकत नाही ती पात्रता विवेकज्ञानातच असते; म्हणूनच योगान्तर्गत ज्ञानशास्त्रांत विवेकज्ञानाचा विचार प्रामुख्याने करण्यांत आला आहे.

संदर्भग्रंथ : दासगुप्त एस. . योग फिलॉसफी इन रिलेशन टु अदर सिस्टिम्स ऑफ इंडियन थॉट (कलकत्ता, १९३०), जोशी, के. एस . योग अँड पर्सनॅलिटी (अलाहाबाद, १९६७).

का. स. जोशी

ज्ञानशास्त्र, रामानुज वेदान्तमत : विशिष्टाद्वैत-ज्ञानशास्त्रासाठी खालील ग्रंथाचा उल्लेख करता येईल. नाथमुनीच्या 'न्यायतत्त्व' या ग्रंथात सवित्ची चर्चा असून यांनूनच यामुनाचार्यांनी सवित्सिद्धि लिहिण्याची स्फूर्ति घेतली नाथमुनीच्या न्यायतत्त्वांतील हेत्वाभास प्रकरण वेदान्त-देशिकांनी हेत्वाभासाच्या चर्चेसाठी आपल्या न्यायपरिशुद्धीत प्रमाण मानले आहे. आणखी महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे रामानुजांचे 'श्रीभाष्य' व श्रीनिवासाची 'यतीद्रमतदीपिका.' यातील पहिल्या तीन प्रकरणात प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द या प्रमाणांची चर्चा केली आहे रामानुजांच्या मतानुसार अंतिम सत्य हें निर्गुण नसून शुभगुणानी युक्त आहे प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द हीं तिन्ही प्रमाणें हे सिद्ध करतात. रामानुज फक्त तीनच प्रमाणे मानतात ('प्रत्यक्षा-नुमानागमाख्य प्रमाणजातम् ।' - श्रीभाष्य).

प्रत्यक्ष : प्रत्यक्ष हे तीन प्रकारचे आहे. : ईश्वरप्रत्यक्ष, योगि-प्रत्यक्ष, आणि इंद्रियप्रत्यक्ष. इंद्रियप्रत्यक्ष हे दोन प्रकारचे . सविकल्प आणि निर्विकल्प. निर्विकल्प प्रत्यक्षांत प्रथमच वस्तूचें ज्ञान होत असल्यामुळे त्यांत फक्त आकार (संस्थान) ध्यानांत येतो. सविकल्प प्रत्यक्षात मात्र जातिविशिष्ट अवयवसंस्थानाचा बोध होतो. सविकल्पात याप्रमाणे 'अनुवृत्ति' असते. निर्विकल्प प्रत्यक्षात वस्तूच्या काही गुणांचेच दर्शन होत असल्यामुळे ते ज्ञान अपूर्णच असते ('निर्विकल्पकं नाम केनचिद् विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं न सर्वविशेषरहितस्य ।' - श्रीभाष्य).

इंद्रिये व बाह्य वस्तु यांचा संबंध दोन प्रकारचा असतो : सयोग आणि संयुक्ताश्रयण. डोळ्याने कमळ पाहणे हे संयोगाचे उदाहरण,

तर 'कमळाचा रंग' पाहणे हे संयुक्ताश्रयणाचे उदाहरण. स्मरण आणि प्रत्यभिज्ञा यांचाहि समावेश रामानुजवेदान्तानुसार प्रत्यक्षांतच होतो

रामानुजांच्या म्हणण्याप्रमाणे अनुमान दोन प्रकारचे असते : निगामी आणि विगामी. याशिवाय 'स्वार्थ अनुमान' आणि 'पराार्थ अनुमान' असेहि दोन प्रकार आहेत. उपमान व अर्थापत्ति यांना स्वतंत्र प्रमाण म्हणून रामानुज-वेदान्तात स्थान नाही. उपमानाचा प्रत्यक्षांत व अर्थापत्तीचा अनुमानात समावेश होऊं शकतो.

शब्दप्रमाण : रामानुजमतानुसार वेद हे अपौरुषेय आहेत. परमेश्वर प्रत्येक कल्पांरभी वेद ब्रह्मदेवाला देतो. त्याचे पूर्वकांड व उत्तरकांड असे दोन भाग असून, पूर्वकांडांत आराधनकर्माची माहिती आणि उत्तरकांडांत ईश्वरस्वरूपवर्णन असते. मंत्र, अर्थवाद आणि विधि असे वेदवाङ्मयाचे तीन भाग असतात.

वेदातील सर्व वचनें प्रमाणभूत व विश्वासाहू असतात. इतिहास व पुराणे ही वेदांचाच अर्थ स्पष्ट करीत असल्यामुळे प्रमाणभूत आहेत. रामानुज म्हणतात की, आगम आणि पाञ्चरात्रसंहिता प्रमाणभूत आहेत. पाञ्चरात्रसंहिता नारायणाने सांगितल्या आहेत अशी श्रद्धा आहे. आकाक्षा, योग्यता आणि सनिधि या गुणांनी युक्त असे सहितेतर शब्ददेखील प्रमाणभूत आहेत, असे श्रीनिवास दास मानतात.

श्रीभाष्य १.२.२३ मध्ये दोन तऱ्हेच्या ज्ञानाचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदादि ज्ञान हे 'अपराविद्या' असून तें ब्रह्मसाक्षात्काराचें केवळ साधन आहे. उलट 'पराविद्या' - जिला उपासना म्हणतात ती - म्हणजे भक्ति असून तीच ईश्वरसाक्षात्कार घडविते. 'शब्द' या प्रमाणाने सविशेष वस्तूचाच बोध होतो ('न निर्विशेषवस्तुनि शब्द' प्रमाणम् ।' - वेदार्थसंग्रह). यास्क, पाणिनि आणि शाकटायन यांच्याप्रमाणेच रामानुजहि शब्द हे क्रियावाचक धातूपासूनच तयार होतात असे मानतात.

परमेश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी रामानुज शब्दप्रमाणाचा विशेष उपयोग करून घेतात. ब्रह्मसूत्रातील 'प्रत्यक्ष' आणि 'अनुमान' या शब्दांचा अर्थ शंकराचार्यांप्रमाणेच रामानुजहि अनुक्रमे 'श्रुति' व 'स्मृति' असा करतात अंतिम सत्य जाणण्याच्या वावतीत हेंच अचूक प्रमाण आहे. हजारो मातापितरांहूनहि हे प्रमाण वत्सलतर आहे ('यथाभूतवादि हि शास्त्रम् ।' मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रम् ।') अंतिम सत्य सविशेष आहे असेच शब्दप्रमाण सांगते.

धर्मभूतज्ञानाची (म्हणजे पदार्थाचा धर्म अथवा गुण असणाऱ्या ज्ञानाची) संकल्पना विशिष्टाद्वैत ज्ञानशास्त्राचा पाया आहे. धर्म-भूतज्ञानाने विश्वसवित्, स्वसवित् व ब्रह्मसवित् यांचा सुसंबद्ध अर्थ लागतो. धर्मभूतज्ञान हे स्वयंप्रकाश असून इतराना प्रकाशित करते म्हणजे ते अर्थप्रकाशकहि आहे यालाच मति, प्रज्ञा, शेमुपी किंवा सवित् म्हणतात. मात्र हें ज्ञान स्वतःला जाणत नाही म्हणून चेतन व जड यांच्यामध्ये असते. हे ज्ञान द्रव्य-गुण असते. तें आत्म्यांत असून आत्म्याचा व त्याचा संबंध म्हणजे प्रकाश व त्याची प्रभा यांतील सवधासारखा आहे. ते ज्ञान विशेषस्वरूप असून विशेष्य अशा आत्म्याची त्याला आवश्यकता असते तें आत्म्याहून वेगळे असून वेगळे काढून मात्र दाखवितां येत नाही. हे ज्ञान व आत्मा एकच असतील तर ज्ञानशास्त्र व सत्ताशास्त्र एकच होतील .

ज्ञान अर्थप्रकाशक असल्याने बाह्य वस्तूचे ज्ञान शक्य होतें. विशिष्टा-द्वैताच्या मते प्रमेने (म्हणजे यथार्थज्ञानाने) दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत : (१) प्रमेने बाहेरील वस्तूचें स्वरूप जसें असेल तसें (यथावस्थित) दाखविलें पाहिजे, आणि (२) तिने काही व्यावहारिक हेतु साधला पाहिजे (व्यवहारानुगुण). अशा रीतीने विशिष्टाद्वैत-ज्ञानशास्त्रांत वास्तववाद व फलवाद या दोहोच्याहि कसोट्या वापरल्या जातात.

ज्ञान हे सत्य वस्तूचेच होऊं शकते रज्जु हा सर्प आहे हे भ्रान्त ज्ञान-वेदिलेली सद्-वस्तूचेच ज्ञान आहे, या रामानुजाच्या सिद्धान्ताला सत्-ख्याति किंवा यथार्थ-ख्याति म्हणतात.

संदर्भ-ग्रंथ : भारद्वाज के. . दि फिलॉसफी ऑफ रामानुज (मद्रास, १९५८), श्रीनिवासाचारी, पी एन. दि फिलॉसफी ऑफ विशिष्टाद्वैत (अडचार, १९४३), वरदाचारी, के. सी : श्रीरामानुजाज थिअरी ऑफ नॉलेज (तिरुपति, १९४३); दत्त, डी. एम. : दि सिक्स वेज ऑफ नोडग (लंडन, १९३२, सुधा. आ. २, कलकत्ता, १९६०).

व. ग. राहूरकर

ज्ञानशास्त्र, वैशेषिकमत : ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय . ज्ञान हा आत्म्याचा आगतुक्त गुण आहे. आत्म्याच्या ठिकाणी कधी ज्ञान असते कधी नसते मुक्तावस्थेत आत्म्याच्या ठिकाणी मुळीच ज्ञान नसते. ज्ञान हा गुण आहे, याचा अर्थ ज्ञान ही क्रिया नाही किंवा आत्म्याचे साधनही नाही. ज्ञान हे मनाच्या साधनाने आत्म्याला होतें. ज्ञानाला पर्यायवाचक म्हणून बुद्धि, उपलब्धि, प्रत्यय असे शब्द आहेत. ज्ञानाने वस्तु समजली जाते ती अशी : इन्द्रिय आणि अर्थ यांचा सन्निकर्ष मनाच्याद्वारा होऊन आत्म्यास ज्ञान होते की, 'हा घट आहे.' हे घटज्ञान आत्म्याचा गुण होतो ही वस्तुस्थिति 'मला घटज्ञान झाले', 'मी घट जाणतो' अशा वाक्याने व्यक्त होते. अशा ज्ञानालाच 'अनु-व्यवसाय' अशी संज्ञा आहे ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय हे तीनही वेगवेगळे असतात. ज्ञात्याचें ज्ञान अनुमानाने होतें. ते असे की, ज्याच्या ठिकाणी ज्ञान, इच्छा, क्रिया हे गुण आहेत अशा द्रव्याला 'आत्मा' म्हणतात. हा आत्मा ज्ञाता म्हणजे ज्ञान-गुणाने युक्त होतो.

प्रमा आणि अप्रमा, अन्यथाख्याति : ज्ञान हें ज्ञानापासून निराळ्या अशा ज्ञेयाकडे नेतें. ज्ञान यथार्थ (प्रमा) असो किंवा अयथार्थ (अप्रमा) असो, तें नेहमीच सद्-वस्तूची प्रतीति असते. प्रत्येक विशेष्याच्या ठिकाणी असलेल्या विशिष्ट गुणाचे किंवा विशेषणाचे त्याच प्रकारचे ज्ञान होते ('तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानम्') तेव्हा त्यास 'प्रमा' म्हणतात. विशेष्याच्या ठिकाणी नसलेल्या विशेषणाचे ज्ञान हे 'अप्रमा', ('तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्') होय प्रत्येक ज्ञानाचा विषय सत् (अस्तित्वशाली) असतो; परंतु मिथ्याज्ञानाच्या वेळी, जसें की, शुक्तिरजताच्या ज्ञानामध्ये शुक्तिहि खरी व रजतहि खरें; परंतु रजताचा सदर्थ चुकतो व या दोघाची गल्लत होऊन भ्रम होतो. याला 'अन्यथाख्याति' म्हणतात. या दोन खऱ्या वस्तूंचा भलत्या प्रकारें संसर्ग भासत असल्यामुळेच भ्रम शक्य होतो

परतःप्रामाण्यवाद : ज्ञान हें स्वतःप्रमाण असतें हे मीमांसकाचें म्हणणे न्यायदशैषिकाना मुळीच मान्य नाही, कारण तसे असते तर

आपणांस कित्येक वेळां सशय वाटतो तो वाटला नसता. ज्ञानाचें प्रामाण्य अनुमानाने आणि ज्ञानापेक्षा भिन्न असणाऱ्या वस्तूशी केलेल्या सुसंवादी व्यवहाराने प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता असते. या सिद्धान्तास परतःप्रामाण्य असे म्हणतात. यामध्ये परतःप्रामाण्यहि अनुसूत आहे मुळात ज्ञान तटस्थच असते. ते सिद्ध झाल्यास खरे किंवा असिद्ध झाल्यास खोटे होते. असा हा सामान्यतः पटणारा परंतु तर्काला न टिकणारा सिद्धान्त आहे.

प्रत्यक्षाचें स्वरूप व प्रकार : चार प्रकारची ज्ञानें यथार्थ गणली जातात. प्रत्यक्ष, लैंगिक किंवा अनुमान, स्मृति आणि आर्पज्ञान. प्रत्यक्ष ज्ञानाचे जे करण ते प्रत्यक्ष होय इन्द्रिय व विषय यांचा सवध होऊन झालेले ज्ञान प्रत्यक्ष होय. हा सन्निकर्षसवध सहा प्रकारचा आहे . (१) चक्षुरिन्द्रियाने घटाचे प्रत्यक्ष ज्ञान जेव्हा होते तेव्हा सयोग-सन्निकर्ष होतो (२) घटाच्या रूपाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होते, तेव्हा संयुक्त-समवाय-सन्निकर्ष असतो. (३) रूपत्व या जातीचें प्रत्यक्ष ज्ञान होते तेव्हा संयुक्त-समवेत-समवाय-सन्निकर्ष असतो. (४) श्रोत्रेन्द्रियाने शब्दाचा साक्षात्कार होतो तेव्हा समवाय-सन्निकर्ष असतो. (५) त्याच शब्दाच्या जातीचा साक्षात्कार होतो तेव्हा समवेत-समवाय-सन्निकर्ष होतो. (६) अभावाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें तेव्हा विशेषणविशेष्यभाव हा सन्निकर्ष होतो.

प्रत्यक्षाचे दोन प्रकार असतात - निर्विकल्पक व सविकल्पक. प्रकाररहित ज्ञान - उदा - हे काही आहे - हें 'निर्विकल्पक प्रत्यक्ष' होय जे ज्ञान जाति, नाम इत्यादि प्रकारांनी युक्त असते त्याला 'सविकल्पक ज्ञान' असे म्हणतात उदा - हा ब्राह्मण आहे, हा काळा आहे, इत्यादि

पाच ज्ञानेन्द्रिये व सहावें मन या प्रत्येकद्वारा एकूण सहा प्रकारचें प्रत्यक्ष ज्ञान होते हे सर्व प्रकार लौकिक प्रत्यक्षाचे आहेत.

प्रत्यक्षाचा दुसरा अलौकिक प्रकार आहे. तो सामान्यलक्षण, ज्ञान-लक्षण आणि योगज अशा तीन प्रकारचा आहे. घटाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानांत घटत्वाचेहि ज्ञान आहे व त्याद्वारा सर्व घटांचें जे ज्ञान होते ते 'सामान्य-लक्षण-प्रत्यक्ष' होय चंदनाच्या खोडाच्या चाक्षुष प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या वेळी त्याच्या सुगंधाचे जे ज्ञान होते ते ज्ञानलक्षण 'अलौकिक-प्रत्यक्ष' होय. योग्यांना त्यांच्या साधनेमुळे अलौकिक ज्ञान होते. योग्यामध्ये दोन प्रकार . युक्त योग्यांना निरंतर सर्व पदार्थांचे ज्ञान होतें. युजान योग्याला विशेष प्रकारच्या चिंतनाने केव्हा-केव्हा ज्ञान होते. या अलौकिक ज्ञानाला 'योगजप्रत्यक्ष' म्हणतात.

प्रत्यक्षांत मनाचें स्थान . प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या प्रक्रियेचे वात्स्यायनाने असें वर्णन केले आहे आत्म्याचा मनाशी संबंध येतो, मनाचा इन्द्रियांशी, इन्द्रियाचा विषयाशी सवध घडून प्रत्यक्ष-ज्ञान उत्पन्न होते.

प्रत्यक्ष-ज्ञानांत मनाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. आत्म्यापेक्षा भिन्न अशा मनाच्या सिद्धीसाठी काही प्रमाणें दिली आहेत. आत्मा विभू असूनहि आणि इन्द्रिये व त्याचे विषय उपलब्ध असतानामुद्धा प्रत्यक्ष-ज्ञान होत नाही. याचाच अर्थ असा की, प्रत्यक्ष-ज्ञानाला आवश्यक असणारी सामग्री एवढ्याने पुरी होत नाही. या सामग्रीत ज्या एका गोष्टीचे न्यून आहे ती गोष्ट म्हणजे मन होय. या मनाच्याद्वाराच आत्म्याचा इन्द्रिये आणि विषय यांच्याशी सवध प्रस्थापित होतो. शिवाय

ज्या अर्थी एकसमयावच्छेदेकरून सर्व विषयांचें ज्ञान होत नाही त्या अर्थी क्रमाने एकानंतर दुसऱ्या विषयाशी सवध प्रस्थापित करण्याचें कार्य मनामुळे होते अणुपरिमाण-मनामुळे एका वेळी एकच वस्तु जाणली जाते.

परंतु मनाचे कार्य एवढेच नाही इंद्रिये आणि विषय याचा संबंध घडवून आणणारे माध्यम म्हणून मन कार्य करतेच; परंतु ते एक अंतरिन्द्रिय आहे बाह्येन्द्रियाना जसे त्याचे-त्याचे विषय आहेत, तसे अतर्गत विषय जाणण्यासाठी अंतरिन्द्रियाची आवश्यकता आहे सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, ज्ञान, सकल्प इत्यादि मानसिक विषयांचें ज्ञान ज्या इंद्रियामुळे होते त्यास 'मन' म्हणतात.

निर्विकल्पक प्रत्यक्षातून सविकल्पक प्रत्यक्ष उत्पन्न होण्यासाठी मनाच्या इतर व्यापाराची आवश्यकता आहे त्यांत काही कल्पनांचा, तर्काचा, व्यवसायात्मिक निश्चितार्थक बुद्धीचा समावेश होतो. याप्रमाणे प्रत्यक्षाचा काही भाग भौतिक, काही शारीरिक, काही मानसिक, काही तात्त्विक आणि काही आत्मिक असतो.

ज्ञानासंबंधी उपादान, हान आणि उपेक्षाबुद्धि . परंतु वरीलपेक्षा निराळा व महत्त्वाचा असा ज्ञानाचा मूल्यात्मक भाग असतो. ज्ञान हे ज्ञान म्हणून जरी महत्त्वाचें असले तरी ज्ञान हे केवळ ज्ञानासाठीच नसते. ज्ञानाचा मानवी आशा-आकांक्षा याशी फार गाढ सवध असतो. शिवादित्यानी 'सप्तपदार्थी' मध्ये ज्ञानाच्या केवळ प्रत्यभिज्ञेशिवाय उपादान, हान आणि उपेक्षा असे ज्ञानाच्यासवधी ज्ञानावरोवरच उत्पन्न होणाऱ्या बुद्धीचे वर्गीकरण केले आहे सविकल्प ज्ञानापासूनच ह्या वृत्ति उत्पन्न होत असतात. अमुक एक माझ्या दुःखास कारणीभूत आहे असे ज्ञान होताच त्यापासून दूर जाण्याची जी वृत्ति ज्ञानाच्या टिकाणी उत्पन्न होते तिला 'हान' म्हणतात. उदा. - सपं किंवा विचू पाहताच हें माझ्या दुःखाचे साधन आहे याची जाणीव होऊन ते टाळण्याकडे प्रवृत्ति होते अमुक एक माझ्या सुखाचे साधन आहे, असे ज्ञान होतांच ते संपादन करण्याची जी वृत्ति निर्माण होते तिला 'उपादान' म्हणतात. उदा. - पुष्पमाला, स्त्री इत्यादि सुखावह आहेत असे वाटून त्याच्या-संवधी आकर्षण वाटते. जे ज्ञान सुखावह किंवा दुःखावह नाही तत्संवधी उपेक्षाबुद्धि असते. अशा अनेक गोष्टींचे दैनंदिन क्रमांत ज्ञान होत असते की, ज्यासंवधी सामान्यतः उपेक्षाबुद्धि असते. उदा - वादेत पडलेली गवताची काडी, मार्गात ऐकू येणारे अनेक आवाज इत्यादि.

स्मृति : प्रत्यक्ष ज्ञानाशिवाय इतर तीन यथार्थ ज्ञानांपैकी अनुमानाने होणाऱ्या ज्ञानाचा विचार 'तर्कशास्त्र, वैशेषिकमत' या लेखात केला आहे. स्मृति वास्तविकपणे प्रमाणात येत नाही; परंतु लौगाक्षि-भास्कर यांनी प्रमाणाची अशी व्याख्या केली आहे की, ज्यामुळे स्मृति ही प्रमाण होते; पण स्मृति प्रमाणांत न गणनेच योग्य. कारण स्मृति ही पूर्वानुभवाने निर्माण केलेल्या संस्कारामुळे काही विशिष्ट उद्बोधक ज्ञानाच्या योगाने जागृत होते. हा एक मनोव्यापार आहे. स्मृतीचा खरेखोटेपणा शेवटी मूळ अनुभवाच्या खरेखोटेपणावरच अवलंबून असणार. स्मृतीच्या खरेखोटेपणाविषयी स्वतंत्रपणे परीक्षण करणे शक्य नाही मूळ अनुभवाच्या अनुरोधानेहि स्मृतीचे खरेखोटेपण जोखण्याजोगें नाही, कारण स्मृति संपूर्ण असण्याची नेहमीच शक्यता नसते. विस्मृतीचा भागहि तीमध्ये मोठा असतो.

स्मृति आणि प्रत्यभिज्ञा यांमध्ये भेद आहे. दोहोमध्ये संस्काराचा भाग आहेच; परंतु ज्याप्रमाणे प्रत्यभिज्ञेला वर्तमानकाळी प्रत्यक्ष अनुभवाची जशी आवश्यकता असते तशी स्मृतीला असत नाही. असे असले तरी स्मृतीचे महत्त्व सर्वच सविकल्पक प्रत्यक्षांत कमीअधिक प्रमाणात असल्याचे आढळून येते.

आर्पज्ञान : यथार्थ ज्ञानांपैकी चौथा प्रकार हा आर्पज्ञान होय. हें ऋषीना - द्रष्ट्याना - झालेले साक्षाद्वर्णन होय. ते एकप्रकारच्या प्रतिभेने अथवा प्रज्ञेने होते. हा गुण ईश्वरीय ज्ञानासारखाच आहे. ईश्वराला असणारे ज्ञान साक्षात् तर असतेच, परंतु ते नित्य असते. शिवाय इंद्रियादि माध्यमाची आणि प्रमाणाची आवश्यकता ईश्वराला नसते. हा ज्ञानाचा अलौकिकपणा मानवाच्या सामान्य ज्ञानात कमी-अधिक प्रमाणात आढळतो; मात्र तो अनित्य असतो.

प्रमाणें दोनच - प्रत्यक्ष व अनुमान : न्याय आणि वैशेषिक यांच्या-मध्ये प्रमाणांच्या सव्येमध्ये भेद आहे. न्यायदर्शनांत प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द आणि उपमान अशी चार स्वतंत्र प्रमाणें मानली आहेत; परंतु वैशेषिकांच्या मताप्रमाणे प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही दोनच प्रमाणें आहेत. शब्द आणि उपमान ही अनुमानामध्येच अंतर्भूत होतात. अर्थापत्ति, ऐतिह्य, संभव, चेष्टा, परिशेष ही मीमांसक, पौराणिक आणि तात्त्विक यांनी स्वतंत्र प्रमाणे मानली आहेत; परंतु ही सर्व अनुमानांत येतात असें वैशेषिकांचे मत आहे. अनुपलब्धि ही अभावाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याची एक आनुपंगिक पायरी आहे किंवा एक प्रकारचे अनुमान आहे.

शब्दाचा अनुमानांत अंतर्भाव : ज्या वेळी शब्दांचा उच्चार होतो त्या वेळी त्यांच्याद्वारा त्याच्या अर्थाची स्मृति होते. ते अर्थ आकांक्षा, योग्यता, संनिधि या प्रकारच्या शब्दांमधील असलेल्या संबंधामुळे समजतात. शब्दामध्ये स्वतंत्रपणें ज्ञान देण्याचे सामर्थ्य नाही. धूर पाहून जसे अनुमानाने अग्नीचें अस्तित्व जाणलें जाते, तसे शब्द ऐकून ज्या पदार्थाविषयी तो शब्द वापरला जातो त्या पदार्थाच्या अस्तित्वाचें अनुमान होतें; म्हणजे प्रथम शब्दाचें प्रत्यक्षज्ञान, नंतर शब्दापासून आकांक्षा आणि संवधांच्या नियमांच्याद्वारा अर्थज्ञान, आणि त्या समजलेल्या अर्थाच्याद्वारा निर्दिष्ट पदार्थाचे ज्ञान अशा परंपरेने ज्ञान होते. शब्द आणि अर्थ यांच्यामध्ये व्याप्ति असल्याने तेथे अनुमान आहे.

परंतु मूळ वैशेषिकांचे हे मत न्यायवैशेषिकांच्या समानतंत्रांत मान्य नाही. अन्नभट्टाच्या मते शब्दाने होणारें ज्ञान आणि अनुमानाने होणारें ज्ञान यांमध्ये होणारे मनोव्यापार निरनिराळे आहेत; म्हणून ही दोन्ही प्रमाणे स्वतंत्र व भिन्न आहेत. उदयनाचार्यांचें उत्तर अधिक समर्पक आहे शाब्दज्ञानाला दिलेल्या तथाकथित अनुमानाचा आकार तर्क-शास्त्राच्या यथार्थज्ञान देणाऱ्या अनुमान-प्रकारांत मुळीच वसत नाही. ज्या अनुमानापासून निश्चित तात्पर्य काढतां येत नाही तें अनुमानच नव्हे.

वैदिक शब्दांचें प्रामाण्य : वैशेषिकांनी शब्दाला जरी स्वतंत्र प्रमाणाचे स्थान दिले नसले तरी प्रशस्तपाद आदि वैशेषिकांनी कणादाचा शब्द प्रमाणभूत मानून शब्दप्रामाण्याला पाठीमागच्या दाराने पुन्हा पुढे आणलें आहे, परंतु एवढ्यानेच झाले नाही. वैशेषिक हे आस्तिक दर्शन असल्याने वैदिक शब्दाचे प्रामाण्य त्याला मान्यच आहे.

‘तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्।’ हे सूत्र दोनदा आले आहे. यांतील ‘तद्’ पदाचा अर्थ निश्चित नाही. कोणी त्याचा अर्थ ईश्वर असा करतात, तर कोणी धर्म अथवा विधिनिपेधपर कर्तव्याकर्तव्य असा करतात. ईश्वरासंबंधीचा स्पष्ट उल्लेख किंवा त्याच्या अस्तित्वासंबंधी प्रमाणे वैशेषिक सूत्रामध्ये नाहीत. धर्म सांगण्याचा तर उपक्रमच केला आहे. कसेहि असो, ईश्वरवचनानुळे अथवा धर्मवचनानुळे वेदांचे प्रामाण्य स्वीकारले आहे.

न्यायाप्रमाणेच वैशेषिकाला मीमांसेने प्रतिपादिलेले शब्दाचे नित्यत्व मान्य नाही, कारण शब्दाची उत्पत्ति होते व जे उत्पन्न होते ते अनित्य असते. मीमांसकांची जशी ऐकान्तिक श्रद्धा वेदप्रामाण्याविषयी आहे तशी वैशेषिकांची नाही. वेदाचे कर्ते आहेत, द्रष्टे आहेत त्यांच्या आप्रज्ञानावर किंवा यथार्थदर्शनावर आणि यथार्थवक्तृत्वावर वेदांचे प्रामाण्य अवलंबून आहे. वेदामध्ये केवळ तर्कज्ञान नसून यथार्थज्ञान आहे. ते यथार्थ असल्याने अनादि आणि नित्य आहे, मात्र त्या सत्यांचे दर्शन काहीना पूर्णत्वाने आणि काहीना अशत. होते ते योग्यांच्या कमी-अधिक अधिकारावर अवलंबून आहे अधिकारी द्रष्ट्यांना नित्य सत्यांचे ज्ञान होते आणि त्याच्यापासून ते आपणास होते. न्यायावरोवरच्या वैशेषिकांच्या समानतत्वात वेदाचे कर्तृत्व ईश्वरावर सोपविले आहे. मीमांसकांना मात्र हे मान्य नाही.

उपमानाचा अनुमानांत अंतर्भाव : वैशेषिकांच्या मते उपमान हे अनुमानांतच येते. न्यायात मात्र उपमानास स्वतंत्र प्रमाणाचे स्थान आहे. वैशेषिकांचे स्पष्टीकरण असे. हा प्राणी गवय आहे, कारण तो गार्दसारखा आहे. जो गार्दसारखा आहे तो प्राणी गवय होय; परंतु वैशेषिकांचे हे म्हणणे वरोवर नाही. अनुमानामध्ये प्रत्यक्षातून अप्रत्यक्षाकडे जावयाचे असते. उदा. - प्रत्यक्ष धूमाकडून अप्रत्यक्ष अग्नीकडे. येथे ज्या गवयाचे ज्ञान झाले आहे तो प्रत्यक्षच आहे.

मिथ्याज्ञानाचे प्रकार . वैशेषिकानी चार प्रकारचे अयथार्थज्ञान, मिथ्याज्ञान किंवा अप्रमा सांगितले आहे. संशय, विपर्यय, अनध्यवसाय आणि स्वप्न हे ते चार प्रकार होत. शिवादित्यांनी संशय आणि भ्रम या दोन प्रकारातच सर्व मिथ्याज्ञानाचे वर्गीकरण केले आहे. सत्यज्ञान एकरूप असल्याने ते समजणे अधिक महत्त्वाचे आहे. मिथ्याज्ञानाचे वाटेले तितके प्रकार होऊ शकतील

तत्त्वज्ञानाचे स्थान : न्यायवैशेषिकांचे ज्ञानमीमांसाशास्त्र तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असले तरी ज्ञानमीमांसेने तत्त्वज्ञानाला एक प्रकारची मर्यादा घालून दिली आहे. ती कमीअधिक प्रमाणात सर्वच भारतीय आस्तिक दर्शनाला लागू आहे. सृष्टीचे अंतिम स्वरूप, अंतिम सत्य केवळ मानवी इंद्रियप्रत्यक्ष आणि तर्क यांना आकलन करता येण्याजोगे नाही. सत्याचा साक्षात्कार अलौकिकपणे द्रष्ट्याला, योग्याला होतो. त्याच्या आधारावर तर्कशुद्ध तत्त्वज्ञानाची रचना करणे एवढेच दुय्यम काम मानवी बुद्धीला राहते; परंतु तेहि काही कमी महत्त्वाचे नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : कीथ, ए. बी. : इंडियन लॉजिक अँड अँटॉमिझम (ऑक्सफर्ड, १९२१); राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी,

खं. २ (लंडन, १९२३; सुधा. आ. १९२९), दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं १ (केम्ब्रिज, १९२२); विद्याभूषण, एस. सी. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक (कलकत्ता, १९२१).

अ. ग. जावडेकर

ज्ञानशास्त्र, शांकर वेदान्तमत : व्यावहारिक दृष्टीने जग खरे असल्याने व ज्ञान म्हणजे त्या जगाचा अनुभव असल्याने अद्वैतांतील ज्ञानशास्त्र अनुभववादी आहे. बुद्धीने अंतिम सत्यें समजावून घेणे आवश्यक आहे; पण बुद्धीने व्यावहारिक सत्यांचे आकलन व अतः-प्रज्ञेने पारमाथिक सत्यांचा अनुभव असे प्रतिपादन अद्वैतांत केले आहे.

ज्ञानशास्त्रावरील शांकरसंप्रदायी आचार्यांची मते एका कोणत्याच ग्रंथात नसून सर्वत्र विखुरलेली आहेत. एकाच ग्रंथात अद्वैताचे ज्ञानशास्त्र, सत्ताशास्त्र, नीतिशास्त्र वगैरेवरील विचार एकत्र नसले तरी त्यांतूनच त्यांच्या ज्ञानाची प्रमाणे, अंतःकरणाचे स्थान, प्रमा, ज्ञानाचे स्वतः-प्रामाण्य, भ्रम वगैरेवरील कल्पना वेचून काढता येतात. ज्ञानशास्त्राच्या प्रमुख समस्यांचा विचार करणाऱ्या ग्रंथात शांकरभाष्याखेरीज, धर्मराजाध्वरीन्द्र यांची वेदान्तपरिभाषा महत्त्वाची असून गोविंदानंदांची ‘रत्नप्रभा’, श्रीहर्षांचे ‘खडनखंडखाद्य’, चित्सुखांची ‘तत्त्व-प्रदीपिका’, विमुक्तात्मन्ची ‘इष्टसिद्धि’ वगैरे ग्रंथांचाहि उल्लेख करता येईल.

प्रमाणे : प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान, अर्थापत्ति व अनुपलब्धि ही प्रमाणे अद्वैताने मान्य केली आहेत श्रुति हीच ब्रह्मज्ञानासाठी प्रमाणभूत आहे. त्यायोगे स्वतः ज्ञानस्वरूप असणाऱ्या ब्रह्माचे ज्ञान होतें. प्रत्यक्ष म्हणजे सवेदन किंवा अनुमानाचा ब्रह्म हा विषय होऊ शकत नाही. स्वप्रकाश ब्रह्म ज्याचे अंतःकरण श्रुतिप्रणीत नियमांच्या पालनाने शुद्ध झाले आहे, अशा थोड्याना अतःप्रज्ञेने ज्ञात होतें. हे आत्मे श्रवण, मनन, निदिध्यासन वगैरेनी ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेतात. तात्पर्यनिर्णयासाठी श्रुतीत कोणत्या विषयांची पुनरुक्ति (अभ्यास) झाली आहे, हे समजण्यास बुद्धीची किंवा तर्काची जरूर लागते. तसेच तर्क व श्रुति यात केव्हा एकमत आहे आणि केव्हा दुमत आहे हे ठरविणेमुद्धा तर्काचेच काम आहे. उपमान, अर्थापत्ति व अनुपलब्धि यांसंबंधी सर्वसाधारण मीमांसेप्रमाणे अद्वैताचे मत आहे.

लक्षणा : वाक्याचा किंवा शब्दाचा मुख्य अर्थ सोडून जो दुय्यम अर्थ सुचवला जातो, त्या क्रियेला ‘लक्षणा’ म्हणतात. धर्मराजाध्वरीन्द्र लक्षणांचे तीन प्रकार देतात. जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा व जहदजहल्लक्षणा. जहल्लक्षणा म्हणजे वाक्यार्थाला सोडून लक्ष्यार्थ घेणे. उदा. - गंगेवर गौळावाडा आहे म्हणजे गंगेच्या तीरावर गौळावाडा आहे. अजहल्लक्षणा म्हणजे दोन्ही घेणे. उदा. - कावळ्यापासून दह्याचे रक्षण करा म्हणजे कावळ्यांवरोवर इतरांपासूनहि रक्षण करा. जहदजहल्लक्षणा म्हणजे वाक्यार्थ व लक्ष्यार्थ याचा काही भाग घेणे आणि काही टाकणे. हिला ‘भागत्यागलक्षणा’ हि म्हणतात. उदा. - ‘तत्त्वमसि’ या महावाक्याचा अर्थ जहदजहल्लक्षणेने लावला आहे. तत् शब्दाचा वाक्यार्थ ईश्वर व त्वं शब्दाचा वाक्यार्थ जीव यांच्याविरुद्ध अंशांचा त्याग करून चैतन्यरूपाने दोन्ही चैतन्याच्या अखंडपणाचा ज्ञानी लोक अनुभव घेतात.

ज्ञानाचा हेतु विषय व विषयी यातील भेदापलीकडे जाण्याचा आहे. यामुळे अखंडार्थाची प्राप्ति होते. हे ज्ञान संबन्धरहित आहे. ज्ञाता व ज्ञेय यांत व्यावहारिकदृष्ट्याच फरक आहे, अतिमदृष्ट्या नव्हे, कारण मग ज्ञान म्हणजे नुसता बाह्यात्कारी संबंध होईल. शिवाय मग ज्ञाता व ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञान, याना जोडण्यास आणखी दुवा लागेल आणि अनवस्थाप्रसंग निर्माण होईल

अंतःकरण : वे. सू. २.३.३२ मध्ये सूत्रकारानी अतःकरणाचे अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अतःकरण नसेल तर ज्ञानाची उपलब्धि नित्य होतच राहील किंवा होणारच नाही; पण कित्येकदा विषय असूनहि ज्ञान होण्यास अवधान किंवा मन तिकडे असावे लागते, हे प्रसिद्ध आहे म्हणून अंतःकरण मानले पाहिजे. सू. २.४.१७ च्या भाष्यात शंकराचार्य म्हणतात की, श्रुतीच्या मते मन हें इंद्रिय नसेल तरी काही स्मृति त्याला इंद्रिय म्हणतात. त्यानी हा भेद नुसता नमूद केला आहे, कुणाची वाजूहि घेतली नाही किंवा समन्वयहि केला नाही. श्रुति-स्मृतीमध्ये सघर्ष आल्यास श्रुतिप्रामाण्य मानावधाने या शंकराचार्यांच्या भूमिकेवरून त्याच्या या मीनाचा अर्थ लावता येईल. वाचस्पति व रत्नप्रभाकर्ते गोविदानंद यांनी आचार्यांच्या मीनाचा अर्थ स्मृतीच्या वाजून लावून मनाला 'इंद्रिय' म्हटले आहे. भामतीत वाचस्पति म्हणतात की, मन हे इंद्रिय आहे. सुख-दुःखादि विषयाशी त्याचा प्रत्यक्ष सवध असतो व त्याचे अव्यवहित ज्ञान होतें. विवरण-संप्रदायाने या प्रश्नाला अधिक सूक्ष्म रीतीने हाताळण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याच्या मते मन इंद्रिय नाही मूळ भाष्यातील शब्द निःसंदिग्ध नाहीत व म्हणून त्याचे द्वैतार्थी विवेचन देता येते. धर्मराजाध्वरीन्द्र यांचेहि असेच मत आहे ज्ञानप्रक्रियेचे वर्णन करताना ते म्हणतात की, जसे पाणी, जेथे असेल त्या ठिकाणाचा आकार घेते, तसे ज्योति स्वरूप असणारे अतःकरण इंद्रियातून वाहेर जाऊन बाह्य विषयापर्यंत पोचते व त्याचा आकार घेते (अंतःकरणवृत्ति). प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणजे या आकाराचे ज्ञान.

विद्यारण्यांनी पंचदशीत अतःकरणाची दोनच कार्ये सांगितली आहेत : मन व बुद्धि पुढील लेखाचे असे मत आहे की, विद्यारण्यांनी चित्ताला मनामध्ये व अहंकाराला बुद्धीत समाविष्ट केले आहे सदानदानी मन-बुद्धि या वर्गीकरणाला दुजोरा दिला आहे; पण त्याच्या मते अहंकार मनात आणि चित्त बुद्धीत समाविष्ट होतें. कधी-कधी मन व अतःकरण हे शब्द एकाच अर्थी वापरले जातात.

नैयायिकांच्या मते मन हे द्रव्य आहे सांख्य त्याला चेतनाच्या बरोवरीने असणारे अचेतन तत्त्व समजतात; पण अद्वैताच्या मते आत्मा हीच स्वतंत्र सत्ता असून अंतःकरण अनादि, मूल-अविद्यानिर्मित आहे. ब्रह्मज्ञान होऊन अविद्येचा नाश होईपर्यंत जीव अतःकरणाच्या पकडीतून सुटू शकत नाही.

प्रमा : धर्मराजाध्वरीन्द्र यांच्या मते प्रमा म्हणजे पूर्वी माहीत नसलेले व अवाधित ज्ञान 'पूर्वी माहीत नसलेले' या पदाने स्मृतीला गाळले जाते व 'अवाधित' याने चुकीचे ज्ञान वगळले जाते काही अद्वैती स्मृतीला प्रमा समजत असल्याने प्रमेच्या व्याख्येतून 'पूर्वी माहीत नसलेले' हे पद गाळतात वस्तु जशी आहे ते स्पष्ट करणारे म्हणजे यथाभूत ज्ञान व अवाधित ज्ञान, त्याला 'प्रमा' म्हणतात. न्यायाने

प्रमेची तत्त्वानुभूति ही व्याख्या दिली आहे त्यावर अद्वैताने टीका केली आहे येथे तत्त्व म्हणजे सवेदनाचा सारभूत गुण समजले, तर शुक्ति-रजतात रजतत्व हेच तत्त्व होईल व रजताच्या ज्ञानालाच यथार्थ समजावे लागेल उलट तत्त्व म्हणजे फक्त ज्या ठिकाणी स्मृति (गाय) व संवेदन (गाय) यांत सवादिप्रवृत्ति आहे, म्हणजे दोन्ही एकच आहेत, असे समजले तर आत्माश्रयाचा दोष येतो; कारण सवादिप्रवृत्ति हा न्यायाचा - सत्यज्ञानाचा - निकष असल्याने येथे तत्त्व या शब्दाचाच अर्थ 'यथार्थ ज्ञान' होतो आणि मग तत्त्वी अनुभूति ती प्रमा, म्हणजे यथार्थ ज्ञानाची अनुभूति ती प्रमा, असा आत्माश्रय आला

ज्ञानाचें स्वतःप्रामाण्य : अद्वैताच्या मते ज्ञान स्वयंप्रकाशक असून त्याला स्वतःप्रामाण्य असते. ज्ञान स्वयंप्रकाशक नसेल तर ते व्यक्त करण्यास दुसरे ज्ञान लागेल आणि मग अनवस्थाप्रसंग येईल, असे श्रीहर्ष व चित्सुख म्हणतात वस्तु जाणण्यास ज्ञान असले म्हणजे पुरे; ते ज्ञान आले आहे, अशा जाणिवेची जरूरी नाही, असे नैयायिक म्हणतात. पण अद्वैताच्या मते त्या ज्ञानाची सिद्धता झाली नाही, तर ते संशयास्पद राहील; पण वस्तूचे ज्ञान झाले की असा संशय कुणाला नसतो; म्हणून आनंदबोध भट्टारकांच्या मते वस्तूचें ज्ञान होत असतांनाच त्या ज्ञानाचेहि ज्ञान होते ज्ञानाचे स्वयंप्रकाशत्व सविधानाच्या मदतीने सिद्ध करता येते, असेहि अद्वैती म्हणतात 'भामती' मध्ये वाचस्पतींनीहि स्वयंप्रकाशत्व मान्य केले आहे. जेथे ज्ञाता व ज्ञेय दोन्ही जाणले जातात, त्या ज्ञानाचे स्वरूप काय? ते जड असेल तर ज्ञाता-ज्ञेय-ज्ञान सर्वच जड होऊन सर्व जग अंधकारात बुडून जाते. सवित् प्रकाशमान होण्यास दुसऱ्याची जरूर नाही, म्हणून सवित् केव्हाहि स्वसवितच पाहिजे. प्रकाशात्मन् विवरणातहि असेच म्हणतात. पक्षपाद पंचपादिकेत म्हणतात की, आत्मा हा स्वसवितस्वरूप आहे.

न्यायाचा परतःप्रामाण्यवाद मानला तर अनवस्थाप्रसंग निर्माण होतो; म्हणून 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीके'त वाचस्पति म्हणतात की, अनुमानांतील ज्ञानाला स्वतःप्रामाण्य आहे असें म्हणावे लागतें, पण जर अनुमानातील ज्ञान तसे आहे, तर प्रत्यक्षातील कां नाही? तेथेहि अनवस्था येतेच अद्वैताच्या मते ज्ञानाला स्वतःप्रामाण्य आहे.

ख्याति : विमुक्तात्मन् याच्या 'इष्टसिद्धि' या ग्रंथांत मुख्यत. मायेचे विवेचन आहे. मायासिद्धान्ताचें येथे इतके सांगोपांग विवेचन आहे की, नंतर श्रीहर्षांच्या 'खडनखडखाद्य' या ग्रंथाला लावलेलें 'अनिर्वचनीयसर्वस्व' हें नांव इष्टसिद्धीला लावता येईल. येथे विमुक्तात्मन् यांनी भ्रमाच्या सर्व सिद्धान्तांचें परीक्षण केले आहे. ख्यातीचे सत्त्वाति व असत्त्वाति असे दोन प्रकार केले असून सत्त्वातीत अख्याति, अन्यथाख्याति व आत्मख्याति येतात. सत्त्वाति व असत्त्वाति हें द्विधा वर्गीकरण ज्ञानशास्त्रीय असण्यापेक्षा सत्ताशास्त्रीय आहे. या सर्वांचें परीक्षण करीत असतांना विमुक्तात्मन् यांनी युक्तिवादाचे कौशल्य दाखविलें आहे. या अन्यमतांच्या परीक्षणांतून अद्वैताचा अनिर्वचनीयख्याति हा भ्रमसिद्धान्त निघतो. भ्रम अनिर्वचनीय किंवा दुर्निरूप आहे.

वाचस्पतींनी अन्यथाख्यातिच मानली आहे, या आरोपांतून त्यांचे समर्थन करण्याचा अमलानदानी प्रयत्न केला आहे वास्तववादाविरुद्ध अद्वैतवेदान्ताचे मत असें आहे की, भ्रम हा वैयक्तिक अनुभव आहे;

पण विपयिवादाप्रमाणे त्याला केवळ मन.कल्पित मानायला मात्र तो तयार नाही. भ्रम वास्तवरूप असूनहि संपूर्ण सत्य नाही, कारण केवळ सत्ख्याति किंवा असत्ख्याति समर्थनीय नाही. त्यांना तात्त्विक सत्ता आहे व म्हणून अनिर्वचनीय ख्यातीला ज्ञानशास्त्रीय वास्तववाद म्हणता येईल. ज्ञानाचा विषय सत्य नसेल तर ज्ञान सत्य असू शकत नाही; कारण ज्ञान व त्याचा विषय याचा घनिष्ठ संबंध आहे. भ्रमांतील वस्तूप्रमाणेच भ्रमहि आभासच आहे; मात्र तो ज्ञानाभास आहे. सर्प व सपचि ज्ञान दोन्ही अविद्येचे व्यापार आहेत. आभास व्यक्तिगत असतो. इतरांना आभास होईलच असे नाही; म्हणून त्याला केवळ साक्षिभास म्हणतात. कुठल्याच प्रमाणाने याचें ज्ञान होत नाही. विमुक्तात्मन् यांनी अनिर्वचनीयत्वाला ज्ञाननिवर्त्यत्व म्हटले आहे; म्हणजेच ज्ञानाने ज्याचें निराकरण होते ते. भ्रमावद्दल दोन गोष्टी लक्षांत घेण्याजोग्या आहेत : (१) भ्रम अविद्याजन्य आहे, असे म्हटले जाते. अविद्येतून सांगोपांग रीतीने भ्रम कसा निघतो, हे सांगणें अद्वैताचें वैशिष्ट्य आहे. यामुळे बाधक ज्ञानाचें नवीन कार्य सांगितलें जाते. अशा ज्ञानाने भ्रमनिरास होतो. अशी सर्वसाधारण समजूत आहे; पण अद्वैताच्या मते एका ज्ञानाने दुसऱ्या ज्ञानाचा बाध होतो, असें म्हणणें चुकीचें आहे. ज्ञानाचा उद्देश वस्तूंना प्रकाशित करणे हा आहे; म्हणून जे बाधक आहे, तें बाधक असू शकत नाही. ज्ञानाने अज्ञानाची बाधा होते आणि अज्ञानांतून भ्रम निघत असल्याने बाधक ज्ञानाने भ्रमनिरास होतो असें म्हणता येईल; पण हें अप्रत्यक्षपणे होते. (२) ज्ञानाचे अप्रामाण्य बाधावर किंवा विरोधावर अवलंबून असून व्यभिचार किंवा संवादिप्रवृत्तीच्या अभावावर नाही; म्हणून अविरोध हा ज्ञानाच्या प्रामाण्याचा निकष अद्वैताला मान्य आहे. हा निकष मानण्यांत अद्वैताचें ज्ञानशास्त्र चिद्वादी आहे. ज्ञानाचें प्रामाण्य इतर ज्ञानाशी त्याच्या असलेल्या अविरोधाने ठरविले जाते. विरोध असेल तेथे बाध येतो. प्रतिज्ञांच्या संघटनेच्या पार्श्वभूमीवर सत्य ठरतें; पण व्यावहारिक ज्ञानशास्त्रांत बुद्धीवरोध इद्रियांचा उपयोगहि शंकराचार्यांनी मान्य केला आहे. एका प्रत्यक्षाला दुसऱ्या प्रत्यक्षापासून बाध येत नाही, तोपर्यंत ते सत्यच समजले जातें. अव्यभिचार किंवा संवादिप्रवृत्ति हा ज्ञानाचा निकष म्हणून मान्य केला नसला; तरी अद्वैतात बाह्य विश्वाचें निराकरण केलेले नाही. ह्या वास्तववादी भूमिकेने चिद्वादी सिद्धान्ते ज्या विचारसरणीला बळी पडतात, त्या अहर्केंद्रवादापासून अद्वैत-वेदान्त दूर राहतो. अशा तऱ्हेने चिद्वाद व वास्तववाद हे दोन्ही प्रवाह अद्वैताच्या ज्ञानशास्त्रांत दिसतात. व्यावहारिक वास्तववाद व पारमार्थिक चिद्वाद त्याच्या मत्ताशास्त्रीय भूमिकेला साजेसेच असे आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : सूर्यनारायण शास्त्री, एस. एस. अनु. व संपा. : वेदान्तपरिभाषा वाय धर्मराजाध्वरीन्द्र (मद्रास, १९४२); दत्त, डी. एम. : दि सिक्स वेज ऑफ नोइंग (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, कलकत्ता, १९६०); भट्टाचार्य, ए. : स्टडीज इन पोस्ट-शांकर डायलेक्टिक्स (कलकत्ता, १९३६); विमुक्तात्मन् : इण्डसिद्धि : सविवरण संपा. एम. हिरियण्णा (बडोदे, १९३३); दास, एस. के. : दि स्टडी ऑफ दि वेदान्त (कलकत्ता, १९३४; आ. २, १९३७); जोग, द. वा. संपा. : भारतीय-दर्शन-संग्रह (पुणे, १९५८).

भी. रा. कुलकर्णी

ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य : ज्ञानाचे स्वरूप, प्रकार, उत्पत्ति, मर्यादा आणि प्रामाण्य यांचा विचार ज्ञानशास्त्र करतें. प्रश्न असा उद्भवतो की, आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी ज्ञानशास्त्र एखाद्या विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करतें काय ? दुसऱ्या शब्दांत बोलायचें तर, ज्ञानशास्त्राचे स्वरूप काय व त्याच्या पद्धती कोणत्या याचा आपल्याला विचार करावा लागेल. ज्ञानशास्त्र हें ज्ञानाचें शास्त्र आहे असें ज्ञानशास्त्राच्या विषयावद्दल तत्त्वज्ञांत एकमत असलें तरी त्याच्या पद्धतीवद्दल मात्र एकवाक्यता नाही. कित्येकांच्या मते विचार हीच ज्ञानशास्त्राची पद्धती आहे. पहिल्या पातळीवरचें ज्ञान व दुसऱ्या पातळीवरचें ज्ञान अशा ज्ञानाच्या दोन पातळ्यांत येथे फरक केला जातो. भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्र यांसारखी आधिभौतिक शास्त्रे व इतिहासासारखी सामाजिक शास्त्रे विषय जाणून घेऊन मनोरंजक शोध लावतात. उलटपक्षी, शास्त्रज्ञांच्या अशा पहिल्या पातळीवरील ज्ञानाचा ज्ञानशास्त्र विचार करते; आणि म्हणून ते दुसऱ्या पातळीवरील ज्ञान आहे. मनुष्याच्या प्रत्यक्ष किंवा पहिल्या पातळीवरील ज्ञानांत ते भर घालू शकत नाही.

मग असा प्रश्न येतो की, या विचाराचें स्वरूप कसे आहे ? ज्ञानावद्दल विचार करणे म्हणजे आपल्या जाणिवेच्या शक्तीला स्वतःखेरीज बाहेरच्या अशा वस्तूऐवजी स्वतःकडे निर्दिष्ट करणे व तेथेच केंद्रीभूत करणे. अर्वाचीन ज्ञानशास्त्राचा जनक कांट ह्याने ज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासासाठी विचाराच्या पद्धतीची शिफारस केली आहे ('कांट, इमॅन्युएल' हा लेख पहा.). त्याच्या मते बुद्धीला जणूकाही स्वतःमध्ये डोकावून आपले आकार व तत्त्वे याचा प्रत्यक्ष शोध करता येतो.

परंतु या विचाराच्या पद्धतीत काही अडचणी आहेत. ही पद्धती वापरणे म्हणजे जे स्वतःच्या डोळ्याकडे पाहून दृष्टि तपासतात (आणि हे अशक्य आहे) त्याच्या पक्तीला जाऊन वसण्यासारखे आहे; पण काटने आपल्याला या रागेत आणून वसवले नाही, तर जे स्पष्ट दिसणाऱ्या वस्तु आणि अस्पष्ट दिसणाऱ्या वस्तु यांत तुलना करतात, या दोन वर्गांत पडणाऱ्या वस्तूविषयी सामान्य विधानें करतात, आणि मग त्या दोहोतील फरक दृष्टीविषयीच्या सिद्धान्ताने स्पष्ट करतात, त्यांच्या रांगेत काटने वसवले आहेत, असें युविगचे मत आहे.

पण युविगने केलेल्या या विवरणातहि अडचणी आहेतच. डोळ्याचें वापरलेले रूपक समाधानकारक नाही; कारण डोळ्याने स्वतःला वघणें कधीच शक्य नाही; पण काही झालें तरी बुद्धि स्वतःमध्ये डोळ्यांतून पाहतेच, स्वसंविद् वनतेच; शिवाय ज्याला वस्तूचे खरें स्वरूप माहीत आहे त्यालाच-स्पष्ट दिसणाऱ्या वस्तु आणि अस्पष्ट दिसणाऱ्या वस्तु यांत फरक करता येतो. वस्तूच्या खऱ्या स्वरूपाची आपल्याला कल्पना नसेल, तर वस्तु आपल्याला अस्पष्ट दिसतात. तो अस्पष्टपणा दृष्टीचा आहे की वस्तूतच आहे हे कळणे शक्य नाही. जर काही अंतरावरून वस्तु स्पष्ट दिसली व तीच वस्तु जास्त अंतरावरून अस्पष्ट दिसली, किंवा काही आकाराची वस्तु स्पष्ट दिसली व दुसऱ्या म्हणजे लहान आकाराची वस्तु अस्पष्ट दिसली, किंवा काही एका विशिष्ट प्रकाशांत वस्तु स्पष्ट दिसली, आणि प्रकाशाचें मान बदलल्यावर अस्पष्ट दिसली तरच आपल्याला दृष्टीचा सिद्धान्त वनविता येईल; पण जर का वस्तूचा खरा आकार, तिचें आपल्यापासून अंतर किंवा प्रकाशाचें मान कळणे

शक्य नसले तर या पद्धतीने वस्तूच्या स्पष्ट किंवा अस्पष्ट दिसण्यातील फरकाची उपपत्ति देण्यास ही पद्धती वापरता येणार नाही. ('वित्ति-तत्त्वज्ञान' हा लेख पहा.)

विचाराच्या स्वरूपावद्दल असा मतभेद झाल्याने अर्वाचीन भाषिक तत्त्वज्ञ ('भाषा-तत्त्वज्ञान' हा लेख पहा.) ज्ञानाचे स्वरूप कसे आहे, किंवा ज्ञान म्हणजे काय, असा प्रश्न विचारीत नाहीत. 'क्ष' 'प' ला जाणतो हे खरे असेल तर ते कोणत्या परिस्थितीत शक्य असते असा अधिक विशिष्ट प्रश्न ते विचारतात. मग अशा तऱ्हेची विधाने कोणत्या उपाधीमुळे सत्य होतात त्याविषयी चौकशी केली जाते. नंतर या उपाधि नसताना ही विधाने सत्य असू शकतात काय, याचा विचार करून या उपाधीची योग्यता परीक्षिली जाते. मग याविरुद्ध अशी उदाहरणे शक्य आहेत काय, हेहि या पद्धतीत तपासले जाते. एकूण ही प्रक्रिया म्हणजे जाणणे म्हणजे काय याविषयी सिद्धान्त वनवण्याचा म्हणजे जाणणे या शब्दाचा वापर करण्यासाठी नियम तयार करण्याचा प्रयत्न करणे, असे समजण्यास हरकत नाही. शास्त्रीय सिद्धान्ताचे ज्या पद्धतीने मूल्यमापन केले जाते त्याच पद्धतीने याहि सिद्धान्ताचे मूल्यमापन केले जाईल. या सिद्धान्ताची पद्धती चूकहि ठरली जाणे शक्य आहे, कारण सामान्यतः कसे बोलले जाते याचा विचार करूनच, म्हणजे 'जाणणे' या शब्दाचा वापर लक्षात घेऊनच, या पद्धतीचे अभ्युपगम परीक्षिले जातील. जी पद्धती सरल आणि पूर्ण आहे म्हणजे जी आवश्यक उपाधिसमूह कोणता हें जितक्या सरलपणे सांगता येईल तितके सांगते आणि हे करीत असतांनाच जाणणे हा शब्द जेथे-जेथे येतो अशा जास्तीत जास्त उपयोगाचे स्पष्टीकरण करून, जी अगदी कमीत कमी उपयोगाना परोपजीवी किंवा अनियमित म्हणून सोडून देते, तीच अधिक स्वीकरणीय ठरेल.

ज्ञानशास्त्राचा उपयोग : ज्ञानशास्त्राला दुसऱ्या पातळीवरील ज्ञान समजा किंवा जाणणे या शब्दाच्या उपयोगासाठी असलेल्या नियमावरील विचार समजा, प्रश्न असा आहे की, ज्ञानशास्त्राचा काही उपयोग आहे का ? या प्रश्नाचे उत्तर निरनिराळ्या तऱ्हेनी देता येते. पहिले तर असे सांगता येईल की, पहिल्या पातळीवरील सर्व ज्ञानाचें-सुद्धा उपयोगी आहे असे म्हणून समर्थन करता येत नाही; किंवा हेगेल-बरोबर ('हेगेल' हा लेख पहा) आपल्याला असे म्हणता येईल की, जर पोपट किंवा व्हेरोनिका या वनस्पतीच्या वेगवेगळ्या जातीचे वर्गीकरण उपयोगी आहे, तर ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचे ज्ञान कसे निरूपयोगी असेल ? शिवाय उपयोगिता हा निकषच प्रथम संशया-पंक्तीकडील नाही ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेचा उपयोग दाखवा, नाहीतर ती सोडून द्या, असे म्हणण्याचा आपल्याला काय अधिकार आहे ? ज्ञानशास्त्राच्या उपयोगाचा प्रश्न तिसऱ्याहि तऱ्हेने सोडवता येईल. ती म्हणजे ज्ञानशास्त्र तर उपयोगी आहेच किंवा नाही आवश्यक आहे हे दाखवणे. सत्ताशास्त्रीय प्रश्नाचे उत्तर देण्याआधी या प्रश्नांची उत्तरे देता येतील की नाही हे वघणे आवश्यक आहे. म्हणून दुराग्रहवाद किंवा संशयवादाच्या अडचणी टाळण्याच्या अंतील तर ज्ञानशास्त्र हें केवळ शक्य नव्हे तर आवश्यक शास्त्र आहे.

ज्ञाता व ज्ञेय . ज्ञाता व ज्ञेय ही परस्परसापेक्ष पदे ज्ञानशास्त्रीय पदे असून सत्ताशास्त्रीयदृष्ट्या ती तटस्थ आहेत 'ज्ञाता' म्हणजे जो जाणतो तो व 'ज्ञेय' म्हणजे जो जाणले जाते ते बहुश. ज्ञाता म्हणजे

आत्मा व 'ज्ञेय' म्हणजे 'आत्मेतर वस्तु' असे समजले जात असले तरी ज्ञानाच्या दृष्टीने केलेला ज्ञाता व ज्ञेय यांतील फरक आणि आत्मा व आत्मेतर वस्तु यांतील फरक हे दोन्ही एक नाहीत. एखाद्या सत्ता-शास्त्रीय दर्शनाने आत्मा जरी मानला नाही तरी त्या दर्शनांतहि शरीर, मेंदू किंवा शरीराचा दुसरा कोणतातरी भाग असा कोणीतरी ज्ञाता असेलच. ज्या दर्शनांनी आत्म्याचें अस्तित्व मानले आहे, तेथे जेव्हा आपण इतर मनांना जाणतो, तेव्हा ती इतर मने आत्मे असूनहि ज्ञानाचे विषय असतात; म्हणून आत्मेतर वस्तु ज्ञाता व आत्मे ज्ञेय होऊ शकतात. ज्ञाता म्हणजे आत्माच असला पाहिजे किंवा ज्ञेय म्हणजे आत्मेतर वस्तुच असली पाहिजे असे नाही.

वर्तमानकालीन कित्येक तत्त्वज्ञ असा युक्तिवाद करतात की, जरी मन किंवा आत्मा दुसऱ्या काही कारणासाठी आपण आपल्या सत्ता-शास्त्रांत मानला तरी जाणणें ही मनाची स्थिति असणार नाही. या सिद्धान्ताप्रमाणे जाणणे म्हणजे एका विशिष्ट मानसिक स्थितीत असणे नव्हे ते असा प्रश्न विचारतात की, 'क्ष' 'प' ला जाणतो हे सत्य असण्यासाठी 'क्ष' हा एका विशिष्ट मानसिक स्थितीत असावयास पाहिजे काय ? आता येथे दोन शक्यता आहेत. एकतर काहीतरी गोष्ट आहे हे जाणण्याने तो एका विशिष्ट व अप्रतिरूप अवस्थेत असतो; किंवा दुसरे म्हणजे तो अशा कोणत्यातरी मानसिक अवस्थेत असतो की, जिचे वर्णन दुसऱ्या तऱ्हेने करता येईल. तसेंच, काहीतरी गोष्ट आहे हे जाणत नसतानाहि तो त्या स्थितीत असू शकेल. प्रश्न असा आहे की, 'प' जाणण्यासाठी मनुष्याला एका अप्रतिरूप मानसिक अवस्थेत असावेच लागते काय ? 'प' जाणताना तो वस्तुतः त्या अप्रतिरूप अवस्थेत असतो का, हा प्रश्न नाही. आता असा युक्तिवाद केला जातो की, जर 'क्ष' 'प' ला जाणतो हें सत्य असेल, तर 'प' सत्य असायला पाहिजे. आता जर मनाची अशी एखादी अवस्था असेल की, ती ज्ञानाच्या वेळेसच असते व तात्कालिकदृष्ट्या ज्ञानाला जरूरच असते, तरमात्र असा निष्कर्ष निघायला पाहिजे की, या अवस्थेत असणे हीच जे काही जाणलें जात आहे त्याच्या सत्यतेची ग्वाही आहे. पण गुरुपेक्षा सूर्य मोठा आहे अशा विधानाच्या सत्यतेशी कोणत्याहि माणसाच्या मनाच्या अवस्थेला, मग ती कोणती का असेना, काय कर्तव्य आहे हे समजणे कठीण आहे; पण आपण हें जर मान्य केले की, मनाच्या अवस्था व अशा विधानाचें सत्य यात काही संबंध नाही, तरमात्र शक्यता अशी आहे की, जे आपण जाणतो ते सत्य असो वा नसो, ती मानसिक अवस्था होऊ शकेल. दुसरे म्हणजे 'क्ष' झोपला असला, आणि त्यामुळे त्या अप्रतिरूप मानसिक अवस्थेत नसला तरीहि 'क्ष' 'प' ला जाणतो हे आपले म्हणणे खरे असू शकेल. यावरून जाणणें हें प्रवृत्ति-सूचित करणारे क्रियापद आहे हे सिद्ध होते. तिसरें, ऑस्टिन म्हणतो त्याप्रमाणे 'जाणणे' याचा वर्णनात्मक असा काही उपयोग नाहीच केवळ क्रियात्मकच आहे. ('ऑस्टिन, जे. एल.' हा लेख पहा.) म्हणजेच मी 'प' ला जाणतो असे म्हणण्याने एखाद्या मनाच्या अवस्थेचें किंवा कशाचेंच वर्णन होत नसून, 'प' च्या सत्यतेची ग्वाही दिली जाते. म्हणून एअरच्या मतें 'क्ष' 'प' ला जाणतो, याचे तीन घटकांत विश्लेषण करता येते ('एअर, ए. जे.' हा लेख पहा.) : (१) 'प' सत्य आहे, (२) 'प' सत्य असल्याची 'क्ष' ची खात्री आहे, व (३) 'क्ष' ला तशी खात्री असण्याचा अधिकार आहे.

या विश्लेषणावर टीका करतांना आपणास असे म्हणतां येईल की, जेथे ज्ञान आहे अशा घटनेतून मन या ज्ञात्याला कसे वगळून टाकलें व जाणलें याचा अर्थ एका विशिष्ट अप्रतिरूप मानसिक अवस्थेचें वर्णन नाही हे कसें दाखवलें, हें स्पष्ट होत नाही; कारण जाणणें हे प्रवृत्ति दाखविणारे क्रियापद आहे हे मान्य केले, तरीहि ही प्रवृत्ति शरीराचीच का पाहिजे, मनाची कां नको हें स्पष्ट होत नाहीच. ज्ञान म्हणजे एक मानसिक अवस्था आहे हे अमान्य करण्यांतील मुख्य मुद्दा असा दिसतो की, 'क्ष' 'प' ला जाणतो यांतून 'प' चें सत्य निघते; पण 'प' च्या सत्याची ग्वाही देईल अशी कोणतीच मानसिक अवस्था असू शकत नाही. हा युक्तिवाद खरा असेल तर तो फारच जास्त गोष्टी सिद्ध करतो, कारण जर 'प' च्या ज्ञानाला 'प' च्या सत्यतेची ग्वाही द्यावी लागत असेल, तर ज्ञान ही शारीरिक किंवा मानसिक प्रवृत्ति असू शकत नाही; कारण जर कोणतीच मानसिक अवस्था 'प' च्या सत्यतेची ग्वाही देऊ शकत नसेल, तर शारीरिक किंवा मानसिक कोणतीच प्रवृत्तिहि ती ग्वाही देऊ शकणार नाही. शिवाय मला 'प' चे ज्ञान असेल तेवढ्यावरून 'प' च्या सत्यतेची मी कशी ग्वाही देऊ शकतो हे कोडेच आहे; कारण 'माझ्या' ग्वाही देण्याचा 'प' च्या सत्यतेशी काय संबंध आहे? सूर्य गुरुपेक्षा मोठा आहे अशा विधानाची सत्यता जशी कोणत्याच तऱ्हेने माझ्या मानसिक अवस्थेवर अवलंबून नसेल, तशी ती माझ्या ग्वाही देण्यावरहि अवलंबून नाही. मुद्दा असा आहे की, एका विशिष्ट पद्धतीला अनुसरून मला 'प' च्या सत्यते-विषयी खात्री वाळगण्याचा अधिकार येत असेल तर त्या पद्धतीमुळे निर्माण झालेली कोणतीहि मानसिक अवस्था 'प' च्या सत्यतेची ग्वाही देईल. मी जर 'प' सत्य आहे अशी ग्वाही देऊ शकलों तर माझी एखादी मानसिक अवस्थाहि तसें करू शकेल. अशा तऱ्हेने आपल्यापुढे 'द्विशृंगिका' उभी राहते: 'प' चें सत्य माझ्यावर अर्थातच माझ्या कोणत्यातरी मानसिक अवस्थेवर किंवा माझ्या एखाद्या प्रवृत्तीवर अवलंबून तरी आहे किंवा नाही, त्याप्रमाणेच 'प' ला सत्य मानण्याच्या माझ्या अधिकारातून संपूर्ण स्वतंत्र तरी आहे किंवा नाही? जर माझ्यापासून ते स्वतंत्र नसेल तर ज्ञानाला एका विशिष्ट मार्गाने म्हणजे मी एखादी पद्धती अनुसरल्याने निर्माण होणारी मानसिक अवस्था म्हणतां येईल; म्हणून ज्या सत्ताशास्त्रीय दर्शनाने मन मान्य केले आहे, त्या दर्शनाला आपल्या ज्ञानशास्त्रांतून मनाला अर्धचंद्र देतां येणार नाही, असा निष्कर्ष काढतां येईल.

ज्ञेय : ज्ञेयावद्दल म्हणजे ज्याचें ज्ञान होते त्यावद्दलहि वेगवेगळ्या कल्पना आहेत. ढोवळ वास्तववादाच्या ('वास्तववाद' हा लेख पहा.) मते ज्ञानाचा विषय जाणत्या मनाच्या पूर्णपणे वाहेर असतो. पण विषय हा संपूर्ण मनावेहेर आहे असें समजलें तर त्याच्याशी संबंध येऊन त्याचें ज्ञान होण्यासाठी मन स्वतःच्या वाहेर कसें जाऊ शकतें? विषयवादी (सव्जेक्टिव्ह आयडिजॅलिस्ट्स), ('चिदाद' हा लेख पहा.) यांच्या वरोवर उलट तऱ्हेची चूक करतात आणि विषय मनांतच आहे. असें म्हणतात. अशा रीतीने विषय व ज्ञात्याच्या बोधावस्थेचा आशय यांचें तादात्म्य कल्पितात; पण माझ्या ज्ञानाचा विषय म्हणजेच माझ्या बोधावस्थेचा आशय असेल तर ज्ञान व स्वैरकल्पना यांत फरक करणें अशक्य आहे; कारण स्वैर कल्पनेतहि माझ्या बोधावस्थेच्या आशयाची मला जाणीव असते; म्हणून ढोवळ वास्तववाद व विषयवाद यांच्यातील

वादाचा मुद्दा असा आहे की, ज्ञानाचा विषय मनाच्या वाहेर आहे की आंत आहे? आता हा प्रश्नहि आलंकारिक भाषेत मांडला गेला आहे; आणि म्हणूनच त्याचा अर्थ स्पष्ट नाही. कारण वाहेर किंवा आंत हा जागेचा संबंध आहे व मन ही काही कोणी जागा नाही; म्हणून मनाच्या वाहेर किंवा आंत म्हणजे काय हे स्पष्ट होत नाही. यासाठी बोसांकेने या प्रश्नाचा असा अर्थ केला आहे की, ज्ञानविषय हा ज्ञातनिरपेक्ष आहे काय? त्याच्या मते तो सीमित ज्ञात्याच्या वावतीत ज्ञातनिरपेक्ष आहे, पण असीमित किंवा सामान्य चित्तत्त्वाच्या वावतीत मात्र नाही. वस्तूला जाणणें म्हणजे विशेष चित्तत्त्वाच्या सीमित मयविपलीकडे जाऊन वस्तु ज्याचा आशय आहे अशा सामान्य चित्तत्त्वांत सहभागी होणें; म्हणून कोणताहि सीमित ज्ञाता वस्तूला जाणू शकतो; कारण ती कोणत्याच सीमित बोधावस्थेचा आशय नसते, तर सामान्य चित्तत्त्वांत असते, आणि कोणत्याहि सीमित चित्तत्त्वाला या असीमित चित्तत्त्वाकडे धाव घेता येते. सामान्य चित्तत्त्व व सीमित चित्तत्त्व यांचा संबंध कोणतेहि सामान्य व त्याचे विशेष उदाहरण यांत असणाऱ्या संबंधासारखा असतो. सामान्य हें विशेषांत असतें; मात्र तें आपलें स्वत्व राखून असते. तसेंच सामान्य चित्तत्त्व प्रत्येक सीमित चित्तत्त्वात असले तरीहि अनेक सीमित चित्तत्त्वातहि तें आपलें स्वत्व कायम ठेवते. सामान्य चित्तत्त्व प्रत्येक सीमित चित्तत्त्वांत असल्याने प्रत्येक सीमित ज्ञात्याला त्यांत सहभागी होतां येते. स्वैरकल्पना व ज्ञान यांत फक्त अंशांचा फरक आहे, कारण स्वैरकल्पनेतहि सीमित ज्ञाता आपल्या एकलकोडेपणातून वाहेर येतो व त्याचा कोणत्याहि विषयाशी संबंध येतो. तो सामान्य चित्तत्त्वाच्या पातळीपर्यंत पोचलेला नसतो इतकेंच; म्हणून बोसांकेच्या मते वस्तुनिष्ठता किंवा विषयगणना म्हणजे सामान्य व आवश्यक व्यक्तिनिष्ठता किंवा विषयगतताच होय. ढोवळ वास्तववाद, विषयवाद व हेगेलवाद अशा तीन विषयगततेच्या संकल्पनाखेरीज आणखीहि वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. उदा. - इन्द्रियवित्तीचें अस्तित्व जे मानतात ते वस्तूला सावजनिक व इन्द्रियवित्तीला खाजगी समजतात. कांटच्या मते वेदने म्हणजे सुट्यासुट्या व संबंध नसलेल्या मानसिक अवस्था आणि वस्तु म्हणजे अनेक वेदनांचें संश्लेषण किंवा संघटन म्हणून त्याच्यापुढे असा प्रश्न होता की, अनेक वेदनांचें संघटन कसें होतें हे कसे दाखवितात? त्याचें म्हणणें विषयाचें संघटन विषयीच्या संघटनांतून म्हणजे सुसंवेदनाच्या अतीत संघटनापासून येते. विषय म्हणजे विषयीतून काहीतरी वेगळा व इच्छाशक्तीला प्रतिकार करणारा, अशीहि विषयावद्दल एक कल्पना आहे. प्रा. वोनॅमी प्राइसने वर्डस्वर्थवद्दल सांगितलेल्या खालील गोष्टीचा उल्लेख एच. एच. प्राइसने केला आहे : तो रस्त्यामधून चालत होता व भितीतील पांच सळ्या असलेल्या एका फाटकापाशी आला.... वरची सळई त्याने उजव्या हाताने घट्ट पकडली, तिला जोराचा धक्का दिला आणि नंतर हे अमर शब्द उच्चारले, 'माझ्या आयुष्यांत असा एक काल होता की, मला माझ्यावाहेर काहीतरी आहे अशी खात्री करून घेण्यासाठी कशाला तरी धक्का मारून पाहावें लागत होतें. माझ्या मनावद्दल माझी खात्री होती. इतर सर्व गळत गेले आणि विचारांत गुप्त झाले.' अशा अतिरेकी संकल्पनेत सर्व विश्वच ढोळ्यापुढे किंवा बोधावस्थेत तरगत असतें; पण वस्तु व घटना यांच्या विषयगत सत्तेची जाणीव होत नाही. जर वस्तूचें ज्ञान होणें म्हणजे तिच्या सत्तेची जाणीव

होणे असेल, तर ती वस्तु जड असेल तर तिची सत्ता सिद्ध होण्यासाठी तिने इच्छाशक्तीचा प्रतिकार केला पाहिजे येथे विपयाला मनाच्या बाहेरची सत्ता समजले गेले आहे

संदर्भ-ग्रंथ : ग्रिफिथ्स, ए पी, संपा नॉलेज अँड विलीफ (लंडन, १९६७), एअर, ए जे - दि प्रॉब्लेम्स ऑफ नॉलेज (लंडन, १९५६); मॉरिफ, एच. संपा. विट्गेन्स्टाइन अँड दि प्रॉब्लेम्स ऑफ अदर माइंड्स (लंडन, १९६७), चिब्रोम, आर एम. : थिअरी ऑफ नॉलेज (न्यूयॉर्क, १९६६).

एस. भट्टाचार्य

ज्ञानशास्त्र, सर्वसामान्य वेदान्तमत :

ज्ञानशास्त्राचा उद्देश : अंतिम सद्बस्तूचे ज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान. त्यात सद्बस्तूचे स्वरूप आकलन होईल अशी अपेक्षा असते; पण सद्बस्तूचा अर्थ काय ? तो काय एक प्रकारचा पदार्थ आहे की तत्त्व आहे व तत्त्व असेल तर नक्की कोणत्या अर्थाने ? तसेंच सद्बस्तु ' ज्ञात ' होते म्हणजे तरी काय ? तिची योग्य वा यथार्थ कल्पना येते, असा अर्थ घेतल्यास झालेली कल्पना योग्य वा सत्य आहे हे कसे ठरवणार ? अर्थात् सद्बस्तूचे झालेले ज्ञान ' सत्य 'च आहे असा निर्णय घेण्याकरिता प्रमाण (साधन) कोणते ? सद्बस्तूचे (ज्ञेय) पुन्हा त्याचे साधन होणार नाही. किमानपक्षी ' सद्बस्तूचें ज्ञान ' व ' ज्ञानाची सत्यता ' ह्या दोन्ही वाक्याचा अर्थ एकच घेता येणार नाही. मग तो भिन्न अर्थ कोणता ? शिवाय सद्बस्तु किंवा सत् कोणते हे ठरविणे प्रथम की ज्ञान केव्हा सत्य म्हणता येईल हे ठरवणे जास्त महत्वाचें ? ह्यापैकी एकाला प्राथमिक महत्त्व दिल्यानंतरदेखील, त्या प्रश्नाचा स्वतंत्रपणे निर्णय लागू शकतो काय ? हा प्रश्नच आहे. म्हणजेच ज्ञानाच्या सत्यतेचा अर्थ स्पष्टपणे ज्ञात नसल्यास, (ज्ञानाने) ज्ञात झालेले ' सत् ' च आहे याचा निकाल लागू शकेल काय ? वा ज्ञानाच्या सत्यतेसंबंधी काही निश्चित धारणा झाल्यावर, ' झालेलें ज्ञान सत्य आहे ' म्हणून ' त्यात सद्बस्तुच ज्ञात झाली आहे ' असा आग्रह धरणे कितपत युक्तिसंगत म्हणता येईल ? असे अनेक मौलिक प्रश्न उद्भवतात व त्याचा परामर्श घेणे हाच तत्त्वज्ञानाच्या ज्ञानशास्त्रनामक शाखेचा मुख्य उद्देश असतो.

पुन. ज्ञान एकाच प्रकारचें असते की अनेक प्रकारचे ? ज्ञानाची साधने कोणती ? किती ? व तितकीच कां ? एक ज्ञान दुसऱ्या ज्ञानाहून भिन्न कसे असते ? ज्ञानप्राप्तीला कोणती परिस्थिति गृहीत धरावी लागते ? तसेंच ज्ञान होणे हे केवळ मन व इंद्रियांचेच कार्य आहे की बुद्धीचें सहकार्यहि त्यात लागते ? व लागत असल्यास त्याचें नक्की स्वरूप काय ? इत्यादि दुसरेहि प्रश्न काही कमी महत्वाचे म्हणता येत नाहीत. याशिवाय मनुष्याच्या मर्यादितत्वाबद्दल स्पष्ट कबुली देणे भाग असल्यामुळे अमर्याद व अनंत अशा अंतिम सत्तेचे ज्ञान (आकलन) मानवाच्या बुद्धीला होऊ शकते काय ? व होऊ शकत असल्यास कसे ? या मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्तांचीच मदत मागतात. तात्पर्य, ज्ञानशास्त्राचे स्वतःचे प्रश्न जरी स्पष्ट केले गेले तरी त्यांचा उलगडा करताना मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र व (प्राधान्याने) सत्ताशास्त्र या सर्वांच्या मर्यादा वाजुला साराच्या लागतात व तसें करतानादेखील काही नवीन प्रश्न उपस्थित होण्याची शक्यता असते ते निराळेच.

ज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने ' वाचस्पतीची भामति, चित्मुखाची चित्मुखी, श्रीहर्षाचे खंडनखंडखाद्य तसेच जयतीर्थाची प्रमाणपद्धती व वादावली हे ग्रंथ महत्वाचे आहेत

प्रमाण-विचार : तत्त्वज्ञानांत सत्यासंबंधीच्या प्रमेयाची आपण अपेक्षा करतो व ती प्रमेये सत्य म्हणजेच प्रमाणित असावी लागतात. ' प्रमेयांची सिद्धि प्रमाणांनीच होऊ शकते ' असे सांख्य मत आहे; आणि भारतीय तत्त्वज्ञानात ते सर्वसामान्यच झालेले आहे. विशेषत. वैदिक वा आस्तिक पद्धतीनांत ' प्रमाण-विचारा 'ला प्राथमिक महत्त्व देण्यात आलें आहे; तथापि प्रमाणे किती मानावीत व कां, यासंबंधी एकमत दिसून येत नाही वेदान्तशास्त्रान्तर्गत विभिन्न संप्रदायांतहि याविषयी थोडी मतभिन्नताच आहे. तरी साधारणपणे वेदान्ताला सहा प्रमाणे मान्य आहेत, असें म्हणणें चुकीचें होणार नाही. प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति व अनुपलब्धि ही तीं सहा प्रमाणे होत. नैयायिक, सांख्य, (काही) मीमांसक व रामानुजीय वेदान्ती ' उपमान ' हे स्वतंत्र प्रमाण मानण्याचे टाळतात आणि अर्थापत्तीला अनुमानाचाच एक प्रकार समजतात. अनुपलब्धि प्रमाणावर जोर देण्याचें श्रेय मात्र वेदान्ताचेच आहे. कारण नैयायिकदेखील, ' अभाव ' नांवाचा एक अंतिम पदार्थ मानूनमुद्धा, त्याला ज्ञात करून देण्याकरिता अनुपलब्धि हे स्वतंत्र प्रमाण मानत नाहीत. मग वेदान्तांतच हा आग्रह कां धरला जातो ? नैयायिक, वस्तूच्या विद्यमानतेप्रमाणे तिचा अभाव-देखील ' प्रत्यक्षा 'नेच कळतो असे म्हणतात. घट असेल तर जमीन घटासह प्रत्यक्ष होईल; व तो काढून घेतला तर तीच (जमीन) घट-विरहित प्रत्यक्ष होईल. मग घटाचा अभाव ज्ञात होण्याकरिता निराळे प्रमाण कशाला ? असा नैयायिकांचा युक्तिवाद आहे. याला वेदान्ताचें उत्तर असे की, ' प्रत्यक्ष ' इन्द्रिय-सन्निकर्षाचेच होत असल्यामुळे, ' अभावा 'च्या वावरीत तो शक्य होत नाही व म्हणूनच ' अभाव 'चें ज्ञान ' प्रत्यक्ष ' प्रमाणाने होतें असें मानणें सयुक्तिक नाही. शिवाय अभावाचेहि विभिन्न प्रकार आहेत. प्रागभाव व प्रध्वंसाभाव हे संसर्गाने येत असल्यामुळे कदाचित् प्रत्यक्षांत येऊ शकतील; पण अत्यंताभाव व अन्योन्याभाव यांना प्रत्यक्षांत घालता येत नाही. कारण अन्योन्याभाव इन्द्रियगम्य नसून बुद्धिगम्यच असतो व अत्यंताभावमुद्धा स्वतंत्रपणे ज्ञात होतो; त्याकरिता अनुमानाची आवश्यकता नसते आणि प्रत्यक्ष तर असंभवच ठरतें हे स्वतंत्र साधन वा अभावाच्या ' प्रमे 'चें करण म्हणजेच अनुपलब्धि-प्रमाण होय. तसेंच भ्रमप्रत्ययात प्रथम सर्प प्रत्यक्ष दिसतो, नंतर त्यासंबंधीची आपली सत्यत्वबुद्धि नाहीशी झाल्यावर सर्पाचा एक प्रकारचा अभाव असतो. हा अभाव प्रत्यक्षाने ज्ञात होतो असे कसे म्हणता येईल ? कारण वस्तुसहिततेच्या अपेक्षेने येणाऱ्या वस्तु-राहित्यरूपी अभावाचें जरी कदाचित् प्रत्यक्ष मान्य केलें तरी भ्रामक सर्पाच्या अभावाचेहि प्रत्यक्ष मानणे युक्तिसंगत होणार नाही; व म्हणूनच ' नाही ' अशीच उपलब्धि (ज्ञान) ज्या साधनाने होते तेच ' अनुपलब्धि ' प्रमाण होय व तें मान्य करणे अनिवार्य ठरतें, असें वेदान्ताचें मत सांगतां येईल.

प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द यांपैकीदेखील अनुमानाला आवश्यक असणारी हेतु-व्याप्ति प्रत्यक्षावरच अवलंबून असल्यामुळे त्याची मौलिकता थोडी कमी होते आणि तीच स्थिति उपमान व अर्थापत्तीचीहि आहे. ' प्रत्यक्ष ' व ' शब्द-प्रमाणे ' मात्र परस्परभिन्नच नाहीत तर पूर्णपणे

स्वतंत्र आहेत; कारण जे प्रत्यक्षाने कळू शकत नाही ते सागणारेच शब्दप्रमाण होय. उदा. - पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, दृष्ट-अदृष्ट इत्यादीचे ज्ञान शास्त्रवचनांच्याद्वाराच होऊ शकते. शास्त्रवचने ऋषि-मुनीचे शब्द होत, पण 'त्यांना ती प्रत्यक्ष झाल्याशिवाय त्यांनी या गोष्टीसंबंधी कसे सांगितले ?' हा संशय अस्थानी ठरतो; कारण त्या गोष्टी योगिक प्रत्यक्षाने कळतात असे वेदान्ती मानीत नाहीत. प्रत्यक्ष ते प्रत्यक्ष, मग ते लौकिक असो वा योगिक. शब्दप्रमाणाच्या अभावी वन्याच गोष्टी अज्ञात राहतील; कारण त्यांच्याद्वाराच म्हणजे सांगितल्या म्हणूनच त्या कळतात, नंतर त्यांचा विचार कितीही व कसाही केला जावो.

'अयमात्मा ब्रह्म', 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' ही श्रुति-वचने शब्द-प्रामाण्याच्याद्वाराच आत्मब्रह्मकाची व ब्रह्माच्या सर्व-व्यापित्वाची माहिती आपल्याला देतात. एरव्ही ती कल्पना येणेच शक्य झाले नसते. 'आत्मब्रह्मैक्य' हे सत्य केवळ बुद्धिनिर्मित संयुक्त कल्पना नव्हे; तद्वत्च इंद्रियानुभवावर आधारित असे तर्क-सामान्यीकरणहि नव्हे. 'सत्यं ज्ञानम् अनंतं ब्रह्म' हे वाक्यहि त्याच प्रकारचे आहे. 'ही वाक्ये उत्प्लूत असून सागणान्याच्या दिव्यानुभवाची अभिव्यक्ति करतात' असे मानूनिहि शब्द-प्रमाणाचा मूलतः प्रत्यक्ष-प्रमाणात घालता येत नाही; कारण 'प्रत्यक्षा'ची इंद्रिय-मर्यादा ठरलेली आहे. परांतर वेदान्ती म्हणतात त्याप्रमाणे सुख-दुखांचे मानस-प्रत्यक्ष व वृत्ति-ज्ञानाचे साक्षि-भास्यत्व यानादेखील आंतरिक प्रत्यक्षात घालता येईल; परंतु ब्रह्मानुभूति मात्र प्रत्यक्ष प्रमाणात सापडणारी नव्हे. एवंच शब्द-प्रमाणाचा आधार त्याच्या मुळाशी असलेल्या अनुभवाला न मानतां शब्द वापरणाऱ्याच्या श्रेष्ठतेवर जी आपली श्रद्धा असते तीच त्याचा खरा आधार होय; आणि म्हणूनच 'शब्द-प्रमाणा'ला 'आप्त-वचन' असे पर्यायी नांव आहे. कारण 'आप्त' म्हणजे जो स्वतः तृप्त असल्यामुळे स्वार्थ-विरहित अशा निर्व्याज परार्थाकरिता (दुसऱ्याच्या कल्याणा-करिताच) सागणारा होय वेदान्तात तरी शास्त्र-वचनरूपी शब्दप्रमाण याच अर्थाने घेतले जाते.

प्रत्यक्ष इंद्रियांच्याद्वारा जे कळते त्यावाबत श्रुतीना प्रमाण मानण्याचे कारण नाही; व ते सागण्याच्या भानगडीत श्रुति (सहसा) पडतहि नाहीत. पाण्याने तृपा शात होते हे प्रत्यक्षच असल्यामुळे त्याकरिता श्रुति नको व त्याविरुद्ध शेकडो श्रुति सापडल्या तरी आम्ही त्यांना मानणार नाही, असे शंकराचार्य म्हणतात; पण 'हे सर्व जगत् ईश्वरानेच व्याप्त आहे' असे जे ईशोपनिषद् म्हणते ते प्रत्यक्ष नसल्यामुळेच श्रुतिप्रामाण्य आवश्यक ठरते व ते प्रामाण्य मान्य करून पुढे श्रुति-संगत तर्काचा उपयोग करून त्याची सत्यता (खरा अर्थ) पटवून देण्याचा प्रयत्न भाष्यकार करतात. तात्पर्य हे की, श्रुति-प्रमाण मान्य केल्याने बुद्धि रिकामी राहते असा अर्थ नाही. उलट त्यानंतरच बुद्धीचे खरे कौशल्य दिसून येते केवळ स्वतंत्र व स्वच्छदी तर्क मात्र वेदान्तमतात अप्रतिष्ठित व म्हणूनच अप्रमाण मानला जातो. श्रवण, मनन, निदि-ध्यासन इत्यादि मोक्ष-साधना श्रुतिसंगत तर्काचेच होऊ शकते. पण ते तर्काने झालेले ज्ञान म्हणजे आत्मानात्म-विवेकरूपी निश्चित, स्वानुभवानेच पूर्ण होते याच अर्थाने वेदान्तांत तत्त्वज्ञान अनुभव-पर्यवसायी असते असे सांगितले जाते अर्थात् प्रथम श्रुति, नंतर तर्क व त्यानंतर स्वानुभव ही तिन्हीहि सहकार्यानि प्रमेय-सिद्धीचे कार्य करतात, असे वेदान्त आवर्जून सांगतो.

शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति व आत्मप्रतीति अशा त्रिविध पायावरच आत्मज्ञानाची साधना वेदान्तांत का सांगितली आहे हे यावरून स्पष्ट होते; आणि याचे कारणाने गुरु 'शास्त्रे परे च निष्णात.' असावा असा वेदान्ताचा दंडक आहे. ज्याला शास्त्र अवगत असून स्वानुभवहि आहे तोच शिष्याला निःसंदेह करून आत्मानुभव आणून देण्यास कारणीभूत होतो अन्यथा तत्त्वज्ञान म्हणजे केवळ शाब्दिक कसरत वा कल्पनाविलासच ठरेल. चिद्विलासरूपी अंतिम सत्य असो वा 'वासुदेव. सर्वमिति' हा ईश्वरप्राप्तीचा सिद्धान्त असो, तर्करूपाने जरी श्रुतिसंगत कल्पनांचा उपयोग वेदान्तांत मान्य केला असला, तरी ज्ञानाचे अनुभवात पर्यवसान झाले म्हणजे त्या कल्पनांचे वैयर्थ्यहि ज्ञात होते व त्याच्या स्वतंत्र सत्यतेसंबंधीचा दुराग्रह राहत नाही असे वेदान्ती म्हणतात; पण त्याकरिता या कल्पनाची उपयुक्तता नाकारण्याचे मुळीच कारण नाही.

ज्ञानाची उत्पत्ति, स्वरूप व प्रामाण्य : ज्ञान वस्तुनिष्ठ असावे अशी आपली अपेक्षा असते, पण वस्तुनिष्ठतेचा नक्की अर्थ काय ? ज्ञाता व ज्ञेय याहून ज्ञानाला आपण निराळे काढतो. ज्ञान ज्ञात्याला होते एवढेच नव्हे तर, त्याकरिता ज्ञात्याचा प्रयत्नहि कारणीभूत होतो असे साधारणतः मानले जाते. हा प्रयत्नच बुद्धि-वृत्ति असा सर्वोद्धला जातो. ज्ञात्याहून भिन्न मानलेले जे ज्ञेय त्याच्या दिशेने बुद्धि (= मन, अंतःकरण, इंद्रिये इत्यादि) जेव्हा कार्यान्वित होते तेव्हा ज्ञान-वृत्ति म्हटली जाते. ज्ञान-वृत्ति ज्ञात्या- (आत्म्या-) पासून उगम पावते हे स्पष्ट असताना ती वस्तु- (म्हणजे ज्ञेय-) निष्ठ असावी अशी अपेक्षा आपण कशी म्हणजे कोणत्या अर्थाने करू शकतो ? केवळ ज्ञेयाभिमुख असणे म्हणजे काही वस्तुनिष्ठता नव्हे मग 'ज्ञेया' पासून निघणे (व ज्ञात्याकडे पोहोचणे) म्हणजे वस्तुनिष्ठता म्हणतां येईल काय ? अर्थातच नाही; कारण वस्तुनिष्ठता वृत्तीची असल्यामुळे व वृत्ति आत्माधिष्ठितच असते, म्हणून ती ज्ञेयाकडे जाणारी असली तरी ज्ञेया 'पासून' निघते असे म्हणणे अयोग्य वाटते; पण वस्तु-निष्ठ म्हणजे वस्तु- (ज्ञेया-) तच राहणारी असा अर्थ केल्यास त्या वृत्तीमुळे 'ज्ञान' कसे होणार ? वृत्ति स्फुरण किंवा क्रियारूप असल्यामुळे ती आत्मभिन्न अशा ज्ञेय-वस्तूत राहू शकते, असे कसे म्हणता येईल ? शिवाय ती तशी राहू शकली तरी जोपर्यंत ती ज्ञेयाच्या बाहेर पडून आत्म्या-पर्यंत पोचत नाही तोपर्यंत ज्ञान होणे असंभवनीय ठरेल; पण वस्तुनिष्ठ वृत्तीला वस्तूच्या बाहेर पडून ज्ञात्याकडे जाण्याची काय आवश्यकता ? कारण तो जर तिचा स्वभावच असेल तर नेहमीच 'ज्ञान' होत राहील; पण तसे होताना दिसत नाही. कारण अनेक वस्तु आपल्याला 'अज्ञात' असतात अशी आपण स्पष्ट कवुली देतो. मग वृत्तीचा तसा स्वभाव नसतांना कधी-कधी ती वस्तूच्या बाहेर पडण्याकरिता पुरेसे कारण काय ? ज्ञानाच्या वस्तुनिष्ठतेवर भर देणाऱ्या न्याय व त्यासारख्या दुसऱ्या मीमांसादिक तत्त्वप्रणालीत या प्रश्नाचे उत्तर मिळत नाही. वेदान्त-मतांत मात्र प्रमाणांची चर्चा करतांना 'प्रत्यक्षत्वा'ची सकारण फोड करून दाखविली आहे; व त्याकरिता ब्रह्माच्या सर्वव्यापकत्वाचा सत्ता-शास्त्रीय सिद्धान्त जमेल धरून त्याचे समर्थनहि केले आहे (पहा : धर्मराजाध्वरीद्रकृत 'वेदान्तपरिभाषा').

ज्ञानाचे प्रामाण्य व याथार्थ्य : न्याय, मीमांसा व इतर दर्शनां-प्रमाणे वेदान्तांतहि ज्ञानाचे प्रामाण्य व याथार्थ्य यात भेद केला जातो

व ज्ञानाच्या स्वरूपाचा विचार करून झालेले ज्ञान सत्य वा यथार्थ केव्हा म्हणतां येईल यासंबंधी वेदान्तमतात काही महत्त्वाचे विचार मांडलेले आढळून येतात या सदर्भात ज्ञान-निष्ठावादी वेदान्ती गौडपाद, शंकराचार्य व त्यांचे अनुयायी आणि भक्ति-निष्ठावादी वेदान्ती रामानुज व अन्य वैष्णवपंथी तत्त्वज्ञ यांच्यात मतभेद दिसून येतो शाकरवेदान्ता-प्रमाणे 'ज्ञान' चित्स्वरूप असून परब्रह्माचा स्वभावच होय व त्यामुळे जीव (ज्ञाता) आत्मा वा साक्षी या नात्याने ज्ञानस्वरूप ठरतो या ज्ञानाला रामानुजदेखील 'स्वरूपभूत ज्ञान' म्हणतात, पण व्यवहारात जे निरतन पण विभिन्न ज्ञान होत राहते ते रामानुजाच्या भाषेत 'धर्म-भूत' ज्ञान होय. ही धर्मभूत ज्ञाने विषयानुसार परस्परभिन्न तर असतातच, पण स्वतः. 'विशेषण'रूपी असून कोणत्यातरी जीवाच्या आश्रयाने राहतात, म्हणूनच त्यांना 'धर्म'-(विशेषण-) भूत म्हटले जाते शाकरवेदान्ताच्या भाषेत या ज्ञानाला 'वृत्ति-ज्ञान' म्हणतात व ते ज्याला असते त्याला 'अनित्य-दृष्टि' अशी संज्ञा दिली जाते. अर्थात् याहून निराळी जी 'नित्य-दृष्टि' ती सर्व ज्ञात्याचा व ज्ञानाचा अंतिम आधार असून ती ईश्वर वा ब्रह्मस्वरूपच ठरते. तीत ज्ञाता व ज्ञेय असे भेद नसतात, किंवा ते उत्पन्न झाले तरी त्यापासून तिच्या नित्यतेत यात्किंचित्ही विघाड होत नाही, पण ही दृष्टि प्रमाणवाद्य म्हणजे कोणत्याहि प्रमाणाने व्याप्त न होणारी असल्यामुळे, ती ज्ञानशास्त्राचा साक्षात् विषय नसून तिचे विवेचन सत्ताशास्त्रातच होऊ शकते. विशेष ज्ञाने उद्भवतात व मावळतात; एवढेच नाही तर ती मर्यादित व अपूर्णहि असतात त्यामुळे ती नेहमी सत्य असतातच असे नाही, कारण त्याचा 'वाध' होताना आपण पाहतो अर्थात्तच त्याच्या सत्यासत्य-निर्णयाकरिता काही निकष व नियम असणे आवश्यक ठरते

रामानुजमतात धर्मभूत ज्ञान चिद्वस्तूच्या गटात पडत नाही, कारण ते ज्ञाता (जीव) नव्हे. त्याचे कार्य केवळ विषयांचा प्रकाश करणे (त्यांना ज्ञात करून देणे) एवढेच आहे, आणि विषयांप्रमाणे ते स्वतःहि जाणले जाते म्हणून त्या दृष्टीने ते जड कोटीतच पडते; पण त्याला पूर्णपणे जड म्हणता येत नाही, कारण विषय स्वतःचा प्रकाश करू शकत नाहीत, पण धर्म-भूत ज्ञान मात्र 'स्वयंप्रकाश' असते, परंतु तसेच ते 'स्वयंप्रमाण'हि असते काय? रामानुज धर्मभूत ज्ञानाला स्वयंप्रमाण मानतात; पण त्याकरिता दिलेली कारणे मीमांसकांप्रमाणे केवळ तात्त्विक नसून सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्ताशी निगडित आहेत असे दिसून येते. झालेले ज्ञान जर स्वयंप्रमाण मानले नाही तर कोणत्या तरी दुसऱ्या 'ज्ञाना'नेच त्याचें प्रामाण्य सिद्ध करावे लागेल; पण जी शंका पहिल्या ज्ञानासंबंधी घेतली ती सिद्ध करणाऱ्या ज्ञानासंबंधीहि असू शकते व अशा रीतीने एका ज्ञानाचे प्रामाण्य दुसऱ्या ज्ञानाच्या साहाय्याने सिद्ध करण्याच्या प्रक्रियेत अनवस्था-दोष येतो, म्हणून मीमांसक कोणतेहि ज्ञान स्वतः प्रमाण मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही असे म्हणतात.

रामानुजांना हें मीमांसा-मत अमान्य आहे असे नाही; पण ज्ञानाचा वाध होतो याची उपपत्ति कशी लावावयाची? हा प्रश्न त्यांना जास्त महत्त्वाचा वाटतो. शिवाय ज्ञानाच्या स्वतः प्रामाण्याचा अर्थहि रामानुज-मतांत फार निराळा आहे. त्याच्या मतात धर्म-भूत ज्ञान स्वतः प्रमाण म्हणजे 'सत्य' असतेच, कारण अगोदरच असलेल्या विषयाला प्रकाशित

करण्याचेंच ज्ञानाचें कार्य असल्यामुळे, ज्ञान असत्य असूच शकत नाही, जे ज्ञान होते ते सत्यच असते; कारण त्याने ज्ञात झालेला विषय (सत्य) होता म्हणूनच तो प्रकाशित होऊ शकला तो जर नसताच तर (त्याचे) ज्ञानच झाले नसते. कारण असलेल्या वस्तूचेच ज्ञान होऊ शकते, ज्ञान काही विषय निर्माण करीत नाही, असा 'सृष्टि-दृष्टि-वादी' सिद्धान्त रामानुजीय मतांत गृहीत धरलेला दिसून येतो. रामानुज-मतांत जगताची (व जीवाचीदेखील) पारमार्थिक (= नित्य) सत्यता मान्य केली जाते, व त्याला अनुसरूनच ही त्याची ज्ञानाच्या स्वतः प्रामाण्याची कल्पना आहे. मध्व व वल्लभ दोघेहि स्वतः प्रामाण्य मानतात, पण व्यवहारांत ज्ञाने असत्य ठरतात, त्याचे काय? याकरिता रामानुज-मतांत नैयायिका-प्रमाणे ज्ञानाचे 'प्रामाण्य' व 'याथार्थ्य' यांत भेद केला जातो व तत्त्वतः ज्ञानाचे प्रामाण्य जरी स्वतः सिद्ध असले तरी त्याचें याथार्थ्य त्याच्या व्यावहारिक योग्यतेवरूनच ठरविले जातें, अशी दुटप्पी भूमिका घेतली जाते; व म्हणूनच 'भ्रम'-ज्ञान जरी स्वतः प्रमाण असले तरी यथार्थ नसल्यामुळेच त्याचा वाध होतो व ते त्याज्य ठरते, असे या मतात मानलें जाते.

या दुहेरी उपपत्तीच्या भानगडीत न पडता अद्वैत-मतांत 'अवाधितता' हाच ज्ञानाच्या प्रामाण्याचा वा सत्यतेचा निकष मानला जातो. जोपर्यंत झालेले ज्ञान वाधित होत नाही, म्हणजेच त्याच्या विरोधी ज्ञान प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत ते सत्यच समजावे असा याचा अर्थ होतो व अशा सापेक्षाने का होईना, अवाधित राहणाऱ्या ज्ञानांच्या समष्टीलाच व्यवहार वा जगत् ही संज्ञा आहे. जगताची व्यावहारिक सत्ता ती हीच. तात्पर्य, कोणतेहि वृत्ति-ज्ञान नित्य सत्य न मानतादेखील, त्याच्या कमीअधिक अवाधिततेनुसार ते व्यवहार्य ठरत असल्यामुळे, त्याला व्यावहारिक सत्ता वा जागतिक सत्त्व प्राप्त होते. अशा रीतीने शांकरमतांत वृत्ति-ज्ञानाचे प्रामाण्य म्हणजेच व्यावहारिक सत्यता 'अवाधितते'च्या निकषाने ठरविली जाते. या मतात केवळ ब्रह्मज्ञानच नित्य अवाधित राहत असल्यामुळे त्याच्या सत्यासत्यतेचा प्रश्नच उद्भवत नाही; पण तेच आदर्शरूपी ज्ञान असल्यामुळे त्याच्या वैशिष्ट्यानुसार वृत्ति-ज्ञानाची प्रतिष्ठा ठरविणे योग्य मानले जाते.

वेदान्तांतोळ ख्याति-वाद : रामानुज जीव व जगत् दोन्हीहि ईश्वराचे दृश्य शरीर या नात्याने अंतिम सत्यच मानतात; आणि म्हणूनच त्यांच्या मतानुसार कोणतेहि धर्म-भूत ज्ञान खोटे असूच शकत नाही; कारण तें 'खऱ्या' जगतावद्दलच असते. मग आपल्याला जे भ्रम होतात त्याची वाट काय? जे ज्ञान खोटे ठरते त्यालाच आपण 'भ्रम' म्हणतो. मग 'खोटे' ज्ञान कसे होऊ शकते? अथवा हाच प्रश्न पारिभाषिक स्वरूपांत माडावयाचा असल्यास 'भ्रम-विषयाची सत्ता कोणत्या प्रकारची मानावी?' या प्रश्नाचे उत्तर भारतीय तत्त्वज्ञानान्तर्गत सर्वच प्रमुख दर्शनांनी आपापल्या सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्तानुसार देण्याचा प्रयत्न केला आहे; आणि या सदर्भात नैयायिकांचा अन्यथा-ख्यातिवाद, मीमांसकांचा अ-ख्यातिवाद व बौद्धांचा असत्-ख्यातिवाद प्रसिद्ध आहेत. रामानुज सत्-ख्यातिवादी आहेत, तर शांकरमत या सर्वांहून निराळे असून, ते अनिर्वचनीय ख्यातिवाद म्हणून संवोधले जातें. मध्वांनी अन्यथाख्याति मानली आहे. एखादी वस्तु जिथे नाही तिथे कल्पिली म्हणजे अन्यथाख्याति. वल्लभ भ्रातीचे स्पष्टीकरण अन्यख्याति असे देतात. शुक्तीहून अन्य वस्तु रजत, तिचें ग्रहण होण्याने अन्यख्याति येते.

धर्म-भूत ज्ञान वा वृत्तिज्ञान ज्या विषयाचें असतें त्याचें अतिमतः ब्रह्म- (रामानुजाचा ईश्वर-) च अधिष्ठान असल्यामुळे सत्- (ब्रह्म)- वस्तु कोणत्याहि ज्ञानांत ज्ञात होतेच. या दृष्टीने सर्व ज्ञाने ' सत्य ' च असतात असे म्हणणे भाग आहे. मग त्याचा वाध कसा होऊ शकतो? आणि त्याहूनहि महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे, वाध कशाचा होतो? यापैकी रामानुज-मतात पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर दिलेलें आहे, तर शांकर-मतांत दुसऱ्याचे. रामानुज म्हणतात की, धर्म-भूत ज्ञानें सत्यच असली तरी ती अपूर्ण असतात व या अपूर्णतेमुळेच काही ज्ञाने अव्यवहार्य ठरतात; आणि ही अव्यवहार्यता पराकोटीला पोहोचली की, त्यालाच ' भ्रम ' ही संज्ञा प्राप्त होते. तात्पर्य, मृगजळांत दिसलेलें पाणी ' ज्ञेय ' या नात्याने जरी ' सत् ' असले तरी ते अत्यंत अव्यवहार्य ठरत असल्यामुळेच त्याला आपण ' भ्रम ' म्हणतो; कारण तें पाणी तृष्णा तर शांत करू शकतच नाही, पण त्याचा स्पर्शहि असंभव ठरतो. तात्पर्य, भ्रमाचें बीज ज्ञानाच्या असत्यतेत नसून त्याच्या अपूर्णतेत आहे, असे हे मत सांगतां येईल. अर्थात् अपूर्णतेला काही मर्यादा नाही.

शांकरमतानुसार ब्रह्मवस्तु निरवयव असून सर्वच ज्ञानाचें अधिष्ठान असते; पण विषयानुसार ज्ञाने विभिन्न असतात. ही विषय-भिन्नता काही ब्रह्माची नव्हे, अन्यथा ब्रह्म विभाज्य ठरेल; म्हणजेच ती काल्पनिक वा मिथ्या आहे; पण विषय काल्पनिक असूनदेखील अवाधित राहिल्यास व्यवहार्य ठरतात व हीच त्यांची लौकिक सत्यता होय. याविरुद्ध (काल्पनिक) विषय क्षणभर सत्य वाटून पुढे जर अव्यवहार्य ठरला, वा विरुद्ध-वृत्ति-ज्ञान उत्पन्न होऊन त्यामुळे त्याचा ' वाध ' झाला, तर त्याला आपण ' भ्रम ' म्हणतो. तात्पर्य, (भ्रम-) ज्ञानाचा विषय व्यावहारिक दृष्टीनेदेखील अत्यंत असत्य म्हणतां येत नाही; कारण तो क्षणभर का होईना ' प्रत्यक्ष ' होतो; पण त्याला ' सत्य ' हि म्हणता येत नाही; कारण तो पुढे अव्यवहार्य ठरत असल्यामुळे त्याचा वाध होतो; तसेच त्याला एकाच वेळी सत्य व असत्य दोन्ही मानणें तर्कदुष्ट असल्यामुळे तोहि विकल्प संभवत नाही; व याच अर्थाने त्याची सत्ता सद्-असद्-विलक्षण म्हणजेच अनिर्वचनीय म्हटली जाते.

पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांशीं तुलना : ज्ञानशास्त्राच्या आधारे प्रथम ज्ञानाच्या स्वरूपाची व ग्रामाण्याची मीमांसा करून व त्यानुसार मानवी बुद्धीला होऊ शकणाऱ्या ज्ञानाच्या मर्यादा व सापेक्षता ठरवून नंतरच काही सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्त मांडता आले तर पाहिलेच, असा पाश्चात्य अर्वाचीन तत्त्ववेत्त्यांचा दृष्टिकोण आहे; परंतु ज्ञानशास्त्र तत्त्वज्ञानाचेंच एक अंग असल्यामुळे, ' ज्ञाना ' संबंधी अंतिम विचार करण्याचाच प्रयत्न त्यात केला जातो; पण असा विचार अंतिम सत्याविषयीच्या काही मूळ धारणा (श्रद्धा) जमेल धरल्यावाचून होऊंच शकत नाही अशी साधारणतः सर्वच भारतीय तत्त्व-विचारकांची भूमिका दिसून येते. वेदान्तमतांत तर ही विचारसरणी प्रामुख्याने आढळते. रामानुजीय तत्त्वज्ञानांतील सत्-ख्यातिवाद व शांकरमतांतील अनिर्वचनीय ख्याति आणि अवाधिततेचा सिद्धान्तहि त्याचेच द्योतक आहेत, पण भारतीय सत्ताशास्त्रवेदकील पूर्णपणें स्वतंत्र असते, असे म्हणतां येणार नाही. त्यावरहि धर्मश्रद्धाचा व मोक्षसाधक अंतिम निष्ठाचा प्रभाव पडतोच. रामानुजीय उपनिषद्-भाष्यांवर व एकंदर वेदान्तविचारावर त्याच्या

भक्ति-निष्ठेचा प्रभाव अगदी स्पष्ट आहे; आणि याच वावरीत शांकर-मताची ज्ञान-निष्ठा काही कमी स्पष्ट आहे असें नव्हे.

शिवाय ज्ञानाचें स्वरूप वाटते तितके सरळ व सुलभ नाही. ज्ञानाला एक ' पदार्थ ' समजावे, वा तो एक प्रकारचा ज्ञाता-ज्ञेय-संबंध होय, किंवा तसा संबंध आणून देणारे एक ' माध्यम ' आहे याविषयीहि पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांतदेखील एकमत नाही. तसेंच ' ज्ञान ' शब्दाला काही मूळ अर्थ आहे असे गृहीत धरावयाचे किंवा त्याच्या उपयोगानुसार, त्याचा (ज्ञानाचा) अर्थ आपण निश्चित करावयाचा? याशिवाय ज्ञान तात्त्विक व व्यावहारिक दोन्ही प्रकारचें असू शकतें ही गोष्ट निराळीच. यथार्थवर्णन, सत्यासत्य-निर्णय व कर्माकर्म-विवेक हे सर्व तत्त्वतः ज्ञानांतच मोडतात.

ज्ञान ही एक ' उपलब्धि ' आहे अशी भूमिका भारतीय तत्त्व-वेत्त्यांनी व विशेषतः वेदान्त-विचारकांनी घेतलेली दिसून येते. स्मृति स्वतः उपलब्धि-स्वरूप नसते व ती ' ज्ञान ' नसून (पूर्व-) ज्ञानाची अपेक्षा ठेवते; पण परमार्थतः वेदान्तमतांत ज्ञान (= नित्यदृष्टि) आत्म्याचे स्वरूप असल्यामुळे त्याची ' उपलब्धि ' शक्य होत नाही, आणि म्हणूनच भगवद्गीतेत, ' आत्मज्ञानप्राप्ती ' ला स्मृति म्हणून संबोधिलें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : दत्त, डी एम. : दि सिक्स वेज ऑफ नोइंग (लंडन, १९३२; सुधा. आ. २, कलकत्ता, १९६०); राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, २. खं (लंडन, १९२३; सुधा. आ. १९२९).

द. शा. जकाते

ज्ञानशास्त्र, सांख्यमत : ज्ञान म्हणजे काय? ज्ञानाच्या क्षेत्रात काय काय येते? सत्तेचे स्वरूप प्रकट करणे ज्ञानाला शक्य आहे काय? आपले विश्वविषयक ज्ञान वास्तव व विश्वसनीय आहे की नाही हे आपल्याला ठरवितां येईल काय? अशा तऱ्हेच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचे काम ज्ञानशास्त्र करते. थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे ज्ञानशास्त्रांत ज्ञानाच्या स्वरूपाचीच चिकित्सा केली जाते.

ज्ञानशास्त्राचा असा अर्थ घेतला तर असें म्हणतां येईल की, उपलब्ध सांख्यग्रंथात साख्याची ज्ञानशास्त्रीय बैठक उठावदारपणे मांडण्यांत आलेली नाही. साख्य-संप्रदायाचे दोन प्रमुख ग्रंथ - साख्यकारिका व सांख्यसूत्रे-यांत उच्च ज्ञानशास्त्रीय मीमांसेची फक्त स्थूल कल्पना सूचित केलेली आहे. या लेखांत साख्यांच्या ज्ञानशास्त्राचें विवेचन खालील विषयांना धरून केलेलें आहे :

(१) ज्ञानाचें स्वरूप, (२) ज्ञानाचे प्रकार, (३) ज्ञानाचें सत्यासत्यत्व, (४) भ्रम, (५) योगजप्रज्ञेचे खरे स्वरूप.

ज्ञानाचें स्वरूप : शुद्ध चैतन्य व वृत्तिज्ञान यांतील फरक साख्यांना मान्य आहे. पुरुष हे शुद्ध चैतनतत्त्व आहे. हें चैतनतत्त्व जडवृत्तीना प्रकाशांत आणते; पण पुरुष व प्रकृति ही दोन भिन्न तत्त्वे आहेत असें दर्शविणाऱ्या वृत्त्यात्मक बुद्धीहून तें वेगळे आहे. पुरुष हा केवळ साक्षि-स्वरूप, अकर्ता, द्रष्टा असून तो उदासीन आहे. बुद्धीला होणाऱ्या

सुखदुःखापासून तो अलिप्त असतो याउलट वृत्तिज्ञान अगर ज्ञान म्हणजे चेतनतत्त्वाच्या प्रतिविबामुळे प्रकाशित होणारी बुद्धिवृत्तिच होय. सृष्टीतील वस्तूचे ज्ञान व पुरप आणि प्रकृति यांच्या विविक्तत्वाचे ज्ञान या दोन्हीचा समावेश वृत्तिज्ञानात होतो.

ज्ञानाचे प्रकार - वृत्तिज्ञान अगर ज्ञान दोन प्रकारचे आहे : अविवेकज्ञान बुद्धि व चेतनतत्त्व यातील फरक न कळता झालेले स्थूल ज्ञान विवेकज्ञान बुद्धि व चेतनतत्त्व यातील विविक्ततेचे ज्ञान अविवेकज्ञान फक्त सृष्टीतील वस्तूचेच होते सामान्यतः हे ज्ञान म्हणजे चेतनतत्त्व व चेतनाविष्ट बुद्धि यातील फरक न उमगता आणि ती दोन्ही एकच आहेत असे अज्ञानाने मानून झालेले जीवनाचे सामान्य ज्ञान प्रथम बुद्धीवर पुरुषाच्या प्रकाशाचा म्हणजे जाणिवेचा झोत पडतो व नंतर ती इद्रियाच्याद्वारा तिला जागृत करणाऱ्या वस्तूचा आकार धारण करते. अशा प्रकारे चेतनाविष्ट बुद्धि व सृष्टीतील वस्तु यांच्यात वास्तव सवध निर्माण होतो त्या वस्तूचा व पुरुषाचा सवधमात्र केवळ प्रतिविबद्वारा निर्माण झालेला असून फक्त वरकरणी असतो. विवेक-ज्ञान : विवेकज्ञान म्हणजे इद्रियगोचर विषयाच्या ज्ञानापेक्षा अगदी वेगळे असे आत्म्याचे ज्ञान तत्त्वाभ्यासाने अगर योगाभ्यासाने प्राप्त होणाऱ्या कैवल्याच्या ही अगदी जवळची पायरी ऐहिक जीवनातील सामान्य विषयज्ञानाच्या पायावर उभारलेल्या वृत्ति-ज्ञान-मनोऱ्याचे हे अत्युच्च टोक या टोकापलीकडे अक्षर जीवनाचा प्रात लागतो सप्रज्ञात समाधीच्या अस्मिता-अवस्थेत योग्याला अस्मितातत्त्वाचे अगर महत्तत्त्वाचे प्रत्यक्ष ज्ञान असते (याच तत्त्वाच्या पोटी अनेकत्वाची बीजे असतात), व आपण स्वतः विषयी असून त्यापासून भिन्न आहो याचीहि जाणीव असते वृत्तिज्ञानाची ही परमोच्च पायरी असली तरी ती पुरुषाच्या स्वरूपावस्थानाची अवस्था नव्हे चेतनतत्त्व वृत्तिद्वारा प्रतिविबित न होता जेव्हा आपोआपच प्रकट होते, तेव्हा अस्मिता-अवस्थेतील विवेकज्ञान स्वरूपस्थितीच्या अगदी जवळ जाऊन पोहोचते. सर्व वृत्तीचा लोप झाला म्हणजे असप्रज्ञात समाधि साध्य होऊन सपूर्ण स्वरूपस्थिति प्राप्त होते. अस्मितावस्थेतच 'न मे', 'नाहम्' अशा तऱ्हेचे ज्ञान स्फुरते

ज्ञानाचें सत्यासत्यत्व : सांख्यमताप्रमाणे ज्ञानाचे यथार्थत्व वा अयथार्थत्व त्या ज्ञानावरोवरच निर्माण होते ज्या परिस्थितीत ज्ञान व त्याची यथार्थता निर्माण होते, त्याच परिस्थितीमुळे त्या ज्ञानाच्या यथार्थतेची लगेच जाणीव होते ज्ञानाचे अयथार्थत्वमात्र ज्ञानावरोवरच आपोआप (स्वतः) निर्माण होत असले, तरी त्याची जाणीवमात्र परतोऱ्याह्य (दुसऱ्या गोष्टीवरून - पुढील विफल परिणामावरून) असते

भ्रम : सांख्यदर्शनात भ्रमाचे विवेचन पुढे दिल्याप्रमाणे केले आहे. भ्रम दोन प्रकारचा असतो : (१) एकाच पदार्थाविषयीचा भ्रम त्याच्या एका भागालाच तो सपूर्ण पदार्थ मानण्याने निर्माण होतो (२) दोन पदार्थाविषयीचा भ्रम त्यांतील भिन्नता लक्षात न आल्याने होतो.

'शुक्ति-रजत' हे पहिल्या जातीचे उदाहरण रक्तपुष्पाच्या सानिध्याने स्फटिक रक्त दिसणे हे दुसऱ्या जातीचे उदाहरण. या दोन्ही प्रकारात अविवेक असतो. या अविवेकाला आरभीच्या सांख्य-योग

ग्रंथामध्ये 'अख्याति' असे नाव दिले आहे एखाद्या पदार्थाविषयी पुरेसे ज्ञान नसणे किंवा त्या पदार्थाच्या आवश्यक अंगांपैकी काहीचा विचार करण्याचे राहून जाणे यामुळे हा दोष घडतो. भ्रमनिरास झाल्यावरहि ज्ञानविषय कायमच राहतो, तो बाधित होत नाही. सत्य-दर्शनाने मूळच्या ज्ञानाला बाध येत नाही. त्यात फक्त भ्रम पडते. थोडक्यात म्हणजे भ्रम विषयसापेक्ष नसतो.

सांख्यमूलातमात्र भ्रमाविषयीची ही विचारसरणी बदललेली आहे. त्यात विषयसापेक्षतेचा पुरस्कार केलेला आहे संवधित पदार्थ वास्तवच असतात, परंतु त्यांच्यातील सवधाची कल्पना ज्ञानाच्या डोक्यातून निघालेली असते. भ्रमामध्ये दोन पदार्थांचे ज्ञान होते : एक वास्तव (शुक्ति) व दुसरा काल्पनिक (रजत). या ज्ञानाच्या प्रकाराला सदमत-ख्याति म्हणतात; परंतु हा प्रकार सांख्य्याच्या वास्तववादी सिद्धान्ताशी विसंगत आहे.

योगजप्रज्ञेचे खरें स्वरूप - विवेकज्ञान व स्वरूपस्थिति याच्या प्राप्तीकरिता केलेल्या योगाभ्यासाने बुद्धीतील विकल्पाचा जेव्हा निरास होतो तेव्हा शुद्ध तेजोमय प्रज्ञेचा उदय होतो. ही प्रज्ञा सर्वथैव प्रमादरहित व सत्यदर्शनी असते.

संदर्भ-ग्रंथ . वाचस्पति मिश्र : तत्त्वक्रौमुदी, सारबोधिनी टीकेसह (मुंबई, १९८०), पाडेय, ज, अनु . श्रीमद्-ईश्वरकृष्णकृता सांख्यकारिका, गौडपादाचार्यकृत भाष्य, भाष्यानुवाद तथा विस्तृत भूमिकानिहित (वाराणसी, १९६४), विज्ञानमिक्षु : सांख्यप्रवचन-भाष्य (सांख्यप्रवचनदर्शनम्) (बनारस, १८८९); शास्त्री, एन. व शास्त्री, एस., सपा. 'वाचस्पति मिश्रकृत तत्त्वक्रौमुदी, गौडपादभाष्य व कृष्णवल्लभाचार्यकृत 'किरण'टीकासहित (बनारस, १९३७)

ए. सेनगुप्त

ज्ञानशास्त्रीय एकत्ववाद व द्वैतवाद :- ज्ञानाच्या विषयांना ज्ञान मिळविणाऱ्या मनापासून स्वतंत्र अस्तित्व असतं. वस्तु बोधनिक सवधांत असल्या किंवा त्याच्यावाहेर असल्या तरी त्यांच्या वास्तवतेला बाध येत नाही, असे प्रतिपादिणाऱ्या ज्ञानशास्त्रांतील विषयवादाचे एकत्ववाद व द्वैतवाद हे प्रकार होत.

एकत्ववादी विचारसरणीनुसार ज्ञानाचा विषय व ज्ञानाचा आशय ही एकमेकांस ततोतंत जुळणारी असतात ज्ञात वस्तु व मनांतील कल्पना ही दोन्ही सत्यात्मक दृष्टीने एकच आहेत. या उपपत्तीप्रमाणे कोणत्याहि प्रकारच्या प्रतिमा वा प्रतिरूपे यांच्या माध्यमाखेरीज वस्तु प्रत्यक्षपणे ज्ञात होते किंवा मनासमोर ठेवली जाते; म्हणून या उपपत्तीस प्रत्यक्ष-विषयवाद किंवा रूपवाद असेहि म्हणतात.

वर्तमानकालीन तत्त्वज्ञानांत ही उपपत्ति जी. ई. मूर व अगदी सुल्वातीच्या काळांत रमेल यांनी, तसेच होल्ड, मार्बिन, मांटेग्नु, पेरी, पिटकिन या अमेरिकन नववास्तववाद्यांनी व स्पॅन्डिंग, व्हाइटहेड, ऑलव्हेंडर यांनी स्वीकारली होती. आत्यंतिक स्वरूपामध्ये ती लेअर्डने मांडली आहे.

आभास व इतर प्रकारचे भ्रम यांचें स्पष्टीकरण कसे करावें हा या उपपत्तीच्या दृष्टीने निर्णायक मुद्दा आहे ज्ञात वस्तु व वाह्य जगांतील

वस्तु अभिन्न असतील तर सत्यज्ञान व मिथ्याज्ञान यांत सामान्यतः केला जाणारा भेद नाहीसा होतो. या प्रश्नाची निरनिराळी उत्तरे सुचविली गेली आहेत. त्यातील काही तर अतिशय चतुर अशी आहेत; पण त्या सर्वांशी आपणांस आता काहीच कर्तव्य नाही.

पण अनेक वेळेस मिथ्याज्ञानाची प्रतीति येत असल्यामुळे काही ज्ञानशास्त्रज्ञ या मताकडे वळले आहेत की, प्रतिरूप कल्पना किंवा प्रतिमा यांच्या माध्यमांतूनच विषयाचे ज्ञान होते आणि ज्ञानावस्थेत ज्ञानाचा विषय व ज्ञानाचा आशय हे संख्यात्मक रीतीने एकमेकांपासून भिन्न असतात. ही ज्ञानविषयक द्वैती उपपत्ति होय व ती अप्रत्यक्ष-विषयवाद अथवा प्रतिरूपवाद म्हणूनहि ओळखली जाते. या उपपत्ती-प्रमाणे आपल्याला आपल्या कल्पनांचेच प्रत्यक्ष ज्ञान होते आणि बाह्य वस्तूवर आपण अनुमानानेच विश्वास ठेवतो.

देकार्त व लॉक यांनी ही उपपत्ति स्वीकारली होती; पण त्यांच्या सत्ताशास्त्रीय द्वैतवादाशी तिचे असलेले साहचर्य तात्त्विक दृष्टीने आवश्यक नाही. त्यांच्यातील गौण भेद सोडले तर सॅटायना, स्ट्रॉंग, रॉजर्स, लव्हजॉय, सेलर्स, प्रॅट आणि ड्रेक हे अमेरिकन समीक्षक वास्तववादी अलीकडील तत्त्वज्ञानातील त्याचे महत्त्वाचे पुरस्कर्ते आहेत. भ्रमाप्रमाणेच स्मृति आणि प्रतीक्षा हेहि या मताला अधिक उघडपणे पुष्टि देतात. सर्वसाधारणपणे असे मानले जाते की, आपल्या कल्पना वा प्रतिमा यांचे कारण बाह्य वस्तु या होत; परंतु सॅटायना मात्र असे मानतो की, त्यांत कसल्याहि तऱ्हेचे कार्यकारणसंबंधावर आधारित असे अनुमान नाही; त्यात एक तऱ्हेची जीवन-श्रद्धा आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : ड्रेक, डी. व इतर : एसेज इन क्रिटिकल रिअॅलिझम (न्यूयॉर्क, १९२०); फर्म, व्ही संपा. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसॉफिकल सिस्टिम्स (न्यूयॉर्क, १९५०); होल्ट ई वी व इतर : दि न्यू रिअॅलिझम (न्यूयॉर्क, १९१२); लेअर्ड, जे. : ए स्टडी इन रिअॅलिझम (बॅरिज, १९२०); मूर, जी ई : फिलॉसॉफिकल स्टडीज (लंडन, १९२२); रसेल, बी. : दि अॅनॅलिसिस ऑफ मांड (लंडन, १९२१), — : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९१२)

गोवर्धन पी. भट्ट

ज्ञान : संशय व निश्चय : 'ज्ञान' हा शब्द सामान्यतः इंग्रजीतील 'नॉलेज' या शब्दाचा पर्यायशब्द म्हणून वापरण्यांत येतो; पण ज्ञान आणि नॉलेज हे दोन्ही शब्द संदिग्धार्थक आहेत. (दोन्ही शब्द मूळ इंडो-युरोपियन भाषेतील 'जा' किंवा तत्सदृश अशा एकाच धातूतून व्युत्पन्न झाले आहेत.). ज्ञान किंवा नॉलेज या शब्दाच्या अर्थाची बरीचशी संदिग्धता आपणास त्या शब्दाने काय अभिप्रेत होते यावर अवलंबून आहे 'जा' (किंवा 'दु नो') हा धातु सकर्मक आहे असे सर्वसाधारणपणे गृहीत धरून आपण या धातूचा प्रयोग करीत असतो. सकृदृशंनी कोणतीतरी वस्तु (किंवा वस्तुसमुच्चय) 'जा' या धातूच्या कर्मणि आपणांस अभिप्रेत होते. अर्थात् ज्ञानस्वरूपाचा निश्चय ज्या वस्तूचे ज्ञान आपण कल्पित असू त्या वस्तूच्या स्वरूपनिश्चयावर अवलंबून असणार. (वस्तूचा निश्चय परत वस्तुज्ञानावर अवलंबून असल्यामुळे असे परस्पर-अवलंबित्व कल्पित म्हणजेच अन्योन्याश्रय होतो.). जर वस्तूचा स्वरूपनिश्चय निश्चिततया करता येणार नसेल,

तर त्या वस्तूचे ज्ञानहि केवळ संभाव्य किंवा सशयकोटीतील राहील. आपण जेव्हा अमुक एक वस्तु अमुक प्रकारची आहे असे म्हणतो, तेव्हा त्या वस्तूचे अमुक प्रकारचे असणे आपण केवळ गृहीत धरीत असतो आणि आपले गृहीत धरणे चुकपण असू शकते. कोणत्याहि अनुभवजन्य ज्ञानाच्या अथवा कोणत्याहि बाह्य पदार्थाच्या स्वरूपनिर्णयांत कधीहि निश्चितता येऊ शकत नाही. जेव्हा व्यवहारार्थ अनुभवजन्य ज्ञान किंवा बाह्यवस्तुज्ञान यांचा स्वरूपनिर्णय आपण करतो तेव्हाहि असे ज्ञान यादृच्छिक किंवा नैमित्तिक अथवा तत्-स्थितिवाचक असते (लायबनिझ व ह्यूम) असेच आपण समजत असतो. कोणत्याहि दृष्टिकोणातून — मग तो व्यावहारिक असो की तात्त्विक असो — विचार केला असता बाह्यवस्तु-ज्ञानांत चुक होण्याची नेहमीच शक्यता असल्यामुळे, बाह्यवस्तु-ज्ञानासंबंधी नेहमीच सशय घेतला जाऊ शकतो. जोपर्यंत वस्तूचे स्वरूप ज्ञानाच्या रचनाशक्तीने निर्णीत, ज्ञान-शक्ति-विकल्पित राहणार नसेल, तोपर्यंत आपणांस झालेले ज्ञान हा भ्रम वा विपर्यय तर नव्हे ना, असा सशय दूर होणे शक्य नाही जर ज्ञान थोड्याफार अशाने तरी आत्मशक्तीचा, ज्ञानशक्तीचा विकल्प राहणार असेल, तरच आणि तेवढ्याच अंशाने ज्ञानासंबंधी निश्चयात्मक निर्णयावर पोहोचणे शक्य व्हावे; (अर्थात् नेहमीच अशा निर्णयावर आपणांस पोहोचता येईलच असे मात्र नाही). थोडक्यात ज्ञानस्वरूपाचा, तद्विषयक सशय किंवा निश्चयाचा प्रश्न ज्ञानप्रक्रियेतील वस्तु किंवा विषयाचे (आणि त्यामुळेच ज्ञानाचेहि) स्वरूप शोधवाचक आहे की रचनावाचक आहे, याशी निगडित आहे अर्थात् प्रत्यक्ष विचारांत असे तात्त्विक विभाजन झालेच पाहिजे असेहि नाही. उदा.— स्पष्टता आणि स्फुटता यांना ज्ञानसाधन मानतांना ज्ञानाचे स्वरूप शोधात्मक असावे, असे देकार्तच्या मनांत निश्चितपणे असले पाहिजे. म्हणूनच अशा ज्ञानासंबंधी — बाह्य किंवा जड वस्तूच्या ज्ञानासंबंधी — देकार्तला सशय व्यक्त करता आला त्यांतूनच त्याची संशयपद्धति उत्पन्न झाली, पण सशय-पद्धतीच्यायोगे सशयव्युदास करतांना देकार्तने न कळत 'अहम्'ची निर्मिति केली. अर्थात् तो करीत होता ती निर्मिति होती ही जाणीव त्याला होती असे दिसत नाही तसेच देकार्तने प्रत्यक्ष-ज्ञानाच्या सदभर्त प्रतिदृश्य सिद्धान्ताचा पुरस्कार केला प्रतिदृश्य सिद्धान्तातून ज्ञाननिर्मिति-सिद्धान्तांत पदार्पण करणे सहज शक्य आहे. कांटच्या व पुढेहि रसेल-आदि एका विशिष्ट कालखंडातील इन्द्रियवित्-तत्त्वज्ञांच्या विचारांतून ज्ञान आणि वस्तूचा निर्मिति-आकार स्पष्ट झाला आहे.

आहार्य ज्ञान : बाह्यवस्तुज्ञान संभाव्य 'मुक्तावलि' असते असे जरी आपण मानले तरी ज्ञानाची अशी काही दालने दिसतात की, त्यांच्या निश्चित स्वरूपाविषयी आपण सहसा संशय घेत नाही. दोन आणि दोन चार होतात इत्यादि गणितविषयक ज्ञान आपण अशा प्रकारच्या कोटीत घालतो; आणि अशा प्रकारच्या ज्ञानाला अनुभवपूर्व ज्ञान म्हणून संबोधतो सामान्य कल्पनांचे ज्ञान. किंवा कांटच्या कल्पनेप्रमाणे दिक्-कालविषयक ज्ञानाचीहि अनुभवपूर्व ज्ञानांत गणना करावी लागेल अर्थात् अशा 'ज्ञानाला' ज्ञान म्हणावे की म्हणू नये यासंबंधी संशय व्यक्त केला जाऊ शकतो. प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञ अशा ज्ञानास आहार्य ज्ञान म्हणत व त्याची गणना विकल्पांत करीत; म्हणजेच अशा ज्ञानाचा ते निर्मितिकोटीत समावेश करीत तसेच

संशयालाहि (स्याणुर्वा पुत्पो वा) ते ज्ञानकोटीत घालीत नसत. विद्गेनस्टाइनसारखे तत्त्ववेत्तेहि आकारिक तर्कशास्त्रात उद्भूत होणाऱ्या विधानांस अर्थवित्वाचक व कोणतीहि नवीन माहिती न देणारी विधाने मानतात. तसेच गणितांतील विधानेमुद्धा केवळ विश्लेषणात्मक व कोणतीहि नवीन माहिती न देणारी विधाने असतात, असे मानण्याकडे आजच्या तत्त्वज्ञाचा कल आहे; म्हणजे ज्या विधानांतून किंवा विधान-आकारातून नवीन अशी काही माहिती नसते, त्याच विधानासंबंधी किंवा विधान-आकारासंबंधी आपणास काही निश्चित नियम वसविता येतात असे म्हणावे लागेल; म्हणजेच अशी विधान-आकारे ज्ञान नमून केवळ ज्ञानाचे साचे मात्र असतात सारांशत अशा विधानातून आपणांस ज्ञान मिळते असे वाटणे हा आपला भ्रम असतो. खरे ज्ञान म्हणजे बाह्यवस्तूचें ज्ञान आणि ते कधीहि निश्चित असू शकत नाही. अर्थात् अशा विचाराच्या आधारेने गणित-ज्ञानाप्रमाणेच आत्म-ज्ञानासमुद्धा ज्ञानकोटीतून काढून टाकावे लागेल, (पण मग दिक्कालादि ज्ञानाचें काय ?).

बाह्य वस्तु व त्यांचें ज्ञान . बाह्य वस्तूचे ज्ञान हे संभाव्य असते असे वर म्हटले आहे; परंतु बाह्यवस्तूचे विश्लेषण केल्यास बाह्य वस्तु कशाला म्हणावयाचे हाच प्रश्न उत्पन्न होतो. कांटसारखा तत्त्वज्ञ दिक्कालादि ज्ञानास मनुष्य-सापेक्ष एवं विषय- (किंवा मनुष्य-) रचित मानित असला, आणि वस्तुमात्रांना (अर्थात् त्यांची वस्तुमात्रे आणि आपल्या सामान्य व्यवहारातील वस्तु एक नाहीत.) परम-आर्थिक समजत असला तरी अशा वस्तुमात्रांचें स्वरूप कळू शकत नाही असे त्याने स्पष्टपणे म्हटले आहे तेव्हा आपण परत विकल्पाच्या जगांत ओढले जातो. व्यावहारिक जगात ज्याला आपण ज्ञान म्हणतो ते वस्तुमात्रांवर मनुष्य-निर्मितीची पुढे चढवून झालेलें ज्ञान असते; म्हणजेच ज्ञान हे शोधात्मक आहे या सिद्धान्ताचा त्याग करून ज्ञान हे निमित्त्यात्मक-रचनात्मक आहे अशा सिद्धान्ताचा काट पुरस्कार करतो. हाच सिद्धान्त पुढे चिद्वाद्यानी प्रतिपादन केला आहे ज्याचें कधीहि ज्ञान होत नाही व होऊ शकत नाही अशा वस्तुमात्राची गरजच नाही, असे म्हटले की त्यातून विकल्पात्मक ज्ञान - रचनात्मक ज्ञान-हेंच ज्ञान होय असा निष्कर्ष निघेल असे ज्ञान निश्चित की अनिश्चित असणार असा प्रश्न परत उद्भवणार. त्या त्या विशिष्ट मर्यादित निष्पन्न झालेलें ज्ञान हे त्या त्या मर्यादित निश्चितच असते, परंतु ज्ञान हे सदैव विकसित होत असतें असे चिद्वादी या प्रश्नाचे उत्तर देतील

निश्चित ज्ञान : $२ + २ = ४$ किंवा $४ \times ४ = १६$ अशा-सारख्या विधानांतून निश्चित ज्ञान मिळते असा सिद्धान्त प्लेटोच्या 'मेनो' या सवादातून आढळतो; पण अशा ज्ञानाचा प्रश्न प्लेटो अनुभवजन्य-ज्ञानासारखाच सोडवितो. अनुभवजन्य ज्ञानांत ज्ञान बाह्यवस्तूचेच असले पाहिजे हे गृहीत आहे. आकारांना पारमाथिक सत्ता दिल्यास, आकाराचें ज्ञानहि आपणांस त्याच म्हणजे अनुभवजन्य-ज्ञानपद्धतीने व्हावयास पाहिजे, पण या जन्मात असे ज्ञान होत नसल्यामुळे कोणत्यातरी मागील जन्मात असे ज्ञान होत असले पाहिजे आणि या ज्ञानाचें आपणांस या जन्मात केवळ स्मरण मात्र होते आणि आत्म्याच्या अमरत्वामुळे असे शक्य होते असा सिद्धान्त प्लेटो प्रतिपादन करतो. आकाराचें ज्ञान हे स्वतंत्र ज्ञान नव्हे, आकारांची स्वतंत्र सत्ता नसते,

आकार आणि त्यांचा आशय यांचे ज्ञान एकत्रच होत असते. भाषा-व्यवहाराकरिता म्हणून आपण आकारवाचक शब्दांना आशय-वाचक शब्दांपासून वेगळे करीत असतो, असे प्लेटोला उत्तर देतां येईल. परंतु $२ + २ = ४$ होतात हे ज्ञान असो की नसो, एका विणिष्ट मर्यादे-पर्यंत तरी असे ज्ञान (किंवा ज्ञानसदृश जे काही असेल ते) निश्चित असतें असे आपण धरून चालतो हे मात्र सहसा नाकवूल करतां येऊ नये, पण ही निश्चितता केवळ खेळांतील नियमांसारखी असते. खेळाचे नियम आपणच करीत असतो व खेळाच्या मर्यादित आपण त्या नियमाचे पालन करीत असतो. त्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास खेळच आटोपेल. त्याप्रमाणेच गणिताच्या विधानाचें असते. तात्पर्य, गणिताची निश्चितता ही गणिताच्या रचनातत्त्वावर किंवा विकल्पावरच अवलंबून असते. आता सापेक्षता-सिद्धान्तामुळे (प्रकाशाचा वेग अपरिवर्तनीय व सीमित असल्यामुळे) गणिताच्या नियमाच्या मर्यादापण अधिक स्पष्ट होऊं लागल्या आहेत. सापेक्षतेच्या जगात गणिताच्या नियमांचा आपण एक वेगळाच खेळ खेळत असतो. तात्पर्य 'ज्ञान' शब्दाने आपणांस काहीतरी निश्चित अभिप्रेत व्हावें असे जरी वाटत असलें तरी अनुभवांत जें घडतें तें उलटेंच.

संदर्भ-ग्रंथ . कांट, आय . क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन, अनु. एन. के. स्मिथ (लंडन, १९२९), रसेल, बी. : अवर नॉलेज ऑफ दि एक्स्टर्नल वर्ल्ड (लंडन, १९१४; सुधा. आ. १९२६); राईल, जी. : कन्सेप्ट ऑफ माइंड (लंडन, १९४९); एअर, ए. जे. : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ नॉलेज (लंडन, १९५६).

सु. शि. वारंजले

ज्ञान : स्वरूप व प्रकार : भारतीय न्याय-तत्त्वज्ञानात ज्ञानाला आत्म्याचा गुण मानले आहे, तर वेदान्तात ब्रह्मालाच ज्ञान-स्वरूप मानले आहे; पण या दोन्ही प्रयोगात 'ज्ञान' शब्द एकाच अर्थी वापरला नाही, हे लक्षांत घेतले पाहिजे सामान्यतः. 'ज्ञान' म्हणजे काय हे सांगण्याचे कारण नाही ' अशी भारतीय विचारवंतांची भूमिका दिसते. ज्ञाता-ज्ञेय-संबंधांतील तृतीय पुढी म्हणजे ज्ञान असे आपण अभ्याहूत धरून चालतो ज्ञानाचें प्रत्यक्ष आणि परोक्ष किंवा व्यवसाय-अनुव्यवसाय असे प्रकार आणि प्रत्यक्ष-ज्ञानाचे लौकिक व अलौकिक आणि लौकिकाचे पुढे निर्विकल्प, सविकल्प, प्रत्यक्ष असे किंवा परोक्षज्ञानाचे अनुमिति, उपमिति व शाब्दज्ञान इत्यादि भेद आपण करीत असलो, तरी 'ज्ञान काय आहे' अशा प्रकारचा प्रश्न स्पष्ट रीतीने विचारण्याचा मान ग्रीक तत्त्ववेत्ता प्लेटो याजकडे जातो आपल्याकडे ज्ञान हे शब्दांत व्यक्त होत असलें तरी ते शब्दातून भिन्न असते. ज्या वस्तूचे ज्ञान होतें त्या विषयाहूनहि ज्ञान भिन्न असते. जेव्हा ज्ञान होते तेव्हा ते विशेषणविशेष्य-संसर्गशाळी असते, आणि तसे नसेल तर ते सविकल्प (या शब्दाचे न्यायबोद्धादि परिभाषेत भिन्न अर्थ आहेत.) राहू शकत नाही, असे गृहीत धरूनच ज्ञानमीमांसा करण्याचा प्रयत्न होतो, म्हणजेच ज्ञान गृहीत धरून केलेल्या वस्तु-विशेष्य-मीमांसेला आपण एका रीतीने ज्ञानमीमांसा म्हणत असतो, आणि एका रीतीने पाहिल्यास ज्ञानमीमांसा ही वस्तुमीमांसेच्या संदर्भातच करावी लागते त्यामुळे ज्ञान हा समवाय-संबंधाने आत्म्याचा गुण असला तरी विषय-विषयिसंबंधाने तो विषयाशी

व वस्तुशी सवद्ध असतो, अशा स्पष्टीकरणाने ज्ञानाचे स्वरूप स्पष्ट करतां यावे.

ज्ञानव्याख्या व प्लेटोचें मत : पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत प्लेटोने ज्ञान म्हणजे काय हा प्रश्न प्रथम विचारला. 'थिएटिटस' नावाच्या संवादांत सॉक्रेटीस 'ज्ञान म्हणजे काय, सर्व प्रकारच्या ज्ञानांचा साधारण-धर्म कोणता' असा प्रश्न थिएटिटसला विचारतो व येथून 'प्लेटोच्या ज्ञानमीमांसेला सुरुवात होते 'ज्ञान म्हणजे काय' या प्रश्नाला उत्तर देतांना थिएटिटस प्रथम निरनिराळ्या ज्ञानविशेषांची यादी प्रस्तुत करतो. ज्ञानाची व्याख्या देताना आपणांस ज्ञानसामान्याची व्याख्या पाहिजे असते हे त्यातून स्पष्ट होतें. नंतर उत्तरोत्तर ज्ञान म्हणजे प्रत्यक्षता, ज्ञान म्हणजे यथार्थमत, ज्ञान म्हणजे विचार किंवा तर्क, ज्ञान म्हणजे व्याख्यायुक्त मत, अशा वेगवेगळ्या ज्ञानव्याख्यांचा विचार करून शेवटी कोणतीही व्याख्या समाधानकारक नाही, या निर्णयावर सवाद आटोपतो ज्ञान म्हणजे प्रत्यक्षता या व्याख्येचा विचार करतांना 'मनुष्य हाच वस्तूचा मानदंड होय' या प्रोटॅगोरस आणि 'सर्व निरन्वयं, सर्व संतानम्' (एव्हॅरिथिंग इज इन फ्लक्स) ह्या हेरॅक्लिटसप्रणीत विचारमुद्रांच्या मथनातून ज्ञान म्हणजे प्रत्यक्षता हा सिद्धान्त मान्य केल्यास ज्ञानाचें तत्त्वज्ञातृसापेक्षत्व सिद्ध होईल असें मत प्रतिपादिलें जातें. येथे वकलें वा विज्ञानवादी, बौद्धप्रणीत दृष्टिसृष्टिवादी ज्ञानमीमांसेची आठवण यावी; परंतु 'मनुष्य (मनुष्य-जाति) हाच वस्तूचा मानदंड होय' आणि 'तो तो मनुष्य हा वस्तूचा मानदंड होय' ही दोन विधानें एक नाहीत. प्रोटॅगोरसला यांपैकी कोणते विधान अभिप्रेत होते हे स्पष्ट नाही. 'मनुष्य हाच वस्तूचा मानदंड होय' या विधानाने ज्ञानसापेक्षता सिद्ध होत असली तरी अशी ज्ञान-सापेक्षता त्याज्यच आहे असें ठरत नाही. काटच्या ज्ञान-मीमांसेचेंहि हे सूत्र आहेच. सविकल्प ज्ञानाचें मनुष्यसापेक्षत्व मानण्यात काही विचारदोष होतोच, असेहि समजण्याचे कारण नाही. 'भाषा हा एक खेळ आहे' या आधुनिक विचारसूत्राच्यामागेहि वरील प्रकाराचाच विचार आहे. तो तो मनुष्य (अथवा ज्ञाता) हा वस्तूचा मानदंड होय, या ज्ञानमीमांसेमागील भूमिकेमुळेमात्र ज्ञानमीमांसेचा कणाच मोडतो. अशा नव्न स्वरूपांत अशी भूमिका प्रोटॅगोरस किंवा वकलें वा विज्ञान-वादी बौद्धांनी तरी मांडली होती किंवा नाही याची शकाच आहे. ज्ञान म्हणजे यथार्थ मत अशी व्याख्याहि विवाद आहे. प्रथम 'यथार्थत्व' कसें ठरवावयाचें? तसेच मत शब्दाने वस्तुज्ञानग्रहणाच्या अगोदरची व वस्तुज्ञानग्रहणाच्या नंतरची, अशा दोन्ही अवस्था व्यक्त होऊं शकतात. ज्ञान ही एक प्रकारची श्रद्धा होय असे मत आजहि व्यक्त केले जातें. ज्ञान म्हणजे वस्तूचें आपल्या मनावर मुद्रण, की इंद्रियवित्तींच्या संसर्गात ज्ञात्याने केलेली निर्मिति - अशा भिन्न विचारप्रणालीशीहि ज्ञान म्हणजे श्रद्धा किंवा कसे, हा प्रश्न निगडित झाला आहे. मत आणि श्रद्धा यांना जोपर्यंत एकमेकांपासून विभक्त करतां येणार नाही तोपर्यंत ज्ञानमीमांसेत कोणत्यातरी स्तरावर श्रद्धेला स्थान द्यावेच लागेल. एकतर ज्ञानग्रहणांत तरी श्रद्धेचा अंश कल्पावा लागेल, किंवा ज्ञान-ग्रहणांत श्रद्धेचा अंश नसतो ह्या अध्याहृत गृहीततत्त्वांत तरी श्रद्धेला स्थान द्यावें लागेल. राड्ल, एअर इत्यादि ब्रिटिश विचारवंतांनी या विषयाचें आपापल्यापरीने विश्लेषण केले असून, त्यामुळे आजच्या ज्ञानमीमांसेला प्रगल्भता आलेली आहे. जरी देकार्तला ज्ञानशास्त्राचा

पिता म्हणून संबोधण्यात येत असलें, तरी त्याने किंवा तदनंतर झालेल्या बुद्धिवाद्यांनी व अनुभववाद्यांनी विचारलेला आणि उत्तरलेला प्रश्न 'आपणांस ज्ञान कसें होतें' हा होता. ज्ञानशास्त्रांत मोलाची भर घालणाऱ्या काटनेहि 'ज्ञान कसें शक्य आहे' अशी आपल्या प्रश्नाची मांडणी केली. प्लेटोन्तर तितक्याच स्पष्टपणे 'ज्ञान म्हणजे काय' (त्याचें स्वरूप काय) हा प्रश्न 'तत्त्वज्ञान म्हणजे काय' या प्रश्नाच्या अनुषंगाने प्रथमतः विसाव्या शतकात चर्चिला गेला. विट्गेन्स्टाइन, राड्ल, एअर इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांना या चर्चेचे पाईक म्हणता येईल. तत्पूर्वी ज्ञानस्वरूप-मीमांसेऐवजी ज्ञानप्रकारमीमांसा तेवढी होत असे. अर्थात् ज्ञानप्रकार-मीमांसेचेंहि महत्त्व नाकवूल करतां येणार नाही. विसाव्या शतकातील वरेसचे हॉस्पर्ससारखे विचारवंत 'मी अमुक जाणतो' अशा वाक्याचे विश्लेषण, अमुक 'यथार्थ' आहे अशी माझी श्रद्धा आहे, माझ्या श्रद्धेला प्रमाणत्व आहे, आणि ती श्रद्धा यथार्थ आहे अशा प्रकारें करतात. हे विश्लेषण विवाद आहे. 'यथार्थ श्रद्धा म्हणजे ज्ञान काय?' असा प्रश्न यावर कोणीहि विचारू शकेल. श्रद्धा यथार्थ असूनहि ती अज्ञानस्वरूप, अज्ञानजन्य असू शकते. प्रमाणासबंधी परत हेच प्रश्न उत्पन्न होऊं शकतात. आणखी अनेक क्लिष्ट प्रश्न असा मीमांसेतून उत्पन्न होतात व 'ज्ञान म्हणजे काय' याचें सहजसुलभ उत्तर देता येत नाही, या प्लेटोच्या विचारांचाच शेवटी आपणांस साथ द्यावी लागते.

ज्ञा = जाणणें व 'दु नो' : रसेलने 'प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी' या आपल्या ग्रंथांत ज्ञानाचे, सत्यत्वाचें ज्ञान व वस्तूचें ज्ञान असे दोन प्रकार केलेले आहेत. "बुई कॅनॉट 'नो' दॅट एनिथिंग एक्झिस्ट्स विच बुई डू नॉट 'नो' " अशा वाक्यांतील पहिल्या 'नो' ने यथार्थ ज्ञान व्यक्त होते तर दुसऱ्या 'नो' ने वस्तुज्ञान अभिप्रेत होतें. वस्तु-ज्ञानाचे वस्तूचें परिचयद्वारा ज्ञान व वस्तूसंबंधीचें वणनद्वारा ज्ञान असे दोन प्रकार रसेल कल्पितो राड्लनेहि 'कसें जाणतो' आणि 'काय जाणतो' असे दोन प्रकार कल्पिले आहेत. 'कसें जाणतो?' या प्रश्नाचें 'असे' जाणतो व 'काय जाणतो?' या प्रश्नाचे 'हे' जाणतो या प्रकारचें उत्तर यावे. राड्लने केलेल्या विश्लेषणाचे ज्ञानशास्त्रीय मोल फार मोठे आहे. थोड्याशा विचारानेहि हे कळून येईल की, हे ज्ञानाचे प्रकार नसून जाणणें (ज्ञा) या क्रियापदाचा आपण जो वापर करतो त्याचे प्रकार आहेत. 'मी पोहणें जाणतो' (मला पोहतां येते) हा वास्तविक ज्ञानप्रकार नसून त्याने केवळ माझी शक्ति, माझें कौशल्य तेवढें प्रतीत होते. 'कसें जाणतो' व 'काय जाणतो' हे जाणणे या शब्दाचे दोन भिन्न प्रयोग लक्षांत न घेतल्यामुळे इंग्रजी भाषेत वराच विचारदोष उत्पन्न होतो, हें राड्लने दाखवून दिलें आहे. मराठी भाषेतहि 'मी पोहणें जाणतो' अशा प्रकारचा प्रयोग आपण करतो. अशा प्रयोगामुळे कोणता विचार-संकर उत्पन्न होतो याचें संशोधन मात्र अजून झालें नाही. '(मला) ब्रह्मज्ञान (झाले आहे)' या वाक्यांतील 'ज्ञान होणे' हा शब्दप्रयोग 'काय जाणतो' याचा वाचक नाही असें मला वाटते; परंतु 'मी पोहणें जाणतो' अशा भाषाप्रयोगांतून कोणतीहि ज्ञान-प्रक्रिया मुख्यतः तरी अभिप्रेत नसते हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. 'ज्ञान' हा शब्द एक-विषय-वाची नाही आणि ज्ञानप्रकारांतूनच ज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट होतें एवढीतरी जाणीव ज्ञानस्वरूप व ज्ञानप्रकार-मीमांसेतून व्हावी.

संदर्भ-ग्रंथ : प्लेटो : डायलॉग, अनु. वी. जोवेट, ४ खं. (लंडन,

१८७१, आ. ३, १८९२), हाँस्पर्म, जे . इन्ट्रोडक्शन टु फिलॉसॉफिकल अँनॅलिमि (न्यूयॉर्क, १९५३), रसेल, बी . दि प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९१२), एअर, ए. जे. : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ नॉलेज (लंडन १९५६), राईन्ग, जी . दि कन्सेप्ट ऑफ माइंड (लंडन, १९४९), कोकजे, र . भाग्य-तर्कशास्त्र-प्रवेश (लोणावळे, १९४१)

सु. शि. वारालिंगे

ज्ञानेश्वर : ज्ञानेश्वरांचें संक्षिप्त चरित्र : मराठी भाषेत, अद्वैत वेदान्ताचे काव्यपूर्ण विवेचन करून ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करणारे तत्त्वज्ञ-कवि ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रांत साडेगुहा शतकापूर्वी होऊन गेले आपेगाव या पैठणजवळ गोदातीरी असलेल्या गावाचे, यजुर्वेदी वत्सगोत्री कुळकर्णी गोविंदपत व त्याच्या पत्नी नीराबाई यांना गहिनी-नाथाचा अनुग्रह होता. या भक्तिमार्गी दापत्याचे चिरजीव विठ्ठलपत हे विरक्त वृत्तीचे होते विद्याध्ययन झाल्यावर तीर्थयात्रा करीत असता ते इदायणीच्या तीरावरील आळदी या क्षेत्रात आले तेथील सिद्धेश्वराच्या मदिरात आळदीचे कुळकर्णी निधोपंत यांनी त्यांना पाहिले व या तेजस्वी आणि तपस्वी तरुणाला आपली मुलगी देण्याचे ठरविले. विठ्ठलपतास प्रथम हे मान्य झाले नाही, पण अनकूल वृष्टान्त झाल्यामुळे ते रक्मिणी-वाईणी विवाहवद्ध झाले पुढे सपत्नीक पंढरपूरची यात्रा करून व नंतर राहिलेल्या यात्रा करून ते पत्नीला घेऊन आपेगावी आले, पण त्यांचे मन ससारात रमेना त्याचे आईवापहि वारले तेव्हा सिधोपंतानी त्यांना आळदीस आणले तेथून पुढे एक दिवस ते निवून गेले व काशीस जाऊन त्यांनी सन्यास घेतला त्याच्या पत्नीने, पतीचा शोध लागून तो परत यावा म्हणून पिंपळास प्रदक्षिणा, व्रतोपवासादि तपश्चर्या चालविली तिच्या प्रभावाने विठ्ठलपताचे दीक्षागुरु दक्षिणादेला जात असता आळदीस आले तेथे रक्मिणीवाईकडून त्यांना जो वृत्तान्त कळला त्यावरून त्यांनी सन्यासदीक्षा दिलेले विठ्ठलपंत हेच तिचे पति आहेत हे त्याच्या लक्षात आले आणि काशीस परत जाऊन विठ्ठलपतास पुनः गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यास त्यांनी सांगितले. त्याप्रमाणे आळदीस येऊन विठ्ठलपतानी ससाराला प्रारंभ केला; पण आश्रमपतित झाल्यामुळे ते बहिष्कृत झाले या अवस्थेत यांना निवृत्ति, ज्ञानेश्वर, सोपान व मुक्तावाई ही चार अपत्ये झाली ज्ञानेश्वराचा जन्म कित्येकांच्या मते शके ११९३ मध्ये (सन १२७१) तर कित्येकांच्या मते शके ११९७ (सन १२७५) मध्ये श्रावण वद्य अष्टमीस झाला व कित्येकांच्या मते शके १२१४ मध्ये (सन १२९३) तर कित्येकांच्या मते शके १२१८ मध्ये (सन १२९६) कार्तिक वद्य १३ स त्यांनी समाधि घेतली. त्यांनी ज्ञानेश्वरी शके १२१२ मध्ये (सन १२९०) लिहिली.

विठ्ठलपंत स्वतः विरागी आणि विद्वान् असल्यामुळे त्यांनी आपल्या बुद्धिमान् मुलांना लहानपणापासून संस्कृत भाषेतील काव्यशास्त्रादिकांचा आणि त्यांच्या घराण्यात चालत आलेल्या नाथपंथीय व भागवतधर्मीय तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून दिला असला पाहिजे. मुले वाढू लागली; पण ग्रामस्थांच्या बहिष्कारामुळे त्यांचे उपनयन करणे अशक्य झाल्यामुळे विठ्ठलपत-मुलांना घेऊन व्यंबकेश्वरी आले तेथे ब्रह्मगिरीला प्रदक्षिणा घालतांना निवृत्तिनाथ वाट चुकून एका गुह्य शिरेले. तेथे गहिनीनाथाची गाठ पडल्यावर त्यांच्या सद्वासांत आठवडाभर राहून

व योगसामर्थ्य संपादन करून ते बाहेर आले आणि त्यांनी ते सामर्थ्य ज्ञानेश्वराना दिले. मुलांची काळजी अशा रीतीने दूर झाल्यामुळे विठ्ठलपंत व रक्मिणीवाई यांनी प्रयागला जाऊन विवेकी सगमावर देहत्याग केला. इकडे ही मुले पैठणला आली व शुद्धिपत्र मिळविण्याकरिता तेथे काही काळ त्याचे वास्तव्य झाले याच काळात ज्ञानेश्वरांनी अद्वैत तत्त्वज्ञानावरील संस्कृत ग्रंथाचे वाचन केले.

ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन तात्त्विक वाङ्मय : ज्ञानेश्वरकालापर्यंत संस्कृत आणि प्राकृत भाषात प्रकट झालेल्या तात्त्विक विचारांचा पसारा फार मोठा आहे वेदोपनिषदे, पूर्वोत्तरमीमांसा, सांख्य-योग, न्याय-वैशेषिकादि दर्शने, त्याच्यावरील सूत्रे, वातिके, भाष्ये व टीकाग्रंथ, योगवासिष्ठादि स्वतंत्र ग्रंथ, काश्मिरी शैवागम, पाञ्चरात्रागम, भारत-भागवतादि पुराणे यांतून संस्कृतांत प्रकट झालेला वैदिक व पौराणिक तत्त्वविचार आणि बौद्ध व जैन पंथीयांचा संस्कृत-प्राकृतांतून प्रकट झालेला अवैदिक तत्त्वविचार कित्येक शतकांवर पसरला होता.

ज्ञानेश्वरांचे अध्ययन : ज्ञानेश्वर हे गुरुपरंपरेने नाथपंथाचे अनुगृहीत आणि कुलपरंपरेने भागवतधर्माचे अनुयायी होते. नाथपंथ हा निर्गुणाद्वैती आणि योगमार्गी होता भागवतधर्म हा सगुणाद्वैती व भक्तिमार्गी होता ज्ञानेश्वरानी आपल्या परंपरेला अनुसरून उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे, भगवद्-गीता ही प्रस्थानबुद्धी, यांवरील शंकराचार्याची अद्वैतप्रतिपादक भाष्ये, नाथपंथाचे तत्त्वज्ञान, सांख्य-योगसूत्रे व त्यावरील ग्रंथ, काश्मिरी शैवाद्वैत, गौडपादांच्या कारिका, योगवासिष्ठ आणि भारत-भागवतादि पुराणे यांचे पैठणच्या वास्तव्यात सखोल निरीक्षण केले. आत्मानुभवाशी त्यांतील तत्त्वज्ञान ताडून पाहिले आणि कोणत्याहि एका अद्वैत संप्रदायांतील विचारसरणीला चिकटून न राहतां, त्यांना योग्य वाटले व पटले ते अद्वैतसिद्धीचे सर्व युक्तिवाद स्वीकारून, भिन्नभिन्न योग्यतेच्या व अधिकांकांच्या लोकाना समजेल अशा रीतीने अद्वैताचे प्रतिपादन करण्याचे ठरविले

ज्ञानेश्वरकालीन तात्त्विक विचार व ज्ञानेश्वरांची भूमिका . ज्ञानेश्वरांच्या वेळी जैन, लिंगायत आणि महानुभाव हे अवैदिक आणि चातुर्वर्ण्यविरोधी पंथ आपापल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार महाराष्ट्रात करीत होते यांपैकी महानुभाव पंथ हा द्वैती आणि सन्यासप्रधान भक्तिमार्गाचा पुरस्कर्ता होता. अवैदिकत्वाचा, द्वैताचा, निरपवाद अहिंसेचा, सन्यासाचा आणि वर्णाश्रमविरोधाचा महाराष्ट्रात चाललेला प्रचार ज्ञानेश्वराना फार अनिष्ट वाटला; कारण ते स्वतः विवेकी वेद-प्रामाण्यवादी होते आणि लोकसंस्थेच्या रक्षणाकरिता चातुर्वर्ण्याची कर्तव्ये निष्कामयुद्धीने करण्याची नितान्त आवश्यकता मानणारे होते. त्यांनी अनुभवलेल्या अद्वैताच्या आधारेच समतेचा व सदयतेचा परिणामकारक पुरस्कार करता येईल असे त्यांस वाटले. मन शांति देणारे अद्वैत आणि त्यावर आधारलेले भक्तियुक्त कर्म यांचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यास भगवद्गीता हे उत्कृष्ट साधन आहे हे त्यांच्या अभ्यासान्ती लक्षात आले, म्हणून याच ग्रंथाचा भावार्थ देशी भाषेत सविस्तर सांगणारा ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिण्याचे त्यांनी ठरविले आणि पैठणहून ही चारी भावंडे आळदीस येण्यास निघाली असता वाटेत नेवासे येथे प्रवरेच्या काठी असणाऱ्या शंकराच्या देवालयात मराठी वाङ्मयांतील या चिरजीव आणि महान् ग्रंथाचा जन्म झाला. शतकानुशतके असंख्य

विश्व आणि परमात्मा यांचें ऐश्वर्य व मायावाद : जीव ज्याप्रमाणे परमात्म्यापेक्षा वेगळा नाही, त्याप्रमाणे जग किंवा विश्वहि त्याच्यापेक्षा वेगळे नाही. आपल्याला भासणारे जड आणि विविध नामरूपात्मक जग किंवा विश्व हे मायिक, आभासात्मक आणि अतिमूलक आहे. “आकार हा मायावेश स्वस्वरूपी। नैसे सकल हे मूर्त। जाण पा मायाकारित॥” ज्ञानमूर्त्याचा उदय झाला की या नामरूपात्मक विश्वाचा आभास नष्ट होतो. “तू ज्याप्रति लपसि। तया विश्व हे

दाविसी। प्रकट तै करिसी। आघवेचि तू॥” चिन्मय परमात्म-स्वरूपाचे ज्ञान ज्याना नसते त्यानाच तदभिन्न असे विश्व भासते. चिन्मयाचे ज्ञान झाले की, अवघे तोच होतो विश्व वेगळे राहतच नाही. “विश्व येणें नावे। हे मीच पै आघवे। घेई चंद्रविव सोलावे। नलगे जेवि॥” ज्याला विश्व हे नाव आहे ते सर्व मीच आहे, अशा अन्वय आणि व्यतिरेकात्मक दोन्ही पद्धतीनी जीव, जगत् आणि जगदात्मा याचें चिन्मय एकत्व ज्ञानेश्वरांनी सांगितले आहे. व्यतिरेकाने जीव-जगद्विषयक भिन्नत्वाच्या, विविधत्वाच्या व जडत्वाच्या अज्ञानमूलक समजुतीचा निरास करून अन्वयाने चैतन्याच्या अद्वैताचे, एकतेचे यथार्थ-ज्ञान सांगण्याची ही प्राचीन शास्त्रीय पद्धती आहे अन्वयाने विश्व किंवा जग असा एक वेगळा पदार्थ हाती लागतो ही समजूतहि भ्रामक आहे; कारण या चैतन्यापेक्षा वेगळे उचित असे वस्तुतः काहीच निर्माण झाले नाही. यालाच ‘अजातवाद’ म्हणतात व झालेसे भासते ते त्याच्या मायाशक्तीमुळे भासतें “हे उपजे आणि नाशे। ते मायामय दिसे॥” यालाच ‘मायावाद’ म्हणतात

जगन्निर्माण-प्रक्रिया : “हे महदादिक माझी माया। जैसे प्रतिविवे छाया। निजागाची॥” “आणि इयेते प्रकृति म्हणिजे। जे अष्टधा भिन्न जाणिजे। लोकत्रय निपजे। जियेस्तव॥” ही मायात्मक प्रकृति, परा आणि अपरा अशी दोन प्रकारची आहे अपरा-प्रकृति पंचमहाभूते, मन, बुद्धि व अहंकार मिळून अष्टधा आहे ती २४ किंवा ३६ प्रकारचीहि त्यांनी मानली आहे. परा-प्रकृति म्हणजे जीव, त्याचे स्वरूप सागतांनाहि, तो परमात्म्याचा अश, प्रतिविव, आभास किंवा अवच्छेद आहे, अशा सर्व मताचा संग्रह केला आहे, कारण मायात्मक असणाऱ्या या अपरा व परा प्रकृतीचे भेद किंवा स्वरूप अमुकच आहे असा आग्रह धरण्यात त्यांना काही अर्थ वाटला नाही “ज्ञातृ-ज्ञेय-विहीन। नुसधेचि जे ज्ञान...जे कार्य ना कारण। ज्या दुजेना एकपण। आपणपा जे जाण। आपणचि॥” अशा निर्विषय, ज्ञान-स्वरूप, निरुपाधिक, चिन्मय परमात्मतत्त्वावर, जीव-जगताचा, परा व अपरा प्रकृतीचा ज्ञाता व ज्ञेयाचा आभास होत असतो. “किवहुना पाडवा। जे आघवेचि असे आघवा। जेथ नाही रिघावा। द्वैतभावा॥” “आकारू जेथ सरे। जीवत्व जेथ विरे। द्वैत जेथ नुरे। अद्वय जे॥” असे ते परमतत्त्व आहे या एकत्वांत व्याप्यव्यापकभाव किंवा वाच्य-वाचकभावहि सभवत नाही “तैसे सर्वादि जे एक। तेथे के व्याप्य-व्यापक। परि बोलावेया नाव एक। करावे लागे॥ म्हणोनि गा श्रुति। द्वैतभावे अद्वैती। निरोपणा वाहाती। वाट हे केली॥” केवळ निरूपणा-करिता जीवाने अज्ञानाने कल्पिलेले द्वैत घेऊन अद्वैत सांगावें लागतें.

ज्ञानेश्वरांचें अध्यात्म : चैतन्य विश्वव्यापक आहे असे सांगण्याने वेगळ्या विश्वाची सिद्धि करावयाची नसते. वस्तुतः. “आकाराचेनि जालेपणे। जन्मधमति तेणे। आकारलोपी नीमणे। नाही कही॥ नामरूपसंबधु। जातित्रियाभेदु। हा आकारासीच प्रवादु। वस्तुसि नाही॥ ऐशिया आपुल्या सहजस्थिति। ज्या ब्रह्माची नित्यता असती। तया नाम सुभद्रापती। अध्यात्म गा॥” ज्ञानेश्वरीतील अध्यात्म हे असे आहे. वस्तुतः चित्सूर्यापुढे अविद्येचा, अज्ञानाचा अंधार व तदुत्पन्न जन्ममरण-परंपरेचा संसारहि असू शकत नाही अज्ञान नाही म्हणून तन्निवर्तक ज्ञानहि नाही. “एवं ज्ञानाज्ञान दोन्ही। पोटी सृनि

अहनी। उदेल चिद्गगनी। चिदादित्य हा॥” चित्सूर्य हा ज्ञानाज्ञान-चांदण्या गिळन टाकतो. अज्ञान नसल्यामुळे चैतन्याला वस्तुतः बंधहि नाही व तत्सापेक्ष मोक्षहि नाही. जीवाने आपल्या भ्रामक कल्पनेने हा सर्व गोघळ उत्पन्न केला आहे.

ज्ञानेश्वरांचा शांतरस : संसाराची दुथडी भरून चाललेली नदी ओलांडून गेल्यावर तो जेव्हा मागे पाहतो तेव्हा तेथे नदी दिसत नाही व हा सर्व कल्पनेचा खेळ होता हे ध्यानांत येते; आणि “मग एकपण ना दुजे। असे नाही नेणिजे। अनुभवु निर्वुजे। गुडाला जेथ॥ एरव्ही न बोलणेनि बोलणे। जेथिचे सर्व नेणिवां जाणणे। काहीच न होनि होणे। जे वस्तु गा॥ सोडू तेहि अस्तबले। जेथ सांगतेचि सांगणे जाले। द्रष्टेवसि गेले। दृश्य जेथे॥” अशा अवस्थेत तो स्थिर होतो. तो परमात्मा मी आहे हा भावहि जेथे नसतो त्या सहजअवस्थेलाच ‘शांति’ म्हणतात. “तैसी ज्ञेया देता मिठी। ज्ञातृत्वहि पडे पोटी। मग उरे तेचि किरीटी। शांतीचें रूप॥ तरी गिळोनि ज्ञेयाते। ज्ञाता-ज्ञानहि माघीते। हारपे निरुते ते। शांति पै गा॥” हाच ज्ञानेश्वरांचा शांतरस, महारस, ब्रह्मारस किंवा कैवल्यरस होय, कारण या अवस्थेत ज्ञाता-ज्ञेय-द्रष्टा-दृश्य-भावाचे द्वैत नाहीसे होऊन केवळ निर्विषय, निर्विकल्प, ज्ञानस्वरूप तेवढे शिल्लक उरते.

ज्ञानोत्तर भक्ति . कंवलय व मोक्ष या सापेक्ष शब्दांच्याहि पलीकडे असणारी व द्वातीत ज्ञानस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर राहणारी जी ज्ञाननिष्ठा तिलाच ‘ज्ञानोत्तर भक्ति’ किंवा ‘चैतन्याची सहजस्थिति’ म्हणतात, व तिचे वर्णन ज्ञानेश्वरीप्रमाणे अनुभवामृतातहि आले आहे ज्ञानेश्वरी ही सर्वसामान्य जनतेकरिता असल्यामुळे तेथे व्यतिरेकावर अधिक भर आहे, तर अनुभवामृतांत अन्वयावर भर आहे, पण तेथेहि “अविद्येचे आडवे। भुंजीत जीवपणाचें भवे॥ मोडोनि माया कुजर। मुक्तिमोतियांचा ओगरू। अविद्येचे काळवखे। की स्वबोधसुदिने फाके। सीतले प्रसादाके। ज्याचेनि॥ ज्याचे कृपातुपारे। परतले अविद्येचे मोहरे॥ हां गा मायावशे दाविसी। ते मायिक म्हणोनि वाळिसी॥ नामरूपे बहुवसें। उभारुनि पाडिली ओसे॥” इत्यादि ठिकाणी ज्ञानेश्वरीतील विवेचनाचा धागा कायम ठेवला आहे; पण अनुभवामृत ही ज्ञानेश्वरीच्या पुढची पायरी असल्यामुळे द्वातीत अशा चैतन्याच्या सहजस्थितीचें सदैव सिद्ध असे स्वरूप तेथे वर्णिले आहे.

अनुभवामृतांतील तत्त्वमीमांसा : “सर्व शून्याचा निष्कर्षु। इया वाइला केला पुरुषु॥” निर्गुण, निराकार, चिन्मय परमात्मा एकच असून अनेक नामरूपांनी बहु दिसणाऱ्या त्याच्या शक्तीमुळे त्याला शिवत्व येतें शिव-शक्ति, देवो-देवी असा द्वैतच्छल म्हणजे द्वैताचा आभास एकत्वांतच होतो. एकाच सत्तेवर परस्परसापेक्ष शिवशक्ति अधिष्ठित आहेत शिवच शक्ति झाला आहे. प्रियकरच प्राणेश्वरी वनला आहे. चंद्रावर चांदणे पसरले किंवा मोत्याचें तेज पाघरले म्हणून त्यांच्यात जसे द्वैत नाही तसे शिव-शक्तीत द्वैत नाही. त्यांचें हे अद्वैत-स्वरूप नामरूपात्मक सुष्टीचा शिरा खाऊन टाकते. या शंभुशांभवीला मी माझा अहंकार अर्पण करून तत्त्वरूप होतो अहंकारनिद्रा निदसुरा झाल्यामुळे स्वतःचें खरे परमात्मरूप विसरून मी जीव झालो होतो. ते जीवपण शिव-शक्तींना अर्पण करून मी त्यांना अभिन्नत्वाने वंदन करतो असे सांगून शिव-शक्ति, जीव-शिव आणि शिव-सृष्टि याचे

अद्वैत अनुभवाभूतात प्रतिपादिलें आहे. गुरु-शिष्य हे द्वैतहि खरे नाही, हे शब्द वेगळे दिसतात; पण एकच परमात्मा दो ठायी झाला आहे. गुरुच्या उपदेशाने अविद्येचा निरास होतो; पण 'मी ब्रह्म आहे' या जाणिवेच्या स्वरूपात अविद्या पुनः निर्माण होते. बंध व मोक्ष हे दोन्ही अविद्येचे खेळ आहेत. बंधच खरा नव्हता, तर मोक्ष कुठला ? अविद्येचा बंध नाहीसा करून वाणी ज्ञानरूपी बंध निर्माण करते. वाणीचे हें ऋण गुरुला बंदन करून फेडले आहे; कारण ज्ञान व अज्ञान या सापेक्ष द्वैत्याच्या-पलीकडे निरपेक्ष व निर्विषय ज्ञान-स्वरूप परमात्मा आहे. त्याच्या ठिकाणी अज्ञान व सविषय ज्ञान दोन्ही नसतात. तो स्वतःप्रमाण व स्वयसिद्ध आहे. सत्-चित्-आनंद ही पदेहि असत्, अचित् व दुःख याची निवृत्ति करून स्वतः नाहीशी होतात. परतत्त्वाच्या शुद्ध स्वरूपाचें विस्मरण नाहीसें करण्यापलीकडे शब्दांचा उपयोग नाही; आणि तसे पाहिले तर परतत्त्व हे एकटेच असल्यामुळे कोणाच्याहि स्मरणाचा किंवा विस्मरणाचा विषय होऊं शकत नाही. म्हणून स्मारक या नात्यानेहि शब्दाचा उपयोग नाही. अविद्या ही अविद्यमान असल्यामुळे जी नाही तिला शब्द कसा नष्ट करणार ? आत्मा स्वयसिद्ध असल्यामुळे शब्द त्याला निर्माणहि करूं शकत नाही. स्वयंप्रकाश आत्म्याच्या ठिकाणी कोणत्याहि प्रमाणाने अज्ञान सिद्ध होत नसल्यामुळे, अज्ञानकार्य असे चिन्मय परमात्म्यापेक्षा वेगळे, जड आणि विविध नामरूपात्मक असे जगहि नाही. द्रष्ट्यापेक्षा दृश्य जग वेगळे नसल्यामुळे द्रष्टा दृश्याला पाहतो न पाहतो तोच ते एकरूप होऊन जातात. "तेथे दृश्य द्रष्टा मरे। द्रष्टेपण दृश्यी सरे। या दोन्ही न होऊनि उरे। दोहीचे साच ॥" द्रष्टा-दृश्य-भाव ज्यावर भासतो ते निर्विषयक ज्ञानस्वरूप, ती ज्ञप्ति तेवढी शिल्लक राहते. हिलाच 'योगभूमिका' म्हणतात. द्रष्टा-दृश्य एकरूप झाले आहेत आणि दुसरा द्रष्टा-दृश्य-भाव उत्पन्न झाला नाही, यांच्यामधील ही स्थिति आहे "उठिला तरगु वैसे। पुढे आनुहि नुमसे। ऐशा ठायीं जैसें। पाणी होय।...तया सारिखा ठावो। हा निकराचा आत्मभावो।... " एक वृत्ति संपली आहे आणि दुसरी उरली नाही अशी जी ज्ञप्तिमात्र निर्वृत्तिक अवस्था तोच निकराचा आत्मभाव आहे. हाच परमात्मा आहे आणि हेच निवृत्तिनाथ ज्ञानेश्वराचे सद्गुरु आहेत.

ज्ञानेश्वरांचा स्फूर्तिवाद : "दृश्य कीर दृष्टीसी दिसे। परी साच की द्रष्टा असे। आतां नाही ते कैसे। देखिले होय ॥" द्रष्टाच दृश्य होत असल्यामुळे वेगळें काय वघणार ? द्रष्टा-दृश्यात द्रष्टा खरा असल्यामुळे व तद्भिन्न दृश्याला अस्तित्व नसल्यामुळे जे नाहीच तें वघणार काय ? "दोरा सर्पभासा। साचपणें दोर कां जैसा। द्रष्टा-दृश्या तैसा। द्रष्टा साच ॥ म्हणून दृश्य ते वावो। देखिले जरी ॥" दृष्टीला दिसलें तरी दृश्य खरे नाही. "लेणें आणि भागारें। भांगारचि येक स्फुरे। कां जे येथे दुसरें। नाही म्हणोनि ॥...तैसें दृश्य कां द्रष्टा। या दोन्ही दशा वाझटा। पाहता एकी काण्डा। स्फूर्तिमात्र तो ॥ इथे स्फूर्तिकडीनि। नाही स्फूर्तिमात्र वाचोनि। तरी काय देखोनि। देखत असे ॥" दृश्य आणि द्रष्टा या दोन्ही परस्परसापेक्ष अवस्था खोट्या-असून चैतन्याचे स्फुरण-हेच एक अंतिम सत्य आहे. हा स्फूर्तिवाद याच दृष्टांतांनी योगवासिष्ठांत, शैवाद्वैतांत आणि शंकराद्वैतांतहि सांगितला असला तरी मराठी तात्त्विक वाङ्मयांत

ज्ञानेश्वरीने या वादाचे प्रथमच विवेचन केले. पूर्वीच्या ग्रंथांतून बीज-रूपाने असलेलें हे चित्-स्फुरण, स्वानुभवाच्या अमृताने पल्लवित करून आपल्या अपूर्व प्रतिभाविलासाने ज्ञानेश्वरांनी फुलविलें आहे; आणि "वोली अरुपाचे रूप दावीन" ही आपली प्रतिज्ञा सार्थ केली आहे.

चिद्द्विलासवाद वेगळ्या जगाची सिद्धि करीत नाही : "इथे स्फूर्तिकडीनि पाहता। नाही स्फूर्तिवाचोनि ॥" हा अजातवाद, हें स्फुरण एकरूप असतां अनेकविध दिसणें हीच चैतन्याची शक्ति या शक्तीमुळे चैतन्याचे एकरूपत्व वस्तुतः आच्छादित होत नसताना, जीवांना तेथे भिन्न, जड आणि विविध विश्वाकार दिसणे हीच माया आणि आपण चिन्मय असता त्याच्यापेक्षा निराळे आहेत, असे जीवांना वाटणे हीच त्याची अविद्या. या अविद्येच्या आडरानांत विश्वात्मक मायाकुजराच्या तडाग्यात सापडलेल्या जीवाला मुक्त करण्याचें कार्य गुरु व शास्त्रें करतात, पण स्फूर्तीकडून पाहिले तर 'या मा' (जी नाही) अशी माया, अविद्यमान असणारी अविद्या, तिने होणारा बंध व तत्सापेक्ष ज्ञानमूलक मोक्ष या सर्व गोष्टी कल्पनेचा खेळ असून सर्व काही चित्स्फुरणच आहे. ज्ञान-अज्ञान, बंध-मोक्ष, सत्-असत्, चित्-अचित् या परस्परसापेक्ष सर्व द्वैत्याच्या पलीकडे परमात्मा आहे आणि तो "ऐसिया निरुपमावरी। आपुलिये विलासवरी। आत्मा राणीव करी। आपले ठायी ॥" यालाच अलीकडे चिद्द्विलासवाद म्हणतात व जग हें चैतन्याचा विलास आहे असे सांगितले जातें; पण या ओवीत तसे सांगितलें नाही दृश्य जग दिसलें तरी 'वावो' असल्यामुळे व द्रष्टा-दृश्यांत द्रष्टाच साच असल्यामुळे द्रष्ट्यापेक्षा वेगळे असें दृश्य जग आता शिल्लकच नाही. त्यामुळे हा आत्मा आपल्या निरुपम अशा लीला-विलासाने आपल्याच ठिकाणी राज्य करीत असतो, विराजत असतो. त्याला विलासाकरिता वेगळी वस्तु लागत नाही. "इथे आत्मलीळे। नाही आन काटाळे।" आत्म्याच्या या लीला-विलासाला उपमा देता येत नाही. सूर्यकिरणांची उपमा दिली तर ते सूर्याबाहेर जातात. कापसाचें बोट फुटल्यावरच त्याच्या कपड्याने जग भरते, सोन्याचा रवा सोनेच असला तरी त्याचे सर्व अवयवाना दागिने करता येत नाहीत म्हणून या उपमा निरूपयोगी आहेत. आत्म्याची लीळा आत्म्यासारखीच आहे. त्याच्या या निरुपम लीलाविलासांत दृश्य जग जसेच्या तसेच दिसले तरी ते 'वावो' आहे, असें ज्ञानेश्वरांनी स्पष्ट सांगितले आहे. आत्मभिन्न अशा वस्तूची यत्किंचितहि शंका येऊ नये; म्हणूनच या लीला-विलासाला 'निरुपम' म्हटलें आहे आपल्याला जें जग दिसते तें दिसते तसे नसून "जग असिकी वस्तुप्रभा ॥" तें चैतन्याची प्रभा आहे. निर्विषय ज्ञानरूप चैतन्याच्या ठिकाणी अज्ञान संभवत नसल्यामुळे अज्ञानाचें खंडन केलें असलें तरी जगाविषयीची आपली अज्ञानमूलक कल्पना गृहीत धरूनच जगाचें वास्तव स्वरूप येथे सांगितलें आहे. यात वेगळ्या जगाची सिद्धि केलेली नसून, आत्म-वस्तूच्या प्रभेची सिद्धि केली आहे. येथे 'परमात्मा व जग' असे उभयान्वयी अन्वयाने सांगण्यापुरतेहि जग शिल्लक नाही, ते चित्स्वरूप झाल्यामुळे 'जग' शब्द निराधार झाला आहे सोने-लेणें, जल-तरंग यांच्या जोडीने रज्जु-सर्प, मृगजल यांचे दिलेले दृष्टान्त जग हा चैतन्यापेक्षा भिन्न पदार्थ नाही हे सांगण्याकरिताच दिलेले असतात. जेथे वाजूला सारण्यापुरतेहि चिद्भिन्न जग शिल्लक राहत नाही तेथे चैतन्यरूपाने

पुनर्जन्म ते कसे घेणार ? जड भासणारे जग अज्ञानकार्य आहे आणि चिद्रूप जगाविषयी कार्यकारणभाव सभवतच नाही मायावाद किंवा व्यतिरेक 'द्विवन्धं सुवद्ध' या न्यायाने या चिद्रूपाच्या अद्वैताचीच सिद्धि करतात. वाच्यवाचक भावापुरतेहि द्वैत तेथे शिल्लक राहत नाही; पण सत्य सांगण्याकरिता द्वैतभावे अद्वैती वाट करावी लागते व विश्व किंवा जग, किंवा जग आणि जीव ब्रह्मच आहेत असे सांगितले जाते, त्यामुळे गैरसमज निर्माण होतात. वस्तुतः "जे जे वोलिजे ते तें नव्हे। होय ते तव न वोलवे ॥" अशी स्थिति असल्यामुळे अनुभवामृताच्या शेवटी "म्हणौनि माझी बैखरी। मानाचेहि मीन धरी ॥" आतापर्यंत मी जे वोललो 'ते' "पाण्यावरी मकरी। रेखिली पां" असें समजा, असें ज्ञानेश्वरानी सांगितले आहे चिद्भिन्न जग अस्तित्वांत नसल्यामुळेच जगदुत्पत्ति-प्रक्रिया अनुभवामृतांत आलेली नाही.

अद्वैतांतील भक्ति : "माझिये सहजस्थिति। भक्ति या नांव ॥" चैतन्याच्या आपल्याच ठिकाणी राणीव करणाऱ्या या चिद्विलासावर आधारलेली भक्ति ही अर्थातच ज्ञानोत्तर एकरूपत्वाने होणारी भक्ति आहे. साधनरूप सगुणभक्ति नाही. येथे ध्यानयोग हा दिवसाच्या चंद्रासारखा निष्प्रभ होतो. प्रवृत्ति व अप्रवृत्ति (कर्म व संन्यास) थावतात आणि या भक्तीत देव व भक्त एक झालेले असतात येथे देवच भक्त होतो. स्थान हाच मार्ग होतो, आणि विश्व हाच एकान्त होतो. देवभक्तांपैकी कोणीहि देव व्हावे, कोणीहि भक्त व्हावे. "वैसला तेंच राणिवे। अकर्म हा ॥" देव इतका मोठा झाला की, तो न मावल्यामुळे देखिलच नाहीसे झाले. ते कोठे गेले हे पाहू जावें तर देशकालाचाहि तेथे पत्ता नाही देवानेच सर्व व्यापल्यामुळे देवी आणि भक्तपरिवार कोठून येणार ? आता देवानेच देवाला भजावे. कर्म-अकर्माच्या वाती-मालवून भक्ति-अभक्ति येथे एकाच पंक्तीला वसल्या. येथे कर्म व ज्ञान यांचा प्रवेश नाही असे हें कोणीएक अकृत्रिम भक्तीचे वर्म आहे; कारण या अवस्थेत कर्ता कर्म, ध्याता-ध्येय, ज्ञाता-ज्ञेय, द्रष्टा-दृश्य, प्रमाता-प्रमेय, देव-भक्त, दिशा आणि काल ही सर्व द्वंद्वे नाहीशी होतात कर्म, जप, ध्यान, योग, ज्ञान ही सर्व साधने संपतात आणि अकृत्रिम म्हणजे काहीहि केल्याशिवाय भक्ति होते. मूर्त व्यक्तीच्या सहवासात, भेटीत, दर्शनात उत्पन्न होणाऱ्या भक्तिभावनेचा या भक्तीशी काही संबंध नाही. ही भक्ति म्हणजे द्वंद्वातीत, दिक्कालातीत अशी चैतन्याची सहजस्थिति आहे. ज्ञानी पुरुषाची परमात्म्याशी झालेली एकरूपता किंवा समरसता या भक्तीने अपेक्षित आहे. स्थितप्रज्ञ, त्रिगुणातीत ज्ञानी भक्ताच्या वर्णनांत या ज्ञानोत्तर भक्तीचे स्वरूप ज्ञानेश्वरीतहि स्पष्ट केले आहे "माझिये सहजस्थिति। भक्ति या नांव ऐसा हा सहज माझा। प्रकाशु तो धनजया। तो भक्ति या वोजा। वोलिजे गा ॥ तैसा सर्वत्र मीचि मिया। घेपतसे भक्ति डया। परि दृश्यत्व हें वाया। अज्ञानवशे ॥ म्हणौनि दृश्यपथा। अतीतु माझा पार्था। भक्तियोग चौथा। म्हणितला ॥ तैसा रूप होऊनि माझे। मांते क्रियावीण तो भजे। अलकाह का सहजे। सोनियाते जेवि ॥ तैसी क्रिया कीर न साहे। त-ही अद्वैती भक्ति आहे। हे अनुभवाचिजोगे नव्हे। वोला ऐसे ॥"

द्रष्टा-दृश्य भेद खरा नाही, द्रष्टाच दृश्य होतो. द्रष्टा-दृश्य भेद अज्ञानामुळे भासतो. वस्तुतः दृश्य हे चित्मूर्त्याचा प्रकाश आहे. प्याचेंच नांव ज्ञानोत्तर भक्ति आहे. "मूळ अज्ञान तव लटिके। मा

तयाचे कार्य केतुकें। म्हणौनि संसाररुख सतुके। वायाचि पा ॥" मूळ अज्ञानच खोटें असल्यामुळे त्यावर आधारलेला दृश्य जगाचा पसाराहि लटका आहे हें सांगण्याकरिताच अनुभवामृतांतील अज्ञानखंडन केले आहे द्वैतवाद्याप्रमाणे दृश्य, सत्य ठरविण्याकरिता केलेले नाही. नुसते अज्ञानाचे नव्हे, तर तत्सपेक्ष ज्ञानाचेंहि खंडन अनुभवामृतांत केले आहे, हे विसरतां कामा नये. ज्ञानी पुरुष आपल्या मूळच्या परमात्मस्वरूपांत जेव्हा स्थिर होतो, तेव्हा त्या द्वैतगून्य अवस्थेत, तो जे करील ती भक्तीच होते. अहंकर्तृत्व गेल्यामुळे त्याच्या क्रियेचे कर्मत्व गेलेले असतें.

तेयांचिये लीलेमाजी। नीति जियाली दिसे : विश्वव्यापक परमात्म-भूमिकेवर आरुढ झालेल्या आणि विश्व होऊन विश्वात संचार करणाऱ्या ह्या ज्ञानी पुरुषांच्या क्रिया मुद्दाम केल्याशिवाय आपोआपच सर्वभूतहितकारक होतात. आणि "तेयांचिये लीलेमाजी। नीति जियाली दिसे ॥" त्याची सहजकृति, सहजलीला ही नीतिशास्त्राची जननी ठरते कर्म, भक्ति, ज्ञान येथे एकरूप झालेली असतात. सर्व विश्व आपणच असल्यामुळे, आपल्यावर जसें प्रेम असतें तसेंच विश्वावरहि आपोआपच राहते. यामुळे या भक्तीला 'प्रेमभक्ति' असेहि म्हणतात. भक्तीला द्वैताची अपेक्षा नाही. अद्वैतातहि भक्ति होऊ शकते, असें येथे सांगायचाच आहे.

अमृतोपम एकरूपाच्या भूमिकेवरून, केल्याशिवाय आपोआप होणारी ही अकृत्रिम भक्ति म्हणजेच 'ज्ञानोत्तर भक्ति,' 'ज्ञाननिष्ठा' किंवा 'परमभक्ति' होय जैव जिला 'शक्ति' म्हणतात, आणि ज्ञानी जिला 'सर्विति' म्हणतात, तीच ही परमभक्ति आहे असें ज्ञानेश्वरांनी सांगितलें आहे. अद्वैताच्या अनेक संप्रदायांतील भिन्नभिन्न परिभाषा एकार्थकच कशा आहेत हे दाखविण्यात ज्ञानेश्वरांचें वैशिष्ट्य आहे परिभाषेच्या फापटपसान्यांत न अडकता, माया, प्रकृति, अज्ञान हे एकार्थकच शब्द आहेत असेहि त्यांनी सांगितलें आहे. अद्वैताचा विषय सुलभ करून, ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करण्याकरिता निरनिराळ्या अद्वैत-संप्रदायांतील परिभाषांच्या व प्रक्रियांच्या या जंजाळांतून व त्यांतून निर्माण होणाऱ्या गोधळातून सामान्य जनतेला सोडविण्याचा ज्ञानेश्वरांचा हेतु यांत स्पष्ट दिसतो.

कर्म-भक्ति-ध्यान व ज्ञान : चिन्मय परमात्मा, जीव आणि जगत् याच्या एकतेचें बौद्धिक ज्ञान पुष्कळांना होते, पण या ज्ञानाच्या ठिकाणी जे स्थिर होतात व ही एकता अनुभवतात, अशा ज्ञाननिष्ठ पुरुषांच्या-ठिकाणीच ही सहजावस्थारूपी परमभक्ति उल्लसित होते. सहजावस्थेचें हे अंतिम साध्य सिद्ध व्हावे, म्हणून ज्ञानेश्वरीत कर्म, भक्ति, ध्यान आणि ज्ञान या चार योगांची साधने अधिकारपरत्वे सांगितली आहेत. ज्ञानयोग हे अतरंग साधन आहे; कारण इतर साधने ज्ञानयोगांत पर्यवसित होतात. ज्ञानेश्वर स्वतः योगी होते; पण कुंडलिनी जागृत करून पटच्चभेदाने समाधि-अवस्था प्राप्त करून घेण्याचा योग, नित्य नवा अग्निप्रवेश करण्याइतका कठीण असल्यामुळे, त्यांनी हे साधन सर्वांना सांगितले नाही. सर्व-सुलभ अशा सगुणभक्तीच्या साधनाचा त्यांनी पुरस्कार केला पण कर्मयोगाच्या साहाय्याने भक्ति करण्यास सांगून या दोन्ही साधनाचा त्यांनी समुच्चय केला. "स्व-कर्माच्या चोखोळी। मग पूजा करुनि भली। तेणें प्रसादे आकळी। ज्ञाननिष्ठेते ॥" निष्काम बुद्धीने, स्वतःच्या समाजविषयक कर्तव्य-कर्मांनी जो माझी पूजा करतो, त्याला माझ्या प्रसादाने ज्ञाननिष्ठा

प्राप्त होते. वर्णविषयक कर्तव्यकर्म करणे हाच खरा धर्म, हाच खरा यज्ञ व हीच खरी भक्ति आहे. सगुणभक्ति सागतांनाहि ईश्वर हा स्थूल-स्वरूपाचा, हस्तपादादि अवयवांचा, साकार अशी वस्तु नाही, हें त्यांनी स्पष्ट केले.

सर्वात्मक ईश्वराची कर्म-कुसुमांनी पूजा : अकराव्या अध्यायांत, विश्वरूप आवरून सगुण, साकार, चतुर्भुज रूप धारण करणाऱ्याची अर्जुनाने जेव्हा विनंती केली, तेव्हा श्रीकृष्णाने ईश्वराच्या विश्वरूपाकडेच लक्ष देण्यास सांगितले. म्हणून ईश्वराला ते विश्वात्मक, सर्वात्मक अशी विशेषणें मुद्दाम देतात व "तया सर्वात्मका ईश्वरा। स्वकर्मकुसुमाची वीरा। पूजा केली होय अपारा। तोपालागी॥" सर्व भूतजातांमध्ये असणाऱ्या परमेश्वराची, त्याच्याविषयीची आपली कर्तव्य केल्यानेच खरी पूजा होते व त्यामुळे त्याला अपार सतोप होतो, असे ते सागतात ज्ञानेश्वरांच्या या कर्मयोगयुक्त व्यापक भक्तियोगाचे स्वरूप पाहिले म्हणजे ते संपूर्णपणे समाजसमूह असे होते व 'ही सकळ लोकसंस्था रक्षणीय' असल्यामुळे वर्ण किंवा व्यवसायप्राप्त कर्तव्यकर्मांना ते किती महत्त्व देत होते तें लक्षांत येतें. "इहिक तरी न नशे। मोक्ष तो उरलाचि असे॥" हें त्यांच्या शिकवणीचें धोरण आहे.

मायावादाची उपयुक्तता : कर्तव्यप्रधान भक्तियोग सांगण्याला मायावाद आड येतो असे ज्ञानेश्वरांना किंवा इतर मराठी सताना वाटलें नाही. उलट कर्तव्याच्या आड येणारी विषयासक्ति नाहीशी करण्यास तो उपकारक वाटला. कारण मायावादाचा खरा अर्थ त्यांना समजला होता. सर्वव्यापक चैतन्य खरे आहे. त्यावर भासणारी जड नामरूपे खरी नाहीत, मायिक आहेत. स्थूल आकार म्हणजे आत्मवस्तु नव्हे आत्मा अविनाशी, आनंदमय आणि नामरूपातीत आहे. तेच जगाचे व आपले खरे स्वरूप आहे; म्हणून मायिक, क्षणभंगुर, नामरूपात्मक विषयांत आसक्त न होता, आपले अमर, आनंदमय, यथार्थस्वरूप ओळखण्याकरिता विश्वात्मक परमेशाची आपल्या कर्तव्यकर्मांनी भक्ति करण्यास आणि अशा रीतीने व्यक्ति व समाज यांचा विकास करण्यास त्यांनी सांगितलें.

मायावादाची विकृति नाहीशी केली : अज्ञानी लोक शास्त्राचे विषय असल्यामुळे त्यांच्या अज्ञानमूलक समजुतीचा निरास करणारें मायावादात्मक व्यतिरेकी विवेचन, शंकराचार्यादि अद्वैतवेदान्त्यांनी प्राधान्याने केले व सन्यासाला महत्त्व दिले. त्यामुळे कालांतराने या मायावादाला लौकिक समजुतीत विकृत स्वरूप येऊन त्याचा व सन्यासाचा अभेद्य संबंध रूढ झाला. मायावाद न मानणारे व जगाला दिसतें त्याच स्वरूपांत खरे समजणारे, काही द्वैती संप्रदायांहि सन्यासयुक्त भक्ति हे मोक्षाचें कारण मानतात, हे लक्षांत घेतलें म्हणजे मायावाद हा सन्यासाला उपकारक आहे आणि मायावादाचा व सन्यासाचा अभेद्य संबंध आहे ही पूर्वीच्या अज्ञानांत व आताच्या विद्वानांत रूढ झालेली समजूत निराधार आहे हे तेव्हाच ध्यानांत येते. म्हणूनच मायावाद-बरोबर कर्मयुक्त भक्तीचा पुरस्कार ज्ञानेश्वरांनी केला आणि व्यतिरेका-इतकाच अन्वयावर भर देऊन, मायावादाची लौकिक समजुतीत आलेली, नैराश्यपूर्ण व निष्क्रियतावादी विकृति काढून टाकली, हें त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. कालांतराने नेहमीप्रमाणे या भक्तीलाहि लोकांनी, सन्यासासारखें कर्तव्यशून्यतेचे विकृत स्वरूप दिलें ही गोष्ट निराळी.

शंकराचार्यांचें कार्य प्रगत केले : शंकराचार्यांच्या पुढे ज्ञानेश्वर गेले, याचा अर्थ त्यांनी परब्रह्मापेक्षा निराळ्या अशा विश्वाचें किंवा जगाचें सत्यत्वाने प्रतिपादन केले असा नाही. "ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्" हा ब्रह्म आणि विश्व यांच्या अद्वैताचा उपनिषद्-सिद्धान्त शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर या दोघांनाहि मान्य आहे, पण अजातवादाच्या भूमिकेवर पक्केपणी उभे राहून, चैतन्यापेक्षा दुसरे काही झालेंच नाही. एकच असून अनेकत्वाने भासण्याची चैतन्याची जी मायाशक्ति तिने अपहृत ज्ञान झालेल्या लोकांना चैतन्यभिन्न असे जें काही भासते तें चैतन्यच आहे, हे शास्त्रीय वादविवादाच्या भानगडीत न पडतां, व्यतिरेकाप्रमाणेच अन्वयानेहि मराठी भाषेत सुलभतेने सांगून शंकराचार्यांचें कार्य ज्ञानेश्वरांनी प्रगत केले. व्यवहाराच्या सोयीकरिता शंकराचार्यांनी व्यावहारिक सत्ता तरी मानली. ज्ञानेश्वरांना व्यवहारा-पुरतेहि द्वैत मान्य नाही त्याच्या मते सर्व व्यवहार अद्वैतांतच होत असल्यामुळे व्यावहारिक सत्ता न मानता त्यांनी पारमार्थिक व प्रातिभासिक अशा दोनच सत्ता मानल्या, हेंहि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें एक वैशिष्ट्य आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या अमूल्य देणग्या : तात्पर्य : (१) स्वतः नाथपंथीय निर्गुणाद्वैती असूनहि केवळ त्याच पंथाला चिकटून न बसतां शून्यवाद, अजातवाद, मायावाद, कल्पनावाद, शक्तिवाद आणि स्फूर्तिवाद या अद्वैत संप्रदायांतील व्यतिरेकी व अन्वयी अशा सर्व युक्तिवादांचा अद्वैत सिद्धीकरिता ज्ञानेश्वरांनी उपयोग केला. (२) अद्वैताच्या अनेक संप्रदायातील परिभाषांचे आणि प्रक्रियांचे एकार्थकत्व दाखवून, नाथ-पंथीय, शैव आणि शाकरीय अद्वैत एकच आहेत असे दाखविले. (३) धर्म, यज्ञ, भक्ति यांच्या विकृत कल्पनांचें निराकरण करून यथार्थ स्वरूप सांगितले. (४) कर्म, भक्ति, ध्यान, सन्यास, ज्ञान या सर्व साधनांचा गीतेच्या आधारे समन्वय करून, ज्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणे तें ते साधन त्याला श्रेष्ठ आहे असे विवेकपूर्ण विवेचन केले. (५) तत्त्वज्ञान आणि काव्य यांना एकरूप करून, शृंगाराच्या माथ्यावर पाय देणारा, आणि अनेक शतके सर्वसामान्य जनतेच्याहि अंतःकरणांना समाधान देणारा असा शांतरस आविष्कृत करणारी, अग्रगण्य व अपूर्व अशी वाङ्मयनिर्मिति मराठी भाषेत केली. (६) द्वैताद्वैताच्या पांडित्यपूर्ण वादविवादांनी ब्रह्मविद्येला आलेलें ब्रह्म-घोटाळाचें स्वरूप नाहीसे करून, सामान्य जनांना ती सुलभ करून दिली. (७) वेदान्त हा रडका व रुक्ष नसून आनंदमय व रसमय आहे, असे साधार दाखविलें (८) परमात्मैक्यरूप पराभक्तीच्या सहजावस्थेचे अतिम स्वरूप स्पष्ट केले. (९) ती प्राप्त होण्याचे साधन म्हणून नाशवंत स्थूल आकाराला परमेश्वर न समजतां सर्वात्मक ईश्वराची, स्वतःची कर्तव्यकर्म आचरून भक्ति करण्यास सांगितलें; आणि (१०) निर्गुणच सगुण भासत असल्यामुळे "सगुण-निर्गुण एकु गोविंदु रे।" असे सांगून महाराष्ट्रातील सगुण-भक्ति-मंदिराला अद्वैताच्या भक्कम पायावर उभे केले. महाराष्ट्रातील तात्त्विक, धार्मिक, सामाजिक आणि वाङ्मयीन जीवनाला ज्ञानेश्वरांनी दिलेल्या या अमूल्य देणग्या आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : राजवाडे, वि. का. संपा. : श्रीज्ञानेश्वरी, (धुळे, १९०९; ३ री आ. १९६३); साखरे, ना. संपा. सान्वय व सार्थ श्रीमद्भगवद्गीतेसह ज्ञानेश्वरी (पुणे, १९०५); आठल्ये, कृ. ना. संपा. :

सार्थ व सटीप ज्ञानेश्वरी (मुंबई, १९०२); कुंटे, अ. मो. सपा. : ज्ञानदेवकृत अमृतानुभव व त्यावरील शिवकल्याणकृत नित्यानंदक्य दीपिका (मुंबई, १८८८), दांडेकर, शं. वा. : श्रीज्ञानदेव, चरित्रग्रंथ व तत्त्वज्ञान (पुणे, १९३२); सुबध, प्र. सी. संग्रा. : पासण्टी-प्रदीप अर्थात् श्रीज्ञानेश्वर महाराजकृत चांगदेव पासण्टीचे सार्थ विवरण (पुणे, १९३६); पागारकर, ल. रा. : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खं. १ (मुंबई, १९३२), भावे वि. ल. : महाराष्ट्र-सारस्वत, (ठाणे, १९२८; आ. ५, मुंबई, १९६३), देशमुख, न. वा. सपा. : श्रीज्ञानेश्वर-दर्शन, २ ख (अहमदनगर, १९३४); आवटे, एं. ह. सपा. : ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या अभंगांची गाथा (पुणे, १९३४); पेंडसे, श. दा. : श्रीज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान (मुंबई, १९४१); — : श्रीज्ञानेश्वरीचा अभ्यास (पुणे, १९५४); दांडेकर, शं. वा. : सार्थ ज्ञानेश्वरी (पुणे १९५३, आ. ४, १९६७); सरदार गं. वा. सपा. : महाराष्ट्र-जीवन, २ खं (पुणे, १९६०); रानडे, आर. डी. : इंडियन मिस्टिसिझम-मिस्टिसिझम इन महाराष्ट्र (पुणे, १९३३); पेठे, म. प. : श्रीज्ञानदेव-वाग्यज्ञ-दर्शन (आळंदी, १९७३)

शं. दा. पेंडसे

ज्यु इ श - हि ब्रू त र्व ज्ञान : पहा : त र्व ज्ञान, हि ब्रू - ज्यु इ श

झर थु प्ट्री धर्मी तील त र्व ज्ञान : पहा : त र्व ज्ञान,
झर थु प्ट्री धर्मी तील

झीनो (ऑफ एलिया) : टेलकॅगोरसचा मुलगा झीनो (ऑफ एलिया) याचा जन्म दक्षिण इटालीतील जे (व्हेलिया) ल्युसानिया, येथे ख्रि. पू. ४९० मध्ये आणि मृत्यु ख्रि. पू. ४३० मध्ये झाला. तो पार्मेनायडीसचा आवडता शिष्य होता. विश्व ही एक अपरिवर्तनीय सत्ता आहे, ह्या आपल्या, गुरुच्या सिद्धान्ताचे समर्थन करणं हीच त्याची संपूर्ण तत्त्वज्ञानविषयक कामगिरी होय. ते समर्थन करण्यामध्ये त्याची भूमिका भावात्मक असण्यापेक्षा निराकरणात्मक होती पार्मेनायडीसचा एकतत्त्ववाद खरा कसा, हे सिद्ध करण्यासाठी त्याने युक्तिवाद दिले नाहीत; तर नानात्व आणि गति ह्या दोन गोष्टी सत्तेबाबत कशा खऱ्या असू शकत नाहीत, हे दाखविण्यासाठी युक्तिवाद केले त्याच्या अप्रत्यक्ष युक्तिवाद-पद्धतीला अॅरिस्टॉटलने 'द्वंद्वविकास-पद्धती' असें नाव दिले. त्याने एक पुस्तक लिहिले, परंतु ने उपलब्ध नाही. त्याने जे चाळीस युक्तिवाद दिले होते असें मानले जाते, त्यांपैकी फक्त आठच अॅरिस्टॉटल आणि सिम्लिसिस यांच्या लिखाणांतून उरले आहेत.

नानात्वाविरुद्ध युक्तिवाद : नानात्वाविरुद्ध त्याने केलेले चार युक्तिवाद खालीलप्रमाणे आहेत : पहिला युक्तिवाद असा की, जें आहे तें अनेक असेल तर ते अनेक इतके लहान असले पाहिजेत की, त्यांना आकारमान नाही आणि इतके मोठेहि असले पाहिजेत की, त्यांचे आकारमान असीम असलें पाहिजे त्या अनेकांपैकी प्रत्येकाला आकारमान नसलें पाहिजे हा निष्कर्ष काढण्यासाठी झीनोने केलेला युक्तिवाद असा की, या अनेकांपैकी प्रत्येक स्वतःहून अभिन्न व एकत्वयुक्त असला पाहिजे; परंतु ज्याला एकत्व आहे त्याला आकारमान असू शकत नाही; कारण ज्याला आकारमान असते ते विभाज्य असते आणि त्यामुळे तें अनेक होईल; पण एकच वस्तु एकहि आणि अनेकहि अशी दोन्ही असू शकत

नाही; म्हणून जर अनेक वस्तु अस्तित्वांत असतील तर त्यांपैकी एकालाहि आकारमान असणें शक्य नाही. अर्थात् एकच वस्तु एकाच अर्थाने एक व अनेक असू शकत नाही; परंतु या अर्थाला पूरक असा संदर्भ योग्य तऱ्हेने वेगवेगळा असेल तर वस्तूने एकदमच एक व अनेक असणें यांत तसा विरोध नाही. अनेकांपैकी प्रत्येकाचें आकारमान अमर्याद मोठें असलें पाहिजे या विधानाला आधार म्हणून केलेला युक्तिवाद असा की, जें अस्तित्वांत आहे त्याला काहीना काही आकारमान असलें पाहिजे; कारण जर काहीच आकार नसेल तर एखाद्या वस्तूत त्याची भर घातल्याने तिचा आकार वाढणार नाही आणि त्या वस्तूतून ते काढून घेतल्याने तिचा आकार कमीहि होणार नाही; परंतु ज्याची भर किंवा वजावट केल्यामुळे काहीच फरक पडत नाही असें अस्तित्व म्हणजे शून्यच होय. तेव्हा अस्तित्वांत असलेलें प्रत्येक आकारमानयुक्त असलेंच पाहिजे. आता जिला आकारमान आहे अशी प्रत्येक वस्तु अनंतत. विभाज्य असते आणि तिच्या सर्व भागांचें एकूण आकारमान अमर्याद असलें पाहिजे. हा निष्कर्ष काढण्यांत झीनोची चूक होत आहे; कारण 'अ' ह्या वस्तूचा एकूण (अनंत) क्रय, म्हणजेच $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \dots$ हा 'अ' पेक्षा कमीच म्हणजे मर्यादित राहणार. कमी कमी होत जाणाऱ्या आकारमानाच्या श्रेणीत अगदी शेवटाला अतिशय छोटें आकारमान असतें, असें जर झीनोने गृहीत धरले असतें तर त्याला हवा असलेला निष्कर्ष काढतां आला असता; परंतु हें गृहीत धरण्याचा मार्ग त्याला बंद होता; कारण क्रममालिकेला शेवटचें असें पद नसते. ह्या युक्तिवादांत प्रस्तुत केलेल्या त्याच्या मताशी तें विसंगत आहे

झीनोचा दुसरा युक्तिवाद असा : जें आहे तें अनेक असेल तर जें जितके आहे तितकेच तें असणार, कमी नाही किंवा अधिकहि नाही; आणि म्हणून तें मर्यादित असणार; पण जर अनेकांचें अस्तित्व असेल तर तें असंख्य असलें पाहिजेत; कारण कोणत्याहि दोहोंच्यामध्ये तिसरें एक असणार आणि ह्या तिघांमध्ये आणखी दोन असणार; आणि म्हणून सदैवस्तु असंख्य होत; परंतु हें अनेक मर्यादित आणि असंख्य असें दोन्ही असणें शक्य नाही. हा युक्तिवाद त्याज्य ठरवायला, निश्चित संख्येतून (जितक्या आहेत तितक्या), अमर्यादित संख्या युक्तपणें निघू शकत नाहीत, एवढे दाखविले तरी पुरेसें आहे.

झीनोचा तिसरा युक्तिवाद असा की, जर वस्तूचें विभाजन अनंत असेल तर तिचें विभाजन नि.शेष करतां येईल; म्हणजे अंशाचें आणखी पुढे विभाजन करतां येणार नाही; परंतु नि.शेष विभाजनाचा अर्थ शून्यविस्तारवाले अवयव असा होईल आणि ज्याला विस्तार आहे तें अशा अवयवांचें असणे शक्य नाही. अॅरिस्टॉटलच्या मते ह्याच युक्तिवादांमुळे जड द्रव्याच्या विभाजनाचें अनंतत्व नाकारण्यास अणुवादी प्रवृत्त झाले; तथापि अनंत-विभाजनक्षमतेच्या आधारे विस्तारशून्य अवयवांचें अनुमान करावे लागतें, हे झीनोचें म्हणणें चूक आहे. अनंत विभाज्यतेचा अर्थ असा की, कितीहि विभाजनें केली तरी शेवटी आपल्याला असा घटक मिळू शकत नाही की, जो आणखी पुढे विभागला जाऊ शकत नाही. एखादी वस्तु असंख्य अवयवांमध्ये नि.शेषपणे विभाजित होऊ शकते असें मानणे, म्हणजे यापुढे विभाजन होऊ शकत नाही असें मानणें होय; परंतु असे मानणें वस्तूच्या अनंत विभाजनाशी विसंगत ठरते. ह्या युक्तिवादाच्या पहिल्या भागांतून दुसरा भाग अनिवार्यपणे निघतो असें तर नाहीच, उलट पहिल्या भागांमुळे दुसऱ्या

भागाची शक्यताच नाहीशी होते जर दुसरा भाग पहिल्या भागापासून अनिवार्यपणे निघत नसेल, तर दुसऱ्या भागावर आधारलेले कोणतेही अनुमान वैध मानता येणार नाही.

चौथ्या युक्तिवाद हा 'अवकाश'चे खंडन करणारा आहे. जे काही अस्तित्वात असते ते अवकाश व्यापीत असते. आता, अवकाशाला अस्तित्व आहे, तेव्हा अवकाश हें दुसऱ्या अवकाशामध्ये असले पाहिजे व अशा तऱ्हेने अनवस्थाप्रसंग येईल अवकाश हें अगदी विशेष प्रकारचें अस्तित्व असून अवकाशामध्ये असलेल्या इतर अस्तित्त्ववान् वस्तूपासून तें वेगळें आहे ह्या गोष्टीकडे अॅरिस्टॉटलने लक्ष वेधले आहे. एखादी गोष्ट अवकाशामध्ये आहे असे म्हणणे, म्हणजे ती काही स्थान व्यापते असे म्हणणे होय आणि हें म्हणणे सज्ञासजिसवंधमीमासादृष्टीने सार्थ आहे; परंतु एक अवकाश हे दुसऱ्या अवकाशात असले पाहिजे असे म्हणणे म्हणजे एक स्थान दुसऱ्या स्थानात असले पाहिजे असे म्हणण्यासारखे आहे व तें म्हणणे अर्थाच्या दृष्टीने विचित्र आहे.

गतीचें खंडन आता आपण 'गती'चे खंडन करणारे झीनोचे चार युक्तिवाद पाहू. पहिल्या युक्तिवादाला 'शर्यत-मैदानाचा युक्तिवाद' म्हणतात. विशिष्ट अंतर पार करण्यासाठी पळणाऱ्या व्यक्तीला पहिल्या अर्ध्यानंतर दुसरे अर्धे धावले पाहिजे. त्याचे पोट-विभाग असव्य होतात; म्हणून झीनोला वाटले की, मधल्या अंतर-विभागाची वेरीज अमर्याद असली पाहिजे. त्यामुळे धावणारा अमर्याद अंतर सान्त काळामध्ये पळू शकणार नाही व उद्दिष्ट गाठू शकणार नाही. मधल्या अंतर-विभागाची अभिसारी मालिका वनत असते, आणि अभिसारी मालिकेच्या असव्य पदांच्या वेरजेस मर्यादा असते हे सत्य झीनोच्या नजरेंतून सुटले. तेव्हा, धावणारा मर्यादित वेळात आपल्या ध्येयापर्यंत जाऊ शकतो. त्याचा दुसरा युक्तिवाद असा की, जर कासवाला थोडे अगोदर सोडले तर अकिलिस त्याला कधीहि गाठू शकणार नाही, कारण जेथून कासवाने सुस्वात केली त्या ठिकाणापर्यंत अकिलिस पोहोचेपर्यंत कासव तेथून पुढे गेलेलें असते. ह्या युक्तिवादाचे तर्कशास्त्र भागच्या युक्तिवादाप्रमाणेच आहे. एखाद्या मर्यादित अंतराची पोटविभागणी अमर्यादित असते हे ह्या युक्तिवादाचें आधार-विधान आहे; आणि ह्याच्या आधारे, तें अंतर अमर्याद असतें असा असमर्थनीय निष्कर्ष काढलेला आहे. तिसरा युक्तिवाद 'सुटलेला वाण' यासवंधीचा होय. वस्तु तिच्याडतक्याच जागेमध्ये जेव्हा असते तेव्हा ती स्थिर असते आणि वाण जरी सुटलेला असला तरी तो प्रत्येक क्षणी त्याच्या-इतक्याच जागेत असतो! म्हणून तो सदैव स्थिरच असतो. ह्या युक्तिवादातील 'तेव्हा' ह्या शब्दाचा अर्थ काय लावावयाचा? जर त्याचा अर्थ 'अवधिरहित क्षण' असा असेल तर अॅरिस्टॉटलच्या शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास वाण हा "गतिमानहि नसतो आणि स्थिरहि नसतो." एवढेच नव्हे तर त्याहीपुढे जाऊन आपल्याला म्हणतां येईल की, "विंदु असरल असतो किंवा अवक्र असतो" हे म्हणणें जितकें विचित्र तितकेंच अवधिरहित क्षणामध्ये वाण गतिमान असतो किंवा स्थिर असतो ही भाषा करणें विचित्र होय; परंतु जर 'तेव्हा' या शब्दाचा अर्थ 'तो क्षण सामावून घेणारा कालखंड' असा केला तर वाण गतिमान असतो, कारण जरी कालखंडाचे पोटविभाग शून्याकडे जात असले तरी ते प्रत्यक्ष शून्यापर्यंत कधीच पोहोचत नाहीत. चौथ्या युक्तिवादाला 'आखाड्याचा युक्तिवाद' म्हणतात. निम्मा वेळ हा दुप्पट वेळेच्या वरोवर

असू शकतो असे तो सिद्ध करूं पाहतो. समजा, अ, व व क हे तीन पदार्थ तीन रांगांमध्ये आहेत व त्यांपैकी 'अ' स्थिर असून 'व' आणि 'क' हे विरुद्ध दिशांना वेगाने जात आहेत. दिक् आणि काल हे अनुक्रमें पृथक्-पृथक् विंदु आणि क्षण यांचे वनलेले आहेत असे गृहीत धरलें तरच हा युक्तिवाद आपण समजू शकतो. ज्या अर्थी एका क्षणी एकापेक्षा अधिक घटना घडू शकत नाहीत त्या अर्थी 'व' ने आक्रमिलेले विंदु म्हणजेच त्याला लागलेले क्षण होत. परंतु 'व' हा 'क' पेक्षा दुप्पट विद्वेचें अंतर कापतो आणि प्रत्येक विंदूला एकेक क्षण घेतो, त्यामुळे एकूण दुप्पट वेळ घेतो तेव्हा निम्मा वेळ हा दुप्पट वेळेच्या वरोवर होतो व हे तर विचित्र आहे दिक् आणि काल हे पृथक्-पृथक् विंदु आणि मर्यादित क्षण यांचे वनलेले नसतात, हे आपण पूर्वीच दाखविलें आहे. त्यामुळे ह्या युक्तिवादाचा पायाच उखडला जातो थोडक्यांत म्हणजे झीनोच्या विरोधाभासांचा उद्देश अनेकत्व आणि गति ही नाकारण्याचा आहे. अखंडतेचें स्वरूप आणि दिक् व काल यांची अनतता याचें मर्म न समजल्यामुळे हे विरोधाभास निर्माण होतात, हे आपण पाहिले आहे. तेव्हा अनेकता व गति नाकारण्याची गरज नाही; तथापि झीनोच्या युक्तिवादाचें स्वरूप सदोप आहे हे कळण्यासाठी पाश्चात्य विचाराला २००० वर्षे लागली, ही गोष्ट आपण विसरता कामा नये.

संदर्भ-ग्रंथ : रसेल, बी. अवर नॉलेज ऑफ दि एक्स्टर्नल वर्ल्ड (लंडन, १९१४, सुधा. आ १९२६); वर्गसन, एच : टाईम अँड फ्री विल, अनु एल पॉगसन (न्यूयॉर्क, १९१०).

एस. पी. कनल

झीनो (ऑफ सिटिअम) : झीनो हा स्टोइक संप्रदायाचा आद्य प्रवर्तक होय. जन्म : सिटिअम, सायप्रस (ख्रि. पू. ३३६ ते २६४). सद्गुणासाठी सद्गुण, अजेय आत्मा, सुखाची वाह्य-जग-निरपेक्ष कल्पना व सेवावृत्ति ह्या सिनिक तत्त्वांनी तो आकर्षित झाला. झीनोच्या विचारांमध्ये सिनिक, मेगॅरिअन्स, प्लेटो व अॅरिस्टॉटल यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव दिसून येतो. सिनिक पंथाच्या सकुचित नीतिशास्त्राला मुक्त करून त्याने नीतीला तर्कशास्त्रीय व आध्यात्मिक बैठक दिली. हेरॅक्लिटसच्या 'विश्वहेतू'चा (लॉगॉस) त्याने ह्या कामी उपयोग करून घेतला. साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, शुद्ध चारित्र्य, प्रेमळ व प्रामाणिक स्वभाव यामुळे लोक त्याला खूप मान देते.

नीतिशास्त्र : झीनोने विरक्त व त्यागी जीवनाचा पुरस्कार केला. त्याच्या मते सुख मिळविण्यासाठी भावनांचें, वासनांचें व विकारांचें संपूर्ण निरोधन केले पाहिजे. कृति परिणामतः चांगली असली तरी तिचा हेतु चांगला असल्याशिवाय तिला चांगले म्हणतां येणार नाही. सद्गुण हें मानवी जीवनाचें परमप्राप्तव्य आहे आरोग्य, सुख, स्वामित्व इत्यादि सर्व साधने आहेत. ऐहिक इच्छांपासून माणूस मुक्त झाला तरच त्याला खऱ्या अर्थाने पूर्ण स्वातंत्र्य आहे.

सत्ताशास्त्र : जगात काहीहि यदृच्छेने घडत नाही. मुळांत फक्त अश्रितत्त्व असून त्याच्यांतून जग-निर्मिति झाली. जग प्रलयकाळी परत सर्व अश्रितत्त्वांत विलीन होतें. असे हे चक्र अव्याहतपणें चालू असते. जगांत काहीहि नव्याने निर्माण होत नाही किंवा नाश पावत नाही. अठराव्या शतकांतील ईश्वरशास्त्राप्रमाणे, सर्व घटना ईश्वरी नियमानुसार घडतात, असें झीनो व इतर स्टोइक मानतात. जगांतील प्रत्येक घटकाचें स्थान व कार्य पूर्वनियोजित असते. ईश्वर जगरूपी

शरीराचा आत्मा असून प्रत्येक मानवात दैवी अग्नीचा अंश असतो जेव्हा व्यक्तिगत जीवन निसर्गाशी सुसंगत असते तेव्हा ते चांगले असते. मनुष्याला आत्म-स्वातंत्र्य नाही जडवादाला स्टोइकानी सर्वेश्वर-वादाशी सलग्न केले स्टोइकाच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञान हे एक क्षेत्र असून त्या क्षेत्ररक्षणसाठी तर्काचे काटेरी कुपण असते. भौतिक शास्त्रे ही त्या शेतांतील माती असून नीतिशास्त्र त्यातील फळ आहे

ज्ञानशास्त्र वेदन हाच ज्ञानाचा उगम व आधार आहे असे झीनो समजतो स्वयंभू कल्पना नसतात इष्टियजन्य ज्ञान स्पष्ट व उघड असून, ते विश्वसनीय असते

मूल्यमापन त्याचे तत्त्वज्ञान म्हणजे प्रामुख्याने हेरॅक्लिटसचे तत्त्वज्ञान व सिनिक तत्त्वज्ञान यांचे मिश्रण होय. झीनोला सत्ताशास्त्रात फारसा रस नव्हता नीति हा त्याच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय सद्गुण म्हणजेच सुख आधुनिक परिभाषेत, त्याचे नीतिशास्त्र कर्तव्यप्रधान होते झीनोच्या विचारसरणीवर भारतीय तत्त्वज्ञानाची छाप पडलेली दिसून येते जडवाद, ईश्वरवाद, एकत्ववाद यांचे मिश्रण झीनोच्या विचारामध्ये आढळून येते सुखरहित सद्गुणाची त्याची कल्पना आग्रही व आणखीरहित वाटणे जर सद्गुण श्रेयस् आहे, तर जगात अन्याय, दुर्गुण, पाप का ? जर सर्व घटना अपरिहार्य निसर्ग-नियमाने घडतात, तर मनुष्य त्याच्या कृत्यांना जबाबदार का ? ह्या प्रश्नाची उत्तरे झीनोने समाधानकारकपणे दिलेली नाहीत

संदर्भ-ग्रंथ : रसेल, बी हिस्टरी ऑफ ए वेस्टर्न फिलॉसफी (लंडन, १९४५), झेलर, ई. आउटलाईन्स ऑफ दि हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १८८३; सुधा. आ १३, अनु. एल. आर. पामर, सपा डब्ल्यू. नेसल, १९३१), स्टेस, डब्ल्यू. ए क्रिटिकल हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १९२०), पटवर्धन, वा पु. : युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा संक्षिप्त इतिहास (पुणे. १९६५)

हे. द. गोखले

झेनोफेनीस कोलोफॉनच्या झेनोफेनीसचा काळ सुमारे इ. स पूर्व ५७० ते ४७० आहे. मीडसच्या स्वारीनंतर जन्मग्राम सोडवून लागल्यामुळे नंतरचे त्याचे जीवन, मुख्यत्वेकरून सिसिली येथे भटकतीतच गेले. झेनोफेनीस केवळ भाट नसून कवि होता. निरनिराळ्या छंदातल्या त्याच्या काव्यापैकी ६८ द्विपदीचरणी व ४० पट्पदीचरणी ओळी उपलब्ध आहेत पहिल्या प्रकारात सामाजिक प्रथांची टीका आढळते. पट्पदी ओळी प्रकृतिविषयक आहेत. होमरच्या काव्यातील देवा-दिकाच्या अनीतिमान व मानुषी चेष्टांचे विडंबन करणाऱ्या उपहासात्मक काव्यपंक्ति अधिक प्रसिद्ध आहेत झेनोफेनीसच्या मते देव एक, निश्चल, अतिमानुषी, नीतिमान, शाश्वत व संपूर्ण आहे. तो सर्वांगी पाहतो व ऐकतो चिंतनाने विनायास विश्व-व्यापार चालवितो देव व विश्व एकच होत विश्व गोलाकार, सजीव पण अनिर्मित आहे विश्वोत्पत्तीची कल्पना सोडून एकतेला दृढतर अर्थ दिल्यामुळे, झेनोफेनीसला इलियासंप्रदायाचा संस्थापक मानण्यात आले असावे सजीव वस्तु पृथ्वी व आप ह्यांतून उद्भवतात. व्योमस्थ वस्तूंना तेजोकरणाचे समुच्चय किंवा प्रज्वलित ढग म्हटले आहे इतर मते वरीचशी काल्पनिक आहेत 'जीवाश्मा' वदलचे (फॉसिल) निरीक्षण शास्त्रीय आहे. मानवाला निश्चित ज्ञान नसते; मला हे खरे वाटते, इतकेच माणूस

म्हणू शकतो, हा विचार झेनोफेनीसने प्रथम मांडला, परंतु त्यातून (१) सणयवाद, (२) अनुभववाद, किंवा (३) सत् व मिथ्या हा भेद, हे अर्थ निघत नाहीत कवि असूनहि झेनोफेनीस बुद्धिवादी चिंतक होता. अँरिस्टॉटल-परंपरेत त्याला गौण स्थान मिळाले, पण त्याचे विचार प्रगत होते. मायलेगियन संप्रदायाची परंपरा मोडणारी एक-त्वाची दृढतर कल्पना, आणि सत् व गोलाकार ह्यातील परस्परावलंबित्व सांगणाऱ्या नव्या दृष्टीचे हेरॅक्लिटस व पार्मेनायडीस त्याचे ऋणी आहेत धार्मिक वावतीत टीकात्मक दृष्टि, आविर्भाव व ज्ञान यातील प्रस्फुट भेद व ज्ञान प्रयत्नसाध्य आहे, ह्या विचाराची परंपरा हेरॅक्लिटस-पार्मेनायडीसपासून प्लेटोपर्यंत पोहोचते

संदर्भ-ग्रंथ : वनॅट, जे अर्ली ग्रीक फिलॉसफी (लंडन, १८९२; आ ४, १९३०), — ग्रीक फिलॉसफी, ख. १, थेलीस टु प्लेटो (लंडन, १९१४), कर्क, जी. एस. व रॅन्डेन, जे. ई. दि प्री-सॉक्रेटिक फिलॉसफर्स (लंडन, १९५७); गुथरी, डब्ल्यू. के. सी. : ए हिस्टरी ऑफ ग्रीक फिलॉसफी, ख. १ (केब्रिज, १९६२).

वीणा गजेन्द्रगडकर

टटर्चुलियन (सुमारे इ. स १६०—२२० । २४०) : नाणावलेल्या आफ्रिकन ख्रिस्ती लेखकांपैकी पहिला लेखक. ख्रिस्ती धर्मान्तर (इ. स १९५) झाल्यानंतर तो धर्मोपदेशक झाला. नंतर शुद्धिवादी मॉर्टेन्स्ट श्रद्धेचा पाखंडी झाला (इ. स २१३). वकील म्हणून शिक्षण झाल्याने त्याचे मन कायदेवाज होते आणि त्याची शंली वक्त्याची होती. स्वभावाने तापट वृत्तीचा असल्याने तो साहजिकच अतिरेकी मताकडे झुकत असे, व त्याच्या विचारात तोल-राहत नसे. तत्त्वज्ञानावरील महत्त्वाचे त्याचे ग्रंथ 'अँपॉलजी', 'दि सोल', 'दि विटनेस ऑफ दि सोल'. जरी त्याने तात्त्विक विचाराची साधने वापरली, तरी त्याचे ग्रीक तत्त्वज्ञानासंबंधीचे मत सर्वस्वी नकारात्मक आहे. त्याने परंपराभंगक अतिरेकी श्रद्धावाद पुरस्कारिला. त्याचे पुढील उद्गार पहा. "देवपुत्रास क्रूसावर लटकाविले ही लज्जास्पद गोष्ट होय; व म्हणूनच मी लज्जा न वाळगतां तिची ग्वाही देतो : आणि देवपुत्र मृत्यु पावला, ही गोष्ट आकलनापलीकडे असल्यामुळेच तीवर विश्वास ठेवणे शक्य आहे." (या जोरदार व वक्तृत्वयुक्त उद्गारांचा काहीसा असमर्थनीय सारांश असा काढण्यात आला आहे : 'मी त्यावर विश्वास ठेवतो, कारण त्यांत मूर्खपणा आहे') यामुळे टटर्चुलियनला आता बुद्धिविरोधी श्रद्धावादाचा प्रतिनिधि समजण्यात येते. तो जडवादी असल्यामुळे आत्मा, किंवा देवाची देवहि, सूक्ष्म प्रकारच्या जडद्रव्याचा वनलेला आहे, अशी त्याची कल्पना होती वालकाचा आत्मा. हा पितराच्या आत्म्याचा उन्मेष होय; व यामुळेच आनुवंशिकतेची उप-पत्ति लागते; परंतु प्रत्येक मानवी आत्मा, तो देवाची प्रतिमा असल्याने, देवास जाणू शकतो; व म्हणून तो 'स्वभावतःच ख्रिश्चन' असतो. या त्याच्या जडवादांमुळेच त्याने देवाच्या त्रिमूर्तीवद्दलचे (ट्रिनिटी) विचित्र विचार मांडले

संदर्भ-ग्रंथ : रॉवर्ट्स, आर ई. दि थिऑलॉजी ऑफ टटर्चुलियन (लंडन, १९२४); शॉर्ट, सी. एल. दि इन्फ्ल्युअन्स ऑफ फिलॉसफी ऑन दि माइंड ऑफ टटर्चुलियन (लंडन, १९३३).

आर. व्ही. डस्मेट

टागोर, रवींद्रनाथ : चरित्ररेखा : रवींद्रनाथ हे महर्षि रवींद्रनाथ टागोर यांचे निरंजीव. ता. ६ मे १८६१ हा रवींद्राचा जन्म-दिन. जैराजरांगे, कलकत्ता हे त्यांचे जन्मस्थान. त्यांना प्रालेय शिक्षण पारसे लामले नव्हते; पण बाळक्यांतच, मातृवृत्तिक नव्वार व ज्ञान-माधना या वाद्यनीत त्यांच्या कक्षा अतंन विस्तृत आणि व्यापक झाल्या होत्या. वयाला अठरा वर्षे पूर्ण होण्याच्या आतच त्यांनी स्थितिक कविता व नाटके लिहिली. पण इ. स. १८८२ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'माध्वनगीता'ने त्यांच्या कवियजोत्पन्न कीर्तिमदिराची पावाभरणी झाली.

इ. स. १८९० मध्ये, त्यांच्या वटिकानी त्यांना जिल्ह्या येथील आपल्या वटिकोपाजित मिळारानीची बहिवाट पाहण्यासाठी पाठविले. या कामांत त्यांची काही वर्षे रानी पडली, पण त्यामुळे त्यांचा ग्रामीण जीवनाशी घनिष्ठ संबंध आला, लोकमाहितीवर प्रभुत्व संपादन करण्याची संधि लाभली, व वैष्णव विचारधारा आणि वैष्णव धर्म यांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला.

इ. स. १९१३ मध्ये 'गीताजली'ने त्यांना 'नोबेल प्राइज'ची प्राप्ति करून दिली. गान्तिनिकेतन येथील त्यांचा आश्रम-'विश्व-मेवनीडम्' हे विरद धारण करणाऱ्या 'विश्वभारती'-विद्यापीठांत परिणत झाले.

त्यांचे ग्रंथ, तसेच त्यांचे तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणविषयक निबंध जगातील अनेक भाषांत रुपानन्ति झाले.

ता. ७ ऑगस्ट १९४१ रोजी रवींद्रनाथ टागोर परलोकावासी झाले.

पुढील वृष्टि विवेचनाने रवींद्रांच्या तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनांची रूपरेखा व्यक्त करण्याचा प्रयत्न आहे हे कार्य दोन दृष्टींनी विकट आहे. एक तर, ऐंशी वर्षांच्या त्यांच्या प्रदीर्घ जीवनात त्यांच्या कल्पना मारण्या वाटत, विरगित होत राहिल्या; आणि दुसरे म्हणजे त्या मुमुक्षू आणि सपटित स्वरूपाने ग्रहित करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी केलेला नाही. निवाय, एकाच कल्पना कधी तत्त्वज्ञानाच्या, तर कधी नर्जन-नील माहित्विताच्या भूमिस्वरूप प्रकट करण्याची त्यांची प्रथा आहे. या दोन भूमिना परस्परसंगमातून संपूर्णतया अलग करता येत नाहीत हे तरे; पण एकाच कल्पनेने बौद्धिक आणि लाहित्यमूलक अशा दोन परस्परसंगमातून भिन्न अगळेत्वा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून केलेल्या वेगवेगळ्या विवेचनांचे मानिध्द, तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकांना दुर्लभ्य भागल्यावाचून राहत नाही.

अशी काहीशी अडचणीची स्थिति असली, तरी तत्त्वज्ञानी या उताऱ्याने टागोराने वर्जन करण्यास मरतेच वाटण्याने काहीहि कारण नाही. केवळ वर्जनानेचही दुसऱ्या कोनालाहि तत्त्वज्ञ म्हणावयाचेच नाही, असा संतुगित संवाचाचा आग्रह धरण्याचा वेळ तर, टागोराने किताब हा नास्तिक-रूपनाचा एका सगळ्या जगाहूनना आहे, असे सिद्ध केले निवाय त्यांच्या संवाचून एका मूढन पण अचूकपणे ओळखता येणारी सुस्पष्ट परमात्मना सिद्ध केले सवादन्यादहूनची त्यांची अल्लभनिष्ठा आणि उपनिमित्त वाद्य. मानधून ही एकात्मता स्पष्ट होई. मित्रभिन्न परंपरा आणि वेगवेगळे दृष्टिकोन सामधून म्हणायला पाहून निवृद्ध. दो आत्मनातून करून, त्यांना सुखादी

नमन्वय करण्याने वायं. टागोरानी तत्त्वज्ञानाच्या बहुतेक क्षेत्रात यजन्वी रीतीने मार्गांन्वित केलेले आहे.

टागोरानेच्या विचाराने उगम . टागोरानेच्या तान्त्रिक करण्याच्या उगमाकडे दृष्टि टाकली असता, त्यांच्या या आत्मनातून करण्याच्या स्वभावविनेपाचे स्वरूप स्पष्टपणे प्रतीत होते 'उपनिषद्' आणि 'वैष्णव' यातील कोणत्या प्रणालीमधील तत्त्वांचा टागोरवर अधिक प्रभाव आहे, याबद्दल वाद घालणे, एके काळी भूषण मानले जात असे. टागोराने निबंध आणि त्याची काव्ये यांना 'विश्वात्मक देववादा'चा अवलंब करून अर्थ लावणारा एक, आणि 'ईश्वरवादा'चा आश्रय करून त्यांचा अन्वय लावणारा दुसरा, असे दोन न्यतंत्र संप्रदाय काही काळ अस्तित्वात होते गुंराने. अशी यात्रिक आणि अतिमुक्तमीकृत मते आता काळाच्या ओघात जमा झाली आहेत आता सर्वसाधारणपणे असे मानले जाते की, ज्या ज्या पौराण्य आणि पाश्चात्य विचार-धारांशी आणि भावनाप्रवाहाशी त्यांचा संबंध आला, त्यातील बहुतेकां-मधून टागोरानी काही ना काही आत्मगतत्वं केले आहे एतेकेच नव्हे, तर त्यांचा सर्जनशील वापरहि केला आहे वाचन, परंपरा, वेगवेगळ्या दृष्टिकोनाच्या अनेक व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष परिणयात झालेला विचार-विनिमय, असा बहुविध प्रकारचा हा संबंध आहे उपनिषदे, गीता, अभिजात संस्कृत साहित्य, - विशेषकरून कालिदास, मध्ययुगीन संत आणि कवि - प्रामुख्याने कबीर आणि बंगाली वैष्णव, उच्चामी सूफी आणि ख्रिस्ती अजैयवादी, युगेरीय विज्ञान आणि उदारमतवाद, ब्राह्मममाज - त्यातल्या त्यात राममोहन रॉय. बौद्धधर्म - विशेषतः महायान पंथ, वर्गमन, कोचे यामारेचे काही आधुनिक पाश्चात्य विचारवंत या सर्वांचा टागोरानेच्या कल्पनांवर प्रभाव पडला असल्याची नाक्ष मिळते इतकी विश्वव्यापी विशाल दृष्टि, आणि इतकी समदर्शी महानुभूति असणारा दुसरा कुणी देखक जगात असेल, अशी कल्पना करणे कठीण आहे

परम सत्य : टागोरानेच्या विचाराने स्थूल स्वरूप आणि त्यांनी उगमस्थाने सासंबंधीच्या प्रास्ताविक विवेचनानंतर, आता तत्त्वज्ञानाच्या परिमरातील काही विशेष प्रश्नासंबंधीच्या त्यांच्या कल्पनांच्या चर्चेकडे वळू. परंपरागत पद्धतीला अनुसरून मुखातीलाच त्यांची 'परमसत्त्वा'बद्दलची धारणा विचारत घेणे समुचित होईल. परमसत्त्वत्वाचा प्रश्न मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या 'दिक्ती'च्या प्रश्ना-पासून अलग करणे क्वचितच नमर्बनीय ठरेल, कारण 'अनन्त' आणि 'मान्त' परस्परापासून अभिन्न आहेत, ही टागोरानी मूलभूत धारणा आहे. तरीपण विचारगोरीयांच्या दृष्टीने या प्रश्नाचा प्रसवार परामर्श घेणेच अधिक सोयीचे ठरेल.

टागोर ईश्वराचा स्वतःमिड नमन्व मानतात. आत्म्या संवाचून त्यांनी कोटिहि ईश्वराने अस्तित्त्व नास्तिक रित्या प्रत्यक्ष प्रमाणानी मिड करण्याचा प्रयत्न केलाचि दिमत नाही. " जना प्रताज तमाच ईश्वरहि आपल्याला 'भावला' पाहिले " असे टागोराने नामने आहे; पण ईश्वर आपल्या पिड-प्रवृत्तींना न्यदप्रतीत विषय मानूनहि, किम्ह न्या तत्त्वज्ञाने ते अधिक आग्रह अस्तित्त्व करण्याचा प्रयत्न तरीत असावेत, असे वाटते. सुष्टिप्रमाण दिग्गज वेणाच्या दोजनासद्वर्जना पुगल्याच्या साहाय्याने ईश्वराने अस्तित्त्व मिड करणाऱ्या प्रमाणांची त्यांनी नाटके

व काव्ये यामधून सूक्ष्म प्रतीति मिळते. त्याचप्रमाणे अप्रत्यक्ष रीतीने, नैतिक आणि विश्वस्थिति-दार्शनिक प्रमाणवाहि ते वापर करीत असलेले दिसतात, तरीपण एकवार फिरून हे आवर्जून सांगणे आवश्यक आहे की, ईश्वराचे 'अस्तित्व' सिद्ध करण्यासाठी ते कधी बद्धपरिस्तर झालेले आढळत नाहीत. त्याचा सबध ईश्वराच्या 'स्वभावा'शी अधिक आहे आणि त्यातूनच 'गुण' आणि 'विभूतिमत्त्व' यासंबंधीच्या प्रश्नांशी आपला साक्षात् सबध येतो

विभूतिमत्त्वाची कल्पना - टागोरासारख्या तत्त्वचिंतकाच्या सदभात तात्त्विक नाममुद्रा वयाचशा फसव्या ठरण्याचा सभव आहे, हे खरे असले, तरी टागोराची प्रवृत्ति विभूतिमूलक विचारसरणीच्या वाजूला अधिक झुकणारी आहे, असे सर्वसाधारण विधान करण्यास हरकत नसावी "आपली आत्मनिरपेक्ष भक्ति आणि आपण मुकाट्याने सहन केलेले क्लेश, याची दखल न घेता आपल्याकडे थिजलेल्या नजरेने रोखून पाहणाऱ्या अवैयक्तिक ब्रह्मकल्पनेची" टागोराना रचि नाही. त्याच्या कित्येक प्रवचनावरून ब्रह्मकल्पनेला ईश्वर अथवा इष्टदैवत याची जोड देणे त्यांना आवश्यक वाटते, अशी आपली समजूत होते. टागोर ईश्वराला अनेकदा परमपुरुष म्हणून संबोधतात, आणि औपनिषद् 'ब्रह्मातूनहि व्यक्तिमत्त्वाचे तत्त्व' सर्वस्वी वाद झालेले नाही, असा दावा मांडतात 'सत्तत्त्व म्हणजे अप्रतिहत आविष्काराच्या-द्वारा परमविभूतीची साधारण व्यक्तिमत्त्वावर घडत असलेली अखंड क्रिया म्हणता येईल' असे टागोराचे मत आहे ('क्रिएटिव्ह युनिटी', पृ. ३५) माझ जग मला - एका व्यक्त रूपाला - एका व्यक्त शक्ती-कडून मिळालेले आहे ती परमात्म्याने आत्म्याला दिलेली देणगी आहे ('पर्सनॅलिटी', पृ. ६९) मानव आणि ईश्वर यामधील नाते यांत्रिक सत्तासबधाचे नाही प्रेम आणि परमानंदरूप असा, तो एक वैयक्तिक सबध आहे

प्रेम आणि परमानंद कल्पना प्रेम आणि परमानंद याचा उल्लेख हा सान्त आणि अनन्त यांमधील नात्याचे वर्णन करणारी केवळ कविकल्पना आहे, असे समजण्याचे कारण नाही. द्वैत की अद्वैत या प्रश्नाचे उत्तर टागोर पुन पुन्हा प्रेमाच्या परिभाषेत देण्याचा यत्न करताना दिसतात 'शांतिनिकेतन, फ्रस्ट सीरीज' मध्ये प्रकाशित झालेल्या वगाली 'सामजस्य' मध्ये पुढील महत्त्वाचा परिच्छेद आढळतो -

"ईश्वर व्यक्त की अव्यक्त, सगुण की निर्गुण, साकार की निराकार, या प्रश्नावर वेदान्तात प्रचंड वादविवाद आहेत, पण प्रेमात 'आहे' आणि 'नाही' ही एकत्र अतर्भूत होत असतात प्रेमाच्या एका टोकाला 'निर्गुण' आहे, दुसऱ्या टोकाला 'सगुण' आहे. . . गुणविषयक चर्चा केवळ अनुमानाच्या पातळीवरच अधान्तरी राहते. . . प्रत्यक्ष परमेश्वराशी तिचा संपर्क घडत नाही. . . " टागोर ईश्वराला कधी केवल-स्वरूप, कधी निराकार, कधी शक्ति, बुद्धि, ज्ञान, आत्मबोध या गुणानी युक्त तर कधी गुणातीत, असे वेगवेगळे आवाहन करतात. यांत विमर्शित आहे का? प्रेम आणि आनंद या तत्त्वाचाच पुन्हा आधार घेऊन ते त्यांना एकरूप ठरवितात "प्रेमात सर्व विरोध विराम पावतात. त्यात द्वैत आणि अद्वैत एकमेकांना छेद देत नाहीत एकत्व आणि द्वंद ही दोन्हीही त्याला एकाच वेळी हवीशी असतात " ('साधना', पृ. १०४). परंपरेनुसार (उदा - वेदान्त) परमतत्त्वा-न्वेपणाच्या कार्यात धार्मिक आणि तात्त्विक या दोन भूमिकात स्पष्ट

भेद दर्शविला आहे टागोरांना असा भेद अनावश्यक वाटतो. ते सांगतात, "धार्मिक जाणीव ईश्वर आणि मानवी आत्मा यांमधील प्रेमाच्या नात्यातून मुळीच वेगळी नाही. या प्रेमाच्या एका वाजूला 'वियोग' आणि दुसऱ्या अगाला 'संयोग' आहे एका वाजूला 'बध' तर दुसऱ्या वाजूला 'मोक्ष' आहे या प्रेमांत 'सीमित' आणि 'असीम', 'दया' आणि 'दंड', 'आकार' आणि 'आशय' याचा संगम आहे " ('आत्म-परिचय', पृ. ७८)

सान्त सत्त्व - वरील विवेचनावरून सान्त सत्त्वाना वास्तव सत्यता नसते, हे मत टागोराना मान्य नसल्याचें दिसून आले, तर त्यांत आश्रय वाटण्याचे कारण नाही "मानवी जीवनाला दोन ध्रुव-बिंदु आहेत. एका पैलूत माणूस स्वाजित सचिताच्या पदपीठावर आरूढ होऊन मोठा होण्याची धडपड करीत असतो" पण जीवनाला दुसराहि एक पैलू आहे त्यात तो या आपल्या स्वभावधर्मावर मात करून आपला अत्युच्च आशय अभिव्यक्त करण्यासाठी सारखा प्रयत्न करीत राहतो हे विभूतिमत्त्व, "आविष्काराच्या अपेक्षेने सान्त तर तात्त्विकदृष्ट्या अनंत असते" टागोर या मुद्द्यावर पुन.पुन्हा भर देतात; कारण ते ईश्वर आणि व्यक्ति अभिन्नहि मानीत नाहीत, अथवा व्यक्तीला तिच्या सान्त स्वरूपात पूर्णांशाने वास्तवहि समजत नाहीत "आपण दोन जगांचे रहिवासी आहो, आपण या भूगोलावर जगतो, पण ईश्वराच्या स्वरूपातहि आपले अस्तित्व आहेच. एकाच टोकाला आपण सान्त तर दुसऱ्याला अनंत आहो; आणि या दोन्ही टोकाची सत्यता टिकविण्याचा आपला प्रयत्न आहे ('साधना', पृ. ८९). धार्मिक प्रत्ययाच्या परमोच्च अवस्थेतहि व्यक्तिगत जाणिवेचा संपूर्णपणे निरास होतो, अशी टागोरांची धारणा नाही "ब्रह्म आणि आत्मा यातील भेद तीत नेहमीच शिल्लक उरत असला पाहिजे. आपण जे 'होण्याचा' प्रयत्न करीत असतो ते तो नित्यच असतो. ईश्वर हें 'पूर्णत्वाचें अनंत ध्येय', तर मानव हा त्या 'पूर्णत्वाची निरंतर प्रक्रिया'. ('क्रिएटिव्ह युनिटी', पृ. ३५).

केवलाद्वैत निरास - सान्ताला स्वतंत्र वास्तवता आहे, या आग्रहांतून तत्त्वज्ञानातील दोन अत्यंत मौलिक प्रश्न उद्भवतात सान्ताचें स्वातंत्र्य आणि अखिलांना सामान्यभाव यांची सांगड कशी घालावयाची? या समस्येची सोडवणूक करण्यासाठी टागोर द्वैत आणि केवलाद्वैत या दोहोंच्याहि अन्तिम मर्यादामधून मार्ग काढीत असलेले दिसतात. 'सचेतन विश्वात' केवलाद्वैत अग्राह्य होय. "फक्त मरणातच 'अद्वैत' आहे. जीवन द्वैतमूलक आहे. 'आणि फिरून', मृत्युतत्त्व एकरूप असले तरी जीवनतत्त्व मात्र बहुरूप आहे 'योग' आणि 'वियोग' ही दोन्हीहि वरोवरीने अस्तित्वात असावीत अशी परब्रह्माची आज्ञा आहे" सर्वसाधारणाचा अनन्यसाधारणात परिणत होण्याचा सतत प्रयत्न सुरू असतो स्वतःचा असाधारणपणा कायम टिकविण्याची आपली वासना, ही वस्तुतः आपल्या ठिकाणी कार्यक्षम झालेली वैश्विक कामनाच होय " ('साधना', पृ. ७०). सान्त सत्त्वे म्हणजे "अनन्ताच्या सगीताचे स्वर घुमविणाऱ्या ब्रह्मवीणेच्या ताराच". अनेकांच्या अभावी स्वतः. एकच आशयशून्य आणि सत्य-विहीन होईल. "अद्वितीय एक म्हणजे रितेपणा द्वितीयानेच प्रथमाला सत्यत्व येते."

त्याच्या एका प्रवचनातील पुढील उताऱ्यावरून टागोराच्या

यानंत्र्यीच्या भूमिकेची दरीचगी यथार्थ कल्पना करता येईल. " सत्याच्या काही भागाचा स्वीकार न करणे म्हणजे नव्यच बहिष्कृत करणे होय. सत्य सर्वकप अमन, हेच त्याचे वास्तव लक्षण. त्यात काही अन्तर्विरोध असतील; पण त्यांवरचे त्याच्या घटकांनी परस्परांचा विनाश करून नवे म्हणून त्यांना रोखून धरणारी प्रच्छन्न एकात्मताहि त्यांत अंतर्भूत आहे. मर्यादा एक प्रकारची आन्तरिक मुमगति असते. भेद टाळून किंवा ते वजा करून ती माध्य होत नाही, तर ते स्वीकारून आणि अतीत करून ती माध्य करता येते. हालाहल प्राशन केलें आणि पचविले म्हणून शिव ' शिव ' झाला. " (अमर धर्म). कधी टागोर, " आत्मप्रत्ययासाठी द्वैताची आवश्यकता वाटली म्हणून चिरंतनाने आत्मविभजन केले " असे मांगतात. या भूमिकेवर दोन आक्षेप घेता येतात. एक म्हणजे एकविध आणि बहुविध यांचे एकाच वेळी एकत्व मान्य करणे कितीमे सुसंगत आणि आकलनीय आहे ? आणि दुसरे म्हणजे . या ' भेदा 'मुळे जे ' परम ' आहे ते ' परिमित ' होत नाही काय ? यातील पहिल्याच्या सवधात टागोर निःसंदिग्धपणे कबुली देतात की, " हे विरोधातील एकत्व - एकत्व आणि बहुत्व यांचे हें सहजीवन - बौद्धिक पातळीवरून आकलन किंवा विशद करता येणार नाही. ते केवळ भाव्य आहे. लीला-नाटक या कल्पनेच्या परिभाषेतच त्याचे वर्णन होऊ शकेल. दुसऱ्या आक्षेपाविषयी टागोर सांगतात की, स्वातंत्र्याची कल्पनाहि आपण प्रमाणावाहेर ताणतां कामा नये. ईश्वराच्या स्वातंत्र्यालाहि हे लागू आहे. ईश्वराला " स्वतःला मर्यादित करण्याचे स्वातंत्र्य आहे " आणि त्याने या स्वातंत्र्याचा वापरहि केलेला आहे. ईश्वराने स्वतःच्याच अनिर्बंध इच्छेने स्वतःला बाधून घेतले आहे. " त्याने स्वतःच स्वतःच्या पराजयाला समति दिली आहे. " एखादा वाप आपल्या मुलाशी कुस्ती लढतो, तीत स्वतःला त्याच्याकडून चीतपट करून घेण्यात धन्यता आणि आनंद मानतो, तसें हें आहे. या अर्थाने ईश्वराचीहि स्वतंत्रता असापेक्ष नाही, आणि बहुत्वाचा अर्थ मर्यादा असा होत असेल, तर ती मर्यादा परमसत्त्वाने विनतकार स्वीकारलेली आहे.

निसर्ग आणि मानव : आता आपण टागोरांच्या तत्त्वज्ञानांतील दुसऱ्या एका विभागाकडे, - त्यांच्या मानवतावादाकडे - वळू. टागोरांचा मानवतावाद आणि काटसारख्या प्रत्यक्षवाद्याचा मानव-धर्म, अथवा निसर्गवाद्यांचा काहीसा युगुत्सु वृत्तीचा मानवतावाद यांमधील फरक समजून घेण्यासाठी आपणांला प्रथम टागोरांची निसर्गविषयक धारणा ध्यानात घेतली पाहिजे ज्या भूमिकेवरून ते सान्त सत्त्वाची वास्तवता मान्य करतात, तीवरूनच ते भौतिक जगाची, अगर निसर्गाची, वास्तवताहि ग्राह्य समजतात. ' माया ' शब्दाचे त्याचे विवरण नाव्यात्म आहे. निसर्गाचे जग फसवे आणि मत्त होणाऱ्या बदलांनी प्रभावित असल्यामुळे ते ' माया ' आहे. अवास्तव किंवा आभास-मूलक अर्थाने ते माया नाही. निसर्गाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न टागोरांना फारसा महत्त्वाचा वाटत नाही मानव आणि निसर्ग यांमधील परस्पर-संबंधांचा वाटतो. निसर्ग आणि मानवी चैतन्य ही एकमेकांशी अवूट धाग्यांनी निगडित झालेली आहेत. आपली काव्ये, नाटके, तमेच आपलें तत्त्वज्ञानविषयक निबंध आणि प्रवचने यात टागोरांनी आपले हें मत फिरफिरून व्यक्त केले आहे. निसर्ग आणि मानव यांमधील मध्य ' पूर्व '

ग्राह्य मानते, तर निसर्गाच्या जिकण्यांत ' पश्चिम ' धन्यता मानते. - हा पूर्वात्य आणि पश्चिमात्य दृष्टिकोणातील सहज नजरेत भरणारा महत्त्वाचा भेद आहे, असा त्याचा दावा आहे. हा फरक स्पष्ट करण्याकरिता टागोरांनी शेक्सपियर व कालिदास यांच्याविषयीच्या आपल्या निरीक्षणांची काही मनोरंजक उदाहरणेहि नमूद केली आहेत. (' त्रिएटिव्ह युनिटी ' , पृ. ५०). विश्वाससारांत कधीहि तडजोड न होणारी अशी एक अंतर्गत यादवी मूळ असून, निसर्ग आणि मानव हे तीमधील परस्परांगी जुळलेले प्रतिस्पर्धी आहेत, ही समजूत टागोर ग्राह्य मानित नाहीत.

मानवतावाद आणि ' संमेल 'तत्त्व : संवाद-तत्त्व हे टागोरांच्या विचारसरणीतील प्राथमिक गृहीतकृत्य आहे; आणि मानव व निसर्ग यांमधील नात्यात त्याची परिणामकारक अभिव्यक्ति झालेली आढळते. त्या दोहोचें प्रतिद्वंद्वी म्हणून वर्णन करणे म्हणजे मोहोर आणि कळी यांना दोन वर्गात विभक्त करून त्यांच्या सौष्टवाचें श्रेय दोन वेगवेगळ्या आणि परस्परविरोधी तत्त्वांना देण्यासारखे आहे. निसर्ग आणि मानव यांना ' परस्पराची गरज असते. ' त्या दोहोहिमधून जीवनाचा एकच साधारण ओघ वाहत असतो. एकाच कवितेतील दोन चरणाप्रमाणे त्याचे एकमेकांशी नाते आहे. एकाच रागाची तीं दोन अंगे आहेत निसर्गाची संवादी वाणी ही आपल्या आत्म्याचीच दुसरी भाषा आहे. त्या दोहोचा ' संमेल ' वैश्विक गतीची लय परिपूर्ण करतो. मानवी अनुभूति म्हणजे वास्तवाच्या पिडप्रकृतीत पाळेमुळे न रजलेले विश्वद्रुमावरचे वाडगूळ नव्हे. आपले वाहेरील जग आणि आपली आन्तरिक बुद्धि, ही दोन्हीहि एकाच शक्तीची अभिन्न दशनं होत. याचा उमज पडला, की आपल्या अंतरंगाचे ईश्वराशी तादात्म्य झाल्याचा प्रत्यय आपोआप होतो [' धर्म ' - (वगालीत)]. मानव आणि ईश्वर यांमधील हे परस्परावलंबन लालित्यानुभूतीत अत्यंत त्वरित आणि उत्कट रीतीने प्रतीत होतें. भूमितलावर उगवलेलें पहिलें फूल हें पहिल्या अजात गीताचें आवाहन होय.

परंतु टागोरांना निसर्ग आणि मानव यांमधील ' आप्तभाव ' केवळ जाणवला असता, तर त्याच्या तत्त्वज्ञानाला मानवतावाद हें नाव देणें तितकेसें रास्त ठरले नसते. विश्वात मानवाचा प्रवेश झाल्या-नंतरच त्यांत ' खरेखुरे भेद ' उद्भवले याची त्यांना जाण आहे. चैतन्याचे निसर्गावरील आक्रमण ही निसर्गावरील चैतन्याच्या ' अव-लंबना ' इतकीच न नाकारता येणारी वस्तुस्थिति आहे. " तारका-मण्डित नभोमण्डलापेक्षा मानवी आत्म्याच्या अंतरंगांतच अनंताचा साक्षात्कार अधिक स्पष्ट स्वरूपांत प्रतीत होतो " (' माघना ' , पृ. ४१). दुसऱ्या एका ठिकाणी, रूपकाच्या पद्धतीने ते मागतात की, ब्रह्मवीणेला असंख्य तारा आहेत. त्यांतील काही लोखंडाच्या, काही तांब्याच्या तर आणखी काही चांदीच्याहि बनविलेल्या आहेत; पण त्यांतील एकच तार सोन्याची आहे, आणि ती म्हणजे मानव.

स्वातंत्र्य आणि सर्जकता : आता मुद्द्याचा प्रश्न हा की, ज्याच्या योगाने मनुष्य उच्च पदवीला चढतो, मृष्टीच्या जिरोभागी अधिष्ठित होतो, ते काय ? या प्रश्नाला टागोरांनी दिलेल्या उत्तरांनुसार त्यांच्या विविष्ट मानवतावादाची परिणति झाली आहे. मानवाचे श्रेष्ठत्व

बुद्धीच्या परिभाषेत नव्हे, सत्तेच्या परिभाषेत नव्हे, तर प्राय स्वातंत्र्य आणि सज्जकता याच्या परिभाषेत ते विशद करतात याचा अर्थ असा नाही की, निसर्गावरील तर्कबुद्धीच्या किंवा सामर्थ्याच्या प्रभावाचे पैलू ते उपेक्षणीय समजतात ! किंबहुना वस्तुस्थिती याच्या अगदी उलट आहे. यामुळे माणसाची शक्ति आणि त्याचा आत्मविश्वास वाढीला लावणाऱ्या, त्याचप्रमाणे त्याच्या ग्रहण, विश्लेषण आणि निर्णयन-विषयक बौद्धिक शक्तींना धारदार बनविणाऱ्या, पाश्चात्य सुधारणा आणि संस्कृति, याचा ते पुन पुन्हा गौरवपूर्ण उल्लेख करीत असतांना आढळतात हे सारे खरे असले, तरी परमायाने, हे पैलू माणसाच्या महिम्याचे यथार्थ आणि संपूर्ण वर्णन करण्यास अपुरे आहेत. “आध्यात्मिक विश्वातील आत्म्याचा जन्म निसर्गाशी असलेले नाते ‘तोडण्याशी’ समरूप नाही, तर ते जोडण्या-तोडण्याच्या ‘स्वातंत्र्याशी’ समन्वित आहे,” असे टागोर सांगतात हे एक अत्यंत साभिप्राय विधान आहे, कारण त्यातून आपणाला टागोराच्या विशिष्ट स्वरूपाच्या मानवतावादाचा मर्मविदु हस्तगत होतो. ते ही कल्पना स्वातंत्र्याची सामाजिक, नैतिक, सांस्कृतिक आणि लालित्यात्मक जीवनाच्या परिभाषेत व्याख्या करून परिणत करतात माणसाचे स्वातंत्र्य त्याला, ‘उपयुक्ततामूलक गरजांचा तिरस्कार करण्यास प्रवृत्त करतें.’ त्यामुळे त्याला, ‘भव्य, उदार आणि उदात्त’ याची स्पृहा निर्माण होते. ‘केवळ पुरेसे’ अशाने त्याचें समाधान होईनासं होतें प्रत्येक नव्या प्रकारचा वापर करून आत्मविष्कार करण्याची गरज त्याला भासू लागते. स्वतःच्या जैविक धारणाक्रमाला मुळीच अपरिहार्य नसणाऱ्या मार्गांनी आपली उन्नति करून घ्यावी अशी तळमळ त्याला लागते. समग्र विश्व ही आपलीच मिरास आहे, असा हुक्क सांगण्यास त्याला भय वाटेनासे होते; आणि अखेरीस ईश्वरावरहि मानवतेचा आरोप करावयाला तो कचरेनासा होतो ‘आपण या विश्वातील कोणी आगंतुक अतिथि नसून सन्मान्य पाहुणे आहोत’, याची मानवाला सतत जाणीव आहे माणसाच्या या विश्वातील आगमनामुळे उत्क्रांतीची ग्रहणधर्मी अवस्था मागे पडली आणि नवी सर्जनशील अवस्था सुरू झाली. कलाकार या नात्याने माणूस स्वतःला, आपल्या ज्येष्ठ सम-व्यावसायिकाला - ईश्वराला - भाईवाधव किंबहुना सहचर म्हणून लेखतो; आणि म्हणूनच मागे वळून तो ईश्वराला सांगू शकतो की,

“तुझ्या सूर्योदयासाठी प्रकाशाची असे वाण
मानवी नेत्रभाडारी तरी घे तो खरीदून !”

(‘वलाका’, कविता क्रमांक ५४)

मानवी प्रगतीची परमोच्च पातळी माणसाने वारा आणि वातावरण यांवर अधिकांत अधिक प्रभुत्व संपादन केल्याने साधणार नाही. महा-सागरावरून कमीत कमी कालात विमानोड्डाण करण्याचा उच्चांक प्रस्थापित केल्याने हस्तगत होणार नाही, तर मनुष्याला सत्य आणि सौंदर्य यांच्या आत्मप्रतीतीने, मानवता ही दैवी सत्याच्या घडणीतील एक अपरिहार्य घटक आहे, याचा उमज पडेल तेव्हाच साध्य होईल. हा ईश्वरावर मानवी गुणांचा आरोप करणारा ‘मानवगुणारोपवाद’ आहे का ? कदाचित् असेलहि; पण त्या भीतीने आपणांला झपाटल्या-सारखे वाटण्याचे काहीहि कारण नाही. टागोर सांगतात की, “सर्वच धर्मांत ‘मानवगुणारोपण’-वादाचा काहीना काही अंश आढळतो

आमचा ईश्वर मानवहि आहेच जर याला मानव-गुणारोपणवाद असे नांव देऊन त्याचा अधिक्षेप करावयाचा असेल, तर माणसाला माणूस असल्याबद्दल आणि प्रेमिकाला आपल्या प्रियेवर, मानसशास्त्रांतील एक तत्त्व म्हणून नव्हे, तर एक व्यक्ति म्हणून प्रेम केल्याबद्दल दोषी ठरवावे लागेल.” (‘रिलिजन ऑफ मॅन’, पृ. ११४).

टागोरांची ग्रंथरचना : (१) रिलिजन ऑफ मॅन, (२) साधना, (३) पर्सनॅलिटी, (४) क्रिएटिव्ह युनिटी, (५) रेमिनिसन्सेस.

संदर्भ-ग्रंथ : टागोर, आर. : रिलिजन ऑफ मॅन (लंडन, १९३१);— साधना, दि रिजलायझेशन ऑफ मॅन (लंडन, १९१३);— पर्सनॅलिटी (लंडन, १९१७);— क्रिएटिव्ह युनिटी (लंडन, १९२२);— माय रेमिनिसन्सेस (लंडन, १९१७), कृपलानी, के रवींद्रनाथ टागोर, ए बायोग्राफी (लंडन, १९६२), राधाकृष्णन, एस. दि फिलॉसफी ऑफ रवींद्रनाथ टागोर (लंडन, १९१८), थॉम्पसन, ई. टागोर, पोएट अँड ड्रॅमॅटिस्ट (लंडन, १९२६), लेझनी, व्ही. : रवींद्रनाथ टागोर, हिज पर्सनॅलिटी अँड वर्क, अनु. जी एम फिलिप्स (लंडन, १९३९)

वि. श्री. नरवणे

टास्की, ए. [टास्की, आल्फ्रेड (जन्म १९०२)] : तर्कशास्त्री व गणितशास्त्री पोलिश ल वॉव वॉरसाँ - संप्रदायाचे एक प्रसिद्ध प्रतिनिधि या विचारसंप्रदायातील पुष्कळशा विचारवृत्तींचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे अतार्किकता वर्ज्य मानणे; पारंपरिक तर्क-बुद्धिवादाच्या मूलभूत कल्पना व तत्त्वांचे गणिती-तर्कशास्त्राचा उपयोग करून प्रत्यक्ष परिगणन करणे; वैज्ञानिक अनुमानाच्या तार्किक दृष्टीने अन्वेषणावर भर; आणि तर्कशास्त्रीय संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसे-मध्ये असलेला रस. टास्की आणि त्याचे सहकारी यांनी विशेषेकरून अधितर्कशास्त्राच्या मूलभूत कल्पनांची अन्वीक्षा केली. संबंधांच्या विविध प्रकारावावतच्या तर्कशास्त्रीय समस्यांचाहि त्यांनी परामर्श घेतला व ‘अँक्झमटायझेशन’, ‘सेट थिअरी’, ‘नाम-सिद्धान्त’ यांचेहि विवेचन केले

टास्कीच्या ‘इंट्रोडक्शन टु लॉजिक अँड टु दि मेथॉडॉलॉजी ऑफ डिडिक्टिव्ह सायन्सेस’ (१९३६), ह्या ग्रंथाची १९४१ मध्ये इंग्रजी आवृत्ति प्रकाशित झाली. इंग्लिशभाषिक देशांमध्ये टास्की त्याच्या इतर पोलिश सहकाऱ्यांपेक्षा अधिक प्रसिद्ध आहेत. त्याचें नाव विशेषतः दोन गोष्टींशी संबंधित आहे - तर्कशास्त्र व अधितर्कशास्त्र या दोहोतील भेद व सत्याविषयीचा संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसीय सिद्धान्त. ज्याप्रमाणे अधिगणितशास्त्र हे गणिताचा परामर्श घेते व त्याचें आकारनिष्ठ संस्करण करते, त्याप्रमाणे अधितर्कशास्त्र हें विविध तर्कपद्धतींचे आकारनिष्ठ संस्करण करते कार्नेपचा ‘लॉजिकल सिटॅक्स ऑफ लॅंग्वेज’ हा ग्रंथ म्हणजे टास्कीच्या पद्धतीच्या प्रत्यक्ष वापराचें उदाहरणच होय.

सामान्य व्यवहारातील भाषेतील सदृग्ध व काटेकोरपणा नसलेले शब्दप्रयोग टाळणाऱ्या आणि अव्यवहित अतः प्रत्ययावर ज्याची वैधता अवलंबून नाही, अशा आकारनिष्ठ अतितर्कशास्त्राची उभारणी टास्की करू पाहतात

अगदी तात्विक स्वरूपाच्या संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसेचा उगम आंगडेन व रिचर्ड्स याच्यापेक्षा टास्कीपासूनच झालेला आहे. टास्कीचा आधुनिक पोलिश तत्त्वविचारावर मोठा प्रभाव असला तरी ते स्वतः लेस्निव्स्की आणि टी कोट्रविस्की यांचे ऋणी आहेत; परंतु या दोघांचे लेखन अद्यापि अप्रकाशित तरी आहे किंवा फक्त पोलिश भाषेतच प्रसिद्ध झालेले आहे पोलंडवाहेरील जगाच्या दृष्टीने तरी, 'सत्यविषयक संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसीय संकल्पना' (१९३३) या टास्कीच्या निबंधाचे जर्मन भाषान्तर हीच पोलंडमधील संज्ञा-संज्ञि-मीमांसेची सुरुवात होय.

कार्नेप यांनी टास्कीच्या संज्ञा-संज्ञि-मीमांसेचे स्वागत केले, कारण तिने संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसीय विरोधाभासांतून मुक्त होण्याचा मार्ग उपलब्ध केला आणि साध्या वाक्यांचे अतिशय आकारनिष्ठ वाक्यांमध्ये रूपान्तर करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली.

सत्याची व्याख्या . 'सत्या'ची व्याख्या ही टास्कीची संज्ञा-संज्ञि-संबंध-मीमांसेला सर्वात प्रसिद्ध अशी देणगी आहे. सत्याची व्याख्या वास्तविकपणे समाधानकारक ठरण्यासाठी कोणत्या अटीचे पालन झाले पाहिजे, हे प्रथम सांगताना ते म्हणतात की, सत्याच्या समाधानकारक व्याख्येत पुढील प्रकारचे आशय-साम्य सूचित झाले पाहिजे : "जर हिम शुभ्र असले तर, आणि तरच, 'हिम शुभ्र असते' हें वाक्य खरे." हें आशय-साम्य म्हणजे सत्याची खुद्द व्याख्या नव्हे; परंतु सत्याच्या व्याख्येने कोणत्या अटी पूर्ण केल्या पाहिजेत ते ते सुचवते. सत्याच्या व्याख्येत सत्याचाच पुनरुल्लेख टाळण्यासाठी, त्याची व्याख्या सामान्य भाषेतीलकडच्या अशा एका भाषेत केली पाहिजे की, जी वस्तु-संबद्ध भाषेतील प्रत्येक वाक्य सामावून घेण्याइतकी समृद्ध आहे.

अलीकडील तर्कशास्त्रज्ञांपैकी कार्ल पॉपरवर टास्कीचा बराच प्रभाव पडलेला आहे. टास्कीच्या मताला अनुसरून पॉपर यांनी वैध अनुमानाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे : "वैध अनुमान म्हणजे अशा तऱ्हेची वांछणी असलेले अनुमान की, त्याची आधारविधाने खरी आहेत, असे ठरविले गेले, तर त्याचा निष्कर्षहि खरा ठरविला जाईल.

संदर्भ-ग्रंथ : टास्की, ए. . इंट्रोडक्शन टु लॉजिकल अँड टु दि मेथॉडॉलॉजी ऑफ डिडिक्टिव्ह सायन्सेस, अनु. ओ. हेल्मर, सुधा. आ. ३ (लंडन, १९४१) ; -- : अन्डिंसाइडेव्हल थिअरीज (न्यूयॉर्क, १९५३) ; -- : ऑर्डिनल अल्जेब्राज (न्यूयॉर्क, १९५६) ; -- : लॉजिक, सेमॅंटिक्स, मेटामॅथेमॅटिक्स - पेपर्स फ्रॉम १९२३ - १९३८, अनु व संपा. जे. एच. बुजर (ऑक्सफर्ड, १९५६) .

वी. जी. तिवारी

टॉलस्टॉय, एल. [टॉलस्टॉय, लिओ (१८२८ - १९१०)] : यास्नाया पोल्याना (रशिया) येथे जन्म. पुस्तकी ज्ञानावद्दल तिरस्कार. काही वर्षे सैन्यामध्ये नोकरी परत स्वतःच्या गावी शेती, शाळा, वृत्तपत्र-प्रकाशन इत्यादि अनेक व्यवसाय. आदर्शप्रेरित-जीवन व त्यामुळे आयुष्याच्या शेवटच्या काळात प्रारंभिक असमाधान आणि मानसिक ताण.

साहित्य-ग्रंथ : टॉलस्टॉयच्या लिखाणाचे पुढील प्रकारे दोन विभागांत विभाजन केले जाते :

(१) १८५२ ते १८७६ या दरम्यान लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या व लघुकथा ' वॉर अँड पीस ' व ' अँना करेनिना ' या प्रसिद्ध कादंबऱ्या याच काळातल्या आहेत. या लिखाणांतून त्याला स्वयस्फूर्त, अकृत्रिम आणि जास्त वैचारिक कोलाहलात न पडणाऱ्या जीवनावद्दल वाटणारी सहानुभूति स्पष्ट होते.

(२) १८७६ नंतरच्या काळात केलेले गंभीर लिखाण. यामध्ये खालील पुस्तकांचा उल्लेख महत्त्वाने करता येईल .

' ए कन्फेशन ' (१८७९-१८८२) ज्यामध्ये टॉलस्टॉयच्या बदललेल्या मनोवृत्तीचे दर्शन होते. ' व्हॉट आय विलीव्ह ' (१८८२-१८८४), ' व्हॉट देन मस्ट वुई डू ' (१८८२-१८८६), ' दि किंग्डम ऑफ गॉड इज विदिन यू ' (१८९०-१८९३), ' दि ख्रिश्चन टीचिंग ' (१८९४-१८९६), ' व्हॉट इज आर्ट ' (१८९७-१८९८) .

टॉलस्टॉयचे सर्व विचार मुख्यतः त्याने जीवनात प्राप्त केलेल्या अनुभवातून निष्पन्न झालेले दिसून येतात त्याने तत्त्वज्ञानाचा कुठलाहि ठराविक वाद उचलून धरण्याचा किंवा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येत नाही

काही ठळक विचारधारा : त्याच्या लिखाणांतील काही ठळक विचारधारा खालील शब्दांत मांडता येतील :

त्याला पांडित्यपूर्ण ज्ञानाचा तिटकारा होता. त्याने स्वतः यास्नाया पोल्याना येथे गरीब अशिक्षित शेतकऱ्यांसाठी शाळा चालविली व या अनुभवावर आधारित असे मत जाहीर केले की, विद्यार्थ्यांवर शिक्षकाने आपली ठाम मते किंवा साचेबंद विचार लादू नयेत आणि विद्यार्थ्यांस ज्ञानप्राप्तीच्या कामात पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे.

टॉलस्टॉयच्या नंतरच्या लिखाणातून त्याची धार्मिक प्रवृत्ति प्रभावी होत असल्याचे दिसून येते त्याचा धर्मावर विश्वास होता; पण चार-चौघांप्रमाणे आंधळेपणाने ख्रिस्ती धर्माचे आचरण करणे त्याच्या बुद्धिमान स्वभावास कधीच पटले नाही वायवळच्या वाचनांतून त्याने आपला एक नवीन पंथ निर्माण केला. १८८४ मध्ये या पथाला संघटित स्वरूप आले व त्याचा ' टॉलस्टॉयझम ' असा उल्लेख होऊ लागला. त्याच्या नवीन धर्मसंस्थेत त्याने माणसाच्या सदसदभावनेवर भर दिला आणि असे प्रतिपादन केले की, ईश्वर व त्याचे साम्राज्य मानवाच्या अंतःकरणांतच विद्यमान असते ईश्वराची प्राप्ति स्वतःचें कल्याण साधल्याने होत नसून, सर्व मानवजातीवर प्रेम केल्यानेच होते, हें त्याच्या धर्माचे मुख्य सूत्र होते. सदाचार, भूतदया, तसेच काम व क्रोध इत्यादि भावनांपासून अलिप्तता या मूल्यांचे महत्त्व तो सिद्ध करतो त्याच्या धर्मास हिंसा मान्य नव्हती, तसेच वळजवरीने सैन्यभरती करणे, मद्यपान, मांसाहार ह्या गोष्टी मान्य नव्हत्या.

कलेवद्दलचे विचार त्याने ' व्हॉट इज आर्ट ' (१८९६) या ग्रंथांत व्यक्त केले आहेत. त्याच्या मते कला हे अनुभूत भावना व्यक्त करण्याचे साधन आहे आणि साऱ्या विश्वास आपल्या भावनांनी भारून टाकणारा कलाकार निश्चितच प्रभावी कलाकार ठरेल; पण या भावना क्षुद्र किंवा वाईट असतील, तर अशी कला प्रभावी असूनमुद्धा अनैतिक असते, असे त्याचे मत आहे. ज्या कलेतून मानवाच्या उदात्त भावनांचे प्रकटीकरण होते तीच टॉलस्टॉयच्या मते उच्च कोटीची कला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : इंग्लंड, पी. अनु. : ए न्यू लाइट ऑन टॉलस्टॉय, लिटररी फ्रॉमेट्स, लेटर्स अँड रेमिनिस्सेस नॉट प्रोव्हिडन्सी पब्लिशड (न्यूयॉर्क, १९३१); माँडे, ए. : दि लाइफ ऑफ टॉलस्टॉय, २ खं. (ऑक्सफर्ड, १९३०), ब्रॉफर्ड, ए. एच. : दि रिलिजन अँड एथिक्स ऑफ टॉलस्टॉय (लंडन, १९१२); गॅरोड, एच. डब्ल्यू. : टॉलस्टॉयस थिअरी ऑफ आर्ट (लंडन, १९३५); रेडपाथ, टी. : टॉलस्टॉय (लंडन, १९६०)

श्यामला गुप्त

टि लिच, पॉल (१८८६-१९६५) : जर्मन विचारवंत (अमेरिकेंत स्थलान्तर केलेला). त्याचे प्रमुख ग्रंथ म्हणजे 'दि इंटरप्रिेशन ऑफ हिस्टरी' (इंग्रजी अनु. १९३६), 'रिलिजस सिन्चुरेशन' (इंग्रजी अनु. १९५६), 'सिस्टिमॅटिक थिऑलॉजी' (३ खंड, १९५१-१९६३).

मानवी स्थिति व तिच्याशी संबंधित धार्मिक प्रश्नांत त्याला मुख्यत आस्था होती मानवी जीवनाच्या मुळाशी असलेल्या तीन प्रकारच्या चिंताविषयी त्याला आस्था वाटे आणि त्या म्हणजे मृत्यूची, अर्थशून्यतेची व अपराधाची चिंता. पहिल्या प्रकारांत आत्मभाव-प्रकटनाला बाधा येण्याची भीति आहे, दुसऱ्यांत आध्यात्मिक प्रकटनाला बाधा येण्याची भीति आहे; आणि तिसऱ्यांत नैतिक आत्मभाव-प्रकटनाला बाधा येण्याची भीति आहे. ईश्वरात सहभागी होण्यांतच फक्त माणसाला सभोवताली चिंता असतांनाहि जगण्याचे धैर्य प्राप्त होतें.

धर्म म्हणजे निरुपाधिकत्वाची अनुभूति, निरुपाधिक अशा विषयांत आस्था होय निरुपाधिकत्वाची संकल्पना नियामक व अंगभूत अशी उभयविध आहे तिच्याने निरुपाधिकत जें वास्तव, समर्थ, व्यक्तिरूप, अतीत, पूर्ण, पवित्र व चिरंतन आहे त्याचा बोध होतो.

मानव स्वतंत्र आहे. अर्थपूर्णता हीच त्याची मुख्य आस्था आहे. 'कसे' जगावयाचें हा नव्हे तर 'कशासाठी' जगावयाचें हा त्याच्यापुढे यक्षप्रश्न आहे आध्यात्मिक कृतीत सत् व विचार एकरूप होत असल्याने ती एक व्यक्तिविशिष्ट अर्थपूर्ण कृति असते अर्थाच्या असंत्य प्रकारांपैकी तीन प्रमुख आहेत ते असे 'वैशिष्ट्यपूर्ण, धर्मनिरपेक्ष व आकारिक सांस्कृतिक निर्मिति' असा अर्थ, 'आशयप्रधान वैशिष्ट्यपूर्ण धार्मिक निर्मिति' असा अर्थ, आणि ज्यात 'आकार व आशय समतोल होतो' असा अर्थ. ईश्वरी कायद्यामुळे धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रांतील स्वायत्त आकारांना सर्वातीत अर्थ प्राप्त होतो.

टि लिचने संस्कृतीचा ईश्वरशास्त्रीय अभ्यास केला व असे प्रतिपादन केलें की, संस्कृतिमूलक ईश्वरशास्त्र आणि चर्च-प्रणीत ईश्वरशास्त्र यांत विरोध नाही. धार्मिक वृत्तीने आत्मसात् केलेल्या संस्कृतींत पहिल्याला आस्था आहे. त्याचा ईश्वर व मानव यांविषयीचा विचार पास्कल व किर्कोगार्ड यांच्यासारखाच आहे. ईश्वरसिद्धीची पारंपरिक प्रमाणे व व्यक्तिरूप ईश्वराची कल्पना टि लिचला पसंत नव्हती. व्यक्ति किंवा सत्ता असे ज्याचें वर्णन करता येणार नाही, अशा ईश्वरवादाच्या अतीत असणाऱ्या ईश्वराच्या न्याने उल्लेख केला. निसर्गातीत श्रेष्ठतम व्यक्तीचा विचार हा अंतिम सत्तेला प्रतीकरूप देण्याचा परिणाम आहे. अंतिम सत्तेची अभिव्यक्ति या दृष्टीने प्रतीकाना महत्त्व असतें. उदा.- क्रॉसचे

छिस्ती प्रतीक. टि लिच यांच्या प्रमुख ग्रंथात 'मिस्टिमॅटिक थिऑलॉजी' तीन खंड, 'थिऑलॉजी ऑफ कल्चर' आणि 'डायनॅमिक्स ऑफ फेथ' यांचा मुख्यतः उल्लेख करवा लागेल.

संदर्भ-ग्रंथ : केले, सी. डब्ल्यू. व ब्रेटॉन्, आर. डब्ल्यू. : दि थिऑलॉजी ऑफ पॉल टि लिच (न्यूयॉर्क, १९५२).

पी. बी. चतर्जी

टिळक, वा. गं. (टिळक, बाळ गंगाधर) : लोकमान्य टिळकांचें (१८५६-१९२०) तत्त्वज्ञान 'गीतारहस्या'त निविष्ट आहे. टिळकानी 'गीतारहस्य' लिहून भारतीयांच्या वैयक्तिक व राष्ट्रिय जीवनास एक निष्ठा प्राप्त करून दिली आहे लहानपणी वडिलांच्या अखेरच्या दिवसात ते त्यांना गीता वाचून दाखवीत अमृत (गीतारहस्य, प्रस्तावना, पान ६). तेव्हा अर्जुनाला युद्धप्रवण करणारी गीता निवृत्तिपर कशी, अशी रास्त शंका त्यांना आली व पुढे अधिक अभ्यास, वाचन व परिशीलन करून आणि वैदिक संस्कृति-सागराचें मंथन करून कर्मयोगाचे अमूल्य रत्न त्यांनी शोधून काढले. त्याच्या समकालीनांप्रमाणे, टिळक, मिल्ल-स्पेन्सर यांच्या तत्त्वज्ञानाने भारले गेले नाहीत (४८५).^{*} निवृत्तिपर वेदान्ताच्या पार्श्व-भूमीवर विवेकानंदांप्रमाणे त्यांनी आपल्या प्रवृत्तिपर वेदान्ताची उभारणी केली आहे. गीता कर्मयोगपर आहे, असा निष्कर्ष जरी त्यांनी १९०० च्या सुमारास निश्चित केला होता, तरी १९०८ नंतरच्या मंडाळेच्या तुरुंगवासांत त्यांना 'गीतारहस्य' लिहिण्यास फुरसद मिळाली. "ज्ञानकर्मसमुच्चयपूर्व कर्मयोग (३०६) हा गीतेचा प्रतिपाद्य विषय आहे (३०३)." या आपल्या सिद्धान्ताचे त्यांनी विद्वत्तापूर्वक विवेचन या ग्रंथांत करून पर्यायाने स्वतःचेहि तत्त्वज्ञान त्यांनी सदर ग्रंथात निविष्ट केले आहे.

प्रारंभी वैदिक धर्म यज्ञमय होता. यज्ञार्थक कर्म अवंधक व तदितर कर्म बंधक मानले जाई. नंतर उपनिषदांतून कर्म हें जड (३४२) व बंधक, आणि ज्ञान हे चिद्रूप व तारक असे प्रतिपादिले जाऊ लागले. कर्म म्हणजे निर्गुण व नित्य परब्रह्मांत मनुष्याच्या दुर्बल इंद्रियांना भासणारा देखावा आहे. तो सदैव पालटत अगती व ही पालटण्याची क्रिया म्हणजे कर्म. माया, नामरूपे व कर्म ही मुळात एकस्वरूपी आहेत (२५९). माया हा सामान्य शब्द अनुन तिच्या देखाव्याला 'नामरूपे' आणि व्यापाराला 'कर्म' म्हणतात (२६०). (अक्षर) ब्रह्मापासून भूतमात्रादि (चराचर) पदार्थांची उत्पत्ति करणारा जो 'विसर्ग' म्हणजे सृष्टि-व्यापार त्याचें नांव 'कर्म' (२५९). हा सृष्टि-व्यापार कार्यकारण-भावाने बद्ध आहे; पण हे नैसर्गिक बंधकत्व व स्वतंत्र आत्म्याला सकाम कर्मनि प्राप्त होणारें बंधकत्व हीं भिन्न आहेत. ज्ञानाशि कर्म जाळतो. म्हणजे मानवी मन बांधून टाकणारें हें दुसऱ्या प्रकारचें कर्मबंधन नष्ट करतो; पण स्वरूपतः कर्म जाळीत नाही.

ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक कर्मयोग : उपनिषत्काली काही ज्ञानी पुंष ही गोष्ट मानावयास तयार नव्हते (५३६); म्हणून ब्रह्म हें

* सूचना : या लेखात कंसांत दिलेले आकडे 'गीतारहस्या'ची (तृतीय मुद्रण) पृष्ठे दर्शवितात.

अकर्मरूप मानून आत्मज्ञानात गढून राहण्याचा मार्ग ते आचरीत असत. ज्या सामान्य लोकांस हे सूक्ष्म विचार समजण्यासारखे नव्हते, त्यांच्या-करिता स्मांत मार्गाने चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था उभारली व चतुर्थश्रमात कर्म-संन्यास-मार्गाची सोय करून दिली; पण या स्मांत एकवाक्यतेच्या प्रयत्नाइतकाच किंवा त्याहून सरस असा ज्ञानकर्माच्या एकवाक्यतेचा प्रयत्न भागवतधर्मात (३३८) केला. हा भागवतधर्मप्रणीत ज्ञानकर्म-समुच्चयात्मक कर्मयोगच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे त्यात व्यष्टि व समष्टि यांचें उभयविध कल्याण साधले हा विशेष आहे (६७) ज्ञान हा परब्रह्माचा स्थायिभाव असला तरी कर्म हा त्याचाच व्यभिचारी भाव असल्यामुळे, कर्म न सोडता ती ज्या युक्तीने केली असतां कर्मलेप न लागता व्यक्तीस मोक्ष मिळतो आणि समाजाची धारणाहि चालू राहणे, ती युक्ति अगर कौशल्य कसें संपादन करावे ते गीतेंत सांगितले आहे

आत्मानुभवांतून आत्मोपम्यबुद्धि . गोताशास्त्र हे आध्यात्मिक नीतिशास्त्र (३८८) किंवा कार्याकार्य-व्यवस्थित सागणारे शास्त्र आहे (५१) आध्यात्मिक मूल्य हेच सर्व आचरणाचें मूळ आहे (३२६); व त्यापासूनच सर्व नीतिनियमाचा उगम होतो. समाजाची धारणा हे ध्येयहि व्यक्तिमोक्षाइतकेच महत्त्वाचें आहे (३२७). ब्रह्मज्ञानास साधक असे जे कर्म ते 'सत्कर्म'. निष्काम बुद्धीने सत्कर्म करीत राहिले म्हणजे आत्मानुभव प्राप्त होतो. या आत्मानुभवामधून जीवाजीवांमधील समता हे तत्त्व प्रतीतीस येते (३८४); कारण निष्काम कर्म करीत असतां आत्मोपम्यबुद्धि सदैव जागृत ठेवावी लागते (३८६). आत्मानुभवानंतरहि या कर्मभूमीत जोंपर्यंत राहावयाचे आहे, तोपर्यंत आत्मभृत्य (३९६) व लोकसंग्रहार्थ निष्कामकर्माची आवश्यकता आहे; किंबहुना ती केलीच पाहिजेत, असें गीतेंत प्रतिपादन केलें आहे त्यामुळे या विसाव्या शतकांतील समनेवर आधारलेल्या व्यक्तिजीवनाच्या व समाजजीवनाच्या नव्या मूल्यास तिच्या तत्त्व-ज्ञानाची शाश्वत प्रतिष्ठा लागली आहे. गीतेमध्ये (१८ : २०) नानात्वातील एकत्व ज्याने समजते ते सात्त्विक अगर खरे ज्ञान, असे ज्ञान-लक्षण सांगितले आहे; पण आपली इद्रिये मायेच्या नामरूपा-खेरीज दुसरे काहीच ओळखू शकत नाहीत. इन्द्रियाच्याद्वारा प्राप्त होणाऱ्या अनुभवांचा अगर मनावर होणाऱ्या सस्कारांचा आत्मा जे एकीकरण करतो, त्याचे ज्ञान हे फल आहे. केवळ एका पदार्थाचेच नव्हे तर सृष्टीतील भिन्नभिन्न पदार्थांचे कार्यकारण-भावादि जे संबंध त्यांचें ज्ञानहि अणाच प्रकारचे होते. पण इद्रियद्वारा जरी आपल्याला पदार्थगुण कळले, तरी ती त्या पदार्थाच्या अंतरंग-स्वरूपावहुल मुग्धच राहतात या नामरूपाखाली वास करीत राहणारे व सर्व जगाला आधारभूत झालेले तत्त्व जरी इद्रियांना अज्ञेय असले, तरी तें सत् म्हणजे सर्वकाळ आहे व कधीहि नाहीने होत नाही असें आपल्या बुद्धीने निश्चित अनुमान करावे लागते (२१३). ते अव्यय, नित्य व अविकारी असे आहे. आत्मप्रतीतीमुळे आत्मा हा चिद्रूप आहे असे कळते. बाह्य पदार्थांच्या बुडाशी असणारे वस्तुतत्त्व किंवा ब्रह्म हेहि चिद्रूप असले पाहिजे, कारण आत्मा ज्याप्रमाणे पदार्थांच्या मनावर होणाऱ्या सस्कारांचे एकीकरण करतो, त्याप्रमाणेच हें वस्तुतत्त्व पदार्थांचें नानात्व मोडून एकीकरण करते (२२३). असें एकीकरण करणारी दोन तत्त्वे दोन ठिकाणी असली तरी त्यांच्यामध्ये, एकीकरण-क्रियासाधर्म्य असल्यामुळे ती पर-स्परान्हून भिन्न अमणें शक्य नाही; म्हणून आत्मप्रतीतीने अवगत झालेले

आत्म्याचे जे स्वरूप तेच या वस्तुतत्त्वाचे अगर ब्रह्माचे असले पाहिजे. त्याच्या अस्तित्वाला आत्मानुभवाची साक्ष आहे

आत्मानात्मसृष्टीच्या बुडाशी एकत्वाने असणारे हें तत्त्व चिद्रूप म्हणून जरी मानले तरी चित् म्हणजे ज्ञान हे आत्मसाक्षिध्याने जडामध्ये उत्पन्न होणारा गुण होय (२२६) तोच प्रधान मानून आत्मा व ब्रह्म चिद्रूप मानतात; पण 'यो बुद्धे परतस्तु स' (३ : ४२) असे चिद्रूपाच्याहि पलीकडे असणारे असे तें तत्त्व आहे, त्याचे ज्ञान किंवा पराकोटीची ब्राह्मी स्थिति व अवस्था ज्यास साध्य झाली, तो खरा ज्ञानी होय (२९९)

शुद्ध बुद्धीचें महत्त्व : सामान्य मनुष्यास हे ज्ञान होत नाही; कारण पिंड व ब्रह्माड यांच्यामध्ये नामरूपात्मक कर्मसृष्टि आड आलेली असते. जीवात्म्याच्या दृष्टीने या नामरूपात्मक सृष्टीस 'अविद्या' व ब्रह्माच्या दृष्टीने 'माया' असे म्हणतात या अविद्येत अगर मायेत गुरफटून गेलेल्या जीवास त्यातून मुटण्याची प्रेरणा शरीर-आत्मा करीत असतो. माया-मोहात गुंतून गेलेल्या जीवास पुन्हा पूर्णत्वाकडे जाण्याची जी ओढ असते, तीच सर्व सत्कर्म-प्रवृत्तीचे मूळ होय, पण ज्ञान व कर्म ही तमप्रकाशवत् सर्वस्वी परस्पर-विरुद्ध अशी मानली तर निष्काम अगर सकाम अनन्त कर्म करूनहि ज्ञानप्राप्ति कशी होणार? याचे उत्तर असे की, मनुष्यकृत असे कोणतेहि कर्म केवळ शभर टक्के जड असू शकत नाही सर्व मानवी कर्म ज्ञानगत असतात; कारण अज्ञानवद् अपूर्ण आत्म्याच्या पुन्हा पूर्णत्वाकडे जाण्याच्या ओढीतूनच सर्वकर्मप्रवृत्तीचा उगम होत असतो (२७५). 'काट्याने काटा काढावा' त्याप्रमाणे सत्कर्म करूनच कर्मरूपी मायेचा निरास केला पाहिजे म्हणजेच चित्तशुद्धि केली पाहिजे (२७६) व कर्मातील सात्त्विक अण वाढवीत गेले पाहिजे अशा सत्त्वगर्भ कर्मांनी बुद्धि जास्त-जास्त शुद्धि होते व तिच्यामध्ये अंती आत्मा प्रकाशमान होतो येणेंप्रमाणे कर्म हे ज्ञानाला उपोद्वलक आहे ज्ञानप्राप्तीनंतर ब्राह्मी-स्थितीत सदैव गढून राहणे शक्य नसल्यामुळे त्या स्थितीच्या खालच्या पायरीवरून मनुष्य आपले व्यवहार करीत असतो (२८२); तेव्हा बुद्धि मलिन होण्याचा व मनुष्य पुन्हा कर्मचक्रात सापडण्याचा संभव असतो. म्हणून ब्राह्मीस्थितीचा अभ्यास सतत जागृत ठेवण्याकरिता व लोकसंग्रहार्थ, ज्ञान्याने यावज्जीव निष्काम कर्म करीत राहणे आवश्यक असते. हट्टाने न केली तरी ती करावी लागतील, पण त्यामुळे कर्मबंधन प्राप्त होईल. ते नको असेल तर आत्म्याच्या आश्रयास उभें राहून सर्व कर्म करणे श्रेयस्कर होय.

देह व बुद्ध्यादि इद्रिये प्राकृतिक असल्यामुळे ती स्वभावतः बाह्य सृष्टीतील पदार्थांच्या संयोगाने प्रेरित होतात; पण साधकाला याच साधनांचा आत्मप्राप्त्यर्थ उपयोग करावयाचा असतो. त्यातील बुद्धि हें इद्रिय असे आहे की, ते एका वाजून वहीदंष्टि आहे, तर दुसऱ्या वाजून, अतदंष्टीने आत्मस्वरूपाशी परब्रह्माचाहि त्यास बोध होऊ शकतो. बुद्धीला अतर्मुख करून आत्मलक्षी करून ठेवण्याचा अभ्यास अगर क्रिया करीत राहिले म्हणजे हळूहळू मन निर्मळ होऊन त्यांत आत्मज्ञान प्रकाशमान होऊ लागते व अज्ञान ध्वस पावू लागते (२२७) मनुष्याने इद्रिये मारून नयेत कारण त्याने साधन-नाश होईल, पण सर्वस्वी त्याच्या आहारीहि जाऊ नये गेल्यास आत्मनाश ओढवेल या दोन्ही आपत्तीतून वाहेर

पडावयास एकच मार्ग आहे व तो म्हणजे निष्काम कर्मयोग हाच होय (२८२) त्याचें आचरण केले तर कर्मयत्नाह्म मनुष्य योगाह्म होत्साता नैष्कर्म्य साध्य करतो अचेतन सृष्टीतील कर्म कार्यकारण-भावाने जरी बद्ध असली तरी आपण होऊन कोणास बाधीत नाहीत मनुष्य हा सचेतन प्राणी असला तरी त्याचे द्विधा स्वरूप आहे, म्हणजे तो देहधारी आत्मा आहे त्याची कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मे काम्यतेमुळे त्याच्या आत्म्याला बंधक होतात हा बंध कर्मफलापेक्षा सोडल्याने टाळता येतो व कर्म करूनहि मनुष्य अकर्ता राहू शकतो. हा कर्मयोगाचा विशेष आहे (२९०).

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे याची जाणीव : ज्ञानानंतर कर्म निष्कामवृत्तीने करावीच असे गीता सांगते. त्यातील चकार सन्यासमार्गीयास तापदायक होतो. विधिनिषेधातीत ज्ञानी पुरुषाला विधि सांगणारे तुम्ही कोण, असा दुखावलेल्या अभिमानाचा आविर्भाव आणून ते प्रतिप्रश्न करतात ब्रह्मनिष्ठ कोणी स्वेच्छेने कर्म करतात, कोणी करीत नाहीत, पण ज्ञानी म्हणला तरी तो सदैव ब्राह्मी स्थितीत निमग्न राहत नाही (२८५) तो जेव्हा खालच्या पातळीवर येतो तेव्हा अध्यात्म्याच्या पातळीवरून नीतिशास्त्राच्या प्राप्तात उतरतो. तेथे मग त्याची आध्यात्मिक अरेरावी कोण चालू देईल ? त्याला लाजिरवाणे भिक्षापान अवलंबावयाचें नसेल तर आत्मभृत्यर्थ कर्म केलीच पाहिजेत, पण ती बंधक होणार नाहीत अशा रीतीने करावयाची तर ती निष्काम केली पाहिजेत

प्रश्न उरतो तो लोकसंग्रहार्थ करावयाच्या कर्मांचा. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे याची जाणीव गीतेने ठेविली आहे (३३२). हा तिच्या तत्त्वप्रणालीचा विशेष आहे व्यष्टीच्या उन्नतीस समष्टीची मदत आवश्यक आहे, असे गीता मानते मनुष्य हा कर्मसदृश एकलकोडा नसून तो समाजप्रिय आहे, व समाजात प्रत्येकाने आपल्या स्वातंत्र्यास आळा घातल्यापेरीज सर्वास स्वातंत्र्य मिळत नाही. ज्ञान्यानेहि एक समाज-घटक म्हणून लोकसंग्रहार्थ कर्म केलीच पाहिजेत. ते त्याचें नैतिक कर्तव्य आहे ते करावयाचे तो टाळील तर हा लोकसंग्र उत्सन्न होईल (३२३).

नैतिक अधिष्ठानावरून सर्व भूताच्या ठायी माझा काही अर्थ गुंतून राहिलेला नाही, असे त्यास म्हणता यावयाचे नाही व आध्यात्मिक अधिष्ठानांत तर 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि' अशी अभेद-स्थिति असते लोकसंग्रह म्हणजे 'लोकस्य उत्तमार्ग-प्रवृत्ति-निवारणम्' होय. हे जसे स्वतःचे करावयाचे असते, तसेच आत्मीपम्याने इतरांचेहि करावयाचे असते. 'सर्वभूतहिते रताः' म्हणून मानव-जातीच्या कल्याणाचा त्यांत समावेश झालेला आहे. लोकसंग्रह हे सध्याच्या काळी प्राश्नात्य देशांत एक शास्त्र होऊन वसले आहे स्वतःच्या आत्म्याचे जें कल्याण त्यांतच समष्टिरूप आत्म्याच्या कल्याणार्थ झटणे, याचाहि समावेश होतो. ते निष्कामबुद्धीने केले म्हणजे कर्मलेप लागत नाही. येणेप्रमाणे 'गीताधर्म' हा केवळ 'राष्ट्रधर्म' नसून 'विश्व-धर्म'हि आहे. (५०२).

'ज्ञानादेव तु कैवल्य' यावर भर देऊन कर्मसंन्यासी मोक्षास कारण ज्ञानकर्मसमुच्चय की ज्ञान असा विपरीत प्रश्न उत्पन्न करतात (३०२). कर्माचा उपयोग चित्तशुद्धीपर्यंत व चित्तशुद्धि झाली की

कर्म निरर्थक आहे, असे ते म्हणतात. पण ते हे विसरतात की, चित्तशुद्धि होते ती ज्ञानगर्भ कर्मांमुळे होते केवळ जड कर्माने नव्हे ज्या प्रमाणांत चित्तशुद्धि होते त्या प्रमाणात कर्मांचें स्वरूपहि जास्तजास्त सात्त्विक होत जाते; आणि अत्यंत सात्त्विक अवस्थेत ज्ञान म्हणजे कर्म व कर्म म्हणजे ज्ञान असा अभेद निर्माण होतो (३३२) अरिस्टॉटल या अवस्थेला 'स्फुरणशील ज्ञान' (थॉट एनर्जीझिंग) असें नांव देतो गीतेत ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग याची तुलना करतांना 'कर्मयोगो विज्ञिष्यते' असे जरी सांगितले असले तरी 'एक सांध्यं च योगं च' (५ . ५) अशा अंतिम अवस्थेत या दोहोंची एकरूपता होते, असेहि सांगितले आहे. त्यामुळे वर उपस्थित केलेला प्रश्नच निरर्थक होतो. सर्व-कर्तव्यता-हानि हा जरी ज्ञानी पुरुषाचा अलंकार अमला व त्या अलंकृत पुरुषाला कर्तव्यता मुटली, तरी त्याला यावज्जीव कर्म मुटत नाही. त्याच्या स्वतःच्या कल्याणांत समष्टिरूप आत्म्याचेहि कल्याण अंतर्भूत असल्यामुळे, त्यास ज्ञानोत्तर लोकसंग्रह करीत राहणे जर आवश्यक आहे, तर मग ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहार्थ करावयाची व आत्म्याकरिता करावयाची अशी दोन्हीहि प्रकारची कर्मे निष्कामबुद्धीने करीत राहावे हा उत्तम व श्रेयस्कर पक्ष होय (३४३). ताममी कर्मत्यागापेक्षा तो श्रेष्ठ मार्ग आहे. कारण सन्यास व कर्म ही दोन्ही त्यात कायम राहतात (३०८)

गीतेची अपूर्वता — भक्तिमार्गाचें प्रतिपादन : इन्द्रियजयाने मन निर्विषय करून मोक्ष मिळविणें हे कष्टाचे काम आहे ते बुद्धि-मानासच शक्य आहे; पण शूद्रादि सामान्यांमध्म श्रद्धेच्या व भक्तीच्या मार्गाने ज्ञानावस्था प्राप्त करून घेणे शक्य आहे, असा ज्ञान व योग-मार्ग यांस गीतेने पर्याय सांगितला आहे (३३८). निष्काम कर्मयोगाच्या प्रतिपादनाप्रमाणे भक्तिमार्गाचे प्रतिपादन हा भागहि गीतेची अपूर्वता सिद्ध करतो (३५०). पण भक्ति ही कधीच निष्ठा होत नसल्यामुळे (कारण आत्मैक्यस्थितीत भक्ति शिल्लक राहत नाही) ती कर्म-योगासच उपोद्बलक आहे. ज्ञानयुक्त कर्मयोगात जर कर्म निष्काम-बुद्धीने करावयाची आहेत, तर भक्तियुक्त कर्मयोगांत कर्म न सोडता कर्मफलाशा सोडावयाची आहे. एवच कर्माची फुले, फळे परमेश्वरार्पण करून भक्तियुक्त अंतःकरणाने कर्माचरण करावयाचे आहे (४३६). गीताधर्म जाज्वल्य भक्तीवरोवरच 'सकल कर्म उत्साहाने करा' असें सांगतो. येणेप्रमाणे तत्त्वतः कर्मयोग व भक्तिमार्ग दोन्हीहि संन्यास-मार्गाविरुद्ध असतांहि व्यवहारतः भक्तिमार्ग प्रायः निष्क्रिय राहिला. महाराष्ट्रांत मात्र भागवतधर्माचा उदय व विकास होऊन त्याने आपले क्रियाशीलत्व प्रस्थापित केले (४३७).

कै. प्रा. रा. द. रानडे यांनी टिळकांशी मतभेद दर्शवितांना आत्मानुभूति हा गीतेचा अपूर्व भाग आहे, कर्मयोग नव्हे असे प्रतिपादन केले आहे; पण ब्रह्मप्राप्ति करून घेणे ह्यांतच गीतेची अपूर्वता नाही; कारण ती तिन्ही प्रस्थानग्रंथांचा सामान्य विषय आहे एकट्या गीतेचा विशेष नाही; पण गीतेत कर्ममय भक्तीचें प्रतिपादन हें जसे अपूर्व आहे (४२६) तसेंच निष्काम कर्माचें प्रतिपादनहि अपूर्व आहे (३५०). ग्रंथातपर्य-निर्णयाचा अपूर्वता हा एक निकष जरी दोन्हीस समान असला तरी इतर कसोट्या जशा कर्मयोगास लागू होतात, तशा त्या भक्तीच्या प्रतिपादनास लागू होत नाहीत. सर्वव गीतेत कर्मयोगच मुख्यतः प्रतिपाद्य आहे. अध्याय-समाप्तीमध्ये 'ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे' असे चरण आहेत. भक्तीने ब्रह्माप्रत जाता येते; पण तेथे भक्तीचें अनुष्ठान करतां

येत नाही ज्ञान व कर्म यांचे अनुष्ठान करता येते, म्हणून त्यास निष्ठा म्हणतात. सत्यासामाग्री मात्र 'सर्व कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' या विधानाचा आधार घेऊन भक्ति व कर्म यांची ज्ञानांत परिसमाप्ति करतात. अपरोक्षानुभवात गहून न राहता निष्काम कर्म करीत राहणारे कर्मनिष्ठ जसे असू शकतात, तसेच भक्तीने ब्रह्मज्ञान झाल्यावर ज्ञानी भक्त आमरण निष्काम कर्म करीत राहणारे असू शकतात. अशा भक्तांचे ते कर्तव्यच आहे, असे प्रा. रानडे यांचेहि मत आहे; व या दृष्टीने ज्ञानोत्तर कर्मयोगावावत त्याची लो. टिळकाशी एकवाक्यता आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : केळकर, न. चि. : लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, ३ भाग, (पुणे, १९२३, १९२८, १९२८); प्रधान, जी. पी. व भागवत, ए. के. : लोकमान्य टिळक, वायोग्रंथी (मुंबई १९५९)

म. धों. विद्वांस

टेलर, ए. ई. [टेलर, आल्फ्रेड ई. (१८६९-१९४५)] : शिक्षण : ऑक्सफर्ड, मॅचेस्टर, मॉट्रिअल व एडिंबरो येथे तत्त्वज्ञान शिकविले.

महत्त्वाचे ग्रंथ (१) दि प्रॉव्हेन्स ऑफ कांडक्ट , १९०१; (२) एलिमेन्ट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स, १९०३, (३) दि फेथ ऑफ ए मोरॅलिस्ट, २ खंड, १९३०; (४) फिलॉसॉफिकल स्टडीज, १९३४.

ब्रॅड्लेच्या केवलवादातून संशयवाद काढून टाकला म्हणजे टेलरचा पद्धतशीर चिदवाद उरतो यानुसार वस्तूमुळे परमसत्तेला व परमसत्तेमुळे वस्तूना खरा अर्थ येतो. सत्तत्त्व हें अनुभव, प्रयोजनपूर्ण व व्यष्टि आहे हें त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे मूल आहे. परमसत्तेशिवाय इतर वस्तु भासमान असून त्यात तारतम्य आहे. व्यापकता व आन्तरिक व्यवस्था हे सत्तेचे निकष ज्या प्रमाणांत पूर्ण होतात, त्या प्रमाणांत वस्तूना सत्ता असते. परमसत्य दिक्कालकारणतेने अमर्यादित असून लौकिक ज्ञानाला ते अज्ञेय आहे. टेलर त्याला समर्थनीय अज्ञेयवाद म्हणतो. येथे अर्थातच बुद्धीला धिक्कारलेले नाही. टेलरमध्ये चिदवाद आधारभूत असूनहि इतर अनेक छटा दिसतात. जीवनाच्या हेतुपूर्णतेवरील विश्वासाने तो फलवादाच्या जवळ येतो, पण केवलवाद व फलवाद एकत्र राहणे अशक्य आहे, हे शिलर या तत्त्ववेत्त्याशी झालेल्या वादावरून स्पष्ट झाल्यामुळे, त्याने आपली फलवादी वाटणारी मते मागे घेतली.

ईश्वरनिष्ठेमुळे नैतिकतेला अर्थ : त्याचे सुरुवातीचे नीतिशास्त्र हेगेलियन संप्रदायाविरुद्ध आहे. नीतिशास्त्र सत्ताशास्त्रावर आधारित नको. ते आनुभविक व अनुभवसत्तावादीच पाहिजे. ग्रीनच्या शुद्ध आत्म्याशी नीतिशास्त्राचा संबंध नसून व्यावहारिक आत्म्याशी आहे. नीतिशास्त्राने नैतिक घटनांच्या मुळांचा विचार केला पाहिजे. हे नीतिशास्त्र मानसशास्त्रीय, सापेक्षतावादी व ह्यूमच्या ज्ञानशास्त्राप्रमाणे संशयवादापर्यंत पोहोचलेले दिसते. ग्रीन व ब्रॅड्ले यांच्या संप्रदायांत वाढून त्याने अशा तऱ्हेचे विचार सागावे हे विलक्षण असले, तरी हे त्यांचे अंतिम मत आहे, असे म्हणतां येणार नाही. नैतिक अनुभव हे अनुभवाचे अंतिम स्वरूप आहे काय ? या प्रश्नाला त्याने दिलेले उत्तर पुढील विचाराचे सूचक आहे. नैतिक अनुभव विरोधांनी भरलेला

असल्याने त्यापलीकडील अशा धार्मिक अनुभवांकडे वळले पाहिजे. ईश्वरनिष्ठेमुळेच नैतिकतेला अर्थ येतो. वस्तुस्थिति आणि मूल्ये व्यवहारांत वेगवेगळी नसून वास्तवाला सत्य समजून मूल्यांना डावलणारे निसर्गवादी तत्त्वज्ञान एकांगी आहे. स्वार्थ व परार्थ यातील समझोता म्हणजे निःश्रेयस, पण खराखुरा समझोता होणे अशक्य असून त्याने माणसाचे समाधान कधीच होत नाही, म्हणून नैतिकतेपलीकडे गेले पाहिजे. त्याच्या परिपक्व मताना नैतिक-ईश्वरवाद म्हणतां येईल. संशयवादाने झपाटलेले सुरुवातीचे नीतिशास्त्र ईश्वरवादात स्थिर झाले. त्याचे मनहि नीतिशास्त्राकडून ईश्वरवादाकडे झुकले. त्याचे आताचे ईश्वराधिष्ठित नीतिशास्त्र सत्ताशास्त्रीय आहे.

मनुष्य स्वतःच्या जिवावर शाश्वत निःश्रेयसाला पोहोचत नाही; कारण पाप माणसाचे पाय मागे ओढते. माणसाच्या प्रयत्नाला शाश्वताकडून साद मिळते, इतकेच नव्हे तर मनुष्याच्या परिवर्तनाचा खरा आरंभ शाश्वताकडूनच होतो. टेलरच्या चिदणूला खिडक्या असून त्या अनताच्या दिशेने उघडतात. ईश्वरकृपा मनुष्याच्या नैतिक आकांक्षा पूर्ण करते व नैतिकतेची परिणति धर्मात होते. अशा व्यक्तीला अमरत्व लाभते. अमरत्व म्हणजे केवलात विलीन होणे नव्हे, तर व्यक्तित्व अधिक समृद्ध करणे. टेलर तात्त्विक ईश्वरवादापाशी थावत नाही. ईश्वरवाद ऐतिहासिक धर्माच्या रूपाने वास्तवात अवतरला पाहिजे.

टेलर हा ब्रिटिश नवहेगेलवादी परंपरेतील विद्वान् तत्त्वज्ञ आहे यांत काही शंका नाही ग्रीक तत्त्वज्ञानावर त्याचा अधिकार मोठा होता. त्याचे परिपक्व तत्त्वज्ञान नैतिक व धार्मिक असूनहि सत्ताशास्त्रज्ञ म्हणून तो प्रसिद्ध आहे. मी हिश्रान ईश्वरवादी आहे असे त्याने शेवटी सांगितले, तरीहि भविष्यकाल टेलरला ब्रॅड्लेच्यापाचा केवलवादी सत्ताशास्त्रज्ञ म्हणूनच ठळकपणे ओळखील.

संदर्भ-ग्रंथ : टेलर, ए. ई. : दि प्रॉव्हेन्स ऑफ कांडक्ट (लंडन, १९०१),— एलिमेन्ट्स ऑफ मेटॅफिजिक्स (लंडन, १९०३; आ. १३, १९५३),— दि फेथ ऑफ ए मोरॅलिस्ट, सेरीज १-२, (लंडन, १९३०); मेट्झ, आर. ए हर्डे इयर्स ऑफ ब्रिटिश फिलॉसॉफी, अनु. जे. डब्ल्यू हॉव व इतर, सपा जे. एच. मूरहेड (लंडन, १९३८)

पद्मा भी. कुलकर्णी

ट्रॅक्ट्स लॉजिको-फिलॉसॉफिकस (विट्गेन्स्टाइन) : १९२१ साली प्रथमतः दोन भाषामध्ये प्रकाशित झालेला विट्गेन्स्टाइन याचा ट्रॅक्ट्स हा ग्रंथ एखाद्या भारतीय शास्त्रग्रंथाप्रमाणे अतिशय सूत्रात्मक शैलीने लिहिलेला, अतिशय व्यवस्थित आणि व्यापक ग्रंथ आहे. एक उत्कृष्ट तत्त्वज्ञान-ग्रंथ ही त्याची ख्याति यथार्थ असून, अनेक नामवंत तत्त्वज्ञांनी या ग्रंथावर लेख आणि भाष्ये लिहिली आहेत. या ग्रंथाचा निष्कर्ष सत्ताशास्त्रविरोधी असला, तरी खुद्द हा ग्रंथ एक अत्युच्च श्रेणीचा सत्ताशास्त्रीय प्रबंध आहे असे म्हणता येईल.

या ग्रंथांतील सर्व विधानांना क्रमांक दिलेले असून, प्राथमिक विधाने आणि त्यावर आधारलेली, अथवा कोणत्याना कोणत्या प्रकारे ती प्राथमिक विधाने गृहीत धरणारी विधाने, असे विधानांचे द्विविध वर्गीकरण केलेले आहे. प्राथमिक विधाने, विट्गेन्स्टाइन यांनी दिलेल्या क्रमांकांसह पुढे दिली आहेत :

१. जग म्हणजे सकल तथ्य होय
२. हे वस्तुस्थिति-तथ्य म्हणजे अणुपरिमाणी तथ्यांचे अस्तित्व
३. तथ्याचे तर्क-चित्र म्हणजे विचार होय.
४. हा विचार म्हणजे एक सार्थ विधान असते
५. विधाने, प्राथमिक विधाने तरी असतात किंवा प्राथमिक विधानांची सत्यताफलने तरी असतात. (प्राथमिक विधान हे स्वतःचेच सत्यता-फलन असते)
६. सत्यता-फलनाचे सामान्यरूप $(\bar{p}, \bar{E}, N(\bar{E}))$ असे असते.
७. ज्याविषयी काही सांगता येत नाही त्याविषयी मीन वाळगले पाहिजे

या प्रमेयावैकी प्रत्येकाचे स्वतंत्र विवरण करण्याऐवजी, प्रस्तुत लेखामध्ये विट्गेन्स्टाइन याच्या महत्त्वाच्या सिद्धान्ताचे सारांशाचे निरूपण केले आहे

‘ट्रॅक्टेस’मध्ये प्रतिपादिलेल्या सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्तानुसार, शेवटी शुद्ध घटना, केवळ शुद्ध घटनाच, जगाचे अंतिम घटक असतात. या घटना परस्पर-स्वतंत्र असतात. एखाद्या शुद्ध घटनेचा निर्देश करणे, अथवा तिचे एखादे उदाहरण देणे जरी शक्य न झाले तरी अती अशा घटना असल्याच पाहिजेत जगताचे विनचूक आणि संपूर्ण वर्णन करावयाचे झाल्यास या शुद्ध घटनांचे परिगणन केले पाहिजे, वस्तूचे अथवा ज्ञेयविषयाचे नव्हे या घटनांचा अभ्यास अनुभवाधिष्ठित-विज्ञाने करतात, तत्त्वज्ञान करीत नाही

भाषा व विधान जेव्हा भाषा सत्यस्थितीविषयी काही सांगते तेव्हा ती सत्यस्थितीचे एक चित्रण असते. विधान हे सत्यस्थितीचे, वास्तव-घटनेचे किंवा तथ्याचे भाषिक चित्र होय. ज्याचे ते प्रतिनिधित्व करीत असते त्याचे ते चित्रण असते. चित्र आणि चित्रविषय यामध्ये समसमानरूपता असते. विधान व त्याने चित्रित होणारे वस्तुतथ्यकल्प याची रचना समान असते. अर्थात् आपली वस्तुतथ्य अथवा वस्तु-स्थितीची सकल्पना आणि विट्गेन्स्टाइनची सकल्पना एक नव्हेती हे मात्र लक्षात ठेवणे योग्य होईल. रुढ भाषेकडे दृष्टिक्षेप करून वरील प्रतिपादनाचा अर्थ स्पष्ट होणार नाही, तथापि अशी एक आदर्श भाषा तयार करणे तत्त्वतः शक्य आहे की, जिची रचना आणि सत्य-स्थितीची रचना यामध्ये पूर्ण सादृश्य असेल आणि ते सादृश्य स्पष्टपणे दिसून येईल. वास्तव घटनांचे चित्रण हे भाषेचे सर्वात महत्त्वाचे अथवा प्राथमिक कार्य होय. भाषेमध्ये न-अर्थोक्तीहि असतात, जसे—अ किंवा न-अ एखादी न-अर्थोक्ति प्रस्तुत करणे हे भाषेचे गौण कार्य होय. न-अर्थोक्ति जगासंबंधी काहीहि निवेदन करीत नाही, काहीहि माहिती पुरवीत नाही. गणित व तर्कशास्त्र यातील सर्व (सत्य) विधाने किंवा सिद्धान्त न-अर्थोक्तिच असतात. वास्तव घटनांचे चित्रण आणि न-अर्थोक्ति-कथन याव्यतिरिक्त भाषेचे अन्य प्रयोग (अथवा उपयोग) अयुक्त आणि निरर्थक होत. सार्थ विधान, एक तर एखाद्या वास्तव घटनेचें चित्रण करते अथवा एखाद्या न-अर्थोक्तीचा आविष्कार करते. तेव्हा जी वाक्ये एखाद्या वास्तव घटनेचे चित्रणहि नव्हेत आणि एखादी न-अर्थोक्तिहि रजून करीत नाहीत अशी (नीतिशास्त्र, सत्ताशास्त्र इत्यादीमधील वाक्यासह)

सर्व वाक्ये निरर्थक होत. आपल्या विचारांची सुसंगति राखण्याकरिता आपले स्वतःचे सत्ताशास्त्रीय प्रतिपादनसुद्धा निरर्थक आहे, असे विट्गेन्स्टाइन प्रतिपादन करतो; तथापि निरर्थकतेचा एक अतिशय महत्त्वाचा प्रकार असे विट्गेन्स्टाइनच्या सत्ताशास्त्रीय प्रतिपादनाचे वर्णन करता यावे; कारण या प्रतिपादनातून स्वतः विट्गेन्स्टाइनच्या तसेच इतरांच्या सत्ताशास्त्राची निरर्थकता नजरेस येते. भाषा आणि सत्यस्थिति यामधील संबंधांचे म्हणजे चैत्रण-संबंधांचे चित्रण करता येत नाही. तो संबंध आहे हे भाषा फक्त दाखवू शकते, परंतु तो काय आहे याविषयी भाषा काही सांगू शकत नाही.

सामान्य भाषेची अपारदर्शकता, संदिग्धता आणि अनिश्चितता यामुळे आपणास निरर्थक भाषा वापरण्याचा मोह होतो. विट्गेन्स्टाइनच्या मते, हा दोष दूर करावयाचा असेल, आणि निरर्थकतेचे मूळ नाहीसे करावयाचे असेल, तर सामान्य व्यवहाराच्या भाषातील दोषापासून मुक्त अशी एक आदर्श भाषा निर्माण करणे हा सर्वोत्तम मार्ग होय. विट्गेन्स्टाइनचा निष्कर्ष असा की, तत्त्वचिंतनाची ऊर्मि ही सामान्य भाषेपायी होणाऱ्या घोटाळाचा परिणाम असतो, आणि जर ‘ट्रॅक्टेस’ला यश मिळाले तर त्यामुळे लोकांच्या तत्त्वचिंतनाच्या ऊर्मिला पायबंद वसेल.

संदर्भग्रंथ . अन्स्कोम्ब, जी. ई. एम. . ऑन इट्रोडक्शन टु विट्गेन्स्टाईन्स ट्रॅक्टेस (लंडन, १९५९); कोपी, आय. एम. व विअर्ड, आर. डब्ल्यू. . एसेज ऑन विट्गेन्स्टाईन्स ट्रॅक्टेस (लंडन, १९६६).

राजेन्द्र प्रसाद

डा यो नि शि य स (दि एरोपेजाइट) हा तत्त्वज्ञ वृद्धा इसवी सनाच्या ५ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेला. त्याचे खरे नाव व त्याची वैयक्तिक माहिती अद्यापि अज्ञातच आहे. त्याचे लिखाण अत्यंत प्रभावी होण्यास त्यातील मूळची गुणवत्ता जितकी कारणीभूत झाली आहे, तितकेच त्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण टोपण नांवहि कारणीभूत झाले आहे, कारण त्याच्या टोपण नावावरून त्याचें लिखाण धिस्तानतरच्या पहिल्याच पिढीतील, सेट पॉल याने स्वतःच धिस्ती धर्माची दीक्षा दिलेल्या त्याच्या कोणा शिष्याचें असावे, असे लोकांना वाटले.

त्याने पुढील ग्रंथ लिहिले आहेत—द डिव्हाइन नेम्स, मिस्टिकल थिऑलॉजी (रहस्यात्मक ब्रह्मजिज्ञासा), सिलेथ्रिअल हायरार्की (स्वर्गदूततंत्र), एक्लिथिअंस्टिकल हायरार्की (यजकतंत्र) व टेन लेटर्स.

या ग्रंथात प्लॉटिनस व विशेषेकरून प्रॉक्लस यांचा नवप्लेटोवाद व ख्रिस्तीधर्म यातील मते आणि तत्त्वे एकत्र आणून त्यांचा सुसवाद साधला आहे. ‘ईश्वर सर्वाभूती आहे व सर्व भूते ईश्वरच आहेत’ या मताच्या-ऐवजी ‘प्राणिमात्राची संपूर्ण निर्मिति ईश्वरानेच केली आहे व तो त्याच्यापासून वेगळा आहे’ हे मत त्याने प्रसृत केले. “ईश्वर व मानव यांच्यामध्ये उच्चनीच दर्जाच्या मध्यम योनी असतात” या प्लॉटिनसच्या मताऐवजी वायवलात सांगितल्याप्रमाणे “ईश्वरनिर्मित, परंतु अशरीरी अगर चिन्मय आत्म्याच्या म्हणजेच देवदूताच्या उच्च-नीच श्रेणी असतात,” असें मत त्याने प्रस्थापित केले. “ईश्वर हे सर्वश्रेष्ठ तत्त्व

आहे. पदार्थाच्या संपूर्ण रूपांचा एकमेव निर्माता या नात्याने त्याला सर्वांशी अनिवेधं संपर्क साधता येतो. सर्व सृष्ट पदार्थांचे चिरंतन नमुने त्याच्या परिणतप्रज्ञ कल्पनेतूनच निर्माण होतात. निव्वळ स्वयंप्रेरणेनेच तो हे नानाविध नमुने निर्माण करतो. या निर्मितीमुळे त्याच्या स्वतःच्या स्वरूपांत किंचितहि बदल होत नाही. निर्माता या नात्याने तो सर्व सृष्ट वस्तूंमध्ये वास करतो, परंतु तो त्या सर्वांच्या अतीत असतो. ईश्वर हा शिवतत्त्वाचे सार असल्याने, तो कोणत्याहि विशिष्ट सार-तत्त्वाच्यापलीकडे असतो तो कोणतीहि कल्पना किंवा नाम याच्या आवाक्याच्यापलीकडे असतो; तरीहि तो सर्वांचे कारण असल्याने तन्निमित्त सृष्ट वस्तूचे सर्व उत्तमोत्तम गुण ईश्वराच्या अंगी असतात, असें मानणे शक्य आहे. " वरील विचारसरणीतून भावात्मक ईश्वरशास्त्र निर्माण करतां येईल. याउलट, ईश्वर विश्वातीत आहे असें मानल्यास, ईश्वराला कोणतीहि विशेषणे लावतां येणार नाहीत व अभावात्मक ईश्वरशास्त्र किंवा निर्गुण ब्रह्मवाद स्वीकारावा लागेल. खऱ्या ईश्वर-स्वरूपाविषयी म्हणाल, तर त्याच्या गुणाची यादी अपुरी पडते व त्याच्या-विषयी केलेली निषेधात्मक विधाने एवढेच दर्शवितात की, " ईश्वर हा सारस्वरूपाचें अस्तित्व असतो आणि तो विधि व निषेध ह्याच्या-पलीकडे असतो; म्हणजे तो सगुणत्व-निर्गुणत्वाच्या कक्षेबाहेरचे परमोच्च सत्तत्त्व असतो " यावरून असे दिसून येतें की, विधि व निषेधरूप मार्ग हे गूढ ईश्वरवादाप्रत नेतात. हा 'गूढ ईश्वरवाद' आत्म्याच्या विरक्त-पणास श्रुद्ध करणारी अशी परिसीमा अमून, ईश्वरी कृपेने सर्वाधित व समुन्नत झालेल्या त्याच्या प्रज्ञान-विज्ञानाचे तें फळ आहे.

ज्ञानेन्द्रिये व बुद्धि कुठित झाल्यावर, ईश्वरी कृपाप्रसादाने आत्म्याची उन्नति होत जाते व त्याला ईश्वरी स्वरूपाच्या परमोच्च रहस्याची प्राप्ति होते. हा मानवी प्रयत्नांचा विजय नसतो, तर ही केवळ ईश्वरी देणगी असते. हा एक अनन्यसाधारण अनुभव असतो; व तो शब्दांनी व्यक्त करतां येत नाही. या गूढ ईश्वरवादाचा थोर-थोर ख्रिस्ती धर्मशास्त्रज्ञांच्या व गूढवाद्यांच्या मतांवर खरोखर फारच परिणाम झालेला आहे; आणि त्यामुळेच नवप्लेटोवादांत जे जे उत्कृष्ट विचार होते ते ते ख्रिस्ती धर्मांत टिकून राहिले आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : रोल्ट, सी. ई. अनु. डायोनिशियस दि एरो-पेजाइट ऑन दि डिव्हाइन नेम्स अँड दि मिस्टिकल थिऑलॉजी, आ. २ (लंडन, १९४०).

आर. व्ही. डस्मेट

डा विं न, सी. (१८०९-१८८२) . जन्म : श्रुसवरी. एडिंबरो येथे वैद्यकीय शिक्षण व केंब्रिज येथे धर्मशास्त्राचे शिक्षण. दोन्ही विषयांत अनास्था. १८३१ ते १८३६ या काळांत जलमार्गाने जागतिक प्रवास. या प्रवासांत केलेल्या निरीक्षणाने त्याच्या पुढच्या संशोधन-कार्यास पाया मिळवून दिला. १८४२ साली केटमध्ये स्थायिक होऊन ४० वर्षे सतत संशोधन केले.

ग्रंथ . (१) ' ओरिजिन ऑफ स्पीसीज ', १८५९; (२) ' व्हेरिएशन ऑफ अँनिमल्स अँड प्लॅट्स अँडर डोमेस्टिकेशन ', १८६८; (३) ' डिसेंट ऑफ मॅन ', १८७१; (४) ' एक्सप्रेशन ऑफ दि इमोशनल इन मेन अँड अँनिमल्स ', १८७२.

मतम १-४२

केंब्रिज विश्वविद्यालयांतील वनस्पतिशास्त्राचे प्राध्यापक जे. टी. हेल्सलॉव याची मैत्री व हम्बोल्ट व हेरशेल यांच्या ग्रंथांचें वाचन यांनी निसर्ग-विज्ञानामध्ये डाविनचे कुतूहल जागे केले. पण डाविनचे विचार, त्याने स्वतंत्रपणे केलेल्या निरीक्षणाची व अविश्रान्त संशोधन-कार्याची निष्पत्ति आहे. तो आपल्या पहिल्या ग्रंथाची तयारी करीत असतांनाच आल्फ्रेड रसेल वॅलेस याने एक पेपर प्रसिद्ध केला. जवळ-जवळ स्वतःचेच विचार त्यांत व्यक्त झालेले पाहून डाविन थक्क झाला. पुढील दोन वर्षांत दोघांनी मिळून कार्य करून १ जुलै १८५८ रोजी आपले निष्कर्ष लिन्नाएल सोसायटीपुढे मांडले. त्याचीच परिणति पुढे ' ओरिजिन ऑफ स्पीसीज ' मध्ये झाली.

अतिप्राचीन व आधुनिक, वनस्पति व जीव याच्या अनेक जातींचें निरीक्षण केल्यावर डाविनचें असे मत झाले की, निसर्गांत जणू एकच मूलस्वरूप, विविध प्रकारांत वातावरणास अनुकूल अशा स्वरूपांत दिसत असावे. त्याच्यापुढे प्रश्न असा होता की, निरनिराळ्या वाता-वरणाना अनुकूल अशी रचना व गुण ह्या वनस्पतीना आणि प्राणिमात्रांना कशा प्राप्त होतात व त्याची जोपासना कशी होते ? प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ टी आर. मालथस याचा ' एसे ऑन दि प्रिन्सिपल ऑफ पॉप्युलेशन ' या लेखाच्या वाचनाने डाविनला त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर शोधून काढण्यास मदत झाली. मालथसच्या मते उपजीविकेच्या साधनांच्या अनेकपटीने त्याचा उपभोग घेणाऱ्या प्राणिमात्राची वाढ होते. हें जर खरें असेल तर पशुप्राण्यांना जीविकेचीं साधनें मिळविण्यास एक-मेकाशी सहकार्य तरी करावें लागेल किंवा स्पर्धा तरी करावी लागेल.

जगण्यासाठी घडपड करणें हे अटळ ठरते. अशा परिस्थितीत जर एखाद्या जातीला किंवा व्यक्तिगत प्राण्याला वातावरणास अनुकूल असे गारिरीक अग अथवा शक्ति प्राप्त असल्यास त्या जातीचा किंवा प्राण्याचा स्पर्धेत विजय होणे सहज आहे. ' जगण्यासाठी घडपड ' या तत्त्वाच्या आधारे डाविन असें सिद्ध करतो की, प्राणिमात्रांची ही घडपड वातावरणाशी जुळते घेण्यासाठी असते आणि त्यामुळे वातावरणास सुसंगत असलेला कुठलाहि गुण महत्त्वपूर्ण ठरतो व त्या गुणाची जोपासना करण्याची प्रवृत्ति निर्माण होते. अशा गुणाची निसर्गाकडून जोपासना होते आणि ते गुण प्राप्त झालेल्या जीवमात्राची जगण्यासाठी निवड होते. वातावरणास तोंड देण्यास असमर्थ ठरलेल्या प्राणिमात्रांच्या जाति नष्ट होतात. अशा तऱ्हेने नवनवीन जातीचा व उपजातीचा विकास होत जातो.

मानवजातीचा विकास याच तत्त्वांतून झाला असून मानवावहलूच्या, धार्मिक सस्थांच्या व इतरांच्या कविकल्पना निराधार आहेत, असें डाविनने प्रतिपादन केले. इतर जीवमात्रांमध्ये दिसून येणारी मूळ प्रेरणा व मानवांमध्ये आढळणारा विशेष गुण म्हणजे त्याची विचार-शीलता या दोहोमध्ये परस्परविरोध असण्याचें कारण नाही. तसेंच निसर्गनियमामध्ये आणि मानवाच्या नैतिक भावनांमध्ये विरोध असण्याचें कारण नाही नैतिक भावनाना आधारभूत असलेली तत्त्वे - सहानुभूति व सहकार्य - ही या ' जीवनासाठी घडपड ' या तत्त्वास पूरक ठरतात.

डाविनच्या या मतांमुळे लोकामध्ये वरीच-खळवळ उडाली व

धार्मिक प्रवृत्तीच्या विचारवतानी त्याच्यावर प्रखर टीकेची झोड उठवली त्याला जडवादी ठरविण्यात आले. डार्विन स्वतः प्रथम ईश्वरवादी होता; पण पुढे तो अज्ञेयवादी बनला पूर्वनियोजित संकल्पाप्रमाणे विश्वरचना झाली असावी, हा सिद्धान्त त्याने कधीहि मान्य केला नाही. त्याच्या मते सर्व जगाची उत्पत्ति 'स्वाभाविक कार्यकारण' या तत्त्वानुसार होते

खरे पाहिल्यास विकासाची कल्पना डार्विनच्या काळाआधीपासून होती, पण तिचा पद्धतशीर उपयोग जीवशास्त्रात करून, ज्या रीतीने त्याने आपली तत्त्वे मांडली. त्यामुळे ज्ञानक्षेत्रातच त्याने मोठी श्रान्ति घडवून आणली 'जगण्यासाठी धडपड', 'नैसर्गिक निवड' व 'योग्यतम तेच जगण्यास लायक' ही तीन तत्त्वे त्याची तत्त्वज्ञानातील भर म्हणता येईल.

संदर्भ-ग्रंथ डार्विन, एफ संपा : दि लाइफ अँड लेटर्स ऑफ चार्ल्स डार्विन, २ ख. (न्यूयॉर्क, १९५९), वालों, एन. सपा. : चार्ल्स डार्विन्स डायरी ऑफ दि व्हॉएज ऑफ एच. एम. एस. व्यूगल (केन्रिज, १९३३), गाल्हुन डे बीअर, सपा इव्होल्यूशन वाय नॅचरल सिलेक्शन वाय चार्ल्स डार्विन, ए आर. वॅलेस (लंडन, १९५८), चार्ल्स डार्विन, इव्होल्यूशन वाय नॅचरल सिलेक्शन (लंडन, १९६३); एल्लेगार्ड, ए. डार्विन अँड दि जनरल रीडर (गटेवर्ग १९५८), हक्सले, एल : लाइफ अँड लेटर्स ऑफ टी एच हक्सले, (लंडन, १९०३); ईसेली, एल सी. डार्विन्स सेचुरी (न्यूयॉर्क, १९५८)

श्यामला गुप्त

डार्विन, एम. सी. [डार्विन, मार्टिन सिरील (जन्म १८८८)] : हा अनेक वर्षे ऑक्सफर्डला मास्टर ऑफ कॉमिशन हॉल होता हा बहुगुणी असल्याने इतिहास, तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र ह्याकडे लक्ष देऊन, त्यात त्याने सारखेच यश संपादिले. इतर तत्त्वज्ञापेक्षा त्याला मानवांच्या प्रश्नाविषयी अधिक आस्था होती त्याने दुरिताची समस्या, या जगातील दुःख आणि परमेश्वराचा दयाळूपणा, सत्य आणि बुद्धिद्वारा अथवा श्रद्धाद्वारा सत्याप्रत पोहोचण्याचे मार्ग, ह्याविषयी लिहिले आहे. एका पुस्तकात त्याने न्यूनमच्या श्रद्धेच्या स्वरूपाचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे त्यातच न्यूनमच्या 'ग्रामर ऑफ असेट'चेहि समीक्षण केले आहे. 'दि माइड अँड हार्ट ऑफ लव्ह' या पुस्तकात त्याने प्रेम हे आत्मकेद्रित तरी असते किवा निष्काम असते, ह्याविषयीचा विचार केला आहे त्याने टॉमस अक्वायनसच्या तत्त्वज्ञानावरहि लिहिले, आणि त्याच्या लिखाणातील काही वेचे प्रकाशित केले. निधर्म आणि धार्मिक अशा दोन्हीहि इतिहासाचा अर्थ समजून घेण्याचा त्याने प्रयत्न केला परमेश्वराचे अस्तित्व आणि परमेश्वर व आत्मा ह्याचा संबंध ह्याची आलोचना 'नो असेट गॉड' (१९६२) ह्या ग्रंथामध्ये त्याने केली 'दि मीटिंग ऑफ लव्ह अँड गॉड' (१९५८) या पुस्तकात पौर्वात्य व पाश्चात्य गूढवादहि त्याच्या अभ्यासाचा विषय झाला आहे शेवटी, 'फॅसिंग गॉड' या ग्रंथात त्याने एक प्रकारे स्वतःचे बौद्धिक आत्मचरित्र ग्रथित केले आहे

संदर्भ-ग्रंथ : डार्विन्स महत्त्वाच्या ग्रंथाचा उल्लेख वर आलाच आहे

जे. ड. मार्नेफ

डांटे : 'दि डिव्हाइन कॉमेडी'चा लेखक डांटे अलिघिअरी (१२६५-१३२१) हा खरे पाहिले तर प्रथमतः कवि आहे; तरी त्याचे एक तत्त्वज्ञान व ईश्वरशास्त्र आहे फ्लॉरेन्स शहरात त्याचा जन्म झाला. त्या शहराच्या राजकीय झगड्यांत तो गोवला गेला. विजयी झालेल्या प्रतिपक्षाने त्याच्या गैरहजेरीत त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठावली. ती चुकविण्यासाठी त्याला त्याच्या आयुष्यातील शेवटची एकोणीस वर्षे बळजबरीच्या हद्दपारीत घालवावी लागली.

तो तरुण असता, शेजाऱ्याच्या 'विअॅट्रिस' नावाच्या तरुण मुलीच्या प्रेमांत पडला. तो २५ वर्षांचा असताना ती मरण पावली. तिच्या स्मृतीने डांटेच्या बहुतेक लेखनाला प्रेरणा दिली. 'न्यू लाइफ' ह्या लिखाणात प्रेमाने प्रेरित झालेल्या जीवनाचे नावीन्य डांटेने वर्णिले आहे. 'दि वॅक्वेट' हा सद्गुणावरील एक प्रबंध असून त्यांत अरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रापासून बरीचशी प्रेरणा घेतली आहे नीतिशास्त्र हे जणू मानवी शास्त्राचा कळस आहे; आणि इतर सर्व मानवी शास्त्राची परिणति नीतिशास्त्रामध्ये होते, असे त्यात प्रतिपादिले आहे. अर्थात् ईश्वरशास्त्र त्याहूनहि श्रेष्ठ आहे, पण ते ईश्वरी शास्त्र मानले जाते. 'दि वॅक्वेट' या ग्रंथामध्ये मानवी प्रज्ञेच्याद्वारा ऐहिक सुखाचा मार्ग निश्चित करणे, हे तत्त्वज्ञानाचे कार्य मानले आहे

'दि मॉनर्की' यात डांटे असा दृष्टिकोन मांडतो की, सर्व मानवजात एका सत्ताधीशाच्या - सम्राटाच्या - आधिपत्याखाली असावी व त्याला ईश्वरापासून हा अधिकार प्राप्त झालेला असावा. असा सम्राट सर्वांकरिता न्यायाची अंमलबजावणी करू शकेल व मानवजातीची लौकिक उन्नति साधू शकेल

'दि डिव्हाइन कॉमेडी' : या ग्रंथांत, नरकांतून प्रायश्चित्त-भूमीत व तेथून स्वर्गलोकापर्यंत, प्रथम व्हर्जिल या रोमन कवीच्या व नंतर विअॅट्रिसच्या मार्गदर्शनानुसार, केलेल्या काल्पनिक प्रवासाचे वर्णन डांटेने केले आहे. प्रवासाच्या प्रत्येक टप्प्यांत डांटेला भेटलेल्या ऐतिहासिक व्यक्तींना मिळालेल्या कृतकर्माच्या फळांचे जे वर्णन केलेले आहे, त्यांत त्याच्या आदर्श जगाच्या कल्पनेचे चित्रण दिसते. न्याय्य अधिकाराबद्दल आदर - मग तो अधिकार बुद्धीचा असो, सम्राटाचा असो किवा पोपचा असो - हा त्याच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचा आहे डांटेच्या दृष्टीने न्याय म्हणजे त्या त्या अधिकाराशी इमान होय. ईश्वर प्रत्येकाला त्याच्या न्यायाच्या अशा-नुसार फळ देतो. 'दि डिव्हाइन कॉमेडी' या ग्रंथात काव्यकल्पना विपुल असल्या तरी अंतिम न्यायाचे स्वरूप याविषयी डांटेचे तत्त्वज्ञान-विषयक विवेचन त्यांत आले आहे. ज्या धार्मिक व राजकीय परिस्थितीत तो राहिला त्यातून त्याच्या कल्पना उद्भवल्या हे सांगणे नको

संदर्भ-ग्रंथ : डांटे, ए : दि डिव्हाइन कॉमेडी, अनु. डी. एल सायर्स व बी. रेनॉल्ड्स, ३ खंड (हार्मड्सवर्थ, १९४९-६२); — : मॉनर्की, अनु. डी. निकोल (न्यूयॉर्क, १९५४), चुव्व, टी. सी. : डांटे अँड हिज वर्ल्ड (बोस्टन, १९६७); जिल्सन, ई. एच. : डांटे, दि फिलॉसफर, अनु. डी. मूर (लंडन, १९४९).

जे. ड. मार्नेफ

डॉयसन, पॉल (१८४५-१९१९) : जन्म : ७ जानेवारी १८४५, कोव्हेलॅजवळ ओब्रेडॉस येथे. वडील - अँड्रे डॉयसन, एक धर्मोपदेशक. नॉयमबुर्गजवळ शूल्फोर्ट येथे प्राथमिक शिक्षण; पुढे वॉन, टर्चविगन आणि वॉलिन येथे संस्कृत, ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि ईश-विज्ञान यांचे अध्ययन. मारबुर्ग येथे १८६९ त डॉक्टरेट. जिनेव्हा विद्यापीठांत तत्त्वज्ञान व संस्कृत यांचे अध्यापन आणि ए दा गापेला येथील पॉलिटॅक्निकल विद्यालयात तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन. जिनेव्हास असताना त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनास वाहून घेण्याचा निश्चय केला (१८७३). १८८१ पासून वॉलिन विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन. १८८९ पासून कोल विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन. १८९२-९३ मध्ये जगभर - विशेषतः भारताच्या वऱ्याच भागांत - प्रवास.

डॉयसन यांना प्रामुख्याने भारतीय तत्त्वज्ञानाची आवड होती. वैदिक ऋक्संहितेंतील प्राचीन व अर्वाचीन भागातील तत्त्वमीमांसा आणि वेदोत्तर कालांतील तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास त्यांच्या अनेक समकालीन युरोपीय तत्त्वज्ञान्यांना आकर्षक आणि उपयुक्त वाटला. भारतीय तत्त्वज्ञानाची अर्थमीमांसा डॉयसन यांनी पुढीलप्रमाणे दिली आहे : सर्व देव, प्राणिजात आणि मनुष्यलोक, व पितृलोकाने अनेक लोक यांच्यातील एकात्मतेविषयीच्या अगदी प्रारंभकालीन कल्पनांचा समावेश ऋग्वेदांत असून, धर्मकल्पनाचा उगम आणि त्यांचे रहस्य या विषयांवर ऋग्वेदापेक्षा अधिक उद्बोधक असा अन्य ग्रंथ नाही. सर्व देवांचे धोपट मार्गाने एकीकरण करून, किंवा एका राष्ट्रीय देवतेच्या गौरवासाठी इतर देवांचे पूजन निषिद्ध ठरवून नव्हे, तर विश्वाच्या-मागे असलेल्या एकत्वाचे तत्त्व या ग्रंथांतून मांडलेले आहे. आपल्या ठिकाणी असलेला जीव (म्हणजेच आत्मा) आणि सृष्टिकर्ता ब्रह्मा यांच्या समीकरणाचे औपनिषद तत्त्व ही उत्तरकालीन वेदप्रणीत तत्त्वमीमांसेची तत्त्वविचाराला सर्वांत मोठी देणगी आहे. केवळ आत्मा हेच एक सत्य असून, त्याहून वेगळे इतर कशासहि अस्तित्व नाही अशी सर्वांत जुन्या उपनिषदांची शिकवण होती; परंतु लवकरच या शुद्ध चिद्वादाची जागा विशिष्ट प्रकारच्या विश्वात्मक ईश्वरवादाने घेतली. या विश्वात्मक ईश्वरवादाप्रमाणे असे मानले गेले की, विश्व खरे आहे; पण तरीहि आत्मा हेच एकमेव सत्य आहे; कारण विश्वहि आत्माच आहे. नंतरच्या काळांत, आत्म्याला विश्वाचे कारण कल्पिलेले आहे. जीवात्मा मात्र आत्म्याचे कार्य मानलेले नाही. परमात्मा आणि जीवात्मा यांमधील एकरूपता अनाकलनीय असल्याने, नंतरच्या उपनिषदांनी या दोहोमध्ये भेद मानून ईश्वरवादाची पूर्ण तयारी करून ठेविली आहे. उत्तर औपनिषद कालातील तत्त्वविचारांच्या अवनतीमुळे, एका वाजूने बौद्ध-दर्शन आणि दुसरीकडून सांख्य-दर्शन या दर्शनांचा औपनिषद विचारांतून उद्भव झाला. या दोन्ही दर्शनांत तत्त्वज्ञानाची मीमांसा दुःखापासून सुरू होते, असे मानले आहे. बृहदारण्यक उपनिषदांतील अनेक कल्पना बौद्ध-दर्शनांत अप्रकट रूपाने अंतर्भूत आहेत. उपनिषदांतर्गत ईश्वरवादांतील परमात्म्याहून जीवात्मे हे भिन्न आहेत असे मानून सांख्य-दर्शन हे केवळ दोनच तत्त्वे ग्राह्य धरते : (१) प्रकृति आणि (२) अनेक पुरुष. बादरायण आणि शुंकराचार्य यांनी प्रतिपादिलेले वेदान्त-दर्शन उपनिषदावर आधारलेले आहे.

शुंकराचार्यांचे वेदान्त-मत म्हणजे भारतीय तत्त्वमीमांसेचे अत्युच्च

शिखर होय उपनिषदांच्या सिद्धान्तामध्ये बौद्धानी आणि सांख्यांनी केलेले फेरफार शकराचार्यांना मान्य नव्हते. प्रकट आणि गूढ प्रणालीमध्ये भेद मानून त्यांनी उपनिषदाचा अर्थ चिद्वादी, ईश्वरवादी आणि विश्वात्मक ईश्वरवादी दृष्टिकोणातून लावून दाखविला. त्यांची दार्शनिक सूक्ष्म दृष्टि दिव्स्ती ईशविज्ञानाला भविष्यकाळात आदर्श ठरावी अशी आहे. आजच्या युगात तत्त्वविचाराना भ्रष्टता व अस्ताव्यस्त-पणा यांनी ग्रासले आहे, पण धर्म आणि तत्त्वज्ञान या वावीत आपल्या चांगल्या परंपरा भारतमात्र टिकवून आहे.

संदर्भ-ग्रंथ डॉयसन, पी. दास सिस्टेम देस वेदान्त (लाइप्झिग, १८८३), - दि सूत्राज देस वेदान्त (लाइप्झिग, १८८७); - ऑन दि फिलॉसफी ऑफ दि वेदान्त इन इट्स रिलेशन टु ऑक्विडेन्टल मेटॅफिजिक्स (वॉन, १८९३), - झेगत्सिश उपनिषद्स देम वेद (लाइप्झिग, १८९७), - गेशिफ्ट देर फिलॉसोफी, २ खं (लाइप्झिग, १८९४, १८९९), - आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (वॉलिन, १९०७); - इरित्रेगंगन आन इडिएन (लाइप्झिग, १९०४).

एस. सी. चक्रवर्ती

डि अँनिमा (अँरिस्टॉटल) : अँरिस्टॉटल पूर्वीच्या तत्त्व-वेत्त्यांची आत्म्याविषयीची मते घेऊन त्याची या ग्रंथात चिकित्सा करतो; आणि शरीर व आत्मा यांच्यातील निकट संबंध प्रस्थापित करतो. स्मृति, निद्रा, स्वप्ने, आभास यांची चर्चादेखील ह्या ग्रंथात पाहावयास मिळते. अँरिस्टॉटलच्या पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानी आत्म्याचा केवळ अमूर्त व आध्यात्मिक दृष्टिकोणातून विचार केलेला आहे. उलटपक्षी आत्मा हा शरीराचा पूर्ण आविष्कार आहे, अशी त्याची व्याख्या अँरिस्टॉटल करतो. अँरिस्टॉटलचे ह्या ग्रंथात सापडणारे आत्मविषयक व मानस-शास्त्रविषयक विचार सारांशरूपाने खालीलप्रमाणे आहेत :

आत्मविषयक विचार - माणसाच्या आत्म्याचे तीन भाग असतात, हे प्लेटोचे मत अँरिस्टॉटलला मान्य नाही. त्याच्या मते आत्मा अनेक टप्प्यांनी कार्य करतो सवेदना, सवेदनांचे संघटन, मानसिक प्रतिमा, स्मरण आणि शेवटी विचार, असे ते टप्पे होत. विचार हा सर्वश्रेष्ठ मनोव्यापक असून त्याचे पुन्हा दोन भाग पडतात. एक विचार करण्याची सुप्त शक्ति व दुसरा प्रत्यक्ष विचार. आत्मा म्हणजे ह्या सर्व शरीर व मनोव्यापारांची संघटनशक्ति. आत्मा हा आकार असून त्याच्या द्रव्याशिवाय म्हणजे शरीराशिवाय तो राहू शकत नाही. पुनर्जन्माची कल्पना अँरिस्टॉटलला मान्य नाही इतर सर्व मनोव्यापार शरीरा-बरोबर नाश पावतात. फक्त सक्रिय विचारशक्ति अमर आहे. विवेकाच्या प्रकटीकरणाच्या वरचढ पायऱ्या अशा स्वरूपांत अँरिस्टॉटलने आपला विकासवाद मांडला आहे. आधुनिक काळातील डार्विनच्या विकास-वादाहून भिन्न, परंतु काहीसा स्पेन्सरच्या विकासवादासारखा तो आहे. डोळ्याला जशी दृष्टि, तसा शरीराला आत्मा असतो आत्मा शरीराचे कार्य आहे. एका शरीराचे कार्य दुसऱ्या शरीराचे कार्य म्हणून होऊंच शकत नाही. ह्याच संदर्भात आत्म्याच्या पुनरवताराची पायथोंपोरस व प्लेटोची उपपत्ति अँरिस्टॉटलला मान्य नाही. शरीर व आत्मा याचा संबंध यांत्रिक नसून सेंद्रिय आहे. फक्त क्रियाशील विवेक अविनाशी व शाश्वत आहे. क्रियाशील बुद्धीचे स्वरूप आयडिआंच्या जगाचे चितन

करणाच्या प्लेटोतील शुद्ध आत्म्याप्रमाणे आहे. निष्क्रिय बुद्धीत संकल्पना सभाव्य किंवा सुप्त स्वरूपात असतात सक्रिय बुद्धीत त्या प्रकट स्वरूपात असतात सक्रिय बुद्धि हा आत्म्यात बाहेरून येणारा दैवी मनाचा स्फुरिलग आहे

मानसशास्त्रविषयक विचार ॲरिस्टॉटलच्या मते मनुष्य निर्माण करण्यात सर्जनक्रियेचे साफल्य आहे सर्व सृष्टीत प्राणतत्त्व एकच आहे वनस्पतिसृष्टीत ते भरण-पोषणाच्या रूपाने, तर प्राणिसृष्टीत मनो-विकारानी व इंद्रिय-सवेदनानी प्रकट होतं. मनुष्य तेवढा विचार-शीलतेमुळे इतराहून वेगळा वाटतो मन हे सतत एकात्म असते इंद्रिय-सवेदनानी बाहेरच्या वस्तूचा द्रव्यनिरपेक्ष असा आकार कळतो स्वप्न आणि आभास ही इंद्रियाच्या चुकीच्या उद्दीपनामुळे घडत असतात. स्मरण म्हणजे इंद्रियजन्य विषयाचे शाश्वत असे मानस-चित्रण बुद्धि किंवा विवेक हे ज्ञानाचे उगमस्थान असून त्याचे स्वरूप इंद्रियापेक्षा भिन्न आहे मग या दोहोत संवध कसा येतो ? ॲरिस्टॉटल हा विचाराचे क्रियाशील सक्रिय व अक्रियाशील निष्क्रिय असे दोन भाग पाडतो. अक्रियाशील विचाराकडून ग्रहण होते, तर क्रियाशील विचाराने वस्तूच्या स्वरूपाचे आकलन होते ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाश वस्तूना प्रकाश देतो, तशीच क्रिया येथे घडते म्हणून क्रियाशील बुद्धि हा ज्ञानप्रक्रियेचा शाश्वत आधार आहे द्रव्य व आकार ह्या आपल्या सत्ताशास्त्रातील सिद्धान्ताच्या आधारे ॲरिस्टॉटल शरीर व मन यांच्यातील संवध हा महान् प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करतो त्याचे उत्तर आधुनिक काळातील लायबनिझ व मालब्रान्स या तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारसरणीसारखे वाटते.

मनुष्य म्हणजे निसर्गाचे सूक्ष्म प्रतीक आहे. मानवी आत्मा वनस्पतीच्या आत्म्याप्रमाणे जैविक कार्यांचे नियंत्रण करतो; आणि प्राण्याच्या आत्म्याप्रमाणे त्याच्या ठिकाणी संवेदना, स्मरण, कल्पना, सुख दुःख इत्यादि असतात, परंतु मानवाचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे त्याच्या ठिकाणी असणारी बुद्धि सामान्य समज अतः करणात वास करते व ती इंद्रियांनी दिलेल्या गुणधर्मांना एकत्रित करून वस्तूचे एक समग्र चित्र निर्माण करते बुद्धि ही सर्वश्रेष्ठ असून ती संकल्पना तयार करते

ॲरिस्टॉटलच्या मानसशास्त्रांत थोडीशी संदिग्धता व गुतागुंत आहे अध्यवसाय-स्वातंत्र्य व आत्म्याचे अमरत्व ह्या दोन प्रश्नावहलचे त्याचे विचार अस्पष्ट आहेत काही वेळेला नियतत्ववादी तर काही वेळेला अनियतत्ववादी अशी त्याची भूमिका वाटते. क्रियाशील बुद्धीचे अमरत्व प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नात त्याच्या आत्म्याच्या मूळ कल्पनेला वाध येतो; परंतु त्याच्या काळचा विचार करताना हे दोष जवळ-जवळ नगण्य स्वरूपाचे आहेत. ज्ञानप्रक्रियेत संवेदना व संकल्पना यांना योग्य ते स्थान देऊन ॲरिस्टॉटल अनुभववाद व बुद्धिवाद यांचा काटप्रमाणे जो समन्वय घडवून आणतो, तो उल्लेखनीय आहे त्याचे मन, आत्मा ह्यासंबंधीचे विचार पाहिल्यानंतर त्याच्या व्यवहारवादी, अनुभववादी व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणाची साक्ष पडते.

संदर्भ-ग्रंथ : रॉस, डब्ल्यू. डी. ॲरिस्टॉटल (लंडन, १९२३, सुधा. आ. ५, १९४९), स्मिथ, आय. जी. व ग्रंडी, डब्ल्यू. ॲरिस्टॉटल ॲनॅलिसम (लंडन, १८८५; आ. ३, १८८९), पटवर्धन वा पु. युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा संक्षिप्त इतिहास (पुणे,

१९६५), वॅलेस, ई. : आउटलाइन्स ऑफ दि. फिलॉसफी ऑफ ॲरिस्टॉटल (लंडन, १८७५; सुधा आ. ३, १८८३).

हे. द. गोखले

डिडरो, डेनिस : हा फ्रेंच तत्त्वज्ञ १७१३ मध्ये जन्मला आणि १७८४ मध्ये मरण पावला तो केवळ तत्त्वज्ञ नव्हता, तर नाटककार, कादंबरीकार, कलासमीक्षक म्हणूनहि त्याची चतुरस्र बुद्धिमत्ता सर्वख्यात होती. युरो-अमेरिकन जीवनात ज्ञानाची क्षितिजे विस्तारत असतांना त्या ज्ञान विस्तारयुगातील महत्त्वाचा विचारवंत म्हणून, डिडरोची श्रेष्ठता मान्य केली जाते. ग्रीक, इटालियन, इंग्लिश भाषांवर त्याने प्रभुत्व मिळवले. १७४६ मध्ये 'पेन्सीस फिलॉसफिक्स' हा त्याचा वादग्रस्त ग्रंथ प्रसिद्ध झाला ज्ञानकोश चळवळीशी त्याचा संबंध अखेरपर्यंत आला त्याच्या दृढनिश्चयामुळेच ज्ञानकोशाची सांगता होऊ शकली. 'लेटर सुर लेस ॲन्व्यूगल्स' या ग्रंथात त्याने विश्वातील आन्तरिक एकता, रचनाबद्धता व हेतु या कल्पनाविषयी संशय व्यक्त केला आहे १७५४ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'पेन्सीस सुर इंटरप्रिटेशन ड ला नेचर' या ग्रंथात त्याने वैज्ञानिक पद्धती व उत्क्रान्तिवाद यांचा पुरस्कार केला आहे

तत्त्वचिंतनपद्धती : डिडरोची तत्त्वचिंतनपद्धती अनाग्रही होती पूर्वग्रहदोषरहित दृष्टीने आपल्या मतांचे परीक्षण करावे, संशयवादी पद्धतीने आपल्या श्रद्धा तपासाव्यात असे त्याचे मत होते. विज्ञानतत्त्वज्ञान, जडवाद व निरीश्वरवाद हे त्याच्या तात्त्विक दृष्टिकोणातील मुख्य घटक होते.

डिडरोची ज्ञानमीमासा वेदनवादी होती. या वेदनवादास त्याने जडवादाची जोड दिली मन म्हणजे कार्यमग्न मेढू होय, असे त्याचे मत होते. वस्तूंना दिलेली भाषिक चिन्हे साकेतिक असतात संकल्पना व अमूर्त कल्पना यांच्याद्वारा होणारे बौद्धिक ज्ञान, वास्तव सत्तेचे ज्ञान करून देण्यास असमर्थ ठरते, असे त्याचे मत होते.

डिडरोचा दृष्टिकोण इंद्रियानुभववादी होता. निरीक्षण व प्रयोग यावर आधारलेल्या वैज्ञानिक संशोधन-पद्धतीचा पुरस्कार त्याने निसर्ग-विषयक अभ्यासासाठी केला आहे. फ्रॅन्सिस बेकनचा प्रभाव अर्थातच त्याच्यावर झाल्याचे आढळते. जीवशास्त्रीय प्रश्नांच्या संदर्भात त्याने उत्क्रान्तिवाद स्वीकारला आहे. मानवी प्रश्नाचा अभ्यास निसर्गवादी दृष्टिकोणातून व्हावयास हवा, असा त्याचा आग्रह होता. जीवनविषयक समस्यांचे आकलन होण्यासाठी अर्थातच त्याने विविध निसर्गशास्त्रे व गणित यांचा आश्रय केला.

तत्त्वप्रणाली : डिडरोचे विश्व स्थिर, अचल नाही. विश्व गतिमान आहे विश्वाची रचना जड अणूंनी तयार होते. प्रत्येक अणूला स्वयंगति असते. अनेक अणूंमधील सतत चालणाऱ्या आन्तरिक्रियांनी व परिवर्तनांनी विश्वातील विविध पदार्थ, व्यक्ति तयार होतात. या परिवर्तनाचे नियम मात्र अपरिवर्तनीय व यांत्रिक स्वरूपाचे असतात.

ज्याप्रमाणे गति ही जडामध्ये अनुस्यूतच असते, त्याचप्रमाणे वेदनशीलत्वहि जडात अनुस्यूत असते. सजीव व निर्जीव पदार्थांमधील भेद डिडरोच्या दृष्टीने गुणात्मक नसून प्रमाणात्मक आहेत उत्क्रान्तिवाद स्वीकारून विश्वाच्या रचनेचा अन्वयार्थ लावताना कोणत्याहि दैवी

हस्तक्षेपाची, विश्वात्मक हेतूची, विश्वप्रयोजनाची कल्पना स्वीकारण्याची गरज नाही, असे डिडरोचें मत होतें. मधमाशा ज्याप्रमाणे व्यक्ति म्हणून स्वतंत्र असतात, त्यांच्या सहकारातून एक एकसंध सजीव रचना तयार होते, विशिष्ट हेतूंची पूर्तता ती करते, त्याचप्रमाणे स्वतंत्र असलेल्या, गतिमान व नियमबद्ध अणूंच्या रचनामधून विश्वांतील विविधता निर्माण होते, व्यवस्था निर्माण होते, असें डिडरोचें मत होतें.

रंगसूत्रासारखे आनुवंशिक घटक ज्याप्रमाणे व्यक्तीचें व्यक्तिमत्त्व निश्चित करतात, त्याचप्रमाणे वाह्य परिस्थिति व संस्कार यांनी तयार होणारे, संक्रमित होणारे गुणधर्महि व्यक्तिमत्त्वाला आकार व अर्थ देतात, असे त्याचें मत होतें. मेटू व मज्जासंस्था यांचे एकसंध कार्य हा व्यक्तिमत्त्वांतील एकात्मतेचा आधार होय असे त्याचें मत होतें. डिडरोच्या ज्ञानमीमांसेस व मानसशास्त्रीय चिकित्सेस, शरीरशास्त्र व पदार्थविज्ञान यांमधील मूलभूत कल्पनाचा, घटनाचा आधार दिला जातो.

नीतिशास्त्र : माणसाचें नैतिक जीवन हें जीवशास्त्रीय घटनानी (उदा.— वंशदाय) नियंत्रित होते, त्याचप्रमाणे भौतिक व सामाजिक परिस्थितीच्या घटनांनी ते नियंत्रित होते. त्याचें नीतिशास्त्र निसर्गवादी व मानववादी आहे. न्याय हा सर्वश्रेष्ठ सद्गुण होय. सुखप्राप्ति हे सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य होय. जीवनाचा फार लोभ न धरणे आणि मृत्यूला न धावरणें यात माणसाच्या नैतिक जीवनाची परिपूर्ति आहे, असे त्याचें मत होतें.

सौंदर्यशास्त्र : सौंदर्यानुभवामध्ये सवेदन, स्मृति, कल्पना याचा अंतर्भाव होतो. विविध घटकांतील साहचर्यसंबंध आणि सामंजस्यपूर्ण परस्परसंबंध यांनी सौंदर्याची निर्मिति होते. सौंदर्यानुभवाचे निवेदन विविध भाषिक चिन्हांनी वा रंग-छाया-ध्वनि यांसंबंधीच्या मान्य संकेताने होते, असे त्याचें मत होतें. मात्र कलावंताने सामाजिक नीतीचा पुरस्कार केला पाहिजे सद्गुण, प्रेम, न्याय व सेवा यांची वीजे कला-कृतीमधून विकसित झाली पाहिजेत, असे त्याचें मत होतें.

डिडरोच्या जडवादी व निसर्गवादी तत्त्वचिंतनाची आणि त्यावर आधारलेल्या मूल्यमीमांसेची डोळस दखल मार्क्सवादी तत्त्वप्रणालीमध्ये अधिकाधिक घेतली जात असल्याचे आढळते.

संदर्भ-ग्रंथ : स्टीवर्ट, जे व केप, जे अनु. व सपा. : डिडरो, इंटरप्रोटर ऑफ नेचर, सिलेक्टेड रायटिंग्स (लंडन, १९३७); क्रोकर, एल. जी : दि एम्बॅटल्ड फिलॉसफर, ए वायोजॅफी ऑफ डेनिस डिडरो (मिशिगन, १९५४); एडवर्ड्स, पी. सपा. : दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ फिलॉसफी, खं २ (न्यूयॉर्क, १९६७), वार्तानियन, ए : डिडरो अँड देकार्त (प्रिन्स्टन, १९५५).

ज. वा. जोशी

डि पोटिका (अॅरिस्टॉटल) : अॅरिस्टॉटलच्या ह्या काव्यशास्त्रावरील ग्रंथांत एकूण २६ प्रकरणे आहेत इतक्या आटोपणीर ग्रंथांतहि अॅरिस्टॉटलने बहुतेक सर्व महत्त्वाच्या वाङ्मयीन प्रश्नांचा प्रारंभणें घेतलेला आहे. पहिल्या तीन प्रकरणात ललितकलांच्या सामान्य तत्त्वांची चर्चा असून, पुढील तेवीस प्रकरणे काव्यचर्चेला वाहिलेली आहेत. त्यांतहि मुख्य भर शोकातिकेवर आहे. अनुकृतीतील

विषयाला प्राधान्य देऊन शोकातिका व सुखातिका असे काव्याचे दोन वर्ग अॅरिस्टॉटलने पाडलेले आहेत. काव्याच्या उगमाचा संबंध मनुष्यस्वभावांतील अनुकरणप्रियता व तालप्रियता या दोन प्रवृत्तीशी जोडलेला आहे. सहाव्या प्रकरणापासून सोळाव्या प्रकरणापर्यंत शोकातिकेतील कथानक, स्वभावदर्शन, दृश्ये, गीते, भाषा इत्यादी-विषयी सविस्तर व सखोल चर्चा केलेली आहे शोकातिका व सुखातिका या काव्य-प्रकाराचें वीज होमरच्या महाकाव्यामध्ये शोधलेले आहे अॅरिस्टॉटलपूर्वी प्लेटोने वाङ्मयाचे अवमूल्यन केले होते. शोकातिका हा प्रकार तर प्लेटो त्याज्य मानत होता.

कथानक हा शोकातिकेचा आत्मा आहे शोकातिका ही कर्माची अनुकृति आहे, व्यक्तीची नाही, अशी अॅरिस्टॉटलची भूमिका होती. शोकातिकेचा विशिष्ट भावात्मक परिणाम सुचविण्यासाठी त्याने 'विरचन' हा शब्द वापरलेला आहे ह्या शब्दाचे टीकाकारांनी धार्मिक, नैतिक, वैद्यकीय, सौंदर्यवादी इत्यादि विविध दृष्टिकोणांतून अर्थ सुचविले आहेत. विरचन म्हणजे भीति आणि करुणा ह्या भावनाचें मध्यमान असावे. स्थल व काल याची एकात्मता ही अॅरिस्टॉटलच्या मते शोकातिकेची वाह्य लक्षणे. त्यांच्यापेक्षा तो आन्तरिक एकात्मतेला जास्त महत्त्व देतो महाकाव्यावद्दलचे अॅरिस्टॉटलचे विचार त्रोटक आहेत. महाकाव्यांत कथन असलें तरी तो इतिहास नाही; कारण त्यांत विश्वात्मक सत्याचा विचार असतो. त्यामुळे इतिहासापेक्षा तें तत्त्वज्ञानाला जवळचे आहे.

अॅरिस्टॉटलच्या विचारपद्धतीचा त्याच्या काव्यशास्त्रावरहि प्रभाव पडलेला दिसून येतो त्याने सुचविलेले काव्यानंदाचें बौद्धिक स्वरूप व शोकातिकेमुळे घडणाऱ्या नैतिक परिणामांवर दिलेला आत्यंतिक भर, ह्या सदर्भात सहज कळू शकतो. अॅरिस्टॉटलची वाङ्मयविषयक विधाने विवाद्य असली तरी विचाराला चालना देणारी आहेत त्याच्या काव्यशास्त्राचे खरे महत्त्व त्याने दिलेल्या उत्तरांत नमून, त्याने विचारलेल्या प्रश्नात आहे. कलाहीन आशयवाद व निर्जीव आकारवाद हे दोन्ही खडे चुकवून पुढे जावयाचे असेल तर अॅरिस्टॉटलच्या काव्यशास्त्राचा दीपस्तंभासारखा उपयोग होण्यासारखा आहे. अॅरिस्टॉटलचा काव्यशास्त्रावरील संपूर्ण ग्रंथ उपलब्ध नाही. तरीदेखील त्याच्या प्रतिभेची झेप व बुद्धीचा आवाका यांची साक्ष उपलब्ध ग्रंथांवरून पुरेपूर पटते.

संदर्भ-ग्रंथ : करंदीकर, गो. वि. : अॅरिस्टॉटलचें काव्यशास्त्र, (मुंबई, १९५७); ग्रॅट, ए. वी. : अॅरिस्टॉटल, संपा. डब्ल्यू. एल. कॉलिन्स (लंडन, १८७७), फुल्लर, वी. ए. जी. : हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, खं. १ - हिस्टरी ऑफ एन्शन्ट अँड मिडीव्हल फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९३८).

हे. द. गोखले

डिमॉक्रिटस : पाश्चात्य देशांतील आद्य, महान् दर्शनकार. इ. स. पू. ४६० च्या सुमारास अॅवर्डेन येथे जन्मला व तेथेच इ. स. पू. ३६० मध्ये निवर्तला ज्ञानसंपादनार्थ त्याने पूर्वकडे प्रवास केला आणि प्राचीन संप्रदायांतील गणित व पदार्थविज्ञान यांचा अभ्यास करण्याकरिता तो इजिप्तमध्ये सात वर्षे राहिला. देशपर्यटनानंतर तो अॅवर्डेन या आपल्या मूळ गावी स्थायिक झाला व आपला गुरु ल्युसिपस यांच्या

अणुवादाचा त्याने एका व्यापक व सुसंगत दर्शनात विकास केला. ग्रीक व अर्वाचीन विचारांवरील त्याचा प्रभाव, त्यातील त्याचे स्थान, या बाबतीत तो प्लेटो व अ‍ॅरिस्टॉटलच्या बरोबरीचा ठरतो.

डिमॉक्रिटसने बहात्तर ग्रंथ लिहिले, पण त्या मानाने फारच थोडे लेख त्याच्या पश्चात् टिकन राहिले व तेहि त्याचेच आहेत, की त्याचा गुरु ल्युसिपस याचे आहेत याविषयी शका आहे.

अणुवाद डिमॉक्रिटसचा अणुवाद हा थेलिसच्या स्वभाववादाची पूर्ण, परिणत व अंतिम विकसित अवस्था होय. अनेक वस्तु अशा कोणत्या एकाच द्रव्यातून निर्माण होतात, या थेलिसच्या प्रश्नाने तें एक द्रव्य व नाना वस्तु या दोहोतील सबधाविषयीचा तात्त्विक प्रश्न निर्माण केला. जर स्वतःशी एकरूप असणारे असे एक द्रव्य असेल, तर त्याचा नाना वस्तूशी तर्कामय असा कोणताहि संबंध असू शकत नाही, हे पार्मेनायडीस दाखवू शकला होता वस्तूचे अनेकत्व केवळ नाममात्र आहे, ते इन्द्रियभ्रांतिनिर्मित आहे, पण “आपण घटनांकडे पाहिलें तर असे मत अनीकारणे वेडेपणासारखे वाटतें” असे अ‍ॅरिस्टॉटलने म्हटले (डी जन कराँ अ ८ ३२४ व ३५). पार्मेनायडीसच्या एकत्वाच्या गृहीतकल्पनेचा त्याग करून व अशा रीतीने नाना वस्तूना सत्तेतील त्याचे हक्काचे स्थान परत मिळवून देऊन, एपेडॉक्लीसने पार्मेनायडीस-च्या वेडेपणांतून आपली सुटका करून घेतली स्वतःशी तादात्म्य असणारे हे द्रव्य एक नसून वायु, तेज, आप आणि पृथ्वी अशी चार द्रव्ये आहेत, व या चार गुणमूलातून वस्तुमात्राचे गुणात्मक स्वरूप निर्माण होते एखाद्या नव्या गुणाचा उद्भव दुसऱ्या गुणांतून किंवा गुणाच्या संयोगातून होतो, ही कल्पना अ‍ॅनॅक्झॅगोरसला बुद्धिगम्य दिसना; म्हणून त्याने असंख्य गुणात्मक घटक किंवा ‘बीजे’ गृहीत धरली अ‍ॅनॅक्झॅगोरसचे हे करणे बरोबर होते, पण त्यांना गुणघटक समजण्यात त्याची चूक झाली; कारण असंख्य गुणात्मक घटक गृहीत धरणे म्हणजे ज्याचे स्पष्टीकरण करावयाचे तेच, म्हणजे गुणांच्या अपरिमित विविधतेचे अस्तित्व गृहीत धरणे होय अणुवादाने घटकांचे गुणात्मक स्वरूप नाकारले व अशा रीतीने पार्मेनायडीसकृत सत्तेचे विवरण पूर्णपणे स्वीकारले. घटक अथवा अणु हे असृष्ट, अविनाशी, नित्य, अपरिवर्तनीय, अविभाज्य, अवकाशच्यापी व रूप, गंध, रस, शीतोष्णादि अतर्गत-भेदरहित असे जडरूप घटक होत. अणु ही एकजिनसी द्रव्ये असून त्यांची आकृति, आकारमान व अवकाशांतील स्थान यांच्यामुळेच अणुअणूत फरक करता येतो.

अणु निःपरिमाणयुक्त असून शिवाय नित्य गतिमानहि आहेत; पण पोकळीशिवाय असंख्य अणु व त्याची गति ही संवेदना. पोकळीचें पार्मेनायडीसकृत निराकरण एपेडॉक्लीस व अ‍ॅनॅक्झॅगोरस यांनी मान्य केले होते; पण स्थानान्तरणामुळे गति संभवते, असा त्यांनी युक्तिवाद केला होता, परंतु पोकळी असल्यावाचून अणूचे नानात्व संभवत नाही; कारण त्यांना पृथक्-पृथक् ठेवू शकेल, असा गुणात्मक भेद त्यांच्या ठिकाणी नाही; म्हणून डिमॉक्रिटसने पोकळीची किंवा असत्ची वास्तविकता प्रतिपादन करून तिच्यावर भर दिला. असत् किंवा पोकळी ही काही वस्तु किंवा द्रव्य नव्हे, तरी तिला द्रव्याइतकीच सत्ताशास्त्रीय वास्तवता आहे. असत् हे सत्सदृश वास्तविक आहे (फ्रॅगमेंट, १५६)

अणु, पोकळी व गति या तीन संकल्पनारूप साधनांच्या साहाय्याने

डिमॉक्रिटस संपूर्ण विश्वाचे स्पष्टीकरण करतो यामुळे प्रथमच गति ही गोष्ट बुद्धिगम्य झाली परिवर्तने ही अणूच्या सहतीतील परिवर्तने असतात, गुणांची नव्हेत ताद्वस पावाचें तांबड्या रक्तांत रूपांतर व्हावे, हे अनाकलनीय आहे; पण अशी पावनामक अणु-सहति गतीच्या नियमानुसार अशी रक्तनामक सहति बनते, हे अगदी समजू शकते दुय्यम-गुणधर्मशून्य अणूच्या संहति या दृष्टीने आपण वस्तूंकडे पाहू लागलों, की विश्व हें आकलनीयतेचें नंदनवनच बनते. आधुनिक गणिती पदार्थ-विज्ञान हें याच रीतीने विश्वाचे स्पष्टीकरण करते.

गतीची नित्यता, असंख्य अणु व पोकळी गृहीत धरून डिमॉक्रिटसने निष्कर्ष काढला की, विविध अवस्थात व रूपांत असलेली असंख्य विश्वे आहेत. ज्या विश्वांत आपण आहोत, ते त्यांपैकीच एक आहे या असंख्य विश्वांमध्ये योजना किंवा हेतु दिसून येत नाही डिमॉक्रिटस हा अ‍ॅनॅक्झॅगोरसचें ‘नूस’चें तत्त्व स्वीकारत नाही. त्याच्या मते, गणिती नियमांनुसार चालणाऱ्या परमाणूच्या गतियंत्रणेमुळे विश्वाची रचना झाली आहे.

आपल्याला होणारे विश्वाचे दर्शन वाजूला ठेवल्यास, हे विश्व म्हणजे गणिती नियमानुसार हालचाल करणाऱ्या अणूचें विश्व होय. या विश्वाचे आपल्या अनुभवास येणारे दुय्यम गुणधर्म हे त्याच्या अंगचे नव्हेत मधुर, कडू, उष्ण, शीत, रंग हे सर्व अनुभवांमुळेच आहेत; पण खरें बोलावयाचे तर अणु व पोकळी हेच आहेत (फ्रॅगमेंट, १२५).

विश्वासंबंधी जे खरे तेच मानवी, तसेंच दैवी आत्म्यावद्दल खरे आहे इतर सर्व वस्तूंप्रमाणे आत्मा हा अणूंनी बनलेला आहे. तो अत्यंत मुलायम, गोल, चपल व ज्वलंत अणूंचा बनलेला असतो. ते अणु सर्व शरीरभर पसरलेले असतात व दोन स्थूल अणूंत एक सूक्ष्म अणु असतो. वेगवेगळ्या अवयवांत त्यांची वेगवेगळी कार्ये असतात. शिर हे बुद्धीचें अधिष्ठान आहे, हृदय हे क्रोधाचें व यक्रुत् वासनेचें आहे. शिणामुळे लुप्त झालेल्या अणूची जागा भरून काढण्याकरिता देह जोवर श्वासावाटे अणु ओढून घेऊं शकतो तोपर्यंत आत्म. टिकून राहतो देव व मानव दोघेहि मर्त्य आहेत.

मानसिक प्रक्रिया : हे जर आपल्या मनोव्यापारांचें स्वरूप आहे, तर विचार व संवेदन यांमध्ये करण्यात येणाऱ्या ज्ञानशास्त्रीय भेदाचे काय ? मानसिक प्रक्रिया या नात्याने त्यांच्यांतील भेद हा प्रमाणाचा होय, प्रकारात्मक नव्हे. विषयापासून निष्पन्नाच्या व ज्ञानेन्द्रियांच्याद्वारे येऊन आत्म्याच्या अणूशी संपर्क साधणाऱ्या स्थूल प्रतिमामुळे जसे संवेदन निर्माण होतें, त्याप्रमाणेच अदृश्य अणूच्या प्रतिमांचा जेव्हा आत्म्याच्या तेजोमय अणूशी संपर्क होतो, तेव्हा विचार निर्माण होतो. संवेदन व विचार याची उपपत्ति बहिःस्थ अणूच्या अंतःस्थ आत्माणूशी होणाऱ्या यात्रिक संपर्काच्या प्रक्रियेने मिळते; पण त्याच्या ज्ञानशास्त्रीय दर्जासंबंधी डिमॉक्रिटसचे मत निराळे होते. “खरे म्हणजे ज्ञानेन्द्रियांच्याद्वारा आपल्याला काहीच निश्चित असें कळत नाही; पण शरीराच्या अवस्थेनुसार व शरीरांत प्रवेश करणाऱ्या आणि त्याला प्रतिकार करणाऱ्या पदार्थांच्या अवस्थेनुसार बदलत जाणाऱ्या गोष्टीचें ज्ञान होते. या भागाने सत्तेचें ज्ञान आपणास होऊं शकत नाही; कारण सत्य हे तळाशी असते ” (फ्रॅगमेंट, ११७). सत्य खोल असतें,

विचारामध्ये असते; पण विचाराने सवेदनातच सत्याचा शोध घेतला पाहिजे. त्याच्या साहाय्याने खुद्द सवेदनांचें स्पष्टीकरण करता येईल, तें सवेदनाच्या आधारेच अनुमित केले पाहिजे (फ्रॅगमेंट, ११). बोधनाच्या या दोन गीतीतील संबंध त्याने कसा उकलून दाखविला याबद्दल आपल्याजवळ काहीच माहिती नाही. ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

विचार व संवेदन यातील ज्ञानशास्त्रीय भेद हा उच्चतर सुख व हीन सुखे यांतील नीतिशास्त्रीय भेदाचा आधार ठरला. ज्याचा विषय सत्ता नसून व्यावहारिक वस्तूच असतात, असे अंधूक मर्मज्ञान ज्याप्रमाणे आपणांस सवेदनांतून मिळते, त्याप्रमाणेच सवेदनसहोद्भव सुखे ही हिणकस व असयत स्वरूपाची असून, त्यामासून मनाला शांतता व ज्ञान मिळत नाही विचार वस्तूच्या सारतत्वाचें स्पष्ट मर्मस्थान प्राप्त करून देतो, आणि मर्मज्ञानसहोद्भव सुखे ही शुद्ध व निष्पद असतात आणि सागराप्रमाणे गंभीर असून शांति व स्वस्थता याचें मनाला वरदान करतात.

संदर्भ-ग्रंथ : वेकवेल, सी. एम. : सोर्सबुक इन एन्शान्ट फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९०७, सुधा आ १९३९); वॉरेट, जे. . ग्रीक फिलॉसफी, खं. १-थेलीस टु प्लेटो (लंडन, १९१४), लॅंग, एफ. ए. दि हिस्टरी ऑफ मॅटीरिअलिझम अँड क्रिटिसिझम ऑफ इट्स प्रेडेट इम्पॉर्टन्स, अनु. ई. सी. थॉमस, आ. ३ (लंडन, १९५७).

एस. पी. कनल

डिल्थी, डब्ल्यू. [डिल्थी, विल्हेल्म (१८३३-१९११)] : जन्म : जर्मनीमध्ये विएत्रिच. १८६६ मध्ये वासले, १८६८ मध्ये किएल, १८७१ साली ब्रेसलान आणि १८८२ मध्ये बर्लिन इत्यादि ठिकाणी प्राध्यापक म्हणून काम केले.

ग्रंथ : 'फिलसोफी डेस लेवेन्स', 'लेवेन श्लेअरमाशेस', (१८७०); 'आईनलेटंग इन डाय जेस्टेस्विस्सेन्स्कापटेन', (१८८३); 'डाय जुगेन्डजेस्किच्चे हेगेलस', (१९०५), 'डास एलॅन्सिअड डाय डिचटग' (१९०५); 'डास वेसेन डर फिलसोफी', (१९०७), 'डेर ऑफवान डेर जेस्कीच्चेन वेल्ड इन डेन जेस्टेस्विस्सेन्स्कापटेन' (१९१०), 'जेसाम्मेलेटे स्क्रिपटेन' - १२ खंड, (१९१३-३६ - मृत्युपश्चात् प्रकाशन).

मूळ प्रभाव काटचा असल्याचें दिसून येते, पण ब्रिटिश अनुभववाद व फ्रेंच अनुभवसत्तावाद या वैचारिक पंथांचापण वराच पगडा त्याच्या तत्त्वचिंतनावर झालेला दिसतो.

त्याच्या मते सत्ताशास्त्रातूनहि ज्ञानमीमांसेचे महत्त्व अधिक आहे. ज्ञानप्राप्तीच्या कार्यात इच्छाशक्ति किंवा प्रेरणा याची भूमिका महत्त्वाची आहे व ती तत्त्वज्ञानाने स्पष्ट करावीत, असें तो म्हणतो.

'फिलसोफी डेस लेवेन्स'. त्याचा महत्त्वाचा ग्रंथ 'फिलसोफी डेस लेवेन्स'मध्ये प्रत्यक्ष अनुभूत जीवन, त्याची अभिव्यक्ति आणि त्यासंबंधीचें ज्ञान यांमधील परस्परसंबंधाचा त्याने विचार केला आहे. या ग्रंथांत तो जीवनाची विशालता व सर्वव्यापकता स्पष्ट करतो; पण त्याबद्दल विचार करतांना त्याची ऐतिहासिक सापेक्षता जरूर लक्षात घेतली पाहिजे, असे तो म्हणतो. अनुभवापलीकडे वेगळी परमसत्ता असल्याचे तो नाकारतो. दिक्कालाच्या मर्यादांच्या कक्षेतच जीवनाचा

विचार तत्त्वज्ञानाने करणे आवश्यक आहे; म्हणून जीवन संवधहीन विस्कळित संवेदनांचा व अनुभवांचा समुदाय आहे, असे मानणे चुकीचे आहे जीवनाचे दर्शन मानवी मनाला संघटित व अर्थपूर्ण स्वरूपांतच घडतें. कांटप्रमाणे डिल्थीचेपण असें मत आहे की, जीवनाचा अर्थ सगळून घेताना काही मूलभूत वैचारिक घटकांचें पूर्वअस्तित्व गृहीत धरावें लागतें हे घटक अशा स्वरूपाचे असू शकतात : मानसिक जाणीव व तिचे बाह्यीकरण — (जसे मानसिक सत्तापाचें बाह्यीकरण विवृत रूप चेहऱ्यावर दिसून येते), शक्ति — जिचें व्यक्त स्वरूप निसर्गातील कार्यकारणामुळे घडून येणाऱ्या बदलांमुळे स्पष्ट होते; अवयव व पूर्ण अवयवी साधन आणि साध्य, मूल्य, हेतु इत्यादि; पण हे घटक मेदूच्या सर्वोच्च विभागाचे — चेतनामय कार्याचें — प्रतिनिधित्व करीत नाहीत जेव्हा अनुभवाना सुसंघटित व अर्थपूर्ण वनविण्याचें कार्य पूर्णपणे जाणीवपूर्वक होते, तेव्हाच तत्त्वज्ञानाचे कार्य सुरू होते. धर्म, दत्तकथा, कलात्मक रचना, साहित्य ह्या मानवी कृतीतूनमुद्धा जीवनाचा जाणीवपूर्वक अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होत असतो. या सर्व प्रयत्नांचे तीन वेगवेगळे दृष्टिकोण दिसून येतात. ते म्हणजे :

(१) निसर्गवाद — हॉव्स इत्यादि तत्त्वज्ञाचा दृष्टिकोण.

(२) चिद्वाद — काटद्वारा प्रदर्शित

(३) विषयसापेक्ष चिद्वाद — हेगेलचा दृष्टिकोण.

हे सर्व दृष्टिकोण एकांगी व सापेक्ष आहेत त्यांचा समन्वय केल्याने-मुद्धा तत्त्वज्ञान शेवटी एकांगी व सापेक्षच राहील, कारण जीवनाचा सर्वव्यापीपणा तात्त्विक विचारामार्फत व्यक्त करणे शक्य नाही

संदर्भ-ग्रंथ . हॉजेस, एच. ए. फिलॉसफी ऑफ विल्हेल्म डिल्थी (लंडन, १९५२).

श्यामला गुप्त

ड्युहेम, पिएर (१८६१-१९१६) : फ्रेंच शास्त्रज्ञ व शास्त्राचा इतिहासकार.

'थिअरी इन फिजिक्स, इट्स ऑब्जेक्ट अँड स्ट्रक्चर' या त्याच्या पुस्तकांत शास्त्राविषयी बोधरहित सकल्पनेची जोपासना केली आहे. शास्त्राला वर्गीकरणाचे कार्य करणारे व भौतिक शास्त्राच्यापलीकडील सत्ताशास्त्राचें प्रतिबिंब, असें तो मानी

त्याच्या शास्त्राच्या इतिहासाबद्दलच्या अनेक पुस्तकांमुळे, विशेषत. त्याच्या 'हिस्टरी ऑफ दि कॉस्मॉलॉजिकल डॉक्ट्रिन्स फ्रॉम प्लेटो टु कोपर्निकस' या पुस्तकाच्या सहा खंडांमुळे तो प्रसिद्धीस आला. त्याच्या मध्ययुगीन शास्त्रीय विचाराच्या संशोधनामुळे त्या विचाराचें महत्त्व, मूलगामित्व व त्याची अर्वाचीन शास्त्राच्या तयाकथित सुखातीशी असलेली अखंडता प्रस्थापित झाली. विशेषत. पॅरिस व ऑक्सफर्ड येथील मध्ययुगीन संप्रदायाचे लिओनार्दो दि व्हिन्सी व गॅलिलिओ यांच्यावर केवडे ऋण होते, हे त्याने दाखवून दिले.

संदर्भ-ग्रंथ : लोविजर, ए. मेथडॉलॉजी ऑफ पिएर ड्युहेम (न्यूयॉर्क, १९४१).

आर. व्ही. डस्मेट

ड्युनिंग, ई. के. [ड्युनिंग, यूजेन कार्ल (१८३३-१९२१)] : हा जर्मन तत्त्वज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ असून एन्स्टर्माख व रिचार्ड अन्हेनेरियस ह्यांच्या समकक्ष जर्मन अनुभववादाचा पुरस्कर्ता होय

ड्युनिंगने स्वतःच्या ज्ञानमीमासेची सुस्वात सत्तेच्या शास्त्रीय परिभाषेपासून करून असे म्हटले आहे की, आपल्या बुद्धिद्वारे समस्त सत्तेचे आकलन करता येते, कारण बुद्धीची तत्त्वे हीच सत्तेची सर्वोच्च तत्त्वे आहेत तत्कालीन प्रचलित रहस्यवादी तत्त्वज्ञानाऐवजी ड्युनिंग ह्याने विभिन्न, विरोधी शक्तींचा समन्वय करणारे तत्त्वज्ञान प्रस्तुत केले त्याच्या मते भौतिक जगत् व चैतन्य ही जरी प्रकृतीने भिन्न असली, तरी त्यांच्या मुळाशी एकच तत्त्व आढळून येते स्वतःच्या नीतिशास्त्रात ड्युनिंगने ह्याच आशावादी तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला आहे व्यक्तिवाद व समाजवाद ही शेवटी एकच आहेत, असे त्याचे मत आहे.

अर्थशास्त्रात ड्युनिंग ह्याने आर्थिक कारणापेक्षा सामाजिक कारणांनाच विशेष महत्त्व दिले आहे त्याने डार्विनच्या जीवनकलह-विषयक सिद्धान्ताचा परित्याग करून, त्याऐवजी स्वतःचा समाजाच्या कल्पनेचा पुरस्कार केला आहे अशा समाजात वळाच्या वापरावर अधिष्ठित सबध नाहीसे केले जाऊन, सर्व मानवीय व्यवहारांचे समाजीकरण होते.

फ्रीड्रिश एगल्सने ड्युनिंगच्या काल्पनिक समाजवादी विचारसरणीवर जोरदार हल्ला चढविला आहे ड्युनिंगने हेगेलला जरी मानले असले, तरी एगल्सच्या मते त्याला हेगेलच्या तत्त्वज्ञानाची क्रांतिकारी बाजू अजिवात समजली नाही. त्याची द्वैविरोधात्मक पद्धती ही बहुमोलाची असून, तिच्यामुळे हेगेल हा इतर तत्त्वज्ञापासून वेगळा होतो

संदर्भ-ग्रंथ . एगल्स, एफ हेर युजेन ड्युनिंग रेव्होल्यूशन इन सायन्स, अनु ई बर्नस (लंडन, १९३४)

ना. वि. जोशी

ड्यूई, जॉन : अमेरिकन तत्त्वज्ञ (१८५९-१९५२). जन्म . वॉल्टन (व्हर्माँन्ट) ऑइल-सिटी येथे अभिजात वाङ्मय, विज्ञान व बीजगणिताचे अध्यापन हेगेलियन चिन्वादाच्या वातावरणात तयार झालेल्या जी एस मॉरिसचा जॉन ड्यूईच्या मनावर परिणाम झाला. मिशिगन येथे शिकवीत असताना केवळ सैद्धान्तिक तत्त्वज्ञानाचा कटाळा येऊन तत्त्वज्ञान व्यवहाराच्या क्षेत्रात आणण्याचा प्रयत्न त्याने केला १८९४ मध्ये शिकॅगोला तत्त्वज्ञान-विभागाचा प्रमुख १९०४ मध्ये कोलंबियाला आला

महत्त्वाचे ग्रंथ 'सायकॉलॉजी', १८९१, 'स्टडीज इन लॉजिकल थिअरी' (इतरावरवर), १९०३, 'दि स्कूल अँड सोसायटी', १९००; 'डेमॉन्स्ट्रेशन ऑफ एज्युकेशन', १९१६, 'रीकन्स्ट्रक्शन इन फिलॉसफी', १९२०, 'लॉजिक : दि थिअरी ऑफ इन्क्वायरी', १९३८.

ज्ञानशास्त्र विल्यम जेम्स अवोद्विक अनुभवालासुद्धा ज्ञानाचाच एक प्रकार समजतो, पण ड्यूई हा बौद्धिक अनुभवालाच ज्ञान म्हणतो मात्र ज्ञान हाच अनुभवाचा एकमेव प्रकार नाही. तो अनुभवाचा एक विशिष्ट प्रकार आहे, म्हणून तत्त्वज्ञानाने ज्ञान हा कोणत्या तऱ्हेचा

अनुभव आहे हे शोधले पाहिजे. यामुळे बुद्धिगम्य अनुभवाची परीक्षा केली जाते त्यात दोष काढला जातो व शेवटी सत्तेबद्दलचा बुद्धीचा दृष्टिकोण मर्यादित आहे, असा तिचा अधिष्तेप केला जातो. व्यवहित ज्ञानात अव्यवहित ज्ञान गृहीत धरले जाते, याबद्दल जेम्स व ड्यूई दोघांचे एकमत आहे जेव्हा अव्यवहित ज्ञान मिळणे शक्य नसेल तेव्हाच व्यवहित ज्ञान स्वीकारावे. सत्य कल्पना ही विषयाची प्रतिकृति नसून समस्या-पूर्तीचे फलवादक उपकरण आहे. केवळ इच्छापूर्ति करणाऱ्या कल्पनेला ड्यूईने सत्य म्हटले, अशी रसेलने त्याच्यावर टीका केली आहे; पण केवळ इच्छापूर्तीला ड्यूईने केव्हाच सत्य म्हटलेले नाही. ड्यूईचा फलवाद उपकरणवादी कसा आहे हे त्याच्या अन्वेपणाच्या सिद्धान्तावरून स्पष्ट होते आपल्यासमोर कोणतीच समस्या नसेल, तर आपण कृति करतो, विचार करीत नाही कृतीत अडथळे येतात तेव्हा निरनिराळ्या समस्या पुढे उभ्या राहतात व तात्त्विक अन्वेपणाला सुरुवात होते. समस्येचा सांगोपांग विचार होऊन अभ्युपगम सुचतो तो अनुभवाच्या पुनर्रचनेचे उपकरण असून ड्यूई त्याला सूचन म्हणतो. अभ्युपगमाचे प्रायोगिक परीक्षण होते. अभ्युपगम योग्य असेल, तर जे काही सभाव्य आहे ते प्रकट होऊन गोष्टाची अवस्था जाऊन समस्या सुटते, व सुसवाद निर्माण होतो अन्वेपण म्हणजे बुद्धीच्या सेद्रीय, सांस्कृतिक व आकारिक उपाधीचे वर्णन किंवा परिस्थितीचे मूल्यीकरण प्रयोगशीलता व परीक्षण याची जरूरी असलेली ती एक कलाच आहे समस्या नाहीशी होऊन जीवन वेगळ्या मार्गाने पण सुरळित मुरू झाले व एकीकृत समष्टि तयार झाली, की अन्वेपण यशस्वी झाले असे समजावे अन्वेपणाची प्रक्रिया चालू असतानाच ती स्वतःला सुधारून घेत पुढे-पुढे जात असते आदर्शाच्या उपयोगाने व अन्वेपणाच्या पद्धतीने ज्ञानाला अधिकार येतो. बुद्धीचे सर्वच कार्य मूल्यमापन करण्याचे आहे. त्यात नैतिक, वैज्ञानिक, व्यावहारिक किंवा सैद्धान्तिक असा भेद करू नये

उपकरणवादात तात्त्विक सिद्धान्त व नैतिक अन्वेपण सवादरूपाने राहतात. ड्यूईच्या मते उपकरणवादाने अर्वाचीन विचारातील विज्ञान व मूल्ये, तसेच ज्ञान व नीति यातील घातक द्वैत नाहीसे करता येते. खात्रीलायक निरपेक्ष व सर्वस्वी अलिप्त अशी आद्य सत्ये नाहीत. ज्ञानाला त्याचे अधिष्ठान नाही आणि तशा अधिष्ठानाची जरूरही नाही. उपकरणवादी हा जीवशास्त्रज्ञ व विकासवादी असतो. जीवनाचा विकास करणारे पुनर्रचन म्हणजे विचार, पण विचार संपूर्ण व्यवहाराधीन आहे, हे तात्त्विकरीत्या सिद्ध करण्याच्या खटाटोपात ड्यूई स्वतःच तात्त्विक विचाराच्या जाळ्यात अडकतो

सत्ताशास्त्र . ड्यूईच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा म्हणजे अनुभव अगदी सुस्वातीस ज्यातील घटक परस्पर-निगडित आहेत अशी गतिमान समष्टि म्हणजे अनुभव, असे तो मानीत असे निसर्ग अखंड असून सर्व भेद कायिक आहेत पुढे त्याने अनुभवावावतची चिन्वादी कल्पना सोडली चिन्वादी तत्त्वज्ञ जास्तकरून ज्ञानातच गतून अनुभवाला विकृत स्वरूप देतो जीवनातील बहुसंख्य अनुभव प्रामुख्याने वैचारिक नसतातच, असे तो म्हणू लागला, म्हणून केवळ वैचारिकदृष्ट्या त्याच्याकडे वघणे चूक आहे एकीकृत समष्टीची कल्पनाही त्याने सोडली निसर्गवादाकडे त्याची वृत्ति झुकत होती कित्येकजण तर त्याच्यावर मानवमानवादाचा आरोप करतात आपल्या 'रीकन्स्ट्रक्शन ऑफ फिलॉसफी' या पुस्तकात तो म्हणतो की, तत्त्वज्ञान

मानवी व्यवहारांतून उगम पावते व त्याच्याशी संलग्न असते तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवाने मर्यादित आहे, ह्या तत्त्वज्ञाने ड्यूईमध्ये अत्यवहित अनुभववादाचे रूप घेतले. अनुभवात एक अत्यवहित व व्यापक गुण असतो त्याने अनुभवातील जटिल घटक एकत्र येतात. हा गुण अनुभव घेणाऱ्याच्या मनातील भावना नव्हे या व्यापक गुणाला ड्यूई सौंदर्यगुण म्हणतो व तो गुण सर्व अनुभवातील सारभूत गुण आहे, धर्मे म्हणतो अनुभवाच्या पुनर्रचनेत हा गुण अधिकाधिक संपन्न होत जातो. अशा अधिक संपन्न होत जाणाऱ्या पुनर्रचनेला परिणति म्हणता येईल. दिसंवाद, सशय व अनिश्चितता यांनी युक्त अशा अनुभवाची पूर्तता, सुसवाद व सौंदर्यगुण यांनी नटलेल्या अनुभवाकडे होणारी लयबद्ध हालचाल म्हणजेच जीवन ड्यूईने सेन्द्रियतेची कल्पना काढली व सर्व गोष्टींच्या पराबलबी व परस्परसद्घी एकात्मतेच्या कल्पनेचा विकास केला. सेन्द्रियतेच्या कल्पनेने स्थिरतेची कल्पना व तत्त्वज्ञानात गोष्टींचा घालणारे अनेक द्वैतवाद खोडून काढता येतात सत्तत्त्व बुद्धीवर अवलंबून नाही असे म्हणून ड्यूईने चिद्वाद सोडला तरीहि सत्तत्त्वाला अजून सामान्य अनुभवाच्या तावडीत ठेवलेलेच होते. याला शुद्ध वास्तववाद म्हणता येणार नाही; कारण खऱ्याखऱ्या वास्तववादात सत्ता बुद्धीवरच काय, पण कसल्याच अनुभवावर अवलंबून असता कामा नये.

शिक्षणतत्त्वज्ञान शिक्षण-तत्त्वज्ञानासाठी ड्यूईची व्याप्ति आहे. 'डेमॉक्रेसी अँड एज्युकेशन' हे त्याचे या विषयावरील महत्त्वाचे पुस्तक आहे ज्या शिक्षणपद्धतीत मुलाला निष्क्रिय समजून त्याच्यावर माहिती लादली जाते, अशा चाकोरीबद्ध शिक्षणपद्धतीचे त्याला वावडे होते. उलट, मुलाला काय शिकावे व काय न घ्यावे हे सर्व समजते, अशी मुलावट्टीची भावनावशतेने केलेली कल्पनाहि त्याला मान्य नव्हती या दोन्ही कल्पनांना मानसशास्त्रीय आधार नाही, असे त्याचे मत होते. शिक्षण म्हणजे अनुभवाचे पुनर्रचन पाहिजे. मूल निसर्गत उत्सुक व कृतिप्रवण असते; व त्याला कृति करीत असताना शिकू घावे. तसेच मुलाला योग्य वातावरण पाहिजे, यावर त्याचा भर असतो. शाळा म्हणजे आदर्श समाज आहे. लोकशाही समाजात शाळेला फार महत्त्व आहे. लोकशाहीचें काम म्हणजे सर्वांना भाग घेता येईल अशा मानवी अनुभवांची निर्मिति.

नीतिशास्त्र व सामाजिक तत्त्वज्ञान निसर्गत मनुष्य हा मील्यवान् प्राणी आहे. निसर्गाशी निगडित असला, तरी त्याच्या वर्तनात वैशिष्ट्य आहे. याला मानवतावादी निसर्गवाद म्हणता येईल अनेक गोष्टी व कृति याचा तो प्रत्यक्ष उपभोग घेतो आणि त्यांना मूल्यवान् समजतो. जेव्हा अनेक परस्परविरोधी मूल्ये पुढे येतात, तेव्हा नैतिक निवड व निश्चय याचा प्रश्न येतो. अशा वेळेस त्याला परिस्थितीचा आढावा घ्यावा लागतो व त्यालाच मूल्यीकरण म्हणतात. विकसित बुद्धीने केलेल्या निवडी योग्य असून त्या अज्ञान किंवा पूर्वगहावर आधारलेल्या नसतात. नैतिक जीवन कधीच परिपूर्ण होत नाही. मात मधून-मधून काही ध्येयाची परिणति होत असते. या परिणतीने नैतिक जीवन जास्त समृद्ध होत असते. इच्छित ध्येयाची पूर्ति करण्याची शक्ति बुद्धीजवळ आहे, यावर त्याचा विश्वास होता. मूल्यीकरणाची क्रिया समाजातच होत असते. या दृष्टीने नीतिशास्त्र हे सामाजिक तत्त्वज्ञानच होऊ

लागते. व्यावहारिक बुद्धीचा योग्य तऱ्हेने विकास होईल, असे वातावरण निर्माण करण्याचा मार्ग सामाजिक तत्त्वज्ञानाने दाखविला पाहिजे. ज्या वातावरणातून तत्त्वज्ञान उगम पावते, त्या वातावरणावर जरी ते अवलंबून असते, तरी त्याच्यापलीकडे जाण्याचा त्याने प्रयत्न केला पाहिजे. तत्त्वज्ञानात नव्या-जुन्याचा संगम झाला पाहिजे तसेच तत्त्वज्ञानाने संस्कृतीचे मूलभूत सिद्धान्त व मूल्ये याचे सुसंवादी व कल्पक पुनर्रचन केले पाहिजे संस्कृति बदलत चाललेली असते व ती समजून घेण्याचे तत्त्वज्ञानाला आव्हान असते.

धर्म-तत्त्वज्ञान धर्म हा केवळ अलौकिक गोष्टीशी संबंधित आहे, अशा कल्पनेतून धर्माची सुटका केली पाहिजे, म्हणजे धर्माचें सामाजिक मूल्य वाढेल, कारण धर्माचा मूळ हेतु सामाजिक आहे. धर्म व धार्मिक यात ड्यूई फरक करतो. धार्मिक अनुभव हा विशिष्ट प्रकारचा नमून, धार्मिक भावना अनेक अनुभवात अंतर्भूत असते. मूल्यावर श्रद्धा ठेवली पाहिजे. मूल्याच्या संपादनासाठी परिस्थितीशी सुसवाद साधण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. हा सुसवाद साधला तर जी भावना येते, तिला 'धार्मिक' भावना म्हणता येईल. नित्यतत्त्वे व सामान्ये याचे चिंतन म्हणजे ज्ञान नव्हे. आदर्श किंवा मूल्ये कोणत्या वेगळ्या जगात असून, आपण त्याकडे जात आहोम असे नसून, निरनिराळ्या प्रसंगाशी झगडताना मूल्ये निर्माण होत असतात. केवळ मूल्यांशी नव्हे, तर मूल्यसंपादनाच्या मानवी क्रियेशीहि ईश्वराच्या संकल्पनेचा संबंध आहे. वास्तव व मूल्ये यामधील क्रियाशील संबंधाला ईश्वर म्हणता येईल. दिवकालनिरपेक्ष पूर्णता नव्हे, तर पूर्ण होत जाणाऱ्याची प्रक्रिया हेच आपले ध्येय आहे. आजच्या यांत्रिक जगाशी धर्माची कल्पना मिळती-जुळती करण्याचा ड्यूईचा प्रयत्न वाखाणण्याजोगा आहे.

सारांश - ड्यूई, जेम्सनतरचा प्राणवादी, प्रेरणावादी व फलवादी तत्त्वज्ञानाचा सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधि आहे. त्याच्या सर्व कृतित व लिखाणांत नम्रता, सरळपणा, चिकाटी, लोकशाहीच्या तत्त्वावरील श्रद्धा व मानवाविषयी आदर दिसतो. त्याची चिकाटी, चिकित्सापूर्ण व अविश्वांत खटपट, वादविवादातील कौशल्य, शिक्षणशास्त्र व समाजशास्त्र यातील कार्य यांनी फलवादाचें नवीन स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस येऊन फलवाद्याला वळंकटी आली त्याचें तत्त्वज्ञान वास्तववादी व आशावादी आहे. पुनर्रचनेची कल्पना त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या सर्व अंगात प्रामुख्याने दिसून येते.

संदर्भ-ग्रंथ . रॅटनर, जे. सपा . इन्टेलिजन्स इन मॉडर्न एज - जॉन ड्यूईज फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९३९), ड्यूई, जे. : रीकन्स्ट्रक्शन इन फिलॉसफी (लंडन, १९२१), —. डेमॉक्रेसी अँड एज्युकेशन (न्यूयॉर्क, १९१६), पेरी, आर. वी. . प्रिंसेट फिलॉसॉफिकल टेन्डन्सीज (न्यूयॉर्क, १९२५).

भो. रा. कुलकर्णी

तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र : पहा : अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान

तत्त्वज्ञान, आसामीतील : आसामी भाषा : हल्लीच्या आसामी राज्याच्या मुख्यत्वे ब्रह्मपुत्रा-खोऱ्यात राहणाऱ्या लोकांची भाषा

ही आसामी भाषा होय आसामी भाषा बोलणारे लोक स्वतःला 'असामीया' म्हणवितात; आणि आसामी भाषेलाहि 'असामीया' म्हणतात अहोम लोक (म्हणजे ताई अगर शान लोक) यानी पूर्वी या मुलखावर आक्रमण करून राज्य केले हल्ली जेथे शिवसागर शहर आहे, तेथे त्याची राजधानी होती. त्याच्या वेळेपासून या मुलखाला 'असम' किंवा 'आसाम' हे नाव पडले आहे त्याआधी या भागाची राजधानी हल्ली जेथे 'गोहती' शहर आहे तेथे होती त्या वेळी या भागाला 'कामरूप' असे म्हणत असत त्या काळातील जुन्या आसामी भाषेचा वापर हल्लीच्या 'ब्रह्मपुत्रा' खोऱ्यापुरताच मर्यादित नसून, हल्लीच्या जलपैगुरी व कुचबिहार भोवतालच्या उत्तर बंगालच्या बऱ्याचशा भागातहि तो होत असे ह्युएनत्सांगने असे लिहून ठेवले आहे की, कामरूप देशातील लोक प्रामाणिक, बुटके व कृष्णवर्णी आहेत; व त्याची भाषा मध्य हिंदुस्थानातील लोकांच्या भाषेहून थोडी भिन्न आहे. यावरून सातव्या शतकातच या प्रदेशात भिन्न प्रकारची भाषा प्रचलित होती, हे दिसून येईल, परंतु प्रचलित आसामी वाङ्मयात वापरलेली भाषा मागधी भाषेच्या कामरूपी अपभ्रंश भाषेपासून विकास पावलेली आहे तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात 'कामतपूर' (हल्लीचे कुचबिहार) येथे 'राजा दुर्लभ नारायण' राज्य करीत होता त्याच्या पदरी असलेल्या हेमसरस्वतीच्या वेळेपासून स्वतःचे विशिष्ट व्यक्तित्व असलेली अशी 'आसामी' भाषा वापरण्यास सुरुवात झाली

आसामी भाषेतील पहिली वाङ्मयरचना . चर्यापदे . नेपाळ व तिबेट यामधील महायान बौद्ध धर्माचे जे ८४ सिद्ध आचार्य, त्यांच्या पथातील २४ सिद्ध आचार्यांनी रचलेले ४७ दोहे (अगर पदे) महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांना नेपाळ दरबारात शोध करता करता मिळाले यापैकी एक दोहा अशतच नोंदलेला आढळतो. हे दोहे ११०० च्या सुमारास रचण्यात आलेले आहेत त्यांची भाषा अशा सक्रमणावस्थेत असणारी आढळून येते की, आसामी भाषेप्रमाणेच त्यांना वगाली, ओरिजा आणि मैथिली भाषेतील फार जुन्या वाङ्मयरचना म्हणून संबोधता येतील. या २४ दोह्यांच्या रचनाकारांपैकी निदान सात म्हणजे सराह पा लुइ पा (लीहित्यपाद), मीननाथ (मच्छेद विभु), हादि पा, किल पा, दारिक पा, आणि किन पा हे कामरूप प्रदेशाशी इतके निगडित आहेत; आणि या दोह्यांची भाषा आसामी भाषेशी इतकी निकट आहे की, आसामी भाषेच्या कोणत्याहि वर्णनात 'चर्या' या वाङ्मयकृतीला पहिला क्रमांक दिला पाहिजे.

चर्यापदांतील तत्त्वज्ञान वासनाचा संपूर्ण विच्छेद करणे आणि स्वत्वाचा (अहकाराचा) विनाश करणे, हा निर्वाणाचा अर्थ होय. ही निर्वाण स्थिति बौद्ध धर्मातील सहजयान पथाच्या आचार्यांच्या कृपेनेच प्राप्त करता येते हाच मुख्य संदेश या दोह्यातून सांगितला आहे या दोह्यात वापरलेली भाषा फार सूचक आहे आणि त्यात काव्याच्या रूपाने तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन आहे अविद्येमुळे निर्माण झालेल्या भवनदीचा त्यात उल्लेख आहे गुरूच्या साहाय्याने 'अविद्ये'चा नाश करून आणि मनाचा सयम करून सत्यास-मोगानि 'अवधूत' होऊन माणसाला निर्वाणाप्रत जाता येते प्राणायामाने मनावर तावा मिळविता येतो मूळ दोह्यांतून काही उदाहरणे उद्धृत केली आहेत

(१) "काआ तरुवर पंच वि डाल
चचल चीए पडढो काल।
दिठ करिअ महासुह परिमाण
तुइ भणइ गुरु पुछि अजाण ॥"

"मानवी शरीराच्या पाच शाखा आहेत, चचल मनात काळ शिरला आहे. परमोच्च सुखाचा विस्तार पहा. 'तुमच्या गुरूला प्रश्न विचारून तुम्हास या गोष्टीचे ज्ञान होईल,' असे लुइ म्हणतो "

(२) "मन तर पंच इन्दि तसु साहा
आसा बहुल पात फलाहा याहा।
वर गुरु वअने कुठारे छिदिअ
काहण भणइ कर पुनु न उइजइ ॥"

"मन हे वृक्षासारखे आहे पाच इंद्रिये ही त्या वृक्षाच्या पाच शाखा आहेत; आणि वासना या वृक्षाची घनदाट पाने व फळे आहेत उत्तम गुरूच्या शब्दरूपी परशूने या वृक्षाचा छेद करा अशा रीतीने एकदा छेद केलेला वृक्ष पुन्हा कधीहि वाढणार नाही, असे काहण म्हणतो "

(अ) 'सराह पा'चा आणखी एक दोहा पहा :

"अपने रचि रचि भव निर्वाणा
मिछे लोअ बन्धावह अपना।
अहने ण जानहं अचिन्त जोइ
जअम मरण भव कअिसन होइ ॥
जइसो जअम मरण वि तइसो
जीवन्ते मअले णाहि विसेसो ॥"

"प्रत्येक मनुष्य आपल्या मनामध्ये जन्ममोक्षाचे खोटे आभास निर्माण करीत असतो, आणि खोट्या लोखंडी बेड्यात स्वतःला बांधून घेत असतो मी अचित्य योगी आहे व मला जन्म, मृत्यु आणि पुनर्जन्म कळत नाही. जन्म आणि मृत्यु या दोन्ही गोष्टी समान आहेत, आणि या दोहोमध्ये काहीच फरक नाही "

या चर्यापदाचा अभ्यास इतर काही तत्त्वज्ञानविषयक प्रवृत्तीचा पुढे झालेला विकास पाहण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. त्या तत्त्वज्ञान-विषयक प्रवृत्ति कोणत्या ते पुढे येणारच आहे. वरील शेवटच्या दोह्यात उमटलेला अनासक्तीचा सूर हा उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानातल्यासारखाच आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथाचा महायान बौद्ध धर्मावर किती व्यापक परिणाम झाला आहे, हे लो. वा गं. टिळकासारख्या मोठ्या विद्वानांनी प्रत्येकाची खात्री होईल, अशा पद्धतीने प्रस्थापित करून दाखविले आहे (टिळकाचे गीतरहस्य, परिशिष्ट सहा पहा). त्याचप्रमाणे महायान पंथाच्या सहजयान संप्रदायांतील चर्यापदांच्या आशयांतहि विशेषतः उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाचे बरेचसे ऋण दिसून येईल. चर्यापदाचाहि आसामीतील तत्त्वज्ञानाच्या निर-निराळ्या विचारप्रणालीवर प्रभाव पडलेला आहे. पुढे इ. स १४५० ते १६५० या कालखंडात अत्यंत महत्त्वाचे असे जे वैष्णव पथाने प्रबोधन घडवून आणले, त्यातील वैष्णव पथाच्या प्रभावापेक्षा, कालदृष्ट्या आधी होऊन गेलेल्या चर्यापदाचा प्रभाव अधिक पडलेला आहे.

नाथयोगी-तत्त्वज्ञान शेवटी उद्धृत केलेल्या दोह्यातील 'अचित्ययोगी' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. त्यावरून हे दोहे रचणारे

व गाणारे उत्तर हिंदुस्थानातील असून, हिंदु धर्मातील नाथयोगी-पंथाचे संस्थापक होते, असा निष्कर्ष काढता येईल. उपरिनिर्दिष्ट 'मीननाथ' हा मत्स्येन्द्रनाथ या दुसऱ्या नावानेहि प्रसिद्ध आहे; व डॉ. कातिचंद्र पांडे यांच्या मताप्रमाणे कौलपथाचा 'मच्छेद विभु'हि तोच होय. (नेपाळचे बौद्ध 'अवलोकितेश्वर'चा अवतार म्हणून याची पूजा करतात.) या पंथाचे कार्य मुख्यत्वे 'कामरूप' प्रदेशापुरते मर्यादित होते. हा मीननाथ 'मीनचेतन अगर गोरक्षविजय' या दुसऱ्या ग्रंथाचा लेखक आहे; व या ग्रंथांत त्याचा गुरु गोरक्षनाथ याचें जीवन त्याने ग्रथित केले आहे. 'जीवन्मुक्ति' हे ध्येय मानणाऱ्या योगमार्गाचा तो संस्थापक आहे 'जीवन्मुक्ति' म्हणजे जिवंत असताना शारीरिक निर्बंध व कर्मेन्द्रिये आणि प्राणवायु यांचा सयम पाळून मुक्ति मिळविणे.

सगळ्यांत पहिला योगी 'महादेव शिव' होय, असें योगी लोक प्रतिपादतात; व त्याच्या पथाच्या तत्त्वज्ञानाची तत्त्वे शिवाने प्रथम पार्वतीला विवरण करून सांगितली आणि मग सर्व लोकांना माहीत झाली. यावरून योगमार्गीय तत्त्वज्ञानाचा शैव-तत्त्वज्ञानाशी संबंध आहे, असें मानतां येईल.

परंतु आश्रयाची गोष्ट अशी की, मीननाथ हा कौलज्ञाननिर्णय, अकुलवीरतंत्र आणि कामाख्यागुहसिद्धि या बौद्धधर्मीय म्हणून मानण्यांत आलेल्या तीन ग्रंथांचाहि लेखक होता. यांपैकी पहिल्या ग्रंथात 'कामाख्या' हें पहिलें पीठ आहे, असे स्पष्ट सांगितलें आहे. (प्रथम पीठमुत्पन्नं कामाख्या नाम सुव्रते ।) यावरून हें निःसंदिग्धपणें दिसून येते की, हा जो नाथ-योग्यांचा अग्रणी आणि एक बौद्ध धर्मातील प्रमुख सिद्ध याने तंत्रमार्गाचाहि पुरस्कार केला होता. यावरून असें अनुमान निघतें की, बौद्धाचा तंत्रमार्ग व नाथपंथीयांचा योगमार्ग यांचा संस्थापक एकच असावा यावरून असें म्हणता येईल की, इ. स. ११०० च्या सुमारास कामरूपांतील कामाख्याभोवतालचा हिंदुस्थानचा जो पूर्वोत्तर भाग त्यांत सारसंग्राहक असा हा बौद्ध तंत्रमार्गीय साक्षात्कारवाद रूनून वाढला असावा; आणि या साक्षात्कारवादांत जीवन्मुक्तिविषयक विचारांचाहि समावेश होता.

'देहविचारें गीत' बौद्ध चर्यापदाचा परिणाम 'देहविचारें गीत' या वाङ्मयावर फार दूरगामी झालेला दिसून येतो. ही गीते नामधर्मपर किंवा नामसंकीर्तनाला वाहिलेली असून त्यामुळे त्याचा वैष्णवधर्माशी संबंध स्पष्ट दिसून येतो, त्याबद्दल पुढे विवरण केलेंच आहे. देहविचाराची ही गीते आसामी वाङ्मयाच्या सर्व क्षेत्रांना व्यापून राहिलेल्या लोकवाङ्मयाच्या प्रचंड निधीचा भाग आहेत; व यामुळे त्याच्या लेखकांचा नक्की पत्ता आपणास लावता येत नाही ही गीते रचणाऱ्यांनी माव वऱ्याच ठिकाणी महादेव हा महान् वैष्णव संत (इ. स. १४८९ ते १५९६) या गीतांचा लेखक होता, असा उल्लेख केलेला आहे. आसामी वाङ्मयाच्या 'अहोम' कालखंडांत (इ. स. १७०० ते १८२६) ही गीते रचिली गेली. या गीतांतील तत्त्वज्ञानांत देहांत असलेल्या ब्रह्माच्या साक्षात्काराचा विचार केलेला आहे; व जगाचें मिथ्यात्व आणि हरिभक्तीचा श्रेष्ठपणा यांची त्यांत शिकवण आहे. ही गीते गृहाची उपमा देऊन देहाचे वर्णन करतात व डोळे, कान इत्यादि या गृहाचे दरवाजे आहेत, असे स्पष्टीकरण करतात. त्यावरून गीतेच्या (५ : १३) 'नवद्वारपुरा'च्या कल्पनेची आठवण होते. त्या गृहात

सर्वांगदरूप परमात्मा 'पूर्णानंदहरि' राहतो. त्या गृहाच्या गृहिणीचाहि यांत उल्लेख आहे. जो या 'धारिणी'ला जाणतो तो 'महामुनि' होतो. ही 'धारिणी' म्हणजे तन्मार्गातील 'कुण्डलिनी नाडी' होय. 'देहविचारें गीत' आणि 'चर्यापदें' याच्यात ठळकपणें दिसणाऱ्या साम्यावरून असा तर्क करता येतो की, 'चर्यापदां'पासून 'देहविचारें गीतां'नी तत्त्वज्ञानाच्या कल्पना घेतल्या असाव्यात. उदा.— दोनदोन ओळीचीं पुढील चार कडवी घषावी :

" सार करा हरि नामर माला ।
फुलिछे कमला फुल गुञ्जरे भोमोरा ॥ "

× × ×

" नैरवान दुवारे थैला नौटा दुवरी ।
भाजत बसिया रैला पूर्णानंदहरि ॥ "

× × ×

" एक जनी कन्या आछे घरर धारिणी ।
ताक जेये पावा देखा होवे महामुनि ॥ "

× × ×

" कह्य माधवदासे एड तत्त्वसार ।
एडवार साङ्गल देहार विचार ॥ "

× × ×

" हरिनाम होच माळा घे हीच फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. कमळ उमलत आहे आणि भ्रमर गुणगुणतो आहे. नऊ दारांशी नऊ द्वारपाल ठेवले आहेत आणि मध्यभागी हरि बसला आहे. तो पूर्णानंदरूप आहे. गृहिणी म्हणून एक मुलगी आहे आणि तिचें ज्वाला दर्शन होते, तो महान् संत होतो त्याचा चाकर माधव म्हणतो की, हेच सगळ्या तत्त्वज्ञानाचें सार आहे आणि येथेच सगळ्या शरीराचा विचार संपतो. "

पहिल्या आणि शेवटच्या कडव्यावरून शंकरदेवाच्या आधुनिक वैष्णवीय तत्त्वज्ञानाचा त्यावर झालेला परिणाम दिसून येतो. याचा पुढे विचार केलाच आहे. तिसऱ्या कडव्याशी पुढील चर्यापदाशी तुलना करण्यासारखी आहे .

" उचा उचा पावत तहि बसइ सवरी वाली ।
मोरडि पिच्छ परिहिण सवरी गिवत गुंजरी माली ॥
उमत्त सवरी, पागळ सवरी, माकर गुळी गुहाडा तीहोरि ।
विअ धरिणी नामे सहज सुंदारि ॥
णाणा तरवर मौलि लरे जगणत लागेलि डाली ।
एकेली सवरी एवन हिडड कर्णकुडल वज्रधारी ॥ "

" उच टेकड्यावर 'शवरी' कन्या राहते, ती मोरपीस धारण करते व तिच्या गळ्यांत गुंजाची माळा आहे अरे मूर्खा, वेड्या व्याधा (शवरा), ती तुझ्याच गुहेत सापडली आहे म्हणून गोंधळून जाऊन तिच्यावर वाण रोखू नकोस. (तुझ्याबरोबर जन्मलेली आणि सुंदर अशी) ती तुझी वायको 'सहज सुंदरी' आहे. वृक्षांचे शेडे डोलत आहेत आणि त्याच्या शाखा आकाशाला भिडल्या आहेत. कानांत कुंडलें आणि वज्रमणि घातलेली ही शवरी त्या प्रदेशभर एकटीच फिरत असते. "

देशे 'देहविचार' गीता 'चाच आशय अधिक काव्यमय भाषेत मांडलेला आढळून येतो. या ठिकाणी वृक्षाच्या शाखा म्हणजे कर्मद्वये. ती गगनाला पोहोचण्यासाठी उचलून झाली की, गृहिणी (कुडलिनी) फक्त जागी राहते 'कुडलिनी' मधील कल्पना सुचविण्यासाठी 'कुडल' या शब्दाचा मुद्दाम वापर केलेला दिसतो, आणि 'सहज सुदरी' या शब्दप्रयोगावरून 'सहज' याचा 'पथातील विचाराची आठवण होते

'ढोकारीनाम' म्हणून दुसरा एक गीतांचा प्रकार आहे. या गीतांचे कर्ते अज्ञात आहेत त्यांतदेखील 'देहविचार' गीतांप्रमाणे 'चर्या-पदा'तील आशयाचे पडसाद आहेत; व भक्ति आणि नामधर्म यांच्या परिणामकारकतेवर सारखाच भर दिलेला आढळून येतो इ. स. १७०० ते १८२६ सालातील आसामी वाङ्मयाच्या 'अहोम' काळात या गीतांचीही रचना झाली असावी 'वैरागी' (व्युत्पत्ति - संस्कृत 'वैराग्या'पासून) म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या अवलियांकडून वाटलीच्या आकाराच्या, लावट भोपळ्याच्या खालील भागापासून बनविलेल्या एकतारी वाद्याच्या साथीवर ही गीते गाडली जातात लाक्षणिकरीत्या 'ढोकारी' ही शरीराची द्योतक आहे 'डडा, पिंगला व सुपुम्ना' नाडीरूपी तारा जोडून शिव आणि पार्वती यांनी ही बनविली आहे उदा - खालील 'ढोकारी' गीत पहा .

" महादेव गोसांये ढोकारी साजिये वाटे पारेवती गुणा ।
डडा पिंगलामध्ये सुपुम्ना एडओ तिनि गद्वि गुणा ॥ "

" महादेव 'ढोकारी' तयार करतो आणि पार्वती त्याच्या तारा तयार करून जोडते या तीन तारा म्हणजे डडा, पिंगला आणि सुपुम्ना या होत. "

डाकर वचन वगालचे खना, उत्तर प्रदेशाचे घाग आणि राजस्थानचे भादली व डाक यांच्या वचनासारखीच आसामी भाषेत डाक-वचने आहेत आसामी भाषेतील ही डाक-वचने वारा प्रकरणांमध्ये विभागली आहेत यापैकी दुसरे प्रकरण धर्मासवधी आहे अशोकाच्या राजाज्ञा-प्रमाणे या प्रकरणातील वचनेही जनतेकरिताच रचलेली असून, त्यातून जनतेला उद्देशून असलेली नैतिक शिकवण आहे या वचनाचा मूळ प्रवर्तक 'डाक' हा मिहिराचा समकालीन आहे, असे मानण्यात येते ही वचने लोकामध्ये इ. स. ८०० पासून प्रचलित असावीत, असे मानले जाते. त्यांच्या भाषेत वेळोवेळी बदल झालेले आहेत बौद्ध चर्यापदातील तत्त्वसंज्ञक शब्दाद या वचनातून आढळून येत नाही तरीपण बौद्ध धर्मातील नीतितत्त्वांशी या वचनातील उपदेशाचे बरेचसे साम्य आहे उदा.- पुढील गीत पहा

" येवेसे' धर्मक करिवा जानि ।
पुर करी रवानिया राखिवा पानी ॥
वृक्ष रोपण त अधिक धर्म ।
मठ मंडप गुस्तर कर्म ॥ "

" तुम्हाला धर्मसंपादन करावयाचे असेल, तर तळी खणून पाणी जतन करा वृक्षारोपण करण्याने धर्माची प्राप्ति अधिक होते, आणि मठ व तन्म इमारातीची उभारणी करणे वगैरे, ही थोर कर्मे होत "

तंत्रमार्गांचे आणि शास्त्रसंघाचे वाङ्मय आसाममधील आधुनिक

गोहृत्तीच्या ठिकाणी वसलेले कामाख्या-देवीचे मंदिर तंत्रमार्गांचे भोडे पीठ होते, याबद्दल बरे उल्लेख करण्यात आलेलाच आहे, परंतु आश्चर्याची गोष्ट अशी की, आसामी भाषेत तंत्रमार्गीय तत्त्वज्ञानाचे म्हणण्यासारखे असे महत्त्वाचे वाङ्मय नाही 'कामाख्या'पीठांत आचरल्या जाणाऱ्या तंत्रमार्गांचे निश्चित असे तत्त्वज्ञान इ. स. १००० ते १३०० मध्ये लिहिलेल्या 'कालिकापुराण' व 'योगिनीतंत्र' या दोन संस्कृत ग्रंथातून मुख्यत्वे आलेले आहे. इ. स. १००० ते १४०० पर्यंतच्या कालावधीत रचलेल्या मंत्रांचा प्रचंड निधि आपणास आसामी भाषेत उपलब्ध आहे. या मंत्रवाङ्मयातून रोग बरे करणाऱ्या आणि द्रुष्ट पिशाच बगैरेचे दमन करणाऱ्या तंत्रविद्येतील देवदेवतांची नावे आढळून येतात, आणि त्याचबरोबर 'कामाख्या'पीठात रुढ असलेल्या जगदवा- (शक्ति)-देवीच्या पथाचेही वर्णन आहे. कामाख्या-पीठाच्या आजू-वाजूच्या भागांत दक्षिण आसामच्या जिल्ह्यांतून सर्पपूजेचा पंथही फार लोकप्रिय झाला होता मानकर (इ. स. १५१० ते १५४०), दुर्गावर (इ. स. १५१० ते १५४०) व सुकवि नारायणदेव (इ. स. १६१५) यांनी 'पद्मपांचाली' नावाची गीते रचली असून, त्यातून (सर्पदेवता) 'मानसा' अगर 'पद्मा' या देवीची स्तुति करणाऱ्या कथा वर्णिल्या आहेत. 'पांचाली नृत्य' म्हणजे वाहुल्यांचा नाच, यापासून 'पांचाली' शब्दाचा उगम झाला असावा. मानसादेवीची स्तुतिपर गीते म्हणतांना वाहुल्यांचा नाच करण्याची परंपरा असावी या गीतांतून जग उत्पन्न कसे झाले, याचे वर्णन आढळते, तथापि या आणि यासारख्या लोकप्रिय गीतातून गंभीर तत्त्वज्ञानात्मक आशय दिसत नाही.

अहोम राजा रुद्रसिंहाने (इ. स. १६९६ ते १७१४) वंगलच्या शातिपुराहून शाक्त गुरू पंडित कृष्णाराम भट्टाचार्य यांना आसामला आणले त्याचा पुत्र राजा शिवसिंह (इ. स. १७१४ ते १७४४) याने भट्टाचार्यांना आपले गुरू मानले आणि शाक्तधर्माची 'राजधर्म' म्हणून प्रतिष्ठापना केली शिवसिंहाची प्रभावशाली राणी फुलेश्वरी (प्रथमे-श्वरी) हिने सम्राट ('वर राजा') म्हणून काही काळ राज्यही केले, आणि शाक्त पथाचा आपल्या पतीहूनही अधिक अभिनिवेशाने पुरस्कार केला. याचा परिणाम असा झाला की, शिवसिंहाच्या मूचने-वरून अनंत आचार्यांनी शंकराचार्यांच्या 'सौंदर्यलहरी'चे आसामीमध्ये छंदोवद्ध भाषान्तर 'आनंद-लहरी' या नावाने केले राजा राजेश्वर-सिंहाच्या (इ. स. १७५१ ते १७६०) दरबारी असलेला रुचिनाथ कदली याने 'मार्कंडेयचंडी' आणि 'कल्किपुराण' या नावाचे शाक्त पथावर दोन ग्रंथ लिहिले. आसामी वाङ्मयाच्या 'अहोम' काळवडात (इ. स. १७०० ते १८२६) लिहिल्या गेलेल्या इतर शाक्तपंथीय ग्रंथांमध्ये 'गुप्तमणि' आणि 'गुप्तसार' या ग्रंथांचा उल्लेख केला पाहिजे. याचे लेखक अज्ञात आहेत व यांतून पट्चक्र, कुंडलिनी वगैरे विषयांचा ऊह्यापोह केलेला आहे.

आईनाम 'आई' म्हणजे जगदवेला उद्देशून केलेल्या 'आईनाम' नावाच्या प्रार्थना-गीतांचा फार मोठा संग्रह आसामीत आहे. देवी अगर तत्सम साथ आली, म्हणजे ही आईनाम गीते वायका फार गोड गाताना आढळून येतात ही सर्व गीते भक्तीत रंगून गेलेल्या स्त्रियांनी रचलेली आहेत; पण त्या स्त्रियांची नावे अज्ञात आहेत इतर अलिखित वाङ्मयीन कृतींप्रमाणे या गीतातील भाषेतही वेळोवेळी फेरबदल झाले आहेत हल्लीच्या स्वरूपातील या गीतांचा काळ तेराव्या शतकापर्यंत जाईल.

या सर्व गीतातून देवी, जगन्माता पार्वती हीच अम्बिका, चण्डिका, भवानी, कालिका आणि पुराणांतील व तत्र-वाङ्मयातील इतर तत्त्वज्ञानावडवरिवरित अशी ही-गीते, मनापामून केलेली, साधो आहेत. परमात्म्याची नि संदिग्ध भक्ति, हा या गीताचा नव्हे, तर आसामीतील सर्वच धार्मिक वाङ्मयाचा मुख्य सूर आहे. यामुळे तत्त्वज्ञानाचा गंभीर व पद्धतशीर विचार करावयाला या गीतातून अर्थातच अवसर नाही.

वैष्णवपूर्व काळांतील उदार, सहिष्णू, वृत्ति इ.स. १४५० मध्ये सुरू झालेले जे आधुनिक वैष्णव वाङ्मय, तेच एक वाङ्मय असे आहे की, ज्यात काही तत्त्वज्ञानाचा आशय आपणास मिळू शकतो अर्थात् तोहि फारशा पद्धतशीर पद्धतीने मांडलेला दिसून येत नाही इ.स. १४५० ते १६५० हा वैष्णवपुनरुज्जीवनाचा काळ, कला आणि वाङ्मय यांच्या विविध क्षेत्रात अत्यंत सर्जनशील निर्मितीचा काळ होय, परंतु त्यात समृद्ध असे तत्त्वज्ञानाचे वाङ्मय निर्माण झाले नाही याचे कारण हे सर्व आंदोलन जनतेसाठी होते आणि अखिल हिंदुस्थानभर पसरलेल्या आधुनिक वैष्णव धर्माच्या आंदोलनाचा, आसामीतील आंदोलन केवळ एक भाग होता. वैष्णव धर्माचे आंदोलन परंपरागत दर्शनाच्या ज्ञान-मार्गातील अत्यंत बौद्धिक आचारविचाराच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झाले. तसेच, नववैष्णव धर्माच्या आंदोलनाचा मुख्य आधार जी भक्ति, ती कोणत्याहि प्रकारच्या तत्त्वज्ञानातील बौद्धिक प्रश्न आणि त्याची विचारणा यांशी विसंगत आहे, हे उघड आहे. आसाममधील नववैष्णव धर्माचे आंदोलन हे तत्कालीन सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेल्या भक्तिमार्गाच्या आंदोलनप्रक्रियेचाच एक परिणाम होता 'कामरूप' हे शाक्तपंथाचे मोठे पीठ होते. तेथे शंकरदेवाने (इ.स. १४४९-१५६९) योजनापूर्वक वैष्णव धर्माचे आंदोलन सुरू केले. याचा अर्थ असा नव्हे की, पंधराव्या शतकापर्यंत 'विष्णु' या देवतेची लोकाना ओळख नव्हती. नववैष्णव धर्माच्या आंदोलनाच्या आधीच्या काळात (इ.स. १३०० ते १४९०) नाव घेण्यासारखे लेखक म्हणजे उपरिनिर्दिष्ट हेमसरस्वती (इ.स. १३००), कविरत्नसरस्वती (इ.स. १३५०), रङ्गकदली (इ.स. १३५०), हरिवरविप्र (चौदाव्या शतकाचा पूर्व भाग) आणि माधवकदली (इ.स. १३५०) हे होत. हेमसरस्वतीचे 'प्रल्हाद-चरित्र' हे विष्णुभक्तीचा महिमा आणि विष्णूचे उच्च स्थान दाखविते, पण ह्याच 'हेमसरस्वती'ने 'हरगौरीमंवाद' म्हणून दुसरा ग्रंथ लिहिला व त्याच्या उपसंहार-भागात कवीने आपण 'हरगौरी'चे पूजक असल्याबद्दल स्पष्ट सांगितले आहे; आणि यावरून शाक्त पंथाशीही आपला संबंध दाखविला आहे. कविरत्नसरस्वती, रङ्गकदली आणि हरिवरविप्र यांची महाभारतातील कथांचे अनुवाद केले त्यांनी शाक्तपंथाकडे विशेष ओढा दाखविला नाही. माधवकदलीने 'रामायणा'चा आसामी भाषेत अनुवाद केला, ते विष्णुभक्तीचेच द्योतक होय; परंतु विष्णु-भक्तीचा पंथ सघटित आंदोलन म्हणून अद्यापि प्रादुर्भूत व्हावयाचा होता. हेमसरस्वतीच्या दोन निरनिराळ्या ग्रंथांवरून त्या वेळच्या उदार, सहिष्णू वृत्तीची कल्पना येऊ शकते. आपला आश्रयदाता राजा ताम्रध्वज हा हरीचा, त्याचप्रमाणे जगदंबा महामायेचा भक्त ('विष्णु-भक्त महामायार सेवक') होता. या रङ्गकदलीच्या विद्वानावरूनही तीच उदार, सहिष्णू वृत्ति निःसंदिग्धपणे प्रतीत होते. केवळ विष्णूच्याच भक्तीचा वैशिष्ट्यपूर्ण पथ अजून निर्माण व्हावयाचा होता. तो

शंकरदेवाच्या तद्विषयक आशोलनानंतर निर्माण होऊन वाढला; परंतु शंकरदेवाच्या जन्माच्या फाळापर्वत (इ.स. १४४९) ही उदार, सहिष्णू वृत्ति प्रचलित होती, हे 'शंकरदेव' या नावावरूनच स्पष्ट होईल.

नववैष्णवधर्माचे प्रवर्तक आणि त्यांचे ग्रंथ. आसामच्या नागांग जिल्ह्यातील बोर्डोआ गावात शंकरदेवाचा जन्म झाला. त्या वेळचे संस्कृत भाषेचे पंडित 'महेन्द्रकदली' याच्या हाताखाली त्याचे संस्कृतचे अध्ययन झाले. त्याच्या वडिलांच्या आणि आपल्या प्रथम पत्नीच्या मृत्यूनंतर, आपले गुरू 'महेन्द्रकदली' यांच्यासकट सतरा सोवत्यावरोवर शंकरदेव मोठ्या तीर्थयात्रेला निघाले. हे त्याचे तीर्थभ्रमण वारा वर्षे चालू होते. या तीर्थयात्रेत शंकरदेवाने पुरी-जगन्नाथ व वृन्दावन आणि उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानातल्या इतर सर्व महत्त्वाच्या पवित्र तीर्थ-स्थानांना भेटी दिल्या.

शंकरदेवाने 'कीर्तन' या ग्रंथात असे नमूद केले आहे की, त्यांना ओरिसा आणि वाराणसी येथे कविराच्या दोह्याचा प्रभाव पडलेला आढळून आला. तिन्ही येथे जगदीश मिश्रांनी त्यांना 'भावार्थदीपिका' या टीकेमह 'भागवत'ची प्रत दिली, आणि कटभूपणांनी विष्णुपुरीची 'भक्तिरत्नावली' दिली. तीर्थयात्रेत असे प्रभावशाली संस्कार घडलेले 'शंकरदेव' परत आले, आणि त्यांनी नववैष्णवधर्माच्या प्रचारास सुरुवात केली. दुसऱ्यांदाहि ते पुन्हा तीर्थयात्रेला गेले. सोळाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात त्याचा माधवदेवाशी (इ.स. १४८९ ते १५९६) संबंध आला. वयाच्या एकशे-विसाव्या वर्षी शंकरदेवाने जगाचा निरोप घेतल्यानंतर इ.स. १५६८ साली माधवदेवाने वैष्णवधर्माचे प्रचारकार्य सुरू केले. या नवीन पंथाचे नाव घेण्यासारखे दुसरे काही अनुयायी म्हणजे रामसरस्वती (इ.स. १५४० ते १६३०), अनंतकदली (इ.स. १५२० ते १६००), शंकरदेवाचे समकालीन 'सार्वभौम भट्टाचार्य' आणि शंकरदेवांचे उत्तराध्यायीतील समकालीनच, पण तरुण असे 'श्रीधरकंदली' श्रीधरकंदली हे या नवीन पंथाकडे आकृष्ट झाले. त्यांनी कृष्ण-विष्णूसंबंधी आसामी भाषेत ग्रंथ लिहून या पंथाचा प्रसार केला, तथापि या नवीन पंथाचे तत्त्वज्ञान समजण्यासाठी आपणाला शंकरदेव आणि माधवदेव, तसेच भागवत आचार्य (सतराव्या शतकाचा पूर्वभाग) आणि भट्टदेव (इ.स. १५५८ ते १६३८), यांचेच निर-निराळे ग्रंथ वाचावे लागतील. भट्टदेव 'दामोदरदेव'चा साक्षात् शिष्य होता. दामोदरदेव हे वैष्णवपंथाचे अनुयायी शंकरदेव याचे समकालीन होते. अलीकडील काही लेखकांच्या मते, दामोदरदेवाचे शंकरदेवाशी तात्त्विक मतभेद होते, असे म्हणतात.

शंकरदेवांनी सात काव्ये रचिली. भागवत-पुराणाच्या पांच स्कंधांचा आणि रामायणाच्या उत्तरकांडाचा अनुवाद केला; आणि सहा 'अंकीय' नाटके (म्हणजे ब्रजवालिभाषेतील गद्यपद्यात्मक एक-अंकी नाटक. 'अंकीय' हा शब्द संस्कृत 'अक' या शब्दापासून झालेला आहे.) लिहिले. 'वरगीते' अगर 'श्रेष्ठ गीते' म्हणून प्रसिद्ध असलेली तीस भक्तिगीते आणि 'गुणमाला' व 'कीर्तन' हे दोन भक्तिगीतसंग्रह रचले. 'कीर्तन' हा गीतसंग्रह शंकरदेवांची अत्युत्तम रचना गणली जाते, आणि कीर्तन व दशम (म्हणजे भागवताच्या दहाव्या स्कंधाचा आसामी भाषेतील अनुवाद) हे माधवदेवांच्या आसामी वैष्णवपंथीय अनुयायांचे अत्यंत

पवित्र ग्रंथ मानले गेले आहेत. शंकरदेवाच्या तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्त समजण्यास उपयोगी पडतील, असे वरेच भाग बहुतेक या सर्व ग्रंथांतून आहेत. ज्यांच्यात फक्त तत्त्वज्ञानाचे सिद्धान्त आहेत असे, अतएव आपल्या प्रस्तुत समालोचनासाठी फारच महत्त्वाचे असे ग्रंथ म्हणजे, भक्तिप्रदीप, भक्तिरत्नाकर आणि निमिनवसिद्धसंवाद हे होत.

तसेंच प्रस्तुत समालोचनासाठी आवश्यक असे माधवदेवांचे (इ. स. १४८९ ते १५९६) ग्रंथ म्हणजे जन्मरहस्य, भक्तिरत्नावली, नाम-मालिका व नामघोषा. नामघोषा हा माधवदेवांचा अत्युत्तम ग्रंथ आहे. त्याला अखिल वैष्णवीय पंथातील आदोलनाचा सुंदर परिपाक म्हणता येईल. त्यांत नामधर्म (म्हणजे कृष्णनामाचें सकीर्तन), प्रभूला संपूर्णपणे शरण गेलेला भक्त, या दृष्टीने त्याच्या स्वतःच्या भावना आणि भक्तीचे प्रकार हे विषय प्रतिपादिले आहेत.

आसामी भाषेतील गद्य वाङ्मयाचे जनक भट्टदेव (इ. स. १५५८ ते १६३८) यानी आसामी भाषेत गीता आणि भागवताचें गद्य रूपान्तर केले. भक्तिरत्नावली आणि सात्वततत्त्वाचा आसामी भाषेत गद्य अनुवाद केला त्याने 'भक्तिसार', 'भक्तिविवेक' आणि 'शरणसंग्रह' हे ग्रंथ सस्कृतात लिहिले. भागवत नाचार्थ (सतराव्या शतकाचा प्रथमार्ध) यानी भागवताचे सार लोकांपुढे मांडण्यासाठी 'कथासूत्र' हा ग्रंथ लिहिला. 'सात्वततत्त्वा'चें आसामी भाषेत रूपान्तर केले आणि 'गीतासार' या नावाचा ग्रंथ लिहून श्रीमद्भागवद्गीतेच्या मुख्य तत्त्वाचें दर्शन घडविले.

वैष्णव पंथाचीं मुख्य वैशिष्ट्ये. (१) 'मुक्ति' हा मुख्य पुरुषार्थ आहे, परंतु भक्ताच्या दृष्टीने 'भक्ति' हे साधनच मुक्तीपेक्षा श्रेष्ठ आहे.

(२) भागवत पुराण हा सर्वश्रेष्ठ आणि धार्मिक ग्रंथ होय

(३) श्रवण (कृष्णाची नावे व कथा ऐकणे) आणि नामकीर्तन (कृष्णाची नावे नुसती घेणे अगर त्याची प्रार्थना-गीते एकट्याने वा जनसमूहांत म्हणणे) हे धार्मिक आचार, सर्वांत मोठीं साधने म्हणून सांगितली आहेत.

(४) अविचलित भक्तीने फक्त एका विष्णूचीच आराधना करावयाची दुसऱ्या कोणत्याहि देवाची अगर देवतेची भक्ति करावयाची आवश्यकता नाही.

(५) याग, यज्ञ, तपस्या, व्रत इत्यादि धर्ममार्गांना अत्यावश्यक नाहीत.

(६) गुरु आणि सत्संग, इष्ट व आवश्यक होय.

(७) अहिंसा, प्रेम, दया इत्यादि गुणांची जोपासना करणे, इष्ट व आवश्यक होय.

(८) भक्तीच्या क्षेत्रांत सर्व वर्ण व जाति समान होत.

आसामी वैष्णव धर्माने आधारभूत धरलेलीं प्रमाणें : आसामी वैष्णव पंथाच्या ग्रंथांत प्रमाणाचें पद्धतशीर विवेचन नाही; परंतु भागवत पुराण हा अत्यंत प्रमाणभूत ग्रंथ मानला जातो.

'पुराण सूर्य महाभागवत। वेदान्तगे इतो परम तत्त्व ॥

कहो असि भागवत छाई। तेवेसे बुजो तार मुनिआई ॥'

(कीर्तन, १०५).

"भागवत हा ग्रंथ पुराणातील सूर्य आहे आणि शिवाय त्यांत वेदान्तांतील श्रेष्ठ सत्य अंतर्भूत आहे. भागवताचाच आश्रय करून एखाद्याला बोलू द्या म्हणजे मगच आम्ही त्याची विद्वत्ता मान्य करावयास तयार आहोत." परंतु भागवतांत श्रुति, प्रत्यक्ष, अनुमान आणि ऐतिह्य या चार प्रमाणांना मान्यता दिली आहे. तो भागवतांतील एकादशस्कंधांतील श्लोक भक्तिरत्नाकरांत उद्धृत केलेला आहे. तो श्लोक असा :

"श्रुति प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमान चतुष्टयम् ।

प्रमाणस्यानवस्थानात् विकल्पात् स विरज्यते ॥"

(अकरावा स्कंध, ९ - १७)

या पुराव्यावरून आपणास असे अनुमान करता येईल की, आसामी वैष्णवपंथांतदेखील वरील चार प्रमाणे मानण्यात आली आहेत यांपैकी 'ऐतिह्या'चा समावेश साधारणपणे श्रुतीमध्येच करण्यांत आला आहे; म्हणून श्रुति, प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही तीन प्रमाणे आसामी वैष्णवपंथात मानण्यात आली आहेत

'निमिनवसिद्धसंवाद' (२०९) यांमध्ये असे म्हटले आहे की, वेद हा साक्षात् ईश्वर आहे, कारण वेद हा ईश्वरानेच उत्पन्न केलेला आहे. 'कीर्तन' (५४) यांत असे म्हटले आहे की, वेदावद्दल जो वाईट बोलतो तो पापी आहे. 'नामघोषा'-(६२४) मध्ये माधवदेव म्हणतात, "गुरुचरणनखचक्रिकेने प्रकाशित झालेल्या हरिभक्तीच्या राजमार्गावर श्रुतिमाउलीची पाउलें अनुसरत, मनाची कोणतीहि व्यग्रता न होता, अत्यंत सुखाने मी विहार करतो " हे विधान, 'वेदामध्ये कर्माचें प्रतिपादन केले आहे आणि अकर्माचा निषेध केला आहे' या निमिनवसिद्धसंवाद-(२०७) मध्ये केलेल्या नीतिवचनास अनुसरून आहे माधवदेव 'नामघोषा' या ग्रंथांत म्हणतात की, वेदामध्ये आखून दिलेल्या आचाराचें कधीहि उल्लंघन न करणे, हे महापुरुषाचे (महंताचे) एक लक्षण आहे. साधी माणसे तर सोडूनच द्या, पण मोठ्या पंडितांनाहि वेदांचा अर्थ समजणे फार कठीण आहे.

" इहार (म्हणजे वेदर) अर्थत मोह होवे महाज्ञानी ।

वेदर तत्त्वक पाडवो आन कोन प्राणी ॥ "

(नि. न. सि. सं. २०९).

म्हणून सर्वसाधारण माणसांसाठी गीता आणि भागवत हे प्रमाण-ग्रंथ म्हणून ठरवून देण्यात आले आहेत. गीता, भागवत व विष्णुसहस्रनाम हे उत्तम शास्त्रग्रंथ होत.

"गीताभागवतसहस्रनामक तिनिको श्रेष्ठ कहत ।"

(भक्तिविवेक, ५५५).

परंतु इतर ऋषींनी रचिलेल्या आणि श्रुतीला अविरोगी अशा शास्त्रांनाहि योग्य ती मान्यता देण्यात आली आहे; आणि म्हणून मनुचा अधिकारहि मानण्यांत आला आहे : "मनु आदि करि यत महाजन वेद अर्थ विचारक ।" (भक्तिरत्नावली, ७९२).

प्रमेय : नेहमीप्रमाणे आसामी वैष्णवपंथांतदेखील जीव, जगत् आणि ईश्वर अशी प्रमेये आहेत. ईश्वर हा सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ, सत्य-स्वरूप, सर्वकर्ता आणि सृष्टि, स्थिति व लय याचा उपादानकारण आणि निमित्तकारण आहे ('असमर वैष्णव दर्शन रुपरेखा', पृ. १०३).

अखिल सृष्टि याच्या शरीरांत समाविष्ट झालेली आहे. “यत जीव जंगम कीट पतंगं अग। नग। जग तोरि काया” (शंकरदेवाचें ‘वर-गीत’). जीव हा ईश्वराहून भिन्न नाही. मायेमुळच केवळ त्याला आपण ईश्वर आहोत हें कळत नाही :

“ ईश्वरत करि जीव भिन्न नुहि शान्त अविकारी ह्य।
भ्रान्ति ये अज्ञान आवरित हुया आपोनाक न जानय ॥ ”
(भक्तिरत्नावली, ७६८).

ब्रह्म आणि ईश्वर यांचा सरसकट सैलपणें समानार्थी वापर झाला असला, तरी त्यांमध्ये भेद आहे. हा भेद आणि जीव व ईश्वर यामधीलही भेद खाली दाखविला आहे :

- (१) परमब्रह्म हे निराकार, निर्गुण आणि निर्विणेष व सत्य-स्वरूप, ज्ञानस्वरूप आणि आनंदस्वरूप आहे
- (२) ‘माया’ ही त्याची शक्ति आहे, आणि त्याच्याहून निराळी नाही. माया भावरूप व अज्ञानरूप आहे; आणि म्हणून अनिर्वचनीय आहे.
- (३) मायोपहित (मायाविशिष्ट) ब्रह्मचैतन्य म्हणजेच ईश्वर.
- (४) अंतःकरण (मनः) हे मायेचे कार्य आहे.
- (५) अंतःकरणाची उपाधि असलेले ब्रह्मचैतन्य म्हणजे ‘जीव’.
- (६) ‘ब्रह्म’ हे मायेमध्ये आणि अंतःकरणामध्ये प्रतिबिंबित झाले आहे; म्हणून मायेचे आणि अंतःकरणाचे धर्म त्याच्यावर लादले गेले आहेत; आणि उलटपक्षी चैतन्य, आनंद, सत्ता हे ब्रह्माचे गुण माया, अंतःकरण अगर जगत् याच्यावर लादले गेले आहेत.
- (७) परम-चैतन्याने प्रेरित झालेली ‘माया’ प्रकृति, महत् इत्यादि क्रमाने विश्वामध्ये परिणाम पावली आहे.

जीव आणि ईश्वर यांमधील संबंध . मायाविशिष्ट ब्रह्मचैतन्य म्हणजे ‘ईश्वर’ आणि अंतःकरण-विशिष्ट ब्रह्मचैतन्य म्हणजे ‘जीव’; म्हणून उपाधि फक्त भिन्न असल्यामुळे, जीव आणि ईश्वर हे ब्रह्माहून निराळे नाहीत. जीव व जगत् यापैकी कोणालाही स्वतंत्र अस्तित्व नाही. ब्रह्म हेच फक्त सत्य आहे त्याशिवाय बाकी सर्व गोष्टी ब्रह्माच्या विवर्तरूप आहेत. जीव हा असत्य नाही; पण तो ब्रह्माहून निराळा नाही; परंतु जगत् हें वस्तुतः असत्य आहे, आणि ब्रह्म हे सजातीय-विजातीय-भेदरहित आहे निखालस अद्वैतवादाचें हे तत्त्वज्ञान आहे. पुढील श्लोक पहा :

“तोमार अद्वैतरूप, परम आनंदपद, तात मोर मग्न हौक चित्त ।”
(कीर्तन, १६७०).

“ नित्य निरंजन स्वप्रकाशआत्मा एक।
माया उपाधिर पदे देखिय अनेक ॥ ”

(कुरुक्षेत्र, ५१०).

परंतु हे तत्त्वज्ञान विश्वाची पारमार्थिक असत्यता मानीत असले तरी व्यावहारिक सत्यता मानते त्याचप्रमाणे भक्तांच्या हितासाठी परमेश्वर आपला लीलाविग्रह (रूप) धारण करतो, असेही हे तत्त्वज्ञान मानतें, परंतु वस्तुतः परमेश्वराला आकृति अगर बाह्यरूप नाही. माधवदेव म्हणतात :

“ईश्वर हरि अव्यक्त आहे. तुम्ही त्याची पूजा कशी करूं शकाल ? जो स्वतः सर्वच व्यापून आहे, त्याला अर्पण काय करणार ? ज्या अर्थी ईश्वर निराकार आहे, त्या अर्थी त्याचें मानसिक ध्यान कोणत्याही रूपाने करतां येणार नाही, म्हणून रामनाम घेऊन आपले मन शुद्ध करा. ”

“अव्यक्त ईश्वर हरि। किमते पूजिवा ताडक
व्यापकत किंवा विसर्जन
एतावन्त मूर्ति शून्य केन मते चिन्तिवाहा
राम बुलि शुद्ध करा मन” (नामघोषा)

संसार आणि मोक्ष : मायेने जग निर्माण करणें ही परमेश्वराची लीला आहे. आपल्या स्वतःच्या कमनि जीव पुनःपुन्हा या जगांत जन्माला येतात. मायेलाच ‘अविद्या’ म्हणतात. ‘माया’ हे वधन आहे आणि मायेपासून स्वतःला सोडविणे याला ‘मुक्ति’ अगर ‘मोक्ष’ म्हणतात. निराळा शब्दांत सांगायचा तर, ब्रह्मज्ञान अगर ब्रह्मसाक्षात्कार म्हणजेच ‘मुक्ति’ होय. मुक्तीच्या पांच अवस्थांतून क्रमाने जीव जातो आणि शेवटीं ब्रह्मात विलीन होतो. या शेवटच्या विलीन अवस्थेला ‘लय’ म्हणतात. हा आत्यन्तिक लय म्हणजेच खरा मोक्ष असून, तो ब्रह्म-साक्षात्कार होणाऱ्या माणसास मिळतो. शंकरदेव म्हणतात :

“मोक्ष केसे बुलि जाना आत्यन्तिक लय।
ब्रह्मज्ञानी देखे जगतक ब्रह्ममय ॥ ”

(भागवत, १२ वा स्कंध)

परंतु हे ज्ञान अगर साक्षात्कार सहजासहजी होत नाही. साधारण बुद्धीच्या आवाक्यात ब्रह्मतत्त्व येत नाही. ‘बुद्धिगोचर नुड’ (भागवत, १० वा स्कंध) शिवाय, मन हें सदैव मायेच्या वंधनाखाली असते; आणि त्याला सम्यग्ज्ञान होऊं शकत नाही.

“सेहि मने मन आदि तान्त हुया जात।

मायात थाकिया ताडक ना जाने साक्षात ॥ ”

(ति. नं. सि. संवाद)

आत्म्याचा ईश्वराशी सदैव संबंध असू शकेल, परंतु अविद्येमुळे तो परमेश्वराला भेटत नाही. अविद्येचा नाश झाला म्हणजे गळ्यांतील वस्तु जशी, त्याप्रमाणे तो सदैव प्राप्त होतो :

“आत्मा ईश्वरक लाग, प्रत्येक्षे सतत पावे,

नापाय जाना ताडक अविद्यात ॥

अविद्या नाशिले लाग, कृष्णक पावय जाना,

कण्ठलग्न वस्तुक साक्षात ॥ ”

(नामघोषा, ४१)

परंतु भगवंताच्या कृपेने ‘ब्रह्मसाक्षात्कार’ भक्ताला अल्पायासाने प्राप्त होतो. माधवाच्या कृपेने भक्तियुक्त पुरुषाला आत्मबोध होऊं शकतो; आणि कृष्णाच्या कृपेने स्वतःची संसारबंधनांतून सहज मुक्तता करून घेतां येते, त्या गीतेच्या सिद्धान्ताचा माधवदेव याने पुनरुच्चार केला आहे :

“भगवत भक्तियुक्त पुरुषवर आत्मबोध माधव प्रसादे मिलय।
कृष्णर कृपाते सुखे, तरय संसारबंध एहि माने गीतार निर्णय ॥ ”

(नामघोषा, ६२०).

शंकरदेव म्हणतात की, वेदवचनाप्रमाणे ज्ञान मोक्षाप्रत नेते, परंतु हे ज्ञान भक्तीतून येते. भक्ति आचरित असतांना, ज्ञान आपोआप येते; आणि म्हणून योगाच्या कठीण अष्टांगांत स्वतःला गुंतवून घेण्याची जररी नाही :

“ज्ञाने गति कहे वेद लैया तार परिच्छेद
आछे ज्ञान भक्तिर माजे ।
भक्ति करुते ज्ञान आपुनि उपजे ज्ञान ।
योग चिन्ति मरे निच्छा काजे ॥”

(भागवत. ११ वा स्कन्ध)

ज्ञान आणि कर्मसुद्धा स्वतंत्ररीत्या मोक्ष मिळवून देण्याला समर्थ असले, तरी तत्पूर्वी भक्ति पाहिजे आणि भक्तिाश्रय ज्ञान आणि कर्म निष्कल आहे, हा वेदान्ताचा पार महत्त्वाचा आशय आहे :

“भक्तिविहीन ज्ञान कर्म सर्वे व्यर्थ ।
कहिलो स्वल्पे वेदान्तर तत्त्व अर्थ ॥”

(भागवत. १ ला स्कन्ध)

भक्तीच्या विकानास मदत करण्यासाठी वैष्णवमहंतांच्या अगर सत्संगाच्या सहवासाची हटवून अत्यंत आवश्यकता आहे माधवदेव म्हणतात

“महन्त जनर सग अग भक्तिर ।
कहन्त कपिले आक आगत मातुर ॥”

(भक्तिरत्नावली, ४।६)

चार शरण भक्तीचा अनुभव घेण्यासाठी मागतांना स्वतःला आणि स्वतः जवळ असलेल्या सर्व चीजवस्तूंना गुरु, भक्त (भक्त), नाम आणि देव या चार गोष्टींना समर्पण केले पाहिजे. या समर्पणास पारिभाषिक संज्ञे ‘शरण’ म्हणतात. भक्ताने प्रथम गुरूंच्या चरणी ‘शरण’ जावे. आणि नंतर भक्तांच्या महत्त्वांमार्फत स्वतःचें समर्पण करावे. भक्तीचे बी रुजण्यास मुखात झाली की. त्याने ‘नाम’ किंवा अन्य शब्दांत सागावयाचे झाल्यास. भगवताच्या नामाचें कीर्तन. श्रवण आणि स्मरण यांचा आश्रय करावा. शेवटी त्याला देवा-(भगवाना-)बद्दल इतकी भक्ति वाटू लागेल की. त्याच्या स्वतःच्या व्यक्तित्वाचे संपूर्णपणे विसर्जन होऊन, देवाशिवाय त्याला दुसरे काहीही उरगारच नाही. या शेवटच्या ‘शरणा’ला ‘एकशरण’ असे म्हणतात; कारण या शेवटच्या ‘शरणा’च्या अवस्थेत कृष्णाची आणि एकट्या कृष्णाचीच जागीव राहते.

दुसऱ्या शरणावस्थेत ‘नामा’ला शरण जाणे म्हणजे भक्तीचा उत्कर्ष होय; कारण भगवतामध्ये मान्यता दिलेल्या भक्तीच्या नऊ प्रकारांमध्ये श्रवण, कीर्तन आणि स्मरण (‘स्मरणा’चा पहिल्या दोहोमध्ये समावेश होऊं जकेल) हे उत्तम भक्तीमध्ये गणले जातात. उदा.—

‘पूजा आदियत. भक्तिर मध्यत श्रवण कीर्तन सार ।
कथा श्रवणर. नाम कीर्तनर. समान नाहिजे आर ॥’

(भागवत. २ रा स्कन्ध)

भक्ति ही मोक्षपेक्षा श्रेष्ठ आहे : वैष्णव भक्तांच्या मते भक्तीचा चित्ताला शांति देणारा आणि इतका आनंददायक परिणाम होतो की.

भक्ति हें साधनच त्यांना सुखसर्वस्व वाटते. त्यांना भक्ति ही मोक्षापेक्षाही श्रेष्ठ वाटते आणि खरा भक्त भक्तीमध्ये इतका गुंग होऊन जातो की. त्याला ‘मुक्ति’-(मुक्ति-)चीही आसक्ति राहत नाही. “नला मुक्ताची किंवा मोक्षाची उत्कंठा नाही; परंतु तुझ्या चरणांपासून न चळणारी भक्ति मला मिळू दे,” असें शंकरदेवांनी म्हटले आहे.

“ना मागो हो मुख भोग न लागे मुक्ति ।
तोनार चरणे मात्र धाकोक भक्ति ॥”

(कीर्तन, ५२३).

माधवदेवहि म्हणतात :

‘मुक्तीचीहि ज्याला आसक्ति नाही अशा भक्ताला मी प्रणाम करतो; आणि भक्तीच्या अनुक्ताची याचना करतो. ज्याचा संपूर्ण मस्तकमणि भक्तापुढे नत (लब्ध) आहे. त्या भगवान् यदुपतीची मी प्रार्थना करतो ’

“भक्तिनिस्तूह दिदोमेहि भक्तक नमो
रमयी मागो हो भक्ति ।
ममस्त मस्तकमणि निजभक्तर वज्र
भजो हेन देव यदुपति ॥”

(नामघोषा, १)

बंगाली वैष्णवपंथांत भक्तीला पांचवा पुरुषार्थ (‘पंचम-पुरुषार्थ’) मानण्यांत आले आहे. आसामी वैष्णवपंथांत असें पंचमपुरुषार्थाइतकें त्यांना भक्तीला देण्यांत आलेले नाही; परंतु या तत्त्वज्ञानांतदेखील भक्तीचें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्यांत आले आहे; कारण माधवदेव म्हणतात की, जो परमेश्वराच्या लीलावर्णनाच्या समुद्रांत हुंवतो. तो चार पुरुषार्थांना तृणवत् क्षुद्र मानतो :

“ताहार चरित्रनुधा तात क्रीडा करि दीन वधु ।
चारि पुष्पार्थ तृणर समं करय ॥”

(नामघोषा)

आसाममधील वैष्णवपंथाचे बंगाली वैष्णवपंथाशी इतरहि काही भेदाचे मुद्दे आहेत. आसामी वैष्णवपंथातील निरनिराळ्या तह्नेच्या वाङ्मयांत कृष्णाबद्दलचा दास्य, मत्स्य आणि वाल्मत्य ह्या प्रकारांचें (भक्तिप्रकारांचें) वर्णन करण्यांत आले आहे; आणि त्यांत ‘राधे’ला आणि ‘मधुरा’ भक्तीला स्थान नाही.

उत्तरकालीन (इ. स. १६०० ते १८२६ मधील) वाङ्मयांतील वैष्णवपंथ : उत्तराव्या आणि अठराव्या शतकांत वैष्णवपंथाच्या अनुयायांनी पूर्वीच्या शंकरदेवानारख्या संतांचीं चरित्रे आणि कृष्णाचा महिना वर्णन करणारी ‘अझकीया नाटे’ (एक अंजी नाटके) रचणें या कार्याला स्वतःला बाहून घेतलें. यांत तत्त्वज्ञानविषयक विचार विरळाच आहे; परंतु वैष्णव पंथातील तत्त्वज्ञानाचें तत्त्वज्ञान ज्यांत काही प्रमाणांत आढळून येतें. असे ग्रंथ म्हणून कृष्णानंदटिळाचें ‘पूर्ण-भागवत’, बालकान्ताची ‘वैष्णवी गीता’, विष्णुदासांचें ‘नारदचरित’. आणि नरोत्तम टाकुरांची ‘प्रेमावली’ या एतद्दिग्गज ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. ‘पूर्ण भागवता’वर योगाचें तत्त्वज्ञान आणि नंतरांत यांचा प्रभाव दिगून येतो; आणि भक्तिरत्नावलीमध्ये बंगाली वैष्णव

पंथाच्या राधाभक्तीचा समावेश आहे. श्रीकृष्णमिश्रांच्या प्रबोधचंद्रोदया-वर आधारलेल्या रमानंदद्विजांच्या महामोहकाव्यामध्ये (१७, १८ वें शतक) मात्र अद्वैत वेदान्त आणि विष्णुभक्ति याचा समन्वय असल्यामुळे आसामी वैष्णवपंथाची तत्त्वे यांत यथातथ्य रीतीने उतरलेली आढळून येतात.

जिकिर-गीतांतील तत्त्वज्ञान · शंकरदेवांच्या नामधर्माचा दूरगामी परिणाम मुसलमान अवलियांनी सामूहिक रीतीने गाडलेल्या 'जिकिर' नांवाच्या गीतांमध्ये उत्तम रीतीने दिसून येतो. १७३० च्या सुमारास 'सहमीलन' नावाचा एक मुसलमान अवलिया होऊन गेला. तो 'अज्ञानफकीर' या नावाने प्रसिद्ध आहे त्यानेच वरेचसे 'जिकिर' रचले आहेत. त्याच्यानंतर होऊन गेलेल्या सुमारे बारा संतानी 'जिकिर-गीते' रचली.

कल्मा, नमाज, रोजा, जकात व हाज ही मुसलमानी धर्माची पाच मुख्य तत्त्वे आहेत. 'कल्मा' म्हणजे अल्लाच्या नांवाचे गायन करणे. 'कल्मा'ची उपयोगिता व अत्यावश्यकता 'जिकिरांतून प्रतिपादिली आहे. तसेच हे 'जिकीर' गुरूला फार महत्त्व देतात आणि बारवार गुरूला शरण जाण्याबद्दल सांगतात. विषयांच्या आसक्तीतून मुक्त होण्यासाठी, मृत्यूवर जय मिळविण्यासाठी व पुण्य संपादन करण्यासाठी गुरूला शरण जाणे आवश्यक आहे. आत्मसाक्षात्काराच्या आवश्यकतेवर 'जिकिर' भर देतात आणि 'नाम' (अल्लाच्या नामाचें गान करणे) हाच जीवाचा आधार आहे, असें निश्चून सांगतात. उदा. —

“जीवर सारथि नाम ।

सत् गुरुक भेटीवा आतमाक चिनिवा ।

मिलिव दिनरे काम ॥ ”

दुसरा एक 'जिकिर' पुढील शिकवण देतो :

“कल्मा सोडू नका, त्याला घट्ट धरून ठेवा, धर्माचा तो मुख्य आधार आहे. कल्मा हा एकच अखिल विश्व व्यापून राहिला आहे. तो एखाद्या लहान पक्ष्यासारखा तुमच्यापुढे येऊन दर्शन देतो. ”

“नेरिवा कलिमा धरिवा कलिमा

कलिमा धरमर गुरि ।

एकेटि कलिमाइ ब्रह्माण्ड भेजिले

चराइ है आहिले धूरि ॥ ”

आधुनिक वाङ्मयांतील तत्त्वज्ञान (१८२६ ते आजतागायत) : सर्जनशील प्रतिभाशाली वाङ्मयाच्या क्षेत्रात, चंद्रकुमार आगरवाल, दुर्गेश्वर शर्मा, रत्नकान्त वरकाकती, नलिनी वालादेवी व मफिजुद्दीन अहमद यांच्या काव्यांतून उपनिषदांतील साक्षात्काराचे विलक्षण पडसाद ऐकू येतात. मफिजुद्दीनची 'ज्ञानमालिनी' साक्षात्काराच्या उत्कंठेने प्रेरित झालेली असून, वैराग्य-विचारांनी भरलेली आहे. अविका-गिरी रॉय चौधरीचे 'तुमि' हे काव्य म्हणजे 'तत्त्वमसि' या वेदान्तातील तत्त्वाचा कवीला झालेला साक्षात्कार आहे.

तत्त्वज्ञानाचे नवीन सिद्धान्त असलेले ग्रंथ फारच थोडे आहेत. जे काही नांव घेण्यासारखे थोडे ग्रंथ आहेत ते बऱ्याच प्रमाणात तत्त्वज्ञानाच्या तत्त्वांची प्रास्ताविक ओळख करून देतील अशा स्वरूपाचे आहेत.

मतम १-४४

काही थोडे विवरणात्मक आहेत. शरच्चंद्र गोस्वामी यांचे 'चक्रेटिष्ठ आरु प्लेटो' (१९५५), 'कन फिउचियाच' (१९५६), 'मनो-विज्ञान' (१९५८) हे ग्रंथ त्यांच्या नांवांनी अनुक्रमे दिग्दर्शित केलेल्या विषयांची ओळख करून देतात. मनोरंजनशास्त्रीचा 'असमर वैष्णव दर्शनरूपरेखा' हा आसामी वैष्णवपंथाचा अत्युत्तम विवरण करणारा ग्रंथ आहे; आणि 'पताका-प्रकाशन' हा ग्रंथ हिंदी राष्ट्रध्वज व त्यावरील प्रतीकामागील तात्त्विक भूमिका स्पष्ट करून दाखवितो. ललितचंद्र वरूआंचा 'गीताप्रवेश' (१९५८) व सर्वेश्वर वरूआंचा 'गीतारहस्य' (१९६४) या दोन ग्रंथांतून गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ अत्युत्तम रीतीने लावून दाखविला आहे; व या प्रत्येक ग्रंथावर लोकमान्य टिळकांच्या 'गीतारहस्या'चा महान् प्रभाव दिसून येतो. भवानंदाचा 'दृष्टि-आरुदर्शन' (१९६३) यात परंपरागत दर्शनें व बौद्धदर्शन यावर दहा निबंध आहेत, व कर्मवाद, जन्मान्तरवाद इत्यादि मतांचे मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाशी तुलना करून मूल्यमापन केले आहे.

आसामी भाषेतील विचारप्रवर्तक लेखन करणाऱ्यांमध्ये सर्वात मोठे नांव 'राधानाथ फुकन वेदान्तवाचस्पति' (१८७३ ते १९६४) यांचे आहे. १९५० च्या सुमारास फुकन यांनी 'सांख्यदर्शन', 'श्रीमद्भगवद्-गीता', 'वेदान्तदर्शन', 'कथारे उपनिषद्' (उपनिषदांतील कथांमध्ये परस्पर-विसंवादी दिसणाऱ्या गोष्टींची शास्त्रीय संगति, लावणारा ग्रंथ) व 'विज्ञानर सिपारे' हे ग्रंथ लिहिले. त्यांत सांख्य आणि वेदान्त यांच्यामध्ये तत्त्वतः महत्त्वाचा असा काहीहि भेद नाही, हे दाखविले आहे. सांख्य हे दर्शन आधुनिक विज्ञानाप्रमाणे भौतिक जगातील स्थूल व व्यक्त वस्तूच्या पातळीवरून आपले सशोधन सुरू करते. रिलेटिव्हिटी-उपपत्ति व क्वांटम-उपपत्ति या आधुनिक उपपत्तींनी सांख्य दर्शनातील सिद्धान्ताना पूर्ण दुजोरा मिळतो; परंतु सांख्य हा चिद्वादी असून त्याने चित्तत्त्वाचा खोल जाऊन विचार केला आहे; उलटपक्षी विज्ञान भौतिक विचारांच्या मर्यादांतच अडकून राहिले आहे. यावरून 'फुकन' असा निष्कर्ष काढतात की, 'सांख्य' आणि 'वेदान्ताची सत्ये' ही विज्ञानाच्या कक्षेच्यापलीकडे ('विज्ञानर सिपारे') आहेत, आणि भारताच्या पुनर्जन्माच्या ('जन्मान्तर-रहस्य') सिद्धान्तालादेखील, बुद्धीला पटतील व विज्ञानाच्या तत्त्वांनीहि खोडतां येणार नाहीत, अशा युक्तिवादाना दुजोरा मिळू शकतो.

संदर्भ-ग्रंथ · शर्मा, एम् आसामीज फॉर ऑल (मुंबई, १९३६); बारूआ, वी. के · आसामीज लिटरेचर (मुंबई १९४१); निओगी, डी. : न्यू लाइट ऑन हिस्टरी ऑफ आसामीज लिटरेचर (गोहत्ती, १९६२); दास, एच. एम. : शंकरदेव, एस्टडी (मुंबई, १९४५); निओगी एम. : शंकरदेव अँड हिज टाइम्स (गोहत्ती, १९६५); क'कती, वी. . दि मदर गॉडस कामाख्या (गोहत्ती, १९६८).

एम. एम. शर्मा

तत्त्वज्ञान, इजिप्तो - असिरो - वाविलोनियन : प्राचीन संस्कृति : तत्त्वज्ञानाच्या शाखांमधील अस्पष्ट सीमारेषा : मध्यपूर्वेतील या प्रदेशांची सांस्कृतिक जडणघडण फार प्राचीन याला-पर्यंत मागे नेता येते 'अशूर' या राष्ट्रिय देवतेवरून स्वतःचे नामाभिधान

धारण करणाऱ्या असिरियन लोकांच्या संस्कृतीचा इतिहास कमीतकमी इ. स. पूर्व तीन हजार वर्षांपर्यंत नेता येतो. याच्या इतिहासात उत्कर्ष-अपकर्षांचे प्रसंग अनेक आले; परंतु इ. स. पूर्व अठराव्या शतकात उदयास आलेली असिरियनाच्या उत्कर्षाची लाट इ. स. पूर्व आठव्या शतकापर्यंत टिकली, ती इ. स. पूर्व सातव्या शतकात उद्ध्वस्त झाली. बाबिलोनियन संस्कृतीवद्दल हि हेच वैशिष्ट्य दिसून येते. इ. स. पूर्व एकोणिसाव्या शतकात तेथे पहिल्या राजवण्याची स्थापना झाली. तेव्हापासून ते इ. स. पूर्व सहाव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात अमिरियन इतिहास, संस्कृति आणि तत्त्वज्ञान याची जोपासना झाली. इजिप्तच्या इतिहासाचा धागा मात्र अमिरिया आणि बाबिलोन यांच्या इतिहासापेक्षाहि प्राचीनतर काळात नेता येतो. इ. स. पू. चौदाशेपासून ते इ. स. पूर्व सहाव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात इजिप्तमध्ये जवळजवळ सत्तावीस वंशांनी राज्यकारभार केला.

असिरिया, बाबिलोन आणि इजिप्त या प्रदेशातील तत्त्वज्ञानाची रूपरेखा मांडावयाची झाल्याम, ती इसवी सनपूर्व चार हजार वर्षांपूर्वीच्या कालमर्यादेस मिळवावी लागते. इतका प्राचीन कालातील तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप संपूर्णपणे विंगड करणे मुळभ नाही. एकतर, ज्या तऱ्हेच्या पुराव्यावरून अशा तत्त्वज्ञानाची रूपरेखा शक्य होते, अशा प्रकारच्या पुराव्याचा अजून नीटपणे उलगडा झालेला नाही. अमिरिया, बाबिलोनिया आणि इजिप्त या तिन्ही प्रदेशात तत्कालीन मानवी जीवनाच्या विविध अंगांचे ओसरते दर्जन, भाजलेल्या मातीच्या वनवलेल्या गेकाडों लिखित मृद-वटिकाच्या (क्ले-टॅब्लेट्मच्या) आधारे, आणि इजिप्तमध्ये पिरॅमिड व इतर थड्याची सलग्न असलेल्या लिखित व उत्कीर्ण माहितीनुसप होते. इजिप्तमध्ये पपायरसवर (भूजंपत्तावर) लिहून ठेवलेली माहिती महत्त्वपूर्ण आहे. यात शक्य नाही; परंतु यांतील आणि अमिरिया-बाबिलोन प्रदेशातील मृद-वटिकांच्या लेखातील माहितीची एकवाक्यता अजून फारशी पटताळण्यात आलेली नाही. दुसरे असे की, तत्त्वज्ञानाकडे ज्या दृष्टीने आपण पाहणों त्या दृष्टीना वा शास्त्रीय समजुतीचा संपूर्ण अभाव मध्यपूर्वेतील या प्राचीन संस्कृतीत दिसून येतो.

चार-साडेचार हजार वर्षांपूर्वी विविध अवस्थायुत उत्क्रान्त होत गेलेल्या तत्त्वज्ञानाचे या प्रदेशातील स्वरूप, आचारांनीति (एथिक्स), जादूटोणा आणि भ्रामक समजुती यांनी विव्धान भरलेले आढळून येते. तत्कालात प्रचलित असलेल्या धर्मांचे आणि धार्मिक रीतिरिवाजांचे स्वरूप असे आहे की, त्यातून तत्कालपुरस्कृत तत्त्वज्ञानाची मूलतत्त्वे निवडून वेगळी काटणे शक्य होत नाही. पुराव्याची विपुलता नाही, असे मुळीच नाही. कोणाकृति अक्षरवटिकांनी कोरलेल्या (क्यूनीफॉर्म) असंख्य मृद-वटिकांचा संग्रह करून ठेवण्याची दूरदृष्टि आणि विव्धधनता असिरियात इ. स. पूर्व सातव्या शतकात अशूर वनिपाल राजाने दाखविली होती. त्याआधी जवळ-जवळ हजार वर्षे बाबिलोनच्या हम्मुरावीने आपल्या महिदेशारे प्रजेला नैतिक आचरणाची दंडक पुरवली. इजिप्तमध्ये पिरॅमिडवर कोरलेल्या माहितीनुसार नैतिक आचरण आणि त्याशी निगडित असलेली पाप-पुण्याची कल्पना याचा मागोवा घेता येतो. इतका विपुल, प्राचीन आणि विस्तृत कालखंडाशी सलग्न असलेला पुरावा हाती असतोनाहि, तत्कालीन तत्त्वज्ञानाची ओळख बोटक स्वरूपांतच करून घेता येते; कारण या प्राचीनतम संस्कृतीतील

धर्म, तत्त्वज्ञान, विश्वोपपत्तिज्ञान आणि नैतिकमूल्ये यामधील सीमारेषा इतक्या तरल, लवचिक आणि मरमिळणाऱ्या आहेत की, या निरनिराळ्या शाखांचे पृथक्-पृथक् दर्शन होत नाही.

असिरिया आणि बाबिलोन : (१) निसर्गतत्त्वांचा प्रभाव : या प्रदेशातील तत्त्वज्ञानानुसार मानवी उपपत्तीच्या काळात अनेक देवतांमधील झगड्याशी संलग्न आहेत. अमिरियनांच्या मते मुरवातीस जलतत्त्वानेरीज दुसरे काही अस्तित्वांत नव्हते 'अप्पु' ही मधुर जलाची आणि 'तिगॅमत' ही धार जलाची देवता होती. काळान्तराने निसर्गतत्त्वांचे पृथक्करण होत जाऊन, 'अनु' ही स्वर्गदेवता, 'इल्ल' ही वायुदेवता आणि 'ई' ही विश्वाच्या वेष्टणाऱ्या जलतत्त्वाची देवता, अशा तीन देवता जन्माला आल्या. 'ई' ना उत्तर दोन जलदेवतांशी दीर्घकाल झगडा झाला. 'ई'च्या 'मर्दुक' नामक मुलाने वायु, वादळ आणि वज्र यांना उपयोग केला, तर याउलट, तिगॅमतने अकरा राक्षस उत्पन्न केले, आणि त्यांपैकी एकजवळ देववटिका (टॅब्लेट ऑफ डेस्टिनी) ठेवल्या. राक्षसांचा नाज करण्याकरिता हळूहळू अनेक देवाची उत्पत्ति झाली. यांपैकी काही देव स्वर्गस्व तर काही पाताळस्व असल्याने, आणि त्यांच्यापासून 'मर्दुक'ला देवी शक्ति प्राप्त झाल्याने तो देवताच्या मेवेप्रीत्यर्थ मानवाची निर्मिति करतो. अमिरियनांच्या मते मानवी जीवनाचे मुख्य ध्येय म्हणजे, या शेकाडो देवदेवतांची नेत्रा करून त्यांना तुष्ट करण्यात येवईच होतं.

निरनिराळ्या देवतांचे जे गुण वर्णिले आहेत, त्यांवरून त्यांची विविधता तर कळतेच; पण त्यांचा मानवी जीवनाशी असलेला निकट संपर्कहि ठळकपणे घ्यानात आल्याशिवाय राहत नाही. 'अनु' ही स्वर्गदेवता, 'नितुर' ही मानवाची मृत्तिकेपासून निर्मिति करणारी, प्रजोत्पादनाशी संलग्न असलेली, पृथ्वीवर अधिराज्य गाजविणारी मातृदेवता, 'नुवमु' ही अग्निदेवता, 'अग्गन' ही धान्यदेवता आणि 'इस्मेर' ही वर्षादेवता या सर्व देवता मानवी जीवनावर निसर्गतत्त्वाच्या प्रभावाच्या द्योतक आहेत, हे उघड आहे. मुमेरियनांनीमुळा इ. स. पूर्व तिसऱ्या सहस्रकांत अशा तऱ्हेच्या मुमारे चार महत्त्व देवतांची मांडणी करून, मानवी जीवनाचा कोनाकोपरा देवतांच्या कल्पनांनी भरून व भारून टाकला होता. प्राचीन मानवी जीवनाचे हे वैशिष्ट्य मगळीकडे पाहावयास मिळते. मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा निसर्गतत्त्वाशी निगडित असल्याने आणि या तत्त्वांचे स्वरूप अनाकालीनय असल्याने, या तत्त्वांचे देवीकरण केले गेले. अमिरियन व बाबिलोनियन तत्त्वज्ञानातहि यांचे प्रत्यंतर आपणाम पाहावयास मिळते.

देवाइतकाच मानवी जीवनावर राक्षसांचा प्रभाव पडतो, असे असिरियनाप्रमाणेच मुमेरियनांचे मत होते. मानवी जीवनातील सर्व दुःखे, सर्व व्यथा, राक्षसांच्या अवकृपेमुळे उत्पन्न होतात, असे ते मानीत. म्हणूनच शेकाडो देवतांबरोबरच अनेक राक्षसांची उत्पत्ति त्यांच्या तत्त्वज्ञानाशी निगडित केलेली आढळते; आणि गंमत अशी की, या राक्षसांची उत्पत्ति देवांनीच केलेली होती. मानवाची उत्पत्ति देवांची सेवा करण्याकरिता झालेली असल्याने, या सेवेत अंतर पडल्यास मानवाला त्रास देण्याकरिताच जण त्यांनी राक्षसांची प्रभावळ उत्पन्न केली असावी. 'नम्रर' या देवाधिष्ठित राक्षसाची उत्पत्ति 'इल्ल' या देवतेपासून झाली हे सूचक आहे. मात्र एक गोष्ट स्पष्ट आहे की, हे

राक्षस फक्त पाप करणाऱ्यांनाच त्रास देत. धार्मिक अराजकता, निपिद्ध तत्वांचें आचरण आणि नैतिक अधःपतन या तीन वावतीत दोपी आढळून येणाऱ्या मानवाना हे राक्षस त्रास देत.

(२) मंत्र-तंत्र व दैववाद : अर्थात् या राक्षसांच्या त्रासापासून मुक्ति करून घेण्याकरिता आणि देवाच्या कृपेची प्राप्ति करून घेण्याकरिता असिरियन व वाविलोनिअन लोकानी, तत्त्वज्ञानाला जादू-टोण्याचें लौकिक स्वरूप प्राप्त करून देणाऱ्या, आणि काही मंत्रतंत्रादि क्रियाकांडाने तत्त्वज्ञान आणि भ्रामक समजुतीची विलक्षण सरमिसळ करून टाकणाऱ्या पुरोहित-वर्गाच्या निमित्तीला उत्तेजन द्यावें, हे साहजिकच वाटतें मानवी 'मुक्ति' या पुरोहित-वर्गाच्या हातीं संपूर्णपणे दिली गेली.

असंख्य देवता, अनेक राक्षस, मानवी पापाची राक्षसांच्या अव-कृपेची सांगड आणि आपल्या विलक्षण मंत्रसामर्थ्याने आणि क्रियाकांडाने सर्वसामान्यांना भारून टाकणारा पुरोहित-वर्ग, या सर्वांमुळे असिरियन व वाविलोनिअन लोकांच्या तत्त्वज्ञानाला एक तऱ्हेचें आगळे स्वरूप आले. नैसर्गिक शक्तीच्या चेतनेवर (अॅनिमिझम) कमालीचा विश्वास आणि अगदी साध्यासुध्या प्रसंगांतहि दैविक शक्तीच्या इच्छेचें प्रतिविंब मानणाऱ्या या लोकांत सुसंगत तत्त्वज्ञानापेक्षा दैववाद व जादू-टोणा याची पकड बसली, हे सहज समजू शकते. दैविक तत्त्वावर श्रद्धा बसली तरी, ती भीतीच्या पोटी होती. या जगाच्या पसाऱ्यामागे एकच सर्वोच्च तत्त्व असावें, असे त्यांना कधीच वाटलें नाही; आणि म्हणूनच प्रत्येक कार्याची विशिष्ट देवता ठरवून त्यांनी बहुदेवतावादाची (पॉलिथिझम) मांडणी केली.

(३) पापपुण्यविषयक कल्पना : प्रत्येक मानव कोणत्या ना कोणत्यातरी देवतेच्या आधिपत्याखाली असल्याने आणि तिची सेवा करणें ही त्याच्या जीवनाची इतिकर्तव्यता असल्याने असिरियन आणि वाविलोनिअन लोकांची पापाबद्दलची कल्पना मानवाच्या नैतिक आणि देवसेवाविषयक स्वलितांशी संलग्न असणे, अगदी साहजिक होतें. पापाबद्दलच्या वाविलोनिअन लोकांच्या कल्पनेत आणि धर्माच्या एतद्-विषयक कल्पनेत मूलभूत फरक नसला, तरी जाणूनबुजून केलेल्या अथवा नकळत झालेल्या स्वलितांचा जो पाढा वाविलोनिअन माणसाला पुरोहितांपुढे वाचावा लागे, त्यांत त्याला आढवत असलेल्या सर्व पापांची कबुली तर द्यावी लागेच, पण त्याशिवाय दैवी प्रकोप टाळण्यासाठी न कळत केल्या गेलेल्या अथवा न केल्या गेलेल्या पापांचा पाढाहि तो पुरोहितापुढे म्हणत असे. पुरोहितांच्या पृच्छेत एखाद्या देवदेवतेला अप्रिय वाटणाऱ्या कृत्यापासून ते तहत आपल्या शेताची भर्यादा बदलण्याचा प्रयत्न करण्याच्या अनेकविध कृत्यांचा समावेश होई. चुकीची वजनेमापे वापरण्याचा प्रयत्न, शेजाऱ्याच्या पत्नीशी व्यभिचार आणि वंदिवांनाला मुक्त न करण्याचें कृत्य - इत्यादि सर्व तऱ्हेच्या गोष्टी 'पाप' या संज्ञेत जमा होत असत असें दिसते. यामुळे पाप म्हणजे मानवाने देवतेविरुद्ध अथवा मानवाविरुद्ध केलेलें चुकीचे कृत्य होय, अशी वाविलोनिअनांची कल्पना असल्याचा पडताळा येतो. याशिवाय ज्या गोष्टी आपण सध्याच्या काळांत आरोग्यपालनाच्या दृष्टीने अग्राह्य मानूं, त्यांचें उल्लंघनसुद्धा पूर्वी पाप या संज्ञेस पात्र ठरत असे. दुसऱ्याच्या थाळीत जेवणे अथवा स्त्रीला धाणेरड्या हातांनी स्पर्श करणे या गोष्टीहि

पाप या सदरांत जमा होत असत. पापाची वाविलोनिअनांची कल्पना किती सर्वस्पर्शी होती याचे प्रत्यंतर बरील विवेचनावरून आल्याशिवाय राहत नाही.

या सर्वस्पर्शी पापाच्या कक्षेतून जे राहिले तें पुण्य. अर्थात् पुण्याची अशी असंदिग्धपणे माडलेली कल्पना त्या वेळच्या पुराव्यातून शोधून काढणे कठीण आहे पुण्य असेलच तर त्याचा परिपाक, मानवाने पापभिरूपणाच्या गडद सावलीखाली राहणे आणि झालेल्या व न झालेल्या पापाच्या मुक्ततेसाठी पुरोहित-वर्गावर अवलंबून राहणें यांतच त्या काळी झाला हें उघड आहे; कारण पुरोहितांच्या मध्यस्थी-शिवाय कुणाचीहि पापाच्या आणि दैवी रोपाच्या अनुभूतीपासून सुटका होत नसे. असंख्य देवतांची कायमची भीति आणि पुरोहितांची मध्यस्थी यांमुळे तत्कालीन तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञान न राहतां, जादूटोण्याच्या आणि क्रियाकांडाच्या पातळीला येऊन पोहोचले असल्यास नवल नाही.

(४) देवतांच्या कल्पनांत बदल ही पापभिरुता जसजशी वाढत गेली आणि पुरोहितांचें प्राबल्य वाढत गेले, तसतसें देवतांचें स्वरूपहि पालटले. वर उल्लेखित्याप्रमाणे असिरियन-वाविलोनिअन समाजात दैवी शक्तीचें एकत्व मानले गेलें नव्हते, अथवा या विश्रामागे एकच सर्वोच्च दैवी तत्त्व असावें अशा तऱ्हेच्या कल्पनांचा मागमूसहि आढळून येत नाही. काही विद्वान् यावरून असे अनुमान काढतात की, सुरुवातीला तरी या समाजातील देवदेवतांचें स्वरूप मानवी स्वरूपापेक्षा भिन्न नसावे; परंतु नंतरच्या काळांत या कल्पनेत बदल झाला. देवतांचें स्वरूप मानवी भनावर ठसावे म्हणून की काय त्यांच्या मुकुटांचें स्वरूप बदललें, वाहनं आली, आयुधे आली आणि प्रत्येक देवतेभोवती तिच्या शौर्याच्या कथांची वलयें निर्माण केली गेली. 'इस्तर' या देवतेची प्रेमभावनेशी असलेली सलग्नता दाखविण्याकरिता तिच्याभोवती कबुतरांचा थवा दाखविण्याची प्रथा आली. या सौम्यत्वाबरोबरच देवतांचें रौद्र स्वरूपहि त्यांच्या ठेवणीवरून ठसवण्याचा प्रयत्न केला गेला. 'पाप' या देवतेचे वाहन नक्र (डॅगन)-ठरवून, तिचे चिन्ह पूर्णचंद्र मानलें गेले, तर ही देवता अवाढव्य मत्स्याच्या शरीराच्या आणि शरीराचा पुढचा भाग बोकडाचा असलेल्या राक्षसाने दिग्दर्शित केली जाऊ लागली. लिखाणाची आणि दैवाची देवता ननु अक्षर-वटिका आणि लिहिण्याचा बोरु या चिन्हांनी प्रतीत केली गेली.

सुरुवातीच्या कालांतील काही देवतांचें स्वरूप हे भयप्रद होते यांत शंका नाही; किंवा नु या कालांत 'देव म्हणजे दया आणि प्रीति यांचें मूर्तिमत प्रतीक' ही कल्पनाच अस्तित्वांत असल्याचें दिसून येत नाही. मात्र या नव्या कल्पनेचा उगम वाविलोनिअनांच्या पहिल्या साम्राज्यकालापासून इ. स पूर्व एकोणिसाव्या शतकांत झाला या कालांतील सम्राट स्वतःला देवपुत्र समजू लागल्याने या कल्पनेचा प्रसार हळू-हळू समाजातील सर्व स्तरांत झाला; आणि देव म्हणजे केवळ रोपाचें प्रतीक ही जाणीव नाहीशी झाली, प्रत्येक व्यक्ति स्वतःला आपल्या देवतेचा पुत्र समजू लागली; एवढेच नव्हे तर मरणोत्तर या देवता आपल्या भक्ताला हाताने धरून देव-देवतांसमोर आणून त्याच्या मुक्तीकरिता रदयदली करीत असत. आधिभौतिक जीवनात देवता मानवाला, तो जोपर्यंत पाप करीत नाही तोपर्यंत, वाईट शक्तीच्या तडाख्यांतून वाचवितात आणि मदत करतात, अशा तऱ्हेच्या कल्पनांचा उगम झाला.

पूर्वी देवाची भीति म्हणजेच भक्ति मानली जाई. आता प्रीति आणि भक्ति एकरूप झाल्या.

असें झाले तरी तत्कालीन समाजमनाची झेप यापुढे जाऊं शकली नाही. राजशक्ति आणि पुरोहितशक्तीचा विलक्षण पगडा लोकांच्या मनावर असल्याने सम्राटांना आणि त्यांच्याबरोबरच्या उच्चपदस्थाना मरणोत्तर दैवी अंशाशी एकरूप होतां येई. सर्वसामान्यांना मात्र देवपुत्र सम्राटाची या वावतीत कृपा भाकावी लागे. सम्राटांच्या थडग्या-शेजारीच सामान्य जन, आपल्या नातलगाना या स्थितीचा लाभ मिळावा म्हणून पेटिका ठेवीत. देवपुत्र सम्राटाच्या कृपेने त्यांनाहि इसिरिस या देवतेशी एकरूप होतां यावे ही या मागची भावना. सम्राटांचे व पुरोहितांचे सामर्थ्य आणि पकड कायम राहिली तरी, कुणाहि व्यक्तीला नैतिक विशदतेच्या जोरावर दैविक अंशाशी एकरूप होण्याचा दिलासा मिळाला. यातच तत्त्वज्ञानाच्या उदारीकरणाची ग्वाही मिळते यात शंका नाही; कारण एवढीहि सवलत सर्वसामान्यांना यापूर्वीच्या कालात अपेक्षित नव्हती.

(५) बहुजन समाजातील दैववाद व पुरोहित-वर्गाची पकड : सर्वसामान्यांच्या आध्यात्मिकतेला पडलेल्या या मर्यादांतून दैववाद आणि दैववादांतून नैराश्यवाद निर्माण झाला. ज्या तऱ्हेच्या सामाजिक विपमतेच्या वातावरणात सर्वसामान्य वाविलोनियन व्यक्ति वावरत होती, तीमध्ये हरषडीच्या जीवनांत अन्याय न्यायावर, आणि वाईट-पणा चांगलेपणावर मात करीत असल्याचा प्रत्यय तिला येत होता. यामुळे एका तऱ्हेच्या दैववादाच्या असहाय भीतीने ग्रासून मानव जीवन कंठीत असल्याचे दिसून येते. याशिवाय देवांच्या अखत्यारीत मानवांची नशिब ठरविण्याचा अधिकार असल्याने तर सर्वसामान्य व्यक्ति हतबल झाल्यासारखी वाटत असे. दर वर्षाच्या सुरुवातीस वाविलोनियनमध्ये 'मर्दुक'च्या उत्सवानंतर सर्व देवाची बैठक होऊन तिच्यांत येणाऱ्या वर्षामध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या नशिवाचे स्वरूप ठरविले जाई; आणि तें मृद-वटिकावर उतरवून घेण्याचे काम 'नबु' नावाचा देवांचा लेखक करीत असे. अशा तऱ्हेच्या कल्पनांमुळे समाजातील सर्वसामान्य व्यक्ति देव, राजा आणि पुरोहित यांच्या सर्वंकष आधिपत्याच्या कक्षेबाहेर जाण्याची आशादेखील धरणे अशक्यप्राय मानू लागल्यास ते साहजिकच होय देवतांची इच्छा जाणल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट करणे शक्य नव्हते; आणि ती इच्छा फक्त पुरोहितच जाणू शकत असत.

या मानसिक गुलामगिरीविरुद्ध असतोपाचे आवाज उमटले नाहीत असे नव्हे खुद्द वाविलोनमध्ये पुरोहितांच्या अशा तऱ्हेच्या, मानव आणि देवता यांमधील दुवा म्हणून काम करणाऱ्या कल्पनेविरुद्ध मते प्रदर्शित केली जाऊं लागली. व्यक्तिगत देवतांची कल्पना रूढ झाली. देव भीतिप्रद नसून मानवाला मदत करणारी, संरक्षण देणारी साधनीभूत शक्ति (एजिप्सी) आहे, अशा कल्पना जरी वाविलोनच्या पहिल्या साम्राज्यस्थापनेपासून (इ स पूर्व १९-१८ वे शतक) प्रसृत होत गेल्या तरी त्यांमधून सर्व प्रश्नाची उत्तरे मिळत नव्हतीं. देव जर कृपाळू आणि न्यायी आहे तर मग सज्जनांनाहि वलेश का व्हावेत ? याचे उत्तर पुरोहित-वर्गहि देऊं शकत नव्हता. याची परिणति चार्वाकमताप्रमाणे आत्यंतिक अश्रद्धेत झाली, आणि यातूनच हिंदुधर्मातील विचारधारे-प्रमाणे सत्कृत्याचे पळ व्यक्तीला मरणोत्तर मिळते, ही विचारधारा

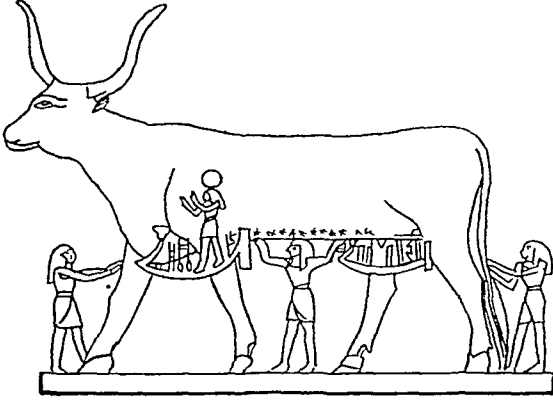
उदयास आली. पण याचाच अर्थ या सांसारिक जीवनांत सर्वसामान्य व्यक्तीला आशास्थान राहिलें नाही, असाच करणें उचित ठरते. म्हणूनच मरणोत्तर मिळणाऱ्या फलाकरिता या जन्मी मानवाने देवाच्या गुलाम-गिरीतच राहावे, असा बहुजनांचा ठाम समज त्या काळी झाला असल्यास नवल नाही.

असिरियन-वाविलोनियन तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप अशा प्रकारे अत्यंत तोकड्या स्वरूपांत उभे करतां येते. बऱ्याचशा कल्पना स्पष्ट नाहीत तर काहीबद्दल अजिवात माहिती मिळत नाही, परंतु तत्कालीन समाज जेकडो विचित्र देव-देवता आणि मांत्रिक व क्रियाकांड पुरस्कारणारा पुरोहित-वर्ग यांच्या असीम प्रभावाखाली असल्याने, सर्वसाधारणपणे दैववाद आणि नैराश्यवादाच्या झापडीखाली असहाय झाला असल्याचे प्रत्यक्ष आपणांस दिसून येते.

इजिप्त : असिरियन-वाविलोनियन तत्त्वज्ञानापेक्षा वेगळें असें फारसें इजिप्शियन तत्त्वज्ञानांत आढळून येत नाही. इजिप्तमध्येहि शेकडो देवदेवता प्रचलित असल्याचें दिसून येते. स्थानिक महत्त्वाच्या देवता, राष्ट्रीय स्वरूपाच्या देवता, हरत-हेच्या हुन्नराशी सलग्न असलेल्या देवता आणि अर्धमानुष आणि अर्धपशूच्या स्वरूपांतील देवता तसेंच राक्षस इत्यादि इजिप्तमध्येहि प्रचलित होत्या. पुरोहित-वर्गाचे असामान्य प्राबल्य, देवदेवतांशी निगडित असलेले गुंतागुंतीचे क्रियाकाण्ड आणि राजाला देवाचा अंश मानण्याची श्रद्धा, तत्कालीन इजिप्शियन समाजाची वैशिष्ट्ये मानावीत इतक्या प्रकपने मूळ धरून होती. धर्म, जादूटोणा, तत्त्वज्ञान आणि आचारनीति यांमध्ये भेद नव्हता. असें असले तरी पिरॅमिड व इतर थडग्यांवरील उत्कीर्ण पुराव्यांनुसार तत्कालीन समाजांत प्रचलित असलेल्या तत्त्वज्ञानविषयक काही काही मताची असिरिया-वाविलोनपेक्षाहि तौलनिकदृष्ट्या जास्त यथार्थ कल्पना करतां येते. मात्र कोणत्यातरी एखाद्या देवतेस मत्ततत्त्वादि क्रियाकांडाने तुष्ट करून तिची मूर्ती राखावी, या श्रद्धेपलीकडे 'तत्त्वज्ञान' म्हणून काही वेगळें अभिप्रेत होतें असे दिसत नाही.

(१) तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनांत दररोजच्या जीवनाचें प्रतिबिंब : प्राचीन इजिप्शियन लोकांवर त्यांच्या भोवतालच्या वातावरणाचा कमालीचा प्रभाव पडावा यांत नवल नाही; किंवा विस्वोत्पत्ति आणि तत्त्वज्ञान या क्षेत्रांतील बऱ्याचशा कल्पनांचा उगम दररोजच्या जीवनातील प्रसंगांशी लावतां येतो. प्राचीन इजिप्शियनांच्या मते स्वर्गाची कल्पना दिव्यधेनूच्या स्वरूपात साकार झाली (आकृति १, पृष्ठ ३४९). पश्चिमेकडे तोड करून उभ्या असलेल्या धनूला वातावरणाचा देव 'शू' आधार देतो; आणि तिच्या उदरांत असलेल्या ताऱ्यांच्या मागने सूर्यदेव आपल्या जहाजातून प्रवास करतो, अशी एक कल्पना. निळ्या आभाळाचा घुमट इजिप्शियन लोकांच्या मनावर कायमचा ठसावा हें स्वाभाविक आहे. त्यामुळे काहीच्या मते स्वर्ग म्हणजे ओणवी पडलेली स्त्री-देवता. हिचें शरीर ताऱ्यांनी खचलेलें, वायुदेवाने तोलून धरलेले आणि पृथ्वीदेवाने सावरून धरलेले (आकृति २, पृष्ठ ३४९). सूर्याची कल्पनाहि अशीच साधीभोळी. गाईच्या वासरा-प्रमाणेच अथवा मानवी मुलाप्रमाणे वारंवार जन्मास येणारा सूर्य दररोज आपल्या स्वर्गीय नावेतून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. अतराळात भरारी मारणारा ससाणाहि सूर्याचें प्रतीक म्हणून सहज कल्पितां येत होता. सूर्योदयाच्या आणि सूर्यास्ताच्या वेळी दिसणारें सूर्याचे पिवळसर नारिंगी

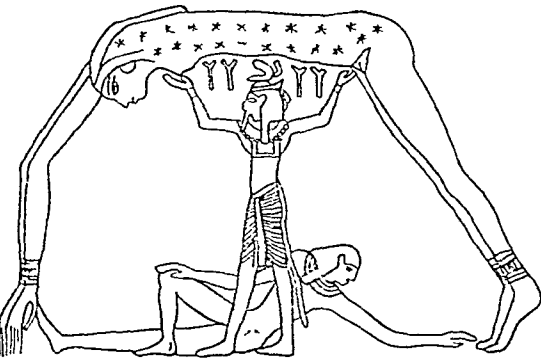
विष अंड्याचें सादृश्य डोळ्यासमोर उभे करी आणि त्यातूनच “आधी सगळे समुद्रमय होते आणि त्यावर अचानक हें सूर्याड उत्पन्न झाले” अशी सूर्योत्पत्तीची वा विश्वोत्पत्तीची कल्पना आपणांस प्राचीन इजिप्शियन लोकांत प्रचलित असल्याचे दिसून येतें

(आकृति १)

दिव्यधेनु : वातावरणाचा देव ‘शू’ तिला उदराखाली आधार देत आहे. तिच्या उदरांत स्वर्ग आहे. तो ताऱ्यांनी दर्शविला आहे. या मार्गानेच सूर्य आपली नाव चालवितो. जहाजांत उभा असलेला सूर्य मस्तकावर सूर्यविंब धारण केलेला दाखविला आहे.

स्वर्गदेवता : हिचें शरीर ताऱ्यांनी भरलेलें आहे वायुदेव ‘शू’ तिला आधार देत आहे. खाली आडवी पडलेली देवता पृथ्वी-देव ‘केव’ आहे.

(आकृति २) ‘ए हिस्ट्री ऑफ इजिप्त’ (ब्रेस्टेड, पृ. ५५).

सर्वसामान्य जीवनांतील पडताळ्याचें प्रतिविंब इतर क्षेत्रांतहि उमटायें यांत नवल नाही. याचें प्रत्यंतर देवताविषयक कल्पनांतहि दृग्गोचर होते. जीवनातील भौतिक गरजा पुरवणाऱ्या अनेक देवदेवता इजिप्शियन मानीत असत. वाळवंटातून प्रवास करणाऱ्यांसाठी ‘मन’ ही देवता, तर ‘टाह’ ही देवता कलावंत आणि लोहारांची मानली जाई. प्रीति आणि आनंदाची अधिष्ठात्री ‘इथोर’ तर कालावर आणि लिखाणांवर

नियंत्रण ठेवणारा देव म्हणून ‘इर्मोपोलिसचा थोथ’ मानला जात असे. जलदेवता, चंद्रदेवता, सूर्यदेव यांजवरोबर अनेक पत्न्यांचें अस्तित्वहि मानले जाई यांचे काम प्रजोत्पादनाच्या सुलभतेशी सलग्य होतें. यातील वरेचसे देव खुद्द इजिप्शियन शेतकऱ्यांप्रमाणेच दिसण्यात योजलेले होते. देवांच्या हातांत काठी तर देवताच्या मस्तकावर वेताचे मुकुट अथवा शहामृगाची पिसे अथवा मेढरांची शिंगें योजलेली असत.

वरेसचे देव मानवी स्वरूपांत पूजले जात आणि मानवाप्रमाणेच त्यांना भार्या-पुत्रांची सगत लावली जाई अर्थात् हें काम चतुर पुरोहित-वर्गाचे होतें हे उघड आहे. मानवसदृश, अर्धमानव आणि अर्धपशु यावरोबरच काही पशूची आणि जलचराचीहि देवताप्रमाणे पूजा करण्याचा प्रघात होता. आकाश, पृथ्वी, सूर्य इत्यादि नैसर्गिक तत्त्वेहि देवताशी संलग्न केली गेली

(२) देवताविषयक दंतकथा : यांतील वरेचसे देव प्रचलित असलेल्या दंतकथातून जन्माला आले. या दंतकथाचा तपशील प्रादेशिक भिन्नतेनुरूप बराचसा बदलत असे, आणि यातूनच देवाच्या स्वरूपा-बद्दल, त्यांच्या उत्पत्तीबद्दल वा त्यांच्या शक्तीबद्दल विलक्षण गुंतागुंत आणि मतभिन्नता झाली. निरनिराळ्या शहरांच्या निरनिराळ्या देवता असत आणि साहजिकच त्या स्थलांच्या बदलत्या राजकीय उत्कर्ष-अपकर्षानुरूप या देवतांचे महत्त्वहि कमीजास्ती होत असे. ही वाव मानवी स्वरूपांतल्या देवताप्रमाणेच निसर्गदेवतानाहि लागू होती.

या निसर्ग-देवतांचें स्वरूप आणि त्यांच्याशी निगडित असलेल्या कथामधून इजिप्शियनांमध्ये प्रचलित असलेल्या काही कल्पनांचा मागोवा घेता येतो उदा.—आकाशदेवतेचें स्वरूप ससाण्याच्या (फॉल्कन) स्वरूपात दाखविले जाई. आपल्या पंखांनी हा ससाणा पृथ्वी आणि इजिप्त यांचें सरक्षण करी चंद्र-सूर्य यांचे नेत्र आणि या नेत्राची उघडझाप म्हणजेच दिवस-रात्र. जलतत्त्व म्हणजे याचा घाम आणि वायु म्हणजे याचा श्वासोच्छ्वास.

अशा तऱ्हेच्या विलक्षण देवतांची तुष्टि करून त्यांचा कोप ओढवून न घेणें हे इजिप्शियनांचें प्रमुख कर्तव्य होतें, असे मानले तर ते चुकीचें ठरूं नये; मात्र त्याकरिता त्यांना पुरोहिताची मदत अनिवार्य ठरली.

(३) आत्म्याच्या अस्तित्वावरील अडळ विश्वास : ही मदत अनिवार्य ठरण्याचें कारण दुहेरी होते. एक म्हणजे पुरोहितांनाच समजणारी व त्यांनी घडवून आणलेली देवतांशी लगट आणि दुसरे म्हणजे आत्म्यावर विश्वास इजिप्शियन लोकांत आत्म्याच्या अस्तित्वावर विश्वास दर्शविणाऱ्या अनेक कल्पना प्रचलित होत्या आत्म्याचें मूर्तीच्या स्वरूपांत अस्तित्व दर्शविणारा ‘क’ अथवा ‘को’ याच्याकरिता थडग्यांत एक विशिष्ट जागा राखून ठवली जात असे. याशिवाय मानवी शिर असलेला पक्षी आत्म्याचे स्वरूप दर्शवीत असे. पक्ष्याच्या स्वरूपांतल्या ‘ईख’ हासुद्धा आत्म्याचें अस्तित्व दर्शवीत असे.

आत्म्याचें कोणत्यातरी स्वरूपांत अस्तित्व मानल्यावर मरणोत्तर जीवनाचे अस्तित्व मानणे अनिवार्य झाले. या जगात ज्या प्रकारें व्यक्ति वागली आणि राहिली त्याच प्रकारें ती मरणोत्तरहि राहते असा इजिप्शियनांचा समज होता; परंतु प्रत्येक मृत व्यक्तीला जरी शरीर आणि आत्मा मानला गेला, तरी वर उल्लेखिल्याप्रमाणे ती व्यक्ति

मानवी मुख आणि पक्षाचे शरीर या स्वरूपात मरणोत्तर राहून आणि मनास येईल तेव्हा या जगांत चक्कर टाकून परत आपल्या थडग्यात येऊं शकते असा समज असल्याने, मृत व्यक्तीकरिता समृद्ध थडगीं बांधण्याचा प्रघात मुरू झाला. म्हणूनच थडग्यात वस्त्रे, दासदासी, खाद्ये व पेये, हरत-हेची भांडी आणि चपक ठेवले जात. ओसिरिसच्या कथेनुरूप सच्छील व्यक्ति पुनर्जीवित होऊं शकते असे दर्शविल्याने, मरणोत्तर जीवनाचा नैतिक आचरणाशी दृढ संबंध जोडला गेला, आणि म्हणूनच इजिप्तच्या इतिहासातील पाचव्या, सहाव्या वंशापासूनच्या (इ. स. पूर्व २७५०-२४७५) थडग्यावर मृत व्यक्तीची उत्कृष्ट कामे कोरण्याची प्रथा अमलात आली. मृताच्या पेटिकेवरहि हरत-हेच्या वस्तु कोरल्या जात हेतु हा की, त्या त्याला प्रत्यक्षात दृश्य होऊन मिळाल्यात याकरिता मृताचे शरीर अत्यंत काळजीपूर्वक सरक्षिले जाईल याची 'ममी'-करणाच्या स्वरूपात व्यवस्था केली जाई.

(४) मरणोत्तर स्थिति. मरणोत्तर मानवी आत्मा पक्षाच्या अथवा पशूच्या स्वरूपात दिवसा या जगात वावरू शकतो, अशा समजावरून इजिप्शियनात पुनर्जन्माची कल्पना अभिप्रेत होती असें मानणे कठीण पडते, कारण आत्म्याचे हे असें वावरणे फक्त दिवसापुरते मर्यादित होते, रात्री तो परत आपल्या थडग्यात येई शिवाय अशा तऱ्हेच्या स्वरूपाचा बदल केवळ काही मंत्रांच्या सामर्थ्यानेच त्यास प्राप्त होत असल्याने, तो तत्कालिक आणि अचिर स्वरूपाचा होता. यावरून पुनर्जन्माच्या कल्पना सरसकट प्रचलित होत्या असे मानणे बरोबर ठरत नाही, किंवा मृत्यूनंतरहि आत्म्याचें संरक्षक असे 'क' नामक एक तत्त्व मानले जाई. खऱ्या अर्थाने पुनर्जन्माची जखरी भासलीच नसावी.

मृत्यूनंतरच्या जीवनविषयक कल्पना अस्पष्टपणें पाप-पुण्याच्या काही तत्त्वाशी सलग्न असाव्यात असे वाटते; कारण मृत्यूनंतर प्रत्येक व्यक्तीला ओसिरिस देवतेसमोर आपल्या कृत्याचा पाढा वाचून आपण निष्पाप होतो असे सिद्ध करावे लागे. यानंतर शुचित्वाच्या तराजूत व्यक्तीचे हृदय 'थोथ' या देवतेसमोर तोलले जाऊन मगच त्या पुण्यवान व्यक्तीला ओसिरिस देवतेच्या राज्यात प्रवेश देण्यात येई. काही मृत तर स्वर्गीय प्रदेशात अथवा आकाशात ताऱ्याच्या स्वरूपातहि राहूत.

प्राचीन असिरियन, वाविलोनियन आणि इजिप्शियन सर्वसामान्य तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप हे असे आहे. गुतागुत, सदिग्धता आणि कल्पनाचा अपुरा विकास यामुळे, सध्या आपण तत्त्वज्ञानाकडे ज्या शास्त्रीय दृष्टीने पाहतो, त्या दृष्टीने त्यांच्या कल्पनाचा व तात्त्विक बैठकीचा अभ्यास करता येत नाही. एवढे मात्र खरे की, असंख्य देवता, निसर्गतत्त्वाचें दैवीकरण, देवदेवतांच्या रोपाची मनावर टागणारी भीति, त्यामुळे आलेलें नैराश्य आणि त्याला जाडूटोण्याने दृढ करून आपले वर्चस्व कायम राखण्याचा प्रयत्न करणारा पुरोहित-वर्ग, त्याबरोबरच पुनर्जन्मा-बदलची सदिग्धता, पाप-पुण्याच्या कल्पना, स्वर्ग-पातालविषयक कल्पनातील अवास्तवता — ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. या कोलाहलांत मानव पापभीरुत्वाच्या आत्यंतिक कल्पनेने जखडला जाऊन, असंख्य देव-देवतांच्या, आणि त्यांचाच दृश्य अवतार मानल्या गेलेल्या सम्राटाच्या भयाच्या दाट सावलीत वावरला ही मात्र वस्तुस्थिति ठरते.

संदर्भ-ग्रंथ : कांटॅनॉन, जी एव्हरी-डे लाइफ इन वाविलोन अँड असिरिया, अनु. के. आर. व ए. आर. मक्स्वेल हिस्लॉप (लंडन, १९५४), स्टाइन्डॉर्फ, जी व सीली, के. सी., व्हेन इजिप्त रूल्ड दि ईस्ट (शिकॅगो, १९४२); ब्रेस्टेड, जे. एच. दि डेव्हलपमेंट ऑफ रिलिजन अँड थॉट इन एन्शन्ट इजिप्त (न्यूयॉर्क, १९१२); — : ए हिस्टरी ऑफ इजिप्त फ्रॉम दि अलिप्ट टाइम्स टु दि पशियन कॉन्वेस्ट (लंडन, १९०६).

शां. भा. देव

तत्त्वज्ञान, इतिहास : पहा . इतिहास-तत्त्वज्ञान

तत्त्वज्ञान, इस्लाम धर्मातील . कुराणाचा ज्ञानावरील भर . इस्लाममधील दार्शनिक कल्पनांची वाढ व विकास याची कथा म्हणजे मानवजातीच्या वैदिक इतिहासातील एक रम्य प्रकरण आहे. तत्त्वज्ञान आणि इस्लाम यात परस्पर-विरोध आहे, असे समजणें ही एक चूक ठरेल. ज्यांनी कुराणाचा अभ्यास केलेला आहे त्यांना त्या पवित्र ग्रंथांत 'हिकमत' (ज्ञान) या शब्दावर किती भर देण्यांत आलेला आहे याची चांगली कल्पना असली पाहिजे. कुराणामध्ये हा शब्द अनेक ठिकाणी आलेला आहे. कुराण सांगते, "ज्या कोणी 'हिकमत' (ज्ञान) दिलेले आहे, त्याने फार मोठी संपत्ति दिलेली आहे." (११.२६९). पैगंबरांच्या काही उक्तींमध्येहि ज्ञानाच्या शोधावर खूप भर देण्यांत आलेला आहे. पैगंबरसाहेब नेहमी म्हणत असते, "विद्वानाची शाई हुतात्म्याच्या रक्ताहून अधिक पवित्र आहे." तसेंच, "जो ज्ञानाच्या शोधासाठी आपले घर सोडतो तो ईश्वरी मार्गाने जात असतो." यावरून हें स्पष्ट होते की, इस्लामच्या अनुयायांनी आपापल्या कुवतीप्रमाणे ज्ञानप्राप्तीची कला अवगत व विकसित केली पाहिजे, अशी आशा वाळगण्यात आलेली होती.

मुहंमदांनी प्रवर्तिलेला धर्म साधा आणि व्यवहार्य होता; परंतु जसजसा इस्लामचा प्रसार होऊ लागला, तसतसे कुराणातील वचनांचा अर्थ लावण्याच्या वावरीत नवनवीन प्रश्न उपस्थित होऊ लागले. तरीपण अरबांनी विश्वावर अधिराज्य गाजविणाऱ्या सर्वश्रेष्ठ ज्ञानालाच मान्यता दिली. एक ठिकाणी असे सांगण्यात आलें आहे की, मानवी कर्मावर एका सर्वशक्तिमान संकल्पाचे नियंत्रण असते. दुसऱ्या एके ठिकाणी मानवी इच्छा-स्वातंत्र्याची कल्पना अत्यंत जोरदार शब्दांत मांडण्यांत आलेली आहे. कुराणाने स्पष्ट सांगून टाकलें आहे की, "जो कोणी पाप करील त्याची जबाबदारी त्याच्यावरच राहील." (४.३). याचा अर्थ असा की, मानव हाच त्याच्या स्वतःच्या आचरणाचा संपूर्ण धनी आहे. त्याला ज्या शक्ति देण्यांत आलेल्या आहेत त्याचा सदुपयोग किंवा दुषपयोग करण्याची जबाबदारी त्याच्यावरच आहे. त्याची जशी प्रवृत्ति असेल त्याप्रमाणे तो बर चढेल किंवा खाली पडेल. मात्र खाली पडलेल्या माणसाला ईश्वरी मार्गदर्शनाची हमी देण्यांत आलेली आहे. इच्छा-स्वातंत्र्य आणि नियतिवाद यांच्या वावरीत इस्लामच्या पैगंबरांची शिकवण अशी आहे; परंतु त्यानंतरच्या काळांत ख्रिस्ती धर्म आणि इस्लाम या दोहोमध्ये हीच समस्या संघर्षक्षेत्र बनून राहिली.

मदिना-संप्रदाय . अरबी दार्शनिक विचारधारा सर्वप्रथम मदिना-संप्रदायातून निर्माण झालेली होती, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

कालान्तराने इच्छा-स्वातंत्र्य आणि नियतिवाद याविषयीच्या कल्पनेने अधिक निश्चित स्वरूप धारण केले आणि तिचे एक तत्त्वज्ञान बनले. मदिनेहून ही कल्पना दमास्कस, कूफा, बसरा व बगदाद या ठिकाणी गेली आणि तिने तत्त्वसंग्राहक संप्रदायांना जन्म दिला. उम्मय्यांच्या कारकीर्दीत (इ. स. ६६१-७५०) जवरिया (नियतिवादी) नांवाचा एक संप्रदाय निर्माण झाला. त्याचा सस्थापक जहान् बिन सफवान हा होता. जवरियाच्या मते मानव हा त्याच्या कोणत्याच कृत्यांवद्दल जबाबदार नसतो; कारण ती कृत्ये सर्वस्वी ईश्वराकडूनच आलेली असतात मानवाला पारितोषिक मिळवावयाचे की शिक्षा, ही गोष्ट मानवी कृत्याच्या वावतीतील निरंकुश ईश्वरी सत्तेवर अवलंबून असते. जवरिया संप्रदायाच्या या दैववादाविरुद्ध विचारवतानी बड पुकारले, यात काहीच आश्चर्य नाही. मावाद अल जुवानी, युनुस अल असवारी आणि गैलान दिमिस्की यांच्यासारख्या विचारवंतांचा एक गट तयार झाला आणि त्याने मानवी कृत्याच्या वावतीतील स्वातंत्र्याचा निर्भयपणे उद्घोष केला. हा सघर्ष दमास्कसहून बसल्या गेला आणि तेथे त्याने कळस गाठला 'धर्म' आणि तत्त्वज्ञान याच्या वावतीतील विचाराच्या त्या नाजूक अवस्थेत अल हसन अल बसरी (मृत्यु ७२८) हा इस्लामच्या प्रारंभिक काळातील सर्वात अधिक उल्लेखनीय तत्त्वज्ञ पुढे आला अल हसन हा पूर्वं नियतिवादाचा कट्टर विरोधक होता. सत्ताशास्त्रीय प्रश्नांसंबंधी तो अत्यंत तर्कशुद्ध पद्धतीने चर्चा करीत असे. मुअतजिला या नांवाच्या पंथाचा प्रवर्तक वासिल इब्न अत्ता (इ. स. ६९९-७४८) हा अल हसनचा शिष्य होता, ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे एका धार्मिक प्रश्नावर आपल्या गुरुशी मतभेद झाला, आणि म्हणून त्याला सभागृह सोडून जाण्यास सांगण्यात आले.

मुअतजिला : मुअतजिला याचा अर्थ सवध-विच्छेदक. त्या-वरूनच संप्रदायाला हे नांव पडले. वासिल इब्न अत्ताने लवकरच आपल्या गुरुपेक्षाहि अधिक कीर्ति मिळविली, आणि आपल्याभोवती अत्यंत समर्थ व अत्यंत उदार लोक जमविले. मोठमोठे विद्वान, महत्त्वाचे शास्त्रज्ञ, गणितज्ञ आणि इतिहासवेत्ते त्याच्या संप्रदायाच्या झेंड्याखाली गोळा झाले. अब्दु हुजाइल, इब्राहीम इब्न सय्यद, अननज्जाम, अल अल्लफ, अल जहीज यांसारख्या ग्रीक तत्त्वज्ञानाशी व तर्कशास्त्राशी उत्तम प्रकारे परिचित असलेल्या विद्वानांनी त्या शास्त्रांतून अनेक कल्पना आपल्या संप्रदायांत समाविष्ट करून घेतल्या आणि अशा प्रकारे मुसलमानांच्या दार्शनिक विचारावर एक नवा ठसा उमटविला.

मुअतजिला संप्रदायाच्या मते शाश्वतता हे ईश्वरी अस्तित्वाचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. परमेश्वर अनादि-अनंत असून तोच त्याचा विशेष गुण आहे. ते एकमुखाने सांगतात की, ईश्वरी गुण आणि ईश्वर ही पूर्णपणे अभेद्य आहेत.

मुअतजिलीच्या मते ईश्वरी शब्द हा निर्माण केला जातो, आणि निर्माण झाल्यावर तो शब्दांच्या व ध्वनींच्या रूपाने व्यक्त होतो. त्यामुळे सनातनी मुस्लिम तत्त्वज्ञांप्रमाणे कुराण हे अनादि आहे, असे ते मानीत नाहीत.

संकल्प करणे, ऐकणे व पाहणे या गोष्टी देवाच्या ठिकाणी असतात ह्या गोष्टींचे ते एकमताने निराकरण करतात.

भौतिक डोळ्यांनी ईश्वराला स्वर्गामध्ये पाहतां येणे शक्य आहे ही गोष्ट मुअतजिली साफ नाकारतात.

भौतिक वस्तूशी निगडित असलेल्या गुणांनी (उदा - दिशा, स्थान, दृश्य, शरीर, बदल, निवृत्ति, प्रवृत्ति, विलोपन इत्यादि) ईश्वराचे वर्णन करणे मुअतजिली निषिद्ध मानतात. कुराणामध्ये अशा गुणांनी युक्त असलेल्या ईश्वराचे वर्णन जेथे आलेले आहे तेथे ते शब्दशः घेण्या-साठी नसून आलंकारिक किंवा लाक्षणिक अर्थाने घ्यावयाचे आहे, असे ते मानतात. या सिद्धान्ताला ते 'तौहीद' (अद्वैतवाद) असे नांव देतात.

माणूस हा आपल्या बऱ्यावाईट कर्मांची फळे भोगणारा प्राणी आहे अशी मुअतजिलीची श्रद्धा आहे. त्याच्या बऱ्यावाईट कृत्यांप्रमाणे त्याला भावी जगात पारितोषिक किंवा शिक्षा मिळते. पाप किंवा अन्याय याचा सर्वंध ईश्वराशी जोडता येणार नाही, कारण जर देवानेच पाप निर्माण केले असेल तर तो स्वतःच पापी उरेल. या सिद्धान्ताला त्यांनी 'अदल' (न्याय) असे नाव दिले आहे.

इस्लामच्या या बुद्धिवादी विचारवतानी उदारमतवादी लोकांवर खूपच प्रभाव पाडला. काही उम्मय्या व अब्बासी खलिफाकडून त्यांना जोरदार पाठिंबा मिळाला अल मामून हा अब्बासी खलिफा (मृत्यु इ. स. ८३३) याच्या शिकवणुकीने इतका प्रभावित झाला की, त्याने मुअतजिला पंथ हा आपल्या राज्याचा सरकारी धर्म असल्याचे जाहीर करून टाकले. या वावतीत तो इतक्या थराला गेला की, ईश्वरी शब्द (कुराण) मानवनिर्मित आहे, तो अपौरुषेय नाही, ही गोष्ट कवूल करण्यास नकार देणाऱ्या धर्मपंडितांचा त्याने भयंकर छळ केला. सगळ्या सनातनी लोकानी मुअतजिली दृष्टिकोणाविरुद्ध भयंकर जोराचे वादळ उठविले. सलजूक तुर्कांच्या आगमनानंतर (इ. स. १०६३-१११०) पौरस्त्य देशातील इस्लाममधून मुअतजिला संप्रदायाचा झपाट्याने न्हास सुरू झाला, परंतु स्पेनमध्ये आणि काही लहान-सहान सस्थानिकांच्या दरबारात या पंथाला थोडाफार पाठिंबा मिळत राहिला. या वेळपर्यंत सनातनी तत्त्वज्ञान-पद्धतीच्या उदयाला अनुकूल भूमिका तयार झाली होती.

वस्तुतः सनातनी विचारपद्धती ही बुद्धिवादी विचारपद्धतीची प्रतिक्रिया म्हणूनच सुरू झाली. अशा प्रकारची चळवळ सुरू होणे अपरिहार्य होते. कुराण व सुन्नत (मुस्लिम कायदेकानू) यांना चिकटून राहिलेल्या सनातनी मुसलमानांनी मुस्लिम धर्मसंस्थेत कोणतीही नवीन गोष्ट (विद्वत्) सामील करून घेण्यास साफ नकार दिला, कारण ॲरिस्टॉटल व प्लेटो यांच्या शिकवणुकीमुळे नास्तिकतेला किंवा पाखंडीपणाला प्रोत्साहन मिळतं, असे त्यांना वाटत होते. वर सांगितल्याप्रमाणे बुद्धिवादी मुअतजिला संप्रदायावर ग्रीक विचारसरणीचा जो प्रभाव पडला, त्यामुळे कुराणाच्या शिकवणीशी विसंगत असलेले मुद्दे ते काढू लागले. त्यामुळे सनातनी पंडितांनी स्वतःला एका वाजूने मुअतजिला संप्रदाय व तत्त्वज्ञानी आणि दुसऱ्या वाजूने शिया व सुफी यांच्यापासून काळजीपूर्वक दूर ठेवले. कुराणाचा अर्थ, परंपरा व धार्मिक संस्कार यांचे अध्ययन करण्यावरच त्यांनी आपले लक्ष केंद्रित केले. इस्लाममधील 'कलाम'चा (इस्लामी तर्कशास्त्र) प्रारंभ मुअतजिला संप्रदायापासून सुरू झालेला असला

तरी सनातनी पडितांनी त्या वेळी प्रचलित होऊन बसलेल्या नास्तिक निष्कर्षांना विरोध करून परंपरागत श्रद्धाचा पाठपुरावा करण्यासाठी त्यावर सनातनी दृष्टिकोणातून भाष्ये करण्यास सुरुवात केली. सनातनी संप्रदायातील सोबळ्या मडळीना बुद्धिवादी मुअतजिलापासून वेगळे करण्यासाठी 'मुतकल्लिमीन' (तर्कवादी) हे नाव देण्यात आले. सनातनी मतप्रणालीच्या या अनुयाय्यांमध्ये वेगवेगळ्या इस्लामी देशात एकाच वेळी उदयास आलेल्या अनेक मतप्रणालीचे लोक होते. त्यामध्ये स्पेनमधील इबन हुजुमचा संप्रदाय, इजिप्तमधील अल तहावीचा पथ, समरकंदच्या अल मतरुदीचा संप्रदाय आणि इराकमधील अल अशअरीचा संप्रदाय याचा समावेश होतो. यार्पकी शेवटचा संप्रदाय हा त्याचा प्रभाव व विचाराची मौलिकता यामुळे विशेष प्रख्यात झाला

अल अशअरी आणि त्याचा संप्रदाय · अबुल हसन अल अशअरी (मृत्यु इ. स. ९३५) हा सुरुवातीस कडवा मुअतजिली होता, परंतु पुढे एका धार्मिक प्रश्नाच्या वावतीत आपला गुरु अल जव्वाई याच्याशी मतभेद झाल्यामुळे त्याने मुअतजिला संप्रदायाला रामराम ठोकला. मुअतजिली विचारसरणीला विरोध करणारा 'किताब अशशरह वत्तफसील' (भाष्य व विवरण याचे पुस्तक) नावाचा एक ग्रंथ त्याने लिहिला

अशअरी पथाच्या शिकवणुकीचे विहंगमावलोकन केल्यास सनातनी संप्रदायाचे दार्शनिक वैशिष्ट्य लक्षात येण्यास मदत होईल अशअरी पथाच्या अनुयाय्यांमध्ये वैयक्तिक मतभेद असले, तरी साक्षात्कार, अतस्फूर्ति किंवा अतप्रेरणा हाच ज्ञानाचा एकमेव मार्ग आहे आणि त्याच्या निर्णयापुढे युक्तवादाने मान तुकविली पाहिजे, या वावतीत त्याचे एकमत आहे. एखादी गोष्ट किंवा वस्तु खरोखरी कशी आहे, हे समजणे म्हणजे ज्ञान. ती कशी दिसते याला महत्त्व नाही; परंतु कोणत्याही गोष्टीचे वास्तविक स्वरूप म्हणजे तरी काय? हा प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी काटवर आघाडी मारली. प्राच्यविद्याविशारद डी बी मॅकडोनाल्ड यानी म्हटल्याप्रमाणे या प्रश्नाचे उत्तर देण्यात त्यांना काटपेक्षा अधिक पूर्णत्व प्राप्त झालेले होते. एखादी वस्तु पाहणे म्हणजे तिचे ज्ञान होणे नव्हे, कारण वस्तूचे दर्शन हे स्थळ व काळ यानी जखडलेले असते त्याच्या ठिकाणी गुण व परिमाण असल्याचे दिसते आणि कारण व परिमाण याच्या दृष्टिकोणातून त्याच्याकडे पाहिले जाते, परंतु स्थळ, काळ, परिमाण, क्रिया, वगैरे अँरिस्टॉटलने मानलेले पदार्थ हे केवळ सबध होत, आणि सारे सबध हे आत्मनिष्ठ असतात सबध हा वस्तुनिष्ठ असेल तर तो कोणत्या तरी वस्तूत विद्यमान असला पाहिजे, तथापि ज्या दोन वस्तूना तो एकत्र आणतो त्यापैकी एकाहि वस्तूत तो विद्यमान असू शकत नाही, म्हणून तो तिसऱ्या एखाद्या वस्तूत असला पाहिजे, परंतु ही तिसरी वस्तु आणि पहिल्या दोन वस्तू यांना एकत्र आणावयाचे तर इतर संबधाची गरज भासणार आणि या इतर संबधाना विद्यमान राहण्यासाठी आणखी इतर वस्तूची गरज लागणार अशा तऱ्हेने अनवस्था प्रसंग निर्माण होईल व तो तर सर्वथा अग्राह्य होय, म्हणून संबधाना अस्तित्व नाही ते केवळ वाद्द देखावे आहेत इतर सर्व संबधाप्रमाणे वस्तु आणि आकार यांच्यातील अँरिस्टॉटलने सांगितलेला सबध हाहि केवळ भासच होय. ज्या निसर्गामध्ये हे सारे सबध अतर्भूत असतात, तोहि एक

आत्मनिष्ठ देखावाच असतो त्याला स्वतंत्र अस्तित्व नसते. वस्तु ज्या स्वरूपात आपल्याला दिसतात त्या स्वरूपात वस्तुत. त्या अस्तित्व-हीनच असतात. गुण व वस्तु यांच्याव्यतिरिक्त दुसरे काहीहि वस्तुनिष्ठ नसते; परंतु गुणविरहित वस्तूचे अस्तित्वच संभवत नाही; तथापि गुण हे केवळ आगतुक असतात. ते चंचल असतात. ते येतात आणि जातात; म्हणून वस्तूहि येतात आणि जातात. गुण आणि वस्तु यांचे अस्तित्व क्षणमात्रच असते. याचाच अर्थ असा की, ती परमाणुरूप असतात. सारे जग परमाणूनी भरलेले आहे मानसिक व भौतिक विश्वातील स्थळकाळांतील साऱ्या दृश्य वस्तूंचा आधार मूलचिदणुचा पुज हा होय. हे चिदणु एकमेकाना स्पर्श करीत नाहीत; कारण अलग-अलग राहण्यासाठी त्यांच्यामध्ये पूर्णपणे पोकळी असली पाहिजे. त्यांना विस्तृति नाही; परंतु त्यांना केवळ स्थिति असते. केवळ स्थल-चिदणुच अस्तित्वात आहेत असे नव्हे, तर काल-चिदणुहि आहेत. ज्याप्रमाणे अवकाश ही परमाणूची एक शृंखला असते, त्याप्रमाणे काळ हीहि स्पर्श न करणाऱ्या क्षणाची मालिका आहे. स्थळ-काळाचे हे चिदणु आपल्यामधील पोकळीच्यापलीकडे उड्या मारत असतात आणि तसे करितांना स्वतःला एक झटका देतात त्यांचे अस्तित्वात येणे आणि विलय पावणे याच्यामुळेच सारी परिवर्तने होत असतात. ते चिदणु स्वतःला अपरिवर्तनशील असतात. या विवेचनावरून ते सनातनी विद्वान् ग्रीक तत्त्वज्ञापासून किती दूर आणि आधुनिक भौतिक शास्त्रज्ञांना व लायन्निझला किती जवळचे होते, हे आपल्याला स्पष्ट दिसून येते. लायन्निझचा दृष्टिकोण आणि त्याचा दृष्टिकोण याची तुलना करणे मनोरंजक होईल. लायन्निझचे चिदणु विकसनशील, परंतु अपरिवर्तनीय आहेत. चिदणूमधील क्रमाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी लायन्निझला पूर्वप्रस्थापित सुसंगतीच्या कल्पनेचा आधार घ्यावा लागतो, तर अशअरी ईश्वराचा आधार घेतात. त्याच्या मते ईश्वराला पूर्णपणे स्वतंत्र सकलपशक्ति आहे तो चिदणूना निर्माण करतो, त्याचा नाश करतो व त्याच्यात संबंध प्रस्थापित करतो. सारी नियमवद्धता ईश्वराच्या सकलपातून निर्माण होते; व दृश्य स्वरूपातील सुसंबद्धता हीसुद्धा त्याच्या कार्यामुळेच आलेली आहे; म्हणून विश्वातील सारे बदल हे ईश्वरी चमत्कार असतात. जगामध्ये कारणात्मक नियम असे नाहीत, कारण सारा कार्यकारणभाव ईश्वरी सकल्पामध्ये अनुस्यूत असतो अस्तित्व हा वस्तूचा गुण नसून ते सद्वस्तूचे सारतत्त्वच आहे आणि केवळ ईश्वरालाच अस्तित्व आहे; इतर सारी माया आहे. ही आभासरूप माया परमाणूवर आधारलेली असून, हे परमाणु ईश्वराच्या सकल्पाने निर्माण होतात, नष्ट होतात आणि त्यांना वेगवेगळी रूपे देण्यासाठी त्याची वेगवेगळी समिश्रणे केली जातात. ईश्वर आणि त्याचे सत्त्व यात तादात्म्य असून त्याचा शब्द हा त्याच्याप्रमाणेच शाश्वत आहे. त्याची लक्षणे त्याच्या सत्त्वापासून भिन्न आहेत. त्याच्यापासून वऱ्या व वाईट दोन्ही प्रकारच्या गोष्टी उगम पावतात आणि अशक्य गोष्टीवरहि त्याचे नियंत्रण चालते, परंतु त्याचबरोबर अशअरीचे असेहि मत आहे की, देवाला कोणताहि दुर्गुण आपण चिकटवू शकत नाही नैतिकदृष्ट्या वऱ्या व वाईट, लाभदायक व हानिकारक अशा दोन्ही प्रकारच्या गोष्टी सकल्पाने निर्माण होतात त्याला ज्ञान व सकलपशक्ति दोन्ही असल्यामुळे त्या ज्ञानावरहुकूम तो प्राण्याकडून इच्छा करवितो आणि लौहेमहफूज नामक पाटीवर ते नमूद करवितो हे पूर्वज्ञान म्हणजे त्याची आज्ञा, निर्णय व निश्चय आहे तिच्यात काही

फेरबदल किंवा कमीअधिक होऊ शकत नाही. देवाने मनुष्याने करा-
वयाच्या ज्या गोष्टी आधीच ठरविल्या आहेत, व ज्या करण्याची
मनुष्यांत क्षमता निर्माण होत असते, त्या त्याने करणे म्हणजे आपले
कर्तव्य योग्य प्रकारे पार पाडणे होय. याला 'उपाजर्न-सिद्धान्त' (कस्व)
असे म्हणतात. या संप्रदायाची एकूण विचारसरणी पाहता तिच्यांत
लायन्निझ, बवर्ले, काट व ह्यूम यांची तत्त्वज्ञाने आणि आधुनिक
भौतिक विज्ञानाच्या कल्पना कशा अनुस्यूत आहेत याची कल्पना
आपल्याला येऊ शकते.

या संप्रदायाचे मुख्य तत्त्वज्ञ अल अशअरी (मृ. इ. स. ९३५),
अबू-बकर वाकिलानी (मृ. १०२५), अल जुवैनी (मृ. ११००),
शहरस्तानी (मृ. ११९०), अल राजी (मृ. १२२२) आणि अल
गज्जाली (मृ. ११९१) हे होत यांपैकी शेवटचा म्हणजे अबू हामिद
अल गज्जाली हा आजवरच्या इस्लामातील एक सर्वश्रेष्ठ धार्मिक
द्रष्टा समजला जातो. कीर्तीच्या अत्युच्च शिखरावर असताना दार्शनिक
व धार्मिक शास्त्रामध्ये प्रवीण असलेल्या अल गज्जालीला फार मोठ्या
आध्यात्मिक संघर्षातून जावे लागले, आणि त्याने साऱ्या पदव्या व भौतिक
मानसन्मान झुगारून देऊन सरतेशेवटी साक्षात्कारवादाचा आश्रय
केला. त्यातच त्याला सुख व समाधान लाभले (अल गज्जालीच्या
शिकवणुकीची माहिती 'तत्त्वज्ञान, पर्सो-अरेबिक' या लेखांत
मिळेल).

वरील विवेचनावरून अशअरी पंथाची विचारसरणी मुअतजिली
बुद्धिवाद्याच्या विचारसरणीच्या अगदी उलट असल्याचे दिसून येईल.
सनातनी संप्रदायाला मुसलमानांमधील फार मोठ्या समाजाचा
पाठिंबा मिळाला हें खरे; परंतु अरिस्टॉटलच्या विचारप्रणालीला
चिकटून राहण्याच्या चुकीबद्दल त्यांना दार्शनिकाचा विरोध झाला. दुसऱ्या
बाजूने त्यांना कडव्या हंवल-पंथीयाच्या विरोधालाहि तोंड द्यावे लागले.
[हा हंवल पंथ इमाम अहमद बिन हंवल (मृ. ८५५) याने स्थापन
केला होता, त्याला सुन्नी कायद्याचा चौथा संप्रदाय असे म्हणतात.]
इस्लाममध्ये कोणतीहि नवी गोष्ट आणण्यास या मंडळीचा सक्त विरोध
होता. इस्लामच्या नूतनीकरणाचा या हंवल-पंथीयांनी अगदी अल
मामूनच्या काळापासून अशअरी-पंथ हा सुन्नी मुसलमानाचा सर्वमान्य
पंथ वनेपर्यंत अगदी कडवा व सतत विरोध केला.

इब्न तैमिया : जगली तार्तराच्या हातून वगदाद शहराची लुटालूट
झाल्यानंतरच्या काळात सनातन धर्माचा पाठीराखा म्हणून थोर
धर्मशास्त्रज्ञ व कायदेपंडित तकी अल दीन अहमद इब्न तैमिया (मृ.
१३२८) उदयास आला. त्याने सुन्नीवाद, सूफीवाद व पांडित्यवाद
या तिन्हीच्या नवीन समन्वयाला जोराचा विरोध केला. दिवसेंदिवस
वाढत असलेला सतांचा संप्रदाय व मुस्लिम जनतेकडून त्यांना मिळणारी
अतिरेकी श्रद्धा पाहून त्याला वाईट वाटे. त्याच्या मते खुद्द पैगवराच्या
कवरीला ठराविक प्रसंगाखेरीज अधिक वेळा भेट देणे म्हणजे मूर्ति-
पूजेचाच एक नवा प्रकार होता. मग एखाद्या मृत सूफीच्या थड्याला
भेट देण्याची तर गोष्टच राहू द्या. इब्न तैमिया हा खरा मूळच्या तत्त्वज्ञाना
मान देणारा होता. लोकानी कुराण व सुन्नत यांच्याकडे वळावे, असे

त्याचें सांगणे होते ईश्वरज्ञानाच्या प्रश्नावर तत्त्वज्ञानी व पंडित
यांच्याशी त्याचा कडवा विरोध होता माणूस देवाला जाणू शकत नाही;
म्हणून देवाला जाणणे हे त्याचे काम नसून, त्याची आज्ञा पाळणे हेच
त्याचें कर्तव्य होय. ईश्वराचे गुण किंवा लक्षणे ही खरी असली तरी
तो मानवाच्या कल्पनाशक्तीच्या पलीकडे अत्यंत गूढ, भयावह आहे.
इब्न तैमियाने अशअरी दृष्टिकोणावर टीकेची झोड उठविली. अल
गज्जालीच्या सदेशातील प्राजळपणाविषयीहि तो संशय व्यक्त करतो.
त्याच्या मते अल गज्जाली हा तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांच्यामध्ये हेलकावे
खात असून ज्यू व ख्रिश्चनच नव्हे तर जुन्या मूर्तिपूजक अरबाच्या श्रद्धांमून
अधिक खालच्या दर्जाच्या समजुतीचा तो पाठपुरावा करतो. अशअरी-
पंथीय व सूफी यांच्याबद्दल कमालीचा तिटकारा वाळगणाऱ्या इब्न
तैमियासारख्या धर्मवेड्याच्या नशिबी तुरगवास येणे अटळच होतें. त्या
ठिकाणी राहून त्याने आपल्या विरोधकावर हल्ले चढविणारे आणि
त्याचे मुद्दे खोडून काढणारे प्रचंड लिखाण करण्याचा सपाटा चालविला.
अखेर त्याला शाई व कागद देणेहि बंद करण्यात आले. त्याला तुरंग-
वासाची शिक्षा झाल्यानंतर एका महिन्याच्या आंतच, इ. स. १३२८
साली, तो मरण पावला. अठराव्या शतकाच्या मध्यास अरबस्तानात
सुरू झालेल्या वहाबी चळवळीमुळे सौद घराणे अधिकारावर आले. या
घटनेवरून इब्न तैमियाच्या शिकवणीच्या प्रभावाची कल्पना यावी.
'आधुनिक अजहरी' (कैरोच्या अल अजहर विद्यापीठाचे धर्मशास्त्रज्ञ)
आणि इजिप्तमधील मुस्लिम ब्रदरहुड ही सघटना यांच्यावर इब्न
तैमियाच्या सिद्धान्ताचा खूपच प्रभाव पडलेला आहे

सुफीवाद . एक सिंहावलोकन . सुफीवाद या नावाने ओळखल्या
जाणाऱ्या इस्लाममधील एका साक्षात्कारवादी पंथाचा उल्लेख केल्या-
खेरीज हे सिंहावलोकन पूर्ण होणार नाही. काही आधुनिक विद्वानांनी
अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेल्या संशोधनावरून आता असे सिद्ध झाले
आहे की, सुफीवादाची चळवळ ही इस्लामच्या मूळतत्त्वांशी विरोधी
नसून, कुराणातील श्लोकामध्ये या चळवळीचे समर्थन करणारे आधार
मिळू शकतात. एका सहस्रकाच्या कालखंडात विखुरलेल्या, इस्लाम-
मधील साक्षात्कारवादी कल्पनांच्या विकासाचे सविस्तर विवेचन
करणे, या ठिकाणी शक्य नाही. ज्या वाचकाना या विषयाची गोडी
असेल त्यांनी आर. ए. निकोलसन, ए. जे. आरवेरी आणि एम. मासिगनॉंत
यासारख्या प्राच्यविद्याविशारदांचे ग्रंथ पाहावेत. हजरत मुहम्मद पैगबर
व त्याचे सहकारी यांच्या जीवनांकडे पाहिल्यास ती कमालीचे
पावित्र्य व साधेपणा यांनी परिपूर्ण असल्याचें आपल्याला दिसून येईल.
डोळ्यात भरणारा इस्लामचा प्रसार, विजयानंतरच्या लुटालुटीत
मिळालेली अपार संपत्ति आणि राजकीय सत्तेचा हव्यास, यांमुळे हे
काटक व कष्टसहिष्णु अरब विलासी जीवनाचे भोक्ते बनले; परंतु
त्याचबरोबर भौतिक सुखाबद्दल तिटकारा वाळगणारे धर्मभोर
लोकहि तेथे होते. ते आपला सर्व काळ उग्र तपश्चर्या आणि नांमस्मरण
यात घालवीत असत. त्यांना 'जाहिद' (कर्मठ विरक्त) असे म्हणण्यात
येई. त्या काळच्या कर्मठ पुढपांमध्ये अल हसन अल वसरी (मृ. ७२८)
आणि राविया (मृ. ८०१) यांची नावे उल्लेखनीय आहेत यांपैकी
रावियाने सुफीवादात आत्मानदाच्या गोडीचा समावेश करण्यामध्ये
पुढाकार घेतला. इस्लामच्या उदयानंतरच्या पहिल्या शतकांत सुफी

हा शब्द प्रचारात आलेला नव्हता, ही लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे. हा शब्द बहुधा इसवी सनाच्या आठव्या शतकात कूफामध्ये अवू हाशिम या तपस्याच्या सदभ्राता पहिल्याप्रथम वापरला गेला असावा पुढे कालान्तराने, मुख्यत धिस्ती अनुभववाद व नव-प्लेटोवाद यांच्या प्रभावामुळे सुफीवादात, अनेक परकीय गोष्टी शिरल्या. त्याचा ताळतंत्र सुटून त्यात अतिरेकी भावनाप्रधान गोष्टी शिरल्या. इराणी भूमीत सुफीवादाचा भरघोस विकास झाला आणि तेथे अल जुनैद (मृ. ९१०), वायजीद बुस्तामी (मृ. ८७५), अल हल्लाज (मृ. ९२२), शिवली (मृ. ९४६), इब्राहीम विन आदम (मृ. ७७७), अल मुहासिबी (मृ. ८३७) यांच्यासारखे महत्त्वाचे सुफीवादी व इतरहि अनेक उदयास आले त्यानंतर व्यवस्थापनेचा काळ आला. सुफीवादासवधी सुसवद्ध माहिती देणाऱ्या सुरुवातीच्या ग्रथांपैकी अल मुराजचा 'लुमा' (९८८), अवू तालिक मक्कीचा 'कुत उलकत्व' (९९६), अल कुशैरीचा 'रिसाला' (१०७२) आणि अल हुज्जवैरीचा 'कश्फुल महजूब' (१०५७) हे ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत अल गज्जालीच्या प्रयत्नांमुळे सुफीवादाला चितनशील पथाचे रूप प्राप्त झाले. अल गज्जालीचे व्यक्तिमत्त्व आणि सिद्धान्त यामध्ये निर्व्याज धार्मिक पावित्र्य व दार्शनिक वस्तुनिष्ठता, परमेश्वराविषयीच्या साक्षात्काराची उत्कटता व तिच्या अभिव्यक्तीसाठी वापरलेली शास्त्रीय सूक्ष्मता याचा समन्वय झालेला आहे. त्याच्या आगमनाच्या फार पूर्वी सुफीवादाचे जे मानाचे स्थान नाहीसे झाले होते ते त्याने त्याला परत मिळवून दिले मोहिउद्दीन इब्न अरबी (जन्म ११६४) याच्या उदयानंतर सुफीवादाच्या तत्त्वज्ञानाने आपले परमोच्च शिखर गाठले. मक्का व दमास्कस येथील आपल्या यात्रेत त्याने 'फुसूस उल हिक्म' (तत्त्वज्ञानाची रत्ने) आणि 'अल कुतूहात अल मक्किया' (मक्केतील ऐशोन्मेष) हे आपले सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ लिहिले. त्यात त्याचे अनुभववादी दार्शनिक सिद्धान्त सापडतात हे ग्रंथ वाचावयास व कळण्यास सोपे नाहीत, कारण इब्न अरबीचा सुफीवाद अधिक विस्तृत क्षेत्रामध्ये संचार करतो आणि आध्यात्मिक अनुभूतीच्या अगदी खोल तळाना स्पर्श करतो यामुळे इब्न अरबी हे इस्लाममधील अत्यंत वादग्रस्त व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक वनले असल्यास आश्चर्य नाही. काही कट्टर उलेमांच्या मते इब्न अरबीचे साक्षात्कारवादी सिद्धान्त हे कुराणातील वचनाच्या पूर्णपणे विरोधी आहेत, तरीपण इब्न अरबी याला इस्लामी जगात अत्यंत आदराचे स्थान आहे.

सुफीवादी विचारसरणीचा अल गज्जालीनंतर होऊन गेलेल्या इराणी कवीवर इतका प्रभाव पडला की, सुफीवादी कवींची एक तेजस्वी मालिकाच तेथे निर्माण झाली त्यापैकी फरीदुद्दीन अत्तार (मृ. १२३०) जलालुद्दीन रूमी (मृ. १२७३), सादी (मृ. १२९२) आणि हाफिज (मृ. १३९८) ही नावे विशेष उल्लेखनीय आहेत

भारतातील सुफीवाद भारतातील सुफीवादाचा इतिहास सागावयाचा म्हणजे एक स्वतंत्र ग्रंथच लिहावा लागेल ज्या वेळी या उपखंडातील राज्यकर्ते आपापली साम्राज्ये निर्माण करण्यात गढून गेले होते, त्या वेळी येथील मुस्लिम सुफी देशाच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत आध्यात्मवादाचा प्रकाश नेऊन पोचविण्यात तल्लीन झाले होते भारतीय सुफीवादात अनेक आध्यात्मिक परंपरा निर्माण झाल्या त्यानी भारतीय मुसलमानांच्या जीवनात फार महत्त्वाची कामगिरी बजावली

आहे भारतातील आध्यात्मिक मुस्लिम परंपरामध्ये कद्रिया, चिश्तिया, सुहरावदिया व नक्शवदिया या चार महत्त्वाच्या परंपरा होत.

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने बोलावयाचे तर सुफीवादी चिंतनातूनहि मूलभूत दर्शनशास्त्राचेच मुद्दे उपस्थित होतात. ज्ञानशास्त्राच्या विचारक्षेत्रात सुफीलोक केवळ अत प्रेरणा, समाधि किंवा अत स्फूर्ति याचाच प्रभाव मान्य करतात याच्याउलट 'प्रज्ञा' हा मानवांतील कमी महत्त्वाचा गुण आहे, असे ते मानतात केवळ अंत स्फूर्तीच्याद्वारेच माणसाला ईश्वराचे ज्ञान होऊ शकते. तरीकतच्या (आत्मशुद्धि, सुफीचे उद्दिष्ट) मार्गाने जाणाऱ्या खऱ्या प्रवाशाला फना (शून्यता, विलीनता) या ध्येयापर्यंत पोहोचताना अनेक स्थितीतून व मुक्कामातून जावे लागते; परंतु काहीच्या मते फना हे सुफीचे अंतिम उद्दिष्ट नव्हे त्याच्यानंतर 'वका' (अनश्चरता) या नावाचा आणखी एक टप्पा आहे सालिकच्या (सुफी-साधक) दृष्टीने ईश्वराचे अत्यंत सुखद दर्शन हाच परमानंद होय स्रष्टा (खालिक) आणि स्रष्टि किंवा मानव (मखलूक) यांच्यातील सबधाचे स्वरूप काय ? या प्रश्नाच्या बाबतीत वहुसंख्य सुफी विचारक असे मान्य करतात की, हा संबंध द्वैत स्वरूपाचा (गैरियत) आहे, आणि जे लोक ईश्वर व मानव हे अभिन्न आहेत (ऐनियत) असे मानतात, ते पूर्णपणे सर्वेश्वरवादी होत या ठिकाणी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, सुफी सर्वेश्वरवाद हा वेदान्ती सर्वेश्वरवादाहून वेगळा आहे या दोहोतील फरक स्पष्ट करण्यासाठी मॅक्समुल्लर यांनी धिश्न धर्म व इस्लाम यासारख्या एकेश्वरवादी धर्मांतील अद्वैत-वादासाठी 'अंत.सर्वेश्वरवाद' हा नवा शब्द वनविला या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जगातील वस्तु 'सर्वेश्वरवादात' कल्पित्याप्रमाणे ईश्वराच्या समकक्ष नसून त्या ईश्वरामध्ये अंतर्भूत आहेत

भारतातील मुस्लिम विचारप्रणालीचा विकास : अब्बासी मन्सूर (इ. स. ७५४) याच्यापासून सुरू होऊन अल बलीक (इ. स. ८४७) याच्या मृत्यूपर्यंत चालत आलेला जवळजवळ एका शतकाचा काळ हा अत्यंत भरभराटीचा कालखंड होता; तर अल मुतविकिल (इ. स. ८४७) पासून बगदादच्या पतनापर्यंतचा काल हा अवनतीचा व विनाशाचा कालखंड होता. इ. स. १२५८ साली मोगल हुलाकूने बगदाद लुटले आणि अब्बासी खलिफा अल मुस्तासिम याला ठार मारले; परंतु या दंगलीपासून खूप दूर असलेले घोरी, तुर्क भारतामध्ये राजकीय उलाढाली करण्यात गुंतले होते घोरी, तुर्क व अफगाण हे भारतामध्ये हल्लेखोर म्हणून आले आणि राज्यकर्ते वनून राहिले. इस्लामचा त्याच्या अत्यंत साध्या-सुटसुटीत स्वरूपात त्यानी स्वीकार केला होता व ते कट्टर सुन्नी होते. इस्लामच्या उदयानंतरच्या शतकाच्या पूर्वार्धातच इस्लाममध्ये सुरू झालेल्या सांप्रदायिक झगड्याकडे त्यानी फारसे लक्ष दिले नाही; परंतु मोगलांच्या भयंकर उपद्रवापासून स्वतःला वाचविण्यासाठी भारतात आसरा घेतलेल्या मुस्लिम विद्वानांनी येथे जे कार्य सुरू केले त्यांतूनच भारतातील मुस्लिम विचारप्रणालीचा विकास घडून आला. कट्टरवाद, तत्त्वज्ञान व साक्षात्कारवाद या वेगवेगळ्या विचारप्रणाली भारतात येऊन स्थायिक झालेल्या मुसलमानांबरोबर येथे आल्या प्रारंभी आलेल्या या मुसलमानांना त्याच्या स्वतःच्या संस्कृतीहून अगदी वेगळ्या प्रकारच्या सांस्कृतिक विचाराना व श्रद्धाना तोड घावे लागले प्रारंभीच्या मुसलमानांनी हिंदु जीवनपद्धतीचा मुळीच अवलंब केला नाही त्यामुळे धार्मिक व दार्शनिक पातळ्यावर हिंदु

व मुसलमान याच्यात संपर्क स्थापित होण्याची संधि फारच थोडी होती; परंतु मुस्लिम सुफीचा विणाल दृष्टिकोन व समर्पित जीवन यामुळे त्याच्याभोवती नाना जातीचे व नाना धर्माचे लोक गोळा झाले. या सुफी वर्तुळात हिंदु-कल्पनांचा प्रवेश झाला आणि त्यांनी काही प्रमाणात अनुभववादी विचारप्रणालीवर आपला प्रभाव पाडला. याच्याउलट मुस्लिम अनुभववादी व धार्मिक विचाराच्या प्रभावामुळे हिंदूमध्ये अनेक सुधारणावादी चळवळींना प्रेरणा मिळाली. या चळवळी देशभर पसरल्या आणि त्यांनी हिंदु-जीवनदृष्टीवर व हिंदु-विचारप्रणालीवर सखोल परिणाम केला. अशा प्रकारे इस्लाममधील अनुभववादी हिंदुत्वाकडे जात असलेले दिसू लागले, तर हिंदूमधील कवीर (ज. १३९८), नानक (ज. १४६९) आणि चैतन्य (ज. १४८५) यांनी हिंदूतील जातिभेद, कर्मकांड व मूर्तिपूजा यावर चढविलेल्या हल्ल्यामुळे ते इस्लामकडे झुकल्यासारखे दिसू लागले.

मुसलमानानी इराणी-अरबी विचारप्रणालीचा वारसा भारतांत आणला हे आपण ओळखले पाहिजे. दहाव्या शतकाच्या अखेरीस मुअतजिली विचारप्रणालीचा वाद संपून गेलेला होता आणि अशअरी संप्रदाय सर्वमान्य झालेला होता. इस्लामी धर्मशास्त्रात (फिका) हनफिया, मलिकिया, हंवलिया व शाफइया या चार पंथांचे, काही मुद्द्यांवरील थोडासा मतभेद वगळता, मतंभेद झाले. तुर्कलोक हनफिया सिद्धान्तांचे प्रवळ पुरस्कर्ते होते. त्यामुळे भारतात मुस्लिम सत्ता असेपर्यंत या विचारप्रणालीचे प्राबल्य चालू राहिले. शिया पंथ व त्याचे पोटभेद यांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की, उत्तरेकडील व दक्षिण भारतातील शिया सुलतान व अमीर-उमराव यांचा पाठिंबा मिळूनहि भारतात शिया पंथाच्या मुसलमानांची संख्या नेहमीच कमी राहिली.

मुसलमानानी अमदानीतील मोगलांच्या आधीच्या काळात सुलतानाचे दरबार विद्वान् कायदेपंडित, इतिहासकार व धर्मशास्त्रज्ञ यांनी गजबजलेले असत. त्यांना तत्त्वज्ञान विशेष प्रिय नव्हते. एकंदरीने तो काळ दार्शनिक विचाराच्या मौलिकतेच्या दृष्टीने फारच कमी महत्त्वाचा होता; परंतु सुफीवादाने मात्र त्या वेळी परमोच्च शिखर गाठले होते; कारण याच सुमारास भारतातील प्रमुख सुफी पंथाची येथे स्थापना करण्यात आलेली होती

मोगलांची सत्ता अस्तित्वात आल्यानंतर इस्लामी विचाराचा भारतामध्ये नवीन बौद्धिक क्षेत्रांशी संबंध आला अल गज्जालीच्या संप्रदायाचे वारसदार असणारे उलेमा व सुफी यांच्यातील उघड संघर्षाला चांगलेच वातावरण मिळाले.

अकबर : महान् मोगल सम्राट् अकबर (इ.स. १५४२-१६०५). याला लिहिता-वाचतां येत नव्हते, त्यामुळे त्याच्या धार्मिक प्रवृत्ती-विषयीची माहिती त्याचा मित्र व सल्लागार अबुल फजल, आणि त्याचा सनातनी सुन्नी विरोधक मुल्ला, अबदुल, कादर, वदाउनी या त्याच्या समकालीनांच्या लिखाणावरूनच मिळाववी लागते. अकबराने फत्तेपुर-शिक्री येथे एक उपासनागृह बांधले होते. त्या ठिकाणी होणाऱ्या चर्चेत भाग घेण्यासाठी विभिन्न धर्मांच्या निवडक प्रतिनिधींना बोलावण्यांत येई. या चर्चेचे संचालन स्वतः अकबर करी. इ.स. १५८२ सालीं अकबराने ' दीने-इलाही ' या आपल्या सर्वसंग्राहक धर्माची घोषणा केली. या ईश्वरी धर्माची (दीने इलाही) तत्त्वे व आचारनियम कोठेहि

व्यवस्थितपणे नमूद केलेले नाहीत, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. या गोष्टी अबुल फजलच्या ' आईने-अकबरी ' (अकबराची राज्यव्यवस्था), वदाउनीच्या ' मुंतखव अतवारीख ' (निवडक इतिहास) आणि मोहसिन फानीच्या ' दविस्ताने मजहिव ' (धर्माची पाठशाळा) या ग्रंथांतून गोळा कराव्या लागतात अकबराने स्थापन केलेल्या या धर्माला मुसलमानानीहि पाठिंबा दिला नाही किंवा हिदूनीहि दिला नाही या धर्मस्थापनेमुळे मुसलमान लोक अधिक अस्वस्थ झाले; कारण ही एखादी लहानसहान धार्मिक सुधारणा नव्हती, तर धर्माच्या मुळावरच धाव घालणारे उघड-उघड पाखंड होते.

शेख सिरहिदी : अशा या आणीबाणीच्या प्रसंगी परिस्थितीला सावरून धरण्यासाठी शेख अहमद सिरहिदी (इ.स. १५६४-१६२४) व अल मुजहिद अल्फे सानी (दुसऱ्या सहस्रकांत इस्लामचे नूतनीकरण करणारे) हे पुढे आले. अकबराच्या सर्वसंग्राहक धर्मांमध्ये नवीन गोष्टी अंतर्भूत केल्याने झालेले भयंकर परिणाम, आणि त्याची इस्लाम-विरोधी सर्वेश्वरवादी भूमिका याची शेख सिरहिदी यांना चांगली कल्पना होती या सर्वेश्वरवादी प्रवृत्तींना इब्न अरबीच्या ' वहदत उल वुजुद ' च्या सुप्रसिद्ध सिद्धान्तापासून प्रेरणा मिळाली या सिद्धान्ताने मुस्लिम मनांवर कधीहि पुसली जाणार नाही अशी छाप पाडलेली आहे. म्हणून शेख सिरहिदी यांनी सुफीवादाला पुनः इस्लामच्या पंखाखाली आणण्यासाठी या सिद्धान्ताला कसून विरोध केला. थोडक्यांत सांगायचे झाल्यास, इब्न अरबीच्या अनुभववादी संप्रदायाचे म्हणणे असे की, सद्बस्तु एकच आहे आणि ती म्हणजे अल्ला. येथे जे काही आहे ते त्याचेच प्रकटीकरण किंवा त्यापासून ओघाने आले आहे ईश्वर हा बहियामीहि नाही अथवा अतर्क्यामीहि नाही तोच सर्व काही आहे सर्जन हे केवळ स्वतःच्या अभिव्यक्तींतून स्वतःला जाणण्याचे ईश्वराचे औत्सुक्य आहे. साक्षात्कारवादी मार्गाने जाणारा साधक हा सरतेशेवटी आपण स्वतःच ईश्वर आहोत, हे जाणतो तेच त्याचे अंतिम ध्येय. ईश्वराचे सत्त्व आणि त्याची लक्षणे ही एकच आहेत. याच्याउलट शेख सिरहिदी यांच्या मते ईश्वराशीं एकरूप होण्याची (फना) साक्षात्कारवादांतील अवस्था ही काही खरी अंतिम अवस्था नव्हे या स्थितीमध्ये सुफी हा स्वतःच ईश्वराच्या अस्तित्वात विलीन झालेला असतो आणि त्याला ईश्वराखेरीज इतर सर्व गोष्टींचा विसर पडलेला असतो. यामुळे इब्न अरबीने आत्मनिष्ठ वस्तूला वस्तुनिष्ठ समजण्याचा गोघळ केला आहे. वस्तुतः विश्वाचे ईश्वराशीं तादात्म्य सिद्ध करावयाचे असल्यामुळे इब्न अरबीला त्या अवस्थेतहि जगाची जाणीव असते. तसें नसतें तर त्याने फक्त ईश्वराचाच उल्लेख केला असता; म्हणून ' फना ' ही साक्षात्कारी अनुभूतीची अंतिम अवस्था असू शकत नाही. शेख सिरहिदीच्या मते फनाच्यापलीकडेहि आणखी एक अवस्था आहे. तेथे इब्न अरबी पोहोचू शकला नाही अंतःप्रेरणेच्याद्वारे आकलन होण्याच्यापलीकडे ईश्वर आहे. तेव्हा ईश्वरी सदेश आणि त्यावर आधारलेली धर्मशास्त्रे (म्हणजेच ' शरीअत ') यांच्याकडे परत जाणे, हा सुफी व्यक्तीपुढे खुला असलेला एकमेव मार्ग होय स्रष्टा (ईश्वर) आणि सृष्टि (मानव) यांच्यातील भेदावर शेख सिरहिदी यांचा भर आहे त्याच्या मते अभेदभावना किंवा तादात्म्य मानणे म्हणजे आत्मनिष्ठ अनुभववादाच्या भ्रामक कल्पनांतून उत्पन्न झालेली नास्तिकता होय अशा प्रकारे शेख सिरहिदी यांनी इब्न अरबीच्या

‘वहदतुल वुजूद’ (अद्वैतवाद) या सिद्धान्ताच्या विरोधी असा स्रष्टा आणि सृष्टि यांच्यातील द्वैती सवधावर आधारलेला आपला ‘वहदतुल शुहूद’ (द्वैतवाद) हा सिद्धान्त पुढे मांडला शेख सिरहिंदी याच्या विचारांचा सग्रह ‘मक्तुवात’ (पत्ते) या ग्रंथात करण्यात आलेला आहे ही पत्ते सुमारे ५३० असून ती त्यांनी आपल्या शिष्यांना लिहिलेली आहेत. भारतीय मुसलमानांच्या धार्मिक साहित्यामध्ये अभिजात साहित्य म्हणून या ग्रंथाचा समावेश अवश्य करता येईल ‘वुजूदिया’ आणि ‘शुहूदिया’ या दोन संप्रदायांतील वाद त्याच्या अनयायाकडून पुढे चालविण्यात आला, परंतु त्यातून चितनाचे काही नवीन मार्ग मात्र निष्पन्न झाले नाहीत.

दारा शुकोह . अकबराचा पणतू दारा शुकोह (मृ १६५९) याच्या अनुभववादी तत्त्वज्ञानाचा खास उल्लेख येथे केला पाहिजे राजपुत्र या नात्याने त्याच्या विद्वत्तेचा विचार केल्यास मन थकवू होतें. दारा शुकोह याला हिंदु व मुस्लिम दोन्ही तत्त्वज्ञानाचे चांगले ज्ञान होते. ज्ञानाचे मानवी व दैवी असे दोन विभाग कल्पण्यामध्ये हिंदु व मुस्लिम या दोन्ही साक्षात्कारवादाचें एकमत आहे, हें त्याने दाखवून दिले. मानवी ज्ञान हे इंद्रियजन्य असून ते प्रात्यक्षिक व चर्चा यांच्याद्वारे प्राप्त करता येते, परंतु दैवी ज्ञान हे अतःस्फूर्ति किंवा अतःप्रेरणा यांच्याद्वारे प्राप्त होऊ शकते; आणि ज्ञात्याला परम सत्याकडे घेऊन जाते. सूफी परिभाषेमध्ये ज्ञानाच्या या दोन प्रकारांना ‘इल्म’ (ज्ञान) व ‘मारिफत’ (अध्यात्मविद्या) अशा सज्ञा असून हिंदु-दार्शनिकांनी त्यासाठी ‘अपरा’ व ‘परा’ या सज्ञांचा उपयोग केलेला आहे. सद्वस्तु-संबंधीच्या प्रश्नावर हिंदु व मुसलमान यांचे दृष्टिकोण समान आहेत. सद्वस्तु ही एक असून तिचे दार्शनिक स्वरूप ‘अद्वैत’ (तौहीद) हे आहे सत्य हे ‘परम’ (मुतलक) असून, त्याच्याव्यतिरिक्त जे काही आहे ते ‘मिथ्या’, ‘माया’ (मादूनी, मोहूम) आहे हिंदु व मुस्लिम साक्षात्कारवादी तत्त्वज्ञानामधील एकवाक्यतेसंबंधीच्या आपल्या दृष्टिकोणाला आधार म्हणून दारा शुकोह उपनिषदे व सुफी ग्रंथ यांमधून अनेक उदाहरणे देतो हिंदु व मुस्लिम साक्षात्कारवादी आचारविचार मूलतः भिन्न नाहीत, हे त्याने दाखवून दिले आहे. दारा शुकोहचा शेवट मोठा हृदयद्रावक झाला त्याच्याबरोबर सर्वसंग्राहक संप्रदायाचा काळ संपला.

औरंगजेब व त्याच्यानंतर . औरंगजेबाची कारकीर्द ही जीवनाच्या धार्मिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील प्रतिक्रियांनी भरलेली आहे. भारताच्या इतिहासात इस्लामी राज्य स्थापन करण्याचें स्वप्न पाहणारा औरंगजेब हा पहिलाच राजा. तो सनातनी संप्रदायाचा पुढारी झाला त्या काळाच्या मनःस्थितीची कल्पना ‘फतवाए आलमगिरी’ (आलमगिराचे नियम) आणि ‘रुकाते आलमगिरी’ (आलमगिराचें दप्तर) या ग्रंथावरून येऊ शकेल. या औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत निर्माण झालेल्या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत औरंगजेबाच्या मृत्यूबरोबर (इ. स. १७०७) न्हासाची प्रक्रिया पूर्ण झाली. भारतातील मुस्लिम समाजाच्या विघटनाला हातभार लावणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्या होत्या. लवकरच भारत ही विदेशी लोकांच्या कपट-कारस्थानाची रंगभूमी होणार होती. मुस्लिम जनतेवर पराभूत मनोवृत्ति आणि नैराश्य यांचें साम्राज्य पसरले होते.

शाह वलीउल्लाह . अवनतीच्या या कठीण प्रसंगी शाह वली-उल्लाह देहेलवी (मृ १७६२) फुटीरपणाच्या शक्तीशी दोन हात

करण्यास पुढे सरसावले. हे स्वतंत्र प्रज्ञेचे गृहस्थ इस्लामच्या दुसऱ्या सहजकातील बहुधा सर्वश्रेष्ठ विचारवंत होते विद्येच्या वावतीत गज्जाली राजी आणि इब्न रुशद यांच्याशी शाह वली उल्लाह याची तुलना केली जाते, ते योग्यच आहे. शाह वली उल्लाह याच्या मते धर्माची दोन प्रमुख अंगे आहेत . अंध दृष्टि आणि शास्त्राज्ञाचा किंवा ईश्वरी आदेश परंतु कुराणांतील ईश्वरी आदेशाचे स्पष्टीकरण तर्कसंगत सिद्धान्ताच्या साहाय्याने करणें शक्य आहे; म्हणून तत्त्वज्ञान व इस्लाम यांत परस्परविरोध आहे, असें समजणे चूक आहे. येथे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की, सनातनी धर्मशास्त्रज्ञ आणि सुफी यांच्यातील वाद शाह वली उल्लाह याच्या काळापर्यंतहि कमी झालेला नव्हता. त्यांनी ‘कायदा’ (धर्मशास्त्र शरीअत) आणि ‘साक्षात्कारवाद’ (तरीकत) यांच्यांत मेळ घालून फार मोठे कार्य केलें ‘हुज्जतुल्ला अल वालिया’ या आपल्या थोर ग्रंथात शाह वली उल्लाह यांनी सर्वप्रथम धर्म व संप्रदाय यांना आधारभूत असलेल्या सर्व सिद्धान्तांची व मूलभूत कल्पनांची चर्चा केलेली आहे, आणि या सिद्धान्तांच्या संदर्भात इस्लामी धर्मशास्त्राचें समर्थन केले आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने या ग्रंथांतील विशेष महत्त्वाचे प्रकरण कल्पनांच्या विश्वासंबंधीचे प्रकरण होय. हे विश्व अपाथिव असून त्या ठिकाणी वस्तु इंद्रियगोचर विश्वांत येण्यापूर्वी पहिल्यांदा दृष्टीस पडतात. शाह वली उल्लाह यांच्या लिखाणाचे विद्वानाकडून गंभीरपणे अध्ययन झालें पाहिजे. इस्लामी धर्मशास्त्र आणि राजकीय तत्त्वज्ञान यांच्या क्षेत्रांत सशोधनाला खूपच वाव आहे. शाह वली उल्लाह यांचें कार्य, त्यांचे सुयोग्य मुलगे व त्यांचे अनुयायी यांनी मोठ्या उत्साहाने व क्रांतिकारी निष्ठेने पुढे चालविलें. आजकालच्या काळातील मौलाना उवेदुल्ला सिद्दी आणि मौलाना अबुल कलाम आजाद हे शाह वली उल्लाह यांच्या तत्त्वज्ञानाचे सर्वोत्कृष्ट प्रतिनिधि होत.

शाह वली उल्लाह यांच्यानंतर आलेल्या मुस्लिम विचारकांच्या साहित्याचा परामर्श येथे घेण्यात आलेला नाही. कारण तर्कशास्त्र, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान व सुफीवाद यावर फारसी व उर्दू भाषेत अनेक ग्रंथ त्यानंतर प्रसिद्ध झाले असले तरी त्यांतून एखादी नवीन विचार-प्रणाली पुढे आलेली नाही. मात्र या ठिकाणी ‘फरगीमहल’ आणि ‘खैरावाद’ या नांवाच्या दोन संप्रदायांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. (फरगीमहल व खैरावाद ही उत्तर प्रदेशातील दोन ठिकाणे असून त्यावरून या संप्रदायांना ही नांवे मिळाली आहेत) या संप्रदायांनी ज्ञानप्रसाराच्या वावतीत फार महत्त्वाची कामगिरी वजावली आहे. ‘तत्त्वज्ञान, उर्दूतील’ या स्वतंत्र लेखांत अलीकडच्या काळांतील काही विचारकांच्या विचारांचा परामर्श घेण्यात आला आहे.

उपसंहार : या विषयाचा उपसंहार करताना आधुनिक इस्लामी जगातील तत्त्वज्ञानाच्या विकासाची शक्याशक्यता, या प्रश्नासंबंधी दोन शब्द सांगणे योग्य होईल. यासंबंधी मुहम्मद हसन अल जय्यत या आधुनिक अरब विद्वानाचे उद्गार उद्धृत केल्यास परिस्थितीचे सम्यक् दर्शन होऊ शकेल. ते म्हणतात, “आधुनिक काळात इस्लामच्या मोजक्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये काहीहि क्रांति किंवा उत्क्रांति झालेली नाही. धर्मशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र याचा विकास झालेला नाही. इस्लामचे मूलभूत सिद्धान्त व मुद्दे याच्याविषयी या शतकात बौद्धिक पातळीवर अजून चर्चा झालेली नाही.

संदर्भ-ग्रंथ . एन्सायक्लोपीडिया ऑफ इस्लाम (लेडन, १९९३-१९३८); नादवी, एम. . सोर्स ऑफ मुस्लिम थॉट (लाहोर, १९६०); डी. वॅरी, डब्ल्यू. टी. व इतर : सोर्स ऑफ इंडियन ट्रेडिशन (न्यूयॉर्क, १९५८); शरीफ, एम. एम. : मुस्लिम थॉट, इट्स ओरिजिन अँड अँचीव्हमेंट्स (लाहोर, १९५९); सरवार, एच. जी. फिलॉसफी ऑफ दि कुराण (लाहोर, १९५८); वेनसेक, ए. जे. : दि मुस्लिम क्रीड (केत्रिज, १९३२), आर्वेरी, ए. जे. : सुफीझम (लंडन, १९५०).

एस. सिद्दिकी

तत्त्वज्ञान, उडियांतील : * विविध विचारधारांचे एक-जीवीकरण : ओरिसा ही एक फार प्राचीन भूमि असून तिची संस्कृति अतिशय जुनी आहे तिच्या भूतकालासंबंधीची अधिकृत माहिती अनेक धार्मिक व ईश्वरविषयक ग्रंथावरून मिळते. महाभारतांत उत्कल आणि कलिंग यांचा नामोल्लेख अनेक वेळां आढळतो. पुराणग्रंथांत ओरिसाविषयी अनेकविध माहिती मिळते; परंतु ओरिसाचा सर्वांत प्रामुख्याने उल्लेख 'संघ पुराणांत' (उत्कल खंड, ७ वा अध्याय, श्लोक २३ ते २९) देवानी भेंट दिलेली पवित्र भूमि असा आहे. बौद्ध व जैन वाङ्मयांत ओरिसाविषयक अनेक संदर्भ आपल्याला आढळून येतात. तंत्र-पंथांचे केंद्र म्हणून ओरिसाचे नाव कित्येक तांत्रिक ग्रंथांत आलेले आहे. या प्रकारे प्राप्त झालेल्या बहुतेक माहितीवरून आपल्या लक्षांत येते की, या भूमीत अनेक शतके धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक असे विविध प्रवाह व उपप्रवाह वाहत आलेले आहेत ओरिसाने आपल्या इतिहासांत हे विविध प्रवाह एकत्र करून व पचवून स्वतःचा असा एक विशिष्ट मार्ग खोदून तयार केला. ओरिसाने स्वतःच्या या संस्कृतीचे विशिष्ट स्वरूप अनेक जागृत (त्रियाणील) धर्मसंस्था व धर्मपीठे यांच्याद्वारा अद्यापि टिकवून ठेवले आहे जगन्नाथ हे यापैकीच एक धर्मपीठ आहे.

जगन्नाथ : एक मोठे आध्यात्मिक संश्लेषणकेंद्र : जगन्नाथ या धर्मसंस्थेने निरनिराळ्या सांस्कृतिक चळवळींची विशिष्ट चिन्हे जतन केली आहेत अनार्य व त्याचप्रमाणे आर्य हे जगन्नाथाला स्वतःचाच देव मानतात. परंपरा असा दावा सांगते की, जगन्नाथाची प्राणप्रतिष्ठा शवर नावाच्या अनार्य राजाने केली म्हणून त्याला शवर-देवता या नांवाने संबोधतात प्राचीन धर्माच्या स्वरूपाची आठवण करून देणारी वृक्ष व अरण्य यांची पूजा आपल्याला येथे समाविष्ट झालेली आढळते. जगन्नाथासंबंधीचे काही धार्मिक विधि हे निश्चितपणे तंत्रपंथीय आहेत. वस्तुस्थिति अशी आहे की, तंत्र-संप्रदाय जगन्नाथाला भैरव व विमला-देवीला भैरवी मानतो.

“विमला भैरवी यत्र जगन्नाथस्तु भैरवः।”

वैष्णवपंथीय, शैवपंथीय, सौर व गाणपत्य हे जगन्नाथाचा आपापल्या मतानुरूप अर्थ लावतात. जगन्नाथाची बुद्ध आणि महाजिनांशी एकात्मता दर्शविणारे उल्लेख आहेत. अशा प्रकारे जगन्नाथ ही एक संमिश्र संस्कृति व धर्म याचे विविध घटक कौशल्यपूर्वक एकत्र सांठून

* डॉ. एस. मिश्र, डॉ. जी. सी. नायक आणि श्री. बी. कार या माझ्या आदरणीय सहकाऱ्यांकडून या लेखासाठी माहिती गोळा करण्यांत मोलाची मदत झाली; त्यांचा मी येथे साभार उल्लेख करतो

तयार झालेली धर्मसंस्था आहे. तसेच जगन्नाथ ही देवता एका प्रमुख आध्यात्मिक संश्लेषणांतून निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे ओरिसा-मधील सर्व धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक विचारप्रवाह शतकानुशतके स्वाभाविकपणेच जगन्नाथ या मध्यविदूभवती केंद्रीभूत झालेले आहेत.

ओरिसांतील जैन व बौद्ध पंथ : भारतात अतिप्राचीन काळी जी धार्मिक आंदोलने होऊन गेली, त्यापैकी जैन धर्म हे एक होय. त्या धर्माचा सर्वाधिक आविष्कार सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी ओरिसात झाला भुवनेश्वरजवळील खडगिरी व उदयगिरी या ठिकाणी या आंदोलनाचे केंद्र होते. जैनांची मंदिरे, पूजाविधि आणि ध्यानाच्या गुहा या स्थानांतून अद्यापि जतन करून ठेवलेल्या आढळून येतात. असे सांगतात की, जैनांच्या फार पुरातन तीर्थाकारांपैकी एक श्रीपार्श्वनाथ याने देशांतील जैन धर्माचा प्रचार खडगिरीच्या आसपास केला. महावीराने नंतर खडगिरीजवळच्या कुमार आणि कुमारी टेकड्यांवर जैन श्रावकासाठी अनेक आश्रम स्थापन केले. या श्रावकाना जैन गणधरांकडून शिक्षण मिळत असे. ओरिसाचा प्रसिद्ध सम्राट खारवेल (ख्रिस्तपूर्व पहिले शतक) याने आपल्या राज्याचा धर्म म्हणून जैन धर्माचा स्वीकार करून त्या धर्माचा प्रसार जवळ व दूरच्या देशांत करण्याच्या हेतूने प्रचारक पाठविले. खडगिरी टेकड्यांतील हत्ती गुहेत त्याने कोरलेल्या शिलालेखावरून जैन धर्माने ओरिसाच्या पवित्र भूमीत केवढा प्रभाव गाजविला होता याची साक्ष पटते. इतिहासाची नोंद अशी आहे की, खारवेलने पाटलीपुत्राच्या नदांकडून ऋषभदेवाची प्रतिमा परत आणून, खडगिरीजवळच्या जैन विहारांत तिची स्थापना केली.

जैन धर्माच्या खालोखाल ओरिसाच्या भूमीवरील अत्यंत महत्त्वाचे धार्मिक आंदोलन म्हणजे बौद्धधर्म हे होय. बौद्धधर्मापूर्वीच्या ओरिसा-तील स्थानिक भाषात ओरिया ही प्राकृत भाषेच्या प्रकारांपैकी एक होती. सातव्या व आठव्या शतकात ज्या वेळी हा प्रदेश बौद्ध धर्माने व्यापून टाकला त्या वेळी ओरिया लिपि व ओरिया भाषा हळूहळू साकार झाल्या. काही लिखाण अर्थातच संस्कृत भाषेत लिहिले गेले; परंतु त्या काळांतील काही बौद्ध-सिद्धाचार्यांनी आपले धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक विचार पालि, प्राकृत तसेच संस्कृत या भाषांमधून भिन्न अशा जुन्या ओरिया भाषेत ग्रंथनिबद्ध केले. ओरिया भाषेचे हे सर्वांत प्राचीन स्वरूप असून त्यापासूनच हळू-हळू पुढे तिचे नंतरचे स्वरूप विकसित होत गेले. आसाम व पूर्व पाकिस्तानातील काही जिल्हे वगळता, भारतात ओरिसा हा एकच प्रदेश असा आहे की, ज्याने बौद्ध धर्म सतराव्या शतकापर्यंत जतन करून ठेवला. पालि भाषेतील सुखातीचा वाङ्मयावरून असे दिसून येते की, उत्कलचे तेषुस्त आणि भल्लिक हे दोन व्यापारी वंश हे बुद्धाचे पहिले शिष्य होत. सुखातीचा बौद्ध धर्माचा प्रसार पालि भाषेच्या माध्यमद्वारा कलिंग देशांतून ब्रह्मदेश व सिंहलद्वीप यात झाला. (ओल्डनवर्ग, कर्न, वुल्नर, भाडारकर आणि एन. दत्त यासारख्या विद्वानांचे मत असे आहे की, कलिंग प्रांत पालि भाषेचे माहेर आहे). (पुरी जिल्ह्यातील) भौरसैल हे बौद्ध तर्कशास्त्राचे केंद्र होते. त्याच जिल्ह्यातील तोसली आणि नंतर कटक जिल्ह्यातील रत्नगिरी ही बौद्ध योगाची केंद्रे झाली. (जंगम वंदराजवळील) दंतपुरा या ठिकाणी सुखातीचा व नंतर पुण्यगिरी (या स्थळाचे स्थान अद्यापि निश्चित झालेले नाही) येथे ख्रिस्ताब्द सातव्या शतकात बौद्धधर्म लोकांच्या आचारविचारांतून फोफावला.

बौद्धधर्मीय असा दावा सांगतात की, जगन्नाथ हा बुद्धाचा अवतार असून बुद्धाचा दात जगन्नाथाच्या मूर्तीच्या आंतल्या भागात जतन करून ठेवलेला आहे (सरलदास यांनी चौदाव्या शतकात ओरिया भाषेत लिहिलेल्या) सरल महाभारतात अशी कल्पना केलेली आहे की, प्रभु जगन्नाथ हा बुद्ध असून त्याने (बुद्धाने) मानवजातीला दुःखापासून मुक्त करण्यासाठी पुरी येथे अवतार घेतला पुरी येथील मंदिराला सहजासहजीं भेट देणाऱ्याच्याहि नजरेतून तेथे असलेली भव्य बुद्धमूर्ति सुटत न ही ओरिसाची बौद्धधर्मात सर्वात महत्त्वाची भर मात्र तत्त्वज्ञान अथवा बौद्धधर्मातील तत्त्वपथ या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या क्षेत्रात झाली ' पग-सम-जोन-ज्ञाण ' या प्राचीन तिबेटी ग्रंथावरून असे समजून येते की, बौद्धधर्मातील तत्त्वमार्ग हा प्रथम उडियान नावाच्या स्थळी वृद्धिगत झाला. काही आधुनिक इतिहासकारांच्या मते उडियान म्हणजे अर्वाचीन ओरिसा होय

तत्त्वज्ञान अथवा बौद्धधर्मातील तत्त्वमार्ग हे तत्त्वज्ञान किंवा तत्त्वमार्ग ख्रिस्ताब्द सातव्या शतकात संपूर्ण विकसित झाले असे म्हणता येईल त्याचे साधारणपणे वज्रज्ञान, कालचक्रज्ञान व सहजज्ञान असे तीन विभाग पडतात

वज्रज्ञान वज्रज्ञान याचा शब्दशः अर्थ वज्रासारखा खडतर मार्ग असा आहे, परंतु पारिभाषिक दृष्टीने त्याचा अर्थ, आत्मा व त्याच-प्रमाणे धर्म यांच्या अपरिवर्तनीय शून्य स्वरूपाचे ज्याद्वारा ज्ञान होते, तो संपूर्ण शून्याचा मार्ग असा होतो वज्रज्ञान पंथाच्या सिद्धान्ताप्रमाणे पूजक, पूज्यवस्तु, पूजेत अपिलेली द्रव्ये आणि पूजेचे मंत्र हे सर्व संपूर्ण शून्य होत असे मानण्यात येते. वज्रज्ञान बौद्धपथ हा साख्य दर्शनातील पांच प्रकारच्या सर्जनात्मक सुप्त शक्तीचा काहीसा प्रभाव असलेल्या अशा महायान पंथाच्या विज्ञानवादातून निर्माण झाला आहे हळू-हळू महायान तत्त्वज्ञानाच्या या उदात्त तत्त्वाबरोबर तत्त्वज्ञानातील गुप्त कृतीचा व विविध प्रकारच्या तत्त्वमार्गीय घटकाचा त्यांत अतर्भाव होत गेला

कालचक्रज्ञान या पंथाच्या नावाचा त्यातील तत्त्वदृष्ट्या काय अर्थ असावा, या बाबतीत विद्वानात मतभेद आहेत ' इट्रोडक्शन टु तात्त्विक बुद्धिज्ञान ' या आपल्या ग्रंथात डॉ. एस. दासगुप्त असे दर्शवितात की, कालचक्रज्ञान पंथाच्या मते मानवी शरीर हे विश्वाचे सूक्ष्म स्वरूप होय. विश्व व मानवी शरीर हे एकरूप मानून हा पंथ जीवनावश्यक प्राणापानादि वायूच्या व्यापाराच्याद्वारे 'काल' (जो अंतिम सद्बस्तु असून सत्य किंवा धर्मधातु या नावाने संबोधिला जातो) या शब्दाचे स्पष्टीकरण करतो वज्रज्ञान आणि कालचक्रज्ञान हे दोन्ही पंथ महायान संप्रदायाच्या विज्ञानवाद या तत्त्वज्ञानाचे ऋणी आहेत; परंतु त्यापैकी प्रत्येक पंथ स्वतःची विशिष्ट अशी योगप्रक्रिया अनुसरतो आणि स्वतःचे विशिष्टत्व स्पष्टपणे उमटून दिसावे, यासाठी बौद्धधर्मीय तत्त्वज्ञानात्मक विचार सुस्पष्ट स्वरूपात सादर करतो.

सहजज्ञान हा बौद्धतत्त्वमार्गाच्या इतिहासातील विकसित झालेला शेवटचा टप्पा होय सहज याचा शब्दशः अर्थ जे जन्मापासून (माणसाच्या) बरोबर असते आणि जे माणसामधील नैसर्गिक व प्राथमिक सुप्त शक्तीच्या स्वरूपांत व्यक्त होते ते, असा आहे. जो मार्ग मनुष्यातील जन्मजात व मूलभूत अशा सुप्त शक्तींना तृप्त करून

तद्द्वारा सत्याची प्राप्ति साध्य करून घेण्यास त्याला मदत करीत असल्याने इतर सर्व मार्गांपेक्षा अधिक स्वाभाविक व सोपा आहे, त्या मार्गाला 'सहजमार्ग' अथवा 'सहजज्ञान' अशी संज्ञा आहे सहज म्हणजे सर्व वस्तु व प्राणी याचा अंतिम जन्मजात स्वभाव (नेचर) असे मानले आहे. त्याची व्याख्या करता येत नाही फक्त वर्णन मात्र करता येईल सहजाची तुलना माध्यमिकपरीय बौद्धाची शून्यता, उपनिषदातील ब्रह्मन् आणि अश्वघोषाची 'तथाता' याजबरोबर नेहमी करण्यात येते सहज म्हणजे सर्व प्रकारची धार्मिक औपचारिकता (वाह्य अवडंबर) व योगनियमांचा कडकपणा याविरुद्ध उघड-उघड पुकारलेले वडच होय. ते सर्व देव व देवतांच्या पूजेविरुद्ध झेंडा उभारून आणि शरीर हेच बुद्धासहित सर्व देवाचे वसतिस्थान कल्पून त्याच्या (शरीराच्या) संपूर्ण समाधानाची आवश्यकता प्रतिपादिते. सहज-ज्ञानाचे पुरस्कर्ते लैंगिक प्रवृत्ति व मूलभूत वासना यांचे अनैसर्गिक व अनावश्यक दमन करण्याऐवजी स्वाभाविक अशा योगप्रक्रियेने त्याचे उदात्तीकरण घडवून आणण्याच्या दृष्टीने त्यांचे प्राथमिक महत्त्व मान्य करतात सहजज्ञानीनी पुरस्कारिलेल्या योगप्रक्रियेचा उद्देश, शक्ति या स्त्रीतत्त्वाचा खिलाडूपणाने स्वीकार करून, तद्द्वारा लैंगिक सहजप्रवृत्तीचे उदात्तीकरण करणे हा आहे. लैंगिक प्रवृत्ति लक्षांत घेऊन आचरल्या जाणाऱ्या योगप्रक्रियेच्याद्वारे प्राप्त होणाऱ्या सुखाचे आनंद, परमानंद, विरमानंद व सहजानंद अथवा महामुख असे चार स्तर पाडण्यात आले आहेत.

पुढे उल्लेखिलेल्या ओरिसाच्या काही सिद्धाचार्यांनी ख्रिस्ताब्द आठव्या शतकाच्या आसपास बौद्ध तत्त्वज्ञान पंथात अर्थपूर्ण भर टाकली आहे.

सरह . हा राहुलभद्र या नावानेहि ओळखला जातो तो ओरिसाचा रहिवासी होता प्राच्यचा राजा चंद्रपाल याच्या कारकीर्दीत तो नांव-लौकिकास चढला बौद्ध तत्त्वमार्गाच्या आद्य प्रचारकापैकी तो एक असून, त्याने किमान २५ तरी ग्रंथ लिहिले आहेत. त्याच्या अनेक साधनांपैकी दोन साधने असगाने लिहिलेल्या 'साधनमाला' (संस्कृतमध्ये) या ग्रंथात अंतर्भूत करण्यांत आलेली आहेत त्याच्या इतर रचना : अपभ्रंस दोहाकोप, बुद्धगान-ओ-दोहाच्या चर्याचर्याविनिश्चयांतील चार दोहे (ओरिया भाषेच्या सुस्वातीच्या स्वरूपात लिहिलेले) ह्या होत.

नागार्जुन : नागार्जुन हा सरहचा शिष्य होता काचीच्या कोहूर नामक उपनगरात त्याचा जन्म झाला आणि नालदा येथे त्याचे शिक्षण झाले. साधनमालेमध्ये त्याची दोन साधने जतन करून ठेवण्यांत आली आहेत. त्याने (संस्कृतमध्ये) 'गुह्यसमाजतत्त्व' या विषयावर कित्येक ग्रंथ लिहिले आहेत तो ख्रिस्ताब्द सातव्या किंवा आठव्या शतकांत उदयास आला माध्यमिक बौद्ध पंथाच्या पहिल्या वा दुसऱ्या शतकात होऊन-गेलेल्या नागार्जुनाहून हा नागार्जुन भिन्न आहे.

सवरीपा : हा नागार्जुनाचा शिष्य होता. तो बंगालातील पारधी जातीतील होता. त्याच्या अतिशय गूढवादी गीताचा समावेश 'चर्या-चर्या' मध्ये केलेला आहे. (ही गाणी प्राथमिक अवस्थेतील ओरिया भाषेत लिहिलेली आहेत) त्याच्या एका साधनाचा समावेश 'साधन-माले'त करण्यांत आलेला आहे.

लुईपा : हा सवरीपाचा शिष्य होता तो सामंतमुभ नांवाच्या

उडियान राजाच्या दरबारातील लेखक होता कनिष्ठ लुईपा (मत्स्येद्र-नाथ) म्हणजे हा नव्हे. कनिष्ठ लुईपा बगालमधील चंद्रद्वीप या ठिकाणी जन्मला आणि तंत्रयानातील 'योगिनीकुल' या संस्कृतमधील ग्रंथाला त्याने प्रस्तावना लिहिली असे मानण्यात येते.

वज्रघंट : हा ज्येष्ठ लुईपाचा शिष्य होय तो ओरिसाच्या राज-घराण्यांत जन्मला. त्याने बऱ्याच लोकाना तंत्रयानाची दीक्षा दिली.

कंबल आणि पद्मवज्र . (ख्रिस्ताब्द आठव्या शतकाच्या सुमारास). कंबल हा वज्रघटाच्या शिष्यांपैकी सर्वात अधिक प्रसिद्ध शिष्य होय ख्रिस्ताब्द ८१०-८५० या कालात नावलौकिकास चढलेला राजा देव-पाल याचा हा समकालीन होता. त्याने मुख्यतः हेरुक-साधनावरील सहा ग्रंथ लिहिले असे मानण्यात येते. त्याने 'कवलगीतिका' नावाचा एक दोह्याचा संग्रह (प्राथमिक ओरिसा भाषेत) लिहिला आहे.

असे म्हणतात की, बौद्ध पंथात हेवज्र-तत्त्वाचा प्रवेश प्रथम कवल आणि पद्मवज्र या दोघांनी घडवून आणला. पद्मवज्र हा संस्कृतमधील 'गुह्यसिद्धि' या मोठ्या ग्रंथाचा कर्ता होय. हा ग्रंथ म्हणजे बौद्ध तंत्र-मार्गाची अधिकृत संहिता आहे

हेरुक-साधना आणि हेवज्र-तंत्र . हे तत्त्वावरील - दोन ग्रंथ होत. त्यांनी वज्रयानाचे काही सिद्धान्त स्वीकारून त्याचा स्वतःच्या पद्धतीने अर्थ लावला. 'हेरुक-साधना' या ग्रंथात बौद्ध तंत्रपथातील देवतेच्या पूजेसंबंधीच्या सूचना आहेत दोन्ही ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिलेले आहेत

अनंगवज्र : हा पद्मवज्राचा शिष्य व कवलपादाला समकालीन होता. ख्रिस्ताब्द आठव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास होऊन गेलेल्या गोपाळ नावाच्या राजाचा हा पुत्र होय. हेवज्र-तत्त्वावर त्याने कित्येक ग्रंथ लिहिले. 'प्रज्ञोपाय-विनिश्चय-सिद्धि' या संस्कृत ग्रंथाचा कर्ता म्हणून तो प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथात त्याने वज्रयानाच्या सिद्धान्ताची सुसूत्र मांडणी केली आहे

इंद्रभूति : (ख्रिस्ताब्द आठव्या शतकाच्या सुमारास) हा उडियानचा राजा होता. तो कवलपाद आणि अनंगवज्र या दोघांचाहि शिष्य होता. त्याने सुमारे २३ ग्रंथ लिहिले आहेत 'ज्ञानसिद्धि' या ग्रंथाबद्दल त्याची प्रसिद्धि आहे. या ग्रंथात त्याने पाच ध्यानी बुद्धांच्या सिद्धान्तांचे विवेचन केले असून, वज्रयानातील विविध कर्मांवर प्रकाश टाकला आहे हा तंत्रयानावरील एक मूल्यवान् ग्रंथ आहे.

पद्मसंभव . हा इंद्रभूतीचा पुत्र. तो मोठा धर्मसुधारक होता बौद्धतंत्रमार्गाचा त्याने तिबेटमध्ये प्रचार केला.

लक्ष्मीकरा : ही इंद्रभूतीची वहीण होती. ती बौद्धतंत्रमार्गाची प्रसिद्ध विवेचक असल्याने तिने त्यातील ज्या धार्मिक तत्त्वांची मांडणी केली ती, तिचा भाऊ, गुरु आणि वज्रयानपंथाचा मोठा पुरस्कर्ता इंद्रभूति याने प्रतिपादिलेल्या वज्रयानपथाविरुद्धी प्रतिक्रिया होय तिचा शिष्य उदयवज्र याने लिहिलेला 'अद्वयसिद्धि' नामक प्रसिद्ध ग्रंथ त्यात इन्द्रियसुखावर फार मोठा भर दिला असून पाच ध्यानी बुद्धांच्या पूजेकडे काणाडोळा केला आहे. ज्ञानदेवी नालुनी, नेताई धोवणी (आणि) गांगी गौडुणी हे तिच्या शिष्यांपैकी अतिशय प्रसिद्ध शिष्य होत त्यांनी तत्कालीन तांत्रिक वाडमयात महत्त्वाची भर टाकली आणि सहजयान पंथाच्या सिद्धान्ताचा दूरवर प्रचार केला.

जालंधरीपाद, विरूपा आणि कान्हुपा . हे सर्व सिद्ध सहजयानी होते. मात्र त्यांच्या ठिकाणी वज्रयानाच्या आचारविधीविषयी अनादर नव्हता. जालंधरीपाद ख्रिस्ताब्द ९०० च्या सुमारास प्रसिद्धि पावला. त्याने संस्कृत भाषेत अनेक ग्रंथ लिहिले, त्यांपैकी एक ग्रंथ 'मुद्धि वज्र-प्रदीप' हा हेवज्र-साधनावरील टीकाग्रंथ आहे

विरूपा आणि कान्हुपा हे जालंधरीपादाचे दोन प्रसिद्ध शिष्य होत. राहुल सांकृत्यायन याच्या मताप्रमाणे कान्हुपा ख्रिस्ताब्द ९०० ते ९५० या कालात प्रसिद्धीस आला. हे दोघेहि ओरिसाचे. विरूपाने सुमारे दहा ग्रंथ लिहिले. तसेच त्याने दोहाकोप, विरूप-पाद, चतुरासीति, विरूपगीतिका आणि विरूपवज्रगीतिका हे दोह्याचे कित्येक संग्रहहि लिहिले आहेत.

कान्हुपा अथवा कृष्णाचार्य हे ओरिसातील एका ब्राह्मण कुटुंबातील होते. त्यांनी विस्तृत ग्रंथनिर्मित केली आहे. त्यांनी बौद्ध तंत्रमार्गावर कमीत-कमी ६९ ग्रंथ लिहिले असे म्हणतात. ते दोहाकोपाचेपण लेखक होते आणि त्याची अकरा गाणी चर्चाचर्येत प्रकाशित झालेली आहेत

आचार्य पीठोपाद . (ख्रिस्ताब्द आठवें शतक) - कालचक्र-तत्त्वाला बौद्धतंत्रमार्गात प्रवेश मिळवून देण्याचे कार्य आचार्य पीठोपाद याने केले. हा कालचक्रावरील अनेक तंत्रग्रंथांचा प्रसिद्ध लेखक होता; परंतु त्यांपैकी बरेच ग्रंथ सध्या नष्ट झाले आहेत

तो ख्रिस्ताब्द नवव्या शतकात प्रसिद्धीस आला. ओरिसातील रत्नगिरीच्या मठात तो गुह्ययोग शिकवीत असे पुढील काळात या मठाचे बौद्धयोग आणि विद्या शिकविणाऱ्या मोठ्या विद्यापीठात रूपान्तर झाले त्याच्या सहा मोठ्या शिष्यांपैकी अवधूति, बोधिश्री आणि नरपा हे तंत्रमार्गाच्या क्षेत्रात प्रसिद्ध होते आणि त्या सर्वांनी रत्नगिरीच्या मठात योगतत्त्वज्ञानाचे शिक्षण घेतले व ते कृतीत उतरविले.

ओरिसातील वैष्णव पंथ (अ) पंचसखा संप्रदाय . मध्ययुगात ओरिसाच्या अखिल भूमीवर एका महान् धार्मिक आंदोलनाची अतिशय प्रभावी लाट येऊन गेली. हें आंदोलन वैष्णवपंथाचा ओरिसातील संप्रदाय या नावाने प्रसिद्ध आहे या संप्रदायाचे मुख्य प्रणेते - पाच सखा - म्हणजे पाच सहकारी होते त्याची नावे - बलरामदास, जगन्नाथदास, अच्युतदास, यशोवंतदास आणि अनंतदास अशी होती. त्याच्या सर्व ग्रंथांची भाषा ओरिसा भाषेचे विकसित स्वरूप होय. या भाषेने आत्माविष्कारासाठी सुमधुर अशी स्वतंत्र शैली आत्मसात् केली होती.

या आंदोलनाला साधारणपणे प्रतापरुद्र गणपति याच्या कारकीर्दीत (ख्रिस्ताब्द १४०९ ते १५४७ मध्ये) पूर्ण वेग प्राप्त झाला

बलरामदास (१४८४) : बलरामदासाचे ग्रंथ म्हणजे रामायण, वेदान्तसार, गुप्तगीता, छत्रिस गुप्तगीता, विराव-गीता, गणेश-विभूति-टीका, अमरकोपगीता, त्रिगुणी म्हणजे मृगीस्तुति, सप्ताश योगसार, लक्ष्मीपुराण, कान्ता कोहली, वट अवकाश इत्यादि होत.

जगन्नाथदास (१४६७) : हा पुरी जिल्ह्याचा रहिवासी होता. त्याचे प्रमुख ग्रंथ भागवत, ब्रह्मगीता, वेदा परिक्रमा, तुला भिणा, कालीय दालन, गज-निस्तारण-गीता, अर्थ कोइली हे होत.

अच्युतदास (१४८२) : अच्युतदासाचा जन्म कटक जिल्ह्यांत झाला. त्याचे प्रमुख ग्रंथ शून्य-संहिता, अनाकार-संहिता, ब्रह्म-संकुली-लेखना, निराकारसंहिता, हरिवंश, ब्रह्मविद्या-तत्त्वज्ञान, गुरुभक्तिगीता इत्यादि होत.

यशोवंतदास (१४८७) : यशोवंतदासाचा जन्म कटक जिल्ह्यांत झाला. तो प्रेमभक्ति, ब्रह्मगीता, गोविंदचंद्रटीका, शिवस्वरोदय या ग्रंथांचा कर्ता होता.

अनंतदास (१४८६) : याने रस, शून्य-नाम-भेद, हेतु-उदय-भागवत हे ग्रंथ लिहिले. त्याच्या ग्रंथांपैकी अनेक ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपांत आहेत

अच्युतदासाने आपल्या शून्यसंहिता ग्रंथात असे म्हटले आहे की, हे पाच सहकारी देवदूत असून स्वामी चैतन्याबरोबर त्यांनाहि विशेष स्वरूपाची कामगिरी वजबाबदाची होती.

पंचसखा शाखेची काही प्रमुख लक्षणे : (१) शून्याची कल्पना : या शाखेतील सर्व विचारवत, त्यांना जें तत्त्व अंतिम वाटतें, त्याच्या स्वरूपाचा उल्लेख करताना 'शून्य' या शब्दाचा उपयोग करतात त्याच-प्रमाणे तोच अर्थ व्यक्तविण्यासाठी अनादि ब्रह्म, अनाकार, अलेख इत्यादि सज्ञाहि उपयोगात आणलेल्या आढळतात. ह्या शून्याला 'पुरुष' असेहि नांव आहे. म्हणून अलेख पुरुष, अनाकार पुरुष इत्यादि असे शब्द-प्रयोग आढळतात. या सर्व उदाहरणात 'शून्य' हे पुरुषाचे विशेषण आहे, असे आपण म्हणू शकत नाही दुसऱ्या बाजूने विचार करतां शून्याची पुरुषाशी एकरूपता दाखविलेली आहे म्हणून 'शून्य-पुरुष' या शब्द-संहतीचा अर्थ शून्य हेच पुरुष अथवा पुरुष हाच शून्य असा करणे शक्य आहे. ही शब्दसंहिता एकरूपता सूचित करते हा शून्य-पुरुष स्वयंभू (कांझा स्वी) आहे, असे मानण्यांत येतें. तो विश्वाचें अंतिम कारण आहे; म्हणून नामरूपात्मक जगत् या शून्यांतून उत्पन्न होते. अशा प्रकारें पंचसखा संप्रदायाचा शून्य-पुरुष जगत् अव्यक्त स्वरूपांत धारण करतो. त्यामुळे हे शून्य म्हणजे द्रव्यविरहित पोकळी आहे असा अर्थ आपल्याला लावतां येणार नाही; आणि तरीहि शून्य म्हणजे काही निश्चित स्वरूपाचें द्रव्य आहे, असेहि विधान आपल्याला करतां येणे शक्य नाही. या अर्थाने शून्य म्हणजे अतींद्रिय (ट्रॅन्सेंडेंटल) स्वरूपातील केवळ-तत्त्व होय, असा अर्थ करता येईल. तें नामरूपातीत आहे. ते संबध-विरहित आहे म्हणून 'शून्य.'

शून्याची ही कल्पना वैष्णव पथाच्या कोणत्याहि मान्य अशा प्रकाराशी जुळत नाही. वैष्णवपंथ निश्चित स्वरूपाचें अंतिम सद्गुणतत्त्व मानतो. वैष्णवपंथीयाच्या दृष्टीने केवळ-तत्त्व हें नेहमी सगुण-साकार-स्वरूपाचें असते; व म्हणून ते शून्य स्वरूपाचें आहे असा अर्थ करता येणार नाही. पंचसखा संप्रदायाचें हें शून्य प्रसिद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञानी नागार्जुन याच्या शून्याहून भिन्न आहे हेंहि आपल्याला दाखविता येतें. नागार्जुनाचे शून्य इतकें संबधातीत आहे की, ते जगताची धारणा करते असे म्हणणे शक्य नाही. तें शून्य जगताचें अस्तित्व पूर्णपणे व निरुपाधिक रीतीने नाकारतें; म्हणून नागार्जुनाचें शून्य पंचसखा संप्रदायाच्या शून्याहून मूलभूत बाबतीत पूर्णतः भिन्न आहे. मग या शून्याचे शंकराचार्याच्या निर्गुण ब्रह्माशी काही साम्य आहे का ? परंतु आपल्या ब्रह्माचे वर्णन करताना शून्य शब्दाचा उपयोग करण्यास शंकराचार्याहि धजणार नाहीत. त्यांचें ब्रह्म

म्हणजे शून्य आहे असा गैरसमज टाळण्यासाठी त्यांनी त्याचें वर्णन 'सच्चिदानंद' असे करण्याचें पसत केले. तरीहि पंचसखा संप्रदायांतील शून्य-गुरुपाप्रमाणे शंकराचार्यांनी आपले ब्रह्म हें जगताचें अंतिम अधिष्ठान आहे असे मानले. हा पंचसखा व शंकराचार्य यांच्यांतील साम्याचा मूलभूत मुद्दा आहे, असें दिसतें. या अर्थाने शून्य-गुरुपाशी वेदान्ताच्या निर्गुण ब्रह्माचें साम्य आहे. मग निर्गुण ब्रह्म व्यक्तविण्यासाठी शून्य या शब्दाचा उपयोग कां करण्यात आला ? एक उत्तर असें की, हा स्पष्टपणे बौद्ध दर्शनाकडून मिळालेला वारसा आहे. असे दिसते की, बौद्ध दर्शन आणि वैष्णवपंथ या दोघांनी घेतलेल्या अतिरेकी भूमिकेंतून काही मध्यम स्वरूपाचा मार्ग काढण्याची धडपड पंचसखा संप्रदाय करीत आहे. हे पांच सहकारी श्रद्धेच्या दृष्टीने वैष्णवपंथी होते; परंतु बौद्धिक निश्चितीच्या दृष्टीने ते बौद्ध होते. श्रद्धा व बुद्धि यांच्या या विरोधांतून मार्ग काढण्यासाठी त्यांना 'शून्य-पुरुष' हे अंतिम सत्य आहे, असे मानावे लागलें.

वैष्णवपंथीय म्हणून त्यांना विवर्तवादाचा त्याग करून परिणाम-वादाचा स्वीकार करावा लागला. तसेच बौद्ध तत्त्वमार्गातील नाद-विदु-सिद्धान्ताचा त्याग करून, ज्याला ते 'विदु-नादाचा सिद्धान्त' म्हणतात तो स्वीकारावा लागला. या सिद्धान्ताप्रमाणे शून्य-पुत्पाने स्वतः मधील एकाचें अनेक होण्याच्या संकल्पाच्यायोगे प्रथम विदूच, नंतर अर्धमात्रेचें आणि शेवटी पवित्र ॐ चें रूप धारण केलें. ॐ ला एकाक्षर असेंहि म्हणतात. आता विदुहि विश्वाला धारण करणारी जीवनावश्यक अशी सुप्त शक्ति आहे. त्याला विदुब्रह्म, विराटपुरुष वगैरे अनेक नांवानी संबोधतात. अर्धमात्रा ही शक्तिरूप आहे. ती सर्जनात्मक शक्तीचें तत्त्व आहे. तिचें वर्णन पंचसखा संप्रदायाने योगमाया, महामाया इत्यादि शब्दांनी केले आहे.

(२) पिंडब्रह्मांड-सिद्धान्त : पंचसखा संप्रदायाची सत्ताशास्त्रात्मक भूमिका साधारणपणे वरीलप्रमाणे आहे अंतिम सत्य व जगत् यांच्या स्पष्टीकरणासाठी त्यांनी जी सत्ताशास्त्रात्मक प्रमेयें मानली त्या प्रमेयांपासून ते काही निष्कर्ष काढतात. सर्वात महत्त्वाच्या निष्कर्षांपैकी एक असा की, व्यक्ति ही वस्तु व द्रव्य या दृष्टीने ब्रह्माडाशी एकरूप आहे. यालाच पिंड-ब्रह्मांडाचा सिद्धान्त असें नांव आहे. हा सिद्धान्त असें प्रतिपादितो की, जें पिंडांत (व्यक्तींत) नाही तें ब्रह्मांडांत (जगतांत) नाही. अशा प्रकारें व्यक्ति व जगत् यांत निकटचा संबंध आहे. व्यक्तीमध्ये जग जितके अंतर्भूत आहे तितकीच व्यक्ति जगांत अंतर्भूत आहे. पंचसखाच्या काळी प्रचलित असलेल्या नाथ-संप्रदायाच्या प्रभावामुळे ही भूमिका विकसित झाली असावी असें दिसतें. नाथाप्रमाणेच पंचसखा वायुसाधनेवर भर देतात. वस्तुस्थिति अशी आहे की, आपण ज्या वेळी पंचसखाच्या योगशास्त्राचा अभ्यास करतो त्या वेळी आपल्या नजरेला येतें की, वायुसाधनेद्वारा निर्वाण प्राप्त होऊ शकते. म्हणून हें स्पष्ट आहे की, पंचसखा-संप्रदाय वेदान्त, बौद्धपंथ व तंत्र यांतील वन्याच कल्पना स्वीकृत करीत असला, तरी त्याचबरोबर त्याने नाथांच्या योगसाधनेतील व्यावहारिक भागहि आत्मसात् केला आहे. या संप्रदायाचे पुरस्कर्ते गोरखनाथ, आदिनाथ यांचा उल्लेख करतात .

(३) जगन्नाथ हें केंद्रस्थान . पंचसखांतील पाचहि सहकान्यांचें

महत्वाचे लक्षण असे की, जिला ते 'शून्य-पुरुष' अशी संज्ञा देतात, ती अंतिम सत्ता जगन्नाथाशी एकरूप आहे असे मानतात; म्हणून पंचसखा वाङ्मयांत जगन्नाथ हाच मध्यवर्ती विषय आहे. या मुद्द्यावर पंचसखा संप्रदाय हा गौडीय वैष्णवपंथापासून निराळा पडतो. गौडीय वैष्णवपंथांत राधाकृष्णाच्या कल्पनेला महत्वाचे स्थान आहे. उलटपक्षी, पंचसखाचे पांच सहकारी असे मानतात की, राधाकृष्ण हा जगन्नाथाचा फक्त दुसरा आविष्कार आहे. जगन्नाथ हे परब्रह्माचे प्रतिनिधिभूत प्रतीक आहे

अशा प्रकारे पंचसखा संप्रदायानेहि स्वतःचे असे संश्लेषणात्मक तत्त्वज्ञान मांडले आहे. हे तत्त्वज्ञान जगन्नाथाच्याभोवती केंद्रित झाले असून त्यांत अद्वैत-वेदान्त आणि बौद्ध दर्शन यांतील महत्त्वांच्या अगाचा समावेश झालेला आहे.

ओरिसांतील वैष्णवपंथ : (ब) कल्पनात्मक व सत्ताशास्त्रीय विचार : याउलट, मुख्यतः तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील गाढ अभ्यासक बलदेव विद्याभूषण यांनी संस्कृतात प्रस्थानतपोवीरवील तत्त्वज्ञानात्मक टीका लिहिल्या. त्यांच्या प्रज्ञेमुळे भारतीय दर्शनशास्त्रांत श्रीचैतन्याच्या तत्त्वज्ञानाला एक स्वतंत्र दर्शन म्हणून प्रथमच मान्यता मिळाली. त्यांचे विचारात्मक (स्पेकुलेटिव्ह) तत्त्वज्ञान हे निश्चितपणेच स्वतंत्र (ओरिजिनल) होते. ते वैष्णवपंथी ईश्वरवादातून निघालेले नव्हते

बलदेव विद्याभूषण सामान्यतः गोविंददास म्हणून ओळखले जात. त्याचा जन्म ख्रिस्ताब्द अठराव्या शतकांत बलसोर या जिल्ह्यांत झाला. गंजम जिल्ह्यातील चिलिक या सुंदर सरोवराच्या साग्न्यांत व्याकरण, वक्तृत्व, न्याय आणि वेदान्त यांचा अभ्यास पूर्ण केल्यावर वेदान्त-दर्शनाच्या अभ्यासासाठी त्यांनी म्हैसूरकडे प्रयाण केले. याच सुमारास त्यांचा माध्व संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानांत प्रवेश झाला व नंतर चैतन्याच्या वैष्णवपंथातील श्रीराधादामोदरदास यांचे ते शिष्य बनले.

त्यांचे तत्त्वज्ञानावरील इतर ग्रंथ प्रमेय-रत्नावली, सिद्धान्तरत्न, स्तवमाला, विभूषणभाष्य, तत्त्वसंदर्भटीका वगैरे होत.

बलदेवाच्या मतानुसार प्रमाणे फक्त तीन आहेत : प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शब्द. शब्द-प्रमाणांत श्रुति, ऋषींच्या अंत स्फुरणातून उमटलेले उद्गार व कर्तव्यगार आणि प्रामाणिक व्यक्तीची वचने यांचा समावेश होतो. ईश्वराचे अस्तित्व, परलोकजीवन अथवा अंतिम मोक्ष वगैरे इंद्रियातीत बाबींच्या संबंधांत 'श्रुति' हे सर्वश्रेष्ठ प्रमाण होय. शंकराचार्याप्रमाणे बलदेवहि असे मानतो की, बुद्धिनिष्ठविचार हा स्वतःच्या क्षेत्रांत म्हणजे ऐहिक गोष्टींच्या क्षेत्रांत सुप्रस्थापित झाला आहे; परंतु अतींद्रिय वस्तूंच्या क्षेत्रांत श्रुति हेच एकमेव सर्वश्रेष्ठ प्रमाण असल्याने बुद्धिवादाने फक्त त्याच्या मदतनिसाची भूमिका घ्यावी.

ईश्वर हेच सर्वश्रेष्ठ सत्य अथवा ब्रह्म होय. रामानुजाप्रमाणे बलदेव यानेहि निर्गुण अथवा अनिश्चित ब्रह्माच्या सिद्धान्ताविरुद्ध प्रभावी आक्षेप मांडले आहेत. ईश्वराचे संपूर्ण स्वरूप अर्थातच शब्दामध्ये व्यक्त करणे शक्य नाही; परंतु यामुळे त्याचे मुळी वर्णनच करता येत नाही असे मानत नाही. ईश्वर किंवा ब्रह्म अमर्याद असल्याने अमेय आहे; परंतु

तो अज्ञेय नाही. ईश्वर हा सर्वव्यापी, चित् आणि आनंद यांसारख्या गुणांचे आगर आहे. ईश्वराच्या वावतीत गुण आणि द्रव्य ही एकच होत. ईश्वराचे स्वरूप अनिश्चित, निराकार व निर्गुण आणि नेति नेति या शब्दांनी दर्शविले जाणारे नाही, तर त्याच्या ठिकाणी सर्व सद्गुण असून त्याचा विग्रह किंवा शरीर सच्चिदानंदमय आहे.

जगत् ही ईश्वराची क्रीडा अथवा लीला आहे. ते सत्य आहे, आभास नाही. जीवात्मे परमाणुरूपी आणि चित्स्वरूपी आहेत. ब्रह्माचे एक गौण अंग या अर्थाने जीवात्मे ब्रह्माचे अंगभूत आहेत. ते ब्रह्मापासून निराळे, परंतु त्याच्याशी संबद्ध, (त्याच्याकडून) निर्मित, नियंत्रित आणि त्याचाच आधार असलेले असे भाग आहेत. मोक्ष म्हणजे जीवात्मे ज्या प्रभूचे सेवक आहेत त्या प्रभूची प्राप्ति. ईश्वराची अनन्यभक्ति हे मोक्षाचे साधन होय. मोक्ष म्हणजे जीवात्म्याचे ब्रह्मांत संपूर्ण विलीनीकरण नव्हे.

महिमागोस्वामी आणि त्याच्या संप्रदायाचे धार्मिक तत्त्वज्ञान : पंचसखा संप्रदायाच्या चळवळीनंतर महिमाधर्म नांवाच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला.

ओरिसाचा महिमाधर्म हा गेली फक्त शभर वर्षे अस्तित्वांत आहे. महिमागोस्वामी हा त्याचा सस्थापक होता. तो ईश्वरी अवतार होता अशी त्याच्या शिष्यांची श्रद्धा आहे. महिमागोस्वामी १८२६ च्या सुमारास पुरी, धवलगिरी व खंडगिरीच्या आसपास प्रवास करीत होता, असे म्हणतात. १८३८ त तो हल्लीच्या धेकनल जिल्ह्यांतील कपिलश टेकडीवर गेला आणि तेथे त्याने २४ वर्षे कडक अशा ध्यान-चित्नांत व्यतीत केली. नंतर त्याला साक्षात्कार झाला; आणि शेवटी १८७६ मध्ये त्याला धेकनल जिल्ह्यांतील जोरंड या ठिकाणी देवाज्ञा झाली. त्याची धार्मिक शिकवण आणि तत्त्वज्ञान हे ओरिसांतील जनतेतच लोकप्रिय झाले असे नव्हे, तर हल्लीच्या मध्यप्रदेशांतील रायपूर, विलासपूर, बंगालमधील बकुर, नडिया आणि मिदनापूर, आंध्र प्रदेशांतील गुंटुर जिल्हा यांसारख्या ठिकाणीहि त्याचे स्वागत झाले. त्याचे प्रत्यक्षतः ९२ शिष्य होते. त्यांपैकी २४ जणांना पूर्ण साक्षात्कार झाला, असे म्हणतात. त्याचे विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगे शिष्य म्हणजे गोविंदवावा, नृसिंहवावा, नदावावा आणि भीमभोई हे होत.

इतर सर्व मोठ्या धर्मगुरुंप्रमाणे महिमागोस्वामीने आपल्या सिद्धान्तांचा प्रचार मौखिक उपदेशद्वारा केला आणि त्याचा उपदेश मौखिक रीतीनेच पिढ्यानुपिढ्या संक्रमित झाला. भीमभोई या त्याच्या शिष्याने अनेक ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथांवरून आपल्याला महिमाविषयी बरीच माहिती मिळू शकते. भीमाने ओरिया भाषेत मुख्यतः प्रार्थनागीतें लिहिली आहेत. ही गीतें म्हणजे स्तुति-चिंतामणि, ब्रह्मनिरूपणगीता, भजनमाला, चौतिसा आणि मधुचक्र हीं होत. (चौतिसा ही ओरिया भाषेतील ३४ व्यंजने. ही क्रमाने श्लोकांची आद्याक्षरें असलेली सुमधुर कविता आहे). ही गीते हे महिमा-धर्मचे पहिले प्रमाणभूत वाङ्मय होय असे समजले जाते. भीमभोईचे व्यक्तिगत लिखाण हे महिमाविचार आणि तत्त्वज्ञान यांच्यांत महत्त्वाची भर टाकणारे आहे, असे मानले जात होते. भीम हा खोडजातीचा आदिवासी होता. त्याने बरीच वर्षे

महिमागोस्वामीच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाचें विवेचन केलें आणि तो १८९५ मध्ये निवर्तला. चालू काळात विद्यमान असलेल्यामध्ये विश्वनाथ-वावा हा महिमाधर्माचा सर्वात महत्त्वाचा प्रवक्ता होय, हें सर्वमान्य आहे त्याने 'महिमा-धर्मप्रतिपादक' या नावाचा माहितीच्या दृष्टीने भरगच्च असा ग्रंथ दोन भागात लिहिला आहे. तसेंच साधुगीति नावाचा एक भजनसंग्रहहि त्याने लिहिला आहे.

महिमा-तत्त्वज्ञानाची सत्ताशास्त्रीय भूमिका : महिमा-तत्त्वज्ञान हे एका वाजूला बौद्धधर्म व वेदान्त यांचे, आणि दुसऱ्या वाजूला विशिष्टाद्वैत आणि भक्तिपंथ यांचें संश्लेषण आहे. बौद्धधर्मप्रमाणे ते अंतिम सत्ताशून्यस्वरूपी आहे असे मानते. अद्वैत वेदान्ताच्या निर्गुणब्रह्माप्रमाणे हे शून्य अथवा अलेख, अलक्षणीय आणि अद्वैत आहे असे म्हटले जाते. दुसऱ्यापक्षी हे अलेखवादी तत्त्वज्ञान विवर्तवादाचा त्याग करून, परिणामवादाचा स्वीकार करण्यात रामानुजाशी सहमत आहे. महिमा-गोस्वामीच्या मते जगत म्हणजे ईश्वराची लीलानिमिति आहे. तें क्षण-भंगुर असले तरी आभास नाही. भक्ति हा अंतिम सुखाचा एकमेव मार्ग आहे, असा पक्ष स्वीकारण्यात महिमा-तत्त्वज्ञान या सर्व धर्मांच्या व पंथांच्यापलीकडे जातें असे म्हणतां येईल ते मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विचारव्यूहात ज्ञान व कर्म यांना गौणस्थान देतें. या वावतीत त्याचें चैतन्याच्या उपदेशाशी अधिक साम्य आहे; परंतु त्याचवरोबर मोक्षाच्या कल्पनेबाबत ते श्रीचैतन्याच्या शिकवणीपेक्षा भिन्न आहे महिमागोस्वामीच्या मताप्रमाणे, नदी ज्याप्रमाणे समुद्रात संपूर्ण विलीन होते त्याप्रमाणे आत्मा अलेख ब्रह्मामध्ये संपूर्णपणे विलीन होऊन जातो. वैष्णवपंथाप्रमाणे मात्र जीवात्मे प्रभूचे सेवक असून ते मोक्षावस्थेत त्या प्रभूत जातात.

महिमागोस्वामी श्रुतीचा अधिकार मान्य करित असला तरी त्याला मूर्तिपूजा मान्य नाही, कारण अलेख-पुरुषाला अथवा अलक्षणीय ब्रह्माला घास्तव लक्षणीय आणि मर्यादित रूपें नसतात.

आधुनिक तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मय : महिमागोस्वामीच्या शिष्यांनी आपली धार्मिक आणि लोकसेवात्मक कार्ये अद्यापि उत्साहाने चालू ठेवली आहेत. सध्या माहिमाखेरीज अन्य कोणत्याहि धार्मिक चळवळीने या भूमीवर आपला पाय रोवलेला नाही; परंतु तरीहि धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक लेखक पूर्वीप्रमाणेच तेजीत आहेत. त्यांपैकी काहींचीं नावे सांगावयाची तर मधुसूदन राव, विश्वनाथ कार, मोहिनी मोहन सेनापति, नीलकंठ दास आणि वैरागीचरण मिश्र यांचा उल्लेख करतां येईल.

मधुसूदन राव (१८५३ ते १९१२) : पुरी येथे हिंदु म्हणून जन्माला आलेल्या मधुसूदन रावाने लहानपणीच ब्राह्मो समाजाची दीक्षा घेतली. त्यानंतरच्या सुमारे अर्ध शतकपर्यंत तो त्या भिन्नमतवादी धर्माचा ओरिसांतील सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधि होता; इतकेंच नव्हे तर, ओरिसातील सर्व सामाजिक व धार्मिक सुधारणांशी त्याचा संबंध होता. त्याचा मूर्तिपूजेवर विश्वास नव्हता; परंतु तो निरीश्वरवादीहि नव्हता. 'ऋषि-प्राणे देवावतारम्' (साधूच्या आत्म्यांत ईश्वराचे अवतरण) या आपल्या कवितेत त्याने शत्रु नदीवर स्नानाला आलेल्या एका वैदिक साधूच्या मनांतील ईश्वरी कर्तृत्वाचे वर्णन केले आहे. त्यांत त्याने साधूच्या आत्म्यांत आणि अखिल विश्वांत जगदात्मा कसा व्यापून राहिला आहे, त्यासंबंधीच्या त्याला झालेल्या साक्षात्काराचे सुंदर वर्णन त्याने केले

आहे. अनेक भक्तियुक्त पदे लिहिल्यामुळे तो ओरिसांत भक्त-कवि या नावाने प्रसिद्ध आहे. जरी तो आपल्या ब्राह्मो धर्मास चिकटून राहिला असला, तरी त्याने अन्य पंथांचा कधी द्वेष केला नाही. एडमंड बर्कप्रमाणे त्याचेहि असें मत होते की, अंधश्रद्धेमध्येसुद्धा सत्याचा आत्मा असतो. आपण कोणत्याहि अंधश्रद्धेला थारा देऊं नये; परंतु इतर विचारांच्या बाबतीत आपली आदरबुद्धि असावी. त्याची महत्त्वाची प्रकाशने 'कुसुमांजलि' आणि 'ब्रह्मोसंगीत' ही होत. ती सर्व कवितासंग्रहाच्या स्वरूपाची आहेत.

विश्वनाथ कार (१८६४ ते १९३४) : विश्वनाथ कार हा एक सनातनी ब्राह्मण म्हणून जन्माला आला; परंतु नंतर त्याने ब्राह्मो-समाजाचा अंगीकार केला. प्रभावी लेखक व विचारप्रवर्तक निबंधकार म्हणून त्याने जवळ-जवळ अर्धशतकापर्यंत लिखाण केले. त्याच्या तत्त्वज्ञानात्मक लिखाणात सत्ताशास्त्रीय कल्पना आणि नीतिशास्त्रीय विचार याचा अंतर्भाव आहे. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत तो पूर्णपणे चिद्वादी असल्याने, त्याने आपल्या 'विविध प्रबंध' या नांवाने प्रकाशित झालेल्या निबंधसंग्रहामालेत जडवाद व सुखवाद यावर जोरदार टीकाप्रहार केले आहेत. आपल्या धार्मिक लिखाणांत त्याने मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्थेतील कडकपणा आणि (यज्ञयागादि) कर्मकांड यांविरुद्ध अतिशय प्रभावी टीका केली आहे सर्व जीवनभर त्याने स्त्रियांना समान वागणूक, शिक्षण आणि विधवा-विवाह यांसाठी चळवळ केली. ओरिसांतील वाङ्मयकार्याला त्याने तीन पिढ्या सक्रिय मार्गदर्शन केले.

मोहिनी मोहन सेनापति (१८८१ ते १९४१) : हा २५ वर्षांहून अधिक काळ रॉयल म्हाविद्यालयांत तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक होता. तो अतिशय विचारप्रवर्तक निबंधकार असून त्याच्या लिखाणांत व वाणीत नेहमी विचारांची स्वतंत्रता असे. तो पक्का जडवादी व निरीश्वरवादी होता. अगदी अखेरच्या क्षणापर्यंत त्याने निरीश्वरवादाचा त्याग केला नाही. स्वतःचा पालक मधुसूदन राव याच्या नेतृत्वाखाली प्रगत होत असलेल्या ब्राह्मो धर्माच्या आध्यात्मिकतेचा दावा आपल्या निष्ठुर तर्कशास्त्राच्या मदतीने त्याने खिळखिळा करून टाकला. मूलभूत विचार व्यक्तविणाऱ्या आपल्या लेखमालेत त्याने सतत व सुसंगतपणे बहुपतित्व आणि बहुपत्नीकत्व यांचा प्रचार केला; इतकेच नव्हे तर, विवाह ही सामाजिक संस्थाच नव्हे, असें प्रतिपादिले. त्याचे प्रमुख विचार 'विविध संदर्भ' या स्फुट निबंधांत प्रकाशित झाले आहेत.

नीलकंठ दास (जन्म : १८८३) : पुरीजवळच्या एका खेड्यातील सनातनी ब्राह्मण कुटुंबांत याचा जन्म झाला. अर्वाचीन ओरियातील गद्य वाङ्मयलेखकांत हा एक श्रेष्ठ लेखक होय. 'आर्य-जीवन' नांवाचा त्याचा निबंधसंग्रह म्हणजे हिंदूंची जीवनदृष्टि व हिंदु समाज याचे विवरण होय. त्याची लेखनशैली साहित्यगुणसंपन्न व स्वमताग्रहवादी आहे. तोहि वैष्णव पंथाचा कट्टा विरोधक असून भक्तिमार्ग व तंत्रमार्ग यांचा तो उघडपणे धक्कार करतो. त्याच्या ग्रंथांत गीतेवरील टीका हा त्याचा ग्रंथ अधिक प्रसिद्ध असून, त्यांत त्याने आपल्या तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचें विवरण केले आहे चिद्वादी व विचारप्रवर्तक अशा तत्त्वज्ञानात्मक लिखाणाव्यतिरिक्त त्याने उत्कल साहित्यांत सामाजिक व धार्मिक सुधारणांवरील बरेच निबंध प्रसिद्ध, केले आहेत. तो प्रांजळ अंतःकरणाचा असून त्याने आंधळा परंपरावादी

कट्टर जातीयतावाद, अर्थहीन कर्मकांड व बालविवाह यांना कसून विरोध केला आहे.

बैरागीचरण मिश्र (१८८५ ते १९६६) : मिश्र याचे आईबाप कट्टर सनातनी ब्राह्मणांचे कुटुंब म्हणून प्रसिद्ध होते; पण मिश्र यानी नंतर ब्राह्मणी परंपरेच्या काही कडक प्रकाराविरुद्ध बंड पुकारले आणि विवाह व उपनयन यांसारख्या सामाजिक रूढींमध्ये काही सुधारणा घडवून आणल्या. गीता हे त्याच्या सशोधनाचे विशेष क्षेत्र होते आणि तीवर त्यांनी अनेक सविस्तर अशी टीकाभाष्ये लिहिली आहेत. त्यांच्या मताप्रमाणे भगवान् श्रीकृष्ण हा अवतारी पुरुष नसून मावनजातीच्या विवेकबुद्धीचे प्रतीक आहे; म्हणून त्यांच्या मते गीतेची मध्यवर्ती शिकवण अशी आहे की, फक्त विवेकबुद्धीचाच अधिकार (सत्ता) मानावा त्याशिवाय ऐहिक व पारलौकिक अशा अन्य सत्तेचे मार्गदर्शन स्वीकारू नये. मिश्र कित्येक वर्षे ' विश्वकल्याण ' नावाच्या एका धार्मिक त्रैमासिकाचे संपादकही होते. त्यांच्या लेखनात सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाचे कडक विधि यावर कठोर टीका करण्यात आली आहे. त्यांचे अंतःकरण प्रांजळ होते. स्त्रियांना समान वागवणूक, विधवा-विवाह व अन्य सामाजिक सुधारणा यांचा त्यांनी पुरस्कार केला होता.

उपसंहार : भारताची वैदिक विचारधारा श्रेष्ठ दर्जाची असली तरी सामान्य जनतेला तिच्यात प्रवेश नव्हता. ती व्यक्तविण्याचे साधन जी संस्कृत भाषा ती सर्वसाधारण लोकांच्या आवाक्याबाहेरची होती. वैदिक कर्मकांडाचा कडकपणा व यज्ञयागादिकांचे ब्राह्मणांनी माजविलेले स्तोम ह्या गोष्टी, दया आणि करुणा यांच्या विचाराने हेलावून जाणाऱ्या विशिष्ट वृत्तीच्या भारतीय बुद्धिमतांना त्याज्य वाटत होत्या. त्याचा परिणाम म्हणून वैदिक परंपरेविरुद्ध कित्येक प्रतिक्रिया झाल्या. त्यांपैकी एक प्रमुख प्रतिक्रिया जैनधर्म व बौद्धधर्म या धर्मविरोधी दर्शनांद्वारा व्यक्त झाली. तसेच ज्यांत ईश्वराची प्राप्ति तर्ककर्मक अंनुमानांऐवजी भक्तिद्वारा साध्य करण्यावर भर होता, अशा सत्ताशास्त्रविरोधी व केवळ ज्ञानमार्गविरोधी संप्रदायांच्याद्वाराहि ती व्यक्त झाली. मानवाच्या स्वाभाविक सहजप्रवृत्तीचे योग्य ते स्थान मान्य करणाऱ्या तंत्रमार्गानेहि हीच बंडखोरी दाखविली.

या सर्व भिन्न-भिन्न आंदोलनांमधून ओरिसाच्या पवित्र भूमीने मात्र आपली धार्मिक प्रज्ञा नष्ट होऊं दिली नाही. तेथे वर उल्लेखिलेल्या वैदिक परंपरा व तिच्याविरुद्ध होणारी प्रतिक्रिया या दोन विरोधी शक्तींमध्ये समन्वय करण्याचे प्रयत्न सतत चालू राहिले. हेगेलने दर्शविल्याप्रमाणे द्वंद्विकासवादी प्रक्रिया ही स्थापन-(थिसिस)-पासून प्रतिस्थापन (अँटिथिसिस) व नंतर संस्थापन (सिथिसिस) या दिशेने वाटचाल करते; व धार्मिक चळवळ या प्रक्रियेस कधीहि अपवादरूप असत नाही. भारताच्या धार्मिक चळवळीच्या क्रमांत वैदिक परंपरा ही जर विधान म्हणून व तिच्या विरुद्धची प्रतिक्रिया जर प्रतिविधान म्हणून मानतां आली, तर या सर्व काळांत ओरिसातील तत्त्वज्ञानात्मक व धार्मिक चळवळीचे वर्णन सधान (सिथिसिस) म्हणून करता येईल; कारण तिने परंपरा व प्रतिक्रिया या दोघांनाहि सामावून घेऊन आणि त्याचबरोबर दोघीच्याहि महत्त्वाच्या लक्षणांपलीकडे जाऊन समन्वयाच्याद्वारा संकलन केले. बौद्धांचे शून्य हें पंचसखांच्या हातात फक्त शून्याच्या स्वरूपांत राहू शकले नाही. ओरिसाचा बौद्ध

तंत्रमार्ग हा जुन्या बौद्धधर्मप्रमाणे मानवी सहजप्रवृत्तीच्या फक्त संपूर्ण दमन करण्याच्या कडक ध्येयाला चिकटून राहिला नाही. त्याने या सहज-प्रवृत्तींना मान्यता देऊन मानवी मूल्य-व्यवस्थेत त्यांचे स्थान निश्चित केले व त्याचबरोबर अंतिम श्रेयस् ('समम् बोनम्') म्हणून मोक्षाच्या जुन्या कल्पनेला उचलून धरून दोघाचे संश्लेषण केले. सहजप्रवृत्ति संपूर्णतः नष्ट कराव्यात असे न सुचवितां (त्यांच्या) तृप्तिद्वारा आत्मसिद्धि साधावी असे त्याने प्रतिपादिले. बलदेव विद्याभूषण यांनीहि सत्ताशास्त्रात्मक उच्च कल्पनांच्या पार्श्वभूमीवर भक्तीचे योग्य ते स्थान मान्य करण्यांत समन्वयी वृत्तीच व्यक्त केली आहे. महिमाची अगदी अलीकडील धार्मिक चळवळ हीसुद्धा संश्लेषणाचा किंवा समन्वयाचा एक उज्ज्वल प्रयत्न आहे. मदिरांतील देवाच्या मूर्तिसमोर अलेख निरंजनाची पूजा करावी असा प्रचार न करता, मानवी आत्म्याच्या साक्षात् पवित्र सांनिध्यात ती करावी, असे प्रतिपादिण्यात तिने वैदिक परंपरा आणि ख्रिस्ती धर्माच्या आधुनिक प्रभावामुळे निर्माण झालेली बंडखोर वृत्ति याचा समन्वय केला. महिमापंथाने वेदप्रामाण्य स्वीकारून ईश्वराच्या कोणत्याहि विशिष्ट मूर्तीच्या प्रार्थनेऐवजी साक्षात् निराकार ब्रह्माचीच प्रार्थना करण्याची आवश्यकता मान्य केली आहे.

या सर्व काळांत ओरिसाने जी समन्वयात्मक प्रवृत्ति व्यक्त केली तिला आधुनिक, सामाजिक तत्त्वज्ञानक्षेत्रांतील लेखक हेहि अपवाद नाहीत. विश्वनाथ कार, नीलकंठ दास आणि बैरागी मिश्र यांच्यासारख्या सामाजिक-धार्मिक विषयांवरील लेखकांनी पाश्चात्य कल्पनांच्या प्रभावाखालील सामाजिक सुधारणांचा वैदिक परंपरेबरोबर समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. (यज्ञयागादि) कर्मकांड, रूढीवरील अंधश्रद्धा आणि खर्चिक धार्मिक समारंभ यांची आवश्यकता खऱ्या वैदिक परंपरेला मान्य नाही; आणि मानवी विवेकबुद्धीचाहि या गोष्टींना पाठिंबा नाही असे निदर्शनाला आणून त्यांनी ते दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : साहू, एन. के. : बुद्धिज्ञम इन ओरिसा (कटक, १९५८); मानसिंह, एम. : हिस्टरी ऑफ ओरिसा लिटरेचर (दिल्ली, १९६९); मुकर्जी, पी. : दि हिस्टरी ऑफ मिडीव्हल बेंगलविज्ञम इन ओरिसा (कलकत्ता, १९५०).

जी. मिश्र

तत्त्वज्ञान, उपनिषदे : वैदिक साहित्यांत वैदिक संहिता, ब्राह्मणे व आरण्यके यांच्यानंतर कालक्रमाने उपनिषदे येतात. या उपनिषदांची संख्या बरीच मोठी, जवळ-जवळ दोनशेच्या आसपास अशी मानली जाते. सर्वसामान्यपणे एकशेआठ प्रमाणभूत अशी मानली जातत व त्यातहि बारा-तेरांनाच खरेखुरे महत्त्व आहे. उपनिषदे अनु-करणाने निर्माण झाली व त्यांतील बरीच उत्तरकान्नीन आहेत; आणि म्हणूनच या उपनिषदांचे, प्राचीन व अर्वाचीन असे कालदृष्ट्या आणि प्रधान व अप्रधान असे त्यांच्या महत्त्वाच्या दृष्टीने वर्गीकरण केले जाते. शैलीच्या प्रतिपादनाच्या दृष्टीने विचार केला तर गद्य, पद्य व मिश्र असेहि त्यांचे वर्गीकरण होऊ शकते. गद्य-पद्य-स्वरूपावरून त्यांचा काल-निर्णयाचा प्रयत्नहि संशोधकांनी केलेला आहे; पण तो अगदी निर्णायक स्वरूपाचा आहे, असे म्हणतां येत नाही. सर्वसाधारणपणे ईश, केन,

काठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, श्वेताश्वतर, मैत्रायणी, कौपीतकी ही महत्त्वाची मानली जातात. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने हीच उपनिषदे प्रतिनिधिस्वरूप व आधारभूत म्हणावयास हवीत. त्याप्रमाणे हीच उपनिषदे 'प्रधान' म्हणून गणावयास हवीत. या 'प्रधान' उपनिषदांत आलेला विचारच 'अप्रधान' उपनिषदात विकसित झालेला आपणास दिसतो त्याचप्रमाणे 'प्रधान' उपनिषदेही वैदिक वाङ्मयाशी अधिक निगडित आहेत, तर अप्रधान उपनिषदे ही पुराण व तंत्र यांच्याशी अधिक निगडित आहेत.

उपनिषदांचा काळ : उपनिषदांचा काळ सामान्यतः इ. स. पूर्व बाराशे ते इ. स. पूर्व ६०० होय असे म्हणता येईल. अर्थातच या संदर्भात उत्तरकालीन अनुकरणाने निर्माण झालेली उपनिषदे सोडावयास हवीत; तथापि प्राचीन उपनिषदे बुद्धपूर्व आहेत असे मानण्यास काहीच हरकत नाही. ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, श्वेताश्वतर, कौपीतकी व मैत्रायणी ही मुक्तिक उपनिषदांत सांगितलेली उपनिषदे प्राचीन म्हणावयास हरकत नाही डॉ. श्रॉडर यांनी शोधलेली वाण्कल, छागलेय, आप्येय व शौनक ही त्या मानाने उत्तरकालीनच म्हणावयास हवीत महानारायणोपनिषद् हेहि उत्तरकालीनच अभ्यासकानी प्राचीन उपनिषदे व अर्वाचीन उपनिषदे हे ठरविण्यासाठी काही कसोट्या मानलेल्या आहेत. भाषाशैली, शब्दसंपत्ति, व्याकरणवैशिष्ट्ये याचा विचार करून काळासंबंधी निर्णय करणे शक्य असते. ड्यूसेनने मानलेली गद्य ही प्राचीनत्वाची व पद्य अर्वाचीनत्वाची कसोटी सर्वत्रच ग्राह्य मानतां येत नाही. उपनिषदांत त्याच त्या कल्पना, तत्त्व वा विचार आपणास आढळतो या कल्पनांच्या विकसित स्वरूपावरूनहि, तपशिलावरूनहि कालनिर्णय करण्यास मदत होते. कीथ यांनी पुनर्जन्म व ससारभ्रमण या कल्पनेचे अस्तित्व व विकास हीहि एक कालनिर्णयाची कसोटी मानली आहे. त्याचप्रमाणे उपनिषदांत घेतलेली 'अवतरणे', विशेषतः परस्परसंबंधावर प्रकाश टाकणारी अवतरणेहि, कालनिर्णय करण्यास आपणास मदत करू शकतात. येथे हे आवर्जून सागावयास हवे की, यांतील कोणतीच एक कसोटी निर्णायक अशा स्वरूपाची नाही व त्यामुळेच या सर्व कसोट्या वापरूनहि काढलेले निष्कर्ष हे बिनचूक व सर्वथा विश्वसनीय असतात असे म्हणतां येत नाही. सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते व उपनिषदांचे गाढे अभ्यासक डॉ. रानडे यांच्या मताप्रमाणे या तेरा उपनिषदांचे कालक्रमदृष्ट्या पांच वर्ग पडतात. पहिल्या वर्गात बृहदारण्यक व छान्दोग्य ही दोन उपनिषदे येतात. दुसऱ्या वर्गात ईश व केन याचा अंतर्भाव आहे. तिसऱ्या वर्गात ऐतरेय, तैत्तिरीय व कौपीतकी ही उपनिषदे पडतात, तर चौथा वर्ग कठ, मुण्डक, श्वेताश्वतर यांचा वनलेला आहे. पाचवा वर्ग प्रश्न, मैत्रायणी व माण्डूक्य यांचा वनलेला आहे उपनिषदांची हीच वर्गवारी भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या पायाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. ही सारी उपनिषदे वैदिक संहितांशी व ब्राह्मणाशी निगडित अशी आहेत. याच उपनिषदांना प्रधान उपनिषदे, वैदिक उपनिषदे म्हणावयास हवे.

उरलेल्या अप्रधान उपनिषदांत आपणास उत्तरकालीन विचार आढळतो. उपनिषद्-विचाराचा पाया, त्यावर पुराणे व तंत्रे यांतील विचारांचा पडलेला प्रभाव या दृष्टीने ही उपनिषदे अभ्यसनीय आहेत.

उपनिषद् शब्दाचा अर्थ : उप + नि + सद् या धातूपासून उपनिषद् शब्द तयार झालेला आहे. याचा अर्थ जवळ जाऊन बसणे

इतकाच होतो; तथापि यात शिष्याचे गुरूजवळ अध्ययनार्थ वा उपदेशार्थ जाऊन बसणे याचाहि समावेश होतो. यापासूनच या शब्दाने जवळ जाऊन बसल्यावर मिळणारी जी विद्या, जे तत्त्वज्ञान, जो विचार तो दाखविला जाऊ लागला. हा विचार 'रहस्यात्मक' असल्यामुळे 'उपनिषद्' याचा अर्थ 'रहस्य, गूढ विचार' असा झाला व मग हाच शब्द असे विचार एकत्र ग्रथित करण्यात आलेल्या ग्रंथांशी निगडित झाला. मॅक्सम्यूलरच्या मते हे या शब्दाचे अर्थसंक्रमण - विद्यार्थ्यांचा वर्ग - नि.सीम श्रद्धा - सत्य वा दैवी विचाराचा आविष्कार - या रीतीने झालेले आहे ओल्डेनवर्ग यांना हा शब्द 'उपासना' या शब्दाशी निगडित असावा असे वाटते. ड्यूसेनच्या मते रहस्यात्मक शब्द - रहस्यात्मक ग्रंथ - रहस्यात्मक विचार - असे अर्थसंक्रमण झालेले असावे. हॉपकिन्स यांना 'उपनिषद्' म्हणजे गौण वा साहाय्यकारी ग्रंथ असा अर्थ असावा असे वाटते; पण हा अर्थ सयुक्तिक वाटत नाही खुद्द ब्राह्मण ग्रंथांतच 'उपनिषद्' हा शब्द 'रहस्यात्मक अर्थ, सारभूत अर्थ' या अर्थी योजण्यात आल्याचे स्पष्ट दिसते (शतपथ ब्राह्मण, ३.५.१२, ४.५.१, ५.१.१). बृहदारण्यक उपनिषदांत 'इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः' इ. (२.४.१०) या ठिकाणी उपनिषद् हा शब्द 'ग्रंथवाचक' असल्याचे दिसते. शंकराचार्यांनी मुण्डक उपनिषदावरील आपल्या भाष्यांत 'अविद्येचा नाश करणारे ज्ञान, ब्रह्मज्ञान करून देणारे ज्ञान, तारक ज्ञान' असा या शब्दाचा अर्थ केला आहे. या सर्व विवेचनावरून 'अंतिम सत्याचे ज्ञान करून देणारी रहस्यात्मक विद्या व ती देणारे ग्रंथ' इतका अर्थ उपनिषद् या शब्दापासून घेण्यास हरकत नाही.

ब्राह्मणग्रंथांचे शेवटचे भाग आरण्यके होत व या आरण्यकांच्या शेवटी उपनिषदे आलेली दिसतात. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये यज्ञविद्या व यज्ञासंबंधीचे सारे विवेचन आपणास दिसते. ब्राह्मण ग्रंथ हे पुरोहितांनी पुरोहितांच्याच मार्गदर्शनार्थ लिहिलेले यज्ञविद्या व यज्ञविधि यांच्यासंबंधी विवेचन करणारे ग्रंथ होत. आरण्यकांमध्ये सामान्यपणे अरण्यांत जाऊन चिंतनात्मक विचार, गूढ विचार करावयाचा, तो आलेला आहे. यज्ञ वा तत्संबंधीच्या क्रिया यांचा जो गूढ आध्यात्मिक असा अर्थ, त्यावर विचार करण्याची आरण्यकांची प्रवृत्ति आहे. याच प्रवृत्तीचा अधिक प्रभावी आविष्कार उपनिषदांमध्ये झालेला आपणास दिसून येतो. यज्ञ व यज्ञविधि यांचा अतिरेक शाल्यावर त्यांचा वास्तविक अर्थ व उपयुक्तता, त्याचप्रमाणे त्यांचे इष्ट फळ देण्याचे सामर्थ्य, या साऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार होऊ लागला. मानवी जीवित काय आहे, त्याचा अर्थ काय, त्याचे खरे साफल्य कशांत आहे, सत्य म्हणजे काय, विश्रामागील शक्ति कोणती आहे, तिचे स्वरूप कसे आहे, मानवांतील अंतिम सत्य काय आहे, मृत्यूनंतर त्याचे काय होते, यज्ञ वा त्यामुळे प्राप्त होणारे फळ यांचेहि स्वरूप काय आहे, अशा तऱ्हेच्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा जो प्राचीन विचारवंतांचा प्रयत्न, तोच आपणास उपनिषदांत पाहावयास सापडतो.

'ब्राह्मण'-विचारांची प्रतिक्रिया : या अशा तऱ्हेच्या प्रयत्नांत व आध्यात्मिक प्रवृत्तीत ओघानेच यज्ञ आणि तत्संबंधी कर्माची चिकित्सा व विश्लेषण ही आलीच; किंवाहून उपनिषदे ही अभ्यासकाना ब्राह्मणग्रंथांतील विचारांची 'प्रतिक्रिया'स्वरूपच वाटतात. ब्राह्मणग्रंथांत यज्ञ व कर्मकाण्डाचे प्राबल्य आहे, तर उपनिषदांत या दोहोचे एकप्रकारे

खंडनच आहे, असें म्हटलें तरी चालण्यासारखें आहे. यज्ञामुळे सर्व अमंगलाचा परिहार होऊन स्वर्ग व इच्छित फल लाभेल, अशी ब्राह्मणांची मूलभूत श्रद्धा आहे; तर उपनिषदांना यज्ञ म्हणजे 'तळी छिद्र असलेल्या नौका' वाटतात. त्यांचा अंतिम निःश्रेयसाच्या दृष्टीने फारसा उपयोग नाही असे त्यांना वाटते ब्राह्मणांमध्ये 'सत्य' म्हणजे त्रयीविद्येत सांगितलेलें यज्ञकर्म आहे; तर उपनिषदांतील 'सत्य' अधिक अर्थपूर्ण असून, विश्वापाठीमागील व मानवांतील अमरत्व म्हणजे 'सत्य' अशी त्यांची कल्पना आहे. ब्राह्मण ग्रंथांत अनेकदेवतावाद आहे, तर उपनिषदांत या अनेक देवतांचा जवळजवळ निरास करून 'अद्वैत' प्रतिपादन करण्याकडे रोख आहे. ब्राह्मणग्रंथांत 'कर्म' प्रधान आहे, तर उपनिषदांमध्ये 'ज्ञान' प्रधान आहे ब्राह्मणग्रंथात स्वर्ग हें अंतिम ध्येय आहे, तर उपनिषदांमध्ये 'अमरत्व, मोक्ष' हे अंतिम साध्य आहे. सृष्टि-सौंदर्याने मुग्ध झालेल्या व सृष्टि-प्रभावाने भारलेल्या ऋग्वेदांतील 'कवी'चा लोप ब्राह्मणग्रंथांत झालेला दिसतो व 'पुरोहित' प्रभावी दिसतो, तर उपनिषदांत हा 'पुरोहित'हि मागे पडून 'तत्त्वचिंतक' प्रभावी दिसू लागतो. ब्राह्मणग्रंथांत भौतिकावर लक्ष अधिक केद्रित आहे, तर उपनिषदात वैराग्यावर भर असून पारमार्थिकावर लक्ष अधिक केद्रित झालेले दिसते ब्राह्मणग्रंथात यज्ञ व यज्ञांतील वारीकसारीक तपशील आणि क्रिया यांचे विवेचन व त्यांचे अर्थ, इतिहास, यासंबंधीचे स्पष्टीकरण प्रामुख्याने आहे, तर उपनिषदांत जीवनांतील गहन प्रश्नांचा ऊहापोह आहे. असा हा संपूर्णपणे 'कायापालट'च झालेला आपणांस दिसतो. ब्राह्मणग्रंथांत यज्ञविद्या आहे, तर उपनिषदांत 'ब्रह्मविद्या' आहे.

एवढेच नव्हे तर, या संदर्भात आणखीहि एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा उल्लेख करावयास हवा. उपनिषदांत पुष्कळ वेळां उद्गीथवेत्ते, यज्ञांतील आचार्य व श्रोत्रिय हे विद्यार्थी असून 'ब्रह्मविद्ये'चा उपदेश ते क्षत्रिय राजापासून घेत असल्याचें दिसते. विदेह जनक, अश्वपति कैकेय, प्रवाहण जैवल हे तत्त्ववेत्ते राजे क्षत्रियांनी ब्राह्मणांना उपदेश करणें हें 'प्रतिलोम' आहे असे म्हणून उपदेश करीत असल्याचें दृश्य दिसतें. जानुश्रुतीसारखा धर्मनिष्ठ राजा गाडीवान रैक्वापासून विद्या ग्रहण करीत असल्याचेंहि आपणांस आढळतें. याच उपनिषदांत गार्गी, वाचक्नवी व मैत्रेयी यांच्यासारख्या स्त्रिया तत्त्वज्ञानचर्चेमध्ये अहमहमिकेने भाग घेत असल्याचें आपणास दिसतें.

ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें सहकार्य : या सर्व गोष्टीचा साकल्याने विचार केला असतां ड्यूसेन, गार्बे, हर्टेल, विटरनिट्झ प्रभृति अभ्यासकांना उपनिषद्-वाङ्मय व त्यांत आढळणारी वैचारिक क्रान्ति ही क्षत्रियांनी पुढाकार घेऊन केलेली आहे, असे वाटतें. पुरोहित हे यज्ञविरोधी विचार मांडणें असंभवनीय आहे व ते उपनिषदांत ब्रह्मविचार मांडणारे नसून ब्रह्मविद्या शिकणारे आहेत. तेव्हा यज्ञकर्मविरोधी अशी जी चिंतनप्रधान वैचारिक क्रान्ति झाली तिचें नेतृत्व क्षत्रियांनीच केले असलें पाहिजे. अतएव उपनिषदांतील 'ब्रह्मविद्या' ही क्षत्रियांची अमून, उपनिषदे ही क्षत्रिय-निर्मित आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. ऋग्वेदकाळापासूनच ब्राह्मण व क्षत्रिय अशा दोन परंपरा आपणांस प्राचीन भारतीय जीवनांत दिसतात व उपनिषद्-परंपरा क्षत्रियांची आहे असे पांजिटर यांचें मत आहे. यज्ञकर्म सर्वस्व मानणारा ब्राह्मणांचा वर्ग वेगळा व त्यांची परंपराहि वेगळी. या यज्ञकर्माच्या बाहेर राहून त्यांचें यथार्थ मूल्यमापन

करणारी ब्रह्मविद्या सांगणारी क्षत्रिय-परंपरा वेगळी अशी ही विचार-सरणि आहे.

सूक्ष्म विचारान्ती हें म्हणणें योग्य नाही असें वाटतें. उपनिषदांत यज्ञाविषयी संशय आहे, ब्रह्मविद्या आहे, क्षत्रिय ती विशद करतांना आपणांस दिसतात हे जरी खरे असले, तरी 'तेवढ्यावरून ती यज्ञकर्म-विरोधी क्षत्रियांनी केलेली क्रान्ति आहे' असें मानणे चूक होईल. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यामध्ये विरोध असा केव्हा नव्हताच. ऋग्वेद-कालापासून राजा व त्याचा पुरोहित याचें सहकार्यच आपणांस दिसून येतें. त्याचप्रमाणे ब्राह्मणकाळांतील यज्ञहि क्षत्रिय राजांच्या सहकार्या-शिवाय व पुरस्काराशिवाय सिद्ध होणें शक्य नव्हते. या काळांतहि क्षत्रिय यजमान व ब्राह्मण पुरोहित असेच सहकार्यावर आधारलेले संबंध होते. ब्राह्मण-काळांतहि चिकित्सेची वृत्ति, चिंतनाची वृत्ति आपणांस आढळते. कर्माविरोधरच ज्ञानाचेंहि महत्त्व मान्य झालेलें आपणांस दिसते. भौतिक क्रियांना आध्यात्मिक व गूढ अर्थ देण्याची, त्यांत असा अर्थ शोधण्याची प्रवृत्ति ब्राह्मणात आढळते व हीच पुढे आरण्यकांत दिसते आणि तिचाच समर्थ आविष्कार आपणास उपनिषदांत आढळतो. ब्रह्मविचार व आत्म-विचार, याज्ञवल्क्य व आरुणि यांसारखे ब्राह्मणहि मोठ्या प्रभावाने व अधिकाराने मांडीत असल्याचें आपणांस दिसतें. यज्ञसत्ताप्रमाणेच या 'ज्ञान'सत्तातहि ब्राह्मणक्षत्रियांचें सहकार्यच मानणें अधिक समुचित व प्राचीन सामाजिक इतिहासात सुसंगत असें होईल. यज्ञ-कर्मांत गुंतलेल्या व गुरफटलेल्या पुरोहितवर्गास उपनिषदांतील तत्त्व-ज्ञानात्मक विचाराची उंची गाठता येणें अशक्य आहे, असा पूर्वग्रह करून येणेंहि योग्य नाही तत्त्वज्ञानात्मक विचारांची सुरुवात ऋग्वेदांत झाल्याचें आपणांस दिसतें. नासदीय सूक्तामध्ये आलेले विचार किंवा वामदेव व दीर्घतमा मामतेय यांनी मांडलेले विचार, म्हणजे वस्तुतः उप-निषद्विचारांची नादीच म्हणावयास हवी. ऋग्वेदातच आपणांस किती-तरी भिन्नभिन्न प्रवृत्तीचा आढळ होतो यांतील काही ब्राह्मण-काळांत प्रभावी झाल्या, तर काही उपनिषद्-काळात प्रभावी झाल्या. सामाजिक, धार्मिक व वैचारिक जीवनांत परंपरा व क्रिया-प्रतिक्रिया अशा स्वरूपानेच विचार प्रगत होत असतो व हेच येथेहि घडलेलें आहे. वैदिक वाङ्मयाचें शेवटचें पर्व म्हणजे उपनिषदे होत व म्हणूनच त्यांना वेदान्त म्हटलें जातें. सारें वैदिक वाङ्मय ब्राह्मणी परंपरेचें व केवळ उपनिषदे क्षत्रियांची हेंहि म्हणणे योग्य वाटत नाही. शिवाय अभ्यासकाला उपनिषदांत आलेल्या सर्व महत्त्वाच्या विचारांची वा कल्पनांची सुरुवात वैदिक संहिता व ब्राह्मणे यातून झाल्याची दिसते, तें वेगळेंच. एगर्टन या संदर्भात म्हणतात की, अशी एकहि कल्पना प्राचीन उपनिषदांत आढळत नाही, की जिचा उगम वा सूचना पूर्वीच्या वैदिक ग्रंथांत दिसत नाही; आणि म्हणून सर्व विचारान्ती उपनिषदांत ब्राह्मणी धर्माच्या विकासात कोणत्याहि तऱ्हेचा खंड पडल्याचें दिसत नाही, हे लॅमन यांचेंच मत या संदर्भात अधिक ग्राह्य वाटतें.

वैचारिक यथार्थता व आध्यात्मिक संपन्नता : या उपनिषदांमध्ये अनेक शतकांचा, तत्त्वचिंतकांच्या पिढ्यांचा, त्याचप्रमाणे अनेक तत्त्वचिंतकांचा विचार आलेला आहे. यामुळेच या उपनिषदांमध्ये एकच-एक विचार वा तत्त्वज्ञानप्रणाली पद्धतशीर रीतीने मांडलेली आहे असें नाही. या उपनिषदांमध्ये आपणांला एखादे 'दर्शन' मिळतें असें समजणें चूक होईल. उपनिषदांत पुढे निर्माण झालेल्या अनेक

दर्शनाना मूलभूत ठरलेले व उपयुक्त झालेले असे विचारधन आहे; परंतु उपनिषदांचे असे स्वतःचे 'दर्शन' नाही. अनेक तत्त्ववेत्त्यांचे विचार एकत्र आल्यामुळे उपनिषदांच्या अभ्यासकाला त्यांच्यात विसंवादही आढळतो. याच्याच जोडीला उत्स्फूर्त विचार मांडलेले असल्यामुळे त्यांच्यातील विवेचनामध्ये एक प्रकारची अर्थगर्भ सदिग्धता आलेली आहे. यामुळेच पुढे शंकराचार्य, रामानुजाचार्य वा बल्लभाचार्य आणि द्वैतवादी मध्वाचार्य आपणास इष्ट तो अर्थ त्यामधून काढू शकले. त्याचप्रमाणे दर्शनापैकी साख्य व वेदान्त ही दोन्ही दर्शने उपनिषदांचा अर्थ आपण यथार्थ सागत आहोत असा दावा करू शकतात हे सारे जरी खरे असले तरी उपनिषदांचे एक तत्त्वज्ञान आहे, असे आपण म्हणू शकतो. त्यांतील विचार पद्धतशीर रीतीने, खंडन-मंडन पद्धतीने आणि एकात्मतेवर व सुसंगततेवर लक्ष ठेवून आलेला नाही इतकेच; पण या साऱ्या एकविचारात आपणास विकास व प्रगति दिसते. एक मुख्य भूमिकेचे सूत्र दिसते. उपनिषदांचे काही मूलभूत सिद्धान्त प्रामुख्याने आपणास सापडतात हे मूलभूत सिद्धान्त हेच त्याचे तत्त्वज्ञान म्हणा-वयास हवे या मूलभूत सिद्धान्ताचे महत्त्व भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार मोठे आहे. भारतीय दर्शनाचा वा तत्त्वज्ञानाचा येथे पायाच घातला गेला, एवढेच नाही तर, पुढेही अगदी विकसित काळोही भारतीय विचार या विचाराच्यापलीकडे फारसा जाऊ शकला नाही यातील जीवनदृष्टि, अंतिम सत्यासंबंधीची कल्पना, मानवाचे यथार्थ स्वरूप यासंबंधीचे विचार इतके उच्च आहेत की, त्यामुळे जागतिक तत्त्वज्ञानात्मक वाडमयांत व विचारात उपनिषदांतील विचाराना एक अनन्यसाधारण असे महत्त्वाचे स्थान आहे. अगदी आधुनिक युगांतहि शास्त्र, तत्त्वज्ञान व धर्म या तिघांनाहि मान्य होऊन त्यांनाहि पुनीत करू शकेल इतकी वैचारिक यथार्थता व आध्यात्मिक-संपन्नता या उपनिषदांमध्ये आहे आणि हे त्यांचे विलोभनीय वैशिष्ट्यच आहे.

ब्रह्म, आत्मा, कर्म. या उपनिषदांतील मूलभूत सिद्धान्त हे 'ब्रह्मन्' व 'आत्मन्' या दोन कल्पनाभोवती फिरत आहेत, केद्रित झालेले आहेत, असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. यापैकी 'ब्रह्मन्' या पदाने विश्वापाठीमागील 'सत्य' दर्शविले आहे; व 'आत्मन्' या पदाने मानवातील 'सत्य' अभिप्रेत आहे. उपनिषदांतील विचारवंत बाह्य विशाल सृष्टि जशी मानतात, तशीच या बाह्य विश्वाप्रमाणेच त्यांच्याशी सुसंवादी अशी मानवांतील अंतर्गामीची सृष्टि मानतात. त्यांचा प्रयत्न सतत या दोन्ही विश्वांतील 'सत्य' शोधून त्यांचा परस्परसंबंध काय आहे हे पाहण्याकडे आहे. या त्यांच्या अभ्यासाच्या दोन दिशा आहेत त्यांचा निष्कर्ष विश्व हे ब्रह्मामधून निर्माण झाले आहे, त्यामुळे स्थिरावले आहे व अंती त्यामध्येच विलीन व्हावयाचे आहे; अतएव विश्व हे ब्रह्मच आहे. हाच अर्थ 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' या व अशासारख्या महावाक्यानी सांगितलेला आहे. मानव-विश्वामध्ये अंतिम सत्य 'आत्मन्' आहे व देहाचा विनाश झाला तरी 'आत्मन्' अमर, अविनाशी, विक्रियाच्यापलीकडे असा आहे. हा 'आत्मा' आनंदस्वरूप आहे. 'तत्सत्यं स आत्मा', 'एष स आत्मा' यासारख्या वचनात हा निष्कर्ष सांगितलेला आहे. आत्मा व ब्रह्म ही दोन्ही एकच आहेत, हा उपनिषदांचा सर्वात महत्त्वाचा आणि मौलिक असा सिद्धान्त आहे. हा निष्कर्ष 'अहं ब्रह्मासि', 'तत्त्वमसि' अशासारख्या महावाक्यांत ग्रथित झालेला आहे. मानव व विश्व

यांमध्ये एकच चैतन्ययुक्त आनंदस्वरूप अविनाशी असे तत्त्व आहे. बाकी सारे भौतिक असून विनाशी आहे व त्याचे तादृश महत्त्वहि नाही. हे आनंद-स्वरूप वा सच्चिदानंदस्वरूप ब्रह्म जाणून तरूण होणे, आपले त्याच्याशी असलेले नैसर्गिक तादात्म्य पुनः ज्ञानाने, साक्षात्काराने प्रस्थापित करणे हेच मानवी जीविताचे ध्येय आहे. हाच मोक्ष आहे. आरुणि, श्वेतकेतु, याज्ञवल्क्य, मंत्रेयी यांच्या संवादातून या कल्पनांचे खूपच विस्ताराने स्पष्टीकरण झालेले आहे. उपनिषदांचे हे आवडते सिद्धान्त असून त्यांचे विवेचन आपणास चारंवार आढळते. उपनिषदांची दृष्टि अंतर्मुख अशी आहे, हे त्यांच्या 'ब्रह्म व आत्मन्' या कल्पनांच्या अभ्यासावरून समजू शकते. विश्वातील 'सत्य' शोधित असतांना पंचमहाभूत, इंद्र-सूर्य-चंद्रादि देवता साऱ्याचा विचार होऊन या सर्वांना प्राणप्रद व त्यांचे शासन, नियमन करणारे तत्त्व म्हणून 'ब्रह्मा' वर हा त्याचा विचार स्थिरावला. त्याचप्रमाणे मानवामध्ये 'सत्य' काय आहे हे शोधित असताना देह, इंद्रिये या सर्वांचा विचार करून ते प्राण म्हणजेच 'आत्मा' या कल्पनेवर स्थिरावले. उपनिषदांचा आणखी एक महत्त्वाचा सिद्धान्त म्हणजे कर्मसिद्धान्त होय. मानवांचे 'कर्म' हे अतिशय महत्त्वाचे असून मरणोत्तर मुक्ति वा जीवन, सद्गति वा दुर्गति हे सारे 'कर्म' ने ठरत असते. 'कर्म' म्हणजेच 'दैव' होय. मरणोत्तर उरते ते 'कर्म'. असा एकंदरीत सूत्ररूपाने कर्मसिद्धान्त आहे. या कर्मसिद्धान्तामुळेच उपनिषदांमध्ये नीतीचा विचार आलेला आहे, व संपन्न आध्यात्मिक जीवनाची कल्पना मांडली गेली आहे. कर्म हे 'वध' निर्माण करीत असते, तेव्हा 'कर्म' अंशतः भोगाने व अंशतः ज्ञानाने नाहीसे करणे हाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ होय. हाच मोक्ष होय अशी विचारसरणि येथे आढळते.

प्रयत्नवाद व आनंदवाद : कर्माचे फळ कर्त्याला भोगावेच लागते, ते अपरिहार्य आहे, यातूनच 'पुनर्जन्मा'ची कल्पना विकसित झालेली दिसते. ज्ञान उत्पन्न झाले असल्यास मरणोत्तर ब्रह्मांत विलीन होऊन मुक्ति संभवते, पण कर्माविशेष असल्यास पुनर्जन्म मिळतो व याच संदर्भात सुप्रसिद्ध 'पञ्चाग्नि-विद्या' प्रतिपादिलेली आहे. भारतीय मनाच्या एकंदर घडणीच्या दृष्टीने या कर्म व पुनर्जन्म सिद्धान्ताचे महत्त्व फार मोठे आहे; कारण सर्वसामान्य जनमानसावर या सिद्धान्ताचा विलक्षण परिणाम झालेला आहे; परंतु याचा अर्थ उपनिषदे 'दैववादी' आहेत, अथवा 'निराशावादी' आहेत, असा मुळीच नाही. जीवन हे नश्वर आहे, क्षणभंगुर आहे, भोग हे 'अल्प' आहेत व म्हणून त्यांकडे पाठ फिरवून ब्रह्मज्ञान करून घ्यावयास हवे अशी त्यांची भूमिका आहे; पण यांत निराशावाद कोठेच नाही. वस्तुतः मानव हा 'आनंदस्वरूप' आहे हेच अंतिम सत्य आहे व क्षणभंगुर आनंदाच्या मागे न लागतां 'शाश्वत आनंद' प्रयत्नाने मिळवावा असेच त्यांचे म्हणणे आहे. तेव्हा यांत निराशावाद तर नाहीच; पण एक श्रेष्ठ प्रकारचा 'प्रयत्नवाद व आनंदवाद' आहे असेच म्हणावयास हवे. ब्रह्मज्ञान व त्या ज्ञानापासून होणारा शाश्वत आनंद व ब्रह्माशी आपले 'तादात्म्य' प्रत्यक्षांत आणण्याचा ज्ञान हाच एक केवळ मार्ग असे जरी उपनिषदांतील विवेचनाचे सार असले, तरी इतर कल्पनाहि त्यामध्ये आढळतात. या अद्वैतावरोवरच 'द्वैत'हि सुचविलेले आहे. भोग्य, भोक्ता व परमेश्वर असे तैत्तिरीय सुचविलेले आहे. भक्ति व परमेश्वराचे ज्ञान ही दोन्ही 'भवपाश-विमोचना'स आवश्यक म्हणून सांगितलेली आहेत. निर्गुण

ब्रह्मावरोबरच सगुण ब्रह्माचेहि प्रतिपादन आहे. मायावादहि सूचित झालेला आहे. प्रखर अद्वैताला पोषक अशी वचने आहेत, तर विश्व व आत्मा हे परमेश्वराचे 'शरीर' असल्याचे म्हटले असल्यामुळे, विशिष्टा-द्वैतालाहि आधार यांत मिळालेला आहे. अशा रीतीने उपनिषदांचे मूलभूत सिद्धान्त असून त्यांच्याशी संलग्न व या भूमिकाना सर्वसामान्यपणे पोषक असे विचार इतरत्र आढळतात.

अनेक प्राचीन विचारवंतांची विचार-प्रतिपादन-पद्धती ही उपनिषदे वाचीत असतांना कितीतरी प्राचीन विचारवंतांचा व आपला परिचय होतो. नीतितत्त्वे व सद्गुण याचा विचार करणारे राशीतर, पौरुषिष्टि, नाक मौद्गल्य, शुष्कभृंगार, विश्वतत्त्वांचा विचार करणारे रैक्व, अश्वपति कैकेय, उद्दालक, स्वप्नाचा विचार करणारा सौरायणि गार्ग्य, त्याचप्रमाणे शांडिल्य, मधुविद्या सागणारे दध्यच, सनत्कुमार, आरुणि, याज्ञवल्क्य या अनेक तत्त्ववेत्त्याची आपली भेट होते. या साऱ्यांनी आपापल्या चिंतनानी उपनिषद्-विचारात भर घातलेली आहे. त्यांमध्ये विविधता आणलेली आहे, सपन्नता आणलेली आहे व त्याचा विकासहि घडविलेला आहे.

या तत्त्ववेत्त्यांनी आपापले विचार सवादातून मांडलेले आहेत हे खरे; तथापि ते माडीत असतांना भिन्न-भिन्न पद्धतीचा त्यांनी अवलंब केलेला आहे. केव्हा-केव्हा त्यांचे विवेचन सूत्रबद्ध असे असते. माण्डूक्य उपनिषदांत ही शैली आपणांस आढळते, तर केव्हा 'रहस्यात्मक' एखादा शब्द सांगून त्यांचे विवेचन तयार केलेले असते. सत्य हे 'तज्जवान्' आहे असे शाण्डिल्य सांगतो व नंतर या पदाचे स्पष्टीकरण देतो. कुठे-कुठे शब्दांच्या व्युत्पत्तिमूल अर्थाची चर्चा आहे, तर कुठे-कुठे देवता-विषयक कथांची पार्श्वभूमी वापरून तत्त्वज्ञान सांगितले आहे. कुठे-कुठे दृष्टान्त देऊन कल्पना स्पष्ट करण्याचा यत्न केलेला आहे, तर कुठे-कुठे सरळ-सरळ वाद-पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसून येतो. कधी-कधी भिन्न-भिन्न मतांचा समन्वय करून शेवटी यथार्थ तत्त्व सांगण्याचा यत्न केलेला आहे. या वेगवेगळ्या पद्धतीचा आश्रय केल्यामुळे उपनिषदांचे आकर्षण अधिकच वाढलेले आहे, यांत शका नाही.

काव्यगुण : यावरोबरच उपनिषदात आढळणाऱ्या काव्यगुणांचाहि निर्देश अवश्य करावयास हवा. ईश, कठ, मुण्डक वा श्वेताश्वतर ही उपनिषदे वाचीत असतांना, आरुणीने श्वेतकेतूला केलेला उपदेश वाचीत असतांना, त्याचप्रमाणे याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी सवाद वाचीत असतांना उत्कृष्ट काव्याचा वाचकास अनुभव येतो व तो भारावून जातो. मधु-विद्येतील रूपक, कौपीतकी उपनिषदातील 'ब्रह्मसभेचे वर्णन' यांचाहि येथे उल्लेख करावयास हवा. निसर्गामध्ये व मानवामध्ये जे जे वैभवशाली, समृद्ध व शाश्वत आहे, त्यांचे उद्गान येथे कितीदातरी झालेले आपणांस दिसते. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच त्यांतील काव्यहि उत्कृष्ट असून त्याचे ते एक प्रमुख आकर्षण आहे यात शंका नाही.

अध्यात्मसंपन्न सामाजिक जीवन : उपनिषदात आढळणारे सामाजिक जीवनहि सर्व दृष्टींनी समृद्ध व सपन्न असे दिसते. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यातील सहकार्य उल्लेखनीय आहे. क्षत्रिय यज्ञाचा, ज्ञानाचा पुरस्कार करून त्यांत स्वतः मोलाची भर घालीत आहेत असे स्पष्ट दिसते. स्त्रिया ब्रह्मवादिनी वनून पुरुषाच्या वरोवरीने तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेत भाग घेत आहेत असेहि दिसते. पिता-पुत्र, पति-पत्नी

यांच्यामध्येहि तत्त्वज्ञानाची चर्चा व आवड दिसते. गाडीवाला रैक्व हा तत्त्वज्ञानचिंतक आहे व तो राजालाहि उपदेश करीत आहे. नचिकेता-सारखे तरुण ज्ञानाच्या पाठीमागे लागलेले आहेत, तर सत्यकाम जाबाला-सारखे 'सत्याला' मोठ्या प्रखरपणे चिकटून आहेत असे दिसते. तत्त्वज्ञानाने भारलेले, श्रेष्ठ सामाजिक नीतीने व सद्गुणांनी भरलेले असे हे जीवन आहे. या वातावरणांत इतके उच्च विचार स्फुरले नसते तरच नवल !

सारे उपनिषद्-वाङ्मय हे संस्कृत-वाङ्मयाचे व भारतीय तत्त्वज्ञानाचे एक अनुपम लेख आहे, यात शंका नाही. सश्रद्धाला साक्षात्काराचा मार्ग दाखवून तो घडविण्याचे, संतस्ताला क्षणभर का होईना, शांति देण्याचे व अश्रद्धाला, अल्पकाळ का होईना, मोहून टाकण्याचे, भारण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठायी निश्चित आहे.

संदर्भ-ग्रंथ . विटरनिट्झ, एफ. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर, खं. २., अनु. एस. केतकर (कलकत्ता, १९२७) ; हिरियण्णा, एम : आउटलाईन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२) ; - दि इसेन्शियल्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२) ; रानडे, आर. डी. : ए कन्ट्रिब्यूट्ह सव्हे ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६) ; बेलवलकर, एस. के. व रानडे आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २, दि क्वांटिटिव्ह पीरियड, (पुणे, १९२७) ; लिमये, वि. प्र. व वाडेकर, रं. द. संपा. : अष्टादश-उपनिषदः, खं. १, (पुणे, १९५८) ; विमलानंद स्वामी : महानारायणोपनिषद् (मद्रास, १९५७) ; श्रोडर, एफ. ओ. संपा. : दि मायनर उपनिषदः, २ खं. (मद्रास, १९१२) ; कीथ, ए. वी. : दि रिलिजन अँड फिलॉसफी ऑफ दि वेद अँड उपनिषदः, २ खं. (केम्ब्रिज, १९२५) .

व्यं. गो. माईणकर

तत्त्वज्ञान, उर्दूतील : उर्दू भाषेची घडण वाराव्या शतकात झाली असली तरी तत्त्वज्ञानात्मक विचाराची मांडणी त्या भाषेत अगदी अलीकडे, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊ लागली. याचे एक कारण असे की, त्या शतकाच्या अखेरपर्यंत फारसी ही राजदरबारांतील भाषा तर होतीच, शिवाय ती शिष्टमान्य अशी पांडित्याची भाषाहि होती. तत्त्वज्ञानासंबंधीचे हे प्रमाणग्रंथ त्या वेळी अरबी किंवा फारसी भाषेतच होते.

तत्त्वज्ञानाच्या वावतीत आणखी एक लक्षांत घेण्यासारखी घटना आहे. ती अशी की, अल गजाली (मृत्यु इ. स. ११११) या मुस्लिम विचारवंताने 'तत्त्वज्ञानाचे खडन' या आपल्या ग्रंथांत असे प्रतिपादन केले की, सॉक्रेटीस, प्लेटो व अरिस्टॉटल यांच्या ग्रंथातून सांगितलेली तत्त्वे चूक असून 'सत्य' हे केवळ इस्लामी धर्माच्या शिकवणुकीत सापडते. तत्त्वचिंतनावर त्याने असा प्राणान्तिक आघात केला की, मुस्लिम सत्ता भारतात प्रभावित होऊ लागण्यापूर्वी सुमारे शभर वर्षे तत्त्वचिंतनावरच असा आघात झालेला होता, त्यामुळे तेथे आलेल्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांमध्ये तत्त्वचिंतनावद्दल आस्था नव्हती. अल गजालीच्या मताचा प्रभाव बहुतेक मुस्लिम राज्यकर्त्यांवर इतका होता की, त्यांनी तत्त्वचिंतनाला किंवा स्वतंत्र विचाराच्या प्रवृत्तीला कधीच उत्तेजन दिले नाही.

या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर उर्दू भाषेतील तत्त्वचिंतनाचा विचार केला असता असे दिसते की, भारतीय मुस्लिमांनी धार्मिक विचार आणि सुफी तत्त्वचिंतन या दोन क्षेत्रात महत्त्वाची भर घातलेली आहे.

सुफी काव्य आणि तत्त्वज्ञान : उर्दूचा उपयोग मुख्यतः काव्य-रचनेसाठी केला जात असे प्रारंभीच्या उर्दू कवितेत सुफी गूढवादाचे प्रवाह दृष्टोत्पत्तीस येतात. विद्वानांच्या मते गुलबर्ग्याचा संत ख्वाजा सय्यद गेसू दराज (१३२१-१४२२) याच्या नावावर असलेले 'मेराजुल आशिकीन' (प्रेमिकाचें निर्वाण) हे पुस्तक जुम्या दख्खनी उर्दूत लिहिलेलें सूफीवादावरील पहिले पुस्तक होय. दिल्लीचा ख्वाजा मीर दर्द (१७२०-१७८४) हा एक उच्च दर्जाचा सुफी कवि होता काही विद्वानांच्या मते मिर्जा असदउल्लाह खाँ गालिव (१७९६-१८६९) हा कवि असला तरी तत्त्वज्ञाहि आहे; कारण त्याच्या काव्यावर वळुशी गभीर विचाराची व श्रेयमीमासेची छाया पडलेली दिसते; परंतु उर्दूतील विचार-क्रांतीचे अग्रदूत म्हणून सय्यद अहमद खान हेच आपल्या दृष्टीपुढे येतात

सय्यद अहमदखानांचा बुद्धिवाद सर सय्यद अहमदखान (१८१७-१८९८) हे केवळ एक समाजसुधारक नव्हेत एका विशिष्ट तत्त्वप्रणालीचे ते पुरस्कर्ते होते. आपल्या क्रांतिकारी कल्पनांचे समर्थन करणारे भाषाप्रभुत्व त्यांच्यापाशी होते. उर्दू गद्याचे मान्यवर निमति म्हणून ते ओळखले जात असले तरी त्यांच्या लिखाणातील साहित्यिक मूल्याशी आपणास येथे काही कर्तव्य नाही. सर सय्यद यानी पुराण-वस्तु-विज्ञान, इतिहास आणि ईशविज्ञान (थिऑलॉजी) यापासून ते ललित साहित्य व तत्त्वज्ञान येथपर्यंत विविध विषयावर लिहिले आहे या सर्वांत ते बुद्धिवादाच्या प्रेरणेने व निष्ठेने प्रोत्साहित झालेले दिसतात सय्यद अहमद याचा बुद्धिवाद प्रत्यक्ष पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळेच उत्पन्न झालेला होता, हे म्हणणे सर्वस्वी खरे नाही. बुद्धिवाद हा काही पाश्चात्यांचा मक्ता नव्हे फार पूर्वी इसवी सनाच्या सातव्या शतकात मुतज्जिल अरवांनी इस्लाममध्ये बुद्धिवादाची सुरुवात करून दिली होती मुतज्जिलाच्या विवेचन-पद्धतीचे अनुसरण करून आणि पाश्चात्याकडूनही स्फूर्ति घेऊन सय्यद अहमद यानी कुराणावर एक नवीन टीका लिहिण्यास प्रारंभ केला होता. त्याचा उद्देश असा होता की, पाश्चात्यांच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणास अनुसरून आपले अर्थ-निरूपण व्हावे. ही टीका उर्दू नियतकालिकातून क्रमशः प्रसिद्ध होऊ लागताच पुराणमताभिमान्यांकडून टीकेचा भडिमार झाला. नास्तिक-तेचा त्यांजवर आरोप करण्यात आला. ज्या मुतज्जिलीवादास अल अशरी (८७३-९३५) याच्या हस्ते मूठमाती देण्यात आली होती, त्या वादाचे असे पुनरुज्जीवन व्हावे, ही गोष्ट उलेमाना आवडली नाही अल अज्जालीने दहाव्या शतकांतच या पुराणमतवाद्यांच्या वाजूने संपूर्ण विजय मिळविलेला होता, म्हणून मुतज्जिलवादाचा पुनरुद्धार करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे त्याच्या दृष्टीने इस्लामच्या शिकवणुकीशी प्रतारणा करणे होते; परंतु सय्यद अहमद ही टीका करूनच स्वस्थ बसले नाहीत. गज्जालीच्या भूमिकेवरच शोवणारी टीका करून त्यांनी उलेमाना आणखी प्रभुत्व केले. सय्यद अहमद यानी देवदूतांचें अस्तित्व नाकारले. त्याच्या मते ईशनिर्मित सृष्टि आणि ईश्वराचे वचन म्हणजेच 'कुराण', यात विरोध असणेच शक्य नाही ज्यांना धर्मपुस्तकात आधार नाहीत. जी बुद्धीला पटणारी नाहीत आणि जी अद्भुतावर

आधारलेली आहेत अशा धर्ममतांना आणि तद्विषयक आचाराना त्यांनी 'आखिरी मजामिन' या ग्रंथांत जोराचा विरोध प्रकट केला. सर सय्यद यानी 'तहजीब उल अखलाक' (नीति आणि आचार याची सुधारणा) या नावाचें एक मासिक उर्दूत चालविले. त्याचा मुख्य उद्देश लोकाना सामाजिक व धार्मिक द्वावतीत शिक्षण मिळावें हा होता. पाश्चात्यांच्या जीवनात व विचारसरणीत जें उत्कृष्ट असेल ते आत्मसात् करण्यानेच भारतीय मुसलमानांना ऐहिक व बौद्धिकदृष्ट्या प्रगतीचा मार्ग खुला होईल; परंतु ह्या स्वीकाराचा धर्माच्या मूलभूत तत्त्वांशी विरोध येतां कामा नये, असे त्यांचे आग्रहाचे प्रतिपादन असे.

शिक्ली नोअमानी यांचा ऐकान्तिक सुधारणावादास विरोध : सय्यद अहमदखानांचे तर्हण समकालीन शिक्ली नोअमानी (१८५७-१९१४) सुरुवातीस त्यांचे एकनिष्ठ अनुयायी होते; परंतु सुधारणा-वादाच्या ऐकान्तिकतेसवधीच्या मतभेदामुळे त्यांनी सय्यद अहमद यांचे गिष्पत्व सोडले. आपल्या मताचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी लखनौ येथे 'नद्वतुल उलमा' (विद्वानांचें निवासस्थान) नांवाची एक संस्था स्थापन केली. शिक्लींचा मुख्य उद्देश सर सय्यद यांचा ऐकान्तिक सुधारणावाद व कर्मठ परंपरावाद यांच्यात समतोलपणा राखण्याचा होता त्यांनी असे प्रतिपादन केलें की, पुराणमताभिमान्यांना तर्कसंगत विचार करावयास लावल्याने अस्वरितनीय परंपरावाद टाळतां येण्या-सारखा आहे. शिक्ली नोअमानी, 'अल कलाम' व 'इल्म उल कलाम' या उर्दू ग्रंथातून हे मत प्रतिपादन केले आहे. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, 'अल कलाम' हा ग्रंथ अरबी मनाचा सहजाविष्कार आहे. आपल्या तत्त्वांचे समर्थन करण्यासाठी ग्रीक तत्त्वज्ञांना तर्कशास्त्राचा आश्रय घ्यावा लागला. त्याच पद्धतीचा अवलंब करून 'कलाम' ही एक विशिष्ट प्रकारची तर्कपद्धती स्वीकारून अरब तत्त्वचिंतकांनी आपल्या धर्मतत्त्वांचें समर्थन केलें 'कलाम' हे एखादे तत्त्व नसून केवळ एक पद्धती आहे. इस्लामच्या प्रारंभिक काळात 'मुतकल्लिमीन' (म्हणजे कट्टर धर्ममताची पांडित्यपूर्ण समर्थन-पद्धती) आणि बुद्धिवादी मुतज्जिलानुयायी याच पद्धतीने इस्लामच्या विरोधकांशी सामना करीत. शिक्ली नोअमानी नवीन कलाम पद्धतीचे, एका आधुनिक तर्कपद्धतीचे, सर्वश्रेष्ठ पुरस्कर्ते होते. मुतज्जिलानुयायाचा आत्यंतिक बुद्धिवाद टाळून आपण 'इल्म-उल-अकलाम'ला एक नवा आधार दिला आहे व तो आधुनिकांनाहि मान्य व्हावा, असे त्यांचें म्हणणें होते. परंतु 'इल्म-उल-कलाम'च्याच समर्थनात गुंतून पडल्यामुळे शिक्ली यांच्या चरित्रात्मक ग्रंथांनादेखील कलामी रंग चढला आहे. उदा.- 'अल-गजाली' हे त्यांचे स्वतंत्र पुस्तक चरित्रग्रंथ असूनहि नुसतें कलामचें विवरण आहे शिक्ली नोअमानी यानी इतिहास, इस्लामी न्यायदान-शास्त्र, धर्मशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, तत्त्वज्ञान, साहित्यसमीक्षा इत्यादि विषयांवर अनेक पुस्तके आणि प्रबंध लिहिले आहेत. त्यांच्यामार्गे त्यांनी 'नद्वतुल-उल मुस्सन्नाफीन' (ग्रंथकार-भवन) या नांवाची एक सुप्रतिष्ठित प्रकाशनसंस्था ठेवली आहे, जी आजहि ज्ञानप्रसाराचें महत्त्वाचे कार्य करीत आहे त्यांच्या सय्यद सुलेमान नद्वी, अब्दुल सलाम नद्वी, अब्दुल हुसन नद्वी, प्रभृति असंख्य सच्छिष्यांनी विविध विषयांवर विस्तृत लेखन केले आहे. येथे अब्दुल सलाम नद्वी यांच्या 'हुकमे इस्लाम' या प्रदीर्घ ग्रंथाचा उल्लेख केला पाहिजे. इस्लामी तत्त्वज्ञाचे विचार आणि उपदेश यांचा हा सग्रहग्रंथ एक प्रमाणग्रंथ मानला जातो

सर मुहमद इकबाल : अर्वाचीन इस्लामचे सर्वश्रेष्ठ विचार-प्रवर्तक : डॉ. सर मुहमद इकबाल (१८७३-१९३८) यांनी उर्दूतील तत्त्वज्ञान उच्च शिखराला पोहोचविले; आणि म्हणून अर्वाचीन इस्लामचे ते सर्वश्रेष्ठ विचारप्रवर्तक गणले जातात. त्याचा जन्म पंजाबमध्ये झाला. केव्हा व जर्मनीमध्ये तत्त्वज्ञानाचे शिक्षण घेऊन इकबाल यांनी आपल्या तेजस्वी साहित्यिक जीवनक्रमाला प्रारंभ केला; आणि गहन-गंभीर असे गद्य व पद्य साहित्य निर्माण केले. डॉ. इकबाल हे कवि म्हणून अधिक प्रसिद्ध आहेत; तथापि ' इराणमधील आध्यात्मिक ज्ञानाचा विकास ' व ' इस्लाममधील धार्मिक विचारांची पुनर्घटना ' या त्याच्या तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथात त्यांनी इस्लामच्या तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत नवविचारांची मौलिक भर घातली आहे. दोन्ही ग्रंथ प्रथम इंग्रजी व जर्मन या भाषांत लिहिले होते; परंतु त्याच्या सुधारून वाढविलेल्या भाषान्तरांनी उर्दूवाचकांस ते उपलब्ध झाले आहेत. उर्दूत लिहिलेले हे ग्रंथ काव्यात्मक आहेत, आणि त्यात गंभीर विचार व खोल चिंतन आढळते. याचे सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ मात्र फारसीत आणि इंग्रजीत आहेत. कदाचित् मोठ्या वाचकवर्गास आकृष्ट करण्यासाठी त्यांनी या भाषांचे माध्यम स्वीकारले असावे. इकबालना असे वाटत होते की, इस्लामी समाजाची जी दुर्गति होत आहे, तिचे कारण इस्लामच्या प्रमुख सिद्धान्तां-हून अगदी वेगळ्या असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा त्याने केलेला स्वीकार हे होय. मुस्लिम मनावर त्यांना दैववाद व अकर्मण्यता याचा पगडा वसलेला आढळला. त्यांच्या मते प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानामुळे मानवाच्या मनात खोटेया सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते; म्हणून त्याचाहि समाचार घेण्यास ते सरसावले. प्लेटोचे तत्त्वज्ञान केवळ स्वप्नसृष्टीत विहार करणारासाठी आहे, त्यात कर्तव्याची प्रेरणा नाही व ते तत्त्वज्ञान व्यक्तीच्या जीवनाचा मुख्य आधार असणाऱ्या व्यक्तीच्या आत्म्याचे अस्तित्व नाकारते अशी टीका करून इकबालनी आत्मचैतन्याच्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला. त्याच्या मते सर्व प्रकारचे जीवन म्हणजे आत्मचैतन्याचा विलास होय. या चैतन्यांतच अगणित विश्वे अव्यक्त नादत असतात. जेव्हा हा आत्मा प्रबुद्ध अवस्थेत जातो व आपले चैतन्य प्रकट करतो तेव्हा विचारांचे विश्व व्यक्त होते व बाह्य अनात्म सृष्टीहि प्रकाशमान होते. विषय, पदार्थ, साधने व कारणे इत्यादि अनेक रूपे आपल्या प्रकटीकरणासाठी आत्माच निर्माण करतो. काल ही आत्म्याची रंगभूमि आहे; आणि काल चिरंतन असल्यामुळे आत्मा जे जे व्यक्त करतो ते ते चिरंतन स्वरूपाचे असते. जीवन म्हणजे अनताच्या जाणिवेचा एक तरंग आहे. कालाचे सातत्ययुक्त चिरंतनत्व ओळखणें यातच चिरंतन जीवनाचें रहस्य आहे. इच्छेतून जीवनाचा जन्म होतो आणि इच्छाच जीवनाचे उद्दिष्ट ठरवीत असते. ज्याला इच्छा (कामना) नाही, ध्येय नाही ती व्यक्ति मृतवत् होय. कामनेमुळे जीवनाला आकार येतो व कामना त्याला समृद्ध बनविते. धर्माच्या पायावर संघटित केलेल्या समाजाशी तादात्म्य पावण्यानेच आत्मा पूर्णतया सार्थ होतो. आत्म्याचे उत्थन प्रेमानेच होणे शक्य आहे. प्रेम हे सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा आणि श्रेयसाधनेचा आत्मा आहे. प्रेम म्हणजे देहभानरहित होऊन केलेली ईश्वराची भक्ति, असे इकबाल याचे प्रतिपादन आहे. हेंच जीवनाचें मूलतत्त्व व सर्व प्रकारच्या ध्येयाचें व महत्कृत्याचे स्फूर्तिस्थान आहे. ज्ञानमीमांसेच्या दृष्टीने बोलावयाचे

तर ज्ञानप्राप्तीचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग म्हणून प्रेममय भक्तीला इकबाल मान्यता देतात. बुद्धि (अक्ल) ही मनुष्याची एक गौण शक्ति आहे. इकबाल याचे विचार अध्यात्मापासून ते सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय जीवन-प्रवाहांतील विविध क्षेत्रांना व्यापून राहिलेले आहेत.

मौलाना अबुल कलाम आजाद : मौलाना अबुल कलाम आजाद (१८८८-१९५८) याच्या विद्वत्तापूर्ण लेखाचे महत्त्व अशासाठी आहे की, बुद्धिवादाने पर्याप्त स्वरूपांत प्रोत्साहित झालेल्या त्याच्या मनाचें त्यात आपणांस दर्शन घडते. आजादांच्या ' तर्जुमानुल कुरान ' ने कुराणाचे चुकीचे अनुवाद व त्यातील प्रक्षेप याचे खंडन करून आधुनिक जगतासमोर कुराणाचा खरा अर्थ आणि सारभूत संदेश प्रामुख्याने ठेवला. त्यांनी आपल्या लेखणीच्या व वक्तृत्वाच्या सामर्थ्याने सुशिक्षित मुसलमान समाजास जागृत केले आणि मुस्लिम धर्मविचारांचे पुनर्दर्शन केले. आजादाचे जीवन अनेक प्रकारची सकटे व हालअपेष्टातून गेले आहे. ते हिंदुस्थानच्या राजकारणात गुप्त पडल्यामुळे त्यांना आपल्या विचारांना एका विशिष्ट विचारसरणीचे स्वरूप देण्यास वेळ मिळाला नाही. नाहीतर त्याच्यासारखा प्रतिभाशाली, निर्मळ मनाचा व सुस्पष्ट विचारसरणीचा गृहस्थ आधुनिक इस्लामच्या सर्वश्रेष्ठ विचारप्रवर्तकांपैकी एक समजला गेला असता.

अबुल आला मौदूदी (जन्म १९०३) : ह्याचे विपुल लेखन आहे, परंतु त्याची विशेष आवड मुस्लिम धर्मशास्त्र व व्यवहार-मीमांसा आणि मुसलमानांचे राजकीय तत्त्वज्ञान यांच्यासंबंधी आहे. त्याच्या काही लेखात तत्त्वज्ञानात्मक सूक्ष्मदृष्टीहि आढळते. उदा.- त्यांचा ' जाविर व कादिर ' (नियतिवाद आणि संकल्प-स्वातंत्र्य) हा प्रबंध म्हणजे महत्त्वाच्या प्रश्नाची एक सखोल व निर्णायक पद्धतीने केलेली मांडणी आहे.

उस्मानिया युनिव्हर्सिटीच्या अनुवाद-कार्यालयाचें कार्य . उस्मानिया युनिव्हर्सिटीच्या अनुवाद-कार्यालयाचा उल्लेख येथे करणे आवश्यक आहे; कारण याच्याच पुरस्कारामुळे पुष्कळसे तत्त्वज्ञानाचें अभिजात प्रमाणग्रंथ उर्दूत प्रकाशित झाले. यामुळे तत्त्वज्ञानविषयक शेकडो पारिभाषिक शब्दांची निर्मिति होऊ शकली. त्यापैकी बरेचसे आजहि प्रचारात आहेत. हे अनुवाद केवळ युरोपीय भाषांत लिहिलेल्या ग्रंथापुरतेच मर्यादित नव्हते, तर अरबी व फारसी ग्रंथांचीहि निवड करण्यात आली होती. या कार्यालयाच्या उद्योगाला पुष्कळ नामांकित विद्वानांचे सहकार्य लाभत गेले. त्यांनी तत्त्वज्ञानातील विषयांवर उर्दूत स्वतंत्र ग्रंथहि लिहिले.

उर्दू शिक्षणाची बोधभाषा म्हणून उस्मानिया विद्यापीठाने मान्यता दिल्यामुळेच उर्दूत तत्त्वज्ञानविषयक साहित्याची प्रगति व वाढ झाली. या अनुवाद-कार्यालयाशी संबंधित असलेल्या काही विद्वानांच्या महत्त्वाच्या पुस्तकांची येथे दखल घेतली पाहिजे

१. डॉ. के. ए. हकीम (मृत्यु १९५९) : उस्मानिया युनिव्हर्सिटीतील तत्त्वज्ञानाचे भूतपूर्व प्राध्यापक. याचे ' दास्ताने दानिश ' (तत्त्वज्ञानाचा इतिहास) हे प्रसादयुक्त व आकर्षक शैलीत लिहिलेले व तत्त्वज्ञानाचा सामान्य जनाना परिचय करून देणारे उर्दूतील पहिलेच

पुस्तक होय. 'हिकमते रूमी', 'तशवीहाते रूमी', 'फिर्क-ए-इकवाल' आणि 'अफकारे ए गालिव' ही त्याची दुसरी महत्त्वाची पुस्तके आहेत. ही पुस्तके कवीच्यासंबंधी आहेत, परंतु त्यात त्यांनी त्यांच्या काव्यकल्पनांचा तत्त्वज्ञानात्मक आधार विशद करून दाखविला आहे; म्हणून ती महत्त्वाची आहेत.

२. मौलाना अब्दुल बारी नदवी (जन्म १८९०) : उस्मानिया युनिव्हर्सिटीतील इस्लामी तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक याची काही महत्त्वाच्या तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांची भाषान्तरे प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या स्वतंत्र ग्रंथांपैकी 'तज्दीदे तसव्बुफ' व 'सुलूफ' याचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. मौलाना बारी यांनी इस्लामच्या आधाराने सुफीवादाचे पुनरुज्जीवन करण्यावर विशेष भर दिला आहे

३. डॉ. मोर वलीउद्दीन (जन्म १९०३) : उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचे तत्त्वज्ञानशाखेचे भूतपूर्व प्रमुख प्राध्यापक. यांनी उर्दूत तत्त्वज्ञानविषयक अनेक पुस्तिका लिहिलेल्या आहेत. सुफीवादसंबंधी विद्यमान पंडितात ते सर्वश्रेष्ठ अधिकारी आहेत. 'कुरान और तसव्बुफ' हा त्याचा ग्रंथ सुफीवादाच्या तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत एक मौलिक विचार-सरणीचा ग्रंथ आहे. सुफीवादाचा उगम मुस्लिमेतरापासून आहे, असे म्हणणाऱ्या सर्व उपपत्ति ते अमान्य करतात. तसेच त्यांचा आग्रह आहे की, सुफीवादाचा जो भाग इस्लामच्या शिकवणुकीशी सुसंगत आहे तेवढाच ग्राह्य मानला पाहिजे व आचरणात आणला पाहिजे. सुफीवादाच्या वैचारिक अगोपांगाचा व जुन्या-नव्या वादग्रस्त उपपत्तीचा त्यांनी विचार केलेला आहे. त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, सृष्टिकर्ता ईश्वर (खालिक) व त्याने निर्माण केलेली सृष्टि (मखलूक) यांच्यामध्ये भिन्नत्व आहे. त्या दोहोमध्ये अद्वैत संवध आहे, (ऐनियत) ऐक्य आहे, असे मानल्यास विश्वात्मक ईशवादाचे मत निरपवादपणे ग्राह्य करावे लागेल; आणि ते कुराणातील उपपत्तीशी जुळणारे नाही; विशुद्ध कर्मांनी व ईश्वरी इच्छेला शरण जाऊनच खरा मोक्ष प्राप्त होऊ शकेल. 'फलसफा क्या है ?' या त्याच्या प्रारंभिक पुस्तिकेत त्यांनी तत्त्वज्ञानातील मूलभूत प्रश्नांचा सविस्तर ऊहापोह केला असून, शाश्वत सत्यांचे स्वरूप समजून घेण्यास तत्त्वज्ञान असमर्थ आहे, अशा निर्णयाला ते पोहोचले आहेत. अंतिम सत्याचे ज्ञान करून देण्याच्या कामी बुद्धि ही खात्रीचा मार्गदर्शक होऊ शकत नाही अंतःप्रेरणा किंवा आनंदमय उन्मनावस्था (एक्सटॅसी) यांनी फक्त सत्यस्वरूपाचे अस्पष्ट दर्शन होऊ शकेल. कुराणाच्या नीतिविषयक उपदेशावर डॉ. वलीउद्दीन विशेष जोर देतात. कुराणांतच फक्त नीतिमीमांसा परिपूर्णतेस गेलेली आढळते, असे प्रतिपादन 'कुराण आणि शीलसंवर्धन' ('कुरान और तामीरे सीरत') ह्या त्यांच्या ग्रंथात आढळते. डॉ. वलीउद्दीन यांनी तरुण पिढीच्या मनावर आधिभौतिक सुखवादी तत्त्वज्ञानाचा केवढा परिणाम झाला आहे त्याचे निरीक्षण केले. आधिभौतिक सुखवाद जीवनाचा समाधानकारक दृष्टिकोण नाही, ही भूमिका 'आधिभौतिक सुखवादाचे खंडन' (इत्ताले माद्दियत) ह्या त्यांच्या पुस्तिकेत त्यांनी सप्रमाण मांडलेली आहे. 'नैराश्र्यवाद' ('कुनूतियात') या नांवाच्या दुसऱ्या एका निवधात दैववाद आणि अकर्मण्यता यांच्याकडे प्रवृत्त करणाऱ्या मतांशी त्यांनी आपला विरोध प्रकट केला.

विज्ञानविषयक तत्त्वज्ञान : ४. डॉ. मुहमद रजोउद्दीन सिद्दीकी (जन्म १९०९) : उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचे भूतपूर्व कुलगुरू यांनी विज्ञानविषयक तत्त्वज्ञानासंबंधी काही महत्त्वाचे निबंध लिहिले आहेत. तत्त्वज्ञानविषयक चर्चेत काल, अवकाश, नभोमंडल, महाकाश, दिक् यासंबंधीच्या प्रमेयांना महत्त्वाचे स्थान आहे. डॉ. सिद्दीकी यांनी काल व अवकाश यासंबंधी इकवालच्या दिक्कालासंबंधीच्या कल्पनेच्या संदर्भात काही प्रश्न उपस्थित केले. त्यांनी अगदी प्लेटोपासून ते आधुनिक युरोपीय तत्त्वचिंतकांपर्यंत या मुद्द्यांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोणांतून सविस्तर ऊहापोह केला आहे अल् अशारी, इब्न हुज्मतूसी आणि इराकी इत्यादि मध्ययुगीन मुस्लिम तत्त्वविचारकांची मतेही त्यांनी त्रोटक स्वरूपात दिली आहेत मुस्लिम तत्त्वविचारक आणि आधुनिक वैज्ञानिक तत्त्वज्ञ यांच्या मतांत तंतोतत साम्य आढळते, असे त्यांचे प्रतिपादन आहे. याखेरीज विश्वासंबंधीच्या कल्पना क्रान्ति घडवून आणणाऱ्या आइन्स्टाइनच्या सापेक्षतावादावर त्यांनी उर्दूत एक स्वतंत्र पुस्तक लिहिले आहे. त्यांच्या अन्य पुस्तकांपैकी 'विश्वाची उत्क्रान्ति' ('क्राइनत का इत्तिका') हिचा उल्लेख करणे योग्य होईल.

महत्त्वाच्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचे अनुवाद : हिंदु तत्त्वज्ञानासंबंधी फारसे लेख उर्दूत नाहीत; परंतु प्राध्यापक आणि विद्यार्थी यांच्या अभ्यास-पुस्तकांच्या मागणीची परिपूर्ति करण्याच्या उद्देशाने दास-गुप्तांच्या भारतीय तत्त्वज्ञानावरील अनेक खंडात्मक ग्रंथांचे उस्मानिया युनिव्हर्सिटीतील तत्त्वज्ञानाचे भूतपूर्व प्राध्यापक श्री शिव मोहनलाल यांनी उर्दूत भाषान्तर केले

दिल्लीची 'जामिया-मिल्लिया' आणि अलीगढ मुस्लिम युनिव्हर्सिटी यांनी तत्त्वज्ञानविषयक सामान्य ज्ञानाचा प्रसार करण्याच्या कामी मोठी कामगिरी केली आहे जामिया मिल्लियाचे डॉ. आबिद हुसैन यांनी 'तन्कीदे अन्ले महज' या नावाखाली इमॅन्युएल कांटच्या 'क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन' या श्रेष्ठ ग्रंथाचे उर्दूत भाषान्तर केले आहे. हे कदाचित् भारतीय प्रादेशिक भाषेतील पहिले व शब्दशः केलेले एकमेव भाषान्तर असावे. डॉ. आबिद हुसैन यांनी एफ. जे. वोअर यांच्या 'इस्लाममधील तत्त्वज्ञानाचा इतिहास' या ग्रंथाचा व प्लेटोच्या 'रिपब्लिक'चाहि उर्दू भाषेत अनुवाद केला आहे. डॉ. जाकिर हुसैन यांनी शैक्षणिक तत्त्वज्ञानासंबंधी स्वतंत्र पुस्तके लिहिली आहेत. अलीगढ युनिव्हर्सिटीचे डॉ. इश्रुत अनवर यांनी 'रूमी, इकवाल व शंकराचार्य' हा ग्रंथ प्रकाशित केला असून या श्रेष्ठ दर्जाच्या तत्त्वचिंतकाच्या तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचा तो एक सुंदर अभ्यास आहे.

उर्दूमधील तत्त्वज्ञानविषयक साहित्यांत ज्यांनी मोलाची भर घातली आहे, अशा ग्रंथकारांपैकी खालील लेखकांचाहि उल्लेख केला पाहिजे. अब्दुल माजिद बर्यावादी यांनी तत्त्वज्ञानविषयक पुष्कळ निबंध लिहिले आहेत. त्यांच्या स्वतंत्र पुस्तकांपैकी 'भावनाविषयक तत्त्वज्ञान' ('फल्सफ ए जव्वात') आणि 'वकल्ल्या तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास' ही पुस्तके उल्लेखनीय आहेत. पूर्वी उस्मानिया युनिव्हर्सिटीत ईशविज्ञानाचे प्राध्यापक असलेले मौलाना अब्दुल कादिर सिद्दीकी हे केवळ आचरणाने सुफी आहेत, एवढेच नव्हे तर एक प्रसिद्ध तत्त्वचिंतकहि आहेत. इस्लामच्या वैचारिक संपत्तीत भर घालणारे 'मेयार-अल्-कलाम' आणि 'हिकमते इस्लामिया' असे त्यांचे स्वतंत्र ग्रंथ आहेत.

‘अल् कलाम’ ही विशिष्ट विचारपद्धती इस्लामी तत्त्वचिंतकांचा एक नेहमीचा अभ्यासाचा विषय आहेच शिवाय नोअमानी यांच्या ‘अल् कलाम’ आणि ‘इल्मुल् कलाम’ या ग्रंथाखेरीज उर्दूत इद्रीचा ‘अल् कलाम’ आणि शेख मुहम्मद रजा हुसैनखान यांचा ‘अल् कलामुल् फल्सफातुल् इस्लाम’ (लखनौ, १९०५) हे ग्रंथ आढळतात. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या अशा खालील ग्रंथकारांच्या नावांचा आणि त्यांच्या ग्रंथांच्या शीर्षकांचा उल्लेख पुरेसा होईल.

१. शक्वीर अहमद उस्मानी - ‘अल् अक्ल वल नक्ल’ (तत्त्वज्ञानदृष्ट्या बुद्धिविषयक ही एक आलोचना आहे.)
२. मुहम्मद अन्वर उल्ला - ‘किताब उल् अक्ल’ (बुद्धिविषयक पुस्तक).
३. मुहम्मद कासिम हुसेन खान - ‘फल्सफे इस्लाम’ दोन खंड, (इस्लामचे तत्त्वज्ञानी)
४. मुहम्मद यूनुस अनसारी फरहगी महाली - ‘इन्ने रुशद’ (इस्लाममधील ॲरिस्टॉटलपंथीय अंतिम प्रतिनिधि इब्न रशीदच्या मतांचे समीक्षात्मक विवरण)
५. हिफजुर रहमान सहरानियोश - ‘अक्ल और फल्सफाए अक्ल’ (नीतिव्यवस्थेविषयक एक मोठा प्रमाणग्रंथ. यात पाश्चात्यांच्या नीतिविषयक सिद्धान्तांचा विचार केलेला आहे.)

उपसंहार - उर्दूमधील तत्त्वज्ञानविषयक कार्यांचा समारोप करताना हे सांगितले पाहिजे की, तत्त्वज्ञानविषयक उर्दू साहित्यातील वराचसा भाग प्राचीन व अर्वाचीन प्रमाणग्रंथांच्या अनुवादांनी व्यापला आहे; तथापि सर सय्यद अहमदखान यांच्यापासून तो विद्यमान उर्दू लेखकांपर्यंत अनेकांनी उर्दू-तत्त्वज्ञान-साहित्यांत उल्लेखनीय स्वतंत्र भर घातली आहे. उर्दू-तत्त्वज्ञानांत ज्ञानमीमांसा, वस्तुस्वरूपशास्त्र इत्यादि काही क्षेत्रांत पद्धतशीर विचार झालेला नाही, हे येथे स्पष्ट केले पाहिजे. स्वतंत्र मीमांसेच्या दृष्टीने उर्दू-लेखकांनी या क्षेत्रांत फार थोडे लिहिले आहे.

या सर्वेक्षणाच्या शेवटी उर्दूमधील तत्त्वज्ञानाच्या भवितव्याविषयी थोडे लिहिणे अप्रस्तुत होणार नाही. सामान्यतः तत्त्वज्ञानाचे जे स्थान भारतांत पूर्वी होते ते आता राहिलेले नाही. शिवाय उर्दूत या विषयावरील लिखाणहि दुर्मिळ झाले आहे. गेल्या दहा वर्षांत पाकिस्तानांत उर्दूतील तत्त्वज्ञानविषयक साहित्य बरेच वाढलेले आहे असे म्हणतात; परंतु गुणवत्ता नसलेल्या, पण संख्येने पुष्कळ असणाऱ्या या साहित्यनिर्मितीवरून उर्दूमधील तत्त्वज्ञानाला उज्ज्वल भविष्यकाळ आहे, असे निश्चितपणे सांगता येत नाही.

संदर्भ-ग्रंथ . विहारी, बी. : सूफीज मिस्टिक्स अँड योगीज ऑफ इंडिया (मुंबई, १९६२); अब्दुल हकीम खलिफा - इस्लामिक आयडिऑलॉजी (लाहोर, १९५१) .

तत्त्वज्ञान, कन्फ्यूशी धर्मातील : प्राचीन काळांतील चिनी तत्त्ववेत्त्यांमध्ये सर्वांत अग्रगण्य मानला गेलेला कन्फ्यूशियस हाच कन्फ्यूशी धर्माचा आद्य प्रणेता. सुरुवातीस हा धर्म त्या काळां प्रचलित असलेला ‘सहा निकाय’, ‘नऊ संप्रदाय’ अथवा ‘शंभर तत्त्वचिंतक’ वगैरे नांवांनी ओळखल्या गेलेल्या अनेक संप्रदायांपैकीच एक म्हणून गणला जात असे; तथापि, कन्फ्यूशियसच्या शिष्यांनी व नंतरच्या सांप्रदायिक अनुयायांनी त्याची जी जोपासना केली, तिच्यामुळे अखेरीस हान-वंशीय सम्राट वू (ख्रि. पूर्वे १३६) याजकडून त्याला राष्ट्रधर्म ही पदवी प्राप्त झाली ; तेव्हापासून तो अगदी कालपर्यंत हाच संप्रदाय चिनी तत्त्वज्ञानांतील मुख्य प्रवाहाचा अधिकृत प्रतिनिधि म्हणून मान्यता पावत आला आहे.

कन्फ्यूशियसने स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे तो काही एखाद्या नवीन तत्त्वप्रणालीचा निर्माता नव्हता, तर प्राचीन काळच्या राजर्षींनी व प्रज्ञावंतांनी जे पारंपरिक सदगुण आचरणांत आणले होते, त्याचाच ‘संक्रमण व प्रचार’ त्याने केला; आणि ख्रि. पू. वाराव्या शतकातील ‘चौ’ नामक राजाने प्रस्थापित केलेल्या परंपरागत पद्धतीचे सारसर्वस्व ज्याच्यांत होते असा जो ‘आचारधर्म’ (ली) त्यावरच त्याने सारा भर दिला.

आचारधर्म : ‘ली’ (आचारधर्म) याचा अर्थ असा की, समाजरचना ही कुटुंबसंस्थेवर आधारित असून, मनुष्याच्या अंतःकरणांत नेहमीच एखाद्या ‘दिव्य’ (ध्येन), अतिमानुष व स्वयंभू अशा शक्ती-बहुल जो एक प्रकारचा श्रद्धायुक्त आदरभाव वसत असतो, त्याच्यावर पितृभक्ति व भ्रातृप्रेम हे गुण अधिष्ठित असतात. आता या गुणावरच समाजरचनेचे स्वैर्य अवलंबून असल्यामुळे तिला सुसघटित बनविण्याकरिता तयार झालेली जी नियमावली तिचेच नाव ‘ली’. कन्फ्यूशियसच्या मते ही समाजरचना ढासळू लागली होती; म्हणून प्राचीन आचारपद्धतीचे संशोधन करून तिचे पुनरुज्जीवन करणे, ही त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. या उद्देशाने त्याने ‘शू चिझ’ व ‘शी चिझ’ म्हणजे प्राचीन काळच्या कुशल राज्यकर्त्यांची थोर कृत्ये व तत्कालीन बहुजनांच्या खयालुच्या भावना यांची नोंद ठेवणाऱ्या ग्रंथाचे अध्ययन करण्यावर जोर दिला. त्याचबरोबर त्याने ‘आचारधर्मा’च्या बुडाशी आढळणाऱ्या ज्या नीतिविषयक भावना त्यांचा मूलाधार म्हणजे ‘जन्’ (परोपकारवृत्ति) अशी एक नवीनच कल्पना प्रचारात आणली. ‘जन्’ ही संज्ञा कन्फ्यूशियसच्या आधीपासूनच अस्तित्वांत होती; परंतु त्याने तिच्यात नवा रस निर्माण करून तिला आपल्या शिकवणुकीचा मध्याबिंदू बनविले. कन्फ्यूशियसच्या मते ‘जन्’ हे सर्वदृष्टींनी व पूर्णार्थाने मानवता प्रेम होय; म्हणून ख्रिस्ती धर्मातील भूतदयेशी व बौद्धधर्मातील महाकरुणेशी त्याचे काहीसे साम्य आहे असे म्हणता येईल; तथापि ही कन्फ्यूशी ‘परोपकारवृत्ति’ साध्य करून घेण्यामध्ये आधी स्वतःच्या शीलाची जोपासना करण्याला प्राधान्य द्यावयाचे असून, हळूहळू तिचे क्षेत्र प्रथम कुटुंब, नंतर शेजारीपाजारी, मग समाज, त्यानंतर राष्ट्र व अखेरीस सर्व जग असे वाढवीत जावयाचे आहे. हेच दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, ‘जन्’ने एकत्र वाढल्या गेलेल्या एका आदर्श मानवसमाजाची उभारणी करावयाची. या ध्येयाचा त्याने पुरस्कार केला आणि ही उभारणी करण्याची विवेक व सुबद्ध प्रक्रिया अशी की, व्यक्तीच्या नैतिक साधनेपासून सुरुवात करून समतेच्या आधारावर

प्रथम कुटुंब व नंतर पायरीपायरीने समाज, राष्ट्र व अखिल मानव-जातीसंबंधीची परोपकारवृत्ति येथपर्यंत पोहोचावयाचें. तदनुसार समाजाचे नीतिशास्त्र, शिक्षण व राजकारण यासंबंधीचे जे व्यावहारिक प्रश्न त्याच्यांतच त्याला विशेष गोडी वाटत असेल; आणि 'मरणोत्तर जीवन असते किंवा कसे ?' वगैरेसारख्या कूटप्रश्नाकडे तो क्वचित् लक्ष देत असे "जीवन ही काय चीज आहे, हेच मला अजून समजावयाचें आहे, तर मग मृत्यु म्हणजे काय, हे कसे समजणार ?" ('बोधवचने', अध्याय ११) अशासारखी त्याची वचने हेच दर्शवितात. तथापि विचारांन्ती असे आढळून येते की, कल्पयूशी 'जन्' आणि परंपरागत धार्मिक श्रद्धेतील 'थ्येन' (दिव्य शक्ति) ही एकरूप मानणेच योग्य होय; कारण 'परोपकारी' व्यक्तीला उचित असणारी वृत्ति व कल्पयूशी सांप्रदायिकाची मूलभूत श्रद्धा-म्हणजे 'दैवी इच्छेवर विसवून राहणे' आणि 'आपल्याकडून पराकाष्ठा करून झाल्यावर उरलेल्या गोष्टी दैवी शक्तीवर सोपविणे' हीच होय असे म्हटले आहे. या बाबतीत कल्पयूशी संप्रदाय हा जरी अगदी काटेकोर अर्थाने धर्म मानता आला नाही, तरी धार्मिक श्रद्धेचा काही भाग त्यांत समाविष्ट झालेला आहे, हे खास

नंतरच्या काळांतील दोन विचारधारा . कल्पयूशी संप्रदायाचा नंतरच्या काळात जो विकास झाला त्यात दोन प्रकारच्या विचारधारा निर्माण झाल्या, पैकी एकीत क्रियाविधीतील नैतिक भावनांवर जोर दिला गेला, तर दुसरीत बाह्य नियामक शक्ति हीच प्रमुख मौनली गेली. पहिल्या प्रवृत्तीचा प्रतिनिधि मेन्शियस (ख्रि. पू. ३९०-३०५) हा असून, दुसरीचा श्युन्-त्स (ख्रि. पू. ३२०-२३०) हा होय. मेन्शियस व श्युन्-त्स हे दोघेहि उत्तर चौ-वंशाच्या कारकीर्दीत देशांतील रणाधिपाच्या अधिकारलालसेमुळे आपापसात लढाया चालू होत्या अशा अत्यंत धामधुमीच्या काळात जगले. मेन्शियसचा ओढा भावनात्मकतेकडे अधिक असून, घराण्यातील पारंपरिक विधिक्रमाचे पुनरुज्जीवन करण्याची खोटी आशा त्याने मनात बाळगली होती. त्याच्या मते मनुष्य हा मूलतः सत्प्रवृत्त असून विधिक्रमाचें सारें बीज त्याच्या या स्वभावातच आहे. कल्पयूशियसने प्रचलित केलेली 'जन्'ची कल्पना त्याला मान्य होती, परंतु विवेकबुद्धि व सुव्यवस्थितपणा या दोन गोष्टीवर त्याचा विशेष कटाक्ष असल्यामुळे, 'जन्' इतक्याच महत्त्वाच्या, पण त्याहून वेगळ्या अशा एका 'इ' (ऋजुता व न्यायबुद्धि)-संज्ञक गुणाच्या कल्पनेचा त्याने विकास केला आपल्या राजकीय तत्त्वांना अनुसरून मेन्शियस असे मानीत असें की, आदर्श राज्य हे न्यायाचे राज्य असले पाहिजे; याचाच अर्थ तत्कालीन राजांच्या सतत वाढणाऱ्या राजकीय अधिकाराला आळा घालण्याच्या प्रयत्नांत इतर सर्व गोष्टीपेक्षा लोकांच्या नैतिक जाणिवेच्या सामर्थ्याला म्हणजेच 'जन्' (परोपकार-वृत्ति, माणुसकी) व 'इ' (ऋजुता, न्यायबुद्धि) यांच्या अधिष्ठानाला बरचे स्थान द्यावयास हवे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, त्याची शिकवणूक म्हणजे एक जनताधिष्ठित क्रान्तिवाद होता; आणि लोक-मतांत प्रतिबिंबित झालेल्या 'दिव्य शक्ति' (थ्येन-) कडूनच राजाला राज्याभिषेक व्हावा अगर त्याचे पारिपत्य केले जावे, असे त्याचें ठाम सांगणें होते.

याच्याविरुद्ध, त्याच्यानंतर काही काळाने झालेला 'श्युन्-त्स' याने क्रियाविधीतील बाह्य बंधनाना विशेष महत्त्व दिले; व त्याच्या

मते मनुष्यस्वभावावर कोणतेंहि बंधन नसेल, तर त्याची प्रवृत्ति साहजिकपणे वाइटाकडेच व्हावयाची. त्याने पुरस्कृत केलेल्या नीति-तत्त्वानुसार मानवी स्वभाव जात्या असत्प्रवृत्त असल्यामुळे या प्रवृत्तीचें नियमन व उच्चाटन करण्याकरिता मुक्त राज्यकर्त्याकडून कृति होणे अगत्याचें आहे, यावर भर दिला; याचा अर्थ दैवी शक्तीहून वेगळ्या अशा मानवी सामर्थ्याला त्याने स्वतंत्र स्थान दिले. याकरिता आपल्याला असें म्हणता येईल की, त्याने कल्पयूशियस व मेन्शियस यांनी प्रति-पादिलेल्या आदर्श नीतिवादाहून वेगळ्या अशा कायद्याने प्रशासन करण्याच्या वास्तववादी कल्पनेच्या दिशेने पाऊल टाकले. याच कारणा-स्तव पुढे कल्पयूशियस पंथातील सांप्रदायिक पंडितांकडून या त्याच्या सिद्धान्तावर 'पाखंडवाद' असा शेर मारला गेला व निर्भेळ कायदा-प्रशासनाचा प्रचार करणाऱ्या 'हान-फ' (ख्रि. पू. २३३) सारख्या कायदेशास्त्राचा मार्ग त्यामुळे मोकळा झाला, यांत आश्चर्य मानण्याचें कारण नाही.

राष्ट्रधर्म : ख्रि. पू. १३६ सालीं हान वंशातील सम्राट् 'वू' याने श्रेष्ठ कल्पयूशी पंडित तुड चुड शू (ख्रि. पू. सुमारे १७०-१२०) याच्या शिफारशीवरून कल्पयूशी पंथाला 'राष्ट्रधर्म' अशी पदवी देऊन 'शो-चिड', 'शु-चिड', 'ई-चिड', 'ली-चि' व 'छुन-छिउ' या पाच ग्रंथांना कल्पयूशी धर्माचे 'शास्त्रपंचक' म्हणून मान्यता दिली. यापुढे कल्पयूशी पंथ हा 'राष्ट्रधर्म' म्हणून सुप्रतिष्ठित झाला आणि कुळाचाराला उचलून धरणाऱ्या व पितृभक्ति, भ्रातृभक्ति, स्नेहभाव, परोपकारवृत्ति व न्यायीपणा या गुणांवर भर देणाऱ्या कल्पयूशी नीति-शास्त्राकडून 'हान' घराण्याची अनिवंद्य सत्ता दीर्घकाळपर्यंत टिकवून धरण्याकरिता उपयुक्त अशा तत्त्वांचा एक आदर्श आराखडा बनवून दिला गेला; तथापि राष्ट्रधर्म-पद प्राप्त झाल्यामुळे जें स्थैर्य निर्माण झाले, त्यामुळे कल्पयूशी विचारधारेतील जिवंतपणा नाहीसा होऊन तिची वाढ अपरिहार्यपणे खुंटल्यासारखी झाली; आणि मग हळूहळू तिचें पर्यवसान शास्त्र-वाक्यांच्या अर्थसंबंधीचा काथ्याकूट व शास्त्राचारार्थें हलगर्जीपणाने पालन चालू ठेवण्यांत झालें अशा तऱ्हेने या काळापासून तो 'थाड'-राजवटीच्या अखेरीपर्यंत (दहावें शतक) कल्पयूशी पंथ हा एखाद्या साचलेल्या जलाशयाप्रमाणे स्तब्ध होऊन राहिला होता; आणि 'राष्ट्रधर्म' म्हणून सर्व तऱ्हेचे विशेषाधिकार उपभोगीत असतांनामुद्धा बौद्धधर्म व ताओ-संप्रदाय यांजकडून स्वतःच्या सनातनी प्रतिष्ठेविरुद्ध होणारे बौद्धिक हल्ले त्याने मुकाटपणे सहन केले.

बरील परिस्थितीची प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, यानंतरच्या काळात कल्पयूशी संप्रदायामध्ये एक प्रकारची पुनरुज्जीवनाची व सुधारणावादी वृत्ति निर्माण झाली, आणि तिच्यामधून 'सुड' राजवटी-तील 'चू-है' (११३०-१२००) व मिड अमदानीतील 'वाड-याड-मिड' (१४७२-१५२८) वगैरेसारखे अनेक पंडिताग्रणी जन्माला येऊन त्यांनी आपल्या शिकवणुकीने जपान व कोरिया देशांतील कल्पयूशी अभ्यास-प्रणालीवरसुद्धा मोठी छाप पाडली.

या 'सुड' व 'मिड' कारकीर्दीतील नव-कल्पयूशी संप्रदायाचीं लक्षणे ज्या एका घटनेत प्रतिबिंबित झालेलीं आढळतात ती अशी की, केवळ धर्मग्रंथांच्या अर्थसंबंधी काथ्याकूट करण्याचे सोडून देऊन त्या-ऐवजी या संप्रदायांत आता कल्पयूशीतील प्रमाण-ग्रंथाचे तात्त्विक

स्वरूपाच्या व सत्ताशास्त्राच्या दृष्टीने संपूर्ण विश्लेषण होऊं लागलें विशेषतः 'चू-है' याने 'ता श्वे' (महाशिक्षा), 'ली-चि'तून निवडलेले 'चुड-युड' (मध्यममार्ग-सिद्धान्त), 'बोधवचने' व 'मेन्शियसचे ग्रंथ' असे ग्रंथ-चतुष्टय कल्पयूशी-वादाचें सारभूत वाङ्मय म्हणून पुढे आणले कल्पयूशीवादाच्या विकासास आधुनिक काळांत नवें वळण लावणारी अशी ही घटना होय.

संदर्भ-ग्रंथ : फुडू-यू लान . ए हिस्टरी ऑफ चायनीज फिलॉसफी, अन्. डी. वॉड्ड, २ खं. (प्रिन्स्टन, १९५२-१९५३);

मोटोमो गोदो

तत्त्वज्ञान, कला (सौंदर्यशास्त्र) : पहा : कला - तत्त्वज्ञान (सौंदर्यशास्त्र)

तत्त्वज्ञान, कानडीतील : कानडीतील तत्त्वज्ञानांत धर्म, साक्षात्कार व काव्य यांचें इतकें वेमालूम संमिश्रण झाले आहे की, त्याचे धागे वेगळे काढून त्यांची वैशिष्ट्ये स्पष्टपणे सांगणे कठीण आहे कानडी काव्यांत गहन, तात्त्विक सिद्धान्त आहेत. जगातील ईश्वर-साक्षात्कारांमध्ये कानडी सतकवि व साक्षात्कारी यांचें स्थान फार उच्च आहे. आत्मसाक्षात्काराचें सविस्तर व सुस्पष्ट वर्णन करण्यात आणि योगांतील पारिभाषिक शब्दाच्या वापरांत कानडीतील तत्त्वज्ञान-लेखकांचा हातखंडा आहे. कानडीतील तत्त्वज्ञानाचा आणखी एक विशेष म्हणजे हे लेखक निरनिराळ्या धार्मिक संप्रदायाचे व पंथांचे अनुयायी आहेत. तात्त्विक-दृष्ट्या विचार केला, तर ते पुरातन काळापासून कर्नाटकांत प्रचलित असणाऱ्या जैन, शैव, वीरशैव, वैष्णव किंवा श्रीवैष्णव या पंथांचे असून त्यांच्या तात्त्विक पार्श्वभूमीत विविधता दिसते.

अगदी आधीच्या काळांतलें वाङ्मय . कानडीतील अगदी आधीच्या काळातील उपलब्ध असलेल्या पुस्तकांत नृपतुंगाच्या आश्रयाखाली एका जैन कवीने लिहिलेलें 'कविराजमार्ग' हे पुस्तक पहिले समजले जातें. त्याचा मथळा सांगतो त्याप्रमाणे, तें मुख्यतः काव्यशास्त्रावरील पुस्तक आहे. तरीहि त्या वेळच्या कानडी-काव्यातील तात्त्विक व धार्मिक आशयावर त्याचा भर आहे त्यानंतरचें पुस्तक म्हणजे शिव-कोट्याचार्याचें 'वड्डाराधने'. हे ग्रंथांत असून त्यांत प्रमुख जैन तत्त्वांचा निर्देश करणाऱ्या गोष्टी आहेत. त्यानंतर कानडी कवींतील एक फार श्रेष्ठ कवि 'पंप' आणि मागाहून 'पोन्न' व 'रन्न' हे होऊन गेले. पंपाचे वडील कर्मठ ब्राह्मण असून त्यानी 'अहिंसा परमो धर्म' या जैन शिकवणुकीवर लुब्ध होऊन जैन धर्माचा स्वीकार केला होता. आपल्या आदिपुराणांत पंपाने अगदी पहिल्या तीर्थकराची माहिती दिली आहे आपल्या पुस्तकाच्या सुरुवातीस त्यांनी इतर तत्त्वज्ञानांचा, विशेषतः त्यांतील ज्ञानशास्त्राचा, सारांश दिला आहे तो अशा निष्कर्षाप्रत येऊन पोहोचतो की, पृथ्वीवरील सुखे उपभोगीत असता कितीहि गोड वाटली तरी शेवटी ती विद्युद्-वेगाने शून्यांत विलीन जातात अनेक योनीतून परिभ्रमण करणाऱ्या 'क्रमशः' सिद्धि पावत जाणाऱ्या आणि अखेर मुक्ति मिळविणाऱ्या जीवांचें तो वर्णन करतो. या पुस्तकात त्याने भरत व वाहुबली या बंधूद्वयाची कथा सांगितली आहे वाहुबली हा श्रवणवेळगोळ

येथील गोम्मट झाला असून, 'मानवी जन्माचे ध्येय म्हणजे त्याग व तप असून, केवळ त्यानेच जीवाला कैवल्य-प्राप्ति होते' या सत्याचा तो निरंतर साक्षीच आहे, असें म्हणता येईल. महाभारताची कथा कानडीत सांगत असतांना महाभारताचे सारसर्वस्व कर्णाच्या कथेत आहे, असें त्याने मानले महाभारतात कर्णाच्या तोडीचे दुसरें पात्र नाही. तो शौर्य, सत्य व स्वार्थत्याग यांचा जिवंत पुतळाच होता. शोकपर्यवसायी कथेच्या नायकाचें तो मूर्तिमंत उदाहरण असून, त्याच्या कथेचा मानवी मनावर अगदी खोल ठसा उमटतो. पंप, पोन्न व रन्न हे तिचे कानडीतील जैन वाङ्मयांतील तीन रत्नेच असून, त्या सर्वांचा उद्देश एकच आहे. रत्नाच्या शब्दात सांगावयाचें, तर हा उद्देश म्हणजे तीर्थकरांची जीवने व त्यांचे, सदेश ग्रथित करणाऱ्या आपल्या पुराणांतून जैन धर्माचा दीप उजळणें हा होय.

विमलमूरीच्या 'पीमचरीया'वर आधारलेल्या रामायणाला नागचंद्राने जैन वळण लावले रावणाला त्याने शोकान्त नायक म्हणून वर्णिलें आहे; आणि सहानुभूतीचें व अनुकपेचें लक्ष्य बनविलें आहे. का की, अतिउत्तम गुणांनी युक्त असूनसुद्धा एका दुर्बल क्षणी मोहाला वळी पडल्यामुळे त्याचा नैतिक अध पात झाला. सीतेवर बाईट नजर ठेवल्याचा त्याला शेवटी पश्चात्ताप झाला, असे दाखविले आहे. नागचंद्राच्या मागून येणाऱ्या नयसेनाने अनेक कथा लिहिल्या आहेत. 'असत्य, हिंसा व लालसा यांना हद्दपार करा म्हणजेच या जगांत शांतता व सुख मिळेल' असे सर्व जगाला जाहीर करणाऱ्या जैन नैतिकतेबद्दल तो लिहितो. : एकूण, आशय व शैली यांच्या दावतीत विविधता असणाऱ्या कानडी जैनकाव्यांत जैनतत्त्वज्ञान व जैनपरंपरेतील सर्व मुख्य गोष्टी ओतप्रोत भरलेल्या आहेत यासाठी कथा, चरित्र किंवा सरळ उपदेश या मार्गांचा अवलंब केला आहे

वचन-वाङ्मय . यानंतर वीरशैव तत्त्वज्ञानातील वचन-वाङ्मयाच्या उदयाच्या काळापर्यंत आपण येऊन पोहोचतो. वचने म्हणजे तत्त्वज्ञान, धर्म व व्यवहारातील उच्च तत्त्वे सांगणारी अशी जणूकाही गद्यकाव्येच आहेत. जीवनातील सत्यें सर्व जनांच्यापुढे प्रक्षेपित करणे, हाच त्याचा उद्देश त्यांना पांडित्ययुक्त करण्यापेक्षा लोकप्रिय करण्याचाच विचार होता. स्वतःची अशी तात्त्विक, साक्षात्कारात्मक व वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये असल्यामुळे त्यांना 'कानडी उपनिषदे' असें म्हटले जाते.

अगदी पहिला वचनकार म्हणजे देवर दासिमय्य. मनुष्यावर देवाने अमोल देणग्याचा वर्षाव केल्याने, तो परमेश्वराबद्दलच्या कृतज्ञतेने भारावला आहे. तो म्हणतो, 'या देणग्यांचा ज्यांनी उपभोग करून घेतला, त्यांच्या दृष्टीने तुझ्याखेरीज दुसरा कोणीच स्तुत्य नाही.' त्याचें तत्त्वज्ञान म्हणजे भक्ति व भक्तिमार्गाचें दृढ अनुसरण त्याने सांगितलेल्या महत्त्वाच्या कल्पनांपैकी एक कल्पना म्हणजे, परमेश्वर भक्ताला जवळ करण्याच्या आधी त्याची सत्त्वपरीक्षा घेतो, ही होय. संकटे येऊनसुद्धा जो निश्चल व निर्भय राहतो, त्यालाच परमेश्वर हात देऊन जवळ करतो.

दुसरा श्रेष्ठ तात्त्विक वचनकार म्हणजे प्रभुदेव. प्रखर बुद्धिवादी, श्रेष्ठ गुरु, फार वरच्या दर्जाचा साक्षात्कारी अशा प्रभुदेवाचें कानडी वाङ्मयांतील स्थान अद्वितीय आहे. हरिहराने आपल्या 'प्रभुदेवरगळे' या ग्रंथांत व चामरसाने आपल्या 'प्रभुलिगलीले' या ग्रंथांत प्रभुदेवाच्या

जीवनाचे आणि त्याच्या शिकवणुकीचे वर्णन दिले आहे. या ग्रंथांत त्यांनी प्रभुदेवाचे तात्त्विक ज्ञान व आध्यात्मिक प्रयत्न याची माहिती दिली आहे. मुत्तानी व निरहंकार याच्या विवाहापासून प्रभुदेवाचा जन्म झाला. तसेंच तो स्वार्थ व भ्रम यांच्यापासून निर्माण होणाऱ्या मायेच्या पार गेला, असे चामरसाने सांगितले आहे. प्रभुदेवाच्या कथेला त्याने रूपकाचे स्वरूप दिले आहे.

प्रभुदेवाची शिकवण गूळूर सिद्धवीरणार्य यांचे प्रभुदेवाची शिकवण ग्रथित करणारे पुस्तक 'शून्यसंपादने'. हे एक असामान्य पुस्तक आहे. एक वाङ्मयीन रत्न एवढेच त्याचे वर्णन करणे म्हणजे त्याच्यावर अन्याय करणे होय हे पुस्तक वाङ्मयीन रत्न तर आहेच, पण त्याहीपलीकडचे आहे. त्यात गहन अशी ज्ञानशास्त्रीय, सत्ताशास्त्रीय व नीतिशास्त्रीय तत्त्वे तर आहेतच, शिवाय वीरशैव संत-तत्त्वज्ञांनी साक्षात्काराचा केवढा पल्ला गाठला होता, यावर ते एकदम प्रकाशझोत टाकते. शून्य-संपादन ही त्याची मध्यवर्ती कल्पना आपल्याला जगातील सामान्य जीवनाच्या स्तरावरून एकदम वर उचलून नेते व प्रभुदेव, मुक्तायक्क, सिद्धराम, वसव व चन्नवसव यासारख्या लोकोत्तर व्यक्तींच्या संवादाचे श्रोते वनण्याचा लाभ मिळवून देते.

प्रभुदेव हा गाढा तत्त्वज्ञ वनला आणि आपल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यात काल व्यतीत करून लागला. त्याच्याभोवती अनेक आध्यात्मिक साधकांचा मेळावा भरला व त्यांची एक आध्यात्मिक सभाच वनली. हिला 'अनुभवमंठप' म्हणण्यात येऊं लागलें. अनुभव किंवा आत्म-साक्षात्कार हे आध्यात्मिक साधनाचे ध्येय वनलें आणि हे साक्षात्कारी 'अनुभावी' म्हणून ओळखले जाऊं लागले.

प्रभुदेवाची तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे 'शून्य'. शून्याचा शब्दशः अर्थ म्हणजे काहीच नाही किंवा रितेपणा. 'वय' म्हणजे दिक् किंवा पोकळी हा कानडी शब्द या अर्थी वापरण्यात येतो. हा शब्द वरवर पाहता अभावात्मक दिसला तरी वीरशैव तत्त्वज्ञानात त्याला एक विशिष्ट भावात्मक अर्थ प्राप्त झाला आहे. केवलतत्त्व किंवा परमसत्ता या अर्थी तो वापरला जातो. या शब्दाने अंतिम अनिर्वचनीय साक्षात्काराचा बोध होतो. याच्या वर्णनाला कोणतीच मानवी भाषा पुरी पडत नाही आणि मानवी बुद्धीच्या कोणत्याही संकल्पनांना त्याचा खरा अर्थ उलगडला जात नाही 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै २.४) या उपनिषदांतील वाक्याचा हा प्रतिध्वनिच आहे. वीरशैव तत्त्वज्ञानातील वयलु व निर्वयलु या शब्दांनी जीव व ब्रह्म यातील संबंधांचा निर्देश केला जातो 'वयलिंगे वयलु निर्वयलु' या प्रसिद्ध वाक्याने सर्व वासना व मनोविकार नाहीसे करून आपल्या स्वत्वाचे केवल-तत्त्वांत विलीनीकरण करणे, याचा बोध होतो.

साक्षात्कारी संप्रदायामध्ये प्रभुदेव इतक्या श्रेष्ठ पदाला पोहोचला की, त्याला शून्य-सिंहासनावर विराजमान करण्यांत आलें. मनुष्याच्या आध्यात्मिक जीवनावरून क्रांतिकारी अशा अनेक कल्पना त्याने सांगितल्या अर्थहीन विधि व आह्निके यांवर तो तुटून पडला आणि परमसत्तेच्या सायुज्याचा शुद्ध साक्षात्कार प्राप्त करून घेण्यासाठी या सर्वांपलीकडे गेलें पाहिजे, असे त्याने सांगितले. उपासनेच्या आन्तरिकतेवर त्याचा फार भर होता. निर्गुण ब्रह्माच्या संकल्पनेवरहि

त्याने जोर दिला; परंतु निर्गुण ब्रह्म व सगुण ईश्वर या संकल्पनांत त्याला काही विरोध दिसत नाही. आपल्याला ईश्वराच्या सगुण व निर्गुण दोन्ही रूपांचा साक्षात्कार झाला, असे तो म्हणतो. मायेवद्दल तो असे म्हणतो की, ती मोह पाडणाऱ्या कोणत्याही वाह्य वस्तूत नसून आपल्या स्वतः-मध्येच आहे. त्याची इतर अनेक विधानेहि तात्त्विक विचार व धार्मिक अनुभव यांच्या सर्वंध क्षेत्राला व्यापणाऱ्या अशा अनेक पैलूंची निदर्शक आहेत. उदा.— 'ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे, त्याचा प्रत्येक शब्द म्हणजे परमसत्य आहे. प्रत्येकाने आपला स्वतःचा गुरू व्हावे, इतर गुरूंच्या शोधार्थ भटकू नये, असा त्याचा उपदेश आहे.

षट्स्यल-सिद्धान्त : शैवग्रंथांत तत्पूर्वीपासून असलेल्या षट्स्यल-सिद्धान्ताचा प्रभुदेव व इतर वीरशैव साक्षात्कारवाद्यांनी आपल्या अनुभवानुसार अर्थ लावला. या सिद्धान्तांत साधकाच्या परमेश्वर-प्राप्तीच्या मार्गातील प्रगतीचे टप्पे वर्णिले आहेत. लिंगागसामरस्य म्हणजेच लिंग किंवा ईश्वर आणि अंग किंवा जीव यांत सुसंवादित आणणे, हें या सिद्धान्ताचें ध्येय आहे. भक्त या पहिल्या टप्प्यांत श्रद्धा ठेवणें व श्रद्धेनुसार वागणें हा भाग येतो. विल्यम जेम्सने वर्णिलेल्या 'विल टु विलीव्ह' याप्रमाणे हे आहे. महेश्वर या दुसऱ्या टप्प्यांत ईश्वर अवधान-केद्रांत आल्याने ही श्रद्धा सखोल वनते. एकाग्रता आपोआप होऊं लागते. अर्थातच स्वतःजवळ जे जे म्हणून आहेत तें तें तो ईश्वराला अर्पण करतो; आणि सर्व गोष्टी ईश्वराचा प्रसाद आहे असें मानतो. हेच तिसरें प्रसादी स्थल. ईश्वराला सर्वभावे शरण गेल्याने त्याला अतींद्रिय अनुभव येऊं लागतात. हेंच 'प्राणालिंगी' नांवाचें चवथें स्थल किंवा टप्पा. नंतरचें स्थल म्हणजे 'शरण' हे असून आत्यंतिक शरणागति आणि आत्मानंद हीं त्याची वैशिष्ट्ये आहेत. शेवटचें ऐक्यस्थल सायुज्यावस्था दाखवितें.

अष्टांगयोगाच्या वावरीत प्रभूने महत्त्वाचा मुद्दा मांडला आहे. त्याने योगाचे दोन प्रकार केले आहेत — (१) ज्या ठिकाणीं सर्वांचा नाश होतो असा योग, व (२) ज्या ठिकाणी असा नाश होत नाही तो योग. प्रभु दुसरा योग निवडतो. लिंगामध्ये मनाचे संपूर्ण विलीनीकरण होण्याची मनोलय-योगाची त्याची संकल्पना नवीन आहे. मन केवलांत विलीन झाल्यावर ते 'मन' राहतच नाही, ते ब्रह्मच होते. प्रभुदेवाची तात्त्विक गहनता खालीलसारख्या कल्पनांनी स्पष्ट कळून येते. भूतकालातील अनंतता व भविष्यकालात पसरलेली अनंतता ही एका दिवसाच्या कक्षेत येते, म्हणजेच आध्यात्मिक अनुभवांत अनंतकालाचा एका क्षणाइतकाच संकोच केला जातो निर्वयलु म्हणजे दिक्-अतीतता म्हटले, तर हा अनुभव म्हणजे काल-अतीतता होय.

वसवाचें तत्त्वज्ञान : त्यानंतर भक्तिभाडारी म्हणून प्रसिद्ध पावलेला वसव हा महान् वीरशैव उपदेशक होऊन गेला. जीवन भूपविणाच्या यौवन, सौंदर्य, प्रभुत्व व प्रतिष्ठा या सर्व गोष्टी त्याला मिळाल्या होत्या; पण आत्म्याचें वैभव मिळाले नाही तर या सर्व गोष्टी क पदार्थ आहेत असे त्याला कळून चुकले. असा एक सन्मार्ग त्याला शोधावयाचा होता की, जेथे ऐहिक व पारलौकिक, व्यवहार व अध्यात्म, तसेंच सर्व व्यवहार करीत राहणें पण तरीहि ऐहिकापासून अलिप्त राहणें, या गोष्टीचा सहज समन्वय होईल अर्थातच त्याचें तत्त्वज्ञान हें समन्वयाचे तत्त्वज्ञान ठरेल. तो आध्यात्मिक पुढारी व त्याचबरोबर समाजमुधारकहि वनला. जीवनांतील आधारभूत मूल्यांचा त्याने पुरस्कार केला. परमेश्वराची

ओढ असणारें त्यांचें आन्तरिक जीवन समृद्ध होते; व प्रभुदेवाला आलेले आध्यात्मिक अनुभवहि त्याला आलेले होते. परमेश्वर-प्राप्त्यर्थ त्याच्या आत्म्याला लागलेली तळमळ व त्याने भोगलेल्या यातनांचें सुंदर वर्णन त्याच्या वचनांत सापडते तो परमेश्वराला म्हणतो, “हे प्रभो, या जगांतील दुःखाचा अंत केव्हा होईल ? माझ्या मनाचें परिवर्तन केव्हा होईल ? प्रभो, मी तुझी करुणा भाकतो, आत्मानंदाची प्राप्ति मला केव्हा होईल ?”

अव्यक्त ब्रह्म म्हणजे स्थल वसव त्याला अखंडलिंग म्हणतो. हें परमतत्त्व लीलेसाठी व भक्तांना मुक्ति देण्यासाठी स्वतःला लिंगस्थल व अंगस्थल अशा दोन भागात विभागून घेते. लिंगस्थल हे उपास्य व अंगस्थल हा उपासक. याच्यांतील सामरस्य हेंच परमध्येय आहे; कारण परमतत्त्व जरी व्यक्त झाले असले, तरी अव्यय व अव्यक्त अशा पूर्णावस्थेला ते गेलें पाहिजे.

जीवनांतील नैतिक आचाराचा साराश वसव अशा तऱ्हेने देतो : “चोरी करू नको, कुणाचा जीव घेऊं नको, असत्य बोलू नको, क्रोधाविष्ट होऊं नको, असहिष्णु होऊं नको, आत्मश्लाघा करूं नको व दुसऱ्याचा अपमान करूं नको. हीच अतरंगशुद्धि व हीच वहिरंग-शुद्धि होय.” त्याच्या मते दया हे धर्माचें मूळ आहे. आपण मर्त्यलोकांवद्दल व देवलोकांवद्दल बोलतो. वसवाने लावलेला त्याचा अर्थ म्हणजे, “सत्य बोलणे म्हणजे देवलोकांत राहणे, असत्य बोलणे म्हणजे मर्त्य लोकांत राहणे. सदाचार म्हणजेच स्वर्ग, दुराचार म्हणजेच नरक.” कालाची चक्रे जोरात फिरत आहेत तेव्हा ‘लवकर जागे व्हा’, असा तो मानवाला इशारा करतो. जास्त उशीर होण्यापूर्वीच स्वतःला डिवचून सन्मार्गाला लावले पाहिजे.

सामाजिक तत्त्वज्ञानांत समतावाद आणणे व जातिभेदांनी वुज-वुजलेल्या समाजांतून उच्च-नीच हे भेद नाहीसे करणे, हें वसवाचे ध्येय होतें. हीन कुळांत जन्माला येणें ही गोष्ट महत्त्वाची नसून, आपण कशा प्रकारें आयुष्य व्यतीत करतो, हे महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे कोणताच धंदा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही. कायक किंवा श्रम या त्याच्या तत्त्वान्वये काम करणे हे महत्त्वाचे असून, ईश्वर-सेवभावाने कोणतेहि काम करणे हीच उपासना आहे. क्रान्तिकारक अशा सामाजिक तत्त्वांचा उपदेश करतांना त्याला विरोध व छळ याना तोंड द्यावे लागले.

अवक महादेवी : अवक महादेवी ही वीरशैवपंथांतील एक श्रेष्ठ साक्षात्कारी होती. तिच्या सुंदर काव्यांतून प्रतीत होणारे तत्त्वज्ञान हे साक्षात्कारवादाचें तत्त्वज्ञान आहे. सर्व तात्त्विक व धार्मिक प्रयत्नांचा कळस प्रत्यक्ष ईश्वरदर्शनांतच आहे. सतीपति-भावाच्या रूपकाने म्हणजेच परमेश्वराला पति व भक्ताला त्याची सहचरी कल्पून तिने भक्तीची उत्कटता प्रकट केली आहे. तिच्या वचनाखेरीज तिच्या नांवावर घालण्यांत येणारें पुस्तक म्हणजे ‘योगांग-त्रिविधि’. यांत तीन-तीन ओळीच्या त्रिपदीतून यौगिक अनुभव वर्णिलेले आहेत; परंतु सर्व-साधारणपणे त्या सर्वांचें ध्रुपद एकच आहे आणि ते म्हणजे, “कोटि-सूर्यचंद्रांची प्रभा असणारे तेज माझ्या मनांत प्रवेश करते झालें आणि खांचखळग्यांनी भरलेला माझा जीवनमार्ग त्याने उजळून टाकला.”

तिच्या आणखी एका वचनांत असे सांगितलें आहे की, अखिल विश्व व्यापून टाकणारी एक आदिशक्ति आहे. ती स्वतः ईश्वरी आनंदाच्या

चितनांत काल कंठीत आहे. दुसऱ्या एका वचनांत ती म्हणते की, सत्-तत्त्व हें सकलातीत आहे; पण लागलीच असेंहि म्हणते की, ईश्वर सर्व जगाच्या कोनाकोपऱ्यांत भरलेला आहे

चन्नवसव : पटस्थल-सिद्धान्ताचें फार प्रयत्नाने विवरण केल्यामुळे ज्याला ‘पटस्थलचक्रवर्ती’ या नांवाने ओळखले जाते, त्या चन्नवसवापर्यंत आपण आलों. वीरशैव पंथ स्वीकारणाऱ्यासाठी एक आचारसंहिता तयार करण्याचा त्याने पाया घातला. पटस्थलसिद्धान्ताच्या प्रस्थापनेत शरणांच्या प्रगतीमध्ये होणाऱ्या टप्प्यांचें चन्नवसवाने स्पष्टीकरण दिले आहे भक्तस्थलात शरीर व मन यावरची त्याची आसक्ति नष्ट झाली पाहिजे. महेश्वरस्थलात दुसऱ्यांच्या संपत्तीवद्दलची अभिलाषा, परमेश्वराखेरीज इतर वस्तूची इच्छा व स्त्रीवद्दलचा मोह नाहीसा झाला पाहिजे. प्रसादी म्हणून त्याने शरीराचे लाड व जिभेचे चोचले यांचा प्रतिज्ञापूर्वक त्याग करून, शरीर-धारणेला जरूर तेवढेंच अन्न ग्रहण केले पाहिजे. प्राणालिंगी या स्थलांत शरीरप्रेमाचा नाश करून, ईश्वरांत आपल्या जीवनाचा होम करून, सर्वपाशरहित असे जगाच्या पाठीवर राहिले पाहिजे. लिंगैक्य या स्थितीत सुखदुःखांच्यापलीकडे जाऊन मायेपासून मुक्त होऊन त्याने राहिलें पाहिजे. मग तो ‘शरण’ या स्थलाप्रत पोहोचतो.

चन्नवसवाच्या मते अद्वैतानुभव म्हणजे साधकाच्या जीवनाचे अंतिम ध्येय. द्वैतज्ञान हे त्यापूर्वीचें असून त्याच्यामुळेच धनी आणि चाकर किंवा उपास्यदेवत व उपासक असे भेद उत्पन्न होतात आत्म्याची खरी ओळख पटली, की हे भेद नाहीसे होतात. वीरशैव-तत्त्वज्ञानाच्या त्याच्या अर्थाप्रमाणे अद्वैतात द्वैत व द्वैतांत अद्वैत आहे. चन्नवसवाच्या मते स्व-स्वरूप-ज्ञान म्हणजे क्रियाज्ञान-सामरस्य आणि लिंगांग-सामरस्य. साधकाच्या जीवनांतील सुरुवातीपासून शेवटपर्यंतच्या शक्ति-भक्ति-सामरस्यावद्दलहि तो सांगतो. त्याने सांगितलेला साधन-योग म्हणजे परिपूर्णयोग. ‘भक्ति म्हणजेच मुक्ति’ असे म्हणण्यापर्यंत चन्नवसवाची मजल जाते

प्रत्येकाच्या स्थानाला योग्य अशा नैतिक आचारपालनानंतरच हें सामरस्य प्राप्त होते. नैतिक जीवन हा मनुष्याचा विशेषाधिकार आहे. चन्नवसव याने सुज्ञान व सत्क्रिया यावद्दल विवरण केले आहे. कर्म व क्रिया यांत तो भेद करतो. कर्म हे बंधनाचें मूळ असून, क्रिया ही मुक्तीच्या वाटेला नेते. ज्ञानाने स्फुरित होऊन जे काही केले जातें ती क्रिया बंधनकारक कर्म होऊं शकत नाही. ज्याच्या ठिकाणी पचेद्रिये, सप्तधातु, अरिपङ्कज व अष्टमद यांचें दमन झाले आहे, तोच खरा सद्गुणी नैतिक धर्माचे पालन हे आध्यात्मिक जीवनाला सहवर्ती आहे, असे त्याचे निश्चित मत आहे.

चन्नवसवाने क्रमवार आचारसंहिता मांडली आहे. परस्त्रीवर नजर न टाकणे, हा पहिला नियम परधनाची अभिलाषा न वाळगणे, हा दुसरा. तिसरा म्हणजे असत्य भाषणापासून नेहमी दूर राहणे. चवथा म्हणजे दुसऱ्याचा विश्वासघात न करणे. ईश्वराच्या भक्ताना सुख होईल अशा तऱ्हेने वागणे, हा पांचवा. सहावा म्हणजे स्वतःला घालून घेतलेल्या संहितेचें धीराने व अविरत पालन करणे. आचाराचे चौदा नियम चन्नवसवाने सांगितले असून, त्यातला शेवटचा नियम म्हणजे विश्वातील प्राणिमात्रांचे कल्याण चिंतणे.

चन्नवसव याने शिवयोगासवधी प्रतिपादन करून शिवागमाची-सुद्धा माहिती दिली आहे त्यात चार प्रकरणाचा उल्लेख असून योगपाद हे त्यातील एक प्रकरण आहे या योगाची अष्टांगे पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत . भक्ति, वैराग्य, अभ्यास, ध्यान, एकान्तवास, भिक्षाटने, लिगपूजा व स्मरण या सर्वांचे अंतिम ध्येय म्हणजे शिवसायुज्य किंवा जीवात्म्याचे परब्रह्मात विलीनीकरण.

शेवटी हे सवध विश्व ही ईश्वराची लीला आहे, असे चन्नवसव मानतो. ईश्वर सृष्टीचा धागा स्वतः मधूनच काढतो व सर्व विणून झाल्यावर तो धागा पुन्हा स्वतः परत घेतो, आणि हे सर्व जणूकाही लीलेसाठी करतो. अशा तऱ्हेने सृष्टीचा विकास व अंत होत असतो

हरिहर वाराव्या शतकातील कानडी वाङ्मयातील धुरीण म्हणजे हरिहर त्याचा जन्म हवे येथे झाला व तो पपापति विरूपाक्षाचा भक्त होता ईश्वराच्या सेवेसाठी त्याने मानवाची सेवा सोडून दिली. आपल्या इष्ट देवतेची त्याने अनन्यभक्ति केली आणि अमर काव्यात आपली भक्ति व्यक्त केली. 'पिंडोत्पत्तिरगळे' नावाची त्याची काही भावगीते आहेत त्यात त्याने मनुष्याची जीवनकथा व त्यातील अनेक अवस्था याचे वर्णन केले आहे जीवनातील विविध बदल व साहसे यांचे त्यात सुंदर वर्णन आहे. आयुष्यातील सकटे व आपत्ति यानी मनुष्य शुद्ध होत जातो परमेश्वर हे एकमेव आश्रयस्थान असून, तोच सकटमुक्त करणारा आहे, अशा भावनेने तो परमेश्वराकडे पाहतो व सरतेशेवटी ईश्वराची प्रार्थना करतो की, आपल्याला अशा तऱ्हेचा साक्षात्कार व्हावा, की ज्यामुळे केवळ परमेश्वरार्पणबुद्धीच आपल्या ठिकाणी राहील 'पुष्परगळे' या दुसऱ्या एका काव्यात, ज्याचा सुगंध सवध जगात दरवळतो व ईश्वराच्या किरीटाला जें शोभायमान करते अशा आत्मपुष्पाच्या विकासाचे वर्णन त्याने केले आहे.

राघवाक हा हरिहराचा शिष्य 'हरिश्चंद्रकाव्य' या आपल्या काव्यात्मक ग्रंथासाठी तो प्रसिद्ध आहे यात असणारे तत्त्वज्ञान म्हणजे हरिश्चंद्राच्या गोष्टीच्या आधारे सांगितलेले, कोणत्याही परिस्थितीत केलेले सत्य-पालन त्याच्या मते 'सत्य हाच परमेश्वर व परमेश्वर म्हणजेच सत्य.'

कुमारव्यास : ब्राह्मण कवीमध्ये रस, सुमधुर शब्दरचना, तात्त्विक दृष्टि व परमेश्वरदर्शन याच्या बाबतीत कुमारव्यासाच्या तोडीचा कोणीहि झाला नाही. 'कुमारव्यासभारत' म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या आपल्या ग्रंथात त्याने अतिशय उदारमनस्कता दाखविली आहे. या महाभारतातील प्रमुख पात्र म्हणजे कृष्ण भागवत संप्रदायाला अनुसरून त्याने आपल्या ग्रंथात विष्णु व शिव या दोन्ही देवताविषयी सारखाच पूज्यभाव दर्शविला आहे त्यात द्वैत, अद्वैत व विशिष्टाद्वैत याची तत्त्वेहि मिळतात. त्याने ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग व कर्ममार्ग याचा सुंदर समन्वय साधला आहे. हिंदुधर्माच्या निरनिराळ्या पथात जे जे काही म्हणून मूल्यवान् आहे, त्या सर्वांचे त्याने सन्लेपण केले. यामुळे एका विशिष्ट मताचा किंवा पथाचा शिक्का त्याच्यावर मारणे अशक्य आहे. अर्थात् त्याची स्वतःची एक इष्टदेवता होती, ती म्हणजे गदगचा 'वीरनारायण'. त्याने सांगितलेल्या कथेत मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंचे दर्शन घडते.

कुमारव्यास परमेश्वराच्या सगुण व निर्गुण अशा दोन्ही स्वरूपाचा निर्देश करतो अरूप तत्त्वाचे एकमेव निवासस्थान म्हणजे कृष्णाचे

सुंदर मानवी रूप होय, असे म्हणण्यात तो सगुण रूपाला प्राधान्य देतो. उलट निर्गुण स्वरूप अव्यक्त, अजात, अव्यय, अद्वितीय व निर्गुण या शब्दांवाटे व्यक्त होते ब्रह्मतत्त्वाचा अनेक रूपानी आविष्कार होत असला तरी ते निर्गुण आहे. जग हें डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसतें; म्हणून निदान त्याचे व्यावहारिक सत्य तरी मान्य केले पाहिजे; पण जग म्हणजे ब्रह्मच असून ब्रह्मातच त्याची परमागति आहे. परमसत्तत्त्वाचा साक्षात्कार करून घेण्यास आभासाच्या पलीकडे गेले पाहिजे. परमेश्वर आत्म्याच्या चारहि अवस्थातून एकसमयावच्छेदेकरून संचार करीत असतो, या म्हणण्याने ईश्वराचे अंतर्धामित्व उघड होते. या अंतर्धामित्वाने व्यक्तीचे स्वातंत्र्य नष्ट होते 'परमेश्वर सर्वकर्ता आहे' ही गोष्ट कुमारव्यासाने पुनः पुन्हा सांगितली आहे. द्वैततत्त्व त्याला मान्य असले तरी जीव व देवता यातील कमी-अधिकपणा दाखविणारा तारतम्याचा सिद्धान्त त्याला मान्य नाही. त्यानंतर कुमारव्यासामध्ये एका महत्त्वाच्या सिद्धान्ताचे दर्शन होते, तो म्हणजे पूर्वनियतिवाद सर्व गोष्टी देवाने पूर्वीच ठरवून टाकल्या आहेत, व शेवटी त्याचीच इच्छा प्रमाण आहे. परमेश्वर हे आपले अंतिम लक्ष्य झाले पाहिजे; आणि परमेश्वराविषयी ओतप्रोत भक्ति वेदमाहात्म्यालासुद्धा मागे सारते

त्यानंतरचा थ्येष्ठ कवि लक्ष्मीश. हा वैदिक संप्रदायातील असून त्याचे 'जैमिनीभारत' उच्च वाङ्मयीन गुण व भक्तिरस याकरिता प्रसिद्ध आहे

रत्नाकर वर्णी . पधराव्या व सोळाव्या शतकातील जैन लेखकामध्ये 'रत्नाकर वर्णी' या कवीचा उल्लेख केला पाहिजे भारताची कथा सांगणारा 'भरतेश-वैभव' नांवाचा ग्रंथ त्याने लिहिला. त्यात त्याने त्याग व भोग यांच्या समन्वयाचा महिमा वर्णिला त्याच्या मते सर्व अभ्यास व ज्ञान-संपादन याचा हेतु म्हणजे त्यापासून मनःशांति, धीर, नैतिकता आणि आत्म-विचार हे निर्माण झाले पाहिजेत. जीवनाच्या या समन्वयात्मक दृष्टीने तो कर्मठ जैनमतापासून दूर जातो.

मग्गेय मायिदेव : मग्गेय मायिदेवाच्या कानडी पुस्तकाचे नाव 'मग्गेय मायिदेवन वचनगळ'. तो मायेवद्दल म्हणतो . "परमसत्याचे दर्शन होण्यापूर्वी तुम्ही मायेच्या झंझावातात सापडलेले असता. परमसत्यसंपादनावरोबर मायेचा नाश होतो" त्याच्या खालील वाक्यावरून सिद्ध होते की, तो भक्ताची भाषा बोलत आहे. "हे परमेश्वरा, माझ्या मनाची दुःखे, व्यथा व भीति तुझ्याशिवाय कुणासमोर मी उघड करू ? . . . एकीकडून ऐहिकतेची भीति वाटते, दुसरीकडे तुझ्या चरणकमला-विषयी ओढ वाटते. हे दोन्ही एकत्र राहू शकत नाहीत". एकेश्वरवादा-वद्दलची आपली कळकळ त्याने प्रकट केली आहे. तो म्हणतो : "जर तुम्ही सर्व जगाचा सत्ताधारी असणाऱ्या एका परमेश्वराची उपासना केलीत, तर इतर सर्व लहानमोठ्या देवाची आपोआप पूजा होते. त्यांची वेगळी पूजा करण्याचे प्रयोजन उरत नाही." मनुष्याचे सहा शत्रु - अरिपडवर्ग - यावद्दल तो म्हणतो . "वासनेच्या झंझावाताने लालसेचे ढग एकत्र आणून त्याचे काळे ढग बनले आहेत. हव्यास व लोभ या विद्युल्लता ढगावर प्रहार करतात; आणि मग मायेचा पाऊस व अभिमान-अहंकार याच्या गारा, याचा सर्वत्र वर्षाव होऊ लागतो. भयंकर तिरस्कार व असूया याचा गडगडाट ऐकू येऊं लागतो. या सोसाट्याच्या वादळांत मानवी मनाच्या हंसाला शान्त अशी कोणती जागा आहे ? "

निजगुण-शिवयोगी : यानंतर आपण निजगुण-शिवयोगी या एका महान् वीरशैव तात्त्विक लेखाकाम्यत येतो. तो कवि व तत्त्ववेत्ता अमून सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस होऊन गेला. त्याचा सर्वात अधिक तात्त्विक व ज्ञानकोशाच्या तोडीचा असा ग्रंथ 'विवेकचिंतामणि' हा होय. याची मराठी, संस्कृत व तामीळमध्येहि भाषान्तरें झाली आहेत. त्याचे दुसरे पुस्तक म्हणजे 'अनुभवसार'. वेदान्ताचा मथितार्थ प्रतिपादन करण्याच्या इराद्याने त्याने हे पुस्तक लिहिले. तें एका गुरु-शिष्यसंवादाच्या रूपाने लिहिलें आहे. त्याच्या ग्रंथावरून त्याला वेदान्ताविषयीच्या प्रेमाचें वाळकडूच मिळालें आहे, हें स्पष्ट होतें. आपल्या एका ग्रंथांत त्याने अद्वैत-वेदान्त-तत्त्वज्ञान, याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी यांच्या सवावरूपाने मांडले आहे. यावरून तो म्हणतो : हेंच खरोखर सर्व वेद, वेदान्त, पुराण, आगम, स्मृति यांचें रहस्य आहे. हेंच परम-सत्याचें सार आहे. आपल्या ग्रंथांत त्याने तत्त्वज्ञानाचाच ऊहापोह केला आहे असे नव्हे, त्यांत संगीत व वैद्यकविद्या यांनाहि स्थान आहे. प्रथम त्याने पद्मदर्शनाचा, चार्वाक, बौद्ध व जैन या तत्त्वज्ञानांचा परामर्श घेतला आहे, आणि नंतर वेदान्ताचें, विशेषतः अद्वैत-वेदान्ताचे, सविस्तर विवरण केले आहे. त्याच्या वेळेपर्यंत ज्ञानक्षेत्रांत जी प्रगति झाली होती, तिचें ते एक सक्षिप्त रूपच आहे तत्त्वज्ञान व धर्म यांचें संबंध क्षेत्र व्यापणारी, तसेंच सौंदर्यशास्त्र, नीतिशास्त्र व विधिप्रधान शास्त्रें आणि विशेषेकरून वीरशैव तत्त्वज्ञान याचें स्पष्ट विवरण करण्यासाठी त्याने कानडीत समृद्ध परिभाषा तयार केली. इष्टलिंग, प्राणलिंग व भावलिंग या महत्त्वाच्या संकल्पनांचें निजगुण-शिवयोगीच्या ग्रंथांत उदात्त दर्शन घडतें. इष्टलिंगाने अखिल व्यावहारिक सत्तेचा निर्देश होतो. ते जगाचें मूळ व त्याचें आश्रयस्थान आहे; आणि एवढेच नव्हे तर ते स्वतःच स्वतःचा आधारहि आहे. ते शुद्ध चित्-तत्त्व आहे. प्राणलिंग म्हणजे अंतर्यामी. हें अंतर्यामी तत्त्व सर्व शरीराला व्यापतें आणि आंतून त्याचें नियमन करते. इष्टलिंग व प्राणलिंग ही सर्वव्यापक अशा भावलिंगाचीं व्यक्तरूपे आहेत. भावलिंग हें मूळ कारण असून इतर सर्व कार्ये व कारणे हीं त्याची कार्ये आहेत. ते परमसाक्षी व शुद्ध आनंदरूप असून अद्वितीय आहे. या सर्वांवरून हेच सिद्ध होते की, तत्त्वज्ञानातील केवळतत्त्वापेक्षा भावलिंग कोणत्याहि दृष्टीने कमी नाही. निजगुण-शिवयोगी पुढे असे सांगतो की, सत्तत्त्व हे नित्य, ज्ञानपरिपूर्ण व सुखात्मक आहे. या सिद्धान्ताला आधार काय, असें विचारलें तर, सर्व श्रुतीचें मिळून परमसत्यावरून हेंच म्हणणें आहे असे निजगुण-शिवयोगी म्हणतो. तो अद्वैती असून भेदकल्पनेवर टीका करतो की, तिच्यांत अनवस्था प्रसंग हा दोष असतो.

हरिदासपंथ . हरिदासपंथातील तात्त्विक वाङ्मयाकडे वळलें तर तें सर्व मध्वाचार्याच्या द्वैती तत्त्वज्ञानांतून उगम पावलें आहे असें दिसतें. वैष्णव तत्त्वे व विशेषतः भक्ति यांचा कानडी भाषेतून प्रचार करणे, हाच हरिदासपंथाचा प्रमुख उद्देश होता. वीरशैव-तत्त्वज्ञानांत शिवशरणांनी जें कार्य केले, तेच वैष्णव-तत्त्वज्ञानांत हरिदासांनी केलें. मध्वाचार्याचे तत्त्वज्ञान व संप्रदाय यांचें कानडींतून स्पष्टीकरण करण्याचें पहिले श्रेय नरहरितीर्थ याला आहे. यानंतर श्रीपादराय होऊन गेला. तो म्हणतो : "मुक्ति मिळविण्यासाठी आपल्याला काही हवे असेल तर ते म्हणजे भक्ति, अनासक्ति व दृढनिश्चय." आपल्या उद्घारासाठी तो

परमेश्वराच्या कृपेवर भिस्त ठेवतो व म्हणतो : "मुलें स्वैराचारी झालीं म्हणून मातापित्यांनी त्यांना टाकून दिलें आहे काय ? हे परमेश्वरा ! तूं कृपासागर अमूनहि मला वाचविलें नाहीस तर दुसरे कोण वाचवील ?"

ईशकृपेच्या चिंतनांत व्यासराज रंगून जातो. विषयासक्ति व अहंकार यांसारख्या शत्रूपासून स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठी तो परमेश्वर-कृपेचा आधार शोधतो. तो म्हणतो की, जी कृत्ये ईश्वराला अर्पण केली नाहीत, जे विधि किंवा कर्तव्ये त्याच्या प्रेमाखातर केलेली नाहीत, ती व्यर्थ होत. ईशस्तुति ज्यांत नाही असें संगीत म्हणजे गर्दभाचें ओरडणेंच; व जो कोणी परमेश्वरामुढे नतमस्तक होत नाही तो खरोखर पशूच होय. सर्वंध कर्नाटकभर हिंडून द्वैत तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करणाऱ्यांतच वादिराज हा एक होता.

पुरंदरदास . सर्व हरिदासात श्रेष्ठ म्हणजे पुरंदरदास होय. सुरुवातीस तो द्रव्यावर फार प्रेम करी; पण नंतर या प्रेमाचें ईश्वरप्रेमात रूपान्तर झाले. जे होते तें भल्याकरिताच होतें असे तो म्हणतो. उच्च कोटीची भक्ति व तत्त्वज्ञान यांतून निर्माण होणारें जीवनाविषयीचें ज्ञान त्याने आपल्या काव्यांत इतकें ओतले की, त्यांना 'पुरंदरोपनिषद्' म्हणण्यांत येऊं लागले. जमीनजुमला, धनदौलत व कामिनी हे आणि यांपासून निर्माण होणारे मोहजालच सर्व दुःखाच्या मुळाशी आहेत, असे तो मानीत असे. धर्मावावतच्या दांभिकपणाचा तो अत्यंत कडक शब्दांत धिक्कार करतो.

जग दुःखाने भरलेले असलें तरी त्यांतून निघून जाणें हा काही उपाय नव्हे, तो केवळ पळपुटेपणा आणि भित्तेपणा आहे. जीवनातील प्रश्नांना तोंड दिलें पाहिजे. जगांत राहूनहि अलिप्तपणे राहण्यास शिकलें पाहिजे. नरजन्म ही एक विशेष देणगी व अमूल्य संधि असून, ती आपण वाया घालवतां कामा नये, असा त्याचा उपदेश आहे. शेवटी न्यायाचाच जय होईल असा त्याचा दृढ विश्वास आहे. परमेश्वर सर्वकर्ता आहे असे मानण्यास शिकलें, तर मनुष्याच्या सर्व चिंता दूर होतील असें तो खात्रीने सांगतो.

पुरंदरदासाच्या काव्याच्या अभ्यासावरून त्याने दिलेल्या ईश्वराच्या स्वरूपावरून तीन टप्पे दृष्टीस पडतात : (१) सगुण अवस्था, (२) सगुण-निर्गुण अवस्था, व (३) निर्गुण अवस्था. ब्रह्म दिसतहि नाही व अदृश्यहि होत नाही. तें अनादि अनंत आहे. ते अग्राह्य व ज्ञानाच्या टप्प्याच्यापलीकडचे आहे. परमेश्वर म्हणजे स्वायत्त वस्तु आहे. तो अप्राकृत आहे. पुरंदरदासाने सांगितलेला आणखी एक विशेष 'चर्मचक्षूने आपणांस ईश्वराचें दर्शन होत नसून चित्तचक्षूने होतें. यालाच परमेश्वराचें अतींद्रिय दर्शन म्हणतात. पुरंदरदास बुद्धिवादी असून तो जातिवादाच्या-पलीकडे जातो व ब्रह्माचा साक्षात्कार ज्याला झाला आहे तो ब्राह्मण, अशी ब्राह्मण शब्दाची व्याख्या करतो.

कनकदास : त्यानंतरचा कनकदास हा कर्नाटकाच्या धनगर जमातीतील संत पुरंदरदासाचा समकालीन आहे. त्याने आयुष्यांत अनेक संकटें भोगली. त्याची रामानुज व मध्व यांच्यावरूनची सारखी भक्ति आणि त्याची उदारदृष्टि यांमुळे त्याची सर्वसंग्राहकवृत्ति स्पष्ट होते. तो देवाला म्हणतो, "तू फार थोर असून मी केवळ पामर आहे. तू वैभवसंपन्न आहेस, मी मात्र अज्ञानी आहे. मला काही समजत नाही,

तू सर्व ज्ञानाचा मूर्तिमत् पुतळा आहेस. तुझी बरोवरी कशाने होईल ? म्हणून आम्ही तुझ्या आश्रयाला येतो.” सामाजिक तत्त्वज्ञानांत तो जातिवादाचा तिरस्कार करतो. जीवनातील आपल्याला वेढणाऱ्या सर्व गोष्टींचा कनकदास आढावा घेतो आणि आर्थिक गोष्टींबद्दल त्याचे विचार एताद्या मार्गसंवाद्यासारखे आहेत. तो म्हणतो : “पोटाची खळगी भरण्यासाठी व बीतभर वस्त्र मिळविण्यासाठी मनुष्य धान्य मळतो, पाट्या वाहतो आणि मजुरी करतो.” तरीही आपल्या सर्व समकालीनांच्या मनावर कनकदासाने असे ठसविले होते की, आयुष्य हे गोळाभर अन्नापेक्षा श्रेष्ठ व शरीर हे वस्त्रापेक्षा श्रेष्ठ आहे. तो शेवटी म्हणतो : “प्रेमाखातर व आत्म्याच्या मुक्तीसाठी अहर्निश परमेश्वराची आठवण ठेवावी परमेश्वराकडे प्रेमभावाने पाहिले म्हणजे वघणाऱ्याच्या मनात ईश्वराच्या सर्व लेकरांबद्दल अनुकंपा उत्पन्न होते; आणि त्याला लाभलेल्या उच्च आयुष्याचा त्यांनाही लाभ करून द्यावा अशी प्रेरणा त्याच्या मनात निर्माण होते. धर्म, अर्थ व काम हे पुरुषार्थ मोक्षासाठी आहेत, असे समजूनच त्यांच्यासाठी खटपट केली पाहिजे.”

कनकदासाच्या सततुल्य आयुष्याचे ध्येय म्हणजे ईश्वर त्यावरील अढळ निष्ठेतून आयुष्याचा भार आनंदाने वाहण्याकरिता त्याला धैर्य, समाधान व प्रेरणा मिळे आध्यात्मिक प्रयत्नांनी आपले सामाजिक व्यवहार पवित्र केले पाहिजेत. शेवटी मुक्ति देणाऱ्या परमेश्वर-कृपेवर असलेला आपला विश्वास तो सुंदर रीतीने प्रकट करतो. वैष्णव आचार्यांनी त्याला ‘महाविश्वास’ म्हटले आहे. कनकदासाची आयुष्याबद्दलची दृष्टि म्हणजे, “परमेश्वराला मनुष्याबद्दल चिंता असल्याने मानवी प्रयत्नाला यश लाभते, येथे कर्म व कृपा यांचा सम वय होतो. व्यावहारिक व आध्यात्मिक हेतूचा जसा व्हावा तसा रंगम येथे आहे.”

विजयदास विजयदासाच्या ‘आज माझ्या अंतरंगाचे द्वार खुले झाले’ या कवितेत अगदी गाढ अंधारातून होणाऱ्या सुरुवातीपासून तो परमेश्वरदर्शनापर्यंत सर्व आध्यात्मिक जीवनाचे सार आले आहे आध्यात्मिक अनुभवाच्या त्याच्या वर्णनांत परमसत्याबद्दलच्या अनेक-सत्तावादी सगुण व एकसत्तावादी अशा संकल्पनांचे मिश्रण आहे

काखंडकीचा महीपति : बुद्धि, भक्ति व नैतिकता – विशेषतः नैतिकता – या सर्वांची ईश्वर-साक्षात्कारासाठी जरूरी आहे, असे काखंडकीचा महीपति म्हणतो. परमेश्वराचा साक्षात्कार हेंच नैतिकतेचे ध्येय असावे. वाङ्मयीन दृष्टीनेही उच्च दर्जाच्या एका पदांत त्याने दर्शन, श्रवण, स्पर्शन या अतींद्रिय अनुभवांचे फार उत्कट वर्णन केले आहे.

‘रंगनाथ : सतराव्या शतकात रंगनाथ नांवाचा एक तात्त्विक लेखक होऊन गेला. त्याच्या ‘अनुभवामृत’ या ग्रंथांत अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे साधे व सुगम विवरण आहे. त्याने आपले हे पुस्तक आपल्या इष्टदेवतेला श्रीशैलच्या मल्लिकार्जुनाला अर्पण केले आहे. मायेबद्दलचे गूढ म्हणजे ‘ती आहेहि व नाहीहि’ आपण मायेबद्दल वोलू लागलों की, तिला महत्त्व प्राप्त होते; परंतु तिचा खोल अभ्यास केला की, ती नाहीशी होते. ‘अनुभवामृत’ हें पुस्तक त्याला वेदान्त-तत्त्वज्ञानाचे सारसर्वस्व करावयाचे होते. यौवन व संपत्ति असतांना कुणीहि तत्त्वज्ञानाकडे वळत नाही, अशी त्याची तक्रार आहे. खऱ्याखऱ्या ज्ञानाखेरीज केलेल्या

नुसत्या कर्मकांडाने काहीच फलसिद्धि होत नाही. ‘अनुभवामृत’चे संस्कृत भाषान्तर झाले आहे

नागरस : या वेळच्या नागरस नावाच्या लेखकाने भगवद्गीतेचे कानडीत श्लोकबद्ध भाषान्तर केले आहे. त्याने गीतेच्या अद्वैतवादी तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार केला. ‘ज्ञानसिंधु’ या आपल्या ग्रंथांत सदानंद अवधूताने अद्वैतवेदान्त-तत्त्वज्ञानाच्या आपल्या विवेचनांत ‘अनुभवामृत’चा किंता गिरविला आहे ‘आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्या’ हे या ग्रंथाचे ध्रुपद आहे

चिक्कदेवराय : नंतर आपण चिक्कदेवराय वडेयर या मैसूरच्या राजापर्यंत येतो याने १९७२-१७०४ पर्यंत राज्य केले. ‘चिक्कदेवराय-विन्नप’ हा त्याच्या म्हटल्या गेलेल्या ग्रंथापैकी एक ग्रंथ आहे. या ग्रंथांत विशिष्टाद्वैत तत्त्वज्ञानाचे अंगदी सोप्या व लयबद्ध गद्यांत स्पष्टीकरण केले आहे. तसेच तामीळनाडूच्या अळ्वाराच्या जीवनाचा व शिकवणुकीचा उल्लेख आहे.

सर्वज्ञ : यानंतर सर्वज्ञ हा कर्नाटकातील सर्वात लोकप्रिय तात्त्विक लेखक होऊन गेला. घरादाराची किंवा लौकिक गोष्टीची आसक्ति नसल्याने तो सत्याच्या शोधार्थ हिडत असे. ज्यायोगे आपले व्यवहार लोकाना सरळपणे करता येतील अशा तऱ्हेच्या घरगुती गोष्टी तो लोकाना सांगे. तो माणूसघाणा नव्हता. असंस्कृत मनुष्यप्राण्यावर त्याचे प्रेम होतं. त्याच्या आयुष्यातील खाचखळगे, आशानिराशा व पापपुण्य यांच्याशी तो परिचित होता. सर्वज्ञ हा धर्मातच गुरफटून गेला होता व लौकिक व्यवहाराकडे त्याचे लक्ष नव्हते, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. त्याच्या वचनांचे तीन वर्ग पडतात : पारमार्थिक, नैतिक व लौकिक. पहिला भाग अध्यात्माबद्दल, दुसरा नैतिक आयुष्याबद्दल व तिसरा रोजच्या व्यवहाराबद्दल आहे. जीवनातील या तीनही वाजूंचा सर्वज्ञांत समन्वय सापडतो.

सर्वज्ञ हा व्यावहारिक साक्षात्कारवादी होता. साक्षात्कारवाद्याला असलेली परमेश्वर-ऐक्याची ओढ त्याच्या ठायी होती व वितंडवाबद्दल तिरस्कार होता सर्वज्ञाच्या मते परमसत्ता ही पडदर्शनापलीकडची व ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर या तीन मूर्तीच्यापलीकडची आहे. जो या परमसत्तेपर्यंत शिष्याला नेऊ शकतो, तोच खरा गुरु. आन्तरिक समृद्ध जीवनाची पडछाया वाह्य वर्तनांतहि दिसली पाहिजे. केवळ वाह्य-शुचिर्भूतता म्हणजे उगीचच टिमकी वाजविणे होय. दिव्कालांत देवाचे खरे देऊळ नसते. तो अमर्याद व अनंत असून हें विस्तृत विश्वच त्याचे वसतिस्थान आहे. उपास्य असा एकच परमेश्वर असून तोच सर्व जगाचे मूळ आहे. सर्वज्ञाच्या मते आपल्या हृदयांत परमेश्वराविषयी प्रेम असेल तर कोणतीहि गोष्ट मिळू शकेल.

ज्या परमेश्वरापुढे आपण नतमस्तक होतो, तो आपली प्रज्ञा व सौंदर्य विविधतेने नटलेल्या जगातून प्रकट करीत असतो. ज्याने सत्य संपादन केले आहे व जो त्यानुरूप जगतो तोच खरा तत्त्वज्ञ होय. तो समदर्शी असतो. आपले जीवन जगत असतांना ज्ञानी हा अनंताशी आपला सूर जमवून घेतो. त्याच्या आत्मप्रकाशाकडे सर्व जग आकृष्ट होतं आपल्याकडे लोकांनी पाहावे व आपले लोकांनी ऐकावे, अशी त्याची इच्छा नसते. रोजचे दैनंदिन व्यवहार ईश्वराच्या सेवेच्या भावनेने केले, तर ते उजळून निघतात ज्ञानी मनुष्याला कोणतेच काम कमीपणाचे

वाटत नाही. तो खराचुरा नैतिक तत्त्वज्ञानी असतो तत्त्वज्ञ म्हणून जीवनावर भाष्य करण्याचे कर्तव्य सर्वज्ञाने पुरेपूर वजावले आहे.

जगन्नाथदास : जगन्नाथदास हा तत्त्वज्ञ व साक्षात्कारवादी अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस होऊन गेला. त्याचा सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'हरिकथामृतसार'. हा जणूकाही द्वैतमताचा ज्ञानकोशच आहे. परमेश्वर हा अन्तर्यामी आहे व मनुष्याला सहजसुलभ आहे, यावर त्याचा भर आहे. आयुष्यांतले दैनंदिन व्यवहार करीत असतांना मन नेहमी अन्तर्तामध्ये मग्न असावे, असे तो म्हणतो पवित्र व पूज्य अशा परमेश्वराच्या शुद्ध रूपाच्या चिंतनांत तो गढलेला आहे त्याला सर्व देश सारखेच पुण्य आहेत, सर्व वेळा सारख्याच शुभ आहेत, सर्व आत्मे दान घेण्यास सारख्याच योग्यतेचे आहेत, सर्व शब्द पवित्र मंत्र आहेत व सर्व कामे ईश्वर-उपासनाच आहेत.

सत्ताशास्त्रांत तो आत्मस्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित करतो त्याच्या मते माणसं तीन प्रकारची असतात तेच नरोत्तम की, जे सर्वच चांगल्या किंवा वाईट गोष्टींचा कर्ता परमेश्वर आहे असे मानतात सगळ्या चांगल्या-वाईट गोष्टींचे कर्तेपण स्वतःकडे जे घेतात, ते नराधम होत. परमेश्वर चांगल्या गोष्टी करतो, मी वाईट गोष्टी करतो, असे म्हणविणारे ते मध्यम लोक होत. दुसऱ्या एका ठिकाणी त्याने दत्तस्वातंत्र्याचा सिद्धान्त मांडला आहे. या सिद्धान्ताप्रमाणे मनुष्याला सापेक्ष स्वातंत्र्य दिलेले असते. त्यायोगे चांगल्या किंवा वाईट गोष्टी निवडण्याचें नैतिक स्वातंत्र्य त्याला मिळते; व कर्माच्या अटळ न्यायाप्रमाणे त्याला फलहि मिळते. या कर्माच्या मगरमिठीतून सुटका होण्याचा एकच मार्ग आहे, तो म्हणजे स्वप्रयत्न व ईश्वरी कृपेवरील निष्ठा. या कृपेने मनुष्याचीं पापें धुऊन जातात व ईश्वर त्याचा स्वीकार करतो.

एकोणिसाव्या शतकांतील तत्त्वज्ञानी संत : एकोणिसाव्या शतकांत अनेक तत्त्वज्ञानी संत होऊन गेले. हे फारसे कुणाला माहीत नाहीत; पण त्यांच्या लिखाणांत इतका तात्त्विक काटेकोरपणा व उच्च तऱ्हेचा साक्षात्कार दिसून येतो की, त्याची दखल घेतलीच पाहिजे परिपूर्ण-वादाप्रमाणे चिदानंद म्हणतो की, ईश्वरावद्दलचें सर्वकथे प्रेम व भार्या, सपत्ति, संतति व समाज याच्याविषयीचे प्रेम, यात सहज मुसगति निर्माण करता येईल. तो म्हणतो की, आपल्या मनावर संपूर्ण ताबा मिळाल्यावर आपली शरीरावद्दलची सर्व जाणीव नष्ट झाली व आपण साक्षी झालो.

सर्पभूषणाची नैतिक शिकवणूक एका सांग-संपूर्ण रूपकांतून व्यक्त झाली आहे. त्यात त्याने अहंकार, क्रोध, दर्प, चांचल्य व दंभ या सर्वांना दूर हाकून द्यावे, असें म्हटले आहे. वासनांची तो वन्य पशूशी तुलना करतो त्यांना मारण्यासाठी ओसडणाऱ्या भक्तीचे धनुष्य व सुजानाचे बाण पाहिजेत. दुसऱ्या एका रूपकान्वये सर्पभूषण परतत्त्वाचें पीक काढण्यास सांगतो. ईशनामाचे वीज पेरण्यास शरीर हे शेत व त्याला अंकुर येण्यास संस्कार हा पाऊस आहे संस्कारांना फार महत्त्व दिलेले येथे आपणांस दिसेल. अशा तऱ्हेचें आध्यात्मिक पीक काढण्यास लागणारी नैतिक पूर्वतयारी म्हणजे शम, दम व समचित्तवृत्ति. या पिकाचा उपभोग म्हणजे परमानंद आहे.

शंकरानंदाने परमार्थसाधनेचें वर्णन आलंकारिक रीतीने केलें आहे. विरक्ति हीच कोणी वात, भवित हे तूप व या दोघांच्या एकत्रीकरणाने ज्ञानाची ज्योत तेवते. तो म्हणतो की, ईश्वरसाक्षात्काराची शक्ति आपल्याला सर्वसंययातीत करण्यास समर्थ आहे. कूडलूरेण जें म्हणतो

त्यांपैकी बहुतेक औपनिषदीय परंपरेला अनुसरून आहे. तो म्हणतो : "ब्रह्म डोळे नसून पाहतें, कान नसून ऐकते, तोंड नसून खातें. तें स्त्रीहि नाहीं व पुरुषहि नाहीं. अनंत अवकाशांत ते फार मोठ्या दीप्तीने जलमक्त आहे." भवतारक हा अद्वैती दिसतो. 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचा तो वरचेवर उल्लेख करतो. मात्र तें नुसते शाब्दिक ज्ञान नसून प्रत्यक्ष अनुभव आहे. त्याच्या दृष्टीने साक्षात्कारानंतर जगाचें रूपच बदलतें. जणूकाही निर्विकार आत्मतत्त्वाने भरलेले तें एक नवीनच जग आहे. सर्वांठाची परमेश्वर दिसणें म्हणजेच मुक्ति, असे म्हणण्यापर्यंत आनंद गुहेश्वराची मजल जाते.

अर्वाचीन संतांपैकी एक फार श्रेष्ठ संत निवर्गमीमंहराज. यांनी काही थोडी कानडी काव्ये केली आहेत. सत्ताशास्त्रीय दृष्टीने या काव्यांचें महत्त्व म्हणजे त्यात परमेश्वराशी संपूर्ण ऐक्याची कल्पना आहे. हें ऐक्य संपादण्यासाठी त्यांनी एक विशिष्ट परमार्थमार्ग सांगितला आहे. मौन धरून चित्ताची एकाग्रता करून मनातच ध्यान केले पाहिजे, व त्यायोगे मिळणाऱ्या स्वानुभवांमृतांत रमले पाहिजे. साक्षात्कारा-नंतरहि संतसहवासांत राहिलें पाहिजे. यामुळे आध्यात्मिक ज्ञानाचा जनांत प्रसार होईल, शिवाय आपल्या परमेश्वर-ऐक्याच्या अनु-भवाचीहि वृद्धि होईल. शरीरफसाहेब हा कर्नाटकांतील एक श्रेष्ठ मुसलमान संत व साक्षात्कारवादी असून, त्याच्यावर हिंदु तत्त्वज्ञानाचा फार परिणाम झालेला होता. लोकप्रिय कानडीत लिहिलेल्या आपल्या काव्यांत तो नामाच्या श्रेष्ठतेवर व सामर्थ्यावर इतका भर देतो की, नामच परमेश्वर आहे, असें तो म्हणतो.

नवनवीन तात्त्विक व धार्मिक प्रवाहांचा कानडी तत्त्वज्ञ व कवि यांच्यावर परिणाम होण्यास सुरुवात झाली आहे. श्रीरामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, टागोर, अरविंद आणि गांधी यांचा कानडीतील तत्त्वज्ञानाच्या वाढीला हातभार लावणाऱ्या समकालीन लेखकांवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

आधुनिक कवि किंवा लेखक हे अमुकच एका तात्त्विक विचाराचे किंवा पथाचे असल्याचें दर्शवीत नाहीत. तरीहि श्री. वेद्रे यांच्या भावगीतांवर, गोकक यांच्या काव्यावर, के. व्ही. पुटुप्पा यांच्या श्रीरामायणदर्शन या महाकाव्यावर श्री. अरविंदांच्या तत्त्वज्ञानाचा खोल ठसा उमटलेला दिसतो. के. व्ही. पुटुप्पा यांच्यावर श्रीरामकृष्ण-परमहंस व विवेकानंद यांचाहि परिणाम झालेला आहे. काही आधुनिक कानडीतील लेखकांवर गांधी व टागोर यांच्या मताचा प्रभाव दिसतो. डी. व्ही. गुंडप्पा या ज्येष्ठ कवीच्या एका उच्च दर्जाच्या 'मंक्रुतिम्भनकग' या पुस्तकांत जीवनाविषयी पौरस्त्य व पाश्चात्य विचारांवद्दल समन्वयात्मक दृष्टिकोण आढळतो. कानडी काव्यांत सतत दिसून येणाऱ्या समन्वयाच्या दृष्टिकोणाचें एक शिखरच त्यांच्या काव्यांत गाठलेले असून, ते विशेष ध्यानात घेण्यायोग्य आहे, असें म्हणतां येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : : रानडे, आर. डी. - पाय-वे दु गाँड इन कन्नड लिटरेचर (वाँवे, १९६०); दिवाकर, आर. आर. : वचनशास्त्र-रहस्य (हुवळी, १९५०); मुगळी, आर. एस. : कन्नड साहित्य-चरित्रे (म्हैसूर, १९५३); हळकट्टी, पी. जी. - वचनशास्त्रसार (विजापूर १९३३).

तत्त्वज्ञान-कालपट (जागतिक) : हा कालपट पुढील पृ. ३८२ व ३८३ यांवर दिला आहे.

कालपटाचा हेतु : जागतिक (भारतीय-प्राच्य व पाश्चात्य - प्रतीच्य) इतिहासात जे विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ झाले त्याचा एकत्र, समग्र आणि कालानुक्रमी आलेख तयार करणे, आणि त्याद्वारा मराठी तत्त्वज्ञान महाकोशाच्या वाचकांस, या जागतिक तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचे दर्शन घडविणे, हा या कालपटाचा हेतु आहे.

कालपटाची रचना (१) जागतिक : याच लेखातील हा कालपट दोन पृष्ठांत (पृ. ३८२, ३८३) विभागलेला आहे. प्रत्येक पृष्ठाच्या मध्यभागी जो उभा अरुंद स्तंभ आहे त्यामध्ये कालखंडाची नोंद आहे या काल-स्तंभाच्या डाव्या बाजूस भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ याची नोंद आहे, उजव्या बाजूस युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची नोंद आहे.

पहिल्या पृष्ठावरील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून होतो आणि शेवट ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकाने होतो. दुसऱ्या पृष्ठावरील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकापासून होतो, व अखेर विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाने म्हणजेच इ. स. १९५० ने होतो याचा अर्थ या जागतिक कालपटात एकूण तीन हजार चारशे पन्नास वर्षे इतक्या प्रदीर्घ कालातील तत्त्वज्ञानाची कालानुक्रमी नोंद केली गेली आहे.

या कालखंडाची शतकश. विभागणी करून प्रत्येक शतकासाठी आडवे तुटक रेषांचे कालस्तंभ केलेले आहेत या आडव्या स्तंभातून तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ याची नोंद केली आहे. कालस्तंभाचे समविभाग न करता ते नोंदीच्या सख्येनुसार कमी-अधिक व्याप्तीने केले आहेत.

(२) पाश्चात्य-प्रतीच्य . यापुढील 'तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य)' या लेखात सांगितल्याप्रमाणे या कालपटाची दोन पृष्ठांत (पृ. ३८६, ३८७) विभागणी केली आहे. प्रत्येक पृष्ठाचे एकूण चार उपविभाग केले आहेत.

यापैकी पहिल्या व तिसऱ्या उभ्या स्तंभात कालखंडांची नोंद आहे; तर दुसऱ्या व चौथ्या उपविभागात तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ यांची नोंद आहे.

पहिल्या पृष्ठाच्या डाव्या बाजूकडील पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून होतो व शेवट ख्रिस्तोत्तर चौथ्या शतकाने होतो. त्याच पृष्ठावरील तिसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तोत्तर पांचव्या शतकाने होतो व शेवट ख्रिस्तोत्तर पंधराव्या शतकाने होतो. यापुढील कालखंडांची नोंद कालपटाच्या दुसऱ्या पृष्ठापासून होते. दुसऱ्या पृष्ठाच्या पहिल्या उपविभागाचा कालखंड ख्रिस्तोत्तर सोळाव्या शतकाने सुरू होतो; व त्याचा शेवट ख्रिस्तोत्तर एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीने होतो. त्या पृष्ठाच्या तिसऱ्या उपविभागाच्या कालखंडाचा प्रारंभ विसाव्या शतकाने होतो; व शेवट विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाने म्हणजेच ख्रिस्तोत्तर १९५० मध्ये होतो

अशा प्रकारे दोन्ही पृष्ठावरील चार कालखंड-स्तंभांतून ख्रिस्तपूर्व सहावें शतक ते ख्रिस्तोत्तर १९५० अशी दोन हजार पांचशे पन्नास वर्षांच्या प्रदीर्घ - (युरो-अमेरिकन) - पाश्चात्य-प्रतीच्य तत्त्वज्ञान-

इतिहासातील तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची कालानुक्रमी नोंद या कालपटात झालेली आढळते. आडव्या तुटक रेषांनी कालखंडाचे शतकश. भाग पाडून त्यामध्ये तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची नोंद केली आहे. कालस्तंभांची व्याप्ति नोंदीच्या सख्येनुसार कमी-अधिक ठेवली आहे.

(३) भारतीय-प्राच्य : यापुढील 'तत्त्वज्ञान-कालपट (भारतीय-प्राच्य)' या लेखात सांगितल्याप्रमाणे या कालपटाची दोन पृष्ठांत (पृ. ३८८, ३८९) विभागणी केली आहे. प्रत्येक पृष्ठाचे एकूण चार उपविभाग केले आहेत

यापैकी पहिल्या व तिसऱ्या उभ्या स्तंभात कालखंडाची नोंद आहे; तर दुसऱ्या व चौथ्या उपविभागांत तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची नोंद आहे

पहिल्या पृष्ठाच्या डाव्या बाजूकडील पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकाने होतो; आणि शेवट ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकाने होतो त्याच पृष्ठावरील तिसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाने होतो व शेवट ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकाने होतो. यापुढील कालखंडांची नोंद कालपटाच्या दुसऱ्या पृष्ठापासून होते. दुसऱ्या पृष्ठाच्या पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तोत्तर बाराव्या शतकाने होतो; आणि शेवट एकोणिसाव्या शतकाने होतो. तिसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ विसाव्या शतकाने होतो; व शेवट विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाने म्हणजेच ख्रिस्तोत्तर १९५० ने होतो.

अशा प्रकारे दोन्ही पृष्ठावरील चार कालखंड-स्तंभांतून ख्रिस्तपूर्व पंधरावें शतक ते ख्रिस्तोत्तर १९५० अशी तीन हजार चारशे पन्नास वर्षांच्या प्रदीर्घ भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञान-इतिहासातील तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची कालानुक्रमी नोंद या कालपटात झालेली आढळते.

आडव्या तुटक रेषांनी कालखंडाचे शतकश. भाग पाडून त्यामध्ये तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ याची नोंद केली गेली आहे. कालस्तंभांची व्याप्ति नोंदीच्या सख्येनुसार कमी-अधिक ठेवली आहे.

या कालपटाचे वैशिष्ट्य : (१) जागतिक - भारतीय (प्राच्य) आणि पाश्चात्य (प्रतीच्य - युरो-अमेरिकन) तत्त्वज्ञान-क्षेत्रांतील जगन्मान्य तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांचा एकत्र कालानुक्रमी आलेख तयार झाल्याने वाचकांस उभय तत्त्वज्ञानांचा व त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा तौलनिक परिचय होऊ शकेल विशिष्ट तत्त्वज्ञान-प्रणाली (उदा.- चिद्वाद) एखाद्या विशिष्ट कालाची प्रतिनिधि नसते. अशा तत्त्वज्ञान-प्रणालीची कालानुक्रमी नोंद तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांप्रमाणे निश्चित स्वरूपांत घेणे अवघड जाते; म्हणून अशा प्रणालीची नोंद कालपटात टाळलेली आहे

(२) कालपटाच्या दोन्ही पृष्ठावरील भारतीय (प्राच्य) आणि पाश्चात्य (प्रतीच्य-युरो-अमेरिकन) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या कालानुक्रमी नोंदीकडे कालानुक्रमी पद्धतीने प्रारंभापासून अखेरपर्यंत दृष्टिक्षेप टाकल्यास काही ठळक गोष्टी नजरेत भरतात. त्या पुढील-प्रमाणे : (१) जागतिक तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकांत होतो. 'ऋग्वेद' हा या तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ-विंदु आहे याउलट युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकांत होतो. 'बायबल' (जुना करार) आणि 'थेोलीस' हा प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ हे या तत्त्वज्ञानाचे प्रारंभ-विंदु आहेत. ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकांत

जागतिक तत्त्वज्ञानांत कणाद, गौतम, मनुस्मृति या भारतीय तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांचा प्रभाव दिसतो, तर युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानांत जीझस छाइट, वायवळ (नवां करार) यांचें युग अवतरल्लें दिसते. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जागतिक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत जे. कृष्णमूर्तिसारखे भारतीय तत्त्वज्ञ, तर ए. जे. एयरसारखे पाश्चात्य तत्त्वज्ञ प्रभावी ठरलेले आढळतात.

(३) अशा प्रकारे ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून, ख्रिस्तोत्तर १९५० पर्यंतच्या सुमारे साडेतीन हजार वर्षांतील, जागतिक इतिहासांतील तत्त्वज्ञानाचा साक्षेपी व समग्र आलेख या कालपटांद्वारे वाचकांसमोर प्रकट होऊं शकेल. त्यामुळे मानवाच्या सांस्कृतिक इतिहासांतील तत्त्वचिंतनाचें स्वरूप व महत्त्व त्याला समजून येऊं शकेल.

पाश्चात्य-प्रतीच्य : (१) या कालपटांत ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून ते ख्रिस्तोत्तर १९५० पर्यंत युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य) तत्त्वज्ञान-क्षेत्रातील विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची एकत्र, कालानुक्रमी नोंद झाल्याने वाचकाला युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचें दर्शन घडू शकेल.

(२) विशिष्ट तत्त्वज्ञानप्रणाली (उदा - चिद्वाद) विशिष्ट कालखंडाची प्रतिनिधि असत नाही; म्हणून तिची कालानुक्रमी नोंद तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांप्रमाणे करणें अवघड जातें; म्हणून तत्त्वज्ञान-प्रणालींची नोंद कालपटांत टाळलेली आहे.

(३) या कालपटाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून झालेला आढळतो; व प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ थेलीस हा या तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभविदु दिसतो. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या कालखंडाच्या अखेरीस ए. जे. एयर, स्ट्रॉसन आदि तत्त्वज्ञ युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाची प्राचीन परंपरा आधुनिक दृष्टींतून विकसित करीत असलेले आढळतात.

अशा प्रकारें सुमारे अडीच हजार वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडांतील युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक व वैकासिक आलेखाने तत्त्वचिंतनाचे युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य-प्रतीच्य) सांस्कृतिक इतिहासांतील स्वरूप व महत्त्व समजून येऊं शकेल.

भारतीय - प्राच्य : (१) या कालपटांत ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून ते विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत म्हणजे ख्रिस्तोत्तर १९५० पर्यंत भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानक्षेत्रांतील विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची एकत्र, कालानुक्रमी नोंद झाल्याने वाचकाला भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचें दर्शन घडू शकेल.

(२) विशिष्ट तत्त्वज्ञान-प्रणाली (उदा - चिद्वाद) विशिष्ट कालखंडाची प्रतिनिधि असत नाही; म्हणून तिची कालानुक्रमी नोंद तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांप्रमाणे करणें अवघड जातें; म्हणून तत्त्वज्ञान-प्रणालींची नोंद कालपटांत टाळलेली आहे.

(३) या कालपटाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून झालेला आढळतो. 'ऋग्वेद' हा त्याचा प्रारंभ-विदु दिसतो. विसाव्या शतकाच्या कालखंडांत

लोकमान्य टिळक, रवीद्रनाथ टागोर, जे. कृष्णमूर्ति हे भारतीय तत्त्वचिंतक भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानाची प्राचीन परंपरा आधुनिक कालांत पुनरुज्जीवित, विकसित करीत असलेले आढळतात. अशा प्रकारें सुमारे साडेतीन हजार वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडांतील भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक व वैकासिक आलेखाने, तत्त्वचिंतनाचें, भारतीय (प्राच्य) सांस्कृतिक इतिहासांतील स्वरूप व महत्त्व समजून येऊं शकेल.

कालपटांतील नोंदी नोंदतांना स्वीकारलेली पद्धती : (१) फक्त अत्यंत महत्त्वाच्या, जागतिक, भारतीय, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानावर प्रभाव केलेल्या, म्हणजेच ज्यांचे तत्त्वचिंतन 'अक्षर' वाङ्मयांत जमा होईल अशा, तत्त्वज्ञांची नोंद या कालपटांत केली आहे. त्याच-प्रमाणे ज्यांचे लेखक 'अज्ञात' आहेत अशाच विश्वविख्यात जागतिक, भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वग्रंथाची (उदा.- ऋग्वेद) नोंद या कालपटांत केली आहे

(२) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदींमधील फरक स्पष्ट व्हावा म्हणून तत्त्वज्ञाची नावें सरळ उभ्या टाईपांत व तत्त्वग्रंथांची नावें तिरप्या इटॅलिक टाईपांत दिली आहेत.

(३) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदी शतकशः केल्या आहेत. तत्त्वज्ञांची जन्म-मृत्यु-वर्षे नोंदलेली नाहीत. विशिष्ट शतकांत त्या तत्त्वज्ञांचा समावेश करताना त्यांची तत्त्वज्ञान-क्षेत्रांतील प्रभावी कारकीर्द अथवा जीवनाचा तीन-चतुर्थांश उत्तरार्ध पायाभूत मानला आहे काही तत्त्वचिंतकाचे जन्मवर्षे एका शतकात येतें; पण प्रभावी कारकीर्द जीवनाच्या उत्तरार्धांत, पुढील शतकांत मोडते, म्हणून असा कालविवेक करावा लागला आहे. विशिष्ट शतकांत कोणते तत्त्वज्ञ, तत्त्वग्रंथ झाले, त्याची स्थूल, कालात्मक कल्पना वाचकांस यावी एवढाच हेतु त्यामागे आहे.

तत्त्वज्ञान-महाकोशांत ज्यांनी लेखन केलें आहे यांच्या लेखांत ज्या महत्त्वाच्या तत्त्वज्ञांचे व तत्त्वग्रंथांचे उल्लेख आले आहेत, यांचेहि साक्षेपी परिशीलन करून त्यांमधूनहि नोंदी स्वीकारण्यांत आल्या आहेत.

महत्त्वाचे तत्त्वग्रंथ व तत्त्वज्ञ कालपटांत नोंद करण्याचें राहूं नये, मात्र या नोंदीमुळे कालपटाच्या रचनेंत नोंदीची गर्दी होऊं नये, याची दक्षता घ्यावी लागली आहे.

कालपटांतील नोंदींसाठी प्रमाणभूत मानलेले आधार-ग्रंथ : (१) एस. एन. दासगुप्त : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, भाग १ ते ४ (भारतीय-प्राच्य); (२) एफ. कोपलस्टन : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, भाग १ ते ७ (पाश्चात्य-प्रतीच्य); (३) एफ थिली आणि एल. वुड : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी (पाश्चात्य-प्रतीच्य); (४) जे. पासमोअर : ए हंड्रेड इयर्स ऑफ फिलॉसफी; (५) पॉल मॅसन जर्सल : कम्पॅरेटिव्ह फिलॉसफी.

पहा : तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य) (पृ. ३८६-३८७).

तत्त्वज्ञान-कालपट (भारतीय-प्राच्य) (पृ. ३८८-३८९)

तत्त्वज्ञान—

भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	पाश्चात्य (प्रतीच्य) तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
ऋग्वेद	ख्रिस्तपूर्व १५००	
अथर्ववेद	१५००-१४००	
	१४००-१३००	
	१३००-१२००	
	१२००-११००	
	११००-१०००	
	१०००-९००	
शतपथ ब्राह्मण	९००-८००	
ईश उपनिषद्		
दृहदारण्यक उपनिषद्		
तैत्तिरीय उपनिषद्		
छान्दोग्य उपनिषद्		
कठ उपनिषद्		
	८००-७००	
	७००-६००	
भगवद्गीता		
झरयुष्ट		
	६००-५००	
बुद्ध		
लाओ-त्से		
वर्धमान महावीर		
धम्मपद		
	५००-४००	मोक्षेस वायवल (जुना करार)
		पारम्यथेगोरस
		थेलिस
		हेरॅक्लिटस
कन्फ्युशियस		पार्मेनायडीस
		प्रोटॅगोरस
		एम्पेडॉक्लीस
		सॉक्रेटीस
		डेमॉक्रिटस
	४००-३००	
चाणक्य (कौटिल्य)		
सुत्तनिपात		
		प्लेटो
		अॅरिस्टॉटल
		एपिक्युरस
	३००-२००	
लंकावतारसूत्र		
जैमिनि		
	२००-१००	
पतंजलि		
	१००-०००	
वादरायण		
	ख्रिस्तोत्तर	
	०००-१००	
	१००-२००	फिलो (द ज्यू)
		वायवल
कणाद		जीझस ख्राइस्ट
गौतम		(नवा करार)
मनुस्मृति		
	२००-३००	
	३००-४००	
	४००-५००	प्लॉटिनस
		सेंट ऑगस्टीन

कालपट (जागतिक)

भारतीय (प्राच्य) तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	पाश्चात्य (प्रतीच्य) तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
	ख्रिस्तोत्तर	
	५००-६००	
	६००-७००	
गोडपाद महंमद पैगंबर	७००-८००	
	८००-९००	
शंकराचार्य	९००-१०००	
	१०००-११००	
	११००-१२००	अॅव्हिसेना
रामानुजाचार्य	१२००-१३००	अॅव्हेरुस मेमोनायडीस
मध्वाचार्य ज्ञानेश्वर	१३००-१४००	रांजर बेकन जॉन डन्स स्कॉटस सेंट टॉमस अॅक्वायनस
	१४००-१५००	विल्यम ओखॅम
	१५००-१६००	
	१६००-१७००	फ्रॅन्सिस बेकन
	१७००-१८००	टॉमस हॉव्स रेने देकार्त बेनेडिक्ट स्पिनोझा जी. डव्ल्यू. लायबनिझ जॉन लॉक
	१८००-१९००	ख्रिश्चन वॉल्फ जॉर्ज वकॅल डेव्हिड ह्यूम जे. जे. रूसो जे. जी. फिश्ट इमॅन्युएल कांट
	१९००-१९५०	जे. बेथॅम जी. डव्ल्यू. एफ. हेगेल एफ. डव्ल्यू. जे. शेरिंग ए. शोपेनहॉवर ऑगस्ट कांत जॉन स्टुअर्ट मिल्ल चार्लस डार्विन एस. किर्कगार्ड कार्ल मार्क्स हर्वर्ट स्पेन्सर एफ. नीत्छे एफ. एच ब्रॅड्ले जी. फ्रेगे वी. बोसाके
बाळ गंगाधर टिळक		ई. हुसल ओ. स्पेंगलर एच. वर्गसन एच. केल्सन जॉन ड्यूई ए. एन. व्हाइटहेड आर्थर एडिंग्टन बेनेडेट्टो क्रोचे बर्ट्रेंड रसेल ए. जे. टॉयनबी जी. ई. मूर आर. पाऊंड आर. बी. पेरी कार्ल जॅस्पर्स जे. मॅरेजाल लुडविग विट्गेन्स्टाइन एम. हायडेगर गिल्बर्ट राईल जे. पी. सार्त्र ए. जे. एयर
रवींद्रनाथ टागोर		
महात्मा गांधी		
श्रीअरविंद		
डॉ. राधाकृष्णन		
जे. कृष्णमूर्ति		

तत्त्वज्ञान - कालपट (पाश्चात्य - प्रतीच्य) : हा कालपट पुढील पृ. ३८६ व ३८७ यावर दिला आहे

कालपटाचा हेतु : युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य - प्रतीच्य) इतिहासांत जे विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ झाले, त्याचा एकत्र, समग्र व कालानुक्रमी आलेख तयार करणे; आणि त्याद्वारा तत्त्वज्ञान-महाकोशाच्या वाचकांस युरो-अमेरिकन (पाश्चात्य - प्रतीच्य) तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचे दर्शन घडविणे, हा या कालपटाचा हेतु आहे.

कालपटाची रचना . पाश्चात्य - प्रतीच्य (युरो-अमेरिकन) या कालपटाची दोन पृष्ठात विभागणी केली आहे. प्रत्येक पृष्ठाचे एकूण चार उपविभाग केले आहेत.

यापैकी पहिल्या व तिसऱ्या उभ्या स्तभात कालखंडाची नोंद आहे, तर दुसऱ्या व चौथ्या उपविभागात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ याची नोंद आहे.

पहिल्या पृष्ठाच्या डाव्या बाजूकडील पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून होतो, व शेवट ख्रिस्तोत्तर चौथ्या शतकाने होतो. त्याच पृष्ठावरील दुसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकाने होतो; व शेवट ख्रिस्तोत्तर पंधराव्या शतकाने होतो यापुढील कालखंडांची नोंद कालपटाच्या दुसऱ्या पृष्ठापासून होते. दुसऱ्या पृष्ठाच्या पहिल्या उपविभागाचा कालखंड ख्रिस्तोत्तर सोळाव्या शतकापासून सुरू होतो, व त्याचा शेवट ख्रिस्तोत्तर एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीने होतो. त्या पृष्ठाच्या दुसऱ्या उपविभागाच्या कालखंडाचा प्रारंभ विसाव्या शतकाने होतो, व शेवट विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाने म्हणजेच ख्रिस्तोत्तर १९५० मध्ये होतो.

अशा प्रकारे दोन्ही पृष्ठावरील चार कालखंड-स्तंभातून ख्रिस्तपूर्व सहावे शतक ते ख्रिस्तोत्तर १९५० अशी दोन हजार पाचशे वर्षांच्या प्रदीर्घ-पाश्चात्य - प्रतीच्य - तत्त्वज्ञानेतिहासातील तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची कालानुक्रमी नोंद या कालपटात झालेली आढळते आढळत्या तुटक रेपांनी कालखंडाचे शतकश. भाग पाडून त्यामध्ये तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची नोंद केली आहे. कालस्तंभाची व्याप्ति नोंदीच्या संख्येनुसार कमी-अधिक ठेविली आहे.

या कालपटाचे वैशिष्ट्य . (१) या कालपटात ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून ते ख्रिस्तोत्तर १९५० पर्यंत पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानक्षेत्रातील विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची एकत्र कालानुक्रमी नोंद झाल्याने वाचकाला पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचे दर्शन घडू शकेल (२) विशिष्ट तत्त्वज्ञानप्रणाली (उदा.- चिद्वाद) विशिष्ट कालखंडाची प्रतिनिधि असत नाही, म्हणून तिची कालानुक्रमी नोंद तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ याप्रमाणे करणे अवघड जाते; म्हणून तत्त्वज्ञान-प्रणालीची नोंद कालपटात टाळलेली आहे. (३) या कालपटाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापासून झालेला आढळतो व प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ

थेलीस हा या तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभविदुसितो. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या कालखंडाच्या अखेरीस ए. जे. एयर, स्ट्रॉसन आदि तत्त्वज्ञ पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानाची प्राचीन परंपरा आधुनिक दृष्टीतून विकसित करीत असलेले आढळतात.

अशा प्रकारे सुमारे अडीच हजार वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडातील पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक व वैकासिक आलेखाने पाश्चात्य - प्रतीच्य सांस्कृतिक इतिहासातील तत्त्वचिंतनाचे स्वरूप व महत्त्व समजून येऊ शकेल.

कालपटांतील नोंदी नोंदतांना स्वीकारलेली पद्धती : (१) फक्त अत्यंत महत्त्वाच्या, पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वज्ञानावर प्रभाव केलेल्या, म्हणजेच ज्यांचे तत्त्वचिंतन 'अक्षर' वाढमयात जमा होईल, अशाच तत्त्वज्ञाची नोंद या कालपटात केली आहे त्याचप्रमाणे ज्याचे लेखक अज्ञात आहेत [उदा.- वायवल (जुना करार)] अशाच विश्वविख्यात पाश्चात्य - प्रतीच्य तत्त्वग्रंथांची नोंद या कालपटात केली आहे. (२) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदीमधील फरक स्पष्ट व्हावा म्हणून तत्त्वज्ञाची नावे सरळ उभ्या टाईपात व तत्त्वग्रंथांची नावे तिरप्या इटॅलिक टाईपात दिली आहेत. (३) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदी शतकशः केल्या आहेत. तत्त्वज्ञाची जन्म-मृत्यु-वर्षे नोंदलेली नाहीत. विशिष्ट शतकात त्या तत्त्वज्ञाचा समावेश करताना त्याची तत्त्वज्ञान-क्षेत्रातील प्रभावी कारकीर्द अथवा जीवनाचा तीन-चतुर्थांश उत्तरार्ध पायाभूत मानला आहे. काही तत्त्वचिंतकाचे जन्म-वर्षे एका शतकात येते, पण प्रभावी कारकीर्द जीवनाच्या उत्तरार्धात पुढील शतकांत मोडते; म्हणून असा कालविवेक करावा लागला आहे. विशिष्ट शतकांत कोणते तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ झाले, त्यांची स्थूलकालानुसार कल्पना वाचकास यावी एवढाच हेतु त्यांमागे आहे.

याशिवाय या मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोशांत ज्यांनी लेखन केले आहे, त्याच्या लेखात ज्या महत्त्वाच्या पाश्चात्य - प्रतीच्य (युरो-अमेरिकन) तत्त्वज्ञांचे व तत्त्वग्रंथांचे उल्लेख आले आहेत, त्यांचेहि साक्षेपी परिशीलन करून त्यांमधूनहि नोंदी स्वीकारण्यात आल्या आहेत.

महत्त्वाचे तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ कालपटात नोंद करण्याचे राहू नये, मात्र या नोंदीमुळे कालपटाच्या रचनेत नोंदीची गर्दी होऊ नये, याची दक्षता घ्यावी लागली आहे

कालपटाच्या नोंदींसाठी प्रमाणभूत मानलेले आधारग्रंथ :
(१) एफ. कोपलस्टन : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, भाग १ ते ७,
(२) एफ थिली आणि एल. वुड : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी;
(३) जे. पासमोअर : ए हंड्रेड इयर्स ऑफ फिलॉसफी; (४)
पॉल मॅसन उर्सल : कम्पॅरेटिव्ह फिलॉसफी.

पहा : तत्त्वज्ञान - कालपट (जागतिक). (पृ. ३८२-३८३)
तत्त्वज्ञान - कालपट (भारतीय-प्राच्य) (पृ. ३८८-३८९)

ज. वा. जोशी

तत्त्वज्ञान - कालपट (भारतीय - प्राच्य) हा कालपट पुढील पृ. ३८८ व ३८९ यांवर दिला आहे.

कालपटाचा हेतु : भारतीय - प्राच्य इतिहासांत जे विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ झाले, त्यांचा एकत्र, समय आणि कालानुक्रमी आलेख तयार करणे; आणि त्यांद्वारा तत्त्वज्ञान-महाकोशाच्या वाचकांस भारतीय - प्राच्य तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचे दर्शन घडविणे, हा या कालपटाचा हेतु आहे

कालपटाची रचना : या भारतीय-प्राच्य कालपटाची दोन पृष्ठांत विभागणी केली आहे. प्रत्येक पृष्ठाचे चार उपविभाग केलेले आहेत.

यांपैकी पहिल्या व तिसऱ्या उभ्या स्तभांत कालखंडांची नोंद आहे; तर दुसऱ्या व चौथ्या उपविभागांत तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ यांची नोंद आहे

पहिल्या पृष्ठाच्या डाव्या वाजूकडील पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकाने होतो, आणि शेवट ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाने होतो त्याच पृष्ठावरील तिसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाने होतो व शेवट ख्रिस्तीत्तर अकराव्या शतकाने होतो. यापुढील कालखंडांची नोंद कालपटाच्या दुसऱ्या पृष्ठापासून होते. दुसऱ्या पृष्ठाच्या पहिल्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ ख्रिस्तीत्तर बाराव्या शतकाने होतो व शेवट एकोणिसाव्या शतकाने होतो. तिसऱ्या उपविभागातील कालखंडाचा प्रारंभ विसाव्या शतकाने होतो; व शेवट विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाने म्हणजेच ख्रिस्तीत्तर १९५० ने होतो

अशा प्रकारे दोन्ही पृष्ठांवरील चार कालखंड-स्तंभांतून ख्रिस्तपूर्व पंधरावे शतक ते ख्रिस्तीत्तर १९५० अशी तीन हजार चारशे पन्नास वर्षांच्या प्रदीर्घ भारतीय-प्राच्य तत्त्वज्ञान-इतिहासातील तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची कालानुक्रमी नोंद या कालपटात झालेली आढळते.

आडव्या तुटक रेपानी कालखंडाचे शतकशः भाग पाडून त्यांमध्ये तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची नोंद केली गेली आहे. कालस्तंभाची व्याप्ति नोंदीच्या संख्येनुसार कमी-अधिक ठेविली आहे.

या कालपटाचे वैशिष्ट्य : (१) या कालपटात ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून ते विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत म्हणजे १९५० पर्यंत, भारतीय-प्राच्य तत्त्वज्ञानक्षेत्रातील विख्यात तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांची एकत्र, कालानुक्रमी नोंद झाल्याने वाचकाला भारतीय-प्राच्य तत्त्वज्ञानाच्या विकासाचे समग्र दर्शन घडू शकेल. (२) विशिष्ट तत्त्वज्ञानप्रणाली (उदा.- चिद्वाद) विशिष्ट कालखंडाची प्रतिनिधि असत नाही; म्हणून तिची कालानुक्रमी नोंद तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांप्रमाणे करणे अवघड जाते; म्हणून तत्त्वज्ञानप्रणालीची नोंद या कालपटांत टाळलेली आहे. (३) या कालपटाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास भारतीय-प्राच्य तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभ ख्रिस्तपूर्व पंधराव्या शतकापासून झालेला आढळतो. 'ऋग्वेद' हा त्याचा प्रारंभविंदु दिसतो. विसाव्या शतकाच्या कालखंडांत लो. टिळक, रवीद्रनाथ टागोर, जे. कृष्णमूर्ति हे भारतीय तत्त्वचिंतक भारतीय-प्राच्य तत्त्वज्ञानाची प्राचीन परंपरा आधुनिक काळांत पुनरुज्जीवित, विकसित करीत

असलेले आढळतात. अशा प्रकारे सुमारे साडेतीन हजार वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडातील भारतीय - प्राच्य तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक व वैकासिक आलेखाने भारतीय - प्राच्य सांस्कृतिक इतिहासातील तत्त्वचिंतनाचे स्वरूप व महत्त्व समजून येऊ शकेल.

कालपटातील नोंदी नोंदतांना स्वीकारलेली पद्धती : (१) फक्त अत्यंत महत्त्वाच्या, भारतीय - प्राच्य तत्त्वज्ञानावर प्रभाव केलेल्या म्हणजेच ज्यांचे तत्त्वचिंतन 'अक्षर' वाङ्मयांत जमा होईल, अशाच तत्त्वज्ञांची नोंद या कालपटांत केली आहे. त्याचप्रमाणे ज्याचे लेखक अज्ञात आहेत (उदा.- ऋग्वेद) अशाच विश्वविख्यात भारतीय - प्राच्य तत्त्वग्रंथांची नोंद या कालपटांत केली आहे. (२) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदीमधील फरक स्पष्ट व्हावा म्हणून तत्त्वज्ञाची नावे सरळ उभ्या टाडपांत व तत्त्वग्रंथांची नावे तिरप्या इटॅलिक टाडपांत दिली आहेत. (३) तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ यांच्या नोंदी शतकश केल्या आहेत. तत्त्वज्ञाची जन्म-मृत्यु-वर्षे नोंदलेली नाहीत. विशिष्ट शतकांत त्या तत्त्वज्ञांचा समावेश करतांना त्याची तत्त्वज्ञानक्षेत्रातील प्रभावी कारकीर्द अथवा जीवनाचा तीनचतुर्थांश उत्तरार्ध पायाभूत मानला आहे. काही तत्त्वचिंतकाचे जन्मवर्ष एका शतकात येते, पण प्रभावी कारकीर्द जीवनाच्या उत्तरार्धात, पुढील शतकात मोडते, म्हणून असा कालविवेक करावा लागला आहे. विशिष्ट शतकांत कोणते तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ झाले, त्यांची स्थूल कालानुसार कल्पना वाचकांस यावी एवढाच हेतु त्यांमागे आहे.

याशिवाय या मराठी तत्त्वज्ञान-महाकोशांत ज्यांनी लेखन केले आहे, त्यांच्या लेखांत ज्या महत्त्वाच्या भारतीय - प्राच्य तत्त्वज्ञांचे व तत्त्वग्रंथांचे उल्लेख आले आहेत, त्यांचेहि साक्षेपी परिशीलन करून त्यांमधून नोंदी स्वीकारण्यात आल्या आहेत.

महत्त्वाचे तत्त्वज्ञ व तत्त्वग्रंथ कालपटांत नोंद करण्याचे राहू नयेत, मात्र या नोंदीमुळे कालपटाच्या रचनेत नोंदीची गर्दी होऊ नये, याचीहि दक्षता कालपटाच्या रचनेत घ्यावी लागली आहे.

कालपटातील नोंदींसाठी प्रमाणभूत मानलेले आधारग्रंथ : (१) एस. एन. दासगुप्त : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, भाग १ ते ४ (२) पॉल मॅसन उर्सल : कम्पॅरेटिव्ह फिलॉसफी.

पहा : तत्त्वज्ञान-कालपट (जागतिक) (पृ. ३८२-३८३)

तत्त्वज्ञान-कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य) (पृ. ३८६-३८७)

ज. वा. जोशी

तत्त्वज्ञान, काश्मिरीतील : सूळ साधनांचे स्वरूप व व्याप्ति : काश्मिरी भाषा भारतामधील इतर प्रादेशिक भाषां-इतकीच प्राचीन भाषा आहे. काश्मिरी भाषेच्या वाढीच्या प्रारंभीच्या काळांत वैदिक काळाच्या ऋषिमुनीप्रमाणेच काश्मिरी पंडित हेदेखील आपले विचार लिहून ठेवीत नसत. ते आपले विचार स्वमुखाने आपल्या शिष्यगणांना शिकवीत. ते विचार पद्यबद्ध असत. त्यांच्या मृत्यूनंतर कित्येक वर्षांनी त्यांचे विचार 'शारदा'-लिपीत अथवा पश्मियन लिपीत लिहिले जात पुढे शारदा-लिपीचे स्थान देवनागरी लिपीने घेतले; तेहि अगदी अलीकडच्या काळात.

(यापुढील मजकूर पृ. ३९० वर पहा.)

तत्त्वज्ञान-

कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
ख्रिस्तपूर्व ६००-५००	थेलीस पायथॅगोरस हेरॅक्लिटस मोझिस वायवल (जुना करार)	ख्रिस्तोत्तर (चालू) ४००-५००	डायोनिसियस (दि एरोपेजाइट)
५००-४००	५००-६००
	पार्मेनायडीस झीनो ऑफ एलिया डिमार्कटस	६००-७००
	७००-८००
४००-३००	८००-९००
	प्लेटो पिन्हो	९००-१०००	जॉन स्कॉटस एरिजेना
३००-२००	कच्वाला
	झीनो (ऑफ सिटिअम)	१०००-११००	तालमूद
२००-१००
१००-०००	अॅव्हिसेना
	सिसरो	११००-१२००	सेंट अॅन्सेल्म

ख्रिस्तोत्तर ००-१००	फिलो (दि ज्यू) जीझस खाइस्ट	१२००-१३००	अॅव्हेरुस
	सेनेका वायवल (नवा करार)	मेमोनायडीस
१००-२००
	मार्कस ऑरेलियस	१३००-१४००	राँजर बेकन
२००-३००	सेंट वीनाव्हेचर
	सेक्सटस एंपिरिकस	सेट टॉमस अॅक्वायनस
	प्लॉटिनस	१४००-१५००	माइस्टर एखार्ट
३००-४००	जॉन डन्स स्कॉटस
	सेट ऑगस्टीन	एफ. स्वारेझ

	वित्यम ओखॅम

	निकोलो मॅकिअॅव्हेली

कालपट (पाश्चात्य-प्रतीच्य)

कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
ख्रिस्तोत्तर (चालू)		ख्रिस्तोत्तर (चालू)	
१५००-१६००	जिओर्डानो ब्रूनो फ्रॅन्सिस बेकन	१९००-१९५०	डी. मॉर्गन जे. रॉइस एन. डॅनिलेवस्की जे. एम. ई. मॅकटॅगार्ट
१६००-१७००	गॅलिलिओ गॅलिली ह्यूगो ग्रीशियस हर्वट (ऑफ चेंवरी) टॉमस हॉव्स रेने देकार्त राल्फ कडवर्थ ब्लेस पास्काल वेनेडिक्ट स्पिनोझा जॉन लॉक निकोलस मालब्रान्स जी. डब्ल्यू. लायबनिझ	एच. कोहेन सोलोलीव्ह ए. एल. क्रोवर आर. एम. मॅकायव्हर ड्युहेम पिएर एच. म्युन्टरवर्ग, एल. टी. हॉवहाऊस सॅम्युएल अँलेक्झेंडर ई. हुसर्ल ओ. स्पेंगलर एच. वर्गसन एच. केलसन हॅन्स ड्रीश जॉन ड्युई ए. एन. व्हाइटहेड जॉर्ज सॅटायना एफ. सी. एस. शिलर आर. ऑटो एम. ब्लॉन्डेल वेनेडेट्टो क्रोचे वरटुड रसेल जी. ई. मूर पी. सोरोकिन ए. जे. टॉयनबी आय. ए. रिचर्ड्स ई. कॅसिरर एन. वेडगॅव्ह जी. जेन्टाईल आर. बी. पेरी डब्ल्यू. डी. रॉस जे. मॅरेशाल मार्टिन व्यूवर आल्बर्ट आइन्स्टाइन	
१७००-१८००	जी. व्हिको अलॅ ऑफ शॅफ्ट्सवरी ख्रिश्चन वॉल्फ जॉर्ज वक्ले जोसेफ बटलर जॉ फ्रान्स्वा व्हॉल्टेर टॉमस रीड डेव्हिड ह्यूम जे. जे. रूसो अँड्रॅम स्मिथ इमॅन्युएल कांट जे. जी. फिश्ट मेन दि विर्रे	ए. एडिग्टन निकोलाय हार्टमन जे. मॅरित्त पिएर तीलहार्द द शार्दिन कार्ल जॅस्पर्स ई. एच. जिल्सन सी. डी. ब्रॉड जी. मासेल आर. जी. कॉलिंगवुड एम. हायडेगर एल. लाव्हेल लुडविग विट्गेन्स्टाइन आर. कार्नॅप बी. ब्लॅन्शार्ड आर. पाऊंड गिल्बर्ट राईल डब्ल्यू. हायसेनवर्ग कार्ल पॉपर बी. लोनगॅन जॉन विस्डम ई. मूनिअर जे. पी. सार्त्र एम. मर्लो-पांती सी. एल. स्टीव्हन्सन मॅक्स व्लॅक ए. जे. एयर जे. एल. ऑस्टिन आर. एम. हेअर पी. एफ. स्ट्राँसन	
१८००-१९००	जे. बेन्थॅम जी. डब्ल्यू. एफ. हेगेल एफ. डब्ल्यू. जे. शेलिंग ए. शोपेनहॉवर ऑगस्ट कांत एल. फॉयरबाख जॉन स्टुअर्ट मिल्ल चार्लस डार्विन एस. किर्कगार्ड जी. वूल आर. एच. लोट्झ कार्ल मार्क्स ए. वेन हर्वट स्पेन्सर लिओ टॉलस्टॉय टी. एच. ग्रीन हेन्री सिज्ज्विक सी. एस. पर्स ई. व्हॉन हार्टमन विल्यम जेम्स एफ. नील्से जी. फ्रेगे एफ. एच. ब्रॅड्ले बी. दोसांके		

कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
ख्रिस्तपूर्व १५००	ऋग्वेद अथर्ववेद	ख्रिस्तपूर्व (चालू) ३००-२००	लंकावतारमूत्र जैमिनि मेनुशियस
१५००-१४००	...	२००-१००	पतञ्जलि
१४००-१३००	...	१००-०००	वादरायण
१३००-१२००	...	ख्रिस्तोत्तर ०००-१००	अश्वघोष नागार्जुन उमास्वाति
१२००-११००	...	१००-२००	मनुस्मृति कणाद गौतम
११००-१०००	...	२००-३००	शंकर
१०००-९००	शतपथ ब्राह्मण	३००-४००	...
९००-८००	ईश उपनिषद् बृहदारण्यक उपनिषद् तैत्तिरीय उपनिषद् कठ उपनिषद् श्वेताश्वतर उपनिषद्	४००-५००	वसुबंधु बुद्धघोष वात्स्यायन ईश्वरकृष्ण
८००-७००	...	५००-६००	प्रशस्तपाद
७००-६००	भगवद्गीता कपिल	६००-७००	महंमद पैगंबर गौडपाद
६००-५००	झरथुष्ट्र वर्धमान महावीर धम्मपद बुद्ध लाओत्झे	७००-८००	कुमारिल प्रभाकर भर्तृहरि
५००-४००	कन्फ्युशियस चार्वाक	८००-९००	शंकराचार्य हरिभद्र
४००-३००	सुत्तनिपात चाणक्य (कौटिल्य)	९००-१०००	अल्-फराबी
		१०००-११००	अभिनवगुप्त

कालपट (भारतीय-प्राच्य)

कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ	कालखंड	तत्त्वज्ञ आणि तत्त्वग्रंथ
ख्रिस्तोत्तर (चालू) ११००-१२००	हेमचंद्र अल्-घझाली डन्न-रुद्द	ख्रिस्तोत्तर (चालू) १२००-१२५०	वाळ गंगाधर टिळक
१२००-१३००	रामानुजाचार्य	रमण महर्षि	रवींद्रनाथ टागोर के. सी. भट्टाचार्य
१३००-१४००	ज्ञानेश्वर	महात्मा गांधी	श्रीअरविद
१४००-१५००	मध्वाचार्य	महमद इक्वाल	डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन
१५००-१६००	विद्यारण्य	आर डी. रानडे	
१६००-१७००	इन्न-खल्दून	जे. कृष्णमूर्ति	
१७००-१८००	वल्लभाचार्य		
१८००-१९००	चैतन्य		
	गुरु नानक		
	रामदास		
	वामन पंडित		
	राजा राममोहन रॉय		
	दयानंदसरस्वती		
	स्वामी विवेकानंद		

(मागील पृष्ठ ३८५ वरून चालू)

असे कित्येक प्राचीन ग्रंथ काश्मिरी भाषेत आहेत की, जे तत्त्व-जिज्ञासेच्या व धर्मजिज्ञासेच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचे आहेत त्या ग्रंथांत तत्त्वजिज्ञासा, धर्म व नीतिशास्त्र ह्या सर्वच क्षेत्रांत महत्त्वाचे, उदात्त विचार, सुंदर भाषेमध्ये व्यक्त केलेले आढळतात हे ग्रंथ म्हणजे, तत्त्वजिज्ञासेची समृद्ध भांडारेच होत. कित्येक शतके मुसलमान व हिंदु पंडितांनी तत्त्वज्ञानविषयक विचारांची बहुमोल अशी भर काश्मिरी भाषेत घातलेली आहे शैवमत व सुफीमत हे त्याच्या त्या विचारांचे दोन प्रवाह होत

प्रादेशिक भाषांचा उदय होण्यापूर्वी भारतामधील सर्व महान् तत्त्ववेत्ते सस्कृत-भाषेतच बोलत व लिहीत. काश्मिरी पंडितांचा वर्ग हादेखील या नियमाला अपवाद नव्हता वाराच्या शतकात शितिकंठाने 'महान्याय-प्रकाश' हा आपला ग्रंथ त्या काळी प्रचलित असलेल्या काश्मिरी भाषेत लिहून जुन्या परंपरेच्या चाकोरीवाहेर प्रथमच पदार्पण केले शैव पंथाच्या तत्त्वज्ञानावर लिहिलेला काश्मिरी भाषेतील हा आद्य प्रवध होय त्यावर स्वतः ग्रंथकृत्येने सस्कृत टीका लिहिलेली आहे त्यानंतर चौदाव्या शतकात काश्मीरमध्ये योगेश्वरी लला ह्या नावाची सत-कवयित्री होऊन गेली तिने हेच तत्त्वज्ञान आपल्या पद्यमय वचनात ग्रथित केले. राजतक भास्करानंद ह्याने ह्या पद्यमय वचनांपैकी साठ पद्यांच्या केलेल्या सग्रहावरून डॉ. ग्रिअरसन ह्याने ती वचने इंग्रजी भाषेतील अनुवादासह प्रसिद्ध केली सर रिचर्ड टेपल ह्याने ह्या वचनाच्या आधारे 'ललाची वाणी' ह्या नावाचा ग्रंथ लिहिला

नदऋषि हा ललापेक्षा वयाने लहान, परंतु तिचा समकालीन होता. त्याने पुढे इस्लाम धर्म स्वीकारला. आता तो शेख नूर-उद्-दिन ह्या नावाने ओळखला जातो. काश्मिरी भाषेतील त्याची वचने 'नूरनामा' ह्या त्याच्या ग्रंथात संकलित केलेली आहेत. तो गूढवादी होता व तो ललाचा शिष्य असल्याने त्याच्या वचनावर ललाच्या विचारांचा ठसा उमटलेला आहे पुढे त्याच्या विचारावर सुफीमताचा प्रभाव पडत गेला नदऋषीनंतर काश्मिरीतील तत्त्वज्ञानाच्या वाढीत काही काळ खड पडला

चौदाव्या शतकाच्या मध्यानंतरच्या मुसलमानी वर्चस्वाखालील काश्मिरात राजकीय उलथापालथी, सामुदायिक धर्मान्तरे इत्यादि प्रचंड परिवर्तने घडून आली त्याचा काश्मीरमधील सांस्कृतिक विचारावर परिणाम होणे क्रमप्राप्त होते त्यानंतर एक शतकभरात राजभाषा म्हणून काश्मिरी भाषेला असलेले स्थान पण्डित भाषेने घेतले; आणि हळूहळू काश्मिरी हिंदूंनीहि पण्डित भाषेचा अंगीकार केला; परंतु अठराव्या शतकांत प्रकाशराम ह्याने 'रामावतार' ह्या नावाचा आपला पद्यमय ग्रंथ काश्मिरी भाषेत लिहिला. ह्या त्याच्या ग्रंथात वेदान्त-तत्त्वज्ञानामधील विचारांचे उल्लेख आढळतात एकोणिसाव्या शतकात परमानंद नावाच्या गूढवादी भक्तिवादी कवीने 'शिवलस', 'सुदामचरित' आणि इतर धर्मपर काव्ये लिहिली. त्यांत वेदान्तमत व शैवमत याचा विचार केलेला आढळतो कृष्ण रत्नदन हा कवि एकोणिसाव्या शतकाच्या भुखेरीस व विसाव्या शतकाच्या सुद्धातीस होऊन गेला. त्याची 'सुदामचरित', 'राधास्वयंवर', 'शिवलस' व इतर भक्तिपर काव्ये यात त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार दिसून येतो. त्यानंतरच्या काळात अझीझ दरवेशे, वहाब

खार, शमस फकीर मकबूल गृह क्रलवारी ह्या व इतर कवींनी सुफी-मताने ओथबलेली भक्तिपर काव्ये काश्मिरी भाषेत लिहिली आहेत. त्यानंतर रूपभवानी, औतार पंडित, भुवन काक, सन काक, लक्ष्मण भट निगम, दया शम गज आणि मास्तर झिदा ह्या हिंदू, व खाजा हबीब, गुलाम हसन गनाई, अब्दुल कुडास रसजीविदानी आणि गुलाम हसन वेग अरिफ ह्या मुसलमान गूढवादी कवींनी काश्मिरी भाषेतील तत्त्वज्ञानात वेळोवेळी भर टाकलेली आहे

शैवमत : सर्वांत प्राचीन व सर्वत्र प्रसार पावलेला संप्रदाय : ज्ञात इतिहासाच्या प्रारंभापासून काश्मीरमध्ये शैवसंप्रदायाची अभिवृद्धि झालेली होती. काश्मीर-खोत्यामधील सर्व हिंदू संप्रदायामध्ये ह्या संप्रदायाला प्रमुख स्थान प्राप्त झालेले होते काश्मिरी भाषेतील उपलब्ध ग्रंथांमध्ये 'नीलमत पुराण' हा सर्वांत प्राचीन ग्रंथ होय. डॉ. बुल्हूरच्या मते हा ग्रंथ म्हणजे सहाव्या किंवा सातव्या शतकाचा इतिहास होय ह्या ग्रंथावरून असे दिसते की, फार प्राचीन काळापासून काश्मीरमध्ये अनेक देवतांच्या उपासनेचा धर्म प्रचलित होता. त्या धर्मांमध्ये इतर आद्यतन आदिवासीच्या पूजाप्रकारांप्रमाणेच शिव, गणेश अथवा विनायक व इतर वैदिक आणि पौराणिक देवतांची पूजा प्रचलित होती. इतकेच नव्हे तर, परमेश्वराचा अवतार म्हणून बुद्धाचीहि पूजा करण्यात येत असे काश्मीरमध्ये शैवमताचा उगम केव्हा किंवा कसा झाला याचा इतिहास अद्यापि अंधारात आहे. इतिहासपूर्व हरप्पा संस्कृतीमध्येदेखील शिवपूजेचे अवशेष अथवा खुणा प्राच्यविद्या-विशारदांना आढळत आल्या आहेत. शिव ह्या देवतेचा उगम काश्मीर-मध्येच झाला किंवा तिचा शिरकाव नजीकच्या सिंधच्या खोऱ्यांतून झाला हे कळण्यास मार्ग नाही कल्हणाची 'राजतरंगिणी' म्हणजे काश्मीरमधील राजघराण्याची कालानुक्रमवार सूची होय. तीत उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून काश्मीरमध्ये शैव-संप्रदाय फार पुरातन काळापासून सर्वत्र प्रचलित असावा असे दिसते. राजतरंगिणी-मध्ये शिवदेवाच्या सस्थापनेसंबंधी अनेक उल्लेख आहेत. राजतरंगिणीमध्ये कल्हण लिहितो की, अशोकपूर्व काळांतहि काश्मीरमध्ये विजयेनाचे मंदिर होते शिवपूजेविषयी हा सर्वांत जुना उल्लेख होय. स्वतः अशोकाने अशोकेश्वराची दोन शिवमंदिरे वांधली होती व तो स्वतः भूतेश्वराचा म्हणजे शिवाचा भक्त होता. बौद्ध धर्माचे काश्मीरमध्ये आगमन होण्यापूर्वी (ख्रि. पू. सन २७३-२३२) काही काळ काश्मीर-मध्ये ज्याचे शिवपूजा हे प्रधान अंग होते असा एक धर्म प्रचलित होता. ह्या शिवपूजेमध्ये शिवाबरोबरच त्याची अर्धांगी म्हणून पार्वतीची अथवा शक्तीचीहि पूजा करण्यात येत असे. ह्या पूजाप्रकारांत शिव व शक्ति ह्यांना भूतमात्राचे जनक म्हणून पूजण्यांत येई. पुरुष व स्त्री ही जी जननशक्तीची रूपे त्याची शिव व शक्ति ही प्रतीकेच होत. अशा तऱ्हेने फार प्राचीन काळापासून शिवपूजा व शक्तिसंप्रदाय ह्यांचा निकटचा संबंध असल्याचे दिसून येते. शिवशक्ति-संप्रदाय हा फार प्राचीन काळापासून वैदिक धर्माच्या बरोबरीने भारतामध्ये सर्वत्र प्रचलित होता

कालान्तराने ह्या संप्रदायाचे खास असे वाङ्मय निर्माण झाले. त्या वाङ्मयाला आगम आणि तत्वे असे म्हणतात ह्या वाङ्मयाची वाढ वैदिक धर्मग्रंथाबरोबरच होत आलेली असावी भारतासारख्या देशांत वैदिक धर्माच्या परिसरांत ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या संप्रदायाची वाढ

झाली, त्याचप्रमाणे शैवसंप्रदायामध्ये अनेक पोटसंप्रदायाची वाढ झालेली दिसून येते. वैदिक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील संप्रदायांप्रमाणेच शैवमतानुयायी निरनिराळे संप्रदायदेखील अद्वैत, द्वैत, द्वैताद्वैत, विशिष्टाद्वैत इत्यादि भिन्नभिन्न मते मानतात.

बौद्धधर्माची प्रतिक्रिया निरनिराळ्या कालखंडात तत्त्वज्ञान-विषयक निरनिराळी मते काश्मीरमध्ये येऊन पोहोचली आणि त्या सर्वांचा प्रभाव काश्मीरमध्ये उगम पावलेल्या शैव-मतानुयायाच्या तत्त्वज्ञानावरही पडलेला दिसून येतो. वर सांगितल्याप्रमाणे ख्रिस्ती सनापूर्वीच बौद्धधर्माने काश्मीरमध्ये प्रवेश केला व त्याचें तेथे मोठ्या उत्साहाने स्वागतही झाले. सम्राट अशोकाच्या काळापासून (इ. पू. २७३ ते २३२) काश्मीरमध्ये बौद्ध धर्म हा खंबीर स्थान प्राप्त झालेला होता. कनिष्काने बौद्ध धर्मतत्त्ववेत्त्याची परिषद् भरविली ती काश्मीर-मध्येच, आणि त्या विद्वत्परिषदेत बौद्धधर्माच्या महायान व हीनयान ह्या दोन मतसंप्रदायांना मान्यता देण्यात आली. काश्मीरमध्ये बौद्ध-धर्माचा प्रसार काही शतके फार प्रभावीपणे झाला ही गोष्ट खरी असली तरी तेथे शैवमत एक जिवंत शक्ति म्हणून आपला प्रभाव राखून होतेच.

काश्मिरी शैवमत व त्याचे तीन संप्रदाय : सातव्या शतकात काश्मीरमध्ये शैवमताचे पुनरुत्थान झाले, आणि आठव्या व नवव्या शतकांत बौद्धधर्म हळूहळू नष्ट पावला. 'शिवसूत्रे' हा काश्मीरमधील शैवमताचा पाया होय. ही सूत्रे वसुगुप्त नांवाच्या सत्पुरुषाने नवव्या शतकात उजेडात आणली. शिवसूत्रे म्हणजे संस्कृत भाषेतील ७७ कारिकांची संहिता होत. ह्या कारिकांत केवळ शैवसंप्रदायाची मूलभूत तत्त्वेच सांगितली आहेत असे नसून, त्याच्या सिद्धीचा मार्गही दाखविलेला आहे. काश्मिरी शैवमत हे केवलाद्वैती होते. वेदान्तात ब्रह्माचे वर्णन 'नेति नेति' असे केले आहे. उलट, काश्मिरी शैवमतात ईश्वरवाद निरूपिला आहे. शैवमताप्रमाणे परमार्थ-सत्य हे अखिल विश्वाचे सर्जनतत्त्व असून तेंच वस्तुमात्रामधील सार अथवा सत् होय. ते परमार्थ-तत्त्व चिन्मय व आनंदमय आहे. ते विश्वमय असूनही विश्वोत्तीर्ण आहे. ते स्थलकालातीत व नामरूपातीत असून अक्षर व भेदातीत आहे. शिव (म्हणजे परमसत्य) व जीव हे एकरूप आहेत. पुरुष (अथवा पशु) हा विश्वमय परमसत्याचा एक अंश असल्याने तोही शिवरूपच आहे. पुरुष ही उपाधीनी व अविद्येने संकलित झालेली परमतत्त्वाची अवस्था होय. पशु अथवा पुरुष व ब्रह्म अथवा परातत्त्व यांच्या एकरूपत्वाची जाणीव झाल्याने शिव हा पुष्पमात्राला त्याची मूळ केवलाद्वैती पूर्णत्व-स्थिति प्राप्त करून देतो. ही अवस्था म्हणजेच मोक्ष. पुरुषाला त्रिविध मलाची उपाधि लागल्याने त्याला आपल्यातील दिव्यत्वाची विस्मृति होते. ह्या त्रिविध मलांचा निरास झाल्याने जीवाला स्वतःच्या विशुद्ध दिव्यत्वाचा साक्षात्कार होतो.

भट्ट कल्हट (इ. स. नववें शतक), सोमानंद (वसुगुप्ताचा सम-कालीन, इ. स. ८५० ते ९००), उत्पलदेव (इ. स. ९०० ते ९५०), अभिनवगुप्त (इ. स. ९५० ते १०१५) या आचार्यांनी व त्यानंतरच्या क्षेमराजादि आचार्यांनी ह्या विचारसूत्राची वाढ केली. ही वाढ तीन दिशांनी झाली व त्या वाढीतून काश्मिरी शैवसंप्रदायाच्या आगमशास्त्र, स्पंदशास्त्र व प्रत्यभिज्ञाशास्त्र ह्या तीन शाखांचा उगम झाला. आगम-शास्त्रामध्ये शैवमताची मूलतत्त्वे सांगितली असून, योगमार्गाने मोक्ष

अथवा सिद्धि प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग दाखविला आहे. ह्या योग-साधनेला शैवयोग अथवा शैवसमावेश अशी संज्ञा आहे. वरिष्ठ व कनिष्ठ सिद्धि अथवा गूढशक्ति प्राप्त करून देणाऱ्या व मोक्षाची प्राप्ति करून देणाऱ्या सयमाच्या अथवा मनोधारणेच्या यौगिक पद्धती शैवसंप्रदायाच्या योगशाखेत सांगितल्या आहेत. त्यांना 'शांभवोपाय' (इच्छोपाय), शक्त्युपाय (ज्ञानोपाय), व अणवोपाय (क्रियोपाय) अशी नावे आहेत. ह्या त्रिविध उपायांच्या त्रिसूत्रीला 'त्रिक'-पद्धती म्हणतात. स्पंदशास्त्रामध्ये ह्या तीन योगपद्धतींचे विवरण केले आहे. प्रत्यभिज्ञा-पद्धतीमध्ये मोक्षसिद्धीसाठी केवळ ज्ञानोपासनेचा मार्ग सांगितलेला असून, त्या पद्धतीत योगसाधनेला स्थान नाही. या निरनिराळ्या मतांमध्ये कितीही भेद असले तरी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा गाभा सर्वत्र एकच असल्याचे दिसून येते. उदा. - जन्ममृत्यूचे आवर्त ही मनुष्य-मात्राची नियति आहे. ह्या आवर्तातून म्हणजेच अवस्थान्तराच्या अथवा पुनर्जन्माच्याद्वारा, पूर्वकर्माचें तो क्षालन करीत असतो. असे करीत असताना मनुष्यमात्राला ज्या अवस्थेतून जावें लागतें, जे भोग भोगावे लागतात, त्याच्या फेऱ्यातूनच मुक्त होण्याची इच्छा मनुष्य-मात्राच्या ठिकाणी जागृत होते ती ह्या नियतीमुळेच. ज्या परातत्त्वाचा मनुष्यमात्र हा एक अशरूप अवतार आहे, त्या परातत्त्वाशी पुनश्च एकरूप होणें म्हणजेच मुक्ति अथवा मोक्ष आणि कर्मसंन्यस्त, निष्कर्म, अन्तःकेंद्रित व भोगरहित जीवन हेच मोक्षप्राप्तीचे एकमेव साधन होय.

शितिकंठाची शिकवण - वाराच्या शतकांत काश्मिरी भाषेत शैवसंप्रदायाच्या तत्त्वाची शिकवण देण्यास प्रयत्न. शितिकंठाने प्रारंभ केला. 'महान्याय-प्रकाश' ह्या त्याच्या ग्रंथात त्याने शैवमतातील प्रत्य-भिज्ञा शाखेच्या शिकवणुकीतील मूलभूत मतांचा स्वीकार केला, परंतु त्याने शैवसंप्रदायाच्या योगसाधनेवर व तांत्रिक क्रियाकांडावर विशेष भर दिला आहे. शैवसंप्रदायाच्या तीन शाखा म्हणजे एकाच केवलाद्वैत मताची तीन अंगे होत. त्या वेळच्या प्रचलित कुल, कौल व शाक्त पथांच्या मतांचा, त्याचप्रमाणे काही वैद्याकरणांनी प्रतिपादिलेल्या भाषाविषयक तत्त्वज्ञानाचा बराच प्रभाव त्या वेळच्या शैवमतावर पडलेला होता. त्याने प्रतिपादिलेल्या शैवमतात देवनागरी मुळाक्षर-विषयक तत्त्वज्ञान व त्यांच्यामधील गूढ अभिप्रेत तत्त्वे याचें निरूपण केलेले आहे. शितिकंठाने प्रतिपादिलेल्या शैवमताचा भारतात दक्षिण प्रदेशापर्यंत सर्वत्र प्रसार झाला; इतकेंच नव्हे, त्याच्या शिकवणुकीची पाळेमुळे चीनमध्येही खोलवर शिरली. ती इतकी की, गूढ क्रिया-कांडाचें आकलन करून घेण्यासाठी चीनमधील साधक भारताची यात्रा करीत. शितिकंठाने शैवमताचा विचार व आचार याचे निरूपण विशेषेकरून पट्टांकांच्या अनुरोधाने केलेले आहे; आणि त्यांच्या पूजा-प्रकाराचे विवरण कुल, क्रम, शाक्त इत्यादि तांत्रिक संप्रदायांच्या आचारानुसार केलेले आहे. शितिकंठाच्या ग्रंथातील गूढ कल्पनांचे आकलन करणे दुर्धट आहे. ह्या सदर्भात त्याच्या एका कारिकेचा खालील अर्थ चितनीय आहे :

"परमेश्वर म्हणजे परमोच्च परातत्त्व. परमेश्वर म्हणजे अविनाशी, सर्वज्ञानी विश्वातीत शब्द होय. तो कुल, कौल, शिव, क्रम इत्यादि मतांच्या आचार्यांच्या रूपाने अवतीर्ण होत असतो "

शितिकंठाच्या विचाराची वानगी म्हणून आणखी एक कारिकाहि उद्धृत करण्यात येते. त्या कारिकेमधील गूढ भाषेत ग्रंथकार म्हणतो

की, परातत्त्व हे अक्षर व अनाकलनीय असते, ते व्यापक असते. ते बोधप्रक्रियेचे अधिष्ठान. स्वर व अव्यये यांनी साधित झालेल्या शब्दामध्ये ते अन्त शक्तीच्या रूपाने वास करीत असते. 'अहली' म्हणजे अ पामून ह पर्यंतची नागरी मुळाक्षरे. 'अहली सन् गुणम्' म्हणजे शब्द व त्यातील अभिप्रेत विचार शब्दोच्चारणाच्या क्रियेच्याद्वारा पड्चक्रातून संक्रमित होत असतो वस्तुतः एकच विश्वातीत शब्द, एकच परातत्त्व अगणित रूपानी व्यक्त होत असते. यौगिक मताप्रमाणे योगी ज्या शारीरिक व मानसिक क्रियावर प्रभुत्व संपादन करतो, त्याच्याद्वारा त्याला स्वतःच्या कायिक व मानसिक क्रियावर ताबा मिळविता येतो. इतकेच नव्हे तर, त्याला विश्वज्ञानावर आश्चर्यकारक अशी नियामक सत्ता मिळविता येते आणि अखेर त्याच्या आत्म्याचा परातत्त्वात, कैवल्यात म्हणजे शिवस्वरूपात विलय होतो.

मानवी शरीरात असख्य नाड्या आहेत, त्यापैकी सुपुम्ना, इडा व पिंगला ह्या सर्वांत महत्त्वाच्या होत सुपुम्नानाडीच्या मध्यभागी चित्रा नावाची नाडी असते. कमलाच्या आकाराची म्हणून मानलेली सहा चक्रे असतात ती सुपुम्ना नाडीशी अवकाशांनी संलग्न होतात ही सुपुम्ना नाडी पाठीच्या कण्यात असते. मूलाधार हे पहिले चक्र होय. ह्या चक्राला त्रिकोणी अधिष्ठान असते तेथे कुंडलिनीचा (किंवा कुल-कुंडलिनीचा) वास असतो. ही कुंडलिनी म्हणजे शक्ति अथवा चिच्छक्ति, सर्व विश्वजाताची निर्माती व आत्म्याची शक्ति होय. काही गूढ योगसाधनाच्याद्वारा कुंडलिनीच्या सहाहि चक्रांना चेतना देता येते किंवा ती उदीपित करता येते. अशा रीतीने साधकाला दैवी व सूक्ष्म सामर्थ्य प्राप्त होतात अशा योगसाधनेच्या प्रकारचे व तदनु-पंगिक विचाराचे उल्लेख 'महानयप्रकाश' ह्या ग्रंथात आढळतात. शितिकंठाच्या काळापासून (वारावे शतक) तो लल्ला योगेश्वरीच्या काळापर्यंतचा (चौदावे शतक) जो कालखंड, त्या कालखंडात लिहिला गेलेला काश्मिरी भाषेतील अन्य कोणताहि ग्रंथ सध्या उपलब्ध नाही.

मध्ययुगीन हिंदुधर्मसुधारणा-युग व लल्लाचें कार्य : सांस्कृतिक व राजकीय अशा दोन्ही दृष्टींनी चौदा व पंधरा ही दोन शतके हा काश्मिरीच्या इतिहासातील महत्त्वाचा कालखंड होय. हा कालखंड धुमश्चक्रीचा होता ह्या दोनशे वर्षांत काश्मीरमध्ये हिंदूंच्या सत्तेचा लय होऊन मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित झाली ह्या राजकीय स्थित्यंतराबरोबरच काश्मीरमध्ये मध्ययुगीन हिंदुधर्मसुधारणेची लाट पसरली. लल्लाच्या म्हणीत अथवा वचनात ह्या सुधारणायुगाचे पडसाद उमटलेले दिसतात. हिंदु धर्माच्या ह्या विकासक्रियेस इस्लामचाहि हातभार लागलेला होता ह्या दोनशे वर्षांच्या काळात काश्मीरमध्ये सर्वत्र इस्लामचा प्रसार झाला; आणि इस्लामी विचारांचे प्राबल्य सर्वत्र पसरले. महमद पैगवराने धर्मप्रवर्तन केल्यानंतर सुमारे १५० वर्षांनी अरबस्तानमध्ये इस्लामच्या परिवारातच अन्तःसाक्षात्कार-वादी (ग्नॉस्टिक) सुफी मताचा उदय झाला सुफी हे सनातनी नसून संग्राहक वृत्तीचे होते. सुफी मताने प्रथम इराणमध्ये आपला प्रभाव पाडला व तेथून काश्मिरात प्रवेश केला चौदाव्या शतकाच्या शेवटच्या पंचवीस वर्षांत सय्यद व त्याचे अनुयायी काश्मिरात येऊन स्थायिक झाले. त्यांनीच सुफी तत्त्वज्ञानाचा ओघ काश्मिरात आणला. सय्यद अली हमदानी हा प्रथम १३७९ ते १३८० मध्ये व नंतर १३८५ ते १३८६ मध्ये काश्मीरमध्ये आला होता. त्या वेळी लल्ला हयात होती.

तिने शेख नूर-उत्-दिन व इतर काही इस्लामी साधुसंत यांच्यावर आपला प्रभाव पाडला होता. या इस्लामी संतांच्या वचनात लल्लाच्या विचारांचा ठसा खोलवर उमटलेला दिसतो.

काश्मीरमध्ये मानवतावादाचा प्रसार करणारी लल्ला ही आद्य तत्त्ववेत्ती होय तिचा जन्म चौदाव्या शतकाच्या आरंभी पांढ्रेठाणजवळ सेमपूर येथे एका काश्मिरी ब्राह्मण कुटुंबात झाला होता तिचे वडील शैवमताचे अनुयायी होते. तिने आपल्या वडिलाकडून व सिद्ध बापू ह्या आपल्या गुरूकडून शैवमताची व इतर तत्त्वज्ञानाची शिकवण आत्मसात् केली होती; आणि ती काश्मीरमधील मानवतावादाची आद्य प्रवर्तक म्हणून पुढे आली हिंदु व मुसलमान जनता तिच्याकडे मानवतावादाची उद्गाती व एक आध्यात्मिक गुरू आणि मित्र म्हणून पाहू लागली

बुद्धाप्रमाणेच लल्लानेहि आपल्या तत्त्वज्ञानाचे प्रवचन जनतेच्या भाषेत म्हणजे काश्मिरी भाषेतच केले आणि काश्मिरी भाषेतून प्रवृत्ति-मार्गी शैवमताचे विवरण केले. तिच्या म्हणी अथवा वचने वस्तुनिष्ठ, सुटसुटीत, स्वयंपूर्ण व प्रासंगिक अशा आहेत. त्या म्हणी धर्मवचनां-प्रमाणे जनमानसावर कोरल्या गेल्या असून सर्वतोमुखी होऊन राहिल्या आहेत

लल्लाचें प्रगतिशील तत्त्वज्ञान : लल्लाच्या प्रभावी शिकवणुकीने काश्मीरमध्ये मानवी बहुभावाच्या युगाला सुरुवात झाली. जातिभेद, धर्मभेद, जन्मभेद इत्यादि कल्पना अर्थशून्य वाटू लागल्या मानव हाच स्वतःचा गुरू, भाग्यविधाता व भविष्याचा शिल्पकार होय. परमात्म-तत्त्वाचा व अंतिम मोक्षाचा शोध घेत असताना व ध्येयसिद्धीचा मार्ग आक्रमीत असताना मानवाची स्वतःवर श्रद्धा असली पाहिजे, ही तिची शिकवण होती ती म्हणते, "प्रत्येक जीवमात्र म्हणजे तूच आहेस. जो सर्वांची विनम्रवृत्तीने व कनवाळूपणाने सेवा करतो तोच खरा संत होय." तिने पुढील वाक्यांत मानवतावादाचा संदेश दिला आहे :

आपपरभाव ज्याचे निमाले

समान मानिले दिनरात ॥

द्वैतातीत झाले मुक्त ज्याचे मन

तया दे दर्शन सर्वोत्तम ॥

लल्ला ही जरी हिंदु होती, तरी कविराप्रमाणे तिनेहि धार्मिक कर्मकांडाचा व वचनदुराग्रहाचा निषेधच केलेला आहे. तिच्या एका वचनात तिने मूर्तिपूजेचे वैयर्थ्य दाखविले आहे :

देवमूर्ती तो पत्थर। रास दगडाची मंदिर

तेथे भिन्नत्व कोठले। एकी एक सामावले

अगा सर्वज्ञ सागा मला। तुम्ही पूजिता कोणाला

मन आणि प्राणवायू। करा केद्रित निश्रये

लल्लाची आध्यात्मिक प्रगति पुष्कळच झाली होती आध्यात्मिक उन्मनावस्थेत तिला मूर्तिपूजा तुच्छ वाटते. परमार्थ-तत्त्वाच्या सिद्धीसाठी व इद्रियांवर ताबा मिळविण्यासाठी ती योगसाधनेचा पुरस्कार करते. सर्वभूतसाक्षात्कारी परमेशाची महती तिने पुढीलप्रमाणे गायिली आहे :

स्वर्गं तूंचि पृथ्वी तूंची ।
तूंचि रात्र दिन तूंची ॥
जीवमात्र अवघा तूची ।
फुलें पूजेची हीहि तूची ॥

('लल्लाची वाणी', या आर. सी. टपल याच्या ग्रंथांतून, पान १९०).

लल्लाच्या मते आत्मसाक्षात्कार हाच जन्ममृत्यूच्या आवर्तांतून मुक्त होण्याचा एकमेव उपाय होय. जिवाशिवाच्या एकरूपत्वाचा अनुभव हेच तिच्या मते सर्व तत्त्वज्ञानाचें सार आहे.

“ज्यांना प्रकाशाचें, आनंदमय आत्म्याचें ज्ञान झालें आहे तेच खरे जीवन्मुक्त होत. अज्ञानी लोकमात्र जन्ममरणाच्या जाळयाला गाठीवर गाठी, शेकडो गाठी मारीत असतात.”

तिच्या उन्मनावस्थेंत ती परमात्म्याशी एकरूप होण्यासाठी, परमात्मतत्त्वांत विलीन होण्यासाठी, सद्बस्तु-साक्षात्कारासाठी तळमळतांना आढळते :

शोधोनि धुंडोनि श्रमले मी लल्ला,
सामर्थ्याच्या सीमा पार झाल्या
भुकेल्या नेत्राना वंद दिसे द्वार,
निर्घार तो माझा दुणावला
नाही मी सोडिला लवमात्र ठाव
उभी मी निश्चल जेथे तेथे
निश्चल मी उभी तान्हेल्या डोळ्यांनी
घेतसे पाहोनी देवा तूज
किती दिनरात घेवोनिया ध्यास
केला मी प्रवास दूरवरी
अवचित दर्शन स्वगृहीच देशी
लाभे पुण्यक्षण जीवनाचा

“मीं फुलांनी वहरलेल्या या वागेत प्रवेश केला आहे. माझ्यावर श्रद्धा असेल तर तूहि माझ्यामागे ये.” “तू जेव्हा येथे येशील तेव्हा तुला तत्त्वरूपाचा साक्षात्कार होईल.”

लल्लाचाच समकालीन असा मानवतावादाचा आणखी एक पुरस्कर्ता शेख नुर-उद्-दिन काश्मीरमध्ये होऊन गेला. त्याचा जन्म इ. स. १३७७ मध्ये कैमुथ नांवाच्या खेड्यांत एका ब्राह्मण कुटुंबांत झाला. तो येशमन ऋषि नांवाच्या संन्याशाचा शिष्य बनला. त्यानेच त्याला इस्लाम धर्माची दीक्षा देऊन त्याचे नाव सालारदिन असें ठेविलें व तोच पुढे शेख नुर-उद्-दिन या नांवाने प्रसिद्धीस आला. हें नांव त्याला मीर महंमद हमदानीने दिले. यशमन ऋषीने त्याला सुफी मताच्या तत्त्वांची व साधनेची ओळख करून दिली. लल्लाच्या सहवासामुळे त्याचा शैवमताशीदेखील परिचय झाला होता.

सुफी हे सुधारक प्रवृत्तीचे मुसलमान होते. त्यांच्यामध्ये शैवपंथीय हिंदूंच्या योगिक आसनाशी साधर्म्य असलेल्या प्राणायामाच्या पद्धतीहि प्रचलित होत्या. सुफी हे पुनर्जन्मवादी होते. मरणानंतर माणूस देहान्तर करून पुन्हा ह्या जगांत प्रवेश करतो असे ते मानीत. परमात्म्याचे

मतम् १-५०

खोल व अखंड चिंतन करून त्याच्याशी एकरूप होणें हाच जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्याचा एकमेव मार्ग होय असें त्यांचें मत होतें. त्यांच्या मतें मानवी आत्मा हा परमात्म्याचा अंश होय. प्रेमाचा व ध्यानधारणेचा ते उपदेश करीत. त्याचा भर 'तौहिद' या तत्त्वावर असे. त्यांनी एक प्रकारच्या केवलाद्वैताची (वाहदन्-अल्-वदजद्) कल्पना मांडली. ह्या मताप्रमाणे 'वस्तुजाताचे अस्तित्व हेच परमात्म्याचें साररूपी अस्तित्व होय.' उपनिषदांचें सार तरी हेच. सुफीच्या मतें परमेश्वर हा कैवल्यरूप असून साऱ्या वस्तुजाताचें उगमस्थान आहे. परमेश्वराहून निराळें दिसणारें व्यक्तिमत्त्वाचें अस्तित्व ही परमेश्वराची इच्छा अथवा लीला होय. पराकोटीस पोहोचलेला माणूस म्हणजे परमार्थ-तत्त्वाचा अशमात्र होय. तो परमेशाचें प्रतीक होय. सद्बर्तन, परमेश्वर-चिंतन व मानवसेवा हाच मुक्तीचा सोपा मार्ग होय अशा तऱ्हेने सुफीमत आणि उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान यांत पुष्कळच साम्य आहे.

शेख नुर-उद्-दिन हा सुफी होता. परमेश्वराशी एकरूप होण्याची तळमळ व्यक्त करतांना तो प्रेमी जीवांची भावनिर्भर भाषा वापरतो.

“प्रेमी तोच की, जो प्रेमाने जळत असतो; ज्याचा आत्मा अग्निदग्ध सोन्यासारखा चकाकत असतो मानवाचें हृदय जेव्हा प्रेमाने पेट घेतें तेव्हाच त्याला अनंताची प्राप्ति होते.

‘सर्वस्वाचा त्याग करून मी तुला विलगून राहिलों. तुझ्या शोधांत सारा दिवस घालविला; पण जेव्हा का तू माझ्या अंतर्गामी पकडला गेलास तेव्हा तुझ्या स्वरूपी गुंगून गेलों.”

शेख नुर-उद्-दिन हा विश्वाच्या क्षणभंगुरत्वावर भर देतो. जीवना-संबंधी ऐकान्तिक निराशावाद त्याच्या ठिकाणीं आढळतो. मानवाशीं सतत झगडणाऱ्या व त्याला हैराण करणाऱ्या पाशवी वासनारूपी सैतानावर मात करण्यासाठी तो आत्मसंयमाचा उपदेश करतो. लल्ला-प्रमाणेच तो धार्मिक रुढि व व्रतवैकल्यांची निंदा करतो. परमेश्वराशीं एकरूप होण्याचा ध्यास घेऊन मन एकाग्र केल्याशिवाय व इंद्रियदमन केल्याशिवाय नमाज पढणें व्यर्थ होय असेंच तो म्हणतो.

“तुला सत्याचा कानोसा घ्यावयाचा आहे ना ? मग तुला पंचेंद्रियांचे दमन केलेंच पाहिजे. तूं विनम्र होतोस म्हणजे आपला पार्थिव देह वाकवितोस; परंतु तो पार्थिव देह तुला तारूं शकणार नाही. तूं शिवाशी तल्लीन होशील तेव्हाच तुझ्या प्रार्थनेचा काही उपयोग होईल.”

धार्मिकतेचा आव आणणाऱ्या भिक्षुकाचा त्याने पुढील शब्दांत अधिकप केला आहे :

“तुझी ती माळ सापासारखी आहे. कुणी भगत दिसला की तूं ती ओढायला लागतोस. एकामागून तू सहा थाळ्या खाऊन फस्त केल्या असशील. तूं जर पुजारी, तर डाकू तरी म्हणू कोणाला ? ”

रूपभवानी ऊर्फ अलकेश्वरी : सन १६३५ ते १७२१ ह्या काळांत काश्मीरमध्ये वर उल्लेखिलेल्या दोन संतांच्या मागून रूपभवानी ह्या नांवाची साध्वी होऊन गेली. तिने काश्मिरी भाषेत अद्वैतवादी शैवमताची शिकवण दिली. काश्मिरात अनेक ठिकाणी संन्यस्त-वृत्तीने तिने कालक्रमणा केली. तिने रचलेली ९६ गीतें उपलब्ध

आहेत व ती 'रूपभवानी-रहस्योपदेश' ह्या नांवाखाली प्रसिद्ध झालेली आहेत ती काश्मिरी शैवसंप्रदायातील योगपंथाची उपासक होती. तिच्या व्याख्यामध्ये तिने राजयोग, निरनिराळे समाधिप्रकार आणि अहंभावाचें निरसन ह्यांवर भर दिलेला आहे. 'तद् अहं' हा अनुभव येणे हेच सर्वोच्च ज्ञान अथवा पूर्ण ज्ञान होय. तिने योगसाधन कशा रीतीने केले ते ती आपल्या गूढवाणीत सांगते :

“मी माझ्या देहाच्या कनिष्ठ स्तरापर्यंत बुडी मारली आणि मग मी प्राणवायु वर आणला. मी पृथ्वीपासून, पापापापासून हे रहस्य शिकलें. त्यानंतर नाद होऊन माझी कुडलिनी जागी झाली. मीं मुखाने मदिरा-प्राशन केलें; आणि अंतरांत श्वास कोडून धरला. मी तुपाचें हवन केले. मी माझे सर्व अवयव पूत केले ”

परमानंद आणि त्याची परंपरा : इ. स. १७९१ ते १८७९ च्या दरम्यान काश्मीरमध्ये परमानंद नांवाचा संतकवि होऊन गेला. तो माट्टण येथे राहत असे. त्याच्या कविता व त्याचे इंग्रजी अनुवाद मास्तर झिआदा कौल ऊर्फ भारतरजी यानी 'परमानंदसूक्तिसार' या नांवाने प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्याच्या कवितांत खोल तत्त्वज्ञान असून त्या गूढवादी व भक्तिपर आहेत त्याच्या पुढील गीतांथांत शैवमताच्या छटा आढळतात :

“आत्मा म्हणजे देह नव्हे, मन नव्हे, बुद्धि नव्हे, यमनियम नव्हे, योगसिद्धीहि नव्हे. योगसामर्थ्यपण नव्हे. मात्र आत्मा ही माया नाही. मनोभ्रम नाही

त्याला काही लोक शिव म्हणतात, तर काही त्याला शक्ति हें नाव देतात. तो अजय आहे, तो तेजोमय आहे; जसा दिवसाचा सूर्य आणि रात्रीचा चंद्र.

तो सत्-चित्-आनंदस्वरूप आहे तो अणुरेणूत वास करीत असतो.

तो मनांतील द्वैतभाव नाहीसे करतो. त्याचें कारण तो सत् आहे. तो अभावरूपी वस्तूना अस्तित्व व चेतना देतो. ”

विश्वात्म्याला उद्देशून तो म्हणतो :

“तुझ्या ठिकाणी अविभाज्यपणे वसत असलेल्या मायेमुळे तूं सर्व ठिकाणी असतोस. तू देहात असून देहातीत आहेस. आपल्या अस्तित्वासाठी छाया सूर्याच्या सद्भावावर अवलंबून असते. ”

परमानंदापासून विद्यमान गूढवादी कवि मास्तर झिआदा कौलपर्यंत वहाव खार, अझीझ दरवेश, खाजा हवीव, गुलाम हसन गनाई, अब्दुल कुअस, रसजी विदानी, कृष्ण रझदन, लक्ष्मण भट जगम, दायाशम गज, पीर अझीझ अल्लाह हकानी, शमस फकीर, गुलाम महंमद शनासाझ इत्यादि गूढवादी कवींची परंपरा आपणांस आढळून येते. ते सर्व ध्यानवादी आहेत. त्या ध्यानसाधनेचा हेतु आत्म्याचा परमात्म्या-वरोवर संयोग घडवून आणणे हाच होय. पुरुषाला म्हणजे व्यक्तिमात्राला बंधमुक्त होण्याला योगसाधनेची जरूरी असते. त्या योगसाधनेवर हिंदु कवि भर देतात. त्याच्या काव्यांत अत साक्षात्कारवादावरोवर वेदान्त-तत्त्वज्ञानांतील विचार आढळून येतात; परंतु त्यांत मुख्यतः शैवमत प्रतिपादिलेले असते. मुस्लिम कवि हेदेखील सुफीमताचा आश्रय करतांना दिसून येतात. त्यांच्या काव्यात 'अहं सत्यम्' (अन्-अल्-हक्) अशी घोषणा केल्यावद्दल फाशी देण्यांत आलेल्या मत्सूरच्या आख्यायिकेचा उल्लेख वग्याच ठिकाणी आढळून येतो. त्याच्या काव्यातदेखील परमेश्वराशी एकरूप होऊन राहण्याची तळमळ व ज्ञानावस्था यांचा

उल्लेख आढळतो मदिरागृह, साकी आणि अंतिम प्रेमसाफल्य ही प्रतीके आढळतात. थोडक्यांत म्हणजे आत्म्याचा परमात्म्याशी एकरूप होण्याच्या मार्गाचा शोध हे काश्मीरमधील हिंदु व मुसलमान तत्त्वज्ञानांतील मुख्य विचारसूत्र आहे. मग कैवल्यप्राप्तीचे मार्ग कितीहि भिन्न असोत.

काही गूढवादी काव्ये : अलीकडील हिंदु व मुसलमान तत्त्वज्ञानाच्या व कवीच्या काव्यांत वर उल्लेखिलेला विचाराचा धागा सर्वत्र कसा आढळून आला, हें दाखविण्यासाठी त्यांच्या काव्यांतील काही उताऱ्यांचे अर्थ खाली दिले आहेत :

कवि वहाव खार लिहितो :

“हजरत मत्सूर म्हणाला, 'अहं सत्यम्'. त्याला त्याच्या अंतर्दामी प्रेमाचा साक्षात्कार झाला. शब्दांनी हे गूढ सांगतां येण्यासारखे नाही. गा ! आनंदनिर्भर होऊन गात सुटा. देवदूतदेखील आनंदाने नाचू लागले आहेत. गा, आनंदाने वेडे होऊन गा. ”

वहाव खारच्या काव्यांत गूढानुभवाचे उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतात : 'अहं सत्यम्' चा घोष करून हीतात्म्य पत्करलेल्या मत्सूरच्या आख्यायिकेचा उल्लेख त्याच्या काव्यांत आढळतो. दुसऱ्या एका गूढ गीतांत तो लिहितो :

“मी जेव्हापासून माणसाच्या जीवनाचें रहस्य उलगडू लागलों आणि (परमेश्वरस्वरूपी) लीन झालो. तेव्हा देवदूतदेखील आनंदाने नाचू लागले. गा, आनंदाने वेडे होऊन गा. ”

समाधीच्या अवस्थेसंबंधी व 'अहं सत्यम्'च्या साक्षात्काराच्या अनुभवासंबंधी अझीझ दरवेश हा संतकवि लिहितो :

“आपला अहंभाव वाकव आणि त्याचा सेतु करून संसार-सागर ओलांडून जा; आणि तेथे गेल्यावर परमात्म्यांत विलीन होऊन जा.

तेथे हिंदु-मुसलमान हा भाव नाही.

एक एक ! तें आनंदाचें गोड गीत ऐक. ”

संत कवि खाजा हवीव याने सत्यसंशोधनाच्या साधकाच्या अवस्थेत अनुभवलेल्या दिव्य प्रेमाचें आणि कैवल्यावस्थेचें ('फना' 'चें) वर्णन मदिरा व मानवी प्रीति यांच्या प्रतीकांच्याद्वारा पुढील शब्दांत केलें आहे :

“ज्याला आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो, तो मदिरेचें पात्र उघडतो. त्याचा आनंद ओसंडू लागतो. तो धूंद होतो. त्याला आपल्या कनिष्ठ कोटीचा विसर पडतो. त्याला हिंदु कोण व मुसलमान कोण याचें भान राहत नाही. ”

गुलाम हसन गनाईच्या काव्यांत गूढानुभवाचे उल्लेख पुष्कळच आढळतात :

“मी आणि माझी प्रिया एकरूप आहोंत, असें मत्सूर म्हणाला. लोकांनी ते ऐकलें; पण त्यांना त्या उद्गाराचा बोध झाला नाही. फासावरदेखील तो आपल्या प्रियेला विलगून राहिला आणि त्याने आपले उद्गार खरे केले. ”

दुसऱ्या एका गीतांत तो लिहितो :

“कवीला प्रेमज्वराची व्यथा झालेली आहे. प्रियेच्या आलिंगना-वाचन त्याला दुसरे औषध नाही साकी ! घेऊं दे, मला एक घोट घेऊं दे. ”

अब्दुल कुडास रस-जीविदानी म्हणतो :

“ धिक्कारिलें तुवां जरी वारंवार,
प्रीति ही अपार तुझ्यावरी
धावून जाईन वेगे दूर दूर
धावशील देवा कोठवरी...”

हिंदु कवि लक्ष्मणभट्ट नगम लिहितो :

“ मोठ्या पहाटेला सोडिलें मी घर,
होती तुझी ओढ अनावर
तुडविल्या पायी उन्हाच्या रे ज्वाळा,
तुझ्या रे दयाळा प्रेमापायी.”

दुसरा एक हिंदु कवि दयाराम गंजू लिहितो :

“ इंद्रियमोहाच्या जटिल अरण्यां,
धावे वेडावुनी जीव माझा
सिंह जैसा शोधी सावज आपुलें,
तैसें मीं धुडिले देवा तूज
श्रापदाच्या वाणी इंद्रिये ही माझी
पाठीशी लागली सोडीनात.”

गुलाम हसन वेग अरिफ लिहितो :

“ ऐका, डोंगरावरून वाहणारा हा झरा गातो आहे मी घडाडत
धावत आहे, तो शांततेचा स्वर्ग गाठावा म्हणून. त्या अफाट सागरांत
तो शांततेचा स्वर्ग मला भेटेल.”

ह्या गीतांत अरिफने ‘तौहिद’ अवस्थेचा उल्लेख केला आहे. पीर
अझीझ अल्लाह हदानी लिहितो :

“ मी तुझ्याशी एकरूप होण्याची आस धरतों; पण ती सिद्धि महा-
कठीण आहे. सर्पाची सळसळ कोणाला हाताने धरून आवरतां आली
आहे ?

ऐका, या गाणाच्या, आक्रंदणाच्या हदानीला ऐका. तो तुमच्या वाटेवर
आपल्या शरीराची कुर्बानी करीत आहे.”

मकबूल शहा फुलावरी लिहितो :

“ सुरम्य उद्यानी फुललेल्या फुला,
काटा शिरे माझ्या अंतरांत ।
कोकीळावाणी मी आक्रंदोनी गाई
येई लवलाही सख्या माझ्या ॥”

शमस फकीर याने योगसाधनेच्याद्वारा म्हणजे श्वासोच्छ्वासावर
तावा ठेवून, ध्यानधारणा करून येणाऱ्या कैवल्यानदाचें वर्णन खालील-
प्रमाणे केलें आहे :

“ श्वास घेतां घेतां तुझा हो आठव,
तेणेंची अंतरी जाग आली
निरोधून श्वास झालों अंतर्मुख
गवसले रत्न तेजोराशी.”

“ एकदा ध्यान केलें, की परमेश्वरचित्तनावस्थेचा अवधि वाढतो.
दोन वेळां ध्यान केल्याने माणूस गंभीर होतो. तिनदा ध्यान केल्याने
मनःशुद्धि होते. चौथ्यांदा ध्यान केल्याने माणसाला कैवल्याचा लाभ
होतो.”

मास्तर झिआदा कौल या गूढवादी भक्तकवीने ईश्वरसाक्षात्काराची
मानवाच्या अंतरीची आस खालील गीतार्थात वर्णिली आहे :

“ सखा ! तो मला आपल्या प्रीतीच्या शपथेची खूण देऊन गेला;
पण मी तिचें जतन केलें नाही. मीं तिला पात्र ठरले नाही. मी ती खूण
आपल्या हृदयात ठेवावयास पाहिजे होती. मी प्रीतीसाठी माझें हृदय
अर्पण करीन; पण शुद्ध आहे का? धड आहे का? त्याला तडे गेले आहेत.
त्यावर अवमानाचे डाग पडले आहेत. अशा या हृदयाचा त्याला काय
बरं उपयोग ? मला शब्द सोडून गेले आहेत. माझ्या प्रियकराने
माझी काय अवस्था केली आहे, ती मी कशी सांगू ? ”

वरील विचारप्रणालींचें व विचारविकासाचें मूल्यमापन :
काश्मिरी भाषेंत काश्मीरमधील तत्त्वज्ञानाचा जो विकास झाला
त्याचा वर हा जो आढावा आम्ही घेतलेला आहे, त्यावरून दोन गोष्टी
स्पष्ट होतात. काश्मिरी तत्त्वज्ञान्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानामधील
अद्वैतमतावर भर दिलेला आहे; पण तसें करीत असतांना त्यांनी
शाकरमतानुयायी वेदान्त्याप्रमाणे केवळ परतत्त्वाच्या ज्ञानावर भर
न देता, त्यातील प्रवृत्तिपर अंगावर भर दिलेला आहे. त्यांनी जगातील
तत्त्वज्ञानांत प्रथमच मानवतावादाच्या म्हणजेच विश्वबंधुत्वाच्या
कल्पनेस स्थान दिले. ह्या मानवबंधुत्वाच्या कल्पनेने धर्मभेद व जातिभेद
यांच्यावर मात करून, काश्मीरमध्ये समतेचें वातावरण निर्माण केलें.
लल्लाने भारतीय तत्त्वज्ञानात ही जी भर टाकली त्यामुळे जातिभेद,
वर्णभेद, धर्मभेद व स्थानभेद ह्यांचें उच्चाटन करण्यासाठी ज्यांनी
आपला आवाज उठविला, त्या कविरादि सतांच्या संप्रदायाची ती
अधिष्ठात्री ठरली. लल्लाच्या समतेच्या शिकवणुकीमुळे काश्मीरमध्येच-
नव्हे, तर इतरत्रदेखील समतेच्या व विश्वबंधुत्वाच्या तत्त्वज्ञानाला
एक प्रकारचा उठाव मिळाला.

शैवमताचा सुफीमतावर एवढा प्रभाव पडला की, सुफीसारखा
मुस्लिम, हिंदूप्रमाणे परमेश्वरस्वरूप होण्याच्या मार्गावर आला; व
हिंदूप्रमाणेच मरणोत्तर परमेश्वरस्वरूपी विलीन झाला. परमेश्वर ही
एकच सद्बस्तु असून ती आत्मस्वरूप आहे, ही शिकवण देणें हे त्याचें
जीवनकार्य बनलें. या वावरीत त्याने ज्या साधनेचा अथवा उपासना-
मार्गाचा अवलंब केला त्याचें हिंदूच्या योगसाधनेशीं बहुतांशी साम्य
आहे. पुनर्जन्माचें हिंदु-तत्त्व सुफी-मतांत अनुस्यूत झाले आणि त्याचा
सुफी तत्त्वज्ञान्यांच्या मतावर प्रभाव पडत गेला. शहा सादिक कलंदर
याच्या खालील पंक्तीवरून ही गोष्ट स्पष्ट होते :

“ आम्ही पुढे गेलों आणि मागे आलो; आणि आम्हाला कळून
चुकलें की, ह्या संसारपथाला अंत नाही.”

संक्षेप-ग्रंथ : ग्रिअर्सन, जे. व वॉर्नट, एल, डी : लल्ला-वाक्यानि
ऑर दि वाइज सेइंग ऑफ लाल, डेड, ए मिस्टिक पोएट्स ऑफ
एन्शंट काश्मीर (लंडन, १९२०); टेम्पल, आर. सी. : दि वर्ड
ऑफ लल्ला दि प्रॉफेट (लंडन, १९२४); शितिकंठ : श्रीमहानय-
प्रकाश, संपा. मुकुंदरामशास्त्री (श्रीनगर, १९१८); कौल, जे. एल :
काश्मिरी लिरीक्स, ए सिलेक्शन फ्रॉम काश्मिरी पोएट्स (श्रीनगर,
१९४५).

आर. के. काव
जे. एल. के. जलाली

तत्त्वज्ञान, ख्रिस्ती धर्मातील : ख्रिस्ती धर्म हा जीवज्ञानाचा विस्तार याने प्रस्थापित केलेला असून तो विव्क्तिकल जुडाइझमच्या (जुडाइझमचें तत्त्वज्ञान-जुने टेस्टमेंट) आधारे घडविलेला आहे. चर्चेंस व त्यांचे निष्ठावंत अनुयायी यानी त्याचा आन्तरराष्ट्रीय क्षेत्रांत प्रसार केलेला आहे. सध्या त्याच्या सर्व अनुयाय्यांना पुन. एकत्र आणण्याचे सर्वदूर प्रयत्न चालू असले तरी ख्रिस्ती धर्माचे निष्ठावंत अनुयायी हे परंपराप्रिय व काही परिवर्तनप्रिय अशा दोन प्रवृत्तीत विभागले गेले आहेत. येशू ख्रिस्ताच्या जीवनाच्या ऐतिहासिक साक्ष्यानुसार सर्व मानवांसाठी परमेश्वरास अभिप्रेत अशा रीतीने निःश्रेयस मिळविण्याचा ख्रिस्ताचा मार्ग, त्याचा क्रॉसवरील मृत्यु आणि शब्द व कृति याच्या-मार्फत त्याने दिलेली शिकवण व ख्रिस्ताचें पुनर्जीवन यांच्यामागे तो धर्म स्वतः व्यक्त करतो. ख्रिस्ती धर्म हा प्रामुख्याने जरी मुक्तीचा मार्ग असला तरी त्याचे प्रज्ञान (विस्डम) हें मूलतः दैवी आहे, अशी श्रद्धा आहे. कारण ख्रिस्त हा सशरीर झालेला ईश्वराचा शब्द होय, असें मानण्यांत येते.

ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाचे तीन अर्थ : (१) 'तत्त्वज्ञान' हें प्रज्ञानास समानार्थक आहे असे समजून, ख्रिश्चन धर्मनि ईश्वर, मानव व जग यांसंबंधी जे विचार मांडले आहेत त्या सर्वांचा सग्रह म्हणजे 'ख्रिश्चन तत्त्वज्ञान' असे आपण प्रथम समजू शकतो. (२) नंतर 'तत्त्वज्ञान' म्हणजे 'मीमांसा' किंवा 'धर्माच्या सैद्धान्तिक श्रुतीचा शास्त्रीय अर्थ लावणे' असेहि आपण समजू शकतो. या शीर्षकाखाली 'धर्मदर्शन' म्हणतात अशा ख्रिस्ती धर्माच्या असंख्य व विविध प्रणालीकरणांना आपणा येईल. अँक्वायनसचें 'सुमा थिऑलॉजिका' हे पुस्तक ह्या प्रकारचे उत्तम उदाहरण आहे त्यांच्यातील विविधता ही परंपरावादी व परिवर्तनवादी यांच्यातील केवळ भिन्नतेमुळे आलेली आहे असे नाही, तर ख्रिश्चन धर्माच्या थोर विचारावरील मूलश्रद्धा एकदा स्वीकारल्यानंतर खुद्द परंपरावाद्यामध्येसुद्धा त्या विचारांचा अर्थ लावण्याचे स्वातंत्र्य असते हे मानल्यामुळे ही विविधता आलेली आहे, (३) शेवटी, 'तत्त्वज्ञान' म्हणजे अस्तित्वाचे शुद्ध बुद्धिनिष्ठ शास्त्र असेहि काटेकोर अर्थाने म्हणता येईल. ख्रिश्चन धर्माशी सुसंगत असलेली सत्ये निश्चित करण्यांत तत्त्वज्ञानाचा जो भाग यशस्वी होतो व जें तत्त्वज्ञान ख्रिश्चन धर्माचे पुढे वाढविलेले रूप असते, त्यालाहि आधुनिक विचारप्रणाली-नुसार आपण 'ख्रिश्चन तत्त्वज्ञान' म्हणू शकतो.

ख्रिस्ती धर्माचा इतिहास ज्या तीन कालखंडांत विभागला जातो त्यांच्याशी हे तीन अर्थ स्थूलमानाने जुळतात; अर्थात् त्यांच्यांत काहीशी परस्परव्यापकताहि आहे : (१) पहिल्या एक हजार वर्षांच्या कालखंडात ख्रिस्ती धर्मातील सर्व थोर विचारांचे स्पष्टीकरण व विश्लेषण करण्यांत आले आहे. त्याच्यासंबंधी विवाद झाले आहेत आणि त्याचें वर्गीकरण करून ते उद्घोषित करण्यांत आले आहेत. उलट दुसऱ्या वाजूला चर्चच्या ग्रीक व लॅटिन फादर्सनी धर्मदर्शनाच्या प्रणालीतील महत्त्वाच्या भागांचा विस्तार केलेला आहे. (२) यानंतरचा पांचशे वर्षांचा कालखंड हा चर्चप्रधानतेचा होय. हा काल धर्मदर्शनाच्या समन्वयाचें सुवर्णयुग समजले जाते. याच वेळी बुद्धिनिष्ठ (प्रामुख्याने अँरिस्टॉटलच्या) तत्त्वज्ञानाचा समृद्ध विकास झाला (अँरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा ऊहापोह 'अँरिस्टॉटल'

या लेखांत केलेला आहे.) (३) तिसरा कालखंड हा साडेचार शतकांचा आहे. ह्या कालखंडात धर्मदर्शनाच्या बाहेर तत्त्वज्ञानाच्या प्रणालींचा धर्म-निरपेक्ष असा विकास झाला; आणि त्यांत बुद्धि व श्रद्धा यांच्यातील परस्परसंबंधाची समस्या नव्याने निर्माण झाली. मलेब्रॅके आणि लाइन्निझ यांच्या सदेप व चुकीच्या समन्वयाव्यतिरिक्त या तत्त्वज्ञानाचा कल हा ल्युथरच्या प्रॉटेस्टंटवादाकडे आहे, तसाच बुद्धि व श्रद्धा यांच्या संपूर्ण विभक्तीकरणाकडे किंवा देकात व वक्सेल यांच्या तत्त्वज्ञानांत व्यक्त झालेल्या शांततामय सहजीवनाकडे तो झुकलेला दिसतो. काही वेळां ह्यूम व कांट यांच्या तत्त्वज्ञानांत व्यक्त झाल्या-प्रमाणे त्याला संशयवादाचा रंग आलेला दिसतो; किंवा काही वेळां प्रबोधनाच्या तत्त्ववेत्त्यांच्या अतीतईश्वरवादांत व्यक्त झाल्याप्रमाणे बुद्धीने श्रद्धेचें संपूर्ण उच्चाटन करण्याकडे तो झुकलेला दिसतो. काही वेळां हेगेल व तत्सम तत्त्ववेत्त्यांच्या अन्तःस्थितत्वाच्या तत्त्वज्ञानात बुद्धीने श्रद्धेस पूर्णपणें ग्रासून टाकण्यांत तो व्यक्त होताना दिसतो; किंवा किकॅगॉर्ड याच्या तत्त्वज्ञानात दिसते त्याप्रमाणे बुद्धीने श्रद्धेची जी गळचेपी केली तिच्यापासून श्रद्धेची सुटका करण्याकडे तत्त्वज्ञानाची प्रवृत्ति दिसते; किंवा शेवटी पूर्ण तत्त्वज्ञान व ख्रिस्तीधर्म यांच्यातील स्वाभाविक सुसंवादाचें पुनर्विस्तारीकरण करण्याकडे तत्त्वज्ञानाचा कल झुकलेला दिसतो. यांत बुद्धीला स्वतःच्या अपूर्णत्वाची जाणीव आहे. ती सर्व प्रमुख इच्छा व मागण्या याची पूर्ति करून घेण्याचा जो प्रयत्न करते, तो यांत व्यक्त झालेला दिसतो. बुद्धिप्राधा यवाद, चिन्तावाद, भासवाद, भौतिकवाद यांसारख्या प्रणालीमध्ये असणारा विरोध व परस्पर-व्यावर्तकता काढून टाकण्याचा प्रयत्न, ह्या पूर्ण तत्त्वज्ञानांत व्यक्त झालेला आहे. वर आपण जो भेद केलेला आहे, त्याच्यातील तिसऱ्या अर्थाने ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाच्या घडणीचा प्रयत्न न्यून, ब्लॉन्डेल, 'नीति व धर्म यांची दोन उगमस्थाने' हा ग्रंथ लिहिणारा बर्गसन, मार्सेल, लाव्हेल, मॅरिटन, मॅरेशाल आणि 'न्यू स्कूलमेन' पंथातील इतर अनेक विचारवंत यांच्या तत्त्वज्ञानांत सापडतो. ते आपले निष्कर्ष सामान्यतः विश्लेषणांच्या मागिने ऐंद्रियप्रत्ययात्मक सृष्टि व सवेदनांतील सृष्टि यांच्या विश्लेषणावर आधारतात. त्याचप्रमाणे मानवी बुद्धीचें जन्मजात गतिशास्त्र व व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व अंगोपांगांचे सखोल ज्ञान याच्या जाणिवेच्या विश्लेषणावरहि त्यांचे निष्कर्ष आधारलेले आहेत. (या तिसऱ्या कालखंडासाठी 'तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य दृष्टिकोण' हा लेख पहा).

ईश्वर, जग व मानव यांसंबंधाच्या ख्रिश्चन प्रज्ञानाचे थोर विचार :

(अ) ज्या दृश्य व अदृश्य वस्तूनी हे विश्व बनले आहे त्या सर्वांचा ईश्वर हा एकमेव स्रष्टा होय ईश्वर हा सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान असल्याने त्याने हें जग शून्यांतून निर्माण केले आहे. ह्याचा अर्थ असा की, पूर्वी अस्तित्वांत असलेले कोणतेहि द्रव्य, आकार किंवा साधनें यांच्या मदतीशिवाय त्याने हे जग निर्माण केले आहे; म्हणजेच प्रत्येक वस्तु ईश्वराचा स्वतःचा अंश असते व ईश्वरात सहभागी असते. ईश्वराने हें जग मुक्त अशा स्वेच्छेने घडविलें आहे; म्हणजेच त्याने जग हें कोणत्याहि अपरिहार्यतेतून किंवा गरजेतून निर्माण केलेलें नसून, तें केवळ त्याच्या आज्ञापक शब्दाच्या सामर्थ्यातून निर्माण झालें आहे. त्याच्या याच कार्यपद्धतीने तो जगाचें संगोपन करतो व सर्व वस्तूंना त्यांच्या नियंत उद्दिष्टाप्रत नेत असतो. तो वस्तूंना चांगल्या व वाईट कृत्यांचा योग्य तो मोवदला मिळेल अशा रीतीने त्याच्या नियत

उद्दिष्टांना पोहोचवितो. त्याचें कारकत्व सर्व प्राणिमात्रांना पूर्णतया निर्माण करीत असल्याने तो त्याचें केवळ निमित्तकारण म्हणून त्यांच्या अतीत राहत नाही, तर तो त्यांचा गूढतम अंतःप्रेरक असतो व त्याच्या-शिवाय प्राणिमात्र एक क्षणभरसुद्धा जगू शकत नाही.

ईश्वर हा त्याच्या स्वतःपुरता पाहिल्यास सर्व प्रकारच्या शुद्ध पूर्णतांनी परिपूर्ण असतो. तो एकमेव, अद्वितीय, असंकीर्ण किंवा निर्गुण असतो व त्याच्यासारखा किंवा त्याच्याहून श्रेष्ठ असा दुसरा कोणीहि नसतो. यामुळेच आपण देवत्व, सारतत्त्व, बुद्धि, शक्ति, प्रेम यांसारख्या भाववाचक नामांनी त्याचें यथार्थपणे वर्णन करूं शकतो आणि त्याचप्रमाणे आपण त्याला ईश्वर, सत्ता, सर्वज्ञावंत, सर्वशक्तिमान्, सर्वप्रेममय अशा मूर्त संज्ञा देऊं शकतो. शिवाय कसेतरी करून त्याची पूर्णता दाखविण्यासाठी ईश्वराची अनेक नांवे आपण वापरली पाहिजेत. अशा नांवांत प्रमुख नांवे आहेत तीं अशी : सत्ता, चिन्मय, आत्मबोध, सत्य, शिव, आत्मसंकल्पक, आत्मप्रेमी, सुंदर, सुखी, शक्तिमान् आणि यांच्याशी संवादी अशी जी सापेक्षपदे आहेत ती जिवंत प्राण्यांच्या संदर्भात वापरावयाची असतात. इतके करूनहि पांथितेवून निर्माण झालेली कोणतीहि संकल्पना किंवा कोणताहि शब्द या अनंत व अतुलनीय चैतन्याचें यथार्थपणें व्यक्तीकरण करूं शकत नाही; आणि या अर्थाने ईश्वर हा अवर्णनीय महत्तमच राहतो व त्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान झालें नाही तरी “ ईश्वर जें नाही हे जेव्हा कळतें तेव्हा तो आपणांस उत्तमपणें समजतो. ” ईश्वराला वळंशी पुढील अभाववाची पदे वापरण्यांत येतात : अनंत, अपरिमित, अनिर्मित, सनातन (अकालिक), अपरिवर्तनीय.

ईश्वराच्या आत्मजागरूकतेची पूर्णता व आत्मप्रेमाचे सुख इतके विशाल असतें की, त्याच्या अस्तित्वाच्या ऐक्यांत पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा या तीन व्यक्तींची तो त्रिमूर्ति असतो. पित्यापासून पुत्र किंवा शब्द शाश्वतपणें स्रवत असतो, परंतु तो कारणसंबंधांतून नव्हे तर केवळ शुद्ध बौद्धिक कोटींतून निपजतो; कारण कारणसंबंधाला ईश्वरामध्ये स्थान असू शकत नाही. उपपत्तीच्या सर्व प्रक्रियेंत पित्यापासून अपत्य निर्माण होतांना अपत्याच्या ठिकाणी जनकाचे गुणधर्म यावयास पाहिजेत. भौतिक निर्मितीच्या वावतीत अशा गुणधर्माचें एकरूपत्व दोघांमध्ये वेगळेपणाने दिसतें; पण दैवी व बौद्धिक निर्मितीत हे एकरूपत्व पूर्ण असण्यासाठी त्यांच्या स्वभावाचें केवळ एकरूपत्वच असू शकते. जनक व जनित ह्या दोघांचें सारच समान असते. जरी संख्येच्या दृष्टीने ते दोन भिन्न असले तरी ते एकच दैवी वस्तु असतात. त्यांचा संख्यात्म भेद हा केवळ त्यांच्या संबंधाच्या (पिता-पुत्र) द्विधामात असतो; आणि ॲरिस्टॉटलपासून ही गोष्ट विख्यात आहे की, संबद्ध पदांच्या सत्यतेमध्ये संबंध हा स्वतः काहीहि भर घालत नसतो किंवा काहीहि कमी करीत नसतो. पुत्राला शब्द (लोगोस) असेंहि समजतात; कारण ही आध्यात्मिक निर्मिति समजण्यासाठी मन हें स्वतःस शब्दांच्याद्वारा व्यक्त करतें. हा सर्वांत जवळचा दृष्टान्त आपणांस वापरतां येईल. ज्या अर्थी ईश्वर हा पूर्ण आत्मविज्ञापनाच्या गुणाने ओळखला जातो त्या अर्थी तो आपल्या शाश्वततेंत स्वतःला पूर्णपणे व्यक्त करीत असतो; म्हणजे स्वतःस व्यक्त करीत असतो तेव्हा तो पूर्णपणें देवता असतो व तितकाच तो स्वतःस व्यक्त केल्यावरहि दैवी असतो. त्याचें पूर्णत्व निरपेक्ष असण्यासाठी त्याचें आविष्करण हें

संपूर्ण व असाधारण असावयास पाहिजे; आणि म्हणून त्याचा शब्द हा त्याचा ‘ निर्मित एकुलता एक पुत्र ’ असला पाहिजे

ज्या अर्थी ईश्वर हा आनंदपूर्ण प्रेम व तसेंच आत्माश्रयी चैतन्य असतो त्या अर्थी पिता व पुत्र यांच्या परस्पर पूर्णप्रेमापासून त्यांच्या प्रेमाचें ‘ पवित्र आत्मा ’ नांवाचे समसाररूप असलेलें असें असाधारण पद संभवते.

ह्या तिघांचें एकांत वर्णन करून सांगण्यासाठी ख्रिश्चन लोकांनी ‘ व्यक्तीच्या ’ कल्पनेचा उपयोग करून घेतलेला आहे, व ती कल्पना ‘ बुद्धिस्वरूपी संपूर्ण सुस्पष्ट आत्माश्रयी तत्त्व ’ अशा रीतीने समजली जाते. या अर्थाने ईश्वर हा केवळ निर्विशेष पूर्ण असतो व त्याच्या अंतर्गत तीन पुरुष एकरूप झालेले असतात. हे पुरुष ईश्वराचीं अंगें असू शकत नाहीत; कारण जें अविभाज्य असते त्याला स्वतःला अंगे असू शकत नाहीत. केवळ आपल्या अपूर्ण ज्ञानाच्या संदर्भात तशी अंगे असू शकतात; पण वस्तुतः ते तीन पुरुष (व्यक्ती) असतात.

येसू ख्रिस्त हा मूर्तिमंत शब्द आहे. तो खरा मानव व खरा ईश्वर आहे. तो या दोन स्पष्ट रूपांत एक दैवी पुरुष आहे. तो स्रष्टा व सृष्ट प्राणी यांच्यातील पूर्ण मध्यस्थ आहे त्याची ती दोन रूपे एकमेकांत मिसळत नाहीत किंवा एकीभूतहि होत नाहीत. त्याचें मानवी व दैवी रूप यांच्या प्रगाढ ऐक्यांत पूर्णतः अतीत व अपरिवर्तित राहतें; त्याच्या दैवी स्वरूपाच्या शाश्वत अस्तित्वाच्या आधारेनेच आणि त्याच्यामार्फतच त्याचें मानवी रूप अस्तित्वांत राहतें.

ईश्वर व ख्रिस्त यांसंबंधीची ही मूलभूत शिकवण रोमन कॅथॉलिक व तथाकथित ‘ सनातनी पौर्वात्य ’ चर्चस ह्यांना समाधिकरीत्या मान्य आहे. मात्र ख्रिस्ताच्या कल्पनेसंबंधी ज्याचा मतभेद आहे असे काही अल्पसंख्य नेस्टोसिअन्स यात समाविष्ट होत नाहीत. ॲंग्लिकन्सना ही शिकवण सर्वसाधारणपणे मान्य आहे; परंतु प्रॉटेस्टंट पंथांत जी परिवर्तनें झाली त्यांचा ॲंग्लिकन्स्वर काहीसा परिणाम झाला आहे. ते त्रिमूर्तीचा (ऐक्यतत्त्वाचा) अस्वीकार करतात, ईश्वराची संपूर्णतः स्वतंत्र सत्ता आग्रहाने प्रतिपादन करीत राहतात; त्यामुळे ईश्वरा-संबंधी कोणत्याहि तात्त्विक विचारांना प्रतिबंध होतो. (‘ वाथिझम ’ हें याचें एक उदाहरण आहे.). तसेंच कॅल्व्हिनिझममध्ये ईश्वरी प्रज्ञानाला संक्षेप देऊन त्याच्या निरंकुश इच्छाशक्तीवर भर दिला गेला आहे. ख्रिस्तासंबंधी विचार प्रकट करतांना त्याचें अस्तित्व कोणत्या स्वरूपाचें आहे, ते मूलभूत सत्तारूप आहे का पुरुषप्राय व्यक्तीरूप आहे, असे प्रश्न ते टाळतात आणि तात्त्विक संकल्पनांच्या परिभाषेत निश्चित काहीहि म्हणत नाहीत. मात्र धर्मग्रंथांत ईश्वराचा पुत्र, मानवाचा पुत्र, स्वामी आणि प्रेषित ह्या ज्या ख्रिस्तासंबंधी अनेक संज्ञा वापरलेल्या आहेत, त्यामात्र त्यांना मान्य आहेत. मात्र त्यांचे परंपरावादाशी जे प्रमुख मतभेद आहेत ते माणसे व ख्रिस्त ह्यांच्यांत जे प्रत्यक्ष ऐक्य आहे त्या वावतीत आहेत. मानवाचें ईश्वराशी ऐक्य, त्यूथर मानतो त्याप्रमाणे कोणत्याहि कर्माशिवाय केवळ थड्डेने कॅल्व्हिनच्या मताने संपूर्ण पूर्व-नियतीच्या, पाएटिस्टाना अभिप्रेत असल्याप्रमाणे संस्कार न घडवितां केवळ नीतीच्या मार्फत किंवा रिव्ह्यूव्हलिस्टपंथ मानतो त्याप्रमाणे आकस्मिक ईश्वरी हाक आणि साक्षात्कार वगैरेंच्या मार्गांनी प्राप्त करून घेतां येतें.

(व) विश्व . विश्व हे ईश्वराशी समकक्ष अशी निरुपाधिक अतिम सत्ता नव्हे. उलट विश्व हे स्वतःच्या संपूर्ण अस्तित्वासाठी सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् अशा सद्बस्तूवर अवलंबून असलेले असे एक अनिरुद्ध सर्जन होय म्हणून त्याचे सत्यत्व हे संपूर्णतः सापेक्ष आहे. कारणता ही समानता व भेद हे दोन्ही व्यंजित करीत असल्याने सर्जनांतून स्रष्टा व्यक्त होत असतो; परंतु तो केवळ अपूर्ण अर्थाने. विश्व हे एखाद्या उपाधीप्रमाणे ईश्वराला व्यक्त करते, त्याप्रमाणे झाकूनहि टाकतें. ते आपल्या मते सान्त, शुद्ध व अजड असे आत्मे आणि मनुष्यप्राण्यापासून ते थेट निर्जीव पदार्थापर्यंत सर्व जड पदार्थांना सामावते. विश्व हे ईश्वरावर केवळ त्याच्या निर्मितीकरिताच अवलंबून असते असे नाही; तर त्याचें सातत्य, पूर्ति व अंत यांसाठीहि ते ईश्वरावर अवलंबून असते. याप्रमाणे ईश्वर हा त्याच्या सगोपक आणि नियामक व कारक शक्तींनी विश्वात सर्वत्र प्रगाढ रीतीने व्यापून राहिलेला आहे. ईश्वर हा विश्वाचा अन्तर्यामी आहे व तो विश्वातील प्राणिमात्राचा त्याच्या विशिष्ट अंतर्गत नियमाच्या अनुरोधाने, त्याची परिपूर्णता गाठण्याच्या दिशेने त्यांच्यात सतत विकास घडवून आणीत असतो. अशा रीतीने ईश्वर प्रत्यक्षपणे अशिव निर्माण न करताहि (भौतिकतेच्या अस्तित्वामार्फत) भौतिक अशिव या विश्वांत राहू देतो, त्याचप्रमाणे जे नैतिक अशिव निर्माण केलेल्या जीवाच्या स्वतः इच्छाशक्तीपासून उत्पन्न होतें, ते नैतिक अशिवहि या जगात तो राहू देतो. ईश्वर हा दोन्ही अशिवचा संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणासाठी उपयोग करून घेऊं शकतो.

(क) मानव : सर्वांत श्रेष्ठ प्राणी बुद्धिमान् असतो, व तो म्हणजे मानव. त्याचा बौद्धिक आत्मा हें चित्तत्व (स्पिरिट) असते व तेच सर्व जडाला चैतन्य पुरविणारे असें त्याचे साररूप असतें. मानवामध्ये आध्यात्मिक व अमर अशा आत्म्याचें संप्रवेशन होत असल्याने मानवाच्या ठिकाणी हक्क व कर्तव्ये यांची क्षमता निर्माण होते; आणि त्याचा स्वतंत्रपणे व जबाबदारीने त्याने पाठपुरावा करावयाचा असतो. याप्रमाणे पूर्णाच्या सेवेसाठी केवळ साधन न बनतां मानव स्वतःच स्वतःचे उद्दिष्ट बनतो व तो स्वतःकरिताच ईश्वराचाहि आवडता बनतो. ह्यामुळे त्याला एक प्रकारची प्रतिष्ठा प्राप्त होते, व तिच्यामुळे 'मानव हा ईश्वराच्या प्रतिमेप्रमाणे घडविलेला आहे' असें म्हटले जाते. त्याच्या या प्रतिष्ठेस अनुरूप होण्यासाठी त्याने नैतिक नियमांचे पालन केले पाहिजे मानव-व्यक्तीच्या स्वभावांत जी आध्यात्मिकता अनुस्यूत असते व जी त्याच्या शारीरिकतेवर अधिराज्य चालविते, तिचें एक अपरिहार्य व्यक्तीकरण म्हणजे नैतिक नियम होत. याप्रमाणे मानवाने आपले विचार व कृति यांमध्ये सर्वश्रेष्ठ अंतिम सत्ता जो ईश्वर तोच आपला स्रष्टा, स्वामी व अतिम अर्थ किंवा श्रेय आहे हे मान्य केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे इतर माणसे ही स्वतःच अंतिम उद्दिष्ट आहेत असे समजून, त्याच्याविषयी आदर व प्रेम वाळगले पाहिजे. आपल्या-प्रमाणेच त्यांना जगण्याचा, निकोप आरोग्य ठेवण्याचा, स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी भौतिक वस्तु संपादन करण्याचा, सुखवस्थित शोतता, स्वातंत्र्य व सत्य अनुभवण्याचा हक्क असतो व तो प्रत्येकाने इतराच्या बाबतीतहि उचलून धरला पाहिजे. कुटुंबापासून राज्यसंस्थेपर्यंत प्रत्येक सामाजिक पातळीवर योग्य प्रमाणांत कारभार करण्याचा प्रत्येकास हक्क असला पाहिजे. अधिक जागतिक कल्याणाकरिता प्रत्येक मानवाने सत्याचा व इतर मूल्यांचा त्यांच्या अधिकृत उच्चनीच

श्रेणीमध्ये पाठपुरावा करावयाचा असतो श्रेष्ठ नैतिक मूल्ये ज्या वेळी धोक्यांत असतात, तेव्हा सर्व प्रकारच्या अशिवांच्याविरुद्ध जरूर पडल्यास स्वतःचे जीवित धोक्यात घालूनहि झगडा केला पाहिजे. कोणत्याहि नैतिक नियमांच्याविरुद्ध होणारें कोणतेहि पाप हे ईश्वराविरुद्ध केलेला गुन्हाच असतो असें मानले पाहिजे; कारण ईश्वर हा मानवाच्या स्वभावाचा व म्हणून नीतीचा निर्माता असतो. पश्चात्ताप व क्षमाशीलता हे थोर गुण आहेत; परंतु ईश्वर त्यांचा अतिरेक करीत असतो व त्यांच्यामार्फत मानव आपल्या अमर आत्म्यास अधःपतनापासून वाचवू शकतो.

मानवी ज्ञानांत सवेदनशीलता व बुद्धिनिष्ठा यांचा मिलाफ असतो. आपली ज्ञानेन्द्रियें आणि बुद्धि यांचा उपयोग करून स्वतःसंबंधीचे आणि जग व ईश्वर यांसंबंधीचे ज्ञान तो वाढवू शकतो. हें त्याचें ज्ञान तर्कशुद्ध, साधार, चिकित्सापूर्ण व वास्तव असते, पण सदैव अपूर्ण असते. ह्या ज्ञानास पुष्टि देण्यासाठी तो ख्रिस्ताच्या ठिकाणी ईश्वराचें जें अधिकृत आविष्करण झालेलें होतें, त्याला स्वतःच्या अनिवर्ध पण बुद्धिनिष्ठ श्रद्धेची अनुमति देऊं शकतो. आनंदगर्भ अंतर्ज्ञानाच्या साहाय्याने जेव्हा मानवाचा आत्मा स्वतःमध्ये ईश्वर व जगांतील सर्व वस्तु पाहू शकेल, तेव्हा त्याची खरी नियति प्राप्त करून घेण्याची शक्यता त्याला सापडेल. यामागे ईश्वराची आत्मजागृति आणि शाश्वत आत्मनियंत्रण यांत त्याला सहभागी होतां येईल.

मध्ययुगीन आणि आधुनिक कालांतील व्यवस्थित ईश्वरवाद : ह्या काळांतील अनेकविध ईश्वरवादी दर्शने सर्वस्पर्शी संश्लेषणे आहेत. त्यांच्यात ख्रिश्चन धर्मातील साक्षात्काराच्या थोर विचाराचें विश्लेषण केलेलें आहे व बुद्धिवादी रीतीने समर्थन करण्यांत आलेलें आहे. शुद्ध केलेल्या सत्ताशास्त्राने मिळालेल्या सूचनांना अनुसरून त्यांची या दर्शनांत पद्धतशीरपणे माडणी केलेली आहे. त्यांत मानवाचें अमर व सर्वश्रेष्ठ असें रूपान्तर करण्यासाठी मानवसमाजास आवाहन करण्यांत आलेले आहे. विकसनशील मानवाच्या इतिहासांत घडत आलेल्या स्वभावाची प्रगाढ जाणीवहि त्यांतून व्यक्त झालेली आहे. (त्यांची प्रमुख लक्षणे ही ऑगस्टीन, डायोनिशियस, अंबेलाई, अल्बेरटस मॅगस, बोनाव्हेचर, अँक्वायनस, डन्स स्कॉटस इत्यादीसारखे प्रमुख तत्त्ववेत्ते व ईश्वरवादी यांच्यावरील लेखांत व्यक्त झालेली पाहावयास मिळतील.)

ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाचा आधुनिक विकास : या ईश्वरवादी दर्शनात वद्ध-मूल असलेले तत्त्वज्ञान विविधांगी, पण एककेन्द्राभिसारी अशा तात्त्विक संशोधनांनी बनलेले आहे या सर्व संशोधनाची परिणति अशा निष्कर्षात झालेली आहे की, मनुष्य हा स्वभावतः या जगात ईश्वराच्या संभाव्य आत्मप्रकटनाकडे साक्षात्कारामार्फत जाण्यास मोकळा असतो व तो गतिमानपणे त्याकडे झुकत असतो, आणि मरणोत्तर तो आनंदमय दिव्य दृष्टीच्या मार्गे त्या दिशेने जात असतो. न्यूमनचा 'ग्रामर ऑफ असेट', ब्लॉन्डेलचा 'अँक्शन', मॅरेशलचा 'पॉइंट ऑफ डिपार्चर ऑफ मेटॅफिजिक्स', वर्गसनचा 'टू सोअर्सेस', लोनगॅनचा 'इन्साईट', रश्लेयॉटचा 'इन्टेलिक्चुअलिझम', या ग्रंथांतून व आणखी इतर अनेक लेखकांच्या लिखाणांतून, मानवाचा अपूर्ण स्वभाव आणि त्याची अति-भौतिक परिपूर्ति याचें परस्परपूरकत्व सोदाहरण स्पष्ट करण्यासाठी

विचार मांडले गेले आहेत. मानसशास्त्रीय, भासवादात्मक, सत्ताशास्त्रीय किंवा अतीतवादी विश्लेषणाच्या मार्गाने या ग्रंथकारांनी असे दाखविले आहे की, माणसाची गूढतम व अतिव्यापक इच्छा ही त्याच्या प्रत्यक्ष आवाक्याच्या बरीच बाहेर जाते; आणि ती अस्तित्वाच्या पूर्णतेपर्यंत जाऊन भिडते; पण माणसाची ही जन्मजात इच्छा त्याच्या संपूर्ण गतिमानतेचें प्रमुख उगमस्थान असल्याने, ती असाध्याची इच्छा राहत नाही; तर ती उलट निश्चित अशा प्राण्याची इच्छा असते. मानव हा खरोखरच अशा मर्मदृष्टीस पात्र असतो, आणि आधी मानवाच्या श्रद्धेने व नंतर त्याच्या अंतर्ज्ञानाने मानवाची ईश्वरास प्राप्त करून घेण्याची जी इच्छा असते, ती तृप्त करण्याचे ईश्वर मुक्तमानाने ठरवू शकतो. थोडक्यांत, तत्त्वज्ञानी म्हणून त्यांची अशी धारणा आहे की, सर्व तत्त्वचिंतनास जी इच्छा मार्गदर्शन करते, तिला केवळ तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत समाधान लाभू शकत नाही आणि पुढे जाऊन ती संभाव्य ईश्वरदत्त परिपूर्णतेची आकांक्षा धरते. याप्रमाणे श्रद्धेच्या सयुक्ततेचें पुरेसं समर्थन करण्यांत येतें.

संदर्भ-ग्रंथ : टिक्सेरोन्ट, जे. : हिस्टरी ऑफ डॉग्माज, ३ खं. (सेंट लुई, १९१०-१९१६); ट्रेस्मॉन्ट, सी. : दि ओरिजिन्स ऑफ क्रिश्चन फिलॉसफी, अनु. एम. पॉटिफेक्स (लंडन, १९६२); नेडोन्सेली, एम. : ईज देअर ए क्रिश्चन फिलॉसफी? अनु. आय. ट्रेथोवान (न्यूयॉर्क, १९६०); ट्रेथोवान, आय : अँन एसे इन क्रिश्चन फिलॉसफी (लंडन, १९५४).

आर. व्ही. डस्मेद

तत्त्वज्ञान, गुजरातीतील : प्रास्ताविक : भारतात वोलल्या जाणाऱ्या इतर प्रादेशिक भाषांप्रमाणे गुजराती भाषाहि प्राकृताचें रूपान्तर आहे. गुजराती भाषेचें हल्लीचें स्वरूप घडविण्यास सुरुवात झाली त्यापूर्वी गुजरातच्या लोकांची मातृभाषा 'गौर्जर अपभ्रंश' होती. गौर्जर अपभ्रंशाचा काळ सुमारे ९०० ते १२५० हा गणला जातो. अशा रीतीने गौर्जर अपभ्रंशांतून निर्माण झालेल्या गुजराती भाषेस तिच्या हल्लीच्या स्वरूपापर्यंत विकास होण्यास सुमारे ४०० वर्षे लागली; आणि म्हणून इ. स. १२५० पासून १६५० पर्यंतची गुजराती भाषा ही 'जुनी गुजराती' म्हणून समजली जाते. जुनी गुजराती भाषा हीसुद्धा गुजराती तर आहेच, आणि म्हणून, आपण इ. स. १२५० पासून आजपर्यंत तिच्यांत लिहिले गेलेले महत्त्वाचे चिंतनात्मक ग्रंथ आणि ग्रंथकार यांचा तात्त्विक दृष्टिकोणांतून परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न करूं.

कवि नरसिंह मेहता आणि मीराबाई : गुजरातच्या चिंतनात्मक साहित्याची पहिली मौलिक देणगी आपणांस गुजरातचे आद्यकवि नरसिंह मेहता (१४१४ ते १४८१) यांच्यापासून मिळाली आहे. नरसिंह मेहता यांनी आपल्या पदांतून भक्तिरस तर बाह्यविलास, पण त्यांतून भक्तीचें तत्त्वहि समजाविलें आहे. भक्तीला ज्ञान, वैराग्य, आणि नीतीच्या साहचर्याची अतिशय आवश्यकता असते, ह्या मुद्द्यावर त्यांनी बारीक अतिशय भर दिला. अशा प्रकारच्या भक्तीचा सर्व सजीव प्राणिमात्रांस एकसारखा अधिकार असतो, भक्तीमुळे कर्माचा सहज नाश होतो, भक्तीच्यामार्फतच ईश्वराचें सर्व ठिकाणी दर्शन होऊं शकते वगैरे भक्तिमार्गाचे मूलभूत सिद्धान्त स्पष्ट करून

शुद्ध भागवत-धर्माच्या प्रणालीस सांभाळून ठेवण्यांत नरसिंह मेहता यांनी महत्त्वाची कामगिरी वजावली आहे. शुद्ध भक्तिरसाने ओथंबलेल्या मीराबाईच्या (१४०३ ते १४७०) पदांनीहि भक्तीच्या आदर्श स्वरूपाची गुजरातला जाणीव करून दिली आहे.

नरसिंह मेहतांनी धर्मचिंतनावरोवर तत्त्वचिंतनहि केलेलें आहे. त्यांच्या अतिशय लोकप्रिय बनलेल्या 'प्रभातिया'मध्ये आपणांस वल्लभाचार्यांच्या शुद्धाद्वैताशी जुळणारा सर्वेश्वरवाद पाहण्यास मिळतो. "पहा, आकाशांत कोण फिरतो आहे?" "मी तोच आहे, मी तोच आहे" असे शब्द तो वोलत आहे. "अखिल ब्रह्मांडांत श्रीहरि, तूं एकच आहेस; विविध रूपानी तूं अनंत दिसतोस". चित्र आणि चैतन्याचा विलास ही एकरूप आहेत. ब्रह्म ब्रह्मावरोवर क्रीडा करीत आहे. आकार दिल्यानंतर विविध नामरूपें तयार होतात, शेवटी ते सर्व सोनेच असते, वगैरे ओळी गाणाऱ्या नरसिंह मेहतांच्या मते जगांतील सर्व जड पदार्थ आणि चिन्मय आत्म्याच्या रूपाने विसलणारे तत्त्व हे शेवटी एकच आहे, व तें परमात्मा आहे. परमात्म्याविषयीचा नरसिंह मेहतांचा हा भाव पाहिला असता त्यालाहि स्पिनोझाप्रमाणे 'ईश्वरोन्मत्त पुरुष' (गॉड-इन्टॉक्विशकेटेड मॅन) असे समजणें उचित मानावयास पाहिजे.

कवि मांडण बंधारा : नरसिंह मेहता आणि मीराबाई यांच्या कालानंतर गुजरातेंत श्रीमद् वल्लभाचार्य (इ. स. १४७९ ते १५३०) यांच्या संप्रदायाचा प्रचार झाला. या संप्रदायाने भक्तिमार्गाची परंपरा वळकट केली; पण त्याचवरोवर भक्तिमार्गाच्या कित्येक भयस्थानांना पण जागा करून दिली. अर्थात् वल्लभसंप्रदायाने उपदेशिलेल्या शृंगार-मिश्र कृष्णभक्तीचा सामान्य दर्जाच्या मुमुक्षूवर विपरीत परिणाम झाला होता, आणि त्यामुळे गुजरातेंत धार्मिक जीवनांत नैतिक शैथिल्याचा प्रवेश झाला होता. याउपरान्त कर्मकांडाची जडता, संशय, अंधश्रद्धा, पाखंड वगैरेचा जोरहि वाढलेला होता. याप्रमाणे चालू असलेल्या जीवनाचे निवान्तपणे निरीक्षण करून त्याचें कठोर परीक्षण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती. ह्या आवाहनास आपल्या काळांत मांडण बंधारा (इ. स. १५५० च्या आसपास) यांनी 'प्रबोध-व्रतिशी' नांवाच्या काव्यकृतिद्वारा उद्धोषित केलें.

कवि अखा : मांडण बंधारा यांनी सुरू केलेल्या जीवन-आलोचनेस अधिक सखोल व धारदार करण्याचें कार्य मध्ययुगीन गुजरातचे समर्थ ज्ञानी कवि 'अखो' ऊर्फ 'अखा' (इ. स. १५९१ - १६५९) यांनी आपल्या 'छप्पा' द्वारा केलें. "एका भूखाला अशी सवय होती की, जो जो दगड त्याला दिसे त्याची त्याची तो देव म्हणून पूजा करी." "कपाळावर चंदन लावता लावता त्रेपन्न वर्षे लोटली. जपमाळेचे मणी घासले गेले, तीर्थयात्रा करून करून पाय दमले, तरी हरि काही पावला नाही." "जो वरून मोठा वाटतो त्याला मोठा समजू नकोस, आणि जो धुंद वाटतो तो तसा मुळीच नसतो." "मोठ्याच्या ठिकाणी राम दुप्पट भरलेला नसतो, आणि धुंद मनुष्य रामाशिवाय पूर्णपणें रिकामाहि नसतो." "वैष्णवाचा पोशाख करून हिडतात, आणि प्रसादाच्या वेळीं पन्नावळी भरून घेतात." "देहाभिमान होता तेव्हा वजन होते पावशेर, विद्या शिकल्यावर तें एक शेर वाढलें. वादविवादात ते दहा शेर झालें, आणि गुरू झाल्यावर तें मणभर झालें." "ज्या गुरूंनी राम प्राप्त करून दिला, ते खरे गुरू आणि इतर गुरू त्यांना लांडग्याप्रमाणे

वाटले." इत्यादि अखाची वचने गुजराती समाजात म्हणीच्या रूपाने दृढ बनली आहेत, आणि धर्माच्या नावाखाली चालणारा गोघळ व दंभ याना अजूनहि उघडकीस आणीत आहेत. अशा रीतीने अखाने गुजराती मनाला सदैव इतके जिकून घेतले की, त्याने धार्मिकता ही काही वाह्य आचाराची वाव नसते, तर ती आन्तरिक अनुभूतीशी निगडित असते, आणि ही आन्तरिक अनुभूति साधनाच्या शुद्धीशिवाय शक्य होत नाही, असे त्याच्यावर ठसविले.

अधर्म आणि अज्ञान याच्या केवळ उच्छेदनाने असा संतुष्ट झाले नाहीत. धर्म आणि ज्ञानाचे खरे स्वरूप समजण्यासाठी त्यांनी 'अखेगीता', 'अनुभवविदु', 'पचीकरण', 'गुरुशिष्यसंवाद', 'चित्तविचार-संवाद', 'कैवल्यगीता' वगैरे काव्यकृतीच्याद्वारा गुजराती भाषेत वेदान्ताच्या मूलभूत सिद्धान्ताचे सुस्पष्टपणे विवेचन केले. असा हे वेदान्त्याप्रमाणे केवलाद्वैती होत आपल्या सिद्धान्ताचे वर्णन करतांना अखांनी कित्येक वेळा गौडपाद, शंकराचार्य, सुरेश्वराचार्य, वाचस्पति-मिश्र वगैरे केवलाद्वैताच्या महान प्रतिपादकांनी वापरलेल्या दृष्टान्ताचा व युक्तिवादाचा उपयोग केलेला आहे; पण एकदरीत अखानी केवलाद्वैताचे केलेले निरूपण शास्त्रप्रणालीहून संपूर्णपणे स्वतंत्र आणि मौलिक असे आहे. "षड्दर्शनाविषयी अनेकाची अनेक मते आहेत त्यासाठी लोक आपापसात भाडणे करतात. एकाच्या मताचे दुसरा खंडन करतो. एक दुसऱ्यापेक्षा स्वतः श्रेष्ठ समजतो. असा म्हणतो की, "विवाद हे एखाद्या अध्याच्या विहिरीसारखे आहेत. भांडणाचा शेवट करून कोणी मेला नाही" असे म्हणून खंडन-मंडनाच्या पद्धतीवर प्रहार करणारा कवि स्वतः खंडन-मंडनाच्या भानगडीत पडणार नाही, हे स्वाभाविक आहे अशा रीतीने अखानी स्वतःला मिळालेल्या अनुभूतीचा, प्रतीतीचा आधार घेऊन केवलाद्वैत सिद्धान्ताचे वर्णन केलेले आहे. अखांच्या मौलिकतेची त्वरितच जाणीव करून देणारी गोष्ट अशी आहे की, ते केवलाद्वैती असूनहि 'अहं ब्रह्मास्मि'च्या श्रवण, मनन व निदिध्यास याच्या ज्ञानमार्गी साधनेचा ते स्वीकार करीत नाहीत. अर्थात् अखानी स्वतःचा जन्म व शिक्षण यानी प्राप्त झालेल्या संस्कारांमुळे ज्ञान आणि वैराग्यरूपी पंख असलेल्या आत्मसमर्पणाच्या भावनेने ओथंबलेल्या भक्तीलाच अंतिम अद्वैताच्या अनुभूतीचे साधन मानले आहे. याप्रमाणे असा केवलाद्वैती असूनहि त्यांनी भक्तिमार्गाचे प्रतिपादन केलेले आहे. केवलाद्वैत आणि भक्ति याचा संयोग साधण्याच्या वावतीत अखांची विचारसरणी 'अद्वैतसिद्धि' आणि 'भक्तिरसायन' यांचे कर्ते मधुसूदनसरस्वती यांच्याशी जुळणारी आहे; परंतु त्या दोन तत्त्वचिंतकांमध्ये महत्त्वाचा फरक असा आहे की, सगुण परमेश्वराच्या विचारा-वावत मधुसूदनसरस्वती हे विशिष्टाद्वैती समजले जातात; परंतु असा हे केवलाद्वैती दृष्टिकोणाचा कधीहि त्याग करीत नाहीत. अर्थात् जीवभावाचा संपूर्णपणे लोप व्हावा हेच अखांच्या मते अंतिम ध्येय आहे. या ध्येयासाठी जर कोणी अखाना 'शून्यवादी' म्हटले तर ते विशेषण स्वीकारण्यासहि ते तयार आहेत; आणि ह्या ध्येयाची प्राप्ति करून घेण्याचे एकमात्र उत्तम साधन अखांच्या मते ज्ञान, वैराग्य आणि आत्मसमर्पणयुक्त आणि सर्वत्र हरिभाव पाहणारी 'सर्व खलु इदं ब्रह्मा' ची भावनाशील भक्ति हे आहे. "भक्त तेमरोमांत हरीचा जप करीत असतो मग फक्त परब्रह्म उरते व भक्त (स्वतः) विलीन होतो", असा भक्तिसिद्ध झालेला भक्त आणि भगवान् यांचे अद्वैत

साधता येत नाही, पण कृष्णाचेच कृष्णावरोवर अद्वैत समजले जाते. अखांच्या मते भक्तिरसायनाने अद्वैताची सिद्धि होत नाही; पण धर्माचे निवारण झाल्यावर शाश्वतपणे सिद्ध होणारी अशी अद्वैताची केवळ प्रतीतीच असते. अखांच्यामध्ये पाह्यावयास मिळणारी शुद्ध भक्ति, तिचे आणि केवलाद्वैताच्या परंपरेचे वर्णन गोपाळदास यांच्या 'गोपाळ-गीता', भक्त बुटाची 'पदो' आणि नरहरीची 'वशिष्ट सारगीता', 'ज्ञानगीता' आणि 'ज्ञानकवको' वगैरे अखांच्या समकालीनांच्या कृतीत पण झालेले आहे. ह्याच प्रकारचे चिंतनात्मक साहित्य अखांच्या शिष्यपरंपरेने निर्मिले आहे, आणि ते 'सनोनी वाणी' (संतांची वाणी) नावाच्या ग्रंथांत प्रकाशित झालेले आहे.

धीराभक्त आणि इतर केवलाद्वैती कवि : गुजराती साहित्याच्या केवलाद्वैती परंपरेत अखानंतर धीराभक्त (इ. स. १७५३-१८२५) यांचे स्थान एखाद्या सीमास्तभासारखे आहे. धीराभक्ताने माया, काया, तृष्णा, मन, गुरु, आत्मा वगैरेच्या स्वरूपाचे आलंकारिक रीतीने ज्ञानमार्गीय साधनांचे सुगम असे कथन केलेले आहे. 'ब्रह्मज्ञानी' आणि 'आत्मध्यानी' गुरु, त्याचप्रमाणे मुमुक्षु शिष्य ह्यांच्यामध्ये प्रश्नोत्तरी मांडत असता, धीराभक्ताच्या 'प्रश्नोत्तर-मालिकेत' ब्रह्म, माया, अविद्या, जगत्, जीव, मोक्षप्राप्तीची साधने, मोक्षाची स्थिति वगैरे वेदान्ताच्या महत्त्वपूर्ण प्रश्नांची चर्चा करण्यात आलेली आहे. ह्या सर्व चर्चांत धीराभक्त बऱ्याच अशी शंकराचार्याच्या केवलाद्वैत-सिद्धान्ताचे अनुसरण करतात.

धीराचे समकालीन निरान्त (इ. स. १७७०-१८४६) आणि वापूसाहेब गायकवाड (इ. स. १७७३-१८४३) हे पण केवलाद्वैताचे पुरस्कर्ते आहेत. त्याचे वैशिष्ट्य असे आहे की, ते चित्तशुद्धीचे साधन म्हणून भक्तीच्या इतर कोणत्याहि प्रकारापेक्षा 'नामस्मरणा'ला अधिक महत्त्व देतात आणि मोक्षप्राप्तीसाठी गुरुकृपेस अत्यावश्यक समजतात. याप्रमाणे निरान्त आणि वापूसाहेब यांच्या विचारसरणीत केवलाद्वैत आणि कवीर-संप्रदायाच्या सिद्धान्ताचे संमिश्रण आहे. शंकर-वेदान्ताच्या परंपरेचे प्रतिपादन करणाऱ्या इतर गुजराती कवींत (१) भाणसाहेब (इ. स. १६९८-१७५५), (२) रविसाहेब, (३) दामोदराश्रम, (४) जीवणराम, (५) प्रीतमदास (इ. स. १७१९-१७९८), (६) छोटम (इ. स. १७५३-१८२५) आणि (७) भोजाभक्त (इ. स. १७८५-१८५०) हे विशेष उल्लेखनीय आहेत. ह्या कवींनी लिहिलेल्या केवलाद्वैताचे कथन करणाऱ्या सलग व प्रदीर्घ काव्यांत भाणसाहेबांचे 'हस्तामलक', जीवणरामांचे 'नवचातुरी', प्रीतमदासांचे 'ज्ञानप्रकाश' आणि 'ज्ञानगीता', व छोटमांचे 'पचीकरण', 'आत्मानात्मविवेक' आणि 'अजगरबोध' वगैरे काव्ये विषयाची स्पष्टता व कथनाची मौलिकता या दृष्टींनी फार महत्त्वपूर्ण आहेत.

मध्यकालीन जैन तत्त्वचिंतक : वैष्णव धर्माप्रमाणेच जैनधर्म हासुद्धा गुजरातचा एक जिवंत धर्म होऊन राहिलेला आहे. जैन धर्माचे तात्त्विक आणि धार्मिक दृष्टीने स्पष्टीकरण करणाऱ्या साहित्यरचनेत आनंदधन (इ. स. १६०६-१६७४), यशोविजय (इ. स. १६२४-१६८७) आणि देवचंद (इ. स. १६६४-१७४८) यांची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय आहे. आनंदधन हे समन्वयवादी जैन योगी होते.

त्यांनी 'चोवीशी' आणि 'आनंदघनब्रह्मेतरी' या नांवांनी ओळखल्या जाणाऱ्या पदांतून जैनदर्शनाच्या मूळ सिद्धान्ताचे सक्षिप्त कथन करून जैन तत्त्वज्ञानांत सर्वदर्शनांचा समन्वय झालेला आहे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याप्रमाणे आनंदघनांनी पड्डदर्शने ही जैनदर्शनाची जणू अंगे आहेत, ह्या भावनेस जैन-परंपरेंत प्रस्थापित केलेले आहे व ती अद्यापि चालू राहिली आहे. यशोविजय हे संस्कारसंपन्न आणि श्रुति-योगसंपन्न धुरंधर असे आचार्य होते पंडित मुखलालाजींनी त्यांच्याविषयी लिहिले आहे : " केवळ आमच्याच दृष्टिकोणांतून नाही, तर कोणाहि तटस्थ विद्वानाच्या दृष्टिकोणांतून जैन-संप्रदायात उपाध्यायजीचें (यशोविजय याचे) स्थान हें वैदिक-संप्रदायातील शंकराचार्याप्रमाणे आहे. " यशोविजयांनी न्याय, योग आणि तत्त्वज्ञान यांसंबंधीच्या प्रत्येक विषयांत शेवटपर्यंत पोहोचून त्यांच्यावरील स्वतःचे विचार समभावपूर्वक व निर्भयपणे मांडण्यासाठी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांचे अतिशय महत्त्वाचे ग्रंथ सस्कृतात आहेत; परंतु ह्यांव्यतिरिक्त त्यांनी प्राकृत, मारवाडी व गुजराती भाषांतपण कित्येक मौल्यवान् ग्रंथ लिहिले आहेत. 'द्रव्यगुणपर्यायनो रास', 'समाधिशतक', 'जशविलास', 'सम्यक्शास्त्र-विचार-सारपात्र', 'विचारविदु', 'पटस्थानक चोपाई', 'आटदृष्टिनी सज्जाय' वगैरे गुजराती कृतीत यशोविजयांनी जैनांची तत्त्वमीमांसा, धर्ममीमांसा आणि नीतिमीमांसा यांसंबंधीच्या विषयांचे सूक्ष्म विवेचन केलेले आहे. 'यशोविजय गुर्जर साहित्यसंग्रह' भाग १ व २ यांमध्ये यशोविजयांच्या सर्व गुजराती कृतींचा संग्रह करण्यात आलेला आहे.

वल्लभसंप्रदायामार्फत प्रसार होऊ लागलेल्या भक्तिमार्गाच्या प्रभावामुळे जैनधर्मातहि भक्तिमार्गाला अनुकूल अशी आचारपरंपरा शिरू लागली होती. त्याला अनुलक्षून जैन दृष्टीने भक्तीचें तत्त्व स्पष्ट करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती. अध्यात्मयोगी पंडित देवचंद्रांनी आपल्या 'ऋपभजिन-स्तवन' या ग्रंथांत जैन-भक्तिमीमांसा मांडून ही आवश्यकता पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. देवचंद्रांच्या म्हणण्याप्रमाणे जैनधर्मात ईश्वररूपेस किंवा भक्त व ईश्वर यांच्यातील स्वामि-सेवक भावाला कोणतेंहि स्थान नसताना त्यांत भक्तीस वाव आहे. ह्याचें कारण असे आहे की, मनुष्यस्वभावांत नैसर्गिकपणे वसणाऱ्या प्रीतीच्या तत्त्वाला कोणत्यातरी आधाराची आवश्यकता असते. कोणत्यातरी ऐहिक पदार्थात ह्या प्रीतीचा आधार शोधण्याऐवजी जर वीतरागास प्रेमाचा आधार मानण्यांत आला, तर तें प्रेम किंवा त्या भक्तिद्वारा मोक्ष मिळणें शक्य होते. वीतराग किंवा तीर्थंकर यांत प्रेमाचे हार्द, त्याने आपलासा केलेल्या मार्गाचें अनुकरण करण्यांत सामावलेलें असल्याने, या प्रेमाच्या मार्गाने म्हणजे तीर्थकराने मान्य केलेल्या मार्गाचें अनुसरण करण्याच्या पुरुषार्थद्वारा जैन स्वतः तीर्थंकर बनून जात असतो. ज्याप्रमाणे शैलयांच्या कळपांत जाऊन पडलेल्या सिंहाला, इतर सिंह पाहिल्यानंतर जशी स्वतःच्या सिंहपणाची ओळख पटते, त्याप्रमाणे जैन मुमुक्षु तीर्थकरांच्या भक्तीच्यामार्फत स्वतःच्या स्वरूपाचें ज्ञान प्राप्त करून घेत असतो. तसेंच कर्म आणि मोक्षाच्या वावतीतहि जैन-सिद्धान्ताशीं भक्तीचा मेळ घालणें पूर्णपणे अशक्य नाही, असें दाखविण्याचा देवचंद्रांनीहि प्रयत्न केलेला आहे.

श्रीस्वामिनारायण : धर्माच्या नांवाने चालणाऱ्या अधार्मिकतेवर अखा वगैरेंनी प्रहार केले होते, हें आपण पाहिलें आहे. ही अधार्मिकता आणि दंभ याचें समूळ उच्चाटन करून, त्यांच्या ठिकाणी विशुद्ध धार्मिक जीवनाची एक महान् प्रणाली निर्माण करण्याचा भगीरथ पुरुषार्थ सहजानंदस्वामी ऊर्फ श्रीस्वामिनारायणांनी (इ. स. १७८१-१८३०) आपलें जीवन व कार्य यांच्याद्वारा साकार केला. त्यांनी धर्म, ज्ञान, वैराग्य आणि भक्ति या चार अंगांचा पराकोटीचा व भागवत धर्माच्या आदर्शांना साकार करणारा 'स्वामिनारायण-संप्रदाय' स्थापन केला. श्रीस्वामींनी आपल्या ह्या नव्या संप्रदायांत शूद्र, स्त्रिया आणि अहिंदु ह्यांनाहि आदरपूर्वक जवळ केले; आणि धार्मिक जीवनांत प्रत्येक मनुष्य-व्यक्तीला एकसारखा अधिकार असतो, हा सिद्धान्त परिणामकारक रीतीने आचरून दाखविला स्वामिनारायण-संप्रदाय हा गुजरातच्या खेड्यापाड्यांत पसरलेला आहे; आणि तो आजतागायत गुजरातच्या आध्यात्मिक जीवनांत सातत्याने जिवंत सामर्थ्य देऊन राहिलेला आहे. तसें पाहिले तर स्वामिनारायणांचे जीवनकार्य तत्त्वचिंतकाचें नसून, ते एका अधर्माद्वाराचें आणि सद्धर्मसंस्थापकाचें होते; आणि एवढें असूनसुद्धा त्यांनी सांगितलेलें तत्त्वज्ञान अखिल जागतिक महान् तात्त्विक विचारसरणींत स्वतःस गौरवाचे स्थान प्राप्त करून घेऊं शकेल इतके तें संपूर्ण व समन्वयी आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. श्रीस्वामिनारायणांना स्वतःला आलेला व्यक्तिगत अलौकिक अनुभव हा त्यांच्या तत्त्वसिद्धान्ताचा मूळ आधार आहे. ह्या तत्त्वसिद्धान्ताचें विवेचन करणारा असा कोणताहि ग्रंथ त्यांनी लिहिला नाही; परंतु त्यांच्या जिज्ञासु अनुयायांनी त्यांना विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरादाखल त्यांनी जें काही कथन केलें, त्या त्यांच्या वचनांचा वृत्तान्त तारीखवार रीतीने त्यांच्या 'वचनामृत' नांवाच्या प्रथम गुजराती गद्यग्रंथांत संगृहीत करण्यात आलेला आहे. या वचनामृतांचा वारकाईने अभ्यास केला असतां ज्ञानमीमांसा (एपिस्टेमॉलॉजी), सत्ताशास्त्र (मेटॅफिजिक्स), धर्ममीमांसा (फिलॉसफी ऑफ रिलिजन) आणि नीतिमीमांसा (एथिक्स) ह्यासंबंधीचे श्रीस्वामिनारायणांचे विचार सुस्पष्टपणे निदर्शनास येतात. ज्ञानमीमांसेत श्रीस्वामिनारायणांचा दृष्टिकोण वास्तववादी (रिअॅलिस्टिक) आहे. त्यांनी प्रत्यक्ष, अनुमान आणि अन्तःस्फूर्ति किंवा अलौकिक अनुभूति ही तीन प्रमाणें स्वीकारलेली आहेत आणि ही तीन परस्परांस बाधक नसून पूरक आहेत, असें समजून सकल ज्ञानाची अखंडितता व त्याच्या सातत्याचा सिद्धान्त यांस पाठिवा दिलेला आहे.

सत्ताशास्त्रात श्रीस्वामिनारायणांनी (१) जीव, (२) ईश्वर (पिडाऐवजी ब्रह्मांड ज्याचें क्षेत्र आहे असें जीवसमान तत्त्व), (३) माया (प्रकृति), (४) अक्षरब्रह्म आणि (५) परब्रह्म ह्या पांच तत्त्वांचा स्वीकार केलेला आहे. यांपैकी पहिली चार तत्त्वे स्वतःचें अस्तित्व व कार्य यासाठी परब्रह्मावर अवलंबून असतात. मात्र परब्रह्म स्वतः संपूर्ण, स्वतंत्र, एक आणि अद्वितीय असें तत्त्व आहे. श्रीस्वामिनारायणांनी इतर तत्त्वांच्या परब्रह्मावरील अवलंबनाचें उपपादन शरीर-शरीर-संबंधाच्या परिभाषेत केलेलें आहे. तसें सत्ताशास्त्राच्या दृष्टीने श्रीस्वामिनारायण हे विशिष्टाद्वैती आहेत. मात्र त्याचें विशिष्टाद्वैत हे रामानुजाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैताहून कित्येक मूलभूत वावतीत वेगळे आहे. श्रीस्वामिनारायण आणि रामानुजाचार्य ह्या दोघांच्या

विशिष्टाद्वैताच्या वावरीतील सर्वात अधिक महत्त्वाचा भेद प्रत्यक्ष शरीर-शरीर-संबंधाच्या स्वरूपाविषयीचा आहे. रामानुजाचार्यांच्या मताप्रमाणे आत्मा ज्याला आधार देतो, ज्यावर नियंत्रण ठेवतो व ज्याचा स्वतःच्या हेतूसाठी उपयोग करतो, ते 'शरीर' असतं. स्वामिनारायणीय दृष्टीने पाहिल्यास शरीर-शरीरीचे हे स्वरूप ईश्वराचे पूर्णत्व व परत्व यांना न्याय देत नाही; एवढेच नव्हे तर, शरीर म्हणजे जीवात्मा हा शरीरी म्हणजे परमात्मा ह्याच्यासमोर इतका काही गौण व साधनभूत होऊन जातो की, त्याला स्वतःचे असे वेगळे अस्तित्व व व्यावर्तक असा हेतु असतो, हे बुद्धिगम्य रीतीने सांगणे अशक्य होऊन जातं. यामुळे श्री-स्वामिनारायणांनी, रामानुजाचार्यांनी शरीर-शरीरीसंबंधी जे काही उपपादन केलेले आहे ते अमान्य करून त्याचा नवीन रीतीने विचार केलेला आहे. श्रीस्वामिनारायणांच्या मते जड व चेतन सृष्टीला परब्रह्म किंवा पुरुषोत्तमाचे शरीर समजण्यासाठी तीन कारणे आहेत. यातील पहिले कारण असे आहे की, परब्रह्म हे जड व चेतन सृष्टीत स्वतःची अंतर्गामी शक्ति म्हणून व्यापून राहिलेले आहे. चेतन सृष्टि व्याप्त असल्याने ही शरीर समजली जाते. दुसरे, जडसृष्टि व चेतनसृष्टि ही स्वतःच्या अस्तित्वासाठी संपूर्णपणे परब्रह्मावर अवलंबून राहते. उलट, परब्रह्म कोणत्याही रीतीने इतर कोणत्याही तत्त्वावर अवलंबून असत नाही. याप्रमाणे परब्रह्म संपूर्णपणे स्वतंत्र असल्यामुळे आणि जड व चेतनसृष्टि ही पूर्णपणे परतंत्र असल्याने शरीर समजली जाते. शेवटी ऐश्वर्याच्या दृष्टीने पाहता परब्रह्म अतिशय समर्थ असते. तें शरीरी समजले जाते आणि त्याच्याशी तुलना करता जड पदार्थ तसेच चिन्मय आत्मे अतिशय असमर्थ असतात, आणि त्यामुळे त्यांना परब्रह्माचें शरीर समजण्यात येते. थोडक्यात असे म्हणतां येईल की, या दोघांच्या ठिकाणी जे शरीरपण असते ते व्याप्यपण, अधीनपण व असमर्थपण यामुळे असते. श्रीस्वामिनारायणांच्या मताप्रमाणे जर शरीर-शरीर-संबंधाविषयीचें हे मत मान्य करण्यात आले तर परब्रह्माचे पूर्णत्व व परत्व यांना किंचितहि वाढ येत नाही. एवढेच नव्हे तर, त्यात प्रत्येक आत्म्याची वैयक्तिक विशेषता आणि हेतुमूलकता यांना खऱ्या अर्थाने वाव मिळतो; व असें असूनहि विश्वाच्या एकेतेस कोणताहि अपाय होत नाही. याप्रमाणे हे स्पष्ट होते की, स्वामिनारायणीय विशिष्टाद्वैत हे मध्वाचार्यांचें द्वैत आणि रामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत, त्याचप्रमाणे अमूर्त एकतत्त्ववाद (अँब्रुव्हट मोनिझम) आणि निरुपाधिक बहुतत्त्ववाद (अन्वॉलि-फाइड ल्युरॅलिझम) यांचा समन्वय साधणारा एक विशेष प्रकारचा ईश्वरवाद आहे. श्रीस्वामिनारायणांच्या मते त्यांच्या सिद्धान्तांत योग, सांख्य, पंचरात्र आणि वेदान्त यांच्या एकपक्षीय दृष्टिकोणांचा समन्वय होणार असल्यामुळे, त्यांच्याद्वारा परब्रह्म किंवा ईश्वराचे सगुण आणि निर्गुण स्वरूप, त्याचे अतस्त्व - अतर्भूतत्व (इमॅनन्स) आणि परत्व (ट्रॅन्सेण्डन्स), अवतारवाद आणि जग व ईश्वराचा सवध वगैरे वावीविषयक असणाऱ्या मूलभूत प्रश्नांना बुद्धिगम्य उत्तर मिळू शकते.

श्रीस्वामिनारायणांच्या मते परब्रह्म हे एक व असामान्य प्रकारचें (सुइ जनरिस) केवळ एक स्वतंत्र तत्त्व आहे. ते जगताच्या अंतर्गामी-पण आहे व त्याच्यापलीकडेहि आहे. परब्रह्माचें पर आणि अंतर्गामी स्वरूप ही परब्रह्माच्या स्वभावाची दोन अंगे नाहीत, पण एक आणि अविभाज्य अशा परब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्णन करावयाचे ते दोन संदर्भ

आहेत. परब्रह्माची अखंडितता आणि निर्विकारीपणा यांवर श्रीस्वामि-नारायणंनी खूप भर दिलेला आहे. निरश व निर्विकारी असे परब्रह्म हे अनंत कल्याणकारी गुण धारण करणारे आणि दिव्य आकारयुक्त अशी व्यक्ति आहे. परब्रह्माच्या साकार स्वरूपाच्या विवरणासाठी व समर्थनासाठी श्रीस्वामिनारायणांनी परिणामकारक प्रयत्न केलेले आहेत. परब्रह्म हे स्वतः. संपूर्ण, स्वतंत्र आणि नित्यतृप्त असतानाहि केवळ जीवांच्या कल्याणासाठी ते अनंतकोटी ब्रह्मांडांची उत्पत्ति, स्थिति आणि प्रलय यांच्या प्रवृत्तीचा अंगीकार करीत असते. सृष्टीचे हे नैतिक नियामक तत्त्व (मॉरल गव्हर्नर) जरूर पडल्यास कोणत्याहि ब्रह्मांडांत पाहिजे त्या स्वरूपाने अवतार धारण करीत असते. अवताराचे प्रयोजन, अवताराची कार्यपद्धती, अवताराची कसोटी, विविध अवतारांचें अंतिम तादात्म्य वगैरे प्रश्नावर प्रकाश टाकून श्रीस्वामि-नारायणांनी अवतारमीमासा ही एक अत्यंत मौल्यवान् अशी देणगी दिलेली आहे. परब्रह्मपुरुषोत्तम मायेच्या संपूर्णपणे अतीत असल्याने मायिक इन्द्रियांनी व अंतःकरणाने त्यांच्या स्वरूपाचे ज्ञान होऊं शकत नाही. परब्रह्माचे ज्ञान केवळ अलौकिक अनुभूतिद्वाराच होऊं शकते. ह्या प्रकारच्या साक्षात्काराद्वारेहि परब्रह्माचे संपूर्ण ज्ञान होऊं शकत नाही, कारण परब्रह्माचें स्वरूप अनंत आणि अगाध आहे. मुक्तात्म्याना परब्रह्माच्या स्वरूपाचे ज्ञान निरंतर विकसित होत राहत असूनहि ते कधीच पूर्णतेची अंतिम सीमा गाठू शकत नाही. याप्रमाणे मुक्तात्म्यांना-मुद्धा परब्रह्म ज्ञेय-अज्ञेय असे राहते. श्रीस्वामिनारायणांच्या मते परब्रह्म हे शंकराचार्यांच्या ब्रह्माहून उच्चतर तत्त्व आहे. श्रीस्वामिनारायण ह्यांच्या अक्षरब्रह्माचे श्रीशंकराचार्यांच्या ब्रह्माशी वरंच साम्य आहे. अक्षरब्रह्माच्या विचारांतहि श्रीस्वामिनारायणांनी मौलिकतेचे वरंच अंश प्रदर्शित केले आहेत.

परब्रह्माहून भिन्न अशा जीवांची विशिष्ट सत्ता, प्रयोजनशीलता आणि अनेकतेचा श्रीस्वामिनारायणांनी स्वीकार केलेला आहे. जीव हे अनंतकाळापासून वढ आहेत; पण ते योग्य प्रकारच्या नैतिक आणि धार्मिक साधनाद्वारा स्वतःच्या मूळ सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूपाचा आणि परब्रह्माचा साक्षात्कार करून घेऊं शकतात. मोक्षाच्या स्थितीविषयी श्रीस्वामिनारायण असे मानतात की, केवळ ज्ञानमार्गीय साधना करणारे मुमुक्षु मोक्षावस्थेत जे सच्चिदानंदाचे घनस्वरूप आहे अशा अक्षर-ब्रह्माच्या तेजात विलीन होऊन जातात, म्हणजे ब्रह्ममुपपत्ति पावतात. ह्याउलट, जे मुमुक्षु धार्मिक उपासनेचा मार्ग अनुसरतात ते मोक्षावस्थेत आपल्या मूळ स्वरूपाचा आणि ईश्वर किंवा परब्रह्माच्या सानिध्याचा आपल्या विशिष्ट रीतीने अनुभव घेत असतात. आपण आधी पाहिल्या-प्रमाणे परब्रह्माचे स्वरूप अनंत आणि अगाध असल्याने, मोक्षावस्थेतहि मुक्ताच्या ईश्वरासंबंधीच्या ज्ञानांत अहर्निश वाढ होत राहिल्याने कधीहि विकासाची अंतिम सीमा गाठली जात नाही किंवा त्याचा पूर्णविराम होत नाही; परंतु मुक्त जीवाला परब्रह्माच्या ह्या रूपाचें नवे ज्ञान आणि त्याचा नवा आनंद निरंतर मिळतच राहतो. श्रीस्वामिनारायणांच्या मताप्रमाणे ज्ञानमार्गाने प्राप्त होणाऱ्या मोक्षावस्थेपेक्षा उपासनेच्या-द्वारा प्राप्त होणारी मोक्षावस्था कितीतरी अधिक श्रेष्ठ असते. या-प्रमाणे श्रीस्वामिनारायणांनी आपल्या मौलिक रीतीने भक्तिमार्गाचा आविष्कार केलेला आहे.

जगतासंबंधी स्वामिनारायणीय दृष्टिकोण संपूर्णपणे वास्तववादी

आणि हेतुवादी आहे. त्याच्या मते परब्रह्माहून भिन्न अशी माया किंवा प्रकृतीपासून परब्रह्माच्या अंतर्हितकारणतेमुळे (इमॅनन्ट कॉन्सेल्टी) जगाची वास्तविक रीतीने उत्क्रान्ति झालेली आहे आणि ही उत्क्रान्ति मात्र परब्रह्माची लीला नसून, ती जीवांचे भोग व मोक्षासाठी परब्रह्माने अनुसरलेली केवळ पदार्थवादी हेतुमूलक प्रवृत्ति आहे. सृष्टीच्या ह्या हेतुमूलकतेच्या संदर्भात श्रीस्वामिनारायणांनी अनिष्टाचें अस्तित्व, व्यक्तीचें संकल्पस्वातंत्र्य, कर्माचा नियम, आणि त्याचा निसर्गाच्या नियमाशी व ईश्वरकृपेची असणारा संबंध वगैरे प्रश्नांचें फारच चांगल्या रीतीने स्पष्टीकरण केलेले आहे. ह्यावरून असे स्पष्ट होतें की, अहेतुक लीलावाद त्याचप्रमाणे ब्रह्मविवर्तवाद किंवा मायावाद श्रीस्वामिनारायणांना मान्य नाही. ह्याच रीतीने त्यांनी ब्रह्मपरिणामवादावर टीका करून निरंश आणि निर्विकारी परब्रह्माला जगाचें उपादान-कारण मानणें अयोग्य मानले आहे. याप्रमाणे श्रीस्वामिनारायण माया किंवा प्रकृति-परिणामवाद मान्य करतात. जरी ते येथेहि साध्याप्रमाणे प्रकृतीला स्वतंत्र समजत नाहीत, तरीपण तिच्या उत्क्रान्तीकरिता परब्रह्माची अंतर्हित कारणता ते अनिवार्य मानतात.

धर्मतत्त्वमीमांसेत श्रीस्वामिनारायणांची मुख्य देणगी म्हणजे त्यांनी धार्मिक जीवनाचें केलेलें पृथक्करण ही होय. त्यांच्या मते धर्म हा एक प्रकारचा जीवनमार्ग आहे; आणि विचार, कृति, भावना ह्या मानवजातीच्या त्रिविध अंगांना संतुष्ट करतील अशी ज्ञान, नीति आणि भक्ति ही तीन या जीवनमार्गाची आवश्यक अंगे आहेत. ज्ञान, नीति आणि भक्ति यांची प्राप्ति वैराग्याशिवाय अशक्य असल्याने स्वामिनारायणीय धर्ममीमांसेप्रमाणे धार्मिक जीवनांत ज्ञान, नीति, भक्ति आणि वैराग्य ही चार अंगे अत्यावश्यक ठरतात. याप्रमाणे वैदिक धर्माच्या ज्ञानमार्ग, धर्ममार्ग आणि भक्तिमार्ग यांचा, त्याचप्रमाणे हेगेल, कांट आणि स्लेयरमाकर यांच्या धर्ममीमांसेचा श्रीस्वामिनारायणांनी समन्वय केलेला आहे. प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांच्या प्रश्नासंबंधी श्रीस्वामिनारायणांनी निवृत्तीपेक्षा आपणां स्वतःस निलंघ ठेवून करण्यांत येणाऱ्या कार्याला अधिक श्रेयस्कर मानलें आहे.

नीतिमीमांसेत श्रीस्वामिनारायणांनी सुखवाद आणि बुद्धिवाद यांच्या एकांगी बुद्धिवादाचा त्याग करून पूर्णतावादाचा स्वीकार केलेला आहे; आणि परस्परंशी सुसंगत असतील अशा मुक्ति आणि भुक्ति यांच्या प्रयत्नांना नैतिक मानले आहे. 'शिक्षापत्री' नांवाच्या एका लहानशा पुस्तिकेत श्रीस्वामिनारायणांनी त्यांच्या सर्व अनुयायांना उद्देशून कित्येक धर्माज्ञा दिलेल्या आहेत. ह्या आज्ञांचें स्वरूप तपासून पाहता हे त्वरित स्पष्ट होते की, श्रीस्वामिनारायणांनी अहिंसा; सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, सौजन्य, शौर्य, विद्यानुराग, कर्तव्यनिष्ठा, दीनवात्सल्य वगैरे सद्गुणांना मूलभूत सद्गुण (कार्डिनल व्हर्च्यूज) मानलें आहे. या सर्व सद्गुणात अहिंसा आणि ब्रह्मचर्य यांवर श्रीस्वामिनारायणांनी 'वचनामृत' आणि 'शिक्षापत्री' या दोहोवर बराच भर दिला आहे. अहिंसेचें स्वामिनारायणीय विवरण इतकें विस्तृत आहे की, त्यात भगवान् बुद्धांनी उपदेशिलेल्या भैरवी व करुणा, त्याचप्रमाणे येशू ख्रिस्ताने उपदेशिलेले वधुप्रेम आणि क्षमा यांच्या भावनांचा समावेश झालेला आहे. अहिंसेच्या उपासकांना व्यवहारांत कित्येक वेळां सत्याग्रहाच्या पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो, या बाबतचीहि स्पष्टता श्रीस्वामिनारायणांनी स्वतःचें जीवन व उपदेश याद्वारा केलेली

आहे. अहिंसा आणि ब्रह्मचर्याविषयीच्या श्रीस्वामिनारायणांच्या विचारांचा बराचसा प्रभाव महात्मा गांधीवर पडलेला आहे. हें इतकें स्पष्ट आहे की, त्याची क्वचितच स्पष्ट करण्याची जरूर पडावी. स्वामिनारायणांच्या धर्ममीमांसेच्या मूलभूत सिद्धान्तांचा उपदेश करणारें विपुल साहित्य मुक्तानंद (इ. स. १७६१-१८३०), निष्कुलानंद (इ. स. १७६६-१८४८), ब्रह्मानंद (इ. स. १७७२-१८४९), प्रेमानंद (इ. स. १७७९-१८४५) वगैरे स्वामिनारायणीय कवींनी निमिले आहे.

कवि दयाराम : वल्लभ संप्रदायाच्या भक्तिमार्गातील व्यावहारिक दोष दूर करण्याचे प्रयत्न अशा आणि श्रीस्वामिनारायण यांनी केले. तसेंच या संप्रदायाने उपदेशिलेले भक्तीचें शुद्ध शास्त्रीय स्वरूप लोकाना समजेल अशा रीतीने सांगण्याचा प्रयत्न कवि दयाराम (इ. स. १७७७-१८५२) यांनी आपल्या 'भक्तिपोषणांत' केला याशिवाय गुरुशिष्य-संवादरूपाने आपल्या 'रसिक-वल्लभ' या शीर्षकाने लिहिलेल्या काव्यप्रथांत दयारामांनी वल्लभसंप्रदायाचें शुद्धाद्वैती वेदान्तमत मोठ्या उत्साहाने मांडलें; आणि शाकरवेदान्ताच्या मूळ सिद्धान्ताचे प्रभावी-रीत्या त्यांनी खंडन केलें आहे.

शैव आणि शाक्त संप्रदाय : वैष्णवभक्तीच्या परंपरेवरवरच मध्ययुगीन गुजरातेत शैव आणि शाक्त भक्तीहि समान्तररीतीने प्रवृत्त होती. सैद्धान्तिक दृष्टीने पाहता शैव आणि शाक्त फक्त मोक्षच मानतात असे नव्हे, तर सायुज्य मोक्ष मानतात. तसे पाहता शैव आणि शाक्त यांचा सिद्धान्त शांकरमताहून मुळांत भिन्न आहे; परंतु हा भेद गुजरातेत शैव व शाक्त यांनी सदैव लक्षात घेतला नाही; आणि म्हणून शाकर-मताहून भिन्न असें विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्धाद्वैत याचें प्रतिपादन करणारे उल्लेखनीय साहित्य गुजरातीत निर्माण झालेले नाही. याप्रमाणे शैव आणि शाक्त यांच्यासंबंधीचे गुजरातीत निर्माण झालेले साहित्य वगैरे अंशी भक्तिप्रधान आहे. शैव आणि शाक्त भक्तीचे सूक्ष्मतेने व्यक्तीकरण करणाऱ्या कृतीत भक्तवल्लभ घोळा ऊर्फ वल्लभभट्ट (इ. स. १६४०-१७५१) यांचें 'आनंदनो गरवो', रणछोडजी दीवान (इ. स. १६७८-१७५१) यांची 'शिवगीता' व 'चंडीपाठना गरवा', नाथ भवनांचें (इ. स. १६८१-१८००) 'अवा आनननो गरवो' वगैरे पुस्तकें उल्लेखनीय आहेत. साम्यरसवादी तान्त्रिक मोठ्ठ महाराज (इ. स. १७३८-१७९१) हे शाक्तसिद्धान्त, तंत्रविद्या आणि संगीत-शास्त्राचे अभ्यासी होते. त्यांनी संगीतकलेस काव्यकलेची जोड देऊन त्यांचा श्रीचक्राच्या विद्येशी समन्वय साधला होता त्यांनी गुजरातीत त्याचप्रमाणे संस्कृतांत विपुल लेखन केलेलें आहे. अर्धनारीश्वराच्या भावनेवर श्रीचक्राची पद्धती आधारून रासरसाचे वर्णन करणारी 'रासरस' ही त्याची मुख्य गुजराती कृति आहे. मोठ्ठ महाराजांची शिष्या जनीवाई हीपण तंत्रविद्येची एक सुबुद्ध रसिक कवयित्री होती. आपल्या शाक्तकवितांमध्ये जनीवाई असें स्पष्ट म्हणते की, श्रीविद्येचें मर्म हें सासारिक इद्रियानुभवात नाही; पण ते सूक्ष्म आध्यात्मिक दृष्टीत आहे.

आधुनिक युगाचा आरंभ : श्रीस्वामिनारायण आणि दयाराम यांच्या मृत्यूनंतर गुजराती लोकांस इंग्रजी शिक्षणद्वारा पाश्चात्य संस्कृतीचा परिचय झाला आणि त्या संस्कृतीचा व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद

आणि बुद्धिवाद यांनी आकर्षित होऊन सुशिक्षित वर्गाने सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची सुरुवात केली. ह्या सुधारणांसंबंधीची नीति-मीमांसा कवि दलपतराम (इ. स. १८२०-१८९८) आणि कवि नर्मदाशंकर (इ. स. १८३३-१८८६) यांनी केलेली आहे सामाजिक आणि धार्मिक परंपरांची शाश्वत आणि नैतिक मूल्ये टिकून राहतील, अशा रीतीने सावकाशपणे सुधारणा घडवून आणण्याच्या मध्यममार्गी संरक्षक नीतीचे कवि दलपतरामांनी समर्थन केले; तर नर्मदाशंकरांनी प्रेम आणि शौर्याने भरलेल्या 'प्रतापी नीतीचा' नवीन आदर्श पुढे मांडला वर्गसैन यांनी, 'मर्यादित नीति' (क्लोज्ड मोरॅलिटी) आणि 'अमर्यादित नीति' (ओपन मोरॅलिटी) यांमध्ये केलेला फरक हा काही अंशी नर्मदाशंकरांनी 'सामान्य नीति' आणि 'प्रतापी नीति' यांत केलेल्या फरकाशी जुळणारा आहे. नर्मदाशंकरांच्या मते औदार्य, प्रेम, शौर्य, स्वाभिमान वगैरे भावनांतून निर्माण होणाऱ्या बौद्धिक नियंत्रणाविरहित अशा प्रतापी नीतिद्वाराच समाजावर खरा आणि शाश्वत प्रभाव पडू शकतो.

प्रार्थना-समाज : ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची आक्रमक प्रवृत्ति आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची भारतीय संस्कृतीविषयीची भावना यांची प्रतिक्रिया म्हणून शेवटी सुशिक्षित वर्गाने राजकारणांत आक्रमक व सामाजिक आणि धार्मिक बाबतीत संरक्षक धोरण अंगीकारले आहे. ह्या धोरणास अनुसरून भोलानाथांनी (इ. स. १८२२-१८८६) १८७१ मध्ये अहमदाबादला 'प्रार्थना-समाजाची' स्थापना केली. प्रार्थना-समाजाने स्वीकारलेल्या धर्ममीमांसेचे लाक्षणिक सिद्धान्त : निराकार पण सगुण ऐकेश्वरवाद, अमूर्त ईश्वराचा अनन्यश्रय व त्याची मानसिक भक्ति, गुरुपूजा, भूतिपूजा व कर्मकांडी उपासनेस विरोध, पापभीरुता, सदाचार, त्याचप्रमाणे परोपकाराचा दृढ आग्रह वगैरेना पाठिंबा देणारे साहित्य भोलानाथांनी आणि त्यांचे शिष्य महिपतराम (इ. स. १८२९ ते १८९१) यांनी लिहिले.

रमणभाई नीलकंठ : प्रार्थना समाजिस्टांची तत्त्वमीमांसा आणि नीतिमीमांसा यांचे विवेचन रमणभाई नीलकंठ यांनी (इ. स. १८९८-१९२८) 'धर्म आणि समाज' पुस्तक १ व २ यांत संगृहीत केलेल्या त्यांच्या निबंधांतून केलेले आहे. जीव, जगत् आणि ईश्वर या तिन्ही अंतिम तत्त्वांमधील भेद आणि त्यांच्या वास्तविक अस्तित्वाचा स्वीकार करून रमणभाईंनी मार्टिनोच्या पर-ईश्वरवादाची (डिझाइन) आठवण करून देणाऱ्या विचारसरणीचे प्रतिपादन केलेले आहे; आणि त्या अनुषंगाने त्यांनी अनुभववाद, नास्तिकवाद, अज्ञेयवाद, संशयवाद त्याचप्रमाणे अद्वैतवेदान्त यांवर टीका केलेली आहे. अद्वैत-वेदान्ताविरुद्ध रमणभाईंच्या टीकेचा मुख्य मुद्दा असा आहे की, माणसाचा सहज रीतीने धर्मनिष्ठेशी आणि नीतिनिष्ठेसहित अद्वैत-वेदान्ताशी मेळ घालता येईल असे नाही. आपल्या नीतिमीमांसेत रमणभाईंनी कांटचा अंतःस्फूर्तिवाद व बुद्धिवाद यांचा स्वीकार केलेला आहे आणि सुखवाद व उपयुक्ततावादाची समीक्षा करून 'कर्तव्यासाठी कर्तव्य' ह्या सिद्धान्तास पाठिंबा दिलेला आहे. कांटप्रमाणे रमण-भाईंनीही नीतिनियमांना अपवाद व त्यांचा भंग यांना क्षम्य मानलेले नाही. कांटपासून वेगळे होऊन रमणभाई असेहि मानतात की, माणसाला कर्तव्याचे ज्ञान अंतःस्फूर्तिद्वारा होत असूनहि त्या ज्ञानास अनुरूप असे आचरण तर ईश्वरप्रार्थनेद्वारा मिळणाऱ्या सामर्थ्याने शक्य

होते. ईश्वरनिरपेक्ष कर्ममार्ग आणि केवळ ज्ञानमार्ग यांत नैतिक दोर्बल्य येत असल्याचे कारण रमणभाईंच्या मते हे आहे की, त्या मार्गात सदा-चरणास लागणाऱ्या सामर्थ्यासाठी ईश्वराच्या प्रार्थनेचा आश्रय घेण्यांत येत नाही. असे सामर्थ्य ईश्वर माणसास सहजासहजी देत नाही. यासाठी माणसाने पातळात मिळवावयाची असते. निश्चयस्वातंत्र्य व नियतत्व-वाद या प्रश्नांसंबंधी रमणभाईंची भूमिका आत्म-नियतत्ववादासारखी (सेल्फ-डिटर्मिनिझम) आहे. ईश्वरप्रार्थनेने सदाचरणास सामर्थ्य मिळत असते; पण पापांचा क्षय होत नसतो. कर्माचा सिद्धान्त बटळ असल्यामुळे माणसाला त्याच्या कर्मांचे फळ मिळतच असते. तरीहि त्या बदलांचा त्याच्या परिस्थितीशी संबंध असतो त्यापेक्षा, आन्तरिक वृत्तीशी आणि अनुभवांशी अधिक संबंध असतो. मनुष्य जर प्रार्थना करून पापांवद्दल पश्चात्ताप होईल, तर त्या पश्चात्तापाद्वाराच त्याला पापाची शिक्षा मिळत असते. याप्रमाणे रमणभाईंनी प्रतिपादिलेली प्रार्थना एक प्रकारची आत्मसुधारणेची पद्धती वनून राहिली आहे. अर्थात् ती अधमोद्वारक अशा ईश्वराची कृपा मिळविण्याचे साधन राहत नाही. रमणभाईंचा अमूर्त ईश्वर हा खरोखर जगाच्यापलीकडे असतो. त्याने जड पदार्थ आणि चिन्मय आत्मे यांसाठी सुरुवातीपासून नियम प्रस्थापित करून ठेवलेले आहेत. त्यांच्यामार्फत जगाची नैतिक व्यवस्था चालू राहत असते. जगांत नैतिक शासनच चालू आहे, हे मत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न रमणभाईंनी त्यांच्या निबंधांत तर केला आहेच; पण त्याव्यतिरिक्त 'राईनो पर्वत' या नाटकद्वाराहि त्यांनी जगाचे नैतिक शासन निर्देशित केले आहे. रमणभाई कर्माचा सिद्धान्त स्वीकारतात; पण पुनर्जन्माच्या मान्यतेस 'कल्पित मत' समजतात. त्यांनी असे लिहिले आहे की, जेव्हा देहाच्या नियमांचा भंग होतो तेव्हा देहास व जेव्हा आत्म्याच्या नियमांचा भंग होतो तेव्हा आत्म्यास शिक्षा होत असते. आत्म्याला मिळणारे वक्षीस किंवा होणारी शिक्षा ही त्याची शांति किंवा अशांति असते; आणि शांति किंवा अशांतीचा अनुभव देहाशिवायहि येऊ शकतो. अशा रीतीने रमणभाईंनी प्रार्थना-समाजिस्टांचे विचार आणि कांट त्याचप्रमाणे मार्टिनो यांची नीति-मीमांसा आणि धर्ममीमांसा यांचे सिद्धान्त यांचा एकत्र मेळ घालण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या संकलनांतून समन्वय घडवून आणणे तात्त्विक-रीत्या अशक्य झाल्याने ते जिला विरोध करीत होते, अशा कृत्रिम एक-वाक्यतेत (सिन्क्रेटिझम) ते स्वतःच फसले आहेत. त्यांच्या लिखा-णांची मोठ्यांत मोठी सेवा ही आहे की, त्यांच्याद्वारा गुजराती भाषेस तत्त्वचर्चेसाठी योग्य तो आकार आला; आणि पाश्चात्य विवाद-शैलीचा तिला प्रत्यक्ष परिचय झाला.

नरसिंहराव आणि कान्त : रमणभाईंप्रमाणेच नरसिंहराव दिवेडिया (इ. स. १८५९-१९३७) आणि मणिशंकर रत्नजी भट्ट ऊर्फ कान्त (इ. स. १८६७-१९२३) यांनीहि अद्वैतसिद्धान्तास विरोध करून ईश्वरवादी विचारसरणीस पाठिंबा देणारे लिखाण केले. नरसिंहरावांनी आपल्या सौंदर्यनिष्ठ दृष्टीने जड व चैतन्य यांमधील तसेच आत्मा व परमात्मा यांमधील फरकाचे स्वरूप समजावून सांगितले आहे; तर कान्तांनी स्वीडनबोर्ग यांच्या ख्रिस्ती ईश्वरवादी दृष्टिकोणास अनुलक्षून अद्वैतवादांत आणि मायावादांत उद्ध्वणाऱ्या तात्त्विक आणि नैतिक अडचणीचे सुंदर विवेचन केलेले आहे.

अद्वैत-वेदान्ताची आधुनिक परंपरा : सुज्ञ गोकुलजी (इ. स.

१८२४-१८७८), मनःसुखराम सूर्यराम (इ. स. १८४०-१९०७), मणिशंकर कीकाणी (इ. स. १८२२-१८८४), श्रीमन्सिहाचार्य (इ. स. १८५४-१८९८), मणिलाल ननुभाई द्विवेदी (१८५८-१८९८) वगैरेंनी अद्वैतसिद्धान्ताविरुद्ध घेण्यांत येणाऱ्या आक्षेपांत असलेले गैरसमज दूर करून अद्वैतवेदान्त हा नीतीच्या किंवा व्यवहाराच्याविरुद्ध असा सिद्धान्त नाही, याबाबत स्पष्टता करण्याचा प्रयत्न केवलाद्वैती विचारसरणीच्या विवरणामार्फत केलेला आहे.

मणिलाल द्विवेदी : वर उल्लेखिलेल्या वेदान्ताच्या पुरस्कर्त्यांत मणिलालांचें स्थान अद्वितीय आहे. मणिलाल यांनी 'सिद्धान्तसार', 'सविवरण गीता-भाषान्तर', 'आत्मनिमज्जन' वगैरे पुस्तके आणि 'सुदर्शन गद्यावली' मध्ये संगृहीत केलेल्या निबंधात आपल्या अभेद-मीमांसेचें किंवा केवलाद्वैताचें समर्थ व मौलिक रीतीने प्रतिपादन केलेले आहे. मणिलाल यांच्या मते ज्ञानोपासून थेट हेगेलपर्यंतचे सर्व पाश्चात्य तत्त्वचिंतक आणि जगातील सर्व धर्म यांचा तुलनात्मक आणि साक्षेपी अभ्यास केला असतां हें स्पष्ट होतें की, धर्मदृष्टि आणि तत्त्व-दृष्टि यांचें सर्वोच्च शिखर तर आर्य-अद्वैतदर्शनानेच सिद्ध केलेलें आहे. ह्या अद्वैतसिद्धान्तास न मानणारे प्रार्थनासमाजी यांनी, तसेंच जीव व ईश्वर यांमध्ये आत्यंतिक भेद आहे, असा आग्रह धरणाऱ्या इतर सर्व तत्त्वज्ञानांवर मणिलालांनी कडक टीका केलेली आहे. उपनिषदात एकवाक्यता सिद्ध करणाऱ्या जुन्या प्रणालीस अनुसरून मणिलालांनी गीतेच्या वचनांची एकवाक्यता सिद्ध करण्याचा आणि गीतेचीं वचने अभेदबोधकच आहेत, असें दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मणिलालांच्या मते गीतेंत अद्वैतसिद्धान्ताचें नुसतें पूर्वरूपच नाही, तर खुद्द अद्वैतवादाचाच उपदेश केलेला आहे. गीतेच्या कित्येक श्लोकांचा अभेद प्रकाशांत मणिलाल यांनी लावलेला अर्थ, त्यांची मौलिकता, तर्कशक्ति आणि अभेदशक्ति याचें सुंदर उदाहरणच बनलेला आहे. मणिलाल यांच्या अद्वैतसिद्धान्ताचें वैशिष्ट्य हे आहे की, त्यांत ज्ञानमार्ग आणि निवृत्तिपरायणतेचा सतत निषेध करण्यांत आलेला आहे; आणि 'प्रेम' किंवा 'अभेद' यांच्या भावनायुक्त कर्तव्यपरायणतेस अभेद साक्षात्काराचें सर्वोत्तम साधन समजण्यांत आलेलें आहे. मणिलालांनी आग्रहाने आणि अनेक रीतींनी असें दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे की, जी अद्वैत-भावना 'वेदान्त' या नांवाने ओळखली जाते, ती केवळ 'शुष्क तर्कजाल'-रूप नसून ती 'प्रेम' आणि 'कर्तव्य' यांच्या मनोहर खांबावर उभारलेली इमारत आहे. याप्रमाणे मणिलाल यांच्या नीतिमीमांसेचा मुख्य भंज स्वार्पण आणि कर्तव्य आहे. "स्वार्पण म्हणजे अभिमानाची वृत्ति टाकून स्वतःला जें ज्ञान झालेलें असेल तें सर्व स्वतःच्या आचरणांत व्यक्त करणें, हाच स्वार्पणपूर्वक कर्तव्य करण्याचा अर्थ आहे." याप्रमाणे मणिलालांनी उपदेशिलेल्या नीतीत ज्ञान आणि आचार यांतील द्वैताला जागाच नाही. ह्याचप्रमाणे त्यांनी हेहि स्पष्ट केलेले आहे की, ह्या प्रकारच्या नीतीत स्वहित आणि परहित यांमधील विरोधाचें तसेच कर्मफलाच्या चित्तेचें संपूर्णपणें शमन होत असते; कारण की, व्यापक समष्टिभावनेने किंवा अभेदभावनेने केलेले कर्म हें स्वरूपानुसंधाना-विषयीची क्रिया असल्याने त्यामार्फत परहिताचें पोषण होऊन आपली वरून अभेदानुभवाचें सुखहि अनुभवायला मिळते, आणि त्यामुळे कर्मफलाच्या इच्छेचा अभाव स्वाभाविकपणें राहतो. मणिलाल यांच्या मताप्रमाणे गीतेचा भक्तियोग आणि निष्काम कर्मयोग ह्यांचें खरें

रहस्य या प्रकारच्या स्वार्पणांत किंवा प्रेमयुक्त कर्तव्यपरायणतेतच सामावलेलें आहे. त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास असें सांगतां येईल की, समष्टीच्या दृष्टीने कर्तव्यभावनेला आपल्या साध्यांत ठेवण्याचा मार्ग श्रीकृष्णाने गीतेत अतिशय स्पष्टपणें दाखविलेला आहे. स्वतः ज्या ठिकाणी, ज्या स्थितीत, सामर्थ्यासहित ज्या प्रकारें असू तें स्थान, स्थिति, सामर्थ्य आणि प्रकाराचें जें अनुकूल कर्तव्य असेल तें करण्यांतच प्रत्येक व्यक्ति समष्टिदृष्टीने आपापलें जें कर्तव्य असेल तें करीत असते, हें भगवंतानी वारंवार सांगितलें आहे. ह्याचसाठी अर्जुनाला वाटचास आलेल्या युद्धांतून पळून जाऊन त्यागांत मोक्ष समजण्याची बुद्धि झाली होती, तिचा निषेध करून त्या प्रसंगी युद्धांतच कल्याण आहे, असें पटविलें आहे. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की, मणिलाल यांनी गीतेचें ह्या दृष्टीने विवरण करण्यांत लोकमान्य टिळक (इ. स. १८५६-१९२०) यांच्या गीतारहस्याच्या उपदेशाची पूर्वसूचना केली आहे.

सुफी कवि : मणिलालांच्या 'आत्मनिमज्जन' नांवाच्या काव्य-कृतीत अद्वैत-वेदान्त आणि सुफी मत यांच्या संमिश्र छायायुक्त गझली आणि कविता याचा संग्रह आहे. ह्याच प्रकारच्या काव्याचें सर्जन 'वाळा-शंकर' (इ. स. १८५८-१८९८), 'कलापी' (इ. स. १८७४-१९००), 'मस्तकवि' विभूवन प्रेमशंकर (इ. स. १८६५-१९२३) आणि 'सागर' नांवाने ओळखले जाणारे जगन्नाथ दामोदरदास त्रिपाठी (इ. स. १८८३-१९३६) यांनीहि केलेलें आहे.

गोवर्धनराम त्रिपाठी : मणिलाल यांचे समकालीन आणि गुजराती भाषेचे युगसर्जक साहित्यकार गोवर्धनराम (इ. स. १८५५-१९०७) यांनीहि आपल्या लक्ष्यालक्ष्य मीमांसाद्वारा अद्वैतवादाचें प्रतिपादन केलेलें आहे. गोवर्धनरामांच्या लक्ष्यालक्ष्यवादांत शंकराचार्य, वल्लभाचार्य, स्पिनोझा आणि हेगेलची तत्त्वमीमांसा, तसेंच शंकराचार्य, स्टोइक-संप्रदाय आणि गीतेच्या नीतिमीमांसा अशा कित्येक सिद्धान्तांचा समन्वय करण्याचा मौलिक प्रयत्न झालेला आहे. लक्ष्यालक्ष्यवाद शांकरवेदान्तात करण्यांत येणाऱ्या जीव-ईश्वर आणि ब्रह्माच्या भेदाचा आणि त्या तीन तत्त्वांच्या अंतिम अद्वैताचा स्वीकार करतो. शांकर-वेदान्त आणि लक्ष्यालक्ष्यवाद यांच्यामध्ये मूलभूत फरक असा आहे की, लक्ष्यालक्ष्यवाद हा जीव-ईश्वर (लक्ष्य) यांना मायिक न समजतां त्यांना ब्रह्मतत्त्वाचें (अलक्ष्याचें) वास्तविक स्फुरण म्हणून त्याचा स्वीकार करतो. गोवर्धनरामांच्या मते ब्रह्मरूप अलखसागराचें जीव आणि ईश्वर हे दोन लख-तरंग आहेत वल्लभाचार्याप्रमाणे ब्रह्मतत्त्वास आविर्भावतिरोभाव स्वभावाचें समजून गोवर्धनराम यांनी म्हटलें आहे की, ब्रह्मतत्त्वांत या लखतरंगांचे उद्भव व लय होतच राहतात. आपल्या तरंगरूपी अशा ह्या सृष्टीत ब्रह्म किंवा अलक्ष्यतत्त्व व्यापलेलें असूनहि ते त्याच्याहि अतीत असते. अंतिमतत्त्वाचें अंतस्त्व (इमॅनन्स) आणि परत्वाविषयीच्या गोवर्धनरामांच्या विचारांवर स्पिनोझा आणि हेगेल यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव चटकन लक्षांत येतो, असा आहे. ईश्वरसृष्टि आणि जीवसृष्टि यांच्यांत व्यापून राहिलेल्या गूढ, नित्य आणि परात्पर ब्रह्माचें ज्ञान होणें हाच गोवर्धनरामांच्या मताप्रमाणे मोक्ष आहे. या मोक्षप्राप्तीच्या साधनासंबंधी गोवर्धनरामांनी सांगितलें आहे की, 'गार्हस्थ्यधर्म, राजधर्म, स्त्रीधर्म इत्यादि जन्मापासून

प्राप्त झालेल्या लक्ष्यधर्मांचे' पालन करण्यांत सामावलेल्या कर्मयोग-द्वारा समष्टीच्या महेच्छेंत व्यक्तीच्या प्रत्येक इच्छेचा होम होत असतो, आणि या रीतीने जीव व ईश्वर यांचे अद्वैत सिद्ध होत असते; परंतु ही अद्वैतसिद्धि पर्याप्त नाही तिच्या पूर्तीसाठी ज्ञानयोग आवश्यक आहे. कारण लक्ष्य आणि अलक्ष्य यांचे अद्वैत सिद्ध करण्यासाठी ज्ञानयोग अनिवार्य आहे याप्रमाणे गोवर्धनरामाच्या मते स्टोइक संप्रदायाची नीतिमीमासा किंवा गीतेचा कर्मयोग जीव-ईश्वरांचे अद्वैत सिद्ध करतो. अशा रीतीने कर्मयोग आणि ज्ञानयोग ह्या दोघाना एकमेकांच्या पूर्तीची आवश्यकता असते ह्या आवश्यकतेवर लक्ष केंद्रित करून लक्ष्यालक्ष्यवाद जीव-ईश्वर-ब्रह्म हे तीन कोटीचे अद्वैत दोन योगांच्याद्वारा साधण्याचा आदेश देतो यावरून गोवर्धनरामाच्या सांगण्याप्रमाणे हे स्पष्ट होते की, लक्ष्यालक्ष्यमीमासेचा 'तियोग' योग' हाच परम योग आहे.

आनंदशंकर ध्रुव : मणिलाल आणि गोवर्धनरामाप्रमाणे आनंद-शंकर (इ. स. १८६९-१९४२) यांनीही अद्वैतवादाचेच समर्थन केलेले आहे. आनंदशंकराचा दृष्टिकोण हा मणिलालांचा प्रभावीत किंवा अभेदवाद आणि गोवर्धनराम याचा लक्ष्यालक्ष्यवाद यापेक्षा शंकराचार्यांच्या केवलाद्वैताशी अधिक मिळताजुळता आहे. आनंद-शंकरांनी केवलाद्वैताचे विवेचन करणारा असा कोणताही संपूर्ण ग्रंथ लिहिलेला नाही; पण 'आपणो धर्म' नांवाच्या पुस्तकात सगृहीत केलेल्या अनेक निवधांत ऐतिहासिक, तुलनात्मक आणि समीक्षात्मक पद्धतीचा उपयोग करून केवलाद्वैताची श्रेष्ठता दर्शविण्याचा आणि त्याच्याविरुद्ध घेतल्या जाणाऱ्या आक्षेपांचे निराकरण करण्याचा सुंदर प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. येथीलसंपादन प्लेटोपर्यंतचे जगत्तत्त्व-मीमासक, देकार्त व त्याचे द्वैतवादी अनुयायी, स्पिनोझापासून हेगेल-पर्यंतचे सर्व एकतत्त्ववादी, मिल्ल, काट आणि स्पेन्सरसारखे अज्ञेय-वादी, बर्ट्रंड रसेलसारखे वास्तववादी, तसेच अँल्फ्रेड नॉयडर आणि वर्गसन-सारखे विकासवादी याचा थोडक्यात परिचय देऊन आनंदशंकरांनी या सर्व पाश्चात्य तत्त्वचिंतकांच्या विचारसरणीचे केवलाद्वैती दृष्टीने मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याचप्रमाणे सर्व भारतीय दर्शनांची संक्षिप्त समीक्षा करण्याचाही त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे. या-प्रमाणे सर्व भारतीय तत्त्वज्ञान आणि पश्चिमेच्या मुख्य-मुख्य विचारधारा यात अद्वैतदर्शनाचे स्थान, हे दार्शनिक चिंतनाच्या सर्वोच्च शिखरा-सारखे आहे, ह्या मताची प्रस्थापना करण्याच्या प्रयत्नद्वारा आनंद-शंकरांनी त्यांच्या शब्दात सागावयाचे झाल्यास हे स्पष्ट करून दिले आहे की, आपले तत्त्वज्ञान ही एक जीर्ण विद्या नाही; परंतु पश्चिमेच्या सध्याच्या तत्त्वज्ञानावरोवर उभे राहून संपूर्ण पृथ्वीच्या विकासात भाग घेऊ शकते, अशी एक जिवंत वस्तु आहे.

पारशी तत्त्वचिंतक : कवि अरदेशर फरामजी खबरदारांनी (इ. स. १८८१-१९५३) आपल्या 'दर्शनिका' नांवाच्या काव्य-कृतीत सृष्टीची अस्थिरता, विकासाची वेदना, सृष्टीचे अंतिम ध्येय, मानवजीवन आणि मृत्यूचे स्वरूप, धार्मिक मतभेदाचे मूळ, स्नेहाचा विश्वधर्म वगैरे विषयांचा विचार करून, हिंदु आणि श्रथुष्ट्र धर्मांचा समन्वय साधणाऱ्या तत्त्वदृष्टीचे आणि परार्थवादी नीतिमीमासेचे प्रतिपादन केलेले आहे. त्यांनी कर्म, पुनर्जन्म आणि आत्म्याची अमरता यासंबंधीच्या हिंदु विचाराशी आणि कल्याण-अकल्याणाच्या स्वरूपासंबंधाच्या श्रथुष्ट्री विचारांचा मेळ घालून

नैतिक पुरुषार्थाच्या मार्गात विश्वावर अहंरमझदाचे राज्य किंवा स्नेहाचे साम्राज्य स्थापण्याची प्रभावी रीतीने शिफारस केलेली आहे, आणि असा आशावाद प्रकट केलेला आहे की, "एक दिवस, मग तो कित्येक लाख वर्षांनी का असेना, असा येईल की, जेव्हा स्नेहाचे साम्राज्य स्थापन होईल."

प्रा. फिरोज कावसजी दावरांनी 'भोतपर मनन' नांवाच्या ग्रंथात ईश्वरवादी दृष्टिकोणाला अनुसरून मृत्यूची अपरिहार्यता आणि मंगलता यांचे विवरण केलेले आहे, आणि जीवाच्या मरणोत्तर अवस्थेचे वर्णन तुलनात्मक धर्मांच्या पद्धतीने केलेले आहे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने या ग्रंथातील सर्वात महत्त्वाची चर्चा कर्म आणि पुनर्जन्म यांच्या सिद्धान्ताबाबत आहे ह्या सिद्धान्ताविरुद्ध करण्यांत आलेल्या युक्तिवादांचे परीक्षण करून, ह्या सिद्धान्ताचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न प्रा दावर यांनी प्रशंसनीयरीत्या केलेला आहे.

निरूपण-ग्रंथ : मणिलाल, गोवर्धनराम आणि आनंदशंकर ह्यांच्या युगात भारताच्या विविध दार्शनिक परंपरांच्या मूलभूत सिद्धान्तांचे संप्रमाण वर्णन करणारी कित्येक पुस्तके लिहून नर्मदाशंकर देवशंकर मेहता (इ. स. १८७१-१९३९) आणि दुर्गाशंकर केवलराम शास्त्री यांनी गुजरातच्या चिंतनात्मक साहित्याची मौल्यवात् सेवा केलेली आहे. नर्मदाशंकर मेहतानी 'हिंदु तत्त्वज्ञानाचा इतिहास', 'उपनिषद्-विचारणा', आणि 'शाक्त-संप्रदाय' या तीन पुस्तकांद्वारा ऐतिहासिक दृष्टि आणि तटस्थ तार्किक विवेचनाच्या पद्धतीस अनुसरून भारताच्या सर्व दार्शनिक परंपरांच्या मूलभूत सिद्धान्तांचे आणि प्रत्येक परंपरेच्या समर्थ पुरस्कर्त्यांच्या विशिष्ट दृष्टिकोणांचे सुस्पष्ट आणि स्वतंत्र कथन केलेले आहे. ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे की, डॉ. राधाकृष्णन आणि प्रा. दासगुप्त यांचे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वी नर्मदाशंकर मेहतानी 'हिंदु तत्त्वज्ञानाचा इतिहास'-विषयीचे कार्य पूर्ण केले होते. 'वैष्णव धर्माचा संक्षिप्त इतिहास' लिहिणाऱ्या दुर्गाशंकर शास्त्रींनीही वैष्णव आणि शैवसंप्रदाय यांच्या सर्व आचार्यांच्या तत्त्वज्ञानविषयक आणि धर्मविषयक सिद्धान्तांचे सुंदर विवरण केलेले आहे.

महात्मा गांधी. आनंद शंकरांच्याच कालखंडांत गुजरातच्या जीवनात व साहित्यात गांधीयुग सुरू झाले होते. महात्मा गांधीची (इ. स. १८६९-१९४८) सामाजिक व राजकीय विचारसरणी ह्या लेखाच्या क्षेत्रांत समाविष्ट होऊ शकणारी नसल्याने, आपण त्यांच्या फक्त तत्त्व-ज्ञानाच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचाच येथे निर्देश करू.

गांधीजींनी आपल्या तात्त्विक भूमिकेचे स्पष्टपणे प्रतिपादन करण्याच्या हेतूने कोणताही ग्रंथ लिहिलेला नाही; परंतु 'हिंदुधर्म', 'व्यापक धर्मभावना', 'धर्मकथन', 'अनासक्तियोग' वगैरे पुस्तके आणि इतर अनेकविध लेख यातून त्यांनी जीव, जगत्, ईश्वर, धर्म, नीति वगैरेसंबंधी स्वतःची मते प्रकट केलेली आहेत. या सर्वांवर विचार केला असता असे दिसून येते की, जीव, जगत् आणि ईश्वराचे स्वरूप यांसंबंधीच्या त्यांच्या मतावर जन्मापासून आणि त्यांच्या संस्कारातून त्यांना प्राप्त झालेल्या वल्लभाचार्यांच्या शुद्धाद्वैती दृष्टीचा बराच खोल परिणाम झालेला होता. त्यांच्या मताप्रमाणे ईश्वर अनंत, अविकारी आणि ज्ञानस्वरूप आहे. ईश्वराच्या ह्या स्वरूपाची एकाच शब्दात

कल्पना घावयाची असल्यास असे म्हणता येईल की, तो 'सत्य' आहे. ह्या अर्थाने सत्य हेच परमेश्वर आहे. ईश्वर निर्विकारी असूनहि तो सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान् कर्ता, अंतर्दामी आणि न्यायी नियामक आहे तो इंद्रिये, अंतःकरण आणि वाणी याच्यापलीकडे असतो; व म्हणून ईश्वराच्या स्वरूपाचे वर्णन करतांना आपली विधाने अपूर्ण व परस्पर-विरोधी असतात. तरीहि ईश्वराचे स्वरूप अंतर्गत असल्याने त्याच्या-संबंधीच्या परस्परविरोधी विधानांचाहि एकाच वेळी स्वीकार करता येऊ शकतो. ह्या अर्थी गांधीजी स्वतःला अनेकान्तवादी किंवा स्याद्धादी समजतात. गांधीजी ईश्वराचे 'लोकशाहीचा महान् पुरस्कर्ता' म्हणून वर्णन करतात; कारण ईश्वराने आपणास इष्ट व अनिष्ट यामध्ये निवड करावयास स्वातंत्र्य ठेवलेले आहे. याप्रमाणे त्यांनी अनिष्टाचे खरे अस्तित्व आणि निश्चयस्वातंत्र्याचा स्वीकार केलेला आहे. ईश्वराचे ज्ञान अलौकिक अनुभूतिद्वाराच होऊ शकते. अशा प्रकारचा अनुभव नसल्यास ईश्वराचा स्वीकार श्रद्धेनेच करावयाचा असतो. तरीहि ही श्रद्धा आधळी नसते, ती बुद्धिगम्य असते. ही बुद्धिगम्यता दाखविणारी ईश्वराच्या अस्तित्वाची सिद्धता देण्याचा प्रयत्न गांधीजींनी आपल्या 'हिंदुधर्मा'त केलेला आहे.

गांधीजींच्या मताप्रमाणे जग पूर्णतया मिथ्या नाही; पण ते ईश्वराचीच खरी अभिव्यक्ति आहे. त्याचप्रमाणे जीव हे मिथ्या नसून खरे आहेत, आणि तरीहि जीव ईश्वरापासून पूर्णपणे भिन्न नाहीत. यावावत स्पष्टीकरण करताना गांधीजींनी म्हटले आहे, "आदम खुदा नहि, लेकिन खुदाके नूरसे आदम खुदा नहि।"

ईश्वराचा साक्षात्कार हे गांधीजींच्या मते मानवजीवनाचे परम-ध्येय आहे. त्या ध्येयास पोषक अशा सर्व प्रवृत्ति धर्म्य; आणि ह्या ध्येयास बाधक (घातक) अशा सर्व प्रवृत्ति अधर्म्य होत. गांधीजींच्या मते हे ध्येय साध्य करण्यासाठी साधकाने स्वतःच्या समग्र व्यवहारामध्ये सत्य व अहिंसेचा अतिशय दृढ आग्रह वाळगला पाहिजे आपल्या स्वतःस ईश्वरास शरण जावयास लावले पाहिजे व प्रत्येक जीवात वसणाऱ्या ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी सर्व जिवंत प्राणिमात्राची निष्कामभावाने सेवा केली पाहिजे. ह्या कठीण, नैतिक आणि आध्यात्मिक साधनेसाठीच वळाची आवश्यकता असते; व त्याची प्राप्ति ईश्वरप्रार्थना आणि ब्रह्मचर्य, अस्वाद, अस्तेय, अपरिग्रह वगैरे व्रतांच्या पालनानेच होऊ शकते. याप्रमाणे गांधीजींच्या मते तप, संयम, नीति आणि भक्ति ही धार्मिक जीवनाची अपरिहार्य अंगे होत. गांधीजींच्या ह्या धर्ममीमांसेवर श्रीस्वामिनारायणाच्या विचारसरणीचा प्रभाव स्पष्टपणे दृग्गोचर होतो.

काकासाहेब कालेलकर आणि किशोरलाल मश्रुवाला. गांधी विचारप्रणालीच्या चितकांत दत्तात्रय वाळकृष्ण कालेलकर (१८८६) आणि किशोरलाल घनश्यामलाल मश्रुवाला (१८९०-१९५३) हे विशेष उल्लेखनीय आहेत. गुजराती नसतानाहि 'सवाई गुजराती' म्हणून नांवाजलेले काकासाहेब कालेलकर ह्यांनी आपल्या चितनात्मक ग्रंथांत आणि निबंधांत 'सत्यं शिवं सुदरम्' ह्या त्रिविध मूल्यांचा ज्यामध्ये समन्वय झालेला असेल, अशा पूर्ण जीवनाचा पुरस्कार करून, एक प्रकारच्या पूर्णतावादी नीतिमीमांसेचे प्रतिपादन केलेले आहे. किशोरलाल मश्रुवालानी महात्मा गांधीचा सर्वोदयवाद, स्वामिनारायणांची आचारशुद्धि आणि केदारनाथांची साधनपद्धती

यांपासून प्रेरणा घेऊन स्वतःच्या स्वतंत्र विचारसरणीचे प्रतिपादन 'जीवनशोधन', 'गीतामंथन', 'समूळी क्रान्ति' वगैरे ग्रंथांतून केलेले आहे. मश्रुवालानी शास्त्रवाक्यांचा आधार घेतलेला आहे; परंतु स्वतःची विचारशक्ति व अनुभवदृष्टि ह्यांनी तपासल्याशिवाय कोणत्याहि शास्त्रवाक्याचा स्वीकार केलेला नाही. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहतां मश्रुवाला विशिष्टाद्वैती आहेत. मायावाद आणि लीलावाद यांना विरोध करून त्यांनी एक प्रकारच्या स्वभावमूलक परिणाम-वादाचे प्रतिपादन केलेले आहे. अंतिमतत्त्वाला रामानुजाप्रमाणे 'शरीरधारी' म्हणण्याऐवजी 'स्वभावधारी' म्हणणे, हे मश्रुवालानी अधिक योग्य वाटते. धर्मतत्त्वमीमांसेत मश्रुवालानी एकेश्वरनिष्ठा, अनन्याश्रय आणि निर्हेतुक भक्ति ह्यांचा पुरस्कार केलेला आहे. त्याच्या मते प्रत्येक धर्म सार्वजनिक प्रेय आणि श्रेय ह्यांना पोषक असला पाहिजे; आणि त्याची इमारत सर्वधर्मसमभाव आणि सदाचाराच्या दृढ पायावर उभारलेली असली पाहिजे. मश्रुवालाची नीतिमीमांसा ही सत्त्वसंशुद्धीला जीवनध्येय म्हणून स्वीकारते. 'सत्त्वसंशुद्धि' म्हणजे माणुसकीने भरलेले जीवन. हे जीवन स्वसुखाचा शोध करण्या-ऐवजी जगाच्या हितात रममाण होत असते. याप्रमाणे मश्रुवालाच्या मताप्रमाणे सत्त्वसंशुद्धीचे हाद जगताविषयीच्या कर्तव्यनिष्ठेत सामावलेले आहे. अर्थात् जगाचे हित साधण्यांतच व्यक्तीला धन्यता लाभत असते. अशा रीतीने मश्रुवालाची नीतिमीमांसा केवळ परार्थवादी आहे. मश्रुवालाच्या या परार्थवादाचे स्पष्टीकरण व्यक्तित्वाच्या स्वरूपा-विषयीच्या त्यांच्या विचारातून मिळते. त्याच्या मते व्यक्ति ही 'जगताच्या महायंत्राचे' एक अंग आहे. 'ब्रह्मांडाचा एक अवयव' म्हणूनहि व्यक्तीचे अस्तित्व शाश्वत असते, असे निश्चितपणे व निःशक रीतीने सांगता येईल असे नाही; कारण की, 'मरणोत्तर स्थितीसंबंधी जें काही स्पष्टीकरण करण्यात येईल, ते फक्त संभवनीय वाटणारा तर्क आहे.' अशा रीतीने मश्रुवालानी व्यक्तीची स्वायत्तता आणि तिच्या सातत्याच्या सिद्धान्ताचा स्वीकार केलेला नाही; आणि त्यामुळे त्यांनी कर्म आणि त्याचे फल यांच्या वावतीतहि व्यक्तीच्या-ऐवजी समग्र समाजास ध्यानांत घेण्याचा आग्रह धरलेला आहे. अकृताभ्युपगम आणि कृतप्रणाशाविषयीच्या अडचणींना मुळीच महत्त्व न देता त्यांनी असे मत प्रदर्शित केलेले आहे की, "व्यक्तीला भोगाच्या लागणाऱ्या परिणामांत कित्येक परिणाम हे स्वसंकल्पजनित असतात, काही परसंकल्पजनित असतात, आणि काही उभयजनित असतात. मनुष्य स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या दृष्टीने नव्हे, पण ब्रह्मांडाचा एक अवयव म्हणून जर विचार करील तर त्याला ह्याचे कारण स्पष्टपणे समजू शकेल." व्यक्तित्वाच्या स्वरूपासंबंधी मश्रुवालाच्या ह्या विचारांवरून स्पष्ट होते की, त्यांच्या नीतिमीमांसेत कोणत्याहि प्रकारचा स्वार्थवाद किंवा व्यक्तिवाद ह्याला थोडाहि अवकाश नाही.

श्रीअरविंद वगैरेंचे आधुनिक अनुयायी : अंबालाल पुराणी (१८९४-१९६५), सुंदरम् (१९०८) वगैरेंनी श्रीअरविदाच्या तात्त्विक आणि धार्मिक दृष्टिकोणाचे विवरण करणारे साहित्य निमिले आहे. बुद्धिवादी आणि सुशिक्षित वर्गात प्रिय होत चाललेल्या अरविंद-तत्त्वज्ञानासमोर शाकरवेदान्ताची शास्त्रीय परंपरा जतन करून ठेवण्याचा प्रयत्न स्वामी माधवतीर्थानी त्यांच्या 'वेदान्त आणि योग' नांवाच्या ग्रंथात अरविंद-शिष्यांना पूर्वपक्षांत घालून केलेला आहे.

गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाची व्यापक वैशिष्ट्य-लक्षण : गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाच्या वर दिलेल्या माहितीवरून त्यांची कित्येक व्यापक वैशिष्ट्यलक्षणं स्पष्ट होतात. गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाचे मूल्यमापन करतांना ही विशेष लक्षणं ध्यानात ठेविली पाहिजेत. यांतील पहिलें विशेष लक्षण हें आहे की, तत्त्वज्ञान हें जीवनाची समीक्षा असतें. सॉक्रेटीसचे हे मत गुजरातच्या तत्त्वचिंतनासाठी अक्षरशः सत्य आहे. अखा, स्वामिनारायण, रमणभाई, मणिलाल, गोवर्धनराम, आनंदशंकर, किशोरलाल आणि श्रीमद् राजचंद्र ह्या सर्वांची विचारधारणा प्रचलित जीवनप्रणालीच्या प्रखर समीक्षेतून निर्माण झालेली आहे. ह्या प्रकारच्या समीक्षात्मक भूमिकेतून निर्माण झालेलें तत्त्वचिंतन केवळ शास्त्र-प्रमाणाने स्वीकारून चालणार नाही, हें पूर्णपणें स्वाभाविक आहे. अशा रीतीने गुजरातच्या तत्त्वचिंतकांनी शास्त्रवाक्यांचें भाष्य करण्याच्या पद्धतीऐवजी स्वतंत्र बौद्धिक प्रतिपादन करण्याची पद्धती रुढ केलेली आहे. याप्रमाणे हे स्पष्ट होतें की, अनुभूतीला जबाबदार राहून स्वतंत्र बौद्धिक प्रतिपादनाच्या पद्धतीचें अनुसरण हें गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाचे दुसरे विशेष लक्षण आहे. पद्धतीच्या या अभिनव स्वतंत्रतेचा परिणाम म्हणून गुजरातच्या तत्त्वचिंतनांत मौलिकतेचा गुण स्वाभाविक रीतीने शिरलेला आहे; आणि त्यामुळेच गुजरातच्या वेगवेगळ्या तत्त्वचिंतकांनी केवलाद्वैत, शुद्धाद्वैत, विशिष्टाद्वैत किंवा जैन दर्शनाची शास्त्रीय परंपरा यांचा संपूर्णपणें व सरळ रीतीने स्वीकार करण्याऐवजी या सिद्धान्तांचा आविष्कार आपल्या स्वतःच्या मौलिक रीतीने केलेला आहे. ज्याप्रमाणे पद्धतीच्या स्वातंत्र्यामुळे गुजरातच्या तत्त्वचिंतनात मौलिकतेचा आविष्कार झालेला आहे, त्याचप्रमाणे जीवनसमीक्षा आणि जीवनसुधारणेच्या हेतूच्या स्पष्टतेमुळे गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाची भूमिका सदैव समन्वयात्मक राहिलेली आहे. अशी समन्वयात्मक दृष्टि हें गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाचें तिसरें विशेष लक्षण आहे. आपण असे पाहिले आहे की, गुजरातच्या मोठ्या भागाच्या तत्त्वचिंतकांनी विविध दार्शनिक परंपरांनी प्रकट केलेल्या सत्याचा समभावपूर्वक स्वीकार करून, त्या सर्वांचा समन्वय साधण्याचा प्रभावी पुरुषार्थ केलेला आहे.

जेथून मिळेल तेथून सत्याचें स्वागत करण्याची तत्परता दाखविणारें तत्त्वचिंतन केवळ पुस्तकांत पडून राहूं नये, तर ते प्रत्यक्ष आचरणातहि आले पाहिजे, ही त्वरित लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे. ह्याचा अर्थ असा आहे की, गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाने प्रजा-जीवनासाठी जीवत सामर्थ्य पुरविलेले आहे. अशा प्रकारे जीवन-अभिमुखता हें गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाचे चौथें विशेष लक्षण आहे. ह्या वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणामुळे गुजरातच्या सांस्कृतिक विकासांत गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाने महत्त्वाचा भाग उचललेला आहे. ह्या अर्थाने गुजरातचे तत्त्वचिंतन हें व्यवहारवादी आहे. या प्रकारची व्यवहारवादी भूमिका गुजरातच्या तत्त्वचिंतनांत थेटपर्यंत शिरली आहे. जीवनविषयक आध्यात्मिक दृष्टीने गुजरातच्या तत्त्वचिंतनाचें पांचवे विशेष लक्षण आहे. कोणाहि गुजराती तत्त्वचिंतकाने जडवादाचा किंवा सुखवादाचा कधीच पुरस्कार केलेला नाही. त्याचप्रमाणे आध्यात्मिक मूल्यांच्या सापेक्षतेच्या सिद्धान्तास कधीहि दुजोरा दिलेला नाही. याप्रमाणे गुजराती तत्त्वचिंतन हे व्यवहारवादाला अनुकूल असें असले तरी अमेरिकन व्यवहारवादाप्रमाणे ते सापेक्षतावादी नाही. ही गोष्ट गुजराती मनाच्या मूलगामी आणि सर्वांगीण दृष्टीची द्योतक आहे. थोडक्यात, आलोचनात्मक तटस्थता, मौलिकता, समन्वयशीलता, जीवन-अभिमुखता आणि आध्यात्मिकता हे पांच गुण गुजरातच्या तत्त्वचिंतनात व्यापक रीतीने गुंफलेले पाहावयास मिळतात. ह्या गुणाचे स्वरूप व महत्त्व ह्याचा विचार केला असता हें चटकन् स्पष्ट होते की, ह्या गुणांच्यामुळे गुजरातचें तत्त्वचिंतन जगाच्या कोणत्याहि सन्मान्य विचारप्रणालीच्या रांगेत उभे राहूं शकेल असे आहे; एवढेच नव्हे तर, अखिल जागतिक तत्त्वज्ञानाच्या विकासात स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी भर घालू शकेल, असे तें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : देसाई, ई. स. संपा. : वृहत्काव्यदोहन, १० भाग (मुंबई, १९०१), त्रिवेदी, वि. र. देसाई, ब्र. मु. संपा. : अखंडगीता (अहमदाबाद, १९५७); शास्त्री, के. का. : संपा. रसिकवल्लभ, एक अध्ययन (अहमदाबाद, १९६१), नीळकंठ, र. म. : धर्म अने समाज, २ भाग (अहमदाबाद, १९३५); द्विवेदी, म. न. : सिद्धान्तसार (मुंबई, १८८६); ठाकूर, धी. प्रे. : मणिलालनी विचारधारा (अहमदाबाद, १९४८); मथुरालाल, कि. घ. : जीवनशोधन (अहमदाबाद, १९२९);— : समूळी क्रान्ती (अहमदाबाद, १९४८); सुखलालजी : दर्शन अने चिंतन, २ भाग (अहमदाबाद, १९५७).

जे. ए. याज्ञिक

तत्त्वज्ञान, चिनी : १. प्रास्ताविक : 'चे श्वे' म्हणजे तत्त्वज्ञान, हा चिनी शब्द एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात योजिला जाऊं लागला. 'फिलॉसफी' या इंग्रजी शब्दाचें जपानी भाषेत 'तेत्सु-गाकु' असे भाषान्तर होते. या जपानी शब्दाचें 'चे श्वे' हें चिनी रूपान्तर मेइजी कालांतील एका जपानी पंडिताने प्रचारात आणलें, असे म्हणतात.

(अर्थात् चिनीमध्ये व जपानीमध्ये उच्चार वेगवेगळे दिसले, तरी मूळ शब्द एकच). यावरून असे दिसतें की, अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत चीनमध्ये पाश्चिमात्य परंपरेंतील अर्थाने 'तत्त्वज्ञान'

हे अज्ञात होते. प्राचीन चिनी वाङ्मयामध्ये 'फिलॉसफी' या इंग्रजी शब्दाच्या अर्थाशी ततोतंत जुळणारा एकहि चिनी शब्द आढळत नाही; तथापि चीनमध्ये तत्त्वज्ञानात्मक विचारांचा सर्वस्वी अभाव होता, असा याचा अर्थ नाही. उलट, ऐतिहासिक चिनी वाङ्मय हे तत्त्वचिंतनाचें एक भांडारच आहे. चिनी तत्त्वज्ञान आणि पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान यांची लक्षणे आणि रचना मात्र अत्यंत भिन्न आहेत, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाची रचना सत्याचा शोध घेणारे एक शास्त्र, अथवा सत्यविनिश्चयाचें पद्धतिशास्त्र, या दृष्टीने केली गेली आहे, तर चीनमध्ये विचार आणि उपपत्ति यांपेक्षा व्यवहार आणि कृति यांना अधिक महत्त्व दिले गेले आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगायला तर, व्यावहारिक मानवी समाजांतील जिवंत प्रजेचें स्वरूप हे चिनी विचारवंतांचें उद्दिष्ट होतें, सत्याचा विश्लेषणात्मक शोध हें नव्हे. 'मनुष्याचा जीवनक्रम असा असावा' ही चिनी तत्त्वज्ञानाची मूळ समस्या आहे. सर्व प्रश्नांचा नैतिक व राजकीय दृष्टिकोणातून विचार करून त्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा व्यावहारिक पद्धतीने आणि प्रायोगिक रीतीने शोध घेणे, हा चिनी तत्त्वज्ञानाचा स्थायिभाव आहे.

चिनी आणि पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानांमधील हा वरील मूलगामी भेद लक्षात ठेवून, आणि चिनी तत्त्वज्ञानाचा आशय पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत व्यक्त करण्यातील अडचण जमेल धरून, प्रस्तुत लेखामध्ये चिनी तत्त्वज्ञानाचे तात्त्विक विश्लेषण करण्याचा यत्न केला आहे. प्राचीन चिनी तत्त्वज्ञानविचारांचें मूलभूत आणि मार्मिक प्रतिपादन हेच आधुनिक चिनी तत्त्वज्ञानविचारांचेंहि प्रातिनिधिक प्रतिपादन असल्याने, या लेखामध्ये केवळ प्राचीन तत्त्वज्ञानांतील विचारप्रवाहाचेच विवेचन केले आहे; आणि नंतरच्या तत्त्वज्ञानी नव्यानेच मांडलेल्या विचारांचा त्या त्या ठिकाणी वेगवेगळा निर्देश केला आहे. आकलन सुलभ व्हावे आणि पुनरुक्ति होऊं नये, यासाठी प्रारंभीच प्राचीन तत्त्वज्ञानसंप्रदायाचा संक्षिप्त परिचय करून दिलेला बरा.

प्राचीन चिनी तत्त्वज्ञानाच्या उत्कर्षकालाची तुलना सॉक्रेटीस, प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल या ग्रीक तत्त्वज्ञांच्या सुवर्णकालाशी करता येईल. हा काळ म्हणजे ख्रिस्तपूर्व पांचव्या शतकापासून ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकापर्यंतचा कालखंड होय. प्राचीन चिनी तत्त्वज्ञानांतील कल्पयुशिसचें स्थान ग्रीक तत्त्वज्ञानांतील सॉक्रेटीसच्या स्थानाशी तुलनीय आहे. यानंतरच्या तत्त्वज्ञान-संप्रदायांना, समुच्चयाने, 'तत्त्वज्ञ-शतक' असें म्हटलें जातें. 'चीनचा हिरोडोटस' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या 'सु मा छ्येन्' या थोर इतिहासज्ञाचा पिता 'सु मा तान' हा स्वतः एक नामवंत इतिहासज्ञ होता. त्याने ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत, उपर्युक्त तत्त्वज्ञानसंप्रदायाचें 'तत्त्वज्ञ-पट्टक' या नांवाने एक पुनर्वर्गीकरण केलें. त्याने वर्णिलेले तत्त्वचिंतकांचे सहा संप्रदाय पुढे दिले आहेत :

(१) कल्पयुशिस-संप्रदाय : कल्पयुशिस (ख्रि. पू. ५५१-४७९) याने संस्थापिलेल्या संप्रदायाचा त्याच्या शिष्यांनी आणि नंतरच्या अनुयायांनी अधिकाधिक विस्तार केला. कल्पयुशिसच्या अनुयायांमध्ये मॅशिंग्स (ख्रि. पू. ३९०-३०५) आणि श्युन् त्स

(ख्रि. पू. ३२०-२३०) यासारख्या प्रमुख तत्त्वज्ञांचा समावेश होतो. कुलाचाराचे पालन, आणि पितृनिष्ठा, वधुप्रेम, परहितेच्छा व न्यायवृत्ति या गुणांचे सवर्धन याच्याद्वारा मानवाच्या नैतिक आणि राजकीय वागणुकीचे नियमन झाले पाहिजे, असा या नीतिसंप्रदायाचा आग्रह होता ख्रि. पू. १३६ मध्ये हान वशाचा सम्राट् वु याने कन्फ्यूशी-संप्रदायाला राष्ट्रीय संप्रदाय म्हणून मान्यता दिली. तेव्हापासून हा संप्रदाय चिनी तत्त्वज्ञानविचारांतील एक प्रमुख मतप्रवाह ठरला आहे (अधिक माहितीसाठी 'तत्त्वज्ञान, कन्फ्यूशी धर्मातील' हा लेख पहा).

(२) ताओ-संप्रदाय . कन्फ्युशिसचा समकालीन लाओ त्स आणि च्वाङ-त्स (ख्रि. पू. ३७०-२९०) हे या संप्रदायाचे प्रातिनिधिक तत्त्वचिंतक होत या संप्रदायाच्या मते, 'ताओ' (म्हणजे 'मार्ग') हे या विश्वातील अंतिम तत्त्व असून, ते कन्फ्यूशी-संप्रदायाने उपदेशिलेल्या व्यावहारिक नीतिगुणांच्या पलीकडचे आहे नीतीच्या आणि राज्यशास्त्राच्या क्षेत्रात या सत्ताशास्त्रीय संप्रदायाचा कल, 'ताओ' तत्त्वावर आधारलेल्या, शून्यवादी स्वभाववादाकडे होता. कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या खालोखाल, याच ताओ-संप्रदायाच्या विचारांचा प्रभाव दीर्घकालीन आणि दूरगामी ठरला (अधिक माहितीसाठी 'तत्त्वज्ञान, ताओ-धर्मातील' हा लेख पहा).

(३) मो-संप्रदाय . ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील तत्त्वज्ञ 'मो-त्ती' हा या संप्रदायाचा संस्थापक होय. याने निर्भेळ अविभिन्नतावादाचे प्रतिपादन करून, परहितेच्छा आणि प्रीति यांना प्राधान्य देणाऱ्या कन्फ्यूशी तत्त्वज्ञानविचारांची परिसीमा गाठली. युद्ध-त्यागाचा उपदेश करणाऱ्या या संप्रदायाने वलिष्ठाकडून निर्बलांवर होणाऱ्या अतिक्रमणाचा निषेध केला. इतर संप्रदायांचा प्रतिवाद करण्याची आवश्यकता भासल्याने 'मो' संप्रदायाने वादविद्येचा केलेला विकास, हे त्या संप्रदायाचे एक वैशिष्ट्य होय यावरून तत्कालीन तर्कशास्त्रीय विचार किती प्रगत झालेला होता याची कल्पना येते.

(४) मिड-संप्रदाय . मो-संप्रदायापासून मिळालेल्या प्रेरणेने आणि प्रभावामुळे ज्या तत्त्वचिंतकांच्या समूहाने तर्कशास्त्रीय अध्ययनाची प्रगति केली, त्याच्या संप्रदायाला मिड-संप्रदाय असे नांव दिले जाते 'मिड' या शब्दाचा अर्थ, सामान्यतः, 'नाव', 'चिन्ह', 'अभिधान' असा केला जात असला, तरी 'तत्त्वज्ञानात्मक सकल्पना' असाही त्याचा अर्थ होतो. प्रस्तुत संप्रदायामध्ये संकल्पना आणि वस्तु यांमधील संबंधाचा शोध घेण्याची विशेष आवड दिसून आल्याने त्याला 'मिड-संप्रदाय' असे नाव मिळाले आहे. या संप्रदायातील विचार तर्कशास्त्रीय सिद्धान्तसमूह अथवा वादविद्या या स्वरूपाचा असून, तदनुसार त्याचे मूल्यमापन केले पाहिजे. तज्ज्ञानी संकलित केलेल्या हान-कारकीर्दीतील ग्रंथसूचीमध्ये मिड-संप्रदायाच्या सात पंडितांची नावे आणि त्याचे ग्रंथ याचा समावेश असून, त्यापैकी 'कुड-सुन्-लुड' (सुमारे ख्रि. पू. ३२०-२५०) हा विशेष सुप्रसिद्ध आहे.

(५) फा-संप्रदाय . 'फा' हा शब्द 'कायदा' या अर्थी वापरला जातो तेव्हा फा-संप्रदाय हा कायदाविषयक तत्त्वज्ञानाचा एक मतप्रवाह होय, असे म्हणता येईल. वस्तुतः हा मॅकियाव्हेलियन विचारांच्या राज्यशास्त्रीय तत्त्वज्ञाचा एक समूह होता. कायदानुसार

शिक्षा देऊन लोकशासन करण्याच्या तत्वाविषयी राजाला सल्ला देणे, हे त्याचे कार्य होते शाङ-याङ (ख्रि. पू. ३३८) आणि हान-फॅ (ख्रि. पू. २३३) हे या समूहातील प्रमुख तत्त्वचिंतक होत.

(६) यिन्-याङ-संप्रदाय . हा निसर्गविषयक तत्त्वचिंतकांचा एक समूह होता या समूहाची अशी श्रद्धा होती की, या विश्वाची रचना 'यिन्' (म्हणजे उणेपणा, अभावात्मकता) आणि 'याङ' (म्हणजे आधिक्य, भावात्मकता) या मूलभूत तत्त्वावर आधारित असून, विश्वाचे सघटन, विघटन आणि परिवर्तन ही कार्ये लाकूड, अग्नि, पृथ्वी, धातु आणि जल या पंचमहाभूतांच्याद्वारा होत असतात.

२. तर्कशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्र आधुनिक चीनच्या प्रबोधन-कालातील एक प्रमुख तत्त्वज्ञ 'येन-फू' याने जे एस. मिल्लच्या 'ए सिस्टम ऑफ लॉजिक' या ग्रंथाचे भाषान्तर केले व त्या ग्रंथाला त्याने 'मिड-श्वे' म्हणजे 'नाम-विद्या' असे नाव दिले (इ. स. १९०५). मो-संप्रदाय आणि मिड-संप्रदाय यांच्या संस्थापनेपासूनच 'मिड-श्वे' अर्थात् 'संकल्पना' अथवा 'ज्ञान' हा विद्वानांच्या चर्चेचा विषय झाल्याचे आढळते. अर्थात् या शास्त्रीय विचारांचा विकास भारतातील कणाद आणि गौतम यांच्या वैशेषिक आणि न्यायदर्शनांमध्ये जितका झालेला आढळतो, अथवा प्राचीन ग्रीसमधील अॅरिस्टॉटलच्या ऑर्गॅनॉन या ग्रंथामध्ये आढळतो, तितका तो येथे झालेला नव्हता; तथापि मो-त्ती आणि त्याचे अनुयायी यांनी वादविद्येचा हेतु व पद्धती विशद करून सांगण्याकरिता केलेला प्रयत्न लक्षांत घेण्यासारखा आहे. त्यांनी १८० प्रमुख पदांची निवड करून, या पदांच्या व्याख्या आणि विवरण दिले; सत्याची यशस्वी रीतीने सिद्धता करण्यासाठी जरूर असणाऱ्या अभिव्यक्ति, निर्णय, अनुमान आणि दृष्टान्त यांच्यासंबंधीच्या तार्किक प्रश्नांचा मागोवा घेतला आणि त्यानंतर मिड-संप्रदायामध्ये या विचारांतूनच आकारित तर्कशास्त्र व वादविद्या ही विकसित झाली, हे हि लक्षात घेतले पाहिजे मिड-संप्रदायाचा एक प्रातिनिधिक तत्त्वज्ञ 'कुड-सुन्-लुड' याचे तत्त्वज्ञान 'कुड-सुन्-लुड-त्स' या ग्रंथाच्या सहा खंडांमध्ये आणि 'च्वाङ-त्स' या ताओ शास्त्रग्रंथाच्या तेह्तिंसाव्या अध्यायात वर्णिले आहे. या ग्रंथांमध्ये त्याने २१ पूर्ण विधाने उदाहरणांदाखल दिली आहेत यापैकी 'पाढरा घोडा' आणि 'कठीण पाढरा दगड' याविषयीच्या विधानांमध्ये त्याने असा युक्तिवाद केला आहे की, 'पाढरा घोडा' हा घोडा नसतो आणि 'कठीण पाढरा दगड' याचा अर्थ 'एक कठीण दगड' आणि 'एक पाढरा दगड' असा होतो. यावरून त्याचे वादकौशल्य दिसून येते. उलटपक्षी, 'कन्फ्यूशी-संप्रदायी आणि ताओ-संप्रदायी' यांनी तर्कशुद्ध युक्तिवादाकडे फारसे लक्ष दिले नाही. याला श्युन्-त्स या कन्फ्यूशी संप्रदायाच्या अनुयायांचा एकमेव अपवाद दिसतो. मिड-संप्रदायातील युक्तिवादाच्या खंडनाच्या अनुपंगाने 'श्युन्-त्स'ने अमूर्त विकल्पनांचे विश्लेषण करण्याचा यत्न केला; तथापि सामान्यतः इतर प्राचीन संस्कृतीमध्ये तर्कशास्त्राचा ज्या प्रमाणात विकास झाला, तितका प्राचीन चिनी संस्कृतीमध्ये झाला नाही, असेच म्हणावे लागते

तर्कशास्त्रीय जिज्ञासेतून स्वाभाविकपणेच ज्ञानशास्त्रीय जिज्ञासा उद्भवते. ज्ञानशास्त्राच्या क्षेत्रांतहि मो आणि मिड संप्रदायांनी केलेले कार्य कन्फ्युशिस आणि ताओ या संप्रदायांच्या कार्याहून अधिक मोठे

आहे वस्तुतः मानवी ज्ञानाचे सार कशात आहे, याचा अथवा ज्ञानाच्या कार्याचा मूलगामी शोध घेण्याचा यत्न प्रथमतः कन्फ्युशियसनेच केला होता. "जाणणे म्हणजे ज्ञेय वस्तु ओळखणे आणि स्वतःच्या अज्ञानाची ओळख होणे होय" (अँलेक्ट्स : प्रकरण २) या कन्फ्युशियसच्या वचनामध्ये खऱ्या प्रज्ञेचे मूलग्राही आकलन आढळते. कन्फ्युशियसचे हे वचन 'स्वतःचे अज्ञान जाणा' या सॉक्रेटीसच्या उपदेशाशी तंतोतंत जुळते; तथापि ज्ञानाच्या स्वरूप-विश्लेषणाचे आणि परीक्षणाचे कार्य अंगीकारण्याऐवजी कन्फ्युशियसने नीतीच्या क्षेत्रातील प्रश्नांचाच विचार केला. यापुढे जाऊन ज्ञानविषयक चिंतनाला मो-ती यानेच प्रथम ज्ञानदर्शनाचा दर्जा मिळवून दिला. त्याच्या व्याख्येनुसार, ज्ञान म्हणजे मानवी मनाची वस्तुविषयक आकलनशक्ति असून, विचार-क्रियेचे सारसर्वस्व येते. त्याच्या अनुयायांनी आणि मिड-संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञांनी नंतरच्या काळात या सिद्धान्ताचा अधिक विस्तार केला आणि ज्ञानक्रियेचे विश्लेषणात्मक परीक्षण केले. विशेषतः, कन्फ्यूशी-संप्रदायी श्युन्-त्स याने 'जाणणे' ही एक मानसिक क्रिया असल्याने मनोव्यापाराचे मानसशास्त्रीय आणि सत्ताशास्त्रीय विवेचन आरंभिले.

ज्ञानाच्या उगमाविषयी कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञांचे असे मत होते की, प्राचीन कालाचे शहाणे राज्यकर्ते हेच ज्ञानाचे उगमस्थान होते. प्राचीन काळापासून परंपरेनेच ज्ञानाचे नियमन होत आलेले आहे. म्हणूनच कन्फ्युशियसने स्वतःला ज्ञानाचा 'मूळ प्रवर्तक नव्हे, तर प्राचीन ज्ञात्यांवर गाढ श्रद्धा असलेला केवळ एक वितरक' मानले (अँलेक्ट्स : प्रकरण ७). प्राचीन राज्यकर्त्यांची ऐतिहासिक वचने आणि कृत्ये यांविषयी कन्फ्युशियसला परम आदर होता. अशा वचनानाच त्याने 'सूत्रग्रंथ' (शि-चिङ, शु-चिङ आणि इ-चिङ) असे नाव दिले भारतीय विचारामध्ये वेदाना जे स्थान आहे, किंवा ख्रिस्ती विचारांत बायबलला जे स्थान आहे, तेच कन्फ्यूशी-संप्रदायांत या 'सूत्रग्रंथा' ना आहे. कन्फ्युशियसप्रमाणेच मो-ती या तत्त्वज्ञाला प्राचीन कालाविषयी परम आदर होता, आणि त्यानेही परंपरा हेच सर्व ज्ञानाचे उगमस्थान मानले होते; तथापि मो-ती याने अनुभवाला महत्त्वाचे स्थान दिले होते. या नावतीत त्याचा कन्फ्युशियसशी मतभेद दिसतो. मो-ती याच्या मते अनुभव हे ज्ञानाचे उत्पत्तिस्थान होय कोणत्याही प्रश्नाच्या उत्तराचा स्वतःच शोध घेतला पाहिजे, हा त्याचा उपदेशही त्याचा कल प्रयोगवादाकडे (एक्स्पेरिमेंटॅलिझम) असल्याचेच दर्शवितो. याच्या उलट ताओ-संप्रदायानुसार 'ताओ' या अखिल विश्वाच्या नियामक तत्त्वाचे ज्ञान हेच परमोच्च ज्ञान होय. त्याच्या मते प्राचीन राज्यकर्त्यांचे लेख हे ज्ञानसाधन मानणे व्यर्थ होय. जिच्यामध्ये आत्मलय होतो अशी साक्षात्-प्रतीति किंवा अंतःप्रज्ञा हेच 'ताओ'चे ज्ञान मिळविण्याचे साधन होय, बौद्धिक चर्चा अथवा चिकित्सात्मक चिंतन हे नव्हे. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचे तर, जेव्हा आप-परभावाचे विस्मरण होते, तेव्हाच ताओचे ज्ञान होते; जेव्हा जीवात्म्याचा विश्वात्म्यामध्ये लय होतो, तेव्हाच ताओचा साक्षात् बोध होतो.

याप्रमाणे प्राचीन चिनी तत्त्वज्ञामध्ये ज्ञानशास्त्रविषयक जिज्ञासा निर्माण होत असलेली आपल्याला दिसते. मात्र ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकामध्ये, हान वंशाच्या कारकीर्दीत, कन्फ्यूशी-संप्रदायाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यानंतर या जिज्ञासेचा लोप झाला कन्फ्यूशी-संप्रदाय म्हणजेच राज्याचे तत्त्वज्ञान आणि नीति-नियमावलि असे एकदा

ठरल्यानंतर प्राचीन प्रतिभावान् राज्यकर्त्यांची वचने आणि जीवन-चरित्रे हेच एक निरुपाधिक सत्य ठरले आणि 'आगम-शास्त्र' हाच सर्व ज्ञानाचा उगम होय, ही शास्त्रवचनाच्या अर्थविवरणाविषयीची भूमिका चिनी विचारविश्वात अनन्य ठरली, परिणामी, काही स्वतंत्र तत्त्वचिंतकांचा अपवाद वगळता, सत्याचा स्वतंत्रपणे शोध घेण्याची आणि ज्ञानाची त्यांतील ज्ञानगुणानेच परीक्षा करण्याची प्रवृत्ति बहुधा नाहीशी झाली. या अपवादभूत तत्त्वचिंतकांमध्ये याङ-शिउङ. (ख्रि. पू. ५३ ते ख्रि. पू. १८) आणि वाङ-चुङ (ख्रि. पू. २७-१९) यांचा अंतर्भाव होतो. याङ-शिउङने 'ताइ-युआन्-चिङ' या ग्रंथांत विश्वाविषयी एक गणिती उपपत्ति मांडलेली आहे, तर 'वाङ-चुङ'ने 'लुन्-हङ' या ग्रंथांत सत्यसिद्धीच्या पद्धतशीर मांडणीचे चिकित्सक विवेचन केले आहे.

यापुढे तिसऱ्या शतकानंतर तर्कशास्त्रीय आणि ज्ञानशास्त्रीय जिज्ञासेचे पुनरुज्जीवन झाले आणि तत्त्वज्ञ "सकल्पाचे संपूर्ण स्वरूप शब्दामध्ये व्यक्त होते की नाही? मानवाच्या मनोजीवनाचे चित्रण आणि व्युत्पादन संकल्पनांच्याद्वारा होऊ शकते काय? आणि होत असल्यास, किती प्रमाणात?" यासारख्या प्रश्नाची चर्चा करू लागले. लाओ-त्स आणि च्वाङ-त्स यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या उदयामुळे परमार्थ-सत्याचा बोध कसा होतो, या प्रश्नाच्या शोधाला चालना मिळाली आणि मानवी ज्ञानाला मर्यादा आहेत, हे आग्रहाने प्रतिपादन करणारा एक प्रकारचा अज्ञेयवाद आणि गूढानुभववाद प्रसृत होऊ लागला. शिवाय चौथ्या शतकानंतर, चीनमधील तत्त्वज्ञानविचारावर बौद्ध मताचा प्रभाव पडण्यास प्रारंभ झाला. यामुळे एका नवीन आध्यात्मिक ज्ञानशास्त्राचा उदय झाला. त्यामध्ये बौद्धमताच्या जीवनविषयक दृष्टिकोणाचे प्रतिबिंब पडले होते.

लाओ-त्स, च्वाङ-त्स आणि अलीकडच्या काळांत (अकराव्या शतका-नंतर) बौद्धमत यांच्या प्रभावामुळे कन्फ्यूशी-संप्रदायांतील तत्त्वज्ञांनी जी सुधारणेची मोहीम सुरू केली (पहा 'तत्त्वज्ञान, कन्फ्यूशी धर्मातील') तिच्यामुळे चिनी ज्ञानशास्त्रीय विचारांत नव्या दृष्टिकोणाची आणि उपपत्तीची भर पडली. सुङ-अमदानीतील चु-त्स (११३०-१२००) आणि मिङ-अमदानीतील वाङ-याङ-मिङ (१४७२-१५२८) हे उपर्युक्त मोहिमेचे प्रमुख नेते होते. कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या पवित्र 'ग्रंथचतुष्टया' पैकी 'ताइ-श्वे' या ग्रंथांतील एका उतान्याच्या अर्थविवरणाविषयी या दोघांमध्ये झालेला वाद लक्षांत घेण्यासारखा आहे. चु-त्सच्या मते 'को-बु-चिह चिह' या वाक्याचा अर्थ 'एखाद्या विवक्षित गोष्टीविषयीच्या सत्याचा शोध घेणे, आणि अशा रीतीने स्वतःच्या ज्ञानाचा पराकाष्ठेचा विस्तार करणे' असा आहे; तर वाङ-याङ-मिङच्या मते, त्या वाक्याचा अर्थ 'ज्ञेय वस्तूच्या उपस्थितीत स्वतःच्या मनोव्यापारांतील दोष दूर करणे आणि मनाच्या स्वाभाविक कार्यशक्तीला संपूर्ण वाव देणे' असा करावयाचा आहे. सारांश, चु-त्सची भूमिका प्रयोगवाद आणि निगामी अनुमान यांवर आधारलेली होती, तर वाङ-याङ-मिङची भूमिका अतीत-तत्त्वाविषयीच्या अन्तःप्रज्ञावादाला अनुकूल होती. या दोन तत्त्वज्ञांमधील मतभेद पाहिला, की अनुभवामध्ये सत्याचा उगम आहे असे मानणारा फ्रॅन्सिस बेकन आणि सत्याचा उगम बुद्धीमध्ये आहे असे मानणारा आर. देकार्त यांच्या मतभेदाचे स्मरण होते.

३. सत्ताशास्त्र : सृष्टिविषयक भूमिका निश्चित करण्याच्या अनुषंगाने चिनी तत्त्वज्ञानामध्ये सत्ताशास्त्रीय प्रश्नांचा बराच विचार झालेला होता. विशेषत प्राचीन कल्पयुगीन-संप्रदायी आणि ताओ-संप्रदायी यांच्यामधील वादविवादांमध्ये व्यक्त झालेले ईश्वरवाद आणि सर्वेश्वरवाद हे दृष्टिकोण प्रधान होते.

(१) ईश्वरवाद . कल्पयुगीन-संप्रदायाचें श्रद्धास्थान असलेल्या 'सूत्र' ग्रंथापैकी शि-चिङ आणि शु-चिङ या दोहोमध्ये प्रतिपादिलेली 'थ्येन' कल्पना हे ईश्वरवादाचे उत्तम उदाहरण होय. या ग्रंथानुसार 'थ्येन' हें सर्वश्रेष्ठ, व केवळ असे द्वैत अखिल विश्वाच्या अध्यक्ष-स्थानी आहे. रूढ व्यवहारामध्ये 'थ्येन' या शब्दाचा अर्थ आकाश ही दृश्य भौतिक वस्तु असा होतो; तथापि त्या शब्दाने आकाशांत असणाऱ्या विश्वाच्या अधीक्षकाचाहि बोध होतो. 'थ्येन'लाच काही वेळां 'ती' (स्वर्गीय देवता) किंवा 'शान्-ती' (स्वर्गाचा अधिपति) असें म्हटले जातें. निसर्गातील वस्तूविषयी धर्मभावना असणे हें लक्षण इतर सर्व प्राचीन मानवसमाजाप्रमाणे चिनी लोकांमध्येहि आढळते. ज्याप्रमाणे मृतात्म्याच्या ठिकाणी दैवी शक्ति वास करते अशी एक श्रद्धा असे, त्याचप्रमाणे सूर्य, चंद्र, तारे, पर्वत, नद्या, तृण, वृक्ष, वायु, पर्जन्य, मेघगर्जना, विद्युल्लता, अन्न आणि निवासस्थान याच्या ठिकाणीहि दैवी शक्ति असते असे मानीत असत. या अर्थाने चिनी लोकांची प्रवृत्ति अनेकेश्वरवादाकडे होती; तथापि, 'शि-चिङ' आणि 'शु-चिङ' या ग्रंथांतून सर्व निसर्ग-देवताहून श्रेष्ठ असा 'थ्येन' हा एकमेव ईश्वर विश्वाचा अधिपति मानला गेला आहे व त्याचा हा विचार एकेेश्वरवादी म्हणावा लागेल. 'थ्येन' हा वस्तुमात्राचा निर्माता आणि नियता होय. मानवी विश्वाच्या नियंत्रणामागे ईश्वराचा एक सुनिश्चित हेतु आणि नीतिसंकल्प असतो व तोच मानवांचे रक्षण करतो. सर्व जीव सुरक्षित असावेत, यासाठी जगाचा कोनाकोपरा प्रकाशाने उजळून टाकणारा स्वर्गातील ईश्वर हा महान् आहे ('शि-चिङ'हावाङ्मय ३). " नीति हें थ्येनने मानवाला दिलेले वरदान असून तो मानवांना नीतिपालनाची प्रेरणा देतो " (शु-चिङ : काङ्ग काओ). राज्यसत्ता धारण करणारा नृपति 'थ्येन'च्या सकल्पानुसारच आपले कार्य करतो, असे मानले जाते. " थ्येन 'चे कार्य करण्यासाठी मानवी व्यक्ति त्याची जागा घेतात " (शु-चिङ काओ याओ मो). या दृष्टीने देशाचा अधिपति हा थ्येनचा पुत्रच होय व जोपर्यंत तो थ्येनने घालून दिलेल्या नीतीचे पालन करतो तोपर्यंत त्याला सुदैवाची आणि संपन्नतेची साथ लाभते; तथापि थ्येनच्या आज्ञेचे उल्लंघन करून तो अनैतिक वर्तनास प्रवृत्त झाला, तर नैसर्गिक आपत्ति आणवून थ्येन त्याला ताकीद देतो. एवढें होऊनहि त्याला पश्चात्ताप झाला नाही तर त्याच्या जागी थ्येन दुसऱ्या एखाद्या नीतिमान व्यक्तीची स्थापना करतो. चिनी भाषेत 'राज्यक्रांति' या शब्दाचा मूळ अर्थ 'परिवर्तन' आणि (ईश्वरी) 'संकल्प' या दोन चित्ताक्षराच्या मिश्रणाने व्यक्त केला जातो. अतएव थ्येन सज्जनांचा परिपाळ आणि दुष्टांचें दमन करतो जो राजा थ्येनची भक्ति करतो आणि थ्येनच्या आज्ञेनुसार वागतो त्याला थ्येनची कृपा लाभते; जो याविरुद्ध वर्तन करतो त्याला शिक्षा होते; तथापि याविषयीचा निर्णय घेतांना, थ्येन नेहमीच जनमत विचारांत घेतो. " जनतेच्या निर्णयाने थ्येनच्या निर्णयाची अभिव्यक्ति

होते आणि जनतेच्या न्यायामध्ये थ्येनचा न्याय प्रतिबिंबित होतो " (पूर्वोक्त ग्रंथ).

शि-चिङ आणि शु-चिङ यांमध्ये व्यक्त झालेल्या 'थ्येन' तत्त्वज्ञानांत ईश्वरवादी विचार स्पष्ट दिसतो. 'थ्येन'च्या जागी ज्या नीतिमान् राज्यकर्त्यांची स्थापना झालेली असते, त्याला त्याचा अधिकार 'थ्येन'पासूनच प्राप्त होतो; तथापि, 'थ्येन'च्या आज्ञेचे उल्लंघन झाल्यास तो पदच्युत होतो, हा विचार विशेष लक्षात घेण्यासारखा आहे; कारण त्यांत राज्यक्रांतीला मान्यता दिलेली आहे परंपरागत अशा या विचारांच्या आधारेनेच कल्पयुगिअसने 'थ्येन' तत्त्वज्ञानामध्ये एका नव्या विचाराची भर घातली. थ्येनपासून लाभलेल्या सत्प्रवृत्तीचा पराकाष्ठेचा विकास घडविणें, नीतितत्त्वे संपूर्णपणें अंगी वाणविणे आणि ईश्वराच्या वतीने नीतीचा प्रचार करून मानवतेला वाचविण्याचा प्रयत्न करणें हेच आपले प्रेषित कार्य आहे, अशी कल्पयुगिअसची श्रद्धा होती. त्याने म्हटलें आहे : " वयाच्या ५० व्या वर्षी मला ईश्वराच्या आज्ञेचे आकलन झालें " [अँनॅलेक्ट्स (बोधवचने) : प्रकरण २]. ईश्वराने नेमून दिलेल्या कार्याचा हा साक्षात्कार होता. पुढे देशातून करीत असतां, कल्पयुगिअसवर, एकदा 'खाङ्ग'च्या गावकऱ्यांकडून आणि एकदा 'सुङ्ग' येथील 'हवान् शुय्' नांवाच्या मनुष्याकडून, अशी दोन वेळां प्राणसंकटें आली. या दोन्ही प्रसंगी, ईश्वराने दिलेल्या आदेशाची त्याला जाणीव होती, हें त्याने काढलेल्या उद्गारावरून दिसून येतें. तो म्हणतो : "सांस्कृतिक परंपरेचा विनाश घडवून आणवा अशी जोवर ईश्वराची इच्छा नाही, तोवर खाङ्ग-चे गावकरी माझे काय करूं शकतील ? " [अँनॅलेक्ट्स (बोधवचने) : प्रकरण ९]. " माझ्या ठिकाणीं जे सद्गुण आहेत ते ईश्वरप्रणीत आहेत. 'हवान् शुय्' हा मनुष्य माझे काय करूं शकणार ? " [अँनॅलेक्ट्स (बोधवचने) : प्रकरण ७]. कल्पयुगिअसच्यापूर्वी चिनी लोकानी स्वीकारलेला दृष्टिकोण केवळ राजकीय स्वरूपाचा होता, तर कल्पयुगिअसची ईश्वरी आदेशाची भावना नीतिप्रधान म्हणतां येईल. कल्पयुगिअसच्या उपर्युक्त श्रद्धेवरून असें दिसतें की, त्याच्या दृष्टीने ईश्वर हें विश्वाच्या अंतर्दामीचे नीतिमय सत्त्वरूप असून 'शि-चिङ' आणि 'शु-चिङ' या सूत्रग्रंथांमधून प्रतिपादित्याप्रमाणे ईश्वर हा कोणी विश्वातीत असा एकमेव विश्वाध्यक्ष नव्हे. कल्पयुगीन-संप्रदायाच्या उपदेशामध्ये, नंतरच्या काळांत, ज्या ईश्वरवादाचा विकास झाला, त्याचा प्रारंभ वरील ईश्वरकल्पनेंत आढळतो.

'थ्येन' हा नीतिमय ईश्वर होय, अशी श्रद्धा असलेला ईश्वरवाद 'मो-त्स' याच्या 'मो' नामक संप्रदायांतहि आढळतो. 'मो-त्स'च्या मते, थ्येनच्या ठिकाणीं स्वतःची अशी इच्छाशक्ति असते. तो नियमानुसारच काटेकोरपणें पारितोषिके आणि शिक्षा देतो. तो निष्पक्षपातीपणें सर्वांवर प्रेम करतो. तो न्यायप्रिय असून अन्यायाचा द्वेषा आहे; म्हणून सर्वांनी ईश्वराच्या आज्ञांचे पालन करणे आवश्यक आहे. तसें न केल्यास त्यांना इहपरलोकी अघटित घटनांच्याद्वारा शासन केलें जाईल. हा ईश्वरविषयक दृष्टिकोण 'शि-चिङ' मधील 'थ्येनविषयक' विचाराशी जुळणारा आहे. त्यांत सखोल धर्मभावना व्यक्त झालेल्या असूनहि, त्यामध्ये अनेक लोकभ्रमांचे मिश्रण झालेले आहे, हें अमान्य करतां येणार नाही.

(२) सर्वेश्वरवाद : ताओ-संप्रदायाचा 'ताओ' कल्पनेत व्यक्त

झालेला सर्वेश्वरवाद हा कल्पयुशी-संप्रदायाच्या 'थ्येन'-कल्पनेला आधार-भूत झालेल्या ईश्वरवादाहून भिन्न आहे. ताओ-संप्रदायाचा संस्थापक लाओ-त्स याने विश्वाच्या परमोच्च निरुपाधिक तत्त्वाला 'ताओ' असे नांव दिले आहे. 'ताओ' या शब्दाचा मूळ अर्थ मानव आक्रमितात तो मार्ग, अथवा मानवाने जिचे पालन करणे आवश्यक आहे अशी नीति. तथापि लाओ-त्सने हा शब्द एका सत्ताशास्त्रीय तत्त्वाचा अर्थबोध होण्यासाठी-योजिला. त्याच्या तत्त्वज्ञानामधील 'ताओ-तत्त्व' म्हणजे एखादें नीतिशास्त्रीय अगर नैतिक तत्त्व नव्हे, तर तें मानवसहज सद्-गुणांपलीकडील प्रकृतीचें मूलद्रव्य अथवा जगांतील सर्व पदार्थांचें निर्मातृ-तत्त्व होय. लाओ-त्सच्या मतें, "स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्या पूर्वकाली काहीएक निराकार मूलद्रव्य अस्तित्वांत असतें. तें वर्णहीन आणि गंधहीन असतें. ते इतर कोणत्याहि वस्तूवर अवलंबून नसतें; तें स्वतंत्र असते, ते शाश्वत असून अखिल विश्वामध्ये भरून राहिलेले असतें. त्याच्यापासून कोणताहि धोका असत नाही. तें सवेदनातीत असतें. ती अखिल विश्वाची जननी असून तिचा कोणत्याहि नामाने निर्देश करता येत नाही; तथापि या तत्त्वाला काही नांव देणें आवश्यकच असेल तर त्याला आपण 'ताओ' म्हणू (लाओ-त्स : प्रकरण २५). या 'ताओ' नामक अग्राह्य मूलद्रव्याचा निर्देश लाओ-त्सने 'अभाव', 'शून्यता' यांसारख्या शब्दांनी केला आहे; तथापि 'अभाव' किंवा 'शून्यता' या पदांचा येथे मूलार्थ घ्यावयाचा नाही. 'लाओ-त्स' ला असे सांगावयाचें आहे की, 'ताओ' हे तत्त्व अजड, निरुपाधिक, सर्वव्यापी, अपरिमित आणि अनंत आहे. या तत्त्वाच्या ठिकाणी हेतु आणि संकल्प नसतात. 'लाओ-त्स' ने या तत्त्वालाच काही वेळा 'निष्क्रियता' किंवा 'स्वभाव' अशी नावे दिली आहेत. त्यांचा अभिप्राय असा की, ताओ-तत्त्व स्वाभाविकपणें कोणतीहि क्रिया न करता, वस्तूंची निर्मिति करतें; आणि त्या वस्तु स्वभावतः जशा आहेत तशाच राहू देते; त्या वस्तूंसंबंधी कोणतीहि क्रिया करीत नाही. ते तत्त्व निर्मित वस्तूचें अधीक्षण किंवा नियमन करीत नाही. ते कोणावरहि कृपा करीत नाही, प्रेम करीत नाही किंवा कोणाचें संरक्षण करीत नाही; आणि तरीहि, ताओच्या निश्चल कार्यामुळे सर्व वस्तूंची धारणा आणि रूपान्तरें होतात. याविषयी लाओ-त्सने म्हटलें आहे, "ताओ निश्चल आहे; तथापि करावयाचें असें काहीहि बाकी राहिलेलें नाही" (लाओ-त्स : प्रकरण ३७). लाओ-त्सच्या विरोधाभासात्मक शैलीचा हा एक नमुना आहे.

'लाओ-त्स'च्या तत्त्वज्ञानाचा एक वारसदार 'च्वाङ-त्स' याने ताओ-तत्त्वज्ञानाचें अधिक विवरण केले आहे. 'लाओ-त्स'ने 'ताओ'ला 'अभाव' एवढेच म्हटले. ताओचें अनंतत्व व्यक्त करण्यासाठी 'च्वाङ-त्स'ने 'अभावाचा अभाव' (अभावरहितत्व) किंवा अभावाच्या अभावाचा अभाव (अभावरहितत्वाचेंहि नास्तित्व) यांसारखे शब्द योजिले (च्वाङ-त्स : प्रकरण २). च्वाङ-त्सच्या मतें, उपर्युक्त स्वभावाचें ताओ-तत्त्व हे सर्व वस्तूचें उत्पत्तिस्थान आहे, सर्व वस्तु ताओपासून उद्भवतात आणि ताओ-तत्त्व सर्व वस्तूंना व्यापून राहते. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचें तर, ताओ-तत्त्व हें सर्वव्यापी आणि निरुपाधिक असून तें विश्वांतील सर्व वस्तूचें अंतःस्थ तत्त्व असल्यामुळे सर्व वस्तूंना अस्तित्व लाभतें. "ज्यापासून सर्व वस्तु निष्पन्न होतात तेच ताओ-तत्त्व होय. ज्या वस्तु त्या तत्त्वापासून पृथक् होतात, त्या नाश

पावतात, ज्यांना तें मिळते त्या जगतात" (पूर्वोक्त ग्रंथ : प्रकरण ३१). दुसऱ्या एका प्रकरणांत, एका मित्राने विचारलेल्या 'ताओ कोठे आहे ?' या प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे : "ताओ सर्वत्र आहे. तें कीटाणूमध्ये आहे, मुंगीमध्ये आहे, ते धान्याच्या फोलपटांत असतें, बाजरीच्या दाण्यांत असतें, छपरांतील कौलामध्ये असते आणि पाण्याच्या घड्यांतहि असतें. एवढेंच नव्हे तर, ते मलमूत्रामध्येहि सापडतें." च्वाङ-त्सच्या या सुप्रसिद्ध वचनामध्ये सर्व वस्तु ताओ-तत्त्वापासूनच विकसित होतात, असे मानणाऱ्या ताओ-संप्रदायाच्या सर्वेश्वरवादाचें स्पष्ट प्रतिपादन आहे.

या संदर्भात, मध्ययुगानंतरच्या चिनी बौद्धमताचा, विशेषतः तु-शुन् (५५६-६४०) याने संस्थापिलेल्या ह्वा-येन्-त्सुङ्ग (अवतसक) या संप्रदायाचा निर्देश केला पाहिजे. सर्वेश्वरवादी प्रवृत्तीच्या या संप्रदायाने असें प्रतिपादन केले होते की, लौकिक विश्वांतील सर्व वस्तु पारमाथिक विश्वावर अवलंबून असतात.

(३) ईश्वरकर्तृत्ववाद (डिझम) : अठराव्या शतकांतील युरोपीय ईश्वरकर्तृत्ववादाहून चिनी ईश्वरकर्तृत्ववाद अर्थातच भिन्न आहे; तथापि कल्पयुशी-संप्रदायाचा ईश्वरवाद आणि ताओ-संप्रदायाचा सर्वेश्वरवाद यांच्या दरम्यानच्या तिसऱ्या एका भूमिकेचा निर्देश करण्यासाठी 'ईश्वरकर्तृत्ववाद' ही संज्ञा योजिली आहे. 'शि-चिङ्ग' मधील 'थ्येन' विषयक ईश्वरवादी विचारांचे रूपांतर 'थ्येन' म्हणजे अंतर्दामी नीतितत्त्व' या कल्पयुशी सिद्धान्तांत झाले, याचा निर्देश पूर्वी केला आहे. हें एक ईश्वर-कर्तृत्ववादाच्या दिशेने पडलेलें पाऊल म्हणतां येईल 'मेशिअस'च्या उपदेशामध्ये हा ईश्वरकर्तृत्ववाद अधिक स्पष्टपणें उमटलेला आढळतो उदा.- मेशिअस म्हणतो : "ज्याने स्वतःच्या चित्ताचे संपूर्णपणे परिशीलन केले आहे तो आपला स्वभाव जाणतो; आणि जो आपला स्वभाव जाणतो तो ईश्वर जाणतो. आपल्या चित्ताचें संरक्षण करणें आणि आपल्या स्वभावाचा परिपोष करणें, हा ईश्वराच्या सेवेचा मार्ग होय." (मेशिअस . खंड ७, भाग १, प्रकरण १). या विधानामध्ये आलेल्या 'सेवा' या शब्दामुळे असा समज होणें शक्य आहे की, थ्येन हें व्यक्तिस्वरूप आहे; तथापि 'थ्येन' या शब्दाने जे मानवी स्वभावांत उपजतच आहे, अशा एका बुद्धिगम्य नीतितत्त्वाचा निर्देश मेशिअसला अभिप्रेत होता हें स्पष्ट दिसतें. 'थ्येन' हा शब्द लाओ-त्स आणि च्वाङ-त्स यांच्या ताओ-तत्त्वज्ञानामध्येहि अनेक वेळां योजिलेला आहे. या तत्त्वज्ञांनी 'ताओ-तत्त्व' सर्वव्यापी मानलेलें असल्याने त्यांचा कल सर्वेश्वरवादकडे असल्याचें दिसतें; तथापि या ताओ-सांप्रदायिकांच्या मते थ्येन सर्वस्वी व्यक्तिस्वरहित आहे. त्यांनी 'थ्येन' हे पद 'ताओ' किंवा त्याचीच कार्यें 'निष्क्रियता' आणि 'स्वाभाविकता' या अर्थी वापरले आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचें तर, लाओ-त्स आणि च्वाङ-त्स यांनी 'थ्येन' हा शब्द कनिष्ठतम आणि सूक्ष्मतम जीवांमध्येहि वास करणारी जी 'नैसर्गिक बुद्धि' त्या अर्थाने योजिला आहे. 'तुमचें थ्येन' किंवा 'त्याचें थ्येन' या च्वाङ-त्सने केलेल्या शब्दप्रयोगावरून हें स्पष्ट होतें

मेशिअसनंतरच्या कालखंडातील - ख्रि. पू. तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकांतील - कल्पयुशी-संप्रदायांतील वाङमयाचा कल लाओ-त्स आणि च्वाङ-त्स यांच्या प्रभावामुळे ईश्वरकर्तृत्ववादाकड अधिक वळलेला दिसतो. कल्पयुशी-संप्रदायाच्या शास्त्रपंचकापैकी 'चिङ्ग' या ग्रंथाला जोडलेले 'शि-हू' (टीकादर्शक) हे ह्या प्रवृत्तीचें उदाहरण

म्हणून सांगता येईल एके काळी कल्पयुशिस हाच 'शि-इ' चा कर्ता मानला गेला होता, तथापि या ग्रंथाचा कर्ता हा छि पू. तिसऱ्या किंवा दुसऱ्या शतकांतील एक कल्पयुशी-संप्रदायी होता, हें आता बहुतांशी मान्य झाले आहे 'शि-इ' मधील प्रकरणांपैकी 'शी-त्सु-च्चाइ' नामक प्रकरणात तात्त्विक चर्चा विशेष प्राचुर्याने केलेली आढळते त्यात असें म्हटले आहे की, 'इ चिइ' या मूलभूत तत्त्वाचे स्वरूप यिइ आणि याइ असें द्विविध (ऋण आणि धन) आहे निसर्गाच्या आणि मानवी जीवनाच्या क्षेत्रातील सर्व घटना या दोन तत्त्वाच्या परिवर्तनाने आणि समिश्रणाने घडून येतात. या परिवर्तनशील समिश्रणामध्ये वसत असणाऱ्या गूढ आणि नैसर्गिक बुद्धितत्त्वालाच 'ताओ' अथवा 'गूढ अज्ञेय' अशी संज्ञा आहे. जी मानवी प्रवृत्ति ताओचे कार्य करते, तिला 'सत्प्रवृत्ति' असे म्हणतात व ही 'सत्प्रवृत्ति' मानवाला साध्य झाली आणि संपादन करतां आली म्हणजे तो 'स्वभाव' बनतो (शी-त्सु-च्चाइ प्रकरण ५). 'शि-इ' च्या दुसऱ्या एका प्रकरणांत (श्वो-नवा-च्चाइ प्रकरण ६) असे म्हटले आहे : "सर्व वस्तूंची निर्मिति करणारी अशी सर्वव्यापी सत्ता म्हणजेच 'गूढ अज्ञेय' होय" याचा अर्थ असा की, नित्यपरिवर्तनशील गूढ 'ताओ'-तत्त्व प्रत्येक आणि सर्व वस्तूवर सत्कार करते आणि त्यायोगे त्याची गूढशक्ति त्या सर्व वस्तूंना व्यापून टाकते. या विधानांत 'इ चिइ' मधील ईश्वरकर्तृत्ववादी प्रवृत्ति अतिशय स्पष्टपणे दिसून येते, हें कबूल करावें लागेल.

'शी-त्सु-च्चाइ' मध्ये अन्यत्र (प्रकरण ११ मध्ये) पुढील वचन आढळते : 'इच्या ठिकाणी' 'थाइ-चि' (पारमिता) असते आणि तिच्या तून 'यिन' आणि 'याइ' उत्पन्न होतात. येथे 'थाइ-चि' म्हणजे मूळ शक्ति अथवा वीजभूतता अर्थात 'यिन' आणि 'याइ'-मध्ये विभाजन होण्यापूर्वीचें विश्वांतील सत्तत्त्व असे सांगण्याचा उद्देश आहे 'यिन्-याइ' या एका प्राचीन तत्त्वज्ञान-संप्रदायाच्या मतें यिन्-याइ-तत्त्व आणि लाकूड, अग्नि, पृथ्वी, धातु आणि जल यांपासून विश्वाचा उद्भव होतो व ही पंचभूतेंहि यिन्-याइ-मधूनच विकास पावतात. थाइ-चिपासून यिन-याइ आणि यिन-याइपासून पंचभूतें निष्पन्न होतात, ही विश्वरचनेविषयीची उपपत्ति यानंतर सुद्धकालखंडात स्थापन झालेल्या कल्पयुशी-संप्रदायाच्या एका पथाकडून स्वीकारली गेली व या पंथाचा एक अग्रगामी तत्त्वचिंतक 'चौ-तुन्-इ' (१०१७ ते १०७३) याने 'ताइचि तु श्वो' या ग्रंथामध्ये वरील उपपत्तीची सुव्यवस्थित मांडणी केली आहे.

'इ चिइ' मधील 'शी-इ' चा कर्ता ज्या कालखंडांत होऊन गेला त्याच कालखंडांतील काही कल्पयुशी-संप्रदायिकांनी रचलेल्या 'चुइ युइ' (मध्य-सिद्धान्त) या ग्रंथामध्येहि ईश्वरकर्तृत्ववादी प्रवृत्ति ठळकपणे आढळते. सुद्धकालातील नव्या कल्पयुशी-संप्रदायाच्या अनुयायांनी जे चार पवित्र ग्रंथ मानले त्यामध्ये वरील ग्रंथाचा अंतर्भाव होतो. पूर्वी असे मानले जात असें की, कल्पयुशिसचा नातू त्सु सु (छि पू. ४८३-४०२) याने हा ग्रंथ रचला; परंतु आता हे बहुमान्य झालें आहे की, छि पू. दुसऱ्या शतकांतील एका पंडिताने हा ग्रंथ रचिला होता. चुइ युइमध्ये पृथ्वी आणि स्वर्ग यांच्या निर्मितीस 'छइ' (निर्व्याजता) कारणीभूत होते, असे म्हटले आहे. ही पृथ्वी व स्वर्ग धरून सर्व निसर्गाचे नियमन करते, इतकेंच नव्हे तर. तिला अनुसरून

आचरण करणें ही मानवाची नैतिक जबाबदारी आहे. "निर्व्याजता ही ईश्वरी रीति होय. निर्व्याज वर्तन हा मानवाचा मार्ग होय." (चुइ युइ : २०.१८) आणि "ईश्वरी आज्ञा हाच स्वभाव. स्वभावानुसरणे हाच मार्ग." (चुइ युइ : १०१) 'चुइ युइ' मधील या दोन सुप्रसिद्ध वचनामध्ये नीतीची सर्वव्यापकता आणि स्वाभाविकता प्रतिपादिली आहे

तेव्हा वर वर्णिलेला इ चिइ आणि चुइ युइ यांमधील विचार हा कल्पयुशी-संप्रदायाच्या विचारांकडे झुकणारा 'ताओ'विषयक नीतिवादी दृष्टिकोण आहे असें म्हणतां येईल. या चुइ युइ व इ चिइमधील तत्त्वज्ञानाचा वारसा सुद्धकालानंतरच्या नव्या कल्पयुशी-संप्रदायांतील सत्ताशास्त्राकडे निश्चितपणे जातो. उदा.-वर वर्णन केल्याप्रमाणे 'चौ तुन्-इ' याने आपल्या 'ताइचि तु शु' नामक ग्रंथामध्ये 'इ चिइ' वर आधारलेली विश्व-निर्मिति-प्रक्रियेची उपपत्ति मांडली, तर 'थुइ शु' या दुसऱ्या एका ग्रंथांत या उपपत्तीची 'चुइ युइ' च्या निर्व्याजता तत्त्वज्ञानाशी सांगड घातली. 'चौ तुन्-इ' चा जिण्य छइ हाओ (१०३२-१०८५) आणि त्याचा स्नेही चाइ-त्साइ (१०२०-१०७७) या दोघांनी सहकार्याने इ चिइच्या 'पारमिता' र्व-विषयक उपपत्तीवरून 'छि' हे सर्व वस्तूंचें उगमस्थान होय असें प्रतिपादणारा 'छि-एकत्ववाद' मांडला. या तत्त्वज्ञानाचा कल जगताविषयीच्या जडत्ववादी दृष्टिकोणाकडे होता. याउलट, छइ हाओ चा भाऊ 'छइ इ' (१०३३-११०७) याने 'इ चिइ'मध्ये जें एक सुप्रसिद्ध वाक्य आहे की, "काही वेळां यिन् आणि काही वेळां याइ , याला म्हणतात मार्ग", त्याचें पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण केलें : यिन्-याइ व्यतिरिक्त मार्ग नाही. मार्गांमुळेच 'यिन्' आणि 'याइ' यांना 'यिन्' आणि 'याइ' चे स्वरूप प्राप्त होतें. यिन्-याइ हेंच छि-तत्त्व होय छि हे भौतिक आहे, तर मार्ग हा आध्यात्मिक आहे (छइ वंदूचे ग्रंथ : खंड १५). छइ-हाओ च्या या विचारामध्ये लि (बुद्धितत्त्व अथवा चित्तत्त्व) आणि 'छि' यांचें द्वैत मानलेले आहे. त्याच्या मतें, यिन्-याइ हेंच छि-तत्त्व असून ते भौतिक स्वरूपाचें आहे, तर बाह्य घटनांची निर्मिति करणारे लि हे सत्ताशास्त्रीय अदृष्ट तत्त्व होय. 'चु त्सु' (११३०-१२००) याने या सिद्धान्ताचा स्वीकार आणि विस्तार केला, म्हणून त्यास सुद्धकालीन कल्पयुशी-संप्रदायाला पूर्णत्व प्राप्त करून देणारा तत्त्वज्ञ असें म्हटलें जाते. चु त्सु चें प्रतिपादन असें की, 'पारमिता' अथवा विश्वाचें अंतिम रूप हेंच त्याच्यापासून आत्मा-विष्काराने निष्पन्न होणाऱ्या सर्व वस्तूंच्या अंतर्गामी असलेले असें निरुपाधिक बुद्धितत्त्व होय. त्याच्या मते बुद्धितत्त्व हें मानवाचें खरें स्वरूप त्याच्यांत कायनिविष्ट झालेले आढळून येतें व बुद्धितत्त्व हाच स्वभाव होय, असा त्याचा आग्रह आहे. एका दृष्टीने चु त्सूचें तत्त्वज्ञान जडवादी आहे असें मानतां येईल, कारण छइ हाओ आणि चाइ त्साइ या आधीच्या तत्त्वज्ञांप्रमाणे चु त्सूनेहि भौतिक जगताचा खुलासा 'यिन्-याइ' आणि 'छि' या शब्दांतच केलेला आहे; तथापि

* 'छि' म्हणजे काय याचा खुलासा करणें अतिशय अवघड आहे. सामान्यतः 'छि' याचा प्रचलित अर्थ 'वायु' असा होतो; तथापि ग्रीक व तांत्रिक भाषेत त्याचे भाषान्तर 'भूलज्जित' असें करतां येईल. 'छि' हें विश्वांतील सर्व वस्तूंचें मूलद्रव्य आहे, असें मानलें गेलें होतें.

दुसऱ्या दृष्टीने पाहता त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा कल चिदादाकडे आहे असें दिसते; कारण त्याच्या मते बुद्धि हें वस्तूचे मूलतत्त्व वस्तूपूर्वीच अस्तित्वात असते. चु त्सूचा प्रतिस्पर्धी मानला गेलेला तत्त्वज्ञ लू चिऊ युआन (११३९-११९२) आणि त्याचा मिडकालीन अनुयायी वाङ याङ मिङ (१४७२-१५२८) यांनी या चिद्वादी प्रवृत्तीचा अधिक विकास घडवून आणला. 'बुद्धि हाच स्वभाव होय' या चु त्सूच्या सिद्धान्ताविरुद्ध लू चिऊ युआन याने असें प्रतिपादन केले की, मन हीच बुद्धि होय याने पुढे असेहि म्हटले आहे की, प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणीं मन असतें, आणि प्रत्येक मनाच्या ठिकाणी बुद्धि असते. म्हणून मन हीच बुद्धि होय. या प्रतिपादनाशी वाङ याङ मिङ सहमत होता. त्याने म्हटलें आहे : "मन हीच बुद्धि होय कोणतीहि वस्तु मन-विरहित आणि बुद्धि मन-विरहित असणे शक्य आहे काय ?" हा आत्यंतिक चिद्वाद होय. शेवटी, सामान्यपणें असे म्हणता येईल की, अलीकडच्या काळांतील (सुङ आणि मिङ काळातील) कन्फ्यूशी-संप्रदायी तत्त्वज्ञांच्या विचारांमध्ये विभिन्न छटा असल्या तरी त्या सर्वांचा विचार इ चिङ आणि चुङ युङ यांतील तत्त्वज्ञानावरच आधारलेला असून, तो थोड्याफार प्रमाणात ईश्वरकर्तृत्वादी विचारांतच समाविष्ट झालेला आहे.

(४) नीतिविषयक आणि राज्यशासनविषयक विचार : नीतिशास्त्र आणि राज्यविषयक तत्त्वज्ञान हे चिनी तत्त्वज्ञानाचे सर्वात महत्त्वाचे आधारस्तंभ असून, प्रत्येक तत्त्वज्ञान-संप्रदायाने आपापल्या विश्वविषयक दृष्टिकोणाच्या आधारे नीति आणि राज्यविषयक तत्त्वज्ञान या क्षेत्रांतील आपापल्या भूमिका निश्चित केलेल्या आहेत. विशेषकरून कन्फ्यूशी-संप्रदायाने नीतिशास्त्र आणि राज्यविषयक तत्त्वज्ञान ही एकच शाखा मानून केलेले विवेचन अतिशय गुंतागुंतीचे आहे. कन्फ्यूशी-संप्रदायाचे एतद्विषयक विचार पुढे दिले असून, प्रसंगोपात् इतर संप्रदायाच्या उपपत्तीचा निर्देश केलेला आहे

१. विद्यार्जन : कन्फ्यूशी-संप्रदायानुसार विद्यार्जन म्हणजे केवळ ज्ञानसंपादन नसून स्वतःचें परिशीलन अथवा 'आत्मसंस्करण' होय. या दृष्टीने पाहिल्यास सर्व विद्याचें सविस्तरपणे अध्ययन करणे आणि संयम राखून औचित्याच्या नियमांचे पालन करणे (अँनॅलेक्ट्स : खंड ६, प्रकरण २५) आणि 'आत्मसंस्करणद्वारा इतरांना सुखशांति देणे' (अँनॅलेक्ट्स : खंड १४, प्रकरण ४५) या दोन महत्त्वाच्या विधानांमध्ये कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या नीति आणि राज्यविषयक तत्त्वज्ञानाचें मर्म व्यक्त झालें आहे. पहिलें विधान विद्यार्जन-पद्धती सूचित करते, तर दुसरें विधान विद्यार्जनाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करते. 'सर्व विद्यांचे सविस्तर अध्ययन करणे' म्हणजे ज्ञान संपादन करणें होय आणि 'औचित्याच्या नियमांचे पालन करणे' म्हणजे प्राप्त ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग करणे होय. कन्फ्यूशिसच्या मते, प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरविल्याखेरीज कोणतेहि अध्ययन पूर्ण झालें, असे म्हणता येत नाही. सूत्र-ग्रंथांच्या चतुष्टयीपैकी चुङ युङ या ग्रंथामध्ये याचें विस्ताराने स्पष्टीकरण केलेले आहे. "विद्येचें सविस्तरपणें अध्ययन करणे, त्याविषयी नि.सदिग्ध शब्दात विधान करणें आणि प्राप्त विद्येनुसार मन पूर्वक आचरण करणे" (प्रकरण : १९. २०). येथे विद्यार्जनाच्या प्रक्रियेमध्ये ज्ञानसंपादन, परिप्रश्न, चिंतन, चर्चा आणि आचरण या पांच अवस्थांचा समावेश केलेला आहे. 'छुङ इ' आणि 'चु त्सु'

या सुङकालीन कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या दोन प्रमुख तत्त्वज्ञांनीहि 'जु चिङ चिङ लि' (विनम्र वृत्ति आणि समग्र विद्येचे अध्ययन करणे) या वचनाला अतिशय महत्त्व दिले आहे. त्याचा अभिप्राय असा की, आचारदृष्ट्या आत्मसंस्करण आणि बुद्धिद्वारा ज्ञानसंपादन या दोन प्रक्रिया बरोबर झाल्या पाहिजेत.

सर्व कन्फ्यूशी-संप्रदायी तत्त्वज्ञांच्या मते, 'विद्यार्जनाचे उद्दिष्ट आत्मसंस्करणद्वारा इतरांना सुख देणे' हे आहे. व्यक्तीची नैतिक परिपूर्णता हे विद्यार्जनाचे अंतिम ध्येय नाही, तर संपादित नीतीचें फल प्रथमतः आपल्या शेजाऱ्यांत आणि शेवटी देशाच्या राजकारणात प्रतिबिंबित झाले पाहिजे. 'ता इ श्वे' (महाशिक्षा) या ग्रंथाच्या पहिल्या परिच्छेदात म्हटले आहे. "या महाशिक्षेत उत्तम गुण आचरणांत कसे आणावे, लोकांचा उद्धार कसा करावा, आणि उन्नतीची सीमा कशी गाठावी हे स्पष्ट केले आहे". त्यात पुढे असें प्रतिपादिलें आहे की, ज्या शिक्षणाचा प्रारंभ व्यक्तीच्या आत्मसंस्कारापासून होतो त्याचा विस्तार प्रथमतः कुटुंबाचे नियमन होण्यात झाला पाहिजे आणि तदनंतर त्याची परिणति, प्रत्येक देशाच्या न्यायशासनद्वारा, सर्व जगात शांतता नांदण्यामध्ये झाली पाहिजे. हा परिच्छेद कन्फ्यूशी-संप्रदायाची शिक्षणविषयक भूमिका नि.सदिग्धपणें व्यक्त करणारा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

कन्फ्यूशी-संप्रदायाचा हा शिक्षणविषयक दृष्टिकोण भावस्वरूपी आहे, तर ताओ या तत्त्वास सर्व तऱ्हेचें प्राधान्य देणाऱ्या ताओ-संप्रदायाच्या मते शिक्षण हे केवळ अभावमूल्यच आहे. उदा - लाओ-त्सने असें म्हटले आहे की, "जर एखाद्याने अध्ययनास आरंभ केला तर अधिक ज्ञान मिळविण्याची त्याची इच्छा प्रतिदिनी वाढत जातें; तथापि, ताओचे आचरण केल्यास ती प्रतिदिनी कमी होत जाते. ती कमी होता होतां अंती निष्क्रियतेपर्यंत पोहोचते. निष्क्रियता प्राप्त झाली म्हणजे अकृत असे काहीहि राहत नाही." (लाओ-त्स : प्रकरण ४९) त्याचा अभिप्राय असा की, ज्ञानसंपादनाने केवळ अधिक ज्ञानप्राप्तीची आणि कौशल्यप्राप्तीची इच्छा वृद्धिंगत होते, आणि या क्रियेने किंचितहि आत्मसंस्करण होत नसल्याने त्यात उपायापेक्षा अपायाचाच जास्त अंश असतो. निष्पक्षपातीप्रमाणे पाहतां, कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या निरामय व सुसंगत अशा शिक्षणविषयक उपपत्तीची ताओ-संप्रदायाच्या ठामपणे केलेल्या प्रतिज्ञेशी तुलनाच होऊ शकत नाही.

२. मानवी स्वभाव . नीतीच्या स्वरूपाचा शोध घेणें हें नीतिशास्त्राचें प्रमुख कार्य होय; तथापि या विषयाच्या चर्चेकडे बघण्यापूर्वी चिनी तत्त्वज्ञांच्या मानवाविषयीच्या, मानवी स्वभावा-विषयीच्या विचाराची परीक्षा केली पाहिजे; म्हणजे त्यावरून नैतिक आचरणाची शक्यता आणि आवश्यकता याविषयीचे त्याचे विचार स्पष्ट होतील.

शि चिङ आणि शु चिङ यांतील ईश्वरवादी तत्त्वज्ञानानुसार मानवी नीति हें 'थ्येन' कडून मानवाला मिळालेले वरदान समजले गेले होतें. याचा निर्देश पूर्वी सत्ताशास्त्रावरील परिच्छेदात आलेलाच आहे या तत्त्वज्ञानामध्ये नीतीची आवश्यकता आणि निरपवादपणा हें गृहीत मानलेली होती. "जें ईश्वरदत्त आहे, त्याला म्हणतात

‘स्वभाव’ आणि या स्वभावानुसार आचरण करणे याला म्हणतात मार्ग (ताओ).” असे प्रतिपादन करणाऱ्या चुङ युङमधील ईश्वर-कर्तृत्ववादी तत्त्वज्ञानामध्ये मानवी स्वभाव अपरिवर्तनीय मानला गेला होता. मानवी स्वभावाविषयीची कल्प्युशी-संप्रदायाची उपपत्ति बहुतांशी वरील विचाराशी जुळणारी आहे; तथापि कल्प्युशिसंज्ञा मानवी स्वभावाच्या स्वरूपाची रेखीव अशी व्याख्या करतां आली नाही त्याने एवढेच म्हटले आहे की, “स्वभावतः सर्व माणसें जवळजवळ सारखीच असतात. आचरामुळे ती अतिशय विभिन्न बनतात” (ॲनॅलेक्ट्स : खंड १७, प्रकरण २). त्याच्या मते स्वभावतः सर्व मानवी व्यक्ति समान असल्या तरी आचरणामुळे काही शहाण्या होतात, तर काही मूर्ख बनतात. मानवी स्वभाव मूलतः सत्प्रवृत्त आहे की दुष्प्रवृत्त आहे, याविषयी त्याने निश्चित विधान केलेले नाही, तथापि त्याने उपजत मानवी स्वभाव सत्प्रवृत्त आहे असे मानले होतं, हे उघड आहे; कारण, त्याने मानवतेला जन् (परहितेच्छा) म्हटलं आणि ‘जन्-प्राप्ति’ हे मानवी जीवनाचं ध्येय आहे, असें मानले होतं.

मेन्शिसने मात्र उपजत मानवी स्वभाव सत्प्रवृत्त असतो, असे आग्रहाने प्रतिपादिले आहे. त्याच्या मते सर्व मानवाचा स्वभाव मूलतः सत्प्रवृत्त असतो व त्यांची प्रवृत्ति नीतीकडे असते; पण या मूळ प्रवृत्तीचा मानवाने पूर्ण विकास आणि आविष्कार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मानवाच्या या जन्मजात सत्प्रवृत्तीला मेन्शिसने काही ठिकाणी ‘सहज-सामर्थ्य’ किंवा ‘उपजत ज्ञान’ अशी नावे दिली आहेत. तो म्हणतो, “जे सामर्थ्य शिक्षणाने मिळविलेले नाही ते मानवाचे सहज-सामर्थ्य होय, आणि त्याला जे ज्ञान विचार-क्रियेच्या साहाय्याविना झालेले आहे, ते त्याचे ‘उपजत ज्ञान’ होय (मेन्शिस प्रकरण १३). नंतरच्या इतिहासांत ‘मिंग’ कालातील तत्त्वज्ञ वाङ याङ मिङ याने ‘उपजत ज्ञान’ या पदाचा अधिक व्यापक अर्थाने उपयोग करून, त्याच्या आधारे एक अभिनव सिद्धान्त मांडलेला आहे “मानवी स्वभाव सत्प्रवृत्ति नाही आणि दृष्टप्रवृत्ति नाही” या काओ त्स नामक एका समकालीन तत्त्वज्ञाच्या सिद्धान्ताचा मेन्शिसने अतिशय तीव्र शब्दात प्रतिवाद केला होता (मेन्शिस . प्रकरण ११).

मानवाचा उपजत स्वभाव दुष्प्रवृत्त असतो आणि केवळ वैयक्तिक प्रयत्नानेच त्याचें सुस्वभावामध्ये रूपान्तर होऊ शकते, असे प्रतिपादन करणारा तत्त्वज्ञ म्हणजे ‘श्युन्-त्स’ (श्युन्-त्स : प्रकरण २३). तो असेहि म्हणतो की, “मानवाचा उपजत स्वभाव दुष्ट असल्यामुळेच त्याला सत्कर्म करावेसे वाटतं. . . . कारण, जे आपल्या ठिकाणी नाही तेच वाहेरून मिळविण्यासाठी मानवाचा यत्न असतो” (वरील संदर्भ). अर्थात् श्युन्-त्स हा कल्प्युशी-संप्रदायाचा अनुयायी असल्याने त्याने नीति अमान्य केलेली नाही; तथापि त्याने नीतीची अनुभवोत्तरता आणि पराश्रितता ही लक्षणे महत्त्वाची मानली, तर मेन्शिसच्या दृष्टीने अनुभवपूर्वता आणि स्वाधीनता ही नीतीची महत्त्वाची लक्षणे होत. हीच प्रवृत्ति त्याचा शिष्य हान् फॅ या फा-पथी तत्त्वज्ञाच्या भावनाशून्य नियमानुसारित्ववादात पराकोटीला गेलेली दिसते.

नंतरच्या काळांत वेगवेगळ्या विद्वानांनी मानवी स्वभावाविषयी विभिन्न सिद्धान्त मांडले. उदा - हान काळातील एक तत्त्वज्ञ तुङ चुङ शु (ख्रि. पू. १७०-१०४) याच्या मते, “स्वभाव हा निर्व्याज असल्याने

त्याला चांगलें वळण लावणे आवश्यक आहे.” याङ शिउङ (ख्रि. पू. ५३-१८) याने असे प्रतिपादन केले की, मानवी स्वभावांत सत्प्रवृत्ति आहेत तथा दुष्प्रवृत्तिहि आहेत. थाङ-कालखंडांतील हान् यु (७६८-८२४) याचा दावा असा की, स्वभाव हा उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ अशा त्रिविध स्वरूपाचा असतो; आणि त्याचा स्नेही लि आओ (७७२-८४१) याने असा विचार मांडला की, स्वभाव सत्प्रवृत्त असतो; परंतु भावना दुष्प्रवृत्त असतात. मुङ-काळातील नव्या कल्प्युशी-संप्रदायामध्ये मानवी स्वभाव हा तर विशेष चर्चेचा विषय होता; परंतु सर्वांत प्रभावी सिद्धान्त म्हणजे चाङ त्साइ आणि चु त्सु या दोन तत्त्वज्ञांनी मांडलेली प्रमेये होत. त्यांनी मानवी स्वभावाचें ‘स्वर्गीय’ आणि ऐहिक (उपजत) स्वभाव’ आणि ‘प्राकृतिक स्वभाव’ असे दोन वर्ग मानले. चु त्सुच्या मते ‘स्वर्गीय आणि ऐहिक (उपजत) स्वभाव’ हा बुद्धि या विश्वाच्या मूलतत्त्वावर आधारलेला असल्याने तो सर्वस्वी शुद्ध आणि सच्छील असतो; परंतु ‘प्राकृतिक स्वभाव’ हा त्यामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या ‘छि’ या मूळशक्तीस अनुसरून सच्छील किंवा दुःशील असू शकतो; म्हणून त्याने असे प्रतिपादन केलें की, अशुद्ध आणि विकृत अशा छि-तत्त्वाच्या अशुभ परिणामाने उत्पन्न झालेल्या दुःशील स्वभावाला अशा तऱ्हेने वळण दिले पाहिजे की, त्याची उपजत सच्छीलता अभिव्यक्त होऊ शकेल.

३. नीति : नीतीचे स्वरूप, आशय आणि आदर्श यांविषयी अनेक प्रकारची स्पष्टीकरणे आढळतात; पण कल्प्युशिसंज्ञाच्या मते ‘जन्’ (कृपाळूपणा) हाच मानवी जीवनांतील सर्वोत्कृष्ट गुण होय. व्यापक अर्थाने जन्ला प्रेमभाव म्हणता येईल. सतराव्या शतकातील कल्प्युशी-संप्रदायी जपानी पंडित इतो जिनसाइ (१६२७-१७०५) याने जन् ह्या शब्दाचे उत्तम स्पष्टीकरण केलें आहे. तो म्हणतो, “जन् म्हणजे प्रेमभाव होय. तो दूरगामी, वाह्य आणि आभ्यंतर अशी दोन्ही क्षेत्रे व्यापणारा, सारभूत आणि उत्कृष्ट आहे” (गो मो जि गो : खंड. १). ‘ॲनॅलेक्ट्स’ मध्ये जन्संबंधी चर्चा आणि विवेचन जागोजागी केलेले आढळते. कल्प्युशिसने आपला शिष्य फान छी याच्यापाशी केलेले विवरण हें जन्चें सर्वांत सरळ विवरण म्हणतां येईल. जन् म्हणजे अखिल मानवजातीविषयीचें प्रेम होय. (ॲनॅलेक्ट्स : खंड १२, प्रकरण २२). दुसऱ्या एका प्रसंगां कल्प्युशिसने म्हटलें आहे, “एकच तत्त्व माझा सर्व जीवनक्रम व्यापून राहिलेले आहे.” त्याचा शिष्य त्शङ शन् याने या वचनाचा अर्थ स्पष्ट करतांना म्हटलें, “याचा नेमका अर्थ ‘चुङ आणि शु’ असा आहे. चुङ म्हणजे प्रामाणिकपणे पराकाष्ठेचा प्रयत्न स्वतः करणें होय, आणि शु म्हणजे इतरांचा विचार करणें अथवा इतरांविषयी सहानुभूति वाळणें होय. इतरां-विषयी गाढ अनुकंपा वाळून स्वतः अतिशय प्रामाणिकपणें वागावें हा कल्प्युशिसचा उपदेश होता. कल्प्युशिसने ‘श्याओ’ (पितृ-भक्ति) आणि त्याचेच पुढील पाऊल म्हणजे ‘ति’ (भ्रातृभाव) हे सद्गुणहि महत्त्वाचे मानले आहेत. ‘ॲनॅलेक्ट्स’ मध्ये श्याओचा अनेक वेळां उल्लेख केलेला आहे; तथापि पहिल्या खंडामधील पुढे दिलेलें अवरतरण विशेष प्रसिद्ध आहे : “पितृभक्ति आणि भ्रातृभाव हीच सर्व परोपकारी कृत्यांच्या मुळाशी असत नाहीत काय ?” यावरून असें दिसतं की, श्याओ आणि ति म्हणजे मातापितरांविषयी आणि वडीलधाऱ्या मंडळीविषयी नम्रतेची भावना वाळणें. ‘जन्’ हा

श्रेष्ठ गुण आचरणांत आणण्याची ही पहिली पायरी होय. कन्ययुशिस असा आणि त्साइ शन् यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी त्साइ शन्च्या शिष्यांनी लिहिलेला म्हणून 'श्याओ चिड' (पितृभक्ति सूत्र) नांवाचा जो एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे, त्या ग्रंथामध्ये याचें अधिक सविस्तर स्पष्टीकरण दिलेले असून, पितृभक्तीविषयीच्या अनेक प्रश्नांचे सुव्यवस्थित विवेचन त्यांत सिद्धान्तरूपाने मांडले आहे. त्यात 'श्याओ'ला 'शतक्रियाचें' (म्हणजे सर्व क्रियाचें) अधिष्ठान 'म्हटले आहे. हा उपदेश पितृ-सत्ताक समाजांतील व्यावहारिक नीतीला अनुसरून असाच असल्यामुळे कन्ययुशी-संप्रदायाच्या उपदेशामध्ये 'पितृभक्ति हेच सदाचरण' या सिद्धान्ताला प्रमुख स्थान आहे. 'हान्' नंतरच्या सर्वच वंशांच्या सम्राटांनी 'श्याओ' हे त्यांच्या प्रजेच्या शिक्षणाचें आधारभूत तत्त्व मानून त्याला अतिशय महत्त्व दिले आहे, हें स्वाभाविकच होय

मो-संप्रदायाचा संस्थापक मो ति याने 'जन्' या कन्ययुशीकल्पनेचा अधिक विस्तार करून 'चिन् आइ'-सिद्धान्त (सर्वाविषयी समान स्नेहभाव) हा पराकोटीचा परहितवाद प्रतिपादिला, तर ताओ-संप्रदायाने जगाविषयीच्या आपल्या दृष्टिकोणानुसार सर्व सद्गुण, ही मानवाची कृत्रिम निर्मिति म्हणून त्याज्य मानली, आणि कोणत्याहि कर्माचा आश्रय न घेतां मानवाने ताओ-तत्त्वाकडे परत फिरावे हीच खरी नीति होय, असें प्रतिपादिले. उलटपक्षी, याइ चु (याचे जन्म-मृत्युदिन अज्ञात आहेत, पण हा बहुधा लाओ त्साच्या काहीशा नंतरच्या काळांतील असावा. याच्या विचाराची दृष्टि वाक्ये इतर तत्त्वचिंतकांच्या लेखनामध्ये आढळतात.) या काहीशा विचित्र प्रकृतीच्या ताओ-संप्रदायी तत्त्वचिंतकाने कन्ययुशी आणि मो ति या दोन्ही संप्रदायांचे विचार त्याज्य ठरवून, एका अत्यंत स्वार्थमूलकतावादी सिद्धान्ताचा पुरस्कार केला. त्याचे म्हणणे असे की, "मानवी स्वभाव म्हणजे खरोखर मानवाची विषयाभिलाषा व कामवासना यांखेरीज दुसरे काही नाही; म्हणून स्वभावानुसार आचरण ठेवणे म्हणजे मानवाने सर्वतोपरी स्वतःची इच्छापूर्ति करणाऱ्या प्रयत्नांत राहणे हेंच होय "

स्वतःला कन्ययुशिसचा वैचारिक वारस मानणाऱ्या मेन्शिसने कन्ययुशिसच्या जन् कल्पनेचा विस्तार 'जन्' (मानवताप्रेम) आणि इ (ऋजुता) या सयुक्त कल्पनेमध्ये केला. तो म्हणतो, "मानवताप्रेम हें मानवाचें मन म्हटले, तर 'ऋजुता' हा मानवाचा मार्ग आहे (मेन्शिस. प्रकरण ११). याचा अर्थ असा की, त्याच्या मते जन् म्हणजे इतरांचे हित करावें ही मानवाची मनीषा आणि 'इ' म्हणजे मानवाने ज्या मार्गाने गेले पाहिजे, असा प्राजळपणाचा मार्ग होय. जन् आणि इ यांविना मानवी नीतिशास्त्रच संभवत नाही. मेन्शिसच्या या सिद्धान्ताला त्या काळात रूढ झालेल्या दोन पाखंडी संप्रदायांची पार्श्वभूमी आहे : एक म्हणजे मो ति या-तत्त्वज्ञानाचा आत्यंतिक, निरपेक्ष, परहितवाद हा होय, की ज्यामुळे 'पित्याविषयीच्या उचित अशा विशेष प्रेमादराला मान्यता न दिल्याने या विचारसरणीची अवनति पितृभक्तीच्या निषेधांत झाली. 'दुसरा म्हणजे याइ चुचा आत्यंतिक स्वार्थमूलकतावाद, की ज्यामुळे 'सम्राटाच्या अधिकाराला मान्यता न दिल्याने, या विचारसरणीची प्रवृत्ति पितृसत्ताक समाजरचनेच्या उन्मूलनाकडे झुकली. 'प्रस्थापित समाजरचनेला या भूमिकांमुळे धोका

निर्माण होण्याची शक्यता दिसल्याने या पाखंडी सिद्धान्तांचें खंडन करावें हा मेन्शिसचा हेतु होता. मानवी स्वभाव मुळांत दुष्प्रवृत्त असतो—या सिद्धान्ताचा पुरस्कर्ता श्युन्-त्स याने दुष्प्रवृत्त स्वभावाच्या परिवर्तनासाठी 'लि' (सदाचार) हा गुण विशेष महत्त्वाचा मानला; आणि असे म्हटलें की, 'लि ही मानवतेची पराकाष्ठा होय' (श्युन्-त्स : प्रकरण २१). कन्ययुशिस आणि मेन्शिस या दोघानीहि 'लि'ला महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते हें खरे; तथापि, श्युन्-त्स च्या सिद्धान्तांमध्ये लि-सारख्या वाह्याश्रित सद्गुणाला अतिरिक्त महत्त्व दिलें गेलें आहे. चुइ युइ मध्ये कन्ययुशिसच्या जन्ऐवजी प्रामाणिकपणा ही मानवाची सर्वोच्च नीति मानली आहे. "प्रामाणिकपणा हा ईश्वरी मार्ग होय. प्रामाणिकपणा आत्मसात् करणे हा मानवाचा मार्ग होय." (खंड २०, प्रकरण १८). याखेरीज चुइ युइ मध्ये शास्ता आणि शासित, माता-पितरे आणि अपत्ये, पति आणि पत्नी, ज्येष्ठ आणि कनिष्ठ वंशु व मित्र-मित्र अशा पांच संवंधांमधील वर्तनाचे नैतिक आदर्श घालून दिलेले आहेत. तसेच ज्ञान, मानवताप्रेम आणि धैर्य हे तीन सर्वगामी सद्गुण मानले आहेत. मेन्शिसनेहि हेच पाच नैतिक आदर्श सांगितले असून असे म्हटले आहे की, "पिता आणि पुत्र यांच्यामध्ये स्नेहभाव असावा, शास्ता आणि शासित यांच्यामध्ये न्यायबुद्धि असावी, पति-पत्नीचे आपापल्या कार्याकडे अवधान असावे, वृद्ध आणि तरुण यांच्यामध्ये यथोचित क्रम असावा आणि मित्रामित्रांमध्ये परस्परनिष्ठा असावी." मेन्शिसने पितापुत्रसंवंधाला अग्रक्रम दिला आहे, तर चुइ युइमध्ये शास्तृशासितसंवंधाला अग्रक्रम दिला आहे, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. या भेदामध्ये भिन्न परिस्थिति आणि भिन्न दृष्टिकोण—कुटुंब-केद्रित दृष्टिकोण आणि राज्यकेद्रित दृष्टिकोण—प्रतिबिंबित होतात. हान् वंशाच्या कारकीर्दीमध्ये तीन रज्जु आणि पांच सद्गुण यांना प्राधान्य दिले गेले होते. तीन रज्जुची कल्पना पुढील अवतरणावरून घेतलेली होती "सम्राट हा स्वतःच्या प्रजाजनांशी बांधून घेणारा रज्जु होय, पिता हा त्याच्या अपत्याचा रज्जु आणि पति हा पत्नीचा रज्जु होय." येथे रज्जु ह्या पदाने त्या-त्या सवधानुसार प्राप्त होणाऱ्या कर्तव्याचा निर्देश अभिप्रेत आहे. जन्, इ, लि, छि आणि शिन् (परहितेच्छा, न्यायवृत्ति, उचित आचार, ज्ञान आणि आत्मविश्वास) हे पाच सद्गुण होत. कन्ययुशिसच्या अँनॅलेक्ट्समध्ये या पाच सद्गुणांचा पृथक् निर्देश आहे, तर मेन्शिसने जन्, इ, लि आणि छि या पहिल्या चारच सद्गुणांचा एकत्र निर्देश केलेला आहे. हान् वंशाच्या कारकीर्दीत पंचभूतांच्या सिद्धान्ताच्या प्रभावामुळे, शिन् या पांचव्या सद्गुणाचा अतर्भाव वरील गुणसमूहामध्ये केला गेला. पाच ही सख्या सर्व पदार्थांचा आधार आहे, अशी एक कल्पना त्या काळी प्रचलित होती. अलीकडच्या सुद्धा कालखंडांतील, कन्ययुशी-संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानी, विशेषतः छड-वंशु (छड हाओ आणि छड इ) आणि चु त्स यानी मनाचे आत्म-चित्तमात्मक संस्करण महत्त्वाचें मानून, वरील गुणसमूहामध्ये चिड (भक्ति अथवा आदर) या आणखी एका सद्गुणाचा समावेश केला. मिड-कालांतील वाइ याइ मिड या तत्त्वज्ञाने मेन्शिसच्या 'उपजत ज्ञाना'चें अधिक विस्तृत विवेचन करून 'उपजत ज्ञाना'चे संवर्धन हे परमोच्च नीतीचें संवर्धन होय, असे मानल्यामुळे उपजत ज्ञान हें विश्वाचें मूलतत्त्व आणि मनोव्यापारांचे सारसर्वस्व म्हणून मानले गेलें.

याप्रमाणे कल्पयुशी-सप्रदायाच्या तत्त्वज्ञांनी विभिन्न आदर्श आणि सद्गुण उपदेशिले; तथापि यापूर्वी शिक्षणावरील परिच्छेदात म्हटल्याप्रमाणे केवळ ज्ञानापेक्षा व्यवहार अधिक महत्त्वाचा असतो आणि व्यक्तीने आत्मोन्नति करून घेऊन, परिणामी इतराचीहि, किंवा सर्व समाजाची उन्नति करावयाची असते, याबाबत त्या सर्वांचे एकमत आहे.

४. राज्यशास्त्रविषयक विचार : शु चिड या कल्पयुशी-संप्रदायाच्या एका प्रमाणग्रथानुसार, ध्येन स्वतःचे अधिकार एखाद्या गुणवान् पुरुषाच्या हाती देतो आणि तो पुरुष 'ध्येन'च्या जागी स्वतःला मानून आपल्या देशाच्या शासनाचे कार्य करतो. (वर सत्ताशास्त्राच्या विवेचनाखालील 'ईश्वरवादा'वरील परिच्छेद पहा). सम्राट याओ, सम्राट शुन आणि शु चिडमध्ये वर्णिलेले इतर प्राचीन काळांतील सम्राट हे सर्व नीतिमान् पुरुष होते. त्यांनी स्वतःच्या सदाचरणाने त्याच्या प्रजाजनाना वर्तनाचा धडा घालून दिला आणि आदर्श शासन चालविले. कल्पयुशिसची राज्यकारभारविषयक भूमिका याच प्रकारची होती, आणि त्याने नीति हा राज्यशास्त्राचा पाया मानला होता. त्याच्या मते 'नीतिशाही' अथवा 'धर्मराज्य' (इथॅक्री) हा शासनाचा आदर्श होय. तो म्हणतो, "जर कायद्याने लोकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण केले आणि शिक्षेच्याद्वारा सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचा यत्न केला, तर लोक शिक्षा टाळण्याचा प्रयत्न करतील, हें खरे. मात्र, त्यांना लज्जा या भावनेचा स्पर्शहि होणार नाही. जर लोकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण नीतीने केले; आणि औचित्याच्या निर्वधाने सुव्यवस्था साधण्याचा यत्न केला तर त्याच्या ठिकाणी लज्जेची भावना उत्पन्न होईल, तसे ते सद्वर्तनीहि वनतील " (अॅनॅलेक्ट्स : प्रकरण ११). या अवतरणावरून त्याच्या राज्यविषयक भूमिकेची चांगली कल्पना येते. कायद्यानुसार चालविलेल्या शासनापेक्षा नीतीनुसार चालविलेले शासन श्रेष्ठ असते. त्याने असेहि म्हटले आहे की, "श्रेष्ठ-कनिष्ठ-संबंध हा वारा व गवत यांमधील संबंधासारखा असतो. जेव्हा वारा वाहतो तेव्हा गवत नेहमीच लवते " (अॅनॅलेक्ट्स : प्रकरण १२) या एका मार्मिक रूपकाने नीतीनुसारी शासनाची परिणामकारकता स्पष्ट केली आहे इतर अनेक प्रसंगी कल्पयुशिसने आपल्या शिष्यांच्या आणि अनुयायांच्या प्रश्नांना दिलेल्या उत्तरामधून राज्यविषयक तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन केलेले आढळते. त्याची पुढील वचने सुप्रसिद्ध आहेत : "शासन चालविणे म्हणजे दोप दूर करणे होय". "जेव्हा स्वामी हा स्वामी असतो आणि सेवक हा सेवक असतो, जेव्हा पिता हा पिता असतो आणि पुत्र हा पुत्र असतो, तेव्हा शासन अस्तित्वात असते " त्स कुड या त्याच्या एका शिष्याने विचारलेल्या प्रश्नास कल्पयुशिसने दिलेले उत्तर विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे : "पुरेसे अन्न, पुरेशी लष्करी सामग्री आणि प्रजाजनाचा शासनकर्त्यावरील विश्वास हे शासनाचे आवश्यक घटक होत. . . . पुरेशी लष्करी सामग्री आणि पुरेसे अन्न ही एक वेळ नसली तरी चालतील; कारण प्राचीन काळापासून प्रत्येक मनुष्याच्या वाटचाला मृत्यू हा ठेवलेलाच आहे; परंतु जर का एकदा प्रजेचा शासनकर्त्यावरील विश्वास उडाला, तर राज्याचा पायाच ढासळला " (अॅनॅलेक्ट्स : खंड १२, प्रकरण ७). यात निर्देशिलेल्या तीन घटकांपैकी, कल्पयुशिसच्या मते, लष्करी सामग्री हा सर्वात कमी महत्त्वाचा, तर प्रजेचा शासनकर्त्यावरील विश्वास हा सर्वात अधिक महत्त्वाचा घटक होय; तथापि लष्करी सामग्री आणि

अन्न याच्या निर्देशावरून स्पष्टपणे दिसते की, त्याने अर्थव्यवस्था आणि संरक्षण यांचाहि विचार केला होता; परंतु त्याच्या विचारांचे अंतिम सार म्हणजे, जनतेचा विश्वास अथवा नीतिसंबंध, हाच सुशासनाचा अपरिहार्य घटक होय.

मेन्शिसचा राज्यविषयक विचार कल्पयुशिसच्या उपदेशाशी जवळ-जवळ तंतोतंत एकरूप होता. त्याच्या मते, 'परहितेच्छा' आणि 'ऋजुता' हा शासनाचा पाया होय. त्याने म्हटले आहे की, वाड ताओ (चक्रवर्ति-शासन अथवा धर्मराज्य) आणि पा ताओ (बलशासन) हे शासनाचे दोन प्रकार होत. पहिल्या प्रकारच्या शासनात शासनकर्ता जन् आणि इ या नीतिगुणानुसार आत्मनियमन करून या गुणाचा आपल्या प्रजाजनांमध्ये प्रचार करतो. याउलट, दुसऱ्या प्रकारच्या शासनात शासनकर्ता बळाच्या जोरावर हुकमत गाजवितो. "जो बळाचा उपयोग करित असताहि, परहितेच्छेचा नुसता वहाणा करतो तो शासकाचा पुढाी म्हणतां येईल. . . . पण जो नीतीस अनुसरून शासन चालवीत असता परहित साधतो, तो सारा साम्राज्याचा अधिपति होय " (मेन्शिस . खंड २, भाग १, प्रकरण ३). लोकांचे आर्थिक स्थैर्य हा सच्छासनाची पूर्वाकाशा असल्याने त्याचे महत्त्व मेन्शिसने ओळखले होते. तो म्हणतो, "जे जिवंत आहेत, त्याचे सगोपन केले जाणे आणि जे मरण पावले आहेत त्यांना तिलाजलि दिली जाणे, कोणाचाहि विद्वेष न करतां अशी परिस्थिति निर्माण करणे, हे या मार्गावरील पहिले पाऊल होय " (मेन्शिस . प्रकरण १).

मेन्शिसच्या राज्यविषयक तत्त्वज्ञानांतील आणखी दोन विचार लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. एका अर्थाने हे विचार शु चिड-सारख्या प्राचीन ग्रंथापासूनच परंपरेने आलेले आहेत. मेन्शिसच्या विविध लेखनामध्ये आढळून येणारी लोकाधिष्ठित शासनाची कल्पना आणि अन्यायी शासनकर्त्याला दूर करण्याच्या हेतूने होणाऱ्या राज्यक्रान्तीला अनुमति, हे ते दोन विचार होत. त्याने राजेशाहीचा निषेध केला असा याचा अर्थ नाही. याचा अर्थ इतकाच की, "शासनकर्त्याने राष्ट्रीय जीवनाच्या स्थैर्याचा विचार मनांत वाळगला पाहिजे आणि जनतेच्या मताला योग्य तो मान दिला पाहिजे. जनता हाच राष्ट्राचा आधार होय. जर आधार भक्कम असेल तर राष्ट्रहि सुप्रतिष्ठित राहील " (शु चिड : वुत्सुचि को); अथवा सत्ताशास्त्राच्या विवेचनांमध्ये पूर्वी उद्धृत केलेले वचन : "ध्येनचा निर्णय जनतेच्या निर्णयात प्रतिबिंबित होतो आणि जनतेने दिलेल्या न्यायामध्ये ध्येनच्या न्यायाचा आविष्कार होतो " (शु चिड : काओ याओ मो) ही वचने लोकाधिष्ठित शासनाच्या कल्पनेची सूचक होत. या ठिकाणी 'लोकाधिष्ठित शासन' म्हणजे लोकशाही म्हणत. येणार नाही; कारण त्या शासनाच्या कल्पनेमध्ये राजेशाही संमत असल्याने, ते 'लोकांचे' आणि 'लोकांनी चालविलेले' शासन नव्हे; तथापि शासनकर्त्याने 'लोकांकरिता' शासन चालवावे, शासनकर्त्याने जनतेच्या शब्दाला मान द्यावा आणि नेहमी जनतेच्या हिताचा विचार करावा, ही भूमिका येथे स्वीकारलेली आहे. या संदर्भात मेन्शिसचे पुढील वचन अर्थपूर्ण आहे तो म्हणतो, "जनता हा राष्ट्राचा सर्वात महत्त्वाचा घटक होय; लोकांच्या दैवतांचा क्रम यानंतरचा आहे आणि सम्राटांचे स्थान गौणतम आहे " (मेन्शिस . प्रकरण १४).

शुन-त्सनेहि याच प्रकारचे विचार व्यक्त केलेले आहेत : “थ्येनने जनता निर्माण केली; तथापि तिची निर्मिति शासनकर्त्याच्या फायद्यासाठी झालेली नाही. थ्येनने शासनकर्त्याची नियुक्ति केली ती जनतेच्या फायद्यासाठी होय” (शुनूत्स : प्रकरण २७). १७ व्या शतकांतील -प्रबोधनकालांतील- प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ हवाड त्मुड शी (१६१०-१६९५) यानेहि ‘मिड इ ताड फाडलु’ या ग्रंथामध्ये वरील स्वरूपाच्याच लोकाधिष्ठित शासनाचा आग्रहाने पुरस्कार केला. हवाडचें तत्त्वज्ञान ही १९११ मध्ये झालेल्या चिनी प्रजासत्ताक राज्यक्रान्ती-मागील वैचारिक प्रेरणा होती, असें म्हटले जातें. राज्यक्रान्तीच्या कल्पनेचा उगम शु चिडमध्ये आढळतो. याचा उल्लेख सत्ताशास्त्राच्या विवेचनामध्ये केलेला आहे. शु चिडमध्ये असे प्रतिपादन केलेले आहे की, जर एखाद्या शासनकर्त्या थ्येनने नेमून दिलेले कार्य पार पाडण्यास अपात्र असेल, तर त्याला पदच्युत करून त्याच्या जागी दुसऱ्या एखाद्या नीतिमान व्यक्तीची नियुक्ति केली जावी. ‘राज्यक्रान्ति’ (अथवा शब्दशः ‘थ्येन’च्या आज्ञेचें परिवर्तन) या कल्पनेच्या प्रभावामुळे ख्रि. पू. अठराव्या शतकात शिआ वंशाच्या जागी ‘यिन्’ वंशाची स्थापना झाली आणि ख्रि. पू. बाराव्या शतकामध्ये ‘यिन्’ वंशाची जागा चाऊ वंशाने घेतली. यिन्वंशीय अन्यायी शासनकर्ता ‘चाऊ’ याला चाऊ-वंशाचा पहिला सम्राट् वु याने पदच्युत केलें. या कृत्याला मेन्शिअसचा पाठिंबा होता. तो म्हणाला, “जो आपल्या स्वाभाविक परार्थबुद्धीच्या विरुद्ध वर्तन ठेवतो त्याला ‘चोर’ म्हणतात. जो सत्त्वशीलतेचा त्याग करतो, त्याला ‘गुंड’ म्हणतात. चोर आणि गुंड यांना आपण कनिष्ठ पातळीची माणसें समजतो. चाऊ नांवाच्या अशा एका इसमाची हत्या झाल्याचें मीं ऐकलें आहे; परंतु सम्राटाचा वध झाला, असें त्याच्या वावतीत म्हणवत नाही” (मेन्शिअस : प्रकरण २). जेव्हा शासनकर्ता अपात्र असतो तेव्हा होणाऱ्या राज्यक्रान्तीला दिलेली ही संपूर्ण अनुमति होय. शुनूत्सनेहि याच स्वरूपाचा विचार व्यक्त केला आहे (शुनूत्स : प्रकरणे १० व १२). कन्फ्यूशी-संप्रदायाने राजेशाहीचा पुरस्कार केलेला असल्याने या संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञांच्या विचारामध्ये राज्यक्रांतीला मान्यता दिलेली असावी, हें विसंगत वाटतें; तथापि त्यांनी लोकाधिष्ठित शासनाचा पुरस्कार केलेला होता, हे लक्षांत घेतलें म्हणजे त्यांनी राज्यक्रांतीला दिलेली मान्यता, ही त्या सिद्धान्ताची स्वाभाविक परिणति आहे, हे स्पष्ट होतें. शि-या, यिन् आणि चाऊ या तीन प्राचीन राजवंशांच्या कारकीर्दीचा अंत ज्या राज्यक्रांतीमुळे झाला त्या क्रांत्या जनतेच्या इच्छेनुसार झालेल्या होत्या. नंतरच्या काळांतहि अशासारखी परिस्थिति वारंवार उद्भवली होती; तथापि उपर्युक्त तत्त्वज्ञांनी आपल्या राज्यविषयक तत्त्वज्ञानामध्ये शास्ते आणि शासित याचे यथोचित संबंध असावेत, असे प्रतिपादिले होतें. तेव्हा तात्विक दृष्टीने राज्यक्रांति ही घटना त्यांना अमान्य होती हें सांगणें नलगे.

मो संप्रदायाचा संस्थापक मो ति याच्या राज्यविषयक तत्त्वज्ञानात एक प्रकारची ‘ईश्वरप्रभुत्वा’ची (थिऑक्रेसी) उपपत्ति मांडलेली होती. त्याची सत्ताशास्त्रीय भूमिका ईश्वरवादी होती आणि थ्येनच्या इच्छेनुसार शासन हा त्याच्या राज्यशास्त्रीय विचारांतील मूलभूत सिद्धान्त आहे. थ्येनचे मनुष्यमात्वावर, तसेच वस्तुमात्वावर निष्पक्षपाती व सर्वांवर सारखें प्रेम आहे. त्याची कृपा सर्वांना लाभते. तो न्यायप्रेमी

असून त्याला अन्यायाचा तिटकारा आहे, त्याला शांतीची आस आहे आणि अशांतीची घृणा आहे. असे असल्याने, सम्राटापासून तो गावच्या प्रमुखापर्यंत सर्व राजकीय नेत्यांनी ‘थ्येन’च्या इच्छेनुसार आपापलें कार्य केले पाहिजे असें मो-तीचे मत आहे. त्याच्या दृष्टीने शासनाचे तीन प्रमुख हेतु पुढीलप्रमाणे आहेत : (१) लोकांच्या संपत्तीचें सवर्धन करणें, (२) लोकसंख्येची वाढ करणे, आणि (३) कारभार आणि न्यायदान ही कार्ये परस्परांपासून वेगळी करणे. ‘चिन्-आड’-स्नेहभाव आणि संयम या दोन सद्गुणांचें आचरण केल्यानेच वरील उद्देश सफल होणें शक्य आहे, असें तो म्हणत असे. चिन् आर्इचा अभाव आणि स्वार्थी वृत्तीचा प्रसार यांमुळेच राष्ट्रांमध्ये आणि लोकांमध्ये विसंवाद व संघर्ष सुरू होतात. त्याने आक्रमक युद्धाला कडाडून विरोध केला आणि कळकळीने युद्धविरोधी युक्तिवाद केला. या दृष्टीने त्याची भूमिका संपूर्णपणें शांततावाद्याची होती; तथापि जे अन्याय्य युद्ध करावयास धजतात, त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी संरक्षणात्मक युद्ध करण्याची आवश्यकता आहे, इतकेच नव्हे तर, त्यासाठी युद्धाचे डावपेच आणि शस्त्रास्त्रे यांचा अभ्यास करणेंहि आवश्यक आहे, याची त्याला जाणीव होती.

उलटपक्षी, ताओ-संप्रदायाच्या अनुयायांनी त्यांच्या राज्यविषयक तत्त्वज्ञानामध्येहि ‘नैष्कर्म्य’ आणि ‘स्वधर्म’ (स्वाभाविकता) यांच्याविषयी आग्रह धरला. त्यांच्या ताओ-वादांतील ‘नैष्कर्म्य’ आणि ‘स्वधर्म’ या तत्त्वानुसार, राज्यविषयक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत शासनाचा संपूर्ण अभाव अथवा शासनच न चालविणें असा अर्थ निष्पन्न होतो. त्यांना शासनाचें अस्तित्वहि अमान्य असल्याने त्यांची गणना अराजकवादी वर्गात करावयास हरकत नाही. लाओ त्सने असें प्रतिपादन केले की, एखाद्या राष्ट्राचें शासन शहाणपणाने किंवा नीतीला अनुसरून चालविण्याचा यत्न करणें निरर्थक आहे. लोकाना निर्लोभ-वृत्तीने व अज्ञानांत राहून दिल्यास त्याचें जीवन सर्वसुखी होऊं शकेल; कारण, त्यामुळे ते शाततेने आणि समाधानाने राहू शकतील. तो म्हणतो, “शहाणपणाला मान राहिला नाही, तर लोकांची आपापसांतील अहमभूमिका बंद पडेल. सपत्तीला किमतच राहिली नाही म्हणजे लोक अपहार करणार नाहीत. लोकांना आकर्षक वस्तु दाखविल्याच नाहीत तर त्याचें चित्त विचलित होणार नाही. . . . त्यांना अज्ञानपणांत आणि लोभयुक्त अवस्थेत राहूं द्या आणि शहाण्या लोकांना त्यांच्या क्षुद्र शहाणपणाचे प्रयोग करण्यापासून परावृत्त करा. अशा या निष्क्रियतेचा आदर्श पुढे ठेवला, तर राष्ट्रात नेहमीच शातता नांदेल” (लाओ त्स : प्रकरण ३). त्याने पुढे असेहि म्हटले आहे की, सिद्ध पुरुषांना वाजूला काढून शहाणपणाला सोडविठ्ठी दिली, तर लोकांचा शंभरपटीने अधिक फायदा होईल. ‘परहितेच्छा’ वाजूला ठेवली आणि ‘सत्त्वशीलता’ सोडून दिली, तर लोक आपण होऊन पितृनिष्ठेचें आणि परोपकाराचें आचरण करूं लागतील. “जर ‘हुशारी’चा त्याग केला आणि नफा काढणें बंद केले तर अपहार करणारा कोणी मिळणारच नाही”. (लाओ त्स : प्रकरण १९). “प्राचीन काळी जे ताओ-तत्त्वाशी एकरूप झाले होते त्यांनी प्रजेच्या ‘प्रबोधना’चा प्रयत्न केला नाही, तर लोकांना खरोखरी अज्ञानपणांत ठेवण्याचाच प्रयत्न केला. लोकांमध्ये ‘शहाण्या’ची सख्या वाढली की त्यांच्यावर राज्य चालविणें दुर्घट होतें, म्हणून एखाद्या राष्ट्राचा

राज्यकारभार 'शहाणपणा' ने चालविण्याचा यत्न करणे म्हणजे त्यांना लुटणेच होय." "शहाणपणाने राज्य न करणे यातच राष्ट्राचे भाग्य आहे." (लाओ त्स . प्रकरण ६५). लाओ त्सच्या आदर्श राज्याची कल्पना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल : "तो फार मोठी लोकसंख्या नसलेला एखादा लहानसा देश असेल त्यामध्ये दहा किंवा शभर माणसावर देखरेख करू शकणारे कर्तव्यगार लोक असले तरी त्याचा उपयोग केला जाणार नाही. लोकाना मृत्यूविषयी आदर वाढवावयास व फार दूरचा प्रवास अथवा गाढ्या व नौकांमधून प्रवास करणे टाळावयास शिकविले जाईल तेथे शस्त्राच्या प्रदर्शनाला जागा मिळणार नाही. प्राचीन काळापासून पूर्वजांचा जो अकृत्रिम जीवनक्रम होता तोच आजही स्वीकारला जाईल, आणि मग लोकाना आपलें अन्न रुचकर आहे, आपली वस्त्रे सुंदर आहेत आणि आपली घरे सोयिस्कर आहेत असे वाटू लागेल आसपासचे देश दृष्टिपथांत असतील आणि लोकांना एकमेकांच्या वस्तीतील कोवड्याचे आरवणे आणि कुत्त्यांचे भुक्ते ऐकू येत असले; परंतु तरीही शेजारच्या प्रदेशांतील लोकांना जाऊन भेटावे अशी इच्छा त्यांना उभ्या आयुष्यात होणार नाही" (लाओ त्स . प्रकरण ८०).

येथपर्यंत ज्याच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार केला, ते कन्फ्यूशी-संप्रदायी, ताओ-संप्रदायी आणि मो-संप्रदायी तत्त्वज्ञ कमी-अधिक प्रमाणात आदर्शवादी होते कायद्याला महत्त्वाचे स्थान देणाऱ्या फा-संप्रदायाच्या अनुयायांनी मात्र तत्कालीन अशान्त जीवनांतील कठोर राजकीय परिस्थिती निर्भीडपणे न्याहाळली आणि अधिक वास्तववादी असे राज्यविषयक तत्त्वज्ञान प्रतिपादिले क्वान् चुङ (ख्रि. पू. ६४५) हा या गटाचा प्रणेता होता त्याने छुन्-छिऊ-काळाच्या पूर्वार्धातील 'छि' या सर्वात बलशाली राज्यसत्तेचे नेतृत्व स्वीकारून राजकारणामध्ये सक्रिय भाग घेतला होता क्वान् त्स, हा ७६ खंडांचा एक ग्रंथ त्याने रचला, असे मानले जात असले तरी त्याने स्वतः या समग्र ग्रंथाची रचना केली असेल हे असंभवनीय वाटते. ते काही असले तरी या ग्रंथातील विवेचनावरून त्याच्या राज्यविषयक तत्त्वज्ञानाची कल्पना येते. क्वान् चुङने सापत्तिक व आर्थिक उपाय-योजनावर भर देऊन, आणि व्यवहारवादी दृष्टिकोणाचा पुरस्कार करून, राष्ट्रीय संपन्नता आणि संरक्षण यांना अग्रक्रम दिला. तो म्हणतो : "जर कोठारे तादळाने भरलेली असतील, तर शिष्टाचार कसे पाळावेत हे लोकांना आपोआप समजेल आणि पुरेसे अन्नवस्त्र त्यांना मिळाले, तर त्यांना स्तुत्य कोणते व गर्हणीय कोणते यातील भेद आपोआपच कळेल" (क्वान् त्स . प्रकरण १) एका दृष्टीने त्याची ही भूमिका कन्फ्यूशी-संप्रदायाच्या भूमिकेशी जुळणारीच आहे; कारण त्यानेही एकदा लोकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्या म्हणजे नीति आणि शिष्टाचार यांनाच मूल्य आहे, असे मानले होते, तथापि उपयोगितावादी दृष्टिकोण स्वीकारण्याच्या वावटीत त्याचा कन्फ्यूशी-संप्रदायाशी मतभेद आहे. क्वान् चुङ हा कन्फ्यूशिसच्या दृष्टीने ज्येष्ठ व वजनदार असा राजकारणी पुरुष होता इतकेच नव्हे तर, त्याच्या कर्तृत्वाविषयी कन्फ्यूशिसला योग्य आदरही होता. असे असूनही कन्फ्यूशिसने 'अॅनॅलेक्स' या ग्रंथामध्ये क्वान् चुङवर टीका केली आहे हे समजण्यासारखे आहे. फा-संप्रदायाच्या तत्त्वचिंतकावर कन्फ्यूशी-संप्रदाय

व ताओ-संप्रदाय या दोघांचाही प्रभाव होता. कालान्तराने फा-संप्रदायाच्या विचारांचा विकास होऊन तो उपर्युक्त दोन संप्रदाया-इतकाच प्रभावी बनला. यादवी युद्धाच्या उत्तरार्धामध्ये या संप्रदायाचा फार मोठा प्रभाव तत्कालीन विचारवंतांवर पडलेला आढळतो. कायदा-वाद्यांमध्ये हान् फॅ (ख्रि. पू. २३३) याने प्रथमच या संप्रदायाच्या तत्त्वविचारांची सुव्यवस्थित रचना आणि प्रस्थापना केली. पूर्वी उद्धृत केलेल्या कन्फ्यूशिसाच्या एका वचनावरून असे दिसते की, कन्फ्यूशी-संप्रदायाने राज्यकारभार आणि शिक्षा या उपायांनी चालविलेल्या शासनापेक्षा नीति आणि शिष्टाचार यांना अनुसरून चालविलेले शासन इष्टतर मानले होते. त्या संप्रदायाच्या दृष्टीने राज्यकारभार आणि शिक्षा यांचे शासनांतील स्थान गौण असून, ती खरोखर नीति आणि शिष्टाचार यांना पूरक ठरतात. ही विचारसरणी शुन् त्सच्या प्रतिपादनामध्ये अधिक स्पष्टपणे दिसते. त्याच्या मते स्वभावतः दुष्प्रवृत्त असलेल्या व्यक्तीचे वाह्यतः नियंत्रण शिष्टाचारांमुळे होत असल्याने, शिष्टाचारांना विशेष महत्त्व आहे. लि क्वाइ (सुमारे ख्रि. पू. ४५५-३९५) आणि शाङ याङ (ख्रि. पू. ३९०-३३८) यांसारख्या, हान् फॅपेक्षा पूर्वीच्या, फा-संप्रदायाच्या अनुयायांनी हीच विचारसरणी पुढे चालवून असे प्रतिपादन केले होते की, कायदे घालून देणे व तदनुसार राष्ट्राचे शासन चालविणे हा शासनाचा कठोर दडक असला पाहिजे; तथापि कायद्याच्या राज्यावर असणारी ही त्याची निर्भेळ श्रद्धा काही वेळां निर्घृण अमानुषपणाची वाटे. यामुळे कन्फ्यूशिसने या कायदावाद्यांवर टीका केली होती. याबाधीच्या कालखंडांतील शुन् पु हाङ (ख्रि. पू. ४००-३३७) आणि शुन् ताओ (याचा जन्मदिन आणि मृत्युदिन अज्ञात आहे; तथापि तो बहुधा शुन् पु हाङच्या काहीशा आधीच्या कालातील असावा.) हे दोघे बरील विचारसरणीचे पुरस्कर्ते होत. या दोघांचा ताओ-तत्त्वज्ञानाकडे कल होता, परंतु या दोघांनीही कायदावादी शासनाचा पुरस्कार केला. शुन् पु हाङ याने 'तंत्र'ला विशेष प्राधान्य दिले. ज्या पद्धतीने आणि कौशल्याने राज्यकर्त्याने अथवा शासनाधिकाऱ्याने आपल्या सेवकांचे आणि प्रजाजनांचे नियमन वा नियंत्रण करावयाचे, त्या पद्धतींना आणि कौशल्यांना त्याने 'तंत्र' असे नाव दिले. या शासनतंत्रामध्ये राज्यकर्त्यांनी आपली इच्छा अथवा आपला संकल्प प्रकट करावयाचा नसतो, याऐवजी त्याने निष्क्रिय राहावयाचे असते; म्हणजे त्याला आपल्या हाताखालील कनिष्ठाच्या वर्तनामुळे निर्माण झालेल्या कोणत्याही परिस्थितीशी जुळवून घेतां येते. निष्क्रियतेने कार्य करण्याच्या या कल्पनेमध्ये लाओ त्सच्या 'शान्ति' आणि 'निष्क्रियता' या तत्त्वांच्या उपदेशाचे प्रतिबिंब आढळते लाओ त्सने म्हटले होते की, "निष्क्रियतेने काहीही करावयाचे उरत नाही." हान् फॅने 'कायदा' आणि 'तंत्र' या दोन्ही तत्त्वाना समान महत्त्व देऊन, त्या तत्त्वांचे आपल्या विचारसरणीमध्ये संघटन केले. हान् फॅ म्हणतो, "शासनाच्या कारभाराची मूलभूत अट अशी की, राज्यकर्त्याने कायदा आणि तंत्र यांपैकी एकाची निवड करावयाची असते हे स्पष्टपणे लक्षांत ठेवले पाहिजे. कायदा, म्हणजे जे ग्रंथामध्ये नमूद केलेले असतात, शासनामध्ये पाळले जातात, आणि ज्याचा लोकामध्ये प्रसार केलेला असतो असे नियम होत. 'तंत्र' म्हणजे विविध प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये आपल्या कनिष्ठाशी कसे वागावयाचे याविषयी राज्यकर्त्याने प्रकट केलेला, आणि प्रकट न केलेला;

निर्णय होय. म्हणून 'कायदा' शक्य तितका स्पष्ट असला पाहिजे, तर 'तंत्र' गुप्त ठेवले पाहिजे" (हान् फॅ त्स : प्रकरण ३८). ज्याना अनुसरून विनचूकपणें नियंत्रण होत असते व ज्याचे ततोतंत पालन केले जातें, असे स्पष्ट व लेखी नियम म्हणजे 'कायदा' होय; तर परिस्थितीला योग्य रीतीने तोड देता यावे यासाठी आवश्यक असलेली, आपल्या प्रजाजनाचें परिणामकारक रीतीने व हुशारीने नियमन करण्याची क्षमता म्हणजे 'तंत्र' होय हान् फॅने या ठिकाणी अशा परिभाषिक व्याख्या दिलेल्या आहेत. एक भावरूप आणि प्रकट, तर दुसरा अभावरूप आणि अप्रकट अशा दोन उपायाची योजना केल्यास शासन निर्दोष होऊ शकते. या उपायांनी राज्यकर्त्यांचा अधिकार निरंकुश बनविता येतो आणि राष्ट्राचा पाया वळकट बनविता येतो. मात्र, हान् फॅच्या विचारसरणीमध्ये नीतीच्या प्रतिष्ठेसबधी, वं मानवी स्वभावांतील कोमल भावनाविषयी अनादर आणि शास्ता व शासित यांच्यामधील केवळ नव्हे, तर मातापिता आणि अपत्य, पति आणि पत्नी व मित्रामित्रांमध्येहि जो परस्पर विश्वासाचा अभाव दिसून येतो आणि प्रत्येकाने केवळ स्वतःवरच विश्वास ठेवावा असा जो अभिप्राय दिसतो, तो त्या विचारसरणीतील एक दोष होय हान् फॅने असे प्रतिपादिले आहे की, शास्ते आणि शासित यांमधील सबंधांचे नियंत्रण केवळ परस्परांच्या फायद्याच्या, भावनाशून्य हिंसेवानुसार होणें शक्य आहे. याकरिता त्याच्या उपपत्तीला व्यावहारिक 'मॅकिअँ-व्हेलीवाद' असे म्हणतां येईल. यादवी युद्धाच्या कालखंडाच्या अखेरीस जी तंग परिस्थिती निर्माण झाली होती, तिचेंच प्रतिविव वरील विचारसरणीमध्ये पडलेलें दिसतें.

संदर्भ-ग्रंथ : फोर्क, ए. : गेडान्केन्वेल्ट देस चिनेसिशन कुल्टुर-क्रायजस (वर्लिन, १९३७); ताकादा शिन, जी : आउटलाइन ऑफ चायनीज फिलॉसफी (टोकियो, १९३८); थुड, यु : आउटलाइन ऑफ चायनीज फिलॉसफी (पीकिंग, १९५८), तादाशी, आकात्सुका व इतर : आउटलाइन ऑफ चायनीज थॉट्स (टोकियो, १९६८).

मोटोमी गोदो

तत्त्वज्ञान, जपानी : १. जपानी तत्त्वज्ञानाचें सामान्य स्वरूप : प्राचीन जपानी लोक सृष्ट्युपासनेवर आधारलेला शितो धर्मपंथ मानित; परंतु त्या धर्मातून प्रत्यक्षपणे तत्त्वज्ञानात्मक विचार निर्माण होऊ शकले नाहीत. जपानमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रचार सुरू होण्यापूर्वी शितो धर्म प्रथमावस्थेत होता. त्यांत तत्त्वज्ञानपद्धती नव्हती जपानी लोकांनी बौद्ध धर्मातून काही तत्त्वज्ञानविषयक कल्पना घेतल्या. पाचव्या-सहाव्या शतकापर्यंत जपानी लोकांना फक्त प्राथमिक स्वरूपाचा शितो धर्मपंथ माहीत होता. त्या सुमारास चीनमधून कोरियाच्या मार्गाने जपानमध्ये कन्फ्युशियसचा पंथ व बौद्ध धर्म याचा प्रवेश झाला. त्यांतील तात्त्विक सिद्धान्तांच्या अभ्यासाने जपानी लोकांत तत्त्वचिंतनाची प्रवृत्ति निर्माण झाली त्यानंतर जपानचा चीनशी तत्त्वज्ञान व सांस्कृतिक क्षेत्र यांतील संबंध घनिष्ठ होत गेला. जपानी तत्त्वज्ञानी चीनमधून आलेल्या तत्त्वज्ञानाचा आपल्या देशांतील ऐतिहासिक परिस्थितीच्या संदर्भात अभ्यास केला; आणि अशा रीतीने ते

आपले स्वतंत्र जपानी तत्त्वज्ञान प्रस्थापित करण्यात यशस्वी झाले तें तत्त्वज्ञान बौद्ध धर्मावर आधारलेले असून धर्मविषयक होते.

मध्ययुगीन कालापर्यंत जपानी लोकांच्या तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचा पाया कन्फ्युशियन पंथ, बौद्ध धर्म व शितो धर्मपंथ हे होते. त्यावर आधारलेल्या या तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप बहुतांशी तत्त्वचिंतनात्मक व नीतिविचारप्रधान होते, परंतु ते अद्यापि सृष्टिविषयक (प्राकृतिक) तत्त्वज्ञान, वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान, सामाजिक तत्त्वज्ञान इत्यादि स्वतंत्र क्षेत्रांचा किंवा शाखांचा विकास करण्यास असमर्थ होते. 'सृष्टीशीं एकात्मता' या तत्त्वावर जपानी तत्त्वज्ञानी विशेष जोर दिला; परंतु ते यांतील 'सृष्टि' या शब्दाचा अर्थ 'वैज्ञानिक अभ्यासाचा विषय झालेला निसर्ग' असा न घेता 'मानव व मानवी समाज यांच्यासह सर्व विश्वातील नीतिमूलक व्यवस्था' असा घेत. यापैकी काही तत्त्वज्ञानाची सृष्टि आणि समाज यांचा वास्तव व चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास केला, परंतु त्याचा त्या काळाच्या लोकांवर विशेष प्रभाव पडला नाही.

चालू युगात जपानमध्ये पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा प्रवेश झाल्यानंतर जगातील विविध प्रकारांचें तत्त्वज्ञान अभ्यासले गेलें व त्याच्या आधारावर काही नवीन तत्त्वज्ञानात्मक कल्पना वाढीस लागल्या. आजच्या काळापर्यंत जपानमध्ये एकामागून एक असे अनेक तत्त्वज्ञान उदयास आले; परंतु त्यांच्यापुढे एक कठीण प्रश्न उभा होता. तो हा की, मध्ययुगीन कालापासून कन्फ्युशियन, बौद्ध आणि शितो या धर्मपंथांपासून प्राप्त झालेल्या तात्त्विक विचारसंपदेचा वारसा व नव्यानेच जपानमध्ये आलेले पाश्चात्यांचे विचार याचा मेळ कसा घालावयाचा? जपानी तत्त्वज्ञानाला सध्या प्राप्त झालेल्या स्वरूपांतहि हा प्रश्न नीटसा सुटलेला दिसत नाही.

शेवटीं बौद्ध धर्मासंबंधी म्हणावयाचें, तर असे म्हणतां येईल की, भारतीय तत्त्वज्ञानाची एक शाखा असलेला बौद्ध धर्म व तत्सलग्न भारतीय संस्कृति आणि तत्त्वज्ञान यांच्यासंबंधीचें विपुल ज्ञान, यांची जपानी लोकांस ओळख करून देण्यांत आली. हें ज्ञान तिकडे नेणाऱ्या या लोकांपैकी काही चीनमध्ये जाऊन अभ्यास केलेले जपानी भिक्षु होते आणि बाकीचे जपानमध्ये आलेले चिनी भिक्षु होते. तसेंच त्यांत बोधिसेन नांवाचा (७०४-७६०) चीन-मार्गाने जपानांत आलेला एक भारतीय भिक्षुहि होता; परंतु प्राचीन कालापासूनच काही थोड्या भिक्षूंनी बौद्ध धर्मतत्त्वाचें ज्ञान वेगळ्या प्रकाराने (मूळ ग्रंथांवरूनच) प्राप्त व्हावें म्हणून 'सिद्ध' या लिपीचा अभ्यास सुरू केला होता. 'सिद्ध' ही लिपी गुप्तकालीन लिपीचा एक प्रकार होता व भारतांत चौथ्या किंवा पांचव्या शतकात तिचा उपयोग केला जात असे. 'सिद्ध'च्या अभ्यासावरून ते संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाकडे वळले. बौद्ध धर्माचा संस्कृतांतून अभ्यास करण्यासाठी संस्कृतमध्ये लिहिलेली अनेक हस्तलिखितेहि चीनमधून आणण्यांत आली होती; पण त्याची एकूण संख्या थोडी होती. उदा - होर्युजी मंदिरांत जतन करून ठेवलेले 'वज्रच्छेदिका' या ग्रंथाचे हस्तलिखित सातव्या शतकाच्या प्रारंभी आणण्यांत आले. जपानमधील याच प्राचीन हस्तलिखितांवरून मॅक्सम्यूलरने या ग्रंथाची छपील आवृत्ति प्रकाशित केली आहे.

२. जपानी तत्त्वज्ञानाचा ऐतिहासिक विकास . (१) जपानी तत्त्वज्ञानाचे स्थूलमानाने चार भाग पाडतां येतात. शितो तत्त्वज्ञान,

बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञान, कल्पयुशिन पथातील तत्त्वज्ञान व पाश्चात्यांचे तत्त्वज्ञान. शितो तत्त्वज्ञानासंबंधी 'तत्त्वज्ञान, शितो धर्मातील' हा लेख पहा. या लेखात जपानी तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक विकासापुरताच विचार करावयाचा आहे यात विशेषत. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा समावेश केला आहे, कारण तोच जपानी तत्त्वज्ञानाचा प्रमुख प्रवाह मानला जातो.

(२) सहाव्या शतकापूर्वी जपानमध्ये कोणत्याही प्रकारचे तात्त्विक विचार प्रसृत झालेले नव्हते आणि शितो धर्मग्रंथ प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे त्याचे स्वतःचे असे पद्धतशीर तात्त्विक विचार अद्यापि वनले नव्हते.

(३) सहावें ते सातवें शतक : (ह्या काळांत बौद्ध धर्माचा प्रवेश झाला व त्याच्या तात्त्विक सिद्धान्तांच्या अध्ययनास सुरुवात झाली) सहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जपानमध्ये बौद्ध धर्म आला. प्रथम तो तेथे कोरिया-मार्गाने आला आणि नंतर थेट चीनच्या मुख्य भूमीतून आला दिवसानुदिवस शासनाच्या आश्रयाने तो देशांत फार दूरवर पसरला. राजप्रतिनिधि म्हणून, प्रशासकाचे काम पाहणारा राजकुमार शोतोकू (५७४-६२२) बौद्ध धर्माचा मोठा पुरस्कर्ता होता. त्याने आपल्या नव्या राष्ट्राच्या धोरणाची मूलभूत ध्येये म्हणूनहि बौद्ध धर्मातील काही विचारांचा स्वीकार केला होता. त्याने सतरा कलमे असलेली जपानची राष्ट्रीय घटना कायद्याने प्रस्थापित केली. हीच जपानची पहिली घटना होय. त्यांतील पहिल्या कलमाचा आशय असा आहे की, सर्वांत उत्कृष्ट आचारधर्म सौहार्दावर अधिष्ठित असला पाहिजे. बौद्ध मठातील (समग-सघ) शिस्तबद्ध वागणुकीवर आधारलेली आचारसंहिता आपल्या राष्ट्रातील लोकांसाठी प्रस्थापित करण्याचा शोतोकूचा हेतु असावा. त्याने 'सद्धर्मपुंडरीक', 'श्रीमालासीहनाद' आणि 'विमलकीर्तिनिर्देश' या तीन बौद्ध धर्म-ग्रंथांवर टीकाहि लिहिल्या आहेत. बौद्धांच्या महायान पंथाचे ते महत्त्वाचे धर्मग्रंथ आहेत. जपानमध्ये लिहिले गेलेले हेच पहिले साहित्यिक ग्रंथ आहेत व त्यांतील आशयहि उत्कृष्ट आहेत प्रशासक राजकुमाराने महायानपंथाच्या धर्मग्रंथांतून जेव्हा याच तीन ग्रंथाची निवड केली, तेव्हाच जपानी बौद्ध धर्माचे स्वरूप स्पष्टपणे रेखाटले गेले, असें काहींचे मत आहे. त्याच्या राजवटीत राजधानीमध्ये व राजधानीच्या सभोवती बौद्ध धर्माची पुष्कळ अध्ययनकेन्द्रे होती. उदा.- राजकुमार शोकोतू याने वांधलेले होर्युजी मंदिर आणि सम्राट् शोमु याने वांधलेलें नारामधील लाकडी तोदाइजी मंदिर ह्या मठातील पड्ढीत अभ्यासक्रमाचा प्रमुख भाग म्हणजे 'लकावतारसूत्रा'सारखे बौद्ध आगमग्रंथ, 'अभिधर्म-कोश', 'माध्यमिक-कारिका', 'विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि' इत्यादि दार्शनिक ग्रंथ आणि बौद्ध विनयनियम याचा अभ्यास हा होता. बौद्ध धर्माच्या प्रवेशकालापासून चीन व कोरियामधून पुष्कळ बौद्ध भिक्षु जपानमध्ये आले होते त्याच्या मार्गदर्शनाखाली जपानी बौद्ध भिक्षुनी परंपरागत बौद्ध ज्ञानसंपत्तीचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. सुसंबद्ध दार्शनिक विचारधारेची परिचय होण्याचा जपान्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. त्यानी ती समजून घेण्याकडे आणि तिच्यातील तत्त्वांचे संशोधन करण्याकडे लक्ष पुरविले; तथापि ती संपूर्णपणे आत्मसात् करून त्यांतून स्वतःसाठी स्वतंत्र विचार व स्वतंत्र उद्दिष्टे निर्माण करण्याइतकी पात्रता त्या वेळी त्यांना आलेली नव्हती.

(४) आठवें ते अकरावें शतक (बौद्ध धर्माच्या जपानीकरणाचा काळ) : ह्या काळात पुष्कळ नामांकित बौद्ध भिक्षु झाले; परंतु त्यातील दोवे, साइचो (७९७-८२२) व कुकाई (७७४-८३५), हे विशेष प्रसिद्धीस आले व नंतरच्या काळांत त्यांना 'महान आचार्य' पदवी मिळाली. ते दोघेहि काही काळपर्यंत बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी चीनला गेले होते जपानला परत आल्यानंतर साइचोने 'ति एन्-दाय' संप्रदायाची सघटना केली, तर कुकाईने 'शिगोन' संप्रदायाची स्थापना केली. च्य-कायने (५३८-५९७ जपानी-चिगि) स्थापन केलेल्या तियेन-दाय संप्रदायाचा साइचो हा उत्तराधिकारी होता; परंतु तियेन-दाय संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाच्या वावतीत साइचोचें कार्य म्हणजे त्याने तियेन-दाय संप्रदायांतील तत्त्वे जास्त व्यापक केली. तियेन-दाय संप्रदायाचा सिद्धान्त सद्धर्मपुंडरीकसूत्र व माध्यमिक-कारिका नामक ग्रंथ यांवर आधारलेला होता; पण साइचोने आपल्या सैद्धान्तिक विचारात, वरील ग्रंथांतील तत्त्वांच्या जोडीला, ध्यान, तत्त्ववाद आणि प्रातिमोक्ष-सवर याची भर घातली. तसेंच " सामान्य-व्यक्ति व संन्यासी-भिक्षु या दोघांनाहि सारखेच विहित असलेलें आध्यात्मिक आचरण (शीलसंपादन) महायान बौद्ध धर्मात जात्याच अंगभूत झालेलें आहे " असा दृष्टिकोण त्याने मांडला. हेहि त्याच्या धर्ममताचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. त्याने असे प्रतिपादन केलें आहे की, महायान बौद्ध धर्माच्या विनयनियमांचें निष्ठेने प्रतिपालन केल्यास मनुष्याला प्रातिमोक्षसंवराची दीक्षा घेणे आवश्यकच आहे असें नाही. या हेतूच्या सिद्धचर्ये त्याने अशा एका धार्मिक विधीची योजना केली की, ज्यात फक्त महायान विनय-धर्माचा स्वीकार करून मनुष्याला भिक्षु होण्याची दीक्षा देणें शक्य व्हावें. याकरिता लागणारे दीक्षा-स्थान (ज्याला 'उपसपदा-सीमा-मंडल' म्हणतात) त्याने 'हिए' पर्वतावर निश्चित केलें. (अशा तऱ्हेचा विधी चीन किंवा भारतीय बौद्ध धर्मात आपणास आढळत नाही.). साइचोने हे फार मोठें कार्य केलें होतें; परंतु त्यामुळे जपानी बौद्ध धर्म मूळच्या बौद्ध धर्मातील विनय-नियमांपासून दूर गेला. अर्थात् या परिणामाचे उत्तरदायित्व त्याच्यावरच पडते.

चीनहून परत आल्यावर कुकाईने शिगोन धर्ममताची जपान देशांत स्थापना करण्याच्या कार्यास स्वतःस वाहून घेतलें. त्याच्या मताने संपूर्ण विश्वांतच पूर्णपणे सुसंवाद आहे आणि बुद्ध हा त्याचा आविष्कार (प्रकटीकरण) आहे कुकाईचा ईश्वरवाद म्हणजे एक प्रकारचा सर्वेश्वरवाद होय त्याला असे वाटत होतें की, सर्व विश्वाची संपूर्ण सुसंवादितता फक्त तांत्रिक विधींनीच प्राप्त करून घेता येईल.

कुकाई आणि साइचो यांनी धर्ममताच्या ईश्वरविषयक वाजूपेक्षा व्यावहारिक (आचारविषयक) वाजूवरच अधिक जोर दिला आहे. त्यांनी बौद्ध धर्माचा कोणत्या स्वरूपाचा आचार सामान्य लोकांना हितप्रद होईल याचा शोध घेतला; कारण सामान्य लोकाना आपल्या दैनंदिन जीवनांतील अनेक दुःखांचा व अडचणींचा परिहार करील असाच आचारधर्म पाहिजे होता. यामुळे जपानी बौद्धधर्माचे वास्तविक स्वरूप पुढे दिल्याप्रमाणे दोन दिशांनी कमी-अधिक प्रमाणांत बदलत गेले. एक तर बौद्ध धर्मविधीत प्रार्थनेचें महत्त्व अत्यंत वाढले आणि दुसरे म्हणजे बौद्ध धर्माचा शितो धर्माशी समन्वय झाल्याने बुद्ध व शितो देवतांची संपूर्ण, एकरूपता दाखविण्याची प्रवृत्ति बौद्ध धर्मात निर्माण झाली (जपानी - होन्जी सुइजाकु).

या दोन्ही पथांचे समर्थक राजधानीतील दरवारी व सरदार होते. त्यांच्या राहणीवर त्या काळांत प्रचलित असलेल्या अनित्यतेच्या व संसाराच्या (आत्म्याला विविध जन्मातून संसरण करायें लागते) या कल्पनांचा विशेष पगडा बसला होता. त्या काळांत बरेचसे साहित्यिक ग्रंथ ('गेन्जीच्या कथा' हा त्यांपैकीच एक होय.) लिहिले गेले होते. त्या सर्व ग्रंथांचा प्रमुख विषय बौद्धांचा 'अनित्यवाद' हाच होता. सामान्य लोकांचा प्राथमिक स्वरूपाच्या शितो धर्मावर विश्वास होता. बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी संबंध येण्याची त्यांना क्वचितच संधि मिळी; परंतु या कालखंडाच्या अखेरीस बौद्ध धर्मतत्त्वे व राजधानीतील सांस्कृतिक कल्पना देशाच्या प्रत्येक भागात जाऊन पोचल्या; व अशा रीतीने जानपद लोकांना त्यांचा परिचय झाला.

(५) बारावें ते सोळावें शतक (म्हणजे जपानी बौद्ध धर्माच्या स्थापनेचा व शितो धर्माला प्राप्त झालेल्या व्यवस्थित स्वरूपाचा काळ होय.) : या काळात कामाकुरा राजवटीत राजकीय परिस्थिति फारच बदलली. उमरावशाही कोसळून पडली व राजकीय सत्ता लढवय्ये लोकांच्या हातात आली. या राजकीय प्रक्षोभाच्या काळात वारंवार युद्धाचा भडका उडे. त्यामुळे सामान्य लोकांची सर्व मालमत्ता नाहीशी होण्याची शक्यता निर्माण होई व त्यांचें जीवित नेहमीच सकटात असे. ते भयभीत झाले होते आणि इहलोकावद्दल त्यांची भयंकर निराशा झाली होती. त्यामुळेच ते मरणोत्तर जीवनविषयक विचार करूं लागले व मृत्यूनंतर प्राप्त होणाऱ्या परलोकाची अभिलाषा करू लागले. त्यांची ही मागणी या नवीन प्रकारच्या धर्मांने उत्तम प्रकारे भागविली. नवीन उत्पन्न झालेल्या चार संप्रदायांनी (सुखावती भूमीशी निगडित असलेले दोन, तिसरा ज्ञेन-संप्रदाय व चौथा निचिरेन-संप्रदाय) या काळाला बौद्ध धर्माच्या इतिहासांत एक वेगळें महत्त्व आणून दिले. 'सुखावती भूमि'-संप्रदाय प्रथम उत्पन्न झाला. या संप्रदायाचे प्रमुख प्रतिनिधि होनेन आणि शिनरान हे दोघे नामांकित बौद्धभिक्षु होते.

होनेन (११३३-१२१२) याने सुखावती भूमीसंबंधीच्या आपल्या सांप्रदायिक विचारांचा प्रचार सामान्य जनतेत केला. त्याने सांगितलें की, अमिद (त) बुद्धाच्या केवळ नामाच्या जपाने अगदी सामान्य मानवालाहि परलोकीच्या सुखावती भूमींत जन्म घेतां येईल. विविध मतांच्या अनेक बौद्ध ग्रंथांचे व त्यांच्यावरील भाष्यांचे एकाग्रतेने अध्ययन केल्यावर होनेनला जाणीव उत्पन्न झाली की, बाह्य शक्तीच्या आधारेनेहि (जपानी : तारिकी) स्वतःला मुक्ति प्राप्त करून घेता येते. शिनरान (११७३-१२६२) हा त्याच्या शिष्यांपैकी एक, त्याने अमित बुद्धावरील श्रद्धेची होनेनची कल्पना अधिक स्पष्ट केली. त्याने असें प्रतिपादन केले की, स्वतःला आध्यात्मिक शांति प्राप्त व्हावी म्हणून सामान्य जनांनी सर्व सांसारिक गोष्टींचा त्याग करावा व भक्तिभावाने अमित बुद्धाला शरण जावें. 'अमित बुद्धाच्या कृपेनेच केवळ मोक्षप्राप्ति होऊं शकते' हें मतच त्याच्या सांप्रदायिक विचारांचें वैशिष्ट्य होतें अमित बुद्धाच्या मूळ संकल्पानुसारच मानवाची अमित बुद्धावर श्रद्धा असते व ही गोष्ट पूर्वनिर्णयितच आहे स्वतःच्या इच्छेनुसार अमित बुद्धावर लोक श्रद्धा ठेवतात, या कल्पनेचा त्याने धक्का केला आहे. होनेनने प्रवर्तित केलेल्या सुखावती भूमीच्या संप्रदायाला पुढील काळात 'जोदो-पंथ' म्हणूं लागले आणि शिनरानच्या संप्रदायाला 'जोदो शिन-पंथ' असें संबोधण्यांत आलें. हळूहळू हे दोन्ही पंथ या किनाऱ्यापासून त्या

किनाऱ्यापर्यंत जपानच्या सर्व प्रांतात पसरले आणि साऱ्या देशांत त्यांनी लोकप्रियता संपादन केली.

निचिरेन (१२२२-१२८२) हा निचिरेन पंथाचा संस्थापक असून तो सुखावती-भूमि-संप्रदायाचा प्रचार करणाऱ्या साधूचा समकालीन होता. 'सद्धर्मपुण्डरीक'सूत्रांत श्रद्धेला दिलेल्या महत्त्वाचा निचिरेनने फारच गौरव केला आहे त्याचा असा विश्वास होता की, शाक्यमुनीकडून मिळणारा मोक्ष त्याने आचरिलेल्या सद्धर्माच्या प्रभावामुळे साध्या नामोच्चारानेहि (नाम-म्यो-हो रेन-गे-न्यो या शब्दाच्या उच्चाराने) प्राप्त होतो. सर्व धार्मिक आचारांत श्रद्धा ही प्राणभूत आहे, अशी त्याची पूर्ण खात्री होती. त्याच्या या धार्मिक तत्त्वाच्या प्रचाराला पुष्कळच यश आले. जपानी लोकांनी या सुलभ मोक्षमार्गाला विशेष पसंती दर्शविली, याचें कारण तुलनेने अधिक गहन तत्त्वज्ञानापेक्षा ह्याचाच त्यांच्या दैनंदिन जीवनांतील पुष्कळशा अडचणीचा परिहार करण्याच्या कामी बराच उपयोग होईल, असें त्यांना वाटले.

एडसाई (११४१-१२१५) आणि दोगेन (१२००-१२५३) हे ज्ञेन (ध्यान) बौद्ध पंथाचा अभ्यास करण्यासाठी सुग राजवंशाच्या कारकीर्दीत चीनमध्ये गेले त्यांनी जपानमध्ये दोन प्रकारच्या संप्रदायांची सुरुवात केली. एडसाईने 'रिनझाई' पंथाची आणि दोगेनने 'सोतो' पंथाची. दोगेनच्या मताप्रमाणे बुद्धत्व प्राप्त करून घेण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे नितान्त ध्यानमग्न राहणे हा होय. याशिवाय त्याने असेंहि प्रतिपादन केले की, बुद्धत्व म्हणजे धार्मिक आचरणाने प्राप्त होणारें अंतिम फल नसून, ते एक बोधपद- (मोक्ष-) प्राप्तीच्या प्रक्रियेलाच दिलेलें नाव आहे. त्या पदाच्या प्राप्तीसाठी ज्ञेन आचरणाचा अवलंब करणे अत्यावश्यक आहे, असे त्याचें मत होते. याउलट एडसाईने जपान-मध्ये जो ज्ञेन बौद्धपथ प्रवर्तित केला, तो पंथ, चिनी ज्ञेन (छान) पंथाची तंतोतंत प्रतिकृति होती, असे मानलें जाते. तो लोकांना प्रत्येक प्रसंगी खात्रीपूर्वक सांगत असे की, मनुष्याने ध्यानाला बसले असतांनाच मन एकाग्र केलें पाहिजे असें नसून, नित्याच्या जीवनक्रमातहि मनाची एकाग्रता राखली पाहिजे; व ती एकाग्रता ज्ञेन-भिक्षु साध्य करू इच्छित असलेल्या एकाग्रतेइतकीच उच्च कोटीतील असावी. 'ज्ञेन-अनुष्ठानाच्या आचरणाने मनुष्याला आपल्या मूळ प्रकृतीचे यथार्थ दर्शन झालेंच पाहिजे' अशी ज्ञेन धर्मगुरु एडसाई याची धारणा होती आणि हे यथार्थ ज्ञान होणें म्हणजेच बोधिपदप्राप्ति, असे तो म्हणत असे. ज्ञेन-बौद्धधर्मपंथप्रणीत मोक्षमार्गाच्या तत्त्वप्रणालीला 'स्वावलंबनाचे' तत्त्व असें म्हटले जाते (जपानी-जिरिकी).

उत्तरकालीन बौद्धधर्मांमुळे (जपानी-माप्पोशीसो) निराशावाद उत्पन्न होऊन सामान्य लोक कष्टी झालेले होते. वर उल्लेखिलेल्या साधूंनी अशा सामान्य लोकांत धर्मविषयक चैतन्य उत्पन्न केलें. 'सुखावती भूमीचे' संप्रदाय व 'निचिरेन' संप्रदाय यांच्या शिकवणीत एक समान भूमिका होती. ती म्हणजे निस्सीम, श्रद्धायुक्त, अंतःकरणाने (अमित-बुद्धाचें) नामोच्चरण किंवा नामस्मरण. हा धर्माचरणाचा अत्यंत सोपा मार्ग होता. त्यामुळे शेतकऱ्यांसह जपानी समाजाच्या सर्व स्तरांत त्यांना अतिशय लोकप्रियता लाभली. ज्ञेन बौद्ध-संप्रदायांत सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मनुष्याने स्वतःच ध्यानस्थ बसावयाचें व अतश्चक्षूच्याद्वारा साक्षात् बोधिपद-प्राप्तीचा प्रयत्न करावयाचा.

हा सिद्धान्त सामुराईच्या जीवनमार्गाशी व भावनाशी चांगलाच सुसंगत होता. म्हणून झेन-पंथाचा क्षत्रिय वर्गात सहजासहजी लोकप्रियता मिळाली. सामुराईच्या नीतिकल्पनांना झेन-पंथाचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे त्यातून 'सामुराई-मार्ग' (जपानी - बुशिदो) नावाची एक सुसंबद्ध आचारसंहिता तयार झाली

जपानी लोकात बौद्ध धर्माचा प्रभाव जसजसा वाढत चालला तसतसा धर्माच्या अगदी प्राथमिक अवस्थेत असलेला व मागे पडलेला शितो-धर्मपंथ बदलत गेला; आणि त्या पंथाच्या सिद्धान्तास वळकटी आणण्यासाठी त्यांच्यात बौद्ध धर्मातील काही तत्त्वज्ञानात्मक कल्पना समाविष्ट कराव्या लागल्या. अशा रीतीने शितो-धर्मपंथाच्या सिद्धान्ताची पद्धतशीर रचना करण्यात आली. त्याच्या तत्त्वाप्रमाणे प्रत्येक शितो-देवता तात्त्विक दृष्टीने बुद्धाचा स्वतंत्र अवतार मानली जाऊ लागली. कामाकुरा राजवटीच्या उत्तर भागात जेव्हा मोगोलियन लोकानी जपानवर दोनदा हल्ले केले, तेव्हा जपानी समाजात देशभक्तीची वृत्ति अधिकाधिक प्रभावी होत गेली. देशभक्तांनी या नवीन शितो-तत्त्वाचा उपयोग करून, बौद्ध तत्त्वज्ञानातून अगदी स्वतंत्र अशा आपल्या नव्या वैशिष्ट्यपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञानाचा लोकात प्रचार करण्यास प्रारंभ केला. जपानच्या सम्राटांना व त्यांच्या पूर्वजांना राष्ट्रावरील एकमुखी सत्ता शितो-देवतांनीच दिलेली आहे, या भूमिकेवरून त्यांनी त्या सत्तेचे यशस्वी तऱ्हेने समर्थन केले. अशा रीतीने तत्कालीन तत्त्वज्ञानविषयक कल्पना आपल्यात समाविष्ट करून घेऊन, जपानी तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात पुन्हा एकदा शितोधर्म ऊजितावस्थेस आला

(६) सतरावें ते एकोणिसावें शतक . (तत्त्वज्ञानाच्या गुणदोष-विवेचनात्मक अभ्यासाचा काळ)
तोकुगावा शोगुनाते कारकीर्दीच्या काळात राजकीय परिस्थिति बराच काळपर्यंत स्थिर होती; व त्यामुळे गतकालच्या तत्त्वज्ञान-प्रणालीचें कठोर पक्षीक्षण करावयाची संधि निर्माण झाली होती. याचें कारण त्या प्रणालीचा धर्माशी अविभाज्य संबध जोडला गेला होता. त्या काळात एकामागून एक अनेक नवीन-नवीन तत्त्वज्ञानात्मक विचारप्रणालीचा प्रादुर्भाव झाला. बौद्ध धर्माप्रमाणे कन्फ्युशियन पंथाचाहि जपानमध्ये सहाव्या शतकाच्या सुमारास प्रवेश झालेला होताच. तोकुगावा-काळातील बुद्धिमान लोकांना आचारसंहिता म्हणून कन्फ्युशियन धर्मपंथाची ओळख करून घेणें फार महत्त्वाचे वाटत असे, परंतु समकालीन तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख प्रवाहात त्याचा समावेश होऊ शकला नव्हता, तथापि तोकुगावा-कालात जेव्हा जहागीरदारांचे राज्य प्रस्थापित झाले व सामाजिक नीतिमतेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले, तेव्हा स्वाभाविकपणेच कन्फ्युशियन पंथाने लोकांचे लक्ष वेधून घेतले. कन्फ्युशियन पंथावर आधारलेले नीतिविषयक तत्त्वज्ञान लोकांना शिकविण्यात आले होतेच. याच्याउलट बौद्ध धर्म त्याच्या कठोर टीकेचे लक्ष्य बनला; कारण सामान्यतः पलायनवाद हेंच त्याचे वैशिष्ट्य आहे असे मानले जात असे. हायाशी राजान (१५८३-१६५७) आणि यामाझाकी-आनसाई (१६१८-१६८२) यांनी जपानमध्ये चूशी पंथाची सघटना केली. हा पंथ चूशी (११३०-१२००) याने पूर्णपणे विकसित केला होता. कन्फ्युशियन धर्माच्या चौकटीत बसणारा वास्तव आदर्शवाद हाच त्याचा सिद्धान्त होता. त्याने त्यात फक्त नीतिशास्त्राचा मालमसाला मोठ्या प्रमाणात घातला. सृष्टिनियम (जपानी-री) व नीतिनियम (जपानी-राय) एकरूप आहेत, या

तत्त्वाचा हा सिद्धान्त एक खास नमुना आहे. शोगुनाते-राजवटीत क्षत्रिय समाज हा सर्वश्रेष्ठ वर्ग मानला जाई. त्या समाजाने या पंथाच्या विचारसरणीचे स्वागत केले; कारण त्यातील सिद्धान्ताने समाजातील निरनिराळ्या स्तराची विभिन्नता हे निसर्गव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे, या दृष्टीने सामाजिक उच्चनीचतेचें तात्त्विक समर्थन होत होते. चूशी-पंथाच्या विचारसरणीचा अंगीकार करणे ही त्या राजवटीत सरकारमान्य विद्वत्ता मानली जात होती. त्याखेरीज कन्फ्युशियन धर्माचे काही वैशिष्ट्यपूर्ण पंथ होते. त्यांतील चिनी कन्फ्युशियनपंथी वांग-यांग-मिंग (१४७२-१५२८) या पंथाचा जपानांत पुरस्कार करणारा नाका ए-तोजू (१६०३-१६८५) याचा पंथ आणि जुन्या संप्रदायाचा (जपानी-कोगाकू) प्रस्थापक यामागा-सोको (१६२२-१६८५) याचा पंथ हे विशेष उल्लेखनीय होत. यामागा-सोकोला तत्कालीन कन्फ्युशियन पंथ मुधारावयाचा होता. त्याने मूळच्या कन्फ्युशियन पंथाकडे परत जाण्याबद्दल लोकांना चेतावणी दिली. ओग्यु-सोराई (१६६६-१७२८) हा जुन्या संप्रदायाचा अनुयायी होता. त्याने चूशी आणि वांग-यांग-मिंग या दोघांच्याहि पंथावर हल्ला केला. त्याचे म्हणणे असे होते की, " कन्फ्युशियनने पुरस्कारलेला (मोक्ष) मार्ग (चिनी-ताओ) हेच कन्फ्युशियन धर्माचें मुख्य तत्त्व होय. हा मार्ग म्हणजेच निसर्ग-व्यवस्था होय असें मानणे शक्य नाही." त्याने आणखी असेहि प्रतिपादिले आहे की, " या पुण्यवान् पुरुषाच्या-कन्फ्युशियनसच्या-आचाराचे दिग्दर्शन हाच त्या पंथाने प्रमाणभूत मानलेला (मोक्ष) मार्ग होय." त्याच्या तत्त्वचिंतनात शब्दांची काटकसर व उपयुक्ततावाद यांचा काही प्रमाणात उपयोग केलेला दिसतो.

ह्या काळपर्यंत व्यापारी-वर्ग पुरेसा श्रीमंत झाल्याने त्याचा समाजावर फार प्रभाव पडला होता. त्यानंतर इशिदा-वैगान (१६८५-१७४४) याने व्यापारी-वर्गाच्या नीतिनियमांची वैशिष्ट्ये अंतर्भूत करणारी सामान्य तात्त्विक विचारसरणी पुढे मांडली. तिला 'अन्तःकरण-विद्या' (जपानी - शिगकु) असे म्हटले जाते. त्याने मनुष्याच्या मूळ प्राकृतिक स्वभावाला विशेष महत्त्व दिले. त्या दृष्टीने त्याने क्षत्रिय-वर्ग वा सरदार-वर्ग आणि व्यापारी-वर्ग यांत असलेल्या वर्गविषयक मर्यादा अमान्य केल्या. मनुष्याने आपला प्रकृतिस्वभाव जाणून घेतला पाहिजे असे त्याने आग्रहाने प्रतिपादिले व 'आज्ञाधारकता, साधुता (सदाचार), तत्परता व मितव्ययीपणा हे गुण आचरणात आणावे असे प्रतिपादन केले. त्याची विचारसरणी म्हणजे बौद्धमत, कन्फ्युशियन मत व शितो-धर्म यांचा सर्वमान्य समन्वय होय, असें मानलें जाते.

मोतूरी-नोरिनागा (१७३०-१८०१) आणि त्याचे अनुयायी हे कन्फ्युशियन मताच्या विविध संप्रदायाच्या अगदी विरुद्ध होते. मोतूरी-नोरिनागाने कन्फ्युशियन व बौद्ध धर्मांना वाजूस सारून स्वतःच्या मताप्रमाणे खुद्द जपानी लोकांच्या विचारसरणीचें संशोधन केले. त्याची मीमांसा 'राष्ट्रीय मीमांसा' (जपानी - कोकुगाकू) या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्याचें मत असे होतें की, निसर्ग सदाचारसंपन्न असून त्याचे अस्तित्व कोणालाच नाकारतां येणार नाही व म्हणूनच त्याचे नियम मनुष्यकृत धार्मिक सिद्धान्तापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहेत. या दृष्टीने त्याने कोजिकी व इतर अभिजात ग्रंथांच्या स्वतःच्या अभ्यासपूर्ण विवेचनांत जपान्यांची निसर्गविषयक कल्पना स्पष्ट करण्याचा जोराचा

प्रयत्न केला आणि जपानी अभिजात ग्रंथांच्या अध्ययनाची आपली विशिष्ट पद्धति निश्चित केली.

त्या काळी असे स्पष्ट दिसत होते की, लोक इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा प्रत्यक्षवाद (पॉझिटिव्हिझम) व अनुभववाद (एंपिरिसिझम) यांना अधिक मानीत होते; आणि कालीघावरोवर ती वृत्ति वाढतच चालली होती. अशा परिस्थितीत युरोपीय तंत्रकला-विज्ञानाच्या अध्ययनाकडे-ज्याचा निर्देश 'रंगाकु' (शब्दशः 'डच भाषेचे अध्ययन') या शब्दाने केला जाई-लोकांचे लक्ष अधिकाधिक वेधले जावे हे अगदी स्वाभाविक होते. आन्दो शोएकी (१७०७) व तोमिनागा चूकी (१७१५-१७४६) या व इतर तत्कालीन विद्वानावर त्या काळाच्या या प्रवृत्तीचा कमीअधिक प्रभाव पडलेला होता. आन्दोने आपले अपूर्व सामाजिक तत्त्वज्ञान जाहीर केले आणि तोमिनागाने आपल्या बौद्धधर्मीय वाङ्मयाच्या संशोधनाला चिकित्सात्मक अध्ययन-पद्धति लागू केली.

बौद्ध धर्माविषयी म्हणाल तर, पूर्वीच्या काळांत त्याचे जे-जे संप्रदाय दृढमूल झालेले होते, त्यांपैकी प्रत्येकाने त्याचा जेथे प्रसार झाला होता, त्या भागांतील धर्मभावनांचे आपणच प्रतिनिधि आहोत असा हेका चालू ठेवला; तथापि बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञानाचा प्रश्न विचारात घेतला तर त्या काळांत कोणत्याही नव्या विचारांची त्यांत भर पडलेली दिसत नाही; मात्र बौद्ध धर्माचा अभ्यास जोराने चालू होता. सामान्यतः बोलावयाचे म्हणजे, नामाकित बौद्ध साधूंनी लिहिलेले साहित्यिक ग्रंथ, पूर्वकालीन प्रवध व मूलग्रंथ याचा समीक्षणत्मक व विवरणात्मक अभ्यास करण्याचीच तत्कालीन बौद्ध पंडितांची प्रवृत्ति दिसून येते. यावरून त्या काळातील लोकांची मनोवृत्ति दिसून येते. बौद्ध भिक्षु पंडित जिऊन (१७१८-१८०४) हा या काळातील चिकित्सात्मक अध्ययन करण्याची धमता असलेला एक आदर्श विहारवासी पंडित समजला जातो; कारण त्याने बौद्ध धर्माचे ज्ञान चिनी ग्रंथांच्याद्वारा करून न घेतां प्रत्यक्ष संस्कृतांतून करून घेण्याचा प्रयत्न केला.

(७) एकोणिसाव्या शतकापासून आजच्या काळापर्यंत (पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या प्रवेशाचा व विकासाचा काळ) : मेइजी घराणें पुन्हा अधिकाराखंड झाल्यावर (१८६८) टोकुगावा शोगुनाते राजवटीची परिसमाप्ति झाली. पश्चिमेकडील देश व जपान यांमधील अनियंत्रित असलेले दळणवळण जलदीने वाढू लागलें अर्थात् हें सांगण्याची आवश्यकता नाही की, जपानी संस्कृतीत आणि जपानी तत्त्वज्ञानांत मुद्रा या काळांत खूप बदल झाला. या काळापर्यंत जपानी तत्त्वज्ञान बौद्ध, कल्पयुगिअन व शितो या धर्मांशी सबद्ध होतें. जेव्हा जपानी तत्त्वज्ञानाचा सर्वस्वी भिन्न विचारपद्धतीवर आधारलेल्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाशी संबंध आला, तेव्हा पाश्चात्यांच्या अध्ययनप्रणालीनुसार जपानी तत्त्वज्ञानाची पुनर्घटना केली पाहिजे, याची स्पष्ट जाणीव जपानी बुद्धिमतांना झाली. विद्वत्संस्था व विद्वत्सभा यातून इंग्लंड व फ्रान्समधील प्रत्यक्षवाद आणि अनुभववादांच्या अधिकृत प्रवेशाने (पूर्वीच्या काळांत ते वाद जपानांत लोकप्रिय झाले होते तरी) जपानी तत्त्वज्ञानांत नव्या विकसनाचा उप.काल सुरू झाला. वरील वादाच्या मागोमाग जपानी विद्वत्सभेंत काट आणि हेगेल यांनी सुसंघटित केलेल्या जर्मन-आदर्शवादाचाहि प्रवेश झाला त्याच्यानंतर हेलेनिक (ग्रीक) तत्त्वज्ञानासह विविध

प्रकारच्या पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचें जपानमध्ये आगमन झालें. ही परकीय तत्त्वज्ञानें जपानमध्ये नव्यानेच प्रस्थापित झालेल्या विश्व-विद्यालयांतून शिकविण्यांत येऊं लागली.

निशिदा-कितारो (१८७०-१९४५) हा या काळांतील सर्वांत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ होता. त्याने परंपरागत प्राच्य मौलिक तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर आपले विशिष्ट तत्त्वज्ञान मुसंधटित करण्यांत स्वतःचें बुद्धिकौशल्य प्रकट केलें. मोडजी युगाच्या प्रारंभापासून जपानी तत्त्वज्ञानातील मुख्य प्रवाह वनलेल्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या उत्कृष्ट प्रभावापासून त्याचें तत्त्वज्ञान अलिप्त होते. कांट, फिशर, जेम्स, वर्गसन आणि इतर तत्त्ववेत्त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रदीर्घ अभ्यासानंतर अखेर त्याने आपली स्वतःची विशिष्ट विचारप्रणाली तयार केली. त्यांतील मुख्य तत्त्व, 'नकारात्मक, अनन्यसापेक्ष तत्त्व (निष्कैवल्य)' हेंच वास्तविक सत्य आहे, हें होय. स्वाभाविकपणेच त्याचा जपानी तत्त्वज्ञांवर अतिशय प्रभाव पडला. तो म्हणतो, 'नथिंग अॅन्सोल्यूट' - नेतिनेति स्वरूप अनन्यसापेक्ष तत्त्व-म्हणजे 'असत्' नव्हे. सत्त्या विस्तरायांच्या 'असत्' ला त्याच्या परिभाषेत 'अन्यसापेक्ष केवल' असे म्हटलें आहे. 'अनन्यसापेक्ष केवल तत्त्व' याचा स्पष्टार्थ 'सर्व सत्ता-मात्राचा निषेध' असा आहे; परंतु त्याचा गमितीर्थ 'सकल सद्रस्तूना आधारभूत असें सर्व काही ज्यात अंतर्भूत आहे तें' असा आहे. त्याला ही 'नेतिनेतिस्वरूप' (नथिंग) या शब्दाची कल्पना ज्ञानाच्या विचार-सरणीत सापडली. त्याच्या मताने सर्व जगत् एका 'अनन्यसापेक्ष नकारात्मक' तत्त्वावर आधारित आहे मनुष्यानी जग काय आहे हें आपापल्या अनुभवाच्याद्वारा पाहिलें पाहिजे. आपले विचार युरोपियन तर्कशास्त्राच्या तत्वांत वसवून ते लोकाना समजावून सांगण्याचा निशिदाने प्रयत्न केला. निशिदाचें तत्त्वज्ञान जपानी तत्त्वज्ञानाचें परिणत रूप होय, असें म्हणण्यांत मुळीच अतिशयोक्ति नाही. जपानी तत्त्वज्ञानांतील या आधुनिक प्रमुख विचारप्रवाहाचें नेतृत्वस्थान जर्मन आदर्शवादच होता.

बौद्ध धर्मासंबंधी बोलावयाचें तर या काळात दोन प्रसिद्ध बौद्ध पंडितहि होऊन गेले. ते म्हणजे कियोसावा मान्शी (१८६३-१९०३) व सुझुकी दैदेत्सु (१८७०-१९६६) हे होते. कियोसावाने पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत प्रावीण्य संपादन केलें आणि त्याचा उपयोग शिनरानच्या बौद्ध पंथांतील ईश्वरीय ज्ञान नवीन स्वरूपांत समजून घेण्यांत केला. त्याच्या विचाराना सामान्यतः 'अध्यात्मवाद' असे म्हणतात. याच्या उलट सुझुकीने लकावतारसूत्र व प्रज्ञापारमितासूत्र यातील सिद्धान्तांनुसार ज्ञानाच्या अनुभवाचें तात्त्विक दृष्टीने स्पष्टीकरण केलें. 'निरागस मन' अथवा 'जपानी लोकांचा आत्मा' अशी त्याने त्याची व्याख्या केली. तो डॉ. निशिदाचा मित्र होता आणि प्रत्यक्षतः त्याच्या कल्पनांचा निशिदाच्या तत्त्वज्ञानाच्या विकासावर फार प्रभाव पडलेला आहे.

या कालात जपानात मार्क्स-लेनिन यांच्या भौतिक वादाचाहि प्रवेश झाला होता; तथापि चालू शतकाच्या चौथ्या दशकात फॅसिस्टवादाचा (फॅसिझम) उदय होऊन दुसरे जागतिक महायुद्ध सुरू झाल्यावर तो दडपून टाकण्यात आला. फॅसिस्टवाद जोरात असताना जपानचा मूळचा धर्म शितो याची अतिशय चलती झाली. 'जपानवादी' तत्त्वज्ञानाला

अधिक प्राधान्य मिळाले आणि त्याच्या तत्त्वप्रणालीप्रमाणे वादशहाला दैवी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जपानी राजकारणात लोकशाही तत्त्वाची स्थापना झाली व त्यामुळे जपानमध्ये कोणतेही तत्त्वज्ञान अनिवर्ध रीतीने अभ्यासिले जाऊ लागले. जर्मन आदर्शवादाचा जपानी तत्त्वज्ञानावरील प्रभाव अलीकडे नाहीसा झाला आहे व त्याच्याऐवजी व्यावहारिक फलवाद (प्रॅमेटिझम), विस्लेषणवाद इत्यादि अमेरिकन तत्त्वप्रणालीचे नेतृत्व स्थापन झाले आहे. त्याशिवाय भववाद व जडवाद या तत्त्व प्रणाली जपानी तत्त्वज्ञानावरील आपला प्रभाव काही प्रमाणात वाढवीत आहेत.

संदर्भ-ग्रंथ : अनेसाकी, एम. हिस्टरी ऑफ जपॅनीज रिलिजन (लंडन, १९३०), इलियट, सी. जपॅनीज बुद्धिज्म (लंडन, १९३५); ताकाकुमु, जे. दि इसेन्सिअल्स ऑफ बुद्धिस्ट फिलॉसफी (मुंबई, १९५६), सुझुकी, डी टी. झॅन अँड जपॅनीज कल्चर. सुधा आ. २ (टोरोंटो १९५९).

आकिरा हिराकावा

तत्त्वज्ञान, जैन धर्मातील : जैन धर्माची प्राचीनता : जैन धर्म हे वास्तववादी तत्त्वज्ञान आहे. धर्म या दृष्टीने जैन धर्माचे मूळ वेदप्रामाण्याविरुद्ध आणि सूक्ष्म-ग्रथित-कर्मकांडसंभाराने भरलेल्या यज्ञसंस्थेतील पूजेच्या कृत्रिम, खोट्या अध्यात्मवादाविरुद्ध जी टीकात्मक प्रतिक्रिया झाली त्यात आहे. जैन धर्म हा प्राचीन धर्म आहे आणि पार्श्व व वर्धमान या शेवटच्या दोन तीर्थकरांपूर्वीही तो प्रचलित होता. यजुर्वेदात ऋषभ, अजित आणि अरिष्टनेमि या तीर्थकरांचा उल्लेख आहे. ऋषभ हा जैन धर्माचा संस्थापक आहे, या मताला भागवत-पुराणात दुजोरा मिळतो. ईशान्य हिंदुस्थानातील आर्यपूर्व अशा फार प्राचीन काळच्या वरच्या वर्गाचे विश्वनिर्मितिशास्त्र आणि मानवशास्त्र यासंबंधीचे विचार जैन धर्मात प्रतिबिंबित झालेले आढळतात. सत्ताशास्त्रविषयक विचारांच्या फार प्राचीन प्रवाहाशी जेंकोवीने जैन धर्माचा संबंध जोडला आहे. जैन धर्माचा आरंभ शोधून काढणे अशक्य आहे, असा फलांगच्या लिहिण्याचा आशय आहे. इसवी सनापूर्वी आठव्या किंवा नवव्या शतकात पार्श्व हा ऐतिहासिकदृष्ट्या तेविसावा बोध होऊन गेला. त्याच्यापूर्वी म्हणजे आर्य लोक गंगेच्या किंवा सरस्वतीच्या तीरावर पोहोचण्याच्या वऱ्याच अगोदर सुमारे बावीस बोध, साधु किंवा तीर्थकर होऊन गेले. त्यांनी जैनांना आपला धर्म शिकविण्यास सुरुवात केली होती. आतापर्यंतच्या झालेल्या संशोधनावरून जैन धर्माचे प्राचीनत्व सिद्ध होते, असे व्हिन्सेट स्मिथने दाखविले आहे. पार्श्व हा जैन धर्माचा संस्थापक होता, हे दाखविण्यास काहीही पुरावा नाही, असे जेंकोवी लिहितो. ऋषभाला पहिला तीर्थकर मानण्यात जैनपरंपरेत एकवाक्यता आहे. लिच्छवीच्या ज्या लोकांचा बुद्धाने उल्लेख केला आहे, ते गणसत्तात्मक राज्य होते. त्यांची स्वतःची पूजामंदिरे होती व त्यांची पूजापद्धति अवैदिक होती. तेथे जैन धर्मास राजाश्रय होता; परंतु जैन धर्मातील तत्त्वज्ञान, ज्ञानमीमांसाशास्त्र आणि मानसशास्त्र ही भारतीय विचारांतील पारंपरिक दर्शनांच्या एकमेकांवरील क्रियाप्रतिक्रियांतून निर्माण झाली आहेत. हिंदु तत्त्वज्ञानाच्या बौद्धिक आक्रमणाला तोंड

देण्याकरिता जैन धर्माला आपल्या तत्त्वांचे आग्रहाने प्रतिपादन करण्याची आवश्यकता वाटली, त्यांतून जैनदर्शन उत्पन्न झाले आहे.

तत्त्वज्ञान या दृष्टीने जैन धर्माचा पुढील तीन शीर्षकांखाली विचार करता येईल : (१) अनेकान्त दृष्टि, (२) सत्ताशास्त्र, आणि (३) नीतिशास्त्र.

अनेकान्त दृष्टि . जैन तत्त्वज्ञान जीवन आणि अनुभव यांवर आधारलेले आहे. जीवनाचे अंतिम ध्येय 'मोक्ष' हे आहे. सम्यक् अंतर्ज्ञान, सम्यग्ज्ञान आणि सम्यक् आचरण या तीन मार्गांनी तो प्राप्त होतो. जीवनातील प्रश्नांना योग्य रीतीने तोंड दिल्यानेच हे ध्येय साध्य होते. जैनांची अशी श्रद्धा आहे की, 'अनेकान्ताने' (बहुविध मार्गांनी) सम्यक् दृष्टि प्राप्त होते. जैनांच्या मूलभूत अहिंसात्मक वृत्तीचे हे द्योतक आहे अनेकान्ताचा भर सत्य हे बहुविध आहे, यावर आहे. 'नयवाद' व 'स्याद्वाद' ह्या मूलभूत दृष्टिकोणांच्या दोन वाजू आहेत. 'नय' हा या दृष्टिकोणाचा द्योतक आहे कोणताही पदार्थ भिन्न दृष्टिकोणांतून पाहता येतो.

स्याद्वाद ही नयवादाची तर्कशुद्ध परिणति आहे. सत्याकडे अनेक दृष्टिकोणातून पाहता येते. यामुळे सत्याच्या सर्वांगीण दर्शनाची शक्यता निर्माण होते. या दृष्टिकोणाच्या स्पष्टीकरणासाठी व तो दुसऱ्याला समजावून सांगण्यासाठी त्याची व्यवस्थित मांडणी करणे आवश्यक आहे. सप्तविध विधेयनामुळे कर्त्याविषयी सात भिन्न विधाने करता येतात, त्यामुळे हे शक्य झाले आहे. त्याला 'सप्तभंगी' असे म्हणतात. संपूर्ण सद्गुस्तु दिमून येणाऱ्या विरोधांचा परिहार करून समन्वय साधण्याची शक्यता सप्तभंगीने नव्याने मांडून दाखविली आहे. कोणतीही वस्तु आणि तिचे गुणविशेष यांचे वर्णन करण्याचे सात मार्ग आहेत, हे 'स्याद्वाद'वरून दिमून येते.

मूलभूत तत्त्वे : सत्ताशास्त्रात व्यक्तीची नैतिक जबाबदारी जे सिद्धान्त ठावून सांगत नाहीत अशा सर्व सिद्धान्तांना जैनांचा विरोध आहे. एकंदर सात मूलभूत तत्त्वे आहेत. ही तत्त्वे म्हणजे जीवन व अनुभव यांची मूलभूत तत्त्वे होत : (१) जीव, (२) अजीव, (३) आस्रव, (४) संवर, (५) वंध, (६) निर्जरा, आणि (७) मोक्ष. काही जैन आचार्यांनी (१) पाप आणि (२) पुण्य यांचीही या मूलभूत तत्त्वांत भर घातली आहे.

जैन धर्म द्वैती आहे. त्याने पदार्थाची द्वैती विभागणी सजीव (जीव) व निर्जीव (अजीव) अशी केली आहे. निर्जीव वस्तूंची विभागणी पुन्हा आकारी (रूपिण.) व निराकारी (अरूपिण.) अशी केली आहे. पुद्गल म्हणजे रूप असलेली निर्जीव जड वस्तु. निराकार अजीवांची विभागणी (१) धर्म (गतीचे तत्त्व), (२) अधर्म (विश्रांतीचे तत्त्व), (३) आकाश, आणि (४) काल अशी केली आहे.

जीव हे जड द्रव्यातून वेगळे पदार्थ आहेत. (१) निश्चयनय आणि (२) व्यवहारनय हा दोन दृष्टींनी जीवांचा विचार केला जातो. निश्चयनयाच्या दृष्टिकोणातून जीव हा शुद्ध आणि पूर्ण आहे. 'उपयोग' हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. 'उपयोग म्हणजे प्रेरक शक्ति' असे म्हणता येईल. सर्व अनुभवांचे ते उगमस्थान आहे. जीव हा शुद्ध चैतन्य आहे. व्यावहारिक दृष्टिकोणातून तो ईश्वर, कर्ता आणि कर्मफलांचा उपभोक्ता आहे. शरीर लहान किंवा मोठे असो, जीव सर्व शरीर व्यापून असतो. जीवाची नेहमी

ऊर्ध्वगति असते. ऊर्ध्वगतीने लोकांच्या अंतापर्यंत त्याची उत्क्रांति झाली म्हणजे त्याची कर्माच्या अशुद्धपापासून मुक्तता होते. परिस्थितीशी संपर्क आल्यामुळे जीवाला अनुभव मिळत असतात. जीव आपल्या व्यापारामुळे कर्मसंचय करीत असतो. त्यामुळे तो ससारचक्रात अडकून पडतो व वद्ध होतो. हे बंधन अनादि असले तरी त्याला अंत आहे. संसारचक्रापासून मुक्त असलेले सिद्ध आणि संसारांत अडकलेले वद्ध असे जीवांचे दोन भेद पडतात. संसारचक्रांतून फिरणारे जीव कर्मद्रव्याने कायमचे दूषित होतात. क्रियेमुळे कर्माचा संचय होऊन जीव संसारचक्रांत अडकून पडतात. सामान्यतः विचार करतां संसाराला अंत नसतो; परंतु निश्चयपूर्वक प्रयत्न केल्यास संसारचक्रातून जीवाची मुक्तता होऊ शकते.

नीतिशास्त्र : मोक्ष हा सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान आणि सम्यक् चरित्र यांमुळे प्राप्त होतो. तत्त्वांवरील विश्वास ही सम्यक् श्रद्धा आहे; सत्याचें ज्ञान हें सम्यक् ज्ञान आहे आणि राग व द्वेष यांपासून मुक्तता हें सम्यक् आचरण आहे. सद्गुणाचा मार्ग हाच आत्मसाक्षात्काराकडे नेतो जैनांची मूलभूत व्रतें पांच आहेत : (१) अहिंसा, (२) सत्य, (३) अस्तेय, (४) विषयसुखापासून निवृत्ति-ब्रह्मचर्य, (५) ऐहिक वस्तूंच्या संग्रहापासून निवृत्ति (अपरिग्रह). तथापि या व्रतांच्या आचरणांत तरतमभाव दिसून येतो. सामान्य माणसाचा-श्रावकाचा-धर्म वेगळा व मुनीचा धर्म वेगळा असा भेद केला आहे. हेतु हा की, या-मुळे माणसाला अत्युच्च पद हळूहळू व सहज गाठतां यावें. आध्यात्मिक उन्नतीच्या मार्गावर ज्यांनी खूप प्रगति केली आहे त्यांना या व्रतांचें आचरण अधिक कडकपणाने करणें शक्य असल्यामुळे, त्याप्रमाणे त्यांनी ती तशी आचरावी अशी आज्ञा आहे. त्यांच्या वावतीतील हीं व्रतें म्हणजे महाव्रतें होत; परंतु ज्या सामान्य माणसांना किंवा श्रावकांना हें ऐहिक जीवन पूर्णपणें आणि सचोटीने जगावयाचें आहे त्यांनी ही व्रतें कमी कडक रीतीने पाळली तरी चालतील. मात्र ती तशीं पाळतांना व्रतांतील मौलिक आशयास धक्का लावतां कामा नये. जैन धर्माच्या या नैतिक संकल्पनांच्या पृथक्करणात आपणास अनेकान्त दृष्टीचें तत्त्व लागू केल्याचें आढळून येतें. अहिंसेचें नीतिशास्त्रातील एक तत्त्व, या दृष्टीने अहिंसेचा जो अर्थ केला आहे, त्यातहि हीच अनेकान्त दृष्टि आढळून येते. अहिंसा हें मूलभूत नीतितत्त्व आहे. मुनींनी याचे पालन अतिशय कसोशीने केलें पाहिजे. संसारात राहणाऱ्या सामान्य माणसांनी अहिंसेचे शक्य तितकें पालन करावें, अशी जैन धर्माची आज्ञा आहे. अर्थात् असें केल्याने अहिंसा एक नीतितत्त्व म्हणून त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. सांसारिक माणसांना दैनंदिन जीवनांत हिंसेचे प्रसंग येतात. अशा प्रसंगी ती त्यांनी जर बुद्धिपुरस्सर आणि निष्काळजीपणाने केली नसेल तर ती त्यांना क्षम्य आहे. हिंसेच्या वावतीतले असे अपवाद सामान्य माणसाकरिता सांगितले आहेत. याच संदर्भात 'आरंभहिंसा' आणि 'विरोध-हिंसा' यांचा उल्लेख केला पाहिजे. गृहस्थाश्रमी मनुष्याच्या हातून आपले कर्तव्यकर्म आचरीत असत; सजीव प्राण्यांना कित्येक वेळां नकळत इजा होत असते. उदा.- शेतकऱ्याला आपली जमीन नांगरलीच पाहिजे आणि असे करतांना त्याच्या हातून कीडमुंगी आणि इतर जीवाणूंना इजा होणे शक्य आहे. अशा हिंसेला 'आरंभ-हिंसा' असें म्हणतात. त्याचप्रमाणे योद्धा या नात्याने वेळप्रसंगी शस्त्रानेसुद्धा दुर्बलांचें संरक्षण करण्याचे क्षत्रियाचें सर्वमान्य कर्तव्य आहे. पप कवीच्या कानडी भाषेंतील आदि पुराणांत असें वर्णन केले आहे की, पहिला तीर्थंकर

ऋषभ याने आपल्या प्रजाजनाना शेती, व्यापार आणि शस्त्रास्त्रांचें शिक्षण दिलें. ज्या वेळीं धर्मावर संकट येते, ज्या वेळी आपणावर शत्रूंचा हल्ला होतो व आपली वाजू ज्या वेळी न्याय्य असते त्या वेळीं आपणास हत्यारें घेऊन लढण्याची परवानगी आहे. असे लढणें पाप समजलें जात नाही. हिला 'विरोध-हिंसा' म्हणतात. मात्र अशी 'विरोध-हिंसा' आचरतांना कोणाविषयीहि दूषित ग्रह न वाळगतां, सर्वाविषयी सहानु-भूति वाळगून हिंसा शक्य तितकी कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सोमदेवाच्या 'यशस्तिलकांत' युद्धातसुद्धा क्षत्रियाला अविचाराने जरूर नसता हिंसा करण्याची मनाई केली आहे.

जैनांचें धार्मिक जीवन : भारतातील सामाजिक जीवनांत जैन समाज हा एक लहान पण वजनदार असा अल्पसंख्याक गट आहे. जैनांचें दैनंदिन जीवन 'त्रिरत्न' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या तीन रत्नांत खोल रुजलेले आहे. व्रतांच्या पालनानेच अतिशय शारीरिक आणि मानसिक उन्नति होते, अशी जैनांची श्रद्धा आहे. याने शरीर आणि मन निरोगी राहते आणि नैतिक सामर्थ्य टिकविण्याच्या दिशेने माणूस वाटचाल करतो व शेवटी मोक्षप्राप्ति होते.

मोक्षाच्या पुरोगामी मार्गावरील वरची पायरी गाठण्याची इच्छा करणाऱ्या प्रापंचिक माणसाला वर सांगितलेल्या व्रतांशिवाय आणखी अकरा 'प्रतिमां'चें पालन केले पाहिजे हीं व्रते आणि प्रतिमा यांचें जो पालन करतो त्याची प्रगति यतिजीवनाकडे हळूहळू होत जाऊन, तो यतिजीवन स्वीकारण्यास पात्र होतो. या अकरा प्रतिमा म्हणजे शास्त्राने घालून दिलेले नियम किंवा आचाराचे मार्ग असून ते व्यक्तींना आदर्श व्यक्तिमत्त्वाकडे, त्याच्या विकासाकडे नेत असतात. या प्रतिमा पुढील-प्रमाणे होत : (१) सम्यग्दृष्टि, (२) व्रत म्हणजे व्रतांचें पालन, (३) सामयिक म्हणजे व्रतांच्या पालनांत उपयोगी पडणारी मनाची समतोल वृत्ति, (४) प्रोसधोपवास म्हणजे महिन्यांतून काही दिवस उपवास करणें, (५) सचित्तत्याग म्हणजे कदमुळांसारखे काही खाद्यप्रकार अन्नांतून वगळणें, (६) रात्रि-भोजन-त्याग, (७) ब्रह्मचर्य, (८) आरंभत्याग म्हणजे ज्यांत जीवांना इजा होईल अशी शेतीसारखी काही कामे सोडून देणे, (९) परिग्रहत्याग म्हणजे कपड्याशिवाय सर्व संग्रहाचा त्याग करणे, (१०) अनुमत्तित्याग म्हणजे कौटुंबिक जवाब-दाऱ्यांत भाग घेण्याचें सोडून देणें, आणि (११) उद्दिष्ट-त्याग. या व्रतपालनातून श्रावक कमीत कमी कपडा म्हणजे केवळ लुगी किंवा कौपीन वापरतो.

आदर्श प्रापंचिक माणूस किंवा श्रावक आणि आदर्श मुनि यांच्या-बद्दल जैनांच्या काही विशिष्ट कल्पना आहेत. प्रापंचिक मनुष्य एकवीस गुण आपल्या अंगी वाणवून आदर्श सज्जन असा ओळखला जातो. तो वाह्य वागणुकीत गंभीर, वृत्तीने चांगला, दयाळू, सरळमार्गी, शहाणा आणि नम्र असेल. तो समाजप्रिय असूनहि भावणांत संयमी असतो आणि वृद्ध माणसें व पुराण्या चालीरीति यांना मान देतो. खऱ्या यतीच्या अंगी सत्तावीस गुण असले पाहिजेत. त्याने पांच व्रते पाळलीं पाहिजेत. रात्रीचें जेवण सोडलें पाहिजे. स्वतःच्या पांच इद्रियांवर तावा ठेवला पाहिजे. लोभाचा त्याग केला पाहिजे. क्षमावृत्ति आचरली पाहिजे. उच्च ध्येये वाळगली पाहिजेत; आणि संपूर्ण विकासाचें उच्चतम ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून स्वार्थत्यागपूर्वक सर्व हालअपेष्टा सोसल्या पाहिजेत.

या लेखात स्थलाभावी प्रापचिक मनुष्य आणि श्रमण यांच्या दैनिक जीवनक्रमाचें वर्णन देणे शक्य नाही जैन धर्माचा भर माणसाच्या स्वतःच्या ऐच्छिक प्रयत्नांवर आहे. मोक्ष मिळविण्याची जबाबदारी प्रत्येकाची ज्याची त्याच्यावर आहे. कोणीहि देव अगर देवदूत आपणांस मदत करणार नाही अगर मोक्षाकडे नेणार नाही. जैन धर्मात ईश्वरी कृपेला वा अनग्रहाला स्थान नाही.

ईश्वराविषयीच्या दृष्टिकोणात जैनांची अनेकान्त दृष्टि दिसून येते. ईश्वरवादांत ईश्वराविषयीची जी कल्पना आहे, तिला जैनांचा विरोध आहे. 'तर्करहस्यदीपिका', 'षड्दर्शनसमुच्चय' आणि 'स्याद्वाद-मंजरी' या ग्रंथातून ईश्वरवाद्याला पोपक असलेली नैयायिकांची प्रमाणे खोडून काढली आहेत जैनानी ईश्वराचा शोध बाहेर करावयाचा नसून स्वतःच्या अंतरंगात करावयाचा आहे. प्रत्येक मनुष्याचें मूळ सत्य स्वरूप पाहता तो ईश्वरच आहे. प्रत्येक जीव पूर्णता पावल्यावर ईश्वर-स्वरूपच आहे तीर्थंकराची जी पूजा करतात, ती ते देव आहेत म्हणून नव्हे किंवा ते सामर्थ्यावान् आहेत म्हणूनहि नव्हे, तर ते मानवी असूनहि शिवाय दैवी आहेत म्हणून. या पूजेचा मुख्य हेतु हा की, मानवजातीला मार्गदर्शन करणाऱ्या या आदर्श मानवी विभूतीचे उदाहरण डोळ्यांपुढे ठेवून त्यासारखे होण्याची महत्त्वाकांक्षा वाढणावी. या तीर्थंकराशिवाय ज्याची पूजा केली जाते व ज्याची कर्णा भाकिली जाते असाहि एक दवतसमूह आहे 'यक्षिणी' पूजाचा पंथ हे एक त्याचें उदाहरण आहे; परंतु जैन धर्माचा इतर प्रतिस्पर्धी धर्माशी संपर्क आल्यावर मानस-शास्त्रदृष्ट्या लोकमानसाची एक गरज म्हणून व जैन समाजाने समाज म्हणून जिवंत राहावे या निकडीतून 'यक्षिणीपूजे'चा जन्म झाला

'जीवन हे पूर्णत्वाच्या प्राप्तीसाठी चाललेली धडपड होय' असे जैन धर्म मानतो. जीवनाच्या दुःखमय वाजवर जैन धर्मांनी विशेष जोर दिला असला, तरी तो आत्मसाक्षात्काराचे उच्च ध्येय प्राप्त करून घेण्याकरिता दिलेला आहे आपले जीवित ही ज्यात आत्म्याचा विकास साधतां येईल अशी भूमि आहे. या दृष्टीने जैन धर्म निराशावादी नाही. जैनांचा दृष्टिकोण हा मूलतः प्रयत्नवादी म्हणजे प्रयत्नाने प्रगति साध्य करतां येते असा आहे

संदर्भ-ग्रंथ . चक्रवर्ती एन. एस. : द्रव्यसंग्रह, संपा. एस. घोषाल (अं. १९१७), कुंदकुंदाचार्य : पंचास्तिकायसार, (अं. १९२०), उमास्वाति : तत्त्वार्थाधिगमसूत्र; जाकोबी, एच. : स्टडीज इन जैनिसम, संपा. जिनविजयमुनी (अहमदाबाद, १९४६); राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (लंडन, १९२३; सुधा. आ., १९२९); सिमर, एच. : फिलॉसफी ऑफ-इंडिया, संपा. जे. कॅप्वेल (लंडन, १९५१).

टी. जी. कलघटगी

तत्त्वज्ञान, जैनमत : जैन धर्मांमध्ये जीव व अजीव अशी दोन तत्त्वे मानलेली आहेत. जीव हा चैतन्यमय आहे, आणि तो या संसारांत शुद्ध स्वरूपांत केव्हाहि आढळत नाही. तो सदैव अजीवाशी निगडित असाच उपलब्ध होतो जीवाचे मुख्यत. दोन प्रकार आहेत : (१) संसारांत गुरफटलेला जीव व (२) मुक्त जीव. संसारात जे जीव उपलब्ध आहेत त्यांचे दोन मुख्य भाग आहेत : (१) स्थावर व (२) वस. स्थावर जीव एकेद्रिय असतो व त्याचे प्रकार पृथ्वी, आप,

तेज, वायु व वनस्पति हे आहेत; आणि तो विविध रूपांत संसारांत आढळतो. वस जीव इंद्रियांच्या दोन, तीन, चार व पांच या सख्यांप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचे आहेत. मुक्त झालेला जीव अनंत ज्ञान, अनंत दर्शन, अनंत वीर्य व अनंत सुख यांनी युक्त असतो तो जीवाच्या विकासाचा आध्यात्मिकदृष्ट्या परमोच्च बिंदु समजला जातो. हा मुक्त जीव जननमरणापासून खरोखरच मुक्त असून वरील गुणानी कालत्रयी स्थिर असा आहे याच्याउलट अत्यंत कनिष्ठ प्रतीच्या एका जीवसमूहाची कल्पना जैन धर्मात उपलब्ध आहे. ती म्हणजे 'निगोद' जीवाची. हे निगोद जीव सामूहिक स्वरूपाचे असून, ते एका क्षणात अनेक वेळां जन्म पावतात व मरतात.

अजीव तत्त्वाचे पांच भेद : अजीव तत्त्वाचे पांच भेद आहेत . पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश आणि काल. 'पुद्गल' हा शब्द जैनधर्मा-शिवाय दुसरीकडे सहसा आढळून येत नाही. सर्व जड द्रव्यांचा पुद्गलांतच समावेश होतो. रूप, रस, गंध व स्पर्श ही पुद्गलाचीं लक्षणे समजलीं जातात. आधुनिक विज्ञानांतील 'मॅटर' व 'एनर्जी' ही दोन्ही पुद्गलांत अंतर्भूत होतात. पुद्गल हा परमाणुरूपांत किंवा स्कंधरूपांत आढळतो. पुद्गलाचा अंतिम अविभागी भाग म्हणजे परमाणु होय. इंद्रियांच्याद्वारे त्याचें ग्रहण होऊं शकत नाही. परमाणु हा पुद्गलाचा सर्वांत लहान अंश होय. पुन. त्याचे विभाग होत नाहीत. परमाणु हा अविनाशी व नित्य असतो अनेक परमाणूंच्या समूहाला 'स्कंध' म्हणतात. पुद्गल द्रव्याचे अनेक पर्याय आहेत : शब्द, बंध, सूक्ष्मता, स्थूलता, आकार, खंड, अंधकार, छाया, चादणे व ऊन. येथे लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे शब्द हा गुण नसून पुद्गल द्रव्याचा एक पर्याय आहे कर्म हाहि पुद्गलाचा पर्याय आहे. कर्माच्या अनादि संबंधामुळे जीव संसारांत भ्रमण करीत आहे; व त्यांतून सुटका करून घेतल्यानंतरच तो संसारांतून मुक्त होतो. धर्म व अधर्म ही दोन्ही स्वतंत्र द्रव्ये आहेत. त्यांचे अर्थ पुण्य व पाप असे समजूं नयेत. जैन धर्मात या दोन्ही शब्दांना विशिष्ट अर्थ आहे. या जगांत प्रत्येक वस्तु जेव्हा गतिमान् होते किंवा स्थिर राहते तेव्हा या दोन्ही क्रियांना 'धर्म' व 'अधर्म' हे सहकारी कारण होतात. जीव व पुद्गल ही दोन्ही क्रियावान् द्रव्ये आहेत. या दोहोना गतिमान् होण्यास जे मदत करते तें धर्मद्रव्य, व स्थिर राहण्यास जे मदत करते तें अधर्मद्रव्य होय. धर्म आणि अधर्म ही दोन्ही द्रव्ये संपूर्ण लोकाकाशांत पसरलेली असून तीं अखंडित व परस्पर-व्यापक अशीं आहेत. ती द्रव्ये गतीची व स्थितीची प्रेरक नसून या क्रियांना फक्त सहायक आहेत. आकाश हाहि अजीवाचा एक प्रकार आहे. आकाश अनंत असून त्याचे दोन प्रकार आहेत : (१) लोकाकाश व (२) अलोकाकाश. लोकाकाशामध्ये जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म व आकाश हे सर्व आढळून येतात; परंतु अलोकाकाशामध्ये फक्त आकाशच आहे. आकाश याचा अर्थ इतरांना अवकाश देणारा.

कालद्रव्य पदार्थाचे परिवर्तन करण्यास सहायभूत व साक्षिभूत होतें. कालद्रव्यामुळेच जुने व नवे अशी कल्पना उत्पन्न होते. तास, प्रहर इत्यादि व्यावहारिक कालाचे भेद आहेत. पुद्गलाचे अंतिम अविभागी परिणाम म्हणजे परमाणु होय. या परमाणूने आकाशाचे जे क्षेत्र व्यापलें जाते त्याला 'प्रदेश' म्हणतात; आणि एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशात जाण्यास परमाणूला जो काल लागतो त्याला 'समय' म्हणतात. या-प्रमाणे जैन तत्त्वज्ञान्यांनी पुद्गल (मॅटर), आकाश (स्पेस) आणि

काल (दारुण) या तीन पदार्थांचा परस्पर-संबंध उत्तम रीतीने ठरवून दिलेला आहे.

कर्म = परमाणुरूप पुद्गल . जीव हा अनादि कालापासून कर्म-द्रव्याशी निगडित असल्यामुळे तो संसाराने भ्रमण करीत असतो. कर्म हे एक सूक्ष्म परमाणुरूप पुद्गल आहे, आणि ते सर्वत्र व्यापून राहिलेले आहे. सत्सारांत भ्रमण करीत असलेल्या जीव कोणते तरी शरीर धारण केलेला असतो. या शरीरामध्ये जी उद्दिष्टे आहेत त्याने दोन प्रकार आहेत : (१) कर्मोद्दिष्ट—हात, पाय इत्यादि व (२) ज्ञानोद्दिष्ट—नास, डोळे इत्यादि जास्त विभाग झालेल्या प्राण्यामध्ये ज्या अवयवांमुळे निरनिराळ्या क्रिया होतात त्याला आपण 'मन' म्हणतो. त्यालाच 'मोद्दिष्ट' अशी संज्ञा आहे. मनवचनायुक्त्याने ज्या क्रिया घडतात त्याला जैन मिळाल्यामध्ये 'योग' असे म्हटलेले आहे. या कानयोग, वचनयोग व मनोयोगामुळे आत्म्याच्या प्रदेशामध्ये एक विनिष्ट हातूच्या उत्पन्न होणे व त्यामुळे आत्म्याची अशी एक अवस्था तयार होते की, सर्वत्र व्यापून राहिलेले अत्यंत सूक्ष्म अंगे (पुद्गल) परमाणु आत्म्याच्या प्रदेशात प्रविष्ट होतात. या प्रदेशाला 'आशय' असे म्हणतात; आणि असे प्रविष्ट झालेले पुद्गल परमाणु म्हणजेच कर्म होय. आत्म्यातील या योगिक परिवर्तनामुळे दोन तत्त्वे परिणाम उत्पन्न होतात. हे परिणाम अत्यंत भेद किंवा तीव्र कपासाने मुक्त असतात. भेद कपासांचा परिणाम आत्म्यावर विरोध होत नाही; परंतु तीव्र कपासामुळे आत्मप्रदेशांत चिकटलेले कर्म-परमाणु लपटार दूर होत नाहीत.

जीवाच्या या कपासपूर्ण अवस्थेमध्ये जो कर्म-परमाणूचा संबंध येतो, त्याला 'बंध' असे म्हणतात. या बंधाने चार प्रकार आहेत : प्रकृति, स्थिति, अनुभाग व प्रदेश 'प्रकृति' म्हणजे स्वभाव. विनिष्ट प्रकारचे फळ देणारी कर्म-परमाणूची शक्ति व त्यामुळे होणारे कर्मांचे निरनिराळे प्रकार, त्याला 'कर्मप्रकृति' म्हणतात. क्रियावा येऊपर्यंत कर्म आत्म्यावरच राहते त्याला 'स्थिति' म्हणतात. तीव्र व मंद फळ देणारी जी शक्ति कर्मांमध्ये आहे तिचे नांव 'अनुभाग' होय व आत्मप्रदेशावरच जिनत्वा प्रमाणाने कर्म-परमाणूचा बंध होतो, त्याला 'प्रदेश-बंध' म्हणतात. या बंध-संबंधात कर्म कसे राहते, कसे वाढते, कसे मरमिल होते, त्याचा उदय कसा होण्या जातो व कसा निष्फळ केला जातो, इत्यादि गोष्टींच्या विस्तृत चर्चेवरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, जैन मिळाल्याप्रमाणे कर्मांचे फळ कोणीही चुकवू शकत नाही; तथापि आत्म्यामध्ये अशी पण एक शक्ति आहे की, जिच्यामुळे प्रत्येक व्यक्ति आपल्या पुण्याचा कर्मस्थितीत बदल घडवून आणू शकतो.

कर्मांच्या आठ प्रकृति : कर्मांच्या मुख्य प्रकृति आठ आहेत. ज्ञाना-वरणीय कर्मांमुळे आत्म्याचा ज्ञानगुण मर्यादित केला जातो. या जगात निरनिराळ्या व्यक्तीमध्ये असलेल्या ज्ञानात तफावत दिसत असेल तर ती ज्ञानावरणीय कर्मांमुळेच. दर्शनावरणीय कर्मांमुळे आत्म्यामध्ये असलेल्या दर्शन नश्टाचा चंचल्यगुण आच्छादित केला जातो. याचेही निरनिराळे उपभेद आहेत. मोहनीय कर्मांमुळे आत्म्याची शक्ति व चारित्र्य यांमध्ये मनुष्य अविवेकी बनतो. याचे दोन भेद आहेत : दर्शन-मोहनीय व चारित्र्यमोहनीय. दर्शन-मोहनीय हे व्यक्तीच्या श्रद्धेमध्ये वाधा आणते व चारित्र्यमोहनीयामुळे चारित्र्यात विघाट उत्पन्न होतो. चारित्र्यमोहनीयाचे चार भेद आहेत, आणि ते म्हणजे क्रोध, मान, माया

व लोभ. या प्रत्येक कपासाने पुनः चार भेद आहेत : अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यान व संज्वलन. हे चार भेद कपासातील तर-तम भेद दाखवितात. उदा.— अनंतानुबंधी क्रोध दगडावरील रेंवेप्रमाणे जास्त स्थिर आहे. अप्रत्याख्यान क्रोध त्रिमिनीवर काढलेल्या रेंवेप्रमाणे आहे. प्रत्याख्यान क्रोध वाळूवर काढलेल्या रेंवेप्रमाणे आहे. संज्वलन क्रोध पाण्यावरील रेंवेप्रमाणे आहे. अंतरायकर्म जीवाच्या वास्तव व आन्तरिक आशयप्रदानात व भोगोपभोगात विघ्न उत्पन्न करणे. या कर्मांमुळे दान देणे, नाश करून घेणे, भोगोपभोग मिळविणे व सामर्थ्य दाखविणे अशा कार्यांत वाधा उत्पन्न होणे. वेदनीय कर्मांमुळे जीवाला सुगुणगुणपी वेदना उत्पन्न होतात. आयुष्कर्मामुळे जीवाला चतुर्गतीमध्ये विनिष्ट प्रमाणात अत्युच्च प्राप्त होणे. मोक्षकर्मामुळे जीव उच्च किंवा नीच मोक्षाने जन्म पावतो. ज्या कुळात गम्याचे आचरण आहे, त्याला उच्च मोक्ष म्हणतात व ज्या कुळात कोळ्यांचे आचरण आहे त्याला नीच मोक्ष म्हणतात. जीवाचे शारीरिक गुण प्राप्त होण्याचे नामकर्म कारणीभूत आहे व या कर्मांचे निरनिराळे भेद आहेत.

कर्मप्रकृतीचे बंध : जैनधर्माप्रमाणे कर्मबंधांचे मुख्य कारण म्हणजे कपासात्मक मनवचनावप्रवृत्ति ही होय. कोण कोणत्या प्रवृत्तीमुळे कोण-कोणत्या कर्मप्रकृतीचे बंध होतात यांचे विवेचन जैनधर्मात सूक्ष्म रीतीने केलेले आहे. ज्ञानगुणाने दुःखाच्या श्रद्धेत विघाट करणे व विघाट होण्यासारखे वातावरण निर्माण करणे अशा कुटिल वृत्तीमुळे दर्शनावरणीय कर्मांचा बंध होतो. तसेच आपल्याजवळ असलेले ज्ञान दाखून ठेवणे, तें दुःखाचा न देणे किंवा विकृत स्वरूप देणे व ज्ञानगाधनेच्या मार्गात अडचणी उत्पन्न करणे यामुळे ज्ञानावरणीय कर्मांचा बंध होतो. ज्ञानी लोक, धर्मनिष्ठ व्यक्ति व धर्माचे अगोपण यांनी निद्रा किंवा अपमान करण्यामुळे दर्शनमोहनीय कर्मांचा बंध होतो. जेव्हा जीवामध्ये क्रोधादि कपासांचा उद्रेक होतो तेव्हा चारित्र्यमोहनीय कर्मांचा बंध होतो. दान, नाश इत्यादि सामान्य प्रवृत्तीत कुटिल स्वभावामुळे विघ्न उपस्थित होणे; त्यामुळे अंतराय कर्मांचा बंध होतो. या वरील चार कर्मांना 'पातकर्म' म्हणतात; कारण यांमुळे जीवांतील ज्ञानदर्शनादि गुण पूर्णतया विकसित होत नाहीत. यातील चार कर्मे म्हणजे वेदनीय, आयु, मान व मोक्ष यांना 'अपातकर्म' म्हणतात; कारण यांचे अस्तित्व किंवा माहुर्य अनंतांना-गुडा जीव केवळज्ञान प्राप्त करून घेऊ शकतो. दुःख, शोक इत्यादि पीडा उत्पन्न करणे किंवा प्राण्यावर दया न दाखविणे इत्यादि क्रियांमुळे वेदनीय कर्मांचा बंध होतो. नसें पाहू गेल्यास पाप व पुण्य ही दोन्हीही कर्मबंधास कारणीभूत आहेत. यांचेच दुसरे नांव म्हणजे अशुभ व शुभ प्रवृत्ति होय. पुण्य म्हणजे गोण्याची वेडी व पाप म्हणजे लोणडाची वेडी. ज्यांना आत्म्याचा शुद्धावरयादय मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे, त्यांना पुण्य व पाप ही दोन्हीही ह्येय आहेत. अति परिग्रहामुळे नरकासु प्राप्त होणे. मायाचागामुळे तिपेच्यासु, अल्पारंभ व स्वभावातील सरलतेमुळे मनुष्य-आयु प्राप्त होते, आणि संयमी जीवन व तपश्रवणमुळे देवायुचा बंध होतो परनिद्रा, आत्मप्रणसा इत्यादि गुणामुळे नीच मोक्ष व त्याच्या विपरीत प्रवृत्तीमुळे उच्च मोक्ष प्राप्त होतो.

ज्या वेळी विनिष्ट कर्मप्रकृतीचा बंध होतो त्या वेळी जीवाच्या कपासाची मंदता व तीव्रता यांमुळे तो कर्मबंध काही वेळेपर्यंत राहिल व नंतर फळ देऊन नष्ट होईल, त्यालाच 'स्थितिवंध' म्हणतात. निर-निराळ्या कर्मप्रकृतीचे जपन्य, मध्यम व उत्कृष्ट असे स्थितिवंध असू

शकतात. कमीत कमी एक अन्तर्मुहूर्त व जास्तीत जास्त सत्तर कोडाकोडी सागरोपम इतक्या स्थितीचा वध असू शकतो

• **अनुभागबंध** . कर्मप्रकृतीच्या स्थितिवधाबरोबर प्रत्येक कर्मात तीव्र व मंद फळ देण्याची जी शक्ति उत्पन्न होते, तिला 'अनुभागबंध' म्हणतात. हा अनुभागबंध जीवाचा भाव व परिणाम यावर अवलंबून असतो यातहि उत्कृष्ट व जघन्य असे भेद आहेत ज्याप्रमाणे लता, काष्ठ, अस्थि व पापाण यात कोमलतेपासून कठोरतेपर्यंत उत्तरोत्तर वृद्धि होत जाते; त्याप्रमाणे घातिया कर्माचा अनुभाग मंदतेपासून तीव्रतेपर्यंत वाढत जातो.

• वर सांगितल्याप्रमाणे मन, वचन व काया यांच्या क्रियांमुळे जीवाच्या आत्मप्रदेशात कर्मरूपी पुद्गल परमाणूंचा संबंध येतो, आणि जितक्या प्रदेशाबरोबर सवध येतो त्याला 'प्रदेशबंध' म्हणतात निरनिराळ्या कर्मप्रकृतीचे प्रदेशबंध कमीजास्त प्रमाणात होतात.

• जैन तत्त्वज्ञानात कर्मसिद्धान्त हे एक वैशिष्ट्य आहे 'करावें तसें भरावे' ही म्हण जैन कर्मसिद्धान्तास शब्दशः लागू आहे अनादि कालापासून मनुष्याचा स्वभाव असाच बनला आहे की, तो कार्यकारणसवध पडताळून पाहण्यास प्रवृत्त होतो प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात कित्येक घटना घडत असतात त्यांचे कारण शोधून काढताना कित्येक जमातीत या कारणाची जबाबदारी काही लोक भूत, प्रेत, ईश्वर किंवा ईश्वरेच्छा इत्यादि गोष्टीवर लादतात जैन तत्त्वज्ञानात आपले कर्मच सर्व गोष्टींना जबाबदार आहे, असे मानले जातें. येथे कर्ता-करविता अशा ईश्वराला स्थान नाही. प्रत्येक व्यक्ति आपल्या मन-वचन-कायरूपी कृतीमुळे निरनिराळी कर्मे बाधून घेते. सदाचरणाने त्या कर्मांची शक्ति व स्थिति यात कमीजास्त फरक पडतो धार्मिक आचरण, सदाचार व तपश्चरणामुळे कर्म नष्ट होऊ शकते; म्हणूनच प्रत्येक व्यक्तीने उत्तम प्रवृत्ति ठेवणें जरूर आहे या कर्मसिद्धान्तामध्ये व्यक्ति आपले भाग्य वनवण्यास स्वतंत्र आहे; व आपण केलेल्या कर्मांचे फळ भोगल्यावाचून तिला गत्यंतर नाही.

संदर्भ-ग्रंथ : उमास्वाति . तत्त्वार्थाधिगमसूत्र, जैन, ही. : भारतीय संस्कृति मे जैन-धर्मका योगदान (भोपाळ, १९६२); शास्त्री कैलाशचंद्र जैनधर्म (मथुरा, १९५५); मेथा, मो : जैन दर्शन (आग्रा, १९५९).

आ. ने उपाध्ये

तत्त्वज्ञान, झरथुष्ट्री धर्मातील : झरथुष्ट्रांचा काळ . आज साऱ्या जगातील पारसी लोकांची संख्या फक्त १,२५,००० असून त्यांपैकी निम्मे मुंबई शहरांत आहेत; परंतु एक काळ असा होता की, त्या वेळी हा पश्चिम आशियातील एक प्रमुख धर्म होता आणि त्याच्या अनुयायांची संख्या लाखांनी मोजता येण्यासारखी होती. इसवी सनापूर्वी पहिल्या शतकांत याचे 'मिथ्राइझम' हे भ्रष्ट रूप प्रचारांत आले. त्यानंतर त्याचा रोमन साम्राज्याच्या कोनाकोपन्यापर्यंत प्रसार झाला. पश्चिमेकडे हा धर्म ब्रिटनपर्यंत जाऊन पोचला; एवढेच नव्हे तर रोमन साम्राज्यातील ख्रिस्ती धर्मप्रसाराला आव्हान देण्याचे सामर्थ्यहि त्या काळी त्याच्या ठायी होते. पारसी धर्म हा जगातील पुरातनतम धर्मांपैकी एक आहे; आणि एकेश्वरवादी धर्मांपैकी बहुधा तोच सर्वात जुना असावा. इंग्रजीमध्ये या धर्माचे नांव 'झोरास्ट्रियानिझम' असे आहे. या धर्माचे संस्थापक झरथुष्ट्र (मूळ शब्द 'जरदुश्त' किंवा 'जरतुश्त') यांच्या नावाचे

ग्रीक रूपान्तर 'झोरास्टर' असे होऊन त्यावरून 'क्रिश्चियॅनिटी' या शब्दाप्रमाणे हा शब्द बनला. अधिक अचूक शब्द वापरावयाचा तर या धर्माला 'मझ्दयास्निझम' असे म्हटले पाहिजे; कारण झरथुष्ट्रानी केवळ 'अहुर' मझ्द' किंवा 'मझ्द' या देवाची उपासना करण्याचा उपदेश लोकाना केला हा अहुर मझ्द सृष्टिकर्ता आणि पावित्र्य व सत्य यांचा वाली आहे. झरथुष्ट्रांच्या जन्मतथीविषयी मतभेद आहेत. प्रा. ए. डब्ल्यू. जॅक्सन आणि डॉ. ई. डब्ल्यू. वेस्ट यांनी ही तिथि इ. स. पूर्वी ६६० ते ५८३ इतकी अलीकडे आणली आहे, तर प्लिनीने ती झरथुष्ट्रांच्या काळाच्याहि पांच हजार वर्षे मागे असल्याचें सांगितलें आहे. अवेस्ता व संस्कृत या भाषांतील साम्य लक्षात घेता झरथुष्ट्र हे वैदिक काळानंतर फार उशिरा उदयास आले नसावेत असें वाटते, आणि लोकमान्य टिळकानी वेदांचा जो काळ निश्चित केला आहे तो मान्य केल्यास झरथुष्ट्र हे इ. स. पू. ५००० च्या सुमारास होऊन गेले असावेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही

गाथा आणि वेद झरथुष्ट्रांच्या आगमनापूर्वीच्या इराणांत प्रचलित असलेला धर्म हा वेदांत उल्लेखिलेल्या धर्माप्रमाणे निसर्गपूजक धर्म होता, परंतु मंत्रतंत्र व कर्मकांड यांचे प्रस्थ आणि किरपान व कवि या स्वरूपातील धर्मगुरूचें वर्चस्व यांमुळे झरथुष्ट्र वंड करून उठले आणि त्यांनी गाथामध्ये ग्रथित केलेल्या आपल्या नव्या धर्माचा प्रचार करण्यास सुरुवात केली. या गाथा झरथुष्ट्रांनी स्वतःच रचल्या होत्या, असें परंपरेने मानण्यांत येते.

गाथामध्ये कृपिजीवनाचें श्रेष्ठत्व गायिलेलें आहे. त्यावरून त्या वेळच्या समाजाने भटक्या गुराख्यांच्या जीवनातून स्थिर अशा कृषीवल-संस्कृतीत प्रवेश केला होता, असें दिसतें. त्यामध्ये गाईचें पावित्र्यहि वर्णिलेले आहे. पारसी धर्माला हिंदु धर्माशी जोडणारा हा एक महत्त्वाचा दुवा होय. प्रचलित पारसी धर्मात 'वेहराम येष्ट' नांवाचा एक महत्त्वाचा धर्मग्रंथ आहे. त्यात असें मागणें मागितले आहे की, "गायीला शक्ति यावी, गायीचें कल्याण व्हावे, गायीवद्दल मधुर शब्द उच्चारले जावेत, गायीला निवारा मिळावा." याचप्रमाणे पारसी धार्मिक विधि आणि कला यामध्ये वलाला प्राधान्य देण्यांत आलेले आहे.

झरथुष्ट्रांची शिकवण पुढील पांच गाथांमध्ये आढळते . अहूनवइति, उश्तवइति, स्पेन्तोमइनुश, वोहुशअश्र आणि वहिश्तोइश्ति. या गाथांमधून कारुण्य व व्यथा याची जी आत्मानुभूति प्रकट होते तिच्यावरून या गाथा स्वतः झरथुष्ट्रांनीच रचलेल्या होत्या, असे सिद्ध होते. उदा.— 'यस्त' ४६ मध्ये ते म्हणतात, "कोणत्या देशाकडे मी पाहू ? कोठे पळून जाऊं ? सरदार-दरकदार आणि माझ्या बरोबरीचे अमीर-उमराव यांच्यापासून मी वेगळा पडतो. या देशाची जनताहि माझ्यावर खूश नाही किंवा दुष्ट राज्यकर्तेहि माझ्यावर प्रसन्न नाहीत. हे अहुर मझ्दा, तुझी उपासना मी कशी करूं ?" तसेंच, "ज्या वेळी द्रॅग्वत (दुष्ट माणूस) स्वतःच मला त्रास द्यायला प्रवृत्त होतो, त्या वेळी हे मझ्दा, तुझा अग्नि आणि तुझें चितन यांच्याखेरीज माझ्यासारख्याने कोणाला शरण जावें ? कारण तुझा अग्नि आणि तुझे चितन याच्या योगानेच अप किंवा ऋत तत्त्वाचा विजय होईल. हे अहुरा, या वावतीत तू मला मार्गदर्शन कर ! "

तपस्या व ध्यानधारणा, पवित्र जीवनाचे सामर्थ्य आणि सत्यावरील अद्वल श्रद्धा याच्याद्वारे झरथुष्ट्रानी आपण अहुर मझ्दाचे प्रेषित वनण्यास

योग्य असल्याचें सिद्ध केले. मग ते असें सांगू लागले की, आपण जवळचे व दूरचे सर्व लोक जमलेले आहांत. आता मी जे काही सांगतो तें तुम्ही ऐका. सर्व गोष्टीवर नीट विचार करा. काळजीपूर्वक आणि स्वच्छ मनाने माझ्या शब्दाचें मूल्यमापन करा; (कारण) आता अहुर मझ्द प्रकट झालेला आहे. यापुढे असत्याचा प्रचार करणारा कोणीहि तुमच्यामध्ये पाप पसरवू शकणार नाही; आणि तुमचा पुढील जन्म, भावी जगातील तुमचें अस्तित्व नष्ट करू शकणार नाही.” (‘यस्न’, ४५.१) ‘यस्न’ ३०.२ मध्ये ते सांगतात, “तुम्ही तुमचे कान सर्वोत्कृष्ट गोष्टी ऐकण्याच्या कामी लावा, निर्मळ मनाने त्यांचें मनन करा, सत्य आणि असत्य यांतील भेद ओळखा, अंतिम निवाड्याचा दिवस येण्यापूर्वी तुमच्यापैकी प्रत्येकाने आपली निवड केलेली असावी. आपण जें इच्छितो ते सरते-शेवटी आपल्याला प्राप्त होवो.” अशा प्रकारच्या उद्गारांवरून ते धार्मिक अंधप्रामाण्यवादापासून अलिप्त होते आणि त्यांची निष्ठा सुस्पष्ट होती, हें दिसून येते.

वर सांगितल्याप्रमाणे पारसी धर्माच्या उदयापूर्वी इराणात प्रचलित असलेला धर्म हा निसर्गपूजक धर्माचाच एक प्रकार होता. सूर्य, चंद्र, आप आणि अग्नि यांची पूजा त्यांत होती. झरथुष्ट्रांनी ही निसर्गपूजा पूर्णपणे त्याज्य न ठरवितो ही महाभूतें अहुर मझ्दाचीच प्रतीके आहेत, असे सांगून त्यांच्या उपासनेस मान्यता दिली. झरथुष्ट्रानंतरच्या काळांतील यज्ञ (सूक्ते) या महाभूतांच्या उपासनेला वाहिलेली आहेत गाथांमध्ये देवदूत अहुर मझ्दाच्या सेवेत असून, त्याची सेवा करीत असल्याचें सांगितलें आहे. हे देवदूत म्हणजे अहुर मझ्दाच्या अंगी कल्पिलेल्या सर्वोच्च सद्गुणांचें मानवीकरण आहे, हे उघड होय. उदा.—‘वोहु मनझ्द’ (वसुमनस्) म्हणजे उत्तम मन. ‘अप’ म्हणजे पाकिय. ‘आर्मंडति’ म्हणजे भक्ति. ‘क्षथ’ म्हणजे अमरत्व (अँमँरँतात्). हीं सर्व अँमँपा-स्पँन्त असून ईश्वराच्या मुख्य गुणांच्या स्थानी समजून त्यांची उपासना केली जाते यांच्याव्यतिरिक्त काही विशिष्ट यज्ञ किंवा देवदूत मानवजातीला साहाय्य करणारे प्रमुख देवदूत म्हणून ओळखले जातात. सरोश व वेहराम यांचीं नावे विशेष प्रामुख्याने पुढे येतात. मेहर मझ्द आणि रश्ने यझ्द हे न्यायदाते बनले. कालांतराने मेहर यझ्दाला इतकें महत्त्व प्राप्त झाले की, त्याच्याभोवती एक नवा पंथ निर्माण झाला. त्याचे नांव ‘मिथाइझम’. आतप् यझ्द ऊर्फ अग्नि याला पारसी उपासनेत प्राप्त झालेलें केंद्रीय स्थान अद्यापि कायम आहे. त्याचें तेज आणि प्रत्येक वस्तूला शुद्ध करण्याचे त्याचें सामर्थ्य ही अहुर मझ्दाचें प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सुयोग्य प्रतीके बनली आहेत त्याचप्रमाणे सूर्य व चंद्र हीदेखील अहुराची प्रतीके म्हणून पूजिली जातात. पारसी धर्माच्या इतिहासांतील उत्तर कालांत यज्ञताची उपासना हें त्या धर्माचें ठळक वैशिष्ट्य ठरलें हे खरें; परंतु त्यावरून मूलतः ती दुय्यम दैवते आहेत आणि पारसी धर्मात अहुर मझ्दाची उपासनाच केंद्रस्थानी आहे, ही गोष्ट खोटी ठरत नाही.

पारसी द्वैतवाद : सत्-तत्त्वाचें स्वरूप, असतावरील त्याचा विजय आणि असताचा नाश यांसंबंधीच्या समस्येने झरथुष्ट्रांचा आत्मा अस्वस्थ झाला. सत्याचें अनुसरण करणें आणि असत्य व असत्यदेव यांवर विजय मिळविणें हे पारसी धर्माचें वैशिष्ट्य आहे. “जेथे अहुर मझ्द राहतो त्या ठिकाणाला नेणाऱ्या सत्याच्या मार्गांनी त्याच्या पावित्र्याच्याद्वारे, आपण जाऊं या.” “मी उपासक आहे. मी पवित्र व शुद्ध मनाने सत्यापर्यंत

जाणें श्रेयस्कर समजतों.” “सत्यशील माणसाला कधीच, कसलीच भीति नसते.” सत्याचें हे अनुसरण सद्विचार, सत्-शब्द आणि सत्-कार्ये यांच्या शुद्धतेच्याद्वारे प्रकट होतें. यांना पारसी धर्मात ‘हुमत’, ‘हूस्त’ व ‘हूशत’ असें म्हणतात. ही तीन तत्त्वे म्हणजे साऱ्या नैतिक-तेचा कळस होय. त्यांमध्ये निर्मळ शरीर व निर्मळ मन या मानवी आत्म्याला शुद्धता खात्रीने मिळवून देणाऱ्या गोष्टींचा पाया आहे. कुटुंबांतील, जातीतील, व्यवसायातील आणि एकूण जगांतील मानवी संबंधांचें नियंत्रण ही नैतिक तत्त्वे करीत असतात. सदाचारी जीवनच माणसाला शांति मिळवून देते; आणि सुखाला आधारभूत असलेली मनःशांति त्याच्यामुळेच प्राप्त होते. झरथुष्ट्रांच्या अनुयायांच्या जीवनात औदार्य हें व्यापक अर्थी व्यक्त झाले होते त्यावरून झरथुष्ट्रांचे अनुयायी या नात्याने पारसी लोकांच्या जीवनात जी औदार्याची सहज प्रेरणा आढळून येते तिचें स्पष्टीकरण मिळतें.

दुर्दैवाने सदाचरणी वनण्याची ही इच्छा कोणत्या तरी असतामुळे अनेकदा निष्फळ ठरते. हे असत् कोणते ? त्या असताचा उगम कोठे होतो ? मानवाने विचार करायला सुरुवात केल्यापासून त्याला हे प्रश्न गोघळून सोडीत आहेत याचे अंतिम उत्तर अजून मिळालेले नाही आणि प्रत्येक देशातील व युगांतील दार्शनिक समस्या अजूनहि याच प्रश्नांभोवती केव्हात झालेली आहे. ही समस्या हाताळणारे झरथुष्ट्र हे बहुधा पहिलेच पुरुष असावेत. त्यांना या समस्येचें उत्तर सत् व असत् यांच्या द्वैतांत आढळते. सत् म्हणजे स्पेन्तो मझ्नुश आणि असत् म्हणजे अंग्र मझ्नुश । यस्न ४५.२ या प्रसिद्ध सूक्तात झरथुष्ट्र निर्भयपणें सांगतात, “जीव-सृष्टीच्या प्रारंभी जन्मास आलेल्या त्या दोन जुळ्या तत्त्वासवधी मी आता तुम्हाला सांगतो तें परोपकारी सत् तत्त्व त्या असत् तत्त्वाला असे म्हणाले की, आपणा उभयतांचे विचार अथवा आज्ञा, आपल्या कल्पना किंवा श्रद्धा, आपली कृत्ये किंवा सदसद्विवेकबुद्धि अथवा आपले आत्मे एक नाहीत.” या सूक्तावरून पारसी धर्म हा द्वैतवादी किंवा एकेश्वरवादी नसून मूलतः द्वैतवादी आहे, अशी समजूत वळावली; परंतु पुढील सूक्तावरून या समजूतीचे खंडन होते. या सूक्तांत झरथुष्ट्र म्हणतात, “हे अहुरा, मी तुला विचारतो, तू मला अचूक काय तें साग. ही पृथ्वी आणि तिच्यावरील आकाश यांचें धारण कोण करतो ? पाणी आणि शेतातील झाडे कोणी निर्माण केली ? इतक्या वेगाने वाहणारे वारे आणि वादळ यांच्यामध्ये कोण आहे ? हे मझ्दा, सद्गुणी जीवांची उत्पत्ति करणारा तो कोण आहे ? सुपरिणामी प्रकाश आणि अंधार ही कोणी निर्माण केली ? सकाळ, दुपार आणि रात्र कोणी निर्मिली ? ” खुद्द अहुर मझ्दाला विचारलेल्या या वक्तृत्वपूर्ण प्रश्नांचें उत्तर त्या प्रश्नांमध्येच आहे. तें असें की, या सर्वांच्या मुळाशी अहुर मझ्दच आहे. या विश्वाचा केवळ एकच निर्माता आहे. ‘वेदिदात्’ सारख्या धर्मग्रंथांमध्ये सर्व चांगल्या गोष्टीसाठी एक व सर्व वाईट गोष्टीसाठी एक अशा दोन निर्मात्यांचो कल्पना आढळत असली, तरी ती पारसी धर्माच्या ज्ञासाची खूण समजली पाहिजे; कारण झरथुष्ट्र अथवा आधुनिक विज्ञान यांपैकी कोणीहि जगामध्ये संपूर्ण चांगले अथवा संपूर्ण वाईट असें काही असतें, या कल्पनेला पाठिंबा देत नाही. निसर्गाच्या अर्थशास्त्रांत हिंस्र व प्रचंड प्राण्यांप्रमाणेच सूक्ष्मतम किडामुंगीलाहि स्थान आहे. अहुर मझ्दाने माणसाला अध्यवसायस्वातंत्र्य दिलेले आहे. त्यामुळे सन्मार्गापासून च्युत होण्याची शक्यताहि मानवाला उपलब्ध आहे. या शक्यतेतून असत् निर्माण होतें. स्पेन्तो मझ्नुश ऊर्फ

सत् तत्त्व हे अहुर मझ्दाचे अभिन्न अंग आहे या सत् तत्त्वाचे आचरण करण्याच्या इच्छेचा अभाव म्हणजेच अग्र मझ्नुयुश् अशा प्रकारे ज्या द्वैतवादाची जबाबदारी झरथुष्ट्रावर पडते तो दोन सृष्टिकर्त्यांचे अस्तित्व मानणारा सत्ताशास्त्रीय द्वैतवाद नसून वस्तुतः नैतिक द्वैतवाद आहे.

पारसी द्वैतवादाची सुस्पष्ट कल्पना खुद्द पारसी धर्मानुयायाना आजही आलेली नाही पारसी लोक दोन देवावर विश्वास ठेवतात, या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या विपरीत टीकेने चिडून जाऊन त्याची प्रतिक्रिया म्हणून अनेक पारसी लोक असे मानू लागले की, अहुर मझ्द हा एकमेव देव असून स्रोतो मझ्नुयुश् आणि अग्र मझ्नुयुश् ही अहुर मझ्दाची दोन दुय्यम स्वरूपे किंवा दैवते आहेत. त्यांना या गोष्टीचा विसर पडला की, पारसी लोक पावित्र्य व न्याय याचे प्रतीक असलेल्या केवळ अहुर मझ्दाचीच उपासना करीत असतात. हा विचार मान्य केल्यास असत् तत्त्वाच्या अस्तित्वाची जबाबदारी अहुर मझ्दावर येईल. डॉ. आल्बर्ट श्राइट्झर यांच्यासारखे थोर ख्रिस्ती विचारक 'द्वैतवाद' या शब्दाला विचकत नाहीत आणि इतर प्रत्येक सदाचारपरायण धर्माप्रमाणे ख्रिस्ती धर्म हाहि द्वैतवादी आहे, असे मोकळ्या मनाने मान्य करतात ते म्हणतात, "प्रत्येक बुद्धिनिष्ठ धर्मपंथाने पुढील दोन गोष्टींपैकी एकीची निवड केली पाहिजे. एक तर त्याने नैतिक धर्म वनावे किंवा भौतिक जगाची रहस्ये उलगडणारा धर्म वनावे आम्ही ख्रिस्ती लोक यापैकी पहिला मार्ग पसंत करतो; कारण त्याचे मूल्य अधिक उच्च आहे, असे आम्ही मानतो." ('ख्रिश्चेंनिटी अँड दि रिलिजन्स ऑफ दि वर्ल्ड,' पृ. ७३).

असत् तत्त्वाची समस्या नीट लक्षांत यावयाची असेल, तर असत् म्हणजे काय याविषयीची आपली कल्पना स्पष्ट झाली पाहिजे. मृत्यु ही मूलतः काही वाईट गोष्ट (असत्) नव्हे, कारण तो विश्वाच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. तथाकथित अहितकारक प्राणीहि असत् तत्त्वे नव्हेत, कारण तेहि आपल्यापरीने निसर्गाच्या अर्थव्यवस्थेतील आपले कर्तव्य वजावीत असतात. अशा प्रकारे असत् हे शेवटी नैतिक असतच उरते हे नैतिक असत् मानवाना सत्यापासून दूर नेते, त्यांच्या शेजाऱ्यांच्या हानीला व परिणामी त्यांच्या स्वतःच्याच विनाशाला कारणीभूत ठरते. इतराविषयी सदृष्टेचा अभाव हे नैतिक असताचें सारतत्त्व होय. मानवी स्वैर अध्यवसायस्वातंत्र्याच्या विकृतीतून त्याचा जन्म होतो, आणि ते मानवाना सत्याच्या व पावित्र्याच्या मार्गापासून विचलित करते. आता हाच द्वैतवाद असेल तर सैतान व इव्हिलस यांना अनुक्रमे मान्यता दिल्याने ख्रिस्ती धर्म आणि इस्लाम हे ज्या अर्थाने द्वैतवादी ठरतात. त्या अर्थाने आम्हीहि द्वैती आहोत हे मोकळेपणाने मान्य केलेले वरें सत् आणि असत् यांच्यातील सधर्पांची पारसी धर्माची परंपराच ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांनी पुढे चालविली, असे म्हणण्यास हरकत नसावी.

पारसी धर्मातील परलोकशास्त्र-झरथुष्ट्रांनी नैतिक द्वैतवादाची जी शिकवण दिली तिचाच उपसिद्धान्त किंवा स्वाभाविक परिणति असलेली आणखी एक शिकवण आहे ती म्हणजे आत्म्याचे अमरत्व. मानवी शरीराचा भौतिक मृत्यु झाल्यानंतर त्याच्या आत्म्याचे काय होते ? प्राचीन हिंदु धर्मात चांगल्या व वाईट आत्म्याच्या मरणोत्तर निवासासाठी 'स्वर्ग' व 'नरक' या कल्पनाची मांडणी केली, परंतु त्यांतून

कर्मवाद आणि आत्म्याचा पुनर्जन्म या कल्पना निघाल्या. झरथुष्ट्रांनी 'वहिश्त' (स्वर्ग) आणि 'दोझख' (नरक) हे शब्द वापरून मरणोत्तर जीवनाची कल्पना मांडली. वाविलोनिआच्या दास्यांत पडल्यानंतर यहुदी लोकांनी पारसी लोकांकडून आत्म्याचे अमरत्व, आणि स्वर्ग-नरक ही कल्पना उचलली त्यांच्याकडून ती ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांनी घेतली. भारतातील दीर्घकालीन वास्तव्यामध्ये पारसी लोकांवर कर्मवाद व पुनर्जन्म या कल्पनांचा पगडा बसला आणि पारसी थिऑसॉफिस्टानी पारसी धर्मग्रंथांत या कल्पना पाहण्याचा प्रयत्न केला, परंतु या हिंदु कल्पना कितीहि तर्कशुद्ध व तर्कसंगत असल्या तरी स्वर्ग व नरक यांच्या कल्पनेशी सबद्ध असलेल्या पारसी परलोक-शास्त्राच्या दीर्घ परंपरेशी त्यांचा मेळ घालणे कठीण आहे. खुद्द झरथुष्ट्रांच्या पारसी धर्मात पुढे विकृति निर्माण होऊन 'मिथ्राइझम' (रोममध्ये इ. स. पू. पहिल्या शतकात) आणि 'मनिचाइझम' (इ. स. चे तिसरे शतक) यासारख्या पाखंडी पथांचा उदय झाला असला, तरी पहलवी भाषेत मिळणाऱ्या झरथुष्ट्रोत्तर इतिहासाच्या कित्येक शतके किंवा कित्येक सहस्र वर्षांच्या काळात स्वर्ग आणि नरक या कल्पनांवरील श्रद्धा स्पष्टपणे व अवंडपणे विद्यमान असलेली आढळते. परंपरागत श्रद्धांप्रमाणे मृत व्यक्तीचा आत्मा चौथ्या दिवशी इहलोक व परलोक यांमधील चिन्वत् सेतु ओलांडतो तेथे मेहेर यजत (मिथ्रदेवता) त्याचा निवाडा करून त्याला त्याच्या वन्यावाईट कृत्यानुसार स्वर्गात किंवा नरकात धाडतो. चौथ्या दिवशी सकाळी चिन्वत् सेतुजवळील आत्म्याच्या आगमनाचें हुवेहूव वर्णन करण्यात आलेले आहे. पुण्यात्म्यासमोर एक कुमारी प्रकट होते. सुंदर, तेजःपुंज, गोरेपान हात असलेली, आरोग्यसंपन्न, मोहक चेहऱ्याची, ताठ, पुष्ट वक्षःस्थळ असलेली, स्वावदार वाध्याची, उच्चकुलीन, थोर परंपरा असलेली, पधरा वर्षांची असल्याप्रमाणे दिसणारी, परमसुंदरी. ती आश्चर्यचकित झालेल्या पुण्यात्म्याला म्हणते, "सद्विचार, सद्गुक्ति, सत्कर्म आणि सद्बिवेक यांनी परिपूर्ण असलेल्या हे तरुणा, मी तुझीच सदसद्बिवेकबुद्धि (दाएना) आहे." याचप्रमाणे पापात्म्याला एक कुरूप, थेरडी, जखीण भेटते. तिच्या शरीराला घाण येत असते आपण त्या दुष्ट आत्म्याची विवेकबुद्धि असल्याचे ती सांगते. 'अर्द-विराफ' नामेहू 'ने स्वर्ग व नरक यांतील जीवनाचें विस्तृत वर्णन केले आहे. डांटेच्या 'डिव्हाइन कॉमेडी' या पुढच्या काळातील साहित्यकृतींची ती पूर्वसूचनाच समजण्यास हरकत नाही.

'रवान' व 'फ्रवपी' यांचे सिद्धान्त : आत्म्याशीं सबधित असलेल्या दोन कल्पनांच्या अर्थासंबंधी मोठीच अडचण निर्माण झालेली आहे त्यांपैकी 'उर्वन्' हा शब्द सामान्यत आत्मा या अर्थाने वापरला जातो; परंतु त्याखेरीज 'फ्रवपी' ही आणखी एक कल्पना आहे. फ्रवपी म्हणजे आत्म्याबरोबर जन्मास आलेला सरक्षक देवदूत. मृत्यूनंतर उर्वन् हा स्वर्गात किंवा नरकात जातो आणि फ्रवपी आपल्या शाश्वत निवास-स्थानाकडे परततो. या दोन कल्पनांचा आपसात गोघळ होण्याची स्वाभाविक शक्यता आहे. उदा. - पारसी पंचांगामध्ये शेवटचे दहा दिवस मृतांच्या-विशेषतः मृत पूर्वजांच्या व नातेवाइकांच्या-स्मरणार्थ राखून ठेवलेले असतात. या वेळी करावयाची धर्मकृत्ये फ्रवपीच्या कल्याणासाठी केली जातात, की रवानच्या कल्याणासाठी, या वावर्तीत बहुसंख्य पारसी लोकाना काही कल्पना नसते. ती कृत्ये जर मृत व्यक्तीच्या

सुखासाठी असतील तर त्यांचा संवध 'रवान'शीच असू शकेल. ती जर 'फ्रवपी'ना उद्देशून करण्यांत आली तर त्याचा त्यांना काही उपयोग होणार नाही, कारण ते तर आपल्या शाश्वत निवासस्थानात परतलेले असतात. अशा प्रकारच्या धर्मकृत्यामुळे मृत व्यक्तीचे स्मरण ताजें राहते आणि ह्यात असलेल्यांना प्रेरणा मिळते, एवढेच पारसी धर्म-शास्त्रांत अहुर मझदाचा मदतगार या नात्याने फ्रवपीला महत्वाचें स्थान आहे. फ्रवपीच्या गुणाचें वर्णन अनेक यज्ञांमध्ये करण्यात आलेले आहे. हे यज्ञ सामान्यपणे पारसी धर्मानुयायांकडून म्हटले जातात.

गाथामध्ये स्वर्ग व नरक या कल्पनांचा उल्लेख आलेला आहे खरा; परंतु या स्वर्ग-नरकातील निवास अनंत काळपर्यंत असतो की काही विशिष्ट काळापुरता असतो, हे स्पष्ट करण्यांत आलेले नाही. झरथुष्ट्रोत्तर धर्मशास्त्रात सओश्यन्त आणि पुनरुत्थान यांना महत्त्व प्राप्त झाले. सओश्यन्त हा मानवजातीला तारणारा प्रेषित असून त्याचा अवतार अद्यापि व्हावयाचा आहे. पुनरुत्थानाच्या दिवशी सर्व मृत माणसें उठतील व त्यांना पुनः त्याची शरीरे प्राप्त होतील, ही कल्पनाहि या धर्मशास्त्रात विकसित झाली आहे. अर्थात् ही गोष्ट फक्त पुण्यात्म्यां-पुरतीच मर्यादित असावी असे दिसते. 'दिकार्त' या ग्रंथात या विषयावर विस्तृत प्रकरणे लिहिलेली आहेत; परंतु झरथुष्ट्रांच्या गाथामधील शुद्ध नीतिवादापासून हा विषय खूपच दूर गेलेला आहे.

भारतातील पारसी धर्म : भारतामध्ये मुख्यत हिंदूमधील जाति-व्यवस्थेच्या कडकपणामुळेच पारसी धर्म टिकून राहिला आहे. हिंदुधर्मात धर्म ही जन्मावर अवलंबून असलेली वाव आहे. जातिव्यवस्थेच्या तर्कशास्त्राप्रमाणे पाहिले तर कोणतेहि धर्मान्तर संभवनीय ठरत नाही जातिनिर्मूलनाची धडपड करणाऱ्यांना त्याच्या कार्यात यश तर आलें नाहीच, उलट नव्या जाति निर्माण करण्यास ते कारणीभूत झाले. पारसी हीहि एक स्वतंत्र जात आहे, असे समजलें गेले. खुद्द पारसी लोकांनाहि या गोष्टीचा विसर पडला की, पारसी धर्म हा एक विश्वव्यापी धर्म आहे. त्यामुळे विगर-पारसी लोकांना पारसी धर्मांत घेण्याच्या कल्पनेलाच त्यांनी कसून विरोध केला. याचा परिणाम असा झाला की, आज जगां-तील थोर धर्मांमध्ये पारसी धर्माला संख्येच्या दृष्टीने काहीहि महत्वाचें स्थान उरलेले नाही. उशिरा होणारी लग्नें, संततिनियमनाचें पालन आणि पारसी स्त्री-पुरुषांची आपल्या जमातीबाहेर होणारी लग्ने, यांमुळे भारतातील पारसी लोकांची संख्या सारखी घटत आहे. १९५२ पासून आतापर्यंत त्यांची संख्या ११ हजारांनी घटली आहे. येत्या काही दशकांत पारसी धर्मानुयायांची संख्या किती असेल, याचें चित्र अत्यंत निरस्ताह-जनक आहे; परंतु सदाचारी जीवनाशी संबद्ध असलेल्या एकेश्वरवादाची ज्योत झरथुष्ट्रांनी पेटविली होती आणि एकेश्वरवादी जागतिक धर्माचा पुरस्कार करणारे लोक - मग ते ख्रिस्ती असोत, मुसलमान असोत, हिंदु असोत की बौद्ध असोत - त्या तत्त्वावर श्रद्धा ठेवीत आहेत, ही निःसंशय अभिमानाची गोष्ट समजली पाहिजे.

संदर्भ-ग्रंथ तारापोरवाला, आय. जे. एस., अनु. : दि गाथाज ऑफ झरथुष्ट्र (मुंबई, १९४७); 'दिकार्त'; वेस्ट, ई. डब्ल्यू. : 'मार्व्हॅल्स ऑफ झोरोस्ट्रॅनियझम' (ऑक्सफर्ड, १८९७); जॅक्सन, ए. व्ही. डब्ल्यू. : 'झोरोस्टर, दि प्रॉफेट ऑफ एन्शंट इराण'

(न्यूयॉर्क, १८९८); मौल्टन, जे. एच. : 'जर्ली झोरोस्ट्रॅनियझम (लंडन, १९१३); वाडिया, ए. आर. : 'दि लाइफ ऑफ टीचिंग ऑफ झोरोस्टर' (मद्रास, १९३८).

ए. आर. वाडिया

तत्त्वज्ञान, ताओ धर्मातील : ताओ-धर्म या शब्दाचे दोन अर्थ संभवतात. पहिला अर्थ : 'लाओ-त्स' व 'च्वाङ-त्स' (ख्रि. पू. पाचवें ते तिसरें शतक) या प्राचीन चीनच्या तत्त्ववेत्त्यांनी प्रतिपादिलेले सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान असा होतो, तर दुसऱ्या अर्थाने चीनमधील 'हान्' रियासतीच्या अखेरीपासून (दुसरें व तिसरें ख्रिस्ती शतक) भरभराटीस आलेल्या एका प्राकृत पंथाचा त्याने बोध होतो. यापैकी पहिल्या प्रकारांत अस्तर्भूत झालेली तत्त्वे व सिद्धान्त ही दुसऱ्या प्रकारातहि समाविष्ट केली गेली होती, हें जरी खरे असले तरी हे दोन प्रकार - एक तत्त्वज्ञान व दुसरा धर्मपंथ - वेगवेगळे मानून त्याची चर्चा करण्यांत एक प्रकारचें, ओचित्य आहे व सोयहि आहे.

ख्रिस्तपूर्व पांचव्या ते तिसऱ्या शतकाच्या दरम्यान चीनमध्ये अनेक वैचारिक संप्रदाय उदयास आले. ते सामान्यपणे 'पङ्-विकास' किंवा 'नवसंप्रदाय' या नावाखाली ओळखले जातात. या सर्वांमध्ये अग्रेसर जो कन्फ्यूशी संप्रदाय त्याला हान् रियासती-नंतर राष्ट्रधर्माची प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्यामुळे इतर संप्रदाय कमीअधिक प्रमाणात या प्रमुख संप्रदायाचे प्रतिस्पर्धी अथवा विरुद्धपक्षीय या नात्याने स्वतःचे दावे मांडू लागले. ताओ-संप्रदाय याला अपवाद नव्हता. स्वतः कन्फ्युशिसअसच्या मते 'जन्' (मनुष्यप्रेम) हा गुण व मेन्शिसअसच्या मते 'जन्' व 'ड' (ऋजुता) असे दोन गुण हे मानवाच्या 'दिव्य शक्ती'वर असणाऱ्या श्रद्धेवर आधारित असून, तेच सर्वश्रेष्ठ मानवी सद्गुण होत, असे प्रतिपादन करून त्यांचे अनुयायी याच गुणाचा अभ्यास व आचरण करणे हें अंतिम ध्येय मानित असत; तर याच्याउलट ताओवादी अशा तऱ्हेच्या विचारसरणीचा निषेध करून, अखिल विश्वातील परमोच्च तत्त्व म्हणजे 'ताओ' अथवा 'मार्ग' हेच होय, असे मानित.

लाओ-त्स :- 'लाओ-त्स'ची जन्मतारीख अथवा मृत्युदिन ही बरोबर माहीत नाहीत; तथापि तो कन्फ्युशिसअसचा समकालीन (म्हणजे ख्रि. पू. सहाव्या ते पाचव्या शतकांच्या दरम्यान) होऊन गेला असावा. त्याच्या 'लाओ-त्स' नामक ग्रंथात जीं अशी वाक्ये आढळतात " ज्यांना सामान्यपणें 'सद्गुण' म्हणून सवोधिने जाते, ते खरोखरीचे सद्गुण नव्हेतच " (प्रकरण १); " थोर 'मार्गा'ची अवनति झाली आणि त्याचबरोबर 'जन्' आणि 'ड' हे भरभराटीस आले " (प्रकरण १८), ती कन्फ्यूशीवादासंबंधी त्याच्या काय भावना होत्या, याचें निदर्शक होत. 'लाओ-त्स' या ग्रंथानुसार अखिल विश्वातील सर्वश्रेष्ठ तत्त्व 'ताओ' हेंच असून ते 'दैवी शक्ती'च्याहि पलीकडचें आहे. सर्व सृष्टीच्या बुडाशी असलेले हे तत्त्व अनिर्वाच्य म्हणून गणले गेलें असून, त्याचें वर्णन अनेकदा 'असद्रूप' अथवा 'शून्यता' या शब्दांनी केले जाते. अर्थात् 'असद्रूप' किंवा 'शून्यता' ही संज्ञा

आपण सामान्यपणे ज्याला 'सत्' किंवा 'सत्ता' असे म्हणतो, त्याच्या उलट अर्थाने वापरलेली अशी नाही; तर ती 'सापेक्षत्व' व 'नकारात्मकता' याच्या अतीत असणारी अशी एक सद्रूपता असून, तिला 'केवला(अ)नुभवता' म्हणणे अधिक बोधप्रद ठरेल. 'लाओ-त्स' ने सद्गुणविषयक सर्व प्रकारच्या व्यावहारिक व सापेक्ष कल्पनाचा निषेध करून, युक्तायुक्तता, बरेवाईटपणा, सुरुष-कुरुष किंवहुना जनन-मरण वगैरेसारख्या सर्व सापेक्ष कल्पनांच्यापलीकडे असणाऱ्या नैसर्गिक व निरपेक्ष गुणावरच भर दिला आहे. मूल्यांविषयीच्या सापेक्ष मतमतान्तरांची त्याने कधीच फारशी कदर केली नाही. निमर्गाच्या साम्राज्यात वावरणाऱ्या प्राचीन काळाच्या समाजव्यवस्थेविषयी मात्र त्याला तीव्र आस लागून राहिली होती; आणि तदनुसार स्वाभाविकता, निर्व्याजता, अप्रतिहतता व निसर्गाशी समरसता वाळगणे हाच आदर्श जीवन जगण्याचा मार्ग म्हणून त्याने सर्वांच्या निदर्शनाला आणला

च्वाड-त्स 'च्वाड-त्स' हा ख्रि. पू. ३७० ते २९० च्या दरम्यान होऊन गेला असावा. त्याच्या 'च्वाड-त्स' नामक ग्रथाचे आठ खंड असून त्यांत ३३ प्रकरणे आहेत; परंतु त्यांपैकी पहिली सातच त्याच्या सुंदर भाषाशैलीत लिहिलेली असून, बाकीची बहुतेक त्याच्या अनुयायांकडून लिहिली गेली असावीत अशी समजूत आहे 'लाओ-त्स'-प्रमाणेच 'च्वाड-त्स' हाहि ताओवादी तत्त्वज्ञ होता व 'ताओ' हे विश्वातील एक अति मौलिक, सर्वव्यापी व सर्वश्रेष्ठ असे निरुपाधिक तत्त्व आहे, असे तो मानतो. 'च्वाड-त्स' च्या मते सर्व भासमान जगताचा उगम याच एका द्रव्यात आहे व त्यांतच ते पुन्हा विलीन होतं. म्हणून मनुष्यानेहि या ढोंवळ आणि सापेक्ष मूल्यांच्या जगापासून निवृत्त होऊन शाश्वत व अमृतमय अशा जगात प्रवेश केला पाहिजे, म्हणजेच त्याला आत्यंतिक स्वरूपाची सुरक्षितता लाभू शकेल, असे तो आपल्या प्रतिपादीत असे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचाच म्हणजे, युक्तायुक्तता, बरेवाईटपणा, सौंदर्य व कुरुपता, आणि जन्म-मरणासारख्यामुद्धा ऐहिक कल्पनांच्यापलीकडील विश्वाशी ज्याने स्वानुभवाने एकात्मता साधली, अशा सत्पुरुषाला किंवा महात्म्याला जे अंतिम सुखमय जीवन प्राप्त होत असेल, तेच त्याने आपले उद्दिष्ट म्हणून बघिले होतं.

लाओ-त्स व च्वाड-त्स यांचे हे विचार परंपरागत विद्वानांनी 'हान' रियासतीच्या सुरुवातीपर्यंत आणून पोहोचविले. त्या वेळी कन्फ्यूशीवादापेक्षाहि या संप्रदायाचा पगडा लोकांच्या मनावर अधिक दसलेला होता; परंतु ख्रि. पू. ४३६ साली कन्फ्यूशीवाद्याला राष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाचा व नीतिशास्त्राचा दर्जा दिला गेला आणि त्यानंतर ताओवादाने आपले वर्चस्व कन्फ्यूशीवाद्याला अर्पण केलें; तथापि, ताओवादाचे आयुष्य यामुळे संपुष्टांत न येता त्याचा हान-राजवटीच्या अखेरीस जनमानसांत एक वेगळाच आविष्कार झालेला दिसून आला. इतकेंच नव्हे तर, कन्फ्यूशी संप्रदायातील हुकूमशाही वळणाचा ज्यांना वीट येऊ लागला होता, अशा बुद्धिवाद्यांनी त्याचे स्वागतच केले. कन्फ्यूशीवाद हाच सनातन तत्त्वज्ञानाचा प्रतिनिधि मानला गेल्यामुळे साहित्यिकांना त्याच्या सिद्धान्तापुढे मान तुकविण्याखेरीज गत्यंतरच नव्हतं; तथापि त्यांच्यापैकी अनेकांच्या मनांत ताओवादांतील तत्त्वज्ञानाबद्दल गुप्त आदर दसत होता, कारण त्यांच्यामार्फत त्यांना निसर्गाकडे परत फिरल्याचें समाधान लाभत असे.

लौकिक धर्मपंथ : प्रारंभी सांगितलेल्यांपैकी दुसऱ्या अर्थाने ताओ हा एक लौकिक धर्मपंथहि आहे, व तो चीनच्या उत्तर व पश्चिम भागांतील शेतकऱ्यांमध्ये दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकात प्रचारात आला. मुळांत हे वेगवेगळे दोन पंथ होते. त्यांपैकी एक 'छाड-च्चाव' याने प्रसृत केला. त्याला 'थाओ-फिड-ताओ' असेहि म्हणत दुसऱ्याचा प्रसार 'छाड-लिड' (इ. स. ३४-१५६) याने केला व याचें दुसरे नांव 'वू ती मि ताओ' असे आहे. हे दोन्ही खालच्या दर्जाचे, प्रयमावस्थेतील समाजांत प्रसृत झालेले पंथ होते आणि त्याचा एक धंदा म्हणजे प्रार्थना व ओपघी वनस्पतीच्या साहाय्याने रोग बरे करणे हा होता. यांपैकी 'थाड-फिड, ताओ' चा नेता 'छाड-च्चाव' (इ. स. १८४) याने एक धार्मिक बंड उभारण्याचा प्रयत्न केला व तो फसला; त्यामुळे हा पंथ लोकरच नामनेप झाला दुसरा पंथ 'वू ती मि ताओ' हा छाड-लिड व त्याच्या वंशजांच्या समर्थ नेतृत्वाखाली चांगलाच भरभराटीस आला; आणि इ. स. च्या सहाव्या शतकात ताओ-संप्रदायाची एक धार्मिक शाखा म्हणून त्याची दृढ प्रस्थापना झाली. या ताओ-धर्मसंप्रदायाचा मूलभूत स्वभाव म्हणजे ऐहिक जग व हा आचारधर्म पाळणाऱ्या व्यक्ति, समाज अथवा राष्ट्रांना त्यापासून होणारा लाभ यांचीच मुख्यत्वेकरून काळजी वाहणें हा होय. रोगराईसारख्या सर्व आपत्तीचें संसारांतून उच्चाटन करावयाचें, आपल्या अनुयायांना मन:शान्ति, धनधान्य व दीर्घायुष्य यांची प्राप्ति करून द्यावयाची, आणि आपल्या पंथाच्या पाठीराख्या समाजांत व राष्ट्रांत शांतता व स्थैर्य आणावयाचे, असा त्याचा वाणा होता. आता ही गोष्ट खरी की, या व्यावहारिक व लाभान्वेषी शिकवणुकींत व आचारधर्मात मूळ ताओ व कन्फ्यूशी-परंपरेतील तत्त्वज्ञानाबरोबरच आणखी अनेक किरकोळ गोष्टी-लोकाचार, लोकधर्म, फलज्योतिष जादूटोणा-इत्यादिकांचा समावेश होत असे, परंतु त्यांतील मौलिक तत्त्वं म्हणजे ताओ-तत्त्वज्ञान, आणि ताओ-धर्मानुसार आचरण केल्यामुळे ज्याला अमरत्व प्राप्त होऊ शकते अशा, श्येन-(श्रुपि)-संज्ञक महामानवाच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा ही दोन विशेष महत्त्वाची होत. याचा अर्थ असा की, लाओ-त्स व च्वाड-त्स यांच्या अत्रियावादी व निसर्गसारूप्यतावादी विचारांपासून निवून अशा एका विचारसरणीकडे वाटचाल होणें सहज शक्य झालें होते की, बाह्य जगाची आपल्या शरीराला अथवा मनाला कसलीहि वाधा होऊ न देता, आणि निसर्गाशी साम्यावस्थेने राहून आपण या व्यावहारिक जगाच्यापलीकडे गेलों, म्हणजे आपण सुखी व दीर्घायुषी होऊ शकतों. आणखी असें की, छिन् व हान या दोन राजवटीत सदरहू 'श्येन्'वर श्रद्धा ठेवण्यासंबंधीचें एक खूळच पिकले होतें. पहिला 'छिन्' वादग्रहा व हान वंशांतील वादग्रहा 'वू' हे तर या धर्मभावनेचे उत्साही भक्त बनले होते, आणि शाश्वत जीवनाच्या प्राप्तीचें साधन हस्तगत झालें आहे, या कल्पनेने व तसें जीवन प्राप्त झालेल्या तथाकथित 'श्येन'संज्ञक महामानवाचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवला गेल्यामुळे, सामान्य लोकांच्या मनावर प्रभाव पडत असे. एकंदरीने, अशा तऱ्हेच्या अनेक घटनांचा कुशल समन्वय घडून आल्यामुळे ताओ संप्रदायावरील श्रद्धा दृढपणें प्रस्थापित होऊ शकली.

ताओ-संप्रदायाच्या नव्या शाखा : 'वै', 'छिन्' व 'सहा रियासती' (इ. स. २२० ते ५८९) यांच्या अमदानीत ताओ-संप्रदायाची सैद्धान्तिक वाजू 'पाओ-फो-त्सु' नामक ग्रंथाची रचना करून उदयास आलेल्या 'बो-हुड' (इ. स. २८३-३४३) याजकडून बळकट

केली गेली. यापुढे मुमारे एक गतकानंतर ताओ-संप्रदायाचे संघटनात्मक सामर्थ्य दुसऱ्या एका 'खो-छयेन्-छी' नामक श्रेष्ठ नेत्याकडून परमोच्च विद्वत्पर्यंत पोहोचविले गेले. या साऱ्या विकासाच्या मार्गावर असणाऱ्या ताओ-संप्रदायाने परकी बौद्ध धर्मापासून तात्त्विक सिद्धान्त व संघटना-पद्धति या दोन्ही बाबतीत मुक्तपणे उत्सवारी केली. 'थाड' व 'मुड' या दोन्ही राजवटीतमुद्रा (इ. स. सातवे ते तेरावे शतक) ताओ-संप्रदाय ब्राह्मणांही संरक्षणाखाली वृद्धिंगतच होत राहिला. अर्थात् सर्वच सुप्रतिष्ठित धर्मसंस्थांतून अनेक वेळां ज्या तऱ्हेचे भ्रष्टाचार व अंतःस्थ अवकळा प्रत्ययास येतात, तशा तऱ्हेचे प्रकार येथेही आढळून आले; तथापि, 'मुड' कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात (इ. स. तेराव्या शतकांत) 'ताओ'च्या कित्येक नव्या शाखा धार्मिक मुधारणा घडवून आणण्याकरिता तीव्र उत्साहाने पुढे आल्यामुळे त्यांचा पुन्हा प्रभाव पडू लागला. तेव्हापासून चीनमध्ये राज्यकर्त्यांपासून तो बहुजनसमाजापर्यंत 'ताओ'ची अफाट लोकप्रियता आजतागायत टिकून राहिली आहे; आणि त्याने चीनच्या धार्मिक व वैचारिक जगात विस्तृत प्रमाणावर आपली छाप पाडली असून हा धर्म चीनच्या 'कन्युंगी', 'बौद्ध' व 'ताओ' या 'सान्त्व्याव' म्हणजे 'धर्मव्यो'तील एक म्हणून गणला जातो. प्रसंगानुसार येथे हेंहि नमूद करणे योग्य होईल की, ताओ-संप्रदायाचा प्रभाव ह केवळ चीन देशांतच मर्यादित राहिलेला नसून, प्राचीन काळी कोरिया, जपान व आधुनिक काळांत व्हिएतनाम वगैरेसारख्या शेजारच्या प्रांतापर्यंतहि तो पोहोचलेला आढळतो.

संदर्भ-ग्रंथ : वेवर, एम. : रिलिजन ऑफ चायना : कन्फ्यूशियनिझम अँड ताओइझम (लंडन १९५२); ओयनागी, एस. : थॉट्स ऑफ ताओइझम अँड ताओइझम (लंडन, १९४२); कुतो, एन. : ताओइझम अँड चायनीज सोसायटी (लंडन, १९४८); मास्परो, ए. : ल ताओइझम (पॅरिस, १९५०).

मोटोमी गोदो

तत्त्वज्ञान, तामिळ्नीतील : ऐतिहासिक विवर्शन : या लेखांत केलेले तामिळ भाषेतील तत्त्वज्ञानाचे सामान्य समीक्षण तामिळ भाषेतील धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांतून समाविष्ट झालेल्या विचार-प्रवाहावर मुख्यतः आधारलेले आहे. या लेखांतील समीक्षणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ध्यानांत घेण्याच्या दृष्टीने प्रथमतः तामिळ भाषेतील धार्मिक आणि तत्त्वज्ञान-विषयक ग्रंथांचे स्थूल मानाने ऐतिहासिक आणि कालक्रमानुसार दिग्दर्शन करणे उपयुक्त होईल.

पुष्कळ मशोधकांचे असे मत आहे की, काव्यविषयावर आणि व्याकरणवर लिहिलेला 'तोलूकाप्पियम्' हा ग्रंथ तामिळ भाषेतील अतिप्राचीन ग्रंथ होय. या ग्रंथाचा काल सामान्यतः इ. स. पूर्वी पहिले अगर दुसरे शतक मानण्यांत येतो. शंकम् किंवा साहित्य-विद्यामहासभा हिचा काल ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या तीन शतकांचा असावा अशी कल्पना आहे. भिन्न-भिन्न कालमर्यादांच्या नाट्य-स्वगतांचे नऊ संग्रह या कालातच निर्माण झाले. यानंतरच्या काळांत सुखातीची महाकाव्ये निर्माण झाली. जैन महाकाव्य 'चिल्पटिकारम्' आणि बौद्ध महाकाव्य 'मणिमेकलई' ही याच काळांतील अनूत नीतिविषयक सुभाषित-वचने असलेले ग्रंथहिण याच सुमाराम झाले. तित्त्वल्नुवार यांचा 'तित्त्वकुरल' हा ग्रंथ आणि महाव्या शतकापर्यंत निर्माण झालेल्या

इतर संतांचे साहित्य यांचा नीतिविषयक सुभाषित-वाडमयांत अंतर्भाव होतो. काहींच्या मते तित्त्वकुरल हा ग्रंथ 'शंकम्' काळांतीलच आहे. यानंतर तामिळ प्रदेश हा संस्कृत आणि पाली भाषांच्या अध्ययनाचे केंद्र बनला व दिडनाग, नालंदा येथील धर्मपाल, शंकराचार्यांनी उल्लेखिलेले आणि म्हणून त्यांच्यापूर्वी झालेले द्रमिडाचार्य आणि सुंदर पांड्य इत्यादि तामिळ पंडितांमुळे ही परंपरा चालू राहिली. याच युगांत परकीयांच्या सत्तेखाली तामिळ प्रदेश येऊन, परकीयांचा प्रभाव येथे पडला असावा. यानंतर शैवमार्गी संतांनी चालू केलेले भक्तियुग आले. त्यांत अप्पर, सातव्या शतकातील चंपान्तर, सातव्या व आठव्या शतकांतील चुंतरर आणि नवव्या शतकातील मणिकवचकर व सहाव्या, सातव्या, आठव्या आणि नवव्या शतकातील वैष्णव संत यानी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. याच काळात पल्लवांचा उदय झाला. त्यानंतर चोल सम्राटांची कारकीर्द तेराव्या शतकापर्यंत चालली व नंतर पांड्य सम्राटांचा अमल अल्पकालपर्यंत चालला. चोल काळामध्ये चितामणि, चूडामणि, कंबराभायणम्, पेरीयपुराण याची महाकाव्ये आणि दरवारी काव्यांचा प्रादुर्भाव झाला. याच कारकीर्दीच्या उत्तर कालखंडामध्ये तामिळ भाषेतील तत्त्वज्ञानविषयक विचारप्रणालीला सुरुवात झाली. मलिक काफीरच्या स्वारीनंतर चौदाव्या शतकात तामिळ साहित्यांतील स्वतंत्र विचारसरणीचा व्हास झाला आणि विभिन्न विचारसंप्रदायांच्या (शैव आणि वैष्णव) मठांचा काळ सुरू झाला. सोळाव्या शतकापासून पाश्चिमात्य संपर्काला सुरुवात झाली. त्याचे प्रतिविंब ख्रिश्चन आणि मुसलमान यांच्या लिखाणांत आढळून येते. तरीपण दार्शनिक विचारांवरील भाष्ये लिहिण्याची पूर्वीची प्रथा या कालात चालूच राहिली. विसाव्या शतकांतील राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेच्या प्रादुर्भावावरवीर प्राचीन संस्कृति आणि तत्त्वज्ञान यांच्यासंबंधी सुस्थिर विचार करण्यास प्रारंभ झाला; एवढेच नव्हे तर, त्याचा कालानुरूप नवीन अर्थ लावण्याकडे प्रवृत्ति उदय पावली. या प्रवृत्तीचे प्रतिनिधि म्हणजे 'मराइमलइ अटिकल' आणि 'तिरुवी. का.' (कल्याण चुंतर मुदलियार) आणि 'संत रमणमहर्षि' हे होत. अर्थात् कुठल्याहि इतिहासांत विभागांच्या स्पष्ट सीमारेषा दाखविणे अशक्य असते; म्हणून वरील दाखविलेल्या कालखंडात वैचारिकदृष्ट्या थोडेसे मागेपुढे होणे अपरिहार्य आहे.

बाराव्या शतकापर्यंत तामिळ भाषेमध्ये तत्त्वज्ञानाचे पद्धतशीर विवरण करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसत नाही; परंतु तामिळ प्रदेश म्हणजे अखिल भारतीय विचारप्रणालीचे एक केंद्र होते, असे दिसून येते. पतंजलीने उल्लेख केलेली कांची दक्षिण भारतातील एक विद्यापीठच असावे, इतके त्यांचे महत्त्व दिसून येते. तामिळ प्रदेशातील बौद्ध पंडित पाली भाषेत ग्रंथरचना करीत असत आणि त्यांच्या ग्रंथांना सिन्धोनसारख्या बौद्ध देशांत फार मोठे गौरवाचे स्थान दिले जात असे. एका परंपरेप्रमाणे तर जैन बौद्ध पंथाचा संस्थापक बोधधर्मा हा कांची नगरीचा राजपुत्रच होता. नालंदा विद्यापीठामध्ये आळीपाळीने कुलपतिपद भूषविणारे दिडनाग आणि धर्मपाल हे कांचीचेच होते. शंकराचार्य तर खरे म्हणजे तामिळ प्रदेशांतीलच होत; कारण नवव्या शतकापर्यंत कालडी म्हणजे आचार्यांचे जन्मग्राम हे तामिळ प्रदेशातच होते. शंकराचार्यांनी आपल्या ग्रंथात 'सुंदर पांड्य' आणि 'द्रमिडाचार्य' या अद्वैत-वेदान्तांचा उल्लेख केला आहे, आणि या नांवांवरूनच असे

स्पष्ट दिसते की, शंकराचार्यांच्याहि पूर्वी होऊन गेलेले हे पंडित तामिळ प्रदेशाचेच रहिवासी होते. कुमारिलभट्टाने आपल्या 'तंत्रवार्तिकां' त तामिळ भाषेचा 'द्रविड भाषा' असा उल्लेख करून स्वतःचा त्या भाषेशी असलेल्या परिचय स्पष्ट केला आहे. 'मणिमेकलई' या बौद्ध महाकाव्याची नायिका सत्याच्या शोधार्थ निरनिराळ्या तत्त्वज्ञान्यांकडे जाते, यावरून हे सिद्धच होते की, 'वाची' अथवा 'करूर' हे तामिळ देशातील बहुधा पश्चिम किनाऱ्यावरील सातव्या शतकापूर्वीचे वैदिक आणि अवैदिक पंथांचे महत्वाचे पीठ असावे. रामानुज स्वतः तामिळ होते आणि एक परंपरागत समजूत अशी आहे की, अळ्वारांच्या तामिळ भाषेतील काव्यांच्या परिभाषेतच त्यांनी ब्रह्मसूत्राचा अर्थ लावला आहे. यांच्याच काळापासून तामिळ भाषेत वैष्णव पंथातील (तेन्कलाई आणि वटकलाई या दोन्ही वैष्णव पंथांतील) आचारविचारांना पद्धतशीर स्वरूप देण्यास सुरुवात झाली सातव्या शतकांत 'राजसिंह पल्लवा'ची 'शैवसिद्धान्तशिक्षामणि' अशी व्याप्ति होती. यावरून 'शैव सिद्धान्ता'ची तामिळ प्रदेशाला त्यापूर्वीपासूनच माहिती होती याची खात्री पटते. बाराव्या शतकाच्या सुमारास या शैव सिद्धान्ताचे तामिळ काव्यातून पद्धतशीर विवेचन केलेले आढळते. या कार्याची सुरुवात 'तिरु उन्तियार' या ग्रंथाने केली असून, तो 'नायनमार' (भक्तिपंथातील शैव सत) याच्या आचारविचारांवर आधारलेला आहे, असे त्या ग्रंथकर्त्याच्या शिष्याने त्या ग्रंथावर लिहिलेल्या भाष्यावरून दिसून येते.

शैव आणि वैष्णव पंथ : देवताविषयक आणि पौराणिक कथा यांच्या विषयीच्या कल्पनांचा धर्माच्या तत्त्वज्ञानाशी केवळ दूरान्वयाने संबंध असला, तरी त्या कल्पनांचा त्या तत्त्वज्ञानावर काहीसा परिणाम होतोच, आणि मग धर्माच्या तत्त्वज्ञानातून अशा पौराणिक कथांचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न होतो उदा— पुष्कळांदा पौराणिक कथांच्या आधारे शैवपंथीय आणि वैष्णवपंथीय आपापल्या देवतेचे वर्चस्व स्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात या दृष्टीने विचार करता आपणास असे आढळते की, तामिळ भूमीच्या भौगोलिक परिसरांतील सर्व देवतांची वदिक किंवा पौराणिक देवतांमध्ये एकरूपता झाली. या एकरूप होण्याच्या प्रक्रियेला 'शंकर' काळापासून सुरुवात झाली. यांपैकी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे चेकोन किंवा लालदेव किंवा ज्याला 'मुरुक' म्हणजे वाल अथवा सुंदर म्हणतात, त्या देवतेचे 'सुब्रह्मण्यम्' या देवतेशी झालेले ऐक्य होय कोणी असे सुचवतात की, लालदेव या त्याच्या वर्णनाने शिव किंवा रुद्र देवतेच्या उपासना आणि त्या देवतेविषयीच्या पुराणकथा लोकप्रिय करण्यास मदत केली असावी. 'पलईवोल' म्हणजे 'पुराण' आणि 'कोरवाई'— युद्ध आणि विजय यांची देवता, या दोहोचे 'दुर्गा' देवतेशी ऐक्य झाले. 'मावोन' म्हणजे 'कृष्णवर्ण देवता' ही 'विष्णु' या देवतेशी एकरूप झाली. ह्या देवतांच्या भयानक उग्र स्वरूपामुळेच कदाचित् पल्लव काळामध्ये कापालिक आणि इतर सद्गुण पंथाना लोकप्रियता लाभली असावी सातव्या शतकांतील आणि कदाचित् सहाव्या शतकातील शैवपंथीय हे तामिळ प्रदेशातील आठ महान् तीर्थक्षेत्रांचा उल्लेख करतात. शिवाने, 'ब्रह्मा (सृष्टिकर्ता)' 'यम (मृत्युदेवता)' इत्यादि आठ विरोधी शक्तींवर मिळविलेल्या विनाशक विजयामुळेच या आठ तीर्थाना पावित्र्य आले आहे.

आणखी एक विचारधारा विकसित होत होती आन्तरिक सत्य-विषयक काव्य, असे ज्यांचे वर्णन करता येईल अशा 'अकम' काव्याच्या रचनेत 'शंकर' कवि प्रथमपासूनच निमग्न होते. व्यावहारिक दृष्टीने पाहिले तर हे 'अकम' म्हणजे प्रेमळ दांपत्याच्या निस्वार्थ परस्पर-आकर्षणांत आणि मीलनांत आविष्कृत होणारे केवळ विशुद्ध प्रेम आहे. 'आन्तरिक सत्य किंवा परतत्त्व म्हणजे प्रेम' हे मूळ पुढे ठेवल्यामुळेच, पुढे भक्तियुगामध्ये होऊन गेलेला 'तिरुमूलर' (णववे अथवा सहावे शतक) याला शिव आणि प्रेम यांचे ऐक्य साधणे शक्य झाले. 'अळ्वार आणि नायनमार' यांच्या अनुयायांनी आपल्या गूढवादी काव्यातून याच 'अकम' काव्याची परंपरा आपल्या पद्धतीने अनुसरली आहे. याप्रमाणे प्रेम आणि भक्ति यांचे महत्त्व तामिळ प्रदेशामध्ये फारच लोकप्रिय झाले. याच विचारधारेतून पूर्वीच्या भौमचकारक कथांना पुन्हा नवा अर्थ प्राप्त झाला असावा. त्या कथातील भीषण वाटणाऱ्या रोमांचकारी गोष्टी प्रेमविलासाचाच आविष्कार म्हणून मानल्या गेल्या आणि सर्वांचे पर्यवसान दिव्य आनंद देणाऱ्या प्रेममय नृत्यांत झाले चिदम्बरच्या मंदिरातील नृत्यराज—नटराज ही मूर्ति त्या इतिहासांतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. सृष्टि म्हणजे केवळ ईश्वरी 'लीला' आहे, या अळ्वार आणि नायनमारपंथीयांच्या सिद्धान्ताला यामुळे खूप महत्त्व आले.

भागवतपुराण हे दक्षिणेंतच लिहिले गेले, असा एक प्रवाद आहे. 'चिल्पटिकरम्' (इ. स. दुसरे शतक ?) या अतिप्राचीन तामिळ महाकाव्यात ज्याचा 'कुरुवई' म्हणून उल्लेख केला आहे, त्या तामिळ लोकनृत्याचे कृष्णाच्या रासलीलांशी ऐक्य मानण्यात आले आहे. 'परिपाटल' नांवाच्या एका शंकर-संग्रहांत वैष्णवाच्या 'व्यूहांचा' उल्लेख दिसून येतो. त्यांना जी नावे दिली आहेत ती रंगवाचक असून, रंगसंगतीवरून ही कल्पना निवाली असावी असा कयास बांधता येतो. तामिळ प्रदेशातील देवतांची नावे रंगानुरूप दिली गेली होती. उदा.—रक्त, नील, वगैरे. ही गोष्ट लक्षात घेतली तर ह्यावरूनच नंतरच्या भिन्न-भिन्न पंथांचा समन्वय अगर सुसंवादित्व साधण्याचा प्रयत्न झाला असावा असे वाटते. 'माल' किंवा 'मायोन' देवतेचे विष्णूशी ऐक्य मानले आहे. त्या देवतेचा 'विश्वमूर्त' असा उल्लेख केलेला आढळतो (शंकर-संग्रह : नरीनल काव्य क्र १). 'मणिमेकलई' (इ. स. ३०० ते ५००) ह्या बौद्ध महाकाव्याला ज्ञात असलेल्या शैव पंथामध्ये शिवाच्या अष्टविध मूर्तींची गणना विदित असावी. ह्या आठ मूर्ति म्हणजे पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चंद्र आणि जीव (व्यक्तिगत आत्मा) ह्या होत

तामिळ नीतिशास्त्रांतील सांख्य आणि इतर दर्शने : निरनिराळ्या धार्मिक तत्त्वज्ञानांचा विकास पाहण्याच्या दृष्टीने आपण 'मणिमेकलई' या तामिळ महाकाव्यापासून सुरुवात करू. 'मणिमेकलई' (इ. स. ३०० ते ५००) या ग्रंथांत तेन्हा ज्ञात असलेल्या सांख्यदर्शनाचा सारांश दिलेला आहे तीन घटकांची किंवा 'गुणांची' वनलेली 'मूल-प्रकृति' ही सर्व वस्तूना सामान्य असून, शिवाय सर्व वस्तूच्या उत्क्रांतीचा मूलाधार या दृष्टीने तिला 'चित' असेपण म्हटले आहे ह्यामधून 'मन' किंवा 'बुद्धि' याची उत्पत्ति होते. बुद्धीपासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून जल आणि जलापासून पृथ्वी याप्रमाणे निष्पत्ति होते. ह्या सर्वांच्या समिलनामधून मन निर्माण होतं; आणि मनापासून अहंकार किंवा व्यक्तित्व प्ररिणत होते. आकाशामधून

कान आणि ध्वनि उत्क्रांत होतात, तर वायूपासून त्वचा आणि स्पर्श, अग्नीपासून डोळा आणि तेज, पाण्यापासून तोड आणि चव आणि पृथ्वीपासून नाक आणि गंध उत्क्रांत होतात. त्वचेमधून कर्मेन्द्रिये उत्क्रांत होतात. पर्वत, अरण्ये इत्यादिकांनी बनलेले हे जग म्हणजे या महाभूताची परिणति होय. पुरुष हा निर्गुण असून तो सृष्टीपासून अलिप्त आहे. शुद्ध ज्ञान हे त्याचें सत्य स्वरूप असून तो एक, सर्वव्यापी आणि नित्य आहे. ईश्वरकृष्णाच्या सांख्यदर्शनांतील पंचतन्मात्रांचा ह्या ठिकाणी उल्लेख नाही. चरकानेहि त्यांचा उल्लेख केलेला नाही (दासगुप्त : 'हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी', विभाग १, पृ. २१२-२१३). मन आणि अहंकार हे सर्वांच्या सघातामधून परिणत झाल्याचे वर सांगितलेले आहे पंचमहाभूतांची ही उत्पत्ति तैत्तिरीय उपनिषदांत आणि महाभारतात सांगितल्याप्रमाणेच आहे कर्मेन्द्रियांची उत्पत्ति त्वचेपासून झाली, हे 'मणिमेकलई' मधील विधान असामान्य वाटणारे आहे. 'मणिमेकलई' जीव किंवा पुरुष याचे बहुत्व मानीत नाही पुरुष एकच आहे यावर त्याचा भर आहे.

लोकायत, बौद्ध, सांख्य, नैयायिक आणि मीमांसक यांचा उल्लेख करून ते एक अथवा अधिक प्रमाणे मानतात, एवढेच फक्त 'मणिमेकलई' मधील 'प्रमाणवादी' सांगतो. प्रमाणवाद्यांच्या विधानानंतर, या ग्रंथाची नायिका मणिमेकलई ही नंतर प्रथमतः जर कोणा धार्मिक तत्त्वविवेचकाला भेटत असेल तर ती शैवाला होय. त्याचा अष्टमूर्ति देव आपल्या आठ शरीरांमध्ये प्राणरूपाने प्रकाशतो.

'मणिमेकलई' नंतर झालेल्या 'नीलकेशी' या ग्रंथांत सांख्य-दर्शनाचें निराळेंच विवरण केलेले आहे. सांख्यांचा 'परिणामवाद-उत्क्रान्तिवाद' जरी ईश्वरकृष्णाच्या पद्धतीने विवेचिला असला, तरी 'नीलकेशी' या ग्रंथांत एकात्मवादाचा पुरस्कार केला आहे पुरुषाला परमात्मा म्हटले आहे व म्हणून या दर्शनाला 'शेखरसाख्य' म्हणावयाला हरकत नाही आत्म्याचा जेव्हा प्रकृतीशी खरा नसलेला, मानीव संपर्क येतो तेव्हा मूळ खरा जो परमात्मा, त्याखेरीज भासमान होणारा अंतरात्मा आणि कर्मात्मा हे उत्पन्न होतात.

'शंक्रामोत्तर काळामध्ये तामिळ प्रदेशात एक जीवनपद्धति आणि धर्म म्हणून पुष्कळांनी सांख्यदर्शन स्वीकारले असावे. 'वृहत्कथेच्या' तामिळ अनुवादांमध्ये (बहुधा इ. स. पाचव्या शतकानंतर) लेखकाने सांख्यमतानुसार आचरण करणाऱ्या एका भिक्षुणीचा नायिकेची दाई म्हणून उल्लेख केला आहे.

'मणिमेकलई' आणि 'नीलकेशी' या ग्रंथांतील आजीवक-दर्शन : अशोकाच्या शिलालेखात उल्लेखिलेले आजीवकांचें 'कुक्कुटनगर' म्हणजे बहुधा अलीकडचें 'उरयूर' असावे. ह्या ठिकाणी तामिळ प्रदेशांतील आजीवकांचें मोठे केंद्र असावे, असें 'नीलकेशी'वरून दिसते. 'मणिमेकलई' आणि 'नीलकेशी' ह्या दोन्ही ग्रंथांत आजीवकांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्पष्ट विवरण केले आहे. हा पंथ तेराव्या शतकापर्यंत चालूच होता. या पंथांतील लोक भिक्षा मागणे हा बहुधा एक व्यवसाय म्हणून आचरीत असल्यामुळेच, त्यांच्यावर त्या काळी कर लादला गेलेला दिसून येतो. 'मस्करी' (तामिळमध्ये याचा उच्चार 'मरकली' असा होतो) हा त्यांचा देव असून त्या पंथाचा संस्थापक आहे. त्याचे दिक्काल व्यापून राहणारे-अनंत ज्ञान परिपूर्ण असून, अशेष दिक्कालांतील अनंत

वस्तु तो जाणू शकतो. आजीवकांच्या शास्त्राप्रमाणे पदार्थ पांच असून ते पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि प्राणतत्त्व यांचे पाच परमाणु होत. प्राणतत्त्वाचा इतर परमाणूशी संपर्क झाला की, त्याचे त्याला ज्ञान होतें आणि ते त्याच्यापासून विभक्त होतें. वाकीचे चार परमाणु यांमधून पर्वत, झाडे व प्राणि-शरीरें उत्पन्न होतात त्याच्यामधून परस्पर-भिन्न अशा अनेक वस्तु उत्क्रांत होतात. ज्याला ज्ञान होते ते प्राणतत्त्व किंवा जीव पृथ्वी कठीण आहे. पाणी थंड आणि स्वादिष्ट असून ते पृथ्वीवरून वाहत असतें. अग्नि जळतो आणि वर जातो. वायु आजूबाजूला वाहतो. ह्या परमाणूंच्या अग्नी इतरहि काही लक्षणे असल्याचें केवळ विपरीत किंवा चुकीच्या ज्ञानामुळे भासतें. हे परमाणु अनादि आहेत ते अविनाशी आहेत, ते अज आहेत, आणि ते अभेद्य असून ते कशांतहि शिरत नाहीत. एका प्रकारच्या परमाणूचे दुसऱ्या प्रकारच्या परमाणूत रूपान्तर होत नाही परमाणूचें विभाजन होत नाही. मस्करीप्रमाणे ते सर्वव्यापी नाहीत. पर्वत, झाडे इत्यादि जड वस्तूच्या निर्मितीसाठी ते सलग होतात आणि पुन्हा विलग होऊन आपलें मूळ स्वरूप धारण करतात. पृथ्वी, जल, वायु आणि अग्नि यांच्या परमाणूचें जेव्हा महाभूतात रूपान्तर होतें तेव्हा ते अनुक्रमे ४ : ३ : २ : १ ह्या ठराविक प्रमाणांत समिश्र होतात. त्या मिश्रणात ज्या परमाणूचे प्राधान्य असेल त्याच्या नावाने तें महाभूत ओळखलें जातें. जेव्हा परमाणु संलग्न होऊन महाभूतें बनतात तेव्हाच त्याच्यामधून वरीलप्रमाणे सृष्टि निर्माण होते; अन्यथा त्याच्याकडून काहीच कार्य होत नाही. दिव्य दृष्टि प्राप्त झालेल्या महाभागानाच केवळ परमाणूचे दर्शन होऊं शकते. जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला निरनिराळ्या प्रकारच्या सहा जन्मांमधून जावें लागते : (१) कृष्ण, (२) नील, (३) हरित (हिरवा), (४) रक्त, (५) पीत किंवा सुवर्णवर्ण आणि (६) श्वेत. अनुक्रमाने ह्या जन्मांमधून जात असतांना प्राण्याची उत्तरोत्तर उत्क्रांति होत जाते आणि अंती त्याला श्वेत जन्म प्राप्त झाला की त्याला मुक्ति मिळते हा सरळ मार्ग आहे. ह्या मार्गावरून कोणी च्युत झाला की तो गरगर फिरणाऱ्या चक्रात सापडतो. प्राणी जन्माला येताक्षणीच, लाभ, हानि, विघ्न, इष्टस्थलप्राप्ति, सुख, दुःख, जन्म आणि मरण ही त्याला चिकटतात आनंद व शोक यांचेपण परमाणु असतात. पूर्वप्राक्तनाचा परिणाम पुढे नंतर सुरू होतो.

पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा : एकच दर्शन : आणखी एका मुद्द्याचा उल्लेख आवश्यक आहे 'मणिमेकलई' ग्रंथावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, दक्षिणेंत एक असा प्रभावी विचारप्रवाह होता की, जैमिनीची पूर्वमीमांसासूत्रे आणि वादरायणाची उत्तरमीमांसासूत्रे हे दोन स्वतंत्र दर्शनांचे भिन्न ग्रंथ नमून दोन्ही मिळून एकच संपूर्ण मीमांसा-दर्शन ग्रंथ होय कृतकोटीचें नांव या विचारप्रवाहाबाबत प्रमाण मानलें जातें. या मतानुसार उभयविध मीमांसा-दर्शनाच्या या ग्रंथावर एकच भाष्य होतें, असें आढळून आले आहे. 'रामानुजा'ने उल्लेखिलेला 'बोधाधनवृत्ति' हा ग्रंथ मीमांसादर्शनावरील एक भाष्यग्रंथ असावा, असे मानले जातें. शंकराचार्यपूर्वकालीन 'द्रमिडाचार्य' या मताचाच असावा. नावावरून तरी द्रमिडाचार्य तामिळीय असला पाहिजे हें खास. प्रा. कुण्डुस्वामी शास्त्री यानी सातव्या शतकातील 'तिरुमलीचाई अळ्वार' म्हणजे 'द्रमिडाचार्य' होय असें दोन्ही आचार्यांच्या विचारसाम्यावरून जरी ठरविण्याचा प्रयत्न केला असला, तरी तें मान्य होण्यासारखें नाही. शंकराचार्य आणि कुमारिलभट्ट यानी दिलेली काही

अवतरणे, आचार्य सुंदर पाड्य (इ. स. सातवे शतक ?) या आदरपूर्वक अभिधानाने उल्लेखिलेल्या एका पाड्य राजाची असावीत, असे इतर काही संशोधकांचे म्हणणे आहे. हा तामिळीय लेखक पण मीमांसादर्शन एकच आहे याच मताचा असावा असे वाटते. तामिळ प्रदेशाच्या सर्व-सग्राहक दृष्टिकोणांचे एक विशेष उदाहरण म्हणून या मताचा उल्लेख करता येईल.

उपनिषदे आणि तामिळ कविता : ह्या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते की, अळ्वार, वैष्णव सत, नायनमार आणि शैव संत यांच्या भक्ति-काव्याचा अर्थ पुष्कळसे लोक उपनिषदांच्या विचार-सरणीनुरूप लावू पाहतात. अळ्वाराच्या भक्तिकाव्यावर भाष्य लिहिण्याइतका अवसर रामानुजाना मिळाला नाही म्हणून त्यांचे कार्य त्यांच्या शिष्यांनी पार पाडले ह्यासाठी त्यांनी ५० टक्के संस्कृत वाकप्रयोग आणि ५० टक्के तामिळ वाकप्रयोग असलेल्या अशा समिश्र 'मणिप्रवाल' या विशिष्ट शैलीचा अवलंब केला औपनिषदिक सत्ताचा तामिळ वाकप्रयोगामध्ये अनुवाद करण्यासाठी आणि तामिळ भक्ति-कविताचा औपनिषदिक संज्ञाच्या मदतीने अर्थ लावण्यासाठी ही शैली अनुरूप असून, त्यामुळे त्या उभयतामधील मौलिक एकवाक्यता प्रतीत होते. वैष्णव पंथाच्या दोन शाखा आहेत एक 'वटकलई' आणि दुसरी 'टॅकलई' उत्तर शाखा आणि दक्षिण शाखा असापण त्याच अनुक्रमे निर्देश करता येईल उत्तरशाखेचा उत्कर्ष 'श्रीवेदान्तदेशिक' (इ. स. बाराव्या शतकाचा उत्तरार्ध आणि तेराव्या शतकाचा पूर्वार्ध) आणि दक्षिण शाखेचा प्रकर्ष 'यनवल ममुनिकल' (इ. स. १३७० ते १४४४) यांच्या लेखनांत अनुक्रमे आढळून येतो. 'वैदिक कर्मकांड, जातिव्यवस्था आणि मर्कटन्याय' (माकडाचे पिल्लू ज्याप्रमाणे आपल्या आईला घट्ट धरून ठेवते त्याप्रमाणे भक्ताने परमेश्वराला घट्ट धरून ठेवले पाहिजे, ही मर्कटप्रवृत्ति) यावर उत्तरशाखेची निष्ठा आहे, तर 'मार्जालन्याय' (माजरी ज्याप्रमाणे पिल्लाला आपल्या तोडांत धरून त्याला इजा न पोहोचता आपल्या इच्छेनुरूप कुठेही नेते त्याप्रमाणे भक्त परमेश्वरावर सर्व सोपवतो आणि परमेश्वर त्याची योग्य ती चिंता वाहून त्याला इष्ट त्या ठिकाणी नेऊन ठेवतो ही मार्जालप्रवृत्ति). दैवी कृपा, अळ्वाराच्या तामिळ भक्तिकाव्यांची श्रेष्ठता आणि जातिसंस्थेचे निर्मूलन यावर दक्षिण शाखेची नितान्त श्रद्धा आहे. उपरिनिर्दिष्ट दोन्ही श्रेष्ठ लेखकांनी तामिळ भाषेत हि लेखन केले आहे व त्यामुळे तामिळ विचारप्रवाहावर त्याचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे.

भक्ति-संप्रदाय : शकमोत्तर काळामध्ये वैष्णव आणि शैव पंथातील भक्तिसंप्रदाय विकास पावला. ह्या संप्रदायाचे तामिळ प्रदेशांतील महत्त्व ओळखून त्याचा सखोल अभ्यास केला पाहिजे. शकम् काळात प्रेमाचे स्वरूप पार्थिव न राहता ते दिव्य मानले गेले. अशा आदर्श प्रेमाचे 'तिरुमूलर' (इ. स. सातव्या शतकापूर्वी) याने शिवाशी ऐक्य मानले बौद्ध आणि जैन पंथातील अहिंसा आणि समाजसेवा याचा सर्वांनीच स्वीकार केला तिरुमूलर याने तर 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा' असा उद्घोष केला. कारण, शिव अष्टमूर्ति आहे, या तत्त्वानुसार प्रत्येक जीव हा शिवाचे भगल मदिरच आहे. जातिसंस्थेच्या हानिकारक परिणामा-विरुद्ध आपला आवाज उचावून त्याने विश्ववधुत्वाचा उपदेश केला; कारण देव एकच असेल तर समाजपण एकच असला पाहिजे. याच समाजाला उत्तरकालीन अळ्वारांनी (तोन्तकुलम्) म्हणजे 'भक्तांचा

समाज' असे नांव दिले. प्रेमाचे ईश्वराशी ऐक्य साधले आणि सर्व मानव ही परमेश्वराची लेकरे आहेत हे मान्य केले की, अळ्वारांनी निखून सांगितल्याप्रमाणे, परमेश्वराला प्रत्येक मानवाच्या उद्धाराची चिंता असणे हे अगदी क्रमप्राप्तच होय मानवाच्या आध्यात्मिक उत्क्रांतीला सहायभूत होणं हेच तर मुळी जगताचें प्रयोजन आहे; म्हणून सृष्टि ही माता असून ती शक्ति आहे व ती शिवाचेंच रूप आहे संत अप्पर (इ. स. सातवे शतक) याला तर प्रत्येक पशूमध्ये अथवा पक्ष्यामध्ये परमेश्वर हा आईच्या आणि बापाच्याच रूपाने दिसत असे. मातृ-देवतेच्या या जयजयकारामुळे स्त्रियांची निंदा करणे बंद झाले. संत करईक्कल अम्मय्यर (इ. स. पाचवे अगर सहावे शतक) आणि सत अंतल (इ. स. नववे शतक) ह्यांच्यासारखे थोर सत अनुक्रमे शैव आणि वैष्णव पंथाचे आध्यात्मिक नेते ठरले. 'अळ्वारांनी' आणि 'नायनमारांनी' तर परमेश्वर आणि जीव यांच्यातील नाते हे विवाहित स्त्रीपुरुषांच्या मधुर गूढ प्रेमासारखे मानून त्या परिभाषेत त्याचे वर्णन केले. बौद्ध आणि जैन यांच्या नैराश्यवादाविरुद्ध भक्तिसंप्रदायामध्ये जीवनांतील निरागस आनंद हा आध्यात्मिक साधनेचाच एक भाग ठरविण्यात आला. सत सुन्दरर (सातवे अगर आठवे शतक) याने म्हटल्याप्रमाणे गृहस्थाश्रमी जीवन हे आध्यात्मिक मिलन असून ईश्वराच्या आणि मानवाच्या सेवेचें साधनच आहे वालके ही परमेश्वराच्या निरागस प्रेमाची आठवण करून देणारी प्रतीकेच होत. सत सुन्दरर हा आपल्याजवळील प्रत्येक वस्तु ही परमेश्वराचीच देणगी आहे अशा दृढ श्रद्धेनेच सर्व गोष्टीबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना करतो. संगीताचा उपयोग भावनांच्या उद्दीपनासाठी करण्याऐवजी संत संवन्धर (सातवे शतक) म्हणतो त्याप्रमाणे त्या संगीताकडे नादब्रह्म म्हणून पाहणं - त्यामुळे मनाचा सयम करून परमे-श्वराशी ऐक्य साधणे, अशाकडे करता येईल. भक्तिसंप्रदायामध्ये 'नैतिक' सदाचाराला निरपवाद सर्वोच्च प्राधान्य दिलेले आहे. संत अप्पर (इ. स. सातवे शतक) याने दयामूल धर्म म्हणजेच परमेश्वर होय, असे म्हटले आहे. शैव पंथ असे मानतो की, परमेश्वर जरी सर्वशक्तिमान् असला तरी त्याच्या सर्वशक्तिमत्त्वाला नीतीच्या मर्यादा आहेत. त्या काळांतील हीनदीन पतिताच्या जीवनात भक्तिसंप्रदायाने आशावाद निर्माण केला. मूर्तिपूजा व मदिरे हा भक्तिसंप्रदायाचाच एक भाग बनला सतत वाढत्या विस्ताराची मदिरें सर्वत्र निर्माण होऊं लागलीं आणि ती समाजाची केंद्रे बनून त्यातून समाजाच्या सर्व विविध अंगांचें दर्शन होऊ लागले, पूजाविधीचे अंग म्हणून मदिरातून 'अळ्वार' आणि 'नायनमार' यांची भक्तिगीतें गाइली जाऊ लागली ह्या सतांचा सदेश पूर्वसागरापर्यंत पोहोचला आणि तेथील थायलंडसारख्या देशांतून 'घावै-तिरुवैम्बवई' या नांवाचे उत्सव राष्ट्रीय प्रमाणावर साजरे होऊं लागले. अन्तल कवीच्या 'विरुघवै' आणि माणिक्यवाचकर कवीच्या 'तिरुवैम्पवई' ह्या दोन ग्रंथांवरूनच या उत्सवाला वरील नाव पडलें.

तिरुमूलर आणि तंत्रशास्त्र : संत तिरुमूलर (पाचवे अगर सहावे शतक) या शैव कवीचा 'तिरुमंत्रिरम्' हा तंत्रग्रंथ असून त्यामध्ये यंत्र, मंत्र, मुद्रा, योग आणि ज्ञान यांवर भर दिला आहे. शैव संप्रदायाने चतुःश्रेणी मार्ग सांगितला असून त्यामध्ये (१) चरिया म्हणजे फुले इत्यादि पूजासाहित्य वाहत मदिराला प्रदक्षिणा करणे, (२) क्रिया म्हणजे भावनायुक्त पूजा, (३) योग आणि (४) ज्ञान यांचा समावेश होतो.

दशमार्ग, सत्पुत्रमार्ग, सहमार्ग आणि सन्मार्ग या नांवानेपण यांचा उल्लेख केला जातो. या मार्गांचे विवेचन करणारे अनेकानेक आगमग्रंथ या काळांतच तामिळ्‌ प्रदेशांत निर्माण झाले.

‘तिरुमूर्तर’ हा उत्तरेकडून कैलासाहून आला अशी दंतकथा आहे. उत्तरेकडील शैव संप्रदायाचा दक्षिणेतील शैव संप्रदायावर फार मोठा परिणाम झाला असला पाहिजे, असे अनुमान यावरून काढणे शक्य आहे. प्रसिद्ध नायनमार साधूना ‘समयाचार्य’ म्हणतात; परंतु शैव सिद्धान्तानुसार तामिळ्‌ भाषेत तत्त्वज्ञान प्रनृत करणाऱ्या संतांना ‘संतानाचार्य’ म्हणतात. तेराव्या शतकातील मेयगन्तर हा त्या संतपरंपरेतील आद्यसंत होय; परंतु पूर्वीहि ह्या तत्त्वज्ञानावर रचना झाली होती, असे लोकगीत-वाडमयावरून दिसून येते.

शैव सिद्धान्त : दक्षिण भारतांतहि शैव सिद्धान्त या आधीचा (प्राचीन) असला पाहिजे. सातव्या शतकाच्या मुमारास विद्यमान असलेल्या ‘राजसिंह पल्लवा’ची त्याच्या शिलालेखांत ‘शैवसिद्धान्त-शिक्षामणि’ अशी प्रशस्ति केलेली आढळते. केरळ हा जेव्हा तामिळ्‌ प्रदेशाचा भाग होता तेव्हा आठव्या शतकांत झालेले ‘शंकराचार्य’ हे-पण ह्या पवित्र तामिळ्‌ भूमीचेच सुपुत्र होत. त्यांनी ‘शैव-सिद्धान्त’ ही संज्ञा वापरली असून या सिद्धान्तानुसार शिव हा ‘निमित्तकारण’ आहे, असे मानले आहे. ‘आचार्य सुंदर पांड्य’ (६वें शतक) आणि स्वतः शंकराचार्य हे बहुधा ‘शिवाद्वैत’ सिद्धान्ताचे अनुयायी असावेत, असे आचार्यांच्या ‘शिवानंद-लहरी’ या रचनेवरून वाटते. ‘सौन्दर्य-लहरीच्या’ कर्त्यास (शंकराचार्यास ?) संत चंपतर यांच्या तामिळ्‌-मधील भक्तिकाव्याचा चांगलाच परिचय असला पाहिजे; कारण स्वतः आचार्यांनीच त्याच्या नादमधुर गीतांचा उल्लेख केला आहे.

परंतु तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतशीर वाधीव ग्रंथरचनेला सुरुवात झाली ती मेयकन्तर (तेरावें शतक) यांच्यापासूनच होय. ‘शिवज्ञानबोधम्’ या संस्कृत ग्रंथाचे मूळ त्यांच्या ‘शिवाननपोतम्’ या तामिळ्‌ ग्रंथांत आहे. त्यांचा मानवाचकम् काटन्तर हा शिष्य तीन पदार्थ मानतो : (१) पति, (२) पशु आणि (३) पाशम्. मोक्षावस्थेमध्येदेखील हे तीन पदार्थ नष्ट होत नाहीत. त्या वेळी पशूचे चित्तमध्ये, पतीचे सत्मध्ये आणि पाशम्‌चे आनंदामध्ये रूपांतर होतें. मोक्ष म्हणजे सच्चिदानंद-रूपच होय. यामुळे नंतरच्या काळांत होऊन गेलेल्या वल्लभाचार्यांच्या ‘शुद्धाद्वैता’ची आठवण होते. तयुमनवर हा सतराव्या शतकांत होऊन गेलेला संत मेयकन्तराच्या तत्त्वज्ञानाला ‘पुनीतम्’ म्हणजे ‘शुद्ध’ असे म्हणतो. मेयकन्तराचा एक शिष्य ‘अरुलनंदी शिवाचार्य’ (तेरावें शतक) हा आगमशास्त्रातील सुप्रसिद्ध पंडित होता आणि त्याने आपल्या शिवज्ञानसिद्धिपार या श्रेष्ठ ग्रंथांत मेयकन्तराच्या तत्त्वज्ञानाचे आगम-शास्त्राच्या आणि भक्तिसंप्रदायाच्या परिभाषेत सुंदर विवेचन केले आहे. अरुलनंदीचा शिष्य संत मरैतान संबंधर् (तेरावें शतक) याने कोणताहि ग्रंथ लिहिला नाही, असे परंपरेवरून कळतें. तो गूढवादी असून जातिमंस्थेच्या निर्वंधांना जुमानत नसे. उमापतिशिवम् (चौदावें शतक) हा चिदंबरूमच्या मंदिरातील एक पुजारी त्याचा शिष्य बनला. तो स्वतः थोर गूढवादी होता. त्याचे तामिळ्‌ भाषेत वरेंच साहित्य असून त्याने केवळ गूढवादाचेच नव्हे, तर मेयकन्तराच्या तत्त्वज्ञानाचेहि विवरण केले आहे. अरुलनंदी आणि उमापतिशिवम् या उभयतांनीहि त्या काळी प्रचलित असलेल्या तत्त्वज्ञानाची थोडीफार माहिती दिली आहे.

शवपंथाचे संप्रदाय : ‘मायावादा’चा उमापतीने परामर्श घेतला आहे. त्यांत मायावादाचे विस्तृत विवेचन आले असून, त्याचे खंडनहि केलेले आढळून येते त्यानंतर शैवपंथाच्या विविध संप्रदायावर चर्चा करून त्याने त्यांच्यावरहि टीका केली आहे. ऐक्यवाद, पापाणवाद, भेदवाद, शिवसमवाद, संक्रान्तवाद, ईश्वर-अविकारवाद, निमित्त-कारणपरिणामवाद आणि शैववाद या सर्वांचा सारांशरूपाने परामर्श घेऊन तो त्यांच्यावरहि टीका करतो ‘ऐक्यवाद’ म्हणजे बहुधा ‘वीरशैव’ संप्रदायच असावा. त्या मताप्रमाणे मलपरिपाक आणि शक्ति-निपात या अवस्था प्राप्त झाल्या की परमेशाच्या कृपेमुळे धन्य होऊन ज्याप्रमाणे घाण धुऊन टाकली की कापड शुभ्र होतें, त्याप्रमाणे दोष आणि अशुद्धि यांच्यापासून जीवात्मापण मुक्त होतो. त्यानंतर ज्या-प्रमाणे पाणी पाण्याशी एकरूप व्हावे त्याप्रमाणे ‘जीवचित्’ आणि ‘शिवचित्’ मोक्षामध्ये एकरूप होतात.

‘पापाणवाद’ आपणास ‘वैशेषिक’ दर्शनातील मोक्षाची आठवण करून देतो. मोक्षामध्ये दुखाचा संपूर्ण अभाव असून जीवाला एखाद्या पापाणाप्रमाणे दुखाची अगर क्लेशाची जाणीव नसते. भेदवादाचे प्रतिपादन असे की, ज्याप्रमाणे तावे परिसाच्या स्पर्शामुळे आपला चढलेला गंज टाकून चकचकीत सोने बनते, त्याप्रमाणे सद्गुरूरूपी परिसाचा स्पर्श होतांच जीवात्म्याचे सर्व दोष झडून जातात आणि तो शाश्वत शुद्ध होतो ही खरोखर भगवंताची थोर कृपाच होय.

‘शिवसमवादा’ची अशी धारणा आहे की, ज्याप्रमाणे माशीच्या गुणगुणण्याचा ध्यास घेऊन अळी ज्याप्रमाणे काही काळानंतर माशीच बनते, त्याप्रमाणे जीवात्मा परमात्म्याकडे सतत ध्यान लावून राहिला तर त्याला खरें ज्ञान प्राप्त होते आणि परमेशाच्या पंचसिद्धि प्राप्त होऊन तो परमेशच होतो.

‘संक्रान्तवादा’चे म्हणणे असे की, ज्याप्रमाणे मुखावरील मलिनता धुऊन काढल्यानंतर स्वच्छ आरशांत आपला चेहरा स्पष्ट दिसतो, त्या-प्रमाणेच परमेशाची कृपा जीवात्म्यामध्ये प्रकाशमान होते ह्या अवस्थे-मध्ये, ज्याप्रमाणे इंधन अग्निमयच होतें किंवा गवताची काडी मिठात राहिल्यास ती मीठच होऊन जाते त्याप्रमाणे जीवात्मा ईश्वररूप होतो. ‘जीवा’ची इंद्रिये ‘शिवा’ची इंद्रिये बनतात. तेव्हा फक्त एक ‘चित्’चेच अस्तित्व असतें. ‘अहं’ आणि ‘मम’ यांचा सर्वांगाने लय होऊन त्यांची जाणीव उरत नाही.

‘ईश्वर-अविकारवादा’चा सिद्धान्त असा आहे की, ‘मूलमल’ जेव्हा आपल्या आत्म्यावरील आपली पकड सैल करतो आणि जेव्हा ईश्वर ज्ञानाचा प्रकाश देऊं करतो, तेव्हा आत्मा शिवाच्या कृपेमुळे ईशाशी संमिलित होतो आणि त्याला पुन्हा क्लेशभोग उरत नाहीत. ईश्वराच्या चरणांच्या छायेत त्याची जन्ममृत्यूच्या दुःखापासून कायमची मुक्तता होते.

‘निमित्तकारणपरिणामवाद’ असे मानतो की, सर्व जग हे ईश्वराचे रूप आहे, त्यामुळे जगांत अचेतन अशी वस्तूच नाही. सर्व परमेश्वरच आहे आणि तोच एकमात्र पदार्थ आहे. जेव्हा आपण स्वतः आणि ईश्वर एकच आहोत याची अनुभूति येते तेव्हा मायुज्य प्राप्त होतें जेव्हा आपले शरीर आणि आत्मा शिवांत विलीन होतात तेव्हा मल गळून पडतो आणि चित् ‘तुरीयातीत’ अवस्थेला पोहोचतें. परमेशाच्या कृपेने जीवात्मा परमात्मा होतो. ही अविकार्य अशी ‘शिवगति’ होय.

‘शैववादा’चे प्रतिपादन असे की, जेव्हा ‘मलयपरिपाक’ अथवा ‘शक्तिनिपात’ सिद्ध होतो तेव्हा परमेश्वर रूपेच्या स्वरूपात आविष्कृत होतो आणि आत्म्याला मुक्त करतो ‘इंद्रिये’ आणि ‘मल’ आत्म्यापासून विलग होतात परमेश्वर आत्म्याला ज्ञान-प्रदान करतो आणि नंतर आत्मा स्वतःला आणि परमेश्वराला सत्यस्वरूपात ओळखतो. जीवात्मा आणि परमात्मा इतके एकरूप होतात की, आनंदाची अनुभूतिपण लोप पावून मागे पडते

चौदाव्या आणि पंधराव्या शतकातील काल सर्जनशील विचार-सरणीचा होता ‘चिदवरम्’ येथील सवध (पंधरावे शतक) याने ‘आनंदवादा’चा सिद्धान्त पुढे मांडला. आनंद हा आत्म्याचा स्वभाव असून, तो ‘मोक्षा’मध्ये स्वानंदाचाच अनुभव घेत असतो. हा अनुभव ‘शिवानंदा’चा नसतो हा शिवानुभव नसून स्वानुभवच आहे.

दशकायं. ‘धर्मपुरम्’ आणि ‘तिरवावा दुराड’ येथील मठाधिपतींनी शैवपथावर काही ग्रंथ लिहिले असून ते ‘पंतर चात्तीरम्’ (भांडारशास्त्र) या नावाने प्रसिद्ध आहेत हे मठाधिपति आपल्या आध्यात्मिक परंपरेचे मूळ ‘उमापतिशिवम्’पासून सांगतात. त्या ग्रंथात त्यांनी आपले आध्यात्मिक अनुभव ग्रथित केले आहेत. ह्या मठाधिपतींना ‘पंतर’ म्हणजे आध्यात्मिक ज्ञान आणि अनुभव याचे भांडार असे म्हणत असत. त्यामुळे त्या ग्रंथाची शीर्षकेहि त्याच प्रकारची आहेत ह्या ग्रंथातील महत्त्वाचा विषय म्हणजे ‘दशकायं’-सिद्धान्तांचे विवरण आणि त्याची पद्धतशीर मांडणी हा होय. दशकायं म्हणजे ‘शिवानुभवा’कडे नेणाऱ्या आध्यात्मिक अनुभवाच्या दहा अवस्था अथवा दहा पायऱ्या होत त्या अवस्था अशा : (१) ‘तत्त्वरूप’ म्हणजे विश्वाच्या विविध अंगांचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान, (२) ‘तत्त्वदर्शन’ म्हणजे स्वतःला स्वतःचे शरीर, इंद्रिय इत्यादीशी एकरूप मानून येणारा विश्वाचा साक्षात् अनुभव, (३) ‘तत्त्वशुद्धि’ म्हणजे विश्व हेच सर्वस्व नसल्याची आणि आपण स्वतः विश्वाहून भिन्न असल्याची जाणीव, (४) ‘आत्मरूप’ म्हणजे विश्वाहून आणि शरीराहून अतीत असलेल्या स्वतःच्या आध्यात्मिक सत्याचे ज्ञान, (५) ‘आत्मदर्शन’ म्हणजे स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव, (६) ‘आत्मशुद्धि’ म्हणजे आत्मा-देखील अंतिम सत्य नाही, या जाणिवेतून निर्माण होणारी ईश्वराच्या सर्वचालकत्वाची भावना, (७) ‘शिवरूप’ म्हणजे शिवाचे ज्ञान. (८) ‘शिवदर्शन’ म्हणजे शिवाचे दर्शन, (९) ‘शिवयोग’ म्हणजे शिवाशी मिलन आणि (१०) ‘शिवभोग’ म्हणजे जेथे दोन वस्तूच्या मिलनाची जाणीव नष्ट होऊन दिव्य आनंद निर्माण होतो, ती अंतिम अवस्था.

दुसऱ्या एका ‘तुगलक पोतम्’ (चौदावे शतक) या ग्रंथात आध्यात्मिक प्रगतीच्या मार्गावरील तेरा पायऱ्यांचे वर्णन केले आहे. ‘नम्मल-वार’च्या कवितामधून मोक्ष अथवा वैकुण्ठप्राप्तीकडे नेणाऱ्या गूढ अनुभूतीचे आत्मप्रकटन झाले आहे असे ‘वैष्णवपंथीय’ मानतात. त्याच्या कवितांमधून आढळणाऱ्या, दांपत्यामधील गूढरम्य प्रेमाच्या परिभाषेत वर्णिलेल्या साक्षात्कारवादाचे वैष्णवपंथीयांनी स्पष्टतया विवरण केले आहे; आणि त्या साक्षात्कारवादाचे उदाहरण म्हणून ते ‘आचार्यहृदयम्’ (लेखक . अलकीय ननवल नमीयर-तेरावे शतक)

या ग्रंथाकडे अंगुलिनिर್ದेश करतात. अशाच प्रकारच्या स्वतःच्या आध्यात्मिक अनुभूतीतून होणाऱ्या ‘शिवयोग’ आणि ‘शिवभोग’ या दोन अवस्थांच्या प्राप्तीचे काव्यात्म वर्णन संत ‘मणिकवचकर’ (५. स. नववे शतक) याच्या ‘तिरुवकळम्’ या ग्रंथातून आले आहे, अशी शैव-पंथीयांची धारणा आहे याच विचारसरणीमुळे पुढे चौदाव्या शतकांत या ग्रंथातील प्रत्येक स्तोत्राला स्वतंत्र शीर्षक देऊन त्या-त्या स्तोत्रातून प्रतीत होणारी गूढ अनुभूतीची अवस्था सूचित करण्याचा प्रयत्न केला आहे ‘मणिकवचकर’चा दुसरा ग्रंथ ‘तिरुनकोवडयार’. यांत चारशे स्वगत भाषणाचा समावेश केला आहे. वास्तव. स्वगत भाषणे सामावणाऱ्या या ग्रंथात एक प्रियकर आणि त्याची प्रेयसी यांचे मिलन दर्शविले असून, त्यामधून गूढ अनुभूतीच्या चारशे अवस्थांचे वर्णन केले आहे, असा त्याचा अर्थ लावला जातो.

दशकायं आणि इतर दर्शने : भिन्न-भिन्न उपामना म्हणजे आध्यात्मिक प्रगतीच्या श्रेणीवरील भिन्न-भिन्न पायऱ्या होत. अशा रीतीने त्याच्यात सुसवाद निर्माण करण्याचे कार्य ‘शैवसिद्धान्तांते’ केले आहे, असे वर म्हटलेच आहे. परंपरेने सहा दर्शनाना मान्यता दिली आहे; परंतु वस्तुतः सहापेक्षा कितीतरी अधिक दर्शने उपलब्ध आहेत. त्यामुळे तामिळ परंपरेतील ‘शैवसिद्धान्तवादी’ तत्त्वज्ञानामध्ये आन्तरपथ आणि बाह्यपथ अशी विभागणी करतात. त्यांतहि पुन्हा उपविभाग आहेतच. केंद्रस्थानी शैवसिद्धान्त असून, त्यापुढे लगेच आन्तरतम मानल्या गेलेल्या सहा शैव-पंथांना स्थान आहे. हे सहा पंथ म्हणजे ‘उमापतिशिवम्’ याने वर्णिलेले ‘पापाणवाद’ वर्गरे होत. त्यानंतर दर्शनांमध्ये सहा आन्तरपंथांचा क्रम लागतो, त्यानंतर सहा बाह्य पंथ येतात, आणि शेवटी बाह्यतम अशा सहा दार्शनिक पंथाचा निर्देश येतो. ह्यामध्ये वेदांतील सर्व वचनांना मारखे महत्त्व न देणाऱ्या आणि शैव पंथाचा स्वीकार न करणाऱ्या अशा जडवाद, बौद्धमत, सांख्यदर्शन वर्गरेंचा समावेश होतो. ही मांडणी अठराव्या शतकातील शिवाननयोगी याच्या मताप्रमाणे आहे.

शांकर वेदान्त : दक्षिण भारत हा एके काळी दार्शनिक विचारांचे केंद्र होता. ‘आचार्य सुंदर पांड्य’ (आठवे शतकपूर्व) हा केवळ राजाच होता असे नव्हे, तर तो दार्शनिक आणि सतहि होता. ‘शंकराचार्य’चा जन्म उत्तर केरळातील कालडी गावी झाला असला तरी आठव्या शतकांत हा भाग तामिळभूमीचाच प्रदेश होता शंकराचार्य अगर त्यांचे उत्तराधिकारी यांनी लिहिलेल्या ‘सांदर्यलहरी’मध्ये ‘तिरुज्ञान चंपंतर’ (सातवे शतक) याच्या स्तोत्रांचा उल्लेख असून, त्याचा ‘द्रविडशिशु’ असा उल्लेख केलेला आहे. ‘मणिप्रवाळ’ शैलीत लिहिलेल्या एका अद्वैत-वेदान्त-ग्रंथाचे-ताटपत्री हस्तलिखितांचे-एक पान तिवेतमधील एका ग्रंथालयात नुकतेच आढळले आहे. (त्यांतील अक्षर-लेखन-पद्धतीवरून पाहता, हा ग्रंथ बाराव्या अगर तेराव्या शतकांत लिहिलेला असावा, असे वाटते)

तांडवराय स्वामिगल याने लिहिलेले ‘कैवल्य-नवनीतम्’ (सतरावे अगर सोळावे शतक) हे काव्य विशेष उल्लेखनीय आहे तामिळमधील ही अतिरसाळ पद्यरचना असून, तीमध्ये शंकराचार्यांच्या अद्वैत-वेदान्ताचे विवेचन केले आहे. एका शंकु नावाच्या कवीने (इ. स. सतरावे शतक) त्याचा संस्कृत-भाषेमध्ये अनुवाद केला आहे.

‘नानाजीववाद-क-कतलई’ हा ग्रंथ (एकोणिसाव्या शतकाच्या

आधीचा) अद्वैत-वेदान्ताचा परिचय करून घेण्यासाठी प्रवेशपुस्तक म्हणून तामिळ विद्यार्थी वाचतात.

तिरुवन्नमलईचे भगवान् रमणमहर्षि हे अद्वैत-पंथातील शेवटचे संत आणि कवि होऊन गेले. इ. स. १९५० मध्ये त्यांचे निर्वाण झाले.

विश्ववाद हीच मूलभूत प्रवृत्ति : शंकम् युगामध्ये विश्ववादाकडे आणि समन्वयाकडे झुकलेली एक प्रवृत्ति आपणांस आढळून येते. शंकम् किंवा 'कविपरिषद्' या कल्पनेतच कवीच्या लोकशाहीचा अंतर्भाव होतो. 'कनियन पुकुन्नानार' ह्या शंकम् कवीने आपल्या काव्यांतून असे म्हटले आहे की, "जगांतील कोणतेही खेडे ही माझी जन्मभूमि अनून जगांतील प्रत्येकजण माझा आप्तसंबंधी आहे." तिरुवल्लुयार (दुसरे शतक) याने तर स्पष्ट सवालच केला आहे की, जगांतील प्रत्येक प्रदेश जर आपली जन्मभूमि झाली आणि प्रत्येक गाव जर आपला जन्मगाव झाला, तर मग आमरण अध्ययन करीतच कां राहूं नये ? तिरुमूलर (पाचवे अंगर सहावे शतक) यानेही असे प्रतिपादिले आहे की, जगांतील मानवांचे एकच कुटुंब आहे. तिरुमूलर यांचा उल्लेख करणारे एक संतकवि 'चुन्नरार' (आठवे शतक) यानी आपल्या काव्यांत प्रेम आणि सेवा यांवर आधारलेल्या स्थलकाल-निरपेक्ष अशा ध्येयसंपन्न लोकशाहीचा गुणगौरव गाडला आहे. 'जो सर्व भिन्न-भिन्न मतांमध्ये सुसंवादित्व निर्माण करतो तोच खरा ग्रंथ आणि तेंच खरे दर्शन होय, असे मत उमापति-शिवम् (तेरावे शतक) यांनी प्रतिपादिले आहे.

सिद्धपंथाचे तत्त्वज्ञान : धार्मिक आणि दार्शनिक विचारांची सर्वसंग्राहकता ही आणखी एक विशेष प्रवृत्ति एतद्विषयक तामिळ वाङ्मयांतून आढळते. दुसरीही एक अशी प्रवृत्ति दिसून येते की, जाति-संस्था आणि कर्मकांड यांचे सक्त पालन केले तरी सामान्य माणसाने त्याची धर्माशी गल्लत करतां कामा नये. प्रत्येक तामिळ माणूस 'सिद्धपंथा'चा उल्लेख (पाचव्या शतकापासून पुढे) मोठ्या प्रेमाने आणि आदराने करतो. ह्या पंथाचा ह्या दोन प्रवृत्तींवर भर आहे. या सिद्धपंथाच्या विचारांत अनेक गोष्टींचा प्रभाव पडून त्यांचे मिश्रण झालेले दिसून येते. उदा.-गूढवाद; प्राणिमात्तावहल्लू-विशेषतः पीडित आणि दलित समाजावहल्लू-प्रेम; जातिसंस्था आणि कर्मकांड ह्यांविरुद्ध वंड; 'रसेश्वरवाद' म्हणजे देह देवाचे मंदिर अशी आदरभावना; योगाभ्यास; औपध्विज्ञान, जें सिद्धाचे असे खास मानले जाते; सुफीचे विचार; किमया आणि रसायन; तंतुपंथांतील विचार, लोकसाहित्यांत आढळून येणारी वृत्ते व छंद, रूपककथा आणि बोधकथा व संकुचित पंथीय भावनेवद्दल तिरस्कार. तामिळमधील सिद्धांच्या काव्य-वाङ्मयांतून आढळणाऱ्या 'कोरक्क' आणि 'मच्छिन्द्र' ह्यांसारख्या नांवांवरून 'नाथपंथा'चा प्रभाव स्पष्टच होतो. काही मुसलमान कविहि या पंथाचे अनुयायी असल्याचे दिसते. सिद्धपंथातील 'कुटुंबई चित्तर इताइक्कतर' किंवा 'चित्तरधनगर', 'अलुकनी चित्तर' इत्यादि सिद्धांनी लोकगीतांच्या छन्दानुसार लिहिलेली काही गीते समाजांत लोकप्रिय आहेत.

ज्या गीतामधून अशा प्रकारची वैचारिक सर्वसंग्राहकता आढळून येते ती गीते सिद्ध-संप्रदायाची आहेत, अशी सर्वसामान्य माणसाची

समजूत दिसून येते. अळ्वार आणि नायनमार यांचीही काही गीते ह्या सिद्धपंथाचीच आहेत, असे कित्येक वेळां मानून गौरविली जातात. तिरुमूलर याच परंपरेचा होता, असा एक समज समाजांत रूढ आहे. ह्यानंतर येणारा चिववक्कीयार हा सिद्धसंप्रदायी होण्यापूर्वीचा वैष्णव अळ्वार तिरुमलीचाई-अळ्वार (सातवे शतक) होय, असा एक समज आहे. पट्टिनट्टुरची काही गीते उपलब्ध आहेत; पण हा दहाव्या शतकांतील शैवपंथीय संत नसून, त्याच नांवाचा विजयनगरकालीन संतकवि होय. त्याची रचना सुबोध आहे. सिद्धपंथीयांचा आणि उत्तरकालीन कवींचा एक विशेष उल्लेखनीय असा आहे की, त्यांनी पट्टिनट्टुर, भर्तृहरि, तिरुवल्लुवर, अगस्त्यर आणि मच्छिन्द्र यांसारख्या पूर्वकालीन प्रसिद्ध सिद्धांची नांवे धारण केली होती. सतराव्या शतकांतील तायुमानवर याने सिद्धपंथीयांचा उल्लेख केला आहे. निरनिराळ्या धर्मपंथांतील 'समन्वय' अगर 'समरस' उलगडून दाखविण्याचे कार्य ह्या संतकवीने केले आहे. तो स्वतः शैव असून त्याने 'मेयगन्तर' (तेरावे शतक) ह्यासारख्या शैव सिद्धान्ती आचार्यांची प्रशंसा केली आहे. सतराव्या शतकांतील 'संतलिग' या 'वीरशैव' कवीने आपल्या 'अविरोत' 'उन्तियर' या ग्रंथांत अविरोध किंवा सर्व धर्म आणि दर्शने यांच्यातील संघर्षाचा अभाव, या तत्त्वाचा फार जोरदार पुरस्कार केला आहे. अठराव्या शतकांतील 'चितम्पर चुवमी' ह्याने सदर तत्त्वज्ञानाच्या गीतांवर भाष्य लिहून त्याच्या दृष्टिकोणाचा समाजांत प्रसार करून, त्याला लोकमान्यता मिळवून दिली. एकोणिसाव्या शतकातील संत रामलिग हा पण सिद्ध होता. आपल्या सिद्धपंथीय गुरूंचा आदरपूर्ण उल्लेख करणारा सुब्रह्मण्यम् भारती हा विसाव्या शतकांतील एक सिद्ध होय, असे म्हणता येईल.

नीतिशास्त्रीय विचार : तामिळ समाजाने आपल्यापुढे ठेवलेल्या आदर्शाचा आविष्कार 'शंकम्' काव्य-वाङ्मयाने केला आहे त्या काळांतील मीलक, नैतिक कल्पनांची आपणांस त्यावरून ओळख होतेच. 'शंकम्' काव्यांत 'अकम्' आणि 'पुरम्' म्हणजे आन्तर आणि बाह्य असा विभाग करतात. 'अकम्' म्हणजे आन्तर म्हणजे अव्यक्तविषयक काव्य; आणि 'पुरम्' म्हणजे बाह्य म्हणजे व्यक्तविषयक काव्य असा त्याचा सुबोध अनुवाद करता येईल. यांची परिणति शेवटी अनुक्रमे कौटुंबिक जीवन अगर प्रेमविषयक कविता, आणि बाह्य जग अगर सामाजिक जीवनावरील कविता ह्यामध्ये झाली. पूर्वीच्या काळी हें सामाजिक जीवन आळीपाळीने युद्धमय जीवन आणि शांततामय जीवन यांनीच भरलेले होते. 'शंकम्' युगांतील एकूण २३८१ काव्यपंक्तीपैकी १८६८ काव्यपंक्ती 'अकम्' विभागातील आहेत. ह्यावरून आदर्श प्रेमाला जीवनांत दिलेले महत्त्व आणि त्या प्रेमावर अधिष्ठित असलेल्या कौटुंबिक जीवनाला दिलेले गौरवास्पद स्थान, ही व्यक्त होतात. त्या काळी संन्यास अज्ञात नव्हता; परंतु त्यांत वेप इत्यादि बाह्य उपाधीना दिलेल्या प्राधान्यामुळे त्याचा समावेश दुसऱ्या प्रकारच्या म्हणजे व्यक्त-विषयक काव्यामध्ये करण्यांत आला. समाजाची सेवा करणे (अइन-कुरुनु) हें प्रेमावर अधिष्ठित असलेल्या कौटुंबिक जीवनाचे साध्य आणि ध्येय आहे. त्याचप्रमाणे उत्कृष्ट आदर्शांच्या अभ्यासाने पूर्णता प्राप्त करून घेणे हेहि त्या जीवनाचे आणखी एक ध्येय आहे (विरन्तु पाविरल तोत्काप्पियम्). 'तोत्काप्पियम्'-मध्ये 'पुरुषार्थाचा' निर्देश आहे; परंतु स्पष्टपणे मात्र तीनच पुरुषार्थ म्हणजे धर्म, अर्थ आणि

काम यांचाच उल्लेख आहे. ह्यावद्दल दोन विचारप्रवाह किंवा मते आहेत. एका मताप्रमाणे ('इन्पुमुम पोरुलुम् अरनुम् ' - तोत्काप्पियम्) काम ही इतर पुरुषार्थाची प्रेरणाशक्ति आहे. दुसऱ्या मताप्रमाणे धर्मा-मुळेच बहुधा वाकीच्या पुरुषार्थांना आदर्श द्यावे प्राप्त झाली आहेत. तिसरापण एक विचारप्रवाह आहे तो बहुधा अर्थशास्त्रज्ञानी पुढे माडलेला असावा. या मतानुसार मानवी जीवन जगणे ज्यामुळे शक्य होते, तो अर्थ हाच सर्व पुरुषार्थाचा आधार आहे.

धर्मावद्दल अनेक कल्पना रूढ आहेत. स्वर्गातील मधुर फळे चाखायला मिळावीत म्हणून मनुष्य धार्मिक जीवन जगतो, ही त्यातलीच एक कल्पना आहे; परंतु धर्माविषयीच्या या कल्पनेमागे व्यापारी किंवा वर्णिग्-वृत्ति असल्यामुळे ही कल्पना काहीनी हास्यास्पद ठरविली आहे (अरविल यनिकन् अल्लन-पुरम्). त्याच्या मतानुसार धर्म हा पूर्ण पुरुषाचा मार्ग म्हणून आचरावयाचा असतो. ह्या पूर्ण पुरुषाला 'चनरोन' असे म्हणतात आणि पूर्णत्वाच्या कल्पना युगायुगाप्रमाणे बदलत असतात युद्धकाळामध्ये विजयी योद्धा (चारोन व्क्कुरल-पुरम्) हा पूर्ण पुरुष होता; पण हळूहळू पूर्णत्वाची दुसरी निराळी कल्पना रूढ झाली. पूर्ण पुरुषाचे व्यक्तिमत्त्व संस्कृति, प्रेम, सामाजिक गुण आणि बुद्धिमत्ता या गुणानी युक्त असले पाहिजे, हा विचार रूढ झाला. 'पुरम्' काव्यवाङ्मय विजयाची गौरवगाथा गाते. प्रारंभी विजय म्हणजे युद्धभूमीवरील विजय, हीच कल्पना सर्वमान्य होती; परंतु लवकरच 'तोत्काप्पियम्' च्या काळापासून विजय हा युद्धभूमीपुरताच मर्यादित नसून, तो जीवनाच्या सर्व क्षेत्रामध्येहि प्राप्त करता येतो, याची जाणीव स्पष्ट झाली. मनुष्य जीवनातील कोणत्याहि स्थानावर अधिष्ठित असला, तरी आपल्या नियत कर्माच्या परिपूर्णतेने त्याला विजयाचा धनी होता येते. उत्कर्ष किंवा विजय दोन प्रकारचा असतो. कोणताहि विरोध न होता आपोआप प्राप्त झालेल्या विजयाला 'मुल्लई' म्हणतात विरोधावर आणि अडचणीवर मात करून खेचून आणलेला उत्कर्ष अगर विजय दुसऱ्या प्रकारचा होय. ह्या विजयाला खरा विजय म्हणजे 'वकई' म्हणतात. कविसंकेताप्रमाणे या विजयी वीराना 'पाटुआण्' या विरुदाने कवि गौरवतात.

कांची . प्रेम हे पुरुषार्थाच्या पूर्ण जीवनाचा रथ हाकणारी प्रेरणा-शक्ति आहे, असे मानण्याऐवजी प्राचीन तामिळ साहित्यांत 'काची' या कल्पनेचा पुरस्कार केलेला आढळतो या कल्पनेत ऐहिक जीवनातील सर्व अगोपागांच्या नश्वरतेवरच भर दिला आहे. 'तोत्काप्पियम्' च्या 'नच्चिनाविकनियर' (इ. स. पंधरावे अगर सोळावे शतक) नामक एका भाष्यकाराचें म्हणणें असे आहे की, या कल्पनेमुळे अनित्य, बदलणाऱ्या जगापासून अविकारी अथवा अव्यक्त एकत्वाकडे जाण्याची मनुष्याला प्रेरणा मिळते. मनकुटी मरुतनर ह्या 'शंकम्' कवीने 'काची' किंवा नश्वरतेच्या कल्पनेचा आणखी एक अर्थाविकार स्पष्ट करून, ती कल्पना विशद केली आहे : " अनेक विजयी राजे मृत्यु पावले आहेत. या नश्वरतेमुळे, हे पाडय राजा, तुझ्या मनांत पूर्ण जीवनावद्दल निष्ठा उत्पन्न होवो. हे पूर्ण जीवन केवळ कीर्तिदायकच नसावें तर ते उपयुक्तहि असावें; हे केवळ वैभवसंपन्नच नसावें तर ते शांतिमयहि असावे; तुझ्या वैयक्तिक सुखाबरोबर सामाजिक कल्याणाशी ते सुसंवाद निर्माण करणारे असावे. " ऑरिस्टॉटलच्या भाषेत बोलावयाचे झाले, तर मरुतनर कवीने संयमित जीवनावरच भर

दिलेला दिसतो; परंतु अर्थात् हे पूर्ण जीवन व त्याची कल्पना बौद्धाच्या मध्यम मार्गाहून भिन्न आहे.

धर्म आणि तत्त्वज्ञान याच्याप्रमाणेच नीतिशास्त्राच्या क्षेत्रातहि आपणास ही धर्मपथनिरपेक्ष सर्वसग्राहकता दृग्गोचर होते. आपल्या जैन नीतिनियमावरच भर देणारे काही थोडे आग्रही जैन ग्रंथ मात्र याला अपवाद आहेत. तामिळ काव्यवाङ्मयातील नीतिशास्त्रावरील वाकीच्या सर्व ग्रंथानी सर्वमान्य अशा मानवी परिपूर्णतेच्या नैतिक आदर्शांचेच चित्र रेखाटले आहे.

सर्व तामिळ ग्रंथांमध्ये तिरुवल्लुवर (दुसरें शतक) याचा 'तिरु-क्कुरल' हा नीतिविषयक चुरचुरीत सुभाषिताचा ग्रंथ बहुधा सगळ्यात जुना असावा. ह्या ग्रंथात सर्वांगीण सुसंवादी व्यक्तिजीवनाचें तत्त्वज्ञान सांगितले आहे. या ग्रंथाला 'मुप्पल' किंवा वरील 'तोत्काप्पियम्' मधील परंपरेंत दर्शविल्याप्रमाणे धर्म, अर्थ आणि काम यांचाच केवळ विचार करणारा ग्रंथ म्हणून 'त्रिवर्ग' अशी नांवे आहेत. मोक्ष हा पुरुषार्थ, धर्माचाच एक भाग आहे 'मरिन्तु वर नेरी' म्हणजे संसारांमध्ये पुन्हा न परतण्याचा मार्ग, हे त्याचे सूत्रमय नाव आपणास ब्रह्मसूत्रांतील 'न स पुनरावर्तते' या वचनाचे स्मरण करून देते. हा मार्ग म्हणजे अहं आणि मम या वृत्तीचा त्याग करण्याचा मार्ग होय (वन एनदि एन्नुम् चरुक्करुप्पन्). हा मार्ग दुसऱ्या तऱ्हेने 'मी' च्या ऐवजी 'आम्ही सर्व' अशा आत्मोपम्याच्या जाणिवेमधून अथवा 'अरुल' म्हणजे विश्वप्रेमामधून क्रमशः संपादन करता येतो. सन्यासाच्या अन्य वाह्य लक्षणाऐवजी अहवृत्ति आणि ममत्ववृत्ति यांचा सन्यास करण्यावर या प्रकारच्या सन्यासात अधिक भर असतो 'तिरुक्कुरल' मधील कौटुंबिक जीवनावरील प्रकरणांत आपण आपल्या आप्तस्वकीयांवर करतो तसल्या प्रकारच्या सर्वसाधारण प्रेमाची तरफदारी केली आहे. यातूनच पुढे इतरांच्या हितामध्ये आपलें हित विसर्जित करण्याची वृत्ति विकसित होते. प्रथमतः आपली पत्नी, नंतर आपली मुलें या क्रमाने विकसित होणाऱ्या केद्रलक्षी वर्तुळात हें प्रेम सतत वृद्धित होत राहते आणि शेवटी सामाजिक सद्गुणाच्या विकसनामुळे विश्वप्रेमामध्ये त्याची परिणति होते. ज्याप्रमाणे मेघ तहानलेल्या भूमीवर निरपेक्षपणे वृष्टि करतो त्याप्रमाणे ह्या अवस्थेला पोहोचलेला मनुष्य, सामान्य आप्त वा कोठलाहि हितसंबंध नसताहि, गरजू माणसाला मदत करावयाला तयार असतो. अशा जीवनाचा सर्वोत्कृष्ट वैभवशाली कळस म्हणजे त्या व्यक्तीला प्राप्त होणारी कीर्ति. ही कीर्ति म्हणजे चिरंतनाच्या संपादनाचें प्रतीकच होय, असें त्याचे वर्णन केलें आहे. या कीर्तिशाली मानवांनी आपले नश्वर देह जरी टाकून दिले असले, तरी यशोदेहाने ते चिरजीवन संपादन करीत असतात. शेवटी या ग्रंथकाराने 'उल' म्हणजे निसर्गक्रम किंवा कार्यकारणभाव वर्णिला आहे. याचा 'नशीव' असा चुकीचा अर्थ काहीनी केला आहे यश हस्तगत करण्याकरिता ज्या नियमित प्रयत्नांचा वापर करावा लागतो त्याचा वापर करून, मानव आपल्या प्रयत्नांनी या 'उल' ला वाजूला करून पुढे जाऊ शकतो, असाहि उल्लेख ग्रंथात अन्यत्र केलेला आढळून येतो. वर वर्णिल्याप्रमाणे कुठल्याहि वैयक्तिक फळाची अभिलाषा न धरतां मनुष्य मेघाप्रमाणे संपूर्ण मानवसमाजाची सेवा करण्याच्या अवस्थेला येऊन पोहोचतो, तेव्हा तो सत्यास या प्रकरणांत प्रतिपादलेल्या पूर्णावस्थेच्या मार्गावर निश्चितपणे येऊन ठाकला आहे, असे समजावें.

‘अर्थ’ या प्रकरणामध्ये भारतीय राज्यशास्त्राला पूर्णतः ज्ञात असलेल्या शासनाच्या सप्तविध अंगांचे वर्णन दिले आहे. यात राजाच्या ठिकाणी सार्वभौमत्व साकार झाले असून, सार्वभौम राज्याचे तो प्रत्यक्ष प्रतीक आहे, असे यात प्रतिपादन केले आहे. या प्रकरणाचे एक वैशिष्ट्य असे आहे की, इतर अर्थशास्त्रांप्रमाणे आपद्धर्माला प्राधान्य न देता, महात्मा गांधींप्रमाणे, साधनेदेखील साध्याइतकीच शुचि आणि नीतियुक्त असली पाहिजेत, असे ठासून सांगितले आहे अर्थ या विषयाला वाहिलेल्या शेवटच्या प्रकरणामध्ये आदर्श नागरिकावद्दल चर्चा केली आहे. कारण या नागरिकाच्या विकासासाठीच राज्याचे अस्तित्व असते आणि त्याच्यावरच राज्याची महत्ता आधारित असते. कोणीही माणूस नशिवामुळे दरिद्री राहू शकतो, यावर ‘तिरुकुरल’चा विश्वास नाही. मानवी प्रयत्नाइतकीच सामाजिक परिस्थितिपण बदल घडवून आणू शकते अशी त्याची श्रद्धा आहे (पहा : मद्रास विद्यापीठ प्रकाशन : ‘फिलॉसफी ऑफ तिरुकुरल’).

कम्पर (नववे अगरे तेरावे शतक) याच्या ‘रामायण’ या काव्यांतील पात्रे ‘तिरुकुरल’च्या आदर्शाची उदाहरणे आहेत. कम्परने ‘रामराज्य’ अगर ‘विश्वबंधुत्वाधिष्ठित धर्मराज्य’ वर्णिले आहे. ते रामराज्य रामाच्या कुटुंबाचे जसे राज्य आहे, तसेच ते गुहासारख्या किराताच्या कुटुंबाचे, सुग्रीवासारख्या वानर-कुटुंबाचे, विभीषणासारख्या राक्षस-कुटुंबाचेहि ते राज्य आहे. ते राज्य म्हणजे त्या राज्यांतील प्रजा आणि राजा म्हणजे जणूकाय अनुक्रमे आत्मा आणि शरीरच होत. आत्म्याच्या किंवा प्रजेच्या सर्वांगीण सुखासाठीच शरीराने किंवा राजाने सर्व गोष्टी सुलभ करावयाच्या आहेत. इतर काव्यांतूनहि आदर्श राजाचेच चित्र रंगविले आहे. अत्यंत जुन्या महाकाव्यांतून कन्नडीसारख्या साध्वी स्त्रीचे वर्णन आले असून, मणिमेकलईसारखी वेश्या-कुलात जन्मलेली स्त्रीदेखील एखाद्या संताच्या आणि भक्ताच्या आध्यात्मिक उन्नत अवस्थेला पोहोचू शकते, असे दर्जविले आहे.

जनसेवा हीच ईश्वरसेवा : केवळ बौद्ध आणि जैन धर्मातच नव्हे हिंदु धर्मातहि, आणि विगेषतः वैष्णव संप्रदायात, जनसेवा ही ईश्वर-सेवेइतकीच श्रेष्ठ मानली आहे. शैवपंथीय तिरूमूलर याने (पांचवे अगरे सहावे शतक) असे निष्पन्न सांगितले आहे की, ज्या हृदयात देवाचे अधिष्ठान आहे, असा मनुष्य हें चालते-बोलते जिवंत मंदिर असून इतर मंदिरे ही जड, निर्जीव आहेत. जड मंदिरात दिलेले दान हें कोणालाहि उपयोगी पडत नाही, उलट मानवासारख्या चालत्या मंदिराला दिलेले दान उपयोगी पडते; म्हणून मानवतेच्या दृष्टिकोणांतून पाहतां किंवा भगवद्भक्त भागवत हे प्रत्यक्ष ईश्वरापेक्षाहि श्रेष्ठ, तारणारे किंवा तारक आहेत; म्हणूनच ‘चिवानन नोतम्’च्या (सूत्र वारावे) वचनानुसार ‘महेश्वर-पूजा’ किंवा ‘दधियाआराधन’ यामुळे आपणास परमेश्वर सर्वत्र दृग्गोचर होतो. वैष्णव-संप्रदायाचादेखील हाच दावा आहे. याप्रमाणे शैवपंथीय आणि वैष्णवपंथीय साधुसंतांच्या कथा ह्या जनसेवा आणि ईश्वरपूजा ह्या मार्गांचे इतरांनी अनुकरण करावे म्हणून प्रमाण मानल्या गेल्या आहेत. संत अप्पर (सातवे शतक) हा ईश्वराला दयामूलक धर्माचे सारसर्वस्व मानतो. तयुमानवर (सतरावे शतक) हा स्वतःला ही दिव्य जनसेवा करता यावी यास्तव

पापी जगतांतच जन्म मागतो. संत चुन्तरर (आठवे शतक) याने दिलेली यादी आणि नम्पियंतरनम्पि (दहावे शतक) याने दिलेले वर्णन याना अनुसरून चोल राजाचा एक मंत्री चेक्कीलर याने महाकाव्याच्या स्वरूपांत एक ‘पेरियपूरनम्’ (वारावे शतक) नांवाचा एक विस्तृत ग्रंथ लिहिला आहे. शैव सिद्धान्ताने प्रमाण अगर आदर्श मानलेल्या नायनमार संतांच्या कथा त्याने सविस्तर सांगितल्या आहेत. त्यांचा संदेश असा आहे की, क्षुद्र का असेना, कोणतीहि निष्काम जनसेवा जीवनाचे ध्येय म्हणून प्रतिदिन आचरली तर त्यामुळे मानवाला मुक्ति मिळते. या ग्रंथानेच आपणांस मार्गदर्शन केले, अशी ह्या ग्रंथाची प्रशंसा विसाव्या शतकांतील भगवान् रमण-महर्षि यांनी केली आहे.

अर्वाचीन युग : एकोणिसाव्या शतकांत रामलिंग याने जातिसंस्था, पंथभेद आणि कर्मकांड याचा धक्का करून ‘समरस सन्मार्ग’चा पुरस्कार केला. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे हा मार्ग ‘उन्मनेव ओरिम-इप्पु’ म्हणजे आध्यात्मिक प्रेम हें मूलतः सर्वत्र एक आहे, या सिद्धान्तावर आधारला आहे. विसाव्या शतकातील राष्ट्रीय तामिळ कवि सुब्रह्मण्य भारती याने स्वतःला अनेक सिद्धांचे अनुयायी म्हटले आहे, आणि ‘वेदान्त’-दृष्टीच्या सर्वसंग्राहक वादावर त्याने भर दिला आहे. या सर्वसंग्राहक वादाचेच विसाव्या शतकांतील ‘तिरुवि-कल्याणचुन्तर’ मुदलियार यांनी आपल्या तामिळ गद्य वाङ्मयांतून जोरदार विवरण केले आहे. स्वतःच्या धार्मिक अनुभवामधून या आध्यात्मिक मूलभूत एकतेची अनुभूति त्यांना कशी आली याचे प्रत्यंतर त्यांच्या छिस्त, मुक्क (सुब्रह्मण्यम्) आणि विण्णु यांच्या-वरील भक्तिकाव्यांतून प्रतीत होते. त्यांनी ‘बौद्ध धर्माचा, जैन धर्माचा, नम्मलवारांच्या वैष्णवपंथाचा, तयुमनवरांच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि रामलिंगाच्या सर्वसंग्राहकवादाचा नवा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला असून, त्यामधून शैव पंथाच्या आणि आधुनिक जगाच्या तत्त्वज्ञानांतील महान् सत्याची उकल त्यांनी केली आहे सिद्धान्त म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने सिद्धांचे ‘अंत’ म्हणजे निर्णय. त्यांनी केवळ भारतीय दर्शने आणि धर्म यांच्यांतच नव्हे तर पूर्व आणि पश्चिम यांच्यांतील प्राचीन आणि अर्वाचीन विचारप्रणालींत सुसंवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तामिळ साहित्यांत गांधीवाद आणि सर्वोदय यांनीदेखील फार खोल मूळ धरले असून, तामिळ विचारसरणीतील सर्वसंग्राहक-वादाला ते अनुरूपच आहे.

पोर्तुगीजांच्या आगमनामुळे पाश्चात्य संपर्क सुरू झाला. ख्रिश्चन धर्माच्या विचारसरणीचा प्रसार होऊ लागला, आणि रॉबर्ट डी नोविली-सारख्या लेखकांनी आपल्या तामिळ लेखनांतून अँरिस्टॉटलचे तत्त्वज्ञान आणि युरोपमधील मध्ययुगीन तत्त्वचिंतकांचे तत्त्वज्ञान यांचा परिचय करून दिला. तामिळ भाषेतून धार्मिक वादविवाद चालविले गेले. एकोणिसाव्या शतकांत भारतांत शास्त्रीय आणि तात्विक विकास सुरू झाला; आणि त्याच वेळीं उदारमतवाद व लोकशाही यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचादेखील प्रवेश झाला. शिक्षितानी पाश्चात्य कल्पनांचा अंगीकार करून त्या आत्मसात् करण्याचा प्रयत्न केला. तत्त्वज्ञान आणि धर्म या क्षेत्रांत आरंभी-आरंभी पाश्चात्य विचारांना प्रतिकार करावयाची वृत्ति होती. त्या वृत्तीच्याऐवजी पुढे पाश्चात्य विचारांचे अंध गुलामी

अनुकरण किंवा त्यांचा आमूलाग्र सरसकट धिक्कार करण्याची वृत्ति अ.ली. एकोणिसाव्या शतकातील ब्राह्म समाजाच्या कल्पनाशी संत रामलिंग परिचित होते; परंतु क्रमशः प्राचीन संस्कृति, तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांचा आधुनिक विचारानुरूप नवा अर्थ लावण्यांत येऊ लागला. अनेकदा भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञान यांचे समीकरण करण्याचे प्रयत्नही झाले. उदा.—मरडमलई अतिकाल ह्याने शैव-सिद्धान्त हा जेम्स वार्ड आणि विल्यम जेम्स यांच्या सिद्धान्ता-प्रमाणेच आहे, असें प्रतिपादिले. तामिळ विचारसरणीवर विवेकानंद, महात्मा गांधी आणि विनोबा भावे ह्यांचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. तामिळ प्रदेशात द्वंद्विकासवादी जडवादाचे अनुयायीही आहेत. थिरु व्ही. व्ही. का, राजाजी आणि या प्रदेशांतील इतर लेखक पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानातील उत्तमोत्तम विचारांचा भारतीय आणि तामिळ विचारसरणीच्या परिभाषेतून नवा अर्थ लावण्याचा सतत प्रयत्न करीत आहेत.

टी. पी. मीनाक्षिसुंदरन

तत्त्वज्ञान, तेलुगूनीतील : तेलुगू पूर्वकाल : प्राचीन वाङ्मयांतील आंध्रांचा पहिला उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणातील शुन.शेषाच्या कथेच्या संदर्भात आला आहे. (ऐ. ब्रा. ३. ६. १८). शुन.शेष देवराज हा वैदिक मंत्रद्रष्टा ऋषि असून, तो वेदकाळाइतका प्राचीन आहे. त्याला आपला वडील भाऊ न मानणाऱ्या विश्रामित्राने, ज्या आपल्या १०० पुत्रांपैकी पन्नास पुत्रांना तुम्ही म्ळेच्छ व्हाल, असा अभिशाप दिला, त्यांत मूर्तिवा-वरोवर आंध्रांचा उल्लेख आहे. ज्या अर्थी या मूर्तिवांचा अरवस्थानचे मूळचे रहिवासी म्हणून अरवस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत उल्लेख आहे, त्या अर्थी मूळच्या कुश देशातून हाकून दिलेले हे वैश्रामित्र अरव-स्थानांत वसाहत करून राहिले असावेत. पुढे ऐतिहासिक काळांत येमेन-मार्ग न्यूवियात त्यांनी प्रवेश करून, आपल्या पूर्वजांच्या नावे कुश-नामक नगरी स्थापून आपल्या साम्राज्याचा पाया घातला. असा सर वॉलिश वज् याने आपल्या इथिओपियाच्या इतिहासांत उल्लेख केला आहे ('पुराणांच्या चिकित्सक आवृत्त्या' - रा. ग. हर्पे, 'केवलानंद अभि-नंदनग्रंथ' मधील लेख पाह्यावा). येथील राजांची इजिप्तचे प्राचीन राजे फारो व यहुदी राजे यांच्याशी वारंवार युद्ध झाल्याचे उल्लेख आहेत; पण या कुशवर्णीयांत आंध्रांचा स्वतंत्र उल्लेख अद्यापि सापड-लेला नाही व ते भारतांत केव्हा, कोठून व कसे आले त्याचाहि पत्ता लागत नाही. कदाचित् काली-क्षेत्रांतून (इजिप्त) कोकणपट्टीवर उतरलेले व त्याच भागांत वसाहत करून राहिलेले आजचे सोमवंशीय क्षत्रिय ब्राह्मण म्हणजेच मूळचे आंध्र असतील; कारण याच प्रदेशांत मौर्यांची नोकरी पत्करून ते मगध-कलिंगपर्यंत पसरले असावेत; म्हणून आंध्र असूनहि त्याचा महाराष्ट्राणी घनिष्ठ संबंध प्राचीन काळापासून आहे.

पुराणांत आंध्रांचे शेजारी म्हणून आभीर, गर्दभिल, शक, यवन, तुषार, गुंड व हूण याचा निदर्श आढळतो (मत्स्य. २७१-२७२). त्यावरून आंध्रांचे साम्राज्य वरेच दूरवर पसरलेलें दिसते. ऐतिहासिक कालांत चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळी आंध्रांची राजधानी कृष्णातीरी श्रीकाकुलम् येथे होती व मौर्यांच्या खालोखाल आंध्रांचे सैन्य वलाढ्य

होते असें मेगॅस्थनीसच्या आधारावर व्हिन्सेंट स्मिथने म्हटले आहे. अशोकाच्या साम्राज्यांत मोडत असलेल्या प्रदेशात आंध्रांचाहि समावेश होता. बौद्ध धर्माच्या उत्कर्षाच्या काळांत सध्याच्या आंध्र प्रदेशास मंजीरदेश, वज्रदेश व नागभूमि अशी नावे होती ('भारतीय संस्कृति-कोश', पृ. ३६६); परंतु अशोकाच्या मृत्यूनंतर सिमुक नामक राजाने आपलें स्वातंत्र्य पुकारून आंध्र राजघराण्याची स्थापना केली. हे राजे शातवाहन कुळांतील असून ते आपल्या नावांपुढे 'शातकर्णी' असें उपपद लावीत. इ. स. पूर्व २०० ते इ. सनानंतर २२५ म्हणजे मुमारे ४०० ते ४२५ वर्षे त्यांनी राज्य केलें. इ. स. पूर्व १०० च्या सुमारास या घराण्यांतील एका राजाने मगधाची राजधानी-पाटलिपुत्र-स्वारी करून जिंकली. या कुळांत एकूण ३० राजे झाले व निरनिराळ्या पुराणांत त्यांचा कालखंड ४५०, ४५६ व ४६० वर्षे असा दिलेला आढळतो. (अधिक माहितीसाठी मत्स्य, विष्णु, वायु, ब्रह्मांड, भागवत इत्यादि पुराणे पाह्यावेत). शातवाहन राजे वैदिक धर्माभिमानी होते व त्यांची राजधानी प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठण येथे होती. इ. स. पूर्व पहिल्या शतकांत आंध्र किंवा आंध्रभृत्य शातकर्णी याने अश्वमेध केल्याचा उल्लेख सापडतो. गौतमीपुत्र शातकर्णी याने शक्यवनादिकांचा पराभव करून महाराष्ट्र, सौराष्ट्र, अपरान्त, विदर्भ व अवंती देशांवर आपली सत्ता प्रस्थापित केली होती. यानंतर एका शतकाने आंध्रभृत्यांच्या साम्राज्याची शकलें होऊन अनेक राजघराणी उदयास आली. त्यांत वाकाटकचे ब्राह्मणराजे प्रमुख होत. त्यांचे वैवाहिक संबंध तत्कालीन क्षत्रिय-शूद्र राजघराण्यांशी झाले आहेत. वाकाटक वैदिकधर्मी व यज्ञ-कर्ते असल्याचें आढळतें. त्यांचे प्रधान बौद्धधर्मी असल्याने त्यांच्या राज्यांत बौद्धधर्माचीहि चलती होती; परंतु त्यांच्यानंतर वदामीच्या चालुक्य राजांची सत्ता जेव्हा आंध्र देशावर स्थापित झाली, तेव्हा इ. स. ६०० च्या सुमारास आंध्रांतील बौद्धधर्म प्रायः न्हास पावलेला होता. कारण चालुक्य राजे शैव होते. त्यामुळे शैवपंथाचा व त्याच्या-वरोवरच शाक्तपंथाचा प्रसार होत होता. समाजात ब्राह्मणांचे वर्चस्व होतें. चालुक्य क्षत्रिय नव्हते; पण ते स्वतः क्षत्रिय म्हणवीत. वेंगी शास्त्रेचा चालुक्य राजा राजराजनरेंद्र याने राजमहेन्द्रा आपली राज-धानी करून इ. स. १०२२ ते १०६३ पर्यंत राज्य केलें.

चालुक्यांनी आंध्रदेशांतील देशी भाषेला - तेलुगू भाषेला - उत्तेजन दिलें. तेलुगू-तेनुगू हे शब्द - 'त्रिलिंग' किंवा 'त्रिलिंगक' या संस्कृत शब्दाचे अपभ्रंश असावेत, असें म्हणतात. 'प्रतापरुद्र-यशोभूषण' काव्याचा कर्ता विद्यानाथ याने म्हटल्याप्रमाणे श्रीशैल, कालेश्वर व द्राक्षाराम येथील भीमेश्वर या तीन शिवालिंगांवरून या प्रदेशास त्रिलिंग म्हणत व तोच आंध्रांचा मुख्य प्रदेश मानला जात होता. तेलुगू भाषेतील ग्रंथलेखनाची सुरुवात इ. स. १००० च्या सुमारास झालेली दिसते. या भाषेतील पहिला अभिजात ग्रंथ म्हणजे महामारताचे तेलुगू भाषान्तर होय.

बौद्धपंथास संयुक्त आव्हान : या प्रदेशांतील बौद्धांचा प्रभाव संभवतः अशोकापासून सुरू होतो. त्यांचे साहित्य पालिभाषेत होते; तथापि तत्त्वज्ञानविषयक चर्चांच्यासाठी संस्कृत-भाषा वापरली जात असे. ह्याच काळांत प्राकृतमिश्रित तेलुगूचा जन्म झाला असावा. तेलुगूचा उत्कीर्ण लेखांतील उपयोग इ. स. पाचव्या शतकापर्यंत मागे जातो. ;

नारार्जुन (माध्यमिक, चौथे शतक, आंध्रकृष्ण जिल्हा) आणि धर्मकीर्ति (नैयायिक, शेरवाट्स्कीच्या मतानुसार तिरुमलचा, कांचीच्या दिव्नागाचा तरुण समकालीन), हे मूळचे आंध्रदेशीय होते. वस्तुतः त्यांनीच बौद्धांच्या नैयायिक उपपत्तीची वाढ केली, पण ती आंध्रमध्ये नव्हे, तर ते जेथे जाऊन राहिले होते त्या तक्षशिला नगरीत; परंतु त्यांचे प्रारंभिक शिक्षण आंध्रमध्येच झालेलं असावं असें दिसते. वैदिक कर्मठ परंपरेचा व पाञ्चरात्र आणि पौराणिक परंपरांचा या प्रदेशांत जो उदय झाला त्यामुळे या प्रदेशाचा त्याग करून ते निघून गेले.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकांत आंध्रविष्णूचें पहिलें देवालय कृष्णानदीच्या तीरावर बांधले गेलें. जातिसंस्थेची व देवालयांच्या संस्कृतीची पुनर्घटना पद्धतशीर रीतीने कृष्णा-गोदावरी दुआवांत करण्यांत आली. हा काल निरनिराळ्या दार्शनिक पद्धतीच्या विकासाकालाशीं मिळताजुळता आहे. अशा प्रकारें बौद्धधर्माचा सर्व प्रकारचीं दर्शने व आगम याच्या संयुक्त आम्हानाला तोंड द्यावें लागत होते; परंतु यासंबंधीचें साहित्य संस्कृत-भाषेंत लिहिलें जात होतें; कारण तीच धार्मिक साहित्याची भाषा होती.

या काळाची पार्श्वभूमी म्हणजे महाभारत, रामायण आणि पाञ्चरात्रागम, वैखानस हेच ग्रंथ होते आणि त्यांनीच देवालयांची रचना, पूजा-अर्चा, व्यवस्था आणि आर्थिक संघटना यांची पार्श्वभूमी सजविली.

पौराणिक काल जवळजवळ इसवी सनाच्या सातव्या शतकाच्या सुमारास समाप्त झाला. शंकराचार्याच्या कार्याची सुरुवात आठव्या-नवव्या शतकांत झाली आणि आंध्रांतील बौद्धांची तुरळक प्रादेशिक मंडळें इसवी सनाच्या आठव्या शतकाच्या अखेरीस संपुष्टांत आली. अद्वैत-मताच्या प्रसारामुळे पुष्कळ मतांचे वेदान्ताच्या छात्राखाली सात्मीकरण करणे सुलभ झालें आणि वेदविद्येच्या अभ्यासाकडे लोकांचें पुनः लक्ष लागलें.

शैव आणि वैष्णव पंथ : पश्चिमेकडील चालुक्य साम्राज्याने (इ. स. ५०० ते ७५४) वदामीस शैवपद्धति, शैवाचार - पूजा-अर्चा अथवा शैवागम - यांचा विकास केला. पश्चात्कालीन वीरशैव असा दावा करतात की, त्यांचे मूळ संस्थापक तामिळ देशातील शैव स्तोत्रकार सुदरारार, अप्पार, सर्वदार, (आणि कदाचित् तिरुमुलारहि) होते. ह्या थोर शैव स्तोत्रकारांनी तामिळमध्ये सुंदर ग्रंथ लिहिले आहेत. याच रीतीने कर्नाटकस्थ शैवांनी शिवस्वरूपांतील अंतिम तत्त्वाच्या कर्मठ पूजापद्धतीचा विकास केला असें दिसते.

पौरस्त्य चालुक्य (सन ६९५ ते ११२७ इसवी) बहुधा कृष्ण-पंथाचें अनुसरण करणारे भक्त असल्याने त्यांनाहि विष्णुपूजेचे अतिरेकी स्वरूप तितक्याच उत्साही अड्वारांपासून प्राप्त झालें. हे अड्वार विष्णूचे उत्कट भक्त असून स्तोत्रकर्तेहि होते.

वैदिक आणि आगम विधींचें एकीकरण : दक्षिणेकडील देशांना संस्कृतातील वैदिक व आगम साहित्य तेलुगुपेक्षा फार उशिरा मिळालें असेल असें वाटत नाही; परंतु तामिळमधील साहित्य फार पूर्वीचें आणि प्रगत होते हें अत्यंत स्पष्ट आहे. महत्त्वाच्या वैदिक आणि ऐतिहासिक आचार-पद्धति, वैदिक देवांवरील श्रद्धासुद्धा एका अर्थी फार पूर्वी दक्षिणेंत नेण्यांत आली असून, तेथे ती प्रचलित होती. बौद्धधर्मासुद्धा दक्षिणेकडे आश्रयस्थान मिळालें होतें आणि कांची व तंजावर

जिल्ह्यांत त्यांची प्रसिद्ध मदिरे होती. पूर्वीच्या काळांत जैनधर्मपंथाचेहि वर्चस्व कमी महत्त्वाचें नव्हतें आणि त्यांचा न्हास बहुधा वैदिक व आगम युगाच्या उदयाशी समकालीन (इ. स. तिसरे ते सातवे शतक) होता असें म्हणतां येईल.

वैदिक-विचारधारा श्रेष्ठ दैवत-वादाच्या अथवा अनेक देवता-वादाच्या कल्पनेवर आधारलेली होती; तथापि अनेक देवता मानीत असतांहि तामिळांनी चार महत्त्वाच्या देवांची निवड केली व ते देव म्हणजे इंद्र, वरुण, मुरुग आणि माल (विष्णू). प्राचीनतम तामिळ-साहित्यांत याच चार देवांचा उल्लेख आहे प्राचीनतम तामिळ-साहित्यावरून हेंहि समजते की, त्यांना पुरुषसूक्त माहीत होतें आणि नंतरच्या ग्रंथकारांनी जो मौलिक सिद्धान्त व्यक्त केला आहे तो असा की, वेद हे अत्यंत पवित्र असून त्यांचेच अखेर सर्वोपरि प्रामाण्य आहे.

बहुतेक सर्व शहरांत व खेड्यांत देवळें बांधण्यांत आलीं आणि त्यांतील पूजा-अर्चा आगमशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे चाले. वैदिक आणि आगमोक्त विधि पाळले जात. या दोन प्रकारच्या विधीचा संयुक्त रीतीने उपयोग होऊं लागल्यामुळे अर्थातच त्याच्यामागे असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा विकास होणे आवश्यक होते.

पाञ्चरात्र व ईश्वराचीं पांच स्वरूपे : पाञ्चरात्र तत्त्वज्ञान व विधि दक्षिणेकडील देवालयांत अनुसरले जातात. सृष्ट्युत्पत्ति, आत्मे (जीवात्मा व परमात्मा), प्रकृतीचा मूल स्वभाव यांसंबंधीचे पाञ्चरात्रांचे विचार जवळजवळ वैदिक व साध्यदर्शनांतील विचारांतून उगम पावले आहेत; परंतु पाञ्चरात्रांपुढे जी मौलिक समस्या आहे, ती आहे देवतासंबंधी.

ईश्वर एकच आहे; परंतु ईश्वर हा सृष्टीच्यापलीकडे व सृष्टिः निर्मितीच्या स्पर्शापासून अलिप्त आहे. परमपद नावाची एक अवस्था असते, जी सर्व मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या साधकांना प्राप्त होऊं शकते. जगत् आणि त्याचे गुणविशेष यांच्याशीं तिचा विलकूल संबध नसतो, हेंच ' पर ' होय. नंतर सृष्टिनिर्मिति, तिचें भरणपोषण व संहार हीं वैश्विक कार्ये असतात. प्रकृति पूर्णविस्थेप्रत गेल्यानंतर अहंकार, बुद्धि, मनस् आदि तिच्या विविध स्वरूपांच्या अभिमानी देवतांचें प्रयोजन आवश्यक असते. याना वैश्विक स्थान आहे. त्यांना परमात्माचें प्रकट स्वरूप असणारे वामुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आणि अनिरुद्ध असे चार व्यूह म्हणतात. सर्व सृष्टीच्या त्या आन्तरिक देवता होत.

ईश्वराच्या तिसऱ्या प्रकारच्या स्वरूपाला ' अवतार ' म्हणतात. अधर्माचा उच्छेद, धर्माची संस्थापना, उच्चतर ज्ञानाचा उपदेश, सज्जनांचें परिपालन व दुष्टांचें दडन यांसाठी अशा एखाद्या प्रासंगिक ईश्वरस्वरूपाची जहरी असते. असे असंख्य अवतार असतात; परंतु त्यांतील प्रमुख असे दहा अवतार मानले गेले आहेत. श्रीकृष्णांनी ते स्पष्ट स्वरूपांत विशद करून सांगितले आहेत. स्वतःच पाञ्चरात्र असल्यामुळे जी जी व्यक्ति विभूतिमत्, श्रीमत् आणि ऊर्जित असेल ती ती माझेंच स्वरूप होय, असें त्यांनी म्हटलें आहे. ईश्वर आपलें सर्व ऐश्वर्य आपल्या अवतारात प्रकट करीत असतो.

चौथें स्वरूप म्हणजे प्रत्येक जीवात्म्याचें अनुशासन करणारा अन्तःस्थित अन्तरात्मा होय. हे जीवात्मे अविनाशी परंतु सोपाधिक असतात व जेव्हा त्यांना मुक्तावस्था प्राप्त होते, तेव्हा ईश्वरी तत्त्व

त्यात प्रविष्ट होऊन त्यांना संपूर्णतया व्यापून राहते. अशा रीतीने मुक्तावस्थेत ईश्वर आणि हे जीवात्मे यांच्यामध्ये दिव्यत्व आणि सामर्थ्य या वावतीत कसलाच भेद राहत नाही. अशा स्थितीतच त्यांना सायुज्य प्राप्त झाले असे म्हटले जाते. अनुकूलसकल्प, प्रतिकूलवर्जन, गोप्तृत्व-वरण, महाविश्वास, आत्मनिर्क्षेप आणि कार्पण्य या पडंगांनी युक्त अशा संपूर्ण आणि अविकल आत्मसमर्पणाने ते प्राप्त होते. वैष्णव-पथाच्या प्रपत्ति-सिद्धान्तात पाञ्चरात्रांनी घातलेली ही विशेष प्रकारची भर आहे.

शेवटी, अर्चा ऊर्फ देवालयांतील पूजाविधि ह्यावर पाञ्चरात्रांच्या अनुकरणाने अळवारांनी विशेष जोर दिला आहे त्यांच्या मते ईश्वराचें मानवाना उपलब्ध होणारे स्वरूप म्हणजे ईश्वराने स्वतः होऊन आपल्या अपार कृपेमुळे मानवास दिलेले स्वरूप असून, ज्याचें देवादिकांना, संताना व भक्ताना भौतिक स्वरूपात साक्षात् दर्शन होतें तेंच होय. हे भौतिक स्वरूपच देवालयात स्थापन केलेलें असून, त्याची पूजा-अर्चा आगम अथवा वैदिक विधीप्रमाणे भक्तांकडून त्या विशिष्ट स्वरूपात केली जाते हे म्हणजे चमत्कारिक वाटेल; परंतु सर्व पाञ्च-रात्राचा असा विश्वास आहे की, ईश्वरी प्रेरणेवाचून वा संदेशावाचून कोणतीही गोष्ट घडत नसते.

ही ईश्वराची पाचही स्वरूपे एकाच सर्वश्रेष्ठ देवतेची स्वरूपे आहेत आणि खऱ्या साधकाने त्यात भेदाभेद करता कामा नये. बहुतेक सर्व देवालयांतील प्रतिमाशिल्प आणि आचारसूत्र ईश्वराच्या ह्या पाचही मूर्तींच्या पांच प्रकारच्या पूजा-पद्धतीचे अनुकरण करणारे असते.

१ वैखानसांचा संप्रदाय : वैखानसांचे तत्त्वज्ञानहि याप्रमाणेच आहे आणि त्याचेहि अनुसरण आंध्रातील देवालयांत केले जाते. या पंथातील ईश्वराची पांच स्वरूपे म्हणजे सर्वश्रेष्ठ परमात्मा जो विष्णु त्याचीच स्वरूपे होत. ती म्हणजे पर, पुरुष, सत्य, अच्युत, अनिरुद्ध होत. वस्तुतः त्यांची नावे मूलवेर, उग्रवेर, उत्सुक, कौतुक आणि वलि अशी आहेत. वेकेश्वराच्या देवालयांत (इ. स. दुसरे शतक) मंत्रांच्या उपयोगाच्या वावतीत वैदिक परंपरेचें अनुकरण करतात. हे वैखानस ऋषीचे वंशज मानले जातात त्याचें साहित्य विपुल आहे. मूळच्या संस्कृत रूपांतच फक्त ते प्रकाशित होत आहे. त्याचें तत्त्वज्ञान रामानुजाचें विणिष्टाद्वैती तत्त्वज्ञान आहे.

रीरव आणि आराध्य यांनी घातलेली भर : रीरवाच्या शैव-गमावर काश्मिरी शैव संप्रदायाचा थोडाफार प्रभाव दिसतो. तात्त्विक विचारसरणि एकत्ववादाची व एकेश्वरवादाची आहे. ईश्वराचें व्यक्तिमत्त्व प्रेमरूपाने त्याच्या भक्ताचें तारण करणाऱ्या लोकांत प्रकट होते. जीवात्म्यास संसार-चक्रापासून मुक्त व्हावयाचें असेल तर त्याने शिवास संपूर्णतया शरण गेले पाहिजे. यानंतर तेलुगू आराध्यांच्या विचारसरणीत जो विकास झाला तो म्हणजे शिवाच्या भिन्न-भिन्न पातळी मानलेल्या असतात व तेथे जीवात्मा जाऊन पोचतो, असे सांगणें हा होय. असे स्तर सहा आहेत असे दिसते की, प्रत्येक जीवात्म्याची जशी अनुभवाची पातळी असेल तसे त्याला ईश्वराचें प्रकट स्वरूप प्राप्त होते. हा सिद्धान्त अधिक व्यापक स्वरूपांत वीरशैवांनी (आरा-ध्यानी) पुढे मांडला. पंडित सोमनाथ आराध्यांनी शैव तत्त्वज्ञानाचा विकास केला. भक्ति हा मुख्य मार्ग. शिवासंबंधीच्या ज्ञानानेच

जीवात्म्याचें तारण होईल व तेच त्याचें रक्षण करील हेच प्रमुख उद्दिष्ट, शिवसायुज्य हेंच प्रमुख ध्येय, हाच मोक्ष.

हे सर्व गूढानुभूतिपर धार्मिक विचार असून, ते बुद्धाचा नास्तिवाद व शंकराचार्यांचा मायावाद आणि केवलाद्वैतवाद याचा परित्याग करणारे आहेत. आंध्र प्रदेशात प्रसृत झालेल्या या सर्व पंथांची विचारधारा देवालयांभोवती केद्रित झाली आहे. एकेश्वरवाद हाच नास्तिवाद (शून्यवाद), नास्तिकवाद, अवैदिकदर्शन यांच्याविषय एकमेव पर्याय आहे, एकत्ववाद नव्हे. अर्थात् त्या सर्वांना मर्यादित स्वरूपांत अद्वैतवाद मान्य आहे. सृष्टि आणि जीवात्मे आभासात्मक नसून सत्य-स्वरूप आहेत; ते ईश्वराधीन व परमात्माशी एकरूप होणारे आहेत. परमात्मा हीच एक स्वतंत्र व एकमेव वस्तु आहे.

एका अर्थी असे म्हणता येईल की, आगम आणि त्यांची देवालये इ. स. १००० च्यापूर्वी स्थापन झालेली होती; परंतु निरनिराळ्या भाषांतील साहित्यलेखन मागाहून सुरू झालें. नम्रव्यभट्टाच्या महि-भारताच्या अनुवादानंतर (इ. स. १०००) शैव साहित्य निर्माण झाले.

राजामुंड्रीचा चालुक्य राजा राजराज (इ. स. १२००) याचा शैव-दैवत-विज्ञानाकडे कल होता. याच कालांत आराध्यांची भरभराट झाली. आराध्यांची मते त्यांनी काव्यांत ग्रथित केली होती; परंतु तत्त्वज्ञानविषयक विचारपद्धति व्यवस्थितपणे मांडून त्या भिन्न-भिन्न पंथांची मते कोणती तें सांगण्याचा क्वचितच प्रयत्न झालेला आढळून येतो

एतद्विषयक प्रयत्नांचें सर्वसामान्य स्वरूप म्हणजे शंकराचार्यांचें अद्वैत किंवा रामानुजांचें विशिष्टाद्वैत, तसेंच वैष्णव अथवा शैव यांच्या सिद्धान्तांचें विवरण करून ते शिकविणें हें दिसतें. एकंदरीत तेलुगूतील तत्त्वज्ञानासंबंधीचे साहित्य अल्प आहे, तथापि मूळ संस्कृत ग्रंथांचें व त्यांवरील टीकाग्रंथांचे पुष्कळच अनुवाद तेलुगूत झाले आहेत. तेलुगूतील समर्थ पंडितांनी ही परंपरा अविरत कायम ठेविली आहे.

तेलुगू ग्रंथकारांच्या काव्यग्रंथांत त्यांचे दार्शनिक, विशेषतः सांख्य, योग, मानवधर्मशास्त्र व पुराणासंबंधीचें ज्ञान दिसून येतें.

रामानुजांचें कार्य : श्रीरामानुजांनी आपलें तत्त्वज्ञान वेदान्तसूत्र, गीता, पाञ्चरात्र आणि अळवारांची गूढवादी स्तोत्रे यांवर आधारलेले आहे (अकरावें शतक). यामुनाचार्यासारख्या (वहावें ते अकरावें शतक) वैष्णवांच्या अत्यंत विद्वान् तत्त्वज्ञाशी त्यांचा नात्याचा संबंध होता. ते यामुनाचार्यांचे नातू - मुलीचा मुलगा. ते बहुगनाचे (उत्तर-पंथीय) पुढारी होते व पुढे दक्षिणपंथीयांचेहि ते पुढारी झाले. रामानुजांचे तत्त्वज्ञानविषयक सर्व ग्रंथ निरपवादपणाने संस्कृतातच आहेत. त्यांनी आपल्या ग्रंथांत अळवारांचा उल्लेख केलेला नाही; तथापि त्यांनी ओळखले होते की, उत्तर व दक्षिण याचा, म्हणजे संस्कृत व तामिळाचा, समन्वय सर्व स्तरात म्हणजे धर्म, तत्त्वज्ञान व भाषा यांत करणें हेंच उद्दिष्ट ठेवणें इष्ट होय; म्हणून त्यांच्या तत्त्वज्ञानास उभय-वेदान्त म्हणतात.

त्याचे स्वतःचे गुरु यादवप्रकाश होते. त्यांच्याशी त्याचे मतभेद होते. यादवप्रकाश उत्तरभागांतील होते; तथापि दक्षिण-काशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कांची नगरांत ते शिकवीत असत. यादवप्रकाश

‘भेदाभेद’ विचार मानणारे होते. ब्रह्म व जीव आणि जगत् यांतील ऐक्य व भिन्नता, ब्रह्मापासून प्रकट होणारा वास्तविक (आभासात्मक नव्हे किंवा सोपाधिक नव्हे) असा आकस्मिक प्रकाशयुक्त मार्ग गृहीत धरून तो ‘भेदाभेद’ मानलेला आहे. अशा रीतीने त्यात सारगर्भ अथवा वस्तुरूप अद्वैत आहे; परंतु त्यांच्या स्वरूपांत भिन्नता आहे. अशा रीतीने एका अर्थी जगत् अचित् आहे; परंतु त्याचें कारण ती भोग्यवस्तु आहे. अद्वैतामध्ये जगत्-संबंधी हाच विचार व्यक्त केलेला आहे. त्यांच्या दृष्टीने कर्ता तेवढाच सत्य असून कर्म सत्य नाही.

मायावादात्मक अद्वैतांत जे दोष आहेत तेच याहि तत्त्वज्ञानांत आहेत. त्यांत तदुत्पन्न सर्व गोष्टी सत्य मानलेल्या आहेत. हे विचार अर्वाचीन विकासवादाच्या उपपत्तीशी साम्य दर्शविणारे आहेत. जीव आणि जगत् याचें सोपाधिकत्व, अनेकत्व व अचेतनत्व इत्यादि जे दोष आहेत, ते, ब्रह्म जर त्यांच्याशी वहुंशी एकरूप असेल, तर त्याच्यांतहि उत्पन्न झाले पाहिजेत.

यांत रामानुजांजी जे महत्त्वाचे परिवर्तन केलें व जे पुढे यादव-प्रकाशांनी मान्य करून त्यांचें शिष्यत्व पत्करलें, ते म्हणजे एकत्वावादापासून सर्व काही उत्पन्न होतें असें जे मानलें जाते, तें साक्षात्कार आणि बुद्धिवादाला मान्य नाही, हें त्यांनी दाखवून दिले.

निंवाकांचा भेदाभेद : या सर्व वैचारिक पद्धति आंध्रप्रदेशाच्या मर्यादितच प्रचलित होत्या, हें समजून घेणें अगत्याचें आहे. निंवाकांच्या ग्रंथांतहि (चौदावें शतक) रामानुजांच्याच विचारांचा पुरस्कार केला असून, सायुज्यतेत परिणत होणाऱ्या एकत्वाच्या अनुभवाची गूढ कल्पना आपल्या भेदाभेद-कल्पनेच्या आधारे त्यांनी स्पष्ट केली आहे. ही भेदाभेद-कल्पना भास्कर किंवा यादवप्रकाश यांच्या कल्पनेहून भिन्न आहे. त्यांच्या मते, इंद्रियजन्य शरीर-शरीर-संबंध अंश व संपूर्ण यांच्यामधील ऐक्यानुभवाचें पारमार्थिक आणि मानसशास्त्रीय-दृष्ट्या योग्य स्पष्टीकरण करूं शकत नाही.

तशाच प्रकारची अडचण शैव आराध्यांना परमानुभव किंवा शिवानुभवाच्या परमोच्च पातळीवरून, एकत्वाच्या अनुभवासंबंधीच्या आपल्या तात्त्विक विचारांची मांडणी करतांना भासली.

उपादान-कारण व कारक याच्या ऐक्याचा पुरस्कार करावयाचा असेल आणि त्याच संबंधांत एकत्ववादाला प्रतिष्ठित करावयाचें असेल तर असें दिसते की, एक प्रकारची ‘भेदाभेदा’ सारखी तात्त्विक उपपत्ति स्वीकारणें अवश्य आहे. पाञ्चरात्रांची विचारधाराहि उपरिनिर्दिष्ट परिवर्तित दृष्टिकोणच होय, असे मानण्याचा प्रयत्न झालेला आहे; परंतु त्यांनी केवळ दैवी परिवर्तनें, ईश्वरीय साक्षात्कार याच्या वावतीत तो स्वीकृत केला आहे, जीव आणि जगत् याच्या संबंधांत नाही.

एकत्ववादाच्या या वास्तविक स्वरूपाच्या उपपत्तीच अनेक प्रकारच्या भेदाभेदांत परिणत झाल्या; परंतु अभेद आणि भेद स्वतःच परस्परविरोधी असल्यामुळे तेवढ्यापुरत्या त्या उपपत्ति अलौकिक अंतःस्फूर्ति, श्रुति किंवा साक्षात्कार या मार्गांनी त्यांतील विरोध कमी करण्याचा प्रयत्न करतात.

जरी गूढानुभूतिवाद्यांनी आपणांस साक्षात्कार होत असल्याचें प्रतिपादन केलें असले, तरी त्यांना आपल्या साक्षात्कारांना प्रमाणित

करण्यासाठी वेदान्त आणि आगम यांचा आधार घेण्याची आवश्यकता वाटत होती.

तेलुगू साहित्य (इ. स. १००० पासून) : अशा रीतीने तेलुगू ग्रंथकार किंवा तेलुगू भाषेतील धार्मिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक विषयांवरील ग्रंथ म्हणजे वेदान्त आणि इतर साहित्यांतील ग्रंथांची भाषांतरें आणि त्यातील शिकवणुकीचा लोकांत प्रसार या स्वरूपाचें होतें. अजूनहि पंडित लोक या विषयावरील ग्रंथ संस्कृतांतच निर्माण करतात.

शैव-ग्रंथ तेलुगूत लिहिले गेले असले, तरी ते पद्यबद्ध व पारिभाषिक विवेचन-पद्धतीचे आहेत. त्यांना काटेकोर तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतीचे ग्रंथ म्हणतां येणार नाही.

टिक्कनचें तत्त्वज्ञान : आपणास असें दिसून येतें की, महाभारताचे अनुवादकर्ते कवि नन्नय्यभट्ट (१२७३), टिक्कन आणि एरें प्रगड यांची अशी तळमळीची भावना होती की, या महान् काव्यात ग्रथित झालेली समृद्ध, धार्मिक व वैचारिक पैतृक संपत्ति सर्वांना उपलब्ध करून द्यावी. प्रारंभीची आणि त्यानंतरची भाषासुद्धा अत्याधिक संस्कृतमिश्र तेलुगू होती; परंतु टिक्कनाने (तेरावें शतक) संस्कृतांतील विचार प्रकट करण्यासाठी केवळ संस्कृत तद्भव शब्दांचा अवलंब न करतां अधिक तेलुगू शब्दांचा वापर केला आहे.

या धर्मनिष्ठ विद्वान् अमात्याला स्वानुभव होता. एक असूनहि अनेक भासणाऱ्या ईश्वराविषयीचा अनुभव त्याने प्राप्त करून घेतला होता. महाभारताच्या द्रष्ट्याचीहि तीच भावना होती, असें त्याला वाटत होतें. त्याला हरि आणि हर हे अविभाज्य व एकरूप होते. फक्त अज्ञानी भक्तांना ते भिन्न वाटत होते. तो धर्मैक्य मानणारा असून, प्लेटोच्या गुणैक्याशी या धर्मैक्याची तुलना करतां येईल.

हरि आणि हर यांत व्यक्त होणाऱ्या एकरूप ईश्वराचें दर्शन हाच भिन्नताविषयक तात्त्विक वादविवादांचे समाधान करण्याचा मार्ग होता. जरी मुळांत ते शैव होते, तरीहि त्यांनी वैष्णव मतांचा स्वीकार केला; तथापि असें करीत असतां त्यांनी त्यांचा एकाच दर्शनांत समावेश केला. त्यांचा अंतःस्फूर्त उद्देश विष्णुस्वरूपात शिव व शिव-स्वरूपांत विष्णु असल्याचें प्रकट करून दाखविणें हा होता. हाच उभयतांचा संबंध. तात्त्विक किंवा मानसशास्त्रीय भाषेत दिग्दर्शित करावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल की, हाच रामानुजांचा आन्तरिक आशय होय. फरक एवढाच की, त्यांत त्यांच्या अवस्थेतील अदलाबदलहि समाविष्ट असतो. निश्चितपणे त्याचा अर्थ असा की, एक दुसऱ्याचें शरीर असतें, जेव्हा दुसरा शरीरी असून आत्म्याची सर्व कर्मे करतो, किंवा त्याच्या उलट असतें. हें एक प्रकारचें विशिष्टाद्वैत किंवा विशिष्टैक्यच होय. एवढें जरी मान्य केलें तरी एकाच ईश्वराच्या आराधकांत आणि ध्येयांत संवाद निर्माण करता येईल, असें त्यांना वाटले.

द्वैताद्वैत-तत्त्वज्ञान शिवशक्ति-दर्शनांत प्रतिविवित झालें आहे; परंतु जीवात्म्याचें आणि ईश्वराचें द्वैताद्वैत महत्त्वाचें आहे. हरिहराचें द्वैताद्वैत हाहि एक द्वैती ईश्वरवाद आहे. जीवाने शिवत्व प्राप्त करून घेण्याचें हे ध्येयसुद्धा भास्कराच्या भेदाभेद-तत्त्वप्रणालीतील द्वैताद्वैत आहे; कारण त्यातील फरक उपाधि, अविद्या किंवा माया यांच्यामुळे आहे, हें त्यांचा वास्तविक अर्थ लक्षांत घेतल्याने समजतें.

वेदविरुद्ध मताचा प्रसारहि जोरांत चालू होता. वस्तुतः. वीरशैव आराध्य-पंथाचे लोक धर्मशास्त्रप्रणीत समाजव्यवस्थेवर टीका करीत, आणि ते महाभारताच्याहि विरुद्ध होते. स्वतंत्र वृत्तीच्या जंगमांनी वेदान्तमताची टवाळी करणारी आणि मुक्तीची उच्चतम अवस्था जें शिव-सायुज्य त्याची स्तुति करणारी अनेक काव्ये लिहिली.

वेमनचा गूढवाद : गूढवादी कालाची नुस्वात सामान्यपणें सोळाशे-पासून होते. वेमन हा शिवकवि होता. ब्राह्मणच्या मताने त्याचा काल सतराव्या शतकाचा प्रारंभ असावा. त्याच्या कविता नीतिपर, धार्मिक आणि उपहासात्मक आहेत. गावोगावी जाऊन लोकांना उपदेश करणारा असल्यामुळे त्याची भाषा सोपी असली तरी, गूढवाद व तांत्रिक आचारा-संबंधी बोलताना ती दुर्बोध झाल्याशिवाय राहत नाही. तो स्वतःला योगी म्हणवितो व आपणांस शिवरूपाचा साक्षात्कार झाला असल्यामुळे ईश्वराचा व आपला प्रत्यक्ष संबंध आहे, असें तो सांगतो.

त्याचा गूढवाद सोपा आणि सरळ आहे :

“माझ्याशी बोलण्याबद्दल मी जेव्हा तुझी प्रार्थना करतो, तेव्हा, हे देवा, तू माझ्याशी बोलत का नाहीस ? हे देवा, माझ्याशी बोल — मोठ्यांदा बोल. हे पितृदेवा, बोल. मी तुझा आवाज निश्चितपणे ओळखू शकेन. ”

“अंतःकरण पवित्र असल्याशिवाय केलेले व्रताचार ! त्यांचा काय उपयोग ? ते कशासाठी ? भांडी साफ न करतांच अन्न शिजवायची तयारी ? पावित्र्याशिवाय देवाच्या पूजेला काय अर्थ आहे ? ”

“मनुष्य जेव्हा ह्याच्याकडे पाहतो, तेव्हा, हे देवा, तो स्वतःला विसरतो आणि स्वतःकडे लक्ष द्यायला लागल्याबरोबर तो तुला विसरतो. स्वतःला ओळखून तुला ओळखायला मानव केव्हा शिकणार ? ”

मानवाचा उद्दिष्टहेतु स्वतःला व ईश्वराला ओळखणें. त्याचें अक्षय्य ऐक्य हेंच त्याच्या जीवनाचें ध्येय. तोच योगी, ऐक्य पावलेला, मुक्त, ईश्वर आणि मानव या भिन्नत्वाच्यापलीकडचा आहे.

वेमनचा सामान्य नीत्युपदेश जवळजवळ असाच आहे. लिंगभेद व वैपयिक भावना, सत्ता आणि संपत्ति या सर्व क्षणिक आहेत, हे जाणून यांचा त्याग करणारा, ज्यांनी आपली विषयमुखेच्छा जिकली आहे, ज्याचा आपल्या इंद्रियांवर पूर्ण ताबा आहे तोच आदर्श पुरुष होय.

“शुद्ध अंतःकरणाने केलेलें सत्कृत्य लहान असलें तरी तें क्षुद्र नव्हे. वटवृक्षाचें बीज केवढें असतें, आणि मोहरीच्या झाडाचें केवढें असतें ? देवता दुष्टांचा संपूर्ण निःपात करते. त्यांच्यावर आपत्ति कोसळली तर ईश्वर त्यांत मध्यस्थी करीत नाही. ”

“ज्याला सत्य कळलेलें असतें त्याला ईश्वराचें ज्ञान होते आणि ज्ञानाने सर्व विषयसुखेच्छांचा विनाश करता येतो. ”

“तुम्हांला जर जीवनाचे लक्षण समजेल व ते आत्मा आणि शरीर यांच्या तात्पुरत्या ऐक्यांतच असते हे लक्षांत येईल, तर तुमचें मन माया-मोहाने नष्ट होणार नाही. तुम्हांला जर देवाचें ज्ञान होईल तर तुमच्या-मध्ये ज्ञान प्रकाशू लागेल; आणि ज्ञानप्रकाशाचा उदय झाल्यानंतर अज्ञानरूपी अंधकाराचें अस्तित्व उरणार नाही. ”

“लोखंड जसे परिसाला स्पर्श करतांच सोनें होतें, कापूर दिव्याशीं घर्शतांच अग्निरूप होतो, अथवा सुगंध जसा फुलाला व्यापून राहतो, तसेंच सायुज्याचें आहे. आपला आत्मा ईश्वरांत विलीन होण्यांत त्याचें पर्यवसान होतें. ”

“एक भांडे फुटलें तरी दुसरे सहज घेतां येतें. मग मनुष्याच्या मृत्यू-नंतर त्याने दुसरें नवें शरीर प्राप्त करून घ्यावें यांत आश्चर्य तें काय ? ”

वेमनच्या बरील उताऱ्यांवरून दिसून येईल की, त्याने काही नवीन विचार सांगितले नसून, मौलिक, गूढवादी व तत्त्वज्ञानात्मक कल्पना सरल लोकभाषेंत विशद करून सांगितल्या आहेत. त्यांचा जनतेच्या मनावरील प्रभाव अतिशयच आहे.

त्याच्या मताने गुणवानांना दिलेल्या दानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे; परंतु अंतःस्फूर्त ज्ञान ध्यानाहून श्रेष्ठ आहे. त्याहूनहि आपल्या विषयोप-भोगेच्छेचा उच्छेद करून टाकणें, हे या ज्ञानापेक्षाहि अधिक श्रेष्ठ आहे.

अशा रीतीने तो नीतीवर विशेष जोर देतो.

“पाप हेंच मान खाली घालावयास लागणारें कारण आहे, हें लक्षांत घे. सर्व काही जें खरें, हितप्रद आहे तें आत्म्यांतून उत्पन्न होतें; परंतु हें समजायला धैर्य लागतें. ”

“तुमचें शरीर शुद्ध करा म्हणजे तुम्हांस राजदर्शन होईल, ” असें तो म्हणतो. कारण नंतर वेमन म्हणतो—

“तू जें म्हणशील तें मी म्हणें. जेथे तू राहतोस तेथेच मी पांघरूण घेऊन पडेन. माझे विचार तुझ्यासारखेच असतील आणि तू जेव्हा हसशील तेव्हा मीहि हसत असेन. ”

पंधराव्या शतकाच्या प्रारंभिक कालांत धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या विकासाने पुढील पाऊल भक्तिमार्ग आणि साक्षात्कारवादाच्या रोखाने टाकलें व त्याच दिशेने एकोणिसाव्या शतकापर्यंत त्याची अखंड प्रगति होत राहिली.

शतकोपांचें कार्य : रामानुजपंथीय संन्यासी शतकोप (सोळावें शतक) यांनी शोलिंगूर येथे दोड्डय्याचार्य (या तेलुगू शब्दाचा अर्थ महाचार्य) या प्रसिद्ध आचार्याच्याजवळ अध्ययन केलें. दोड्डय्याचार्य हे एक विशिष्टाद्वैती प्रकांड पंडित आणि साधुपुरुष होते. त्यांनी वेंकट-नाथांच्या ‘शतदूषणी’वर ‘चण्डामस्तम्’ नांवाची एक चंगली विद्वत्ता-प्रचुर टीका लिहिली आहे. आपल्या गुरुप्रमाणेच शतकोपहि नृसिंहाचे भक्त होते. देवाचें साक्षाद्-दर्शन व्हावें, अशी त्यांची अळवारांच्या-प्रमाणे तीव्र इच्छा होती. त्यांची ही इच्छा पूर्ण झाली तेव्हा त्यांना सांगण्यांत आलें होतें की, कुर्नूल जिल्ह्यांतील अहोविल येथे पर्वतांत नृसिंहाचें दिव आहे. शोलिंगूरची नृसिंहमूर्ति योगमुद्रेतील होती, तशीच अहोविल येथेहि आहे. त्यांनी तेथे दृष्टान्त झाल्याप्रमाणे जाऊन पाहिलें तों त्यांना तेथे नृसिंहाची विवमूर्ति आढळली. ह्या मूर्तीच्या आदेशाप्रमाणे त्यांना रामानुजांचा सदेश सर्वच ठिकाणी पोचविण्यास सांगण्यांत आलें. त्यांनी ती मूर्ति अहोविल येथे आणली आणि तेथील मठांतील प्रमुखांकडून मूर्तीच्या आदेशाप्रमाणे आजहि तेथे पूजा-अर्चा केली जाते.

अशा रीतीने अदिवन् शतकोप यांनी साक्षाद्दर्शन व प्राचीन काला-प्रमाणे देवाच्या मूर्तीकडून प्रत्यक्ष मार्गदर्शन याची शक्यता असल्याचें

प्रस्थापित केलें. अर्चापद्धतीच्या पूजेला पुन्हा महत्त्व प्राप्त झालें. ही घटना रामानुजांनी म्हसुरांतील मेलकोटे या गावी जे केलें त्यासारखीच म्हटली पाहिजे.

अन्नमाचार्यांचीं पदे . अदिवन् शतकोप यांनी रामानुज संप्रदायाचा आंध्रभर सर्वत्र प्रसार केला. ही एक सामर्थ्यावान् चळवळ होती. या चळवळीमुळे कितीतरी शैव आणि स्मार्त आपापले पंथ सोडून रामानुज-संप्रदायी झाले. अशा अनुयायांमध्ये अन्नमाचार्य हे एक फार मोठे कवि, द्रष्टे व पद्यकार होऊन गेले. कवीच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांनी ईश्वराविषयी-विशेषतः तिरुपतीच्या श्रीवेकटेश्वरासंबंधी-शृंगाररसपूर्ण पदे रचिली व म्हटली. त्याचा परिणाम त्यांना ईश्वराचें दर्शन व सांनिध्य प्राप्त झाले. त्यांच्या आध्यात्मिक गीतांत विशिष्टद्वैत मतांतील सिद्धान्तांचें रहस्य पूर्णपणे समाविष्ट झालें आहे. वेकटेश्वराच्या मूर्तीच्या स्वरूपांत प्रकट झालेल्या विष्णूसंबंधीच्या पौराणिक व स्थानिक परंपरागत अवतार-कथांचा त्यांनी आपल्या काव्यांत सर्वत्र उपयोग केला आहे. त्यांनी सुमारे १०,००० पदे रचलीं. ही पदे तांब्याच्या पल्यावर कोरलेली असून तीं तिरुपति-तिरुमल देवस्थानाच्या वस्तु-संग्रहालयांत सुरक्षित ठेवली आहेत. सन १६०० नंतरच्या गूढवादी कवीच्या कालखंडात हे होऊन गेले.

आम्ही वर दिग्दर्शित केल्याप्रमाणे यांचा आणि शिवकवि वेमनचा कालखंड जवळ-जवळ एकच आहे (सतरावे शतक). अन्नमाचार्यांची पदे जेतुरी प्रभाकरशास्त्री आणि रल्लपल्ली अनंत कृष्णशर्मा यांच्या सुयोग्य संपादकत्वाखाली तिरुपति-देवस्थानमूकडून प्रकाशित केली जात आहेत. भावनांचें सांदर्य व भाषेची शुद्धता या बाबतीत तेलुगू साहित्यांत ती अतुलनीय आहेत, असें म्हणतात. प्राचीन अळ्वारांच्या-प्रमाणे त्यांच्यामध्ये स्तोत्रांचा गुण आहे; परंतु हा सर्व व्यक्तिविशिष्ट गूढवादी धर्म होय. क्लेशाच्या आत्मलक्षी (अध्यात्मपर) व प्रतीकात्मक कवितांप्रमाणे त्यांतील सौंदर्यातच शुद्ध तत्त्वज्ञान साकारलेलें आहे. त्याने कुलशेखर, नम्मलवार, अन्दल आणि तसेंच तिरुप्पन् अळ्वारां-प्रमाणे गूढानुभूतिविषयक विविध प्रयोग केलेले दिसतात. उदा.-वधूच्या स्वरूपांतील गूढानुभूति. मातापित्यांच्या भावनेचा आरोप आणि तिरुप्पन्चा साक्षात्कारवाद.

त्यागराज : एका अर्थी त्याची पदे त्याच्यानंतरच्या शतकांतील पद्यकारांना, विशेषतः त्यागराजाला, आदर्शवत् झाली. त्याने तेलुगूत लिहिलें; परंतु आंध्रांतील देवस्थानाच्या यात्रा सोडल्यास तो जन्मभर तामिळ देशांतच राहिला. प्रत्येक देवालयांत त्याने आपली मनोवांछित दर्शने गायिलीं. तिरुपतीचें त्याचें पद प्रसिद्ध आहे : “हे माझ्या देवाधिदेवा, तुझ्या आणि माझ्यामधला पडदा तू दूर कां करीत नाहीस ? तसे केलेंस तर मी तुझे संपूर्ण व सर्वांगीण दर्शन घेऊ शकेन.” त्यागराजाचा काल अठरावें व एकोणिसावें शतक आहे (१७५७ ते १८४७).

विविध दर्शनांसंबंधीचें त्याचें लेखन म्हणजे विशेषेकरून मूळ संस्कृत ग्रंथांचा अनुवाद होय. ते तेलुगूतील टीकाग्रंथ नसून, वहुंशी संस्कृतप्रचुर अशी संस्कृताची शब्दशः भाषान्तरें होत.

तारिकोंडा वेंकटम्मा : तत्त्वज्ञानात्मक विषयावर स्वतंत्र लेखन किंवा बुद्धीची नवी-नवी क्षेत्रे निर्माण करणारे, तर्कशास्त्राचा विस्तार

करणारे अथवा ज्ञानाच्या विविध उपपत्ति सांगणारे असे साहित्य तेलुगूत कोठेहि नाही. वेदविद्या किंवा जातिसंस्था यांच्याविरुद्ध विचारप्रवाह जोराने चालू असतां हि जें साहित्य सर्वत्र रूढ होऊन राहिलें होतें, त्यांत आंध्रांत किंवा तेलुगूत एकंदर तत्त्वज्ञानविषयक स्वतंत्र विचारसंपदेत भर घालणारे असें क्वचितच आढळतें. गूढानुभूति-सुद्धा एकोणिसाव्या शतकांतील एका महिलेने संगृहीत करून ठेवलेली आहे. ती तारिकोंडा वेंकटम्मा या नांवाने प्रसिद्ध होती. तिचेंहि दैवत योगमुद्रेंतील नृसिंहच होतें. तिने आपले जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने व्यतीत केल्याचें व काही चमत्कार केल्याचे दिसून येतें. अखेर तिने आपली भक्ति वेकटेश्वराच्या अर्चामूर्तीला अर्पण केली. तिची योग-विषयक वचने पट्टक, प्राणायाम, ध्यानधारणा इत्यादि नेहमीच्या परिचित गोष्टींवर आधारलेली आहेत. तिचा परमेश्वर निराकार नमून साकार आहे. गूढवाद्यांना जरी परमेश्वराच्या परिच्छेदांतीत केवळ-स्वरूपाची कल्पना असली, तरी ईश्वराने दिलेल्या चर्मचक्षूना तें स्वरूप गोचर होणे अशक्य होते. याला श्रीकृष्णाचा पूर्ण आधार आहे. त्याने अर्जुनाला दिव्यचक्षु दिले : “ दिव्यं ददामि ते चक्षुः ” (गी. ११.८). हें फक्त दर्शन नव्हे तर चक्षु दिव्यचक्षु, दिव्य-श्रवणेंद्रिये अखेरीस प्राप्त करून घेण्यासंबंधीच्या गूढवाद्यांच्या विश्वासा-मुळेच ते योगमार्गी मुक्तीपेक्षा पुष्कळच अधिक अशा उद्दिष्टाने प्रेरित झालेले होते.

अशिक्षित परंतु विद्वानांत अत्यंत प्रभावी असे आणखी एक गूढवादी होते. त्यांचें नांव सोरकयल स्वामी असे होते. ते फक्त ६० वर्षांपूर्वी मृत्यु पावले. वीरब्रह्मन् हेहि एक अत्यंत प्रभावशाली गूढवादी होते. त्यांनी नवीन विचाराची भर घातली. त्यांनी तेलुगूत ‘ वरैनन तत्त्वमु ’ यावर एक पुस्तक लिहिलें आहे. ज्याला त्यांतील गूढ समजून घ्यावयाचें असेल त्याने त्याच्या घरगुती भाषाशैलीने फसला कामा नये.

‘ मी आपल्या ठिकाणी ब्रह्म पाहिले. मीं माझ्या अंतरंगात सद्-गुरूंना पाहिले. मीं त्यास तारक राजयोगांत पाहिलें नीलज्योतीच्या मध्यभागी मी त्यास पाहिले. त्यांनी माझ्या नेत्रांत प्रवेश करून आपली दिव्य ज्योति प्रकट केली. सर्वसाक्षी म्हणून आणि आनंदरूप म्हणून चंद्रमंदांत मी त्यांना पाहिलें. ’

ते जरी आपली संप्रदाय-परंपरा वीरशैवापासून सांगत असले तरी अखेरीस मी शैवहि नाही व वैष्णवहि नाही, तर ‘ वीरब्रह्मन् ’ केवल-ब्रह्मासच वाहिलेला आहे, असें ते म्हणतात. ‘ ब्रह्मन् ’ चा अर्थ येथे ब्रह्माविष्णुमहेशांपैकी ब्रह्मा किंवा कदाचित् वेदान्त्यांनी वर्णिलेलें ‘ केवल-ब्रह्म ’ असा व्यावयाचा.

असें दिसून येते की, त्यांना मुसलमानशिष्य होते व त्यांच्या या शिष्यांपैकी एकाने आपल्या कवितात महंमदाला ब्रह्मरूप मानलें आहे. ही प्रवृत्ति उत्तरेकडे कवीरपथीयांत फार प्राचीन काळापासून दिसून येते. त्यांचें शैव, वैष्णव व इस्लामी शिष्य त्यांना सद्गुरु मानीत.

त्यांच्या ग्रंथाची भाषा रहस्यमय व गूढानुभूतियुक्त आहे : “ अहो, मूलमंत्र ब्रह्मांडाएवढा मोठा आहे. आमच्या ब्रह्माने जें सांगितलें, तोच खरा मोठा मंत्र आहे. पंख आणि चोच नसलेल्या पक्ष्याने अहोरात्र तप केलें व एकाच घासांत तळ्यांतील सर्व मासे गट्ट करून टाकले

परसामध्ये असलेल्या कीटकाने सर्व घरच भक्षून टाकलें. इतकेंच नव्हे तर, तें पाहावयास आलेल्या सर्व लोकांनामुद्धा खाऊन टाकले ! ”

“ज्या मनुष्याला हातहि नाहीत व पायहि नाहीत त्याने एक भांडें घेतलें व पाणी काढण्यासाठी विहिरीत सोडलें. जेव्हा मागांना शोधणारा वगळा काठावर मोठ्या आनंदाने आला, तेव्हा लपून वसलेल्या लहान माशांनीच त्याला खाऊन टाकलें.”

अशा रीतीने वीरब्रह्माने हे आश्चर्यकारक चमत्कार सांगितले आहेत. आत्मज्ञानी लोक ते विशद करून सांगतील तर तेवढे पुरेसे आहेत. गेल्या शतकांत होऊन गेलेल्या वीरब्रह्माची लेखनशैली व त्याच्या ग्रंथांतील विषय अशा प्रकारचे आहेत. भाषा लोकांत रूढ असलेली तेलुगू असली, तरी अर्थ समजावयाला अवघड, रहस्यमय व मूलवादी आहे.

आधुनिक काल (१९०० नंतर) : राजा राममोहन रॉय यांनी बंगालमध्ये सुरू केलेल्या प्रबोधनानंतरचे सामाजिक सुधारणा व धार्मिक सुधारणा यास अनुसरून पुष्कळसे साहित्य तेलुगू भाषेत निर्माण झाले. पूर्वी इस्लामशी झालेल्या संघर्षामुळे आत्मा, ईश्वर किंवा प्रकृति याच्याबाबतच्या मौलिक सिद्धान्तासंबंधी पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली नव्हती; परंतु आता पाश्चात्य विचारपद्धति व प्रवृत्ति इस्लामी प्रभावाच्या मागोमाग आल्या. त्यामुळे हिंदुधर्माचे पुनः परिशीलन करणे महत्त्वाचे होते; व तें दोन दिशांनी होऊ लागले. एक दिशा प्राचीन पुराणमताभिमानाची आणि दुसरी, इस्लामी व ख्रिस्ती विचारानी प्रभावित परिस्थितीशी जुळणारी भविष्यकालीन बदल घडवून आणणारी.

आधुनिक विचारपद्धतीची आवश्यकता : आधुनिक युरोपीय तत्त्वज्ञानाच्या विकासाने पश्चिमेकडेदेखील जे आमूलाग्र फरक घडवून आणले, त्यांच्यामुळे हिंदुधर्मतत्त्व किंवा वेदान्ताचे पुनःसूत्रीकरण अवसरवादी होण्यापेक्षा भविष्यकालावर कमी श्रद्धा ठेवणारे झाले. भविष्यकालासंबंधी परिवर्तनशील साक्षादृष्टीचा प्रभाव कमी राहिला. परंपरागत पद्धीक पंडितांच्या पारिभाषिक शब्दांनी युक्त असे काटेकोर लिहिण्यापेक्षा तेलुगूतून लेखन सामान्य जनांसाठी होऊ लागले.

तेलुगू पंडितांकडून होणारा प्राचीन ग्रंथांचा चिकित्सक अभ्यास स्वागतार्हच ठरेल; परंतु तत्त्वज्ञान, धर्म आणि गूढवाद यांतील तत्त्व-प्रणालीचे कसलेहि मूल्यमापन करणें झाल्यास आधुनिक विचार-पद्धतीचें अनुसरण करण्याची आवश्यकता राहिली; तथापि दर्शन-शास्त्रांतील आणि पथीय साहित्यातील हिंदु विद्वान् आपापल्या दर्शनांचें व धर्मग्रंथांचे समर्थन मात्र देतात. तें नीट समजून घेऊन आचरणांत आणण्याच्या दृष्टीने किंवा वास्तवतेच्या दृष्टीने त्यांचें औचित्य कितपत आहे, याचा ते विचार करीत नाहीत.

असें आढळून येते की, आधुनिक विद्वानांनी केलेले प्रयत्न प्राधान्याने अन्वेषणात्मक आणि समर्थनपर आहेत. दर्शन म्हणून दर्शनाचें ज्ञान करून देणारे ते नाहीत; तथापि तसे ते असल्याचें श्रेय घेतले जाते.

कर्नाटकांत जसे जैनांचें वर्चस्व प्रभावी आहे, तसे तें आंध्रांत दिसून येत नाही; परंतु वेकटनाथाने आपल्या ‘परमतभंग’ नामक अभिजात ग्रंथांत बहुविधेयन पद्धतीवर आधारलेली असल्यामुळे जैन विचार-पद्धति बौद्धिकदृष्ट्या, तर्कदृष्ट्या व निःसार आहे, अशी टीका केली आहे.

त्याने भास्कर आणि यादवप्रकाश (चौदावें शतक) यांच्यावरहि टीका केली आहे; कारण त्याच्या मते तेहि जैनांप्रमाणेच परस्परविसंगत आणि अस्ति-नास्ति अशा अगदी सामान्य विशेषणानी युक्त अशा बहुविधेयन पद्धतीशी साम्य असणारे विवेचन करतात.

शेवटी तेलुगूतील तत्त्वज्ञानविषयक साहित्याचा आढावा घेतला असतां असें दिसून येते की, एकंदरीत एतद्विषयक साहित्यांत फारच थोडी भर पडली आहे. तेलुगूतील सर्व साहित्य गूढानुभूति व नीत्युपदेश यांसंबंधीच आहे. प्रत्येक दर्शनशास्त्राचा वेदान्ती, विशिष्टाद्वैती व द्वैती या संप्रदायांवर आपापल्या परीने परिणाम झालेला आहे; म्हणून तत्त्वज्ञान-विषयक साहित्य संस्कृतांतूनच लिहावें, ही गोष्ट सर्वमान्य समजली जात होती. फक्त पुराणें व इतिहास याचा शब्दशः नव्हे, तर स्वैर अनुवाद तेलुगूत झालेला आहे. शास्त्रज्ञान व काव्य आणि रस इत्यादि विद्यांचें गाढ अध्ययन असणाऱ्यांनी ते ग्रंथ लिहिलेले आहेत. लोकांत प्रचलित असलेले वेदान्ताचें ज्ञान याच लेखकांच्या उत्कृष्ट गुण असलेल्या व गूढवादाचे संपूर्ण आकलन झालेल्या काव्यग्रंथांतून आलेलें आहे.

भूतकाळ नसला तरी तेलुगू तत्त्वज्ञानविषयक साहित्याच्या भविष्य-काळावद्दल आपण अपेक्षा बाळगू या. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील टीका व खंडनाचे प्रकार आणि पद्धति आधुनिक तेलुगू तत्त्वज्ञानाला त्याच्यांतील अन्तर्निहित समन्वयक्षमतेच्या गुणांची मुक्तता करण्यास विपुल क्षेत्र निर्माण करून देतील.

आंध्र असले तरी आपले भूतपूर्व राष्ट्राध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन यांनी फक्त इंग्रजीमधूनच लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून प्रोफेसर पी. टी. राजू यांनीहि तुलनात्मक तत्त्वज्ञानावर इंग्रजीतच लिहिले आहे. आंध्रांतील पुष्कळशा तत्त्वज्ञानी जे काही लिहिलें तेदेखील इंग्रजीमधूनच; म्हणून अशी आशा करूं या की, तेलुगू प्रदेशांतील भावी तत्त्वज्ञ आपले हृदयगत व विचार तेलुगूतच लिहितील; आणि जसे तेलुगू कवि करीत आहेत त्याचप्रमाणे ते साहित्यांत भर घालतील.

संदर्भ-ग्रंथ : सुब्रह्मण्यम, के. आर. : बुद्धिस्ट रिमेन्स इन आंध्र (वॉल्टेर, १९३०); वरदाचारी, के. सी. : रिलिजन अँड रिलिजस लाइफ इन आंध्र (वॉल्टेर, १९५६); — : रिलिजन इन आंध्र प्रदेश, इन फॅसेट्स ऑफ आंध्र कल्चर (वॉल्टेर, १९६४); ब्राउन, सी. पी., अनु. : वेमेन्स पोएम्स (मद्रास, १८५८).

के. सी. वरदाचारी

तत्त्वज्ञान, न्यायमत : विश्वाचें वैविध्य : सर्वसाधारण मानवाच्या प्रत्ययास येणारे बाह्य आणि आन्तर विश्व सत्य आहे, असे न्यायशास्त्रीय विद्वान् प्रतिपादन करतात. बाह्य विश्व शून्य आहे, हें वीढांचें मत किंवा तें मिथ्या आहे, हे अद्वैतवेदान्तमत नैयायिकास मान्य नाही. सर्वकाल असणारे अथवा अविनाशी म्हणजेच सत्य, असें ते मानीत नाहीत. विश्वांतील कित्येक पदार्थ नित्य म्हणजे उत्पत्ति-विनाशरहित, तर कित्येक काही काळ अस्तित्वांत राहून नष्ट होणारे म्हणजेच अनित्य असतात, असे नैयायिक मानतात. जगात दिसून येणारें वैविध्य आणि भेद सत्य आहेत, असे नैयायिकांचें मत आहे.

जीव आणि ईश्वर : जीव अथवा शरीरधारक आत्मा हा प्रत्येकाचा वेगवेगळा असतो. या विश्वांत असे असंख्य आत्मे असून, त्या सर्वांहून परमेश्वर अथवा परमात्मा भिन्न आहे. तो एकच एक असून विश्वांतील घडामोडी त्याच्या इच्छेने चालत असतात. नव्या वस्तु त्याच्या समवायिकारणापासून उत्पन्न होत असताना परमेश्वर त्यांचे निमित्तकारण असतो; म्हणून विश्व ईश्वरांतून निर्माण होतें, असे नैयायिक मानीत नाहीत.

वाह्य जड विश्वातील कित्येक पदार्थ शाश्वत तर कित्येक नव्याने उत्पन्न होणारे असतात. पृथ्वी, आप, तेज, वायु याचे सूक्ष्म परमाणु असून ते नित्य (उत्पत्ति-विनाशरहित) असतात. ते परस्परांशी संयोग पावून नव्या पदार्थास जन्म देतात. परमाणु अदृश्य असले तरी, त्यांचा परस्परांशी संबंध आल्यावर त्यांतून जे मोठ्या आकाराचे पदार्थ उत्पन्न होतात ते दिसू शकतात. कारण त्यांचा आकार दृष्टीच्या आटोक्यांत येण्याइतका मोठा असतो. अशा प्रकारे उत्पन्न झालेले पदार्थ आवातादिकामुळे नष्ट होत असतात. विश्वाचे स्वरूप, उभारणी आणि संहार याविषयी नैयायिकांचे मत त्या विषयांतील वैशेषिकांच्या मताप्रमाणेच आहे, असे सामान्यतः म्हणावयास प्रत्ययाय नाही. याच कारणास्तव न्यायदर्शन आणि वैशेषिकदर्शन यांस जयन्ताने ('न्यायमंजरी', पृ. ५६५) 'समानतंत्र' असे म्हटले आहे.

बुद्धिवादी भूमिका : न्यायदर्शनांतील प्रतिपादनाचा आधार मुख्यतः मानवी बुद्धि अथवा तर्क असतो. सृष्टीचे स्वरूप किंवा तिची उभारणी व संहारणी यांची प्रतिक्रिया ठरविताना वेदवचनांचा आधार न घेतां तर्कसंगत विचारप्रणालीवरच नैयायिक भर देतात. स्वर्ग, नरक, मरणोत्तर मानवाचे वास्तव्य अथवा स्थलान्तर कसे होतें, इत्यादि मानवी बुद्धीच्या आटोक्याबाहेरील विषयातच ते वेदांस प्रमाण मानतात; परंतु जे विषय प्रत्यक्ष अथवा अनुमान या प्रमाणांच्या आटोक्यांत वसण्यासारखे आहेत, त्यांत वेदप्रामाण्य मानू नये ('न्यायमंजरी', पृ. २'), असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. नैयायिकांचे हे मर्यादित वेदप्रामाण्य त्यांच्या बुद्धिवादाचे स्वरूप नीट कळण्यासाठी जाणून घेणे आवश्यक आहे.

तत्त्वज्ञानाचे बारा विषय : तत्त्वज्ञानविषयक प्रमेयांची उकल बुद्धिवादाच्या आधारावर करून, मानवास दुःखमुक्ति म्हणजे मोक्ष प्राप्त करून घेतां यावा, म्हणून आत्मा, शरीर, इंद्रिय, अर्थ, बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, प्रेत्यभाव, फल, दुःख आणि अपवर्ग इतक्या विषयांचे यथायज्ञान होणे आवश्यक आहे. या सर्व विषयांचे यथार्थ स्वरूप न्यायग्रंथांत वर्णिलेले असते. विश्वांत अनेक पदार्थ आहेत; त्या सर्वांचे ज्ञान अशक्य आहे मानवाच्या मोक्षासाठी त्या सर्व पदार्थांचे ज्ञान आवश्यकहि नाही; पण वरील बारा विषयांचे यथार्थ आकलन मात्र मोक्षासाठी आवश्यक असल्यामुळे या बारा पदार्थास 'प्रमेय' (मोक्षासाठी ज्यांचे ज्ञान आवश्यक असते असे विषय) अशी नैयायिकांनी पारिभाषिक संज्ञा दिलेली आहे. या बारा विषयांचे न्यायशास्त्रीय प्रतिपादित सत्य-स्वरूप क्रमाने पुढे दर्शविले आहे :

(१) आत्मा : प्रत्येकाच्या शरीराचा चालक. यालाच उद्देशून 'मी' असे आपण म्हणतो. प्रत्येकाचा आत्मा निराळा असला तरी प्रत्येक आत्मा सर्वव्यापी आणि नित्य आहे. ज्ञान, सुख, दुःख, इच्छा, संस्कार इत्यादि गुण या आत्म्यामध्येच राहतात.

(२) शरीर : मानवी शरीरांत पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि

आकाश या पांच तत्त्वांचा (महाभूतांचा) समावेश असला तरी; मानवी शरीर मुख्यतः पृथ्वीचे बनलेले आहे.

(३) इंद्रिये : ज्ञानसाधने. कान, त्वचा, डोळा, जीभ आणि नाक ही पांच साधने होत. यांच्यामुळे बाहेरील आवाज, स्पर्श, रंग, चव, गंध इत्यादिकांचे ज्ञान होतें. हात, पाय इत्यादिकांस ती ज्ञानाची साधने नसल्यामुळे इंद्रिये असे नैयायिक मानीत नाहीत.

(४) अर्थ : वरील इंद्रियांच्याद्वारा कळून येणारे आवाज, स्पर्श इत्यादि विषय.

(५) बुद्धि : 'ज्ञान' हे आत्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होतें. धी, मा, बुद्धि, उपलब्धि, ज्ञान, प्रत्यय इत्यादि शब्द समानार्थक होत.

(६) मन : जीवात्म्यागणिक प्रत्येकाचे मन वेगळे असते. पृथ्वी इत्यादि पांच महाभूतांच्या परमाणूंहून मन वेगळे असून, परमाणुरूप आहे. एकाच वेळी दोन ज्ञाने उत्पन्न होत नाहीत, या अनुभवाची उपपत्ति लावण्यासाठी 'मन' हे आतले इंद्रिय मानावे लागते.

(७) प्रवृत्ति : शरीर, वाणी आणि मन यांच्या हालचाली (क्रिया).

(८) दोष : प्रेम, द्वेष आणि मिथ्या कल्पना या दोषांमुळेच मनुष्य चांगल्या अथवा वाईट आचरणाकडे प्रवृत्त होत असतो.

(९) प्रेत्यभाव : मेल्यावर फिरून जन्मास येणे.

(१०) फल : प्रवृत्तीनंतर येणारे सुखदुःखानुभव.

(११) दुःख : ज्याची संवेदना नकोशी वाटते, असा आत्म्याचा एक गुण.

(१२) अपवर्ग : मोक्ष.

या सर्व प्रमेयांचे यथार्थ स्वरूप जाणून घेऊन मानवाने आपल्या शरीराकडून, वाणीने आणि मनाने होणाऱ्या क्रियांचे नियंत्रण केले पाहिजे. वरील दोषांच्या आहारी गेल्याने मनुष्य वेताल होतो. त्याला त्याच्या वास्तविक हिताचे भान न राहून तो सासारिक यातनांत खोलवर बुडून जात असतो. अर्थातच संसार आणि त्यांतील दुःखपरंपरा यांतून तो बाहेर पडू शकत नाही. या सर्व अनर्थांचे कारण त्याला या सर्व प्रमेयांचे यथार्थ ज्ञान नसते हेच होय. उदा.—आत्म्याचेच ध्या. आत्मा सर्वव्यापी आणि नित्य असतांना, सामान्य मनुष्य तसे मानीत नाही. तो शरीर, मन अथवा इंद्रिये यांसच आत्मा समजतो. त्यांच्या न्हासामुळे आपला नाश होणार असे मानून दुःखी होत असतो; पण जर तर्कशुद्ध पद्धतीचा अवलंब करून त्यास आत्मा नित्य असल्याचा अनुभव आला, तर शरीरनाशालाच आत्मनाश समजून त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाचा त्याला स्पर्श होणार नाही. वरील प्रमेयांच्या यादीत दुःख समाविष्ट केलेले नाही, यावरून सुख असा वेगळा पदार्थ मानीत नाहीत, असे कोणी मानील तर ते मात्र बरोबर ठरणार नाही. दुःखाहून वेगळे असे सुख आत्म्याचा गुण म्हणून नैयायिकांनी मान्य केले आहे. दुःखाभाव म्हणजेच सुख असे न मानतां, सुख भावस्वरूपीच आहे, असे नैयायिक मानतात; पण विषयांचा इंद्रियांशी संपर्क येऊन जे सुख अनुभवास येते, त्याचा त्याच्या मागे आणि पुढे असणाऱ्या दुःखाशी संबंध असतो, हे ध्यानात घेतल्यास तसली सुखे दुःखांतून जन्मास येणारी आणि परिणामी दुःख देणारी असतात, हे ध्यानांत

प्रेणे आवश्यक असतें सुख जरी दुःखाहून वेगळें असलें, तरी त्याच्या आगे-मागे दुःखाचा संपर्क असल्यामुळे व्यवहारतः ते दुःख समजूनच तत्त्ववेत्त्याने त्याची सभावना केली पाहिजे, असे नैयायिक म्हणतात. दुःख या प्रमेयाचा नीट विचार करताना, सुखाचा दुःखाशी अव्यवहित संपर्क त्यांनी दर्शवून सुखाचे यथार्थ स्वरूप उजेडांत आणले आहे. मानवाने याप्रमाणे प्रमेयाचे सत्य ध्यानात घेतले म्हणजे त्या-त्या विषयांविषयीचे मिथ्या ज्ञान नष्ट होत असतें. ते मिथ्या ज्ञान म्हणजेच असत्य ज्ञान नष्ट झाले की, दोष नष्ट होतात. ते नष्ट झाले की, प्रवृत्ति आणि जन्म यांचा क्रमाने नाश होतो; आणि त्यानंतर शेवटी दुःखालाहि अंतिम विराम प्राप्त होतो. तोच अपवर्ग अथवा मोक्ष होय, असे नैयायिकाचे म्हणणे आहे. या सर्व प्रमेयांचे स्वरूप नैयायिकानी अनेक प्रकारचे बुद्धिवाद पुढे करून विशद केलेले आहे.

प्रमाण-चिकित्सा हाच मुख्य विषय : न्यायशास्त्रांत याप्रमाणे स्थूल-सूक्ष्म अथवा भौतिक-आध्यात्मिक प्रमेयांचे विवेचन बुद्धिवादाच्या आधाराने केलेले असले, तरी ते न्यायशास्त्राचें वैशिष्ट्य नाही हे लक्षांत घेतले पाहिजे, कारण इतर दर्शनातूनहि एतत्सदृश प्रमेयांवरील विवेचन आढळून येते; परंतु ज्ञान, विशेषतः सत्य ज्ञान आणि त्यांची साधने म्हणजेच 'प्रमाणे' याचे सखोल विवेचन आणि परीक्षण हे मात्र या शास्त्राचे वैशिष्ट्य होय; म्हणूनच या शास्त्राला 'प्रमाणविद्या' असे नांव रूढ झालेले आहे. इतर सर्व शास्त्रे प्रमाणाच्या आधाराने चालतात; म्हणून प्रमाणाचे विवेचन करणाऱ्या न्यायशास्त्राचे 'सर्व विद्याना वाट दाखविणारा दिवा' ('न्यायभाष्य', १-१-१) अशा शब्दांत नैयायिकानी मोठ्या अभिमानाने वर्णन केले आहे.

वैदिक वाङ्मयांतील उल्लेख : न्यायशास्त्राचा उद्गम आणि विकास पाहणे झाल्यास वेदापासून आरंभ करावा लागेल. जगाची उत्पत्ति कशी झाली? या विश्वाचे संचालन कोण करतो? असे प्रश्न संहिता-ग्रंथात ('ऋग्वेद', १०.१२९.६-७) दिसून येतात. त्यावरून दृश्य विश्वाच्या मुळाशी कोणते तत्त्व आहे, याचा शोध घेण्याची सशोधक-वृत्ति वेदकालीन ऋषींच्या मनात होती हे दिसून येते. चिकित्सा आणि चिकित्सक याचे स्पष्ट अस्तित्व सिद्ध करणारी वचने संहिता-वाङ्मयांत उपलब्ध आहेत ('ऋग्वेद', १.१६४-६). या चिकित्सेसच 'मीमांसा' असेहि नाव दिलेले आढळते. ब्राह्मण-ग्रंथात तर कित्येक विषयांवर झालेल्या वाद-विवादाचे वृत्तच सापडते. यज्ञमंडपांत नुसते त्रियाकर्मच चालत नसे, तर त्या-त्या त्रियाविषयी त्या अमुक स्वरूपांत अथवा अमुक वेळीच का कराव्या, असे प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्यांचे उत्तरहि दिलें जात असे यज्ञ चालविणाऱ्या ऋत्विजांतील 'ब्रह्म' नांवाच्या ऋत्विजा-कडे हें शकासमाधानाचे कार्य असे. यज्ञमंडपांत चालणाऱ्या या प्रकारच्या चर्चेत भाग घेणाऱ्यास 'ब्रह्मवादी' (ब्रह्म म्हणजे यज्ञ; त्याविषयी वादविवाद करणारे) म्हणत. ब्राह्मणग्रंथात वरील प्रकारच्या वाद-विवादाचे वृत्त देतांना प्रथम 'ब्रह्मवादी म्हणाले' (ब्रह्मवादिनो वदन्ति) ('तैत्तिरीय संहिता', ६.३.८.१) असे ठराविक साच्याचें वाक्य दिले जातें. त्यानंतर लगेच पुढच्या वाक्यांत वादविषयाचा उल्लेख असतो. त्यानंतर पूर्वपक्षाचे म्हणणे देऊन शेवटी उत्तरपक्ष म्हणजे अंतिम निर्णय दिलेला असतो. यावरून ब्राह्मणकाळी सत्यासत्यनिर्णय आणि त्यासाठी वादविवादप्रथा यांचे अस्तित्व होते, हे दिसून येते. उपनिषदांत आध्यात्मिक विषयावर वादविवाद झालेल्या सभांचे वर्णन आढळते.

जनकासारखे राजे अशा सभा भरवीत आणि याज्ञवल्क्यासारखे ब्रह्मनिष्ठ तसल्या वादांत भाग घेत असत. यावरून प्रमाणचिकित्सा आणि वाद-विद्या यांना त्या काळी वरीच लोकप्रियता प्राप्त झालेली होती, हे दिसून येते. तैत्तिरीय आरण्यकात (१.२) स्मृति, प्रत्यक्ष, ऐतिह्य आणि अनुमान या चार प्रमाणांचा उल्लेख केलेला सापडतो. 'जे चिकित्सा-पूर्वक केले जातें, ते श्रेयस्करच ठरते' असे शतपथांत (२.२.४.९) म्हटले आहे. छादोग्योपनिषदांत (३.१.१०) - 'ज्ञान, श्रद्धा आणि रहस्यविज्ञानपूर्वक केलेलें कर्म विशेष प्रभावी होत असते,' असें विधान उपलब्ध आहे. त्यावरून वेदकाळी न्यायशास्त्र विकसित होत होते, एवढेच दिसून येत नाही, तर त्या शास्त्राविषयी जनमनांत आदर वसत होता, हेहि कळून येते.

आन्वीक्षिकी . या शास्त्राला फार प्राचीन काळी वाकोवाक्य ('छादोग्यशाकरभाष्य', ७.२.२) म्हणत असावेत; पण त्यानंतर त्याला 'आन्वीक्षिकी' हे नाव रूढ झाले. न्यायभाष्याच्या प्रास्ताविकांत 'न्यायविद्या म्हणजे आन्वीक्षिकीच होय' असे वात्स्यायनाने ('न्यायभाष्य', १.१.१) आवर्जून सांगितले आहे. 'प्रत्यक्ष अथवा वेद यांवरून कळून येणाऱ्या गोष्टींचें परीक्षण कसें करावें, हें सागणारी विद्या ती आन्वीक्षिकी' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति देऊन आन्वीक्षिकी, न्यायविद्या, न्यायशास्त्र हे पर्यायी शब्द असल्याचेहि वात्स्यायनाने स्पष्ट केले आहे. यावरून आजच्या स्वरूपांत न्यायशास्त्र प्रतिष्ठित होण्यापूर्वी त्याचें नांव 'आन्वीक्षिकी' होतें, असे दिसतें.

संदर्भ-ग्रंथ : वात्स्यायन : न्यायभाष्य; जयन्तभट्ट न्यायमंजरी; विद्याभूषण, एस. सी. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन लॉजिक (कलकत्ता, १९२१); सिन्हा, जे. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, २ खं. (कलकत्ता, १९५६ १९५२).

रघुनाथशास्त्री कोकजे

तत्त्वज्ञान, पर्सो-अरेविक : इराणी-अरबी प्रदेशांतील तत्त्वज्ञान : बगदादच्या खिलाफतीवर (खलिफाच्या गादीवर) अब्बासीचे आगमन झाल्यापासून (७५०) इस्लाममध्ये बौद्धिक प्रवोधनाचे एक नवे युग सुरू झाले. अब्बासी खलिफा हे उदार वृत्तीचे होते. इस्लामी संस्कृतीच्या समृद्धीसाठी होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांना त्यांनी उत्तेजन दिले. अब्बासी हे मूळचे अरब असले, तरी उमय्याप्रमाणे त्यांना आपल्या अरबीपणाचा फाजील गर्व नव्हता. त्यामुळे उमय्यांच्या कारकीर्दीत राज्यकर्ते आणि जनता यांच्यांत जशी एक खोल दरी निर्माण झालेली होती, तशी अब्बासींच्या कारकीर्दीत झाली नाही. नव्याने मुसलमान झालेल्या लोकांना आपल्या बरोबरीने वागविण्यास उमय्या तयार नव्हते. याचा फायदा अब्बासींनी घेतला; आणि या नवमुस्लिमांचा पाठिंबा मिळवून उमय्या घराण्याला पदच्युत करण्यात ते यशस्वी झाले (हा नवमुस्लिमांपैकी बहुतेक इराणी होते.). त्यांनी आणखी एक महत्त्वाचा बदल केला. तो असा की, त्यांनी आपली राजधानी दमास्कसहून बगदादला नेली. कालान्तराने हें बगदाद शहर इराणी-अरबी संस्कृतीच्या समन्वयाचें केंद्र बनलें.

अब्बासी राज्यकर्ते कला आणि साहित्य यांचे मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या अचाट प्रयत्नांमुळेच पूर्वी होऊन गेलेल्या यावनी (ग्रीक) व पौर्वात्य ज्ञानभांडारातील ज्ञान मुस्लिम जनतेपर्यंत पोहोचू शकलें.

अल मामून अल मन्सूर आणि अल मुत्तवन्निकम यांनी (ग्रीक ग्रंथ मिळविण्यासाठी) कॉन्स्टेंटिनोपलला आणि इतर ग्रीक शहरांना आपले दूत पाठविले. ८३० साली अल मामून याने बगदाद येथे दोन लाख दिनार (१९,५०,००० डॉलर) खर्चून एक ज्ञानगृह (वैतुल हिकमत) बांधले. ७५० ते ९०० या काळांत ज्ञानाचे विविध प्रकारचे वीजारोपण करून, ते समृद्ध करणारे अनुवाद-कार्य चालले. त्यायोगे शामी (सिसाइक), ग्रीक, पहलवी व संस्कृत या भाषांतील बहुमूल्य दार्शनिक आणि वैज्ञानिक साहित्य अरबीत आले. या प्रक्रियेतून इस्लाममध्ये धर्म-निरपेक्ष ज्ञान येण्याचा मार्ग अप्रत्यक्षपणे उपलब्ध झाला ही गोष्ट लक्षांत घेतां या कार्याचे वैशिष्ट्य उल्लेखनीय वाटते. या वावर्तीतील प्रो. ओलीरी यांचा ' ग्रीक विज्ञान अरबांपर्यंत जाऊन कसे पोचले ' ['हाऊ ग्रीक सायन्स पास्ट टु अरब्स, (१९५७) '] हा उत्कृष्ट ग्रंथ जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावा.

परंतु येथे हेंहि लक्षांत ठेवले पाहिजे की, अवासी घराणे राज्यावर येण्याच्या खूप आधीपासूनच इस्लाममध्ये तत्त्वज्ञानविषयक चिंतन सुरू झालेले होते. इस्लामच्या प्रारंभीच्या विजयांमुळे मुसलमानांचा नवीन संस्कृतीशी संबंध आला. त्यांपैकी काही संस्कृति, परंपरा व बौद्धिक कर्तृत्व या वावर्तीत खूपच समृद्ध होत्या. ख्रिश्चनांनी केवळ मुस्लिम सैनिकांशीच दोन हात केले असें नव्हे, तर त्यांच्या धर्माशीहि लढा दिला. या वेळीच अरबांना आपल्या शत्रूविरुद्ध बौद्धिक पातळीवर आक्रमक आघाडी उघडणे भाग पडले. याच सुमारास इस्लाममध्ये 'मुअतजिला' नांवाचा एक नवा पंथ उदयास आल्यामुळे, धर्माचा बौद्धिकदृष्ट्या विचार करण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली होती.

मुअतजिली पंडित ग्रीक तत्त्वज्ञान व तर्कशास्त्र यांच्याशी उत्तम प्रकारे परिचित होते. हे इस्लाममधील पहिले पंडित परंपरेतील बुद्धिवादी होते. त्या भाषेतून घेतलेल्या अनेक कल्पना त्यांनी घेऊन, त्यांचे एकजीव मिश्रण केले आणि मुसलमानांच्या तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनांवर एका नव्याच वैशिष्ट्याचा ठसा उमटविला. ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासांमुळे मुअतजिलीना एक नवे शास्त्र निर्माण करण्यास उत्तेजन मिळाले. याला त्यांनी ' इल्मुल कलाम ' (तर्कशास्त्र किंवा मीमांसा-विज्ञान) असें नाव दिले. या शास्त्राच्या साहाय्याने त्यांनी धर्माच्या अंतर्गत व बाह्य शत्रूविरुद्ध धार्मिक आवेशाने युद्धाची आघाडी उघडली. मुअतजिलीच्या सिद्धान्ताची चर्चा 'तत्त्वज्ञान, इस्लामी धर्मातील' या लेखात करण्यात आलेली आहे. या ठिकाणी एवढे सांगितले म्हणजे पुरे की, मुअतजिलींनी मुक्त-चिंतनाला खूप उत्तेजन दिले आणि त्यांच्या प्रभावामुळे इस्लाममध्ये चिंतनाच्या तीन वेगवेगळ्या प्रणाली उदयास आल्या : १. मुतकलिलमीन (कट्टर मीमांसक पंडित परंपरेतले शास्त्र-प्रामाण्यवादी). २. हुकमा किंवा फलसीफ (तत्त्वज्ञानी). ३. सुफी (साक्षात्कारवादी).

या ठिकाणी आपल्याला इस्लाममधील ज्या तत्त्वज्ञानावर ग्रीक विचारांचा प्रभाव फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो, त्यांच्या शिकवणुकी-संबंधीच प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. मुतकलिलमीन पंडितांचे मुख्य उद्दिष्ट धर्मसिद्धान्तांवर प्रतिस्पर्धाकडून होणारे जोरदार हल्ले परतवून लावणे हे होते. कुराणाचा अर्थ लावणाऱ्या भाष्याला बुद्धिवादी वळण देण्यावर त्यांचे प्रयत्न मुख्यतः केंद्रीभूत झालेले होते. या कामासाठी

त्यांनी ज्या द्वंद्वात्मक तर्कशास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे, तिला त्यांनी ' अल कलाम ' असें नांव दिले. या ठिकाणी हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की, ' अल कलाम ' हे अरब-मनाने शोधून काढलेले स्वतंत्र व मौलिक तत्त्व आहे.

सुफीवादाच्या वावर्तीत बोलावयाचे तर इराण व भारत या दोन्ही देशांत त्यांचा घवघवीत विकास झाला आहे, असे म्हणतां येईल. सत्याचा साक्षात्कार हा आध्यात्मिक शिस्तीच्याद्वारेच होऊ शकतो आणि ईश्वराचे मानवाला धन्यता प्राप्त करवून देणारे शुभदर्शन (साक्षात्कार) हें मानवाचे अंतिम उद्दिष्ट होय, असे सुफी लोक मानतात. सुफीवादाने मुख्यतः प्रत्यक्ष अनुभूतीच्या मार्गावरच अधिक भर दिला असला, तरी कालांतराने थोर सुफी विचारकांनी जे स्वतःच पद्धतशीर ग्रंथ रचले. त्यांमधून सुफीवादासंबंधी उत्तम चिंतनात्मक साहित्य तयार झाले.

काही लोक निःसंकोचपणे असें मत व्यक्त करतात की, इस्लामच्या प्रारंभिक संस्कृतीत तत्त्वज्ञानात्मक परंपराचा अभाव होता आणि ज्याला इस्लाममधील तत्त्वज्ञान असें म्हटले जाते, ते दुसरें-तिसरें काही नसून ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांच्या तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनावर केलेले एक प्रकारचे कलमच आहे; परंतु वर उल्लेखिलेल्या इस्लामी विचारकांचे साहित्य वाचले व समजून घेतले की, ह्या मताचे वैयर्थ स्पष्ट होते. या विचारकांपैकी अनेकांनी ग्रीक ग्रंथांवर विशेष भिस्त ठेवली हें खरे; परंतु अधिकांश उदाहरणांमध्ये त्यांनी आपली स्वतंत्र प्रज्ञा दाखविली होती आणि नवीन कल्पना शोधून काढल्या होत्या, असें दिसून येते.

मुसलमानांमधून अनेक तत्त्वज्ञ निर्माण झाले असले, तरी त्यांच्यापैकी फार थोड्यांना प्रसिद्धि मिळू शकली. ज्यांना प्रसिद्धि मिळाली त्यांमध्ये अल-किंदी, अल-फराबी, इब्न मस्काविया, इब्न सीना, इब्न हुज्म, इब्न वज्जा, इब्न तुफैल आणि इब्न रुशद हे सर्वश्रेष्ठ समजले जातात. अल-घझाली व इब्न तैमिया यांच्यासारखे धार्मिक विचारक, इब्न खल्दनसारखे इतिहासवेत्ते आणि इब्न रुशद व त्याचा अंदलूसी संप्रदाय यांच्यासारखे प्रामुख्याने असलेले भाष्यकार यांच्याशी तुलना करता वर उल्लेखिलेले मुस्लिम तत्त्वज्ञ आपल्या वेगळेपणामुळे ठळक उठून दिसतात. अंदलूसी-संप्रदाय म्हणजे स्पेनसारख्या पाश्चात्य देशांतील मुस्लिम तत्त्वज्ञांचा संप्रदाय. लॅटिन प्रदेशांत ज्यांचा प्रभाव पसरला अशा अँरिस्टॉटलीय संप्रदायाचा पुरस्कार करणाऱ्या विद्वानांमध्ये इब्न रुशदचा तिसरा क्रमांक लागतो.

या ठिकाणी इस्लामी विचारकांच्या एका भ्रातृसंघाचा उल्लेख केला पाहिजे. या संघाच्या लोकांना ' इस्वान अस्तफा ' (पवित्र बांधव) असे म्हणण्यांत येई. या मंडळीनी संयुक्तपणे प्रयत्न करून ज्ञानाच्या प्रत्येक संभाव्य शाखेमध्ये वैज्ञानिक व अर्धवट वैज्ञानिक विचारांचे सारसंग्रह तयार केले. या ' पवित्र बांधवां ' नी अंदलूसी विचारकांवर फार मोठा प्रभाव पाडला, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

१. अल-किंदी (८०३-८७५) : अबू याकूब अल-किंदी याचा जन्म कफा येथे ८०३ साली झाला. तो आपली वंशावळ जुन्या किंद राजघराण्यापर्यंत नेऊन भिडवितो. तो राजघराण्याशी संबंध असलेला शुद्ध अरब असल्यामुळे ' पहिला अरब तत्त्वज्ञ ' हें स्पृहणीय विरुद त्याला मिळाले. त्याच्या नांवावर सुमारे २६५ ग्रंथ आहेत. ' इस्लाममधील धर्मनिरपेक्ष विचारांचा अग्रदूत ' म्हणूनहि अल-किंदीचा उल्लेख केला

पाहिजे. ज्ञानाची कोणतीही विद्यमान शाखा त्याच्या तीक्ष्ण नजरेंतून सुटली नाही. त्याच्या स्वतःतः ग्रंथांपैकी 'दि एसे ऑन इंटलेक्ट' हा बुद्धीवरील प्रबंध व 'दि फाइट् इसेन्सेस' हा पांच मूलतत्त्वांवरील ग्रंथ हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. बुद्धि- (अक्ल-)वरील प्रबंधाचा मध्य-कालीन लॅटिन भाषेत 'डी इंटलेक्टु एट इंटलेक्टो' या शीर्षकाखाली अनुवाद करण्यांत आला होता. त्यांत बुद्धीसंबंधीचा अ‍ॅरिस्टॉटलचा दृष्टिकोण व्यक्त होतो. अल-किदीच्या मते बुद्धीचे चार प्रकार आहेत : यांपैकी पहिली बुद्धि ही सदैव क्रियाशील (अक्ल) असते, दुसरी सुप्तावस्थेत (पोटेन्शिया) असते. तिसरी म्हणजे ही सुप्तावस्थेतून क्रियाशील अवस्थेत आत्म्यामध्ये अवतीर्ण होणारी बुद्धि. बुद्धीचें हें त्रिविध विभाजन 'डी अ‍ॅनिमा' या ग्रंथांत आढळते; परंतु आश्रयाची गोष्ट अशी की, आपल्या प्रबंधाच्या शेवटी अल-किदीने 'प्रकट बुद्धि' (अक्ल जाहीर) या नांवाचा एक चौथा प्रकार सांगितला आहे. 'प्रकट बुद्धि' या कल्पनेचे मूळ ग्रीक तत्त्वज्ञानांत शोधण्याचा युरोपीय पंडितांचा प्रयत्न निष्फळ ठरला आहे. अनेक विद्वानांनी या कल्पनेचें मूळ शोधण्याचा खूप प्रयत्न केला; परंतु तो यशस्वी झालेला नाही. श्री. गिन्सन यांच्या मते आल्फोन्सिसयसच्या अ‍ॅलेक्झंडरच्या 'डी अ‍ॅनिमा' या ग्रंथातून ही कल्पना घेण्यांत आलेली आहे (डॉ. अफनान यांच्या 'अ‍ॅव्हिसेना : हिज लाइफ अँड वर्क'—अ‍ॅलेन अँड अन्विन-१९५८, या ग्रंथांत श्री. गिन्सन यांचे हे मत उद्धृत करण्यांत आलेले आहे); परंतु तेथे हे विभाजन केवळ त्रिविधच आहे. अल-किदीचें महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य असें की, ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांतून मानसशास्त्रीय विचारसाहित्य निवडून घेऊन त्याचा विकास करणारा तो पहिला मुस्लिम विचारक होय.

अल-किदीचा दुसरा महत्त्वाचा प्रबंध पाच मूलतत्त्वासंबंधीचा होय. त्यामध्ये त्याने जडद्रव्य, आकार, गति, काळ आणि स्थान या पांच कल्पनांच्या मूलतत्त्वासंबंधी विचार केला आहे. बहुतेक सर्व युरोपीय लेखकानी याला 'कट्टर मुअतजिली' ठरविले आहे; परंतु कॉन्स्टेंटिनोपल-मध्ये अलीकडेच उपलब्ध झालेल्या याच्या ग्रंथावरून तो खऱ्या अर्थाने मुअतजिली होता, असें म्हणतां येत नाही.

तत्त्वज्ञानविषयक सशोधनासाठी गणिती पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, असे सांगणारा पहिला तत्त्वज्ञ डकार्ट्स हा नसून, अल-किदी हा होता. दृष्टिविज्ञान किंवा प्रकाशिकी (ऑप्टिक्स) या विषयासंबंधीचा त्याचा मुख्य ग्रंथ पाश्चात्य व पौरात्य दोन्ही देशांत मोठ्या प्रमाणावर अभ्यासिला जात होता. रॉजर बेकन हा अल-किदीचा उल्लेख मोठ्या आदराने करतो. अल-किदीच्या मते ज्ञान हें इंद्रियांच्या-द्वारे, बुद्धीच्या साहाय्याने किंवा कल्पनेच्या साहाय्याने दिले-घेतले जातें. यापैकी कल्पनेचा मार्ग हा इंद्रिय व बुद्धि यांच्यांतील दुवा आहे. इंद्रिये विणेषांचें (पटिक्युलर) ज्ञान देतात, तर बुद्धि सामान्यांचें (युनिव्हर्सल) ज्ञान देते. कल्पना ही सामान्य-विणेषांचें दोहोंचें ज्ञान देते. अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत कांट (मृ. १८०४) हा इंद्रियगम्य प्रत्यक्ष ज्ञान आणि बुद्धि यांच्यामधील दुवा म्हणून कल्पनेचा उल्लेख करणारा पहिला तत्त्वज्ञ समजला जात होता; परंतु वर आपणांला दिसून आलेच आहे की, हा भेद करण्याचें श्रेय अल-किदी याच्याकडे जातें.

२. अल-फराबी (मृ. ९५०) : अबू नासर अल-फराबी हा एका

इराणी सेनापतीचा मुलगा होता. त्याचा जन्म तुर्की ट्रान्सोक्सियानांतील फराब नांवाच्या—जिल्ह्याच्या—शहरी झाला. इस्लामने जन्म दिलेल्या अत्यंत थोर तत्त्वज्ञान्यांपैकी अल-फराबी हा एक होता, यात मुळीच शंका नाही. अल-फराबी हा विपुल लेखन करणारा लेखक होता आणि मानवी ज्ञानाच्या बहुतेक सर्व विषयावर त्याने लेखन केलें आहे, असें म्हटलें जाते. इब्न कल्लिकान (१२११-१२५६) याच्या मते, अल-फराबीने तत्त्वज्ञानक्षेत्रांतील शास्त्रांत जें उच्च स्थान मिळविलें होतें, तेवढें उच्च स्थान दुसऱ्या कोणाहि मुसलमानाला कधी मिळवितां आलें नाही. त्याच्या लिखाणाचा अभ्यास आणि त्याच्या शैलीचें अनुकरण केल्यामुळेच अ‍ॅव्हिसेनाइतकें नैपुण्य मिळवितां आले, आणि आपलें लिखाण इतके उपयुक्त करणें शक्य झालें. अल-फराबी वगदादला गेला तेव्हा त्याला अरबी भाषा अवगत नव्हती. तेथे त्याने अरबी शिकण्यास सुरुवात केली आणि लवकरच त्या भाषेवर प्रभुत्व मिळविलें. तो बहु-भाषाकोविद होता. त्याने अ‍ॅरिस्टॉटलीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला होता. असें म्हणतात की, त्या तत्त्वज्ञानाने तो इतका प्रभावित झाला होता की, त्याने 'डी अ‍ॅनिमा' हा ग्रंथ २०० वेळां आणि 'फिजिक्स' (पदार्थविज्ञान) हा ग्रंथ ४० वेळा वाचला. त्याने शंभरांहून अधिक ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी निम्मे पूर्वसूरीच्या (मुख्यतः अ‍ॅरिस्टॉटलच्या) ग्रंथांवरील भाष्यात्मक व टीकात्मक होते. इतर लिखाण हे त्याचें स्वतंत्र लिखाण होते. त्याच्या ग्रंथांपैकी पंचवीस ग्रंथ अजूनहि सुट्या-सुट्या खंडांत विखुरलेले आहेत. त्याचा मुख्य विषय तर्कशास्त्र हा होता. आधुनिक चिन्तकांचा प्रमाणे त्याने तर्कशास्त्र व ज्ञानमीमांसा हीं समानार्थक मानली. त्याच्या मते तार्किक प्रक्रिया ही ज्ञानाच्या पद्धतीची चिकित्सा (मेथॉडॉलॉजी) नसून, त्याच्या रचनेची चिकित्सा आहे. सत्त्व (इसेन्स) आणि अस्तित्व यांच्यांतील भिन्नतेवर त्याने विशेष भर दिला. पुढे कालान्तराने पौरात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांमध्ये या कल्पनेला खूपच महत्त्व प्राप्त झालें.

हमदानी सुलतान सैफुद्दीन याच्या दरबारात जाऊन पोचल्यानंतर अल-फराबीच्या बौद्धिक जीवनांतील अत्यंत यशस्वी कालखंड सुरू झाला. त्यानंतर जीवनाच्या अखेरपर्यंत तो दमास्कसलाच राहिला आणि त्याने आपला सारा वेळ लिहिण्यांत व व्याख्यानें देण्यात घालविला. सर्वश्रेष्ठ यहूदी तत्त्वज्ञानी मेमोनायडीस (११३५-१२०४) याने आपल्या 'ग्रांड ऑफ दि पर्प्लेक्स' (संभ्रान्तांचें मार्गदर्शन) या ग्रंथांत अल-फराबीच्या 'पोलिटिकल रेजिम' या ग्रंथाची शिफारस पुढील शब्दांत केली आहे : "माझी तुम्हांला अशी शिफारस आहे की, अबू नासर अल-फराबी याच्या ग्रंथांवरील तत्त्वज्ञानावरील दुसरे कोण-तेहि ग्रंथ तुम्ही वाचू नका." अल-फराबीच्या मते, विशेष सत्ये जाणून घेतल्यानंतरच सामान्य सत्याचें निगमन करतां येतें; आणि इंद्रियगम्य अनुभव मिळविल्यानंतरच संकल्पनात्मक ज्ञान मिळवितां येतें.

बुद्धीच्या सिद्धान्ताच्या वावतीत अल-फराबी हा आपला पूर्वसूरी अल-किदी याचें अनुकरण करतो आणि आत्म्याच्या चार शक्तींचें वर्णन करतो. त्या चार शक्ति अशा : सभाव्य किंवा सुप्त प्रज्ञा, क्रियाशील प्रज्ञा, उपाजित प्रज्ञा आणि कारक प्रज्ञा.

(१) संभाव्य किंवा सुप्त प्रज्ञा : हिला 'अक्ल ह्य्युलानी' (निष्क्रिय प्रज्ञा) असें म्हणतात. वस्तूशी संबंध असलेल्या उपाधींपासून

वस्तूचें मूलतत्त्व बुद्धीने वेगळे काढून त्याला जाणण्याची जी मानवी शक्ति, ती म्हणजेच सुप्त प्रज्ञा. अँरिस्टॉटलच्या अनेकेद्रियवेदन ('कॉमन-सेन्स') या कल्पनेशी हिचें पुष्कळच साम्य आहे.

(२) क्रियाशील प्रज्ञा : हिला 'अक्ल विलफेल' असें नांव आहे. क्रियाशील वनून मूलतत्त्व वेगळें काढण्यास मदत करते ती ही सुप्त शक्ति होय.

(३) कारक प्रज्ञा : हिला 'अक्ल फआल' असे नांव आहे. ही बाह्य शक्ति आहे. हिचा उगम ईश्वरापासून झालेला असून, माणसांतील सुप्त शक्ति जागृत करून त्याला कार्यप्रवण करण्यास ती समर्थ असते.

(४) उपाजित प्रज्ञा : हिला 'अक्ल मुस्तफाद' असें म्हणतात. ही प्रज्ञा कारक प्रज्ञेच्या प्रेरणेने विकसित होते व सक्रिय वनते.

अशा प्रकारें क्रियाशील प्रज्ञा आणि सुप्त प्रज्ञा यांचा संबंध आकार-तत्त्व (फॉर्म) व आशयद्रव्य (मॅटर) यांच्या संवधासारखा आहे; परंतु कारकप्रज्ञा ही वाहेरून प्रवेश करते आणि तिच्या क्रियेमुळे प्रज्ञेला नवीन शक्ति प्राप्त होतात; व त्याच्यायोगे सर्वांत मोठे कर्तृत्व ती 'उपाजित' करते. अल-फराबी हा शेवटपर्यंत धर्मनिष्ठ मुसलमान राहिला. त्यामुळे कुराणांतील विचारांवर अँरिस्टॉटलीय मानस-शास्त्राचा काय परिणाम होतो, याचें मर्म त्याला समजलें नाही. अँरिस्टॉटलीय सिद्धान्तानुसार आत्म्यामध्ये वनस्पतिजगतांत व प्राणि-जगतांत समानपणें आढळणाऱ्या वेगवेगळ्या शक्ति अथवा भाग असतात. शिवाय अरिस्टॉटलीय हा प्रत्यक्ष ज्ञान, इद्रियें इत्यादींच्या शक्तींचा उल्लेख करतो; परंतु वाहेरून प्रवेश करून केवळ मानवामध्येच निवास करून राहणारा (नॅशनल सोल) बुद्धिनिष्ठ आत्मा हाच केवळ अविनाशी असतो. अशा प्रकारच्या सिद्धान्तामुळे मानव आणि मनुष्येतर जीवसृष्टि यांच्यामध्ये एक दुर्लभ्य खाई निर्माण होते. त्यामुळेच अँरिस्टॉटलीय दृष्टिकोणांतून विचार करणारे लोक-मग ते सनातनी मुसलमान असोत की कॅथॉलिक चर्चचे अनुयायी असोत-मनुष्येतर प्राण्यांशी कर्तव्यबुद्धीने भूतदयेची वागणूक ठेवण्यास तयार असले, तरी त्यांना 'हक्क' देण्यास कां तयार होऊं शकत नाहीत, याचाहि खुलासा त्या सिद्धान्तावरून होतो; परंतु अँरिस्टॉटलीय सिद्धान्तांतील अत्यंत अमूर्त व बुद्धिनिष्ठ आत्मा हाच तेवढा मानवामधील असा भाग आहे की, जो अमर होऊं शकेल. मानवेतर प्राण्यामध्ये विकासाची कितीहि क्षमता असली तरी तो या कोटीला पोहोचू शकत नाही. अशा प्रकारचा शरीरा-पासून वेगळा काढलेला आत्मा आणि मानवेतर प्राण्यांमधील आत्म्याच्या खालच्या कोटीच्या शक्ति, यांचें चित्र कुराणामध्ये रंगविलेल्या मरणोत्तर जीवनाच्या चित्राणी जमत नाही. शिवाय कुराणाच्या मते आत्म्याचा पुन. शरीराशी संयोग झाल्याखेरीज मरणोत्तर जीवन पूर्ण होत नाही; पण ही गोष्ट अँरिस्टॉटलच्या अनुयायाना मान्य होणे शक्य नाही. याच कारणांमुळे अँरिस्टॉटलच्या शिकवणुकीचे समर्थन करणाऱ्या तत्त्वज्ञांवर जोरदार हल्ले चढविण्यात आले; कारण तसें करण्यामध्ये ते आत्म्याच्या वैयक्तिक अस्तित्वाच्या कल्पनेला सुरंग लावीत होते आणि पुनरुत्था-नाच्या सिद्धान्ताला विरोध करीत होते.

अल-फराबीने आपल्या 'जेम्स ऑफ विज्डम' ('ज्ञानरत्ने') या ग्रंथांत कार्यकारणसंबंधाच्या सिद्धान्ताचें सविस्तर विवेचन केलें आहे. अँरिस्टॉटलप्रमाणे तोहि असेंच मानतो की, कारणपरंपरा ही अमर्याद

असू शकत नाही. आदिकारण हें एक व शाश्वत असतें. हें आदिकारण जाणणे हेच साऱ्या तत्त्वज्ञानाचें उद्दिष्ट आहे. हें आदिकारण म्हणजे 'आवश्यक सत्त्व' (नेसेसरी बीइंग) होय. इतर सर्व अस्तित्वांच्या मुळाशी हे आवश्यक किंवा 'अपरिहार्य अस्तित्व' असतें. कुराणांत सांगितल्याप्रमाणे 'तोच (ईश्वर) पहिला व शेवटचा, तो प्रकट व प्रच्छन्न आहे.' त्याला कोणत्याहि शक्तीच्याद्वारे वधता येत नाही; परंतु त्याच्या गुणांच्याद्वारे त्याला जाणता येतें. ज्ञान मिळविण्याचा उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे 'जाणणें' हा होय. ईश्वरापर्यंत जाऊन पोहोचणें शक्य नाही. या ठिकाणीं अल-फराबी हा शुद्ध तत्त्वज्ञानाची शिकवण आणि आशियांतील इस्लाम धर्मांत त्या वेळी झपाट्याने प्रसार पावत असलेला गूढवाद याचें मिश्रण करीत असल्याचें दिसून येतें.

३. इब्न मस्काविया (मृ. १०३०) : इब्न मस्काविया हा वैद्य, तत्त्वज्ञ व इतिहासकार होता. सुलतान आजगुद्दीलाच्या दरबारांत तो कोपाध्यक्ष होता. अल-फराबीचा संप्रदाय लयास जात असल्याची चिन्हे दिसू लागत असताना, त्याचा तत्त्वज्ञानी म्हणून उदय झाला. या वेळी थोर तत्त्वज्ञ इब्न सीना हा अजून लहान होता. इब्न मस्कावियाने नीतिशास्त्राची जी एक दार्शनिक पद्धति निर्माण केली ती आजहि पौर्वात्य देशांत महत्त्वाची समजली जाते. प्लेटो, अँरिस्टॉटल व गॅलेन यांच्याकडून त्याने मुक्तहस्ताने विचार घेतले; परंतु त्याच्या पद्धतीवर प्रामुख्याने अँरिस्टॉटलचाच प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

'आत्म्याचें सारभूत स्वरूप' या विषयावरील इब्न मस्कावियाचा प्रबंध हा मुस्लिम मनावर कायमचा ठसा उमटविणाऱ्या दार्शनिक ग्रंथांपैकी एक आहे. त्याच्या मते मानवी आत्मा हा त्यांच्यातील बुद्धिनिष्ठ विचारांमुळे मानवेतर प्राण्यांच्या आत्म्याहून वेगळा पडतो आणि तो सदैव श्रेयाच्या दिशेने वाटचाल करीत असतो. माणसामध्ये असलेल्या कमीअधिक क्षमतेमुळे त्यांच्यांत फरक पडतो. फार थोडे लोक स्वभावतः चांगले असतात आणि ते कधीच वाईट मार्गांला जात नाहीत. इतर काही लोक प्रारंभी चांगलेहि नसतात किंवा वाईटहि नसतात. त्यांच्यावर जसे संस्कार होतात व ज्या प्रकारचें सामाजिक वातावरण त्यांना मिळतें, त्याप्रमाणे ते भल्या किंवा बुऱ्या मार्गांला लागतात. श्रेय हें सर्वसाधारण (सार्वत्रिक) श्रेय असतें किंवा एखादे विशिष्ट श्रेय असते; परंतु एक परिपूर्ण किंवा निरपेक्ष असें केवळ श्रेयहि असते. सर्वोच्च अस्तित्व आणि सर्वोच्च ज्ञान यांच्याशीं तें अभिन्न असतें. नीति हा मानवाचा परमोच्च गुणप्रकर्ष होय. इब्न मस्कावियाच्या मते धर्म हा लोकांच्या नैतिक शिक्षणाचें कार्य करीत असतो.

४. इब्न सीना : (९८०-१०३७) : इस्लामी तत्त्वविचारांच्या, विशेषतः अँरिस्टॉटलीय व नव-प्लेटोवादी तत्त्वज्ञानाच्या चैतन्यशाली वातावरणात वाढलेल्या मुस्लिम तत्त्वचिंतकांमध्ये अबू अली अल हुसैन बिन अब्दुल्ला बिन सीना हा सर्वश्रेष्ठ आशिर्वादां तत्त्वज्ञानी होय. पौर्वात्य देशात हा सामान्यतः इब्न सीना या नांवाने आणि पाश्चात्य देशात अँव्हिसेना या नांवाने ओळखला जातो. इब्न सीनाचा शिष्य अल-जुजानी याने पूर्ण केलेल्या त्याच्या उत्कृष्ट आत्म-चरित्रावरून त्याच्या जीवनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन आपल्याला घडतें. इब्न सीनाचा वाप खामयाताचा राज्यपाल होता; परंतु इब्न सीनाच्या जन्मानंतर तो आपल्या मूळ गावी म्हणजे बुखाराला परत आला. या बुखारांतच इब्न सीनाचें प्रारंभिक शिक्षण सुरू झाले. इब्न सीना

वयांत येण्याच्यापूर्वीच त्याच्या वापाने इस्माइली पंथाचा स्वीकार केला होता. इस्माइली पंथ हा मुसलमानांतील शिया संप्रदायाचा एक पोटभेद आहे (चौथे खलीफ हजरतअली यांच्या अनुयायांना 'शिया' असे म्हणतात.) या इस्माइली पंथाचे अनुयायी अगाखानांना आपला नेता मानतात. या पंथाचे लोक आजहि ईजिप्त, इराण, हिंदुस्तान व पाकिस्तान या देशात आढळतात. इस्माइली हे नाव सातवे इमाम इस्माईल यांच्या नावावरून पडलं आहे. हे इमाम जाफर सादिक याचे चिरजीव होते; परंतु त्यांना गादी न देता इमाम जाफर सादिक यांनी आपले दुसरे चिरजीव मुसा काजिम यांना गादी दिली. इस्माइली लोक हजरत इस्माईल यांना शेवटचे इमाम मानतात. यामुळे त्यांना 'सेव्हनर्स' या नावाने ओळखले जाते. याच्याउलट शिया संप्रदायातील इतर बहुसंख्य लोकांना 'ट्वेल्व्हर्स' असे नाव आहे.

या दोन्ही पंथांच्या मते हजरत मुहंमद पैगबर यांच्यामागून गादीवर वसण्याचा खरा अधिकार केवळ हजरतअली यांना होता. अबू वकर, उमर आणि उस्मान या अन्य तीन खलिफांनी ती गादी अन्यायाने वळकावली होती, असे ते मानीत. खिलाफतीचा अधिकार मुहंमदसाहेबाच्या घराण्यातच राहिला पाहिजे, अशी त्यांची श्रद्धा होती. या सिद्धान्ताला 'इमामतचा सिद्धान्त' असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे हे लोक कुराणातील कलमाचा अर्थ रूपकात्मक लावावा असें मानीत. कुराणातील गुह्य ज्ञान फक्त इस्माइली इमामानाच मिळू शकते; आणि त्यांच्या प्रतिनिधींना दीक्षाद्वारे मिळणाऱ्या परमगुह्य शिकवणुकीतून ते प्राप्त होते, असे ते मानतात. तरुण इब्न सीनानेहि इस्माइली पंथाची दीक्षा घेतली होती, हे सिद्ध करणारा पुरावा उपलब्ध नाही; परंतु त्याच्या लिखाणावरून त्याच्यावर इस्माइली शिकवणीचा प्रभाव पडलेला स्पष्ट दिसून येतो. तो इस्माइली शिक्षकांकडून ग्रीक, तत्त्वज्ञान, भूमिति व अंकगणित शिकला होता, असें म्हणतात. त्यानंतर तो न्यायशास्त्र व साक्षात्कारवादी ईश्वरशास्त्र याच्या अध्ययनाकडे वळला. इब्न सीनाच्या काळात गूढवाद किंवा सुफीवाद हा गंभीर अध्ययनाचा विषय बनला होता, ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. इब्न सीनाने अननताली या इस्माइली दार्शनिकाकडून तर्कशास्त्र शिकून घेतले होते याच काळांत तो वैद्यकशास्त्राच्या अध्ययनातहि गढून गेला होता. वैद्यकामध्ये त्याने इतक्या झपाट्याने प्रगति केली की, त्याने वैद्यकी हा आपला व्यवसाय बनविला. असें म्हणतात की, इब्न सीनाने एके दिवशी सहज अभावितपणे अल-फराबीचे अ‍ॅरिस्टॉटलवरील भाष्य विकत घेतले आणि त्याच्या साह्याने त्याला अ‍ॅरिस्टॉटलचें तत्त्वज्ञान समजून घेता आले. या दृष्टीने पाहिल्यास इब्न सीना याला अल-फराबीचा शिष्यहि म्हणता येईल.

आयुष्यामध्ये अनेक दुःखाना व आपत्तींना तोंड देऊन इब्न सीनाने उत्कृष्ट दर्जाचे जे तत्त्वज्ञानात्मक साहित्य निर्माण केले तें पाहिले की, मन आश्चर्याने थक्क होतें. प्रारंभी तो इराणमधील खुरासान प्रांताचा राज्यपाल नूर विन मनूर याच्या दरबारात होता. पुढे सासानी घराण्याचा अस्त झाल्यावर तो ख्वाजरामला गेला. त्या वेळी 'विद्वानांना पळवून नेणारा' अशी ख्याति असलेल्या गझनीच्या सुलतान महमुदाने इब्न सीना, मसीही आणि इतर तीन विद्वान् यांना आपल्या दरबाराची शोभा वाढविण्यासाठी आपल्याकडे पाठवून देण्यास ख्वाजरामच्या अमिराला लिहिले. इतर तिघांनी महमुदाचा हुकूम मान्य केला; परंतु इब्न सीना व मसीही यांनी त्याच्याकडे जाण्याचे नाकारले. ते दोघेहि

ख्वाजरामहून पळाले. वाळवंटांमध्ये एका रेतीच्या वादळांत सापडून मसीही नष्ट झाला; परंतु इब्न सीना मात्र कसावसा घेवून इस्फिहानला पोचला आणि ववाही अलाउद्दौलाच्या दरबारात राहिला.

इब्न सीनाने अरबी व फारसी भाषांत अनेक ग्रंथ लिहिले. 'असू शफा' हा त्याचा ज्ञानकोशासारखा महाग्रंथ अठरा खंडांत विभागलेला असून, त्यात त्याचें भौतिक विज्ञान, सत्ताशास्त्र आणि गणित या विषयांवरील विचार संगृहीत झाले आहेत (आवृत्ति-फॉर्जेट, लीडन, १८९२).

इब्न सीनाने 'असू शफा'ची एक संक्षिप्त आवृत्तीहि तयार केली आणि तिला 'नजात' ('मोक्ष') असे नांव दिलें. या ग्रंथांत त्याने गॅलेन व हिप्पोक्रेटस यांच्या तत्त्वांचा संग्रह केला.

इब्न सीनाच्या मते तर्कशास्त्राचे अंतिम उद्दिष्ट, मानवाला चुकीच्या युक्तिवादापासून वाचविणारा एक आदर्श विचार उपलब्ध करून देणे, हें आहे. त्याने आपल्या तर्कशास्त्रविषयक प्रबंधांचे नऊ विभाग पाडले आहेत. अ‍ॅरिस्टॉटलच्या अरबीत अनुवादिलेल्या प्रमाणभूत तत्त्वज्ञानाप्रमाणे त्याची मांडणी करण्यांत आलेली आहे. त्यामध्ये न्हेटॉरिक (साहित्यशास्त्र) व पोएटिकम (काव्यशास्त्र) याच्याप्रमाणेच 'इसगॉग ऑफ पारफिरी' ('स्फटिक-शिलेचा प्रारंभ') या ग्रंथाचाहि समावेश आहे. अरबीतील व्याकरणांतील वाक्यरचना ही ग्रीक भाषेत वापरलेल्या रूपाहून वेगळी असल्याचें इब्न सीनाने दाखवून दिलें आहे. उदा.-सर्व अभावविधानांची कल्पना व्यक्त करतांना ग्रीकमध्ये सर्व 'अ' हा 'व' नसतो, असे शब्द वापरले जातात, तर अरबीमध्ये याच अर्थाच्या अभिव्यक्तीसाठी 'अ'चा कोणताहि भाग 'व' नसतो, अशी वाक्ययोजना केली जाते. अचूक युक्तिवाद हा नेहमी यथार्थ व्याख्येवर आधारलेला असतो, या गोष्टीवर इब्न सीनाचा भर आहे. कोणत्याहि व्याख्येमध्ये त्या विषयवस्तूचा गुण, जातिसामान्य, विशेष आणि तिची इतर सर्व अत्यावश्यक वैशिष्ट्ये याचा अंतर्भाव झाला पाहिजे; म्हणून व्याख्या केवळ वर्णनाहून निराळी होय. जातिसामान्य व विशेष यांची चर्चा करतांना इब्न सीनाने असें दाखवून दिले आहे की, जातिसामान्य हें केवळ मानवी मनांतच असते. ही एक प्रकारची अमूर्त कल्पना असून ती केवळ मनातच वास करते. कोणत्याहि प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीशी तिचा काही संबंध नसतो. ज्याप्रमाणे निर्मात्याच्या मनात व्यक्ति निर्माण होण्यापूर्वी सामान्य कल्पना उदय पावते, त्याप्रमाणे सामान्य कल्पना आधी निर्माण होते आणि मागून विशेष कल्पना येते. सामान्य कल्पना जेव्हा उपाधीनी युक्त असते, तेव्हाच तिची अभिव्यक्ति वस्तूच्या माध्यमांतून होते. उपाधीच्या अभावी ती केवळ एक मानसिक, अमूर्त विचाररूपाने असते.

इब्न सीनाच्या मते आत्मा हा शरीरावर परिणाम करणाऱ्या शक्तींचा (कोषांचा) एक समुच्चय असतो. वनस्पतीचा आत्मा हें आत्म्याचें सर्वांत साधेंगुधें स्वरूप होय. पोषण व उत्पादन या दोन क्षेत्रापुरतेच त्याचे कार्य मर्यादित असते. मानवेतर प्राण्यांच्या आत्म्यांमध्ये वनस्पतींतील आत्म्याचे गुण तर असतातच, पण त्याशिवाय त्याच्यात आणखीहि गुणांची भर पडलेली असते. मानवी आत्मा त्यांत आणखी भर घालतो. त्याला 'बुद्धिनिष्ठ' किंवा 'सुज्ञ आत्मा' असें म्हटलें जातें.

प्रत्यक्ष इंद्रिय-ज्ञानाच्या शक्ति अंशतः बाह्य व अंशतः आन्तरिक असतात. बाह्य शक्ति शरीरात विद्यमान असतात आणि आत्मा त्या

शरीरांत असतो. शरीरामध्ये आठ इंद्रिये असतात. दृष्टि, श्रवण, रसना, प्राण, स्पर्श (उष्ण व शीत यांची जाणीव करून देणारे इंद्रिय), कोरडे व ओले यांची कल्पना आणून देणारे इंद्रिय, मऊ व टणक याचा अनुभव घडविणारे इंद्रिय आणि खरखरीत व गुळगुळीत याची जाणीव करून देणारे इंद्रिय. अनुभव घेणाऱ्याच्या आत्म्यामध्ये बाह्य वस्तूचा ठसा उमटविण्याच्या कामी ही इंद्रिये साहाय्यता होतात. इंद्रियजन्य प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या आन्तरिक शक्ति पुढीलप्रमाणे होत : (१) अल मुसव्विरा (रचनात्मक शक्ति), (२) अल मुफविकरा (वेदनात्मक शक्ति), (३) अल वहम (निश्चित मत बनविणारी शक्ति), (४) अल हाफिज, किंवा अल जाकिरा (स्मरणशक्ति). माणसे व जनावरे इंद्रियांच्याद्वारे विशिष्ट वस्तूंचे ज्ञान मिळवितात, तर माणूस तर्काच्याद्वारे सामान्य तत्त्वांचे ज्ञान मिळवितो. माणसाचा बुद्धिनिष्ठ आत्मा ऊर्फ अक्ल याला शारीरिक शक्तीव्यतिरिक्त स्वतःच्या शक्तीची जाणीव असते. त्याचा योगायोगाने उपाधिद्वारा शरीराशी संबंध जोडला गेला असला तरी आत्मा हा अलग व स्वतंत्र घटक आहे, हे ओळखले पाहिजे.

पदार्थ-विज्ञानाचे विवेचन करताना इब्न सीना निसर्गाच्या त्रिविध शक्तीचा उल्लेख करतो : पहिली शक्ति म्हणजे भार (वजन). हा वस्तूचा अपरिहार्य भाग असतो. दुसरी शक्ति म्हणजे बाह्यशक्ति, जी शरीरावर परिणाम करित असते, शरीरात चलन उत्पन्न करते किंवा त्याला स्थिर करते. तिसरी शक्ति म्हणजे बाह्य प्रेरकाशिवाय शरीरांत हालचाल निर्माण करणारी शक्ति. कोणतीही शक्ति अमर्याद असत नाही ती वाढविता येते किंवा कमी करता येते. ती नेहमीच मर्यादित परिणाम घडवून आणते. काल हा स्वतः गतिमान असतो; परंतु तो मुख्यतः गतीवर अवलंबून असतो. आकाशस्थ ग्रहात्यांच्या हालचालीवरून काळाचे मापन व ज्ञान होतें. अल किदीचे अनुसरण करून इब्न सीना स्थलाची व्याख्या ' समाविष्ट वस्तूला स्पर्श करणारी, समावेशक वस्तूची सीमा ' या शब्दांत करतो. जिला आपण पोकाळी असे म्हणतो, ती केवळ नांव असून ती असंभाव्य गोष्ट आहे, असे तो मानतो.

इब्न सीनाच्या मते केवळ ईश्वर हेच एक ' आवश्यक सत्त्व ' असून ते सर्वोच्च अंतिम सद्बस्तु आहे. भौतिक शास्त्रांतील अध्ययनाचे विषय केवळ सभाव्य अस्तित्व; म्हणून ते ' वास्तविक अस्तित्व ' वनू शकतील किंवा शकणारहि नाहीत. अनंत काळपर्यंत राहणारे अपरिहार्य अस्तित्व म्हणजे फक्त ईश्वरच होय.

५. अल-घझाली (१०५९-११११) : इब्न सीनाच्या मृत्यूनंतरचा काळ इस्लामच्या धार्मिक अथवा तत्त्वज्ञानविषयक क्षेत्रांतील भावी विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत आणीवाणीचा होता. सनातनी लोकांना तत्त्वज्ञानाची मते रुचत नव्हती. सुफीवादाला विकासाच्या क्रमांत व्यवस्थित तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आले होते. अशा वेळी एकदम अवचितपणे सुफीवादने अत्यंत भावनाप्रधान रूप धारण केले. सनातनी उलेमा सुफीवादकाडे तिरस्काराने पाहू लागले होते. अशा या आणीवाणीच्या प्रसंगी परिस्थिति सावरण्यासाठी अल-घझालीचा उदय झाला. इस्लामी विचार-प्रणालीच्या विकासाला लागलेला अल-घझालीचा हातभार इतका मोठा आहे की, मानवी ज्ञानाच्या नानाविध क्षेत्रांत त्याने केलेल्या कर्तवगारीचे मूल्यमापन करणे अवघड आहे. त्यानंतरच्या काळामध्ये

अल-घझालीने मुस्लिम मनावर जो जबरदस्त प्रभाव पाडला, तसा प्रभाव दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वज्ञान्याला किंवा सनातनी विद्वानाला पाडतां आला नाही. अब्दुल हामिद इब्न मुहंमद अल तूसी अल-घझाली याचा जन्म इ. स. १०५९ साली झाला आणि मृत्यु ११११ साली त्याचे जन्मस्थान असलेल्या तूसी याच गावी झाला थोर अश्वरी विद्वान् इमाम अल हर मैन अल जवैनी यांच्या देखरेखीखाली नैशापूर येथे त्याचे शिक्षण झाले. आपल्या या गुरूच्या हयातीतच त्याला लेखक म्हणून ख्याति मिळाली. अल जवैनीच्या मृत्यूनंतर धार्मिक वृत्तीचा सलजूकी वजीर निजामुलमुल्क तूसी याने प्रख्यात नैशापूरच्या निजामी अकादमीचा मुख्य म्हणून अल-घझालीची नेमणूक केली. त्यानंतर तो वगदादच्या निजामी विद्यापीठाचा प्रमुख बनला. वगदादमध्ये असतानाच त्याला त्याच्या जीवनातील एका आध्यात्मिक पेश-प्रसंगाला तोड द्यावे लागले. या घटनेचा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर कायम टिकणारा परिणाम झाला. तो सांसारिक जीवनांतून निवृत्त झाला, आणि त्याने सुफीवादाचा आश्रय घेतला. आपल्या या परिवर्तनाची अत्यंत परिणामकारक हकिगत अल-घझालीने ' अल मुनक्किद मिन अल जिलाल ' (भ्रमांतून सुटका) या आपल्या छोट्या आत्मवृत्तात्मक लिखाणात दिलेली आहे. आपल्या उद्दिष्टाच्या परिणामकारकतेच्या दृष्टीने पाहिल्यास ' अल मुनक्किद ' हा ग्रंथ सेट ऑगस्टीनच्या ' कन्फेशन्स ' (कबुलीजवाब) या श्रेष्ठ ग्रंथाच्या तोडीचा ठरतो.

अल-घझालीचा सर्वश्रेष्ठ महाग्रंथ - ' इह्या अल उल्म फी दीन ' (धर्मशास्त्राचे पुनरुज्जीवन) देशदेशान्तरीच्या त्याच्या प्रवासाच्या काळांत लिहिला गेला होता या वेळी तो वगदादच्या निजामी विद्यापीठातील प्राध्यापक-कार्यातून मुक्त झालेला होता. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील अल-घझालीची कर्तवगारी काही सामान्य नाही, ही गोष्ट ' मकासिद अल फलसिफा ' (तत्त्वज्ञाची उद्दिष्टे) आणि ' तहाफत अल फलसिफा ' (तत्त्वज्ञांची विसंगति किंवा नाश) या त्याच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांवरून स्पष्टपणे दिसून येते. यापैकी पहिल्या ग्रंथांत त्याने तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धान्तांचे अत्यंत आकर्षक शैलीत वर्णन केले आहे, तर ' तहाफत ' मध्ये अँरिस्टॉटल व इतर ग्रीक तत्त्वज्ञांचे दोष दाखवून, त्यांचे महत्त्व कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे अल-घझालीच्या मते इस्लामी सिद्धान्ताचा अर्थ विशद करण्याच्या कामी ग्रीक तत्त्वज्ञान अचूक मार्गदर्शन करू शकत नाही. अशा प्रकारे त्याने ईश्वरविषयक ज्ञानाचा मूलभूत आधार बुद्धि आहे, ही गोष्ट अमान्य केली. त्याच्या मते अशा ज्ञानाची गुरुकिल्ली अंतःप्रज्ञा ही आहे. या बाबतीत अल-घझाली हा आपल्या आधी होऊन गेलेल्या मुस्लिम तत्त्वज्ञान्यांच्या मूलभूत कल्पनांच्या अगदी विरुद्ध टोकाला गेलेला दिसतो. तरीपण ज्या मर्यादितपणे तर्कशास्त्राचा इस्लामी सिद्धान्तांशी विरोध येत नाही, त्या मर्यादितपणे त्याचा उपयोग करण्यास त्याची हरकत नव्हती. अल-घझालीच्या तत्त्वज्ञानविषयक कर्तवगारीव्यतिरिक्त त्याची सर्वांत मोठी व प्रभावशाली वैशिष्ट्ये म्हणजे त्याची नैतिक सचोटी, त्याच्या सकल्पांतील दिसून येणारी गंभीर तळमळ, आणि आपला संदेश किंवा शिकवणूक तावडतोव अमलात आणण्याविषयीची त्याची व्याकुलता ही होत त्याच्या आगमनापूर्वी सुफीवादाची प्रतिष्ठा धुळीला मिळालेली होती. अल-घझालीने सुफीवादाला ही प्रतिष्ठा पुनः मिळवून दिली.

इस्लामी तत्त्वज्ञानाच्या सिंहावलोकनामध्ये आता आपण पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वळले पाहिजे. कॉडॅव्हा, टॉलेडो व सेव्हिली या स्पॅनिश शहरांमध्ये ज्ञानाचा प्रकाश पसरविण्यास मुसलमान उद्युक्त झाले होते. स्पेनचे मुस्लिम राज्यकर्ते कला व संस्कृति यांचे मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या कृपाछत्राखाली ख्रिस्ती व यहूदी तत्त्वचिंतक उदयास आले, आणि त्यांनी अंदलूसी (स्पॅनिश) संस्कृतीच्या विकासाला हातभार लावला.

१. सर्वात प्राचीन स्पॅनिश इस्लामी तत्त्वज्ञान्यांमध्ये इब्न हुज्मी (मृ. ९९४) याचा उल्लेख करता येईल. धर्माचे व्यापक भूमिकेवरून तुलनात्मक अध्ययन करणारा तो पहिला महत्त्वाचा लेखक होय. 'कुतुराचा कंठा' ('रिंग ऑफ दि डव्ह') या आपल्या ग्रंथात त्याने प्लेटॉनिक-शुद्ध आध्यात्मिक-प्रेमाचे वर्णन केले आहे. अल मुहाइद राज-घराण्यातील इब्न तुमूरत याच्या सुधारणांचा मार्ग सुलभ करण्याच्या कामी इब्न हुज्मी याच्या प्रभावाचा चांगला उपयोग झाला. इस्लाम-मधीलच नव्हे, तर साऱ्या जगातील श्रेष्ठ विचारकांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे स्थान भूपविणाऱ्या इब्न अराबी या तत्त्वचिंतकावरहि इब्न हुज्मीचा प्रभाव पडला होता.

२ इब्न हुज्मी याच्यामागून आलेला अबू बकर मुहंमद इब्न याहा याचा जन्म सरगोसा येथे अकराव्या शतकाच्या अखेरीस झाला. तो इब्न वज्जा या नावाने पौर्वात्य देशांत प्रसिद्ध असून पाश्चात्य देशांत अव्हेपेस या नावाने प्रसिद्ध आहे. निसर्गाचे तत्त्वज्ञान आणि सत्ताशास्त्र यांत तो तरवेज होता आणि त्याने आपला अधिकांश वेळ गणित, ज्योतिष, वैद्यक तर्कशास्त्र व संगीत या विषयांच्या अध्ययनांत घालविला. इब्न वज्जा याच्या लिखाणावरून असे दिसून येते की, तो जीवनाला विटलेला होता आणि मृत्यूच्या कुशीत कायमची विश्रान्ति घेण्याची त्याला सदैव तळमळ लागून राहिलेली असे. त्याच्या स्वतःच्या देशवांघवांनी त्याला नास्तिक व दुराचारी ठरवून त्याचा भयंकर छळ केला. ज्या वेळी स्पॅनिश साम्राज्य विस्कळित होऊन त्याची लहान-लहान राज्ये बनली होती व उत्तरेकडील ख्रिस्ती सरदारांकडून त्याला धोका निर्माण झालेला होता अशा काळांत इब्न वज्जा उदयास आला होता. स्पेनच्या राज्यकर्त्यांच्या विलासीपणामुळे त्या साम्राज्याला उतरती कळा आलेली होती, परंतु अलमोराविद (बर्बर राजघराणे) त्याच्या मदतीला धावून आले. त्यांनी स्वतंत्र विचारकांना व तत्त्वज्ञान्यांना निर्दयपणे चिरडून टाकले. इब्न वज्जा याचा तथाकथित सनातनी पंडितांनी आधीच छळ केलेला होता. इब्न वज्जा याचे फार थोडे ग्रंथ सध्या उपलब्ध आहेत, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. सत्ताशास्त्रविषयक शिकवणुकीच्या बाबतीत तो ग्रीक-विचारकांच्या अत्यंत जवळ जाऊन पोचलेला होता. त्याच्या विरोधकांनी त्याला जे नास्तिक ठरविले त्याचे हे हि कारण असू शकेल. तर्कशास्त्राच्या बाबतीत इब्न वज्जा हा अल-फराबीपासून फारसा दूर गेलेला नाही. फेज या ठिकाणी ११३८ साली तो मरण पावला

३. इब्न तुफल (मृ. ११८५) : याचा जन्म ग्रॅनॅडा प्रांतांत इसवी सनाच्या बाराव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला होता. याची कीर्ति मुख्यतः 'हयी इब्न यकजा' (जागृतीचा क्रियावान पुत्र) या विचारप्रवर्तक तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथामुळे झालेली आहे. दुसरा अल्मोहेड राजा अबू याकूब युसुफ याचा तो वजीर व वैद्य होता. 'हयी इब्न

यकजा' हा ग्रंथ कादंबरीच्या स्वरूपांत लिहिलेला असून तो एका एकान्तवासी संन्याशाची-यतीची-कथा आहे. हा यति आपला वेळ चिंतनांत घालवितो आणि आपल्या प्रजेची उंची इतकी वाढवितो की, अंतिम एकमेव क्रियाशील प्रज्ञेशी त्याचे संपूर्ण मिलन होते. एका वेटावर तो एकटाच राहतो. दुसऱ्या वेटावरील रहिवासी साधेनुष्ठे असून जीवनातील दैनंदिन गोष्टींतच मशगूल आहेत, असे जेव्हा त्याला कळते तेव्हा त्याला त्यांची कीव येते. त्यांचे कल्याण व्हावे या प्रामाणिक इच्छेने तो तेथे जातो आणि स्वतःला सापडलेले सत्य त्यांना सांगतो; परंतु त्यांना चिंतनयुक्त जीवनाची गोडी लावण्यांत तो यशस्वी होत नाही. अखेर शेवटी हयीची अशी खात्री होते की, जनसमुदायाच्या पारंपरिक धर्मात ढवळाढवळ करणे चूक आहे, आणि तो आपल्या वेटावर परत येतो. 'हयी इब्न यकजा' हा ग्रंथ सखोल आध्यात्मिक अंतर्वेधी दृष्टीने लिहिण्यांत आलेला आहे. अलोकडील काही संशोधनांवरून रॉबिन्सन क्रूसीची कथा 'हयी इब्न यकजा'वरून घेण्यांत आली असावी, असे आढळून येते.

४. इब्न रुशद (११२६-११९८) : पाश्चात्य अरब विद्वानां-मध्ये इब्न रुशद यांचे स्थान अत्यंत उच्च असून, त्याला अनेक कारणे आहेत : (पाश्चात्य देशांत तो 'अव्हेरोएस' या नावाने प्रख्यात आहे) पहिले कारण असे की, पौर्वात्य देशांत जवळ-जवळ विज्ञान गेलेली तत्त्वज्ञानाची ज्योत त्याने पुनः प्रज्वलित केली. दुसरे कारण असे की, ख्रिस्ती पंडितांवर इब्न रुशदचा प्रभाव फार मोठा होता. डांटे याने आपल्या 'डिव्हाइन कॉमिडी'मध्ये अत्यंत गौरवपूर्ण शब्दांत त्याचे गुणगान केले आहे. इब्न रुशद हा एका प्रतिष्ठित काजीचा (न्यायाधीशाचा) मुलगा होता. त्याचा जन्म ११२६ साली कॉडॅव्हा येथे झाला. विसीत असतांनाच तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञ व न्यायवेत्ता म्हणून त्याची ख्याति चोहोकडे पसरली होती. अल-घझालीच्या 'तहाफत अल फलसिफा' (तत्त्वज्ञांचा नाश) या ग्रंथाचे खंडन करण्यासाठी इब्न रुशदने 'तहाफत अल तहाफत' (नाशाचा नाश) नावाचा प्रबंध लिहिला. त्याची कीर्ति मुख्यतः त्याने अॅरिस्टॉटलवर लिहिलेल्या तीन टीकांमुळे सर्वत्र पसरली. या टीकांच्याद्वारे लॅटिनभाषी पाश्चात्य देशांना अॅरिस्टॉटलच्या शिकवणुकीचा परिचय करून घेतां आला. कुराणाची शिकवण आणि बौद्धिक चिकित्सात्मक दृष्टि यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न इब्न रुशदने फार मोठ्या प्रमाणावर केला आहे. त्याच्या मते धार्मिक सत्य आणि तत्त्वज्ञानातील सत्य ही एकमेकांपासून वेगळी ठेवली पाहिजेत. तसेच तत्त्वज्ञानातील सत्याचे नियम हे ते सत्य जाणण्याची पात्रता असलेल्यांसाठी राखून ठेवण्यांत आले पाहिजेत. अशा प्रकारे दुहेरी सत्याचा हा सिद्धान्त शास्त्रीय संशोधनाची द्वारे उघडी करतो. त्याच्या काही कल्पनांमुळे - उदा.- वैयक्तिक आत्म्याची अमरता त्याने नाकारल्यामुळे सनातनी मुसलमान आणि ख्रिस्ती धर्मोपदेशक त्याच्याकडे संशयाने पाहू लागले व त्याच्यावर पाखंडीपणाचा आरोप करण्यांत आला. त्याच्या मते विश्वातील प्रत्येक गोष्ट तात्त्विकदृष्ट्या एकमेकींशी संबद्ध असल्यामुळे चमत्काराला काही स्थान उरत नाही. येथे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की, इस्लामी व ख्रिस्ती या दोन्ही धर्मांमध्ये दैवी चमत्काराला मध्यवर्ती स्थान आहे. त्यामुळे त्यांचे अस्तित्व नाकारणे म्हणजे तो पाखंडीपणा किंवा नास्तिकता ठरणे क्रमप्राप्त होतें.

इन् रुशदचे अत्यंत उत्साही अनुयायी म्हणजे स्पेनचे यहुदी तत्त्व-ज्ञानी होत मोनाइड्स (११३५-१२०४) याला त्याने आपल्या लिखाणात प्रकट केलेले विचार, 'अँव्हेरोइझम' (इन् रुशदचे सद्धान्त) शिवाय सुचणे शक्यच नव्हतें. (यानंतरची अनेक शतके महत्त्वाच्या पाश्चात्य विद्यापीठांमध्ये अँव्हेरोइझमचे संपूर्ण वर्चस्व होते.

इन् खल्दून (१३३२-१४०६) : इन् खल्दून याचा जन्म १३३२ साली ट्यूनिस येथे झाला होता. हा इतिहासाचें तत्त्वज्ञान जाणणारा सर्वश्रेष्ठ मुस्लिम तत्त्वज्ञ होता. इतकेच नव्हे तर, जगातील सर्वश्रेष्ठ इतिहास-तत्त्ववेत्त्यांमध्ये त्याची गणना करता येईल (हिती : 'अरवाचा इतिहास', पृ. ५६८). त्याचें शिक्षण ट्यूनिस येथे झालें आणि अगदी लहान वयांतच तो तत्त्वज्ञानाच्या शाखात प्रवीण झाला. सुरुवातीस स्पेनमध्ये व आफ्रिकेतील अनेक दरबारात कर्तव्यगार प्रति-निधि व राजदूत म्हणून त्याने काम केले. दमास्कस येथे तामरलेनच्या दरबारांतहि तो राहिला या सर्व कामांमुळे त्याचा अनुभव खूप समृद्ध झाला आणि एक भव्य तत्त्वविचारश्रेणि त्याला तयार करता आली. तिच्यामुळे त्याला अमर कीर्ति लाभली. ज्ञानाची कोणतीहि विद्यमान शाखा त्याच्या तीक्ष्ण नजरेतून सुटली नव्हती, हें लक्षात ठेवण्यासारखे आहे

पांडित्यपूर्ण किंवा पुस्तकी तत्त्वज्ञानाने इन् खल्दूनचें समाधान होत नव्हते. केवळ तत्त्वज्ञानाचें सिद्धान्तीकरण केल्याने जगाचे प्रश्न सुटणार नाहीत, असे त्याला वाटत होतें. माणसाच्या आकलनशक्तीच्या-पलीकडे जगांत कितीतरी अगणित प्राणी व वस्तु आहेत. म्हणून ज्याच्याविषयी तुम्हांला मुळीच माहिती नाही अशा गोष्टी ईश्वर निर्माण करतो, या कुराणांतील दृष्टिकोणाचा तो पाठपुरावा करतो. केवळ तर्कशास्त्राचे नियम लावून कोणालाहि सत्यापयित पोहोचतां येणार नाही. शास्त्रीय दृष्टिकोणाच्या माणसाने आपल्या स्वानुभवांवर विसंबून राहिले पाहिजे असे तो सांगतो; परंतु त्याच वेळी माणसाने फक्त आपल्या वैयक्तिक अनुभवावर संतोष न मानता परंपरेने चालत आलेल्या मानवजातीच्या सामुदायिक अनुभवाचाहि चिकित्सक आढावा घेतला पाहिजे, असे त्याला वाटतें.

इन् खल्दूनच्या मते आत्मा हा स्वभावतः ज्ञानरहित असतो; परंतु अनुभवासंबंधी मनन करण्याची शक्ति त्याच्यामध्ये असते केवळ अंतः-स्फूर्तीच्याद्वारेच माणसाला ज्ञानाचें अन्तर्दर्शन होऊ शकतें. या ज्ञानाची माडणी व स्पष्टीकरण आकारिक तर्कशास्त्राच्या नियमांनुसार करता येते. तर्कशास्त्राचें कार्य आपल्याला चुकीपासून वाचविणे हे होय. ते बुद्धीला तीक्ष्ण बनविते आणि माणसाला अचूक चिंतनाच्या ध्येयाप्रत वेळून जाते; म्हणून तर्कशास्त्र हें एक सहायक शास्त्र आहे, असें मानलें पाहिजे; तथापि ज्या माणसाची बुद्धि पुरेशी वैज्ञानिक असेल त्याला तर्कशास्त्रीय मार्गदर्शनावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्रपणे प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढण्यासाठी चिंतन करता येईल. या शास्त्रीय दृष्टि-कोणामुळे इन् खल्दून याने फलज्योतिष व किमियागिरी (रसायन) यासारख्या आपल्या पूर्वसूरींच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या शास्त्रांचा इन्कार केला. तत्त्वज्ञाच्या गूढवादी बुद्धिवादालाहि त्याने कडाडून विरोध केला. त्याच्या शास्त्रीय मतावर धार्मिक वाबीचा प्रभाव फार थोडा पडलेला आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

तत्त्वज्ञान हे एक प्रत्यक्ष विद्यमान असलेल्या गोष्टीचे शास्त्र आहे असें खल्दून मानतो आणि आध्यात्मिक विश्व व दैवी तत्त्व याचा अर्थ आपल्याला समजला आहे असा दावा करणाऱ्या तत्त्वज्ञांचे सारे खटा-टोप त्याला व्यर्थ वाटतात. आपल्याला मानवाच्या क्षेत्रांतीलच वास्तविक घटना अधिक चांगल्या प्रकारें कळू शकतात. केवळ या मानवाच्या विश्वामध्येच वास्तविक घटनांचा खरेपणा पडताळून पाहतां येणे शक्य होतें आणि त्यांची कारणे शोधता येतात. हें उद्दिष्ट इतिहास-शास्त्राच्याद्वारे साध्य करता येतें, कारण ऐतिहासिक घटना या विशिष्ट नियमांनी बाधलेल्या असतात आणि त्यांची कारणे शोधून काढणे शक्य असते. याच अर्थाने इन् खल्दून इतिहासाला 'शास्त्र' असे म्हणतो आणि ते तत्त्वज्ञानाचा एक भाग आहे, असे मान्य करतो

आता प्रश्न असा उपस्थित होतो की, इतिहास हा विषय तत्त्व-ज्ञानाची शाखा कशी होऊ शकतो? इन् खल्दूनच्या मते इतिहास म्हणजे खुद्द समाजजीवन-समाजाची सामुदायिक भौतिक व बौद्धिक संस्कृति-होय. माणसें कशी कार्य करतात व स्वतःसाठी अन्न मिळवितात, ती एकमेकांशी कां झगडतात आणि एका नेत्याच्या झेंड्याखाली प्रचंड संख्येने कां गोळा होतात, सरतेशेवटी ती सुखासमाधानाचे स्थिर जीवन जगून उच्च कला व शास्त्रे कशी निर्माण करतात, एक सुंदर संस्कृति कशी विकसित होते आणि पुनः कालांतराने ती कशी नाश पावते या साऱ्या गोष्टींचा खुलासा करणे हे इतिहासाचें काम आहे. अर्थात् या ठिकाणी मानव-समाजावर परिणाम करणाऱ्या ज्या घटकांची चर्चा इन् खल्दूनने आपल्या 'प्रॉलिगामिना' या प्रबंधांतून केलेली आहे, त्याचें विस्तृत वर्णन येथे देणें शक्य नाही. सिव्हीलायझेशनची किंवा संस्कृतीची प्रक्रिया विशद करताना तिला कायद्याचा आधार असला पाहिजे, ह्या गोष्टीवर इन् खल्दूनचा कटाक्ष आहे तो सर्वत्र नैसर्गिक कारणे शोधतो; परंतु त्याच वेळी कारणे व परिणाम यांची साखळी शेवटी अंतिम कारणामध्ये म्हणजे परमेश्वरामध्ये विलीन होते, ही आपली श्रद्धाहि तो जोरदारपणे व्यक्त करतो. त्याच्या मते शृंखला किंवा क्रम यांना अंत हा असलाच पाहिजे. प्रत्येक गोष्ट माणसाला कळणे शक्य नाही, असें इन् खल्दून मानतो तत्त्वज्ञानी जेव्हा असे म्हणतात की, आम्हांला सर्व काही कळलें आहे, तेव्हा तो त्यांचा निव्वळ आव असतो. अज्ञानाची जाणीव असणें हाहि ज्ञानाचा एक प्रकारच होय. तरीपण माणसाने शक्य त्या मर्यादेपर्यंत ज्ञान हें मिळविलेच पाहिजे. स्वतःच्या कार्यासंबंधी तो असें म्हणतो की, मी मुख्य प्रश्नांना नुसता स्पर्श केला आहे; परंतु आपल्या मागून येणाऱ्या लोकांनी ज्ञानाची क्षितिजे विस्तृत करण्याचे प्रयत्न करावेत, अशी इच्छाहि तो व्यक्त करतो.

काही निष्कर्ष . इस्लामी तत्त्वज्ञानाच्या या संक्षिप्त सिंहावलोकनाचा उपसंहार म्हणून पुढील निष्कर्ष सांगतां येतील :

इस्लामी तत्त्वज्ञानाचें ज्ञानशास्त्रीय निष्कर्ष हे बुद्धिवादालाच वास्तववाद समजणाऱ्या अभिजात ग्रीक विचारकांच्या निष्कर्षांशी संपूर्णपणे विरोधी आहेत. येथे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की, बहुतेक इस्लामी तत्त्वज्ञानांनी साक्षात्कार, अतःस्फूर्ति किंवा दैवी प्रेरणा हीच केवळ ज्ञानाचे प्रमाणभूत मूलस्त्रोत आहेत असें मानले आहे धर्मतत्त्वांचें समर्थन करण्याकरिता त्यांना हा दृष्टिकोण स्वीकारणें भागच होतें.

तरीपण जोंपर्यंत बुद्धिवाद (रीझन)चा धार्मिक कल्पनाशी विरोध येत नाही तोपर्यंत बुद्धिवाद वापरण्यास हरकत नाही, असे मानणारे पेरिपॅटेटिकांसारखे काही विचारक त्याच्यात विद्यमान आहेत. यामुळेच मुअतजिली (ग्रांथिक बुद्धिनिष्ठ) व हुकमा (किदी, फराबी, इब्न सीना व इब्न रुशद) यांच्यासारख्या काही बुद्धिवाद्यांनी धर्म व तत्त्वज्ञान यांची सांगड घालण्याच्या कामी आपले सारे प्रयत्न खर्ची घातले.

इस्लामी विचारकांपैकी फार मोठी सख्या सुफीची आहे ते असे मानतात की, केवळ अत प्रज्ञा व प्रेम यांच्याद्वारेच माणसाला सत्याचे दर्शन घडू शकते. हे उद्दिष्ट केवळ पुस्तकी ज्ञानाने साध्य होऊ शकत नाही, त्यासाठी साधनेची व सुफीवादी जीवनपद्धतीची कास धरावी लागते. केवळ देवाच्या कृपेनेच माणसाला अज्ञानपटलाचा भेद करणे शक्य होते.

आधुनिक युरोपीय विचारवंतांनी विकसित केलेल्या काही तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनांची पूर्वसूचना त्यांच्यापूर्वी बऱ्याच आधी इस्लामी तत्त्वज्ञानाच्या साहित्यात ग्रथित झालेली आढळते, ही विशेष गोष्ट आहे. इसवी सनाच्या नवव्या शतकांत नजाम याने 'संशयाची पद्धत' पुढे मांडली होती. तिचाच व्यवस्थित पुरस्कार अल-घझालीने अकराव्या शतकात केला अल-घझालीनेच प्रथम दैवी चमत्कारांना स्थान देतां यावे म्हणून कार्यकारण-सिद्धान्तांची वधनें तोडून टाकावीत असे प्रतिपादिले. अल-घझालीच्या पूर्वी अश्वरी या शास्त्रप्रामाण्यवादी पंडिताने ईश्वरी इच्छेची कार्यपद्धति स्पष्ट करण्यासाठी एक प्रकारच्या अणुवादाचा वापर केला होता.

साक्षात्कार व बुद्धिवाद हे दोन्हीही ज्ञानाचे मूलस्रोत व निकष असल्यामुळे त्या दोहोमध्ये संपूर्ण संवादित्व असले पाहिजे, असे मानणाऱ्या काही विचारकांच्या एका गटाचाहि आपल्याला उल्लेख करता येईल. त्यांच्या मते या दोन प्रणालीमध्ये विसंगति असल्यास दिव्य ग्रंथांतील वचनाची पारख बुद्धिवादाच्या कसोटीवर केली पाहिजे.

या लेखांत उल्लेखिलेल्या निरनिराळ्या विचारकांचे वर्गीकरण बुद्धिवादी संप्रदायांमध्ये करता येईल सामान्यतः असे म्हणतां येईल की, हा संप्रदाय आधी नव-प्लेटोवाद, अॅरिस्टॉटल व इस्लाम यांचा समन्वय करून नंतर शुद्ध व सरळ अॅरिस्टॉटलवादाकडे झुकत राहिला. अल किदी, फराबी आणि इब्न सीना यांनी मुस्लिम-प्लेटोवादी-अॅरिस्टॉटलवादी मिळून एक तत्त्वज्ञान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. याच्यामध्येहि फराबी हा अधिक अॅरिस्टॉटलवादी आणि इब्न सीना हा अधिक नव-प्लेटोवादी होता, असे म्हणतां येईल. या संप्रदायांतील नंतरच्या विचारकांनी समन्वयाचा प्रयत्न निरर्थक समजून सोडून दिला आणि आपण अॅरिस्टॉटलवादी (पेरिपॅटेटिक) आहोत असे ते उघडपणे सांगू लागले त्यांनी ईश्वरशास्त्र व तत्त्वज्ञान यांना एकमेकांपासून स्वतंत्र ठेवले या संप्रदायाच्या मते युक्तिवाद व दिव्यग्रंथ हे दोन्हीही ज्ञानाचे मूलस्रोत असून, जेथे त्यांच्यांत एकवाक्यता होत नसेल तेथे त्यांना एकमेकांपासून स्वतंत्र ठेवले पाहिजे.

आतापर्यंत न मिळालेले काही तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ आता उजेडांत आले आहेत. त्यांच्या आधारे इस्लाममधील तत्त्वज्ञानाचा चिकित्सात्मक व व्यापक इतिहास लिहावा लागेल. पुष्कळ वावतीत मुस्लिम

तत्त्वज्ञानाला अशा अनेक कल्पना व सिद्धान्त सुचले होते, जे पुढे शेकडो वर्षांनंतर पाश्चात्य विचारकांनी शोधून काढून विकसित केले. मध्य-युगांतील पाश्चात्य पंडितांनी आपली काही मार्गदर्शक तत्त्वे इस्लामी तत्त्वज्ञानाकडून घेतली होती हे आल्बर्टस मॅग्नस, रॉजर बेकन, रोमन हल, सेट टॉमस व इतर अनेक तत्त्वज्ञ यांच्या ग्रंथांवरून दिसून येईल. रॉजर बेकनला अरब तत्त्वज्ञानाबद्दल फार आदर होता, ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध झालेली आहे. शास्त्रीय पद्धत अवलंबणारे व तिचा विकास करणारे पहिले लोक अरब होते, यांत शंका नाही. शंका किंवा संशय ही ज्ञानाची कसोटी आहे, असे नजाम हा मुअतजिली मानीत असे. अल-घझाली (म. ११११) हा तत्त्वज्ञानाचे पद्धतशीर खंडन करणारा पहिला तत्त्वज्ञानी होय. देकार्तने पुढे ज्या तत्त्वज्ञान-पद्धतीचा अवलंब केला, त्या त्याला आधीच सुचल्या होत्या आणि ह्यूमच्या आधी सातशे वर्षे त्याने आपल्या द्विवात्मक तर्कशास्त्राच्या शास्त्राने कार्यकारण-संबंधाचे वधन तोडून टाकले होते. येथे अशा काही थोड्या उदाहरणांचाच फक्त उल्लेख केला आहे; परंतु अशा अनेक आधुनिक सत्कल्पना आहेत की, ज्यांचे वीज मुस्लिम विचारकांच्या लिखाणामध्ये सापडू शकेल.

चवदाव्या शतकांत मोगल टोळ्यांचे पेव फुटल्यानंतर अरबी संस्कृतीचा विकास खुंटला आणि धर्मातीत-धर्मनिरपेक्ष-ज्ञानाची ज्योत ज्वळ-ज्वळ विझून गेली; ती पुनः प्रज्वलित झाली नाही. इस्लामी जगाच्या अधिकांश भागावर राज्य करू लागलेले ऑटोमन तुर्क नवीन कल्पनांना विरोध करणारे होते. जेव्हा मुसलमान भारतांत आले आणि त्यांनी सुमारे एक हजार वर्षांपर्यंत या उपखंडावर राज्य करण्यासाठी आपली राजघराणी स्थापन केली तेव्हा त्यांनी आपल्याबरोबर तोच इराणी-अरबी संस्कृतीचा वारसा आणला; परंतु भारतांतील मुस्लिम विचारकांना भारतीय भूमीवर दुसऱ्या निराळ्याच प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागले. इस्लाम आणि हिंदुत्व या दोन गतिशील व प्रबळ संस्कृतींच्या परस्पर-संपर्कामुळे निर्माण झालेल्या धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचे निराकरण करण्याकडेच मुख्यतः त्यांना आपल्या शक्तीचा अनेक वर्षांपर्यंत विनियोग करावा लागला.

संदर्भ-ग्रंथ : वोअर, टी. जे. डी. : हिस्टरी ऑफ फिलासफी इन इस्लाम, अनु. ई. आर. जोन्स (लंडन, १९०३); ओलिअरी, डी. एल. ई. : अरेविक थॉट अँड इट्स प्लेस इन हिस्टरी (लंडन, १९२२; सुधा. आ. १९३९); —: हाज ग्रीक सायन्स पास्ट टु अरबज (लंडन, १९४८); नदवी, एम. : सोसेस ऑफ मुस्लिम थॉट (लाहोर, १९६०); लॅंडो, आर. : इस्लाम अँड दि अरबज (लंडन, १९५८); अमीर अली, एस. : दि स्पिरिट ऑफ इस्लाम (लंडन, १९२२).

एस. सिद्दिकी

तत्त्वज्ञान पंजाबीतील : गुरु नानकांचे आदिकार्य : पंजाबी भाषेतील तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकाला जी एक गोष्ट ठळकपणे जाणवते ती म्हणजे गुरु नानक (१४६९-१५३९) ह्यांचे व्यक्तिमत्त्व होय. ज्या तत्त्वांचा आणि सामाजिक प्रवाहांचा त्यांनी पुरस्कार केला त्यांचा प्रभाव मागील पांच शतकांतील पंजाबच्या साहित्यिक आणि राजकीय इतिहासावर पडलेला आहे. पंजाबी जीवनातील द्विविध, कार्याचा वारसा त्यांच्याकडे जातो. त्यांनी जें काव्य लिहिले, त्याने एक

नवीन परंपरा निर्माण केली आणि त्यांच्या अनेक अनुयायांनी त्या परंपरेचें जतन केलें. ज्या लोकांवर त्यांचा प्रभाव पडला त्या लोकांचें जीवन इतके बदललें की, त्यांच्या समकालीनांच्या आचारविचाराहून ते किती भिन्न आहे ह्याची त्यांना तीव्र जाणीव झाली. अशा लोकांचे लहानच परतु सुसंघटित असे गट अपरिहार्यपणे पडू लागले. आपल्या मृत्यूनंतर नवीन नेत्याची वाण पडू नये ह्याकरिता गुरु नानक यांनी गुरु अंगद (१५०४-१५५२) ह्यांना तयार केलें. जें सामाजिक पुनरुज्जीवन पहिल्या गुरूने सुरू केलें ते त्याच्यानंतरहि सुरू राहिलें. आपल्या गुरूची तत्त्वे गुरु अंगदने इतक्या चांगल्या प्रकारें आत्मसात् केली की, त्यांचा अर्थ तो त्यांच्या अनेक अनुयायांना प्रामाणिकपणें सांगू शकला. अशा तऱ्हेने गुरु नानकांची तत्त्वे पंजावीत अत्यंत प्रभावी ठरली आणि ज्यांनी त्या तत्त्वांचा आपल्या जीवनांत अंगीकार केला अशा लोकांचें जीवन सभोवतालच्या इतर लोकांना एक प्रकारें आव्हानच ठरू लागले.

गुरु अंगदनंतर ह्या नवीन चळवळीतून आठ समर्थ नेते उदयास आले. ह्या सर्वांच्या सामूहिक प्रयत्नाने पंजाबीतील सामाजिक जीवनांत क्रांति घडविली. त्यांच्यामध्ये अनेक कविहि होते. त्यांनी आपल्या गीतांतून नवीन तत्त्वाना भक्कम करून तीं स्थिर करण्यास व नित्य वाढणाऱ्या अनुयायांमध्ये वर्धिष्णु उत्साहाने त्यांचा प्रचार करण्यास मदत केली. ह्यांमध्ये शेवटचा गुरु गोविंदसिंह (१६६६-१७०८) हा होता. त्याचें बहुतेक आयुष्य ह्या चळवळीला लढाऊ स्वरूप देण्यांत आणि तत्कालीन अन्याय्य सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीविरुद्ध मुकाबला करण्यांत खर्ची पडलें. नवीन तत्त्वप्रणाली आचरणांत आणतांना अनुयायाकडून चुका होणें संभवनीय होतें. तो धोका टाळण्याकरिता त्यांनी त्या तत्त्वप्रणालीचा अर्थ सुस्पष्ट करण्याच्या योजनाहि आखल्या. आपल्या अनुयायांपैकी रामसिंह, करमसिंह, गंडासिंह, वीरसिंह आणि सुभासिंह अशा पाच अत्यंत हुशार शिष्यांना देशांत तत्कालीन उपलब्ध असलेले शिक्षण घेण्यासाठी काशीला त्याने पाठविलें आणि ज्याने दोन शतकें ह्या चळवळीचें वैशिष्ट्य कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला अशा 'निर्मल' नामक शीख धार्मिक पंथाचे हे विद्वान् शिष्य अग्रणी ठरले. पंजाबीतील तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचा जो पहिला टप्पा त्याचा मध्य-विंदु हे होत.

गुरु नानकाने सत्याचा शोध हे जीवनातील प्रमुख कार्य मानलें ('जपुजी' : १ ले कडवें, ५ वी ओळ). वाचिक सत्य, मानवी जीवन व निसर्ग ह्यांतील सत्य, सामाजिक मूल्यमापन, नैतिक जीवनाची मूलतत्त्वे वगैरे, अशा विविध अर्थांनी नानक यांनी सत्य हा शब्द योजिला असला तरी अस्तित्वाचें अंतिम वस्तुतत्त्व ह्याच अर्थाने बहुतेक वेळां त्यांनी हा शब्द वापरलेला आढळून येतो. गुरु नानक यांच्या गीतांचे विषय अतिशय विविध आणि व्यापक आहेत. आत्मानुभवाचे यथार्थ वर्णन करण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या गीतांतून प्रामुख्याने केला आहे. त्याबरोबरच उदात्त सृष्टिसौंदर्याच्या अनंत वैभवाचे त्यांच्या मनावर उमटलेले पडसाद, मानवामानवात शांति व सुसंवाद नांदावा यावद्दलची त्यांची तळमळ, दलित आणि दुखी अशा लोकांवद्दल त्यांना वाटणारी ऐक्यभावना व मायेफिरू आणि जुलमी लोकांविरुद्ध जळजळीत शब्दांनी व्यक्त केलेला त्वेष, याहि गोष्टी त्यांच्या गीतांतून आढळून येतात. त्यांच्यामागून झालेले त्यांचे शिष्य व अनुयायी यांचीहि सत्य-

शोधनाची तळमळ तितकीच तीव्र होती. त्यांनीहि त्यांच्या काव्याच्या विविध पैलूंंत भर घातली. गुरु नानकांनंतर अनुक्रमाने पांचवे गुरु अर्जुन (१५६३-१६०६) हे झाले. त्यांनी शीखांचा धर्मग्रंथ 'आदिग्रंथ' याची रचना केली. या ग्रंथांत पहिल्या पांच गुरूंनी रचलेलीं गीते आणि मध्ययुगीन हिंदु व मुसलमान सत्तांची वेचक वचनें यांचा संग्रह केलेला आढळून येतो. त्यामुळे हा ग्रंथ म्हणजे खरोखरी भिन्नप्रांतीय विद्वानांच्या पिढ्यान् पिढ्यांना विचारप्रवर्तक झाला असून त्यांतील शिकवणीचा सूक्ष्म अभ्यास आणि त्याचा अधिकाधिक लोकांमध्ये प्रसार व्हावा यावद्दलचे त्यांचे प्रयत्न चालू आहेत. दहावा गुरु गुरु गोविंदसिंह, याने नववा गुरु गुरु तेजबहादुर (१६२१-१६७५) ह्याची काही कवने आदिग्रंथांत समाविष्ट केली व स्वतःचा 'दशम ग्रंथ' नामक दुसरा ग्रंथ रचला.

पंजाबीतील तत्त्वज्ञानविषयक साहित्य निवडण्यांतील अडचणी : पंजाबीतील तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांची निवड करण्याच्या प्रयत्नांत आपल्याला अनेक अडचणींना तोंड द्यावें लागतें. भारतीय आणि पाकिस्तानी पंजाबांत सामान्य माणसाची बोली पंजाबी आहे ही अनेक लिप्यांमध्ये लिहिली जाते. मुसलमान सर्वसाधारण फारसी लिपीचा उपयोग करतात आणि शीख व हिंदु गुरुमुखीचा. गुरु नानकांच्या कालापूर्वीहि गुरुमुखी लिपि पंजाबात होती; परंतु गुरु नानक आणि त्यांचे अनुयायी यांनी तिचा उपयोग उच्च विषयांचे माध्यम म्हणून केला. बहुतेक शीख-साहित्य सर्वसाधारणपणे गुरुमुखीतच लिहिलेलें आढळतें. मग तें पद्य असो की गद्य, सर्जनात्मक असो की चितनात्मक, ऐतिहासिक असो की तत्त्वज्ञानविषयक. शीखांचे दोन्हीहि पवित्र ग्रंथ ह्याच लिपीत लिहिलेले आहेत. शीख गुरूंनी नेहमीच पंजाबी भाषेचा उपयोग केला नाही. गुरु गोविंदसिंहाने हिचा फार कमी उपयोग केला आणि गुरु नानकाने पंजाबीशिवाय हिंदी, ब्रज, गाथा, संस्कृत, फारसी ह्यांचाहि उपयोग केला. आज ही प्रथा बदलली आहे. जेव्हा शीख लेखक गुरुमुखी लिपीचा उपयोग करतात तेव्हा त्यांची भाषा नेहमीच पंजाबी असते. हिंदी भाषेसाठी गुरुमुखीचा उपयोग आजकाल फार विरळाच. त्यासाठी देवनागरी हीच लिपि समजली जाते. अशा प्रकारे आज गुरुमुखी केवळ पंजाबीशीच संबद्ध असल्याने ह्या लिपींतील प्राचीन साहित्याच्या भाषेविषयी गोंधळ माजला आहे पंजाबीतील साहित्याची गणना करीत असतांना आजचे अनेक पंजाबी साहित्याचे इतिहासकार पूर्वी गुरुमुखीत लिहिल्या गेलेल्या जवळ-जवळ प्रत्येक कृतीचा अंतर्भाव त्यांत करताना आढळतात. हा गैरसमज केवळ शीख विद्वानांच्या वाङ्मयापुरता किंवा शीखधर्मीय ग्रंथांपुरता मर्यादित नाही. हिंदु आणि शीख विद्वानांनी अभिजात हिंदु साहित्याचें भाषांतर हिंदी अथवा तिच्या बोलभाषांमध्ये केलें; परंतु गुरुमुखी लिपीत असलेल्या साहित्याची गणना पंजाबी साहित्यांत करण्यांत आली. इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी (१९ व्या शतकाच्या मध्यकाली) जें तत्त्वज्ञानविषयक साहित्य पंजाब प्रांतांत निर्माण झालें, त्यांतील फारच थोडे पंजाबी भाषेंत आढळतें. ह्याचें कदाचित् कारण असें होतें की त्या काळी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी पंजाबांत चांगली अध्यापनकेंद्रे फार थोडी होती. अगदी आतापर्यंत संस्कृत आणि वेदान्त इत्यादींचा अभ्यास करण्याकरिता प्रसिद्ध निर्मलपंथीयांची धाव काशी, हरिद्वार, प्रयाग अथवा नाडिया ह्या केंद्रांकडे असे. शीख-धर्मतत्त्वांची तोंडी वा लेखी चर्चा

करतांना संस्कृतनिष्ठ ब्रजभाषेतच ती चर्चा करणे त्यांना सोपे जाई. अशी चर्चा करणाऱ्या लेखकाच्या वाढमयाचा अतर्भाव ह्या लेखांत करणे कितपत उचित होईल हे ठरविणे कठीणच आहे; परंतु त्यांना बंगळल्यास त्यांच्यानंतर झालेल्या पंजाबी लेखकांचेसुद्धा योग्य मूल्यमापन करणे जड जाईल आणि म्हणून त्यांचा संक्षेपाने उल्लेख करण्याचें आम्ही ठरविले आहे.

पंजाबमधील भाषेने स्वतःचे प्राचीन रूप टाकून देऊन दहाव्या अथवा अकराव्या शतकांत अर्वाचीन रूप धारण केलें फरिद-उद्-दिन-मसउद् हाच पुढे वावा फरिद शकर गंज (११७३-१२६६) ह्या नांवाने लोकांत प्रसिद्ध झाला. ह्या भाषेतील तो प्रमुख कवि होता. तो जरी मुसलमान होता तरी हिंदु व शीख ह्यांनी त्याला कधीहि भिन्न संस्कृतीचा मानले नाही. दिवसांतून पांचदा मशिदीत प्रार्थना करण्याची इस्लामी प्रथा तो पाळीत असल्याने मुसलमान लोक त्याला मानीत असत हिंदूंनी त्याला आपला मानला; कारण कोणत्याहि जिवंत प्राण्याच्या भावना दुखविण्याच्या तो विरुद्ध होता आणि तो अहिंसा मानीत होता यावरून त्याच्या धर्माच्या कल्पनेने इस्लाम आणि वैष्णव ह्याचा प्रभाव एकत्रित झाला हें स्पष्ट होतें. ज्या शब्दसंपदेचा त्याने उपयोग केला, त्यावरून त्याचा समन्वयात्मक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो धार्मिकदृष्ट्या ज्याचें आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे अशा मनुष्याला तो कधी दरवेप (दरवेश) तर कधी 'भगत' (भक्त) म्हणतो. ही समिश्र संस्कृति म्हणजे पंजाबच्या इतिहासाचें प्रतिविंबच होय. तिच्यामुळेच पंजाबमधील लोकांच्या विचारांत वदुरंगीपणा व बहुजिनसीपणा आला दोन संस्कृतींच्या संमिश्रणामुळे लोकांची कल्पना-शक्ति तीक्ष्ण होते आणि नवीन विचारांचा धैर्याने स्वीकार करण्याची शक्ति त्यांना प्राप्त होते गुरु अर्जुन याने जेव्हा आदिग्रंथाची रचना केली तेव्हा त्यात फरीदच्या सुफी काव्याचाहि अंतर्भाव त्याने मोठ्या अगत्य-भावनेने केला. सरहद्दीवर असलेल्या पंजाब प्रांताच्या ऐतिहासिक कार्यांचा वारसा सर्व शीख गुरूंनी आत्मसात् करून तो पुढे उत्साहाने चालविला. गुरु नानकानी सर्व ठिकाणच्या कल्पना, आचार, धार्मिक रूढि आणि सामाजिक चालीरीति, ह्यांचें स्वागत करून त्यांची एकसंध गुंफण केली हें त्याचे असामान्य वैशिष्ट्य होय. त्यांनी इतक्या भिन्न-भिन्न तत्त्वांचा व विचारांचा सग्रह केला आहे की, त्यांना एकाच विशिष्ट विचाराच्या वा तत्त्वपद्धतीच्या चौकटीत बसविण्याचे प्रयत्न करणे निष्फळ होय त्याच्या सर्वसंग्राहक दृष्टिकोणाचें उत्तम उदाहरण म्हणजे परमेश्वराच्या गुणासंबंधी त्यांनी वापरलेली विशेषणात्मक नावे हें होय. ही सर्व नावे त्यांना परिचित असलेल्या सर्व पंथ आणि धर्म यामधून त्यांनी घेतली आहेत. या विशेषणांमुळे जसा परमेश्वराच्या अनंतत्वाविषयी विस्मय वाटतो, तसाच ज्याने या विशेषणांचा उपयोग केला त्या लेखकाच्या उदार मनाचें आदरयुक्त कौतुक वाटते. गुरु नानक हे तत्त्वज्ञानदृष्ट्या अद्वैती होते, की एकेश्वरवादी होते, की सर्वेश्वरवादी होते हे ठरविणे त्यांच्या भाष्यकारांना कठीण जाते आणि प्रत्येकजण स्वतःच्या पूर्वग्रहांनुसार त्यांसंबंधी मत प्रस्थापित करीत असतो.

निर्मल पंथाचें कार्य : निर्मल पंथाच्या कार्याचें योग्य वर्णन डॉ. मोहनसिंह यांनी पुढील मोजक्या शब्दांमध्ये केलें आहे :

“गुरु गोविंदसिंहांचा मृत्यु (१७०४) होण्याच्या थोड्या आधी निर्मल पंथ स्थापन झाला. या पंथांतून संस्कृतज्ञ शीख पंडित तयार झाले. या शीख पंडितांचे तत्त्वज्ञान शंकराचार्याप्रमाणे वेदान्तावर अधिष्ठित असले तरी वेदान्तपंथीयांप्रमाणे सनातन मूर्ति-पूजा आणि जाति-निर्वंध ह्यांत त्यांची परिणति न होतां, शीख भक्तिपंथाच्या रूपाने ते बहुरून आले. अभिजात संस्कृत विद्येत पारंगत असल्याने त्यांच्याकडून शुद्ध पंजाबी आणि लहंडी (पंजाबीचीच एक बोलीभाषा) या भाषेतून निर्मळ शीख विचारांची निमिति होऊं शकली नाही त्यांच्या उदय-कालापासून साहित्य-क्षेत्रांत त्यांचा एक उच्च वर्गच बनला असून त्याने लोकांमध्ये वेदान्ताचा प्रसार करणे आणि शीख धर्माला तत्त्वज्ञानाचें अधिष्ठान देणे हे कार्य केलें आहे नवीन पंथांचे अधिकृत प्रवक्ते असे शीख-धर्मज्ञ आणि तत्त्वज्ञ ह्या नात्यांनी त्यांनी विस्तृत प्रमाणांत केवळ धर्मावरच नव्हे तर छंद शास्त्र, वैद्यक, संगीत, अलंकारशास्त्र, भूगोल, ज्योतिषशास्त्र, खगोलशास्त्र, इतिहास, चरित्र आदि विषयांवरहि साहित्यनिमिति करून पंजाबीला वन्याच प्रमाणांत समृद्ध केले आहे हें खरे; पण त्यावरोवरच ब्रजभाषीय शब्द, शब्दप्रयोग आणि शैली ह्याची त्यांत खूपच भेसळहि केली आहे.”

डॉ. शेरसिंह यांनी आपल्या 'शीख धर्माचें तत्त्वज्ञान' ह्या पुस्तकांत पंडित गुलाबसिंह (१७३२) ह्याला पहिला निर्मलपंथीय लेखक म्हणून संबोधिलें असून गुरु गोविंदसिंहाचा शिष्य संत मानसिंह याचा तो एक चेला होता असें त्याचें वर्णन केलें आहे. कुक्षेव येथील मत्सरग्रस्त धर्ममार्तंडांच्या विध्वंसक कारवायांपासून बांचलेल्या गुलाबसिंहाच्या ग्रंथांची यादी शेरसिंह यांनी दिली आहे. ती अशी :

१. भावसामृत (१७७७), २. मोक्षपंथ (१७७८), ३. अध्यात्म रामायण, (१७८२), ४. प्रबोधचंद्र नाटक (१७९२). गुलाबसिंहाने शीख धर्माचें विवरण केलें आहे; पण ते खूपच वेदान्तपर झालें आहे. याउलट साधुसिंह नामक दुसऱ्या निर्मल लेखकाने एक विवरण केलेलें असून त्याचा रोख वेदान्तपर अर्थ कसा अयोग्य किंवा अयुक्त आहे हे दाखविण्याकडे आहे. 'गुरु-शिखिया प्रभाकर' हा साधुसिंहाचा सर्वांत प्रसिद्ध तत्त्वज्ञान-विषयक ग्रंथ होय. पंडित तारासिंह नरोत्तम (जन्म १८२२) ह्याने नदिया (बंगाल) ह्या ठिकाणी वेदान्त व न्याय ह्यांचें पद्धतशीर शिक्षण घेतले; परंतु त्याने आपल्या ग्रंथांतून ह्या दर्शनांची सविस्तर मांडणी केली नाही. त्याचा विशेष कटाक्ष हिंदु तत्त्वज्ञान आणि शीख धर्म यांमध्ये यथार्थ संबंध कोणता हें दाखविण्यावर होता; पण त्याने हे दाखविताना केलेली चर्चा व्यापक आणि सखोल आहे. दर्शनांवर त्याचें प्रभुत्व होते त्यामुळे शीख पंथातील भक्तिसंप्रदायाचा उगम प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानापर्यंत कसा जाऊन भिडतो, हे त्याला संप्रमाण दाखवितां आलें आहे. शीख गुरूंनी पुढे त्याच्या या विचारांचा विस्तृत प्रमाणावर विस्तार केला. त्याच्या गाढ पाडित्याचा प्रभाव त्याच्या समकालीनांवर प्रकर्षाने पडला; पण त्याने आपल्या भाषेत केलेले दुर्बोध, प्राचीन शब्दांचे प्रयोग आणि एकंदर जटिल भाषाशैली यांमुळे त्याच्या विचारांचा उपयोग त्याच्यानंतरच्या पिढ्यांना झाला नाही.

निर्मलपंथीयांनी अद्वैतेतर वेदान्ताकडे लक्ष दिलें नाही; कारण, शीख धर्मांत अवतार-भक्तीचा निषेध केला आहे शीख धर्मासारख्या

मैत्रेय धर्माच्या या अधिष्ठित धर्मज्ञांना सांख्य, न्याय व वैशेषिक ह्यांपासून जिकावयाजोगे काही नव्हते. धर्मागिवाय इतर विषयासंबंधी त्यांना गोडी वाटत नव्हती. आजच्याही शीख विद्वानांना ज्ञानशास्त्र, तर्कशास्त्र आणि नीतिशास्त्र ह्या विषयांच्या अभ्यासांत गोडी वाटत नाही, हा परिणाम निर्मलपंथीयांच्या उपरिनिर्दिष्ट वृत्तीचाच होय. समाजशास्त्र आणि शिक्षण ह्यांसंबंधी पंजाबींतील अर्वाचीन कल्पना प्राचीन भारतीय विचारांमधून उत्पन्न झालेल्या नाहीत; कारण मध्ययुगीन काळात ह्या प्राचीन भारतीय विचारांवद्दल शिक्षण चालू ठेवणारे कोणीच नव्हते. निर्मलपंथीयांनी शीखांमध्ये वेदान्ताचा प्रसार करीत असतानाच पंजाबच्या वाहेरील शीखेतर लोकांमध्ये गुरु नानकांच्या सर्वसंग्राहक विचाराचा प्रसार करण्याचें कार्यहि केले. त्यांनी संस्कृत आणि इतर भाषांमध्ये आदिग्रंथातील महत्त्वाच्या भागाचे भाषांतर केले. भिन्न-पंथीय विद्वानांशी चर्चा केल्या, आणि वैष्णवांचा भावनाप्रधान भक्ति-योग आणि वेदान्त्यांचा बुद्धिप्रधान ज्ञानयोग यांपासून भिन्न अशा शीख धर्माच्या कर्मयोगाचें विवरण केले. वास्तविक शीख धर्म म्हणजे मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील कोणत्याहि एकाच पैलूचा विचार करून जीवनाचे जे वेगळे कप्पे पाडले जातात, त्याविरुद्ध पुकारलेले एक वंडच होय. निर्मलामध्ये पुढील वचन प्रसिद्ध आहे : हृदय-ज्ञान, मुख्य-भक्ति, वर्तन-वैराग्य (मनांत ज्ञान, मुखात भक्ति आणि कृतीत वैराग्य). ज्ञान-मार्ग, भक्ति-मार्ग, कर्म-मार्ग आणि ध्यान-मार्ग ह्यांमधील श्रेष्ठ तत्त्वं संगृहीत करून ती एका केद्राभोवती गुंफून मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास ज्या जीवन-पद्धतीने साध्य होईल तो मार्ग तयार करण्याचा प्रयत्न निर्मलपंथीयांकडून केला गेला. आज अशा सर्व-संग्राहक तत्त्वात काही नावीन्य किंवा विशेष वाटत नसलें तरी शीख गुरु आणि निर्मलपंथीय ह्यांच्या काळात तें एक नवीनच तत्त्व होते आणि ते लोकांच्या गळी उतरविण्यासाठी निर्मल-पंथीयांना दीर्घकाळपर्यंत प्रचाराचा अवलंब करावा लागला.

गुरुमुखीत तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ मुबलक आहेत; पण त्यांच्यामधून आदिग्रंथाचें प्रत्यक्ष विवरण केलेलें आढळून येत नाही. मुखसिंह (किंवा मुखदेव) ह्याने १७७५ (विक्रमसंवत्) लिहिलेला ' अध्यात्म-प्रकाश ' नामक ग्रंथ निर्मलपंथीयांचा खास ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे. ह्या ग्रंथांत प्रत्यक्ष शीख धर्माचें विवरण नसलें तरी त्याचें अध्ययन व अध्यापन एखाद्या नेहमीच्या पाठांतील पुस्तकाप्रमाणे शीख लोक करीत आले आहेत. ह्यांत लेखकाने ब्रज भाषेंत लिहिलेल्या काही काव्यपंक्तीतून शक्यतेच्या विचार संक्षेपाने मांडला आहे. अशा प्रकारचा शीखांचा नित्य पाठांतील दुसरा ग्रंथ ' विचार-मागर् ' ह्या नांवाने निश्रलदास (१९ वें शतक) ह्याने लिहिला आहे. मुखसिंहाने जसे अद्वैतमताचें मंडन केले आहे तसें यानेहि केले असून, त्याबरोबरच द्वैताद्वैतांचे खंडनहि त्याने केले आहे. हा ग्रंथ अत्यंत सोप्या हिंदी भाषेंत लिहिला आहे. प्रसिद्ध इतिहासकार ग्यानी संतोपसिंह (१७८५-१८३२) ह्याने ' आत्मपुराणा 'चा अनुवाद केला व त्याद्वारे अनेक शीख विद्वानांना अनेक उपनिषदांचा परिचय करून दिला. अलीकडील काळांत चेतनदाम ह्याने आपल्या ' निवगीता ' ह्या ग्रंथात तर वेदान्ताचा अर्थ ' आत्मव्यक्ति नियुक्ति ' असा लावला आहे. याउलट अद्वैत मत थोडे बदललेल्या स्वरूपात कृष्णचंद याने आपल्या ' पोथी-भेदाभेद-निरूपण ' या पुस्तकांत मांडलें आहे. पूर्वीच्या ग्रंथापेक्षा या ग्रंथाची भाषा पंजाबीला अधिक जवळ

आहे. अलीकडील काळांत रघुवीरसिंह वीर (जन्म १८९६) ह्यांनी ' अनुभवप्रकाश ' नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ म्हणजे नोंकर म्हणून घरकाम करणाऱ्या एका वेदान्ती साधूच्या त्याच्यामागे राहिलेल्या हस्तलिखिताचे शुद्ध पंजाबीत केलेले भाषांतर होय. वेदान्त आणि भक्ति ह्यांवरील डोळ्यांत भरण्यासारखा ग्रंथ म्हणजे अगदी अलीकडे १९५५ मध्ये प्रसिद्ध झालेला हरिचरणसिंह ह्यांची ' अमरवस्तु ' हा होय. हरिचरणसिंह हा शीख धर्मग्रंथांत पारंगत असून, त्याने अत्यंत मूलभूत अशा अद्वैताशी शीख धर्मतत्त्वांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून एक शतकभर उघळ वेदान्त्यांनी जो अर्धवट वेदान्त मांडण्याचा प्रयत्न केला, त्यानंतर उत्तम चर्चा करणारा हा ग्रंथ म्हणजे सानद आश्रयाचा अनुभव देणारा ठरतो. पोर्वात्य विचारांवर जो पाश्चात्य विचाराचा प्रभाव पडला त्याची हरिचरणसिंहाना दादहि नाही. या वावरीत पूर्वीच्या शतकांत होऊन गेलेल्या तारामिह नरोत्तमाची आठवण होते. आपल्या विषयावर मात्र हरिचरणसिंहाचें पूर्ण प्रभुत्व आहे आणि सकृददर्शनी पटणाऱ्या अद्वैतपर भाषेंत भक्तीचे योग्य समर्थन तो करतो. स्वतःच्या मतपुष्ट्यर्थे जी विविध प्रमाणे त्याने उपनिषदे, गीता, योग-वासिष्ठ, विवेकचूडामणि, भागवत इत्यादि विविध ग्रंथांमधून दिली आहेत तीं पाहून आपले मन थक्क होते. जरी शीख विचाराच्या चौकटीत आत्मा आणि ब्रह्म ह्यांचें तादात्म्य प्रस्थापित करण्याचा त्याचा ओढून-ताणून लढविलेला तर्क इतर शीख विद्वानांना हास्यास्पद वाटला, तरी भिन्न पंथाचे मुसंवादित्व राखण्याच्या हेतूने केलेला त्याचा हा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे.

पंजाबी अथवा तत्-संलग्न भाषेत वेदान्तेतर परंपरागत दर्शनावरील ग्रंथ शोधूनहि सापडणें मुश्किलीचे होय. त्यात साख्य आणि योग ह्याचा काहीसा परामर्श घेतलेला आढळतो, परंतु इतर दर्शनाचा उल्लेख जवळ-जवळ नाहीच. स्वामी नित्यानंद ह्याचा ' गुरु ग्यान ' हा ग्रंथ सोप्या पंजाबीत असून त्यात योगाचे प्रकार आणि आसने (एकद्वार-साडवेस) यांची केवळ जंत्री दिलेली आढळून येते. शेवटी योग आणि शीख धर्म यांत साम्यहि दर्शविलें आहे. पतियाळातील पंजाबी-भाषा-विभागाने प्रसिद्ध केलेल्या सूचीत ग्यानी गुरुवर्धसिंह ह्याने पंजाबीत केलेल्या योग-दर्शनांच्या भाषांतराचा उल्लेख आहे. तसेच भाई गुरुवर्धसिंह ह्यांचें ' योग-दर्पण ' आणि मुकुंदलाल ह्यांचे ' योग-दर्शन ' ह्यांचाहि उल्लेख त्यांत आढळतो. ह्या शतकातील पहिल्या काही दशकांतील पंजाब विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासकासाठी पंडित करतारसिंह डाखा ह्यांनी ' न्याय-परिभाषा ' या ग्रंथात न्याय-दर्शनातील पारिभाषिक शब्दांचे स्पष्टीकरण केले आहे, आणि अशाच प्रकारचे कार्य पंडित भानुदत्त ह्याने (' तर्कसंग्रह ' या ग्रंथात) न्याय-वैशेषिक दर्शनांसंबंधी अनेक केले आहे. संत मूरजसिंह ह्याने ' मुक्ति-मार्ग ' आणि ' प्रज्ञोत्तरी ' असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत आणि त्यांत त्याने भारतीय दर्शनांच्या भिन्न संप्रदायांची चर्चा केली आहे; परंतु परिपक्व बुद्धीच्या लोकांपेक्षा नवजिकाऊ विद्यार्थ्यांनाच ह्याचा अधिक उपयोग आहे. ह्याच अवधीत अर्वाचीन शिक्षण-दरम्यांत भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रवेश होऊं लागला; परंतु जीवनाचें मार्गदर्शन करण्यासाठी किंवा धर्माचें स्पष्टीकरण व प्रचार करण्यासाठी हे प्रयत्न अममयं ठरले.

ग्यानी पंथ : पंजाबीत इंग्रजांचा अंमल घनप्यापूर्वी १८८९ साली

निरनिराळ्या छिन्न मिशनांनी वायव्यलचे पंजावीत भाषांतर करून आणि त्या भाषेचा शब्दकोश व व्याकरण तयार करून लुधियानांत आपल्या कार्याचा श्रीगणेश केला. ह्यामुळे शीख साहित्याचेंहि भाषांतर इंग्रजी भाषेत होऊ लागले आणि ह्याची सुरुवात १८७७ मध्ये इंडिया ऑफिसच्या आदेशानुसार डॉ. अर्नेस्ट ट्रॅप ह्यानी केलेल्या आदिग्रंथाच्या एकतृतीयांश भागाच्या भाषांतराने झाली. शीख धर्मगुरूना अर्थातच हा प्रयत्न असमाधानकारक वाटून त्याच्या भावनाहि दुखावल्या; परंतु या प्रयत्नाचा दुसराहि परिणाम दिसून आला; तो म्हणजे शीख धर्माचा विचार एका नवीनच दृष्टिकोणातून होऊं लागला. ह्यानंतर १९०९ मध्ये एम. ए. मेकॉलिफचा 'शीख धर्म' (ऑक्सफर्ड युनि. प्रेस) हा सहा खंडांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. डॉ. ट्रॅप ह्याला त्याच्या कामात निर्मलानी मदत केली, तर मेकॉलिफ ह्याला ग्यानीपथीयांनी मदत केली. गुरु गोविंदसिंहाच्या काळी निर्मलाबरोबरच ग्यानी पथहि उदयाला आला. त्याच्या अनुयायींनी शीख जनतेला आदिग्रंथांतील कवने सोप्या पंजावीत समजावून सांगण्याचे कार्य केलें, आणि ह्या कामासाठी दहाव्या गुरूने स्वतःच एक शिष्य तयार केला. तो म्हणजे भाई मणिसिंह हा पहिला 'ग्यानी' होय. "साहित्याची गुणवत्ता आणि विस्तार ह्या दोन्ही दृष्टींनी भाई मणिसिंह हा सर्वश्रेष्ठ गद्यलेखक व पंडित गणला जातो. त्याची बुद्धि ज्ञानकोशासारखी सर्वसंग्राहक होती. गुरु नानकाच्या 'जनमसाखी'तील धार्मिक, तात्त्विक आणि पीराणिक माहिती अत्यंत व्यापक आणि विविध आहे. मणिसिंहाने जे गद्य भाष्य लिहिले आहे, त्यात त्याच्या फार्शी, संस्कृत या भाषा आणि शीख धर्म यामधील त्याच्या पांडित्याचा अत्यंत सुंदर परिपाक उतरला आहे. यामुळे धर्माचा तौलनिक अभ्यास करणाऱ्या पंडितांत मणिसिंहांना एक अग्रगण्य स्थान देणे अपरिहार्य ठरते" (डॉ. मोहनसिंह). निर्मलापेक्षा ग्यानी-विद्वान.वर वेदान्त-दर्शनाचा पगडा कमी प्रमाणांत होता. त्यामुळे पंजावात जेव्हा नवीन विचाराचे वारे वाहू लागले तेव्हा त्यांना तोड देतांना त्यांनी निर्मलाइतका प्रतिकार दाखविला नाही. पंजावी व इतर भाषातील अर्वाचीन संशोधनाने त्यांना नवीन साधन उपलब्ध करून दिले. ग्यानी परंपरेचा सर्वात महत्त्वाचा वारसदार भाई वीरसिंह (१८७२-१९५७) हा असून त्याने नवीन संघीचा अधिकाधिक फायदा करून घेतला. सुमारे १८७५ ते १९२५ या कालखंडात ज्या सुधारणात्मक आंदोलनाने शीख मध्यम-वर्गाला प्रभावित केलें होतें, त्या आंदोलनामागील प्रमुख शक्तिकेंद्र भाई वीरसिंह होय. हाच कालखंड सिंह-सभा-चळवळीच्या उदयास्ताचा काळ होय

सिंह-सभा-चळवळ : भाई वीरसिंह ग्रहणशील वृत्तीचे होते. त्यांनी निर्मल-परंपरेतील चांगल्या गोष्टीबरोबरच ग्यानी पथांतील ज्ञानहि आत्मसात् केले. त्याच्या वाडवडिलांनी शेवटच्या मोगलाच्या विरुद्ध शीख स्वातंत्र्य-संग्रामात महत्त्वाची कामगिरी बजाविली होती आणि म्हणून समाजासाठी झटण्याचा वारसा त्यांच्या कुटुंबातून त्यांना मिळाला. शीखांचा इतिहास आणि त्यांचे धर्मग्रंथ ह्यांचे अभ्यासपूर्वक संशोधन करणे, अशा द्विविध दिशांनी भाई वीरसिंहांनी कार्य केले. यामुळे निर्मलापेक्षा त्याचा दृष्टिकोण अधिक वास्तववादी होता. सिंह-सभेच्या आंदोलनाला त्यांनी प्रचंड सामर्थ्य प्रदान केलें. त्या आंदोलनाचा उद्देश ख्रिस्ती धर्मान्तराने दिलेल्या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी शीखांचे धार्मिक आणि सामाजिक पुनरुज्जीवन करणे, हा

होता. निर्मलाचा बहुतेक काल व शक्ति शीखांच्या अंतिम सत्याविषयीच्या दृष्टिकोणाचा निरुपाधिक अद्वैताच्या सत्ताशास्त्रीय सिद्धांताशी साम्य आणि भेद दाखविण्यांत गेली, तर सिंह-सभा-चळवळीच्या लेखकांनी, शीखांनी कशाची भक्ति व पूजन करावे, गुरूचा ईश्वराशी संबंध कोणता आणि मानवी समानता म्हणजे काय, ह्यासारख्या कमी सूक्ष्म तात्त्विक गोष्टींची चर्चा केली. शीख राज्यकर्त्यांच्या उत्तरकालीन कारकीर्दीत हिंदूंचे सनातनी आचारविचार शीख समाजात खोलवर पसरत होते. शीख-समाज त्याविषयी जागरूक नव्हता. अशा परिस्थितीत त्या आचारविचाराचे शीखांच्या जीवनपद्धतीतून निर्मूलन करणें, ही सिंह-सभा-चळवळीची मुख्य प्रेरणा होती. अशा निर्मूलनावरोबर आणि शुद्धीकरणाबरोबर शीख धर्माच्या मूलभूत तत्त्वांचेहि पुन. परिशीलन होऊ लागले. धार्मिक श्रद्धास्थाने किंवा सामाजिक रूढि ह्याविषयीचे प्रश्न स्पष्टपणे उलगडून दाखविण्याकरिता शीख धर्मग्रंथांचाच सखोल अभ्यास करून त्यांवर सिंह-सभा-आंदोलनाने आपल्या सुधारणात्मक योजनांचा कार्यक्रम आखला. या आंदोलनांनी निर्माण झालेले ग्रंथ वादप्रचुर, खंडनमंडनात्मक होते. त्यामुळे त्यांनी कधीहि तत्त्वज्ञानाची उच्च पातळी गाठली नाही; तरीहि जीवनातील काही मोठमोठ्या आणि विविध समस्यांचा पद्धतशीर व सुसंगत विचार शीख पंडित करीत होते आणि निर्मलपथीयांच्या धर्म व ईश्वर याविषयीच्या विचारांपेक्षा अधिक सर्वंकष असा शीख धर्माच्या जीवनविषयक दृष्टिकोणाचा पाया ते रचीत होते, ह्याची साक्ष ह्या काळांत निर्माण झालेल्या पंजावी साहित्यांत दिसून येते.

भाई वीरसिंहाने शीख धर्माचे मूलभूत तत्त्व सांगितले आहे, ते असे : नाम जपो, किरत करो, वण्ड हको (परमेश्वराचें नामस्मरण करा, काहीतरी उत्पादक श्रम करा आणि आपल्याला जें मिळत असेल त्याचा काही हिस्सा इतरांना द्या.) निर्मलांनी सांगितलेल्या तत्त्वातून हे तत्त्व निश्चित प्रगत असून, अर्वाचीन विचारांशी व प्रवृत्तीशी अधिक जुळणारे आहे. त्याग आणि भोग ह्या दोन अंतिम टोकांमधील मध्यम मार्गाचे त्याने प्रतिपादन केलें आणि ज्याची परिणति शेवटी मनुष्याचे व्यक्तिमत्त्व फुलविण्यांत व्हावी, अशा सतत मनोविकास साधणाऱ्या जीवन-पद्धतीचा त्याने पुरस्कार केला. शेवटी ज्या अवस्थेत अंतरात्म्याच्या सौंदर्याचा साक्षात्कार होऊन सर्व शोध, प्रयत्न आणि समस्या लोप पावतात, अशी अंतिम पूर्णावस्था प्राप्त होते, असे त्याने मानलें. अशा विकासाचा परमोत्कर्ष गाठणाऱ्या मनुष्याचें मुख्य लक्षण म्हणजे त्याच्या आध्यात्मिक व्यक्तिमत्त्वाचा सुगंध सर्वत्र द्रवळतो. भाई वीरसिंहाच्या शीख धर्मविषयक ह्या दृष्टिकोणानुसार मानवाच्या आध्यात्मिक जाणिवेचा जो अत्युच्च आविष्कार होतो, त्यांत व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ असा भेद नष्ट होतो आणि या अभेदाच्या जाणिवेतून उदात्त आनंदाचा अनुभव देणारें सर्जनशील सामर्थ्य व्यक्तीस प्राप्त होतें आणि त्याबरोबर उत्स्फूर्तपणे समाजसेवा करण्यास त्या व्यक्तीला प्रेरणा मिळते. नाम-जपामुळे मनुष्याचे जीवन चितनशील वनते व त्याला शिव, सुंदर, आनंद आणि सत्य ह्या मूल्यांचा त्रमशः अनुभव येत जातो. भाई वीरसिंहाचें साहित्य - काव्य, कादंबऱ्या, दहा शीख गुरूंची चरित्रे, आदिग्रंथांचे विवरण-ह्यातून शीख धर्माच्या ह्या मूलभूत तत्त्वांचे स्पष्टीकरण होतें. हें स्पष्टीकरण करीत असताना, त्याने इतरापेक्षा विशिष्ट भर टाकली आहे, ती म्हणजे

निसर्ग-सौंदर्यातून मिळालेल्या आनंदाच्याद्वारे मनुष्याने चित्तनशील वृत्ति प्राप्त करून घेणे, ही होय ('मतकहुलारे' पुस्तकांतील 'गुलमरग' ही कविता पहा). ज्या काळांत भारतीय मनावर आंग्ल अद्भुतरम्य (रोमॅंटिक) काव्यांतील सर्जनशील-प्रतिभाविषयक सिद्धान्ताचा प्रभाव पडत होता, त्या काळांत भाई वीरसिंह यांचे व्यक्तिमत्त्व घडविले गेले. सौंदर्यानुभवाची चर्चा आपल्या काव्यांत करणारा बहुधा हा पहिलाच पंजाबी कवि होय ('लहर हमारे' या पुस्तकांतील 'काव्य-रंग-सुंदरता' पहा). त्याने शीख-धर्मविषयक विचारांत जी महत्त्वाची भर घातली तिचे संक्षेपाने वर्णन करावयाचे झाल्यास, निसर्ग आणि मानवी जीवन ह्याविषयी वस्तुनिष्ठतेकडे वाढता कल, असें करता येईल. आध्यात्मिक विकासाचे साधन व त्या विकासाचे गमक म्हणून मानवाची सेवा आणि निसर्गाचे चित्तनशील अवलोकन, यांवर त्याने भर दिला.

पंजाबी साहित्यांतील वास्तववादाचा विकास : प्रा. पुरणसिंह (१८८१-१९३१) ह्यानेसुद्धा पंजाबी साहित्यांतील वास्तववादी विकासाला हातभार लावला. भाई वीरसिंहाहून हे अधिक अद्भुतरम्य-वादी (रोमॅंटिक) होते आणि आध्यात्मिक परिपक्वता प्राप्त करून घेण्याचे साधन म्हणून नैसर्गिक सौंदर्याबरोबरच मानवनिर्मित सौंदर्याचाहि अंतर्भाव त्यांनी आपल्या सौंदर्याच्या तत्त्वमीमासेत केला आहे ('खुल्ले लेख' ह्या पुस्तकांतील 'आर्ट' पहा). आधुनिक युगाचा आरंभ होण्यापूर्वी कल्पनात्मक गोष्टीचे चित्तन-मनन व तदनुकूल उच्चार होत असे. ती चाकोरी टाकून देऊन पुरणसिंह याने कला अथवा निसर्ग ह्यांतील दृश्य रूपावर भर देऊन एक नवीन आल्हाददायक वाट दाखविली. त्याच्या काळांत मनोविश्लेषणाचा नवीन पंथ अस्तित्वांत आला होता. त्याच्या साह्याने भाई वीरसिंहापेक्षा सौंदर्यानुभवाचे अधिक बुद्धिशाली व यथार्थ विश्लेषण तो करू शकला. व्यक्ति आणि राष्ट्र यांचे आध्यात्मिक प्रबोधन व त्यांची सर्जनशीलता या परस्परसंबद्ध आणि परस्परपोषक गोष्टी होत, असा निष्कर्ष त्याने काढला. कला आणि निसर्ग ह्यांच्या सौंदर्य-स धनेमुळे मानवी मनाचा विकास होतो. तसाच आध्यात्मिक विकास झालेला मनुष्य जीवनात उत्स्फूर्तपणे अर्हनिश सर्जनशील कार्य करीत असतो. पुरणसिंहाने केवळ कवि अथवा चित्रकार ह्यांच्याच ललित-कृतीचा अंतर्भाव सर्जनशील कृतीमध्ये केलेला नाही, तर स्वतःच्या मुलाविषयीच्या असलेल्या प्रेमांमुळे मनुष्य जे श्रम करतो त्याचा आणि धर्म, गाय, देश आणि मानवता ह्यांविषयीच्या प्रेमांमुळे, निष्ठेमुळे वीरपुरुष जी वीर कृत्ये करतो, त्यांचाहि अंतर्भाव केला आहे; आणि आध्यात्मिक, सौंदर्यात्मक आणि सामाजिक अनुभवांचे हे व्यक्तीच्या समग्र अनुभवाचे घटक म्हणून एकत्र आणण्याचे कार्य पुरणसिंहाने केले. अशा रीतीने एकात्म समग्र अनुभव प्राप्त करून घेण्याकडे माणसाची वाढती प्रवृत्ति असते, ही विचार-प्रणाली आदिग्रंथांतील मूलतत्त्वांवर आधारलेली साहजिक परिणति होय.

प्रा. पुरणसिंहप्रमाणेच काश्मीरचे भाई शेरसिंह हा आणखी एक शास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्याने आपल्या शास्त्रपूत बुद्धीचा उपयोग शीख धर्माचे विवरण करण्याकडे केला. आपल्या 'आत्मदर्शना'त (१९३५) त्याने मय' नांवाच्या सात विकासात्मक अवस्था खालीलप्रमाणे सांगितल्या आहेत : तनमय, प्राणमय, मनमय, मतिमय, मैमय, काल-

मय, अकालमय. यावरून असें दिसले की, त्याने शरीर, मन आणि आत्मा ह्यांचे परस्परसंबंध जोडून ऐक्य प्रस्थापित केले आहे. या एकमेकांत अंतर वाटले तरी ते दूर होऊ शकते. आजच्या प्रसिद्ध पदार्थविज्ञान-शास्त्रज्ञांच्या मते भौतिक व आध्यात्मिक यांच्या सीमारेषा परस्परांशी मिसळून जात आहेत. शेरसिंहाच्या विचारसरणीत याचेच प्रतिबिंब पडलेले दिसते. भाई जोधसिंहाने आपल्या 'गुरुमत निरणय' (१९३२) ह्यांत याच मताचा पुरस्कार करण्याकरिता ए. एस. एडिंग्टनच्या 'दि नेचर ऑफ दि फिजिकल वर्ल्ड' (भौतिक विश्वाचे स्वरूप) ह्या पुस्तकांतून विस्तृत उतारे घेतले आहेत. 'आदि' ग्रंथांत सृष्टीच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी उपपत्ति आहे की, सृष्टि ही सर्जनशील अशी एकसंध प्रक्रिया होय. या उपपत्तीचे समर्थन करण्याकरिता जोधसिंहाने एडिंग्टनच्या पुस्तकाचा आधार घेतला आहे. अर्वाचीन मानसशास्त्रांत मूल्यमीमांसाविषयक विचाराची नवीन भर पडली आहे. तिचाहि उपयोग त्याने केला आहे. ए. जी. टान्स्लेने आपल्या 'दि न्यू सायकॉलॉजी अँड इट्स रिलेशन टु लाइफ' (नूतन मनोविज्ञान आणि त्याचा जीवनांशी संबंध) ह्या पुस्तकांत सहजप्रवृत्तीच्या साध्यांशी निगडित झालेल्या प्राथमिक (प्रायमरी) मूल्यांशिवाय आणखी इतर दुय्यम ध्येये आणि मूल्ये जीवनात निर्माण केली पाहिजेत, यावर भर दिला आहे. नीतिमत्तेचा खरा पाया सहजप्रवृत्ति अथवा ब्राह्मणीतिवद्दक हे नसून जीवनांतील अनुभवाना तोंड देतांना विवेकबुद्धि जे स्वतंत्र निर्णय घेत असते ते होत. आजच्या काळांतील लोकांचे मन शीख धर्माकडे वळ-विण्यासाठी 'आदि' ग्रंथांतील वचनांचे विवरण करतांना त्याच्या शेजारीच हा आधुनिक शास्त्रीय दृष्टिकोणहि भाई जोधसिंहाने मांडला आहे. नाम-संकीर्तन-मार्ग हा श्रीशंकराचार्याच्या ज्ञानमार्गपेक्षा जसा वेगळा आहे, तसाच तो पतंजलीच्या योगशास्त्रापेक्षा अथवा गोरख-नाथांच्या योगमार्गपेक्षाहि भिन्न आहे, असें भाई शेरसिंहप्रमाणे जोधसिंहांचेहि मत आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव : लुधियानांतील डॉ. शेरसिंह (जन्म १९०३) हा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा पद्धतशीर अभ्यास केलेला असा पंजाबीतील पहिला लेखक होय. 'फिलासफी ऑफ शिखिझम' (शीख धर्माचे तत्त्वज्ञान, १९४४) हा आपला प्रबंध डॉक्टर-पदवीकरिता त्याने लंडन विद्यापीठात अभ्यास करून लिहिला. पुढे त्याचेच पंजाबीत भाषांतर 'गुरुमत-दर्शन' (१९५३) या नांवाने झाले. पौर्वात्य आणि पाश्चात्य धार्मिक पंथांशी शीख धर्माची तुलना प्रथम करून, नंतर शीख धर्मातील परमेश्वरविषयक दृष्टिकोणाची त्याने तपशिलांत जाऊन त्यांत चर्चा केली आहे. दोन्हीहि शीख धर्म-ग्रंथांत आढळणाऱ्या परमेश्वराच्या नांवाचे विश्लेषण व वर्गीकरण त्याने केले आहे. परमेश्वराची हिंदु धर्माप्रमाणे असलेली नांवे त्यांच्या मुस्लिम धर्माप्रमाणे असलेल्या नांवांसमोर ठेवून, त्याने शीख गुरूंच्या समन्वयात्मक वृत्तीचे व कायचित् स्पष्टपणे विवरण केले आहे. शीख विचारसरणीत शेरसिंहाने टाकलेली अत्यंत महत्त्वाची भर म्हणजे परमेश्वरासंबंधी वापरलेल्या सौंदर्यात्मक, राजकीय आणि नैतिक नांवांच्या अर्थावर त्याने दिलेला भर ही होय. 'सौंदर्यात्मक, सत्ताशास्त्रीय धर्म' ह्या शब्दात शीख धर्माचे त्याने वर्णन केले आहे आणि मनुष्याची विश्वाससंबंधी सौंदर्यात्मक जाणीव वाढविण्याचे साधन परमेश्वराचे नाम

आहे, असे तो समजतो. शेरसिंहाच्या या प्रतिपादनामुळे भाई वीरसिंह आणि पुरासिंह ह्यांच्या ह्या क्षेत्रांतील अनुभूतींना निश्चित तात्त्विक बैठक प्राप्त झाली य.त. शका नाही. भाई जोधसिंहाने उच्च मूल्यांची मीम सा केली, त्यापुढे पाउल शेरसिंहाने टाकून त्यांत प्रगति केली. परमेश्वराचे नामस्मरण म्हणजे जीवनांतील मूलभूत मूल्यांचे चिंतन करणे होय, असे शेरसिंहाने म्हटले आहे. ह्या कल्पनेनुसार ईश्वराच्या गुणाचा विचार म्हणजे मूल्याचाच विचार होय. परमेश्वर म्हणजे अनंत मूल्यांची सुसघटित आणि सुसंगत अशी समष्टि असून विश्व व मानवी जीवन हे त्यातील काही मूल्यांचे हळूहळू होणारे प्रकटीकरण होय. मनुष्य जेव्हा परमेश्वराचें नामस्मरण करीत त्याच्या गुणांचे अधिकाधिक चिंतन-मनन करतो, तेव्हा तो आपल्या जीवनांत अधिकाधिक मूल्य आत्मसात् करीत असतो, आणि त्याचे जीवन सर्वच दृष्टींनी-शारीरिक, मानसिक, नैतिक, बौद्धिक, सौंदर्यात्मक आणि आध्यात्मिक दृष्टींनी-समृद्ध होते. मनुष्यात स्वतःचा विकास करून घेण्याची अपार शक्ति वसत असते, असे शेरसिंहाने प्रतिपादिले आहे. शेरसिंहाचा मनुष्याविषयीच. हा गौरवपूर्ण दृष्टिकोण किती आशापूर्ण व रोमांचकारी आहे ! त्याने आपल्या 'मरण तो पोछे' (१९३४) ह्या पुस्तकात मरणोत्तर जीवनासंबंधीच्या पौराण्य आणि पाश्चात्य कल्पनांचें सिंहावलोकन केले आहे; परंतु ह्याच विषयाचे ह्याहून सरस विवरण लालसिंह कमला अकाली (जन्म १९२१) ह्याने 'मौत राणीदा घुड' ह्यांत केलेले आहे. या पुस्तकांत मांडलेल्या विचाराविषयी असेहि म्हणतां येईल की, त्यांत जीवनातील मूलभूत समस्यांची केलेली चर्चा शीख धर्मापुरतीच मर्यादित नाही.

वास्तववादी कल्पनांचें आव्हान अर्वाचीन शीख लेखकांमध्ये आढळून येणारा हा वास्तववादाकडे झुकणारा कल, जे वास्तववादी लेखक म्हटले जातात, त्यांच्या वास्तववादापेक्षा, दोन महत्त्वाच्या वावतीत भिन्न आहे. वास्तववादी लेखकांचा सत्ताशास्त्रीय दृष्टिकोण जडवादी असतो; निदान सर्व सामाजिक समस्यांची उत्तरे ते धार्मिक आणि नैतिक पातळीवरून न देतां सामाजिक पातळीवरूनच देत असतात. दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या काळात मानव-समाजांतील परिवर्तनाच्या नवीन आर्थिक सिद्धान्तांनी पंजाबमधील विचारकांना धक्के देऊन त्यांना नवीन कलाटणी दिली. 'प्रीतलडी' चा सपादक गुरवर्क्षसिंह आणि प्रा. संतसिंह सेखन ह्यांनी नवीन पाश्चात्य सामाजिक तत्त्वाच्या शिकवणुकीचा स्वीकार केला. ह्यांपैकी पहिले म्हणजे गुरवर्क्षसिंह ह्यांनी भूतकालाशी थोडातरी संवध ठेवला; पण संतसिंह सेखन यांनी तो अजिवात तोडून टाकला. गुरवर्क्षसिंह (जन्म १८९५) हे संपूर्णपणे जडवादी नसून शरीर, मन आणि आत्मा ह्यांच्या एकतेवर त्यांचा विश्वास आहे; परंतु असे असले तरी त्यांचे आध्यात्मिक जीवन श्रद्धाशून्य आहे. मरणोत्तरहि आत्मा टिकून राहतो, यावर त्यांची श्रद्धा नाही. ह्या लेखकांच्या वावतीत सत्ताशास्त्रीय चर्चेचा संदर्भच बदलला. धर्माच्या संदर्भात चर्चा न करता सामाजिक जीवनाच्या पार्श्वभूमीवरून त्यांनी चर्चा केली अर्थातच अशा जडवादी आणि मार्क्सप्रणीत विचारसरणीचा धार्मिक लोकांकडून प्रतिकार होणे स्वाभाविकच होते. या वेळीं जीवनविषयक जे दोन सिद्धान्त-चिन्वादी व वास्तववादी-त्यांमध्ये तत्त्वबोधाच्या दृष्टीने वाद व चर्चा करण्याची संधि प्राप्त झाली होती; परंतु दोन्हीहि वाजू तुल्यवळ नव्हत्या. धार्मिक विचारवतांची आध्या-

त्मिक व बौद्धिक तयारी कमी पडली. ते नवीन कल्पनांचे आव्हान स्वीकारण्यास आध्यात्मिक अथवा बौद्धिकदृष्ट्या असमर्थ ठरले. जातीयतेतून निर्माण झालेल्या राजकीय कलहांतच ते वेहोण होऊन राहिले आणि ह्याचा परिणाम असा झाला की, दोन्हीहि दृष्टिकोणांमधील तात्त्विक बैठकीचे पृथक्करण करण्याची महत्त्वपूर्ण संधि ते गमावून वसले.

पंजाबी साहित्यांतील पुरोगामी आंदोलन . पंजाबी तत्त्वज्ञान समाजवादी विचारप्रणालीकडे झुकत चालले व त्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या वाकीच्या सर्व क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष झाले. ह्या शतकांतील चौथ्या आणि पाचव्या दशकांच्या मुस्वातीस (१९४०-१९५५) पंजाबी साहित्यातील पुरोगामी आंदोलन शिगेला पोहोचलें होतें. ह्या काळांत रशिया आणि चीन ह्या देशांतील राजकीय घटकांचा प्रभाव पंजाबी युवकांवर इतका प्रकट होतला की, त्या देशांतील विरोधवासवादी (डायलेक्टिकल) वाङ्मयाला मुक्तद्वार मिळून त्यांची मनें त्यांतील विचारांनी भारली गेली. स्वतंत्र ग्रंथ फारच कमी लिहिले गेले; पण विरोध-विकासवादी ग्रंथांचीमात्र भराभर एकामागून एक भाषांतरे बाहेर पडत होती. ह्या नवीन आलेल्या पुरापासून पंजाबी युवकांना वाचविण्याचा प्रयत्न करणारे जे कोणी अगदी थोडे लेखक निघाले, त्यात प्रा. करतारसिंह ('सिख धरम वारे') आणि पियरासिंह पदम (जन्म १९२१) ('कम्युनिझम ते सिकखी') हे होते; पण त्यांचाहि हा प्रयत्न त्या मानाने दुवळाच ठरला. ह्याउलट गुरवर्क्षसिंह यांनी पंजाबी युवकांना जातीय डबक्यांतून बाहेर काढून विशाल मानवतेच्या आणि बुद्धिनिष्ठ मानवतावादाच्या खुल्या वातावरणात नेण्याचा महान् उद्योग आरंभला. त्यांचा 'कुदरती मजहब' हा ग्रंथ म्हणजे प्रेषित-प्रणीत धर्माऐवजी सर्व लोकांसाठी एकच मानवतावादी धर्माची स्थापना करण्याचा एक महान् प्रयत्न आहे. भगवानसिंहाने 'रखी एकता' हे पुस्तक लिहिले. त्या लिहिण्यामागचा उद्देश म्हणजे धार्मिक दृष्टिकोणातून विश्वात्मक मानवी भावना विवचिणे हा होता; परंतु त्यांतील तात्त्विक युक्तिवाद गुरवर्क्षसिंहाने जोरदार व प्रभावी नव्हता. रघुवीरसिंह वीर ह्यानेहि धार्मिक प्रवृत्ति असलेल्या शीखांची दृष्टि व्यापक करण्याचा तसाच प्रयत्न केला आणि ह्यामुळे शीखांवर 'प्रीतलडी'चा वाढत्या प्रमाणांत जो पगडा वसला होता, त्याला आळा पडेल असे त्याला वाटलें; परंतु त्याची स्वतःची सत्ताशास्त्रीय भूमिका पक्की नव्हती. त्यामुळे फारच कमी लोकांचीं मनें त्याला वळवितां आली. अलीकडे डॉ. तरणसिंह (जन्म १९२२) ह्याला अधिक लोकप्रियता मिळाली आहे. त्याने जो शीख धर्माच्या तत्त्वांचे विवरण करणारा ग्रंथ लिहिला, त्यांत त्याने तौलनिक धर्म, साहित्यिक टीका, तत्त्वज्ञानविषयक माहिती आणि सामाजिक उदारमतवाद या विविध गोष्टींची गुंफण केली व बुद्धिमान् शीख वाचकांची मनें आपल्याकडे आकृष्ट करून घेतली. प्रा. साहेबसिंह (जन्म १८९२) हा इतका पुढे गेला की, त्याने शीख धर्मातील नैतिक उपदेश आणि समाजवादी देशांतील साम्यवादी व्यवहार ह्यांमध्ये समान भूमिका दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु 'प्रीतलडी'चे लेखक गुरवर्क्षसिंह यांचें लिखाण मात्र सर्वत्र पंजाबी विचारवंतांच्या उदारमतवादी विचारांना स्फूर्ति देऊन त्यांवर प्रभाव गाजवीत आले आहे. पंजाबी आवाळवृद्धांच्या सामाजिक आणि नैतिक सदसद्विवेकबुद्धीला त्याने नि.संदिग्ध शब्दांत

आवाहन केले आहे; आणि सर्व वैयक्तिक आणि सामूहिक समस्यांचा विचार हा बुद्धिनिष्ठ, सर्वसमावेशक आणि मानवतावादी दृष्टिकोणातून करण्याचा संदेश त्याने दिला आहे. त्याच्या साहित्याची गुणवत्ता आणि विस्तार ह्या दोन्हीही दृष्टींनी समकालीनांवर इतरापेक्षा त्याचा अधिक प्रभाव पडला आहे. त्याच्या बहुविध लिखाणातून कोणताही एक उतारा निवडावा. पुढे एक नमुना दिला आहे : “मनोहर शस्त्रीयत, स वी पधरी जिन्दगी, सुखावी मुघरी जिन्दगी, जिन्दगी दी कविता, जिन्दगी दी रास, चेंगेरी दुनिया।”

आजच्या विकसनशील समाजाच्या आवाहनाला साद : ह्या शतकाच्या मध्यापर्यंत पंजाबी लेखकांसमोरील बौद्धिक क्षितिज जसजसे विस्तृत होत गेले, तसतशी तत्त्वज्ञानांत विचार करण्याची प्रेरणाहि आतापर्यंत असशोधित असलेल्या क्षेत्रांतहि अपरिहार्यपणे होऊ लागली. राज्यकारभारांत आणि शैक्षणिक व तत्त्वविचारांच्या क्षेत्रांत पंजाबीला तिचे पूर्वीचे योग्य मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्याकरिता पंजाबांत एक प्रभावी राजकीय आंदोलन सुरू झाले. ह्या आंदोलनाच्या ऐन उत्साहाच्या भरांत आजच्या विकसनशील समाजाला आवश्यक असलेल्या सर्व प्रकारच्या साहित्याने ही भाषा समृद्ध असावी, अशा तळमळीने ह्या भाषेचे लेखक प्रेरित झाले. काही अगदी प्राचीन भूतकाळाचे संशोधन करू लागले, तर काही इतर अतिदूरची साहित्यक्षेत्रे धुंडाळू लागले. डॉ. हरभजनसिंह (जन्म १९२०) याने डॉ. नगेद्र ह्यांच्या हिदीतील ॲरिस्टॉटलच्या काव्यशास्त्राचे पंजाबीत भाषांतर केले (‘अरस्तू का काव्यशास्त्र’). प्रा. वझीरसिंह (जन्म १९२७) ह्यांनी ‘युनानी विचारधारा की कहाणी’ ह्या आपल्या छोट्याशा पुस्तकांत इतर अनेक ग्रीक लेखकांचा परिचय पंजाबी वाचकाना करून दिला. त्याने प्रा. एस. पी. कनलच्या भारतीय संस्कृतीवरील लोकप्रिय पुस्तकांपैकी प्राचीन चालीरीति आणि श्रद्धा ह्यांचे संक्षिप्त वर्णन करण्याच्या एका पुस्तकाचे भाषांतर केले आहे (‘हिंदोस्तानी समाचार की रूपरेखा’). डॉ. पीतांबर दत्त बढथवाल ह्यांच्या ‘गोरखवानी’ ह्या पुस्तकाचे भाषांतर शक्ति-प्रकाशने केले. डॉ. विलोकिंसिंह ह्यांनी ‘विवेकानंद का अमरसंदेश’ हे पुस्तक लिहिले आहे. त्यांत स्वामींची वेदान्त, कर्मयोग, भक्तियोग आणि संलग्न विषयांवरील तात्त्विक मते संगृहीत केलेली आहेत. डॉ. राधाकृष्णन यांच्या साहित्याचेहि भाषांतर संपादकाने होऊ लागले आहे. ह्यांपैकी ‘धरम’, ‘पूरव व पश्चिम’ हीं काही पुस्तके होत डॉ. मोहनसिंहाने वर्टुड रसेलच्या ‘इंपॅक्ट ऑफ सायन्स ऑन सोसायटी’ ह्या पुस्तकाचे उत्कृष्ट भाषांतर (‘सायन्सदा समाजते प्रभाव’) केले आहे. एस. कपूरसिंह, आय. सी. एस. याने पालीतील अभिजात गणत्या गेलेल्या ‘धम्मपदा’चे भाषांतर आपल्या ‘पुनरीक’ ह्या पुस्तकांत समाजिष्ट केले असून शीख धर्मावरील तौलनिक टीपांनिशी विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावनाहि त्याला जोडली आहे. पूर्वीच जठराच्या शतकांत ज्यांचे जुन्या पंजाबीत भाषांतर झाले होते, अशा इमाम गझलीच्या ‘कीमयाये सादत’ या पुस्तकाचे संपादन प्रा. प्रितमसिंहाने (जन्म १९१८) परिधमपूर्वक संशोधन करून केले आहे. प्रा. गुलवंतसिंह ह्याने नुकतेच शिहू-अल-दिन सुहावदींच्या ‘अवारिफ उल् मुआरिफ’ या पुस्तकाचे भाषांतर मुफीपंथाविषयी इतर ग्रंथांतून माहिती गोळा करून विस्तृत टीपा देऊन केले आहे. पंजाबी साहित्य-समीक्षाशास्त्राला नवीन विचारच्या प्रकाशाची दिशा दाखविण्याचा

प्रयत्न जसवीरसिंह अहलुवालिया (जन्म १९३४) हा करीत आहे (‘प्रयोगशील लहरदा सिद्धान्त’). याच साहित्य-समीक्षाशास्त्राच्या क्षेत्रांत संतसिंह सेखन यांचाच आतापर्यंत पूर्ण पगडा होता. त्यांचे साहित्यसमीक्षाशास्त्रीय लिखाण मार्क्सवादी व फ्राइडवादी विचारांनी गडद रंगलेले आहे. ‘परगति पंथ’ ह्या पुस्तकांत जसवीरसिंह याने सामाजिक समस्यांवरील विचारांना तत्त्वज्ञानात्मक बैठक दिली आहे. असा प्रयत्न केलेला पंजाबीत क्वचितच आढळतो.

वर दिलेली साहित्याची यादी अर्थातच पूर्ण नाही. पंजाबी वाचकांची तत्त्वज्ञानविषयक विचार व लिखाण यांविषयीची भूक वाढत आहे आणि याची जाणीव पंजाबी लेखकांना आहे. पंजाबी साहित्याची बौद्धिक सर्वसाधारण पातळी झपाट्याने उंचावत आहे. मागील दोन शतकांत निर्मलांनी तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत जे कार्य केले, तशाच प्रकारचे कार्य वर्तमान शतकांतील अर्वाचीन लेखक पुन्हा करून दाखवतील अशी अपेक्षा आहे. तत्त्वज्ञानाचे प्रबोधनयुग अवतरण्याची लक्षणे स्पष्ट दिसत आहेत.

राम सिंग

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - अर्वाचीन कालखंड : पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील अर्वाचीन कालाचा इतिहास म्हणजे पाठोपाठ झालेल्या वंडांचा इतिहास. मध्ययुगीन ज्ञानाच्या आराखड्याविरुद्धच्या वंडाने याला सुरुवात झाली. अजून विसाव्या शतकांत तत्त्वज्ञानाची प्रणाली मांडता येणे शक्य आहे की नाही हा प्रश्न जिवंत असल्याने त्या वंडाची परंपरा चालूच आहे. अर्वाचीन कालखंड म्हणजे पंधराव्या शतकापासून साधारण एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काही कालापर्यंत म्हणजे १४०१ ते १८२० असा सुमारे सव्वाचारशे वर्षांचा आहे. या कालखंडांतील उपकालखंड म्हणजे :

(१) नवजीवन काल : १५ वें ते १७ वें शतक.

(अ) मानवतावादी कालखंड : १४०१ ते १६०० म्हणजे निकोलस ऑफ कूसापासून ब्रूनोच्या मृत्यूपर्यंत.

(ब) नैसर्गिक शास्त्रांचा कालखंड : १६०० ते १६८९ : ब्रूनोच्या मृत्यूपासून लॉकचा एसे प्रिंसिपल्स होईपर्यंत.

(२) प्रबोधन कालखंड : १६८९ ते १७८१ म्हणजे लॉकपासून लेसिंगच्या मृत्यूपर्यंत किंवा साधारण १८ वें शतक.

(३) जर्मन तत्त्वज्ञान : १७८१ ते १८२०.

अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाची काही ठळक वैशिष्ट्ये फाक्तनवर्गने दिली आहेत. यांतील प्रमुख म्हणजे ज्ञानपिपासा. ग्रीक लोकांची दृष्टि ज्ञाना-बरोबर सौंदर्यान्विती होती. अर्वाचीन तत्त्वज्ञान मात्र इतर वाजूंकडे दुर्लक्ष करून सत्यालाच हात घालते. ह्याचा विस्फेपणावर भर असून विश्वाला यंत्र समजले जाते व बुद्धीने पूर्वग्रहहितपणे त्यांतील रहस्य वाहेर काढून स्वच्छ नियम मांडावे, असा आग्रह आहे. ज्ञानाचा साधन म्हणून नव्हे तर माध्य म्हणूनहि शोध केला पाहिजे. मात्र या समजूतीने बुद्धीला डोक्यावर बसवले गेले व सौंदर्यालासेसारख्या इतर मानसिक प्रक्रियांचे न्याय्य हक्क डावलले गेले. बुद्धिवादाला लगाम न राहिल्याने या तत्त्वज्ञानांत एक प्रकारचा हलपणा आला तर त्यांत नवल नाही. या कालाची प्रवृत्ति स्कॉलॅस्टिकवादविरुद्ध व सर्व प्रकारच्या अधिकारांचे जू

झुगारण्याकडे आहे. विचारस्वातंत्र्य ही त्याची घोषणा आहे. मध्ययुगांत वायव्य व ऑरिस्टॉटल यांच्यातून तांत्रिक विचारहि मुक्त नव्हता. आत ज्ञान स्वतःच्या मनगटावर मिळवावयाचें असल्याने ज्ञानाच्या पद्धतीचाहि विचार करणे भाग पडले. असलेलें ज्ञान आंधळेपणाने न घेतां त्याची मुळे ओघण्याची इच्छा वाढली. निसर्गाहून मनुष्याची किंमत वाढली व मानवतावाद आणि आशावाद यांनी तत्त्वज्ञानाला एक तजेला आला. तत्त्वज्ञान ईश्वराकडून मनुष्याकडे वळलें, अर्थात् तें ईश्वरशास्त्रातून वेगळे झाले. निसर्गाचा अभ्यास हा तत्त्वज्ञानाचा विषय व मनुष्याची विश्वांतील स्थिति हा त्याचा प्रारंभविंदु झाला. शास्त्रीय उपपादनहि नैसर्गिक असावें, अशा आग्रहाने निसर्गवादहि आला आहे. अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाची दृष्टि राष्ट्रवादाकडून आन्तरराष्ट्रवादाकडेहि वळली. तत्त्वज्ञान ग्रीक व लॅटिन भाषांत न राहता सामान्य लोकांच्या भाषेंत आले. विद्वानाच्या कल्पना सर्वसामान्य संस्कृतीचा भाग होणें हें अर्वाचीन वैशिष्ट्य आहे. देशोदेशीच्या विचारांच्या देवघेवीचा फ्रान्सने श्रीगणेश केला, इंग्लंडने व जर्मनीने ती चालू ठेवली. या प्रत्येकाचें वेगळें वैशिष्ट्य त्याच्या तत्त्वज्ञानात स्पष्ट दिसते जर्मन मनाची ओढ सत्ताशास्त्राकडे आहे. अमूर्त विचारांच्या साम्राज्यात तें रंगतें. फ्रेंच मन शास्त्राकडे झुकलें असून तें तार्किक व मूर्त गोष्टीकडे वळते. इंग्रजी मन स्पष्टपणे उपयोगितावादी असून व्यावहारिक फायद्याकडे त्याचें लक्ष असते

साधारण दोन शतकें अर्वाचीन कालाची पूर्वपीठिका चालू होती. काटेकोरपणें मध्ययुग व अर्वाचीन युग यांत फरक करणें कठीण आहे. संधिप्रकाशाप्रमाणे या कालांतील तत्त्वज्ञानाची दोन्हीकडे खपतील अशी लक्षणे दिसतात. निकोलस ऑफ कूसांत हे स्पष्ट दिसते. इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी हे सर्वजण पहिला अर्वाचीन तत्त्वज्ञ आपला असल्याची वर्णी लावतात; पण वेकनचें तत्त्वज्ञान म्हणजे ज्ञान मिळवण्याचा नुसता आराखडा असल्याने व तोहि त्याने तडीला न नेल्याने इंग्लंडची वर्णी लागत नाही जर्मनीचा निकोलस ऑफ कूसा याला अर्वाचीन युगाच्या आगमनाचा वार्ताहर, व फ्रान्सच्या देकार्तने सुव्यवस्थित तात्त्विक दर्शन मांडल्याने त्याला अर्वाचीन युगाचा संस्थापक म्हणतां येईल. नवीन तर्कशास्त्र व पद्धतिशास्त्र यांमुळे अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाची गति वाढली. नवजीवन कालखंडांत गॅलिलिओ, वेकन व देकार्त यांचा त्यांत भाग होता. नव्या तर्कशास्त्राने अनुभव व गणित दोहोवरहि भर दिला, यामुळे मध्ययुगीन विचारावर दुहेरी हल्ला झाला. सोळाव्या व सतराव्या शतकांतील नैसर्गिक शास्त्रांच्या प्रगतीचे व अठराव्या शतकांतील सामाजिक शास्त्रांच्या प्रगतीचे प्रतिविव तत्त्वज्ञानांत दिसते. मात्र जसजशी इतर शास्त्रे प्रगत झाली तशी ती स्वतंत्र झाल्याने तत्त्वज्ञानाचें क्षेत्र संकुचित झाले.

(१) नवजीवन कालखंड : नवजीवनकालाची जन्मभूमि इटली झाली यांत नवल नाही. येथेच जुनें बाइमय जपलें गेलें असून या कालांत ते उजेडांत आले. जुनी संस्कृति वास्तविक त्यांचीच होती. मूळ ग्रीक ग्रंथांचा अभ्यास व स्कॉलॅस्टिकवादाला विरोध हे इटलीत प्रथम सुरू होऊन मग जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे ठिकाणी गेले. या कालाची उदार-मनस्कता उत्कट असूनहि सौम्य होती व विरुद्ध पक्षाची मते आपल्यांत सामावून घेतल्याने अधिक समृद्ध बनली होती. आप्तवचनाबद्दलच्या आदराचा व्यक्तीच्या स्वतंत्र विचाराने धार चढली व व्यक्तीने स्वतःची

जबाबदारी ओळखल्याने तो आदर सखोल बनला. व्यक्तीच्या जोरदार मतांना हेकटपणाचें रूप आलें नाही व नैतिक उंची वाढली तरी ती यतित्ववादाप्रमाणे शरीरतापाकडे वळली नाही. आदर व स्वातंत्र्य, शास्त्रीय अचूकता व धार्मिक उदात्तता, सावधानता व जोश यांची येथे सांगड दिसते. मानवी मनाचें उत्तुंग स्वरूप या काळाने दाखविले, परिणामतः त्याला ईश्वराचें अधिक विदग्ध व अविरत दर्शन होऊं शकले. यातील मानवतावादाच्या कालांत ग्रीक कल्पनांच्या आधारे मध्ययुगीन परंपरांविरुद्ध बंड झालें. पेट्रार्क, इरॅस्मस, मोर, रॅबेले यांनी मानवतावादाला वाचा फोडली. नैसर्गिक शास्त्रांच्या कालांत इहलोक, मानव, बुद्धि यांवरील भरवशाने या कालांतील तत्त्वज्ञानी शास्त्रीय युगाकडे वोट दाखविलें व चर्चच्या मगरमिठीतून सुटका केली. या दोन कालांत घनिष्ट संबंध आहे. अर्वाचीन निसर्गशास्त्रें म्हणजे मानवतावादाचें अपत्यच होय. सैद्धान्तिक विचारांतील रस हाच नवजीवनकालाचा खरा अर्थ होय. तत्त्वज्ञान येथे स्वतःकडून सदवस्तूकडे वळलें व याच दिशेने या कालांत तत्त्वज्ञानांत उत्तुंग कामगिरी झाली. नावी याकडे नवजीवनकालाइतके धाडसी व महत्वाकांक्षी प्रयत्न कोणत्याच कालांत झाले नाहीत.

(अ) मानवतावादी कालखंड : मानवतावाद ही चळवळ जास्त-करून बाइमयीन-ग्रीक, लॅटिन, व्याकरण, अलंकारशास्त्र, काव्य, इतिहास, नीतिशास्त्र वगैरे शिकविणाऱ्यांची-होती. या कालांत तत्त्वज्ञानांत बहुविध प्रवाह होते. प्लेटोवाद हा यांपैकी एक असून जुन्या बाइमयाच्या पुनरुज्जीवनांतून तो वलवान बनला. या कालाच्या सौंदर्य-वेड्या वृत्तीला प्लेटोंत रस वाटला यांत नवल नाही. हा नवप्लेटोवाद होता. कॉस्मो द मेडिसी हा 'अॅकॅडेमी ऑफ फ्लॉरेन्स'चा संस्थापक बनला. मासिलिओ किचिनो याने प्लेटो व प्लॉटिनस यांच्या ग्रंथांचें भाषांतर केलें. पॅट्रिझीच्या (१५२९-१५९७) तत्त्वज्ञानांत नवप्लेटोवादांतील निर्गमन सिद्धान्तच आहे. मात्र द्वैतवाद नाहीसा झाला असून ऐकेश्वरवाद पुढे आला आहे. नवजीवनकालातील नवप्लेटोवादी विश्व-तील सौंदर्याचा पूजक आहे. त्याच्या ईश्वरांत विश्वांतील नानात्व पूर्ण सुसंगतपणें एकत्रित आले आहे. प्लेटोवादांतून डोकावणारा सर्वेश्वरवाद ऑरिस्टॉटलवाद्यांच्या हातांत एक शास्त्रच सापडले व त्यांनी प्लेटोवादावर हल्ला केला. उलट प्लेटोवाद्यांनी ऑरिस्टॉटलवाद्यांच्या निसर्गवादी प्रवृत्तीवर हल्ला केला आणि प्लेटोवाद व ऑरिस्टॉटलवाद यांत पुन्हा एकदा वादंग माजलें. प्लोथो याने ऑरिस्टॉटलवादावर व जॉजिअस ऑफ ट्रेविसांडाने अॅकॅडेमीवर टीका केली. याच्या टीकेला वेसार्मिऑन (१४०३-१४७२) याने उत्तर दिले. नवजीवनकालांत एक प्रवाह ऑरिस्टॉटलवादाचा होता. काही विद्यापीठांतून ऑरिस्टॉटल प्रमाण मानला जात होता. ट्रेविसांडाचा जॉजिअस, थिओडोरस, गाझा व हडॉल्फ अग्रिकोला (१४४२-१४८५) यांनी ते तत्त्वज्ञान पुढे चालविले. मागील कालांतील झफ्रोडिसिअसच्या अॅलेक्झॅंडरचे व अव्हेरुस याचे अनुयायी असे नवजीवनकालात ऑरिस्टॉटलवाद्यांचे दोन पक्ष झाले. अमरत्व हा व मुख्यवेकन व ईश्वर, मनुष्याची परमागति, अध्यवसायस्वातंत्र्य हे मतभेदाचे विषय होते. अॅलेक्झॅंडरच्या अनुयायांत पांपोनाझी (१४६२-१५२४) हा स्टोइकमताकडे वळणारा तत्त्वज्ञ, तसेंच कॉटारिनी, सायमन पोर्टा वगैरे येत असून अॅव्हेरुसच्या अनुयायात

अॅलेक्झेंडर अँकिलिनी (मृ. १५१८), निकोलेटो व्हॅन अस (मृ. १४९९), झिमेंरा वगैरेंचा समावेश होतो. नवप्लेटोवाद व नवपायथॅ-गोरसवाद यांचें मिश्रण मिरॅंडोल (१४६३-१४९४) यांत दिसतें.

ग्रीक तत्त्वज्ञान पुन्हा वर काढणाऱ्यांत आयोनियन तत्त्वज्ञानाला पुन्हा उजाळा देणारा वेरीगार्ड, एपेडॉक्लीसचें तत्त्वज्ञान सांगणारा मॅग्नेनस तसेंच लिप्स, शॉपे, सेनर्ट, बॅसो वगैरेंचा उल्लेख करतां येईल. यांत प्रमुख म्हणजे एपिक्क्युरसचें तत्त्वज्ञान सांगणारा पिएर गॅसेंडी (१५९२-१६५५) असून त्याच्या अणूच्या कल्पनेचा अर्वाचीन विचारावर प्रभाव पडला होता या सर्वांनीच ग्रीक तत्त्वज्ञानाला जवळ करून स्कॉलॅस्टिक वादाविरुद्ध आवाज उठवला आहे. त्यांना नुसत्या अमूर्त कल्पना नको आहेत, मूर्त वस्तु हव्या आहेत. लॉरेन्शियस व्हॅला (१४०८-१४५७) व इरॅस्मस यांत ही भूमिका दिसते. तत्त्वज्ञानाची स्कॉलॅस्टिकवादाची पद्धतीहि बदलून अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रावर कठोर टीका होऊं लागली. ल्युडोविको व्हाइझ (१४९२-१५४६) व मेरिअस निझोलिअस यांनी सामान्य संकल्पनांवर हल्ला केला. सत्ता ही सामान्यांत नसून विशेष वस्तूत आहे. पीटर रेमस (१५१५-१५७२) याने अॅरिस्टॉटलचें तर्कशास्त्र सोपे करूं पाहिलें.

अमूर्त कल्पनांचा उदग असल्यामुळे मानवतावादी तत्त्वज्ञ प्राचीन कालांतील सत्ताशास्त्रीय दर्शनांपासून दूर गेले व एक प्रकारचा संशयवाद चर आला. पिन्हो छाप्याचा संशयवाद मायकेल द मांतेन (१५३३-१५९२) मध्ये स्पष्ट दिसतो. व्यक्तीचा अनुभव वाङ्मयांत ग्रथित करण्याची मानवतावादाची वृत्तिहि त्यांच्यांत दिसते. आपण स्वतः हाच तत्त्वज्ञानाचा विषय तो समजे. फ्रांस्वा सांशे व शारों यांनीहि सैद्धान्तिक ज्ञानाच्या निश्चिततेबद्दल संशय व्यक्त केले.

या कालांत थोमीवाद सत्ताशास्त्र व ईश्वरशास्त्र यांपुरताच मर्यादित असला, तरी तो स्पॅनिश विद्यापीठांतून जिवंत होता. या स्कॉलॅस्टिक वादांतून सोळाव्या व सतराव्या शतकांत महत्त्वाचे तत्त्वज्ञ झाले. फ्रॅन्सिस द व्हिट्टोरिया (१४९२-१५४६) हा विधितत्त्वज्ञ व ईश्वरशास्त्रज्ञ होता. राजकीय समाजाला तो राज्याहून श्रेष्ठ अशी व्यक्ति समजे. याच्या मतांचें जेझुइट मतांत पर्यवसान झालें. सौर्रेझ (१५४८-१६१७) याचा 'डिस्प्युटेशन्स मेटॅफिजिका' हा टॉमस अक्वायनस-नंतरच्या स्कॉलॅस्टिकवादांतील प्रमुख ग्रंथ होता. सौर्रेझची मते या परंपरेला धरून होती.

याच्या बरोबरीने वाहणारा आणखी एक प्रवाह म्हणजे प्रॉटेस्टंटवाद. धार्मिक मतांत बदल होऊन सुधारणावादी ख्रिश्चनानी आपलाच पंथ कॅथॉलिक पंथाहून मूळ ख्रिश्चन तत्त्वांना धरून असल्याचा दावा केला. सुधारणाकालांत श्रद्धेवर भर दिला व पुन्हा बुद्धिवादाविरुद्ध प्रवृत्ति झाली. धर्माकडे भावनेच्या भिगातून पाहिले जाऊं लागले व गूढवादाकडे कल होऊ लागला. पारमार्थिक जग व व्यावहारिक जग या द्वैताला प्रोत्साहन मिळाले. प्रत्येक मनुष्य ईश्वराशी अनुसंधान वांधूं शकतो, यावर सुधारणावाद्यांचा भर असे. आपल्या पापाबद्दलची जाणीव, मुक्तीची इच्छा व श्रद्धा हे ऑगस्टीनमधील विचार मार्टिन ल्यूथर, कॅल्व्हिन व झ्विगली यांत दिसतात. ल्यूथरने स्कॉलॅस्टिक अॅरिस्टॉटल-वादाचा धक्का केला होता, पण मेलॅन्थॉनने अॅरिस्टॉटलवाद्याला मुरड घालून मानवतावादी अॅरिस्टॉटलवाद हें प्रॉटेस्टंटवादाचें तत्त्वज्ञान

वनविलें. या तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध निकोलस टॉरेलस किवा लेलियो सोझिनी यांसारखे विचारवंत व सेबॅस्टियन फ्रॅंक, ओसिअंडर, व्हॅलेंटाइन, व्हायगेल यांसारखे गूढवादी आहेत. यांचे गूढवादाचे बीज एखाट याच्या चिन्दांदांत आहे.

हळू-हळू तत्त्वज्ञानाचा कल निकोलस ऑफ कूसा छाप्याच्या नैसर्गिक शास्त्राकडे वळूं लागला. ईश्वर स्वतःला निसर्गातून कसा प्रकट करतो, हा तत्त्वज्ञानाचा विषय झाला. या अर्थी अर्वाचीन नैसर्गिक शास्त्रांची सुरुवात ईश्वरविषयक प्रश्नांतूनच होते. ब्रह्मांडाच्या रचनेंत सर्वांची एका तत्त्वात सुसंगति असून निसर्ग सौंदर्यपूर्ण आहे, ही कल्पना इटलीतील सर्वात महत्त्वाचा निसर्गतत्त्वज्ञ गिऑर्दानी ब्रूनो (१५४८-१६००) यांत व जेकब बोहेमे यांत दिसते. सर्वांचे अंतिम कारण ईश्वर आहे व सुसंगति हा विश्वाचा आत्मा आहे हे ब्रूनोचे विचार निकोलस ऑफ कूसाकडून आले आहेत. निकोलसची शिकवणूक चार्ल्स बुड्ये याने आपल्या लिखाणांत जतन केली होती मनुष्य हा दिव्यत्वाचा अंश आहे, अर्थात् त्याला विश्वाचें ज्ञान करून घेणें शक्य आहे व हें ज्ञान त्याला स्वतःच्या ज्ञानातून मिळतें, असें कॅपानेला (१५६८-१६३३) म्हणतो. ब्रह्मांड हें पिंडात प्रतिबिंबित झालेले असतें, या ब्रूनोच्या मताच्या पुढे जाऊन पॅरासेल्सस म्हणतो की, विश्वातील प्रत्येक वस्तूत प्रत्येक वस्तूचा अंश असून प्रत्येक वस्तूत एक विशिष्ट असें आर्किअस हें तत्त्व आहे. पॅरासेल्ससच्या तत्त्वज्ञानात नवजीवनकालांतील विसंगतीचें चित्र दिसतें. त्याचे शास्त्रीय विचार पुढारलेले असूनहि जादूटोण्यावर त्याचा विश्वास असे. जादू किंवा किमया हा या कालांतील आवडीचा विषय असून बोहेमे, रुश्लिन, अग्रिप्पा ऑफ नेटेशीय व पॅरासेल्ससचे शिष्य हेलमां व फ्लड यांत तो दिसून येतो. टेलेशिओ व कॅपानेला यांनी अॅरिस्टॉटल-वादावर हल्ला करून अनुभवावर किंवा वेदनावर भर दिला व शास्त्राची दृष्टि अनुभववादी झाली

(ब) नैसर्गिक शास्त्रांचा काल : या कालाची सुरुवात म्हणजे पद्धतशीर विचाराला महत्त्व; किंवा सतराव्या शतकांतील तत्त्वज्ञानाचें वैशिष्ट्य पद्धतीसाठी धडपड हेच आहे. आता इटली व जर्मनी मागे जाऊन इंग्लंड व फ्रांस पुढे आले. अनुभववाद व गणितात्मक पद्धति यांचा शास्त्रीय पद्धतीच्या विकासांत संगम झाला. सर्व शास्त्रीय पद्धति म्हणजे वैगमनिक पद्धति हा फ्रॅन्सिस बेकन (१५६१-१६२६) याचा दावा होता. सर्व तऱ्हेच्या अंधश्रद्धा नाहीशा करून निष्पक्षपातीपणें निसर्गाच्या अवलोकनांतून ज्ञान मिळवण्याचा म्हणजे अनुभवात्मक तत्त्वज्ञानाचा आराखडा त्याने दिला. ज्या निसर्गशास्त्रज्ञांच्या विचारांचा तत्त्वज्ञानावर प्रभाव पडला, त्यांत केपलर, गॅलिलिओ, न्यूटन, लिओनार्डो डा व्हिंची, बॉइल वगैरेंचा उल्लेख करावा लागेल. गणितशास्त्राच्या अचूकतेची शास्त्रज्ञांना खात्री पटली होती आणि रेने देकार्तने (१५९६-१६५०) तत्त्वज्ञानालाहि पूर्ण गणिती वनवण्याचें ध्येय वाळगलें. त्याच्या तत्त्वज्ञानांत विगमन व निगमन दोहोंना स्थान होतें. विगमनाने निश्चित तत्त्व मिळवून त्यांतून निगमनाने इतर सत्यें मिळवतां येतील हें त्याने 'मेडिटेशन्स' मध्ये सांगितले. त्याने मांडलेला संशय बेकनच्या संशयपेक्षा अधिक व्यापक आहे. मात्र ज्ञानाच्या सत्यतेविषयी त्याला तिष्ठमात्रहि संशय नव्हता. रूसोने भावनेच्या वावरीत सांगितलें तसें त्याने बुद्धीच्या वावरीत 'शुद्ध निसर्गविषयकडे चला' असें प्रतिपादिलें. ही नैसर्गिक, अकृत्रिम मनोवृत्ति फ्रेंच बुद्धीचें वैशिष्ट्य आहे. चेतन

व जड द्रव्यांतील फरक व चैतन्याचे जडांत रूपांतर करणे चूक आहे, या त्याच्या सांगण्याने तत्त्वज्ञानातील घोटाळ्याला प्रतिबंध घातला गेला. पुढे स्पिनोझा व गेलिंग यांनी चेतन व जड यांच्या तादात्म्याने आणि लायबनिझ व फ्रिडने चिद्वाद माडून द्वैताचे निराकरण केले. मंतरचे तात्त्विक विचार या द्वैतापासून सुरू होतात.

वेकन व देकार्त यांचा समकालीन विचारवंत टॉमस हॉव्स (१५८८-१६७९) याने समाज करारावर आधारलेला आहे अशी कल्पना मांडली. ही कल्पना लॉक व रूसो यांनी पुढे चालविली आपल्या 'लेव्हिथॅन' या ग्रंथांत त्याने धर्मनिरपेक्ष राज्याची कल्पना मांडली. त्याने सांगितलेल्या स्वार्थी मानसशास्त्रावर पुढे उलटमुलट प्रतिक्रिया झाल्या.

ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिले तर ॲरिस्टॉटल व कांट यांच्या दरम्यान सर्वांत अधिक प्रभावी विचारक्रांति म्हणजे कार्टेशियनवादच होय. देक तंमधील गणितात्मक पद्धतीचे विकसित रूप स्पिनोझा व लायबनिझ यांच्या दर्शनांत दिसते. काही बाबतींत मात्र या दोघांची मते इतकी वेगळी आहेत की, त्यांना कार्टेशियन पंथातून वगळून टाकावे. 'एथिक्स'क या स्पिनोझाने (१६३२-१६७७) देकार्तच्या द्वैतवादाला फाटा देऊन जड व अजड यांना केवळतत्त्वाचे गुण वनवल्यामुळे देकार्तच्या द्वैतवादाचे रूपांतर एकत्ववादांत झाले. देकार्तच्या स्वयंभू द्रव्याला स्पिनोझाने स्वयंज्ञात व लायबनिझने क्रियाशील वनविले. स्पिनोझाने या केवळद्रव्याला ईश्वर म्हटले व म्हणून त्याचे दर्शन सर्वेश्वरवादी झाले. लायबनिझने गुणाने चिद् रूप पण संख्येने अनेक द्रव्य मानून चिद्वादी अनेकवस्तुवाद मांडला. सत्ताशास्त्राची सुरुवात व हेतु लक्षात घेता आणि काल लक्षात घेता लायबनिझ या कालखंडात येतो. त्याच्या इतर आवडी व त्याची बहुविधता ही प्रबोधनकालाला शोभेची आहेत. जड व अजड याचे द्वैत देकार्तमध्ये असल्याने त्याचा एकमेकांवर होणारा परिणाम स्पष्ट करण्यास जेवळो व मालब्रान्स यांनी ईश्वराला मध्ये घालून प्रसंगवाद पुढे केला. याखेरीज कार्टेशियन पंथांत ॲन्टन अर्नाल्ड, पिअरी निकोल व विशेषकरून पास्काल (१६२३-१६६२) हे नाव घेण्याजोगे विचारवंत आहेत. नैतिकता भावनेवर अवलंबून ठेवण्यात पास्काल हा रूसोचा अग्रेसर आहे. पिएर बेलवर देकार्तचा प्रभाव असला तरी तो त्याच्या पुढे गेला आहे. आशावाद व अलिप्त-देववादाच्या बुद्धिवादावर त्याने झोड उठविली ख्रिश्चन तत्त्वे बुद्धीपलीकडील आहेत, असे त्याचे मत होते.

या कालातील विधितत्त्वज्ञानांत व राज्यशास्त्रांत प्रमुख म्हणजे मॅकिअव्हेली (१४६९-१५२७). जुन्या कालाच्या इतिहासातून त्याने स्फूर्ति घेतली. त्याने राज्याला चर्चपासून संपूर्ण वेगळे केले व राजाच्या हातात सार्वभौम सत्ता दिली; पण व्यक्तीला कोणताही धर्म आपलास. करण्याचा हक्क आहे व त्याचा राज्याशी काही संबंध नाही हे तत्त्व जास्त जोराने टॉमस मोरने (१४८०-१५३५) युटोपियांत मांडले. वोदिन यानेहि अनेक प्रकारच्या धर्मांना साधारण अशी उपासना करता येईल, या मताला पुष्टि दिली ह्यूगो ग्रोटीअसने (१५८३-१६४५) ईश्वरी अधिकार व मानवी अधिकार याची क्षेत्रे संपूर्णपणे अलग केली. नैसर्गिक अधिकारांचे तत्त्व मनुष्याच्या सामाजिक गरजेत आहे असे तो म्हणे. सॅम्युएल प्युफेन्डॉर्फ (१६३२-१६९४) या जर्मन तत्त्वज्ञाने हॉव्स व ग्रोटीअस यांची मते एकत्र आणून असे म्हटले

की, मनुष्याची सामाजिक गरज पुरवूनच त्याला आत्मरक्षणाच्या सहज प्रवृत्तीचे समाधान करता येईल.

हॉव्सच्या स्वार्थवादी मानसशास्त्राला केव्हाच्या नवव्हेलोवाद्यांकडून विरोध झाला. त्यांच्या मते नैतिकता ही नैसर्गिक आहे. या नवव्हेलोवाद्यांची मते बेजामिन विक्कांटपासून आली होती. त्यात राल्फ कडवर्थ (१६१७-१६८८), हेनरी मोर (१६१४-१६८७) हे तत्त्वज्ञ, तसेच जॉर्ज रस्ट, जॉन वॉडिंग्टन, सायमन पॅट्रिक हे चर्चचे अनुयायी आहेत. ह्यांच्यापैकी नॅथेनिएल कल्हूरवेल, कॅब्रलड व पीटर स्टेरी यांच्यावर विक्कांटचा प्रभाव असला तरी त्यांची मते सर्वस्वी त्यांच्यासारखी नव्हती. हे सर्व केंब्रिजचे. शिवाय ऑक्सफर्डला मोरच्या प्रभावाखाली ग्लॅनव्हिल हाहि या मताचा होता. कॅल्हूनला यांचा विरोध असे. त्याविरुद्ध त्यांनी असे म्हटले की, ईश्वराची वर्तणूक बुद्धीला अनुसरून आहे, कृत्रिम नाही. जे स्वभावतःच चांगले आहे तेच ईश्वर अमलांत आणतो. कुणीहि चर्चचा अनुयायी होऊन आपल्या मताप्रमाणे उपासना करू शकतो. बुद्धीवर भरवसा असूनहि यांच्यापैकी काहींचा अंधश्रद्धेवर भरवसा असे. या नैसर्गिक बुद्धीच्या नीतिशास्त्राच्या बरोवरीने नैसर्गिक धर्माची लॉर्ड हर्वर्ट ऑफ चेरवरीने (१५८१-१६४८) तरफदारी केली. धर्म सामाजिक संस्थेवर अवलंबून नाही. माणसांच्या मनात तो मूळचाच आहे. अशा रीतीने व्यावहारिक तत्त्वज्ञानाचे हॉव्सने चर्चिलेले प्रश्न मानसशास्त्रीय क्षेत्रापर्यंत येऊन पोचले. अधिकार, नैतिकता, धर्म यांचा उगम कसा होतो, यांतूनच प्रबोधनकालाला सुरुवात होते.

(२) प्रबोधन-कालखंड : अठराव्या शतकांत जुन्या संस्था व अंधश्रद्धा यांच्या जोखडांतून माणसाची सुटका झाली. लॉर्ड हर्वर्ट ऑफ चेरवरी व जॉन लॉक यांनी सहिष्णुतावादाला उत्तेजन दिले. वेकन, हॉव्स यातून व लॉक, वॉल्, ह्यूम यांतून थेट वेन्थॅम, मिल्ल, स्पेन्सर यांच्यापर्यंत जाणाऱ्या प्रवाहांत संकीर्ण पण सुसंगत तत्त्वे असून तो प्रवाह वधणाऱ्याच्या दृष्टिकोणाप्रमाणे बहुविध आकार धारण करतो, तरीहि त्याला स्वतःचे वैशिष्ट्य आहे त्याची तात्त्विक भूमिका अनुभववाद व अनुभवसत्तावादी आहे. ज्ञानशास्त्र वेदनवादी व मानस-घटनावादी आहे. मानसशास्त्र साहचर्यवादी आहे. नीतिशास्त्र सुखवादी, उपयोगितावादी किंवा पूर्तिवादी आहे. सत्ताशास्त्र संशयवादी किंवा अज्ञेयवादी आहे. राज्यशास्त्र उदारमतवादी आहे व धर्मशास्त्र अलिप्त-देववादी व क्वचित् निरीश्वरवादी आहे. सापेक्षतावाद, नामवाद, जडवाद, करणवाद, फलवाद हे या कालाशी संलग्न आहेत. ग्रीक कालांतील मानवाभोवती घिरट्या घालणाऱ्या सोफिस्टांच्या कालाशी या कालाचे साम्य आहे.

जॉन लॉक (१६३२-१७०४) याचा 'ॲन एसे कन्सर्निंग ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग' हा एक युगप्रवर्तक ग्रंथ ठरला. तत्त्वज्ञान सांगण्यापूर्वी आपल्या बुद्धीला कशाचे ज्ञान होणे शक्य आहे हा विचार केला पाहिजे, ही मानसशास्त्रीय व समीक्षावादी भूमिका त्याने नावारूपाला आणली. ज्ञानाचा उगम, मर्यादा व वैधता तपासणे हे त्याने आपले क्षेत्र केले व अनुभववादी सिद्धान्त मांडला. हाच अनुभववाद वॉल्ने (१६८५-१७५३) 'प्रिन्सिपल्स ऑफ ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग' मध्ये आणखी पुढे नेऊन चिद्वादाची स्थापना केली; परंतु वॉल्ने लॉकच्या अनुभववादाची

केलेली सुधारणा अर्धवटच मानून डेव्हिड ह्यूम (१७११-१७७६) या ब्रिटनमधील सर्वात सखोल तत्त्वज्ञाने, वकलने वाह्य जगताचे जडत्व अमान्य केले होते तेथेच न थांबता, चैतन्ययुक्त असे आत्मद्रव्यहि अमान्य केले व कारणतेवर हल्ला चढवला. लॉक-वकल-ह्यूम यांत अनुभववादाचा सुसंगत विकास असून ब्रिटनमधील अभिजात अनुभववादाची परिणति ह्यूमच्या संशयवादांत झाली व तेथे त्याचा तात्पुरता शेवट झाला. तात्पुरता म्हणण्याचे कारण असे की, ह्यूमने आपल्यामागे भरभक्कम सिद्धान्त ठेवले नाहीत; त्यामुळे त्याच्या मार्गाने तत्त्वज्ञानाचा विकास करण्याची शक्यता नाहीशी झाली. ह्यूमच्या संशयवादाचा खरा अर्थ हाच. येथे अनुभववादाला खीळ बसली. पुढे या अनुभववादाने नव्या स्वरूपांत अर्वाचीन अनुभववादांत स्वतःला पुढे केले. वेंथॅमपासून घाकट्या मिल्लपर्यंत अनुभववादाचे नवे सामर्थ्यशाली रूप दिसते. त्याचा परिणाम वाङ्मय, संस्कृति, राज्यशास्त्र, विधि, शिक्षण व सामाजिक सुधारणा या क्षेत्रांवर झाला.

इंग्लंडमध्ये मनुष्याच्या मानसिक व्यापाराच्या आन्तरिक यंत्रणेचाहि अभ्यास होऊ लागला होता. पीटर ब्राउन याने हा अभ्यास ज्ञानशास्त्रांत केला. डेव्हिड हार्टले (१७०४-१७५७) याने मानसशास्त्रांत वेगवेगळे मानसिक घटक एकत्र येण्याच्या तत्त्वासाठी साहचर्य हा शब्द विशेष प्रचारात आणला. प्रीस्टलेने साहचर्यवादाला शरीरशास्त्राच्या अभ्यासाची जोड दिली. टॉमस ब्राउन (१७७८-१८२०) याच्या 'इन्क्वायरी इंटु दि रिलेशन ऑफ कॉज अँड इफेक्ट' यांत साहचर्यवादी मानसशास्त्रच दिसते व जेम्स मिल्ल (१७७३-१८३६) व जॉन स्टुअर्ट मिल्ल यांच्यांत ते विकसित झालेले दिसते.

इंग्लिश नीतिशास्त्राला हॉब्सच्या स्वार्थवादी तत्त्वज्ञानांतून उलट-सुलट चेतना मिळाल्या. नैतिकतेला सत्ताशास्त्रीय आधार पाहिजे हा काटेशियनवादातील सिद्धान्त हेन्री मोर, कडवर्थ व प्राइस यांनी उचलून धरला. युक्त कृति म्हणजे वस्तुवस्तूतील 'योग्यता' जाणून केलेली कृति, असे सॅम्युअल क्लार्कचे (१६७५-१७२९) मत असून या योग्यायोग्यतेच्या ज्ञानाने अथवा अज्ञानाने कृतीचे चांगलेवाईतपण ठरते असे विल्यम वोलॅस्टन म्हणतो. शपट्सवरीच्या (१६७१-१७१३) मते नैतिकता म्हणजे मानवतेचे विकसित रूप असून मनुष्याच्या सर्वांगीण उन्नतीतून ते स्पष्ट होते. मनुष्यांतील नीतिमर्मज्ञता त्याच्या मते भावनेत असून हे काम करणाऱ्या नैतिक संवित्वा हचिसननेहि (१६९४-१७४७) 'इन्क्वायरी इंटु दि ओरिजिन ऑफ अवर आयडिआज ऑफ व्यूटी अँड व्हर्च्यू' यांत पाठिवा दिला आहे. जोसेफ बटलर (१६९२-१७६२) याची सदसदभावना नैतिक गुणांचे आकलन करणारी अधिकारी शक्ति असली तरी तिला तो बौद्धिक मानतो व दैवी आज्ञा म्हणतो. ही अधिकारी शक्ति पॅलेनेहि मान्य केली असून तिच्या आज्ञापालनापासून हित होते असा उपयोगितावादी नैतिक मानदंडहि सांगितला आहे. जेरेमी बेंथॅमने सुख व दुःख यावर नैतिकता अवलंबून ठेवली. त्याच्या तत्त्वज्ञानाने उपयोगितावादाला चालना मिळाली. ह्यूम व अडॅम स्मिथ (१७२३-१७९०) यांनी सहानुभूतीलाच महत्त्व दिले असून, स्मिथने नैतिक योग्यायोग्यतेच्या बुडाशी मनुष्याची ही सहानुभूतीच आहे असे म्हटले. बर्नार्ड मॅडेव्हिलचे स्थान मात्र त्या मानाने एकाकी आहे. त्याने स्वार्थालाच

नैतिकतेचा आधार मानले. सुखासाठी नैतिक 'होण्यापेक्षा' नैतिकतेने 'वागण्याला' जास्त महत्त्व आहे

ज्याप्रमाणे नैतिकता स्वार्थावर किंवा परंपरेवर आधारित ठेवण्याला या इंग्रजी नीतिशास्त्रज्ञांनी विरोध केला व नैतिकतेचे मूळ स्वाभाविक आहे असे म्हटले तसे अलिप्तदेववाद्यांनी धर्माला स्वतंत्र करण्याचा प्रयत्न केला. धर्म स्वाभाविक असून त्याचा प्रमुख घटक नैतिकता हा आहे. ईश्वरावरील श्रद्धा व कर्तव्याचे पालन यांवर यांचा भर आहे. सत्य एकच असल्याने धर्महि एकच आहे, ही अलिप्तदेववादी चळवळ लॉर्ड हर्वर्ट ऑफ चेरबरीने सुरू केली व लॉकने ती चालू ठेवली. जॉन टोल्ड (१६७०-१७२२) याने 'ख्रिश्चॅनिटी नॉट मिस्टीरिअस' या ग्रंथांत म्हटले की, ख्रिश्चन धर्मतत्त्वे बुद्धिगम्य आहेत. त्याने ख्रिश्चन धर्मातील चमत्कृतिपूर्ण गोष्टी काढून टाकल्या. अँथनी कॉलिन्स व नंतर टिडालने विचारस्वातंत्र्याची घोषणा केली. टॉमस चव व टॉमस मॉर्गन हेहि अलिप्तदेववादी संप्रदायातील असून यांच्यापैकी बॉलिंगब्रोकीचे मते मात्र काहीशीं या परंपरेला धरून, तर काहीशी वेगळी होती.

ह्यूमच्या तत्त्वज्ञानावर प्रतिक्रिया म्हणून स्कॉटिश संप्रदायाचे सामान्य वेदनाचे तत्त्वज्ञान पुढे आले. जरी अनुभववादी विचाराला विरोध करण्याच्या स्पष्ट हेतूने त्याचा उदय झाला तरी ते ब्रिटिश अनुभववादाचीच एक शाखा आहे. तेच प्रश्न त्यांनी उचलले व त्यावर हल्ला केला. परंपरागत प्रश्नांचे समीक्षण व विश्लेषण करण्यास त्यांनी सुरुवात केली. पण इंग्लिश तत्त्वज्ञानातून जे निष्कर्ष निघाले होते त्यापलीकडे त्यांना जाता आले नाही. ऐतिहासिक पार्श्वभूमीला साजेसे मोठेपण त्यांच्या ठिकाणी नव्हते व ह्यूमकडून आलेल्या प्रश्नांना तोंड देण्याची त्यांची ताकद नव्हती. टॉमस रीडचे (१७१०-१७९६) 'सामान्य वेदन' म्हणजे सत्य जाणण्याची शक्ति आहे. वेदन म्हणजे वाह्य वस्तूची खूण. जेम्स ओस्वाल्डने धर्माच्या वावरीत व जेम्स वीटी (मृ. १९०५) याने मानसशास्त्र व सौंदर्यशास्त्र यात हे तत्त्वज्ञान चालू ठेवले. रीडच्या अनुयायांत ड्युगाल्ड स्टुअर्ट (१७९२-१८२७) हा विशेष प्रसिद्ध असून त्याने रीडच्या तत्त्वज्ञानांत थोडी सुधारणाहि केली.

फ्रान्समध्ये प्रबोधनकालांत ईश्वरावरील श्रद्धा, राजावर श्रद्धा व फ्रान्सच्या जुन्या कायद्यावरील श्रद्धा यांच्या जागी निरीश्वरवाद, जडवाद व इंग्लंडच्या प्रागतिक कायद्यांचा अंमल चालू झाला. लॉक व ह्यूम यांचा फ्रेंच विचारावर परिणाम झाला होता. मॉटेस्क्यू व व्हॉल्टेर यांनी इंग्लिश कल्पना फ्रान्सला आणल्या. फ्रेंच स्वभावाला धरून त्यांतून जे निष्कर्ष निघतील ते - मग ते अतिरेकी का असेनात - मानले गेले व तत्काल जनमानसांपर्यंत फैलावले. नैसर्गिक तत्त्वज्ञान व वेदनवाद यांतून हळूहळू अध्यवसायस्वातंत्र्य, अमर आत्मा या संकल्पनांवर गदा आली. अलिप्तदेववाद्यांनी ईश्वराला सृष्टि निर्माण करणारी बुद्धि मानले होती; पण त्यांच्यांत असलेली ईश्वराच्या व्यक्तित्वाची कल्पना सर्वेश्वरवाद व जडजीववाद यांच्या विकासाने बाधित होऊ लागली निसर्गाचे यंत्रवादी उपपादनहि पुढे येऊ लागले व विश्वांत प्रयोजनात्मक सुसंगत आखणी नसून आधळ्या शक्तीचा कारभार आहे अशी भूमिका तयार झाली. व्हॉल्टेर (१६९४-१७७८) मध्ये हिचे स्पष्ट रूप दिसते. त्याच्यामध्ये न्युटनचा यंत्रवाद, लॉकचा ज्ञानशास्त्रीय अनुभववाद व शपट्सवरीचे नीतिशास्त्र एकत्र आले आहेत. त्याने तत्त्वज्ञानाला स्कॉलॅस्टिकवादापासून मोकळे

केले. निसर्गव्यवहार यंत्रवादी असून तेथे मूल्यांना स्थान नाही व खरा धर्म म्हणजे ईश्वरावर प्रेम करणे व न्याय्य रीतीने वागणे असेच बुद्धि सांगते, असे तो म्हणे मॉटेस्क्वीने (१६८९-१७५५) लॉकची राज्य-शास्त्रीय मते फ्रान्समध्ये रुढवली. इंग्लंडच्या घटनेला त्याने नागरिक स्वातंत्र्याचा आदर्श मानले. व्हॉल्टेर व त्याच्या देशवाधवांनी राज्याच्या सुधारणेसाठी आपली मते मांडण्याचा सपाटा चालविला. सामाजिक व राजकीय परिस्थितीशी याची सांगड होऊन समता, स्वातंत्र्य व बहुता यांचे तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या फ्रेंच राज्यक्रांतीची तयारी झाली.

लॉकच्या वेदनवादाचाहि फ्रान्समध्ये विकास झाला. काँडिलॅकच्या (१७१५-१७८०) मते लॉकचा वेदनवाद अर्धवट आहे. स्मृति, तुलना करणे विधान करणे, वासना, इच्छा, सर्वांचे मूळ वेदनांत असल्याचे सांगून त्याने आपल्या ट्रीटीज ऑन सेन्सेशन्स 'मध्ये शुद्ध वेदनवाद मांडला. चार्लस बॉनेटने मांडलेल्या वेदनवाद्याला मात्र तितकीशी धार नाही. आत्मप्रेम हाच सर्व कृतीचा हेतु आहे, हे त्याचे नीतिज्ञ स्त्रातील स्वार्थवादी मत हेल्वेसिअसने (१७१५-१७७९) उचलून धरले. याच्या आधी ला मेत्रीच्या जडवादाने स्वार्थवादासाठी नांगरणी करून ठेविली होतीच. ला मेत्रीच्या मते सुख म्हणजे शारीरिक सुख. कारण मनुष्य म्हणजे केवळ शरीर, आत्मा म्हणजे विचार करणारा शरीराचा भाग. याच वेदनवादाच्या मालिकेत 'कल्पना म्हणजे मेदूतून स्रवणारा पदार्थ' असे म्हणणारा कॅवेंसिस व सर्व मानसिक व्यवहार वेदनांपर्यंत आणणारा डी ट्रॅसी यांची गणना होते.

या जडवादी मानसशास्त्राला विरोध करणारे विचारवंतहि उदयास आले. शरीराहून व आत्म्याहून वेगळ्या असणाऱ्या प्राणतत्त्वावर बायॅजॅच विश्वास होता आणि विशंटने जलद प्रतिक्रिया करणारे शरीराहून वेगळे तत्त्व ओळखले होते. हा सिद्धान्त 'मेन द विर' (१७६६-१८२४) यात पूर्ण स्पष्ट आहे आन्तरिक अनुभव त्याने तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभविदु करून देकार्तप्रमाणे मानसशास्त्रावर सत्ताशास्त्राची उभारणी केली.

फ्रान्समधील प्रबोधनाच्या चळवळीचे वाडमयीन रूप म्हणजे ज्ञान-कोश. याच्या सपादक-मंडळावर असणाऱ्या डी अलेवर्टचे तत्त्वज्ञान संशय-वादी होते. पण ज्ञानकोशाचे तत्त्वज्ञान संशयवादाकडून जडवादाकडे जात होते. ज्ञानकोशाचा अध्वर्यु देनिस दिदेरो (१७१३-१७८४) याने एकीकडे निरीश्वरवादाविरुद्ध आणि दुसरीकडे रागावणारा व सूड घेणारा ईश्वर मानणाऱ्या परंपरेविरुद्ध युद्ध पुकारले. त्याच्या विचारांत परिवर्तन होत होते. शेवटी तो जडवादापाशी येऊन थांबला. ज्ञानकोशाच्या कार्याशी व्हॉल्टेर व रूसो यांचाहि काही काल संबंध होता. तसेच टर्गॉट, ग्रिम, होलवाक यांचाहि त्याला हातभार होता. याच मंडळाकडून 'सिस्टिम ऑफ नेचर' हा जडवादाचा प्रमाणग्रंथ निर्माण झाला. येथे वेदनवादांतून निघणाऱ्या निरीश्वरवाद व यंत्रवादाची सांगड दिसते. ह्या ग्रंथांत दिदेरो, लॅंग्रेन, ग्रिम वगैरेंचा वाटा असला तरी त्यांतील प्रमुख वाटा होलवाकने (१७२३-१७८९) उचलला होता. हा पक्का निरीश्वरवादी असून धर्म मनुष्याची हानि करतो, अमरता म्हणजे केवळ कीर्ति मागे उरणे, अशी मते त्याने मांडली.

प्रबोधनकालातील फ्रान्समधील प्रमुख तत्त्वज्ञ म्हणजे रूसो (१७१२-१७७८). त्याच्या कालापासून राष्ट्रवादाचाहि सुरुवात झाली, त्यांत

त्याने भाग घेतला. या कालातील राज्यशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथ म्हणजे रूसोचा 'सोशल कॉन्ट्रॅक्ट'. प्रबोधनकालांत बौद्धिक ज्ञानाची वाढ होऊन अनेक सुधारणा झाल्या असल्या तरी त्याने मनुष्याला त्याच्या निरागस नैसर्गिक स्थितीपासून दूर ओढले, असा रूसोने त्या कालावर ठपका ठेवला व निसर्गाकडे चला अशी आरोळी दिली.

प्रबोधनकालात जर्मनीचे सौंदर्यशास्त्राकडे लक्ष वळले. कलेकडे दृष्टि गेली व तत्त्वज्ञानांत आजपर्यंत नसलेले प्रश्न त्यांत आले. या कालांत भारतासारख्या दूरवरच्या तत्त्वज्ञानाकडे लक्ष जाऊन शॅलिंग व शोपेन-हॉवर यांना उपनिषदांनी भारून टाकले. मनुष्य एकटाच आहे, एकटाच जातो, आत्म्याची उन्नति हेच त्याचे खरे कल्याण, अशी शिकवणूक मनांत घर करू लागली.

जर्मन प्रबोधनकालाचा पहिला महत्त्वाचा तत्त्वज्ञ म्हणजे लायबनिझ (१६४६-१७१६). इंग्लंडमधील तत्त्वज्ञान लॉकच्या अनुभववादी व्यक्तिवादापर्यंत व युरोपमधील स्पिनोझाच्या बुद्धिवादी सर्वेश्वरवादापर्यंत आले होते. 'न्यू एसे ऑन ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग' मध्ये लायबनिझने बुद्धिवादी व्यक्तिवाद मांडला. बुद्धीची तत्वे निश्चित असतात असे सांगितले, वेदनाला ज्ञानप्रक्रियेत आवश्यक स्थान दिले व त्या दोघांत समझोता घडविला. लायबनिझचे एकूण तत्त्वज्ञानच समझोत्याचे आहे. प्रबोधनकालाची स्कोलॅस्टिकवादाविरुद्ध उठणे अशासारखी लक्षणे थोमॅसिअसमध्ये (१६५५-१७२८) दिसून आली. मनातील सर्व पूर्वग्रह काढून प्रत्येकाला स्वतः विचार करून ज्ञान मिळवण्यास त्याने उत्तेजन दिले. काउंट शिर्नहॉसेन हा संग्रहवादी तत्त्वज्ञाचा पुढारी होता आणि त्याने बुद्धिवाद व अनुभववाद यांत एकोपा आणू पाहिला. लायबनिझचा अनुयायी ख्रिश्चन वुल्फ (१६७९-१७५४) याने जर्मन भाषेत वरेचसे लिखाण करून आज प्रचलित असलेले अनेक पारिभाषिक शब्द रूढ केले. त्याने लायबनिझच्या तत्त्वज्ञानाची तीक्ष्णता कमी करू पाहिली; पण चिदणु व पूर्वसंस्थापित सुसंगतीच्या सिद्धान्तांत त्याने केलेल्या बदलाने लायबनिझचे तत्त्वज्ञान अगदीच बोथट होऊन गेले. पद्धतशीर-पणा, संकल्पनांची स्पष्टता व सिद्धतेतील अचूकता या त्याच्या गुणांमुळे जर्मनीतील पर्याप्ततेची आवड याच्यापासून आली हा अभिप्राय सार्थ वाटतो. त्याच्या अनुयायांपैकी वॉमगॉर्टन हा जर्मनीतील सौंदर्यशास्त्राचा संस्थापक होय. लॅवर्ट याने मात्र काहीशी स्वतंत्र भूमिका मांडली. वुल्फच्या नंतरच्या तत्त्वज्ञानांत, विशेषतः त्याच्या विरोधकांत, लॉक व लायबनिझच्या तत्त्वज्ञानाचे संघटन करण्याची मागणी होती. सैद्धान्तिक विचारांचे महत्त्व कमी होऊन व्यावहारिकतेचे प्रस्थ माजू लागले. मनुष्य व त्याची स्थिति हे विषय पुढे आले. अशा तऱ्हेच्या तत्त्वज्ञानांत मोझेस मेंडेलसॉन, टॉमस अँवट, फ्रेडरिश निकोलाय वगैरेंचा उल्लेख करता येईल. मानसशास्त्रांत टेटेन्स हा नांव घेण्याजोगा विचारवंत असून, कांट व टेटेन्स याचा एकमेकावर परिणाम झाला आहे. बोधन, भावना व इच्छा-शक्ति हे मनाच्या व्यापाराचे त्रिविध वर्गीकरण त्याच्यापासूनच कांटेने घेतले. याशिवाय पेस्टालॉझी या मानसशास्त्रज्ञाने शिक्षणशास्त्रात भरीव कामगिरी केली.

प्रबोधनकालातील एक विशेष तीक्ष्ण बुद्धीचा तत्त्वज्ञ म्हणजे रोमेरस (१६९४-१७६८) हा अलिप्तदेववादी. त्याने सर्व प्रकारच्या निरीश्वरवादावर हल्ला केला; पण त्याचे तत्त्वज्ञान एकांगी होते. प्रबोधन

कालाचें पूर्ण फल लेसिंगमध्ये (१७२९-१७८१) दिसतें. याने स्पिनोझाचा सर्वेश्वरवाद व लायबनिझचा व्यक्तिवाद यांत समन्वय घडवू पाहिला. याने आपल्या काही सिद्धान्तांनी हेगेलची पूर्वपीठिका तयार करून ठेवली.

रूसोने ज्याप्रमाणे बुद्धीच्या तत्त्वज्ञानाविरुद्ध भावनेची वाजू उचलली, तसेंच येथे हॅमान, हर्डर व जॅकोबी यांनी केलें. निश्चितता बुद्धीत नसून भावनेत मिळते, सत्यहि भावनेलाच कळतें, अशी घोषणा हॅमानने केली. जॅकोबीने (१७४३-१८१९) हें तत्त्वज्ञान तपशीलवार मांडलें. कांटच्या तत्त्वज्ञानावर, विशेषतः वस्तुतत्त्वावर त्याने टीका केली. कांटशी काही वावरीत त्याचें साम्यहि होतें. किवहुना प्रबोधन-कालाच्या नीतिशास्त्रातील सदगुणांचा उगम नैसर्गिक आहे, हा विचार व कांटचें नीतिशास्त्रांतील नीतीचे स्वरूप निष्काम कर्म आहे, हा विचार त्याच्या ठिकाणी एकत्र दिसतात. हर्डरमध्ये रूसोच्या कल्पनांनी चांगलें मूळ घरलें. मात्र रूसोविरुद्ध त्याने असें म्हटलें की, इतिहासांतून जो झाला आहे तोच माणसाचा नैसर्गिक विकास. हर्डर व इटॅलिन तत्त्वज्ञ व्हिको या दोघांचेहि इतिहासाचें तत्त्वज्ञान हेंच सांगते की, समाज आपोआप घडला, तो नैसर्गिक आहे. इतिहासांतून मानवी स्वभाव परिपक्व होत जात आहे, कारण मनुष्य हा सृष्टीचा मुकुटमणि आहे.

या कालांतील अमेरिकन तत्त्वज्ञानाची साधारण रूपरेखा पाहिली तर त्यावर प्यूरिटन मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञानाची पहिल्यापासून असलेली पकड दिसते. प्रॉटेस्टंट पार्श्वभूमीमुळे व्यक्तित्व असणारा ईश्वर अमेरिकन इतिहासांत प्रचलित आहे. जोन्थन एडवर्ड्स (१७०३-१७५८) प्यूरिटन मताच्या बौद्धिक वाजूचा प्रतिनिधि आहे. ईश्वराच्या ऐश्वर्यावर त्याने वोट ठेवलें. तो कॅल्व्हिनिस्ट होता आणि त्या विचारसरणीने मानव व ईश्वर यांत किती महदंतर आहे, हें त्याने विशद केलें. त्याचें तत्त्वज्ञान ईश्वरकेंद्रित होतें. प्यूरिटन पंथांत दुरिताची जाणीव फार प्रकटित दिसते. त्याच्या तत्त्वज्ञानाने शिक्षणावद्दल जागृती केली व जरासे कडकच नैतिक नियम सांगितले आणि एकोणिसाव्या शतकांतील अमेरिकन नवजीवनकालाची पूर्वतयारी केली. रॉजर विल्यम व अँनी हचिसन यांनी धार्मिक स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू केली. सतराव्या शतकांत क्वेकर हा पंथ प्रचलित होता. त्याने मनुष्याच्या श्रेष्ठतेचें फार बंड माजविलें. या पंथातील लोकांवर बरेच अत्याचार झाले. यातील जॉन वूलमनचे विचार मौलिक होते. आन्तरिक प्रकाशांतून ईश्वर स्वतःचा आविष्कार करतो, असे तो म्हणे. क्वेकर लोक संघटित न झाल्याने त्यांना लोकाश्रय मिळाला नाही

शास्त्रीय वृत्तीने अमेरिकन लोकांची धार्मिक वृत्ति प्रबुद्ध झाली होती. खुद्द ईश्वराकडे एक शास्त्रज्ञ, असें पाहिलें गेलें. विश्वधर्म व विश्वनीति यांवर श्रद्धा बसली. ख्रिश्चन धर्मातील चमत्कारात्मक घटकांना ह्या वृत्तीने विरोध केला. या वृत्तीचा प्रतिनिधि म्हणजे सॅम्युएल जॉन्सन (१६९६-१७७२). याचें ' एलेमेंटा फिलॉसॉफिका ' हें अमेरिकेंतील तत्त्वज्ञानाचें पहिले पाठ्यपुस्तक होय. स्वतःला जाणावें या सॉक्रेटीसच्या मताकडे याने वोट दाखविलें. जॉन विदरस्पून याने सौम्य धार्मिक कल्पना मांडल्या व अमेरिकेत स्कॉटिश वास्तववादाचा प्रचार केला. थॉमस पेनच्या (१७३७-१८०९) मतें धर्म म्हणजे प्रत्येक मनुष्य व ईश्वर

यांतील खाजगी वाव आहे. हा अलिप्तदेववादी क्रांतिकारक पुढारी असून, तो निसर्गातील सुसंगतीला महत्त्व देई.

(३) जर्मन तत्त्वज्ञ : प्रबोधनोत्तरकालांत जर्मन तत्त्वज्ञानाने कळस गाठला व १७८० ते १८२० या अवध्या चाळीस वर्षांत सर्वकथ तत्त्वज्ञान निर्माण केलें. या काळांत राजकीय परिस्थिति अत्यंत हीन असूनहि जर्मनीत एकाहून एक तेजस्वी तत्त्वज्ञांनी अष्टपैलू तत्त्वज्ञान जगाला बहाल केले. मागील अनेक वर्षांत रुजलेली बीजे जणू-काही एकदम फळाला आली.

इमॅन्युएल कांटमध्ये (१७२४-१८०४) स्वतंत्र विचाराला प्रोत्साहन देण्यासारखे प्रबोधनकालाचे काही गुणधर्म आहेत; पण त्या कालांतील तत्त्वज्ञांच्या मानाने, आपली पद्धति व तत्त्वज्ञान यांमुळे एखाद्या ठेंगू लोकांच्या राज्यांत वावरणाऱ्या विराट् पुष्पासारखा तो दिसतो. बुद्धिवाद व अनुभववाद यांचा झगडा त्या वेळी चालू असून, देकातचा बुद्धिवाद वुल्फच्या दुराग्रही तत्त्वज्ञानापर्यंत व लॉकचा अनुभववाद ह्यूम-च्या संशयवादापर्यंत येऊन थडकला होता आपल्या समीक्षावादाने कांटने या दोन्ही एकदेशीय तत्त्वज्ञानांत समन्वय केला. सर्व तत्त्वज्ञानक्षेत्राचा आढावा घेऊन तत्त्वज्ञानाच्या समस्या अचूक टिपल्या आणि मनाच्या शक्ति व त्यांचे विषय आधी आखून दिले. ज्ञानप्रक्रियेत मनाला केंद्रीय स्थान असल्याचें पुकारलें व मनच निसर्गाला नियम घालून देतें, असें म्हणून चिद्वादाचा झेडा रोवला. ' क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन ', ' क्रिटिक ऑफ प्रॅक्टिकल रीझन ', ' मेटॅफिजिक्स ऑफ मॉरल्स ' व ' क्रिटिक ऑफ जज्मेंट ' या आपल्या अमर ग्रंथांतून, पहिल्यांत ज्ञानप्रक्रियेचें समीक्षण करून, तर्ककर्मशरीतीने बुद्धीच्या मर्यादा सांगून, बुद्धीवर आधारित असलेली मानसशास्त्र, विश्वशास्त्र व ईश्वरशास्त्र ही शास्त्रे झूट आहेत म्हणणारा; दुसऱ्यात व तिसऱ्यांत नैतिक स्वायत्तता स्थापन करून, निष्काम कर्माचा आदेश देऊन बुद्धीने शक्य नसेल, तर श्रद्धेने ईश्वर व अमरता स्थापन करणारा चौथ्यांत सुंदर व भव्योदात्त याचे हृदय-स्पर्शी विवेचन करणारा कांट दिसतो.

येना विद्यापीठांत कांटच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास जोरांत सुरू झाला. गटे-सारख्यांचें साहित्य व तत्त्वज्ञान यांची देवाणघेवाण सुरू झाली. शिलरने तत्त्वज्ञान व काव्य यांना एकत्र आणले. स्पिनोझाच्या तत्त्वज्ञानाचाहि जर्मनीत अभ्यास सुरू झाला. नंतरच्या विचारवंतांनी कांटच्या वस्तुतत्त्वावद्दल उलटमुलट विचार प्रसृत केले. फिश्ट, शेलिंग व हेगेल यांनी विश्वाला बौद्धिक प्रणाली मानलें, तर श्लिअरमॅकर व हर्बर्ट यांनी कांटने बुद्धीच्या मर्यादा सांगितल्या होत्या, त्यांवर भर दिला. शोपेन-हॉवरमध्ये अवबोधकतेचें तत्त्वज्ञान उदयास आलें. ह्या विचारवंतांनी तत्त्वज्ञानाचा चौफेर विकास केला, त्यासाठी लागणारी निर्माणशक्ति त्यांच्याकडे जबर होती.

कांटनंतर शुल्झने त्याच्याविरुद्ध संशयवाद मांडला व कांटच्या तत्त्वज्ञानाने ह्यूमचा संशयवाद पराभूत झाला नाही, असें म्हटलें. सॉलोमन मैमॉन याने कांटच्या तत्त्वज्ञानांत दुरुस्ती करूं पाहिली. या दोघांनाहि वस्तुतत्त्वाची कल्पना मान्य नाही. सिगिसमंड बेकने कांटच्या तत्त्वज्ञानाचा खरा अर्थ चिद्वाद असल्याची भूमिका मांडली व रैनहोल्डने कांटचें तत्त्वज्ञान पुढे चालविलें. शिलरने आपल्या ' ऑन ग्रेस अँड

डिगिटी' मध्ये सौंदर्यशास्त्राने कांटच्या वेदन व बुद्धि यांत समझोता घडवू पाहिला. जेथे वेदन बुद्धीची आज्ञा पाळते, एवढेच नव्हे तर आधीच ती आज्ञा हेरते, अशा तऱ्हेचा 'सुंदर आत्मा' य.ला त्याने ध्येय बनवले.

या सर्व लोकांचे प्रयत्न फिश्टपुढे (१७६२-१८१४) फिके पडतात. आत्म्याच्या शक्तीतून सर्व सत्ता निर्माण होते स्वातंत्र्याच्या कल्पनेतून कर्तव्य किंवा सद्गुण शक्य होतात बुद्धीची उत्स्फूर्त कार्यशक्ति ही फिश्टेने आपल्या तत्त्वज्ञानाची मध्यवर्ती कल्पना केली व जो चिद्वाद कांटमध्ये दबकत चालत होता, तो फिश्टमध्ये नव्या उत्साहाने चौखूर उधळला. त्याचा सिद्धान्त कांटप्रमाणेच विपयिवादी चिद्वाद म्हणून गणला गेला. उलट शॅलिंगने (१७७५-१८५४) आयडिआज फॉर ए फिलॉसफी फॉर नेचर-मध्ये निसर्गाला वस्तुनिष्ठ बौद्धिक प्रणाली मानले. निसर्ग म्हणजे आत्मा असून त्याचा विकास होत आहे. निसर्गाची एकात्मता त्याने फार जोराने प्रतिपादिली व आत्मा म्हणून त्याला विपयीचे स्थान दिले. त्याच्यानंतर फ्राइडने ईश्वरवाद व सर्वेश्वरवाद याचा समन्वय करून त्याला सर्व-ईश्वरस्थवाद असे नाव दिले. बुद्धीचे निमित्त-कार्य सतत चालू असते, जे प्रत्यक्ष झाले आहे व जे अजून व्हावयाचे आहे त्यांत विरोध शिल्लकच राहतो हा विरोध हे बुद्धीचे वैशिष्ट्य असून त्यातूनच पुन्हा एकात्मता येते, यासारखे विचार फिश्ट, श्लेगेल व शॅलिंग यांत स्फुर्लिंगरूपाने होते ते हेगेलमध्ये पुरे प्रज्वलित झाले. हेगेलचे (१७७०-१८३१) तत्त्वज्ञान म्हणजे आतापर्यंत होऊन गेलेल्या अनेक सिद्धान्तांचा कौशल्याने केलेला समागम होय. आपल्या 'फेनोमिनालॉजी ऑफ माइंड' व 'लॉजिक' या दोन्ही ग्रंथात त्याने वाद-प्रतिवाद-सवाद अशा तऱ्हेने चालणाऱ्या द्वंद्विकासपद्धतीचे विशदीकरण केले. विकास हा विश्वाचा आत्मा असल्याने, एक विधान, त्याच्यानंतर त्याच्याविरुद्ध विधान व मग दोन्हीचा समन्वय अशा विकासाच्या पद्धतीचीच विश्व समजावून घेण्याला जरूरी आहे. व्यावहारिक बुद्धीहून सैद्धान्तिकबुद्धीचे मूल्य फार असून, तीच अस्तित्वाचे अधिष्ठान आहे. बौद्धिक म्हणजेच सत् हें समीकरण हेगेलमध्ये नांवारूपास आले. त्याचे तत्त्वज्ञान म्हणजे तार्किक चिद्वाद, बुद्धि व सत यांचे तादात्म्य आणि विकासाचा आशावादी सिद्धान्त.

कांटच्या जहाल नीतिशास्त्राला जॅकोबीने विरोध केला होताच; पण रोमॅंटिक नीतिशास्त्रज्ञांत मवाळ नीतिशास्त्र फुलोऱ्याला आले. शिलर-शॅलिंग यांत ते दिसते. शिलरमॅकरचे (१७६८-१८३४) नीतिशास्त्र त्या वेळच्या आदर्श जीवनाच्या कल्पनांचे दर्शन घडविते. 'डिस्कॉर्सेस ऑन रिलिजन फॉर दोज हू डिस्पाइज इट' हा त्याचा प्रमुख ग्रंथ. ईश्वरावर संपूर्ण अवलंबित्वाची भावना अशी त्याने धर्माची व्याख्या केली. ईश्वर हा बुद्धीला अगम्य असून साक्षात्काराचा विषय आहे.

फ्राइज, हर्बर्ट व शोपेनहॉवर यांच्या विचारसरणीत फिश्ट-शॅलिंग-हेगेल यांच्या चिद्वाद्याला विरोध झाला. कांटचे तत्त्वज्ञान चिद्वाद्यापेक्षा आपणच अचूक मांडतो, असा या विरोधीपक्षाचा दावा होता. वाकी आपसांत त्यांचे मतभेदच अधिक होते. फॉर्टेलजेने त्यांना 'अर्ध-कांटवादी' असे नांव दिले आहे फ्राइजने (१७७३-१८४३) 'न्यू क्रिटीक ऑफ रीझन' मध्ये कांटच्या पद्धतीला विरोध केला. त्याने व वेनेचे या मानस-शास्त्रज्ञांनी असे सांगितले की, अतींद्रिय गोष्टींचे सैद्धान्तिक ज्ञान अशक्य

आहे. त्यांनी तत्त्वज्ञान आनुभविक मानसशास्त्रावर आधारले. चिद्वाद्यांनी मांडलेल्या सर्व बुद्धिवादाविरुद्ध हर्बर्टने (१७७६-१८४१) अनेकवस्तुवाद मांडला. त्याने बुद्धीच्या मर्यादा मान्य केल्या होत्या व केवळ गुण ज्ञात राहतात, असे म्हटले होते. चित्-शक्तीची उत्स्फूर्त सर्जनशक्ति त्याने नाकारली व वस्तुतत्त्व कांटप्रमाणे एक न मानतां अनेक मानली. हर्बर्टने तत्त्वज्ञान म्हणजे कांटच्या तत्त्वज्ञानाचा वास्तववादी विकास आहे शोपेनहॉवरने चिद्वाद्यांच्या आशावादावरच हल्ला केला व विश्व आणि त्याचे अधिष्ठान बौद्धिक असल्याचा इन्कार केला. त्याचे विचार हर्बर्टपासून दुसऱ्या ध्रुवावर आहेत. 'दि वर्ल्ड अँड विल अँड आयडिआ' या आपल्या प्रमुख ग्रंथांत विश्वाला अबौद्धिक इच्छाशक्ति ठरवले व सर्व मनुष्ये या मूळ इच्छाशक्तीची व्यक्त रूपे आहेत असे म्हटले. 'सर्व दुःख दुःख' हे त्याच्या तत्त्वज्ञानाचे पालुपद आहे. शोपेनहॉवरच्या तत्त्वज्ञानाचा फॉन हार्टमन व डॉयसेन यांच्यावर, तसेच कलेच्या तत्त्वज्ञानावरहि परिणाम झाला आहे. कांट व हेगेल यांच्या तत्त्वज्ञानाचा जर्मनीतच नव्हे तर जर्मनीबाहेरहि प्रचार होऊन नवकांटवाद व नवहेगेलवाद, असे विचारप्रवाह सुरू झाले.

ग्रीक तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच अवाचीन तत्त्वज्ञानांतहि सुरुवातीस विश्व-शास्त्रीय व सत्ताशास्त्रीय अशी सैद्धान्तिक दर्शने उदयास आली आणि नंतर व्यावहारिक व मनुष्यावद्दले तत्त्वज्ञान आले. अनेक सिद्धान्त, पट्टीचे विचारवंत व युगप्रवर्तक ग्रंथ यांनी हा काळ गजबजलेला आहे. सर्वत्र विचारस्वातंत्र्याचे वारे वाहत असतांना प्लेटोवाद व अॅरिस्टॉटलवाद यांची रोपटी जीव घरून होती. या कालांत न्यूटनसारखे शास्त्रज्ञ व पॅरा-सेल्ससारखे जादूवर विश्वास ठेवणारे लोक होऊन गेले. यांत बेकनची सर्व शास्त्रांचा आराखडा देण्याची उभारी आहे. सत्यासाठी सर्वव्यापी संशय घेऊन, 'पुनश्च हरि' ॐ म्हणून पुन्हा सर्व काही रचण्याची देकातची ज्ञानपिपासा आहे. उच्च बौद्धिक जीवन जगणारा स्पिनोझा, अॅरिस्टॉटलशी वेरोवरी करणारा सत्यसाची लायबनिझ, ज्ञानाच्या प्रक्रियेची चिकित्सा करणारा इंग्रजी काट-लॉक, कांटला गदगदून हलवून जागे करणारा ह्यूम, हे तत्त्वज्ञानाला ललामभूत झाले आहेत. कांटने आपल्या दीप्तीने या कालाला उजळून टाकले आहे, हेगेलने चिद्वादाकडून व हर्बर्टने वास्तववादाकडून कांटच्या तत्त्वज्ञानाचा विकास केला आहे. या कालाच्या मानवतावादाला व आशावादाला शोपेनहॉवरने निराशेचे गालबोटहि लावले आहे. मानसशास्त्रांत साहचर्यवाद, राज्यशास्त्रांत उदारमतवाद व नीतिशास्त्रांत उपयोगितावाद रुढू लागले, ते याच कालात. अलिप्तदेववाद्यांच्या बुद्धीचे तत्त्वज्ञान, नैतिक सवित्-संप्रदायाची सदसद्भावनेची संकल्पना, फ्रान्समधील वेदनांचे तत्त्वज्ञान, रूसोचे भावनेचे तत्त्वज्ञान, जॅकोबीसारख्यांचे श्रद्धेचे तत्त्वज्ञान, व्हॉल्टेरचे क्रांतीचे तत्त्वज्ञान व ज्ञानकोशकारांचे जडवादी तत्त्वज्ञान या कालाने पाहिले. सखोलता, विविधता व सर्वकपता यांतहि हा काल संपन्न आहे. 'तात्त्विक सिद्धान्तांचा इतिहास येथे सपला, यानंतर नवीन असे काही उदयास आले नाही' असे जे उद्गार जर्मन तत्त्वज्ञानाचा आढावा घेतल्यावर विडेलवॅडने काढले, त्यांतील मर्म हेंच आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : विडेलवॅड, डब्ल्यू. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे. एच. टपट्स (न्यूयॉर्क, १८९३), अँडॅम्सन, आर. : दि डेव्हलपमेंट ऑफ मॉडर्न फिलॉसफी वुडथ अदर लेक्चर्स अँड एसेज, संपा. डब्ल्यू. आर. सोल्ले, खं १ (लंडन, १९०३); फर्म, व्ही. ए हिस्टरी

ऑफ फिलॉसॉफिकल सिस्टिम, (न्यूयॉर्क, १९५०), सोरोकिन, पी. ए. : दि क्रायसिस ऑफ अवर एज (लंडन, १९४२); हिब्वन, जे. जी. : दि फिलॉसफी ऑफ दि एन्लायटनमेंट, (लंडन, १९१०); मेयर, एफ. : हिस्टरी ऑफ मॉडर्न फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९५१).

पद्या भी. कुलकर्णी

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - आधुनिक कालखंड : हेगेलवरोवर अर्वाचीन तत्त्वज्ञान संपत्ते. त्यानंतर आपण वर्तमानकालखंडातील तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत पदार्पण करतो. ह्या दोन्ही तत्त्वज्ञानांतील फरक स्वाभाविकच आहे. कारण आता ज्ञानमीमासेवर अधिष्ठित अशा तत्त्वज्ञानाचा काळ जवळ-जवळ संपला, असेच मानावे लागेल. सत्ताशास्त्राचे (ऑन्टॉलॉजी) ज्ञानमीमासेशी तादात्म्य करण्याच्या प्रवृत्तिविरुद्ध या कालखंडात जोरात प्रतिक्रिया व्यक्त झालेली आहे व नव्या मनुष्यातील तत्त्वज्ञ खालील तीन विकल्पांपैकी कोणत्यातरी एकाकडे आपला कल दाखवू लागले आहेत :

(१) सत्ताशास्त्राला कर्ममीमासेवर अधिष्ठित करणे.

(२) सत्ताशास्त्राचे स्वतःचे स्वतंत्र असे स्थान निर्माण करणे.

(३) सत्ताशास्त्र हे निरर्थक आहे असे मानून केवळ ज्ञानमीमासेलाच कोणत्यान. कोणत्या प्रकारे पुनरावर्तित करणे.

ह्या तीन विकल्पांपैकी पहिल्याची सर्वोत्कृष्ट अभिव्यक्ति जर कोडे झाली असेल, तर ती अभिनव स्वातंत्र्यवादाच्या आंदोलनात. ह्या आंदोलनाचे जे विविध प्रकार दिसून येतात त्यांपैकी काही ठळक प्रकार असे आहेत फ्रान्समधील स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान, आंग्ल-अमेरिकन फलवाद. जर्मनीतील मूल्यांचे तत्त्वज्ञान, नवहेगेलीय वाद इत्यादि. दुसऱ्या विकल्पाची अभिव्यक्ति भववाद व नवथोमीवाद ह्यांतून उत्तम तऱ्हेने झाली आहे. तिसऱ्या विकल्पाचा आविष्कार सर्वसाधारणपणे अनुभववादांतून झाला आहे. तार्किक अनुभवसत्तावाद, निसर्गवाद, तसेच अभिनव व आलोचित वस्तुवाद, हे त्याचेच विविध प्रकार होत.

सत्ताशास्त्राची कर्ममीमासाधिष्ठित मीमांसा . (अ) अभिनव स्वातंत्र्यवादाचे आंदोलन : बुद्धिवादाच्या अतिरेकाविरुद्ध झालेल्या प्रक्रियेतून ह्या चळवळीचा जन्म झाला. ज्या ज्ञानमीमासकीय तत्त्वप्रणाली ज्ञानालाच स्वतंत्र महत्त्व देतात, अशा सर्वांचा बुद्धिवादांत समवेश करता येईल. ह्या व्यापक अर्थाने ज्या तात्त्विक विवेकवादाने हेगेलीय तत्त्वज्ञानात स्वतःची परिसीमा गाठली तो व जिची परिणति एकोणिसाव्या शतकातील यांत्रिक जडवादांत झाली ते शास्त्राधिष्ठित तत्त्वज्ञान (फिलॉसफी ऑफ सायन्स) ह्या दोघांचा समावेश बुद्धिवादांत करता येणे शक्य आहे. बुद्धिवादाला ज्यानी शह देण्याचा प्रयत्न केला, अशा विचारप्रवाहांत ज्यानी ज्ञानाऐवजी व्यक्तिमत्त्वाच्या इतर प्रवृत्ति, म्हणजेच इच्छाशक्ति अथवा कल्पनाशक्ति इत्यादींना महत्त्व दिले, यांचा अंतर्भाव करावा लागेल.

अभिनव स्वातंत्र्यवाद्यांच्या मते बुद्धिवादाचा मुख्य दोष म्हणजे हाच की, त्याने सत्तेच्या सगुण व संकुल स्वभावाकडे अजिवात दुर्लक्ष केले. सत्ता ही सतत परिवर्तनशील व सक्रिय अशी आहे. तिची गति यांत्रिक नसून उलट ती निरंतर स्वतःस्फूर्त, स्वयंचलित व सर्जनशील असते. बुद्धिवादाला अशा सत्तेचे कधीहि आकलन होऊ शकत नाही;

कारण सामान्यत्वावर आधारित असे वर्गीकरण आपणांस ज्यायोगे करता येईल, अशा अनुभवांचाच पडताळा बुद्धिद्वारे घेता येतो. ह्या बाह्य एकसारखेपणांतूनच बुद्धीला विविध परिकल्प व स्वयसिद्ध तत्त्वे सापडतात. ह्या परिकल्पांच्याद्वारे प्रत्यक्ष तथ्यांची आपणास व्याख्या करता येईल, असे मानून बुद्धिवाद त्यांच्या जागी अमूर्त कल्पना आणून वसवितो. असे केल्यावर स्वतः सत्ता ही अशाच परिकल्पांची एक प्रणाली आहे, असे सांगण्यात येते. हेगेलच्या परमसत्तेची परिकल्पना ही अशीच असून, अभिनवस्वातंत्र्यवादाच्या दृष्टीने ती नुसती 'रक्तविहीन परिकल्पांच्या अपार्थिव कडवोळाचा सारखी आहे.

वस्तुतः माख व अन्हेनेरियस ह्यांनी अनुभवालोचनेचे प्रवर्तन करून असे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे की, शास्त्रीय सिद्धान्त व मूलतत्त्वे हीं तथ्यांचे साहचर्य अथवा अनुवर्तनांचे अचूक भविष्यकथन करण्यासाठीच उपयोगी पडतात. आपल्या मानसिक शक्तीची वचत व्हावी म्हणून पुनःपुन्हा तेच ते पाहूत वसण्यापेक्षा त्यांचे प्रतीक अथवा संकेत म्हणून अशा परिकल्पांचा वापर करता येतो; परंतु अशा शास्त्रीय परिकल्पांना वास्तविक मूल्य आहे, असे समजून त्यांच्याद्वारे जगाचे चित्र (वर्ल्ड-पिक्चर) रेखाटणे मात्र चुकीचे आहे अशा प्रकारे अनुभवालोचकांनी ज्ञानप्राप्तीचा व्यवसाय हा प्रत्यक्ष जीवनाच्या विकासाला आनुपंगिक आहे, असे मानून कर्ममीमासावादी तत्त्वज्ञान व अभिनव स्वातंत्र्यवाद ह्यांच्यासाठी मार्ग मोकळा केला.

(ब) **फ्रान्समधील स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान .** माखच्या अनुभवालोचनेप्रमाणेच हे तत्त्वज्ञान, बुद्धि हे केवळ उपयोगी साधन आहे, असे मानते. रँड्हेसो व सेक्रेता ह्यांनी तर विश्वाची सौंदर्य व नीतिमूलक कल्पना प्रस्तुत केली आहे. एमिल वूवोच्या मते विश्वाची आधारभूत तत्त्वे ही नैतिक व सौंदर्यविषयक नियम होत. अशा नियमांच्याद्वारेच आपल्याला स्वतःची आध्यात्मिकता थेट तथ्यामध्ये दिसून येणाऱ्या सारखेपणावरच भिस्त ठेवून बुद्धि निरनिराळे परिकल्प निर्माण करते व आपणांस दैनंदिन व्यवहारांत त्यामुळे सोय करून देते. ह्यापलीकडे त्यांच्यात कसलीहि वास्तविकता नसते आल्फ्रे फुड्येने स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला बरेच महत्त्व दिले आहे त्याने 'विचार-शक्तीचा उत्क्रांतिवाद' नामक सिद्धान्त पुरस्कृत केला आहे. हा उत्क्रांतिवाद डार्विन-स्पेन्सरच्या उत्क्रांतिवादाहून फार वेगळा आहे. फुड्येच्या मते उत्क्रांति ही बाह्य शक्तींच्या संघाताने होत नसून, ती संपूर्णपणे अंतःप्रेरित असते. हेन्री वर्गसनच्या मते उत्क्रांति ही सर्जनशील क्रिया आहे. ती जिवंत प्रवृत्ति आहे; जीवनोर्मि (एलन् व्हायटल) आहे. तिचा प्रत्येक क्षण अद्वितीय असून त्यात नावीन्यपूर्ण व अभूतपूर्व असे काहीतरी असते. सतत परिवर्तनशील व सर्जनशील अशा सत्तेचे आकलन केवळ स्वानुभूतीनेच करता येते. ही स्वानुभूति एक प्रकारची प्रबुद्ध सहानुभूति असून, तिच्याद्वारे आपणांस विपयाच्या अंतरगांत प्रवेश करून त्यात जे जे काही अद्वितीय व अनिवर्चनीय असते त्याचा ठाव घेता येतो. ह्याउलट बुद्धि ही जीवनाच्या आसपास घिरट्या घालते, केवळ दृश्यरूपांचा आढावा घेते. शास्त्रीय परिकल्प व नियम ह्यांचा उपयोग व्यावहारिक असतो, असे वूवो व फुड्ये जे म्हणतात त्यांच्याशी वर्गसन संपूर्णपणे सहमत आहे.

(क) **आंग्ल-अमेरिकन फलवाद :** विल्यम जेम्स व ड्यूई हे अमेरिकेचे व एफ. सी. एस. शिलर इंग्लंडमध्ये ह्या तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते आहेत. ह्यांच्या मते ज्ञानापेक्षा कर्म हे प्रधान असते. ज्ञान हे कर्माला

सहायक असून त्यायोगे मानवाला आपले जीवन वाह्य परिस्थितीशी अनुकूल करून घेता येते. अशा प्रकारे जीवनाला प्राधान्य दिल्यामुळे पलवाद स्वातंत्र्यवादाचीच एक प्रवृत्ति आहे, असे म्हणावे लागेल.

फलवादाचे सत्ताशास्त्र हे त्याच्या ज्ञानमीमासेशी निगडित आहे. सत्ता ही कधीहि अचल नसून, ज्या प्रकारे आपण तिला वळवू त्याप्रमाणे तिचे रूपांतर होत असते. ज्ञानाच्या प्रत्येक क्रियेमुळे वस्तुस्थितीवर परिणाम होतो. सत्यानुसंधानाने स्वतः सत्तादेखील बदलते. शिलरच्या मते विश्व हे विकासवस्त आहे व हळूहळूच त्यात परिपूर्णता येत असते. ईश्वर हा अनंत व परिपूर्ण कधीच नसतो. तो तर मर्यादित स्वरूपाचा असून, विश्वाला परिपूर्णतेस पोचविण्यासाठी अपरिपूर्ण आत्म्यांकडून तो सहकार्याची अपेक्षा करतो ('फलवादा'वरील स्वतंत्र लेख पहावा.)

(३) जर्मनीतील मूल्यांचे तत्त्वज्ञान : ह्या तत्त्वज्ञानाची अशी तक्रार आहे की, बुद्धीचा त्यांच्याशी संबंध प्रत्यक्ष असतो, असे तथ्यांचे जग हें नीरस व शून्य असते आणि त्याच्यामुळे आपले कधीहि समाधान होत नाही. म्युन्स्टेर्वर्ग असे म्हणतो की, आपल्याला आता नवीन तत्त्वज्ञानाची जरूर आहे. केवळ तथ्याच्या राशीने आपले समाधान होऊ शकत नाही. ज्याचा काही उपयोग नाही, अशा एका शोधापासून दुसऱ्या शोधाकडे जाण्याचा आता जगाला मनस्वी कंटाळा आला आहे. आपल्याला तर प्रत्यक्ष-जीवनाच्या स्पर्दनाचा अनुभव पाहिजे. हा अनुभव निव्वळ तथ्यांच्या राशीपेक्षा जास्त महत्त्वाचा असतो. शास्त्राने तथ्ये समजतील; परंतु तत्त्वज्ञानाला जर काही अर्थ असला तर त्यामुळे तथ्यामध्ये काय सार आहे अथवा त्याचे काय मूल्य आहे, ह्यांचे आकलन झाले पाहिजे.

मूल्यावर भर दिल्यामुळे एक नवीन दृष्टिकोण निर्माण झाला तो म्हणजे कर्ममीमासेचा दृष्टिकोण. आतापर्यंत लोकांना ह्याची फारशी वृज नव्हती. ज्ञानमीमासात्मक व कर्ममीमासात्मक दृष्टिकोणांत फरक इतकाच की, ज्ञानमीमासात्मक दृष्टिकोणाचा संबंध केवळ तथ्य व त्याचे पारस्परिक संबंध ह्यांच्याशीच असतो; परंतु कर्ममीमासात्मक दृष्टिकोणाच्याद्वारे आपल्या आत्म्याच्या समाधानाच्या दृष्टीने तथ्यांत कोणता सारभूत अंश आहे, ह्याचा आपण शोध घेतो. कर्ममीमासात्मक दृष्टिकोण हा मुख्यतः आध्यात्मिक असतो ह्याउलट ज्ञानमीमासात्मक दृष्टिकोण हा शुद्ध आधिभौतिक असतो. आत्म्याला पसंत असल्याशिवाय कोणत्याहि तथ्याला कसलेहि मूल्य असत नाही. तथ्याच्या मूल्यावर भर दिल्यामुळेच मूल्यांच्या तत्त्वज्ञानांत आध्यात्मिक शक्तीला महत्त्व मिळाले असून, त्यामुळेच ह्या तत्त्वज्ञानाला अभिनव स्वातंत्र्यवादाचा विशिष्ट स्वरूपाचा घटक म्हणून मान्यता मिळाली आहे.

मूल्यांच्या तात्त्विक सिद्धान्तांमध्ये हे गृहीतच असते की, ज्ञान हें कर्मिचे समकक्ष नसून त्याला आनुषंगिक असते. ह्या धारणेच्या आधारे मूल्याचे तत्त्वज्ञ तथ्यांचे जग व मूल्यांचे जग अथवा जें काही आहे (सेन) आणि जे असावयास पाहिजे (सोलन) ह्यांमध्ये फरक करतात. तथ्यांचे जग शास्त्राचा विषय आहे; परंतु मूल्यांचे जग मात्र तत्त्वज्ञानाचा अधिकृत विषय होय. विडेल्वेड, स्टर्न, रिकर्ट, म्युन्स्टेर्वर्ग इत्यादि मनीषींनी ह्या गोष्टीला आपला पाठिवा दिला आहे.

(४) नवहेगेलीय वाद : हा वाद केवळ हेगेलीय वादांचे पुनरुज्जीवन नसून, हेगेलपुरस्कृत सत्तेच्या परिकल्पावर नवीन संस्कार घडविण्यासाठी केलेला प्रयत्न आहे. हेगेलच्या मते सत्ता ही सर्वथा विवेकाधिष्ठित असते; परंतु नवहेगेलीयाच्या मते सत्तेत आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या

तिन्ही पैलूंचा म्हणजे ज्ञान, भावना व कर्म ह्यांचा समन्वय अभिप्रेत असतो. ज्या ज्ञानाला हेगेल सत्तेचे सार असे समजतो, ते तर आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवातील घटकांपैकी एक आहे. सर्व घटकांचा समन्वय प्रत्यक्ष अनुभूतीखेरीज उपलब्ध होऊ शकत नाही, असे ब्रॅड्लेचे मत आहे कारण अशा अनुभूतीमुळेच अनुभवातील अस्तित्व व त्यांतील सपदा (कंटेन्ट) त्याचे तें (ऍट) व त्याचे काय (व्हाट) ह्या दोघांचा प्रत्यक्ष समन्वय घडवून आणता येतो. अशा समन्वयालाच बोसाके मूर्त सामान्य (कॉन्क्रीट युनिव्हर्सल) असे म्हणतो. ग्रीन हा तर परत काटलाच शरण जाऊन असे सांगतो की, चिरंतन सत्ता ही केवळ ज्ञानातच अभिव्यक्त होत नसून, कर्मप्रवण नैतिक इच्छाशक्तीतसुद्धा अभिव्यक्त होते. जोशुआ रॉड्स ह्याने अशाच प्रकारच्या विचारसरणीचा पुरस्कार अमेरिकेत केला आहे. ('ब्रॅड्ले'वरील स्वतंत्र लेख पहावा.)

स्वायत्त सत्ताशास्त्र : भववाद . वर्तमानकालीन भववादात, बुद्धिवादाविरुद्ध जी प्रतिक्रिया सुरू झाली तिची तात्त्विक परिणति झाल्याचे दिसून येते. सत्ताशास्त्राला संपूर्ण स्वायत्तता मिळावी म्हणून त्याची तर्कशास्त्रापासून संपूर्णपणे फारकत करण्याची जरूर आहे. अभिनवस्वातंत्र्यवादाचे विविध विचारप्रवाह अर्ध्या वाटेवरच येऊन थकले. कारण कर्ममीमांसा ही स्वतः तात्त्विक नियमाच्यावरडुकूम चालते. म्हणून अभिनव स्वातंत्र्यवादाच्या विविध प्रवृत्तींना सत्ताशास्त्राची जी मुख्य समस्या म्हणजे ' एक व अनेक ' ही समाधानपूर्वक सोडविता आली नाही. अनेकवाद व आध्यात्मिक वाद या वादांकडे त्यांचा कल जास्त झुकलेला असल्यामुळे हे असे होणे साहजिकच आहे; परंतु भववाद ही निराळीच प्रवृत्ति आहे. कारण तिच्यांत ज्ञानमीमांसेला तर स्थान नाहीच, पण कर्ममीमांसेला अजिबात थारा दिलेला आढळत नाही. कारण सत्ताशास्त्राला तर्कशास्त्राच्या पराधीनतेतून काढण्याचा केवळ हा एकच उपाय आहे. ही गोष्ट अखिल भववादाच्या दोन मूलभूत सूत्रातून अगदी स्पष्टपणे व्यक्त होते. ती सूत्रे अशी आहेत :

प्रथम सूत्र हे की, अस्तित्व हे सारग्रहणाच्या पूर्ववर्ती मानले पाहिजे.

दुसरे सूत्र हें की, सत्ताशास्त्रविषयक समस्येची समाधानपूर्वक उकल करण्यासाठी मानवी भावनेलाच प्राधान्य दिले पाहिजे.

ह्या द्विसूत्रावर विचार केला असता भववादी हे सत्ताशास्त्रविषयक दृष्टिकोणाचेच पुरस्कर्ते आहेत, हे स्पष्टपणे दिसून येईल. अस्तित्व हे सारग्रहणाच्या पूर्ववर्ती असते असे म्हणण्यामध्ये तर्कशास्त्राशी ज्या शास्त्रांचा संबंध आहे, त्यांना प्राधान्य न देण्याचा भववादाने निर्धार व्यक्त केला आहे. म्हणजेच तर्काधिष्ठित ज्ञान व कर्ममीमांसा ह्या दोघांना सत्तेच्या आकलनांत कसलेहि महत्त्व नाही हें ओघाने आलेच; पण भववादाची विधायक वाजू मात्र दुसऱ्या सूत्रांत व्यक्त झाली आहे सत्तेचे आकलन करण्यासाठी भावनेची कास धरावी लागते हें दाखविण्यासाठी हायडेगर, जॅम्पर, सार्त्र इत्यादिकांनी मानवी अस्तित्वाचे (डासॅन) सखोल विश्लेषण करून असे सांगितले आहे की, ते गतिमान, सर्जनशील व संपूर्णपणे स्वतंत्र असून त्यांत ऐतिहासिकता असते. धार्मिक, नैतिक व कलात्मक मूल्यांच्या प्रत्यक्षीकरणांत ह्या गोष्टीची फार तीव्रतेने जाणीव होते. धार्मिक भावनेत आपणांस एक प्रकारच्या अस्तित्व-विषयक चिंतेचा (अँनस्ट) प्रत्यय येतो. अशा चिंतेमार्फतच आपण आपल्या अस्तित्वाच्या सर्वोच्च संभावनेशी स्वतःला निगडित करतो व

तिचें प्रत्यक्षीकरण करण्यासाठी तनमनधनाने झटत असतो. अशा प्रयत्नांतूनच आपल्याला सत्तेच्या खऱ्या स्वरूपाचा बोध होतो. आत्मा-वलिप्ततेच्या (सेल्फ-इन्व्हॉल्वमेंट) क्रियेतच आपल्याला आत्म्याची व त्याच्या शक्तीची संपूर्णपणे जाणीव होते. अशा सर्जनशील सत्तेचें आकलन स्वानुभूति, प्रेम व सहानुभूतीनेच करता येते. कोणत्याहि प्रकारच्या तर्क व अनुमानाच्या पद्धतीने तिचा बोध होणें शक्य नाही.

ज्ञानमीमांसेचें पुनरावर्तन : आता आपल्याला तिसऱ्या विकल्पाचा परामर्श घ्यावयाचा आहे. सत्ताशास्त्र हें निरर्थक आहे, असे मानून ज्ञान-मीमांसेला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें पुनरावर्तित करणे, असें ह्या विकल्पाचें स्वरूप आहे.

ह्या संदर्भात एकोणिसाव्या शतकांतील विचारप्रवाहाच्या एका विशिष्ट शाखेवर आपल्याला मुख्यतः लक्ष द्यावे लागेल. वस्तुजात व घटनाचक्र ही दोन्ही स्वतःच्या अस्तित्वासाठी मानसिक क्रियांवर अवलंबून नसतात, असें या विचारसरणीचें सार आहे. वस्तु म्हणजे संवेदनांची नित्य-संभाव्यता, अशी जरी मिल्लची समजूत असली तरी ही नित्य-संभाव्यता एक प्रकारचें अधिष्ठानच नव्हे का ? विल्यम जेम्सच्या मते घटना जरी मनुष्यकृत असल्या, तरी त्या आपल्या मानसिक क्रियांचा प्रतिरोध करू शकतात. माखने आपल्या अनुभवालोचनेंत 'संवेदना' च्या जागीं 'घटक' शब्द वस्तुजगताचे घटक मनोनिर्मित नाहीत हें दाखविण्यासाठीच मुद्दाम वापरला आहे. ह्या सर्व लेखकांच्या मते जरी आपल्याला मनाने घटनांचा बोध होत असला तरी मनाने त्या निर्माण होत नाहीत असें सिद्ध होतें. ह्या धोरणाचा पुरस्कार करतांना त्यांना जीवशास्त्र, मानसशास्त्र व मानवशास्त्र यांचा भक्कम आधार सापडला. एकोणिसाव्या शतकांतील सांस्कृतिक विकासक्रमांत ह्या शास्त्रांनी फार भरीव कामगिरी केलेली आहे.

एकोणिसाव्या शतकांत जर्मनीत जडवादाचें नुसतें पेवच फुटलें होतें. १८३३ मध्ये जोहान्स म्युलर ह्याने शरीरशास्त्राच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचाच अवलंब केला पाहिजे, असा आग्रह धरला. फोग्ट व मॉलेशॉट ह्या दोघांनी आपल्या ग्रंथांत जडवादाची भूमिका नेटाने व ठळकपणें मांडली. ज्याला जडवादाचें वायबल असें म्हणतात, त्या 'शक्ति व जडता' ह्या ग्रंथांत व्युत्पन्न जडवादी सिद्धान्ताचें विस्तृत विवेचन केले आहे. तो असें म्हणतो की, विज्ञानाच्याद्वारे हळूहळू ह्या गोष्टीला दुजोरा मिळत आहे की, पिंड व ब्रह्मांड यांतील घटनांची उत्पत्ति, स्थिति व संहार यांत्रिक नियमांनुसार होत असून, अशा नैसर्गिक घटनांच्या व्याख्येसाठी कुठल्याहि प्रकारच्या अतींद्रियवादाची वा आदर्शवादाची अपेक्षा नाही. अचल जडतेतून आध्यात्मिक जीवनाची गतिमानता उत्पन्न होऊं शकत नाही, असा आक्षेप घेतला असतां व्युत्पन्नचे त्याला असें उत्तर आहे की, जडता कधीहि अचल नसतें. शक्तीशिवाय जडता नाही, तसेंच जडतेशिवाय शक्ति संभवत नाही.

जर्मन जडवादापेक्षा डार्विनचा उत्क्रांतिवाद हा कमी महत्त्वाचा नाही. ज्या प्राण्यांच्या जाती सध्या आपल्याभोवती वावरत आहेत त्यांचें वर्तमान गुणधर्म दीर्घकालावधीत विकसित झाले, ह्या धारणेला डार्विनने सुसंबद्ध शास्त्रीय सिद्धान्ताचें रूप दिलें. ह्याचा परिणाम असा झाला की, मानवेच्छेसारख्याच कुठल्यातरी 'जीवनोर्मी' मुळे प्राण्यांच्या जातीमध्ये सुधारणा होऊन त्यांची उत्क्रांति होते, ह्या

कल्पनेचापण डार्विनच्या सिद्धान्तामुळे उच्छेद झाला. सारांश, धर्माचें भवितव्य आता संकटापन्न झालें आणि जडवाद, अनीश्वरवाद व नियतिवाद यांना रान मोकळें झालें.

तथापि हक्स्लेसारख्या शास्त्रज्ञाने स्वतःला जडवादी अथवा अनीश्वरवादी म्हणवून घेण्याचें सपशेल नाकारलें मानव केवळ जिवंत यंत्र आहे, असें जरी त्याचें मत असलें, तरी त्यामुळे आपण जडवादी आहोंत हें सिद्ध होत नाही, असें हक्स्लेने आग्रहाने प्रतिपादन केलें. तसेंच ईश्वराच्या अस्तित्वाचें कोणतेंहि प्रमाण आपणांस मान्य नसून-देखील आपण अनीश्वरवादी नाही, असें त्याने आपल्या वाचकांना निखून सांगितलें. खुद्द डार्विन धर्माच्या वावरीत स्वतःला अज्ञेयवादी मानीत असे. लेस्ली स्टीफनच्या 'अज्ञेयवादाचा वचाव' (१८९३) ह्या ग्रंथामुळे अज्ञेयवादाला बराच तकवा आला; परंतु अज्ञेयवादी उत्क्रांतिवादाला जागतिक कीर्ति मिळवून देण्याचें श्रेय हर्बर्ट स्पेन्सर ह्याला आहे. आपल्या समन्वयात्मक तत्त्वज्ञानाच्या पहिल्या खंडात म्हणजेच 'मूलभूत सिद्धान्त' नामक ग्रंथांत त्याने आपले तत्त्वज्ञानविषयक सिद्धान्त नमूद केले आहेत व त्याच्याद्वारे त्याने आपल्या समकालीनांचा उत्साह द्विगुणित केला. सर्वापेक्षा शास्त्रज्ञाला हें पक्कें माहीत असतें की, आपल्याला मूलतः कशाचेंहि ज्ञान होणे शक्य नाही. पदार्थविज्ञानानुसार जरी सर्व जड पदार्थ हे दिक् व काल ह्यांच्यामध्ये व्यक्त होणाऱ्या शक्तीचेंच रूपांतर असलें तरी जडतेचें स्वरूपमात्र अजून जसेंच्या तसेंच रहस्यमय आहे. कारण शक्ति, दिक् व काल हे सर्व विषय कल्पनातीत आहेत. जरी आपण सर्व मानसिक क्रिया ह्या संवेदनांचे पुंज आहेत असें मानलें, तरी मनमात्र गूढ वस्तु आहे. अशा तऱ्हेने स्पेन्सरच्या मते शास्त्र हें आपल्याला सारखें अज्ञेयकडेच धेऊन जात आहे.

एकोणिसाव्या शतकांतील जडवादाच्या विविध प्रकारांपैकी मार्क्स-प्रणीत द्वंद्वात्मक जडवादाला (डायलेक्टिकल मटेरिअलिझम) आगळेंच स्थान आहे. जगाच्या मजूरवर्गाला ह्या तत्त्वज्ञानाने राजकीयदृष्ट्या मान्यता लाभली असली तरी, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने मात्र हा सिद्धान्त विशेष समाधानकारक आहे, असे वाटत नाही. हेगेलचा आदर्शवाद उलटून, त्याचें जडवादावर कलम करून, जो वैचारिक समन्वय झाला तोच मार्क्सचा द्वंद्वात्मक जडवाद होय. ह्या सिद्धान्ताप्रमाणें, वस्तुजात, हें आपणांहून काहीतरी स्वतंत्र आहे व तें सारखें आपल्या विचारांत 'प्रतिविवित' होत असते. वस्तुजात व तद्विविषयक आपले विचार हे सतत गतिमान असून, ह्या गतीला एंगल्स 'विरोधाचें निरसन अथवा निषेधाचा निषेध' असें म्हणतो. अशामुळे मार्क्स हा आपल्या 'भांडवल' (१८६७) नामक ग्रंथांत भौतिक शास्त्रांच्या आधारावर उभारलेल्या निव्वळ जडवादाचा निषेध करतो. कारण असा जडवाद वस्तूला अचल अणूंची रचनामात्र मानून त्यांत इतिहास व त्याच्या क्रियेला मुळीं थारा देत नाही.

मूर व रसेल ह्यांची जोडी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेर मैदानांत उतरली. रसेलचें महाविद्यालयीन शिक्षण त्या वेळी चालू होतें व त्यानेच मूरला अभिजात वाङ्मय सोडून तत्त्वज्ञानाकडे वळण्याची प्रेरणा दिली. मूरने आदर्शवादाच्या, विशेषतः ब्रँड्लेच्या आदर्शवादाच्या विरुद्ध मोहीम काढली आणि त्यामुळेच मूर व रसेल ह्यांना तत्त्वज्ञ म्हणून लोक ओळखू लागले.

ज्ञान म्हणजे एखाद्या विधानाची म्हणजेच परिकल्पनांच्या संबंधाची जाणीव होय. म्हणून जे परिकल्पनांच्यापलीकडे असेल त्याचें आपल्याला ज्ञान होऊ शकत नाही. प्रत्यक्ष ज्ञानालादेखील हें विधान लागू पडतें. प्रत्यक्ष ज्ञानांत फक्त आपल्याला अस्तित्ववादी विधानाचा, उदा - 'हा कागद आहे' अशा प्रकारच्या विधानांचा बोध होतो. मूरच्या मते ह्या विधानांत आपण परिकल्पनांचा संबंध जोडत असतो. ह्या विधानाचा अर्थ असा की, 'हा कागद' ह्या पदार्था निगडित असलेल्या परिकल्पनांचा संबंध आपण त्याच्या अस्तित्वविषयक परिकल्पनेशी जोडला. ह्याच सत्तेच्या व सत्याच्या सिद्धान्तांचा आधार घेऊन मूर व रसेल ह्यांनी आपले पाऊल पुढे टाकलें आणि ज्यांनी ह्या सिद्धान्तांना विरोध केला, त्यांच्याशी त्यांनी पुढे जोरदार झुंज घेतली. त्याच्या मते विश्वाची उभारणी शाश्वत व अचल अशा परिकल्पनांवरच होत असून, विधाने-मात्र परिकल्पनांचा संबंध जोडतात. सत्य विधान अशा परिकल्पनांच्या संबंधात अंतर्हित जें सत्य त्याचें विधान करते; व म्हणून ते वास्तविक असतें अथवा सत् असतें. मूर व रसेल यांच्या विचारप्रणालींतूनच आधुनिक वस्तुवादाचे निरनिराळे प्रकार-विशेषतः तात्त्विक अनुभववाद-जन्मास आले. रसेलने आपल्या सिद्धान्ताला 'तात्त्विक परमाणुवाद' असें नांव दिलें हें नांव सार्थ आहे. कारण त्यामुळे त्या सिद्धान्ताचें स्वरूप ओळखण्यास मदत होते. ह्यामुळे रसेलचा ह्यूमशी काय संबंध आहे हें पण कळतें. ह्यूम हादेखील एक प्रकारचा तात्त्विक परमाणुवादीच होता. त्याच्या मते सकल वस्तुजाताची व्याख्या सवेदना (इंप्प्रेशन्स) व विचार (आयडिआज) ह्यांच्याद्वारे करता येणें शक्य आहे. ह्या दोहोंमुळेच आपल्या मनाचा आशय तयार होतो. 'परमाणुवाद' हा शब्द रुपकात्मक आहे. ज्याप्रमाणे शास्त्रज्ञ पदार्थाचें विश्लेषण करता करता त्यांच्या शेवटच्या अविभाज्य घटकांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो, त्याप्रमाणेच तत्त्वज्ञानाचा प्रयत्न असावयास हवा. कारण तोदेखील विचारांचें विश्लेषण करून त्याचे शेवटले व साधे घटक शोधून काढण्याकरिताच प्रवृत्त झालेला असतो; तथापि ह्यूमच्या मते तत्त्वज्ञानचें काम विचारांचें मानसशास्त्रीय विश्लेषण करणें हें असून, रसेलचें म्हणणें त्याहून वेगळें आहे. तें हें की, विश्लेषणाचा संबंध विधानांशी असतो. असें असल्यामुळे रसेलने स्वतःच्या परमाणुवाद्याला तात्त्विक म्हटलें आहे. विश्लेषणामुळे शेवटी सत्याचा व सत्तेचा विचार होतो, ह्या आदर्शवाद्यांच्या मताचें रसेलने खंडन केले आहे. ह्या वावरीत त्याने विस्तृत विवेचन केलें आहे, असें मात्र नाही; पण त्याची अशी प्रामाणिक समजूत होती की, जर तात्त्विक विश्लेषणाचा कार्यक्रम यशस्वीरीत्या पार पाडण्यांत आला, तर त्याच्या विधानाचें सत्य आपणूनच लोकांना पटेल; परंतु यशस्वितेचे निकष तरी कोणते? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी ह्या नव्या आंदोलनाच्या मध्यवर्ती कल्पनेचें सम्यक् आकलन झालें पाहिजे. रसेल असें म्हणतो की, तत्त्वज्ञानी शास्त्रीय जगत व दैनंदिन जीवन यांचें सम्यग्दर्शन घडविले पाहिजे; परंतु अनेक तत्त्वज्ञानी ह्या गोष्टीकडे मुद्दाम दुर्लक्ष केलें त्याचें मुख्य कारण हेंच की, त्यांचा रोख अतींद्रिय जग सत्य आहे व त्या मानाने शास्त्रज्ञांचें जग आणि दैनंदिन जग असत्य आहेत, म्हणून गर्हणीय आहेत असें दाखविण्याकडे जास्त होता.

तात्त्विक परमाणुवाद्याला सत्ताशास्त्रीय सिद्धान्त म्हणणें कदाचित् असमर्थनीय ठरेल. कारण ह्या सिद्धान्ताचा पुरस्कार बहुतेक अनुभववाद्यांनी केला आहे व हे तर पक्के सत्ताशास्त्रविरोधी असतात; पण असें

असूनहि काही अनुभववादी तर तत्त्वज्ञानप्रमाणेच द्रष्टे पण झाले आहेत. तात्त्विक परमाणुवादाची छाननी केल्यावर ह्या विधानाचें सत्य पटण्यासारखें आहे. कारण हा सिद्धान्त एका विशिष्ट प्रकारच्या तात्त्विक दृष्टीचाच परिणाम आहे. अशामुळे अनुभववादी हा कधीहि तत्त्वज्ञ असू शकत नाही, हा विश्वास किती भ्रांतिमूलक आहे, हें दिसून येईल.

तात्त्विक परमाणुवादाचा सिद्धान्त कसा अमलांत येतो, हें आता पाहूं या. विधानांपासून सुखात करून त्यांचे विश्लेषण करा व ते घटक अवयवांपासून तयार झाले असल्याबद्दलची खात्री करा. ह्या घटकांपैकी काही प्रत्यक्ष जगांतील पदार्थ म्हणून असू शकतात. पदार्थ दोन प्रकारचे असतात : काहीतर विशिष्ट (पटिक्युलर) पदार्थ असतात; पण दुसरे सामान्य पदार्थ असून, त्यांत गुणांचा व संबंधांचा समावेश करावा लागेल. आता जग म्हणजे काय, तर तें दुसरे काही नसून अलग करता येण्याजोग्या वस्तूंचा, ज्यांना आपण घटक म्हणू शकू अशा पदार्थांचा, गुणांचा व संबंधांचा संघातमात्र आहे. जगाचें अशा तऱ्हेने चित्र उम्रे करण्याचें प्रयोजन हेच की, आपणांस ह्या घटकांचें स्वरूप जर नीट समजलें नाही, तर आपल्याला ज्या विधानांत त्यांचा नामोल्लेख झाला आहे, ती विधानेपण कधीहि अवगत होणार नाहीत.

आतापर्यंत आपण विश्लेषण व घटक ह्यांबद्दलच विचार केला. परमाणूबद्दल फारच थोडें सांगितलें. परमाणूचा अर्थ अविभाज्य घटक असा आहे. अशा अविभाज्य तात्त्विक घटकांवर रसेलचा विश्वास बसला कसा? खरोखरच तात्त्विक अविभाज्यतेच्या कल्पनेचा अर्थ काय असा-वयास पाहिजे? नेमक्या ह्याच ठिकाणी हा सिद्धान्त वस्तुवादाच्या कसेतून निघून सत्ताशास्त्राच्या परिधीत जाऊन बसतो. कारण आपण कसा विचार करतो व कसें बोलतो ह्यांच्या विविध पद्धतींचें विवेचन करण्याऐवजी हा सिद्धान्त जी आकृति (पॅटर्न) खरोखर अस्तित्वांतच नसते, अथवा जी संपूर्णपणें तेथे नसते, ती आपल्याला कळल्याचा आव धाणतो. जरी रसेल म्हणतो की, अशा आकृतीचीं प्रत्यक्ष चिन्हे आपल्याला दिसतात, तरी अशीं चिन्हे फार व्यापक नसतात. त्याचें म्हणणें असें की, जेव्हा अशी आकृति नाहीशी होते, तेव्हा तत्पूर्वी ती असंबद्ध तपशिलांत झाकळलेली असून, खरोखरीच तेथे विद्यमान असते.

मूरच्या मते एखाद्या परिकल्पनेचें विश्लेषण करणें, ह्याचा अर्थ हाच की, ज्या परिकल्पनेचें आपण विश्लेषण करण्यास निघालो आहोंत तिच्यासमक्ष दुसरी कोणतीतरी परिकल्पना शोधून काढणें. सुखातीची परिकल्पना दुसऱ्या परिकल्पनांच्यामार्फत व्यक्त करतांना, ह्या दुसऱ्या परिकल्पना त्यांत स्पष्टपणें व्यक्त झाल्या नसल्याची दखल घेणें आवश्यक आहे. विश्लेषण करणें म्हणजे एखाद्या पदसमुच्चयाचा कसा उपयोग करावा, अशी ज्यांची समजूत आहे त्यांच्याशी मूर सहमत नाही कारण आपण परिकल्पनांचें विश्लेषण करतो, पदसमुच्चयाचें नव्हे. एका परिकल्पनेचें विश्लेषण इतर परिकल्पनांच्याद्वारेच केलें पाहिजे; अर्थात् ह्या क्रियेंत एकाच परिकल्पनेसाठी निरनिराळ्या पदसमुच्चयांचा उपयोग केल्याशिवाय भागत नसतें.

मूर विश्लेषण-पद्धतीचा वापर करतो आणि पुष्कळ वेळां जरी आपली खरी समस्या विश्लेषणाचा शोध करणें हीच असली, तरी मूर स्पष्टपणें असें सांगतो की, निरनिराळ्या तत्त्वज्ञांच्या विश्लेषण-पद्धतींत फार फरक असतो. शेवटी मूरचा निष्कर्ष असा की, विश्लेषण म्हणजे तत्त्वज्ञान नव्हे.

वर्तमान कालखंडांतील तात्त्विक विचारांच्या तिसऱ्या प्रवृत्तीत एका प्रकारचे पुनरावर्तन झाले असल्याचे आपल्याला दिसून येते. पहिल्या दोन प्रवृत्तीत सत्ताशास्त्राला ज्ञानमीमांसेच्या कचाट्यातून मुक्त करण्यासाठी तत्त्वज्ञ आटोकाट प्रयत्न करताना आढळतात; पण ह्या तिसऱ्या प्रवृत्तीत मात्र घड्याळाचा काटा उलटा फिरतो. कारण सत्ताशास्त्राला गौण मानून ज्ञानमीमांसेचा म्हणजेच शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून सत्तेचा शोध केला पाहिजे, असे प्रतिपादन करण्याकडे तत्त्वज्ञांची प्रवृत्ति झुकलेली दिसते. जडवाद, निसर्गवाद, उत्क्रांतिवाद, द्वंद्वात्मक भौतिकवाद व शेवटी रसेलचा तार्किक परमाणुवाद आणि वस्तुवादावर आधारलेली मूरची विश्लेषणपद्धति यांनी ज्ञानमीमांसेलाच प्राधान्य दिलेले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ अँलिओटा, ए. दि आयडिअॅलिस्टिक रिअॅक्शन अगेन्स्ट सायन्स, अनु. ए. मॅक्कॉस्किल (लंडन, १९१४); वॉशेन्की, आय. एम. : कॉन्टेम्पोररी युरोपियन फिलॉसफी, अनु. डी. निकोल व के. ए. व्हेनर (बार्न, १९५६); रून्स, डी. डी. संपा. : ट्वेन्टिएथ सेन्चरी फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९४३); इनायडेर, एच. डब्ल्यू. : ए हिस्टरी ऑफ अमेरिकन फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९४७; सुधा. आ. १९६३); पासमोर जे. : ए हंड्रेड इयर्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९५७, आ. २, १९६६).

ना. वि. जोशी

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - नवजीवन कालखंड : युरोपच्या वैचारिक इतिहासामध्ये 'नवजीवन' हा एक सांस्कृतिक पुनरुत्थानाचा कालखंड मानला जातो. मध्ययुगीन धर्मशास्त्राच्या जीवन व विचार यांवरील वर्चस्वाची प्रतिक्रिया म्हणून त्याची सुरुवात प्रथम इटलीमध्ये झाली आणि कालांतराने सर्व युरोपखंडभर त्याचा प्रसार झाला. कला, स्थापत्य, अर्थविज्ञान, राज्यशास्त्र, व्यापार, धर्म आणि शिक्षण इत्यादि जीवनाची सर्व क्षेत्रे या आंदोलनाने व्यापली नवनवीन प्रवृत्तीच्या व्यापक विविधतेमुळे एखाद्या विवक्षित घटनेला वेगळे काढून तिला नवजीवनाचा प्रारंभ अथवा शेवट मानणे, अतिशय अवघड आहे; तथापि स्थूलमानाने १३५० ते १६०० या कालखंडांत 'नवजीवन' या नांवाने ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व नव्या घडामोडी समाविष्ट होतात.

नवजीवन-कालखंडांतील बंडखोर प्रवृत्तीचे इटली हे माहेरघर वनले, हा काही योगायोग नव्हता. चर्चेच्या विचार आणि जीवनविषयक हुकूमशाहीविरुद्ध त्या प्रवृत्ति हळूहळू मूळ धरीत होत्या. त्या काळी इटलीचे अनेक लहान-व्हान राज्यंमध्ये विभाजन झाले होते आणि ती राज्ये राजकीय सत्ता व वर्चस्व यांसाठी आपापसांमध्ये झगडत होती. सैल सामाजिक निर्यंत्रण व्यक्तिवाद आणि विचार-स्वातंत्र्य यांच्या वाढीला अतिशय पोषक असते. पोषक अशा आणखी काही गोष्टी म्हणजे ग्रीक आणि रोमन पुरातत्त्वाच्या दृष्टीने इटलीचे निकटवर्तित्व, कॉन्स्टेन्टिनोपलच्या पाडावाच्या सुमारास इटलीमध्ये आलेली ग्रीक स्थलांतरितांची लाट आणि इटालियन विद्यापीठांतील मानव्यशास्त्राच्या प्राध्यापकांच्या साहित्यकृति.

ज्या मध्ययुगीन पार्वभूमीवर नवजीवनाचा प्रादुर्भाव झाला, तिचे

वैशिष्ट्य म्हणजे चर्चेच्या अधिसत्तेखाली प्रत्येक गोष्ट आणणे. अँरिस्टॉटलचे तत्त्वज्ञान हे चर्चेचे अधिकृत तत्त्वज्ञान होते; मात्र धार्मिक श्रद्धावादाच्या दृष्टीने त्यास थोडीशी मुरड घातली होती. त्यामध्ये बदल मुळीच खपवून घेतला जात नसे. अँरिस्टॉटलच्या दृष्टीने निसर्ग म्हणजे जडद्रव्य आणि आकार याद्वारा चाललेली एक अखंड चैतन्ययुक्त विकासप्रक्रिया. याची तार्किक परिणति एका विशिष्ट प्रकारच्या अद्वैतवादांमध्येच होत असे; तथापि सृष्टीची उत्पत्ति आणि आत्म्याचे अमरत्व या श्रद्धांच्या दृष्टीने त्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ द्वैतपर लावला जात असे. अशा रीतीने, धर्मशास्त्रांमुळे विचारांचा नैसर्गिक विचार आणि विशेषतः अँरिस्टॉटलच्या दर्शनाचा विकास स्थगित झाला होता.

अंधश्रद्धेच्या निद्रेतून झालेली विचारांची जागृती आणि धर्मसत्तेचे जोखड झुगारून देऊन विचारांच्या स्वतंत्र कार्याचा पुनरुत्थान म्हणजेच नवजीवन; परंतु मानवी मनाला सत्तेच्या बंधनाची सवय झालेली असल्यामुळे एकाएकी संपूर्ण स्वातंत्र्य शक्य नव्हते. नजीकच्या भूतकाळापासून मानवाच्या मनाने मुक्तता करून घेतली हे खरे; परंतु सर्वस्वी नवीन असे अधिष्ठान नसल्यामुळे ते अतिप्राचीन काळांतील विचारांना चिकटून वसले. सुरुवातीस, प्राचीन ग्रीसमधील सर्व दशनांचे नवजीवन होण्यामध्ये त्याचे पर्यवसान झाले. या कामी प्राचीन ग्रीक संहिता, तिच्यावरील भाष्ये आणि त्यांची लॅटिन भाषेतील विपुल भाषांतरे यांचे शोध सहायक ठरले. अँरिस्टॉटलच्या लेखनाचा नवा अन्वयार्थ लावला जाऊ लागला आणि फ्लॉरेन्स येथे फिसिनो याने प्लेटो-संप्रदायाच्या अँकडेमीची स्थापना केल्यानंतर प्लेटोच्या परामर्शाला एक नवीन चालना मिळाली. ज्या एपिक्युरियन वादावर चर्चेने निबंध घातले होते, त्यासमुद्धा सेवस्टस एपिरिकसच्या ग्रंथांचा शोध लागल्यानंतर, आता अनेक अनुयायी मिळू लागले; तथापि विचारांची आणखी प्रगति झाल्यानंतर, अँरिस्टॉटलवरदेखील टीका होऊ लागली. त्याला आन्धान देण्यांत आले आणि गॅलिलिओ, लिओनार्डो आणि इतर विचारवंतांच्या विचारांमध्ये सत्तानिरपेक्ष असे जवळ-जवळ संपूर्ण स्वातंत्र्य व्यक्त झाले.

नवजीवन कालखंडांतील विचारवंतांची संख्या आणि त्यांचे विचार-प्रवाह इतके आहेत की, त्यांपासून एखाद्या सुसंगत तात्त्विक दर्शनाची उभारणी होऊ शकत नाही; तथापि काही प्रमुख कल्पनांचा या ठिकाणी उल्लेख करता येईल.

शब्दप्रामाण्याला विरोध हे या काळाचे सर्वसामान्य वैशिष्ट्य. विशेषतः निसर्गाच्या संशोधनाच्या क्षेत्रांमध्ये अनुभवाच्याऐवजी शब्द-प्रामाण्याचा जे स्वीकार करतात, अशांचा स्पॅनिश मानववादी विचारवंत व्ह्यायव्हेस याने धक्कार केला आहे. निसर्गघटनांचे संशोधन निरीक्षणाने करावे आणि अंतिम तत्त्वचिंतनमुद्धा आपण टाळावे. एकमेव साक्ष्य जर आपल्याला कोणते स्वीकारायचे असेल तर ते इंद्रियसाक्ष्यच असावे, अशी टेलिसियो याने शिफारस केली आहे. लिओनार्डोने सर्व पुस्तकी विद्येचा धक्कार केला आहे. तो म्हणत असे की, अनुभव आपल्याशी प्रतारणा करीत नाही; अनुभवावर आधारलेला आपला निर्णय कधी-कधी चुकतो. अनुभवाची सामग्री गणिती पद्धतीने हाताळून आपण अशी चूक टाळावी.

तथापि, अनुभवावर श्रद्धा नसणारे इतरही विचारवंत आहेत.

सांकेत या पोर्तुगीज तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीने मानवी इंद्रिये विश्वसनीय नाहीत, आणि गणितमुद्रा वस्तूंचे सम्यग्ज्ञान करून देऊ शकत नाही. वस्तुतः खरेखुरे शास्त्रीय ज्ञान मिळविणे शक्य नाही. निश्चिंताचा शोध हा निरर्थक आहे आणि वस्तूंचा संभवानुमानात्मक अनुभवनिष्ठ अभ्यास, हीच अधिकांत अधिक उत्तम गोष्ट आपण करू शकतो.

अंतिम तत्त्वांचे ज्ञान करून देण्याच्या बुद्धीच्या सामर्थ्यावद्दलच शंका व्यक्त केली गेली सनातन सत्याची प्राप्ति बुद्धि करू शकेल का, याबद्दल पांपोनाझीने प्रश्न उपस्थित केला आहे आणि कूसा येथील निकोलस हा 'सुजाण अज्ञाना'चा पुरस्कर्ता असे म्हणतो की, बुद्धि ही संबंध-पूर्वकच कार्य करीत असल्यामुळे तिला निरुपाधिक सत्य हस्तगत होऊ शकत नाही. या काळचे इतर प्रमुख संशयवादी तत्त्वज्ञ म्हणजे अग्निपा, कॅम्पानेला गॅसेडी आणि मॉर्तन

व्हॅला आणि रामुस यांनी अॅरिस्टॉटलच्या पारंपरिक तर्कशास्त्रावर टीका केली प्रथम तत्त्वाचा शोध, मग त्याची सिद्धता अशा तऱ्हेच्या नैसर्गिक तर्कशास्त्राची रामुसने शिफारस केली. तत्त्वविज्ञानाच्या क्षेत्रांमध्ये ब्रूनो, कॅम्पानेला, कार्डानो आणि टेलेसिओ हे सर्व मनोवादाचा पुरस्कार करतात ब्रूनोच्या दृष्टीने प्रत्येक अणु हा एक जीव आहे. सर्व वस्तूंना काही विशिष्ट स्वरूपाच्या संवेदना असतात आणि प्रत्येक वस्तु ही सत्ता व असत्ता याचे मिश्रण आहे, असे कॅम्पानेला मानतो. कार्डानोच्या दृष्टीने जग म्हणजे एक सजीव अंगी आहे. टेलेसिओच्या मते निसर्ग हा सजीव आणि संवेदनायुक्त आहे. अॅरिस्टॉटलच्या 'आकार' या संकल्पनेचे रूपांतर त्याने 'शक्ती' मध्ये केले आणि जडद्रव्य तसेच उष्णता व शैत्य या शक्ति, यांना तो मूलभूत तत्त्वे मानतो. अॅरिस्टॉटल-प्रणीत चार तत्त्वांपैकी अग्नि हा आकस्मिक असल्याने कार्डानोच्या दृष्टीने तीनच तत्त्वे उरतात. पॅरासेल्ससच्या मते पारा, गंधक आणि क्षार ही मूलभूत द्रव्ये असून, त्याकथित मूलभूत द्रव्ये ही त्यांच्यापासून बनलेली आहेत. या काळामध्ये झालेले एक महत्त्वाचे परिवर्तन म्हणजे सर्व परिवर्तनांच्या स्पष्टीकरणार्थ अॅरिस्टॉटलने पुरस्कारिलेले प्रयोजन-तत्त्व सोडून त्याच्याऐवजी यांत्रिकतेच्या तत्त्वाचा स्वीकार. अॅरिस्टॉटल व टॉलेमी यांच्या सृष्टिसिद्धान्ताला धक्का देणारा कोपर्निकसचा सूर्यकेंद्रीसिद्धान्त हा काही कमी महत्त्वाचा नाही.

परमेश्वरावरील श्रद्धा हे या काळचे एक सर्वसामान्य वैशिष्ट्य होय. कूसा येथील निकोलस याच्या दृष्टीने परमेश्वर हा अनंत असून, मानवी मनाच्या आवाक्याच्याबाहेर आहे परमेश्वराच्या ठायी परस्परविरुद्धांचे संमिलन झालेले असते आणि तो जसा अणु तसाच विभूति आहे. तो सर्वगुणतीत आहे. मात्र, फिसिनो याचे असे मत आहे की, परमेश्वर आपले स्वरूप ध्यानामध्ये प्रत्यक्ष व्यक्त करतो. या काळची अधिक उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे फिसिनो आणि नंतरच्या काळामध्ये चेस्वुरी येथील हर्वर्ट याने प्रतिपादिलेली नैसर्गिक धर्माची कल्पना आणि त्यानुसार आलेली धार्मिक सहिष्णुतेची वृत्ति. परमेश्वराच्या अस्तित्वा-संबंधीच्या युक्तिवादांमध्ये, अनंत सत्तेवद्दलच्या आपल्या कल्पनेवर आधारलेला कॅम्पानेलाचा युक्तिवादमुद्रा उल्लेखनीय आहे. या युक्ति-वादाने देकांर्तच्या तत्त्वदर्शनांमध्ये महत्त्वपूर्ण अशी कामगिरी वजावली.

नीतिशास्त्राच्या क्षेत्रामध्ये प्राचीन स्टोइक तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पांपोनाझीच्या विचारांमध्ये आणि एपिक्युरियन तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव

गॅसेडीच्या विचारांमध्ये दिसून येतो. आत्म्याचे अमरत्व सिद्ध करता येत नसल्यामुळे ती कल्पना नीतिशास्त्राला घातक आहे, हे पांपोनाझीचे मत विशेष उल्लेखनीय आहे. कारण त्याच्या दृष्टीने अमरत्वाच्या कल्पनेने 'शिवासाठी शिवाचे आचरण' या गोष्टीला अडथळा येतो.

संदर्भ-ग्रंथ : बर्कहार्ट, जे. : सिव्हिलायझेशन ऑफ दि रेनेसान्स इन इटली (वसेल, १८६०); क्रिस्तेलर, पी. ओ. : दि क्लासिकल अँड रेनेसान्स थॉट (केम्ब्रिज, १९५५), — : स्टडीज इन रेनेसान्स थॉट अँड लेटर्स (रोम, १९५६).

गोवर्धन पी. भट्ट

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - प्रबोधन कालखंड : इ. स. अठराव्या शतकातील फ्रेंच व जर्मन तत्त्वचिंतकांनी विकसित केलेल्या विचारप्रवाहास प्रामुख्याने प्रबोधनकालीन तत्त्वज्ञान म्हटले जाते. यामध्ये बाइल, फॉन्तेनेल, मांटेस्क्यू, वोल्तेर, वोव्नायू, कॉर्दिल्लेक, हेल्वेशियस, दिदेरो, ला मेत्री, द हॉलबाच, कवानिस, बफन, तर्रांत, रूसो आदि फ्रेंच तत्त्वचिंतकांचा समावेश होतो. तसेच थोमीवाद, धिश्चन वूल्फ, मेडेल्सॉन, लॅसिंग, हर्डर आदि जर्मन तत्त्वचिंतकांचा समावेश होतो. या सर्व तत्त्वचिंतकांच्या विचारदृष्टीचा अलग-अलगपणे तपशीलवार परिचय करून देणे, हा या लेखाचा उद्देश नाही. यांपैकी बहुसंख्य विचारवंतांवर स्वतंत्र लेख आलेले आहेत. (पहा : त्या त्या तत्त्वज्ञांवरील लेख). या लेखांत प्रबोधनकालीन तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये व विचारप्रवाहांचे स्थूल स्वरूप विशद केले जात आहे.

नवजीवनकालीन विचारप्रवाह व धर्मसुधारणेच्या चळवळी यांची पार्श्वभूमी प्रबोधनकालास लाभली होती. त्यामुळे धर्मसत्ता व राज-सत्ता यांविरुद्ध मानवी प्रज्ञेने स्वतंत्रपणे, निर्भयपणे उठविलेला आवाज प्रबोधनकालीन तत्त्वज्ञानांत आढळतो. धर्मग्रंथ व धर्मगुरुप्रणीत विश्व-निमित्तिसिद्धान्त आणि ईश्वराचे निर्माण-कर्तृत्व अमान्य करून निसर्ग-वाद, जडवाद, ऐहिकवाद यांचा अधिकाधिक आश्रय करण्याची प्रवृत्ति या कालांत विकसित झाली. प्राचीन व विजेषतः मध्ययुगीन ईश्वरकेंद्री जीवनदृष्टीऐवजी विगामी विचारपद्धति आणि वैज्ञानिक संशोधनतंत्र यांचा अवलंब करून व्यक्ति, समाज व निसर्ग यांचे स्वरूप, परस्परसंबंध जाणण्याची तळमळ या काळांत आढळते. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रबोधनकालांत धर्मश्रद्धेचा पूर्णतः लोप झाला व जडवाद वाढला. त्याचप्रमाणे स्वैराचारी, अराजकवादी राजकीय मतप्रणाली विकसित झाली, असेहि अनुमान करता येत नाही. पुराणकथा, दंतकथा, कवि-कल्पना व अंधश्रद्धा यांचे जोखड दूर करून, माणूस माणसाचे प्रश्न मानवास उपलब्ध असलेल्या ज्ञानसाधनांनी व भौतिक सामग्रीने सोडवू लागला.

सनातनी धर्मसत्ता अमान्य : प्रबोधनकालांतील विचारवंतांना सनातनी धर्मश्रद्धा मान्य नव्हती. त्यांपैकी बहुतेकांनी कॅथॉलिक धर्म-पंथास प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे विरोध केला; पण विश्वचर्चेतील कल्पकता, सामंजस्य विशद करण्यासाठी विशुद्ध धर्मदृष्टीस अभिप्रेत असणारा ईश्वर त्यांनी मान्य केला. हा ईश्वर न्याय, सौंदर्य, सत्य व स्वातंत्र्य या मूल्यांचे प्रतीक होय. विश्वांतील नियमवद्धता किंवा नियामक शक्तीचे तो प्रतीक होता. न्यूटन, मांटेस्क्यू, व्हॉल्टेर यांच्या विचारदृष्टींत हाच अभिप्राय आढळतो. राजसत्ता व धर्मसत्ता यांनी निर्माण केलेल्या कृत्रिम,

साचेवंद व परंपरानिष्ठ वर्तनाऐवजी विमुक्त स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा आणि निसर्गाशी समरस होण्यास आवाहन करणारा रूसो याचीहि दृष्टि याच प्रकारची आढळते. माणसाची धर्मदृष्टि व नैतिक व्यवहार जर विशुद्ध व्हावयाचा असेल, तर बाह्य दडपणाऐवजी संकल्प-स्वातंत्र्य व विवेक यांचा आश्रय केला गेला पाहिजे, असे प्रबोधन-कालांतील विचारवंतांना वाटत होते. त्यामुळेच जबाबदारी, कर्तव्यबुद्धि यांना अर्थपूर्णता येते.

याच मनोवृत्तीचा राजकीय व्यवहारांच्या संदर्भातला आविष्कार म्हणजे राजकीय स्वातंत्र्याचा पुरस्कार होय. प्रबोधनकालांतील विचार-वताना ब्रिटिश लोकशाही व लोकव्यवहार यांचे आकर्षण होते. लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार अर्थातच त्यांनी केला. मात्र राजशाही, उमरावशाही वा हुकूमशाही यांऐवजी बहुमतावर चालणारे लोकशासन, ही मर्यादित राज्ययंत्रणेची कल्पना त्यांना अभिप्रेत नव्हती. राजकीय स्थित्यंतराऐवजी मानसिक स्थित्यंतर त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटे. म्हणूनच सुबुद्ध हुकूमशाही शासनात जर लोकांना न्याय व स्वातंत्र्य ही मिळू शकली, तर त्या शासनाचाहि स्वीकार करण्याची त्यांची तयारी होती. मात्र धर्मसत्ता व राजसत्ता यांनी स्वार्थासाठी, शोषण करण्यासाठी अभ्या केलेल्या कोणत्याहि प्रकारच्या शासनयंत्रणेस त्यांचा विरोध होता.

वैज्ञानिक दृष्टिकोण : प्रबोधनकालांतील मानवतावाद हा विज्ञान-निष्ठ होता. पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, मानसशास्त्र आदि ज्ञानशाखांत विकसित होत असलेल्या संशोधनतंत्राचा अवलंब समाजशास्त्रीय क्षेत्रांतहि त्या कालांतील विचारवंतांनी केला. इतिहास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र व कायदा या क्षेत्रांतील घटना, समस्या व उपपत्ति यांचे अन्वयार्थ अर्थातच त्यांनी विज्ञानास अभिप्रेत असलेल्या वर्णनवादी, घटनावादी, ऐहिकवादी व निसर्गवादी दृष्टिकोणांतून केला. या अभ्यासातून काहीनी निसर्ग व मानवी समाज यांच्या संदर्भात कारण-कार्य-नियमांचा वेध घेऊन ऐतिहासिक विकासक्रम निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला, तर काहीनी फक्त मर्यादित स्वरूपाची सामान्य सिद्धान्ते तयार केली.

वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा अवलंब केल्यामुळे काहीनी अज्ञेयवादी निरीश्वरवादी दृष्टि स्वीकारली, तर काहीनी विश्वनियतीच्या सूत्रासच 'विश्व-नियामक ईश्वर' असे नाव दिले. या तत्त्वचिंतनावर प्रामुख्याने ब्रिटिश अनुभववाद्यांचा ठसा विशेष आढळतो. दैवी, जन्मदत्त, स्वयंसिद्ध अशी काही मूलतत्त्वे ज्ञानप्रक्रियेत असतात, असे मानण्याऐवजी माण-साची बुद्धि व भोवतालची परिस्थिति यांमधील अविरत चालणाऱ्या आंतरक्रियेमधून ज्ञान निर्माण होते, अशी प्रबोधनकालीन विचारवंतांची धारणा होती. त्यामुळे बुद्धिवादी, आदर्शवादी व अतीतवादी तत्त्व-प्रणालींच्या उभारणीऐवजी त्यांनी फक्त विविध-वर्तन-क्षेत्रांतील मर्यादित प्रश्नाची उकल करण्यावरच प्रामुख्याने भर दिला.

या सर्वांवरून हे स्पष्ट होते की, प्रबोधनकालांतील तत्त्वज्ञान हे एकजिनसी स्वरूपाचे नव्हते. त्यामध्ये विविध स्वरूपांचे विचारप्रवाह (काही परस्परविरोधी) आढळतात. या विचारप्रवाहांचा समन्वय एकोणिसाव्या शतकांत सुरू झाला. धर्म, तत्त्वज्ञान व विज्ञान यांची

एकवाक्यता हे एकोणिसाव्या शतकापुढील आव्हान होते. तत्पूर्वी माणसाच्या मनास, सनातनी धर्मदृष्टि, अन्याय व शोषण यांवर आधारलेली शासनदृष्टि यांपासून मुक्त करणे आवश्यक होते. विज्ञान व राजकीय स्वातंत्र्य यांवर आधारलेल्या लोकशाही जीवनदृष्टीचा आश्रय हाच त्यासाठी आवश्यक कार्यक्रम होता. तिचाच पुरस्कार प्रबोधनकालांत स्थूल स्वरूपांत आढळतो. वॉल्टेर, रूसो यांसारख्या विचारवंतांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीसारख्या जागतिक इतिहासास वेगळे वळण देणाऱ्या घटनेस आवश्यक ती प्रेरणा व पार्श्वभूमी पुरविली. त्यामधूनच विज्ञाननिष्ठ, लोकशाहीवादी आधुनिक मानवी संस्कृतीच्या उदयास प्रारंभ झाला. प्रबोधनकालीन विचारवंतांची हीच सर्वश्रेष्ठ कामगिरी होय.

संदर्भ-ग्रंथ : कोप्लस्टन, एफ. : *ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी*, खं. ६ (लंडन, १९६०); एडवर्ड्स, पी. संपा. : *दि एन्सायक्लोपीडिया ऑफ फिलॉसफी*, खं. २ (न्यूयॉर्क, १९७७); कॅसिरर, ई. : *दि फिलॉसफी ऑफ दि एन्लायटनमेंट*, अनु. एफ. सी. ए. कोएलिन व जे. पी. पेटेग्रोव्ह (प्रिन्स्टन, १९५१).

ज. बा. जोशी

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य - प्राचीन कालखंड : कुठल्याहि गोष्टीचे मूळ अनाकलनीय असते; एकतर ते सूक्ष्म असते किंवा बिन-महत्त्वाचे असते; पण त्यांतून निघालेला प्रवाह जेव्हा विशाल रूप घेतो तेव्हा तो कोठून आला असेल, याची मनुष्य चिकित्सा करू लागतो. ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा इतिहास म्हणजे पाश्चात्य विचारांना कसा आकार येत गेला, ते लिहिणे. 'आजच्या जगात आंधळ्या नैसर्गिक शक्ती-शिवाय अशी कोणतीहि गोष्ट नाही की, जी ग्रीक नाही' अशा तऱ्हेची मूल्यमापने जरा अतिशयोक्तिपूर्ण वाटली, तरी एका छोट्या-राष्ट्राने जी प्रगतीची तत्त्वे सांगितली ती निःसंशय गौरवास्पद आहेत. ग्रीक काल म्हणजे बौद्धिक युगाची सुरुवात, विज्ञानपूर्व जगांतून हळू-हळू विज्ञानाचा उदय.

सर्वसाधारण इ. स. पू. ६०० ते इ. स. ५०० पर्यंतच्या काळाला प्राचीन कालखंड म्हणता येईल. वेगळ्या आवडी-निवडी व वेगळे दृष्टिकोण असलेल्या कालखंडांत याची विभागणी करता येते : (१) इ. स. पू. ६०० ते इ. स. पू. ४५० पर्यंतचा विश्वशास्त्रीय कालखंड. (२) इ. स. पू. ४५० ते इ. स. पू. ४०० हा मानवविज्ञानाचा कालखंड, (३) इ. स. पू. ४०० ते इ. स. पू. ३२२ हा दर्शनाचा कालखंड. हे तीन ग्रीक तत्त्वज्ञानाचे कालखंड व (४) इ. स. पू. ३२२ ते इ. स. ५०० पर्यंतचा हेलेनिस्टिक रोमन तत्त्वज्ञानाचा, (अ) नीति-शास्त्रीय विचारप्रधान व (ब) धर्मशास्त्रप्रधान अशा दोन उपखंडांचा मिळून झालेला कालखंड. इ. स. पू. पहिल्या शतकांत, पहिल्या उपखंडाचे दुसऱ्यांत हळूहळू रूपांतर झाले.

(१) **विश्वशास्त्रीय कालखंड :** ग्रीसच्या पूर्वस आशिया-मायनरच्या पश्चिम सीमेवर आयोनिया येथे इ. स. पू. सहाव्या शतकांत, मायलेशिअन पंथ सुरू झाला. त्याने खाल्डीअन व इजिप्शियन लोकांचे ज्ञान-साहित्य उत्साहाने आत्मसात् करून वैज्ञानिक प्रगति केली. यांच्या

तत्त्वज्ञानाची निकटची पाश्र्वभूमि म्हणजे विश्वाचें कालातीत मूलतत्त्व व त्यांतून वस्तूची उत्पत्ति आणि त्यांचा लय, एतद्विषयक पुराणें व काव्ये होती. मायलेशियन तत्त्वज्ञाना भौतिक शास्त्राखेरीज भूगोलशास्त्र व खगोलशास्त्रातहि रस होता पृथ्वीचा आकार, सूर्य, चंद्र, तारे यांची माहिती ते मिळव पाहत. मानवविषयक ज्ञानावद्दल मात्र ते उदासीन होते.

विश्वाच्या बुडाशी एक गतिमान् तत्त्व असून, ते विश्वांतील सुव्यवस्थिततेचे कारण आहे व त्यांत असलेली गति स्वाभाविक आहे, असे त्यांनी मानले या तत्त्वाला दैवी, निदान जिवत मानणे योग्य आहे, असे समजले जाई या अर्थी त्याचे तत्त्वज्ञान जडजीववादी होते मायले-शियन पथाचे प्रातिनिधिक विचारवत म्हणजे थेलीस, अँनॅक्झिमॅंडर व अँनॅक्झिमेनीस. थेलीसच्या मते जगाचे मूलद्रव्य पाणी, तर अँनॅक्झिमेनीसच्या मते वायु. विश्वाच्या मूलद्रव्याचा स्वभाव ठरविण्यासाठी अँनॅक्झिमॅंडरने तात्त्विक सकल्पना काढली व तिचा विश्वाच्या उप-पादनासाठी उपयोग केला याला त्याने 'एपेरॉन' किंवा 'असीम' असे म्हटले. यालाच त्याने ईश्वरहि म्हटले. मूलद्रव्याला ईश्वर असे स्पष्टपणे संबोधणारा अँनॅक्झिमॅंडर हा पहिला तत्त्वज्ञ होय.

एलिऑटिक पथाचा स्थापक झेनोफेनीस (जन्म इ. स. पू. ५७०) याचे तत्त्वज्ञान धार्मिक स्वरूपाचे होतें तो एकेश्वरवादी असून, त्याने त्या विश्वदेवाच्या ठिकाणी भौतिक व मानसिक दोन्ही गुण कल्पिले आहेत. पार्मेनायडीस हा या पथातील प्रमुख तत्त्वज्ञ असून त्याच्या शिकवणुकीचा कळस "खरी सद्दस्तु एक व अविकारी आहे. ती भौतिक जगांत सापडणार नाही; व्यावहारिक जग मिथ्या आहे" असे सांगण्यात झाला; पण त्याच्या या शाश्वत, एकजिनसी, परिपूर्ण एकतत्त्व विश्वाचे स्पष्टीकरण तर झाले नाहीच; उलट विश्वाला आभास म्हटल्याने ते त्या एकतत्त्वांत गडप मात्र झाले. हा एकपरी अविश्व-वादच होय. पार्मेनायडीसने वेदनमूलक ज्ञानास अयथार्थ मानून, बुद्धि-गम्य ज्ञानच फक्त खरे मानले. झीनो या पार्मेनायडीसच्या शिष्याने आपल्या गुरुच्या सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ विरोधाभासात्मक युक्तिवाद केले व गति ही अशक्य आहे आणि अविकारी सद्दस्तूच खरी आहे, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे युक्तिवाद म्हणजे बौद्धिक कसरत आहे अनिष्टापत्तिदर्शन ही पद्धत वापरून त्याने दुसऱ्यांचें खडन केले. व्याघाती नियमाचा उपयोग त्याच्या युक्तिवादातून दिसतो. मेलिसॉसने मात्र पार्मेनायडीसच्या तत्त्वज्ञानाला सौम्य स्वरूप दिले आहे.

हेरॅक्लिटसनेहि (इ. स. पू. ५३६-४७०) बुद्धि व वेदन यात फारकत करून, वेदनावर अवलंबू नये असे सांगितले; पण वेदनप्रधान ज्ञानाचा पूर्ण धक्कार मात्र त्याने केला नाही. पार्मेनायडीसने गतीची सत्ता मान्य केली नाही. याउलट हेरॅक्लिटसने सर्वत्र गतिमानताच आहे, स्थैर्य असें नाहीच, असे प्रतिपादन केले परस्परविरुद्ध गोष्टींचा सामना सतत चालू असून, तोच वस्तूचा जनक आहे. त्याच्या ताणांमुळे सर्वत्र समतोल राखला जातो. विरुद्धातील सुसंगति हा जगाचा आत्मा आहे. लोगांस किंवा वैश्विक बुद्धितत्त्व हेच फक्त खरे आहे आणि ते उष्ण व कोरड्या अग्निप्रमाण आहे, असेहि हेरॅक्लिटसचे प्रतिपादन आहे.

या शतकाच्या अखेरीपूर्वी ग्रीसच्या पूर्वकडून पश्चिमेकडे तत्त्व-चित्तनाची लाट जाऊन पोहोचली. पायथॅगोरसच्या (इ. स. पू. ५८०)

तत्त्वविचारात, तत्त्वज्ञानाचा हेतु व आशय दोन्हीत फरक झालेला आढळतो. केवळ बौद्धिक समाधान हे तत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्ट न राहता, तत्त्व-ज्ञान हे धार्मिक जीवनाचा पाया म्हणून कार्य करू लागले आत्म्याला मरणोत्तर अस्तित्व असते, ही पुरातन समजूत पायथॅगोरसच्या तत्त्व-ज्ञानातील एक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे आत्म्याच्या मूळ शुद्धरूपास परत पोचण्यासाठी ऐहिक-चित्तशुद्धीची गरज आहे व म्हणून मनुष्याने ऐहिक जीवनात काही आचार-नियम पाळणे जरूर आहे, यावर याचा भर होता.

पायथॅगोरसच्या मते गणितात्मक विचार म्हणजे खरे ज्ञान त्याच्या सिद्धान्तानुसार विश्वांतील सुसंवाद व ग्रहगोलाची सुसंगतिहि गणितीय सवधावर आधारलेली आहे. त्याचा विश्वविचार द्वैतवादी आहे. सम-विपम, चांगले-वाईट या सर्वांत द्वैत असून, त्याच्या मते अशा द्वैतांतूनच सुसंगति निर्माण होते. याच पथातील फिलोलॉसने सांगितले की, संख्या हीच सद्दस्तु आहे आणि गणितीय कल्पना कालनिरपेक्ष, शाश्वत व अविकारी असतात म्हणून त्या सत्य आहेत याप्रमाणे पायथॅगोरस-संप्रदायांत, पार्मेनायडीसची 'सत्' ची कल्पना व हेरॅक्लिटसची सम-तोलाची कल्पना या दोन्ही असून, गणिताच्या व सत्येच्या सिद्धान्तानी त्याचा पार्मेनायडीस-हेरॅक्लिटस यामधील विरोधाभास उत्पन्न झालेले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न आहे. तसेच, खगोलशास्त्रावर उभारलेले त्याचें विश्वशास्त्र सौंदर्यवादी व नैतिक हेतूनी भारलेलें आहे.

सॉक्रेटीसपूर्व वाकीचें तत्त्वज्ञान पार्मेनायडीसच्या निष्कर्षांशी लढा देताना दिसते जर अवती-भोवतीचें जग असत्य मानावे लागत असेल, तर पार्मेनायडीसचा अभ्युपगम सोडून दिला पाहिजे, अशी एपेडॉक्लीस, अँनॅक्झॅगोरस व ल्युसिपस यांची विचारसरणि होती पाचव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास पार्मेनायडीस व हेरॅक्लिटस याचा परस्परविरुद्ध अशा सत्ता-सिद्धान्तांमुळे जरा मागे पडलेला प्राकृतिक शास्त्रांचा अभ्यास पुन्हा सुरू झाला. ज्ञान जास्त समृद्ध करण्याचे प्रयत्न झाले. मात्र सेंद्रिय व शारीरिक समस्याहि विचारात घेतल्या गेल्या. पार्मेनायडीस व हेरॅक्लिटस याचा समन्वय करणारे सिद्धान्तहि पुढे आले.

एपेडॉक्लीस (इ. स. पू. ४१०-४३०) या सिसिलियन तत्त्वज्ञान सद्दस्तूच्या स्वरूपाचा शोध व धार्मिक भावनेचे समाधान या दोहोचा मेळ घातला. एका तत्त्वाऐवजी त्याने पृथ्वी, आप, तेज व वायु अशी चार मूलतत्त्वे मानली. व्यक्तीमधील विशिष्ट गुणांचे स्पष्टीकरण त्याने या चार बीजतत्त्वांच्या समिश्रणाच्या कल्पनेचा उपयोग करून दिले. अँनॅक्झॅगोरसने 'सत्' हे निर्माणहि होत नाही व नाशहि पावत नाही' या एलिऑटिक तत्त्वानुसार असे म्हटले की, जितकी अमिश्र द्रव्ये अस्तित्वांत आहेत तितकी मूलद्रव्ये मानावीत ही एकत्र आली की वस्तु तयार होतात, दूर गेली की त्या नाहीशा होतात. हे पदार्थ शाश्वत, अनादि व अनंत आहेत. त्यात फक्त गुणांचा फरक आहे. या जड द्रव्यांतून विश्वाची उभारणी करणारे व विश्वातीत असलेले 'नाउस' हे बौद्धिक तत्त्वहि त्याने मानले आहे आणि तो ते अतीत समजतो.

पार्मेनायडीसच्या तत्त्वज्ञानामुळे, विश्वातील गतिमानतेच्या कारणा-विषयीची समस्या तत्त्वज्ञांपुढे आव्हान देऊन उभी होती ती सोडविण्या-साठी एपेडॉक्लीसने प्रेम व द्वेष ही दोन कारणे मांडली व त्यामुळे जगाचे चक्र चालू राहते आणि नैतिक क्षेत्रात हीच श्रेय व दुरिताची कारणे आहेत,

असें प्रतिपादन केले. ल्युसिपसने कदाचित् एपेडॉक्लीस व अँनॅक्झॅगोरस यांचा समकालीन व नंतर डेमॉक्रिटसने कोणतीहि एक वस्तु कारण न मानतां अधिक शास्त्रीय उपपत्ति देण्याचा यत्न केला. त्याच्या मते, पोकळीमध्ये अणु संचार करीत असतात. अँरिस्टॉटल म्हणतो की, पोकळीलाच त्यांनी कारण बनविलें. ल्युसिपसने जगाचें स्पष्टीकरण देण्यास पार्मेनायडीसप्रमाणे स्वगतभेदशून्य, असें एकच एक तत्त्व न मानतां अनेक तत्त्वे मानली व जणू पार्मेनायडीसच्या एकतत्त्वाचे शतशः खंड करून अणुरूपाने ते पोकळीत भिरकावून दिले हा प्रत्येक खंड अथवा अणु शाश्वत, अविकारी, अनादि, अनंत, एकजिनसी आहे. एपेडॉक्लीस व अँनॅक्झॅगोरस या दोघांनी पोकळी मानली नाही, ल्युसिपसने मानली आहे. एपेडॉक्लीस व ल्युसिपस या दोघांच्या मते विश्वाची उभारणी व विनाश अखंड चालू आहे. अँनॅक्झॅगोरसचा दृष्टिकोण प्रयोजनवादी असून, विस्कळित अशा विश्वात बुद्धीने सुसंगति आणली असें त्याने म्हटलें आहे. कारणाशिवाय काहीहि कार्य घडत नाही, ही कल्पनाहि ल्युसिपसने मांडली.

व्यक्तीचें ज्ञान म्हणजे वैश्विक ज्ञानाचाच भाग आहे, म्हणून तें व्यक्तिगत नाही. ज्ञानशास्त्र, नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र या सर्व संदर्भात ज्ञानाला आदर्शवादी महत्त्व आहे; परंतु ज्ञान येते कुठून ? याला मात्र या 'पहिल्या खंडातील तत्त्वज्ञान' उत्तर आहे. ते म्हणजे 'वेदन'. पार्मेनायडीस, हेरॅक्लिटस, एपेडॉक्लीस, अँनॅक्झॅगोरस ह्या सर्वांच्या वावरीत हें विधान लागू आहे. म्हणून या पहिल्या कालखंडांतले 'सत्ताशास्त्र' जरी बुद्धिवादी असले, तरी 'मानसशास्त्र' मात्र वेदनवादी आहे.

(२) मानवविज्ञानवादी कालखंड : प्राचीन तत्त्वज्ञानाचें दुसऱ्या कालखंडांतील मानवविज्ञानवादी तत्त्वज्ञानाचें केंद्र म्हणजे अथेन्स. यांत विश्वशास्त्राऐवजी नीतिशास्त्र प्रधान झालें. विचार ब्रह्मांडाकडून पिडाकडे वळले. सॉक्रेटीसने तत्त्वज्ञान स्वर्गातून पृथ्वीवर आणले. या कोळांत, पिडाची भौतिक वाजूहि दुर्लक्षिली गेली नाही. कारण सॉक्रेटीसच्या वेळेसच हिप्पोक्रेटिस व त्याच्या अनुयायांनी वैद्यक व शरीर-विज्ञानावर लिखाण केले आहे. या नवीन दृष्टिकोणाचा प्रतिनिधि सॉक्रेटीस (इ. स. पू. ४६९-३९९) हाच फक्त तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोणांतील बदलाला जबाबदार नसून, त्या वेळेच्या फिरत्या सोफिस्टांची नीतिशास्त्रीय व राज्यशास्त्रीय शिकवणूकही जबाबदार होती. अथेन्समध्ये लोकतंत्राचे दिवस होते; युद्ध व इतर राजकीय उलाढालीनी शास्त्रीय वृत्तीला अनुकूल वातावरण राहिलें नव्हते. कायदेपालनाच्या लाभाविषयीची श्रद्धा डळमळत होती. कायद्याना आवाहन दिलें जाऊ लागले होतें. थॅरेसिम्क्स, कॅलिक्लिस हे, कायदे व्यक्तीच्या फायद्यासाठी असतात, असें म्हणत होते. शास्त्रांतहि तत्त्वज्ञ हे निरीक्षण-प्रयोगाच्या अभावी नुसत्याच वावड्या उडवितात, असा सामान्य माणसाचा समज झाला: त्याला पार्मेनायडीसचें अतीत एकतत्त्व व अणुवाद्यांचें गुणरहित अणु, या दोन्हीत रस नव्हता. अशा मानसिक पार्श्वभूमीवर पुढे आलेले 'तत्त्वज्ञ' म्हणजे सोफिस्ट. सोफिस्टाच्या ज्ञानाची कक्षा मोठी असे व शाब्दिक वादास ते तयार असत; पण पैसे घेऊन शिकविल्यामुळे त्याच्या-वद्दल चांगले मत नसे. ते शिकवितात ते खरें ज्ञानच नव्हे. आत्म्याच्या क्षुधा भागविण्यासाठी 'सद्गुण' व 'ज्ञान' या नावाने ज्या पदार्थांचा त्यांनी बाजार मांडला आहे, त्यांत अन्न नसून विष असतें, अशा त्यांच्यावद्दल समजूती होत्या. ज्ञानाच्या निरपेक्षतेवर सोफिस्टांचा विश्वास नसे. ज्ञान

हें वेदनमूल्य असल्याने व वेदन हें व्यक्तिसापेक्ष असल्याने 'सामान्य ज्ञान' असूच शकत नाही, अशी त्यांची संशयवादी भूमिका होती. प्रोटॅगोरस (इ. स. पू. ४८०-४१०) याच्या तत्त्वज्ञानांत हा सापेक्षतावाद पाहण्यास मिळतो. 'ग्राउंड्स ऑफ रेफ्युटेशन' हा त्याचा प्रसिद्ध ग्रंथ. मनुष्य सर्व वस्तूचे परिमाण आहे, असें तो म्हणें. ज्याला जे वेदन होते तें त्याच्या वावरीत खरें व ज्याला जे चांगलें वाटतें, ते त्याच्यापुरते चांगले. गॉर्जिअस (इ. स. पू. ४८३-३७५) याने त्याच्याहि पुढे जाऊन म्हटलें की, सद्दस्तु, तिचे ज्ञान व तें दुसऱ्याला सांगणे या तिन्ही गोष्टी अशक्य आहेत. त्याचें तत्त्वज्ञान म्हणजे अभाववाद आहे.

परंतु सॉक्रेटीसला 'सत्य' हवे होतें. शास्त्राचें कार्य म्हणजे सत्यान्वेषण, स्वतःचें अज्ञान समजणे हेंच ज्ञानाचें मूळ, वस्तूचे सत्स्वरूप समजून घेणें व त्यांची संकल्पनात्मक व्याख्या म्हणजेच खरें ज्ञान होय; आणि म्हणून ज्ञान नुसत्या वेदनांत नसून बुद्धीत आहे, अशी सॉक्रेटीसची भूमिका होती. सॉक्रेटीसच्या या संकल्पनांनाच प्लेटोने सत्-तत्त्वाची प्रतिष्ठा वहाल केली व त्यांना 'आयडिया' अशी संज्ञा देऊन, वस्तुजात हें असत् मानलें. पण अँरिस्टॉटलने 'आयडिया' व 'वस्तु' या प्लेटो-कृत द्वैतावर हल्ला करून, सॉक्रेटीसच्या संकल्पनेला शास्त्रीय पूर्णता आणली. सॉक्रेटीसने निरुपाधिक वा केवळ मूल्यांचें समर्थन केले व त्याचे ज्ञान झाले तर हातून चूक होणारच नाही अशी म्हणजेच सद्गुण व ज्ञान याच्या समीकरणावद्दल, त्याची खात्री होती. याला ज्ञानशास्त्रीय नियतिवाद म्हणतां येईल. सद्गुण शिकविता येतात व सुख हा सद्गुणांचा परिणाम आहे, असें सॉक्रेटीसचे मत होते.

सॉक्रेटीसनंतर छोटे-छोटे पंथ उदयास आले. उदा.- युक्लिडचा मेगॅरिजन पंथ, एलिअन-एरेट्रिअन याचा पंथ; अँटिस्थेनिसपासून निघालेला 'सिनिक' पंथ; अँरिस्टिपसपासून आलेला 'सिरेनाइक' पंथ. सिनिकांच्या मते सद्गुणांमुळेच सुखप्राप्ति होते. सद्गुण म्हणजे इच्छा किंवा वासनाराहित्य द्रव्य, कीर्ति, मानसन्मान, कला, विज्ञान सर्व काही कुचकामाचें आहे. सिनिकांना संस्कृतीची पर्वा नव्हती. त्यांनी बौद्धिक संपत्तीवरच भर दिला. याउलट सिरेनाइकपंथीय ऐंद्रिय संपत्तीवर भर देणारे, सुखवादी, संस्कृतीबद्दल आस्था असलेले होते. त्याच्या दृष्टीने सद्गुण म्हणजे सुख भोगण्याची क्षमता. योग्य रीतीने ते भोगणें हीहि एक कला असून, उत्तम मुख शोधण्यास मर्मदृष्टि लागते, असें ते म्हणत. सुख वैयक्तिक असल्याने ज्ञानातील सामान्य घटक त्यांना मान्य नव्हता. सिनिक व सिरेनाइक दोघांनीहि ज्ञानाचें मूल्य उपयुक्ततेवर अवलंबून ठेविलें. अर्थात् त्यांना गणित किंवा भौतिक शास्त्रांत रस नव्हता. या दोन्ही पक्षांचे लोक व्यक्तिवादी असून, ते आपल्याला विश्वाचे नागरिक समजत याच सिनिक पंथाचें स्टोइक पंथांत व सिरेनाइक पंथाचें एपिक्युरियन पंथात रूपांतर झालें.

(३) सैद्धान्तिक तत्त्वज्ञान : ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या तिसऱ्या कालखंडांत विश्वशास्त्रीय तत्त्वज्ञान व मानवविज्ञान कालखंडातील तत्त्वज्ञान याचा मिलाफ झाला. या कालाचा ओघ उपयोगितेकडे होता; पण या कालांतील डिमॉक्रिटस, प्लेटो व अँरिस्टॉटल या तीन व्यक्तींच्या ज्ञानलालसेमुळे त्या वेळेस सैद्धान्तिक तत्त्वज्ञानाचा विकास झाला. त्यांनी ज्ञानाच्या सर्व शाखांना हात घातला. या कालखंडापामून प्रथमच तात्त्विक दर्शनांचा काल सुरू झाला. हा ग्रीक तत्त्वज्ञानांतील प्रबोधन-कालखंड होय.

डिमाँक्रिटसचे (इ. स. पू. ४६०-३६०) ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. प्लेटोवर झाला तसा डिमाँक्रिटसवर सॉक्रेटीसचा परिणाम झाला नाही. डिमाँक्रिटसचा जडवाद सॉक्रेटीसपूर्व तत्त्वज्ञानातून आलेला आहे व प्लेटोचा चिद्वाद सॉक्रेटीसच्या तत्त्वज्ञानातून आला आहे. आपल्या विकासतत्त्व-सिद्धान्तद्वारा अँरिस्टॉटलने त्यांच्या समन्वयाचा प्रयत्न केला असून, त्याच्यामध्येहि ग्रीक तत्त्वज्ञानाचें पूर्ण दर्शन होतें.

डिमाँक्रिटसचें तत्त्वज्ञान म्हणजे ग्रीक तत्त्वज्ञानातील पहिले तात्त्विक दर्शन. तो व प्लेटो दोघांच्याहि मते ज्ञानाचा उगम वेदनांत नसून बुद्धीत आहे. दोघेहि बुद्धिवादी आहेत. दोघेहि दोन प्रकारच्या ज्ञानांना अनुसरून दोन सत्ता मानतात व दोघेहि सत् जगाला 'आकार' म्हणतात; पण आकाराचा अर्थ मात्र दोघांत वेगळा आहे. डिमाँक्रिटसचें तत्त्वज्ञान जडवादी असून, त्याने निसर्गविषयक अणुवादी शास्त्रीय सिद्धान्त मांडला व सर्व गुणांचे उपपादन त्याने अणूच्या संख्येच्या परिभाषेत केलें. मानसिक जीवनाचीहि अणूच्या परिभाषेत उत्पत्ति दिली. त्याचें भौतिकशास्त्र यांत्रिकतावादी आहे. वेदन म्हणजे वस्तूतून काही प्रवाह बाहेर येऊन ते इंडियावर परिणाम करतात. प्रतिमा वस्तूचें प्रतिनिधित्व करतात, या अर्वाचीन कल्पनेचें मूळ येथे आहे.

डिमाँक्रिटसचें नैतिक तत्त्वज्ञान पुढीलप्रमाणे आहे : वेदनमूलक सुख आभासमय व अनिश्चित असून, शाश्वत सुख, खरे ज्ञान व मर्मदृष्टि यांतच आहे. ज्ञानानेच वासनांवर विजय मिळून प्रशांतता मिळते. हाच खरा आदर्श.

प्लेटोचा (इ. स. पू. ४२७-३४७) काल म्हणजे पुनर्रचनेचा काल आहे. त्याच्या सर्वंकष तत्त्वज्ञानांत सत्ताशास्त्र, ज्ञानशास्त्र, नीतिशास्त्र व मानसशास्त्राचे प्रश्न अंतर्भूत आहेत. प्लेटोने आपल्या सत्ताशास्त्रांत श्रेयसला आयडिआंच्या जगांत सर्वोच्च स्थान दिलें आहे व तें मानवाला बुद्धिगम्य आहे, असें म्हटलें आहे. जन्माजन्मांतील मधल्या काळांत आत्म्यास आयडिआंचें दर्शन होतच असतें. शरीरामुळे आत्म्याची दृष्टि मलिन झालेली असली, तरी खडतर बौद्धिक व नैतिक तपश्चर्येच्या आधारे मानवाला वरेंचसे ज्ञान हस्तगत करता येतें, अशी प्लेटोची श्रद्धा होती. म्हणून प्लेटोचें मानसशास्त्र सांगतें की, आपली शक्ति ऊर्जेकडून व क्षुधेकडून कमी केली की ती बुद्धीकडे वळते.

प्लेटोचा आयडिआंचा सिद्धान्त म्हणजे ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा कळस होय. तो जितका महत्त्वाचा तितकाच अवघडहि आहे. त्याने व्यावहारिक जग आयडिआंहून निराळे कल्पिले आहे. प्लेटोच्या संकल्पनात्मक आयडिआंत, आयडिआ व व्यवहार या द्वैतांत, आयडिआ ही नैतिक, तात्त्विक, भौतिक सर्वांचें अधिष्ठान आहे या कल्पनेंत, आयडिआंचे ज्ञानच सर्व-श्रेष्ठ या म्हणण्यांत, न्यायाची मूलभूत कल्पना ही समतोल आहे. या मतांत पूर्वीच्या सर्व विचारधारांचा संगम झालेला आहे. निःश्रेयसाच्या आयडिआला त्याने सर्वश्रेष्ठ मानले व ईश्वरहि म्हटलें आहे. 'रिपब्लिक' नांवाच्या आपल्या प्रसिद्ध संवादांत त्याने बुद्धीवर आधारलेले असें आदर्श राज्याचें चित्र रंगविले. त्याला विशिष्ट वस्तूंत रस नव्हता तर 'वस्तु-सामान्यां'त होता. त्याचें नैतिक ध्येयहि व्यक्तीचें सुख हें नसून मानवजातीचें सुख आहे. मानवतेचें सेद्विय संघटन राज्यांत होतें म्हणून त्याचें नैतिक ध्येय राज्यशास्त्रीय बनले. ग्रीक विचारपरंपरेंत व्यक्तीला महत्त्व येत होतें, अंशा वेळीं प्लेटोने राज्याला सामर्थ्यशाली करण्याचा

सिद्धान्त मांडला. रिपब्लिक, फीडो, सिपोसिमस, थिअेटेटस, पार्मेनायडीस वगैरे सरस व अजोड संवादांतून त्याने आपलें तत्त्वज्ञान मांडून तत्त्वज्ञानाच्या सर्व शाखांत भर घातली. अर्वाचीन तत्त्वज्ञानातील अनेक संकल्पनांचीं मुळेहि प्लेटोंत मिळतात.

त्याने अँकॅडेमी नांवाची शिक्षणसंस्था स्थापिली होती. अँकॅडेमीत त्याच्यानंतर ल्यूसिपसने आयडिआचा सिद्धान्त थोड्याफार फरकाने मांडला. डेनॉक्रिटस अँकॅडेमीचा खरा प्रतिनिधि होय. फिलिपस ऑफ ओपस, क्रेटर वगैरे तत्त्वज्ञहि अँकॅडेमीत होऊन गेले

परंतु प्लेटोचा बौद्धिक वारसा सांगण्याइतक्या पदवीला फक्त अँरिस्टॉटल (इ. स. पू. ३८४-३२२) पोहोचला. अँरिस्टॉटल वीस वर्षे प्लेटोचा शिष्य व स्नेही होता. मेटॅफिजिका, फिजिका, डी अँनिमा, पोएटिका, नायकोमॅकिअन एथिक्स वगैरे याचे शेलके ग्रंथ त्याच्या सव्यसाची प्रज्ञेची साक्ष देतात. त्याच्या व्यवहारनिष्ठ प्रज्ञेला अतीत आयडिआंचा काही उपयोग नव्हता. प्लेटो नसता तर त्याने डिमाँक्रिटसचा अणुवादच कळसास नेला असता. प्रयोजनवाद व आकारांचें मूल्य हा अँकॅडेमीचा वारसा मात्र त्याने जतन केला. तत्त्वमीमांसा, भौतिकशास्त्र, व नीतिशास्त्र या प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाच्या तिन्ही भागांच्या अभ्यासाची पूर्वतयारी ठरेल अशी, शास्त्रीय ज्ञानाचें स्वरूप, आकारांचा सिद्धान्त व विचारांच्या नियमांचा सिद्धान्त सांगणारी एक प्रस्तावना त्याने जोडली. अँरिस्टॉटलचें तर्कशास्त्र म्हणजे एक पूर्ण ज्ञानशाखाच आहे. मात्र तें अटळपणें त्याच्या सत्ताशास्त्राशी जोडलें गेलें. सामान्य ही सद्बस्तु आहे, हें त्याला मान्य आहे; पण सामान्य व विशिष्ट यांत संबंध साधू न शकणाऱ्या प्लेटोच्या संकल्पनांना त्याचा विरोध होता.

तर्कशास्त्रांतील सिद्धता म्हणजे सामान्यांतून विशिष्टाचें निगमन करणें. या त्याच्या कल्पनेतूनच आकारिक तर्कशास्त्र-संविधान वगैरे जन्मास आले. अँरिस्टॉटलने विकासतत्त्वद्वारा एलिअॅटिक व हेराक्लायटियन तत्त्वांतील विरोध नाहीसा केला. डिमाँक्रिटसने अणु व त्यांची गति, प्लेटोने आयडिआ व त्यांतील अंतिम कारण हीं घटनांची कारणें मानलीं; पण अँरिस्टॉटलने सत् म्हणजेच आपला विकास करून घेणारा सारभूत गुण असें म्हटलें. वस्तूंचा शुद्ध आकाराच्या दिशेने विकास होत असतो व तोच ईश्वर. हा स्वतः स्थिर असून सर्वांना आपल्याकडे खेचत असतो. अशा तऱ्हेने त्याच्या तत्त्वज्ञानांत एकेश्वरवादाची शास्त्रशुद्ध स्थापना झाली. हा शुद्ध चैतन्य आहे म्हणून चैतन्यात्मक ईश्वरवादाला ग्रीक शास्त्राचें परिपक्व फल म्हणतां येईल.

अँरिस्टॉटलने लिसिअम नांवाची संस्था सुरू केली होती. थिओफ्रॅस्टसने अँरिस्टॉटलचें तत्त्वज्ञान पुढे चालवून ईश्वर व विश्व यांतील संबंधांतील अडचणींची चर्चा केली. बुद्धितत्त्वाला त्याने अतीत मानून त्याचाहि विकास होतो, असें म्हटले. स्टूटोने शुद्ध जडद्रव्याप्रमाणे शुद्ध आकार मानणे ही चूक आहे, असें म्हटलें. अँरिस्टॉटलच्या मृत्युवरोवरच ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या तिसऱ्या कालखंडाची समाप्ति झाली.

(४) हेलेनिस्टिक रोमन तत्त्वज्ञान : अँलेक्झॅंडरने नवनवीन प्रांत पादाक्रान्त करून नगर-राज्यांची सत्ता जवळ-जवळ संपुष्टांत आणली होती; परंतु ग्रीक जनमनावर नगर-राज्यावरील विश्वासाचा अंमल चालूच राहिला. या कालखंडांत ग्रीक व पौर्वात्य संस्कृतींचा मिलाफ सुरू झाला आणि रोमन साम्राज्याची स्थापना व ख्रिश्चन धर्माची स्थापनाहि झाली.

त्या काळांत सुरुवातीस एक तऱ्हेचा आशावाद, आत्मविश्वास, मानवी शक्तीवद्दल विश्वास व बुद्धीचे वर्चस्व दिसतें; पण हळूहळू युद्धे होत गेलीं तसतशी काहीशी निराशा व असुरक्षिततेची भावना दिसून येऊं लागली. तिचें प्रतिबिंब या काळांतील तत्त्वज्ञानांत दिसते. व्यवृत्तीच्या क्षुद्रतेच्या व असहायतेच्या भावना वर आल्या. आयुष्याला उपयोगी असें ज्ञान मिळविण्याचा प्रश्न पुढे आला. अभ्यासू वृत्तीचे लोक ज्ञानाच्यामागे लागले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानांतून मूलगामी विचार वर आले नाहीत. गरिबी, गुलामगिरी यांनी दबलेल्या लोकांना मुक्तीचें आश्वासन देणारें गूढवादी तत्त्वज्ञान भुरळ घालू लागलें व अखंड शांति आणि स्वयंपूर्णता शिकविणारी दर्शने उदयास आली. हें तत्त्वज्ञान व्यक्तीभोवती गुंफलेले व नैतिक स्वरूपाचें होतें. या हेलेनिस्टिक-रोमन कालखंडाचे दोन उपखंड आहेत : (अ) नैतिकताप्रधान, (व) धार्मिकताप्रधान.

(अ) स्टोइक पंथाचा संस्थापक सिटिअमचा झीनो (इ. स. पू. ३४०-२६५) याच्या मते विश्व यदृच्छेने अस्तित्वांत येत नसून, तें ईश्वराची बुद्धिपुरस्सर निर्मित आहे. मनुष्य पशूसारखा असला, तरी बुद्धीने तो ईश्वरी अंशांत सहभागी होतो. बुद्धीच्या तंत्राने चालणें हेच योग्य. इच्छा, वासना हे बुद्धीचे रोग आहेत. सुख नव्हे तर सद्गुण हेंच निश्चेयस आहे. वासनारहितता हा स्टोइकांचा आदर्श होय. अँरिस्टॉटल-प्रमाणेच त्यांना द्रव्य व आकार हे द्वैत अमान्य होतें. त्याचें तत्त्वज्ञान जडवादी सर्वेश्वरवाद आहे. सत्ताशास्त्रांत त्यांनी बुद्धीचें सार्वभौमत्व मानले. त्यांचें नीतिशास्त्र मात्र द्वैतवादी आहे; कारण तेथे बुद्धि व भावना यांत झगडा आहे आणि बुद्धीचें वर्चस्व मानलें आहे. विश्वबंधुत्वाची कल्पना स्टोइक लोकांचीच; त्यांच्या मते आदर्श समाज म्हणजे जेथे सर्वजण एकत्र येतात तें 'विश्वनगर'. सिनिक लोकांप्रमाणे येथेहि सद्गुणाला महत्त्व असलें, तरी स्टोइकांनी जीवनांतील इतर मूल्यवान् गोष्टींना दुय्यम का होईना, महत्त्व दिलें.

छिपिसने ज्ञानशास्त्र, तर्कशास्त्र व भाषाशास्त्र यांत भर घातली. लोर्गॉस ही वैश्विक शक्ति विश्वाचें उपादान व त्याच्या विकासाचें कारण म्हणून मानली आहे. न्होडसच्या पॅनिटिअसने स्टोइक तत्त्वं रोमला आणली व ती व्यवहारांत आणण्यावर भर दिला. विलअँथिस, डायोजेनिस, अपॉलोडोरस हे या पंथांतील आणखी तत्त्वज्ञ होत.

स्टोइक व एपिक्युरिअन पंथांचा अंमल चौथ्या शतकाच्या शेवटापासून सुरू झाला. एपिक्युरिअन पंथाचा संस्थापक एपिक्युरस याच्या मते देवांची भीति व मृत्युत्तर जीवनाची भीति हें मानसिक त्रासाचें महत्त्वाचें कारण होय. डिमॉक्रिटसची विश्वाच्या उत्पत्तीची अणुवादी मीमांसा या भीतींतून मनाला सोडवितें. ईश्वर आहे; पण तो आपल्या भानगडीत पडत नाही. मृत्यूनंतर सूक्ष्म अणूंचा आत्मा सर्वत्र विखुरला जातो. मी आहे तोंवर मृत्यु नाही व मृत्यु आहे तेव्हा मी नाही, अतएव मृत्यूला भिण्याचें कारण नाही. डिमॉक्रिटसने अणूंच्या गतीला यांत्रिक म्हटलें होते. एपिक्युरसने मात्र अणूला आपल्या मार्गांतून किंचित् वाजूला होण्याची शक्ति दिली. यामुळे विश्वाची उत्पत्ति शक्य होते. एपिक्युरिअन लोकांना दैववाद मान्य नाही. निश्चेयस म्हणजे सुख. मात्र त्यांनी सिरेंना-इकाप्रमाणे शारीरिक सुखदुखावर भर देण्याऐवजी मानसिक सुखदुखावर दिला व स्वैराचाराचा निषेध केला. स्टोइकांप्रमाणेच त्यांनी तत्त्वचिंतनात्मक वृत्तीला सुखाहून जास्त मानलें. अखंड शांति हें त्यांचें

ध्येय आहे. ते मिळविण्यासाठी व्यक्तीला समाजाभिमुख व्हावें लागतें. एपिक्युरिअन लोकांचा नैतिक व्यक्तिवाद डिमॉक्रिटसच्या अणुवादांतून आला, असें झेलर म्हणतो. एपिक्युरिअन लोक धर्माच्या विरुद्ध होते; परंतु आश्चर्य म्हणजे त्यांचीं स्वतःची पुराणें सुरू झाली.

स्टोइक व एपिक्युरिअन ह्या दोघातहि आदर्श मनुष्याची कल्पना प्रकटित दिसून येते. त्याचे मार्ग भिन्न असले, तरी स्टोइकांची वासनारहितता व एपिक्युरिअनांची अखंड शांति यात साम्य आहे. दोघांच्याहि मते तत्त्वज्ञानाला सैद्धान्तिक नसून व्यावहारिक महत्त्व आहे. ज्ञान वेदन-मूलक असते, हें दोघेहि मान्य करतात. त्याचें सत्ताशास्त्र जडवादी व मानसशास्त्र वेदनवादी आहे.

ल्युक्रिटसने (इ. स. पू. ९८-५४) आपल्या 'डी रेसम नेचुरा' ह्या काव्यांत एपिक्युरिअन तत्त्वज्ञान मांडले व एपिक्युरिअन तत्त्वज्ञानाचा प्रचार रोमन लोकांत केला. त्याने निसर्गालाच देवता बनविलें. 'निसर्गाकडे चला' हा त्याचा महामंत्र होता. बौद्धिकता हा विश्वाचा स्वभाव आहे म्हणून ऐंद्रिय वेदनांच्या आहारी न जातां बुद्धीप्रमाणे वागावें. एपिक्युरिअन तत्त्वज्ञानात बौद्धिक धर्म व नैतिक उदात्तता होती. मात्र त्यांतील सुखवाद व सद्गुणाला दिलेल्या दुय्यम स्थानामुळे इतर तात्त्विक पंथ त्यावर नाराज होऊन स्टोइकांचीच पकड जनमनावर जास्त वसली.

या नैतिक तत्त्वज्ञानाखेरीज या काळांत संशयवादहि प्रचलित होता. पिन्होच्या (इ. स. पू. ३६५-२७५) मते सर्व दुराग्रही मते म्हणजे नुसता गोंधळ होय. स्पष्ट किंवा स्वयंसिद्ध असें सत्य काहीच नसतें. त्यावद्दल मतैक्यहि नसतें. या संशयवादाचा नैतिकतेवरहि परिणाम झाला. सत्यज्ञानच नाही, तेव्हा योग्य कृति करणेंहि अशक्य, म्हणून शक्यतो कृतीपासून दूरच राहावें म्हणजे चूक होत नाही व अखंड शांति मिळते. अँसिलॉस (इ. स. पू. ३९५-२४९) हा न्यू अँकॅडेमीचा संस्थापक असून त्यानेहि संशयवादी तत्त्वज्ञानच मांडलें. एलियाच्या झीनोने संकल्पनांद्वारा मांडलेल्या तत्त्वज्ञानावर त्याने टीका केली. त्याच्या मते विधान न करणें हेच शहाणपणाचें आहे, आणि हेहि विधान ज्ञान या पदवीला पोचतां कामा नये. न्यू अँकॅडेमीतील दुसरा संशयवादी तत्त्वज्ञ म्हणजे कार्नीअडस. दुरित अस्तित्वांत असल्याने ईश्वरास्तित्वाचा प्रयोजनवादी युक्तिवाद त्याला अमान्य होता. त्याने तर्कशास्त्रांतील संविधानात्मक युक्तिवादावरहि हल्ला केला. कारण आधारवाक्य म्हणून घेतलेलें विधान स्वयंसिद्ध नसतें आणि तें सिद्ध करण्यासाठी दुसरें व पुनः तिसरें संविधान लागत असल्याने अनवस्थाप्रसंगाला तोंड द्यावें लागतें. अँथ्रीच्या तत्त्वज्ञाने पुढे याच युक्तिवादाचा विकास केला. अँले-क्झेंड्रियाचे एनिसिडेमसने पिन्होचा वारसा चालविला. वेदनाच्या क्षणिकतेवर त्याने भर दिला. दुसऱ्या शतकाच्या शेवटीं सेक्स्टस एंपिरिकसने कारणतेच्या सिद्धान्तांतील अनेक अडचणी दाखविल्या. कार्यकारणांतील कालिक संबंध दाखविणे कठीण आहे, कारणता सापेक्ष मानली पाहिजे व काहीच निरपेक्षपणें कारण किंवा कार्य नाही, असे तो म्हणें. त्याच्या मते कर्त्या ईश्वराची कल्पनाहि गाळली पाहिजे.

न्यू अँकॅडेमीतील लोकांनी संशयवादाला लॅरिसाच्या फायलोनंतर फाटा दिला. फायलोच्या (इ. स. पू. पहिलें शतक) तत्त्वज्ञानांतहि

पुरेपूर संशयवाद नव्हता. अँटिओकस व त्यानंतरच्या तत्त्वज्ञांनी प्लेटो व अँरिस्टॉटल यांचे एकमत असलेल्या सिद्धान्तान्वये तत्त्वज्ञानांत एक-वाक्यता आणू पाहिली.

सिसरो (इ. स. पू. १०६-४३) याने सर्वांना साधारण असा काही नैसर्गिक नियम असून, त्यातूनच नैतिक नियम निष्पन्न होतात, असे सांगितले. त्याचे तत्त्वज्ञान संग्रहवादी होते. स्टोइक नीतिशास्त्रातून ज्या अनेक कल्पना पुढे आल्या, त्या सर्वांतूनच सिसरोने निसर्गाचे व बुद्धीने ठरविलेल्या जीवनाच्या नियमांची कल्पना काढली आणि हीच पुढे रोमन विधिशास्त्राचा आधार बनली.

या कालातील तत्त्वज्ञानी ईश्वर व मनुष्य यांतील गूढ संबंधाला जास्त तात्त्विक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. स्वतःच्या वळावर आपण आदर्शाप्रत जाऊं असे त्यांना वाटेना, व अशत ईश्वरी मदतीकडे ते वळले. अर्थातच तत्त्वज्ञानावर धार्मिकतेची छाप पडली अशा रीतीने हेलेनिस्टिक-रोमन कालखंडातील दुसऱ्या उपखंडाला सुत्वात झाली. या तत्त्वज्ञानामुळे प्लेटोयनसच्या तत्त्वज्ञानाची पूर्वपीठिका तयार झाली.

(व) या कालखंडात प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचा धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने विकास झाला. या तत्त्वज्ञानाचे केंद्र अँलेक्झेंड्रिया शहर होते. ज्यू लोकांच्या कल्पनावरहि ग्रीक व पौर्वात्य कल्पनांच्या मिलाफाचा प्रभाव पडला आणि तो त्यांच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानांत स्पष्ट दिसतो. पहिल्या शतकातील 'फायलो द ज्यू' याच्या संग्रहवादी तत्त्वज्ञानावर धर्माची दाट छाया व गूढवादाकडील कल दिसून येतो. त्यांत ग्रीक तत्त्वज्ञान व ज्यू ईश्वरशास्त्र यांचे मिश्रण आहे. प्रमाणग्रंथांचा शब्दशः अर्थ न घेतां त्यामागची भूमिका पाहून अर्थ लावला पाहिजे. लोगांस हा ईश्वर व मनुष्य यांतील मध्यस्थ आणि दुय्यम ईश्वरच आहे, या त्याच्या कल्पनेने ईश्वर व विश्व यांतील द्वैत सौम्य झाले. त्याच्या मते ईश्वरापासून पायरी-पायरीने विश्व येते, तसें उलट आपण विश्वाकडून ईश्वराकडे गेलें पाहिजे; पण त्यासाठी मध्यस्थाची गरज नाही. उत्तमनी अवस्थेत ईश्वराचा साक्षात्कार होतो.

स्टोइक पंथातील तत्त्वज्ञहि या कालाला अनुसरून धार्मिक स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान मांडीत होते. पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील तत्त्वज्ञान मुक्तीचे तत्त्वज्ञान बनलें. सेनेकाचे (इ. स. ४ ते ६५) तत्त्वज्ञान जास्त करून नैतिक आहे; पण तें जुन्या स्टोइक पंथाला धरून नव्हतें. मनुष्याला दुर्बल व पापी कल्पून आणि भावना व वासना यांचें सामर्थ्य ओढवून सेनेकाने शरीर व मन यांत तीव्र भेद केला. शरीरांतून सुटण्याची ओढहि सेनेकांत कित्येकदा दिसते. त्याच्या मते मनाची शुद्धता ही ईश्वराची खरी पूजा होय, यज्ञयाग नव्हे. याच शतकांतील दुसरा महत्त्वाचा तत्त्वज्ञ एपिक्टेटस. तत्त्वज्ञान म्हणजे सदगुण मिळविण्याचें प्रशिक्षण असे तो म्हणतो. ईश्वर मनुष्याची काळजी घेतो, अशी त्याची श्रद्धा होती. शरीर व मन यांत त्यानेहि भेद केला. सर्वसाधारण नैतिक तत्त्वे निसर्गातच आपल्यांत असतात. विश्वाच्या प्रक्रियेलाच शरण गेलें पाहिजे. सर्व माणसे ईश्वराला सारखीच आहेत, म्हणून परोपकारांत गढलें पाहिजे, असे तो म्हणतो. मार्कस अँरिलिअस (दुसरें शतक) याने आपल्या 'मेडिटेशन्स' या ग्रंथांत म्हटले की, विश्वाच्या व्यवस्थेतून व विशेष ईश्वरी आविष्कारांतून ईश्वराला असलेली मनुष्याबद्दलची काळजी स्पष्ट दिसते. म्हणून निसर्गांत जें घडेल ते स्वीकारलें पाहिजे. बाह्य

वस्तूंत चांगले किंवा वाईट काहीच नाही. अंतरात्म्याची तेवढी उपासना केली पाहिजे. मार्कस अँरिलिअसच्या तत्त्वज्ञानांतहि परोपकाराला स्थान आहे. स्टोइकांचें नीतिशास्त्र सर्व मानवतेला कवटाळणारें होते. त्यांच्या सर्वेश्वरवादाकडेहि लोक आकृष्ट झाले. मनुष्य व ईश्वर यांतील सत्याच्या त्यांच्या कल्पनेत ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाची पूर्वतयारी दिसते.

या कालखंडांतील नवपायथेंगोरसवादांत प्लेटोवादाची तत्त्वेहि होती. यांचा प्रतिनिधि अपोलोनिअस याने शरीर व मन यांतील द्वैतावर भर दिला आणि आत्म्याच्या मुक्तीसाठी निरनिराळे उपचार सांगितले. या वेळेच्या पायथेंगोरसवादांत संख्येचा सिद्धान्त व पायथेंगोरस, प्लेटो, अँरिस्टॉटल व स्टोइक या सर्वांची तत्त्वे होती. मात्र आध्यात्मिक उपासनेला महत्त्व आले होतें. शुद्ध चारित्र्याला मान होताच. थोडक्यांत येथे पायथेंगोरसवाद धर्माच्या स्वरूपांत शिल्लक होता.

खिरोनियाचा प्ल्युटार्क (इ. स. १०० चा सुमार) हा प्लेटोवादी होता. हा इतिहासकारहि आहे. अँरिस्टॉटल, स्टोइक व नवपायथेंगोरसवाद यांचा याच्यावर प्रभाव आहे. सैद्धान्तिक प्रश्नाकडे याचें लक्ष कमी असून नैतिक व धार्मिक बाबीकडे जास्त असे. त्याने स्टोइक व एपिक्थुरिअन यांच्याविरुद्ध प्लेटो-अँरिस्टॉटलचें नीतिशास्त्र सांगितलें. त्याच्या नीतिशास्त्राचा धर्माशी संबंध आहे. प्ल्युटार्कच्या तत्त्वज्ञानांत यतित्ववाद नाही. तात्त्विक व धार्मिक सिद्धान्त एकत्र आणून तो परंपरेस अनुसरून राहिला. त्याचें तत्त्वज्ञान समझोता घडविणारें व ईश्वरवादी आहे.

या काळांत हळूहळू ख्रिश्चन धर्माचीं तत्त्वे ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेत मांडली जाऊं लागलीं. जस्टिन (दुसऱ्या शतकाचा मध्य) म्हणतो की, ईश्वराने स्वतःचा मनुष्याच्या बुद्धीच्या रूपांत आविष्कार केला आहे; पण ती मलिन झाल्याने त्याने मोझेसारख्या विभूतींद्वारा व ग्रीक शास्त्रज्ञांद्वारा पुनः स्वतःला आविष्कृत केलें. पूर्ण आविष्कार ख्रिष्टमध्ये झाला. अशा रीतीने त्याने ग्रीक तत्त्वज्ञानांत ख्रिश्चन मते रोवू पाहिली. टर्च्युलियनच्या मते ईश्वराने आविष्कृत केलेलें ज्ञान व आपण मिळविलेले ज्ञान यांत केव्हाहि फरक राहणारच, म्हणून ग्रीक शास्त्राच्या साखळ्या तटातट तोडून आविष्कृत धर्माला शरण गेलें पाहिजे. टर्च्युलियन ग्रीक शास्त्राचा विरोधक होता.

तिसऱ्या शतकाच्या सुरुवातीस ख्रिश्चन ईश्वरवाद प्रामुख्याने पुढे मांडला जाऊं लागला. क्लेमंटच्या (मृ. २१७) मते दुरित हें कर्म आहे, द्रव्य नाही. म्हणून ईश्वराने ते निर्माण केलें, असें म्हणतां येत नाही. ओरिजेन (१८५-२५४) असें सांगत असें की, न्यू टेस्टमेंटचा शब्दशः व खरा अर्थ वेगळा आहे आणि तो समजावून घेतला पाहिजे. ओरिजेन-मध्ये प्लेटोवाद व सृष्टिसर्जक इच्छाशक्ति यांचा संगम दिसतो, आत्म्याचें जग शाश्वत अशा दैवी संकल्पांतून आलें. काळांत व वेदनिक जगांत गुरफटलेल्या आत्म्यांच्या पापाने जडता उत्पन्न झाली व त्यांच्या शुद्धीकरणाने ती नाहीशी होईल. इच्छाशक्ति व व्यक्ति यांचा एकमेकीशीं विशेषतः दैवी असीम व्यक्तितावाशीं संबंध, हाच सत्तेचा खरा अर्थ आहे. या कल्पनेत ग्रीक व ख्रिश्चन कल्पनांचें मिश्रण दिसतें.

पहिल्या व दुसऱ्या शतकांत प्रचारांत आलेल्या ज्ञानवादी पंथांतील (ग्नॉस्टिक) लोकांची शिकवणूक धार्मिक होती. व्हॅलेटिनसला यांचा प्रतिनिधि म्हणतां येईल. त्यांनी ख्रिश्चन ईश्वरशास्त्र निर्माण करण्याचा

प्रयत्न केला उदा.— ईश्वर व विश्व, विश्व व मनुष्य यांत द्वैत आहे; विश्वाच्या पाशांतून सुटून मूळ स्थितीला गेले पाहिजे आणि त्यासाठी ईश्वर दूताकडून ज्ञान देतो.

तिसऱ्या शतकांत ज्ञानवाद्यांचा प्रभाव व जुनी पॅगिअन पुराणें यांतून मॅनी आणि त्याच्या अनुयायाचा मिश्र धर्म निर्माण झाला. या धर्मातील कल्पना म्हणजे शुभ व दुरित दोन्ही शाश्वत आहेत. विश्वाची उभारणी म्हणजे या दोघांचे मिश्रण, मनुष्यांतही हे दोन्ही भाग मिश्रित आहेत, मुक्ति म्हणजे ते वेगळे होणे.

नवप्लेटोवाद हा या कालातील सर्वात महत्त्वाचा प्रवाह आहे. यात ईश्वर व विश्व यांतील द्वैत गृहीत असून, तें नाहीसे करणें, हे त्याचें ध्येय आहे. प्लॉटिनसने ईश्वरावरुन दुरिताचे अधिष्ठान म्हणून जडद्रव्यहि मानलें. या मतप्रवाहांत प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाविरुद्ध असा व्यक्तिवादी विचार आहे. जगाचे पूर्ण ज्ञान बुद्धीने होईल, याबद्दल त्यांत शंका घेतली असून तिला साक्षात्कारजन्य ज्ञानाची जोड दिली पाहिजे, असें प्रतिपादन आहे. नवप्लेटोवादांत बौद्धिक संशोधनाचें महत्त्व खूपच कमी झालें. या तत्त्वज्ञानाचा कल यतित्ववादाकडे आहे. नवप्लेटोवादांत पुढील गूढवादाची मुळें सापडतात.

इनीअड्सकर्ता प्लॉटिनस हा २०४-२६९ ह्या कालातील सर्वात महत्त्वाचा तत्त्वज्ञ आहे. ग्रीक व हेलेनिक तत्त्वे धार्मिक सिद्धान्तात त्याने एकत्र आणली. आत्म-संवित्ची कल्पना प्लॉटिनसमध्ये दिसून येते. हे जग अतींद्रिय जगाची छाया आहे. आत्मा क्रियाशील आहे ही कल्पना मानसशास्त्र व नीतिशास्त्र यातून सत्ताशास्त्र व धर्मशास्त्र यांत गेली, म्हणून जग आत्म्यांतून आलेच कसे, ते वषण्याची जरूर भासली. किंवहुना विश्वाचे हे अध्यात्मीकरण प्राचीन तत्त्वज्ञानाचा शेवटचा टप्पा मानतां येईल. सत् एक असून त्याबद्दल काही बोलतां येत नाही, असे प्लॉटिनस म्हणतो. सत्-तत्त्वाचें पूर्णत्व उफाळून उठू गेल्याने त्यांतून जग निर्माण होते. हाच त्याचा निर्गमनवाद. जड म्हणजे असत् वस्तु. आत्म्याची उत्पत्ति ईश्वरांतून आहे व त्याला तिकडेच गेले पाहिजे. सद्गुण व चित्तशुद्धि यांच्या साहाय्याने मनुष्य ऐंद्रिय गोष्टीकडून आध्यात्मिक सौंदर्याकडे जातो व मग आत्मज्ञान झाल्यावर उन्नत होऊन स्वतःला विसरतो आणि ईश्वराच्या रूपांत मिसळतो हेच प्लॉटिनसचें 'एकट्याने एकट्याकडे उड्डाण.'

पॉफरी (२३०-३००) या प्लॉटिनसच्या शिष्याने अँरिस्टॉटलच्या पदार्थवैज्ञानिक ग्रंथावर भाष्य लिहिले. त्यानेही मन व शरीर यांत भेद करून, शरीरापासून मुक्त झालें पाहिजे, असें प्रतिपादन केले आणि पवित्र जीवन व शुद्ध विचार हीच खरी ईश्वराची उपासना मानली. यानंतरचा या पंथातील आयाल्लिकस हा तत्त्वज्ञ म्हणण्यापेक्षा विशेषकरून ईश्वरशास्त्रज्ञ होता.

यानंतर प्लेटो व अँरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासामुळे नवप्लेटोवादांत थोडा बदल झाला. प्रकटीकृत ज्ञान व बुद्धि यांत प्युटाकॉने फरक करून बुद्धीने धार्मिक ज्ञान पारखून घ्यावे, असे म्हटलें. तो स्वतः मात्र अंधश्रद्धांपासून मुक्त नव्हता. प्रॉक्लस (४१०-४८५) याने एकातून नानात्व कसे येतें, याचा तार्किक आराखडा तयार केला.

अशा रीतीने या कालखंडांत सद्गुणांच्या साहाय्य ने साक्षात्कार

करून घेणे व ईश्वरैक्य यांवर भर दिला गेला. पूर्वीचें तत्त्वज्ञान व ईश्वरशास्त्र पद्धतशीर रीतीने मांडले गेले. विश्वशास्त्रीय सत्ताशास्त्रावर नीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र याचा पगडा बसला. ख्रिश्चन धर्माला आकार येऊं लागला. ग्रीक दृष्टि जगाच्या सारभूत तत्त्वावर खिळलेली होती. ग्रीकांनी जगाच्या उत्पत्तीचा तपशील, मनुष्याची स्थिति वगैरेकडे त्या मानाने दुर्लक्ष केले. नवप्लेटोवादाने सुद्धा धार्मिक वाजूवर भर दिला; पण पूर्णातून अपूर्ण येणें हें नैसर्गिक प्रक्रियेचें अंग मानलें व पूर्णाकडे परत जाण्यांत मुक्ति मानली. ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाने मात्र प्रथमपासूनच विश्वाच्या पसाऱ्यांत व्यक्तीच्या अनुभवाला केंद्रस्थान दिले व विश्व ही फक्त रंगभूमि मानली. त्याचे प्रेमाचें तत्त्व, मानवतेच्या एकात्मतेची जाणीव, पापाबद्दलची खात्री व मुक्तीबद्दल श्रद्धा या गोष्टीहि त्यांत घातल्या गेल्या. ख्राइस्टला जगाच्या इतिहासाचा केंद्रविंदु मानले जाऊ लागले. मनुष्य व त्याची परमागति हा मुख्य विषय झाला. हेलेनिस्टिक-रोमन कालखंडांत नवप्लेटोवादाने मनुष्याला महत्त्व दिले; पण ख्रिश्चन तत्त्वज्ञानाने त्याला सृष्टीचा मुकुटमणीच बनविले. सत् व परिवर्तनीय जग या संकल्पनापासून प्राचीन कालखंडातील तत्त्वज्ञानाला सुरुवात झाली, ते तत्त्वज्ञान ईश्वर व मनुष्य येथे येऊन थावलें.

इ. स. ५२९ मध्ये सम्राट् जस्टिनियन याने प्लेटोची अँकॅडेमी बंद केली.

ग्रीक तत्त्वज्ञानाला ऐतिहासिक महत्त्व आहेच; पण इतरहि वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी तेथे आहेत. युरोपच्या बौद्धिक जीवनाचें तें एक आवश्यक अंग आहे. ग्रीकांच्या मूलभूत संकल्पना पुढील तत्त्वज्ञानाला आधारभूत झाल्या. शिवाय त्याच्या वेळेस विचाराच्या आशयाहून भिन्न अशी विचाराची आकारिक तत्त्वेहि स्पष्टपणें मांडली गेली. या दृष्टीने आधी वाह्य जग (विश्वशास्त्रीय काल), मग आपण स्वतः (मानव-विज्ञानाचा काल) व मग सर्वध सत्ताविषयक (दर्शनाचा काल) विचार झाला. ग्रीक तत्त्वज्ञान ही एक मौलिक निर्मिति आहे. स्वतःच्या संस्था, नीतितत्त्वे व परंपरा याकडे इतक्या निष्पक्षपाती दृष्टीने पाश्चात्यात ग्रीकांखेरीज कुणीच पाहिलें नाही, की आसपासचे आणि असीम जग याकडे इतक्या स्वच्छ दृष्टीनेहि कुणी पाहिले नाही. मनुष्याच्या बुद्धीची स्वायत्तता त्यांनी ओळखली. बुद्धिवाद त्यांच्या नसानसांतून खेळत होता. कोणत्याहि धर्माच्या पडछायेत त्यांच्या विचारांची वाढ खुंटली नाही. तत्त्वज्ञानांतील सर्व समस्या त्यांनी उपस्थित केल्या व स्पष्ट रीतीने त्याची उत्तरे मांडली. मध्ययुगांत तत्त्वज्ञानाची कुचंबणा झाली तेव्हा त्यांतून ग्रीक मनोवृत्तीनेच त्याची सुटका झाली व नवीन दमाने अभ्यासाला सुरुवात झाली. इतर काणाहून आलेल्या धार्मिक कल्पनांची ग्रीकांनी बुद्धीच्या कसोटीवर छाननी केली. मात्र शेवटी शेवटी हेलेनिस्टिक-रोमन कालांत जेव्हा धार्मिक कल्पनांचा प्रवाह फारच जोरदार झाला तेव्हा मात्र त्याच्या बुद्धिवादाची धार बोथट झाली. खरें म्हणजे बुद्धीचे हे वर्चस्व कमी होण्यातच ग्रीक तात्त्विक कालाचा अंत आहे.

ग्रीक तत्त्वज्ञांनी आपले विचार प्रत्यक्ष जीवनात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कालातील महत्त्वाच्या ग्रंथांनी कलात्मकतेचा उच्चाक गाठला. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने एक प्रकारे कालावर मात केली आहे; म्हणून होमरचे काव्य, ग्रीक शोकान्तिका, पेरिक्लिअन कला यांप्रमाणे त्यांचें तत्त्वज्ञानहि न कोमेजतां टवटवीतपणे उभे आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : गॉम्पर्स, टी. : ग्रीक थिंक्स, खं. १, अनु. एल. मॅगनस (लंडन, १९०१); विडेलवॅड, डब्ल्यू. ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. जे. एच. टप्पस (न्यूयॉर्क, १८९३); रानडे आर. डी. : फिलॉसॉफिकल अँड अदर एसेज, खं. १ (जर्मखीड, १९५६); मुथरी, डब्ल्यू. के. सी. : ए हिस्टरी ऑन ग्रीक फिलॉसफी, खं. १ (केब्रिज, १९६२); फेरिअर, जे. एफ. : लेक्चर्स ऑन ग्रीक फिलॉसफी अँड अदर फिलॉसॉफिकल रिमेन्स, संपा. ए. ग्रँट व इतर, २ खं. (लंडन, १८६६).

पद्मा भी. कुलकर्णी

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-मध्य कालखंड : मध्ययुगाच्या कालखंडाचा प्रारंभ सुमारे इ. स. ३५० पासून होतो आणि त्याची अखेर इ. स. १४५३ मधील तुर्कानी केलेल्या काँस्टँटिनोपलच्या पाडावाने होते. ही मध्ययुगकालाची कालमर्यादा या ठिकाणी मानलेली आहे. या कालखंडांत ख्रिश्चन धर्मातील पहिल्या व अखेरच्या आचार्यांचा समावेश होतो. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच ग्रीक, लॅटिन भाषांतील कारोल्गियन कालखंडांतील आणि विशेषतः मध्ययुगातील विद्यापीठस्थ प्रज्ञावंतांच्या तत्त्वज्ञानाचा समावेश या कालखंडांत होतो

पॅट्रिस्टिक तत्त्वज्ञान : इ. स. ३५० च्या सुमारास वन्याच ख्रिश्चन विचारवंतांनी तत्त्वज्ञानक्षेत्रांत पुढाकार घेतला. त्याच्या ज्ञानाचा वारसाच नंतरच्या शतकांना लाभला. संत नझियनसेन (३३०-३९०) याने ईश्वराने निर्माण केलेल्या सृष्टीच्या रचनेतून बौद्धिक भूमिकेतून ईश्वराचे अस्तित्व कसे समजू शकेल, ते विशद केले. मात्र त्याच्या दृष्टीने ईश्वराचे स्वरूप मात्र अभावविधानांनीच मांडावे लागते. बुद्धीला त्याचे आकलन प्रत्यक्षपद्धतीने होत नाही. त्याचे मित्र सत वासिल (३३०-३७९) यांनी परमेश्वराचे सर्जनकार्य हे कालातीत असून कालाचा प्रारंभ सृष्टिप्रक्रियेने होतो, असे दाखविले आहे. संत वासिल यांचे भाऊ संत ग्रेगरी ऑफ निस्सा (३३५-३९४) हे वरील दोघांपेक्षा सरस होते. त्यांनी श्रद्धा व ज्ञान यांतील भेद व संबंध विशद केले आहेत. त्यांचा परमोच्च विदु ईश्वरदर्शनांत गाठला जातो. प्रकृतीचे महत्त्व कमी लेखणाऱ्या आणि पापाचा आविष्कार स्वीकारणाऱ्या भूमिकेपासून मुक्त अशा नवप्लेटोवादाच्या साहाय्याने त्यांनी समृद्ध व समतोल स्वरूपाचे मानववंशशास्त्र विकसित केले आहे. संत पॉल यांच्या प्रेरणेने धर्मान्तरित झालेल्या, अथेन्समधील डायोनिसियसचे नांव स्वीकारणाऱ्या प्रच्छन्न-डायोनिसियस या अज्ञात साधूने आपल्या 'दि डिव्हाइन नेम्स' आणि 'दि मिस्टिकल थिऑलॉजी' या दोन ग्रंथांत नवप्लेटोवादाचे ख्रिश्चन स्वरूप व्यवस्थित व निश्चितपणे मांडले आहे. त्याच्या दृष्टीने विश्वाचे पूर्ण कारण म्हणजे निर्गुण व अतीत असा ईश्वर होय. त्याच्या स्वरूपाची कल्पना करता येत नाही. त्याचे स्वरूप निर्विशेष व पूर्ण असल्याने त्याला नामहि देता येत नाही. म्हणूनच ईश्वरमीमांसा ही अभावात्मक लक्षणांनी करावी लागते. विश्वातील सर्व शिवत्व ईश्वरत्वाचे लक्षण मानले तरी ईश्वराचे अनंतत्व व अतीतत्व लक्षांत घेता शिवत्व हेच केवळ ईश्वराचे एकमेव लक्षण मानता येत नाही. विश्वाची लक्षणे ईश्वरांत असली तरी तो विश्वातीत आहे, हे विसरता येत नाही. त्याच्या प्रकाशाने आपण दिपून गेलो, तरी त्याच्या रूपाने त्याचे पूर्णदर्शन शक्य आहे.

लॅटिन धर्माचार्यांमध्ये संत ऑगस्टीन (३५४-४३०) हा श्रेष्ठ

होय. मर्मग्राही जिज्ञासूच्या भूमिकेतून त्याने सार्वत्रिक स्वरूपाच्या संशय-वादाचा मुकाबला केला. त्याकरिता देकार्तसारखा युक्तिवाद त्याने मांडला आहे. चित्काला आपण संशय घेत आहोत याविषयी शंका नसते, म्हणूनच त्या वेळी तो विचार करीत असतो. जो विचार करतो, तो असतो. म्हणून सत्यता व निश्चितता म्हणजे संभवनीयता नसून आवश्यक विधान-स्वरूपांत व्यक्त झालेल्या वस्तुस्थिति होत; पण आपल्या मनाच्या प्रक्रिया यादृच्छिक स्वरूपाच्या असल्याने, अशा विधानांचे उपपादन शाश्वत, आवश्यक व नित्य स्वरूपाच्या अंतिम सत्तेच्या आधारेच करणे शक्य आहे. सर्व पदार्थ, विचार, जीवनप्रक्रिया यांचा मूलाधार म्हणजे ईश्वर होय. या ईश्वराकडून जे-जे निर्माण होत ते-ते केवळ पुण्यप्रद, शिवच असणार. म्हणून सर्व प्रकारचे भौतिक, मानसिक व नैतिक पाप हे भूतमात्रांच्यामधील दुर्बलता, अनेकत्व, विकारवशता आणि शिवसंकल्पाच्या फलनिष्पत्तीचा अभाव व अपयश यांमधूनच निर्माण होत. ईश्वर हा माणसाच्या अंतर्गामी वास करणारा गुरु आहे. मानवी आत्म्याला ईश्वराचा प्रकाश लाभला आहे. म्हणून अन्य प्राण्यांप्रमाणे मानव हा सृष्टीचा अश असूनही त्याला शाश्वत सत्याचे ज्ञान होत. मानवी आत्मा सशरीर निर्माण होत असला तरी तो नष्ट होत नाही. परमानंदाचा उपभोग घेण्याची क्षमता ही त्याला लाभलेली प्रतिष्ठा आहे. तो त्याचा आध्यात्मिक अधिकार आहे. ऑगस्टीनने समाजाच्या संदर्भातही मानवाचा विचार केला आहे. आपल्या 'दि सिटी ऑफ गॉड' या ग्रंथांत, माणसाने ईश्वरी प्रेमाच्या संदर्भात केलेली वैयक्तिक प्रगति ही त्याच्या समाजावरील प्रेमाचीही प्रगति होय, असे म्हटले आहे.

कारोल्गियन पुनरुज्जीवन : पाश्चात्य रोमन साम्राज्यावर जी अनेक रानटी टोळ्यांची आक्रमणे झाली, त्यामुळे रोमन साम्राज्य कोसळले. इ.स. ७६८ ते ८१४ या कालावधीत राज्य करणाऱ्या शार्लमेन सभ्राटाच्या कारकीर्दीपर्यंत ढासळलेली संस्कृति पुन्हा फुलली नाही. शार्लमेनने मात्र शिक्षण व ज्ञान यांची पुन्हा प्रस्थापना केली. त्याच्या राजवाड्यातील पाठशाळा म्हणजे नंतरच्या कालखंडांत वाढलेल्या विद्यापीठांची पूर्ववृत्ति होती. युरोपमधील विद्वानांचा तिच्याकडे ओढा होता. या पुनरुज्जीवनाचे उत्कृष्ट फल म्हणजे जॉन स्कॉट्स एरिजेना हे होय. त्याने इ.स. ८४७ ते ८७० पर्यंत पॅलेटिन पाठशाळेत अध्यापन केले. प्रच्छन्न-डायोनिसियसच्या ग्रंथांचे भाषांतर केले. आपल्या 'दि डिव्हिजन ऑफ नेचर' या स्वतंत्र ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथामुळे एरिजेनास ख्रिश्चन प्लॉटिनस अशी बहुमानाची उपाधि लाभली.

प्रारंभीचा स्कॉलॅस्टिक संप्रदाय : याचा प्रारंभ सुमारे इ. स. १०५० पासून होतो या वेळी तूरसचा बॅरेगोरियस (९९८-१०८८) सारख्या विचारवंतांच्या मनांत श्रद्धा व बुद्धि यांच्या परस्पर-संबंधाविषयीचे प्रश्न घोळत होते. श्रद्धाविषयक समस्यांच्या वाढतीत द्वंद्व-पद्धतीचा पुरस्कार त्याने केला आहे उलट पीटर दामियन (१००७-१०७२) याने या पद्धतीचा अस्वीकार केला आहे. समन्वयी भूमिकः लान्फांक (१००५-१०८९) याने सुचविली आहे. तिचीच पूर्णावस्था संत अँसेल्म (१०३३-११०९) यांच्या विचारांत आढळते. 'श्रद्धेचेच रूपांतर ज्ञानांत होत' हे तत्त्व अँसेल्मने मांडले त्यानेच ईश्वरविषयक सत्ता-शास्त्रीय युक्तिवाद मांडला आहे. सामान्य संकल्पनांचे सत्ताशास्त्रीय मूल्य या समस्येविषयीचा, ऐकान्तिक वास्तववादी विःयम ऑफ शापि व नामवादी रोजेलिन या विचारवंतांतील वाद, हाहि या कालांत

आढळतो. या दोन्ही ऐकान्तिक भूमिकांवर मात करून बुद्धिमान् व आग्रही भूमिकेच्या अवेलाडने (१०७९-११४२) समतोल वास्तववादी भूमिकेच्या समर्थनाथे आपले युक्तिवादांचे सामर्थ्य खर्च केले आहे. शार्त्ताच्या संप्रदायांत, विशेषतः त्यामधील आचार्य गिल्बर्ट दि ला पोर (१०७८-११५४) याने अॅरिस्टॉटलचे तर्कशास्त्र व प्लेटोचे काही ग्रंथ या मर्यादित साधन च्या साहाय्याने सत्ताशास्त्रीय प्रश्नांचा विचार केला आहे. या कालखंडांतील सर्वश्रेष्ठ कामगिरी म्हणजे संत बर्नार्ड ऑफ क्लेअरव्हो (१०७१-११५३) व संत व्हिक्टर अॅवे येथील ह्यूग व रिचर्ड या दोन साधूंचे साक्षात्कार-शास्त्राविषयीचे ग्रंथ होत.

स्कोलॅस्टिक संप्रदायाचा उत्कर्षकाल (१२००-१३००) (अ) प्रमुख लक्षणे : स्कोलॅस्टिक संप्रदायांत मध्ययुगीन ख्रिश्चनधर्म-पाठ-शाळांतून विकसित झालेल्या विचारांचा समावेश होतो. चर्च व साधूंचे सध यांनी स्थापिलेल्या व त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या या पाठ-शाळा होत्या. इ.स. १२०० मध्ये पॅरिस येथे पहिल्या धर्मविद्यापीठाची प्रस्थापना झाली. त्यानंतर अल्पावधीत युरोपमधील प्रमुख केंद्रांत विद्यापीठे निघाली. चर्चच्या अधिसत्तेकडून या विद्यापीठांना शैक्षणिक स्वातंत्र्य आणि स्थानिक सत्तेपासून स्वातंत्र्य यांची सनद मिळाली. त्यामुळे विद्यापीठांतील अध्यापक व विद्यार्थी यांच्या कार्यांना स्वायत्तता लाभली. स्कोलॅस्टिक तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भातील, स्कूलमेन याचा अर्थ धर्मविद्यापीठांतील अध्यापक व विद्यार्थी असा रूढ झाला. या विद्यापीठांतून तत्त्वज्ञानविषयक, धर्मशास्त्रविषयक व विज्ञानविषयक जी विचारप्रणाली उभी राहिली तिलाच 'स्कोलॅस्टिक संप्रदाय' ही संज्ञा लाभली. या संप्रदायामध्ये बुद्धि व श्रद्धा या ज्ञानसाधनांत भेद केला जाई; पण यांची पूर्ण फारकत केली गेली नाही. तत्त्वज्ञान-विषयासह तयार होणारी विद्याशाखा ही धर्मशास्त्रशाखेहून स्वतंत्र मानली जाई या स्कोलॅस्टिक वा मध्ययुगीन ख्रिश्चन धर्मसंप्रदायाची किंवा मध्ययुगीन धर्मविद्यापीठांनी विकसित केलेल्या तत्त्वज्ञानाची ठळक लक्षणे पुढीलप्रमाणे :

(१) प्रामुख्याने ही ख्रिश्चन धर्माधिष्ठित जीवनदृष्टि होती. त्या वेळच्या पश्चिम युरोपच्या श्रद्धा, संस्कृति व परंपरा यांच्यांत या अर्थाने एकवाक्यता होती. कॅथॉलिक चर्चमार्फतच त्या वेळच्या बुद्धिमान् व्यक्तींचा अभ्यासक्रम पूर्ण केला जाई. प्रारंभीच्या कालांतील ख्रिश्चन विचारवंत व ग्रीक यांच्याकडून मिळालेला मानवप्रज्ञासंपादित ज्ञानाचा वारसा, आणि वायबल-प्रणीत दिव्यज्ञानाचा वारसा, यांचा वैचारिक समन्वय साधणे हाच त्या वेळच्या प्रमुख विचारवंतांचा ध्येयवाद होता.

(२) स्कोलॅस्टिक संप्रदायांत ग्रीक विचारप्रणाली व ख्रिश्चन धर्मप्रणाली यांची विवेकी एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न आढळतो. हे कार्य सुमारे इ.स. १२०० च्या आसपास विख्यात भाषान्तरकारांच्या पिढीने गतिमान् केले. सुमारे इ.स. ५०० मध्ये वोएथियसने अॅरिस्टॉटलच्या तर्कशास्त्रावरील 'ऑरगॅनॉन्' या ग्रंथाचे भाषांतर, प्लेटो व प्लॉटिनसचे काही ग्रंथ, प्रॅक्झ-डायोनिशियसचे समग्र ग्रंथ, चर्चच्या संस्थापकांनी व धर्मोपदेशकांनी लिहिलेले ग्रंथ इत्यादि अशा मर्यादित साधनसामग्रीवरच पश्चिम युरोपांतील विचारवंतांना अवलंबून राहावे लागे. साहजिकच तर्कशास्त्रविषयक प्रश्न, सामान्यपदे संकल्पना यांचे

स्वरूप, बुद्धि व श्रद्धा यांचे संबंध, या व अशा समस्यांभोवतीच या विचारवंतांची तत्त्वमीमांसा फिरत राहिली. अचानक, तेराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काही दशकांत अॅरिस्टॉटलच्या समग्र ग्रंथांची लॅटिन भाषांतरे उपलब्ध झाली. इव्न सिन्ना (अॅव्हिसेना) आणि इव्न रुद (अॅव्हेरुस) या अॅरिस्टॉटलच्या ग्रंथांवरील मुस्लिम मीमांसकांचे ग्रंथहि उपलब्ध झाले. या शोधाचा मध्ययुगीन विचारावर मूलगामी परिणाम झाला. प्राचीन कालात तयार झालेल्या एका श्रेष्ठ, शिस्तबद्ध तत्त्वज्ञानप्रणालीचे निकट प्रदर्शन विचारवंतांना झाले. विज्ञान, राज्य-शास्त्र, मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञान या ज्ञानक्षेत्रांत या विचारवंतांनी विविध प्रश्नांवावट ज्या वैचारिक भूमिका स्वीकारल्या होत्या, त्यांसंबंधी पुनर्विचार करण्याचे आव्हान त्यामुळे यांना मिळाले. केवळ नव्या समस्यांनीच हे आव्हान दिले असे नव्हे, तर नवी तत्वे, संकल्पना, निर्णय व विचारपद्धति या सदर्भातहि नवी दालने मोकळी झाली. हे आव्हान इतके जबरदस्त व स्पष्ट होते की, पूर्वस्वीकृत ख्रिश्चन धर्मश्रद्धा आणि या नवसंकल्पना यांचा समन्वय करण्याची ऐतिहासिक कामगिरी या विचारवंतांना उचलावीच लागली.

(३) हे समन्वयाचे कार्य स्कोलॅस्टिक संप्रदायाची विशिष्ट शिकवणूक व अभ्यासपद्धति यांना अनुसरूनच झाले. त्यांचा ठसा प्रत्येक स्कोलॅस्टिक लेखनावर आढळतो. अॅरिस्टॉटलचे ग्रंथ, वायबल आणि पीटर लॅवांडचा 'बुक ऑफ सेन्टेन्सिस' हा ग्रंथ, यांचे पद्धतशीर वाचन, आनुपंगिक भाष्य-मीमांसेसह त्यांचे विवरण यांचा समावेश 'शिकवणूक' या सज्जेत होतो. सेंट ऑगस्टीनसारख्या प्रख्यात धर्मोपदेशकाचे ग्रीक, लॅटिन भाषेतील विचार एकत्र करून 'सूत्र'-वाढमय निर्माण करणे हे दुसरे कार्यहि त्या वेळी होत गेले. या मीमांसाप्रक्रियेत वा भाष्यलेखनात पुढील टप्पे आढळतात. एक प्रश्नमालिका तयार, करणे, विशिष्ट प्रश्नासंबंधी वादपद्धतीने विवरण करणे, त्यासाठी विशिष्ट समस्येबाबत निवेदन करणे, त्यासंबंधी अनुकूल-प्रतिकूल स्वरूपाच्या ऐकान्तिक मतांची नोंद करणे, समस्येची संपूर्ण तात्त्विक चर्चा करणे, आपणांस मान्य असणाऱ्या मतांचे समर्थन वा मंडन करणे, प्रतिकूल मताचे खंडन करणे, त्यांमधील उणिवा दाखवून विरोधी वाजुचे मूल्यमापन करणे, अशा प्रकारे प्रस्थापित मतांचे तात्त्विक व स्वीकृत आधाराच्या साहाय्याने तात्त्विक प्रतिपादन करणे. भारतीय विचारात सूत्रकार, भाष्यकार यांनी तात्त्विक विवेचनांत 'अधिकरण'पद्धतीचा वापर करण्यास जी कारणे झाली, तत्सम कारणांनीच मध्ययुगीन युरोपीय भाष्यकारांचे तंत्र तयार झालेले आढळते. पूर्वसूरीच्या विख्यात आधारग्रंथांत जे प्रश्न अव्यवस्थितपणे उपस्थित केलेले आढळतात, त्यांच्या विवरणांत जो विस्कळितपणा आढळतो, तो दूर करण्यासाठी बरेच 'सूमा'-ग्रंथ वा 'संकलन'-ग्रंथ तयार झाले. त्यांमध्ये विषय-प्रकरणानुसार या समस्यांचे वर्गीकरण व प्रणालीकरण केले. अशा प्रकारे स्कोलॅस्टिक संप्रदायांतील प्रमुख लेखनात पुढील गोष्टीचा अंतर्भाव आढळतो: (अ) भाष्यग्रंथ, (ब) वादसमस्या, (क) तत्त्वमतांचे संकलन, (ड) विद्यापीठाच्या अध्यापन-भाष्य-पद्धतीहून वेगळे स्वरूप असलेले काही स्वतंत्र ग्रंथ.

(४) स्कोलॅस्टिक संप्रदाय म्हणजे एक सलग, एकजिनसी विचारप्रणाली नसून अनेकविध सिद्धान्ताचा समुच्चय आहे. शिक्षण-क्षेत्रांतील विचारस्वातंत्र्यामुळे मूलभूत प्रश्नांवावटहि तीव्र मतभेद

असणा-या विचारप्रणाली तयार झालेल्या आढळतात. ऑगस्टीनप्रणीत प्लेटोवाद आणि अरवी विचारवंतप्रणीत अँरिस्टॉटलवाद हे दोन विचारप्रवाह प्रामुख्याने त्यांमध्ये आढळतात. त्यामधूनच अनेक उप-विचारप्रवाह उत्पन्न झालेले आहेत

(५) अर्थात् या अनेकविध विचारप्रणालीमध्ये बरीच साम्ये आहेत, त्यामुळे त्यांची जणू एक कौटुंबिक सिद्धान्त-व्यवस्था लागलेली आहे. ही साम्ये पुढीलप्रमाणे

(अ) ख्रिश्चन शब्दप्रामाण्य वा वायबलची अधिसत्ता ही सर्वांनी सर्वश्रेष्ठ म्हणून मान्य केली आहे. (ब) ख्रिश्चनश्रुति व बुद्धिनिष्ठा यांमध्ये अतिविरोधन कल्पितां उभयतांचे संबंध परस्परपूरक मानले गेले आहेत श्रद्धेमुळे बुद्धीला पूर्ण व लाभते, बुद्धीमुळे श्रद्धेला सामर्थ्य प्राप्त होते, त्यामुळे उभयतांत भेद असला, तरी उभयतांची फारकत केली गेली नाही. (क) बौद्धिक ज्ञानाच्या क्षेत्रात बुद्धि ही सर्वश्रेष्ठ असली तरी धर्मशास्त्रीय प्रश्नांबाबत ती श्रद्धेला मदत करणारी दुय्यम पण महत्त्वाचे साधन होय, असे मानले गेले. (ड) बुद्धि व श्रद्धा यांचे नेमके सवध कोणते ? आणि त्याचे सहकार्य, त्यांचा समन्वय म्हणजे नेमके काय ? या प्रश्नाबाबत स्कॉलॅस्टिक तत्त्वज्ञानाच्या विविध संप्रदायातच मतभेद होते; परंतु या तत्त्वज्ञानाच्या सुवर्णयुगात अनेक विचारवताची अशी प्रामाणिक धारणा होती की, कोणत्याहि दैवी ज्ञानसाधनाच्या वा प्रामाण्याच्या मदतीशिवायहि, बुद्धीला केवळ वैज्ञानिकच नव्हे तर, तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतल्याहि सत्याचा समाधानकारक वेध घेता येतो. (इ) तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रमुख तत्त्वे म्हणजे - (१) सर्व सृष्टि निर्माण करणाऱ्या, सांभाळणाऱ्या अतर्क्यमी व अतीत अशा सगुण ईश्वराचें अस्तित्व व अनिर्वचनीय स्वरूप; (२) मानवी आत्म्याचें स्वरूप व अमरत्व; (३) सर्वोच्च ज्ञानाच्या अवस्थेत ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याची मानवाची क्षमता, मानवाची प्रतिष्ठा, स्वतःचे भवितव्य घडवण्याचे मणसाला असलेलें सकल्प-स्वातंत्र्य; (४) माणसाच्या स्वभावात रुजलेल्या, ज्याच्या उल्लेखनाने दुःख व पाप प्राप्त होते अशा नैतिक नियमाचे अस्तित्व इत्यादि. (फ) ईश्वर जरी मूलतः निरवयव असला तरी त्याचें स्वरूप त्रिमूर्तिमय आहे, तो कृपामय आहे, ही ईश्वरविषयक गूढरहस्ये ख्रिस्ताच्या जीवनातून कळतात असें या संप्रदायातील विचारवंतांचें मत होते. (ग) स्कॉलॅस्टिक संप्रदायाच्या उत्कर्षकालांत, बुद्धि हे श्रद्धाविहित जीवन जगण्याचे प्रभावी साधन आहे. श्रद्धेवर होणारे आघात दूर करणे आणि श्रद्धामय जीवनातील यथार्थता प्रगट करणे ही कार्ये बुद्धि यशस्वीपणे करू शकते अशी विचारवताची धारणा होती या संप्रदायाच्या अखेरच्या काळात काळ्या प्लेगच्या साथीने विद्यापीठे ओस पडली. याच काळांत सशयवाद व नामवा दयांनी परिचित झालेल्या विचाराची आक्रमणे स्कॉलॅस्टिक धर्मसंप्रदायावर घडली. (ह) विविध विज्ञानशाखांतील भेद ह्या विचारवंतांनी त्या-त्या क्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या अभ्यासपद्धतीनुसार केले आहेत. सामान्यतः समीक्षणात्मक-निगामी पद्धतीचा वारसा त्यांनी अँरिस्टॉटलकडून व ऑगस्टीनकडून मिळविला. त्याचीच सुधारित आवृत्ति म्हणून ख्रिश्चनश्रुतिवादयसाह वास्तव घटनांच्या अभ्यासांत त्यांनी तिचा अभ्यासपद्धति म्हणून अवलंब केला. (ज) क्रिया आणि शक्ति यांचे द्वंद्व अँरिस्टॉटलने स्वीकारले होते. प्रत्येक संकीर्ण संयुगाचें

पूरक आन्तरिक घटक असा त्यांचा अर्थ होता. याच द्वातामक सकल्प-नेच्या साहाय्याने सान्त पदार्थांच्या स्वरूपाविषयीची जटिल समस्या या विचारवंतांनी सोडविण्याचा प्रयत्न केला. (के) विविध संदर्भात एकच पद एकार्थक, साम्यार्थक व द्व्यर्थी रीतीने उपयुक्त ठरते, हें अँरिस्टॉटलचें मत या विचारवंतांनी ग्राह्य धरलें. अँरिस्टॉटलचें हे मत आणि प्रच्छन्न डायोनिशियसची विचारसरणि यांच्या मदतीने, परमेश्वराच्या अनिर्वचनीय स्वरूपाविषयीच्या विधानांचे मूल्य विशद करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. या संदर्भात कोणतेहि एकार्थक पद व विधान त्यांनी अमान्य ठरविले; कारण अशा पदात - विधानात - सर्व भूत-मात्वाच्याहून वेगळ्या - अतीत - असणाऱ्या ईश्वराच्या स्वरूपाकडे दुर्लक्ष होते.

(६) शेवटी स्कॉलॅस्टिक संप्रदायाची परिणति ज्या धर्मविद्यापीठातून झाली त्याच्या आतरराष्ट्रीय स्वरूपाची नोंद करता येईल. राष्ट्रीय मर्यादा ओलाडणारी धर्मसंस्था म्हणून या विद्यापीठांनी सर्व ख्रिश्चन महामंडळाचें प्रतिनिधित्व केले आणि त्यांमधील वैचारिक व्यापारांचे नियंत्रण केलें या विद्यापीठातील अध्यापक व विद्यार्थी यांचे राष्ट्रीयत्व विविध स्वरूपाचें होतें. उदा.- पॅरिसच्या धर्मविद्यापीठात विल्यम ऑफ ओवरजेन हा एकटाच नामवंत फ्रेंच अध्यापक होता. अन्य नामवंत अध्यापकात पुढील परदेशीयांचा समावेश होता अँलेक्झँडर ऑफ हेल्स, रॉजर बेकन व ओखॅम हे इंग्लिश, डन्स स्कॉटस हा स्कॉट, सेट अल्बर्ट दि ग्रेट, आणि मेइस्टर एकहार्ट हे जर्मन, हेन्री ऑफ घेट व सिगर ऑफ ब्रॅवान्त हे बेल्जियन आणि याहून अधिक विख्यात असे सेट बोनाव्हेंचर व सेंट टॉमस अँक्वायनस हे इटालियन

(ब) प्रमुख व्यक्ति - पॅरिसच्या धर्मविद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर आणि अँरिस्टॉटलच्या ग्रंथाच्या शोधनानंतर धर्मशास्त्रशाखा आणि वाडमयशाखा यामधील धर्मोपदेशक व तत्त्वज्ञ यांच्या संवधांत ताण निर्माण झाला. धर्मोपदेशकाची प्रवृत्ति परंपराविहित ऑगस्टीनवाद स्थिर राखण्यावर होती. अशा व्यक्तीत अँलेक्झँडर ऑफ हेल्स (११७५-१२४५), मथ्यू ऑफ अक्वास्पार्टा (१२४०-१३०२) आणि सेट बोनाव्हेंचर (१२१७-१२७४) यांचा समावेश होतो. तत्त्वचितकांचा प्रयत्न ख्रिश्चन धर्मशास्त्राचा अँरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाशी समन्वय साधण्याचा होता. हा सधर्ष मिटवण्याचा प्रयत्न धर्मशास्त्र व तत्त्वज्ञान या उभय क्षेत्रात यशस्वी ठरलेल्या व्यक्तींनी केला त्यामध्ये सेट अल्बर्ट दि ग्रेट (१२००-१२८०), त्याचे शिष्य सेट टॉमस अँक्वायनस (१२२५-१२७४) यांचा अंतर्भाव होतो. सेंट टॉमस अँक्वायनस यांनी ख्रिश्चन धर्मतत्त्वज्ञानाची सर्वसमावेशक पुनर्रचना करून त्यामध्ये अँरिस्टॉटल, सेंट ऑगस्टीन, डायोनिशियस आणि साक्षात्कारमार्ग यांच्यातील मौलिक विचारांचा अंतर्भाव केला. सेंट टॉमस यांच्या ५ भावांमुळे त्यांना वरेच अनुयायी लाभले. त्याचबरोबर पॅरिसच्या धर्मविद्यापीठाचें सामर्थ्य लक्षात घेऊन काही सनातनी मनांमध्ये भयहि निर्माण झालें. सेट टॉमस याच्यानंतरच्या विचारवंतांनी या भयाच्या अ धाराने त्यांच्या शिकवणुकीतील दोष शोधण्यास प्रारंभ केला. या टीकाकारांमध्ये जॉन डन्स स्कॉटस (१२७०-१३०८) हे प्रमुख होत. त्यांनी सेंट टॉमस यांच्या काही मूलतत्त्वांमध्येच जो रफार केला त्यामुळे 'सूक्ष्मप्रज्ञ' ही उपाधि जॉन डन्स स्कॉटस यांना लाभली. अर्थात् या प्रयत्नांमार्गे अँव्हिसेना याच्या तात्त्विक प्रणालीचें पुनर्रज्जीवन

करणे हा जॉन स्कॉटस याचा हेतु होता. त्यामुळे त्याची स्वतःची भूमिका दुर्बल बनली. साक्षात्काराच्या क्षेत्रांत मेइस्टर एकहार्ट (१२६०-१३२७) याने सेंट टॉमस याने अप्रमाण ठरविलेल्या नव-प्लेटोवादातील काही तत्वांचे पुनरुज्जीवन केले. अर्थात् स्वतःच्या साक्षात्कारी अनुभवांतील मौलिकतेमुळेच एकहार्ट यांची शिकवणूक केवळ बौद्धिक जिज्ञासेच्या पातळीवर न राहता त्यांना टूलर, सूसो आणि रुझब्रोक (१२९३-१३८९) हे अनुयायीही लाभले. त्यांपैकी रुझब्रोक हाच संपूर्णतः समतोल प्रवृत्तीचा मध्ययुगीन साक्षात्कारी चिंतक होय. फक्त एकाच क्षेत्रांत सेंट टॉमस अँक्वायनस याने प्रवेश केला नाही व तें म्हणजे प्रायोगिक विज्ञान हे होय. अर्थात् रॉबर्ट ग्रीसेटेस्ट, ऑक्सफर्ड (११७५-१२५३) याने दृष्टिशास्त्रांत प्राथमिक स्वरूपाचे प्रायोगिक विज्ञानात्मक कार्य केले. तशीच प्रायोगिक ज्ञानाची संशोधने सेंट टॉमस यांचे वैयक्तिक गुरु सेंट अल्बर्ट दि ग्रेट यांनी सुरु केली होती. मात्र सेंट टॉमस याचा शिष्य, अँव्हिसेनवादी रॉजर बेकन (१२९४-१२९२) हा मात्र प्रायोगिक विज्ञानाच्या क्षेत्रांत कार्यमग्न होता. त्याने या विद्याशाखेस वैशिष्ट्य व स्थान प्राप्त करून दिले.

स्कॉलॅस्टिक संप्रदायाचा उत्तरार्ध : इ. स. १३०० नंतर इतिहासांतील दुर्दैवी घटनांमुळे स्कॉलॅस्टिक संप्रदायास उतरती कळा लागली. युद्धांमुळे पश्चिम युरोपीय ख्रिस्ती साम्राज्याची शकल उडाली. काळ्या प्लेगने काही महिन्यांच्या अवधीतच युरोपच्या एकतृतीयांश लोकसंख्येचा संहार केला. धर्मविद्यापीठांतील प्राध्यापक व विद्यार्थी यांची संख्या प्रचंड प्रमाणांत घटली. प्रवासाची व निवासाची व्यवस्था असुरक्षित झाल्याने आहेत त्याच विद्यापीठांची संख्या वाढविण्यांत आली. वस्तुतः ही नवी विद्यापीठे म्हणजे मोठी महाविद्यालयेच होती. या संस्थांतील परस्परसंबंध तुटल्याने त्यांचे आंतरराष्ट्रीय स्वरूप जाऊन त्यांना राष्ट्रीय संस्था एवढाच दर्जा उरला. बौद्धिक सर्जनशीलता व संशोधन यांना उपकारक ठरणारी माणसे व नवकल्पना यांचा विमुक्त संचार ही एक भूतकालाची फक्त आठवण उरली. सेंट टॉमस संप्रदायांतील कांफेअोलस (१३८०-१४४४) आणि जॉन स्कॉटस संप्रदायांतील तातेरेट यांचे विचार त्यापूर्वीच्या शतकाशी जुळणारे ठरले. साहजिकच 'स्कॉलॅस्टिक संप्रदाय' ही फक्त 'धर्मपाठशाळेतील शिकवणूक' या मर्यादित अर्थाची सज्ञा बनली.

पण याहि काळांत 'जुन्या जीवनदृष्टी'शी विरोध प्रगट करणारी 'नवी विचारधारा' निर्माण झाली. विल्यम ऑफ ओखॅम (१३००-१३५०) या विचारवंताशी तिचे निकटचे व कायमचे नाते जोडले गेले. या विचारपरंपरेतील व्यक्तीना थोड्याशा चुकीने 'नामवादी' म्हटले जाते. वस्तुतः त्यांना 'पदवादी' म्हणणे योग्य ठरेल. यांचा भर संश्लेषणाऐवजी विश्लेषणावर होता; नवविचाराऐवजी वैचारिक टीकेवर होता. पूर्वी जे प्रश्न तत्त्वज्ञानाच्या वा सत्ताशास्त्राच्या क्षेत्रांत होते त्यांना; तर्कशास्त्राच्या क्षेत्रांत आणून त्याने सत्ताशास्त्राच्या जागी तर्कशास्त्राची स्थापना केली. 'भाषिक विश्लेषणा' वर त्याने जो भर दिला, आणि तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र यांवर त्यामुळे जे प्रहार झाले, त्यामुळे तेराव्या शतकातील संश्लेषणात्मक तत्त्वज्ञानाचा अंत झाला. ओखॅमचे महत्त्वाचे अनुयायी म्हणजे १३५० च्या सुमारास प्रभावी ठरलेले जॉन ऑफ मिरकोर्ट निकोलस ऑफ ओरकोर्ट आणि जॉन बेल (१४२५-१४९५) हे होत. नव-विचार-परंपरांतील नामवादाचा

सार्वत्रिक कमी-अधिक प्रभाव पडत असतांना जुन्या-नव्या दृष्टिकोणांमुळे विद्यापीठांतील तट अधिकच वाढले; पण नामवादाच्या शब्दच्छल-प्रवृत्तीच्या अतिरेकांतूनच त्यांचे सामर्थ्य व प्रभाव कमी होऊ लागला. बौद्धिक पुनरुज्जीवनकालात तत्त्वज्ञानास नवसंजीवन लाभले; पण तें नामवादी विचारप्रवाहाकडून मिळालेले नव्हतें. १५५० ते १६५० या काळांत स्कॉलॅस्टिक संप्रदायाचे पुनरुज्जीवन झाले. कॅंजेटन व फेरारियेसिस यांच्याकडून आणि चालू शतकांतील एका प्रभावी व्यक्तीकडून हे महान् कार्य घडले.

उपसंहार : पाश्चात्य विचारांतील एक प्रमुख घटक म्हणून स्कॉलॅस्टिक संप्रदायास जे ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे, त्याकरिताच केवळ त्याचा अभ्यास व्हावा असे नव्हे, तर त्याची तत्वे, सिद्धान्त व पद्धति यांच्या मौलिक महत्त्वाच्या दृष्टीनेहि हा अभ्यास झाला पाहिजे. भाष्यकार व श्रुतिवादी यांच्या भारतीय दर्शनेतिहासांतील विचारांशी व लेखनाशी स्कॉलॅस्टिक संप्रदायाचे साम्य असल्याने-तर भारतीयांना या संप्रदायांत विशेष रस वाटे. पीटर लॅवा आणि वादरायण, अँक्वायनस आणि शंकराचार्य, जॉन डन्स स्कॉटस व रामानुज, श्रीहर्ष आणि ओखॅम यांच्या विचारांत तर बराच सारखेपणा आहे. सेंट टॉमस याचे तत्त्वज्ञान तर अद्वैतवेदान्ताला विशेष जवळ येणारें आहे. त्यामुळे वेदान्ती तत्त्वज्ञानामधून उपयुक्त व फलदायी स्वरूपाचा विचारसंवाद करण्याची संधि लाभू शकेल.

संदर्भ-ग्रंथ : जिल्सन, ई. एच. : ए हिस्टरी ऑफ ख्रिश्चन फिलॉसफी इन् दि मिडल एज्जस (न्यूयॉर्क, १९५५); — : दि स्पिरिट ऑफ मीडिव्हल फिलॉसफी, अनु. ए. एच. सी. डाऊन्स (लंडन, १९३६); कोपल्स्टन, एफ. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, खं. २ व ३ (लंडन, १९५०, १९५३); मॉरर, ए. ए. : ए मीडिव्हल फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९६२); नोलेस, डी. : दि इव्होल्यूशन ऑफ मीडिव्हल थॉट (लंडन, १९६२); मॅकिऑन, आर. पी. संपा. अनु. : सिलेक्शन फ्रॉम मीडिव्हल फिलॉसफी (लंडन, १९३०); डेलफॉग, बी. : ए कन्साइज हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, अनु. एन. डी. स्मिथ (डब्लिन, १९६८).

आर. व्ही. डस्मेट

तत्त्वज्ञान, पाश्चात्य-वर्तमान कालखंड : सर्वसाधारणपणे वर्तमान कालखंडाची सुरुवात पहिल्या महायुद्धानंतर झाली, असे मानावे लागेल. ह्या कालखंडात दोन प्रमुख संप्रदायांचा जन्म व विकास झाला. त्यांपैकी पहिला म्हणजे नवअनुभववाद (निओ-पॉझिटिव्हिझम) हा पूर्ववर्ती अनुभववादाचेच परिपक्व रूप असून, दुसरा संप्रदाय भववादाचा आहे. भववाद (एक्सिस्टेन्शियलझम) हा सर्वस्वी नवीन जरी असला तरी त्यांत जीवन-तत्त्वज्ञानाचेच विकसित स्वरूप दिसून येतें आणि त्यांत मानसघटनाशास्त्राच्या व सत्ताशास्त्राच्या तत्त्वांचा देखील अंतर्भाव झालेला दिसतो. ह्या दोन्ही संप्रदायांचे दृष्टिकोन केवळ भिन्न आहेत असें नसून ते परस्परविरोधी आहेत. ह्यांचे मुख्य कारण असें की, वर्तमान-कालखंडांतील मुख्य समस्या प्रणालीविषयक नसून पद्धति-विषयक आहे. सत्तेचे सत्यस्वरूप कसे आकलन करता येईल, हीच ती मुख्य समस्या होय. नवअनुभववादांच्या मते सत्तेचे आकलन तर्कशास्त्राला संमत अशा ज्ञानमीमांसात्मक पद्धतीच्याद्वारेच करता.

येईल. भववाद्यांना मात्र हें मत अजिवात मान्य नाही. सत्ता ही मूलतः सर्जनशील व त्रियात्मक असल्यामुळे तात्त्विक पद्धतीला आधारभूत ज्या परिकल्पना असतात, त्यांचा ती विषय होऊन शकत नाही; म्हणून अशा सत्तेचें आकलन करण्यासाठी अस्तित्वविषयक भावनेचा आश्रय घेणें अपरिहार्य असतें. सारांश, सत्तेच्या आकलनासाठी प्रामुख्य कोणाला द्यावें, ज्ञानमीमांसेला की सत्ताशास्त्राला, ह्या एकाच गोष्टीचा निर्णय लावण्याकडे वर्तमान-कालखंडांतील बहुतेक तत्त्वज्ञ प्रवृत्त झालेले दिसतात. जर ज्ञानमीमांसेला प्राधान्य दिलें, तर सत्ताशास्त्राची स्वायत्तता नाहीशी होऊन तें केवळ तर्कशास्त्राला आनुपंगिक होते. सत्ताशास्त्राचें स्वातंत्र्य व स्वायत्तता जर आपल्याला मान्य करावयाची असतील, तर सत्ता ही तर्क व त्याच्या विविध पद्धतीचा विषय नसून, ती केवळ स्वानुभूतीचा विषय आहे असें सिद्ध करावें लागेल आणि अशा परिस्थितीत ज्ञानमीमांसा ही सत्ताशास्त्रावर आधारलेली आहे, असें दाखवावें लागेल.

तत्त्वप्रणालीच्या दृष्टीने वर्तमान-कालखंडांत सहा विविध प्रकार दिसून येतात : अनुभववाद, आदर्शवाद, जीवन-तत्त्वज्ञान, मानसघटनाशास्त्र, भववाद व सत्ताशास्त्र. ह्या प्रणाली एकमेकांपासून विलग नसून त्या एकमेकांत मिसळल्यासारख्या वाटतात. तत्त्वज्ञानाची पद्धति कोणती, ह्याचा उद्घापोह करतांना ह्या प्रणालीच्या बाह्यरेषा अस्फुट होऊ लागल्या. उदा.—वस्तुवाद व आदर्शवादाची भिस्त तर्काधिष्ठित तत्त्वज्ञानावरच असल्यामुळे तात्त्विक पद्धति झुगारून दिल्याबरोबर दोन्ही कोलमडून पडणार हे निश्चित आहे. तसेंच सत्ताशास्त्राचा आत्माविष्कार ज्या प्रमाणांत वाढत गेला त्या प्रमाणांत अतात्त्विक तत्त्वज्ञानाचें आत्मचेतन्य वाढत गेलें. म्हणूनच अतात्त्विक तात्त्विक प्रणालीचें मूल्यांकन करण्यासाठी सत्ताशास्त्रीय दृष्टिकोण हाच एकमात्र निकष मानून. जितक्या अंशांत ह्या दृष्टिकोणाच्या व्यंजना त्यांत विशेष उमटल्या तितक्या प्रमाणात ती प्रणाली जास्त महत्त्वाची, असें मानणें भाग आहे. या श्रेणिकमाला अनुसरून आम्ही आता ह्या कालखंडांतील तत्त्वप्रणालीचें विवेचन करणार आहोंत.

नवअनुभववाद : समकालीन आदर्शवादाला शह देण्यासाठी रसेल व भूर ह्यांनी ज्या पद्धतीचा अवलंब केला, त्याचेंच प्रलंबन म्हणजे नवअनुभववाद होय. ह्या वादाची मूळ धारणा ही की, सत्तेचें आकलन सवेदनाजन्य अनुभवांद्वारे होत असतें; परंतु जेव्हा अनुभववाद्यांनी स्वीकारलेल्या पद्धतीची व तिच्या मर्यादेची सूक्ष्म आलोचना होऊ लागली त्या वेळी ह्या तत्त्वाला बाध येत असल्याचें दिसून आलें. अनुभववादी पद्धतीचा मूळ दोष उघडकीस आणण्याचें मुख्य श्रेय विद्गेन्स्टाइनला द्यावें लागेल. त्याची कामगिरी नीट समजून घेण्यासाठी व्हिएन्ना-मंडळातून उद्भवलेल्या तात्त्विक अनुभववाद (लॉजिकल पॉझिटिव्हिझम) नामक आंदोलनाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षांत घ्यावयास हवी. मॉरिट्स श्लिक हा जेव्हा १९२२ मध्ये व्हिएन्ना येथे आला, तेव्हा त्याच्याकडे तत्त्वज्ञ व गणितज्ञ ह्यांचें जें मंडळ जमत असे, त्यांतून तात्त्विक अनुभववादाला चालना मिळाली. ह्या मंडळांत तत्त्वज्ञ म्हणून मॉरिट्स श्लिक, फ्रीडरिश वाइजमन, रुडॉल्फ कार्नॅप, ओटो न्यूराथ, हर्वर्ट फॅल व व्हिक्टर क्राफ्ट हे असून, गणितज्ञ म्हणून हान्स हान, कार्ल भेंगर व कुर्त गोयडेल ह्यांचा अंतर्भाव होता. ज्या वेळी

व्हिएन्ना मंडळ अस्तित्वांत येण्याच्या मार्गावर होतें, त्या वेळी विद्गेन्स्टाइन हा व्हिएन्नाजवळ कुठेतरी राहत असे. मंडळाचा सदस्य नसूनहि श्लिक व वाइजमनशी त्याचे घनिष्ठ वैयक्तिक संबंध होते आणि असे असल्यामुळेच त्या मंडळावर विद्गेन्स्टाइनचा बराच प्रभाव होता.

ह्या मंडळाचा सत्ताशास्त्राला कडवा विरोध होता. जर सत्ताशास्त्राचा अर्थ 'समग्र सत्तेचें विवेचन करणें' अथवा 'विश्वाचा मूळ हेतु काय' हें सांगणें अथवा 'ह्या जगापलीकडे अतींद्रिय आध्यात्मिक जगत् आहे' हें सांगणें असा असेल तर सत्ताशास्त्र कात्पनिक व मिथ्या आहे, तें अक्षरशः अर्थशून्य आहे असा दावा अनुभववाद्यांनी मांडला. ह्या निष्कर्षाप्रत पोहोचण्यासाठी त्यांनी अर्थनिर्णयासाठी जो निकष लावला त्याला निकषणीयतातत्त्व (व्हेरिफिकेबिलिटी प्रिन्सिपल) असें म्हणतात. हें तत्त्व अतिशय संमिश्र (कॉम्प्लेक्स) असून, त्याचें स्वरूप समाधानकारकपणें निश्चित झाल्याची ग्वाही देतां येत नाही. स्थूलमानाने ह्या तत्त्वाचा उद्देश असा की, कोणत्याहि विधानाचा अर्थ ज्या पद्धतीवरहुकूम त्याचें प्रामाण्य ठरविलें जाईल तिच्यावर अवलंबून असतो. प्रामाण्य ठरविण्यासाठी ऐंद्रिय अनुभवाचा आधार हाच मुख्य आहे, हे गृहीत असतें. म्हणूनच जर सत्ताशास्त्राच्या विधानांच्या बाबतीत ऐंद्रिय अनुभवांद्वारे ती सत्य अथवा असत्य आहेत असें ठरवितां येत नसेल, तर वास्तविकतेच्या दृष्टीने तीं अर्थशून्य असून त्याज्य आहेत, असें मानणें भाग आहे.

आता विद्गेन्स्टाइन असें म्हणतो की, प्रत्येक विधानाला स्पष्ट व निश्चित अर्थ असलाच पाहिजे. त्या विधानाचा प्रत्यक्ष जगाशी जो संबंध असतो, त्यावर हा अर्थ अवलंबून असतो. दैनंदिन जीवनांत आपण जीं विधानें करतो तीं मात्र अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने मिश्र स्वरूपाची असतात. अशा विधानांचा निश्चित अर्थ ठरविण्यासाठी किंवा त्यांचें संपूर्ण विश्लेषण करण्यासाठी विद्गेन्स्टाइनच्या मतें जे-जे त्यांत मिश्र असेल, त्याचें तर्कशास्त्रीय विशेषनामांच्याद्वारे (लॉजिकली प्रॉपर नेमस) चिन्ह ठरविलें पाहिजे. म्हणजेच विधानांचें विश्लेषण करतांना आपल्याला ज्यांच्यांत नामाचें प्रत्यक्ष मिश्रण झालेलें असतें, अशा घटकविधानांचा शोध घ्यावा लागतो. नामाची व्याख्या करणें मात्र शक्य नाही. जें नाम ज्या साध्या पदार्थाचा निर्देश करते त्यांच्या मिश्रणाच्याद्वारेच आपल्याला त्याच्या अर्थाचा बोध होत असतो.

ह्याचा अर्थ असा की, ज्यांचीं नांवें असतात असे साधे पदार्थ असलेच पाहिजेत. ह्यांनाच विद्गेन्स्टाइन विषय असें म्हणतो व ज्या अर्थी विधानांचा निश्चित अर्थ असतो, त्या अर्थी नामें हीदेखील असलीच पाहिजेत. प्रत्येक घटनेंत असंत्य अणु-घटना असतात. असें असल्यामुळे वास्तविक जग हें फारच संकीर्ण आहे, असें मानावें लागतें. तरी अशा जगांत विषय व अणुघटना ह्या असल्याच पाहिजेत.

विधानांचा घटनांशी काय संबंध असतो ? ह्याचें उत्तर असें की, विधानें घटना चित्रित करतात. ज्या घटनेचें विधान प्रतिनिधित्व करतात, नेमकी तिच्यासारखीच रचना विधानांचीपण असते. एक नाम एका वस्तूचाच निर्देश करतें, तर दुसरे दुसऱ्याचा आणि ह्या सर्वांचा एकमेकांशी संबंध असतो. अशा तऱ्हेने विधान जिवंत चित्रांप्रमाणे अणु-घटनांना उपस्थित करतें. वास्तविकतेत जितक्या वस्तु असतात तितक्याच वस्तु विधानांतदेखील असावयास पाहिजेत.

भाषा व जगत् ह्यांच्यामधील संबंध व्यक्त करतांना भाषेच्या मर्यादे-पलीकडे नेणाऱ्या प्रयत्नांतून सत्ताशास्त्राची उत्पत्ति होते, असें विद्गेन्स्टाइनचें मत आहे. ज्या अर्थी विधान जगाचें प्रतिविम समजलें जातें, त्या अर्थी त्याच्याशी सामान्यतः असलेल्या कोणत्याहि वस्तूचें प्रतिनिधित्व विधान करूं शकत नाही. कारण असे करण्यासाठी ज्याचें चित्रण झालें नाही, अशा स्वरूपांत जगाच्या काही भागांचा विधानांत अंतर्भाव करणे अगत्याचें आहे; पण हें तर अशक्य आहे. कारण जगावद्दल काहीहि वोललें तरी त्याचें चित्रण झालेंच पाहिजे. नाहीतर भाषेपलीकडे, म्हणजे जें काही वचनीय असतें त्यापलीकडे जाऊन, आपण कसेंहि करून काही सांगूं शकतों, असें म्हणण्यासारखे होईल.

अशा परिस्थितींत तत्त्वज्ञ काय सांगू शकेल ? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल विद्गेन्स्टाइन असें निघून सांगतो की, तत्त्वज्ञ काहीहि सांगू शकत नाही. म्हणून तत्त्वज्ञानासाठी योग्य मार्ग कोणता ? तर तो हाच की, निसर्गशास्त्राची विधाने अथवा ज्याचा संबंध तत्त्वज्ञानाशीं सुतराम नाही, अशा गोष्टी वगळून इतरांवद्दल काहीहि विधान न करणें. अशा परिस्थितींत सत्ताशास्त्रावद्दल कोणी अनुकूल मत व्यक्त केलें तर त्याला असें दाखवून देतां येईल की, अशा माणसाने केलेल्या विधानांतील प्रतीकें निव्वळ अर्थशून्य असतात. ह्या दृष्टीने तत्त्वज्ञान हा एक विशिष्ट सिद्धान्त नसून, ती एक चळवळ आहे व लोकांना काय सांगतां येऊं शकतें किंवा सांगतां येऊं शकणार नाही, ह्याची त्यांना स्पष्ट जाणीव करून देणें, हाच ह्या चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे.

रसेलचा तात्त्विक परमाणुवाद हा रसेलला विद्गेन्स्टाइनपासूनच मिळालेला होता व त्यावरच विद्गेन्स्टाइनचें सर्व तत्त्वचिंतन आधारलेलें होतें; म्हणून विद्गेन्स्टाइनचें जें झाले तेंच रसेलचेंपण झालें. पर्यायाने हेंच विधान ज्ञानमीमांसेला प्राधान्य देऊन, सत्ताशास्त्राला त्याच्यावर अवलंबून ठेवणाऱ्या सर्व तत्त्वज्ञानाला लागू पडतें, असें म्हटल्यास चालेल. अनुभववादी ज्ञानमीमांसेचीं उपकरणें ज्योत तयार करूनदेखील तात्त्विक अनुभववाद्यांच्या पायाखालील वाळू सरकली व सत्ता त्यांच्या हातांतून कायमचीच निसटली. नवहेगेलवाद्यांचीदेखील त्यांच्या विवेकी ज्ञानमीमांसेला प्राधान्य देण्याच्या प्रयत्नांत अशीच शोचनीय परिस्थिति झाली होती, ह्याची येथे आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाही; म्हणूनच एकंदरीत मागच्या दोन हजार वर्षांच्या तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाची साक्ष घेऊन तर्काच्या कोणत्याहि पद्धतीद्वारे सत्तेचें आकलन होणें अशक्य आहे, ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या निष्कर्षाप्रति आपण येऊन पोहोचतो. सुदैवाने वर्तमान-कालखंडांतील इतर विचारप्रवाहांत ह्या महत्त्वाची जाणीव अंतर्हित असल्यासारखी वाटते; परंतु त्याच्या खोल व्यंजनाचें आकलन मात्र फार हळूहळू होत आहे व तेदेखील सारख्या प्रमाणांत झालें असल्याचें दिसून येत नाही. म्हणून आता आपल्याला जें विवेचन करावयाचें आहे, त्यांत ह्या तत्त्वप्रणालीचा सत्ताशास्त्र-विषयक दृष्टिकोणांतून कनिष्ठापासून श्रेष्ठ असा श्रेणिक्रम लावून घेणें हिताचें आहे.

चिद्वाद : विसाव्या शतकाच्या प्रथम चरणांत चिद्वादाचा प्रभाव युरोपच्या मुख्य शहरांवर बलवत्तर होता; परंतु १९२५ च्या सुमारास तो बराच ओसरला. इंग्लंडमध्ये तर त्याला ओहोटीच लागली होती; परंतु जर्मनी, फ्रान्स व इटलीत दुसऱ्या महायुद्धापावेतो त्याचा जोर कायम

होता. क्रोचे, लियन, ब्रन्श्विग व नवकांटीय जर्मन तत्त्वज्ञ, हे ह्या काळांतील चिद्वादाचे पुरस्कर्ते होते; परंतु क्रोचेखेरीज कोणाला-देखील ह्या पिढीवर गंभीरपणें प्रभाव पाडता आला नाही.

क्रोचेच्या मते ज्ञान केवळ दोन प्रकारें मिळवितां येतें. स्वानुभूति अथवा ऐंद्रिय संपर्काने व परिकल्पनांच्याद्वारे अथवा तात्त्विक पद्धतीने. पहिल्या प्रकारच्या ज्ञानाचा भर इंद्रियांवर असतो व त्याचा विषय एकटी व्यक्ती ही असते. दुसऱ्या प्रकारचें ज्ञान विवेकोद्भव असून, त्याचा भर सामान्यावर असतो. बुद्धीचा संबंध सामान्य परिकल्पनांशी असल्यामुळे तिला वस्तूंचा आशय आकलन करतां येत नाही; परंतु तिची दृष्टि निव्वळ वस्तूंच्या संबंधांवर खिळलेली असते. वस्तूंच्या अंतरंगांत प्रवेश करण्यासाठी आपल्याला ऐंद्रिय स्वानुभूतीचा आश्रय घ्यावा लागतो. संवेदना म्हणजेच ज्ञान, असें म्हणणाऱ्या अनुभववाद्यांशी मात्र क्रोचे सहमत नाही. उलट त्यांची तो अवहेलनाच करतो. स्वानुभूति ही स्वतः अमर्यादित आहे व तिच्यामुळे तर्क मर्यादित होतो अशी क्रोचेची धारणा आहे. कारण स्वानुभूतीखेरीज परिकल्पना नाही; पण परिकल्पनेशिवाय स्वानुभूति असू शकते. तात्पर्य हें की, स्वानुभूति ही अतात्त्विक असते. ह्या मुद्द्यामुळे क्रोचेच्या तत्त्वचिंतनांतील ताकद व कमकुवतपणा ह्या दोघाचा एकाच वेळी बोध होतो. ज्या स्वानुभूतीमुळे आपल्याला वस्तूंच्या अंतरंगांत प्रवेश मिळतो, ती अतात्त्विक आहे असें सांगतांना क्रोचेने सत्ताशास्त्राला प्राधान्य दिलें, हें अगदी स्पष्ट आहे; परंतु स्वानुभूतीमुळे सत्तेचें आकलन कसें करतां येईल, ह्याचीमात्र क्रोचेने आपणांस कुठेहि चांगली कल्पना दिली नाही. तिच्यामुळे सर्जनशील अभिव्यक्तीचा, विशेषतः कलेच्या क्षेत्रांत, आविर्भाव होतो व इतिहासांतील क्रियाशील अध्यात्मशक्तीची आपल्याला जाणीव होते, एवढेच क्रोचे म्हणतो. असे सांगतांना स्वानुभूति ज्या आध्यात्मिक शक्तीची आपणांस जाणीव करून देते, ती विशेष अथवा सामान्य नसून, तिच्यांत या दोघांचा व्यक्तिनिष्ठ अशा अनुभवांत समन्वय होतो, एवढेंच क्रोचेला अभिप्रेत आहे; परंतु क्रोचेचें स्वानुभूतिविषयक विवेचन इतकें अस्पष्ट आहे की, त्यामुळे क्रोचेचा कुठेतरी विचारविपर्यय होऊन त्याला जें म्हणावयाचें आहे, तेंच नेमकें तो सांगत आहे किंवा नाही, ह्या बाबतींत वाचकांच्या मनांत गोंधळ निर्माण होतो.

जीवन-तत्त्वज्ञान : ह्या तत्त्वज्ञानाचे निरनिराळे संप्रदाय आढळतात : जीवनोर्मीविषयक वर्गसंनचे तत्त्वज्ञान, अमेरिकन व युरोपीय फलवाद, डिल्थीचें इतिहासनिरूपण व जर्मनींतील जीवन-तत्त्वज्ञान. जरी हे संप्रदाय कितीहि भिन्न असले तरी खालील मुद्द्यांवर त्यांची एकवाक्यता दिसून येते : (१) गति, परिवर्तन, जीवन हेच सत् आहे, असें ह्या तत्त्वज्ञानाचें मंतव्य आहे. जरी त्याला जडता मान्य असली तरी ती गतींतून निघाली, असें ते मानतें. (२) सत्ता ही सेंद्रिय अवयवी आहे, अशी कल्पना हें तत्त्वज्ञान मांडत असतें. जें स्थान वैज्ञानिक जडवादांत पदार्थविज्ञानाला आहे, तेंच स्थान ह्या तत्त्वज्ञानांत जीवशास्त्राला आहे. (३) ह्या तत्त्वज्ञानाचे सर्व पुरस्कर्ते तर्कविरोधी आहेत. परिकल्पना, अनुभवपूर्व नियम, तात्त्विक निगमन ह्या सर्वांचें त्यांना वावडें आहे. म्हणूनच तत्त्वज्ञानाला कोणतीहि तात्त्विक पद्धति लागू पडत नसून, स्वानुभूति, व्यवहार व इतिहासाचें सखोल ज्ञान हेच त्याचे निकष होत, अशी त्यांची ठाम समजूत आहे.

ह्या मुद्द्यांवरून ह्या तत्त्वज्ञानाची भूमिका तर्कविरोधी असल्याचें

कळते; परंतु सत्ताशास्त्रात विधायक भर पडेल असे मात्र त्यांत काही असल्याचे वाटत नाही सत्ता ही सर्जनशील व क्रियात्मक आहे असें जरी आपण गृहीत धरले तरी त्याचा अर्थ जीवशास्त्राचा विषय म्हणजे जीवन, ह्याच्याद्वारे सत्तेची व्याख्या करता येईल असा आहे काय ? ह्यामुळे तर सत्तेच्या स्वरूपाला गभीर मर्यादा वसेल. जर सत्ता म्हणजेच जीवन तर भौतिक जडतेची काय वाट ? वर्गसंनने ह्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या मते, सत्ता ही प्रचंड जीवनीमि आहे. ह्या ऊर्मीची शक्ति जोपर्यंत कायम असते तोपर्यंत तिच्यांत सत्ता विद्यमान असते; परंतु ज्या वेळी तिच्यातील शक्तीचा विलय होतो त्या वेळी त्याच सत्तेचे जडतेत रूपांतर होते. एका रूपकाद्वारे वर्गसंनने हें स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्यात उष्ण वाफेचा प्रचंड दाब निर्माण झाला आहे अशा पात्रास काही कारणामुळे भेग पडल्यावर साहजिकच तिच्यांतून आंतील वाफ प्रचंड वेगाने बाहेर पडून ती वर जाणार. जोपर्यंत तिच्यांत जोर आहे तोपर्यंत तिचे ऊर्ध्वगमन चालूच राहते; पण जोर ओसरता-क्षणी त्याच वाफेचे घनीभवन होऊन पाण्याचे थव होतात व त्यांची अधोगति होण्यास सुरुवात होते. तसेच जीवनीमिहि स्वतः सर्जनशील किंवा शक्तिस्पन्न अशी सत्ता असून, जडता ही त्याच सत्तेचे निष्क्रिय असे रूप आहे. जीवनीमिचे वैपरीत्य (रिव्हर्शन ऑफ दि व्हायटल करंट) अशीच जडतेची व्याख्या आपणास करावी लागेल.

आता प्रश्न असा उद्भवतो की, जडता ही सर्जनशील सत्तेतूनच उपलब्ध होते असे आपण मानले, तरी सत्तेच्या सर्जनशीलतेला कोण आळा बसवितो, हें मात्र गूढ नव्हे का ? वाफेच्या वावतीत असें सांगतां येईल की, वातावरणाच्या दावामुळे तिचे रूपांतर घनजलविदूत होणे शक्य आहे, परंतु सत्तेच्या वावतीत वाहेरून तिच्यावर क्रिया करणाऱ्या शक्तीची कल्पना करणे रास्त आहे का ? कारण अशा स्थितीत वर्गसंनच्या तत्त्वज्ञानाला तडा जाईल त्यात जीवन व जडता ह्यांच्या-मध्ये द्वैत आहे असेंच शेवटी म्हणावे लागेल. जीवन व जडता, स्वानुभूति व बुद्धि ह्याची क्षेत्रे मूलतः भिन्न आहेत, हे मानल्याशिवाय आपल्याला गत्यंतरच नाही.

मानसघटनाशास्त्र : ह्या संप्रदायामुळे मुख्यतः तात्त्विक पद्धतीच्या मर्यादा उघडकीस आणण्यास मदत मिळाली. ज्याचा मूळ आधार तात्त्विक पद्धति असून, ज्याचे आतापर्यंत सतत आवर्तन चालू होतें, अशा वस्तुवाद व चिद्वाद यांवर मानसघटनाशास्त्राने कुठाराघात केला. ज्ञानांत आपल्यासमोर जें काही दिलेले आहे, त्यांत सारभूत काय अथवा त्यातील सार्थकता (इन्टेन्शनॅलिटी) कोणती याचा शोध लावणे, हाच मानस-घटनाशास्त्राचा मूळ उद्देश होय. असे करताना आपल्याला सर्वप्रथम स्वतःच्या नैसर्गिक वृत्तीला (नॅचरल अ‍ॅटिट्यूड) आळा घालावा लागतो. ज्ञानाचा विषय हा काहीतरी मनाव्यतिरिक्त असून त्याला स्वतंत्र अस्तित्व असते, असे मानण्याकडे नैसर्गिक प्रवृत्तीचा रोख असतो. मानसघटनाशास्त्राच्या मते हें विधान सकृद्दर्शनीच अर्थशून्य आहे. कारण ज्ञान ही काही मानसिक घटना नव्हे ते तर तात्त्विक विचारांवर आध रलेले असते. अशा विचारांत आपले चैतन्य जे विषय ज्ञेय असतात. त्यांचाच परामर्श घेत असते. ह्याचा अर्थच हा की, ज्ञेय विषय चैतन्या-व्यतिरिक्त स्वतंत्रपणे राहूच शकत नाहीत वस्तुतः हुसलप्रमाणे तात्त्विक विचारांचा विषयाच्या अस्तित्वाशी मुळीच सवध नसतो. ज्याच्यामध्ये ज्ञेय असा काही आशय आहे, अशा विषयाचाच परामर्श तात्त्विक विचार

घेत असतात. अशा विषयांना हुसल 'आयडॉज' असें म्हणतो. ह्याचा अर्थ हा की, मानसघटनाशास्त्र दिलेल्या विशिष्ट घटकांना कंसांत घालते. ह्या क्रियेलाच हुसलने इपॉके असे नांव दिलें आहे तात्पर्य हें की, तात्त्विक विचाराचा रोख केवळ ज्ञेयरूपाकडेच असतो ज्ञेयरूपाचा चैतन्याशी संबंध सार्थकतेवर आधारलेला असतो. अशा संबंधाचे दोन पैलू असतात (१) ज्ञेयरूपांतर—म्हणजे जे-जें सारभूत आहे अथवा ज्यांत सारभूत रचना आहे तेच महत्त्वाचे असून, विशिष्ट घटनांना काही महत्त्व नाही. (२) अतींद्रिय रूपांतर—म्हणजे निष्कासनाच्या व कसीकरणाच्या तंत्राद्वारे हें रूपांतर आपणास वैयक्तिक ज्ञात्याचे शुद्ध चैतन्य हाच तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे, असे मानावयास लावतें.

मानसघटनाशास्त्राच्या पद्धतीचा विचार व उपयोग करण्यासाठी हुसलने भला जंगी कार्यक्रम आखला होता. निर्मगविज्ञान व गणितशास्त्र ह्यांना ज्या अर्थी विषयांचे ज्ञान अपेक्षित असतें, त्या अर्थी त्यांना ह्या पद्धतीच्या परिसरात आणणे फारच सुलभ आहे; परंतु मुख्य प्रश्न हा की, मानसघटनाशास्त्राचा तत्त्वज्ञानावर प्रत्यक्ष काय प्रभाव पडतो ? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल असें म्हणतां येईल की, तात्त्विक विचार व तद्विषयक पद्धतीचा रोख विषयांच्या अस्तित्वाकडे नसून, त्यांच्या ज्ञेय-रूपाकडेच असल्यामुळे, सत्ताशास्त्राच्या प्राधान्यासाठी ह्या आदोलनाने मार्ग मोकळा केला आहे. असें असल्यामुळे मानसघटनाशास्त्र हें सत्ता-शास्त्रीय पद्धतीचा, निपेधात्मक का होईना, पण एक महत्त्वाचा पैलू आहे, असें मानावे लागेल. ह्या पद्धतीच्या विधायक पैलूकडे मात्र मानस-घटनाशास्त्राने विशेष लक्ष पुरविले नाही. त्यासाठी आपल्याला भव-वादाकडे दृष्टि वळविली पाहिजे.

भववाद . भववादाची दोन मुख्य गृहीतकृत्ये आहेत : (१) सारापेक्षा अस्तित्व हे पूर्ववर्ती असतें, हे मानणें प्रत्येक भववाद्याला अगत्याचे आहे. (२) सत्ताशास्त्रीय समस्या सोडविण्यासाठी त्याने भावनेला, विशेषेकरून मानवीय भावनेला, अग्रस्थान दिलें पाहिजे.

भववादाच्या व्यंजना हायडेगर व जॅस्पर्सच्या विचारसरणीत प्रकर्षाने व्यक्त झाल्या आहेत. ह्या दोन्ही तत्त्वज्ञानी मानवीय अस्तित्वा-वरच लक्ष केंद्रित केले आहे. हायडेगरच्या मते मानवीय अस्तित्व सर्जन-शील असतें, कारण त्यांत ऐतिहासिकता दिसून येते. कोणत्याहि परि-स्थितीत विषयाना आत्मसात् करण्याकडे मानवीय अस्तित्वाची प्रवृत्ति दिसून येते. ते स्वतःच आपला इतिहास घडवून आणते व अशा ऐतिहासिकतेमुळे आपल्या अंतरंगात सत्तेचा आविर्भाव झाल्याची त्याला प्रतीति होते. हायडेगरच्या मते सत्तेचे आकलन करणारी भावनां भविष्याविषयी असलेल्या आपल्या मनातील चिंतेत अतिशय प्रखरपणे अभिव्यक्त झालेली असते. प्रत्येक माणूस आपल्या भवितव्यतेवद्दल चिंतातुर असतो. अशा चिंतेमुळे आमरण त्याच्या मनात ताण वाढत असतो. त्यामुळेच मानव आपल्या अंगी असलेल्या सामर्थ्याचा आविष्कार करून आपल्या अनुभवास आत्म-परिपूर्तीसाठी सतत वदलत असतो. आपल्या अंतिम भवितव्यतेशी आपल्या सामर्थ्याचा जो सवध असतो त्यावरच भववादाची मुख्य भिस्त आहे ह्या संबंधाच्याद्वारेच सत्तेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे भववादाने सत्ताशास्त्राला भक्कम पाठिंबा दिला आहे. हायडेगरच्या मते सर्जनशील सत्ता ही तात्त्विक ज्ञानाच्या कोणत्याहि प्रकाराच्याद्वारे आकलनीय नसते. म्हणूनच ज्या

ज्या अंतिम सभाव्यतेमुळे मानवीय अस्तित्वाला सत्ता मिळते ती-ती काय आहे, असें जर विचारलें तर ती काहीच नाही, असे हायडेगरचें ह्या प्रश्नाला रोखठोक उत्तर आहे. ह्याचा अर्थ एवढाच की, तर्कशास्त्राला तिची व्याख्या करणें अशक्य आहे आणि म्हणूनच ती अज्ञेय असते, असें म्हणावें लागेल; परंतु ह्या निषेधात्मक पैलूबरोबरच दुसरा विधायक पैलूपण आहे. ह्या पैलूचे विवेचन जॅस्पर्सने व्यवस्थित व काळजीपूर्वक केले आहे.

जॅस्पर्स असे म्हणतो की, अंतिम सभाव्यतेशी आपल्या सामर्थ्याचा जो संबंध असतो, त्यांतच विषय व आत्मा ह्यांची सृष्टि होते. ह्या संबंधाची दोन टोके असतात. विषयांपासून सुरुवात करून हा संबंध स्वतःच्या सर्जनशीलतेद्वारा हळूहळू सर्वोच्च आध्यात्मिकतेकडे आपणांस नेतो. ह्या सवधाच्या सर्वोच्च स्थितीला जॅस्पर्सने 'सर्वव्यापक' असें नांव दिले आहे. ही स्थिति गाठण्यासाठी आपल्या अनुभवाला तीन विभिन्न स्तरातून जावें लागतें. पहिला स्तर ऐंद्रियानुभवाचा असून, त्यांत स्वतःव्यतिरिक्त स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असलेल्या जगाचा प्रत्यय येतो. दुसरा स्तर सर्वसाधारण चैतन्याचा असून त्यांत जे-जे काही अस्तित्वांत असते ते-ते चैतन्याद्वारे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत अनुभूत असा-व्यास पाहिजे अशी भावना होते; परंतु सर्वव्यापकाची तिसरी स्थिति म्हणजे आत्मा अथवा विवेक होय. ह्या स्थितीत स्वसामर्थ्याची सर्वकप सत्ता प्रत्ययास येते व त्यामुळेच आपण एका विशिष्ट जगात बाबत आहोंत आणि असें असूनहि ते जग सारखे बदलत आहे, असे आपल्याला वाटू लागते. वर्तमान क्षणात समस्त समष्टींचा समन्वय करून त्यांच्यांत एकात्मता निर्माण करणारी, अशी ही क्रिया आहे. ही जरी अनंत असली तरी ती सद्बोधित स्वतःला परिपूर्ण करीत असते.

ह्या तिन्ही स्थितींना वेगवेगळे घेतल्याने सर्वव्यापकाची उपलब्धि होत नाही. जॅस्पर्सच्या मते ह्या तिन्ही स्थिति ज्या शक्तीमुळे एका वैयक्तिक एकतेत समन्वित होतात, ती परमशक्ति सर्वव्यापक आहे. हें व्यक्तिमत्त्व मात्र कधीहि स्थिर नसते. जसजशी मानवाची विवेकबुद्धि आपल्या सार्थकतेच्या क्षितिजाचा विस्तार करीत-करीत सर्वव्यापक शक्तीतून अधिकाधिक स्फूर्ति ग्रहण करण्याची धडपड करते, तसतसा ह्या व्यक्तिमत्त्वाचा ऐतिहासिक विकास होत असतो. जरी सर्वव्यापकाचे तीन प्रकार तर्काच्या परिधीत समाविष्ट करतां आले, तरी सर्वव्यापक मात्र समस्त परिकल्पनांच्या पलीकडेच असते. तेथे शब्दांचें काही काम नसतें व तर्क हा शेवटी निरर्थक ठरतो. जे-जे काही आहे त्या सर्वांचा उगम ह्या सर्वव्यापकातून होतो. जरी धार्मिक चैतन्यांत ह्या शक्तीचें भव्य रूप प्रकट होत असलें, तरी कोणत्याहि विशिष्ट धर्मात अभिव्यक्त झालेल्या ईश्वरविषयक प्रतिभेची सर्वव्यापकाची तद्रूपता होत नाही. सर्वव्यापक जगांत असूनहि त्याच्यावाहेर आहे.

अशा तऱ्हेने हायडेगर व जॅस्पर्स, सत्ताशास्त्रीय दृष्टिकोणाच्या व्यंजना समग्रतेने उजेडात आणण्यासाठी झटले. सत्ताशास्त्रालाच प्राधान्य देऊन, त्यांनी ज्ञानमीमासेला गौण स्थान दिलें. भावनेनेच सत्तेचें आकलन होते असें सांगून, त्यांनी सत्ताशास्त्राच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण केलें. जॅस्पर्सने मात्र तर्काची संपूर्णपणे अवहेलना न करता त्याला सर्वव्यापकाच्या अधीनस्थ मानून व त्याच्या विविध प्रकारावर तर्काचा सार्वभौम अधिकार असल्याचे सांगून, सान्त व अनंत ह्यांच्यामधील दुवा

जोडण्याचा प्रयत्न केला. एक व अनेक ही समस्या सोडविण्यासाठी जॅस्पर्सची ही वल्लुपि फार मोलाची आहे.

सत्ताशास्त्र - वर्तमान-कालखंडांतील सत्ताशास्त्राच्या विविध संप्रदायांची उत्पत्ति वेगवेगळ्या तऱ्हेने झाली आहे. ऍलेक्झेंडर व व्हाइटहेड हे आगळ नव-वस्तुवादाच्यामार्फत इकडे बळले. हार्टमनने मानसघटना-शास्त्र आत्मसात् करून इकडे प्रवेश केला. जीवन-तत्त्वज्ञानाचा व मानसघटनाशास्त्राचा समकालीन सत्ताशास्त्रावर बराच प्रभाव पडलेला दिसतो. तसेंच नवथोमीवादी तत्त्वज्ञ स्वतःवर भववादाचा संस्कार घडवून, सत्ताशास्त्रीय संप्रदायाला येऊन मिळाले आहेत.

सत्ताशास्त्रविषयक तत्त्वज्ञानाची काही ठळक वैशिष्ट्ये अशी आहेत :

(१) विवेचक पद्धति : सत्ताशास्त्रीय तत्त्वज्ञानी वर्गसनद्वारा पुरस्कृत स्वानुभूतीला झुगारून दिलें व ते स्वतःची विधाने विवेकबुद्धीला पटतील, अशा पद्धतीच्यामार्फत माडू लागले. हे तत्त्वज्ञ विवेकवादी असून, 'सत्ता विवेकाधिष्ठित असते' ह्या हेगेलच्या तत्त्वाशी ते सहमत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रांत त्यांनी विवेकवादी पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

(२) सत्ताशास्त्रीय पद्धति : मानसघटनाशास्त्राच्या विरुद्ध सत्ताशास्त्रीय तत्त्वज्ञ सत्तेवर जास्त भर देतात व हेंच त्याचें वैशिष्ट्य आहे. त्यांना ज्ञेयरूप अथवा त्याचें निव्वळ सार हे अभिप्रेत नसून, त्यांत अस्तित्व व त्याच्या सारभागाचादेखील ते अंतर्भाव करतात. अशा सत्तेच्या मूर्तव्यापकतेवर त्यांचा विशेष भर असतो.

(३) मानवतावाद : जडवाद्याच्या उलट, सत्ताशास्त्रीय तत्त्वज्ञ मानवतावादी असतात. त्यांनी स्वतःच्या चिंतनात मानवीय मूल्यांकडे विशेष लक्ष पुरविले आहे. ह्या वावरीत ते भववाद्यांसारखे अतिवादी नाहीत; कारण मानव हाच काही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार नाही; तथापि इतिहासांतील, नैतिकतेतील व धर्मांतील मूलभूत मानवी समस्यांना स्वतःच्या तत्त्वचिंतनाने त्यांनी वरेंच समृद्ध केले आहे. ह्या संप्रदायांतील नवथोमीवाद हा भववादाच्या बराच जवळ जाऊन पोहोचतो; कारण सत्ता ही शक्तिसंपन्न असते, असा त्यांचा विश्वास आहे. सत्ता जशी आहे तशीच तत्त्वज्ञानाचा विषय झाली पाहिजे, अशी थोमीवादाची दृढ धारणा असल्यामुळे, सत्ताशास्त्राशी त्याचा घनिष्ठ संबंध आहे. कार्य व शक्तिमत्त्वविषयक सिद्धान्त हाच अतिमहत्त्वपूर्ण सत्ता-विषयक सिद्धान्त आहे. ह्या सिद्धान्ताच्यामार्फतच आपल्याला इतर विषयांची व्याख्या करतां येते. ईश्वराखेरीज प्रत्येक सृष्ट पदार्थ कार्य व शक्तिमत्त्व ह्यांच्याद्वारे बनलेला असतो. ह्या सिद्धान्तांतूनच सार व अस्तित्वविषयक सिद्धान्त निघाला आहे. ईश्वराव्यतिरिक्त प्रत्येक पदार्थ सार व अस्तित्व ह्यांच्या मिश्रणातून निर्मित असतो. साराचें प्रत्यक्षीकरण म्हणजेच अस्तित्व होय आणि प्रत्यक्षांत जरी दोघे अविभाज्य असले, तरी ते वस्तुतः भिन्न असतात.

थोमीवादाचा परिवर्तनवाद हा कार्यशक्तिमत्ता सिद्धान्ताशी सुसंगत असाच आहे. शक्तीचेंच कार्यात रूपांतर होऊन परिवर्तन होतें, असा ह्या वादाचा अभिप्राय आहे. जे-जे काही आहे ते-ते अपूर्ण असून त्यांत सत्ता ही समग्रतेने व्यक्त झालेली नसते; म्हणूनच सगळ्या परिवर्तनाच्या क्रियेत अधिष्ठान हें गृहीत असून त्याचाच पूर्णाविष्कार म्हणजेच सत्ता, असें मानणें उपयुक्त ठरेल. ईश्वराला सत्तेची परिपूर्णता म्हणून मानलें, तर त्यात कृतीची परिपूर्णता अंतर्हित असलीच पाहिजे.

थोमीवादाच्या अनेक तत्त्वज्ञापैकी जाक्स मारितें हा विशेष प्रसिद्ध असून, एतिएन गिल्सो नामक फ्रेंच तत्त्वज्ञानेहि तत्त्वज्ञानाच्या इतिहास-क्षेत्रात वरीच भौव कामगिरी केली आहे.

ह्या कालखंडाचे वैशिष्ट्य हे की, त्यात नवअनुभववाद व सत्ता-शास्त्रीय तत्त्वज्ञान यांत झुंज होऊन, त्याच्या विशिष्ट पद्धतीचे सत्ता-शास्त्रीय दृष्टिकोणांतून मूल्यांकन झालें. तर्काधिष्ठित ज्ञानमीमांसा सर्जनशील सत्तेचें आकलन करण्यास सर्वस्वी असमर्थ असल्याचा निर्वाळा स्वतः अनुभववादाच्या परिणतीतूनच उपलब्ध झाला. त्याबरोबरच वस्तुवादी व आदर्शवादी तत्त्वज्ञानाची मृत्युघंटाच वाजली

आता सत्ताशास्त्रीय पद्धति तर्काधिष्ठित नसावी हें जरी मान्य केलें, तरी तिचें रूप कोणते, ह्याबद्दल वरेच विचारमथन होऊन आतापर्यंत कधीहि उजेडांत न आलेले तत्त्वज्ञानाचे पैलू उघडकीस आले. मानस-घटनाशास्त्राने तर्काधिष्ठित ज्ञानमीमांसेच्या ज्या मर्यादा आखून दिल्या त्यांच्या आधारे भववाद्यांनीमात्र सत्ताशास्त्रीय दृष्टिकोणाच्या व्यंजना मार्मिकतेने हाताळल्या. अस्तित्वविषयक भावनेनेच सत्तेचा बोध कसा होतो, ह्यावर त्यांनी सखोल विचार केला. असे असले तरी खुद्द सत्ता-शास्त्रीय संप्रदायांत. सत्ताशास्त्राची धार जराशी बोथट झाल्यासारखी वाटते; कारण ह्या संप्रदायाचा विवेचक-पद्धतीवर विश्वास असल्यामुळे त्याने परत ज्ञानमीमांसेचीच कास धरली की काय, अशी शका वाटते. ह्यामुळे सत्ताशास्त्राची स्वायत्तता व स्वातंत्र्य ज्यायोगे निर्विवादपणें राखले जाईल अशा तात्त्विक विचारसरणीची अजून अपेक्षा आहे, असें ह्या कालखंडातील तत्त्वमथन केल्यावर वाटू लागतें.

विश्लेषक तत्त्वज्ञानाची वाढ : वर्तमानकालातील सत्ताशास्त्र-विचारांतील व्यंजना या प्राधान्याने युरोप खंडांतच व्यक्त झाल्या आणि त्याचा अप.ण जो वर निर्देश केलेला आहे, तो या शतकाच्या सुरवातीस उदयास आलेल्या तार्किक अणुवाद व तार्किक अनुभवसत्तावाद यांच्या-विरुद्ध व्यक्त झालेली एक प्रतिक्रिया म्हणून; परंतु या प्रतिक्रियानी तार्किक अणुवाद व अनुभवसत्तावाद यांना शह मिळाला, असें म्हणतां येणार नाही. या दोन्हीहि विचारधारांचे आता कोणी पुरस्कर्ते नाहीत. या विचारधारा प्रामुख्याने ब्रिटन, अमेरिका आदि आंग्लभाषिक देशांत व ऑस्ट्रियात हिरिरीने मांडल्या गेल्या. त्यांची प्रगति युरोप खंडातील देशांत होऊं शकली नाही, याचे मुख्य कारण त्या देशांतील सत्ताशास्त्रीय विचारवृत्ताचा प्रभाव हे होय. आंग्लभाषीय देशातहि या विचारधारा एका विशिष्ट मर्यादपलीकडे मूळ धरूं शकल्या नाहीत, याचें श्रेय तेथे प्रभावी झालेल्या विश्लेषक तत्त्वज्ञानाच्या चळवळीला व विशेषेकरून विट्गेन्स्टाइनच्या उत्तरकालीन तत्त्वचिंतनाला द्यावें लागेल. वर्तमान-कालातील विश्लेषक तत्त्वज्ञानाची वाढ लक्षांत घेतल्याखेरीज या काळाचें चित्र पुरे होऊं शकणार नाही.

विश्लेषणाला तत्त्वज्ञानाची पद्धति म्हणून जरी अगदी प्राचीन काला-पासून मान्यता लाभली असली, तरी खऱ्या अर्थाने विश्लेषक तत्त्व-ज्ञानाचा उदय या शतकाच्या प्रारंभीच झाला, असे म्हणावयास हरकत नाही. पारंपरिक सत्ताशास्त्रात व विशेषेकरून ब्रॅड्ले, बोसाके या आंग्ल तत्त्ववेत्त्यांनी प्रसृत केलेल्या नव्या 'हेगेलियन' चिन्तादाला विरोध करण्यासाठी मूर व रसेल या दोघानी 'विश्लेषण'ची कास धरली ब्रॅड्लेचा एक असा. सिद्धान्त होता की, अंतिम सत्याचें ज्ञान

मानवास विश्लेषणाने कधीच होऊं शकणार नाही. विश्लेषणाने मूळ स्वरूप विकृत होते. मूर आणि रसेल यांनी विश्लेषणाच्या या मूल्य-मापनावर हल्ला चढविला व हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला की, खऱ्या-खऱ्या तत्त्वज्ञानाचा आत्मा विश्लेषण हाच आहे. पारंपरिक सत्ता-शास्त्र केवळ प्राकल्पिक होते. त्याने निर्माण केलेल्या प्रश्नांना अद्यापि समाधानकारक उत्तरे मिळाली नव्हती आणि केवळ शब्दांच्या जाळ्यांत बुद्धीला चकवून, त्याने अनुभवांतील वास्तव जगताला भासाचें रूप दिलें होतें. सामान्य रीतीच्या विचारांचे यथार्थत्व पारंपरिक सत्ताशास्त्राने नाकारलें होते. पारंपरिक सत्ताशास्त्राच्या या दृष्टीविरुद्ध मूरने असें दाखवून दिले की, या वावरीत सामान्य बुद्धी- (कॉमन्सेन्स) -चा काहीहि दोष नसून, दोष आहे, तो सर्वस्वीपणे त्या सामान्य संज्ञांचा, अचूक अर्थ न समजणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांचा. सामान्य ज्ञानाचे समर्थन मूरडतक्या प्रभावीपणे फारच थोड्यांनी केलें असेल. या संज्ञांचा खराखुरा अर्थ जाणून घ्यावयाचा असेल, तर त्यांचें विश्लेषणच व्हावयाला पाहिजे. अशा विश्लेषणांतून एक गोष्ट निष्पन्न होते ती अशी की, तत्त्ववेत्त्यांतील वरेचसे वाद हे शाब्दिक आहेत व त्यांचा उगम निरनिराळ्या पदांच्या-शब्दांच्या-विविध अर्थच्छटाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे होतो. सज्ञेचें विश्लेषण हें आपणांस समजणाऱ्या भाषेंतच करावयास पाहिजे आणि त्यासाठी सर्वांना ज्ञात असणारी सरल व सुबोध अशी भाषा वापरायला हरकत नाही. तत्त्वज्ञानाचा उद्देश संज्ञांचें स्वरूप सुगम व सुबोध करणें हा आहे. प्रारंभीचा रसेल व प्रारंभीचा विट्गेन्स्टाइन यांच्याहि विश्लेषणाची मूळ भूमिका हीच आहे. भाषेची मर्यादा हीच आपल्या विश्वाची मर्यादा होय. स्पष्टीकरण करणें म्हणजे संमिश्र संकल्पनांना सरल, केवळ संकल्पनांत परिस्फुट करणे. एका रीतीने ह्या संकल्पनांचा अणुवादच होय; पण आपल्या उत्तर आयुष्यांत विट्गेन्स्टाइनने व राइल आदि ब्रिटिश विचारवंतांची विश्वाची मर्यादा आणि भाषेची मर्यादा एकच आहे, हें तत्त्व जरी मानलें, तरी तार्किक अथवा सांकल्पनिक अणुवाद पूर्णपणें झुगारून दिला. एखादी संकल्पना मिश्र की केवळ शुद्ध, हें त्या-त्या संदर्भा-वरून ठरवावें लागेल. मिश्र संकल्पना ही केवळ संकल्पनांची वनलेली असते, असा भौतिक अणुवाद तत्त्वज्ञानाच्या जगांत यथार्थच ठरेल असें नाही. उलट एखाद्या शुद्ध संकल्पनेचें स्पष्टीकरणसुद्धा आपणास अनेक मिश्र संकल्पनांच्या साहाय्याने द्यावें लागतें. त्यामुळे संकल्पना किंवा त्यांचे वाहन म्हणून शब्द याचा आपण कसा उपयोग करतो, यावरूनच संकल्पनांचें स्वरूप ठरत असतें, असा सिद्धान्त विट्गेन्स्टाइन, राइल आदि विचारवंतांनी मांडला. भाषा ही केवळ विश्वाचे चित्र असते. जें खोटेंहि नाही आणि खरेंहि नाही असें प्रकथन निरर्थक असते, या सिद्धान्ताचाहि नवीन विश्लेषकांनी त्याग केला. भाषा केवळ विश्व-चित्रणाची भूमिका करीत नाही भाषेच्या अनेक भिन्न भूमिका असतात; तेव्हा जे सत्य अथवा असत्य नाही ते निरर्थकच होय, असें म्हणणें योग्य नाही, अशी भूमिकाहि या विचारवंतांनी मांडली. भाषा किंवा गणित हे एखाद्या खेळासारखे असते. खेळाचे नियम आपणच तयार केलेले असतात, ते मोडले तर त्या प्रकारचा खेळ होणार नाही. याचप्रमाणे भाषा व गणित (ही एक प्रकारची भाषाच आहे) याच्याहि नियमांचें असतें. याहीपुढे जाऊन भाषा ही संप्रेषणाकरिता असल्यामुळे ती नेहमीच सार्वजनिक असवी लागते; खाजगी भाषा ही भाषाच नव्हे, असाहि सिद्धान्त त्यांनी पुरस्कारिला. अर्थातच पुष्कळच संकल्पनांचे अथवा

सामान्य संकल्पनांचें सत्तात्व यामुळे संपुष्टात येतें व प्लेटोचा संकल्पना-वाद किंवा इतरहि सत्ताशास्त्रीयवाद विरुद्ध जातात. आपणांस जें-जें ज्ञात होतें तें-तें भाषेत विशद करता येतें आणि असें विशद करणे व असें विशद करतांना भाषेतील आणि विचारांतील कोळिष्टके झाडून टाकणें हेंच तत्त्वज्ञानाचे कार्य ठरतें. या विचारसरणीप्रमाणे, अर्थातच भाषेचा गोंधळ उत्पन्न करून, विचारांत 'जाळीजळमटें' निर्माण करण्याचें महत्कार्य जे सत्ताशास्त्रज्ञ करीत असतात, त्यांना उत्तर देण्याकरिता आदर्श-भाषा-निर्मिति करण्यांतहि काही तत्त्वज्ञ मग्न असतात. असंदिग्ध भाषा निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो; पण हा प्रयत्नहि सर्व-साधारण भाषेची भूमिका न समजल्यामुळे असतो. असंदिग्धता हा भाषेचा सर्वदा दोषच असतो असें समजण्याचें कारण नसते. आपल्या अनेक भूमिका पार पाडण्यास सर्वसाधारण भाषेला संदिग्धतेचीहि गरज असते. तेव्हा आदर्श भाषा ही सर्वसाधारण भाषेहून भिन्न असते, असेंहि समजावयाचें कारण नाही. सर्वसाधारण भाषा ही आदर्श भाषाच असते, असाहि सिद्धान्त त्यांनी मांडला. विट्गेन्स्टाइन व इतर विश्लेषक यांच्या विचारांमुळे तत्त्वज्ञानांतील काही कूट प्रश्न सुटण्यास मदत झाली, हें नाकवूल करता येणार नाही. ('विश्लेषण, तात्त्विक' हा लेख पहावा.)

संदर्भ ग्रंथ : वॉशेन्स्की, आय. एम. : कांटेंपोररी युरोपियन फिलॉसफी, अनु. डी. निकोल व के. ए. ब्रेनर (वकलें, १९५०); पासमोर, जे. : ए हंड्रेड इयर्स ऑफ फिलॉसफी (लंडन, १९५७, आ. २, १९६६); रून्स, डी. डी. सपा. ट्वेंटिएथ सेंचरी फिलॉसफी (न्यूयॉर्क, १९४३); रसेल, बी. : लॉजिक अँड नॉलेज, संपा. आर. सी. मार्श, (लंडन, १९५६); विट्गेन्स्टाइन, एल. जे. जे. : ट्रॅव्हंटस लॉजिको फिलॉसॉफिकस (लंडन, १९२२); — : फिलॉसॉफिकल इन्व्हेस्टिगेशन्स, अनु. जी. ई. एम. अँत्स्कोम्ब (ऑक्सफर्ड, १९५३).

ना. वि. जोशी

तत्त्वज्ञान - पाश्चात्य दृष्टिकोण : युरोप आणि अमेरिका येथे विकास पावलेल्या तत्त्वज्ञानासंबंधीच्या संकल्पनेचें विश्लेषण करणे आणि विशेषेकरून पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आणि त्याचा विकास यांचीं लक्षणें विशद करणें, हा प्रस्तुत लेखाचा उद्देश आहे.

पाश्चात्य देशांतील तत्त्वज्ञानाची संकल्पना :

तत्त्वज्ञानासंबंधीची ग्रीक कल्पना : 'सुज्ञतेचें प्रेम' या अर्थाचा 'फिलॉसफी' हा शब्द बहुधा पायथॅगोरसने प्रथम योजिला असावा. सॉक्रेटीसच्या काळांत ग्रीकांनी वापरलेला 'सोफिस्ट' शब्द काही व्यक्तीच्या ठिकाणी सुज्ञता होती, असें सुचवितो. वस्तुतः मात्र, ज्यांच्या ठिकाणी खऱ्या सुज्ञतेऐवजी सुज्ञतेचा देखावाच असे, अशा शिक्षकांच्या गटाला 'सोफिस्ट' हे नांव दिले गेलें आहे.

तत्त्वचिंतन म्हणजे सत्याचा शोध, हा दृष्टिकोण सॉक्रेटीसने पुन्हा प्रसृत केला. प्लेटोच्या मतें, तत्त्वचिंतन ही एक द्वंद्वविकासप्रक्रिया असून, खालच्या श्रेणीच्या ज्ञानापासून तिचा प्रारंभ होतो आणि तिची परिणति इतर सर्व ज्ञानाच्या अतीत अशा चिंतनामध्ये होते. अॅरिस्टॉटलने इंद्रिय-प्रत्यय, बौद्धिक-प्रत्यय आणि कला या सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ स्थान

तत्त्वज्ञानास दिलें. मूलतत्त्वाचें ज्ञान देणारी अंतःप्रज्ञात्मक बुद्धि आणि या तत्त्वांपासून जरूर ते नैगमनिक निष्कर्ष काढणारें विज्ञान, याचा संयोग म्हणजे तत्त्वज्ञान होय. तत्त्वज्ञान कनिष्ठ सत्तांपासून तों श्रेष्ठतम सत्तांपर्यंतच्या सर्व सत्तांचा परामर्श घेतें आणि पदार्थविज्ञान व गणित हीहि तात्त्विक सुज्ञतेचीच अंगें होत (मेट. इ. १, १०२५ बी १-२). तात्त्विक सुज्ञतेला व्यावहारिक सुज्ञता पूरक होय. ही सुज्ञता म्हणजे मानवाला हितकर वा अहितकर वस्तूचा विचार करून, तदनुसार वागण्याची खरी बौद्धिक क्षमता. (एथिक्स निको. ६, सी. ५). अॅरिस्टॉटल हा 'ऑर्गॅनॉन'चा, म्हणजे निर्दोष तत्त्वज्ञानासाठी आवश्यक असणारें जें तर्कशास्त्रनामक साधन त्याचाहि जनक आहे.

अॅरिस्टॉटलनंतरच्या काळातहि तत्त्वज्ञानामध्ये पदार्थविज्ञानासारख्या विविध ज्ञानशाखांचा समावेश केला जाई; तथापि तत्त्वज्ञानामध्ये प्रामुख्याने नीतिविषयक आणि धर्मविषयक समस्यांचा विचार केला जाऊ लागला. या काळांत संशयमूलक प्रश्न उपस्थित करण्यांत येत हें खरें. तसेंच प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल यांच्या वचनांची वरीचशी पुनरुक्तिहि झाली; पण त्याबरोबरच प्लॉटिनसच्या चिंतनामधून एक स्वयंपूर्ण सत्ताशास्त्र व अंतर्मुखताप्रधान असा गहन धर्म, यांना सामावून घेणाऱ्या एका महान् तत्त्वज्ञानाचाहि उगम झाला.

तत्त्वज्ञानाची मध्ययुगीन कल्पना लॅटिन तत्त्वज्ञांवर ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा प्रारंभी फार मोठा प्रभाव होता. सिसरोने पूर्वीच्या तत्त्वज्ञांच्या मतांचें केवळ पुनर्निवेदन केलें आणि आपण स्वतः काय मत बनवावें, हें ठरविण्याचें काम त्याने त्याच्या वाचकावरच सोपविलें. सेनेकाच्या मतें, सुज्ञता ही आत्म्यांची स्वामिनी आणि जीवनाची शिल्पकर्त्री होय. ख्रिस्ती धर्माच्या उदयानंतर, आरंभी-आरंभी, तत्त्वज्ञानाने या नवीन प्रकारच्या धर्मास विरोध केला; पण लवकरच धर्माने तत्त्वज्ञानाला आपल्या पंखाखाली घेतले आणि त्या दोहोचें संश्लेषण होऊन परिणामी, ईश्वरशास्त्राकडून तत्त्वज्ञानाला एक नवीन चालना मिळाली. ऑगस्टाइनने दुसऱ्या कशापेक्षाहि, आनंदाचें उगमस्थान म्हणून अंतिम सत्याचाच शोध घेतला. बोएथिअसने त्याच्या विपत्काली ईश्वरी प्रसादाची कल्पना मान्य करणाऱ्या तत्त्वप्रणालीने स्वतःचें सांत्वन करून घेतलें. अँसेल्मने म्हटलें की, मला ज्ञान व्हावें म्हणून मी श्रद्धेचा स्वीकार करतो.

अरब आणि यहूदी तत्त्वज्ञांनीहि श्रद्धा व बुद्धि यांचा विरोध कसा होणार नाही इकडे लक्ष दिलें आणि अशा रीतीने, अॅरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानांतील सुज्ञता आत्मसात् करण्याचा यत्न केला.

श्रद्धेवर आधारलेले युक्तिवाद आणि स्वाभाविक बुद्धीवर आधारलेले युक्तिवाद, यांमध्ये काटेकोर भेद करण्याची आवश्यकता अँक्वायनसला जाणवली. तरीपण त्याच्या काळीहि ग्रीक आणि ख्रिस्ती धर्मविचारांच्या प्रमाण-ग्रंथांवरील भाष्य हाच पुष्कळदा तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. त्या काळांतील स्कॉलॅस्टिक ग्रंथकारांनी ईश्वरशास्त्रीय विवेचनामध्ये बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानचर्चेचा अंतर्भाव करणारे मोठमोठे 'सुम्मी-ग्रंथ' (संपूर्ण संग्रहग्रंथ) रचले.

अॅरिस्टॉटलच्या वैज्ञानिक-संशोधन-कार्यावर वाजवीपेक्षा अधिक विसंबून राहिल्यामुळे वैज्ञानिक संशोधनाची जी उपेक्षा झाली होती तिला रॉजर बेकनने दूषण दिले; आणि तरीहि वैज्ञानिक निरीक्षणाचें महत्त्व

आग्रहाने प्रतिपादन करणाऱ्या वेकननेदेखील ईश्वरशास्त्रीय ज्ञान आणि निरनिराळी विज्ञाने यांच्या दरम्यान तत्त्वज्ञानाला महत्त्वपूर्ण स्थान दिलेच. ही निरनिराळी विज्ञाने, तत्त्वज्ञान आणि ईश्वरशास्त्र मिळून ज्ञानाचे समग्र क्षेत्र बनले व या ज्ञानाच्या सत्यत्वाचे, अतिमतः ईश्वर हें प्रमाण धरण्यांत आले.

वोनाव्हेचरला तत्त्वज्ञ म्हणण्यापेक्षा ईश्वरशास्त्रज्ञ म्हणणे अधिक योग्य ठरेल. जॉन डन्स स्कॉटस हाहि, मूलतः धर्माचे समर्थन करणारा होता व समकालीनाच्या परस्परविरुद्ध तात्त्विक मतांमुळे ईश्वरशास्त्रांत उद्भवणाऱ्या अडचणी तर्कशास्त्राच्या साहाय्याने दूर करण्याचा त्याने यत्न केला. स्कॉटसने पदार्थाविषयीच्या आपल्या विचारांच्या संकीर्णते-नुरूप त्याच्या ठिकाणी कल्पिलेल्या आकारतत्त्वांची संस्था वाढविली; तर ओखॅमने, “आवश्यकता नसतांना सत्-तत्त्वांची (अथवा आकाराची) संस्था वाढवू नये” या तत्त्वाची धुरी लाविली. यामुळे आपल्या संकल्पनांच्या वास्तविक मूल्याविषयी अधिकाधिक संशय व्यक्त करण्याच्या आणि शेवटी, संकल्पना म्हणजे पदे अथवा शब्द होत, असे मानण्याच्या (पदवाद आणि नामवाद) तत्त्वज्ञानांतील एका नव्या प्रवृत्तीचा प्रारंभ झाला. आधुनिक तत्त्वज्ञानांतील संशयवादाचा मार्ग खुला झाला. वॉरेझ आणि त्याचे समकालीन स्कॉलॅस्टिक विचारवंत यांनी तत्त्वज्ञानाच्या विविध शाखांची व्यवस्थित मांडणी करणारे प्रबंध रचले; तथापि विविध समस्यांना त्यांनी दिलेल्या उत्तरावर सर्व-संग्रहवादाचा काहीसा परिणाम झालेला आहे.

तत्त्वज्ञानाविषयीची आधुनिक संकल्पना : कोपर्निकस, गॅलिलिओ आणि इतरांच्या प्रभावामुळे विज्ञानाची जी प्रगति झाली, तिच्यामुळे देकार्त आणि फ्रॅन्सिस बेकन यांनी तत्त्वज्ञानाला एक नवी दिशा दिली. नामवादांमुळे जो संशयवाद वाढीस लागला होता त्यामुळे अनेक तत्त्व-चित्तकांना व्यापक, पण संशयाहर्ह ज्ञानाऐवजी निश्चिततेचा ध्यास लागला होता. देकार्तने सर्वस्पर्शी संशयापासून प्रारंभ केला; तथापि ‘ज्याची सुस्पष्ट आणि पृथक्पणे कल्पना करतां येते ते अगदी सत्य’ या निकषाचा त्याने अतिरेकी वापर केल्यामुळे देकार्तची सत्ताशास्त्रीय मते अतिशय आग्रही ठरली व वैज्ञानिक संशोधन अनुभवाधिष्ठित असावे, असे त्याला वाटत असूनहि, त्याचे संशोधनदेखील आग्रही ठरले.

विविध तत्त्वज्ञानप्रणालीमध्ये आदरास्पद ठरलेली ‘दैवते’ फ्रॅन्सिस बेकनने द्वेषणास्पद ठरविली आणि नवीन वैज्ञानिक पद्धति घालून देण्याचा यत्न केला; तथापि, त्याने सुचविलेले नियम इतके गुंतागुंतीचे होते की, त्याच्या मुळाशी विज्ञानाच्या व्यवहार्य संकल्पनेऐवजी अनुभव-निरपेक्षवादी संकल्पना असल्याचेच दिसून आले.

स्पिनोझा, लायबनिझ आणि वूल्फ यांसारख्या देकार्तनंतरच्या बुद्धिवादी तत्त्वज्ञांच्या प्रणाली अधिक तर्कसुप्रतिष्ठित असल्याने, त्यांच्यांत अधिक निश्चिती आहे, अशी समजूत होती फ्रॅन्सिस बेकनच्या ‘न्यू ऑर्गॅनॉन’ या ग्रंथानंतर आणि हॉब्सच्या पाठटिक जडवादा-नंतरच्या लॉक, वॉल्ले आणि ह्यूम यांसारख्या अनुभववादी तत्त्वज्ञांनी गुणधर्म व नंतर द्रव्य याच्या ज्ञानाच्या सत्यतेविषयी आणि भौतिक विश्वाच्या सत्तेविषयीसुद्धा संशय घेतला व केवळ तत्त्वज्ञानच नव्हे, तर विज्ञानहि संशयाहर्ह ठरले.

बुद्धिवादी तत्त्वज्ञ आणि अनुभववादी तत्त्वज्ञ यांनी परस्परविरोधी

दावे केले होते. अशा स्थितीत “तत्त्वज्ञानाचे कार्य मुख्यतः समीक्षात्मक आहे” असे कांटने प्रतिपादन केल्यामुळे विज्ञानाचे मूल्य रक्षिते गेले खरे; परंतु सत्ताशास्त्रीय ज्ञानमात्र ज्ञानप्रक्रियेच्या अनुभवनिरपेक्ष उपाधीचें ज्ञान होऊन बसले.

कांटनंतर त्याने दिलेल्या सावधगिरीच्या इश्यांनी नाउभेद न होता, फिष्ट, शेलिंग आणि हेगेल यांसारख्या थोर चिन्वादी तत्त्वज्ञांनी असे मानले की, आपल्या ज्ञानाच्या अनुभवनिरपेक्ष उपाधीमध्ये सर्व-समावेशक निरुपाधिक सत्तेचा स्वीकार अंतर्भूत आहे. या विचारवंतांच्या प्रतिपादनांमुळे संश्लेषण हे तत्त्वज्ञानाचे कार्य आहे, ही भूमिका पुनरुज्जीवित झाली. याउलट, ऑगस्ट कांट, डार्विन आणि कार्ल मार्क्स या अनुभवसत्तावाद्यांनी, कांटने केलेल्या विज्ञानाच्या समर्थनाच्या आधारे, तत्त्वज्ञान हें विज्ञानाच्या पंक्तीस बसविले. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीहि या प्रत्येक गटातील वाकवगार मंडळी तत्त्वज्ञानाच्या आपापल्या कल्पनेचें आवेशाने समर्थन करीत होती.

तत्त्वज्ञानाविषयीची विसाव्या शतकांतील संकल्पना . सत्ता ही केवळ जडद्रव्यस्वरूप आहे अथवा केवळ चित्स्वरूप आहे, असे मानणाऱ्या तत्त्वप्रणालीवर नाखूश होऊन, एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरी, नीट्शेला असे वाटलें की, सत्तत्त्वाच्या मर्मग्रहणाचे अधिक योग्य मार्ग-दर्शक तत्त्व जीवन हेच असू शकेल. त्याला मानवी जीवनाच्या संपन्नतेचा शोध घ्यावयाचा होता आणि तत्कालीन परिस्थितीमध्ये अतिमानवाच्या तत्त्वज्ञानाच्या आकांक्षेची चिन्हे त्याला दिसत होती. विसाव्या शतकांत वर्गसंनने असा विवरणसिद्धान्त मांडला की, सत्ता ही एक जैव प्रेरणा हीय व अंतःप्रज्ञा हा तत्त्वज्ञानप्राप्तीचा मार्ग आहे. मॉरिस व्हॉडेलने असे प्रतिपादन केलें की, तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनमार्गच होय, कारण जीवन हेंच जाणिवेचे रूप घेते व स्वतःला दिशा देते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ब्रॅड्ले याने चिन्वादी तत्त्वज्ञान-प्रमाणेच असे प्रतिपादन केलें की, तत्त्वज्ञानाचे कार्य सत् व असत् यांचा विवेक करणे हे होय. त्यालाच देशबधु नवबस्तुसत्तावादी जी. ई. मूर याने असे म्हटले की, जगताविषयीची, वेळ पडल्यास सकल सत्तेविषयीचीहि व्यापक सत्ये प्रस्थापित करणे हे तात्त्विक अन्वेषणाचे उद्दिष्ट होय. वरदंड रसेलनेहि म्हटले आहे की, परमार्थतः अंतिम विश्लेषण न करता विश्वांतील सत्तत्त्व काय हें सांगण्याचा तत्त्वज्ञान यत्न करते. मात्र ब्रॅड्लेशी तुलना करता, मूर व रसेल हे दोघे तत्त्वज्ञानाच्या या उद्दिष्टाचा पाठपुरावा बस्तुसत्तावादी भूमिकेवरून करतात.

क्रियेची सफलता हा सत्तेच्या अर्थवत्तेचा निकष आहे असे विवरण देऊन, विल्यम जेम्स आणि जॉन ड्यूई यांनी फलवादी तत्त्वज्ञानाचा पाया मार्क्सवादाने इतिहासाच्या केवळ अर्थविवरणाचाच यत्न केला असे नाही, तर सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याचाहि प्रयत्न केला.

असे दिसतें की, तत्त्वज्ञान हे तत्त्वचित्तकाच्या मनोवृत्तीवर अथवा त्याच्या काळच्या परिस्थितीवर आधारित असेल, तर तत्त्वज्ञानाचें वास्तवनिष्ठ स्वरूप नाहीसे होईल. ई. ह्यूसलच्या मतें, सर्व मानसिक आणि ऐतिहासिक घटक वाजूस ठेवून, स्वतःचें शुद्ध ज्ञातृत्व विचारात घेऊनदेखील ‘शुद्ध विज्ञान’ या स्वरूपांत तत्त्वज्ञानाची मांडणी करतां येणें शक्य आहे. मात्र या अंतर्लक्षी ज्ञातृत्वाची ‘विषया’शी फारकत

नको. हुसलं च्या प्रतिपादनाने अनुभूतप्रपंचवादी विचारप्रवाहाला चालना मिळाली व त्यापासून गेल्या ५० वर्षांतील बऱ्याचशः युरोपीय तत्त्वज्ञानास स्फूर्ति मिळाली आहे.

अस्तित्वादी विचारसरणीचा उगम एकोणिसाव्या शतकात डेन्मार्कमध्ये झाला. तेथे सोरेन किर्केगार्डने तत्त्वज्ञान आणि धर्मभावना यांचा योग घडवून आणला; तथापि विसाव्या शतकातील दोन जागतिक युद्धांच्या दरम्यानच्या उद्विग्नतेचा काळ तत्त्वज्ञानाविषयीच्या अशा कल्पनेस विशेष अनुकूल होता की, जिच्यामध्ये वस्तूच्या अथवा मानवाच्या अपरिवर्तनीय स्वरूपावर भर न देता व्यक्तिच्या आंतरअनुभूतीतील परिवर्तनावर, स्वातंत्र्यावर आणि व्यक्तिजीवनातील अनपेक्षिततेवर भर आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे एक सिद्धान्तसमुच्चय राहिले नाही, तर जीवनविषयक एक दृष्टिकोण, एक दिशा, एक अभिवृत्ति बनली. ह्यायडेगरच्या मते, 'असंगेपणा'तल्या अस्तित्वाशी अनुरूपता म्हणजे तत्त्वज्ञान. सार्वत्रिकाचे मते, "जी जाणीव सर्व अर्थांचे उगमस्थान होय तिचा अभ्यास म्हणजे तत्त्वज्ञान." जॅस्पर्सच्या मते, "स्वतंत्रतया व अकृतकतया जगणाऱ्या 'स्व'चे चिंतन म्हणजे तत्त्वज्ञान होय." जी. मासॅलच्या मते, "तत्त्वज्ञान हा, अस्तित्वाच्या, अहत्वा आणि त्वत्वाचा गूढ रहस्यांकडे नेणारा मार्ग होय."

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपासून नवस्कोलॅस्टिकवाद पुनः टॉमस अक्वायनसच्या तत्त्वज्ञानाकडे वळला आहे. जे. मॅरिटे आणि ई. गिल्सॉ यांनी अँरिस्टॉटल आणि अक्वायनस यांच्यापासून प्रेरणा मिळालेल्या वास्तववादाचाच एक प्रकार प्रतिपादिला आहे. जे. मॅरिशाल आणि बी. लोनगॅन यांनी हा वस्तुसत्तावाद काटप्रेरित अतीत-पद्धतिद्वारा कसा प्रतिपादित याईल व त्याचे समर्थन कसे करता येईल, याचा विचार केला आहे. इतर ख्रिस्ती तत्त्वचिंतकांनी अशा तत्त्वज्ञानाचा शोध घेतला, की ज्यामध्ये ख्रिस्ती धर्मविचारांची लक्षणे अधिक स्पष्टपणे असतील, आणि त्याला आर्ष सत्याचाच आधार मिळेल.

आतापावेतोच्या या सर्व तत्त्वप्रणालींनी काढलेले निष्कर्ष भावात्मक आहेत. अर्थात् त्यासाठी त्यांनी शिफारस केलेल्या पद्धति भिन्न-भिन्न आहेत. तत्त्वज्ञानाचे कार्य अधिक अभावरूप आहे, असे मानणाऱ्या आणखी एका विचारसरणीचे वर्णन अजून करावयाचे आहे. १९२० ते १९३० या काळात व्हिएन्ना येथे, विविध क्षेत्रांतील व्यासंगी मंडळी विविध ज्ञानशाखांची पद्धति आणि परस्परसंबंध यांची चर्चा करण्याच्या उद्देशाने, एका अभ्यासमंडळात एकत्र झाली. त्यांच्या मते तत्त्वज्ञानाची जागा विज्ञानाच्या तर्कशास्त्रीय चर्चेने घेतली पाहिजे. ऑस्ट्रियन विचारवंत लुड्विग विटगेन्स्टाइन - नंतर केव्रिज येथे अध्यापनाचे कार्य केलेले - यांनी आपल्या 'ट्रॅक्टॅटस लॉजिको-फिलॉसॉफिकस' (हा ग्रंथ १९१८ मध्ये पूर्ण झाला होता, तरी त्याचे प्रथम प्रकाशन १९२२ साली झाले.) या ग्रंथामध्ये, तत्त्वज्ञानाने एक खास निपेधात्मक कार्य करावयास हवे, असे प्रतिपादन केले होतेच. त्यांच्या मते, भाषेचा अर्थ बेसावधपणे लावण्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या खोट्या समस्यांचे निराकरण म्हणजेच तत्त्वज्ञान होय. ए. जे. एयर यांनी व्हिएन्ना-मंडळाच्या प्रभावामुळे सर्व प्रकारच्या तत्त्वमीमांसावरील व्हिएन्ना-मंडळाचा हल्ला चालू ठेवला. त्यातून निष्पन्न झालेल्या अनुभवसत्तावादाला तार्किक अनुभवसत्तावाद म्हटले जाते; कारण या वादानुसार,

ऐंद्रिय अनुभवद्वारा ज्याचा पडताळा मिळतो अशाच पदांना अथवा तत्त्वाना अर्थ असतो. गिल्बर्ट राईल यांनी, कश्चित् पदार्थ किंवा शक्ति-विशेष यांच्या परिभाषेत पदांची अर्थमीमांसा करण्याऐवजी प्रत्यक्ष क्रिया अथवा वर्तनप्रकार यांच्या परिभाषेत पदांचा अर्थ लावण्याची पद्धति तात्त्विक मानसशास्त्राला लागू केली. कालांतराने तार्किक अनुभवसत्तावादाची जागा भाषा-विश्लेषणाने घेतली. या भूमिकेनुसार सामान्य व्यवहारातील अथवा विज्ञानप्रयुक्त भाषेतील पदांचे विश्लेषण तद्वाच्य सत्तेचा शोध घेण्यासाठी नव्हे, तर नीति, धर्म, फार काय तत्त्वमीमांसाहि याच्या सदभात पदाचा प्रयोग कसा केला जात असतो हे शोधून काढण्यासाठी करणे म्हणजे तत्त्वज्ञान होय. कारण, तार्किक अनुभवसत्तावादाकडून तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातून तत्त्वमीमांसेला जाहीर अर्धचंद्र मिळाल्यावर, तत्त्वमीमांसा अशा मागील दाराने तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात पुनः शिरली आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचे प्रोटियन स्वरूप : ग्रीक देवकथांनुसार प्रोटियस हा भविष्यकथनाची दैवी शक्ति प्राप्त झालेला एक सागर-देव होता; तथापि त्याला आपले रूप बदलता येत असे आणि इतरांचे प्रश्न चुकविण्यासाठी तो अनेकदा तसे करीत असे. तत्त्वज्ञानाने ह्या हक्काचा वारसा मिळविलेला दिसतो. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातून तत्त्वज्ञानाविषयीच्या कल्पनेचा मागोवा घेण्याचा आपण प्रयत्न केला आणि आपणांस असे आढळून आले की, तत्त्वज्ञानाची व्याख्या करणे अशक्य व्हावे, इतकी विविध रूपे आणि आकार या कल्पनेने धारण केलेले होते. तत्त्वज्ञान हे अनुभवनिष्ठ विज्ञानाहून सर्वस्वी भिन्न आहे, असे आपल्याला म्हणता येत नाही; कारण कधी-कधी तत्त्वज्ञानामध्येच ती विज्ञाने समाविष्ट असत. तत्त्वज्ञान हे आपं ईश्वरशास्त्राहून भिन्न आहे असेहि म्हणता येत नाही; कारण कधी-कधी तत्त्वज्ञान व आपं ईश्वरशास्त्र याचे मिश्रण होत असे आणि अजूनहि काहीना, उदा - ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाच्या अनुयायांना, तसे व्हावे असे वाटते.

डब्ल्यु. पी. आल्स्टन आणि आर. बी. ब्रॅडट यांनी 'दि प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी : इन्ट्रोडक्टरी रीडिंग' (बोस्टन, अँलिन अँड नेकन, १९६७) या त्यांच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेमध्ये तत्त्वज्ञानाची व्याख्या अशी केली आहे : तत्त्वचिंतन म्हणजे, ज्या समस्या परम-स्वरूपाच्या अथवा व्यापक स्वरूपाच्या आहेत व ज्याचा परामर्श विशिष्ट शाखांमध्ये घेण्यात येत नाही, अशा महत्त्वाच्या समस्यांची तर्कपूत उत्तर देण्याचा यत्न (पृ. १); परंतु जॉन पासमोर हे पॉल एडवर्ड यांच्या तत्त्वज्ञान-कोशातील (न्यूयॉर्क, मॅकमिलन कं. आणि दि फ्री प्रेस, १९६७) 'तत्त्वज्ञाना'वरील लेखामध्ये "तत्त्वज्ञान म्हणजे परम-तत्त्वांचे ज्ञान" हे अमान्य करतात; कारण त्याच्या मते, एकतर अशी परम-तत्त्वे कदाचित् नसतीलहि आणि दुसरे असे की, तत्त्वज्ञान परम-तत्त्वांखेरीज इतर गोष्टींचाहि परामर्श घेते (खंड ६, पृ. २१७). तत्त्वज्ञानामध्ये मूल्यांचा आणि वस्तूंच्या अर्थांचा शोध घ्यावा हेहि त्यांना अमान्य आहे; कारण काही तत्त्वज्ञांच्या मते, विश्वाला अथवा इतिहासाला काहीच अर्थ नाही (पूर्वोक्त ग्रंथ, पृ. २१८). म्हणून, पासमोर असे सुचवितात की, तत्त्वज्ञान म्हणजे 'चिकित्सक चर्चेविषयीचा सिद्धान्त', समीक्षात्मक चर्चेची समीक्षा, 'एक परा-समीक्षा (म्हणजे समीक्षेची समीक्षा)' होय. येथे आम्हांला

असे म्हणावेसे वाटते की, तत्त्वज्ञानांत समीक्षात्मक चर्चेच्या समीक्षेचा समावेश नक्कीच होतो; तथापि तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत तत्त्वज्ञानामध्ये याखेरीज आणखी काही गोष्टींचा निश्चित समावेश झालेला आहे. समीक्षात्मक चर्चेचा अंतर्भाव तत्त्वज्ञानाच्या केवळ एका शाखेमध्ये म्हणजे ज्ञानमीमांसेमध्ये होतो. तत्त्वज्ञानामध्ये इतर अनेक शाखा आहेत.

पाश्चात्य विचारांतील तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनेच्या इतिहासाच्या आपण घेतलेल्या आढाव्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक विकासास अनुलक्षून तत्त्वज्ञानाचे स्वरूपवर्णन केवळ स्थूल-मानानेच करता येईल. तत्त्वज्ञान सत्याचा शोध घेत आले असून, तो कोणत्याही एका वस्तूपुरता मर्यादित नसून, सर्वच सद्दस्तूंचा त्यांत समावेश आहे व ज्या-ज्या पद्धति अधिक व्यापक, अथवा अधिक अंतिम स्वरूपाचे अथवा अधिक चिकित्सक ज्ञान अथवा या तीनही प्रकारचे एकसमयावच्छेदकरून ज्ञान प्राप्त करून देऊ शकतील असे वाटले, त्या पद्धतीचा त्याने अवलंब केलेला आहे.

तत्त्वज्ञान म्हणजे काय आणि तत्त्वज्ञानाने कोणत्या पद्धतीचा अवलंब करावा, यांबाबत एकमत कां नाही, यांचे आश्चर्य वाटे; परंतु तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत वर्ज्य असे काहीच नसल्याने आपली बहुविध उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करण्यास तत्त्वज्ञानाने तयार असले पाहिजे, हे लक्षांत घेतले म्हणजे त्याचा उलगडा होईल. शिवाय, इंद्रियानुभवाचे निम्न पातळीपासून तो गूढ ज्ञानाच्या श्रेष्ठतम पातळीपर्यंतचे आपले ज्ञानसंपादनाचे मार्ग फार भिन्न-भिन्न आहेत, हे लक्षांत घेतले की, लोकांनी त्यांना उपलब्ध असलेल्या मार्गांपैकी एखादा पसत करून तत्त्वविमर्श केला, याचे आश्चर्य वाटू नये.

पाश्चात्य देशांतील तत्त्वज्ञान-संकल्पनेच्या इतिहासाच्या आपल्या समालोचनावरून पाश्चात्य तत्त्वज्ञान कोणत्या कार्यात निमग्न होते याची स्पष्ट कल्पना कदाचित् येणार नाही; म्हणून आता पाश्चात्य तत्त्वज्ञानामध्ये उपस्थित करण्यांत आलेल्या काही प्रमुख प्रश्नांचा विचार करू.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील प्रमुख प्रश्न : ज्ञान आणि भाषा : तत्त्वज्ञान सत्याचा शोध घेत व त्यामुळे यथार्थ ज्ञानाचा. सॉक्रेटीसपूर्व विचारवंतांकडून विविध मते प्रदर्शित केली गेल्यामुळे प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानामध्ये ज्ञानप्रामाण्याचा प्रश्न उपस्थित केला गेला होता. प्लेटोने ज्ञानाच्या स्वरूपाचे परीक्षण करून व ज्ञानाच्या विविध प्रकारांमध्ये भेद करून असा निष्कर्ष काढला की, यथार्थ ज्ञान हे बहुतांशी, पूर्वजन्मांतील चिंतनाची स्मृति असते. उलटपक्षी, अॅरिस्टॉटलने वस्तुसत्तावादाच्या परंपरेचा पाया घातला. आपल्याला ऐंद्रियप्रत्ययद्वारा आणि त्या प्रत्ययाच्या आधारे काही कल्पना रचून ज्ञान होत असते. अॅरिस्टॉटलने आपल्या ज्ञानप्रक्रियेतील घटकांचे स्वच्छ विश्लेषण केले आणि सकल्पनानिर्मित, विधाने, तर्कप्रक्रियेत विधानांचे संहितीकरण अशी प्रमुख मनोव्यापारांची विभागणी केली. अशा रीतीने त्याने निगामी तर्कशास्त्राचा पाया घातला.

मध्ययुगांत 'सामान्य' संकल्पनांच्या भूल्याविषयीच्या प्रश्नावर अति-वास्तववादी, वास्तववादी, संकल्पनावादी, नामवादी असे तत्त्वज्ञांचे पक्ष निर्माण झाले.

देकार्तपासून प्रारंभ झालेल्या आधुनिक तत्त्वज्ञानामध्ये संशयांतील ज्ञानाचे मूळ काय या प्रश्नावरून बुद्धिवादी आणि अनुभववादी असे तत्त्वचिंतकांचे दोन पक्ष पडले. कांटने ज्ञानसमीक्षेचा प्रश्न सोडविण्याचा यत्न केला. त्याने केलेल्या विज्ञानाच्या समर्थनामुळे कांटनंतरच्या अनुभवसत्तावादी विचारवंतांना आश्वासन मिळाल्यासारखे झाले; तर ज्ञानाच्या सामान्यतेच्या समर्थनार्थ त्याने जो अनुभवनिरपेक्ष तत्त्वांचा आधार घेतला होता, त्यामुळे चिदादी विचारवंतांनी धाष्टर्चपूर्ण अशा तत्त्वमीमांसा प्रसृत करण्याची धिटाई दर्शविली.

आधुनिक काळांतील विज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच विगमन-प्रामाण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला. अॅरिस्टॉटलने या प्रश्नाचे उत्तर केवळ सूचित केले होते. फ्रॅन्सिस बेकन आणि जे. एस. मिल्ल यांनी हा प्रश्न पुढे रेटला आणि सद्यःकालीन चिंतनाचा एक प्रमुख प्रश्न म्हणून तो अजूनही आपणांसमोर आहे.

गेल्या काही शतकांपासून विविध विज्ञानांची विभागणी आणि त्यांचे 'पद्धतिशास्त्र' (लेख पहा) अधिक पूर्णत्वास नेण्याचे यत्न होत आहेत. तर्कशास्त्रांतून आधुनिक प्रतीक-तर्कशास्त्र विकसित झाले आहे. ज्ञानसमस्येची अधिकाधिक विनचूक उकल करण्याच्या प्रयत्नांत तर्कशास्त्र आणि ज्ञानशास्त्र यांना 'विज्ञान-तत्त्वज्ञान' (लेख पहा) आणि 'भाषा-तत्त्वज्ञान' (लेख पहा) साथ देत आहेत.

एक आणि अनेक : पारमैनायडीसने केवळ एकच सत्ता मानली होती. हेरॅक्लिटसने अनेक सद्दस्तु मानल्या होत्या. यांपैकी कोणाचाहि पक्ष स्वीकारला तरी लगेच इतर समस्या उभ्या राहतात. जर केवळ एकच सत्ता असेल, तर वस्तु नानात्वाने प्रतीत होतात याचा उलगडा कसा करावयाचा ? हा प्रत्यय मिथ्या आहे काय ? जर सद्दस्तु अनेक असतील तर त्या परस्परस्वतंत्र आहेत की कोणत्या ना कोणत्या रीतीने संबद्ध आहेत ? त्यांपैकी एक इतरांचे कारण आहे काय ? एक आणि अनेक या समस्येच्या उत्तरामध्ये एकत्व आणि नानात्व, संबंध आणि कारणता, ईश्वर आणि जगाचे मूळ, सृष्टि, निर्गमन आणि सहभागित्व या तत्त्वमीमांसीय समस्या गुंतलेल्या आहेत. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाने वरील समस्येचे एकच एक उत्तर दिलेले नाही. एकतत्त्ववादी आणि अनेकतत्त्ववादी, ईश्वरवादी आणि निरीश्वरवादी, निर्मितवादी आणि सर्गवादी असे तत्त्वज्ञ होऊन गेले आहेत. तेव्हा हा प्रश्न आजच्या तत्त्व-मीमांसेपुढे आणि धर्म-तत्त्वज्ञानापुढे अजूनही आहे.

भौतिक विश्वाचे मूलद्रव्य : भौतिक विश्व कशाचे बनलेले आहे ? सॉक्रेटीसपूर्व 'भौतिक तत्त्वज्ञ' याच प्रश्नांत गढून गेले होते. त्यानंतर या प्रश्नांची व्याप्ति वरीच वाढली आहे. प्रथमतः हा प्रश्न केवळ तत्त्वचिंतकांनीच हाताळला होता; परंतु आता तो विविध अनुभवनिष्ठ विज्ञानांचाहि अभ्यासविषय झालेला आहे.

तथापि सत्तेच्या सर्वच क्षेत्रांवर बोलण्याचा हक्क तत्त्वज्ञानास असल्यामुळे आपली योग्य भूमिका राखून त्यामध्ये 'तात्त्विक विश्व-शास्त्रा'ला (लेख पहा) स्थान असले पाहिजे. जड वस्तूचे अस्तित्व, त्यांची द्रव्यात्मक आणि गुणात्मक, त्याचप्रमाणे द्रव्य आणि रूपात्मक रचना, त्यांची परिवर्तने या प्रत्येकागणिक अजूनही वादविषय असलेले प्रश्न उद्भवतात.

मानव : देह-मन-संबंध, व्यक्ति : जीवन म्हणजे काय ? वनस्पति, प्राणी आणि मानव यांमध्ये कोणता भेद आहे ? देह आणि मन यांच्या संबंधाविषयीचा प्रश्न प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल यांच्यापुढेहि होताच. १९४९ मध्ये गिल्बर्ट राईलने 'दि कन्सेप्ट ऑफ माईंड' हा ग्रंथ लिहिला, तेव्हा तोच प्रश्न त्याच्यासमोर होता. मानवांना आत्मा आहे काय ? असेल तर त्याचें मूळ कशांत आहे ? तो अमर आहे काय ? मानवाच्या ठिकाणी व्यक्तित्व असल्याचें म्हटलें जाते, म्हणजे काय ? त्यामुळे त्याला कोणती प्रतिष्ठा प्राप्त होते ? मानवाचा अभ्यास इतर अनेक 'मानव-विषयक विज्ञानें' करीत असली तरी हे प्रश्न हे 'तात्त्विक मानसशास्त्रा'चा (पहा) अभ्यासविषय आहेत.

ज्ञानसंपादनासाठी केलेले प्रयत्न म्हणून मानवाने उपस्थित केलेले प्रश्न या लेखामध्ये प्रस्तुत केलेच आहेत. मानवाच्या आचरणासंबंधीचा दुसरा एक मोठा प्रश्न म्हणजे स्वातंत्र्य विरुद्ध नियतत्ववाद. स्वातंत्र्य म्हणजे काय ? मानव खरोखरच स्वतंत्र आहे काय ? स्वतंत्र असेल तर ज्यांच्यातून निवड करावयाची अशी कोणती मूल्ये त्याच्यापुढे असतात ? या शेवटच्या प्रश्नाचा विचार 'मूल्यशास्त्र' (लेख पहा) करतें.

मानवाची कृति इतिहास घडवीत असते. इतिहास हा अर्थपूर्ण असतो, असे म्हणतां येईल काय ? या प्रश्नाची अन्वीक्षा 'इतिहास-तत्त्वज्ञान' (लेख पहा) करतें आणि उदाहरण द्यायचें झाल्यास, ख्रिश्चन आणि मार्क्सवादी मते यांमधील भेदाचा विचार करते.

नैतिक श्रेय आणि दुरित : मानव जरी निवड करण्याला शारीरिक-दृष्ट्या आणि मानसशास्त्रीयदृष्ट्या स्वतंत्र असला, तरी नैतिक कर्तव्यांमुळे काही पर्याय त्याच्यावर लादले जातात काय ? नैतिक कर्तव्याचें मूळ काय असते ? नैतिकतेचा मानदंड कोणता ? आपली विशिष्ट कर्तव्ये कोणती असतात ? सदसद्विवेकबुद्धि म्हणजे काय ? नैतिक दुरित म्हणजे काय ? त्याला शासन कसें होतें ? सॉक्रेटीस हा प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा थोर प्रवक्ता होय ; तथापि अ‍ॅक्वायनस आणि कांट यांच्या सर्व परिश्रमानंतरहि जरी काही आधुनिक विचारवंत असें म्हणत असले की, नीति-भाषेचा अभ्यास एवढीच एक गोष्ट आपण करू शकतो, तरीहि नीतिविषयक समस्या अजूनहि कायम आहेतच. धर्मविहित पूजेमध्ये मानवाला आपली कर्मे ईश्वराभिमुख करतां येतात, तसेंच समाज-व्यवस्थापनाभिमुख करतां येतात. 'धर्मतत्त्वज्ञाना' मध्ये (लेख पहा) एक की अनेक या प्रश्नाच्या अनुषंगाने ईश्वराचें अस्तित्व आणि स्वरूप यांसंबंधीच्या प्रश्नांचा ऊहापोह होतो व शिवाय पूजाकर्माचा आशय, आर्पणज्ञान, पौराणिक कथनें आणि नीतीमध्ये धर्माचा अंतःप्रभाव यांचाहि विचार होतो. अ‍ॅक्वायनस, ह्यूम, कांट आणि हेगेल यांची नावे धर्म-तत्त्वज्ञानाशी चटकन जोडली जातात. धार्मिक स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाचा संबंध 'राजकीय तत्त्वज्ञाना'शीहि (लेख पहा) येतो आणि या प्रश्नाशी सतराव्या शतकांतील जॉन लॉक आणि या शतकांतील जॉन कोर्टने मरे यांची नावे निगडित आहेत.

नागर समाज, समृद्धि, शिक्षण, संस्कृति : माणसें एकत्र राहतात, त्यांना हक्क असतात. अशा हक्कांचें अधिष्ठान कोणते ? नागर समाजाने त्या हक्कांचें संरक्षण कसें करावें आणि व्यक्तीला साहाय्य कसे करावें ? नागर समाजाच्या ठिकाणीं असलेल्या शक्तीचें मूळ कशांत आहे ?

शासनसंस्थेची सर्वोत्तम रूपे कोणती ? उपभोग्य वस्तु मानवासाठी आहेत की समृद्ध अर्थव्यवस्थेचीं साधने म्हणून मानवांचा उपयोग करावयाचा ? खाजगी मालमतेचा हक्क माणसास आहे काय ? अनुभवनिष्ठ समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र वरील प्रश्नांचा अनुभवाच्या आधारे अभ्यास करतात ; तथापि या वावरीतहि 'सामाजिक तत्त्वज्ञान' (लेख पहा), 'विधि-तत्त्वज्ञान' (लेख पहा) आणि 'अर्थशास्त्राचें तत्त्वज्ञान' (लेख पहा) यांना स्थान आहे. प्लेटोच्या 'रिपब्लिक' पासून तों काळ मार्क्सच्या 'कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' पर्यंत आणि राष्ट्रसंघाने तयार केलेल्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यापर्यंत पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाने या विषयांचा वारंवार अभ्यास केलेला आहे ; आणि सिसरो, ऑगस्टाइन, अ‍ॅक्वायनस, फ्रॅन्सिस द व्हिटोरिया, वॉरेन, हॉब्स, मॉटेस्क्यू, कांट, हेगेल आणि मार्क्स यांची नावे या संदर्भात चटकन स्मरतात. 'अर्थशास्त्राच्या तत्त्वज्ञाना'त इ. मूनिए यांचें नांव महत्त्वाचें आहे.

समाजामध्ये राहून अनेक शतकांच्या कालावधीत मानवाने ज्ञान, तंत्र आणि संस्कृति कमाविली आहे. त्यांचा प्रत्येक पिढीने नव्याने शोध घेण्याची आवश्यकता नसून, त्या शिकावयाच्या असतात व त्याचें प्रदान शिक्षणद्वारा होऊं शकते. शिक्षा-प्रक्रियेमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्तींची ग्रहणक्षमता, तसेंच समाजाच्या गरजा या दोन्ही गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत ; म्हणून 'शिक्षण-तत्त्वज्ञाना'ला (लेख पहा) स्थान आहे. पाश्चात्य देशांत त्याचा प्रारंभ प्लेटोपासून झाला आणि या संदर्भात रूसो, ड्यूई इत्यादींचीं नावे नजरेसमोर येतात.

सत्य-शिव-सुंदर (लेख पहा) यांवरोबरच सौंदर्यालाहि एक अतीत मूल्य म्हणून अस्तित्व आहे. सुंदर वस्तूत असलेलें अथवा नव-निर्मितद्वारा निर्माण करावयाची गोष्ट म्हणून, त्याला मान्यता द्यावी लागते. सौंदर्याचें स्वरूप काय ? सौंदर्यानुभूतीचें स्वरूप काय आणि कला म्हणजे काय अशा प्रश्नांचा सौंदर्यशास्त्रांत आणि 'कला-तत्त्वज्ञाना'त (लेख पहा) विचार होतो. कांटचा 'क्रिटिक ऑफ जज्मेंट' हा ग्रंथ पाश्चात्यांच्या एतद्विषयक जुन्या आणि नव्या उपपत्तीमधील परिवर्तनाधारविंदु ठरला आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील काही प्रमुख प्रश्नांच्या या समालोचनाने पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासविषयाचें काहीसे अधिक स्पष्ट चित्र आपल्या नजरेसमोर आलें आहे. आता पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचें सर्व-साधारण मूल्यमापन करण्याचा यत्न करावयाचा राहिला.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचें सर्वसामान्य मूल्यमापन : आस्थेवाईक तत्त्वचिंतनाचें कार्य पाश्चात्य देशांनी प्रथम केलें अथवा फक्त तेथेच तें झालें, असें म्हणणें चूक होईल. आशियामधील आणि विशेषतः भारतांतील, तत्त्वचिंतनाविषयीच्या आस्थेचे आणि कामगिरीचे पुरातन आणि व्यापक वृत्तान्त उपलब्ध आहेत. चीनमधील तत्त्वज्ञ हे कदाचित् सर्वांगीण तत्त्वचिंतन करणारे चिंतक नसून द्रष्टेच होते असें वाटेल. भारतांत तत्त्वचिंतक आणि द्रष्टे दोन्हीहि होते.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये आढळणारें एक अतिशय लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा अचानक झालेला उदय आणि अल्पा-वकाशांत झालेला त्याचा सर्वांगीण विकास हें होय. नंतरच्या काळामध्ये जे अनेक प्रश्न तत्त्वचिंतकांना जाणवले ते सर्वच्या सर्व प्लेटो आणि

ऑरिस्टॉल यांना जाणवले नव्हते हें खरे; तथापि त्याच्या अन्वेषणाच्या कक्षेत तत्त्वज्ञानाची जवळ-जवळ सर्व क्षेत्रे आली होती.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, त्याचे विषय-वैविध्य आणि विविध मनोभाव यांच्या दृष्टीनेहि समृद्ध आहे त्यात कोणत्याहि एका प्रकारच्या उत्तराला प्राधान्य मिळालेलें नाही. पाश्चात्य तत्त्वज्ञान बहुतांशी जडवादी आहे अथवा बहुतांशी चैतन्यवादी आहे, बहुतांशी अनुभववादी आहे किंवा बहुतांशी चिन्नादी आहे, बहुतांशी संशयवादी आहे अथवा बहुतांशी आग्रही आहे अशी विधाने करणें बरोबर होणार नाही. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानामध्ये या सर्व मतांचा अंतर्भाव झाला आहे आणि तोहि एकदाच नव्हे. प्रत्येक वेळी नव्या-नव्या स्वरूपात त्याची वारंवार पुनरावृत्ति झाली व त्यांत अधिकाधिक खोल चिंतन आणि व्यक्तिगत चातुर्य व्यक्त झाले. मध्ययुगात, ईश्वर-शास्त्राच्या वेढ्यामध्ये सापडू नये, यासाठी पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाला धडपड करावी लागली. सध्या आपले स्थान विज्ञानाने वळकावू नये, यासाठी त्याची धडपड चालू आहे. या शतकामध्ये ज्या विविध प्रकारें ही खटपट होत आहे, त्यावरून पाश्चात्य देशामध्ये तत्त्वचिंतनाची प्रेरणा अगदी जिवंत आहे, हे सिद्ध होते.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचें भवितव्य : तत्त्वज्ञानाकडे इतिहासाच्या दृष्टिकोणांतून पाहू लागलों तर 'तत्त्वज्ञान' या शब्दाला राष्ट्रवाचक अथवा खंडवाचक विशेषणे वाटल्यास लावावीत. पौर्वात्यांनी आणि पाश्चात्यांनी अथवा भारताने आणि फ्रान्सने म्हणू या, आपापले तत्त्वज्ञान विकसविले आहे आणि पुढेहि ते बहुधा तसे करतील; कारण तत्त्वचिंतने ही मनाचे आविष्कार असतात व थोड्याफार प्रमाणांत या मनावर, भोवतालच्या परिस्थितीचे, संस्कृतीचे, संस्कार झालेले असतात व प्रत्येक मनाचे काही वैशिष्ट्यहि असते; तथापि मानवी मनाने स्वतःच्या प्रज्ञेच्या प्रकाशांत सांगोपांग व समीक्षक वृत्तीने सत्याचा शोध करणें हे जे तत्त्वज्ञानाचें आदर्श स्वरूप, त्याचा विचार करू लागलो म्हणजे आम्हांस असे वाटते की, राष्ट्र आणि खंड यांवर प्रथम भर देण्याची आवश्यकता नाही. प्रत्येकाने आपापल्या देशांतील तत्त्वज्ञानाचा जरूर परिचय करून घ्यावा; तथापि तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचें मिळेल तेवढें साहाय्य घेऊन इतर देशांचें तत्त्वज्ञानहि माहीत करून घ्यावें. असे झालें की, पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाच्या अधिक परिचयाने पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा फायदाच होईल. त्याचप्रमाणे, पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांतील प्रत्येक गटाने इतर गटांच्या कार्याचा परिचय करून घेतला पाहिजे; कारण सत्य-कोठून का येईना-स्वागताहच असले पाहिजे.

तथापि, तत्त्वज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा केवळ इतिहास असू शकत नाही. तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासविषय कोणता, त्याचें कार्य विविध विज्ञानाच्या कार्याहून कसे भिन्न आहे आणि या कार्यासाठी कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे या प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येक तत्त्वज्ञिज्ञासूने स्वतःच शोधली पाहिजेत. पहिला मूलभूत प्रश्न हा की, सत्ताशास्त्रीय ज्ञान-म्हणजे अधिक मूलगामी व त्यामुळे ज्ञेयविषयपरत्वे भिन्नभिन्न ठरणाऱ्या अन्वेषणाना मार्गदर्शक ठरेल असे ज्ञान-म्हणून काही माध्य करावयाचें की नाही? यानंतर या सत्ताशास्त्राची बैठक घेऊन विश्वाचें सत्ताशास्त्र, मानवाचे सत्ताशास्त्र आणि ईश्वराचें सत्ताशास्त्र या सत्ताशास्त्रांकडे वाटचाल करावयाची. त्यानंतर, तेथून नीतीचें तत्त्वज्ञान, सामाजिक तत्त्वज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान इत्यादीकडे मोर्चा वळवावयाचा.

ही तत्त्वज्ञाने अनुभवनिष्ठ विज्ञानाशी आपला संबंध कसा पोचतो याचा शोध घेतात भाषाव्यवहाराच्या स्पष्टीकरणाव्यतिरिक्त तत्त्वज्ञानाचें दुसरे कोणतेहि कार्य नाही अशी एखाद्याची समजूत असल्यास, तो सत्ताशास्त्राकडे दुर्लक्ष करून, येत तात्त्विक विश्वासास्त किंवा मानसशास्त्र आणि धर्म-तत्त्वज्ञान, नीति-तत्त्वज्ञान आणि राजकीय तत्त्वज्ञान यांकडेच वळेल. तें कसेहि असो, समग्र सत्तेविषयीच्या सत्याचा शोध घेणें हें जें सर्व तत्त्वज्ञानाचें कार्य ते चालू ठेवलें, तरच पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आपल्या आदर्शाशी एकनिष्ठ राहील. मात्र स्वतःच घालून घेतलेल्या बंधनांमुळे नव्हे, तर मानवी मनाची सीमितता लक्षात घेऊन तत्त्वज्ञानाने जर आपल्या मर्यादा ओळखल्या, तर तत्त्वज्ञानाला प्रसंगविशेषी होऊं शकणाऱ्या दैवी साक्षात्कारासाठीहि दरवाजा खुला ठेवतां येईल.

संदर्भ-ग्रंथ ऊर्मसन, जे. ओ., संपा. . दि कन्साइज एन्सायक्लॉपीडिया ऑफ फिलॉसफी अँड फिलॉसफर्स (लंडन, १९६०); कोपलस्टन, एफ. : ए हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, ८ खं. (लंडन, १९४६-६६); जोन्स, डब्ल्यू. टी. : ए हिस्टरी ऑफ वेस्टर्न फिलॉसफी, २ खं. (न्यूयॉर्क, १९५२); आल्स्टन, डब्ल्यू. पी. अँड ब्रॅन्डट, आर. बी., संपा. : दि प्रॉब्लेम्स ऑफ फिलॉसफी (बोस्टन, १९६७); टायटस एच. एच. : लिब्रॅरी इश्यूज इन फिलॉसफी, आ. ४ (न्यूयॉर्क, १९६४, इडियन रीप्रिंट, दिल्ली, १९६८).

जे. उ. मानेक

तत्त्वज्ञान, बंगालीतील : तत्त्वज्ञ कवि : बंगाली वाङ्मये-तिहासाचे दोन प्रमुख कालखंड होतात. पहिल्या कालखंडात इ. स. च्या वाराव्या शतकापासून भारतात ब्रिटिश राजसत्तेच्या झालेल्या स्वापने-पर्यंतच्या कालाचा इतिहास येतो व दुसऱ्या कालखंडात तेव्हापासून आजतागायतच्या इतिहासाचा समावेश होतो. पहिल्या कालखंडाचे पुन्हा दोन विभाग होतात. ते म्हणजे चैतन्यपूर्व व चैतन्योत्तरकाल. संस्कृत व प्राकृत या भाषांमधून हळूहळू उत्क्रांत होत बंगाली भाषेला वाराव्या शतकाच्या सुमारास वेगळे असे स्वरूप प्राप्त झाले. सर्वसामान्य लोकांच्या व्यवहारातील ही भाषा कालांतराने अधिकाधिक प्रमाणांत वाङ्मयलेखनासाठीहि वापरली जाऊं लागली; परंतु संस्कृत भाषेला समाजमानसांत असलेलें आदराचें स्थान मात्र तिने कधीहि हिरावून घेतले नाही.

आरंभकाळांतल्या बंगाली वाङ्मयाची दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये दृष्टीस पडतात. एक म्हणजे खरेदी-विक्री व इतर असे गद्यात लिहिलेले दस्तऐवज वगळले तर इतर सर्व प्रकारचे बंगाली वाङ्मय पद्यस्वरूपात आहे. दुसरें म्हणजे त्या काळांत हिंदु व बौद्ध धर्मतत्त्वांच्या मिलाफांतून जो एक नवा धर्मग्रंथ उदयास येत होता, त्याच्या प्रभावामुळे पद्यवाङ्मयाची वाढ झाली. बंगालीमध्ये मध्ययुगांत अनेक तत्त्वज्ञ होऊन गेले. त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी अभिजात अशा प्राचीन दर्शनग्रंथांतून स्फूर्ति घेऊन केवळ संस्कृतातूनच लेखन केलें; परंतु नव्या धर्मकल्पनांचा सर्वसामान्य लोकांत प्रसार व्हावा म्हणून ज्यांनी लेखन केलें, त्यांनी आपल्या प्रतिपादनासाठी बंगाली भाषेचा अवलंब केला.

भारतीय परंपरेनुसार तत्त्वज्ञान आणि काव्य ही परस्परांहून भिन्न किंवा अलग राखली गेलीं नाहीत. आपल्या काव्यांतून तत्त्वज्ञानविषयक

गंभीर विचार मांडणारे कवि सर्व काळी होऊन गेलेले आहेत; तर कवि म्हणून अनेक तत्त्वज्ञाना मान्यता मिळालेली आहे. परब्रह्माविषयी, अंतिम सत्याविषयी तर्कशुद्ध, सूत्रबद्ध विचारसरणी मांडलेले वंगाली ग्रंथ माझ मध्ययुगीन काळांत आढळत नाहीत. तत्कालीन वाङ्मयांत जे आढळतं ते म्हणजे परब्रह्माविषयीची अस्फुट अशी कल्पना, सहजस्फूर्त अंतःप्रेरणचे उन्मेष. तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्नांचे सुसंगत, पद्धतशीर असे विवेचन कुठेच आढळत नाही.

‘चर्याचर्याविनिश्चय’ : वंगाली भाषेतील तत्त्वज्ञानपर असा प्राचीनतम ग्रंथ म्हणजे ‘चर्याचर्याविनिश्चय’ हा होय. त्याचा काल ९५० अथवा १२५० या सुमारास मानला जातो. नेपाळच्या राजग्रंथा-लयात असलेल्या या ग्रंथांचे हस्तलिखित १९१५-१६ च्या सुमारास महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांनी प्रथम लोकांपुढे आणले. सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ सुनीतिकुमार चतर्जी यांनी, या ग्रंथाची भाषा शुद्ध वंगाली आहे, असे निविवादपणे सिद्ध केले आहे. ‘चर्याचर्याविनिश्चय’ हा एक गीतांचा संग्रह असून त्यांत निर्वाणपणाची इच्छा धरणाऱ्या साधकांसाठी, मुमुक्षूसाठी उपदेश केलेला आहे. या गीतांतील विवेचनांत समर्पक असा युक्तिवाद नाही; परंतु अंतिम सत्य कोणते, ते कसे जाणवें, त्याचा जीवात्म्याशी कोणता संबंध आहे, याविषयी त्यामधून विचार मांडलेले आहेत. या पदाची एकूण चौवीस कवींनी रचना केलेली आहे. लुईपद नांवाच्या कवीने केलेल्या एका पदाचा आशय असा आहे :

“जें आहेहि आणि नाहीहि असे अंतिम सत्य कोण वरे जाणू शकेल ? त्याचे ज्ञान होणे फार कठीण आहे ! जे अव्यक्त आणि निराकार आहे, त्याचे वेद आणि पुराणे तरी काय वर्णन करणार ? परमात्मा दृश्यहि नाही आणि अदृश्यहि नाही ! आयुष्यभर जो माझा जीवनाधार होता त्याला मी थोडासुद्धा जाणू शकत नाही याची मला खंत वाटते.”

चर्यापदांची ही शिकवण व नागार्जुनाने उपदेशिलेला शून्यवाद यांतील साम्य सूक्ष्म दृष्टीच्या, जाणत्या वाचकांच्या लक्षांत आल्या-वाचून राहणार नाही. परमात्मा आहे, असे म्हणून तो दाखवितां येत नाही आणि तसा तो नाही, असेहि म्हणता येत नाही. तो निर्द्वंद्व आहे. चर्याचर्याविनिश्चय-पदामध्ये विज्ञानवादाशी साम्य असलेलीहि काही कवने आहेत. उदा.— हे एक गीत पहा :

“अगदी प्रारंभापासून जग हे सत्य आहे असे चुकीने मानलें गेलें; परंतु खरे म्हणजे जग हे मिथ्या आहे; कारण ते कधी निर्माणच झालेले नाही ! दोरीला सर्प मानून घाबरून गेलेला प्राणी सर्पदंशास वळी पडल्याचे उदाहरण कधी घडलें आहे काय ? हे योगी मनुष्या, मूर्खी, तू जर या दृश्य जगताचे वास्तव स्वरूप जाणून घेशील, तर तुला त्या-विषयी वाटणारी आस्था, त्याचे वधन कायमचें नाहीसे होईल !”

चर्यापदांचे दोन वेगवेगळे प्रकार आहेत. एक सिद्धान्तात्मक व दुसरा आचरणात्मक. बौद्धदर्शनांतील शून्यवाद व विज्ञानवाद या दोन्हीहि विचारांशी सुसंगत अशी गीते या सिद्धान्तपर चर्यापदांतून आढळतात. आश्रयाची गोष्ट अशी की, एकाहि पदकाराने या परस्परभिन्न दिसणाऱ्या मतांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही ! आचारवर्णन करणाऱ्या पदांतून ‘सहजीय’ पंथांतील ‘मध्यम’ मार्गाशी साम्य आढळतं. वैराग्य, कठोर तपश्चर्या आणि सुखवाद या आत्यंतिक मार्गांतून वाट काढून या पथाचे मोठ्या कौशल्याने सोपा मार्ग सांगितलेला

दिसतो. एकीकडे साधना-मार्ग सांगतांना तांत्रिक वाङ्मयाचा अवलंब या पंथाने केला आहे; तर दुसरीकडे भूतदया, आध्यात्मिक गुरूंचे मार्गदर्शन यांवरहि भर दिलेला आहे

वैष्णव पंथ : ‘कांतप्रेम’ किंवा मधुराभक्ति . ड. स. च्या तेराव्या व चौदाव्या शतकांत वंगालमध्ये वैष्णवपंथाचा प्रसार निष्ठापूर्वक व मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसतो. केवळ भक्तिप्रेमांतून विष्णु या देवतेची ऐक्य साधतां येतें; कर्ममार्गांचे, साधनामार्गांचे आचरण करून अथवा तत्त्वचर्चा करून ते साधत नाही, हा विचार प्राचीन भक्तिमार्गीयांनी मांडलेला आहे. परमेश्वरभक्ति हेच जीवनाचे सार्थक होय, असे मानणाऱ्या भक्तिमार्गीय संतांची एक परंपराच सर्व भारतभर आढळते. वंगालमधील वैष्णवपंथीयांनी ‘कांतप्रेम’ किंवा मधुराभक्ति हाच भक्तीचा सर्वश्रेष्ठ मार्ग होय, अशी शिकवण दिली. परमात्म्याशी एकरूप होऊन त्याच्या माधुरीचा आस्वाद घेण्याचा तोच एक मार्ग भक्ताला योग्य होय, असे ते सांगतात. एखाद्या स्त्रीने आपल्या प्रियकरासाठी कोणत्याहि परिणामाची तमा न वाळगतां निहंतुकपणे केलेल्या प्रेमसर्वस्व-समर्पणाची या मधुराभक्तीशी तुलना करतां येण्यासारखी आहे.

अनेक कवींनी हे विचार आपल्या काव्यांतून मांडले. त्या-त्या काळी भावनाप्रधान लोकांवर त्यांचा खूपच परिणाम झाला. या कवींपैकी चार कवि उल्लेखनीय आहेत. ते म्हणजे ‘गीतगोविंद’कार संस्कृत कवि जयदेव, मैथिली भाषेत कवनें करणारा विद्यापति व वंगालीतून रचना करणारे महधर व चडीदास हे होत. हे कवि असे मानतात की, कृष्ण ही कोणी मानवी व्यक्ति नव्हे, तर प्रत्यक्ष हरि अथवा परमेश्वर होय. जीवात्म्याच्या ओढीमुळे, प्रेमांमुळे हे जग निर्माण होते व परमात्मा जीवांच्या भक्तीमधून सुख उपभोगित असतो. बौद्धांचे निर्वाणपद प्राप्त करून घेणे हे काही जीवांचे साध्य नव्हे तसेच अद्वैती वेदात्यांनी सांगितलेले निराकार, निर्गुण ब्रह्मपद हेहि नव्हे; तर स्त्री आपल्या प्रियकराला सर्वस्व अर्पण करून ज्याप्रमाणे तादात्म्य अनुभवते त्याप्रमाणे जीवात्म्याने कृपा व सौंदर्य यांनी परिपूर्ण अशा परमात्म्यांत विलीन होणें, एकरूप होणें, हे जीवनाचे सार्थक होय.

चैतन्य : चैतन्य पंथराव्या शतकात होऊन गेले. त्यांच्यामुळे वैष्णव पंथ आणि वंगाली वाङ्मय यांना मोठा वहर आला. त्यांनी सांगितलेला धर्म हा प्रेमभक्तीचा होता. स्वर्गसुख अथवा इतर कोणत्याहि आधि-भौतिक सुखाची इच्छा न वाळगता अत्यंत निरपेक्ष बुद्धीने केलेली कृष्णभक्ति हेच जीवनाचे खरे साध्य होय, अशी चैतन्यांची शिकवण होती. चैतन्यांचे जीवन व त्यांचे कार्य यावरच केवळ नव्हे तर त्यांचे तत्त्वज्ञानविषयक विचार यांवरदेखील चैतन्यांचे शिष्य व अनुयायी यांनी ग्रंथरचना केली आहे. या पंथाविरुद्ध असलेल्या तत्त्वज्ञानदर्शनांचाहि समाचार त्यांनी आपल्या ग्रंथांतून घेतला आहे. यांपैकी काही ग्रंथ वंगाली भाषेत आहेत. उदा.—कृष्णदास कविराजकृत ‘चैतन्य-चरितामृत’, बृंदावनदासकृत ‘चैतन्यभागवत’ आणि जयानंदकृत ‘चैतन्यमंगल’. वैष्णव पंथांतील चैतन्याने पुरस्कारिलेल्या भक्ति-मार्गाचे रहस्य कृष्णदास कविराज याच्या ‘चैतन्यचरितामृत’ या ग्रंथांत सांगितलेले आहे. वैष्णव पंथांतील प्रेमभक्तिमार्गाच्या बुडाशी कोणत्या मूलभूत तत्त्वज्ञानात्मक कल्पना आहेत, याचे उत्कृष्ट विवरण या ग्रंथांत केलेले असल्यामुळे, वंगाली वाङ्मयात या ग्रंथाला अद्वितीय स्थान प्राप्त झाले आहे.

कृष्णदास कविराज याच्या 'चैतन्यचरितामृत' (इ. स. दहावें शतक) या ग्रंथाला तत्त्वज्ञानदृष्ट्या फार महत्त्व आहे. चैतन्याची जीवनागाथा साधार पुरावे देऊन काव्यमय भाषेत सांगणारा एक संदर्भ-ग्रंथ एवढेच नाही या ग्रंथाचे महत्त्व नव्हे. वैष्णव पंथाच्या अचिंत्य-भेदाभेदवाद या तत्त्वज्ञानाचे सखोल विवरण यांत केलेले आहे. चैतन्याच्या आयुष्यांत शेवटच्या वारा वर्षांत झालेल्या घटना, त्यांनी केलेले कार्य याचे सुंदर कवितावद् वर्णन या ग्रंथात आहे. कृष्णदास कवि हा केवळ भक्त नव्हता; त्याचे प्रतिभाशाली व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते. म्हणून त्याच्या या ग्रंथातील वाङ्मयीन कलात्मक गुणामुळेच हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाला यांत आश्चर्य नाही. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य पंडितांनी हा ग्रंथ म्हणजे कलात्मक सौंदर्य, भक्तियुक्त काव्य व तत्त्वज्ञान-विवरण यांच्या समन्वयाचे नमुनेदार उदाहरण अशी वाखाणणी करून या ग्रंथाचे चिरंतन मूल्य प्रस्थापित केले आहे. या ग्रंथाचे तीन भाग आहेत. ते म्हणजे आदिलीला (पूर्वायुष्य), मध्यलीला (मधली वर्षे) आणि अन्त्यलीला (अखेरचा टप्पा) हे होत. शेवटच्या भागांत चैतन्याच्या साक्षात्कारी समाधि-अनुभूतीचे मोठे सुंदर वर्णन लेखकाने केलेले आहे.

अचिंत्यभेदाभेदवाद : अचिंत्यभेदाभेदवादाने एकीकडे शंकराचार्याचा पूर्ण अद्वैतवाद अमान्य केला आहे, तर दुसरीकडे मध्वांच्या पूर्ण द्वैतवादाचाहि त्याग केलेला आहे. चिदादी एकत्ववादाचा हा प्रकार असून त्यांत जीव आणि शिव यांचे द्वैतासकट सर्वच द्वैतांचा व भेदांचा तर्कातीत अशा ऐक्य किंवा पूर्णत्व या रूपाने समन्वय साधलेला आहे. या मताप्रमाणे पृथ्वीवर अवतरलेला श्रीकृष्ण हाच अंतिम तत्त्व किंवा परमात्मा असून शांकरमताप्रमाणे असलेले निर्गुण ब्रह्म हे त्या परमात्म्याचा केवळ एक प्रकार, भाग किंवा तेजाचा आविष्कार होय. कृष्ण हे अंतिम तत्त्व चिन्मय असून तेथे द्वैताचा लवलेशहि नाही. ब्रह्म, आत्मा, भगवान् ही याचीच तीन रूपे होत. हरि हा निर्गुण नसून त्याच्या ठिकाणी अनेक दिव्य, मंगल गुण आहेत. सौंदर्य, ऐश्वर्य, पराक्रम, कीर्ति, बुद्धि आणि अनासक्ति हे गुण त्याच्या ठायी पूर्णत्वास गेलेले आहेत. कृष्ण परमात्म्याने ही सृष्टि स्वतत्त्वातून निर्माण केली आहे. ती त्याच्यापासून भिन्न व अभिन्नहि आहे. चित्शक्ति, जीवशक्ति व मायाशक्ति याच्या रूपाने तो आपली सत्ता चालवीत असतो. तो कृष्ण परमात्मा सर्वत्र भरलेला आहे आणि त्याच वेळी तो सगुण मर्यादित रूप धारण करतो, हा त्याच्या अचिंत्य गूढ मायाशक्तीचा प्रभाव होय.

कुशाग्रबुद्धीचा पंडित व तत्त्ववेत्ता मधुसूदन सरस्वती हा सोळाव्या शतकांत बंगालमध्ये होऊन गेला. त्याने 'अद्वैतसिद्धि' हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. जसे मधुसूदन सरस्वतीसारखे पंडित, तत्त्वज्ञ बंगालमध्ये होऊन गेले, त्याचप्रमाणे वाउलासारखे अनेक गीतकारहि (१६२५ ते १६७५) होऊन गेले. त्यांनी आपले तत्त्वज्ञान जीवनाशी समव्याप्त बनविले. जीवनांतल्या प्रश्नाचा विचार त्यांनी केवळ बुद्धिवादी दृष्टीने न करता त्यापेक्षा उच्च अशा दृष्टिकोणातून केला. वाउलाचे तत्त्वज्ञान म्हणजे लयवद्ध वचनपंक्तीमधून किंवा रंगतदार रूपकात्मक काव्यामधून प्रकट होणारे, साक्षात्कारवादी लोकांना आकर्षून घेणारे तत्त्वज्ञान होय असे म्हणता येईल. या वाउल कवींनी धर्मातील कर्मकांड व शुष्क बुद्धिवाद त्याज्य ठरविला आणि हृदयस्थ परमेश्वराला जाणण्यात मानवाचा श्रेष्ठ पुरुषार्थ आहे असे मत मांडले. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे

सार 'हृदयस्थ परमेश्वर' (मनेर मनुष्य) यास जाणून घेणे हे आहे. या विचारांत उपनिषदांतील 'अन्तरात्मा' सहजीय पंथाचा 'सहज' व सुफीचा 'जिवलग' या कल्पनांचा समन्वय झालेला आढळतो. या वाउल गीतकारांत लालन फकीर हा मुसलमान भक्तकवि विशेष उल्लेखनीय होय. त्याचप्रमाणे हारी गोसीन, पचलोचन, जदुविंदु, जलधर, रसिक कुलीन, वनमाळी, गोपीनाथ आणि नेताई हे गीतकारहि उल्लेखनीय आहेत. सत्य हेच सौंदर्य आणि आनंद असून त्याची अंतर्ज्ञानाने प्रत्यक्षानुभूति घेता येते, वैदिक चर्चेने मात्र ते कधीच अनुभवता येत नाही, असा हा इतरापेक्षा वेगळा दृष्टिकोण या वाउल गीतकारांनी आपल्या गूढ साक्षात्कारवादी विचारांतून मांडलेला आहे. साधक व त्याला जे परमतत्त्व साध्य करून घ्यावयाचे ते, याचे तादात्म्य झाले तरच सत्याचा साक्षात्कार होत असतो, असे हे गीतकार मानतात. जीव आणि सृष्टि यांच्यांत सुसवाद असतो, असा शोध वाउल गीतकारांना लागला. हा सुसवाद माणसाने जाणला की, तो दृश्य सृष्टीवर तावा मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, यांत्रिक नियमांनी नव्हे तर आपल्या सर्जनशील साधनेने. ही साधना त्याला एकलेपणातून सोडविते. वंघन हे वाहेरून लादले जात नाही. ते माणसानेच निर्माण केलेले असते. मोक्ष किंवा सुटकेचा मार्ग ही अंतर्दयाची प्रक्रिया हळूहळू होणारी आहे. सर्वव्यापी आनंद मिळविणे हे जे जीवनाचे ध्येय ते या प्रक्रियेचेच साधक साध्य करीत असतो. ते साकार होण्यासाठी अंतर्दयाची ही प्रक्रिया कोणती तर स्वतःच्या व्यक्तित्वाला विलीन करून टाकणे ही होय. अशानेच त्यास संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त होतं. अशा ध्येयसिद्धीसाठी अमर्याद तितिक्षा अंगी असणे जरूर आहे. मदन नावाच्या एका अप्रसिद्ध ग्रामीण वाउल कवीने म्हटले आहे :

“अधीरपणे उतावीळ होऊन धडपडणाऱ्या निर्दय माणसा, तुझ्या अविकसित मनाची कळी आगीने होरपळून काढणे अगदी आवश्यक आहे काय ? धीराने वाट पाहिल्याशिवाय ती फुलवून तिचा सुगंध तुला पसरविता येईल का ? उलट, माझ्या परमेश्वराकडे, माझ्या सर्वश्रेष्ठ गुरूकडे पहा. एखादे फूल संपूर्णपणे निर्माण करायला त्याला कित्येक वर्षांनुवर्षे लागतात. त्याला कधीच घाई नसते. याउलट तुझा हा किती मोठा लोभोपणा ! तुझी सर्व मदार वळजवरीने घाई करून साध्य करण्यावर आहे. उतावीळपणे धडपड करणाऱ्या माणसा, तुला काही आशा नाही ! माझी तुला एवढीच विनवणी आहे की, माझ्या परमेश्वराचे तरी मन दुखावू नकोस हृदयस्थ परमेश्वराचे गुंजन ऐक व जीवनप्रवाहांत तू स्वतःला विलीन करून टाक ! ”

बंगाली भाषेतील तांत्रिक वाङ्मय : तंत्रवाङ्मयासंबंधी आज उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणे असे दिसते की, महामहोपाध्याय परिव्राजकाचार्य हे तंत्रवाङ्मयावर लिहिणारे बंगालीतले सर्वात जुने लेखक होत. परिव्राजकाचार्यांचे पहिले नाव काय होते याबद्दल माहिती मिळत नाही. त्यांच्या 'काम्ययन्त्रोद्धार' या एकमेव ग्रंथाचे सापडलेले हस्तलिखित १३७५ सालचे असावे, असे महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांचे मत आहे. त्यांच्या या ग्रंथात तंत्रवाङ्मयाचे सार आले आहे. कृष्णानंद आगमवागीश हे एक दुसरे प्रमुख तंत्रवाङ्मय-लेखक होत. ते श्रीचैतन्य (१४८५ ते १५३३) यांचे समकालीन असून सध्या कालीमातेची जी मूर्ति सर्व बंगालभर पूज्य मानली जाते ती यांना तिच्या-सवधी झालेल्या साक्षात्काराचे फल आहे 'तंत्रसार' हा त्यांचा ग्रंथ

तंत्रवाङ्मयातील साररूप ग्रंथांतील सर्वांगीण, अत्यंत व्यापक व लोकप्रिय म्हणून वाखाणला जातो. तंत्रपद्धतीच्या कर्मकांडांतील दीक्षा, पूजा-पद्धति, होम-हवन इत्यादि विविध आचारांचा विचार या ग्रंथात केलेला आहे.

पूर्णानंद परमहंस परिव्राजक (१५७१ चा सुमार) हे सोळाव्या शतकातील थोर संत व तंत्रवाङ्मयकार होऊन गेले. त्यांचा जन्म पूर्व बंगालमधील मैमनसिंग येथे झाला. त्यांचे प्रमुख ग्रंथ 'शाक्तक्रम' (१५७१) व 'श्रीतत्त्वचिंतामणी' (१५७७) हे होत. 'श्यामा-रहस्य' हा पूर्णानंदांचा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ असून त्यांत काली-मातेच्या पूजाविधीतील अनेक सोपस्कारांची माहिती दिलेली आहे.

उत्तर बंगालमधील शंकर आगमाचार्य (सोळावें शतक) हेहि एक नामवंत तांत्रिक वाङ्मय-लेखक होऊन गेले. त्यांचे प्रमुख ग्रंथ 'तारा-रहस्यवृत्तिका', 'शिवार्चनमहारत्न', 'कुलमूलावतार' व 'क्रमस्तव' हे होत.

'तन्' म्हणजे पसरणे, पसरविणे, प्रसार करणे या धातूपासून तंत्र या शब्दाची व्युत्पत्ति काही वेळां सांगितली जाते. म्हणजे तंत्र याचा अर्थ पद्धति, प्रकार अथवा पंथ असाहि होऊं शकेल. या पंथामध्ये भौतिक, प्राणमय व मानसिक अशा पातळीवरील क्रियांचा विचार केलेला आहे. या क्रिया-साधनांच्याद्वारा साधक आपल्या आंतरशक्तीचें केद्र अभ्युदय व निःश्रेयस अशा दोन्हींच्या प्राप्तीचें उपयुक्त साधन बनवू शकतो.

तांत्रिकांकडून सांगितली गेलेली पंचतत्त्वे पंच 'म'कार या नांवांनी ओळखली जातात. ही तत्त्वे सर्वसामान्य माणसांच्या कठोर टीकेचा विषय झालेली आहेत. मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा (धान्य) व मैथुन हे ते पंच 'म'कार किंवा पंचतत्त्वे होत. याबाबत एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे; ती म्हणजे तंत्रविधीमध्ये ज्या गोष्टी अर्पण कराव्यात असें सांगितले जाते त्या म्हणजे प्रत्यक्ष 'वस्तु' नसून त्यांचें 'सार' किंवा प्रतीकरूप होत. हीच पंच तत्त्वे घेण्याचा उद्देश असा की, तंत्रांतील कर्म व विधि सतत करीत असतां आपण जी प्रत्येक क्रिया करतो ती म्हणजे पूजाच होय, असें साधकाला जाणवू लागतें. अशा उदात्तीकरणा-मुळेच जीव व परमात्मा यांच्यातील लुप्त झालेली अभिन्नता पुन्हा प्रस्थापित करता येते. या दृष्टीने स्त्री-पुरुषांमधील संयोगाचें 'शिव-शक्तींचा विश्व-निर्माण करणारा संयोग' असें उदात्तीकरण केले जातें. संयोग-त्रियेंतील जो आनंद तो म्हणजे 'नाद' होय आणि संयोगांतून निर्माण होणारें वीज किंवा प्रजा म्हणजे 'विदु' होय.

राजा राममोहन रॉय : ब्रिटिश राजवटीच्या स्थापनेबरोबर बंगालमधील मध्ययुगाचा अंत झाला. बंगाली संस्कृतीवर झालेला या राजवटीचा पहिला परिणाम म्हणजे बंगाली वाङ्मयांत झालेली गद्य-वाङ्मयाची वाढ हा होय. गंभीर स्वरूपाचे विचार सुसूत्रपणें मांडण्यासाठी पद्यापेक्षा गद्याचा उपयोग माध्यम म्हणून करणें अधिक श्रेयस्कर होय, हें बुद्धिमान् बंगाली हिंदूंच्या लक्षांत आले. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी हिंदु धर्मावर हल्ले चढविण्यास सुरुवात केलेली होती व या विचारसरणीचा प्रतिवाद करून हिंदु धर्माचें रक्षण करणें जरूर आहे असें काहीना वाटू लागले. शुद्ध स्वरूपांतील हिंदु धर्म हा ख्रिस्ती धर्माच्या मानाने कोणत्याहि दृष्टीने कमी नाही. उलट असलाच तर तो ख्रिस्ती धर्माहून

काही बाबतींत श्रेष्ठच आहे, असें सिद्ध करणें शक्य आहे अशी त्यांना खात्री वाटली. अशा विचारवंतांचे अग्रणी राजा राममोहन रॉय (१७७४ ते १८३३) हे होत. नवभारताच्या प्रबुद्ध चैतन्याचे ते प्रतिनिधि होते. ते केवळ व्युत्पन्न विद्वान् पंडित नव्हते, तसेंच नुसते धार्मिक व सामाजिक सुधारकहि नव्हते, तर त्या काळातील ते प्रमुख साहित्यिक होते. हिंदु धर्मग्रंथ आणि तत्त्वज्ञान-ग्रंथ यांचें बंगाली भाषेत जर रूपांतर झालें व सुशिक्षित बंगाली लोकांनी जर त्यांचा आस्थापूर्वक अभ्यास केला तर एक दिवस असा उजाडेल की, त्या वेळीं बंगाली भाषा गंभीर असे तत्त्वज्ञानविचार व्यक्त करण्यास समर्थ झालेली असेल, असें त्यांनी आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केलें. मृत्युंजय विद्यालंकार हे बंगाली गद्य-वाङ्मयाच्या दृष्टीने पाहतां राजा राममोहन रॉय यांच्या आधीचे थोर साहित्यिक मानले जातात आणि ते सार्थक आहे; परंतु राममोहन रॉय यांनी आपलें गद्यलेखन सर्वसामान्य वाचकांच्या दृष्टीने सुबोध कसें होईल या दृष्टीने पराकाष्ठेचे प्रयत्न केले. त्यांनी एकीकडे अभिजात संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे करून बंगाली भाषा समृद्ध केली तर दुसरीकडे वादविवेचनात्मक वाङ्मयाची निर्मिति करून ते बंगाली वाङ्मयांत अग्रगण्य ठरले. आजच्या पिढींतील वाचकांना त्यांची बंगाली भाषा कदाचित् गुंतागुंतीची व संस्कृत-शब्दप्रचुर वाटेल. त्यांचे धर्म व तत्त्वज्ञान यांवरील प्रमुख ग्रंथ असे आहेत : 'वेदान्तग्रंथ' (१८१५), 'वेदान्तसार' (१८१५), 'केनोपनिषद्' (१८१५), 'ईशोपनिषद्' (१८१६), 'कठोपनिषद्' (१८१७), 'मांडूक्योपनिषद्' (१८१७), 'मुंडकोपनिषद्' (१८१९), 'उत्सवानंद विद्यावागीशेर साहित्यविचार' (१८१६-१७), 'भट्टाचार्यसाहित्यविचार' (१८१८), 'गायत्रीर अर्थ' (१८२०), 'पाद्री-ओ शिष्यसंवाद' (१८२३), 'गुरुपादुका' (१८२३), 'ब्रह्मोपासना' (१८२८).

राममोहन रॉय हे थोर मानवतावादी व विश्वधर्माचे उपासक होते. परमेश्वर हा नैतिक गुणाची साक्षात् मूर्ति होय, असा त्यांचा सिद्धान्त होता व त्या सिद्धान्ताच्या आधारे त्यांनी 'सर्वाभूती प्रेम' या कल्पनेवर भर दिला. आध्यात्मिक गुणांचे संश्लेषण किंवा समन्वय हें धर्माचें उद्दिष्ट आहे व या उद्दिष्टाचा भर एकेश्वरवादी सत्तेवर अधिष्ठित अशा धार्मिक अनुभूतीच्या एकतेवर आहे, हा प्रमुख निष्कर्ष त्यांनी आपल्या चर्चात्मक प्रबंधातून मांडला. शुद्ध एकेश्वरवादाची प्रस्थापना करणें हें त्यांनी आपलें श्रेष्ठ जीवितध्येय मानलें होते. त्यांच्या मते या विश्वांत सर्वश्रेष्ठ असें सत्य म्हणजे एकमेव परमेश्वर असून त्याला द्वितीय कोणीहि नाही. तो शुद्ध, सत्, आनंद आहे, नित्य आहे आणि सृष्टीचें एकमेव कारण आहे. तो सर्वत्र भरलेला असून अविकारी व कूटस्थ आहे. काम, क्रोध इत्यादि विकारांनी तो रहित असून निर्गुण तसाच सगुणहि आहे. वेदान्तांतील तो परमात्मा आहे आणि तोच केवळ एकमेव उपास्य आहे. कट्टे अद्वैतवादी असूनहि राममोहन रॉय यांना शंकराचार्यांचा मायावाद व त्यांतून उत्पन्न होणारे निष्कर्ष मान्य नव्हते. जग हें माया किंवा मिथ्या आहे हें त्यांना मान्य नव्हतें. माया ही दुसरी-तिसरी काही नसून परमेश्वराची निर्माणशक्ति आहे आणि म्हणून परमेश्वराइतकीच ती सत्य होय असें त्यांचें मत होतें. वास्तविक राममोहन रॉय यांना परम सत्याच्या किंवा परमात्म्याच्या अतिभौतिक, अतींद्रिय स्वरूपापेक्षा त्याच्या इंद्रियगम्य भौतिक आविष्काराचें अधिक आकर्षण होते; परंतु ते द्वैती नव्हते;

तथापि त्यांना वाटे की, शंकराचार्यांच्या अद्वैत सिद्धान्तांत नैतिक प्रयत्नांना योग्य तो अवसर नाही. मानवाची सेवा हा राममोहन रॉय यांच्या विचारसरणीचा मुख्य सूर होता आणि हे जगत्-संय मानल्या-खेरीज मानवाची सेवा शक्यच नाही. इस्लामी धर्म आणि संस्कृति, बॅथॅम याची उपयुक्ततावादी मतप्रणाली आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या प्रणेत्यांनी प्रतिपादिलेली स्वातंत्र्यकल्पना याचा राममोहन रॉय यांच्या विचारावर सखोल परिणाम झालेला होता. जीवनातील सर्व क्षेत्रांत स्वातंत्र्यावद्दल चाड वाळगावी असा पुरस्कार त्यांनी आपल्या राजकीय मतप्रणालीतून केला. आध्यात्मिक क्षेत्रांत विश्वधर्माचे प्रणेतें म्हणून राममोहन रॉय यांना जशी मान्यता मिळाली तशीच राजकीय क्षेत्रांत त्यांना उदारमतवादी म्हणून न्याय्य असे मानाचें स्थान दिले गेलें. राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रीयवाद यांत मुळीच विरोध नाही असें त्यांनी मोठ्या आत्मविश्वासाने ठामपणाने मांडले. धार्मिक सहिष्णुतेचा त्यांनी कडबेपणाने पुरस्कार केला व राज्यशासनाने लोकांच्या धर्मविषयक प्रश्नांत हस्तक्षेप करूं नये असें निःसंदिग्ध शब्दांत प्रतिपादन केले.

प्राचीन हिंदुधर्मशास्त्रे यांच्या पायावर शुद्ध एकेश्वरवादाचा पुरस्कार करण्यासाठी व मानवी बुद्धीला परंपरागत चाकोरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी 'ब्राह्मसमाज' या नावाची एक संस्था स्थापन केली. राममोहन रॉय यांच्या मृत्यूनंतर धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करण्याचे त्यांचे कार्य देवेद्रनाथ टागोर यांनी पुढे चालविलें व ते ब्राह्मसमाजाचे एक सर्वमान्य नेते बनले. बंगाली वाङ्मयांत, विशेषतः धार्मिक बंगाली वाङ्मयांत त्यांनी मोलाची भर घातलेली आहे. उपासनेच्या वेळी मंदिरातून एकत्र आलेल्या ब्राह्मसमाजातील मंडळीं-पुढे त्यांनी दिलेल्या प्रवचनातून अनेक तत्त्वज्ञानात्मक विचार त्यांच्या धार्मिक प्रतीतीशी सुसंगत असे भरलेले आहेत. १८४३ मध्ये त्यांनी 'तत्त्वबोधिनी' नांवाचें नियतकालिक सुरू केलें. बंगाली वृत्तपत्रसृष्टीत या नियतकालिकाचें स्थान वरेंच वरचे होतें.

अक्षयकुमार दत्त (१८२० ते १८८६) : कलकत्ता येथील तत्त्वबोधिनी पाठशाळेच्या सुरुवातीपासून अक्षयकुमार दत्त हे तेथे शिक्षक म्हणून काम करीत होते. 'तत्त्वबोधिनीपत्रिका' हें तत्त्वबोधिनी सभा या संस्थेचे मुखपत्र होते. त्याचा पहिला अंक १६ ऑगस्ट १८४३ ला प्रसिद्ध झाला. अक्षयकुमार दत्त हे सुरुवातीपासून या पत्राचे संपादक होते. त्यांनी १८५५ पर्यंत संपादक म्हणून काम पाहिलें. या पत्रांतून प्राचीन भारतीय संस्कृतीविषयी आवश्यक ती माहिती सभासदाना देण्यांत येई. दत्त यांच्या कुशल संपादनाने पत्रिकेला एक विशिष्ट उच्च दर्जा प्राप्त झाला होता. आर. सी. दत्त यांनी पुढील शब्दात पत्रिकेचा आदरपूर्वक गौरव केला आहे :

“अक्षयकुमार यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध नियतकालिकांतून मांडलेले कळकळीचे विचार व दिलेली नैतिक शिकवण सुसंस्कृत विचारवंत मंडळींचा मोठा वर्ष किती उत्सुकतेने वाचीत असे याची नीटशी कल्पना आज शेंकडो मासिकें हरपडी प्रसिद्ध होत असलेल्या काळांत देतां येणार नाही. पत्रिकेचा अंक केव्हा प्रसिद्ध होतो याची वाट साऱ्या बंगालमधील लोक मोठ्या उत्सुकतेने पाहत असत. धडधाकट प्रकृति नसतांनाहि सतत अविश्वांतपणें काम करणाऱ्या या अखोल संपादकाने आपल्या कार्यालयांत वसून बंगालमधील विचारवंत वर्गाच्या मनांत व विचारांत

आंदोलनें घडवून आणून कित्येक वर्षांनुवर्षे त्यांच्यावर प्रभाव गाजविला. 'तत्त्वबोधिनी' पत्रिकेने लोकांत ज्ञानार्जनाची व उच्च नीतिमत्तेची आवड निर्माण केली व तरुण पिढीत नैतिक उत्साह आणि धार्मिक तळमळ जागृत केली.”

पाश्चात्य तत्त्वज्ञान व संस्कृति यांतील बुद्धिवादी व मानवतावादी प्रवृत्ति यांनी अक्षयकुमार यांना भरून टाकले होतें. जनमानसांत पूर्वापार चालत आलेल्या धार्मिक भोळ्या समजूती व शब्दप्रामाण्यावर आधारलेले मान्य सकेत घालविण्याचा कळकळीचा प्रयत्न त्यांनी केला. प्रत्यक्ष अनुभवाने सिद्ध होणारी बौद्धिक सत्यें मानावयास त्यांची नेहमी तयारी असे. त्यांनी निसर्गाकडे पाहण्याची खरीखुरी शास्त्रनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अशी भूमिका घेतली आणि अतिमानवी दैवी शक्तीचा उल्लेख टाळून सृष्टीतील सर्व व्यवहारांचा कार्यकारण-तत्त्वानुसार अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. ते नास्तिक नव्हते; परंतु निसर्गाचें संशोधन करतांना ईश्वरवादी कल्पनेपेक्षा शास्त्रीय दृष्टीला ते अधिक महत्त्व देत.

'भारतवर्षीय उपासक संप्रदाय' (भाग १, १८७०, भाग २, १८८३) हा अक्षयकुमार यांचा सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ होय. पहिल्या भागात भाषाशास्त्राचा इतिहास व हिंदु धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा वेदकालापासूनचा इतिहास लक्षांत घेऊन त्याचे मूल्यमापन करतांना मोठी व्यापक व उद्बोधक चर्चा केलेली आहे. दुसऱ्या भागांत भारतातील १८२ धर्मपंथ, त्यांचे आचार, त्यांच्यातील कर्मकांड, धार्मिक मतां-मागील तात्त्विक पार्श्वभूमी यांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. काही टीकाकारांच्या मते हा ग्रंथ एच. एच. विल्सन यांच्या 'स्केचेस ऑन रिलिजस सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज' या ग्रंथावर आधारित आहे. या मतांत अंशतः तथ्य आहे; परंतु विल्सन यांच्या ग्रंथांत समाविष्ट न झालेली धार्मिक पंथाविषयी कितीतरी सर्वांगीण माहिती या ग्रंथाच्याद्वारे वाचकाना उपलब्ध करून दिली गेली आहे व त्याचे श्रेय अक्षयकुमार यांनाच आहे. याशिवाय या ग्रंथाला अक्षयकुमार यांनी लिहिलेली प्रस्तावना तत्त्वज्ञानदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची असून ती त्यांच्या प्रतिभेची स्वतंत्र निर्मिति आहे. तत्कालीन विचारवंतांवर या ग्रंथाने चिरंतन स्वरूपाचा ठसा उमटविला आहे. तत्त्वज्ञानदृष्ट्या महत्त्वाची अशी त्यांची आणखी दोन पुस्तके अशी आहेत :

(१) 'बाह्यवस्तुर सहित मानव : प्रकृति संबंधविचार' - भाग १, १८५२; भाग २, १८५३ (मानवी स्वभाव व बाह्य जगत् यांच्या संबंधीचा विचार). या ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत माणसाच्या आरोग्याच्या नियमांचा प्रामुख्याने विचार केलेला असला तरी दुसऱ्या भागांत-मात्र माणसाने धर्म, समाज यांसंबंधी कसे वागावे यावद्दलचे काही नियम सांगितलेले आहेत.

(२) 'धर्मेनीति', १८५५ (धर्माची व नीतीचीं तत्त्वे) या ग्रंथांत मानवाचे अधिकार व त्याची कर्तव्ये, शिक्षण, विवाह इत्यादि विषयांवर माहितीपूर्ण निबंध आहेत. ईश्वरनिष्ठा व शास्त्रीय निसर्गवाद यांचा समन्वय घालण्याचा प्रयत्न या निबंधांतून लेखकाने केलेला आहे. परमेश्वर म्हणजे एखादी विश्वातीत वेगळी अशी दैवी, आध्यात्मिक कल्पना नसून तो सर्व निसर्गनियमांतून व्यापून, भरून राहिलेला आहे, असा विचार उत्कटतेने मांडला आहे. बंगाली गद्य-वाङ्मयांत अक्षयकुमार यांना असामान्य स्थान आहे. त्यांची भाषाशैली सुढोल, सूत्रमय

व जोमदार आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तात्त्विक विचार मांडतांना त्यांनी निगमन-पद्धतीने निष्कर्ष काढले आहेत. त्यांची विचारसरणी अत्यंत शास्त्रशुद्ध होती. त्यांनी प्रथम निसर्गनियमांचा शोध घेतला व एकदा ते निसर्गनियम निश्चित केल्यावर त्यावरून मानवी जीवन, समाज, धर्म आणि नीति यांच्या नियमांचे निगमन केले. मानवनिर्मित नागरिक व घटनात्मक-नियम हे परमेश्वर ज्या नियमानुसार विश्वाचे नियंत्रण करतो त्यांच्याशी सुसंगत असले पाहिजेत, असे त्यांचे मत होते. आपण मांडलेले सिद्धान्तच तेवढे खरे असे अक्षयकुमार मानीत नव्हते. उलट त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, शास्त्रीय स्वरूपाचे निष्कर्ष हेहि तात्पुरत्या स्वरूपाचे असून त्यांत दुःस्त्या व सुधारणा यांना वात्र असतो.

हॉन्स, लॉक व रूसो यांनी पुरस्कारिलेली 'सामाजिक करारपद्धति' अक्षयकुमार यांना मान्य नव्हती. मधमाश्या ज्याप्रमाणे सहजप्रेरणेने एकत्र राहून सहकार्याने वागतात त्याप्रमाणे माणसासहि त्याची उपजत बुद्धि गट करून एकत्र राहण्याच्या हेतूने सामाजिक स्नेहभाव निर्माण करण्यास प्रवृत्त करते. अक्षयकुमारांनी अशा रीतीने समाज व माणूस हे अवयवी व अवयव आहेत या सिद्धान्ताचा-अवयवविवादाचा-पुरस्कार केला. माणसाची इंद्रिये ज्याप्रमाणे वेगवेगळी असूनहि एका जीवाशी निगडित असतात, त्याप्रमाणे प्रत्येक माणसाला वेगळे असे व्यक्तिमत्त्व असले तरी तो समाजाच्या समष्टि-जीवनाशी जिव्हाळ्याने बांधला गेला आहे असे अक्षयकुमार यांचे मत होते.

केशवचंद्र सेन (१८३८-१८८४) : केशवचंद्र सेन यांनी 'नवविधान ब्राह्मसमाज' या नांवाची संस्था स्थापन केली. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व चैतन्यशाली व गतिमान होते. त्यांनी विचारप्रवर्तक असे अनेक ग्रंथ व पुस्तिका बंगाली भाषेत लिहिल्या व समकालीन विचार-वृत्तांचे लक्ष वन्याच प्रमाणांत ओढून घेतले. 'जीवनवेद' हा केशवचंद्र यांचा सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ होय.

बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय (१८३८-१८९४) : बंकिमचंद्र हे प्रामुख्याने कादंबरीकार; परंतु त्यांनी तत्त्वज्ञान, नीति आणि धर्म या विषयांवर जे ग्रंथ लिहिले आहेत ते कमी महत्त्वपूर्ण नाहीत. ते एक निष्ठावंत हिंदु होते व हिंदूंच्या जीवनदृष्टीच्या महत्तेविषयी त्यांना उत्कट अभिमान होता; तथापि, चिरंतन स्वरूपाचा विचार-मग तो पौर्वात्य असो वा पाश्चात्य असो-त्याचा स्वीकार करण्यास ते सदैव तयार असत. जे. एस. मिल्ल व ऑगस्ट कांत यांच्या लेखनाचा त्यांच्या विचारसरणीवर सखोल परिणाम झालेला होता. युरोपमधील समाज-वादी विचारसरणीशीहि त्यांचा साधारण परिचय होता. तत्कालीन भारतीयांच्या आशा-आकांक्षांचे अर्थपूर्ण प्रतिबिंब बंकिमचंद्रांच्या बाङ्गम-यांत विशेषतः 'वन्दे मातरम्' या गीतांत प्रतीत होते. हजारो क्रांति-कारक हुतात्म्यांनी उत्स्फूर्तपणे हें गीत गाविले. या गीतांत भारताला 'माता', 'दिव्य शक्ति' असे संवोधिले असून आपल्या लेकरांचे आध्यात्मिक व आधिभौतिक पोषण भारतमाता करते असे वर्णन केले आहे. 'वन्दे मातरम्' हेच आपले खरे राष्ट्रगीत होय, असे काहीजण मानतात ते सार्थ होय. बंकिमचंद्र यांचे तत्त्वज्ञान, नीति व राजकारण या विषयांवरील विचार व्यक्त करणारे ग्रंथ असे :

(३) साम्य	(१८७३)
(४) कमलकान्तार दप्तर, बंगलार इतिहास	(१८७४)
(५) दाहुबल-ओ वाक्यबल	(१८७७)
(६) मनुष्यत्व कि १	(१८७७)
(७) लोकशिक्षा	(१८७८)
(८) आनंदमठ	(१८८२)
(९) देवी चौधुराणी	(१८८३)
(१०) धर्मतत्त्व	(१८८४)
(११) कृष्णचरित्र	(१८८६)

बंकिमचंद्रांनी सर्वसमावेशक अशा धर्मांचे तत्त्वज्ञान काटकोरपणे हिंदूंच्या दृष्टिकोणांतून प्रतिपादन केले. हिंदु धर्मातील बुद्धीला न पटणाऱ्या अशा जुन्या कल्पनांना झटकून टाकून त्यांतील मूलभूत अशा कल्पनांचा उपयुक्ततावाद व अनुभवसत्तावाद या विचारसरणीच्या आधारे अर्थ लावला. बंकिमचंद्रांमधील एक विरोधाभास लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. तो म्हणजे वेकनच्या अनुभववादी तत्त्वज्ञानावर त्याची श्रद्धा असूनहि बंकिमचंद्र यांनी आपले तत्त्वज्ञान बुद्धिवादाच्या पद्धतीने मांडले आहे.

बंकिमचंद्र यांनी पुरस्कारिलेला धर्म हा माणसाला कर्तव्यकर्म शिकविणारा कर्तव्यप्रधान धर्म होता. एक कार्यक्षम नागरिक म्हणून समाजाचा घटक बनण्यासाठी माणसाने आपल्या सर्व शक्तीची जोपासना केली पाहिजे असे ते सांगत. मानवी जीवनाच्या तीन घटकांकडे बंकिमचंद्रांनी आपले लक्ष वेधले आहे. ते म्हणजे ज्ञान, कर्म आणि समाधान किंवा आनंद यांची निमिति करणारे घटक होत. सर्वव्यापी वैश्विक सत्ता सर्व विश्वाचा आधार आहे. तद्द्वारा त्याचे पोषण-भरण होत असते. भौतिक सृष्टि, जीव व मन यांतून ते सत्तातत्त्व व्यक्त होते. मानवी जीवनांत व सर्व सृष्टीत जो अनन्यसाधारण असा आनंद निर्माण होतो तो या सत्तातत्त्वामुळेच. माणसाच्या शारीरिक आणि मानसिक क्रियांचा सुसंवादी विकास म्हणजे धर्म होय. बंकिमचंद्र यांच्या या मतावर कांत या पाश्चात्य पंडितांच्या विचारसरणीची छाप स्पष्ट दिसते; परंतु 'रिलिजन ऑफ ह्युमॅनिटी' या ग्रंथांत कांत यांनी मांडलेली तत्त्वे व आनुषंगिक इतर सिद्धान्त सर्वच वावरीत बंकिमचंद्र यांना मान्य नव्हते. मिल्लचा 'अज्ञेयवाद' हाहि बंकिमचंद्र यांना अमान्य होता. त्याचा पुरस्कारहि त्यांनी केलेला नाही. 'धर्मतत्त्व' या ग्रंथांत बंकिमचंद्र म्हणतात : "इतर-धर्मीयांच्या दृष्टीने धर्म हा जीवनाचा केवळ एक भाग असून मानवी जीवनांत धार्मिक व ऐहिक म्हणजे धर्मनिरपेक्ष अशा दोन प्रकारचे विभाग असतात. हिंदुमात्राला मात्र सर्व जीवनच धार्मिक वाटते. व्यक्तीचे या ऐहिक जगतांतील इतर व्यक्तीशी असणारे नाते व परमेश्वर, आध्यात्मिक जगत् यांच्याशी असणारे नाते ही दोन्ही भिन्न होत असे इतर-धर्मीय मानतात; परंतु हिंदूंच्या दृष्टीनेमात्र त्यांचे परमेश्वराशी असलेले नाते व या जगांतील इतर व्यक्तीशी असलेले त्याचे संबंध, व्यावहारिक जीवन आणि आध्यात्मिक जीवन यांत भेद मानताच येत नाही. या सर्व गोष्टी सुसंवादी, घनिष्ठ, एकजीव असून त्यांच्यांत विभाग पाडून शकले करणे म्हणजे समग्र एकसंध निमितीची विघटना करणे होय."

बंकिमचंद्र यांना देशभक्ति हा सर्वोच्च धर्म वाटत होता. किंवहुना

(१) बंगदर्शनेर प्रथम सूचन	(१८७२)
(२) भारतवर्ष पराधीन के १	(१८७२)

असे म्हणता येईल की, राष्ट्रवादाला त्यांनी धर्माचा महिमा प्राप्त करून दिला. त्यांच्या मते आपल्या देशावर प्रेम करणे हा अखिल जगताची सेवा करण्याचा एक उत्कृष्ट मार्ग होय. नीतिमत्ता व सामाजिक तत्त्वज्ञान यांच्या वावरीत त्यांनी जो मार्ग स्वीकारला तो म्हणजे एकीकडे सामाजिक कर्तव्यापासून दुरावलेला स्वयंकेद्रित असा व्यक्तिवाद व दुसरीकडे समाज म्हणजेच देव मानणारा समाजवाद या दोहोकडेही न झुकणारा मध्यम मार्ग होय. मानवी हक्कापेक्षा मानवी कर्तव्यावर त्यांनी अधिक भर दिला; कारण धर्म-संवर्धनाचा तोच एक उत्तम मार्ग होय, असे त्यांचे मत होते.

मिल्लप्रमाणेच व्यक्ति-स्वातंत्र्य-कल्पनेचे बंकिमचंद्र हे कट्टे पुरस्कर्ते होते; परंतु सामाजिक हित अबाधित राखणे हे त्यांना सर्वात महत्त्वाचे वाटत असे; आणि म्हणूनच समतेचा अर्थ त्यांनी 'सर्वांना समान सधि' असा केलेला आहे. समाजात घनिष्ठ संबंध असणे हे धर्मपालनाला अत्यंत आवश्यक होय असे त्यांना वाटत असे. 'साम्य' या त्यांच्या समतेवरील प्रवृत्ती त्यांनी समाजवादाचे स्पष्टीकरण केले आहे. श्रीकृष्ण म्हणजे केवळ एक ऐतिहासिक व्यक्ति नसून तो आदर्श पुरुष होय, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न बंकिमचंद्र यांनी आपल्या 'कृष्णचरित्र' या ग्रंथात केला आहे. 'धर्मतत्त्व' या ग्रंथात त्यांनी धर्मातील टाकाऊ वाटणारा भाग वगळून खरे धर्मरहस्य कशात आहे हे सांगितले आहे, तर गीता हा धार्मिक ग्रंथ सर्वकाळी उपयुक्त ठरणारा सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ होय अशी त्याची धारणा होती. गीतेवरील त्यांच्या टीका-ग्रंथांत गीतेतील मूलभूत तत्त्वांचे त्यांनी विवेकनिष्ठ दृष्टीने स्पष्टीकरण केले आहे. हिंदु धर्मातील श्रेष्ठ तत्त्वे आणि पाश्चात्य संस्कृतीतील श्रेष्ठ तत्त्वे यांत मूलभूत विरोध नाही असे त्यांना वाटत असे आणि म्हणूनच या दोन संस्कृतीचा समन्वय कसा घडविता येईल हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

द्विजेंद्रनाथ टागोर (१८४०-१९२६) : द्विजेंद्रनाथ हे महर्षि देवेन्द्रनाथ यांचे थोरले चिरंजीव व रवीन्द्रनाथ टागोर यांचे सर्वात वडील वधु. 'भारती' (१८७७) नावाच्या अग्रगण्य अशा बंगाली मासिकांत त्यांनी तत्त्वज्ञान या विषयावर लेख लिहिण्यास प्रारंभ केला. 'भारती' या मासिकाचे ते पहिले संपादकही होते. 'तत्त्वविद्या' हा त्याचा प्रमुख ग्रंथ असून १८६६ ते १८६९ या काळांत तो चार भागांत प्रसिद्ध झाला आहे. तत्त्वज्ञानविषयक विश्लेषणपद्धतीच्या वावरीत आतापर्यंत कोणीही न वापरलेली अशी नवी पद्धति त्यांनी अवलंबिलेली आढळून येते. प्लेटोच्या सवादात जें तत्त्व अवलंबिलेले आहे त्याचे साम्य या पद्धतीत दिसते. 'तत्त्वविद्या' या ग्रंथांत द्विजेंद्रनाथ यांनी ज्ञान, आनंद (भक्ति), कर्म आणि ध्यान याचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते अद्वैतवादी खरे; परंतु शंकराचार्यांचे अंधानुकरण त्यांनी केले नाही. याचे महत्त्वाचे इतर ग्रंथ असे .

(१) साधना	(१८९२)
(२) प्राच्य - ओ - प्रतीच्य	(१८९२)
(३) अद्वैत - मतेर - समालोचन	(१८९६)
(४) ब्रह्मज्ञान - ओ - ब्रह्मसाधना	(१९००)
(५) विद्या - ओ - ज्ञान	(१९०६)
(६) गीता - पथ	(१९१५)

स्वतंत्र विचारसरणि मांडणाऱ्या काही मोजक्या अशा तत्कालीन

बंगाली विद्वानांत द्विजेंद्रनाथ यांचा समावेश होतो. दुसऱ्यांच्या मतांचा केवळ अनुवाद करणे किंवा जुन्या ग्रंथावर टीका-टिप्पणी लिहिणे असे करणाऱ्या लेखकांबद्दल त्यांना समाधान नव्हते. त्यांनी आपल्या वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथांतून सत्ताशास्त्र, प्रमाणशास्त्र यांवर पद्धतशीर विचार मांडले असून, या दृश्य सृष्टीच्या मुळाशी असलेल्या अंतिम तत्त्वाच्या स्वरूपाचाहि त्यांनी सर्वव्यापी विचार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

द्विजेंद्रनाथ यांच्या मते सत्य हे आधीच अस्तित्वांत असून ते आपल्या विचारावर अवलंबून नाही. उपनिषदांत वर्णन केलेले 'ब्रह्म' किंवा 'आत्मा' हेच एकमेव तत्त्व होय; परंतु ते एखादे अमूर्त तत्त्व नव्हे. ते अंतिम तत्त्व म्हणजे 'सत्', 'चित्' आणि 'आनंद' ज्यांच्यांत एकवटली आहेत असे तत्त्व होय. 'सत्' म्हणजे नित्य स्वयंसिद्ध अस्तित्व त्याचा आपल्याला दैनंदिन जीवनातील अनुभवांतून हरषडीला प्रत्यय येतो. जागृतावस्थेतून, स्वप्नांतून, कल्पनातरंगांतून आणि गाढ सुपुतीतून ते सत् तत्त्व आपल्या प्रत्ययास येते. बुद्धिमान स्वसंवेदनाशील प्राणिमात्र तसेच वृक्ष आणि वनस्पति, पाषाण, नद्या, ग्रह व तारे यांतूनहि ते तत्त्व व्यक्त होत असते. हे सत् तत्त्व नित्य असून सर्वत्र भरलेले आहे हे जसे खरे, तसेच बदल हादेखील सर्वत्र आहे हेदेखील खरे. जे नित्य आहे आणि जे बदलते ते अशी दोन्हीहि सत्च होत. त्या सत्तत्त्वाबाहेर काहीहि नाही. प्रत्येक जीव हा जसा सान्त तसाच अनंतहि असतो. जन्मजात संस्कार आणि आध्यात्मिक गोष्टीविषयी आलस्य किंवा निष्क्रियता यांचे पटल दूर झाले, की मनुष्याला आपल्या अनंतत्वाचा प्रत्यय येतो. मोणसाला पूर्ण आनंद व समाधान उपभोगता येणे शक्य आहे. ही परमोच्च आनंदा-नुभूति माणसाला बाहेरून मिळत नसून तिचा उगम अंतरात्म्यांतून असतो. आपल्या स्वतःजवळच रत्न आहे; पण ते जणूकाय हरवले आहे अशा भ्रामक कल्पनेने माणसाने शोध करीत राहणे त्याप्रमाणेच हा आनंदाचा शोध करीत राहणे होय.

कित्येक गुंतागुंतीच्या व कठीण वाटणाऱ्या तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्नांचे द्विजेंद्रनाथांनी इतक्या प्रसन्न शैलीत विवरण केले आहे की, तिचे कौतुक वाटते. द्विजेंद्रनाथ यांच्या वाङ्मयाचा विद्वानांकडून फारच थोडा अभ्यास झाला आहे. यापेक्षा त्याचा विद्वानांकडून अधिक अभ्यास होणे व त्यांना मान्यता मिळणे अधिक योग्य होईल.

रवीन्द्रनाथ टागोर (१८६१-१९४१) : तत्त्वज्ञान या विषयाच्या सर्वमान्य झालेल्या व्याख्येप्रमाणे रवीन्द्रनाथ यांची गणना तत्त्वज्ञानी म्हणून करावी की नाही यासंबंधी अद्यापि आधुनिक विचारवंतांत एकमत झालेले नाही; परंतु भारतीय तत्त्वज्ञानपरिषदेने १९२५ या वर्षी त्यांना आपल्या पहिल्याच अधिवेशनाचे अध्यक्ष निवडले होते, ही गोष्ट या संदर्भात अर्थपूर्ण आहे. काहींच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांना तत्त्वज्ञानी म्हणावे किंवा नाही यासंबंधी वाद असला तरी त्यांच्या वाङ्मयांतून त्यांनी गंभीर तत्त्वज्ञानपर विचार मांडले आहेत ही गोष्ट निर्विवाद होय.

रवीन्द्रनाथ यांच्या जगद्विषयक दृष्टिकोणांत उपनिषदांतील 'एकमेवाद्वितीयम्' आणि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या दोन तत्त्वांचा मधुर मिलाफ झालेला आहे. एक गूढवादी, अध्यात्मवादी या नात्याने स्वतःच्या ठिकाणी व जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी, अग्नीत किंवा हवा या जगांतील

सर्व यच्चयावत् वस्तुमात्रांत एकच सर्वव्यापी चित्तत्व भरलेलें आहे, असा त्यांना साक्षात्कार जाणवतो. तथापि, हें 'एकमेव चित्तत्व' केवळ एकात्म व अमूर्त नाही. चराचर सृष्टीतील मूर्त जे वस्तुमात्र आणि प्राणिमात्र त्यांचें सत्यत्व त्यामुळे बाधित होत नाही. उलट या चित्तत्वाला या चराचर सृष्टीच्या अभावीं अपूर्णता येईल. अनंत चित्तत्व सान्त चराचर सृष्टीशी स्वभावतःच एकरूप आहे व सान्त चराचर अनंतांत विलीन होत असते, आणि यांतच अस्तित्व व जीवन यांचें गूढ केंद्रित झालें आहे. या जगांतील दुःखांचें मूल्यमापन या मूलभूत तत्त्वाच्या दृष्टिकोणांतून केलें पाहिजे. या जगताकडे रवींद्रनाथ परमेश्वराच्या लीलेचें एक माध्यम या दृष्टीने पाहतात. विश्वा-अभावी परमेश्वर अपूर्ण राहील तर परमेश्वरा-अभावी विश्व निराधार वनेल. मानवाला दुःख होते तें तो सान्त आहे म्हणून; परंतु त्या दुःख-दुरितांवर विजय मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतांना त्याला स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपाचें ज्ञान होतें व पूर्णत्वाकडे तो प्रगति करीत असतो. माणसांवर येणारी दुरितें, दुःखें म्हणजे परमेश्वराच्या दुवळेपणाचीं अथवा शक्तिहीनतेचीं लक्षणें समजण्याचें कारण नाही. तसेंच माणसाला मिळणारी मुक्ति म्हणजे दुःखाभावरूप निष्क्रिय स्थिति नव्हे. संकुचित अशा व्यक्तित्वाच्या सीमा ओलांडून सान्त माणूस ज्या वेळीं अनंतत्वाशी एकरूप पावतो, अशा जीवनाच्या अवस्थेस मुक्ति म्हणतां येईल. मुक्ति म्हणजे जीवनाचा निरास नव्हे, तर खऱ्या अर्थाने पूर्णपणें जगणें, पूर्णजीवन होय. 'जीवन-देवता' या ग्रंथांत रवींद्रनाथ यांनी विश्वमानवाच्या या कल्पनेचें सुंदर विवेचन केलेलें आहे.

रामेंद्र सुंदर त्रिवेदी (१८६४-१९१९) : त्रिवेदी हे कलकत्ता महाविद्यालयाचे प्राचार्य होते व विज्ञानशास्त्रांचे एक उत्तम शिक्षक असा त्यांचा लौकिक होता. त्यांनी विज्ञान व तत्त्वज्ञान या विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. ते नामांकित शास्त्रज्ञ व समर्थ तत्त्वज्ञानी होते. तत्त्वज्ञानांतील सत्ताशास्त्रीय जटिल प्रश्न अत्यंत सोप्या बंगाली भाषेंत मांडण्याची त्यांची शक्ति व हातोटी विशेष उल्लेखनीय आहे. डाविन, क्लिफर्ड, हेल्मोल्ट व इतर शास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या मूलभूत सिद्धान्तांवर त्यांनी आपल्या सोप्या व सुबोध अशा बंगाली भाषेंत लेख लिहून आपल्या वाङ्मयनिर्मितीस सुरुवात केली. विज्ञानशास्त्र हें अंतिम सत्य अथवा निर्णायक तत्त्व मांडण्याचा दावा करीत नाही, असें ठाम मत एक खराबुरा शास्त्रज्ञ या नात्याने त्रिवेदी यांनी मांडलें आहे. शास्त्रीय संशोधनांत जे निष्कर्ष काढले जातात ते फक्त काही बऱ्याचशा उदाहरणांच्या निरीक्षणापुरते मर्यादित असतात. त्यामुळे शास्त्रीय सत्य हें तात्पुरतें, ज्यांत बदल घडू शकेल अशा स्वरूपाचें असतें. या विज्ञानशास्त्रीय सत्याला प्रायोगिक, फलप्रामाण्यवादी मूल्य आहे येंत वाद नाही; परंतु त्यावरून ज्याला अंतिम सत्य म्हणतां येईल तें हें नव्हे. तें केवळ आत्मप्रतीतीच्याद्वाराच जाणता येतें. रामेंद्र सुंदर यांच्या मतें 'मी आहे' म्हणजे आत्मतत्त्व हें सशयातीत व मूलभूत असें सत्य होय. तत्त्वज्ञानाचा विचार करतांना विज्ञानशास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करणारे रामेंद्र सुंदर हे पहिलेच विचारवंत होत, असें एका अर्थी म्हणतां येईल. भौतिक सृष्टीला परंपरागत अद्वैत्याच्या कल्पनेत बसणारें असें व वेगळें सत्य अस्तित्व व स्वतंत्र अर्थपूर्ण स्थान आहे, असें मत त्यांनी मांडलें. कदाचित् हा त्यांच्या वैयक्तिक शास्त्रीय शिक्षणाचाहि परिणाम असू शकेल. त्यांचें शास्त्रीय अध्ययन इतकें सूक्ष्म, सखोल व भेदक होतें

की, त्यांमुळे सामान्य लोक ज्यांना जडवादी समजतात असे जडवादी ते बनले नाहीत. निर्जीव, मूल्यनिरपेक्ष अशा शास्त्रीय सत्यांच्याऐवजी त्यांनी शाश्वत जीवनमूल्यांची स्थापना केली. अंतिम सत्यांतील मूल्यविचार या भागाला त्यांनी प्राधान्य दिलें. 'ऐतरेय ब्राह्मण' या ग्रंथाच्या बंगाली भाषांतराला त्यांनी जी प्रस्तावना लिहिली आहे तींत, त्यांनी अंतिम तत्त्वाच्या मूल्यात्मक वाजूवर भर दिलेला असून, त्यांच्या मतें वेदवाङ्मयाचा तोच गाभा होय. दृश्य जगत् म्हणजे केवळ रूक्ष घटनांचा समूह नव्हे; तर एक मूल्याची सिद्धि करून घेण्याचे माध्यम आहे. विज्ञान-शास्त्रांतील सामान्य सिद्धान्त हे जगाचा आध्यात्मिक अर्थ लावण्याला पोषक, मिळते-जुळते आहेत, एवढेंच नव्हे तर विश्वाच्या शास्त्रीय उपपत्तीला तत्त्वज्ञानात्मक उपपत्तीची जोड दिली, तरच त्या शास्त्रीय सिद्धान्तांना अर्थ प्राप्त होतो हें सिद्ध करण्याकडे त्यांचा मुख्य रोख होता.

स्वामी विवेकानंद (१८६३-१९०२) : स्वामी विवेकानंद व त्यांचे गुरु रामकृष्ण यांना वेगवेगळें अस्तित्व नसून त्यांचें व्यक्तिमत्त्व जणू काही एकच संमिश्र होतें असें म्हटलें पाहिजे. रामकृष्णांनी आध्यात्मिक साक्षात्काराचें परमोच्च शिखर गाठलें आणि आपली गूढ शक्ति आपल्या अत्यंत आवडत्या शिष्याला समर्पित केली. विवेकानंदांनी रामकृष्ण परमहंसांच्या तत्त्वज्ञानाचा भारतांतील तरुणांत प्रसार केला आणि त्यांना मायभूमीसाठी आपलें प्राणसर्वस्व अर्पण करण्याची शिकवण दिली. वेदान्ताचा अर्थपूर्ण संदेश विवेकानंदांनी अभूतपूर्व व अभिनव पद्धतीने दिला. निर्भयता किंवा अभय हें धर्माचें सार होय व प्रत्येक मानवांत सुप्त ईश्वरी सामर्थ्य असून, तो संभाव्यतेने ईश्वर आहे या वेदान्तांतील प्रमुख अंगांवर त्यांनी भर दिला; आणि ज्ञान, कर्म अथवा शक्ति यांच्याद्वारा आपलें जीवितध्येय साध्य करावयाचें आहे असें प्रतिपादन केलें. ते म्हणत असत, "अमूर्त असें अद्वैत तत्त्व दैनंदिन जीवनांत सजीव व काव्यमय झाले पाहिजे." त्यांच्या शिकवणुकीचा सारांश असा :

"मानवी जीविताचें सार्थक म्हणजे लोकांना दया दाखविण्यांत नाही, तर लोक हे मूर्तिमंत परमेश्वरच आहेत असें मानून त्यांच्यावर अपार प्रेम करणे, त्यांची सेवा-करणें यांत जीविताचें सार्थक्य आहे. या परमेश्वराचा शोध घेणें यापेक्षा अन्य पुरुषार्थ नाही. कोणाहि सर्वसामान्य प्रापंचिक, गृहस्थाश्रमी माणसाला हें साध्य होण्यासारखें आहे; परंतु त्यासाठी ईश्वराला जाणून घेण्याची खरी तळमळ व तीव्र उत्सुकता त्यांत असली पाहिजे."

तत्त्वज्ञानविषयक लेखन करणाऱ्या आधुनिक लेखकांचे तीन प्रकार : गेल्या पन्नास वर्षांत बंगाली भाषेंतील तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयांत उत्तरोत्तर वाढत्या प्रमाणांत वाढ होत आली आहे. तत्त्वज्ञानाच्या परिभाषेतून तत्त्वज्ञानक्षेत्रांतील अनेक विषयांवर अनेक ग्रंथ व लेख प्रकाशित होत आहेत व त्यातील काहीचा दर्जा तर फार वरचा आहे. बंगालीमधून तत्त्वज्ञानविषयक लेखन करणाऱ्या विद्वान् लेखकांचे प्रामुख्याने तीन गट पडतात. ते म्हणजे : (१) ज्यांचें शिक्षण संस्कृत 'चतुष्पथी'तून किंवा पाठशाळांतून झालें आहे; परंतु पाश्चात्य ज्ञानाचा थोडा अथवा मुळीच गंध नसलेले. (२) शाळा व महाविद्यालयांतून शिक्षण घेऊन प्रामुख्याने पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केलेले व (३) पौर्वात्य आणि पाश्चात्य अशा दोन्हीहि तत्त्वज्ञानदर्शनांचा अभ्यास करून

त्यांत सारखेच पारंगत असलेले. पहिल्या प्रकारच्या लेखकांनी भारतीय प्राचीन दर्शनांवर पूर्वापार चालत आलेल्या टीका-व्याख्या-भाष्य-पद्धतीस अनुरूप ग्रंथरचना केली आहे. त्यांनी भाष्ये व व्याख्या-टीका व बंगाली भाषातरे यांसह प्राचीन दर्शनांच्या आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यांपैकी महत्त्वाचे ग्रंथ असे

- (१) पंडित कालिदास वेदान्तवागीश : संपा. : बादरायणाचें ब्रह्मसूत्र, शांकरभाष्यासह.
- (२) पंडित प्रमथनाथ तर्कभूषण : संपा. : ब्रह्मसूत्र—चतु.सूत्री शांकरभाष्य व भामती व्याख्येसह.
- (३) पंडित फणिभूषण तर्कवागीश : संपा. : गौतमकृत न्याय-सूत्र व वात्स्यायन-भाष्य.
- (४) पंडित प्रमथनाथ तर्कभूषण : संपा. : विद्यारण्यमुनिकृत विवरण-प्रमेयसंग्रह.
- (५) पंडित जोगेंद्रनाथ तर्कतीर्थ : मायावाद.
- (६) पंडित अनंतकृष्ण तर्कतीर्थ : वैभाषिक-दर्शन.
- (७) आशुतोषशास्त्री : वेदान्तदर्शन.

वरील सर्वच ग्रंथ मौलिक, महत्त्वाचे असून ज्यांचें संस्कृत व इंग्रजी ज्ञान वेताचें आहे अशा जिज्ञासू अभ्यासकांना भारतातील अभिजात तत्त्वज्ञानवाङ्मयाचे व्यापक व सम्यक् दर्शन घडविण्याचें मोलाचें कार्य या ग्रंथांनी केले आहे. एक गोष्ट या संदर्भात स्पष्ट केली पाहिजे ती म्हणजे आधुनिक अर्थी ज्याला 'चिकित्सात्मक विवरण' म्हणतात तसें या ग्रंथांत आढळून येत नाही आधुनिक शास्त्रीय विचार व संकल्पना यांच्या आधारे प्राचीन दर्शनांचें मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न त्यांत क्वचितच आढळतो.

दुसऱ्या प्रकारच्या लेखकांनीहि मौल्यवान् अशी ग्रंथरचना केली असून तिचें मूल्यहि चिरंतन आहे. अशा लेखकांपैकी एक तारकचंद्र राय (१८७८-१९६५) यांनी मुलकी नोकर म्हणून आपल्या आयुष्यास प्रारंभ केला व सेवानिवृत्तीनंतर तत्त्वज्ञानाच्या सखोल अभ्यासास सुरुवात केली. वास्तविक विद्यार्थिदशेपासूनच त्यांचा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास सुरू होता. त्यांच्या 'प्राश्नात्त्य दर्शनेर इतिहास' खंड १ ते ३, १९५२ व 'भारतीय दर्शनेर इतिहास' खंड १ व २, १९५८ या बंगाली भाषेतील दोन ग्रंथांना तत्त्वज्ञानदृष्ट्या अत्यंत मोलाचे ग्रंथ म्हणून मान्यता लाभलेली आहे. तारकचंद्रांची भाषा प्रसन्न व आकर्षक आहे. श्री. जितेंद्रचंद्र मुजुमदार यांनी ब्रॅडले यांच्या 'अॅपिअरन्स अँड रिअॅलिटी' या ग्रंथाचे अलीकडेच केलेले बंगाली भाषांतर अत्यंत विचारप्रवर्तक ठरले आहे. काही वर्षांपूर्वी श्री. जे. सी. बनर्जी यांनी लिहिलेल्या 'जॉन लॉक' (जॉन लॉक यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास) या बंगाली भाषेतील ग्रंथाने विद्वानांचें लक्ष आकर्षून घेतलें होतें. कांट या प्राश्नात्त्य तत्त्वज्ञानावर प्रा. हुमायून कबीर यांनी बंगाली भाषेत लिहिलेलें पुस्तक विचारप्रवर्तक असून त्याला विद्वान् मंडळीकडून साहजिकच प्रशंसा लाभली आहे. याच गटांत श्री. मनोरंजन राय यांची दोन पुस्तके येतात. तीं म्हणजे 'दर्शनेर इतिवृत्त' (तत्त्वज्ञानाचा इतिहास) (१९५५), व 'इतिहासेर दर्शन' (इतिहासाचें तत्त्वज्ञान) (१९६१), या दोनहि ग्रंथांत मार्क्सवादी दृष्टिकोणांतून तत्त्वज्ञानाचें मूल्यमापन केलेले आहे. सरज आचार्य यांचा 'माक्सियन् दर्शन' (१९४२) हा ग्रंथहि महत्त्वाचा म्हणून उल्लेखनीय आहे.

तिसऱ्या गटांत खालील पंधांचा समावेश होतो. देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय यांचे तीन ग्रंथ : (१) भारतीय दर्शन, १९६०; (२) भाववाद-खंडन (चिदादाचें खंडन) १९५४; (३) लोकायत-दर्शन (जडवादाचें तत्त्वज्ञान), १९५६. या तीनहि ग्रंथांत मार्क्सवादी विचारसरणि अवलंबिलेली आहे. राशविहारी दास यांच्या 'काटेर दर्शन' (१९५०) या ग्रंथांत काटच्या तत्त्वज्ञानाचा साधारण सविस्तर विचार केलेला असून या ग्रंथाला कृष्णचंद्र भट्टाचार्य या प्रख्यात तत्त्वज्ञानी पंडिताने लिहिलेली प्रस्तावना अत्यंत महत्त्वाची आहे. क्षेत्रमोहन बघोपाध्याय यांच्या 'अभयेर कथा' (१९४७) हा वेदान्त-तत्त्वज्ञानावरील बंगाली भाषेतील स्वतंत्र मौलिक ग्रंथ होय. महेंद्रनाथ सरकार यांचा 'उपनिषदेर आलो' (उपनिषदांचा प्रकाश) (१९३९) आणि हिरण्मय बघोपाध्याय यांचें 'उपनिषद्-दर्शन' (उपनिषदांचें तत्त्वज्ञान) व 'रवींद्रदर्शन' (रवींद्रांचें तत्त्वज्ञान) (१९५१), हे ग्रंथहि विचारप्रवर्तक असे तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ आहेत. प्रा. हुमायून कबीर, डॉ. राशविहारी दास आणि प्रा. अभियाकुमार मुजुमदार यांनी डॉ. राधाकृष्णन यांनी संपादित केलेल्या 'हिस्टरी ऑफ फिलॉसफी, ईस्टर्न अँड वेस्टर्न' या ग्रंथाच्या बंगालीमधील भाषांतराचें अत्यंत दीर्घ-परिश्रमपूर्वक संपादन केलें आहे. संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचें वेताचेंच ज्ञान असलेल्या पण पौर्वात्य व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानांतील मूलभूत प्रश्न समजून घेण्याची जिज्ञासा असलेल्या बंगाली भाषिकांना हा तीन खंडांत प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ अत्यंत स्वागताहर्ह वाटेल, यांत शंका नाही.

काही विद्वान् पंडितांनी एकत्र येऊन 'बंगीय दर्शन-परिषद्' या नांवाची एक संस्था कलकत्ता येथे १९४१ मध्ये स्थापन केली आहे. तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास व मौलिक संशोधन यांचें संवर्धन बंगाली भाषेच्या माध्यमाच्याद्वारे करणें असे या संस्थेचे हेतु आहेत. या संस्थेनेहि तत्त्वज्ञान-क्षेत्रांत उपयुक्त कामगिरी वजावली आहे. 'दर्शन' या नांवाचें एक त्रैमासिक संस्थेच्या वतीने प्रसिद्ध होतें. डॉ. कल्याणचंद्र गुप्त हे कलकत्ता विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे रीडर (प्रपाठक) म्हणून सेवानिवृत्त झाले. 'बंगीय दर्शन-परिषदे'च्या कार्यांत चैतन्य ओतून तिला कार्यान्वित करण्याचें श्रेय त्यांना व त्यांच्या नेतृत्वाखाली काम करणाऱ्या, तत्त्वज्ञानाचा आवडीने व्यासंग करणाऱ्या विद्वान् मंडळींना आहे.

महाविद्यालये व विद्यापीठे यांमधून प्रादेशिक भाषांतून शिक्षण देण्याच्या अलीकडच्या कल्पनेचे व तदनुसार होत असलेल्या प्रयत्नांचे कलकत्ता विद्यापीठाच्या अधिकाऱ्यांनी व तत्त्वज्ञानविषयाबद्दल आस्था असलेल्या अभ्यासकांनी स्वागत केलें आहे. कलकत्ता विद्यापीठाच्या पदवी परीक्षे- (पास कोर्स) पर्यंत इंग्रजीव्यतिरिक्त सर्व विषयांच्या उत्तरपत्रिका बंगालीतून लिहिण्याची मुभा परीक्षार्थींना देण्यांत आली आहे. त्यामुळे कित्येक उत्साही अध्यापक व लेखक यांनी तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र या विषयांवर बंगाली भाषेत ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. हे सर्वच ग्रंथ जरी विद्वत्तापूर्ण नसले तरी त्यामागील प्रयत्न योग्य दिशेने होत आहेत यात शंका नाही. प्राश्नात्त्य तत्त्वज्ञान-वाङ्मयांत नवीन संकल्पना व्यक्त करण्याकरिता जे पारिभाषिक शब्द वापरले जातात त्यांच्याशी समान असे बंगाली नेवनेचे

पारिभाषिक शब्द बंगीय परिपद् व कलकत्ता विद्यापीठ यांनी वापरा-
वयास सुरुवात केलीच आहे.

एकोकडे प्राचीन परंपरागत संस्कृत पाठशाळा किंवा चतुष्पथी
यांच्यामधून पुरातन पद्धतीचे शिक्षण घेतलेले पौरस्त्य पंडित दिसतात,
तर दुसरीकडे मेकॉलेने प्रसृत केलेल्या पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण घेतलेले,
परंतु आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा राष्ट्रीय वारसा कोणता याविषयी
पूर्णपणे अनभिज्ञ असलेले असे विद्वान् आढळतात. आज स्वातंत्र्योत्तर
भारतांत या दोन्हीहि परंपरांच्या व विद्वानांच्या दृष्टिकोणांचा हित-
कारक समन्वय होण्याची निकड आहे. अशा पद्धतीने सुसंवाद जर घडून
आला आणि लेखकांनी केवळ धनोपाजनाच्या प्रच्छन्न व्यापारी हेतूने
लेखन न करता खरोखरीच मनापासून तत्त्वज्ञानावर बंगाली ग्रंथ
लिहावयाचे ठरविले तर तत्त्वज्ञानपर वाङ्मयाला बंगाली भाषेत
उज्ज्वल असा भविष्यकाळ आहे असे निश्चितपणे म्हणता येईल.

संदर्भ-ग्रंथ : टागोर, आर. : साधना, दि रिअलायझेशन ऑफ मॅन
(लंडन, १९१३); गुप्त, एस. : ऑन्स्कुअर रिलिजस सेक्ट्स
ऑफ इंडिया (कलकत्ता, १९४६; आ. २, १९६२).

के. सी. गुप्त

ए. के. मुजुमदार

तत्त्वज्ञान, बौद्ध धर्मातील : बौद्ध धर्म हा एक तत्त्वज्ञानप्रधान
धर्म आहे. त्यातील तत्त्वे आणि सत्य मानवी आकलनाच्या कक्षेपलीकडील
एखाद्या अलौकिक प्रमाणावर अथवा अतिनैसर्गिक साक्षात्कारावर
आधारलेली नाहीत. त्यांचा शाश्वत उगम खुद्द मानवाच्या अंतरंगांत,
त्याच्या निगूढ वाजूमध्ये आहे. इन्द्रियानुभव आणि तर्कबुद्धि यांच्या मर्यादा
ओलांडून मनुष्य जेव्हा अंतःप्रज्ञामूलक ज्ञान प्राप्त करून घेतो तेव्हा
त्याला या तत्त्वाचा साक्षात्कार होतो. सेमेटिक धर्माच्या संस्थापकां-
प्रमाणे बौद्ध-मताचा संस्थापक गौतम बुद्ध याने एखाद्या विश्वातीत
ईश्वराच्या नांवाने आपल्या धर्माचा उपदेश केला नाही आणि या धर्माचे
ज्ञान आपणांस ईश्वरापासूनच प्राप्त झाले असा दावाही केला नाही.
स्वतःच्या ठिकाणीच ज्या महान् सत्याची प्रतीति त्याला झाली व ज्याची
प्रतीति व आलोकन, तशीच पात्रता मिळविल्यास व प्रयत्न केल्यास तशी
प्रतीति इतरांनाही होणे शक्य आहे असेच सत्य त्याने उपदेशिले आहे.
बौद्ध-मताच्या तत्त्वज्ञानपरतेचें दर्शन त्याच्या आणखी एका वैशिष्ट्या-
मध्ये व्यक्त होतें. या मतांतील गहन सत्ये आणि सिद्धान्त तर्क-बुद्धि-निष्पन्न
नसले व तर्कातीत असले तरी बहुतांशी बुद्धिग्राह्य असून त्यांचें मूल्य-
मापनहि बुद्धीने करणें शक्य आहे. या वावरीत बौद्ध धर्म जगांतील इतर
काही महान् धर्मांहून, विशेषतः सेमेटिक धर्मांहून भिन्न आहे.

दुःखविषयक सिद्धान्त : दुःख हें मानवी अनुभवाचें मूलभूत आणि
सार्वत्रिक सत्य आहे या जाणिवेंतून बौद्ध-मताचा उदय झाला आहे. हा
बौद्ध-मताचा एक अद्वितीय विशेष होय. बुद्ध हा तर्कप्रधान तत्त्वज्ञ नव्हता.
काही सत्ताशास्त्रीय प्रश्न अनिर्वचनीय (अव्याकृत) असल्याने, बुद्धाने
आपल्या शिष्यांना त्यांच्या चर्चेपासून परावृत्त केले होते. बुद्धाच्या मनावर
दुःखाच्या अस्तित्वाचा इतका खोल परिणाम झालेला होता की, दुःख
हाच त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि धर्माचा केंद्रबिंदु व प्रारंभविंदु ठरला.
दुःख हें सार्वत्रिक आहे अशी बुद्धाची आणि बौद्ध मताची श्रद्धा आहे.
जन्म, जरा, व्याधि, मरण,, अप्रिय वस्तूंची संयोग, सुखद वस्तूंचा वियोग,

अतृप्त राहिलेली एखादी तीव्र वासना या सर्व घटना दुःखदायी गणल्या
गेल्या आहेत. थोडक्यांत, आसवर्तीतून निर्माण होणारे मानवी व्यक्तित्वाचे
अंगभूत पांच स्कंध-रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान-हे दुःखमय
आहेत. तेव्हा बौद्धमतानुसार, दुःख म्हणजे मानवी जीवनामध्ये क्वचित्
प्रत्ययास येणारा केवळ एक भावनानुभव, किंवा मानवी जीवनांतील
केवळ एक आकस्मिक घटना नाही; तर ती मानवी जीवनाची अंगभूत
उपाधीच आहे. तें मानवाच्या कालप्रवाहांतील अस्तित्वाचें लक्षणच
आहे. दुःख हें मानवाच्या कालाधीनतेचें आणि जन्ममरणाधीनतेचें,
म्हणजेच त्याच्या मर्यादितत्वाचें प्रतीक आहे. दुःखाच्या परिभाषेत
मानवी जीवनाचें बुद्धाने केलेलें व त्याच्या उपदेशांतून व्यक्त झालेले
हें मूल्यांकन म्हणजे त्याच्या विपण्णतेचा आणि जीवनाविषयीच्या
निराशावादी दृष्टिकोणाचा परिणाम आहे, असे मानणें योग्य
नाही. त्याच्या विचारानुसार, दुःख म्हणजे सुख अथवा आनंद
यांच्या केवळ विरुद्ध असलेली स्थिति नव्हे. त्याच्या मते, जीवनां-
तील सुखेहि दुःखोपहितच आहेत. बुद्धाने आणि बौद्ध-मताच्या
तत्त्वज्ञानी प्रतिपादन केलेला दुःखसिद्धान्त जीवनांतील आनंद आणि
दुःख यांविषयीच्या लौकिक कल्पनांना बाध आणणारा नाही. ऐहिक
दृष्टीला मानवी जीवनामध्ये सुख आणि दुःख दोन्ही दिसतात; तथापि,
विचारांतीं असे दिसतें की, मानवी जीवनामध्ये केवळ दुःखच आहे.
जीवनांतील तथाकथित सुखेहि अल्पावधीतच दुःखपर्यवसायीच ठरत
असतात. तेव्हा, बौद्ध-मतामध्ये 'दुःख' हें मानसशास्त्रीय अथवा लौकिक,
अथनि स्वीकारलेले आहे, तसेंच अतिलौकिक अथवा सत्ताशास्त्रीय
अथनिहि स्वीकारलेले आहे. एक लौकिक घटना अथवा एक मानस-
शास्त्रीय घटना या अथनि जीवनामध्ये सर्वनाच दुःखाचा अनुभव येतो;
तथापि, माध्यमिक कारिकावरील 'वृत्ती'मध्ये चंद्रकीर्तीने म्हटल्याप्रमाणे
एक सत्ताशास्त्रीय सत्य या अथनि दुःखाचा साक्षात्कार केवळ 'आर्या'-
नाच-अज्ञान आणि भ्रम यांपासून मुक्त झालेल्यांना आणि चितनाची
उच्च पातळी गाठलेल्यांनाच होतो; म्हणूनच बौद्ध-मतांत, दुःखाच्या
सत्तेला 'आर्यसत्य' म्हटले आहे. बुद्धाने दुःखाविषयीचीं चार सत्ये जगाला
उपदेशिलीं. तीं म्हणजे दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध आणि दुःख-
निरोधमार्ग. म्हणजेच जगामध्ये दुःख आहे, हें दुःख कारणमूलक
आणि उपाधिमूलक आहे (दुःखसमुदय); हें दुःख नाहीसें करणें शक्य
आहे (दुःखनिरोध); आणि, दुःख नाहीसें करण्याचा मार्गहि आहे
(दुःखनिरोधमार्ग). माध्यमिकांनी संवृति-सत्य अथवा आनुभविक
सत्य आणि परमार्थसत्य या दोन सत्यांमध्ये उपर्युक्त चार सत्यांचा
समावेश केला आहे. दुःख, दुःखसमुदय आणि दुःखनिरोधमार्ग या तीन
सत्यांना संवृति-सत्य म्हटले आहे आणि दुःख-निरोधसत्याला परमार्थ-
सत्य म्हटले आहे. बौद्ध मताचें समग्र धार्मिक तत्त्वज्ञान म्हणजे खरोखर
दुःखाविषयीच्या या चार महान सत्यांची-आर्यसत्यांची-मीमांसा व
विवरण होय.

प्रतीत्यसमुत्पाद अथवा विश्वव्यापी कारणनियम : बुद्धाने प्रतीत्य-
समुत्पाद (अवलंब-उत्पत्ति) या विश्वव्यापी सिद्धान्ताच्या आधारे
दुःखाच्या कारणाची आणि उद्भवाची उपपत्ति दिली आहे. हा बौद्ध-
मताचा केंद्रबिंदु सिद्धान्त आहे. तो मानवाच्या तसेंच विश्वाच्याहि
अस्तित्वाला लागू असून, त्यावरून सर्व दृश्य घटनांच्या अनित्यत्वाची
आणि परतंत्रतेची स्पष्ट कल्पना येते. जन्म, जरा, मरण-इत्यादि ऐहिक

जीवनातील दुःख त्यांच्या कारणांपासून कशी उद्भवतात, आणि ती कारणे नाहीशी झाली म्हणजे कशी नाहीशी होतात हेहि या सिद्धान्ताने स्पष्ट होते. प्रतीत्यसमुत्पाद या शब्दाचा अर्थ 'वस्तूची पराधीन उत्पत्ति' असा आहे. विविध संप्रदायांच्या बौद्ध तत्त्वज्ञानी या सिद्धान्ताचे विवरण वेगवेगळ्या प्रकारे केले आहे. हीनयान पंथाच्या मते प्रतीत्यसमुत्पाद म्हणजे वस्तूची अथवा घटकाची ('धर्मा' ची) उत्पत्ति आणि लोप याचें नियमन करणारे तत्त्व होय. प्रतीत्यसमुत्पादनियमानुसार घटक (धर्म) अस्तित्वात येत असतात व विलयास जात असतात. कार्णिक संबंधाने बद्ध असलेल्या सद्बस्तूच्या, अथवा 'धर्मा'च्या पौर्वापर्याचा खुलासाहि या सिद्धान्ताने होतो. माध्यमिक संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानी प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्ताचे विशदीकरण वेगळ्या रीतीने केले आहे. त्यांच्या मते प्रतीत्यसमुत्पाद हा वस्तूची स्वाभाविक परस्परावलंबिता दर्शविणारा सिद्धान्त होय. हीनयान पंथाने मानल्याप्रमाणे, वस्तूच्या अथवा घटकाच्या आनुक्रमिक सवधाविपयीचा सिद्धान्त नव्हे. हा सिद्धान्त वस्तूची सापेक्षता दर्शवितो. माध्यमिकांच्या मते सर्व 'धर्म' सापेक्ष आहेत; त्यांना 'पृथक्' सत्ता अथवा 'स्वभाव' असत नाही; म्हणून प्रतीत्यसमुत्पाद म्हणजे 'शून्यता' अथवा वस्तूचे वा 'धर्मा'चे अंतिम सत्ताशून्यत्व होय. 'प्रतीत्यसमुत्पाद' आणि 'धर्म' हे दोन शब्द बौद्ध-मतांत समानार्थी मानले गेले आहेत, यावरून बौद्ध-मतात प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धान्ताला किती महत्त्व आहे हे दिसते. शालिस्तम्ब-सूत्रांत म्हटले आहे की : " ज्याला प्रतीत्यसमुत्पाद दिसतो त्याला बुद्धाचे दर्शन होते; आणि जो बुद्धाला पाहतो त्याला धर्माचा (परम सत्याचा अथवा परम-सत्तेचा) साक्षात्कार होतो." नागार्जुनानेहि माध्यमिक कारिकांमध्ये म्हटले आहे : " जो खरोखर प्रतीत्यसमुत्पाद जाणतो त्याला दुःख, दुःखाचा समुदय, निरोध आणि मार्ग या चार पवित्र सत्याचा साक्षात्कार होतो."

बौद्ध-मतानुसार प्रतीत्यसमुत्पादामध्ये वारा दुव्यांची (द्वादशनिदान) वनलेली कारणमालिका आहे. या मालिकेत, पूर्वीचा घटक अनुवर्ती घटकाच्या निर्मितीचे कारण असतो. हे घटक म्हणजे : अविद्या (अज्ञान), संस्कार (प्रवृत्ति), विज्ञान (बोध), नाम व रूप पडायतन (वेदक इंद्रियाची सहा क्षेत्रे), स्पर्श (संयोग), वेदना (वेदन-अनुभव), तन्हा अथवा तृष्णा (तीव्र इच्छा), उपादान (आसक्ति), भव (पुनर्जन्माची इच्छा), जाति (पुनर्जन्म) आणि जरा-मरण. या वारा निदानानी समग्र मानवी जीवन व्यापलेले आहे. यामध्ये मानवाच्या केवळ वर्तमान अस्तित्वाचाच नव्हे, तर पूर्वजन्म आणि भावी जीवनाचाहि विचार आहे. अविद्या आणि संस्कार ही 'निदाने' पूर्वजन्माचा निर्देश करतात; विज्ञान, नामरूप, पडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा आणि उपादान या तदनंतरच्या सात 'निदाना'ंनी वर्तमान जन्माचा निर्देश होतो; तर भव, जाति आणि जरा-मरण ही उरलेली तीन 'निदाने' भावी जन्माचा निर्देश करतात. या कारणमालिकेचा प्रारंभ अविद्येपासून म्हणजे दुःखविषयक चतुर्विध सत्यांच्या अज्ञानापासून होतो. अविद्येमुळे संस्कार उद्भवतात, संस्कारापासून विज्ञान व याप्रमाणे पूर्वीच्या घटकापासून नंतरचा घटक उत्पन्न होतो व परिणामी जन्म-मरणपरंपरा चालू राहते. जेव्हा मनुष्य अज्ञान आणि इच्छा यांच्या अधीन आहे तोवर तो कर्मचक्र आणि पुनर्जन्म याच्याशी बाधलेला राहतो व परिणामी त्याचें जीवन दुःखमय होतें या सर्वव्यापी दुःखापासून

मुक्त होण्यासाठी मानवाने अविद्येचा अंत केला पाहिजे. अविद्येचा नाश झाला म्हणजे संस्कार नष्ट होतात. संस्काराच्या नाशाने विज्ञान नष्ट होते; याप्रमाणे या कारणमालिकेतील पूर्वकारणाचा नाश झाला म्हणजे त्यानंतरच्या कारणाचाहि अंत होतो. या प्रक्रियेने अखेरीस कर्म आणि पुनर्जन्म याचे समग्र चक्र नाश पावते व परिणामी दुःख नाहीसे होते. तेव्हा प्रतीत्यसमुत्पादाचें स्वरूप व कार्य याचे यथार्थ आकलन झाले म्हणजे त्यायोगे मानवाला आपल्या जीवनाच्या स्वरूपाचें व विश्वप्रक्रियेचे स्पष्ट आकलन होतें, आणि जीवनातील दुःखांपासून संपूर्णपणे मुक्त होण्याचा मार्ग त्याला मोकळा होतो.

मानव, जग आणि अंतिम सत्ता : मानव, जग आणि अंतिम सत्ता याविषयीच्या बौद्ध-मतांत प्रतिपादिलेल्या कल्पना असाधारण व मौलिक आहेत. बौद्ध-मतानुसार मानवाच्या ठिकाणी अथवा जगामध्ये, नित्य असे काही नाही. मानवी व्यक्तित्व हे रूप (जड द्रव्य), वेदना (वेदन-अनुभव), सज्ञा (संवेदन), संस्कार (प्रवृत्ति) आणि विज्ञान (बोध) या पाच संघातांचें अथवा 'स्कंधा'चें वनलेले आहे. रूप म्हणजे देह, आणि इतर चार 'स्कंध' मिळून मानवाचें मन अथवा मानसिक जीवन वनलेले असते. या 'स्कंधां'मध्ये सतत परिवर्तन होत असते. मानव हा अनेक घटकांचा प्राणमय व अखंड संघात असून तो संघात कोणत्याहि दोन क्षणी एकरूप असत नाही. मानवाच्या ठिकाणी नित्य असें आत्मतत्त्व नाही. 'मिलिंदप्रश्न' या ग्रंथामध्ये नागसेन-मिलिंद संवादात उपर्युक्त भूमिकेची अतिशय समर्पक आणि तर्कशुद्ध मांडणी सोदाहरण केलेली आहे. आत्म्याची सत्ता नाकारण्याबाबत बौद्ध-मताच्या सर्व संप्रदायाचें एकमत आहे. या सिद्धान्ताला 'नैरात्म्यवाद' अथवा 'अनात्मवाद' म्हणतात. हा सिद्धान्त मूलभूत बौद्ध-सिद्धान्तांपैकी एक आहे. बौद्ध-मताचा नित्य आत्मतत्त्वावर विश्वास नसला तरी इतर भारतीय तत्त्वज्ञानसंप्रदायांप्रमाणेच बौद्ध-मताचा कर्म आणि पुनर्जन्म यांवर विश्वास आहे. मनुष्याचा वर्तमान जन्म त्याच्या पूर्वं जन्मांतील कर्मांमुळे आहे आणि वर्तमान जन्मामध्ये तो करीत असलेल्या कर्मांवर त्याचा भावी जन्म अवलंबून राहील. भूत, वर्तमान आणि आगामी जन्मांमध्ये सातत्य असतें ते बोध-प्रवाहाच्या एकत्वामुळे; नित्य अशा एखाद्या आत्मतत्त्वामुळे नव्हे. स्मरण, प्रत्यभिज्ञा आणि स्वतःच्या अभेदत्वाची जाणीव या गोष्टींची उपपत्ति कल्पना-प्रवाहाच्या-मानवी जीवनाचे आणि सजीव सृष्टीचे मूलघटक असलेल्या 'स्कंधा'च्या अथवा 'धर्मा'च्या-परिभाषेत बौद्ध-मतांत दिलेली आहे.

बौद्ध-मतानुसार विश्वांतहि अव्याहत परिवर्तन होत असतें. सर्वच वस्तु बदलत असतात. या अव्याहत परिवर्तनाच्या अथवा 'भवना'च्या प्रक्रियेला बुद्धाने अग्नीचा दृष्टान्त दिला आहे. वरवर पाहता, ज्वाला एकरूप दिसत असली तरी ती प्रतिक्षणी भिन्न असते, तीच ती असत नाही. बुद्धाने उपदेशिलेल्या या 'भवन'-सिद्धान्तामधून अथवा 'संतान'-वादामधून नंतरच्या बौद्ध-मतानुयायांचा क्षणिकवाद निर्माण झाला. सतानवाद हा प्राचीन बौद्ध-मताचा दुसरा एक मूलभूत सिद्धान्त होय.

हीनयान बौद्ध-मताच्या वैभाषिक आणि सौत्रांतिक या दोन संप्रदायांनुसार, विश्वप्रक्रिया अथवा 'भवन' प्रक्रिया ही खरी आहे व तिचे मूलघटक, म्हणजे 'धर्म' देखील अतिमत. 'सत्' आहेत. या 'धर्मा'चें सतत परिवर्तन होत असते. जगामध्ये नित्य, अक्षर असें कोणतेहि द्रव्य नाही. नित्य द्रव्याच्या अभावी त्यांनी मानवाच्या आणि जगताच्या

सातत्याची उपपत्ति प्रतीत्यसमुत्पाद या कारणसिद्धान्तद्वारा दिली आहे. या सिद्धान्ताच्या साहाय्याने त्यानी 'भवन' सत्य अथवा मानवी जीवनाचा अखंड ओघ आणि विश्वप्रक्रियेचे सातत्य यांचे सत्यत्व प्रस्थापित केले आहे. हा सिद्धान्त, शाश्वतवाद आणि उच्छेदवाद या दोन्ही ऐकांतिक भूमिका टाळणारा सिद्धान्त आहे. म्हणून याला 'मध्यममार्ग' असे म्हटले आहे. विज्ञानवादी बौद्ध-मतसंप्रदायानुसार, बोध अथवा 'विज्ञान' हीच अंतिम सत्ता आहे; बाह्य जग नव्हे. जग हें 'आलयविज्ञान' नामक वैश्विक बोधप्रवाहाचाच आविष्कार आहे. विज्ञानवादानेदेखील 'तथता' नामक निरुपाधिक तत्त्वाची संकल्पना मांडली आहे. असंगाच्या मते, 'तथते'ला भाव म्हणतां येत नाही; आणि अभावहि म्हणतां येत नाही. 'तथता' जन्म पावत नाही व विनाशहि पावत नाही. 'तथता' ही अव्याख्येय आहे. गतिमान अथवा प्रेरक रूपांत 'तथते'ला 'आलयविज्ञान' असेहि म्हटले आहे. माध्यमिक संप्रदायाच्या मते, बाह्य जग हें अंतिमतः सत्य नाही, तसे मनहि अंतिमतः सत्य नाही. किंबहुना, विज्ञानदेखील असत् आहे. अंतिम सत्ता प्रकारातीत आहे. त्या सत्तेचे वर्णन 'शून्य' या शब्दाने केले आहे. नागार्जुनाच्या मते, 'शून्यता' ही प्रकारातीत आहे. महायानपंथीयांनी 'तथता', 'शून्यता' आणि 'धर्मता' ही पदे समानार्थक मानली आहेत. अशा रीतीने 'धर्मा'ची अंतिम सत्ता सिद्ध करणाऱ्या, वैभाषिक आणि सौत्रांतिक या हीनयान संप्रदायाच्या नानात्ववादाची जागा विज्ञानवाद आणि शून्यवाद या महायान संप्रदायाच्या केवल-वादांनी-तत्त्ववादांनी-घेतल्याचे दिसून येते.

नैतिक कल्पना, धार्मिक श्रद्धा आणि आध्यात्मिक जीवन : बौद्ध-धर्म हा मूलतः एक नीतिप्रधान धर्म आहे, असे म्हणतां येईल. मानवाच्या ठिकाणी नैतिक जाणिवेचे संवर्धन आणि विकास यांवर त्याने अतिशय भर दिला आहे. व्यक्तिमत्त्वाच्या आणि नीतिजीवनाच्या परिपूर्ण विकासाच्यायोगेच त्याची जीवनातील दुःखांपासून आणि दुरितांपासून मुक्तता होते. मुक्तीचे अथवा निर्वाणाचे यापेक्षा जवळचे मार्ग नाहीत. बुद्धाच्या मते, मानवाने अष्टविध मार्ग- 'आर्य अष्टांगिक मार्ग' अनुसरल्यास त्याच्या नैतिक व्यक्तिमत्त्वाचा आणि आध्यात्मिक जाणिवेचा सर्वोच्च विकास होऊ शकतो. या अष्टांगिक मार्गातील आठ नैतिक व आध्यात्मिक तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत : सम्यक् दृष्टि अथवा सम्यक् ज्ञान, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्त (योग्य कर्म), सम्यक् आजीव (योग्य जीवनक्रम), सम्यक् व्यायाम (योग्य प्रयत्न), सम्यक् स्मृति आणि सम्यक् समाधि. हा अष्टांगिक मार्ग म्हणजेच दुःखनिरोधमार्ग या नांवाने ओळखले जाणारे चौथे आर्यसत्य होय. या मार्गामध्ये जसा आत्मरतीचा ऐकांतिक दृष्टिकोण टाळला आहे, तसाच आत्मक्लेशाचा ऐकांतिक दृष्टिकोणहि टाळला आहे; म्हणून या अष्टविध नीति-मार्गाला 'मध्यम मार्ग' असेहि म्हटले जाते.

पाली भाषेतील शास्त्रग्रंथांत 'त्रिरत्न' नामक तीन तत्त्वामध्ये बौद्ध नीतिजीवनाचे सार व्यक्त केलेले आहे. शील, समाधि आणि प्रज्ञा ही ती तीन रत्ने होत. माध्यमिकांनी नीतिजीवनाविषयीच्या कल्पनांना पारमिता (पूर्ण व) सिद्धान्तामध्ये परिणत केले आहे, असे त्यांच्या प्रज्ञापारमिता-प्रबंधावरून दिसते. पारमिता-सिद्धान्ताने 'त्रिरत्न-

सिद्धान्ता'मध्ये काहीसा बदल करून, आणि त्याचा विस्तार करून; दान, शील, क्षांति (तितिक्षा), वीर्य (वल), ध्यान (समाधि) आणि प्रज्ञा अशा पडविध पारमिता सांगितल्या आहेत.

हीनयान पंथाचा आध्यात्मिक आदर्श अर्हत्त्वप्राप्ति हा आहे, तर महायान पंथाचा आध्यात्मिक आदर्श बोधिसत्त्व-अवस्था अथवा बुद्धत्व प्राप्त करून घेणे हा आहे. अर्हत् या शब्दाचा अर्थ, व्युत्पत्तिः 'पात्र' असा आहे. 'ज्याने आपल्या अरीचा-क्लेशांचा किंवा मालिन्याचा-नाश केलेला आहे, तो' असाहि त्या शब्दाचा अर्थ होतो. बोधिसत्त्व म्हणजे ज्याच्या ठिकाणी पूर्ण प्रज्ञेचे सारभूत तत्त्व किंवा वीज आहे आणि जो बुद्धत्व प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गावर आहे तो. बोधिसत्त्व म्हणजे या जन्मी अथवा जन्मान्तरी निश्चितच बुद्ध होणारा - भावी बुद्ध - होय. तो सहा पारमितांचे आचरण करीत असतो आणि आध्यात्मिक जीवनाच्या दहा अवस्थांमधून (दश-भूमि) जाऊन अंती पूर्णत्वास पोचता. त्याच्या अंगी प्रज्ञा आणि महाकरुणा असते. सर्व जीवना मुक्ति मिळावी ही बोधिसत्त्वाची आकांक्षा असते. सर्व जीवना दुःखापासून मुक्त करण्याची त्याची प्रतिज्ञा असते. हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून, तो निर्वाण या परमपदी पोचण्यास पूर्णतः पात्र असूनहि तो निर्वाण स्थितीत राहण्याचे टाळतो. बोधिसत्त्वाला 'बोधचित्त' (प्रबोधनयोग्य चित्त) संपादन करावे लागते. महायान पंथाच्या ग्रंथामध्ये बोधचित्ताचे अतिशय गौरवपूर्ण वर्णन केलेले आहे ते सर्व सद्बृत्तीचा आधार आणि सर्व जीवांचा आश्रय होय. या बोधचित्ताच्या दोन अवस्था असतात : पहिल्या अवस्थेमध्ये साधक एक महान् निश्चय (महाप्रणिधान) करतो. या अवस्थेला 'बोधप्रणिधि-चित्त' असे म्हटले आहे. यानंतरच्या अवस्थेमध्ये बोधिसत्त्व प्रत्यक्षतः धर्ममार्ग आत्रमू लागतो. याला 'बोधप्रस्थान-चित्त' असे म्हटले आहे. बौद्धमताच्या महायान पंथाने प्रतिपादिलेला हा बोधिसत्त्वसिद्धान्त मानवी विचारांतील उदात्ततम आध्यात्मिक आदर्श असून, त्याने मानवाच्या आध्यात्मिक प्रज्ञा-भांडारामध्ये अत्यंत मोलाची भर घातली आहे. महायानपंथाने आपल्या धर्मविचारांत ईश्वरकल्पनाहि आणलेली आहे. त्यांत बुद्धालाच ईश्वराच्या स्थानी बसविले आहे. बुद्धाला 'तथागत', 'पूर्ण-सत्', 'ईश्वर' म्हटले आहे. तो सर्वज्ञ असून, त्याच्या ठिकाणी पूर्णत्वहि आहे. त्याला मानवजातीविषयी आणि अखिल जीवसृष्टीविषयी अपार करुणा आहे. महायानपंथाच्या धर्म-तत्त्वज्ञानामध्ये 'विकाय-कल्पना' म्हणजे बुद्धाच्या तीन शरीरांची कल्पना प्रतिपादिली आहे. धर्मकाय, सभोगकाय आणि निर्माणकाय ही ती बुद्धाची तीन शरीरे होत धर्मकाय या रूपाने बुद्धाचे निरुपाधिक-तत्त्वाशी (धर्मतेशी, शून्यतेशी) तादात्म्य असून सर्व जीवांशी असलेल्या आपल्या ऐक्याचा (समतेचा) त्याला प्रत्यय येत असतो. सभोगकाय म्हणजे त्याच्या शक्तीचा व ऐश्वर्याचा त्याला स्वतःला (स्वसंभोग). आणि अधिकारी व्यक्तीना होणारा (परसंभोग) सूर्त आविष्कार होय. सर्व जीवांच्या विमोचनासाठी बुद्धाने जगामध्ये वेळोवेळी घेतलेल्या अवतारांना निर्माणकाय म्हटले आहे. गौतम बुद्ध हा बुद्धाच्या धर्मकायेचा असाच एक ऐतिहासिक अवतार (निर्माणकाय) होता. प्रज्ञापारमिता ग्रंथामध्ये वारंवार म्हटले आहे की, इतिहासांत दृष्टीस पडणारी एक व्यक्ति हें बुद्धाचे खरे स्वरूप नसून बुद्ध हा तत्त्वतः धर्मकायच आहे. बुद्ध हा 'तथागत', परमसत्, मानवजातीचा आणि सर्व दुःखमग्न जीवांचा

वृद्धारकर्ता ईश्वर होय. या महायान धर्माच्या कल्पनेमुळे मानवाच्या धर्म-जीवनाला अधिक खोल आशय लाभला आहे. ज्ञानसंवर्धन अथवा प्रज्ञा हे मानवाचे उच्चतम साध्य व मोक्षप्राप्तीसाठी आवश्यक साधन आहे, असें या पंथाने मानलेले असले, तरी भक्ति, श्रद्धा, करुणा आणि कृपा यांचे मानवाच्या धर्म-जीवनातील मूलभूत स्थान आणि महत्त्व हेहि पूर्णपणे ओळखून त्यावर भर दिला आहे. अशा रीतीने महायान धर्म मानवाच्या धार्मिक आणि आध्यात्मिक जीवनातील मूलभूत आकांक्षा पूर्ण करतो आणि जगातील वलेशमग्न जीवाना आश्रय आणि साहाय्य देतो.

निर्वाणसिद्धान्त : बौद्ध-मताचा समग्र नैतिक आणि आध्यात्मिक आचारधर्म म्हणजे निर्वाणप्राप्तीसाठीचा प्रयत्न आहे. निर्वाणपदप्राप्ति म्हणजे मानवी जीवनातील दुःखाचा आत्यंतिक निरास (दुःखनिरोध) होय. बुद्धाने उपदेशिलेल्या चार आर्यसत्यांपैकी हे एक सत्य आहे. शब्दार्थ पाहता, निर्वाण म्हणजे ' विज्ञाने '. ' दीर्घ-निकाय ' मध्ये म्हटले आहे की, मुक्ति पावलेले मन म्हणजे ज्वाला विझून गेलेली असावी तसें असते. यावरून काही विद्वानांचा असा ग्रह झाला आहे की, निर्वाण म्हणजे संपूर्ण विलय होय; तथापि निर्वाण ह्या शब्दाचा खरा अर्थ संपूर्ण विलय असा नाही. तो शब्द आसक्ति, वासना, इच्छा आणि जीवनातील दुःखे यांपासून मुक्ति यांचा वाचक आहे हीनयान व महायान दोन्ही पंथांनी निर्वाण हे अनादि अपरिवर्तनीय, अक्षर आणि अनिर्वचनीय मानले आहे. ते अमृत्युपद होय. त्याचा स्वतःच्याच ठिकाणी प्रत्यय घ्यावयाचा असतो. वैभाषिकांनी निर्वाण ही एक उपाधिरहित व भावात्मक स्थिति मानली आहे. त एक असंस्कृत, असंमिश्र) धर्म, आनुभविक जगतामागील निरुपाधिक, परमार्थ-सत्ता, होय. तिला ' प्रतिसंख्यानिरोध ' असें म्हटले आहे नित्यत्व हे प्रतिसंख्यानिरोधाचे स्वरूप-लक्षण होय, असें वसुबंधूने अभिधर्मकोशांत म्हटले आहे. याचे वर्णन करणे मानवाच्या शक्तीपलीकडचे आहे. सीद्धान्तिकांच्या मते, निर्वाण म्हणजे क्लेशाचा (वासना, इच्छा इत्यादींचा) अभाव होय; ती भावात्मक स्थिति नव्हे. योगाचार अथवा विज्ञानवादी संप्रदायाच्या ' लंकावतार ' नामक अतिशय महत्त्वाच्या ग्रंथांत म्हटले आहे की, द्विभाजनाचा मनोव्यापार थावणे, चित्त हेच केवळ सार असून प्रतीत होणारे जग हा चित्ताचा केवळ भ्रम आहे याची जाणीव होणे म्हणजे ' निर्वाण ' होय. अस्तित्व आणि अभाव, नित्यत्व आणि अनित्यत्व हे मनोनिर्मित भेद निर्वाणात मुळीच नाहीत. माध्यमिकांच्या मते, निर्वाण म्हणजे सर्व कल्पनाचा नि शेष क्षय होय. ज्या क्लेश, स्कंध इत्यादिकांचा निर्वाणामध्ये अवश्यमेव निरास होतो त्या वस्तु माध्यमिकांच्या मते, खरोखर अस्तित्वांतच नसतात. माध्यमिक कारिकांमध्ये नागार्जुनाने म्हटले आहे . " ज्याचा त्याग करता येत नाही (अप्रहीणम्) आणि जे मिळविता येत नाही (असंप्राप्तम्); जे नष्ट होत नाही (अनुच्छिन्नम्) आणि जें नित्य नाही (अशाश्रितम्); ज्याचा निरोध होत नाही (अनिरुद्धम्) आणि जे उत्पन्न होत नाही (अनुत्पन्नम्) ते निर्वाण होय."

बौद्ध-मतात निर्वाणाचे ' उपाधिशेष ' आणि ' निरुपाधिशेष ' असे दोन प्रकार मानलेले आहेत. उपाधिशेष निर्वाण हे मनुष्य जिवंत असतांनाच त्याला प्राप्त झालेले निर्वाणपद होय. या अवस्थेमध्ये अज्ञान आणि वासना यांचा निःशेष नाश झालेला असतो. मानवी जीवन ज्यांचे

चनलेले आहे त्या स्कंधांचाहि अत्यन्त निरोध झाला म्हणजे निरुपाधिशेष निर्वाण ही अंतिम मुक्ति प्राप्त होते. महायान पंथाने ' अप्रतिष्ठित-निर्वाण ' हा निर्वाणाचा आणखी एक प्रकार मानला आहे. ही बोधिसत्त्वाला प्राप्त होणारी स्थिति होय. सर्व जीवांच्या दुःखविमोचनाचा युगानुयुगे यत्न करता यावा यासाठी, स्वतः निर्वाणपदास पात्र असूनहि, बोधिसत्त्व अंतिम मुक्तीचा त्याग करतो. हीनयान पंथाच्या मते, निर्वाण ही वासनांच्या आवरणामागील (क्लेशावरण) सत्ता असल्याने मानवाला निर्वाणप्राप्ति होऊ शकत नाही. आत्मा ही एकरूप व्यक्ति-विशिष्ट वस्तु आहे या समजूतीमुळे (सत्कायदृष्टि) क्लेश उद्भवतात. पुद्गलनैरात्म्याच्या (व्यक्तिविशिष्ट आत्म्याच्या नास्तित्वाच्या) साक्षात् बोधानेच त्या क्लेशांचे निराकरण करणे शक्य होते. महायान-पंथीयांच्या मते पुद्गलनैरात्म्याच्या साक्षात् बोधाने निर्वाणाची केवळ अंशतः प्राप्ति होते. केवळ पुद्गलनैरात्म्याचा नव्हे तर धर्मनैरात्म्याचाहि (' धर्मा ' चे नास्तित्व) साक्षात् बोध झाल्यानेच निर्वाणाची पूर्णपणे प्राप्ति होणे शक्य आहे. धर्मनैरात्म्याच्या साक्षात् बोधाने ज्ञेयावरण (सत्य ज्ञान झाकून टाकणारे आवरण) दूर होते. ' लंकावतार ' मध्ये म्हटले आहे की, धर्मनैरात्म्याच्या साक्षात् बोधाविना खरी मुक्ति प्राप्त होत नाही. पुद्गलनैरात्म्य आणि धर्मनैरात्म्य यांच्या साक्षात् बोधाने मानवाला अविद्या, तृष्णा आणि जीवनातील दुःखे यांपासून कायमची मुक्ति मिळते.

याप्रमाणे, सिद्धान्तांची गहनता आणि सूक्ष्मता, मानवाच्या स्थितीचे मूल्यांकन, मानवाच्या परमश्रेयाविषयीची आणि मुक्तीविषयीची कळकळ आणि विश्वांतील जीवमात्राविषयीची अतीव कसृणा या सर्व वावतींत बौद्ध धर्म जगांतील धर्मांमध्ये अद्वितीय आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : नागार्जुन माध्यमिक-कारिका; न्हीस डेव्हिड्स, टी. डव्ल्यु, अनु. : बुद्धिस्ट सूत्राज (ऑक्सफर्ड, १८८१); — : दि क्वेश्चन ऑफ किंग मिलिंद, २ भाग (ऑक्सफर्ड, १८९०, १८९४); कर्न, एच्. व नानजी, बी, संपा. : सद्धर्मपुंडरीक-सूत्रम् (पीट्सबर्ग, १९०८-१९१२); कुमारस्वामी, ए. के. : बुद्ध अँड दि गॉस्पेल ऑफ बुद्धिझम (मुंबई, १९५६); कोझ, ई. : बुद्धिस्ट थॉट इन इंडिया (लंडन, १९६२); मूर्ति, टी. आर. न्ही. : दि सेन्ट्रल फिलॉसफी ऑफ बुद्धिझम (लंडन, १९५५); शेवार्टस्की, एफ. आय. : दि कन्सेप्शन ऑफ बुद्धिस्ट निर्वाण (लेनिनग्रेड, १९२७).

आर. एस. मिश्र

तत्त्वज्ञान, बौद्धमत : प्रास्ताविक : बौद्धमत म्हणजे गौतम बुद्धाच्या उपदेशावरून निष्पन्न झालेले मत होय. या मताच्या अभ्यासास प्रारंभ करण्यापूर्वी काही महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षांत ठेवणे अवश्य आहे. पहिली गोष्ट अशी की, गौतम बुद्धाने स्वतः एकहि ग्रंथ लिहिला नाही. तेव्हा त्याच्या उपदेशाविषयीची माहिती इतरांनी रचिलेल्या ग्रंथांवरून मिळवावी लागते. त्याने केलेल्या उपदेशाचा वृत्तान्त त्याच्या निर्वाणा-नंतर रचिल्या गेलेल्या ग्रंथांमध्ये आढळतो. त्रिपिटक या नांवाने ओळखले जाणारे हे बौद्धमताचे शास्त्रग्रंथ इतक्या नंतरच्या काळांत रचिले गेले आहेत की, त्यांच्या यथामूलत्वाविषयी शंका घेण्यास जागा आहे. दुसरे असें की, गौतम बुद्धाने केलेला उपदेश हा प्रामुख्याने ' धर्मापदेश '— धर्मचक्रप्रवर्तन—या स्वरूपाचा होता असें दिसते. त्यांत तत्त्वज्ञानांतील

समस्यांचा विचार आणि त्याविषयीचे सिद्धान्त यांचें प्रतिपादन नव्हतें. किंबहुना. मानवी जीवनाच्या ध्येयाच्या दृष्टीने, तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांची चर्चा निरूपयोगी असून, या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा व्यर्थ खटाटोप करूं नये असा बुद्धाने आपल्या अनुयायांना इशारा दिला होता. तेव्हा, बौद्धमत हा मूलतः तत्त्वज्ञानातील संप्रदाय नव्हता, तो एक धर्मपंथ होता, आणि त्यांत तत्त्वज्ञानाला स्थान नव्हतें. तिसरें असें की, बुद्धाने तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांसंबंधी मीन बाळगले; इतकेच नव्हे तर, श्रोत्याची जी भूमिका असेल ती आपणांस मान्य आहे, असें तो भासवीत असे, असें दिसतें. बहुधा यामुळे, त्याच्या उपदेशांत काही ठिकाणी विसंगति आढळते. बुद्धाच्या इशाऱ्याकडे दुर्लक्ष करून, त्याच्या अनुयायांनी त्याच्या उपदेशाचा विस्तार केला आणि तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांसंबंधी काही निश्चित दृष्टिकोण स्वीकारले. यांतूनच नंतरच्या काळांतील बौद्ध-मत-संप्रदाय उदयास आले. तेव्हा बौद्ध मताच्या इतिहासात दोन भिन्न अवस्था आढळतात. प्राचीन बौद्ध-मत व म्हंशी बुद्धाच्या उपदेशाशी एकनिष्ठ होतें, नंतरच्या काळांतील बौद्ध-मतान्तरांमध्ये या उपदेशाचा विस्तार केलेला आढळतो.

गौतम बुद्धाचें चरित्र : गौतम बुद्धाविषयी अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध असल्या तरी त्याचें प्रमाण मानतां येईल असें चरित्र उपलब्ध नसल्याने अनेक तपशिलांबाबत मतभेद आहेत. शाक्य वंशाचा राजा शुद्धोदन आणि राणी मायादेवी यांच्या पोटी ख्रिस्तपूर्व ५६० च्या सुमारास सिद्धार्थाचा जन्म झाला. मायादेवीच्या पोटी येणारा पुत्र चक्रवर्ती राजा होईल, परंतु तो गृहत्याग करून बुद्ध वनेल असें भविष्य वर्तविलें गेलें होतें. यांतील उत्तरार्ध खरा ठरूं नये यासाठी शुद्धोदनाने पुष्कळ प्रयत्न केले; तथापि राजघराण्यांत जन्माला आलेल्या सिद्धार्थाच्या सेवेस सर्व सुखें सदैव सिद्ध असूनहि, मानवी जीवन शासून टाकणाऱ्या व्याधि आणि जरा-मरण यांचें दर्शन त्याला घडलेंच. या दुःखांच्या दर्शनाने सिद्धार्थाला अतिशय उद्दिग्नता आली आणि मानवी जीवनांतील दुःखांच्या निवारणाचा उपाय शोधण्याचा निश्चय करून, वयाच्या केवळ एकोणतिसाव्या वर्षी त्याने राजवैभवाचा त्याग केला. त्याने प्रथमतः अतिशय कठोर देहदंडनाचा मार्ग स्वीकारला. या क्लेशमय मार्गाने दुःखनिवारणाचा उपाय प्राप्त होत नाही, हे पाहून नंतर त्याने योगसमाधीचा अवलंब केला. या मार्गाने त्याला अंतिम सत्याचा साक्षात्कार झाला आणि तो बुद्ध या पदवीस पोचला. त्याला प्राप्त झालेल्या प्रबोधनामुळेच तो मुक्त झाला. इतरांनाहि प्रबोधनाने मुक्ति मिळावी यासाठी त्याने धर्मोपदेशास प्रारंभ केला. धर्मप्रसाराच्या कार्यात त्याला आणि त्याच्या अनुयायांना अपूर्व यश मिळालें आणि बौद्ध धर्माचा प्रसार केवळ भारतांतच नव्हे, तर भारताबाहेरहि झाला. ख्रिस्तपूर्व ४८३ मध्ये बुद्धाने इहलोकीची यात्रा संपविली आणि तो निर्वाणपदीं गेला.

बुद्धाचा उपदेश : ज्या अंतिम सत्याच्या साक्षात् ज्ञानामुळे सिद्धार्थाला 'बुद्ध' ही पदवी प्राप्त झाली त्या चतुर्विध सत्याला 'आर्यसत्य' असें म्हटलें जाते. ही चार आर्यसत्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतील : (१) जग दुःखमय आहे. (२) हें दुःख विवक्षित कारणपरंपरेमुळे उद्भवतें. (३) या कारणपरंपरेचा आणि त्यायोगे दुःखाचा, निरोध (नाश) करणें शक्य आहे. (४) विवक्षित मार्गाचा अवलंब केल्याने दुःखाचा परिहार करता येतो. चार आर्यसत्यांच्या कल्पनेचा उगम वैदकांतील रोग-रोगहेतु-आरोग्य-भैषज्य या चतुसूत्रीमध्ये असावा. ही आर्यसत्ये

काहीशा वेगळ्या नांवांनी, इतर भारतीय दर्शनांनीहि स्वीकारलेली दिसतात. मात्र, या सत्याच्या अभिप्रायाविषयीचें बौद्ध-मताचें प्रतिपादन इतर भारतीय दर्शनांच्या प्रतिपादनाहून काहीसे भिन्न आहे.

(१) दुःखसत्य : या सत्याचें प्रतिपादन करतांना बुद्धाने आणि त्याच्या अनुयायांनीहि, काहीशी एकागी भूमिका स्वीकारलेली दिसते. मानवी जीवनातील दुःखांचा अनुभव, कमी-अधिक प्रमाणांत, सर्वांनाच येतो; तथापि मानवी जीवनामध्ये दुःखाप्रमाणे सुखालाहि स्थान आहे असें सामान्य मनुष्य मानतो. बौद्ध-मतानुसार हे तथाकथित सुख म्हणजे दुःखाचेंच एक रूप होय; कारण क्षणभंगुर सुखाचें र्वयसान दुःखामध्येच होत असतें. तेव्हा, मानवी जीवनामध्ये दुःख पर्वताएवढें असतें इतकेंच नव्हे, तर मानवाने या जीवनांत सुख-शांतीची आशा करणें व्यर्थ आहे, असा बुद्धाच्या उपदेशाचा अभिप्राय दिसतो. या प्रतिपादनावरून बौद्ध-मताला निराशावादी मत असें म्हटलें जाते तथापि, बौद्ध-मत हें सर्वस्वी निराशावादी नाही; कारण, या मताने दुःखनिरास शक्य मानला असून दुःखनिरासाचा मार्गहि सांगितला आहे.

(२) समुदयसत्य. मानवी जीवनांतील दुःखाच्या कारणपरंपरेचे बारा दुवे पुढीलप्रमाणे आहेत : अविद्या-संस्कार-विज्ञान-नामरूप-पडायतन-स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भव-जाति-जरा-मरणादि दुःखें. या बारा दुव्यांच्या मालिकेला 'द्वादशनिदान' असे म्हटलें असून दुःखकारण-परंपरेच्या या सिद्धान्ताला 'प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्त' असें नांव आहे. या सिद्धान्ताच्या आणि दुःखाच्या कारणपरंपरेतील बारा दुव्यांच्या स्पष्टीकरणाच्या बाबतींत विद्वानांत मतभेद आहेत. काहींच्या मतें, येथे स्वीकारलेली कारणकल्पना ही वैज्ञानिक कारणकल्पना असून त्यांत विश्वव्यापी कारणन-तत्त्व अभिप्रेत आहे. इतरानी या दृष्टिकोणांचें खंडन केलें आहे. द्वादशनिदानाचें स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करतां येईल : अविद्येमुळे जीवाच्या ठिकाणी काही प्रवृत्ति उत्पन्न होतात. याना संस्कार असें नांव आहे असे पूर्वजन्मीचे संस्कार घेऊनच जीव या जगांत प्रवेश करतो. प्रथमतः जीवाच्या ठिकाणी जाणीव (विज्ञान) उत्पन्न होते, तदनंतर त्याच्या व्यक्तित्वांतील देह आणि मन या दोन अंगांचा (नामरूप) विकास होतो. पांच ज्ञानेन्द्रियें आणि सहावें अंतःकरण (पडायतन) यांचा ज्ञेयविषयांशी संयोग (स्पर्श) झाला असत जीवाला त्यांचा बोध (वेदना) होतो. हा अनुभव सुखद वाटल्याने जीवाच्या ठिकाणी अधिक अनुभवाची तीव्र इच्छा (तृष्णा) उत्पन्न होते. यांतूनच जीवनाची आसक्ति (उपादान) उद्भवते. जीवनाच्या आसक्तीमुळे पुनर्जन्म (जाति) प्राप्त होतो आणि जीवनांतील दुःखांचा (जरा-मरणादि) पुनःपुन्हा प्रत्यय येतो. याप्रमाणे संसारचक्र चालू राहतें. संक्षेपाने असें म्हणतां येईल की, या जगाच्या स्वरूपा-विषयीच्या अज्ञानामुळे मानवाच्या ठिकाणी ऐहिक वस्तूंची तृष्णा आणि जीवनाविषयीची आसक्ति उत्पन्न होते. ही तृष्णा आणि आसक्ति मानवाच्या दुःखाचें मूल आहे.

आजीविक अथवा आजीवक या नांवाचा एक संन्यामी-संप्रदाय बुद्धाच्या परिचयाचा होता. या संप्रदायाची विचारसरणि अगदी विरुद्ध टोकाची होती. मरखली गोसाल हा या संप्रदायाचा प्रणेता होता. त्याच्या मतें चित्ताची शुचिता आणि मलिनता, शुभ आणि अशुभ इत्यादि कारणोद्भव नाहीत; आपल्या पुण्यकर्मचें आणि पापकर्मचें

काहीही फल असत नाही; (मानवाचा भविष्यकाल त्याच्या प्रयत्नांवर अवलंबून असत नाही); कर्तव्यपालनाने, तपश्चर्येने किंवा सदाचरणाने घटनांचा नियत क्रम थांबवू पाहणे आणि बदलू पाहणे व्यर्थ होय. या विचारसरणीला यदुच्छावाद (किंवा अकारणवाद) आणि निराशावाद असे म्हणतात येईल. या विचारप्रवृत्तीचें खंडन आणि निराकरण करण्यासाठी बौद्ध-मताने समुदयसत्याला विशेष महत्त्व दिले. एका कारणपरंपरेनेच दुःख उद्भवते.

(३) निरोधसत्य : अविद्या किंवा अज्ञान हे सर्व दुःखकारण-परंपरेचें मूळ असल्याने, अज्ञान दूर झाले असतां सर्व दुःखांचा निरास होतो. या सिद्धान्तावावत बहुतेक भारतीय तत्त्वज्ञाचें एकमत आहे. मात्र या अज्ञानाचें स्वरूप आणि अज्ञान दूर करण्याचा उपाय यावावत त्यांचे मतभेद आहेत. बौद्धमतानुसार अविद्या म्हणजे आर्यसत्यांचें अज्ञान होय मर्यादित अथनि, अविद्या हे जगाच्या दुःखस्वरूपाविषयीचे अज्ञान होय. या जगातील सर्व वस्तु नश्वर असल्याने त्यांच्या उपभोगाची इच्छा वाळगणारा आणि त्यांच्या प्राप्तीसाठी घडपड करणारा मनुष्य दुःखी होतो. अंतिम सत्याचा साक्षात्कार झाला म्हणजे ऐहिक वस्तूची तृष्णा आणि जीवनाची आसक्ति या आपोआप नाहीशा होतात.

(४) मार्गसत्य : अंतिम सत्याचे साक्षात् ज्ञान झाले म्हणजे अज्ञान नाहीसे होते आणि त्यापासून उद्भवणाऱ्या दुःखांचा परिहार होतो. अंतिम सत्याच्या साक्षात् ज्ञानासाठी बुद्धाने पुढील अष्टांग-मार्गाचा उपदेश केला. सम्यग्दृष्टि म्हणजे यथार्थ ज्ञान, सम्यक्संकल्प म्हणजे योग्य निश्चय, सम्यग्वाक् म्हणजे योग्य भाषण, सम्यक्कर्मन्त म्हणजे सदाचरण, सम्यगाजीव म्हणजे योग्य उपजीविका, सम्यग्व्यायाम म्हणजे योग्य दिशेने यत्न, सम्यक्समृति म्हणजे योग्य विचार आणि सम्यक्समाधि म्हणजे चित्ताची योग्य एकाग्रता. काही वेळां, वरील आठ अंगांऐवजी शील, समाधि आणि प्रज्ञा ही तीन अंगे मानली जातात. उचित भाषण, सदाचरण आणि योग्य उपजीविका यांचा शील या अंगामध्ये समावेश होतो योग्य दिशेने यत्न, योग्य विचार आणि चित्ताची एकाग्रता याचा समाधि या अंगामध्ये समावेश होतो. योग्य निश्चय आणि यथार्थ ज्ञान याचा प्रज्ञा या अंगामध्ये समावेश होतो. या तीन अंगांपैकी प्रज्ञा म्हणजे अंतिम सत्याचा साक्षात्कार हे साध्य असून, शील-सवर्धन अथवा नीतिपालन आणि योगसमाधि हीं त्याची साधने होत.

निर्वाण : अत्यंत दुःखनिवृत्ति या अवस्थेला बुद्धाने 'निर्वाण' असें म्हंटले आहे. बौद्ध-मतानुसार निर्वाण हें मानवी जीवनाचें ध्येय असून वर सांगितलेला अष्टांग मार्ग हा निर्वाणप्राप्तीचा मार्ग होय. 'निर्वाण' या शब्दाचा मूलार्थ विज्ञेणें, शांत होणे असा आहे. बौद्ध-मतामध्ये दुःखमय मानवी जीवनाला ज्योतीची उपमा दिली जाते. यावरून निर्वाण म्हणजे जीवज्योत मालविणें असा अर्थ करता येईल; तथापि निर्वाण म्हणजे मृत्यु नव्हे. इतर भारतीय दर्शनांप्रमाणे, बौद्धमतानेहि पुनर्जन्म मान्य केला आहे. जन्म आणि मरण या घटना म्हणजे जीवाचा आदि आणि अंत नव्हेत. जोंपर्यंत जीवाला प्रबोधनाने मुक्ति मिळत नाही तोपर्यंत जीवाला जन्म-मरणपरंपरेचा अनुभव येत राहतो. तेव्हा निर्वाण ही बौद्धमतांतील कल्पना इतर दर्शनांतील मोक्ष या कल्पनेशीं समांतर आहे, असे म्हणता येईल. बुद्धाच्या प्रवचनांमध्ये निर्वाणकल्पनेचें स्वरूप पुरेसे स्पष्ट झालेलें नाही. यामुळे काही विद्वानांनी निर्वाण म्हणजे

चिरजीवन असे विवरण स्वीकारलें आहे, तर काहींनी निर्वाण म्हणजे मूलार्थानुसार, सर्वस्वी नष्ट होणे असा अर्थ केला आहे. निर्वाणानंतर व्यक्तीचें अस्तित्व अबाधित राहतें कीं सर्वस्वी नष्ट होते, हा प्रश्न बुद्धाने गैरलागू (अव्याकृत) ठरविला होता. तेव्हा निर्वाणकल्पनेतील सदिग्धता अभावित नसून बुद्धिपुरस्सर आहे. निर्वाण ही अवस्था अनिवचनीय आहे असें यावरून दिसतें असा काहींचा अभिप्राय आहे.

अनित्यतावाद : जगांतील वस्तु अनित्य आहेत याचा सामान्य मनुष्यालाहि अनुभव येतो. बुद्धाने प्रतिपादिलेला अनित्यतावादाचा सिद्धान्त याहून व्यापक आहे. कोणतीहि वस्तु नित्य, अपरिवर्तनीय किंवा स्थिर स्वरूपाची नाही. वस्तूचें अनित्यत्व हें त्यांच्या दुःखमयतेचेंच एक अंग होय. बुद्धाच्या अनुयाय्यांनी बहुधा या सिद्धान्ताचा विस्तार करून असें प्रतिपादन केलें की, वस्तु अनित्य आहेत म्हणजे वस्तूमध्ये होणारें परिवर्तन हें अव्याहत आणि समग्र परिवर्तन असतें. वस्तूमध्ये सतत स्थित्यंतर होत असतें आणि या प्रक्रियेमध्ये कोणतीहि स्थिति केवळ क्षणमात्र अस्तित्वांत असते. या भूमिकेला 'क्षणभंगवाद' असे म्हंटलें आहे. या सिद्धान्तानुसार, वस्तु स्थिर असतात-निदान काही काळ स्थिर असतात-ही सामान्य मनुष्याची श्रद्धा भ्रममूलक आहे. स्थित्यंतराच्या या प्रक्रियेला नदीच्या प्रवाहाचा किंवा दिव्याच्या ज्योतीचा दृष्टान्त दिला जातो. नदीचें पाणी सतत वाहत असलें तरी नदीचा प्रवाह बाह्यतः एकरूपच भासतो, किंवा ज्योतीमध्ये क्रमशः वेगवेगळ्या तैलविंदूचें आणि वातीच्या कणांचें ज्वलन होत असलें तरी दिव्याची ज्योत बाह्यतः एकरूप भासते. याप्रमाणेच वस्तूमध्ये सतत स्थित्यंतरे होत असलीं तरी त्या एकरूप भासतात. ज्यांना आपण 'वस्तु' असें म्हणतो त्या खरोखर वस्तुमालिका आहेत. अशा एखाद्या मालिकेमध्ये कोणतीहि एक स्थिति दोन क्षण अस्तित्वांत असत नाही हें खरे असलें, तरी नंतरच्या क्षणीं अस्तित्वांत येणारी स्थिति ही पूर्वीच्या क्षणी अस्तित्वांत असलेल्या स्थितीहून सर्वस्वी भिन्न असत नाही; कारण, पूर्वक्षणीच्या स्थितीतूनच नंतरच्या क्षणीची स्थिति उद्भवते.

अनात्मवाद . मानवाच्या ठिकाणीं 'आत्मा' नांवाचा एखादा अपरिवर्तनीय नित्य घटक असत नाही हा अनात्मवादाचा सिद्धान्त होय. हा सिद्धान्त अनित्यतावादाचेंच एक अंग म्हणता येईल. ज्याप्रमाणे बाह्य जगातील कोणतीहि वस्तु एकात्म असत नाही, त्याप्रमाणे अंतर्जगतांतील कोणतीहि वस्तु एकात्म असत नाही. वस्तूचे स्वरूप स्थिर नसतें, तसें व्यक्तीचें स्वरूपहि स्थिर नसतें. वस्तूंप्रमाणे व्यक्तीमध्येहि अव्याहत स्थित्यंतराची प्रक्रिया चालू असते. तेव्हा वस्तूऐवजी जशा वस्तुमालिका मानाच्या लागतात, तशा व्यक्तीऐवजी व्यक्तिमालिका मानाच्या लागतात. ज्याप्रमाणे एखाद्या वस्तुमालिकेतील प्रत्येक अवस्था आधीच्या अवस्थेमधून उद्भवते आणि नंतरच्या अवस्थेला जन्म देते, त्याप्रमाणेच व्यक्तीची प्रत्येक अवस्था पूर्वावस्थेचा परिणाम असतो आणि नंतरच्या अवस्थेचें कारण असतें.

बौद्ध-मताने मानवी व्यक्तित्वाचे वेगवेगळ्या प्रकारें विश्लेषण केलें आहे. एका विश्लेषणानुसार मानवी व्यक्तित्व हा रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान या पांच स्कंधांचा एक संघात आहे. यांपैकी रूप-स्कंध म्हणजे भौतिक देह होय. उरलेले चार स्कंध मानसिक स्वरूपाचे असून त्यांना 'नाम' असें म्हंटलें जातें. वेदना म्हणजे वेदानुभव आणि भावानुभव; संज्ञा म्हणजे संवेदन, आकलन आणि नामकरण;

संस्कार म्हणजे कृतिप्रवृत्ति; आणि विज्ञान म्हणजे जाणीव होय. ज्या अर्थी मानवी व्यक्तित्व हे अनेक घटकांचा संघात असून त्यातील कोणताही घटक स्थिर नाही, त्या अर्थी मानवी व्यक्तित्वामध्ये आत्मा नांवाचा स्थिर, अपरिवर्तनीय घटक असतो असे मानता येत नाही.

कर्मसिद्धान्त : मनुष्याला येणारे अनुभव हा त्याच्याच पूर्वकृत्यांचा परिणाम असतो, हा कर्मसिद्धान्त आस्तिक दर्शनानी स्वीकारला आहे तसा बौद्ध-मतानेही स्वीकारला आहे. या सिद्धान्ताच्या अनुपंगाने पुनर्जन्माची कल्पनाहि बौद्ध-मताने स्वीकारली आहे. मनुष्याचा वर्तमान जन्म हा त्याच्या पूर्वजन्मांचा परिणाम-म्हणजे पूर्वजन्मीच्या कर्मांचा परिणाम आहे. काही विद्वानांच्या मते बुद्धाने स्वीकारलेला कर्मसिद्धान्त हा त्याच्या नियतत्ववादावरूनच निष्पन्न होतो. प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्त हा विश्वव्यापी कारणसिद्धान्त आहे असे मानले, तर त्याचा अर्थ असा करता येतो की, या विश्वातील प्रत्येक घटना नियतपणेच घडून येते. प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्तामध्ये पर्याप्तहेतुसिद्धान्त, म्हणजे प्रत्येक घटना पर्याप्त हेतूमुळेच घडून येते, हा सिद्धान्त अभिप्रेत आहे असे काही विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे. यावरूनही नियतत्ववादाचा निष्कर्ष काढता येतो. जर विश्वातील सर्वच घटना नियतपणे घडून येतात, तर मानवी जीवनाचाहि अपवाद करता येत नाही. तेव्हा प्रत्येक मानवी व्यक्तीच्या जीवनातील प्रत्येक घटना नियत आहे, म्हणजे पूर्वनियत आहे, असे मानले पाहिजे.

कर्मसिद्धान्तामध्ये नियतत्ववाद अभिप्रेत आहे असे मानले तर अनेक नीतिशास्त्रीय प्रश्नांचा समाधानकारक खुलासा करता येत नाही; किंवा नीति-जीवनाचा आधार नाहीसा झाला असे होते. मानवी जीवनातील प्रत्येक घटना पूर्वकर्मनिष्ठ घडून येत असेल तर मानवाने अमुक प्रकारे वर्तन करावे, अमुक प्रकारे वर्तन करू नये अशा नीति-विधानांना काही अर्थ उरत नाही; कारण अशा नीतिविधानांमध्ये हे गृहीत मानले आहे की, विवक्षित रीतीने वर्तन करणे अथवा न करणे हे मानवाच्या अधीन आहे. नियतत्ववादाने व्यक्तीच्या संकल्पस्वातंत्र्याला आणि कर्मस्वातंत्र्याला बाध येत असेल तर नीतीचा उपदेश व्यर्थ ठरतो. बहुतेक सर्व भारतीय तत्त्वज्ञांनी कर्मसिद्धान्त स्वीकारलेला असल्याने बरील आक्षेप या सर्व तत्त्वज्ञांच्या तत्त्वज्ञानाबाबतही घेतला जातो. याला असे उत्तर दिले गेले आहे की, नियतत्ववाद म्हणजे नियतिवाद किंवा दैववाद नव्हे. मानवी जीवनातील घटना काही बाह्य शक्तीमुळे नियंत्रित होत नसतात. व्यक्तीचे जीवन तिच्याच कर्मांमुळे घडत असते. यामुळे नीतिविधानां सार्थ ठरतात आणि नीतिजीवन शक्य होते. बौद्ध-मतांतील कर्मसिद्धान्तावर घेतला जाणारा दुसरा आक्षेप असा की, हा सिद्धान्त अन्यायकारक आहे. मानवी व्यक्तित्वामध्ये प्रतिक्षणी परिवर्तन होते याचा अर्थ कोणत्याही दोन क्षणी मानवी व्यक्ति एकच असत नाही; असे असल्याने कर्मसिद्धान्त खरा असेल तर, एकाने कर्म करावे आणि दुसऱ्याने त्याची फळे भोगावीं असे होईल. याला बौद्धमतानुयायांचे उत्तर असे की, मानवी व्यक्तिमालिकेमध्ये कोणत्याही दोन अवस्था एकरूप नसल्या तरी त्या सर्वस्वी भिन्नही असत नाहीत. एकाच व्यक्ति-मालिकेतील एका अवस्थेच्या ठिकाणी कर्तृत्व असते आणि दुसऱ्या अवस्थेच्या ठिकाणी भोक्तृत्व असते. यामुळे, एकाने करावे आणि दुसऱ्याने भरावे असे होत नाही.

नीतिसिद्धान्त : बौद्ध-मत हे नीतिप्रधान मत आहे असे म्हटले जाते ते एका दृष्टीने खरे आहे; तथापि, बौद्ध-मताने नीतीच्या क्षेत्रातील सर्वच प्रश्नांचा विचार केलेला नाही. बौद्ध-मताच्या सामान्य नीतिविषयक भूमिकेला 'दुःखवाद' असे नांव देता येईल. या भूमिकेचा अर्थ असा की, दुःख हे अनिष्ट असून दुःखनिवृत्ति हे मानवी जीवनाचे ध्येय आहे. ही दुःखनिवृत्ति म्हणजे सुखप्राप्ति नव्हे. तेव्हा, बौद्ध-मताने उपदेशिलेले ध्येय अभावरूप आहे. मानवी जीवन दुःखमय आहे आणि या दुःखाचा निरास करणे हे मानवी जीवनाचे ध्येय आहे हे बुद्धाच्या सर्व प्रवचनांचे सार असल्याने बौद्ध-मत नीतिप्रधान आहे असे म्हटले जाते; तथापि दुःख-निरासाच्या मार्गामध्ये नीतीला प्रमुख स्थान दिलेले आहे असे म्हणवत नाही. अज्ञान हे दुःखाचे कारण असून ज्ञानप्राप्तीने ते दूर करता येते. तेव्हा ज्ञानप्राप्ति हा दुःखनिरासाचा प्रमुख उपाय आहे. मात्र, हे अंतिम ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी शीलसंवर्धन अवश्य आहे. म्हणजे नीतिपालन ही ज्ञानसंपादनाची पूर्वतयारी आहे. बौद्ध-मताने उपदेशिलेली नीति मध्यममार्गी आहे असे म्हटले जाते. बुद्धाने सुखोपभोग आणि देहदंडन या दोहोचा अनुभव घेतलेला होता आणि यापैकी कोणत्याही रीतीने दुःखनिवृत्ति प्राप्त होत नाही, याविषयी त्याची खात्री झाली होती. तेव्हा खऱ्या नीतिजीवनाने या दोन सीमांचा, म्हणजे सुखासीन जीवन आणि कठोर क्लेशात्मक जीवन याचा सुवर्णमध्य साधला पाहिजे अशी त्याची श्रद्धा होती. त्याने केलेला पंचशीलांचा उपदेश, म्हणजे अहिंसा, सत्य, अस्तेय इत्यादि तत्त्वांचा उपदेश, हे बौद्ध-मताच्या नीतिविषयक भूमिकेचे वैशिष्ट्य म्हणता येत नाही; कारण इतर भारतीय दर्शन-कारांचा उपदेश याहून वेगळा नाही.

निरीश्वरवाद : बौद्ध-मताचा निरीश्वरवाद हा अनित्यतावाद आणि अनात्मवाद यांचाच परिणाम होय. इतर भारतीय दर्शनकारांनी आत्मा नांवाचे चित्तत्व मान्य केले होते. व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेल्या या चित्तत्वाला जीवात्मा असे म्हटले गेले, तर विश्वाच्या ठिकाणी असलेल्या चित्तत्वाला म्हणजे विश्वात्म्याला, ईश्वर असे म्हटले गेले. बौद्ध-मताने आत्मा नांवाचे स्थिर, शाश्वत चित्तत्व अमान्य केले आहे. ईश्वरवादी तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीने, विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या तीनही अवस्था ईश्वरामुळेच शक्य होतात. ईश्वर हा विश्वाचा नियंता आहे. बौद्ध-मताने विश्वातील सर्व घटना नियत रीतीने घडून येतात हे मान्य केले असले, तरी नियमन करणारा ईश्वर मान्य केलेला नाही. नीतीचा आधार या दृष्टीनेही बौद्ध-मताला ईश्वरकल्पना गृहीत मानण्याची आवश्यकता वाटत नाही. कर्मसिद्धान्तानुसार प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या बऱ्यावाईट कर्मांची फळे भोगावी लागतात एवढे मान्य केले म्हणजे पुरे.

उत्तरकालीन बौद्ध मतांतरांनी ईश्वरकल्पना मान्य केलेली नसली तरी गौतम बुद्ध (तथागत) हाच जणू ईश्वर मानला आहे. ईश्वराला जी विशेपणे लावली जातात ती विशेपणे तथागताला लावलेली आहेत. याच दृष्टीने धर्मकाय, निर्माणकाय आणि संभोगकाय ही तथागताची तीन रूपे मानली आहेत.

बौद्धमताच्या निरीश्वरवादाचा एक अभिप्राय असा की, प्रत्येकाने स्वप्रयत्नाने मुक्ति मिळवावयाची आहे. या त्याच्या यत्नाला ईश्वराचे साहाय्य होत नाही. गौतम बुद्धाच्या अखेरच्या प्रवचनाचा हाच अभिप्राय आहे. यामुळे बौद्धमतामध्ये वस्तुतः भक्तिमार्गाला स्थान नाही;

तथापि उत्तरकालीन बौद्ध मतांतरामध्ये वेगळ्या एका दृष्टीने भक्ति-भावाला स्थान दिले गेले आहे.

साराश, गौतम बुद्धाच्या उपदेशामध्ये तत्त्वज्ञानाची केवळ उपेक्षा होती इतकेच नव्हे, तर तत्त्वज्ञानविरोधी भूमिका घेतलेली होती. यामुळे त्याच्या उपदेशामध्ये तत्त्वज्ञानसिद्धान्तांचे सुव्यवस्थित प्रतिपादन नाही, तसे प्राचीन बौद्ध-मतामध्येही नाही. ज्ञानप्राप्ति हा निर्वाणाचा उपाय मानलेला असूनहि ज्ञानशास्त्रीय प्रश्नांची चर्चा केलेली नाही. मानवाची ज्ञानसाधने कोणती आणि या साधनांनी अंतिम सत्याचे ज्ञान कसे होऊ शकते, या मूलगामी प्रश्नाविषयीचा खुलासा केलेला नाही. विश्व-शास्त्राच्या सदभाति बुद्धाने अनित्यतावाद आणि अनात्मवाद या सिद्धान्तांचे प्रतिपादन केले. अनित्यतावादाची क्षणभंगवादामध्ये परिणति झाली. या विश्वमीमांसेचा अभिप्राय असा की, अंतिमतः सत्ताशून्यत्व (नॉन-बीइंग) हे सत्य नाही, तसे सत्ता (बीइंग) हेहि सत्य नाही; भवन (विकमिग) हे सत्य आहे. नित्यत्व अथवा शाश्वतत्व हे सत्य नाही तसे नि शेषविनाशित्व हेहि सत्य नाही. परिवर्तनीयत्व हे सत्य आहे. विश्वांतील परिवर्तन यदृच्छेने होत असून नियतपणे होत असते. तत्त्वज्ञानचर्चा व्यर्थ आहे असे म्हणतच बुद्धाने वरील सिद्धान्तांचे प्रतिपादन केले. नीतिविषयक प्रतिपादनांत मात्र त्याने व्यवहारवादी किंवा फलवादी (प्रॅग्मॅटिक) भूमिका स्वीकारलेली दिसते. फारशी तत्त्वचर्चा न करता त्याने मध्यम-मार्गाचा पुरस्कार केला. नीतिगतत्वांची चर्चा करण्यापेक्षा भिक्षूसाठी आणि इतर गृहस्थाश्रमी सामान्य जनांसाठी नीतिनियम घालून देण्याकडे त्याने सर्व लक्ष केंद्रित केलेले दिसते. त्याने कर्मसिद्धान्त आणि तदनुषंगिक पुनर्जन्म-कल्पना स्वीकारली हे खरे; तथापि या तत्कालीन रूढ कल्पना स्वीकारण्यापलीकडे त्याने विशेष काही प्रतिपादन केलेले नाही. प्राचीन बौद्ध-मताने स्वीकारलेला निरीश्वरवादहि तर्काधिष्ठित नाही.

उत्तरकालीन बौद्ध मतांतरे : गौतम बुद्धाच्या उपदेशामध्येच बौद्ध-मताच्या विघटनाची बीजे होती असे म्हणता येईल. तत्त्वचर्चा व्यर्थ आहे असे त्याने प्रतिपादन केले हे खरे; तथापि त्याच्या प्रवचनांमध्ये असे दिसते की, काही तात्त्विक प्रश्नांची उत्तरे देणे अवश्य असूनहि त्याने या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचे टाळले. हे प्रश्न टाळणे त्याच्या अनुयायांना शक्य झाले नाही. अनेक प्रश्नांच्या बाबतीत बुद्धाने मौन बाळगले होते. या त्याच्या मौनाचा अर्थ वेगवेगळ्या रीतींनी लावणे शक्य होते. त्याप्रमाणे बुद्धाच्या अनुयायांनी त्याच्या मौनाचा वेगवेगळा अर्थ लावला. काहीच्या मते त्याच्या मौनाचा अर्थ असा की, अनुभवाचे क्षेत्र हेच निश्चित ज्ञानाचे क्षेत्र असून त्याच्यापलीकडे जाण्याचा यत्न व्यर्थ आहे. काहीच्या मते हा संशयवाद आहे. आपल्याला यथार्थ ज्ञान होते ही मानवाची समजूत चुकीची आहे; सर्व मानवी ज्ञान संशयास्पद आहे. काहीच्या मते हा अज्ञेयवाद आहे. अंतिम सत्य अज्ञेय आहे आणि मानवाला ते अज्ञातच राहील. काहीच्या मते हा गूढवाद आहे. अंतिम सत्य जाणण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे गूढ, साक्षात्कारी अनुभव हा होय. बुद्धाच्या उपदेशातील संदिग्धतेमुळे त्याचे भिन्नभिन्न अर्थ लावणे शक्य झाले बुद्ध स्वतः तात्त्विक चर्चेपासून अलिप्त राहू शकला; परंतु उत्तर-कालीन बौद्ध-मतानुयायांना अलिप्त राहणे शक्य नव्हते. ब्राह्मणधर्मी तत्त्वशांशी वादविवाद होऊ लागल्यानंतर बौद्ध-मतानुयायांना कोणती तरी भूमिका निश्चितपणे स्वीकारणे अवश्य होते. या आवश्यकतेमुळेहि

त्यांच्या तत्त्वचिंतनाला चालना मिळाली आणि त्यांतून अनेक संप्रदाय निर्माण झाले. प्रस्तुत लेखामध्ये बौद्ध-मताच्या सर्वच संप्रदायांचा विचार करावयाचा असून, फक्त तात्त्विक मतभेद असलेल्या तत्त्वज्ञानात्मक संप्रदायांचाच विचार करावयाचा आहे. या दृष्टीने वैभाषिक, सौत्रांतिक, योगाचार आणि माध्यमिक हे चार संप्रदाय महत्त्वाचे आहेत. हिंदु तत्त्वज्ञांनी बौद्ध-मताचे सर्वास्तित्ववादी, विज्ञानवादी आणि शून्यवादी असे तीनच संप्रदाय मानले आहेत. यांपैकी पहिल्या संप्रदायांत वैभाषिक आणि सौत्रांतिक या दोहोंचा अंतर्भाव होतो. वरील चार संप्रदायांपैकी पहिले दोन हीनयान पंथाचे असून, उरलेले दोन महायान पंथाचे आहेत.

वैभाषिक : बुद्धाच्या निर्वाणानंतर त्याच्या अनुयायांमध्ये अनेक मतभेद उत्पन्न झाले. हे मतभेद मिटविण्यासाठी राजा कनिष्काच्या कारकीर्दीमध्ये एक धर्मपरिषद् भरविली गेली. या परिषदेत शास्त्र-ग्रंथांमध्ये काही बदल केले गेले आणि अभिधर्मपिटकावर विभाषा नांवाची टीका रचिली गेली. ही टीका प्रमाण मानणाऱ्या अनुयायांना वैभाषिक असे नाव मिळाले.

वैभाषिक हे सर्वास्तित्ववादी आहेत. याचे प्रतिपादन असे की, सर्व ज्ञेय वस्तूंना अस्तित्व आहे, इतकेच नव्हे तर त्या वस्तूंचे अस्तित्व ज्ञातूनिरपेक्ष आहे. तेव्हा वैभाषिक हे वस्तुवादी आहेत. त्यांच्या मते बाह्य जगातील जड वस्तूंना जसे खरोखर अस्तित्व असते, तसे अंतर्विश्वांतील मानस घटकांनाहि असते. सत्तेच्या मूलघटकाना 'धर्म' अशी संज्ञा दिली गेली आहे. वैभाषिकांनी या निरवयव मूलघटकांचे अभिधर्मकोशामध्ये दिलेले वर्गीकरण स्वीकारिले आहे. वैभाषिकांच्या दृष्टीने अंतिमतः सत्ता ही एक असून अनेकरूप आहे. तेव्हा वैभाषिक अनेकत्ववादी आहेत.

वैभाषिकांच्या मते, प्रत्यक्ष आणि अनुमान ही यथार्थ ज्ञानाची साधने (प्रमाणे) होत. बाह्य वस्तूंचे प्रत्यक्ष या साधनाने ज्ञान होते, या त्यांच्या सिद्धान्ताला सर्वास्तित्ववादी सौत्रांतिकांचा विरोध आहे वैभाषिक असे प्रतिपादन करतात की, बाह्य वस्तु प्रत्यक्ष-गोचर असून अनुमानाने जाणण्यासारख्या आहेत असे म्हणणे योग्य नाही, कारण बाह्य वस्तूंचे प्रत्यक्ष-ज्ञान शक्य नसेल तर त्यांचे अनुमानहि शक्य होणार नाही. वैभाषिकांच्या या दृष्टिकोनाला बाह्यार्थ-प्रत्यक्षवाद असे नांव आहे.

वैभाषिकांच्या वरील सिद्धान्तांवर इतर बौद्ध-मतसंप्रदायांनी अनेक आक्षेप घेतले असून हे सिद्धान्त अमान्य केलेले आहेत.

सौत्रांतिक : ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकात होऊन गेलेला बौद्ध तत्त्वज्ञ कुमारलब्ध या सौत्रांतिक संप्रदायाचा प्रणेता मानला जातो. या संप्रदायाने अभिधर्मपिटकाऐवजी सुत्तपिटक हे प्रमाण मानले. सुत्त-पिटकामध्ये बुद्धवचनांचा संग्रह असल्याने ती वचने प्रमाण म्हटली पाहिजेत (सुत्त-बुद्धवचन, सुत्तान्त-बुद्धवचनांचा सुनिश्चित अभिप्राय), या त्यांच्या भूमिकेवरून त्यांना 'सौत्रांतिक' असे नांव पडले. वसुधंघ्रा अभिधर्मकोश आणि त्यावरील 'व्याख्या' यामध्ये सौत्रांतिकांच्या सिद्धान्तांचा वृत्तान्त आढळतो.

वैभाषिकांप्रमाणे सौत्रांतिकहि सर्वास्तित्ववादी आहेत. दोघांच्याहि मते ज्ञेय वस्तूंचे अस्तित्व ज्ञातूनिरपेक्ष असते. सौत्रांतिक संप्रदाय हा वैभाषिकांहून अधिक प्रगत म्हटला जातो; कारण जो सर्वास्तित्ववाद

वैभाषिकांनी आग्रहाने (डॉगमॅटिकली) स्वीकारला आहे त्याच्या समर्थनासाठी सौत्रांतिकांनी अनेक युक्तिवाद केले आहेत. बाह्य जगांतील ज्ञेय वस्तूंचे अस्तित्व मान्य केले पाहिजे; कारण (१) या ज्ञेय वस्तु आपणांहुन भिन्न आहेत अशी ज्ञात्याची जाणीव असते. (२) अशा वस्तूंचे बाह्य अस्तित्व मानल्याखेरीज या जाणिवेची उपपत्ति लागत नाही. बाह्यवस्तूंची संवेदनं म्हणजे त्या वस्तूमुळे उद्भवलेल्या भिन्न आकारांच्य. बोधावस्था होत. या बोधावस्था विविध बाह्यवस्तूंचे प्रातिनिधिक आकार होत. ज्ञात्याला या बोधावस्थांचे साक्षात् ज्ञान होते आणि त्यावरून बाह्य वस्तूंच्या अस्तित्वाचे अनुमान करता येते. तेव्हा सौत्रांतिक हे बाह्यार्थानुमेयवादी होत. वस्तूंच्या क्षणमात्र अस्तित्वाचा सिद्धान्त स्वीकारला म्हणजे बाह्य वस्तु अनुमानानेच जाणण्यासारख्या आहेत हे मान्य करावे लागते. वैभाषिकांप्रमाणे सौत्रांतिकांनीही प्रत्यक्ष आणि अनुमान हीं दोन ज्ञानसाधने मान्य केली आहेत.

वैभाषिकांप्रमाणे सौत्रांतिकहि अनेकत्ववादी आहेत; तथापि वैभाषिकांनी स्वीकारिलेले सत्तेच्या मूलघटकांचे वर्गीकरण सौत्रांतिकांना मान्य नाही. वैभाषिकांच्या ७५ 'धर्मा' ऐवजी सौत्रांतिकांनी ४३ 'धर्मा' चे रूप-वेदना-संज्ञा-विज्ञान-संस्क र असे पंचविध वर्गीकरण मानले आहे.

योगाचार : मैत्रेयनाथ हा योगाचार संप्रदायाचा संस्थापक मानला जातो. याचा शिष्य असंग आणि असंगाचा वंधु वसुबंधु हे दोघे योगाचार संप्रदायाच्या मूळ भूमिकेचे पुरस्कर्ते होत. असंगाचे महायानसूत्रालंकार, मध्यान्तविभाग, धर्माधर्मताविभाग आणि वसुबंधूची विज्ञप्तिमात्रता-सिद्धि हे योगाचार संप्रदायाचे प्रमुख ग्रंथ म्हणता येतील. कालांतराने योगाचार आणि सौत्रांतिक या संप्रदायांच्या सन्मेलणाने योगाचार संप्रदायाला वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले. या स्वरूपावर माध्यमिक संप्रदायांच्या सिद्धान्तांचाहि परिणाम झाला. योगाचार या नांवाचा मूलार्थ 'योगाचे, म्हणजे योगमार्गाचे, आचरण करणारा' असा आहे. योग-समाधीच्याद्वारा अंतिम सत्याचे साक्षात् ज्ञान मिळवून मोक्षाप्रत जातो तो योगाचार. या दृष्टीने योगाचार हे या संप्रदायाचे नांव तितकेसे अन्वर्थक वाटत नाही हिंदु तत्त्वज्ञांनी या संप्रदायाला 'विज्ञानवादी' असे नांव दिले आहे ते अधिक योग्य दिसते.

या संप्रदायाने बाह्य जगांतील स्वतंत्र ज्ञेय वस्तूंचे अस्तित्व नाकारतांना पुढील युक्तिवाद केले आहेत : (१) भ्रम, स्वप्न यांसारख्या अनुभवांवरून असे दिसते की, बाह्य वस्तु अस्तित्वात नसतानाहि अनुरूप अनुभव येऊ शकतो. (२) बोध आणि बोधविषय हे नियतपणे एकत्र असतात. ज्याचा बोध झालेला नाही अशा बोधविषयाची कल्पनाहि करता येत नाही. (३) एखाद्या बोधावस्थेचे बोधावाहेरील एखाद्या वस्तूशी सारूप्य असते असे मानणे संयुक्तिक नाही. (४) वासनांमुळे बोधावस्थांना विविध आकार प्राप्त होतात आणि-आपणांस अनुरूप अनुभव येतो असे मानल्याने आपल्या अनुभवांच्या सर्व वैशिष्ट्यांचा समर्पक खुलासा होतो. 'विज्ञान' (म्हणजे बोध) हे एकमेव सत्य असून, ज्ञानव्यापारामध्ये आपण बोधावस्थांवर द्रव्यत्वाचा आरोप करतो. विज्ञान हेच ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान या त्रिविध रूपांनी भासते.

विज्ञान हे एकमेव सत्य आहे, या सिद्धान्ताला 'विज्ञानवाद' असे नांव आहे. या सिद्धान्ताने चित्त आणि चैत यांखेरीज भौतिक वस्तूंचे अस्तित्व नाकारले असल्याने हा चिदादी सिद्धान्त होय योगाचारांच्या मते,

'आलयविज्ञान' ही अंतिम सत्ता एखाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे असून, वासनांमुळे आत्मा, जडद्रव्य इत्यादि कल्पना उद्भवतात. खरोखर आत्मा नांवाची काही स्वतंत्र वस्तु नाही, तसे 'धर्म' नांवाचे सत्तेचे काही मूलघटकहि नाहीत. याप्रमाणे योगाचारांनी पुद्गलनैरात्म्य आणि धर्मनैरात्म्य प्रतिपादिले आहे. सर्व वस्तु परिकल्पित, परतंत्र आणि परिनिष्पन्न आहेत, हा प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्ताचा अभिप्राय आहे. जेव्हा चित्ताला कोणत्याहि बोधविषयाचा आधार नसतो तेव्हा चित्तगोचर असे काही नसल्याने, चित्त हे स्वतःचाच आश्रय करते. या अवस्थेला विज्ञप्तिमात्रता किंवा विज्ञानमात्रता असे नांव आहे. योग-समाधीने आणि प्रज्ञेने ही अवस्था साध्य होते.

माध्यमिक : ख्रिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकांत होऊन गेलेला प्रसिद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञ नागार्जुन हा माध्यमिक संप्रदायाचा सर्वश्रेष्ठ पुरस्कर्ता मानला जातो. मूलमध्यमककारिका, शून्यतासप्तति, युक्तिपठिका, विग्रहव्यावर्तनी इत्यादि सहा ग्रंथांपैकी मूलमध्यमककारिका हा नागार्जुनाचा प्रमुख ग्रंथ असून तो माध्यमिक संप्रदायाचा शास्त्रग्रंथ होय. यावर रचिलेल्या अनेक टीकांपैकी सहाव्या शतकातील चंद्रकीर्तीची प्रसन्नपदा ही प्रमाण मानली जाते. माध्यमिक संप्रदायाचे कालांतराने दोन उपपंथ उदयास आले. त्यांपैकी प्रासंगिक पंथाचा प्रमुख पुरस्कर्ता आर्यदेव होता, तर स्वातंत्रिक पंथाचा प्रमुख पुरस्कर्ता भावविवेक हा होता. गौतम बुद्धाने आपल्या उपदेशाला 'मध्यममार्गाचा उपदेश' असे म्हटले. 'अस्ति' आणि 'नास्ति' या शब्दांनी निर्दिष्ट होणारे दृष्टिकोण, चिर-अस्तित्ववाद आणि अत्यंतभाववाद हे ऐकांतिक असून मध्यम दृष्टिकोण हा सत्य आहे असा त्याचा अभिप्राय असावा. या मध्यममार्गाचे खरे अनुयायी म्हणविणारे ते माध्यमिक होत.

नागार्जुनाने केलेल्या युक्तिवादांचा आणि त्याने प्रतिपादन केलेल्या 'शून्य' या तत्त्वाच्या अभिप्रायाविषयी विद्वानांचे मतभेद आहेत. एका पक्षाने केलेल्या अर्थविवरणानुसार, नागार्जुनाच्या युक्तिवादांचा अभिप्राय असा की, कोणत्याहि वस्तूला खरी सत्ता नाही. कोणतीहि वस्तु स्वतंत्र, स्वभावयुक्त नाही. तेव्हा सत्ताशून्यत्व हेच अंतिम सत्य होय. म्हणजे नागार्जुनाचा दृष्टिकोण मूलार्थाने शून्यवादी किंवा अभाववादी दृष्टिकोण आहे. याच दृष्टीने नागार्जुनाने कोणतेहि ज्ञानसाधन अंतिमतः प्रमाण मानलेले नाही. सृष्टीचा पसारा ही एक माया आहे आणि आपल्याला येणारा जगताचा अनुभव स्वप्नवत् आहे. तथागत आणि निर्वाण ह्या बौद्ध-मताच्या मूलभूत कल्पनाहि यांतून वगळलेल्या नाहीत.

दुसऱ्या एका पक्षाने केलेल्या अर्थविवरणानुसार, नागार्जुनाने अभाववादाचे अथवा सत्ताशून्यत्वाचे प्रतिपादन केलेले नाही. त्याच्या सर्व युक्तिवादांचा अभिप्राय असा की, विश्वांतील वस्तुमात्राची सत्ता सापेक्ष आहे; आणि जे केवळ सापेक्षतः सत्य आहेत ते अंतिम सत्य असणे शक्य नाही. अद्वैत वेदान्ताने प्रतिपादिलेल्या ब्रह्म या अंतिम तत्त्वाप्रमाणे, नागार्जुनाने प्रतिपादिलेले शून्यतत्त्व हे द्वितीय आणि अनिवर्चनीय आहे. सामान्यतः स्वीकारली गेलेली ज्ञानसाधने हीं सापेक्ष सत्तेच्या ज्ञानाची साधने असल्याने ती अंतिमतः प्रधान नाहीत.

एका दृष्टीने पाहतां, माध्यमिक संप्रदाय हा शून्यवादी आणि सशयवादी आहे. म्हणून हिंदु तत्त्वज्ञांनी माध्यमिकांना 'वैनाशिक' म्हटले आहे; उलटपक्षी, दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहतां, माध्यमिक संप्रदाय हा

एकत्वादी, निरुपाधिकतत्त्ववादी आहे. या निरुपाधिकतत्त्वाचें ज्ञान एका गूढ अनुभवद्वारा होते असा माध्यमिकांचा अभिप्राय दिसतो. तेव्हा माध्यमिक हे सशयवादी नसून गूढवादी आहेत. नागार्जुनाने व्यवहार आणि परमार्थ, संवृतिसत्य आणि परमार्थसत्य यांमध्ये केलेला भेद बरील अभिप्रायाचा आहे परपक्षखंडन हें नागार्जुनाच्या युक्तिवादाचे एकमेव उद्दिष्ट असल्याने, बहुधा त्याच्या युक्तिवादांचा अभिप्राय निःसंदिग्ध नाही. त्याने स्वीकारिलेल्या 'असंगपद्धती'मुळे हिंदु तत्त्वज्ञानी माध्यमिकांना 'वैतण्डिक', म्हणजे स्वपक्ष-स्थापन करण्याऐवजी केवळ परपक्षखंडन करणारे, असे म्हटले आहे. नंतरच्या माध्यमिकांपैकी काही असंगपद्धतीशी एकनिष्ठ राहिले ते प्रासंगिक आणि ज्यांनी स्वतःतु युक्तिवादांचा, म्हणजे स्वमतप्रस्थापनाचा, प्रयत्न केला ते स्वातंत्र्यवादी.

संदर्भ-ग्रंथ : वॉर्ड, सी. एच. एस. : बुद्धिज्ञम, २ खं. (लंडन, १९४८, १९५२); कोथ, ए. बी. : बुद्धिस्ट फिलॉसफी इन इंडिया अँड सिलोन (वाराणसी, १९२३; आ. ४, १९६३); राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, खं १ (लंडन, १९२३; सुधा. आ. २, १९२७); मूर्ति, टी. आर. व्ही. : दि सेट्रल फिलॉसफी ऑफ बुद्धिज्ञम (लंडन, १९५५).

भा. ग. केतकर

तत्त्वज्ञान, ब्राह्मण व आरण्यकें :- संहितानंतरचा वैदिक वाङ्मयाचा महत्त्वाचा भाग 'ब्राह्मण' हा होय. यात आरण्यक आणि उपनिषद् याहि भागांचा बराचसा समावेश होतो. तथापि तत्त्वज्ञानाच्या विवेचनाच्या दृष्टीने उपनिषद्-विभागाला स्वतंत्र स्थान देणे सोईचें व आवश्यकहि आहे; म्हणून येथे आपण ब्राह्मण व आरण्यक या दोन विभागांचा विचार करणे योग्य होईल.

ब्राह्मण म्हणजे काय ? : ब्राह्मण (आरण्यक) विभागाचा विचार करण्यापूर्वी ब्राह्मण म्हणजे काय याविषयी विचार करणें आवश्यक आहे वैदिक वाङ्मयाच्या संहितोत्तर विभागाला दिल्या गेलेल्या ब्राह्मण या नावाचें दोन-तीन प्रकारे स्पष्टीकरण केलेलें आढळतें. ब्राह्मण म्हणजे ब्रह्मवेत्ता, म्हणजेच वेद जाणणारा. ब्रह्मन् (पुं.) याचाहि अर्थ ब्रह्मा नावाचा ऋत्विज किंवा ब्राह्मण असा आहे. या ब्राह्मणाने किंवा ब्रह्म्याने यज्ञसंजघ्नीच्या विविध प्रश्नांवावट व्यक्त केलेले मत म्हणजे ब्राह्मण, व अशा मताचा संग्रह ज्या ग्रंथांत झालेला आहे, ते ब्राह्मण ग्रंथ; किंवा ब्रह्मन् (नपुं.) याचा अर्थ मन्त्र म्हणजे संहितांत अंतर्भूत असलेले वाक्यसमूह. यांचें स्पष्टीकरण म्हणजे ब्राह्मण, व हें स्पष्टीकरण ज्यांत संकलित झालें आहे, ते ब्राह्मण-ग्रंथ. मंत्रांचें हें स्पष्टीकरण यज्ञशास्त्रदृष्ट्याच झालेलें आहे, ही गोष्ट ध्यानांत घेतली म्हणजे ब्राह्मण या नांवाची ही दुसरी व्युत्पत्ति पहिलीहून फारशी भिन्न नाही असें दिसून येईल. स्थूलमानाने संहितांमधील मंत्रांचें यज्ञशास्त्रदृष्ट्या ब्राह्मणांनी केलेले विवेचन ज्या ग्रंथांत आढळतें, ते ब्राह्मण-ग्रंथ होत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ब्राह्मण-वाङ्मयाचा विस्तार व उपलब्ध ग्रंथ : वेद चार असून प्रत्येक वेदाच्या अनेक शाखा आहेत. या प्रत्येक शाखेंत संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषद् असे चार ग्रंथ होते. या सर्व वेदांचे सर्व शाखांतील सर्व प्रकारचे ग्रंथ म्हणजे वैदिक वाङ्मय होय. कालांतराने काही-ना काही कारणाने या अफाट वाङ्मयातील कित्येक ग्रंथ लुप्त झाले;

व आता आपणांस काही शाखातील काही मोजके ग्रंथच उपलब्ध आहेत, पण त्यांचाहि विस्तार काही कमी नाही.

सर्व शाखांचे नाहीत, तरी सर्व (म्हणजे चारहि) वेदांचे ब्राह्मण-ग्रंथ उपलब्ध झालेले आहेत. त्यांपैकी महत्त्वाच्या ग्रंथांचाच येथे विचार करावयाचा आहे. ऋग्वेदाचे ऐतरेय व कौपीतिक (किंवा शांखायन); यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय व शतपथ; सामवेदाचे ताण्ड्य (= प्रौढ किंवा पंचविश), जैमिनीय व छान्दोग्य; आणि अथर्ववेदाचा गोपय असे आठ ब्राह्मण-ग्रंथ विशेष महत्त्वाचे मानले जातात.

ब्राह्मण-वाङ्मयाच्या कालमर्यादा : स्थूलमानाने विचार करतां ब्राह्मणांचा काल म्हणजे संहितानंतरचा काल होय; तथापि काटेकोरपणाने पाहिले असता हे विधान बरोबर ठरणार नाही. संहितांचा काळ नेमका कोठे समाप्त होतो व ब्राह्मणांचा कोठे सुरू होतो हे सांगणे अशक्य आहे. संहिता-काळाचा शेवट व ब्राह्मण-काळाचा प्रारंभ हे एकमेकात इतके गुंतलेले आहेत की, ब्राह्मण-वाङ्मयातील प्रारंभीचे ग्रंथ व संहिता-वाङ्मयातील शेवटचे ग्रंथ हे समकालीन असणें अशक्य नाही. किंहुना आद्य ब्राह्मण-ग्रंथ अंतिम संहिता-ग्रंथाच्या आधीचा असणेहि शक्य आहे.

शिवाय संहिता-ग्रंथांप्रमाणेच कोणताहि ब्राह्मण-ग्रंथ घेतला तर तो सर्व एकाच काळी अथवा एकाच कर्त्याने केलेला आहे असे नसून, तो भिन्न-भिन्न काळी भिन्न-भिन्न कर्त्यांनी रचिलेल्या अनेक घटकांनी मिळून बनलेला आहे असें आढळून येईल. म्हणूनच कोणत्याहि विशिष्ट अशा सर्व ब्राह्मण-ग्रंथाचा एकच काळ निश्चित करणें शक्य नाही. या ग्रंथांचा काळ भागशः व तोहि स्थूलमानाने ठरविणेच काय ते शक्य आहे.

तथापि सामान्यतः गोपय (ब्राह्मण-वाङ्मयातील सर्वानुमते शेवटचा ग्रंथ) निरुत्तकार यास्काच्या पूर्वीचा आहे व विस्तार, भाषा, भौगोलिक संदर्भ, विचारांची परिणति इत्यादि अनेक दृष्टींनी विचार करतां हे वाङ्मय तयार होण्यास निदान सात-आठ शतके लागली असावीत असे म्हणण्यास प्रत्ययाय नाही; परंतु असें असलें तरी ब्राह्मण-वाङ्मयाची अंतिम मर्यादा अनिश्चित आहे; व ती वीच मागे जाणेहि अगदी शक्य आहे हें ध्यानांत घेणें योग्य होईल.

प्रमुख ब्राह्मण-ग्रंथांचा स्थूल परिचय : ऐतरेय ब्राह्मण : महिदास ऐतरेय (इतरेचा पुत्र) याला देवतांच्या प्रसादाने स्फुरलेला ग्रंथ म्हणून याचें नाव ऐतरेय असे एका आख्यायिकेत सांगितलें आहे. यांत पांच अध्यायांची एक याप्रमाणे आठ पंचिका (= ४० अध्याय) आहेत. यांत अग्निष्टोम, गवामयन, द्वादशाह, अग्निहोत्र इत्यादि यागांची सविस्तर माहिती आलेली असून, तदनुपंगाने बरेच अवातर विषयहि आलेले आहेत. हा ऋग्वेदाचा ग्रंथ असल्यामुळे साहजिकच त्यांत हौत्रकर्म व ऋग्वेदातील मंत्रांचा विनियोग याचा प्रामुख्याने विचार आहे. यातील सोमयागाशीं संबद्ध असलेला भाग मूळचा असून अवातर विषय असलेला भाग मागाहून जोडलेला असावा असें मानलें जातें. यांमध्ये यज्ञसंस्थेचे चढउतार, यज्ञाची उत्क्रांति, विश्वाची उत्पत्ति, इत्यादीविषयक अनेक प्रकारच्या कथा आल्या असून, अवतार-कल्पनेच्या सूचक अशाहि कथा आलेल्या आहेत. शूद्रापुत्र कवष ऐलूपाची कथा तत्कालीन वर्णव्यवस्थेच्या दृष्टीने उद्बोधक आहे; तसेंच शुद्र-शेष-कथेलाहि पुरुषमेधाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे.

कौपीतिक (शांखायन) ब्राह्मण : याचे एकंदर तीस अध्याय असून त्यांतहि ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणेच अन्याधान, अग्निष्टोम, दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य इत्यादि यागांचें सविस्तर विवेचन आलेलें आहे. याप्रमाणे विषयदृष्ट्या हा ग्रंथ ऐतरेय ब्राह्मणासारखाच असला तरी यातील मांडणीमात्र अधिक सुसंगत अशी आहे. त्याचप्रमाणे ऐतरेयाच्या मानाने यांत पाल्हाळहि अगदी कमी आहे. यावरून व इतरहि अनेक गमकांवरून हा ग्रंथ ऐतरेय ब्राह्मणांतील कालदृष्ट्या अगोदरच्या भागाच्यानंतरचा असावा असें अनुमान करता येतें. यांत कौपीतकीची मते ग्राह्य-व प्रमाणभूत मानली असली तरी हा ग्रंथ कौपीतकीचा आहे, असें निश्चयाने म्हणतां येत नाही. शांखायन हे दुसरें नांवहि याचेंच द्योतक आहे; तथापि, शांखायन हे नांव या ग्रंथांत मुळीच आढळत नाही हेहि ध्यानांत घेणें आवश्यक आहे.

तैत्तिरीय ब्राह्मण (कृष्ण यजुर्वेद) : याचे पंचवीस प्रपाठक तीन कांडांत विभागलेले आहेत. हा संपूर्ण ग्रंथ तैत्तिरीय कृष्ण यजुर्वेदाच्या संहितेचा उत्तर भागच म्हणतां येईल. यांतहि अन्याधान, गवामयन, इत्यादिकांचें सविस्तर वर्णन असून इतरहि अनेक विषय आलेले आहेत. अवतारकथासूचक अशा कथाखेरीज इतरहि अनेक कथा त्यात आलेल्या असून शिवाय वर्णव्यवस्था, वेदकालीन ज्योतिःशास्त्र इत्यादीविषयीहि माहिती यांत आढळते. पुरुषमेधाचा उल्लेख यांत प्रथमच आला असून त्या पशूचें वर्णनहि एका प्रपाठकांत आलें आहे. यज्ञशास्त्राची घटना नवीन आहे, यावद्दल्या अनेक पुराव्यांपैकी हा एक आहे.

शतपथ ब्राह्मण (शुक्ल यजुर्वेद) : सर्व ब्राह्मण-ग्रंथांत हा फार महत्त्वाचा व प्रसिद्ध असा ग्रंथ आहे. काण्व आणि माध्यदिन अशा दोन पाठांत हा ग्रंथ उपलब्ध असून, त्याची अनुक्रमे १७ व १४ कांडे आहेत. याचे एकूण शंभर अध्याय आहेत. पैकी साठ अध्याय म्हणजे पहिलीं नऊ कांडे हा वेगळा भाग असावा व बाकीची पाच कांडे त्याला मागाहून जोडली गेली असावीत असा तर्क आहे. तसेंच कांडें सहा ते दहामध्ये शांडिल्याला महत्त्व असून इतर कांडांत याज्ञवल्क्य प्रमाणभूत मानलेला दिसतो. भाषादृष्ट्याहि या दोन भागांत बराच फरक आढळून येतो. अशा अनेक कारणांवरून या विशाल व सर्वमहान् ग्रंथाचे विविध स्तर ठरविण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत; तथापि हे स्तर एकमेकांत इतके गुंतलेले आहेत की, ते पूर्णपणे एकमेकांपासून अलग करणें अशक्य आहे. या ब्राह्मणांत कृतिका पूर्व दिशेला स्थिर असल्याचा उल्लेख आला आहे, त्यावरून त्याचा काळ इ. स. पूर्व ३००० ठरविण्याचा प्रयत्न झालेला आहे; परंतु हा ग्रंथ एककालीन व एककर्तृक आहे असें म्हणणें अशक्य असल्यामुळे, कोणत्याहि एका गमकावरून या समग्र ग्रंथाचा काळ ठरविणे योग्य ठरणार नाही.

विषयाच्या दृष्टीने पाहतां शतपथ ब्राह्मणास अग्रस्थान द्यावें लागेल. ब्राह्मण वाङ्मयाचे सर्व गुणदोष यांत अगदी भरपूर प्रमाणांत पाहावयास मिळतात. काल्पनिक, रूपकात्मक, यज्ञविषयक, अवतारकल्पनासूचक, नीतिविषयक, यवहारचातुर्यविषयक अशा विविध प्रकारच्या मनो-रंजक व उद्बोधक कथा त्यांत पानोपान विखुरलेल्या आहेत. ह्या कथा म्हणजे पारमार्थिक तर्कवितर्काच्या रुक्ष वाळवंटांतील पुष्पलतायुक्त ओलवणीचें होत. पुरुखा, उर्वशी, मनु आणि जलप्रलय या प्रसिद्ध कथा

याच ग्रंथांत आहेत. याशिवाय यज्ञाचें प्राचीनत्व, त्याचे वरेवाईट दिवस, त्याची विविध प्रकारची उत्क्रांति, जुन्या कालवाह्य झालेल्या कल्पना व त्यांच्याऐवजी रुढ झालेल्या नवीन कल्पना, यज्ञानुष्ठानांत कळत न कळत घडून येणारे विविध दोष व त्यांची प्रायश्चित्ते, यज्ञसंबद्ध अशा दीक्षा, व्रत, मौन, उपवास इत्यादि अनेक महत्त्वपूर्ण विषय त्यांत आलेले आहेत; पण त्याचबरोबर आपाततः निरर्थक व केवळ कल्पनेवर आधारलेल्या आणि तर्कबुद्ध अशाहि गोष्टी, आपाततः अनैतिक वाटणाऱ्या कथा, कित्येक समीकरणे, व्युत्पत्ति, एखाद्या कृतीच्या समर्थनार्थ सांगितलेल्या कथा, अनेकदा केवळ कल्पनेवर आधारलेलें वंधुतानामक तत्त्व इत्यादि जागजागी आढळतात. अशा भल्याबुऱ्यांच्या गळाठ्यांतून भले शोधून काढणें अत्यंत अवघड व वाईटमात्र पदोपदी सहज आढळणार ! यामुळे अशा वाङ्मयावद्दल सकृदर्शनी उद्देग व तिरस्कार न वाटला तरच नवल; परंतु नेटाने चाळणी लावून अवलोकन करणारास त्यांत फार मोलाचा ठेवा दिसून त्यावद्दल अत्यादर वाटल्या-शिवाय राहणार नाही. या वाङ्मयाबाबत अभ्यासकांचा प्रथम असलेला बराचसा प्रतिकूल ग्रह व नंतर हळूहळू होत गेलेला अनुकूल ग्रह या दोहोंचाहि चांगला उलगडा या वाङ्मयातील समिश्र विषयाकडे लक्ष गेले की आपोआपच होतो.

तांड्यमहाब्राह्मण (पंचविशब्राह्मण अथवा प्रौढ ब्राह्मण) : या ब्राह्मणाची ही तीन नावे असून ती अनुक्रमे तांडिया कत्यांच्या नांवावरून, प्रपाठक (अध्याय) संख्येवरून, व विस्तारावरून पडलेली आहेत. यांत प्रथमतः उद्गात्याने गावयाच्या यजुर्मंत्रांचा संग्रह करून ते गाण्याच्या विविध पद्धति (विष्टुति) सांगितल्या आहेत (प्र. १-३). त्यानंतर गवामयन, ज्योतिष्टोम, उक्थ्य, अतिरात इत्यादि यागांची माहिती देऊन पुढे सोमप्रायश्चित्ते सांगितलेली आहेत (प्र. ४-९). बाकीच्या अध्यायांत द्वादशाह, एकाह, अहीन व सत्र याचें सविस्तर विवेचन केले आहे. याचे जैमिनीय ब्राह्मणाशी विषयदृष्ट्या फार साम्य आहे; तथापि या दोन ब्राह्मणांचें पौर्वापर्य निश्चित ठरविणें अद्यापि शक्य झालेले नाही. याच्या सतराव्या अध्यायांत ब्राह्मण-यज्ञ-स्तोमाचें जें वर्णन आलें आहे, तें विशेष बहारीचें आहे. ह्या यज्ञसंस्काराने हीन, पतित लोकांना पावन करून ब्राह्मणवर्गांत घेत असत.

जैमिनीय ब्राह्मण . याची तैत्तिरीय ब्राह्मणाप्रमाणेच तीन कांडे असून त्यांत एकूण सुमारे बाराशे खंड आहेत. यांतहि तांड्य-महाब्राह्मणाप्रमाणेच सर्व विषय आलेले आहेत; परंतु त्यांचा क्रम व मांडणी यांत बराच फरक आहे. परंतु या (व तांड्य) ब्राह्मणांतहि शतपथांतल्याप्रमाणेच भल्याबुऱ्या सर्व गोष्टी आढळून येतात. भाषा-दृष्ट्या व इतरहि अनेक दृष्टींनी याचा अभ्यास अद्यापि व्हावयाचा आहे. तो झाला म्हणजे हे दोनहि ग्रंथ शतपथाप्रमाणेच महत्त्वाचे आहेत असें स्पष्ट दिसून येईल.

छांदोग्य ब्राह्मण : यालाच मंत्र-(उपनिषद्)-ब्राह्मण असें सार्थ नांव आहे. याचे दोन प्रपाठक असून त्यांत प्रत्येकी आठ खंड आहेत. यांत प्रामुख्याने गृह्यकर्मांत विनियोग असलेल्या मंत्रांचें विवरण आलेले आहे. श्रौत-यागांबाबत यांत काही विवेचन नाही व गृह्यकर्मांबाबतचेच मंत्र चर्चिते आहेत हा या ग्रंथाचा विशेष होय. याच्यापुढे आठ प्रपाठक

आहेत ते वृहदारण्यकोपनिषद् या नांवाने उल्लेखिले जातात. गृह्यकर्मचिं महत्त्व ज्या लोकात अथवा कालखंडांत विशेष होतें अशा लोकात अथवा कालखंडांत हा ग्रंथ झाला असला पाहिजे हे उघड आहे.

गोपथ ब्राह्मण - याचे अनुक्रमे पांच व सहा अध्याय असलेले असे दोन खंड असून, पहिल्या (पूर्व) खंडात ब्रह्मा नांवाच्या ऋत्विजाचें महत्त्व प्रस्थापित करण्याचा व विदविष्णाचा प्रयत्न केलेला आहे. दुसऱ्या (उत्तर) खंडात यज्ञाचें सामान्यतः विवरण आलेले आहे. इतर ब्राह्मणप्रमाणे यांत निरनिराळ्या यागाचे सविस्तर व खुलासेवार विवेचन आढळत नाही. यामुळे याचे स्वरूप इतरांच्या तुलनेने कमी श्रुतीचे वाटते, तथापि यातहि काही लक्ष घेवून घेणाऱ्या कथा, अर्वाचीन वाटण्यासारख्या व्युत्पत्ति, बहुतेक सर्व गृह्यसंस्कार इत्यादि गोष्टी आल्या आहेत. यामुळे व विशेषतः ऐतरेय, शतपथ, पंचविश इत्यादि ब्राह्मणातून काही भाग यांत घेतलेले आढळतात, यामुळेहि या ब्राह्मणाचा अभ्यास मनोरंजक ठरेल. गृह्यसंस्कारांच्या उल्लेखामुळे या ग्रंथाची छांदोग्य-ब्राह्मणाशी तुलना करून पाहणेंहि उपयुक्त ठरण्याची शक्यता आहे.

इहलोक व ऐहिक जीवन यांविषयी विचार : संहितांप्रमाणेच ब्राह्मणातहि इहलोक ध्रुवच मानलेला आढळतो. निदान त्याच्या मिथ्यात्वाची व म्हणून उपेक्षणीयत्वाची कल्पना त्यांत तिळमात्र आढळत नाही. ऐहिक जीवन सुखदुःखांनी अथवा इष्टानिष्टानी व्यापिलेले आहे. त्यातील दुखांचा किंवा अनिष्टाचा परिहार करून सुख किंवा इष्ट प्राप्त करून घेणे हेच या आयुष्यातील ध्येय आहे. संपूर्ण म्हणजे शभर वर्षे आयुष्य मानवाच्या वाटचाला आलेले आहे. ते सर्व व्यवस्थितपणे जगून शरीर जरा-मृत्यूच्या स्वाधीन करणें ही मानवी जीविताची इतिकर्तव्यता होय. त्यापूर्वीच आत्महत्या करणें हें पाप असून त्याची दुष्फळे मानवाला भोगावी लागतात असा विचार या वाङ्मयात आढळतो.

सुखपूर्ण व यशस्वी जीवनाची कल्पना : आयुष्यांत मानवाला रोगराई, सकटे, अपमृत्यु, अतःकलह, स्वकीय व परकीय शत्रु इत्यादि अनेक गोष्टी दुःखी करतात; परंतु या सर्व गोष्टी दूर केल्या तरी तेवढ्याने मानवाचे जीवन सुखपूर्ण होईलच असे नाही. त्यासाठी त्याला भरपूर पाऊस, पाणी, गुरेढोरे, शू पुत्र, सर्व प्रकारची समृद्धि, मनासारखी व प्रेमळ पत्नी स्वकीय-परकीयांचा विश्वास व त्यांच्यामध्ये मानाचे स्थान, आपला उद्योग (आपली गादी , पुढे नीट चालवील अशी पुत्रसतति इत्यादि अनेक गोष्टीची आवश्यकता असते व हें सर्व मानवाला सहजप्राप्य नसून त्यासाठी त्याने योग्य व आवश्यक ते सर्व प्रयत्न अवश्य केले पाहिजेत, असा या कालांतील मानवाचा ऐहिक जीवनाविषयीचा दृष्टिकोण आहे.

मृत्यु व परलोकविषयक कल्पना : मृत्यु मानवाला अटळ आहे, याची पूर्ण कल्पना या वाङ्मयांत आहे; पण त्याचबरोबर आयुष्य पूर्ण होण्यापूर्वी मृत्यु टाळणे शक्य आहे व मानवाने तो टाळलाच पाहिजे, अशीहि कल्पना यात आढळते. पूर्ण आयुष्यानंतर जरेने मृत्यु येणें हा मृत्यु नव्हेच, किंवा तो आयुष्याचा ठराविक शेवट आहे, हा विचार अथर्ववेदांत दृढमूल झालेला आढळतो. त्याचा मागोवा घेऊन (अकाली) मृत्यु आल्यास अथवा ओढवून घेतल्यास, त्या-त्या व्योमानाप्रमाणे मानवाची पुढील अवस्था काय होईल याचें वर्णन शतपथ ब्राह्मणांत

आलेले आहे तसेंच देव व मृत्यु यांच्यामध्ये एक करार झालेला आहे, त्याअन्वये मृत्यूने देवाना अमृतत्व दिलेले आहे व देवांनीहि स्वतःच्या पाथिव्य देहाची खडणी दिल्यावाचून कोणीहि मनुष्य स्वर्गांत येऊं शकणार नाही असे वचन मृत्यूला दिले आहे. यावरून मानवाला मृत्यु अटळ आहे, तसेंच मृत्यूनंतरहि मानवाला काही जीवन आहे अशी कल्पना दृढमूल झालेली दिसते.

मृत्यूनंतर मानव आपल्या सुकृताच्या साहाय्याने सर्वेन्द्रियशक्तिसंपन्न रोगरहित अशा तेजस्वी शरीरासह देवांमध्ये जाऊन राहतो, त्यांच्यातलाच एक होतो (सलोक, सायुज्य, सरूपता व सलोकता हे शब्द ब्राह्मण-वाङ्मयात आढळतात) असा विचार अनेकदा आलेला आहे अर्थात् सर्वांच्याच वाटचाला हे भाग्य येत नाही. ज्याच्यापाशी सुकृत् नसेल त्यांना त्या लोकांत (म्हणजे स्वर्गांत) प्रवेश मिळत नाही. ते पुन या भूलोकातच जन्म पावतात व आपल्या कर्माप्रमाणे सुखदुःख अनुभवतात. यावरून मानवाला इहलोक-जीवितातून मुक्त होता येते, या कल्पनेबरोबरच त्याला या लोकीच पुनः (पुनःपुनः) जन्मावें लागते हाहि विचार आहे. यात कर्मविपाकाची कल्पना, जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यांची कल्पना, व त्या फेऱ्यांतून सुटण्याची कल्पना, अशा तीनहि कल्पनांचें मूळ आहे, असें म्हणणें अयोग्य होणार नाही; तथापि या सर्व कल्पना या काळात अगदी स्पष्टपणे मांडल्या गेलेल्या नाहीत हेहि मान्य करणे आवश्यक आहे.

इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराचें साधन : यज्ञ . आतापर्यंत उल्लेखिलेले इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारविषयक विचार संहितेतील विचारांशी जुळणारें असेच असून ब्राह्मण-वाङ्मयात तेच विचार थोड्याफार परिणत अवस्थेत उत्क्रान्त झालेले आहेत, असें म्हटल्यास वावगे होणार नाही; परंतु साधनाविषयक या दोहोंत वराच फरक आढळून येतो. संहितांमध्ये देवताना स्तोत्रांनी व आहुतींनी प्रसन्न करून घेणें हें प्रमुख साधन होते; म्हणजेच त्या काळी देवतांना प्राधान्य होतें. आता मात्र देवतांचे प्राधान्य जाऊन यज्ञाला ते दिले गेले असल्याचें आढळते. पूर्वीची स्तोत्रे व आहुति या कल्पनांमध्ये यज्ञसंस्थेच्या रूपाने अतोनात वाढ होऊन त्यानी देवतांना मागे सारले असल्याचें स्पष्ट दिसते.

ब्राह्मण-वाङ्मयामध्ये यज्ञासंबंधीच्या अनेक कथा आढळतात. त्यांवरून यज्ञसंस्था प्राचीन काळापासून परंपरेने चालत आलेली असून, ती मधून-मधून मोडकळीस येऊन स्थगित झाल्यासारखी होऊन तिचें अनेकदा पुनरुज्जीवन झाले असल्याचें स्पष्ट दिसते. त्याचप्रमाणे काळाच्या ओघाने अनेकविध यज्ञ उत्पन्न होऊन, त्यांतील कित्येक अंगें लुप्त होऊन त्यांच्या जागी काही नवी अंगे प्रचारांत आली; अथवा क्वचित् दोन्ही प्रकार स्थूलपरत्वे वा शाखापरत्वे प्रचारात राहिले; अथवा काही जुने प्रकार प्रचारात राहिले असले तरी ते शिष्टसंमत ठरू शकले नाहीत. यज्ञाचें स्वरूप सामान्यतः द्रव्य व देवता हेंच असलें किंवा देवतांना उद्देशून मंत्रपूर्वक, विधिपूर्वक हविर्द्रव्याचा त्याग हेंच असले तरी त्यांत आता बरीच वाढ व म्हणूनच क्लिष्टता उत्पन्न झाली होती. यज्ञकर्मचिं वारकाचे इतके विपुल व विविध झाले होते की, ते सर्वच्या सर्व विनचूक पार पाडणें अतिशय कठीण झालें होते. याविषयी आपण पुढे विचार करूं. येथे इतकेच ध्यानात घ्यावयाचें आहे की, सर्व महत्त्व या वारकाच्यांना म्हणजे यज्ञप्रक्रियेला व पर्यायाने त्यात निष्णात असलेल्या पुरोहितवर्गाला प्राप्त झाले.

सर्व ऐहिक व पारलौकिक इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराचा एकच उपाय म्हणजे यज्ञ. ही गोष्ट यज्ञाचीं जीं निरनिराळीं फळे सांगितलेली आहेत त्यांवरून स्पष्ट होते. या यज्ञसंस्थेचा मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावरहि फार मोठा परिणाम झालेला दिसतो. व्रत, नियम, सत्य, मौन, उपवास इत्यादि अनेक वैयक्तिक गुणांचा परिपोष व विकास यज्ञाच्या अंगभूत म्हणून होऊं लागला. त्याचप्रमाणे अनेक यज्ञात अनेकांचें सहकार्य आवश्यक असल्यामुळे व परिप्लवासारख्या काही भागांत समाजातील सर्व थरांचा समावेश केला गेलेला असल्यामुळे समाजसंघटना, परस्पर-सहकार्य, श्रमविभाग इत्यादि सामाजिक गुणांच्या परिपोषासहि वाव मिळाला. ब्राह्मण-वाङ्मयांत प्रतिविवित झालेल्या समाजाची पातळी नैतिकदृष्ट्या वरीच उच्च होती, निदान खालावलेली नव्हती हें त्यातील अनेक कथांवरून सहज दिसून येईल. ही पातळी खालावू न देण्यांत इहलोकी केलेल्या कर्माप्रमाणे मनुष्याला मरणोत्तर अवस्था प्राप्त होते या कल्पनेचाहि हातभार लागला असला पाहिजे हें उघड आहे.

देवतकल्पना : यज्ञसंस्थेच्या वाढीवरोवरच देवतांचें महत्त्व उतरणीस लागून शेवटी देवतांना कायमचेंच गौणत्व (यज्ञांगत्व) प्राप्त झालें, हा या कालखंडाचा महत्त्वाचा भाग होय. संहिताकालीन प्रमुख देवतांपैकी अग्नीचेंच महत्त्व काही प्रमाणात टिकून राहिले व त्याचें कारण म्हणजे त्याचा यज्ञाशी असलेला प्रत्यक्ष संबंध हेंच होय. या कालखंडांत अति महत्त्व पावलेली देवता म्हणजे प्रजापति होय; पण प्रजापतिमुद्धा यज्ञाशी एकरूप कल्पिला गेला आहे, हें ध्यानांत घेण्याजोगें आहे. प्रजापति केवळ देवासुरांचाच नव्हे, तर सर्व प्राणिमात्रांचा पिता, किंवा सर्व विश्वाचा उत्पादक आहे. याच्यावरोवरच संहिताकालांत विशेष महत्त्व नसलेल्या विष्णुदेवतेला महत्त्व प्राप्त झालें आहे व ही देवता 'देवाना परमः' असल्याचें स्पष्टपणें नमूद झालें आहे. ब्राह्मण-वाङ्मयांत विष्णूच्या ज्या अनेक कथा आहेत, त्यांवरून विष्णूचे मुख्य कार्य म्हणजे यज्ञाचे अथवा यज्ञधर्माचे पालन असल्याचे सूचित होते. त्याच्याच जोडीला इतर कथा येऊन त्यांवरून पुढील काळांतील विष्णुदेवतेचें पालन-कर्तृत्व हें मुख्य कार्य व त्यासाठी झालेले अवतार या कल्पना तयार झाल्या असल्या पाहिजेत. पौराणिक काळांतील तिसरी देवता—शिव—हिचा विशेष प्रादुर्भाव याच काळांत झाला आहे अमें दिसतें. ब्राह्मण-वाङ्मयांत विशेषतः कौपीतकि ब्राह्मणात एका देवतेला भव वगैरे आठ नांवें प्राप्त झाल्याची कथा आहे. हीं नांवें या शिवाचींच आहेत, हें विशेष होय. ऋग्वेदांत आढळून येणाऱ्या रुद्राच्या द्विविध गुणांवरूनच ही द्विविधगुण-सूचक नांवें दिली गेली असावीत असें म्हणतां येईल. अशा प्रकारें प्रजापति, विष्णु व रुद्र यांतूनच पुढील काळांतील तीन मुख्य देवता व त्यांच्य कर्तृत्वाचे मुख्य विषयहि उद्भवले असावेत असें अनुमान करणें वावगें होणार नाही. वाकीच्या सर्व देवता केवळ यज्ञाच्या अंगभूत झाल्यामुळे, या काळांत निर्माल्यवत् झालेल्या असून त्यांना कोणतेहि व्यक्तिमत्त्व राहिलेले दिसत नाही यज्ञ व देवता यांचें अनुक्रमे चढतें नि उतरतें महत्त्व म्हणजे मानवाच्या वाढत्या आत्मविश्वासाचें, प्रयत्न-शीलतेचें, म्हणजेच विश्वाकडे व स्वतःकडे पाहण्याच्या निरोगी दृष्टि-कोणाचें गमक आहे, यांत शंका नाही. हाच दृष्टिकोण निरीश्वरवादी समजल्या जाणाऱ्या मीमांसाशास्त्रांत परिणत झालेला आहे, हें ध्यानात घेतलें म्हणजे मीमांसाशास्त्राला मानवी जीवनात काय महत्त्व आहे तें कळून येईल.

देवतांच्या संख्येविषयी या काळांत भिन्न-भिन्न मतें प्रचलित असली तरी त्याचा समन्वय मुख्य देवता तीनच (पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग यांत प्रत्येकी एक) अथवा एकच (प्राण) असून त्यांच्यांत असलेल्या ज्या विविध शक्ति त्यांनाहि देवतारूपांत पाहिले म्हणजे देवतांची संख्या वाढेल तितकी मोठी होऊं शकते, या विचाराने केलेला आहे. अशा प्रकारें एका वाजून देवतांची संख्या वाढत गेली असली तरी दुसऱ्या वाजून या विविधतेत एकतेचा शोध घेण्यासहि प्रारंभ झाला होता असें दिसून येतें.

विश्वोत्पत्तीविषयी कल्पना : विश्व उत्पन्न करणारी कोणीतरी एक देवता असावी, अशा विचाराने प्रेरित होऊन तिचा शोध संहिता-काळीच सुरू झाला होता. ब्राह्मणकाळांत हा मान प्रजापतीला व प्रजापतीचें यज्ञाशीं एकरूप्य कल्पून यज्ञाला देण्यांत आल्याचें आढळते; परंतु प्रजापतीने सृष्टि कशी निर्माण केली, यावावत वेगवेगळ्या कल्पना आढळतात. प्रजापतीने तप केलें व त्यामुळे त्याच्यापासून देव व असुर निर्माण झाले. दुसरा प्रकार म्हणजे प्रजापति आपल्या कन्येला पाहून मोहित झाला; आणि मृगीचें रूप धारण करून ती तेथून जाऊं लागली. तेव्हा प्रजापति मृगाचें रूप धारण करून तिचा पाठलाग करूं लागला. या वेळी स्वलित झालेल्या रेतस्पासून विविध सृष्टि निर्माण झाली. पहिल्या कथेंत तपस् या कल्पनेला महत्त्व आहे. देवांनाहि काही गोष्ट हवी असे तेव्हा ते 'अर्चन्तः श्राम्यन्तः तपश्चरुः (तप करीत)' असें वर्णन केलेलें आहे. 'तपस्'चें मूलस्थान ऋग्वेदांत आढळतें. तेथे 'अभीद्ध तपस' पासून ऋत व सत्य उत्पन्न होऊन त्यांपासून समुद्रादि सर्व विश्व उत्पन्न झालें असें स्पष्ट वर्णन आहे. दुसऱ्यांत मिथुनापासून उत्पत्ति ही कल्पना आहे. ही अर्थात् रोजच्या व्यवहारावर आधारलेली आहे. प्रथम काहीहि नव्हतें, त्यांतून पाणी उत्पन्न झालें व त्यानंतर क्रमाने वायु इत्यादि सृष्टि निर्माण झाली असेंहि वर्णन ब्राह्मणांत आढळतें. अशा प्रकारें विश्वोत्पत्तीविषयी अनेक कल्पना या वाङ्मयांत आढळून आल्या तरी त्यांत संहिताकाळांतील जोम दिसत नाही. विश्वाचें मूळ कारण कोणीहि देवता अथवा तत्त्व असलें तरी यज्ञधर्माला त्याच्याशी फारसें कर्तव्य नाही. देवतांच्या प्राधान्यावरोवरच, विश्वाच्या मूलकारणाच्या शोधा-लाहि उतरती कळा लागल्यासारखें झालें होतें. यामुळे विश्वाच्या मूल-कारणाच्या शोधाला वेगळेच वळण लागले. तें आपणास उपनिषदात पाहावयास मिळतें.

यज्ञधर्मातच प्रतिक्रियेचीं बीजें यज्ञधर्माच्या वाढीत त्याच्या प्रतिक्रियेची बीजें असल्याचें दिसून येते. प्रथमतःच यज्ञसंस्थेंत शूद्राला स्थान नव्हतें. स्त्रियांचें स्थानहि गौणच असे. तसेच यज्ञसभार हा केवळ धनवान् लोकांनाच उपलब्ध होण्यासारखा असल्यामुळे इतर लोक आपोआपच त्यापासून दूर लोटले गेले होते. शिवाय वाढत्या वारकाव्यांच्या ज्ञानाअभावी बहुसंख्य लोकांना यज्ञकर्मात स्वतः सक्रिय भाग घेणें जवळ-जवळ अशक्य होऊन वसलें होतें. अशा अनेक कारणानी यज्ञसंस्थेपासून दुरावलेल्या लोकांमध्ये एक वैचारिक पोकळी निर्माण झाली होती व ती कालगतीने भरून निघणें अपरिहार्यच होतें.

नवीन विचारधारांना पोषक अशाहि काही गोष्टी यज्ञसंस्थेंत होत होत्या. कालक्रमाने आवश्यकतेनुसार यज्ञपशु बदलत गेला तरी शेवटी अज हा पशु राहिलाच व त्याचवरोवर यज्ञांतील हिंसाहि चालू राहिली; पण एखाद्या अश्राप पशूची यज्ञाकरिता का होईना (त्यांत स्वार्थच

आहे) हिंसा करणें कोणाहि विचारवंताला आवडणें (पटणें) शक्य नव्हतें व म्हणूनच या खऱ्याखऱ्या पशूऐवजी पिष्टपशूची कल्पना निघाली; व खरा पशू असलाच तर त्याला सोडून देण्याची प्रथाहि निघाली; पण याहीपेक्षा विशेष म्हणजे पशूची जागा यवांनी घेतली.

यज्ञासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व गोष्टी नेहमीच व सर्वानाच उपलब्ध होत्या असे नाही व कित्येकदा उपलब्ध झालेल्यांपैकी काही वस्तु विघडून किंवा अन्य काही कारणाने निरुपयोगी होत. अशा वेळीं यज्ञ यथासांग पूर्ण करणें अशक्यप्राय होत असे व यज्ञांत तर अगदी बारीकसें जरी वैगुण्य राहिलें, तरी तेवढ्याने तो यज्ञ केवळ निष्फळच होत नव्हता, तर त्यापासून काही अनिष्ट परिणामपण होत असे, याविषयी 'यथेन्द्र-शत्रुः स्वर्तोपराधात्' हें वचन प्रसिद्ध आहे. या अडचणीतून मार्ग म्हणून प्रतिनिधिशास्त्र निर्माण झालें. उदा.-सोमवल्लीऐवजी पूतिका अथवा दूर्वाहि चालू लागल्या. 'अनधिगमे पूतिकाफलुगानि ।' आपण हल्ली अनेक गोष्टीऐवजी अक्षता वापरतो, त्या या प्रतिनिधि-शास्त्राच्या आधारेनेच.

परंतु एकदा प्रतिनिधीची पद्धत चालू झाल्यावर ती येथेच थांबणें शक्य नव्हते; कारण एखाद्या मूळ वस्तूऐवजी प्रतिनिधि चालेल असें मान्य केले, की त्यांत त्या मूळ वस्तूला (व पर्यायाने कोणत्याहि बाह्य वस्तूला) तादृश महत्त्व नाही हे मान्य केल्यासारखें होते. शतपथ ब्राह्मणामध्ये जनक व याज्ञवल्क्य यांच्या संवादाची एक कथा आहे. तीत बाह्य काही साधनाच्या अभावी मानस-उपचारहि त्याची उणीव भरून काढू शकेल असा विचार स्पष्टपणें आला आहे. एकदा हें तत्त्व मान्य झालें म्हणजे सर्वच बाह्य गोष्टींना गौणत्व येऊन त्यामागे असलेल्या भावनेला प्राधान्य प्राप्त होऊं लागतें. अशा प्रकारें बाह्य गोष्टींचें महत्त्व कमी होऊन पर्यायाने त्या अनावश्यकच ठरल्या म्हणजे त्यांच्या अभावीहि मुख्य धर्म (यज्ञाच्या स्थूल स्वरूपाऐवजी येऊं घातलेलें रूप) कोणालाहि करणें शक्य होणार होतें. अशा प्रकारे केवळ द्रव्याभावीं (यज्ञ) धर्माला वंचित होण्याचें कारण उरणार नव्हतें.

कोणत्याहि गोष्टीची अतिशय वाढ झाली, की त्या वाढीतच तिच्या प्रतिक्रियेची बीजे रुजत असतात, असा नैसर्गिक क्रम आहे; आणि ब्राह्मणकाळांतील यज्ञसंस्थाहि त्याला अपवाद ठरू शकलेली नाही. तिच्या वाढीतच तिच्या प्रतिक्रियेची बीजे रुजत होती व तीं अंकुरित होऊन यज्ञसंस्थेला कलाटणी देण्याइतकी पुष्ट होत होती. याचें दृश्य फल आपणांस आरण्यकांत आढळून येतें.

आरण्यक नांवाचें स्पष्टीकरण : आरण्यक (अरण हा याचाच संक्षेप आहे) या शब्दाने वैदिक वाङ्मयांतील एका विभागाचा बोध होतो. हा विभाग ब्राह्मणांच्यानंतरचा, परंतु ब्राह्मणग्रंथांच्या अंतर्गत असा आहे. याला आरण्यक हें नांव पडण्याचें कारण म्हणजे याचा अरण्याशीं असलेला संबंध होय. यज्ञांत अंतर्भूत असलेला जो प्रवर्यनामक विधि त्याचें विवेचन या ग्रंथांत आढळतें. हा विधि अरण्यांत म्हणजे गावाबाहेरच करावयाचा असतो. असा अरण्यसंबद्ध विधि ज्यांत सांगितलेला आहे, तो आरण्यक ग्रंथ होय; अथवा या ग्रंथाचें अध्ययन वानप्रस्थाश्रमांत अरण्यवासी असतांना करावयाचें असतें, यामुळेहि आरण्यक हें नांव सार्थ ठरेल. या ग्रंथाची संथा अरण्यांतच देण्याची प्रथा होती व आहे. तसेंच यांचा पाठहि गावांत न करतां गावाबाहेर देवळांतच करतात.

यामुळेहि आरण्यक या नांवाची उपपत्ति लावितां येईल. वस्तुतः यांतील विचार यज्ञधर्माहून विभिन्न असल्यामुळे, किंवा थोड्याफार अंशाने विरोधीहि असल्यामुळे, ते दूरवर्ती अशा अरण्यांतूनच चर्चित जात असावेत व यावरूनच तद्विषयक ग्रंथांना आरण्यक हें नांव प्रथम दिलें गेलें असणें शक्य आहे.

उपलब्ध आरण्यकांचा स्थूल परिचय : प्राचीन काळी प्रत्येक शास्त्रेचें एक आरण्यक असलें तरी त्यांतील बहुतेक आरण्यकें आज लुप्त झाली आहेत. सध्या फक्त चारच आरण्यकें उपलब्ध आहेत. ऐतरेय आणि कौपीतिक ही दोन ऋग्वेदाची, तैत्तिरीय हें कृष्ण यजुर्वेदाचें व बृहदारण्यक हें शुक्ल यजुर्वेदाचें.

ऐतरेय आरण्यक : याचे एकंदर पांच भाग असून त्यांना आरण्यक (किंवा अरण) असें म्हणतात. त्यांत एकूण अठरा अध्याय आहेत व विषयाच्या दृष्टीने पाहतां तत्त्वज्ञानात्मक विषयापेक्षा यज्ञविषयक विवेचनाचाच भाग अधिक आहे. पहिल्या आरण्यकांत महाव्रतनामक श्रौतविधीच्या विवेचनास प्रारंभ झालेला आहे व तोच विषय पुढे शेवटच्या दोन आरण्यकांत पूर्ण केला गेला आहे. अशा प्रकारें अर्ध्याहून अधिक भाग श्रौतविधीच्या विवेचनासाठी खर्ची पडला आहे हें ध्यानांत घ्याव-यास पाहिजे. दुसऱ्या आरण्यकामध्ये प्रामुख्याने आध्यात्मिक विचार आलेले आहेत. यांतील पहिल्या तीन अध्यायांत प्राणविद्येची सांगोपांग चर्चा करून त्या उपासनेचें फल सांगितलें आहे; तर पुढील अध्यायांत उपनिषदांच्या धर्तीवर आत्मतत्त्वाचें (म्हणजेच ब्रह्मतत्त्वाचें) सविस्तर विवेचन केलेलें आहे. तिसऱ्या आरण्यकामध्ये वेदपठनाचे जे संहिता, पद, क्रम इत्यादि विविध प्रकार, त्यांच्याबाबत उपासनात्मक विचार विविध प्रकारें सांगून त्यांचीं फलेंहि सांगितलीं आहेत. यांतच उच्चारण-शास्त्राचे काही विशेष विचार अंतर्भूत झालेले असून, या सर्वच अध्यायांचा शिक्षा व प्रतिशास्त्र यांच्याशी विषयदृष्ट्या संबंध आहे असें आढळतें. शिवाय यांत याच संदर्भात मानवी शरीरावर वीणेचें रूपक केलें असून त्याला 'दैवी वीणा' असें नांव दिलें आहे, हे विशेष उल्लेखनीय आहे. आणखी एक उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे यांत समाविष्ट झालेली स्वप्नांची मीमांसा, त्याचप्रमाणे अल्पायुषत्वाच्या जापक अशा काही गोष्टी या ग्रंथांत आनुपंगाने आलेल्या आहेत ही होय.

कौपीतिक (= शांखायन) आरण्यक : यांत एकंदर पंधरा अध्याय असून त्यांपैकी चार अध्याय कौपीतक्युपनिषद् म्हणून ओळखले जातात. यांतील विषयहि ऐतरेय आरण्यकाप्रमाणेच आहेत. मानवी शरीराचे दैवी वीणा या नामाभिधानाने वीणारूपक, अल्पायुषत्वद्योतक गोष्टी व स्वप्नमीमांसा, शिक्षा-प्रतिशास्त्राशीं जुळणारे उच्चारशास्त्रा-बाबतचे विचार इत्यादि सर्व विषय ऐतरेय आरण्यकाप्रमाणेच यांतहि समाविष्ट झालेले आहेत. त्यांचा क्रममात्र येथे निराळा आहे. शिवाय यांत उपनिषदहि समाविष्ट झालें आहे, तसें तें ऐतरेय आरण्यकांत झालेलें नाही.

तैत्तिरीय आरण्यक : याचे एकंदर दहा प्रपाठक असून त्यांपैकी तीन (प्रपा. ७ ते ९) हे तैत्तिरीय उपनिषद् म्हणून ओळखले जातात. शेवटचा (दहावा) प्रपाठक परिशिष्टात्मक असून तो 'नारायण उपनिषद्' म्हणून ओळखला जातो. म्हणजे या आरण्यकाचे एकंदर सहाच प्रपाठक आहेत. या ग्रंथांत आरण्यकेतुक्त व न्हि व तत्संबद्ध मंत्र;

स्वाध्याय व तत्संबद्ध यज्ञोपवीत, संध्या, पंच-महायज्ञ इत्यादि विधि, त्यानंतर चतुर्विचितीसंबंधीचे मंत्र, पुरुषसूक्त इत्यादि विविध मंत्र व पुढे प्रवर्ग्यमंत्र, प्रवर्ग्यब्राह्मण आणि पितृमेधमंत्र असे विषय क्रमाने आलेले आहेत. इतर आरण्यकांप्रमाणे यांतहि उपनिषदाचा समावेश झालेला असला, तरी विषयाच्या दृष्टीने पाहतां इतरांच्या मानाने यज्ञसंबद्ध अथवा कर्मकांडात्मक गोष्टीचाच समावेश त्यांत बहुतांशाने झालेला आहे. उपनिषदांशी जुळतील अशा विषयांचा विचार यांत फारसा आलेला नाही, हे ध्यानांत घेणे इष्ट आहे.

बृहदारण्यक : हा ग्रंथ शुक्ल यजुर्वेदाच्या दोनहि शाखांत उपलब्ध आहे. शतपथब्राह्मणाच्या (माध्यदिन) चौदाव्या, (काण्व) सतराव्या कांडाला 'आरण्यक' हें नांव असून यांतील शेवटचे सहा अध्याय बृहदारण्यकोपनिषद् म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आरण्यक म्हणून समजल्या जाणाऱ्या पहिल्या तीन अध्यायांत प्रवर्ग्यनामक विधीच्या अनुष्ठानाचें सांगोपांग विवेचन केलेलें असून, शेवटी प्रवर्ग्याची निरनिराळ्या प्रकारें प्रशंसा केलेली आहे. अशा प्रकारें या आरण्यकातहि प्रामुख्याने कर्मकांडात्मक विषयच चर्चितेला आहे, हें दिसून येईल.

आरण्यक वाङ्मयाचे विषय : वरील स्थूल परिचयावरून आरण्यकांमध्ये यज्ञकर्मांशिवाय अनेक तत्त्वज्ञानविषयक मुख्यतः आध्यात्मिक विषयांचा अंतर्भाव झालेला आहे, हें सहज दिसून येईल. कर्मकांड-विषयक विचारांतहि एक महत्त्वाची गोष्ट आढळून येते, ती अशी की या वाङ्मयांत खरा भर वाह्यकर्मांवर अथवा कृतीवर नसून तत्संबद्ध उपासनेवर किंवा त्यामागील तात्त्विक वा आध्यात्मिक कल्पनेवर असतो. ऐतरेय ब्राह्मणांत संहिता वगैरे पाठांवल्ल्या अथवा वर्णमालेंतील काही अधरांच्यावावट आलेल्या विधानांत ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. उदा.- जेव्हा मनुष्य अध्ययन करतो, तेव्हा प्राणाचा वाक्मध्ये होम होतो, याउलट जेव्हा तो मीन धरतो, तेव्हा वाक्चा प्राणांत होम होतो, असें वर्णन करून द्रव्यमय यज्ञाच्याऐवजी सूक्ष्मतर असें एक यज्ञस्वरूप ऐतरेयांत सांगितलेलें आहे. तसेंच उच्चारणशास्त्राच्या संदर्भात मनुष्यशरीरावर वीणेचें रूपक करून त्याला दिलेलें 'देवानां वीणा' हें नांव, यज्ञसंबंधी उद्गीत किंवा प्रवर्ग्य यासारखें एखादें अंग घेऊन त्यावर सांगितलेली उपासना, वाक् इत्यादि प्राणांच्या श्रेष्ठेसाठी वाद, इत्यादि ठिकाणीं वाह्य अथवा स्थूल अथवा भौतिक गोष्टीच्या मागे जाऊन त्यांतील आंतर अथवा सूक्ष्म अथवा आध्यात्मिक तत्त्व पाहण्याची प्रवृत्ति दृग्गोचर होते. कौपीतिक आरण्यकांतील दहाव्या अध्यायांत आलेलें आध्यात्मिक अग्निहोत्राचें वर्णन, किंवा त्यापुढील अध्यायांत प्रजापतीने अग्नि, वगैरे देवतांचा पुरुषांत घडवून आणलेला प्रवेश, किंवा तैत्तिरीय आरण्यकांत वर्णिलेली पंच-महायज्ञांची कल्पना, इत्यादि अनेक भाग याच प्रवृत्तीचे द्योतक आहेत.

अशा प्रकारें अंतर्मुख झालेल्या या वाङ्मयांत यज्ञविधीच्या अथवा यज्ञांगांच्या अनुपंगाने त्यांतून प्रतीत होणाऱ्या आध्यात्मिक तत्त्वांची किंवा विचारांची चर्चा प्रामुख्याने होऊं लागली व या नवीन विचारांचें आकर्षण आणि यज्ञविधीच्या वेसुमार वाढीमुळे सहज उद्भवणारी कर्मकांडाविषयी अप्रीति ही एकमेकांस पोपकच ठरली व याचा परिणाम म्हणून आरण्यकांत सृष्टीची उत्पत्ति, जीवात्मा व परमात्मा, जन्म, मृत्यु व पुनर्जन्म, जीवाचा मृत्यूनंतर प्रवास इत्यादि उपनिषदांमध्ये

प्रामुख्याने चर्चिते जाणारे विषय थोड्याफार अंशाने चर्चिते जाऊं लागले; आणि यामुळेच औपनिषदिक विचारांना मार्ग मोकळा झाला; म्हणून विषयदृष्ट्या हें आरण्यक-वाङ्मय म्हणजे ब्राह्मण व उपनिषदें यांमधील एक दुवाच होय.

आरण्यक-वाङ्मयाचें स्थान : तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने या वाङ्मयाला खास महत्त्व मिळेल, असा कोणताहि महत्त्वाचा गुण या वाङ्मयांत आढळत नाही. या वाङ्मयाचा काळ हा भौतिकाकडून आध्यात्मिकाकडे नेणारा असा संक्रमणकाल होय. यामुळे यांत यज्ञविषयक विचार आले असले तरी त्यांत ब्राह्मणकालीन जोम आढळत नाही. उलट अप्रत्यक्ष रीतीने वाह्य कर्मांवावट अप्रीति (कदाचित आदरबुद्धीचा अभाव) सूचित झालेली दिसते. उपनिषत्काळांत वाढीस लागलेले विचार यांत आढळतात; पण ते अगदी व्यावस्थित व यज्ञांगांच्या आधाराने चालणारे, म्हणून तेहि विशेष प्रभावी ठरत नाहीत; आणि म्हणून एकीकडे ब्राह्मण व दुसरीकडे उपनिषदें यांच्या कचाट्यांत सापडल्यासारखें होऊन हें वाङ्मय लक्ष खेचून घेण्यास असमर्थ ठरतें.

दुसरी ध्यानांत घ्यावयाची गोष्ट म्हणजे यांतील विचार (व विशेषतः उपनिषदांतील विचार) ब्राह्मणांतील विचारांशी विरोधी असले, तरी ते शत्रुत्वमूलक नाहीत. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यांतील परस्पर शत्रुत्वांतून कर्मकांडविरोधी असे तत्त्वज्ञानविषयक विचार प्रामुख्याने क्षत्रियांमध्ये उद्भवले असें मानलें जातें; परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणे येथे विचारधारांचा संघर्ष नसून उत्क्रांति झालेली आहे, असें स्पष्ट दिसून येतें. कर्मकांड अथवा यज्ञविधि यांच्या आधारानेच (विरोधानेच नव्हे) आध्यात्मिक विचारधारा वाहू लागल्या आहेत, हे आरण्यक-वाङ्मयांत स्पष्ट दिसते व या विचारधारा दृढमूल झाल्यावर अर्थात् आवश्यकतेच्या अभावी यज्ञविषयक विचार मागे पडले, इतकेंच नव्हे तर कमी प्रतीचे ठरले, यांतहि काही वावर्गे नाही.

आरण्यकांमध्ये कर्मकांड व अध्यात्म असे दोन विचारप्रवाह जोडी-जोडीने वाहत असलेले पाहून, एकमेकांत पूर्णपणें मिळून जाण्यापूर्वी वऱ्याच अंतरापर्यंत एकमेकांच्या जोडीने वाहत जाणाऱ्या आपल्या दोन पवित्र नद्यांचें-गांगायमुनांचें-स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाही व यांतच या वाङ्मयाचें वैशिष्ट्य सामावलेलें आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : कीथ, ए. वी. अनु. : ऐतरेय ब्राह्मण, कौपीतिकब्राह्मण (केब्रिज, मॅसेच्युसेट, १९४०); एर्गलिंग, जे. : अनु. शतपथब्राह्मण, ५ भाग (ऑक्सफर्ड, १८८२-१९००); चिन्नास्वामी शास्त्री व पट्टाभिराम शास्त्री, संपा. : दि सामवेदीय तांड्यमहाब्राह्मणम् (बनारस, १९३५-३६); भट्टाचार्य, दु. संपा. : छांदोग्य-ब्राह्मणम् (कलकत्ता, १९५८); आगाशे, का. व इतर संपा. : ऐतरेय ब्राह्मणम्, २ भाग (पुणे, १८९६); फडके, वा. व इतर संपा. : कृष्ण यजुर्वेदीय तैत्तिरीय आरण्यकम्, २ भाग (पुणे, १८९७, १८९८); आगाशे, का. व इतर, संपा. : बृहदारण्यकोपनिषद् आनंदगिरिकृत टीका व शांकरभाष्यासहित (पुणे, १८९९); वेलवलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २ - दि क्रिएटिव्ह पीरियड (पुणे, १९२७); देवस्थळी, जी. व्ही. . रिलिजन अँड दि मायथॉलॉजी ऑफ दि ब्राह्मणाज बुद्ध पॅट्रिक्युलर रेफरन्स टु शतपथ ब्राह्मण (पुणे, १९६५); वेलनकर, ह. दा. : ऋग्वेदांतील भक्तिमार्ग,

(पुणे, १९५२); डांडेकर, रा. ना. : वैदिक देवतांचें अभिनव दर्शन (पुणे, १९५५); राधाकृष्णन, एस : इंडियन फिलॉसफी, खं. २ (लंडन १९२३, सुधा. आ. २, १९२९); ब्लूमफील्ड, एम. : दि अथर्ववेद (ट्रांसवर्ग, १८९९).

गो. वि. देवस्थळी

तत्त्वज्ञान, (भारतांतील) इंग्रजींतील : १. नवयुगाची पूर्वचिन्हे : स्वीडनाथ टागोराच्या मते अठराव्या शतकाच्या अखेरचा काळ हा निराशाजनक होता. ते म्हणतात, " स्वतःच्या अस्तित्वाच्या गाभाऱ्यांतील आंतरिक सत्याचें अनुसंधान सुटल्याने आपला देश विचारहीनतेच्या प्रचंड ओझ्याखाली परिस्थितीचा दीन दास बनून धडपडत राहिला. सामाजिक रुढीवावत, राजकारणांत, धर्म व कला-क्षेत्रांत आपण असंजर्जनील सवयीच्या व मरणोन्मुख परंपरांच्या अधीन होऊन माणुसकीस पारखे झालो होतो. " खरोखरी भारतीय बुद्धि-वैभवाचा झराच जणू आटून गेला होता तथापि त्यातील सत्याचा अंश मान्य करूनहि, टागोरांनी रंगविलेलें चित्र फारच भडक वाटते. कारण ज्या शक्ति दोनतीन शतकापासून कार्यरत होत्या व ज्या पुढे पूर्ण कृतिरूपांत विस्तारित होणार होत्या, त्या शक्तिहि इतिहासाच्या नेमक्या त्याच क्षणी अदृश्यपणें काम करीत होत्या. हिंदु, मुस्लिम व पारशी घटकांचा एकजिनसी संयोग साधणारी सांस्कृतिक-समन्वयाची प्रेरणाहि त्या काळीच काम करीत होती. तिचें प्रत्यंतर, मोगल स्थापत्य, चित्रकला आणि संगीत, उर्दू भाषा, कवीर-पंथ व शीख धर्मांची निर्मिति, दीनेइलाही हा विश्वधर्म स्थापण्याचा अकवराचा प्रयत्न, तसेंच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारी धडामोडीतून बगाली बॅंकेस व व्यापारी यांचा निर्माण झालेला नवा वर्ग या सर्व धडामोडीतून दिसून येतें. गुजरातपासून ओरिसापवेत पसरलेल्या मराठी साम्राज्यद्वारा व शीखांच्या स्वायत्त राज्यद्वारा व्यक्त होणारी राजकीय स्वातंत्र्याची प्रेरणाहि तेथे होती. देशी भाषांतील वाङ्मयाचा उदय हा, तुलसीदासाचें हिंदी रामायण, शीख गुरूंचा आदिग्रंथ, बंगालमधील रामप्रसाद सेनांची शाक्त पदे, तुकारामाचे अभंग, मुकुंदरामाचे चंडी महाकाव्य आणि दक्षिण हिंदु-स्यानातील तयुमनवारांची जैवपदे यांच्याद्वारा जाहीर झाला होता. भारतविद्येच्या (इंडोलॉजी) अभ्यासालाहि बॉरेन् हेस्टिंग्जच्या पुरस्काराने व चार्ल्स विल्किन्स, विल्यम् जोन्स, हॅमिल्टन व त्यांचे अनुयायी—कोलब्रुक, विल्सन, म्यूर, मोनिअर विल्यम्स आणि मॅक्समुल्लर यांसारख्या प्राच्यविद्यावेत्त्यांच्या (ओरिएण्टॅलिस्ट्स) परिश्रमाने आरंभ झाला होता. त्याच्याहिपूर्वी सतराव्या व अठराव्या शतकांत फादर डी नोबिली व इतर जेसुइट धर्मप्रचारक हे, संस्कृतच्या अभ्यासाने वेद व दर्शन वाङ्मयांत प्रवेश मिळविणारे पहिले युरोपीय विद्वान होऊन गेले. हे व इतर कॅथॉलिक धर्मप्रचारक व त्यांचे जावणकोर येथील प्रॉटेस्टंट सहकारी यांनी त्यांच्या धर्मशिक्षणाच्या व लोकसेवेच्या कार्याच्याद्वारा, जिला एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांत इतकें महत्त्व येणार होते, त्या समाजसुधारणेचाहि श्रीगणेश केला होता. शिवाय पूर्वीच्या धार्मिक कल्पना, वर्ण व धर्मपंथांनुसार समाजव्यवस्था, संन्यासाचें महत्त्व, रूढ धर्मप्रणाली, परंपरागत शिक्षण व जुन्या शास्त्रांचें पांडित्य याची जोपासना करण्याचें सनातन हिंदु धर्माचें सामर्थ्यहि विसारतां येत नाही. बंगालमध्ये अजूनहि नैयायिकांची

परंपरा प्रबळ होती आणि अकवराच्या दरवारातील तोडरमलने तर हिंदु रीतिरिवाजांचा एक ज्ञानकोशच तयार केला होता.

२. नवयुगातील साक्षात्कार : वर उल्लेखिलेल्या सर्व प्रेरणांचा एकत्रित परिणाम म्हणून एकोणिसाव्या व विमाव्या शतकात प्रबोधन निर्माण झाले. पाश्चिमात्य देशांशी, विशेषतः भारतावर १९४७ पर्यंत राज्य करणाऱ्या इंग्लंडशी, त्यांचे दृष्टिकोण व मार्ग, लोक व त्यांचे पूर्वग्रह, त्यांच्यातील सुधारणा व उलाढाली, नात्या आणि युद्धे, त्यांचे विज्ञानांतील विजय, उदार उपक्रम, त्यांची वैचैनी आणि नैतिक अधःपात—या सर्वांशी सातत्याने आलेल्या भारताच्या निकटतम संबंधांतून एक नवीन सांस्कृतिक समन्वय निर्माण झाला. बुद्धिवाद, उदारमतवाद, राष्ट्रवाद, समाजवाद आणि इतर अनेक 'वाद' हे नवीन बुद्धिजीवी वर्गाची एकामागून एक दैवते बनली. ब्रिटिश सत्तेने सर्व भारतांत प्रस्थापित केलेले एकजिनसी शासन, कायदा व चलनपद्धति यांमुळे भारताला आपल्या राष्ट्रीय ऐक्याची जाणीव झाली व भारतीयांमध्ये राजकीय स्वातंत्र्याची महत्त्वाकांक्षा निर्माण झाली. प्राच्यविद्येच्या जलद वाढीमुळे भारतास आपल्या संस्कृतीविषयी यथायोग्य अभिमान वाटू लागला व जुन्या पंडितांची जागा नव्या पद्धतीच्या विद्वानांनी घेतली. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार व विद्यापीठांची स्थापना यांमुळे पाश्चिमात्य विज्ञान, वाङ्मय व इतिहास यांच्याशी भारतीय मनांचा संबंध घडून आला. या नवज्ञानाच्या प्रकाशामुळे, आजपावेतो धर्मप्रणीत वाटणाऱ्या सती, बालहत्या, सक्तीचें वैधव्य, बालविवाह, अस्पृश्यता, पडदा, देवदासी, परदेशगमनाचा निषेध, आणि जातीयता यांसारख्या अनेक दुष्ट रुढींचा हिंदुमनावरील जाचक पगडा दूर झाला. अशा तऱ्हेचें परिवर्तन घडवीत असतां, सुधारकांना सामान्यपणें, हिंदु धर्माच्या प्रति-गामी संरक्षकांकडून विरोध झाला; तथापि पुराणमतवाद्यांकडून होणारा हा प्रतिकार काही केवळ निषेधात्मक नव्हता; कारण त्यामुळे अविवेकी सुधारणावादाला प्रतिशह वसून सुधारणेच्या अतिरेकाला आळा बसला, आणि हिंदु धर्मातील मूलभूत व वादातीत मूल्यांकडे लोकांचें लक्ष वेधलें गेलें व सुधारणेला अधिक साक्षेपी व निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें. हिंदु धर्माच्या शुद्धीकरणावर छिस्ती शुभवर्तमानाचा व छिस्तीचें जीवन व शिकवणूक यांच्या सामान्य आवाहनाचाहि परिणाम झाला आहे. धर्मान्तर करून छिस्ती धर्म स्वीकारणाऱ्या समाजाच्या सर्व स्तरांतील लोकांव्यतिरिक्त, छिश्त्रन नसलेल्या अनेक घरांतूनहि छिस्तीधर्मसंस्थापकाबद्दल आदर निर्माण झाला आणि नवीन धर्म-चळवळीचें, विशेषतः ब्राह्मो समाजाचें, तो पूजास्थानहि बनला. बुद्धिमान व धर्मसुधारकांपैकी विशेष विचारवंत लोकांनी, विचाराच्या अधिक उंच पातळीवरून छिश्त्रन धर्माने ज्यावर भर दिला आहे अशा मूल्यांना हिंदु धर्मातील तत्त्वांचा आधार देण्याचा प्रयत्न केला; उदा.— एकेश्वरवाद, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, सर्वांठाची भ्रातृभाव, सार्वत्रिक प्रेमाचें तत्त्व, भौतिक व आध्यात्मिक मूल्यांचें पीबोपय, सदसदविवेकबुद्धीचें स्वातंत्र्य आणि व्यक्तीच्या राजकीय व आंतरराष्ट्रीय संबंधांसह सर्व परस्परसंबंधांची नैतिकता वगैरे. पुनर्विचार, शुद्धीकरण आणि काळजीपूर्वक केलेला नवीन तत्त्वांचा स्वीकार या अविरत प्रक्रि-यांच्याद्वारा परंपराप्राप्त व नवागत मूल्यांचा समन्वय करून नवीं हिंदुधर्म उदयास आला. त्याचें स्वरूप धार्मिक असण्यापेक्षा अधिक तार्किकच आहे, कायदेशीर असण्यापेक्षा अधिक नैतिक आहे आणि संग्यासाभिमुख

असण्यापेक्षा अधिक मानवतावादी आहे. त्याचा मूलाधार वेदान्त आहे, पण त्यांत वेदांपेक्षा कदाचित् श्रीमद्भगवद्गीतेलाच अधिक प्राधान्य आहे. तो स्वभावतः जरी स्वकीय लोकांसाठी, म्हणजे हिंदूसाठी असला, तरी त्याचा प्रचाराकडेहि कल आहे. तो सर्वमानवसमावेशक व सर्वधर्म-समानतेचा पुरस्कर्ता आहे; तथापि तो राष्ट्रवादाचेंहि जोरदार समर्थन करतो. तो जसा शुद्धीकृत धार्मिक विधीचा आधार आहे, तसाच आधुनिक धर्मनिरपेक्षतावादाचाहि आहे अरविदांच्या अगर राधाकृष्णन यांच्या अगदी उच्च अशा तात्त्विक दृष्टिकोणापासून तों गांधीच्या सक्रिय सुधारणावादापर्यंत-रामकृष्ण आश्रमाच्या स्वामीचा सांस्कृतिक प्रचार व लोकसेवा, आधुनिक वैष्णवांचा सत्संग, लोकशाही चळवळीचे उत्सव व पूजा आणि पुनरुज्जीवनवादी गीता-प्रवचन-सभा इत्यादि सर्व प्रकारची रूपे हा नवा हिंदु धर्म धारण करतो. धर्म, समाजसुधारणा व राजकारण यांब्यतिरिक्त प्रादेशिक वाङ्मय, कला, शास्त्रे व शिक्षण या क्षेत्रांतहि खूपच प्रगति झाली आहे. भारतीयांचें तत्त्वज्ञान आता परंपरागत अशा दर्शनस्वरूपांतून आंतरराष्ट्रीय असलेल्या पाश्चिमात्य स्वरूपांत उत्क्रांत झाले आहे. चालू शतकांत, सर्व विद्यापीठांतून दिसून येणारें तत्त्वज्ञानाचे हे नवें स्वरूप आधुनिक युगास साजेल असेच आहे.

३. राजा राममोहन रॉय (१७७२-१८३३) : यांनी सोळाव्या वर्षीच पश्चिम भाषेत मूर्तिपूजेविरुद्ध लिहिलेल्या पुस्तिकेवरून ते या वयापासूनच पक्के सुधारणावादी असल्याचें दिसून येतें. पाटण्यांत पश्चिम व अरेबिकचा अभ्यास करीत असतां इस्लामी व सुफी वाङ्मयांशी त्यांचा जो संबंध आला त्याचा तो परिणाम होता. ते सुरुवातीच्या काळांत रंगपूरमध्ये जिल्हाधिकारी असतांना त्यांना संस्कृत व इंग्लिशच्या अभ्यासासाठी आणि हिंदु, मुस्लिम व ख्रिश्चन धर्मांचें चिंतन करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळाला. अंधश्रद्धेविरुद्ध एकेश्वरवादाचें समर्थन करणारें लिखाण त्यांनी पश्चिम भाषेत 'एकेश्वरवादाना देणगी' या नांवाने आधीच १८०३ मध्ये प्रसिद्ध केलें होतें. १८१५ मध्ये निवृत्त होऊन ते कलकत्त्यास आले. तेथे ग्रंथप्रकाशन व संपादित चळवळीद्वारा हिंदुधर्म-सुधारणेच्या व सतीपद्धति नष्ट करण्याच्या कामास त्यांनी सुरुवात केली. पैकी सतीपद्धति जेवटी १८२९ मध्ये नष्ट झाली. १८२९ ते १८३३ पर्यंत धर्माच्या मूलतत्त्वाविषयी त्यांचा प्रॉटेस्टंट धर्मप्रचारकाशी वाद चालू होता. या वादाची सुरुवात त्यांच्या 'येशूची शिकवण' या ग्रंथाच्या प्रकाशनाने झाली. या ग्रंथांत त्यांनी येशूची नैतिक शिकवण ही त्यांच्या चमत्कारापासून व देवत्वापासून वेगळी केली होती. हेतु हा की, ती निरनिराळ्या मतांच्या व बौद्धिक पातळीच्या लोकांना अधिक स्वीकार्य व्हावी. त्यांना ख्रिश्चन धर्माच्या त्रितत्त्वी (ट्रिनिटेरियन) संप्रदायापेक्षा, एकतत्त्वी (युनिटेरियन) नैतिक संप्रदाय अधिक मान्य होता. अशा तऱ्हेने नंतरच्या सुधारकांनी सामान्यतः स्वीकारलेल्या मार्गाची त्यांनी सुरुवात करून दिली. आपल्या देशवांधवांना इंग्रजी शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे असा त्यांचा विश्वास असल्याने, १८१६ साली त्यांनी एक योजना अमलांत आणली व तिचा परिणाम म्हणून एक वर्षाने हिंदु महाविद्यालयाची (नंतरचें प्रेसिडेन्सी कॉलेज) स्थापना झाली; परंतु खाजगी जीवनांतील त्यांच्या मुस्लिम धर्तीच्या सवयीना व आवडी-निवडीना विरोध असल्याने, या संस्थेला मदत देणाऱ्या इतर सनातनी हिंदूना त्यांचा संस्थेस असलेला आश्रय पसंत नव्हता. हिंदु मुलांना मोफत शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी 'अँग्लो हिंदु स्कूल' चीहि स्थापना

केली होती. त्यांनी लॉर्ड अँम्हर्स्टला १८२३ मध्ये लिहिलेल्या पत्राकडे जरी त्या काळी विशेष लक्ष दिले गेलें नसले, तरी ते पत्र म्हणजे आधुनिक शिक्षणाच्या प्रगतीच्या मार्गांतील एक खुणेचा दगड होय. अशा तऱ्हेने त्यांनी वृत्तपत्रस्वातंत्र्यामाठीहि लढा दिला. त्यांनी स्वतः काही नियत-कालिके सुरू केली व इतर काही नियतकालिकांशी त्यांचा संबंध होता. त्यांचा मुख्य हेतु पुराण-प्रतिपादित हिंदु धर्माच्या दुष्परिणामापासून हिंदूना दूर ठेवण्याचा होता. 'आत्मीय सभा' व 'कलकत्ता युनिटेरियन सोसायटी' या स्वरूपातील त्यांचे पहिले प्रयत्न अल्पजीवी ठरले; पण २० ऑगस्ट १८२८ रोजी त्यांनी स्थापन केलेला ब्राह्मो समाजमात्र स्पर्धक असलेल्या प्रतिगामी धर्मसभेच्या प्रबल विरोधावरहि मात करून लोकप्रिय झाला. दिल्लीच्या नामधारी मोंगल सम्राटाची कैफियत मांडण्यासाठी वकील म्हणून १८३० मध्ये ते इंग्लंडला गेले. या प्रसंगी ब्रिटिश सम्राटाने त्यास 'राजा' ही बहुमानाची पदवि बहाल केली. या कामगिरीतील त्यांचें यश डोळ्यांत भरण्यासारखें जरी नसलें, तरी कंपनीच्या चार्टरच्या नूतनीकरणाच्या वेळच्या त्यांच्या उपस्थितीमुळे १८३३चें नवीन विल भारताच्या हिताचें होण्यास वरीच मदत झाली. पॅरिसला भेट देऊन इंग्लंडला परत आल्यानंतर ते ब्रिस्टल येथे आजारी पडले आणि तेथेच २७ सप्टेंबर १८३३ रोजी त्यांचें देहावसान झाले.

मानवी मनाला मूर्त अशा रूपांत सर्वतमवादाचा (क्रांतीट युनिव्हर्स-लिझम) परिचय करून देण्याचा पहिला मान राममोहन रॉय यांनाच दिला पाहिजे. त्यांच्या बौद्धिक विश्वाची कथा ही हिंदु, मुस्लिम व ख्रिश्चन धर्म व संस्कृति या सर्वांस व्यापणारी होती. सततच्या चिंतनशील अभ्यासाने त्यांच्या बुद्धिवादी मनाला विश्वाची उत्पत्ति, पालन व नियमन करणाऱ्या एकमेव ईश्वराच्या स्वरूपांत या सर्व धर्मांची मूलभूत समान श्रद्धा सापडली. या श्रद्धेची मानवतावादी फलिते म्हणजे मूर्तिपूजेचा त्याग आणि नुद्धिमत्ता, स्वातंत्र्य, नैतिक हक्क व कर्तव्य यांची देणगी लाभलेले ईश्वरी अंश या नात्याने मानवांतील समता, या फलिताचा राममोहन यांनी शोध घेतला. ते कोणी धर्मप्रणेते, तत्त्वज्ञ वा सखोल धर्ममीमांसक नसतानाहि, सर्वांना मान्य होणारें मूलभूत विवेकज्ञान त्यांनी प्राप्त केलें. त्यांच्या प्रकाशात, एक व्यावहारिक राजनीतिज्ञ या नात्याने त्यांनी लोकशाही, स्वातंत्र्य, आधुनिक शिक्षण, वृत्तपत्र-स्वातंत्र्य, न्यायव्यवस्था, शासनव्यवस्था व आंतरराष्ट्रीय संबंध यांतील न्यायसंगत नियमवद्धता यांच्यावर आधारलेल्या शुद्धीकृत धार्मिक दृष्टिकोणाच्या वाढीसाठी कशाचीहि तमा न बाळगतां लढा दिला. त्यांच्या धार्मिक व राजकीय ध्येयांची निष्कलंक सरलता, त्यांचें उज्ज्वल चारित्र्य व त्याची सर्व कार्यांतील निःस्पृहता, यांमुळे त्यांना मिळालेली 'भारतीय प्रबोधनाचा जनक' ही पदवि अगदी सार्थ झाली आहे.

४. ब्राह्मो समाजाची वाढ : देवेंद्रनाथ टागोर (१८१७-१९०५) : द्वारकानाथ टागोर हे राममोहन रॉय यांचे निकटवर्ती सहकारी होते व त्यांनी आपला मुलगा देवेंद्रनाथ याला त्यांच्या संस्थांतच शिक्षण दिले होतें. देवेंद्रनाथानी आपल्या वयाच्या विशीतच 'तत्त्वबोधिनी सभा' नांवाचें धर्म व तत्त्वज्ञान यांचें अभ्यासमंडळ स्थापन केलें. हें मंडळ त्यांनी १८४३ मध्ये ब्राह्मो समाजांतच विलीन केले व 'तत्त्वबोधिनी पत्रिका' नांवाचें नियतकालिक सुरू केले. त्यांत ईश्वरचंद्र विद्यासागर व राजेंद्रलाल मित्र यासारख्यांचे लेख असत. त्यांनी 'तत्त्वबोधिनी पाठशाला' नांवाची ब्राह्मो समाजानुयायी लोकांसाठी एक शाळाहि

सुरू केली. ब्राह्मो समाजांतील एका बुद्धिवादी वर्गाने त्यांच्या अनेक भूमिकांविषयी गंभीर शंका प्रदर्शित केल्या होत्या. ते आव्हान स्वीकारून त्यांनी त्यास तीन तऱ्हेने उत्तरे दिली : (१) त्यांनी शुद्ध एकेश्वरी मत व्यक्तविणाऱ्या औपनिषदिक उताऱ्याचा 'ब्रह्मधर्मग्रंथ' हा संग्रह प्रकाशित केला; (२) 'ब्रह्मधर्मवीज' या ग्रंथात शुद्ध ईश्वरवादाच्या मूलभूत तत्त्वांची त्यांनी अशी व्याख्या केली : "आरंभी केवळ परमात्माच होता, दुसरे काहीहि अस्तित्वांत नव्हतं. त्याने हे सर्व विश्व निर्माण केले. तो सनातन, अनंत, सर्वप्रज्ञावान्, दयाघन, स्वतंत्र, निराकार, एकमेवाद्वितीय, विशु, सर्वनिगता, सर्वसमावेशक, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, नित्य, परिपूर्ण व तुलनातीत आहे. त्याच्या उपासनेतच आपले ऐहिक व पारलौकिक सौख्य साठविले आहे ही उपासना म्हणजे त्याची भक्ति व त्यास प्रिय असलेल्या गोष्टी करणे होय." शेवटी श्रुतिप्रामाण्यावरील विश्वास त्यांनी सोडून दिला. ईश्वराच्या मानवसादृश्यवादी (ॲन्थ्रोपॉमॉर्फिक) कल्पनाच्या सर्व प्रकाराबरोबरच अद्वैत मताचाहि त्यांनी त्याग केला. सद्धर्माच्या व्यक्तिगत स्वरूपावर त्यांनी विशेष जोर दिला. "श्रुति ह्या गौण आहेत, श्रेष्ठ ते की जे त्या सनातन व अविनाशी तत्त्वाची प्राप्ति करून देत." १८५६ मधील त्यांच्या हिमालयांतील प्रवासानंतर त्यांनी ब्राह्मो समाजाच्या नेतृत्वाचा पुनः स्वीकार केला. परंतु जेव्हा नवीन मतभेदांत गुंतले जाण्याची शक्यता भेडसावू लागली तेव्हा त्यांनी सामाजिक जीवनाचा त्याग करून शांत, चित्तनशील जीवनाचा स्वीकार केला. एक सुंदर आत्मचरित्र मागे ठेवून ते १९०५ मध्ये स्वर्गस्थ झाले.

राममोहन रॉय याच्या बहुश्रुत मनापेक्षा जरी देवेंद्रनाथांचे मन वरेंच कमी बहुरंगी होते तरी ते अधिक सखोलपणे धार्मिक होते. वेदान्त आणि वैदिक धर्माचा वारसा त्यांच्या हाडीमाशी खिळला होता; तथापि त्यांच्या मनावर झालेल्या नवावी संस्कारांत इस्लामचाहि वराच वाटा होता. त्यांच्या वेदान्ताच्या कल्पनेत ब्रह्माचे केवलत्व व अनुभवातीतता आणि व्यक्तीचे सत्ताशास्त्रीय विशेषत्व अवाधित राखण्यासाठी 'तत्त्वमसि' सूत्राचा त्यांनी स्वीकार केला नव्हता. यावरूनच ख्रिश्चन अवतारवादाबरोबरच वैष्णव प्रतीकवादालाहि त्यांच्या भक्तिमार्गात स्थान नव्हते. यावरून त्यांच्या विचारांत एक सुफी अंतःप्रवाह होता असे दिसते. जर ब्राह्मोच्या धर्मास लोकप्रिय व राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त व्हावयास हवे होते, तर त्याच्या शुद्ध परंतु जवळजवळ अघातरी असलेल्या सत्ताशास्त्रीय गूढवादांतील उणीव दूर करणे आवश्यक होते.

केशवचंद्र सेन (१८३८-१८८४) : ही उणीव भरून काढण्याचे काम केशवचंद्र सेनांनी केले. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान व समाजशास्त्राचा गाढ अभ्यास, दुसऱ्याला भारणारा उत्साह व हृदयस्पर्शी वक्तृत्व या गुणांच्या जोरावर ब्राह्मो समाजाचे राष्ट्रव्यापी चळवळीत व भक्तिधर्मात रूपांतर करणारे ते प्रचारक ठरले. केशवांनी 'भारतीय ब्राह्मो समाजा'ची स्थापना केली, तर देवेंद्रनाथ हे 'आदि ब्राह्मो समाजा'चे प्रमुख राहिले. या नव्या समाजाच्या तत्त्वांत पापाची जाणीव व पश्चात्तापाची कल्पना, तसेच प्रार्थनेचे महत्त्व यांसारख्या ख्रिश्चन मूल्यांचा समावेश होता व त्यांत वैष्णव-आचार-प्रेरित अशा पूजेच्या अधिक भावनिक स्वरूपाचा स्वीकार केला होता. १८७८ त दुसरे विभक्तीकरण घडले व विभक्त लोकांनी वेगळ्या 'साधारण ब्राह्मो समाजा'ची स्थापना केली. हा समाज पुनः आदि ब्राह्मो समाजाच्या ध्येयांकडेच

वळला व त्याने व्यक्तिपूजा व भावनिक उपासना त्याज्य ठरवून समाजसुधारणेचा पुरस्कार केला. १८८१ मध्ये केशवांनी प्रसिद्ध केलेल्या त्यांच्या 'न्यू डिस्पेन्सेशन' या ग्रंथावरून ख्रिश्चनधर्म व वैष्णवपंथ या दोहोंचा त्यांच्या विचारावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. १८८४ मध्ये ते निधन पावले.

केशवचंद्रांनी आपल्या पंथास 'मानवी उदारतावाद' (ह्यूमन कंथॉलिजिझम) असे नांव दिल्याने ते राममोहन रॉय यांच्याच परंपरेंत वसतात. या मताचे सार त्यांनी 'ईश्वराचे पितृत्व व मानवाचे भ्रातृत्व' या दोन तत्त्वांत जवळजवळ ख्रिश्चनधर्मीय परिभाषेत सांगितले. एकेश्वरवाद व नैतिक मूल्ये या सर्व धर्मांमध्ये आढळणाऱ्या समान तत्त्वांवर संतुष्ट न राहता त्यांनी राममोहनांपेक्षा अधिक भावात्मक दृष्टिकोण स्वीकारला. धर्माच्या अत्यंत प्रगत व सकीर्ण अवस्थांतदेखील आढळणारी मूलभूत एकता त्यांनी प्रतिपादिली. अशा तऱ्हेच्या धार्मिक सुसंवादांतूनच पूर्व व पश्चिम यांच्यातील संश्लेषण साधणे शक्य आहे आणि केवळ या संश्लेषणद्वाराच समाजसुधारणा होऊ शकेल. ईश्वराचे जगत्पालकत्व निसर्गातच नव्हे तर इतिहासांतहि दृग्गोचर होते व त्या कारणानेच सर्व देशांत थोर धार्मिक नेते निर्माण होतात. केशवांच्या मते वैष्णव संप्रदाय म्हणजे भारताला ख्रिस्ताप्रत नेण्यासाठी ईश्वरानेच निर्माण केलेली चळवळ होय. "नाझरेथच्या येशूने प्रतिपादिलेल्या नैतिक तत्त्वांकडे जाण्याचा अगदी जवळचा मार्ग चैतन्याच्या अनुयायांनी धरला. या तत्त्वांनुसार जर भारत आचरण करील तर न कळत तो शुभवर्तमानाची (गॉस्पेल) नवजीवनशक्ति प्राप्त करील आणि राष्ट्रीय पातळीवरील स्वर्गीय राज्य निर्माण करील."

प्रतापचंद्र मुजुमदार : केशवचंद्रांचे वारस मानले जाणारे आणि 'पौर्वात्य ख्रिस्त'चे कर्ते प्रतापचंद्र मुजुमदार यांनी हीच विचारसरणि पुढे चालविली. त्यांनी येशूचे पूर्णयोगी व भक्त म्हणून वर्णन केले आहे. परंतु ब्राह्मो समाजांतील दुसऱ्या पक्षाचे लोक आपली निष्ठा ईश्वराऐवजी मनुष्यास वाहून, समाजसुधारणेचे जिवंत अशा मानवधर्मात रूपांतर करीत होते.

ईश्वरचंद्र विद्यासागर (१८२०-१८९१) : ईश्वरचंद्र विद्यासागरांनी तर पारंपरिक हिंदु धर्माच्या अनिष्ट रूढीविरुद्ध लढा देण्यासाठी समाजाचा मुद्दा त्याग केला. श्रुति-स्मृति नाकारण्याचे दूरच राहिले, उलट त्यांनी आपल्या पांडित्याने असे दाखवून दिले की, प्रचलित रूढीना या पवित्र ग्रंथांत कोठेच आधार नाही. त्या काळच्या नामवंत पंडितांशी त्याचे या बाबतीत झालेले वादविवाद अतिशय प्रसिद्ध आहेत.

केशवचंद्रांनी आपल्या मुलीच्या लग्नाला सोडस्कर होतं म्हणून, अल्पवयीन मुलीच्या विवाहाच्या बगोमयदिचा नियमहि मोडल्याने काही समाजानुयायी असंतुष्ट होऊन त्यांतून एक नवीन चळवळ निर्माण झाली. रुक्मीच्या थॉमसन स्थापत्य महाविद्यालयांत शिक्षण घेतलेले व समाजाचे सुखातीचे आचार्य असलेले एस. एन. अग्निहोत्री (१८५०-१९२९), (जे पुढे 'देवात्मा' म्हणून ओळखले जाऊ लागले), हे केशवचंद्रांच्या या 'नीतिवाह्य' वर्तनाचा विरोध करून 'साधारण ब्राह्मो समाजा'स जाऊन मिळाले आणि नंतर १८८७ मध्ये त्यांनी 'देवधर्म' स्थापन केला. ब्राह्मोच्या ईश्वरमीमांसात्मक धार्मिक उद्योगांच्या विरोधी प्रतिक्रियेच्या रूपांत त्यांनी मूलतः नैतिक मानवतावादी व

नास्तिकतेत - मोडण्याइतपत बुद्धिवादी तत्त्वांचा प्रचार आणि आनार केला. आध्यात्मिक गोष्टीचें ज्ञान प्राप्त करण्यास केवळ मानवी मन पुरेसं आहे. मानवी आत्म्याचें उगमस्थान, स्वभाव किंवा ध्येय काहीही अतिभौतिक नाही. मानवाचा उगम जीवशास्त्रीय उत्क्रांतीतून झाला आहे. मानवी आत्मा स्थूल अंगर सूक्ष्म शरीरात नेहमी वास करतो; आणि त्यास पुनर्जन्म नाही. मोक्ष व विकास हें मानवाचें ध्येय आहे; पण मोक्ष म्हणजे अशरीरी अस्तित्व नसून, पापकर्मास प्रेरणा देणाऱ्या विकारांपासून मुक्ति होय. पाप हा गुन्हा नसून शास्त्रगम्य अशा नीति-नियमांचा भंग होय व त्याची निष्कृति परमेश्वरी रूपेने नव्हे, तर नैतिक आचरणाने करावयाची असते. नैतिक जीवनाचा परलोकाशी नव्हे, तर इहलोकाशीच संबंध असून, तें आदर, कृतज्ञता व निरपेक्ष सेवेच्याद्वारा अचेतन वस्तु, वनस्पति, प्राणी व मानव यांच्या चार विश्वांशी एकतेचें नाते जोडतें आणि त्यांतच आत्म्याचा पूर्ण विकास व धर्महि सामावला आहे. पूजा ही ऐतिहासिक व्यक्तीच्या आदराय चालू शकेल, पण त्या अवतार म्हणून नव्हे; त्यांत अंधश्रद्धा व पौराणिकतेला अवसर असतो कामा नये. पुण्यात्म्यांचे अनुयायी त्यांच्या पूजेद्वारा हव्याम, वासना आणि स्वार्थ यांपासून मुक्त होण्यासाठी प्रवृत्त व शक्ति प्राप्त करण्याचा आणि आदर, कृतज्ञता आणि निरपेक्ष सेवा या परोपकारी भावनांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करतात. मोक्ष व विकास ही देवधर्माची दोन ध्येये आहेत. सामाजिक सुधारणा आणि जीलाची अभंगता यांमुळे देवधर्माचें स्वतःचें वेगळेपण दिसून येतें.

बंकिमचंद्र चतर्जी : थोर कादंबरीकार बंकिमचंद्र चतर्जी यांनीहि बंगालमध्ये प्रगत दृष्टिकोण प्रकट केला होता; पण त्याचा भरसमकालीन फ्रेंच तत्त्वज्ञ ए. काँतवर अधिक होता. बंकिमचंद्रांच्या मते माणसास धर्माची आवश्यकता आहे; मात्र धर्म म्हणजे अंधश्रद्धांचा (डॉग्माज) समुच्चय नसून "मानवी शक्तीचा आदर्श व संपूर्ण विकास होय." ईश्वर म्हणजे केवळ परिपूर्ण (परफेक्ट) मानवाचें प्रतिबिंब होय. साधकाने आपला मार्ग उजळण्यासाठी स्वीकारलेले तें ध्येय आहे. पिढ्यान् पिढ्यांचे अनुभव व अंतःप्रेरणाचा समावेश असलेल्या हिंदुधर्मात ते सापडते. परंतु त्यांत चुकांचाहि - विशेषतः अचूक साक्षात्कारावरील विश्वासाचा - अंतर्भाव होणे अटळ. त्याचे शुद्धीकरण केले पाहिजे. कृष्णाच्या पौराणिक कल्पनेतून जे काही अतिनैसर्गिक वाटले तें काढून टाकून बंकिमचंद्रांनी कृष्णाची प्रेमिक, पति, योद्धा, सखा, शांतिदूत, गुरू या विविध रूपांतील आदर्श-मानवाच्या स्वरूपांत कल्पना केली. सर्व मानवांनी आपण स्वतः जो होण्याची महत्त्वाकांक्षा धरावी असा तो देव आहे.

५. बंगालकडून महाराष्ट्राकडे : ब्राह्मो समाजाचा प्रभाव पडण्यापूर्वी खूपच आधी महाराष्ट्रांत प्रबोधनाची मुळे रुजली होती. शिक्षक, लेखक व पत्रकार असलेल्या वाळुशास्त्री जांभेकरांनी (१८१२-१८४६) मर्यादित उदारमतवादी सुधारणेच्या तत्त्वाचा प्रसार केला होता. त्यांनी प्रामुख्याने आपलें लक्ष सामंजस्यावर आधारलेल्या समाजनीतीवर केंद्रित करून अशी नीति व राजा राममोहन राय यांची आधुनिकता यामधील सुवर्णमध्य साधला; कारण केवळ आधुनिकतेवर त्यांचा विश्वास नव्हता. त्यांच्याशी संमंतर मार्गांनीच ज्योतिबा फुले, दादोबा पांडुरंग, लोकहित-

वादी इत्यादींनीहि प्रारंभ केला होता. केशवचंद्र सेनाच्या १८६४ मधील मुंबई व पुणे भेटींमुळे या सुधारणा-चळवळीला अधिक जोराने प्रेरणा मिळाली. मुंबई येथे १८६७ मध्ये व पुण्यातहि मुजुमदाराच्या मदतीने १८७० मध्ये प्रार्थनासमाजाची स्थापना झाली. १८७२ मध्ये एकेश्वरवादी मंडळ निर्माण झालें. नियतकालिके व याच तऱ्हेच्या इतर संस्थाहि उगम पावल्या. राजकारणाच्या बाबतीत, मुंबईच्या धनिकांचा वर्ग (पारशी, बनिया; मुस्लिम व काही सोनार) व पाश्चिमात्य नवशिक्षण घेतलेल्या लोकांचा 'तरुण मुंबई' नावाचा नवा वर्ग (पाठारे प्रभु, चित्पावन ब्राह्मण व काही पारशी) या दोन्ही प्रभावी वर्गांनी एकत्र येऊन १८५२ त 'मुंबई-मंडळ' निर्माण केले; तथापि या मंडळाचे ध्येय फार जहाल ठरल्याने व न्याय व जनदार शेठजीनी त्यातून अग काढून घेतलें आणि मंडळ क्षीण होऊन शेवटी नाहीसे झालें. दादाभाई नौरोजीनी इंग्लंड येथे १८६७ साली उदारमतवादी इंग्लिश लोक व तेथील भारतीय यांच्यासह स्थापन केलेल्या 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन'च्या प्रेरणेने त्याचें पुनरुज्जीवन झाले. या मंडळाने भारतातील सामाजिक कृतीसाठी आखलेल्या सुसंगत कार्यक्रमात ज्या युक्तिकादांचा-विशेषतः भारतीय सपत्तीचे इंग्लंडकडे होणारे शोषण आणि भारतासाठी प्रातिनिधिक व जबाबदार सरकारची आवश्यकता या दोन कल्पनांचा-समावेश होता, त्याचा उपयोग पुढील राजकीय चळवळीत करून घेतला गेला. १८६० ते १८७० पर्यंतच्या मुंबई विद्यापीठाच्या (१८५७) पदवीधरांतील बहुसंख्य लोक चित्पावन ब्राह्मण होते. त्यांना प्रार्थनासमाजाकडून एक समन्वयवादी तत्त्वज्ञान मिळाले, तर विधवा-पुनर्विवाहाच्या चळवळीच्या रूपाने त्यास सामाजिक कृतीची संधि मिळाली.

महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९०१) : या चळवळीतून महादेव गोविंद रानडे यांचा सामाजिक जीवनांत प्रवेश झाला. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही चळवळ मुंबईकडून पुण्याकडे व भोवतालच्या ग्रामीण विभागांकडे पसरली. त्याच वेळी पुणें सार्वजनिक सभेची १८७० त स्थापना झाली. १८७० मध्ये या सर्व संस्थांच्या प्रभावाचें विस्तारित रूपांतर ग्रामीण भागांतील जनतेच्या आकांक्षांना अनुकूल अशा राजकीय चळवळीत झालें. समाजशास्त्र व इतिहास यांच्या बुद्धिवादी अभ्यासाचे उत्कृष्ट सार व महाराष्ट्रीय संतकवींची शिकवण रानडे यांच्या अंगी वाणली होती. 'ईश्वरवादाचें तत्त्वज्ञान' या त्यांच्या ग्रंथांत त्यांनी संतांप्रमाणे अद्वैतवाद व जडवाद हीं दोन्ही टोके सोडून ईश्वरसाक्षात्काराचा मध्यममार्ग अनुसरलेला दिसतो; परंतु तो संतांच्या गूढवादापेक्षा अधिक बुद्धिवादी आहे. त्यांनी अवताराचें तत्त्व नाकारलें व विचारप्रधान सदसंज्ञिकबुद्धीने धार्मिक सत्याचा अंतिम लाभ होतो असें मानलें. त्यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्राव्यापी वृत्तपत्रीय संघटनेचा प्राथमिक प्रयत्न पुण्याहून केला गेला व काही ब्राह्मण तरुणांनी सर्व मराठी लोकांसाठी पाश्चात्य पद्धतीने शिक्षण देणारी एक शिक्षणसंस्था काढली. त्यानंतर त्यांनी १८८७ मध्ये राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली. १८८५ मध्ये स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसचे जितके महत्त्व राजकारणी लोकांना होतें, तितके महत्त्व या परिषदेचें समाज-सुधारकांना होतें. अंशा तऱ्हेने १८८५ च्या अखेरीस सर्व देशातील सुशिक्षित वर्ग हा आघाडीवर होता. मुंबईत वदुद्दिन तैयबजीच्या नेतृत्वाने निर्माण झालेल्या अंशतः शैक्षणिक व अंशतः समाजसुधारणा-

वादी असलेल्या अंजुमन-इ-इस्लामच्या स्वरूपांत मुस्लिमांची संघ-शक्ति प्रकट झाली होती आणि वदुद्दीन, तेलंग आणि फिरोजशाह मेहता ही सुशिक्षित त्रयी शहराच्या सामाजिक जीवनांत वचस्व प्रस्थापित करीत होती.

रा. गो. भांडारकर : रानड्यांचे सुप्रसिद्ध अनुयायी म्हणजे संयमित प्रगतिवादी व अत्यंत विद्वान् आणि शिक्षणतज्ज्ञ असलेले रा. गो. भांडारकर हे होत. केशवचंद्राच्या 'न्यू डिस्पेन्सेशन' ला चिकटून राहून त्याचा अर्थ त्यांनी थिओडोर पार्करच्या 'एकतत्त्ववादित्वा-' न्वयेच (युनिटेरिअॅनिझम) लावला; मात्र त्याची भूमिका संश्लेषणात्मक होती व त्यांत वेद, तुकाराम, बौद्धधर्म, गीता आणि शुभवर्तमान (गॉस्पेल) या सर्वांतील उत्कृष्ट तत्त्वांचा समावेश होता. प्रेषिताच्या मार्गे आविष्कृत न झालेल्या ईश्वरवादाच्या आधारे त्यांनी ब्रिटिश उदारमतवाद, अनुभववाद (जे. मिल्ल, जे. एस. मिल्ल, स्पेन्सर) आणि नीतिवाद (मोरॅलिझम) व वेथॅमचे उपयुक्ततातत्त्व यांचा मेळ घातला. याच दृष्टिकोणाने त्यांचे बुद्धिवादी सहकारी के. टी. तेलंग, जी. जी. आगरकर, ज्योतिबा फुले आणि लोकहितवादी या नांवाने सुपरिचित असलेले गोपाळ हरी देशमुख हे सर्व प्रभावित झाले.

लोकमान्य टिळक (१८५६-१९२०) : महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर लोकमान्य टिळकाच्या आगमनाने रानड्यांच्या संश्लेषक उदारमतवादाला अनपेक्षितपणे आळा बसला. कांत, मिल्ल, वेथॅम, स्पेन्सर आणि बौद्ध परंपरा या सर्वांचा निषेध करून, फक्त अद्वैत सिद्धान्तच सद्बस्तूचें योग्य स्पष्टीकरण आहे असे त्यांनी जाहीर केले. जहाल पत्रकार व प्रतिभावान् राजकारणी असलेल्या लोकमान्यांनी सुधारकावर हल्ला चढविला. "ईश्वर व मानव यांच्याविषयीची आपली कर्तव्ये म्हणजे धर्म होय. या दृष्टीने हिंदु धर्मांत नैतिक व सामाजिक बंधनांची व्यवस्था केली आहे. ही आपली व्याख्या असल्याने आपण गतकालाकडे वळले पाहिजे. . . आपण जर या गोष्टींवर भर दिला तर. . . लवकरच आपण विविध पंथातून एक समर्थ हिंदुराष्ट्र उभे करू शकू." विज्ञान व ख्रिश्चन धर्म या त्यांच्या मते, "आपल्याविरुद्ध उभ्या ठाकलेल्या" प्रवळ शक्ति आहेत; पण त्याचा असा दावा होता की, आधुनिक विज्ञानाला जी सत्ये नुकतीच सापडू लागली आहेत ती "आपल्या ऋषींना पूर्वीच माहीत होती" आणि ख्रिश्चन धर्माविषयी बोलवयाचे तर, "असा एक काळ लवकरच येईल की, जेव्हा ख्रिश्चनांनी येथे ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्याऐवजी आपले प्रवक्तेच आपल्या सनातन धर्माचा सर्व जगभर प्रसार करीत असलेले आपण पाहू." त्यांनी ज्या सुधारणांना विरोध केला, त्या सुधारणा सरकार आणि रानड्यांसारखे सरकारी नोकर यांनी पुरस्कारलेल्या असल्याने, त्यांच्या विरोधाने क्रांतिकारक राष्ट्रवादाचें रूप धारण केले. स्वराज्य म्हणजे वसाहतीचे स्वयंशासन हे मत नाकारून त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या रूपांत "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" असे निर्भयपणे प्रतिपादिलें. त्यांच्या राजकीय चळवळीमुळे त्यांना बऱ्याच वेळां कारावास भोगावा लागला आणि त्यांनी 'गीता-रहस्य' लिहिलें तें अशा कारावासातच. या ग्रंथांत त्यांनी असा सिद्धान्त मांडला की, सत्यास किंवा भवती यापेक्षा 'निष्काम कर्म' हीच गीतेची मध्यवर्ती आध्यात्मिक शिकवण आहे. पूर्वसूरींनी आपापल्या दृष्टिकोणांतून गीतेचा अर्थ ज्ञानयोगपर, भक्तियोगपर व ज्ञानकर्मसमुच्चयपर लावला

आहे; परंतु केवळ कर्मयोगपर अर्थ लावण्याचें श्रेय मोठ्या प्रमाणांत टिळकांकडे जाते. या बाबतीत श्रीशंकराचार्यांशी असलेला आपला मतभेद त्यांनी नम्रपणे परंतु स्पष्टपणे व्यक्त केला आहे. कर्मयोगावर भर दिल्याने 'गीता-रहस्य' स विशेषतः नीतिशास्त्रीय महत्त्व प्राप्त झालें आहे. त्यामुळे नीतिशास्त्राच्या तौलनिक अभ्यासास फारच मदत होते. भगवद्गीतेवर झालेल्या मराठी ग्रंथसंपदेंतील गीतारहस्याचें स्थान फार वरचें आहे. लोकमान्य टिळक हे केवळ राजकारणी पुरुष नव्हते, तर एक थोर विचारवंत व संशोधकहि होते, हे त्यांच्या 'गीता-रहस्य'-प्रमाणेच 'ओरायन' या ग्रंथावरूनहि स्पष्ट होते. वेदांचा काल-निर्णय करण्याच्या बाबतीत 'ओरायन'चे महत्त्व निर्विवाद आहे. मात्र १९२० मधील अखेरच्या आजारपणापर्यंत त्यांनी आपल्या स्वातंत्र्य-चळवळीत कधीच खंड पडू दिला नाही.

गोपाळ कृष्ण गोखले (१८६६-१९१५) : टिळकाचे मुख्य प्रतिस्पर्धी गोपाळ कृष्ण गोखले हे त्यांच्या इतक्याच तरल बुद्धिमत्तेचे पण मवाळ असून ते रानड्यांशी सदैव एकनिष्ठ राहिले ज्या दोन संस्कृतींना जोडणारें त्याचे व्यक्तिमत्त्व होते, त्यांच्या इतकेच तेहि अनेक बाबतीत परस्पर-विरोधी मतांचे होते. ते ज्योतिषावर विश्वास असलेले बुद्धिवादी, साधूंचा समाज स्थापन करणारे राजकारणी आणि कविवृत्तीचे गणिता-ध्यापक होते. त्यांनी रानड्यांचा बुद्धिवादी ऐकेश्वरवाद व उदार सुधारणावाद यांचा राजकारणी म्हणून 'वैध चळवळी'द्वारा पुरस्कार केला. पण त्यांत तत्त्वज्ञ या नात्याने त्यांनी महत्त्वाची अशी काहीहि नवीन भर घातली नाही. शिक्षणाच्या सामर्थ्यावरील त्यांचा विश्वास व स्वराज्यासाठी देशवांधवांना तयार करण्याची त्यांची तळमळ यांतून १९०५ मध्ये भारतसेवक समाज स्थापण्याच्या निर्णयाचा जन्म झाला. जेसुइट्यांच्या कॅथॉलिक सोसायटीच्या संघटनेचें व समर्पण-बुद्धीचे, तसेच सतराव्या शतकांतील संतकवि रामदासांच्या समर्थ-संप्रदायाचें अनुकरण करण्याची त्यांची इच्छा होती; परंतु भारतसेवकांची ही समर्पित सेवावृत्ति धार्मिकपेक्षा राजकीय व सामाजिक प्रेरणेतूनच निर्माण झाली होती. त्यांचा दृष्टिकोण हा शांततामय व वैध होता. "ब्रिटिशांशी आलेला संवघ हा परमेश्वरी शक्तीने भारताच्या हितासाठीच योजून घडविलेला आहे," अशी ते स्पष्ट कबुली देत. त्यामुळेच "स्वातंत्र्यप्रेम व अधिकाराविरुद्ध आत्मप्रतिष्ठा-रक्षण या भारतीयांत अभावानें असलेल्या गुणाचें भारतीय स्वभावांत बीजारोपण झाले." ज्या अर्थी जातीय सलोखा, स्त्री-स्वातंत्र्य, अस्पृश्योद्धार, सामान्य शिक्षण, औद्योगिक वाढ व राजकीय प्रौढता हीं राष्ट्र घडविणारी ध्येये साध्य करणें ब्रिटिशांशी असहकारापेक्षा सहकारानेच अधिक सहजपणें शक्य आहे, त्या अर्थी सर्वश्रेष्ठ ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्यापेक्षा साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य हेंच आहे; आणि त्याच्या साधनाचा पाया, सामाजिक प्रश्नांचा काळजीपूर्वक अभ्यास व समाज-जीवन समर्थ करणें हा आहे; क्रांतिकारक उलथापालथ करून तें विस्कळित करणें नव्हे. बहुमत नसले तरी गोखल्यांचे विचार पसरविण्याच्या बाबतीत 'भारतसेवक समाज' समर्थ ठरला आणि भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या आपल्या विरोधकांवर व सहकाऱ्यांवर त्याने उपयुक्त असा नियामक प्रभाव पाडला.

दक्षिण भारतांतमुद्धा ब्राह्मो समाजाच्या ध्येयांचा प्रवेश झाला होता. मद्रास येथे १८६४ त वेदसमाजाची स्थापना झाली होती

आणि के. श्रीधरलु नायडू या नम्र पण एकनिष्ठ ब्राह्मोच्या नेतृत्वाखाली त्याचें पूर्णपणें ब्राह्मो समाजांत रूपांतर झालें.

६. स्वामींचा काळ : हिंदु समाजांत संन्याशांचें एक स्वयंसिद्ध स्थान आहे. संन्यासामुळे तो वर्णधर्माच्या बंधनापलीकडे जातो. त्याची निष्ठा आध्यात्मिक जगताला वाहिलेली असल्याने धर्मनिरपेक्ष व्यावहारिक क्षेत्रांत तो केवळ परकेपणाने राहतो; तथापि त्याच्या या अतीततेमुळेच त्याला वन्याच वेळां उदारक म्हणून काम करतां येतें व स्वतःच्या शिकवणुकीने व उदाहरणाने त्याला समाजास वर काढणें शक्य होतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या धार्मिक व सामाजिक नवनिर्माणाच्या कार्यांत वराच काळ रत असलेल्या व्यक्तींची जागा संन्याशांनी घेणें आणि त्यांच्या कार्याला निराळे वळण देणें अगदी अपरिहार्य होतें.

रामकृष्ण परमहंस (१८३६-१८८६) : गदाधर चतर्जी म्हणून जन्मलेल्या स्वामी रामकृष्ण परमहंसांना ब्राह्मो समाजाचे पुढारी केशवचंद्र यांनी प्रकाशांत आणलें. उत्तर कलकत्त्यांतील कालीमातेच्या दक्षिणेश्वर मंदिरांतील या नम्र पुजाऱ्याची कीर्ति त्यांच्या कानावर गेली, आणि १८७५ मध्ये त्यांनी रामकृष्णांना प्रसिद्धीस आणले. त्यांच्या पराकोटीच्या भक्तीने आणि सुंदर उपमांनी व घरगुती दृष्टान्तांनी युक्त अशा प्रसन्न संभाषणाने केशवचंद्र प्रभावित झाले व आपल्या अनेक शिष्यांना त्यांनी रामकृष्णांकडे पाठविले. रामकृष्णांनी काहीच लिहून ठेवलें नाही. ते सैद्धान्तिक तत्त्वज्ञ वा ईश्वरमीमांसक नव्हते व सुधारणा-चळवळीचे संघटकहि नव्हते; पण त्यांच्या आध्यात्मिक अनुभवांत त्यांनी उपलब्ध असलेल्या सर्व मार्गाचा अवलंब केला होता. कालीच्या जाज्वल्य भक्त्यतिरिक्त त्यांनी राधा-कृष्णविषयक वैष्णव भक्तिहि केली होती, थोडा काळ मुस्लिम विधिहि आचरले होते, आणि एका मित्राच्या घरीं पाहिलेल्या येशू-मातेच्या चित्राचें ध्यानहि त्यांनी तीन दिवस केलें होतें. ते कधी काली-भक्त तर कधी अद्वैत-वेदान्ती, कधी तान्त्रिक शाक्त तर कधी वैष्णव असत. त्यांच्या शिकवणुकींत अनेक हिंदु-परंपरांचा समावेश होता. 'सर्व आध्यात्मिक मार्ग हे मोक्षाकडेच जातात,' असें ते वरचेवर सांगत. त्याचबरोबर त्यांनी कामवासना व अतृप्ति यांवर कडाडून हल्ला चढविला आणि पाश्चात्प्रीयकरण झालेल्या त्यांच्या श्रोत्यांच्या निधर्मी शिक्षणाला गौण लेखलें. ते ब्रह्मानंदीं मन असत व त्यांचें समाधिस्थ होणें दिवसेंदिवस वाढूं लागले; परंतु इतरांशी वागतांना ते निरागस बालकाप्रमाणे होते. त्यांच्यांत व्यावहारिकताहि पुरेपूर होती. हिंदु-अवतारवादाने त्यांना मोठेपणाने नवा अवतार ठरविलें; पण स्वतःच्या मर्यादांची जाणीव असल्याने, ते स्वतःच कोणत्याहि प्रकारच्या देवसदृश मानाचा सदैव निषेध करीत आणि ईश्वरी दयेला पात्र होण्याचा प्रयत्न करीत असत.

विवेकानंद (१८६३-१९०२) : रामकृष्णांच्या या पट्टशिष्याने 'रामकृष्ण मिशन'ची १८९७ त व बेलूर मठाची १८९८ त निर्मित करून रामकृष्णांच्या शिकवणीचा प्रभाव सान्या भारतभर व परदेशांतहि जोपासला व वाढविला. ते मूलतः तीक्ष्ण व्यावहारिक बुद्धीचे असल्याने त्यांनी स्वतःस लाभलेल्या साक्षात्कारी अनुभवाला (इन्साइट्स) प्रत्यक्षांत साकार करण्याचा तत्काळ प्रयत्न केला. यावरून त्यांचा संदेश तात्त्विक असण्यापेक्षा तो नैतिकच अधिक कां आहे हे स्पष्ट होतें.

तात्त्विकतेच्या सूक्ष्म छटा व भेद वाजूस सारून, मतमतांतरांनी व तीव्र विरोधानी गजबजलेल्या भारतीय धार्मिक वातावरणांत (भारत, अमेरिका व युरोपमधील प्रचार-दौऱ्यांत दिलेल्या असंख्य भाषणांतून व प्रवचनांतून अव्याहत प्रतिपादिलेला) स्वतःचा असा एक सुसंवादी मार्ग त्यांनी निर्माण केला. तो व्यापक व सर्वसमावेशक मार्ग म्हणजे व्यावहारिक वेदान्त होय. भारताची धार्मिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रीय अस्मिता जांगविणारा, पंथोपपंथांतील भेद-विचार व आचार या दोन्ही पातळ्यांवर-उच्च वेदान्त तत्त्वज्ञानांत विलीन करणारा व भारतीय जीवनाला खंवीर असें आध्यात्मिक अधिष्ठान देणारा स्वामी विवेकानंदांचा स्फूर्तिप्रद विचार, हिंदु तत्त्वज्ञान व धर्म यांना सारखाच नव-प्रेरणा देणारा आहे.

आपल्या संन्यासी अनुयायांना विवेकानंदांनी प्रसारकाऱ्यांचा व समाज-सेवेचा क्रियाशील संन्यास सांगितला. भगवी वस्त्रें परिधान केलेल्या या साधूंनी देशभर हिंडून आज्ञ्याची शुश्रूषा करावी, तरुणांना शिकवावे, पूरयस्त व दुष्काळग्रस्त लोकांचें दुःख हलकें करावें आणि सर्वत्र पसरलेल्या दख्खिनीनारायणाची सेवा करावी, हे कार्य त्यांनी या शिष्यांना सांगितले. सर्वसाधारण लोकांना अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता व जातीय अभिमान सोडावयास, निःस्वार्थी कर्मयोगाची निष्ठा संपादण्यास आणि विश्वात्मवाद व स्ववांधवाविषयीचें धर्म-प्रेम यांद्वारा मन विशाल करण्यास त्यांनी सांगितलें. बुद्धिजीवी लोकांना त्याचें असें सांगणें होतें की, "भावी भारताला श्रेष्ठ वनविषयाचें रहस्य, संघटन, सामर्थ्य-संपादन व इच्छाशक्तीचें एकसूत्रीकरण यांत साठविलें आहे." त्यांच्या अल्प जीवनकालांत धार्मिक, सामाजिक व राजकीय सुधारणा साध्य करण्याचें एक आध्यात्मिक शक्तिकेंद्र असें स्थान विवेकानंदांना प्राप्त झालें होतें.

रामतीर्थ (१८७३-१९०६) : स्वामी रामतीर्थांचा जन्म २२ ऑक्टोबर १८७३ ला पंजाबांतील मुरलीवाला या गावीं झाला. त्यांचें मूळचें नांव तीर्थराम गोस्वामी. त्यांनी एम. ए. झाल्यानंतर काही काळ गणिताच्या प्राध्यापकाचें काम केलें. परंतु उपनिषदें, भगवद्गीता व योगवासिष्ठ यांसारख्या महान् ग्रंथांच्या अध्ययनाने त्याचे व्यक्तित्व इतकें बदललें की, त्यांनी संन्यास घेऊन आयुष्याच्या अंतापर्यंत वेदान्त-मताचा भारत, जपान व अमेरिका येथे व्याख्यानांद्वारा अविरत प्रसार केला. १९०६ मध्ये वयाच्या केवळ ३३ व्या वर्षी, हिमालयांत वसिष्ठा-श्रमांत राहत असतांना, गंगेच्या प्रवाहांत वाहत गेल्याने त्यांना अपघाती मृत्यु आला.

भारताचें आध्यात्मिक प्रबोधन करण्याचें महान् कार्य रामतीर्थांनी केलें. त्यांनी आपल्या जीवनदर्शनाला 'व्यावहारिक वेदान्त' असें नांव दिलें. आपल्या लिखाणांतून व व्याख्यानांतून त्यांनी वेदान्तमताची आधुनिक काळास अनुरूप व व्यवहार्य अशी मांडणी केली व हे मत तर्कशुद्धता आणि स्वानुभव या दोन्ही कसोट्यांवर स्वीकार्य आहे हें पटवून दिलें. विशेष म्हणजे त्यांनी वेदान्त-आचरणावर भर दिला. 'सर्व सत्त्विदं ब्रह्म' हें त्यांचें सूत्र आहे. सर्वत्र आत्मतत्त्वच ओतप्रोत आहे. तीच निरपेक्ष सत्ता नाम-रूप-गुणात्मक विश्वाच्या मुळाशी अधिष्ठान स्वरूपांत विद्यमान आहे. जग हें स्वप्नवत् मायिक आहे. आत्मज्ञानाचें स्वरूप बौद्धिक नसून भावनिक आहे. हा एक महत्त्वाचा विचार त्यांनी

माडला आत्म-साक्षात्कार हे जीवन-ध्येय असून त्याचा मार्ग-प्रेम-भावना-श्रद्धात्मक आहे, रूक्ष ज्ञानात्मक नाही सान्त-व्यक्तिवाचा अनंत देवत्वात लय करणे हे धार्मिक वृत्तीचे सार असून तोच आत्म-साक्षात्काराचा खानीचा मार्ग आहे सारांग, “ आपण ईश्वर आहोत अशी भावना करा, म्हणजे तुम्ही ईश्वरत्व प्राप्त कराल ” ही त्याची शिकवण आहे.

ब्रह्मवांधव उपाध्याय - (१८६१-१९०७) हे पूर्वाश्रमीचे भवानी-चरण वैनर्जी असून नरेन दत्ताचे, म्हणजेच नंतरच्या स्वामी विवेका-नंदाचे, १८८० पासून परमस्नेही होते. त्याच्याबरोबरच ते प्रथम केशवचंद्राच्या व नंतर रामकृष्णाच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारावून गेले. कराचीच्या कॅथॉलिक चर्चशी सलग झाल्यावर त्यांनी ‘ थिओफायलम ’ (ज्याचें भारतीय रूपांतर ‘ ब्रह्मवांधव ’ आहे) हे नाव धारण केले. नंतर त्यांनी कॅथॉलिक सन्याशाच्या जीवनाला पूर्णपणे सुरुवात केली. त्यांनी व्याख्याने दिली, लिखाण केले व क्रमशः प्रथम ‘ सोफिया ’ मासिकाचे व नंतर त्याच साप्ताहिकाचे १९०० पर्यंत आणि त्यापाठो-पाठ निघालेल्या विसावे शतक - (ट्वेंटीएथ सेचरी) चे १९०१ पासून प्रकाशन केले निरर्थक एकेश्वरवादाचे पुरस्कर्ते असल्याने त्यांनी आर्य-समाजाच्या ईश्वरवादातील, बुद्धिवादी ब्राह्मो समाजातील, हेगेल व स्पेन्सरच्या तत्त्वज्ञानातील आणि विशेषकरून सर्वसंग्राहक अशा ईश्वर-विद्यावादांतील बौद्धिक दोष दाखवून दिले. अधिक भावनात्मक दृष्टीने ज्यात त्यांना ख्रिश्चन एकेश्वरवादाची हुबेहूब प्रतिमा सापडली, त्या शांकर अद्वैतवादाच्या पुनर्मूल्यांकनाकडे त्यांनी आपली तीव्र बुद्धि वळविली. परब्रह्म हे सत्-चित्-आनंद असून ते संपूर्णपणे, जडतत्त्वासहित सृष्टे विश्वाची निर्मातर करते. विश्व हे माया आहे, कारण ब्रह्माच्या जोडीला आणखी एक निरपेक्ष तत्त्व म्हणून असणे दूरच, पण ज्यांतून ते निर्माण होते, ज्यात राहते व ज्यातच विलीन होते, त्या अनुभवातीत आत्म्याने किंवा आंतरिक कारणाने शेवटच्या कणापर्यंत व्याप्त असलेले ते एक अपरिहार्यतारहित परिणाम आहे योग्य अर्थाने ते कॅथॉलिक हिंदु कसे असू शकतात हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी समाजधर्म व साधनधर्म यातील फरक पुढे माडला. पहिल्याचा केवळ समाजाशी व दुसऱ्याचा व्यवृतीच्या धार्मिक जीवनाशी संबंध आहे. हिंदुधर्माला आध्यात्मिक मार्गाची विविधता मान्य असल्याने, जोपर्यंत एखादी व्यक्ति मूलभूत समाजधर्म पाळीत आहे, तोपर्यंत केवळ तो ख्रिस्तसाधना करतो म्हणून त्यास हिंदुधर्म दूर लोटणारा नाही. उपाध्यायांनी हे काटेकोरपणे पाळले व अशा एका मठाच्या स्थापनेची योजना आखली होती की, त्यांतील कॅथॉलिक सन्यासी त्यांच्या ख्रिश्चन भक्ति व साधनेव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही बाबतीत परंपरागत साधपासून क्वचितच वेगळे काढता येतील. तथापि ही योजना अमलांत येऊ शकली नाही १९०० मध्ये कलकत्त्यात स्थायिक झाल्यावर त्यांनी रवींद्रनाथ टागोरांना शांति-निकेतन स्थापण्यास मदत केली; पण लवकरच त्यांना आपला सर्व-वेळ बाढमयीन व राजकीय क्षेत्रांत विस्तारलेल्या वृत्तपत्र-व्यवसायाला द्यावा लागला. पुढे हिनियासाठी त्याच्यावर शस्त्रक्रिया करावी लागली व दुर्दैवाने ते एका आठवड्यांत मृत्युमुखी पडले.

दयानंद सरस्वती (१८२४-१८८३) काठेवाडांत मूळशंकर म्हणून जन्मलेले स्वामी दयानंद सरस्वती हे दुसऱ्याच प्रकारचे प्रखर कर्मयोगी स्वामी होते. मूर्तिपूजेचा निषेध करून त्यांनी वेदांचे अवाध्य

प्रमाणत्व, सत्ताशास्त्रीय दृष्टीने अधु पण निर्भळ एकेश्वरवाद आणि शुद्धीकृत सनातन धर्माचे पुनरुज्जीवन यांचा प्रसार केला. त्यांनी १८७५ मध्ये स्थापन केलेल्या आर्यसमाजाची ही तत्त्वे होती. मासा-हाराच्या प्रश्नावरील वादानंतर त्यांत १८९२ मध्ये सुधारणा करण्यांत आली. शाकाहाराच्या पुरस्कर्त्यांना “ हिंदुधर्मातील अनेकेश्वरवादा-वरची अनिवर्ध श्रद्धा व ब्राह्मो समाजासारख्या सुधारलेल्या पथांतील शिथिल साम्यवाद ” टाळण्यासाठी एक निश्चित मार्ग पाहिजे होना. त्यात कर्म व पुनर्जन्म यांवरील विश्वासाचा अंतर्भाव होतो. वळकट संघटना असलेल्या या समाजाचे विदेशी विचाराविरुद्ध धोरण होते. सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी तो कटिबद्ध झाला होता, आणि पर-धर्मांचा - विशेषतः मुस्लिम व ख्रिश्चन धर्मांचा - स्वीकार केलेल्या धर्मान्तरित हिंदूंची शुद्धि त्याने सुरू केली. आजपर्यंत हा समाज आक्रमकच राहिला आहे.

रमण महर्षि (१८७९-१९५०) : रमण महर्षींचा सुद्धा प्रभाव हिंदु जीवनावर दिसून येतो; परंतु तो केवळ धार्मिक स्वरूपाचा व प्रामुख्याने दाक्षिणात्यांवर झालेला होता. रमण महर्षींच्या पवित्र उदात्ततेमुळे त्यांच्या तिरुवन्नमलाई येथील आश्रमाकडे शिष्य आकर्षिले गेले. ते लेखक नव्हते व आपण तत्त्वज्ञ असल्याचा त्यांनी कधी दावाही केला नाही; परंतु त्यांच्यांत अद्वैत व भक्ति यांचे एक वैशिष्ट्यपूर्ण मिश्रण झाले होते हे खालील प्रार्थनेवरून दिसून येते. “ मला जर तुझे दर्शन झाले तर माझ्या चुकल्या जिवाची धावपळ थांबेल. . . तुझ्यावर माझे पोषण व्हावे म्हणून मी आलो आहे खरा; पण तुजेंच माझ्यावर पोषण होत आहे, आणि माझे मन शांतीने भरून गेले आहे. . . हे प्रकाश व दयेच्या अनंत सागरा, तुझ्या स्पर्शाने सर्व द्वंद्व-विलीन पावनें, आंत-बाहेर, चांगले-वाईट, जीवन-मरण, सुख-दुःख, प्रकाश-अंधार ही सारी द्वंद्वे नाहीशी होतात. ”

साईबाबा, उपासनीबाबा, स्वामी शिवानंद, स्वामी मध्वानंद, साधु वास्वानी इत्यादि इतर सन्याशांनीहि भारताच्या प्रबोधनास हातभार लावला आहे. त्यांच्या विचारांत साधारणपणे, अद्वैत, भक्ति, धर्म, सेवा, सर्वधर्मसमन्वय आणि परधर्ममहिष्णुता यांचा संगम झाला आहे. . .

थिऑसॉफिस्ट व जे. कृष्णमूर्ति : मादाम ब्लॅव्हॅट्स्की व कर्नल ऑल्कॉट हे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे संस्थापक १८७९ मध्ये जे भारतांत आले, ते स्वामी दयानंदांच्या आमंत्रणावरूनच, परंतु त्यांनी १८८१ मध्येच स्वामींचा सहवास सोडून १८८२ मध्ये अडचार येथे आपले प्रमुख केंद्र स्थापन केले. १८९३ त मिसेस वेझंटनी (१८४७-१९३३) भारतात पाऊल ठेविले. १९०७ मध्ये त्या ऑल्कॉटनंतर अध्यक्ष झाल्या, ते जीवनाच्या अखेरच्या दिवसापर्यंत. त्यां एक असामान्य महिला होत्या व त्यांनी हिंदु-धर्म पूर्णांशाने स्वीकारून हिंदूंना त्यांच्या मोठेपणाची जाणीव करून दिली त्यांनी आपल्या कार्यास धर्मापासून सुरुवात केली व लवकरच त्यांत शिक्षणाचाहि समावेश केला. त्यांनी हक्के, मिल्ल व स्पेन्सरच्या अनुयायांचा शास्त्रीय जडवाद व धार्मिक नास्तिकता यांचा निषेध केला व वेद, उपनिषदे, गीता, इतिहास, पुराण, योग, स्मृति, संस्कार आणि वर्णाश्रमधर्म या हिंदुधर्माच्या संपूर्ण मदिराच्या पुनरुज्जीवनाचा पुरस्कार केला. कर्म व पुनर्जन्म आणि देव व असुर या कल्पनांवर त्यांनी जो भर दिला तो गूढ साक्षात्कारवादास अनुसरूनच होता.

थिऑसफीच्या प्रणेत्याच्या मते त्यांच्या ज्ञानप्रणालीत विज्ञान, धर्म व तत्त्वज्ञान याचा अपूर्व संगम आढळतो. ते एक तत्त्वज्ञान आहे; कारण विश्वाच्या आध्यात्मिक व भौतिक उत्क्रांति-योजनेचें त्यात स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते एक शास्त्र आहे, कारण त्यांत अंधश्रद्धेला स्थान नाही; तर प्रत्यक्ष ज्ञान व संशोधन यांवर भर आहे. तो एक धर्म आहे, कारण त्यांत या वैश्विक उत्क्रांतीचा कालावधि कमी करून ध्येया-प्रत अधिकाधिक लवकर पोचण्याचा मार्ग मानवास उपदेशिला आहे. या दृष्टीने पाहतां सर्व धर्मांत आढळणारें सत्य म्हणजेच 'थिऑसफी' असे म्हटले जाते. थिऑसफीने परिश्रमपूर्वक संशोधन करून प्राप्त केलेल्या ज्ञानाचा सारांश 'तीन सनातन सत्ये' या स्वरूपांत सांगता येईल. (१) आत्मा अमर आहे व त्याच्या भविष्यकालीन उत्क्रांतीला व दिव्यतेला मर्यादा नाही. (२) जीवनतत्त्व हें आपणास अंतर्वाह्य व्यापून उरलें आहे. तें कल्याणकारी असून केवळ प्रयत्नानेच प्रत्यक्ष अनुभविले जाते, व (३) प्रत्येक मनुष्य हा स्वतःचा स्वतःच धनी आहे. तो स्वतःस उन्नतीच्या शिखरावर नेऊ शकतो, तसें अवनतीच्या गर्तेतहि. थोडक्यांत म्हणजे ईश्वर हा 'शिव' आहे; आत्मा अमर आहे; आणि मनुष्यास प्रयत्नानुरूपच फळ मिळते.

जे. कृष्णमूर्तीविद्दल लिहावयाचें तर त्यांच्या वयाच्या तेराव्या वर्षीच ते नवे छिस्त किंवा प्रेषित आहेत असें अॅनी वेझंटनी जाहीर केलें होतें; परंतु हा व्यक्तिपूजेचा बुद्धीस न पटणारा प्रकार मान्य न झाल्याने त्यांनी तें सर्वोच्च पद नाकारलें व थिऑसफीपासून ते वेगळे झाले. ते एक उदात्त जीवन जगत आहेत आणि अवाध्य व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या मध्यवर्ती विचारावर आधारलेल्या, उदात्त मानवतावादाचा विचार ते प्रसृत करीत आहेत.

७. महान् स्फूर्तिस्थानें : रवींद्रनाथ टागोर (१८६१-१९४१) : देवेन्द्रनाथाचे पुत्र रवींद्रनाथ हे पुनरुत्थित भारताने निर्माण केलेले सर्वश्रेष्ठ असे वाङ्मयीन प्रज्ञावत आहेत. येथे फक्त त्यांच्या तत्त्वज्ञाना-विषयीच लिहावयाचे आहे. त्यांनी मानलेले प्रमुख मूल्य म्हणजे सौंदर्य, आणि चिंतन व कलात्मक निमितीतून प्राप्त होणारा सौंदर्यानंद होय; म्हणून त्यांनी सर्वांचेच प्रेमाने स्वागत केलें. मग तो निसर्ग असो, इतिहास असो, सर्व मानवजातीच्या कला किंवा संस्कृति असोत, किंवा प्रत्येकाचें स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेली ती स्वतः. माणसेच असोत. त्यांना नवनवे अनुभव प्राप्त करण्याची अतृप्त तळमळ होती. त्यांच्या समकालीन सुधारकांच्या मोठमोठ्या प्रयत्नांमध्ये ते सहभागी झाले; परंतु आपल्या प्रतिभेच्या आणि मर्वेसमन्वयात्मक विवेकाच्या जोरावर ते सदैव त्यांच्यातील विरोधाच्या व मर्यादांच्यापलीकडे राहिले. कोणत्याहि एका विशिष्ट मतप्रवाहास, चळवळीस अगर व्यक्तीस त्यांनी स्वतःला बांधून घेतलें नाही; तथापि उपनिषदांतील मूर्त विचारांची, वैष्णव पंथांतील सौंदर्यात्मक गूढवादाची, बौद्ध मानवतावादाच्या विश्वमैत्रीची आणि हिश्रन धर्मनि घडविलेल्या समृद्ध पाश्चिमात्य संस्कृतीची त्यांनी जोपासना केली. राममोहन रॉय, वकिम चतर्जी आणि सामाजिक व राजकीय सुधारक यांनी संपादिलेल्या विचारधनाचा त्यांच्या आंतरिक जीवनावर झालेल्या परिणामाची त्यांना जाणीव होती. विश्व आणि मानव यांना धारण करणारा सुसंवाद, समतोल व संबधितपणा याचा, कवियेष्ठ्याच्या स्वातंत्र्याने त्यांनी शोध घेतला व त्यांना अभिव्यक्तहि केलें. त्यांचे मन संवादी होतें. निमितीच्या मैफलींतून त्या श्रेष्ठ संगीत-

काराचें दर्शन घडतें. " ईश्वराचें अस्तित्व हे स्वतः सिद्ध तत्त्व असून त्यापासून मुटका नाही; आणि ईश्वर ही काही अशक्य कोटीतील अमूर्त कल्पना नव्हे, तर औपनिषदक ऋषींनी प्रतिपादिलेले जिवंत असे अनंत व्यक्तित्व आहे." " मी त्या महान् पुरुषाला जाणले आहे," (वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्). हा, आपला ईश्वर, प्रत्येकाच्या अनुभवातील सोबती असलेला ईश्वर होता. आपल्या नैतिक प्रयत्नात आपल्या अंतरातील अमर पुरुषाच्या शक्तीचा आपणास अनुभव येतो. केलेमध्ये अंतरात्मा परमात्म्यास आपली साद देत असतो. टागोराचें मानव-तत्त्वज्ञान हें फार मोठ्या प्रमाणात व्यक्तिवादही होतें. अमर आत्म्याने युक्त व नैतिक स्वातंत्र्य असलेली व्यक्ति या स्वरूपांत मनुष्य हा परमेश्वरावर अवलंबून आहे. सर्वश्रेष्ठ ईश्वराहून विभक्त, तथापि त्याच्याशीं एकरूप अमलेला जीव हा ईश्वर आणि विश्व दोन्हीकडे आकर्षित जाऊन द्विधा बनतो. अपरिहार्यतेच्या जगात त्याचें एक 'सान्त टोक' आहे, तर आकांक्षाच्या विश्वांत त्याचे दुसरें 'अनंत टोक' आहे. स्वातंत्र्य-मार्गाची वाटचाल करणाऱ्या मानवी जीवनाला ईश्वरी जीवन स्पर्श करतें. ईश्वर सागतो, " स्वतंत्र व्यक्ति म्हणून मजकडे ये. जे वद्ध आहेत ते खऱ्या अर्थाने माझ्याजवळ येऊंच शकत नाहीत." आपले वैशिष्ट्य अवाधित राखण्याची जी तळमळ आहे ती खरोखरी आपल्या अंतरांत कार्यरत असलेल्या सामान्याचीच इच्छा होय. टागोर काही वेळेस " आत्मसाक्षात्कारासाठी ज्यास द्वंदाची आवश्यकता आहे अशा अनंताचें आत्मसमर्पण " यासारख्या हेगेलच्या परिभाषेत बोलतात; परंतु हा विरोधाभास आहे व त्याचें कार्य सान्तातून अनंताची अभिव्यक्ति होण्याचें जे आश्चर्य आहे तें सूचित करणें हें आहे, हे त्यांस माहीत होते. " मी मान्य करतो की, एक असलेल्याचे दोन कसे झाले हे मला माहीत नाही व कधीहि माहीत होणार नाही." परंतु आनंदानुभूति हा त्याचा पुरावा आहे आणि प्रेमास आपल्या साक्षात्कारासाठी द्वंद पाहिजेच आहे. धार्मिक अनुभूति म्हणजे दुसरें काही नसून परमात्मा व जीवात्मा यांच्यातील प्रेमाचा संवध होय. या प्रेमाच्या एका वाजूला वियोग व दुसऱ्या वाजूला मिलन आहेत. या प्रेमांत आपणांस सान्त आणि अनंत, शक्ति आणि सौंदर्य, रूप आणि रस यांच्यातील संश्लेषण प्राप्त होतें. असा हा " कवीचा धर्म " आहे. त्यांत अपरिहार्यतारहित पण टिकून राहणाऱ्या विश्वाची भावात्मक सत्ता अभिप्रेत आहे. त्यास माया म्हणणें म्हणजे केवळ " सत्याबरोबर सत्याच्या विरोधी गोष्टमुद्रा अस्तित्वांत आहे असें म्हणण्यासारखें आहे." " विश्वाशिवाय ईश्वर ही एक केवळ विचित्र कल्पनाच ठरेल. ईश्वराशिवाय विश्व ही एक अव्यवस्था होईल." माया ही सान्त अस्तित्वाचा फसवेपणा, अस्थिरता आणि स्वप्नवत् स्वरूप सूचित करते; परंतु कलावंतांच्या दृष्टीने मात्र या स्वप्नातहि अंतिम सत्याचा अर्थ जाणवतो. मायेच्या ज्वलनाचा उद्देश सत्यान्नी ज्योत पेटविणें हा आहे. जीवन-देवतेने किंवा जीवनाच्या दैवी उगमस्थानाने व्याप्त असल्याने ती मानवाचें वसतिस्थान व कार्यक्षेत्र आहे. टागोरां-पुरते बोलायचें तर, वाङ्मयीन किंवा (शांतिनिकेतनाचे संस्थापक म्हणून) शिक्षणक्षेत्रातील त्यांनी मिळविलेले यश म्हणजे एकाच वेळीं ईश्वराची सक्रिय स्तुति व मानवतेची सप्रेम सेवा होय. या मानवतावादी धर्माच्या सेवेत त्यांनी आपले दीर्घायुष्य व्यतीत केले आणि अमर वैभव प्राप्त करून घेतले.

मोहनदास करमचंद गांधी (१८६९-१९४८) : यांना टागोरांनी

‘महात्मा’ ही पदवी दिली. जेथे त्यांनी १८९४ मध्ये नाताळ काँग्रेस स्थापन १९०९ ते १९१४ पर्यंत तेथील भारतीय स्वायिकांच्या हक्कांसाठी सत्याग्रह-चळवळीच्या तंत्राचा यशस्वी प्रयोग केला, त्या दक्षिण आफ्रिकेतील राजकीय पुढारी म्हणून ते प्रथम पुढे आले. त्यांच्या पित्याचा राजकारणीपणा, मातेची वैष्णव सांप्रदायिकता, त्यांच्या घराण्याचे शाकाहारी तत्त्व, इंग्लंडमधील कायद्याचा अभ्यास, गीतेचें व वायबलचे तसेंच रस्किन, टॉलस्टॉय व थोरो यांच्या लिखाणांचें त्यांचें वाचन, प्रॉटेस्टंट धर्मग्रंथ व हिंदुधर्म यांचा त्यांनी केलेला तौलनिक अभ्यास या सर्व गोष्टींच्या प्रभावांतून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडले होते. १९१४ त भारतांत परत आल्यावर गोखल्यांच्या आश्रयाखाली त्यांनी राजकारणाच्या क्षेत्रांत प्रवेश केला आणि गोखले व टिळक यांच्या मृत्यूनंतर ते राष्ट्रीय चळवळीचे नेते झाले. त्याचे नेतृत्व नवे व परिणामकारी होतें. त्यांनी काँग्रेसचें रूपांतर क्रांतिकारक सामाजिक चळवळीत केले व त्याद्वारा केलेल्या १९२१, १९३१ व १९४२ सालातील तीन अहिंसक मोहिमा व मधूनमधून केलेले रचनात्मक कार्ये यांमुळे १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झालें. भारताच्या फाळणीच्या दुर्घटनाप्रसंगी त्यांनी आपल्या तीन आठवड्यांच्या उपवासद्वारा जातता प्रस्थापित केली; परंतु एका अविचारी हिंदूने त्यांना ३० जानेवारी १९४८ रोजी गोळी झाडून ठार मारलें. त्यांचें राजकारण हे अंतर्बाह्य धार्मिक होतें. “मी राजकारणी माणसाचा वेप धारण केला असला तरी मनाने मी धार्मिक मनुष्य आहे.” सत्य आणि अहिंसा या त्यांच्या दोन तत्त्वांत हिंदुधर्माच्या विवरणांचें सार आहे. सत्यामध्ये एकमेव ईश्वर-हृदि, पुनर्जन्म व मोक्ष यांच्यावरील विश्वासाचा अंतर्भाव होतो. “ईश्वर हे एक असे काही अव्याख्येय तत्त्व आहे की, जें आपण सर्व अनुभवतो, परंतु जाणत नाही. माझ्या दृष्टीने ईश्वर म्हणजे सत्य व प्रेम, नैतिकता आणि निर्भयता. ईश्वर हा प्रकाश (ज्ञान) व जीवनाचें उगम-स्थान आहे; आणि तरीहि तो या सर्वांच्यापलीकडे व वरहि आहे. ईश्वर म्हणजे मदसद्विवेकबुद्धि. निरीश्वरवाद्यांचा निरीश्वरवादहि तोच आहे. तो आणि व बुद्धि यांच्या अतीत आहे. ज्यांना ज्याच्या व्यक्ति-त्वाची आवश्यकता आहे, त्यांच्या दृष्टीने तो व्यक्ति आहे. त्याच्या स्पर्शाची आवश्यकता असलेल्यांना तो साकार आहे. तो शुद्धतम सत्त्व आहे. जे श्रद्धावान् आहेत त्यांच्या दृष्टीने तो आहेच आहे. तो सर्वांना सर्व काही आहे.” (‘यंग इंडिया’, ५-८-१९२५). सहा वर्षांनंतर ते लिहितात : “प्रेमाचे वरेच अर्थ होतात. . . . परंतु सत्याचे दोन अर्थ मला कधीहि सापडले नाहीत, आणि निरीश्वरवाद्यांनीसुद्धा सत्याची शक्ति व आवश्यकता नाकारली नाही. . . . आणि ईश्वर म्हणजे सत्य असें म्हणण्यापेक्षा सत्य म्हणजे ईश्वर असें मला जें म्हणावेसे वाटते तें या विचारामुळेच.” (‘यंग इंडिया’, ३१-१२-१९३१). सत्य म्हणजे आंतरिक आवाज जें सांगतों तें; परंतु या आंतील आवाजाविषयी वोलण्यापूर्वी प्रत्येकाने आपल्या मर्यादांची जाणीव ठेवली पाहिजे. ज्याला सत्य-ईश्वराचा व्यक्तिशः शोध घ्यावयाचा असेल त्याने अनेक व्रतांचें पालन केले पाहिजे. त्यांच्या आश्रमाच्या सभासदांनी स्वतःस अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, अस्वाद, निर्भयता, अस्पृश्यता-निवारण, शरीरश्रम, सर्वधर्मसमानता आणि स्वदेशी या व्रतांस वांधून घेतले होतें. त्यांच्या मनांत सर्व थोर धर्माविषयी ‘आंतरिक आदर’ (जो केवळ सहिष्णुता नव्हे) वसत होता; कारण ते (धर्म) मूलतः खरे

व ईश्वरदत्त असून, ज्या लोकांना त्याचा साक्षात्कार झाला त्यांना ते आवश्यकहि आहेत. परंतु त्यांनी धर्मप्रसार व धर्मांतर यास तीव्र विरोध दर्शविला. गांधींनी कर्म व पुनर्जन्माची तत्त्वे स्वीकारली. वर्गव्यवस्थे-वट्टल बोलायचें तर त्यांनी तिचा दंगपरंपरागत उपजीविकेच्या व्यवसायांच्या स्वरूपांत स्वीकार केला; मात्र सर्व वर्ण समान दर्जाचे असल्याने वर्णांच्या उच्चनीचतेची कल्पना त्यांत अभिप्रेत नाही. म्हणून अस्पृश्यता हा एक मानवतेविरुद्ध असलेला भयंकर गुन्हा आहे. मानव आणि इतर प्राणी यांच्यातील बंधुभावाचे - खरोखर मानवाच्या इतर सर्व जीवाशी असलेल्या ऐक्याचे - तें मूर्तरूप असल्याने, गाईचें संरक्षण हे हिंदुधर्माचें केंद्रवर्ती तत्त्व आहे. पुनर्जन्मांतून मुक्त करणारें ईश्वराशी तादात्म्य यांतच मोक्ष सामावला आहे. “परमेश्वरप्राप्तीचा एकमेव मार्ग म्हणजे त्याच्या निर्मितीमध्येच त्यास पाहणें व त्याच्याशी एकरूप होणे हा होय. हें केवळ सर्वांच्या सेवाद्वाराच करणे शक्य आहे.” या सेवेत अहिंसा अभिप्रेत आहे व अहिंसेचा अर्थ, केवळ अभावात्मकरीत्या निरुपद्रवीपणा असा नसून, भावात्मकरीत्या प्रेम, दुष्टाशीहि सुष्टपणें वागणे असा आहे. या तत्त्वाचें धिस्ताच्या गिरि-प्रवचनाशी (सर्मन ऑन दि माउंट) असलेलें साम्य गांधींनी मान्य केलें; पण तें अधिक प्रत्यक्षपणें ‘अस्तित्वाची एकता’ या औपनिषदिक कल्पनेवर आधार-लेलें आहे. हें ध्येय साध्य करण्याचा-विशेषतः राजकीय क्षेत्रांत-नैतिक प्रयत्न म्हणजे सत्याग्रह. या क्षेत्रांत असहकार, सविनय कायदेभंग आणि उपवास यांसारख्या अहिंसक साधनांचा उपयोग केला जातो. गांधींच्या सत्याग्रहाचें अंतिम ध्येय स्वराज्य किंवा रामराज्य हें होते. म्हणजे केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे, तर मोठ्या प्रमाणांतील स्वायत्त पंचायती, सहकारी शेती, कुटीरोद्योग या आधारावर केलेली भारताची संपूर्ण सामाजिक सुधारणा. व्यक्ति हीच एकमेव सर्वश्रेष्ठ निकप असल्याने “कमीत कमी राज्य करणारें सरकार सर्वांत चांगलें” ही थोरोची उक्ति सार्थ आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालांत गांधींच्या मृत्यूनंतर त्यांचें समाजोद्धाराचें कार्य आचार्य विनोबा भावे यांनी चालविलें आहे व त्याचा मुख्य आधार ईश्वरपुत्र मानवाच्या देवत्वाचे आध्यात्मिक आवाहन हा आहे. त्यांच्या शिष्यांना त्यांनी फक्त एकच नियम सांगितला आहे : “अंतरांत उदार अंतःकरण व शिरावर परमेश्वर वाळगून, दोनहि हातांनी काम करा व फलाची वाट पहा.” त्यांचे प्रमुख शिष्य जयप्रकाश नारायण हे आहेत.

अरविंद घोष (१८७२-१९५०) . हे बंगालमधील एका श्रीमंत घराण्यांत जन्मले व त्यांचें सर्व शिक्षण इंग्लंड (केम्ब्रिज) मध्ये झालें. १८९३ त भारतांत परत आल्यावर ते बडोदा येथे सरकारी अधिकारी झाले. नंतर ते बंगालमधील फाळणी-विरोधी मोहिमेत सामील झाले व त्यांना १९०७ मध्ये अटक झाली. नंतर राजकीय जीवनांतून अंग काढून चिंतनांत काळ घालविण्याचें त्यांनी ठरविले व कारागृहांतून निसटून ते पांडेचरीला गेले. तेथे १९१० मध्ये आपला सुप्रसिद्ध आश्रम स्थापन करून त्यांतच ते १९५० पर्यंत राहिले. प्लॉटिनस, ब्रॅड्ले व बर्गसन यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन त्यांनी आपल्या ‘दिव्य जीवांत’ (लाइफ डिव्हाइन) हिंदु धर्माचा नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. ईश्वराच्या सर्वव्यापी अस्तित्वाचा, (ज्याची शास्त्रज्ञांना केवळ अंधूक जाणीव होते), अंतःप्रज्ञाशील चिंतनाशी (इन्ट्युइटिव्ह कॉन्टेम्प्लेशन) संवादी असलेल्या मनास साक्षात्कार होतो. जडतत्त्व (मॅटर), जीवन

(लाइफ), बोध (कॉन्शसुनेस) यांच्या चढत्या क्रमाने, आणि निरपेक्ष तत्त्व व विश्व यांच्यातील ऐक्यापर्यंत पोहोचविणारा प्र-बोध (सुप्रा-कॉन्शसुनेस) याच्याद्वारा दैवी शक्तीचा साक्षात्कार होतो. वैश्विक शक्तीशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी माणसाने आपली तुटक ज्ञान मिळविणारी व्यक्तिगत जाणीव ओलांडून सर्वव्यापी आनंदांत मग्न झालें पाहिजे. त्याच्यांतील जडद्रव्य, जीवन व आत्मा हीं, विश्वातील जडद्रव्य, जीवन व आत्मा यांना चेतना देणाऱ्या अनंत गतिमानतेशी समरूप होऊन स्पंदन पावली पाहिजेत. मानवाच्या सध्याच्या स्थितीपासून अतिमानस (सुप्रा-मेन्टल) अवस्थेपर्यंतच्या मद उत्क्रांतीचा उपन्यास करून नव-मानवाचें बीजारोपण करण्याचें काम जाणत्यांच्या लहान वगनिच करावयास पाहिजे. सामाजिक व राजकीय चळवळी या मानवास त्याच्या खऱ्या ध्येयाकडे नेऊ शकत नाहीत; कारण वैश्विक उत्क्रांतीचें अधिष्ठान असलेल्या दैवी शक्तीकडे त्या दुर्लक्ष करतात अरविदाचे ग्रंथ काही प्रमाणांत दुर्बोध वाटतात; पण नव्याच प्रमाणांत ते अत्यंत काव्यमय आहेत. त्यांच्या आश्रमवासीयांनी त्यांचे अंगीकृत कार्य, आश्रमाच्या खऱ्या व्यवस्थापक व त्या ऋषींच्या जीवनसाथी असलेल्या प. वा. (१९७३) माताजींच्या (सौ. रिचर्डच्या) मार्गदर्शनाखाली व्यवस्थित होतें.

महंमद इक्बाल (१८६६-१९३८) : हे भारतातील इस्लामी पुनरुज्जीवनाचे तत्त्वज्ञ-कवि होते. हे पुनरुज्जीवन हिंदूपेक्षा उशिरा सुरू झालें; कारण भारतीय मुस्लिमांच्या मोगल राजवटीशी असलेल्या संबंधामुळे ब्रिटिशांनी आणलेल्या मूल्यांचा आणि संस्थांचा स्वीकार त्यांच्याकडून लवकर झाला नाही; परंतु सय्यद अहमद खान (१८१७-१८९८) या शिक्षणतज्ज्ञ व समाजसुधारकाने १८७३ मध्ये अलीगढ येथे अँग्लो-ओरिएंटल कॉलेज (जें पुढे विश्वविद्यालय बनलें) स्थापन करून त्याद्वारा त्याची मनें बदलण्यास मदत केली इक्बालवर पर्शियाच्या सुफी-गूढवादांचा व सत्ताशास्त्रज्ञांचा, तसेंच गटे व नीत्शे यांच्या लिखाणांचा प्रभाव पडला होता. त्यांच्या सुरुवातीच्या उर्दू पदांतून व सुप्रसिद्ध 'भारत' या कवितेतून उदयोन्मुख भारतीय राष्ट्रवादाची तळमळ व्यक्त होते पुढे सर्व-इस्लामवादाच्या (पॅन-इस्लामिझम) पुरस्कर्त्यांशी त्यांनी संबंध जोडला; परंतु इस्लामच्या त्यांच्या कल्पनेत त्यांनी सर्वात्मवादावर भर दिल्याने ते सर्वात्मवादीच राहिले. त्यांनी आपल्या 'इस्लाममधील धार्मिक विचारांची पुनर्रचना' या ग्रंथांत मुस्लिम मानवतावाद पुढे मांडला आहे. तो, इस्लामच्या मूत व विगामी विचारावर आणि पूर्ण-मानव (इन्सान-अल-कमिल) या सुफी कल्पनेच्या प्रकाशात लावलेल्या कुराणांतील 'पृथ्वीवरील देवाचा प्रतिनिधि (व्हाइस-रीजंट)' अशा मानवाविषयी असलेल्या कल्पनेच्या अर्थावर आधारलेला आहे. अशा तऱ्हेने इक्बालच्या मानवतावादाला मेसायतेची (मेसिअनिक) झांकेक आहे. सध्या तरी देवाचा प्रतिनिधि हा केवळ एक आदर्श आहे; परंतु मानवतेच्या उत्क्रांतीची दिशा आपल्या जनकाचे (ईश्वराचे) सुपुत्र शोभतील अशा अद्वितीय व्यक्तीच्या निर्मितीकडे आहे. मानवाची शारीरिक व मानसिक ह्या दोन्ही बाबतींतील वाढ त्याच्या जन्माची पूर्वापाधि आहे. पृथ्वीवर ईश्वरी साम्राज्य, म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवर शक्य असेल तितक्या अत्यंत अद्वितीय व्यक्तीच्या अध्यक्षतेखाली कमी-अधिक अद्वितीय व्यक्तीची लोकशाही मानव स्थापन करील. इक्बालचा हा न्याय्य मानवतेच्या महत्त्वाकांक्षेचा आविष्कार अरविदांच्या मानवी

उत्क्रांतीच्या पूर्णतेच्या आध्यात्मिक कल्पनेशी समांतर आहे. दोघेहि वर्गसंनचे ऋणी आहेत; परंतु इक्बालवर नीत्शेच्या अतिमानव (सुपरमॅन) तत्त्वज्ञानाची विशेष मोहिनी पडली होती; मात्र नीत्शेच्या एकंदर विचारात उच्चकुलीनत्वाचे पूर्वग्रह व नास्तिकता याचे दोष आहेत, त्याच्यापासून तो दूर राहिला.

८. विद्यापीठीय तत्त्वज्ञ : अमळनेर येथे तत्त्वज्ञानमंदिराची स्थापना भारतीय तत्त्वज्ञान-मंडळाची कोल्हापूर येथे झालेली स्थापना व ३१ मे १९१७ रोजी झालेली त्याची पहिली सभा, आणि जुलै १९१७ मध्ये इंडियन फिलॉसॉफिकल रिव्ह्यू- (भारतीय तत्त्वज्ञान-समीक्षा) च्या पहिल्या अंकाचे प्रकाशन ह्या गोष्टी भारतांत विद्यापीठीय युग सुरू झाल्याच्या द्योतक होत्या. काही वर्षांच्या चढ-उतारानंतर हे उपक्रम (इनीशिएटिव्हज) भारतीय तत्त्वज्ञान परिपदेच्या (इंडियन फिलॉसॉफिकल काँग्रेस) स्वरूपांत स्थिरपद झाले. तिचे पहिले साधारण अध्यक्ष रवींद्रनाथ टागोर व कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन हे होते. त्यांच्यानंतर १९३७ मध्ये प्रा. ए. आर. वाडिया व १९५६ मध्ये प्रा. हुमायून कबीर हे अध्यक्ष झाले. भारतांतील तत्त्वज्ञानाच्या प्राध्यापकांना वर्षांतून निदान एकदातरी एकत्र येऊन विचाराची देवाण-घेवाण करण्याचें व्यासपीठ त्यामुळे उपलब्ध झालें. अमळनेरचें तत्त्वज्ञानमंदिर हे संशोधकांचें आकर्षक केंद्र बनलेलें आहे, व या पिढींतील अनेक तत्त्वचिंतक मनें तेथे जोपासली गेली आहेत विशेषतः गेल्या वीस वर्षांत राष्ट्रीय, प्रांतीय वा तद्देशीय पातळीवरील इतर अनेक तत्त्वज्ञान-मंडळां अस्तित्वात आली असून, अमळनेर येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या 'तत्त्वज्ञान-त्रैमासिक' (फिलॉसॉफिकल क्वार्टर्ली) या-व्यतिरिक्त इतर अनेक नियतकालिके सुरू केली गेली आहेत आणि भारतीय तत्त्वज्ञानावर परदेशीयांचेहि लिखाण स्वीकारण्याच्या त्याच्या उदार धोरणामुळे भारतांतील तात्त्विक विचारांतील प्रगतींत बरीच भर पडली आहे. या सर्व काळाशी संबंधित व उल्लेखनीय विचारवंतांच्या अग्रस्थानी असलेल्या, समर्थ तत्त्वज्ञ व राजनीतिज्ञ डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास प्रथम करणें उचित ठरेल.

सर्वपल्ली राधाकृष्णन (जन्म १८८८) : सर्वपल्ली राधाकृष्णन याचा जन्म दक्षिण भारतांतील तिरुतानी येथे ५ सप्टेंबर १८८८ रोजी एका अत्यंत धार्मिक अशा घराण्यांत झाला. प्रॉटेस्टंट संस्थामधून त्यांचें बारा वर्षे शिक्षण झालें. तेथे पारंपरिक हिंदुधर्माला आव्हान वाटणाऱ्या जिवंत धर्माशी त्याचा संबंध आल्याने त्यांना हिंदु कल्पनांच्या चिकित्सक अभ्यासाची गरज भासली. अवचितपणें भेट मिळालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या जुन्या पुस्तकांमुळे हें वळण निश्चित झालें. भारतीय विचारवंत हे धर्म-ग्रंथांचे अंध पुरस्कर्ते होते व ते नैतिक व सामाजिक प्रश्नाविषयी उदासीन राहिले, या विविध टीकेला त्यांनी उत्तर देण्याचें अंगीकारले. अशा तऱ्हेने सुरुवातीपासूनच हिंदुधर्माचें संरक्षण (डिफेंस) करण्याचा हेतु त्यांच्या सर्व लिखाणाला व्यापून राहिला आहे; परंतु हें साध्य करण्यासाठी त्यांना, प्रत्यक्ष (कांकीट) हिंदुधर्मापासून त्यांनी ज्यास चिद्वाद म्हटलें व ज्याचा अनेक बाबतीत प्रमाणभूत (क्लासिकल) वेदान्त-दर्शनाशी तुलना करून नवा अर्थ लावला आहे, ते तत्त्वज्ञान वेगळें करावें लागलें. उदा.- शंकराचार्याची मूलभूत शिकवण मान्य करीत असतां त्यांनी

तिच्याशी रामानुजाचार्यांच्या व्यक्तिवादी (पर्सनॅलिस्टिक) व जगन्-मान्यतादर्शक तत्त्वांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही प्रवृत्ति त्यांच्या 'वेदान्तातील नीतिशास्त्र' या एम. ए. च्या प्रबंधातून व सुरुवातीस प्रसिद्ध झालेल्या धर्म व इतर नीतिशास्त्रीय निबंधातून, तसेच १९१८ मधील रवींद्रनाथ टागोराचें तत्त्वज्ञान या पुस्तकातून (ज्यात त्यांनी टागोराच्या शरीर व मन, जडतत्त्व व जीवन यात निरपेक्ष विभाजन न करणाऱ्या सर्वस्पर्शी दृष्टीची स्तुति केली आहे) आधीच व्यक्त झालेली दिसते आपल्या सुंदर शैलीत लिहिलेल्या 'भारतीय तत्त्वज्ञाना'त ज्या पद्धतीचे अनुकरण करणारे भारतात बरेच निघाले, त्या स्वमतसमर्थनाच्या विवेचनपद्धतीने व्याप्त अशा एका चिकित्सक मांडणीचा त्यांनी उपन्यास केला या ग्रंथात (काही प्रमाणात जैन व बौद्ध मतांसहित) सर्व भारतीय विचारातील मूलभूत एकतेच्या व सुसंवादाच्या ज्या कल्पनेचा पुरस्कार करण्याची हिंदु-प्रबोधनाच्या प्रणेत्यांना आवड होती, त्या कल्पनेची शक्यता, एवढेच नव्हे तर आदरणीयता, विद्वत्तापूर्ण तऱ्हेने दर्शविली आहे जरी प्रमाणभूत दर्शनाच्या ग्रंथकर्त्यांनी सामान्यपणे आपापसातील मतभेदांना धार आणलेली होती, तरी त्यांच्या या आधुनिक भाष्यकाराने त्यांच्या विरोधी तत्त्वांच्या व विधानांच्या पाठीमागे त्यांच्या मते असलेले मूलभूत साम्य प्रकाशात आणले. आपल्या 'हिंदु-जीवन-दृष्टी' (हिंदु व्ह्यू ऑफ लाइफ)-मध्ये भारतीय विचारातील विविधतेकडे सामान्य मूल्ये व समान आध्यात्मिक अनुभवाच्या एकीकरणात्मक दृष्टिकोणातून पाहण्याचा प्रयत्न त्यांनी कायम ठेविला. 'कल्की'मध्ये त्यांनी ही बाह्य समरूपतेच्या अतीत अमणारी आध्यात्मिक सुसंवादाची कल्पना यात्रिक जगतास लागू केली, परंतु त्यांच्या श्रद्धाचे अत्यंत जोरदार व बोलकें व्यक्तीकरण त्यांच्या 'चिदवादी जीवनदृष्टि' (अँन आयडिऑलॅस्ट व्ह्यू ऑफ लाइफ) या ग्रंथात दिसून येते या ठिकाणी चिदवाद हा विशिष्ट ज्ञानमीमांसात्मक उपपत्तीपेक्षा नैतिक मूल्यांच्या अर्थाने आदर्शाच्या (आयडियल) अधिक जवळचा आहे. "चिदवादी जीवनदृष्टीचा अर्थ एवढाच की, विश्वाला अर्थ आहे, मूल्य आहे आदर्श मूल्ये ही गतिमान शक्ति आहेत. ती जगताची प्रेरक शक्तिकेंद्रे आहेत. ज्ञेयप्रणालीच्या स्वरूपातच केवळ जग हे बुद्धिगम्य आहे. एखादी वस्तु ही केवळ विशिष्ट प्रतिमा आहे की सामान्य सवध आहे, या प्रश्नाशी अशा मताला काहीहि कर्तव्य नाही." हा मूल्यात्मक दृष्टिकोण मग पुढे जीवनातील विशिष्ट व व्यावहारिक क्षेत्रातहि, त्याच्या सकीर्णतेची जाणीव ठेवून रोचकपणाने व हळुवारपणाने वापरला गेला या उत्तरकालीन ग्रंथातून राधाकृष्णन याची व्यावहारिक वावतीतील शैक्षणिक, सांस्कृतिक, परराष्ट्रीय सवधात्मक व राजकीय वावतीतील वाढती कार्यमग्नता प्रकट होते.

राधाकृष्णन याचें तत्त्वज्ञान हे निबंधकार व वाङ्मयीन लेखकाची प्रज्ञा व व्यावसायिक तत्त्वज्ञाचा तर्ककर्मक विचार यांच्या मध्यभागी बसते त्याच्या मते तत्त्वज्ञान हे मर्मदृष्टीने (इन्साइट्स) घडविलेलें दर्शन आहे, तितकें ते परिकल्पनात्मक पुनर्रचना (रिकन्स्ट्रक्शन) नव्हे ते "आत्म्याचें असें आरोग्य-प्रदायी शास्त्र (थेरपी) आहे की, जें मूल्ये जाणण्याचा व जोपासण्याचा प्रयत्न करते व एका साक्षात् दर्शनाचे रूप अती धारण करते "अपरिहार्यतेच्या जगातील ते स्वातंत्र्याचें चिन्ह आहे विश्वाच्या एकात्मतेवर व मानवी जीवनाच्या अधिष्ठानावर ते उभे राहते आणि त्यास वैश्विक चैतन्य देणारा सर्वात्मक आत्मा

हा त्याच्या मूल्यांच्या जाणिवेतून निर्माण होतो. त्या आत्म्याचे नेतृत्व स्वीकारून राधाकृष्णन हे तत्त्वज्ञानातील सर्व संप्रदायांच्या आणि विविध सुस्थिर धर्मांच्या वावतीतहि अधिकाधिक उदारमतवादी व सहिष्णु बनले आहेत. "सहिष्णुता ही सान्त्वनाताने अनंताच्या असीमतेला वाहिलेली आदराजलि आहे "

सद्वस्तु, सान्तजीवाचे स्थान, ज्ञानयुक्त व नैतिक वर्तनाचे निकष यांसंबंधी निश्चित भूमिका स्वीकारण्याच्या वावतीत राधाकृष्णन ह्यांच्या आड हा त्यांचा विशाल दृष्टिकोण आला नाही. त्यांना निश्चितपणे असे वाटते की, जीवन व अस्तित्व अर्थपूर्ण व हेतुपूर्ण आहेत निसर्गवाद, शास्त्रीय जडवाद, गूढ राष्ट्रवाद आणि प्रत्यक्षवादी मानवतावाद ही सर्व मते असमाधानकारक किंवा एकागी आणि अयोग्यमार्गी म्हणून ते त्याज्य मानतात. निर्गुण आणि सगुण ब्रह्माविषयीच्या जुन्या भारतीय वादाबद्दल बोलायचे तर, ते साहजिकच निर्गुण ब्रह्म हेच अंतिम सत्तत्त्व आहे आणि सगुण ब्रह्म केवळ निरुपाधिक सत्तेचे मानवादि व्यक्तीकरण आहे असे मानतात मात्र येथे त्यांनी दुर्दैवाने निर्गुण व सगुण यांचे भापांतर अव्यक्तिगत व व्यक्तिगत असे केले आहे (जणू काही 'व्यक्ती'मध्ये मर्यादितपणा व सापेक्षता अपरिहार्यपणे अंतर्भूत आहेत). जर ईश्वर हा कालतत्त्वाधीन असलेल्या जगताशी बांधला गेला, जर त्याचें कार्य मानवी स्वातंत्र्य व अस्तित्वाच्या अटींनी मर्यादित झाले, तर तो शक्ति, ज्ञान व सात्त्विकता यांसंबंधी जीवनाच्या गुणवत्तेच्याबाबत कितीहि अनंत असला तरी तो निरुपाधिक सत्तेचें केवळ व्यक्त रूप आहे. सर्व थोर वेदान्ती विचारवताची व शिश्ननाची वाजू घेऊन ते म्हणतात : "ईश्वर काय नाही याविषयी आपले निश्चित मत असू शकते; परंतु तो काय आहे याविषयी नाही. तो काही विकास-निष्पन्न देवता नव्हे.. अत्यंत समर्थ असा यात्रिक स्थापत्यशास्त्रज्ञ नव्हे.. व कोणत्याहि क्षणी हस्तक्षेप करणारा विश्वाचा अतिनैसर्गिक व्यवस्थापकहि नव्हे." याचा अर्थ त्याला काही भावात्मक आशयच नाही असा होत नाही; कारण ईश्वराची अनाकलनीय भावात्मकता सर्व सकल्पनाकारातून स्फोट पावते; तथापि ईश्वराच्या सकल्पनात्मक सगुण व्यक्तीकरणाला मोठें धार्मिक मूल्य आहे जणू काही ते मानवाच्या वाजूने पाहिल्यास दिसणारी निरुपाधिक सत्ता आहे. तें "सर्वश्रेष्ठ तार्किक सत्य व सखोल धार्मिक श्रद्धा यांचे संमिलन आहे." त्याद्वारे ईश्वर हा माणसाच्या गरजा व भयं यांविषयी उदासीन असणारी देवता न राहता खऱ्याखऱ्या पूजेचा व आदराचा तो विषय होतो. अशा प्रकारे राधाकृष्णन हे काल व नित्यता, भासमान व सत्ता यांच्यातील अंतर दर्शविणाऱ्या मायावादाचे समर्थन करतात. माया ही विश्वाचे विनाशित्व दर्शविते. "मायेचा अर्थ जीवांसहित हे सर्व अनुभव-विश्व एक भास आहे असा नाही; कारण विश्वाच्या सर्व प्रयत्नांचे अधिष्ठान व त्याची दिशाच मुळी परमात्मा हा आहे." जेव्हा हिंदु विचारवंत आपणास मायेपासून मुक्त होण्यास सांगतात, तेव्हा ते आपणावर सत्ता चालविणाऱ्या असत्य मूल्याची बंधने झुगारून देण्यास सागत असतात. ते काही आपणास जीवनास एक आभास मानण्यास, किंवा जगाच्या कल्याणाविषयी उदासीन राहण्यास सागत नाहीत. माया ही उत्पत्तीचे गूढ दर्शविते; असे गूढ की जे केवळ अतःप्रज्ञेनेच जाणले जाऊ शकते. अतः प्रज्ञा ही काही बुद्धीची पर्यायी नाही, तर बुद्धिगम्य विवेचक ज्ञानात गृहीत धरलेले व अतर्हित असलेले असे ज्ञान आहे " ती धार्मिक श्रद्धेप्रमाणेच वैज्ञानिक प्रतिभा, काव्यात्मक

मर्मदृष्टि आणि नैतिक सदसद्विवेकबुद्धि यांचीहि प्रतिनिधि आहे.” “ती ज्ञानाच्या संकल्पनात्मक आशयाच्याद्वारा विचार व त्यांतील जिवंत सद्वस्तु याच्याशी गतिमान असलेले राहते” तिनें सर्वश्रेष्ठ स्वरूप म्हणजे, ‘पूर्ण अनुभव.’ येथे भारतीय तत्त्वज्ञानाचें प्रमुख लक्षण विस्लेषणांतील निश्चितता हे नमून, आध्यात्मिक उन्नति हे आहे, असा अनेकजणांचा समज झाला आहे, त्यास काही प्रमाणांत राधाकृष्णन यांच्या अंतःप्रज्ञावाद व नैतिक मूल्यांविषयी सातत्याने दिसणारी त्याची आस्था या गोष्टी एकवटून कशा जबाबदार आहेत हे आपणांम दिग्गू शकते. तथापि प्रणालिंत स्वरूपांत व्यवस्थीकरण करण्यासाठी कोणत्याहि सुसंगत तत्त्वज्ञानांत, “निरीक्षित सामग्री, बौद्धिक चिंतन आणि अतः-प्रज्ञात्मक मर्मदृष्टि या सर्व गोष्टी विचारांत घेणे आवश्यक आहे,” अशी आपणांस आठवण देण्यास ते चुकले नाहीत. तथापि प्रणालीकरण त्याच्या वावरीत प्रत्यक्ष साकारन होतां, ते केवळ एका भाववृत्तीच्या स्वरूपातच राहिले. त्यांच्या लिखाणांतून नैतिक व आध्यात्मिक कर्म, व दैवी आणि मानवी दोन्ही प्रकाराचें स्वातंत्र्य, मानवतावाद व अनुभवातीत आध्यात्मिकतावाद यासारंगे केवळ अपुरा मेळ वसलेले विप्रतिपेक्ष (अन्तिमोमीज) आपल्यापुढे उभे राहतात.

के. सी. भट्टाचार्य (१८७५-१९४९) : हे बऱ्याच जणांच्या दृष्टीने आधुनिक भारताचे श्रेष्ठ प्रणालिंत सत्ताशास्त्रज्ञ होते; परंतु त्यांचें लिखाण अवघड व पद्धत दुर्बोध असल्याने ते गुप्रसिद्ध होऊं शकले नाहीत. त्यांनी बी. एन. सील यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास केला व सरकारी महाविद्यालयांतून अध्यापकीय व प्रशानकीय अशा विविध स्थानांवर काम केले. निवृत्तीनंतर ते अमळनेरला दोन वर्षे राहिले व शेवटी कलकत्ता विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे ‘पंचम जांजं प्राध्यापक’ म्हणून ते १९३८ पर्यंत राहिले. त्यांचें तोंडी शिकविणे हें त्यांच्या लिखाणासारंगे नमून, मुस्पष्टपणाचा आदर्श होते व त्याची तर्कशुद्ध विचारसरणि अविरोध्य होती.

त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रथम काळांत, त्यांनी सत्ताशास्त्रीय अपरिहार्यता प्रतिपादिली आणि बोधात्मक अनुभवाच्या, विशेषतः ज्ञानदोषांच्या प्रत्यय वस्तुवादी विस्लेषणाद्वारा त्यांनी एका धर्मनिरपेक्ष वेदान्ताची मांडणी केली. “असत्त्वाचा बोध व व्यक्तिगत गोष्टींचा बोध हे परस्परांत अभिप्रेत आहेत”; कारण वस्तु ही व्यक्तीच्या स्वभरकीयीकरणद्वाराच अस्तित्वात असते आणि वस्तु नाकारल्यावर जें शिल्लक उरतें त्या स्वरूपांतच व्यक्ति जाणली जाते. या विस्लेषणाच्या पायावर त्यांनी आपलें ‘अनुभवातीत मानसशास्त्र’ उभारले की ज्याचा सारांश ‘स्वातंत्र्यस्वरूपी व्यक्ती’ मध्ये, व्यक्तिगतत्वाच्या श्रेणीची क्रमवारी असा दिला आहे. खालील गोष्टींपासून अनुक्रमे स्वतःची सुटका करून घेतल्यावर, व्यक्ति ही स्वतः सा प्राप्त करून घेते : (१) दृष्ट वस्तुनिष्ठ परिस्थिति, (२) वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणांतून दिसणारे शरीर, (३) अंतर्गतरीत्या जाणवणारे शरीर, (४) जाणीवपूर्वक न पाहिलेल्या अनुपस्थित वस्तु, (५) अनुपस्थित वस्तूच्या प्रतिमा, (६) कल्पना, (७) अभावात्मक विचार, (८) भावना, (९) वैयक्तिक ‘मी’ चें आत्मनिरिक्षण, (१०) प्रत्यक्ष आत्मनिरिक्षणापलीकडे असणारा अवैयक्तिक आत्मा. अशा तऱ्हेने ती अंततः स्वातंत्र्य-रूपीच असलेल्या शुद्ध व्यक्तीपर्यंत पोहोचते.

दुसऱ्या काळांत, पूर्वीच्या क्रमवारीच्या जागी त्यांनी चार ‘ओपपत्तिक जाणिवेच्या’ श्रेणि सांगितल्या. आनुभविक (घटितांशी संबंधित असलेले विज्ञान), शुद्ध वस्तुनिष्ठ (चिंतनात्मक पदार्थ-विज्ञान), आध्यात्मिक (विशेषतः धार्मिक वृत्तीने सत्तेच्या जाणिवेचा उपभोग) व अनुभवातीत (सत्याचा अथवा स्वातंत्र्याचा अथवा सत्य व स्वातंत्र्य यांच्या अनियत एकत्रीकरणस्य असलेल्या मूल्याचा आत्मा-विष्कार). सत्य, स्वातंत्र्य आणि मूल्य [बोधन, निश्चयन (विलिंग) व भावन यांच्याशी मेळ वसणारे] हे निरुपाधिक सत्तेचे पर्यायी आकार आहेत. निरुपाधिक सत्ता म्हणजे जी आशय व जाणीव यांच्या द्वैतापासून मुक्त असते ती. सत्याच्या रूपांत, ती जाणिवेच्या उल्लेखापासून मुक्त अशी स्वतःप्रमाण ‘अस्ति’ (ईज) रूपाज्ञात (नोन) वस्तु अमर्त-स्वातंत्र्याच्या रूपांत ती आशयमुक्त (किंवा केवळ आशयनिर्माती) जाणीव असते. मूल्याच्या रूपांत ती आशय व जाणीव यांच्यांत भेद-रहितपणे अभिप्रेत असते. अशा तऱ्हेने निरुपाधिक सत्ता ही सत् (सत्य वस्तु), चित् (जाणीवयुक्त व्यक्ति) व आनंद (वस्तु व व्यक्तीची एकता) या तिहींची पर्यायी व्यवस्था आहे.

कालिदास भट्टाचार्य : त्यांचे तृतीय पुत्र कालिदास भट्टाचार्य (१९१२) यांनी स्वतःच्या पद्धतीने आपल्या वडिलांची पर्यायी निरुपाधिक सत्तेची उपपत्ति, विशेषतः ज्ञानमीमांसेतील संशोधनांतून विस्तारली. त्यांचा कल या पर्यायांतील परस्परस्वातंत्र्य वाढवून मागण्याकडे आहे, पण ते सुद्ध पर्यायी व्यवस्थेच्या दर्जाबद्दल शंकाहि घेतात. तो केवळ ज्ञानविषयक (एपिस्टिमिक) आहे, की सुद्ध सत्ताच पर्यायी स्वरूपाची आहे असे आपण मानलें पाहिजे ? सुद्ध पारंपरिक वेदान्त-दर्शनच त्यातील, कां असें न विचारता स्वीकारलेल्या सत्ता-व्यवस्था व मानवी ज्ञानव्यवस्था यांच्यातील ऐक्यांतून निर्माण झालेल्या अटचणीत नापडले आहे. त्यांच्यांत फरक करण्याकडे असलेल्या आपल्या कलातूनच के. भट्टाचार्य हे त्यातील अनेक विप्रतिपेक्षांच्या उत्तराचा मार्ग दाखवीत असावेत.

टी. आर. व्ही. मूर्ति : हे तामीळ ब्राह्मण असून त्यांचें शिक्षण बनारस विद्यापीठात झाले व तेथेच ते आता स्थायिक झाले आहेत. बनारसमधील त्यांच्या वास्तव्यात के. सी. भट्टाचार्यांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. ते मुख्यतः बौद्ध धर्मातील ‘मध्यवर्ती तत्त्वज्ञान’ या ग्रंथाकरिता प्रसिद्ध आहेत; पण लेखातून त्यांनी आपला स्वतःचा असा स्वतंत्र व व्यापक विचारहि मांडला आहे. त्याच्या मते तत्त्वज्ञान हें आश्चर्यांतून नव्हे, तर दुःखाच्या कचाट्यांतून सुटण्याच्या इच्छेतून निर्माण होतें. आधार व मार्गदर्शक मर्मदृष्टि देणारी श्रद्धा व दर्शन, शब्द व ध्यान यांच्यामध्ये मननाच्या स्वरूपांत तें असतें. स्वतःच्याच भूमिकेवर टीका करणाऱ्या जाणिवेच्या परागत हालचालीत तें समाविष्ट आहे. जाणीव आणि आशय यांच्यामध्ये तीन आणि केवळ तीनच, जाणीवयुक्त कार्यासाठी जागा आहे : (१) आशय जाणिवेस नियमित करील, हें बोधन होय; कारण तें स्वयं वास्तववादी आहे. (२) जाणीव आशयास नियमित करील, हे निश्चयन होय; (३) किंवा दोघेहि एकमेकांस नियमित करतील, हें भावन होय. हें अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे कार्य आहे. नेहमीच्या अनुभवांत या तिहीची गळत झालेली असते व त्यामुळे

तो आभासात्मक असतो; परंतु त्यांतील अवोधात्मक भाग काढून टाकून तो शुद्ध केल्यास, आपण जे खरोखरी जाणले असते त्या गोष्टीपर्यंत पोहोचतो; पण ही संशोधित सत्ताहि क्रमाने अधिक सखोल सत्ता सापडल्यास आपण आभासात्मक म्हणून त्यागतो. ज्या अर्थी चितनांत अनुभवांवद्दल अविरतपणे शका घेतली जाते, त्या अर्थी, असल्याची जाणीव आणि व्यक्तिगतत्वाची जाणीव परस्परांत अभिप्रेत असतात, हा के. सी. भट्टाचार्याचा नियम या विचारसरणीचें तत्त्व आहे. याचें पूरकतत्त्व हे आहे की, सद्बस्तु-आभास, ब्रह्म-जगत्, सामान्य-विशिष्ट, द्रव्य-गुण, मन-शरीर, कारण-कार्य यांसारखे संबंध ही गौणत्वाची उदाहरणे आहेत, की ज्यात एक पद दुसऱ्या पदासाठी त्याज्य ठरतें. विचारसरणीचा मार्ग हा नेहमी आभासाकडून सद्बस्तूकडे जात असतो. पहिल्यांत दुसऱ्याचे सूचन गर्भित आहे; पण दुसऱ्यात पहिल्याचें सूचन गर्भित नाही. ज्ञानाच्या भूमिकेवरून निश्चयन व भावन हे अडथळे आहेत; परंतु निश्चयनाच्या भूमिकेवरून, वस्तुशरण असलेले बोधन व वस्तुशी एकरूप असलेले भावन ही वधाची उगमस्थाने आहेत आणि भावनेच्या भूमिकेवरून, वस्तुगत कल असलेले बोधन व व्यक्तिगत कल असलेले निश्चयन हे कलात्मक ऐक्यास वाधक आहेत. शुद्ध बोधन हे निरपेक्ष सत्य आहे, शुद्ध निश्चयन हे निरपेक्ष स्वातंत्र्य आहे व शुद्धभावन हे निरपेक्ष आनंद आहे एकमेकात रूपांतरित होऊ शकत नसल्याने या गोष्टी पर्यायी निरपेक्ष सत्ता आहेत. अंतिमतः त्या एकरूप आहेत की नाहीत, हा प्रश्न तत्त्वज्ञानाच्या कक्षेपलीकडील आहे. नागार्जुनाची प्रणाली व चित्तनाच्या निपेधात्मक वाजूचें मूर्तीनी मानिलेले महत्त्व यात बरीच जवळीक आहे व ती माध्यमिक बौद्धमताविषयी त्यांना वाटणाऱ्या आस्थेचे स्पष्टीकरण देते.

पो. जे. चौधरी : (१९१६-१९६१) : या के. सी. भट्टाचार्याच्या भाष्याने त्याचे पर्यायी निरपेक्ष सत्तांचे तत्त्व नाकारले; मात्र त्याच्याकडून सद्बस्तूच्या पातळ्याची कल्पना स्वीकारली. तत्त्वज्ञानाकडे बळण्यापूर्वी त्याचा पदार्थविज्ञानाचा अभ्यास झाला असल्याने, जाणिवेच्या एक विशिष्ट पातळीवरून वस्तूचे वर्णन करणारें शास्त्र (विज्ञान) व खुद्द जाणिवेचेंच विश्लेषण करून तिचे विविध स्तर पृथक् करणारे तत्त्वज्ञान किंवा अनुभवातीत मानसशास्त्र यांच्यांत ते स्पष्टपणे फरक करू शकले. सद्बस्तूची पातळी म्हणजे जाणिवेची अशी अवस्था (उदा.-जागृत) की ज्यावरून सर्व खालच्या अवस्था (उदा.-स्वप्न) भास म्हणून नाकारल्या जातात व साक्ष-प्रमाणाशिवाय सर्व वरच्या अवस्था अज्ञात म्हणून दुर्लक्षिल्या जातात. त्यानी सद्बस्तूच्या जाणिवेच्या सात पातळ्या मानल्या आहेत. स्वप्न, जागृत होणें, नेहमीचा जागृत अनुभव, जगाच्या असत्पणाची ती आध्यात्मिक जाग, भासमुक्ति, सर्जनशील निरपेक्ष जाणीव, आणि सत्-चित्-आनंद किंवा ब्रह्म अशी निरपेक्ष जाणीव. खालच्या पातळीवरून वरच्या पातळीवर जाणे हे चिकित्सक ज्ञानाने साध्य होते. ब्रह्माचे खालच्या पातळीवर अवतरण हा एक न सुटणारा प्रश्न आहे; परंतु त्याचें वर्णन लीला आणि माया अशा शब्दात त्यानी केले आहे. त्याच्या अकाली मृत्यूच्या आधीच्या काही महिन्यात चौधरीनी अनेक वेळा तशा तऱ्हेने त्यांनी विस्तारलेल्या मतां-विषयी व थॉमसीय सत्ताशास्त्राकडे असलेल्या आपल्या कलाविषयी जाहीरपणे नापसती व्यक्त केली होती. सत्ताशास्त्राव्यतिरिक्त तत्त्वज्ञानाच्या इतरहि क्षेत्राविषयी त्यांना गाढ आस्था होती हे त्यांच्या

‘विज्ञानाचें तत्त्वज्ञान’ व ‘तौलनिक सौंदर्यशास्त्रांतील अभ्यास’ या प्रसिद्ध झालेल्या दोन ग्रंथावरून दिसून येते.

जी. आर. मलकानी (जन्म : १८९२) : हे १९१६ पासून अमळनेरच्या भारतीय तत्त्वज्ञान-मंदिराचे कायम स्वरूपाचे अधीक्षक (डायरेक्टर) व १९२६ पासून तत्त्वज्ञान-द्वैमासिकाचे संपादक आहेत. त्यांनी विश्वनिपेधात्मक स्वरूपातील वेदान्ताच्या पारंपरिक शिक्ष-वणुकीचें इंग्रजीत जोरदारपणें पुन. समर्थन करण्याच्या कामास आपले जीवन वाहिलें. ह्या कार्याला इतके निष्ठापूर्वक वाहून घेणाऱ्या व्यक्ति विरळाच. त्यांचे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे आत्म्याचें तत्त्वज्ञान व वेदान्तांतील ज्ञानमीमासा हे होत. कोणीहि वेदान्ती वेदावर जितका विश्वास ठेवील, तेवढा ठेवून त्या मर्यादित हे कठोर बुद्धिवादी आहेत. श्रौत सत्य बौद्धिक विचारप्रक्रियेने निष्पन्न करणे (मनन), सर्व सशयाची निवृत्ति, आणि बौद्धिक जाणिवेने ते सत्य सिद्ध करणे हे तत्त्वज्ञान होय. नंतर मग ते सत्य निदिध्यासनाने अनुभविले जाऊं शकते व शेवटी मोक्षात उपभोगलें जाऊं शकते. ज्ञान हे श्रुतीवरील विश्वासावर केवळ मानसिक दृष्ट्याच, म्हणजे त्याच्या केवळ शोधासाठी अवलंबून असतें. ते समजावून घेतल्यानंतर त्यात समाविष्ट असणारी श्रद्धा नष्ट होते. मननांत ते सर्वस्वी अनुभवाच्या बौद्धिक विश्लेषणाच्या स्वरूपात असते. अश्रौत तत्त्वज्ञानास असे दिसून येईल की, कधीहि वाध्य नसलेला पहिला अनुभव म्हणजे, उघड फरक दिसत असला तरी, व्यक्ति व वस्तु यांचें संश्लेषणात्मक ऐक्य होय, परंतु शंकराचार्यांचे अनुकरण करून मलकानी हे ऐक्य तावडतो विपर्यय (एरर) म्हणून नाकारतात आणि जाणीवरूप आत्मा आणि सर्व अनात्मा यांत निरपेक्ष भेद करतात. त्यांच्यांतील निरपेक्ष भेदामुळे त्यांच्यांत मेळ बसविण्याची शक्यता नाहीशी होते, हे त्यांच्या सर्व सिद्धान्तांचे स्वतः प्रमाण मानलेले मूलभूत आधारतत्त्व आहे. या तत्त्वाकडून (अज्ञानवादापेक्षा) मायावाद व एकजीववाद या स्वरूपातील विश्वनिपेधात्मक अशा शुद्ध एकतत्त्ववादाकडे निष्ठुरपणें ते जातात. अशा तऱ्हेने शांकरदर्शनाच्या मुख्य प्रवाहात न राहतां, दृष्टि-सृष्टिवादाचा असाधारण सिद्धान्त प्रतिपादन करणाऱ्या प्रकाशा-नदांच्या मालिकेत ते बसतात. (दृष्टि-सृष्टिवादाच्या मते वस्तुनिष्ठ अस्तित्व-सृष्टि हा केवळ दृश्यज्ञानाचा भासमान परिणाम आहे.)

रासबिहारी दास (जन्म : १८९४) : यांनी बी. एन. सील व के. सी. भट्टाचार्य यांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास केला. कलकत्त्यास तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक बनण्यापूर्वी त्यांनी २६ वर्षे अमळनेर येथे घालविली. मलकानीच्या विरुद्ध, ते कोठल्याहि श्रुतीचा आधार घेत नाहीत व सर्व प्रकारची आप्रही भूमिका ते टाळतात बुद्धीवरील पूर्ण विश्वासाने व आश्चर्यजनक विद्वत्तेने ते अंतिम सत्याविषयी काट्या सोपाधिक संशय-वाद स्वीकारतात. त्यांच्या स्वभावातील सौम्यतेमुळे सॉक्रेटीसची आठवण होते. त्यांच्याप्रमाणेच त्यानी आपले मुखवातीचे विचार, नीति-निर्णयांच्या वस्तुनिष्ठतेवर आणि आदर्श किंवा मूल्ये यांच्या निरपेक्षतेवर केद्रित केले. नीतिमूल्याविषयीच्या त्यांच्या आस्थेमुळे व त्यांनी मांडलेल्या काहीशा पुराणनीति-मीमासेमुळे कदाचित् त्यास, वेदान्तांतील आभासाच्या कल्पनेविषयी अविश्वास वाळवून, ज्ञानमीमासेत वस्तुवादी राहण्यांत मदत झाली आहे. सत्ताशास्त्रीय सत्य प्राप्त करणे शक्य आहे असा जरी त्यांचा विश्वास असला, तरी तें अजूनतरी प्राप्त झालेले नाही, असेंहि त्यांना वाटतें; आणि कोणतेहि तत्त्वज्ञान आपण

स्वीकारलें तरी, त्याविषयीची आपली अनिश्चितता जाणून घेऊन, तें ठामपणें न घेतां आपल्या अनिश्चयाची जाणीव ठेवीत घेतलें पाहिजे, असें ते म्हणतात.

डॉ. एम. दत्ता (जन्म १८९८) : यांनी अनेक पंडितांच्या व के. सी. भट्टाचार्यांसहित इतर प्राध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यास केला. १९३१ साली ते गांधीचे अनुयायी झाले व नऊ वर्षांपर्यंत त्यांनी स्वतःस समाजकार्याला वाहून घेतलें. त्यानंतर पंचवीस वर्षे त्यांनी पाटणा येथे तत्त्वज्ञानाचें अध्यापन केलें. त्यांच्या ' ज्ञानाचे सहा मार्ग ' (इंग्रजी) या ग्रंथामुळे त्यांना भारतीय तत्त्वज्ञानाचे प्रगाढ पंडित अशी मान्यता मिळाली; तथापि त्यांची गाढ नैतिकता, प्रांजल नम्रता आणि सखोल धार्मिकता या गुणांमुळे त्यांना आधुनिक भारतांत जे काही थोडे खरोखरीच प्रज्ञावंत आहेत, त्यांत उच्च स्थान मिळालें आहे. त्यांच्या मते अर्थनिर्धारणशास्त्रीय विश्लेषण, ही तत्त्वज्ञानांतील एकमताची आवश्यक अशी पूर्वपिठिका आहे आणि विधेयक-शोध ही अत्यंत महत्त्वाची तात्त्विक प्रक्रिया आहे. आपण जी सद्दस्तु जाणतो, ती अस्तित्व, जाणीव (ती कितीहि अस्पष्ट असो) आणि सुसंवाद (तात्त्विक, नैतिक आणि सौंदर्यात्मक) या घटकांची बनलेली आहे; तिचे इतरहि अज्ञात गुणधर्म असू शकतील. जड पदार्थ हे अनंत जाणिवेतून निषेधनद्वारा निर्माण केले जातात; आणि म्हणून तिच्या स्वरूपांतच पुनः विलीन करता येतात. हा दत्तांचा देहात्मवाद किंवा सर्वमनोवाद (पॅन-सायकिकझम) होय. त्यांच्या प्रणालीचें मूळ स्वरूप मंडनमिश्रांच्या अद्वैत मतांत त्यांना दिसतें; परंतु त्यांचें शब्दाद्वैत (शब्दाची निरपेक्षता) आणि जीवन्मुक्तीवरील त्यांचा विश्वास मात्र ते स्वीकारीत नाहीत. आध्यात्मिक प्रगतीच्या मार्गाची गति ही अंतर्मुख असण्यापेक्षा अधिक बहिर्मुखच असते. आपल्या शरीरापासून सुखात कळून असजसे सद्दस्तूच्या अधिकाधिक मोठ्या क्षेत्रांशी क्रमशः आपण एकरूप होतो, तसतशी आपली जाणीव विस्तारत जाते. आदर्शतः जाणीव ही केवळ व्याप्तीच्या (विज्ञान) व गुणवत्तेच्या (तत्त्वज्ञान) वावतीतच विस्तारली पाहिजे असें नव्हे, तर सामर्थ्याच्या व स्वातंत्र्याच्या (नीति) आणि सार्वत्रिक प्रेमाप्रत नेणाऱ्या सहानुभूतीच्याहि (आध्यात्मिकता) वावतीत ती विस्तारली पाहिजे. अखिल विश्वाला कवेंत घेणाऱ्या अनंत विस्तारांत ज्याची परिसमाप्ति असते अशा दैवी वस्तूशीं तादात्म्य पावणें, हें आपलें अंतिम ध्येय आहे.

रा. द. रानडे (१८८६-१९५७) : हे वी. ए. पर्यंत गणिताचे विद्यार्थी असून नंतर पारमार्थिक अनुभवांना तात्त्विक बैठक देण्यासाठी तत्त्वज्ञानाकडे वळले. १९१४ ते १९२४ पर्यंत फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे, व विलिंग्डन कॉलेज, सांगली, येथे आणि नंतर १९२७ ते १९४६ पर्यंत अलाहाबाद विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचें अध्यापन केलें. त्यांच्या मते ज्याला गूढवाद किंवा रहस्यवाद म्हणतात तो खरोखरी ईश्वरसाक्षात्कार-वाद असून त्यायोगे कुणालाहि आपलें जीवन उदात्त करता येतें. तर्कशुद्ध साक्षात्कारवाद हा शब्दसमुच्चय विरोधात्मक नाही तर सत्य आहे; व म्हणून आध्यात्मिक अनुभवांचें तात्त्विकदृष्ट्या समर्थन करणें आवश्यक आहे. मानवी जीवनाचें अंतिम ध्येय ईश्वरप्राप्ति असून इतर ध्येयें गौण आहेत, या दृष्टिकोणांतून त्यांनी उपनिषदें, भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्र यांवर, तसेंच मराठी, कानडी व हिंदी संतवाङ्मयावर लिखाण केलें. तत्त्वज्ञ या नात्याने ते ज्यास आनंदवाद म्हणत तें तत्त्व त्यांनी

सांगितलें. तें असें : सर्व गोष्टी ईश्वरापासून निर्माण होतात व पुनः त्याच्याकडेच परतण्याची त्यांची प्रवृत्ति असते. सूकराच्या सुखापेक्षा सांक्रेटीसचें सुख जितकें पलीकडचें तितकेंच सांक्रेटीसच्या सुखापेक्षाहि पलीकडे असलेल्या परमोच्च आनंदसौख्या- (बिअॅटिट्यूड) चा शोध हा आत्म्यांत ईश्वराचा साक्षात्कार झाल्याने लागतो. तें हठ-योगमार्गाने किंवा अपुन्या असलेल्या केवळ बौद्धिक ज्ञानाने साध्य होत नाही; तर नैतिकता, गुरुकृपा, सत्संग, ध्यान व त्याहून श्रेष्ठ ईश्वरप्रेम यांमुळे प्राप्त होतें; इतर प्रकारचें प्रेम हें दुय्यम आहे. साक्षात्काराची प्रमुख कसोटी म्हणजे व्यक्तीच्या नैतिकतेतील व समाजकल्याणाच्या दृष्टींतील वाढ ही आहे.

समकालीन तात्त्विक विचारांच्या निर्मात्यांत खालील विचारवंतांचाहि आवर्जून समावेश करावा लागेल : ए. आर. वाडिया : या स्फूर्तिदात्या थोर प्राध्यापकांनी अर्धशतकपर्यंत तत्त्वज्ञानांत संश्लेषणाचें ध्येय उचलून धरलें आणि सामाजिक व राजकीय संबंधांत न्याय आणि समता हीं तत्त्वे पुरस्कारिलीं. हुमायून कबीर हे अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान-परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाचे प्रत्यक्ष अध्यक्ष असून, समर्थ शिक्षणतज्ज्ञ, संघटक, राजकारणी आणि प्रतिभावान् निबंधकारहि आहेत. तत्त्वज्ञानांत सामान्यत्वाचा दृष्टिकोण वाढविण्याचें आणि परंपरा व प्रगति यांच्यांत सुसंवादी मेळ वसविण्याचें कार्य ते अविरतपणें करीत आहेत. पी. टी. राजू : यांच्या ग्रंथांतून व भारत आणि अमेरिका येथील अध्यापनांतून भारतीय परंपरेचें ज्ञानपूर्ण विवरण दिसून येतें. के. एस. मूर्ति हे विपुल लिहिणारे लेखक असून अद्वैतांतील श्रद्धा व बुद्धि यांच्या संबंधावरील ग्रंथांत, तो सर्व प्रश्नच समान्तर धार्मिक ईशमीमांसेच्या प्रकाशांत त्यांनी मांडला आहे. ए. जी. जावडेकरांनी भारतीय विचारांतील मूल्यमीमांसात्मक वाजूकडे लक्ष वेधलें आहे. अरविदानुयायी जे. एन. चव यांचीं सत्ताशास्त्रीय प्रश्नावरचीं चिंतनें आणि पुनर्विचार हे नेहमी विचारप्रवर्तक आणि बऱ्याच वेळां प्रगाढ व स्वतंत्र असतात. आपल्या सहप्रवाशांना विट्गेन्स्टाइनची ओळख देणाऱ्यांत जी. एन. माथरानी हे अग्रेसर आहेत. सी. टी. के. चारी हे प्रवर्तक मर्मदृष्टीने विज्ञान व तत्त्वज्ञान यांत मुक्त चिंतन करीत असतात आणि डी. डी. वाडेकर हे आपल्या तेजस्वी प्राध्यापकीय कारकीर्दीतून निवृत्त झाल्यानंतर, निगमन (तर्कशास्त्रावरील अत्यंत विस्तृत क्रमिक ग्रंथ), समान भारतीय तत्त्वज्ञानपरिभाषा तयार करण्यांत मदत आणि तत्त्वज्ञानाच्या मराठी विश्वकोशाचें संपादन, यांसारख्या कार्यांत पूर्णपणें निमग्न आहेत. मराठी तत्त्वज्ञान-विश्वकोशाच्याद्वारा ते तत्त्वज्ञानाचें अध्यापन इंग्रजीकडून मराठीकडे आणि इतर देशी भाषांकडे नेण्याची विकट कामगिरी करीत आहेत.

भारतीय विचार आणि संस्कृतीचा ठेवा स्वीकारून जगाला त्याचा अर्थ समजावून देण्याचें काम, प्राच्यविद्याविशारदांच्या जोडीला, अनेक तत्त्वज्ञानीहि केलें आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिणारे एस. एन. दासगुप्त हे त्यांच्यांत अग्रगण्य आहेत. ए. सी. मुकर्जी, टी. एम. पी. महादेवन वगैरेंनी वेदान्ताची उत्कृष्ट मांडणी केली आहे, तर एम. हिरियण्णा व एस. सी. चतर्जी, जे. एन. सिन्हा आणि इतर अनेक जणांनी आपल्या प्रतिपादक ग्रंथांतून इतरहि दर्शनांचा अंतर्भाव केला आहे. जोगेंद्रचंद्र घोषांचें हिंदु कायद्याचीं तत्त्वे, पां. वा. काणे यांचा

धर्मशास्त्राचा इतिहास, बी. एन. सील यांचे प्राचीन हिंदूंचे वास्तववादी शास्त्र आणि एस. के. मैत्रांचे हिंदु नीतिशास्त्र हे त्या-त्या क्षेत्रांतील अधिकृत ग्रंथ आहेत. भारतीय कला-धन आणि सौंदर्यशास्त्रातील परंपरागत उत्पत्ति यांचा शोध राधाकमल मुकुर्जींनी घेतला आहे व अत्यंत पांडित्यपूर्ण तसेच मानवतावादी रीतीने थोर आनंदकुमार स्वामींनीही तो घेतला आहे.

९. उपसंहार : पश्चिमेशी आलेल्या सर्वधामुळे भारतांत पुनः बुद्धी-वरील विश्वास नव्याने निर्माण झाला आणि प्रत्येक मानवी व्यक्तीला सामर्थ्य देणाऱ्या ख्रिश्चन एकेश्वरवादाने प्रेरित झालेला नैतिक मानवतावाद उदय पावला. या दोन परिवर्तनकारी शक्तींनी प्रभावित होऊन भारतीय विचारवंतांनी आधुनिक ज्ञानाचे सर्व मार्ग चोखाळले आहेत, आणि भारतीय जीवन-मार्ग बदलून टाकणाऱ्या दूरगामी समाज-सुधारणांना प्रारंभ केला आहे. अनेक वाबतीत केवळ ध्येय साध्य झाल्याने या दोन शक्तींचा वेग नाहीसा झाला आहे. मिळविलेल्या विजयामुळे साध्य करावयाची नवीन ध्येये दिसेनाशी होतात आणि त्या दृष्टीअभावी प्रबोधन-काळांतील स्फूर्तिदाते आणि त्यांच्या तोडीची उत्साहप्रेरक माणसे निर्माण होण्यांत अडथळे येतात; परंतु भक्कम पाया घातला गेला आहे आणि व्यापक व विविध दृष्टींनी युक्त असा बुद्धिजीवी वर्ग तत्त्वज्ञानासहित सर्व क्षेत्रांत गंभीर निश्चयाने आणि उद्याच्या काळास शोधणाऱ्या क्षमतेने कार्यरत झाला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : रामतीर्थ : कलेक्ट्रेड वक्स, ३ खं. (बनारस, १९५७); शर्मा एस. आर. : स्वामी रामतीर्थ, अनु. वा. शि. आपटे (मुंबई, १९६५); लेडवीटर, सी. डब्ल्यू. : ए टेक्स्ट-बुक ऑफ थिऑसफी (मद्रास, १९९२); राधाकृष्णन, एस. व मूरहेड, जे. टी., संपा. : काँटपोररी इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३६; आ. २, १९५२); भट्टाचार्य, के. : रीसेंट इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (कलकत्ता, १९६३); नरवणे, व्ही. एस. : मॉडर्न इंडियन थॉट, ए फिलॉसॉफिकल सर्व्ह (बॉम्बे, १९६४); मित्र एस. : रीसर्जेंट इंडिया (बॉम्बे, १९६३); राजु पी. टी. : आयडिऑलॉस्टिक थॉट ऑफ इंडिया (लंडन, १९५३).

आर. व्ही. डस्मे

तत्त्वज्ञान-भारतीय दृष्टिकोण : भारतीय विचारधारेला 'तत्त्वज्ञान' ही संज्ञा लावली असता त्यामध्ये स्थूलमानाने, मनुष्यापासून तो कनिष्ठ कक्षेतील प्राणिमात्र, वनस्पति व अचेतन वस्तु आणि ज्येष्ठ कक्षेतील आध्यात्मिक व आधिदैविक गोष्टी - या सर्वांच्या अस्तित्वाचे गूढ उकलण्याचे भारतीय विचारवंतांचे सर्व प्रयत्न समाविष्ट होतात असे मानता येईल; तथापि व्यवहारविषयक क्षेत्रासंबंधीचे सैद्धान्तिक विवेचन आपणांस आपल्या विचारकक्षेंतून वगळता येईल. उदा. - अर्थशास्त्र, कामशास्त्र (कामसूत्र), धर्मशास्त्र, ब्राह्मणग्रंथ, वेदांगे, कल्पसूत्रे, तंत्र अथवा आगमग्रंथ, संगीत, काव्य, नृत्य व नाट्य-विषयक सौंदर्यमीमांसा (नाट्यशास्त्र, काव्यालंकारसूत्र इत्यादि), वैद्यक-शास्त्र, रसायनशास्त्र, गणित व खगोलशास्त्र. अर्थात् या शास्त्रांतील काही अपवादात्मक वैचारिक भाग वगळलेला आहे. या सर्व शास्त्रांवरून भारतीय मन हे बहुशी व्यवहारप्रवण असल्याची साक्ष पटते.

'तत्त्वज्ञान, सर्वसामान्य' (' फिलॉसफी, जनरल ') या आमच्या लेखामध्ये, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विकासांत ज्या निरनिराळ्या अवस्था आहेत त्यांचा अन्वयार्थ व आशय यांच्या ऐतिहासिक रूपरेषेचा समावेश होत असल्याने त्या लेखाचा संदर्भ येथे देता येईल. ही ऐतिहासिक पार्श्वभूमी गृहीत धरून, भारतीय तत्त्वज्ञानाचा मूलभूत दृष्टिकोण, ते हाताळण्याचे मार्ग व त्याचे सारभूत कार्य यांचे प्रतिपादन आम्ही करणार आहोत. त्यायोगे भारतीय तत्त्वज्ञानाची अभिनव अपूर्वता उल्लेखनीय ठरावी.

मूलभूत दृष्टिकोण : (१) भारतीय तत्त्वज्ञान हे धर्माधिष्ठित असून ' अंतिम ध्येय ' हे जे त्याचे सारभूत तत्त्व आहे, त्यावर ते जवळजवळ निरपवाद रीतीने केंद्रित झाले आहे, आणि त्या तत्त्वापासून ते सतत नव-नवीन प्रेरणा व सामर्थ्य प्राप्त करून घेत असते. या तत्त्वज्ञानाच्या प्रारंभी ऋग्वेदांतील विश्वोत्पत्तिविषयक सूक्ते असून, नंतर ब्राह्मण-ग्रंथांतील बंधुता-पद्धतीने ते संपन्न झाले आहे. पुढे उपनिषदांतून दिव्य दृष्टीने ज्याचा शोध घेतला जातो, त्या मोक्षप्रद अशा ब्रह्मज्ञानाच्या जिज्ञासेत त्याची परिणति होते. कर्मकांड व यज्ञयाग-विषयक ब्राह्मण-धर्मांतून अवतीर्ण झालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या या प्रथम आविष्काराला, विशुद्धता व अनासक्ति यांचे सम्यक् आचरण, तसेच कर्म व संसार यांपासून विरक्त राहून मोक्षप्राप्तीचा घेतलेला जो अद्वल ध्यास त्यांतून उत्पन्न झालेला श्रमण-धर्माचा प्रवाह येऊन मिळतो. जैनधर्म व बौद्धधर्म यांमधील तीव्र बंडखोर तत्त्वांशी झालेल्या या संघर्षामधून जो तणाव निर्माण झाला त्याचा प्रथम नियतपरिपाक भगवद्गीतेंत प्रकट झालेला आहे. या ग्रंथाच्या लेखकाने श्रमणांच्या नीतिधर्माचा वर्णधर्माशी व कर्मकांडाशी संयोग साधला आहे. यामध्ये यज्ञाच्याऐवजी पूजाविधि चालतो असे म्हटले आहे. तसेच उपनिषदांतील निरुपाधिक ब्रह्मात्म-भावाला गीतेंत वत्सल भगवान् कृष्णाच्या भक्तिधर्माद्वारे मूर्त रूप दिले आहे. अशा प्रकारे कृष्णाने निष्काम कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग असा त्रिविध मार्ग प्रतिपादन केला आहे. हा समन्वय त्यांत विस्तृत भर टाकून रामायण-महाभारतासारखी आर्पकाव्ये आणि नंतरचे पुराणग्रंथ या धार्मिक वाङ्मयाने लोकप्रिय केला आहे. हे सर्व वाङ्मय समाजाच्या धार्मिक जीवनांत महत्त्वाची कामगिरी बजावते. विशेषतः महायान बौद्धधर्माच्या प्रभावी विचारसरणीमुळे सनातन ब्राह्मणधर्माच्या अनेकदा विरुद्ध अशा तत्त्वज्ञानाचा त्यांत विकास होत गेला. म्हणून प्रामुख्याने वेद, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे व भगवद्गीता यांच्या आधारे ब्राह्मणधर्माचा सुसंगत विकास पडदर्शनांत झाला. भक्तिसंप्रदाय व शैवपंथ यांच्या पूर्ण विकासांतून नव-नवीन तात्त्विक भेदांना चालना मिळत गेली. यांत पुष्कळदा वेदान्त व सांख्य या मतांचा संयोग झालेला आहे. भारतीय नवजीवनकालाच्या उपःकालाबरोबर ख्रिस्ती धर्मासारखे नूतन धार्मिक प्रवाह व इतर धर्मनिरपेक्ष पाश्चात्य मतप्रवाह यांच्याद्वारे भारतांत आधुनिक धार्मिक चळवळी आणि तात्त्विक मते यांचा उदय झालेला आहे.

(२) अनुभूतिनिष्ठ साक्षात्कार हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे ते सैद्धान्तिक आहे असे म्हणण्यापेक्षा व्यावहारिक आहे असे म्हणणे योग्य होईल. शक्ति प्राप्त करून घेण्यासाठी विवेचा शोध तर ब्राह्मणग्रंथांतून अगोदरच घेतलेला आहे. अपूर्ण ज्ञानाचे निरसन करून पूर्ण ज्ञानाच्याद्वारे, तसेच विश्वाचे मूलकारण व आत्मा यांच्या

परिणामांचें नव्हे, तर खुद्द त्यांच्या स्वतःच्या ज्ञानाद्वारे ब्रह्मीभाव संपादन करणें हें उपनिषदांमध्ये उद्दिष्ट मानलें आहे. बौद्धधर्मात विषय व विषयी यांच्या शून्यानुभूतीत परिणत होणारा सर्व अभिधेय वस्तूचा उपशम (निर्वण) हें ध्यान-धारणादि मार्गांचें साध्य मानण्यांत आलें आहे. जैनमत, सांख्य व योग-दर्शन, तसेंच न्याय-वैशेषिक दर्शनांतदेखील ज्ञानाच्या साहाय्याने जीव, पुरुष अथवा आत्मा यांचें कैवल्य हा उद्देश सांगितला आहे. या स्थितीत सर्वज्ञ पदार्थ किंवा विशुद्ध चित्त-तत्त्व किंवा ज्ञान व इतर गुणविरहित आध्यात्मिक सत्ता या दृष्टीने आत्मा आपलें मूळ सत्य स्वरूप प्राप्त करून घेतो. शंकराचार्यांच्या मते जिज्ञासेची परिणति प्रत्यक्ष ब्रह्मात्मभावांत होते. आनंद असें जिचे योग्य वर्णन केलें आहे अशी ही पूर्णावस्था होय. वेदान्ताच्या अन्य संप्रदायांमध्ये ज्ञान व भक्ति यांतून परमेश्वराशी संपूर्ण तादात्म्य अनुभविणें हें उद्दिष्ट सांगितलें आहे. मीमांसेचें लक्ष जरी धर्मावर केव्हा झालेलें असलें तरी या सर्वसामान्य प्रवृत्तीपासून ती मुक्त नाही; आणि मोक्षाला (अपवर्गाला) उपासना ही अनुकूल असल्याचें प्रशस्तिपत्र कुमारिल भट्टांनीहि स्पष्टपणें दिलें आहे. मात्र मोक्ष हा पूर्णतः भावात्मक आनंद आहे, असा त्यांचा अभिप्राय दिसत नाही. आणखी असें की, आध्यात्मिक-विकास-मार्गामध्ये भारतीय तत्त्वज्ञानाने प्रयोगशीलतेचा अवलंब केलों आहे. त्यांत प्रायः योगाचरणाचें सुसंघटित विवरण केलें असून, आध्यात्मिक साधनेची प्रक्रिया म्हणून त्याचा आविष्कार केला आहे. काही दर्शनांतून मात्र या साधनेवर वर्णविषयक पात्रतेची मर्यादा पडलेली आहे; परंतु ही गोष्ट वाजूला ठेवली तरी, साधारणतः त्या योगसिद्धीसाठी बौद्धिक व नैतिक पात्रता असणें आवश्यक आहे. उदा. - शंकराचार्यांनी सांगितलेलें साधन-चतुष्टय आणि शास्त्रोपदेश हा निदिध्यासनाने स्वतःशीं तद्रूप होणें, यासाठी सुतराम आवश्यक आहे.

(३) भारतीय तत्त्वज्ञान हें सामान्यतः परंपरावादी व पुष्कळदा शब्दप्रामाण्यवादी असतें. उपनिषदांचा कालखंड हा निश्चितच तात्त्विक क्षेत्रांतील आद्य निष्ठा, विचार-स्वातंत्र्य आणि जिज्ञासा व दिव्य दृष्टि यांसंबंधी दाखविलेलें धाडस यांकरिता उल्लेखनीय ठरतो; परंतु उपनिषदांतील विचारवंतांनादेखील प्राचीन श्लोक व सुभाषितें उद्धृत करणें आवडतें; अथवा उत्तरकालीन उपनिषदांतील विचारवंतांना अगोदरच्या शिकवणुकीचें सार देऊन त्याचें संकलन करणें आवडतें. बौद्ध व जैनधर्मात बुद्धाचा किंवा जिनाचा उपदेश हा प्रमादातीत धर्म ठरतो. इकडे हिंदुधर्माचा विकास क्रमशः प्रमादातीत श्रुतींच्या आणि तदंगभूत पण विवाद्य असलेल्या स्मृतींच्या आधारेने होत गेलेला आहे. दर्शनांची उभारणी प्रमाणभूत अशा सूत्रांवर किंवा कारिकांवर झालेली असून, त्यांवर भाष्यें व वृत्ति लिहिल्या गेल्या. एखाद्या विशिष्ट दर्शनांत जेव्हा अंतर्गत भेद उत्पन्न होत असत, तेव्हा मूळ आधारग्रंथांच्या आत्यंतिक एकनिष्ठतेच्या नांवाखाली याचें समर्थन केलें जात असे. आधुनिक कालखंडदेखील (ब्राह्मो व आर्य समाज ह्या) मूळ पंथांना, (रामकृष्ण किंवा गांधी यांच्या) उपदेशाला, (विवेकानंद, अरविंद व राधाकृष्णन यांच्यादेखील) मार्गदर्शक शिकवणुकीला एकनिष्ठ राहण्याच्या प्रवृत्तीपासून अलिप्त नाही. मात्र वैचारिक तत्त्वज्ञान हें वल्लंशी प्रामाण्यवादापासून मुक्त आहे. 'आग्रही सिद्धान्त' हा शब्द जर आपण मूळच्या चांगल्या

अर्थाने समजलो, म्हणजे असें की-आग्रही सिद्धान्त हें एक सुविहित तत्त्व किंवा मत असून, त्यास विरोध न करतां एक ज्ञानबीज व मार्गदर्शक दीपस्तंभ म्हणून त्याचा स्वीकार करावयाचा असें मानलें असतां, भारतीय तत्त्वज्ञान हें वल्लंशी आग्रही आहे असें विधान आपणांस मान्य करावेंच लागेल; तथापि अंधश्रद्धामूलक असा एक अप्रमाणित उपदेश असा या शब्दाचा निदाव्यंजक अर्थ समजल्यास मात्र, भारतीय तत्त्वज्ञान हें मुळीच आग्रही नाही; कारण अगदी प्रमाणभूत अशा तत्त्वांविषयी-देखील विवेकक समीक्षा व आध्यात्मिक परिशीलन यांच्या आवश्यकतेचें त्यांत नेहमी आवाहन केलें जातें. अर्थात् केवळ याच कारणांमुळे त्याच्या प्रत्येक परंपरागत संप्रदायामध्ये इतका समृद्ध व वैविध्यपूर्ण विकास व्यक्त झालेला आढळतो.

(४) भारतीय तत्त्वज्ञान हे मूल्यमापनात्मक आहे. वाटेल त्या प्रकारचें सत्यान्वेषण तें करीत नाही, तर ज्यायोगे मानवाला परिपूर्णता प्राप्त होऊन त्याचा उद्धार होईल असें सत्यान्वेषण तें करतें. नीर-क्षीर-विवेक करूं शकणाऱ्या भारतीय लोककथेतील हंसाप्रमाणे भारतीय तत्त्वज्ञान हें कठोपनिषद् (२.२) यांत म्हटल्याप्रमाणे 'प्रेया'पेक्षा 'श्रेय' अधिक पसंत करते आणि अपराविद्या नव्हे तर पराविद्येला ध्येय मानतें. नित्यानित्यवस्तुविवेक साधण्याचा भारतीय तत्त्वज्ञान प्रयत्न करतें. अशा रीतीने असत्पासून सत्, मायेपासून सत्य, सान्ता-पासून अनन्त, अल्पापासून भूमन्, कार्यापासून कारण, विषयापासून विषयिन् देह व अनात्म्यापासून आत्मन्, लघूपासून गुरु, गौणापासून मुख्य इत्यादि प्रकारांतील भेद भारतीय तत्त्वज्ञान विशद करतें. त्याच्या जडवादी विचारसरणीमध्येदेखील तें केवळ सत्ताशास्त्रापेक्षा जीवन-विषयक प्रज्ञा आत्मसात् करण्याचा अधिक प्रयत्न करतें.

ॲरिस्टॉटलप्रमाणे भारतीय तत्त्वज्ञान असें मानतें की, सत्ताशास्त्र या दृष्टीने त्याचा संबंध परमोच्च सत्तांशी - म्हणजे अंतिम कारणें व चिन्मय सत्ता आणि सर्वांतून अधिक दैवी सत्ता यांच्याशी - असला पाहिजे. प्लेटोप्रमाणे केवळ कूटस्थ-नित्यामध्येच तें पारमाधिक सत्याचा शोध घेतें आणि वेदान्त तर केवळ या तत्त्वालाच खऱ्या अर्थाने 'परमार्थतः सत्' असें संबोधतो. केवळ हेच तत्त्व साधें, अव्याकृत, स्वतंत्र, कूटस्थ, परिपूर्ण व दैवी आहे. 'परिपूर्ण' असल्यामुळे केवळ तेंच तत्त्व विविध, परतंत्र व विकारशील विश्वाचें सर्वस्वी मूलकारण होऊं शकतें. कारणांबद्दल मीमांसा करीत असतांना भारतीय तत्त्वज्ञान हें उपादान अथवा आत्मन् म्हणून म्हटल्या गेलेल्या आन्तरिक कारणाला प्राधान्य देतें. हे आन्तरिक कारण आपल्या कार्यपेक्षा नेहमीच महत्तर व सूक्ष्मतर असल्याने त्यांना प्रभावीपणें व्यापून सातत्याने त्यांमध्ये राहतें. (तुलनेसाठी पहा : 'कठोपनिषद्', ३.१०-११ यांवरील शांकरभाष्य).

या क्रमान्वित व मूल्यमापनात्मक दृष्टिकोणामुळे भारतीय तत्त्वज्ञान हें अपार दुःखवादाने भरलेलें आहे अशी समजूत होण्याची शक्यता आहे. हा दुःखवाद बौद्धांच्या शून्यवादांत अपरिहार्य वाटतो, तर धर्मनिरपेक्ष मनाच्या मनुष्याला त्याची अविश्ववादी मायावादाशी सांगड घालणें प्रायः अशक्य वाटतें. वस्तुतः अंतिम तत्त्व हें भावात्मक पूर्ण (तत्त्व) आहे, अभावात्मक शून्य नाही, अशी हिंदुधर्माची दृढ श्रद्धा असल्याने परिणामी त्याने बौद्धधर्माचें भारतांतून जवळजवळ संपूर्णपणें उच्चाटन केलें; तसेंच

अनेक वेदान्त्यांनी मायावादांतील अविश्ववाद एकतर सोडून दिला किंवा दुसरे म्हणजे त्यांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले. याखेरीज उपनिषदे, गीता आणि स्वतः शंकराचार्य यांनी काय केले की, लौकिक सत्ये, मूर्त्ये आणि कार्यासक्ति यांना त्यांनी कनिष्ठ कक्षेत आणून ठेविले. मात्र या गोष्टीची त्यांच्या स्वतःच्या व्यावहारिक दशेतील वैधता आणि कार्यक्षमता त्यांनी नाकारली नाही. तसेच या गोष्टींची अनित्यता व मानवाच्या अंतिम ध्येयाच्या दृष्टीने त्यांनी अपर्याप्तता ठामपणे प्रतिपादन करतांना या प्रकारे त्यांना मान्यता देणे म्हणजे अवास्तवपणे दुःखवादी वनणे नसून, मूर्त्याचे सुज्ञपणे योग्य ते वर्गीकरण करणे होय. इतके सांगितल्यावर आपणांस हें मान्य करावें लागेल की, आधुनिक भारतीयांच्या मनांतील ऐहिक मूर्त्याविषयीची समस्या मोठी विकट झालेली आहे. त्या सुज्ञतेविषयी त्यांचा अनेकदा विपरीत ग्रह झालेला आढळतो; आणि आपल्या भौतिक समृद्धीमधील न्यूनतेच्या जाणिवेमुळे पाश्चात्यांच्या ऐहिक मूर्त्याधिष्ठित विचारसरणीकडे ते आकृष्ट होतात.

साधनपद्धति : (१) ब्राह्मणग्रंथांमध्ये स्थूलविश्ववाद व सूक्ष्मविश्ववाद यांचा अतिदेश म्हणून, तसेच यज्ञक्षेत्रातील देव व इतर घटक यांच्या शक्तीचा आणि ज्येष्ठकनिष्ठतेचा क्रम ठरविण्यासाठी म्हणून, बंधुतापद्धतीचा उद्भव झाला. छंद, मंत्र, संख्या, ऋतु, हविर्द्रव्य, सहचारिव्यक्ति, मित्रगण इत्यादि या देवतेच्या सर्वसामान्य बंधूव्यतिरिक्त त्या देवतेचा अन्य दोन लोकांतील कोणत्याही एखाद्या सूक्ष्म पदार्थाशी संबंध येतो किंवा काय याचा विचार होऊन तो पदार्थ त्या देवतेशी रूप, तनु, विभूति, नाम, निदान किंवा तत्सदृश एखादा पर्याय या नात्याने एकरूप असल्याचे दाखविण्यांत येऊं लागले. उपनिषदांमध्ये या पद्धतीमुळेच यज्ञीय ब्रह्माची विश्वोत्पत्तीचे 'परब्रह्म' व मनुष्याचे आध्यात्मिक 'ब्रह्म' यांच्याशी सरूपता प्रतिपादन करून त्यांचे तादात्म्य सांगितले आहे. रतू व इतर श्रेष्ठ संस्कृत पंडित आपणांस असे सांगतात की, उपनिषद् हा शब्दच मुळी 'जवळ-जवळ वसणे' (उप + नि + सद्) म्हणजे संबंध, सरूपता या अर्थाने वापरला जातो. याला केनोपनिषद् (खंड ४) या उताऱ्याने स्पष्टपणे पुष्टि मिळते. म्हणून हीच पद्धति यज्ञाला मनोमय स्वरूप देण्यास व तदनुषंगाने मानव व त्याचे विश्व यांचा अंतःशोध घेण्यास कारणीभूत होते. यामुळेच भारतीय तत्त्वज्ञानांतील प्रारंभिक सत्यान्वेषण घडून आल्याचे दिसते. 'तत्त्वमसि' आणि यासारख्या इतर अभेदपर वाक्यांचे आकलन ज्या पार्श्वभूमीवर होणे आवश्यक आहे ती पार्श्वभूमी यामुळे पुरविली गेली आहे.

(२) मीमांसा अथवा विवरणात्मक पद्धति हें भारतीय तत्त्वज्ञानांतील पुष्कळशा भागाचे खास वैशिष्ट्य आहे. एखाद्या मान्यवर गुरूपासून मिळविलेल्या उपदेशाचा किंवा आप्तवचनाचा (शब्दाचा) प्रमाणभूत म्हणून स्वीकार करणे हें मीमांसेत गृहीत धरले जाते. असे शब्दज्ञान, विशेषतः श्रुतिज्ञान हे नंतर बृहदारण्यकोपनिषद् २.४.५ यांत 'यान्नवल्क्याने मैत्रेयीला सांगितल्याप्रमाणे, साक्षात्काराप्रत नेणाऱ्या श्रवण, मनन व निदिध्यासन या त्रिविध प्रक्रियेचा विषय केले जाते. तसेच बुद्धोपदेश हादेखील नंतर बौद्धधर्मात यासारख्याच सांगितलेल्या श्रुत, चिंता व भावना यांचा विषय केला जातो.

श्रवण म्हणजे मीमांसाशास्त्राच्या परंपरागत ज्ञानांत पारंगत

असलेल्या गुरुंच्या मार्गदर्शनाखाली मीमांसेंतील सुसंगत अशा नियमांच्या विधिवान्वयाच्या साहाय्याने संहितेचा सत्य अर्थ निश्चित करणे होय.

मननामध्ये तात्त्विक चिंतनाचा पूर्ण आविष्कार झालेला असतो. अनुभूति व तर्क यांच्या प्रकाशांत, तसेच प्रमाणभूत अशा सर्व उपदेशांशी एकवाक्यता होईल अशा रीतीने, सर्वांत अधिक योग्य निरूपण निवडतां यावे यासाठी मननामध्ये क्रमाने सर्व संभाव्य निरूपणांचा विचार केलेला असतो. या निरूपणांतून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व शंका व आक्षेप यांच्याशी सामना द्यावा लागून येथे त्यांचे तौलनिक वलावल काळजीपूर्वक पाहिले जाते. एवढ्यावरच न थांबतां मननामध्ये मूलभूत विमर्शतत्त्वे व तर्कशास्त्राचे नियम यांच्याशी मिळती-जुळती अशी शंकांची व आक्षेपांची उत्तरें समाधानकारक रीतीने दिली जातात. मनन हें मुख्यत्वेकरून विवेकज्ञानाचे परिशीलन होय. ते सूक्ष्मतः विश्लेषणात्मक व पूर्णतः विवेकच असते. सर्व अर्थार्थ ज्ञानाचा निरास करून यथार्थज्ञानाचा साक्षात्कार घडवून आणणे हा त्याचा उद्देश आहे. यांतून भाष्ये, वृत्ति व त्यांवरील टीका या स्वरूपाचे प्रचंड वाङ्मय उदयाला आले. इतिहासाने उरले न खातां उपस्थित केलेल्या नव-नवीन मतांचे किंवा नव्याने मांडलेल्या आक्षेपांचे खंडन करण्याच्या निमित्ताने हें सर्व भाष्यवाङ्मय अविरतपणे सांप्रदायिक ग्रंथांचे पठन व निरूपण यांचा पुनः नव्या जोमाने विचार करावयास लावते.

निदिध्यासन हें मननाद्वारे साध्य होणाऱ्या तर्कप्रवण मनाचा उपशम गृहीत धरते. या शांत अवस्थेत सत्य आपले प्रामाण्य प्रकाशित करू शकते आणि त्या वेळी संशयमुक्त झालेल्या, तसेच साधनमार्गाने राग व वासना यांतून मुक्त झालेल्या बुद्धीला वाढत्या प्रमाणांत व्याप्त करते. योगशास्त्रांतील तंत्राला अनुसरून साक्षात्काराची स्थिति सिद्ध होईपर्यंत ज्ञान व धारणा यांचा अभ्यास करणे आवश्यक असते.

(३) पांडित्यप्रधान पद्धति ही मननापेक्षा प्रामाण्याच्या वावतीत अधिक वरचढ आहे. यांत पुढील घटकांचा अंतर्भाव होतो : (अ) यथार्थ ज्ञानाच्या साधनांचा (प्रमाणांचा) निश्चय करणे. (ब) सर्व मानवी ज्ञानाच्या आद्य तत्त्वांचा पुरस्कार करणे. उदा. - तादात्म्य, व्याघात, संविधान, कार्यकारणभाव आणि पूर्णावस्था याविषयीची तत्त्वे. (क) अचूक व्याख्या, यथार्थ वर्गीकरण, काटेकोर तर्क यांबद्दलची कळकळ व पिढ्यानुपिढ्या पारंपरिक व उत्तम प्रकारे पारखलेल्या पारिभाषिक शब्दांचे भांडार जतन करून ठेवणे. (ड) परस्परविरोधी विविध पक्षांच्या गुणावगुणांविषयी प्रामाणिकपणे वादविवाद करण्यासाठी सुसंघटित वादसभा आयोजित करणे. (इ) अनुभवाचा पाठपुरावा करणे आणि धरगुती उदाहरणे, उपमा व रूपक-कथा यांचा सहजगत्या उपयोग करणे. (फ) सत्यज्ञान साध्य करण्यासाठी एवढेच नव्हे तर विवरणात्मक पद्धतीने व परिणामी साक्षी किंवा अंतर्धर्मी याच्या कृपाप्रसादाने अपौरुषेय शब्दांचे सत्यज्ञान साध्य करण्यासाठी मानवी शक्तीवर पथ्यकर असा विश्वास ठेवणे.

(४) वैचारिक विश्लेषणाची पद्धति : जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांचा साक्षी असलेला ज्ञाता हें या पद्धतीचे कार्यक्षेत्र आहे; तथापि यांत वस्तुनिष्ठ विचारांचे क्षेत्र एवढ्याच दृष्टीने विश्वाचा समावेश होत नाही, तर बंधुतेचा सिद्धान्त सूचित करतो. त्यास अनुसरून, त्याच शक्ति सारख्याच प्रभावाने वैश्विक व मानसशास्त्रीय

पातळीवर कार्यान्वित होत असतात. यात निरुपाधिक परब्रह्माचा अंतर्भाव होतो. याचें कारण असे की, परब्रह्म हें ज्ञातृत्वयुक्त विषय व त्याचे सर्व विकार यांचे मूळ उगमस्थान आणि अतः साक्षी असल्याचे आढळून येईल. खरोखर हे वैचारिक विश्लेषण विवर्तकडून मूळ अधिष्ठानाकडे, परिणामाकडून त्यांच्या प्राकृतिक कारणांकडे आणि चैतन्यवृत्तीकडून विशुद्ध चैतन्याकडे जातें.

(५) लक्षणापद्धति अथवा पदाचा गौण किंवा लक्ष्य अर्थ स्वीकारणे. विशेषतः अखंडार्थक वाक्यात या पद्धतीचा उपयोग केला असेल तेव्हा अशा वाक्यांत पदाच्या मुख्यार्थाचा उघड-उघड बाध होतो; कारण मुख्यार्थ स्वीकारल्याने भेदात्मक द्वैत व विषयाच्या वावरीत आंतरिक संलग्नता गृहीत धरावी लागेल; परंतु विषय तर निरुपाधिक व अखंडैकरस असा मानणें आवश्यक आहे. प्रस्तुत पद्धतीचा उपयोग विशेषतः शंकराचार्य व त्याचे अनुयायी यांनी श्रुतीतील ब्रह्म व आत्मा यांचा अभेद किंवा लक्षण वर्णन करणाऱ्या महावाक्याचे निरूपण करतांना अवलविला आहे. (तुलनेसाठी प्रामुख्याने 'तैत्तिरीय उपनिषद्भाष्य', २.१ पहा.) त्याचे रामानुजाचार्यासारखे जे प्रतिपक्षी, त्यांना ही पद्धति पूर्णपणे ठाऊक होती. (कारण हा अलंकारशास्त्रातील सामान्यतः अतिपरिचित विषय आहे) तथापि अधिक शब्दशः अर्थ लावण्याच्या नावाखाली त्यांनी या पद्धतीला डावललें आहे.

उल्लेखनीय कार्य : 'सत्ताशास्त्र, भारतीय तत्त्वज्ञान' व 'धर्म-तत्त्वज्ञान, भारतीय तत्त्वज्ञान' या विषयावरील आमचे लेख भारतांतील तत्त्वचिंतनाचे कार्य अधिक विस्तृत प्रमाणांत विशद करतील. प्रस्तुत ठिकाणी आम्ही त्यांतील काही उल्लेखनीय कार्यांकडे लक्ष वेधू इच्छितों. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे जे मूलभूत दृष्टिकोण व साधनपद्धति आहेत त्यामुळेच विशेषतः हे परिणाम घडून आल्याचें दिसते. (१) सत्य हे अनेकान्त असल्याची जाणीव आणि एका क्षेत्रांत प्राप्त झालेल्या सिद्धीला दुसऱ्या क्षेत्रातील सिद्धीची जोड देणे आवश्यक आहे यावद्दलची जाणीव. (२) कोणत्याहि ठिकाणच्या तत्त्वज्ञानामध्ये विचारांत घेतलेल्या जवळजवळ सर्व सभाष्य मतांचा नंतरच्या काळांत घेतलेला मागोवा. जसे-जडवाद आणि चिदवाद, ईश्वरवाद आणि निरीश्वरवाद, वास्तववाद आणि अविश्ववाद, संशयवाद आणि अवधारणावाद, विशुद्ध बुद्धिवाद आणि शब्दप्रामाण्यवाद, परमाणुवाद आणि प्रकृति-परिणामवाद, अनुभववाद आणि अतीतत्ववाद इत्यादि. ईश्वरसत्तावादाच्या वावरीत, ईश्वर हा एक किंवा अनेक आहे, निर्गुण किंवा सगुण आहे, अखंड किंवा विशिष्ट आहे, पृथगात्मक किंवा सर्वात्मक आहे, विश्वोत्पादक कारण किंवा श्रेष्ठ पूर्णतेचा केवळ एक आदर्श आहे, अव्यक्त निरुपाधिक तत्त्व किंवा प्रेमळ भगवान् आहे, इत्यादि निरनिराळ्या दृष्टिकोणांतून ईश्वराचा विचार करणें. (३) आध्यात्मिक आत्मविकासात तत्त्वज्ञानाचें विलीनीकरण करणें आणि तत्त्वज्ञान हा मोक्षप्राप्तीचा मार्ग आहे अशी भावना वाढणें. म्हणूनच तत्त्वज्ञानाच्या परिशीलनास वाहून घेण्याला आत्यंतिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे; आणि यामुळेच गूढवादापेक्षा तत्त्वज्ञानाला शेवटी गौण स्थान लाभलेले आहे आणि मानव नव्हे तर ईश्वर हा सकल पदार्थांचा मानदंड आहे अशी जाणीव निर्माण झालेली आहे. (४) मूल्यमापनात्मक निर्णय : यांत विश्व आणि मानवी अनुभूति यांचा सापेक्ष संबंध, तर्कशास्त्र, प्रयत्न व कर्मकांडांतील विधि यांवर पडणाऱ्या मर्यादा, संन्यास अथवा

निष्काम कर्माची आवश्यकता, जीवात्म्याच्या अतीत असलेला परमात्मा, कर्मापेक्षा चिंतनांची श्रेष्ठता या गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. (५) असें असूनहि सामाजिक कर्मयोग, भक्ति व समाज-सेवा या प्राधान्येकरून आधुनिक काळात व्यक्त केलेल्या गोष्टीविषयी दर्शविलेला प्रांजलपणा, हा प्रामुख्याने भगवद्गीतेच्या शिकवणुकीचा परिपाक होय. रूढ समाजधारणेचे उन्नयन करून मार्गदर्शन करण्यासाठी तिचा अंतर्वेध घेण्याची तयारी आणि म्हणूनच विद्वेपित्री सर्वसामान्य लोकांना नितान्त आदर असे. खरोखर ब्रह्मविद्या ही सर्व शास्त्रांचा मूलाधार मानण्यांत आलेली आहे ('सर्वविद्याप्रतिष्ठा', मुंडकोपनिषद्, १.१.१); आणि तत्त्वज्ञान हे "सर्व शास्त्रांचा प्रदीप, सर्व कर्मांच्या सिद्धीचा उपाय आणि सर्व (कर्तव्य-धर्मांचा आश्रय आहे" (कौटिल्य) असे मानले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : राधाकृष्णन, एस. : इंडियन फिलॉसफी, खं. १ (लंडन, १९२३, सुधा. आ. १९२९); वेल्बलकर, एस. के. व रानडे, आर. डी. : हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, खं. २- दि क्रिएटिव्ह पीरियड (पुणे, १९२७); महादेवन, टी. एम. पी. : हिंदुइज्म (पतियाळा, १९६९); दत्त, के. जी. : हिंदु कल्चर, सुधा. आ. ३ (मुंबई, १९५१); नारायण, डी. : हिंदु कॅंक्ट (मुंबई, १९५७); वानर्जी, एस. : दि वेसिक विलीप्स ऑफ हिंदुइज्म (कलकत्ता, १९३९); वेरार्ड, फादर : इंडियन माईंड (मंगलोर, १९६२); चतर्जी, एस. सी. : दि फंडामेंटल्स ऑफ हिंदुइज्म (कलकत्ता, १९५०); भट्टाचार्य, ह., संपा. : दि कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया, खं. ३, आ. २ (कलकत्ता, १९५३); रनू, एल. संपा. : हिंदुइज्म (न्यूयॉर्क १९६९).

आर. व्ही. डम्सेट

तत्त्वज्ञान, मराठीतील : मराठी वाङ्मय आणि तत्त्वज्ञान : मराठी भाषेमधील तत्त्वज्ञानविचार हा मराठी वाङ्मयाइतकाच प्राचीन आहे. मराठीतील आद्यग्रंथ म्हणून ज्याची प्रसिद्धि आहे तो मुकुंदराजांचा विवेकसिंधु शके १११० मध्ये लिहिला गेला असावा असे मानलें जातें; आणि तो ग्रंथ तत्त्वज्ञानविषयक आहे. विवेकसिंधु हा ग्रंथ काव्यस्वरूप आहे हे खरे, पण त्यांत साहित्याच्या सौंदर्यापेक्षा तत्त्वज्ञानविचाराला महत्त्व आहे. विवेकसिंधूनंतर तंभर वर्षातच भावार्थदीपिकेमारखा काव्य व तत्त्वज्ञान या दोहोचा सारखाच आविष्कार करणारा लोकोत्तर ग्रंथ मराठीत लिहिला गेला. मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांसारखे ग्रंथकार तत्त्वज्ञानविचाराकडे वळले याला एक महत्त्वाचें कारण आहे. संस्कृतमधील अध्यात्मविचार सर्वसामान्य माणसाला उपलब्ध करून द्यावा आणि 'इये मराठीचिये नगरी'. ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' करावा ही त्या काळच्या ग्रंथकारांची प्रमुख प्रेरणा होती; किंबहुना ती त्या काळाचीच एक गरज होती. ही गरज पुरी करण्याच्या निमित्ताने जे काही लिहिले ते गेलें तत्त्वज्ञानविचाराला जवळ येणारे होते हें स्वाभाविक आहे. मराठी भाषेतील अगदी प्रारंभीच्या ग्रंथामध्ये तत्त्वज्ञानविचाराला मिळालेले हें स्थान इंग्रजी अंमल येण्याच्या काळापर्यंत म्हणजे सुमारे सहाशे वर्षे टिकून राहिले. या काळांत लिहिल्या गेलेल्या वाङ्मयाचा एक फार मोठा भाग आख्यानकाव्ये किंवा कथाकाव्ये याचा आहे या कथाप्रधान काव्याचा तत्त्वज्ञानाशी काही संबंध नाही. पण तरीदेखील त्यांतील कथा, रामायण, महाभारत आदि पुराणांतून घेतलेल्या आणि ईश्वरी

अवतार किंवा भक्त यांची चरित्रे गाणाऱ्या आहेत आणि त्यांच्या रचनेमागील प्रेरणाहि पारमार्थिक आहे, परंतु प्रस्तुत विचारांच्या दृष्टीने ते कथाप्रधान वाङ्मय ध्यानात घेण्याचे काही कारण नाही. मराठी वाङ्मयातील दुसरा फार महत्त्वाचा भाग म्हणजे ज्याला 'सतकाव्य' म्हटले जाते तो होय. या सतकाव्यात काही ग्रंथ तत्त्वज्ञानाविषयक विवेचन किंवा स्पष्टीकरण करणारे असे आहेत, पण संतकाव्य म्हणून ज्याची सर्वत्र विशेषेकरून प्रसिद्धि आहे ते वाङ्मय याहून थोडे निराळ्या स्वरूपाचे आहे. मोक्ष हे परमसाध्य मानून ज्यांनी आपल्या जीवनाची तशी आखणी केली अशा संताना पारमार्थिक वाटचाल करताना आलेल्या अनुभवांचे वर्णन करणारे जे वाङ्मय आहे ते सतकाव्य म्हणून प्राधान्याने ओळखले जाते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम आदि संतांचे अभंग हे अशा प्रकारच्या वाङ्मयाचे उत्तम उदाहरण होय. या अभंगातून तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्तांचे स्पष्टीकरण आढळणार नाही; तथापि त्यांत वर्णन केलेल्या अनुभवांच्या पाठीशी काहीएक तत्त्वज्ञानविचार ठामपणे उभा आहे हे आपल्याला जाणवल्यावाचून राहत नाही; पण हे खरे असले तरी मराठी भाषेमधील तत्त्वज्ञानविचारांचा आढावा घेतेवेळी अशा सतकाव्यापेक्षा ज्यात आध्यात्मिक सिद्धान्तांचे विवरण करण्यावर भर दिलेला आहे अशा ग्रंथांचेच अवलोकन मुख्यतः करावयास हवे. मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु लिहिला गेला तेथपासून आतापर्यंत मराठी वाङ्मयाचा एकूण काळ साडेसातशे वर्षांचा होतो या प्रदीर्घ काळाचे दोन विभाग स्वाभाविकपणे पडतात या देशात इगजी अमल सुरू झाल्यानंतर आधुनिक पाश्चिमात्य विवेकाचे प्रवेश झाला आणि त्यामुळे येथील शास्त्रे, साहित्य, कला आदींना एक वेगळे वळण मिळाले. इगजी अमल सुरू होण्यापूर्वीची सहाशे वर्षे हा जुन्या मराठी वाङ्मयाचा कालखंड आणि इगजी राजवट येथे प्रस्थापित झाली तेथपासून आजपर्यंतचा सुमारे दीडशे वर्षांचा तो अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा कालखंड होय असे म्हणता येते. मराठीतील तत्त्वज्ञानविचारांचा प्रस्तुत आढावा घेताना या दोन कालखंडांतील वाङ्मयाचे अवलोकन वेगवेगळे करणे सोयीचे आहे. जुन्या मराठी वाङ्मयातील तत्त्वज्ञानविचार हा प्रामुख्याने धर्माशी निगडित होता, तर अर्वाचीन काळातील तत्त्वज्ञानविचारास सामाजिक, राजकीय, आर्थिक इत्यादि विचारांची जोड मिळालेली आहे, हा त्या दोहोतील एक महत्त्वाचा भेद आहे. म्हणून इगजी राजवटीनंतरच्या काळातील तत्त्वज्ञानविचारांचा आढावा घेणारा डॉ. एम. आर. लेदलें याचा लेख या लेखानंतर स्वतंत्र पुरवणीवजा घातला आहे. इगजी अमलापूर्वीच्या सहाशे वर्षांतील तत्त्वज्ञानविचारांचा व त्या परंपरेची वन्याच प्रमाणात जुळणाऱ्या अशा त्यानंतरच्या कालखंडांतील विचारांचा आढावा या लेखात घेतलेला आहे.

संस्कृत ग्रंथांवरील टीकापर लेखन : 'शके ११०० ते शके १७४०' यावेळी जवळजवळ सातशे महाराष्ट्रीय संतकवि झाले आहेत, असा उल्लेख श्री. गो. का. चांदोरकर यांनी आपल्या 'महाराष्ट्रीय संतकवि-काव्यसूची' मध्ये केला आहे (पृष्ठ ८). पण या सर्वच संतांची रचना तत्त्वज्ञानविचारांचे अवलोकन करणारी आहे असे नाही. शके १११० पासूनच्या सहाशे वर्षांच्या कालखंडांत तत्त्वज्ञानविचार व्यक्त करणारे जे ग्रंथ किंवा छोटी-मोठी प्रकरणे लिहिली गेली त्याची संख्या तीनशेच्या आसपास भरते. यातील सुमारे शंभर प्रकरणे अद्याप

अप्रकाशित आहेत. या अप्रकाशित प्रकरणांचा भाग वाजुला ठेवला व तत्त्वज्ञानविषयक विचार व्यक्त करणाऱ्या मराठीतील उपलब्ध अशा ग्रंथाकडे एक धावती नजर टाकली तर असे दिसून येते की, त्यामध्ये गीता, योगवासिष्ठ किंवा भागवत अशा एखाद्या संस्कृत ग्रंथावरील टीकारूप असे लेखन बरेच आहे. सर्वांत अधिक टीकाग्रंथ भगवद्गीतेवर झाले आहेत. तीस-एकतीस टीका आणि सहा समश्लोकी अनुवाद एवढे हे लेखन आहे. त्यानंतर इतर गीतांवरील टीकांचा क्रम येतो. हे ग्रंथ सतरा आहेत. पैकी गणेशगीतेवर पाच, गुरुगीतेवर पांच, तर शिवगीता व अथर्वगीता यावर प्रत्येकी दोन टीका आहेत आणि कपिलगीता, अनुगीता व अष्टावक्रगीता यांच्यावर एकेक टीका लिहिली गेली आहे. शिवगीता, गणेशगीता इत्यादि गीता भगवद्गीतेच्या अनुकरणाने लिहिल्या गेल्या आहेत आणि तत्त्वज्ञानविचारांच्या दृष्टीने त्यांच्यांत विशेषत्वाने निराळे असे काही आढळत नाही, हे ध्यानात घेऊन या सर्व गीताग्रंथांचा एकच वर्ग मानला, तर त्यावरील मराठीतील एकूण टीकाग्रंथ अठ्ठेचाळीस आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने मराठीमध्ये असलेले गीताग्रंथांचे महत्त्व यामुळे स्पष्ट होते. या दृष्टीने विचार करतां भागवत हे गीताग्रंथाच्या किंवदंती भगवद्गीतेच्या निकट येते. भागवताच्या एकादशस्कंधावर चार तर चतुःश्लोकी भागवतावर तीन टीका आहेत. भागवतानंतर योगवासिष्ठाचा क्रम येतो. त्यावर मराठीत छोटीमोठी प्रकरणे एकूण नऊ लिहिली गेली आहेत. केनोपनिषदावर दोन तर ईशावास्योपनिषदावर एक टीका असून, एकदरीत औपनिषदिक तत्त्वज्ञानावर आधारलेली प्रकरणे दोन आहेत; म्हणजे उपनिषदांवरील टीकाग्रंथ मराठीत एकूण पाच आहेत. प्राचीन काळांतील उपनिषदांपेक्षा त्या मानाने अलीकडच्या काळांत झालेल्या शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव मराठीत अधिक दिसतो. शंकराचार्यांच्या एकूण आठ ग्रंथांवर मराठीत बारा टीकापर ग्रंथ झाले आहेत. इतर संस्कृत ग्रंथांवरील टीका तीन आहेत व त्यातील एक ग्रंथ जैन तत्त्वज्ञानावरील आहे. संस्कृत ग्रंथावरील या मराठी टीकांची संख्या एकूण व्यासशी भरते आणि ज्या ग्रंथांवर या टीका आहेत त्याची संख्या चौवीस आहे. तत्त्वज्ञानविषयक संस्कृत वाङ्मय केवढे अफाट आहे ते ध्यानांत घेतले तर ही संख्या विशेष आहे असे म्हणवत नाही. संस्कृत ग्रंथांचे समश्लोकी अनुवाद एकूण अकरा झाले आहेत. त्याशिवाय सोळाव्या शतकात लिगायत पंथावरील दोन कानडी ग्रंथांचे अनुवाद मराठीत झाले आहेत, त्याचा उल्लेख करावयास हवा. त्यानंतर मराठी ग्रंथांवरील टीकापर लेखनाकडे वळले तर अनुभवामृतावर सात व दासबोधावर दोन टीका झाल्या आहेत. महानुभाव-पंथातील टीकापर ग्रंथांचा वर्ग सर्वस्वी स्वतंत्र मानावा लागतो.

तत्त्वज्ञानविषयक इतर ग्रंथ आणि स्फुट प्रकरणे : तत्त्वज्ञानविषयक टीकापर ग्रंथ ज्या मानाने आढळतात त्या मानाने तत्त्वज्ञानातील सर्व ग्रंथांचा सविस्तर परामर्श घेणारे ग्रंथ मराठीत फार कमी आढळतात. मराठीतील आद्यग्रंथ म्हणून ज्याची ख्याति आहे तो मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु कोणत्याहि ग्रंथावरील टीका नसून स्वतंत्र ग्रंथ आहे. भावार्थदीपिका या गीताटीकेइतकेच अनुभवामृत या ग्रंथासाठी ज्ञानेश्वर प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असलेले तत्त्वज्ञान त्यांच्या या ग्रंथात भावार्थदीपिकेपेक्षा अधिक स्पष्टपणे आढळते असे अभ्यासकांचे मत आहे. ज्ञानेश्वरांच्या चांगदेवपासटीची रचना काही विशिष्ट

प्रसंगाच्या निमित्ताने झालेली असल्याने त्यांतील विवेचनास एक मर्यादा पडलेली आहे. महानुभाव पंध्यामध्ये धर्मग्रंथ म्हणून मान्यता पावलेला सिद्धान्तसूत्रपाठ हा ग्रंथ केसोबासांनी लीळाचरित्रांतून चक्रधरांची निरनिराळी वचने निवडून त्यावरून तयार केला. या दृष्टीने तो सकलन स्वरूपाचा होय; पण त्यामध्ये व्यक्त झालेलं चक्रधराचं तत्त्वज्ञान हे त्याचं स्वतःचं असल्याने तें स्वतंत्रच म्हणावयास हवे. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस व्यंकव कवीने लिहिलेला 'वाल्मोघ' किंवा 'वाल्मोघो' आणि जनार्दनस्वामीचे गुरुवंधु शेखमहंमद यांनी शके १५९७ मध्ये लिहिलेला 'योगसंग्राम' हे दोन ग्रंथ योगशास्त्रविषयक आहेत सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात समर्थ रामदासस्वामींनी 'दामोघ' या आपल्या स्वतंत्र ग्रंथाची रचना केली. त्याच्याआधी त्यांनी लिहिलेली जुना दासवोध, पूर्वारंभ, आत्माराम, पंचसमाप्ती, सप्तसमाप्ती, चतुर्थमान, मानपंचक, चौदा ओवीशते, अध्यात्मसार इत्यादि प्रकरणे स्वतंत्रच आहेत. वामनपंडित हे समर्थचें समकालीन होत. शके १५९५ मध्ये त्यांनी लिहिलेला 'निगमसार' हा ओवीवद्ध ग्रंथ आणि त्यानंतरचा 'कर्मतत्त्व' हा श्लोकवद्ध ग्रंथ, हे दोन्ही स्वतंत्र असून, त्या दोहोंत मिळून त्यांचे तत्त्वज्ञानविषयक बहुतेक सर्व सिद्धान्त आलेले आहेत. याशिवाय तत्त्वमाला, राजयोग, चित्सुधा, प्रियमुधा, चरमगुरुमजरी इत्यादि त्याची स्फुट प्रकरणे आहेत. सोळाव्या शतकाच्या मध्याच्या नुमाराम सत्यामलनाथांनी लिहिलेल्या सिद्धान्तारहस्य या अभंगवद्ध ग्रंथात वेदान्तविषयाचें स्पष्टीकरण फार उत्तम प्रकारे केलेले आहे. सोळाव्या शतकाप्रमाणेच सतराव्या शतकांतील ग्रंथरचनाहि समृद्ध आहे. सुप्रसिद्ध कवि श्रीधर याचे वडील ब्रह्मानंद यांनी आपल्या मुलाच्या प्रश्नांची उत्तरें देण्याच्या निमित्ताने 'आत्मप्रकाश' या नावाचा ग्रंथ शके १६०३ मध्ये लिहिला असून, श्रीधरांनीही 'वेदान्तसूर्य' या नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. गोमंतकीय कवि पूर्णप्रकाशानंदनाथ यांचा 'पूर्णप्रबोध-चंद्रोदय' हा ग्रंथ दोन भागांत असून त्यांना अन्वय व व्यतिरेक असे म्हटलेले आहे. शिवदर्पण या नांवाच्या पूर्णप्रकाशानंदनाथांच्या शिवगीतेवरील टीकेचा आधार घेऊन, त्यांच्या शिष्यपरंपरेतील व्यंकट या गोव्यातील कवींनी पंचपयानुभव हा ग्रंथ शके १६८९ मध्ये लिहिला आहे आणि त्याचेहि अन्वय व व्यतिरेक अमेच दोन भाग त्यांनी केले आहेत. सतराव्या शतकांतील सर्वांत मोठे ग्रंथकार म्हणजे मूळ सावंतवाडीचे, पण पुढे उज्जयिनीस वास्तव्य केलेले, सोहिरोवानाथ अविधे हे होत. महदनभवेश्वरी, सिद्धान्तसंहिता, अक्षयवोध, पूर्णाक्षरी व अद्वयानंद अशी त्यांची ग्रंथसंपत्ति आहे. देहाच्या रचनेवर यांनी एक वखर लिहिली असून ती 'सोहिरोवाची वखर' या नावाने प्रसिद्ध आहे. याच शतकाच्या अखेरीस नगर जिल्ह्यांत हरिवुवा या नांवाचे ग्रंथकार होऊन गेले. त्यांनी शके १६९० मध्ये प्रथम 'हरिवोध' आणि पुढे शके १६९५ मध्ये त्याच विषयाचें अधिक सविस्तर विवरण करण्यासाठी 'ज्ञानसागर' हा ग्रंथ लिहिला आहे. जनार्दनस्वामी व एकनाथ यांच्या परंपरेतील मराठ-वाड्यातील कवि गोपाळनाथ यांचा 'सिरोमणी' या नावाचा ग्रंथ आहे. ब्रह्मानंद, श्रीधर, पूर्णप्रकाशानंदनाथ, व्यंकट, सोहिरोवानाथ, हरिवुवा आणि गोपाळनाथ हे सतराव्या शतकांतील प्रमुख ग्रंथकार होत. अठराव्या शतकांत महत्त्वाचे ग्रंथकार तीन झाले : मराठवाड्यातील हंसराज किंवा नारायणतीर्थ, नारो भिकाजी पारखी ऊर्फ मीनीस्वामी

आणि नारायणवोवा जालवणकर. हंसराजांच्या 'कथाकल्पलता' या ग्रंथात वेदान्तविषयक रूपकें असून, त्याची इतर रचना विपुल पण टीका-पर आहे. नारायणवोवा जालवणकरांचा 'सप्तसागर' हा ग्रंथ मुमुक्षूच्या विविध अवस्था ध्यानात घेऊन लिहिलेला आहे, तर मीनीस्वामीच्या नावावर लघुवोध, स्वात्मवोध, पंचोकरण व समाधिप्रकरण असे चार ग्रंथ आहेत. याचे हे ग्रंथ लिहिले जात असतानाच महाराष्ट्रांत इंग्रजी राजवट स्थिर झालेली होती आणि मराठी वाङ्मयाचा हा जुना काळखंड संपलेला होता.

या सहाशे वर्षांच्या कालखंडामध्ये छोटीं छोटीं वेदान्तपर स्फुट-प्रकरणे कैक लिहिलीं गेली आहेत. त्याची संख्या सुमारे एकशेपंचवीस-पर्यंत असून ती लिहिणारे लेखक जवळजवळ पन्नास आहेत. सामान्यतः ही प्रकरणे ओवीवद्ध असतात, क्वचित् ती श्लोकवद्ध असतात. त्याचा विस्तार वेताचा अगती. पाऊणशे-शभर ते अडीचशे-तीनशे ओव्या किंवा तीस-चाळीस श्लोकांपासून शंभर-सव्वाशे श्लोकांपर्यंत हा विस्तार आढळतो. कोणत्याहि एखाद्या ग्रंथावरील टीकेची ही प्रकरणे नाहीत, या अर्थाने ती स्वतंत्र आहेत असे म्हणावयास हवे; पण त्यांत काही स्वतंत्र विचार किंवा दृष्टिकोण आढळतो असे नाही. अद्वैत, जीवाचें किंवा ब्रह्माचे स्वरूप, भक्ति किंवा वैराग्य अशा एखाद्या विषयाचें विवेचन करावे आणि ते करतांना आपल्या पंध्यामध्ये मान्य असलेल्या ग्रंथांतील विचारसरणीचे अनुकरण करावे, अशी या स्फुट प्रकरणांच्या लेखकांची प्रवृत्ति सामान्यतः अमते. विवेकसिंधु, भावार्थ-दीपिका, एकनाथी भागवत किंवा दासवोध यांचें स्थूलमानाने ज्यांत अनुकरण केलेले आहे अशी कित्येक प्रकरणे आढळतात. एकनाथ, रामदास किंवा वामनपंडित यांच्या सर्वमान्य ग्रंथांतून जें तत्त्वज्ञान आलेले आहे, तेंच त्यांच्या स्फुट प्रकरणांतून पुनरुक्त झालेलें आढळतें. सिद्धान्त किंवा विवेचनपद्धति यावाचत कोणतेंहि निराळेंपण आढळत नसल्यामुळे एकंदर तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयात या प्रकरणांना वेगळें असें काही महत्त्व प्राप्त झालेले नाही; त्या त्या संप्रदायांच्या मर्यादित व त्या-त्या कालापुरती त्यांना जी काही थोडीफार मान्यता मिळाली असेल तेवढीच. आज या सर्व प्रकरणांचें महत्त्व केवळ ऐतिहासिक दृष्टीने आहे.

एक धावता दृष्टिक्षेप : दाराव्या शतकापासून अठराव्या शतका-पर्यंतच्या मराठीतील तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयामध्ये ज्या महत्त्वाच्या घटना कालक्रमानुसार घडल्या त्याची धावती नोंद करावयाची झाल्यास ती पुढीलप्रमाणे करता येईल : दाराव्या शतकाच्या प्रारंभी मुकुंद-राजाचा विवेकसिंधु हा ग्रंथ लिहिला गेला आणि मराठीतील तत्त्वज्ञान-विषयक लेखनाला प्रारंभ झाला. त्याच शतकाच्या उत्तरार्धात चक्र-धरांचें लीळाचरित्र घडलें आणि त्यांच्या उक्तीवर आधारलेला सिद्धान्त-सूत्रपाठ हा महानुभाव पंध्याचा धर्मग्रंथ तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी सिद्ध झाला. त्यानंतर दहा वर्षांच्या आंत ज्ञानेश्वरांची 'भावार्थदीपिका' अवतीर्ण झाली व तिच्यामागोमाग 'अनुभवामृता'ची रचना झाली. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात चक्रधरांच्या वचनाचें सकलन करण्याचें व त्यांचा अन्वय लावण्याचें काम त्याच्या अनुयायांनी केलें आणि त्यावरील निरनिराळ्या आम्नायांतील लेखकांच्या टीका, भाष्ये, प्रबंध अशा वाङ्मयाची रचना त्याच्या पुढच्या म्हणजे चौदाव्या शतकांत

झाली. मुसलमानांचा परकी अमल आल्यामुळे असो किंवा अन्य काही कारणाने असो, तेराव्या शतकाच्या मध्यापासून तों पंधराव्या शतकाच्या जवळजवळ अखेरीपर्यंतच्या अडीचशे वर्षांच्या अवधीत ग्रंथलेखनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची अशी आणखी कोणतीही हालचाल महाराष्ट्रात झाली नाही. सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी एकनाथांनी भावार्थ-दीपिकेची शुद्ध प्रत तयार केली आणि पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस भागवताच्या एकादशस्कंधावरील आपली प्रसिद्ध टीका लिहिली. सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात समर्थ रामदास दासबोधाची रचना करीत होते आणि त्यांच्या समकालीन वामनपंडितांनी सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी यथार्थदीपिकेची रचना केली. सतराव्या शतकांत तजावरकडील मराठी कवींनी तत्त्वज्ञानपर वाङ्मयात वरीच भर घातली व त्याच वेळी महाराष्ट्रात सोहिरोवानाथ अविये यांनी आपले ग्रंथ लिहिले. समर्थ रामदास व वामनपंडित यांच्यानंतर तत्त्वज्ञानविषयात प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा ग्रंथकार मराठीत झाला नाही आणि सतराव्या-अठराव्या शतकांतील लेखकांचे ग्रंथ हे केवळ ऐतिहासिक दृष्ट्याच महत्त्वाचे राहिले. हसरान, नारायणबोवा जालवणकर व मौनीस्वामी हे अठराव्या शतकातील लेखक होत आणि यांनी आपले सारे लेखन पूर्वसूरीच्या छायेमध्येच केले त्याच्या लेखनावरोबर मराठी तत्त्वज्ञान-विषयक लेखनाचा जुना कालखंड मागे पडतो आणि अर्वाचीन काल-खंडास प्रारंभ होतो, असे म्हणता येते.

जुन्या मराठीतील तत्त्वज्ञानपर वाङ्मय लिहिण्यामध्ये भिन्नभिन्न संप्रदाय आणि पथ याचा हातभार कसा लागला आहे हे पाहणे उद्बोधक ठरेल. जैन आणि लिंगायत पंथातील लेखक एवढ्या प्रदीर्घ काला-वधीच्या मानाने फार थोडे झाले. लिंगायत पंथाचे दोन तर जैन पंथाचे तीन लेखक आढळतात शातर्लिंग आणि ब्रह्मदास हे लिंगायत पंथाचे ग्रंथकार पंधराव्या व सोळाव्या शतकांतील आहेत; तर पं. मेघराज, वीरदास व सूक्तिमुक्तावलीचे लेखक हे तिथे जैनपंथी ग्रंथकार सतराव्या शतकातील आहेत. सोळाव्या शतकातील हुसेन अंबर व शेख महमद आणि सतराव्या शतकातील शहामुनी हे तीन ग्रंथकार मुसलमान असून सोळाव्या शतकातील मृत्युंजय हे आधीचे मुसलमान असावेत, असा तर्क करण्यास जागा आहे. महानुभाव आणि नाथपंथ या दोन पंथांतील लेखक मराठीच्या प्रारंभकालापासून आढळून येतात आणि या पंथातील लेखकांनी मराठी तत्त्वज्ञान-वाङ्मय चांगले समृद्ध केले आहे. नाथ-पंथातील लेखक मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरापासून अठराव्या शतकांतील कृष्णविठ्ठलापर्यंत तर महानुभाव पंथातील लेखक सतराव्या शतकांतील गोविंदमुनी जामोदकरापर्यंत आहेत. आनंद संप्रदायाची परंपरा पंधराव्या शतकातील सहजानंदांपासून सतराव्या शतकातील हरि-दासांपर्यंत दिसते, तर समर्थ संप्रदायांतील लेखक सोळाव्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंत आढळतात. यांशिवाय चैतन्यसंप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, सिद्धसंप्रदाय, दत्तसंप्रदाय असे आणखीही काही संप्रदाय महाराष्ट्रात होते; पण त्यांचा स्वतंत्रपणे निर्देश करावा अशी तत्त्वज्ञान-विषयक रचना त्यांच्यापैकी कोणी केलेली आढळत नाही. या भिन्नभिन्न संप्रदायांशिवाय परंपरागत वैदिकधर्माचे तत्त्वज्ञान सांगणारे जे एकनाथ, वामन आदि लेखक आहेत त्याचा समावेश भागवतसंप्रदायी या एका नांवाखाली केला तरी चालण्यासारखे आहे. भागवतसंप्रदाय हा शब्द मराठी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने इतका व्यापक आहे की, नाथपंथातील

ज्ञानेश्वर, आनंदसंप्रदायांतील दासोपंत व कृष्णदयार्णव किंवा समर्थ-संप्रदायाचे प्रवर्तक रामदास या सर्वांचा समावेश त्यांत करता येतो.

तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचे गद्य आणि पद्य असे एक वर्गीकरण सहज सुचण्यासारखे आहे; पण जुन्या मराठीत शेकडा पांचदेखील ग्रंथ गद्य आढळत नाहीत तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असा गद्य ग्रंथ एकच आणि तो म्हणजे केसोवासांनी संकलित केलेला 'सिद्धान्तसूत्रपाठ.' महानुभाव पंथाने ही गद्य लेखनाची प्रथा चांगलीच जोपासली होती असे म्हणावयास हवे, कारण त्या पंथांतील वारापंधरा लेखकांनी अनेक गद्य ग्रंथ लिहिलेले आहेत. तत्त्वज्ञानविषयक लेखनामध्ये विचारांचा रेखीवपणा व तर्कशुद्धता येण्यास गद्य अधिक अनुकूल असते. महानुभाव पंथाच्या लेखकांनी अगदी आरंभीच्या काळांत पत्करलेले हे गद्याचे वाहन तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथासाठी पुढे मराठीत सर्वत्र अवलंबिले गेले असते, तर विवेचनपद्धतीच्या दृष्टीने आढळणारे काही दोष कमी होण्यास त्याचे फार मोठे साहाय्य झाले असते.

अर्वाचीन मराठीतील तत्त्वज्ञानविषयक लेखन : १८१८ मध्ये महाराष्ट्रात इंग्रजी राजवट स्थापन झाल्यानंतरची गेली दीडशे वर्षे, हा प्रस्तुत विचाराच्या दृष्टीने दुसरा कालखंड होय. या कालखंडांतहि जुन्या पद्धतीने रचना करणारे नारायणबोवा जालवणकर किंवा मौनीस्वामी यांच्यासारखे लेखक होते व त्यांचा निर्देश मागे केला आहे. त्यापेक्षा थोड्या वेगळ्या पद्धतीने केल्या गेलेल्या लेखनाचा निर्देश येथे करावयाचा आहे. या कालखंडांतील लेखनाचा अगदी प्रथम ध्यानांत येण्यासारखा विशेष म्हणजे हे लेखन गद्य आहे. किंवहुना तत्त्वज्ञान-विषयक पद्यवद्द लेखन हा भाग या कालखंडांत अपवादात्मकच मानावा लागेल. या कालखंडाच्या पहिल्या पन्नास-साठ वर्षांत नुकत्याच ओढव-लेल्या पारतंत्र्यामुळे महाराष्ट्रामध्ये कोणत्याच क्षेत्रांत नाव घेण्या-सारखी घटना घडली नाही आणि तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये तेच झाले. वेद, गीता, पुराणे, नीतिबोध अशा विषयावर प्राथमिक स्वरूपाची व केवळ माहितीपर अशी पन्नाससाठ पुस्तके या काळांत मराठीमध्ये लिहिली गेली. त्यानंतरच्या गेल्या नव्वद-शभर वर्षांच्या अवधीत मात्र तत्त्वज्ञान आणि धर्म या विषयावर शेकडो पुस्तके मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत, असे श्री. शंकर गणेश दाते यांच्या 'मराठी ग्रंथसूची' वरून आढळून येते. यांतील बराच मोठा भाग वेद, उपनिषदे, पड्डशने, स्मृति, पुराणे, भाष्यग्रंथ आदि प्राचीन संस्कृत ग्रंथांमधील विचारांची माहिती देणाऱ्या वाङ्मयाचा आहे. मराठी भाषेच्या जन्मापासून सहाशे वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत अशा प्रकारचे माहितीपर वाङ्मयहि उपलब्ध नव्हते, या दृष्टीने ही घटना महत्त्वाची आहे आणि तिचे श्रेय अर्थातच मुद्रण-कलेला द्यावयास हवे. ज्ञानेश्वरापासून गुलाबराव महाराजापर्यंतच्या महाराष्ट्रीय संतांच्या वाङ्मयाचे दर्शन घडविणारे लेखनहि वरेंच झालेले आहे. बौद्ध, जैन, लिंगायत अशी भारतातील अवैदिक मते आणि पारशी, ख्रिस्ती, इस्लाम असे परकीय धर्म यांच्याविषयी सांगोपांग माहिती देणारे ग्रंथ किंवा पाश्चात्य देशांत अलीकडच्या काळामध्ये तत्त्वज्ञान-विषयक जे अनेक नवीन विचारप्रवाह निर्माण झाले आहेत त्याचा परिचय करून देणारे वाङ्मय त्या मानाने अल्प आहे. तत्त्वज्ञान-विषयी काही नवीन दृष्टिकोण मांडणाऱ्या ग्रंथांचा उल्लेख करावयाचा झाला, तर तो लो. टिळक यांच्या गीतारहस्याचाच करावा लागेल. प्रार्थनासमाज किंवा ब्राह्मोसमाज यांसारख्या अर्वाचीन काळांतील

नवीन धार्मिक चळवळीचा परिणाम होऊन त्या. रानडे, डॉ. भांडारकर आणि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी जें लेखन केलें त्याचा निर्देश करण्यासारखा आहे. या कालखंडाचा विशेष म्हणून आणखी एक गोष्ट अशी सांगता येईल की, नीतिविषयक प्रश्नांचा धर्मापासून अलग असा स्वतंत्र ऊहापोह करण्याची प्रवृत्ति दिसू लागली. पाश्चिमात्य व पूर्वात्य विचारांचा तौलनिक परामर्श घेऊन नीतिशास्त्रविषयक स्वतंत्र दृष्टिकोण मांडण्याचा एक प्रयत्न या दृष्टीने प्रा. वा. म. जोशी यांच्या 'नीतिशास्त्र-प्रवेश' या ग्रंथाचा उल्लेख करावयास हवा. या दिशेने डोळ्यात भरावी अशी प्रगति अद्यापि झालेली नाही, हेमात तितकेंच खरे आहे.

मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभकालापासून आतापर्यंत तत्त्वज्ञानविषयक असे जें लेखन मराठीत झाले त्याचा धावता आढावा येथवर घेतला. तत्त्वज्ञानातील निरनिराळ्या प्रश्नांविषयी मराठीमध्ये कोणकोणते विचार व्यक्त केले गेले ते पाहणें अधिक महत्त्वाचे आहे. आता तिकडे वळावयास हवें.

ब्रह्म आणि माया : वैदिक तत्त्वज्ञानामध्ये व्यक्त झालेले ब्रह्म आणि माया यांच्या स्वरूपाविषयीचे सारे सिद्धान्त मराठी तत्त्वज्ञानविचारांत जसेच्या तसे आलेले आहेत. सांख्यांची प्रकृतिपुरुषव्यवस्था, त्यांतील निरीश्वरवाद व द्वैतवाद काढून टाकून वेदान्ताने उचलली आहे आणि वेदान्तामधून प्रामुख्याने शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्याद्वारा ती मराठीत आली आहे. ब्रह्म हे विश्वाचें मूलतत्त्व असून, तें स्वरूपतः निर्गुण, निराकार, अनंत, अविकारी, अविनाशी असें आहे. या निर्गुण ब्रह्माचा निर्देश करतांना ज्ञानेश्वरांनी अनेक स्थळी शून्य, महाशून्य किंवा वस्तु हे शब्द योजिले आहेत. शून्य हा शब्द मूळ बौद्ध तत्त्वज्ञानातील असून, तेथून तो योगवासिष्ठ, काश्मिरी शैव संप्रदाय व नाथपंथ यांच्याद्वारा ज्ञानेश्वरांपर्यंत आला आहे, असें डॉ. पेंडसे यांनी दाखविलें आहे. शून्य किंवा महाशून्य हे शब्द ज्ञानेश्वरांनंतरचे ग्रंथकार सहसा योजित नाहीत. वस्तु हा शब्द मात्र निर्गुण ब्रह्म या अर्थाने रामदास-वामनांनी देखील योजिलेला आहे. या ब्रह्माच्या ठायी 'मी ब्रह्म' असे पहिले स्फुरण होतें, तीच माया होय. या मायेच्यायोगे तें निर्गुण ब्रह्म सगुण होतें. निर्गुणाच्या ठायीं आविर्भूत होणारी ही अनादि व शुद्धसत्त्वस्वरूप माया आणि जीवाच्या ठायीं असणारी अविद्यारूप व त्रिगुणात्मक माया असे मायेच्या स्वरूपाचें द्विविध वर्णन मुकुंदराजांपासून सर्वांनी केलें आहे. सगुण ब्रह्म व शुद्ध माया यांनाच ज्ञानेश्वरांनी काही स्थळी शिव आणि शक्ति असें काश्मिरी शैवपंथाच्या परिभाषेने म्हटले असून, एकनाथ व रामदास यांच्या ग्रंथातूनहि शिव आणि शक्ति यांचे उल्लेख येतात. ही शुद्ध माया हीच ईश्वरी शक्ति होय आणि नाना रूपांनी विकार पावूनहि आपल्या मूळ निर्गुणत्वास बाध न येऊं देणें हें त्या शक्तीचें वैशिष्ट्य होय, असे वामनपंडितांनी म्हटलें असून, त्याचेच त्यांनी सगुण भगवंताचा ऐश्वर्ययोग म्हणून वर्णन केलें आहे. माया हा निर्गुण ब्रह्मावरील विवर्त असून, अखेर तत्त्वतः ती नाहीच व जें काही आहे तें एकलें एक ब्रह्मच आहे, असा त्या दोहोचा अद्वैतसंबंध महानुभावांचा अपवाद सोडल्यास सर्वांनी मांडला आहे. इतर तपशिलाचे काही फरक असले तरी माया ही ईश्वराची आदिशक्ति असून, अन्यथाज्ञान उत्पन्न करून जीवांना मोहविणारी अविद्या तीच आहे, ही मायेविषयीची कल्पना महानुभाव तत्त्वज्ञानांतहि आढळते. त्यांच्या व्यवस्थेप्रमाणे चार नित्य व स्वतंत्र वस्तूपैकी नित्यवद्द अशा ज्या देवता आहेत त्यांतील सर्वांच्या पलीकडची

व अनंतब्रह्माण्डव्यापिनी ती माया होय. चार नित्य वस्तूपैकी परमेश्वर हा नित्यमुक्त होय. तो माया, ब्रह्म व ईश्वर अशा तीन अंशाचा बनलेला आहे. त्यांपैकी ब्रह्म हे निर्धर्म, माया सधर्म व ईश्वर हा निर्धर्म व सधर्म आहे आणि मायेपलीकडचें ब्रह्म तर ब्रह्मापलीकडचा ईश्वर आहे. सत् म्हणजे ब्रह्म, चित् म्हणजे माया आणि आनंद म्हणजे ईश्वर असून या तिहीनी बनलेला तो सच्चिदानंदरूप परमेश्वर होय. ईश्वर आणि परमेश्वर या दोहोंतहि महानुभावांनी भेद मानिलेला आहे. वेदान्तांतील निर्गुण, सगुण व माया या तिहीणी या व्यवस्थेचें वरेंच साम्य आहे; पण सूक्ष्म असा भेदहि आहे आणि तो भेद तत्त्वज्ञानदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. निर्गुण व सगुण ब्रह्माचे तपशीलवार विवेचन एकनाथ, रामदास व वामनपंडित यांनी केलें आहे. रामदासांनी अंतरात्मा म्हणून ज्याचें विशेष वर्णन केले आहे व ज्याची उपासना करण्यास सांगितलें आहे, तो अंतरात्मा म्हणजे तत्त्वतः हें सगुण ब्रह्मच आहे. निर्गुणाच्या ठायीं प्रचीतीचाहि धर्म नाही, तर सगुणाच्या ठायी आपण ब्रह्म अशी प्रचीति आहे व त्यामुळे आनंद आहे, यावर भर देऊन सगुणाचें श्रेष्ठत्व तात्त्विक दृष्ट्या प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न वामनानी विशेषपत्त्वाने केला आहे. मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर यांनी ब्रह्म व माया यांबद्दलचे मूल सिद्धान्त जागोजाग सांगितले आहेत, पण सगुण-निर्गुण ही परिभाषा त्यांनी सर्वत्र योजिलेली नाही. नामदेव-तुकारामासारखे इतर संत सगुणनिर्गुणाच्या विवेचनांत विशेष न शिरतां हे सिद्धान्त पत्करूनच पुढे जातात आणि 'सगुणनिर्गुण एकु गोविंदु रे।' या अनुभावावर अधिक भर देतात.

जीव, जगत् आणि परमेश्वर : ब्रह्मास सत्ता आहे, मायेस सत्ता नाही आणि स्वरूपतः निर्धर्म असल्याने ब्रह्माच्या ठायी कर्तृत्व हा धर्म नाही, तर सधर्मता हाच विशेष असल्याने मायेच्या ठायी कर्तृत्वाचा धर्म आहे. ब्रह्माची सत्ता व मायेचें कर्तृत्व या दोहोंच्या संमीलनांतून या विश्वाचा सारा पसारा उदयास येतो. अनादि शुद्ध मायेच्यायोगे निर्गुणाचें सगुण होतें हाच विश्वाचा प्रारंभ होय. सगुण ब्रह्म म्हणजेच परमेश्वर असून, या विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति व संहार करणारा तो आहे. जीवांना त्यांच्या कर्मानुसार फले देणारा, तसेंच त्यांना ज्ञान व मोक्ष देणारा आणि त्यांच्या उद्धारार्थ अवतार धारण करणारा तोच सगुण परमेश्वर आहे. माया हा परब्रह्मावरील विवर्त मानलेला असल्यामुळे त्या मायेंतून निर्माण होणारें हें विश्व तत्त्वतः सत्य की मिथ्या हा तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मराठी संतांच्या उद्गारांत 'हे होये जाये हे भ्राति । म्हणोनिया ॥', 'तैसे असतेंपण आहाच । नाहि होइजे हें साच ।' ('भावार्थदीपिका', २. १०२, ८. ३०) किंवा 'अरे जे जालेंचि नाही । त्याची वार्ता पुससी कायी ।' ('दासबोध', ८. ३. १) अशी गौडपादाचार्यांच्या अजातवादाची छाया काही वेळां दिसते. विश्व हें तत्त्वतः कोणत्या स्वरूपाचें आहे, याचें विवरण करताना 'तैसें आदिअंती ब्रह्मचि असे । मध्ये प्रपंचाकार भासे । परी सर्वही ब्रह्म असें । वेदी बोलिजे ॥' ('विवेकसिंधु', ७. ५७) असे मुकुंदराजांनी म्हटलें आहे आणि उदक-तरंग, तंतुपट, मृत्तिकाघट, सुवर्णअलंकार आदि दृष्टान्त घेऊन हा सिद्धान्त पुढे सर्वांनी मांडला असून, वामनांनी विशेषपत्त्वाने पुरस्कारिलेल्या अन्वय-ज्ञानाचाहि अर्थ तोच आहे; पण आदिअंती सारे ब्रह्म आहे असें म्हटलें तरी, मध्ये स्थितिकाळी भासमान होणारा विश्वाकार हा मिथ्या कीं सत्य हा प्रश्न शिल्लक उरतोच. या सद्भात ज्ञानेश्वरांनी मांडलेला 'म्हणोनि जग असिकी वस्तुप्रभा ।' ('अनुभवामृत', २८९) यांतील

स्फूर्तिवाद किंवा चिद्विलासवाद प्रसिद्ध आहे. विश्व निर्माण होणें हा त्या ब्रह्माचा विलास आहे असें मानले, तर तो विलास जीमघून उत्पन्न होतो ती माया तत्त्वतः मिथ्या मानतां येणार नाही. ती मिथ्या मानल्याने व विश्व हें लटकें मानल्याने एकंदर विचारामध्ये काहीशी विसंगति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाही. या विसंगतीतून वाट काढण्याचा प्रयत्न वामनांनी केला आहे, असें दिसतें. 'बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।' किंवा 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादि उभावपि ।' ('गीता', ७. १०, १३. १९) अशा वचनांचा आधार घेऊन, निर्गुणाचें सगुण होणें व सगुणातून विश्व उदयास येणें हा वस्तुभाव आहे आणि प्रतिदिनी मध्याह्नी सूर्यकिरणांच्या ठायी मृगजल भासमान होऊन सायाह्नी तें लय पावार्चें, त्याप्रमाणे सृष्टिकाल प्राप्त झाल्यावर निर्गुणाच्या ठायी माया प्रकट होते व प्रलयकाल आल्यावर ती तेथे लय पावते. मायेचे हे उदयलय पुन पुन्हा होत राहतात आणि त्याबरोबरच विश्वाची उत्पत्ति व नाश हीदेवील वारवार होत राहतात, असा वामनांनी सिद्धान्त केला आहे. ही सारी सगुणब्रह्माची लीला असल्याने ही जाणून घेणें याला त्यांनी सगुणज्ञान हें नांव दिले आहे आणि हे ज्ञान प्राप्त झाले की, माया मिथ्या मानून तिचा त्याग करावा लागत नाही, असे पुढे म्हटलें आहे. वामनांचा हा सगुणज्ञानाचा सिद्धान्त तत्त्वतः ज्ञानेश्वरांचा चिद्विलासवादच असून, माया मिथ्या मानल्यामुळे उत्पन्न होणारी सूक्ष्म विसंगति काढून टाकण्याचा त्यामध्ये प्रयत्न केला आहे, हा त्यातील विशेष आहे. ज्ञानेश्वरांनीहि मायात्मक जगत् हें सत्य मानलें आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न प्रा. शं. वा. दांडेकर व पांडुरंग शर्मा यांनी केला आहे, पण तो चुकीचा आहे, असें डॉ. पेडसे यांनी आपल्या ग्रंथांत सविस्तर दाखविले आहे ('श्रीज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान', पृष्ठे २८५-२८७, ३२१). ज्ञानेश्वर आपल्या नेहमीच्या पद्धतीनुसार विवेचनाच्या तपशिलात शिरत नाहीत. वामनांनी मात्र आपल्या सिद्धान्तांचें सूक्ष्म तपशिलांसह स्पष्टीकरण केलें आहे आणि तत्त्वज्ञानांतील इतर सिद्धांतांशी त्याचा संबंध जोडून दाखविला आहे. इतर संतांच्या ग्रंथांमध्ये मायात्मक विश्व हें आभासात्मक अतएव मिथ्या आहे, असेंच वर्णन करण्याकडे कल असून, अर्वाचीन काळातील लो. टिळकाचाहि सिद्धान्त तोच आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानांत प्रपंच ही नित्य वस्तु मानिलेली असल्याने ती मिथ्या मानण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. पंचमहाभूतें, सत्त्व, रज व तम या तिहीनी वनणारी अष्टधा प्रकृति म्हणजे कारण-प्रपंच असून, त्यापासून हा सारा कार्यप्रपंच विस्तारलेला आहे, असें त्यांनी मानलेले आहे.

ईश्वराच्या ठायी विद्यारूप व शुद्धसत्त्वस्वरूप अशी असणारी माया जीवाच्या ठायी अविद्यारूप व त्रिगुणात्मक होते. विवस्वरूप सगुण ब्रह्माचे प्रकृतीच्या ठायी पडणारे प्रतिविव म्हणजे जीवात्मा होय. या देहातील कर्ता आणि भोक्ता हाच असून बंध व मोक्ष हे यालाच घडतात. जीवाचे हे प्रतिविवस्वरूप ज्ञानेश्वरांना मान्य आहे, पण जीव हा समुद्रावरील तरंगप्रमाणे आहे, असाहि उल्लेख एके ठिकाणी त्यांनी केला आहे ('भावार्थदीपिका', १५, ३४४-४५). जीवाचें हे प्रतिविवस्वरूप एकनाथानी भागवताच्या आधारे मांडले असून, वामनांनी तो सिद्धान्त खंडनमंडनपूर्वक सविस्तर प्रतिपादला आहे. जीवस्वरूपाविषयीचा हा सिद्धान्तच मराठीत सामान्यपणे सर्वांनी स्वीकारला आहे. सामान्यपणें असें म्हणण्याचें कारण एवढेच की, प्रत्येक ग्रंथामध्ये या विषयाचें विवेचन

तपशीलवार केलेलें अमर्तेंच असे नाही. महानुभाव तत्त्वज्ञानानुसार जीव ही वद्धमुक्त अशी स्वतंत्र व नित्य वस्तु असून, हे जीव अनेक आहेत. घटादि भेदाने एकच आकाश अनेकधा दिसतें, तसा एकच ईश्वर नाना जीवरूपांनी दिसतो व तो प्रतिविवस्वरूप आहे, हे सिद्धान्त महानुभाव तत्त्वज्ञानांत मान्य केलेले नाहीत. मूळाविद्या, अज्ञान, अन्यथाज्ञान, जीवत्व व आदिमल अशा 'पांचपिशी'नी किंवा अनादि अविद्येच्या काजळीने युक्त असे हे जीव अनंत आहेत. विकार, विकल्प, मतित्रय अमे जीवाच्या ठिकाणी असलेले आणखीहि दोष महानुभावांनी सांगितले आहेत. जीव वद्ध असला तरी मुक्त होण्याची पावता त्याच्या ठायी असल्याने त्याला वद्धमुक्त असे त्यांनी म्हटले आहे.

पिंडब्रह्मांडांतील तत्त्वे : पिंड आणि ब्रह्मांड यांतील तत्त्वे हा विषय जीव आणि जगत् यांच्या तात्त्विक स्वरूपाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो. पंचमहाभूतें, पंचकर्मद्रियें, पंचज्ञानेद्रियें, त्यांचे पांच विषय आणि मन, अहंकार, बुद्धि किंवा महत् आणि अव्यक्त अशी एकूण चौवीस तत्त्वे पिंडांतील मानिलेली असून त्यांच्यापलीकडे असलेला पंचविसावा तो पुरुष होय. ब्रह्मांडांतहि अशाच प्रकारची तत्त्वे मानिलेली आहेत. सांख्यदर्शनाने सांगितलेली ही तत्त्वे वेदान्तदर्शनाने अद्वैतसिद्धान्त व परब्रह्मतत्त्व याची त्यांत भर घालून पत्करलेली आहेत. मराठीमध्ये या तत्त्वांचा स्वीकार केला गेला आहेच, पण याबरोबर आणखीहि काही तत्त्वांचा उल्लेख मराठी ग्रंथांमधून केलेला आढळून येतो. ज्ञानेश्वरांनी वरील तत्त्वांत पंचकर्मद्रियांचे पांच विषय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात, इच्छा, चेतना व धृति अशी आणखी वारा तत्त्वे घालून, एकूण छत्तीस तत्त्वे मानिली आहेत आणि यापलीकडचा 'मी जाणें सदतीसावा । पुरुष विशेषु फुडा ॥' ('भावार्थदीपिका', ११. ३०४) असे म्हटले आहे; पण ही तत्त्वसंख्या अमुकच मानावी असा ज्ञानेश्वरांचा आग्रह नसून 'सत्तिंसां सत्तिसावें । चौविस पंचविसावें । तिहि पुरीनि स्वभावे । चतुर्थ जे ॥' ('भावार्थदीपिका', १४. २२२) यामध्ये सर्व प्रकृतितत्त्वांच्या पलीकडचा तो पुरुष किंवा आत्मा असा आपला मुख्य सिद्धान्त त्यांनी सांगितला आहे. तत्त्वसंख्येचा हा तपशील समर्थानी याहून वाढविलेला आहे. पिंडाच्या देहांतील वत्तीस, त्याशिवाय स्थूलसूक्ष्मदेहांतील पन्नास, कारण व महाकारण देहांतील अज्ञान व ज्ञान अशी एकूण चौऱ्याशी तत्त्वे त्यांनी सांगितली आहेत. पिंड व ब्रह्मांड या दोहोचे चार देह त्यांनी मानले आहेत. ही व्यवस्था समर्थानी विवेकसिद्धीवरून घेतलेली दिसते; पण मुकुंदराजानी महामाया हा पिंडाचा पांचवा तर महाकारण-महामाया हा ब्रह्मांडाचा पांचवा देह वर्णिला असून, या प्रत्येक देहाच्या चार अवस्था, चार स्थाने, चार भोग, चार गुण, चार मात्रा, प्रणवाचे चार चरण अशी इतरहि सामग्री सांगितली आहे. वामनांनी वेदान्तांतील सर्वसंमत अशी पंचवीस तत्त्वे मानिली असून, तो पंचविसावा जीवात्मा ज्याचे प्रतिविव तो विवात्मा म्हणजे सत्त्विसावें तत्त्व सगुण ब्रह्म होय असे म्हटले आहे. हे सगुण ब्रह्म म्हणजेच भगवान् श्रीकृष्ण असा वामनांचा महत्त्वाचा सिद्धान्त असून, अशाच प्रकारें चित्ताची नारायण, तर अहंकाराची रुद्र अशा त्या त्या तत्त्वांच्या अभिमानी देवता. मुकुंदराज, एकनाथ, रामदास आदींनीहि सांगितल्या आहेत. उपनिषदांपासून चालत आलेल्या मूळ तत्त्वविचारास हा दैवतविचार जोडून घेण्याचा प्रयत्न महाभारत, भागवत आदि पुराणांतून झाला व भक्ति-मार्गास अधिक अनुकूल म्हणून तेथून तो मराठीने उचलला; परंतु

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने हा भाग महत्वाचा नाही, उलट शुद्ध तत्त्वज्ञानविचार त्यामुळे काही वेळां वाजूला पडतो किंवा शबल होतो असें आढळून येते. विश्वाची उभारणी होतेवेळीं ही सर्व तत्त्वे एकामागून एक निर्माण होतात व संहारणीच्या वेळीं एकांत एक उलट क्रमाने विलीन होतात, अशी स्थूलमानाने सर्वत्र कल्पना आहे. जड सृष्टीची ही उभारणी होताना पंचमहाभूताचा परस्परानुप्रवेश कसा होतो, हा विषय पंचीकरण या नांवाने प्रथम मुकुंदराजांनी विवेकसिध्दांत सांगितला आणि गेल्या शतकांतील मौनीस्वामीच्या या विषयावरील प्रकरणापर्यंत मराठीत त्यावर अनेक स्वतंत्र प्रकरणे लिहिली गेली आहेत. आप, तेज व पृथ्वी या तीन तत्त्वांच्या मिश्रणाने म्हणजे त्रिवृत्करणाचे ही सृष्टि कशी उत्पन्न होते त्याचे वर्णन प्राचीन छांदोग्य उपनिषदांत केले असून, तीच प्रक्रिया पुढे वेदान्तसूत्रांतहि स्पष्ट केली आहे. त्यानंतरच्या काळांत तिहीऐवजी पाच महाभूते निश्चित झाल्यावर त्रिवृत्करणाच्या अनुकरणाने हें पंचीकरण महाभारत आदि पुराणांतून वर्णिलें गेले आणि तेच तेथून मराठीत आलें आहे. हा सारा तत्त्वविचार आणखीहि तपशिलाने केला जातो. अपरापरा हे प्रकृतीचे किंवा द्रव्यशक्ति, क्रियाशक्ति, ज्ञानशक्ति हे मायेच्या शक्तीचे; सात्त्विक, राजस, तामस हे अहंकाराचे; किंवा जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, तुष्य हे देहांतील अवस्थांचे, अने भिन्नभिन्न प्रकार सांगितले जातात. गीतेंत ज्याला क्षराक्षरविचार आणि क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार असें म्हटलें आहे त्याखाली हा सारा तत्त्वविचार येतो आणि मराठीत अनेक छोट्यामोठ्या प्रकरणांतून तो स्पष्ट केला गेला आहे. निर-निराळ्या ग्रंथांतून याबाबत व्यक्त केल्या गेलेल्या विचारांमध्ये तत्त्वांची संख्या, त्यांचे वर्गीकरण व परिभाषा याबाबत कमीअधिक भेद आढळून येतो; पण हे सारे मतभेद एकंदर तत्त्वज्ञानविचाराच्या दृष्टीने विशेष महत्वाचे नाहीत. सारांशाने सांगायचा तर असे म्हणता येईल की, सांख्यानी सांगितलेला तत्त्वविचार आणि त्यांत वेदान्ताने घातलेली ईश्वरवाद व अद्वैतसिद्धान्त याची भर, ही मराठी तत्त्वज्ञानविचारात स्वीकारिली गेली आणि भक्तिमार्गास जुळेल अशा प्रकारची भागवत आदि पुराणांनी त्याला दिलेली जोड मराठीने उचलली. महानुभाव तत्त्वज्ञानात जीव आणि प्रपंच या दोन अनादि वस्तूंचा विचार करताना हा तत्त्वविचार आलेला आहे; पण त्यांची याबाबतची परिभाषा व मांडणी ही अगदी भिन्न आहे, हें याच्या आधीच्या दोन परिच्छेदांत त्यांचे जे सिद्धान्त दिले आहेत, त्यांवरून स्पष्ट होईल.

अद्वैतसिद्धान्त : मराठीमध्ये अद्वैतसिद्धान्त अगदी प्रारंभापासून सांगितला गेला आहे. जीव, जगत् आणि परमेश्वर या तिहीचें ऐक्य मुकुंदराजांनी 'तत्त्वमसि' या महावाक्याच्या आधारे स्पष्ट केलें आहे आणि ज्ञानेश्वरांपासून टिळकांपर्यंत सर्वांनी हे अद्वैत स्वीकारलेलें आहे. मराठीतील तत्त्वज्ञानपर अशा कितीतरी स्फुट प्रकरणांचा विषय अद्वैत हा आहे. विवर्त हा अधिष्ठानाशीं एकरूप असतो या न्यायाने शुद्ध मायेचें ब्रह्माशी, कार्य हे कारणाशी एकरूप असतें या न्यायाने प्रकृती-पासूनची पुढील पिंडब्रह्मांडांतील सर्व तत्त्वे मूळ प्रकृतीशी व तिच्या-द्वारे ब्रह्माशी आणि प्रतिबिंब विवाशी एकरूप असतें, या न्यायाने जीवाचें ईश्वराशीं एकरूपत्व असतें, असा युक्तिवाद सर्वसामान्यपणे याविषयी आढळून येतो. शंकराचार्यांचा विवर्तवाद व रामानुजांचा गुण-परिणामवाद हे दोन्हीहि मराठी तत्त्वज्ञानांत स्वीकारले गेले आहेत.

ज्ञानेश्वरांनी हे अद्वैत स्वानुभवाच्या आधारे आणि काव्यपूर्ण उपमा-दृष्टान्तांनी फुलवून मांडले आहे, तर एकनाथांनी घराचसा त्याचाच अनुवाद केला आहे. व्यतिरेकापेक्षा अन्वयाने अद्वैत अधिक समजतें किंवा अनुभव समजल्याविनाय पुरे अद्वैत वाणत नाही, असें वामनांनी म्हटले आहे आणि द्वैतपक्षाचें जागोजाग खंडन केलें आहे. युक्तिवादाच्या आधारे द्वैतमताचें खंडन करण्याचा प्रयत्न वामनांव्यतिरिक्त आणखी कोणी केलेला दिसत नाही मराठीतील इतर सर्व संतांच्या उद्गारांतून अद्वैताचा धागा सर्वत्र आढळून येतो. याला अपवाद केवळ महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा आहे. जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चार स्वतंत्र व नित्य वस्तु असून, त्या अनुक्रमें वद्धमुक्त, नित्यवद्ध, जड व नित्यमुक्त आहेत आणि यांतील कोणत्याहि वस्तूचे दुसरीशी ऐक्य होत नाही असा त्यांचा महत्वाचा सिद्धान्त आहे. सांख्य तत्त्वज्ञानांत पुरुष आणि प्रकृति अशी सचेतन व अचेतन पदार्थांची दोन स्वतंत्र मूलतत्त्वे मानिली आहेत, महानुभावांनी ती दोन न मानतां एकूण चार तत्त्वे मानिली आहेत, हा फरक ध्यानांत घेतला तर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें वर्णन केवळ द्वैतवादी या शब्दाने पुरेसें होत नाही, असें म्हणावें लागते. जीव व परमेश्वर या दोहोंपुरतेच बोलावयाचें तर जीव विषम व परमेश्वर सम असून, त्या दोघांमधील 'स्वामिभूत्यसंबंध हा अनादीचा' (विचार १२४) आहे. परमेश्वर हा सेव्य तर जीव हा सेवक आहे, असा महानुभावांचा सिद्धान्त आहे. विवर्तवाद किंवा परिणामवाद, हे अद्वैत प्रस्थापित करण्याचे शंकराचार्य व रामानुज यांचे मार्ग चुकीचे आहेत असें भास्करभट्ट बोरीकर व पं. विश्वनाथ वाळापूरकर यांनी आपल्या ग्रंथांतून खंडन-मंडनपूर्वक दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे महानुभावांचे सारे ग्रंथ तेराव्या शतकाच्या अखेरीस साकेतिक लिपीत बंद होऊन इतरांना अप्राप्य झाल्यामुळे द्वैतवादाचें हें समर्थन त्यांच्या पंथापुरतेंच राहिलें आणि मराठीतील पुढच्या एकूण तत्त्वज्ञानविचारावर केवळ अद्वैत-सिद्धान्ताचाच पगडा राहिला

कर्म : वैदिक तत्त्वज्ञानातील कर्मविषयक सारे सिद्धान्त मराठींत जसेच्या तसे स्वीकारलेले आहेत. बहुतेक सर्व ग्रंथांतून कर्म, ज्ञान व भक्ति या तीन विषयाचें विवेचन आलेले असतें; पण त्यामध्ये कर्माला सर्वांत गौण स्थान दिलेलें आढळतें. कर्मचक्र म्हणजेच हा जन्ममरणरूप संसार व या कर्मचक्रांतून सुटणें म्हणजेच भवचक्रांतून सुटणे, अशी कर्मा-विषयीची तात्त्विक कल्पना असल्याने कर्माला असें गौण स्थान प्राप्त होणें, हें स्वाभाविक आहे. कर्म केल्याविना एक क्षणभरहि कोणी राहूं शकत नाही व केल्या कर्माचें फळ भोगावेच लागतें, हे सिद्धान्त सर्वत्र येतात. नित्य, नैमित्तिक व निषिद्ध; किंवा संचित, क्रियमाण व प्रारब्ध, त्याचप्रमाणे काम्य व निष्काम ही कर्मविषयक परिभाषा सर्वत्र योजिली जाते. महानुभावात ही परिभाषा थोडी वेगळी आहे. मानसिक, वाचिक व कायिक; किंवा आगंतुक, अनारब्ध व प्रारब्ध असें वर्गीकरण त्यांनी केले आहे, तसेंच देवरहाटीच्या क्रिया व कर्मरहाटीच्या क्रिया असाहि एक भेद त्यांनी मानला आहे; पण असा थोडासा फरक असला तरी कर्मविचाराचा त्यांचा एकूण गाभा वरीलप्रमाणेच आहे. आद्यमळ किंवा मळकर्म ही त्यांची कल्पना वैदिक तत्त्वज्ञानांतील अविद्येशी व कर्मांतच संसारपाशाचें मूळ आहे याच्याशीं जुळती आहे. एका कर्माचें फळ भोगत असतानाच दुसरा भोग तयार होत असतो, हेंहि त्यांनी सांगितलेलें आहे. कोणी कोणतें कर्म आचरावें व कोणतें आचरूं नये, याबाबत वेदांचा

अधिकार प्रमाण मानलेला आढळतो. पण असें सर्वत्र म्हटलेले असलें तरी वेदोक्त किंवा वेदांमध्ये सांगितलेलें म्हणजे नेमकें काय याची तात्त्विक चिकित्सा मराठीत कोठेहि झालेली आढळत नाही आणि अखेर कर्म कोणते व अकर्म कोणते हें ठरवितांना गीतेंत वर्णिलेल्या चातुर्वर्ण्यानुसार प्राप्त होणाऱ्या कर्मापलीकडे मराठीतील एतद्विषयक विवेचन गेलेले दिसत नाही. वर्णावरोवर आश्रमाचीहि कल्पना सर्वमान्य झाली असून अखेर विहित कर्म म्हणजे वेदोक्त वर्णाश्रमधर्म असाच अर्थ सर्वांनी सांगितलेला आहे. गीतेंत येणाऱ्या नित्यकर्म, नियतकर्म, स्वकर्म, स्वधर्म, स्वभावज कर्म अशा निरनिराळ्या शब्दांचा अर्थ वेदोक्त वर्णाश्रमधर्म असाच ज्ञानेश्वर, एकनाथ, वामन आदींनी केला आहे. नीतिशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून कर्माकर्माचा विचार जुन्या मराठीत कोठेहि झालेला नाही. वास्तविक पाहतां ज्ञाने व भक्ति यांचा संबंध केवळ पारमार्थिक जीवनाशी असला तरी कर्माचा संबंध ऐहिक जीवनाशी येतो; पण ऐहिक दृष्टिकोणातून केलेला आणि त्याच वेळी तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित असा कर्मविचार कोठेहि झालेला दिसत नाही. धर्म आणि नीति या दोन्ही गोष्टी एकरूप मानल्या गेल्या आहेत आणि जे धर्मास अनुसरून ते नीतीचे व जें धर्मवाह्य ते अनीतीचे हीच कल्पना सर्वत्र आहे. निपिद्धाप्रमाणेच काम्य कर्माचा निषेधहि सर्वत्र केलेला आहे. नित्यकर्म फलाशा टाकून करावे असें सर्वत्र सांगितलेले असलें तरी निष्काम कर्माचा पुरस्कार खऱ्या अर्थाने अर्वाचीन काळांतील लो. टिळकांच्या गीतारहस्यापर्यंत कोठेहि आढळत नाही. मुकुंदराजानी कर्माचे विशेष विवेचन केलेले नाही. ज्ञानेश्वर हे अनाग्रही वृत्तीचे आहेत आणि ज्ञानोत्तर कर्मयोग व कर्मत्याग या दोहोंचीहि महती त्यांनी त्या त्या स्थळी सांगितली आहे. वामनपंडितांनी ज्ञानोत्तर कर्मत्यागाचा पुरस्कार आग्रहाने व तात्त्विक भूमिकेवरून केला आहे. इतर सर्व सताचा कलमुद्रा कर्मत्यागाकडे आहे. प्रयत्नवादाचा खडखडीत पुरस्कार करूनहि समर्थांच्या दासवोधात ज्ञानी पुरुषाने आचरावयाच्या निष्काम कर्माचे तात्त्विक भूमिकेवरून केलेलें समर्थन आढळत नाही. नैष्कर्म्य म्हणजे ज्ञान ही कल्पना अनेक ठिकाणी येते, हे या सदभात ध्यानांत घेण्यासारखे आहे. जीवन्मुक्त पुरुषाची वर्णनें विवेकसिद्धापासून सर्व ग्रंथात आढळतात; पण असा पुरुष कोणतें कर्म आचरतो किंवा त्याने कोणते कर्म आचरावें याचे विवरण येत नाही. किंवा जीवन्मुक्तांची जीवन्मुक्तावस्था आणि त्याचें देहधारण हा त्यांच्या प्रारब्धभोगाचा भाग आहे, असे एकनाथ-वामनादिकांनी म्हटलेले आहे. ज्ञानी पुरुषाने सामान्य जनांच्या उद्धारार्थं भजनमार्ग स्पष्ट करावा एवढे मात्र काही स्थळी आवर्जून म्हटलेले आढळते. शंकराचार्यांचा कर्मसंन्यासवाद व बौद्धजैनांचें तत्त्वज्ञान यांच्या प्रभावामुळे मराठीतील सताच्या ग्रंथातून एकंदरीत कर्मत्यागाकडे कल राहिला. चतुर्थश्रमरूप सन्यासाचा पुरस्कार बौद्ध, जैन, लिंगायत किंवा महानुभाव व नाथपंथी आदींनी जसा केला, तसा मात्र वैदिक परंपरेतील भागवतधर्मी संतांनी केलेला नाही. किंवा सुलभ असा भक्तिमार्ग पत्करल्यावर गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये टाकण्याचे व घर सोडून अरण्यांत जाण्याचे कारण नाही असाच उल्लेख सर्वांनी केला आहे. पण अशा प्रकारे प्रपंचांत राहण्यास त्यांनी अनुमति दिलेली असली तरी स्त्रीपुरुष ही 'विपाची पात्रे' असून या प्रपंचातून झडझडून वाहेर निघावयास हवें, हाच त्याचा अखेरचा अभिप्राय आहे. एवंच, देहधारी पुरुषास कर्म सुटत नाही आणि अज्ञानी

पुरुषाचें कर्म त्याच्या बंधन करतें. मुमुक्षूने आचरिलेलें निष्काम नियत कर्म त्याच्या चित्तशुद्धीस कारण होतें तर ज्ञानी पुरुषाचें कर्म हें प्रारब्ध-क्षयार्थ असते, असा कर्मावदलचा मराठी तत्त्वज्ञानातील अभिप्राय आहे.

ज्ञान : वेदोक्त विहितकर्माच्या आचरणाने चित्तशुद्धि होते व ज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. या चित्तशुद्धीच्या जोडीला वैराग्याचाहि उल्लेख येतो आणि वैराग्य उत्पन्न होण्याच्या दृष्टीने सत्संगाचे महत्त्व सांगितले जातें. हे ज्ञान म्हणजे सृष्टीतील पदार्थमात्राचें ज्ञान नव्हे, तर आत्मज्ञान होय आणि हें गुरुपाने साक्षात् परमेश्वर देतो कर्माने ज्ञान प्राप्त होत नाही, तर स्वधर्माचरणरूप भजन घडल्याने परमेश्वर संतुष्ट होऊन ज्ञान देतो, असा विचार एकनाथ, वामन आदींनी कटाक्षाने मांडलेला आढळतो. महानुभाव तत्त्वज्ञानातहि ज्ञानप्राप्ति ही ईश्वरी कृपेची गोष्ट मानलेली आहे अनादि संसारपाशांतून जीवांना सोडविणें हे परमेश्वराच्याच हाती आहे, अशी कल्पना यामध्ये अभिप्रेत आहे. जीवाच्या स्वरूपात कालविलें अनादि अविवेचें युक्तत्व हे इतके दृढ असतें की, एका परमेश्वरावाचून कोणीहि ती अविद्या दूर करूं शकत नाही, असा महानुभावांचा सिद्धान्तच आहे मोक्ष मिळविणें हें जीवाच्या हातीं नाही असा याचा अप्रत्यक्ष अर्थ होतो आणि जीवाच्या आत्म-स्वातंत्र्याशी याचा काहीसा विरोध उत्पन्न होतो; पण या विरोधाचा परिहार करण्याचा प्रयत्न अगदी अलीकडच्या काळांतील लो. टिळक किंवा डॉ. रानडे सोडल्यास जुन्या मराठी ग्रंथांत कोठे केलेला आढळत नाही. ज्ञानप्राप्तीच्या दृष्टीने गुरुची महती सर्वत्र वर्णिलेली आढळते. कित्येक ग्रंथांतून सद्गुरुचा महिमा वर्णन करणें हा एकूण विवेचनांतील एक महत्त्वाचा भाग असतो. विवेकसिंधु आणि दासवोध हे ग्रंथ गुरु-शिष्यसंवादरूप आहेत. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, वामन आदींनी गुरुभक्तीचें महत्त्व जागोजाग वर्णन केलें आहे. आपल्या ग्रंथांमधून गुरुपरंपरा देण्याची पद्धत किंवा स्वतःच्या नांवाच्यामागे किंवा पुढे गुरुचें नांव लावण्याची प्रथा या गोष्टी गुरुविषयीचा असीम आदरभाव दर्शविणाऱ्या आहेत. गुरु आणि ईश्वर हे एकरूप मानून गुरुचे स्तवन केलेले कित्येक ग्रंथांतून आढळते. गुरु जे ज्ञान देतो तें नित्यानित्यविवेकाच्या स्वरूपाचें असते. देह हा नाशवंत तर आत्मा हा अविनाशी होय, जड हें अनित्य तर ब्रह्म हें नित्य होय, हा या आत्मज्ञानविचारातील मध्यवर्ती सिद्धान्त होय. विवेकसिंधु आणि दासवोध यांमध्ये हे विवेचन 'तत्त्वमसि', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' किंवा 'अहं ब्रह्मास्मि' अशा महावाक्यांच्या आश्रयाने केलेलें आहे, तर वामनाच्या निगमसारामध्ये सत्, चित् आणि आनंद किंवा 'सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' यांतील लक्षणाचा आधार घेतलेला आहे. टीकापर ग्रंथांमध्ये हें विवेचन त्या-त्या मूळ ग्रंथांच्या आधारे केलेलें असतें. तैत्तिरीय उपनिषदामधील अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय या पंचकोशांचा उल्लेख आत्म-स्वरूपाचें स्पष्टीकरण करताना अनेक ठिकाणी केलेला आढळतो. वेदान्तविषयक संस्कृत ग्रंथातून ज्ञानाचें हें विवरण व्यतिरेक व अन्वय अशा दोन्ही पद्धतींनी केलेले असते. जुन्या मराठी ग्रंथांतून या परिभाषेची प्रत्यक्ष योजना विशेषत्वाने केलेली आढळत नाही; तथापि विवेकसिंधु, अनुभवामृत, दासवोध यांतील विवेचनाच्यामागे अन्वयव्यतिरेकाची कल्पना उभी आहे, असें डॉ. पेंडसे आदि अभ्यासकांनी दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सतराव्या शतकांतील

पूर्णप्रकाशनदनाथ व व्यंकट यांनी आपल्या पूर्णप्रबोधचंद्रोदय व पंचपथानुभव या ग्रंथांचे अन्वय व व्यतिरेक असे दोन भागच केले आहेत. या परिभाषेची योजना अत्यंत पद्धतशीरपणे व व्यापकपणे करण्याचा प्रयत्न वामनपंडितानी केला आहे. व्यतिरेकज्ञान व अन्वयज्ञान असे ज्ञानाचे दोन प्रकार त्यांनी केले असून आधी व्यतिरेक, मग अन्वय आणि त्यानंतर खरा व्यतिरेक प्राप्त होतो, असा त्याचा क्रमहि त्यांनी स्पष्ट केला आहे. वामनानी निर्गुणज्ञान व सगुणज्ञान असेहि ज्ञानाचे दोन प्रकार केले असून, त्यांपैकी सगुणज्ञान हे त्यांनी श्रेष्ठ ठरविले आहे. ज्ञानाच्या वर्गीकरणाच्या बाबतीत निर्गुण-सगुणाची परिभाषा अशा प्रकारे आणखी कोणी वापरलेली आढळत नाही. गीतेमध्ये काही स्थळी ज्ञानाबरोबर विज्ञानाचा उल्लेख आलेला असल्यामुळे मराठी ग्रंथांतून विज्ञानाचेहि विवेचन येते. ज्ञानेश्वर अशा शब्दाचे अर्थ सर्व स्थळी कटाक्षाने स्पष्ट करतात असे नाही, पण विज्ञान म्हणजे त्रिगुणात्मक विश्वाचे ज्ञान व ते कोड्याप्रमाणे टाकून देण्यासारखे होय, असा उल्लेख त्यांनी एका ठिकाणी केला आहे ('भावार्थ-दीपिका', ९.४३-४६). याउलट ज्ञान म्हणजे केवळ शब्दज्ञान तर विज्ञान म्हणजे त्याचा अनुभव किंवा प्रतीति असा अर्थ मुकुंदराज, एकनाथ व रामदास यांनी केला आहे. वामनहि विज्ञानाचा सवध अनुभवात्मक ज्ञानाशी जोडतात, पण ते त्याचा अर्थ सगुणज्ञान असाहि करतात आणि त्यांची सगुणज्ञानाची कल्पना इतरांहून काहीशी भिन्न आहे. विज्ञान व अन्वयज्ञान एकरूप होत असेहि त्यांनी मानलेले आहे; पण विवेचनाच्या दृष्टीने असलेले असे हे तपशिलाचे काही फरक आढळले तरी एकंदर मराठी तत्त्वज्ञानातील ज्ञानाच्या विवेचनाचा गाभा अद्वैतावर आधारलेले आत्मज्ञान हा आहे. मोक्ष हा ज्ञानानेच प्राप्त होतो. कर्मणि चित्तशुद्धि झाल्यावर हे ज्ञान परमेश्वर गुरूपाने देतो आणि हे ज्ञान म्हणजे नित्यानित्यवस्तुविवेक करणारे आत्मज्ञान होय, हे मराठीतील ज्ञानविषयक प्रमुख विचार होत.

महानुभाव तत्त्वज्ञानांतहि ज्ञान हेंच मोक्षक मानलेले असून 'ब्रह्मविद्या तो जीवाचा मोक्षमार्ग' (विचारमालिका १९३) असे म्हटलेले आहे. ज्ञानाचा अधिकार परमेश्वराच्या भजनांचे प्राप्त होतो असा त्यांचा सिद्धान्त आहे. हें ज्ञान परमेश्वर देतो म्हणजे परमेश्वराचा व्यक्त असा अवतार देतो कारण 'अव्यक्ती व्यापार नाही' (विचारमालिका १६). शब्द, अपरोक्ष, सामान्य व विशेष असे ज्ञानाचे चार प्रकार असून ते उत्तरोत्तर श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी या वाणीच्या चार प्रकारांपैकी सर्वश्रेष्ठ अशा परा वाणीच्याद्वारे परमेश्वर हे ज्ञान देतो. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार स्वतंत्र व नित्य वस्तूंचे यथार्थ स्वरूप स्पष्ट करणे म्हणजे ज्ञान होय आणि 'हा ईश्वर व त्याहून वेगळा असा मी जीव, हा ईश्वर माझा स्वामी असून मी जीव त्याचा सेवक आहे' असे जीवाला पटवून देणे व तशी त्याला प्रचीति आणून देणे हे ज्ञानाचे कार्य होय (विचार १२४, विचारमालिका ९). सर्वात श्रेष्ठ असे विशेष ज्ञान प्राप्त झाल्यावर तो ज्ञानिया चहू पदार्थांचे अशेषविशेष अत्यंत स्पष्टपणे पाहू शकतो आणि या ज्ञानांत काही विशिष्ट क्रियांचे आचरण त्याच्या हातून झाल्यावर त्याला मोक्ष प्राप्त होतो, असा महानुभावाचा सिद्धान्त आहे. भक्ताच्या बाबतीतील ही ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया थोड्या वेगळ्या परिभाषेने व्यक्त केलेली असते. परमेश्वर भक्ताला दृष्टिद्वारे प्रेम देतो, त्या प्रेमांमुळे विकार,

विकल्प व स्वभाव हे त्याचे तीनहि दोष तत्काळ नाहीसे होतात आणि प्रेमदान करणारी परमेश्वरमूर्ति हेंच आपले साध्यसाधन होय, अशी प्रतीति त्याला होते. महानुभावांच्या ज्ञानविषयक विचारात सर्वत्र द्वैताचे माहात्म्य आहे हा उल्लेख करणे अवश्य आहे.

योग : मराठी तत्त्वज्ञानविचारात योगाचा विचार आरंभी नाथ-पंथामुळे आलेला आहे. या योगास 'हटयोग' असे क्वचित् काही स्थळी संबोधलेले असले तरी प्राधान्याने हा पातजलयोगसूत्रातील अष्टांगयोग आहे. मुकुंदराज हे नाथपंथी होते व मुकुंदराजयोगी किंवा मुकुंदयोगिराज असे त्यांच्या नांवाचे जे उल्लेख काही स्थळी येतात त्यांमध्ये योगी हा शब्द आलेला आहे, तथापि त्यांनी आपल्या ग्रंथात या योगाचा विशेष पुरस्कार केलेला नाही. उलट 'नलगे वेदशास्त्राचा पांग। अभ्यासावा न लगे अष्टांग ॥' ('विवेकसिंधु', ११.११७ असाच उल्लेख त्यांनी केलेला आहे. मुकुंदराजांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाला उद्देशून राजयोग हा शब्द योजिलेला आढळतो; पण या राजयोगाचा नाथपंथीयांतील योगाशी काही सवध नसून, प्रपंचव्यवहार करीत असताना जनकाप्रमाणे जीवमुक्ताचे पूर्ण सुख भोगतां येणें याला त्यांनी राजयोग म्हटले आहे. मुकुंदराजांप्रमाणेच ज्ञानेश्वरहि नाथपंथी होते आणि मूळ गीतेचा तसा अभिप्राय नसतानाहि भावार्थदीपिकेमध्ये गीतेच्या सहाव्या अध्यायावरील टीकेत त्यांनी कुडलिनीच्या जागृतीचे विस्ताराने वर्णन केले आहे. शांकरवेदान्ताप्रमाणे नाथपंथी तत्त्वज्ञानाचा प्रवाहहि ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये वलवान् होता आणि खडनमंडनाच्या खटाटोपात न शिरता सर्व प्रवाहाचा समन्वय साधून ते आपले विचार मांडीत असतात; पण असा समन्वय केला तरी योगाचा मार्ग कठीण असून सामान्य जनाना तो झेपण्यासारखा नाही, हें ध्यानात घेऊन ज्ञानेश्वरांनी भक्तीच्या सुलभ साधनाचा पुरस्कार अधिक केला आहे. एकनाथांनी भागवतावरील आपल्या टीकेत मोक्षाची साधने सांगतांना कर्म, ज्ञान व भक्ति यांच्याबरोबर ध्यान या साधनाचा जो उल्लेख केला आहे, तो योगाचा आहे आणि त्याला त्यांनी ध्यानयोग असेहि म्हटलेले आहे. त्यांनी या योगमार्गाची उज्ज्वल वर्णनेहि केलेली नाहीत. उलट अष्टांगयोग अतिशय कठीण आहे, असेच त्यांनी म्हटलेले आहे. वामनपंडितानी योग या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या भिन्नभिन्न अर्थाचा उल्लेख केला आहे. कुडलिनी-जागृतीचा प्रयत्न हा हठयोगाशी संबंधित आहे असे त्यांचे मत असून, हे हठयोगी ज्ञानप्राप्तीनंतर त्याच्या परिपाकाचा प्रयत्न न करतां प्राण ब्रह्मरंध्री नेण्याचा खटाटोप करतात आणि त्यामुळे क्रममुक्तीस पात्र रतात, असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला आहे. पतंजलिप्रणीत अष्टांगयोग हा मात्र ज्ञानावर अधिष्ठित असा मोक्षप्राप्तीचा मार्ग आहे, असे त्यांचे मत आहे. वामनांनी मांडलेला ऐश्वर्ययोगाचा सिद्धान्त 'सगुण-ब्रह्माचे स्वरूप व विश्वाची उत्पत्ति याच्याशी निगडित असून तो त्यांचा एक अगदी स्वतंत्र असा विचार आहे, पण योगाच्या प्रस्तुत विचाराशी त्याचा काही संबंध नाही. वामनांना अभिप्रेत असलेला प्रमुख योग या सर्वाहून निराळा आहे. गुरूकडून ज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्याची प्रत्यक्ष प्रतीति येण्यासाठी जो अभ्यास करावयाचा त्याला त्यांनी योग म्हटले आहे चित्ताचा आणि चैतन्याचा सदैव योग असणे हे त्यांच्या दृष्टीने योगाचे स्वरूप आहे साधकाचे चित्त जेथे जेथे जाईल तेथे तेथे त्याला एका चैतन्याचा म्हणजे ब्रह्माचा प्रत्यय येणें, हा चित्तचैतन्यसंयोगरूप योग होय. हा साधल्याशिवाय म्हणजे योगसिद्धि झाल्याशिवाय ज्ञान प्राप्त

झालेले असले तरी मोक्ष लाभत नाही असा वामनांचा सिद्धान्त आहे. म्हणजे मोक्षप्राप्तीच्या दृष्टीने योग ही ज्ञानप्राप्तीनंतरची एक आवश्यक पायरी आहे 'ज्ञानाच्या दृढतेकरणे' साधन लागते, असा उल्लेख मुकुंदराजांनीही केला आहे. अद्वैतसाक्षात्काराच्या क्षणी योगी 'साधन-हृत्तियारू' खाली ठेवतो, असे वर्णन ज्ञानेश्वरांनी केले आहे त्यामध्ये साक्षात्कारपूर्व साधनाचाच निर्देश त्यांनी केला आहे. एकनाथांनी ज्ञानाचे शब्दज्ञान व अपरोक्षज्ञान असे दोन प्रकार करून अपरोक्ष-ज्ञानाचा संबंध प्रत्यक्ष अनुभवाशी जोडला आहे व त्यासाठी लागणाऱ्या साधनाचा सविस्तर उल्लेख केला आहे. तेव्हा वामनांनी मांडलेली ज्ञानोत्तर अभ्यासाची कल्पना नवी नाही; पण त्यालाच योग हे नांव देऊन तो विचार एकूण तत्त्वज्ञानविचारामध्ये त्यांनी अत्यंत सुसंगतपणे वरवून दाखविला आहे, हा त्यांचा विशेष आहे चित्तचैतन्यसंयोग हा नेमका शब्द योजिलेला नसला तरी शंकराचार्य, रामानुज, शंकरानंद, वेकटनाथ, मधु-सूदन यांच्या ग्रंथांतून त्या आशयाचे उल्लेख आलेले आहेत. ज्ञानामधील अन्वयव्यतिरेकाचीच परिभाषा पुढे उचलून वामनांनी या योगाचे अन्वययोग व व्यतिरेकयोग असे दोन प्रकार केले आहेत. वामनांना अभिप्रेत असलेले ज्ञानोत्तर भक्तीचे स्वरूप या चित्तचैतन्यसंयोगरूप योगाशी म्हणजे चराचर विश्वामध्ये सर्वत्र एक सगुण भगवत पाहण्याशी निगडित झालेले आहे वामनांनी या योगाची केलेली ही सर्वकप मांडणी सर्वथैव स्वतंत्र असून, मराठी तत्त्वज्ञानविचारातील तें एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरावे इतकी ती मोलाची आहे. वामनानंतर योगाविषयी स्वतंत्र असा विचार लो. टिळकांनी मांडला आहे. योग म्हणजे कर्मयोग असा अर्थ गीतेमध्ये असल्याचा सिद्धान्त त्यांनी गीतारहस्यात केला आहे, पण सहाव्या अध्यायांत विशेषेकरून व अन्यत्रही कित्येक स्थळी हा अर्थ घेता येत नाही, हे त्यांना मान्य करावे लागले आहे. वामनांचे योगविषयक विवेचन टिळकांच्या दृष्टीखालून वारकाईने गेले असते तर त्यांच्या विवेचनाची दिशा काहीशी निराळी झाली असती असे वाटल्यावाचून राहत नाही तेव्हा योग या शब्दाच्या आधारें अष्टांगयोग, चित्तचैतन्य-संयोगरूप योग आणि निष्काम कर्मयोग अशा एकूण तीन प्रमुख कल्पना मराठीत मांडल्या गेल्या आहेत, असे म्हणणें प्राप्त होते. अष्टांगयोग हा अर्थ नाथपथ्यामुळे व ज्ञानेश्वरापासून आला. या योगाचे विवरण करणारे गोरक्ष-अमर-सवाद आणि गोरक्षगीता असे दोन प्राचीन ग्रंथ गोरख-नाथांच्या नावावर सांगितले जातात; पण त्याचे कर्तृत्व संशयित आहे. त्यातील विचारांचे ज्ञानेश्वरांच्या विचारांशी असलेले साम्य पांगार-करांनी दाखविले आहे ('मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड १, पृष्ठे ४९०-४९१). भक्तिमार्गाचे माहात्म्य वाढत गेले तसे अष्टांगयोगाचें महत्त्व उत्तरकालीन मराठी ग्रंथातून कमी होत गेले. पारमार्थिक वाट-चालीवरील रूपकाकरिता अधूनमधून त्यातील परिभाषा योजिली जाते एवढेच. महानुभाव पथात नाथपंथाप्रमाणे सर्वस्वत्यागरूप सन्या-साला महत्त्व आहे आणि ज्ञानोत्तर मोक्षप्राप्तीसाठी करावयाच्या अभ्यासाचा उल्लेखही ज्ञानी पुरुषाने ईश्वराचे अनुसरण करावयास हवे, या त्याच्या विचारांत स्पष्टपणें दिसतो, पण अष्टांगयोगाला त्याच्या मार्गात विशेष महत्त्व नाही. उलट ईश्वराला सर्वभावाने अनुसरलेल्या ज्ञानी पुरुषाने विकल्परूप व व्यवहाररूप कर्मावरोवर ज्या द्वादश धर्मांचा त्याग करावयाचा असतो, त्यामध्ये त्यांनी हठयोग आणि आगम याचाहि अतर्भाव केला आहे

भक्ति : कर्मपेक्षा ज्ञानाला आणि ज्ञानापेक्षा भक्तीला मराठी तत्त्वज्ञानविचारात अधिक महत्त्व आहे. भक्तीला हें स्थान विवेकसिंधू-पासूनच मिळालेले आहे. त्याच्या उत्तरार्धाच्या दहाव्या प्रकरणाच्या अखेरीस गुरूकडून ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर 'मज ब्रह्मत्वाचिये नाही चाड। तुझे भजनी अत्यंत कोड। भजनेवीण गोड। काई नाही॥' ('विवेकसिंधु', १७.३६) असे उद्गार शिष्याने काढले आहेत. 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचे विवरण याच्याआधी विस्ताराने झालेलें आहे हे ध्यानांत घेण्यासारखे आहे विहितकर्मचि आचरण निष्काम बुद्धीने करावे व असे निष्कामकर्महि ईश्वरार्पण करावे, ही सर्वत्र येणारी कल्पना भक्तीशी जुळणारी आहे. मोक्ष हे मानवी जीवनाचे परम साध्य मानलेले आहे व तो ज्ञानाने प्राप्त होतो; पण म्हणून मराठी ग्रंथांतील ही भक्ति ज्ञानप्राप्तीशी थावत नाही, तर ती त्याच्याहि पलीकडे जाते. ज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वीची भक्ति ज्ञानप्राप्तीसाठी केली जाते तेव्हा ती सकाम व साधनरूप होय; पण ज्ञान प्राप्त झाल्यावर मोक्ष हाताशी आला असतांना त्याची चाड न धरतां केवळ भक्तिमुखासाठीच जी केली ती ज्ञानोत्तर भक्ति होय, ती साधनरूप न राहता तिला साध्याचे रूप प्राप्त होतें आणि सर्वत्र मराठी ग्रंथातून हिचा जयजयकार झालेला आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आदि संतानी विशद केलेले या भक्तीचे स्वरूप ज्ञानाशी इतके मिळतेजुळते आहे की, हिला भक्ति न म्हणता ज्ञानच कां म्हणू नये, असा प्रश्न कोणालाहि पडावा. पुन्हा ही भक्ति अद्वैताधिष्ठित आहे; अद्वैत आणि भक्ति यांमधील परस्पर-विरोध उघडउघड दिसणारा आहे; पण भक्तीची व्याख्याच विशिष्ट प्रकारे करून हा विरोध मराठी संतानी काढून टाकला आहे. हे करतांना त्यांना गीता व भागवत याचा फार मोठा आधार मिळाला आहे गीतेतील ज्ञानी पुरुषाची चतुर्थी भक्ति किंवा ब्रह्मभूत पुरुषास लाभणारी परा भक्ति ती हीच भक्ति आहे. 'पै माक्षिये सहज स्थिती। भक्ति नांव॥' ('भावार्थदीपिका', १८.१११३) असें हिचें स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वरांनी केले असून, हिलाच ज्ञानी पुरुष स्वसवित्ति तर शैव शक्ति म्हणतात असे त्यांनी पुढे म्हटले आहे सर्व भूतांच्या ठिकाणी भगवद्भाव पाहणे ही भागवतांतील भक्तीची कल्पनाहि मराठीत स्वीकारिली गेली असून, तिचाच पडसाद 'जे जे भेटे भूत। ते तें मानिजे भगवत।' ('भावार्थदीपिका', १०.११८) या ज्ञानेश्वरांच्या उद्गारात उमटलेला आहे. 'नि.शेष मावळल्या अहंकृती। भूते निजात्मरूपे दिसती। माझ्या स्वरूपाची सहज स्थिती। ते माझी मुख्य भक्ति उद्भवा॥' ('एकनाथी भागवत', १९.२६८) यामध्ये एकनाथांनी तोच आशय व्यक्त केला असून, ज्ञानेश्वर-एकनाथांचीच छाया नामदेव-तुकारामांच्या अभंगवाणीत सर्वत्र आहे. या भक्तीला अध्यात्मशास्त्राची वैठक देण्याचें काम वामनपंडितांनी यथार्थदीपिकेंत केले आहे. ज्ञानविचारामधील अन्वयज्ञान व सगुणज्ञान यांच्याशी तर योगातील ऐश्वर्ययोग व चित्तचैतन्यसंयोग यांच्याशी या भक्तीचा मेळ घालून अखेर 'अपरोक्षसाक्षात्काराहीवरी अनादि भक्तिपद हे आहे॥' ('यथार्थदीपिका', ७.१८७) असा सिद्धान्त करताना, अनादि शुद्ध-मायायोगे प्रतिकल्पांभी आविर्भूत होणाऱ्या सगुणब्रह्माच्या निराकार व अनंत अशा स्वरूपाशी वामनांनी या भक्तिकल्पनेचा मेळ घातला आहे. ही भक्ति सगुणाचीच घडू शकते व निर्गुणाच्या वावतीत भक्ति हा शब्द योजता येत नाही, असा गीतेच्या आधाराने वामनांनी सिद्धान्त केला असून, ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांनी त्याचे आवर्जन विवेचन केलेले नसले

तरी त्यांचा अभिप्राय तोच आहे आणि इतर संतांच्या उद्गारांतहि तीच कल्पना अनुस्यूत आहे. मुकुंदराजांनी मात्र 'मग निर्गुणी भक्ति प्रेमळ। शुद्ध आपसैं होय ॥' ('विवेकसिंधु', १.९६) असा निर्गुणाच्या संदर्भात भक्ति हा शब्द योजिला असून समर्थानीहि तशा प्रकारचा उल्लेख केलेला आढळतो. सगुण व निर्गुण हा भेद त्यांच्या मनांत तितका स्पष्ट नसावा असें यावरून अनुमान होते. मुकुंदराजांनी भक्तीचें तपशीलवार विवेचन केलेले नाही आणि 'येथे बोलिला जो विशद। भक्तिमार्ग ॥' ('दासबोध', १.१.२) असे दासबोधाच्या प्रारंभी म्हटलेलें असलें, तरी समर्थानी तिचें तात्त्विक विवेचन विशेष केलेले नाही. भागवताच्या अनुकरणाने मराठीत सर्वत्र येणारें नवविधा भक्तीचें विवेचनच त्यांनी विस्ताराने केलें आहे. महानुभावांची तत्त्वज्ञानाची परिभाषा संपूर्णपणे निराळी आहे आणि द्वैतावर त्याचा भर आहे; तरीपण 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' (विचारमालिका ३०) असाच त्यांचा सिद्धान्त आहे. ज्ञानमार्ग हा परमेश्वराचा वहिर्याग तर भक्तिमार्ग हा अन्तर्याग आहे. ज्ञानमार्ग कष्टप्रद आहे तसा भक्तिमार्ग नाही; कारण भक्तास परमेश्वराचें साहाय्य असतें. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर ज्ञानी पुरुषास आपल्या ठिकाणचे विकल्प, विचार आदि दोष प्रत्यक्षपूर्वक घालवावे लागतात, तर भक्ताच्या ठायीं असलेली अविद्या ईश्वरी कृपेमुळे आपोआप नष्ट होते, इत्यादि जे विचार महानुभाव तत्त्वज्ञानांत व्यक्त केले आहेत, त्यांवरून त्यांनी भक्तीला दिलेले श्रेष्ठत्व स्पष्ट होते. मराठीतील भक्तिसिद्धान्तावर नारदभक्तिसूत्रांची काही प्रमाणात तर गीता व भागवत यांची प्राधान्याने छाया आहे. निरनिराळ्या संतांनी केलेल्या नवविधा भक्तीच्या स्पष्टीकरणांत काही स्थळी थोडा फरक दिसतो. एकनाथांनी अर्चनभक्तीचे, रामदासांनी आत्मनिवेदनाचे, तर वामनानी स्मरणाचे महत्त्व अधिक वर्णिलें आहे असें आढळते; पण एकूण भक्ति-विषयक विचारांच्या दृष्टीने हे फरक महत्त्वाचे नाहीत. ज्ञानोत्तर आमरणान्त निष्कामकर्माचरण हेंच गीतेचें अखेरचें तात्पर्य आहे असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन करतांना शेवटचा गोड घास म्हणून भक्तीचा विचार लो. टिळकाना गीतारहस्यांत करावा लागला; यावरून किंवा डॉ. रा. द. रानडे यांच्या तत्त्वज्ञानविषयक लेखनावरून भक्तीचा प्रभाव अगदी आजच्या कालापर्यंतच्या महाराष्ट्रावर राहिलेला आहे हे स्पष्ट होते.

मोक्षमार्ग आणि मोक्षस्वरूप : मराठी तत्त्वज्ञानांत भक्तीला महत्त्व दिलेलें असलें तरी ज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही हा सिद्धान्त सर्वमान्य झालेला आहे. ज्ञानप्राप्तीसाठी चित्तशुद्धि व वैराग्य या गोष्टी आवश्यक मानिलेल्या आहेत. चित्तशुद्धि होण्यासाठी ईश्वरार्पणपूर्वक निष्काम विहित-कर्माचरण सांगितलेलें असून वैराग्य उत्पन्न होण्याच्या दृष्टीने सत्संगाचें माहात्म्य वर्णन केलेलें आहे. अशा प्रकारें ईश्वरार्पणपूर्वक विहितकर्माचरण, त्यायोगे चित्तशुद्धि, त्यानंतर सद्गुरूची भेट व ज्ञानप्राप्ति या मोक्षमार्गावरील आरंभीच्या पायऱ्या होत असें म्हणणें प्राप्त होते. गुरूकडून ज्ञान प्राप्त झाल्यावर तें अनुभवाला येण्यासाठी अनेक साधनें सांगितली आहेत. कर्म, ज्ञान, योग व भक्ति ही चार साधने ज्ञानेश्वर भावार्थदीपिकेत सांगतात व या सर्वांचा समन्वय त्यांना अभिप्रेत आहे ('श्रीज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान', पृष्ठ २१७). एकनाथ हेंच साधने सांगतात, फक्त योग या शब्दाऐवजी ध्यान हा शब्द ते योजितात. ज्ञान अनुभवाला येणें किंवा तें

परिपक्व होणें याला वामन 'योगसिद्धि' म्हणतात व त्यासाठी अष्टांगयोग, निर्गुण उपासना किंवा ज्ञानमार्ग व सगुण भक्ति असे मार्ग ते गीतेच्या आधाराने सांगतात. ज्ञानोत्तर मोक्षसाधनांचा विचार मुकुंदराजांनीहि केला आहे. साधकास मोक्ष प्राप्त होण्यापूर्वी ज्ञानाचा अनुभव येण्याच्या दृष्टीने विक्षेपता, गतायाता, संश्लिष्टता आणि सुलीनता अशा चार अवस्थांतून जावें लागतें आणि मग त्या योगिराजास पूर्णता प्राप्त होते, असें वर्णन मुकुंदराजांनी केले आहे. रामदासांनी अनेक मोक्षमार्गांचा उल्लेख केलेला आहे पण त्यांचे स्पष्टीकरण केलेले नाही. ज्ञानप्राप्तीनंतर मोक्ष मिळण्यासाठी परमेश्वराचें अनुसरण महानुभाव तत्त्वज्ञानांत आवश्यक मानिले आहे आणि ज्ञानी पुरुष कित्येक असले तरी ईश्वरास सर्वस्वाने अनुसरलेला एखादाच असतो असे म्हटलें आहे.

सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता अशा मोक्षाच्या चार अवस्था मुकुंदराजांनी सांगितल्या आहेत आणि या चारी बंधनस्वरूप असून या सर्वांच्यापलीकडे मोक्षाची अंतिम अवस्था आहे असे त्यांचें मत आहे. ज्ञानेश्वरापासून पुढील सर्व संतांनी या चारी मुक्ति मानिल्या आहेत आणि भगवंताच्या स्वरूपी अद्वैतभावाने समरस होऊन जाणारी सायुज्यता ही सर्वांनी श्रेष्ठ मानिलेली आहे. निर्गुण उपासनेने मिळणारा तो निर्गुण मोक्ष, तर सगुण उपासनेने मिळणारा तो सगुण मोक्ष असा स्पष्ट भेद वामनांनी केला असून, मोक्षमुखाचा अनुभव असल्याने सगुण मोक्ष हा निर्गुण मोक्षाहून श्रेष्ठ होय असे प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. देहपातानंतर तत्काल प्राप्त होणारी ती सद्योमुक्ति, तर काही कालानंतर प्राप्त होणारी ती क्रममुक्ति असे मुक्तीचे आणखीहि प्रकार मानिलेले आहेत. कर्मयोग्यांच्या संदर्भात ज्ञानेश्वरांनी क्रममुक्तीचा उल्लेख केला आहे पुण्यकर्म करणारे पुरुष सत्यलोकापर्यंत पोचतात व तेथील भोग भोगत असतांना ज्याची त्याविषयीची आसक्ति कायम राहते ते मृत्युलोकी पुन्हा जन्म घेतात; पण त्या भोगांद्वल ज्यांना खती उत्पन्न होते त्यांना ब्रह्मदेवावरवीर क्रममुक्ति प्राप्त होते असें एकनाथांनी म्हटले आहे. वामनानी हठयोगी पुरुषास क्रममुक्ति प्राप्त होते असा सिद्धान्त करून, त्या योग्याने प्राण ब्रह्मरंध्री नेऊन देहत्याग केल्यावर प्रलयकाल होईतों मोक्षासाठी त्याला वाट पाहावी लागते असें अधिक स्पष्टीकरण केले आहे महानुभाव तत्त्वज्ञानाप्रमाणे परमेश्वर हा मोक्षदाता असल्याने व जीव हा स्वतःच्या सामर्थ्यावर मोक्ष मिळविण्यास असमर्थ असल्याने, मोक्षप्राप्ति या अर्थाने उद्धरण हा शब्द योजिला जातो ज्ञानी आणि भक्त या दोघांच्या उद्धरणामध्ये त्यांनी फरक मानिलेला आहे. ईश्वराला अनुसरलेला असा जो ज्ञानी पुरुष त्याच्या जीवस्वरूपी असलेल्या अनादि अविद्येचा परमेश्वर आपल्या कृपाशक्तीने छेद करतो आणि हा छेद झाल्यावर त्या मूळ अविद्येमुळे कार्याला येणारी अज्ञान, अन्यथाज्ञान, आद्यमळ व जीवत्व ही चार आणि मूळ अविद्या धरून होणारी 'पाचपिशी' क्रमाक्रमाने आपोआप तुटून पडते. जीवाची अविद्या छेदल्यानंतर तो जीव 'कैवल्य' वनतो आणि हे जीवकैवल्य परकैवल्यात रममाण होतें. 'एकु जीवकैवल्य : एकु परकैवल्य : जीवकैवल्य ते परकैवल्यी रमे :' (विचार १३१); पण या व्यापारांतहि जीव व ब्रह्म या दोहोंचें स्वतंत्रत्व कधीहि नष्ट होत नाही; म्हणजेच त्या दोहोंमधील द्वैत कायम राहते. परकैवल्य म्हणजे ब्रह्म हें स्वस्वरूपी रमत तर जीव हा ब्रह्माच्या स्वरूपांत रमतो. या स्थानाला पोचलेला जीव निरंतर ब्रह्मानंद भोगतो आणि

हेंच त्याचें कायमचे उद्धरण होय, असा महानुभावांचा सिद्धान्त आहे. ईश्वराकडून ज्ञानियाला ब्रह्मानंद मिळणे म्हणजे त्याने त्याला पाठीशी घालणे होय, पण भक्ताला मात्र तो पोटाशी धरतो, त्यामुळे भक्ताचा आनंद मोठा असतो. ज्ञानी पुरुषास योग्यतानाशानंतर परमेश्वर अनुभव-ज्ञानाचा मोक्ष देतो, तर भक्तास 'रति' म्हणजे ज्यायोगे त्याला ईश्वर-स्वरूपाच्या आनदाचा उपभोग घेतां येईल, असे 'रमण करते द्वार' देतो (लक्षणस्थळ, उद्धरण ५९), त्यामुळे ज्ञानी साध्यानदात पूर्ण बुडून जातो तर भक्त हा सावध राहून त्या आनदाचा उपभोग घेतो, असे ज्ञानी आणि भक्त यांना मिळणाऱ्या मोक्षाचे वेगवेगळे स्वरूप महानुभावानी वर्णिलें आहे.

जीवन्मुक्तीचे उल्लेख मराठी ग्रंथांमध्ये मुकुंदराजाच्यापासून टिळकाच्यापर्यंत सर्वांनी केले आहेत. गीतेवरील टीकाग्रंथातून किंवा अन्यत्र ज्ञानी, योगी, भक्त, साक्षात्कारी, स्थितप्रज्ञ, त्रिगुणातीत इत्यादींची जी वर्णने येतात ती सारी जीवन्मुक्तांची असतात. ज्ञानोत्तर आमरणान्त आपलें कर्तव्यकर्म निष्कामबुद्धीने करीत राहणारा कर्मयोगी हा जीवन्मुक्त होय, असा टिळकाचा अभिप्राय आहे.

मराठीतील तत्त्वज्ञानविचार, विशेष आणि मर्यादा : वाराच्या शतकापासून तो आजपर्यंतच्या साडेसातशे-आठशे वर्षांच्या अवधीत मराठीमध्ये तत्त्वज्ञानविषयक जे एकंदर वाङ्मय लिहिले गेलें व त्यामध्ये जे निरनिराळे विचार मांडले गेले त्यांचा धावता आढावा येथवर घेतला. मुकुंदराजांनी विवेकसिंधु हा पहिला मराठी ग्रंथ लिहिला तेव्हा तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये अनेक विचारधारा अस्तित्वांत होत्या आणि त्यांपैकी काहीचा परिणाम मराठी तत्त्वज्ञानविचारावर झाल्याचें आपणास प्रारंभापासून आढळून येते. उपनिषदावर आधारलेल्या शांकर तत्त्वज्ञानाचा धागा मुकुंदराजाच्या विचारामध्ये सर्वात महत्त्वाचा आहे हे स्पष्ट आहे; पण त्याचबरोबर नायपंथाची विचारसरणि, काश्मिरी शैवपंथातील स्पद व प्रत्यभिज्ञा ह्या दोन शाखांचें तत्त्वज्ञान, दक्षिणेकडील नायनार-अळ्वार शैवपंथातील सगुणभक्तीचा सिद्धान्त आणि रामानुजांचे भक्तिविषयक विचार या सर्वांचा परिणाम मुकुंदराजांच्या विचारावर झालेला आहे, असें प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांनी म्हटलें आहे ('विवेकसिंधु', प्रस्तावना, पृष्ठ ८४-८५). ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानामध्ये उपनिषदे, गीता, गौडपादकारिका, योगवासिष्ठ, शांकर तत्त्वज्ञान, काश्मिरी शैवसंप्रदाय व नायपंथाचें तत्त्वज्ञान अशा सप्तसिंधूंचे ओघ एकत्र आले आहेत, असे डॉ. पेंडसे यांनी म्हटलें आहे ('श्रीज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान', पृष्ठ ४५९). मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर हे शंभर वर्षांच्या अंतराने होऊन गेलेले मराठीमधील तत्त्वज्ञानविषयांतील अगदी प्रारंभीचे ग्रंथकार होत. ह्या दोघांचीहि गुरुपरंपरा नाथसंप्रदायाची पण थोडीशी भिन्न होती. दोघांच्याहि विचारांवर शांकर तत्त्वज्ञानाचा मोठा परिणाम झालेला होता आणि त्या दोघांनीहि अद्वैतसिद्धान्ताचे प्रतिपादन केले आहे. मुकुंदराजांवर ज्याचा परिणाम झाला असें प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी, म्हणतात त्यांपैकी नाथसंप्रदायाचा विशेष वेगळा असा काही ठसा त्याच्या ग्रंथांत दिसत नाही आणि काश्मिरी शैवसंप्रदाय, नायनार-अळ्वार पंथ व रामानुजसंप्रदाय ह्या तिहींचाहि परिणाम प्रामुख्याने भक्तीवादात आहे असें ते म्हणतात, पण त्या मानाने भक्तिविषयक विवेचनास विवेकसिंधूमध्ये प्राधान्य मिळालेले दिसत नाही. उपनिषदांतील

वचनाचा आधार घेऊन शंकराचार्यांच्या पद्धतीने केलेले अद्वैताचें प्रतिपादन हाच त्यातील प्रमुख विषय आहे. अध्यात्मातील हे सिद्धान्त मराठीमध्ये प्रथमच व्यवस्थितपणे मांडून दाखविले हेंच मुकुंदराजांचे खरें कार्य आहे ज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथांत नाथसंप्रदायाचा ठसा शून्यवाद आणि कुंडलिनीजागृतीचे विशेष विस्ताराने वर्णन एवढ्यापुरता आहे, इतर तत्त्वज्ञानविषयक विचारांवर तो विशेषत्वाने नाही. उपनिषदे, गीता, गौडपादकारिका व योगवासिष्ठ यांतील एकूण अध्यात्मविचार ज्ञानेश्वरांनी अखेर शंकरांना अनुसरूनच मांडलेला आहे हे ध्यानांत घेतले, तर तत्त्वज्ञानविषयक विचारप्रणालीच्या दृष्टीने एक शंकरांचा उल्लेख केल्यावर इतर ग्रंथांचा निराळा निर्देश करण्याचें तादृश कारण राहत नाही शांकर तत्त्वज्ञान, त्यात गीतेच्या आधारेने घातलेली भक्तीची भर व नाथपंथातील योगमार्ग असे तत्त्वज्ञानविचाराचे प्रमुख घटक ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयांत दिसतात असेंच अखेरीस म्हणणे प्राप्त होते. ज्ञानेश्वरांनंतर मुमारे अडीचशे वर्षे तत्त्वज्ञानविषयक महत्त्वाचा ग्रंथ मराठीत लिहिला गेला नाही आणि तेवढ्या कालांत ज्ञानेश्वरांना मराठीत एवढे मोठे स्थान प्राप्त झालें होते की, त्यानंतरच्या बहुतेक ग्रंथकारावर ज्ञानेश्वरीची छाया दिसून येते. एकनाथांनी आपले तत्त्वज्ञानविषयक विचार ज्ञानेश्वरांच्या अनुकरणानेच व्यक्त केले; फक्त गीतेऐवजी त्यांनी टीका लिहिण्यासाठी भागवत एकादशस्कंधाची निवड केली एवढेंच. नाथपंथातून आलेला योगविचार 'ध्यान' या नांवाने एकनाथी भागवतांत आलेला आहे; पण त्यांच्या प्रतिपादनांत ज्ञानेश्वरांचा जिव्हाळा नाही आणि एकनाथांनी त्या विचारास भक्ति किंवा ज्ञान यांच्याइतके महत्त्व दिलेले नाही. ज्ञानेश्वरांचे अनुकरण केल्याने एकनाथांचा अध्यात्मविचार शांकर तत्त्वज्ञानाच्या पद्धतीनेच राहिला, फक्त भागवताचा आधार घेतल्याने भक्तीचा रंग अधिक गडद झाला. समर्थानी तत्त्वज्ञानविषयक सर्व प्रश्नांचा परामर्श दासबोधांत घेतलेला नसला तरी त्यांनी अद्वैत व भक्ति यांचें विवेचन भरपूर केलें आहे आणि नवविद्या भक्तीच्या विवेचनास तर एक संपूर्ण दशक दिला आहे. वामनांनी ज्ञानेश्वरांवर काही स्थळी व निर्गुणाच्या निमित्ताने शंकराचार्यांवर अनेक स्थळी टीका केली असली, तरी अद्वैतसिद्धान्त व सगुणभक्ति हेच त्याचे प्रतिपादनाचे प्रमुख विषय होते. ते त्यांनी थोड्या निराळ्या पद्धतीने मांडले एवढेंच. कुंडलिनीजागृतीस 'हठयोग' हे नांव देऊन वामनांनी त्याला गौण ठरविले आणि अष्टांगयोगाला त्यांनी मान्यता दिली; पण भक्तीइतके महत्त्व दिले नाही. उपनिषदादि ग्रंथांतून निरनिराळ्या वचनांचे आधार आपल्या विवेचनामध्ये वामनांनी जागोजाग घेतलेले असले आणि गीतेवर टीका लिहिलेली असली तरी त्यांच्या प्रतिपादनावर भागवताची छाया फार मोठी आहे. गीतेतील श्लोकांचा अर्थहि त्यांनी काही स्थळी भागवताच्या अनुसरणाने लावलेला आहे. अशा प्रकारें ज्या भागवताचा परिणाम भक्तीच्या नवविद्येप्रकारांचा केवळ निर्देश करण्यापुरता मुकुंदराजांवर होता आणि ज्ञानेश्वरांवर तो परिणाम एवढा वेताचा होता की, त्यांच्या तत्त्वज्ञानांत आढळणाऱ्या प्रमुख सात प्रवाहांमध्ये भागवताचा अन्तर्भाव करावयास हवा अशीहि आवश्यकता डॉ. पेंडसे यांना वाटली नाही, त्या भागवताचा एकंदर प्रभाव एकनाथांनी एकादशस्कंधावर स्वतंत्र टीका लिहिल्यामुळे व वामनांनी त्याचा बऱ्याच स्थळी आधार घेतल्यामुळे, विवेकसिंधूपासून यथार्थदीपिकेच्या काळापर्यंत कितीतरी पटींनी वाढला. नाथपंथाच्याद्वारा आरंभीच्या काळांत निर्माण

झालेला अष्टांगयोगाचा प्रभाव त्या मानाने उत्तरोत्तर कमी होत गेला. मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानाचे एक प्रभावी प्रवक्ते म्हणून शंकराचार्यांना जें स्थान होतें तेच एकनाथाच्या काळांत ज्ञानेश्वरांना आणि रामदासांच्या काळांत ज्ञानेश्वर-एकनाथांना मराठीत प्राप्त झाले आणि त्यामुळे त्यांच्या पुढच्या काळांत लिहिल्या गेलेल्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांमध्ये अध्यात्मांतील प्रश्नांचें विवरण करतांना शंकर-रामानुज आदि आचार्यांकडे किंवा त्यांच्या पूर्वीच्या उपनिषदादि श्रुतिग्रंथांकडे न वळतां ज्ञानेश्वर-एकनाथांच्या अनुकरणाने आपले त्याविषयीचे सिद्धान्त मांडण्याची प्रथा रुढ होऊन गेली. रामदास-वामनानंतरच्या काळांत मराठीत अद्वैत व भक्ति ह्या दोन विषयांचाच ऊहापोह केला गेला. त्यांच्यापूर्वीच्या काळांतदेखील या प्रवाहाला अपवाद असा एकच आढळतो व तो म्हणजे महानुभावाच्या द्वैतावर आधारलेल्या तत्त्वज्ञानाचा; पण त्यानी भक्ति सांगितली आहेच. मुकुंद-राजानंतर व ज्ञानेश्वरांच्यापूर्वी महानुभावांचें हें तत्त्वज्ञान महाराष्ट्रात जन्माला आले आणि त्याचा पुरस्कार करणारी पुष्कळ ग्रंथरचनाहि झाली; पण ती निर्माण झाल्यापासून केवळ शंभर वर्षांच्या आंतच त्या तत्त्वज्ञानाचे दरवाजे इतरांना बंद झाल्याने पुढच्या काळातील मराठी तत्त्वज्ञानविचारावर त्यांच्या द्वैताची विचारसरणीचा कोणताहि दृश्य असा परिणाम झाला नाही आणि सर्वत्र एक अद्वैताचीच छाप राहिली. एकंदरीत प्राचीन काळच्या उपनिषदांपासून तों शंकर-रामानुज आदींच्या भाष्यग्रंथांपर्यंत तत्त्वज्ञानविचारांची एक अत्यंत समृद्ध अशी परंपरा पाठीशी असून आणि तीमध्ये नाना आचार्यांनी नाना मते व विचार प्रगट केले असून, अखेर त्यांतील अद्वैत व भक्ति हे दोनच विचार मराठीत टिकून राहिले. तत्त्वज्ञानांतील इतर अनेक विचारधारा एकतर उपेक्षित राहिल्या किंवा त्यांचा विचार अधूनमधून कोणी केला असला तरी त्या मूळ धर्तू शकल्या नाहीत. त्याचप्रमाणे तत्त्वज्ञानविषयक अनेकानेक ग्रंथ संस्कृतमध्ये झाले असून अखेर त्यांपैकी गीता व भागवत ह्या दोन ग्रंथांचाच प्रभाव मराठीत राहिला आणि इतर ग्रंथांचा परामर्श घेण्याची प्रवृत्तीदेखील उत्तरोत्तर कमी होत गेली असे आढळून येते. इंग्रजी अमलानंतर अर्वाचीन काळामध्ये मराठीत जें तत्त्वज्ञानविषयक लेखन झाले त्यातहि सर्वत्र अद्वैताचेंच मडन झालेले आहे. त्याच्या विवेचनाची सारी दिशाहि एक टिळकांच्या गीतारहस्याचा काही प्रमाणांत असलेला अपवाद सोडला तर जुन्या पद्धतीची राहिली आहे. टिळकांनी आपल्या विवेचनांत प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचा व आधुनिक पाश्चिमात्य विचारांचा परामर्श घेतलेला आहे. अद्वैतापेक्षा कर्मविषयक विवेचनांत टिळकांचा प्रभाव फार मोठा राहिला आणि त्यांच्यानंतरच्या काळामध्ये तत्त्वज्ञानावद्दल व विशेषतः गीतेवद्दल लिहिताना निष्कामकर्मचि महत्त्व कोणाला डावलतां आलेलें नाही; पण हे खरे असलें तरी भक्तीचा विचार मराठीमध्ये पूर्वीइतकाच आजहि प्रभावी आहे हें अव्वल इंग्रजीतील मौनीस्वामी आदींचे लेखन, न्या. रानडे यांचे धर्मविषयक विचार किंवा संत गुलाबराव महाराज यांचें तत्त्वज्ञान यांवरून स्पष्ट दिसते.

मराठी तत्त्वज्ञानविचारांच्या सातशे-आठशे वर्षांच्या वाटचालीतील आणखीहि काही विशेष जातांजातां सहज सांगण्यासारखे आहेत. सामान्य जनांना दुर्लभ झालेला संस्कृतमधील अध्यात्मविचार मराठीत आणला, निवृत्तीचा पुरस्कार केला तरी संन्यास सार्वत्रिक केला नाही, सगुण आणि निर्गुण किंवा हरि आणि हर या दोहोंच्या उपासनाचा मेळ

घालण्याचा प्रयत्न केला, शैव आणि वैष्णव या दोन मतांत उत्तरेकडे आणि त्याहून अधिक प्रमाणात दक्षिणेकडे जे शत्रुत्व उत्पन्न झाले होतें ते मराठीत येऊ दिलें नाही. शैवांच्या कालमुख अथवा कापालिक आणि वैष्णवांच्या राधाकृष्ण पथाप्रमाणे अघोरी किंवा वीभत्स मतांच्या प्रसारास वाव मिळू दिला नाही. जाखाई, जोखाई किंवा मरीआई अशा क्षुद्र देवतांच्या उपासनेकडून राम, कृष्ण, विठ्ठल अशा श्रेष्ठ दैवतांच्या उपासनेकडे समाजाची प्रवृत्ति वळविली, किंवा भक्ति हें अत्यंत सुलभ साधन आवाळवृद्ध सामान्य जनापर्यंत नेऊन पोचविलें, अशा काही गोष्टी मराठीतील आध्यात्मिक वाङ्मयाच्या व पर्यायाने तत्त्वज्ञानविचारांच्या जमेच्या म्हणून दाखवितां येतात. त्याचबरोबर या विचारांतील काही मर्यादांचीहि तीव्रतेने जाणीव होते. एक विशेष मर्यादा जाणवते ती अशी की, तत्त्वज्ञानाच्या मांडणीला तर्कशुद्ध विवेचनाचें जें अधिष्ठान द्यावयास हवें ते देण्याचा प्रयत्न आढळत नाही. मराठी संतांच्या ग्रंथांतून अध्यात्म-विषयक सिद्धान्त केवळ सांगितलेले असतात, ते सिद्धान्त पद्धतशीर रीतीने मांडून दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला नसतो. इतर शास्त्रांतील ज्ञानाशी तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्तांचा मेळ बसला पाहिजे, निदान त्या दोहोत विरोध येतां कामा नये, त्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानांतील विचार वारंवार तपासून पाहिले पाहिजेत, हें मराठी ग्रंथकारांच्या मनांत कधीहि आलेले नाही; एवढेच नव्हे तर, आपण जे तत्त्वज्ञान सांगतों त्यांतील निरनिराळ्या सिद्धान्तांचा परस्परंशी सुसंवाद राहिला पाहिजे इकडेहि त्याचे लक्ष कधी जात नाही. निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण ईश्वर, जीवाचे ब्रह्मस्वरूपत्व आणि त्याच्या ठायी असणारी अविद्या, कर्मयोग आणि संन्यास, सर्वाभूती एक आत्मा हा सिद्धान्त आणि धार्मिक-सामाजिक विपमता, प्रारब्धवाद आणि आत्मस्वातंत्र्य आदि परस्परविरोधी भासणाऱ्या गोष्टींचा काही मेळ घातला पाहिजे ही जाणीव कोठेहि दिसत नाही. आपल्या आधी मांडल्या गेलेल्या एखाद्या सिद्धान्तावद्दल मराठीतील लेखकांच्या मनांत कधीहि, कोणत्याहि स्वरूपाची शंका उद्भवलेली दिसत नाही, किंवा तशी ती आली असली तरी त्यांनी तिचा उच्चार केलेला नाही. तत्त्वज्ञानावद्दलच्या मूलभूत स्वरूपाच्या शंका तर त्यांना कधी आलेल्याच नाहीत. शंकाच कधी निर्माण न झाल्याने तिचे तर्कशुद्ध रीतीने निराकरण करण्याचा प्रसंगहि कधी उद्भवला नाही. तर्कशुद्ध पद्धतीने विषय मांडण्याचा काहीसा प्रयत्न वामनपंडितांनी केलेला दिसतो किंवा रामदासांच्या विचारांमध्ये काही वेळां तर्काला स्थान देण्याची खटपट दिसते; पण हे केवळ अपवाद होत. भास्करभट्ट बोरीकर व पं. विश्वनाथ वाळापूरकर ह्या महानुभाव लेखकांच्या ग्रंथात अद्वैतसिद्धान्तावर तर्कदृष्ट्या फार चांगले आक्षेप घेतलेले दिसतात; पण ती प्रवृत्ति जोपासण्याचा प्रयत्न झालेला आढळत नाही आणि अद्वैत मानण्यामधील विसंगति त्याच्या ध्यानांत आली असली, तरी त्याच्या पंथाच्या तत्त्वज्ञानातील विसंगतीकडे त्यांचें तितकेंच लक्ष गेलें होतें असें आढळत नाही. या सर्वांचें एक प्रमुख कारण असें आहे की, तत्त्वज्ञान हा एक शुद्ध ज्ञानाचा विषय आहे व तो आपण विवेचकबुद्धीने हाताळावयाचा आहे ही भूमिकाच मराठी ग्रंथकारांनी कधी घेतलेली नाही. मोक्ष हें साध्य, त्यासाठी वैराग्य वा भक्ति असें काही साधन आणि या परमार्थसाधनेची काही तात्त्विक सामग्री म्हणून अध्यात्मविषयक काही ठराविक सिद्धान्त आपल्या ग्रंथांतून सांगणें हीच तत्त्वज्ञानाचा विचार करण्याची एक ठरून गेलेली पद्धति होती. त्यामुळे शुद्ध तत्त्वज्ञानासंतून

केलेला तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचा शोध मराठीत आढळत नाही. भारतीयानी तत्त्वज्ञान हा विषय केवळ चिकित्सेचा कधी मानला नाही, तर तो त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवाचा, जीवनांत उतरविण्याचा विषय मानला, असें तत्त्वज्ञानाकडे पाहण्याच्या भारतीयांच्या दृष्टिकोणाचे एक वैशिष्ट्य एम्. हिरियण्णा यांनी सांगितले आहे. हा विशेष महत्त्वाचा आहे आणि मराठी सत्ताच्या ग्रथात व जीवनांत सर्वत्र तो दिसतो; पण आध्यात्मिक विचारात तर्क हा अप्रतिष्ठित आहे असे मानल्यामुळे आणि केवळ श्रद्धेवर अधिक भर दिल्यामुळे तर्कशुद्ध व सुसंगत असा तत्त्वज्ञानविचार निर्माण होण्यास वरीच मर्यादा पडली. मराठीत हे विशेषत्वाने घडले आहे असे वाटते. याच्याबरोबरच तत्त्वज्ञानाशी निगडित अशा काही विषयांचा ऊहापोह मुळीच न झाल्याने आणखीही काही उणिवा उत्पन्न झालेल्या दिसून येतात. मनुष्याला ज्ञान प्राप्त होण्याची साधने कोणती व प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाची यथार्थता ठरविण्यासाठी कोणती प्रमाणे मानावीत, हा ज्ञानशास्त्राचा विचार तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. सस्कृतात न्यायदर्शनामध्ये तो विशेषेकरून आला आहे; पण मराठीत हा विचार कोठेही आलेला नाही अध्यात्माच्या क्षेत्रात अधिकारी पुरुषाचा शब्द हाच प्रमाण आहे ही समजूतच याला प्राधान्याने कारण आहे. नीतिमूल्यांचा चिकित्सक दृष्टीने केलेला विचारही मराठीत आढळत नाही. धार्मिक किंवा पारमार्थिक मूल्यांखेरीज दुसरे कोणते मूल्य मानण्याची आवश्यकता न वाटल्याने धार्मिक मूल्ये व नैतिक मूल्ये ही मराठीत एकरूप झाली आणि स्वतंत्र कार्याकार्यविचार कधी झाला नाही अगदी अलीकडच्या काळांतील टिळकाचे गीतारहस्य किंवा त्यासारखे इतर काही ग्रंथ हे अर्थात याला अपवाद मानावे लागतील.

वैदिक तत्त्वज्ञानातील विचारांचा परमोच्च आविष्कार उपनिषदांत दिसतो. उपनिषदातील निरनिराळ्या विचारांची एकवाक्यता करण्यासाठी ब्रह्मसूत्राची रचना झाली आणि गीतेतील तत्त्वज्ञान मांडले गेले तेहि भिन्न-भिन्न विचारप्रणालीचा काही समन्वय साधण्याच्या दृष्टीनेच. त्यानंतरच्या काळात निरनिराळ्या सूत्रग्रंथांची व पद्धतशास्त्राची जी रचना झाली त्यांनी आपली विचारवृत्ती या प्राचीन ग्रंथांतूनच उचललेली आहेत. शंकर, रामानुज आदि उत्तरकालीन भाष्यकारांना आपले विचार स्वतंत्रपणे मांडतां आले असते, पण तसे न करतां आपले विचारच प्रस्थानतंत्रात अभिप्रेत आहेत असें दाखविण्याचा मार्ग त्यांनी पत्करला. त्या आचार्यांनी घालून दिलेली ही प्रथा मराठीने स्वीकारली आणि अगदी अर्वाचीन काळांतील लो. टिळक किंवा डॉ. रा. द. रानडे यांच्यापर्यंत ती चालू राहिलेली आहे. मराठीतील तत्त्वज्ञानपर निम्मेअधिक ग्रंथ टीकापर किंवा अनुवादपर आहेत आणि जे असे नाहीत म्हणून स्वतंत्र म्हणावयाचे ते कोणत्या तरी जुन्या ग्रंथांचा आधार घेणारे आहेत. मराठी भाषेच्या प्रारंभापासून पुढील सहा-सातशे वर्षांच्या अवधीत एखादा पंथ किंवा एखादा थोर तत्त्वज्ञ यांच्या विचारसरणीचा चिकित्सक व सडेतोड परामर्श घेणारा एकदेखील ग्रंथ मराठीत निर्माण झाला नाही. प्राचीन उपनिषदांतील स्वतंत्र व मुक्त विचारांचे स्फुरण आणि उत्तरकालीन भाष्यग्रंथांतील तर्कशुद्ध युक्तिवाद करण्याचा प्रयत्न या दोहोंचा संगम मराठीत झाला असता तर तत्त्वज्ञानविचारामध्ये केवढी अमोल भर पडली असती ! स्वतंत्र प्रज्ञेचा असा आविष्कार पाश्चिमात्य देशात गेल्या पांच-सहाशे वर्षांत झाला; पण आपल्याकडे तसें काही झाले नाही. परंपरागत विचारांच्या चाकोरीवाहेर न जाण्याची प्रवृत्ति, बुद्धिप्रामाण्या-

पेक्षा शब्दप्रामाण्यावर अधिक भर आणि केवळ श्रद्धेचे वाढते महत्त्व यांमुळे मराठीतील सारा तत्त्वज्ञानविचार एका ठराविक ठावाचा झाला आणि शतकानुशतके त्याच त्या विचारांच्या आवर्तात फिरत राहिला. व्यापक दृष्टीने विचार केला तर तत्त्वज्ञान म्हणजे काही केवळ पारमार्थिक मोक्षसाधनेचा विचार नव्हे. मानवी जीवनाच्या विविध अंगांमध्ये काही आन्तरसुसंगति शोधण्याचा प्रयत्न करणारे आणि भिन्न-भिन्न ज्ञानशाखांतील विचारांचा काही व्यापक मेळ घालू पाहणारे असें ते एक शास्त्र आहे. निरनिराळ्या शास्त्रांतील एखाद्या समाजाच्या ज्ञाना-मध्ये जर वर्षानुवर्षे कोणत्याही प्रकारची भर पडली नाही तर तत्त्वज्ञान-विचारही स्थिरावल्यासारखा होतो. गेल्या सहा-सातशे वर्षांत मराठीत तेच झाले. मानवी बुद्धि नवनवे प्रदेश आक्रमित जाते आणि ज्ञानाच्या कक्षा अधिकाधिक रुंदावत जातात, तेव्हा तत्त्वज्ञानविचारालाही नवे धुमारे व नवे अंकुर फुटतात. आज पाश्चिमात्य देशांत तसें झालेलें आपण पाहतो, मराठीत आजवर ते होऊं शकले नाही; पण यापुढच्या काळांत तरी ते व्हावयास हवें. तसें झालें तरच एवढी प्राचीन व उज्ज्वल परंपरा लाभलेल्या मराठी तत्त्वज्ञानविचाराला नवी दिशा व नवे तेज लाभू शकेल.

आधुनिक काल : इसवी सन १८१८ मध्ये स्वातंत्र्याचा अस्त झाला तेव्हा महाराष्ट्रातील तत्त्वज्ञानविचार अगदी निकृष्ट अवस्थेस येऊन पोचला होता. परंपरेने जुने विचार चालत आले होते, पण त्याच्या ठिकाणी नवी चेतना उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. इंग्रजी राजवटीमुळे जगांतील नवीन विचारांशी भारताचा परिचय होऊं लागला आणि त्यामुळे तत्त्वज्ञानाचें क्षेत्र व्यापक होऊन विचाराना नवीन दिशा प्राप्त झाली. या काळांतील बहुतेक बुद्धिमान व्यक्तीचें जीवन राजकीय स्वातंत्र्य व सामाजिक सुधारणा यांच्यासाठी झगडण्यांत गेलें. त्यांनी केलेल्या राजकीय व सामाजिक विषयांवरील लेखनामध्येच अर्वाचीन काळांतील महाराष्ट्राचा तत्त्वज्ञानविषयक विचार शोधावा लागतो. आध्यात्मिक विषयावरील ग्रंथांमध्ये तो शोध तितका लागत नाही.

एकेश्वरवादी प्रवृत्ति व उदारमतवाद : इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभीच्या काळांत दोन प्रमुख विचारप्रवाह उत्पन्न झाले : जुन्या परंपरेला चिकटून राहणारा पुराणमताभिमान हा एक आणि नेमस्त, उदारमतवादी व सुधारणेचा पुरस्कर्ता हा दुसरा. या दुसऱ्या विचार-प्रवाहाची प्रेरणा पश्चिमेकडून आलेली होती. मुवईचे गव्हर्नर, माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व वाळशास्त्री जांभेकर (१८१२-१८६४) हे दोघे या दुसऱ्या प्रगतिशील विचारसरणीचे प्रवर्तक होत. यांतूनच पुढच्या पिढीतील प्रार्थनासमाजाची चळवळ व नवजागृतीचा निदर्शक असा सामाजिक उदारमतवाद निर्माण झाला. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात वगालमध्ये झालेल्या विचारजागृतीने भारताच्या इतर प्रांतां-मधील पुढील जागृतीचा एक साचा घालून दिला महाराष्ट्रातहि प्रामुख्याने तसेंच घडून आलें; पण या वैचारिक जागृतीचा उगम व तिचें पुढील स्वरूप यामध्ये महाराष्ट्राचें निराळेपणहि प्रकट झाले.

वाळशास्त्री जांभेकरांचे प्रारंभीचे प्रयत्न व प्रार्थनासमाजाची चळवळ या दोहोमधील दुवा म्हणजे दादोबा पांडुरंग तखंडकर (१८२४-१८८२) हे होत. ते वेदान्तमतानुयायी होते; पण त्यांच्या विचारांवर

इमॅन्युअल स्वेडनबर्ग (१६८८-१७२२) यांचा फार परिणाम झाला होता. बुद्धिवादावर अधिष्ठित अशा धार्मिक व सामाजिक विश्वधर्मचि (युनिव्हर्सॅलिझम) ते पुरस्कर्ते होते. प्रार्थनासमाजाच्या तत्वांना आकार देण्याचें काम प्रामुख्याने न्यायमूर्ति रानडे (१८४२-१९०१) आणि डॉ. भांडारकर (१८३७-१९२५) यांनी केलें. ब्राह्मणेश्वरांमधील सामाजिक व धार्मिक जागृतीचा पहिला आविष्कार म्हणजे महात्मा ज्योतिबा फुले (१८२७-१८९०) होत. त्यांनी प्रार्थनासमाजाच्या तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार केला होता. विश्वाचा निर्माणकर्ता असा ईश्वर मानण्यावर त्यांचा विशेष भर होता. कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३-१९४४) यांनी बहुजनसमाजामध्ये प्रार्थनासमाजाच्या तत्वांचा प्रसार करण्याचें कार्य अधिकृत प्रचारक या नात्याने कित्येक वर्षे केलें. प्रार्थनासमाजाचा एकेश्वरवाद व ख्रिस्ती धर्माचें तत्त्वज्ञान यांचा दुवा साधण्याचा प्रयत्न नेहेमिया नीलकंठ गोहे (१८२५-१८९६) यांनी केला.

पाश्चिमात्य विचारांच्या संसर्गामधून आणखी एक उदारमतवादी विचारप्रणाली उत्पन्न झाली आणि तिचा भारतातील एकेश्वरवादी प्रवृत्तीशी फार निकटचा संबंध होता. जेरेमी बेंथॅम, जे. एस्. मिल्ल, हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या ग्रंथांमुळे तिचा उद्भव झाला. मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचें मूल्य आणि समाजामध्ये एक स्वतंत्र घटक म्हणून जगण्याचा व्यक्तीला असलेला अधिकार याविषयीची अधिक खोल अशी जाणीव या उदारमतवादी विचारसरणीमुळे उत्पन्न झाली. सरदार गोपाळ हरि देशमुख तथा लोकहितवादी (१८२३-१८९२) यांची मनुष्याची आन्तरिक बुद्धिवादी प्रवृत्ति व व्यक्तीचा स्वातंत्र्यावरील अधिकार यांवर श्रद्धा होती. हा एल्फिन्स्टनचा वारसा होता. तत्त्वज्ञान व विचारपद्धति यांवावत लोकहितवादींनी प्रार्थनासमाजाचें अनुकरण केलें. सामाजिक सुधारणेसाठी आवश्यक अशी धर्मतत्त्वांची मांडणी त्यांनी केली. त्यांच्या नीतिविषयक विचारांमध्ये उपयुक्ततावादाची छटा आढळते. श्री. गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६-१८९५) यांनी स्पेन्सर, मिल्ल व मोर्ले यांनी मांडलेल्या तत्त्वांच्या अनुरोधाने हिंदुसमाजाची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा तत्त्वज्ञानविषयक दृष्टिकोण अनुभववादी व अनुभवसत्तावादी होता. त्यांची ज्ञानमीमांसा ही वरीचशी प्रत्यक्ष-घटनावाद व अज्ञेयवाद यांवर आधारलेली होती आणि त्यांचें नीतिशास्त्र मिल्लच्या उपयुक्ततावादाशी मिळतेजुळतें होतें. सर्वव्यापक असे एक सत्तत्त्व ते मानीत, म्हणजेच त्यांनी अद्वैताचा स्वीकार केला होता; पण हें त्यांचें करणे त्यांच्या अज्ञेयवादाशी तर्कदृष्ट्या सुसंगत नव्हतें. व्यक्तीचें ऐहिक सुखसंवर्धन हे त्यांचें ध्येय होते आणि मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांनी धर्मनिरपेक्ष समाजसुधारणेचा पुरस्कार केला. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले (१८६३-१९१५) हे उदारमतवादाचे भारतातील सर्वश्रेष्ठ उद्गाते होत. विचारदृष्ट्या ते न्या. रानडे व आगरकर या दोघांच्या मध्यावर होते. उत्तरवयामध्ये ते पहिल्याइतके अज्ञेयवादी न राहतां जास्त धार्मिक प्रवृत्तीचे झाले.

जुन्या विचारांना उजळा व नव्या विचारांचें स्वागत : परंपरागत तत्त्वज्ञानाला नवीन उजळा देण्याचे प्रयत्न इंग्रजी राजवटीच्या काळांत होत राहिले. श्री. वि. वा. गोखले तथा विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (१८२५-१८९२) हे असा प्रयत्न करणाऱ्यांमधील पहिले होत. त्यांनी पुनश्च वेदांचा आश्रय घेण्याची हाक दिली आणि अनुभवावर आधारलेल्या धर्माचा

पुरस्कार केला. १८६७ मध्ये त्यांनी मांडलेलें सामाजिक तत्त्वज्ञान वेदान्तिक अद्वैतवादावर आधारलेलें आहे; मात्र त्यांतील वन्याच कल्पना केवळ स्वप्नसृष्टीतच शोभणाऱ्या आहेत. श्री. महादेव शिवराम गोळे (१८५८-१९०७) यांनी उत्क्रांतिवादामधील काही विचार स्वीकारले होते. पाश्चिमात्य समाज हा उत्क्रांतिदृष्ट्या खालच्या पायरीवर आहे तर हिंदुसमाजामध्ये उत्क्रांतीच्या निरनिराळ्या अवस्था दृष्टीस पडतात, असें त्यांचें मत होतें. सत्त्वगुणयुक्त असे ब्राह्मण हे सर्वांत वरच्या पायरीवर पोचलेले आहेत असें ते मानीत. गोळे यांना उपयुक्ततावाद प्रथम मान्य नव्हता; पण सुधारणेला दिशा देणारें एक तत्त्व या दृष्टीने पुढे त्यांनी त्याचा स्वीकार केला.

रामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांच्या उदयामुळे प्राचीन हिंदु तत्त्वज्ञानाच्या नव्या जागृतीला मोठेंच सामर्थ्य प्राप्त झालें. विशेषेंकरून १९१५ मध्ये लो. टिळकांचें गीतारहस्य प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच्या काळांत विवेकानंदांच्या ग्रंथांनी महाराष्ट्रांत सर्वदूर फार मोठें चैतन्य उत्पन्न केले. लो. बाळ गंगाधर टिळक हे प्रखर राष्ट्रवादी नेते आणि भारतीय तत्त्वज्ञान व प्राचीन इतिहास यांचे गाढ अभ्यासक होते. त्यांनी आपल्या गीतारहस्यांत अद्वैतवेदान्तावर आधारलेल्या ज्ञानभूलक भक्तियुक्त कर्मयोगाचा पुरस्कार केला. वें विनायक दामोदर सावरकर (१८८३-१९६६) हे हिंदुसमाजांतील युयुत्सु मनोवृत्तीचे प्रतिनिधि होते. तत्त्वज्ञानदृष्ट्या स्पेन्सरच्या कल्पनेशी जुळणाऱ्या अज्ञेयवादाचा स्वीकार त्यांनी केला होता. अविश्ववादी अद्वैतवेदान्तावर आपल्या नीतिशास्त्राची उभारणी करण्याकडे त्यांचा कल होता. सामाजिक व धार्मिक सुधारणेविषयीचे त्यांचे विचार बुद्धिप्रामाण्य व उपयुक्ततावाद यांवर आधारलेले आहेत.

परंपरागत तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करणारे काही साधुसंतहि अर्वाचीन काळात महाराष्ट्रामध्ये झाले आहेत. गणपत रावजी गोदवलेकर तथा श्रीगोदवलेकर महाराज (१८४४-१९३३) हे निर्गुण ब्रह्म मानणारे होते. त्या निर्गुणांतून हे सारे भूतजात आविर्भूत झाले असून सारें जगत् हे त्या परब्रह्माच्या दैवी आनंदाचाच एक आविष्कार होय, अशी त्यांची धारणा होती. नामभक्तीवर त्यांचा विशेष भर होता. गुलाब गोंदू मोहोड तथा श्रीगुलाबराव महाराज (१८८१-१९१५) हे आपल्या अद्वैतास रसादित किंवा भागवताद्वैत म्हणत असत आणि त्या अद्वैताशी त्यांनी मधुराभक्ति किंवा गोपीभाव याची सांगड घातली होती.

भारतीय व पाश्चिमात्य विचारांच्या समन्वयाचा प्रयत्न : पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळांत वन्याच विचारवंतांच्या असें ध्यानांत आलें की, परंपरागत विचारांचा तिरस्कार करण्याचें कारण नाही; तसेंच आंधळेपणाने त्यांचा स्वीकार करणेंहि योग्य नाही. यांतूनच जुन्या विचारांची नवीन दृष्टीने मांडणी करण्याचे काही प्रयत्न झाले. श्री. शंकर रामचंद्र राजवाडे (१८७९-१९५१) यांच्या एकंदर विचारसरणीचा केंद्रबिंदू द्विध्रुव तत्त्वाचा सिद्धान्त होता. डेक्कन कॉलेजमधील प्राध्यापक एफ्. डब्ल्यू. वेन यांचा त्यांच्यावर बराच परिणाम झाला होता. ॲरिस्टॉटलने सांगितलेली प्रकटता म्हणजे भारतीय तत्त्वज्ञानांतील प्रकृति, तर त्याने सांगितलेली संभाव्यता म्हणजे पुरुष होय असें सांगून, विकसनशील अशा केवळतत्त्वाची कल्पना त्यांनी मांडली. सामाजिक तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र यांवावत त्यांनी नीतीचें अनुकरण

केलें. प्रा. वामन मल्हार जोशी (१८८३-१९४३) यांनी आगरकराच्या अज्ञेयवादाच्या मांडणीत फेरफार करून तो सौम्यपणे पुन्हा मांडला. जोशी यांच्या मताने, विश्वाच्या बुडाशी असलेले तत्त्व विवेक बुद्धीला अगम्य असले तरी ते तत्त्व जाणून घेण्याची मानवी अतःकरणामध्ये जी एक प्रबल प्रेरणा आहे तीवरून त्या अज्ञेयाच्या अस्तित्वाचे अनुमान करता येते. टिळकांचा अद्वैतसिद्धान्त त्यांनी मान्य केला नाही. मनुष्याची नीतिविषयक अन्तःप्रेरणा ही त्याच्या नीतिविषयक आचाराला दिशा देते असे त्यांचे म्हणणे होते. एक प्रकारच्या आदर्शवादी उपयुक्ततावादाचा त्यांनी स्वीकार केला आहे. श्री. केशव लक्ष्मण दपतरी (१८८२-१९४३) यांनी विकासवाद, बुद्धिप्रामाण्य व कर्मयोग यांच्या आधाराने परंपरागत विचारांची मांडणी करून दाखविली. सर्वत्र एकच चैतन्यतत्त्व भरून राहिले असून अंतिम केवळ तत्त्वाच्या ठायीच कर्म-प्रेरणा आहे, असे त्यांचे मत होते. त्याचे नीतिशास्त्र अद्वैततत्त्वज्ञानावर उभारलेले आहे. ज्यांतून सुख निर्माण होते तेच नीतिदृष्ट्या चांगले किंवा श्रेय अशी त्यांची धारणा असून, 'महाजनों येन गतः स पन्थाः' या तत्त्वाचाही स्वीकार त्यांनी केलेला आहे. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर (१८८४-१९३७) यांना आंगस्त कांत याच्यापासून स्फूर्ति मिळाली होती. अनुभवसत्तावादी मानवधर्म हेच प्राचीन हिंदुधर्माचे खरे स्वरूप आहे असा त्यांचा सिद्धान्त आहे. डॉ. भीमराव रामजी आवेडकर (१८९३-१९५६) हे दलितवर्गाचे पुढारी होते. जॉन ड्यूईप्रमाणे त्यांनी उदारमतवाद व लोकशाही यांचा पुरस्कार केला. त्यांची धर्माविषयीची कल्पना निसर्गवादी व मानववादी होती. त्यांनी आपल्या अनेक अनुयायांसह बौद्धधर्माचा स्वीकार केला आणि पाश्चिमात्य बुद्धिवाद व उपयुक्ततावाद यांच्या आधारे त्याची नव्याने मांडणी केली. त्यांच्या या नव्या मांडणीमध्ये बुद्धाच्या दुःखकल्पनेला जातिभेदातील विषमतेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाचे रूप प्राप्त झाले आहे.

नवे विचार, नवीं उत्तरे. मानवेन्द्रनाथ राय यांच्या विचारसरणीला महाराष्ट्रांत काही अनुयायी लाभले आहेत. ईश्वरी साक्षात्कारावर भर देणारा आणि अनेक देवदेवता मानणारा अध्यात्मवाद हा भारताचा सदेश होय, ही कल्पना राय यांना मान्य नव्हती. ते समन्वयशील मानवतावादाचे पुरस्कर्ते होते. राय यांनी मार्क्सवादातील काही सिद्धान्त पत्करले नाहीत आणि काही प्रमाणांत त्यांनी उदार मानवतावादाचा अंगीकार केला, त्यामुळे मार्क्सवादापासून निराश होऊन परत फिरलेल्या महाराष्ट्रांतील वन्याच विचारवंतांनी राय यांची विचारसरण पत्करली. जे कृष्णमूर्ति याचे थोडेसे अनुयायी महाराष्ट्रांत आहेत. कोणत्याही परंपरागत विचारप्रणालीचा स्वीकार कृष्णमूर्तींनी केलेला नसला, तरी भारतीय तत्त्वज्ञानातील आत्मसाक्षात्काराला सर्वाधिक महत्त्व देणाऱ्या परंपरेशी त्यांचे विचार जुळतात.

लो. टिळकांच्या निधनानंतर महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजावर महात्मा गांधीच्या विचारांची छाप वसली. गांधीवादाचे फार मोठे पुरस्कर्ते व विरोधक महाराष्ट्रांत निर्माण झाले. टिळकांचे शिष्य श्री न चिं केळकर, यांनी राजकारणाचे अध्यात्मीकरण करण्याच्या गांधीजीच्या सिद्धान्ताला प्रखर विरोध केला. दलित समाजाविषयीच्या गांधीजीच्या दृष्टिकोणाशी डॉ. आवेडकरांचा मतभेद होता, तर गांधीजीचा सत्याग्रही मार्ग व त्यांचा एकूण ध्येयवाद याला वें. सावरकराचा विरोध होता. गांधीवादाची बौद्धिक बैठक सिद्ध करणे

व समाजवादी तत्त्वज्ञानाशी त्याचा सांधा जोडून देणे ही आचार्य शं. द. जावडेकर (१८९४-१९५५) यांची विशेष कामगिरी होय. हे कार्य त्यांनी १९३० नंतरच्या काळात केलें. भूदानयज्ञ व ग्रामोद्योग यांच्या पायावर गांधीजींना अभिप्रेत असलेला अहिंसात्मक समाज निर्माण करणे हे आचार्य विनोबा भावे (जन्म १८९४) यांचे जीवनध्येय आहे. शंकराचार्यांचा अद्वैतसिद्धान्त, ज्ञानेश्वराचा स्फूर्तिवाद व गांधीजींची सत्य-अहिंसा या तिहीच्या मिश्रणातून विनोबांचा तत्त्वज्ञान-विषयक दृष्टिकोण सिद्ध झालेला आहे.

आधुनिक महाराष्ट्रातील सर्वांत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ म्हणजे डॉ. रा. द. रानडे (१८८५-१९५७) हे होत. ईश्वरी साक्षात्कारावर त्यांचा प्रामुख्याने भर आहे आणि तत्त्वज्ञानातील सिद्धान्तांच्या आश्रयाने पारमार्थिक अनुभव उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. अविश्ववादाला जवळ येणारा अद्वैतसिद्धान्त त्यांनी स्वीकारलेला आहे. आत्मोपम्यावर आधारलेले त्यांचे नीतिशास्त्र ज्ञानेश्वर, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, लो. टिळक आदींच्या मार्गाने जाणारे आहे मानवी तर्क-बुद्धीला विश्वाच्या आदितत्त्वाचा शोध लागणे अशक्य असून, आत्मसाक्षात्काराच्याद्वाराच मनुष्य त्याचा अनुभव घेऊ शकतो, असे त्यांनी म्हटले आहे.

भारीव प्रगतीचा कालखंड : आधुनिक कालखंडामध्ये विशेषेकरून तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकावर पाश्चिमात्य विचारांचा परिणाम मोठा झालेला आहे. महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या विविध प्रवाहांचे पाश्चिमात्य देशांत उद्भवलेल्या निरनिराळ्या विचारसरणीशी एक प्रकारचे साम्य आहे, असे आपणास आढळून येते इंग्लंडमधील व्यवहारज्ञानी तत्त्वज्ञान, स्पेन्सरची विचारसरण, अँग्लो-हेगेल तत्त्वज्ञान, मार्क्सवाद यांच्यापासून तो थेट भववाद, अनुभवसत्तावाद आणि आजकालच्या तरुण अभ्यासकांकडून केले जाणारे तत्त्वज्ञानाचे भाषाशास्त्रीय विन्लेपण येथवरच्या साऱ्या विचारप्रवाहाचा पडसाद मराठीत उठलेला आढळतो. अर्वाचीन मराठीतील तत्त्वज्ञानविचार हा त्या क्षेत्रांतील त्या-त्या वेळच्या घुरीणाची नोंद घेणारा आहे, तसाच तो नव्या मानवतावादाची दखल घेणारा आहे. काही प्रमाणांत हा मानवतावादच तत्त्वज्ञानांतील भिन्न-भिन्न विचारप्रवाहांचा केंद्रबिंदु झालेला आहे. व्यक्तिमान्नाची प्रतिष्ठा आणि मानवजातीच्या वन्यासाठी व जगाची त्या दृष्टीने नवीन घडी वसविण्याकरिता प्रयत्न करण्याची आवश्यकता यांमधून महाराष्ट्रांतील नवीन विचारांना प्रेरणा मिळालेली आहे. हे विशेषहि पाश्चिमात्य दृष्टिकोणाचा एक ठळक भाग आहेत. काही अर्वाचीन विचारवंतांनी विकसनशील केवळतत्त्वाची कल्पना मांडली आहे. तीमध्ये ऐतिहासिक व विकसनशील प्रक्रियेवर भर देण्याचा दुसरा एक पाश्चिमात्य विशेष प्रगट होतो. अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील तत्त्वज्ञान-विचार एखादा नवा सिद्धान्त मांडण्यापेक्षा शोध व प्रयोग यांत अधिक गुंतलेला दिसतो. जिवंत अशी एक तत्त्वजिज्ञासा सर्वत्र आढळून येते. दीडशे वर्षांपूर्वीच्या अवस्थेच्या तुलनेने ही खरोखरी फारच मोठी प्रगति आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : भावे, वि. ल. : महाराष्ट्र सारस्वत (ठाणे, १९२८; आ. ५, मुंबई, १९६३); पांगारकर, ल. रा. : मराठी वाङमयाचा इतिहास, ३ खं. (मुंबई १९३२, १९३५, १९३९); कोलते, वि. भि. : महानुभाव तत्त्वज्ञान (मलकापूर, १९४५);

पेडसे, शं. दा. : श्रीज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान (मुंबई १९४१);
 तुळपुळे, शं. गो. : पाव संतकवि (पुणे, १९४८; आ. २, १९६२);
 कुलकर्णी, श्री. रं. : नाथांचा भागवतधर्म (औरंगाबाद, १९५८);
 करंदीकर, वि. रा. : वामनपंडिताची यथार्थदीपिका (पुणे, १९६३);
 टिळक, वा. शं. : श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र
 (पुणे, १९१५; आ. ७, १९५६); . रानडे, रा. द. : इंडियन मिस्टि-
 सिसम-मिस्टिसिसम इन महाराष्ट्र (पुणे, १९३३); ब्राउन, डी.
 एम. : नॅशनल मुव्हमेंट, इंडियन पोलिटिकल थॉट फ्रॉम रानडे टु
 भावे (वल्ले, १९६१); फावर्युहर, जे. एन. : मॉडर्न रिलिजस
 मुव्हमेंट्स इन इंडिया (लंडन, १९२९); जावडेकर, श. द. :
 आधुनिक भारत (पुणे, १९३८; आ. २, १९५३); . लेदल्ले, एम.
 आर. : फिलॉसॉफिकल ट्रेन्ड्स इन मॉडर्न महाराष्ट्र, २ ख. (पुणे,
 १९६४; पुणे विद्यापीठाने मान्य केलेला प्रबोध, हस्तलिखित);
 पाध्ये, प्र. व टिकेकर, श्री. रा. : आजकालचा महाराष्ट्र, वैचारिक
 प्रगति (मुंबई, १९३५); वेडेकर, दि. के. : तत्त्वमीमांसा, आधुनिक
 काल ('महाराष्ट्र-जीवन', ख. १, सपा. गं. वा. सरदार, १९६०).

वि. रा. करंदीकर (प्राचीन काल)

एम. आर. लेदल्ले (आधुनिक काल)

तत्त्वज्ञान, मल्याळीतील : प्रास्ताविक : मलयाळम् (मल्याळ)
 शब्दाचा व्युत्पत्तिदृष्ट्या अर्थ (मलय = पर्वत; आलम् = प्रदेश)
 'डोंगराळ प्रदेश' असा आहे. परंतु त्या शब्दामुळे 'आर्य व द्रविड
 संस्कृतीचा प्रभाव असलेली एक भाषा' दर्शविली जाते. इसवी सनाच्या
 पहिल्या काही शतकांत मल्याळी भाषेची व वाङ्मयाची वाढ कशी
 होत गेली याची माहिती ऐतिहासिक नोंदीच्या अभावी लागत नाही.
 परंतु भारताच्या अगदी दक्षिणेकडील कासरगोड तालुका व कन्याकुमारी
 यांच्यामध्ये असलेल्या केरळ प्रदेशांत इसवी सनाच्या नवव्या शतकाच्या
 सुमारास मल्याळी भाषेत वाङ्मयनिर्मित होऊ लागली होती, हे
 सर्वांना विदित आहे. केरळच्या 'स्थानुरवि' नावाच्या राजाच्या कार-
 कीर्दीत कोरल्या गेलेल्या एका नवव्या शतकातील शिलालेखाची भाषा
 निश्चितपणे मल्याळी आहे असा शोध के. के. एम. पणिकर यानी लावला
 आहे (पान १०३ - लिटरेचर्स इन मॉडर्न इंडियन लॅंग्वेजस - दि
 पब्लिकेशन्स डिव्हिजन, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, १९५७). मल्याळी
 भाषा व वाङ्मयाचा विकास होऊ लागल्यावर तेथील कवि व गद्य-
 ग्रंथकार यांना संपूर्ण जीवन-दर्शन झाल्याचे दिसून येतं तत्त्वज्ञानाच्या
 व्याख्येला पोषक असणारी व तिचा एक घटक असणारी मर्मदृष्टि
 त्यांना प्राप्त झाली होती. त्या दृष्टीने केलेल्या जीवन-तत्त्वांचा विचार
 खाली केला आहे. मल्याळी भाषेत सुस्पष्टपणे दिसून येणाऱ्या तात्त्विक
 विचारांच्या प्रवाहांची वाटणी खालील चार मथळ्यांखाली करतां
 येईल : (१) धर्म, (२) सत्ताशास्त्र, (३) नीतिशास्त्र व (४)
 सामाजिक तत्त्वज्ञान.

(१) धर्म : धर्म म्हणजे समग्र मानवाची समग्र सत्तेबाबत
 होणारी प्रतिक्रियाच होय. या प्रतिक्रियेचा आविष्कार ईश्वरवाद व
 सर्वेश्वरवाद असा दोन प्रकारचा होतो. 'नारायणीयम्' या ग्रंथांत
 भक्तिमार्गाचें उत्कृष्ट विवेचन आहे. या ग्रंथाचा कर्ता मेल्लायूर नारायण
 भट्टपादर याने 'नारायणीयम्' या ग्रंथाच्या शभर दशकांत भक्ति-

मार्गाचें विवेचन केलें आहे. त्याने गुरुवायुर येथील दैवताला सगुण ब्रह्म
 मानलें असून त्याच्या पूजेने मोक्षप्राप्ति होते असें मत व्यक्त केले आहे.
 भक्तिमार्ग हा ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यापेक्षा श्रेष्ठ आहे असें भट्टपादर याचें
 मत आहे. ईश्वरभक्तिमात्र प्रीतिपूर्वक व मनापासून केलेली पाहिजे.

पूत्यानम् (१६ वे शतक) हा कृष्णाचा ज्वलन्त भक्त होता.
 'श्रीकृष्णकरुणामृतम्' हा त्याचा ग्रंथ भागवताची संक्षिप्त आवृत्तिच
 आहे. 'मोक्षाची खात्रीची वाट' अशी त्याने भक्तिमार्गाची प्रशंसा
 केली आहे.

नलपट्टु नारायण मेनन या आधुनिक मल्याळी कवीने 'आर्पञ्ञानम्'
 या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात त्याने हिंदुधर्माची मूलभूत तत्त्वे
 संक्षेपाने दिली आहेत. त्या ग्रंथातील विषयांचा विचार केला तर तो
 ग्रंथ हिंदुधर्माचा सर्वसंग्राहक ग्रंथ आहे असें दिसून येईल. ब्रह्मानंद,
 संसृति, कालचक्र अशांसारखे सत्ताशास्त्रीय विषय, वर्णाश्रमधर्मासारखी
 नैतिक सामाजिक तत्त्वे, हिंदुधर्माच्या विविध शाखा, तसेच राजयोग,
 भक्तियोग व कर्मयोग यांसारखे विविध योग यांचा त्या ग्रंथांत परामर्श
 घेतला आहे.

केरळचा राजकवि म्हणून नेमणूक होऊन अलीकडेच अखिल
 भारतांत मान्यता पावलेला कवि वल्लथोल नारायण मेनन (जन्म
 १८७८) याने आपल्या कर्तृत्वाची सुरुवात 'चित्रयोगम्' नांवाचे
 महाकाव्य प्रसिद्ध करून केली. तो ईश्वरवादी असल्यामुळे त्याच्या सर्व
 कवितांत आशावाद आढळून येतो. विश्व हें दुःखाने परिपूर्ण असलें तरीहि
 त्यात सुदूर-सुदूर देखावे व जीवनाची विविध रमणीय अंगे ओतप्रोत
 भरलेली आहेत असें त्याचे ठाम मत आहे. त्याने कालाची एखाद्या
 विशाल व बलशाली हात असलेल्या मनुष्याशी तुलना केली आहे.
 अशा या बलाढ्य कालपुरुषाने लीलेने विश्वाला धक्के दिले तर आकाशां-
 तील तारेसुद्धा तुकडे-तुकडे होऊन धडाधड पृथ्वीवर आदळतील.
 सुख अगर दुःख, स्वर्ग अगर नरक ही मानवी मनानेच निर्माण केलीं
 आहेत असे त्याचें मत आहे. नंतरच्या काळांत त्याने राष्ट्राच्या स्वातंत्र्य-
 लढ्याशी संपूर्णपणे समरस होऊन देशभक्तिपर गीतें रचिली व
 महात्माजीच्या स्वार्थत्यागी जीवनाची स्तुतिस्तोत्रे गाडलीं. (एन्ते
 गुरुनाधन् = 'माझे गुरु' ही त्याची कविता पहा.) 'इरलिल
 निन्नु' (अंधारांतून) या कवितेत जीवनाचा उगम व शेवट याबद्दल
 अज्ञान असणें या मानवी दुर्दैवाबद्दल त्याने खेद व्यक्त केला आहे; परंतु
 ईश्वरी लीलेवर श्रद्धा असल्यामुळे जन्म-मृत्यूच्या दरम्यान मानवाला
 लाभणाऱ्या अल्पकालीन प्रकाशमय जीवनावद्दल त्याने समाधान व्यक्त
 केले आहे. जी. शंकर कुरुप (जन्म १९०१) हा ईश्वरवादी आहे व
 सर्वेश्वरवादीहि आहे. त्याला 'जी' या लोकप्रिय नांवाने ओळखलें
 जातें. त्याच्या कवितांत उत्कृष्ट प्रकारचा प्रतीकवाद व अतीतत्ववाद
 दिसून येतो त्याच्या काव्यांतला अतीतत्ववाद हा रवींद्रनाथ टागोर
 यांच्या अनुकरणाचाच परिणाम आहे; कारण टागोर हेहि पुढे-पुढे
 गूढवादी कवि म्हणून प्रसिद्धीस आले होते. सृष्टीच्या पलीकडे झेप
 घेऊन शाश्वततेत नर-नारायणांचें वैभव जाणून घेण्याचा यशस्वी
 प्रयत्न त्याने केला आहे. आपल्या 'ऊअडक्कुञ्जल' (वासरी) या
 कवितेत त्याने ईश्वर हा एक दिक्कालातीत सगुण शक्ति आहे, आणि
 गमतीने तो जीवनगाथा गात असतो असे ईश्वरी स्वरूपाचे वर्णन केले

आहे. “कसलीहि प्रसिद्धि न मिळवितां मृत्युवश होणे याकरिताच माझा जन्म आहे, परंतु ईश्वरी कृपेने मी वासरी झालो आहे व प्रत्यक्ष ईश्वर गीतरूपाने माझ्या हृदयात वास करीत आहे. ईश्वराने ही गोष्ट केली नसती, तर मी सुस्वर गीते कशी गाऊ शकलो असतो? कालचक्राच्या फेऱ्यांत गुरफटून ही वासरी कधीतरी नीरव होईल व धुळीत किंवा धुरात मिळून जाईल. परंतु प्रभो, तुला वाहिलेले माझे आयुष्य बहुमोल व थोर झाले आहे, या कल्पनेनेच मला फार सुख वाटते.”

‘पूजापुष्पम्’ - पूजेकरिता फूल - या काव्यांत अनन्ताची प्रतिमा म्हणून तो सत्यसौंदर्याची उपासना करतो. आपले आयुष्य दैवी तेजाने उद्दीपित व्हावे अशी त्याची इच्छा आहे. १९२३ मधील एका काव्यांत त्याने कालाची तुलना आपल्या सावलीच्या आश्रयाला येणाऱ्या प्राण्यांना गिळंकृत करणाऱ्या वृक्षाशी केली आहे. १९३० मध्ये लिहिलेल्या एका काव्यांत त्याने कालाला भरधाव चाललेल्या घोड्याची उपमा दिली आहे व १९४४ साली काल हा एक सर्प असून जिवंत राहण्यास नालायक असलेल्यांना गिळंकृत करीत तो हिंडत असतो असे म्हटले आहे. १९२२ मध्ये त्याने सततीचें वर्णन ज्याच्या पाकळ्या कधीच कोभेजून जात नाहीत असे सुंदर फूल असे केलेले आहे. १९३३ मध्ये लिहिलेल्या ‘सूर्यकांति’ नांवाच्या काव्यात त्याने प्रीतीला जन्म देणाऱ्या प्रीतीच्या पावित्याची व सर्वव्यापकत्वाची प्रशंसा केली आहे. १९३३ मध्ये लिहिलेल्या ‘पकजगीतम्’ (कमलाचें गाणे) या काव्यात त्याने सर्वेश्वरवाद हेच सत्य आहे असे प्रतिपादिले आहे. छोट्या-छोट्या कमलपत्रामधूनहि ईश्वराचें अस्तित्व दृग्गोचर होतें. कमलपुष्पाच्या पाकळ्यांवर ईश्वरी रूपाचा ठसा उमटलेला असतो. सृष्टीच्या प्रत्येक अभिव्यक्तीतील एकच एक तत्त्व जें जीवनतत्त्व त्याची जाणीव झाल्यामुळे घोर निद्रेत पडून राहण्याच्या दुर्दैवांतून तो मुक्त झाला आहे. त्याचें ‘आज मी, उद्या तू’ हे काव्य सर्व समीक्षकांच्या प्रशंसेला पात्र झालें आहे. शोक करणाऱ्या संबधितानी वाहिले जाणारे प्रेत मनुष्य-जातीचे अटळ भवितव्य सूचित करते व या क्षणभंगुरतेच्या जाणिवेने मानवाला आध्यात्मिक जीवन-प्रेरणा मिळाली पाहिजे या गोष्टीची हे काव्य मानवांना आठवण करून देते. प्रत्येक जीवाचा याप्रमाणेच शेवट होणे अटळ आहे या कल्पनेने कवीला जो धक्का बसतो, त्याचा प्रतिध्वनि तारागणातूनहि उमटतो, असा कवीचा समज आहे. १९३४ मध्ये ‘जी’ ने ‘साक्षात्कार’ हे काव्य लिहिले. ईश्वर आपल्यापासून फार दूर, तसाच फार जवळ आहे, या गोष्टीचा शोध कवीला लागला असल्याचे या काव्यावरून दिसतें. परिपूर्ण आनंदाच्या साक्षात्काराने कवीच्या सर्व आशा-आकांक्षा पूर्ण होऊन त्याला समाधान प्राप्त होते. १९४४ मध्ये कवीने ‘सागरगीतम्’ (सागराचें गाणे) हे काव्य लिहिले. त्या काव्यात कवीने शाश्वत गान करणाऱ्या सागराला त्या एकमेव जीवनसत्याचे ते अखंड सूर आपल्या हृदयस्पर्दनाना शिकविण्याचें आवाहन केलें आहे. १९४५ मध्ये कवीने ‘क्षितिज’ हें काव्य लिहिले. त्या काव्यांत कवीने मानवी जिज्ञासेची तुलना कोडलेल्या माशीशी केली आहे व मानवाने आपलें ज्ञान वाढविण्याची कितीहि धडपड केली तरी त्याचे ज्ञान मर्यादितच राहणारे, असे मत व्यक्त केले आहे. १९६० मध्ये प्रसिद्ध केलेला त्याचा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ म्हणजे ‘विश्वदर्शनम्’. या ग्रंथांत अंकुरित होणारे जीवन, त्यावर उमलणारे चिरंतन पुष्प व त्याचें ‘सर्व शक्तिमान् परमात्म्याच्या चरणी समर्पण’ याचें क्रमवार विवेचन

आलेले आहे. त्याच्या ‘एन्तेवेली’ (माझी पत्नी) या काव्यांत निर्याण-काल समीप आलेल्या वृद्धाचा आत्मा हीच ‘वधू’ व मृत्यु हाच ‘वर’ असे सुंदर व परिणामकारक रूपक साधलेले आहे. ‘निःशूलक नीलुबु’ (लाव होत जाणाऱ्या छाया) या काव्यात कवीने असे विवेचन केले आहे की, घराच्या (ऐहिक जीवनाच्या) वाढत्या परिचयाबरोबर त्या-विषयीची आसक्तिहि वाढत असते, पण त्याचबरोबर त्याला रामराम ठोकण्याची वेळहि अधिकाधिक जवळ येत असते. रोगग्रस्त व दुर्बल वनलेले जीव कालाच्या पायाखाली रगडले जात असतात. इहलोकाशी जखडून ठेवणारे मानसिक व सामाजिक पाश दिले होऊ लागतात व ‘असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृत गमय’ या युगानुयुगे घोषित होणाऱ्या प्रार्थनेचे सूर त्याला ऐकू येऊ लागतात.

सत्ताशास्त्र : प्रत्यक्ष-प्रमाण व तर्कप्रमाण यांनी फक्त व्यावहारिक सत्तेचें ज्ञान होऊ शकतें; म्हणून पूर्ण ज्ञान होण्याकरिता मानवाला उपलब्ध असलेले ज्ञानाचें अंतिम व सर्वांत मोठे साधन जे अनुभव-प्रमाण (म्हणजेच सर्वस्पर्शी अनुभव किंवा सहजस्फूर्त ज्ञान) यांचीच कास धरली पाहिजे.

रामानुजन एझुथाचन (१५३० ते १६००) याने मल्याळी भाषेत ‘हरिनामकीर्तनम्’ नावाचे एक सत्ताशास्त्रपर काव्य लिहिलें आहे. ‘हरिनामकीर्तनम्’ हे एक उच्च तत्त्वज्ञानपर स्तोत्र असून तें भक्ति व तत्त्वज्ञान या दोन्ही दृष्टींनी एक अमोल वाङ्मयरत्न आहे असे कै. सरदार के. एम. पणिकर यांचें मत आहे. मल्याळी भाषा व वाङ्मय यांच्या आद्य प्रवर्तकत्वाचा मान या कवीला दिला जातो हे सर्वथैव योग्य आहे. मल्याळी भाषेतील त्याचें स्थान हिदीतील तुलशीदास व तामीळ भाषेतील कम्बन यांच्याच तोडीचे आहे. अध्यात्म-रामायणाचे भाषांतर व भागवत आणि महाभारताची रूपांतरे या त्याच्या ग्रंथांमुळे मल्याळी भाषेत त्याचे नाव अजरामर झालें आहे. ‘हरिनामकीर्तनम्’ या काव्याच्या पहिल्या श्लोकांत कवि एझुथाचन म्हणतो, “सत्तानिरपेक्ष, अखंडित व पूर्णस्वरूप ओंकारच होय. ओंकार हा अ, उ व म या तीन अक्षरांनी वनलेला आहे. या अक्षरांचा अर्थ टीकाकारांनी अ = विश्वाचा निर्माता ब्रह्मा, उ = विश्वाचा पालनकर्ता विष्णु व म = विश्वाचा संहारकर्ता महेश्वर असा लाविला आहे; परंतु एझुथाचन याच्या व्यापक तत्त्वज्ञानमीमासेच्या दृष्टीने विचार केला तर अ, उ, म अक्षरांचे वरील अर्थ कृत्रिम आहेत असे वाटते. एझुथाचन याचे मत श्रीरामानुज यांनी लोकप्रिय केलेल्या विशिष्टाद्वैतमतापेक्षा श्रीशंकराचार्यप्रणीत अद्वैतमताकडेच अधिक झुकलेले आहे. अध्यात्मरामायणाच्या भाषांतरांत व भागवत आणि महाभारताच्या रूपांतरात एझुथाचन याने संपूर्णपणे तात्त्विक अद्वैतभूमिकेचाच पुरस्कार केला आहे. तिचे गांभीर्य व सखोलता कमी करण्याचा त्याने मुळीच प्रयत्न केला नाही. एझुथाचनने ओंकाराचा अर्थ खालील-प्रमाणे सुचविला आहे. अ = अ + उ + म. अ = जिचा व्यावहारिक दृष्टीने विश्वाचे जड मूलस्वरूप म्हणजेच मूलद्रव्य अगर आद्यप्रकृति या रूपांत आविष्कार झालेला आहे अशी परमसत्ता. उ = विश्वांतील विविध प्राणिमात्रांच्या निर्मितीला कारण झालेले जीवनतत्त्व. म = मानवांत असलेली बुद्धिशक्ति अगर मन. मनुष्य अ + म म्हणजेच प्रकृति व मन याच्या संयोगाचे फळ होय. स्वतःमध्ये मनुष्यत्व कसे साकार झाले हे आपण स्वतःच पाहिले आहे असेहि कवीने म्हटलें आहे. विश्वांत फक्त एकच एक सत्ता असतांना, सत्ता दोन आहेत असे मानणाऱ्या मानवाच्या मूर्खपणामुळेच दुख निर्माण होते ही गोष्ट दुसऱ्या

श्लोकात सांगितली आहे. याच श्लोकात कवीने आपल्याला अद्वैताचा साक्षात्कार व्हावा अशी इच्छा व्यक्त केली आहे व असें सूचित केले आहे की, द्वैताच्या अगर अनेकत्वाच्यापलीकडे जाऊन अद्वैताची जाणीव करून घेतल्याशिवाय मनुष्याला दुःखसागर ओलांडून सुखाच्या पैल-तीराला जाता येणार नाही. तिसऱ्या श्लोकात 'अहं ब्रह्मास्मि' अशी दृढ श्रद्धा प्राप्त होण्याकरिता हरिनारायणाचा आशीर्वाद कवीने मागितला आहे. दिशाभूल करणारी 'अहंबुद्धि' नष्ट करून आपणच परमात्मा आहो! ही जाणीव प्राप्त करून घेण्याची कवीला उत्कंठा लागली आहे. अद्वैतदृष्टि प्राप्त झाल्यावर होणारा अमर्याद आनंद मिळविण्याचा कवीचा प्रयत्न चवथ्या श्लोकात दिसून येतो. आत्मा हाच खरा द्रष्टा आहे. दोन चर्मचक्षु ही निव्वळ दोन विवरें असून त्यांतूनच अंतःश्रक्षु बाहेरचें विश्व पाहतो. अविद्या अगर अज्ञानामुळेच बाहेरचे विश्व निराळेच विश्व आहे अशी मनुष्याची चुकीची समजूत झालेली असते. हरिनामाचा गजर करणे व ती क्रिया सारखी चालू ठेवणे याची आवश्यकता पांचव्या श्लोकात पुनः सांगितली आहे. प्रकृति हेच मूलभूत द्रव्य असून त्यांतूनच जगाचा विकास झाला आहे, या साध्य-मताचा उल्लेख कवीने सहाव्या श्लोकात केला आहे. सातव्या श्लोकात मानवी जीवनाच्या सत्यस्वरूपाचें दिग्दर्शन केलेलें आहे. मानवी जीवन अगदी अल्प मुदतीचें असून स्वरूपतः त्यात काहीच अर्थ नाही; परंतु सम्यक् ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करणाराना त्याचा चांगलाच उपयोग होतो. "

'ज्ञानापन्न' या आपल्या ग्रंथांत पुनः पुनः याने 'एकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्माचें वर्णन 'ज्याच्यापासून सर्व विश्व विकसित होते व प्रलयकाली ज्याच्यामध्ये सर्व विश्व पुनः विलीन होते' असे केले आहे. व्यक्ति-मात्राला ब्रह्मसायुज्य प्राप्त करून घेतां येईल असेंहि त्याने प्रतिपादिलें आहे.

श्री नारायण गुरु (१८५६-१९१३) हा कवि असून तत्त्वज्ञानीहि होता. सोप्या मल्याळी काव्यांत त्याने अद्वैत तत्त्वज्ञानाचें सविस्तर वर्णन केले आहे. त्याचा पहिला महत्त्वाचा ग्रंथ 'दर्शनमाला' हा होय या ग्रंथात त्याने 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्ति' या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. ईशावास्योपनिषदाचा अर्थहि त्याने सोप्या मल्याळी काव्यांत विशद केला आहे. 'आत्मोपदेशशतकम्' हा त्याचा दुसरा मोठा ग्रंथ. या ग्रंथांत १०० तत्त्वज्ञानपर श्लोक आहेत. पहिल्या श्लोकांत आपल्या आत्म्याला प्रसन्न करण्याकरिता कवि त्याला शरण गेला आहे. या कामी त्याने पंचज्ञानेन्द्रिये अन्तर्मुख करून आत्मनिरीक्षात्मक चिंतनाचा मार्ग अवलंबिला आहे अन्तर्गत चैतन्य व दिक्कालरूप बाह्य जग या उभय-रूपांनी प्रकाशमान होणारा आत्मा म्हणजेच परमार्थज्ञान होय. दुसऱ्या श्लोकांत आत्म्याचें वर्णन 'सदसद्विवेकबुद्धीच्या रूपाने प्रकट होणारा सूर्य' असें केले आहे. आत्मा अमर आहे, पण शरीर व त्याच्या उपाधि मर्त्य आहेत. आत्मबोधानेच या गोष्टीची जाणीव निर्माण होते. तिसऱ्या श्लोकांत कवीने परिणामवादाला विरोध करून विवर्तवाद स्वीकारला आहे. सुरळी केलेले कापड व सुटे कापड यांत कार्यकारणभाव नसतो. त्याप्रमाणेच विश्वातील पंचमहाभूते व पंचतन्मात्रेदेखील एका ब्रह्माचाच आविष्कार आहेत. सागर व त्याच्या लाटा ह्यामध्ये अभेद आहे हे

आपल्याला मान्य करावें लागतें, त्याप्रमाणेच दिक्कालरूप विश्वरचनेच्या मुळाशी चैतन्यमय ब्रह्मच आहे. ज्ञाता, ज्ञातवस्तु व ज्ञान आणि त्यांच्या-पलीकडील जें अंतिम तत्त्व चित् अगर चैतन्य हीं सर्व एकच आहेत असें चवथ्या श्लोकांत प्रतिपादिलें आहे. पाचव्या श्लोकांत जागृती, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्था सातत्याने पाहणाऱ्या सर्वसाक्षी आत्म्याचें गुणगान केलेलें असून, त्या आत्म्याचा साक्षात्कार झाल्यावाचून आपल्याला ससारसागर तरून जाणे अशक्य आहे या गोष्टीकडे आपलें लक्ष वेधले आहे. जागृतावस्थेत असलेल्या मनुष्याला खाण्यापिण्याचा, कामोपभोगाचा व इतर सासारिक सुखाचा आस्वाद घेण्याचा मोह होतो; पण स्वतःच्या निर्विकल्प आत्म्याचा मात्र त्याला त्या वेळी विसर पडतो. सातव्या श्लोकात कवीने एक धोक्याची सूचना दिली आहे. ज्या मानवांना भावनारहित अणा एकमेवाद्वितीय आत्म्याचे स्वरूपदर्शन झालें आहे त्यांनी त्या सत्-चित्-आनंद-प्राप्तीचा अनुभव पुनः गमावून न वसण्याची खबरदारी घ्यावी ज्याना त्या अवस्थेत सतत राहणे शक्य होणार नाही, त्यानी सेवाव्रतात आयुष्य घालवावे आठव्या श्लोकात पंचेन्द्रियाचें वर्णन 'इच्छापूर्तीसाठी विषयोपभोगरूपी फळे खात भटकणारे पक्षी' असे केले आहे नवव्या श्लोकांत मायेचा पडदा दूर करून उत्कृष्ट फळे असलेल्या सुंदर ज्ञानवृक्षाचे दर्शन घ्यावे अशी विनवणी कवीने केली आहे अकराव्या श्लोकात 'अहंबुद्धी'चे निर्मूलन करून 'अहं ब्रह्मास्मि' अशी दृष्टि प्राप्त करून घेण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे ही शिकवण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. बाराव्या श्लोकांत अलंकारिक भाषेत ज्याला 'अहम्' म्हणतात ते शरीर अस्थि, मांस, रक्तादि नाशवंत घटकावयवांनी वनलेलें आहे असे सांगून आत्मा हस्तगत करण्याकरिता अहंबुद्धीचा लोप करण्याचा उपदेश केला आहे तसेंच 'मी ब्रह्म आहे' ही जाणीव वृथाभिमान किंवा केवळ शाब्दिक ज्ञान यातून निर्माण झालेली नसावी. सगुण ब्रह्माची कृपा झाल्याशिवाय निर्गुण ब्रह्माच्या जाणिवेचें ध्येय गाठणें फार कठीण आहे. तेराव्या श्लोकात प्रकृति अगर माया ही शक्ति सत्त्व, रजस् व तमस् या तीन गुणानी वनलेली आहे असे सांगून, या तीन गुणाची रक्षा भगवान् महेश्वर आपल्या भालप्रदेशावर धारण करतात असे दिग्दर्शित केले आहे. महेश्वराशी तादात्म्य प्राप्त होण्याकरिता सत्-चित्-आनंदस्वरूप ज्यायोगे मिळणारच असा अनुभव आपण संपादन केला पाहिजे असेहि कवीने या श्लोकात सुचविले आहे इन्द्रिय-दमन करून आत्मानुभव मिळविणारा यतिच निर्विकल्प ब्रह्माचे ज्ञान मिळविण्यास अधिकारी आहे याची आठवण चौदाव्या श्लोकांत करून दिली आहे. पारमार्थिक सत्ता प्राप्त झालेल्या लोकाचे दिक्कालरूप विश्वातील जीवन सततीमधील कालक्षणाच्या भ्रमणासारखे आहे हा विचार पंधराव्या श्लोकात मांडला आहे सतराव्या श्लोकांत जीवाची तुलना दोन टप्प्याच्या व पाच किरणांच्या लोवत्या दिव्याशी केली आहे. हा लोवता दिवा सतत स्वतःभोवती फिरत असतो. त्याचा प्रकाश म्हणजे आत्म्याचेंच प्रतिबिंब होय. गतजीवनांतून घेतलेले संस्कार हेच त्यातील जळते तेल. विविध मनोव्यापार हेच त्याचे किरण. विसाव्या श्लोकात कवि म्हणतो, एखाद्या भीतिग्रस्त मनुष्याला पुष्प-माला दिसली तर तिला तो साप समजतो; परंतु मनुष्याच्या या मूर्ख-पणाच्या कल्पनेमुळे पुष्पमालेची किंमत कमी होत नाही. जगाचे अस्तित्व फक्त व्यावहारिक अस्तित्व असते, त्याला पारमार्थिक अस्तित्वाचा दर्जा

प्राप्त झालेला नसतो. जग आत्मरूपच आहे व आत्माहि ब्रह्मापासून भिन्न नाही.

नीतिशास्त्र : मानवी जीवनातील आदर्शांचा अभ्यास म्हणजे नीतिशास्त्र. नीतिशास्त्राकडे मल्याळी लेखकांचे लक्ष वेधले गेले आहे 'ज्ञानापन्न' नावाच्या आपल्या ग्रंथात पुन्यानम् याने सर्वांनी अद्वैतवाद्याप्रमाणे जीवन व्यतीत करावे असा आग्रहाचा उपदेश केला आहे. जगात सत्ता व मानमान्यता मिळविण्याकरिता झगडण्यात बहुतेक लोक आपल्या जीविताचा अपव्यय करतात प्रत्येक जीवात्म्याला मानाने जगण्याचा हक्क आहे ही गोष्ट दृष्टीआड करून काही लोक लाजिरवाणे जिणे जगतात. आत्मविद्येचा श्रीगणेशाहि न गिरविलेले काही लोक विद्वत्तेचा आव आणतात. आयुष्याचा अत जवळ येत असतो, पण आपल्या आशा-आकाशामात्र भूमितिश्रेणीने वाढत असतात. सतत न्याय्य मागनिच जावे असा पुन्यानमचा उपदेश आहे.

केरळचा लोकप्रिय कवि, कुमारन आसन (१८७२-१९२३) याने आपल्या 'निष्कपद थायोडु' (प्रांजळपणा) या काव्यात सांगितले आहे की, जीवन हा सत् व असत् प्रवृत्तीचा झगडा आहे व आपण ज्या जगात राहतो ते जग सत्य व असत्याचें मिश्रण आहे. 'दुरवस्था' नावाच्या काव्यात तो आपल्या वाचकांना बजावतो की, सेनातन धर्म म्हणजे जगातील स्वार्थी लोकांनी घालून दिलेल्या नियमाचें एकत्रीकरण नव्हे. कर्माची फळे जमीनदार व कुळे दोघानाहि सारखीच भोगावी लागतात. कवि पुढे असेहि म्हणतो की, सर्व प्रकारच्या फुलाना प्रकुल्ल होण्याची व चमकण्याची संधि मिळाली पाहिजे व त्यातील ज्या फुलाचा संयोग झाल्याने त्यापासून सुप्रजा निर्माण होईल ती एकत्र आणली पाहिजेत; कारण हाच सृष्टिकर्त्याचा संकल्प आहे. 'चंडाल-भिक्षुकी' या ग्रंथात आसन याने बौद्धांचा अष्टांग-नीतिमार्ग आत्मसात् केलेला दिसून येतो. बौद्ध नीतिशास्त्राची अशीच तरफदारी त्याने 'करुणा' नावाच्या दुसऱ्या एका काव्यात केलेली आहे.

के. सी. केशव पिल्ले (१८६७-१९१३) याने ७०६ श्लोकांचें 'सुभाषित-रत्नाकरम्' नावाचें नीतिशास्त्रविषयक पाठ्यपुस्तक लिहिले आहे. 'हा ग्रंथ सुंदर वचनांचा-सूत्रमय रत्नांचा-सागरच आहे' असे मत कॅ. टी. के. कृष्ण मेनन यांनी व्यक्त केले आहे. या ग्रंथात ईश्वराच्या स्वरूपाचे व त्याच्या अद्भुत लीलांचें वर्णन केलेलें आहे. स्त्रीशिक्षण, पातिव्रत्य, आरोग्यरक्षण, व्यायाम, मातापित्याच्या व गुरुजनांच्या आज्ञा पाळणें व अधिष्ठित सत्तेला आपखुशीने मान्यता देणें इत्यादि गोष्टीचाहि त्यांत परामर्श घेतला आहे. तसेंच त्यांत पशु-पक्ष्याशी क्रूरतेने वागणे, हेवेदावे, लोभ व पतित लोकाना गोड वाटणारे इतर दुर्गुण या गोष्टी टाळण्यासंबंधीचा उपदेशाहि आहे. जीवन, समाज, मनुष्यस्वभाव, मानवी उद्दिष्टे, ध्येये, यांचें तसेच सुखाच्या व शहाणपणाच्या प्राप्तीसाठी मानवाने चालविलेल्या धडपडीत जे-जें काही अत्यंत हृद्य व चैतन्यमय आहे त्याचें विवेचन करण्याचा या ग्रंथाचा उद्देश आहे असें सदर ग्रंथाच्या प्रस्तावनेतच नमूद केले आहे. नीतितत्त्वे सांगण्याची त्याची रीत मनोवैधक असून भावी पिढीला मार्गदर्शन करणारी आहे. अतिथीचा सत्कार करणे आपलें कर्तव्य होय. प्रत्यक्ष शत्रु जरी आपल्या घरी आला तरी आपण त्याचा सन्मान केला पाहिजे. कुन्हाडीने आपले तुकडे-तुकडे करणाऱ्या मनुष्यालाहि वृक्ष आश्रय

देतोच ना? सदसद्विवेकबुद्धीविषयी कवीने लिहिले आहे मनुष्याला एखादी अयोग्य गोष्ट करावीशी वाटते तेव्हा त्याला अंतरंगांतून एक वारीक आवाज सांगत असतो की, 'असे करू नको, असे करू नको'. अल्पज्ञानाने ज्याच्या मनांत आरामशीर घरटे केले आहे, तो मनुष्य गर्वाच्या तावडीत सापडतो. मन पूर्ण भरले म्हणजेच ज्ञानाचा उदय होतो. अर्धवट भरलेले मन अर्धवट भरलेल्या भाड्याप्रमाणे अस्थिर होऊन खडखडाट करते प्रयत्न, धाडस, बुद्धि व सामर्थ्य ही ज्याच्या अंगी घाणतात, तोच मनुष्य भवितव्यतेवर स्वामित्व मिळवू शकतो कर्तव्ये पार पाडणे व अकर्तव्याचा त्याग करणे म्हणजेच नीति. नीतीलाच धर्म हे दुसरे यथार्थ नाव आहे.

उल्लूर एस. परमेश्वर अय्यर (जन्म १८७६) याने ५०० नीति-विषयक श्लोकांचा समुच्चय असलेला 'दीपावलि' नावाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. सत्य व धर्म ही सनातन आहेत, पण सत्य व चांगुलपणा ठरविणारे नियम ऐतिहासिक परिस्थितीप्रमाणे बदलत असतात. जगातील नैतिक व्यवस्थेच्या शोधात असलेल्या सामान्य जनांना थोर लोकांचे सद्गर्तन मार्गदर्शक होते. या भूतलावर दिवस व रात्र कधीच एकत्र राहत नाहीत, त्याप्रमाणेच धर्म व अधर्म हे कधीच एकमेकांचे सहप्रवासी होत नाहीत.

सामाजिक तत्त्वज्ञान : वाडमय हें एक प्रकारचे जीवनाचे समीक्षण आहे व मनुष्याचें जीवन म्हणजेच त्याचे सामाजिक जीवन. म्हणूनच ग्रंथकार आपल्या ग्रंथात मानवी समाजातील गोष्टांचे अगर शिस्तीचें चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न करतात. बऱ्याच ग्रंथकारांना सुसंयद्ध असे सामाजिक तत्त्वज्ञान नसेल; परंतु त्यांनी रगविलेले आदर्श समाजाचें चित्र व त्यांची विद्यमान परिस्थितीवरील टीका यांवरून त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाच्या कल्पनेची रूपरेखा स्पष्ट होते.

कुंचन नंविआर (१७०४-१८००) याने आपल्या थुल्लाल ग्रंथात ५० पौराणिक कथा सांगितल्या आहेत. मल्याळी भाषेत थुल्लाल शब्दाचा अर्थ नृत्य असा होतो. केरळातील पराय, पुलाय व कनियार या तीन ब्राह्मणंतर जातीची प्रातिनिधिक एकपात्री नृत्ये, परायन, सीथाकन व ओत्तन, यातील विशेष गुण त्याने लोकांच्या निदर्शनास आणले व त्यामुळे त्याला 'लोककवि' ही पदवि प्राप्त झाली. त्याची अशी एकहि गोष्ट नाही की, जीत समाजातील कोणत्या ना कोणत्या तरी वर्गाच्या दोषांची टर उडविलेली नाही. या वर्गात राजेरजवाडे, उपाध्ये वगैरे वरिष्ठ वर्गापासून थेट अगदी सामान्य मध्यमवर्गीपर्यंत (ज्यापैकीच तो एक होता) सर्वांचा समावेश केलेला आहे. 'प्रत्येक व्यक्ति साध्यच आहे व कधीहि साधन होत नाही' अशा तऱ्हेने जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि नंविआर याने लोकात निर्माण केली. त्याचें असे आग्रहाचें म्हणणें आहे की, समाजाची रचना अशी व्हावयास पाहिजे की, त्यातील उच्च-नीच, श्रीमंत-गरीब सर्व लोकाना गुण्यागोविंदाने राहता यावे व अखिल मानवजातीचा सांस्कृतिक वारसा म्हणून कला व वाडमय यांची फळे बरोबरीने चाखतां यावीत. त्याच्या लेखांमध्ये मधून-मधून पुढे दिलेल्या उद्गारासारखे शहाणपणाचे विचार आढळतात : मुंग्यांच्या थव्याला लोखंडाचे तुकडे पायाखाली चिरडून टाकतां येणार नाहीत. माशीला अग्नीशी लढा देऊन विजय मिळवितां येणार नाही. काजव्याला सूर्यावर सरशी करतां येणार नाही. त्याप्रमाणेच मनुष्याने

आपल्या मर्यादा ओळखून कधीच पुन्या न होणाऱ्या ज्ञानमंदिराच्या कामांत आपल्या अल्प कुवतीप्रमाणे हातभार लावून समाधान मानावे.

श्री. नारायण गुरु याने आपल्या 'आत्मोपदेशशतकम्' या काव्याच्या २२ व्या श्लोकांत आदर्श समाजाचें चित्र रेखाटलें आहे. मला प्रिय वाटतें ते इतरांनाहि प्रिय वाटावें व इतरांना प्रिय वाटते तें मलाहि प्रिय वाटलें पाहिजे असा निर्धार करणें, हेच सामाजिक जीवनाच्या नियमनाचें मुख्य सूत्र होय. आपल्याला उत्कृष्ट वाटणारी जी आचार-संहिता आपण स्वीकारतों ती आपसुकच आपल्या सभोवतालच्या लोकांच्याहि हिताची ठरावी.

कुमारन आसन याने आपल्या 'दुरवस्था' या काव्यांत क्रांति-कारकाची भूमिका घेतली आहे. समाजरचनेचे नियमच बदलून टाका असें प्रोत्साहन तो लोकांना देतो; कारण नाहीतर ते नियम जबरदस्तीने लोकांना बदलून टाकतील. त्याने पुढील धोक्याची सूचना दिली आहे. काल झपाट्याने निघून चालला आहे. प्रचलित चालीरीति निरुपयोगी व मृतप्राय आहेत. लोकांना एकत्र आणून एकजीव समाज वनविणे त्यांना यापुढे शक्य नाही.

विसाव्या शतकातील मल्याळी कवि चंगमपुझा कृष्ण पिल्ले हा पुरोगामी विचाराचा कवि आहे. मार्क्सचें सामाजिक तत्त्वज्ञान त्याने स्वीकृत केले आहे. जीवनप्रेमालाच लेखनाचा मुख्य हेतु मानले पाहिजे ही कल्पना त्याने मांडली आहे. 'स्पन्दिकुन्न अस्थिमदम्' (अखेरची धुगधुग) या कवितेत तो म्हणतो, "दुःख ही खरीखुरी वस्तुस्थिति आहे. सत्यमुद्धा विनाशी आहे. फक्त मृत्यु मात्र शाश्वत आहे." 'जीवितम्' या काव्यांत त्याने मनुष्याला वाटणारी मृत्यूची भीति नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मृत्यु म्हणजे केवळ डोळ्यांच्या पापण्या मिटून घेणें. उपवनें व वाळवंटे ही केवळ स्वप्ने आहेत. मी अमर आहे, कारण सृष्टि, स्थिति व विनाश या माझ्या संगीताच्या विविध वाजू आहेत. आपल्याला मोहात गुंतविण्याचे मूर्ख प्रयत्न सोडून देण्याचा त्याने इतरांना इशारा दिला आहे. आपल्या अमर्याद रूपाचा व तेजस्वी कल्पनाशक्तीचा त्याला अभिमान वाटतो. स्वतःला शहाणा समजणाऱ्या व आयुष्यांतील सर्व मौल्यवान् वस्तु प्राप्त झाल्याबद्दल गर्व वाहणाऱ्या मनुष्याला तो आपल्या 'वैरुध्यम्' या काव्यांत जाणीव करून देतो की, अखेर तुला भवितव्यते-च्या चरणांवर लोटागण घालावे लागणार आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वीच्या मल्याळी कादंबऱ्यांचें रंगरूप कै. सी. व्ही. रामन् पिल्ले व कै. ओ. चन्नु मेनन यांनी घालून दिलेल्या नमुन्यावर-हुकूमच होतें. सी. व्ही. रामन् पिल्ले यांचें लिखाण राजकीय घडामोडींवर केंद्रित झालेले असून त्यांत द्रावणकोरच्या मार्तंडवर्मा व धर्मराजा यांसारख्या राजांच्या वीरवृत्तीची प्रशंसा केलेली आहे. सामाजिक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या ओ. चंदु मेनन यानेहि त्याच्या या पुराणमताभि-मानी सामाजिक तत्त्वज्ञानांत फारशी सुधारणा केली नाही.

'इन्दुलेखा' व 'शारदा' या त्याच्या कादंबऱ्यांचा उद्देश समाज-रचनेंत बदल घडवून आणावेत असा असला तरीहि ती उद्दिष्टे त्याने केव्हाहि स्पष्टपणे मांडली नाहीत व त्याची साधनेहि अनैतिहासिक होती. विद्यमान कादंबरीकार थकशी शिवशंकर पिल्ले याने आपल्या 'रंडिड-गशी' व 'चेम्मीन' यासारख्या लोकप्रिय कादंबऱ्यांतून क्रांतिकारक समाजवादी तत्त्वज्ञान प्रसृत केले आहे.

वैकॉम मुहम्मद वशीर याने 'वाल्कालसखी' नांवाची कादंबरी लिहून मुसलमान समाजांत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'न्तुप्पव्वकोरुनावोन्दरु' ही एक सामाजिक कादंबरी असून तीत परंपरागत खोट्या प्रतिष्ठेची कल्पना स्थानभ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दुसरा एक विद्यमान कादंबरीकार केशवदेव याने आपल्या 'ओआड-इल निन्नु' या कादंबरीत गरिबांच्या दुःस्थितीचें चित्र रंगवून ते सर्वांच्या सहानुभूतीला पात्र आहेत असें दिग्दर्शित केलें आहे.

पोन्कुन्नम् वाकी याचा साम्यवादी मतांचा पुरस्कार करणारा कादंबरीकार व नाटककार होण्याचा प्रयत्न आहे.

एस. के. पोट्टेकट याने आपल्या कादंबऱ्यांत पददलित लोकांबद्दल सहानुभूति व्यक्त केली आहे. लेखकाने या कथा अत्यंत तळमळीने लिहिल्या असून त्यांत सामान्य जनांच्या दैनंदिन घडपडीतील हजारो अनुभव ग्रथित केले आहेत. त्याचे ग्रंथ म्हणजे : (१) वनकीमुदी, (२) निशागंधी, (३) पुल्लिमन, (४) अन्तर्वाहिनी इत्यादि.

समीक्षणात्मक मूल्यमापन : वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल की, मल्याळी तत्त्वज्ञान हे बहुतांशी अभिजात भारतीय तत्त्वज्ञानावर आधारलेले आहे. विशिष्ट मतप्रणाली, स्वतंत्र प्रतिभेचे विचारवंत व मूलग्राही विचार मांडणारे ग्रंथ मल्याळीत फारसे नाहीत. काही मल्याळी विचारवंतांनी आपल्या ग्रंथात पूर्वीच्या अभिजात भारतीय परंपरेतून काही कल्पना व विचार घेऊन आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने त्यांचा परिपोष केला आहे ही गोष्ट मात्र मल्याळी वाङ्मयाचें परिशीलन करतांना दिसून येते. शेजारील प्रांतांतील भाषा व धर्म यांचा मल्याळी तत्त्वज्ञानावर झालेला परिणाम विचारात घेण्याएवढा नाही. सर्व-साधारणपणे मल्याळी तत्त्वज्ञानविचारांत ज्ञानशास्त्र व तर्कशास्त्र (मुख्यतः मीमांसकमताचें), धार्मिक तत्त्वज्ञान (भागवत पंथाचें), आणि वैयक्तिक व सामाजिक नीतिशास्त्र यांचाच विचार केलेला आहे. आजहि आपल्या लिखाणांत तत्त्वज्ञानपर विचार मांडूं पाहणाऱ्या काही पुरोगामी लेखकांचा एक गट आहे; पण या लेखकांनी मार्क्सवादाची गुळामगिरी पत्करलेली आहे. आताच्या भारतातील व पाश्चात्य देशांतील विचारांशी तुलना केली असता, मल्याळी प्रदेशांत तात्त्विक विचारात विशेष प्रगति झाली नाही, हे मान्य करणे भाग आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : पिल्ले, पी. के. एन. संपा. : हरिनामकीर्तनम् (त्रिवेन्द्रम्, १९६५); पणिकर, आर. एन. : केरळ भाषा साहित्यचरित्रम् (त्रिवेन्द्रम्, १९५५); कुमारन आसन : पोएटिकल वर्सेस, आ. ३ (त्रिवेन्द्रम्, १९४८); गोकाक, व्ही. के., संपा. : लिटरेचर्स इन माँडर्न इंडियन लॅंग्वेजेस (दिल्ली, १९५७).

जी. सुकुमारन नायर

तत्त्वज्ञान, महाकाव्ये : (महाभारत, गीताग्रंथ, रामायण, योगवासिष्ठ) : प्रस्तुत स्थळी तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने ज्या प्रमुख महा-काव्यांचा विचार करावयाचा आहे ती महाकाव्ये म्हणजे महाभारत, रामायण आणि योगवासिष्ठ ही होत. हल्ली या महाकाव्यांच्या ज्या उपलब्ध संहिता आहेत त्यावरून पाहता ऐतिहासिकदृष्ट्या या महा-काव्यात सर्वांत जुने म्हणजे महाभारत होय. महाभारत महाकाव्य

एकसध नसून त्याची रचना इ. स. पूर्व ४०० ते इ. स. नंतर ४०० पर्यंत—जेव्हा त्याला हल्लीचे रूप प्राप्त झाले तोपर्यंत—होत होती. रामायणाचा सगळ्यात जुना भाग इ. स. पूर्व चौथे शतक असावा व रामायणाच्या संहितेचें सध्याचे स्वरूप त्याला इ. स. नंतर दुसऱ्या शतकाच्या शेवटी आले असावे. योगवासिष्ठ हा ग्रंथ सग्राहक स्वरूपाचा असून, त्याचा सर्वात जुना भाग हा सातव्या शतकातील असावा व त्याचे हल्लीचे रूप त्याला इ. स. अकराव्या शतकात आले असावे. रामायण व योगवासिष्ठ या महाकाव्याच्या कालावद्दल अधिक तपशील व त्यातील तत्त्वज्ञान यावर स्वतंत्र लेख दिले आहेत ते पाहावेत.

प्रस्तुत स्थळी महाभारतातील तत्त्वज्ञानाचा विचार करावयाचा आहे. महाभारतांत, तत्त्वज्ञानदृष्ट्या प्रमुख असे जे विभाग आहेत ते म्हणजे : (१) भीष्म-पर्वातील 'भगवद्गीता', (२) उद्योगपर्वातील 'सनत्सुजातीय', (३) शांतिपर्वातील 'मोक्षधर्म' हे उपपर्व आणि (४) आश्वमेधिक पर्वातील 'अनुगीता' हे होत. यापैकी भगवद्गीता, सनत्सुजातीय यावर स्वतंत्र लेख या कोशात दिले आहेत, ते पाहावेत, त्यावरून त्याचा काल व त्यामधील तत्त्वज्ञान याची कल्पना येईल. अनुगीतेचा काल व अनुगीतेतील तत्त्वज्ञान यावर या कोशात गीताग्रंथ (अनुगीतेसह) या लेखात दिलेल्या नोदीखाली तपशीलवार विवेचन आले आहे ते पाहावे अशा रीतीने भगवद्गीता, सनत्सुजातीय, अनुगीता ही वगळता मोक्षधर्मातील तत्त्वज्ञानाचाच परामर्श घ्यावयाचा राहिला आहे.

मोक्षधर्मातील अनेक तत्त्वज्ञानविचारांचे स्तर : म्हणून प्रस्तुत स्थळी महाभारतातील शांतिपर्वान्तर्गत मोक्षधर्मामध्ये आलेल्या तत्त्वज्ञान-विषयाचा प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे. मोक्षधर्मपर्वातील कथानकानुसार युधिष्ठिर शरशय्येवर पडलेल्या भीष्माचार्यांना जगाचे आधिकारण, विश्वोत्पत्ति, त्या उत्पत्तिक्रमामध्ये निरनिराळ्या तत्त्वाचा विकास इत्यादीसंबंधी अनेक प्रश्न विचारतो. त्या प्रश्नांना उत्तरे म्हणून भीष्माचार्य "या विषयासंबंधी प्राचीन काळी जो विचार झालेला आहे तो मी तुला सांगतो" ("ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम्") अशी ठिकठिकाणी प्रस्तावना करून प्राचीन ऋषि व त्यांचे शिष्य यांच्यांत या विषयासंबंधी संवादरूपाने जो ऊहापोह झाला तो कथन करतात. प्राचीन काळापासून विश्वाचे आधिकारण, विश्वोत्पत्ति, जीवात्मा, मोक्ष इत्यादि विषयासंबंधी भिन्नभिन्न आचार्यकुलातून व निरनिराळ्या विचारवृत्तीच्या वर्तुळातून विचारमंथन चालू होते. त्या विचारमंथनातून निघालेले तत्त्वज्ञानविषयक निष्कर्ष मोक्षधर्मपर्वात भीष्माचार्यांच्या मुखाने युधिष्ठिराला संवादरूपाने कथन केले आहेत असे आढळून येते. हे तत्त्वज्ञानात्मक निष्कर्ष ज्या काळी मोक्षधर्मपर्व रचले गेले त्या काळचेच असतील असे नाही. ते तत्पूर्वीच्या प्राचीन काळापासून चालत आले असतील व मोक्षधर्मरचनेच्या काळी महत्त्वाचे गणले गेले असतील; म्हणून त्यांचा परामर्श भीष्म-युधिष्ठिर-संवादरूपाने घेणे मोक्षधर्मकर्त्या ग्रंथकारास आवश्यक वाटले असावे. या कारणास्तव मोक्षधर्मपर्व तत्त्वज्ञानात्मक विचारांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे समजले पाहिजे. या पर्वात होणारे तत्त्वज्ञानाचे दर्शन एकात्म, एकसध, एकसूत्री व सुसंगत असे आढळून येत नाही. याचे कारण वर दिग्दर्शित केल्याप्रमाणे, प्राचीन काळी होऊन गेलेल्या व मोक्षधर्माच्या काळीहि महत्त्वाचे म्हणून समजल्या गेलेल्या विचारवृत्तीचे भिन्नभिन्न

तत्त्वज्ञानात्मक विचार एकत्र सकलित करून ठेवणे हे मोक्षधर्मकारांचे उद्दिष्ट त्यांत असावे. मोक्षधर्मात आढळून येणाऱ्या तत्त्वज्ञान-विचार-संकलनांत विश्वाचे आधिकारण, विश्वोत्पत्ति, आत्मा, मन, बुद्धि इत्यादीविषयी जे भिन्न-भिन्न विचार आढळून येतात, त्यांवरून प्राचीन काळापासून कोणकोणते विचार याविषयी प्रचलित होते याचें अभ्यासकास उद्बोधक दर्शन घडते. या विचारमंथनांत दिसून येणाऱ्या भिन्न-भिन्न, अनेकरूप, तत्त्वज्ञानात्मक विचारांतून पुढे सुबद्ध, पद्धतशीर तत्त्वज्ञानदर्शने अस्तित्वांत आली असावीत. सांख्य, योग, वेदान्त, पञ्चरात्र या नंतर अस्तित्वात आलेल्या, सुबद्ध तत्त्वदर्शनांचें पूर्व-स्वरूप मोक्षधर्मपर्वातील तत्त्वज्ञानात्मक विचारांत पाहावयास मिळतें. म्हणूनच वर म्हटल्याप्रमाणे मोक्षधर्मपर्वातील तत्त्वज्ञानात्मक विचारांस तत्त्वज्ञानेतिहासाच्या दृष्टीने असामान्य महत्त्व आहे.

मोक्षधर्मान्तर्गत तत्त्वज्ञानात्मक विचारांचें दिग्दर्शन पुढे (अ) विश्वोत्पत्ति-शास्त्र व सत्ताशास्त्र, (आ) सांख्ययोग, (इ) ईश्वर-कल्पना, (ई) नैतिक विचार, असे प्रमुख स्थूल विषय-विभाग करून मांडावयाचें योजिलें आहे. विश्वोत्पत्ति, सत्ताशास्त्र, आत्मा, अंतःकरण इत्यादीविषयीच्या विचारांचें विवेचन करतांना मोक्षधर्मपर्वात ज्या मोठ्या संवादांचा भीष्माचार्यांच्या मुखांतून ग्रंथकाराने पुनरुच्चार करविला आहे, ते मोठे संवाद आधारभूत धरले आहेत. असे मोठे संवाद चौदा असून त्यांचा निर्देश पुढे क्रमाने केला आहे. संवादांचे कंसांतील आंकडे अध्यायांचे असून ते भांडारकर प्राच्यविद्या-मंदिराने प्रकाशित केलेल्या महाभारताच्या आवृत्तीप्रमाणे आहेत.

(अ) मोक्षधर्मातील विश्वोत्पत्ति, सत्ताशास्त्र, आत्मा, मोक्ष यांसंबंधी विचार : (१) भृगुभरद्वाजसंवाद (१७५-१८०) : यांत विश्वाचे आदितत्त्व 'मानसदेव' असें मानले असून त्यालाच अनन्त, अव्यक्त असेंहि नाव दिले आहे. या आदितत्त्वापासून आकाश (यालाच 'महान्' असे नांव दिलें आहे), सलिल, मास्त, अग्नि आणि भूमि अशी पंचमहाभूते - पहिल्यातून दुसरे, दुसऱ्यातून तिसरें इत्यादि, अशा क्रमाने उत्पन्न झाली. हा पंचमहाभूतांच्या उत्पत्तीचा क्रम उपनिषदांतल्या-पेक्षा भिन्न आहे, असे आढळून येतें. उपनिषदांत आदितत्त्वापासून उत्पन्न होणाऱ्या पंचमहाभूतांचा क्रम आकाश, वायु, अग्नि, जल आणि पृथ्वी असा आहे. भृगूने उपनिषदापेक्षा निराळा असा पंचमहाभूतांच्या उत्पत्तीचा क्रम सांगतांना असे वर्णन केले आहे : प्रथम नीरव असें आकाश होते. ते तमसप्रमाणे अस्पष्ट होते. त्यात एकदम सलिल निर्माण होऊन त्याचा पूर वाहू लागला. त्या पुराच्या धो-धो अशा आवाजामधून घोधावणारा वायु उत्पन्न झाला. वायु आणि जल यांच्या संघर्षातून अग्नि बाहेर पडला. अग्नीची पाण्याला आच लागून, स्नेहमय चिकटपणा उत्पन्न झाला व त्यातून घनीभूत अशी पृथ्वी निर्माण झाली. पुढे पृथ्वी-पासून उत्पन्न झालेल्या वृक्षवनस्पतीमध्ये इंद्रियसंवेदना व सुखदुःखे अनुभविणारा चेतन आत्मा वास करतो, असे भृगूने म्हटलेले आहे. या पंचमहाभूतांपासूनच मानवाचें शरीर व इंद्रियसमूह निर्माण होतो व त्यांत आत्मा चैतन्य भरतो ("मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते."). शरीरामध्ये वास करणारा मनोविशिष्ट अग्नि म्हणजे जीवात्मा, असे भृगूने वर्णन केले आहे. हा आत्मा मूलतः शुद्ध व कमलाच्या पानावरील जलविद्रूपप्रमाणे ("अव्विन्दुरिव पुष्करे") निलेंप असून तो एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरांत सक्रमण करीत असतो. भृगूचा भर

विश्वात्म्यापेक्षा जीवात्म्यावर अधिक दिसून येतो. जो योगप्रक्रियेने आपले मन शुद्ध करून आंतील आत्म्याचें दर्शन घेतो, त्याला शाश्वत आनंद प्राप्त होतो, अशी भृगूची शिकवण आहे.

(२) भीष्मयुधिष्ठिरसंवाद (१८७) : ह्या संवादाचें नाव अध्यात्म असून, हा संवाद महाभारतांत दोनदा (१२. २३९-२४१ - मुंबई आवृत्तीमधील १२. २८६) आणि बृहन्नारदीयपुराणांत (४४. २१-८२) एकदा असा तीनदा आला आहे. त्यावरून हा संवाद व त्यांतील विषय यांचें महत्त्व प्राचीन काळी वरेच असले पाहिजे. या संवादाप्रमाणे, भूतकृत किंवा भूतात्मा हे एक तत्त्व असून तो पंचमहाभूते, इंद्रियविषय, इंद्रिये, मन, बुद्धि निर्माण करतो. जगातील सर्व यच्चयावत् पदार्थ सत्त्व-रजस्-तमस्-त्रिगुणमय आहेत. या भूतकृतपासून जीव किंवा आत्मा अगदी निराळा स्वतंत्र असून तो नुसता साक्षी व अलिप्त आहे. पुरुष किंवा जीव याने अधिष्ठित झालेली बुद्धि, इंद्रिये व मन यांच्याद्वारा, त्रिगुणजन्य सुखदुःखांचा अनुभव घेत असते. ही बुद्धि व जीव यांचा संयोग मानवी शरीरांत झाल्यासारखा दिसतो; परंतु जीव हा बुद्धीपेक्षा निराळा, स्वतंत्र, अलिप्त आहे. मत्स्य-जल, मशक-उदुम्बर याप्रमाणे जीव व बुद्धि अगदी निराळी आहेत. त्यांच्यामधील विवेक जो जाणतो त्याला कैवल्यप्राप्ति होते. एके ठिकाणी पांच स्थूलमहाभूतें, चोवीस तत्त्वे व तीन गुणांचा उल्लेख आला असून, प्रकृति आणि पुरुष यांतील फरक विस्ताराने वर्णिला आहे. येथे आलेल्या 'सत्त्व' शब्दाचा अर्थ ब्रह्म नसून 'प्रकृति' असा आहे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. सत्त्वाला कोळ्याची (ऊर्णनाभि) व त्रिगुणांना जाळ्याच्या तंतूंची उपमा दिली आहे. संवादाच्या या सारांशावरून पुरुष आणि प्रकृति यांचे द्वैत त्यांत वीजरूपाने स्पष्ट निरूपिलेले दिसते. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचा आधुनिक जर्मन लेखक फ्राऊवॉलनर याने तर या संवादांत सांख्यदर्शनाचें वीज आढळून येतें असे स्पष्ट म्हटले आहे.

(३) मनु-बृहस्पतिसंवाद (१९४-१९९) : या संवादात आदितत्त्व अक्षर-ब्रह्म मानले असून, त्याला अव्यक्तहि म्हटले आहे. त्या आदितत्त्वापासून एकापासून दुसरें अशी आकाश आदि पंचमहाभूतें उत्पन्न झाली. अक्षरब्रह्म हे जीवरूपाने ज्यांच्यापासून शरीर वनतें अशा पंचमहाभूतात प्रवेश करतें व या प्रवेशामुळे इंद्रिये व इंद्रियविषय उत्पन्न होतात. या संवादात मनूने जीवात्म्याचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अमावास्याेशिवाय इतर दिवशी आकाशाच्या आश्रयाने जसा चंद्र व्यक्त स्वरूपांत दिसतो, तसाच जीवात्मा शरीराच्या आश्रयाने व्यक्त होतो. ज्याने सर्व प्रकारची आसक्ति किंवा 'तर्प' यांचा निरास केला आहे त्यालाच अंतर्गत आत्म्याचा किंवा क्षेत्रज्ञाचा साक्षात्कार होतो. अक्षुब्ध, निस्त 'ग' अशा जलशयांत ज्याप्रमाणे माणूस स्वतःचे रूप पाहू शकतो, त्याप्रमाणे इंद्रियांची खळबळ नाहीशी होऊन इंद्रियें शांत झाल्यावर आत्म्याचे दर्शन होते.

(४) वाणेंयाध्यात्म (२०३-२१०) : पुरुषाधिष्ठित प्रकृति किंवा अव्यक्त यामधून एकापासून दुसरें अशी बुद्धि, अहंकार व आकाशादि पंचमहाभूतें उत्पन्न होतात. प्रकृति व पुढचीं हें सात तत्त्वे धरून आठोना मूलप्रकृति म्हटले आहे. ह्या आठ मूलप्रकृतीशिवाय १६ विकार आहेत, ते म्हणजे ५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेन्द्रिये, ५ इंद्रियविषय आणि मन. ही सर्व सृष्टि त्रिगुणमय आहे. मूल कृति आठ व विकार तेळा आणि पुरुष या

पंचवीस तत्त्वांपेक्षा निराळा असा श्रेष्ठ विष्णु आहे. पुरुष म्हणजे जीवात्मा नवद्वार अशा शरीर-पुरांत राहतो. ज्याची अव्यक्त ही नाभि आहे, व्यक्त सृष्टि ही अरा आहे, असें हें क्षेत्रज्ञाधिष्ठित संसारचक्र स्नेहमय तृष्णा-आसक्तिरूपी अक्षां (आखां) भोवती सारखें फिरत असतें. सर्व जगांतले प्राणिमात्र तिळाप्रमाणे या चक्राकार घाण्यांत पिळले जात असतात. ज्याला सृष्टीचें हें स्वरूप व क्षेत्रपुरुष, प्रकृति व विष्णु यांचें स्वरूप याचे ज्ञान झालें तो तर्प किंवा 'तृष्णा' यापासून सुटून मुक्त होतो.

(५) पंचशिख-जनकसंवाद (२११-२१२) : या संवादांत पंचशिखाने 'मोक्षाला नेणारें' परम सांख्यतत्त्व सांगितलें आहे. पराशर गोत्रांतील पंचशिखाने जनकाला हें 'वैशेषिक' ज्ञान दिलें ("यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ") असा उल्लेख या पर्वांत आहे. वैशेषिक याचा अर्थ वैशेषिकदर्शनानुसार असा नसून 'विशेष' - 'खास' असा येथे आहे पंचमहाभूतें 'स्वभावा' ने एकत्र येऊन शरीर वनवितात व 'स्वभावा'नेच विसर्जित होतात. पंचमहाभूतांचें वनलेलें शरीर हे ज्ञान, उष्मा आणि वायु या तीन तत्त्वांमुळे जिवंत असतें. जिवंत व्यक्तीच्या जीवनाला इंद्रिये, इंद्रियविषय, स्वभाव, चेतना, मनस्, बुद्धि, प्राण, अपान आणि त्यांचे इतर विकार आवश्यक असतात. शरीर हें क्षेत्र असून, क्षेत्रज्ञ हा मनामध्ये बसित करून राहतो. क्षेत्रज्ञ आत्मा हा स्वरूपतः शुद्ध, निर्लिप्त असून, शरीराशी त्याचें तादात्म्य चुकीने कल्पित्यामुळे दुःख होत असते. ही चूक लक्षांत येऊन, खरें ज्ञान अंगीं वाणविणे म्हणजे मोक्ष होय. येथे उल्लेखिलेल्या तत्त्वांचा उल्लेख पुढील सांख्यदर्शनांत आढळत नाही.

(६) व्यास-शुकसंवाद (२२४-२४७) : या मोठ्या संवादांत, सृष्टिविकासाचा क्रम व जिवंत मानवी देहाची घटना यांसंबंधी भिन्न-भिन्न विचारसरणि एकामागून एक मांडलेल्या दिसून येतात. एके ठिकाणी (२२४ अध्याय) असें म्हटले आहे की, आदितत्त्व ब्रह्माने महद्भूत, मनस् आणि पंचमहाभूतें असे सात पुरुष निर्माण केले. हे सात पुरुष एकत्र येऊन मानवी देहांत महात्मन् किंवा ब्रह्म याच्याशी संयुक्त होतात व मग तें ब्रह्म जीवात्मा होतें. दुसऱ्या ठिकाणी (२३१) असें प्रतिपादिले आहे की, जिवंत देहामध्ये पांच इंद्रियें, पांच इंद्रियविषय, स्वभाव, चेतना, मनस्, प्राण, अपान आणि जीव असे सोळा घटक असून, त्यांशिवाय सतरावा घटक म्हणजे आत्मा किंवा हंस होय. हा आत्मा चराचरसृष्टीचा स्वामी असून, नवद्वार-पुररूपी शरीरांतून संसरण करीत असला, तरी स्वरूपतः अविकार्य अक्षर आहे. आणखी एका ठिकाणी (२३३) व्यासांनी म्हटले आहे की, जीवात्मा हा शरीरांतील इंद्रियें, मन आदि अकरा विकारांनी वद्ध असून, त्याची तुलना शुक्ल-कृष्णपक्षांतील वधिष्णु व क्षयिष्णु चंद्रावरोवर कृतां येईल. तरीपण क्षेत्रज्ञ आत्मा स्वरूपतः कमलपद्मावरील शेंव्याप्रमाणे निर्लिप्त आहे. सत्त्व, रजस्, तमस् हे जीवात्म्याचे गुण आहेत, तर जीव हा आत्म्याचा 'गुण' व आत्मा हा परमात्म्याचा गुण आहे. आणखी दुसऱ्या ठिकाणी (२३८) व्यासांनी इंद्रिये, मन, बुद्धि, महान् आत्मा, अव्यक्त आणि अमृत अशी तत्त्वांची चढती श्रेणि मांडली आहे. आणखी एका अध्यायांत (२४४) पंचमहाभूतें, भाव, अभाव, काल, मनस्, बुद्धि आणि अन्तरात्मन् अशी व्यष्टि व समष्टि यांमधील तत्त्वांची श्रेणि मांडलेली दिसून

येते. व्यासांनी २४५ व्या अध्यायांत पंचमहाभूते, मन व बुद्धि यांचे एकंदर ६४ गुण दिले आहेत.

(७) असितदेवल-नारदसंवाद (२६७) : या संवादांत आदि-तत्त्व काल मानले असून, कौलापासून आकाशादि पंचमहाभूते एक दुसऱ्यापासून निर्माण न होता स्वतंत्रपणे निर्माण होतात असे म्हटले आहे. देहधारी जिवत मानवामध्ये, पांच ज्ञानेन्द्रिये, मन, चित्त व बुद्धि, पांच कर्मेन्द्रिये व त्यांचा आधार वल असे १४ घटक मानले असून, त्याशिवाय (त्रिगुणात्मक) तीन भाव, देहिन् म्हणजे क्षेत्रज्ञ आणि उष्मन् (जिवत-पणाची ऊर्जा) हे हि गणले गेले आहेत. कालाच्या प्रेरणेने क्षेत्रज्ञ एका देहातून दुसऱ्या देहात संसरण करीत असतो. या आपल्या तत्त्वप्रपंचाला असित-देवलाने 'साख्य' असे म्हटले असून, त्याचे ज्ञान ज्याला झाले त्याला ब्रह्मप्राप्ति होते, असा उपसंहार केला आहे.

(८) सनत्कुमार-वन्नसंवाद (२७१) : या संवादांत सनत्कुमाराने जीवात्मे हे कृष्ण, नील, धूम्र, रक्त, (पीत) हारिद्रवर्ण, आणि शुक्ल अशा सहा रंगांचे असतात व ते रंग त्यांना आपापल्या कर्माप्रमाणे प्राप्त होतात असे म्हटले आहे. शुक्लवर्ण जीवात्मा हा परमोच्च पदाला अधिकारी होतो.

जीवात्म्यांना कर्माप्रमाणे रंग प्राप्त होणे हा सनत्कुमाराचा विचार जैनदर्शनांतील 'लेश्या' या विचारधारेची सदृश असा दिसून येतो. प्राचीन जैनाचार्यांनी "लिश्यते-श्लिष्यते आत्मा कर्मणा सह अनया इति लेश्या" - जिच्या योगाने आत्मा कर्मांनी लिप्त होतो ती 'लेश्या' अशी व्याख्या दिली आहे. लेश्या दोन प्रकारची वर्णिली आहे - द्रव्य-लेश्या आणि भावलेश्या. सहा द्रव्य-लेश्या पांच रंगांच्या असतात असेहि त्यांनी म्हटले आहे त्या द्रव्यलेश्या अशा : कृष्ण, नील, कापोत, तेजो-लेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या.

(९) वसिष्ठ-करालजनकसंवाद (२९१-२९६) : या संवादांत आदितत्त्व अमूर्तात्मा शंभु हे मानले असून त्याच्यापासून महद्-भूत, अहंकार, पंचमहाभूते, पंचज्ञानेन्द्रिये व त्यांचे पंचविषय, मन व पंचकर्मेन्द्रिये अशी एकंदर २३ तत्त्वे उत्पन्न होतात असे म्हटले आहे. ही तेवीस तत्त्वे, अमूर्तात्मा शंभु हे २४ वे तत्त्व, यांशिवाय पंचविषावे तत्त्व विष्णु किंवा निर्गुण आत्मा आहे.

(१०) याज्ञवल्क्य-जनकसंवाद (२९८-३०६) : या संवादांत याज्ञवल्क्याने निरनिराळ्या भूमिकांवरून सृष्टिप्रपंचाचे वर्णन केले आहे. अव्यक्त, महत्, अहंकार आणि पंचमहाभूते अशा आठ प्रकृति असून त्यांच्यापासून पंचज्ञानेन्द्रिये, पंचज्ञानेन्द्रियविषय, मन व पंचकर्मेन्द्रिये असे सोळा विकार उत्पन्न झाले असे एक वर्णन आहे. दुसरे वर्णन असे आहे की, विश्वाची उत्पत्ति नऊ सर्गात झाली. ते नऊ सर्ग असे : अव्यक्त सर्ग, बुद्धिसर्ग, अहंकारसर्ग, मन सर्ग, पंचज्ञानेन्द्रियविषय ज्यापासून उत्पन्न झाले असा भूतसर्ग, पंचज्ञानेन्द्रिये ज्यापासून उत्पन्न झाली असा बहु-चिंतात्मक सर्ग, कर्मेन्द्रिये उत्पन्न करणारा ऐन्द्रियक सर्ग, ज्याच्यापासून देवादि निर्माण झाले तो आर्जवक सर्ग आणि मानवेतर निर्माण ज्यापासून झाले तो तिर्यक्-स्रोत.सर्ग. याशिवाय याज्ञवल्क्याने सृष्टीचे अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैवत अशा तीन विभागांत वर्णन केलेले आढळून येते. सांख्यांच्या पंचवीस तत्त्वांशिवाय आणखी एक

सव्विषावे तत्त्व, मुक्त स्वरूपांतील आत्मा किंवा पुरुष, याज्ञवल्क्याने मानले आहे.

(११) सुलभा-जनकसंवाद (३०८) : या संवादात सुलभा या योगिनीने जनकाला जिवंत मानवातील तीस कलांचा किंवा तत्त्वांचा समुदाय वर्णन करून सांगितला आहे. त्या तीस कला अशा : पांच ज्ञानेन्द्रिये, त्यांचे पाच विषय, मन, बुद्धि, सत्त्व, क्षेत्रज्ञ (क्षेत्रज्ञ या तत्त्वा-मुळे 'मम' व 'न मम' असे ज्ञान होतें.), सामान्य, संघात, आकृति, व्यक्ति, सुखदुःखादि द्वंद्व, काल, पंचमहाभूते, सद्भाव, असद्भाव, विधि, शुक्र आणि बल. या कलांच्या स्वरूपांत प्रतिक्षणी फरक होत असतो, पण तो सूक्ष्म असल्यामुळे लक्षांत येत नाही. दिव्याची ज्योत जशी प्रतिक्षणी जळत जात असून एक अशी भासते, किंवा घोडा जसा भरधाव धावत असतांना एक असा भासतो, त्याचप्रमाणे जिवत व्यक्तिमात्राच्या ठिकाणी बदलत जाणारा हा तीस कलांचा समूह हा एक असा प्रतीत होतो. वर उल्लेखिलेल्या तीस कलांचामात्र पुढील सांख्य-तत्त्वज्ञानांत कोठेहि उल्लेख आढळत नाही. या तीस कला सामान्याने जेथे असतात ते शरीर होय ("समग्रा यत्न वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् । ") असे येथे म्हटले आहे.

(१२) नारद-शुकसंवाद (३१६) : नारद शुकाला सतरा तत्त्वांचा प्रपंच समजावून सांगतो. ती सतरा तत्त्वे अशी : पंचज्ञानेन्द्रिये, तीन गुण, पंचमहाभूते, चेतना, आत्मा, मन आणि बुद्धि.

(१३) भीष्म-युधिष्ठिरसंवाद (२१६) : या संवादांत केशव किंवा विष्णु (पुरुषोत्तम) हा 'महात्मा' असून त्याने पंचमहाभूते निर्माण केली आहेत, त्याने आपल्या मनःसंकल्पाने संकर्षण याला उत्पन्न करून त्याच्याकडे सर्व सृष्टीच्या धारण-पोषणाचे कार्य सोपविले आहे, असे सांगितले आहे.

(१४) नारायणीय (३२६) : यांत नारायणाने जो सृष्टिक्रम सांगितला तो असा : पहिले आदितत्त्व वासुदेव; त्यालाच पुरुष म्हटले आहे. वासुदेवापासून अव्यक्त, मनस्, आकाशादि पंचमहाभूते निर्माण झाली. वासुदेव हा क्षेत्रज्ञ असून तोच जीवात्म्याच्या रूपाने संकर्षण म्हणून ओळखला जातो. संकर्षणापासून मन स्वरूपी प्रद्युम्न, प्रद्युम्नापासून अहंकाररूपी अनिरुद्ध निर्माण होतात. अशा प्रकारे नारायणीय संवादांत पाञ्चरात्रदर्शन वीजरूपाने आढळून येते, असे म्हणता येईल.

काल, स्वभाव, नियति : याशिवाय मोक्षधर्मपर्वत असे काही तत्त्व-ज्ञानविषयक अध्याय आहेत की, ज्यात 'काल' (२१७), 'स्वभाव' (१७२; २११५), आणि 'नियति' ही स्वयंभू आदितत्त्वे मानली असून तीच विश्वाचे व मानवी जीविताने नियमन करतात असे म्हटले आहे तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत ह्या आदितत्त्वाचा पुरस्कार फार प्राचीन असला पाहिजे; कारण त्यानंतर विचारवंतांचे विचार बदलून या तत्त्वाऐवजी प्रकृति, पुरुष, आत्मा व ईश्वर ही तत्त्वे पुढे आली. मोक्षधर्मपर्वत 'काल', 'स्वभाव' व 'नियति' ह्या आदितत्त्वांचा पुरस्कार दैत्य किंवा असुर यांच्या अधिपतीच्या तोडी घातला आहे हे या तत्त्वविषयक विचाराच्या प्राचीनत्वाचे व प्रगत विचारवंतांना ते अमान्य झाले असल्याचे निदर्शक आहे. मोक्षधर्मपर्वतच (अ. २२९, ४-१०) व्यासांनी या 'स्वभाव' वाद्यांवर कडाडून हल्ला चढविला असून हे स्वभाववादी "गवताच्या भुश्यामागे लागलेले व मानवाच्या

प्रज्ञेवर विश्वास न ठेवणारे" असे त्यांना म्हटलें आहे व मानवाच्या तत्त्वावगाहिनी प्रज्ञेची मुक्तकठाने प्रशंसा केली आहे

(आ) मोक्ष-धर्मान्तर्गत सांख्य-योग : मोक्षधर्मात सांख्यतत्त्वज्ञानाचें वर्णन पंचशिख-जनकसंवाद (२११-२१२), व्यासशुक्रसंवाद (२२८), भीष्मयुधिष्ठिरसंवाद (२८९), वसिष्ठ-करालजनसंवाद (२९४), याज्ञवल्क्य-जनकसंवाद (३०३) इत्यादि प्रमुख संवादांतून आले आहे त्यांतून वर्णिलेलें सांख्यदर्शन हे सांख्यकारिकेतील सांख्यदर्शनापेक्षा पुष्कळ वावतीत निराळें आहे. त्याचा निराळेपणा पुढील वावतीत दिसून येतो. तो वर विविध संवादांतील तत्त्वज्ञान-वर्णनांहि दिला आहेच.

(१) मोक्षधर्मान्तर्गत सांख्यदर्शनात ईश्वरकृष्णाच्या सांख्यदर्शनांतल्यासारखे अंतिम रेखीव असें प्रकृति-पुरुष यामधील द्वैत आढळून येत नाही. या संवादांतून प्रकृति व जीव किंवा पुरुष या दोहोनाहि आपल्या अधिष्ठानाखाली घेणारे परमात्मतत्त्वासारखें परमोच्च तत्त्व आढळून येते. सांख्यतत्त्वज्ञानासंबंधीच्या महाभारतांतील विवेचनांत मतामतांचा गलबला दिसत असला तरी ब्रह्मन् किंवा ईश्वर याच्या स्वरूपाविषयी मात्र ऐकमत्य आढळतें. पुरुषबहुत्व असूनहि ब्रह्म हें सर्वांना आधारभूत आहे असें येथे म्हटलें आहे. पंचशिखाला सांख्य समजावित्यावर आसुरि ब्रह्मांत विलीन झाला असे म्हटलें आहे.

(२) मोक्षधर्मातील संवादांतून एका प्रकृतीऐवजी आठ प्रकृति वर्णिलेल्या आढळून येतात. अच्युत, बुद्धि, अहंकार व पंचमहाभूते यांनाच 'आठ प्रकृति' म्हटलें आहे. व्यासांनी तर एके ठिकाणी (अध्याय ३३८) पुरुष अनेक नसून एकच आहे असें म्हटले आहे.

(३) ईश्वरकृष्णांच्या सांख्यदर्शनातील तन्मात्रांचा निर्देश मोक्षधर्मांतर्गत सांख्यदर्शनात आढळत नाही. त्याऐवजी पंचमहाभूतांचे पंचविषय किंवा पंचगुण यांचा उल्लेख सापडतो.

(४) मन, अहंकार, बुद्धि याची स्थाने मोक्षधर्मात सांख्यकारिकेतल्यासारखी निश्चित झालेली दिसून येत नाहीत. विश्वोत्पत्ति-योजनेत त्यांना निरनिराळी स्थाने त्यांच्या विचारकानी आपापल्या मताप्रमाणे दिलेली आहेत.

(५) पंचज्ञानेन्द्रियांचें उद्गमस्थानहि निश्चित झालेलें आढळून येत नाही.

योगाचें वर्णन करतांना मूलतत्त्वज्ञानदृष्ट्या सांख्य आणि योग अभिन्न आहेत असे मोक्षधर्मात पुष्कळ ठिकाणी म्हटलेलें आढळून येते. दूध, ताक व दही यात मूलतत्त्वतः जसा फरक नाही, तसा सांख्य आणि योग यांत फरक नाही (२९५-४४). सांख्यांचा भर शास्त्रज्ञानावर आहे, तर योगाचा भर प्रत्यक्ष कृति-ध्यानधारणेवर आहे (२८९.७). योगाचा अभ्यास करणारा हा शरीर व मन या दोन्हीहि दृष्टींनी सशक्त व कणखर पाहिजे यावर कटाक्ष आढळतो (२८९.३). योगाला आवश्यक असा इन्द्रियसंयम, ध्यान, धारणा यांचें मोक्षधर्मात ठिक ठिकाणी (२९४, ३०४) वर्णन आढळून येत असले, तरी पतंजलीच्या योगसूत्रांतल्याप्रमाणे त्याचा व्यवस्थित पद्धतशीर प्रपंच व मांडणी आढळून येत नाही. म्हणून मोक्षधर्मातील योगप्रक्रिया ही योगसूत्राशी तुलना करता प्राथमिक अवस्थेतील असून, पुढे तिचा पद्धतशीर विकास योगसूत्रकाळी झाला असावा असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही.

(इ) मोक्षधर्मान्तर्गते ईश्वरविषयक विचार : नारायणीय या उपाख्यानात नारायण, विष्णु किंवा वासुदेव हा परमेश्वर मानला आहे. त्याशिवाय अन्यतः अध्यायांतून कृष्ण, विष्णु यांना परमेश्वर मानले आहे (२००-२०२; २०९; २१०; २७०-२७१ इत्यादि). एका अध्यायांत (२६३) तर पूर्वीच्या परंपरागत देवाविषयी एक प्रकारचा अनादर व्यक्त झालेला आढळून येतो. त्या अध्यायात एक ब्राह्मण अशा देवाच्या शोधांत आहे की, जो देव मानवांच्या सतत केल्या जाणाऱ्या प्रार्थनांनी 'जड' (संवेदनाशून्य) वनून गेलेला नाही. असा देव त्याला आपल्या वृष्टीने भूमीला सुजल, सुफल करणाऱ्या कुंडाधार मेघाच्या ठिकाणी दिसून येतो व म्हणून तो त्याचीच आराधना करतो असे दाखविले आहे.

(ई) मोक्षधर्मान्तर्गत नैतिक विचार : मोक्षधर्मांमध्ये वर्णाश्रम-धर्मांनुसार आपली कर्तव्ये आचरावयास सांगणारा प्रवृत्तिमार्ग आणि सर्व कर्म सोडून संन्यस्त वृत्तीने राहावयास सांगणारा निवृत्तिमार्ग या दोहोचेंहि वर्णन आढळून येतें. पिता-पुत्रसंवाद (१६९), शुकानुश्रुत (३०९) या अध्यायांतून मनुष्याने ससाराची निःसारता ओळखून त्याचा त्याग करावा व आत्मज्ञानाच्यामार्गे लागावे असें सांगितलें आहे. शम्याक (१७०), हारीत (२६९) या ऋषींनी एका ठिकाणी न राहतां एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी संचार करणारा, आपल्या वाहूची उशी करून उघड्या जमिनीवर झोपणारा, दुसऱ्याला त्रास न होईल अशा रीतीने भिक्षा मागून त्यावर जगणारा, सर्व भूतमात्रांशी मैत्री-भावाने वागणारा असा परिव्राजक याची प्रशंसा केली आहे. शुकार्चयें (३१६) हा अशा परिव्राजकाचा मूर्तिमंत उज्ज्वल आदर्श म्हणून दाखविला आहे. याउलट गृहस्थाश्रमाची सर्वश्रेष्ठ थोरवी गाणारा स्यूमरशिम (२६०-२६२), गृहस्थाश्रम हा सर्व आश्रमाचा आधार आहे असें प्रतिपादन करणारे व्यास (२२६) व पराशर (२८४) यांनी गृहस्थ हा ऋणत्रय फेडून कसा मुक्त होऊ शकतो याचे वर्णन करून प्रवृत्तिमार्गाची महती वर्णन केली आहे. एका अध्यायात (२८८) तर "न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किंचित्" अशी मानवतेची थोरवी वर्णन केली आहे.

प्रवृत्ति व निवृत्ति याचा समन्वय किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चयमार्ग हा राजपि जनक (३०८) व वैश्यव्यवसाय करणारा तुलाधार (२५४) यांच्या जीवनांत व तत्त्वज्ञानात दाखविला आहे. हे दोघेहि अनासक्त रीतीने, सर्व भूतमात्रांशी समवृत्ति ठेवून आपापले व्यवसाय प्रामाणिकपणे करीत आहेत असें दाखविलें आहे.

त्याचप्रमाणे मोक्षधर्मपक्षांतील अनेक अध्यायांतून अभिलाष किंवा तृष्णा याचें दमन, सांसारिक इन्द्रियविषयांविषयी 'निर्वेद' आणि मनाची अनासक्त समवृत्ति याचें वर्णन आले असून, या गोष्टी प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग या दोन्हीहि मार्गांवरील साधकाला आवश्यक आहेत असें सुचविलें आहे "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं । तृष्णाक्षय-सुखस्यैते नार्हतः पोडशी कलाम् ॥" (जगातील विषयसुख त्याचप्रमाणे स्वर्गलोकांतील दिव्य सुख यांना तृष्णाक्षयापासून होणाऱ्या सुखाची एकपोडशांशहि सर नाही). हा श्लोक अनेक वेळां आला असून मोक्षधर्मातील अनासक्तीचें नैतिक तत्त्वज्ञान त्यांत प्रामुख्याने सामावले आहे.

शेतांत कापणी झाल्यावर पडलेले धान्याचे कण वेचून त्यावर उप-जीविका करणारा 'उच्छ्रवृत्ति' साधक परम-निःश्रेयस प्राप्त करून

घेतो, असें एका उपाध्यायानात म्हटले असून, 'तद्द्वारे अनासक्त त्यागमय जीवनाचा आदर्श मुचविला गेला आहे.

वेदसंहिता किंवा वैदिक मंत्र याचे अनन्यभावाने पठन किंवा जप करणारा योग्याप्रमाणे मोक्षपदाला जातो असें जापकोपाध्यायानात म्हटले असून, त्यांत पुढील काळांत विकसित झालेल्या तंत्रमार्गाची बीजे आढळून येतात असे म्हणावयास हरकत नाही.

मोक्षधर्मातील काही अध्यायांतून हिंसेविषयी घृणा व अहिंसेकडे उत्कट प्रवृत्ति वर्णिलेली आढळून येते. यज्ञांतील पशुहिंसेचा जोरदार निषेध केलेला निदर्शनास येतो (२५७, २६४). नारायणीय उपाध्यायानांत तर, यज्ञांत पशुवलि न देता, धान्यवलि द्यावा असे स्पष्ट म्हटले आहे, 'सामाजिक व कायद्याच्या क्षेत्रांतहि अहिंसेकडे प्रवृत्ति दिवून येते. सत्यवान् नावाच्या एका राजपुत्राने अपराधावद्दल फाशीची शिक्षा देणें किंवा मनुष्यवध करणें हे मानवतेला व न्याय्यतेला धरून नाही असें म्हणून मनुष्यवधाचा कडाडून निषेध केला आहे (२५९). आपणां स्वतःशी वागतांना दुसऱ्याने जें कर्म करू नये असे आपणांस वाटते, असें कर्म आपण दुसऱ्याशी वागतांना करूं नये ("यदन्वैर्विहितं नेच्छेत् आत्मन कर्म पूरुषः । न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥" २५९. १९) असा नैतिक दडक घातलेलाहि आढळून येतो.

संदर्भ-ग्रंथ : सुकयनकर, व्ही. एस. व वेलवलकर, एस. के. : महाभारत (पुणे, १९३३-१९५८); एडगर्टन एफ, अनु व सपा. : दि विगिनिंग ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९६५).

वि. म. वेडेकर

तत्त्वज्ञान, मीमांसामत : मीमांसा किंवा अधिक काटेकोर शब्दात पूर्वमीमांसा या सुपरिचित नांवाने ओळखला जाणारा सिद्धान्त-समूह म्हणजे वेदाच्या कर्मकांडात्मक पूर्वभागाचा चिकित्सापूर्वक घेतलेला परामर्श होय. भारतांत स्थिर झालेल्या प्राचीन आर्यांनी क्रमाक्रमाने दीर्घकालपर्यंत केलेल्या रचनांचे नांव 'वेद' होय. त्यांत विकासाचे तीन टप्पे स्पष्टपणे दिसून येतात. पहिल्यांत नैसर्गिक शक्तींना उद्देशून गाइलेली सूक्ते किंवा गीतेहि येतात. तदनंतर यज्ञानुष्ठानादि आणि त्याच्यासंबंधी वारकाव्याची चर्चा करणारे कर्मविधायक, गद्यात्मक असे ब्राह्मणग्रंथ पाह्यावयास सापडतात आणि शेवटी गुरुशिष्यांचे एकांतातील गुह्य असे तात्त्विक स्वरूपाचे संवाद असलेली उपनिषदे येतात. ब्राह्मणसंज्ञक दुसऱ्या टप्प्यात वऱ्याच गुंतागुंतीचे धार्मिक क्रियाकलाप उदयास आले; आणि विकासाच्या प्रथमावस्थेतील प्राकृतिक शक्तीच्या पूजेची अकृत्रिम आणि कविप्रतिभेची सहजोद्रेक असलेली भूमिका जाऊन तिची जागा धर्मापेक्षा जादूगिरी हे नाव शोभेल अशा गोष्टींनी घेतली. अद्भुत फलप्राप्तीच्या इच्छेने केल्या जाणाऱ्या या गुंतागुंतीच्या क्रियाकलापाचे मंत्रगायन हे एक आवश्यक अंग होऊन वसले. हाच मंत्र-ब्राह्मणात्मक आणि कर्मकांडप्रधान असा वेदांचा पूर्वभाग होय. प्रस्तुत संदर्भात 'कर्म' शब्दाचा 'क्रिया' हा सर्वसाधारण अर्थ विवक्षित नसून 'यज्ञीय क्रिया' असा पारिभाषिक अर्थ विवक्षित आहे. हाच पण पूर्व-मीमांसेचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय आणि म्हणूनच पूर्वमीमांसेला 'कर्ममीमांसा' असेहि म्हणण्यात येते.

जैमिनिपूर्व विचारक : पूर्वमीमांसा जरी जौमनीच्या मीमांसासूत्रावर

आधारलेली असली तरी जैमिनि हे काही या शास्त्राचे पहिलेच विचारक नाहीत. खुद्द जैमिनीनीच बादरायण, वादरि, ऐतरेयन, काष्ठांजिनि, लावुक्यान, कामुक्यान, आत्रेय आणि आलेखन या मीमांसेच्या पूर्व-सूत्रांचा उल्लेख केला आहे. याशिवाय जैमिनि नांवाचे आणखी एक आचार्य होऊन गेले. सूत्रकारांनी त्यांच्या नावावर पूर्वपक्ष मांडला आहे. पाणिनीने काशकृत्स्न आणि आपिशलि ह्या आणखी दोन आचार्यांचा उल्लेख केला आहे. ह्या आचार्यांचा उदय होण्यापूर्वी खुद्द ब्राह्मणग्रंथांमध्येच मीमांसापद्धतीच्या चर्चा अधूनमधून पाह्यावयास सापडतात; आणि काही काळानंतर श्रौतसूत्रांमध्ये तर या चर्चा पद्धतशीरपणे केलेल्या आढळून येतात. असे दिसते की, जसजशी यज्ञीय क्रियाकलापांची गुंतागुंत वाढत गेली तसतसे यज्ञयागाच्या नेमक्या अचूक पद्धति कोणत्या आणि तत्संबंधी वैदिक विधिविधानाचा खरा अर्थ कोणता याबद्दल संशय उद्भवू लागले. यामुळे काही कालानंतर वेदवाक्यांची संगति आणि अर्थ लावण्याबद्दलचे नियम करण्यांत आले. सुद्धा भूतकालांत हे नियम करण्याचे कितीतरी प्रयत्न केले गेले असावेत आणि या प्रयत्नांची फलनिष्पत्ति म्हणून एतद्विषयक कितीतरी निरनिराळ्या पद्धति एकाच काळी आणि एकामागून एक उदयास आल्या असाव्यात; परंतु जैमिनीची पद्धति पुढे आल्यानंतर ह्या सर्व पद्धति हळूहळू मार्गे पडून लोप पावल्या असाव्यात. आजतरी एकमेव जैमिनीची पद्धतीच टिकाव धरून आहे.

इतर प्राचीन सूत्रकारांप्रमाणेच जैमिनीचा कालहि निश्चित झालेला नाही. त्यांच्या रचनेत आपण ज्यास तत्त्वज्ञान म्हणून समजतो त्याचा अत्यल्प भागच दिसून येतो; परंतु ज्या अर्थी तिच्यांत वेदाच्या स्वतः-प्रामाण्याचे आणि नित्यत्वाचे तार्किक युक्तिवाद देऊन प्रयत्नपूर्वक समर्थन केलेलें दिसून येते, त्या अर्थी ती खचितच अशा वेळी उदयास आली असली पाहिजे की, ज्या वेळी वौद्वांसारखे वेदविरोधी नास्तिक विचारक पुढे सरसावून वेदानुवर्तीयांच्या मतांना आव्हान देत होते आणि यज्ञयागादींच्या खऱ्या आध्यात्मिक मूल्याविषयी गंभीर स्वरूपाच्या शंका प्रकट करीत होते, परंतु त्या वेळी योगाचार आणि माध्यमिक यासारखे अत्यंत प्रगल्भ असे तात्त्विक संप्रदाय उदयास आलेले नव्हते.

धर्म व धर्मांचें प्रमाण . जैमिनीच्या रचनेचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय 'अथातो धर्मजिज्ञासा' या पहिल्या सूत्रांत प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे धर्म, त्याचें स्वरूप, त्याच्याबद्दलचे प्रमाण, आणि या प्रकारचा इतर तपशील आहे. दुसऱ्या सूत्रांत धर्माचे लक्षण 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' असे केलेलें आहे. याचा अर्थ असा की, वेदांतील आज्ञापक वाक्यांनी उपदेशिलेला व मानवाचें अनिष्ट परिहार करून इष्टसाधन करणारा तो धर्म होय. धर्म हा वेदकगम्य होय, कारण प्रत्यक्ष आणि अनुमाना-सारखी इतर लौकिक प्रमाणें विद्यमान वस्तूंच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित असतात. पुढे परलोकांत साध्य होणारा अवर्तमान जो धर्म, तो त्यांच्या कक्षेच्या वाहेर पडतो.

आता प्रश्न असा की, धर्माच्या वावतीत एकमेव वेदच काय म्हणून प्रमाण मानावयाचा ? यावर जैमिनीचें उत्तर असे की, वेद हा अपौरुषेय आहे म्हणून ! अपौरुषेय याचा अर्थ असा की, त्याचा कोणीच कर्ता नाही. वेद मनुष्यकृतहि नाही आणि ईश्वरकृतहि नाही अपौरुषेय असल्यामुळे तो भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्ता, करणापाटव इत्यादि

सर्व तत्त्वेच्या पुरुषदोषांनी रहित आहे. अतएव तो सर्वथैव निर्दोष आहे. शिवाय, नित्यशब्दराशि असा जो वेद त्याचा अर्थ रुढार्थापेक्षा अगदी निराळा असल्यामुळे तो स्वरूपतः च एकमेव परमप्रमाण होय. जैमिनीच्या अवाढव्य ग्रंथाच्या थोड्याशा भागातच (अध्याय १, पाद १) काय तो हा विषय चर्चिण्यांत आला आहे. अवशिष्ट भागांत तात्त्विकेतर विषयाचाच तपशीलवार विचार करण्यांत आला आहे.

मीमांसेवरील भाष्यकार :- मीमांसेच्या विकासाचा दुसरा महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे भाष्यांचा होय. यांत तात्त्विक दृष्टीने कितीतरी महत्त्वाच्या गोष्टी दिसून येतात. शबर हे आपणास उपलब्ध असलेल्या जैमिनीच्या मीमांसासूत्राचे भाष्यकार आहेत. खुद्द भाष्यातील आणि नंतरच्या मीमांसावाड्यांमधील उल्लेखांवरून असे दिसून येते की, शबरांच्यापूर्वी उपवर्ण, भर्तृमित्र, भवदास आणि हरि यांनीदेखील जैमिनीसूत्रावर भाष्ये केली होती. शबरांनी उद्धृत केलेल्या उपवर्णाच्या वृत्तीतील लहानसा भाग वगळतां या सर्व भाष्यकारांचे ग्रंथ आता नाहीसे झाले आहेत. यामुळे त्यांनी मीमांसेच्या विकासांत किती भर घातली हे कळण्याचे साधनहि उरले नाही.

शबरभाष्य : शबरभाष्यावरून एक गोष्ट स्पष्टपणे प्रत्ययास येते की, शबरांच्या वेळेपर्यंत विज्ञानवाद आणि शून्यवाद या बौद्ध प्रत्ययवादी संप्रदायांचा चांगलाच जम बसला होता आणि ते आपल्या प्रभावी अशा वैचारिक आक्रमणामुळे बाह्य जगत्, आत्मा, स्वर्ग इत्यादींची सत्यता आणि यज्ञयागादींच्या फलोत्पादकतेवर विश्वास, या वैदिक कर्मकांडाच्या पायाभूत सिद्धान्तांना चांगलेच हादरे देत होते. या नव्या संकटापुढे मीमांसेचे मूळचे निव्वळ कर्मकांडात्मक स्वरूप राहणें शक्यच नव्हतें. अशा परिस्थितीत प्रत्ययवादांच्या या आह्वानास तोंड देण्यासाठी शबर पुढे सरसावले. तेव्हापासून मीमांसेस खऱ्या अर्थाने तात्त्विक वळण लागत गेले. प्रत्ययवादांनी ज्या आधारभूत विधानांच्या जोरावर आपले निष्कर्ष काढले होते, त्यांच्या खंडनाचा मार्ग शबर यांनी आपल्या युक्तिवादाच्याद्वारे खुला करून दिला. यामुळे पुढच्या कालांत कुमारिल यांना शेवटले खंडनास्त्र चालविणें सुकर झालें.

शबरांच्या युक्तिवादाचा मथितार्थ खालीलप्रमाणे होय :

(१) ज्ञान हे निराकार आणि क्षणिक होय. (२) तें स्वतःस जाणू शकत नाही. (३) त्याचा विषय नेहमी त्याच्यावाहेर काहीतरी असतो. (४) ज्ञान आणि त्याचा विषय हे एकसमयावच्छेदाने जाणले जात नाहीत. (५) ज्ञानांत येणारा आकार हा नेहमी विषयाचाच असतो. (६) ज्ञानाचें ज्ञान मागाहून अर्थपत्तिने होतें.

भ्रमज्ञानाच्या सार्वजनीन अनभवावरदेखील प्रत्ययवादाची बरीच भिस्त होती. यावरून असा निष्कर्ष काढण्यांत येई की, जगाचे सत्यत्व सिद्ध करूं पाहणारें ज्ञान हेच मुळी स्वरूपतः मिथ्या आहे. पदार्थसत्तावादी शबरांना या वादग्रस्त प्रश्नाची उपेक्षा करणें शक्य नव्हतें. त्यांनी प्रतिपक्षाच्या आक्षेपास चौख उत्तर देऊन मीमांसेच्या सुप्रसिद्ध अशा स्वतःप्रामाण्याच्या सिद्धान्ताची पायाभरणी केली. याशिवाय शबर यांनी आत्म्याचें निरपेक्ष सत्यत्व आणि स्थायित्व प्रस्थापित केलें आणि त्याचबरोबर वेदांच्या नित्यत्वाला आणि अपौरुषेयत्वाला वाध

येऊं नये म्हणून तितक्या अंशांत ईश्वराची सत्ताहि नाकारली. ही शेवटली गोष्ट त्या काळाच्या सनातनी समाजाकडे पाहता अगदी क्रांतिकारक अशा स्वरूपाची होती.

मीमांसेच्या इतिहासातील स्वर्णकाल : शबरांच्यानंतरचा कालखंड म्हणजे मीमांसेचा स्वर्णकाल म्हणतां येईल. याच कालांत कुमारिलभट्ट आणि प्रभाकरमिश्र यांच्यासारख्या मीमांसेच्या अतिरथी, महारथी अशा व्याख्याकारांच्या कर्तृत्वास बहर आला; परंतु या दोघांमध्ये महत्त्वाच्या तात्त्विक प्रमेयाबद्दल इतक्या तीव्र स्वरूपाचे मतभेद झाले की, त्यामुळे मीमांसेचे भट्ट आणि प्रभाकर असे दोन विभक्त संप्रदाय बनले.

मीमांसेच्या इतिहासातील हा विशिष्ट कालखंड अत्यंत उत्साहपूर्ण आणि जोमदार अशा कर्तव्यगारीचा व तात्त्विकदृष्ट्या परमोत्कर्षाचा असून, त्यांत मीमांसादर्शनाने टीकात्मक व तात्त्विक विचारांच्या भराऱ्यांनी युक्त अशा तत्त्वज्ञानाचा कळस गाठला. मीमांसेतील या अत्युच्च कर्तव्यगारीचें वरेचसे श्रेय दुर्जय अशा प्रतिस्पर्ध्याची भूमिका घेणाऱ्या बौद्धांच्या प्रत्ययवादास दिले पाहिजे. त्यांची ही विशिष्ट विचारधारा औपनिषद विचारसरणीचीच तर्कप्राप्त अविच्छिन्न अशी परंपरा असून, तिने आपल्या व्यापक प्रभावाने तोपर्यंत भारतीय तत्त्वज्ञानाचें क्षेत्र पूर्णपणे ग्रासले होते.

कुमारिल व प्रभाकर : कुमारिल आणि प्रभाकर यांनी शबरांची वैचारिक परंपरा तिच्या सर्व गभितार्थांसह पुढे चालविली; इतकेंच नव्हे तर, त्यांनी तिची पूर्तताहि केली; आणि त्याचबरोबर प्रतिस्पर्ध्यांच्या गोटातील हालचालीवर बारकाईने नजर ठेवून मीमांसेच्या तात्त्विक प्रक्रियेत कित्येक नवीन विचारांचीहि भर घातली. यांपैकी मोक्षाचा विचार अत्यंत मोलाचा असून त्यामुळे मीमांसेला परिपूर्ण अशा दर्शनाचें स्वरूप प्राप्त झालें. शबरांच्या वेळेपर्यंत मीमांसा फक्त यज्ञानेच प्राप्त होऊ शकणाऱ्या स्वर्गप्राप्तीच्या मूळच्या वैदिक ध्येयांतच संतोष मानीत होती. खरें तर असे की, मोक्षाचें ध्येय वैदिक कर्मकांडाच्या स्वरूपाशीं काहीसे विसंगतच होते; आणि म्हणून त्याला संमति मिळतांच कर्मकांडास गौणत्व प्राप्त झालें. त्यामुळे अशीहि शंका घेण्यास प्रबळ आधार आहे की, याहि परिस्थितीत यज्ञयागादींना चिकटून राहण्याचा एकमेव उद्देश पुरोहितवर्गाच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणें हाच असावा.

याच काळातील ज्ञानमीमांसेच्या सदरांत मोडणारे काही नवीन आणि विशेषतः उल्लेखनीय सिद्धान्त म्हणजे कुमारिल याचे ज्ञातता व विपरीतव्याप्ति हे सिद्धान्त आणि प्रभाकर याचे त्रिपुटीप्रत्यक्षवाद व अव्याप्ति हे सिद्धान्त होत.

न्यायवैशेषिक दर्शनांचा परिणाम : मीमांसेच्या वैचारिक विकासांतील शेवटल्या टप्प्यांत काही अशी या शास्त्राच्या समृद्धीत पडलेली भर तर काही अंशी त्याला उतरती कळा लागलेली दिसून येते. हा कालावधि स्थूलमानाने नववें ते सतरावे शतक होय. शालिकनाथ, पार्थसारथी, चिदानंद, नारायणभट्ट, नारायणपंडित, वेदान्तदेशिक, लीगाक्षिभास्कर आणि आपदेव ह्या या कालखंडांतील महनीय विभूति होत. या कालांत मीमांसेचे मुख्य प्रतिस्पर्धी बौद्ध राहिले नसून त्यांची जागा न्यायवैशेषिक-दर्शन घेतें. या कालात मीमांसेची अध्यात्मशास्त्रीय

वाजू प्रामुख्याने समृद्ध झाली. मात्र ही समृद्धि थोड्याफार फरकाने न्यायवैशेषिक-दर्शनापासून घेतलेल्या उसनवारीमुळे झाली पदार्थ-सत्तावाद हा उभयताना मान्य असल्यामुळे ही गोष्ट सहज जमली.

याच काळातील आणखी एक उल्लेखनीय बदल म्हणजे अजून-पर्यंतच्या कट्टर निरीश्वरवादी मीमांसेने ईश्वराचा केलेला स्वीकार आणि जगाच्या उत्पत्तीस व प्रलयास दिलेली मान्यता हा होय.

संदर्भ-ग्रंथ : दासगुप्त, एस. : ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसफी, ख. १ (केम्ब्रिज, १९२२), राधाकृष्णन, एस : इंडियन फिलॉसफी, ख. २ (लंडन, १९२३, सुधा आ., १९२९); हिरियण्णा, एम. . आउटलाइन्स ऑफ इंडियन फिलॉसफी (लंडन, १९३२), भट्ट, जी. पी. : एपिस्टेमॉलॉजी ऑफ दि भट्ट स्कूल ऑफ पूर्वमीमांसा (बनारस, १९६२); झा, जी. : प्रभाकर स्कूल ऑफ पूर्वमीमांसा (बनारस, १९५८), — पूर्वमीमांसा इन इट्स सोर्स (बनारस, १९४२); कीथ, ए. बी. : दि कर्ममीमांसा (लंडन, १९२१); काणे, पी व्ही : ए ब्रीफ स्केच ऑफ दि पूर्व-मीमांसा सिस्टिम (पुणे, १९२४).

गोवर्धन पी. भट्ट

तत्त्वज्ञान, मूल्य- / (मूल्य शास्त्र) : पहा : मूल्य शास्त्र (मूल्य-तत्त्वज्ञान)

तत्त्वज्ञान, यहुदी धर्मातील : यहुदी धर्म म्हणजे यहुदी लोकांचा धर्म होय. यहुदी लोक एका सेमेटिकवशीय लोकसमूहापैकी आहेत. ते सध्या जगभर विखुरलेले असले तरी ते पॅलेस्टाईनमधील प्राचीन हिब्रू लोकांचे वंशज आहेत. निदान तसे मानले जाते हिब्रू लोक आपली वंशावळ अब्राहाम, ऐश्राक आणि जेकबपर्यंत नेऊन भिडवितात

यहुदी धर्माच्या तत्त्वज्ञानावरील या लेखात आपण वायवलनंतर विकसित झालेला धर्म विचारात घेणार नसून वायवलकालीन यहुदी धर्म परीक्षणार्थ घेणार आहोत. 'ताल्मुडिक' काळाची व 'तत्त्ववेत्त्यांच्या काळा'ची माहिती याच लेखात पुढे देण्यात येईल. यहुदी धर्माचे तत्त्वज्ञान याचा अर्थ सुरुवातीच्या काळात धर्माला प्रेरणा देणारे ज्ञान-मीमांसीय, सत्ताशास्त्रीय व नैतिक सिद्धान्त, असा घेतला आहे नंतरच्या काळात यहुदी तत्त्ववेत्त्यांनी त्यांचे ज्या स्वरूपात विवरण केले त्या स्वरूपात ते या सुरुवातीच्या काळात स्पष्टपणे मांडले गेलेले नव्हते असे असले तरी या सिद्धान्ताचे स्वतंत्र विभागांत स्पष्टीकरण करण्यापूर्वी यहुदी धर्माचा सुरुवातीच्या कालखंडात जो विकास झाला त्याचा थोडक्यांत ऐतिहासिक आढावा घेणे जरूर आहे

यहुदी धर्माचा उद्भव व सुरुवातीचा विकास : ईश्वराने अब्राहाम या व्यक्तीची व त्याच्या वंशजांची निवड करून त्याला अनुगृहीत कुटुंब म्हणून स्वीकारले, ही यहुदी धर्माची सुरुवात होय (पवित्र वायवल, जुना करार, जेनेसिस, १२ व्या प्रकरणापासून पुढे). जर अब्राहाम स्वतःच्या लोकांचा त्याग करून ईश्वर देत असलेल्या भूमीवर येण्यास मान्यता देईल तर ईश्वर त्याच्यावर व त्याच्या सर्व वंशजावर कृपावृष्टि करील असे ईश्वर म्हणाला. अब्राहामला मिळालेल्या या ईश्वरी आश्वासनाचा वारसा ऐश्राक व जेकब यांच्याकडे वंशपरंपरेने आला; परंतु या दोघांच्या वंशजाना दुष्काळाच्या आपत्तीमुळे इजिप्तमध्ये जावे लागले व तेथे ते परकीय सत्तेचे गुलाम झाले. अब्राहामच्या या वंशजांना

मुक्त करण्याचे व त्यांना ताबडच्या समुद्राच्या पलीकडील पॅलेस्टाइन-मधील आश्वासित भूमीवर घेऊन जाण्याचे कार्य ईश्वराने मोझेसवर सोपविले हे लोक म्हणजे आता ईश्वराचीच माणसे झाली. अर्थातच सिनाई पर्वतावर ईश्वराने मोझेसला दिलेल्या दहा आज्ञा म्हणजे ईश्वराने स्वतःच्याच लोकांशी केलेला करार होय (इ. स पूर्व सुमारे १३००). जोशुआने या लोकांना आश्वासित भूमीवर वसविले. तेथील कनानाईट जमातीचा पराभव करून व त्या भूमीवर ताबा मिळवून एक राज्य स्थापन करण्यात आले. या राज्याला डेव्हिड व सॉलोमनसारखे प्रसिद्ध राजे लाभले. इस्रायल लोकांचे अथवा ईश्वराच्या लोकांचे, हे सुवर्णयुग होते

परिस्थितिवशात या राज्याचे दोन भाग पडले; उत्तरेला इस्रायल व दक्षिणेला जूडा. अॅसीरियन लोकानी इस्रायलला चिरडून त्यातील अनेक रहिवाश्यांना बनवासी केले. जूडालाहि पारतंत्र्य भोगावे लागले. त्यातील रहिवाश्यांच्याहि नशिबी बॅबिलोनियामध्ये परागदा अवस्थेत राहणे आले

यहुदी लोकांच्या अनेक शतकांच्या इतिहासात पेट्रिआर्कसनी घालून दिलेली धार्मिक परंपरा पिढ्यान्पिढ्या चालू राहिली व या परंपरेमुळे प्रत्यक्ष घडलेल्या ऐतिहासिक घटनांची माहितीहि सक्रमित झाली. ही माहिती जेव्हा लेखनिवद्ध करण्यात आली तेव्हा वायवल तयार झाले. पेन्टाट्यूक ('पंचग्रंथ' अथवा वायवलच्या सुरुवातीला आढळणारे जेनेसिस, एक्सोडस, लेव्हिटिकस, नुमर्स, ड्यूटेरोनोमी हे पांच ग्रंथ) म्हणजे यहुद्याची अधिष्ठानरूप विधिसंहिता (तोरा) होय जोशुआ जजेस, संम्युएल, किंगज यासारख्या ग्रंथात या अनुगृहीत लोकांचा जीवनेतिहास कथन केलेला आहे. याशिवाय अन्य ग्रंथांत ईश्वर व लोक यांमध्ये झालेल्या कराराशी लोकांनी एकनिष्ठ राहावे म्हणून त्यांचे मन बळविण्यासाठी इझाइआ, जेरॅमिआ, एझेकील वगैरे प्रतिभावान् सदेष्ट्यांनी ईश्वराच्या नावाने काय-काय सांगितले त्यांचे निरूपण आहे. परागदा जीवन संपून लोक परत येण्याच्या सुमारास (इ. स. पूर्व ५००) यहुदी लोकांचा इतिहास घडविण्याच्या कार्यात पुरोहित-वर्गाने प्रमुख वाटा उचलली आणि यहुदी धर्माला अधिक प्रमाणात संघटित अशा ईश्वरी सत्ताधिष्ठित राज्याचे स्वरूप प्राप्त झाले. पुरोहितानी यहुदी विधिसंहितांना (कायद्यांना) ग्रंथनिविष्ट केले व तत्कालीन अनेक सुधारणांच्या चळवळीचे नेतृत्व केले. वायवलच्या सुरुवातीस असलेल्या जगदुत्पत्तीसंबंधीच्या तपशिलाची शेवटची व्यवस्थित आखणी करण्याचे श्रेय आधुनिक विद्वान् त्यांना देतात. त्या तपशिलाचे महत्त्व यहुदी धर्माच्या धर्मदृष्टीने तर आहेच, शिवाय तदनंतरच्या काळातील सर्व यहुदी व ख्रिस्ती दार्शनिक चिंतनाच्या दृष्टीनेहि आहे.

अॅलेक्झॅंडरच्या विजयी स्वात्यानंतर ज्या वेळी ग्रीकांचा पॅलेस्टाइन-मध्ये प्रभाव पडण्यास सुरुवात झाली, त्या वेळी वायवलमध्ये ज्ञानात्मक ग्रंथाची भर पडून ते संपन्न झाले. या ग्रंथांत चिंतन, धार्मिक विचार आणि पूर्वीच्या, विशेषतः सॉलोमननंतरच्या काळातील यहुदी व्यवहारधर्म व ज्ञान याचा अंतर्भाव आहे. 'बुक ऑफ जॉब' आणि 'बुक ऑफ विज्डम' हे प्रसिद्ध ग्रंथ वरील ज्ञानात्मक लिखाणातच मोडतात. वायवलमध्ये प्रार्थनाहि आहेत 'बुक ऑफ साप्स' मध्ये या धार्मिक वाडमयातील काही अतिसुंदर प्रार्थनांचा समावेश आहे.

‘रोमन लोकांनी यहुद्यांना जिकलें, त्याच सुमारास येशू ख्रिस्ताचा उदय झाला. त्याने स्वतःच्या प्रेषितत्वासंबंधी केलेले प्रतिपादन यहुद्यांनी अमान्य केल्यामुळे, जुना यहुदी धर्म व पुढील काळात ख्रिस्ती धर्म म्हणून प्रसिद्धीस आलेला नवीन धर्म हे एकमेकांपासून विभक्त झाले. याच वेळी विधिसंहितेचा विशदार्थ लावण्याच्या कार्याची सुरुवात यहुदी विद्वानांनी केली होती. या कार्यातूनच यहुदी लोकांच्या ‘ताल्मुडिक युग’ व ‘तत्त्ववेत्त्यांचे युग’ या यहुदी धर्माच्या उत्तरकालीन खंडांची लक्षणे निश्चित झाली. आता पूर्वकालीन यहुदी धर्माने मान्य केलेल्या सिद्धान्तांची पद्धतशीर समीक्षा करण्याकडे वळू.

ज्ञानमीमांसा : यहुद्यांना ज्ञान व श्रद्धा कशी प्राप्त झाली ? : जुन्या करारात अब्राहाम, मोशेस व प्रॉफेट्स यांच्याशी ईश्वर प्रत्यक्ष बोलत आहे असे म्हटलेले आहे उदा.—“ईश्वर म्हणाला, ... ईश्वर प्रगट झाला .. ईश्वराने अब्राहामला साक्षात् दर्शन देऊन संदेश पाठविला. नंतर ईश्वर मोशेला म्हणाला, अब्राहाम, ऐझाक आणि जेकब याचा मी ईश्वर आहे. ... तू माझ्या लोकांचे, इस्रायलच्या पुत्रांचे, नेतृत्व करून त्यांना इजिप्तच्या बाहेर काढायला आहेस ” सिनाई पर्वतावर प्रगट होऊन ईश्वराने मोशेसला याचप्रमाणे दहा आज्ञा सांगितल्या . “अन्य देवांना स्वतःचे देव मानून तू मला अवमानू नकोस. (आठवड्यांतील) सातवा दिवस पवित्र राखण्याची आठवण ठेव... मातेचा आणि पित्याचा मान ठेव... मनुष्यवध करू नकोस... व्यभिचार करू नकोस...” इत्यादि. (एक्झोडस, प्रकरण २०). इसाइआ लिहितो, “ईश्वराचा, सेनाधीश परमेश्वराचा तुम्हांला हा संदेश आहे: सीओनच्या लोकांनो, माझ्या प्रियजनानो, कधीही गलितधैर्य होऊ नका. ” (इसाइआ, प्रकरण १०); आणि ‘बुक ऑफ विज्डम’ चा कर्ता लिहितो . “उपकारकर्ता आणि सत्यनिष्ठ असा तू, सहिष्णु व तुझ्याद्वारा शासित अशा जगताच्या वावतीत दयाळू असणारा तू, असा तू आमचा ईश्वर आहेस ” (विज्डम, प्रकरण १५).

याप्रमाणे प्रत्यक्ष ईश्वरापासून आपल्याला ज्ञान प्राप्त झाले असे यहुदी लोक समजतात त्यांच्या सिद्धान्ताची सुरुवात व्यक्तीने लाविलेल्या शोधापासून होत नसून व्यक्तीला झालेल्या साक्षात्कारापासून होते. मिळालेल्या संदेशाचा वा आज्ञेचा कर्तव्य म्हणून अंगीकार करण्याची त्यांची वृत्ति होती. ईश्वराची त्याच्याकडून अशी अपेक्षा आहे की, ते त्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवतील व त्याच्या आज्ञा प्रामाणिकपणे व्यवहारात उतरवितील. अतएव, ‘सेपिएंटिअल बुक्स’ हे ग्रंथ भावी काळात विशिष्ट अशाने चिंतनात्मक स्वरूपात विकसित झाले असले तरी यहुदी धर्माचा उगम चिंतनात्मक प्रयत्नांत नसून आपले कर्तव्य कोणते ते फक्त जाणण्याच्या प्रयत्नांत आहे. ऐतिहासिक काळात ईश्वराने दिलेले आदेश हा ज्ञानाचा पाया असून, ईश्वराचा संदेश जतन करून पुढील पिढ्यांना सक्तमित करण्याचे कार्य विशिष्ट लोकांचे, म्हणजे राजे व संदेष्टे यांचेच आहे, अशी त्यांची धारणा आहे. यहुदी लोकांचा ज्ञान मिळविण्याचा मार्ग प्रत्यक्षतः या प्रकारचा आहे.

सत्ताशास्त्र : जगत्, मानव आणि ईश्वर यांचे स्वरूप : (१) जगत् : “काळाच्या प्रारंभी ईश्वराने स्वर्ग आणि पृथ्वी उत्पन्न केली ” (जेनेसिस १,१) या शब्दांनी वायव्यलची सुरुवात होते. जगत् कसे

अस्तित्वांत आले त्याची माहिती त्यानंतर येते; व तिचा शेवट “स्वतः निर्माण केलेल्या सर्वांचे ईश्वराने निरीक्षण केले आणि ते सर्व चांगले आहे असे त्यास आढळले,” (जेनेसिस १,३१) या शब्दांनी होतो. वायव्यलच्या या पहिल्या प्रकरणांत व्यक्त झालेली मुख्य कल्पना ही आहे की, जगत् पूर्णांशाने ईश्वराबलवी आहे, जगत् चांगले आहे आणि सर्व सजीव सृष्टीचा मालक म्हणून प्रस्थापित झालेल्या मानवासाठी ते आहे.

(२) मानव : मानवासंबंधीची यहुदी धर्माची विचारसरणि प्लेटोच्या द्वैतवादासारखी नाही. प्लेटो असे मानतो की, दुर्दैवाने अधःपतित झालेल्या आत्म्याला शरीर बंदिवान् करून ठेवते. यहुदी धर्माप्रमाणे ईश्वराने मनुष्याला ‘एकसंध जिवंत व्यक्ति’ म्हणून निर्मिले. यहुदी धर्माला अधिष्ठानरूप असलेल्या ‘तोर’ या विधिसंहितेतील उल्लेखाप्रमाणे मानवाच्या देहाविषयी बोलणे म्हणजे त्याच्या मृत देहाविषयी बोलणे होय; कारण मानव म्हणजे जीवात्मा होय. जिला तिच्या नावाने संबोधिले जाते आणि जिच्याकडे ईश्वराचे लक्ष आहे अशी ती प्रत्यक्ष व्यक्ति होय. जर मानवाने ईश्वराचे धर्मजीवनावद्दलचे मार्गदर्शन आणि ईश्वरी आज्ञा यांच्याशी एकनिष्ठता राखली, तर तो सुखी होईल आणि त्याच्या वंशजानाही ईश्वरी कृपा प्राप्त होईल. वायव्यलमधील सुरुवातीचे ग्रंथ मानवाच्या मरणोत्तर जीवनाविषयी स्पष्ट स्वरूपाचा निर्देश करीत नाहीत. आत्म्याला मरणोत्तर अस्तित्व राहते काय ? शरीराचे पुनरुत्थान होईल काय ? ‘बुक ऑफ विज्डम’ ग्रंथांत (प्रकरण ३) आत्म्याचे अमरत्व स्पष्टपणे मानण्यात आलेले आहे. वायव्यलचा काही भाग अप्रमाण आहे व म्हणून तो गुप्त ठेवला पाहिजे व त्याला प्रक्षिप्त (अपोक्रीफा) मानले पाहिजे, असे यहुदी लोक मानतात. ‘बुक ऑफ विज्डम’ ला त्यांनी असे मानलेले आहे. पॅलेस्टाइन व लेवॅनॉनमध्ये ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकात विस्तृतपणे विवेचितल्या गेलेल्या प्रत्यपकार- (रिट्रिब्यूशन)-समस्येची उकल त्यांत असल्याचे दिसते. या कालखंडाच्या शेवटी यहुदी लोकांत तट पडण्यास सुरुवात झाली. मरणोत्तर केव्हातरी शरीराचे पुनरुत्थान होत असे काहीजण मानतात, तर काही गट या मताला आपल्या धर्मश्रद्धेतून वहिष्कृत करतात.

(३) ईश्वर : यहुदी धर्मामध्ये, ईश्वर हा एकच आहे अशी मूलभूत धारणा आहे. सर्व प्रकारच्या अनेकदेवतावादाशी येथे विरोध आहे. हा ईश्वर विश्वाचा निर्माता आहे. अब्राहामची निवड करणारा व अनुगृहीत माणसांशी आपल्या सदेष्ट्यांद्वारा बोलणारा ईश्वर तो हाच. परंपरा असे सांगते की, ईश्वराने मोशेसला प्रथम ‘यावे’ म्हणून दर्शन दिले (एक्झोडस ३,१४). लॅटिन व इंग्रजी वायव्यलमध्ये ‘याह्वे’ याचा अर्थ “मी जसा आहे तसा आहे ” असा करण्यांत आला आहे; परंतु या संज्ञेसंबंधीच्या अलीकडच्या व्युत्पत्तिशास्त्रीय संशोधनानुसार तिचा अर्थ ‘जे-जे’ अस्तित्वांत येते ते-ते तो अस्तित्वात आणतो’ असा काहीसा होतो. ईश्वराचा दयाळूपणा त्याने स्वतःच्या लोकांशी केलेला करार तंतोतंत अमलांत आणला यावरून मुख्यतः दिसून येतो. लोक अप्रामाणिक व मोहवश होऊन मूर्तिपूजा करणारे आणि ईश्वराविषयी अश्रद्धा असूनहि तो त्यांना या सर्व गोष्टीपासून परावृत्त होण्यास सांगतो. तो काही-काही वेळेला धाक उत्पन्न करीत असला तरी अधिक मूलभूत दृष्टीने विचार करता तो दयाघन आहे असे दिसून येते. लोकांना अधिक लाभदायक

मार्ग दाखवून देईल असा मशीआ पाठविण्याचें त्याने यहूदी लोकांना वचन दिलें.

(४) नीतिशास्त्र आणि धर्म : ईश्वराने दिलेल्या दहा आज्ञा यहूदी लोकांचे नैतिक व धार्मिक जीवनाचे सिद्धान्त निश्चित करतात. ईश्वर, स्वतः आणि शेजारी ह्यांच्या वावतीतील मानवाचीं कर्तव्ये या आज्ञांद्वारा निश्चित होतात. ईश्वर व त्याचे नाम याबद्दल आदरभाव दर्शविला पाहिजे. सहा दिवसांच्या कामानंतर एक दिवस विश्रांतीसाठी व ईश्वराच्या आराधनेसाठी ठेविला पाहिजे. मातापित्यांचा सन्मान राखला पाहिजे. दुसऱ्याचें जीवन, पत्नी, मालमत्ता, कीर्ति ह्यांचा अपहार करतां कामा नये. आपल्या मालकीची नसलेल्या मालमत्तेसंबंधी हाव वाळगणें अयोग्य आहे.

कायदे व नियम ह्यांत उत्तरोत्तर भर पडत जाऊन आचारधर्माविरोधक एकंदर मानवी जीवनाच्या सर्वच अंगाना त्यांनी व्यापून टाकले आहे. त्यांचें उल्लंघन करणाऱ्यांस कोणकोणत्या शिक्षा द्याव्यात हें नक्की करण्यांत आले असून, त्यांपैकी कित्येक शिक्षांची कार्यवाही यहूदी समाजानेच करावयाची आहे.

(५) समीक्षात्मक आलोचना . (अ) आर्प (रिव्ह्यू) धर्म : ईश्वराला आदरभाव दर्शविण्याच्या गिरीर्षदत्त नैतिक कृतज्ञताभावाने मानवाने प्रचलित केलेला धर्म अशा स्वरूपांत यहूदी धर्म आविष्कृत झालेला नाही. या भावनेला गर्भित मान्यता असली, तरी धर्म हा आर्पच असून मानवाला ईश्वराची सेवा करण्याचा मार्ग दाखविणे हा ईश्वराचाच उपक्रम आहे, अशी त्यांत भूमिका आहे. धर्माच्या आर्पत्वावर भर देणारे अनेक धर्म आहेत, हें ऐतिहासिक सत्य लक्षांत घेतां, एखाद्याला असा निष्कर्ष काढावासा वाटल की, अशा धर्मांत इतर सत्यांश काहीहि असोत, पण ते सर्व धर्म, विशेषतः ते जर परस्परविरोधी अथवा व्याघाती अशा 'श्रुति' ईश्वराला चिकटवीत असतील तर या वावतींत तरी असत्य असले पाहिजेत; परंतु ह्या सर्व गोष्टी असत्य आहेत असें गृहीत धरलें तरीसुद्धा तर्कशास्त्राच्या आधाराने हेहि मान्य करावयास हवें की, त्या सर्व धर्मांपैकी निदान एक धर्मतरी खरा असणें शक्य आहे मात्र या वावतीत कसोटी अशी मानावी लागेल की, ह्या धर्मांत आंतरिक विरोध नसावा. उदा.—त्यांत एकदेववाद व अनेकदेववाद या दोन्हीचाहि पुरस्कार केला गेलेला नसावा.

सर्व मानवजातीला आवाहन न करतां काही निवडक लोकसमूहालाच ईश्वराने आवाहन केलें आहे असा गर्भित अर्थ यहूदी धर्माच्या वावतींत निष्पन्न होतो, असाहि एक आक्षेप त्या धर्माविरुद्ध घेतां येण्यासारखा आहे; परंतु याहि वावतींत आक्षेपाचें निश्चित स्वरूप काय आहे याचा चांगला विचार होणे जरूरीच आहे. मनुष्यमात्राला ईश्वराप्रत नेऊं शकेल अशी नैसर्गिक क्षमता ईश्वराने मानवी अंतःकरणांत दृढपणें ठेविली आहे, या विचाराचा यहूदी धर्म मुळीच त्याग करीत नाही. उलट, अशा क्षमतेचें अस्तित्व गृहीत धरून या धर्माची उभारणी झाली आहे. या गृहीतत्वाचा आधार राखून, ईश्वराच्या ठिकाणी एका राष्ट्राला आणि त्या राष्ट्रद्वारा अन्य सर्व राष्ट्रांना त्या एक ईश्वराला मान्यता देऊन त्याची सेवा करण्याबद्दल हाक देण्याची उपक्रमशीलता यहूदी धर्मांमध्ये कल्पित आहे. यांत अन्याय तर नाहीच उलट हें एक विशेष दयाळूपणाचें उदाहरण आहे. शिवाय ईश्वराच्या अतिरिक्त गुणसंपन्नतेचें मोजमाप व स्वरूप काय

असावें हें ठरविण्याचा अथवा तत्संबंधी वरेंवाईट म्हणण्याचा अधिकार मानवाला कसा पोचतो ?

(ब) पवित्र ग्रंथाचा अर्थ : पवित्र ग्रंथांत लिहिलेल्या ईश्वरी वचनांना यहूदी धर्म प्रमाण मानतो; त्यामुळे त्यांतील निरनिराळ्या भागांतील लेखक, त्याचा कालक्रम व त्यांतील वचनाच्या विवरणात्मक अर्थासंबंधीच्या प्रश्नांचें यहूद्यांना अत्यंत महत्त्व वाटावें हे स्वाभाविक आहे. यहूदी सांप्रदायिकांत या प्रश्नांची परंपरेने चालत आलेली उत्तरे असल्यामुळे खुद्द यहूद्यांकडून जरी त्या उत्तरांपेक्षा वेगळी उत्तरे दिलीं गेली तरी त्यातून पाखंडीपणाचाच वास येतो असें म्हणणे स्वाभाविक आहे. अशी स्थिति असली तरी पवित्र ग्रंथाचा अर्थ अधिक चांगल्या प्रकारें आकलन होण्यासाठी या प्रश्नांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता पूर्वी होती व आजहि आहे. केवळ ग्रंथकारच नव्हे तर ग्रंथ लिहिण्यामागील त्यांचे हेतु आणि प्रत्येक भागाचा प्रकार यांचें ज्ञान झाल्यास ग्रंथाच्या अर्थावर वराच प्रकाश पाडतां येण्याची शक्यता आहे. उदा.—ईश्वरावरील आपले अवलंबित्व दर्शविण्यासाठी लिहिला गेलेला मजकूर विज्ञानग्रंथांतील उतारे म्हणून घ्यावयाचा नाही; तर आज आपण आधुनिक विज्ञानाच्या प्रकाशांत ज्या विषयाचा निराळा अर्थ लावतो, त्याच विषयासंबंधी ग्रंथलेखनाकळीं प्रचलित असलेल्या मतांचा उपयोग करून लावलेले अर्थ सांगणारा तो मजकूर समजला पाहिजे. विषयस्पष्टीकरणार्थ सांगितलेल्या रूपककथा म्हणजे ऐतिहासिक घटना नव्हेत हें खरेंच; परंतु त्याचबरोबर ऐतिहासिक घटनांसंबंधीच्या विभागांचें ऐतिहासिक महत्त्व हिरावून घेणेंहि इष्ट नव्हे. इतिहासलेखनांत जीं पय्यें पाळणें हल्ली जसरीचें मानलें जातें, तीं पय्यें तत्कालीन इतिहासलेखनांत पाळलीं गेली होती, असें आग्रहीपणाने धरून चालणे योग्य होणार नाही. यहूदी व ख्रिस्ती हे दोन्ही धर्म वायव्यला आधार घेत असल्याने, उपर्युक्त प्रश्नांच्या अभ्यासाचें या दोन्ही धर्मांत फार महत्त्व आहे. वायव्यवरील टीका जर सद्बेतुप्रेरित व योग्य असेल तर ती आधुनिकतावाद व अपरिवर्तनवाद या दोन परस्परविरोधी वादांत आपलें मध्यम स्थान टिकवून धरील. आधुनिकतावादी आधुनिक कल्पनांच्या अनुरोधाने वायव्यला असा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतो की, ज्यायोगे त्याचा खरा गाभा अनाकलनीय राहतो. अपरिवर्तनवादी असें मानतो की, वायव्यला प्रत्येक वचनाच्या शब्दशः अर्थावर आधारित अशी प्रत्येक श्रद्धा ही त्या धर्माच्या दृष्टीने मूलभूत होय. उदा.—'जेनेसिस' ग्रंथांत जगदुत्पत्तीसंबंधीचा जो मजकूर आहे, त्याच्याशी आधुनिक विकासवादाचा सर्व सिद्धान्त विसंगत असल्याने, तो (आधुनिक विकासवादाचा) सिद्धान्त अपरिवर्तनवादी त्याज्य मानील.

(क) श्रद्धा कीं बुद्धि ? : यहूदी धर्म श्रद्धेवर आधारलेला आहे की बुद्धीवर असा प्रश्न उत्पन्न करण्यांत आलेला आहे; परंतु यहूदी धर्माच्या दृष्टीने या प्रश्नाचें अन्योन्यव्यावर्तक पद्धतीने उत्तर देणें समाधानकारक ठरणार नाही. ईश्वराचें अस्तित्व आणि त्याच्या काही आज्ञा यांचा शोध बुद्धीच्याद्वारे लागण्याची शक्यता असल्याने, याच कारणांमुळे यहूदी धर्मांत बुद्धीला वरेंच महत्त्वाचें स्थान आहे; परंतु त्याचबरोबर, श्रद्धेचेंहि त्या धर्मांत विशेष महत्त्व आहे. कारण असें की, प्रेमावर आधारलेल्या ईश्वरी उपक्रमाची उपपत्ति केवळ बुद्धीच्याद्वारे पूर्णपणें लागू शकत नाही. त्याचा श्रद्धायुक्त स्वीकार करणेंच इष्ट होय. ती एक ईश्वरी देणगी आहे व ती स्वीकारणाऱ्यापाशी जर त्यासाठी

जरूर ती श्रद्धा नसेल, तर तिचा विकृत अर्थ होण्याची शक्यता आहे. अशा रीतीने ईश्वराच्या प्रारंभीच्या संदेशाचा स्वीकार करण्याच्या बाबीपुरता यहुदी धर्म श्रद्धेवर आधारलेला आहे; परंतु ज्या वेळी तो धर्म येशू ख्रिस्ताला पूर्वी आश्वासिलेला मझीआ म्हणून नाकारतो, त्या वेळी त्याच्या श्रद्धेला मर्यादा पडते.

(३) तत्त्वज्ञानात्मक गुण : यहुदी धर्मात गर्भित असलेली ज्ञानमीमांसा वस्तुवादी असून हा वस्तुवाद, जडवाद व कल्पनावेद या दोहोंपैकी कोणत्याही एका बाजूला झुकणारा नाही. त्यांतील श्रद्धा म्हणजे केवळ अंधभावना नसून प्रत्यक्ष ईश्वरी आश्वासनांना दिलेला प्रतिसाद आहे. त्याचें सत्ताशास्त्र वस्तुवस्तूमधील भिन्नता लक्षांत घेते, तसेंच तें योग्य अशा आशावादाला आधारभूत ठरतें. या दृष्टिकोणांतून पाहतां, विश्व व मानवी प्रयत्न आणि कर्तव्य यांना अर्थ प्राप्त होतो. यहुदी धर्मातील नीतिशास्त्र बहुतांशी न्यायाचें नीतिशास्त्र आहे. तें काटेकोर व तपशीलवार आहे. पहिल्या कालखंडानंतर यहुदी धर्मापुढे विधिसंहितें-तील कोणता भाग नित्य स्वरूपाचा व कोणता नैमित्तिक स्वरूपाचा अभिप्रेत आहे याचें परीक्षण करण्याची गरज उत्पन्न झाली आणि हें कार्य त्यानंतर आजतागायत चालू आहे. धर्म या दृष्टीने विचार केला तर यहुदी धर्म अगदी मूर्त (विधिरूप) व आचारांत कडक आहे. त्याचा विशेष गुण म्हणजे त्याच्या विकासक्रमांत त्याने एकेश्वरवाद पत्करला व त्यावर सातत्याने भर दिला. त्या धर्मावर या ना त्या रीतीने अवलंबून असणाऱ्या इतर धर्मांतहि यहुदी धर्मातून हा गुण आलेला आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : काह्न, झेड. : दि फिलॉसफी ऑफ ज्युडिझम (न्यूयॉर्क, १९६२); देमन पी. : दि ज्युडिश फेथ, अनु. पी. जे. हेपवर्न-स्काट (लंडन, १९६१); धायली, जे. : दि प्रॉफेस, अनु. आर. अँटवॉटर (न्यूयॉर्क, १९६०); जेलिन, ए. : दि रिलिजन ऑफ इस्रायल, अनु. जे. आर. फॉस्टर (न्यूयॉर्क, १९५९); मायलेनवर्ग, जे. : दि वे ऑफ इस्रायल (लंडन, १९६२); त्रेमोता, सी. : स्टडी ऑफ हिब्रू थॉट, अनु. एम. एफ. गिन्सन (न्यूयॉर्क, १९६०).

जे. ड. मार्नेफ

तत्त्वज्ञान, योगमत : योगसाधनेची सर्वमान्यता : भारतीय तत्त्वज्ञानांत योगाचें स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कारण की बहुतेक सर्वच तत्त्वज्ञानाच्या मतें तत्त्वज्ञानाने जी परमश्रेष्ठ अशी मुक्ति किंवा मोक्षाची अवस्था प्राप्त होते, ती अवस्था प्रत्यक्षांत आणण्यासाठी ज्या मार्गाने जावें लागतें आणि जी साधना करावी लागते, तिचें यथोचित वर्णन योगशास्त्रांत करण्यांत आलें आहे. केवळ ज्ञानानेच मुक्ति मिळते, त्यासाठी कोणतेंहि साधन करावें लागत नाही असे मानणाऱ्यांनाहि चित्तांतील अशुद्धि दूर होऊन त्यांत शुद्ध ज्ञानाचा आविष्कार कसा होईल याचा विचार करावाच लागतो. तसेच मुक्तीसंबंधी वैदिक कल्पनांना न मानणाऱ्या मतांतहि दुःख आणि अज्ञान ह्यांचा परिहार आत्यंतिक स्वरूपांत कसा करता येईल यासंबंधीचा विचार अपरिहार्यपणे येतोच; म्हणूनच तत्त्वज्ञानांतील अनेक समस्यांच्या बाबतींत एकमेकांशी अगदी विरोधी असणाऱ्या मतांत (उदा.-न्याय आणि मीमांसा, वेदान्त आणि बौद्ध इत्यादि) योगाचे महत्त्व एकमुखाने मान्य करण्यांत आले आहे.

योगमत हें आस्तिक, म्हणजे वेदांना प्रमाण मानणारें आहे. त्याचा

उगम श्वेताश्वतर उपनिषद्, कठोपनिषद् इत्यादि श्रुतींतून झाला असावा व योगमतांतील कल्पना प्राचीन काळापासून भारतवर्षांत प्रचलित होत्या असे दिसतें. उदा.-‘योग’ हा शब्द अत्यंत प्राचीन अशा वेदवाङ्मयांत वापरलेला आढळतो. तेथे त्याचा अर्थ ‘जोडणें’ असा केलेला आहे. योगाची परंपरा हिरण्यगर्भापासून (म्हणजे सृष्टीच्या आरंभापासून) मानण्याचा प्रघात असला, तरी त्यांतील तथ्यांची सुसूत्र बांधणी करून त्यांना एकत्र ग्रथित करण्याचें कार्यमात्र त्या मानाने अलीकडील असून, ते इसवी सनपूर्व दुसऱ्या शतकांत पतंजलि मुनींनी ‘योगसूत्र’ या ग्रंथाच्या रचनेने केलें. मोक्षप्राप्तीसाठी आचरण्याचा श्रेष्ठ मार्ग म्हणून योगमतास सर्वांची मान्यता असली, तरी सत्ताशास्त्र, ज्ञानशास्त्र इत्यादीविषयक योगमतांना इतरांनी विरोध केल्याचें व कित्येकदा त्यांचें खंडन केल्याचें आढळून येतें.

योग आणि सांख्य यांतील साम्यभेद : मूलभूत समस्यांच्या बाबतींत योगमत हें सांख्यमताशी पुष्कळच जुळणारें आहे. उदा.-द्वैतसिद्धान्त, आत्म्याची अनेकता, सृष्टीचा आरंभ आणि प्रलय, कर्म, संस्कार, कैवल्य इत्यादीविषयी सांख्य आणि योग यांचें एकमत दिसतें. सांख्यमत निरीश्वरवादी व योगमत ईश्वराचें अस्तित्व मानणारें आहे हा त्या दोहोंत मुख्य फरक आहे. काही विचारक सांख्य आणि योग यांचें मूळ एकच मानतात. योगास सेश्वरसांख्य असेहि म्हटलें जातें तें याच अनुरोधाने.

योगमतानुसार सृष्टींत जड आणि चेतन अशी दोन मूलतत्त्वे मानलेली आहेत व शिवाय सर्वज्ञ, त्रिकालाबाधित अशा ईश्वराचीहि सत्ता मानली आहे. चेतन-तत्त्व म्हणजे पुरुष किंवा आत्मा. आत्म्याची अनेकता वेदान्तात मानतात तशी आभासिक नसून वास्तविक मानली आहे. प्रत्येक आत्मा स्वतंत्र, नित्य, शुद्ध व दृशिमাত্র असतो. जडतत्त्व म्हणजे प्रकृति किंवा प्रधान. ती त्रिगुणात्मक असते. अचेतनतेमुळे तिला स्वतःचें असें कोणतेंच प्रयोजन संभवत नाही. व्यवहारांतील जड पदार्थ जसे स्वतःसाठी नसून त्यांच्या भोक्त्यासाठी असतात, तद्वत् प्रकृतीचें अस्तित्वहि चेतन अशा पुरुषासाठीच केवळ असतें. पुरुषकार्याविरहित प्रकृतीला स्वतःचा असा काही उद्देश नसतो. याच दृष्टीने प्रकृतीच्या संबंधांत पुरुषास द्रष्टा, स्वामी किंवा भोक्ता असें म्हणतात; परंतु तो भोक्ता असला तरी कर्ता मात्र मुळींच नव्हे; कारण कर्तृत्वशक्ति (म्हणजे परिणामशीलता) हा त्रिगुणात्मक सत्तेवर अवलंबित असलेला धर्म आहे. पुरुष निर्गुण असल्याने तो सर्वस्वी अपरिणामी असतो; म्हणून त्यास अकर्ता किंवा उदासीन, मध्यस्थ असे म्हणतात. त्याचे वास्तविक स्वरूप ‘केवल’ म्हणजे इतर कोणत्याहि पदार्थांशी सर्वस्वी असंबंधित असें असते; त्यामुळे त्रिगुणांच्या सृष्टि आणि प्रलय यांच्या क्रमांत त्याच्या केवल-स्वरूपांत कोणताहि वास्तविक किंवा स्वाभाविक बदल घडत नाही. म्हणूनच द्रष्टा, भोक्ता इत्यादि त्याचीं नांवें ही केवळ औपाधिक आहेत. ही उपाधि वेदान्ती मानतात तशी ‘विवर्त-’रूप किंवा ‘अध्यास-’रूप नाही. तिला द्रष्टा आणि दृश्य यांचा संयोग हें अधिष्ठान मानलें आहे. हा संयोग अनादि मानला आहे. तो तसा मानल्याविना पुरुष आणि प्रकृति यांच्या मूळ द्वैतांतून सृष्टीचा आरंभ दाखविणें अशक्य असल्याने, त्यास योगांत अत्यंत महत्त्व आहे. संयोग अनादि असला तरी तो नित्य मानलेला नाही; कारण तसें मानलें तर पुरुषाची वंशनांतून सुटका होणें अशक्य होईल; म्हणून मुक्त झालेल्या पुरुषांच्या बाबतीत हा संयोग नष्ट होतो असें म्हटलें आहे. तो नष्ट होणें हीच कैवल्यावस्था.

ती एकदा प्राप्त झाली की नित्य असते; कारण मग पुन्हा त्या पुरुषा-संबंधी प्रकृतीला कोणतेहि प्रयोजन नसते

त्रिगुणांच्या चार अवस्था : प्रकृतिपुरुष-संयोगजन्य संसाराच्या चार अवस्था योगांत मानिल्या आहेत. त्यांतील पहिली अवस्था म्हणजे 'अलिंग'. तीमध्ये त्रिगुण साम्यावस्थेत असतात. सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण अनुक्रमे सुख, दुःख, मोहात्मक असतात त्यांना अनुक्रमे प्रकाश, क्रिया आणि स्थितिशील म्हटले जाते. ते अनादि व नित्य असून नेहमी एकत्र राहणारे आहेत. मात्र त्यांपैकी एकाचा अभिभव होऊन दुसऱ्याची अधिकता होऊ शकते. त्यामुळे मूळच्या फक्त तीनच गुणांतून सृष्टीतील विविधता निर्माण होऊ शकते. पाटातून दिले जाणारे पाणी एकच असले तरी वेगळ्याला पिकाना ते दिल्याने जशी फळे, फुले, रंग, रस याची विविधता निर्माण होते तद्वतच हेहि होते. त्रिगुणाची दुसरी अवस्था 'लिंगमात्र' ही होय. तिलाच 'महत्तत्त्व' किंवा 'बुद्धि' असे म्हणतात. तीत सत्त्वगुण वर्धित होऊन तमोगुण अभिभूत झालेला असतो. 'अविशेष' या त्यापुढील अवस्थेत अस्मिता किंवा अहंकार आणि शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध अशा पांच तन्मात्रा, अशी एकूण सहा तत्त्वे समाविष्ट असतात त्यापुढील चौथ्या अवस्थेत 'विशेष' असे नांव असून त्यात पाच ज्ञानेन्द्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये, पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश अशी पाच महाभूते आणि मन, अशा एकूण सोळा तत्त्वांचा समावेश असतो. ही त्रिगुणांची चार गुणपर्वे होत.

योगशास्त्रातील परिणामवादानुसार सृष्टिक्रम : हा सृष्टिक्रम 'परिणामवाद' या सिद्धान्तानुसार चालतो. त्यानुसार कोणत्याहि प्रक्रियेत कारण आणि कार्य अशा अवस्थाभेदांत कार्य म्हणजे सर्वस्वी नवीन व पूर्वी जिचे कसलेच अस्तित्व नव्हते अशी नैयाधिक मानतात तशी अवस्था नसून, पूर्वी दुसऱ्या स्वरूपात विद्यमान असलेल्या कारणांचाच कार्य हा आविष्कार मानतात. त्या दोन्ही अवस्थांत त्रिगुणांच्या एकमेकांशी असलेल्या प्रमाणातील फरकानेच काय ती भिन्नता येते. त्रिगुणांच्या अलिंग अवस्थेत सजातीय परिणाम होत असतो. अलिंग अवस्था ढळली म्हणजे लिंगमात्र, अविशेष आणि विशेष या अवस्था क्रमाने आविर्भूत होतात; त्यास तत्त्वान्तरपरिणाम असे म्हणतात. त्यापुढील स्थूल सृष्टीतील परिणामाचे तीन प्रकार आहेत. त्यांना अनुक्रमे धर्म, लक्षण आणि अवस्था-परिणाम म्हणतात. उदा.—मातीत पाणी मिसळून, माती मळून, घडा भाजून तयार होणे हा 'धर्मपरिणाम' होय. तो घडा पूर्वी अनागत होता, आता व्यक्त आहे व पुढे अतीत होईल. यांना मिळून 'लक्षणपरिणाम' असे म्हणतात. व्यक्तदशेत असतांना कोणतीहि वस्तु नवी असते, ती पुढे जीर्ण होत जाते; किंवा शरीरास वाल्य, तारुण्य, जरा इत्यादि अवस्था प्राप्त होतात, त्यांना 'अवस्था-परिणाम' म्हणतात. ह्या तीन परिणामांसारखेच चित्ताचे जे परिणाम होतात त्यांना अनुक्रमे 'निरोध', 'समाधि' आणि 'एकाग्रता-परिणाम' म्हणतात. या परिणाम-प्रवाहात काही धर्म शांत होऊन दुसरे काही उदित होतात. त्यात हे सर्व धर्म ज्यावर अधिष्ठित असतात त्यास 'धर्मी' असे नांव आहे. बौद्धमतात धर्माव्यतिरिक्त वेगळा धर्मी मानीत नाहीत, तसेच ज्ञानाव्यतिरिक्त कोणी वेगळा नित्य असा ज्ञाताहि मानीत नाहीत. त्यां मतांचे खंडन योगशास्त्रांत करण्यात आले आहे. परिणाम पावणे हा गुणांचा स्वभाव असल्याने व सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थ त्रिगुणात्मक असल्याने, परिणामक्रम हा सृष्टीत प्रतिक्षण चालू असतो.

दुःख आणि त्याच्या नाशाचा उपाय : या परिणामक्रमातील सर्व अनुभव दुःखमूलक मानले जातात, कारण अलिंग अवस्थेतील सजातीय परिणामातून पुढे ज्या सृष्टिरूपी विजातीय परिणामाला आरंभ होतो त्याचे मूलकारण अनादि अविद्या हे मानले आहे. वस्तूच्या वास्तविक स्वरूपाच्या यथार्थज्ञानाऐवजी अयथार्थ किंवा भ्रांतियुक्त ज्ञान हे अविद्येचे स्वरूप आहे. पुरुष आणि प्रकृति ह्यांचा संयोग अविद्याजन्य अमून अविद्येच्या अभावांतच संयोगाचाहि अभाव होतो, तिलाच 'कैवल्यावस्था' म्हणतात; अविद्या हा क्लेश आहे, दुःख देणे हा त्याचा स्वभाव होय; म्हणूनच विवेकी पुरुषास व्यवहारातील सुखोपभोगसुद्धा स्वरूपतः दुःखमय वाटतात. दुःखाचे तीन प्रकार मानतात. त्यांना अनुक्रमे 'परिणामदुःख'; 'तापदुःख' आणि 'संस्कारदुःख' म्हणतात. विषयाच्या संसर्गाने चित्तावर जो अविद्यानुकूल परिणाम होतो ते 'परिणामदुःख' होय. विषयाचा सग्रह व उपभोगांतील प्रवृत्तीमुळे अनेक दुःखे निर्माण होतात, त्यांना 'तापदुःख' म्हणतात. विषयसंसर्गाने चित्तावर जे दुःखाना पोषक संस्कार होतात ते 'संस्कारदुःख' या प्रकारात मोडतात. अविद्यादि क्लेशांचा नाश झाल्या-शिवाय दुःखांचा आत्यंतिक परिहार होऊ शकत नसल्याने, अविद्येचा नाश व विवेकख्यातीचा उदय, यासाठी योगशास्त्र मुख्यतः प्रवृत्त झाले आहे. चित्तातील क्लेशरूपी मल धुऊन काढून, शुद्ध झालेल्या चित्तातील वृत्तींना उपशांत करून, चित्तवृत्तिनिरोधरूप अवस्था येणे हेच योगमताचे सार म्हणून सांगता येईल.

चित्तवृत्ति आणि त्यांचा निरोध : असंख्य पूर्वजन्मातील कर्मांचे संस्कार, त्यांना कारणीभूत असलेल्या ज्ञानसना, त्यांतून निर्माण होणाऱ्या वृत्ति, आणि अविद्यादि क्लेश या सर्वांचे आश्रयस्थान चित्त हे असते. चित्त हा जड प्रकृतीचा परिणाम असल्याने, बरील सर्व व्यवहार ते स्वतः होऊन करू शकत नाही. त्यासाठी चैतन्याचे अधिष्ठान आवश्यक आहे. ते चित्तास पुरुषाच्या उपरागाने प्राप्त होते. ज्ञानेन्द्रियांच्या माध्यमातून चित्ताचा बाह्य विषयांशी संपर्क होतो. त्याच्या चित्तगत परिणामास 'बौद्ध प्रत्यय' किंवा 'चित्तवृत्ति' असे म्हणतात. क्लिष्ट व अक्लिष्ट असे चित्तवृत्तीचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. क्लिष्ट वृत्तीचे प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा आणि स्मृति असे पाच प्रकार होतात. चित्तांत जोंपर्यंत अनादि अविद्या आणि अन्य क्लेश नांदत असतात तोवर या वृत्ति चित्तांत उद्भवतात त्याच्यामुळे व्यक्तीची कर्मांत प्रवृत्ति होते. त्या कर्मांचे आणि वृत्तीचे संस्कार चित्तांत संचित होत राहतात. त्यांतून पुढे पुन्हा अनुकूल परिस्थिति प्राप्त झाली, की नव्या वृत्ति चित्तांत जाग्या होतात. अशा प्रकारे वृत्ति आणि संस्कार ह्यांचे चक्र अखंडपणे चालू राहते. त्यालाच 'संसार' असे म्हणतात. विवेकख्यातीने ही परंपरा थांबते व क्लेशनिवृत्ति झाल्याने क्लिष्ट वृत्तीचा चित्तांत पुन्हा उदय होत नाही. तरीहि व्यक्तीचे व्यवहार अक्लिष्ट वृत्तीच्या आधारें चालू राहतात. हीच जीवन्मुक्तीची अवस्था होय

अभ्यास आणि वैराग्य . चित्तवृत्तिनिरोधासाठी अभ्यास आणि वैराग्य ही दोन साधने आहेत. चित्ताचा वृत्तिरूपी प्रवाह ज्या स्थितीत स्तब्ध होतो ती स्थिति प्राप्त करण्यासाठी जो यत्न करावयाचा त्याला 'अभ्यास' असे नाव आहे. चित्ताची बाह्य विषयांकडील ओढ कमी होणे व अती नष्ट होणे हे वैराग्य होय. ते साधल्याशिवाय चित्तस्थैर्याची स्थिति येणे अशक्य आहे. वैराग्याचे पर आणि अपर असे दोन प्रकार मानले आहेत. अनुभवलेल्या आणि ऐकलेल्या विषयासंबंधी चित्तांत वितृष्णा

(म्हणजे भोगेच्छेची निवृत्ति) होणे म्हणजेच वशीकार किंवा अपर-वैराग्य होय. त्याने चित्त स्थिर होऊन क्लेश क्षीण झाल्याने पुरुषाच्या चित्ताचे विवेकवृत्ति होते. तिने त्रिगुणांच्या सर्व अवस्थांपासून पुरुष हा सर्वस्वी भिन्न असल्याचा अनुभव आल्याने त्यांच्याविषयीची ओढ पूर्णपणे निवृत्त होते. ते अपर वैराग्य साधले म्हणजे अभ्यासाची परिसीमा गाठली जाते व चित्तवृत्तीचा पूर्णपणे निरोध घडून येतो.

अष्टांगयोग : यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि ही योगाची आठ अंगे होत. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे यम, आणि शौच, सतोप, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान हे नियम, ह्यांच्या परिपालनेने व्यक्तीचे आचरण नीतिशास्त्र आणि धर्मशास्त्र ह्या दोहोंच्याहि दृष्टीने शुद्ध होते. त्यामुळे चित्तांतील मल दूर होतात. आसनाच्या अभ्यासाने शारीरिक व मानसिक स्थिरता लाभते व रागद्वेषादि द्वंद्वानी चित्त विचलित होत नाही. प्राणायाम हे मानवाच्या बौद्धिक उत्कर्षाचे एक अमोघ साधन असून, शरीरशास्त्र व मानसशास्त्र यांच्या दृष्टीने ते योगाचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. त्यांत श्वासप्रश्वासाचे नियमन केले जाते. त्याने चित्ताच्या सात्त्विक प्रकाशास (म्हणजे वास्तविक ज्ञानास) आवरण घालणारे रजस्तमोमल क्षीण होतात व चित्तास स्थिरीकरणाची पात्रता लाभते. प्रत्याहार म्हणजे चित्ताचा विषयाशी होणारा संपर्क थांबवून त्यायोगे इंद्रियांना चित्तानुगामी करणे. त्याने इंद्रिये पूर्णपणे स्वाधीन होतात.

योगाची वरील पांच अंगे ह्यांच्या वहरंग होय. धारणा, ध्यान आणि समाधि ही अंतरंगे होत. धारणेत चित्ताला एखाद्या वास्तू वा आभ्यंतर, स्थूल वा सूक्ष्म विषयावर-याला 'देश' असे म्हणतात-वाधून ठेवले जाते. त्या स्थितीत विषयाच्या प्रत्ययाचा एकरस अखंड प्रवाह जेव्हा चित्तांत आरुढ होऊ लागतो, तेव्हा तिला 'ध्यानावस्था' म्हणतात. तीत जेव्हा केवळ अर्थाचेच (म्हणजे ध्येय-विषयाचे) भान उरते व ध्यान करीत असल्याची जाणीव नष्ट होते, तेव्हा तिला 'समाधि' ही अवस्था म्हणतात. ही सवीज समाधि किंवा समापत्ति होय. निर्वीज समाधीत चित्त आलवनशून्य होऊन सर्व वृत्तींचा निरोध होतो

योगाचे मूल्यांकन : अशा रीतीने योगमतांत मानवाच्या दुःखाचा आत्यंतिक परिहार होऊन त्याला प्राप्त होणाऱ्या चित्तवृत्तिनिरोधरूप कैवल्यावस्थेविषयीचा करण्यात आलेला विचार बहुतांशी इतर मतांच्या आदारास प्राप्त झाला आहे, परंतु तत्त्वज्ञानांतील अनेक समस्यांचा योग-शास्त्रीय उलगडा मात्र इतर मतांनी ग्राह्य मानलेला नाही. उदा.- योगांत

सांख्यांप्रमाणे प्रधानकारणवादाचा अंगीकार केलेला आहे. त्याचे खंडन, ब्रह्मसूत्रांत करण्यांत आले असून ते खंडन योगालाहि लागू असल्याचे म्हटले आहे. प्रधान किंवा प्रकृति ही जड असल्याने तिची स्वतः होऊन पुरुषांचा भोग आणि अपवर्गासाठी प्रवृत्ति होणे अशक्य आहे; आणि पुरुष आपल्या सान्निध्यानेच प्रकृतीस प्रवृत्त करतो असे म्हटल्यास ती प्रवृत्ति नित्य झाल्याने मोक्ष अशक्य होईल; म्हणून योगांत अविद्याजन्य सयोगाने सृष्टिक्रमाचा आरंभ मानला आहे; परंतु सयोगाच्या आधी अविद्या राहणार कोठे असा प्रश्न निर्माण होतो; कारण पुरुष आणि प्रकृति या दोहोंपैकी कोणांतच अविद्या संभवत नाही; म्हणून सृष्टि आणि प्रलय ह्यांची परंपराच अनादि मानिली आहे; पण त्याने सुरुवातीस केवळ पुरुष आणि प्रकृति ही दोनच तत्त्वे होती या योगसिद्धान्तास बाध येईल; किंवा ती अडचण टाळण्यासाठी पुरुष आणि प्रकृति ह्यांच्याबरोबरच संयोग, अविद्या आणि अविद्येला आधारभूत महत्तत्त्व, ह्या तिहीचा समावेश सप्ताशास्त्रांतील मूलतत्त्वांत करावा लागेल.

पुरुषांची अनेकता हाहि सांख्य आणि योग यांतील एक असमाधानकारक सिद्धान्त आहे. तो न्याय, वैशेषिक आणि जैन ह्यांच्या मतांतहि मानला आहे; पण त्यासाठी सांगितली जाणारी कारणे समर्पक नाहीत. त्या कारणांनी शरीरांची भिन्नता सिद्ध होते, आत्म्याची नाही तसेच आत्म्याचे योगांतील स्वरूप असे आहे की, त्याने ईश्वराची कल्पना सांख्याच्या मतांतल्याइतकीच निरर्थक आणि अनावश्यक ठरते; कारण प्रत्येक पुरुष स्वतंत्र आणि शुद्ध असल्याने त्याला ईश्वराची अपेक्षा नसते व ईश्वर हा नित्यमुक्त व निर्गुण असल्याने प्रकृति किंवा तिचे विकार यांच्याशी ईश्वराचा कोणत्याहि प्रकारचा संबंध कल्पणे अगदी शक्य नाही, असा आक्षेप योगमतातील ईश्वरावर घेतला जातो; परंतु मतभेदाचे हे मुद्दे योगांतील मुक्तीच्या कल्पनेला व तिच्यासाठी सांगितलेल्या साधनेला कोणताच बाध आणित नाहीत हे योगमताचे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ-ग्रंथ : दासगुप्त, एस. : योग फिलॉसफी इन रिलेशन टु अदर सिस्टिम्स ऑफ इंडियन थॉट (कलकत्ता, १९३०); बुड्स, जे. एच. : दि योग सिस्टिम ऑफ पतंजलि (केम्ब्रिज, १९१४; आ. २, १९२७); कोल्हटकर, कृ. के. : भारतीय मानसशास्त्र अथवा सार्थ आणि सविवरण पातंजल योगदर्शन (मुंबई, १९५१; आ. २, १९५९); जोशी, के. एस. : योग अँड पर्सनॅलिटी (अलाहाबाद, १९६७); रानडे, आर. डी. : ए कन्स्ट्रक्टिव्ह सर्व्ह ऑफ उपनिषदिक फिलॉसफी (पुणे, १९२६).

का. स. जोशी